

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश

अं त रं ग प रि च य.

क—काव्य.

हिंदुस्थान—

इतिहास—ई दि फ—कण, कलियुग, कल्पसूत्र, कवय, कवि, कश्यप, कहोळ, कण्वशाखा, कात्यायन, कारस्कर.

दी रा गि क.—कंठ, कडुरय, कप, कण, कटु, कपिल, कंषध, ककोट, कर्ण, कंदम, कलेंची, कलि, कलियुग, कल्प, कलमःपपाद, कवय, कवि, कश्यप, कैत, कहोळ, काम, कार्तवीर्य, कार्तिकेय, कालकेय, कालनेमी, कालयवन, कालेंदी, कालिया, काली.

कौट.—कनकमुनि, कपिलवस्तु, कलिंग.

प्राचीन हिंदु स्वरूप.—कनिष्क, कनोजव राज्य, कलजुरी, कलश, कलिंग, कण्व धाराणें.

दक्षिण हिंदु स्था नीय.—कंदव आणि कांदव, कर्णटक, कलजुरी, काकतीय, कांदवर.

गुलु मा नी.—कमरुदीनखान, कामबक्ष, कामरान.

गुजराथ चा इति हास.—करणवापेल, कर्णराज,

मराठे—कदम इंद्रोजी, कदम कंठाजी, कर्ण, कलमदाने, कलावंतखानें, कडुशा, कविनेग, कान्होजी आत्रे, कायगोवकर.

ईंग्रजी अमराती.—करीमखान, कर्णटक, कौटन, कौर्नखाली.

इतिहाससाहित्य—काफिरखान, कायगावकर.

जातीतिहास—कडलन, कचेरा, कच्छी मेमन, केजर, कडिया, कडुस, कडेरा, कणियान, कदन, कडुपत्तन, कडा, कनकन, कनेत, कनगलिंगर, कगार, कम्मा, कम्माल, करण, कराडी, करेण, कर्णप्रवरण, कलंगा, कलाल, कलावंत, कलित, कडार, कवार, कसबी, कसाई, कडार, कावेरी, काचिन, काची, काडी, काटेवाडी, कातकरी, कातारी, कातिया, काथर दागी, कादिर, काननै ५, कानिकर, कान्यकुब्ज ब्राह्मण, कापू, कांचोड, कामकर, कामद, कामली, कामली, कायस्य, कारवाल (करीला), कारस्कर, कारेवडल, कालंदर, कालिगी.

चाळुक्य, संस्कृत.—कणाद, कणिक, कपिल, कप्यट, कल्पसूत्र, कल्याणमळ, कान्हव, कांदव कवि, कांदवरी, कामंदक, कालिकापुराण, कालिदास.

महाराष्ट्र.—कचेवर, कमलाकर, कान्हो पाठक, कान्होपात्रा.

तामिळ.—कपिलर, कल्य-यल्ल, कलाद्वार.

तेलगू.—कावेळी व्यकट वोरप्या.

कानडी.—कानडी वाडमय.

हिंदु स्था नी.—कवीर, कमाल.

किनलेंड.—कलेवल.

ईंग्रजी.—कॉग्रिन्ड, कॉरेली, कार्लाइल.

सामान्य.—कल्पसूत्र, कवि, कांदवरी, काव्य.

प्रादेशिक इतिहास व भूगोल, मुंबई इलाखा, महाराष्ट्र.—कंकाळा किला, कडूस, कडेगाव, कडेपुर, कण्हेर किला, कण्हेरखेड, कंमलगड, कर्कव, कर्कूच, कंरंज, वरमाले, कर्जत, कडे, कर्नाळा किला, कन्हाड, कन्हेपठार, कलमाड, कल्याण, कवनई किला, कवलापूर, कळेव, कळवण, कळसूबाई, कागल, काचनकिशा, काटी, कात्रा किला, कानलदे, कान्हिरा किला, कान्होरी, कापशी, कालें, काले.

कर्नाटक.—कडुर, कानेली, कंचिनेगूर, कचिनि, कडंगेरी, कडुर, कणेश्वर, कण्वली, कण्विसिद्धेरी, कंदरमंदलगी, कनमडी, कर्जगी, कलवटगी, कलादगी, कलोळ, कंसलरोंक, कळस, कारपंडकी, कागवाड, कादोली, कानडा बाबूर, कामधेनु, कारडगी, कारडी, कारवार.

गुजराथ.—कच्छ, कच्छचें रण, कंजरडा, कडोसन, कडान, कडोळी, कणेर, कण, कतारिया, कनोरा, कपडवंन, कवारवड, कमधिया, कमालपुर, करिआन, करोड, कर्मंद, काकर, काकसिआली, कावेन, काटोडिना, काटेवाड, कायकोट, कायारिया, काप्रोटा, कादोद, कापडवंज, कानरेज, कातोळ.

सिंध.—कांदियारो, कंधकोट, कंवर, कराची, काकर.

मध्य प्रांत.—हिंदी—कंफर, कटनी, कन्हागाव, जर्मन-दारी, कन्हेली, करणपाली, कडी, कवधा, काफेर, मराठी—कलमेश्वर, काटोल, कापशी, कामदी, कामडा, कामडी.

बंगाल.—कर्तगाव, कलम, कळेश्वर, काप, कापुस-सळगी, कामगाव, कायर, कांरंज.

बडोदे में स्था नी.—कडी, कानाली, कारवान, काडोल.

म्हैसूर में स्था नी.—कनकडळी, कडुर, कज्जलुडुंग, कळेले, कळसा, कापिली, कावेरी.

संयुक्त प्रांत.—कंमळ, कडा, कनवल, कनोज, कमा-सिन, कडगना, कडल, कर्णप्रयाग, कर्नेलमंग, कलंगागोंडर,

काकोरी, कायगोदाम, कादीपुर, कावळा, कानपूर, कांमिल्य, कारवी, कालसा, कालिंजर, कालपी.

म प थ हिं हु स्था न.—कच्छी बरोदे, कठोडिया, कडाँरा, करैया, काकोली, कथीन, कामदा-राजाला.

म श स.—कंठाभलाय, कडाप्पा, कडैयनलूर, कंदुकर, कन्याकुमारी, कंणली, कमूदी, कण्णळी, कच्छर, कण्णटक, कर्नूल, कर्नूल, कडाप्पा कालवा, कलरायण डोंगर, कलिंगपट्टण, कल्लुगुमलद, कल्याणदुग, कल्याणपुर, कल्लुकुर्वि, कवराई, कल्लिछेडा आणि अंतगड, कागिरी, काजीवरम्, कादिरेर, कानमुंडी, कानडा, कानानोर, कानिपिरी, कायल, कायल पट्टणम्, कारकळ, कारिकल, कारैकुडी, कारोमाडल, कार्तिक-स्वामी, कार्वेतिनगर, कालहस्ती, कालिकत, कालिमिर, कावळी, कावरीपट्टण, कावेरिपाक.

श्रा व ण क्षी र तं स्था न.—कायनकुलम्.

है श्रा वा दं स्था न.—कथार, कन्नड, कर्मनगर, कठव-गूर, कल्याणी, कल्लुहूर्ता, कलम, कळमनूरी, कळकर, कादि-रावाद, कासी, कामारंडेपेट, कारामुयी.

वि हा र.—ओ रिसा—कटक, कल्लेडी, कत्तवा.

बं गा ल.—कैनिगरोदे, कपिलमुनि, कमतातूर, करणगड, कर्तोया, कण्णुली, कर्मनाशा, कलकत्ता, काटवा, कातनगड, कादी, कामन्हाटी, कालना, कालिपौर, कालोपाट.

पं श्रा व.—कट्यस, कगावाद, कवेयी, कपुरयका, कवी-रवाल, कमलाड, कर्मगड, करोराल इला, कर्तारपूर, कर्नाळ, कलदत, कलासिया, कसौली, कहरार, कडूर, कदुत, कळानीर, कामा, कानोदे, कान्होरा खेडे, कामालिया, कालरा, काल्का.

ब्र ह्म दे वा.—कडा, कनवाड, कभि, कर्जण, कमा, कर्मेश, कलदन, कलिया, कवकरीक कवलिन, कालिगेल, कामतलगा.

आ सा म.—कपिला नदी, कर्ममर्ग, काचार, कामरूप.

रा न गु ता ना.—कलुसर, करवली, काकोली, कानोला, कानोर, कामन, कालिंजर.

वा य व्थ म र हु द.—कागान, काफिरकोट.

हि मा ल य—ने पा ल.—काचनगंगा, काटमाड.

श्रा ची न.—कनक, कपिलवस्तु, कर्कट, कर्मप्रावरण, कर्ममुपण, कर्कट, कापिल्य, कायोज, कायलकवन.

आशिवा—हिंदुस्थानेतर—

ऐ ति हा सि क.—कंथे, कम्पूक्षेत्र, कंशाडोशिया, कंधव.

श्रा दे शि क.—कच्छी, कंटन, कंडी, कंदाहार, कंवाडिया, करवा, कर्मान, कलात, कलात-ई-यिलहई, कोंकण, काफिरिस्तान, कळू, कावूल नदीवा कालवा, कामधाटका, काराकुल, काराकोरुम्, कालसेडान.

आशिका—ऐ ति हा सि क.—कर्णक.

श्रा ति.—कथिरोवे, काफिरलोक, कालेज.

श्रा दे शि क.—कैलेय, कर्णक, कलहारि, कंसाबलाका, कागी, कागी प्रोस्टेट, कातागा, कान्स्टन्दाईन, काफा, कामा-रिया, कामेलन.

युरोप—

ऐ ति हा सि क.—कैवेराइन, कैनोवहास, केंरो, केंसीन्ही, कैरिजन, कैल्लिन गॉन, कान्स्टन्दाईन रि प्रेट, काये सर्गोन.

श्रा ति.—कालमक.

श्रा दे शि क.—केंटरवी, कैंडिया, कैंनि, कैंनिआ, कैंनी, केंपरनेअम्, केंपुआ, केंवथ, केंमेरिनी, केंरिमन्क, केंकवाल, कैंलमेडा, कैंले, कैंसलगर, कौनवे, कान्स्टेट, कान्स्टन्स, कान्स्टान्तिनोपल, कापेन, कायेनी, कारडोना, कार्रिन्य, कॉर्क, कार्डिफ, कार्पेथियन, कार्लस्कोना, कार्लस्टाट, कार्लाइल, कार्लेविस्का, कार्लाटिआ.

अमेरिका—

च रि व्र.—कानेनी

श्रा दे शि क.—कसस, कॅराकस, कॅरिबी बेट, कानडा, कार्तोयो, चैय कशाख—कक, कानिण्या, कानावे रोग, कावीळ.

वनस्पतिशास्त्र—कंझोळ, कनोरा, कडधान्ये, कडवी, कडूमेर, कडुनिव, कण्ठेर, कनकफळ, कपोक, कमल, करन, करटोली, करवद, कलिंगड, कवठ, कतई, काकडाशिगी, काकडी, कावन, काजू, कात, कादा, कानगी, कापूर, कापूत कांफो, काबरा, कारले, काली ह्वावर.

रसायनशास्त्र, कर्न. च रि व्र.—कैनिशारो स्ट्यागिस्तास, पदार्थविज्ञान—कॅन्डिश हेनरी, कान्दन जॉन, कान्-मेरी, काने.

तत्त्वज्ञान—कर्ममार्ग, कर्मयोग, कर्मवाद, कर्मकर्म-विचार, कलना, कल्पनासाहचर्य, कान्द, ज्योतिषशास्त्र—कन्यागत, कपिलापट्टा, कमलाकर भट्ट, करणकमलमार्तड, करणप्रकाश, करणोत्तम, कराष्टनी, कलियुगवर्ष, कल्प, कालयगना.

धार्मिक व सांप्रदायिक—कडालिनी, कैनन व कैनना-इट, कन्पूक्षेत्र, कपालकिया, कवीरपंधी, कमाल, कसारी, कल्याणगोतावी, काडुडिया, कानफादे, कानीफनाथ, कापा-लिक, काट, कावीपाट.

सांस्कृतिक—कमल, कर्मभूषण, कलगीतुरा, कला, कनि, कसाईखाना, कळवृत्ती वाहुला.

सामाजिक—कामगारहितवर्धक सभा, कामशास्त्र.

औद्योगिक—कंपनी, कल्लुरी, कागद, काच, काच कागद, कात, कातडी, कापूर, कापूत, कांफ्री.

शासन व अर्थशास्त्र—कर, कॅरे हेनरी चार्लस कर्म, कामेरालिज्म.

कायदेशास्त्र—कंपनी, करार, कायदा.

स्थापत्यशास्त्र—कामिआर्ड, कालवे.

गणितपदार्थ—कधील.

ग्राणिशास्त्र—कवचपरवर्ष, कस्तुराधुग, कामाक, काववा, कावळी.

मुद्रणशास्त्र—वरिच-कॅक्स्टन.

यंत्रशास्त्र—कातकाम.

लिपि प अर्थनिश्चय—क.

क- पहिलें ज्येष्ठन पुष्कळ संस्कृत नामाना तीं दुसऱ्या गव्दागीं सयुक्त होतांना (समासात) क हा शब्दातिशय प्रत्यय लागतां उदा आत्म-आत्मक, मूल-मूलक, पूर्व-पूर्वक, हें जग पंचभूतात्मक आहे—' हा खीमूलक कहल आहे '— मी शपथपूर्वक सांगतां ' इत्यादि लहान वय, सारखेपणा, प्रेम वगैरे दर्शविण्याकरिता कर्षा कर्षा व हें अक्षर जोडतात, त्यामुळ अर्थ फारसा बदलत नाहीं, उदा बालक, पुस्तक इ

अर्थ—ब्रह्मदेव (भाग १ ७, १८) (२) दक्ष प्रजापति (भाग ४ ३ ३) (३) कश्यप (भाग ४ ६, ४०, म भा १ १, ३०) (४) वायु (५) सूर्य (६) यम (७) विष्णु (८) कामदेव (९) अग्नि (१०) आत्मा (११) राजा (१२) गाढ (१३) मोर (१४) पत्न्याचा राजा (१५) पक्षि (१६) मन (१७) शरीर (१८) वेळ (१९) मद्य (२०) शब्द, ध्वनि (२१) प्रकाश (२२) सपति (२३) कस इ

अक्षर वि का स—आधुनिक स्वरूप प्राप्त होण्यास या

++ कककक

अक्षराला पाच अवस्था
तून जाव लागल पहिली

अशोकच्या गिरनार येथील शिलालेखात, दुसऱ्या कुशान वंशाच्या वेळेच्या मधुरा येथील लेखात व तिसरी इ स दुसऱ्या शतकातील क्षत्रपवर्षी रुद्रासमन्त्या भिरनार येथील लेखात दिसून येते यानंतर चवथी अवस्था जपानातील एका मठात सापडलेल्या उष्णी पवित्रयधारिण या एका ताडपत्री पुस्तकात (काल इ स ६ वें शतक) पहावयास मिळते, यात ' क ' या उजव्या बाजूला गाढ आहे इ स १८१५ ताल प्रतिहारवर्षी राजा नागभट याच्या मुचकला यथील शिलालेखात ' क ' ची शेवटची अवस्था सापडेल या अवस्थेपासून वळणा या शब्दातला घोडा प्रगति होत होत आजचा वळणदार क' निघाला ईह्यवर्षी राजा नागदेव याच्या वेळेच्या एक लेख (इ स १११४) व परमार राजा धारावर्षी याच्या वळणा ओरीआ यथील लेख (इ स १२०८) यातून या प्रगती वस्थेंताल ' क ' आढळतो

[आपटे—ओव—संस्कृत कोश सोलस्वर्य केंडी याचा मराठी इंग्रजी कोश प्राचीन लिपिमाला]

कक—(१) अज्ञातवासकाली विराटाच्या घरी प्रवेश करताना युधिष्ठिरान आपणास धारण केलेलें नाव

हा विराटाचा सभासद असून त्याशी अक्षकीड करीत असे दक्षिणगोमहणकाली विराट राजा मुसम्यांत मगम युद्धास गेला असता त्यानें त्यास आत्यासहित मगम घेतल होत व तेथें त्यास घुसर्मा बांधून नेत असता त्यापासून यान आरल्या भ्रात्याकूनून (बह्मदादिकाकूनून) त्याची मुक्तता करविली होती (म भा विराटपर्व अ १, ७)

(२) वृष्णिकुलोत्पन्न एव राजा याचा महाभारतात द्रौपदीस्वयंवरप्रसंगी व राजसूययज्ञप्रसंगी उल्लेख आढळतो

(३) एका राष्ट्रानें नाव यवन, विरात, गान्धार, चीन शवर, वगैरे लोकावरोवर याचें नाव आलें असून यास दस्यु म्हणल आहे (महा शांति ६५) भागवतातहि याचा हूण, यवन, शकावरोवर उल्लेख आढळतो (मा २४, १८, ६ २०, ३०) व त्यात याना हीन म्हण्टल आहे बृहत्संहि तेंतहि या लोकाचा उल्लेख आढळता (१४ ४)

ककनहळदी ता लु का—बगलोर जिल्ह्याचा (म्हैसूर) दक्षिणेछडील तालुका उ अ १२° १५' ते १२° ४९' व पू रे ७७° १८' ते ७७° ३८' क्षेत्रफळ ६२३ चौरस मैल लोकसंख्या (इ स १९११) ९५२४ या तालुक्यात एक शहर व २३४ छेडी आहेत उल्या जाणेंत रगी, आवरे आणि एरडीचीं साडे होतात बिंब व नारळ यांचे पीक औल्याच्या काढान होतें या तालुक्याची गर्मनि उपज व उडकाळ आहे

गा व—बगलोर जिल्ह्यातील ककनहळदी ता.उ.क्याचें मुख्य ठाणें हें उ अ १२° ३३' व पू रे ७७° २६' यामध्यें अर्कावती नदीच्या तीरी आहे हें बगलोल्या दक्षिणेस ७० मैलावर आहे लोकसंख्या (१९११) ४८७० येथील विला चन्नापटणाच्या जगद्वारापासून १५७७७ त बाधला निदिश तिच्यास येथें स्थान मिळू नये म्हणून टिपूनें हें दोनदा उजवस्त फेले १८७० पासून येथें स्थितिस्थिती आहे

ककर—मध्यप्रांतातील एक संस्थान उत्तर अ २०° ६' ते २०° ३४' व पूर्व रेखास ८०° ४१' ते ८१° ४८' याच्या मध्यें आहे उत्तरेस द्वग व रायपूर जिल्हे, पूर्वेस रायपूर दक्षिणेस बस्तर संस्थान, व पश्चिमेस नादा सुय टिकाण ककर हें आहे रायपूर धरमवरी या बी एन रेल्वेच्या धरमवरी स्टेशनहून हें सुमार ३९ मैल असून हा रस्ता एका आहे क्षेत्र १४२९ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) १२७०१४ यात शेडी ५१० आहेत संस्थान वरेंच सोंगराळ आहे व पूर्व कडे महानदी वाहात जाते येथें तांदूळ पिकतो बहुतेक लोक

गोंड आहेत. येथील राजा जुन्या रजपूत कुळातील असून गवा पूर्वज लोकनिमुक्त होता. मराठ्यांना ५०० शिपायांना मदत देण्याचे अंगीकारल्यामुळे हे संस्थान मराठ्यांना चालू दिले. छत्तीसगडी व गोंडी भाषा येथे मुख्यतः वापरतात. रेल्वेचा फाटा येथे सुरू केल्यापासून येथील जंगलातील लाकडापासून थरान फायदा संस्थानास होऊन लागला आहे. शिक्षण बरेच मागलेले आहे. १९०१ मध्ये फक्त १०४ लोकांना लिहिता वाचता येत होते. संस्थानात एक हायस्कूल चालते. छत-सगड विभागाच्या कमिशनरच्या हाताखालील पोलिटिक्स एजेंट संस्थान व विविधप्रकार वामबोल कारभार पहातो.

ककुरस्थ—(सूर्यवंश) इक्ष्वाकु राजांचा पौत्र व विजुक्षांचा पुत्र. साप्रतच्या स्वर्गस्थ पुरंदर इंद्राचे दैत्यानी युद्ध चालते असता त्याने यास आपल्या साहाय्य सोलावले होते. त्या वेळेस याने इंद्रास वृषभकरून त्यावर आराहेण केले व दैत्यांना पुरे जिंकली, म्हणून यास असे नाव पडले. यास क्रावित इंद्रबाह, पुरंजय अशी नावेहि आढळतात व इंद्राने धारण केलेले शूभ वृषभ रूप, त्यावर याने असून होते अशा अर्थाने यास वीरेंद्र वैदेवाह असेहि म्हटले आहे.

ककुर—सुबई इलखा. धारवाड जिल्हा. तुंगभद्रा नदीच्या तोंडावर गदगच्या आग्नेयीस सुमारे ३० मैलावर हे एक खेडे असून तेथील मासतांच्या देवळाच्या आवारात एक शिलालेख अद्यापि सुस्पष्टात आहे.

कंकोळ—या वेळीस लॅटिनमध्ये क्युवेंचा आफ्रिसिनालिस; इंग्रजीत क्युवेन्स; संस्कृतमध्ये सुगंध, मरीच, कंकोळ; हिंदीत फव्वल चिनी; पर्शियनमध्ये वचाने; मराठीत कंकोळ, फापूर चिनी, इत्यादि नावे आहेत. हा वेळीची मूळ उपासी जावा व मुमात्रा येथत आहे. हिची हिंदुस्थानात फारच थोडी लागवड होते. सिंगापूरहून कंकोळ वाहेर प्रदेशी मोठ्या प्रमाणावर जातो. या वेळीच्या वाळलेल्या फळासच कंकोळ ही संज्ञा आहे.

औ प धा गु ण—सुखरोगवर कंकोळ व खडीसाखर दाखेखाली घटून रस मिळीत जावा. प्रमेहावर कंकोळचे चूर्ण साखरेबरोबर घालें. उन्हाळी लागल्यास कंकोळाचा काढा करून त्यात पाच धेंवपर्यंत बंदनी तेल घालून घालें.

काकलन—मलयादी शिंप्याची जात. दक्षिणोत्तर कक-कुलण व हे एकच आहेत. याच्या चार पोटजाती आहेत. या जातीतील लोक फक्त आपापल्या जातीतच विवाह करतात. याच्या जाती (१) काविन्यान, (२) मणि-प्परायन, (३) मेलुत्तन व (४) चपट्टायन या आहेत. हे लोक बरेच भेद करतात परंतु त्यात सामुद्रिक हा मुख्य होय. वापानंतर मादमत्तेचा मालक मुलगाच असतो. हे मृतांना पुरतात. हे अपभ्रष्ट ताम्रमंड भाषा बोलतात. हे जाणवीर, कोबांन वगैरे प्रांतात आढळतात. उत्तरेवडील प्रदेशात यास कुल्यन असे म्हणतात.

कंकाळा—संयुक्तप्रांत. बदामन जिल्हा. दातागंज तहसीलीतील एक गाव. उत्तर अक्षांश २०°५३' व पूर्व रेखांश ७९°१२'. लोकसंख्या (१९११) ६९२६. आसपास केकर पुढळ पापडतो त्यावरून या गावास हे नाव प्राप्त झाले आहे. इ. स. १८५८ साली जनरल पेनीने आपणावर ह्या कल्या-करता द्या घरून घसलेल्या माथेफिरू सुमुलमानाचा येथे पराभव केला. येथे सराई आहे.

कंकाळा फिह्रा—सुबई. नाशिक जिल्हा. मालगावच्या वायव्येस ११ मैलावर हा फिह्रा होता. १८६२ मध्ये हा बहुतेक पडून गेल्याचा दाखला आहे.

कॅक्स्टन—कॅक्स्टन विल्यम या पहिल्या इंग्लिश मुद्रकाचा जन्म सुमारे १४२२ मध्ये झाला. याची जन्म-तारीख निश्चयात्मक ठराविता येत नाही. रॉयट हान हा लेडनचा लॉर्ड मेयर (मॅग्नाप्स) असताना कॅक्स्टन हा त्याच्यापाशी उमेदवार होता. यावरून त्याच्या आईबापाचा समाजातील दर्जा बराच मोठा होता असे मानण्यास हरकत नाही. मेयरच्या मरणानंतर कॅक्स्टनला इंग्लिश व फ्रेन्चि लोकांच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण जे वनेस तेथे पाठविण्यात आले. तेथे तो काही दिवसांनी एका इंग्लिश व्यापारी कंपनीचा गव्हर्नर झाला. बरगंडीच्या उधूक-बरोबर केलेल्या छोट्याच्या व्यापारासंबंधी तहाची सुद्धत रूपत आल्यामुळे चवच्या एडवर्डने तहाची सुद्धत वाटवण्या-करिता कॅक्स्टनला त्याजवडे पाठविले. १४७१ त तो वेळोनमध्ये असताना सुद्धतवला शिवला व नंतर मॅन्चान यास आपला भागीदार करून त्याने वनेस येथे एक छाप-खाना काढिला. सन १४७६ मध्ये त्याने छापलेले इंग्लिश भाषेतील पहिलेच पुस्तक होय. त्याच वर्षी तो इंग्लंड-मध्ये आला व वेस्टमिन्सटर अँबेजवळ त्याने आपला छाप-खाना सुरू केला. इंग्लंडमध्ये आल्यावर लॉर्ड रिन्हॅसच्या तत्वज्ञानाची वचने (दि डिफिनेटिऑ ऑफ टेरिन्स ऑफ दि फिर्ल-सफर्स) या भाषांतराची सुधारलेली आवृत्ति त्याने छापली. मध्ययुगातील ग्रंथांच्या अद्भुत गोष्टीची त्याने भाषा-तरे केले व कॉपरच्या 'क्याटरबरी टेम्स' व कॉपरचे 'कन्फेसिओ अम्याटिहु' ही पुस्तके छापली. त्याचे मह-त्वाचे व स्वतंत्र पुस्तक म्हणजे राफ हिड्रेन्च्या पॅलिऑनि-कला जोडलेला आठवा भाग होय. आपल्या छापखान्याचा उपयोग तो फेरे मिडविण्याकडेहि करीत असे. साधुसंतांच्या चरित्रांच्या आधार लिहिलेले 'गोल्डन लिजेड' नावाचे पुस्तक त्याच्या छापखान्यात छापलेल्या पुस्तकात जास्त मरफेदार आहे. तो पुस्तकातून बिजे काढण्या-करिता बोरीव टोकळ्याच्या उपयोग करीत असे मरणाच्या आधी एक वर्ष त्याने इंग्लिश भाषेच्या नेहमी बदलण्या-स्थितावद्दल आपली दिलगिरी प्रदर्शित केली. तो सन १४९१ त मरण पावला.

कानेली.—सुवंई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या वायव्येस सुमारे १३ मैलावर १२३२ लोकवस्तीचे (इ. स. १८८१) एक गाव. येथे आदिकेशव, कालहस्तेश्वर, लक्ष्मीनरसिंह, संगमेश्वर, सोमेश्वर आणि विदर्ग यांची देवळे आहेत. ही देवळे कोंड्या व वैकुण्ठा नात्याच्या इसमानी वापलीं असं म्हणतात. आदिकेशवाची मूर्ति सोळाव्या शतकातील एक कानडी कवि कंकदास याने बंवापुरातील वाड नावाच्या गावातून आणली अशी आख्यायिका आहे. रथयात्रेच्या समारंभाकरिता येथील पुजाऱ्यास सरकारातून काही इनाम आहे. येथील भंडारीजी स्वामीच्या समाधीवर रात्र, कालहस्तेश्वराच्या देवळावर चार, संगमेश्वराच्या देवळावर एक, सोमेश्वराच्या देवळात तीन व विदर्गच्या देवळान्या उत्तरेस तीन असे १६ शिलालेख आहेत.

कच—एक ब्रम्हर्षि. मूहस्पतीच्या पुत्र. महाभारतात (आदिपर्व ७६-८३) याचिपयी अशी कथा आहे की दैत्यगुरु शुक्राचार्य यालाच फक्त अवगत असलेली संजीविनी विद्या शिकून घेण्याकरिता इंद्राने याला शुक्रदेव पाठविले. याने गुरुची फार एकनिष्ठपणे सेवा केली. दैत्याना जेव्हा याच्या हेतूविषयी संशय आला तेव्हा त्यानी याला दोनदा मारिले, पण शुक्रच्या देवयानी हिच्या विनंतीवरून शुक्रने कचाला पुन्हा जिवंत केले. शेवटी शुक्राला हा जिवंत करिता येऊ नये म्हणून दैत्यानी याचा राख करून तो शुक्राला मघातून पावली. देवयानीच्या विनंतीवरून शुक्र जेव्हा अंतर्द्वारेने कचाचा शोध करून लागला तेव्हा तो आपल्या पोटात आहे असे त्यास आढळले. तेव्हा आपण व कच दोघीही जिवंत राहावे म्हणून पोटात कच जिवंत करून त्याला संन्यासनी विद्या शिकविली व आपल्या मघासर्काभुले हा प्रसंग ओढवला याचा रोद होऊन यासुळे वेगिांही ब्राह्मण मघाला स्पर्श करू नये असा कडक निर्बंध घातला. वच जिवंत झाल्यावर शुक्रची आज्ञा घेऊन स्वर्गास जाण्यास निघाला. तेव्हा देवयानीने आपले पाणिग्रहण करण्याविषयी त्याला विनविले. पण एकाच उदरातून निर्माण झाल्यामुळे आपण दोघे वहीणभाऊ आहोत असा युक्तिवाद करून कचने तिला निडकारिले. तेव्हा या प्रेमळ बालिकेला सालिक उताप येऊन तिने कचाला तें शिकलेली विद्यातुष्ट्या उपयेगीन पडणार नाही असा दाप दिले. कचानेहि उडत तुला माझाण पति मिळणार नाही असा देवयानीला दाप दिला.

अश्विनिलुवर—सुवंई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हलगल्या ईशान्येस सात मैलावर ७०० लोकवस्तीचे (इ. स. १८८१) एक खेडें असून या ठिकाणी असलेल्या एका मार्ताच्या दिवावर इ. स. ११०५ सालच्या शिलालेख आहे.

कचिचि—सुवंई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या वायव्येस १५ मैलावर ८३६ लोकवस्तीचे (इ. स. १८८१) एक खेडें. येथे रामेश्वराच्या देवळासमोर एक नीरगल

(हीरोस्टोन) व गणपाच्या देवळात इ. स. १२५४ सालचा एक शिलालेख आहे

कचेरा—कचेच्या वागण्या करणाराची ही जात जवळपूर जिल्ह्यात विशेषकरून आढळते याची संख्या २८०० आहे. हे लोक आपली उत्पत्ति महादेवाने आपल्या रत्नात पावतीच्या हातात वागड्या भरण्याकरिता एका यज्ञवेदांतून केरी असे सांगतात. दुसरी कथा: महादेवाने एका क्षत्रियाम वागड्या करण्यास सांगितल्यावरून त्याने तीच धंदा पत्करला व कचेराचा मूळपुरुष झाला. रसेल म्हणतो की वागड्याचा धंदा हिंदुत्वासाठी मुसलमानांनी आणिला व त्याच्या पूर्वी येथे याका काठेच्या वागड्या मरीत. (छोरा पहा) याचे परस्पर विवाही वन पाहिले म्हणजे याच्या जातीत बरेच मिश्रण झाले आहे असे आढळून येईल. कारण त्यातील बरीच नावे इतर जातींपासूनच घेतली आहेत. जसे:—अरिया, गडरिया, गुनार, नौवा, डडुरेल, कच्छवाह, चौहान, कुरिया, इ. यावरून रसेल तर्क करितो की पूर्वी मुसलमानांच्या हातच्या वागड्या घालान्याच्या नाहीत अशी समजूत असेल तेव्हा बऱ्याच हिंदू जातींनी हा धंदा पत्करला असेल व कालांतराने त्याची एकच जात बनली असेल.

हे निरनिराळ्या वर्गास एक नाव देतात व एकाच पैकात विवाह होत नाहीत. तसेच ओले, मासे व मांस भावजाचीं लोभे होत नाहीत. या जातीत मुलींची कमतरता असल्यामुळे लहानपणापासूनच मुलीच्या लग्नाची पाई असते व कन्या शुल्क बरेच मिळते. ते ५० रुपयेपर्यंत असते. लग्नविधि खावाला बघूवरांनी प्रदक्षिणा घालत्या म्हणजे होतो. त्यानंतर एका पाट्यावर बरवया ठेवून बघुवरांनी एकमेकाकडे आपल्या पायांनी लोटण्याचा प्रयत्न करून दाखोवी परीक्षा पाहतात. लग्न झाल्यानंतर कानात पालण्याची डाल (कर्णफूल) मितीवर बिरटवून ती दूध ओतून पडवी म्हणजे लग्न फार सुखकारक होईल असे समजतात.

रसेल म्हणतो की हा विधि पुत्रजन्माचा सूचक आहे यावकाच्या कमतरतेमुळे विषवेला दारामरोवरच विवाह करायला लागतो. मग तो रार लहान मूल का असेना. वाडी मोडण्याची चालहि यांच्यात आहे. स्वमातीयावरोवर छिपांनी व्यभिचार केला तर तिकडे इतके करतस पण परजतीर्षी केला तर चढिष्कार करतात हे लोक ब्राम्हणाकडूनच आपली लसें लावतात. याचा दर्जा मान जाति-सोपानात खालावलेलाच आहे. याच्या हातचे पाणी उच्च जाती पित नाहीत. हे मासे व मास खातात व कोणी कोणी दाह पित. याच्या जातीत पंचाईत असते. त्यातल मुलास मासिक किंवा दिवाण म्हणतात. हे देवकी पूजा करतात व आश्विन आणि चैत्र याच्या शुद्धप्रतिपदेस भाऱ्यात घान्य घेऊन "जव्हारे" करतात. कोण कोणी तर स्वतःच्या आगावर ९ दिवस एकाच ठिकाणी बसून हे घान्य उगावतात.

हे कचेची काव इतर हिंदुस्थानांतून आणविताने व त्याच्या वांगच्या करतात. वाघच्या पालण्याच्या निरनिराळ्या जातीत अनेक चाली आहेत. कोणी कोणी सुजे काचेच्या वागच्या घालीत नाहीत. कोणी हल्लीं दंत्याच्या कोणी नारळ्याच्या कावरींच्या कोणी शेंताच्या व कोणी लासेच्या घालतात.

उच्च हिंदू जातीत विवाह होईपर्यंतच सुली हिरव्या वागच्या घालतात. लग्न झाल्यावर हिरवा रंग वर्ण करितात. सुलमान त्रिया हिरव्या व चळ्या वागच्या घालतात नीच जातीच्या त्रिया 'सागा' नावाची वाघी वाडवर घालतात. कचेच्याच्या वागच्या विक्रमास बहुतकरून त्याच्या बायकाच जातात. याच्या धंद्यात मंडीमवळ राहण्याचे काम कर पडते त्यामुळे याचे डोळे लोकर विपडतात.

कचेधर—एक महाराष्ट्र कवि. हा बाळग येथील एक वैदिक ब्राह्मण घराण्यात जन्मला. हा जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण, उपनाम धर्मे गोत्र काडवप. बापाचे नाव सिद्धेश्वर. यानें वैदिक आज्ञा तुकारामाचा एक टाळकरी जेवाजी यज्ञ-पात्रात तुकारामाच्या अर्जणाच्या वया मागून पेऊन त्याचा अभ्यास केला. हा अक्षय भजन करीत असल्याने लोक चाला वेडा म्हणत पुढे याची भगना बाघ पुण्यात होऊ लागली.

याने शके १६०७ त पाऊन घाडून दाखविला. त्यावद्दल त्याला व त्याच्या वंशजांना चाकण परगण्यापेकी दर गावातून १ टका व धान्य १ मण मिळत असे. यावद्दल घाडून करून दिलेले पत्र उपलब्ध आहे (भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त १८३५ पा १५३).

गाहू ताग याचा शिष्य आत्माकारणानें यास 'राजपु' असें नाव पडलें व हें उपनांव त्याच्या वंशात चालू लागलें. याच्या विश्वनाथीह कचेधराला फार मानीत असे. कचेधरानें याच्याला 'लिहिल्या' पत्रात 'थीमत् भगवद्भजन-परायण बहुपात्रिधन विवेकसागर राजमान विराजित नाना-स्वामी गोपावी' असा मायना असून पुढें 'अपत्ये कचेधरें नमस्कार विशेष' लिहिलें आहे. यावरून चालाजी नावाच्या ठिकाणी कचेधराची वित्ती थळा होती हें व्यक्त होतें. कचेधर शके १६५३ त उदरज येथें पालतुन शु. २ स चारला. सभाजी माहुली येथे वाढिली आहे. याने वंशान हल्ली येथे ताळक्यात येवयाची, बाजोली व साताऱ्यातील अतिंत गावीं राहतात. याने स्थापिलेल्या पाहुरंगच्या मूर्ती येथे व चाडोली येथें आहेत.

कचेधराची बहुविध पणरचना त्याच्या परंपरेतील लोकांकडे आहे. 'सुदामचरित्र' व 'गजेन्द्रमोक्ष' हीच कायती आख्यानें छापून प्रसिद्ध आहेत. या आख्यानाची रचना शोचबद्ध असून त्यात चामर, शवाई वंगरे वृत्त आहेत. त्यामुळे कचेधराची वाच्यरचना चालाला गोड लागते. एरवीं तीत पारसें सोंपव किंवा शब्दभ्रमकार नाहीत. याची भव्ययोगना फार माघी व दयात नेहमीच्या

प्रचारांतले, तेव्हां सहायिकच वायकांच्याहि तांडीं याची कविता वसलेला दिसेत. कचेधराचें गजेन्द्रमोक्ष बुद्ध वायका मोठया भाविकपणें म्हणतात. कचेधराचें एक आत्मचरित्र आहे, तें भा. इ. सं. मं. च्या १८३५ च्या इतिवृत्तात समग्र दिलें आहे. [महाराष्ट्रसाहित्य-महाराष्ट्रविचरित्र सरस्वतीमंदिर ८ वे वर्ष अ. ८ वंगरे.]

कचोरा—छात संस्कृतमध्ये कचूर, मराठीत कचोरा, गुजरातीत कचूरो, हिंदीत कचूर अशीं नावे आहेत.

कचोऱ्याची झाडे हव्दीच्या झाडासारखी असतात. परंतु हव्दीच्या पानांपेक्षा कर्पाऱ्याचे पान निचित काळसर असतें. या पानाची लांबी सुमारे दोन हात असते. त्याचे केंद्र गमिनीत सापडतात. कोकणात ही झाडे पुष्कळ होतात. यास सुवास चांगला असल्यामुळे हा सुगंधी मसारायात वाडून अंगार लावितात. या झाडाचीच एक वात असते. तीत कापूर घावरी असें म्हणतात. तीत सुगंध जास्त असल्यामुळे कचोऱ्यापेक्षाहि महाम्ग असते. पटकीवर कचोऱ्याच्या कदाचा व कांथाचा रस एकत्र करून घ्यावा. जेतावर कचोऱ्याच्या केंदाचे काप काढून त्याची भाळ करून गळ्यात बापावी.

कच्छ—सुबई सरकारच्या स्वाभ्यातील देशी संस्थान. म या दा.—उ. व वा. सिंधप्रांत; पालनपूर एजन्सीतील देशी संस्थान. द. कावेचाडचे ईपकल्प व कच्छचे आखात; व नेमूत्येसहिंदी महासागर. याची लांबी पूर्वपश्चिम १६० मैल व रुंदी दक्षिणेतर ३५ ते ७० मैल आहे. कच्छचे रण सोडून याचें क्षेत्रफळ ७११६ चौ. मै. असून त्यात ८ मोटी गावे व १२७ लहान रोडी आहेत. कच्छचा महाराज भूज येथें राहतो. हिंदुस्थानच्या इतर भागापासून तुटकपणा, येथील लोकांचे विशिष्ट शुश्रूष, त्याची निराळी भाषा, त्याच्या राजसत्तेची वाटणारी रवाची विलक्षण भक्ती, वंगरे मोठींवरून सुबई इलख्याच्या इतर संस्थानापेक्षा हें एक निराळे राष्ट्र असावे असें वाटते.

स्वा भा वि क व ण न.—उत्तरेत मोठें रण, पूर्वेस छोडें रण, दक्षिणेंत कच्छचे आखात व पश्चिमेत अरबी समुद्र असल्यामुळे हा प्रदेश हिंदुस्थानापासून वृत्तुतेक वेगळा आहे. जरी एकंदरीत हा देश रेंव, लोसाड व खडकाळ असला तरी जंगणाच्या रागा व तुटक शिखरे, नद्याची खोल पावे, लगबग केलेली खोरी व चराईच्या जागा, यामुळे चाला विविधता प्राप्त झाली आहे. दक्षिणकडील चालुक्यमय उंच किनाऱ्याच्या आतल्या वाडूस २० ते ३० मैल रुंदीचा सखल सुपीक व चांगली लगबग केलेला प्रदेश आहे. त्याच्या पलीकडे पश्चिमेस खुद्द कच्छमधील, पूर्वेस दागदमधील व उत्तरेस रणयेथील जंगण जातात. कच्छच्या जंगणात थिनीधर्मे शिखर सुमारे १००० फूट उंच असून तेंच पूर्वी ज्वालामुखी पर्वत असल्यावद्दल प्रसिद्धी आहे.

पूरा व बारास ही शिमें सुमार १०० फूट उंच आहेत इतर डोंगर फार उंच नाहीत

वर्षभर ज्याना पाणी असतें अशा नद्या वऱ्ठमध्य सुळीच नाहीत पणसाळ्यात मध्य डोंगरातून उत्तरेकडे व दक्षिणे कडे पुष्कट प्रवाह जातात उन्हाळ्यात त्यांचें पाणी बरी होऊन मधून उर्वरें मात्र शिंक राहतात चरवर डोंगरात बांध पाहून एक तऱ्हा वेलेल आहे त्याला सरोवर असे म्हणतात वऱ्ठच्या मोठ्या रणाच्या पश्चिमेत मिर्धा नांवाचे एन तऱ्हा अलेक्झांडरच्या वेळेपासून (इ. स. पू. ३२५) अस्तित्वात असून, सिंधू नदीचे पाणी बरी ज्याल मिळेल त्याप्रमाणें त्या तऱ्हाचे पाणी कधी छार तर कधी गोड असतें

क्षारयुक्त ओसाड प्रदेशाचे विविध धर्म, ज्वालामुखी भवतातून बाहेर आलेले वासाळ दगड व डोंगराच्या पाय व्याशी असलेले अर्माच्या शोणानें तृटलेले वडे यावरून कच्छमधाल ज्वालामुखीचा मोर किती होता हें समजून येतें ह्यां वेंचें ज्वालामुखीचे स्फोट हात नाहींत परंतु धरणीकप होतात गेल्या शतकात, १८११, १८४४, १८४५ व १८६४ या साली कच्छमध्ये धरणीकप झाले १८११ चा धडा सर्वांत जोराचा होता त्यावेळीं भूज येथील रावच्या राजवाड्यामुद्धा ७००० घराच्या नाश होऊन त्यामध्ये ११५० माणसे दबून मेलीं प्रत्येक किपाचे थोडे धुतुत लुप्तान झाले परंतु थोडेच वडील तेराचा सर्वांत मज बूत किंग पार जमीनदोस्त झाला वऱ्ठच्या रणामध्य पुष्कळ ठिकाणचा जगा दबून गेली सिंधाच्या आग्नाभूला १६ मैलपर्यंत जागा एकदम ८ पासून १२ फूटपर्यंत उबून त्या ठिकाणी सरोवर तयार झाले, व सिंधीच्या उत्तरेच्या सपाट मैदानात धरणीकपानंतर १० ते १८ फूट उंचीचा व ५० मैल लांबीचा नवीन प्रदेश दिवू लागला सिंधू नदीच्या जुन्या पात्रात हा प्रदेश एकदम उंचत झाल्यामुळे त्याला अंगवद म्हणजे दवर्त पातलेला बांध असे नांव मिळाले आहे

वऱ्ठमध्ये झाड फारच थोडीं आहेत निंब, पिपळ, वासुळ हीं झाडें राखणानुन आटवतात घट व किंच हीं झाड वृक्षित दिसतात व अज्यांचे झाड करण्यात पुष्कळ महनत घ्याती लागते

वर्षे वृत्ताशी नमातर रेंपत हा देश वसल्यामुळे, नैर्ऋत्य वडील मनकून वारे येथें येत नाहींत १९०३ पूर्वीच्या दहा वर्षांत वार्षिक पाऊस सरासरी १२६ इंच होता किनाऱ्याची हवा वर्षभर सुखावह असते इतर ठिकाणची हवा ९ महिने थंड व आरोग्यकारक असते परंतु एप्रिल व मे आणि आक्टोबर व नवबर या महिन्यात उन्हाळा फार होता

इ. ति. हा स. ग्रीक प्रथामध्ये वऱ्ठच्या उड्डेव आलेला आहे अलेक्झांडरचा (इ. स. पू. ३२६) रणच्या पाण्याची माहिती होती १५० वर्षांनंतर त्याचा समावेश मेदेनेरच्या

राज्यात झाला व नंतर लवकरच तें शकाच्या ताब्यात गेलें त्याच्यामागून पारियन आले इ. स. १८० व ३०० याच्या दरम्यान सुराष्ट्र मधाल धनप वऱ्ठवर राज्य करीत होते काही काळपर्यंत, हा देश मगधचे सुमराजे व पुढें वग्भी राजे याच्या हातात राहून, सातव्या शतकात सिंध मध्य सामील झाला त्यानंतर चारण, काठी व चावडा लोकांनी त्यावर स्वाऱ्या केल्या नवव्या शतकात अरब लोक येथील किनाऱ्यावर येऊन राहिले १०२३ त, अनाहिलवाडचा पहिला भीमदेव हा गहलोच्या महमुदापासून पडून कान्यात येथें आला, व त्या शतकाच्या अंतोरे सिंधचा सुभ राजा सिंगहार यान हा देश काबीज केला

चवदाव्या शतकात सिंधच्या सम्रा. रजपुतांनी निविल्या पासून वऱ्ठच्या अर्माचीन इतिहासाचा प्रारंभ होतो सुम्राच्या जुडमाला वऱ्ठान आलेल्या ह्या लोकांना, येथील चावडा रजपुतांनी राख्यास जागा दिली पण सम्रा लोकांनी आपल्या आश्रयदायाचें राज्य घेऊन त्या ठिकाणी स्वतः राज्य स्थापन केले (१३२०) सम्रा वंशातील मोनाड राजा त्याच्या नावावरून जाडेजा लोक आपल्याला सवोभू लागले सम्रा रजपुतांच्या राजघराण्याला जाडेजा ' जाडेचे पुत्र ' असे म्हणत, त्याचा धर्म हिंदु व मुसलमानां धर्मा या मिश्रणानें झालेला होता आपल्या जातीपासून वेगळ झाल्यामुळे त्याच्या मुलींना योग्य पती मिळनासे झाले, म्हणून उल्लान मुलींना मारून टाकण्याची बर्दत चाल त्याच्या मध्ये पडली व ती अगदी अलंकडच्या काळापर्यंत चालू होती

इ. स. १४५० पर्यंत जाडेजांच्या तीन शाखा क. छंभर राज्य करीत होत्या १४५० त जाम हथोराचा मुलगा खगार यान अहमदाबादच्या मुसलमान राजांच्या साहाय्यानें सर्व देश आपल्या ताब्यात आणिल. शिवाय त्या राजान काठेवा ड्या उत्तरेकडील मोर्ची देऊन राव हा पदवी दिली रंगार रचा खुलता जामरावक यान काठेवाडात पडून मारून हल्ले नवानगरच घराणें स्थापन केले खगार अहमदाबादच्या राजाना खडणी देत मने पण त्याला ५००० घोडे स्वामिनिशा रुक्मी मदत यावी लागें खगारच्या मुलानें पूर्ण स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला परंतु १५९० ते १५९९ या दोन वर्षां त्याचा पराभव होऊन, त्याला मागलाची सत्ता बघूळ घरावी लागली मजसे जणाच्या यात्रेकरुचा वाट देण्याच्या अटीवर जहांगिराने ही राखणी माफ केली सहा पिढ्यापर्यंत रावाची गादी वडील मुलकडे चालत राहिली पुढें १६९७ त रायधानच्या मरणानंतर त्याचा तिसरा मुलगा प्रगजी यान बडाल भावाचे लून करून गादी वऱ्ठ काविली भाग्याच्या मुलाला शास करण्याकरिता त्यानें त्याला मोर्बावर स्वतंत्र ममिले अशा प मोर्ची त्याच्या वंशजाच्या ताब्यात आहे सुमरायच्या सुभेदारांनी १७१८ त वऱ्ठवर पुष्कळ स्वाऱ्या चालविल्या पण त्याचा काही उपयोग झाले

नाहीं. १८६२ च्या सुमारास कच्छमध्ये बंड उठवून राजाची बुद्धिभ्रंशता व निरनिराळ्या पक्षांतील भाडणें यासुद्धे राज्यातील अव्यवस्था फारच वाढली. अखेर १८९५ त इंग्रजांनी तह होऊन इंग्रजांनी देशांत शांतता राखण्याचें कबूल केलें. व त्याच्या मोबदला त्यांना अंगारचा दिव्या व दुसरी २३ गावें देण्यात आली. देशांत शांतता स्थापन झाल्यावर राव इंग्रजदारा राजनिरा राहिला. परंतु त्याच्या दुर्बलसज्जती व कूरपणानें बंडाळून आऊन जाडेजा सरदारानी १८९८ त इंग्रज सरकारची मदत मागितली. रावनेहि लडाईची तयारी देण्यासुद्धे इंग्रज सैन्याने त्याच्यावर चाल करून भूजचा फिझा सर केला व त्याला पदच्युत करून त्याच्या जागी जाडेजा सरदारानी निवडलेला अज्ञान राजा गादीवर बसविला, व तेथें आपला रेसिडेंट ठेविला. ब्रिटिशाना मिळलेला अंगार जिल्हा वार्षिक काही रुपय घेण्याचे कबूल करून कच्छला परत देण्यात आला. १८२४ त राव वयात आल्यावर त्याच्या नावानें सत्ता चालविणारे मंडळ मोडून टाकण्यात आलें. रावाला ब्रिटिश सरकारकडून सनद मिळालेली आहे. त्याअन्वये त्याला दत्तक घेण्याचा अधिकार प्रती झाला आहे. रावाला २१ तोफांची सलामी मिळते. हल्लीचे संस्थानिक महाराव भोगिराजी सवाई बहादूर आहेत. यांना जी. सी. एस. आय, जी. सी. आय. ई. बंगरे पदव्या आहेत. १९२१ साली हिंदी संस्थानिकातर्फे लंडन येथें भरलेल्या वसाहतीच्या परिपदेला महाराव हजर राहिले होते.

लो क संख्या—अठराव्या शतकाच्या मध्य कालांत त्या नंतरच्या दुष्काळ वर्षांपेक्षा लोकसंख्या बरीच ज्यास्त होती असा समज आहे. अठराव्या शतकाच्या शेवटी राज्यातील अव्यवस्था, फार महंमदानें चालविलेल्या लढाया व १८१२ चा दुष्काळ यासुद्धे कच्छची लोकसंख्या अर्धी कमी झाली. १९११ च्या जानेवारीतील आकडे घाली दिल्याप्रमाणें आहेत. एकंदर लो. सं. ५१३४२९. पैकी हिंदू—२९५४३६; मुसलमान—१२६९३३; जैन ६५२९८; पारशी ८० व ख्रिस्ती ६३

. सतीची चाल एके काळी चालू होती. ती बंद करण्यात आली आहे व मुली मारण्याची चालहि हळूहळू बंद होत चालली आहे. १८४२ त जाडेजा राजपुतांमध्ये पुरुषांचे धियाशी प्रमाण ८:१ असें होतें. तें १९०१ त सारखे झालें. येथे कच्छी व गुजराती पेटमाया चालतात. कच्छी भाषा हा गुजरातीची पेटमाया असून फक्त थोड्यात उपयोगास आणतात. याशिवाय पारशी व पश्चिमहिंदी या भाषा फारच थोड्या चालतात.

शेत पी.—जमिन, न पाळता अंदा बराच असून नागरपाल्या फार हल्ली असल्यासुद्धे तेथें मोठी म्हणजे सरासरी २५ एकर नंबर असतात. गहू, पामरी, कापूस, कडधान्य, मसूर, मंत्रि ही येथील मुख्य मुख्य पिके आहेत.

पाळीय जनावरात, उंट महत्त्वाचा असून वपलतेंबद्दल त्याचा रयाति आहे. पूर्वी कच्छचे घोडे प्रसिद्ध असत. परंतु आरबी व इतर घोडे येथें लागल्यापासून त्याची किंमत कमी झाली आहे.

ख नि ज प दा र्थ—कच्छमध्ये लोखंड व कोळसा सापडतो, परंतु हल्ली कोणत्याच खाणी चालू नाहीत. पूर्वी पुष्कळ तुरडी तयार होत असे, परंतु चिनी तुरडीच्या चटाओडी-मुळें व येथील तुरडीने कापड खराब होत असल्यामुळें हल्ली मागणी कमी झाली आहे खावद येथें पिवळा संगमरवरी दगड सापडतो.

व्या पार.—कच्छचा बहुतेक व्यापार समुद्रावरून होतो.

आयात मित्रस.—कच्चा माल, धान्य, लोणी, साखर, किराणा माल, फळे, इमारती लाकूड, लोखंड, तांबे व पितळेची भांडी, लाकडी सामान, स्टेनरी बगैरे

निर्गत मालः—तुरडी, कापूस, कडधान्य, लसूण, वादीची भांडी, काळ कापड इ.

राजपुतानामाव्या रेल्वे झाल्यापासून कच्छचा सुव्यवहारची या वेदराची होणारा समुद्रावरचा व्यापार कमी झाला असें म्हणतात. आगस्टच्या मध्यापासून जूनच्या मध्यापर्यंत माडवी येवून अरबस्तान, मस्कत, सिंध, काटेवाड सुंबई व मलबारचा किनारा इकडे गळयत जातात.

एके काळी माडवी वेदराचा आर्थिकेच्या किनाऱ्यावरील शाजीवाद्यांनी व्यापार चालत असे. वाडीचाच सुंदर काम व रोशमी काम याबद्दल कच्छ प्रसिद्ध असून येथे रोशमाचे व कापसाचे काही कारखाने आहेत.

दळण वळण ची साधनें.—सुद्धा तयार केलेले रस्ते या देशात नसल्यामुळें पावसाळ्यात प्रवास करणें दुष्कर होतें. भुजपासून निघून मंडोई, रोहट व सुंदवाड येथें जाणारे तीन रस्ते मुख्य आहेत.

दुष्काळ.—अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत ७ वर्षे दुष्काळची गेली. सर्वांत मोठा दुष्काळ १८१३ साली पडलेला होय. त्यावेळी अन्नाकरिता पुष्कळानी आपली मुलें विकली. कुत्रें किंवा मांजर मिळाले असता त्यावेळी मोठी मेजवानी समजण्यात येत असे व मनुष्याचें मांस खाण्यापर्यंत मजल गेलेली होती. तेव्हापासून १८९९ पर्यंत दोळ-घाड, उंदीर व अमयाद पाऊस या कारणांनी १५ वर्षे दुष्काळची गेली. १८९९-१९०० या साली केवळ दोन इंच पाऊस पडला. यासुद्धे संस्थानचें फार नुकसान झालें.

राज्य व्यवस्था.—कच्छवर निरनिराळें असल चालू आहेत ते पुढीलप्रमाणेः—

(१) खालसा मुल्य. हा सुद्धा राजाच्या अंमलाखाली आहे.

(२) भायादाच्या जहागिरी; या राजाच्या घराण्यातील दुसऱ्या पुरुषांचे वंशपरंपरेनें आहेत.

(३) मोबीच्या ठाकराचे असलेला व अणोई नावाचा देशाच्या मध्यभागचा छोट गाव मिळून होणारा प्रदेश.

(४) जाडेजा कोटे-यावर ब्रिटिश अधिकारी असून तो १८७५ च्या करारावरून त्याच्याकडे सोंपविलेल्या राटल्याच्या चवकशांचें काम करतो.

या संस्थानात ८ गिऱ्हे आहेत ते येणेंप्रमाणः—अच्चास व नखतगन, अंजार, घचौ, भूज आणि सावद, लखपत, माडवी, मुन्ना, आणि रापर व रादिर. करिष अदावत हें सर्व संस्थान-करिता दिवाणी व फौजदारी कोर्टे आहे. १४ वर्षांपेक्षा जास्त सक्तमनूरी, जन्मठेग काळ पाणी व फांदीच्या शिक्षांना रावाची संहति लागते. याशिवाय ५३ दिवाणी व ४५ फौजदारी कोर्टे असून त्यांचे ३ प्रसार आहेत. बाहीची अधिकार मर्यादा केवळ रावाच्या प्रदेशावर चालते. दुसऱ्या बाहीचा फक्त लहान सरदारांच्या जहागिरी चालते, व तिसऱ्या म्हणजे जाडेजा फौदांचा अधिकार सर्व संस्थानभर चालतो. जाडेजा सरदारांपैकी रावाचें निवडलेले ४ सरदार व सायब दिवाण हे येथील न्यायाधीश होत. भूज, माडवी व अंजार येथे म्युनिमिपालिटया आहेत.

उत्पन्न—मायाद व दुमरे लहान सरदार यांच्या उत्पन्ना-मुद्धा या संस्थानचें एकंदर उत्पन्न सुमारे चार्लस लक्ष आहे. त्यापैकी दरवर्षीचें उत्पन्न २५ लक्ष व बाकिचें जमिनदारांचें आहे. येथील करवसूलीच्या पद्धतीला भाग घटई असें म्हणतात. उत्पन्नाचा एक सप्तमाग ते एक हत्तीमास सरकारास मिळतो. वहिवाटीहजाला येथें बरीच फिमत आहे तरी गिराफिया सेडपातील सेवकांनी वांटेल तेव्हा काढून टाकता येतात. संस्थानी जमिनीत ज्यांनीं विहिरी खोदून किंवा कोटया जमिनीच्या जागी बागाईत तयार करून आपला योग्यता दाखविली आहे त्यांनाच वहिवाटी हक्क मिळता.

लष्कर.—संस्थानच्या मदतीकरिता भूज येथें ब्रिटिश सैन्य ठेवलेले असे. पण हल्ली ते काढून घेण्यात आले असून त्याबद्दल ब्रिटिश सरकारला ८२२५७ रुपये दिले जातात.

शिक्षण.—१९११ त स. ८ (पुढापर्वी) स. १४.९ व त्रियापर्वी स. १.०८ (लोकाना लिहता वाचता येत होत नावाद्द हे या बाबतीत फारच मागसलेले आहेत शिक्षणाची प्रगति नीटशी दिसत नाही. कारण १९२३ साली ४७ गावातील शाळा पंधराच्या अभावी बंद कराल्या त्यांच्या, तेव्हा व्यापाऱ्यानीं फंड उभारला.

कच्छाचें रण.—कच्छच्या संस्थानच्या उत्तरेस व पूर्वेस असलेली एक क्षारयुक्त आंसाट जमीन. क्षेत्रफळ ९००० चौ. मै उत्तरेस सिंधचा प्रांत असून, पूर्वेस व दक्षिणेस राधनपुर व काठेमाड आहे. रेंदी सुमारे २५ ते ३५ मैल आहे येथील वेदरात जहाजें वगैरे येऊं शकतात वर्षी वर्षी दक्षिणेकडील ओराच्या वाऱ्यामुळे छत्रपत नदींत समुद्रातून पाणी वर येतून येतें. उन्हाळ्यात जमीन सुकल्यावर मोठे मोठे मिडाचे पोपडेच्या पोपडे जमिनीवर दिवू लागतात. येथें यवु, पक्षी वगैरे काही नाहीत. १८१९ च्या भुवंपात कच्छचें रण मध्य-भागाने परेंच दर आले आहे. खारापोडा येथें मोठया

प्रमाणावर मीठ तयार करितात त्या मिठान बरागड मीठ म्हणतात.

कच्छी—बलुचिस्तान. कलात संस्थानचा एक भाग. स. २७° ५३' ते २९° ३५' उत्तर अक्षांश व ६७° ११' ते ६८° २८' पूर्वे रेखांश. यावर आहे. क्षेत्रफळ ५३१० चौरस मैल. सिंध प्रांताच्याजवळ असल्यामुळे हा प्रदेश अत्यंत उष्ण आहे उन्हाळ्यात ऊन चारे मुटतात. डासाचा उपद्रव फार होतो पाऊस सरासरी तीन इंच पडतो.

इतिहास.—सिंध प्रांताच्या इतिहासाशी या प्रदेशाच्या इतिहासाचा फार संबंध आहे. सातव्या शतकात राय चवनें आपली राजधानी कंदावीळ ही परत आपल्या ताब्यात घेतली. अरब लोक या भागास दूड अथवा बुध या नावांन ओळखात. कंदाविळाची लूट त्यांनी अनेक वेळा केली. पुढे हा भाग सिंधच्या मुम्ता व रुम्मा यांच्या ताब्यात गेला. पंधराव्या शतकात बलुची लोकांनी आपला मोर्चा या भागावर फिरविला होता. पुढे अरघुणानी या भागाचा ताबा घेतला व त्याच्या हातून नंतर मोगलांकडे हा भाग आला. इ. स. १७४० साली नादिरशाहानें ब्राहूई लोकांस हा प्रदेश दिला. पहिल्या अवघाण छत्रांत हा प्रदेश ब्रिटिशांच्या ताब्यात होता. कलातचा खान मीर खुदा-दाद खान हा तत्कावर अस्ताना फार बंडे झाली होती. त्याने पुष्कळ गुन्हे केल्याबद्दल इ. स. १८९३ साली त्यास गादीवरील हक्क सोडावा लागला.

छलगरी आणि तेंदु येथें बौद्धशालातील पुष्कळ अवशेष सापडतात. या भागात ५९० गावें आहेत. व लोकसंख्या (१९११) १२५५९ आहे गावांची वस्ती खरीच आहे. या भागास जोसाड अरण्या अशी संज्ञा आहे परंतु ही झूक आहे. ज्या ज्या ठिकाणी पाण्याची सोय आहे त्या ठिकाणी उत्तम पीक येतें.

संरक्षित जंगल या भागात नाही. ब्रिटिश अंमल सुरू होण्यापूर्वी अफगाणिस्तानचे अमीर सद्दी येथील गंधकाच्या राणीतून गंधक काढीत. फोत्रा आणि सर्जानवडील जंगलात लोहगंधकित (फेरस सल्फेट) सापडतें. त्याच-प्रमाणे सिंधुक्षेत्रातहि (कारबोनेट आफ सोडा) येथें बराच सापडतो. हलक्या प्रतर्ने कापड काहीं ठिकाणी विणतात सिंध प्रांतातील शिकारपूरहून व्यापारी व्यापार करण्यास येथें येतात पावसाच्या अत्यल्प प्रमाणासुद्धे या भागावर दुष्काळ पार खबरकच जाणवतो. पाण्याची सोय झाली तर हा भाग अन्यंत सुखी होईल यांत संशय नाही.

कच्छाचे दोन मुख्य भाग असून त्यापैकी एकावर कलातच्या खानाचा अधिकार चालतो व दुसऱ्यावर त्या त्या भागात राहणाऱ्या जातीच्या मुख्य पुरुषाचा अधिकार चालतो. इ. स १९०३ साली खानाचें उत्पन्न २॥ लाख रुपये होते.

कच्छी वडोदे—मध्य हिंदुस्थान भोपावर एजन्सीतील एक ठापुरात क्षेत्र ३४ चौ मी यात १८ खेडी आहेत लो सं (१९११) ३६३८ पैकीं बहुतेक हिंदू आहेत

कच्छी मेमन—मेमन मुसलमानातील एक वर्ग. जची वस्ती मुन्दा व गुजराथ सामर्थ्य फार आहे हे पूर्वी सिंधातील रोहाना जातीचे हिंदू होत वगदादचा साधु मौलाना अव दुलकादर गिलानी (१९२०) याला हिंदुस्थानात आपला धर्म प्रस्थापित करण्याची फार इच्छा होती त्याचा ६ वा वंशज सैय्यद युसुफुद्दिन कोरिदरी यास १४२१ मध्ये द्ध्यात झाला नों, मिथमधाल हिंदु जातीस मुसलमान कराव तो सिंध मध्ये आला तेथाल राजान त्याचे स्वागत कल व मुसलमानी धर्म स्वीकारला. मणिकजी नासाच्या रोहाना जातीच्या पुताच्यानाहे तीच दीक्षा घेतली तच्चा मुआमीन हें नाव कोर दिरीने त्या जातीस दिल (मुआमीन = श्रद्धावान्) डोंड्या मत लोहाना हे रजपुतापैकी आहेत हे व रजनी याचा मध्य-आशियात मोठा व्यापार चाल १६ व्या शतकात हू मेमन वच्छ भक्ष्यानात आले तच्चापासून त्यात कच्छी हें नाव पडलें पुढ गुजराथेंत व तेथून मुयदस असें याचे स्थानांतर झाले कच्छी मेमन मुयद इलाच्यानाहोदर दूरवर मद्रास, कलकत्ता, मलबार, मध्यदेश, तयान, गावा, आफ्रिका वगैरे ठिकाणी गेले आहेत याचा सन्याचा धर्मगुरू सैय्यद जाफिराह हा युसुफुद्दीनचा १९ वा वंशज आहे तो मुयद किंवा मुद्रा येथ राहती याच्यात हिंदू चाळी सिरुव उरल्या आहेत मुलींचा व विधवांचा वारसाला हूक हिंदू शास्त्रप्रमाणें आहे हे लक्ष निका पद्धतीनें करतात मुलांचे शुभ किर्तीही गरीब किंवा धार्मत अन्यो दास्य लागत न्यभि चारावद्दल नवर किंवा थायनेला वाडी मोडता येते हे दारु पीत नाहींत व पुष्कळ मेमन गोमास खात नाहींत

हे कच्छी मेमन गोरे असतात याचा नाथा वळकट व सुरेर असतो चेहऱ्यावर हुपारी व कर्तुल दिसत वयातंत पुरा व बायका आपल्या पाटच्या केशाना मेंदी व नीळ लावतात पायला लहानपणापासून हात, पाय, व नखें मदीन रंगवि तात बायका व पुरुष दोघीही काजळ धारतात काहीं बायका दानवण लावून दात काळे करून घेतात कच्छी मेमन व हालंद मेमन यांच्यात लग्न होत नाहींत कच्छीच्या बोल ग्यान सिधी वळण दिवून येतें पोंपास काटेवाडी पद्धतीचा असतो कच्छी हे ह्नाफी पैगामे मुनी आहेत बहुतेक लोक मध्य यात्रा करतात तिवाय 'मेमन' पहा [सु गें ९ भा २]

कजर—ही जिल्हारी कांकाप्रमाणें फिरलेलोपाची एक जात आहे कजर लोकांच्या (१९११) २३९८३, पैकीं हिंदू २०११ यांची वस्ती मंगुलप्रात काश्मीर पंजाब, मध्यप्रान्त वगैरे भागात आहे पंजाबमध्ये याना कचन असें दुसरे नाव आहे काश्मीर मध्ये गान्या शिया वेश्यांचा पंदा करतात मध्यपंजाबमध्ये हि या वेश्याना पंदा करतात पण दुसरी एक प्रगणवृत्तीची जात

पंजाबात असून तिचा बरील कजरासी सवर्ध नाहीं यापकीं कहीं हिंदू व मुसलमान आहेत याचें नाव कुचवाधिया असहि आहे वच्छाडात सामिया लोकांचा व याचा सनध जोडतात दक्षिणा व मारवाडी कजर पूर्वी भाट होते असें दिसत याच्या बायका साधारण देखण्या असून त्यापैकीं काहीं अशील गाणीं गाण्यात व अभिनय करण्यात प्रवीण असतात हे लोक कोल्हाटी व वेरिया लोकांशीं सलग्न असा वेत या सर्वांचे पूर्वज उत्तर हिंदुस्थानातले डॉब असावेत असें वायस तैमूरलंगान्या वेळी पुष्कळ कजर हिंदुस्थानातून बाहेर पडले ते इराण इजिप्त, स्पेन तुर्कस्तान व इंग्लंड देशापर्यंत पाचले अजून त्यांचे वंशज हिंदी भाषेचा अपभ्रष्ट व मिश्र भाषा बोलतात झाहनाम्यात बहराम गोर नावाच्या इराणी राजानें १२००० लुही जातीचे गवये वगैरे लोक हिंदुस्थानातून नेले व त्यांचे वंशज इराणात अद्याप लुही किंवा लुही म्हणून हयात आहेत ठग लोकांची उत्पत्ति दर्याल कजरपासूनच झाली होती दक्षिणी कजरानीं मराठा भाषा पेहराव व चालरीती उचलल्या आहेत याच्या बायका काचोळी धालतात मारवाडी कजराच्या बायका काचोरी घालीत नाहींत

या बायका गाऊन, नाचून पैसा मिळवितात व तपकीर फार ओळतात जवळपुरास या बायका परा ओठण्याची नोकरी करून दरोडेपोरास वातम्या देऊन चोऱ्या करवीत हे रस (बाळ्या) च्या ताट्या, व झाडण्या करतात व त्यामुळे यास कुचवाधिया म्हणतात

मध्यप्रांतात नाट व मुलतानी कजर असे त्याचे दोन वर्ग आहेत व याचे दोन परस्परविवाही पण अतर्विवाहनिषिद्ध असे वर्ग आहेत त्यास कलसा व मच्छा म्हणतात व एका वर्गातील माणसानें दुसऱ्या वर्गातील मुलगी केली पाहिज या दांन्हा वर्गात कुल्ले आहेत बाळा खोदण्याची बुद्ध लग्नमंडपात ठेऊन वरास शपथ घ्यावी लागते कीं, मी बायकोला हारून देणार नाहीं व याऊनार नाहीं कधी कधी कथूला देणगी थावी लागते व सातरा त्यातील अर्धी पहिल्याच मेजवानीला माफीही करतो याचा मुख्य देव माना म्हणून एक पूर्वज आहे याची पूजा पात्राळ्यात समारंभान करतात व काहीं प्राणी बळी देतात व पूर्व जाच्या शौर्याची याणी गाऊन नाचतात मरी, प्रभा, भवानी या देवींचीहि भक्ति द्दष्टीस पडते काहीं प्राचीन पहिल्लानाहि देवासारखे पूज्य मानतात नानकाला भजणारा एक वर्ग आहे प्रेतास पालखें घालून श्रुतात मुसलमान झालेऱ्या कजरास जातीत द्दहा दिगडून घेतात व नदीवर स्नान घालून सोन्याची काडी तापवून जिनेला दाग देतात तसेंच माझण, रजपूत, अगरवाल कुणबी अहार, व लोदी लोका बरोबर कजरणीने न्यभिभार बेल तर तिला देणील द्दही दिगडून शुद्ध करतात पण कायस्थ, सोनार व लोहारयाबरोबर न्यभिचार बेल तर मात्र जातीत घेत नाहींत मुनेला गुपून

जरी हात लढाळा तरी सासऱ्यास २॥ ६. दंड थावा लागतो. याचे धंदे चट्या विणणे, मोपल्या करणे, पिशव्या करणे, मुग गजताच्या दोऱ्या वळणे, नमारे करणे, व उत्तर हिंदुस्थानात दगडांचे काम करणे, धान्य दळणे, कुंचले वरण हे आहेत. भटकं फंजर सोऱ्यामाऱ्या करून उपजीविका करतात. ही जात म्हणजे हिंदू व वन्य लोक यांचे एक विविध मिश्रण म्हणता येईल. [कूक, रोज, रिस्ले यांचे आतिकोश सेन्सर रिपोर्ट १९११]

फंजरडा—सुबई. काटेवाड. हा चोक ठाण्यातला स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका आहे. भादवा डोंगराच्या प.य.भ्याशी हा अवून याच्या शेजारी शत्रुंय व लॅच डोंगर आहेत. या तालुक्यात फंजरडा हा एकच मोठा गाव आहे. येथील तालुकदार चव्वाचा रजपूत आहे

फंजामलाय—मद्रास. सालेम जिल्हा. सालेम तालुक्यातील टेकडी. उ. अ. ११°३१' व पू. रे. ७८° ४'. उंची ३२३८ फूट सालेममध्य ही एक सहनदृश्य टेकडी असून तिच्यात सापटणाऱ्या मममिषित अशुद्ध छोहधातू (मेमेटिक आयर्न ओअर) करिता ती प्रसिद्ध आहे. टेकडीच्या पायऱ्याशी सिद्धर कोविल नावाचे देऊळ आहे.

कॅडॅचे—आफ्रिकेमध्य भूषे सरवेराच्या दक्षिणेस व बॅंग्वेलच्या उत्तरेस असलेल्या सुलतान हें नाव आहे. पूर्वी या सुलतान बॅडॅचे नावाचा आफ्रिकन राजा राज्य करीत असे, म्हणून यास हें नाव पडलें आहे. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस या राज्याचे महाज फर्मा होऊन, बॅडॅचे हा एक साधारण प्रतीका सरदार होऊन बसला सध्या हा देश ग्रेटब्रिटन व वेल्जिअन कागोमध्य विभागला आहे तद्देशीय राजाच्या कारकीर्दीत हें राज्य सुधारलेलें होतें. लोक शेताचा धंदा करीत व कापसाचे कापड, सोतीची भाजी, व लोरेडी सामान तयार करीत. या देशात ताचे पुष्कळ सापडतें. १७९६, १८०१, १८०२; व १८११ या वर्षी पोर्तुगालने बॅडॅचेच्या राज्यात व्यापारी मिशन पाठविले. १८९८ त डेव्हिड लिथिंग्टन हा कॅडॅचे येथें आला होता. १८९४ त ब्रिटन व वेल्जिअन कागो यांनी हा देश आपसात वाटून घेतला

कटक, जि. रहा.—कटक हा विहार व ओरिसा प्रांतात ओरिसा विभागातील एक जिल्हा आहे क्षेत्र ३६०४ चौ. मै. याच्या उत्तरेस वैतरणी नदी, धामनदीमुख व पलीकडे बलसोर जिल्हा, पूर्वेस बंगालचा उपसागर, दक्षिणेस पुरी, व पश्चिमेस ओरिसाची मांडलिक संस्थाने.

स्वामार्थिक वर्णन—कटकचे तीन विभाग आहेत (१) किनाऱ्याची ३ ते ३० मैल रुंदीची अरण्यच्छादित व दलदलीचा पट्टी, (२) महानदीच्या सुसंप्रदेशाच्या जुन्या भागातील भाताची गिराईती जमीन, (३) पश्चिम सरहद्दीवरील तुटक व डोंगराळ प्रदेश बंदनानी झाले व बौद्ध अवशेष असलेला नल्लिगिरी, मुखाची भव्य मूर्ति, पावित्र तळ, देवाळ्याचे अवशेष व गुहा ज्यावर आहेत असा

उदयगिरी, या मित्वातील सर्वात उंच व वर जुनी मरीद असलेला अस्तिअ, व पुष्कळ थपे ज्या ठिकाणी शिवपूजा होत आहे असे महाविन्यक शिखर हे या जिल्ह्यातील मुख्य डोंगर आहेत.

पश्चिम सरहद्दीवरील डोंगरातून तीन मोठ्या नद्या निघतात वैतरणी नदी कैअंझर संस्थानात उगम पावून कटक व बलसोर याच्या सरहद्दीवरून दक्षिणेस वहात जाते; कटकच्या पश्चिमेस ७ मैलावर, नराजवळच्या दोन डोंगरामधून महानदी जाते, या दोन नद्याच्यामध्यें ब्राह्मणी नदी या जिल्ह्यात शिरते. किनाऱ्यापाशी या नद्या जवळ जवळ येऊन एकमेकांपासून ३० मैलाच्या अंतरांन वाहतात. यासुद्धे याना पूर आल्यावर त्याची पात्रे फार लहान पडून पाणी देशभर पसरतें. वैतरणी व ब्राह्मणी या नद्यांचा संगम होऊन धान्न या नावानें दोन्ही प्रवाह बंगालच्या उपसागरास पालमिरास टोंकानवळ मिळतात जिल्ह्याच्या आग्नेय टोंकाकडे महानदी दोन सुखानी उपसागरास मिळते. या सर्व नद्यांना इतल्या लहान नद्या मिळतात त्या.—कातजुरी, पैका, विरुपा, व चित्तल या होत. इतर नद्या विशेष महत्त्वाच्या नाहीत

भूस्तर वर्णन—ब्राह्मणी नदीच्या दक्षिणेस उलती परगण्यापर्यंत, जंवर दगड असलेल्या टेकड्या सर्व देशभर पसरलेल्या आहेत. काही मेलपर्यंत हा दगड डड बनलेला आहे, परंतु दक्षिणेकडे त्याचे विघटन झालेले असून त्यात पृथक्करण झालेल्या चुनखडीचे तावडे द्या आहेत. हा दगड मज्ज असल्यामुळे पुष्कळ कामाकरिता याचा उपयोग होतो. दक्षिणेकडील चडउतार असलेल्या मैदानात कुईद व मधून मधून ज्वर आढळतो. कटकच्या पश्चिमेकडे व नैर्ऋत्येकडे महानदी जवळच्या टेंकड्या बाळू, गोटे, रेंती, आणि पावरी व तावडी माती यांच्या बनलेल्या आहेत.

प्रत्ये—वाघ, चित्ता, अस्त्रल, रानरेड, नॉलगावी, टिप-क्याचे हरीण, ह्वर, फोल्डे, लॉकड, रानदी हुकर व चुसरी येथें आढळतात

हवामान—ओरिसामधून जाणाऱ्या चक्रवातांच्या वाटेवर हा जिल्हा असून बंगालच्या इतर भागांपेक्षा थंडी व उष्णता याची तीव्रता येथें जास्त असते एप्रिल व मे या महिन्यातील सर्वात जास्त उष्णमान १०९° व फेब्रुवारीतील सरासरी उष्णमान ६९° असतें वार्षिक पाऊस सरासरी ६० इंच पडतो. साधारणपणे ओरिसाच्या किनाऱ्याला चक्रवातापासून धोका होत नाही. परंतु अलीकडे कित्येक चक्रवात झालेले आहेत. १८८५ च्या चक्रवाताने समुद्रात मोठे वादळ होऊन समुद्रकाठीची पुष्कळ भागसे प्राणस सुकली. बैबळ फेंडभार पोटाविभागातील ५००० मनुष्ये मरण पावली व वरें आणि पिकें यांचे नुकसान झालें नद्यांच्या उगमस्थेदि पिकांचे व घरांचे नुकसान होत

इतिहास—ओरिसा प्रांताच्या इतिहासापेक्षा या जिल्ह्याचा इतिहास निराळा नाही [ओरिसा पहा]

लोकसंख्या:—१८७२ पासून या गिल्ह्याची लोकसंख्या वाढत आहे. १९२१ मध्ये ती २०६४६७८ झाली. किनाऱ्यावर व डोंगरांच्या दक्षिणउतारावर वस्ती पातळ आहे. या जिल्ह्यातील पुष्कळ लोक रत्नवास्तुदार व मजूर म्हणून मोठ्या शहरात जातात. कटकचे रहिवासी वेगळ्यात आवाऱ्याचा धंदा करण्याकरिता व आसाम आणि छंदरवन येथे शेतीच्या कामाकरिता गेलेले आढळतात. जे. स. पैकीं स १७ हिंदू व स २.८ मुसलमान आहेत. येथे उडिया भाषा चालते.

क्षेत्री:—समुद्रकाठच्या ज्या प्रदेशात खारे पाणी न येण्याची व्यवस्था केलेली आहे, तो भाग फार सुपीक आहे पश्चिमेकडील खडकाळ जमीन मापीक आहे. या दोन प्रदेशांच्या मध्ये नदीतील गाळाच्या योगाने बनलेली सुपीक व चांगली लागवड केलेली जमीन आहे. तांदूळ हे येथील मुख्य पीक असून हिवाळा, शरदृक्तु व वसंत ऋतु या तीन ऋतूत याची निरनिराळी पिके निघतात याशिवाय कडधान्ये गहिराची धान्ये व ऊस, तंबाखू, बदामे, ह्रीदि थोडी वहुत होतात.

कालवे:—(१) ताळदंड कालवा महानदीच्या उजव्या तीरापासून निघून आग्नेय दिशेकडे विरावतापर्यंत येल्यावर पुढे सुकईचा व महानदी यांच्या दक्षिणतीरावरून जातो. लांबी ५२ मैल (२) माचगावचा कालवा, कटकच्या दक्षिणेस ७ मैलावर ताळदंड कालव्यापासून निघून जातसुरीच्या उत्तर तीरावरून गेलेला आहे. लांबी २२ मैल. (३) केंद्रपार कालवा लांबी ३९ मै (४) गोत्री कालवा, केंद्रपार कालव्यापासून निघतो. लांबी १५ मै. (५) केंद्रपार कालव्यापासूनच निघणारा पतासुंडई कालवा. लांबी ४७ मै. (६) उंच हपाटीचा कालवा. लांबी ५॥ ७ मैल (७) वैतरणी-पासून निघलेला जयपुर कालवा, लांबी ६॥ मैल.

व्यापार व वळण वळण:—कटक येथील जंगचे वाम फार प्रसिद्ध आहे. कापड विणण्याचा धंदाहि वराच चालतो. याशिवाय कासाची भांडी, लांबेचे व पितळी डगिने, पोती, टोपल्या हे जिनस तयार होतात. रेड्याच्या दिवाणी रेवणी व काठ्या, हरणाची दिंगी, हस्तांदती सामान याचा पुष्कळ राग होतो. तांदूळ हा येथील मुख्य निर्यात माल असून तो कलकत्ता, सिलोन व मारिशस येथे जातो गळिताची धान्ये, फाटडी, ताग, इमारती छाकूड, शिंणे, लाख, कुचला, मेण, राख व अंगणे काम करूनव्यास रवाना होतं हाडे कलकत्ता व गंजम येथे जातात. कापड, केरोसीन तेल, चाच सामान, हूत, सुपारी, मसाले, धातूचे सामान वगैरे जिनस कलकत्त्याहून येतात मांड कलकत्ता व मद्रास इत्यादी येथून येतं. कटक, फॉन्स पॅईट बंदर व चांदवाली ही व्यापाराची मुख्य ठाणी आहेत.

आगगाडी:—बंगाल नागपूर रेल्वेचा कटक-मिदनापूर हा पाटा दक्षिणेतर गेलेला आहे.

रस्ते:—कलकत्त्यापासून गंजमपर्यंत जाणारा मुख्य रस्ता: व कटकपासून पुरी व संयलपुरकडे जाणाऱ्या रस्त्याची व्यवस्था स्थानिक (लोकेल) पंडातून होते. याच्या शिवाय कटकपासून, तळदाणा, माचगाव व चांदवालीकडे जाणारा आणि पुरानाहून माधवपर्यंत जाणारा असे दोन रस्ते जिल्हाबोर्डाच्या ताब्यात आहेत.

उन्हाळ्यात नवा बहुतेक आढतात व पावसाळ्यात पाणी फार येतं यामुळे नद्यातून होड्या चालत नाहीत. कालव्यातून मात्र थोड्या वहुत चालतात.

दुष्काळ:—असंरक्षित प्रदेशात पाऊस कमी झाला, किंवा त्याची वाटणी विषम झाली, किंवा नाद्यांना मोठे पूर आले असता पिकांना धोका असतो पाऊस कमी होऊन अवघी बंद झाल्यामुळे १८६५-६७ ह्या वर्षी येथे मोठा दुष्काळ पडला होता

राज्यव्यवस्था:—कटक जिल्ह्याचे तीन पोटविभाग असून कटक शहर, केंद्रपार व जामपूर ही त्याची मुख्य ठिकाणे आहेत जिल्ह्याचा कलेक्टर कटक येथे राहतो. इतर विभागावर डेप्युटी मॅजिस्ट्रेट-कलेक्टर आहेत. यादी येथील तहसील कचेरीवर सव-डेपुटी कलेक्टर आहे. कटक, शहर, केंद्रपार व जामपूर येथील म्युनिसिपालिटीपासोरीज इतर ठिकाणी स्थानिक कामे जिल्हाबोर्डाकडे आहेत.

शिक्षण:—१९११ त लोकसंख्येपैकी स ६.५ (पुर-पापैकी स १३ व स्त्रियांपैकी स ०.५) लोकांना लिहिता वाचता येत होतं.

कटक पोर्ट विभाग—विहार प्रांतात असलेल्या कटक जिल्ह्याचा एक प्रमुख पोर्ट विभाग क्षेत्रफळ १५९२ चौरस मैल लोकसंख्या ६ स १९११ साली १०६८७७२. होतो ह्या पोर्टविभागाचा पश्चिमभाग छोटा नागपूरच्या डोंगरसपाटीच्या किनाऱ्यापर्यंत जात असून पूर्वेस बंगालचा उपसागर आहे. मध्यभाग सुपीक असून लोकवस्ती बरीच दाट आहे. कटक शहर व शिवाय २६७० खेडी ह्या विभागात आहेत.

शहर—विहारमध्ये असलेल्या कटक जिल्ह्याचे व ओरिसा विभागाचे प्रमुख ठिकाण. इ. स १५३ त हें शहर वसविण्यात आलें. पण ते १८व्या शतकात प्रमुखत्वाने पुढे आलें त्या वेळा हिंदु राजा मकर केसरी हानें येथे विहा बांधिला. बादशही विहा नावाचा एक पुरातन हिंदू अमदानीतला विहा अजून प्रसिद्ध आहे. मराठांच्या बऱ्याचप्रमाणे मोमलाच्या कारकीर्दीच्या वेळी कटक हें प्रमुख ठाणें होतें व ब्रिटिशच्या ताब्यात ह्या प्रदेश आल्यानंतर (१८०३) बरेच वर्षांनी या प्रदेशास कटक हें नांव देण्यात आलें कलकत्ता व मद्रास या शहरांनी जोडणारी आगगाडी कटकवरून जाते. फॉन्स पॅईट हें बंदर कटकशी कालव्याने जोडलें गलें आहे या बंदरासुळे कटकचा जण महत्त्व आहे लोकसंख्या (१९११) ५२५४८. चाळीस हजाराहून अधिक लोक हिंदू अपन ग्रंथ

व जैन लोकांची वस्ती प्रारंभ थोडी आहे. कटक येथे सोन्याची किंवा चांदीची वारीक सात वाढून खरीकाम कर लागले होते अशी त्याची आहे. जवळच महानदी आहे. ओरिसा विभागाचे हे मुख्य ठाणे असल्याने येथे विभागातील सर्व मुख्य अधिकारी असतात. बॅप्टिस्ट मिशन कॉलेज व रॅन्हेन्सा कॉलेज येथे आहे. वैद्यक शिक्षणाचीहि एक शाळा आहे. गणेशपाट रस्त्यावर कटक बँक आहे.

कॅंटन — (सर्राव कागचौकु) हे शहर चीन देशातील कागदुंग प्रांतात प्लेनदीच्या पूर्वे तीरावर असून मोठ्या लांकूटयुक्त व्यापारी शहर आहे कॅंटनशहरच्या काही भागाभोवती कोट आहे त्याचा परिम ६ मैल आहे. पूर्वे-फडून पश्चिम टोंकाकडे जाणारी एक भिंत कॅंटन शहरातून जात असून ती ग्रहाराचे दोन भाग करते. उत्तरेकडील भाग मोठा असून जुना आहे. दक्षिणेकडील भाग लहान असून नवा आहे.

शहरात एकंदर ६०० रस्ते असून ते रुख, सरळ व अर्ध अर्ध आहेत. लोकांच्या चालीरीती व सरकारचे दुर्लक्ष इत्यादि गोष्टींचा विचार केला तरी कॅंटन शहराची व्यवस्था चांगली असून, एकंदरीत हे शहर स्वच्छ आहे असे म्हणावे लागते. घरे लहान असतात. इंचित्तु बुमगली घरे दृष्टीस पडतात. जगातील कोणत्याहि भागात तयार शालेच्या गोष्टी येथे मिळतात. येथील व्यापारी हुपार, मेहनती व आदर-शाल आहेत.

कॅंटन येथे बऱ्याच इमारती व देवळे आहेत परंतु विशेष वास्तुशिल्पासारखे असे बाहीच नाही येथे दोन भव्य मंदिरे आहेत. त्यापैकी एकाचे नाव हागटा असे आहे. येथे एक मंदीर आहे व ती दहाव्या शतकात कॅंटनला येणाऱ्या अरबी दर्यावडी लोकांनी बांधलेली आहे. दुसरे मंदीर तेराव्या शतकात बांधिले असावे असा तर्क आहे. कॅंटन शहरातील सर्वांत मोठे असे एक बुद्ध मंदीर होमान येथे आहे. त्याला चिनी भाषेत ह्युवान्ते असे म्हणतात. याच्या खोराज दुसरी महत्वाची देवळे म्हणजे पाचवी देवाचे देऊळ व 'दांपांयुधदायक' देऊळ ही होत या देवळा-समोरील भागात बहुतेक भिक्षारी, निरधोगी व आळशी लोकांचा भरणा असतो. मूर्ति मुख्य भागात असते व तिच्या-पुढे नेहमी दांप देविलेला असतो.

सरकारी अधिकाऱ्याचे वंगले जुन्या भागात आहेत. गव्हर्नरनरलचे राहण्याचे ठिकाण नव्या भागात होते. परंतु १८५६ साली तोफाच्या माऱ्यात त्याचा नाश झाला. कमान्दर इन चीफचा वंगला जुन्या शहरात आहे. सर्व कॅंटनशहरात तो प्रेक्षणीय आहे असे म्हणतात.

कॅंटन व कलकता एकाच अक्षांशानवळ आहेत, तरी पण कॅंटन वरचे थंड आहे. मेपासून अक्टोबरपर्यंत कसती उन्हाळा असतो. याची सर्व वर्षभर हवा थंड असते. येथे सापडे रोप कवितत्त्व होतात.

केप ऑफ गुडहोपच्या मार्गाने चीन व युरोप यामध्ये दळणवळण प्रथमतः १५१७ त मुकु झाले. त्या वेळेत पोर्तुगालच्या एर्मेन्युएल राजाने आपला परराष्ट्रीय वकील अठ जहाजासह चीन देशात पाठविला त्यात चीनच्या वादग्रस्त कॅंटन येथे व्यापार करण्याची परवानगी दिली. एलिझाबेथ राणीच्या वेळेस ईंग्लिशानी कॅंटन येथे वगार स्थापन करून व्यापार करण्याचा पाट घेतला. परंतु त्याचा प्रयत्न फतला. इ. स. १६१८ त ईंग्रमाची काही जहाजे कॅंटनला आली. परंतु पोर्तुगीज लोकांच्या विव्हासघातकी कृत्यामुळे वेचनाव होऊन युद्ध होण्याच्या वेतात होते. पण मोठ्या मुष्किलीने तह झाला. १६८५ नंतर वादग्रहाने युरोपियन राष्ट्रांना कॅंटनशी व्यापार करण्याची परवानगी दिली. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनी एकत्रित झाल्यानंतर वाद-ग्रहाने एक फर्मान काढिले. त्याप्रमाणे परराष्ट्रीय व्यापार फक्त कॅंटन बंदराशीच होऊ लागला.

बऱ्याच प्रकार प्रथमतः इंग्लंड देशात १६६० साली सुरू झाला. १६८९ त दर पांशाला ५ शिलिंग याप्रमाणे जकात घेतली. या वेळेपासून १८३० पर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीचा कॅंटनशी व्यापाराचाच मक्का होता. कंपनीचा मक्का संपल्या-वर देखील स्थानिक अधिकाऱ्याचे शुल्म चालू होते. त्यामुळे १८३९ साली प्रेडमिशनने युद्ध पुकारले रौडणाच्या फव्वेलीवर तह झाला. परंतु दक्षिण चीन देशात युद्ध चालू राहिले व त्याचा शेवट १८४२ साली नानकिंगच्या तहाने झाला या तहाने शांदाय, निंगपो, फ्युची आणि अमॉय या बंदरांशी व्यापार करण्याची परवानगी इतर देशांच्या लोकांना मिळाली. शिवाय कॅंटन शहरात व्यापारी मोकळीक देखील या तहाने दिली. ही शेवटची अट चिनी लोकांनी पाळली नाही अर्थात या कारणांन व दुसऱ्या पुष्कळ कारणांनी १८५६ साली पुन्हा युद्ध पुकारण्यात आले. लगेच फार्ही चिनी लोकांच्या डोळीने परराष्ट्रीय वखारी लुटल्या व जळयोल करून पुष्कळ बुरुजान केले

या सर्व तेंप्यात युरोपियनांकडे मुख्य होय गव्हता असे मान नाही. उलट त्यांनीच सततब्यासाठी अररांनी चाल-निली होती. प्रेडमिशनच्या प्रतिनिधींची जुलुमी कृत्ये या लडाईस कारणीभूत झाली असे विह. समय देखील म्हणतो (दि ऑक्स इंडिया. १९००. पान ७११).

एक वर्षानंतर सर चार्ल्स स्टुवेन्सी याने हत्य करून कॅंटन शहर घेतले. १८५१ पर्यंत त्या शहरात फ्रेंच व इंग्लिश कौमा असून राज्यकारभार दोन ईंग्रम व एक फ्रेंच मिळून एका मंडळ्याच्या देखरेखीसाला होता असे. सैन्य गेल्यानंतर सर्व देशांच्या लोकांना व्यापार करण्यास कॅंटन पुले करण्यात आले.

तह झाल्यानंतर परराष्ट्रीय व्यापार्यांना राहण्यासाठी म्हणून एक बसाहद स्थापन केली. तिचा सर्व निदेश सरकारने व यांची फ्रेंच सरकाराने सोतला. या बसाहतीचे

नाव शामारन असे आहे या ठिकाणी घाऊक व्यापारी, मुख्य व्यापारी व दलाल राहतात

येथील लोकसंख्या (१९१७) सुमारे १००००० आहे परकीय लोक सुमार ४०० आहेत कटन हे कामगार व कामी येथील प्रतापे मुख्य ठिकाण आहे येथील मुख्य अधिकारी गव्हर्नर जनरल अथवा व्होइसराय असतो व त्याचा दर्जा गव्हर्नर जनरल अथवा व्होइसराय असतो व त्याचा दर्जा गव्हर्नर जनरल अथवा व्होइसराय असतो आहे १८८९ साली बाधलेली एक टाकसाल येथे आहे, तीन ताब्यांचे व इतर हलकें नागें पाडतात

कटनी—मध्यप्रांतातील जवळपूर जिल्ह्यातील मुरवारा तालुक्यातील रेल्वेचे जंक्शन येथून विलासपुरपर्यंत बंगाल—नगपूर रेल्वेचा १९८ मैलाचा फाटा आहे, व जी आर् पी रेल्वेचा इंदोरसी—आग्रा लाईनला जोना येथे जोडणारा २६३ मैलाचा दुसरा फाटा आहे या रोग्ही फाट्याचा कराचीहून कलकत्त्यास जाणाऱ्या प्रवास्यास कागळा उपयोग होतो जुन्याच व लाल बाळूचे दगड कट नाच्या आसपास फार अढळतात. येथे एक सीमेंटचा मोठा कारखाना आहे तसेच दाहू गामण्याचा एक व इतर भाज्याचे कारखाने आहेत

कॅटरपरी—हा इंग्लंडमध्यें कॅट परगण्यातील पार्लमेंटरी व म्युनिसिपल बरो लंडनच्या पूर्व—आग्नेय दिशेकडे साउथ ईस्टन अँड कॅथेड्रल रेल्वेने ६० मैलावर असून येथें क्वँ ऑफ इंग्लंडचे आर्चबिशप राहतात येथील लोकसंख्या (१९२९) २३७३८ आहे हे शहर स्टार नदीवर आहे ५९७ मध्ये कॅटचा ४ वा संवत्सरा राजा एचलवर्ट याजकडे रोमहून आग-रुगडून हा मिशनर्यासह आला व येथें तो राहू लागल्या पासून हे शहर आर्चबिशपचें कायमचें स्थान झालें आग-रुगडून यांने येथें मेनिडिक्युइन मठ बांधला येथील कॅथेड्रलच्या वेदीच्या मार्गे ट्रिनिटी प्रार्थनामंदिर आहे यामध्ये सेट थॉमस ऑफ कॅटरपरीचें थडगें आहे याच प्रार्थनामंदिरात आर्चबिशप वेक्रेट याचा दून साला यात्रेकर्मचें येथें एक आश्रयस्थान आहे येथें नेहमी यात्रेकरु उतरतात ११७८ नंतर ट्रिनिटी प्रार्थनामंदिरात वेक्रेटचें उत्तम थडगें बांधलेलें आहे येथें यात्रेकरुच्या छुडीच्या छुडी येत असत जैतर कर्वांने या यात्रेचें उत्तम यंत्र रेखाटले आहे १५३८ मध्ये ८ व्या हेनरीच्या कमिशनरानी हे पवित्र स्थान उघडले वेलें होतें येथून जवळच एडवर्ड व्हेळ प्रिन्स याचें सुंदर थडगें आहे याशिवाय येथें ४ व्या हेनरीचे थडगें व सेट आग रुगडूनच पीठ आहे येथील आर्चबिशप साऱ्या इंग्लंड देशाचा मुख्य उपाध्याय असतो आजपर्यंत येथें एकदर १६ आर्च-बिशप झाले कॅटरपरीमध्ये धर्मसंघर्षा स्थिरा वजाच आहेत यात कॅथेड्रलशिवाय सेट आगरुगडूनचा नेनीडि क्युझन मठ हा फार प्रसिद्ध इमारत आहे डेनजानचा हनु रत्ना ज्या उचवटथानवळून जातो तेथून कॅथेड्रलचा अति

मनोरम देखावा ह्मटीस पडतो हाय स्पीडरील गिटडहॉल, मोल्यवान अवघोपाचें पदार्थसंग्रहालय, फलाभुवन या या सह-रातील मुख्य इमारती आहेत येथून पार्लमेंटसभेत १ प्रतिनिधी पाठवितात येथील व्यंगस्था १ मेअर, ६ आल्डरमेन व १८ काउन्सिलरस मिळून पहातात

इतिहास—पूर्वी या रोमन—ब्रिटिश बाह्यरास इरोव्हे-नेम असें नाव होतें सॅक्सन लोक या शहरास कॅटवरवर्ले म्हणत होते हे शहर एचलवर्टची राजधानी होती १३ व्या शीण १४ व्या शतकात या शहराच्या व्यवस्थेकरिता दोन बेलिफ व १ मोठी व १ लहान अश्या दोन मदतनीस सभा होत्या पुढें या शहरास दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या हेनरी-कडून सनदा मिळाल्या १२८३ मध्ये पार्लमेंटमध्ये या शहराचे दोन प्रतिनिधि पाठविण्यात येऊ लागले पुढें १८८५ पासून एक प्रतिनिधि जाऊ लागला आगस्टच्या ४, ५ व ६ तारखास जत्रा भरविण्याचा हक्क ६ व्या हेनरीकडून मिळाला. येथे पुरातन काळापासून धान्य व गुराचा बाजार भरत असतो

कटास—पंजाबमध्ये डेलम जिल्ह्यात मिटाच्या डोंगराच्या मध्यभागी असलेलें पवित्र सरोवर उ० अक्षांश ३२° ४०' व पू रेखांश ७२° ५९' हे पिंड दादनखानच्या उत्तरेस असून समुद्रसपाटीपासून २००० फूट उंचीवर आहे या सरोवरापासून एक प्रवाह निघून शेजारच्या नैअर सैदान शहरा गावावरून गंधाळीच्यात जातो दरवर्षी हंगारें लोक या पवित्र सरोवरात स्नान करण्याकरिता येतात सती पार्वतीच्या मरणासुद्धें शकराला दुःख होऊन त्याच्या डोळ्यातून जे अश्रु पडले त्यापासून कटास अथवा कटाक्ष आणि अजमीरजवळचें पुकर हीं सरोवरां तयार झालीं अशी आख्यायिका आहे

गंधाल खोऱ्यातून बहणाऱ्या कटासनदीच्या काठी मूर्ति गावाच्या डोंगरावर एका स्तूपाचे अवशेष आहेत त्याच्या जवळच एक जैन देवालय होत (त्याचे काही अवशेष लोहोरच्या अजयखान्यात आहेत) ज्या ठिकाणी महावी-राला ज्ञान झालें तें ठिकाण ह्मच होय असे म्हणतात. त्याचप्रमाणें काश्मीरच्या सार्वभौमत्वाखाली असलेल्या राजाची राजधानी असें ह्युएनत्संगने ज्याच वर्णन केलेलें आहे तें मिथपूरही येथेंच होतें असें म्हणतात

पाडव वनवासात असता ज्या सातघरात राहात होते ते कटाम येथें आहे असें म्हणतात बर्गिगहॅमला येथील जुन्या विल्हाच्या ईशान्य कोपऱ्याला जवळ जवळ असलेली वारा देवळें सापडली इ स ६२५-९३९ या काळातल्या काश्मीरी शिरपाचे ते नमुने म्हणता येतील [आर्य सव्हे रिपोर्ट २ (१८७१) बर्गिगहॅम—एन्ड्रट जिऑग्रफी ऑफ इंडिया इ गें]

कटोसन—मुंबई इलाख्यातील माहोबाटा स्थानातील एक पोटस्थान यात २९ गावें आहेत येथील ठावर

मकवाना कोळी आहेत. यांचा मूळपुरुष शामताजी अन-हिलवाड वंशातील होता. पण त्याच्या कानोजी नांवाच्या एका वंशजांनी एका भिन्न राजाची मुलगी वायको केली म्हणून कानोजी जातीवाहेर गेला. त्यांनी मुलतान महंमद बेगडा (४५९ १५१३) याची उत्तम नोकरी बसवल्यावरून त्याला कट्टे-सन संस्थानची जहागीर मिळाली. सध्याचे संस्थानिक गाय-कवाडाला घासदाण्यादाराल कांहीं रकम देतात. कट्टेसन गाव ही संस्थानची राजधानी आहे.

कट्टेरी—हे कलादगीच्या आग्नेयास १२ मैल व घदामीच्या उत्तरेस १२ मैलावर एक जुने तटवर्दीचे शहर आहे. गावात एक हनुमंताचे देऊळ आहे. त्याजवळ दोन कानडी लिपीत शिलालेख आहेत. यातील १०९८ सालचा दक्षिण चाडव्य ४ हावा विरुमादित्य (१०५५-११२६) याचा आहे. दुसऱ्या शिलालेखाची तारीख जवळ जवळ हीच आहे. कट्टेरी हे मद्रास सदनमराठा रेल्वेच्या गदग होटली काटवावर स्टेशन आहे.

कट्टा—(मिरानपूर कट्टा) संयुक्त प्रांतातील सहाराणपूर जिल्ह्यातील तिलहर तहसीलीतील एक गाव. हे अंध रोहि-लपंड रेल्वेने जोडलेले आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२०९. व्या गावात बहुतेक घरे मातांची आहेत. येथे एक दवाखाना, पोलिसचे ठाणे व अमेरिकन मेथोडिस्ट मिशनची एक शाखा आहे. कट्टा व बरेली. जिल्ह्यातील कतेगंज (पूर्वे) याचे दरम्यान एका वाजूस इंग्रज व अयोध्येचे नवाब व हुसरे वाजूस रोहिले अशा लढाई होऊन रहमतग-नाच्या हुताशालाच्या रोहिल्याचा पराभव झाला (१७ एप्रिल १७७४). या लढाईने रोहिलपंड अयोध्याप्रांतात जोडण्यात आले. येथून बराचसा कच्चा माल बाहेर जातो. येथे एक शाळा आहे.

कटा, जि. ल्हा.—उत्तर ब्रह्मदेशात, मंडाले विभागातील जिल्हा. ह्याचा बहुतेक भाग इरावतीच्या काठी असून याचे एकंदर क्षेत्र फळ ६९९४ चौरस मैल आहे.

मर्यादा:—उत्तरेस वरचा चिद्विन व म्यांकिना जिल्हे; पूर्वेस कोंडे नदी मांगमित संस्थान, शेलीनदी व इरावतीनदी; यांची दक्षिण सरहद्द स्वयंमाइन्त व शेवो जिल्ह्यापर्यंत, व पाश्चिम सरहद्द वरच्या चिद्विनपर्यंत गेलेली आहे.

स्वाभाविक वर्णन: प्राणी, हवामान, इत्यादि:—द्राव-तीच्या पूर्वेकडील लहानसा प्रदेश सोडला असता जिल्ह्याचा बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. गंगी, मिनवून व मंगिन या डोंगराच्या मुख्य रागा असून त्या स्थूलमानाने दक्षिणेतर जातात. डोंगर फारसे उंच नाहीत. मंगिन रांगेतील मंगडोन हे शिखर सर्वांत उंच असून त्याची उंची समुद्रसपाटीवर ५४५० फूट आहे. इरावती, यॅंके, शेली, मेःन, मू व नाभ्यन या जिल्ह्यांतील मुख्य नद्या होत. जिन्याच्या मध्यभागी, नया स्टेशनच्या पश्चिमेस ५ मैलावर

डोंडे नांवाचे सरोवर आहे. मंगिन डोंगरात कांहीं ठिकाणी सुवर्णयुक्त गरमोटी आढळते; व गंगी डोंगरात दक्षिणेकडे अन्नक व उत्तरेकडे भानाट्ट हे पदार्थ थोड्या प्रमाणात आहेत. वाघ, चित्ता, हत्ती, गवा, हसंग व अस्वल हे कटा जिल्ह्यातील अंगली प्राणी होत. येथे रानडकरांहि पुष्कळ आहेत. येथील हवा वाईट असून मलेरिया व इतर तापांच्या साथी नेहमी सुरू असतात. उन्हाळ्यातील सर्वांत जास्त उष्णमान १०५° व हिवाळ्यातील सर्वांत कमी उष्णमान ४५° असते. हिवाळ्यात देव पुष्कळ पडते. कटा येथे वार्षिक पाऊस सरासरी ५८ इंच व इतर ठिकाणी ४२ ते ६७ इंचपर्यंत पडतो.

इतिहास:—जिल्ह्याच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी सवि-स्तर माहिती फारशी उपलब्ध नाही. अकराव्या शतकात पगन येथील अनवरत राजाने बुद्धाचे अवशेष शोधण्याकरिता विनात प्रवास केला त्यावेळी, त्याचे राज्य व चीनचा प्रदेश याच्या दरम्यानची सरहद्द निश्चित होऊन, हर्षाच्या कटा जिल्ह्यात राहणाऱ्या त्यावेळच्या टोळ्यांनी ब्रह्मी तत्ता मान्य केली असे म्हणतात. बटा जिल्ह्याच्या बऱ्याच भागात एके काळी काचीन लोक रहात होते; व ब्रह्मी आणि ज्ञान लोकांनी त्यांना उत्तरेकडे हाकून दिले असा समज आहे. परंतु त्याच्या खरेपणाविषयी बराच संशय आहे. चिनी सैन्यानेहि या जिल्ह्यावर स्वारी केली होती; तिर्यंग येथे त्यांनी आपले ठाणे दिले होते; परंतु त्याला लवकरच हाकून लावण्यात आले. इ. स. १८८३ त, जिल्ह्याच्या उत्तर भागावर, उत्त-रेकडील काचिन लोकांनी स्वारी करून पुष्कळ गावे जाली व बराच प्रदेश उचलत केला.

इ. स. १८८६ त कटा जिल्हा ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला. बुंटा संस्थानचा सधवा मंग आगम्यात याच्या विघावणीवरून बुंटोच्या लोकांनी १८९१ त बंड केले होते. परंतु ते सोडले जाऊन ब्रिटिशांनी बुंटो संस्थान कटा जिल्ह्यात जोडले.

म्यंसेदी, शेगुजि, एंगतल, म्यंयेदन, व शेबाँय ही जिल्ह्यातील प्रसिद्ध पवित्र देवालये आहेत.

लोकसंख्या:—१९२१ मध्ये जिल्ह्याची लोकसंख्या २५३७२१ होती. शेवो व मंडाले जिल्ह्यातील लोक आल्या-मुळे येथील लोकसंख्या वाढली आहे. रो. १५ पेक्षा अधिक लोक बौद्ध आहेत. बहुतेक लोक ब्रह्मी भाषा बोलतात. शिवाय पश्चिमेकडे बडु व उत्तरेकडे शान आणि काचिन या भाषा प्रचारात आहेत. शं. ७७ लोकांची उपजीविका शेत-बीवर होते.

क्षेत्रफी:—जिल्ह्याचा बहुतेक भाग डोंगराळ असल्या-मुळे, डोंगरावरून वहात आलेला गाळ साचून येथे साधारण सपाट जमीन बनलेली आहे त्या ठिकाणी भाताची लागवड होते. सीक, चहा व तांबा हे जिनसहि सोड्या प्रमाणात होतात. या जिल्ह्यात सामान्यतः गारं वीजापेक्षा, म्हत्ती रेडे जास्त उपयोगात आणले जातात.

जगल — जिघातील जगलचें एक्कद क्षेत्रफळ ४००९ च० मै आहे जगलात मुख्यत सागाची झाडे आहेत कळक व वेतहि पुष्कळ मिळतो

खनिज पदार्थे — या निश्चात सोने, तांबें, लोखंड व शिंश हे धातु सापडतात. काही वर्षेपर्यंत चौकडत येथें एक, इंग्लिश कंपनीने खणीतून सोन वाटण्याचें काम चालू ठेविलें होतें, परंतु सग्या ती खाण बंद आहे तगाचि पुढी पोडविभागात पुष्कळ ठिकाणी व बनमोकमर्थ्ये काही ठिकाणी प्रवाहाच्या पात्रातून सोन धुवून घालण्याचें काम अजापहि चालतें ह्या प्रदेशाला पूर्वी "शेप्रदेश" म्हणजे सुवर्णभूमि म्हणत थचाडा, गणन्म गणनन्वी व तमन येथे थोडें बहुत लोखंड सापडत परंतु लोखंडाचा स्थानिक व्यापार मुख्यच नाही म्हणून तरी चालेल मोक, मोहिंग, व मोखिन येथें शिंश आहे परंतु हल्ली तें खणीतून काढीत नाहींत सि दोंग येथें तान सापडत, परंतु शिक्षाप्रमाण त्याच्याहि खणी बंद आहेत मॉलू येथें मंगेज (जेड) व कडा दळनक्षिपमर्थ्य हलक्या प्रतांचें शक्तीमैर दोण्याबहुत प्रमाणात आणवतें ह्या निघात खान्या पाण्याच्या विहिरीपासून थोडें मीठहि तयार होतें

व्यापार व दळणवळण — येथें कलाकौद्याय अथवा कारखाने मुख्यच नाहींत बहुतेक लोकांचा उपार्जविका शेतशेवरच होते काही थोडे लंक इमारतीचें लाऊड तोडण्याबद्दल गुतलेले असतात इमारती लाकूड, कळक (चावू) वेत व गंगलातील हुस्ने किरकोळ जिनस व तांदूळ हे मुख्य निरगत जिनस होत लोखंडा सामान, सूत व सुताकापड, रेशीम, गजानी छत्रया कुमार सामान, व मुलाम्याची भांडी, टीट, राकेल व मीठ हे मुख्य आयात जिनस आहेत

सगण — निताकिना रेल्वे या जिरावातून ईशान्य दिशेने ११५ मैलपर्यंत गेलेली असून कॉलन, पुढी, इडो, मॉलू, मोहमिन व इतर ठिकाणी तिची स्टेशने आहेत नयापासून आशिय दिशेने कळपर्यंत एक शाखा गेली असून तिने मुख्य काय इरावतीशी जोडला गेला आहे जिल्ह्याच्या पूर्वे भागात इरावती नदी हेंच दळणवळणाचें मुख्य साधन आहे जिल्ह्यात ल पडिकवक्कस खात्याच्या देगरेलीखाली असलेल्या रस्त्याची लांबी १८५ मैल असून बहुतेक रस्ते कच्चे आहेत

राज्यन्यवस्था — येथील राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता जिल्ह्याचे तीन पोडविभाग वेढेले आहेत ते — (१) कडा, यात कडा, तिग्यग, मॅन् व इडो हे तालुके अवधवा दळणशेष आहेत (२) पुढी, यात पुढी, कॉलिन, व पिनल्यू हे तालुके व (३) बनमोक तालुकाधिकाऱ्याच्या हाताखाली ५३० गावपात्रांत आहेत जिल्ह्याचा मुख्य डेप्युटिकमिशनर असून त्याच्या हाताखाली नेदमचि कामगार असतात १९०३ — ०४ साली जिल्ह्यातील जमीनमहसूल १६९ लक्ष ६ व एक्कर उत्पन्न ६४८ लक्ष ६ होतें

तालुका — वरच्या ब्रम्हदेशातील कडा जिल्ह्यातील ताडुका उ अ २३°५१' ते २४°५६' व पू रे ७०°१०' ते ९६°४०' क्षेत्रफळ ११५० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) २५२८ या तालुक्यात ८० खेडी व कडा हें एकच शहर असून त मुख्य ठिकाण आहे बराचसा भाग जाली असून त्यामध्ये ठिकाणीची श्रापदे पुष्कळ आहेत १९०३-०४ च्या पुरवणीदाखल वेलेटया मोजणीवरून या तालुक्यात ११ चौरस मैल जमीनीत लगवड केरी होती असें समगतें

शहर — कडा जिल्ह्याचें (वरचा ब्रम्हदेश) मुख्य ठिकाण उ अ २४°१० व पू रे ९६°-२१' लोकसंख्या (१९०१) २५३१ येथें वागार भरतो व काहा सारंगनेक इमारती आहेत येथील द्वापान्यात २३ रोग्यांची साय आहे

कठुमर — (कटुमर) रागसुतांना अलवार सत्थानातील एक तहशील व शहर ह ८०० वर्षांपूर्वी वसलेल अह येथे एक विद्या, पोट अफिस व एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा आहे या तहशिलेत ७८ खेडी आहेत लो स (१९११) ८०७८० रोकडा ९० वस्ती हिंदूंची आहे

मौगलाच्या अमलात हा तहशील आग्रा प्रांतात जोडली होती पण जयपूरपासून अवळ असल्यामुळे जयपूर सत्थानचाच हा भाग असें समजले जत अत १७७८ पासून १७८४ पर्यंत येथें मौगलाचा प्रत्यक्ष ताबा असे पुढें १७८८ मध्ये मराठ्यांनी जिंकून येथें आपला अमल सुरू केला मराठ्यांच्या जुलमाला जाणून येथील लोखानी १८०९ मध्ये महाराज राजा भक्तारसिंह याची मदत मागितली भक्तारसिंहाचें बरेचसे सैन्य पाठवून मराठ्यांना हाकून लाविले व मिला अपत्या ताब्यात घेतला पुढील वर्षी म्हणजे १८०३ साली लॉर्ड क्लेव्हंडन पराभन पावून पळत असता मराठ्यांच्या सैन्याने कठुमरच्या जिल्ह्यावर तोफा डागल्या व अलवारच्या फौजेस पळवून लाविले याच सैन्याचा पुढें तीनच दिवसांनी लासपरी येथें पराभव झाला

लठ्ठरुचीच कठुमर तहशील भरतपूरच्या महाराजात देण्यात आली होती, परंतु त्याने आपले इयनाशी झालेल करार मोडल्यामुळे १८०५ साली या तहशिलीचा ताबा अलवारपडे गेला

कठोडिया — मध्यहिंदुस्थानात भोपावर एनन्सामधील एक "भूमिगत"

कडधान्ये — ह्या वर्गीत द्विदल धान्ये येतात व त्यात मुख्य पोपक हव्य (मोटीड) असतें हा पदार्थ फार पौष्टिक व शक्तिवर्धक असतो प्राधान्य देशात मात खाण्याने जें काम होतें तेंच काम बहुतेक कडधान्य खाण्यान मनुष्य प्राण्याच्या शरीरात घडून येतें याच तत्वावर तुणधान्ये व कडधान्ये या दोहोंची खाण्याच्या धान्यात आर्यांच्या पूर्वजानी मोठी सापड चालून ठेवली आहे या धान्याच सोट मळ असून तें जमीनीत खोलपर्यंत जातें या वर्गीत काही

पिनाची रोडें अर्धवट घेलीसारणी (उदा. बाल, चवथी, भूय, कुळीथ इ.) असतात व काहींची (उदा. ताग, तूर, गवारी) रोडें ताठ उर्मी राहतात. या झाडांच्या पानास तीन विंबा तिहोपेक्षा जास्त लहान पानें असतात. या सर्चोचें बीं रिंगात येतें. या पिकाच्या मुख्य जमीनींत रोल जातात क्षणून जमिनीची मरगागत, नागरट, बंगरे रोल करावी लागते.

कडाधान्याचीं झाडे हवेतील नायट्रोजिन सोपून घेतात. हवेतून नायट्रोजिन पेशारे अति सूक्ष्म जंतू याच्या मुख्यावर ज्या लहान गोळ्या असतात त्यात राहतात. या झाडाचीं मुळें जमीनींत राहिलीं क्षणजे त्यातील नायट्रोजिन जमिनींत सादून राहतां. हजेरा, लास, मपूर, वाडपा, हीं मुख्य रज्यातील कडाधान्यें होत. बाकीचीं खरीपात वरितात. काहीं दोन्ही इंगमातहि होतात. खरिपातील कडाधान्यें हीं उवारी, यानरी, ब्रोडा, नाचणी बंगरे पिकाबरोबर मिसळून पेरतात. मूग, उडीद, कुळ्या, धाया कडाधान्यातच समावेश होतो. धा धान्यांपैकीजें निरतत माहित, पाहिजे अरयात ती त्या त्या शब्दाव्यालीं कडाची.

कडाज, संख्या २—मुंबई इलारा रेकार्डातील उडें संस्थान. १८७२ त यात १०० गावे होती. संस्थानचा इतिहास फारसा सापडत नाही. भाटाच्या झणत्यावरून असे दिसते की फक्त ह्यातील झालेड कुहराचा रंथासच जो जालसिंग त्याचा एक लिमदेवजी नावाचा बरोबर सध्याच्या कडाजचा मूळपुरुष होय. लिमदेवजीच्या बंधूपासून कडाज स्वतंत्र आहे. सुय, इंगरपुर म बलारिचौर बाही कडाजच्या गेहेमी लयाय होत. ह्या मुला त्याच्यात फारसे सय नाही. या भागातील हवा रंगट आहे, व सर्व प्रदेश डोंगराळ आहे.

गा व.—कडाजसंस्थानच (रेकार्डा, मुं. इ.) मुख्य ठिकाण. येथील डांडराचा किंवा राजवाडा एका निमुळत्या मुख्यपार वारलेला आहे.

कडापा, जिह्वा.—मराठ इलारात असलेल्या जिह्वापर्वी अगदी अभिय दिशाचा जिह्वा. शे. फ ८७२३ ची मै. तेलगू भाषेत कडापा याचा अर्थ “ दरवाजा ” असा असून कडापा गाव हें तिरपति येथील पवित्र ठिकाणी जाण्याचा दरवाजा असल्यामुळे यात हें नाव पडलें.

मर्यादा—उत्तरेस हुन्नुळ; पूर्वेस, नेलेर, दक्षिणेस उत्तर अर्वाट व म्हूर; आणि पश्चिमेस, अनंतपूर.

स्वभाविर्ष वर्णन.—याचे पश्चिमेकडील चार तालुके म्हैसूरच्या पठारात असून, जिह्वाच्या इतर भागापेक्षा उंचावर आहेत. या दोन भागाच्या दरम्यान शेपाचळस व पालनेड हे डोंगर आहेत. उंचवट्याच्या प्रदेशातील जमीन तानडी, नापीव व मधून मधून राडकाळ आहे, आणि सगळें भागातील जमीन वाळी आहे नमलेवे डोंगर हुन्नुळपासून दक्षिणेकडे गेलेले आहेत.

पेत्रार ही या जिह्वातील मुख्य नदी पश्चिमेकडून पूर्वेपट्टे वहात जाउन सोमसिल या ठिंडातून नेलेर

जिल्ह्यात शिरते. हिवा चार्गलेर व पुडेर या नद्या मिळतात. चेंदेर, पापनी, व चित्रावती ह्या नद्या उंच प्रदेशातून वाहतात व पालवोड डोंगराच्या गिरीतून गेद्यावर मगल प्रदेशात पेत्रारला मिळतात. या सर्व नद्या लहान असून उन्हाळ्यात त्यांना पाणी नसतें.

या जिह्वाच्या दोन नैसर्गिक विभागाची हवा भिन्न आहे. कडापा गावाच्या आरुपासूनच्या भागातील हवा मलेरियायुक्त आहे, व उंचवट्याच्या बहुतेक भागाची हवा निरोगी व तक्रा आणणारी आहे. कडापाजवळच्या प्रदेशात उन्हाळा फार असतो, तेंच मे महिन्यातील उष्मान सरासरी ९५° असतें. या जिह्यात सर्व ठिकाणी पाऊस सारखा पडत नाही परंतु येथील वार्षिक पावसाचे मान सरासरी २८ इंच आहे. वर्षी वर्षी पाऊस जास्त झाल्यामुळे लोकांचे सुखसात होतें.

इतिहास—या जिह्याचा इतिहास म्हणजे यावर शेजारच्या राजांनी केलेल्या स्वाभ्याचा इतिहास होय. अनराच्या शतकापासून तेगच्या शतकापर्यंत हा जिह्वा तेंगावरच्या चोल राजांच्या ताब्यात होता. चवदाव्या शतकात विजयानगरकडे राहून त्याचा मोड झाल्यानंतर तो गोरखकोंड्याच्या हुसुवशाही कुलतानाकडे आला त्यानंतर उंचवट्याचे तालुके, पूर्वाच्या छोट्या विहाराच्या हातात गेले व अठोर सर्व जिह्वा इमगाच्या हातात आला.

१६७८ त शिवाजीच्या संस्थानें हा जिह्वा उध्वत करून टाकिल. पुढें १० वर्षांनी औरंगजेबानें त्यावर स्वारी केली. कर्नाटकच्या युदात, कडापाच्या नवाबानें मुसफरनेगाचा पक्ष स्वीकारून विश्वासघातानें नासिरजेचा मारिले. १७५२ मध्ये दक्षिणेचा नवा सुनेदार सदायतजंग यानें हा जिह्वा आपल्या ताब्यात घेऊन त्यावर मुसफरनेगाच्या लहान मुलास नेमिलें. १७५७ त मराठ्यांनी नवाबाचा पराभव करून, त्यापासून अर्धा मुसफर मिळविला, यात गुरमकोंड्या विजिहि होता. नंतर ५ वर्षांनी हा किछा हैदराबादीने घेतला, व उरलेला प्रदेशहि पेशव्याचा त्यानें प्रयत्न केला. या कामात माधवराव पेशव्यानें त्याला अडथळा केला व मराठ्यांनी गुरमकोंड्या विजिहि परत घेतला, परंतु १७७२ त माधवराव पेशवे मरण पावल्यामुळे हा जिह्वा व पुढें बाकीचा प्रदेश हैदराच्या ताब्यात गेला.

१७८२ त हैदर मरण पावल्यावर, टिपूचा सेनापति कमर उद्दीन याच्या ताब्यात हा जिह्वा होता. टिपूच्या निजामशी झालेल्या युद्धानंतर १७९२ च्या तहानें, गुरमकोंड्या विजि व जिह्वाच्या बहुतेक भाग निजामास देण्यात आला. टिपूच्या मरणांनंतर उरलेला भागहि निजामास मिळाला व निजामाकडून, मदतसंन्याया सत्कारिता सर्व जिह्वा १८०० त इंग्रजांस देण्यात आला.

प्राचीन अवरोपः—गुरमकोंड व गोडिकोट हे विह्वे छुने आहेत. पेत्रारच्या चोत्यात ऐतिहासिक कालपूर्वीची

दगडाचीं हत्यारे, जुनीं हिंदु नाणीं वगैरे सापडलीं आहेत सोमपळे व वदिरी यधील हिंदू देवालय प्रसिद्ध आहेत लोकसंख्या — कडाप्पा जिल्ह्याची संख्या १९२१) ८८७१२९ आहे पुरुषांची संख्या स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे तेलगू ही येथील मुख्य भाषा आहे.

येथील लोकांचा किरणच्या दांड्याशिवाय, बहुतेक सर्व हिंदु तेलगू वडाचे व जोडेते तामील वंशाचे आहेत मुसलमानांचा शेराचा भरणा जास्त आहे पण हिंदु मुसलमानांच्या विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या दुहेडुलाचा संख्याही बरीच आहे तो ७) लोकांची उपजीविका शेतकी व अवलंबून असते

शेतकी — रयतवारी व इनामीपद्धति या जिल्ह्यात चालू आहेत कोरम, पणु व रागी ही येथील मुख्य पिके आहेत याशिवाय तांदूळ, कापूस, तंबाखू, जस वगैरे पिकेही होतत शेताला पाणी पुरविल्याप्रतिता बुनूल कडाप्पा कारवा, व सांगलेख नदीला वाघ घालून वाटरेला काढवा असे दोन कारये या जिल्ह्यात आहेत याशिवाय या जिल्ह्यात पुष्कळ तळीं आहेत त्याचाहि शेतांना चांगला उपयोग होतो

जंगले — २३९० चौरस मैल जागा जंगलांनी व्यापिलेली आहे त्यापैकी बहुतेक डोंगरावर व टॅकडावर असून सव्वल जमीनीवर फारच थोडी जंगले आहेत पुणेपेट ता.उ.क्या.तील पालवोड डोंगरावरची, रमचोटी व सिद्धीत तालुक्यातील व नागसेवरची जंगले बरीच मोठी आहेत

धंदे व व्यापार — येथे महत्वाचा धंदा मुख्यतः माहो पुरवठेचे जरीचे व फडे प्रसिद्ध आहेत प्रोदतूर येथे व पुस हायव्याच्या दोन गिरण्या हांगासात चालतात

मुख्य निगत माल. — डांडा, हरभरा, एरंडी, कोरम, नीळ इवड, गूळ, तांदूळ, कापूस वगैरे

मुख्य अयात निवस — मीठ, विलायदी वापड, भाजी नारळ, केरोसीन तेल वगैरे

प्रोदतूर, जम्मल मद्रुग, वायलपाद, व पुणेपेट ही व्यापाची मुख्य ठिकाणे आहेत या जिल्ह्यात व्यापार विशेष चालत नाही

दक्षिणवळणचीं साधनें — यात भद्रास रेल्वेचा वायव्य काठा आग्नेय दिशेस पद्मनाभपून वायव्येकडे गेलेला आहे हा फाटी कडाप्पावरून जातो साजय इंडियन रेल्वे दक्षिण महर्हावर पिलेरनवळ या जिल्ह्यात दिरून वायव्येकडे जाते या जिल्ह्यात असलेल्या पक्या रस्त्याचा एकदर लांबी ६४२ मैल व वळ्या रस्त्याची ६६२ मैल आहे

राज्यकारभार — कडाप्पा जिल्ह्याचे चार पोटीविभाग आहेत ते येणेप्रमाणे — (१) रायचोटी, वदिरी, वायल पाद व मदनपळे हे तालुके मिळून होणारा मदनपळे पोटीविभाग, (२) जम्मल मद्रुग, यात प्रोदतूर जम्मलमद्रुग, पुल्लेवड हे तालुके आहेत, (३) सिद्धीत, यात वदवेल

सिद्धीत व पुणेपेट हे तालुके आहेत (४) चौवा कडाप्पा कडाप्पा येथे जिल्ह्याचा वरचेकर, व इतर भागावर उघुपुटी वरचेकर, व प्र येव ता.उ.क्यावर तहसीलदार आहेत पिलेर, चि वेर, वमलापुरम व कडाप्पा येथे उघुपुटी तहसीलदार आहेत

— याय देण्याप्रतिता डिस्ट्रिक्ट जज, गेजान कोट व मुनसफ कोट इतर जिल्ह्याप्रमाणे येथेहि आहेत ट्रेड व हवा यामुळे येथे गून फार होवात दुष्काळ या वगैरे दरोण्याची सख्या वाढते

कडाप्पा येथील म्युनिसिपलिटिव्हेरीन इतर ठिकाणाचा स्थानिक कारभार मि.हाबोर्ड, व सिद्धीत, मदनपळे, कडाप्पा व प्रोदतूर येथील ता.उ.क्याबोर्डकडे आहे.

शिक्षण — शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फार मागस लेख आहे

ता.उ.क्या — मद्रास इलाख्यात कडाप्पा जिल्ह्यातील एक तालुका व पोटीविभाग क्षेत्रफळ ५०९ चौ मै

दक्षिणेस व पूर्वस पालकोट, टॅकड्या अगून उत्तरेस लन मद्रा पवताची ओळ आहे लॅक्मरगा १०००३० पाऊसपाणी ३२ इंच यात कडाप्पा गाव अगून ९९ मैली आहेत ह्या ता.उ.क्यातून पश्चिम-पूर्वे पनारनदी वहाते दुन्देख, पापणी व वगेड ह्या तीन नद्या तीस येऊन मिळतात जमीनीत सोरा वगैरे ज्वेय असल्यामुळे ती पिकस चांगली नाही

गा व — मद्रास इ.लायातील कडाप्पा जिल्ह्यातील कडाप्पा ता.उ.क्याचा व जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण मद्रासहून रेल्वेने १९१ मैल आहे व स मुद्रसपाटीपासून ५०७ फूट उंच आहे लॅक् सख्या १७८०७ पैकीं अर्धी लॅक्सख्या मुसलमानांचा असून हे लोक अगदी किराड व धर्मवेडे आहेत अशी त्यांची स्थिति आहे नेवनाम खानच्या नावावरून ह्या गावास मुसुलमान अ मदागीत नेवनामचाद म्हणत असत गावाच्या तीन बाजूस टॅकड्या, अगून, सर्व इलाख्यापेक्षा येथे उष्णता फार असते येथे मलेरियाची साथ असते १५० साली गोवळकोंडाच्या एखाद्या सरदाराने येथे विला उभारला असला असे वाढते १८ व्या शतकाच्या सुरवातीस कडाप्पाच्या पठाण नवाबांच्या ताब्यात भोवतालचा गुल्लिखीज करून प्रदेश आला व थारा महालहि त्याने घेतले ह्या जिल्ह्याच्या वेगळ्या वेगळ्या नवाबाचा इतिहास जिल्ह्याच्या इतिहासात दिला आहे सन १८०० मध्ये निझामसरकारने हा प्रदेश कंपनी सरकारास दिला सन १८६८ साली येथे छावणी ठेवण्यात आली कडाप्पा हॉस्पिटल नावाचे एक इस्पितळ आहे येथे एक ट्रेनिंग स्कूल व दोन, तान हायस्कुले आहेत दगडाच्या खाणीहि वग्याच आहेत

कडा-लिगी — भद्रक्या हिंदू वैराग्याचा एक वग कडा-लिगी हें नाव, संस्कृत “कटक” (कडी, आगडी) व “लिगी” (पुरप जगनेद्रिय) या सामासिक शब्दापासून बनल आहे आपण शिवभक्त आहो! असे हे लोक सांगतात याना

दुसरें "मेवर" (कदाचित् शेवर शब्दाचा अपभ्रंश) असेहि नांव आहे. जेदा वादपून व मेरुच्या रंगाचीं वस्त्रे परिधान करून एकजुटीनें घडुषा हे हिंडत असतात; पण कधीं कधीं नांगवे उपडे व एकडे असेहि आढळतात. आपला छंदय-निमग्न दारविण्याकरिता हे अननंदिवास एक लोखंडी आणटी घालतात व सागळी काढतात. काही काही तें छाटूनहि टाकतात. आपल्या कोरड्या जटेंतून येगळजळ पिळून काढणें, यासारखें चमत्कार दाखवून वडा-लिंगी हे लोकांपासून पैसे उपटतात. सेवराचांच एक सेवर नावाची पोटात नरफपल जवळ बाळगिते दारुपासून दूध तयार करून ते प्रादान करणें, हात चोडून त्यापासून गळू किंवा दुसरें घाल्य निर्माण करणें इत्यादि रीत्ये सेवर करून दारवितात. सेवर हें नांव सेवर-पासून बनलें आहे. जी. ए. मियरसनच्या संग्रहामध्ये एक कडा-लिंगी भेटला होता. त्याच अननंदि एका विशिष्ट पिंन्यात बंद करून ठेवलेले त्याला दिलेले त्याची किडी मुख्य महोत्सवाक असून त्याच्या संमतीपेरीन हा पिंनरा पुत्रा वरावयाचा नसे [एच्. एच्. विन्सन-रीलेजिअस सेव्हस ऑफ दि हिंदूज, प्रीअमन-मलिक मईमद जाईमच्या पड्डावर्तीचे मापावर]

कडाळी—(पूश) जडळ, अजहूर, तपन वडाळी पीन्जमा इत्यादि नांव या वृक्षास आहेत. हें इमारती लावजावें झाड आसाम, पूर्वबंगाल, चित्तौगण, ब्रह्मदेश, छोट नागपूर आणि हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सापडतें.

उपयोग व वर्णन.—या झाडाच्या उत्पत्तीची विवेचनी काळजी घेत नाहीत. १०-१५ वर्षांचे झाले असता हें झाड फळें आणत आढळण्यालायक होतें जहाजें, मोटी, गाढ्या वगैरे करण्याकडे या लाकडाचा उपयोग करतात पाण्यास या झाडाचे लाकूड फार वेळ टिकतें, पण जमीनीत साज तें छय-वर कुजतें.

व्यापार—जरी टेकच्यानर जेवढें म्हणून लाखूड निघतें, तेवढें सारें बंगालमध्ये विक्रीकरितां जातें या टेकच्यावरील एका उभ्या झाडाची किंमत १ रुपये असते असें सांग-तात काचरामचें दरवर्षी २०,००० पणकुड्याची निर्यात केली जाते.

कडिया-कुंभाराची एव जात ही गुजराथेंत आढळते. मडकी करणाऱ्या कुंभारांपेक्षा आपणांस हे प्रेम समजतल. अमरेली प्रांतात तर याची स्वतः जातच बनली आहे. यास विद्य पाडणारे किंवा चुनारा म्हणजे चुनसनीवाले असेहि म्हणतात. याची संख्या १०-११ असून ते मुख्यतः दख्ख्यातच आढळतात. दिसण्यात व पोशाखात याच्यात व इतर कारा-गीर लोकांत फरक नाही याचीं घरे लहान असतात. याचें मुख्य अन्न म्हणजे वागरीची भावर व डाळ. मासमच्छर दारू वगैरे ते खोन्न पित्यात त्यांच्यापैकी काही गवट्यांचेहि काम करतात. मुख्य विद्य पाडणारास मेढी म्हणतात. घर बांध-ण्याच्या कामात तो मुख्य मुताराम मदत करतो व हातापाळाच्या

गवंड्यावर देतारेप ठेवतो. डिपा, गोल, कोळी वगैरे जातभांड-बरोबर त्याची व्यापारविषयक स्पर्धा चालू असते. त्याच्या पेसात त्यास चायका मदत करीत नाहीत. परनामी, स्वामी-नारायण, रामानंदी व कबीरपंथी या पेसांचे हे लोक अनुयायी आहेत हिंदूचे उपासनापास व सणवार हे पाळतात. भुतापेता-वर याचें विश्वास आहे. जन्म, विवाह, मृत्यु वगैरेविषयक संस्कार इतर कारागीर लोकांप्रमाणेच असतात. घटस्फोट, पुनर्विवाह वड आहेत. शिट मंडळी, जर्तलाल भाडण तेंदे मिळवतात. फारच थोडे लोक पावेंत मुलें पाळवितात.

मु सुल मा नी व डि या—सुसुलमान कडीचा फार थोडे आहेत व ते बहुतेक वाटलेले हिंदूच होत. या मुनी पंथाच्या कडियात उत्तर व दक्षिण गुजराथ या वषाहतप्रातेभेदा-मुळें भाषाभेद दिसतात, व दक्षिण आणि उत्तरकडियाच्या चालीरीतीहि वेगळ्या वाटतात. लंभे आपआपसातच होतात.

कडिया—कडिया ही पूर्वी श्रीं वेदाची राजधानी असून व्हेनिसच्या सत्तेच्या बळचे मोडकळीस आलेले विरहि येथें आहेत. येथें ग्रीक धर्माव्युष्ट (आनंविपप) रहातो या शहराची लोकसंख्या १९१५ साली २५१८५ होती व त्यापैकी सुमारे निम्मो लोके ग्रीक सुसुलमान होते.

सरासन लोकानी ९ व्या शतकात ह शहर वसाविले व पुढें रोमच्या लोकांनी याला सजबंदी केली. दुर्ब व व्हॅनिन-सचे लोक याच्यात येथें लढाई झाली.

कडी—आ त—उत्तर गुजराथ. बडोई संस्थानातील एक प्रात. उ. अ. २३° ते २४° ९' व पू. रे. ७१° १५' ते ७१° ५०' क्षेत्रफळ २०५० चौरस मैल गायकवाड राज्यातील कार प्रातापेक्षा सर्वांत जास्त उत्पन्नाचा हा प्रात आहे उत्तरेत बाल-नपूर आणि राधनपूर ही संस्थानें, पश्चिमेत, राधनपूर आणि अहमदाबाद शिहो, दक्षिणेस अहमदाबाद आणि येडा हे शिहो, पूर्वेत मदीवाडा संस्थानें. या प्रातातील बराच भाग सावरमती नदीच्या पाश्चिमेस वसलेला आहे. यात सावरमती, सरस्वती आणि बणा या नद्या प्रमुख होत

या प्रातातील बहुतेक जमीन लागवडीयोग्य आहे. बहु-तेक सर्व प्रात गायकवाड राज्यातील अत्यंत निरोगी माग म्हणून समजण्यात येतो. लो. सं. (१९०१) १००५७८.

इ. स. १८९९-१९०० च्या दुष्काळामुळे या प्रातावरील लोकसंख्येस बराच धक्का बसलेला स्पष्ट दिसतो. या प्राताचे १० तालुके अपवा महाळ असून दोन पेदे आहेत. पाटण, विसनगर, सिधपूर, बडनगर, कडी, उस्ता, मेधवाणा (प्राताचें मुख्य विभाग), विनापूर, वारसमा, खेराळ, लाडोल, पाळेल, विलास, आणि उमडा ही मुख्य गावे या प्रातात आहेत

सुमारे ६०८८ एकर जमीन रेंताड असून योग्य रीत व वाण्याची चोय असल्यात या जमिनीत उत्तम पिके येतें. विहिरीच्या पाण्यावर येथील वागावटी पिके अवर्धवून आहेत. येथील मुख्य पिक वाजरी, ज्वारी, गहू, बंदी, बरी, मोदी, हरभरा व कडधान्य ही होत. इ. स. १९०४-१

साली अफूची लगवड १९२६२ एकर जमीनीत करण्यात आली होती कापसाचे व रेशमाचे सुत वाटणे व सुती कापड विणणे हे या प्रांतातील मुख्य धंदे होते १९२१-२२ साली सुमारे ४० लाख रुपये जमीनीचा वसूल झाला होता दर पधरा वर्षांनी जमीनीची पहाणी करण्यात येते या प्रांतात १२ म्युनिसिपलिट्या आहेत प्रांत पिकारी यास सुभा हा सदा आहे जवळारी उत्पन्न तीन लाखावर आहे

ता. लु. का-बडोदे संस्थान कडी प्रांताचा नैर्ऋत्येकडाल तालुका क्षेत्रफळ १११ चौरस मैल हो स (१९११) ७६१९८ या तालुक्यात कडी हा मोठा गाव व १२१ खेडी आहेत जमीनमहसूल (इ स १९०४-५) २५८००० रुपये

गा. व-बडोदे संस्थान कडी तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे राजपुताना माळवा रेल्वेच्या कालोने नावाच्या स्टेशनानामून निघालेल्या गायकवाड संस्थान-या एका रेल्वेचे स्टेशन आहे उ अ २३° १८ व पू रे ७२° २२ लोकसंख्या (१९११) १९५५६ इ स १९०४ पर्यंत हे कडी प्रांताचे मुख्य ठिकाण होते यथाल दिहा किंचित लचवट्याच्या प्रदेशावर असून लहानसाच आहे किडवाच्या भिंती विटांच्या असून त्या मुख्यत्वे जाड आहेत विण्यात रंग महाल नावाचा वाडा असून सरकारवाडा नावाच्या इमारतीत पूर्वी सुभ्याची कचेरी व इतर कचेऱ्या होत्या. रस्ते पारच आर. द. आहेत येथील म्युनिसिपलिट्रीस संस्थानाकडून सालीना २७०० रुपये मद्ध मिळते गावात व्यापार फारसा नाही येथील छावणीत संस्थानातील थोडेंसे सैन्य असते

येथे वीट चांगले तयार करतात जस्ताची व पितळची भांडीसुद्धा येथे वनावितात जस्ताच्या भांड्याची ठेवण विशेषत पाणी घड राहाल अशी केलेली असते

इतिहास—दमाजी गायकवाडांनी येथील वावी लोकाना हाकून देऊन आपला मुलगा खडेराव घाला हा भाग जहा गीर म्हणून दिला पुढे या जहागिरीतहल आपसात भाडणे सुरू साली व १८०२ च्या सुमारास इंग्लिशांनी म. हारावा-पासूनच कडीचे स्वामित्व कायमचे आपणाकडे घेतले

कॅडी—थीलोनमधील हे अर्वाचान शहर एका सरोवराच्या काठी वसले आहे समुद्रसपाटीपासून त्याची उचा १७१८ फूट असून कोरवीच्या पायथ्यास सुमारे ७० मैलावर हे आहे. ' कड-उड ' (डोंगरावर) या प्रादेशिक नावावरून कडी हे नाव पडले याच सिहली नाव सॅकड-गल-नुवर असे आहे याच्या माथती दोन हजारापासून चार हजारा पर्यंत उंचीचे पर्वत आहेत १९५२-१७९८ पर्यंत सिलोनच्या राजांचे येथे नास्त्यत्व असे त्या काळात सिलोने नवे राज्य अगदी मोडकळीस आले होते ताम्रिल पोर्तुगाल डच आणि शेवटी इंग्रज या परकीय शत्रूवरोवर झगडा चालू , राजकृततेहि गादविर मरण्यासकथा भाडणे सुरू

होतीच हे प्रातिस्पर्धी गादाचे हक्दार सिहली रचावे नसून दक्षिण हिंदुस्थानी व नावाळाकडे पण सरोवरे हिंदू असे होते त्यांनी या शहरात चार हिंदू देवळे बांधली

चार हिंदू देवळांखेरीज दोन रहान विहार आहेत त्यांची नावे असागिरिया आणि मलयत्तेविहार अशी आहेत यापैकी कोणत्या तसे एका विहारातून दीक्षा मिळाल्या शिवाय कोणत्याहि वीर घर्मात क्षिरता येत नाही असा सिहली कायदा आहे दलदा मरिगाव या रहानशा सुंदर इमारतीत पुढ्याचा दात ठेवला आहे असे सांगतात या दाताविषयी भक्तविरक कथा आहेत १२ व्या शतकात धम्मकितात याच्यावर एक काव्य केले आहे त्यावरून पाहता इ स ४ व्या शतकात हा दात सिलोनमध्ये आणला व तो दाढावंश हे पाव्य रूपाच्या काळापर्यंत त्या ठिकाणी होता ठेवलेने दिरेल्या पोर्तुगीज माहितीप्रमाणे पाहता असे समजते की, पोर्तुगीजांनी हा दात काढीन व्हडन त्याची पूज करी. व ती पूज गोव्याच्या बद्रात करून दिली सिहली लोक म्हणतात पोर्तुगीजांनी ज्याची पूज करी ती दात येथील नसून तामीळ देशातील जाफना येथे त्यांना सापडलेला एक हिंदू दात होय तेव्हा सत्या कडी येथे असलेला दात धम्मकितीमध्य उघेविलेला दात आहे यात संशय नाही

नौवसेने कॅडाची काही माहिती दिली नाही, पण १७१२ मध्ये जॉन पावस जेव्हा त्या ठिकाणी गेला होता त्या वेळची माहिती त्याने सर्बिस्तर लिहून ठेवली आहे (अफाऊर आफ मि पियसेज मिशन टु दि कॅडी किंग) त्या वेळी कॅडा शहरामध्ये दोन मोठ्या रस्ते व अनेक गऱ्या होत्या काही थोड्या घरावर काँले असत रानांनी रस्त्यात उजवेड नसे, पण ८ व्या सुमारास रस्त्यात एक घटा बाजविण्यात येई त्या वेळेपुढे हातत मोठा दिवा घेतल्याशिवाय कोणत्याहि बाहेर फिरण्याची परवानगी नसे राजवाडा कसा तरी बांधलेला असून त्याच्यापुढे एक रहान घर्माचा असे जे फोडेंसे यांनी बरील म्हणव्यास हुजोर दिला आहे (एलेव्हेंट ईयर्स इन सिलोन-१८२७-३८ खडन, १८४१ या ३ पा २९५-३०१) पण त्याच्या काजी पावसने न उघेविलेले सरोवर बांधले गेले होते पुढे तीस वर्षांनी लिहिताना जे ई टॅनेट यांनी अर्वाचान व यूरोपियन कॅडी शहराचे वर्णन केले आहे (सिलोन, खडन १८५९) हल्ली या रहानचा भरभराटीच्या शहरात २५००० लोकवस्ती असून रेल्वेस्टेशन व डॉगर सपाटीवर अनेक कारले तसे दिसतात

१६ व्या शतकात हे शहर पातुगजाच्या ताब्यात होते ते १७६३ मध्ये डच लोकांनी काबीज केले पण दोन्ही वेळी तेथील राजांनी परकीय सत्ता झुगारून दिली १८०३ मध्ये हे ठिकाण मिटिशाच्या ताब्यात आले पण पुढे घडाळी होऊन १८१५ ते तेथील राजांचा पदच्युत करण्यात आले

व ब्रिटिश सत्ता कायम केवळ गेली. तेथेला गव्हर्नर व सर विन्चम डेगरी यानें प्राचीन केंडीमधील प्रेक्षणीय स्थळांचा जीर्णोद्धार केला व कांहीं नवीन इमारती बांधल्या. तेथून तीन मैलांवर वेरेंडेनिया येथें रॉयल बोटॅनिकल गार्डन्स नावाची वनस्पतिसंशोधनाकरिता एक वाग आहे. केंडी शहरात पाणीपुरवठा व विजेची रोपनाई झाली आहे. दिसती मिशनरी मंडळें धर्मप्रसाराचें काम जारीनें करीत आहेत. या शहराची लोक. सं. (१९११) २५४५१ होती. पावसाची सरासरी ८११ इंच आहे.

कडुर, जि. ल्हा—म्हैसूर संस्थानातील एक जिल्हा. उत्तर अ. १२°५५' ते १३°५४' व पूर्व रेखांश ७५°५' ते ७६°२२'. क्षेत्रफळ २७८८.६९ चौरस मैल. उत्तरेस शिमोगा जिल्हा; पूर्वेस चितलदुग आणि तुमकूर जिल्हे; पश्चिमेस दक्षिण कानडा जिल्हा. हैसूर संस्थानात हा जिल्हा सर्वांत जास्त डोंगराळ आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणी डोंगराची नमूदपट्टापासून उंची ६१००—६२०० फूटपर्यंत आहे. तुंग आणि भद्रा या दोन नद्या या जिल्ह्यातून वहात असून कडुर गावाजवळ त्याचा संगम होतो. पावसाचें प्रमाण ही जिल्ह्यात सारखे नाहीं. जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणी (चिरमुंगलूर) सुमारे ३६ पासून ४२ इंच पर्यंत आहे. परंतु घाटांत बराच पाऊस पडतो. कांहीं ठिकाणी तर १५६ इंचपर्यंत पाऊस पडतो.

इतिहास:—पूर्वी या जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भागावर कदंबाचें राज्य होतें व इतर भागावर गंग राजे राज्य करीत. आठव्या शतकात सातर राज्य स्थापन झालें. व त्याचा अंमल या जिल्ह्यातील कडसगांवापर्यंत येऊन पोचला होता. एके काळी हे चालुक्यांचे मांडलिक असून जैनधर्मी होते. पुढें विजयानगरचा अंमल सुरू झाल्यावर हे लिंगायत झाले. मध्यंतरी अकराव्या शतकाच्या आरंभी होयसल यांचा उदय झाला असून म्हैसूर संस्थानात त्यांची सत्ता झाली होती. उत्तरेकडून मुसलमानांच्या स्वाग्या होऊं लागल्या त्यावेळी त्यांच्या सत्तेचा नाश झाला. सतराव्या शतकात चेदनूरचा शिवाप्पा नार्दक यानें या जिल्ह्याचा बहुतेक भाग पादाक्रांत केला होता, त्यावेळीं म्हैसूर सरकारानें त्यास अडथळा केला होता. अखेरीस इ. स. १६९४ साली झालेल्या तहान्वये ह्या जिल्हा हद्दीमरकट आला व इ. स. १७६३ साली श्यावेळी हुंदरअर्दीन चेदनूर कार्यावळें त्यावेळीं तें सर्व राज्य म्हैसूरात कायमचें झालेला झाले. तरिकेरें येथील राजा इ. स. १८३० साली नागरदेसात उद्भवलेल्या बंडात सामील झाला. अखेरीस तें राज्य रालमा झालें. डोंगराळ प्रदेशात रस्तें तयार झाल्यामुळे या भागात दोंगोपोंप फारसे होत नाहींत.

तरिकेरें येथील अमृतेश्वराचे देऊळ बाराव्या शतकात होयसल राज्य असताना बांधण्यात आलें आहे. अंगडी येथें कांही जुनी जैन देवळें आहेत. त्याचप्रमाणें सुंगेरी येथील

विद्यावंकर देऊळ चांगलें आहे. या जिल्ह्यातील शिलाखे-
पाचें भागात होऊन ते प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहेत.

या जिल्ह्यात कडुर, चिरमुंगलूर, मुडयेर, कोप्प, सुंगेरी महागरी, व तरिकेर हे तालुके, व चेदहरी हा पोस्टालुका आहेत. इ. स. १९०२-३ साली कडुर तालुक्यातील २५ चौरस मैल जमीन चितलदुग जिल्ह्यात घालण्यात आली.

येथें कडवान्यागरीन इतर महात्वाचीं पिंके म्हटलीं म्हणजे सुपारीच्या वागा व कोंफीची लागवड हीं होत. सतराव्या शतकात यानाबुदन यानें मरेंची यात्रा करून परत येताना कांहीं कोंफीच्या शाडाचे रोपे बरोबर आणले होते ते आपल्या घराबेसारां त्यानें लावले. हीच प्रथमची कोंफीची लागवड होय. या वायाबुदनच्या नावानें एक डोंबर प्रसिद्ध आहे. तथापि इ. स. १८२० पर्यंत कोंफीची लागवड मोठ्या प्रमाणात कोणी केला नव्हती. बाबुडे धोंस वर्पांनी युरोपियन मज्जेनाल्यांचे लक्ष कोंफीच्या लागवडीकडे वेधलें. बेलदोंड्याचीं शांड जंगलात उगवतात. सिकोना, कापूस, चहा आणि तुनीचीं शांड यांचे प्रयोग केले होते परंतु ते सिद्धि नसे नाहींत.

जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भागात जंगल उत्तम प्रतीचें आहे. अजमपूर येथें रार्णीतून सोनें काढण्याकरिता एक कंपनी स्थापन झाली होती, परंतु विशेष फायदा होईल असें न वाटल्यामुळे तिचें काम बंद करण्यात आलें. कडुरजवळ कुंदनाचा दगड पुष्कळ सापडतो. तेल, पंड, सुती कापड, पोंगडा, काचेच्या वागड्या बरोबर जिनस येथें तयार होतात. येथून कोंफी, मिरी, बेलदोंडे, तांदूळ व गळितार्थी-धान्ये पाहिर रचता होतील. इ. स. १८८९ साल्यापासून या जिल्ह्याच्या एका लहानशा भागातून रेल्वे गेली आहे. या जिल्ह्याचे पाच तालुके आहेत. जमीनमहसूल (१९०३-४) ८११. एकंदर उत्पन्न १५५५. इ. स. १९०३-४ साली या जिल्ह्यात आठ म्युनिसिपालिट्या होत्या.

ता लु का-म्हैसूर संस्थानातील कडुर जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील तालुका. उत्तर अक्षांश १३°१९' ते १३°५०' व पूर्व रेखांश ७५°५१' ते ७६°५२'. क्षेत्रफळ ४४५.८६ चौरस मैल. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ८१०१३. यात दोन मोठी गावें व २५१ छेडी आहेत. जमीन महसूल (इ. स. १९०३-४) १७५०० रुपये. याचा पश्चिमेकडील मुख्य डोंगराळ आहे. पावसाचा वार्षिक सरासरी २२ इंच. दक्षिणेंत व पश्चिमेस तेकापूची वागली लागवड होते. पाणी दिल्याशिवाय नारळ येथें होतात. कायब्येस होमरिबेथ येथें लोपंड सापडत.

कडुर—सुंदर इलाहा. धारवाड जिल्हा. रेट्हेल्लुच्या पूर्वेस सुमारे तीन मैलावरील एक गाव. येथील देवळात एक शिलाछाप आहे.

कडुस—महादेशातील एक जात. ही कड्या जिल्ह्यात असून इ. स. १९०१ साली हिची लोकसंख्या ३४६२९ होती.

याची उत्पत्ति अद्यापि संशयित आहे. तथापि त्यांची माया व राहणी पाहता वन्य जातींच्या शान व ब्रह्मी लोकांशी लग्न संबंध होऊन ही एक स्वतंत्र जात बनली असावी असे वाटते. हे बौद्धधर्मी आहेत.

कडूस—मुंबई. पुणे जिल्हा. भैमस येऊन भिल्लणाच्या कमण्डलु नदीवर खेडच्या वायव्येस ६ मैलावर हे आहे. आठवड्याचा बाजार बुधवारी भरतो. नदीकाठी गावाच्या पश्चिमेस सिद्धेश्वराचे देवालय आहे. तेथे चैत्र शु. दशमीस जत्रा भरते.

कडुजिर—काळे जिर, कडुकारळी ही याची दुसरी हळ नावे होत. याचे झाड मुमारे दोन तीन हात उंच वाढते. त्यास जी बांड येतात त्यात हे जिर असते. हे जिर मूळचे दक्षिण युरोपातील आहे. पण याची वियाकरिता हिंदुस्थानात बरीच लागवड करतात. बाळ्या जिन्यातून दोन प्रकारचे तेल निघते. पहिल्या प्रकारचे तेल काळे, सुवासिक आणि लवकर उडून जाणारे असते. दुसऱ्या प्रकारचे तेल स्वच्छ, पावरे व एरंडीच्या तेलाइतके पातळ असते हे मसालेदार, कडुनाशक आणि पचनक्रियाबदलणारे असते. आमटी, शिरका वगैरे खाण्याच्या पदार्थांत हे टाकतात.

गाडबळकृति जंतावर (राऊडबर्मस) कडु जिर हे एक उत्तम औषध आहे तें पोटात दिल्याने जंत मरून पडतात. फोड व दुसऱ्या प्रकारचे यहुत दिवसाचे त्वग्रोग जाण्यासाठी कडुजिरें नुस्तें अथवा दुसऱ्या औषधाशी मिश्र करून पोटात देतात. कडु जिन्याच्या अंगा पौष्टिक, पाचक व मूत्रल धर्महि आहेत. [बाट. पदे. भिपगिलास पु. १९.]

कडुनिव—यास संस्कृतात, अर्कपादप, निवट, पारिभद्रक; मराठीत कडुनिव, वाळंतनिव, हिंदीत नोम; गुजराथीत लिम्बड इत्यादि नावे आहेत. हा वृक्ष फार मोठा होतो व कर्नाटक, मुंबई इलाखा, मध्यप्रात वगैरे बहुतेक ठिकाणी तो आढळतो. याचे अनेक औषधी उपयोग असल्यामुळे त्यास फार महत्त्व आले आहे. याची पाने कात्रीदार असून फुले पांढऱ्या रंगाची बारीक असतात. लाकूड दमारातीकरिता व इतर औद्योगिक दृष्टीने उपयुक्त आहे. याच्या सेवनाने अनेक व्याधी बऱ्या होतात म्हणून वर्ष प्रतिपदेच्या दिवशी या वृक्षाची कोवळी पाने व फुले व मिरा, सेंध ध, हिंग, जिर, ओवा, चिंच व गूळ याच्या मिश्रणाबरोबर शुचिभूत होऊन सर्वांनी भक्षण करावीत असा निवेष्ट आर्य शास्त्रकारांनी घालून दिला आहे. या वृक्षाची नुस्त्या पानेच खाऊन काही माणसं रहातात. आपल्या देशात ब्रिया वाळंतीण साल्या म्हणजे तीन दिवस जेवणाच्या आधी ह्या झाडाच्या पानाचा रस देण्याचा अद्यापहि काही ठिकाणी चाल दृष्टास पडते. याची छाया फार थंड व आरोग्यकारक असते. यास्तव देवालय, घमंशाळा, रस्ते आदीकरून चापेनविक ठिकाणी हे वृक्ष फळ लावेसाठी व स्वच्छतेसाठी ठावित्यात. निवाचा वृक्ष फार जुनाट शाल

म्हणजे याच्या आतील गाभ्यास शुद्ध चंदनाप्रमाणे सुवास येतो. या झाडाचे लाकूड इमारतीच्या कामास अतिशय उत्तम असून त्याच्या आगच्या जास्त कडुपणासुळे त्याला बौड लागत नाही. हे झाड एकदां तोडले तरी त्याच्या मुळातून नवीन धुमारा फुटून त्याचा काही वर्षांनी पुनः मोठा वृक्ष बनतो.

औषध औषध औषध औषध—कडुनिवाची साल, मुळ्याची साल, फुले, बी, इतक्या पदार्थांचा उपयोग औषधी म्हणून होतो पाने, फळे, मुळ्या, साल, सर्वच अतिशय वडू असून त्यात एक प्रकारची राख व एक स्वच्छ प्रभावद्रव्य असते. औषधात उपयोग करताना कडुनिवाचा काढा, चूर्ण, घनाक, द्रव्याक किंवा मध्याक, ह्यांपैकी काहीतरी करून तयार करावा लागतो.

झाडाच्या सालीपेक्षा मुळ्याची साल जास्त गुणदायक होय. झाडाची अगर मुळाची साल कडू, शक्तिवर्धक, स्तंभक आणि पाळीचे ताप नाहीसे करणारी आहे. तसेच ती जंतुप्रति असल्याने जममा वगैरे पुण्याकरिता सालीचा उपयोग करावा.

पाळीचे ताप, संततादि विषमज्वर किंवा इतर ज्या तापात ज्वरवेग अगदी नाहीसा होऊन ताप पुनः भरतो अशा तापावर कडुनिव फार गुणदायक होय.

इंग्रजी बँचकात “कासीया” (काशीया) नामक औषधी वापरतात. त्याऐवजी कडुनिव वापरल्यास हरमन नाही. त्याच्या गुणधर्मप्रमाणेच याचे गुणधर्म आहेत. काही तंत्रागावर इतर औषधाशी मिश्र करून अगर नुस्तेंच कडुनिवपंचाग (पाने, फळे, साल, फुले व मूळ) देतात. आर्य बँचकात कडुनिव ‘रसायन’ (आलडरेटिझ) आहे असे वर्णन आहे.

कडुनिवाची पाने—यात एक प्रकारचे कडू द्रव्य असते. तें पाण्याशी लवकर विट्ट होतें. सालीत ज्या प्रकारची राख आहे त्याचप्रकारचे हें द्रव्य होय. हें त्या राखेसारख्या द्रव्याचे ह्यापेड आहे, एवढा कायतो फरक. सालीतील द्रव्याचेच पानातील द्रव्याचे गुणधर्म सारखेच आहेत. पानात किशिट क्षारद्रव्य नाही. पाने चांगली बारीक वाटून त्याचे पोटीस तयार करावे. ते जणूवर पाचले असता जणू लवकर भरून येतो.

उत्तम जंतुप्र असल्याने कडुनिवाच्या पंचागाचा काढा तयार करून त्याने जणू धुतल्यास तो लवकर भरून येतो. ह्याच्या अंगा आधुनिक आरखेवैद्यकातील जंतुप्र औषधाप्रमाणे पुरळ उत्पन्न करण्याचा दुरुष्ण नाही, हा एक फायदा आहे. म्हणून ब्रह्मरोपक क्रियेत कडुनिवाचा जास्त उपयोग आयुर्वेदात सांगितला आहे. कडुनिवाच्या पानाचा दाट कवक करून तो स्तनावर लावल्यास त्या योगाने दूध येऊं लागण्यास जास्त मदत होते. कडुनिवाची पाने गरम करून अगर पाण्यात वाफळून त्याचा गरम गरम वाफारा दिल्यास आमवायूपासून आलेली सूज, ठणका, कळा नाहीसा होतात.

देवी आल्यानंतर अगर देवी येत असताना कडुनि माची पान वाटून त्याचा करक लावल्यास फार फायदा होत असता

कडुनिचाचो पान वाटून त्यात थोडा पाणी टावून नंतर पिठून फाटावें त्यास निम्ब्याचा स्वरस म्हणतात हा स्वरस पोटात दिल्या असता घटता या क्रिया शोथिल्याने उत्पन्न होणारे विकार बरे होतात

कडुनि चा चें बीं—३ बीं मुक्त पाण्यात वाटून अगास लावल्याने अंतरीतील फोड, पुरळ, चरदळे नाहीशी होतात कडुनिचाच्या विषाच तैलहि अर्थात उपयुक्त वस्तु होय त्या तलात सुमारे १९ हा प्रमाणात गंधक असता अगावर फोड, गरज, नाथे, अगर इतर भयंकर त्रसो ह तेल लावल्याने बरे होतात कडुनिचाच्या तैलाचा उपयोग महारागावर (गळ्ळु) हि उत्तम होतो कुणाच्या कष्टावर हें तेल खान वर गर पाण्याने स्नान करच दिवस चारें चेंलभा तैलाप्रमाण हें तेल अन्य प्रमाणात पोटात दिल्यासहि कुपरात उत्तम उपयोग होतो (येथक पत्रिका वर्ष १, अंक ९ पहा)

निषतेला • डमागेच्या गाडीवरहि उपयोग होतो चौक्यातील उपायिनी इतर जन वराच्या अगवरील गोथोट हे मारण्याकरिता निषतेल टावून काही बळ उगडात वसावें तसेच त्या तलात जतन गुणहि प्रामाण्यरून असल्या सुट द्याचा दसरा एक मोठा उपयोग करता येण्याजोगा आहे तो म्हणजे ह्या तैलाचा औषधि सावण करण हा होय रगालयातून हात वर धुणाकरिता हा सावण वापरात येल्यास पुष्कळ फायदा आहे

कडुनिचाची फुले घालवून त्याचे पुष्प करून पाळीच्या तापान दत्तात फुले भाळी असताच त्याचा सुका अर्क काटून त्याच्या गोळ्या करून त्या क्षयातील खावल्यावरिता दत्तात त्यायोगाने ताप व खोकला दारिद्रिह बर्ग होण्यास मदत होत [पदे, निपत्रिणाल पु २२]

कडेगाव—मुबई सातारा जिह्या हा गाव कच्छाड-विजापूर रस्त्यावर असून कडेपूरच्या पश्चिमेस १५ मैल आणि कच्छाडच्या पूर्वेस १२ मैल अंतरावर आहे हें एका ओढी वरच्या साडी आहे व ओढीवरील पाणी निवर्ल्याच्या कालव्यात घेतलं आहे याच्या भावती पडक्या दगडमातीच्या भिती होया याच्या मध्यभागी उचळटपावर एक लहानसा पडवा किडा होता तो ह्या मळला असून किड्याची जागा इनामदार दशपाडे याच्या ताब्यात आहे किड्याच्या चारी बाजूस पुष्कळ आहेत हा किडा पूर्वी सुप्रसिद्ध लोकांच्या ताब्यात असल्यामुळे तेथे काजी आणि काही मुलमानांची वस्ती होती येथे थोडा व्यापार चालतो मराठी शाळा आहे गावात नाथ, माद्री व बंथिपल्लील पिडाया अर्थात तीन फारच धनवत व दगडी देवालये असून तेथील मठातील गोपाबा यांनी नाथ व मारता यांनी मंदिरें

वाधली असून विठोबाचें देवालय देशपाडे इनामदार यांनी वाधलें आहे या देवालायाच काल २०० वर्षांपूर्वीचा असला तीनहि देवालायासमोर इ स १८७५ च्या सुमारास तीन मैडप बांधण्यात आले आहेत येथे मांगार सर्जिस्त हल्लीं मुरु शाली आहे त्यामुळे विटबास वगैरे जाण्यास सार्जन होते

कडेपूर—मुबई सातारा जिह्या हें खरें कच्छाडच्या पूर्व १२ मैलावर आणि सातारा-तासगाव आणि कच्छाड-विजापूर रस्त्याच्या संगमावर आहे १८८१ त यथील लोक सख्या ११३० होती येथे एक जुने देऊळ आहे

कडेप—कडेरा गोलदान, बाणदार, हवाइदार योभेची अथवा आतपराजीची दारु तयार करून त्याने निरानिरे देगावे दाखविण्याचें काम करण्याचा धंदा हे लोक करतात हा स (१९११) २८४३८ याची वस्ती मध्यहिंदुस्थान व रागपुतांना यात फार आहे हे पूर्वी सैन्यात गोलदान असत मध्यप्रतांत याच्या तीन उपजाती आहेत त्या डगोबारा धुनका व मनवाला या होत याची रंगन खस्तभाळा प्रद क्षिणा पालून होतात याच्या जातीतल्या पचाइतीच्या मुन्यास हे चौपरी किंवा मेहतर म्हणतात जातीतून बहिष्कृत असलेल्यास परत घेताना चौपरास प्रथम त्या या हातचें अन्न खावें लागतें व या बद्दल त्याला १ रुपया व पागोटें नगर मिळत त्याचा दुय्यम दिवाण असतो स्थाला एक उपजें मिळतें याच्यात पडदा नाही हे ब्राह्मणास धर्मकृत्ये कर ग्यास बोलावितात तरी याचा दजा पार कमी आहे ज्येष्ठ शुद्ध दशमीस हे छत्रमान हवीमाची पुजा दुबानात करतात व ती मुलमानांची पद्धतीने करतात

कडेपनदर—मदाप इलाखा तिनवेळी जिह्या डेंकासह तालुक्यातील एक गाव उत्तर अक्षांश १° ४' व पूर्व रेखांश ७७° २०' इ स १९११ साली लोकसंख्या १७०७७ होती येथे काड्याची गरीब वस्ती असून स्थानिक कामें पचायती पद्धतीने होतात

कडेडोळी—मुबई इलाखा महीकादामधील छत्र सस्थान यात दोन गावें आहेत सस्थानिक मकवान डोळी जातीच्या असून गयकवाडाला घासदाणा व इदरच्या महाराजाला शिचडी म्हणून काही रक्कम या सस्थानिकाने खावी लागते

कडेरा—अज्य हिंदुस्थान चाली सस्थानातील मुख्य गाव उत्तर अक्षांश २६° ०' व पूर्वरेखांश ७९° ५०' फाटी स्टेशनपासून सुमारे १५ मैलावर हा तीनवर हजार लोकवस्तीचा गाव असून इ स १८९० साल पासून ह सस्थानिकें मुख्य ठिकाण झालें आहे यापूर्वी यथील सस्था निक काली येथे रहात होते पाऊन सरासरी ३५ इव पडतो

कणाद—बैथेपिक न्यायशास्त्राचा वता सहा आर्ति कातील एक उत्तराध्ययन सूत्रज्ञाति नामक जैन ग्रंथाच्या तिथच्या अध्ययनात याच्याविषयी "हा अन्न रजिका नामक

नगरचा राजा जो यत्नी त्याच्या कारकीर्दीत होता " असे आढळते.

कणाद हे याचे खरे नाव नसून, याने कण(अणु) वादाचा जोराने पुरस्कार केला म्हणून त्याला कणाद, कणमक्ष किंवा कणमुक् (‘कण खणारा’) असा तऱ्हेचा निदाव्यञ्जक नाव पडली. कणादाने रचिलेल्या प्रसिद्ध वैशेषिक दर्शनास औलम्यदर्शन असेहि म्हणतात, त्यावरून त्याचे नाव उलुकि असावे असे कोणी मानतात; पण वायुपुराणात अधपाद, कणाद, उलुकि व वत्स हे शिवपुत्र असल्याचे सांगितले आहे. तेव्हा कणाद व उलुकि हे दोन निराळे पुरुष त्यावेळी तरी मानात असे वाटते. कणादाने वैशेषिक सूत्रे इ. स. २०० आणि ४०० या दरम्यान रचिली असावीत या दर्शनात दहा अध्याय व १५० सूत्रे आहेत. विधातील सर्व पदार्थांचे द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष आणि समवाय असे सहा वर्ग पडतात. हेच सहा मुख्य पदार्थ आहेत असे वैशेषिकांचे मत आहे. या पदार्थासच उद्देश म्हणतात त्यांची लक्षणे व परीक्षा या मर्यात केली आहे. या सहा पदार्थांपैकी विशेष हा एक स्वतंत्र पदार्थ आहे असे प्रतिपादिल्यावरून या मताच्या लोकांना वैशेषिक हे नाव पडले (‘वैशेषिक’ पहा). द्रव्याचे परमाणु असतात ही कल्पना प्रथम कणादाने काढली तेव्हा वैशेषिक दर्शनात प्रथमच परमाणुवादाची स्मृति झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही.

कणाचार—(चिनि) पंजाब. बराहूर संस्थानातील एक विभाग. उत्तर अक्षांश ३१° ७' ते ३२° ५' व पूर्व रेखांश ७७° ४८' ते ७९° ४', क्षेत्रफळ १७३० चौरस मैल. लोकसंख्या—(१९०१) १७४४१.

येथील लोक तिबेटी व हिंदु रूपाचे आहेत. या लोकांनी मुख्यत्वाच्या स्वाध्यास मुर्खीच दाद दिली नाही. येथील लोकांत बहुपतीत्वाची चाल आहे. उत्तरेकडील भागात बौद्ध धर्म असून दक्षिणेस हिंदुधर्म आहे.

कणिक—भूतराष्ट्राचा ब्राह्मण भंजी याने भूतराष्ट्रास पांडवाविषयी विपरीत बोव केला होता. (म. भा. आदिपर्व १४०). हा राजनीतीचे तत्व उत्तमप्रकारे जणणारा, अत्यंत मर्यादही व सर्व मंत्र्यामध्यें अग्रगण्य होता. याने केलेला उपदेश कणिकनीति म्हणून प्रसिद्ध आहे. एराया कुटिल योजनेला हा शब्द योजितात.

कणियान—याना वनिसन असेहि म्हणतात. याची वस्ती मद्रास, त्रावणकोर व कोचीन संस्थान यातून आढळते. एकंदर लो. सं. (१९११) ३०९२०. हे जोशीपणाच्या व वेदचा धंदा करतात. जन्मपत्रिका पहाण्याकरिता, छत्र किंवा असल्याच दुसऱ्या धार्मिक विधींना सुद्धा काहीन देण्या-करिता याची गरज लागते. याच्यापैकी पुष्कळ शास्त्रमास्तर झाले आहेत. असुर्य ज्ञातीत हे लोक सर्वांत ग्रास्त थिकलेले आणि साधे आहेत. ते ९४ फुटाच्या आत आल्यास थेंप वर्णाचे लोक त्याचा विटाळ मानतात.

त्रावणकोरमधील कणियानात दोन वर्ग आहेत. साधे कणियान व तीव्र कणियान. पहिले जोसपण करतात व दुसरे छत्रा करणे व भुताखेतांना पळविणे हे उद्योग करतात. दोन्हीहि वर्ग तालिफ्टे व संवधम् संस्कार पाळतात.

कणेथी—पंजाब. बराहूर संस्थानचे एक छोटे मांडलिक संस्थान. उत्तर अक्षांश ३१° ९' ते ३१° १८' व पूर्व रेखांश ७७° ३२' ते ७७° ००'. क्षेत्रफळ १९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २८५४ उत्पन्न सुमारे १००० रुपये वार्षिक सुमारे निम्मे जंगलाचे उत्पन्न आहे. बराहूर संस्थानाम दरम्यान ९०० रुपये खंडर्गादामल याचे लक्षणतात.

कणेरा—सुंदई. काठेवाडातील एक छोटे संस्थान. लाटा-पादर टाण्यातील एक स्वतंत्र खंडगी देणारा तालुका. यात फक्त कणेरा हेच मोठे गाव आहे. तालुकदार वाळ जातीचा पाटी आहे.

कणेश्वर—सुंदई इलाखा. भारवाड जिल्हा. हनुग-खच्या आग्नेयांत दहा मैलावर हे रेंडें असून येथील कण-पाच्या देवळात इ. स. १००५ आणि ११४५ सालीचे दोन शिलालेख आहेत.

कण्व, वैदिक—वैदिक वादमयात उद्धरिलेले एक कुल व व्यक्ति. याच्यासंबंधी माहिती ज्ञानकोश विभाग तीन, पूर्वार्ध पृ. ६८ व उत्तरार्ध पृ. ४८२-४८३ या ठिकाणी पहावयास मिळेल.

कौ रा गि क—(१) केशलागिरसर्वधामालिकेतील एक ऋषि व कुल.

(२) कश्यपकुलोत्पन्न एक ब्रह्मर्षि. याचा आश्रम मालिनी नदीतीरे असे. यास एक जी कन्या सापडली होती तिचे नाव याने शकुंतला असे ठेविले होते. शकुंतला शब्द पहा.

(३) (सो. व) पुरुकुलोत्पन्न तौद्राश्वपुत्र कतेयु तद्र-शीय अप्रतिरथ राजाचा पुत्र. यास मेघातिथि नावाचा पुत्र होता.

कण्व—सुंदई. भडोच जिल्हा. एक यात्रेचे ठिकाण. येथे कालदासजी साधूच्या लाकडी पादुका आहेत. प्रत्येकी आठशे-बर महिन्यात यांना भरते व ती तीन दिवस असते. कण्व येथील विहिरीच्या प्राण्यापासून सर्पदेश व पिसाळलेल्या प्राण्याचा दंश यावर उपयोग येतो असे म्हणतात. येथील देवाला काही वर्षांसन किंवा दुसरे काही उत्पन्नाचे साधन नाही.

कण्वहो—सुंदई इलाखा. भारवाड जिल्हा. करनगीच्या आग्नेयीस सुमारे १० मैलावर सुमारे दीड हजार लोकवस्तीचे एक गाव आहे. येथे परमेश्वर आणि मागेश अर्वा दोन जुनी देवळे असून गावात एकंदर तीन शिलालेख आहेत.

कण्विसिद्धेरी—सुंदई इलाखा. भारवाड जिल्हा. कोडच्या आग्नेयीस दहा मैलावर सुमारे तीनशे लोकवस्तीचे एक खेडें असून तेथील कण्विसिद्धेश्वराच्या देवालायत इ. स.

११०८, १११२, १२६५, १२६९ सालाचे चार शिलालेख आहेत.

कण्हेर—छास संस्कृतमध्य करवीर व मराठोंत व गुज-
राथीत कण्हेर म्हणतात. हे फुलसाद प्रसिद्ध आहे. याची
उंची सुमारे एक पुष्पभर असते. या झाडाच्या पाठीरी,
ताकडी, गुलाबी व पिवळी अशा चार जाती आहेत.
त्यांपैकी पांढरा कण्हेर औषधाच्या कामी जास्त गुणावह
आहे. या झाडाची मुळे फार विपारी आहेत. कण्हेरची पाने
खावट असतात. फुलास वास नसतो.

उ प यो ग.—सर्प, विंचू व कुरसें यांच्या विषावर पांढऱ्या
कण्हेरचीं मूळ उगाळून दंदावर लेप करावा. अथवा मूळ
उगाळून दाखोप्रमाण पाजावे; किंवा पानाचा रस पाजावा.
कदाचित या उपायापासून ग्लानि आल्यास तूप पाजावे.
उपदंश, विषमज्वर व मुखव्याध यावरही कण्हेरचीं मूळ
उपयोगी पडतें.

कण्हेर किड्या—मुंबई पूर्वप्रानदेश बालिसगाव तालु-
क्यात बालिसगावच्या नैऋत्येस ८ मैलावर हे निरगंतः मज-
बूत ठिकाण आहे.

कण्हेर रेंड—दिवाचीं मूळगाव. शिंदे येथील पाटील होते.
कतारिया—मुंबई कच्छ वागदमथील एक रेंडे उ
अ. २३° ५'; पू. रे. ७०° ४२'. येथें एक ५०० वर्षांपूर्वीचें
जैनमंदीर होतें. खेड्याच्या प्राथमिक एका तळ्याच्या बाईं
वाळकामय दगडाचें एक देऊळ असून त्याचें शिखर मनःच्या-
प्रमाणें आहे. तेथील एका लेपावरून हें देऊळ १६८० त
बांधलें असा उरावा मिळतो.

कथील—(परमाणुभाराक ११७.६) कथील हे एक
धातुरूप रासायनिक मूलद्रव्य आहे. ओढीव कथालाचा रंग
पांढरा असतो. परंतु त्यावर थोडीशी निळसर छटा असते. ती
चफचकीत असून हवेंत मुळीच गंजत नाही ही धातु मज
जमून तीवर घण मारले असता पातळ होत जाते. परंतु
तिच्या अंगां धारणशील किंवा चिचटपणा फारसा नाही
ओढीव कथालाचें विशिष्ट गुणत्व ७२९ व वैज्ञानिक रीतीनें
तयार केलेल्या धातुचें ७१४३ ते ७१७८ पर्यंत असतें.
ओढीव कथील रवेदार असतें, यामुळे कथालाची बाई वाक-
विताना एक प्रकारचा आवाज होतो. फार थंड जागीं
(३९° सें.) वरच वेळ ठेवल्यास कथील ठिबूळ होते व
सलक्यात पाडून त्याची मुकटी करता येते नेहमीचें उष्ण-
मान असता कथालाच्या अंगां थोडीनहुत तन्यता असते.
उष्णमान वाढेल तत्तशी (१००° सें. पर्यंत) ती वाटत
जाते खोरांडाच्या योगानें कथील कठीण व ठिबूळ बनतें.
तांबे व शिसे यांच्या योगानें तिचा कठीणपणा व मजबुती
ही वाढतात, परंतु तिची पतनवर्धन्यता बर्मा होते. २३०°
श. ला कथील पितळतें व १६००° पासून १८००° श. पर्यंत
उष्णते खाली त्याचा प्रसरणगुणक (० ते १००° श.
पर्यंत) ०.००२७१७ व विशिष्ट उष्णता ०.०५६२ आहे.

कथालाचें उष्णता व त्रिशुक्ताहकत्व अनुक्रमे १४५ ते १५२ व
११४५ ते १४०१ आहे. (चांदीचें वाहकत्व १०००)

यास संस्कृतात वैग व ग्रयु, हिदीत कलई, मलयात
तिमा, ब्रह्मदेशात कथे-प-कथ अशा तऱ्हेचीं नांवें आहेत.
सर्व जगाच्या पाठीवर कथालाचे जेवढे रूप होतें त्याच्या
जवळ जवळ अर्थे कथील संयुक्त मलयाईस्थान तून येतें.
या ठिकाणी कथालाची रानिज धातु ही सुरवातेवरून
ओढीमधून साठलेल्या कथालाच्या रानिज द्रव्याचा साठा
होय. ह्या ब्रह्मदेशातून (बरमा) हि कथालाचा बराच पुर-
वदा होतो ही कथालाची उत्पत्तिस्थान म्हणून म्हणजे मूर्त
आणि तऱ्हेच्या या नावाचे प्राप्त होत. इ. स. १९१३ सालीं
ब्रह्मदेशामध्यें कथील आणि कथालाची रानिज धातु काढण्यात
आली तिची किंमत ४६००० पौंड होती हजारीबाग
नावाच्या परगण्यामध्यें कथालाची रानिज धातु सापडत अस-
ल्याचें माहीत आहे हजारीबाग येथील नौरुद्धा खणीमधून
थोडीशी कथालाची रानिज धातु काढण्यात आली आहे.
इ. स. १९११ मध्ये सर्व जगावरील कथालाची उपज एवढी
११८२०० टन होती यापैकी ५७९४४ टन मलया द्वीप-
फारमाचें पैदा झालें या जगाच्या पृथ्वीवर कथालाचा एक-
दर पुरवठा जेवढा होतो, त्यापैकी निम्म्याहून अधिक कथ-
ालाची उपज कप्त ब्रिटिश साम्राज्यात होते

उद्दिष्टस्थानात कथील फार विरळ सापडतें. ब्रह्म-
शात, विशेषतः तेनोसरीमच्या दक्षिणभागात मात्र कथालाची
अशुद्ध धातु बरीच आहे यादळेक संस्थान, करणी, दक्षिण
शानसंस्थान व दक्षिणब्रह्मदेशाच्या तर्थास आणि मुंबई
जिरायात नद्याची वाळू धुवून कथालाचे दगड काढण्याचे
प्रयत्नाहि झाले आहेत. दक्षिण ब्रह्मदेशात १८९८ ते १९०३
पर्यंत दरवर्षी सरासरी १६४५ हॅज्जेवेट अशुद्ध कथील
निघे पण १९०८ साली १५६०७ हॅज्जेवेट कथील निघालें
त्याचें किंमत १५१७६७५ रुपये होती.

१९०६-७ साली परदेशातून सुटवत. रद्देग सेलमेट
मधून हिंदुस्थानात २९४४०६१ ट. किंमतीने २०३३६ हं.
कथील आलें आयात मालापैकी जवळजवळ निम्मा ढगाऱ्यात
व बाकीचा मुंबई, ब्रह्मदेश व मद्रास येथें जातो

ब्रह्मदेशात निष्कारे कथील गटाच्या रूपात परदेशी पाठ-
वितात बहुतेक निघेत माल रद्देसमध्यें जातो. १९०३-४
मध्ये ३८८२९ ट. किंमतीने ४८० हं कथील निघत झालें
१९०६-७ पर्यंत निघत बराच वाढली असून त्या वर्षी
७२३१० ट. किंमतीने ९२९ हं. कथील निघत झालें मुंबई-
हून इराण व आंध्रियातील तुर्कस्थानात काही कथालाची
पुरविलेगताहि होते

ख नि ज क थ ि ल — अशुद्ध धातुपासून बहुतेक सर्व
कथालाची उपज होते, आणि या कथालाची रानिजधातु मर्यादित
प्रमाणात असते. कारण खणून काढण्यातही पुष्कळ ती पारव
थोड्या ठिकाणी आढळते. ती जा कथालाची रानिज धातु

आहे ती वगपापाण (कॅसिटराइट) होय या खनिज धातूचे विशिष्ट गुणत्व जवळ जवळ सात असल्याने ती जडत्वाबद्दल प्रसिद्ध आहे यासुद्धा या कथलाच्या खनिज धातूसारख्या ज्या द्रव्यापासून खनिज धातू सापडतात, त्यापासून ही ओळखता येते ही कथलाची खनिजधत्त शुद्ध स्थितीत असली म्हणजे तीत धातूस्वरूपाने दधील जवळ जवळ शेंकडा ७९ भाग असत बगान्या सर्व पात्रागावर वगपापाण (कॅसिटराइट) हा कज्जुड (ग्रॅनाइट), गारेचे रफीन (बॅटॅम), पॅरफायर आणि प्रथिन हे जे ज्वालामुखीतून रसरूप होऊन आलेले आग्नेय (ऑसिडिक) रचक आहेत, त्या खडपासून शिरारूप किंवा दृढीभूतता येण्यासारख्या वगरेपासून चोटीकडे पसरलेला आहे याशिवाय अजूर (नीस) नावाच्या खडकामधून, अश्रकाच्या खडकामधून (मायकासिस्ट) अथवा (झोराइट सीस्ट) नावाच्या खडकामधून धातूच्या शिरा आढळतात परंतु मुख्यत्वेकडे हा अशुद्ध कथलाच्या शिरा कज्जुड (ग्रॅनाइट) खडकाच्याच आसपास नेहमी आढळतात शिवाय अशुद्ध कधील धातू हा वगरेपासून आणि खडपाच्या रुपात ओढागान्धर्वक वाढण्यास आढळते हास 'ओढपाचे कधील' अस म्हणतात हे कथलाचे वारीक कण मूळ साठलेल्या कथलाच्या दगडाचे क्षरीकरण होऊन झालेले असतात

खनिज रूपाने जे वगपापाण आढळतात ते निरनिराळ्या वगरेचे व रंगचे असतात जसे — तांदीसारखा करडा (अंभ्रम), फिकट पिंगट (लाईट झॅकन), गुलाबी (पिंक), वृणमणसारखा पिवळसर (ऑपर ब्लू), काढर पि ट (डार्क झॅकन) आणि दाला (व्हॅन) ज्याचा वर्ण उजळ असतो ते वगपापाण साधारणतः अगदी शुद्ध समजले जातात या खनिज पापाणाचे वगरे केल्यावर आणि तेलिकर लिथुक्वॅन्सिट्र (फॉट्रियम हायड्राईड) आणि पालाशक्वॅन्सिट्र (पोटॅशियम हायड्राईड) यांनी त्रिया करून विस्तारवावर उणता दिली म्हणजे त्यापासून कथलाच्या धातूच्या वारीक पाट्या मण्यासारख्या गोळ्या होतात या धनवर्धनीय असतात

या खनिज वगपापाणाची साधारणतः मिश्र झालेले पदार्थ असतात ते हे — गार (कार्बन), शुष्पराग (डोप्राय), (ग्रेनाइट) विज्रपाजिज, तुपल्याचे पापाण (शुल्फरम), (कॅगोराइट), लॅन्ड, तावे आणि ताल याचे गंधर्षित (पायराइट्स), ज्या खनिज द्रव्यात इव (फ्ल्यूओरीन) असतो त्या खनिज द्रव्याला हे वगपापाण मिश्र असतात यावरून कथिल धातू ही वगपापाणाच्या रूपाने (फ्ल्यूओराइट ऑफ टिन) मूळ स्थितीत असली पाहिजे आणि या वगपापाणाचे पृथक्करण होऊन त्याची मिश्र असलेले खनिज पदार्थ तयार झाले असते पाहिजेत

खनिज रूपातून कथिल शुद्ध करण्याच्या रीती अवघड आहेत प्रथम वगपापाण कुटून त्याची चपळी वारीक पुड केव्यावर वगपापाण आणि गंधर्षित (पायराइटिक विनरल्स)

खनिज द्रव्य याच एकीकरण करणें हे होय. ही गंधर्षित खनिज द्रव्ये भाडून चांगरी पुतल्यावर कथलाची खनिज धातू वरीन शुद्ध स्थितीत येते या स्थितीत कथलाच्या खनिज धातूला वृणवग (व्हॅक टिन) अस म्हणतात या कथलाच्या खनिज धातूमध्ये जी तुंगरूप पापाणाची (वॉलरमाइट) अशुद्धता असते ती काढणे प्राचीन काळात करणाच काम होत कारण या विशिष्ट शुद्ध अतीशय असल्यासुद्धा त कथलाच्या खनिज द्रव्यापासून काढण पार जड जात असे अलीकडे हा अडचण चुबकीक (मॅमेटिक) प्रयत्नांकरा (सेपरेटर)च्या योगाने दूर झाली आहे या प्रमाणे शुद्ध झालेली कथलाची खनिजधत्त वॉलरमाई मिश्र करून भरत वितळवित, हा भरती दोन प्रकारची असते (१) कायुमदी किंवा वक्रभट्टी, यानंतर कथलाचा रस वरून तो चांगला उकळतात आणि नंतर त्याच्या मोठमोठ्या रंगा पाडून थोड्यात पाडवितात

उपयोग — कथलाची द्रव्यात कथलाचा उपयोग मुख्यतः तऱ्हेने करितात कथलाचा पहिला उपयोग म्हणजे भाषाण कट्टी वरण्यात होतो प्रस्तुत लोखंडाची माटमोठी भाडी व छपरावर घालण्याचे पत्र यासहि कट्टी वरण्यात येते हे कथलाच्या कट्टीचे पत्र म्हणजे छोरा जेचे किंवा पोखदाचे पत्र असतात ते पत्रे कथलाचा रस करून त्यात दुडबून त्यावर पातळ पर वसविलेला असतो शुद्ध कथलावर हवेचा परिणाम होऊन ते गजत नाही त्याचप्रमाणे त्यावर अम्लद्रव्याचा (असिट लिक्विड) जसे आसप, लिंबाचा रस, चिंच वगैरे याचा परिणाम होत नाही म्हणून स्वयंपाकातील आणि घरकामातील भाडी कथलाची करितात त्याशिवाय वाणीभवन करण्याची पात्रे (व्हॅल्वी) तेलिकर वलीन्स, पाटे उकळण्याची भाडी (इनफ्यूजन पॉट) इत्यादि अनेक उपकरणी करण्याकडे कथलाचा उपयोग करतात

भाडी, उपकरणी वगैरे शिवाय कथलाचे वखासारखे पातळ पत्रेही करतात हे पातळ पत्रे दोन प्रकारचे असतात. अगदी पातळ वखासारखे कथलाचे पातळ पत्रे असतात, त्याचा उपयोग भिंतात पारा वज्रविण्याच्या ऐवजी करून आरसे करण्याकडे होतो दुसऱ्या जातीचे पत्रे असतात त्याचा उपयोग तथारूपेचे चिन्ह, सावल्या वडा, चाकौलट्या वडा वगैरे गुंडाळण्याकडे करतात

कथलाचा उपयोग मुख्य प्रकारच्या मिश्र धातू (अलॉय) करण्याकडेही होतो जसे — निरनिराळ्या प्रकारचे वॉले (ब्रोस) म्हणजे तोफाची धातू (गनमेटल), पटेची धातू (वेलमेटल), इत्यादि सामान्य कधील तांब्यासाठी मिश्र केलेले असते याचे प्रमाण शेंकडा २० भाग कधील आणि ८० भाग तांब असते कधील आणि मिश्र ही एकत्र वितळवून चापासुद्धा एक प्रकारची मिश्रधातू होते या मिश्रधातूसाठी मराठीत कासे असे म्हणतात, परंतु इंग्रजीत यास प्युअर असे

नाम आहे यांत कथील चार भाग आणि शिसें एक भाग विनव्चिलेले असते पुष्कळ प्रसारेचे डाक तयार करण्याकडे हि कथलाचा उपयोग होतो अज (अॅजमनी) आणि कथील वितववून तयार केलेल्या मिश्रधातूंस 'त्रिधानिया' धातू असे म्हणतात या धातूचा उपयोग चमचे, पळ्या घोंबे तयार करण्याकडे अतिशय होतो "हीन्स मेटल" ही कथील, शिसें आणि अज धातू मिश्र करून तयार केलेली असते 'वॉल्विड मेटल' नावाचा धातू कथील, ताम आणि अज धातूशी मिश्र केलेली असते डाकाच्या (फ्यूनिचलडाक लावण्याकरिता जलद वितवणारी धातू) धातूमध्ये कथील आणि शिसें याच्या मिश्र धातूचा उपयोग केलेला असतो कथील, शिसें आणि त्रिसमय याच्या मिश्रणापासून तयार केलेली मिश्र धातू पाण्याच्या उत्कथनाकापेक्षा कमी उष्णमानावर वितळते त्याशिवाय कथलाचा उपयोग पाटरी मिळवई, मिना (काचे सादना मुलामा), नक्शी केलेली मातीची भांडी (मॅगरेलिन) घोंबे तयार करण्याकडे होतो याशिवाय रंग देण्याच्या कामी लागणारे निरनिराळे कथलाचे क्षार आणि इतर रासायनिक कला यात कथलाचा उपयोग अतिशय होतो

भा च्या ना क न्ह ई क र ण्या ची री त — ज्या भागाना कन्हूड करणे असेल ती भांडी स्वच्छ घालून तीस ठेवता ह्या याराने सर्व मळ घालून कन्हूड करवून काढवी, नंतर त भांडी भरीत घालून रूपा तापवाव मग त्यावर कथलाची पात्र धोवोशी किरावाची व नवसागराची पूड सर्व भागात घोट्टी पसहून दाखून चिन्हाच्या घोळ्यान त कथील त्या भाष्यास रूपा घोळव कर्च नवसागर पाण्यात कडवून थंड करून त्याची पूड घनवितात ती या कामास उपयोगी पडते

प न्हाळ पाड ले छे व सा घे छे र डी प ने या व र क ल्ह ई क र ण्या ची री त — ही कन्हूड दोन तऱ्हेची असते शुद्ध कथील वितळून त्याचा पातळ थर देणे किंवा कथील व शिसें एकत्र करून त्या मिश्रणाचा थर देणे पाहिल्या जातीचा पाण्यास (टिनड्रेट) कथलाच्या कन्हूडचा पात्र व दुसऱ्या जातीच्या पाण्यास टनड्रेट अशी व्यापारी नाव आहेत ह्या कामास लागणारे पात्रे पोलादचे असतात पूर्वी लोखंडी पाण्याचा हि उपयोग करीत परंतु अल्बिड पोलादी पात्रावरच कन्हूड पडवितात ही कन्हूड देण्याची पक्क वाहोमि यातील लोकानाच माहिती होती तेथून १९२० च्या गुमारास सामन्यांत त्या कलेचा प्रसार झाला १९६५ त अड्डूयारमन नावाच्या एजिनियरला इंग्लंडच्या लोकार्नी ह्या कला शिकण्याकरिता वाहोमियात पाठविले होते त्याने मिश्रविलेल्या माहितीचा विशेष उपयोग झाला नाही त्याच्या नंतर ५० वर्षांनी त्या कलेचा उत्कर्ष झाला व इंग्लंडमध्ये तयार झालेले पात्रे उच्च प्रतीचे ठरले १८३४ पासून पुढे या धातूची फार भरभराट झाली या कामाकरिता पात्रे प्रथम तापवितात व स्वच्छ घालून गंधकामुळ धातूलेल्या पाण्यात अगदी स्वच्छ व नरुचकीत होईपर्यंत ठेवितात.

नंतर पाण्यात घुवून अँसिडचा व पाण्याचा अज शिक्क न राहवा म्हणून गावरेल तेलाने पात्रे शिगवितात व त्यानंतर पितळलेल्या कथलाच्या कटत्या मिश्रणात ते बुडवितात नंतर पाहिल्यापेक्षा हि जास्त शुद्ध असलेल्या कथलाच्या दुसऱ्या मिश्रणात काही वेळ पात्रे राहू देतात नंतर अवाडीच्या घोळ्यान स्वच्छ घालून ते पात्रे पुन्हा तिसऱ्यादा कथलाच्या मिश्रणात बुडवितात म्हणजे त्यावर पुरी कन्हूड होते याच पद्धतीने टनड्रेट तयार करतात

औ प वि उ प यो ग — आर्यवेद्यकात वगभम्माचे उपयोग पुष्कळ सांगितल आहेत हे भस्म करण्याची रीति शार्ङ्गधर नावाच्या वैद्यप्रथात पुढीलप्रमाण दिली आहे — मातीचे खापर चुलीवर ठेवून त्यात कथलाचा रस करावा मग चिंधेची साल व पिंपळाची साल या दोन्ही जातीचे नूण कथलाचा हे हिस्सा घेऊन कथलाच्या रसावर थोडे थोडे टाकत जावे, नंतर लोखंडाच्या पत्रांनी पांढ्याने याप्रमाणे घुमारे दोन प्रहर घोटल्यास कथलाच भस्म होते त्या भस्माच्या समभाग हुरताळ घेऊन कागदी निचाच्या रसात दोहोंचा खळ करून मातीच्या परज्यात घालून मातीपात्र करावी व रज्या यथून रानगैबच्याच गजपुट अग्नि थावा याप्रमाणे दहो अग्निपुटे दिली असता कथलाचे भस्म उत्तम होते याराच वगभस्म म्हणतात हे अनुपानपरत्वे निरनिराळ्या व्याधीवर उपयोगी पडत

इ ति हा स — फार प्राचीन काळापासून कथलाची माहिती सापडते ऐतिहासिक कालापूर्वी हजारों वर्षे या धातूचा उपयोग कासे (भात) तयार करण्याकडे होत होता मानवी जातीची उन्नति आणि कासे याचा फार निकट संबंध आहे पाषाणयुगानंतर लोहयुगाचा आरंभ होण्यापूर्वी कास्ययुगाचा आरंभ झाला युरोपमध्ये इ स पूर्वी २००० ते १८०० च्या दरम्यान कास्ययुगाचा आरंभ झाला असावा असे पुष्कळ संशोधक पंडितांनी निश्चित केले आहे यावरून हे स्पष्ट आहे की या पुरातन कालीन युरोपमध्ये कथलाच्या धातूची माहिती होती परंतु ताऱ्याची आणि कथलाची अशुद्ध खनिज धातू एकत्र वितळवून किंवा तांबे आणि कथील या शुद्ध धातू एकत्र वितळवून कासे तयार करीत असत की नाही हे निश्चित माहोत नाही पुष्कळ संशोधक पंडितांनी अशी एक उपपत्ति पुढे आणिली आहे की, मनुष्याला कासे तयार करण्याची माहिती ही वेबळ आकस्मिक रीतीने झाली असावी कथील, तांबे, लोखंड आणि गंधक याचे संयुक्त असलेले खनिज पायराइट नावाचे पदार्थ (गंधक) हे सृष्टीमध्ये पुष्कळ सापडतात, ते आणि एक जातीचे दुर्मिळ असणारे खनिज द्रव्य याचे मिश्रण होऊन ते अकस्मात कोळशाच्या उष्णतेने विनवण्यात आले असावे आणि त्यापासून काम तयार झाले असावे परंतु रसायन शास्त्राच्या दृष्टीने आणि क्वाविज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीने ही कल्पना संयुक्तिक वाटत नाही अशीहि एक कल्पना पुढे मांडण्यात

येते की प्रागैतिहासिक कालाच्या आधीचें कांसि हें नाना प्रकारच्या ताळ्यांच्या खनिज अशुद्ध धातू आणि पुष्कळ सापडणारे कथलाचे रानिज दगड हे एकत्र वितळवून तयार करीत असत. ही जर कल्पना खरी माझिली तर विनी वारंखेरीकचून बाकीच्या सर्व प्राचीन कायद्यामध्यें शंकडा १० प्रमाणात कधील आणि शंकडा १० प्रमाणात तांबे असत याचें समाधानकारक स्पष्टीकरण होण्यास अडचण पडते. शिवाय धातुविशेषाच्या दृष्टीने पाहता ह्याप्रमाणे दोन धातू एकत्र वितळवूनच आपल्या पूर्वजानीं प्रथम कांसि तयार केले असले पाहिजे हेंच मत ग्राह्य मानावें लागेल. याशिवाय काही प्रांतांतील झऱ्यात कथलाची अशुद्ध धातू विपुल सापडते आणि तिजपासून कधील धातुरूपात सहज काढता येते. या गोष्टीचा विचार करिता कांस्ययुगातील सुसंस्कृत माणसास कधील हें धातुरूपात माहीत असले पाहिजे हीच कल्पना अधिक संभवनीय दिसते. स्विट्झर्लंड देशात जीं सरोमुंहे होती त्यात कथलाच्या पातळ पत्र्यानीं मडविलेले काही पदार्थ, मातीची भांडी आणि मोमेरे (नॉक्स) सापडलेले आहेत. त्याचप्रमाणे श्वेत्स्विग हॉलस्टिन जवळील आमरूम वेढापरील प्राचीन कबरस्थानात कथलाच्या निर- निराळ्या प्रकारच्या वस्तू सापडलेल्या आहेत.

इतिहास देशात वहा भाग कधील असलेल्या काढ्याचा उपयोग बऱ्याच प्राचीनकाळीं म्हणजे बाराव्या राजघराण्याच्या कारकीर्दीत निरनिराळ्या प्रकारची हत्यारे व इतर कामाकरिता करीत असत. तांबें आणि कधील याची मिश्र किंवा जोडधातू ही तांब्यापेक्षा अधिक कठिण असते, म्हणून तिचा उपयोग तरवारी, भाले आणि कुऱ्हाडी करण्याकरिता करीत असत.

हिंदुस्थानांत वैदकाळी कधील माहीत होतें. सोम आणि रुपें याशिवाय कथलाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेत व शुक्र यजुर्वेदात आला आहे. उदाहरणार्थ “ सोमं चमे त्रपुधमे सोमं चमे ” (तै. ४.८.५) त्याचप्रमाणे छान्दोग्यउपनि- पदामध्ये (४.१.५, ७) कथलाचा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ लवणेन मुण्णं संदध्यात्, सुवणेन रजतम्, रजतेन श्रुं (कधील), त्रपुणार्कधम्, रक्षिमे सोमम्, लोहेन दाह, दाह चमेण ।

फार प्राचीनकाळी हिंदुस्थानात तांबे आणि कधील एकत्र वितळवून तयार केलेल्या कात्याचा उपयोग माहीत होता. उदाहरणार्थ—“ यथा त्रपुस्ताग्रयोः संयोगे तालवत्तरस्य कांस्यस्योत्पत्तिः ” मनुसंहितेमध्ये घरात उपयोगी पडणाऱ्या कथलापासून केलेल्या भांड्याचा उल्लेख आलेला आहे. परंतु या कामीं आपणारें कधील योगाच्या ठिकाणाहून आणीत असत याचा उल्लेख केलेला नाहीं. बहुतेकच सयाम, मद्रादेश आणि मलया द्वीपकल्प येथून सद्दर कथलाचा पुरवठा होत असावा.

युरोपमधील प्राचीन पूर्वज ज्या कथलाचा उपयोग करीत असत, ते बहुतेक सर्व कधील किनिशियन लोकांनी

कॅसिटराईडसकडून आणलेले असे. या कॅसिटराईडसचे स्थान कोणते असावे याबद्दल पुष्कळ कल्पना करण्यांत आलेल्या आहेत; आणि पुष्कळ विद्वान पंडितांनी असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे की, कॅसिटराईडस नांवाची वेदें हिंदुस्थानच्या जवळच आसपास किनिशियाच्या पूर्वेस कोठें तरी असतील. पुष्कळच पंडितांमध्यें पंडितापैकी पुष्कळांचें असे मत आहे की, कॅसिटराईडस नांवाची वेदें ही सिलिआइलम आणि चॅनेल आयलंड्स हांचे होत, व त्यात मुख्यत्वेकून कॉर्नवॉल हेच असावे. कारण त्या काळीं मुख्य वेढापासून हें निरालें मानण्यात येत असे. कधील या अर्था मीक शब्द कॅसिटरॉस हा आहे. आणि कॅसिटरॉस हा शब्द हिब्रू शब्द कश्चेह = शेवट या अर्थाचे बहुतेक असावा या ठिकाणी शेवट याचा अर्थ पृथ्वीचें टोंक असा आहे आणि ग्रीक देशाचा किनारा हा पूर्वजसत तसा वाटणें हें दाख्य आहे. वस्तुतः हा शब्द सं कासु = प्रकाशणें यापासून झाला असून, कासुतरापासून अरबी शब्द कासुदर हा झाला आहे (यापै—हिस्टरी ऑफ केमिस्ट्री पु १ पहा)

अर्थाचीन युरोपियन सामान्य कधील याम निरनिराळीं नांवें आहेत. जसेः—झिन, टिन, इटेन स्टॅमो, एस्ताना इत्यादि; हीं सर्व नांवें केल्सिक धातू ‘ इस्तान ’ यापासून निघालेली आहेत. यावरून किनिशियन लोकांचे कॅसिटराईडस म्हणजे कॉर्नवॉल असावे या उपपत्तीला बळकटी येते. प्रस्तुत कॉर्नवॉलमधील कथलाच्या लागींतील उपज फार अल्प प्रमाणावर आहे.

प्राचीन काळी कथलाच्या वस्तू फार तुरळक होत्या. याचे आर्थीय वाटण्याचें कारण नाही. कारण कथलाची स्वरूपात्मिक विकृति होते किंवा त्या धातूच प्रत्यक्ष क्षेपण-अन्य रोग होतो हें प्रस्तुत माहीत आहे. कथलाची ही विकृति दुसऱ्या धातूच्या विकृतीप्रमाणे नसते.

लोरेड आणि तांबें रासायनिक क्रियेन हवेंताळ प्राणवायु (ऑक्सिजन) आणि पाणी यांशी संयुक्त होऊन त्यापासून नवीन संयुक्त पदार्थ उत्पन्न होतात. लोरेडचाचें उत्प्रेरिण्ड (हायड्रोक्साइड) होते आणि ताच्याचें जलयुक्त कवित (मॅलचाइट) होतें. परंतु कथलावर काही रासायनिक क्रिया घडत नाहीत ते धातूच कथलाच्याच रूपांत रहाते, परंतु ते हलके हलके होत्या रंगाचे होऊन रजोक्ष बनतें व त्याची मुकटी होत. अतिशय थंडी आणि आर्द्रता याच्या योगानें ही कथलाची विकृति लवकर घडून येते. परंतु ती निर्जल स्थितीतहि घडते. या कथलाच्या विहृतीला “ कथलाची साथ ” असे योग्य व अन्वयपूर्ण नांव उल्लेख्य प्रीफेसर जर्नेस्ट कोहिन यानें दिले आहे. एखाद्या कथलाच्या भांड्यावर या कथलाच्या साणीचा हल्ला झाला म्हणजे त्या भांड्याचे संरक्षण करणें अशक्य होतें. कारण ती विहृति कथलात पसरत जाते आणि ते ठिपळू होऊन शेवटी त्याची मुकटी होते या कथलाच्या पुढीच्या अर्था,

दुसरी कपलाची भाडी जवळ असल्यास त्यालाही सखांच्या योगाने हा साथ त्यात उत्पन्न करण्याच मान्य असत अस होता होता अगदी सन्निध असणारी कथ लाची सर्व भाडी नारा पावतात या प्रकारे कथलाचा नारा शाखांची पुष्कळ उदाहरणे माहोत आहेत उदाहरणार्थ इ स १८५८ साली पॅरोमेंड येथील अनाथ गृहस्थांच्या इमारतीनाल कोठारात ठेवलेल्या व्लाका कथलाच्या (खेतरांग्या) लाई, सर्व पिष्टरूप झालेल्या भाट्ट्या, आणि रशियाच्या सार्वभौम दारुमन्त्यात लढाईच्या प्रसंगी घालण्यात येणारा एक सारंग पेशारा (युनेकोन) यास लवण्याच्या कथलाच्या गुडपाचे ढांग होते त्या ठिकाणी पिठाचे लहान लहान ढांग अडवले इ इ १८७७ च्या हिवाळ्यात रॉन्डम येथून भांगण्डान मास्कोला पाठविलेले सर्व कथील भुज दऱ्याच्या १५०० अलें किनलड येथील प्रिन्स देवाल्यातील याजवेगळ्या पेटवामा असलेल्या कथला ता नळ्या त्याच प्रमाण घराच्या छपावरील कथलाचे पत्रे यास वारवार कथ लाच्या सारंग्या विकार झालेला आहे

कथलाची अशी विवृति होण्याचे उत्तर कारण पुष्कळ दिवस पर्यंत माहोत नव्हत प्रथम अशी कल्पना होती की, ही विवृति अशुद्ध हवेमुळे घडत असत दुसरी अशीहि कल्पना करण्यात येत होती का, घरावरल छपर आणि गण्यावजा कथलाची यत्र (जस मळगुने, पाजे वगैरे) ही जशी वार वार हलविली जातात त्याचप्रमाण कथल धातुवर अविरत हालण्याची नित्य घडल्यामुळे ही विकृति घडत असली परंतु मित्रस येथील अन्स्ट कोहेन आणि व्होन इजिक यानी केलेल्या प्रयोगावरून अर्ध सिद्ध झाले आहे की, कथील धातुवर घडणारी विकृति ही त्याच्या अंतस्थ स्फटिकीय पटनेच असल्यासारखीच होय. आणि यासुद्ध कथलाच्या आकारमा नाची (व्हॉल्यूम) इतय बढि होते हा विकृति गणकाच्या स्फटिकाच्या रूपात ज्याप्रमाण होणे त्यासारखीच आहे गणकाचे चौकोनी शुद्धीसारख्या आकाराचे छान स्फटिक प्रथम असतात त्यांचे रूपांतर सावकाशपण घडून त्याच अर्धपट्ट स्फटिक होतात त्याचप्रमाण कथलाच्या कथलात त्याच्या स्फटिकाचा आकार बदलतो परंतु तो फार गाव कावा घडून येतो इतकंच हे गणकाचे अर्धपट्ट स्फटिक उष्णतेच्या योगाने ज्याप्रमाण चौकोनी रूपात पुन्हा पूर्वपट्ट आगता येतात, त्याचप्रमाण हा कथलाची कथला रसाची पूड उष्णतेच्या सांगान पाडल्या शुभ्र कमील धातुच्या रूपात आगता येते

[मॉडर्न रिप्लू जुलै १९१७ ए रि वाट देस। वैद्यक ग्रंथ दत्त—मर्च मोडिका ऑफ दि हिड्रुग, इत्यादि]

कॅथे—कॅथे हा नावान चीन देश मध्यकाळीन युरोपात प्रसिद्ध असे काव्यात हेंच नाव प्रचलित आहे रिसतानाची उत्तर किनात (१००) रिताई अथवा रितात राज्य स्थापिले याच नावावरून कॅथेनी व्युत्पत्ति असली या उल्लेखाचा

व्हास शास्त्रावर कथे हेंच नाव रायस राहल मध्यआग्नी यानील राष्ट्र हेंच नाव सध्याचीन देशांला त्यांनी विनाई हें नाव रशियन लोक चीनच्या अगून दखल लावतात चणीझ खानाच्या कांतिरावर कथे ह नाव युरोपात पसरल युरो पियन गांभिरांनी दक्षिण चान देश शोधल्यानंतर कथ हा देश चीनच्या उत्तरेस असावा असा खोटा समज होता

कॅथेरान—रशियाची महाराणी कॅथेरान (दुसरी) हा जेनहॉट सर्व्हर (जर्मनी) चा राजा क्षिपन आगस्म याची ही कन्या हाई स १७२९ त जन्मला हिचा बाप प्रशि यान सेनापति होता हिचे बाप्सिण्यातील नाव ' सोफिया आगस्म मॅन्टिका ' अस होत मॅन्च शिष्टाकिर्णिकडन हिला गिणन मिगळे १७४४ त तिच रशियाच्या झालेलावेच महाराणीच्या पॉटर नामक पुत्रप्याशी लग्न ठरले प्राशिया व रशिया यांची मंत्री दड करून आस्ट्रियाच वजन कमी करण हा या लग्नाचा हेतु होता या मुल्येन इंग्लंडावेच, पॉटर व इतर रशियन लोक या सर्वांची मंत्री संपादिली तिने रशियन भाषेचा मात्स्यापूर्व अभ्यास करून ग्रान्स्टट धर्मीचा स्वीकार न करिता ग्रीक चर्चने निने स्वीकार केला त्यान वेगी तिचे वसरे नाव देवण्यात आले रशियाचा मुमुड धारण करण्याकरिता ज्या ज्या पाठी कराव्या लागतील त्या त्या गोष्टी करावयाच्या असा तिने कथान्या १५ व्या वर्षीन निश्चय केला होता १७५५ त सेंट पीटर्सबर्ग येथे तिचा विवाह झाला

आपण कोणत्याहि इंग्लिश सांप्रमाण मोकळ्या मनाच्या व कल्पना आहेत असे तिला वाटत असे राक्षसीचे राज्य करण्याकरिता आपण अगदी रशियन घनले पाहिजे असा तिने निश्चय केला तिने रशियन भाषेचा व रशियन लोकांच्या स्वभावाचा नीट अभ्यास केला विवाहाच्या या गाने तिला काहीच सुख प्राप्त जाले नाही कारण तिचा पति पॉटर हा नीच, दुष्ट, दुर्बलपणी व क्रूरप होता तो रशि यन लोकांचा द्वेष होता अशा परिस्थितीत कॅथेरानच आचरणहि अगदी नातिवाह्य झाले अनेक लोक तिच श्रिय वर हात तिच्या कर्तुत्वशक्तीमुळे तिच्या नवऱ्याला सकळ समयी तिच्यावर आल्लूग रहान लाणे तथापि ती यक्ष निपुण गताच तो अनेक प्रकार तिचा छळ करीन असे जरी सा तिचा द्वेष करी तरी तिची त्याला भीति वाटत असे १७६० त इंग्लंडाचे मरण पावल्यानंतर पॉटर हा गांधार वसला परंतु आपल्या होल्सीनेर अनुयायावरोवर तो आरंभिकाम येथ गेला असता रशियन लोकांनी त्याला पदच्युत करून कथेरानला महाराणी केले, कारण पॉटर हा अगदी अग्रिय झाला होता त्याला रोपूचा रथे पाठवि ण्यात आले तेथे तो लाकरच मरण पावला कथेराननी आपल्या प्रियकराच्या सहाय्याने त्याचा दून कळ असवा असे म्हणतात

गादावर काही एक ह्ज नसती कॅथेराइन इ. स. १७६२ पासून १७९६ पर्यंत लोकप्रियता संपादून राज्य केलें व राजारच्या देशाकडून मानमानावत मिळवून आपली वाढवा करून घेतली. सावरून तिचें कर्तृत्व दिवून देत. व्होल्डेअर व इतर ज्ञानकोशकारांना तिने मोठमोठ्या देशग्या दिल्यामुळे त्यांनी तिची खूप स्तुती केलेली आहे. ती मोठी तत्त्वज्ञानी होती असे त्यांनी लिहिले आहे. परंतु ज्ञानकोशकारांचे वर्णन व तिचे प्रत्यक्ष आचरण सामर्थ्य महदंतर होतें कलाकांश-त्याच्या व अपूर्व वस्तूच्या संग्रहासाठी तिने फार खर्च केला. मान चित्रकला, शिल्पकला व संगीतशास्त्र यांची तिला आवड नव्हती हें तिचेच स्वतः कबूल केलें होतें. लेखनकलेची तिला फार आवड होती, तिने फ्रेंच व रशियन भाषेंत क्रिच्येक लेख व नाटके लिहिलेली आहेत. तिचे लेख जोरदार असून दूरगंभीर लिहिलेले असत. तथापि तिला शुद्ध फ्रेंच किंवा रशियन लिहिता आले नाही. इरावरच्या स्त्रियांचे गैरखिस्त घटनेत तिला विलकुल खपत नसे. ती परंपरावादी असून आपल्या लोकाना मुक्तकृत करण्याची तिने खूप खटपट केली असे ज्ञानकोशकारांनी म्हण्टेले आहे. सरकारी कामात अधिकाऱ्याची चक झाल्यास ती त्याचे अवयव तोडून त्यास छिन्नविछिन्न करण्याची आज्ञा घरीत असे राजगज्यात १७६२ त नी काति झाली, त्यापूर्वी थोडे दिवस तिला एक पुत्र झाला होता, तो पीटरपासून झालेल्या नसल्यामुळे तिने त्याला त्याची नीट व्यवस्था लावून दूर पाठविलें. मान पीटरपासून झालेला तिचा एक पुरापुरा मुलगा होता. पण तो बापासारखाच हुष्ट असल्याने त्याला, गादांथा वारस व करता नसताना केलें होतें. ती मोठी सुसह्य होती यात संशय नाही. कोणत्याहि ठराव पद्धतीप्रमाणें बाणें तिला आवडत नसे परंप्रस्वतीप्रमाणें राजानें आपलें पोरण बदलावें अतें तिचें मत होतें. एकंदर परिस्थितीचा विचार केलें असता परकीय देशाशी तिने ठेवलेलें पोरण योग्य होतें असेच म्हणवें आपलें रशिकार व रशियन लोकपर तिचे प्रेम असून त्या देशाची उन्नति करण्याचा तिने प्रयत्न केला ही शेट निर्दिष्ट आहे. पोलंडच्या फाळणीची व त्याचा तिन मुचांभिलेली नव्हती असे आतां सिद्ध झालें आहे. एपावा माझलिक राजाच्या तर्फेन पोलंडवर आपला ताबा ठेवणें कॅथेराइनला परत पडलें अस्तें. पहिल्या फाळणीत आस्ट्रिया व प्रशिया यांचे विशेष अंग होतें. पोलंडच्या हुसत्या फळणेंत तिने विनविनत भाग घेतला; परंतु प्रशियाच्या हुसता मित्रपणा तिने दगविला नाही.

कॅथेराइनचें प्रशियाशी सख्य होतें व फ्रेडरिक दि ग्रेट-व्हल तिला आदर वाटत असे, परंतु त्याच्या मूल्यंदर ती प्रशियाचा द्वेष करूं लागली.

ग्रीक सत्ताभ्यास पुनर्घनीन करण्याचें तिच्या यत्नात होतें. परंतु फ्रान्स व इंग्लंड यांनी विशेष केल्यामुळे व प्रशिया व आस्ट्रिया यांची तिला भीति वाटत असल्यामुळे

तिने तो आपला येत रहाव केल. देश जिंकण्याचे अनेक वेत तिने केले. सैन्यात पाहवें तितकें लक्ष तिने घातलें नाही. वास्तविक लष्कराच्याच साहाय्याने ती स्वतः गादावर आली होती. शाततेच्या वेळीं तर तिने सैन्याचा ह्दयग्य केलीच परंतु युद्धाच्या वेळींहि तिने त्याने आपली व्यवस्था ठेवली नाही. आपल्या चहात्या लोकाना तिने सेनापति नेमले होते. स्वादिश लोकशिवाय कदांत थिकेलेल्या कोणत्याहि लोकाशी तिने युद्धसंग आणला नाही. आपल्या आपक लोकांवर सरकारी पेसाची (१० कोट रु.) व अधिकाराची खरात करून तिने आपल्या नावास काकिमा लावून घेतला ६० व्या वर्षी युद्धातिल प्रेमाचे काळे सुचत होते। हिंदुस्थानावर तिचेप्रमाणें स्वारी करण्यासाठी तिने २०००० सैन्य पाठविल्याचें ठरविलें होतें. परंतु थोड्याच दिवसात रक्तजमूण होऊन ती १७९६ त मरण पावली.

कंदन —नेलियमपती आणि पंथिकोळबू येथे राहणारी एक डोगराळ गाव मद्रास व कोचीन संस्थान यातून हे लोक आढळतात. एकंदर लोक सं (१९११) १२३० पैकीं बरेच वन्यपक्षीय आहेत.

हे लोक ठेंगेचे पिळदार बापाचे असून त्याचा वर्ण अतिशय काळा आहे. त्याचे ओठ जाड असून केस कुरळे असतात. त्याच्या भाषेचे तामिळीपेक्षा मल्याळीशी जास्त साम्य आहे. ते उत्तम मद्य काढणारे आणि शास्त्रार बघणारे आहेत. रानातील लहान सहान वस्तू जमा करण्यामध्ये त्यांचा चांगला उपयोग होतो. इंग्रजांत मत्तोदारांना दिलेल्या ताडुळावर व इतर वेळेस जंगली याम किंवा दुसऱ्या वस्तू किंवा जी जनावरां त्यांचा सांपडतील त्यावर ते उदरनिर्वाह करतात.

कंदेय आणि कांदेय—ही एकासारखी एक नावे धारण करणारी तीन घराणीं होती. त्यापैकी पहिलें जास्त जुने होवें, ते कंदेय हे नाव धारण करीत असे. व नंतरचीं दुसरी दोन घराणीं कांदेय या नावाने ओळखिली जात असत.

यातील सर्वांत जुने कंदेय घराणें हे पलाशिका (येळगाव जिऱ्यातील हजुरी) येथे व उत्तर मोगलजातील बैजगमिंत अथवा वनवासी येथें होतें. याच्या भित्तिराख्या दानछेप्यावरून त्याची वंशावळ पुढीलप्रमाणें तयार होते. (वंशावळ नंबर १ पहा.) छेप्याच्या अलेरीत वंशावळी दिल्या आहेत.

कंदेय राजपैकी कोणत्याहि बऱ्या काळ सलगत राहून, शिलाखेवात अथवा दानपत्रात त्याच्याविषयी ने उल्लेख आढळतात त्यात कालगणना कोणत्याहि शाकाप्रमाणे केलेली नसून कारकीर्दीच्या अमुक वर्षी एवढेंच लिहिलेलें असतें. यांमुळे त्याचे काल ठरविता येत नाहीत. मि. राईट यांनी ज्या उल्लेखाच्या आधारावर छणवर्मादि कंदेयांचे काल ठरविलेले आहेत ते उल्लेख फुडें याच्या मते पनावट असल्यामुळे ते काल बरोबर धरता येत नाहीत. फुडें याच्या मते कदवापैकीं तृतीं एवढेंच विग्रथोक म्हणता येईल की ते इ. स. च्या सहाव्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेले असावे.

यापेकी मृश्वरवर्मा याच्या एका शिलालेखात त्याच्या कारकीर्दीच्या तिसऱ्या वर्षास पीप अंत म्हटलं असून आठव्या वर्षास वैशाख अंत म्हटलं आहे. व वर्षाचे काळ जुन्या पद्धताप्रमाणे धरले आहेत त्यावरून मि. राहस याच्या मताने काकुत्स्थ (इ. स. १३८), मृगश (इ. स. १३०) व भाद्र (इ. स. १००) याप्रमाणे हे राबे होऊन गेले.

मि. फ्रीड हा त्या शिलालेखावरून काकुत्स्थ याचा काळ ठरविला आहे, त्याच्या खरेपणावरून संजय प्रदर्शित करून "चाळुक्य राजा कार्तिकवर्मा पहिला याने इ. स. ५६७ मध्ये कंदवास जिंकण्यापूर्वी हे तिथे राबे इ. स. ५ व्या शतकात होऊन गेले असावे" असे म्हणतो.

देवगिरी येथील शिलालेखाने वृष्णवर्मा व त्याचा पुत्र देववर्मा यांची नावे आढळतात. हे दोघे या तीन राजांच्या पूर्वी किंवा नंतर होऊन गेले यावरून नवी सांगता येत नाही वृष्णराजाची बहीण गंगराजा माधव दुसरा यास दिली होती. हे कंदव राबे चालुक्य राजाप्रमाणे हुरिनिपुन मानव गौरी होते व जैन धर्मी होते.

व न वा सी व ह न ग ल ये यी ल का दं व.—हे तरील कंदवाचे वंशज नसावेत असे याच्या नावातील फरकावरून दिसते असे मि. फ्रीड याचे मत आहे. वैशाख नंबर १ (पहा) ही मि. विन्सन याच्या यादीवरून मि. राहस याने सुधारून वाढविलेली आहे. ती घराण्याच्या मूळपुरुषाची असून कापनिक किंवा पौराणिक असावी.

वंशावळ नंबर ३ (पहा) ही शिलालेखावरून केलेली आहे. तिच्याबद्दी खरेपणावरून काही आधार नहों. मि. फ्रीड यांनी असे दृष्टीवैले आहे की, राष्ट्रूटाच्या पन्थाच शिला-लेखावरून असे दिसते की, बनवासी येथे कंदववशापूर्वी इ. स. ९४७ पर्यंत तरी निदान महामंडलेश्वर हे उपापद धारण करणारा वंश राज्य करीत होता.

वंशावळ नंबर ४ (पहा) ही याच्या पुढील असून बहुतेक विन-चूक असली. फ्रीड मि. फ्रीड यांचे असे म्हणणे आहे की, निच्यातील पहिले ऐतिहासिक नाव झगजे कीर्तिवर्मा (दुसरा) हेच होय. य. शिलालेखात आणखी असे आढळते की, इ. स. १३१५ मध्ये होयसल वज्रक्ष त्रिपुरवर्धन याने हानगल शहर-राज वेडा देऊन कंदवापासून बनवासी व हानगल हे दोन परगणे मिळविले. इ. स. ११९९ मध्ये होयसल वज्रक्ष (दुसरा) याने हानगल शहरास वेडा दिला पण त्यास तामदेवाने हवून दिले मि. फ्रीड याच्या मताने वज्रक्ष (दुसरा) याने खरकरच राहण्याचा पूर्ण परामव करून त्याचा प्रदेश आख्या राज्यास जोडला. यावरून काम-देन हा इ. स. १२०३-८ या साली वज्रक्षालावरून झगडत होता; यापेक्षा प्रची जस्त माहिती मिळत नाही.

गो व ने यी ल का दं व.—हे एक तिघेच कंदवाचे पराण असून याचा बनवासी येथील तर्दवर्मा हाही

संबंध असावा; पण तो कोणता हे अद्याप कळत नाही. यानी गांगा व हलसि (पलाशिका) येथे राज्य केले. (वंशावळ नं. १ पहा) याच्यापेकी प्रदेव (पहिला) व जयकेशिन् (पहिला) हे चालुक्याचे (पश्चिम) मांडलिक होते. गोव्याचा कादंव, पहिला प्रदेव, चट्ट, चट्ट अवधवा चट्ट, हा पश्चिम चालुक्य जयसिंह ह्याचा मांडलिक होता; असे या शिलालेखात म्हटलं आहे. जयसिंह हा त्याचा चुलता मत्या-धय याचा राजप्रतिनिधि असावा. वरील माहिती कदाचित् मागून लिहिली असावी.

पश्चिम चालुक्य पहिला सोमेश्वर याचा मांडलिक, गोव्याचा कादंव, पहिला जयकेशिन् हा इ. १०४ त राज्य करीत होता. याने कापर्दिक द्वीपाच्या राजास ठार मारिले असे म्हणतात. कापर्दिक द्वीपाचा राजा हा कदाचित् उत्तर कोंकण-प्रांतातील शिलाहार राजपुत्र मामवाणी असावा (इ. स. १०६०). त्याने चोलाचा परामव केला, कामदेवाचा समूळ नाश केला, आलुपाना जिंकले, चालुक्याची त्यापना केली व त्याचे चोलाशी मध्य केले आणि गोपकपदन हे आपले राजधानीचे शहर केले असे म्हणतात. तो कदाचित् कर्णदेव चालुक्याचा जायद असावा.

शके १८८ त पश्चिम चालुक्य, पहिल्या सोमेश्वराचा मांड-लिक तोमिदेव कादंव हा बनवासी आणि पाटुंगल जिल्ह्यावर राज्य करीत होता. शके. १९०-१९९ मध्ये पहिल्या तैलपाचा मुलगा, (दुसरा) कीर्तिवर्मन् (पहिला कीर्तिदेव) हा पहिला सोमेश्वर आणि सहाय विरमादित्य, या पश्चिम चालुक्य सार्वभौम राजाच्या अंमलाखाली बनवासी जिल्ह्यावर राज्य करीत होता. या बनवासीच्या कादंवाचा पूर्वज्या कादंवासी नही काय संबंध होता हे अद्याप समजले नाही. त्याच्या नावावरून पहाता ते त्याचे औरस पुत्रपौत्र नसावेत असे दिसते. ज्याच्याविषयी ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध आहे, असा पहिला कादंव म्हटला म्हणजे, दुसरा कीर्तिवर्मन् हा होय. कादंवाच्या संबंधीच्या शिलालेखामधून सापडणाऱ्या त्याच्या पूर्वज्या वंशावळीवर विश्वास टाकणे केवळ अशक्य आहे. कारण त्यात ऐतिहासिक प्रमाणे न दिल्यामुळे ते खरे खरे आहेत किंवा सोटे आहेत हे समजण्याला मार्ग नाही. शके १९७, व १०११ मध्ये दुसरा जयवर्मन् याचा मुलगा दुसरा शातिवर्मन् कादंव हा पश्चिम चालुक्य दुसरा सोमेश्वर आणि सहाय विरमादित्य याच्या सार्वभौमत्वाखाली मांडलिक म्हणून हानगलवर राज्य करीत होता. त्याने पाच कुळातील सिरियादेवी हिच्याशी लग्न केले.

गोव्याचा कादंव पहिला जयकेशिन् याच्यामागून राज्यावर बघलेला त्याचा मुलगा विजयादित्य अथवा पहिला विजयार्क, या नावाचा असून त्याने चट्टदेवी हिच्याशी लग्न केले (इ. स. १०८८) पटिबंधुचपुचा शातरनगादेव याची आई विजलदेवी हिची चट्टदेवी ही बहीण होती.

शके १०२२-१०५२ मध्ये वनवासी आणि हानगल या जिराह्यांना कादंब अधिकारी जो शातिवर्मन् त्याच्या मागून राज्यावर आलेला त्याचा मुलगा तैल अथवा दुसरा तैलप हा सहावा विक्रमादित्य आणि तिसरा सोमेश्वर या चालुक्य राजांच्या सार्वभौमत्वाखाली राज्य करीत होता. विष्णुवर्धन होमसल याने हानगला वेढा दिला असता अगर त्या वेढ्यानंतर शके १०५८ (इ. स. ११३५) साली तैलप मरण पावला असावा. त्यावे प्रात काही दिवसपर्यंत विष्णुवर्धनाच्या ताब्यात गेले होते पडथ कुलातील बाबलदेवी आणि कामलदेवी अशा दोन बायका तैल राजाला होत्या. (संपन्न ताळक्यातील कादंबोळी येथील शिलालेख शके-१०२१) या वेळी पश्चिम चालुक्य सहावा विक्रमादित्य याचा मांडलिक गूवल कादंब हा राज्य करीत होता.

पश्चिम चालुक्य सहावा विक्रमादित्य याचा मांडलिक (गोव्याचा कादंब) जो दुसरा जयकेशिन् तो या वेळी गादीवर होता शके १०४१-१०४८. त्याने चालुक्य घराण्याचे सार्वभौमत्वपूर्ण गू हागारून देण्याचा प्रयत्न केला, परंतु बेल-बुर्ग, सिंद व आहुगीचा मुलगा पर्मांडे यानी त्याला पळावयास लाविले. नंतर त्याने विक्रमादित्याची मुलगी मैळलदेवी हिच्याशी लग्न केले, त्याचा एके काळी होवसल विष्णुवर्धन याने पराभव केला होता (इ. सन १११९).

तिसरा सोमेश्वर आणि दुसरा जयदेवमल्ल शके १०५५-१०६७ या चालुक्य राजांच्या सार्वभौमत्वाखाली पहिला मल्लिकार्जुन (त्रिभुवनमल्लरस) कादंब, हा वनवासी आणि हानगल या प्रांतावर समेदार होता. शके १०५५ साली तो आपल्या बापाच्या मदतीने राज्य करीत असावा व शके १०६० आणि १०६६ साली तो एकदाच राज्य करीत असावा असे दिसते.

शके १०७० त दुसरा जयकेशिन् याच्या मागून राज्यावर बसलेला त्याचा मुलगा पर्मांडे अथवा परमांडे शिवचित्त हा राज्य करीत होता. हा कदाचित् आपला भाऊ विजयादित्य अथवा दुसरा विजयार्क याच्या बरोबरीने राज्य करीत असावा. कोल्हापूर अथवा कच्छाचा शिलहार विजयादित्य याने दुसरा जयकेशिन् अथवा पर्मांडे याच्यापासून कादंब राज्यातील काही भाग जिंकून घेतल्याने बरेच उल्लेख आढळतात. तसेच आहवमल्ल कलबुर्गीचा मांडलिक चंडुगिदेव याने त्याच्यावर हल्ला केला असावा असे दिसते. पर्मांडे याने कामदेवाची मुलगी कमलदेवी हिच्याशी व विजयादित्याने लक्ष्मीदेव राजाची मुलगी लक्ष्मीदेवी हिच्याशी लग्न केले.

शके ११०३-११२६ त चवथा सोमेश्वर चालुक्य याचा मांडलिक कामदेव अथवा कावदेव हा वनवासी, हानगल आणि मुलिकर जिराह्यावर राज्य करीत होता. त्याने केतलदेवी हिच्याशी लग्न केले होते. त्याची अगदी शेवटची माहिती शके ११२६ साली आहे त्यानंतर कामदेवाचा कोठही मागमग आढळत नाही.

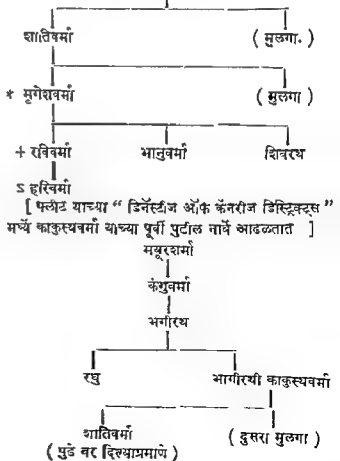
शके १११० त तिसरा जयकेशिन् हा त्याचा बाप दुसरा विजयादित्य याच्या मागून राज्यावर बसला. सोदसीच्या रत राजानी या गोव्याच्या कादंबापासून वेळगाव सभोवतालचा प्रांत जो जिंकून घेतला, तो या तिसऱ्या जयकेशिन याच्या कारकीर्दीतच असावा. याच सुमारास तेजिराज अथवा तेजुगि (कदंब) याचा मुलगा भायिदेव हा कुंडि जिल्ह्यावर राज्य करीत होता. व भूत अथवा आहवमल्ल भूतिग, याचा मुलगा बर्म, हा लोकापूर, होळगुंद, कोळनूर, नवि-लुगुंद, या जिल्ह्यावर व दोडवाड शहरावर राज्य करीत होता.

यापुढे कादंब कुलातील वीरमल्लिदेव अथवा मल्लिकार्जुन याने वनवासी आणि हानगल जिल्ह्यावर राज्य करण्यास सुरवात केली शके ११६३ आणि ११७३ या सालच्या जिल्ह्यापासून पहिला तो स्वतंत्र असावा असे दिसते.

शके ११६८ त (इसवी सन १२४६) दुसरा पाणदेव हा त्याचा बाप त्रिभुवनमल्ल याच्या मागून गादीवर बसला. पाणदेव हा त्याच्या (कदंब) घराण्यातील अगदी शेवटचा राजा असावा असे दिसते रत आणि शिलाहार राजानी त्याचे प्रांत जिंकून घेतल्यामुळे त्याच्या हातात फारच थोडी सत्ता राहिली होती. त्याने इ. स १२५७ पर्यंत राज्य केले. मि. फ्लीटच्या मते जयकेशिन् (तिसरा) मेल्याबरोबरच वस्तुतः या गोव्याच्या कादंबाच्या राज्याचा शेवट झाला; कारण पाणदेव (दुसरा) यांचे सामर्थ्य फारच अल्प होते.

वंशावळ नं. १

काकुत्स्थवर्मा

5. ह्याच्या वेळच्या शिलालेगांत संद्रक राजा मानु-
षी ह्याचा उल्लेख येतो.

वंशावली नं. २.

* जयंत

मधुकेश्वर

महिम्नाय

चंद्रवर्मा. १ छा

चंद्रवर्मा २ रा.

पुरंदर

+ मयूरवर्मा

क्षेत्रवर्मा

चंद्रगड किंवा
त्रिनेत्र कदंब.

५ कनकावती।

* त्रिलोचन किया त्रिनेत्र कदंब घराण्याचा मूळ
पुरुष. याची राजधानी वनवासि येथें होती.

+ कल्याणपुरचा राजा बल्लभ याची मुलगी शशिका-
मुद्रा इजबरोबर याचें लग्न झालें. उत्तरेकडाला ब्राह्मणांचा
आपल्या राज्यांत याणें प्रवेश करविला.

५ दक्षिण तुळुव येथील प्रतिनिधी चंद्रसेन याचा मुलगा सरदार लोकादित्य थाजचरोवर हिचे लग्न झाले. म्हैसूर देशा-
तल्या एका राजाला लोकादित्यानं माहून त्याचा मुलगा
इस्तगत केला.

वंशावली नं. ३.

(हनगळ शाखा)

मयूरवर्मा १ ला

कृष्णवर्मा

नागवर्मा.

विष्णुयमा.

मृगयर्मा.

(भृगवर्मा पुढें चालू)

सत्यवर्मा.

विजयवर्मा.

अथर्ववेदः १. ला.

नागवर्मा. २ रा.

शातिवर्मा १ ला.

कीर्तिवर्मा १ ला

आदित्यवर्मा.

चट्टय, चट्ट किंवा चट्टग.

जयवर्मा २ रा

विवा जयसिंह.

[मि. सेवेलच्या म्हणण्यावरून तिसरी बंशावळ बहुतेक बरोबर आहे. मि० फ्रीट म्हणतो की, पहिले ऐतिहासिक नाव वीर्तिवर्मा २ रा हे आहे]

वंशावली नं. ४

अयदमर् २ रा

किंवा जयसिंह

फ़ाल्गुदेव तैल किंवा शांतिवर्मा २ रा चोकिदेव विक्रम
 तैलप १ ला (शात किं. शातव) किंवा किंवा
 × चापुंडला देवा (इ. स. १०८८) जेकिदेव विक्रमाक
 × पाज्य घराण्या-
 तैल सिरिया देवा
 * शांतिवर्मा २ रा
 (फ़ाल्गुदेव १ ला
 उर्फ तैलनसिंग) , + तैल (तैलप १ रा)
 (इ.स. १०६८-१०७७) (इ. स. १०९९-११२९)

(पाउथ घराण्यातील पहिली
बायको बाबलादेवीपासून)

ॐ मयूरवर्मा २ रा बन्मद्विकारुन
(इ. स. ११३१)

(दुसरी वायको
चामलादेवीपासून)
तैलम (११४७)

कीर्तिदिव २ रा

॥ सामदेव॥वेतलदेवी॥

पश्चिमेकडील चालुक्य विक्रमादित्य ६ वा, याचा हा जहागिरदार होता

+ पश्चिमेकडील चालुक्य विक्रमादित्य ६ वा याचा जहागिरदार हा बहुतेक इ स ११३५-६ मध्ये मरण पावला हा वापावरोवर कारभार करीत होता

- आपल्या वापावरोवर हा कारभार करीत होता इ स ११३० पासून ११३५-३६ पर्यंत सोमेश्वर ३ रा याचा जहागिरदार या नात्याने, आणि इ स ११४४ मध्ये जयदेव सहा २ रा याचा जहागिरदार म्हणून याला त्रिभुवन मारस अस देखील म्हणत

॥ हा सोमेश्वर ४ वा याचा जहागिरदार म्हणून इ स. ११८१ मध्ये राज्य चालवीत होता यान मले जुळ, काकण आणि पश्चिम घाट हे देश जिंकले होते याने इ स ११८१ त राज्याला सुरवात केली शेवट इ स १२०३-४

चक्रावळ न. ५ (गोवे शारा)

गुहल

पद्मदेव १ ला किंवा चट्ट, चट्टल किंवा चट्टय
(इ स १००७)

जयकेशी १ ला
(इ स १०५०)

विजयादित्य १ ला, × चडलदेवी

जयकेशी २ रा, × बैलालदेवा
(इ स ११२५)

पेरमादि × कमलदेवी
(विवाचित)
(इ स ११४७-११८८)

विजयादित्य २ रा
(विष्णुचित) × लक्ष्मीदेवी
(इ स ११४७-११४९)

जयकेशी ३ रा
(इ स ११७५ आणि ११८८)

त्रिभुवनमल

× माणिक्य देवा

शिवचित्त देव २ रा (छट्टय)
(इ स १२४६ त राज्याला
मुग्यात १२५० त राज्य करीत होता)

सुरंगी ×
कामदेव किंवा
कावज

कदम इद्रोजी—कदम घराण्यातील एक शाखेतकडीली कदमाच्याच काळी इद्रोजी कदम या नावाचा एक प्रख्यात मराठा सरदार होऊन गेला हा सातारा जिल्ह्यातील साप गावचा राहणारा असून, आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर फार

योग्यतेस चढला होता शाहू महाराज दक्षिणेत येऊन त्यांनी सातारा येथील छत्रपतीच्या गादीवर आरोहण केले त्यावेळी इद्रोजी कदम यांचे प्रावत्य महाराष्ट्रामध्ये शकते होते की त्यांचे नाव वेळ कर्तन काळसारखे वाटत होते त्यांच्या शौर्यप्रभासप्रमाणे त्यांचे वैभव व धाट्टी फार मोठी होती त्यांच्या जवळ ३०० निवडक सैन्य असून वेडेदार हि वरेच होते तो आपल्या शौर्यप्रभावाच्या योगाने इतका गर्विष्ठ व प्रसन्न झाला होता की त्यास आपल्यापुढे सर्व जग तुच्छ दिसत असे एवढेच नव्हे तर त्याने आपल्या पांतील खाशा घोण्यास त्याचे नाळ लावून, असा हकूम घेडला होता की, हे रण्याचे नाळ पागतील लोकांनी न घेता शत्रूच्या हद्दीत पडू पावे व ते परक्या लोकांनी पाहून आपल्या वैभव याचे कीतुक करावे एके वेळी शाहू महाराजांच्या कोनावर इद्रोजी कदम यांच्या गर्विष्ठपणाचा हकीकत सादर झाली तेव्हा त्यांनी मुद्दाम त्यास निमंत्रण करून साताऱ्यात बोळविले इद्रोजी कदम मोठ्या घाटांनी आपल्या सैन्यानेगी सातारा येथे आला व आदितवार पेटेतील माळावर तळ देऊन राहिल त्याने शाहू महाराजास असा निरोप पाठविला की, ' तुमचे पेशवे मुख्य प्रधान तुम्हास भेटावयास आले म्हणजे छक्करच्या नौबदी व नगारे बंद करितात, त्याप्रमाणे मी करणार नाही मी माझ्या सर्व इतमा-निर्शा डकेने वढा वाजवीत तुमच्या भेटीस येईन ' शाहू महाराजांनी त्याप्रमाणे त्यास परवानगी दिली व त्याची रंग महाल राजवाड्यातील मुख्य दरबारात भेट घेण्याची योजना केली इद्रोजी कदम यास आपल्या वैभव याचे प्रदर्शन करण्याची फार हीस असल्यामुळे, तो आपल्या सर्व सैन्यास कडीतोडे घालून व आपण स्वतः नाना प्रकारचे रत्नालंकार परिधान करून शाहू महाराजांचे भेटीसाठी नगरे व नौबदी पागतीत राजवाड्यात आला शाहू महाराजास त्याचा हा डामडोलपणा पाहून फार तिरस्कार वाटला परंतु त्यांनी तो व्यक्त न करता, मुद्दाम त्याचा गर्वपरिहार करण्याच्या उद्देशाने आपले स्वतःचे जडजवाहीर व रत्नालंकार आपल्या खोड्या कुऱ्याच्या अंगावर घातले आणि आपण अगदी साधा सफेत पोषाख घालून दरबारात आले इकडे इद्रोजी कदम मोठ्या थांगने व हिमरागेने आपल्या रत्नालंकाराचे प्रदर्शन करीत शाहू महाराजांच्या भेटीस आला त्याची अशी कल्पना होती की शाहू महाराजांच्या दवा रातील अष्टप्रधान व उमराव हे माझे बहुमूल्य जवाहार पाहून दिपून जातील आणि खुद्द शाहू महाराज माझ वैभव पाहून खाली मान घालतील परंतु दरबारात प्रवेश करिताच सर्व सरदार लोक व खुद्द शाहू महाराज याचा सफेपणा व सुष्ठ पोषाख पाहून त्यास फार आश्चर्य वाटले व खज्जा कुऱ्याखेरीज दुसऱ्या कोणाच्याहि अंगावर अलंकार नसलेले पाहून तो मनात फार ओशाळला व लजित झाला आणि शाहू महाराज छत्रपति हे केवळ अवतारी पुरुष आहेत,

त्याचा मी विनाकारण अपमान करण्याची पापबुद्धि मनात धरिली, असा पश्चात्ताप पावून त्याने शाहूमहाराजाच्या पायावर जेई ठेविली आणि त्याची क्षमा मागितली. शाहूमहाराजांनी क्षमा करून त्याचा योग्य आदरस्वाकार केला. इंदोजी फदम याने शाहूमहाराज यास खोल्या-या मोहराचे शिवासान करून त्यावर वसविले व आपल्या जवळचे जड-जवाहीर त्यास अर्पण केले. महाराजांनी त्यास व त्याच्या पदरच्या लोकास मोठी मेजवानी देऊन पोवात बसविले दिले. तेव्हापासून इंदोजी फदम याने नांव साताराच्या दरबारात फार प्रसिद्धीस आले. शाहूमहाराज मनुष्याची परीक्षा करण्यात कसे चतुर असत व दुसऱ्या कोणाचाहि गर्व कसा चुकाने परिहार करीत ह्याची ह्या आज्ञ्याधिकारकून साक्ष पडते. इ. स. १७३७ (मार्च) मध्ये बाजीराव साहेबांनी झील तलाव (दिर्झा) येथे दिर्झीकर मोगलांना ओ पराभव केला, त्या लडाईत "इंदोजी फदम बाजीरावास बोळी लागणे दोन घोंटे उडणे गेली." या बरेई इंदोजी हा राणोजी शिंदे या या हाताखाली सरदार होता. पुढे रामराजे याना याची पानगावदून आणविल्याकडिता जी वेगळ्याची विद्या-सारी मंडळी गेली होती. तीत इंदोजीहि होता (जानेवारी. १७५०) [इ. स. ५. ७; म. रि. म. वि.]

फदम फंटाजी.—बटावी फदम बट्टे हा पुणे जिल्ह्यातील कात्याच्या बडगावचा रहणूण होता. तात्यापेठ्या पदरी दामादे सेनापतीच्या, हात,खाली, अमृतदास फदम हा एक मोठा दूर पुरुष होऊन गेला याने खानदेशात नंदुरवार, मुल्तानपूर, प्रांती अंतर्गत बसविला. त्याकालाने याचा अंतर्गत म्हणतो. शाहूमहाराज मंगलाकडून सुटून आल्यानंतर खानदेशात त्याला जे सरदार मिळाले त्यात अमृतदास हा होता. याचाच तिसरा मुलगा फंटाजी फदम. हाहि बग्याप्रमाणेच सूर होता. याचा पश्चिम खानदेशात रानाळे, तोररोडे, कंभरली ही गावे पेटवल्यानी इनाम दिली याच्याकडे २०० स्वारांची पागा होती व गुजराथप्रांती याची नेमणूक होती. याच्या पुतण्यास शाहूमहाराजांनी आपली मुलगी (गजराबाई) दिली होती. तोररोडे येथील मुळच्या राजवटीने बड करून रानाळे व नंदुरवार प्रांतास घास दिला. तो मंगलाचा चाकर होता. त्याचा मोठा फंटाजीने करून ते गाव जहागिर मिळविले होते ते वेगळे यानी जम केले होते, परंतु मुटले स. १७१० त धनाजी जाधवराव चारला तेव्हा शाहूची स्थिति फारच नाजूक होती. त्यावेळी जी शेळगी मंडळी हाडून विकतून राहिली तीत फंटाजी होता. खानदेश, गुजराथ इथे हा दंगल उडवित असे. उदाजी पवार, पिलाजी गायकवाड यांच्या बरोबरीने तिकडे हा काम करी.

इ. स. १७२४ साली फंटाजी फदम याने निनामाचा काफा, गुजराथचा नायब सुभेदार, हुमैदराज यास नवीन नेमणूक झालेल्या सरबुलंद खान नामक सुभेदाराकडून कारभार पहाण्याकरिता आलेल्या शुभायत

खानाविषय मंदत करून, गुजराथेत चौथे वर्ष ल करण्याचा हक्क मिळविला परंतु पुढे एके प्रसंगी हुमैदराजाने शिजली गायकवाडाजीकडे मंदत घेऊन चौथे वसविण्याचा हक्क मागण्यात व बाडे याच्यामध्ये सारराज बाटून दिले (१७२५). एकदा खोल्यात येवून पैसा घेण्या-बरीत हे चौथेहि त्या यानी गेले अस्ता गायकरी लोकांनी चुकाने या दोषामध्ये कलागत लावून दिले तेव्हा फंटाजी फदम व गायकवाड यांच्यात त्या गापांमध्य व लडाई होऊन तीत गायकवाडाचा मोठा झाला; व फंटाजी फदमने गायकरी लोकांपासून खंडणी वसूल केली. यानंतर हुमैदराजाने दोषात तडमोड करून देऊन फंटाजी फदम याने माहीनदोच्या पक्ष-मेकडल व गायकवाडाने पूर्वकडील चौथे वर्ष ल करी असे ठरविले (१७२५)

इ. स. १७२५ त फंटाजी फदम याने हुमैदराजाने मंदत करून अहमदाबादमध्य 'अदालेदने' येथे सरबुलंदराजाच्या सैन्याचा पराभव केला. परंतु या लडाईत मराठायांची बरीच प्रणहानि झाल्यामुळे त्यांनी मिळविले त्या, ग्याचा हुमैदराजाने कायदा करून पैसा आला नाही, व म्हणून सरबुलंदखानास तसे प्राप्तातून आपले चौथेदार नेमता आले.

सरबुलंदखानाचेहि शुभराथ प्रांताची चौथे पूर्वेप्रमाणेच फंटाजी फदम याकडे चालू ठेविली, परंतु मुलखाच्या संरक्षणाच्या कामी खानाच्या अपेक्षेप्रमाणे फंटाजीचा कार्हाब उपयोग होत नसे.

इ. स. १७३१ त फंटाजी फदम बाडे हा आपल्या भाऊ रघुजी फदम यासह याजीरावाविषय लडण्याकरिता निंबकराव दामाजास येऊन मिळाला होता. परंतु तो १ एप्रिल १७३१ रोजी झालेल्या लडाईत पहिलाच हल आल्याबरोबर याने आपल्या लोकांसह समराज्यातून पळायन केले.

स. १७२७ तील विजयाच्या स्मरति हा हुजर होता या फंटाजीच्या पांगतच अतिशय मल्हाराव होळकर हा अगदी प्रथम शिलेदार होता. पुढे महाराज व फंटाजी यानी, (दमाजी गायकवाडानी) गुजराथ खेडून जावयास लाविल्यामुळे १७३४ मध्ये माळव्यातून गुजराथच्या उत्तरभागी उतरून पालनपूर, अहमदाबाद, इंदूर या प्रांतास धुमाराळ फाटून पुढील लडाई मिळविली यापुढे फंटाजीचे नाव ऐकू येत नाही. याला बजसिंग म्हणून मुलगा होता. याचा वंश खानदेशात बरोल गहाजीरावांनी आहे [म. रि. कैफियात; डफ]

फदरमंदलगो—सुबई इलाहा. घाफाड जिह्वा. राणे-विशूच्या पश्चिमेस अजमास ९ मैलावर सुमारे १००० लोक-वस्तीचे एक गाव. येथे मास्ती कावेत नाकाचे देऊळ असून त्याची प्रतिमा पौराणिक काळातील जवमेजव रामा याने केली अशी स्थानिक आख्यायिका आहे. या देवळाच्या एका खायावर इ. स. १५७६ सालचा एक शिलालेख असून जवळच्या देवात आणखी एक पुतळ शिलालेख आहे.

कंदाहार, प्रात — अफगाणिस्तानातील एक प्रात. याच्या उत्तरेस हिरात प्रातातील तैमनी प्रदेश व काबुल प्रातातील हनगरजात आणि गझनी हे जिल्हे; पूर्वेस आणि दक्षिणेस बलुखिस्तान आणि पश्चिमेस कराह. कंदाहार येथील नायब-उल्लुमुमा (मुभेदार) याच्या अमलाखाली कलात-इ-फिल्दझ, माकुर, पुप्त-इ-दद, झमिंदवर आणि गिरिफक हे जिल्हे आहेत.

कंदाहारापासून कराह येथवर जर एक रोपा काढली तर या रोपेच्या उत्तरेकडील प्रदेश डोंगराळ आहे. त्या भागातील पर्वत १००० फूटापासून ४००० फूट उंच आहेत. वर सांगितलेल्या रोपेच्या दक्षिणेस २००० ते २५०० फूट उंचीचे डोंगर प्रथम लागतात. परंतु आणखी थोडे दक्षिणेस गेले म्हणजे, ही उंची एकदम कमी झालेली आढळते. कंदाहार शहराच्या दक्षिणेस रोजिस्तान नावाचे एक अरण्य आहे. या प्रातातून कडेनड, तरणक, अरघस्तान, अरघंदाब, हेलमंड, हलत आणि फरा हड या नद्या वाहतात येथे पूर्वी हिंदूंची वस्ती असून ते हिंदू मीक लोकाला 'गदारी' या नावाने माहीत होते. यावरूनच यास कंदाहार हें नाव पडलें आहे. परंतु हल्ली या प्रातात दुराणी लोकांची वस्ती आहे. या भागात पारसीवानीची (पार्शियन वंशातील लोक) बरीच वस्ती असून झुडू कंदाहार शहरात ५०० हिंदू आहेत. या प्रातातील लोकसंख्येचा अंममास बरोबर सांगता येणे शक्य नाही. स्थानपरत्वे येथील हवा निरनिराळी आहे. अरण्यातील हवा सोडून दिली तर एकंदरीत येथील हवा चांगली आहे. डोंगराळ प्रदेशात हिवाळा बरा कडकच असतो.

शहर — अफगाणिस्तानच्या कंदाहार प्राताची राजधानी. उत्तर अक्षांश ३१° २७' व पूर्व रेखांश ६५° ४१'. हिरात पासून हें शहर ३५४ मैल व काबुलहून ३१२ मैल आहे. ससेंच ब्रिटिश सरहद्दीवरील न्यू चमन या ठिकाणापासून ६२ मैल हें शहर आहे. समुद्रसपाटीपासून याची उंची ३४६२ फूट आहे. तरणक व अरघंदाब या नद्यांच्या दरम्यान असलेल्या सपाट प्रदेशावर हें शहर वसलें असून दक्षिणेस व पश्चिमेस घराब वस्ती आहे परंतु उत्तरेस, वायव्येस, व ईशान्येस हें शहर ओसाड पडलें आहे. या शहरांमधील २८ फूट रुंद व १० फूट खोल असण एक रुंदक असून १५ फूट उंचीची एक भित आहे. दोन पूर्वेस, दोन पश्चिमेस, एक उत्तरेस व एक दक्षिणेस याप्रमाणे या शहरास सहा दरवाजे आहेत. यांपैकी पूर्व व पश्चिमेकडील दरवाजे प्रमुख असून त्याची रेंदी सुमारे ४० फूट आहे. शहराच्या उत्तरेस बालेक्लिज आहे. दक्षिणेस एक मोफळी नागा असून तीस तोफखाना असें नाव आहे. पश्चिमेस याचप्रमाणे एक मोफळी जागा असून तेथे अहमदशहा दुराणी याचे घडगे आहेत. या शहरात मुली पंथाच्या सुमारे १८० मशिदी आहेत. यांपैकी गिरफा सुगरक ही प्रसिद्ध आहे. येथे शिया पंथातील लोकचिहि

पुष्कळ वस्ती आहे, परंतु त्याची मशीद या शहरात नाही. हिंदुस्थानाकडे येणारा लोकर व इतर माल साठविण्याकरता शहराच्या पूर्वेकडील दरवाजाबाहेर एक मोठी कारवान सराई आहे. या शहराची लोकसंख्या सुमारे २१,००० असावी असा तर्क आहे. पारसीवान लोकांचाच भरण जास्त आहे. सुमारे १६०० दुकाने असून येथील गंगात गुटें, मेंढरें व धान्य यांचा वाजार प्रसिद्धिदर्शी भरतो. पाणीपुरवठा अरघंदाब नदीपासून काढलेल्या काळव्यापासून होतो. बिहिरी देवाील या शहरात पुष्कळ आहेत. या शहराची हवा विशेषशी चांगली नाही. पाऊस फारच थोडा पडतो.

फळफळावळीविषयी कंदाहार प्रसिद्ध आहे. अप्रिकोट, पीच, डाळिंब, शर्शें, अंजीर, कलिंगडे वगैरे फळे ताजी व सुकविलेली बाहेर रवाना होतात. तवायूची लागवडहि पुष्कळ आहे. ही तवायू हिंदुस्थानात येते

हें शहर अफगाणिस्तानातील महत्वाचे व्यापारी ठिकाण आहे येथे स्थानिक महत्वाचे असे उद्योगधंदे फारसे नाहीत तथापि या शहराच्या व्यापाराचे क्षेत्र फार मोठे आहे निरनिराळ्या देशातील मालाची देवघेव येथे होत असते कंदाहारमध्ये हिंदू लोकांची वस्ती पुष्कळ असून त्यांपैकी थोडे व्यापारी आहेत व ते फार धीमेस आहेत. ते सिंधप्रात व मुंबई बंदराशी व्यापार करतात. ते ब्रिटिश व हिंदू कारखान्यातील माल तिकडे नेऊन, हिंदू, लोकर सुकी फळफळावळ, तवायू, इत्यादि निर्रस बाहेर देशी पाठवितात. इ. स. १९०३-४ साली कंदाहारमधून हिंदुस्थानात ३५ लाखचा माल आला व हिंदुस्थानातून कंदाहारमध्ये ३३ लाखाचा माल गेला.

इतिहास — याचा प्राचीन इतिहास गाथार शब्दाखाली दिला आहे. अर्वाचीन इतिहास 'अफगाणिस्तान' या लेखात बराच येऊन गेला आहे. फार प्राचीन काळापासून कंदाहार हें आशियाखंडातील एक महत्वाचे ठिकाण असलें पाहिजे. कारण हिरात, सैस्तान, घोर, काबुल आणि हिंदुस्थानकडून येणारे रस्ते येथे मिळतात. अलेक्झांडर दि ग्रेट याच्या लक्षांत या शहराचे महत्त्व आले होते व त्यानें जी शहरे नवीन वसविलीं अगर पुन्हा बांधली त्यात हें अद्ययें असें दिसते. हें निरनिराळ्या कार्यां सेल्युसिड, पार्थियन, सस्सनिड आणि अरब या साम्राज्यात होतें. खिलाफतीचा नाश झाल्यावर कंदाहार अनुक्रमें दुराणी, सफाविद आणि सामानिद गझनींच घराणें, सेल्युक, घोरी आणि ख्वास्त्रिमचे शहा यांच्या ताब्यात होते. अखेरीस इ. स. १२२२ साली चेंगीज-खान नावाच्या मोंगलानें तें काबीज केलें. पुढें त्याच्या वंशजांकडून काहीं काळपर्यंत घोरी घराण्याच्या एका शाखेंतील हिरातच्या कत या नावाच्या राजाच्या यावर अंमल चालत होता. इ. स. १३८९ साली तें तैमूरलंगानें सर केलें. पुढें इ. स. १४९८ ते १५१२ च्या दरम्यान यावर स्थानिक

राजाचा ताबा चालत होता परंतु त्या साली बाबराने ते पुन्हा मिळले. हा मोगल साम्राज्याचा संस्थापक होय. याच्या मृत्यूनंतर कंदाहारच्या स्वाभिव्याविषयी मोगल व पंथियन सफाविद यांच्यात तंदा बरीच वर्षे चालला होता. त्यावेळी कधी हें मोगलाकडे व कधी त्याच्या प्रतिस्पर्ध्याकडे असे. अखेरीस इ. स. १६४ साली ते मोगलाच्या नाच्यातून कायमचे गेले. गहागहातने व औरंगजेब बादशहाने ते परत मिळविण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. इ. स. १७०८ साली कंदाहारच्या पिलझरें लोकांनी पंथियन सत्तेचें जू झुगारून दिलें व काहीं वर्षांनी त्यांनी गुद् इराणात आऊन सफाविद लोकास पराजित केलें नादीरशहाच्या वेळी पुन्हां थोडा वेळ इराणी अंमल चालू झाला होता. इतकी सन १७३८ साली नादीरशहाने कंदाहार शहराचा नाश करून ते पुन्हा वसविलें. हल्लींच्या गावाच्या पश्चिमेस ३ मैलावर एका टेंकडीच्या पायथ्याशी जुन्या गावाचे अवशेष अद्यापि दिसतात. नादीरशहाच्या हातून हें अहमदशहाच्या ताब्यात गेलें त्याने नादीरशहानें वसविलें नगर उध्वस्त करून हल्ली अस्तित्वात असलेलें शहर इ. स. १७५७ साली वसविलें.

इ. स. १८३७ साली अफगाणिस्तानचा पदच्युत झालेला (सदशोई) राजा यानें कंदाहार येथें पुन्हा आपली सत्ता स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याचा प्रतिस्पर्धी दोस्तमहमद यानें त्यास हाकून लावले व आपण अनीर ही पदवी घारण केली या प्रसंगां उपर्युक्त शहासुगनं सुमलमानाची मदत घेऊन न घेता फक्त ब्रिटिश सरकारची मदत मिळवून तो पुन्हा रणागणावर आला. त्यावेळी इ. स. १८३९ साली या सैन्याने कंदाहार हस्तगत करून घेतलें व गहासुजास तेथेंच तत्कालीनपेक करण्यात आला. इ. स. १८४२ साली काबुल येथें ठेवलेल्या ब्रिटिश सैन्याची कत्तल झाली. त्यावेळी कंदाहार सफदरजंग सदशोई याच्या ताब्यात दिलें होतें. परंतु कोहनदिल खान नांवाच्या इराणातून आलेल्या एका माणसाने सफदरजंगास हाकलून दिलें व आपण कंदाहारचा ताबा घेतला. इ. स. १८५५ साली कोहनदिल खान मरण पावला व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र महमद नादीक याकडे सर्व अधिकार आला. परंतु त्याच वर्षी ते शहर दोस्तमहमदाने पुन्हा हस्तगत करून घेतलें दोस्तमहमदाने आपला पुत्र गुलाम हुदर यान यास तेथील सुभेदार नेमलें पुढें हा इ. स. १८५८ साली मरण पावल्यावर शेर अलीखान यास अधिकार मिळाला. पुढें मेरगानास अमीरपद प्राप्त झाल्यावर त्याने आपला सत्या भाऊ महमद अमीन यान यास कंदाहारचा सुभेदार केलें. हा इ. स. १८६५ साली लडाईत मारला गेला त्यामुळे कंदाहार पुन्हा शेरखानाकडे आलें परंतु लखकरच त्याचा प्रतिस्पर्धी व सामन भाऊ याने ते इ. स. १८६७ साली

त्यामपासून हिसकून घेतलें. परंतु शेर अलीखानाचा पुत्र याझुगान याने इ. स. १८६८ साली ते पुन्हा मिळविलें.

अंगरेच्या अक्रमण लडाईत इ. स. १८७९ साली कंदाहार ब्रिटिश सैन्याने व्यापलें होतें. त्याच साली सरदार शेर अलीखान यास कंदाहार प्राताचा वाली म्हणून गादीवर वसविण्यात आलें व हा प्रात काबूलपासून अमदी स्वतंत्र करण्यात आला. याझुगानाचा भाऊ भाऊ सरदार महमद अयुबखान यानें हिरातहून (जुलै १८७९) चाल केली व ब्रिटिश सैन्याचा मेवद येथें पराजय केला व कंदाहार ताब्यात घेतलें परंतु लखकरच (आगष्ट) ब्रिटिशानी त्याचा पूर्ण पराजय केला व या विजयामुळे अफगाणिस्तानात शांतता नाई लागली व ब्रिटिश सैन्याने इ. स. १८८१ साली दक्षिण अफगाणिस्तान सोडलें. शेरअली खानास आपणास मिळालें वाली पद संभाळण्याचें सामर्थ्य नव्हतें त्यामुळे त्याच्याच विनंतीवरून त्यास हिंदुस्थानात आणून पेंशन दिलें. ब्रिटिशाना अफगाणिस्तान सोडून तीन महिने झाले नाहींत तोच अयुबखानानें अयदुल रहिमानच्या सैन्याचा पराजय केला व कंदाहार पुन्हा आपल्या ताब्यात घेतलें परंतु लखकरच (सप्टेंबर १८८१) अमीराच्या सैन्याने त्याचा पराजय केला व त्याला हिरातकडे पळून जावें लावले परंतु हें शहर अमीराच्याच ताब्यात असल्यामुळे त्यास तेथें धारा मिळाला नाहीं व अयुबखानास अखेरीस इराणाचा मार्ग सुधारला लागला. इ. स. १८८८ साली हा हिंदुस्थानात आला ("अयुबखान पहा")

कंदियारो, ता ल.क. — मुंबई सिंध प्रात. हंदाबाद जिल्ह्यातील एक तालुका. क्षेत्रफळ ३२० चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २६° १५' ते २७° ४' व पूर्व रेखांश ६८° ०' ते ६८° ३०'. लोकसंख्या (१९११) ६५०७५ एकंदर खेडी ६१. कंदियारो गाव हें मुख्य ठिकाण एकंदर उत्पन्न (१९०३-०४) १.५ लाख रुपये. सुगंध पिकें—गाहू, ज्वारी, हरभरा लागवडीखाली असलेल्या एकंदर जमिनीपैकी दोनतृतीयांश जमिनीस काळवे व विहिरी यांचे पाणी मिळण्याची सोय आहे

गा व. — मुंबई, सिंधप्रांत हंदाबाद जिल्हा. हें कंदियारो तालुक्याने सुगंध ठिकाण असून नगरत कालव्यावर आहे क्षेत्रफळ २६०० चौ. मै. येथील मुख्य धंदो शेतकीचा आहे. जहागीरच्या कारकीर्दीत हें शहर वसविलें गेलें असे म्हणतात. हें वसविण्यापूर्वी याच्या जवळच पडाशूर नावाचें गाव अस्तित्वात होतें परंतु नद्यास पूर आला असता गावात पाणी बरेंच येत असे त्यामुळे ती जागा सोडून नरा उंचवट्यावर हा गाव वसविला गेला. व त्यावेळी त्या जागेवर कंदी नावाची झाडे फार असल्यामुळे या गावास कंदियारो हें नाव मिळालें येथे एक थंदेशिद सन्नी माळा आहे

फडुकुर, वि भाग - मद्रास नेदोर जिल्ह्यातील एक विभाग यात फडुकुर, व कणगिरी हे तालुका आणि दारसी आणि पोदिली या तहशिली आहेत

ता लु का. - मद्रास नेदोर जिल्ह्यातील एक किनाऱ्यावरील तालुका उत्तर अक्षांश १४° ५८' ते १५° ३०' व पूर्व रेखांश ७५° २८' ते ८०° ५' क्षेत्रफळ १८० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १५३०५५ यात मोंटे गाव फडुकुर (लोकसंख्या १५६९) व रेडॉ १५९ आहेत

एकंदर उत्पन्न (इ स १९००-४) ३१ ००० रुपये होतं मुगमरा, पेनार व वृष्णा या नद्यांना नालेने झाले मगजे या तालुक्यात पाण्याची सोय चांगली होईल

गा व - मद्रास नेदोर जिल्हा फडुकुर तालुक्याचे मुख्य विभाग उत्तर अक्षांश १५° १३' व पूर्वरेखांश ७५° ५४' तिरुवायकोट नावाच्या रेल्वे स्टेशनच्या पश्चिमेस सुमारे ९ मैलावर हें गाव आहे लोकसंख्या (१९११) १०३७६ येथे विष्णु व शिव यांची देव मंदिरां प्राचीन देवळं आहेत

फडुकुर - लोकसंख्या (१९११) ३४२१४ याची वस्ती मद्रास व कोचीन रस्त्याने यातच आहे हे हलक्या वगाचे मल्याळी शुद्ध व पठार प्रांथाकडे वधान होते परंतु यांनी कडु नागाचे मांस खाल्ल्यामुळे ते घट झाले प्राज्ञा-प्रमाणे हे वृद्धि व आयुष्य १० दिवस घरातून परंतु प्राज्ञातल्या देवगुत जणमास त्यांना मनाई आहे त्यांची वसिलेपार्श्वत मिळकतीच्या घाटणीची पद्धत फारच विलक्षण आहे याच्यात मुल्लूच्या अभावीं यापावी इस्टेट सुलीस व मिळता, इवळ्या व रीड नालेवार्दकास मिळते कडुपत्त नास एडयवन असहि नाव आहे. आणि पूर्वी त्यांपैकी घरेय शाय्यमत्तर असत मीठ तयार करणे व ते विक्री हे त्यांचे मुख्य धंदे होते परंतु मिठाचा मज्जा सरकारने घेत त्यापासून ते मुख्यत्वे शेतकी किंवा मजुरी करित त

काडा - (कदमा) लोकसंख्या १९२७५१ यांपैकी बहुतेक वनाल, विहार व ओरिसा या प्रांतात आहेत दोपल्या व इतर मुद्रांचे काम फेरणारी ही नात आहे यांपैकी काही लोक मध्यप्रांतात रायपूर व चालापाट या जिल्ह्यात आहेत कदा शब्द काडाच्यो शब्दापासून निघाला असवा असा एक तर्क आहे मंत्रात जिल्ह्यातील या गावांचे लोक ही गांजाची एक शान्वा आहे याच्या वायका डोक्यावरून पदर घेत नाहीत व बेसानी बेणी न घालता मागे नुस्सा घुबका बांधतात हे गोंयचे भविर्जन अपभ्रष्ट स्वरूप असलेली भाषा बोलतात हे लोक फार अपवित्र समजले जातात

फडु - प्राचेतस दक्षाची कन्या व कश्यप ऋष्याच्या तेजा द्विगुणीत एक ही संपत्ती माला असून दिव्य शेर, वायु, वि, तपस्व वगैरे धमर पुत्र असून त्यांना कादंबरे असे म्हणतात हिचा मृत्युत्याना अथ श्वाप आहे की गौर आहे याविषयी विवेकशील वाद झाला होता त्यात हिने आपला पक्ष कथयने सिद्धीस नेऊन तिला आपल्या दास्यात गुप्तरीत होतं

फडुकोट - मुंबई सिंधप्रात अपरसिंध प्रीटिअर जिल्हा तीठ तालुका उत्तर अक्षांश २७° ५५' ते २८° २७' व पूर्वरेखांश ६८° ५७' ते ६९° २३' क्षेत्रफळ ५३६ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १२९१४ यात एक्दर खेरी २८ व एकंदर उत्पन्न (इ स १९०३-४) १.९ लाख

फधार - हैदराबाद संस्थान नांदेड जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील तालुका क्षेत्रफळ ६३० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १२००८० यात (इ स १९०५ पर्यंत) एक मोठे गाव व २१५ खेडी असून त्यांपैकी ३० खेडी गहागिरी आहेत. जमीनमहसूल २५ लाख रुपये (इ स १९०१) इ ९ १००५ घाटी उस्माननगर तालुक्यातील काही खेडी यात घालून हा तालुका मोठा करण्यात आला आहे

फनऊ - पश्चिमविभागातील सोन अतलेज प्रदेश याचा मुहलहितोत व्हेल आहे (२४ उ २१) मूळ प्रयात गुग-वैश्य-कनक-शपा असा पाठ आहे, याचे भाषांतर कन ह। ' गुग, वैश्य, (व) सुवर्ण-सिंधियन लोक " असे करतो परंतु यंकेत निराळा अर्थ दिला आहे ' सुवर्णभूमी व शक्र लोक ' अशी तो टीप देतो आल्हेस्ली देखील हे शब्द अलग वरून " वैश्य, कनक, शक्र " असा अर्थ करतो

फनकफळ (नमालगोटा) - ह्याला लॅटिनमध्ये फोडन टिगलिअम, संस्कृतमध्ये कनकफळ व जयपाल, हिंदीत नमाल गोट्टा इत्यादि नावं आहेत हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागात याची लागवड होते पूर्वबंगाल व आसाम ह्याप्रदेश ही झाडे आढळतात हे झाड विसण्यात योग्यरी एरंडाच्या झाडा प्रमाणे दिसते, परंतु पाने मात्र उद्धान असतात

हे झाड मूळचे हिंदुस्थानातील नाही असे काही विद्वान लोकांचे मत आहे हे झाड अगदी हलक्या प्रकारच्या अभिजात होते त्याला दुसऱ्या वर्षी फळ येतात फोफोच्या झाडाना सावळी करण्याकरिता ही झाडे लावितात ह्याच्या फळ्यापासून पुष्कळ तेल निघते व ते औषधी असते तेलाचा उपयोग कडक जुलज देण्याकडे करितात हे तेल अगला लाविले असता तानडतोव फोड येतात कोटोमोलिक अॅगिड-मध्ये असणाऱ्या स्फोटजनक प्रवृत्त्या या फळ्यांचे तेल असते कधी कधी व्यापारी लोक या तेलाचे मिश्रण टिक्चर आयोडिनमध्ये करून ते विकतात या झाडास जें बी येतं त्यास जेपाळ किंवा जमाळगोटा म्हणतात हे दिसण्यात एरंडाच्या वियासारखे दिसते, परंतु फार विपारी असते हे शुद्ध करून अनेक रासायनिक उपयोगाकडे लावतात हे तीव्र रेवक आहे

जै प धी उ प थो प - विंचवडाचा विपार - जेपाळ पाण्यात वाटून त्याचा डोप करावा अर्थशिशिर - मोठ्या पहाटेस दोन किंवा तीन जेपाळ्याच्या वियातील मगन वेळून तो मित्राच्या रक्षात उगाण्याचा व ज्या काळीस मस्तक दुखत असेल त्या बाजूच्या ओठ्यावरील मिदद्वारे ते काडीने

खावें थोडी आंग शाली तरी व्याधि हटून बरी होईल असें पदे म्हणतात (मिपतियलास)

कनकमुनि — [पार्ल — कोणातमन] कनकमुनि हा चातू युगातील चार बुद्धांपैकी दुसरा होय त्याच्या मागचा बुद्ध ऋतुच्छेद व पुढचे काश्यप आणि शक्य सुनी हे होत यांपैकी पहिल्या तिघांचा जन्म, कपिलवस्तु या गौतमाच्या जन्मभूमीच्या आसपास झाला भद्रकल्पात म्हणजे कनकमुनी च्या काळी, माणसे १०,००० वर्षे जगत अशी समजूत होती गौतमानंतरच्या बुद्धात कनकमुनीला जे जास्त महत्त्व देण्यात येत त्याचें कारण अशोकानें कनकमुनीच्या जन्मस्थानी आपण गेल्याचें स्मारक म्हणून व कनकमुनीप्रतिष्ठा उभा रलेला स्तंभ हा प्राच्यनवस्तुसंशोधकाना १८९९ त हिंदुस्थान व नेपाळ याच्या सरहद्दीवर संशोधन करीत अगतांना साप डला हें होय फा हियन आणि ह्युएनत्संग या दोन चिनी प्रवा-
द्यानी कनकमुनीच्या जन्मस्थानी जाऊन, तेथील माहिती लिहून ठेविली आहे फा-हियन लिहिता बी, ज्या गावी कनकमुनीचा जन्म झाला ते भावस्तीच्या आग्नेयीस धारा योगनावर जी ऋतुच्छेदाची जन्मभूमि आहे तीपासून उत्तरेस एक योजना या आतच आहे, त्याठिकाणी एक स्तूप होता पण स्तंभाचा निर्देश केलेला नाही ह्युएनत्संग स्तूपाच व स्तंभाचेंहि वर्णन देतो “ स्तंभ वीस फूट उंच असून त्यावर सिंह आहे, ऋतुच्छेदीच्या निर्वाणाची हकीकत रथावर कोरली आहे ऋतुच्छेदाची जन्मभूमि कपिलवस्तुच्या दक्षिणेस सुमारें पन्नास लीवर आहे ” असें तो लिहिता

या चिनी भिक्षुनी पाहिलेला स्तूप सध्या अवशेषरूपांन बुद्धा शिंक नाही स्तंभाचे मोडके भाग निगळीव सागर नावाच्या मोठ्या तळ्याच्या पश्चिम काडी पडलेले सापडले गौतमबुद्धाच्या जन्मभूमीचें दर्शन घेतल्याचें स्मारक म्हणून अशोकानें उभारलेला स्तंभ ज्या जागी सापडला तेथून जवळच निगळीव गाव आहे व या निगळीव गावच्या दक्षिणेस एका मैलावर निगळीव सागर आहे हें तळें बहुतेक कोरडें असून, यान भ्रमस्तंभाचे दोन सापडलेले तुकडे एकदर २५ फूट लांबाच आहेत, स्तंभशीर्ष व त्यावरील सिंह गहाळ आहेत त्याचप्रमाणें ह्युएनत्संग म्हणतो त्या लेखाचाहि पत्ता नाही फक्त तिथेडी भाषेत मिति व “ ओम मणि-पयो हूम ” अशीं अक्षरें आहेत अशोकाचा या पूर्वीचा लेखाहि अपूर्ण आहे, स्तंभ पूर्वीच्या जागेवरून हल्लून या ताळ्याच्या काडी आणून ठाविलेला दिसतो

स्तंभाचें स्थान अजमाणें उत्तर अक्षांश २७° ४०' व पू रेखांश ८१° १०' आहे बौद्धग्रंथातील गौतमाच्या मार्गिल अनेक बुद्धांपैकी काश्यप व कनकमुनि यांच्याविषयी कायती नाही ऐतिहासिक माहिती सापडते [लेगे—रेकॉर्ड ऑफ बुद्धिस्टिक विगडम्स (फाहियन या चतुरीचें भाषांतर) वील—बुद्धिस्ट रेकॉर्ड ऑफ दि वेस्टर्न वर्ल्ड, लंडन १९०६]

कनकान—लोकसत्या (१९११) ७१०७३, मद्रास, कोचीन व म्हेसूर संस्थान यातून हे लोक आढळतात मासे धरणारे आणि नावाडी चाकी आपणाकडील बोज्याप्रमाण एक जात हे जर त्यांच्यापासून १८ पुढ्याच्या आत आले तर थोर वर्णातील लोक यांचा विनाश मानतात ते शेतकी आणि मजुरी करितात ते फार गरीब असून शिक्षणाच्या बाबतीत फार मागासलेले आहेत म्हेसूर मध्येहि पोरार येथील सोन्याच्या खाणीत काम धरणारे या जातीचे सुमार २०० लोक आहेत हे तामीळ भाषा बोलतात व हिंदोभाच्या कामात हे फार निष्णात असतात

कनगल एक गाव व तीर्थ कनखल गाव हरिद्वारापासून दीड दोन मैलावर आहे गावातील रस्ते फरसबदी असून घरे वरी आहेत येथें दक्षप्रजापतीचें मोठें देऊळ आहे नदी या तीरावर प्रसिद्ध तीर्थस्थान (कनगलतीर्थ) आहे ' स्नात्वाच कनखले तीर्थ पुनर्गमो न विथेत, ' असें याचें माहात्म्य वर्णतात दक्षानें गेथे यज्ञ केला व ज्या ठिकाणी राक्षसांचा अपमान होऊन स्तर्नि (पार्वतीन) अर्पित उडी घेतली ती ही जागा अस सांगतात व एक उड त्याचा अवशेष म्हणून दाखवितात येथें गेथेचें पान विस्तीर्ण असून प्रवाह अति शुध्र असता गंगाकिनाऱ्यावर असलेलें राधा कृष्णचें मंदिरहि आल्हाददायक आहे कनखल गावात ' रामकृष्ण मिशन हास्पिटल ' नावाचा विवेकानंदानी चालू केलेला एक दवाखाना आहे

कॅनन व कॅननाइट—कॅनन व कॅननाईट या भूगोल व जातिविषयक कडा अनेक निरनिराळ्या भाषणा व लोकाना लविलेल्या आढातात याचें कारण असें आहे की, कॅननाईट सदा असलेले लोक फार देशांतर करीत भ्रमध्यसमुद्रकिनारा, जॉर्डन नदीचें दोरें, फिनिशिया, फिलि-
स्तिया या प्रातातील लोकाना ही चंदा लावीत असत फिनिशियन लोक आपल्या देशाला कॅनन म्हणत असें आगस्टाईन म्हणतो ग्रीक लेखकांच्या आधारानेवून असें कळत की फिनिशियाला पैना असें म्हणत हा कॅनन अथवा कॅननचा संक्षेप असवा ईजिप्शियन लोकाना देखील कॅनन नाव पसंत होत

“ कॅनन म्हणजे कॅननाईट लोकांचा देश असें समजण्यास वार्हा हरकत नाहें ” (पिक्लेअर) छुन्या करारात कॅनन इ. हेंच त्या चार मुलांपैकी एक होता अस आहे अली-कडे असें सुचविण्यात आलें आहे, की हून म्हणजे थरहूम अथवा थरहूम-एल्चा संक्षेप होय व कॅनन हें अरबी नाव आहे एवढें खरें आहे की इ स पूर्वी ४००० च्या द्यापिले त्याचप्रमाणें इ स पूर्वी २००० व २६०० च्या द्यामध्यें बुसरी लाट निघाली व तिनें पहिले देश व्यापून शिवाय ईजिप्सिद व्यापिला यानंतर प्रसिद्ध साम्राज्य

संस्थापक मन्मथजी (लि. पू. २२६७-२२९३) यांचे नाव ऐकू नेंत. याच्या नावाचा प्रथम भाग व कॅननच्या नावाचे नाव हेम अथवा याम ही दोन्ही एकच आहेत. यावरून मन्मथजी हे नाव आरवी असले

फिनिसियन लोक हे सेमिटिक लोकांच्या दुसऱ्या खटे-घरावर आले होते. म्हणून ते आपल्या देशाला कॅनन म्हणत. शिवाय पहिल्या कॅननाईट लोकांना मागाहून येणाऱ्या लोकांनी समुद्रकिनार्याकडे हाकून दिले त्यांनी फिनिसियात बसाहत केली व ते व्यापारात इतके प्रसिद्ध झाले की कॅननाईट म्हणजे व्यापारी ही संज्ञा प्रचारात आली याच्या मागून येणाऱ्या लोकांना बहुधा अमोराईट म्हणत असले.

अमोराईट हे नाव जुन्या करारात काही ठिकाणी प्राप्त झालेले आहे एका ठिकाणी तर अमोराईट व कॅननाईट ही दोन्ही नावे एकाच अर्थाने दिली आहेत दुसऱ्या ठिकाणी देशातराच्या प्रथमांर्थात फिनिसियन व अमोराईट आले दुसरा अर्थ येण्यापूर्वीच सीरिया व पॅलेस्टाईन ही ईजिप्तच्या अमलाखाली आली तिसरा थोडसेच व दुसरा अमेन होंटेप याच्या अमलाखाली सीरियन व कॅननाईट लोक राबित राहिले. तिसऱ्या अमेन होंटेपच्या वेळेस व त्याच्या नंतर बंडे वगैरे घरीच झाले.

सीरियात हद्दी अथवा हद्दीनाईट लोकांच्या स्थाना तिसऱ्या अमेन होंटेपच्या वेळेस सुरू झाल्या. दुसरी अरेबी देशातराची लाठ सुरु झाल्यापासून ईजिप्तियन लोकांचा आशियातील अंमल कमी होऊ लागला. याच सुमारास सागा (सुडान) अथवा हावुसी याच्या स्थानाचा उद्रेक केला आहे. हे लोक म्हणजे इस्रायल, मोआबाईट, अमोनाईट व एडोमाईट हे होते. मध्यायाविषयी नवीन माहिती ज्यावरून मिळते अशी पाच साधने आहेत.—पॅलेस्टाईन येथे सापडलेले अवेरोप, याविलोनी व ईजिप्तियन अंभित लेख, जुना वारा व फेनि-शियन भूमे प्राणी, म्हणून सुरु व मोटी माणसे यांना बळी देण्याची चाल असावी असे संशोधित अवशेषावरून दिसते. संमि-ताचे योतक जी काही घात अडवले ती कॅननाईट लोकांचा रसिक स्वभाव स्पष्ट करतात. हे लोक टप्पेभागाच्या प्रति-कारार्थ हाईन वापरीत. उपाध्याय व उपाध्यायिनी देवस्वाभा-तून असत. पुढील काळाच्या हिंदू इतिहासात जे वैष्णव दिनान नमे त्याच्यातही होते याचा भूमे सेमाईट व महेश्वराच्या अंगोदरेने अथवा या लोकांच्या धर्मासारखा असला. एल, बाल, अम्य वगैरे देव यांच्यात होते. गितू-पूजा व गृष्टिपूजाही दिसतात काही याविलोनी व ईजिप्ती देवता कॅननाईट लोकांत आहेत

[संदर्भ—पेटाल—दि अर्ली रिस्ट्री ऑफ मीरिया अँड पॅलेस्टाईन, स्लिम मॅसेलस्टर—एकसंस्कृतज्ञान इन् कॅन्-स्टाईन रुपरिंग दि इस्ट १८९८-१९००; वर—दि रिक्लिन् ऑन गन्डंट पॅलेस्टाईन.]

कनवाळू, तालुका.—अपर वर्मा. शेवो जिल्ह्याचा ईशान्येकडील तालुका (राऊनशिप) उत्तर अक्षांश २२° ५९' ते २३° ४४' व पूर्व रेखांश ९५° २२' ते ९६° १'. क्षेत्रफळ १५३६ चौरस मैल हा प्रदेश सपाट आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) ५१८८५ यात १२२ खेडी आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०३-४) ६४३००

कनमडी—मुंबई जिल्हा. वेळगाव जिल्हा. अधिकाऱ्या ईशान्येस सुमारे २४ मैलावर सुमारे अडीच हजार लोक-वस्तीचा एक गाव आहे येथे हुरिदेव आणि मलिकावतून ही देवळे आहेत याशिवाय दरिदेवीची जुनाट देऊळ असून तेथे चैन महिन्यात मोठी जत्रा भरते.

कनि—उत्तर ब्रह्मदेशातील कोअर चिद्विन जिल्ह्याची अगदी उत्तरेकडील तहसील. उत्तर. अ. २२° २' ते २२° ५०' व पूर्व रेखांश ९४° १६' ते ९५° ५'. क्षेत्रफळ १७८८ चौ. मैल. यत एकदर खेडी १२५ व लोकसंख्या (१९११) ५०१३१ ही सर्व तहसील डोंगराळ आहे तरी येथे पश्यांचा चांगला पुरवठा आहे. बऱ्याच भागावर जंगल आहे. १९०३ ते ४ साली फक्त ३२ चौ. मैल जमिनीवरच लागवड कर-ण्यात आली होती.

कॅनि—प्रान्त्तमध्ये आल्प्सच्या विभागातील भूमध्य-सागरावर असणारे ह एक बंदर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०६) २४५३१ आहे. हे समुद्राकडच्या बाजूच्या उत्त-रणीवर असल्याकारणाने या शहरास दक्षिणेकडील भोक्की हवा मिळते परंतु पर्वताच्या श्रेणीमुळे उत्तरेकडील हवेपासून या शहराचा बचाव होतो.

इ. स. १८३१ साली येथे फक्त एक जुनाट किवा व एक शिक्ती देवालय एवढेच फाय ते होते. परंतु आजकाल हे एक दक्षिण प्रान्त्तातले हिवाळ्यात येऊन राहण्यास योग्य असे मोठे शहर झाले आहे व इंग्रज लोक या दिवसात बहु-तेक येथे येत असतात. एल्गदून जेव्हा नेपोलियन १८१५ च्या भाचच्या पहिल्या तारखेत परत आला तेव्हा तो येथून ३॥ मैलावर असणाऱ्या गार्लक जॉन किनाऱ्यावर उतरला. या शहराच्या आसपासची जमीन अति सुपीक व सुंदर आहे. येथे नारिंग व लिंबू याची झाडे लावतात याशिवाय अंगूर, बदाम, द्राक्षे, आलिवूड व 'पीच' व इतर फळेही फार होतात. ही सर्व फळे व भाते हा येथील बाहेरगावी जाणारा माल आहे. याशिवाय तन्हेतन्हेची मुंगी अतरे येथे तयार करतात व याकरिता गिरिनाड्या फुलाची लागवड करतात. कॅनि हे फार जुनाट शहर आहे सारासम एवरोपी इ. म. ८ व्या व १० व्या शतकाचे हे शहर उध्वस्त केले. पण मागाहून गिनीआतील लोकांनी येथे वस्ती केली. शहरासमोर सेंट मार्गारेट बेटावर फिटा अदि तेथूनच मार्शल बेटांवरून हा इ. सन १८०४ मध्ये पडला होता दुसऱ्या बेटावर गिस्ती भिद्युचे घट आहेत.

कॅनिआ—ही फ्री स्टेटची १८४१ नंतरची राजधानी असून मुख्य पंदर आहे. येथें नामच्या माल तयार करण्याचे कारखाने असून साबण व तेल याचाही व्यापार चालतो. येथील लोकसंख्या (१९१५) २४३९९ असून ज्येनिशियन मतेच्या वेळीं ही फ्री स्टेट येथील मजबूत ठिकाण होतें. १८५६ मध्यें भूकंपामुळे याचे वरेंच नुकसान झाले.

कॅनिंगपॉर्ट—बंगालमधील 'चोविसपरगणे' या जिल्ह्याच्या एका पोटाविभागातील एक सेटें. हुगळी नदीत वाळवंट वाटू लागल्यामुळे जहाजास कायमचा अडथळा होईल या भीतीने येथें इ. स. १८५३ ते ७०० कलकत्त्याऐवजी पंदर बांधण्याचा उपक्रम केला होता. त्याप्रमाणें काही काळ येथें चालल्या. तन्हेन जहाजे जाऊ येऊ लागली व त्यापासून या कामाच्या उत्पादक मेडलीस बंगाला नफाही मिळाला. पण कोही कारणांमुळे कंपनीस भयंकर नुकसान येऊन सर्व योजना फितकटली.

सध्या येथें सुंदरपनातील जमीनी सरकारकडून कालाने घेऊन तीत लागवण करणारी बरीच घेऊली आहेत.

कॅनिमारी स्टानिस्लास—हा इटालियन रसायनज्ञ पार्लो येथें १८२९ त जन्मला. १८४९ त तेथील विश्वविद्यालयात तो वैद्यक शिकण्याकरिता गेला, परंतु पुढें त्याला शास्त्रीय विषय शिकण्याची इच्छा झाली. १८४६ त ट्यूबिंग येथें तो रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला. सिलेसियाच्या राज्यकातीनंतर तो लष्करात नोकरीस होता. १८४९ तो पारिसला गेला व तेथील शेवटल्या रसायनशास्त्रात त्याने प्रवेश करून घेतला. त्यावेळेस अमोनिया व कॅव्हेनज वायूंचे हुरिद याच्या संयोगानें कॅव्हेनजमिद त्याने तयार केलें. पुढें तो अलेक्झांड्रीया येथें अध्यापक झाला. तेथें असताना 'रेट्रिय अल्डीहाइडचे मर्याक-शुफ पालासानें पृथक्करण होऊन त्याच प्रकारचा अम्ल व मर्याक तयार होता' असा शोध त्याने लावला. शिवाय अणुभाराक व परमाणुभाराक असा मूलद्रव्याच्या भाराकत भेद केलाच पाहिजे असे त्याने सिद्ध केले. ज्या द्रव्याच्या बाफेचें विशिष्टगुणत्व मोजता येतें त्याचा अणुभाराक कसा काढावा व ज्याच्या बाफेचें विशिष्टगुणत्व मोजता येत नाही त्याच्या विशिष्ट उष्णतेवरून त्याचे अणुभाराक कसे काढावे हें त्याने दाखविलें.

कनिष्क—एक कुशान राजा; याच्या जन्मापूर्वी इ.पू.चे दहावी सप्तकाच्या पहिल्या शतकात हिंदुस्थानच्या उत्तरपर-हद्दीवर गालीलप्रमाणे निरनिराळ्या लोकांची सत्ता होती, असें विनी बरारिचरून दिसतें.

(१) शक लोकांची सत्ता — (यात काही ठिकां लोकांचेहि मिश्रण झाले होतें) ही उत्तर व सायब्येजतील हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवरील भागात प्रथम काश्मीर व नंतर सिंधु नदीच्या वरच्या भागावर होती.

(२) यु-ह-ची.—शक याच्या उत्तरेत, हिंदुकुशापर्वताच्या दोन्ही बाजूंस व संथु (बॉक्सस) नदीच्या वरील भागाच्या तीरावर यु-एची लोकांच्या हि-ही (जंगु) वगैरे पाच जाती रहात असत.

(३) भार ती य पृथु.—पश्चिमेकडे, दक्षिण अफगाणिस्तानात, सिंधु नदीच्या मध्य व खालील भागाच्या दोन्ही तीरावर व आसमतात पार्थियामधून हाकून दिलेल्या शक लोकांचें ईंडो पार्थियन राज्य होतें.

विनी बरारीमध्ये पहिल्या शक लोकांच्या राज्यास कि-पीनचें राज्य व दुसऱ्या शक लोकांच्या (भारतीय पृथ्व्या) राज्यास अनन्हीचें राज्य अशी संज्ञा आहे.

या तीन राज्यांपैकी जे बलिष्ठ असे, ते दुर्बलवर आपली सत्ता चालवीत असे. पुढें यु-एची लोकांनी जेव्हा अनन्ही देश घेतला, त्यावेळीं त्या लोकांनी प्रथम की-कु प्रात ताब्यात घेतला (मर्याट हा, की-कु प्रात व गाभार प्रात एकच असावेत असें मानतो). ' वेद ' घराण्याच्या बरारीत वरील जंगु जातीच्या पाच प्रातांची नावे असून त्याबरोबरच क् एन-तुन देश (पूर्वीचा कुएड-भाग) याचा उल्लेख आहे. हें क्-एन्-तुन-कनुर-गान्दुर-गान्धार असावें. की-कु प्रातास येन्-की-ये असेंहि म्हटलें आहे. हें नाव जंगुप्रमाणें अवयव उच्चारिलें जातें.

पुढें ह्न् बरारीत असा उल्लेख आहे की, ति-इएन्-तु हें नाव शेनु (सिंधु) या प्राताचेच दुसरे नाव असून हा प्रात यु-एची लोकांच्या प्रातापासून १००० लो (सुमारे १४० मैल) लाव आहे. तेथील लोकांच्या बाली यु-एचीच्या बालीप्रमाणें आहेत. ते यु-एची याच्याच सत्तेखाली आहेत. त्याचा प्रदेश यु-एची व की-कु याच्या नैर्ऋत्येस असून पश्चिमेकडे समुद्रापर्यंत पोचला आहे व पूर्वेकडे प-अन्-थी याच्या देशापर्यंत आहे. यात दैकडो प्रात असून तितकीच मोठी शहरें आहेत. यात निरनिराळी राज्ये असून त्या सर्वांस " सिंधु " हें नाव असून, तीं सर्व यु-एची याची मांडलिक आहेत. या विधानावरून बरारकाराचें या प्राताबद्दलचें ज्ञान अस्पष्ट होतें असें दिसतें.

नाण्याचे प्रमाण — हें पूर्वीच माहितीपासून मिळ आहे. काबुलिस्तानामध्यें ईंडोप्रोक राजा हेरमद ओस याच्या वेळचीं जीं नाणीं सापडतात, त्यांवर एका बाजूस हेरमद-ओस याचे चित्र असून, दुसऱ्या बाजूस कुशान राजा कोमोले वदकिसेस याचे चित्र आढळतें. यावरून त्दएन्-तु हा प्रात, इ. स. पूर्वी दुसऱ्या व पहिल्या शतकात मिलिंद (मिनन्डोंस) याच्या कारागीरी आदून घेतलेला राज्याचा एक भाग असावा व हेरमद ओस हा मिलिंदच्या वंशातील शेवटचा काबुलचा राजा असावा असें दिसतें.

कुशा नाचा इतिहास व त्यांत कनिष्काचे स्थान — या वरील राज्यापैकी कुशानाचें राज्य शेवटीं विजयी होऊन हिंदुस्थानच्या उत्तरेस त्यांनीं आपली सत्ता बसविली. याच्यात

(चिनी बरारप्रमाणे) किउ-रितउ-किओ व येन्-कौ-चेन् हे बापलेक पराक्रमा होऊन गेले. यापेक्षा पहिला कनिष्क जमावा असे म्हटल्यास फारसे बलवंत होणार नाही व काही विद्वान लोक असे म्हणत सुद्धा. पण कनिष्क हे याच किउ-रितउ-किओ याच कुत्रुलो व दक्षिणेत असे म्हटले जावे व मरकाट हाहि त्याचाच अवुवाद करितो येन्-कौ-चेन् याचें मातृकातर "ओइमो कदफितेस" असे होतें, यासुळे वरील विधानास दुजोरा येतो.

क नि ष्वा वा का ठ.—(१) बुद्धधर्माचा प्रसार मध्य-आशियात ख्रिस्तापूर्वी झाला होता. कनिष्क हा जर ख्रिस्ता-नंतर झाला असता तर बौद्धांनी त्याचा इतका गौरव केला नसता (२) ख्रिस्तापूर्वीचि चिनी धंधकार कनिष्काचा उल्लेख करीत नाहींत तथापि तेवव्यावरून कनिष्काचें उत्तर काळे-मल सिद्ध होत नाही. चीनचा व कनिष्काचा काही संबंध आला नाही व चिनी राजपुत्राच्या कनिष्काकडील कैदेची कथा सत्य नाही (तो तंतुत राखपुत्र असावा). कुशान राजाचा अनुक्रम सध्या पुढीलप्रमाणें समजला जातो:—(१) कुत्रुलो कदफितेस, (२) ओइमो वदफितेस, (३) कनिष्क (४) हुविष्क, (५) वासुदेव. कनिष्क हा त्याच्या नाण्यावरील लेखावरून कुशान प्रांताचा राजा होता हें ठरतें. ह्युएन-त्संग याच्या म्हणण्यावरून व इतक्यावरून यानें कपिश (कफिरिस्तान) येथे लोक ओलीस ठेवण्या-करिता एक मोठा मठ बांधिला व तेथे याचेथी एक चिनी मठहि होता. (जरी असा कोटि स्पष्ट उल्लेख नाही तरी) हे दोन्ही मठ एकच धरून चालत्यास आपल्यास असे दिसत वी, कनिष्कानें तंतुत लोकपंक्ती ओलीस धरून आप-लेल्या लोकांस ठेवण्याकरिता एक मठ बांधला होता व सोच पुढें चिनी यांत्रिकरुना उत्तम्याकरिता उपयोगी पडत असे (हे ओलीस ठेवलेले लोक कदाचित चिनी सत्ताील व त्यासुळे चिनी बरारामध्ये यावद्दल मुद्यांच उल्लेख नाही) मात्र या मठात चीनच्या बादशहाचा पुत्र ओलीस ठेवला होता अशी एक बाँद दंतकथा आहे. परंतु तीवद्दल ह्युएनत्संग बाहीन बोलत नसून एवढ्या सहलाच्या गोष्टीवद्दल चिनी बरारामध्ये एक अनाश्रुति नाही व कनिष्काचा त्यासून उल्लेखहि नाही. चिनी याद्वारे कनिष्कावद्दलचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे:— "तो बौद्ध धर्म स्वीकारून त्याधर्माचा मोठा पुरस्कर्ता होऊन गेला, त्याने पूर्वहिंदुस्थान मिळून तुंग-लिंगपर्यंत आपलें राज्य नेल पाठलिपुन येथील राजास जिनेल आणि अनु-सी याच्या राजाचा हत्या परतवून लाविला " यातील अति-शयोक्ति भाग वजा केला तरी कनिष्क हा एक बौद्ध धर्माचा मोठा पुरस्कर्ता असून एक मोठा बळाढर राजा होऊन गेला एवढें स्पष्ट होतें. चिनी बरारामध्ये एका ठिकाणी (बुद्ध धर्माच्या इतिहासात) म्हटले आहे की, (इ. स. पूर्वी १२३-११५) "हन् बरारणातील यु-ति बादशहानें हो-नु-पिंग या सेनापतास हिउंग्-न राजावर पाठविलें. तेपून त्याने

क-उन्-शी राजास कैद करून आणिले व एक दहा फूट उंचीची सुवर्णमूर्ति आणली. तिससमोर यज्ञ बंगारे न करिता वृष जाळीत अवत. " या वेळेपासून चीनमध्ये बुद्ध धर्माचा प्रवेश झाला. पुढें चांग-किडान् यास त-हिआ (सिन्ध्या) प्रांतात वकील म्हणून पाठविलें असता त्याने परत आल्यावर असे कळविलें की 'त-हिआ याला लागून शेन्-तु(सिन्धु)अन्वा एयेन्-यु हें राज्य आहे.' यावेळी चांगने लोकांस बौद्ध धर्माची प्रथम माहिती दिली. पुढे (इ. स. पूर्वी २) "हन् बरारणा-तील ऐ-ति बादशहाच्या कारकीर्दीत राजदेवालयाच्या दुष्यम पुत्राच्या त-युएची लोकांच्या वकिलाकडून एक तदे-धीय (चिनी)भाषेतील बुद्ध सूत्राचा ग्रंथ मिळाला असा वख-रित उल्लेख आहे. यावरून व विशेषतः वरील शब्दच्या गोष्टी-वरून असे दिसतें की इ. स. पूर्वी ४ या वर्षी युएची लोकांचा राजा बुद्ध धर्माचा प्रसार जरीने करीत असावा व म्हणूनच त्याने चिनी भाषेंत बुद्धसुत्राचें भाषांतर करून त्याचा प्रवेश राजमंदिरात करविला

याप्रमाणेंच बुद्ध बरारवरलाहे हे युएची लोक मध्य-आशिया व चीन या देशात यावेळी बुद्धधर्माचा प्रसार जरीने करीत होते असे दिसतें

अता कनिष्क राजानेंच प्रथम बुद्धधर्माचा स्वीकार केला व कुत्रुलो कदफितेस व ओइमो कदफितेस हे त्याच्यानंतर होऊन गेले, असे जर न मानलें तर, बुद्ध लोकांनी कनिष्क राजाचें बुद्धधर्मग्रहण, ही जी एक याच्या धर्माच्या उर्जितावस्थेस कारणीभूत झालेली विशेष महत्त्वाची गोष्ट मानून तिचें एवढे स्तोम मागविले आहे त्यात काही अर्थ नाही असे होतें. तसेच जर कनिष्काच्या पूर्वचि राजे बुद्धधर्मा असतील असे मानलें तर त्याच्या पुढचा राजा बुद्धधर्मी होतो, या गोष्टीस मुद्यांच महत्त्व येत नाही.

कुत्रुलो कदफितेस याच्या नाण्यावर बुद्धाचा प्रतिमा आहे त्यावरून तो बुद्धधर्मी होता हें उपज दिसतें ह्युएन-त्संग यानेंहि स्पष्ट म्हटलें आहे की, कनिष्क हा पहिल्याने बुद्धधर्मी नसून, त्याने एका शुभ्रग्यापासून प्रथम त्या धर्माचा उपदेश घेतला.

कनिष्कावरच्या बुद्धिमान राजास आपलें सामर्थ्य वाढवि-ण्यास व लोकांचें साहज्य मिळण्यास बुद्धसंगीची ध्वावेसे वाट-ल्यास नवल नाही. यात त्याचा हेतु धार्मिक असण्यापेक्षा राजकीय असणें साहजिक व संभवनाय आहे, म्हणून कनिष्क हा कुत्रुलो कदफितेस व ओइमो कदफितेस याच्यापूर्वी होऊन गेला असेच समजलें पाहिजे.

चिनी लोकांनी या लोकांना रानटी समजून याच्याशी (इ. स. पूर्वीच्या पहिल्या शतकात) संबंध ठेवण्याचें बद्द केलें होतें, असे त्याच्या बरारवरून दिसतें. त्यासुळे याची याच्या वैशाबव्यीच बंगारे माहिती चिनी बरारवरून मिळत नाही. कनिष्काचा चिनी बरारत उल्लेख नाही यावरून असे दिसतें की, बुद्धधर्माच्या दृष्टीने कनिष्काच्या राज्याला

जितकें महत्त्व होतें नितकें विनी ऐतिहासिक दृष्ट्या नव्हतें. तेव्हा ख्रिस्तपूर्व २ व्या वर्षी (तृतीया विनी भाषांतरावरून) कनिष्क राजा गादीवर होता असें सिद्ध होतें. याच्यानंतरच्या राजांची नांवें हविक व वासुदेव हीं आहेत. परंतु मि. फ्लॅट यांनी भोपाळच्या एका शिलालेखावरून असें सिद्ध केलें आहे कीं, कनिष्क व हविक यांच्या दरम्यान वासिष्क अथवा वासक या नावाचा एक राजा होऊन गेला असावा. ख्रिस्तपूर्व २ व्या शतकासमून या तिपांनीं मिळून इ. स. ५० पर्यंत राज्य केलें असावें. हन् चरित्रांमध्यें एक उल्लेख असा आहे कीं, कौसुलो कदफिसेस यानें अन्-सि लोकास जिंकून फौ-फु, व पु-त, व किपिन हे प्रांत मिळवून त्यावर राज्य केलें. यावरून कनिष्कानें मिळविलेलें राज्य त्याच्यानंतर येणाऱ्या राजांनीं घालविलें असलें पाहिजे. म्हणजे कुशन सत्तेस कनिष्क व कौसुलो कदफिसेस यांच्या दरम्यान अन्-सि व किपिन येथील शक लोकांनीं अडथळा केला व कौसुलो कदफिसेस यानें तो पुन्हा प्रस्थापित केली असावी असें दिसतें यावरून कनिष्काचा काल आणखी ५० वर्षे मागे ढकलला तर जवळ जवळ निरुक्त संवत्साच्या आरंभ (इ स पू. ५८) कालाजवळ जातो, आणि कदाचित हा शक कनिष्काच्या राज्यारंभासमून सुरू झाला असल्याचाहि संभव आहे कनिगहंम यानेंहि याचा राज्यारंभ हाच असावा, असें अनुमान काढलें आहे. मि. फ्लॅट यांनी आपल्या शिलालेखावेली निरंधरात म्हटलें आहे कीं, प्रो. एच्. एच्. निरसन याचें पुढील म्हणणें खरें आहे. "कनिष्क यानें कदफिसेस याच्या घराण्यापेक्षा निराड्याच एका वंशाची स्थापना केली. हा वंश कदफिसेस याच्यापूर्वीं सुमारे एक शतक स्रोतव प्रातातून काश्मिर प्रातात व नंतर हिंदुस्थानात आला. तो कुशनच्या राजघराण्यापैकींच होता. यानंतर कदफिसेस याच्या मूळ पुराणें ऑक्सस नदीवर आपली सत्ता बसविली व त्याच्या मुलानें हिंदुस्थानावर त्याच दिशेनें हल्ला केला " या विलसनच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून कनिष्क हा कौसुलो-कदफिसेस याच्यानंतर होऊन गेला असें एक चुकाचें मत पसरलें होतें, असें फ्लॅट म्हणतो.

कनिष्काच्या कालावधूल दुसरेहि एक मत प्रचलित आहे त्याला कोणता आधार आहे त्याची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणें आहे. अशोकचा काल व कनिष्काचा काल सामर्थी दोन शतकाहून अधिकच एवढ्या कालावधूल मुळींच माहिती नाही विनी लोकांकडून वर सांगितलेल्या काहीं काहीं सूचक गोष्टी आढळतात, त्यावरून शक विंवा सिंधवन लोक या देशात वेव्हा आले यावरून थोडीशी माहिती लागते. अशोकाच्या मरणानंतर लागलीच मगध प्राताच्या वायव्य सरहद्दीवरच्या प्रातांनीं अर्धें स्वातंत्र्य जाहीर केलें असावें व या आपसातील भाडणकाळ्यात मि. पू. १६० च्या सुमारास ग्रीक लोकांनीं पुढें टेटलेले शक विंवा सिंधियन लोक पुढें आले असावेत. पुढील वेळ झगडल्यानंतर मि. पू. १२०

च्या सुमारास हे लोक सुद्ध हिंदुस्थानात गिरले असावेतसें वाटतें. याचा मागे सिंधमगून दक्षिणेकडे भाषणाचा होता मध्यंतरीं यू-एचीच पाच संध शकाच्या पाठीपाठ येऊन मि. पू. १२० च्या सुमारास ते वेकिट्टा देशाचे राजा बनले यानंतर सुमारे एका शतकांनं कुशन नावाची या संपातली एक शत प्रचल होऊन बसली या लोकांनीं शक लोकांच्या सारंगीम सत्तेला जो बळ दिला होता त्यासुद्ध दक्षिणेतील सुभेदाराना आपलें स्वातंत्र्य जाहीर करणें सोपें गेलें असावें. पुढें कुशन लोकांनीं हट्टहट्ट हिंदुस्थानात हासपाय पसरण्यास सुरवात केली यानीं उत्तरेकडचा मार्ग पत्करिला व पंजाबात घुसून, नंतर मधुरेच्या शकसत्ताला त्यांनीं हाकून दिलें. या विस्तृत राज्याची राजधानी तक्षशिला ही शाली मधुरा ही उपराजधानी झणून कायम राहिली. कुशन राजांच्या नावाच्या याचा सापडतात त्यावरून व नाण्यावरून याची वंशावळ चम्याच निश्चितपणानें बसविता येते; परंतु यातील तारखाच्या शतकावधूल मतभेद आहे

यावधूला जो तिसऱ्या प्रकारचा पुरावा आहे त्याचा विचार कोणीच केलेला नाही, ही आश्चर्याची गोष्ट होय ॥ बुद्धचरित्राचा कर्ता अश्वघोष हा कुशन देशातला प्रसिद्ध राजा जो कनिष्क त्याच्या वेळेस होता, हें आता सर्वनामान्य झालें आहे हें काव्य बुद्धाच्या चरित्रावर लिहिलेलें असल्यानें तें ब्राह्मण लोकांना उद्देगून लिहिलेलें नाही हें उघड आहे. यात हेंच काव्य केव्हां लिहिलें गेलें असावे बुद्ध संस्कृतात लिहिलेला असा शिलालेख इस्वी सनाच्या दुसऱ्या शतकात सापडतो तेव्हा अश्वघोषाचें काव्य जरी सामान्य लोकांना उद्देगून लिहिलेले असें संस्कृतातलें पाहिलेंच काव्य मागिलें तरी बुद्धा याचा काळ यापलीकडे टकला येत नाही. वर दिलेले आधार प्रमाणसुत मानले, तर कुशनवंशाचा काल हजारां शिलालेखावरून गोळा केलेल्या माहितीच्या इतिहासाच्या पुराव्याला बाध न येता इतका मागे (मि. पू. १२०) ढकलता येणें अचक्य आहे यासंबंधाना सर्व पुरावा व्हिन्सेंट स्मिथ या गृहस्थानें गोळा केला आहे त्यानें कनिष्काचा काल इ. स. १२५-१५३ हा ठरविला आहे. अश्वघोषाच्या बुद्धचरित्राचा काल जो इ. सनाचें दुसरे शतक तो कोणत्याहि गोष्टीनें बाधित होऊं शकत नाही, आणि ज्याप्रमाणें गिरीनवर येथील राजाच्या दरबारात बुद्ध संस्कृतात पहिला जाहीरनामा लिहिला गेला, त्याप्रमाणें पहिलें संस्कृत काव्य कुशन वत्साच्या सातें अधिपतीच्या दरबारात लिहिलें जावें ही गोष्ट अंभवनीय नाही !

यमपुस्तकावर टीका म्हणून तान टीका बुद्ध संस्कृत भाषेत कनिष्काच्या राज्यात लिहिल्या गेल्या आहेत. या गोष्टीनें हि वरच्या विधानास आणखी बळकटी येते. तेव्हा संस्कृत ही सामान्य प्रचाराची भाषा म्हणून उपयोगात येऊं लागल्यानंतर, कनिष्क गादीवर आला असावा असें अनुमान काढण्यात बिल-बूल हरकत नाही. सारांश, कनिष्काच्या कालावधूल दोन गतें

आहेत एक इ स पू ५८ व दुसरे इ स १२५ यापैरी निश्चित कोणत ह्याचा निर्णय अद्यापि न्हाययाचा आहे

[सुदर्भग्रथ — चिनी वरारी, इ अँ १९०६, विंडि स्मिथ न्हिस् डेविड्स, ज रों ए सो १९०३, कनिंगहॅम इत्यादि] कनि — इटलीमध्ये कॅनी नावाचे अँपुलीआने प्राचीन खेडे हे फिडस नदीच्या मुराच्या नॅन्ट्लेस ६ मैलावर असणाऱ्या एका टँकडीवर आहे. इसवीसनापूर्वी २१६ साली हॅनीबालने रोमन लोकांचा येथे पराभव केला. पुढे येथे म्युनिसिपालिटी स्थापण्यात आली. मध्ययुगात हे विश्वपर्व राहण्याचे ठिकाण होत परंतु १२७ साली ते नाश पावले. कनेत — पंजाबमधील एक जात. लोकसंख्या (१९११)

४०३८१५ हे पंजाबमधील डाँगराळ मुलखातले मूळचे रहिवासी होत. ते स्वतः व भूर असत ते एकमेकांची खेडी लुडीत असत त्यांची घरे म्हणजे लहान लहान डाँपट्या व दऱ्या ही होत. ते दिवसभर वहुतकडून जाँप घेत असत ते शेतकरीकडे दुल्लू करीत व रात्री दरवडे घालीत असत. प्रत्येक खेज्जातील प्रत्येक तडाचा मोबना नावाचा एक मुख्य असे तो लुडीतील हिस्सा घेत असे व शिराय हड्ड — इ कर जमीन झगून घोडा कर घेत असे. प्रत्येक ठिकाणी उत्तम जमीन देवास दिलेली असून त्यातून जरा कमी प्रतीफी जमीन मोबना लोकास दिलेली असे. याच्या पडक्या घराचे अवशेष अद्याप हद्दिस पडतात ते किष्वाग्रामाणे दिसतात याच्या नंतर सपाट प्रदेशामधून क्षत्रिय व ब्राह्मण येथे आले त्यांनी मोबनाच्या जमीनी घेतल्या, सर्व प्रांताचे ते मालक बनले ब्राह्मणासहिया लोकांनी जमीनी दिल्या. या कालावदून अशी दतक्या आहे की बलरामजी बलराम यांनी क्षत्रियाची कतल केली त्यावेळी ते जंगरात पळले काही आपली जात सोडून ब्राह्मण झाले, काही बनिया झाले याच्या काही बायका ब्राह्मणाजवळ राहिल्या त्याजपासून खत्री उत्पन्न झाले ज्यांनी प्राण वाचाविण्याकरिता जात बदलली त्यास रजपूत अथवा खत्री म्हणू लागले.

ब्राह्मण लोक येथील मूळ रहिवास्यास कुनीत म्हणू लागले अशी दतक्या आहे हे कनेत मूळ रहिवास्यांपैकी उत्तम जातीचे होत याशिवाय गीच जातीही आहेत. आर्यधर्मीत व येथारे मूळचे हिंदुस्थानातील रहिवासी यांना कदाचित आर्य कुनीत म्हणत असावेत असा एक तर्क निघतो.

सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम हा (फाइनस ऑफ एन्ड्रट इंडिया, पृ ७०-७१) हे बृहत्संहितेत उल्लेखिलेले कुनिंद किंवा कुलिंद असावेत असे म्हणतो.

कनेत लोक हे आपणाला ब्राह्मण व रजपूत यांच्या मिथ विवाहापासून उत्पन्न झालेले समजतात. हे आपली प्रेत जाळतात याच्या प्रत्येक जातीचे वेगळ स्मशान असते. यावे धडगे धोरे काही सापडत नाही. प्रत्येक जातीची पाण्याची विहीर निराळी असते सोनार किंवा न्हावी वगैरे याच्या मलीगी रंगे करितात परंतु ते कनेत याच्या घरी आपल्या

मुली देत नाहीत तसेच कनेत याचा लग्न व काहन या जातीशी परस्पर विवाह होतो. पुष्पास वाटेले तितक्या बायकाही लग्न करता येते काडीमोड व पुनर्विवाहही आहेत.

याच्यामध्ये अशी चाल आहे की चार पाच मावापैकी वडील भाऊ रीतीप्रमाणे एका मुलीशी लग्न करतो. आली-प्रमाणे तिला सांगण्यात येत की तुला सर्व मावाची वायको म्हणून वागविण्यात येईल व तीही त्या गोष्टीस वबूल होते व ती प्रत्येक भावाबरोबर नवऱ्याप्रमाणे वागते. मात्र हे सर्व सखे माऊ असले पाहिजेत.

या लोकांचा भूत पिशाचावर विश्वास आहे. ब्राह्मणा कडून परीक्षा करून वाधा झाल्याचे समजल्यास अनेकउपाय योगातात. मृताच्या आत्म्यापदल प्रार्थना व पूजा वगैरे करितात याचा शकुनावर विश्वास आहे.

कनोजचे राज्य, मध्य देश — आजच्या संयुक्त प्रांताला प्राचीनकाळी मध्यदेश म्हणत हा प्रदेश म्हणजे गंगायमुनांचे शोरे हे प्राचीन भारताचे आर्य मुघारणेचे केन्द्र होते. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक विकास येथेच झाला आणि येथूनच त्यांनी भरतसडाच्या उत्तरभागावर आपले राज्य स्थापिल. येथेच पूर्वी यादवांचे राज्य होते, पुढे त्यांना जरासंधाने हाकून दिले महाभारतात (आ १९१) पान्यकुञ्जाच उल्लेख येतो. पतंजलीहि त्यास उल्लेखतो व कनोज असे स्पष्ट नाव पतंजलीआन याच्या भ्रंशात प्रथम आढळते हा येथे (इ स ४०५) आला, तेव्हा तेथे २ हीनयानी ३ मठ व १ स्तूप होता. म्हणजे यावेळी कनोज साधारण १५० होते.

एएनएलएम यांनीही याला मध्यदेशच म्हटले आहे. बराहमहिदरिह तेच नाव देतो. या प्रदेशाच हवामान निरोगी असे. हा प्रांत फार सुपीक असल्याने या लहान प्रदेशात पूर्वी पाहून अनेक राज्ये स्थापन होत होती. याच प्रांतात कनोज हे शहर आहे.

मौखरी — शुभाच साम्राज्य चालू असता कनोज यथे पहिले राज्य मौखरी या वशाने स्थापन केले. गुप्ताने साम्राज्य दुसऱ्या कुमारगुप्ताच्या मृत्युसुळे नाहीत. शाल्यानंतर हे मौखरी प्रबळ झाले (इ स ५३८) मौखरीवश कनोजस होता हे हर्ष चरित्रावरून समजत. याची वशावळ, अशीरगडमुद्रा व अकसड लालेख आणि देववर्नाक लेख यांच्यावरून दिसते ती अशी —

महाराज हरिवर्मा

महाराज आदित्यवर्मा × हर्षगुप्त

महाराज ईश्वरवर्मा × उपगुप्त

महाराजाधिराज ईशानवर्मा

परममाहेश्वर महाराजाधिराज शर्भवर्मा (इ स ५५३)

(शंखेर्मा पुत्रे नाह)

परमेश्वर सुस्थितवर्मा

परमेश्वर अवन्तिवर्मा (स. ५१९)

गृहवर्मा (इ. स. ९०६)

यार्पकी ईशान, शंख व सुस्थित यानी वृषभ, दामोदर व महादेव या गुप्त राजांनी लडत्या दिल्या होत्या. अदित्याची व्री हर्षगुप्त हा त्याचा सगळ्यातून हर्षगुप्त याची सौभाग्य अखरी. शेवटचा गृहवर्मा हा प्रख्यात हर्षवर्धन सम्राट याचा समकालीन होता. ईशानच्या कारकीर्दीत हर्षगुप्त प्रत्यक्ष शासक. याने व याने ईशानासोबत एकत्र येऊन आपले राज्य घेऊन वाटविले. पूर्वोक्त रीतिवृत्ति (मध्ययुग) नवा पर्यंत व दाक्षिणेत अखेरचा (मध्ययुग) पर्यंत ते होते. शेवटचा गृहवर्मा याच्यावर देवगुप्त मल्लराजाने स्वारी केली या सुमारास मोगरी दुर्बल झाले होते. मोगरी येताची बरीचशी नाणी चापडली आहेत त्यावरून त्याचा काळ बर दिला आहे.

ह्याने पाळकन्य - अश्वेश्वर येथे सातत्याने शतकाच्या सुरवातीत प्रभाकरवर्धन हा राजा होता हा त्याने उत्तर हिंदुस्थानातील राजमंडळात प्रसूत होता. याने हृषराज, माळ व राज, सिंधुराज व गुर्जरराज यांचा पराभव केला होता. याने आपली मुलगी राज्यश्री ही गृहवर्मा मोगरी साहाय्य दिली. प्रभाकरवर्धनास महाराजाधिराज परममजराक अर्धा पदवी होती हृषराजांनी अश्विन न्याच्यावर स्वारी केली, तेव्हा त्याने आपला बडोड पुत्र राज्यवर्धन याला त्याचेवर पाठविले त्याने त्याचा पराभव केला. इतक्यात इकडे एका एका प्रभाकर मेला (स. ६०५) याच सुमारास गुप्त व मोगरी यांची लढाई सुरू झाली. मालव्यातील गुप्तांचे व कनोजच्या मोगरीचे पूर्वापार वैर होते. या लढाईत गृहवर्मा (राज्यवर्धनाचा मेहुणा) पडला व राज्यश्रीला मालवराजाने कैद करून ठेविले आणि कनोज घेऊन तो अश्वेश्वरावर आला. मोगरीच्याबद्दल कनोजच्या गुप्तानासोबत मल्लराज याचा अगत्याने (कारण मोगरींनी त्यांना मारलेले कनोज होते) बंगालचा नवागुप्त याने मालवी देवगुप्तास साहाय्य केले होते राज्यवर्धनाने या दोन्हीही गुप्तांचा पराभव केला, त्यावेळी मालवराजाने राज्यश्रीला सोडून दिले. इकडे घातावाने आपली मुलगी देव्याच्या निमित्ताने राज्यवर्धनाला जोळावून त्याचा निशाघाताने मृत केला यानंतर राज्यवर्धनाचा माऊ हर्ष हा अश्वेश्वरास गादीवर बसला (स. ६०६). नंतर तो लगेच दिग्विजयास निघाला व प्रथम कनोजसह गेला. त्यावेळी त्याची बहीण राज्यश्री तेथे नवून तोमराच्या एका अगत्यात लपून घेतली होती. ती पुढे अमिकापूर भायल्या बरीत असता बहिनमयावानी भेट झाली. दोघे कनोजस आले. राज्याची व्यवस्था कधी करावी याबद्दल बादाबिबाद होऊन

अश्वेश्वराबद्दल मोठ्यातून अवलोकितेश्वराच्या कोलावर निघाला वरला गेला निघाला अग्न्या दाला बी, राज्यश्रीच्या नाशाने ह्याने कारभार चालवला आणि स्वतः सिंहासनावर न होता व कनोजसोपत असे उपपद न लावता राजपुत्र शिलालिप्ये हे नाव घ्यावे याप्रमाणे हर्ष हा यापुढे अश्वेश्वर सोडून कनोज येथेच अश्वेश्वर राहिला व तेथूनच दोन्ही राज्यांचा कारभार पाहू लागला. येथून त्याने उत्तर हिंदुस्थानात आपले साम्राज्य सर्वत्र पसरविले (हर्ष पहा.) यारास, यावेळी कनोज ही हिंदुस्थानची राजधानी होती. फाटली पुत्र यावेळी मरण पावले. कनोजचे हे राजकीय महत्त्व हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक मध्ययुगीन काळापर्यंत (स. १२००) तिथून राहिले. प्रयोगातून गजपदाचा पराभव कनोजवर कनोज नामरोप होऊन दिगं पुढे आली ह्याने कनोजस युद्धाच्या उत्तमावधिराज (स. ६१३) एक पार मोठी परी-पद भरविली होती तिच्या गुणानुसार स्वतः इतर होता. त्याच वेळी हर्षाच्या गुप्ताचा प्रथम शाळा होता गुप्त येथे (स. ६३६ व ६४३) राहिला होता त्याच्यावेळी तेथे १०० पर सीमन्त व १० इतर विभू अस्त. हिंदूची देवळे १०० होती, हिंदू व बौद्ध दोन्हीही धर्मे तेथे प्रचारात होते. बौद्ध-क्यात सांगता येइल की, भारतभूमीतील राजकारणातील पुढल्याच्या मध्य यामागडावून, पूर्वयुद्ध पश्चिमोक्त पाटली-पुत्राकडून कनोजसोपत (सिंधीपर्यंत येऊन पोहोचला. स. ६०० - १२०० पर्यंत कनोज हे हिंदुस्थानाचे राजकीय केन्द्र होते. अरय इतिहासकार हि हे कळू परितून हिंदुस्थानच्या राजधानीचे नाव सदातया कनोज असेच ते देतात. हर्षानंतर प्रत्येक शासकाच्या काळात तो राजधानी कायवाही करे या काळात या शहराचे ऐवढेच व नपतीही वर्धिष्णु होती गहनची महमुदचे वेळी तिचा व फलाकात्याचा वृत्त झाला. त्याने तेथील एकदिक राजसंसाधना अद्वितीयपणा कबूल केला होता. गुप्तनरतंगचे वेळी तर ते गर्भभीमंत व ५ मैल लांब आणि १ मैल रुंद असे सदातयाचे शहर होते. लोक देशाची वर्ये कापाणारे भीमंत होते कारागीर व विद्वान लोकाना भरणा शहरात परान होता त्यात रम्य उपरने, हौद, पदार्थसंग्रहालय होते. ते आठव्या शतकात इतके वैभवपूर्ण व हुंमंड होते की, अश्वकृष गोष्ट साध्य करणाराच " तुला कनोज पाहिले वाटते " असे विकारीत (कथनामा).

वर्ष भराने - हर्ष मेल्यांतर (स. ६४७) त्याला पुन नरतंगाने राज्यत बंदीच्या शाही स्मि व म्हणते, हर्षानंतर त्याचा प्रधान अर्जुन (अर्जुनाथ) याने कनोजस साम्राज्य एकदिक व त्याने पारितत्य विनी दवारातील विल्लाने केले पण ही हरीवत त्याने विनी वरती-वर्ष सजविली अगून, विनी लेखाकाच्या ह्या हिंदुस्थानात स्वगतत्व दाखविण्याची अवस्थायुद्धे ति यावर सर्वसं विश्वास ठेवता येत नाही हर्षानंतर जुन्या मोगरी अथवा वर्म पा

जालील बोणी वैदिकयुगीनानी पुढे

असावा. सातव्या शतकाच्या अखेरीस कनोजेवत शशोवर्मा अणून राजा होता हे प्रसिद्ध आहे. हा विद्याभाचा चहूता असून, याचे पदवी भवमूर्ति, वाक्पति वंगरे कवी होते. याने दिग्विजय हि केला. परंतु कासराच्या राज्या मुखापेठ व चालुक्य राजा विनयादित्य यांनी त्याचा मोठ वेळा (इ.स. ७४०). यशोवर्म्याने पांडराव्या जिकले (इ.स. ९६०-१०००). याने सायब घनेन गौडवहो या फार्यामयात सापडले. याने चीन देशी आपला कबील पाठविल्या होता (७३१) यशोवर्मा गादीवर वसण्यापूर्वी दोन राजे (यांची नावे आढळत नाहीत) कनोजेस (इ.स. ७००) गादीवर होते यशोवर्म्याच्या कारकीर्दीत वैदिक धर्माचा पुनरुद्धार झाला व कनोज शहर हे वैदिक धर्माचे केन्द्र बनले, ते सुमुलमाना विजयापर्यंत तसेच राहिले. यशोवर्म्याच्या मंतर झालेले राजे सुर्वल होते. पैकी त्याचा नातू वजायुष याचा पराभव करीमराषिपतीने केला (इ.स. ७९०-७०) यानंतर चकापुषाचा उदेल आढळतो (स. ८००). याचे बापांचे नाव इन्द्रायुष असून त्याच्या वेळी (७८३) कनोजचे राज्य बरेच विस्तृत होते. प्रयागच्या पश्चिमेकडल उत्तर हिंदुस्थानचे बहुतेक भाग या राज्यात येई. यानंतर वंगराज्या पालराजानी वर्मराजाचा पराभव केला. त्याच्या मांडलिकानीहि वडे उभारली. अखेर (स. ८१९) राजपुतान्यातील भीमपालाचा युगप्रतिहार राजा जो नागमद त्याने वर्म पराभवाचा नाश केला. याचे वेळी कनोजची पुन्हा भरभराट झाली. या युगार्चा व राष्ट्रकुटाचे वैर होत. पैकी राष्ट्रकुट गोविंद तिसरा याने या नागमद्याचा पराभव केला (८१०). त्याच्या मंतर राममद याने ८२५-८४० पर्यंत राज्य केले. त्याचा मुलगा मिहिर होय. हे वर्म घराणे स. ५००-८०० पर्यंत राज्य करीत होते. याच्याच कारकीर्दीत बौद्धधर्माचे उच्चाटन झाले.

मिहिर भोग.—हा राममद्याचा मुलगा असून भोग याचे पदवीने प्रसिद्ध आहे. याने अवलंबवळ अर्थशतक (८००-१००) पर्यंत राज्य केले. हा फार मूर होता. याने राज्यविस्तार केला व स्वतः सम्राट बनला. पंजाब, राजपुताना, कच्छप्रांत, ग्वाल्हेर इत्यादी प्रदेशावर त्याने साम्राज्य होते. याच्यानंतरच्या दोन राजांनी सुप्रसिद्ध व कदाचित् युगाराष व मारजा (जिकले). मिहिरने वंगाली देवपालावर स्वारी केली व त्याचा पराभव केला. भोगाने स्वतःला आदिदेवराह हे विरुद्ध धारण केले. यराहचे विरुद्ध काळोखी यांची नाणी उत्तर-हिंदुस्थानात पुष्कळ सापडतात. येथे स्थितीस निवा बाण हे याच्या राज्यकारभाराचे काहीच वर्णन देत नाहीत. याचा पुन महेंदपाल (महेन्द्रायुष) याने मान चापाने मिळविलेल्या राज्यविधायक पाळन केले. फक्त पंधरा नाच्या हातून गेला, तर उलट याने सगळ जिकला. याचा मूर प्रसिद्ध कवि राजबेखर होय. याच्या मागून याचा मुलगा दुसरा भोग गादीवर आला, परंतु तो लवकर मेलाल; तेव्हा त्याचा सावत्रभाऊ महिपाल (९१०-९४०) राज झाला. याच्या कारकीर्दीत कनोजच्या

साम्राज्यास पुन्हा उतरती कळा लागली. राष्ट्रकुट तिसऱ्या इंग्राने (९१९) याच्यावर स्वारी करून सुप्रसिद्ध जिकला व कनोजमिह पतले, परंतु पुन्हा ते महिपालाकडेच ठेविले याच्यानंतर देवपाल राजा झाला (९४०-९५९). या सुमारात जैन-कमुचोचा राजा यशोवर्मा चंदेल याने देवपालाचे मांडलिकत्व झुगारून दिले व काळजंगल वारीय केला. महिपाल दुर्बल झाल्या होता. देवपालानंतर, त्याचा भाऊ विजयपाल (९५५-९०) राज झाला. याच्या वेळी कच्छवाह वज्रदामन याने देवपालाचा ग्वाहेर प्रांत घेतला. या सुमारास मुसलमानाचा सुमालुब सुरू झाला. सवत्सर्गाने हिंदुस्थानावर ९८६-८७ मध्ये फाहिली स्वारी केली. त्यानंतर त्याने भाणरी स्वाच्या केल्या तेव्हा, तत्कालीन मोंगल हिंदु राजा जो मीर-त्याचा नयपाल, त्याने सर्व हिंदु राजांची एक करून सवत्सर्ग-पिनारी लढाई दिली. परंतु तबत त्याचा पराभव झाला (९९१). यानेही विजयपाल मरून त्याचा मुलगा राज्यपाल हा कनोजचा राजा झाला होता. त्यानेही या लढाईत भाग घेतला होता. स्व-कमिने, मंतर त्याच्या मुला (सुलतान महेमुद) ने हिंदुस्थानावर सुमारे १७ स्वाच्या केल्या. त्याने १०१९ मध्ये जनेवारीमध्ये सुद्ध कनोजवरहि स्वारी केली त्यावेळी राज्यपालाची तयारी चांगली नसल्याने महेमुदने एका दिवसातच कनोज शहर व तेथील सात किले काबीज केले, तेथील देवळे तोडली व लूट घेऊन तो गझनीस परत गेला. राज्यपालाने वनोज सोडून महेमुदाचे मांडलिकत्व परतारिले. त्यामुळे राजातील सारे हिंदु बिडले व त्याच्याविरुद्ध त्यांनी बंड केले. त्याचा पुवारी चंदेल राजा विद्यापरा हा होता. त्यांनी १०९९ त कनोज घेऊन, राज्यपालाचा वध केला व तेथील निरोचनपालास घोडारा प्रदेश दिला. या प्रकाराने महेमुद रागावला व त्याने १००० मध्ये चंदेल राजावर स्वारी करून त्याचा पराभव करून उलट निरोचनपालाने महेमुदाला परत गाताना घोडाचा अडथळ केला, परंतु त्याचा काही उपयोज झाला नाही. याने आपली राजधानी शारी (गंगाकाठ) केली होती. याचा मुलगा यशपाल. येथे या भोज पराभवाचा शेवट झाला. गहल्वार घराणे.—मुसलमानांनी कनोज घेतल्यानंतर (१०२०) साठ सतर वर्षे कोर्या लष्करीत राजे कनोज-प्रातावर राज्य करीत होते; परंतु त्याचा इतिहास बरोबर समजत नाही. ते सुमुलमानाचे मांडलिक होते व १११४ (घोरीच्या स्वाधी)च्या पुर्वेहि राज्य करीत होते. त्यांचे राजधानी जाकतवाद येथे होती. माचा व पुजेर प्रतिहारराजा काही संबंध जव्हता यापैकी चंदेदेव गहल्वार याने १०९० मध्ये कनोज घेऊन आपला वंश तेथे स्थापिला. या गहल्वाररास पुर्वे राठोडवंश असे नाव मिळाले. चंदेदेवाचा मुलगा मदनप्राळ व नातू गोविंदचंद याने (११०४-११५५) फार वर्षे राज्य केले. याच्या पयकोचे नाव जयचंदेकी देवी. त्याचा मुलगा विजयचंद व नातू जयचंद यांचे नाव हिंदी काव्य व दंत-कथा यात प्रचलित आहे. यांचोच मुलगा (धनोगिता) अजमेर

येथील पिथोरराया (पृथ्वीराजा) ने हरण केली ११७५. मुसलमान इतिहासकार जयचंदला काशीचा राजा म्हणतात. बहुधा काशी ही त्याची राजधानी असवी. हा पार दूर असून याने चीन ते मालवा व पंजाबपर्यंत राज्याचा विस्तार केल्या. पुढे (१११८) शिहबुद्दीन याने त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा मराठमव केला व राज्य काबीज केले. लढाईत जयचंद मेलाला. शिहाने १४०० उंट लूट केली. येथे कनोजचे साम्राज्य अथवा स्वतंत्र राज्य संपले. या गहरवाला पैकी काहींनी राजपुतान्यात जाऊन तेथे राज्ये स्थापिली. तिकडे त्यांना राठोड हे नाव मिळाले. जोधपुरचे घराणे हे यापैकीच होय. कनोज यावेळेपासून नामशेष झाले. मुसलमानी अमलात त्याचे महत्त्व पार गेलें. पुढे शेरशाह (सूर) याने हुमायून्वर जय मिळविल्यानंतर (१५५०) कनोजेशेरगढी शेरसूर नावाचे गाव विजयाभिनेदनार्थ बसवून कनोज अंगदीच नामशेष केले.

कनोजी ब्राह्मण—यमे राजवटीत (कनोजचे) कनोजी ब्राह्मण हे सवे उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राह्मणात अग्रेसर गणले गेले. यावेळी पंचगीड व पंचद्राविड असा ब्राह्मणभेद निश्चित झाला नसावा. कनोज्यांचे घनत्व यशोवर्मांच्या वेळी सुरू झाले तेव्हा कनोज येथील पाच ब्राह्मण व पाच कायस्थ यांना वेगाल्यात बोलवून नेऊन तेथील आदिशूर नावाच्या प्राचीन धर्माभिमानी राजाने त्यांची तसे वसाहत करविली. ह्पेच्या वेळी हे कनोजे नियुक्तमास होते; परंतु यावेळी ते पूर्वाप्रमाणे फिक्कन मासाहारी झाले.

[संदर्भग्रंथः—स्मिथ—हि. ग्रा. इ. वंय—न. यु. भा. बोल—ह्पेनसंग;—वाण—हर्षचरित्र; स्मिथ—कनोजचा इतिहास; राजतरंगिणी.]

त हू शील.—संयुक्तप्रांत. फरकावाड जिल्ह्याची आग्नेयीकडे लहानशील. उ. अ. २६° ५६' ते २७° १२' व पू. रे. ७५° ४३' ते ८०° १'. क्षेत्रफळ १८० चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) १,१६,४२६. एकंदर रोड २११ आणि एक मोठे गाव. जमीनमहसूल (१९०३-४) १,९५,००० रुपये व इतर फार ११,००० रुपये. इ. स. १९०३-४ साली १२४ चौरस मैल जमीन लागवडीसाठी असून पैकी ४३ चौरस मैल जमीन वागाइती होती.

गा व.—संयुक्तप्रांत. फरकावाड जिल्ह्यातील एक प्राचीन गाव. उ. अ. २७° ३' व पू. रे. ७५° ५६'. कुशस्थल, कौश, गांधीपुर आणि महोदय ही कनोजची दुसरी नावे होत. या गावाच्या सटाराखून एके काळी गंगा नदी बहात होती, परंतु हल्ली तिचा ओष दूर काही मैल अंतरावरून बहात आहे. लोकसंख्या (१९११) १८,१०५. या गावाचा जेथे महाभारतात येत नाही, तथापि रामायणात (क. का. स. २२ हे) वसले त्यावेळची दंतकथा आहे. कुशनाभाने हे गाव वसाविले. त्यास धापर मुल्य होत्या. त्याच्यापैकी सर्वांत मी धाकटी होती तिच्याशिवाय सर्वांनी वायुनामक ऋषीचा तिरस्कार

केला. त्याने त्या सर्वांस पोंक येथेच असा शाप दिला. त्याप्रमाणे त्या सर्व मुलींच्या पाठीस पोंक आले. त्यावरून या शहरास कान्य-कुब्ज असे नाव पडले. शिखी शकारांनी यॅलेमी, या गावाचा कनोजीस असा जेथेच करतो. पाचव्या शतकात हे गाव गुप्त्याच्या राज्यात मोडत होते. गुप्ताचा नास झाल्यावर मौराणीनामक छोट्या राज्याचा राजधानी हे शहर होते. सातव्या शतकात उत्तरहिंदुस्थानातील हर्षवर्धनाच्या साम्राज्यात हे मोडत असे. हर्षवर्धनाच्या दराबराचे वैभव चिनी प्रवासी ह्पेनसंग याने वर्णिले आहे, व वाणाच्या हर्षचरित्रातहि ते आढळते. नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धात रघुवंशी राजाची राजधानी ही होती. या राजांपैकी एकाचा पराजय इ. स. ९१७ साली गुजराथच्या राजाने केला, परंतु महोवाच्या चंदेल राजाने त्यास पुन्हा मादीवर बसविले. इ. स. १०१९ साली गझनीच्या महसुदने कनोज लुटले. या वेळी हे शहर राठोडांकडे होते. इ. स. ११९८ साली महंमद घोरीने शेवटचा राठोड राजा जयचंद याचा पराजय केला व त्या वेळी कनोजचे राज्यहि लयास गेले.

मुसलमानी अमलात याने पूर्वीच महत्त्व नष्ट झाले. कनोजच्या जवळच शीरसाहाने हुमायूनाचा पराजय केला. अकबराच्या कारकीर्दीत जेव्हा शातता नादू लागली तेव्हा कनोज एका सरकाराचे मुख्य ठिकाण होते असे, ऐनी-अकबरीवरून दिसते. अठराव्या शतकात ते कर्धी फरकावाडच्या नवाबाकडे, कर्धी अयोध्येच्या नवाबाकडे तर कर्धी मराठ्यांकडे असे. या ठिकाणी पूर्वीच्या हिंदू इमारातीपैकी काही शिल्पक राहिलेली नाही. इ. स. १८०६ साली यापेलेली गुप्ता मसीद येथे आहे. हिला हिंदू देवळाचे सामान वापरले असून ही अद्यापि सीता-बी-रसोई 'सीतेचे स्वयंपाक गृह' या नावाने ओळखली जाते. येथे बाळ्यपीर आणि त्याचा पुत्र शेख महदी याचे दरोपे आहेत. हे दोन प्रसिद्ध फकीर असून शाहजहान व औरंगजेब यांच्या कारकीर्दीत होऊन गेले. नदीकाठी पुकळ पडल्या इमाराती दिसतात. येथील अत्तराचे कारखाने प्रसिद्ध आहेत.

कनोरा—रेवाकाठामधील एक लहान संस्थान. पाड मेहवाच्या वादिरासेपासून हे आहे. एके जागूस मही नदी व दुसरीकडे गायकवाडी मुखूत यामध्ये हे पसरलेले असून यात आठ हिस्से आहेत. यात गावे सात असून क्षेत्रफळ ३६ चौ. मै. आहे. या संस्थानकडून गायकवाड सरकारास खंडणी मिळते. कापूस, तांदूळ, जणे वगैरे पीक या भागात होते.

कैनोव्हास—डेल कस्त्रोझो अटोमिओ (१८२८-१८९७). हा एक स्वयंसेवक मुत्सद्दी असून याचा जन्म ता. ८ फेब्रुवारी १८२८ रोजी मॅल्डाग येथे झाला. याने आपले प्राथमिक शिक्षण संप्रतिव्यावर वाट्मय व तत्वज्ञान याचा अभ्यास करण्याकरिता १८४१ साली तो मॅड्रिड येथे आला. पुढे याने संपादकत्व स्वीकारून व वाह्मयीक लेख लिहून

आपला कायद्याचा अभ्यास पूर्ण वला याच काळात याने आपला ऐतिहासिक कादंबरी व स्तंभनाचा ३ व्या फिलिप-पासून २ व्या चार्ल्सपर्यंतचा उत्तरत्या काळाचा इतिहास असे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले १८५४ त याने योपणनावा-खाली काही पत्र प्रसिद्ध केली व एक जाहीरपत्रक काढले यासुद्धे ह्यांचा राजनीतिज्ञात गणना होऊ लागली याच वर्षी हा स्पेन देशाच्या प्रतिनिधिसभेचा सभासद झाला. १८५७ त केडीसचा गव्हर्नर, १८५८ त सरकारा खात्याचा दुय्यम चालक, १८५० त गृह मंत्र्याचा मदतगार चिटणीस १८६४ त अंतर्गत वार मोराचा प्रधान, १८६५ त वसाहतींचा प्रधान, १८६६ त फडणीस वगैरे जागावर याने काम केले. पुढे १८६६ ते १८ पर्यंत याला हद्दपार बंले होते १८७८ च्या राज्यक्रांती नंतर मधीन राज्यपद्धतीची घटना करण्याकरिता बोलाव केल्या प्रतिनिधिसभेचा हा सभासद असून तेथे याने हुजूर पस उचलून धोरबोन घराण्याचा कैयार घेतला व लोक सत्ताक प्रश्नाला विरोध केला १८७४ त १२ व्या अल्फा झोने प्रसिद्ध केलेला जाहिरनामा यानेच तयार केला होता याचे मत, बोरबोन घराण्याची स्थापना केवळ लष्करी साम ध्याच्या जोरावर न करता, अनुसूळ परिस्थिति घडवून आणून नंतर करावी असे होते पुढे १२ वा अल्फासो गादीवर आल्यावर १८७४ पासून १८७९ पर्यंत हा मुख्य प्रधान होता १८७६ त याने हुजूरपस स्थापन करून राजसत्ताक पद्धतीचे नियम घालून दिले याने प्रतिनिधि सभेच्या मतदारीच्या हक्कास आण घातला, मतस्वतंत्रता व मुद्रणस्वतंत्रता कमी केली याने प्रजासत्ताक राज्यघाटावर कडक नजर ठेवली व्यापारात हा सरक्षरपद्धतीचा पुर स्कर्ता असून याचे परराष्ट्रीय धोरण, जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांच्याशी मैत्री ठेवण्याचे होते १८८१ त याला प्रधा नकी सोडावी लागली परंतु पुन्हा १८८३ पासून १८८५ पर्यंत हा मुख्यप्रधान होता अशा प्रकारे पुन्हा दोन तीन वेळा हा मुख्यप्रधान झाल्यावर १८९७ त एका अराजकाने याला बोरली घालून ठार केले। हा मुत्सद्दी, विद्वान, लेखक व वक्ता होता

कनौग—तालुका ब्रह्मदेश हेनसाडा जिल्ह्यातील उत्तरे कडाल (तालुका) टाऊनशिप उत्तर अक्षांश १७° ५४' ते १८° १९' व पूर्व रेखांश ९८° ४८' ते ९०° ३१' क्षेत्रफळ ८७१ चौस मैल लोकसंख्या (१९११) १,०,९८३ यात एक मोठे गाव ९९ खेडी आहेत जमीनमहसूल (१९१३ ०४) २,२५,००० रुपये होता ब्रह्म लोक शेकड १२ आहेत

कन्नड—हद्दवाड सध्यानातील औरंगाबाद जिल्हा तालुका क्षेत्रफळ १८७ चौस मैल जाहंगिरा घन लोकसंख्या (१९११) ८१७,१७७ हा तालुक्यातला १९४ शेजारेपकी ६८ खेडी जाहंगिरात आहेत खुद कन्नडची

लोकसंख्या ३६०९ असून हे ताउम्याचे मुख्य ठिकाण आहे याच्या उत्तरेच्या धानूळ घाटाने खानदेशात जाण्यास रस्ता आहे

कनफ्यूशिअस (इ स पू ५५० किंवा ५५० ते ४८०) —चीन देशातील एक प्राचीन ऋषि याचा संप्रदाय मोठा आहे कुंग ह त्याचे तुलनाम असून कनफ्यूशिअस हे 'कुंग-फु त्से' (आच व कुंग) याचे लॅटिन अपभ्रंश रूप आहे हा उ सध्यानचा रहिवासी होता पण त्याचे घराणे कार प्राचीन व गुग महागिरीचे होते कनफ्यूशिअसचा वाप शुहलिआंग होइ हा एक मित्राधिकारी असून धाडस व बल याचद्वय प्रसिद्ध असे हीहने सतराव्या वर्षी पहिल्या वायकोपासून त्याला नऊ मुली व एक लगडा छळा सुलगा असताहि नवान लग्न केले त्या वायकोचा सुलगा तो हा ऋषि होय हा तीन वर्षांचा असताना वाप शारत्यामुळे याला लहानपणीच काही उद्योग करून कुटुंबाला मदत करावी लागे त्यामुळे त्याला विद्या व सर्व कला प्राप्त करून घेण्याची अनार्यासे सधि मिळाली याचे लग्न १९व्या वर्षी झाल्यानंतर की घराण्याच्या राजाच्या पदवी त्याला हक्की नोकरी लागली २२ व्या वर्षी कनफ्यूशिअसने शिक्षकाचा पेपा परतकरिला त्याचे विद्यार्थी सुलक्षरे, बरारखडवा वगैरे शिकण्याकरिता येत नसून शुद्ध आचरण व राज्यकारभार याची तत्वे जाणण्यासाठी येत तो सर्वात विवेक प्रवीण असे त्याची मानमान्यता खब करच फार वाटली बयाच्या ५१ व्या वर्षी त्याला चुगदु शहराचा मॅजिस्ट्रेट करण्यात आले त्यापूर्वी तो राजकारणात फारसा पडत नसे त्याचा कारभार छेडना फार पसत पडला पुढे ता बरच वाटला त्याने सरदाराना हडपून राजसत्ता प्रवल वेरी कनफ्यूशिअसच्या कर्तव्यगरीन छ सध्यानचा भरभराट हात आहे असे त्याच्या अधिकाऱ्यानी पाहून त्यानी गण व नाचणे यात प्रवीण अशा मुदर खिवाचा मोठा ताडा छूमध्य धाडून दिला, तेव्हा राजा व लोक वेडोप होऊन या ऋषीचे कोणा ऐकनात तेव्हा तो दुसरीकडे निघून गेला

५९ व्या वर्षी कनफ्यूशिअस छुल्या वाहेर पडला व तेरा वर्षांनी तो पुन्हा परत आला या मधल्या वाळात तो अनेक निराश्रया सध्यानातून हिंडला त्याला आशा होती की, आपल्या सध्यात राज्य देणार एखादा तरी सध्यानिक भेटेल व मग आपण जगाला उदाहरण घालून देणार अस सवातष्ट राज्य बनवून दाखवू पण सर्व लोक त्याचा आदरस स्कार करीत असले, तरी त्याच्या मताप्रमाणे सर्वस्वी चालण्यास कोणी तयार होईना इ स ४८३ मध्य तो दूला परत आल्यावर त्याच्या शिष्यांच्या वचनाने त्याला सध्यानातील सर्वात मोठी मानाची जागा मिळत होती, पण त्याने ती स्वीकारली नाही आपल्या शिष्यांना उपदेश देत व वामयाईन कार्य करीत त्यान आपले राहिलेले आशुष्य कटिले मरण्यापूर्वी दोन सतिष्य आणि पुत्र व पत्नी याचा त्याला वियोग चाला होता

कनफ्यूशीअनीत्या संप्रदायांनी तलें व त्यातील बरेवाईट पणा याचें विवेचन 'सुद्धपूर्व जग'या विभागात (उत्तरार्ध पान ५८-५९) येऊन गेलें आहे त्याचा संप्रदाय धार्मिक नमुन केवळ नीतिधर्म व राजधर्मविवेचक होता, हें त्या ठिकाणी दाखविलें आहे. खुद्द कन्फ्यूशीअसनें लिहिंलेला असो ग्रंथ नाही त्याच्या पूर्वी चीनमध्ये बरेंच वाङ्मय प्रचलित होतें

आचार सर्वमान्य प्रथाच्या संपादकाचें काम त्यानें अगा-
वर पेतलें प्राचीन काव्यभांडारात त्याला वेगवेगळें उदात्त उदाहरण आढळून आलें राजे व सामान्य जनतमूह यांनीं अवुक्कण करण्यायोग्य ह्या मनुष्य होता व ह्यानें उच्च प्रकारचें नैतिक ज्ञान शब्दात गुंफिलें आहे त्याचप्रमाणें 'याउ व शान, यू व टंग हे लोक मनुष्य, राज्य-
पते व विद्वान् या तिन्ही नात्यांनीं अतिशय उच्च कौशल्य पडतात या लोकांचे शब्द, ग्रंथ व ऐतिहासिक महत्त्व ह्याचें भवि-
ष्यचालीन लोकांच्या कल्याणासाठीं रक्षण करण ह्या आपला जीवितोद्देश आहे' असें कन्फ्यूशीअसच्या मनात विवर्लें होत गतबालावर त्यांचो दृष्टि विराम पावला स्वभावतःच तो रटमागवादी होता. नैतिक दुर्बल, लुब्ध, अपराध व लुप्तसंप्रदायाच्या अनुरोधानें न बागणें ह्या गोष्टींचा त्याला अतिशय तिडकाव होता ह्या उद्देशानें त्यानें प्राचीन सर्व मान्य ग्रंथांच्या संपादकाचें काम पतकारिलें. प्राकळीन धोर मनुष्याचें उत्तम उदाहरण व शिक्षण जपून ठेवणें ह्या त्याचा मुख्य उद्देश होता

त्याला असें आढळून आलें कीं, पाच विषयांचा त्याला या कार्यात उद्घोषाव केला पाहिजे ते विषय (१) इतिहास, (२) काव्य, (३) निधि, (४) गायन, व (५) राजनीति हे होत

(१) इतिहास — रक्षण करण्याचा इतिहास चालिल्लप्रमाणें होता — (अ) याउ व शान याच्या कालाचें राजकीय इति-
वृत्त, काल इ स पूर्वी २३-६ ते २०-५ (आ) हिआ वंशाचें दिनवृत्त, काल इ स पूर्वी २२-०५ ते १७-६६ (इ) चंग वंशाचें दिनवृत्त काल इ स पूर्वी १७-६६ ते ११-२२ (ई) चौवशाचें दिनवृत्त, काल इ स पूर्वी ११-२२ ते कन्फ्यूशीअसचा काल

(२) काव्य — राजकीय अथवा दरबारी, आणि लौकिक अशा प्रकाराची कविता त्याला आढळून आली चौवुगनें काही स्थानिक गातें लिहिली ही कविता म्हणजे पूर्वकालीन चालीरीतीचें उत्तम उदाहरणें होत

(३) विधिपालन — राजे, कामगार लोक व सामान्य मनुष्य याकरिता नियम, तीन प्राचीन सर्वमान्य ग्रंथात दिले आहेत देशातील सर्व प्राचीन सत्त्वा व देशाचार हे यामध्ये वर्णिले आहेत

(४) गायन — बर निदिष्ट केलेल्या तीन सर्वमान्य ग्रंथांपैकी एकात यज्ञगीतें दिली आहेत ह्यावरून त्या वेळेचें गायन सावकाश व गंभीर हात होतें व त चार अथवा पाच सुरात

होत होत असें दिसतें गायनाबरोबरच नर्तन होत असे व धार्मिक सेवेला योग्य असे आदरपुष्क विचारतरंग उत्पन्न करणें ह्या ग्रंथनवतनाचा उद्देश होता

(५) शूचयित्रीया — ह्या विषयावरील ग्रंथांपैकी एक ग्रंथ फार प्राचीन आहे त्यात काही उत्तम नैतिक विधानें आहेत ह्या ग्रंथात बुद्धिविज्ञान विवेचितलें आहे सर्व अस्तित्व समूह रूपात आणणें, सुष्टीच्या सर्व स्वरूपांचे एका व्यापक एक्यात आकलन करावें आणि इड व गहन विचाराच्या योगानें विद्वानाच्या ताब्यात सर्व विश्वाला आणणें ह्या त्या श्रुतितत्त्वशास्त्राचा उद्देश होता चंगवगमधील तत्वशास्त्र यासारखें होत कन्फ्यूशीअसची तत्वशास्त्रविषयक मते ज्यात प्रथित केले आहेत त्या ग्रंथामधील तत्वशास्त्र यासारखेंच होतें

कन्फ्यूशीअसचें यत्न पेरिंग व शाघाय ह्यांच्या मध्यभूमी पर अजून प्रत्येक वाहपाप्रमाणे सुमार ६०० मैलांच्या अंतरावर आहे ही चीन देशातील अतिशय पवित्र जागा आहे येथे कन्फ्यूशीअसचा वंशम रहातो, व तेथे असलेल्या प्राचीन वस्तूंचे तो संरक्षण करितो

कन्फ्यूशीअसच्या म्हणून मानल्या जाणाऱ्या म्हणी पुष्कळ आहेत त्यांपैकी काहीं येथे दिल्यात त्याचा स्वभाव व मत याची थोडीशी ओळख होणार आहे

येथे मनुष्य जें शोधतो त त्याच्यातच असत, छलक साणुस जें शोधतो त दुसऱ्यात असतें " " धात्र मनुष्य मानाचा असतो, पण तो माडत बसत नाही, तो चारपैघा-
तला असूनहि एक पक्षीय नसतो तो एखाद्याला केवळ त्याच्या शब्दावरून बर चढवीत नाही किंवा त्याच्याकरिता बागले शब्द याजूला सरीत नाही "

" स्तुतिपाठक नसणारा गरीब मनुष्य व निगर्षी धीमत मनुष्य यांचा स्वभाव बऱ्यापैकी म्हणता येईल पण गरीब असूनहि आनंदी आणि धीमत असूनहि शिष्टाचाराचे नियम मानणारा याची बरोबरी त्याच्यानें होणार नाही "

" विचारानें न पकडिलेली विद्या व्यर्थ धर्माप्रमाण होय विद्येच्या मदतीशिवाय होणारा विचार सकटप्रद होय " "उघे पणामुळे अविनय उत्पन्न होतो व चिद्रूपांमुळे धुवधवि येते अविनयी होण्यापेक्षा हुड होण बर " "मनुष्याला आपली मत व्यापक करिता येतात, मताना मात्र मनुष्य भोश करिता येत नाही "

" सावधगिरी काळगणण्याच्या हातून कथितच नुक होते "

[सुद्धग्रंथ—कन्फ्यूशीअस व त्याचा संप्रसार यावर बरेच ग्रंथ आहेत त्यांपैकी काहीं असे — अलेक्झांडर — कन्फ्यूशीअस लंडन, १८१०, डग्लस — कन्फ्यूशीअसनिश्चम् ओउ ताओइयन केबर — डायजेस्ट ऑफ दि इन्विन्ट्स ऑफ कनफ्यू, ओउड — हासिकस ऑफ कन्फ्यू

कन्याकुमारी १ (कामेरिंग)—मद्रास, रावणवोर संस्थान. अणुत्तरास्वरम तालुक्यातील एक खेडेगाव, देवस्थान व भूशिर उ अ ८०° ५' व पू. रे. ७७° ३३'. हे हिंदुस्थान द्वीपकल्पाच्या दक्षिणेकडील अगदी अखेरेचे टोंक आहे व यापासून पश्चिम घाटाची रांग उत्तरेकडे गेली आहे ... १ साली याची लोकसंख्या २३६८ होती समुद्रमाथी कनियाम्बालेने प्रसिद्ध देवालय आहे पेरिल्लसमर्थ येथील एका बंदराचा उल्लेख आहे, पण इतकी ते नाही साधारण नद्याने शाहूरापर्यंत येऊ शकतात

(२) दुर्गेचे एक नाव. दक्षिणाहिंदुस्थानात हिची उपासना रुढ आहे

कन्यागत—कन्या राशीस शुभ आला असता त्या कालास वल्यागत असं म्हणतात शुभ प्रत्येक राशीत तेरा महिने असता. त्यामुळे कन्यागताचा काळ तेरा महिने असतो व तेरा वर्षांनी येतो या कालात भारीरथी नदी कृष्णा नदीस भेटावयास येते असा पुराणमतवाद्याचा समज आहे या कालात कृष्णा व भारीरथी यांच्यामधोल स्थळात विवाह, उपनयन इत्यादि मंगलकाम्ये करीत नाहीत तसेच काशीदेन बंगरे ठिकाणी गेल्यावर ज्याप्रमाणे शौर, भाद्र, गगपूजन बंगरे वृत्त करतात त्याप्रमाणे कृष्णा नदीच्या काठां कन्यागतात करण्याचा परिपाठ आहे कन्यागतासंबंधी अधिक माहिती "सिंहस्थ" या शास्त्रातील पहावयास मिळेल.

कन्सस, संस्था न—अमेरिका. संयुक्त संस्थानातील एक संस्थान क्षेत्रफळ ८२१५८. लोकसंख्या. (१९१८) १८७—१९१५. याचा इ स १८९१ युनियनमध्ये प्रवेश झाला सन १७, व हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज १५५ सभासदांचे असले दोन सनेटस व आठ रिप्रेझेंटेटिव्हज कॅबिनेटिस्ता निवडतात दोघा हे राजधानीचे शहर आहे. ज्वळ व प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था बऱ्याच आहेत. मका, गहू व गवत ही मुख्य पिके होत धोळशाच्या व तेलाच्या कार्याला लागल्या चालतात. वसलवाने व गिरण्या फार मोठ्या व क्वायतदर्शी आहेत. १९१६ त १३४४ मंत्रांची रेल्वे होती. [स्टेट्समन्स इयर बुक, कन्सस—एन्सायक्लोपीडिया ऑफ स्टेट हिस्ट्री, पृ. ३. शिवागे १९११; स्थिग—कन्सस, पोस्टज १९०७.]

शहर—अमेरिका मिसोरी, संस्थानातील जॅक्सन तालुक्यातील एक शहर व बंदर कन्सस व मिसोरी या दोन नद्यांच्या संगमावर हे वसलेले आहे. आकार व व्यापरी महत्त्व या ह्येने संस्थानातील हे शहर दुसऱ्या नंबरचे ठरेल. शहराची एकंदर लोकसंख्या (१९१०) ३०५८१६ असून झॅकलिया जर्मन, इटालियन, स्वाडिश वगैरे लोकांची वस्ती आहे. इ. स. १९०० सालाच्या सानेकुमारीप्रमाणे नवीन लोकांची संख्या १७,५१० होती. हे शहर नैर्ऋत्येकडील द्वार समजले जात असून यदुनेक न्व महत्वाच्या रेल्वेचे हे मुख्य ठिकाण आहे.

शहर उंच अशा पठारावर वसलेले आहे रस्ते रूंद व व्यवस्थित आहेत. येथील "सिटी हॉल" कोर्ट हाऊस, फौडरल विरिडिगज, सार्वजनिक वाचनालय व वहाी शिस्त देवालय वगैरे मजबूत इमारती नमुद करण्यासारख्या आहेत. येथे "त्वोप पार्क" "पावो पार्क व" ह्या दोन वागा प्रसिद्ध अशा आहेत येथील सार्वजनिक शिक्षणसंस्था संपूर्ण स्वछपात आहेत धर्मसंस्था, बंदे विषयक शाळा, मेडिकल कॉलेजेने अनाथशृङ्ख, वगैरे संस्था नावागलेल्या आहेत हे शहर व्यापाराचे महत्वाचे ठिकाण असून येथील, पार्थिव जगावर, धान्य व शेतकीची अवजारे या संबंधाचा व्यापार मोठा व महत्वाचा आहे

अमेरिकेत ज्या काही थोड्या शहरांना कायदे करण्याचा हक्क देण्यात आला आहे त्यापैकी कन्सस शहर हे एक आहे

कन्हूरगांव जमीनदारी—जिल्हा भंडारा सावळी तहशिलीच्या दक्षिणेस सरहद्दीवर सावळीपासून २६ मैलावर ही एक फारच लहान जमीनदारी आहे जमीनदारीत एकच खेडेगाव आहे इ स. १८१९ साली ही इस्टेड मिर्नई नावाच्या रजपुतास दोन वाघ मारल्याबद्दल बंदीस मिळाली.

कन्होरी—नागपूरच्या नैर्ऋत्येस अनपुर्ण नदीतीरी २१३२ लोकवस्तीचा हा शेतीचा गाव आहे येथे तेथे लोकांची वस्ती एकंदर लोकसंख्येच्या तीनचतृथांसा आहे. येथे बापुरे आडनावाचे मालगुझार आहेत दुसरे वाजीराव यांच्या कारकीर्दीत हा गाव या घराण्याकडे आला. येथे प्राथमिक शाळा, पोस्टऑफीस व गुराचा कोंडवाडा वगैरे आहेत

कपडवंज, तालुका—मुंबई जिल्ह्यातील एक तालुका व शहर क्षेत्र ३७९ चौरस मैल व लोक सं (१९११) ७६७३०.

शहर—हे बरेच प्राचीन काळचे आहे. ५०० ते ८०० वर्षांची जुनाट घरे अद्याप येथे पहावयास मिळतात. जवळच एका अधिक प्राचीन शहराचे अवशेष आहेत याचे जुने नाव कपटपूर होते असे म्हणतात. येथे एकंदर इ स. १४५४, १७३५ व १७३६ साली तीन लढाया झाल्या शेवटच्या लढाईत हे मराठ्यांच्या ताब्यात आले व त्यांच्याकडे ते १८१६-१७ पर्यंत होते १९ व्या शतकात या शहराची बरीच भर-मराठ होती. येथे सावण, काच व लोणी ठेवण्याच्या कीत-डग्याच्या पिशाच्या करीत असत लोखंडाच्या वस्तूहि थोड्या बहुत प्रमाणात येथे तयार होत धान्य, अफू व तंबाकू या व्यापाराच्या मुख्य वस्तू असून येथून पंचमहाल व मध्य-हिंदुस्थानांत मालाची निर्यात होत असे. कपडवंज जी. जी. सी. आय. रेल्वेच्या गडियार्द कपडवंज पाटघावर आहे. येथे एक पिछराज कर्मसिंहाने बांधलेला तलव, चालुक्यांच्या भर्ता-वर बापलेल, कमान, विष्णू व महादेव यांची देवालये, एक जैनमंदिर व धन्याज मशिदी व बंदरी ही पाहण्यासारखी स्थळे आहेत शहरात मुलकी व पीजीस कचेरी, टपालघर,

रणालय असून शिवाय सरकारी धावा आहेत लोकसभ्या (१९११) १३, १२६.

कंपनी—कंपनी हा शब्द इंग्लिश संज्ञा रूढ झाल्यामुळे तो तसाच कायम ठेवून त्याच्या संघाची माहिती सक्षिप्त रीतीन र्खाली देण्यात येत आहे. कोणत्याहि प्रकारचा व्यापार अगर धदा करून पैसा मिळवावयाचा असा हेतु मनात धरून एकापेक्षा अधिक अशी मंडळी बांधदेशीर उद्यमासाठी एकत्र झाली म्हणजे ती मंडळी बांधकामाप्रमाणे कंपनी होऊ शकते.

हिंदुयमशास्त्रात कंपनीचा कायदा आजच्या स्वरूपात पहावयास मिळत नाही. आग ज्याप्रमाणे सामायिक भांडवलवर व नियमित जबाबदारीवर व्यापार करता येतो तसा व्यापार करण्याची कल्पना तेव्हा नव्हती, तथापि भागीदारीने व अर्थात अनियमित जबाबदारीवर व्यापार करण्याची पद्धत फार प्राचीन असून याज्ञवल्क्य स्मृतीमध्ये व्यवहाराव्यायात 'संभूय समुस्थान' या वाविसाव्या प्रकरणात भागीदारीसंबंधीचे नियम दिले आहेत त्यात भागीदारीने ज्या प्रमाणात व्यापारात भांडवल घातले असेल त्या प्रमाणात शिवा जसा मूळ करार असेल त्या प्रमाणात होणारा नफा वाटून घ्यावा असे सांगितले आहे. नारद, कात्यायन यांनीहि अशा तऱ्हेचेच नियम दिले आहेत, त्यात बृहस्पतीने अशाक्त, आळशी, रोगी वगैरेबरोबर भागीदारीने व्यापार करू नये असे सांगितले आहे. भागीदारीने व्यापार करिताना ज्या भागादारांनी प्रतिपिद्ध व्यवहार केलेल्यामुळे किंवा त्याच्या चुकीमुळे तोटा आला असेल त्यांनीच तो भरण यावा ज्याने एखाद्या नाशापासून मालाच रक्षण केले असेल त्याने त्याचा १०वा हिस्सा घ्यावा राजाने मालाचे किंमतीचा २०वा भाग शुल्क म्हणून घ्यावा व राजाच्या योग्य ज्या वस्तू असतील, व राजाने ज्या विकण्याचा निषेध केला असेल त्या वस्तू विकल्या असल्यास राजाने त्याची सर्व किंमत घ्यावी. एखादा भागीदार देशातरास व्यापार करण्याकरिता गेला असता मरण पावला तर त्याचे द्रव्य त्याच्या दयादारीने नाहीतर बांधकाम, नाहीतर जातीने किंवा त्याच्या अभावी त्याच्या इतर भागीदारांनी घ्याव. जो भागीदार लष्काई करील त्याला भागीदारीतून काढून टाकावे जो अशाक्त असल्यामुळे काम करण्यास असमर्थ असेल त्याचे काम दुसऱ्याकडून करवून घ्यावे अशा प्रकारचेहि नियम सांगितले आहेत वरील शेवटचा नियम व्यापाऱ्याप्रमाणे ऋतिगासहि लागू आहे.

चाणक्याच्या काली देखील थमजीवींचे समवाय होते त्या शिवाय इतर संघाना रोज्यातून राहू देत नसत त्याप्रमाणेच सामायिक मेहनतीने अथवा द्रव्याने बांधली जाणारी कामे असून (संभूय, सेतुबंध वगैरे) या कामावर जर कोणी स्वतः गेला नाही तर त्याने आपले नोकर व पैल पाठवावे व सर्वथाचा हिस्सा घ्यावा परंतु त्याला नफा मिळणार नाही असा नियम असे कांदिक्यानेहि भागीदारां

(संभूय समुत्पातर)नी आपले वेतन सर्वानी सारखे अगर पूर्वी ठरलेल्या कराराप्रमाणे वाटून घ्यावे असाच नियम दिला आहे. शेतकऱ्यांनी शिवा व्यापाऱ्यांनी काम संपल्यावर किंवा मध्यतरी आपल्या नोकरांना त्यांच्या झालेल्या कामाच्या प्रमाणाने मजुरी द्यावी मजूर जर मध्येच सोडून गेले व त्यानी बदली दिले तर त्यास पूर्ण मजुरी द्यावी जो मनुष्य आपल्या वाट्याचे काम करण्याचे नशील त्याला पहिल्या वेळी अमय देऊन दुसरे काम द्यावे व दुसऱ्या वेळी टाळल्यास त्याला सधातून काढून टाकावे इत्यादि नियम दिले आहेत ऋतिगासहि जवळ जवळ असेच नियम सांगितले आहेत.

कंपनी घटनेचा इंग्लंडातील इतिहास —इंग्रजीतील कंपनी हा शब्द प्रथम सहभोजन करणाऱ्या व्यक्तीस लावण्यास सुद्धात झाली परंतु सध्या इंग्लंडमध्ये कंपनी हा शब्द विशिष्ट प्रकारच्या मोठमोठ्या नोंदलेल्या सघानी पूर्णपणे आपलासा करून टाकला आहे व्यापार, विमा, माल बनवणे इत्यादि घंदे करणाऱ्या कंपन्या व सार्वजनिक हितासाठी उदाहरेल्ले, गोद्या, विजेचे दिवे, पाण्याचा पुरवठा इत्यादीकरता उभारलेल्या कंपन्या असे त्यात प्रकार आहेत.

समाईक भांडवलाला व्यापार कंपन्या —समाईक भांडवलान उभारलेल्या द्रव्यनोधीच्या चढावर काही व्यापारी यांस करण्याकरिता जेव्हा काही लोक सध निर्माण करतात, तेव्हा त्यास समाईक भांडवल कंपनी असे म्हणतात. ज्या सघाचा उद्देश द्रव्योत्पादनाचा अथवा नफा मिळविण्याचा नसून निव्वळ विद्या, शास्त्र, धर्म, भूतदया किंवा इतर सत्काये याचा प्रसार करावा असा असतो ते सध बहुधा आपणास कंपनी असे न म्हणता, इंग्लंडमध्ये सोसायटी युनिव्हर्सिटी इन्स्टिट्यूशन इत्यादि नावांनी आणि आपल्याकडे समाज, मंडळ सत्त्या, विद्यापीठ इत्यादि विशिष्ट प्रकारच्या नावांनी संबोधितात पूर्वीची समाईक भांडवलाची जुनी कंपनी सनद दिलेलीत असे कंपन्यांना सनदा देणे हा राजाचा पुरातन काळापासून आलेला हक्क असून त्याप्रमाणे ते व्यापारवृद्धीसाठी व्यापारी कंपन्यास सनदा देतहि असत उदाहरेल्ल्या वेध राणीने ईस्ट इंडिया कंपनीस दिलेली सनद (इ. स. १६००) परंतु असल्या सनदी कंपनीस पुष्कळ तोटेहि होते कारण ही सनद लोकर मिळत नसे शिवाय तत्प्रीत्यर्थ फार पैसा खर्च करावा लागत असे कंपनीचे भागीदार कंपनीच्या कार्याबद्दल जबाबदार नसत, व अशी कंपनी एखादा निर्माण झाली म्हणजे मग एकदा ज्या उद्देशाने ती अस्तित्वात आली त्याच उद्देशास विकटून राहण्यावे तिला प्रयोजन नसे. कारण पर, वानगी मिळवण्याच्या प्रसंगी सांगितलेल्या विशिष्ट उद्देशापुरतेच कंपनीस काम करू देण म्हणजे एक प्रसन्नच फारतःच तीवर खादणे होय व अशा प्रकारचे फारतःच चार्ज देणे हे

समाजदृष्ट्या गैरकायदा असल्यामुळे कंपनीत आपल्या विशेष उद्देशास चिकित्सक राहण्याची सक्ति न करता त्यास इतर उद्देश सिद्ध करण्यास सुभा देण्यात आली. म्हणून याचटी हे सर्व दोष नसलेली अशी व्यापारीकंपनीची नवीन पद्धति उत्पन्न होणें अगदी अवश्य होतें, व त्याप्रमाणें 'कॉमन लॅन कंपनी' निर्माण झालीहि सामान्य कायद्यानुसार निर्माण झालेली ही कंपनी सांप्रतच्या व्यापारी कंपनीची मूळ जनक होय. ती चाह्वां आजच्या प्रमाणें नव्हती. ती म्हणजे भाग दुसऱ्यास बदलता येईल असा अटीवर निर्माण केलेल्या भागीदाराचा प्रचंड संघ होता. सतराव्या शतकाच्या शेवटी व १८व्या शतकाच्या आरंभी असल्या कंपन्यांची झपाट्याने वाढ झाली. परंतु त्यावर कायद्याची फार इतरांनी झाली. याचें कारण काय तर या कंपन्यांनी कॉरपोरेट मंडळाप्रमाणें वागण्याचें ठरविलें। दुसऱ्यास देता येणारे किंवा अदलाबदल करता येण्यायोग्य यांनी भाडविल उभारिलें विशिष्ट कार्याकरिता दिल्या सनदाचा दुरुपयोग करू लागल्या शिवाय काही कंपन्या भयंकर स्वरूपाच्या (१) व खोड्याल होत्या किंवा असण्याचा संघास होता, व त्यामुळे राजाच्या प्रजेचें व व्यापार उद्दीम आणि इतर कायदेशीर रोगकारणावरून फार लुकसान गैरसोय आणि अहित होणार होतें असा मतलबाचें शब्द "बबल" म्हणजे 'बुबुझ' नावाच्या कायद्याच्या उपोद्घातात आले आहेत. परंतु ह्या कारणाच्या अर्थ निदान आधुनिक काळी तरी अगदीं दुर्बोध झाला आहे. एवढी मान गोष्ट खरी की बरेच वेळ असल्या कंपन्या बेजबाबदार, स्वायत्त आणि वेताल घातन करणाऱ्या लोकांच्या विविध आणि फलबेगिरीच्या कृत्याना यकी पडल्यामुळे त्याविषय मान बराच गैरसमज उत्पन्न झाला होता याचा परिणाम असा झाला की, इ. स. १७१९ च्या कायद्यानें असल्या कंपनीचा घासदायक आणि खोड्याल ठरविण्यात आल्या. परंतु हा कायदा १८२५ पर्यंत चालू होता तरी यांनीं असल्या प्रकारच्या सम्राईक भाडवलावर उभारलेल्या कंपन्या बंद पडनात, तेव्हा कायदेशीरी मंडळास त्याच्याकडे डोळेताक करणें भाग पडलें, व असल्या कंपन्याच्या नियंत्रणार्थ अन्य प्रकारचे कायदे निर्माण करणें अर्जून झालें.

असल्या कंपनीचा सदैव बदलणाऱ्या ध्येयचमूहाच्या बनल्या असल्यामुळे इतर लोकांस आपण कोणाचीं वतार करीत आहोत आणि प्रसंगी आपणाम वाणावर किंवाद करता येईल हे धड केलेना हा दोष घालविण्यासाठी कायदेकानूनमंडळानें असल्या कंपनीचा रूप म्हणून नोंदून त्याच्यावर किंवाद करण्यास किंवा त्यांनी किंवादी आपणत्यास सोईने म्हणें म्हणून राजाला असल्या कंपन्यास सेटर्स वेट्ट देण्याचा अधिकार दिला. इ. स. १८४४ मध्ये कंपनी नोंदण्याचें एक फार महत्वाचें तब अनंलत आपण्यात आलें यामुळे सर्व

कंपन्यास सनद किंवा विशिष्ट कायदा मागितल्याशिवाय संघत्व म्हणजे इनकारोरेशनचा दासला देण्यात आला. अर्थात यावेळीं काही थोड्या कंपन्या बगळण्यात आल्या होत्या. १८६२ साली या नवीन तत्वांनं आपली एक पाऊल पुढें टाकलें. यामुळे २० हून जास्त लोकांच्या सर्व कंपन्यास रजिस्टर केल्याशिवाय कारभार चालू ठेवण्यास बंदी करण्यात आली. हे सर्व कायदे उपयुक्त होतें. परंतु ते पूर्वीच्या कायद्याच्या बाबत स्वरूपातच फरक करणारे होते. परंतु त्याच्या उद्देशात फरक घडवून आणण्याच्या कार्या तें अगदीं निरुपयोगी होतें. होत. वास्तविक पाहिलें अस्तता सामायिक भाडवलाच्या कंपनीचें खरें जिवित म्हटलें म्हणजे त्यातील सहकारितेचें तत्व, आणि त्याची नैसर्गिक वाढ होच असतें. आणि ह्या तत्वास अनर्वादित जबाबदारीमुळे १८ व्या शतकाच्या अर्धापर्यंत पुढें सरसावण्यास वावच मिळली नाहीं. सामान्य हिस्सेदारीत प्रत्येक भागीदाराची जबाबदारी जरी अनर्वादित असली तरी सामान्यत त्यांना आपणावर किती जबाबदारी आहे हे सांगता येतें. आणि त्यामुळे मर्यादित जबाबदारीची कल्पना कायद्यात शिरली. हा फारच महत्वाची सुधारणा होय. आणि आज "ग्रायव्हेट कंपनी" देखील नियमित जबाबदारीच्या झाल्या आहेत.

हिंदुस्थानातील कंपन्यांचा कायदा इंग्लंडातील कंपन्यांच्या कायद्यावर रचला गेला आहे एवढेंच नव्हे तर त्यात बदल होत गेले तेहि इंग्लंडमध्ये बदल झाल्यानंतर त्याचेच अनुकरण झाल्यानें होत गेले आहेत. १९०८ साली इंग्लंडात जो कायदा झाला त्याचेच अनुकरण १९१३ साली इकडे झालें.

तथा कंपन्यांना छागू असलेला कायदा १९१३ सालचा होय. त्या कायद्याप्रमाणें पुढील माहिती दिली आहे. — कंपनी नोंदविण्याची म्हणजे तिला सनद पाहिजे. आज तिची सनद तिचेंच घनवादी असें ठरलें आहे. तिची सनद म्हणजे "मेमोरिंडम ऑफ असोसिएशन" उर्फ "प्रतिज्ञालेख" होय. या लेखात कायद्याप्रमाणें खाली लिहिलेला मजदूर असलाच पाहिजे. (१) कंपनीचें नाव व शेवटी लिमिटेड ही असुरें, (२) कंपनीच्या ऑफिसाच्या प्रात, (३) ज्या कामाकरिता कंपनी काटली असेल त्या कामाचें दिग्दर्शन. (४) कंपनीच्या भागीदाराची ओळख नियमित आहे अशी बसुली, (५) कंपनीच्या कामाकरिता उभारण्यात येणाऱ्या भाडवलाची रक्कम व भाडवलाची रक्कम किती रुपयाच्या हिशोबानी म्हणजे दोनशेंनी असा फावण्याची याची फोड.

वरील पांच बाबींत महत्वाची घाय म्हटली म्हणजे तिसरी होय. या तिसऱ्या बाबीनें कंपनीचे हातपाय अखडले जातात. लेखी जाहीर केलेल्या कामाशिवाय दुसऱ्या कोणत्यादि कामात कंपनीचें भाडविल लावता कंपनी नाहीं त्या कामाव्यतिरिक्त कंपनीनें व्यापार केला व त्यांत मूड आली तर त्याची जोरतीन कंपनीच्या भागीदारावर येत नाहीं अशी बड कंपनीचे जे फ्रीज चालव असतात त्याच्यावर पडते.

कंपनीच्या जिन्यांव्यत्येकरिता म्हणून एक लेख होत असतो. त्यास "आर्टिकल्स ऑफ असोसिएशन" म्हणतात. इंडियन कंपनीच्या १९१३ च्या कायद्याप्रमाणे कंपनीचे व्यवहार चालतात. त्या आकड्यामध्ये ट्वेल ए म्हणून एक पुरवणी आहे. ज्या कंपनीस स्वतःची स्वतःची आर्टिकल्स नसतील त्यास ट्वेल ए ही आर्टिकल्स आहेत असे समजण्यात येते.

कंपनी उभाण्याचा किंवा सुरु करण्याचा नेहमीचा प्रकार असा आहे की, एखादा मनुष्य किंवा काही मनुष्य एखादा कायदेशीर धंदा किंवा व्यापार काढावयाचा असे आपापसात ठरवितात. असे ठरविल्यावर ती अगर ते मेमोरँडम व आर्टिकल्स तयार करून काही त्यावर शेअर घेणाऱ्यांच्या सध्या मिळवून कंपनी नोंदावयास पाठवितात. अशा मनुष्यास अगर मंडळीस कंपनीचे प्रवर्तक ऊर्फ "प्रमोटर" समजतात. या प्रमोटरने आपला कायदा ठपवून न देता स्पष्ट करावा ही गोष्ट आज कायद्याने अवश्य केली आहे.

कंपन्याचे अनेक प्रकार असतात. मुख्य दोन प्रकार, एक पब्लिक अगर सार्वजनिक कंपनी दुसरा व प्रकार म्हणजे खासगी कंपनी. प्रचलित कायद्याप्रमाणे खासगी कंपनी अशा मंडळीस म्हणावे की जी कंपनी आपल्या भाडवलाचे भाग आपल्या मंडळीतच ठेवलेले बाहेर जाऊ देत नाही व भाडवला उभाण्यास लोकांस प्रॉस्पेक्टस काढून आमंत्रण करीत नाही, व जी पत्रावेषास जास्त भागीदार करीत नाही ती खासगी लिमिटेड कंपनी होय.

भा गी दा रा बी स स्या य कं प नी ये स्व रु प — कंपनीत भागीदार किती असवे याबद्दल नियम एवढाच की वीस किंवा अधिक भागीदारास धंदा करण्याचा हक्क तर त्यांनी कंपनी नोंदवून धंदा केला पाहिजे. नोंदल्या-दिनाय धंदा करणे वेळोवेळी बाहेर जाऊ देत नाही व भाडवला उभाण्यास लोकांस प्रॉस्पेक्टस काढून आमंत्रण करीत नाही, व जी पत्रावेषास जास्त भागीदार करीत नाही ती खासगी लिमिटेड कंपनी होय.

कंपनी रजिस्टर करणेचेस कंपनीची मेमोरँडम, आर्टिकल्स असल्यास आर्टिकल्स, आणि प्रॉस्पेक्टस आणि प्रॉस्पेक्टस वाटका नसेल तर प्रॉस्पेक्टसऐवजी विशेष माहिती भरणाऱे फॉर्म व डायरेक्टराची 'आम्ही' डायरेक्टर होण्यास तयार आहेत' अशी प्रतिज्ञापत्रे ह्यांहात कंपनीच्या रजिस्टरकडे पाठवावे लागते. रजिस्टर करावयाला स्ट्राय लागतो व शिवाय रजिस्ट्रेशनची फी भाडवलासुसार भरावी लागते. भत्येक प्रातास एक एक रजिस्ट्रार असतो. तो इतके माहित घेऊन तपासून कंपनी रजिस्ट्रार करतो व इतकेच एक साक्षीपत्रक आपल्या शिक्षकनिशी देतो. प्रॉस्पेक्टस तयार करणे हे मोठ्या फाळी पूर्ण केले पाहिजे आणि त्यात कायद्याने अवश्य असलेल्या सर्व बाबी अंतर्भूत झाल्या आहेत की नाही हे पाहिले पाहिजे

क प नी या स वि यं — कंपनी चालविण्याची गवावदारी कायद्याने डायरेक्टराकडे संपविरी आहे. डायरेक्टरचे अधिकार म्हणजे ट्रस्टीचे अधिकार वेळ नव्हेत, डायरेक्टराचे काम कंपनीचा मुख्य हेतु हो पैसा मिळविणे ही साध्या करावयाचा असतो. डायरेक्टराची गवावदारी काही तरी जास्त असली म्हणून प्रयत्न चालवले आहेत; पण त्यास तितके म्हणावे तितके यश आले नाही प्रॉस्पेक्टसमध्ये जर एखादे उदाहरण घेऊन असेल तर त्यापेक्षा डायरेक्टर गवावदार आहेत.

१९१३ च्या कायद्यामध्ये "मिनिमम सफ्टिकेशन" चे तल घालण्यात आले "मिनिमम सफ्टिकेशन" म्हणजे कमीत कमी जिवक्या किमतीचे शेअर उपले असताना कंपनीचे काम सुरु करावयाचे ती रक्कम. ही रक्कम कंपनीच्या प्रवर्तकास अगोदर ठरवावी लागते आणि तिच्या रकमेचे शेअर खपल्याशिवाय कंपनीचे काम चालू करता येत नाही. समजा कंपनीचे संकलित मॉडबल एक लाख असते तर एक लाखोचे शेअर एरुदम खपतील असे नाही. व अगदीच थोडक्या रकमेचे शेअर उपले असता कंपनीचे काम सुरु करणेही धोक्याचेच होईल यासाठी प्रवर्तकास अनुकूल रक्कम असली म्हणजे कंपनीच्या कामास सुखात वर असे ठरवावे लागते, आणि ते आर्टिकल्समध्ये काढून प्रॉस्पेक्टसमध्येही आदीर करावे लागते ही कमीत कमी हद्दी जफ मिनिमम सफ्टिकेशन १० दिवसात भरली नाही म्हणजे तितक्या रकमेचे शेअर उपले नाहीत तर कंपनी अगोदरच मोगते, व जमलेली रक्कम लोकांस परत करावी लागते. यासाठी त्या रकमेपुरते शेअर खपविण्याची घडपड त्या १० दिवसांत असते या १० दिवसात मिनिमम सफ्टिकेशन भरली म्हणजे शेअर देता येतात व पुढचे वॉल करता येतात. शेअरसाठी मार्गणी करणारा या काळापर्यंत कष्ट अगोदर व अगोदरच घावी लागणारी रक्कम भरणाऱ्या असतो. अगोदरच भरला लागणारी रक्कम शेडडा ५ पेक्षा कमी नसते म्हणजे कल्पना करा की

एक लाखाची कंपनी आहे व तिची निमिषम सवस्तिथान १० हजार आहे. दोर शंभर शंभर रुपयांचे आहेत व अर्जावरील भगन्याची रकम शेकडा ५ म्हणजे ५ रुपये आहे. म्हणजे ५०० रुपये जमा झाले म्हणजे दोर देण्याला (अलॉटमेंटला) सुरवात होईल. अलॉटमेंट केलें व अलॉटमेंटंतरचा हप्ता जो लोकराकडून मागण्यात येतो तो डायरेक्टरांनी भरला म्हणजे त्या प्रकारची प्रतिज्ञा करून तो प्रतिज्ञालेख कंपनीच्या रजिस्ट्रारकडे नोंदवायचा असतो व तो नोंदल्यानंतर रजिस्ट्रार कंपनीच्या कार्याभ्यास परवाना देतो परवाना दिल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत एक सर्व शेअरहोल्डरांची सभा भरवावी लागते. आणि त्या सभेच्या अगोदर काही दिवस एका ठराविक मनुष्याप्रमाणें रिपोर्ट लिहून तो शेअरहोल्डराकडे व रजिस्ट्रारकडे पाठवावा लागतो. या रिपोर्टांत "स्टॅन्ड्युटरी रिपोर्ट" म्हणतात व त्यानंतर मरणाच्या सभेस स्टॅन्ड्युटरी सभा म्हणतात. ही स्टॅन्ड्युटरी सभा झाल्यानंतर एका वर्षांत कंपनीची ऑडिटर जनरल मीटिंग म्हणजे "सामान्य साधारण सभा" भरते. स्टॅन्ड्युटरी मीटिंगचा उद्देश असा की कंपनीचे सर्व झतिवृत्त शेअरहोल्डरांच्या ताब्यात टावयाचे. मर्यादासाम्य शेअरहोल्डरांचे अधिकार जे आहेत ते डायरेक्टर निवडणें, दरसालचा जमागर्जाच्या आढावा पास करणें इतकेच असतात. डायरेक्टर आपल्या बैठकीत कंपनीचे सर्व कामकाज पाहतात व पहिले अशी त्याची अपेक्षा असते व त्याप्रमाणें त्याम अधिकारी दिलेले असतात. परंतु सामान्यतः बहुतेक काम डायरेक्टरांच्या कोणीतरी एक मनुष्य पाहता आणि त्यास मॅनेजर, मॅनेजिंग डायरेक्टर, किंवा सेनेटरी असें पद देण्यात येतें कधीकधी मॅनेजर व सेनेटरी हे निराळे असतात. अशा वेळेस सेनेटरीचे काम मुख्यतः हे की कंपनीचे सर्व व्यवहार कायद्याप्रमाणें चालले आहेत की नाही हे पाहणें, डायरेक्टरांच्या सभांचे अहवाल लिहून ठेवणें इत्यादि असतें.

कंपनीचे नियम — कंपनीचे जे सर्वोत पडे नियम म्हणजे मेमोर्झममर्षल कलमें होत, त्यापेक्षा कमी योग्यतेचे नियम म्हणजे आर्टिकल्समर्षल नियम. हे दोन्ही प्रकारचे नियम बदलावयाचे झाले म्हणजे ते स्पेशल रेसोल्युशनने बदलता येतात. फक्त भाडवळ वाटविण्यासंबंधीचा जो ठराव असतो तो बदलण्यास स्पेशल रेसोल्युशन लागत नसून एक्झट्रा ऑर्डिनरी रेसोल्युशन चालतो. एक्झट्रा ऑर्डिनरी रेसोल्युशन म्हणजे तो एक्झट्राऑर्डिनरी म्हणून आमंत्रण पाठवून उद्देश करून सभेपुरे आणणें व तीनचतुर्थांदापेक्षा अधिक बहुमतानें तो पाग करणें स्पेशल रेसोल्युशन म्हणजे तो स्पेशल रेसोल्युशन म्हणून आमंत्रणपरिवेक लिहिणें व प्रथमतः एका सभेन तीनचतुर्थांदा बहुमतानें पास करून पेतल्यानंतर दुसऱ्या सभेत तो बहुमतानें पास करून यें स्पेशल रेसोल्युशनने आर्टिकल बदलतात परंतु मेमोर्झम-

मर्षल कलमें बदलण्यास स्पेशल रेसोल्युशन पुरा होत नाही. त्याला कोर्टाची परवानगी लागते. म्हणजे कंपनीचे नाव, हेतु व मुख्य ऑफिसचा प्रांत हे बदलावयाचे झाल्यास त्यास ही सर्व यातयात पाहिजे. वर जें बहुमत सांगितलें तें केवळ जमलेल्या सभासदांपैकी बहुमत नाही. तर शेअराचे बहुमत लागतें. एखाद्या मनुष्याने शंभर शेअर घेतले असले व दुसरी पंचवीस मंडळी एक एक शेअर घेतलेली असली तर तो शंभर शेअर घेणारा एकदा वाटेल तें पास करील किंवा नापास करील या वेळेस जमलेल्या मंडळींच्या मतांशिवाय प्रॉक्सीनीं मिळविलेलीं मते सुद्धा मोगवीं लागतात. जो शेअरहोल्डर सभेत स्वतः हजर राहूं शकत नाही तो दुसऱ्या शेअरहोल्डरास आपल्याकरिता मत देण्यासाठी प्राक्सीपत्रक भरून प्रतिनिधित्व देतो.

कामकारण्याची स्थिती — कंपनीस कोठें तरी एखादे रजिस्ट्रार केलेलें ऑफिस असावें लागतें आणि त्याचा पत्ता रजिस्ट्रारापार्श्व नोंदवावा लागतो. आणि ऑफिस बदललें तर बदलेली जागहि पुनः नोंदवावी लागते व कंपनी रजिस्ट्रार झाल्यापासून नावाची पाटी लावावी लागतें. कंपनीचे नाव इंग्रजी व प्रातिक भाषेत असें दुहेरी लिहावें लागतें. मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे मात्र देशी भाषेत नाव नसलें तरी चालेल. कंपनीचे नाव तिच्या सर्व मुख्य जाहीरपत्रकावर इंग्रजीत असलें पाहिजे. सर्व विलावर, पत्राच्या कामदार, जाहिरातीवर आणि सर्व प्रकारच्या ऑफिशियल प्रसिद्धीपत्रकावर, हुज्यावर, प्रॉमिसरी नोंदावर हें नाव इंग्रजी अक्षरांत असलें पाहिजे. ज्या वेळेस कंपनी आपले संकल्पित भाडवळ जाहीर करील त्यावेळेस प्रत्यक्ष जमा झालेले भाडवळही जाहीर केलें पाहिजे. कंपनीने दरसाल एक बॅलन्सशीट म्हणजे. (अ) कंपनीचे भाडवळ व कर्ज याचा तक्ता, (आ) मतेचा तक्ता, (इ) शिल्लेचा तपशील व (ई) नफ्यातल्याचा अहवाल प्रसिद्ध करा पाहिजे व तो शेअरहोल्डराकडे पाठविला पाहिजे व तो पाठविण्यापूर्वी सरकारी सर्टिफिकेटाच्या ऑडिटरकडून तपासून घेतला पाहिजे. बॅलन्सशीट व ऑडिटरचा रिपोर्ट हे रजिस्ट्रारकडेही पाठविले पाहिजेत. कंपनीने ज्या लिहिण्याच्या वक्ता ठेविल्या पाहिजेत त्यातला मुख्य येंप्रमाणे. — हिशोबाची वही, हात कंपनीचा सर्व व्यवहार चाला पाहिजे. शेअरहोल्डरांचे रजिस्ट्रार डायरेक्टरांच्या घटककीच्या अहवालाचे पुस्तक, डायरेक्टरांच्या हजेरीचे पुस्तक कंपनीने रजिस्ट्रारकडे पाठविण्याचे तक्ते इ. रजिस्ट्रारकडे पाठविण्याचे कागद मुख्यतः. येंप्रमाणे — (१) डायरेक्टर, मॅनेजर, व सेनेटरी इत्यादि मनी यादी, (२) शेअरहोल्डराकडे पाठविलेल्या बॅलन्सशीट व ऑडिटरचा अहवाल, (३) डायरेक्टरात फरक झाला असेल तर त्याचा निर्देश, (४) शेअर अलॉट केले म्हणजे लोकाना दिले म्हणजे त्या शेअर होल्डराची नावे, (५) आर्टिकल्समर्षल जर फरक केला तर तो परक, (६) कंपनीच्या वस्तुस्थितीसंबंधीचा दरसालचा गोपवारा

(७) कंपनीची मालमना जर गहाण ठेविली गेली तर गहाणपत्राची नगळ इत्यादि. कंपनीने शेअर होल्डर्सचे एक रजिस्टर ठेविले पाहिजे, व ते वाटेस त्या शेअरहोल्डर्सच्या अवलोकनासाठी गुळे पाहिजे.

कंपनीचा व्यवहार घाटाळ्याचा होऊ लागला तर शेअर होल्डरना इन्स्पेक्टर नेमण्यासाठी योग्य तारण देऊन ए-कारा इन्स्पेक्टर नोंकरीसाठी मागण्याचा अधिकार आहे. न्यायप्रमाणे कंपनीच्या रजिस्ट्रारला कंपनीने केलेले एखादे स्पटीकरण अपुरे वाटल्यास तो मागण्याचा देखील अधिकार आहे.

कंपनीचे अधिकार.—कंपनी कदाकरिता निघते, हे सर्व मेमोरंडममध्यें लिहिलेलेच असते. तथापि कंपनी ही व्यक्ति या नात्यानेहि कंपनीस काही अधिकार असतातच. ज्याप्रमाणें एखाद्या व्यक्तीस कंपनीचा शेअरहोल्डर होता येतो त्याप्रमाणें कंपनीसहि दुसऱ्या कंपनीचे शेअरहोल्डर होता येतो. आणि यामुळे अनेक कंपन्या एका सूत्राद्वारे आणून एक मोठा महासंघ बनविण्यास स्थिति उत्पन्न होते. व्यक्तीस असे वोगते अधिकार आहेत की, जे कंपनीस नाहींत! अशा सर्वथांन ईंग्लंडात एखादा वादविवाद सुरू झाला असता कंपनीस लग्न करता येत नाहीं अंत एक लिमिटेड कायदे-पंडितांनी उत्तर दिले. सामान्यतः असे मानण्यात येते की, कंपनीस व्यक्तीचे बहुतेक सर्व अधिकार आहेत एवढेच नव्हे तर असे अनेक ह्मण आहेत की, जे व्यक्तीस नाहींत पण कंपनीस आहेत. उदाहरणार्थ एखाद्या वैकायदेवीस गोष्टी केल्या तर त्यास तुरुंगात जावे लागते. पण कंपनीने जर काही वैकायदेवीस गोष्टी केल्या तर कंपनीला फार तर दंड होईल किंवा कंपनीच्या ज्या अधिकार्यावर तो दोष लागता येईल त्याला शिक्षा करण्यात येईल.

कंपन्याचे प्रकार.—कंपनी याप्रमाणे लिमिटेड असो किंवा सर्वजनिक लिमिटेड असो त्यातहि भांडवलान्याच रोगो-पर किंवा जगावदारीस अखंडून असण्याच्या असेहि प्रकार करता येतील. आपण “कंपनी लिमिटेड बाय शेअर्स” आणि “कंपनी लिमिटेड बाय गॅरंटी” असे दोन प्रकार विचारात घेऊ. प्रत्येक शेअरवद्दल जेव्हा काही तरी ठराविक रक्कम, थावी लागते ती शेअरवाली कंपनी होय. परंतु प्रत्येक शेअरहोल्डरने नियमित रक्कम न देता चुक-सानी आल्यास नियमित रक्कमेपुरतें अभिवचन मात्र थावयाचें असतें अशाहि कंपन्या असतात जेव्हा भांडवल खर्च कर-ण्यास एखादी व्यक्ती तयार असेल परंतु नफानुफसानीची जगावदारी प्याण्यास तयार नपेल अशा वेळेस नियमित तारणाची उर्फ “कंपनी लिमिटेड बाय गॅरंटी” अशी कंपनी उपयोगी पडते. उदाहरणार्थ एखादा ह्मण काढावयाचा आहे. शब्दाच्या स्थापनेकरिता लागणारे भांडवल खर्च करण्यास एखादा इच्छिलालस तयार आहे. परंतु ह्मण स्थापन करया-मुळे होणारी नफानुकसानी प्याण्यास तो तयार नाहीं. त्या-

वेळेस पंचवीस तोंस मंडळींनी तयार होऊन नफानुकसानीची जगावदारी आम्ही घेऊं असे कारण दिलें तर ती तारण देणारी मंडळी कंपनीच्या कायद्याद्वारे नोंदता येत. तसेच धंद्यास कर्ज पाहिजे आहे, व्याका जर दुसरे कोणी तारण राहिल तर आम्ही कर्ज देऊं असे म्हणत आहेत. तारण म्हणून उभा राहणारी मंडळी मालमतावाली आहे पण रोकडवाला नाहीं. तर ही तारणमंडळी कंपनी म्हणून नोंदून ती बँकेच्या रिणकीस तारण राहू शकेल म्हणजे ही विनमाडवली कंपनी झाली. असल्या कंपन्या अमेरिकेंतल्या काही शहरात आहेत ही शहर आपल्या क्षेत्रात नवीन नवीन धंदे व उद्योग थास असल्या कंपन्या वाढून उत्तेजन देतात. किंवा जेथें सहकारी पद्धतीने विमा उतरावयाचा असतो तेव्हा असल्या प्रकारच्या कंपन्याचें अस्तित्व समजत. दहा गळवतवाळे ए-प्र होतात आणि ते आपल्या गळवतवाचा विमा उतरण्याकरिता असतो, एखादी कंपनी काढतात. चुक-सान झाले तर ते ठरलेल्या हिश्याप्रमाणें वाढून थावयाचे. तसेच ज्या संस्था परीक्षा घेण्याचा व पदव्या देण्याचा धंदा करतात व या धंद्याच्या नियमित व्यापाळें त्यांना कारणा भाडवलाचीहि जरूर नाहीं त्यांना स्वतःला संस्था स्वरूप मिळविण्यासाठी “कंपनी लिमिटेड बाय गॅरंटी” ह्या प्रकार अखंडावा लागतो. समजा दहा हिस्सोवनीस एका गोळा झाले व त्यांना नवीन हिस्सोपनीस होऊं पहाणाऱ्याची परीक्षा घेऊन त्यास रिफारसपत्र थावयाचें असलें तर ते स्वतः संस्थास्वरूपानें संघटित होण्यासाठी कंपनी लिमिटेड बाय गॅरंटी अशीच कंपनी स्थापन करतात. कारण त्यांना त्यावेळी खर्चाचा प्रसंग वाहोच नसतो फक्त संस्थास्वरूप पाहिजे असतें असे.

कंपनीचे व रोकडवा या र.—कंपनीचा उद्देश वेगळे मि-ळविण्याचा असतो व भांडवलान्याचा उद्देशहि वेगवेगळ नफा मिळविण्याचा असतो. त्यामुळे असा एक वर्ग समाजात आहे की जो आपली रक्कम तयार ठेवतो. कंपनीला मुनाफा वागला मुळे तर त्या कंपनीचे शेअर घेतो, मुनाफा वसूल करून शेअर विकून दाखतो यामुळे पुष्कळ कंपन्यांचे शेअर शेअर-वाजारात विनीस असतात सर्वत्रच असतात असे नाहीं. [शेअर बाजार पहा.] तथापि शेअरवाजारात कंपनीचे शेअर असल्यामुळे दुसरे अनेक धंदे करणारांना आपल्या शिल्पा कंपन्याच्या शेअरमध्ये गुंतवण्यास सापडतात. व ज्या कंपनीचे हिस्से शेअरवाजारात विकले जाऊ शकतील तिचें भांडवल ताबडतोप जमतें शेअर-वाजारात नफ्याच्या आशेवर शेअरच्या किंमतीत तेजी-मंदी होते. आणि त्यामुळे कित्येक सध्याज लोकहि कंप-न्याच्या शेअर खरेदीविनिचा व्यवहार करतात आणि पुष्कळा वाहेरच्या सध्याजीकडे लक्ष देऊन कंपनीच्या अधि-काऱ्यांना किंवा विदेशीत “आतल्या” मंडळीस काही विशेष सत्पथ्य करता येतात.

कंपनीच्या व्यवहारातील टप टी — प्रत्येक कंपनीत काही गर्भगृहातील मंडळी असतात. त्यांना आतील माहिती असते. निदान असते असा ते वहाणा वाळगतात तसा वहाणा केश्योन त्याच्या बोलण्यास शेरवजारात किंमत येते. त्यांना कंपनी चांगली चालली आहे की वाईट चालली आहे याच्या ज्ञानासंबंधाने अधिकारी समजतात याचा मुख्य धंदा असा असतो की कंपनीचा मुनाफा जाहीर होण्यापूर्वी कंपनीस मुनाफा किती पत झाला आहे याची माहिती मिळविणे, आणि कंपनीस जर बराच मुनाफा सुटणार असेल तर शेअरचा भाव वाढेल असा बुद्दीने शेअर खरेदी करणे किंवा मुनाफा कमी सुटणार असला तर शेअर असतील ते विकून टाकणे का की पुढे भाव उतरेल आणि त्यामुळे शेअरची किंमत कमी होईल. अर्थात, त्याच्या हालचालीकडे इतर लोकांची नजर असणारच आपल्या हालचालीवर नजर आहे तर आपण लोकांस चकवावे कसे याच्या मुक्या हे लोक (शेअर बाजारातील व्यापारी) योजून ठेवतातच यातील सामान्य मुक्ती म्हटली म्हणजे आपणास शेअर खरेदी करावयाचे असतील त्यावेळेस शेअर कमी किमतीला विकण्यास काढणे आणि शेअरचा भाव उतरविणे आणि शेअरचा भाव उतरत आहे असे पाहून लोकानी शेअर विकण्यास काढले म्हणजे दुसऱ्या दलालामार्फत तेच शेअर विकत घेऊन ठेवणे. शेअरच्या चढउतारीचा फायदा पुष्कळ कंपन्यांच्या गर्भगृहातील लोक घेतात तो येणेप्रमाणे. — ज्यावेळेस कंपनी खरोखर चांगल्या स्थितीत असेल त्यावेळेस हिंदीबामध्ये थोडी बहुत हुशारी करून कंपनीस फारच थोड्या फायदा झाला असे दाखवावयाचे, शेअरचा भाव कमी करावयाचा आणि लोकांनी शेअर विकले आणि आपण विकत घेतले म्हणजे दुसऱ्या वर्षी पुष्कळ मुनाफा दाखवून बऱ्याचशा वाढलेल्या किमतीस शेअर विकून टाकावयाचे. हिंदुस्थानात बऱ्याच प्रसिद्ध प्रागतिक आणि देशाभिमानाी म्हणविणाऱ्या व्यापारी कंपन्यांनी अशी हुशारी दाखविली आहे.

कंपन्यांच्या व्यवहारात लठपटी पुष्कळ होतात यावरून कंपनी हा प्रकार अनिष्ट आहे असे समजून नये.

भाडवलाचे एकीकरण ही एक महत्वाची गोष्ट असून मोठाली कार्ये त्यापासून होणार नाहीत. याशिवाय होहि गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की, जेव्हा एखादा धंदा प्रायोगिक स्वरूपात करावयाचा असतो तेव्हा त्या धंद्यापासून होणारे नुकसान कमीत कमी टाळावयाचे असते. पण नुकसान न्हावयाचे हे हिंदी बहुतांशी टारलेलेच असते. तेव्हा ते नुकसान अनेकांवर वाटून देण्यास हातां घेतलेल्या धंद्यास कंपनीचे स्वरूप देणे अत्यंत योग्य असते. आपल्याबद्दल नवीन नवीन असे अनेक धंदे अद्याप न्हावयाचेच आहेत व प्रथमतः ते धंदे करणाऱ्या ज्या कंपनीस निघताल त्यापैकी काही अर्थातच नुकसान पावतील, आणि मोडतील हे हि

रारं आहे. त्यामुळे ज्यांनी काढलेली कंपनी बुडाली त्या लोकांनी छवाडी केली असे धरून चालणे योग्य होणार नाही. मोठ्या भाडवलाचे एकीकरण, प्रायोगिक नुकसानाची वाटणी, याखेरीज कंपन्यापासून होणारे फायदे अनेक आहेत मोठ्या मालमतेची वाटणी करतवेळी त्यावर किंवा जंगम वस्तुरूप जिनगीची वाटणी करण्यापेक्षा शेअरची वाटणी करणे छोपे होतं शिवाय जे लोक आपली रकम शेअरमध्ये गुंतवतात, त्यास शेअर तारण ठेवून वेळेवर रकम उभी करता येते आणि जिनगी गहाण ठेवून रकम करण्यापेक्षा, शेअरच्या तारणावर रकम उभी करण्यास यातयात कमी पडते म्हणजे एकच रकम दोनदा वापरणे अधिक सुलभ होतं.

यापेक्षा सर्वोत्तम मोठा फायदा देशाला होतो तो हा की जेव्हा परकीय संघ हिंदुस्थानात धंदा करीत आहे व त्या संघाच्या पाठीमागे मोठ्या रकमाचा जोर आहे, तेव्हा त्याजबरोबर टक्कर देण्यास आपल्या इकडे महासंघ उभारिले पाहिजेत. कंपन्यांचे भाडवले मोठे करणे, कंपन्यांनी संयुक्त होणे, किंवा एखादी 'होल्डिंग कॉर्पोरेशन' काढून महासंघ धनविणे इत्यादि उपायांनी मोठ्या भाडवलाचे एकीकरण होऊ शकते आणि हे आपणास अत्यंत आहे.

याहेरदेशाचे भाडवले आपल्याकडे ओढण्यास कंपनीचे साधन बरेच उपयुक्त आहे. पुण्यातल्या त्यावर इस्टीव्हर लंडनहून रकम आणता येणार नाही. परंतु पुण्यातील त्यावर इस्टीव्ही मालकी वाळगणारी जी कंपनी असेल त्या कंपनीला आपले काही शेअर्स परदेशात खपविणे अशक्य नाही. ज्यावेळेस आपल्या व्यापार बविले त्यावेळेस या प्रकाऱची रकम उभारण्याची पद्धति बरीच अनुसरली जाईल असे वाटते; अर्थात.

[वा डम य — कंपनी या विषयावर कायद्याचे वाढमय आहे. त्याप्रमाणे भाडवले या इष्टीने हि वाढमय आहे. कायद्याच्या वाढमयामध्ये १९१३ चा कायदा व त्यास झालेल्या पुरवण्या व त्यावर झालेले टीकाग्रंथ हे पहावेत. हिंदू स्थानातील कंपन्या यावर पद्धतशीर ग्रंथ तयार नाही. तथापि प्रत्येक प्रांत व अनेक संस्थाने यात नोंदल्या गेलेल्या कंपन्यांचे अहवाल प्रसिद्ध होत आहेत. व्यापार व धंदे याचा जो एक मतसंघ प्रत्येक प्रांतात आहे, त्या प्रत्येक प्रांतात कंपन्यांना निवडणुकीचे विविध अधिकार दिले आहेत. शेअरबाजारात कोणत्या कंपन्याचे शेअर येतात वगैरे माहिती प्रत्येक शेअरबाजाराकडून मिळण्याजोगी आहे. शेअरबाजारात येणाऱ्या कंपन्याकडे म्हणजे भाडवलाबाजारात उभ्या राहिलेल्या कंपन्याकडे वर्तमानपत्राचे लक्ष अधिक असते. व तसा कंपन्यांचे अहवाल वर्तमानपत्रातून वारंवार प्रसिद्ध होतात याधंद्याचे मुख्य पत्र म्हणजे कलकत्त्याचे 'क्यापिटल' होय

यूरोपात व विशेषकरून अमेरिकेत कंपन्यांचा विकास अधिक झाला आहे. आणि भाडवलाचे एकीकरण केल्याने

पाय परिणाम होतात व ते लोकावर अनन्यप्रतिक्त्त वसें लादतात यामुळे विवेचन त्या त्या देशाच्या अर्थशास्त्रीय वास्तवात सांपडेल. द्रष्ट उर्फ "महासंघ" याचें "द्रष्ट" सदराखाली त्या संघाचीं तालिक विवेचन आम्हां देऊं त्यांचें स्थूलस्वरूप पहिल्या भागाच्या "इतिहासेव्यक्ता" प्रकरणात येऊन गेलेंच आहे. कोआपरेटिव्ह सोसायट्या व व्याका या निराळ्या वायवाखाली जिस्टर केल्या जातात. 'कोआपरेटिव्ह व्याक' "प्रवर्तक" "वायरेक्टर" "दिवाळे" "द्रष्ट कंपनी" "व्यवस्थापक" इत्यादि सदरे वहा।

कैपरनेधम—हे पहातेक नाहम गाव असतें. हे गेल्लि-तील एक प्राचीन शहर होतें. क्रिस्ताई धर्मोपदेश सुरू केल्यापासून त्याच शहरांत वास्तव्य केलें येथील लोकांनीं क्रिस्ताच्या उपदेशाकडे हुल्लेस दिल्यामुळे क्रिस्ताई त्यांना द्याप दिला होता. या शहराच्या गागेसंबंधी दोन मते आहेत. पहिलें, डॉ. रॉयन्सनच्या मतें हे गाव व गेल्ली समुद्राच्या वायव्य कोनावर असलेलें खान भिन्दी ही दोन्ही एक होत. दुसरें सर सी. एल्फु विल्सनच्या मतें जॉर्जेन नदी व खानभिन याच्या मधोमध असलेलें टेलहुम हे शहर होय. या दोन्ही शहरांपैकी कोणतें शहर खुन कैपरनेअम होतें हे सागणें कठिण आहे.

कैपल्ली—अत्रास इलाखा. पझारी जिल्हा. होसपेट तालुक्यातील एक गाव. उत्तर अक्षांश १५° २५' व पूर्व रेखांश ७४° ३६', लोकसंख्या (१९११) ७६३६. हल्ली या गावाचें महत्त्व कमी होत चालले आहे. अकराव्या शतकात ही चालुक्यांची राजधानी होती. येथें तुंगभद्रा नदीच्या काठार एक किर्ता असून ती पुर्वी भ्रम असावा असे दिसतें.

कैपाडोशिया—हे प्राचीन भूगोळात आशियामध्यमन-मधील एका मोठ्या गिळ्याला नाव दिलें होतें. या जिल्ह्यात साऊंड टॉरसपासून युकिझनपर्यंतचा प्रदेश येत असे कैपाडोशियन हें नाव इराणी लोकांनी दिलें होतें व त्याचप्रमाणें ग्रीक लोकांचे सीरियन अथवा पादरे सीरियन हें नाव असे. देवदत्त्या इराणी सम्राटांच्या अंमलाखाली कैपाडोशियाचे दोन विभाग झाले व इराणी सत्तेचा न्हास झाल्या-नंतर देग्रील हे विभाग तसेच राहिले कैपाडोशिया हे नाव अंतर्विभागांला आहे व त्यासर्वपैकी माहिती येथें दिली आहे. कैपाडोशियाच्या दक्षिणेस माऊन्ट टॉरसची ओळ, पूर्वेस युनेटिस, उत्तरेस पॉन्टस, व पश्चिमेस मोरें ओखाड मैदान आहे. या प्रांताच्या पूर्वेस पर्सताची ओळ असून याला मालाई अंटी टारस असे नाव दिलें होतें.

ह्म्येच्या वेळेस कैपाडोशिया हे स्वतंत्र राज्य होतें. व याचें दहा जिल्हे केलेले असत भूगोलशास्त्राच्या मताप्रमाणें या देशात मसका व द्यवाना हींच कायतीं दोन शहरे होती. व शेवटचा राजा आर्नेलस यानें वसविलेले आर्नेलीस शहर रोमन वसाहतीचें सुट्टम ठिकाण झाले या देशात पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी देवालय होते यात मोरिमेनीमधील कोमाना व व्हेनासा हीं देवळे प्रसिद्ध होत हा देश पोडे व मडपांचे कळव या माथतीत प्रसिद्ध होता.

इतिहास.—इराणी सत्तेपूर्वी या देशात हिदाईट सत्तेचा अंमल बोघाड दुर्दे येथें होता. एवढीच माहिती लागते. सायरो-कॅपडोशियन सत्तेचा न्हास झाल्यानंतर येथें सुलमी महासत्ता सुरू झाली उरायसनं केलेल्या तिसऱ्या इराणी सत्तेपांत हा प्रांत होता. तरी याचें स्वातंत्र्य कमी अधिक प्रमाणात राहिलें अरिआराथेसनं याचें स्वातंत्र्य पुन्हा मिळविले हा राजा, अलेक्झांडर बादशहाचा समकालीन होता अलेक्झांडरचें भांडिलेले पारकल्यामुळे या देशाला काही नास झाला नाही. परंतु याच्या मरणानंतर युमेनिस्च्या वाट्यात हा देश आला. युमेनिस्चा प्रतिनिधि पारडिकासनं ३२२त अरिआराथेसला कृसावर चढाविलें परंतु युमेनिस्च्या मरणा-नंतर अरिआराथेसच्या मुलांनं राज्य परत मिळविलें. यानंतरचे सर्व राजे अरिआराथेस नावांनं प्रसिद्ध आहेत. याच नावाच्या चवथ्या रामानें, अँटोयोरस (दि प्रेट) व मॅसिडोनचा परसुस यांची या सुरू रोमन लोकाविरुद्ध घेतली. नंतर सेल्यु-सिड सत्तेच्याविरुद्ध हा राजा प्रभासत्ताक पक्षाकडचा झाला रोमन बादशहाच्या वेळेस कैपाडोशियान कधी पापे, कधी सत्तर, कधी अँटनी व कधी त्याच्याविरुद्ध असे पक्ष घेतले आर्नेलस मॅल्यावर टाबोरीअसनं कैपाडोशिया राज्याचात ओडिलें (इ. स १७) ११ व्या शतकापर्यंत हा देश पूर्व-साम्राज्याचा भाग म्हणून राहिला. सेल्युक (१०७) व उस्मानअली यांच्या हातात गज्यापूर्वी येथे आर्मेनियन आपा व थम यांचा विशेष प्रसार झाला

कैपाडोशियन लोक—हे लोक मूळचे सेमेटिक वसा-सले आहेत त्यांच्या धार्मिक संप्रदायाला विशेष महत्त्व आहे हे लोक मोठे धूर व लडवण्ये होते त्यांची युद्धदेवता वर हा होय या चवदेवतेचा ओ सुसप्त विशेष अविद्यासुपणा तोच कैपाडोशियन लोकांतला मुख्य दोष होय. मा किंवा मेने हा त्या लोकांची कुसरी देवता होती तिच्या देवालयीत पुष्कळ पुजारी आणि सेवक असत. त्यात पुष्कळ कुमरिकाहि लष्करी पोदार केलेल्या व शस्त्रास्त्र धारण केलेल्या असत या विशेष गौरवचक्र हे राष्ट्र चांगोदयाचे आहे अशाबद्दल दंतकथा प्रचलित झाली. या देवतेचा "एकडोस" म्हणून मुख्य उत्सव होत असे. त्यावेळी अनेक जवळचे व लांबचे यादेकरु जमत असत देवतेच्या पूजेकरिता जमलेले लोक स्वतःच्याच आंगाला जपमा करून घेत, आणि ईश्वरभोगविषयक सुखात आनंदाय येन करीत असत हा धार्मिक विधीवरून कैपाडोशियन लोकांच्या सेमेटिक वंशातील उत्पत्तीविषयक पुराव्याला अधिक पुष्टि मिळते

कपालक्रिया—एखाद्या तापशी पंथातील मनुष्याच्या समाधीच्या प्रसंगी कंठ्या फोडण्याच्या (हिंदू) विधीला 'कपालक्रिया' हे नाव आहे गडपुराणात असे सांगि-तले आहे की, जेव्हा मनुष्य मृत्यु पावतो तेव्हा त्याचा आत्मा मलाप्रमाण आतःस्थित राहून निवून मातो, वण चागल्या मनुष्याचा आत्मा शरीराच्या दहान्या रंध्रातून

म्हणजे ज्याला ब्रह्मरूप म्हणतात त्यांतून वर निघून जातो. हें जें रत्न त्याला सुपुत्रांनाही अर्पेहि नाय आहे. शिवाय असें मानतात कीं सन्यासी किंवा योग्याचे आत्मे कपालशिर-रातून सरळ स्वर्गांत जातात. अशा माणसाला त्याच्या तप प्रभावामुळे आपला आत्मा शिरोमार्गीं जाणून ठेवता येतो व हवें तेव्हां त्याला मरण येतें. त्याच्या मरणाच्या वेळीं आत्मा सहागीकच ब्रह्मरूपान्य, द्वारे निघून जातो अशा महात्म्याचें प्रेत समाधीत असलेल्या अवस्थेतच पुरतात व त्याच्या मागून पीठावर आरूढ होणारा शिष्य आपल्या गुरूच्या आत्म्याच्या मुक्तेसाठी त्याच्या कंवटीवर एखादा नारळ किंवा शंख आपटतो व त्यामुळे पडलेल्या खड्यात श्राद्धीभ्रम घालून ठेवितो. पूर्वे रशियातील चुबचे लोक आत्मा डोक्याच्या मागील माग्यातून निघून जातो असें मानतात. नवपादगुण्यात आणि आधुनिक रानटी लोकांत फेकरें किंवा अशाच तऱ्हेचे रोग ह्मणुतात उत्पन्न होतात असें मानून रोग्याची कंवटी त्या ह्मणुतात मुताताना बाहेर निघण्याला मार्ग देण्यासाठी करवतून काढतात (ए. डब्ल्यू बर्कलेड, जे. ए. आय. ११, १८८२; डब्ल्यू जॉन्सन-बाय वैज्ञ इन् ब्रिटिश आर्किऑलॉजी, कॅवोन १९१२) सिडिम येथील लोकांत, आत्म्याला देह सोडण्याचा उपदेश करून लामा आपल्या बोटांनी मृताच्या डोक्यावरील केश धरतो व ते जोरांन ओढून त्याच्या मुखातून आत्म्याला मार्ग करून देतो असें म्हणतात. व असाहि सर्वसाधारण समज आहे की, जर तो लामा अत्यंत सदाचारी असेल तर कंवटीत परोखोरीची चीर पडते (एल्. ए. बाडेल—गॅसेट-यार ऑफ सिडिम. बुद्धिजम ऑफ तिबेट.) त्यावरून आत्म्याला मार्ग करून देण्याकरिता डोक्यावरचे केश कापण्याचा प्रघात पडला.

हिंदुस्थानात कंवटी फोडण्याचा विधि, प्रेत अर्धवट गळत्यावर करण्यात येतो. यावेळीं जवळचा आत्मा लाकूड किंवा वायू घेऊन कंवटी फोडतो. (सायझे. रिलि. अँड एथिक्स).

कपिल—कर्मप्रमाणातपावून देवदूतास झालेला पुत्र. याला महासुनि असें म्हटलेलें असून, याची सिद्ध नामक देवात गणना आहे. हा साध्य शास्त्राचा प्रणेता होता असे मानतात. याने आपली माता देवदूति दिल्या ब्रह्म-ज्ञानाचा बोध केला होता. (भाग स्क. ३ अ २५-३३). सगरपुत्र याच्याच कोपामागे भस्म झाले होते (सगर पहा). याचें चक्रवर्ष असें नामांतर ब्रधात आटळतें. (मार. उद्योग. १०९).

साध्य शास्त्राचें कर्ता कपिल (जर अर्था एखादा न्यक्ति असेल तर) जुदाच्या पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे, कारण बौद्ध धर्म याच्याच मतावर आधारलेला आहे. या कपिलाचे खरे चरित्र ब्राह्मणी वाटयमात सांपडणार नाहीं. कारण त्यात कव्याच विवेकात क्या असून त्याचा इतिहासाशी मेळ वसत नाहीं. बौद्ध धर्मातून व पिलाविषयी आढळणारी माहिती

वरीच मननीय आहे. कारण ते कपिलवस्तु शहराचा व पि-लाशी संबंध जोडून त्याच्या चळवळीला क्षेत्र करून देतात. बौद्धसंप्रदाय व सांख्य मत यांच्यामधील अंतस्थ संबंधाशी हा भौगोलिक प्रदेश बरोबर जमतो. या कपिलाचे कोणतेहि ग्रंथ उपलब्ध नाहींत. साध्य सूत्रे तर अतिशय अवर्चान आहेत, [प्रा. को.]

कपिल ३ नि बंगलातील सुलना जिल्ह्याच्या विभागचे मुख्य स्थान उ. अ. २९° ४२' पूर्व रे. ८९° १९'. लो. सं (१९११) ३६९ येथून मिर्जगाच्या स्टेशनपर्यंत जहाजे जातात. येथे आठवड्यात दोनदा वाजार भरतो कपिलेश्वरी देवीच्या नावानें येथें मार्चमध्ये मोठी जत्रा भरते

कपिलर—(इ. स. १०-१३०) हा तामिळ ब्राह्मण त्रवि प्रघात कवयेत्री अवधैर (पहा,) हिचा भाऊ. कार-कल चोलाचा जावई जो चेरराजा अथन त्याच्या दरबारी हा काहीं दिवस होता. चेरराजा याच्यावर इतका खूप झाला कीं याला अनेक गावे त्याने हनाम दिली. कवींचा दाता म्हणून यावेळीं सर्वश्रुत असलेल्या परि राजाची कीर्ति ऐकून कपिलर तिकडे गेला व खबरदार त्या राजाचा निव-लण व आवडता भाट बनला. कोणाची स्तुति करण्यात कपि-लर हातसंडा असल्याचें तो ज्या ज्या ठिकाणीं जाई तेथे तो सर्वप्रिय होत असे. ज्यात त्याच्या आश्रयदात्याची प्रशंसा केलेली आहे अर्था पद्य पाहता असें दिसून येतें का. त्याच्या ठिकाणीं उद्बोधनशक्ति व सूक्ष्म विचार आश्रयकारक असे होते व या गुणामध्ये आपल्या आश्रयदात्याचें शौर्य व आदरार्थ यच्चें अगदीं सत्य पण जास्त कुणवून सांगितलेलें वर्णन गोष्ट कवितेतून त्याला चांगले करिता आलें. पारांच्या मृत्यूनंतर त्याच्या दोघी मुलींना लग्नाकरिता तो विच्छिन्न-कोन आणि हर्षको-बेल (हा अभिजुलांतील होता असें कपिलर म्हणतो, तेव्हा परमार रजपुताच्या अभिजुलापैकी दुसऱ्या शतकात अधिकृत होतेसें दिसतें.) याच्याकडे घेऊन गेला. पण त्रेथे यक्ष न आल्यामुळे त्यानें त्याची माझणाशीं लग्न लावून दिली व आपला उदार आश्रयदाता जो पारा याच्यामागे जगण्याला विदून त्यानें अन्न वर्ज केलें व आपला खबरक अंत करून घेतला. “पेरेकुदुरची” या त्याच्या काव्यात डॉंगरी खोपातील एक प्रेमकथा रेखाटली आहे. “इन्नारपट्टु” या दुसऱ्या काव्यात ४० पवरांसें असून प्रत्येकात चार चार वाईट गोष्टी सांगितल्या आहेत.

‘एकर-नु९’ मध्ये त्याच्या शोभ कविता आहेत. व ‘पयिरुप-पट्ट’ मध्ये चेरल अवनय्या प्रशंसनार्थे दहा आहेत. मधुरेस उग्र पांजाच्या दरबारी कविसंमलेन भरल्या वेळीं कपिलर हजर होता.

उत्तम कवि, शोध मित्र आणि संतोषित दरबारी असा कपिलर असल्यामुळे तो आपल्या आश्रयदात्याना व यरोबरीच्या कविभिन्नामा सारखाच प्रिय होता. तिरुयल्लुवर कवि सोडून दिल्यास कपिलरा इतका त्याकाळीं लोकप्रिय कोणाहि

नव्हता तत्सालभ काव्यातून याची प्रशस्त केलेला आढळून येते [कनकसाधे]

कपिलवस्तु-बुद्ध (गौतम शाक्यमुनि) याचे पिताजाद ठिकाण म्हणून हें बौद्धपुराणातून प्रसिद्ध आहे. कपिलवस्तु नग राज्यास्थापनसमयी निरनिराळ्या वषा आढळतात (वाटेसंचा कपिलवस्तु इ. दि बुद्धिस्तु हुकस हा न आर ए एम् १८९८ मधील लेख पहा) या नगराच बुद्धाच्या बघेजें वैभव व शुद्धोदन राजाचा येथला भलेलिर दरबार याच वर्णन ललितविस्तारादि ग्रंथात दिलें आहे वण या कथा राज्या दिसत नाहेंत वारण बुद्ध रिया त्याचा बाप राजा होता की, नाही व त्याचें अद्भुतरम्य चरित्र कितपत विश्वसनीय आहे याबद्दल अद्याप निर्णय लागलेला नाही अशोकानंतर कपिल वस्तूला तशील स्तूप व मठ सामुळ मोठ धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले असोवें त्यापूर्वी हें शहर लहान व भिकारटें असल्याबद्दल वाटेसंने आपाराला घेतलेल्या काहीं बौद्धग्रंथात पुरावे मिळतात

बौद्धचरित्रात कपिलवस्तूला पारस मह व नगून त्याच्या पूर्वेस काहीं मैलावर असणाऱ्या लुविनी नगराईला आहे या राश्ट्रत्या एका शासिखाली गौतमाची आई उभी असता तो तिच्या उमग्या कुशीतून बाहेर पडला गौतम विरक्त होऊन रामबाज्याबाहेर पडला तेव्हा कपिलवस्तूची नगरदेवता त्याच्या गाण्याबद्दल दुःख करु लागली सोपि पक्षा गल्ली गौतमाला ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर दोनदा तो कपिलवस्तु आपल्या अतिथ्यांना भेटण्यास जात होता विडूडम (उक्त विष्णुक) राजांन या नगरेच्या लोकाना गाहन बाहेर घालवून दिल्यावर गौतमाला कार वाटेंत वाटले व पुन्हा या नगराचें तोंड पहाणार नाही अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली, यासारख्या अनेक चमत्कारोदया गौरी पुराणातून आढळतात बुद्धानंतर कपिलवस्तूला कधीच उन्नितावस्था आली नाही इ स ५ व्या शतकात हें शहर व आपसा सचा प्रदेश ओसाड व निरनन असल्याची माहिती मिळते १८९८ त टिलौराकोटच्या उत्तरेस दोन मैलावर असलेल्या सागरवा गावी सतरा सहान स्तूपाचा समुदाय ए फूडेरला आढळला विडूडम राजांन शाक्यची जेथे फत्तल केली ते हें ठिकाण असलें शाक्याच्या काळी कपिलवस्तूला मुळूळ कोणल (अर्वाचीन अयोध्या) राज्यात गणला जात असावा प्रयातून कपिलवस्तूच्या सुख्यात अनेक शहरें व देवां निर्देवालेली आहेत, पण ती सर्व कधीच नष्ट झाल्याने त्याचा मागमूसहि आज नाही इ स पू २४९ च्या सुमारात अशोकानें बुद्धसहवासानें पवित्र झालेल्या ठिकाणाची यात्रा केली प्रथम तो बुद्ध जन्मस्थान नें लुविनी तेथें गेला तेथून तो कपिलवस्तूला गेला याची राण हल्ली निमाळी तळ्याजवळ पडलेला रेषांकित स्तंभ होय अशोकाची ही यात्रा सविस्तर वर्णन करणाऱ्या अशोकावदानात या स्थळासर्वा वन्याच कथा आहेत

यानंतर ६० वर्षांनी पहिला चिनी प्वासी फा-हियान येथें येऊन गेला, त्यानें दिलेल या शहराचें वर्णन पहिलेंच विश्वसनीय वर्णन म्हणता येईल त्याला हा गागा अत्यंत ओसाड दिसून आला हाच अनुभव त्या या मागुगेलेल्या एएनतमाला आला इ स ६२६ च्या सुमारात एएनतमालानें या स्थळाचें मोठ्या कारकाईनें अवरोधन केलें फा-हियान व एएनतमग यांनी या भागातील दोन निरनिराळीं स्थळे कपिलवस्तु या वल्पनेनें पाहिल्यामुळें त्याचीं वर्णनें जमत नाहेंत हें साहाजिक होय व्हिन्सेट स्मिथच्या मते फा-हियानचें कपिलवस्तु म्हणजे सध्याचा पित्रा या येथील अवशेष समूह व टिलौराकोट आणि आसपासचे अवशेष हें एएनतमगचें कपिलवस्तु हाय या दोन स्थळांमध्यें अगमास १० मैलांचे अंतर आहे

कपिलवस्तु नदी कोटें होतें हें सागणें कठिण आहे पण हल्ली लुविनीचा दोष लागल्यानें त्याच्या आसपास असणाऱ्या या शहराचा साधारण दोष लागला असें म्हणण्यास हरकत नाही हम्मन (लुविनी) देशीच ठिकाण निटिडा ह्वातल्या यस्ता जिह्यादील दुरहा गावापासून सहा मैलावर असलेल्या नेपाळी तराईत आहे या ऊंड एन् डब्ल्यू रोरनेच्या एका पाटयावरील उस्का स्थान लुविनीला मजळें आहे अगमास उ अ २७१९ व पू रे ८३१० यावर हें स्थान आहे [सदर्भग्रंथ-लेगे-ट्रॅव्हल्स ऑफ फा-हियान, ए रॉबर्ट ऑफ बुद्धिस्तिक फिगडमन्, ऑक्सफोर्ड १८८९, पी ४० मुकजी आणि व्हा ए स्मिथ-अंटीकिनीन इ. दि तराई, नेपाळ, दि राजन ऑफ कपिलवस्तु जे आर ए ए १८९८, १८९९, १९०५, १९०६ इ]

कपिलापरी—भाद्रपद महिन्यातील वद्य पंचमीच्या दिवशी मगळपार, ज्योतीपात योग, रोहिणी नक्षत्र इत्यादि योग जुळून आल्यास त्या परीला कपिलापरी असें म्हणतात या पंचरात्रात सुरुं हस्त नक्षत्री असेल म्हणजे हस्त हें महाजनक्षत्र असेल तर तो योग विशेष श्रेष्ठ मानिला जातो हें सूर्यपर्व असल्यामुळे याचा पूर्वकाल दिवसाच मानितात. या पंचात्र्या दिवशीं हवन, दान वगैरे कृत्य करावयाची असतात कपिलापरीस धाद करावें अस स्पष्ट मत नाही परंतु इतर महान योग आले असता धाद केलें जातें त्याप्रमाणें या दिवशींहि करावें असें धर्मसिंधुकार म्हणतात कपिलापरी हें पर्व कर कचित येत यामुळे एखादी न घडणारी गोष्ट अवचित घडून आल्यास तिला 'कपिलापरीचा योग' असें म्हणण्याची हर्म पडली आहे

कपिली नदी—ही आसाममधोल नदी कटिया टेक त्याच्या उत्तर उतारावरून निघून १९३ मैल त्याव जाऊन कलामध्ये जायी येथें येऊन मिळते डोयंग, जमना, वार-पानी व उमियाम या इच्या शारा होत पावसाळ्यात पानी पूरपर्यंत इच्या पात्रातून जहानें चालतात उन्हाळ्यात मोठया बाजाना कामपूरच्या पुर्वे जातां येत नाही येथल्या

मधील लाख, रेशमी याचा व्यापार कपिलीमधून चालतो. चपरमुखाहून या वस्तू गैहती येथे पाठविण्यात येतात. इत्या किनाऱ्यावरील मुख्य शहरें चपरमुख, जमनामुख, खारिखन, धरमठूल या होत. इच्या पुरानी नुकसान होऊं नये म्हणून देवनारीकोटणीपासून गगुरगावपर्यंत भिंत बांधलेली आहे.

केंपुआ—(प्राचीन कॅसिलिनम) इटली. हें शहर केंप-
नियाच्या धर्माप्याक्षाचें राहण्याचें ठिकाण असून कॅसिटी
प्रातात कॅसिटी शहराच्या पश्चिमेत रेल्वेन ७ मैल आहे.
१९०१ साली येथील लोकसंख्या १४२८५ होती ८१०
साली मरासेन लोकानी प्राचीन केंपुआचा नाश करयावर
विषाप अल उलफने हें ८५१ साली बसविलें.

८५१ साली बसविलेल्या सेन्टस्टीफेनो नावाच्या मुख्य
मंदिराशिवाय त्याच साली बांधलें गेलेलें सेन्ट मार्सेली
नावाचें प्राथनमंदिर येथे आहे. दुसरा फ्रेडरिक यार्ने व्हल-
टरनो नदीवरील पुला-या संरक्षणाचें बांधलेल्या विज्ञावर
एक विजयाप्रीत्यर्थ उभारलेली कमान आणि १ मनोरे आहेत
इतकी सन १५५७ साली हा क्रिपा जर्मनदोस्त करण्यात
आला. या विज्ञपात अखंडले प्राचीन खोदीव कामाचे शुतळे
येथील कॅपेनिओ नावाच्या पदार्थसंग्रहालयात आहेत.
प्राचीन केंपुआचे अवशेष याच संग्रहालयात आहेत. मध्य-
युगात केंपुआ एकांगणून एक बऱ्याच जणांच्या हातातून
गेलें. त्याच्या इतिहासातील एक अत्यंत संस्मरणीय गोष्ट
म्हणजे १५०१ साली सीझर बोमिआनें त्यावर वेढेला अये-
कर हला होय. १८१० पर्यंत नेपरसच्या राज्यातील एक
प्रदेश म्हणून हें होतें. त्यानंतर इटलीकडे हे गेलें.

केंपुआ—(अवॉचीन मेरिया डि केंपुआ म्हेटेरे) इटली.
केंपुआ हें प्राचीन कॅपेनिआचें मुख्य शहर असून कॅपेनियन
मंदानाच्या ईशान्य सरहद्दीवर निओपोलीसच्या उत्तरेस
१६ मैलावर आहे. केयोच्या मताप्रमाणें हें इ. स. पूर्वी
२१० साली इट्रुस्कन लोवानी बसविलें असावें. इ. स. पूर्वी
५ व्या शतकातील उत्तरार्धात झालेल्या सेनेनाइट लोकांच्या
स्वारीमुळे येथील इट्रुस्कन सत्तेचा नाश झाला. पहाडी
सेनेनाइट लोकांपासून यचाव व्हावा म्हणून त्यानीं रोमनीं
सत्य केल्यामुळे कॅपेनिआ येथें रोमनी सत्ता प्रस्थापित झाली.
सेनेनाइटवरोवरच्या दुसऱ्या युद्धात याच्यापासूनच एपर
फ्लेमस घेण्यात आलें. इ. सनापूर्वी ३१८ साली
प्रिंक्सेटच्या नेमशुचीमुळे एतद्देशीय अधिकाऱ्याची सत्ता
संश्रुत झाली. व्हाया ऑपिआना नावाची लष्करी मोठी
सदक तयार झाल्यामुळे केंपुआ शहर इ. सनापूर्वी ३१२
साली रोम शहराशी जोडलें गेलें.

दुसऱ्या युगिक युद्धाच्या वेळेस केंपुआ शहर बरेच
मरमाराईस आलें होतें. त्या वेळेस येथे ३०,००० पायदळ
आणि ४००० घोडेस्वार सैन्य होतें. रॉनीच्या पराभवानंतर
५५ फॉन्सल केंपुआमधील असल्या पाहिले एवढापर्यंत

रोमचे सार्वभौमत्व हुगारून देऊन हॅनीशॉलचें आधिपत्य
केंपुआनें कबूल केलें. इ. सनापूर्वी २११ साली तें पुन्हा
रोमन लोकांच्या ताब्यात आलें. या वेळेस जुनी राज्यव्यवस्था
घटवून लोकांच्या सामाजिक हक्कांची प्राथमत्ती झाली.

मसाला, दाह आणि गुलाब ह्याकरिता हें शहर फार
प्रसिद्ध आहे. येथें मोंत धातूचें सामान तयार होतें. येथील
लोक फार पैनी आहेत. येथील लोकाना कुस्त्या खेळण्याचा
फार शौक आहे. कॉन्स्टन्टाइनच्या कारकीर्दीत येथें एक
प्राथनामंदीर बांधलें गेलें केंपुआ येथे एक ज्युपिटरचें
मंदिर असून अर्धचंद्राकृति नाटकगृह येथें आहे.

कपुरथळा सै स्थान—पंजाबातील एक संस्थान. हें जालेंदर
विभागाच्या कश्मिरनच्या देशरक्षीखालील आहे. उ. अ.
३१° ९' ते ३१° ४४' व पू. रे. ७५° १' ते ७५° ६९' एक-
दर क्षेत्रफळ ६३० चौरस मैल लो. सं १९११ २९८१३३.
व १९०१ साली ३१४३४१ होती. ह्या बहुतेक चांगली आहे.

सतलजमधील अल्हू नावाच्या खेळ्यातून येथील
राजाच्या पूर्वजानी वसती होती व म्हणून या घराण्यास
अल्हूवाल्या म्हणतात १७८० मध्ये घारी दोआबमधील
बराच विस्तारित झालेला सुएष तरवारीच्या जोरावर भि-
विणें हीच सरदार जससिंग याचा पहिली कामगिरी
होती. हा या घराण्याचा संस्थापक होय सतलजच्या
अलीपडील काही मुल्ल सरदार जससिंग यानें घेतला
व काही रणजितसिंगानें त्याला दिला. १८०९ मधील तहा-
प्रमाणें कपुरथळ्याच्या सरदारानें ब्रिटिशास मदत करावी
असें ठरलें होतें. १८१६ त सरदार जससिंग महाराजा
रणजितसिंगाच्या धाकानें सतलजच्या अलीपडील मुल्ल्यात
ब्रिटिशाकडे पळून आला. पण पहिल्या दोस युद्धात कपुर-
थळ्याचा सरदार ब्रिटिशाविरुद्ध लढला व त्यानें ब्रिटिषाना
मदत केली नाही म्हणून सतलजच्या दक्षिणेकडील भाग
ब्रिटिशांनीं घेतला. जालेंदर दोआब ब्रिटिशांनीं घेतल्यावरहि
सतलजच्या उत्तरेकडील भाग कपुरथळ्याकडे तसाच राहूं
देऊन ब्रिटिश त्याच्याकडून राजा रणजितसिंगाप्रमाणें खंडणी
पेऊ लागले. घारी दोआबची जहागीरसुद्धा त्या जहागीरीच्या
मालकास देण्यात आली आहे. १८४९ त निहालीसिंगास
राजा करणांत आलें १८५२ त हा मरून याचा मुलगा
रणधीरसिंग गादीवर बसला. १८५७ व ५८ मध्ये याच्या
सैन्यानें ब्रिटिशास फार मदत केली व याचें बक्षीस म्हणून
घोंडी, इकाना व भिठौलीच्या जहागिराच्या त्यास देण्यात
आल्या. याचें उत्पन्न बरेंच आहे. याच्या मुलाचा मुलगा
म्हणजे सध्याचा जयसिंग होय हा १८७७ त
बयाच्या ५ व्या वर्षी गादीवर बसला. हें पराणें आपला
बंश राण कपूर या जैसलमेरी घराण्याच्या रजपूत सरदा-
रांपासून निघाल्याचें सांगतात. राजाला दत्तक घेण्याचा
अधिकार असून १३ तोफांची सलामी आहे. पण सध्याचा
महाराजाला १५ तोफांची सलामी मिळते. मुक्तानपूरमधील

दोन पूल व सराई प्रेक्षणीय आहे. दारा व औरंगजेब कोही दिवस येथे राहिल्याचें सांगतात.

संस्थानात १३० रोजी व ३ मोदी गावें आहेत. कपुरथळा मुलतानपूर व पगवरा. यात ५ तहसिली आहेत. जे. स. (१९११) २६८१३३. यांकी शेकडा ६० सुसलमान, २२ हिंदू व २० सौत आहेत. येथे एक १०० दिवधन आहेत, गहू, चणा, कापूस, ऊस, मसूर हे येथील मुख्य पीक होय. मुलन नगर येथे हातांनी टंगविलेले कपडे उत्तम होतात येथील माजमें. पडदे व टेबलावर घालण्याचें कापड युरोपात पाठविण्यात येतात गहू, कापूस, तंबाखू व साखर येथून पाहेर पाठविण्यात येते १८०९ व ९५ मध्ये येथे मोठे दुष्काळ पडले होते. येथे पटणारा पाऊस दोनच पुरेसा नसल्यामुळे मिहिंदच्या पाण्यावरहि शेती नाववितात. शेतकन्याना तक्रारी देण्याची पाल येथील सुपरिटेण्ड मि. रिक्झन यानें १८०९ त सुरू केली शेतकन्याकरिता सहकारी पतवेडया नियत आहेत जनावरांची दुयारणा करण्याचे काही प्रयत्न सुरू आहेत. संस्थानाने मुद्दाम राखून ठेवलेली अशी पाच जंगले आहेत. पगवरा येथे सरकारी कर मालावर नसल्यामुळे व्यापार बराच भरभराटीत आहे. संस्थानात सुमारे २५ मैल पट्टी व ३५ मैल रुचा रस्ता आहे.

येथील रागास पूर्ण सत्ता आहे. तो १९१००० रुपये खंडणी मिटिया सरकारास दरवर्षी देतो. १९११ साली स्टेट कौन्सिल (मीनमेडक) स्थापण्यात आले. टिमासाहेब (पुवराज) त्याचा अध्यक्ष असून दोन रागपुत्र जादा सभासद म्हणून काम करतात. मुख्य प्रधान उषायास असतो. या मंडळात नरकारी व भिनसरकारी असे दोन्हीहि पक्ष आहेत

कापडे मिटिया इहीतीलच इंडियन सीलउकेड व प्रेसिगर फोड वगैरेंमध्ये थोडाफार फरक करून वापरतात. पंजाबच्या कराबडला कायदाव येथे साधारण फरक करून वापरण्यात येतो तहशीलदाराच्या कोर्टातून कलेक्टरकडे अपील करण्यात येतें. पण स्टेट कौन्सिलवर अपील येथे होऊ शकत नाही. पुनाच्या नटल्यात राजा निवाल देतो

संस्थानाच्या उत्पन्नाच्या मुख्य शक्ती म्हणजे स्टॅल्म(तिकिटें) सारा व अमृतसर आणि लाहोर येथील जहागिरी होत सर्वांच्या बायी म्हणजे नोकराचे पगार, रागपराय अयोध्येच्या इस्टेटी, पब्लिक वर्ल्स, सैन्य व मिटिया सरकारास देण्याची खंडणी या होत. अफू, व दुसरे मादक पदार्थ परवानगीशिवाय विक्रीचे बंद आहे. कपुरथळा व पगवारा येथे म्युनिसिपालिटी आहेत. कारील मेजर राजाच्या संघातों निवडण्यात येतात.

शेकडा ५ पुरव व ०.२ घायका शिकलेल्या आढळतात. १९१३ च्या मार्च महिन्यात महाराष्ट्रात असे जाहीर केले की, संस्थानाच्या सर्वथ उत्पन्नाच्या अर्धे म्हणजे सुमारे २ लाख शिसाच्या कामी खर्चण्यात येतील व बँकक संस्थावरहि मोठा राब करण्यात येईल येथे तीन रणालये व चार दवाखाने

आहेत. देशी बाहून घेण्याची व्यवस्था संस्थानानें केली आहे. पण देशी बाहून घेण्याविषयी कोणावर गवरदस्ती नाही

त ह सी ल.—ही कपुरथळा संस्थानातील तहशील आहे ज.अ ३१'२२' ते ३१'३५' व पू. रे. ७५'१७' ते ७५'३१' देशफळ १९१ चौ. मैल जो. स (१९११) ५११९८. कपुरथळा हे मोठे गाव आहे. तेथील साऱ्याने उत्पन्न १.७ लाख होते ही तहशील सुर्वाच नाही. पगवरा भाग रेंगाड अन्न वाणीचा नदीजवळ नसल्याने साधारण सुपीक आहे.

गा व—ही कपुरथळा संस्थानाची राजधानी आहे. उ. अ. ३१'२३' व पू. रे. ७५'२५, जो स १९११ साली १९३९७ होती. हे सगल्या राज्याच्या पूर्वमार्गे म्हणजे राजा कपूर यानें कसविले १७८० व सरदार जससिंग यानें हे सुसलमान सरदाराकडून घेतल्याकडून या संस्थानाचें मुख्य स्थान आहे. राजबाडा, सरकारी बाग व दुसऱ्याहि काही बागव्या इमारती येथे प्रेक्षणीय आहेत. कैनुवारी महिन्यात चौकोपीर म्हणून सुलुमानात मोठा उलून भरतो. येथे म्युनिसिपालिटी, रणवीर कॉलेज, काही शाळा, मिन्टोरीया व्जुविली हॉस्पिटल यासारख्या संस्था आहेत.

कैफो—(१७५१-१८३१) काउंट. हा रशियन सुल्ता व मीक रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट कान्तु येथे १७७१ कैनुवारी ११ रोजी जन्मला. हा जुन्या कॉन्फिड घराण्यावरून असून ते घराणें इस्टियासमून १३७३ मध्ये तिकडे रहावयास गेले होते व त्या घराण्याला काउंट ही पदवी संध्याच्या बऱ्याच काळस इमेन्सुअल यानें दिली होती. त्याचा बाप त्या वेदातील एक मोठा वननदार सनातनवादी गृहस्थ होता त्याने १७९८ मध्ये कैफो फोर्सिओच्या सहान्वर आयोनिनम वेट प्रॅच सरकारच्या हाती दिली, नंतर नव्या जमनाला विरोध केल्याबद्दल त्याला कैदेत टाकण्यात आले. पण पुढल्या वर्षीच त्याची सुफला झाली. याचे श्रेय त्याच्या पुत्राच्या वारस्यानकडालेस आहे. १८०० मध्ये टर्किट बादशाही सत्तेखाली तेथे रिपब्लिक स्थापन झाले त्यावेळी कैफोन कायदे कौन्सिलच्या सेक्टरांरी सरकारी नोकरी पत्कारिली तत्पुर्वी पट्टभा येथे त्याने बैबकीचा अभ्यास केला होता. नोबरीत शिरल्यापासून पुढे सात वर्षे त्याने रिपब्लिकच्या रासवामात बराच भाग घेतला १८०७ मध्ये त्याची 'जादा सफरी गव्हर्नर' च्या जागी नेमक झाली आयोनिनयाच्या आशीर्वादाच्या सादा मोदरावरी हद्दपापासून बराच करण्याची कामगिरी त्याच्यावर सोपविण्यात आली. त्याचेवडी भावी श्रीक स्वातंत्र्ययुद्धातील कोलोक्रेनेस वगैरे प्रमुख पुढाऱ्याशी जोळस होऊन त्याच्या सहवासात त्याच्या मनात हेलेनिक देशभक्ती उदीपित झाली व त्याच. त्याच्या पुढील वरिऱ्यावर मोठा परिणाम झाला.तापि आयोनिनम सरकारच्या नोकरास असता त्या वेदावर रशियाची सत्ता असली असच त्याचा प्रयत्न असे. पुढे १८०७ दिस्त्रिक्टच्या वहाने ती कॅट नेपोलियनच्या ताब्यात गेली, तरी मीतच्या स्वातंत्र्य-

प्रार्थना कार्यात रशियाचीच मदत होईल असे त्याला संशयच नव्हते. यासुद्धे फ्रेंच सरकारने देऊन केलेलीही नोकरी न पत्करता तो रशियन सरकारला नोकरीत शिरला. सेंट पीटर्सबर्ग येथे काही दिवस परराष्ट्रातल्या नोकरी वेंचल्यावर १८११ मध्ये रशियन बोलीलाच मदतनीस म्हणून त्याची व्हिएनाला नेमणूक झाली. पुढेकडील वेळाची त्याला माहिती उत्तम असल्यामुळे नेपोलियनविरुद्ध चाललेल्या दोस्त्याच्या कारस्थानाला त्याचा फार उपयोग झाला. १८१२ मध्ये इंग्लंडने व ऑस्ट्रियाचे युद्ध सुरूच होते तो हजर होता. पहिल्या पॅरिस संध्यात व नंतर व्हिएनाच्या काँग्रेसमध्ये त्याने रशियाचा प्रतिनिधी म्हणून काम केले. जर्मन राष्ट्र जिंकले असून रशियाचे युद्धसैन्य अवाधित देवघोळाची त्याची चेहर्या खटपट जसे व याचा शोका म्हणून फ्रान्सचे तुकडे व पाडता कायम देणगीला त्याचा प्रयत्न होता तो विखीस गाऊन १८१५ मधील ताह आघायाच तूचवाटुरुष होऊन युरोपमध्ये बळावह राष्ट्रांचे एकत्र येऊन येथे ठिकठिका त्याच सारखी 'होवा अलायन्स' ची स्थापना झाली. व नंतर स्टेट्स्मेन्टरीची जागा मिळून तो पीटर्सबर्ग येथे परराष्ट्रमंत्रिमंडळात शिरला. इ.स. १८१८ मध्ये अल्बेर्टावर हारबरोवर एलाचपेन येथे काँग्रेसमध्ये तो हजर होता तेव्हा आपल्या गाडी परत जात असता भालीत प्रत्येक ठिकाणी त्याचा गौरव झाला. परंतु नेदरलँड्सच्या मुद्रापाच्या डेव्हात त्याचे ओईश्वर होत असलेले प्रत्येक युद्ध लढले होते. शिवाय अल्बेर्टावर हार-सारखा निरक्षण महाबळी घेईयाहा हा परराष्ट्रमंत्री व श्रीकृष्ण आणि इटलीने स्वातंत्र्य व बायोनरी सैन्या भाल्याबद्दल त्याची तहामुमुती, असा फारणासुद्धे केंपोला युरोपच्या राजकारणातून अगोवत दूर करणाऱ्या भेदनेकला. इतरम्ह सार्वत्रिक राहिली होती. योरेय वाधि मिळवी म्हणून आपल्या मुल हेराध्यामाफेत केंपोच्या पौडून निघणाऱ्या सर्व गोष्टीची माहिती त्याने जमविल्याचा उपयोग चालविले होता. असा केंपो आर्यभियान वेतास गेताव वेथील रहियाध्यानी असल्या वा देवनेपुढे गोष्टे स्वास्त करून सेनेहावाले मीमस मेदरज नावाच्या मिदिश ल्हाईनविरुद्ध असलेल्या आत्म्या घन तक्रारी त्याला सांगितल्या. व्हिएनाच्या काँग्रेसने ठरविल्यावरून आलेनिजने वेतास मिदिशाने 'कवक्षक सभा' चालू होती. चण त्यानी अ.प.ला जममल फार पडवयेने चालविल्यामुळे वरील तक्रारी उत्तरत झाल्या. त्या तक्रारी पैतून या देशभक्ताच्या मनाला फार संताप झाला व सार्वभौमी एक सारणी रिपोर्ते त्याने हारवडे पारविज्य व शिवाय स्वतः पॅरिस मगोने इंग्लंडला जाऊन त्याने मिदिश सत्कारसुद्धे भाषोनिजान द्वापकावल्याच्या लव तक्रारी मांडल्या. परंतु तेथे त्याच्या वेवस्थिकरे इंग्लंडने विदेश ल्या दिले नाही.

१८१९ मध्ये केंपो राष्ट्रपक्षाला परत येऊन हारच्या नोकर-गैर दगू माला. १८२० मध्ये हॉल व नेपलस येथे राज्य-

कार्या झाल्या. तेव्हा मॅडरिडने हारला क्रांतिकारकांचा पक्षपाती केंपो दास सोडून आपल्या वाज्याला ओढण्याचा प्रयत्न सुरू केला. इतरपक्षात १८२१ मध्ये ग्रीक देशभक्त व्हीसिलीयाने बाल्युव नदीकाठच्या प्रांतावर हल्ला केला. त्याचा पत्रयुद्धा घेऊन मॅडरिडकडे हारवें मन केंपोच्या विरुद्ध पूर्ण कुलपित केले. तेव्हा हारवें काढून टाकण्यापूर्वी केंपोने राजीनामा दिला व तो जेव्हा येथे १८२२ मध्ये गाऊन राहिला.

पुढे ग्रीक लोकानी तुकाराी बुद्ध करून आपले स्वातंत्र्य मिळविले व रिपब्लिक स्थापन करून १८२० एप्रिल ११ रोजी प्रेसिडेन्टच्या जागी केंपोची निवड केली. प्रोसमध्ये त्यावेळी रशियन पक्ष प्रचल होता. केंपोने तां नागा पत्करली. नंतर पहिल्या निकोलस झारचा त्याने नेट घेऊन राज्यकारभारातील धारेणाबद्दल त्याची सत्ता घेतली. नंतर इतर युरोपीय दरबारांना भेटे देऊन त्याची सहाय्यभूति संपादन करून तो इंग्लंडला गेला. ती परत आला त्यावेळी देशात भयंकर अडचणी उत्पन्न झाल्या. धागेन्यात पैसा पडता, बहुतेक लोक रावटी, लडाणी आणि त्यात नूतन नियममूर्ताने दोषारलले होते. शिवाय ग्रीकांचा सगू इंग-जिमपाचा हा मोरियामध्ये सैन्य तळ देऊन बसलेला होताच. केंपोची सर्व सदां स्वतःच्या बुद्धिमत्तेवर व रशियाच्या मदतीवर होणे, चण तो पिडीबाद अंरराप पडला. शिवाय तो 'हम करेले कायदा' असा भवि-कारावर काढला असल्यामुळे सर्वसामान्य प्रजाजनबद्दलची वसलेला त्याच्या अर्था नव्हता.

स्वामुळे त्या अडवाड परंतु स्वराज्योन्मुख श्रीक कोन्नावर राज्य करण्यास तो फारसा लयक नव्हता. तराई त्यानी त्याच वेतय असाय सम्मान देवला. स्वामुळे प्रम-मार्गानी केंपोला कारकादे उत्तम यशस्वी झाली. त्यानेहि शिमुक्काचा पत्र स्वयंय अशा या श्रीक राज्यत्वाला इश्टीस धडा व पोचेल अशा वागणानेच परराष्ट्रांनी वागणूक ठेविली. व श्रीकच्या राज्याची धर्मशा आहुनिमित्त करण्याने इतरांचे सर्व दाव हाणून पाडले. परंतु अंतस्त देवडाला सोडून झालेला राज्यकार्ये काय त्याने रशियाच्या मदतीने चालविले होते, ते धोरणच अगोर त्याच्या घटनाशास कारण झाले. राज्य-क्रांतीच्या काळी ज्या आधीक्षित पत्र रणभस्त सरदारांनी तरवार लक्षविली होती त्याने प्रतिरोधक म्हणून केंपोने, प्रथम त्याचा राज्यकारभारी मंत्र्यवत समवेत करून त्रास मानल्या जागा दिल्या होत्या. परंतु लवकरच त्याच्या जागी त्याने सुशिक्षित व लायक श्रीक लोकांच्या नेमणूक केल्या. अर्थात या इतरांनी ते लोक विपारले. शिवाय केंपोच्या युरोपीय वायव्या बाल्युवने, त्याच्या रशियन मुनिफोर्ममुळे, व व त्याने आपला भाऊवदास मोठेल्या यवल्या दिल्यामुळे त्याचा कोषाग्री अडकला. त्यानी त्याच्या विरुद्ध बाहीर बंड उभारले. तेव्हा बंड मोडण्याकरिता त्याने रशियाचा मदत

योजावळ न्यामुळ प्रहरण पोस्तव चिडीत गेलें मद्रास येथें पेशेची नावाच्या पक्षिद वीरतेने बडाळी मात्र-विही, परंतु सराररव रथियन सरकारने त्याला कैद केलें, तेव्हा तो समोसासहि रात्री झाला पण कैदीने विडून रागाने त्याची मुलाफत वेष्टवच नाकारलें । खरोखर फाडिह तर हेंगानें मार्गल स्वातंत्र्यदात एकभराहि हातात नव्हे परल नव्हतें पण प्रेसिडेंटचा उच्च अधिकार मान त्या-नच्या देशमत्तावर व अपत्या जुन्या दोस्तावर तो गाजवू लागला त्यामुळे अपमानानें त्या पुढ व अभिमानी सरदा-रा (पट्टेनीमि) जे कोकें कोथानें फिरत गेलें, व परत कैदेत जाता जाता आपला पुत्र भोगे व बंधू कास्टेडन याना यांनं इसारा दिला त्यापर्यंत दुसऱ्याच दिवशी (१८३१ ऑक्टोबर ता १) नियाप्रनलें केंथे नर्वमथ्यं जत असता रानार फॉन्टेग्रानने गोली झाडली व तो राहली बघताच जॉर्जेने उरात रगरी तुपवून त्याचा प्राण घेतला

कपोक—पास लॅंडनमथें एरिओजेनझोन, इंग्लीत सिक्क कॉटन, मद्रकतमथें क्षाम्मलि, मराठीत पावरी सावरी इत्यादि नावे आहेत हे मध्यम आकाराचें झाड असतें. परंतु कधी कधी फार उच्च झालेली झाडीह पश्चिम व दक्षिण हिटल्यानचा झाडी भाग व नम्रदेश या ठिकाणी आढळतात. येलाच्या व देवळाच्या समावृत्ती ही झाडे बरीच खबलेली आढळतात

कोटसाररीवून हें झाड निराळ्या जातीचें आहे परंतु जसा सावरीच्या झाडापासून मऊ कापूस निघतो तसाच या झाडाच्या फळातूनहि निघतो

याचीं फुलें मयकट पाटच्या रंगाचीं असून सावरीच्या फुलापेक्षा एवढा असतात हें झाड एतदेवढीच नवळें तरी निदान पार प्राचीनवर्षीयारी लागवड येथे झाली असावी असें दिसत हीं झाडे मध्यपारमथें सर्व ठिकाणी आढळतात जमिनारी व फेडवारी महिन्यात याना फळ येतात मिलोन, दक्षिणअमेरिका, वेस्ट इंडीज आणि आफ्रिकेचा उष्ण कटि-बन्धानील प्रदेश इतक्या ठिकाणी हीं झाडे होतात

कपोकचे गुणधर्म—या झाडाच्या सालीतून निघणारा गोंद जीवघी असतो याच्या विषापासून दोकडा १८ या प्रमाणाने सरकीच्या तेलासारवें तेल निघतें, व तेप गुराना रावयास फार वागली असते हालडमथ्य हें तेल खातात व सावण वरण्यावरितां उपयोगात आणतात रोखणी करण्याकरिता या झाडाच्या लाकडाचा उपयोग होतो या झाडाच्या फळातून निघणाऱ्या रेशमसारया मऊ पाटच्या कापसासुद्धें या झाडास महत्त्व आलें आहे

या कापसाचा उपयोग मिश्रक, खोब वंगरे भरण्याकडे करतात याने तंतू आम्बुड असल्यासुद्धें कापडाकडे याचा उपयोग होऊं शकत नाही हल्ली हा कापूस स्थितिस्थापक असल्यासुद्धें मुख्यत्वेकरून गाद्या, गिरया वंगरे सरांमी मालाकडे याचा यूरोपमथें उपयोग होतो जाता वेदातून याची

बरीच निर्गत होते. इ स १९०१ मध्ये ४४,१२३ गादी बाहेर गेल्या इ स. १९१४-१५ सालीं पंढरत्ता व मुपदे बंद-रातून २५,००० गोंद किमतीचा १६,००० हेडचेवट कापूस परदेशीं गेला इंग्लंड व इटलीकडे मुख्यत्वेकरून या कापसाची निरगत होते

फ्रान्समधील बोर्जे येथे उष्णताविरोधक सुरणुत (फॅन्ट) वरण्याकडे या कापसाचा उपयोग करतात व फोड वगळ नांवाची लडन येथील कंपनी या कापसापासून गळवतातील पाण्यात तरंगणारे पटे तयार करत हा कापूस दाबून त्याचे बंदे परदेशीं जातात

उपयोग—या झाडाच्या लाकडाचा रंग वामड रंग-विषयस उपयोगी पडतो या झाडाच्या सालीचे ताबूस गांवाच हल्क्या प्रतीचे तंतू काढतात व त्याचे दार व कागद तयार करतात या झाडाच्या विषाभोवती असणारे तंतू जास्त महत्वाचे आहेत म्हणून त्यास मागीरहि बरीच आहे विषा-पासून तेल निघतें तें लाकडमळ किंवा गडब उदी रंगाचें असून स्वच्छ असतें करोकार्ये लाहूड पोंदकन हाडणीहि करितात

कॅप्रीव्ही (१८१९ १८९९)—याचें मध्य नांव काउडव्होन् कॅप्रीव्ही जी कॅप्रीव्ही मॅटिस्कुकोली जॉर्ज लिओ हा जमनीतील प्रसिद्ध वीर व सुस्थिरी होता याचा जन्म १८३१ च्या वैश्व आरिच्या २४ व्या सारखेस सालीं देवबर्गे येथे झाला, त्याचें शिक्षण वॉलिन येथें झाले व इ स १८४९ सालीं त्यानें आपलें नांव लष्करात दाखल केलें एक दीन प्रसंगीं यानें आपली लष्करी कुशलता प्रकट केल्यावर इ स १८८१ सालीं हा आरमाराचा मुख्य साला इ स १८८८ सालीं यानें त्या आगेचा राणीनामा दिला आपल्या भाग मुख्य मंत्री याची जागा कॅप्रीव्ही यास त्याच्या सुस्थिरीपणा सुलें मिळेल असें विस्मोक्ता वाग्न होतें इ स १८९० सालीं हा मुख्य मंत्री झाला त्यावेळीं हा फारसा लोकप्रसिद्ध नसल्यानें लोकाना जरा चमत्कारिक वाटलें तथापि यानें आपल्या बुद्धिमत्तेनें सर्व कामाची माहिती तावडतीक काम घेतली आग्निवैतल वसाहतीसवधी इमज व चर्मन याच्या मध्ये जेव्हा तसा उत्पन्न झाला त्यावेळीं कॅप्रीव्ही यानें तो लक्ष्मोपचारानें (विस्मोक्तेचा विरुद्ध) मिटविला इ सन १८९० च्या मेमध्ये आस्ट्रिया व रमानिया यांच्याशीं सह करून यानें वादग्रहाची बायबसची मिळविही खरी, तथापि त्यासुद्धें देवदारी बर्ग्याचीं मनें त्याच्या विरुद्ध झाली इ स १८९४ सालीं युलेंबर्ग व कॅप्रीव्ही यांच्या मध्ये कायद्याच्या सुधारेंसंबंधीं विवाद आलें व त्यासुद्धें वादग्रहान दोषासहि बडतीकें केलें कॅप्रीव्ही पदव्युत होण्यास विरोधक शेतकरीयुग्मे कारणभूत झाला याने परदेशी राजकारण व व्यापार धोरण चांगलें सामावळें व देशाचा फायदा केला हा आग्रमन अविवक्षित असून यानें

आपल्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस एकातवासात काढले व तो ह. स. १८९९ त ६८ वर्षाचा होऊन मरण पावला.

कफ—हा शरीरातील तीन दोषांपैकी एक दोष आहे (दोषातर्क्यां विशेष महितोक्तिरिता 'निदोष' शब्द पहा) पृथ्वी व आप या महाभूतापासून मिळत शरीरात जे द्रव्य उभयतः झाले आहे तो सर्व कफच आहे असा वैद्यशास्त्राचा सिद्धांत आहे. मनुष्याच्या शरीरात ते पार्थिव असल्यामुळे पृथ्वी व आप ही तत्वे इतर तत्वापेक्षा जास्त आहेत म्हणून कफरूप द्रव्य इतर दोषांच्या द्रव्यापेक्षा जास्त आहे. पृथ्वी व आप यांचे वायवजात जे कार्ये दृष्टीस पडले तेच कार्ये कफाचे आहे. शरीरास स्थिर्ये आणणे, ते स्निग्ध राखणे, शरीराचे साधे एकमेकापासून वेगळे न होऊ देणे, शरीर थंड राखणे (पिताच्या उष्णतेमुळे जी उष्णता प्राप्तदायक होते ती कफामुळे कमी होते) श्मश, व इत्यादि मनाचे गुण असणे या सर्व गोष्टी कफामुळे होऊन शरीराचे रक्षण होतं स्निग्ध, थंड, मंद, मुख्यतः व मुख्यतः या गुणांचे कफरूप द्रव्य आहे (म्हणजे कफाचे हे गुण आहेत). कफ हा सर्व शरीरभर पसरलेला असला तरी आमाशय, ऊर, कंठ, डोळे, क्लोम, शरीराची पवे (छलननेटे सांगे), रसधान, मेद, प्राण व जिह्वा या ठिकाणी तो जास्त प्रमाणात असतो. ऊर, जिह्वा, डोळे, आमाशय व साधे या ठिकाणी असलेल्या कफाच्या विविध कार्यावरून त्याचे मुख्य पाच प्रकार मानतात.

पोटातील (आमाशयातील) कफ उदकगुण्याचा असल्याने गोड व थंड असतो. पोटात जे अन्न जातं त्यात कफ मिसळला म्हणजे त्याच्या प्रवणामुळे ते अन्न मऊ होऊन विरपळतं. कफाच्या प्रवर्तने अन्नाचे घन भाग वेगवेगळे होतात व तसे झाले म्हणजे अन्नाचा रस होण्यास (अन्नपचनाने) मदत होतं. अन्नासमर्थ आमाशयात मिसळणारा हा कफ अन्नसाखरेवर शरीराच्या सर्व भागात जाऊन वरमागितलेल्या कफाच्या त्या त्या स्थानात आतो त्यामुळे त्या त्या स्थानातील कफाचे प्रमाण कमी होत नाही (शरीर हे अंतरास्थीच्या दाहक शक्तीमुळे नेहमी जळत आहे त्यामुळे ते प्रतिक्षणी क्षिप्त आहे. ती क्षीन असल्याने भरून निघते अर्थात कफाची क्षीन असल्यातील कफ भरून काढतो). या आमाशयातील कफास (अन्नाचे छेदन करतो म्हणून) छेदक कफ म्हणतात.

उरात असलेल्या कफाचे मानेच्या मालील भागाचे मणके व दोन बाजू हे एकमेकास भोडल्यामुळे जे त्रिज (तीन हाडांचा मणका) होतं, त्यास हालचाल करण्याचे सामर्थ्य येतं व त्या कथमुदये व साधे एकमेकास जुळून राहतात. उरातील कफाचे दुसरे कार्य हृदयास शक्ती देण्याचं आहे. स्वच्छ अन्नसाखरीवर उरातील कफ हृदयात जाऊन हृदयाला त्याचे काम करण्यास समर्थ करितो. हृदयाचे मागवेगळी

रहाणे हे हे उरस्थ कफावरच अवलंबून आहे. हा कफास अवलंबक कफ असे म्हणतात

जीव व कंठ यात असलेल्या कफामुळेच चव समजते. यात बोधक (रसबोधनाय) कफ म्हणतात.

डोक्यात (कवचीचे आत) जो कफ आहे त्याचे काम इंदियाणा (प्राण, रसन, नेत्र), स्निग्ध ठेवण्याचं व त्यास प्रसन्न राखण्याचं आहे व यामुळेच त्यास सर्पक (सर्पणात्) कफ म्हणतात

शरीराच्या लिहानमेक्या साध्यात जो कफ आहे त्याचाहि उपयोग आहे. वगणामुळे गाडीची चाके व कणा न क्षिजता सुरक्षित रहातात त्याप्रमाणे साध्यातील कफ साध्यांना एकमेकावर धावून विरून देत नाही व आपल्या विकट गुणामुळे साधे एकमेकापासून वेगळे होऊ देत नाही. या जोडण्याच्या गुणामुळे त्यास श्लेष्मक कफ म्हणतात.

वर लिहिल्याप्रमाणे कफाची कार्ये जेव्हा ती अविकृत (समप्रमाणात) असतो त्यावेळी होतात परंतु तो विकार पावला म्हणजे ती कार्ये व्यवस्थित होत नाहीत. विकृत कफाचे दोन प्रकार आहेत एक वाढलेला व दुसरा कमी झालेला. वाढलेला कफ दुसऱ्या दोषाच्या स्थानात जाऊन तेथे प्राप्त देऊ लागला म्हणजेच कफाचे व्याधी होतात. ते असे—तुमि म्हणजे जेवण नकास वाढणे, क्षापड, निद्राधिक्य, स्तैमित्य (आगाला ओले फडके गुंडाळण्यासारखे वाढणे), अंग जड होणे, आळस, तोंडाची चव गोंड असणे, तोंडाला पाणी सुटणे, तोंडातून विकट पदार्थ बाहेर येणे, मळ (मलाशयात) साचणे, शक्ति कमी वाढणे, हृदय जड वाढणे, पचात विकट येणे. सर्व शिराना कफाचा छेप होणे, गालगुंडे, अतिस्थूलपणा, अग्निमाध, शरीर पाढरे दिवणे, लघवी मळ, डोळे, हा पाडरी होणे, हे विकार होतात पाढरेपणा, जडपणा, स्निग्धता, थंडपणा, स्तम (ताडणे), स्पर्श न समजणे, मंदपणा, मुख्यतःपणा ही लक्षणे जेथे दिसतात तो विकार कफाचा समजाय. शरीराचे ज्या ज्या ठिकाणी कफाचा विकार झाला असेल त्या त्या ठिकाणी वरील सामान्य लक्षणे होतात. ताप, अतिसार, इत्यादि विकारात वरील लक्षणे झाली म्हणजे त्या विकारास कफज्वर, कफातिसार इत्यादि नाव देतात.

बहुतकरून सर्व कफाचे विकारावर ओकारीच औषध हे धोर समजले जाते, कारण वर लिहिल्याप्रमाणे आमाशयातील कफ सर्व कफाच्यांना जाऊन त्यास वाढवितो. म्हणून आमाशयातील कफ ओकारीच्या औषधाने बाहेर काढून टाकला म्हणजे इतर दिशेपणा कफ पुरवल्याच्या अभावी आपोआप कमी होतो जेवण, रचन, व्यायाम, निगट, कटू, व गुरट रमाचे सेवन, तीक्ष्ण, उष्ण, व हलू, गुणाने पदार्थ रागें इत्यादि शक्ती कफशिरा परे होतात (चरक, वाग्भट वगैरे)

कवंध — इंदकारण्यातील एक असुर. विश्वाम्बु गे-
यांस स्थूलगिरि, ऋषीचा अपमान केल्यामुळे ही योनी प्राप्त
झाली होती याचे मुरा इंद्याच्या वज्रप्रहाराने उदरात गेले
होते, म्हणून याचे चक्षुरिदिय स्पष्ट नव्हते तथापि याचा
निर्वाह झाला पाहिजे म्हणून धुधानिवारणार्थ भक्ष्य मिळ-
विण्यासाठी यास तुले योगनप्रमाण लावीचे हात द्यावे, व
त्यात सापडेल ते तुले भक्ष्य होईल असा इंदाने वर दिला
होता. एकदा इंदकारण्यातून रामलक्ष्मण सतीचा शोध
करीत चालले असता याच्या कवेत सापडले, तेव्हा रामचंद्र
याचे हात छेदण्यास उद्युक्त झाला. त्यावरून उभयतर्फे बरेच
भाषण होऊन रामाने याचे बाहू छेदिले व यास गतप्राण
केले, इतक्यात त्या कवेवरातून एक दिव्य पुष्प निघाला व
त्याने रामाची स्तुति केली व सीताशुद्धीचा मार्ग सांगितल्या-
वर स्वर्गास गमन केले (भार० वन० अ० २७९, पा०
रा० अर० स० ६९-७३).

कंवर, ता लु का-मुंयई इत्यादि सिंधप्रात लारखाना जिल्ह्या
तील एक तालुका उत्तर अक्षांश २०° १९' ते २०° १२'
व पूर्व रेखांश ७०° १४' ते ६८° १०'. क्षेत्रफळ ६२६
चौरस मैल यांपैकी सुमारे ६ जहागीर आहे. लोकसंख्या
(१९११) ११७,१९. कंवर हे मुख्य ठिकाण असून इतर १७
ठोडी आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०३) ३.६ लाख
रुपये. पर नावाच्या काळच्यावर हा तालुका अवलंबून आहे.
भाताचे पक येथे चांगले येते.

गा व-मुंयई. सिंधप्रात. लारखाना जिल्हा कथ-
तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण असून लारखाना गावच्या
उत्तरेस १२ मैलावर आहे. उत्तर अक्षांश २०° ३९' व पूर्व
रेखांश ६८° ३'. लोकसंख्या सुमारे ५००० इ. स १८९२
साली तेथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. तिचे उत्पन्न
१७,००० रुपये होते. इ. स १८४९ साली हा गाव वस्तीची
लोकानी लुटला होता.

कवीर — हिंदुस्थानातील एक सत व धर्मसुधारक
याच्या जन्मविषयी बऱ्याच विवेकत बघा आहेत डॉ.
भांडारकर कविराविषयी पुढील माहिती देतात (वैष्णवि-
सम्, शैविजम् अँड मायनर रिलिजियस सिस्टिम्स).
हा एक ब्राह्मण विधवेचा मुलगा असून स्वतःच्या अमुचा
मवाय करण्याकरिता तिने त्यास जन्मतत्कार्णाचे कापी
येथील " लहर " तळ्याजवळ सोडून दिले निरु नावाचा
एक मुसुलमान साळी आपल्या नीमा नावाच्या बायबोसह
त्या रस्त्याने चालला होता. त्याने त्या अर्भकास पाहिले व
आपल्या घरी नेले. या दोघांनी कवीराचे पालनपोषण करून
त्यास पाठविले कवीर मोठा झाल्यावर तो साळ्याचा भदा
करु लागला. त्याच्या हिंदुधर्मावडे वल असल्यामुळे रामा-
नंदास आपला गुरू करावा अशी त्याच्या मनात कल्पना
आली. पण आपण मुसुलमान असल्यामुळे तो आपणास
शिष्य करणार नाही असे वाटल्यावरून त्याने एक सुफि

लढविले. रामानंद दरोन पहाटे गंगास्नानास जात असे
असे पाहून कवीर एके दिवशी घाटावर निगला. रामानंदाचा
चालता चालता त्याच्यावर पाय पडला तेव्हा " राम राम "
असे उद्गार रामानंदाच्या तोंडातून निघाले, तेव्हा हाच
आपणास रामानंदाने गुरुमंत्र दिला व आपण त्याचे शिष्य
झाले असे समजून कवीर उठला. दुसरी हकीकत अशी
सांगतत की, रामानंदाचा पाय पडताक्षणीच कवीर उठला व
भोव्याने रडू लागला तेव्हा रामानंदाने त्यास उगी राहावयास
सांगून " राम राम " म्हणावयास सांगितले. आपणा व
रामानंदाचे आपला शिष्य केले असे समजून कवीराने ईश्वरो-
पासनेचा आपला क्रम चाळू ठेऊन आपण रामानंदाचे शिष्य
आहोत असे तो सवोना सांगत सुटला. तेव्हा काही हिंदु
रामानंदाकडे गेले व कवीरास गुरुमंत्र दिला किंवा काय असे
त्यानी त्यास विचारले तेव्हा कवीरास बोलवून " भो गुला
तेव्हा गुरुमंत्र दिला " अस रामानंदाने त्यास विचारिले.
कवीराने घाटावर घांलेला हकीकत सांगितली तेव्हा रामा-
नंदास सर्व आठवले व त्याने त्यास आशीर्जन दिले त्या
वेळेपासून कवीर नियमितपणे आपल्या गुरुच्या मठास जाऊन
पंडिताधी होण्याचा वादविवादात भाग घेत असे कवीर
काही काळ मानिकपुर येथे राहिला अज त्याच्या " रमण "
त म्हटले आहे. तेथे त्यास शेक तकी व एकशेस पोर याची
कीर्ती ऐवू आली त्यानी कम, पण कवीराने ऐकली व त्याच्या
उपदेशाने निषेध करून तो त्यास म्हणाला " शेकहो, दुम्ही
माझे ऐका, नीट ढोळे उपडून सर्व वस्तूची उत्पत्ति व लय
याकडे लक्ष द्या " या पद्याच्या एका प्रभात दोख तकी
हा कवीराचा झुतु व दिक्कर लोदीचा पोर किंवा धर्मगुरू
होता असे म्हटले आहे तशीच्या सांगण्यावरून शिबंदराने
कवीराचा छळ करून त्याचा नाश करण्याचे पुष्कळ उपाय
योग्ये. परंतु दैवी कसकारासुळे कवीर मृत्यूचा दाखतून
बाबला व शेकदी दिक्कराशी त्याचा कमेट होऊन शिबंद-
राने त्यास आपल्या कृपाछात्रावाली घेतले.

कवीर मयहूर येथे निघून पावला. त्याच्या शवाची पुढे
कशी वाट लबाबी झालेले हिंदुसमुलमानात तटा लागला
कवीराचे शव वस्त्रांनी झाकले होते. त्यावरचे वस्त्रावरण काढून
पाहतात तो शव नसत त्या ठिकाणी फुले होती. यापैकी
मुसलमानांनी अर्धा फुले घेऊन ती मयहूर येथे पुरली व
त्याच्यावर एक कवर बांधली, याकीची अर्धा फुले हिंदूंनी
कापीस नेली व त्याचे दहन केले कवीराच्या बायकोचे
नाव " लोई " असून कमाल (मुलगा) व बमाली (कन्या)
अशी त्यास दोन अपत्ये होती, पण ही त्यास कदाी साली
यावढे लब्धुत गोष्टी सांगतात.

वरील हकीकतीत ऐतिहासिक सत्याचा भाग किती व
काल्पनिक भाग किती हे ठरावीक कटिण आहे तथापि तो
प्रथम मुसुलमान साळी होता येथील गोष्ट सरी समजून चाल-
व्यास हरकत नाही. त्याचप्रमाणे शेकतकी हा कवीराचा झुतु

होता व शिकंदरलोदीच्या वेळी कवीर होऊन गेला याहि गोष्टी सन्या मानण्यात हरकत नाही. कवीर हा रामानन्दाचा शिष्य होता किंवा नाही हा मात्र प्रश्न आहे. मि. वेस्टवॉट म्हणतो की, तो "मुफी" मुसलमान पंथाचा असणं अशक्य नाही; पण त्याच्या ग्रंथात हिंदूच्या धार्मिक वाडमणातील नावें व त्याच्या चालीरीति यांच्याशी इतका पूर्ण परिचय आढळून येतो की मुसलमानी धर्मातलें त्याच्या मुळाशी आहेत असे कशावरूनहि दिसत नाही. तर उलट शुद्ध हिंदू-धर्माचीच तलें मुळाशी दिसतात. तथापि कवीर हा वाणेदार व न नमणारा असा (धार्मिक) सुधारक असून तो पंडित, आपल्या वर्णाचा टेंभा मिरणारे ब्राह्मण व निरनिराळ्या पंथाचे आचार्य या सर्वांवर अभिशापाची लावतो. याही यावरून मुसलमानी धर्माचा त्यावर पगडा यसला होता असे दिसतं.

निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी कवीराचा जन्मकाल व निधन-काल हे दोन्ही निरनिराळे दिले असून त्याचा मेळ वसत नाही. वेस्टवॉट म्हणतो तो इ. स. १४४० ते १५१० म्हणजे ७० वर्षे जगला. मेकॉलिक म्हणतो वि. सं. १४५५ म्हणजे इ. स. १३१८ पासून इ. स. १५१८ पर्यंत म्हणजे ११९ वर्षे (पाच महिने, २७ दिवस) तो जगला. एके ठिकाणी दीपेंत शक १३७० म्हणजे इ. स. १४९८ हा त्याचा निधनकाळ असल्याबद्दल त्यानें मूळ ग्रंथाचा आधार दिला आहे. शिर्दरलोदी इ. स. १४८८ पासून इ. स. १५१७ पर्यंत दिल्लीच्या तत्कावर होता. याच्याशी इ. स. १४४८ हा कवीराचा निधनकाळ जुळत नाही; तेव्हा तो स्थग्य होय. "रामानंद इ. स. १३९८ साली जन्मला व इ. स. १४१९ साली वारला असें मागलात; तेव्हा वेस्टवॉटनें ठरविलेला काळ बरोबर आहे असें समजण्यास कवीर रामानंदाचा शिष्य असणें शक्य नाही. मेकॉलिकनें दिलेला काळ सारा धरून चाललें तर तो रामानंदाचा शिष्य असणें संभवनीय आहे. कारण यावरून रामानंदाच्या निधनवाली कवीराचें वय १३ निघतें, व हें वर कवीराविषयी ज्या दंत-कथा सांगितल्या आहेत त्यातील वर्णनाशी जुळतें. दोघाहि ग्रंथकारांनी इ. स. १५१८ हा जो कवीराचा निधनकाळ ठरविला आहे. तो घरोघर समजून घालण्यात हरकत नाही. पण मेकॉलिकनें ठरविलेला जन्मकाळ बरोबर समजण्यास कवीर ११९ वर्षे जगला असें समजावें लागतें ॥ रामानंदहि ११३ वर्षे जगला ॥ हे दोघेहि इतके दीर्घायुषी होते किंवा काय हा एक प्रश्न आहे. तथापि अधिक खळ पुराव्याच्या अभावीं मागे सांगितलेल्या रामानंदाचा काळ व मेकॉलिकनें ठरविलेला कवीराचा काळ हे सापुडते घरोघर समजण्यास प्रयत्न नाही व कवीर रामानंदाचा शिष्य होता असें हि मानण्यास हरकत नाही. तथापि वेपळ १३ वर्षांचा अस्ताना पंडितादी होण्यास आपल्या गुरूच्या यादविवादात तो भाग घेत असे हें शक्य नाही. कवीराच्या ग्रंथात (डे. मागजार-

कर यानी जेवढे पाहिलें आणि तेवढ्यात तरी निदान) रामानंदाचें नाव कोठेहि आढळत नाही. तथापि ईश्वरास राम या नावानें संबोधणें, जीवात्मा व राम याचा परस्परसंबंध, ईश्वर विदेही किंवा निर्गुण आहे या मताचें धंडन करणें वगैरे गोष्टी रामानंदाच्या मतातूनच घेतल्या असल्या पाहिजेत.

कवीर यांनीं मते व त्यांचा प्रभाव—मुसलमान व हिंदू या परस्परविरुद्ध अशा दोग वर्गांवर परिणाम करणारी कवीराचीं मते होती यात शंका नाही. सर्वध हिंदुस्थानातच त्याचे अनुयायी दहा लाखपर्यंत असतील. शीख धर्मसंस्थापक नानक यानेहि आपला पंथ कवीराच्या शिकवणीवरून काहीसा तयार केला (आदिग्रंथ पहा). दादूपंथी, डालदासी, छनामी, बाबा लाली, साध, चरणदासी, शिवनारायणी, गरीबदासी व रामतनेही हे पंथ कवीराच्या उपदेशांमुळे व त्यानें पालून दिलेल्या धडपातून निघाले आहेत. कवीर हा हिंदू की, मुसलमान हेच समजत नाही; कारण दोन्ही धर्मां विरुद्ध तो बोलतो. जातिभेद, संन्यास, उपासत्तापास, दानधर्म व वेदांत या हिंदू धर्मातील प्रधान गोष्टींना तो मानात नाही. वेदांताला तो शिष्या देतो याचें कारण त्याची अशिक्षितता असावी. हिंदू देवकुळाच्या कल्पनेचा तो अत्यंत तिरस्कार करतो. तो भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करी. ब्राह्मण व इस्लामी धर्मातील गहन विचार, मोठमोठे आचार व गूढ वाद यांविरुद्ध मोठ्यामांडणी लोकांच्या बंडाचें कवीर हें एक उदाहरण म्हणता येईल. तो म्हणत असे की, जर ईश्वराला सुता करणें आवडत असतं तर त्यानें सुता केलेलीं माणसेच निर्माण केलीं असती. जर सुता केव्हां एखादा पुरुष मुसलमान होऊं शकतो तर शिष्याच्या वायतांत काय ॥ हृदय जर निष्कपट नाही तर माझ ओढणें, स्नान करणें, यात्रेला जाणें वगैरे गोष्टी काय कामाच्या ! जर मानचें घालून पुरुष ब्राह्मण बनतो तर श्रियांनी काय घालवें ! सर्व धर्मांतील ईश्वर एकच आहे. अनेक देवांत भजणें चुकीचें आहे. धर्म-ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत पण त्यांना डोक्यावर चढविण्यात अर्थ नाही.

कवीरांनीं सृष्ट्युत्पत्तीचें वर्णन दिलें आहे तें असें—
“रामतेजात सर्व जीवाचें मिळून झालें एक सूक्ष्म स्वरूपात असलेलें द्रव्य होतें. तें द्रव्य रामतेजानें प्रकाशित झालें. नंतर स्त्री स्वरूपांत वासना प्रगट झाली. तिचा गायत्री व “रुद्र” म्हणूं लागले व तिच्यापासून सृष्ट्युत्पत्तीस सुरुवात झाली” म्हणजे “ईश्वराच्या सूक्ष्म दृष्टेनें स्वरूपात असलेल्या जीवाची उत्पत्ति झाली अथवा त्याचा विकास झाला व ही ईश्वरी दृष्टा रुद्रस्वरूपात प्रगट झाली” अशी कवीराची कल्पना आहे. याचा अर्थ असा की ईश्वर हा जग-त्पाचें उपादान करणारा असून तो एक अगदी निराळा सूक्ष्म पदार्थ आहे. उपाधिपदांत एकाचीच अनेक रूपे झाली असे जें म्हटलें आहे तें एक “सत्य” होय, साधारत ईश्वर नव्हे

यावरून कवीरांचे मत अद्वैतपर नसून द्वैतपर आहे. एकाच कारणापासून सर्व जीव निर्माण झाले, तेव्हा यातिभेद अगर वर्णभेद ह्या मागाहून रचलेल्या कल्पनिक अगर रोट्या गोष्टी होत असें कवीरांचे मत होतें. तेव्हा याविषय कवीर होता. कवीरांच्या शिक्षणांत ख्रिस्तीधर्माची छटाहि काहीना दिसते (उदा. सर ऑर्जे प्रिक्सन, जे. आर ए. पृष्ठ १९१८).

कवीरांचा सर्व उपदेश तोंडीच असे. तथापि त्यानें काहीं प्रथ रचल्याचे त्याचे भक्त सांगतात. कवीर व त्याचे भक्त यांच्या नांवावर मोठणारे ग्रंथ पुढील होत. —

मुखनिधान, गोररानाथच्या गोष्टी, कवीरपात्री, बाळराजी रामायणी, रामानंदाच्या गोष्टी, आनंदसागर, चाव्हा-पली, मंगल, वसंत, होळी, रेखना, घूलना, कहरा, हिंदोला, वारामास, चाचरस, चौतासा, अलेफनामा, रमणी, योजक, आगमयाणी, ज्ञानसागर, कवीरगाथा, व कवीरभातु-प्रकाश याशिवाय काहीं हस्तलिखित ग्रंथहि आहेत

कवीरांची पद्यरचना — कवीरांचे दोहोरे प्रख्यात आहेत. तशांचे त्यानें केलेलीं पदेहि पुष्कळांच्या परिचयाची आहेत. पण ही सर्व रचना स्फुट आहे. भाषा हिंदी असून सरळ व सोपी आहे. त्याची कवित्वग्राहि चांगली स्फूर्त-दायक व हृदयगम आहे. तुकारामाच्या अभंगाप्रमाणें कवीरांचे दोहोरेहि म्हणांसारखे सर्वांच्या तोंडी असतात. तुकारामाच्या नांवावर ज्याप्रमाणें 'तुका म्हणे' असें शेवटीं घालून पुष्कळते अभंग मागाहून वटपून दिले आहेत त्याचप्रमाणें 'कहत कवीरा' असें म्हणून दोहोरे रचण्यात आले आहेत. तेव्हा रारे व खोटे ओळखाणें कठिण पडतें. 'कवीराचीं पदे' म्हणून जें पुस्तक मिळतें त्यातील भाषा बरीच मराठी बळणाची दिसते.

कवीरपंथी. — इतर पंथातल्याप्रमाणें या पंथातहि यथेच पोटवर्ग आहेत. कवीरांच्या मुमुक्षुमान अनुयायांचे मुख्य स्थान गोरखपुराजवळील मगहर गावीं आहे. हे आपल्या हिंदु गुरुवंधुपासून टुटक राहतात. हिंदु अनुयायात दोन मुख्य वर्ग आहेत. मगहर येथील हिंदुपीठ वार्शीतील मुख्य पीठाची वेळ एक शाखा आहे मगहर येथील पहिला हिंदु गुरुंत १०६४ त नेमला अशी एक माहिती मिळते दुसरे पीठ मध्य प्रांतात छत्तीसगड येथें आहे. धर्मेदास नावाच्या एका वाण्यानें तें स्थापिलें. हिंदु धर्मातील इतर अनेक पंथात जसा सुधारणा होत आहेत. तसा यातहि विमोक्षणा व संस्कारविधि या दृष्टीनें फेरबदल होतोसा दिसतो कवीर बरी जातिभेदाविषयक होता तरी अर्वाचीन कवीरपंथ्याना हीन वर्णांचे लोक आपल्यात येऊं नयेत, त्यानीं आपल्याप्रमाणें गळ्यात तुळसीच्या माळ घालूं नयेत असें बाटतें ब्राह्मण कवीरपंथी माळ घालून शिव व जानवीं घालितात. श्रीनें सुद्धा गळ्यात माळ घालावी पण ती लमापूर्वीं घालूं नये; व नवऱ्याचा जो गुरु असेल तोच आपला गुरु वरूं नये, कारण एकाच गुरुचे शिष्य वंधुमगिनी म्हणून समजतात याचा

दीक्षाविधि मोठा असतो. त्यावेळीं मुख्य महंताच्या पायाचें तीर्थ व एक विज्याचें पान ग्रहण करावे लागतें पानावर ईश्वराचें गुप्त नाव लिहिलेंलें असून, त्याला 'पर्वाण' किंवा परवाना म्हणतात व तो कवीरांचा देह असतो असें मानितात. दीक्षा-विधीत मुख्य गोष्ट म्हणजे गुप्त मंत्र देण्याची होय धर्मेदास पोटपंथात अनेक मंत्र असतात व दीक्षाविधीहि पुष्कळ निराळी असतो प्रत्येक रुखिदारी व चावमासाच्या शेवटच्या तिथीला दिवसा चपवास करून, संध्याकाळीं धार्मिक भोजनाचा समारंभ करतात. त्यावेळीं ईशस्तवन, महंताचें प्रवचन व सूक्तपाठ होतो नंतर परमेश्वराशीं एकरूप होण्याचा विधि मोठ्या रंगीरपणें उत्कण्यात येतो. मृत्युशय्येवर पडलेल्या मनुष्याला तीर्थ व विज्याचें पान अंतकाळीं देण्यात येतें. पंथातील छोकाना यानप्रस्थाभ्रम स्वीकारण्याविषयी उपदेश करण्यात येतो. दोन वर्षांनीं परीक्षा घेऊन कसोटीस उतरल्यानंतर श्रियावाहि या आश्रमात देण्यात येतें बहुतेक अद्या त्रिया विधवा किंवा ह्या आश्रमधर्मे स्वीकारलेल्यांच्या धर्मपत्नी असतात. या पंथाच्या शाखाचें वाम मुख्य महंतांचे नेमलेले महंत पाहतत. हे महंत फारसे शिकलेले नसतात, काहीनीं तुळशीदासाचे रामायण व भगवद्गीता म्हटलेली असते सर्व कवीरपंथी बीजक या प्रधांला फार महत्त्व देतात व तो नित्य पठण करतात. तो भागोदास नावाच्या कवीरशिष्यानें कवीराचीं पदे व दोहोरे एकत्र करून रचिला याशिवाय गुरुबोध, मानसाविचार, स्तमेटीसार, पंचकेश व निर्णयसार या प्रधांना कवीरपंथी लोकांनीं फार महत्त्व दिलेंलें आढळतें.

दीक्षा विधि — सरण निव्व्यात पुष्कळ मठ असून, तेथील अधिपति जे महंत ते "कविराहा" — कवीरांचे अनुयायी असतात. या महंताचे दोन वर्ग आहेत, एक सन्यासी व दुसरा घरवासी किंवा गृहवासी. सन्यासी महंताना "पर्वत" अशी पदवी असून ते जगापासून अलिप्त राहतात, घरवासी याना "गीर" "आश्रित", "पुरी" किंवा "भारथी" म्हणतात, ते आपल्या मठात सहजदुष्ट राहतात घरवासी हे सन्याशांपेक्षा हलक्या दर्जाचे असे मानण्यात येले. सन्यासी हे घरवासांनीं निटाळलेले अन खात नाहींत, पण घरवासीवर्गातील लोक मात्र सन्याशां वर्गातील लोकांचे विन-दिकत उठे खातात.

कविराहा किंवा कविरपंथी महंत कोणत्याहि जातीतून नेले निवडतात, तसेंच सर्व जातीशीं रोटी व्यवहार करितात, असें काहीं म्हणतात नेटा होण्याच्या वेळ्या विधि येणप्रमाणें — प्रथम भायी नेल्याचें न्हाण्याकडून सुंडल करण्यात येतें, डोक्याच्या मध्यभागी जी एक केंसाची बट त्यावेळीं राखतात ती गुरु फाप्तो व त्याचें यक्षोपवीत काढून घेतो ही बट व यक्षोपवीत जमीनीत पुरतात. नंतर होम होतो नेल्याच्या गुरुचें वस्त्र अर्पण करण्यात येतें

या प्रसंगी एक भोजन पार्लीत असतात चेला वन त्यावर घरदार सोडून मठात येऊन राहाव लागत व अखंड गुरुची सेवा करावयाची असते

जेव्हा महत् मृत्यु पावतो तेव्हा चार दिवसांनी त्याचे शव जमीनीत पुरतात व त्यावर समाधि बांधतात मृत्युच्या चवथ्या दिवशी म्हणजे दपनाच्या दिवशी दूधरोटीचा विधि होतो त्यावेळी हजर असलेल्या महंताना दूध व रोटी पालण्यात येते मृत महत् आपल्या ह्यातीन आपल्या चेल्यांपैकी जो विशेष लायक असेल त्याला आपल्या भग्न महत्पदावरिता निवडतो हा निवडलेला महत् (चेला) आपल्या गुरुच्या वर्षभाराच्या वेळी भंडारा भरवितो व त्यावेळी शेजारच्या मठातील महंताना प्रसंग सांगरा करण्यास आमंत्रण देतो हे निर्माणत महत् भंडारासमाराच्या वेळी मृत महंताने निवडलेल्या चेल्याला चादर अर्पण करून त्याच्या निवडणुकीला दुसरा देतात जर मृत महंताने आपल्या मार्गे कोण गादीवर पसचा हे ठरविले नसेल तर भंडाऱ्याच्या दिवशी हजर असलेले दुसरे महत् त्याच्या त्याच्या चेल्यातून चांगल्या लायक इसमाला निवडून त्याला महंताच्या गादीवर बसवितात तेव्हा भंडाऱ्याच्या प्रसंगी महत्समुदायाने जी निवडणुकीला समति पावयाची असते किंवा निवड करावयाची असते ती अजयबस होय

कवीर संप्रदायाची आधुनिक स्थिति बरी नाही ती कुधारण्याकरिता इ.स. १९०३ मध्ये एष वेईट झाली होती अशी सभा दर तीन वर्षांनी भरवावी, पयलील लोकाला शिक्षणाकडे नोंद लक्ष घावे व संप्रदायाचे एक मासिक काढावे इत्यादि ठराव पास झाले पुढे ही सभा वित्तपत दिवून राहिली याची माहिती नाही

[सदभ्रमण—वित्पम—रिलिजिअस सेफ्ट ऑफ दि हिंदूज, माल्यम—एशिया, रिसर्च ११, वेस्टवॉट—कवीर अँड कवीर पय (हे पुस्तक पार महाकावे असून यात सदभ्रमणाची यादी आहे) पंडित बालजी वेचर—कवीर चरित्र (गुगर्गा) भांडारकर—वैष्णविशम, वैविशम इ फंडेहर रिलिजिअस लिटरेचर ऑफ इंडिया, वि विस्तार पृ ३१]

कवीर-घट—भंडोच सहस्राधून सुमारे यारा मेलानर दुधतीर्थांगवळ हा एक अति परातन वृक्ष आहे याची कथा नंदी सांगतात की, जीवा व तत्वा नावाने दोघे भाऊ भंडोच येथे राहून ज्याच्या बरणतीर्थाने एका मुदलेच्या बणूखास पार्ली फुटेल त्याला गुरु बरापयाचा असे त्यांनी देववून ओळ साधुची परीक्षा पाहिली कवीर त्या ठिकाणी एवढा अत्ता अमता त्याच्या पायाचे तांथे जीवजंतवानी या वृक्षास शतके उन्हा त्याला परली पुन्हा (वि विस्तार पृ ३१) पान ६४) कवीर म्हणतात की, कवीराने तांड पुताया राबून टाकलेल्या एका कादीपातून हा वृक्ष झाला म्हणून त्यास कवीरवट असे नाव पडले (उदा मां निरगिअम्स—

ब्रॅन्निन्सम पान ३३७) कसेहि असो हा वृक्ष फार पुरातन व अवाढव्य आहे यात शंका नाही नर्मदेच्या पुरांनी याचे मोठाले भाग बाहून गेले आहेत १७७६-८२ या काळात फोर्सने पाहिलेल्या याच्या मोठाल्या वृक्षाना सुमारे २००० फूट परीपाइतका प्रदेश व्यापिला होता जमिनीला उंचलेल्या कायाच्या व्याप अतिशय मोठा होता या कायाखाली शिताफळे व इतर फळझाडे अनेक वाढली होती या वडाची ३५० मोठी व ३००० वर लहान खोडे दिसत होती लष्कराचा तळ जेव्हा या झाडाखाली पडत असे तेव्हा ७००० वर माणसे याच्या आश्रयास राहत १८१९ सालच्या वर्षानात (हन्डव्हान वॉरे रिट सोसायटी, ३८१९, १९०) लेखक म्हणतो की, हा झाड तीनचार एकर जागा व्यापी, व उंच डोंगरासारखे दिसे या सालपुढ याची फारच दशा झाली मगले खोड तर जवळजवळ नाहीसंच झाले फक्त कवीराच्या देववडवून त्याची जागा ओळखता येते (सर्व्हे रिपोर्ट, भंडोच साइडिहिंग्टन, १८७१) दि पायुलर रिलिजिअस अँड पोवलोअर ऑफ नॉर्दन इंडिया या वृक्षच्या प्रयात या वृक्षाची माहिती आहे

कवीरवाळ—त हरी ल-पजाव इलाखा मुस्तान जिल्ह्यातील अगदी उत्तरेकडील तहशील उत्तर अक्षांश ३०° ५' ते ४०° २६' व पूरू ७१° ३५' ते ७२° ३६' क्षेत्रफळ १६०५ चौरस मैल लोकसंख्या इ.स. (१९११) १९६९१३ यात एक गाव व ३३० खेडी आहेत इ.स. १९०३-४ साली ५२ लाख रुपये एवढे उत्पन्न होत रावी व चिनाब या नद्या तहशिलीच्या बायव्य बाजूपास एक्मेकास मिळतात तहशिलीचा उत्तरेकडील व पश्चिमेकडील भाग सिदनाह कालव्याच्या पाण्याने भिजतो

कंबोडिया—कंबोडिया हा देश आशियाच्या आग्नेय दिशेस आहे हा देश मान्यत्या अमलाखाली असून ग्रेच इन्डो चीनचा भाग आहे याला शुद्ध उच्चार करणारे “काबोज” म्हणतात

भू व र्ण न—उत्तरेस सयाम व लाओस, पूर्वेस अनाम, दक्षिण व आग्नेयदिशेस कोचिन चीन, नैऋत्येस सयामचे आखात व पश्चिमेस सयाम

क्षेत्रफळ सरासरी ४५०० चौरस मैल असून लोकसंख्या (१९१४) १६३८२५२ आहे पर्वी तीन-चतुर्थांश लोक कॅम्बोडियन असून बाकीचे चिनी, अनामी, चाम, मलायी आणि मूळचे रहिवासी आहेत

सर्वात मोठी नदी मेक्वॉंग ही आहे तुल्लेसप नावाचे एक मोठे सरोवर आहे त्याची लांबी ६८ मैल व रुंदी १५ मैल आहे हे सरोवर व मेक्वॉंग नदी यांना जोडणारी एक ७० मैल लांबीची खाडी आहे त्यामुळे नदीला पूर आला की, सरोवर तुडूंग भरून चेंहोपावनी वाढू लागते या सरोवरात मत्से अतिशय सांपडतात उत्तर व पश्चिम ह्या दिशांनाच राहून परंत दक्षिण सर्वात उंच पर्वताची उंची ५०००

हूट आहे. पश्चिम किनाऱ्यावर सहान सहान वेटे बरीन आहेत.

या देशाची आणि कोचिनचीन प्रांताची ह्या सारखीच आहे. आक्टोबर ते एप्रिलपर्यंत ह्या कोरडी असून उष्णमान ७५° ते ८०° अंश असतो. एप्रिल ते ऑक्टोबर उष्णमान ८५° ते ९५° अंश असतो.

हत्ती, मेंढार, रेडे आणि मंगळी बेल, बाघ, चित्ता, अस्वल डुकर, वानर इत्यादि प्राणां सापडतात. त्याचप्रमाणे येथील नदींत मगर पुष्कळ आहेत. विपारी सर्पदि आडव्यात. घोडा व रेडे ही वाहणुकांची जनावरे होत.

जे क व स्ती.—कॅथोडियन लोक बरेच अंगां सगामी लोकासारखे दिसतात. माची उत्पत्ती बहुतेकहून इन्डो-चीन-मधील मलाया रहिवासी व आर्यन आणि मॅगोलियन त्यांच्या पासून असता. असे वाटते. पुरुष उंच व सक्षम असून स्त्रिया डोंग्या असतात. चेहरा बसका किंवा चापट व रुंद असतो. लघुवस्त्रिका, रुंद सुरा, पिचट कातडीचे, काळ्या केंसाचे व शेंडी असलेले असे हे लोक असतात. पेहराव, रंगा व ओढणी हे आहेत. हे लोक धर्मगोळे, दारुगम व जुवेयान आहेत काडी मोडण्याची पद्धति ह्यांच्यात आहे. धर्मित लोकांमात्र फक्त पुष्कळ पायका करण्याचा अधिकार आहे. हे लोक बुद्धाचे अनुयायी आहेत. भूतविश्वासाचा व्यापक ह्या लोकांची धर्मा आहे. ब्राह्मण संस्कृति अद्याप देखील दख्खरात चालू आहे. लग्नकार्य व इतर धार्मिक कार्यांत ब्राह्मणांचे वर्चस्व बरेच आहे. रामचंद्रग आणि सरदार ह्यांच्याकडून पिंगार व कर-बत्तली करीत नाहींत. १८९७ साली गुलामगिरी नाहींची झाली.

तैथील भाषा पालिमायेसारखी आहे. प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ सापडणावर लिहिलेले आहेत.

उद्योग व धंदे व व्यापार.—लोखंड, सोने व चांदी ह्याची कामे चांगली होतात. मातीची भांडी, विद्या, चट्या, पंखे, रेशीम व सुत ही कामे लहान प्रमाणावर करतात. परंतु मुख्य उत्पन्न मासे, तांदूळ, तंबाखू, कॉफी, कापूस, मिर्री नीळ, मका, चहा आणि साखर ही होत. कॅथोडियन भवुष्य फारसा दुसऱ्या देशाच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहत नाहीं. बाहेर जाणारा माळ तांदूळ, वाळलेले मासे, मिर्री, वेल इत्यादि. निर्यात व्यापार किती लोकांच्या हातात आहे.

वाहनकरिता मार्ग चांगले नसल्यामुळे बहुतेक व्यापार सायगान नदीतून होतात.

राज्य व्यवस्था.—राज्याचा अधिकारी राजा आहे. चारस नेमावयाचा तो राजा किंवा पाच मुख्य सरदार हे नेमतात. परंतु राजा ज्यावेळीं बारस नेमतो त्यावेळीं तो कधी कधी राज्याचा त्याग करून बारसाच्या स्वाधीन करितो. राजाचे मंत्रिमंडळ पाच सरदारांची बनलेले असते. ह्या देशाचे ५० भात करून प्रत्येक प्रांतावर एक सरदार नेमलेला असतो. परंतु फ्रान्सचे प्रत्येक प्रांतावर व राजदरबारी एक रेसिडे

असतो. बहुतेक हे रेसिडेन्टच रावे रावे असतात. प्रत्येक प्रांतात त्याची वनस्या ठेवण्याकरिता एक एक मंडळ असते. त्या मंडळाचा मुख्य अधिकारी रेसिडेन्ट हा असतो. परराष्ट्रीय संबंध, सार्वजनिक कार्ये, जहाती आणि खनिजा मंत्र लोकांच्या हाती असतो. व पोलिस, प्रत्यक्ष करवसुली, न्याय ही तैथील लोकांच्या ताब्यात असतात. परंतु वादी किंवा प्रतिकादी खामशील एक जर तैथील रहिवासी नसेल तर त्या वादाचा निकाल देण्याचा अधिकार फक्त मंत्र न्यायाधि-स्थानाच आहे. जमीनसारा, प्रत्यक्ष कर आणि डोईपट्टी ही वसुलीची साधने होत.

इतिहास.—कॅथोडियाचे मूळ रहिवासी उमेर लोक असावे असा अंदाज आहे ह्या देशाचा इतिहास म्हणजे चीनी लोकांनी केलेली टिपणे होत. त्यावरून असे कळते की, सिस्ती शकपूर्वी १२ व्या शतकापासून इसवीसनाच्या ५ व्या शतकापर्यंत ह्या देशाचा विस्तार केनाम नदीपासून मेकास नदीपर्यंत होता. सिस्तीपूर्वी काही शतके पूर्वेकिनाऱ्यावरील हिंदुलोकांनी तेथे राजान आपले वचस्व तेथे प्रस्थापित केले व ब्राह्मण संस्कृति आणि संस्कृतभाषा ह्यांचा प्रचार सुरू केला. ही स्थिति इ. स ५ पर्यंत होती त्यावेळीं तैथील राजा ध्रुववर्मा हा होता. परंतु इ. स ७ च्या सुमारास ध्रुववर्मा ह्याचा वंश चालू असताना त्या देशाचे दोन भाग झाले, परंतु ९ व्या शतकात तिसरा वयवर्मा याने एक देश करून पुन्हा ब्राह्मण संस्कृतीस आश्रय दिला. १० व्या शतकात माझण धर्माचा प्रति-स्पर्धि बुद्ध धर्म ह्याचा प्रचार होऊ लागला. मोटमोठी देवळेही त्यावेळीं बांधण्यात आली. आठव्या जयवर्म्याच्या कारकीर्दीत नव्याने राज्य कॅथोडियास जोडण्यात आले. पश्चिमे-कडील देशावरही स्वारी करण्यात आली. परंतु ह्याच स्वाऱ्या त्या देशाच्या नाशाला कारणीभूत झाल्या असे म्हणतात १३ व्या शतकाच्या सुमारास सयाम प्रांत स्वतंत्र झाला. नंतर १५ व्या शतकापर्यंत सयाम कॅथोडियावर स्वाऱ्या करीत होता. शास्त्र व अंतर्गत दुर्दामुळे राजधानी कॅकोरवोम सोडून देणे भाग पडले. नंतर लोके ही राजधानी झाली. परंतु ही राजधानीदेखील १६ व्या शतकात सोडून देणे भाग पडले. त्याच सुमारास युरोपास लोक ह्या देशावर आपआपले वचस्व प्रस्थापित करण्याचा उपक्रम केले लागले. वेस्टी मॅन्स लोकांचेच प्रबल्य जास्त शाले. १७ व्या शतकाच्या अखेरीं दक्षिण अनामचे राजे कोचिन चिन ह्या प्रांतात शिरकाव करू लागले. त्यामुळे तो प्रांत सयाम व अनाम ह्या राज्यांची राणमूर्ति बनला. १८४६ च्या सदा-मुळे ह्या दोन देशांचे सन्तुल्य नाहींस होऊन अगामी लोकांनी देश सोडून दिव्य व सयामचा अंगडुंग हस्तगत तेथे नेम-व्यात आला परंतु सयामचे तैथील वचस्व कमी कर-ण्याकरिता १८९३ मध्ये अंगडुंग ह्याचा वंशज नोरोजोम हा राज्य करीत असता एक मंत्र अधिकारी तेथे पाठवि-व्यात आला व कॅथोडिया हा देश फ्रान्सचा संरक्षित

संस्थान झाला १८६६ साली नोरोडोन ह्याने नोपेन येथे राजधानी नेली १८६७ साली प्रान्त व सयाम ह्यामध्ये तह होऊन सयामने खंडीची वगेरेचा हक्क सोडून देऊन त्याबद्दल वतनबंग, अंकोर आणि मेकांग नदीपर्यंतचा लाओरा प्रांत हे मिळविले. १८८४ मध्ये कॅंबोडियाच्या राजाने तह करून सवे प्रांत प्रान्तच्या अधिकाराखाली दिला परंतु वरीच बंपे ह्या अर्द्याची अंमलबजावणी करण्यात आली नाही. १९०४ साली मेलब्रे वस्क आणि क्त हे सयामचे प्रदेश कॅंबोडियाला जोडण्यात आले त्याच वेळी मेकांगच्या दक्षिण तीरावरील देशाचा अधिकार प्रान्तने सोडून दिला १९०४ साली नोरोडोनचा भाऊ सिसोवथ हा यादीवर बसला येथील लोकांविषयी वरीचरी माहिती पहिल्या विभागात (हिंदुस्थान आणि जग १८९ व पुढे) आढळेल

[सं प्र-आयमेगोनए-ला कावोन (३भाग, पॅरिस १९००-१९०४) अँटॉनने पॅबॅटोन-कॅंबोडिया (ए रि ए मधील लेख)]

कच्चाळदुग—म्हैसूर तत्पत्र म्हैसूर जिल्हा मलबळी तालुक्यातील एक किल्ला. उत्तर अक्षांश १०° २०' व पूर्व रेखांश ७७° १८' वर जाण्यास फक्त एकच मार्ग आहे हिंदू व मुसलमानी राज्य असताना राजकीय कैदी येथे कैदत ठेवीत असत. येथील विपारी पाणी, घागेरडी हवा व वाईट अन्न कैद्यांची जीवितयांना लवकरच संपवीत इ स १७३४ साली दलवाई देवराज यांनी चमराजा व त्याची राणी यास येथे बंदीत टाकले होते त्याचप्रमाणे हैदरअलीने गुत्तीचा राजा, मुरारराज यास येथेच आणून ठेविले होते इ स १८६४ साली येथील तोफा निशामी करण्यात आल्या व शिबंदी उडविण्यात आली

कच्चाळगेर—(फव्वेर, कळिगेर) एकंदर छे स (१९११) ७९९१६ याची वस्ती मुंबई व मद्रास इलाख्यात आहे मुंबई इलाख्यातच सुमारे ६० हजार कच्चाळगेर आहेत. कर्नाटक, कानडा जिल्हा, भीमा, कृष्णा व गंगा-वती ह्या नद्यांच्या काठचा प्रदेश यात हे आढळतात हे तेळुगु भाषा बोलतात व यामध्ये लग्नसमारंभी श्रविकाप्रमाणे हलागाम व घारे हे संस्कार करितात. यावरून ते मूळचे मद्रासमधील वेळारी जित्याचे रहिवाशी असणे असे दिसते कानडामधील अन्वी (कच्चाळगेर) यामध्ये देवकें आहेत कोठे कोठे या जातीचे लोक ब्राह्मणप्रमाणे गौरीह लावू लागले आहेत. या जातीत पुष्कळ मुली अविवाहित राहून वेद्याचा धंदा करितात, त्याचप्रमाणे वाडी मोडलेल्या बाय-काहि हाच धंदा करितात

लिंगायत, जैन, मराठे इत्यादि उच्च जातीचे लोक ते आपल्या जातीत घेतात मारे धरणे, होडया चालविणे व पाक्या वाहणे हे त्यांचे परंपरागत धंदे होत रहाण्याच्या ठिकाणावरून यात कर्नाटकी व कानडे असे दोन भाग झालेले आहेत.

क नी ट की कच्चाळगेर—यामध्ये अंकरा पोटमाग असून त्याच्यात वेटीव्यवहार होत नाहीत याची वेडग नावाची १०१ कुळे आहेत आतेवहीण व मासेवहीण यांच्याशी विवाहसंबंध हे करतात. मुलींची लग्ने बालपणी व प्रौढपणी होतात मुल्याचा वाप मुलीबद्दल १२ ते १०० ह पर्यंत तेह (शुल्क) देतो नवरावायकोचे ह्यात मुलीचा मामा जुमवितो व त्यावर पाणी घालतो या संस्कारास “घारे” संस्कार हें नाव आहे पुनर्विवाह व घटस्फोट या दोन्ही बाळी याच्यामध्ये रुढ आहेत हे लोक मास गतात व दारुहि पितात भरमाप्पा, वसवन्ना, ओपली, परमानंद, दीरमद, भवानी इत्यादि याच्या कुलदेवता आहेत विवाह-सत्कार घ्राह्मण चालवितात व क्रियासंस्कार गंगम अथवा जातपुडारी चालवितात मनुष्य मृत झाल्यापासून ५ व्या किंवा इतर विषम माहिन्यात सोनाराकडून मेलेल्या माणसाचा सुखवडा अगर (जी असल्यास) शंकाकृति पात्र तयार करून आणतात व ते देवामध्ये ठेवतात

परसगड तालुक्यातील कच्चाळगेर लोकांच्या खेळांचे वर्ग केले असून त्या प्रत्येकावर “कट्टीमानी” ह्या अधिकारी नेमलेला असतो या लोकांचा गुरु आनेमुंडी येथे रहात असून त्याला जातीसंबंधी प्रश्नाचे निकाल कवित्तच यावे लागतात.

बेळगाव तालुक्यात १०—१२ खेडयावर कच्चाळगेर लोकांचा एक पटेल असून त्यांचे प्रतिनिधी प्रत्येक खेड्यात असतात अपराधायबद्दल बहुधा दोन रुपयावर दंड होत नाही पटेल व इतर सभासदांनी एकमताने निकाल दिला नाही तर संदेश्वर स्वामींचा प्रतिनिधी “बेळगाव येथील मराठा पटेल” ह्या निकाल देतो.

का न डे अन्वी—यामध्ये देवकासुत्तार आनेवली व गंगावली असे दोन वर्ग आहेत आनेवली लोकांचे देवक ह्मी हें असून ते हस्तिदेवी दागिने घालीत नाहीत. गंगावली लोक गंगावली नदीची पूजा करतात वसव व गंगावली देवी याचीच मुख्यलेंकन ते पूजा करतात हे लोक सर्व लिंगायत सण पळतात. याचे उपाध्ये जोशी व हविक ब्राह्मण हे होत विवाहित माणसाच्या प्रेताना अग्नि देण्यात येतो इतराना पुरण्यात येते.

कानडा जित्यातील अंबिग लोकांच्या प्रत्येक खेड्यात एक “बुधवंत” नावाचा अधिकारी नेमलेला असून तो खेड्यातील पुढण्याच्या समतीने चारीकसारीक प्रश्नांचे निकाल देतो बुधवंताच्या हाताखाली “कोलकर” ह्या अधिकारी असतो व त्याचे काम सभा बोलावण्याचे असते.

मुख्य बुधवंत “म्हैत्री” याचा अधिकार जातीच्या सर्व लोकांवर असतो म्हैत्री व बुधवंत यांच्या जागा परंपरागत असतात. परंतु या अधिकार्याची पंतपूक चांगली नसल्यास गोरगे येथील धुगेरी मठाचा प्रतिनिधि “पारपयागर”

याच्या संमतीने लोकाना या अधिकाऱ्यांना वाडून टाकता येत. गंगावली देवळानिमित्त प्रत्येक कुटुंबाच्या १॥ आषा प्रमाणे वार्षिक वर्गणी घावी लागते.

फक्राय—हे शहर उत्तर फ्रान्सच्या नॉर्ड विभागातील मुख्य शहर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०६) २१७९१ आहे. ह्या शहराचा तटबंदी अमीनदोस्त केली गेल्यामुळे वराच भाग मंडकळीस आलेला होता तो सुधारण्यात आला आहे. वरील नासाडीतून पूर्वेकडे अक्षणांश उंच चौकोनी अंतरदुर्ग व १३ व्या शतकातील तेथील बंगला याचा बचाव झाला असल्यामुळे लष्करी शिल्पाचे चांगले काम पहाण्यास सापडते.

कॅनाय हे सन् प्रीफेक्ट व आर्चबिशप ह्यांचे रहाण्याचे स्थान आहे व येथे पहिल्या प्रतीचे न्यायकोर्टे आहे. व्यापारी न्यायकोर्टे व फ्रान्सच्या व्यापारी शाखा आहे. शिक्षण-संस्थानांमध्ये कॅन्पुसल कॉलेज, धर्मविषयक शाळा, चित्रशाळा व गायनशाळा आहेत. येथील वाचनालयाने ४०,००० ग्रंथ आहेत. येथील पदार्थसंग्रहालयात जुन्या वस्तू व कला-वृत्तीच्या वस्तूंचा संग्रह केला आहे. येथे मलमलीचे कापड विणण्याचा उद्योग मुख्य आहे व त्याचप्रमाणे दुसऱ्या थारीक मुताबेहि कापड विणतात. खाशेल्या लोकरांचे सूत काढणे व विणण्याचे काम, सूत रंगविण्याचे काम व चिकोरी तयार करण्याचे कामहि होतें. याशिवाय येथे आणखी वीट मुळापासून साखर करण्याचे कारखाने, कल्लो भट्ट्या व बंत्राने दाख काढण्याच्या भट्ट्याहि आहेत. कॅनाय हे जुन्या काळचे नर्व्हियन शहर आहे. ५ व्या शतकात फ्रेंच राजा रचवार्चिअस ह्याची येथे राजधानी होती. शार्लमॅगने या शहराची तटबंदी के-यावर नॉर्मन लोकांनी (८७०) वर्गंतर हंगेरीच्या लोकांनी (९५३) वेढा दिला होता पण त्यास घेता आले नाही. १०, ११ व १२ व्या शतकात विशेष, त्याचे अनुयायी व तेथील लोक याच्यात संटा सुरू झाला. पण शेवटी लोकांनी आपणास स्वतंत्र केले. १४७८ मध्ये अकराव्या लुईने वर्गंडीच्या ड्यूकच्या भरणानंतर हे शहर कानीन केले व बादशहास दिले. १६ व्या शतकात पांचव्या चालेसने अंतरदुर्ग बांधून शहर सज्जविले आणखी. १७९३ मध्ये आस्ट्रियन लोकांनी शहरास वेढा दिला पण काही उपयोग झाला नाही. येथे १५०८ मध्ये व्हेनिसविरुद्ध सैन्य स्थापन झाला व कॅनायचा तह १५५९ मध्ये झाला.

येथील धर्माधिकार्यांची जागा ५ व्या शतकापासून चार्ल्स अली असून १५३९ साली मोठ्या धर्माधिकार्याची (आर्च-बिशप) जागा झाली. बादशहा पहिल्या हेनरी १९१-१३६) पासून येथील धर्माधिकार्यास 'कार्डट'ची पदवी देण्यात आली होती. पुढे १५१० मध्ये त्याला ड्यूक-इतका मान दिला जात असे; त्याच्या ताब्यात शहर व आसपासचा भाग असून ह्या भागास कॅनेसिस् म्हणतात

कमधिया—मुंबई इलाखा. काटेवाडातील छोटें संस्थान. मांडळच्या आग्नेयीस ११ मैलावर भादर नदीच्या काठी हा वात्र ठाण्यातील स्वतंत्र खडणी देणारा तालुका आहे यात फक्त एकच गाव आहे. हे पूर्वी सायली परगण्यात असे, पण इ. स. १८१७ त नवानगरच्या नामने सफराजअझी नावाच्या बडोदे दरबारातील एका सरदाराला हे देऊन द्यावे

कमरुद्दीनखान—दिंडीकर महंमदशाहाचा वजीर हुसेन अझी (सम्यद वंशपती एक) याचा गून झाल्यानंतर, शहाने जो महंमद अमीनखान वजीर केला होता त्याचा कमरुद्दीन हा पुत्र. कमरुद्दीन व निजामउल्लुल् हे सुलत-भाऊ चाप वजीर असता याला सरदारी मिळाली. चाप १७२१ त मेला निजाम वजीर झाला व कमरुद्दीन याची सरदारीत बसली झाली. निजाम व अलमअझी यामधील वाळा-पुरच्या लढाईत हा निजामाकडे होता. थोरल्या बानोराव-साहेबाची स्वारी घेऊ दिंडीवर झाली, त्यावेळी हा त्याच्यावर अनेक सरदारांसह आला होता; परंतु प्रथम त्याची परस्पर-चाची गाठ पडली नाही, पुढे झील तलावावर दोघांची भेट झाली, तरीहि यागोतवाचे त्याला मुकाबो देऊन दिंडीची उपनगरें लुटली (१७३७) ; यानंतर मराठ्यांचा धुमालू उत्तरेत चालू असता त्याच्यावर खान चालू आला तेव्हा योडसे येथे त्याचा मराठ्यांनी पुरा पराभव केला (१७३९) पुढे नादीरशाहाची स्वारी झाली. तें वजीर खानझोरान मारला गेला, तेव्हा कमरुद्दीन याने वजीरी मिळाली. निजाम व कमरुद्दीन हे भाऊभाऊ असल्याने दोघेहि देशवर्षांत मराठ्यांचे शत्रू राहिले व याच्यामुळे दिंडी आणि भागानगर अखेरपर्यंत मराठ्यास कायम बाबीज करता आले नाही अख्खीने पंजाबवर स्वारी केली (१७४८) व लखनो घेतले, तेव्हा कमरुद्दीन त्याचेवर गेला व त्याचा सरहिद येथे याने पराभव केला. परंतु पुढे दोन-तीन दिवसातच कमरुद्दीन हा संतूत निजाम पटत असता तोफेचा गोळी लागून मेला (१० मार्च) [म. रि. म. वि.]

कमल—सरोवरात किंवा तळ्यात उगवणारे व कंदा-पासून उपजणारे फुले आहे यात संस्कृतमध्ये पद्म, कमल, अरविंद, पंकज, मराठीत कमळ व इंग्रजीत वॉटरलिल, लॉटिनमध्ये निफिया लोटस इत्यादि नावे आहेत संस्कृत कवीकडून कमल हिंदुस्थानातील सर्व गुणामध्ये श्रेष्ठ समजले जात असे. याच्या मुख्य तीन जाती आहेत त्या श्वेत, रक्त व नील या होत. याची फुले फार शोभिवंत असून काही सुवासिकहि आहेत. या झाडाचे बीज व मूळ ही औषधीवामाकडे लावतात. व खाण्याकडेहि त्याचा उपयोग होतो. याचे फांदे पाण्यात लावल्यानंतर त्यास लाव देऊ येऊन त्यावर फूल येते. देठास आतून जाळी असून ते अगदी पोकेळ असतात. कमळाचे पान वाटोळे असते. फुलास अनेक लावट पाकळ्या असून त्या सूर्यफुलासारख्या एकाचेंस अगदी लागलेल्या असतात.

काही जातच्या कमळास मुवात असतो व काहीस मुर्खीच वास येत नाही. क्लृप्त जाताने कमळ लहान व पुष्कळार असून त्यास मुवात फार असतो. यास पावसाळ्यास फार फुलें येतात. कुसुद म्हणून कमळाची जात आहे, तिची पानेहि कमळाप्रमाणेच असतात या कमळाच्या फुलाचा भर धडीच्या दिवसात असतो. पावसा कमळास पुढीक म्हणतात. रजस कमळास वोकनद व नील कमळ स इदीवर अशी नावे आहेत. कमळाच्या वेलास कमळिनी असे म्हणतात. कमळास म्हणून एक कमळाची जात आहे. त्या व ताच्या कमळाच देठ पाहजे असून कोठे कोठे पायाच्या आगठपाएवढे जाड असतात. जे देठ चितलात रतलेले असतात त्यास त्याद अधिक असतो. या देठात भिंसे असे म्हणतात. या कमळाची पाने मोठ्या छत्रीएवढी असून ती जेवावयास ताटाएवढी उपयोगी पडतात. या कमळाची पुष्पे तांबड्या रंगाची असतात व यास लहान असे बपटे फळ येते. त्यास ५५ लहान करवदाएवढ्या बिया निघतात. यास कमळसूट बिया कमळाकडा अस म्हणतात. बिया फोडून आतील मगज काढतात त्याच्या किल्येक दिशांनी लावून करतात. त्या दुधात घालून खातात किंवा त्याचे पीठ करून त्यात तूपसाखर घालून खाऊ बनवितात. कमळास फार पौष्टिक आहे.

वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या मते कमळ हे पायथ्याच्या वर्गातील (जेम्युनिनेस) एक जात असून त्याच्या अनेक उपजाती आहेत. या उपजातीत मोडग्या वनस्पती पूर्व गोलार्धातील समशीतोष्ण प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात सर्वत्र उगवतात. जेमुनिनेस ही एक ईंडोमेरिका (‘नोक पहा’) ची, गोटजात आहे.

क म ल व स इ ह त वा इ म य — सर्व फुलात कमळ हे भारतीयांना अत्यंत प्रिय आहे. अतिप्राचीन काळापासून तो आगतागईत हिंदुस्थानच्या सर्व भागात कमळाची जो मान्यता लाभली आहे ती इतर कोण त्याहि फुलाला नाही, हे वाढमय व कळा यातील त्याच्या वचनवचन करून देणार आहे. ऋग्वेदात कमळाच्या दोन जाती आढळतात. एक पुढीक व दुसरी पुष्कर पुढीक हे. थेत कमळ, एकदा पाणवतसपति म्हणून उल्लेख आहे (१०. १४३, ८) अथर्ववेदात (१०. ८, ४३) मनुष्याच्या हृदयाला पुढीक म्हणून आहे. पंचविष्वक्काण्डात (१८. १, ६) तारकापुत्राच्या प्रकाशापासून जन्मलेले असे विविध पुढीक पुष्पांना दिले आहे. तैत्तिरीय शास्त्रेच्या कृष्णयजुर्वेदात (१. ८, १, १) असा फुलाच्या माळेला ‘पुडरीना म्हणून आहे. पुष्कर या नील कमळाचा ऋग्वेदात अनेक मार्गां उल्लेख आहे (६. १५, ३, ७ ३३, ११, ८ ५२, ११) व पुढील वैदिक ग्रंथातून तर त्याहिपक्षा ज्यास वेळा उल्लेख सापडतील काही वेळा कमळाकार यक्षीस पात्राला पुष्कर म्हणून आहे. ही फुल करारमजनाई

धारण करीत हे अधिनीच्या उदाहरणावरून समजते (ऋग्वेद १०. १८४, ३) कमळाची तिसरी जात कुसुद व त्याचे खाण्यायोग्य असे निरनिराळे भाग अथर्ववेदात उल्लेखित आहेत (५. ३४, २) ब्राह्मणग्रंथात विद्योपविश्यातून प्रजापतिसंवादात कमळाचा प्रथम उल्लेख येतो. उदाहरणार्थ, तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१. १. ३, १ पासून पुढे) ‘प्रथम द्वावस्थत असलेल्या विद्याचा विकास करण्याच्या इच्छेने जेव्हा प्रजापती इवडे तिकडे पाहू लागला तेव्हा दाम्प्यावर ताड उभे असलेले एक कमळाचे पान (पुष्करपत्र) त्याला दिसले, ते बघावर तरी उभे असले पाहिजे असे वाचून दुकराच्या रूपाने त्याने खाली बुडी मारल्या तेव्हा त्याला खाली पृथ्वी आढळली तिचा एक तुकडा काढून त्याने वर आणला व त्या पानावर ‘देवला’ अशा तऱ्हेची गोठ आढळने तैत्तिरीय आरण्यकात असे सांगितले आहे. या जेव्हा विश्व द्वावस्थत होते तेव्हा एकट्या प्रजापतीचा पुष्करपत्रावर जन्म झाला (१. १३, १) पुढील काळाच्या महाभारतासारख्या इतिहासपुराणातून यक्षा विष्णूच्या नायिकेकडपासून उत्पन्न झाल्याचे वर्णन आहे. विष्णूला पद्मनाभ, लक्ष्मीला पद्म, असा तऱ्हेची विदेशे पण लाविची आहेत.

अर्वाचीन संस्कृत काव्ययात तर मुख, वरण, हस्त, नेत्र वगैरे अवयवांत कमळाची उपमा दिलेली आढळते. गोठ त्याहि प्रेमाच्या वर्णनात कमळ हे यावयाचेच बौद्ध धर्मात कमळाचा काय महत्त्व दिले आहे ते पाहू बौद्धा-मधील कमलाचिन्ह ब्राह्मणधर्मातून घेतलेले आहे. मात छत्रा नाही. घुसराई या महायानीय स्वर्गात वायना नसून प्रत्येकजण देव म्हणून कमळपुष्पावर जन्म पावता, आणि त्यादिकाणी भग्याची कमळे असतात. कमळ हे सूर्यरूप आहे. बुद्धाची पाऊले कमळासारखी उमडतात, तसेच हे पुष्प देवी जन्माचे द्रव्य आहे. इतकेच नव्हे तर अमरत्वाचीहि द्रव्य आहे. शांसारख्या कल्पना बौद्धग्रंथातून आढळतात, व त्या शिल्पात उतरविल्या आहेत. तिबेटी सापडण्यात लामाधर्माचा सत्त्वापक ओ घरावर त्याचे हे विशिष्ट चिन्ह मानतात व गंधुप प्रदीप त्यांग-ल-या या पयल्यापकाच्या दोहा बाबुल हीन कमले देवितात. शाली कथातून पडुन व पडुमुन हे दोन मागील बुद्ध पय, पायेतर आणि पुढीक हे नाव पडुम भद्रपदुष, व पुढीक हे बौद्ध नरक, अशी कमळावरून दिलेली नावे आढळतात. बौद्धांना अवगत असणाऱ्या, १ पुढे १११ शून्य देऊन होणाऱ्या अति मोठ्या सत्येला पद्म असे नाव आहे. १ पुढे १११ शून्य देऊन होणाऱ्या सत्येला पुढीक म्हणतात. महायान पंथाच्या एका महत्त्वाच्या धार्मिक ग्रंथाला ‘सद्धर्मपुढीक’ असे नाव आहे.

क ल — भारतीयांच्या रीतिरिवाजाच्या कल्पनात कमळ हे प्रासुर्यान वाचता असल्यामुळे ते कवितेत बऱ्याप्रमाणे कलेतहि प्रासुर्यान पावले. धार्मिक कलाकौशल्याच्या उग्रशपासून कमळाची त्याला महत्ता आहे. काची, भरहुत, अमरावती,

मुदगाया तसेच पश्चिम हिंदुस्थानतील बौद्धलेणी यावरील शिपातून उमललेले कमल गोल नक्षीकरिता योजलेले नेहमी दिसून येते. मिथ्याच्या तळशी असणाऱ्या अर्धवर्तुळ दगडावर अर्धकमल कोरलेले सिंहलद्वीपात पहावयास मिळेल. गाणार व मथुरा शिपात दंडासक्त कमल काढलेली आहेत आसनाप्रमाणे कमलाचा उपयोग केलेला दिसतो, उदा उदयगिरि, भरहूत व सार्धा या ठिकाणच्या शिल्पात लक्ष्मी कमलासनावर दाराविली आहे. रामगृह, कान्हेरी वगैरे शिल्पातून बुद्ध कमलावर बसलेला किंवा उभा असलेला दिसतो. बोधिसत्वानाहि कमलासन असलेले सारनाथच्या मनुष्मीरुडे पाहता दिसून येईल. अवलोकितेश्वराला पद्मपाणि अस नाव असून 'ओम मणि पद्मे हुम' हा मंत्र त्याच्याच सर्वोर्ध्व आहे. बहुतेक हिंदुदेवता कमलासनस्थ असतात, योगी हातात कमल धरितात.

[सदर्भग्रंथ — मॅक्डोनेल आणि वीथ—बौद्ध इडेक्स, स्मिथ-ऑफ फार्डन आर्ट्स इन् इंडिया अँड सीलोन, ग्रुनवेल—जुडिस्ट आर्ट इन् इटाली, बुरोल्—वायगीन आर्ट कर्न—मुद्रिस्म इन् ट्रान्स्लेशन्स, हॅवेल—आयडीयल ऑफ इंडियन आर्ट, गोपीनाथराव—एलेमेंट्स ऑफ हिंदू आयकेनोग्राफी, सदर्भमुद्रिकी (एम् वी ई) चाइल्डस डिक्शनरी ऑफ दि पल्ट्रि लॅंग्वेज सहिता, नादण, सस्तुत काव्य नाटके इत्यादि]

कमलगड — पंजाब हा मदी सत्यानातील एक प्राचीन किला असून ती बिआस नदीच्या दक्षिण तीरावर बसलेला आहे. उत्तर अ ३१ ४८' व प १००' ४१' मदी सत्यानाच्या पूर्व इतिहासात या किल्ल्यात बराच महत्वाचा भाग घेतला आहे.

कमलगडकिल्ला—ही टॅक्सी वाईच्या पश्चिमेक १० मैलावर असून समुद्रसपाटीहून ८१११ फूट उंच आहे. इ.स. १० व ११ वर चालवी आणि दक्षिणेक कृष्णामदी बहाते. यर जाण्यास पूर्वेक आसगाव, उत्तरेक वासोली आणि दक्षिणेक परतवाडी या ठिकाणाहून आडवळणी पायवाटा आहेत. टेक्सीवरील माया सपाट असून त्याचे क्षेत्रफळ ३-४ एकर आहे. पूर्वी बर जाण्यास पायथ्यापासून बर पर्यंत एक विवर होते. विवराच्या तोंडात एक मोठी शिगा पडून तो रस्ता आता बुगडेल्या आहे. टेक्सीवर एक खोल विहीर आणि गोरखनाथाने दळळ आहे. ही टेक्सी आसगाव येथेगात आहे. हिच्यावरील किल्ला कोणी बांधिला याबद्दलची माहिती उपलब्ध नाही. या किल्लावर बांडीची झटापट होऊन १०१८ त हा ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेला. [मु गें—सातारा गोंगदेहूत महाराष्ट्रीय किल्लाचे वर्णन, यात बरील गॅझीटर मधील लेखांचेच निव्वळ भाषांतर आहे]

कमलाकर—मुळहेरचे उडव याच्या खरेजात एका कमलाकराचा उजेळ आहे. त्याचा काल १०८० गुमाराचा आहे. शिफकल्याणचे पणजे कमलाकर नावाचे होते त्यांचा काल

व यालबोचकर व्यवकराव योगी (निरजन भाषव ज्याच्या परांपरीतील होते ते) याचे गुरु याचा काल एरच शिवकल्याणचे पणजे पयाणतारी—(खानदेश) तापी नदीच्या उत्तर भागात होते. भक्ति वि अथाय ५० यात एका कमलाकराचा उजेळ आहे. ते महिपतीपूर्वचे होते याचे प्रप-पदे (स क वा न्)

कमलाकरभट्ट—प्रसिद्ध ज्योतिषी या ज्योतिष्याचा ' सिद्धांततत्त्वविवेक ' म्हणून जो ग्रंथ काशी येथे रचला त्याच्या शेवटी त्याने आपणाविषयी बोडोशी माहिती दिली आहे. तिगवरून त्याच्या पूर्वजांचे राहण्याचे गाव गोलग्राम होते असे समजते. त्या गाराविषयी त्याचा लेख सस्तुतमध्ये असून त्याचा सारास असा आहे—

दक्षिणेक साडेवैस अक्षशावर गोदेच्या उत्तरेच्या वाजूस देवगिरी (दौलताबाद) म्हणून प्रसिद्ध किला आहे. त्या देवगिरीपासून मोठ्या योजनेावर म्हणजे चौतण कोसावर आग्नेय दिशेक बऱ्याच प्रांतात पाघरी म्हणून एक समाधी नगरी आहे. तिचा किंति पश्चिमेक, म्हणजे अडीच योजनावर (म्हणजे दहा कोसावर) गौतमाच्या प्रायंतवरून प्रवट झालेली गोदा नावाची पवित्र नगा नदी आहे. त्या नदीच्या उत्तरतीरी गोलग्राम म्हणून गाव आहे व दक्षिणेक पुरुषोत्तमपुरी म्हणून क्षेत्र आहे. सारास ती नगा गोलग्राम व पुरुष यांच्यामध्ये आहे.

गोदावरीच्या उत्तरतीरावरील गोलग्राम या नावाच्या गावी भरद्वाजगर्भो राम नावाचा महाराष्ट्रीय ब्राह्मण रहात होता. सात शास्त्रात निपुण, पावित्र, सर्वोत्तम मान्य अशी भद्राचार्य पदवी धारण करणारा, ज्याने शिवपुत्राचे निरंतर आनंदने सेवन केले असा दिवाकर नावाचा त्या रामचंद्राचा पुत्र होता. ज्याने पुण्याची वैजळ राखच अशी जी बांधी, तेथे वेदातशास्त्राचा अभ्यास करून तेथेच देहविसर्जन केले असा कृष्णदेव (देवज्ञ = ज्योतिषी = जोशी) नावाचा त्या दिवाकराचा पुत्र होता. अत्यंत पावित्र, तीर्थयात्रा करणारा, सर्व शास्त्रे जाणणारा, उत्तम गोलग्रामाचे श्रेष्ठ, व उत्तम ज्योतिषाच वंश असा नृसिंह नावाचा त्या कृष्णदेवाचा पुत्र होता. सूर्यसिद्धांतभाष्य, सिद्धांतशिरोमणीवर धार्मिक नावाची उत्तम टीका, ज्यात अपूर्व असा युक्त्या आहेत असा प्रहगोल तत्त्व नावाचा ग्रंथ, असे तीन ग्रंथ त्या नृसिंहान आपल्या व इतरांच्या उपयोगाकरिता केले. ज्यास उत्तम ज्योतिषी ज्येष्ठ बंधु दिवाकर याजपासून त्या नृसिंहाच्या कृपाशेनेच शास्त्रांचे ज्ञान प्राप्त झाले, असा कमलावर नावाच्या ज्योतिषाने उत्तम ज्योतिषाच्या संतोषाचे नवीन युक्ति ज्यात आहेत व ज्यात सूर्यसिद्धांताचे तत्त्व आहे असा सिद्धांततत्त्वविवेक नावाचा ग्रंथ केला.

या माहितीवरून कमलाकर भद्राचा निपणजा राम, पणजा दिवाकर आज्ञा कृष्ण, याप नृसिंह, ज्येष्ठ बंधु दिवाकर होता. जसे समजते प्रवरचनेचा काल व स्थळ त्याने आपल्या

ग्रंथाच्या शेवटी दिले आहेत भारतीया नदीच्या उत्तर तीरी असणाऱ्या काशीपुरीत कमलाकरभट्टाने इ.स. १५८० व १५८१ या काळाच्या दरम्यान सर्व ग्रंथास मान्य असा हा सिद्धांत रचला

यावरून हा ग्रंथ २६६ वर्षांपूर्वी म्हणजे दिक्षी येथील शाहाजहान बादशहाच्या राज्याच्या अखेरीच्या सुमारास (इ.स. १५८०+३८ = इ. स. १६१८) झाला असें लघट दिवून येते.

या सिद्धांततत्त्वविवेक ग्रंथाचे एकंदर तेरा भाग वेळवे आहेत व त्या प्रत्येक भागात अविचार असें नाव दिले आहे. पहिल्या भागात ग्रहाच्या मध्यम गतीचा विचार आहे. दुसऱ्यात ग्रहाच्या ह्मण गतीचा विचार आहे. तिसऱ्यात दिशा-साधन, त्याचा अक्षाक्षरेखास, व कालसाधन या तीन गोष्टींचा विचार आहे. चवथ्यात विवाचा विचार आहे. पाचव्यात धावेचा विचार आहे. सहाव्यात चंद्रकोरेच्या अग्रच्या उंचीचा विचार आहे. सातव्यात सूर्याजवळ आल्यामुळे पच-ताराग्रह काही दिवस रानीत दिसत नाहीत या त्याचे अस्त होतें व त्याच्यापासून दूर गेले म्हणजे ते दिसू लागतात या त्याचा उद्भव होतो, या गोष्टींचा विचार आहे. आठवें त म्हणजे संभवाचा विचार आहे. नवव्यात चंद्रग्रहणाचा विचार व दहाव्यात सूर्यग्रहणाचा विचार आहे. अकराव्यात ग्रहाच्या ताऱ्यांशी होणाऱ्या घुर्तीचा विचार आहे. बाराव्यात महापात म्हणजे वृंढ व सूर्य यांच्या काळीस संपन्न होण्याच्या प्रसंगाचा विचार आहे. तेराव्यात ज्योतिष विषयावरील अनेक प्रश्नांचा संग्रह आहे. हा संग्रह बनारस शीरीज मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे.

कमलाकर सर्वेस्वी सूर्यसिद्धांतानुसारी होता. कमलाकराच्या वरील ग्रंथातील तत्त्वांनीं नाहीत असा नवीन गोष्टी रा. अक्षित यानी आपल्या भारतीय ज्योतिष शास्त्र (पृ. २८७-८८) दिल्या आहेत. अपूर्व भावनेपपत्ति, जातकतिलक, ज्योतिषविचार, मनोमांसा प्रह्लादधव दोषा, धेपावगणना वगैरे हुसारे याने केलेले ग्रंथ अभिप्रेतपूर्वीत नमूद केले आहेत

याचे उपनाम भट्ट असून गौड निर्यामिन् होता. हा महाराष्ट्र ब्राह्मण काशीत रहात असून याच्या आज्ञेचा नाव शरायण व थापने नाव रामलृण होतें असें एका पद्यावरून दिसतें यानें मन्वडाच्या काव्यप्रवाशावर 'काव्य प्रवाशटीका' नावाची टीका लिहिली आहे. या टीकेत बंजी-दास, मधुमतीकार (रविमहाचार्य), सरस्वतधर्षि, पद्मनाथ, सोमेश्वर, परमानंद चक्रवर्ती, देवनाथ, श्रीवत्सलाहन, प्रदीप-कार गोविंद ठडुर, इत्यादि पूर्वीच्या पुष्कळ टीकाकारांची नावे येतात. अर्धकाशाखजरीस मूळग्रंथकार, भोजराजा व अप्प्या दाक्षित या दोघांची नावे मात्र आढळतात. यानें निर्णयसिद्ध, नृप्रवचनकार, दावचमलाकर, पूर्वकमला-कर, मीमांसाप्रमलाकर, शास्त्रिण, प्रायश्चित्तरत्न, आग्निह्निक प्रयोग, पांडितासंस्कारप्रयोग, हिरण्यवेदीय ज्योतिषप्रयोग,

टीका, वेदास नैर्णयसिद्धता त्या ग्रंथाच्या रचनेचा काळ विक्रम संवत् १६६८ होता असें एका पत्रात लिहिलें आहे (आग्नेयट हा काळ इ. स. १६१६ असा दितो)

स्वल्पसमागरात नृसिंहाने, इन्द्रगुहिकेपिपेतां पुरोक्तमांने व ऋग्वेददेवताकमात घाल्कृणाने कमलाकर भट्टाचा उल्लेख केला आहे

कमा—महादेश. ध्येतम्यो निष्ठा ची नैर्ऋत्येकडील टाऊन-शिप उत्तर अक्षांश १८° ५२' ते १९° १८' व पूर रे १४° ३१' ते ११° १३', पूर्वेस द्वावती नदीपर्यंत व पश्चिमेकडे आराकानयोमा पर्यंतपर्यंत ही बसली असून हिचे क्षेत्र ५०३ चौरस मैल आहे. हात १०१ पैडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ३४१०३ इ. स. १९०३-४ साली गमिनीपासून उत्पन्न ५३०००६ होतें

कमातापूर—बंगाल. कुचबिहार संस्थानातील एक मोठ्ठकलास गावेंलें गाव उ. अ. २६° २३' व पू. रे. ८९° २१' क्षेत्र सत्तापैकी पहिला राजा नीलध्वज यानें हे गाव यशविले असें म्हणतात आपसात सापडणाऱ्या अवशेषावरून या गावाचा विस्तार पूर्वी फार असला असें स्पष्ट दिसतें. याचा परिय १९ मैल होता व त्यापैकी पाच मैल सर्भावार 'परला' असून काकीच्या भागभोंवतीं तट व खदक होता असें इ. स. १८५९ साली डॉ. सुकनन हॅमिल्टन यानें लिहून ठेवलें आहे पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस बंगालचा बाद-शाहा अझमद्दीन हुसेन यानें रामा नीलाबराचा पराजय केला. यावेळपासून या शहरास उतरती कळा लागली.

कमार—हा संस्कृत बर्मोर शब्दाच्या अपभ्रंस असारा बर्मोर शब्दाचा 'कुर्येदात उडेत असून तो गाव करीत असे असा उल्लेख आढळतो (ज्ञानकोश. वि. तिसरा पृ. ४६६ पहा). कमारात हिंदु, शीख, जैन, बन्धुभर्माथ लोकहि आहेत. याची एकंदर संख्या (१९११) ११४१०५ आहे. आसाम, बंगाल बन्हाळ व मध्यप्रान यातून याची विशेष वस्ती आहे. खुद्द बंगाल्यात अडीच लाखावर वस्ती आहे तेथें त्यांना कमकार असें म्हणतात विद्वां, खेदानागपूर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश यांतील कमोर बंगाल्यातील कमारापेक्षा निराळे आहेत. याच्यात पोडगावा आहेत सेतार, कासार, लोहार, यासारखे पंधे हे कृतिगत लोहारापेक्षा हे आपणाला भ्रेर समजतात. याच्या हातचे पाणी ब्राह्मण पेटात.

आसामात सुमारे १५ हजार कमार चढाऱ्या मळ्यात मजुरी करितात. मध्यप्रानातील कमाराची माहिती रसेल आणि हिरावाल यानी दिलेली आहे. (काल अंड ट्रायल इन् सेंट्रल इंडिया) तिचा गोपबारा असा— रायपूर जिल्हा व त्याच्या भोंवताळच्या संस्थानात हे द्राविड वर्गाचे लोक राहतात याची संख्या ७००० आहे. याचे मुख्यस्थान त्रिनागबगड आहे व हे लोखकाचें काम

करीत अशा कथा आहे. ही बहुतेक गोंड लोकांची शाय्या असावी असे वाटते. हे स्वतः विपरीत अशी कथा सांगतात की पूर्वी कमारलेक विद्रानवाण्ड येथील राजे होते. एका कमारान दिव्हीच्या एका वस्तादाचा भिमराज पर्याय मारला. त्याबद्दल दिवाल्याने काही पैसे मागितले, पण कमाराने दिले नाहीत. म्हणून दिव्हीनून त्याने माणूस राणारे शिपाई आणवून एका गभोर भाईराज त्याच्यासमोर बसविला. या भाईने एका माझगाच्या घरी अश्व पेतला व बाळवत होऊन तिला मुलगा झाला. त्या मुलाने पुढे सर्व नरभक्षक शिपायाचा वध केला यांचे वैधाजिना व माकडिया असे दोन वर्ग आहेत. काही लोकात गोरे आहेत पण बरेचसे गोरे विसरले आहेत एकाच गोत्रात विवाह निषिद्ध आहेत. सधन लोक मुलीचा विवाह बालपणीच करतात पण बहुतेक प्रादविवाहाचीच चाल आहे. पुष्कळा वधूवरास स्वतः निवड करून देतात. वाग्निधिय करतवेली पंचाशतीसमोर वधूवरास ओडीने उभे करतात व वयाच्यावर ओडीशी दाढ शिंपवतात खमस्तभ मुलाच्या घरी उभारतात मुलीला मंडपात आणण्यास जातात, बंधू राजभर गाणे, वगवर्ण व नृत्य हातें सकाळी मुलीला आणतात व वधूवर लमस्तभास ७ प्रदक्षिणा घालतात व एकमेकावर सतदा अक्षता फेकतात. सर्व प्रेक्षक त्याच्या आंगावर अक्षता फेकतात. वधू नवऱ्यापेठे ४ दिवस राहते. मग माहेरी मैजून लग्नातले हळदीचे फणडे घुतात यानंतर पुन्हा सासरी जाते व राहू लागते बहुपत्नीत्व व विधवाविवाहाची पूर्ण मोक्षद्वीक याच्यात आहे. विधवाविवाह फक्त वागड्या भरून होती कमारलेक कधी पाडी मोडत नाहीत. बायको बेली म्हणजे तिच्याविषयी संशयास आगाच मसने असे हे म्हणतात, व तिने व्यभिचार केलेला बालता. अविवाहित मुलीने गोंडपैराज करून कोणत्याहि माणसाबरोबर व्यभिचार केला तरी हरकत नाही. बहिणीची मुलं या लोकात फार आवडती असतात, व त्याचा व आपराग मुलाचा लग्नबंध फार शुभ समजतात.

बायका रजस्वला असता ८ दिवस अस्पृश्य असून अगदी दूर वसतात. स्वयंपाक करणे, पाणी आणणे देवीची पूजा करणे ही कामे तिला बंद असतात. पण घराची शाडसुड करण्यास हरकत नसते. तिला कोणी शिवला तर देव त्याला मारतो असे समजतात व रजस्वला घरात असली तर रानात जाण्यापूर्वी पुरुष स्नान करून बाहेर निघतात. नाही तर वनदेवताचा कोप होईल अशी त्यास भीति वाटते. वाळवंट शांत्यावर वाळंतीण व मुलगा वाय ६ दिवस अस्पृश्य असतो. आईचे दूध आटले तर तिला मीठ व मासे खाऊ घालतात. प्रेतांचे डोकें उतारकेडे करून त्यास पुरतात व ३ दिवस अर्धाच मानतात मुलगा असल्यास मुलीचा वारसा मिळत नाही. सर्व मुलाचा ह्म सारगाच असतो. मुठगा नसला तर अविवाहित मुलगी. तिच्या अमायी घरातील खमसेनास बायकोच्या ह्यातात वारसाचा ह्म मिळतो. त्यानंतर ती संपाति

बापाच्या घरात येते. कोण पुत्र वारस नसला तर विधवा वारस होते.

हे दुल्हा देवाची पूजा करतात व देवीलाहि मानतात. याच्यात जलप्रलयाची कथा आहे जरी पुनर्जन्माबद्दल फारसा वरपणा नाहीत तरी चोरी करणाराला चोरी केल्या माणसाच्या घरी गेल्याचा जन्म प्राप्त होतो असे समजतात चंद्र व सूर्य हे विवेक माणसासारखेच आहेत व राज ही सूर्यास झोप आल्यामुळे होते असा समज आहे आगमाडीला जिवंत प्राणी समजतात. शिकारीस जताना शुभराहुन पाहतात. शुभ शुभ नसला तर बोंबडा किंवा बोकड देवास बळी देतात. शिकार घरी आणल्यावर त्याचे डोकें बांधून हळदीच्या पाण्याने धुवून वनदेवतात अर्पण करतात मासे मारण्याबाहेर एक समारंभ असतो. गावातले धर्मपुरुष त्यात सामील होतात. जलदेवतेस ५ दोंबडीची पिल, सोदूर, वागळ व वागड्या अर्पण करतात. शिकारीस जाणाऱ्या किंवा मासे मारण्याच्या समारंभाच्या आधल्या रात्री खोसंग करीत नाहीत. हे खोसंडाची पूजा करतात व सर्व हुणो देवांचे चिन्ह आहे असे म्हणतात ह्मच्याच्या किंवा दूरहा देवीच्या पूजेच्या दिवशी कोणासहि घरातून अभि रेत नाहीत हे लोक अत्यंत नीच लोकास सोडून सर्वांबरोबर खातात. बघा-मिजा लोक मगर, सर्व व माकडांचे मांस खात नाहीत त्या मुळे ते खच समजले जातात. साधारण गुन्हाकरिता बोंबडा बहिष्कार असतो. नीच शिष्यास सगळी शिष्या हातच अत्रमहण हे मोठे गुन्हे समजले जातात त्याबद्दल शिक्षाहि घरीच असते लग्नापूर्वी व नंतरहि बायका गोंदवून घेतात व मैत्र्यावर प्रसंग पडल्यास ही गोंदविलेली चिन्हे विकून मीठ भरता येईल अशी त्यांची समजूत असते पुरुष कस कोणी घरातलें मोठें माणूस मेलं तरच खोर करतात. नाही तर सर्व पैसे वाढवितात व त्याचे घुबडे भाषतात. पण दाढी मिळोचे पैसे उपटून वाढतात. जोक्यावरचे पैसे फार पवित्र समजतात. हे फारच आण्ड पंचा नसतात. 'दहाया' पद्धतीने शेती करतात जेदा हे दोपल्या करून लागले आहेत याच्या एकदर संवयी फार घाणेरेच्या आहेत हे फारच बघित स्नान करतात हे फारच ठेगे आहेत हे तीरकमठयाने शिकार करतात. [रसेल व हिरालाल. से रि]

कमाल—हा प्रत्यात साधू कवीर याचा मुलगा म्हणून समजतात पण पुष्कळ कवीरसंप्रदायी तसे मानीत नाहीत. कमाल नदीत बहोत असताना कवीरास दिसला व तो त्याने सामाझिला म्हणून कमाल स्वतः का 'कवीरसुत' म्हणवितो. शिवाय सुत म्हणजे मुलगा असेच काही नाही ज्ञानदेव कधी कधी स्वतः ला 'निवृत्तिसुत' म्हणवितो तन्हा सुत म्हणजे शिष्य जसा अर्थ मा ठिकाणी घेतला पाहिजे कवीर हा आमरण ब्रह्मचारी होता असे समजणारा एक पक्ष आहे. त्याचे म्हणणे असे आहे की, लोई (मिला कवीराची बायको समजतात) ही कवीराची एक शिष्या असून ती

अक्षय त्याच्या जवळ रहात असे. तेव्हा लीबिकात ती त्याची बायको असं म्हणू लागली (वि विस्तार, पु ३१ पा ९०-९१) कम्माल व कम्माली यांच्या जन्माचा प्रकार विवरण आहे, असं बहुतेक कवींवरून चरित्रकार व अनुयायी म्हणतात तेव्हा कम्माल हा कवीपुत्र नसावा हे म्हणजे पुष्कळ अशी रस वाटते कम्मालाची पदे बरीच आहेत

कम्मालपुर—मुंबई इलारा काटेवाडीतील एक छोटं सव्वाच भोईक टाण्यातील हा एक स्वतंत्र राठणी देशारा तालुका आहे यात एकच मोठे गाव आहे तालुकदार घाला रजपूत व छिमडीचे भायाद आहेत

कामासिन—संयुक्त प्रांत वादा जिल्ह्यातील एक तहसील उत्तर अक्षांश २५° १०' ते २५° ३८' व पूर्व रेखांश ८०° ४७' ते ८१° १२' क्षेत्रफळ ३१८ चौरस मैल खेडी १७३ लोकसंख्या (इ स १९११) ८१४२१ जमीन-महसूल (इ स १९०३-४) ११८००० रुपये

कमुदी—मद्रास महारा जिल्हा मुदकुलतर तहसील रामनाद जमीनदारीतील एक गाव उत्तर अक्षांश ९° ४४' व पूर्व रेखांश ७८° २३' लोकसंख्या (१९११) ७९६७ येथे एक मोठे शिवचे देवालय आहे ज्ञानान नामक शास्त्रज्ञ या देवळात आपणास जाण्याचा हक्क आहे असा हद्द भरिला असता त्या गावातील इतर शास्त्रज्ञ लोक बहुतेक विरुद्ध होते या भाडणाचा दावा कोर्तेत पुष्कळ दिवस चालला होता ज्ञानान लोक ताडी वाढणारे व व्यापारी आहेत याच भाडणासुद्धे इ स १८९९ साली येथे एक दगा झाला होता.

कमेरिनो—इटली हा शहर मॅकेराय प्रांतात आहे याच ठिकाणी पुरातन कमेरिनम शहर होते येथील लोक इ स पूर्वी ११० मध्य रोमचे दोस्त बनले फॉयलार्डिनचा रड या शहरास पार भोंवला याचा अंतर्गत यादवतील युद्धात पार उचल येतो रोमन बादशाहीमध्ये येथे म्युनिसिपालिटी होती आता येथे पुरातन इमारतींचा मागमूणहि चरला नाही

कमेग—उत्तर प्रदेश अरपर मर्मा मिदियना जिल्ह्यातील बायब्येकडील टकनशिप उत्तर अक्षांश २५° ३०' ते २६° पूर्व रेखांश ९६° ते ९७° क्षेत्रफळ २६५० चौरस मैल आहे लोकसंख्या (इ स १९११) १९६६६ खेडी १०६ व जमीनमहसूल (इ स १९०३-४) ५००० रुपये

कम्मा—एकदर लोकसंख्या (१९११) ११२६५३१ आहे बहुतेक लोक मद्रास इलारासतच असतात ही मुख्यत्वे रफ्तारी प्रांत असून सध्या शेेतकरी बनली आहे बारगळच्या राजांचे एका कानातले मूल्यवान रत्न शत्रूच्या हाती लागले ते ज्या लोकांनी युद्ध करून परत आणून दिले त्यास कम्मा नाव मिळाले जे लोक युद्धातून पळाले त्यास वेळम (पळपुटे) नाव मिळाले सध्याप्रातात कम्मांच्या तीन जाती आहेत इल

कोणी हे परांतून बाहेर जात नाहीत 'तडकचाट हे चट्याच्या घरात राहतात पोळमतीर हे शेतात काम करतात ही नवी यांच्यातील बायकांच्या गोपा विषा पद्धतीच्या प्रमाणाची दर्शन आहेत प्रायणकोर सत्त्यानात यथा, मोदजाती, कवली व दुगा योरे पोडजाती आहेत निम्बाविवाह निषिद्ध मानला जातो सगळे विवाह यास समत नाही, पण मातुलगोत्राबरोबर विवाह केला तर चांगला समजला जातो मामाच्या मुलीवर तर आतेभावाचा पूर्ण हक्क असतो आपल्या बहिणीच्या मुलीवरवर लग्न करण्याची यांच्यात मोकटपण आहे तामिळ देशातील कम्मा लोकांत नरन्यापेक्षा बायको मोठी असते कधी कधी आपल्या ताबेहत्या नवऱ्याला कडेबसून नेताना बाबांस कर्पाची तरणी दृष्टीस पडते ! नरन्यासमक्ष जर बायको मेली तर तिच्या मुली, पुत्रा, नाती तिची पूजा करतात ही कोणी मंडळी नसली तर तिचा नवरा व त्याची दुसरी बायको असली तर ती तिची पूजा करते दुसरा व मकरसफातीला एका ग्रामातून गुवांसिनीस बोलावून अभ्यंगस्नान घालत त फेस उदबून तिची खणानारणी ओटी भरतात परातले सर्व लोक तिच्या पाया पडून तिचा आदीर्वाद घेतात [पस्तेन, से रि]

कम्माल—यासगिराचा वगैरे कूर्म, मद्रास, कोचीन व प्रायणकोर या भागातून कम्माल आढळतात याची एकदर संख्या (१९११) १०४७३७० आहे मल्याळम व तामिळ असे याचे दोन वांग पडतात मल्याळम कम्मालात पुष्कळ पोडजाती असून त्यामध्ये परस्परविवाह रुढ आहेत त्यांच्यातील पोडजाती येथेप्रमाणे—मत्तारी (सुतार), कात्रासारी (गवडी), मुसारी (फासार), कोलन (रोहार), तथान (सोनार) आणि टोल्गेलन (चाभार) यांच्या कामाची भारत जहर असल्यामुळे आणि अशुद्धता कारा गिरापेक्षा त्यास जस्त वेतन मिळत असल्यामुळे ते अजून परंपरागत धंद्याच करीत आहेत पहिल्या पाच पोडजाती सारख्याच शोभ्यतेच्या आहेत त्यांच्यात रोटीव्यवहार होतो, पण बेटीव्यवहार होत नाही परंतु टोल्गेलन हे पोड्या कमी शोभ्यतेचे समजले जातात आणि त्याचा श्रेष्ठ वर्णातील लोक विटाळ मानतात याचे कारण बहुतेकच ते कातल्याने काम करतात हे असवे, कारण कमावले जाण्यापूर्वी कातल्याने काम अपवित्र समजले जाते त्यांच्यात बहु मतेत्याची चाल होती पुष्कळ बंधूची एकच बायको असून तिच्यापासून झालेली प्रजा सर्वांची समजली जाई अद्यापि जरी ही चाल पूर्णपणे नाहीशी झाली नसली तरी हल्ली ती क्षपाट्याने नाहीशी होत आहे त्यांच्यातील कुलूप नावाची पोडजात याच्या उपाध्यायाचे आणि न्हान्याचे काम करते नायर आदिकरून श्रेष्ठ जाती याचा ४४ फूटाच्या आत विटाळ मानतात तामिळ, कम्माल, मलयाळम कम्मालापेक्षा श्रेष्ठ होत तामिळ कम्माल लोक यत्नोपवीत घालतात व माझ गायमाथे त्याचा गाजोई आहेत विवाहपद्धतीत ते ब्राह्मणांचे

कार वारकाईनें अनुकरण करितात सुतक १६ दिवस पाळतात ह शैव आहेत १५११ च्या रानेसुमारीचे वेळी त्यांनी असे जाहीर केले की, आमच्यामध्ये धडाला अनुसरून वेगवेगळ्या जाती नाहींत आमच्या पाच पाटजातींमध्ये येदीव्यवहार अगदीं सुल आहे व आमचा समाजातील दर्जा आमच्या धरावर कोणत्याहि प्रकारे अरळवून नाहीं समज आम च्यात कोणताहि भेदाभेद न ठेवता आम्हास विश्वादाण या सदरात घालवें

कथ्यट—संस्कृत प्रथकार चंद्रादित्याचा मुलगा आणि वन्भेदेवाचा नातू याने आनंदवर्धनाच्या देवीशतकावर टीका लिहिली (इ स १७७) [मावेल डफ आफ्रेट कोश]

कर, कर म्हणजे काय?—“ कर म्हणजे रासगी व्यक्तींनी किंवा संस्थानी सरकारमार्फत होणाऱ्या लोका पयोगी कामावढल मोनदला म्हणून सरकाराला धन-याचे आवश्यक देणे ” सरकार किंवा राजलोक स्वतःचा न्यायदानासाठी वासगी धदा आज करीत नाहींत त्याची सने जमा प्रजेने कराच्या रुपान दिलेला पैसा हो होय अथ शाखाच्या व्याख्येप्रमाणे कर म्हणजे सरकारच्या भ्रमाचा मोनदला किंवा मजुरी परतु अमक्या कामावढल अमकी मजुरी असा कार्यकारणत्वध दाखवून करवसुली सरकार करीत नाहीं त्यामुळे करवसुली म्हणजे माहक खुलम असा प्रजेचा बराचसा समज होतो अनियमित रानसत्ताकपद्धतीत हा समज पुष्कळ अंशी चराहि असतो कारण राजलोक कररूपान मिळणारा पैसा खासगी मालकीचा म्हणून मानून स्वतःच्या खासगी खर्चाकडेच बहुतेक खर्चतात याशिवाय नम्रणे देणग्या वगैरेहि उपद्रवात काही कारभारात व न्यायात विरोध व्यक्तीस पसती देऊन पैसेहि वाडतात तथापि धनप्राप्तून देशाचे व प्रजेचे संरक्षण करीत, देशात दगे धोषे न होऊ देता शातता राखणे, प्रजेच्या जीविताच्या व वित्ताच्या संरक्षणाकरिता कायदे करून त्याची अंमलबजावणी करणे, प्रजेच्या शिक्षणाकरिता व सार्वजनिक आरोग्याकरिता खर्च करणे हीं सरकारची कामे असून तीं करण्यावढल मोनदला म्हणून प्रजेन कर धाववाचा असतो, आणि ज्या राज्य कारभारपद्धतीत सरकारवर प्रजेचा ताबा चालतो तेथे सरकार कडून सदरदू कामे बरीचशी योग्य रीतीने बजावलीहि जातात

कर पद्धतीचा इतिहास, धर्मनियम—प्रजेच्या रासगी उत्पन्नातून कराच्या रुपाने विविधित वाय पैश्याचा राजाला हक्क आहे, ही भावना हिंदुस्थानात पूर्वापार चालत आलेली आहे पण हा कर वेताचा, प्रजेला जोडमड न होईल असा असावा प्राचीन स्मृतिकारानां राजाने उत्पन्नाचा १/५ भाग कर म्हणून घ्यावा असा नियम दिला आहे मनु म्हणतो, “ योग्य विचार करून राजाने स्वतःला व प्रजेला फायदेशीर होईल इतक्या वेताने कर घ्यावे ज्याप्रमाणे वासरु, किंवा मधमासी आपले पास थोडे थोडे घेते त्याप्र

माणे राजाने दरसाठ वेतावेताने करवसुली करावी अधाशीपणाने मुळसकट प्रजेला पिडून वाढू नये, तसें केयास राजा व प्रजा या दोघावरहि अनय जोडवतो ” प्राचीन कालामध्ये कर निरनिराळ्या वर्गातील लोकांपासून निरनिराळ्या प्रमाणात व प्रत्यक्ष ऐन तिनशी किंवा चाकरीच्या रुपाने घेत असत महाभारतात जमीनवापराखेरीज उत्पन्नाच्या सुडील बांधी दिल्या आहेत— “ आकरे लवणे शुल्के तर, नागवले तया ” म्हणजे, खाणी, मीठ, व्यापारी माल, नावातून जाण्याचा कर, हत्तीचे कळप याचे उत्पन्न राजांचे असे राजाने कर वसवू नये अशा बाबी—

अथी पर्वताथैव नयस्तीर्थांनि यानिच ।

सर्वाण्यसामिकान्याहुनांस्ति तत्र परिग्रह ॥

म्हणजे, अरण्य, नद्या, पर्वत व तीर्थे यावर कोणाचेहि स्वामित्व नाहा, त्यावर कर राजाने घडू नये यावरून पूर्वी जंगलातील लाकूड फाय, दगडमाती, चारागवत सर्व रय तेल फुळ मिळत असे असे दितसें गुराच्या वाडीपेक्षा १/२ भाग प्यावा व पिकाचा १/२, १/२ भाग किंवा १/५ प्यावा अथ मनुचे वचन आहे लागदड, जमीन धनगलया कराच्या मुख्य बांधी पुरातन आहेत कीदिल्याने मात्र जगातीच्या व कराच्या बांधीची मोठी यादी दिलेली आहे परदेशी जाणारा (निष्कम्य) व परदेशातून येणारा (प्रवेद्य) सर्व प्रकारचा माल, स्वदेशात होऊन विकणारा भाजीपाला (शाक), कदमूल, फुलकळे, धान्य लाकूड, धातू, लोकर, कपूस, रेशीम, हिरे, मोती वगैरे माल्यवान वस्तू, जनावरे यावर जकात प्यावी परंतु लग्नमुज वगैरे स्फकार व धार्मिक विधी यावर कर नसावा असें कैदिल्याच ‘अर्थशास्त्र’ म्हणते

द क्षिण हिं दु स्या न ची पुरा त न य मा व दौ—

अकरा व तेरा या शतकात सध्याच्या मद्रास इल्ल्यातील वऱ्याच मोठ्या प्रदेशात चोलराज राज्य करीत ते आपल्या प्रजेपासून सर्व उत्पन्नाचा १/२ ते १/३ भाग सरकारचा भाग म्हणून घेत हा भाग सध्या ब्रिटिशसरकार सर्व उत्पन्नाचा १/३ अथवा शकडा ६ हुन कमी घेत या प्रमाणपेक्षा चार ते सातपट जास्त आहे चोलानी घेतलेला भाग ब्रिटिशानी घेतलेल्या भागापेक्षा बाराच मोठा होईल कारण सध्यापेक्षा त्यावेळी पेंसाची किंमत (खरेदी) जास्त होती प्रत्यक्ष उद्योगधंद्यावर चतणारे व ज्यामुळे व्यापारास अडथळा होत असे असे कित्येक लहान कर या त्याच्या उत्पन्नाच्या बांधी होत्या त्याच्याबांधी एका राजाने इ स १०१३-१०७० राज्य कळे याने सरकारी भागाचा काही विभागाची रोच किंमत ठरविची, दुसऱ्या एकांने सर्व शुल्मी कर बदलून जमिनीची फिहन पाहणी वेली पहिली पाहणी निदान एका शतकापूर्वी इ स १०८० च्या सुमारास घाली होती व शालेले सुकसान जमीनपाऱ्याची दुस्तता कडून महन काडले तात्पुरत्या म्हणजे कायमच्या नव्हे असा जमीनपारा पद्धतीचे तत्व पूर्वाच्या चोल राजानी योजिले होते, व ज्यानी

या सुधारणा घडवून आणण्या त्या राजाची झालेली स्तुति हिचा विचार करता जुलमी कराऐवजी जमीनधारा थोडा वाढला तरी लोकांना परमत असे असे दिसत. वसुली व सूट या बाबतीत चोख राबे दिविदा लोकापेक्षां कडक होते असे दिसत कारण देवी कारणासुळे जेव्हा पिकाची सरसकट नासाडी होई तेव्हा देखील ते सूट देत नसत असे एक लेखक म्हणतो (इंडियन ऑन्टिक्वरी पु. ४०)

चोलाचा लय झाल्यावर विजयानगरचे राजे झाले चौदाव्या शतकाच्या मध्यापासून १५६५ पर्यंत दक्षिणहिंदुस्थान व म्हैतूर यामध्ये त्यांची सत्ता अबाधित होती याचा पहिला मुख्य प्रधान माधव याने सर्व उत्पन्नाच्या ३ भाग जमीन-महसूल ठरविला. हा नगद थारा छापे व यात भावकरी, कामगार वगैरेच्या खर्चाचा समावेश होत नसे. हा शेतकऱ्यांना निराळा बावा लागत असे. यागंतरच्या राजांनी हा मोडून जवळ जवळ अर्धा भाग जमीनमहसूल ठरविला.

विजयनगरच्या राज्याचा तालिकोटच्या लडाईत मोड झाल्यावर त्याच्या पूर्वेचे मुघेदार स्वतंत्र बनले मद्राचे नायक यापेक्षा होते, हे सध्याच्या मद्रास, त्रिनेवेली, त्रिच-नापल्ली व मालेसचा काही भाग या मिस्र्यावर राज्य करीत असत. जमिनीच्या एकंदर उत्पन्नाचा अर्धा भाग हे लोक घेत प्रत्येक थरावरील जर कर, जमीनीवरील पट्या, मासे, नागर यावरील कर, या इतर नायक लोकांच्या उत्पन्नाच्या बाबी होत्या शिवाय ते मोफत काम मजुरांवरून घेत असत. मराठे लोकांच्या ताब्यातील तंजावरची स्थिति यागली नव्हती. व्यक्तींनी उत्पन्नाचा चारपंचमास भाग घेत असे व स्वतः ठरविलेल्या वराप्रमाणे याची नगद विभक्त घेत असे. येथेप्रमाणे एकंदर उत्पन्नाचा शेंकडा ८० वा भाग तो घेत असे व हे देताना संशय पिकाची किती पुरत नसे अशी विचारने केली गेली आहेत, पण त्यावर विश्वास बसत नाही.

दक्षिणेत नायक लोकांची सत्ता नव्या पावल्यावर मोगल व मराठे यांच्या स्वाभ्या शेतकऱ्यांना १७ व १८ व्या शतकात छुटत असत.

अंशोट्या नवाबाची सत्ता व्यवस्थित राज्यव्यवस्था स्थापित होती, परंतु त्याच्या वारसत्तबंधीं तंटे उपस्थित झाले. परंतु १७६१ मध्ये महंमद अली नवाब ठरला व यासुळे दक्षिणेत व्यवस्था व सुरक्षितता स्थापित झाली परंतु याचा कारभार जुलमी मजेवाले याच्या मार्फत चालूयासुळे फार अन्याय होत असे व्यवहारात जमीनमहसूल उत्पन्नाचा अर्धा भाग होता. परंतु हे मजेवाले यांकांचा अर्धा भाग उरू देत नसत. हे मजेवाले शेतकऱ्यांना तुटंगात यागणे व इतर शिक्षा वगैरे जुलूम करीत असत.

मराठी अंमल — मराठेशाहीतील वरपद्धतीविषयाने मरहूर रामरायकृत 'राजनीति ग्रंथात पुढील मजकूर आहे. "वणिज वर्गापासून कयवित्तर्य कसा झाला, त्याच्या योगक्षेमास काय परिहेग, याचा विचार करून तदनुसृत करभार त्याज-

पासून घ्यावा. याप्रमाणे आयव्यय पाडून शिरपकारादिक म्हणजे कारागीर लोक यापासून [घ्यावा]." यावरून सर्व प्रकारच्या व्यापारी माळावर व स्थानिक तयार होणाऱ्या कारागिरीच्या जिनसावर कर असत. भोरसंस्थानांत नुकत्याच चालू असलेल्या ज्या कराबद्दल टीकांचा भडिमार झाला होता ते कर मालिकेवरील अमरापासून चालत आलेले आहेत असे म्हणतात. तेव्हा मराठी अमलाखाली या सर्व करांच्या बाबी अस्तित्वात असल्या असे वाटते.

मराठ्यांच्या अमदनांत जमिनीवरील साऱ्याशिवाय अनेक प्रकारचे कर वसवीत असत. त्यापैकी मुख्य म्हणजे घरपट्टी व दुकानपट्टी (मोहत्तफी) हे असत. कोंकणामध्ये येणाऱ्या तेंबापुवर रेवदंडा व इतर बंदरात जकात घेत अतः मिठांगरावर नागोठाणे व भायंदर या ठिकाणी अनुक्रमे दोन रुपये दहा आणे, व एक रुपया सहा आणे, दर खंडीमागे कर असे. नारळ्याच्या झाडावर व ताडावर माडी अथवा ताडी काढण्याबद्दल वसई व इतर प्रांतात कर असत. भंडारी वगैरे जातीचा, किरंगी वगैरे लोकांस दारू विवून आपला निवाडू चालत असे म्हणून कर देऊन दारू काढण्याची परवानगी दिली (अवकारी पट्टा). अवकारीचे उत्पन्न बोंकण व गुड पुणे शहर या खेरीज इतर भागात होत नसे. याखेरीज तूप तयार करणे, गुंठे चारणे, लसपट्टी, म्हैसपट्टी, मच्छीमारी, कर्नाटक, सूरंगामपट्टी, वेतनपट्टी, सावकारपट्टी, उंबरपट्टी, भांडेपट्टी, संतोपपट्टी, हचवीपट्टी, शिरांदीवरपट्टी, वगैरे किरकोळ कर असत. उताऱ्यावरील तरी बहुतेकफरन सरकारी खर्चाचे चालवीत असत व तीवर नर नसत. तयापि च्याटिकाणी रहदारी फार असे तेथे नावेवरील कराचा मका देत असत. तथापि ही पद्धत बरीच उशिरा सुरू झाली. ओपयेंत कमाविशीपद्धत सुरू होती तोपर्यंत लोकांस जकातवसुलीचा फारसा त्रास होत नसे. व या वामावर सुभा व सरसुभा याची नगर असे असे सुभे बोंकण, कर्नाटक, खानदेश, गुजराथ आणि यागलाण या मिळून पाच असत. परंतु पुढे दुसऱ्या बाजीरावाने इगारदार पद्धत सुरू केल्यामुळे लोकांस पुष्कळ त्रास होऊ लागला. यमुद्रावरील व्यापारावर जकात वसूल करण्यास निराळे खाते नसे. पण ही जकात सुभ्याच्या आरमाराकडे लक्ष दिलेली असे जमिनीवरील मालाच्या वाहतुकीवर मान जकात वसूल करणारे स्वतंत्र सुभे असत. यापैकी पल्याण व मिर्बंदी आणि पुणे व जुन्नर यांचे उत्पन्न वरेंच असे. बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीत कल्याण आणि मिर्बंदी या सुभ्यांचे उत्पन्न पंचावन्न हजार रुपये होते ते त्याच सत्ताच्या अखेरीस तीन लाख रुपये झाले व पुण्याच्या सुभ्याचे उत्पन्न त्याच काळात पस्तीसहजार रुपयापासून एक लाख रुपयापर्यंत वाढले. पुण्यातील स्थानिक वराचा मका देत असत व त्यापासूनही खरेच उत्पन्न घेत असे हे विशेषतः पुणे शहरात येणाऱ्या व जाणाऱ्या माळावर वापड, तेंबारा,

व शहरातील कोमास लागणाऱ्या दारू गिनसावर बसूत होत असे अशाच तऱ्हेचे कर अहमदाबादसह पूर्वी मोंगलांनी पाहून दिलेल्या पद्धतीवरच बसूल वेळे जात असत निरनि राब्या प्रकारचे धंदे करणाऱ्यावर स्वतंत्र कर असत डोली वाहणाऱ्या कोळ्यास दोन पासून आठ रुपयेपर्यंत कर असे दुकानदारावर दर दुकानास सालीना पाच, सहा व सात प्रमाणे कर असे लोहारास सालीना चार रुपये चाभापास चार, पाच व सहा रुपये तेल्यास धाण्यापाठीमागे पाच, सहा व सात रुपये सोनार, कुभार, बुरूड, गोंधळी, टाकरीकार यास सालीना तान रुपये प्रमाणे कर असे राडीत गळरते नागरत्यास चार पासून आठ आण्यापर्यंत सुटवा असे लघपट्टी दहा आण्यापासून एक रुपयापर्यंत असे यवडी, पाथरवट वगैरे लोकाकडून माहिन्यातून एक दिवसाची मजुरी पेव असत जकातीखेरीज पानसुपाटीचाहि शिरस्ता आहे मुसलमाना हिंदूच्या निम्मे हासिल असे व अर्धानियन वल्देज, कदाशी, वगैरेस हिंदू व मुसलमान यांच्या दरम्यान असे तमावू विन्याचा शिरस्ता असे ती फक्त सावकार व उदमी लोकास विरहित, एकदर रयतेसहि विकीत नसत ज्या गावी दुकान नसेल त्या रयतेस मान तमावू मग दोन मग पावेता विरुत तमावूची घाणगी व जकात घत व जकातीचे होताकडे बसूल होत असे वतन घरे याच्या विक्रीची नाद करून त्यावर सरकारची शेरेणी अथवा नगर बसूल करीत

मुसलमाना नी अम दा नी —मुसलमाना अमलाच्या वेळी रयत जमीनमहसूल देण्यासहि नसून असे कारण एक तर हे राने प्रजेच्या हिताची काम फार क्वचित करीत असत, व परदासुपासून रक्षण करण्याचे कामहि त्यांच्या हातून नीट होत नसे शिवाय राजघराणे वारंवार बदलत, आणि सक्त नमीन राजा मुरण पावताच शारसामध्ये गादीउधधोनं टाटे लागत त्यामुळे कर नवी कोणत्या राजास वाटवाचा हा निश्चित नसल्याने व एकाच वर्षात अनेकदा राज्यक्रांति झाल्यास कर अनेकदा वाढा लागेल अशी भूति त्यांना वाटे. सरकाकडूनहि साऱ्याची वाकी ठेवण्यास परवानगी मिळे, वाकीवद्दल लगेच जमीन जम करण्यात येत नसे या कळात जमीनधाऱ्याशिवाय इतर अनेक कर असत, या गावी यणे प्रमाणे —(१) कित्येक धंदे करण्याचायत परवानागी, (२) हिंदूवर गिझियासारखे घसविलेले विविध कर, (३) मासे, तेल, तूप, गोवऱ्या, दूध, दही रानातील गयत, जळक राहूड, तमावू, अफ, मातीची भाडी, भाज्याच्या गाड्या, उट इत्यादि मालावरील कर अशा प्रकारे अनेक कर असत

नि टि श व र प द्द ती ची सा मा न्य त त्वे —ब्रिटिश भंनल मुळ झाल्यावर पाथात्य पद्धतीवर करव्यवस्था हल्लहल्ल करण्यात आली युरोपात प्रचलित असलेली अजमा

स्मिथची कराची तत्वे येथेहि मान्य झालेली आहेत ती तन्व येणप्रमाणे —

(१) कराची समता — प्रत्येक देशातील प्रजाजनानी आपल्या सरकारच्या योगक्षेमाकरिता होता होईल तों ऐपती प्रमाणे कर दिग पाहिजे अर्थात् सरकारच्या सुरक्षित छत्राखाली आपल्याला ज्या उत्पन्नाचा उपभोग घेण्यास सापडतो त्या उत्पन्नाच्या मानाने प्रत्येकाने कर दिला पाहिजे

(२) कराची निश्चितता — कर भरण्याची वेळ कर भरण्याची रक्कम व कराची रकम, या सर्व गोष्टी कर भरणाऱ्यास व दुसऱ्या प्रत्येक माणसास स्पष्टपणे व सुकरपणे टाऊक पाहिजेत

(३) कराचा साईंस्करण — कर भरण्यास तोंडच होईल अशा वेळी व अशा रीतीने कराची बसुली करावी

(४) कराची काटकसर — प्रत्येक कराची अशा योजना पाहिजे की, त्यापासून लोकांच्या खिद तून बाहेर जाणारी रक्कम व सरकारच्या तिजोरीत येणारी रक्कम यामध्ये होता होईल तितकें कमी अंतर असावे म्हणजे कर बसूल करण्याचा खर्च शक्य तितका कमी लागवा व सरकारच्या तिजोरीत कराची बहुतेक रकम पड्या

रील चार तत्वे आता सर्वमान्य झालेली असून सम-जण्यासहि सोपी आहेत फक्त पहिल्या तत्वापैकी ऐपती प्रमाणे या द्वापदसवधाने मतभेद आहे कर कोणत्या नानागत प्यावा यासकषाणे तीन मीमासा आहेत

(१) कराची त्यागमागता — प्रत्येक मनुष्य सरकारला कर देतो त्यात काही आत्मत्याग करात असतो, तेव्हा हा त्याग सर्वांचा सारखा असला पाहिजे, म्हणजे करात समता आला असे म्हणता येईल भीमत माणसाने काही एक रकम सरकारला देण्यामध्ये त्याचा जितका आत्मत्याग होतो त्या पेक्षा किती तरी पन्नेन जास्त त्यास गरोव मनुष्यास दित कीच रकम याची लागल्यास करावा लागतो म्हणून कर हा उत्पन्नाच्या मानाने वाढता पाहिजे इतकच नाही तर मनुष्याच्या आवश्यकाना लागणारे उत्पन्न कराच्या मर्यादेतून काढून टाकले पाहिजे याच सुवावर बहुतेक सर्व ठिकाणी प्राप्तीवरील कर वसविण्याची मर्यादा असते म्हणजे त्या मर्यादेखालील प्राप्तीवर कर देवीत नाहीत तसेच हा प्राप्तीचा कर वाढता असतो म्हणजे काही एका विशिष्ट प्राप्तीच्या वरच्या प्राप्तीवर कराचा दर जास्त ठेवलेला असतो याच सुवावर सुभारलेल्या देशात आयुष्यातील आवश्यक कार कर वसविणे शर मानतात कारण आयुष्याची आवश्यक ही गरीबाना व श्रीमंताना सारखीच लागतात परंतु यामुळे गरीब व श्रीमंत हे कर सारखा देतात अर्थात अशा कराच्या पद्धतीत गरीबश्रीमताचा आत्मत्याग सारखा रहात नाही परंतु कोणत्या कराने रोजग्या व्यक्तीचा निती

आत्मत्याग होतो हें समजणें फार कठिण आहे. कारण आत्मत्याग ही मानसिक गोष्ट आहे. यमुळें जरी या मीमांसेमध्यें तथ्यास असत्य तरी तिचा पूर्णवर्लंब सत्य नसतो.

(२) कराची सामर्थ्यमीमांसा:—यामध्यें मनुष्याच्या उत्पन्नवरून त्याची ऐपत ठरविली जाते. अँडाम स्मिथनं समतातत्वाचा ह्याच स्वाभाविक अर्थ घेतला आहे. या तत्त्वानुरूपहि प्राप्तीवरील काराच्या मर्यादा त्यागमीमांसेप्रमाणेंच ठरतात. ज्याचें उत्पन्न जास्त त्याची कर देण्याची ऐपत जास्त हें उघड आहे. म्हणून प्राप्तीवरील कर वाटला पाहिजे व काही प्राप्ती करपासून मुक्त पाहिजे, असें या मीमांसेपेक्षा ठरतें. त्यागमीमांसा व सामर्थ्यमीमांसा या परस्पर संलग्न आहेत. पहिली मनुष्याच्या अन्तःस्थितीकडे म्हणजे मनाकडे पहाते व दुसरी त्याच्या बाह्यस्थितीकडे अगर उत्पन्नाकडे पहाते. पहिली कर भरण्यापासून मनुष्याला किती प्राप्ति, किती स्वार्थत्याग व किती घत सोळावी लागते या मानसिक गोष्टीकडे पहाते तर दुसरी मनुष्याजवळ कर भरण्यास किती पैसा किंवा किती उत्पन्न आहे याकडे पहाते. दोन्ही मीमांसांमध्यें सत्याचा अंश आहे. तरी पण सामर्थ्य-मीमांसा ही जास्त व्यवहार्य आहे. कारण मनुष्याचा आत्मत्याग सोडून काढण्यापेक्षा मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न किती आहे हें सोडून काढणें सोपें आहे. तरी ही मीमांसा सर्वतोपरी लागू केल्यानें पूर्ण समता साधेल असें मात्र नाही. उदाहरणार्थ दोन माणसाचें उत्पन्न अगदीं सारखें असेल, परंतु एक जर वस्त्रवारी असला व दुसरा कुटुंबवस्तु असला तर कर देण्याचें दोघांचें सामर्थ्य सारखें नाही हें उघड होतें.

(३) कराची लाभमीमांसा:—सामान्यतः सरकारचा मनुष्याला नितका नितका फायदा होतो त्या त्या मानानें त्यानें सरकारला कर दिला पाहिजे असें या मीमांसेचें म्हणणें आहे. या हद्दीनें ज्याअर्ची धर्ममतापेक्षा गरीबाला सरकारचा जास्त फायदा होतो त्याअर्ची त्यानें धर्ममतापेक्षा जास्त वर दिला पाहिजे असें होतें परंतु काही लोक या तत्वापासून उलटव अनुमान काढतात. त्याचें म्हणणें असें की, खरोखरी धर्ममताला सरकारचा उपयोग जास्त होतो. कारण त्याची मालमत्ता मोठी असते. शिवाय त्याचें जिवितहि जास्त महत्त्वाचें असतें. व या दोहोंची सुरक्षितता जर सरकार पडवून आणतें तर धर्ममतानाच सरकारपासून जास्त लाभ होतो. म्हणून धर्ममतानीं गरीबापेक्षा जास्त कर दिला पाहिजे. वर सरकारच्या कर्तव्य कर्मांचा विचार करताना या प्रजेच्या लाभाचेंच तत्त्व वर्गीकरणस घेतलें होतें. यावरून या तत्वातहि तथ्यास आहे असें म्हणणें प्राप्त आहे. याच मुद्यावर सरकार आपल्या काही कर्तव्यकर्मांवद्दल फी घेतें. कारण या कर्तव्यकर्मांचा प्रत्यक्ष काही लाभ विशेष व्यक्तीनाच होतो. ज्या कर्तव्यकर्मांचा लाभ सर्वसाधारण प्रजाजनस होतो त्याचेंचहीच्या खर्चाक-

रितां सरराहा कर सरकार घेतें. परंतु प्रत्येक मनुष्याला सरकारच्या कर्तव्यकर्मांपासून किती लाभ होतो हें भोजणें हें प्रत्येक करास मनुष्याचा स्वार्थत्याग किती होतो हें भोजण्याइतकें अवघड आहे. व यामुळे ही मीमांसा सर्वस्वी व्यवहार्य नाही.

याप्रमाणें समतेच्या कसोटीसंदर्धानें वरील तीन मीमांसा प्रतिपादन करण्यात आलेल्या आहेत. यांपैकीं अमुकच सर्वस्वी खरी असें म्हणणें रास्त होणार नाही. प्रत्येकींमध्ये थोडाफार सत्याचा अंश आहे. व्यवहार्यतेच्या दृष्टीनें कराची सामर्थ्य-मीमांसा हीच सर्वांत वागली आहे यात शंका नाही. कारण सामर्थ्याची कसोटी पुष्कळ अंशानें दृश्य व सहज लागू करता येण्यासारखी आहे व यामुळे गुपारलेल्या देशात या तत्वाचा अजलेख थोड्याफार अंशानें केला जातो.

वरील कराची चार तत्वे ही अँडाम स्मिथचीं कराचीं तत्वे या नावानें प्रसिद्ध आहेत. पुढील अर्थशास्त्रकारांनीं आणखी काही किरकोळ तत्वे सांगितलीं आहेत. त्याचाहि संग्रह येथें करणें यावची आहे. यापैकीं काही तत्वे ही वरच्या तत्वापासून निष्पन्न होतात असें म्हणण्यास हरकत नाही.

सरकाराला लागणाऱ्या एकंदर उत्पन्नाची रक्कम भाराभर अनुत्पादक वारीकसारीक करापासून काढण्यापेक्षा थोड्याशा उत्पादक मोठ्या करापासून काढणें चांगलें हें ताव काढक-सरीच्या तत्वाचेंच पर्यायभूत तत्त्व आहे. कारण या योगानें करवसुलीच खर्च पुष्कळच कमी होतो. १८४६ सालापूर्वी ईंग्लंडातील आयात जकाती किती तरी मानगडीच्या व किती तरी पदार्थावर होती. परंतु कराच्या व जकातीच्या पद्धतीतील हा गोष्टी, थोडाळा व विविधता सर राबर्ट पील व ग्लॅडस्टन या दोन सुसुद्धार्ती काढून टाकली व ईंग्लंडच्या कराच्या पद्धतीस सोपें व सार्पें स्वरूप आणलें.

तसेंच देशातील कराची पद्धति अशी असली की, वेळप्रसंग आल्यास फार खर्च न वाढविता कराचें उत्पन्न वाढविता यावें. प्राप्तीवरील कर अशा तऱ्हेचा असतो. तो दर पांडाला अमुक पेन्स या दरानें ठरविलेला असतो. आता वेळप्रसंगी हा दर वाढविला म्हणजे झालें. हिदुस्थानातील मिठावरील कर अशा तऱ्हेचाच आहे. अधिक खर्च न वाढविता या कराचें उत्पन्न लेखणाऱ्या फटकाऱ्यासरस वाढविता येतें.

शेवटीं कराची एकंदर पद्धति अशी अमाची की सरकारच्या वाटत्या गरजावरहुकूम कराचें उत्पन्न आपोआप वाढतें असावें. अप्रत्यक्ष करामध्यें हा गुण असतो. लोकांच्या भरभराटीवरवर या कराचें उत्पन्न आपोआप वाढत जातें व अन्तर्गर्भातील वाढ हें एक देशाच्या भरभराटीचें किन्हु समजलें जातें.

आता निरनिराळ्या प्रकारच्या कराचा लोकावर बोजा कशा रीतीनें पडतो हें पहावयाचें.

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर. — वर कराच्या प्रसिद्ध तत्वाचा विचार झाला एखाद्या देशातील प्रजाजनवर

कराचा बोजा त्याच्या ऐपतीप्रमाणे पडावा हे समतातत्वाचे रहस्य आहे. आता ही समता कोणत्या गुणात समजावयाची याद्वल वाद असेल. परंतु कराचा बोजा अगर संपात देशातील एका वर्गावर अन्यतः तर एका वर्गावर बसूी अगर मुळीच नाही, असा नसावा हें उपपन्न आहे. कारण संपात अशा तऱ्हेचा असला तर तो अगदी अन्यायाचा होईल, तो समतेच्या तावविरेद्ध होईल-मग त्या समतातत्वाचा अर्थ काहीहि करा-हेंहि उपपन्न आहे. प्राम्दच्या प्रसिद्ध राज्यकातीपूर्वी तेथील कराच्या पद्धतीत हाच मोठा दोष होता. कराचा बहुतेक सर्व भार शेेतकरींवर पडे. हा बर्ग आधीच गरीब होता व त्याच्यावरच कराचा संपात विशेष होता व सरकारी अंमलदार, सरदार लोक, बडे बडे धर्मोपदेदार वगैरे श्रीमंत वर्ग करापामून बहुतेक मुक्त होते ही अन्यायाची कराची पद्धति व त्याने उत्पन्न झालेला असंतोष हें एक मान्समधील राज्यकातीचें महत्वाचें कारण होते असे इतिहासकार सांगतात, यावरून या कराची संपातमीमासा किती महत्वाची होती हें दिवून येईल परंतु ही मीमासा जितकी महत्वाची आहे तितकीच ती कठिण, भाग्यबडीची व घोटल्याची व म्हणून दुःख आहे. कारण या मीमासेमध्यें प्रत्येक कर शेवटी समाजातील कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तीसमूहावर पडतो हें पहावयाचे आहे परंतु समाजातील व्यवहार व त्याचे परस्परवार होणारे परिणाम इतके विविध असतात की, एका कराचा परिणाम काय होतो व शेवटी तो कोण भरतो हें सांगणे कठिण होते. " एका पाण्याच्या धेंप्याचा प्रवाल " या शोटीप्रमाणेच " कराच्या एका रपयाचा प्रवाल " याचाहि गोष्ट मजदार होईल. परंतु शेवट तऱ्हेने तरी कराचा हा संपात शोधून काढणे आवश्यक आहे. कारण या योगानेच कराची तऱ्हे पाहली जात आहेत किंवा नाहीत हें समजून येणार आहे.

परंतु येथें अशी एक दाका निघण्याचा संभव आहे की, कराच्या संपाताची मीमासा मुळीच कठिण नाही. कारण ज्या कराचे वर्गीकरणच मुळीच या तत्वावर केलेलें आहे त्या अर्थी कर कोणत्या वर्गातील आहे हें ठरविलें की काम झालें कारण ज्या कामाचें कर देणारा व कर सोसणारा या व्यक्ती एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होच, अशी मागें प्रत्यक्ष कराची व्याख्या केली आहे. तेव्हा प्रत्यक्ष कामाचें कर देणारावरच कराचा संपात आहे. अर्थात प्रत्यक्ष कराना बोजा कर देणारावरच पडतो हे खड झालें. याच विचारसरणीप्रमाणें अप्रत्यक्ष कराचा संपात कर देणारावर न पडणा दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो हेंहि उपपन्न होते सधुर्दर्शी हा कोट्टिम सरा वाटतो परंतु तो बरोबर नाही. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण कराच्या संपाताच्या तत्वाला अनुसरून केलेलें आहे

ही गोष्ट खरी आहे परंतु या कराच्या वर्गीकरणामध्यें सरकाराचा हेतु विशेष तऱ्हेने दिसून येतो मात्र वस्तुस्थिति तशीच वनते असें मानू नहि. प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावर पडतो अशी सरकारी दृष्टा असते व याच हेतूने तो कर वसविलेला असतो. सारा. तरी अर्वांनी काळच्या व्यवहाराच्या संकीर्ण स्वरूपासुद्धें तसें सदोदित होतेंच असें नाही. उलटपक्षी अप्रत्यक्ष कर, कर देणारावर पडू नये अशी सरकारी दृष्टा असते तरी सारा; परंतु ती दृष्टा सदा सर्वदा परिपूर्ण होते असें मानू नहि. साराचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हें वर्गीकरण सामान्यतः सरें असले व तें जमावर्षाच्या दृष्टीने सोडिचें असले तरी त्यावरून कराची संपातमीमासा पुरी होते असें काही नाही. कर शेवटी कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तीसमूहावर पडतो याची स्वतंत्र मीमासा कारणें जरूर असतें कारण प्रत्यक्ष कराचें ओईहि काही परिस्थितीत दुसऱ्यावर टाकता येत, तर अप्रत्यक्ष कराचें ओई केव्हा केव्हा कर देणारावरच पडतें तेव्हा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हे बर्ग जी सामान्यतः बरोबर असले तरी त्यावरून कराच्या प्रत्यक्ष संपाताची बरोबर करपना होणार नाही याकरिता अर्थशास्त्री सुधारलेल्या देशातील प्रमुख कराची उदाहरणें घेऊन कराच्या संपाताचा विचार करितात तोच मागें येथे स्विकारणे रास्त होईल परंतु निरनिराळ्या कराच्या या विशिष्ट विचारास लागण्यापूर्वी एक सामान्य गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे ती ही की, ज्या देशात संपत्तीची वाटणी रुढी व कायद्याने ठरलेली असते त्या देशात कराचा संपात कारसा बदलत नाही. ता बहुधा कर देणारावर पडतो परंतु जेथे संपत्तीची वाटणी पूर्ण नव्हा अर्थात ठरते तेथें कराच्या संपाताचा प्रश्न विकट होतो. कारण कर वसविताना कायद्याचा उद्देश काहीहि असला तरी चढाओढीच्या अमलात तो हेतु वाजूस राहून प्रत्यक्ष कराचा अप्रत्यक्ष कराचें रूप येत तर अप्रत्यक्ष कराचा प्रत्यक्ष कराचा रूप येत व ज्याप्रमाणें अर्वाचीनकाळीं मजुरी, नफा, व्याज व पदार्थांच्या किमती याच्या भावाच्या मुळाशी कोणत्याना कोणत्या रूपात मागणी व पुरवठा याच्या नियमाचा संबंध येतो व या नियमावरुप हे भाव ठरतात, त्याचप्रमाणें कराच्या संपाताची गोष्ट आहे ती ही की संपात काही एका विशिष्ट स्वरूपाच्या मागणी व पुरवठा याच्या नियमावर अवलंबून असतो, हें पुढील उदाहरणावरून सहज घ्यानात येईल

जमीनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करपैकी आहेत व सामान्यतः हे कर जमीनदारावर पडतात परंतु केव्हा केव्हा हे करहि दुसऱ्यावर टाकले जातात जमीनीवरील कराचे दोन भेद होतात एक शेेतकीच्या कामाला लागलेल्या जमीनीवरील कर व एक बरे वाधावयाच्या कामात लागिलेल्या जमीनीवरील कर याच्याच जातीचा तिसरा कर म्हणजे

घरपट्टी होय आता हे तिन्ही कर सामान्यतः जमीनीच्या व घराच्या मालकावर पडायचे अशा कायदे करणारी इच्छा असते परंतु सर्वत्र असाच या कराचा सपात होईल असे मान नाही समजा एका ठिकाणी जमीनीवर एक नवा कर बसविला किंवा पूर्वीचा कर वाढविला तर तो जर जमीनदार लोक देतील परंतु ज्या ठिकाणी जमीनवाल्याची प्रकृति कायमची ठरलेली नाही तेथे जमीनदार लोक आपल्या उपाया कुळाकडून जास्त भाडे घेण्याचा प्रयत्न करतील व तेथील कुठे आयरिश कुळाप्रमाणे अनन्यगतिक असली व त्याची जमीन लागवडीस मिळविण्याबद्दल फार चढाओढ असली तर हा जादा कर उपाया कुळावरच पडेल परंतु जमीन कसणारे शेतकरी घन्या स्थितीत असले व जमीनदारवर्गही मोठा असला तर त्यांना आपली भाडी वाढविता येणार नाहीत कारण भाडी वाढविण्यास शेतकरी शेत कसण्यास तट्टे घेणार नाहीत अशा परिस्थितीत जमीनीवरील कर जमीन दारावरच कायद्याच्या उद्देशाप्रमाणे पडेल व तो खरोखरी प्रत्यक्ष करच राहील परंतु जमीनदार थोडे एकवटलेले, व कुठे अनन्यगतिक, गरीब व एवढेकार्शी चढाओढ करणारी अशी असली म्हणजे या जमीनावरील कराचा सपात कुळा वर पडेल अर्थात या कराचा अप्रत्यक्ष करांचे स्वरूप प्राप्त होईल तसेच घरावरील घरापट्टी व जमीनवरील पट्टी हीही प्रत्यक्ष कर आहेत व ते मालकावरच पडतील परंतु घरे थोडी व गरजत विहाडकर पुष्कळ अशी स्थिति असल्यास हा कर विहाडकरवर ठकल्या जाईल व विहाडकरना जास्त भाडे देण्याचे सामर्थ्य नसल्यास त्यांना पूर्वीपेक्षा कमी सोयीचे घर घ्यावे लागेल परंतु घरवाले पुष्कळ असले व त्यांना भाडेकच्च्याची गरज असली म्हणजे हा घर घरवाल्या वरच पडेल अर्थात त्याचा सपात कायद्याच्या हेतूप्रमाणे राहील वरील दोन्ही तिन्हा उदाहरणावरून कराच्या सपाताची मागणाऱ्या स्थानात येईल जेथे जेथे कर देणाराची मक्तेवाल्यासारखी स्थिति असेल तेथे तेथे त्याला वर दुसऱ्यावर नाकता येईल परंतु हा कर दुसऱ्यावर टाकण्यान जर त्या वस्तूच्या मागणीत फरक होईल तर मग तो सर्वांशी दुसऱ्यावर टाकता येणार नाही.

आमी वरील कर — हा कर सर्वप्रकारे सर रहा असला म्हणजे तो कर, कर देणारावरच पडतो, तो दुसऱ्यावर ठकलणे शक्य नसत यामुळे हा कर प्रत्यक्ष करांपैकींच राहतो या कराच्या या स्वरूपात यामुळे सर्व सुधारलेल्या देशात हा कर कायम ठेवण्याकडे प्रवृत्ति आहे हा कर समतेच्या दृष्टीने चांगला आहे व जरा तो कराच्या इतर तत्वाच्या दृष्टीने तितका चांगला नाही तरी पण तो सर्वांवर त्याच्या ऐपतीच्या मानाने पडत असल्यामुळे हा कर एक चांगल्या करांपैकीं समजला जातो बाकी ह्या निमित्त नसतो या कराची आवश्यकता करण्यात सरकारी अमलदारास खानखुषतीला अजब सापडतो आपल्यावर पुढल्या वर्षी किती कर वसेल याचा

मनुष्यास अंदाज करता येत नाही तसेच ही कर अप्रत्यक्ष करापेक्षा तसूल करण्यास व लोकांस देण्यास जास्त अवघड आहे असे या करावर बरेच आक्षेप आहेत तरी समतेच्या दृष्टी हा कर पुष्कळ बरेच्या पायराचा आहे

जुन्या जुलुमी पद्धतीत मुद्दम असलेले डोंडपट्टीसारखे कर हे प्रत्यक्ष करांपैकींच आहेत व कराच्या सपाताच्या हान त्याचा सपात निमित्त असता, तो दुसऱ्यावर ठकलता येत नाही परंतु हे कर कराच्या बाकीच्या तत्वाविरुद्ध आहेत. हे कर प्रजेला फार त्रासदायक आहेत शिवाय हे कर वसूल करण्यास राबंही जास्त लागतो यामुळे सुधारलेल्या देशातून असे कर दृष्टीरेषीस येत नाहीत

अप्रत्यक्ष करांपैकीं विचार करण्यासारखे प्रकार म्हणजे आयातजकात निरगतजकात व अन्तर्जकात हे तिन्ही कर व्यापारी लोक प्रथमतः देतात मग, तरी पण ते शोधवी तो माल खरेदी करणारावरच पडण्याच्या हेतूने बसविलेले असतात व सामान्यतः हे खरेदी आहे परंतु केव्हा केव्हा त्याचा दुसराच अनपेक्षित परिणाम घडतो उदाहरणार्थ एका आयात मालावर नवा कर बसविला तर व्यापारी तितक्या मानाने त्या मालाची किंमत वाढवितो व जर तो माल आपल्याच्या आवश्यकार्पण असेल व त्याचा मागणी बर्मा होण्यासारखी नसेल तर हा कर हा मालावर पणारावर पडेल हे उघड आहे, व सामान्यतः आयात जकाती या देशातील माल वापरणारावरच पडतात परंतु मालाची किंमत वाढली म्हणजे त्याची मागणी कमी होते व यामुळे अजब कारणां देशात माल कमी येऊ लागेल किंवा परदेशातील वार मानद राना ती स्वस्त करावा लागेल परंतु परदेशचे व्यापारी प्रथमतः ज्या ठिकाणी अशी आयात जकात नसेल तेथे आपला माल पाठवू लागतील व त्यांना असा खूला बाजार मोकळा नसल्यास आपल्या नफ्यात कमी करून माल थोडा स्वस्त करतात अशा वेळी कराचा थोडा अंश परकी व्यापारी देईल परंतु मुख्यत्वेकरून आयात जकातीचा सपात देशातील गिऱ्हाइकावरच पडतो असे म्हणण्यास हरबत नाही व सुधारलेल्या देशात कराचा महत्वाचा भाग अशा जकातीप्रामुख उत्पन्न कला जातो आता निरगत जकातीच्या एखाद्या बाहेरदेशी नाणाऱ्या मालावर जकात बसविली आहे असे समजा आता ज्याप्रमाणे आयात जकात देशातील माल वापरणारावर पडते, त्याप्रमाणे निरगत जकात परदेशी तो माल वापरणारावर पडते असे सामान्यतः समजले जाते परंतु असा परिणाम खालीनेच होईल असे मान म्हणता येत नाही व्यापाराकडून ही जकात घेतली म्हणजे ते लोक त्या मालाची किंमत त्या मानाने वाढवतील दुसऱ्या देशातील लोक या देशाचा माल न घेता तज्ज माल दुसऱ्या देशातून घेऊ लागतील व असे शाले म्हणजे या देशाच्या मालाचे गिऱ्हाइक कमी होईल म्हणजे हा माल स्वस्त होईल आयात हा कर देशातल्या

कारखानदारानां यावा लागेल विवा हे कारखाने देशातून अर्जावात नाहोसि होतील परंतु निर्गत मालाचा त्या देशाला पूर्ण मक्का असला व हा माल आयात करणाऱ्या देशाची मागणी लवचिक नसून ती दुसऱ्या तऱ्हेने भागविण्यासारखी नसली तर ही मालाची वाटलेली विमत परदेशाच्या माल वापरणागवरून पडेल. परंतु निर्गत जकातीच्या योगाने देशातील धंद्याला धवा वसण्याचा पुष्कळ संभव आहे. यामुळे निर्गत जकाती परकी देशावर पडतात असे समजणे चुकीचे आहे.

वरील उदाहरणावरून कराचा संपात शोधून काढणे हे वरेंच कठिण असते हे दिसून येईल. अमुक कराचा संपात काय आहे या प्रश्नावर उत्तर तात्त्विक तऱ्हेने देता येणार नाही. हे दृष्ट्याकरिता त्या कराबद्दल व त्या देशाबद्दल विशिष्ट माहिती अवगत पाहिजे तरच अशा प्रश्नाला उत्तर देता येईल.

हिंदुस्थानातील निर्यात व आयात — (१) सरकारी मालमत्ता, सरकारी जमिनी, सरकारी जंगल, कंपनीच्या बालविण्याकरिता भाडेपध्दाने दिलेल्या रेल्वे, इत्यादि. (२) सरकारने स्वतः चालविलेले उद्योगधंदे, उदा. सरकारी रेल्वे, कालवे, पोस्ट ऑफिस निर्यात व आयात कर, अफू वगैरे. (३) लोखंड व लोखंडाचे वस्तु, यात (अ) प्रत्यक्ष कर, उदा. जमीनमहसूल व प्राप्तीवरील कर, आणि (ब) अप्रत्यक्ष कर, उदा. व्यापारी शिन्सवरील कर, मादक पदार्थावरील कर, कोर्ट स्टॅम्प व रजिस्टर स्टॅम्प. हिंदुस्थानात कर वसविण्याचा अधिकार तीन संस्थाना आहे. (१) हिंदुस्थानसरकार, (२) प्रांतिक सरकार, व (३) स्थानिक संस्था म्हणजे म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे. हिंदुस्थानामधील ब्रिटिश सरकारच्या कर-पद्धतीतील महत्त्वाच्या गोष्टी पुढील प्रमाणे —

(१) पहिली महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, सरकारच्या उत्पन्नापैकी वटाचला मोठा भाग म्हणजे जमीनमहसूल. पूर्वी एकदा एकंदर उत्पन्नापैकी निम्मे उत्पन्न जमीनीवरील सान्याचे असे वसि वर्षांपूर्वी शेंकडा ३१ होते, व १९२०च्या सुमारास १० टक्के होते उद्योगधंदे व व्यापार वाढत चालला, त्या मानाने उत्पन्नाच्या ह्जार बावी वाढत आहेत. जमीनमहसूल म्हणजे एकप्रकारचा प्राप्तीवरील करच आहे. कारण हिंदुस्थानात जमीनीवरच सरकारची मालकी नाही, म्हणून सरकारला चावयाच्या शेतासाऱ्यास खंड विवा मक्का असे स्वरूप नाही हिंदुस्थानात सरकार जमीनाचे मालक आहे अशी कित्येकांची समजूत आहे. प्रत्यक्ष लंडन रेव्ह्यू फौंडात तसे शब्द आहेत, पण ही समजूत चुकीची आहे, असे 'जमीनदार व कुळ' या लेखाने (सदर लेख पहा) दाखविले आहे. पूर्वी जमीन हाच खासगी व्यक्तीची उत्पन्नाची मुख्य बाय असल्यामुळे सरकारच्या उत्पन्नाचा मुख्य आधार तोच होता. परंतु हल्ली जी औद्योगिक व व्यापार-

विषयक वाति हिंदुस्थानात घडून येत आहे तिच्यामुळे सरकारी उत्पन्नाच्याहि अनेक बाबी वाढत आतून एकंदर सरकारी उत्पन्नात जमीनमहसूलचे प्रमाण घमी होत जात आहे.

(२) सरपद्धतीतील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट हा की, परदेशा-वरोवरचा वाढता व्यापार, वाढते देशी उद्योगधंदे, विस्तार पावत असलेली दळणवळणाची साधने, बावी वाढती सख्या या अनेक कारणांमुळे प्राप्तीवरील कर, आयात-निर्गत माला-वरील कर आणि देशी मालावरील कर, या कराना विशेष महत्त्व येणार आहे, व त्यामुळे एकंदर सरपद्धतीत लवकरच आमूलाग्र फरक कराचा लागणार आहे.

(३) तिसरी गोष्ट म्हणजे ब्रिटिश सरकारने अनियमित व्यापारपद्धतीचा धोरण हिंदुस्थानावर लादल्यामुळे आयात व निर्गत मालावरील जकातीचे उत्पन्न फारच थोडे होते सदरू धोरणामुळे हिंदुस्थानचे पुढेरी मुक्तान झाले आहे एवतर ही एक उत्पन्नाची मोठी बाय असूनहि हिंदुस्थान-सरकारला या बाबीचे उत्पन्न फारसे मिळत नाही आणि दुसरा तोडा म्हणजे या धोरणामुळे देशी उद्योगधंदे नाहीसे होऊन परदेशी विशेष-पत-इंग्लंडमधील व्यापारी व कारखानदार हिंदुस्थानच्या पैशावर गवर होऊन बसले आहेत ही परिस्थिति लक्षात घेऊन आयातीवर जकाती वाढविण्याकडे सरकारचे लक्ष लागले आहे.

(४) सरपद्धतीतील चवथी महत्त्वाची मुद्दा म्हणजे हिंदुस्थानच्या सरकारी तिगोरीवर म्हणजे उत्पन्नाच्या बावी व खर्चाच्या बावी या गोष्टीवर हिंदी खोपाचा ताबा नाही या गोष्टी परकी ब्रिटिश सरकार इंग्लंडच्या कायद्याच्या दृष्टीने करीत असते त्यामुळे ज्या बाबींवर कर वसवयास पाहिजेत त्यावर हे परकी सरकार कर बसवीत नाही, आणि कर भर-णारे हिंदी लोक ज्या लोकोपयोगी कामावर खर्च होवा अशी इच्छा करतात तिच्या खर्च करीत नाही १९०९ च्या गव्ह-नमेंट ऑफ इंडिया अक्ट (हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारा-विषयीचा कायदा)ने प्रातिव कारभारातील काही खाती हिंदी दिवाणाच्या हातां दिली आहेत, परंतु ही सत्ता फार अन्य व फार मर्यादित आहे येथील सरपद्धतीला योग्य वळण लागण्याकडता प्रथम सर्व हिंदुस्थानच्या जमाखर्चावर हिंदी खोपाचा ताबा मिळाला पाहिजे अशी मागणी होत आहे.

ब्रिटिश अमदांनी तील कराच्या बाबी — गेरया पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाच्या आधारात पर करक पडत आला आहे, शिवाय गेरया महायुद्धाने हिंदुस्थानच्या वनेदात महत्त्वाचे फेरफार घडवून आणले आहेत म्हणून उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या बाबीसंबंधीना बोटक येथे देतो.

हिंदुस्थान सरकारचा जमाखर्च पुढीलप्रमाणे आहे. यातील आधारे लक्षाचे आहेत

जमेचा तपशील			
खात्याचे नाव	पका हिशेब	दुरस्त अंदाज	कच्चा अंदाज
	१९२२-२३	१९२३-२४	१९२४-२५
नकात	४१३४	४०४१	४५०३
प्राप्तीपट्टी	१७९९	१९०७	१८२१
मॉट	६८२	८७०	१०५४
जफू	३७९	४३१	४३४
प्रा. खंडणी	१२२	१२२	७७२
छप्परा	५७४	४२०	२७५
टाकसाळ	३६२	३०७	३६४
रेल्वे	१२३	६३८	४२७
पोस्ट व तार खात	१२२	८५	१०६
व्याज	११६	३२४	३१७
सं. खंडणी	८७	८७	८७
अवकारी	५९	४९	४६
शेतसारा	४३	४५	४०
मु. खाती	४४	६७	७३
स्टॉक	२५	२८	२७
अंगल	३५	२४	२३
कालवे	११	११	१२
प. वक्ता	१४	१३	१२
किराकोडे	६७	३२७	७०

एकूण जमा १५८० १०५८६ १०४६०

खर्चाचा तपशील.

खात्याचे नाव	पका खर्च	दुरस्त अंदाज	कच्चा अंदाज
	१९२२-२३	१९२३-२४	१९२४-२५
छप्परा	७१००	६३९४	६३००
व्याज	१६१६	१६७५	१८१५
मु. कारभार	९९४	९५७	९८०
जफू	१८७	२५८	२०९
मॉट	१५९	१४३	१४५
नकात	७०	७२	८८
पोस्ट व तार खात	५९	६४	७१
टाकसाळ	१०३	१०५	७०
सि वक्ता	१३५	१६१	२०६
प्राप्तीपट्टी	४२	६५	६५
अंगल	३९	४०	३४
कालवे	१३	१४	१३
समिध	५७३	४३२	४४८
एकूण खर्च	११०८७	१०३८०	१०४५७

हिंदुस्थान व ईंग्लंड या दोन्ही देशात हिंदुस्थान सरकारच्या तिजोरीला लागणान्या जमाखर्चाचा तक्ता

साल	उत्पन्न पोंड	खर्च पोंड
१८७५-७६	५,१०,१९,१४०	४,९०,१३,८७१
१८८०-८१	५,०२,२८,०३८	५,२६,४८,९६८
१८८५-८६	४,८१,०५,३५६	४,९९,७३,१७४
१८९०-९१	५,४४,४४,६६८	५,१९,८५,८८७
१८९५-९६	५,९३,१५,३२६	५,८३,७२,६६०
१९००-०१	६,६८,०६,५७९	६,५१,३६,३७५
१९०५-०६	७,०८,४६,५६५	६,८७,५४,३३७
१९१०-११	८,०६,८३,४७३	७,६७,४६,१८६
१९१५-१६	८,४४,१३,५३७	८,५६,०२,१९८
१९१८-१९	१३,३३,५७,७४४	१३,७०,७८,१५३

ज मी नी व री ल क र ड फं ज मी न स ह सू ल —
जमीनदार व शेतकरी यांनी आपल्या ऐपतीप्रमाणे सरकार वर दिलेले पाहिजे. आणि त्यांना काही एक खर्च न पडता जो अधिकाधिक फायदा मिळतो त्यावर सरकारला जबर कर वसविण्यास हरपत नाही. जमीनीवरील कराची वाढ पुनः पुन्हा ठराविक मुदतीनंतर करण्यात आलेली आहे. १९२० च्या सुधारणेच्या कायद्याप्रमाणे जमीनमहसूल वाढ करण्यात आलेली आहे. जमीनमहसूल हा सरकारला जमीनीच्या सरकारी मालकीबद्दल मिळणारे नाई आहे, अशी की समजूत कित्येकांची आहे ती बूक आहे, व हा केवळ प्राप्तीवरील कर आहे. म्हणून प्राप्तीवरील व इतर कराना जी अर्थशास्त्रीय तत्वे लागू वेळी जातात तींच जमीनमहसूलाला लागू पारिजेत. म्हणजे जर जमीनीवरील कर हा जमीनीच्या उत्पन्नाचा भाग होय तर प्राप्तीवरील कराप्रमाणे या उत्पन्नासंबंधाने हि कर व वेग्याची किमान मर्यादा पाहिजे. उदाहरणार्थ पगार मिळवणारा नोकर किंवा दुकानदार यांचे वार्षिक उत्पन्न दोन हजारच्या आत असल्यास त्यात प्राप्तीवरील कर माफ असतो; या तत्वानुसार शेतकऱ्याच्या यावर्तीतहि उत्पन्न ठराविक किमान मर्यादेच्या आत असल्यास त्यावर शेतसारा याचा लागता कामा नये.

सर्व देशात जमीनमहसूल हा सरकारी उत्पन्नाचा एक मोठा आधार असतो, शुष्क देशात त्याला प्राप्तीवरील कराचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. हिंदुस्थानातले निविध सरकार मात्र जुन्या जुफ्रीच्या कल्पनांना चिकटून आहे. उदाहरणार्थ, मनुष्याच्या ऐपतीप्रमाणे कर घेतला पाहिजे, हा नियम येथे शेतकऱ्याच्या बाबतीत पाळला जात नाही. महास व सुबई इलाख्यात जमीनीचा सुपीकपणा व क्षेत्र पाहून त्यावर दर १ करी ४ ते ६ रुपये सारा घेतला लागतो. शेतसारा दरवाढ बसू करताना माथ्याचा वास्तविक उत्पन्न

किती शाले इवढे सरकार पाहात नाही. रीत पित्रो न पित्रो, लागवट होय न होय गितनी जमीन नावावर असेल तितक्या एकराचा सारा भरलाच पाहिजे, असा ब्रिटिश सरकारचा नियम आहे त्यामुळे या नियमाचा परिणाम असा होतो की, शेतसारा घावयाचा तो शेताच्या उत्पन्नातून न दिला जाता नोकरी, मोलमजुरी करून मिळविलेल्या पैशातून देण्याचा प्रसंग येतो. हजार दोड हजार वार्षिक उत्पन्न असणारे फारगार, घंदेवाल, हुकानदार किंवा सावकार याच्यावर कर नसतो, आणि याहुनहि कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या जमीनीच्या मालकाचा किंवा शेनकऱ्याचा मान कर घावा लागतो हा भयंकर अन्याय नव्हे काय ! रयतवारीपद्धति असलेल्या सर्व प्रांतात पुष्कळदा जमीन-वाल्यांना वार्षिक इट्टे-नारचे मागण्यातूनहि शेतकींच उत्पन्न नसत व त्यामुळे त्यांना इतर नोकरीधंद्या किंवा मोलमजुरी करून उत्पन्नात भर घालवी लागते. जसे असूनहि त्यांना शेतसारा मात्र भरपूर घावा लागतो. त्यामुळे पुष्कळवेळा बग्नं काढून शेतसारा भरणा लागतो आणि या कारणाने पुष्कळवे शेनकरी कर्जवाचारी होऊन त्यांच्या जमिनी सावकाराच्या घरात जाऊन ते देशोपदेशीय लागतात. हा जमिनीवरील ब्रिटिश करपद्धतीला महत्त्वाचा दोष आहे. उलटपक्षी, हिंदुस्थान हा पूर्वापार शेतकीप्रधान देश आहे, येथे हजार दोन हजाराने अधिक शेतकींच उत्पन्न आहे असे जमीनदार फार धोडे आहेत; आणि अगदी पश्चिम काळापासून सर्व जमीनवाल्यांना सरकारला शेतसारा देण्याची संवय पूर्ण अंगवळणी पडलेली असल्यामुळे जमीनमहसूल वसूल करण सुद्धच जड जात नाही. या गोष्टी लक्षात घेऊन ब्रिटिश सरकारने जमीनवर्गीकरण विरोध भिस्त ठेविली होती. त्यामुळे रयतवारी प्रांतात वर वर्णिल्याप्रमाणे जमीनवाल्यावर हा कर जुलमी प्रमाणात वाढत आहे, तर उलट कायम धरापद्धतीच्या बंगल प्रांतात मात्र जमीनदारांना फारच सवलती व फायदा झाला आहे. बंगल्यात गेल्या दोनवाऱ्या वर्षीत शेतसारा सुद्धच वाढला नाही, जमीनींच उत्पन्न तिप्पटी चौपटीहूनहि अधिक वाढले आहे. त्यामुळे ओरट होऊन जमीनदारावर प्राप्तीवरील कर बसविण्यात आला आहे. त्याची किमानमर्यादा रु ६०० आहे, म्हणजे वर्षाशेघाटातले प्राप्तीवरील कराचे तत्व निवडे अमलात आले आहे. सातपय जमीनमहसूल हा जंगल, अहू, रोखे, पोस्ट व तारखात वगैरे घरगुती मालकीच्या बाबीवरील उत्पन्न म्हणून गणला जात आहे ती चूक असून ती दुरुस्त झाली पाहिजे, व त्याला गाजनी प्राप्तीवरील कराचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे.

प्राप्ती व रीत कर—जालीकडे प्राप्तीवरील कराला फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे. कारण हा एकदाच काय तो कर असा आहे की ज्याच्या यांगांना सरकारला आपले उत्पन्न वाटेल तेव्हा व वाटेल तितके कमगास्त प्रमाणात वाढविता येते. इतर देशात याला “संपत्तीवरील व प्राप्तीवरील कर”

असे नाव असून घरपट्टी व जमीनीवरील कर याचा याच्या तत्त्व समावेश करतात. या कराचा खरा अर्थ प्राप्ती किंवा फायदा यावरील कर असा आहे. मग ही प्राप्ती जमीन, घर वगैरे स्थावर किंवा गंगम मिळवतीपासून होणारी असो, नोकरीवद्दल पगाराच्या रुपाने होणारी असो, किंवा वार्षिक नेमणुकीपासून होणारी असो. प्राप्ती हा शब्द अत्यंत व्यापक अर्थाने वापरलेला आहे. हिंदुस्थानात हीच व्याख्या लागू आहे, पण जमीनमहसूल मात्र यात गणला जात नाही येथे प्राप्तीवरील कराचे उत्पन्न सरकारला फारसे होत नसे, १९१६ पर्यंत या कराचे उत्पन्न तीन कोटि रुपयेच कायते होत असे. याची कारणे अनेक आहेत. एवतार हिंदु-स्थान देश एवंदरीने दरिद्री असून दोन हजाराने अधिक वार्षिक उत्पन्न असलेले लोक फारच कमी आहेत. शिवाय जमीनमहसूलाचा या करात अन्तर्भाव सरकार करीत नाही. आणि तिसरे कारण म्हणजे प्राप्तीवरील कर देणारे लोक धर्मत, व्यापारी, व मोठेले धंदेवाले असल्यामुळे ते आपल्या वजनाचा अवास्तव उपयोग करून कोणत्याना कोणत्या तरी सनवीवर या कराच्या यावर्तीत सवलत किंवा छूट मिळवितात. येथे हा कर प्रथम १८८६ मध्ये सुरू करण्यात आला. १९१६ साली पाच हजार व त्याहून अधिक वार्षिक उपनगरील वरचा दर वाढविण्यात आला त्यामुळे ९,००,००० पांड उत्पन्न होऊन लागले शिवाय जादा कर म्हणून १९१० पासून महापुद्गलानिमित्त ५०,००० रुपयावरील उत्पन्नावर बसविण्यात आला. तथापि हे जादा कराचे तत्व कायम-येथे लागू करण्यात दुरुस्त नाही मात्र त्यावरील जमीनमहसूलाची प्राप्तीवरील करप्रमाणे अवकांक्षी करून ठराविक विमान मर्यादेच्या गालील जमीनीच्या उत्पन्नावरील शेतसारा अजव्यात माफ करण्यात आला पाहिजे. ज्याचे उत्पन्न ठराविक मर्यादेच्या अधिक-मग ते उत्पन्न जमीनीचे असो, धंद्यातले असो किंवा व्यापारातले असा-असेल, त्या सर्वोवर योग्य प्रमाणात कर बसविला गेला पाहिजे.

आ या त नि र्ग त ज वा ती—जमीनमहसूल व प्राप्तीवरील कर या बाबी प्रत्यक्ष कराच्या वर्गातील (डायरेक्ट टॅक्सेस) होत. आयात निर्गत जकाती या अप्रत्यक्ष करांपैकी आहेत. इतर देशात सरकार या जकातींनी बरेच उत्पन्न मिळवू शकते. परंतु येथे ब्रिटिश सरकार शुल्का व्यापाराचे तत्व अंगीकारून आयात मालावर किंमतीप्रमाणे सामान्यतः ५ टक्के जवात टॅक्स आपसाच्या कापडावर त्याहूनहि कमी म्हणजे फक्त साडेतीन टक्के जकात बसवीत असे. शिवाय विलायती कापड व्यापाराच्या सबलतीकरिता देशी कापडावर जकात बसवी त्यामुळे या बाबींचे उत्पन्न फार कमी होत असे. परंतु आयात व निर्गत मालावर देशी उद्योगधंद्यांनी उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने जबर जकाती बसविल्या तरी अप्रत्यक्षपणे त्यांचे अर्धे सर्वोवर सारखे वाटले जाऊन सरकारला उत्पन्नहि पुष्कळ होईल (“व्यापार” हा लेख).

उत्तरी हिंदुस्थानची उत्पत्ति हापाट्याने होण्याकरिता हिंदुस्थानसरकारने अर्थात व निर्गत जवातीसारख्या अप्रत्यक्ष करानांचे आरले उत्पन्न वाढविले पाहिजे. महायुद्धांमुळे १९११-१२ पासून हिंदुस्थानसरकारने घोरपण वढलून सावर, ताम्र, कापसाचे कापड, या जिनसावर जकात बसवून आपल उत्पन्न ११,१०,००० पांडानी वाढविले पुढील सालात जकातीचे दर आणगी वाढल्यामुळे, १९१५-१६ साली जकातीचे उत्पन्न ५० लाख पोंड होते ते १९१८-१९ साली १२० लाख पोंड साले व १९२०-२१ साली १०० लाख पोंड अर्जांनी साले विलायती कापडावर साडेसत्त टक्के जात केल्याबद्दल लँकादायराच्या इथन व्यापाऱ्यांनी स्टेट सेनेटरीकडे ओरड केली परंतु १९२० च्या सुधारणेच्या कायद्याने हिंदुस्थानला जकातीचा अधिकार मिळाला असल्याचे उत्तर देऊन त्यांना गण करण्यात आले आता जायात जकाती बसविल्याने हिंदी गिहईकाना माल महाग पडेल असा अक्षेप निघतो पण हा आक्षेप उच्च प्रतीचा माल वापरणाऱ्या श्रीमंत गिहईकापुरता आहे व ते महाग किंमती देण्यास समर्थ असतात सामान्य रयतेला गाजरभडा, देशी कपडा, देशी पिकणारे धान्य व मीठ यावर जर जकात बसली म्हणजे, जैवर आभात जरातीवद्दल तयार करण्यास फारसा प्रसंगच नसतो शिवाय देशी उद्योगाच्या उतेजन देणे हा आयात जमानी बसविण्याचा उद्देश असल्यावर कोणाहि देशाभिमत नी धीमत किंवा गरीब व्यावृद्ध तत्कार काणे शक्य नाह, इतरंच नव्हतर, हिंदुस्थानच्या हिताच्या आड येत असेल तर अर्जाचे मास्राज्यपक्षपाती धोरणहि हिंदुस्थानने मान्य रस्ता चाला मये

देशी जिनसांवरील जकाती व मिठावरील कर — आणखी एक अप्रत्यक्ष कराचा प्रकार म्हणजे देशी जिनसावरील जकाती यात विद्योत मादक दाम, अक्षू, माग, तनूरा गंगे जिनसा येतात अलीकडे दरुचे उत्पन्न तर निरक्षण वाढले असून दारूदीन्या सत्तायास उत्पन्नातील पुढील प्रश्नच सरकारच्या काही अशी आड येत आहे त्याचि सरकारच्या उत्पन्नाचा प्रश्न लोक्याच्या भारोमाच्या व नीतिमतेच्या मानाने कमी महावाचाच मानला पाहिजे, व उत्पन्ना या या वाढीवर पाणी जोडण्यास सरकारने तयार झाल पाहिजे सर्वच मादक पदार्थासवधाने हें म्हणता येईल, र, रोजाच्या दुर्न्यस्तार जरूरी तो आण्य पडून मग शक्य जणूनच या वाढीवरून सरकारने उत्पन्न वमदाबं अफुन्या उपभोगा प्री दामाच्या उपभोगासारखाच विवट वाटत होण, पण अगरे स्वाधीनर १५ मार्चन अपल सेनारी र-दंड गान, दना रंसादल्याबद्दल हिंदुस्थानचे बोर्णि गोडोने गाईर

मिठावरील कराना प्रश्न निराळ्या रटीने पण नितकाच महाराग अदे मीट हा र्जा रोजाच्या गण्यतील

आवश्यक जिनस आहे पण मिठावरील करामुळे सरकाराला मोठे उत्पन्न होत असत शिवाय हा कर पूर्वापार चालत आलेला असून हा एकच कर असा आहे की, तो सर्व रय तेला अप्रत्यक्षपणे थावा लागतो शिवाय अधिक नोंकर ठेवाचे न लागता नुस्ती दरात वाढ केल्याने मिठावरील कराने उत्पन्न सरकारला पाहिजे तितकें वाढविका येते १८८२ मध्ये हा कर मणी २ रुपये होता, १८८८ मध्ये तो मणी २॥ करण्यात आला पुढे ना गोखले याच्या प्रयत्नांने १९०२ मध्ये तो कमी म्हणजे मणी १ रुपया करण्यात आला इ स १९१६ साली महायुद्धामुळे हा कर मणी १॥ रुपया केले चार अणेच वाढ केले पण तेवढ्याने उत्पन्नात पाचलक्ष पोंड वाढ झाली १९२३ साली व्हाईसरॉयने अ पली रक्की वापरून दर दरमणी २ व केला पण तो लोक मत सुव्य साह्यामुळे कमी केला उत्पन्न वाढविण्यास हा कर सोईचा आहे खरा, पण उलट या कराचा दर थोडा कमी केला तरी मीठ स्वस्त होऊन लोखे खप वाढतो असा अनुभव आहे, करिता असा आवश्यक जिनसावरील कर फार अल्प असला पाहिजे आगदी गरीबाना सुद्धा हा कर थावा लागत आहे तरी अगदी गरीबानी सुद्धा सरकारचा खर्च अल्पाधाने तरी सोसणे न्याय्य आहे

सरकारी उत्पन्नाच्या रेल्वे, कालवे, वगैरे बाबी कर या स्वरुपाच्या नसल्यामुळे त्यांचे विवेचन निराळ्या लेखात (' राष्ट्रीय जमाखर्च ' हा लेख पहा) केले आहे

कर रेल्वे सण्याची क मा ल म र्जा दा — सर जॉन डॅची म्हणतो, " हिंदुस्थानात सरकारने उत्पन्नाच्या बऱ्याच बाबी सरकारमालकीच्या कलन ठाकल्या आहेत यापैकी मुक्कळ्या बाबी इतर देशात खाजगी व्यक्तीच्या मालकीच्या असतात सदरूद्ध कारणांमुळे हिंदुस्थानात प्रजेवर कराचा बोझा फार नमदी, फार काय पण जगातील दुसऱ्या कोणत्याहि सुधारलेल्या देशात प्रजेवरील कराने ओई इतके हलके नाहो इतलडमये सरकारी उत्पन्नापैकी ३ उत्पन्न लोकावरील करान्याद्वारे होत असते, तर हिंदुस्थानात फक्त ३ प्रजेकडून करान्या रुपाने मिळते. " हिंदुस्थानात प्रजेवर कराने असे फार हलके आहे हें सिद्ध करण्याकरता येथील लोकसंख्या व कराचे उत्पन्न याविषयीचे आकडे घेऊन हिंदुस्थानात मापशी कर किती पडतो, व त्याच मानाने इतर देशात माणशी किती पडतो, याच तुलनात्मक कोष्टक देतात बऱ्यावरून हिंदुस्थान कराच्या बऱ्यात सुखी असल्याचे त्रिटिश अधिकारी सिद्ध करू पाहतात पण हा पुरावा भ्रामक आहे कारण या प्रश्नाचा विचार इतर अनेक दृष्टींनी करावयास पाहिजे त्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे, माणशी कर किती, हा विचार करतांना, माणशी उत्पन्न किती, ही गोष्ट महत्वाची प्रथम लक्षात घेतली पाहिजे माणशी उत्पन्न व माणशी कर हिंदुस्थानात व इतर देशात किती आहे, हें दर्शविणाऱ्या कोष्टकावरून हिंदुस्थानात कराचा बोझा भारी

आहे असे स्पष्ट होते शिवाय हिंदुस्थानात जमीनमहसुल ही उत्पन्नाची मोठी वान आहे, पण तिचा करात अन्तर्भाव ब्रिटिश सरकार करीत नाही त्यामुळे माणशी कर अन्य असल्यासारखा दिसतो शिवाय हिंदुस्थान हा पृथ्वीच्या पाठीवर एक अत्यंत दारिद्री देश आहे, तरी पण येथील राज्यकारभार चालवण्यास लागणारा खर्च म्हणजे सरकारी नोकर व यंत्रे अधिकारी यांचे पगार, पेन्शन वगैरेंच्या रूपान होणारा खर्च इतर देशाच्या मानाने अधिक आहे आणि कर वसविणे व जमणारा पैसा खर्च करणे या बाबतीत ब्रिटिश अमदानीत हिंदी लोकाना सत्ता घटवून मुळीच नाही या मने गोरी लक्षात घेता म्हणजे ब्रिटिश करण्यावस्था किती असमाधानकारक आहे हे सहज लक्षात येईल

अशा स्थितीत हिंदुस्थानने महायुद्धाच्या वेळी जादा खर्चाचा बोजा सहन केला ही गोष्ट घ्यानात घेतली म्हणजे स्वराज्याचे अधिकार हारता घेतल्यावर लागणाऱ्या वाढत्या खर्चाकरिता कराचा अधिक बोजा शिरावर घेण्यास हिंदी लोक बाजू करणार नाहीत अस दिसून येईल पण प्रथम दोन गेटी घडल्या पाहिजेत एक राज्यकारभाराचा खर्च शक्य तितका कमी झाला पाहिजे, आणि दुसरी राष्ट्राच्या जमाखर्चाची सर्व व्यवस्था कर देणाऱ्या रमतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या पूर्णपणे ताब्यात पाहिजे 'हिंदी' स्वराज्याच्या अमलाखाली देशा उद्योगधंद्याच्या सर्वांगी उत्तीर्णकडे स्वदेशी सरकारने लक्ष दिल्यावर राष्ट्रीय संपत्तीची व त्यावरीलच व्यक्तिसह माणशी उत्पन्नाची वाढ होऊन एकदर प्रमाणाचा अधिकाधिक बोजा सहन करण्यास सहजच तयार होईल

कि र को क र, अफू — चानमर्थ पाठविण्याकरिता व येथील संपादकरिता खससशीच्या लागवड वेळी जाते चानमर्थ पाठविलेल्या अफूवर जो कर येतो त्याचे विवेचन 'अफू' ह्या सदराखाली केले आहे व येथे जो खप होतो त्याच्या उत्पन्नाचे विवेचन 'अवकारी' ह्या सदराखाली केले आहे पहिल्या प्रकारच्या कर दुसऱ्या प्रकारापेक्षा जास्त अंतःसत्त्वामुळे महत्त्वाचा आहे

वहार आणि गंगा नदीच्या उत्तरेकडील काही संयुक्त प्रांतातील जिल्हे आणि मध्यहिंदुस्थानातील व राजपुतान्यातील सस्थाने येथे अफू उत्पन्न होत पहिल्या प्रकारच्या अफूला बगाल व दुसऱ्या प्रकाराला माळ्या अफू असे म्हणतात.

येथे पहिल्या प्रकारच्या अफूचा विचार करावयाचा आहे (अ प २६० पहा) मुमुलमान राजे पहिल्या प्रकारच्या अफूची लागवड करीत व तीच कलना. ७७३ मध्ये वॉरेन हेस्टिंग्स याने अमलात आणली परंतु ह्या पद्धतीने अफूचे उत्पन्न कमी होऊन टेनेदार लोक लागवड करणाऱ्या लोकांना बराच नास देऊ लागले १७७३ मध्ये बगाल सरकारने अफूच्या लागवडीला सर्व मज्जा आपल्याकडे घेतला व पाकीरिता एक निराळ्या नात उत्पन्न केले त्या सात्याने दोन भाग असून एक

पाठणा व दुसरा गाझीपूर येथे असून त्याच्यावर बगाल सरकारची देखरेख असते खससशीच्या झाडाची लागवड सरकारी हुकुमाने होऊ लागली व ज्या शेतकऱ्याला तगाई मिळाली असेल त्याने सर्व उत्पन्न ठरीव दराने सरकारला विकल पाहिजे असा निबंध घालण्यात आला त्याप्रमाणे शेतकरी अफू स्थानिक दुकानात अथवा पेढीत देतो व तसेच ती मुख्य पेढीत पाठविली जाते अशा शेतकऱ्यांकडून १८५० मध्ये शेराला ३११८ देऊन व १८९१ मध्ये ६ रुपये देऊन अफू घेतली जात असे निर्गतीकरिता जी अफू असते तिला 'प्रोविजन ओपिअम' व येथील खपाकरिता जी असते तिला 'एक्साईज ओपिअम' असे म्हणतात ज्या अफूची निर्गत होते तिची १४० पोंड्यांची एक पेटी तयार करतात व ती पेटी कलकत्त्याला पाठवून तेथे तिचा लिखत हांतो अर्धा एक पेटी अफू उत्पन्न करावयाला १८५० साली २८० रुपये खर्च लागत होता, तोच १९०२ साली ४९९ रुपये लागू लागला ह्यातील सरकारचे उत्पन्न म्हणजे लिलावाने विकून जी किंमत येईल त्यातून उत्पन्न करण्याकरिता लागलेला खर्च वना करून राहिलेली शिल्लक

बगाल प्रांतातून जी निर्गत होते, त्या निर्गतीपासून होणारे उत्पन्न दिवसदिवस कमा होत चालले आहे याला दोन तीन कारणे आहेत हंगामाचा अनियमितपणा, एखाद्या वर्षी उत्तम पीक तर एखाद्या वर्षी कमी पीक अशी स्थिति कारण हंगामात जर थोडासा फरक झाला तर त्याचा परिणाम अफूच्या उत्पन्नावर फारच खबर होतो दुसरे कारण चानमर्थच अफूची लागवड होऊ लागली आहे • तिसरे कारण म्हणजे येथील नाण्यात फरक पाहिल्या कारणाने नुकसान होऊ नये म्हणून अफू शिल्लक ठेवण्यात येते ज्या वर्षी बगाल पीक असेल त्या वर्षी ठराविक साले विकून राहिलेला बाईट हंगामाकरिता राखून ठेवण्यात येतो दुसऱ्या व तिसऱ्या कारणाकरिता उपाय नाहीच असे म्हटल्यास चालेल कारण तो प्रथम राखणीय आहे

पूर्वी माळ्या अफू पूर्वकडच्या प्रांतात जात असे परंतु ह्या व्यापार पोर्तुगीज लोकांच्या हातात गेला नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीने पोर्तुगीज लोकांच्या हातातून ह्या व्यापार काढून घेण्याचा अतिशय प्रयत्न केला परंतु व्यर्थ, शेवटी १८३० त हिंदुस्थान सरकारने ह्या अफूच्या निर्गतीवर कर वसविला ह्या कर इंदूरसारख्या विविध ठिकाणी वसूल केला जातो नंतर ही अफू मुंबईला येते ही अफू सस्थानात हेत अजल्यामुळे तिच पीक बरेचवेळी सरकार मुळीच काळजी करीत नाही फक्त सस्थानाच्या वाहेर जी अफू येईल ती- बऱ्याच कारावह व काळजी बहात असत बगाली अफूसवर्धी जी कारणे दिली आहेत तीच कारणे ह्याही अफूपासून उत्पन्न कमी होण्याला लागू पडतात १८८० मध्ये चानमर्थ ह्या अफूच्या ३३,० पेढ्या गेल्या त्यान १९०० मध्ये १८,००० गेल्या प्रत्येक पेढीमागे दर १८३० मध्ये १०० रुपये

इस १८७१ ईसन्या अथ त जकाती—याचा दर व य
देवाच्याचा व ती कौण्या जिनसावर लादावयाची हें
घोरण सरकारला पैसाची जशी गरज असेल त्याप्रमाणें किंवा

सरकारच्या इच्छेप्रमाणे बदलत असे. 'सरकारच्या इच्छे-
प्रमाणे' म्हणण्याचे कारण एवढेच की, भारतमंत्र्यांचे विलाय-
तेंत वास्तव्य व हिंदुस्थानचा बहुतेक व्यापार विलायतगवरेवर,
त्यामुळे येथील व्यापारी जमं साणतील त्याप्रमाणे भारतमं-
त्र्याला योगें भाग पडत. त्यात हिंदुस्थानच्या तिगोरीचे
नुकसान झालें तरी वेहेतर. हे नुकसान भरून काढावयाचे
म्हणजे इंग्लंडातील खोकाच्या फायद्यावरिता येथील गरीब-
दुख्या प्रमेवर कर जास्त लादवायचे ही युक्ती आहे. वडाच्या
पूर्वी शेंकडा पाच ही सरसामान्य मकत होती १८५९
साली काही पदावावर १० ५ काढावर शेंकडा २० करण्यात
आली. १८६४ मध्ये ही जात शेंकडा ७॥ टरविली
गेली. परंतु १८७१ साली हा दर सरसकट शेंकडा ५ कर-
ण्यात आला व त्याचे उत्पन्न १.७ कोट रुपये झालें

इ. स. १८७८-८२ या वेळपर्यंत येरसासुम्री बंगरे हिंदु-
स्थानला बरीच मिळाली. एतदर्थ येथें व्यापार गिरण्या अस्तित्वात
आल्या. परंतु येथील कापसाचा छाप भाग निघेना व
कपडाहि गाडाभरडा निघे. येथेच हा कपडा उत्पन्न
हाल्यार्ने विलायती कपडा राबेनास झाला. त्यामुळे विलायती
व्यापाऱ्यांचें नुकसान होई त्यांनी भारतमंत्र्याकडे तक्रार
केली व यथा संपादन केलें पर सागितलेंच आहे की, शेंकडा ५
ही सरसकट जकात झाली. परंतु ही जकात देखील विलाय-
यती कपड्यावर सोसेना ह्यास्तव १८७८ मध्ये हिंदुस्थान-
मध्ये ज्या प्रकारचा कपडा निघत असेल त्या प्रकारच्या विलाय-
यतेहून येणाऱ्या कपडावरील जकात वाढून टाकण्यात
आली आणि असे घोरण टरविलें की जेणेकरून देशी
पंधाना उत्तमन मिळेल अशी जकात घटवावयाची नाही
या धोरणाप्रमाणें मजकमजक २५१३० मिनसावरील जकाती,
नुकसान सोसूनहि वाढून टाकण्यात आल्या. तरीहि पण
तेथील व्यापाऱ्यांचें समाधान होईना ही गेट सरकारच्या
छद्मात आल्यावर १८८२ साली सर्व प्रकारच्या आयात
मालावरील जकाती न.हो.शा केल्या. फक्त १८८२ साली
राकेल तेलार गॅलनमागें अर्धा आणि जकात ठेवण्यात
आली व ही स्थिति १८९६ पर्यंत कायम होती

इ स १८९४-९६ ह्या वर्षी वटवणच्या दर कमी झाल्यामुळे
सरकारला बरेच नुकसान झालें. हे नुकसान कोंणच्या तऱ्हेने
मरून काढावें हा विचार पडला. नंतर लॉर्ड हर्सेल ह्यांच्या
मंडगानें सूचना केल्याप्रमाणें आयात मालावर जकात घटवि-
ण्याचें ठरलें त्याप्रमाणें कापूस देखीलकडून सर्व मिनसावर
शेंकडा ५ आणि मातीच्या तेलार दुप्पट जकात ठेवण्यात
आली. परंतु कापसावर जकात ठेवली नसल्याने साह्यकिकच
येथील व्यापाऱ्यांनी तक्रार केली, पण ऐकती कोण? ह्या तक्रा-
राचा परिणाम इतका झाला की, त्यामुळे सापक्षिक स्थिति न
सुधारल्यास पुनः शिटार्ड करार्य असे अभिवचन भारतमंत्र्यांनी
दिलें. त्याप्रमाणें १८९८ साली सापक्षिक स्थिति अतिराय
वाईट झाली व परदेशी कापडावर शेंकडा ५ ह्या दराने

जकात ठेवणें भाग पडलें ह्याचा फायदा येथील कारखान-
दारांना मिळू द्यावयाचा नाही, अतएव त्याच दराने येथील
कपड्यावर देखील जकात ठेवण्यात आली तरीहि विलायती
व्यापाऱ्यांचें नुकसानच आहे असे दृष्टोपत्तीत आणून दिल्या-
वर १८९९ मध्ये सूत बिंबा कपड्याशिवाय इतर कापसाचे
मिश्रण ह्यावरील जकात बंद करून परदेशी, त्याचप्रमाणें
स्वदेशी कपड्यावर शेंकडा ३॥ प्रमाणें जकात घटविण्यात
आली परंतु त्यामुळे सरकारचे बरेच नुकसान झालें कारण
१८९५ साली कापसावरील जकातीचें उत्पन्न ११६ लक्ष
रुपये होतें तें १९०० पर्यंत सरासरी ८७ लक्षांपर्यंत
साली उतरलें.

इतर मिश्र व-१८९४ साली पुनः एकदा जकातीचे दर
बदलण्यात आले. त्यावेळी धान्यें येरसासुम्री, रेल्वेचें सामान
आणि कोळसा ह्यावरील जकात अजिबात वाढून टाकण्यात
आली व फोलाट आणि लोखंड ह्यावर शेंकडा १ प्रमाणें
जकात ठेवण्यात आली.

ह्या जकाती वाढून टाकल्यामुळे होणारें नुकसान भरून
काढण्याकरिता ईंग्ली साम्राज्याच्या देखीज परदेशातून जी
साखर येत होती तिच्यावर जकात घटविण्यात आली. ही
साखर प्राय जमनी, आस्ट्रिया बंगरे देशातून येत असे त्या
देशात धंदे उजितावस्थेस आणण्याकरिता व व्यापार वाढ-
विण्याकरिता सरकार धंदेवाल्यांना देणगी देत असे त्यामुळे
त्यांची साखर बंधे येऊन स्वस्त पडे. तरी पण बरील जकातीने
त्यांचे काही नुकसान होत नसे ह्याकरिता १९०२ साली
आणखी जकात वाढविण्यात आली. अशासुद्धे ही साखर
युंणें कमी होऊन मॉरिशस, जावा, चीन बंगरेसर्धील साखर-
रेंची आयात शेंकडा ४० ने वाढली परंतु येथील साखरेचे
धंदे उजितावस्थेला आणण्याकरिता सरकारने ह्या परदेशी
साखरेवरील जकात वाढविली नाही. यासुद्धे देणगी देण
ज्यावेळी बंद करण्यात आले, त्यावेळी जमनी बंगरेच्या साखर-
वरील जकात वाढून टाकण्यात आली.

हल्ली कापूस मध्ये, धातू, इतर कारखान्यातील माल,
मातीचें तेल व साखर ह्या मिनसावर फक्त जकात असून
त्याप्रासून १८९३ मध्ये ८२ लक्ष, १८९४ त ७८२ लक्ष
आणि १९०० मध्ये ४२६ लक्ष रुपये या काढण्या प्रमाणांत
उत्पन्न होत आलेलें आहे.

निर्गत निघसत.—१८६० पासून निर्गत मालावरील जका-
तीचा दर शेंकडा २ होता. त्यावेळी कापसाचा माल, धान्यें,
कातडी, गीळ, छाप, तेंतें, धी-बियाणें आणि मसाला
इत्याच मिनसावर जकात होती नंतर १८७१ मध्ये फक्त
तेलें, तांदूळ, नीळ आणि लोखंड ह्यावर जकात ठेवण्यात आली पुन
१८८० मध्ये लोखंड व नीळ ह्यावरील जकात वाढून टाकण्यात
आली. आणि शेवटपासून तांदूळवरच फक्त जकात ठेवण्यात
आली आहे व त्याचा दर मणपाटीमागें तीन आणे आहे.

उ हा प्रा व री ल कर — या शब्दाची सामान्य व्याख्या अशी आहे की, शेतीविषय इतर सर्व निवांदांच्या साधनानीं जे उत्पन्न होईल त्यावरील वर उपजवगळ सध्याचा कर प्रथमतः १८८६ मध्ये मुरु झाला व हा कर १९०२-०३ साली १०० लक्ष होता.

इंग्रजी अमलापुर्ती वरील प्रकारचे प्रत्यक्ष कर पुष्कळ होते धाववरील, उत्पन्नावरील कर इत्यादि. परंतु त्यातील बहुतेक हिस्सा सरकारने म्युनिसिपलिटिच्या हातात दिव्यामुळे फक्त उत्पन्नावरील कर व इतर कर आपल्या स्वार्थाने ठेवले आहेत त्या करांपैकी पेडारी नावाचा वर मध्यप्रांतात १९०२ पर्यंत होता परंतु तेव्हापासून तो रद्द करण्यात आला आहे येथे उत्पन्नवरील कराचा इतिहास देणे जरूर असल्यामुळे पुढील कोट्टा दिले आहे

वर किमान कोट्टा कराचे कोठ्याच्या प्रकारच्या उत्पन्न रकम दर र उत्पन्न यावर कर लक्ष रु

१८९० १००-					
१०० १				सर्व प्रकारच्या उत्पन्नावर	
५०० पर १					
१८९० ५०० १		१५४	"	"	"
१८९३ १०० २		६१	शेतकीशिवाय सर्व प्रकारच्या उत्पन्नावर		
१८९८ ५०० १६		५१	"		
१८९९ " १		सर्व प्रकारच्या उत्पन्नावर		
१८९९ " ५०		१११	"		
१८९० १ ३६		२०७	"		
१८९१ ७५० १		८२	"		
१८९२ १००० १		५८	"		
१८९८ १०० १		९०	"		
१८८० ५०० २ x		५२	शेतकी व सरकारी नांपरी वारखे पंधे वगळून.		
१८८५ १००			"		
१८८६ ५०० ते १००० २			शेतकी, धार्मिक बाबी व सल्लेखारे पगार याशिवाय सर्व प्रकारच्या उत्पन्नावर.		
१९०३ १०००		

अन्वयात कर ५०० रु मुंश्हत २०० रुपये.

वरील कोट्टावरून काही वर्षे घमी कर व काही वर्षे गाला कर अशी ररी वस्तुस्थिति दिसते तरी सरासरीनि पाहता कराच्या उत्पन्नाचे संपन्न ६० लाखांप्रमाणे १८८६ ते १९०२ पर्यंत वाढ झाली असून कर देणाऱ्यांची संख्या व प्रमाण ३० ने वाढली आहे. १९०० मध्ये सर्व प्रकारच्या उत्पन्नाची रक्कम-२५० लक्ष पर दिला गेली-७८ कोटी रुपये होती ही रक्कम मिळी मनुष्ये निर्वाहतात-महान

मुल्ले, हातारी मनुष्ये अशासारखी निरचोर्गी वगळल्यास त्यात जर वाढून दिली तर असे दिसून येईल की, मुंश्हत ४४ रुपये मिळविणाऱ्या मनुष्याला उत्पन्नावरील कर द्यावा लागतो त्याचप्रमाणे वंगाल ४१ रु, मध्यप्रांत ३९ रु आसाम ३५ रु, संयुक्तप्रांत ३१ रु., मद्रास ३० रु, आणि पंजाब २९ रु ह्याप्रमाणे सरासरी पडते

गमताची गोष्ट ही आहे की, विलायतेतील मनुष्य १ पांढऱ्यामागे १ पेन्स कर देतो व हिंदुस्थानातील मनुष्य तो १ पेन्स देतो तर विलायतच उत्पन्न २५००००० पांड आणि हिंदुस्थानचे १००००० पांड आहे. ह्याचें कारण दुसरा देश-मिळारी आहे वाळलेल्या ऊसाला कितीही वेळ चरकात घातलें तरी त्यापासून रस मुळीच निघावयाचा नाही

जोईप धीव 'थया मेड' — दक्षिण-महाराष्ट्र व मण्डाले कामधाल सर्व धंदेवाले व इतर ठिकाणचे सरकारी व रेल्वेचे नोकर ह्यापासून उत्पन्नावरील कर घेतला जातो दक्षिण-महाराष्ट्रात तो मनुष्य उत्पन्नावरील कर देत नाही अशा १८ ते ६० वर्षे वयाच्या प्रत्येक विवाहित मनुष्याला ५ आणि अविवाहित अथवा विधुराला ॥ रुपये ह्याप्रमाणे जोईपदी द्यावी लागते उत्तर महाराष्ट्रात शेतकरी असे वा नसो, अशा प्रत्येक मनुष्यावरून किंवा प्रत्येक घरामागे वार्षिक १० रु ह्याप्रमाणे 'थया मेड' रमा नावाचा कर द्यावा लागतो. त्या करापासून १९००-३ मध्ये ५० लक्ष रुपये उत्पन्न होतें

त्या निष्कर्ष — रस्ते दुरुस्त करणे किंवा नवे बांधणे शाळा आणि दयालान त्याच्या दुरस्तीचा राने, रोजगारीत आरोग्य आणि इतर स्थानिक कामाकरिता जे कर वगळ करतात त्यांना स्थानिक कर असे म्हणतात ह्या कामांमध्ये म्युनिसिपलिटिचे कराच समावेश होत नाही ज्या वेळीं जमिनीच्या सान्याची बनवली वरितात, त्यावेळीं ह्या सान्याच्या मानाने ह्या कराचीही वगळी घेवी जाते. १९०१-१ साली ह्या कराचें उत्पन्न ४१८ लक्ष रुपये होतें. हे कर वगळ करण्याची सुवात प्रथमतः १८९५ मध्ये मुंबई व १८९९ मध्ये मद्रास येथे झाली. त्यानंतर वंगाल, संयुक्तप्रांत आणि पंजाब ह्या प्रांतात १८७१ व नंतर सर्वत्र सर्रास ही वगळी करण्यात येऊ लागली.

याशिवाय १८७७-७८ साली वित्तियेक प्रांतात दुष्काळ-फरिता कर बघविण्यात आला. वंगालमध्ये सार्वजनिक कामा-करिता निराध्या कर आणि इतरत्र पूर्वीच्या कराचे दर वाड-विण्यात आले नंतर १९०५ मध्ये सरकारची सापत्निक स्थिती वागली सुधारल्यामुळे १८७७-७८ साली दुष्काळकरिता म्हणून जो कर बघविला होता तो संयुक्तप्रांत, पंजाब आणि मध्यप्रांत येथे रद्द करण्यात आला व बहुतेक सर्व स्थानिक मंडळांना (लोकसभे) चमकीव कराचा (दीपारिपल रेव्हिन्यू) हिस्सा देण्यात आला.

ह्या कराचे दर आणि त्यांची वगळी ही स्थानिक सरकारने ठरविण्या निषमाप्रमाणे घेवी गेली एवं

हिंदुस्थानात जमीनीचा कर बसू करण्याची पद्धति एकच नसल्यामुळे त्यानिक कराचे दरहि अर्थात सारखे नाहींत. रयतवारी प्रांतात रेतकरा सरकारच्या तो कर देतो जमीनीची किंमत वाढली असता फरक फगतो जमीनदारी प्रांतात जमीनदार सरकारला नो कर देतो त्याची हुपट केळी जाते व त्याप्रमाणे जमीनीची किंमत बेळी जाते. कायमची धारेंबंदी ज्या प्रांतात आहे तेथे एकर एक जमीनीची किंमत कोडून त्यावर ह्या कराचे दर ठरविले जातात. आणि हे सर्व जमीनीच्या कराच्या बसूलीबरोबरच घेतात.

हे की कर बसूल होतात ते काही प्रांतात लोकसवोई व काही ठिकाणी डिस्ट्रिक्ट बोर्ड ह्यांच्या स्वाधीन करण्यात येतात. ह्याशिवाय काही ठिकाणी रोजेप्रांतात रामीसी, बीत-वाल, किंवा गावातील कामे करणारे इतर मनुष्ये ह्यांच्या करिता म्हणून एक कर घेत असतात. शिवाय पोष्ठाची व्यवस्था व्हावी एतदर्थ कराच्या रूपांनी आणली थोडी बसूली होते.

कर पद्धति व शासन संस्था — शासनसंस्थेच्या स्वर-प्राप्त्याने करपद्धतीतहि फरक असणार जेथे मुख्य सर-कारला लोक देतात तेथेच अधिकार आहेत, आणि जेथे सर्व अधिकार स्थानिक संस्थास आहेत अशा लोकसत्तात्मक राष्ट्रात जी करपद्धति चालू आहे ती करपद्धति इंग्लंडसारख्या देशात पूर्णपणे प्रचारात येणार नाही, का की, तेथे पार्लमेंट देईल तेवढेच अधिकार म्युनिसिपालिट्यांना असणार, हाणजे एके ठिकाणी मुख्य जबाबदारी स्थानिक सरकारावर आहे तर दुसरीकडे तरी नाही. ब्रिटिश राज्यात स्थानिक संस्थात बहुतेक गोष्टीत नैद्रवती सत्तेची मजुरी अगर कायम परवा नगी पाहिजे. याचा परिणाम करपद्धतीवर झालाच असे आहे तरी निरनिराळ्या देशातील करपद्धती पाहिल्या म्हणजे त्यात काही सारपेणा दिसून आल्याबाबून रहाणार नाही. अमे-रिका व हिंदुस्थान हे दोन्ही देश मोठे आहेत आणि दोन्ही देशात राष्ट्रीय, प्रांतिक आणि स्थानिक अशा शासनसंस्था आहेत. अमेरिकेत या तिन्ही शासनसंस्थांचे शासनद्रव्य भिन्न कार्यपादन उत्पन्न होतें हिंदुस्थानात ती धारिस्थिति आज उत्पन्न झाली नाही. प्रांतिक सरकारच्या कराच्या बाबी आणि हिंदुस्थानसरकारच्या कराच्या बाबी यांचे संपूर्ण पृथक्करण नाही, आणि प्रांतिक सरकार आणि स्थानिक शासनसंस्था यास स्वतःच्या जबाबदारीवर कसे उभारण्याची सवलत नाही. शासनसंस्थेमध्यें जबरजस्ती लोकांमुखात करक होत जाईल (कलेक्टर केवळ डिस्ट्रिक्ट बोर्डाचा सेवकरी होईल) तसवसा करपद्धतीच्या स्वरूपातहि फरक होत जाईल उलट पक्षी हिंदुस्थानचे किंवा प्रांतिक सरकारने जिवन जमीन महसुलावर अनुरूपून रहाणार नाही, तेव्हा कलेक्टरला दिलेले दाखने अधिकार अनवयय होतील व स्वराज्य लोकास अधिकाधिक प्राप्त होईल, व तसें झालें म्हणजे जिस्सांमध्यें आणि शहरामध्यें विवागप्रियक रूपां घुसू होईल जिहे,

तालुके व शहरे यांनी स्वतःच्या विवासासाठी नेवे कर वसविणें व कजें काजें या शिवाय अमून होत नाहींत. तथापि लोकसत्ता घाटल्यानंतर लोकांची करविषयक निमैयबुद्धि अधिकप्रियक दृष्टीस पडू लागेल.

सर्व देशात गुंतागुंतीचे कर कमी होऊन अधिक स्पष्ट व थोडेकर कर लघवेत अशी इच्छा दृष्टीस पडू लागली आहे. व एकरपद्धतीहि लोक आता पुढें माडू लागले आहेत.

हेनरी जार्ज (१८३९-१८९७) नावाच्या अमेरिकन अर्थ-शास्त्रज्ञानें या करपद्धतीचा प्रथम जोरानें पुरस्कार केला या पद्धतीचे थोडक्यात विवेचन असे:—“प्रत्येक देशातील जमी-नीवर तेथील सर्व लोकांचा मालकी हक्क असतो. हा हक्क एखाद्या पिढीला उडवून टाकता येत नाहीं, तो अवधित चालला पाहिजे जमीनीची रसागती मालकी कोणास द्यावीत करिता येत नसून, फक्त तिच्या दाखणी उपयोग घेण्याचा हक्क व्यक्तीत राहिल. अशा दाखणी वापरण्यात येणाऱ्या जमीनीचे वार्षिक भाडे हर्षी जें काही व्यक्तीना मिळतें, ते सर्व समाजाच्या हिताकरिता पर्व केले तर सर्वांचा सारखा न्यय दित्यासारखे होईल. या भाड्यावर कर वसवून त्यात सरकारचा सर्व खर्च भागविता येणार आहे तेव्हा इतर सर्व कर बंद करण्यात येऊन हाच एक चालू ठेवल्यास देशात आपोआप सर्व सुधारणा होतील, मनुष्यानें तयार केलेल्या कोणत्याहि वस्तूवर कर असणार नाही” सर्व कराचे जमी-नीच्या भाड्यावर याप्रमाणे एकीकरण करण्याचें जार्जचें हें तत्व मॅगश्वेन, उत्तरअमेरिका, आस्ट्रेलिया व न्यूझीलंड या देशातील काही अर्थशास्त्रज्ञांना व मुत्सद्द्यांना पटलें. आहे, व त्याची विवेचन पद्धति विचार करण्यायोग्यी आहे

हिंदुस्थानात जरी बहुतेक जमीन सरकारची भरली गेली आहे तरी जमीनीवर सार्वजनिक मालकीचें तत्व पूर्ण प्रचारात आलें असे होत नाहीं. तथापि हिंदी म्हणता येईल की, ज्या अर्था जमीनीच्या करावर अवलंबून राहण्याची किंवा कमी कमी होत आहे व ज्याअर्था येथील शेतकरीवर्ग जमीन करा. अत्यंत दारिद्री स्थितीत आहे त्याअर्था एकरपद्धतीच्या शक्य यशस्वित्वविषयक हिंदुस्थानची परिस्थिती हा अव्यंत महत्वाचा पुरावा होतो हिंदुस्थानसरकारनें नुकतीच कराविषयी चौकशी करण्याकरिता सर चार्ल्स रॉड हंडर याच्या अन्य-क्षेत्रेताही एक कमिटी नेमली आहे सवलताज्या जकाती देऊन हिंदी उद्योगपथेपांचे संरक्षण करण्याकरिता गुदस्ता टॅरिफ बोर्ड स्थापन झालेंच आहे

[संदर्भ ग्रंथ—गॅरेट ऑफ इंडिया १८९०, १९०४. ई. पें पु ४, स्ट्रॅची—फायनॅन्सेस अँड पब्लिक चर्कस ऑफ इटाली, भाटे—अर्थशास्त्राची मूळतत्वे, अँल्टन—एल्मेंट्स ऑफ इंडियन टॅक्सेशन रिपोर्ट, लंडन १८७०, न्यू टॅक्सेशन इन इंडिया, लंडन १८७८, रिटन्स ऑफ टॅक्सेस लेन्हीड इन डिफरेंट स्टेट्स ऑफ युरोप, सेलिगमन—एसेज ऑन टॅक्सेस—दान बास्टायेल—पब्लिक फिनान्स]

करकच—मुंबई इलाचा. सोलापूर जिल्हा. करकच हे पंढरपूरच्या उत्तरेत १४ मैलावर सुमारे सहा हजार लोकवस्तीचे मोठे गाव आहे. येथे सुत रंगविण्याचा व लुगडी विणण्याचा धंदा चांगला चालत असून सुमारे ८०० माण चालू असतात. येथे पानाचे मळे आहेत. या ठिकाणी सोमवारी बाजार भरतो. येथे पोस्ट ऑफिस व मुलासुलीच्या गाथा आहेत.

करकुच—मुंबई—मुंबई सोलापूर रस्त्यावर बारामतीच्या उत्तरेत २० मैलावर हे खेडं आहे. येथे किरणदेवीची दोन देवालये आहेत. यापैकी एक गावात असून दुसरे जवळील टेंकडीवर आहे. टेंकडीवरचे देवालय फलटणच्या देशमुख, संभाजी नाईक निम्बाळकर यांनी १७५९ मध्ये बांधले असे देवाळात असलेल्या छेदापस्तकत समजत.

करछुना—संयुक्त प्रांतात अलाहाबाद जिल्ह्यामध्ये यमुनेच्या पलीकडाले तीन तहसिलींपैकी मध्य तहसिल क्षेत्रफळ २६२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) १२७६१७ यात ३३८२ खेडी व एक लहानसे गाव आहे. या तहसिलीच्या ईशान्येस गंगानदी, वायव्येस यमुना व दक्षिणेस आणि पूर्वेस दोन नदी आहे. नयाकाठ्या प्रदेश बाएकामय असून गंगेखोरांग इतर नद्यांच्या बाजूला हत्त्या, खोरी पुष्कळ आहेत. मध्यप्रदेशात जमीन विणणुमातीची असून गुपीत आहे.

करंज—मुंबई इलाच्यात, पुण्या जिल्ह्यामध्ये पनवेल तालुक्यातील पेठा व शेडेगाव पट्टीप्रमाणे हे मुंबईच्या खोऱ्यात वेदुराच्या आग्नेयीस सुमारे ६ मैलावर आहे. येथून मीठ व दाऊ हे जिनस बाहेरगावी रवाना होतात.

इतिहास—करंज हे बेट अनेक प्रकारच्या राज्यपद्धतींमार्फत गेले असून त्यावर निरनिराळी संकटं आली होती. याच्या उत्तरेत, शिवाहाच्या कारकीर्दीत ते भरमराटीत होते. १५३० ते १७४० पर्यंत ते पोर्तुगीजांच्या ताब्यात होते. हे बेट प्रांताचा एक भाग असून, त्याला तटबंदी केली होती. १७३७ त ते मराठ्यांच्या ताब्यात गेले व त्याच्याबद्दल १७४४ त ईशमानी हे घेतले.

या बेटावरील मुख्य जुने अथर्वश्रद्धाग्रे शिवागिरी-गंगाल संग्रहण किरा, गट हाऊस, त्रिस्तुती प्रार्थनामंदिर, व पाण्याचा खनिना, गारवरीच्या पूर्वभागातील बौद्ध छेजे, व वरण गावातील पोर्तुगीस किर्ता व प्रार्थनामंदिर हे होत.

करंज—या तालुका काठिनमध्ये पांगामिआ गळ्या शिवा गेलेंदुपा इंडिया, सन्मानमध्ये करंज, मराठीत करंज रायादि नावे आहेत. हे एक मध्यम आकाराचे रानक्षेत्र आहे ही बाट छापिली रस्त्याच्या बाजूस किंवा देवाच्या बाजारात शिवाय याची छाया पसर गार असून दाट व शब्दभरक असते. याच्या क्षयाम ज्या रंगा येतात, त्यात

चपटे वी चापडते. त्यापासून तेल काढतात. 'ते ज्ञानव्यास चांगले उपयोगी पडते व त्याचे औषधिगुणहि बरेच आहेत. उंदराच्या विषावर—यंरंजाची साल व बी उगाळून त्याचा लेप करावा रात्रेस करंजाचे तेल व कापूर अथवा कडुनिंबाचा रस एकत्र खलून लावावे. अडबुडीवर व गंडमाळवर—तांदळाच्या धुणीत करंजाचे मूळ उगाळून लेप करावा. (पदे)

करंजगांव—बऱ्हाड. जिल्हा. उमरावती, तालुका एलि-नपूर. एलिचूरच्या ईशान्येस आठ मैलावर व परत-वाज्याहून सहा मैलावर हे गाव आहे. हे पूर्वी जामदारखान्याच्या जहागिरीपैकी एक असून तालुकदारांचे मुख्य ठाणे होते. विठ्ठल भागदेव नावाच्या एका तालुकदाराने इ.स १८०६ साली २५००० रुपये खर्चून एक चांगला दगडी किरा येथे बांधलेला होता परंतु हल्ली तो फारच मोडबळीत आलेला आहे. गावाच्या आसपास विहिरींच्या पाण्यावर वागाईत पुष्कळ होते. येथे तांब पितळेची भांडी चांगली होतात येथे शाळा व पोस्ट ऑफिस असून आठवड्याचा बाजार दर सोमवारी भरतो. गावाचे दोन 'खेल' आहेत, त्यांची नावे 'चीपरी' आणि 'मोहळ'.

करजगी, तालुका—मुंबई इलाचा धारवाड जिल्ह्याचा पूर्व तालुका. क्षेत्र ४४१ चौ. मै. यात हवेली हे मुख्य गाव व १२६ खेडी आहेत. एकंदर लो. सं. (१९११) १५८९८. जैर्जयेचा डोंगराळ भाग खेरीजकडून इतर प्रदेश सपाट आहे. यातून पूर्व पश्चिम तुंगमदेला मिळणारी बरदा नदी गेलेली आहे. वार्षिक पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो.

गाव.—हे धारवाडच्या आग्नेयीस ५० मैलावर असून लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे. हरिहर आणि हुबळी याच्या दरम्यानचे सद्देनेमराठा रेल्वेवरचे हे एक स्टेशन आहे.

करडोली—करडोलीचे वेल रानात पर्जन्यकाळी येतात. त्यास संस्कृतमध्ये कडोली, कडोली, गुनराथात कडोली, मराठीत करडोली; अशी नावे आहेत. हा वेल पाच दहा हात पसरतो. या वेलास आठवाच्या सुमारास फळे येतात. ही फळे रंगाने हिरवी असून त्यावर गुरेख काटे असतात. याची भाजी त्यादिष्ट असून पक्क्यावर असते. वाश करडोल म्हणून एक या वेळची भात आहे. तीस फुलेच येतात, पण फळ लागत नाही. पालीच्या विषात करडोलीचा वाटा पाण्यात उगाळून सात दिवस थावा. रार व भुजकृष्णवर वाश करडोलीचा फादा एक तोळा मध्यावरून देतात. रचणी मूळम्यापावर करडोलीच्या कंदाने चूर्ण पाचते देतात

करण—ही लग्नाची एक जात आहे. १९११ साली हिंदुस्थानात एकंदर करण २५७६०० होते, पैकी विहार-ओरि-सामध्ये १८००११, पंजाबमध्ये ५११८६, मध्यमध्ये ५४१०१ व बऱ्हाड-मध्यमार्गात ९६३ होते बाही जुन्या मंत्रकारांनी यांची उपासि वैद्य याप व दृष्ट आरंभातून शास्त्राचे विरहित

आहे. ययातिकेसरी नावाच्या ओरिसाच्या राजानें (इ. स. १६००-१६२९) यास कारकुनी करण्याकरिता उत्तर हिंदुस्थानातून आणिलें. करणी घट्टाचा उपयोग बरेच दिवस इंग्रजी राज्यात दुय्यम वारसुनास करीत असत. हे लोक कायत्याप्रमाणें विजयनाम आपला पूर्वज समजतात याची गोरे रुपांच्या नावापासूनच पडली आहेत. काही काही प्राणी देखील याची देवकें शाले आहेत

उच्च जातीत असलेले लघसंबंधी सर्व प्रतिबंध व नियम याच्या जातीस लागू आहेत. मुलींचे लग्न १० व्या वर्षी होतें, पण यादीपेक्षा उशीरा शालें तरी त्यास प्रत्यवाय नसतो. ' हस्तः प्रथमं वधि ' ब्राल म्हुणजे लग्न होतें. बहु-वराचे हात दर्शनी बाधतात बहु लग्न शाल्यावर सासरी काही दिवस जाते पण लांकर परत येत व ऋतुमती होईपर्यंत माहेरीच असते. हे स्वतः स स्मार्त म्हुणवितात. हिंदु देवतांची पूजा करतात. याच्यात परमार्थ व कुमारीपतिया असे दोन पथ आहेत. पहिल्या पथाचे लोक फार अक्षील विधी करतात. हे लोक प्रेतार्थे दहन करून त्याची धांदे करतात. काही ब्राह्मण याच्या हातची पद्मी रसोई खातात. याचा धंदा कारकून, शाळ्यामास्तर, पटवारी व जमादखे लिहिण्याचा आहे. या लोकाच्या सर्वेची उधळपट्टीच्या आहेत. इतर अज्ञानी लोकांचा गैरवाजवी फायदा घेण्याच्या याच्या सवयीमुळे हे कायत्याप्रमाणेच अप्रिय शाले आहेत.

ओरिसामध्य स्त्रिय, करण, खाजईत व उडिया अशा चार जाती आहेत त्यामध्य वैवाहिक सोपानपरंपरा आढळून येते. करण गडाइताच्या मुली करतात व स्त्रियास मुली देतात, आणि खाजईत करणास मुली देतात व उडियाच्या मुली करतात (ने रि.)

करणकमलमार्तंड—हा करणप्रय असून वल्लभ वशा-तील दशवल नावाच्या राजानें हा ग्रंथ केला याचा काल शके १८० हा होय. यात हा असुक मिळताला अनुसूचन केला असें म्हटलेलें नाहीं तरी यात अष्टप आणि त्रिपि-शुद्धि याची वर्णगती दिली आहे ती राजमृगाकोक बीज-संस्कृतनक्षत्रसिद्धांतमाताशी मिळते

करणगड—बंगला, भागलपूर जिल्ह्याच्या मुख्य पोस्ट-विभागातील एक लहानसा डोंगर अथवा पठार. त्या डोंगराला किष्ठा म्हणतात. व तेथें बुद्धफालापूर्वीचा मिस्र असला असा समज आहे डोंगरावर शिवालयें असून, तेथें कार्तिकी अमावास्याला पुष्कळ लोक जातात.

करणपाली—मार्गगड संस्थानच्या दक्षिणेस असलेल्या मरिया परगण्यातील डोंगर प्रदेशाजवळील जमीनदारी. ही १० गांरें असून क्षेत्रफळ ३६४५ एकर आहे. जमीनदार गोंड जातीचा असून डोंगरपाली जमीनदारांप्रमाणेच यास स्वतःच्या ताब्यातील गावाचा सारा गोळी करावा लागतो,

व संस्थानिनास ' याकोळी ' घावी लागते. यांतील जंगलावर जमीनदाराचे काहोच मालकी ह्म नाहींत

करणप्रकाश—हा एक करणप्रय आहे. याचा आरंभकाल शके १०१४ असून करणप्रकाशाचा कर्ता ब्रम्हदेव नावाचा ज्योतिषी होता त्यानें आर्यभट्ट ग्रंथास अनुसरून हा ग्रंथ केलेला आहे वर हा ब्रम्हदेवाचा वाप होता. करणप्रकाश हा ग्रंथ आर्य पक्षाचा आहे. करणप्रकाशा-वरून सर्व तिथी केलेल्या अस पंचांग साप्रत वोंटे चालत असेल अस दिसत नाहीं.

करणवाघेला—अनहिलवाघाचा राजा करण वाघेल (१२९६-१३०८) हा वाघेलवंशात्ताल होता याचा पूर्वज अरुणराज हा कुमारपाल सोळवी याचा मावसभाऊ, याला वाघेल परगणा कुमारपालानें जहागीर दिला होता. अरुणाचा मुलगा लवणप्रसाद व त्याचा मुलगा बोरधवल, या पितृपुत्रानें गुजराथ व सोरठ (सुराष्ट्र) प्रांतात छत्रछत्र करून आपली जहागीर वाटविली बोरधवल फार दूर व धाडशी होता एकदा देवगिरीकर वादव व उत्तरेकडील रज-पूत राजे यांनी एकदम त्याच्यावर चडाई केली असता त्यानें मोठ्या चुकीने बचाव केला त्याच्या वाघेल जहागिरीवरून त्याच्या बंधास वाघेल हें अडनाय मिळाले. त्यानें आपली राज घानी अनहिलवाघास दिली त्याने दिष्टीच्या पातशाहासहि यकविलें त्यानें प्रजेस सुख दिलें तो मेला तेव्हा त्याच्या १८० सेवक व आचार्या आम्बिकाप्र मक्षण केली ! यानें अनेक कलाकौशल्याच्या इनामती व देवळें बांधली बोरधवलाचा पुत्र वीसलदेव, त्याचा अर्जुनदेव, त्याचा सवणदेव, त्याचा सारणदेव व त्याचा पुत्र करणदेव होय करणदेव हा फारसा सुस्तदा विजा पराक्रमी मन्वृत्ता; उलट गडासा दुर्गुणी मान होता. तो ' घेले ' (विजा) या नावानें प्रसिद्ध आहे. त्यानें आपला नागर ब्राह्मण प्रधान माधव चाच्या पत्नीवर (राणा देवी) बलात्कार केला त्यामुळे माधवानें अजउर्दान खिलजीला राष्ट्ररोह करून गुजराथेवर आणलें व अनहिल पटणें राज्य त्याच्या हातात दिलें करणराजानें युद्ध केलें परंतु, कितुीमुळे त्याचा नादलाज झाला. पटण सोडून देव-गिरीस रामदेवाच्या आश्रयास तो गेला त्याची राणी बमला (कौल) देवी ही पकडली जाऊन अडा-उडिनानें तिला आपली वेगम केली मलीकफाूर हा करणराजावर चालून गेला दोन महिने कर्णानें त्याला दाद दिली नाहीं रामदेवाच्याचा आस शंकरदेव याने पूर्वी, कर्णच्या देवळदेवी नावाच्या मुलीस मागणी घातली होती, परंतु प्रथम त्यानें ती नाकारली या सकटकारी शंकर-देवानें त्याला सहाय्य केलें, तेव्हा त्यानें मागणी कबूल करून तिला शंकरदेवाकडे पाठविलें यादेंतच बुद्धवाने ती मलिक वाफूरच्या हाती खगली देवलच्या आईने यादशहाकडून काफूरला हुकूम पाठविला की, देवलला हस्तगत करून दिग्गेश पाठवायें म्हणून काफूर तिच्या शोधातून होता

पुढ तिच्या दिशेस पाठविले तेथे अजयदीनानें कैला-
देच्या समतीनें राधाबाई रिजवरखान यांच्याशी तिचा
निवा लाविला दोघा मायलेकीचे विवाह जवरदस्तीनें
शारेलें होते आपण वाटले गेलें हें त्या मनी धिक्कास
सहन होत नसे अशी एक दतकथा सामतात की,
तेथी सापडलाच दोघी मायलेकीनी परस्परांना घनीर
पुसपुन दार मरिलें । पण रायमलेंतले अस ल्विहेंल अहे की,
बादशहा कैलादेवीच्या सर्वस्वा आधीन असून तिच्या आग्र-
हावरूनच देवलज दिशेस आपवून राधाबायाशी त्यानें तिचे
लम लाविले होत

इकडे राणा बगें हाहे अज्ञातवासात मृत्यु पावला या
गुजराथच्या (करण) राणावर झटली अनेक कवितें रवि-
लेली आहेत [रासमाळ सु रि]

करणात्तम—करणात्तम प्रयाच्या काळ शके १०३८ हा
आहे महादेवकृत धाकविराजमाळ्या दंडकृत करणात्तम
प्रयाचा उघेस पुष्कळ ठिकाणी आलेला आहे सूर्यतुल्य कर-
णेशम, जिचा राममृगाव यथरुन लटपट्टे करावे असा
अर्थाचे तानकसारभ्रंषातील एक वाक्य आहे त्यात सूर्यतुल्य
प्रथ सौरपक्षाचा, करणात्तम अर्गपक्षाचा, व राममृगाक
मह्द्वक्षाचा अनावा असें दिसतें

करतोया—बंगाल प्रांतातील एक नदी ही जलपेठुरी
जिझ्याच्या अगदी वायव्येस पड्डेछूर अंगलात उगम
पावून ११४ मैल वहात वेल्मावर पोसा बिल्हाल ह्वा-
लिया नदीला मिळतें या दोन्ही नद्या मिळून होणऱ्या
प्रवाहाला डुलछूर नदी म्हणतात व ती यमुनेला
मिळते.

प्राचान काळी ही नदी पार पवित्र मानली जात असे,
असें पुराणकारून समजतें हिचा महामारतात उल्लेख आहे
प्राचीन कामरूपच्या राज्याच्या करदावर ही नदी असून
परानेचे पोड होकारा पड्डेवर्धन हा देव होता, असा
जोगिनांतनात उघेस आहे ह्याच नदीच्या उगव्या तीराचे
मह्दम-द-बख्शार शिल्लगनें १२०५ मध्ये लिखितवरील
अयरासी स्वाही केरी यातव्या क्षतकात, लघुएतलव
याने वाजवपाकडे गजाना ओलाडलेली मोठी नदी होव होव
यात क्षयव नाहीं

करतोया नदीत हाी गाळ साचलेला असून तीतून
नामहि चाळत काढत, यासुळे तिला कारसें महत्त्व उर-
लेलें नाहीं

करताली—मुंबई बंगोळाच्या सिनोर पोटाभागीत
एक पोंडें ओर व नर्मदा नदीचा सम सम येथे शाखासुळे हें
स्वतः पवित्र मानतात पार पुरातन चाली देव एकदा
नर्मदेच्या काळी जमले होते, व तेथें देवदे उभारण्यात
आले, असे म्हणतात अशी देवळे करन वीलासुळक अ हेत,
त्यात सेमबर, दुमर व पारंगेपर यांची देवदे महत्त्व की
असून कार्तीक व वैशाखीमेळी येथे आग्रा गतात

करवला—करवला हें शहर तुर्कस्तानांत (आशिया-
तील) असून बघदाद प्रांतातील एका गावाचा राजधानी
आहे. त्या शहराच्या भोंवतालचा भाग अत्यंत सुपीक असून
त्यात फळांदाई खजुराचीं झाडे बरीच आहेत शहराच्यानवीन
भाग पाश्चात्य पद्धतीवर वसला असून शहराचा मधला
भाग जुन्या पद्धतीचा आहे व त्यातील रस्ते अरुंद व घाणेरे
आहेत नव्या राजकीय अली याचा मुलगा हुसेन याची त्याचा
प्रतिस्पर्धी जो यझीद त्याच्या सैन्यानें ह्या गावीं ता १० अक्टो-
बर ६८० रोजी कत्तल केला ह्या ठिकाणी पहल्यापासची अशी
हुसेनची कबर असून तिचा घुमट सोन्याचा आहे शिवा पयचि
मुसुत्मान येथे कात्रेला येतात मजेच्या चाले,चाल या ठिकाणी
यात्रेकरुचा भरणा असतो पूर्वी येथे स्वयंशासित धर्मसत्ता
होती परंतु इ स १८४३ साली तुर्क सरकारनें हें शहर
एक महत्त्वाचें ठिकाण होतें सध्या मेसापोटेमियावर ब्रिटि-
शांचा सत्ता आहे येथील लोकसंख्या सुमार ६१,००० आहे
स्वार्पकी बहुवंक लोक शिवायध्याचे इराणी आहेत बहुदी व
क्रिस्ती लोकांना येथें राहण्यात मनाई आहे (' महरम '
पहा)

करमगड—एगायतील पतिपाळ कस्थानातील एक
निगावत क्षेत्रफल १८३४ चौस मैल लो स (१९०१)
५००६३० या निगावतीत पतिपाळा, अतानागड,
गुनाम व नरवान अशा चार तहसिली असून पतिपाळा,
समान, गुनाम, व सनौर ही मोठी गावें व ६६५ डेडी
अहित निगावतातें मुख्य ठिकाण भवानीगड अथवा धोदान
हें आहे

करमाळें, ताळवा-सुबई खोल्यावर निराश्रामधील ताळका
क्षेत्रफळातील ७०३ चौ मै पाठ करमाळें (मुख्य ठिकाण)
व दुसरी १२२ गावें आहेत लो स (१९११) १३७४१ या
साठक्यात वस्ती बरीच रिक्त आहे याच्या पश्चिमेस भीमा
व पूर्वेस सिता या नद्या असून, या केमनाच्या दोंगरव दोंगही
नद्यांमधील पाणजेड सोडल्यात इतर सर्व भूत सपाट आहे.
ताळक्यातील सुमारे अर्धी अशील काळी व बाकीची नालका-
मय व सानदी आहे पाऊस सरासरी ३३ इंच पडतो सोनारी
येथे दरवर्षी एप्रिल साहत्यात मोठी जमा भरते

गा व —करमाळें हें जी आय ची रेल्वेवरील जेकरास्टेशनना
पासून उत्तरेक सुमारे १९ मैलावर आहे हें ताळक्याचें ठिकाण
असून लोकसंख्या सुमारे ७००० आहे गावापासून जेकर
स्टेशनपर्यंत चागली पडी सडव आहे येथे पूर्वी निवाळकर
पर,अथवा एक कारास असून त्याच्याकडे सर्वांकरिताच्या सुउ-
चाकी जहागीर असे या गावाचा सत्पापक रमाजी यावाजी
याने आरम केलेला व त्याचा मुल ॥ बाजीराव याने पुन
वेष्टेला असा एक विड येथें असून त्यामध्ये काटकाकरी आहे
हा विडा दक्षिणेंतल मोठया विपक्षीय एव असून त्यामजें
१०० परें नदेंत येथे गुरे, धान्य, नेल व पाण्ड यांना

यसान व्यापार चालवो. येथे काही शिगरी लोक अमून पागोटपाचा कुबुची रंगाचे चांगला होतो व उत्तम टिकाऊ कापड निपते. येथे साळगावरी, म्युनिसिपॅलिटी, दवाखाना, पोस्ट ऑफीस, शाळा, वाचनालय इत्यादि दमारेती अमून एक भवानीचें देऊळ आहे. येथील म्युनिसिपॅलिटी १८६७ साली स्थापन झाली अमून तिचें उत्पन्न व खर्च सरासरी १००० रुपये असतो.

येथील भवानीचें देऊळ निंबाळकरांनी रु. १७,५०,००० खर्चून बांधले. त्याला रु. १७०० चें बर्पासन आहे. येथे कार्तिर शु. १५ पासून ४ दिवस प्रतिवर्षी जत्रा भरते. हे रु. म. १९२५ पासून निहाम उत्सुक्क्या ताब्यात होतें, ते स्थान १९२७ मध्ये रंभाजीराव निंबाळकर यास त्याच्या काही गुण्यातील प्रदेशाबद्दल मोबदला म्हणून दिलें.

करवंद.—(करिसा करंडम) हे एक काटेरी झुडूप आहे. आर्योच्या, बंगाल, दक्षिणहिंदुस्थान, कोंकण व कावडा येथील जंगलातून ही झाडे आपोआप उगवतात. यास लॅटिन मध्ये करिसा करंडस, मराठीत करवंद, बंगालीत करान्दा, हिंदीत तिसुखिया, कानडीत करेकड परेरे नावें आहेत. पेंमावत याच्यापासून लहान उत्पन्न करतात. तिकडे ही फळे जुलई व ऑगस्ट या महिन्यात पिकतात. दक्षिणेत मे ते जून महिन्यात पिकतात. ऐने-द-मरुपरीत (१५९०) ही फळे एका रुपयाला १० शेर मिळत असल्याचा उल्लेख केला आहे.

उ प यो ग.—कातडीं कमाविण्यास व रंग बनविण्यास याचा उपयोग करतात. ही फळे हिरवी असताना आयट व काहीशी छुरट लागतात. पिकलेली फळे काळीं अमून मरा अंभस गोड लागतात. ही फळे पित व दाहशामक आहेत. याच्या झुडपाचें मूळ कडवट अमून खरून झाली असताना ते कापूर व लिंबाच्या रसात उगाडून खावितात. पिकाण्यापूर्वी काही दिवस या फळाचें लेणचें घालतात. हिंदुस्थानात कच्ची फळे शिजवून त्याचें रायचें किया मुरवा करतात. याचें लाऊड फटिंग व गुळगुळीत असतें. त्याच्यापासून चमचे, फण्या वगैरे तयार करतात. याच्या झुडपाचें दाट कुंपण होतें व तें काटेरी असल्यामुळे त्याच्यामधून मार्ग मिळणें फटिंग जातें.

ओ प धी उ प यो ग.—करवंदीचें मूळ पाण्यात उगाडून थोडेंस पोटात घावें, विषबाधा झाली असल्यास वमन होणार नाही. खरजेस-कडव्या करवंदीचें मूळ पाण्यात किंवा गोम्या तेलात उगाडून लावावें. क्षतांत व कृमि मरण्यास-कडव्या करवंदीचें मूळ मपामध्ये उगाडून लेप घावा व थोडें पाणी क्षतात सोडावें.

क रि सा हि प ना र म्—याचीच दुसरी नात हें नेहमी हिरवें असणारें काटेरी झुडूप आहे. रडू कटिबंधास ही आपोआप उगवतात. ह्याची फळे व लाकूड याचा उपयोग करिसाकरवंदीच्या फळीप्रमाणें व लाकूडप्रमाणेंच करतात खडकाळ,

नापिक मनीनवर मंड्यानी व धकन्यानी खांदे तरी हें झुडूप जिव धरून राहते.

करवली, सं स्या न.—करवली अथवा कराली हें राज-पुतान्याच्या पूर्वकडील संस्थान आहे. क्षेत्रफळ १२४३ चौरस मैल. याच्या उत्तरेस भरतपूर; वायव्येस व पश्चिमेस जयपूर; दक्षिणेत व आग्नेयांत ग्वाल्हेर, व पूर्वेस धोलपूर. बहुतेक सर्व प्रदेश तुटक व डोंगराळ अमून विशेष मनोहर नाही; परंतु लक्ष्मीट्टया हा तोंयाचा असल्यामुळे यादव राजाच्या बारावीर्दीत तहलगड (समुद्रसपाटीपासून उंची १३०५ फूट) येथे राज्यकारभाराची जाग होती. दक्षिणेकडे भरत व उदगीर ही सर्वांत मोठी शिखरे आहेत. त्यानीं समुद्रसपाटीपासून उंची अनुक्रमें १५६५ फूट व १४७९ फूट आहे. बंयळा, बनाव, मोरेल व पंचनद ह्या संस्थानातील मुख्य नद्या होत. गावठी प्राण्यांखेरीज, बंयळा नदीजवळच्या जंगलाने बाघ, चित्ता अस्वल, नील, गाय, सांबर वगैरे प्राणी पुष्कळ आढळतात. ह्या एकंदरीत बरी आहे. वार्षिक पाऊस राजधानीच्या शहरी सरासरी २९ इंच पडतो. इशान्य भागात माचिपूर येथे व आग्नेयांत मंडेल येथे सामान्यतः पाऊस सर्वांत जास्त होतो.

इतिहास—करवलीचा महाराज यादव (!) बंराय रज-पुताचा मुल्य अमून श्रीकृष्णाचा वंशज आहे असें म्हणतात. यादव लोक हे मधुरेमेवतलाच्या ब्रजभागाजवळ रहात होते आणि एके काळी त्याच्या ताब्यात अर्धा अलवार व सर्व भरतपूर, करवली, व धोलपूर, याखेरीज गुरुपग व मधुरा हे ब्रिटिश मिल्हे, यमुनेच्या पश्चिमकडील आम्रपाथा बराच भाग व बंयळा नदीच्या काठची ग्वाल्हेर संस्थानचा काही भाग एवढा मुलख होता अस म्हणतात. अकराव्या शतकात कृष्णापासून अष्टपाशोवा पुष्य विजयपाल यांचे बयान येथे आपलें सत्ता स्थापन करून एक किंश बाधला. त्याचा वडील मुलगा तहलगड यांचें १०५८ च्या सुमारास तहलगड नावाचा प्रत्यात किंश बाधला. हा अथवि करवली संस्थानात आहे. कुंवरपालाच्या कारकीर्दीत ११९९ या वर्षी महंमद घोरी व त्याचा सेनापति कुतुबुद्दीन यांनी प्रथम बयाना व नंतर तहलगड हीं सर केलीं. सर्व मुलूख शत्रूच्या ताब्यात गेल्यानेतर कुंवरपाल रसासंस्थानात पळून गेला त्याच्या वंशजांपैकी अर्जुनपाल नावाच्या एका पुरुषाचें आपल्या पूर्वजास मुद्रा परत मिळण्याचें मनन असून १३२७ त मंडोवर हद्द घेऊन व हद्द हद्द तहलगडालाच्या ताब्यात असलेला सर्व मुलूख परत मिळविला. व १३४८ त हद्दीची राजधानी ये करवली गाव त्याची स्थापना केली. यास “कराली” असेहि म्हणतात.

अश्वराच्या वेळी (१५०६—१६०५) हें संस्थान दिक्षिच्या साम्राज्यात अंतर्भूत झालें. करवली संस्थानचा सर्वांत प्रसिद्ध संस्थापिक गोपाळदास याजवर अकरावी बरीच मर्जी अमून त्याच्याच सगण्यावदन गोपाळदासानें

आम्याच्या किडपाचा पाया फुटला मोंगल सत्तेच्या न्हाणावरत हे स्थान मराठ्यांनी आपल्या ताब्यात आणिले, व या स्थानापासून त १५००० रु खडणी घेत असत

करवलीकर हे माधव बरातील रावे होते याच्याच शाहूतोल प्रसिद्ध पिलाजीपाधव बापोलीकर होत गिला जात्याच विनतीवरून १७९९ मध्ये काजीराव साहेबानी सरपानिकास अभयपत्र देऊन स्थान खालसा केले नाही त सथे आपला कमावीसदार ठरून खडणी घेत असत पानि पतापर्यंत खडणा सुरळीत आली नंतर तिरुडे जाटाचा अमल शान्याने खडणीस अडवला झाला पुढे कानडे व यिनवाल यांनी जाटांना पराभूत करून आपला अमल बसविला मध्यतरी नजीराचा अमल थोडा वळ होवा परंतु शिंद-होळकरानी तो उठविला व सया हिंदुस्थानात आपला अमल बसविला त्यावेळी पुन्हा करवलीची खडणी येऊ लागली पुढे पुढे ती शिंदेच परभारा बसूल करीत शिवांतर पश्चाईअगर इमरानी तो प्रांत हस्तगत केला (रा स १० १८९-१९०) नराठयाचा अखेरचा कमावीस दार नारीव्यवक भावे हा हांवा याने किरग्याकडे स्थान जाऊ नये म्हणून १८१० च्या सुमारास फार खटपट केला तो म्हणतो साठ पासठ वर्षांचा अमल रसा सोडवा ? परंतु पेढवे, शिंदे व इतर सरदार यांच्यामध्यें सटे लागल्यामुळे अखेर करवली किरग्याच्या हाती गेली (निता ४४४-१६)

याप्रमाणे इ. स १८१० त इमरानी करवली स्थान आपल्या सरक्षणाखाली घेतले येथील स्थानिकांना खडणी यानी जगत नाही, परंतु जरूर जाले तेव्हा ब्रिटिशानी फौजेनी शस्त्र तो मदत घावी लागते स्थानिकांना महाराजा असे म्हणतात य १७ तोक्याची सलामी मिळत त्याला दत्तार पण्याचा अधिकार आहे मागले सात स्थानांना दत्तार होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे तद्दुनगड व राजधानीच्या दक्षिणेकड आठ मैला वर असलेले पहादूरपर ही गावे उनी असून तेथे पुराणसंस्कृते अरुण अहेत

लोकसंख्या — स्थानात रहान व मोठी मिळून ८३७ गावे असून एकदर लोक ४ (१९२१) १३३०३० आहे स्थानात करवली (निता वदर), गिरोत, माविलपुर, मरेल व उन्गीर असे पाच तांडुक आहेत गिरोत व उन्गीर या तांडुक्यानी मुख्य ठिकाणे अनुक्रम सपोन, व कर्णपूर ही असून बाकीच्या तांडुक्यानी मुख्य ठिकाणे त्याच्या (तांडुक्याना) नावाच्या गावी आहेत करवली हे एकच मोठे व म्हुनिगिपिन्डने गाव आहे

हे ९९ लोक हिंदुधर्मा असून मुख्यत शृंगभक्ष आहेत व हे ५ पक्षा मान्ता मुसलमान आहेत येथे पश्चिमहिंदी साक दावी, दानभाग, वगैरे पोटासाठी योजात

धतडी — मागव, हलराव, उर्दाद गढू, ज्वारी, धाव्या प्रभाकर बापू, राखराव वरून ही पितृ संस्थानान होतात

छातीला पाणी विहिरीने किंवा तळ्याचे दिले जाते स्थानात जाळ म्हणण्यासारखे असून चागले इमारती लाकूड थोडे आहेत बालकामय तांबडा दगड स्थानभर सापडतो करवलीच्या ईशान्येकडील डांगरात अजुद लोखंड सापडते परंतु त्यापासून जुद्ध लोखंड तयार करणे फायदेशीर पडत नाही

व्यापार व दळणवळण — स्थानात महत्वाचे असे कारखाने नाहीत कापड विणण्याचा व रंगविण्याचा धंदो थोडासा चालतो लाकडी लेखणी, पेन्हा व पितळी दागिने वगैरे मित्रस योज्या प्रमाणात तयार होतात करवली येथे होणारी तागाची पोती आपसातच्या बाजारात प्रसिद्ध आहेत

मुख्य निर्यात माल — कापूस तूप अरू गिरे, तांदूळ व इतर धान्य

मुख्य आयात माल — कापड साखर गूळ मोठ व नीळ चडुतक व्यापार शेगारच्या जयपूर व ग्वाल्हेर सत्त्या नदी आणि अजमा जिल्ह्याशी चालतो

या स्थानात आगगाच्या नाईत बी बी सी आय रेल्वेवर हिंदीन रोड (राजधानीच्या उत्तरेस ५२ मैल) व भेट इंडियन पब्लिकला रेल्वेवरून थोलपूर (पूर्वेकडे सुमार ६५ मैलावर) हा जवळची रेल्वे स्टेशन आहेत रामधानी पासून हिंदीन रोडच्या दिशेने गाणाच्या ९ मैल रुडक येरीन इतर रुडका स्थानात नाहीत या स्थानात पाच ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस व करवली येथे तार ऑफिस ही आहेत

राज्यकारभार — या स्थानाचा कारभार महाराजा पहाती त्याला मदत करण्य करता पाच सभासदांचे एक मंडळ असते करवली हा त्या मंडळाचा अध्यक्ष असतो करवली (किंवा वदर), गिरोत, माविलपूर, मरेल व उन्गीर या तहसिलीपिकी प्रत्येकीवर तहसिलदार असून त्यावर डेप्युटीकलेक्टर नावाचा एक मुलकी अधिकारी असतो प्रत्येक गावात तहसिली नावाचा एक स्थानाचा नेकर असतो व तो विभाग या पदव्याच्या हाताखाली काम करतो स्थानात सामान्यत ब्रिटिश कायदेच चालतात, परंतु तेथील पीनलरोडात गाय व मोर मारणे हे गुन्हे मानले आहेत महाराजाळा देहात शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे स्थानाचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ६ लक्ष रुपये आहे

अमदी अन्विडाल वाळपर्वत करवली स्थानाची स्वतःची नाणी जमत १८०० त सरधानच्या रुपयाची किंमत मिनि रुपयापेक्षा अर्ध्या आण्यानी जास्त होती, परंतु पुढे ती वरी शाखी म्हणून अन्विडाले दरबारने स्थानात पच ब्रिटिश नाण्य लाऊ ठेवले आहे

१९११ मध्ये, स्थानात ४ पुण्या व १० शिक्षान शिक्षा येत होते राजधानीच्या शहरी असलेले हायस्कूल व सुश्रीम शळा कारेरीन स्थानात काही सरकारी व किरकूट खासगी शाळा आहेत सरकारी शाळात शिक्षण मोफत असते

गा व —राजपुतान्यात यान नवाच्या स्थान या राज-
धानीचे ठिकाण हे मथुरा, ग्वालेर, आग्रा, अलगर, जयपूर
व टोंक या शहरांपासून साठ्याव (मुमारी ७१ मैल)
अंतरावर आहे हे सदर तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे
हे गाव इ. स. १३४८ त राजा अर्जुनराव यांनी वसविले व
गाव वेढी येथे बांधलेल्या कन्यागिरीच्या देवळारुब याचें
मूळयें नाव कल्याणपुरी असें होतेंतें दिसतें येथूनवी बी. बी.
आप रेल्वेच्या हिंदीन रोड स्टेशनकडे जाण्यावरिता ५२
मैल लांबीचा पट्टा रस्ता आहे जो स (१९११) १९०३
पैकी शेंकडा ७, हिंदू व शेंकडा २० मुसलमान आहेत
काही ठिकाणातून गावाकडे नगर टाकल्यास गावाचा दुरावा
फार वाढला दिसतो गावाभोंवती तांबट्या दगडाचा तट
असून उत्तरेकडे व पूर्वेकडे असलेल्या दऱ्याच्या गाळ्या-
मुळेही त्याला सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे दाक्षिणेत पपडि
मेस त्या मानानें जमीन संपन्न आहे परंतु त्या वागून पहा-
णाऱ्या नैसर्गिक जलप्रवाहानें तटाभोंवती खंदवाचेंर काम केले
आहे, व प्रवाहाच्या दुसऱ्या बाजूला कादरेथी तटबंदी व
वर असल्यान गावची सुरक्षितता लुप्त झाली आहे
तथापि नव्या पैंगिपुडे गावची तटबंदी विशेष दिवाव धराल
असें वाटत नाही, कारण तट दिवावयास सुंदर असला तरी
त्याचें बांधकाम मनबूत झालेलें नाही गावचा घेर २।
मैल असून त्याला ६ वेढी व ११ ल्हान दरवाजे आहेत
रस्तें अरुंद व वाकडे तिकडे आहेत परंतु त्यावर दगडी
फरसबंदी केलेली असल्यामुळे ते शुध्द स्पष्ट करता येतात
गावात काही मोठी परें व सुंदर देवालय आहेत पैकीं
महाराजा प्रतापराव यान (१८३०-००) यापलेले अर्वा
चीन मधुपरादतीचें प्रताप सरोमान देवालय हे सर्वोत्तम सुंदर
आहे राजवाडा पूर्वतटापासून मुमारी २०० याडोंवर आहे
मूळच्या राजवाडा १४ व्या शतकात अर्जुनरावांनी बांधला
होता परंतु त्याचा आता नाममात्र आहे इथीचा राजवाडा
अठराव्या शतकाच्या मध्यात राजा गोपाळसिंहानें बांधला
असून याचें बांधकाम दिवल्या इमारतीच्या धर्तावर
आहे या गावात १८८४ सालीं म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली
असून तिनें शहरसपादार्थें एकंदर काम फार वाढले केंद्र
असल्यामुळे वरवरी गाव राजपुतान्यातील अत्यंत स्वच्छ
गावात मोडतें येथील म्युनिसिपॅलिटार्थें धार्मिक उत्पन्न
७००० ते ९००० रु पर्यंत असतें

गावात नाही प्राथमिक शाळा व एव मुरलीची शाळा असून
शिवाय एक ह्यायस्कूलही आहे येथे एक सनसामाय व
एक बियावरिता अर्वा दोन सणालये आहेत

करहल, त ह शील —संयुक्त प्रांतातील मैनपुरी जिल्हा-
तील दक्षिणपडची मध्य तहसील द्विषमथें करहल व बर्मा-
हल हे परगणे मोडतात क्षेत्र ११८ चौ मै जो स
(१९११) १००३७४ गा तहसिलीत १८० खंडी व कर-
हल (तहसिलीचें मुख्य ठिकाण) हे एक मोठें गाव आहे

वायव्येकडून आग्नेयीकडे व्हान गाणाऱ्या सेनगर नदीनें या
तहसिलीचे दोन भाग होतात पैकी पूर्वभाग अधिक सुपीक
आहे.

गा व —संयुक्त प्रांतात, मैनपुरी जिल्ह्यातील याच नावाच्या
तहसिलीचे मुख्य ठिकाण हे गाव मैनपुरीपासून इतरा-
कडे जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे जो स (१९११) ६९१३.
स्थानिक कारभार १८५६ च्या १० व्या कायद्याप्रमाणें चाल-
विला जातो

कराकस—कराकस हे ज्हेनुएलाची राजधानी असून
उ अक्षांश १०°-३०' व पू रेखांश ६७°-४' याच्यावर
आहे या शहरातून ग्वायना व तिल मिल्गान्या कॅनॅल,
कॅरीब व अँगोको या नद्या वाहतात येथील हवा निरतर
वसतऋतूनीत हवेप्रमाणें असते हिंवात, पर्वते, ताप, पित्त
विचार व सधिवत हे रोग येथें होतात शहराच्या मध्य
भागी परस्परस छेदून जणारे दोन रस्ते आहेत रस्त्याना
नाव व नगर दिलेले आहेत त्यापैकी उत्तरेचे नगर
३,४, ७ इ. रस्ते अरुंद परंतु स्वच्छ व विद्युत्प्रवाहित आहेत
कितीक शाशिवत चौक, पुतळे व वसलता यानी युक्त
असे सार्वजनिक धर्माचे येथें आहेत प्लाझा दमोविल्लार हा
मुख्य चौक आहे येथें कोल्लिन्हाचा अक्षांकड ब्रॉस धातूचा
पुतळा आहे या चौकाच्या समोर कॅपिटल, आब विद्यापया
वाडा, काष्ठा अँमॅरिला, राष्ट्रीय पुस्तकालय, पोष्ट आफिस
व इतर सार्वजनिक इमारती आहेत इडिनेसिया पाक ही
सर्वात मोठी व मनोवैषम्य वाग आहे या शहरात डेलिकॉन,
विद्युत्प्रकाश, पाणीपुरवठा यंत्रे आधुनिक सर्व सोयी केलेल्या
आहेत येथून ल्यावायरा बंदराला एक, ज्हेनुसिमाळा
दुसरा व विगरे व सॅग छशिवा भा दोन खेजानी (आल्ब
व्हाईन) असे रेल्वेस्ते गेले आहेत येथें कोणताच पका माल
तयार होत नाही

जिगो डि कोलाडा यांने १५६७ मध्ये हे शहर वसविलें
थेथेंच सायमन कोल्लिन्हा जन्मला व स्पॅनिश लोकांची सत्ता
याच शहरानें प्रथम स्थापन दिली. १८१३ च्या युक्त
पार्ने या शहराचा बहुतेक पूर्ण नाश झाला होता स्वातंत्र्य
मुक्तात दोन्ही पक्षांनीं येथें लढ मर व कत्तल केले
पुष्कळ वेषपर्यंत हे शहर पुन्हा भरभराटीस येतें आहे
१९०४ मध्ये येथील लोकसंख्या ९०,००० होती

कराची, जि ह्वा—सुधर्दे सिंध प्रांतातील जिल्हा
क्षेत्र ११९० चौ मै मर्यादा—उत्तरेत खारजाना,
पूर्वेत सिंधू नदी व ह्येराबाद जिल्हा दक्षिणेत अरबी
समुद्र व कोरी नदी, आणि पश्चिमेत समुद्र व लासबेला
(बलुचिस्तान) वस्थान पश्चिम सरहद्दीवर वन्याच मर्यादे
पर्यंत ह्याच नदी गेलेली आहे सिंध प्रांताच्या सामान्य
संपाद स्वरूपापेक्षा या जिल्ह्याचे स्वरूप बरेंच निराळें
असून कोहिस्तानच्या महालात व कराची तालुक्यात सुलूख
होण्यास आहे येथून जसनसें आग्नेयीकडे जातें तसता सुलूख

सपाट होत जाऊन अगदी दक्षिणेकडे सिंधु नदीच्या मुख-प्रदेशातील प्रदेश विस्तीर्ण, सरल व सपाट पसरलेला असून त्यात कंक समुद्राला जाऊन मिळणाऱ्या लहान लहान खाऱ्या तेवढ्या आहेत.

या जिल्ह्यात सिंधु व हा० नद्यांखेरीज दुसरे प्रवाह फार थोडे असून ते वर्षातून थोडे दिवस कोरडे असतात. हजारा व चघर ह्या सिंधु नदीच्या शाखा आहेत. परिमघो येथे डोंगरातून ऊन पाण्याचे झरे असून येथील पाणी औपधी गुणावद्दल प्रसृत आहे. कोन्ही तालुक्यात खरी येथेहि ऊन पाण्याचे झरे आहेत व तेथे दरवर्षी बरीच याना जमत असते.

या जिल्ह्यात कळसाडे कारखी गाहून. व आहेत त्या-पैकी आवा, बोर, खजुर, अजीर, केले व डाळिय ही मुख्य होत.

होंगराळ भागात चित्ता, सरस, लाडगा, कोल्हा, नीलगाय गावटी किंवा रान शेळी, हेहि प्राणी आढळतात. मीनर तलाव, हाव व सिंधु नद्या आणि मोठमोठे कालवे यात घुसरी पुष्कळ आहेत.

कराची शहर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश खुला असून तेथे समुद्रावरील वारे वाहतात त्यामुळे सिंध प्रांताच्या इतर भागांपेक्षा तेथील हवा फार कापली आहे. कोहि-स्तानच्या होंगराळ प्रदेशातील हवा सपाट भागातील हवे-पेक्षा उन्हाळ्यात थंड व हिवाळ्यात उष्ण असते. उलट-पक्षी, उत्तरेकडे लयी डोंगराजवळ बर्फा कर्फी उष्णता असल्या होते वार्षिक उष्णमान सरासरी ७९° असते. पुढे कराची येथे पाऊस थोडा व अनियमित पडतो. जिल्ह्यातील सरासरी वार्षिक पाऊस ७५ इंच आहे.

इतिहास.—आपल्या हिंदुस्थानावरील स्वारीच्या अखेरीस आलेकझाडर दि प्रेट याने या जिल्ह्यातील कोण-त्यातरी एका टिकाणातून (कदाचित् टाडा) दुराणाचे आरात सोपून काढण्याकरिता निआर्षक याला पाठविले. या जित्यावर आरव लोकानी पहिली स्वारी ७९१ या वर्षी झाली. इ. स. १०११ व १०२६ यांच्या दरम्यान गझ-नीच्या मंगुमुदाने या जिल्ह्यावर त्याच्या कज्ज शुभा घरा-ण्याला राज्य स्थापन करण्याकरिता रस्ता मोघळ करून दिला, व ११३३ त बळखमील सम्राट टोळमने लार-गाना जिच्यात सेहवान येथे व नंतर टाडा येथे आपले ठाणे दिले. सम्राट राजे मूळचे हिंदू किंवा बाद असून त्यांची राजधानी मक्की डोंगरात समुद्र येथे होती. चौदाव्या शत-काच्या अखेरीस त्यांनी मुसलमानी धर्माची दीक्षा घेतल्या-मुळे, दिवाच्या वेराजद्वारेचे ते नामधारी मांडलिक असले तरी बहुतेक स्वतंत्रच होते, व त्यांचे राहण्याचे ठिकाण जें टाडा तें कोन्ही वर्षांनी सर्व सिंधप्रांतात लोकसंख्येच्या व व्यापा-राच्या दृष्टीने मुख्य ठिकाण बनले.

अर्जुन घराण्याच्या संस्थापक शहाबेग याने १४७१ साली शेवटच्या सम्राट राजाचा पूर्णपणे पराभव करून खालच्या सिंध खोऱ्यात आपली सत्ता स्थापन केली, परंतु १४ वर्षांनंतर १५०४ त त्याचा मुलगा नियुक्ति वारल्यानंतर अर्जुन घराणे मोडले गेले. १५९२ त अकबराच्या सैन्याने टाडाच्या राजाचा पराभव करून सर्व सिंधवरोवर हा जिन्हा मुलतानच्या मुन्यात सामील केला. देशी घराण्याच्या किंवा मोगलांच्या कारकीर्दीत कराची शहराला फारसे महत्त्व आलेले नव्हते. मोगल पातशाही मोडल्यानंतर कोल्हार राजाच्या मागून आलेल्या तालपूर मीरानी कराची बंदराचे व्यापारटप्प्या महत्त्व ओळखून १७९२ त कलतच्या खाना-पासून ते परत मिळाविले. ब्रिटिशांनी मीर खोबावरोवर दोस्तीचे सह करण्याचे प्रयत्न केले परंतु ते व्यर्थ गेले, व दोषामध्ये विपुल येऊन ब्रिटिशांनी सर्व सिंधप्रात १८४३ त आपल्या राज्यात जोडला.

जिल्ह्यातील प्राचीन अवशेषांपैकी टाडा ह्या जुन्या गावातील मशिदी, शिलालेख, खडगां व किष्, व साली चकर आणि रणजी येथील मोडकळीस आलेले विभे हे मुख्य आहेत.

या जिल्ह्यात कराची, काटी, कोन्ही, मानसंद व टाडा ही मोठी गावे व ६२८ लहान गावे असून एकंदर लोकसंख्या (१९०१) ५४२०६५ आहे. पैकी रोकडा ७७ मुसलमान, बौ २१ हिंदू व बौ. १ क्रिस्ती आहेत. दो. ७६ लोक सिंधी भाषा बोलतात. बौ. ४५ शीतकर व बौ. २४, बौ. २ व बौ. ० लोक अनुक्रमे उद्योगधंदे, व्यापार व निरानेराळे धंदे करून पोट भरतात.

ज्वारी, बाजरी, तांदूळ व गहू ही या जिल्ह्यातील मुख्य पिके आहेत. कराची जिल्ह्यातील म्हणजेच तुष प्रख्यात आहे त्याचप्रमाणे येथील गाईचीहि दुध देण्यावद्दल ज्याति असून त्या मुंबईस विवाहरिता पाठविण्यात येतात.

मुसलमान लोकांपैकी मुहान जातीचे लोक समुद्रकाटी मासे मारण्याचा धंदा करतात. मीर लोक कित्येक ठिकाणी मोर्चे काढण्याचा धंदा करीत असत पण ती मोर्चे आकाराने लहान असून उंची नसल्याकारणाने हा धंदा अलिप्त बहुतेक बसला आहे.

सुती कापड, रेसमी ओढण्या, गाळीचे, रंग व सामान्य घातूची भाटी वगैरे निर्रस येथे उत्पन्न होतात. कराची शहरात बाही गिण्याखेरीज दुसरे महाकाचे कारखाने नाहीत. टाडा शहर पायकाच्या लहट्याकरिता प्रसिद्ध आहे. शहा बंदर तालुक्यात मिटाच्या मोठ्या छाणी आहेत व कराची-पासून काही मैलावर मीरपूर येथे मिटागरे आहेत.

बहुतेक व्यापार कराची शहर व बंदर येथे एकत्रलेला असून गहू, कापूस, लोकर, बर्फा व फसावलेली फातडी हे निर्रस निर्रस आणि पापरा, राफेल, कापड, मर्च व घातूचे निर्रस ह्या मुख्य आयात माल होय. कराची जिच्यात कराची, काटी व सिरांगद अशा तीन बंदरे आहेत.

कराची बंदराला विल्येक बोटी लागतात व शिवाय हे शहर महत्वाचे दोन रेल्वेस्टे व अफगाणिस्तान, कलात आणि मध्यआशिया याशी बालाचरि व्यापारी मार्ग यांबरोबर जोडलेले आहे. नॉर्वेस्टन रेल्वेने हा जिल्हा पंगाय व संयुक्त प्रांताबरोबर जोडला गेल्या असून जोधपूर-निकानेर रेल्वेच्या योगाने धर आणि पार्कर जिल्हा व मुंबई त्यामनरोबर दळणवळण सुरू करण्यात आले आहे. सिंधचा अंतर्भाग, लासबेला व कलात यादीं दळणवळण होण्याकरिता कराचीपासून गाडी रस्ते गेलेले आहेत.

राज्यव्यवस्था—जिल्ह्याचे तीन पोटभाग असून त्यांत, कोट्टा, कराची, ठगा, मारपूरसकी, घोरावारी, मारपूर बोटीरो, मुगावल, जाटी व शहाबंदर हे १ तालुके आणि काटी बंदर मासद व कोहिल्लान हे २ महाल आहेत. प्रत्येक तालुक्यावर मामलेदारसरतरे मुखत्यार आहेत. हा जिल्हा एका डेप्युटी कलेक्टरच्या ताब्यात असतो कराची, बोरी, मासद ठगा व काटी बंदर या गावी म्युनिसिपालिट्या असून इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार जिल्हा व तालुका बोर्डो-कडे आहे.

जिल्ह्याच्या लोकसंख्येपैकी सं. ५.६ पुरुष व सं. ०.५ स्त्रिया कादर आहेत. इलाक्याच्या इतर भागाच्या मानाने या जिल्ह्यात शिक्षण बरेच मागासलेले असून १९०३-४ मध्ये खासगी व सरकारी मिळून एकंदर २१७ शिक्षणसंस्था होत्या पैकी १ एक आर्ट कॉलेज, ६ हायस्कूल ८ मध्यम शाळा, २ ट्रेनिंग स्कूल, ३ विशिष्ट शाळा, व १८६ प्राथमिक शाळा होत्या. विद्याभ्याची एकंदर संख्या १३,६०५ असून त्यापैकी ३०९८ मुली होत्या.

ता ल. का.—मुंबई इलाक्यात, सिंध प्रांतात, कराची जिल्ह्याचा नैर्ऋत्येकडील तालुका. सं. फ. १६७७ चौ. मी. यात कराची हे जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण व इतर ११ लहान गावे आहेत लोकसंख्या (१९११) १८६७३१. समुद्रकिनार्याचा प्रदेश सोडला तर हा थोडे तालुका बोंगराळ आहे. ह्या तालुक्यात फारवे नाहीत, परंतु त्यातून विल्येक नैसर्गिक जलप्रपात वाहतात पैकी मलिर व लयारी हे मुख्य होत.

श. ह. र.—मुंबई इलाक्यातील, सिंध प्रांताची राजधानी व याच नावाच्या जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण हे शहर सिंधनदीच्या मुक्तप्रदेशाच्या अगदी उत्तरटोंकाळा पाव डोंगराच्या दक्षिणपायथ्याशी व पलुचिस्तानच्या सर-हरीजवळ आहे. ते मुंबईपासून रेल्वेने १९३ मैल व जलमार्गाने ४८३ (समुद्रातील) मैल आहे. हे शहर काहीशेरी दोन मार्गांनी जोडलेले असून, एकमार्ग सगररून व दुसरा कोट्टा-रोहरी रेल्वेने जातो. दोन्ही मार्गांनी अंतर चारतेच म्हणजे सुमारे ८०० मैल आहे. लोकसंख्या (१९२१) २१६८८३. १९११ साली एकंदर लो. सं. १९१९०३

पैकी ७४०७५ मुसलमान, ६६०३८ हिंदू, ७३३६ सिक्खी, व २१६५ पारसा होते.

मनोरा हेडच्या पुढे आलेल्या भागाने कराची बंदराला वाकणाने (आरताचे) स्वरूप आलेले असून विनान्यावरून १० मैल लांबीच्या गडकाच्या रागेने नैसर्गिक भया बनलेला आहे मनोरा व त्याच्या समोरील डिफण्डनचे आतोग्य स्थान ह्याच्या दरम्यान ३६ मैलांचे अंतर आहे. मनोरा हेडच्या उत्तरेत पाच मैल लयारी नदीपर्यंत व जुन्या कराची-पासून पूर्वकिनार्याने पश्चिमटोंकापर्यंत कराची बंदर पसरलेले आहे. परंतु यापैकी पारच थोड्या भागात मोठमोठी जहाजे लागू शकतात. कराची बंदराकडे येणाऱ्या मनुष्याला दगोचर होणारी पहिली गोष्ट मनोरा हेड ही होय. त्यावर समुद्रसपाटीपासून १४८ फुटावर भसलेला दिवा ह्या स्वरुप असताना २० मैलावरून दिसतो, पूर्वी त्याचे संरक्षण करण्याकरिता एक किल्ला होता परंतु हल्ली त्याऐवजी भव्यचीन तन्देची तटयदी केलेली असून तेथे बंदराच्या व्यवस्थेकरिता लागणाऱ्या कामगारांच्या इमारती, एक सिक्खी देवालय व इजिप्टोपियन तारखात ही आहेत.

मुक्ताच्या दुसऱ्या बाजूला किआमारी येथे कराचीत येणारे उतारू व माल उतरतो व येथे उतरण्याचे तीन धके आहेत नेपियर भव्यापासून १ मैलपर्यंत जाणाऱ्या रस्त्याने घेऊन शहराला व मुख्य जमीनीला जोडले गेले असून त्यावरून ईस्टइंडियन ड्रामवे जाते. नाथबेस्टन रेल्वे-सुद्धा किआमारीपर्यंत जाते; परंतु भव्याच्या बाजूने न जाता ती एका मोठ्या खाजणाच्या बाजूने वळता घेऊन दक्षिणेकडे गेलेली आहे. खाजणातील पाणी बंदरात गेहूनी नेता यावे म्हणून बंदरातील भव्यावर १८६१ त १२ फूट लांबीचा पूल बांधलेला आहे ह्या पलाच्या उतरटोंकाळा, पूर्वपश्चिम असा एतद्देशीय लोकांनी बांधलेला धका आहे. बंदरातील धकाच्या टोंकाला मुख्य जमीनीच्या बाजूला रस्त्यावर कस्टम-हाऊस आहे.

कस्टम-हाऊसपासून कराचीच्या छावणीपर्यंत बंदर व मॅकलिऑड नावाचे दोन मुख्य रस्ते जातात. हे रस्ते ज्या ठिकाणी मिळालेले आहेत तेथे सर विल्यम मेरिवेदर याच्या स्मरणार्थ घड्याळाचा मनोरा उभारलेला आहे. बंदर रस्त्याच्या बाजूला जुना व अतिशय दाट वस्ताचा भाग आहे ह्या भाग व लयारी भाग याच्या दरम्यान लयारी नदी (हिला वर्षीतून २-४ वेळच पाणी असते) वहाते. मॅक लिऑड रस्त्यावर, मुख्य कोर्ट, मुंबई बँक, नॅशनल बँक ऑफ लिऑड रस्त्यावर, मुख्य कोर्ट, मुंबई बँक, नॅशनल बँक ऑफ इंडिया, रेल्वे स्टेशन, पोस्ट व तार ऑफिस, खोखडी कारखाना, वापसाचे दाब ही आहेत. शिवाय ह्या भागात दवाखाना, सिंध कॉलेज, नवे हिंदू देवालय व बहुतेक युरोपियन व्यापाऱ्यांच्या ऑफिसिंहि आहेत. कंदाहारहून येणाऱ्या ताज्याच्या सोदीकरिता बांधलेली अफगाण सराई सुमारे ३ एकर मोठी आहे. गावाच्या उत्तरेत व पूर्वेत लवरी छावणी

असून तेथून सुमारे अर्ध्या मैलावर सार्वजनिक बाग असून तीत वन्य प्राण्यांचा संग्रह केला आहे.

कराचीतील वास्तुसौंदर्य आपली-इंडियन पद्धतीचे आहे ह्या गावातील मुख्य इमारती इंग्रजे खिस्ती प्रायंजनांदिरे मुसलमानी कॉलेज, सिव्हाय, एम्प्रेस मार्केट, पोस्टऑफिस व फेअर हॉल ह्या होत.

वर्षातून ८ महिने समुद्रावरील वारे येत असल्यामुळे कराचीची हवा सिधमशील इतर भागाच्या हवेपेक्षा जास्त आरोग्यकारक आहे. शहर सखल जागृत वसले असून, आसपासचा भाग दलदलीचा असल्यामुळे वातावरण आर्द्र व गरमहि असते परंतु अगदी उन्हाळ्याच्या दिवसातहि येथील उष्णमान समुद्रापासून दूरच्या प्रदेशापेक्षा कमीच असते.

इतिहासः—कराची शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यात १८४३ त आले व त्यानंतरच येथील विस्तीर्ण व्यापार, सुंदर बंदर, व मोठमोठ्या सध्या अस्तित्वात आल्या असे म्हणण्याप हुरकत नाही. १७२५ पूर्वी हाडच्या गागी मुळीच गाव नव्हते असे दिसते परंतु ज्या ठिकाणी हाव नदी समुद्राला मिळते त्याच्या दुसऱ्या बाजूला खरक नावाचे गाव असून तेथे व्यापार मोठा चालत असे असा उल्लेख आढळतो. खरक बंदराला गाण्याचा मार्ग वाटून बंद झाल्याकारणाने हाडीच्या कराची बंदराच्या टोंकारुडे लोक जाऊ लागले व त्या स्थळाला कलाचीनून असें नाव मिळाले (१७२९) ही गागा सोबीची वाटल्यामुळे कालांतराने तेथील व्यापार वाढून बालल व शेजारच्या वाडत्या गावाला कराची असे कलाची-पासून अपभ्रंश नाव मिळाले थोड्याच काळाने सहा बंदरेचे बंदर बंद झाल्यामुळे तेथील लोकवस्ती व व्यापाराहि कराचीकडे झाला.

कोल्हारा राजाच्या कारकीर्दीत कलातच्या खानाने हें गाव मिळवून तेथे शिबंदी ठेवली. १७९२ ते ९५ या अल्पावधीत तीन वेळा बलुची सैन्य या गावावर आले, परंतु फक्त तिसऱ्या वेळी (या वेळी बलुची सैन्याचे आपिपत्य हेद्रा-बादच्या तालपूर सरदाराकडे होते) त्याला यश आले. तालपूर सरदारानी कराचीचा व्यापार वाटविण्याची पुष्कळ राउपट केल्यामुळे गावची वस्ती पाहें लागली १८३८ त कराचीची लो. रं. १४,००० असून तांपैकी निम्मे हिंदू होते. मीर राजाच्या कारकीर्दीत या शहराची व आजूबाजूची व्यवस्था पहाण्याचे काम नवाबाकडे सोपविलेले होते, व तो सर्व कामार एकतंत्रीपणानेच करीत असे.

व्यापार.—ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी सुद्धा सिंधुनदीच्या सोपाने दळणवळण करून फार सोयीचे असल्यामुळे कराची शहराला व्यापारीदृष्ट्या यशस्व महत्त्व आलेले होते तथापि आजूबाजूला लोकवस्ती थोडी असून राज्यकर्तेहि अदूरदर्शी अगत्यामुळे व्यापाराची वाढ म्हारी सारी झाली नाही ताल-पूर मीराच्या वेळी आयात मालावर से ४ व निर्यात माला-

वर दोगपूण्याक एकद्वितीयाश जकात घेतली जात असे. १८०९ त कस्टमचे उत्पन्न ९९,००० रु. होते. ते १८३७ त १,७४,००० रु झाले त्या वेळी गुलाम, इंग्लिश रेशीम, कापड, चिंदे, बंगाळी व चिनी कच्चे रेशीम, खजूर, साखर, हरित-दंत, तांबे, मसाले व कापूस हे मुख्य आयात जिन्नस आणि अफू, तूप, नीळ, गहू, मींगण, लोकर, राळ व खारे मासे हे मुख्यनिर्यात जिन्नस असत

१८४३ त ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीच्या आरंभी कराची, कादी व सिरंगद या तिन्ही बंदराचा मिळून व्यापार १२ लक्षाचा होता तो १९०३-४ साली २४९ कोटीपर्यंत वाढला याचे कारण सिंध व पंजाबमधून गहू व इतर धान्य येऊन येथून परदेशी रवाना होतें, व या धान्याचे प्रमाण दरवर्षी मारखे वाढत आहे हें होय.

संयुक्त राज्यातून कराची येथे सुती माल, रेश्मेचे सामान, मर्चे, दगडी कोळसा, यांत्रिक सामान व औषधे, सुंबईहून सुती कापड, बळीव सूत खनिज घातू रेशीम, साखर, चहा, ताग, मसाले, रंग, लोकराचे जिन्नस, नारळ, रेशमी कापड, मर्चे, फळे, धान्य व घोडे, मक्कानच्या किनाऱ्याहून लोकर धान्य व डाळी, कस्तूर्याहून ताग व धान्य आणि रशियातून खनिज तेल याप्रमाणे जिन्नस येतात.

कराचीहून गहू, कापूस, वातडा, हाईल, नीळ बगैरे जिन्नस बाहेर रवाना होतात

कसबचीत जमीनीवरून होणाऱ्या व्यापाराच्या जिन्नसात पंजाब व संयुक्त प्रांतातून गहू, पंजाबातून कापूस, आणि बंदा-हार व कलात येथून लोकर, सुती फळे व घोडे हे मुख्य जिन्नस येतात तालपूर मीराच्या वेळी व ब्रिटिशांच्या अमदानीतील पहिल्या काही वर्षात कराची बंदरात फक्त लहान जहाजे राहू शकत. सधेमोठ्या बोटी मनोरा पॉईंटच्या बाहेर लागत व तेथून मनुष्ये व माल लहान होड्यातून नदीने काही मर्यादेपर्यंत वर आणली जात, व तेथून पुन्हा होड्यात पातून इर्झाच्या कस्टम हाऊसच्या जवळपास नेत परंतु नंतर हट्टहट्ट बोटी घड्यास लागू लागल्या.

कराची येथील म्युनिसिपालिटी १८५२ त स्थापन झाली. तिचे १९०३-४ चे उत्पन्न १५ लक्ष होते छावणीची व्यवस्था एका कमिटीकडे आहे. कराचीच्या शिबंदीची संख्या सामान्यतः १३०० असते, व स्वयंसेनिक सैन्य ८०० असते.

कराची शहरातील विहिरांचे पाणी खारे असल्यामुळे शहराच्या पाणीपुरवठ्याकडेपाहून पुष्कळ दिवस अढचण भासत असे, हल्ली मालिर नदीपासून आणलेल्या पाण्याच्या नळाच्या योगाने पाण्याची कापली सोय झाली आहे.

सिंध कॉलेज, एंग्लिनिअरिंग कॉलेज, सरकारी व निम-सरकारी ह्यास्पृल, आग्लोव्ह्यूंक्युलर शाळा, देशी शाळा, मुळींच्या शाळा व व्यापारी शाळा यांना शहरातील शिक्षणसंस्था होत. या शहरात सिंध ऑक्सफर्ड, सिंध टाईम्स, फोदनिक्स,

प्रमाणित, कायची कौनिकल इत्यादि ईश्वरी, सिंधी, गुजराती व फारसी भाषेत मिळून सुमारे १४ वर्तमानपत्रे नियतकाल. कराची येथे एक सिव्हिल हास्पिटल, एक प्रसिद्ध एक महाराष्ट्रकारिता आश्रम व काही दवाखाने आहेत.

कराडी — जे. तं २५०७. हे लोक फक्त वनवेल तालुक्यात आढळतात. त्या जातति उपजाती नाहीत. माया भुजुद मराठी असते. व्यवसाय शेतकी किंवा मोलमूली हा असतो. याची रहाणी, खानेपिणे व पेहेराव मराठ्यांप्रमाणे असतो.

करार, क रा रा सं वं धी का य दा — (कौटिल्य) हा कायद्यातील पारिभाषिक शब्द, सौदा किंवा बोली त्या अर्थी वापरतात. कराराच्या कायद्याप्रमाणे (' इंडियन कौटिल्य कॅप्ट ') चाचा अर्थ, ' कायद्याने अमलपत्रावणी करिता येईल अशी कबुलियत ' असा होतो. घटोद्रेने केलेल्या व्यवहाराची अमलपत्रावणी हे एक न्यायकोट्यर्थ मुख्य फान आहे. घातता राखणे आणि जुलूम व सगदी लापा-मून मालमतेचे संरक्षण करणे ह्याच्या खालोखाल मदतार्थ हे फान आहे. तरी देखील कायद्याच्या इतिहासात कराराचे महत्त्व बरेच उग्रीरा फटून आलेले दिसते. याप्रत्यक्ष स्मृतीत व्यवहारास्पयात सध्या ज्याला आशे करार म्हणता तसा तन्हेचा व्यवहार वर्णिला नाही. तथापि वेतनादान, ऋणादान वगैरे प्रकरणात कराराचा काही भाग येतो, पती-वर व्यवहार करण्याला लयक होण्यादत्तकें, राष्ट्र नर उद्योग-धंद्यात व मुघापर्यंत पुढे आले तर त्याला करारासंबंधी चांगल्या मुघाइन केलेल्या नियमांची आवश्यकता असते. रोमन लोकानी खापिपरी केलेला कायदा उत्कृष्ट असा होता सध्याच्या कायद्याची बरीच त्यातूनच घेतलेली आहेत. पण पुढे जेव्हा रोमच्या राज्याचा द्वादश शाला तेव्हा प्राथमिक-कडील क्रिस्ती धर्मसमान परत अस्ताव्यस्त असा पडून राहिला व लोकांच्या मुख्यवस्थित न्यायाच्या व कायद्याच्या कल्पना इतक्या कोल्या वनून गेल्या की, आपल्याला फार जुने म्हणून माहित असलेले रोमन कायदेकानून त्यावेळी अपरिचित व नवीन असे वाटू लागले.

अशा स्थितीत ज्यावेळी कायदासंबंधीच्या कल्पना विकसित स्वरूपाच्या असून न्यायतत्त्वशास्त्राची वाट झाली नव्हती त्यावेळी सर्वसामान्य कराराचे तत्त्व सामाजिक व धार्मिक बाबींरीत इतर ठिकाणी पाळीत नसत. ज्यास एखाद्या गोष्टीविषयी खात्री करून घ्यावयाची असेल, त्यास संपय घ्यावयास लावार्णे किंवा नामीन घेणे हे मार्ग असत. त्यातून, लोकाकरिता केलेली न्यायपीठे तर शाकडे मुळीच पहात नसत. हमेवदेने दंड देण्याची व्यवस्था करून एकपातापर्यंत आलेले मांडण मित्रांविषी ही बहुतकरून करारपद्धतीची प्राथमिक अवस्था दिसते. अशा तऱ्हेची ईश्वरी लोकन्यायाला आवश्यक असत म्हणून त्यावेळी लोक काही महत्वाच्या बाबतीत ववर्ताना लोकसंघातीना

शिक्षा मारत. प्राचीन लोकाना प्रथम, खागणी व्यवहाराच्या अंमलपत्रावणीला धरकारी कायद्याची गरज लागते ही कल्पनाच नव्हती ह्या संबंदात बुद्धिमान पक्षकार, वकील व काही अशी न्यायाधीश हे हळू हळू सरकाराचा हात शिरकू देण्याच्या कार्या वारणीमूत झाले, राजानी होऊन आपली सत्ता गागविण्याचा उघड प्रयत्न केला नाही. कर्माऊ दिलेले पैसे मान पूर्वापासून कायदेशीर रीतीने फेड करून घेता येत असत. ह्याच कारणे ऋणकोने उसनवार घेतलेली रकम परत देण्याचे वचन दिलेले असत म्हणून नव्हे तर, ती रकम अजूनहि धनकोच्या मालकीची असून जणू काय त्याने ती ऋणकोमवळ ठेवण्यास दिली आहे, असे मानण्यात येई जमीनीचा ताबा मिळविण्यासाठी याच पद्धतीने नामन स्वाधीनंतर झळंगत बरीच शतकेपर्यंत धनको पैशा-करिता दावे मांडीत असत म्हणजे कर्माऊ दिलेल्या पैशावद्-ल्या किर्मादी त्यावर इस्टेटच्या किर्मादीसारख्याच मानीत आणि त्याच्याप्रमाणेच, हिचाहि कोट्यांच्या देखरेखीखाली होणाऱ्या इंदुबुद्धवरून शेवटी निकाल देत. ब्लंकस्टोनच्या वेळेपर्यंत धनकोचा कर्माऊ असलेल्या मालमतेवर हक्क आहे व तो हक्क त्याला ऋणकोने मिळवून दिला आहे असे मानीत. ज्याप्रमाणे पराचा मालक ते माज्याने देऊन काहीकाळपर्यंत बहिवाट करण्याचा आपला हक्क तहकूब ठेवतो त्याचप्रमाणे पैसा कर्माऊ देणे म्हणजे त्या पैशावर आपला ताबा अस-ण्याचा प्रत्युत हक्क केवळ तहकूब ठेवणे होय कराराविषयीचे सध्याचे तत्त्व यातून घेई निराळे आहे

कर्माऊ दिलेले त्या रकमेचे तहकूब किर्मादी. — या कर्माऊ दिलेल्या पैशावद्ल्या किर्मादीला करार-शास्त्रत अनायासे स्थान मिळाले वास्तविक ती करारशास्त्रत येत नाही. हिचे स्वरूप जंगम मालमत्ता परत मिळवि-ण्याइल करान्याच्या किर्मादीसारखे असे. जंगम मिळकत वेकायदेशीर रीतीने लाभवातून गेलेल्या मालकाची किर्मादी चालविण्याची पद्धत ह्यासारखीच असे. जेव्हा जेव्हा कर्मा म्हणून दाखविले जात असे, त्यावेळी प्रतिवादीला तो कर्माऊ पैसा किंवा माल नक्की मिळाला, हे वादोस सिद्ध करावे लागे. तथापि वादीच्या हक्काची उभारणी सौघावर किंवा दिलेल्या वचनावर नसून प्रतिवादीने वादीचा पैसा किंवा माल वाजवीपेक्षा जास्त दिवस ठेवला ह्या मुद्यावर असे.

लेखा पुराव्याची पद्धत — पुराव्याच्या पूर्वाच्या अनेक पद्धतीत लेखी पुराव्याची एक पद्धत असे. एकदा लेख मोहोदय झाला की, ज्याने तो लिहिला असेल, त्याला तो नाकमूल करता येत नसे व अशा रीतीने तो बाधला जाई काळनाकडून त्याच्या नोकरीसंबंधी लेखी करार लिहून घेत ही दस्तबजाची पद्धत हल्लीहि निराव्या स्वरूपात रुढ आहे ह्या पद्धतीने पैशाची किंवा इतर वस्तूच्यादि तऱ्हेच्या कामाची वजावणी बरोबर करता येत असे. चवदाव्या शतकापासून पुढे व्यापाराच्या व इतर

कामी ही दस्तवगची पद्धत सुरु झाली. जुन्या व्यवहारपद्धती (कॉमन ला)वरून ठरलेल्या कायद्याच्या कामात खतावरून मोठमोठी कामे करता येऊ लागली व एखाद्या व्यवहारात खत नसले तर काम अडू लागले

व च न व री ल वि श्रा स.—खत करण्याला आवश्यक गोष्टीत कितीही सरळपणा व साधेपणा ठेवला तरी, पंधराव्या शतकातील मिश्रक वर्गीतील लोकां-लेरीन इतर लोकांना त्या पद्धतीचा कचित्तच फायदा होई. कारण त्यावेळी फारच थोड्या लोकांना चांगले लिहिता वाचता येत असे तेव्हा साधे वचन देण्यापेण्याची चाल त्यावेळी सर्व युरोपियन राष्ट्रात रुढ झाली होती. नुसत्या हस्ताक्षरांनीच सौदा पटवून टाकीत यावेळी धार्मिक कौटुंबीय वचनभंगाबद्दल निकाल होत व बहिष्कार वगैरे शिक्षा सागत. त्यामुळे धार्मिक कौटुंबीय काम वाढले व त्यात चांगले उत्पन्न होऊ लागले. राजाने नेमलेल्या न्यायाधिशाना या बाबतीत स्वस्थ बसण्याबाबतून गर्वित नव्हते. शिवाय व त्याचे अधिकारी यांना, राजाच्या कौटुंबीय ज्यावर इच्छा नाही अशा खटल्यात त्यांनी निकाल देऊ नये असा प्रतिबंध करता येईना. इतर देशातील कायदेशिबितांनी ज्याप्रमाणे जस्टिनिनने बालून दिलेली पद्धत बाजूस ठेवून त्या काळात सगैलशी पद्धत स्वीकारली तसे निर्दान १५ व्या शतकात तरी इंग्लंड न्यायाधिशाना करणे अप्रचल्य होते, तेव्हा जर राजाने नेमलेल्या न्यायाधिशाना ही जबाबदारी मिश्रक वर्गाच्या हातात गेलेली कायद्याच्या कामाची महत्त्वाची धारणा आपल्या ताब्यात यावी असे वाटले तर त करण्याला उपाय म्हणजे, वचन राखणे हे सर्वसामान्य कर्तव्य आहे असे मान्य करून त्यासंबंधी खटला आणण्याचा अधिकार ठेवणे हा होता

व च न भ गा व ह ल दा भ्या था ह ण — नुसते वचन पाळले नाही हा मुद्दा मध्ययुगातील वकिलाच्या मते खटला आणण्यास पुरेसा नसे. परंतु दुसऱ्यावर अवलंबून बळग्याने होणारे नुकसान हा मुद्दा मान्य तसा नव्हता त्यायोगे जेव्हा अंगावर एखादा काम घेतले तेव्हा ते करण्याविषयीचे कर्तव्य उत्पन्न झाले असे होते व ते लयाजने किंवा लायबी नसता कामात भरली दबाबदारी करण्याने मोडले हा दोष येतो. समजा, एखाद्याने मी ह्जार नालवंद आहे असे सांगून, एकाचा पोगा लायवंद वेला तर हे करणे कायद्याचे अतिप्रमाण करणारे नाही. काण माळराने पोगा नालवंदाच्या स्वाधीन वेला परंतु हे काहीस अतिप्रमाणसरून व बरेबसे फसवणीसारखे होईल. पुन्हा, एकांने मी चांगला परेबाण्याचे काम करणारा मनुष्य आहे असे म्हणून दुसऱ्यापक्षांना बाहणा वेला व काही तरी घेत घडून पर राहण्याच्या अगदी निरपयोगी असे बांधून ठेवले. अशा कृत्याबद्दल त्यावेळी खटला करण्याची परवानगी असे द्यापुढील मोठी पायरी म्हणजे काम मुलीय न करण्याबद्दल काही घासन ठेवणे. परे बाण-

ण्याचे काम करणाराने जर ठरलेल्या मुदतीत कामास मुलीय होत लावला नाही तर तो त्याचा गुन्हा होईल काय? पहिल्याने न्यायाधिशाना, हा गुन्हा असे ठरविणे अप्रस्तुत वाटले, पण पुढे पक्षकाराची जास्त निकड लागल्यान १५ व्या शतकात काम मुलीय न केल्याबद्दल, तसेच वाईट काम केल्याबद्दल 'अॅससिट' च्या भाषारे खटला आणण्यास नवीन अधिकार प्राप्त झाला हा नुकसानभरपाईचा खटला असल्याने (काही पैशाच्या रकमेबद्दल दावा नसे म्हणून) कर्तव्यमुळेच्या खटल्याला लागणाऱ्या एखाद्यानेबधी वडक नियम झाला लागू नसत, त्याचप्रमाणे हा घोडाबहुत कायद्याचे अतिप्रमाण करण्यासंबंधी खटला असल्याने रागाकडे शांतताभंग झाल्याबद्दल अपील करण्याला घात झाले येत असे व त्यामुळे जुन्या सर्वमान्य साधेपणाची अर्माकार करून प्रतिवादी निसटून जाईल, ही धास्ती अंगी घात गेली. ह्या योगाने असे झाल की, पुढे पुढे फिरीदी कर्तव्यमुळेकरिता, 'अॅससिट'चाच उपयोग करू लागले. खर पाहिले तर ह्याचा उपयोग निव्वळ ज्यावर दुसरा इलाकच नाही असे खटले कौटुंबीय आणण्याच्या कामी करावयाचे असे. १६ व्या शतकात तर असेच तत्त्व ठरून गेले होते की, देणे असले म्हणजे कोर्टाने ते देवविण्याचे काम अंगावर घ्यावे. ह्या नवीन खटला आणण्याच्या अधिकारपद्धतीत सर्व प्रकारचे करार येऊ लागले, इतकंच नव्हे तर स्वपक्ष-समर्थनार्थ योजलेल्या युक्तियुक्तींमुळे ज्यात वास्तविक सुधीय करार नाही असेहि पुष्कळ निरनिराळे दावे येऊ लागले.

ह्या नवीन पद्धतीने मेहेरपानीखालत दिलेल्या वचनांचे यशस्वी करण्यास काही मदत केली नाही. कारण त्यानेही असे न्यायतत्त्व यथात धरात की, वादीने प्रतिवा-दाच्या संमतीने आणि प्रतिवादाच्या म्हणण्याला किंवा करण्याला भुलून जाऊन कोणच्या तरी बाबतीत आपली बाजू विषदवून घेतली. त्याने पैसे दिले असतील किंवा देण्याविषयी आपल्याला बांधून घेतले असेल, त्याने आपला माल दिला असेल, काही भ्रम नसे घातले असतील, किंवा काही फायदा किंवा कायदेशीर हक्क सोडून दिला असेल, जर त्याने प्रतिवादाच्या वचनावर निभापून एखादे कृत्य करण्याला स्वतःला बांधून घेतले नसेल तर त्याचे प्रतिवादासोडून काही नुकसान झाले नाही व म्हणून दावा आणण्याचा त्यास अधिकार येत नाही. इच्छित गोष्ट घडून न आल्यामुळे झालेली निराशा वाईट तर खरीच, पण कायद्याच्या दृष्टीने ते नुकसान होत नाही सध्याच्या भाषेत हे सांगायच्यावे म्हणजे, प्रतिवादी जे काम अंगावर घेत आहे त्याबद्दल विमत म्हणून वादीने काही तरी त्यास साबसास पाहिये. हे जे काही वचन घेणाराने वचन देणारास त्याच्या कामाबद्दल म्हणून देणे व वचन देणाराने ते घेणे ह्यास ह्या वचनाचा मोबदला असे म्हणतात ह्या

मोवदल्याचो अर्थ फार व्यापक आहे कारण एखाद्या वचनाचो मोवदला देता घेता येण्याचो वा किंवा अवळ ठेवता येण्याचो वा असावा असें नाहीं तो मोवदला रोकडें पैंछा असेल किंवा बाहो माल असेल, तो एखादे श्रम किंवा श्रमपराहि अन् श्रमेल, शिमाय (व सण्याच्या अपण्या कायपाला अनी महत्वाचें असें म्हणजे) तो पैसे देण्यावयलचें, किंवा माल हावली करणवयलचें, किंवा एखादें काम करणवा वयलचें, किंवा काही विवक्षित तऱ्हेन वाणें किंवा न वाणें व्यापदचें पंथकिय वचनहि असू शकेल पुन्हा तो उपड वचन देणाऱ्याच्या कायद्याचो असला पाहिजे असें हि नाहीं "वाअर्थी त्यानें तो मोवदला स्वीकारला त्याअर्थी त्याला त्याची किंमत वाटली असली पाहिजे हें उपड आठ तयापि वचन घेणाऱ्याच्या ओरामोवडे जितकें लक्ष तात ठेवतें आहे तितकें काही वचन देणाऱ्याच्या कड्याकडे नाहीं मेळून दोन पक्षात एकमेकांचा वचन दिली घेतली जातात तेन्ना एकाचें वचन दुसऱ्याच्या वचनाचो मोवदला होत व तें भेजकारा होत, ही मोवदली सुधारणा १० व्या शत कात मान्य झाली व त्याचो परिणाम असा झाला की, घडीस, देणगी बर्गद्वी वचन पूर्वीसारसी अंमलबजावणी करप्यास सुलभ राहिली नाहींत, पण उलट कोणत्याहि तऱ्हेचा कार्यदेशीर सोदा न्यायकीयेंत मान्य होऊन त्याची वजावणी होण्यास फारशी अडचण राहिली नाहीं हें मोवदल्याचें तत्व बहुतेक सरे ठिकाणी सरे देवात मान्य आहे मोवदल्याचें सत्य अमलात येण्यपूर्वी, दत्तवर्गी (डीड) कायद्याची अमलबजावणी होत असे, ती हद्दीहि सुरू आहे जन्म अमुक एके गोट करप्याविशीर एकाचान रिहून दिलें असेल तेन्ना सोदा वरीर करप्याची शिंया दुसऱ्या पक्षाची त्याच फडली अ हे की नाहीं अशी चाकडी करप्याची नाहीं एक जरूरी नाहीं तरी सुदा मेहेरवानगी दाखल दिलेली सरी वचन फार चारवाहीं व कसेलान सपासगात व बेवडे उपड ह्म मिळण्यासारख असलीस तेव तेच देतात याविषयी राटला आणण्याचो अधिकार असला तरी करारनामावरहुबुम करार पूण करून घेण्यावयलचा हक प्राप्त होत नाहीं

एखादें वचन कायदेशीर होण्यास तें बाहीं मोवदला वेळन नंतर दिलें गेलें पाहिजे यावरून वचन व मोवदला देण्याच्या शिंया एकाच वेळी माल्या पाहिजेत हें उपड होतें मोवदल्यापूर्वीच वचनाचो उच्चार म्हणजे निवळ बाहीं देज करप्यावरुन होईल, त्याच्या उलट मोवदला घेतल्योवेळीच वचनाचो उच्चार किंवा इतीथरून आणि वागपुकीमून त्याविषयी फाटलेलें अनुमान ही त्याच वेळी कायम शास्त्रावरुन असतात पुनी गोटवरून बदलून नाहींत ठोकळ सिद्धांत असा की, देज वेलेल्या गोद्याचो ज्या वेळी स्वीकार मेला जातो त्याच वेळी जो करार असेल तो चपनवारच टरतो इतल्य कायद्याचो सिद्धांत

प्रमाणें असें आहे की, व्याहार विताहि मानगडीचो असो ज्यात म्हणून एखादा करार मेला आहे त्या त्या प्रत्येक व्यक्तीत, नेहेमी अशी वरच्या सारसी एक वेड म्हणून अवनेच त्याचप्रमाणें देज वेलेल्या गोद्याचो स्वीकार होण्याच्या अगोदर काहीएक कर्तव्याचो बोगा यऊन पडत नाहा मात्र ज्या ठिकाणी हा मोवदल्याची ईमजी पदत अपलगत नाहीं तेंच हा नियम लागू होईलच असें नाहीं देज केलेली गोष्ट योग्य मुदताच्या आतच स्वीकाराची लागते, तिचो स्वीकार होण्यपूर्वीच ती ज्याला देज वेली असेल त्या ला तसें वळवून ती उपड परत घेता येते स्वीकार करताना तो सूचना करणाऱ्याच्या अटीप्रमाणेंच देज पाहिजे जर काही अटीवर स्वीकार कराराचोच झाल्यास तो स्वीकार म्हणजे दुसरो नवीन करार हातो योगीर नियम तसें लोकांच्या सोयीकरता असल्यामुळे बहुधा सरे ठिकाणी लागू पडतात

एकमेकांपासून दूर राहणाऱ्या लोकांमधाल कराराची पूर्णता करप्यास इवेळच व इतर कायद्याना फारच जाल पडल आहे अशा कराराचो नियम अगूय पाहिजेत हें सर पण कोणताहि नियम बाहीं बायतीत झुडनी हा वाट पावच हा सवपात प्रचलित पदत एकदरीन झाली दिव्या प्रमाणें आहे—

सूचना करू इच्छिताऱानें ती स्वीकार करणाऱानें स्वीकार करप्याची कोणची तरा ह्मणदी किंवा बाकडी अशी रीत नमुद करावी, आणि त्यानें तसें केल नसल्यास एखादी प्रचारात असलेली वाग्नी रीत—आणि विप्रेशत टपालाची पदत—त्याचो सवा आहे असें मानप्यात येत 'नेहमीच दादानीं रयली दिली पाहिजे असें नाहीं एखाद्या सूचनेस त्याच पाहिजे ती कृति करून दाखवून ही फडली देता येते जसें—टपालमार्फत मागणी आली असता, पाहिजे असलेला माल धाडून देणें सांगितलेलें काम करणें, इ अशा गोष्टीत, फक्त कायद्याच्या दृष्टीन पाहिलें तर हापडा जास्त व्यावहाराची तसें उपडपणें नमुद केलें असल्यावेरीज सुबीच जरूरी नाहीं जेच कृति मको अहून वचन पाहिजे असतें तेचें तें नमुद वेलेल्या पदतीन शिंया पत्रानें अगर तारानें पाठविलें पाहिजे जसें—एखाद्या व्यापार्यानें पत्र लिहून देविलें की, मी उधारीन माल विक्रीकरिता पाठवि व्यास तयार आहे तर येचें आपली सूचना मला मान्य आहे, आपण माल पाठवावा' अशा आशयाचें त्याच उत्तर पाठविलें पाहिजे हें उत्तरदाखल लिहिलें पत्र एकदां पोशत पडलें की, इवेळच कोडे असें मानवें की हाचो पोशत उधोर लागला किंवा गडबड जाहलें तर त्यापासून होणारें सुकसान सूचना करणाऱ्याचो पदरी येत म्हणजे एखाद्याच्या सूचनेच उत्तर गरी त्याच्या हातात पडलें नसतें तरी आपल्या सूचनेप्रमाण वागप्यास तो बापला जातो वर सांगितलेन आहे की, सूचना किंवा स्वीकार जोरून किंवा लीवच

कळविला पाहिजे असें नाही. कृति किंवा खुणा बहुधा: हे काम चांगल्या रीतीने करतात. नदीच्या पलीकडे जाण्यास जेव्हा आपण नापेत बसतो तेव्हा ती बळविणारास, आम्हाला पलीकडे नेतोस का, काय घेणाल वगैरे ठराव आपण त्याच्याशी करीत बसत नाही, तर जेव्हा आपण नवेंत पाय टाकतो तेव्हाच जे काही नेण्याबद्दलचे ठराविक भाडे असेल ते देण्याला मूकसमति देतो व तो नाव बळघुन आपणास घेऊन जाण्याचे त्याच्या मूकपद्धतीने कबूल करतो हे एक सधें उदाहरण घालें, पण सर्व गोष्टीत हेंच तत्त्व लागू आहे. कराराची मांडणी किंवा त्याचा स्वीकार व्यक्त कदावयास शब्दाव्यतिरिक्त अमुक कृति पुरेशी आहे, असें ज्या कृती-संबंधानें समजस माणसाचे मत असते ती कृति कायद्यात शब्दाद्वयकीच बंधनकारक समजली जाते. अशा कराराना "ध्वनित करार" असें म्हणता येईल.

कराराचे बंधन हे दोन्ही पक्षांच्या खुपानें तयार होत असतें व ठरविले जाते. ह्यातच करारशास्त्राचा, कायद्याच्या इतर सर्व शाखापेक्षा विशेष निरादेषणा आहे ह्या शास्त्राचे काम म्हणजे दोन्ही पक्षांच्या हेतूना चालन देणें हे होय. आणि कराराच्या अर्थनिर्णयाविषयीचे सर्व नियम ह्याच मूळ तत्त्वावर बसविलेले आहेत. हे तत्त्व लागू करणें नेहमीच सोपें जातें असें नाही कारण पुष्कळ वेळा, अस्पष्ट विधानें केलेली असतात. पुष्कळ वेळा असें होतें की, दोन्ही पक्षांच्या हेतूमधील बराचसा भाग त्याच्या मनातच राहून गतो, किंवा अमुक अमुक प्रसंगी काय करावयाचें ह्याविषयी त्यांनीं कधी विचारच केलेला नसतो. तेव्हा त्याचा आशय काय हे कोटून कळणार! पण जेथे म्हणून कायद्याला काय दुपारीने अटक्यक बाधून अशा तऱ्हेचे खडे भरून काढावयाचे असतात त्या ठिकाणी त्याला निर्देशक तत्त्व म्हणजे दुसऱ्यापासून त्या अपेक्षा करण्यासारखे पाहिल्या (कोणच्याहि एका) पक्षानें त्याकरिता काय केलें ह्याचा नीट विचार करणे, हे होय. कोर्टाचा उद्देश म्हणजे दोन्ही पक्षांवर काही अटी लादल्या हा नसून, शक्यशाक्य गोष्टी त्याच्या नीट लक्षात येऊन त्यांनीं ज्या काही बाबती अटी ठरविल्या असतील त्याच अटी ठरवून कराराची पूर्णता करणें हा आहे. ह्याकरिता कोर्टाला पुष्कळ निराविराळा गोष्टी पहाण्या लागतात, जसे:—दुसऱ्या तपशिलावर दिलेल्या गोष्टीत ह्या पक्षानीं उपज रीतीने काय योजना केली आहे ह्याची तुलना करणें, ह्यासारख्या व्यवहारात पडलेले लोक अशा प्रसंगी बहुधा: काय करतात हे पाहणें, व वेळ पडली तर सरते शेवटी कोर्थेच्या दृष्टीने न्याय्य व प्रसंगोचित कोणतें हे ठरविणे ह्या गोष्टी सुद्धा दोन्ही पक्षांच्या मनातील आशय उपज नसेल तेव्हा त्याची इच्छा काय, ह्याचा विचार करून करावयाच्या असतात. येथे हेंहि सांगितलें पाहिजे की, कधी कधी कराराची पूर्तता दोन पक्षामध्ये एक नातें समजून देणे, ते एकदांचे जमलें की, कायद्याच्या अडक

नियमांनी त्याचे नियंत्रण केलें जातें, ते पूर्वीच्या करारांने बदलू शकत नाही. विवाह हे एक अशा प्रकारातील दळदळीत उदाहरण आहे व प्रचलित कायदेपद्धतीत ह्यासारखे दुसरे येथें पूर्णपणें लागू पडणारें उदाहरण सांपडणार नाही

अर्थनिर्णयाला मर्यादित किंवा मदत करण्यासाठीं पुराव्यासंबंधी काही नियम केलेले असतात लेखी करारातील अटी तोंडी पुराव्याने बदलता येत नाहीत अटी लिहून काढण्याचा हेतु त्यांना कायमचे स्वरूप देण्याचा असतो, तेव्हा दूरवर विचार करून घातलेल्या अटी अशा कायमच्या स्वरूपात असताना, तोंडी पुराव्यावरून त्यांचे उच्चाटन करणें वाजवी होणार नाही. घाला काही अपवाद आहेत, त्यांपैकी प्रमुख म्हणजे विशिष्ट शब्द वादविपर्यायभूत ठिकाणीं व्यवहारात रूढ असलेल्या एका विशिष्ट प्रकारच्या अर्थी वापरले आहेत हे दाखवावयाचे झाल्यास पुरावा दाखल करून घेतात परंतु जीं सर्वसामान्य तत्वे या बाबतीत लागू करता येतात तीं अशीं—दस्तऐवज कायदेशीर करण्यापूर्वी त्याचा जो उद्देश आहे (अमुक अमुक तऱ्हेचा असावा म्हणून) त्याप्रमाणें तो खरोखर आहे की नाही हे आपण पाहिलें पाहिजे आणि जेव्हा आपण त्यातील अटी-प्रमाणें चालतो त्यावेळीं त्या अटी खरोखर काय आहेत त्या विषयी आपली खात्री करून घेतली पाहिजे. हे आता सांगितलेले पुराव्याचे नियम सध्या प्रचलित आहेत. दस्तऐवजासंबंधी सांगितलेल्या जुनाट नियमाचा ह्याच्याशी काही एक संबंध येथे नाही.

करार करणाऱ्या प्रत्येक पक्षानें त्यातील अटीवर-हुर्रम काढलें पाहिजे आणि जेथें शंका उत्पन्न होईल अशा ठिकाणीं दुसऱ्या पक्षाला त्याविषयी जे वाजवी रीतीने वादळ असेल असें वागलें पाहिजे. जेव्हा एक किंवा दोन्ही पक्षांकडून कराराची बजावणी एकसारखी किंवा हप्त्या-हप्त्याने काही काळपर्यंत चालू राहाते, तेव्हा एका पक्षाला दुसऱ्या पक्षा-या चुकीमुळे पुढील बजावणी नाकारण्याचा किंवा तहसूच ठेवण्याचा हक्क येतो की काय असा प्रश्न उभा राहतो. ह्यासंबंधात कोर्टाचा कराराच्या आशयावर व तत्सार्थावर जास्त मदार असतो. हल्लींच्या देवपेवीच्या व्यवहारासंबंधात तर विचारपूर्वक समति दिलेल्या अटीचा एक भाग दुसऱ्यापेक्षा जास्त आवश्यक व महत्त्वाचा आहे असे कोर्ट मानित नाही. व्यापारी लोकांच्या करारात वेळेबाब जास्त प्राधान्य दिलें जातें. करारात नमूद केल्या नाहीत अशा अटी करार करणाऱ्या पक्षांच्या मनात बंधनकारक नव्हत्यात असें होतें की नाही असा प्रश्न अर्थनिर्णयाच्या वेळीं पुष्कळ वेळा निघतो. करार करून घेणाराची वाहीएक चुकी नसता, काही बाब कारणांमुळे ज्यात कराराची बजावणी अशक्य होते अशा खटल्यात वरीलसारखा प्रश्न उद्भवतो. अशाच सारखा दुसऱ्या तऱ्हेचा खटला म्हणजे हा की, ज्यात कराराची बजावणी शब्ददाः झाली असली तरी

तीमुळे करार करून घेणाराला ज्याकरिता त्याने हा संघडा ठरविला ती गोष्ट तर मुळीच मिळत नाही असे करार पाहि-
न्यापासून उघड उघड अप्रयोगिक, अयुक्त किंवा अशान्य
असतील त्याची अंमलबजावणी करता येत नाही. कारण
दोन्ही पक्षांच्या मनातून त्यानहून कोणाला तरी जबाबदार
घरायें असं शरीरग नमतेच. त्याच कारणामुळे सर्वसामान्य
चालीरीती व मनुष्य जातीतील एकमेकांविषयी समज उघात
पेऊन साधारण समाजातील योली कायदेशीर करारासा-
रल्या होत असल्या तरी त्या कायद्याने बंधनकारक आहेत
असे मानात नाहीत

कराराच्या सर्वांशी दोन्ही पक्षाचा जो निधित
आशय असेल तो मानला जातो असे मागे सांगितले आहे
तथापि तो आशय कायद्याला मान्य व अनियंत्रित असा
पाहिजे. तेव्हा वरील सर्वसामान्य नियमाला दोन प्रकारची
बंधने आहेत एक वैयक्तिक इच्छा व लग्न ह्यांपेक्षा भेद अशा
देखाच्या कायद्याने पातलेले, व दुसरे लग्न किंवा कुटुंब
ह्यांपासून दोन्ही पक्षामधील न्यायबुद्धि व दृढविश्वास ह्यांचे
संरक्षण करण्याच्या आशयानेमुळे उघड झालेले जेव्हा करार
बजावणीत कायद्याविषय गुन्हा केल्याचा आरोप येऊं शकतो
तेव्हा असल्या कराराची अंमलबजावणी करता येत नाही
उदाहरण, दुराचरण यंगे केल्यां असताच कायद्याने गुन्हा
होतो असे नाही तर शासनसंस्थेने किंवा कायदे करणाऱ्या
अधिकार असलेल्या संस्थेने केलेले विधायक नियम मोडले
असताहि होतो ह्याशिवाय काही अशा गोष्टी आढळतात की,
ज्यात गौणत्यादि प्रकारे कायद्याविषय न जाता, करार
करून त्याची बजावणी करता येते, पण सार्वजनिक हिताच्या
दृष्टीने (राजघोरणावरून) पाहतात जरी कायदेशीर रीतीत
त्याची अंमलबजावणी करता येत असली तरी तसे करणे
परिहार होणार नाही आपण वाटेला तर एकातात पैज
छावावी व वेळ पडेल त्याप्रमाणे पैसे शब्दे किंवा प्याचे, पण
पैज मित्रणाराला पैज हरणाराविषय दावा आणिला येत
नाही. सार्वजनिक व्यवहारविषयक घोरणातील ह्यासंबंधात
प्रमुख तत्व म्हणजे "व्यापार नियमक करारा"ना काही
विशिष्ट मर्यादा घालणे होय. मध्ययुगात आणि आगदी
परवापर्यंत कुलमन्त्रकाविषयक लोकांची पार ओरड होती
पण हळू हळू ही परमी होऊन काही काही व्यवहारात कुल-
मन्त्रांगिरी अन्यमूलक स्पर्श बंद ठेवण्यासाठी आवश्यक अशी
मार्त लागली हे व्यवहार असे — नावासकट धदा विकणे,
चालू असलेल्या पेडीतून भागीदारांनी अंग काढणे, व्यापारी-
रहस्य समजून येईल अशा कामावर विश्वासू नेकराची नेम-
णूक करणे इ. ह्यांही व्यापारनिषेधक करार कायद्याला घडन
आहेत पण त्यानहून योग्य किंमतीचा मोबदला घेतलेला
असला पाहिजे आणि लांबाच नुकसान न होता खर्च
दिवाने संरक्षण करण्यास वाजवी वेवढेच नियंत्रण त्यात
असले पाहिजे. ६ म १८७२ त पास झालेल्या ईंडियन

वाँडफॅक्ट अॅक्टमध्ये ह्यांच्या परिस्थितीस अनुचित अशी जी
मते ठेवून दिली आहेत त्यात काही सुधारणा अजून केलेली
नाही. करारामध्ये त्याची अंमलबजावणी न करता येण्या-
सारखे काही नसले तरी मुद्दा करार करणाऱ्या एखाद्या
पक्षाची संमति त्याला कदाचित बंधनकारक होऊं शक-
णार नाही. कारण वाजवी माहिती नसताना त्याने संमति
दिली किंवा तो दुसऱ्या पक्षाचा पूर्ण अंशित असताना त्याची
संमति घेतली गेली असेल, जर एखाद्याला कसबून त्याच्या
बडून करार करून घेतला तर जो कसला असेल त्याला
खरी गोष्ट उघडकीस आल्यानंतर योग्य मुदतीत व तिसऱ्या
मनुष्याने किंमत देऊन करारातील हक्क विषत घेण्यापूर्वी
कराराचे प्राप्त झालेले बंधन शुगाळून देण्याला सवळ कारण
मिळतं धमवी देऊन काम करून घेणे हे दगलवाजी
सारखेच समजले जाते नैतिक अधिकार गाजवून किंवा गैर
वाजवी भीड घालून काम करून घेतले आहे की काय हे
कोर्ट पार दखतेने पहात असते व त्याचा नायनाट करण्याची
त्याची पार पाटपट आहे पालक, विश्वासूक सहाय्यार, अभ्यास-
ज्ञान देणारे गुरू, ह्यासारख्या अधिकारी माणसांनी स्वार्था-
साठी आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करता कामा नये.
त्यांनी आपल्यापर अवलंबून असतील त्यांच्याकडून काही
कायदा करून प्यावयाचा नाही असे नाही, तर कायदा
करून देणाराना जर तसे केल्याबद्दल पुढे पश्चात्ताप वाटला
तर मात्र कायदा घेणारावर देणगी पाहिल्या प्रथम जाणून
मुजून राजी चुपीने दिलेली होती असे सममाण सिद्ध करून
देण्याचे जबाबदारी येते.

सामाजिक प्रमाने व नेहेमीच्या चालीरीतीप्रमाणे दिलेल्या
मोटमोट्या देणग्या किंवा नमूद केलेले करार तेवढे
वायद्याला समत आहेत एरवी अशा गोष्टीला
गोणतेरिह सुधारलेले कायदेशीर पुष्टी देत
नाही दगलवाजी व गैरवाजवी भीड यासंबंधात ग्याला
करार न मानण्याचा हक्क येतो त्याने वाटेला तर पुढे त्याला
दुजोरा दावा. पण एकदा का पूर्णपण विचार करून
राजीचुपीने त्याला दुजोरा दिला, तर मग मात्र तो कधीहि
परत येता येत नाही. निराशा किंवा मानसिक दोषेच्या या-
मुळे जो एरवी समजून असलेला मनुष्य मत देण्याला
नालायक होतो, अशा मनुष्याशी जाणून घुजून जर करार
केला तर तो दादलवाजीने करून घेतलेल्या कराराप्रमाणेच
अंमलबजावणीस येकायदेशीर ठरतो.

कधी कधी असेहि होते की, एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाला
एखाद्या गोष्टीविषयी खरी म्हणून माहिती देतो, माहिती
देणाराला तिच्या खरेपणाविषयी दिलकूल शंका नसते,
तरी पण ती खरोखरीची खोटी असते. अशा प्रसंगी जर तो
दुसरा पक्ष त्यावर अवलंबून असेल, तर तो करार त्याला
घाटता येतो. व्यवहारातील नेहमी घडणाऱ्या गोष्टीत
असे आढळून येते की, एका पक्षालाच जे खरे रावत असेल ते

समजण्याला मार्ग असतो, व दुसऱ्या पक्षाला साहजिक रीतीनें व्यासंधात पहिल्यावर अवलंबून राहवें खगें. काहीं काहीं बाबतीत तर एखाद्या गोष्टीविषयीं चुकून काहीं खरी माहिती सांगण्याची राहिल्यास, अन्यथा निवेदनाचा आरोप येतो. निम्नोक्त करार या सदरात प्रमुख आहेत कारण येथें विमोक्षणी वगैरे हमी घेणाऱ्या स्वतः खरी व पूर्णपणें चौकशी करण्यास फारच थोडी साधनें असतात विकाळ स्वावर मालमतेसंबंधी काहीं एक कपट न बाळगता केवळ चुकीचे वगैरे नेत्यानें होणाऱ्या नुकसानाची भरपाई किंमतीप्रमाणे मिळते किंवा त्यासंबंधी घेतला करार रद्द ठरतो भलतीच समजूत करून देण्यान-कपटानें नव्हे-प्रत्येक जतीचा करार रद्द ठरतो असा सर्वसाधारण नियम करता येत नाही कारण लग्न करण्याविषयीचा करार किंवा मालाची विक्री यासंबंधात हा नियम लागू नाही आता दोन्ही पक्षांना पाहिजे तर असाहि करार करता येतो की, अशी अशी गोष्ट असली तरच हा करार कायदेशीर, एरवीं नाही असा तऱ्हेची अट घालून करार केला म्हणजे ती मनुष्य केलेली गोष्ट तशी नसली तर आपोआपच बरार रद्द ठरतो व ती भलतीच समजूत करून दिल्यामुळे नव्हे तर ही अट घातल्यामुळे तसा ठरतो तसेंच चुकीनें केलेले करार पुष्कळ वेळा बध्दकारक होत नाहीत, आणि ह्या (चुकीच्या) सदरापली काहीं काहीं दावे घालणपुष्कळ मुळम जातें बचनाना वाजवी मोवदला घेतला नसण किंवा जशी सूचना असेल तसाच स्वीकार केला नसणें, अशा प्रकाशना मुद्दा येथें लावतात. अशा तऱ्हेच्या व्यवहारात, मग तेथें धूगलवाजी असो वा नसो, करार झाला असें शुद्धी मानीतच नाहीत; तेव्हा तो मुकर करण्याची गोष्टच नको. जेव्हा मनातील आशय बरोबर उपड करून दाखवयाचा राहिला असून बराराला समजि दिली गेली असेल तेव्हा अशा चुकीची दाद घेण्यात येते अशा वेळीं मूळचा खरा आशय कोणता हें चांगल्या रीतीनें सिद्ध करून दाखविले असता त्या चुकीच्या दस्तबजात न्याय्य अशी सुधारणा करण्यात येते.

विरोध आवश्यक मितसायबल केलेले करार आज्ञानाना बंधनकारक होतात. बरारात ध्यानी कबूल केलेली किंमत न देवविता, कोट्टे फक्त वाजवी ती किंमत आज्ञानाची करार बराराना देववितें. वस्तुतः जे आज्ञानाची उघारीचा व्यवहार देवतात त्याच्यावर नुकसानाची सर्व जोरानी येते. जेव्हा ते आज्ञाना उघड उपड अडचणीत सापडविले त्या वेळीं गरज केल्यास गोष्ट निराळी पण एरवीं त्याच्या साब-काराना आपल्या नुकसानीबद्दल कुरकुर करण्यास जागा रहात नाही.

पूर्वी लग्न झालेल्या बायकांना आपल्या नावांन करार करता येत नसे पण सध्या त्यांना निराळी इस्टेट करता येते व बरार करून आपल्या इस्टेटपुरतेंच त्या आपल्याला

बाबत घेऊं शकतात त्याचा असा करार वैयक्तिक बंधन होऊं शकत नाही.

“ कंपनी अॅक्ट ” खाली हल्ली कंपन्यांना शासन किंवा नियंत्रण करणार जर काहीं असेल तर ती त्यांच्या उद्देशाची व त्यापुढेच्या नियमाची यादा हद्दी ही यादी पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवानें, फार व्यापक व चांगली तऱ्हेनें तयार करतात कंपनीच्या भागीदाराची अपात्रता तिला बाधूं शकत नाही, व तिला कायद्याची अपात्रता बहुधा कधी येत नाही.

करारानें प्राप्त झालेले हक्क हे वचन देणारावर व त्याच्या कायदेशीर प्रतिनिधीवर गजबगसाचे वैयक्तिक हक्क आहेत तेव्हा मालकीचे हक्क व त्यासारखे इतर हक्क की, जे सर्व जगाशी भाडून आपणाला मिळविता येतात असावून हे फार भिन्न आहेत तथापि हे पैसांनी मुद्दा मोबला येतात व मनुष्याच्या मालमिळकतीचा एक भूग असें यास मानतात वहीत नोंदलेले कर्ज हें एक यांचे खोबळ उदाहरण आहे अशा प्रकारचे हक्क एका प्रकारानें आपली भिन्नीय आहे हे विवता येतात, दुसऱ्याला पैसासारखे देताहि येतात हुडी वगैरे घेवनीय दस्तबजा-बळन मिळालेले हक्क, हे संपत्तीची एक अनन्यसाधारण व फार महत्वाची जात आहे ह्याची देवघेव करता येते इतकच नव्हे तर व्यापारी चलनी नाण्यात ह्याच्या इतकें दुसरें महत्वाचें नाण नाही. करार आणि फीफ ह्यो पुन्हा निरनिराळी आहेत “ कॉमन लॉ ” प्रमाणें करारा-बळन फक्त जंगम मिळकत विक्रीनें दुसऱ्याला देता येते, पण फ्रेंच व त्यासारख्या कायदेपद्धतीप्रमाणें हा नियम स्वावर व जंगम अशा दोन्ही मिळकतीस लागू आहे. एखाद्याला करार मोडावयास लावणें म्हणजे, दुसऱ्या पक्षाचा दिवाणी अपराध करणें होय असे इंग्लिश कायद्यात सांगितलें आहे.

[सं:भंग्य—एन्सायक्लोपीडिया ऑफ दि लॉ ऑफ इंग्लंड. पोल्लेक-इंडियन ऑन्यूट अॅक्ट, प्रिन्सिपल्स ऑफ कॉन्ट्रॅक्ट अॅन्डन-ईविल्लस ला ऑफ कॉन्ट्रॅक्ट. लीके-प्रिन्सिपल्स ऑफ दि लॉ ऑफ कॉन्ट्रॅक्ट. होल्मेन-दि कॉमन ला]

करारी हिंदू शाकाचा एक पैंग. करारी “ करारी ” (= न चळणारा), किंवा संस्कृत “ कराल ” (= भयंकर) शब्दापासून हें नाव बनलें असावें. हे शाकाचे उपासक असतात. कार्ही, चांभुडा, छिनमस्तका वगैरे उग्र स्वरूपात असणाऱ्या शिवशक्तीला मनुष्यवृद्धी देणाऱ्या जुन्या वायालिक व अपौरुषयी लोकांप्रमाणेंच ही एक अर्वाचीन जात आहे असें विल्सन (रिलिग्यस सेक्युलर ऑफ दि हिंदूज) म्हणतो. शुद्ध किंवा गळ यांना अंग भोसकणें, जीभ किंवा गळ घालून शारीक टोंकाच्या सळ्या वगैरे घालणें, चावूनी स्वतःला मारून घेणें किंवा तीक्ष्ण टोंकाच्या मुळावर निमणें यासारखे प्रयोग करून आधुनिक करारी स्वतःला देहदंड करून घेतात

हे या गोष्टी ईश्वरभक्तीकरिता करीत नमून लोकाकडून पैसे उकळण्यासाठीं मुद्दाम करतात

कराष्टमी—आश्विन महिन्यातील वद्य अष्टमी या दिवशीं दुमरिका मंगोदकाने भरलेला करा हातात घेऊन देवीची पूजा करतात. ही चाल काशीच्या बाबूस दृष्टीस पडते.

कॅरियन, लोकांचे वर्णन.—ह्यांचा देश एजियन समुद्राच्या पूर्व किनाऱ्यावर लाडियाच्या दक्षिणेला आहे. डोरियन ग्रीकांनी ख्रि. पू. एक हजारान्या सुमारे कॅरियाचा किनारा व्यापण्यावर तेथले मूळचे रहिवासी आतल्या बाबूच्या डोंगराळ प्रदेशात रहाण्यास गेले. कॅरियन लोक मूळचे कॅरियातलेच असा डोरियनाचा समज आहे. परंतु मूळचे ते एजियन वेदातले आहेत अशी ग्रीकांची समजूत होती. प्रत्यक्षात मनीस राजाचे हे प्रजाजन होते. पुढे डोरियन ग्रीकांनी ह्यातून दिल्यामुळे ते डोंगराळ प्रदेशात राहू लागले. तथापि कॅरियन लोक हे चांगले लढव्ये होते. त्यांच्या युद्ध-विषयक बऱ्याच गोष्टीत ग्रीकांनी त्यांचे अनुकरण केले. शिर-छात्रे पालण्याची आणि हाली वापरण्याची पद्धत ग्रीकांनी त्यांच्यापासूनच घेतली. ग्रीकांच्या सैन्यात कॅरियन लोक द्रव्याच्या आर्सेने नोकऱ्या करीत असत. ख्रि पू ८ व्या व ७ व्या शतकात कॅरियन लोकांनी समुद्रावर लुटालुटे चालवून इतरांना बरेच भडवून सोडले होते. झुल हा त्यांची युद्धदेवता असून त्याच्या नांवावर याच देवतेची मूर्ति असे.

राष्ट्राचा इतिहास—डोंगराळ प्रदेशात रहात असताना कॅरियन राष्ट्रावर एका राजाचा अमल नसून, निरजि-रुद्धा राज्यश्रेण्या असे व त्या सर्वांचा मिळून एक संस्थान-संघ बनला होता हीच राज्यपद्धति इराणी लोकांनी त्यांना जिझ्यावरही चालू होती. कॅरियामध्ये हालिकारनेस हे शहर सर्वांत प्रसिद्ध होते. येथे राज्य करणारे अनेक राजे इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. येथील आर्टेमिडिया नावाची राणी खलामिस येथे यक्षवर्तिसवरोवर होती, व ती त्या इराणच्या बादशहाला उत्तम सलामसलत देत असे असे हिरोडोटसने लिहिले आहे. याच नावाची दुसरी एक स्त्री ख्रि पू. चौथ्या शतकात ह्यात असलेल्या मॉसोलस याची पत्नी होती. हा मॉसोलस जरी इराणचा मांडळीव होता, तरी वास्तवीक स्वतंत्र राजा-प्रमाणेच होता. त्याच्या पश्चात त्याची राणी राज्यकारभार पहात असे. तिने राजाच्या स्मरणार्थ 'मॉसोलेम' नावाचे एक बडमो पायल असून त्याची जगातील अत्यंत आश्चर्य-कारक अशा स्मारकस्थळात गणना होते. पुढे कॅरिया रोमन साम्राज्याला ओडण्यात आले.

करिआन—मुंबई, काठेवाटमधील एक रहाणसे संस्थान. याने ठाण्यातील या स्वतंत्र खंडणी देणाऱ्या तात्कालीन करिआन धरून दहा गावे आहेत तात्कालीन खात गताचे बाडी आहेत

कॅरिडी वेट—कॅरिडी वेट हे नांव ऐतिहासिक दृष्टीने महत्वाचे असून कर्णा रधी सर्व वेस्ट ईंडीज वेदाना लावतात पोर्टोरिकोपासून दक्षिण अमेरिकेच्या किनाऱ्यापर्यंत पसर-लेल्या वेटांचे हे नाव आहे. या वेदाना लेसर अँटिलेस अँटिले नाव असून याचे लीवर्ड व सुईडवर्ड असे दोन भाग पाडले आहेत.

कॅरिसद्रुक—हे इंग्लंडमधील वाइट वेदातील शहर न्यूफोर्टच्या दक्षिणेस १ मैलावर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०१) ३९९३ होती. लुगले ओड्यामुळे हे रोडे व उंच पर्वतावरील प्रसिद्ध विद्या गिराळा झाला आहेत. डूमसडे सर्व्हे मुकात कॅरिसद्रुकचे नाव सापडत नाही. परंतु वाटकोम्य नावाचा उल्लेख आलेला आहे. यात या किल्ल्याचा अलव्हि-गटन या नावाच्या उल्लेख केला आहे. हा किल्ला वाइट वेदाच्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यात असतो. म्हणून हा किल्ला त्या वेदाची राजधानी आहे. पहिल्या हेनरीने या वेदाचे आधिपत्य रिचर्ड डी रेटव्हेरस याजकडे दिले. पुढे इसाबेला डी कॉर्टिक्सने हा पहिला एडवर्ड याला विकला. एलिझाबेथच्या अमलात स्पॅनिश आर्मांडाच्या वेडी या शहरास पंच-कोनाकृति तडवदी केली होती. येथे पहिल्या चार्लसला फासा-वर चढविण्यापूर्वी १८ महिनेपावेतों कैदत ठेवले होते. नंतर त्याच्या सर्वांत लहान दोन मुलास याच किल्ल्यात काँडून ठेवले होते. १९०४ मध्ये येथे सेंट निकोलसचे प्रार्थना-मंदिर पुन पायले. येथे २०० फूट व त्याहूनहि जास्त खोल अशा दोन विहिरी आहेत. कॅरिसद्रुक येथे पूर्वी मोठा बाजार भरत असे व या ठिकाणी बरेच कारखाने असून मासे धरण्याचे काम देखील फार चालत होते. परंतु या शहरास प्रतिनिधि निवडण्याचा हक्क कधीच मिळाला नाही.

करीमपान—हा एक शिंदेराहतील पेंढारी असून याने, खऱ्याच्या लढाईनंतर, इ. स. १७९५) निजामाच्या सेन्याची जी लुट झाली, तीत पराच पैसा मिळविला. कावे-बाजपण व धाडस या गुणात हा सर्व पेंढऱ्यात श्रेष्ठ असल्यामुळे तो त्याचा पुढारी बनला. अमीरखानाने करीम-खानास गुजालपूर जिल्हा दिला. यातच शिराने आपली काही मुलूख देऊन भर टाकली. १८०३ सालच्या शिंदे-इंग्रजामधील युद्धात व त्यानंतरच्या बेबंदशाहीच्या काळात करीमखानाने शिराच्या जहागिरदाराचे माळव्यातील कियेक जिल्हे कावीर केले. एकदा तर त्याच्या मुलुखाचा वसूल १५ लाख रुपयापर्यंत गेला होता असे म्हणतात. त्याने ओपाळच्या नवाबाचाहि काही मुलूख वस्त्रवला. आपली वायकापोरे व लूट ठेवण्याकरिता त्याने एक किल्ला बांधला होता. तो शिंदेराहतीतील पेंढारी होता तरी त्याला जेव्हा सोहस्रकर पडे तेव्हा तो हत्त्या पक्षास जाऊन मिळत असे, किंवा आपल्या घन्यासहि लुटण्यास लुचत नसे. यामुळे शिराने एकदा काही तोफा देण्याचे मिथ करून खाल आपल्या

भेटीस बोलाविलें व कैद करून ग्वालेरच्या विद्ययात अट-
केंत ठेविलें. पुढें करीमपानानें पैसे मरून आपली सुटका
करून घेतली (१८१०) त्याच्या हाताखाली यावेळीं २५,०००
फौज व काहीं पायदळ इतकें सैन्य होतें. नागपूरच्या मोंत-
स्यामवळ चावळें सैन्य नसल्यामुळें वन्हाडात स्वारी कर-
ण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु त्याच्या हाताखालील छोट
नांवाचा एक पेंडारी त्यास सोडून गेला व ह्याच छोटस आ-
पल्या मदतीस घेऊन शिवाय त्याजवर हल्ला केला. तेव्हा त्याला
अमीरखानाच्या आश्रयास जाणें भाग पडलें परंतु अमीर-
खानानें त्यास शिवाच्या सांगण्यावरून कैद केलें इ.स १८१६
पावेतो तो अमीरखानाच्या अदखतच होता. पुढें इ. स. १८१७
मध्ये येदनायाविषय ईंग्रानांनी मोहीम सुरू केली व त्यांना
माळव्यातून हावून दिलें. इ. स. १८१८ च्या जानेवारीपर्यंत
बहुतेक पेंडारी मारले गेले व शिष्ट राहिलेले छुडाछुट कर-
ण्याचें सोडून स्वयं राहिले करीमखानावरून आपल्याने त्याला
गणेशपूर येथील जहागिरी दिली. त्यानंतर काहीं काळ तेथें
त्याचा वंश नादत असे परंतु १८५८ च्या वंडात
भाग घेतल्याच्या आरीपानरून ही जहागिरी खालसा झाली.
हें गाव पस्ती गिऱ्यात आहे [प्रा. डफ; स्मिथ ऑ. इ.]

करीमगंज, पो ड वि भा ग—आसामातील सिलहट
जिल्ह्याचा आग्नेय पोटविभाग. क्षेत्र २१० चौ. मै. यात करीम
गंज हें मोठें गाव (मुख्य ठिकाण) व शिवाय १०८६ खेडी
आहेत. दक्षिणेचा भाग देऊनच्याच्या योगानें बराच छुटलेला
आहे. लो. सं. (१९११) ११८०५५. मागील दशकात वाड
सौ. ७ प्रमाणें. करीमगंज गावात वार्षिक पाऊस १६० इंच
पर्यंत पडतो. परंतु छगई रीत्यात पावसाचें मान साधारण
५० इंच कमी असतें. या पोटविभागात वहाची जगवड
बरीच होते.

गा. व.—आसामात सिलहट जिल्ह्यामध्ये याच नावाच्या
पोटविभागाचें मुख्य ठिकाण. हें डुसियात नदीच्या डाव्या
तीराला आहे. गाव व्यापाराला कार सोईचें असून, नदीतून
चालणारी जहाजें येथे लागतात. शिवाय हें आसाम-बंगाल
रेल्वेचें स्टेशन आहे. लो. सं. (१९११) ६५१२. येथून
भात, मोहरी, जवस, चट्या, व इमारती लावूड वर्गरे गिऱ्यास
बाहेर पाठविले जातात.

करीमनगर, जि. रहा.—हैद्राबाद (दक्षिण) संस्थानात
वार्गळ विभागामधील एक जिल्हा. क्षेत्र. फ. ५५३३ चौ. मै.
याच्या उत्तरेस अदिलाबाद, पूर्वेस मध्यप्रांतातील बस्तर
संस्थान, दक्षिणेंत वार्गळ व पाथीमेस मेदक आणि निझामा-
बाद ही आहेत. या जिल्ह्यात डोंगराच्या तीन रागा आहेत.
गोदावरी ही जिल्ह्यातील मुख्य नदी असून ती काहीं मर्यादे
पर्यंत उत्तर व पूर्व सरहद्दीवरून वहाते. शिवाय मानेर,
पेरनागु व नेलदागु या तिला मिळणाऱ्या नद्याहि या जिल्ह्या-
तून वहातात. करीम नगर शिष्टात अरण्य व झाडी ही बरीच
असून त्यात बाप, चित्ता, अस्तल, तारस, कोन्हे, रानडकर

रानकुने, वगैरे वन्यपशु आढळतात. महादेवपुर व सिर-
सिला आणि जगतियाळ यांचे काहीं भाग सोडल्यास इतर
ठिकाणाची हवा निरोगी आहे. करीमनगर व जमिजुंत
येथील उष्णमान मे महिन्यात ११०° पर्यंत जातें. वार्षिक
पाऊस सरासरी ३३ इंच पडतो.

या जिल्ह्याची लो. सं. १९०१ मध्ये ८३५३३४ व
१९११ मध्ये ११३१६३० होती. यात एकंदर सात तालुके
आहेत. करीमनगर, जमिजुंत, सुलतानाबाद, जगतियाळ,
सिरसिला, महादेवपुर व परकाल, जगतियाळ मंथनी, कोर-
तल, करीमनगर व वेमलवाडा ही जिल्ह्यातील मोठी गांवें
होत. लोकसंख्येपेक्षा सुमारे शें. १६ हिंदू आहेत. व शें.
१० तेलगु आणि शें ६ उर्दू मापा बोलतात.

ता लु का.—हैद्राबाद संस्थानात करीमनगर जिल्ह्यातील
तालुका क्षेत्र. फ. ५४० चौ. मै. लो. सं. (१९११) २१०४२९.
या तालुक्यात करीमनगर (जिल्ह्याचें व तालुक्याचें
मुख्य ठिकाण.) हें मोठें गाव व १८६ खेडी आहेत.
यातून मानेर नदी पूर्वपश्चिम वहाते.

गा. व.—हैद्राबाद संस्थानातील करीमनगर जिल्ह्याचें व
तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें गाव मानेर नदीच्या काठी एल्-
गंडलपासून ६ मैलावर आहे. लो. सं. (१९११) ८९४३.
हें गाव कलकत्ता व जरीच्या कामाकरिता प्रसिद्ध आहे

करंगुळी—मद्रास प्रांत. निगलपट जिल्ह्यामध्ये, मद्रुरा-
तकून तालुक्यातील गाव. हें सावध इंडियन रेल्वेवर असून
गाडीरस्त्याने मद्रासपासून ४८ मैलावर आहे. लो. सं.
(१९०१) ४०६५. इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान वाडू
असलेल्या युद्धाच्या वेळी, येथील किळा लष्करीदृष्ट्या फाय-
द्याचा असल्यामुळे ईंग्रानांनी काबीज केला होता. किष्ठाचा
घेर १५०० यार्ड आहे; या किष्ठात सुसुलमानानी बांधलेली
धान्याची कोठारें आहेत परंतु ती अगदी मोडकळीस आली
आहेत. मद्रुरातकून तळ्यात जास्त झालेले पाणी येथील
तळ्यात येतें. गावात आचराईमध्ये एक धर्मशाळा आहे.

करूर, ता लु का.—मद्रास इलाह्यातील त्रिचनापल्ली
जिल्ह्यामधील आग्नेय तालुका. क्षेत्र. फ. ६१२ चौ. मै. या तालु-
क्यात डोंगर विषा अरण्यमुळीच नसून, याच्या उत्तर मर्यादे-
वरून कावेरी नदी वहाते व अमरावती नदी तालुक्यातून
जाते. यात करूर (मुख्य ठिकाण) शिवाय दुसरी १५ खेडी
आहेत. लो. सं. (१९११) २४१२५३. या तालुक्यात
पाऊस बराच (वार्षिक सरासरी २६ इ.) पडतो व पिकेहि
साधारणतः चांगली येतात.

गा. व.—मद्रास इलाह्यात, त्रिचनापल्ली जिल्ह्यामध्ये याच
नावाच्या तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें अमरावती नदीच्या
काठी असून, सावध इंडियन रेल्वेवर आहे. लो. सं. (१९११)
१०६६४. सात पवित्र स्थळांपैकी करूर हें एक आहे. देव
भायेंत गावाला तिरवाणिलें अथवा पशुपति असे म्हणतात.
“ करूर ” याचा अर्थ रम-पुर असा असून मद्रासदेवाचें दृष्टि

उत्पन्न करण्यास येथूनच सुरुवात केल्यामुळे या गावाला हे नाव मिळाले अशी समजूत आहे. व याच कारणांमुळे, पौराणिक दंतकथातून या गावाचा उल्लेख ब्रह्मपुरी या नावाने केलेला आढळतो. प्राचीनकाळी हे गाव बरेच महत्त्वाचे असतं, कारण येथे जवळच अगस्तस, दायरीयस, व क्लाडियस या रोमन बादशहांची नाणी सापडली होती. नेर, जोल व पांथ या प्रतिस्पर्धी राजांचे मुलुख जेथे एके ठिकाणी मिळतात त्याच्या जवळच हे गाव वसले असल्यामुळे प्राचीन खंडायात या गावाला बरेच महत्त्व असले पाहिजे. चेर राजाची अति प्राचीन राजधानी जीवशी किंवा वंवी शहर ते या कहर गावाहून निराळे होय. ते कौचीन जवळील १४ कोसावरचे हसीचे तिरु कहर नावाचे खेडे होय या दोन कहर नावाचा थोडासा अवांचून लेखकानी केला आहे. विजयनगराच्या कहर गावी परमेश्वरवर्मा (दुसरा) पल्लव याने पांथ राजाचा पराभव केला. इ. स १६६५ त विजयनगरचे साम्राज्य मोडल्यानंतर कहर मधुरेच्या नायकाकडे गेले परंतु त्यावर म्हेदूरच्या सैन्याचे बरेचवार हल्ले होत, व शेवटी सतराव्या शतकाच्या अखेरीस ते म्हेदूरच्या राज्याला हायसचे मोडले गेले १७३९ त जेसुइट लेखनी आपले मिशन येथे स्थापन केले, पुढे हे गाव कित्येक लोकांच्या हातून गेले. १७३६ त चेदराहाड्याने याला वेढा दिला होता परंतु त्याला यश आले नाही. हेदरने मॅकांना मदत केल्याबद्दल त्याचा सूड घेण्याच्या उद्देशाने इंग्रजांनी १७६० त कहर बावीज केले परंतु १७६८ त हेदरने ते परत वेतले इंग्रजांनी अणखी दोन वेळा हे गाव बावीज केले होते व १८०१ पर्यंत येथे कंपनीची शिबंदी होती. येथील जुन्या किल्ल्याचे काही भाग अद्यापि दिसतात.

हे गाव रेल्वेवर असून येथून गाडीस्तेडि पुष्कळ ठिकाणी जातात यामुळे येथे व्यापार बराच चालतो. परंतु वितलेची भाडी करण्याच्या कारखान्याशिवाय येथे दुसरा कोणताहि महत्त्वाचा कारखाना नाही.

कहर येथील म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे २८,००० रु आहे. येथे वेल्थेयन मिशनचे ठाणे असून त्याच्या दोन औद्योगिक शाळा आहेत. हिंदूंची बरीच छत्र गावात आहेत पी. डब्ल्यू. डी. चा डाक बंगला स्टेसन-पासून अर्ध्या मैलावर आहे.

[इ. ग्या. भा. १५: व्हिन्सेंट. स्मिथ. प्रा. इ. आयंगर प्रा हिं.]

करे हेनरी चार्लस—(१७९३-१८७९) एक अर्थशास्त्रज्ञ. त्याचा बाप मॅथ्यू करे आयर्लंडात जन्मलेला असून पुढे पुष्कळ वर्षे क्लिडेलिकच्या राहिला व तेथे ब्रजबदार अर्थशास्त्र, राजकीय सुधारणाबादी, संपादक व प्रकाशक या अनेक नार्यांनी त्याने प्रसिद्धि मिळविली होती. हेनरी करे आपल्या वयाच्या आठविसाव्या वर्षी बापाच्या मरणाने

आणि वी या प्रकाशक कंपनीचा सभासद झाला. ही कंपनी अमेरिकेत बरीच वर्षे फार प्रसिद्धीस आलेली होती. हेनरी करे क्लिडेलिकच्या येथेच १८७९, ऑक्टोबर १३ रोजी मरण पावला.

मॅथ्यू करेच्या अनेक पुस्तकांपैकी 'अर्थशास्त्रावरील निबंध' हे एक पुस्तक होते त्यात संरक्षकपद्धतीचे समर्थन असून हेनरी करेने आगम्य त्याच तत्वाचा पुरस्कार केला. १८३८ मध्ये हेनरीने आपला धंदो सोडून दिला व त्याचवर्षी आपले 'अर्थशास्त्राची तत्वे' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्याच इटालियन व स्वीडिश भाषात भाषांतर झालेले असून ते युनायटेड स्टेट्समध्ये प्रमाणभूत पुस्तक म्हणून गणले जाते. मजुरी, व्याज, पत-व्यवृत्ति, पुस्तकासंबंधी मालकीहक्क वगैरे विषयांवर मध्यवर्ती निबंध लिहून १८५८-५९ मध्ये 'समाजशास्त्राची तत्वे' हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ तीन भागात त्याने प्रसिद्ध केला त्यात त्याने असे प्रतिपादन केले आहे की, मानवच्छानिरपेक्ष असे नैसर्गिक नियम अर्थशास्त्रात असून त्याच्या योगाने आपोआप समाजाची व विशेषतः मजूरवर्गीची उन्नति होत असते मनुष्याच्या अज्ञानामुळे किंवा दुर्चाराणामुळे मान या उन्नतीला अडथळा होत असतो मालवसत्ता लोकसंख्या विषयक सिद्धान्त व रिफार्डोचा उत्तरत्वा पैदाशीचा सिद्धान्त (डॉ ऑफ डिमिनिशिंग रिटर्न्स) हे दोन्ही त्याने अप्रामाद ठरविले आहेत. जमिनीची लागवड, उत्पादकाशि व भाज्याची अथवा पेडाची उपपत्ति याविषयीच करेचे विवेचन फार महत्त्वाचे असून ते अमेरिकेतील शेतांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनाच्या आधारेने केलेले असल्यामुळे विशेष प्राज्ञ मानले जाते. अमेरिकेची औद्योगिक उन्नति ही संरक्षकपद्धतीमुळे झाल्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण देऊन त्या पद्धतीच समर्थन त्याने केलेले असल्यामुळे तेहि आदरणीय होऊन बसले आहे.

करणे—नैसर्गिक चीनच्या दिशेने ब्रह्मदेशात आलेल्या इंडोचिना राष्ट्रजातींचा समुदाय करेण ब्रह्मदेशात बहुधा ते (ज्ञान) लोकांच्या पूर्वी आलेले असून ब्रह्मी (बर्मन) लोकांच्याहि पूर्वी आलेले असण्याचा संभव आहे. त्याचे मुख्य तीन भाग आहेत, सॉ, प्यो व थपई. सॉ व प्यो यांनाच सामान्यतः करेण असे म्हणतात. त्याची वस्ती चालच्या ब्रह्मदेशाच्या पूर्वे सरहद्दीवर टोंग फान्म मधून पर्यंत, इरावतीच्या मुथ प्रदेशात व पेगु योमा मध्ये आहे थडोक म्योम म्यो, व टोंग गिरिमात त्याची वस्ती सर्वात जास्त आहे. १९०१ मध्ये एकंदर करेणांची संख्या ११०२६९५ होती, त्यात बहुधा सगळ्या करेणांचे प्रमाण जास्त असतं

करणे हे बव्हंशी जोंगरी लोक असले तरी त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक मैदानी प्रदेशात कायमचे राहू लागले आहेत. मैदानीतील सगळे लोकाना ब्रह्मी करेण व प्यो लोकाना तलेंग करेण असे म्हणतात खालच्या ब्रह्मदेशाचे करेण व त्याचे ब्रह्मी (बर्मन) व तलेंग मधील शेजारी यांच्यामध्ये शरीर

रचनेच्या बाबतीत कारवा करक नाही. त्याचे चेहरे विशेष बसकट नसतात व विनी लोकाप्रमाणे त्याचे डोळे तिरळे नसतात. ज्या ठिकाणी राष्ट्रीय पोपाख अग्राप बापरला आतो तेथे त्यांचा नमुनेदार पेहराव म्हणजे अस्तन्याद्विष्ट लाय झगा अथवा थिडे हा होय. विवाहित स्त्रियांचे झगे येथे आलूड असून त्यांवर कशिदा काढलेला असतो. निर- निराळ्या गोरवांचे लोक ओळखता येवते म्हणून त्यांच्या पोपा- खात मित्रता ठेवलेली असते. करेण हे मुख्यतः शेतकरी आहेत. त्यांचा धुताखेतांची पूजा हा मूळ धर्म होता. परंतु आता त्यांच्यापैकी पुष्कळांनी बौद्ध अथवा ख्रिस्ती धर्म स्वीकारले आहेत. करेणाच्या मुख्य दोन पोट जाती. त्यांपैकी प्रत्येकाची भारा स्वतंत्र व परस्परभासून अगदी निराळी आहे; परंतु शिक्षणाच्या कामाकरिता तरी अखेर त्या भा.भा. गास्त प्रचारात येईल असे दिसते.

करेणमहर्षिशाच्या बघई विभागातील करेणात तावडे (रक) करेण हेच सर्वोत्तम गास्त प्रसिद्ध आहेत. स्थातिनाथ पद्वील, मे, लक्ष्मण करेण, लाय, लोंग करेण, व पाडरे करेण येथीलचिह्नि त्यात समावेष्ट होती. बघई डोळ्या घाल संस्थानच्या नैर्ऋत पोपाखात राहतात. निरनिराळ्या डोळ्यांची भा.भा, चालीरीति व पोपाख यात पुष्कळच फरक आहे (ज्ञानकोश, वि. १ पा. १५५, 'करेण' पहा).

करेणपंथी—ब्रह्मदेशात, सालवीन नदीच्या दोन्ही तिरा- वर असलेल्या तावड्या करेण लोकांचा देश. याच्या उत्त- रेत शान संस्थान; दक्षिणेत सालवीन जिल्हा, पूर्वेत सवाम व पश्चिमेत टोंग जिल्हा. या देशाचे पूर्व करेणा व पश्चिम करेणा असे दोन भाग आहेत. पूर्वी पाहिल्यात गतरवडा (१५०० चौ. मै.) हे एक संस्थान असून दुसऱ्यात क्येवोगवी (१५०० चौ. मै.), बवलेक (२०० चौ. मै.), नमोकोन (५० चौ. मै.) व नौगपले (१० चौ. मै.) अशी चार लहान संस्थाने आहेत. देशाच्या उत्तरेकडे लोईम. येथे शान संस्थानचा अलिस्टंड सुपरिंटेंडेंट राहतो, तो ब्रिटिश सरकारचा असेट या नात्याने येथील संस्थानिकांवर हुकूमत चाल- वितो. करेणांचा वायव्य भाग राला व सगट अंदाणाचा असून त्यात पाणीह्ने सुचळक आहे. या देशातून मखवीन व तिल निळगादी नमपांन या दोन नद्या वहातात.

एन्जिगाम्या क्षतकाच्या मप्पापयंत करेणा संस्थानच्या इतिहासापैकी निश्चित माहिती मिळत नाही. क्षा क्षत- काच्या उत्तरार्धात, शान संस्थानातून येणाऱ्या स्थान्या व अंतःकट्टर यामुळे देशात एकसारगी अस्तित्वात पसरली होती. बरचा प्रमदेष्ट मिटिशांनी आपल्या राज्यात बौद्धम्या- नेतर करेणातील सर्व संस्थाने मिटिशांनी मादलिक होऊन स्थाना संस्थाने देऊ लागली.

१९०१ त करेणांची एन्डर कोर्टाच्या ४५१०५ असून ती पुढील प्रमाणे निरनिराळ्या भागात विभागलेली होती—

गंतरवडा:—२६३३३. क्येवोगवी:—२७०१, बवलेक:— ५००१, नमोकोन:—२६२९, नौगपले:—१२६५.

नमपिलू खोऱ्यात पाणी दुर्मिळ झाल्यामुळे अलीकडे लोक- संख्या कमी झाली आहे असे म्हणतात. तावड्या करेणपंथी अर्धे अधिकलोक सुधारणेच्या अगदी चालच्या पयरीवर असून त्यांची शरीरे व संवयी गलिच्छ असतात. करेण लोकांखेरीज संस्थानात वान, तौंगमु, मे, पदींग व पाडर आणि इतर करेण हे लोक आहेत. ह्या देशाची मुख्य संपत्ति झणजे साग वें झाडूड ही. असून सालवीन नदीच्या डाव्या तिराव, नमपे- नच्या दोन्ही काठाला व वायव्येकडील संस्थानात मोटमोटी अरण्ये आहेत. १८९३-९४ त संस्थानांचे एकंदर वार्षिक उत्पन्न ६७००० रु. होते.

करेणा लोक अथवा लाल करेण हे स्वतःला कथा म्हणपि- तात. त्यांचे साहित्यप्रथातील नाव किरात असे आहे. ते लडाऊ लोक आहेत व शापा घालून मनुष्यस्तेय व मनुस्तेय कारभ्याचा त्यांचा प्रघात आहे. न्वे अथवा कुलकमयात हाड- वर कापू ठेवण्याच्या पद्धतीमुळे काचीन करेणा व ब्रह्मदेशा- तील दुसऱ्या जंगली जांठी यामध्ये ऐक्य होत नाही. अधि- पतीचा हुद्दा आनुवंशिक वसतो. तो काही धार्मिक विशिष्ट गुणमुळे एखाद्याला मिळतो. त्याने वर्तन शुद्ध ठेविले पाहिजे व शांतपयात काही निषेध पाळले पाहिजेत. त्याला नगर केलेल्या पक्षाच्या पायाच्या हाडातील छिदरबनेनचन दाडून- विरेंत तो मुलशणी आहे किंवा नाही हे ठरवितात. प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्याने केलेल्या अपराधाकरिता सूड स्वतःच घेतो. कण महात्माच्या तकारी अधिपति तोडतो.

करेणा लोक नियमित सात आपल्या अधिपतींना कर्षादि देत नाहीत. कण काही ठरलेल्या दिवशी व सणाच्या दिवशी अधिपतीला एक वादीच देणगी स्थाना छावी लागते. करेणा लोक आपला फा इमारतें पाळतात. रेडे मारून त्यांचे मांस खाणे व हाडे स्मारक म्हणून ठेवणे, भुजातील रक्षाचा धेव पाण्यात डागून ठेणे, कणस खाणे, भाल्याचा पदल करणे, हे शापयाचे प्रकार आहेत.

वा य व छ व क रे पी पु रा ण क या चें सा म्य. —करेण लोकांच्या जुन्या दंतकथा व ख्रिस्ती धर्माप्रमाणे भाषा यामध्ये इतके स म्य आहे की प्राचीन पादी लोकांचे असे मत झाले होते की करेण लोक हे ज्यू लोकांपैकी आणवेत. या लोकांची भाषा व हिंदू भाषा सामर्थ्य साम्य असून हे लोक नाहीशा झालेल्या दहा जातींपैकी असले पाहिजेत असे काही पादी समजतात.

इंधराळा हे लोक 'यण' असे म्हणतात व हा शब्द पोशाखा 'ये' शब्दासारखा आहे. इंधराणे हे सर्व विभ वन्यर डेठे असून तो अमर्त्य आहे असे हे मानतात. त्यांच्या इंधर व मृदुत्पत्तीच्या कथना पुढीलप्रमाणे आहेत—

“ ईश्वर निर्विकल्प व अनयानंत असून सर्वव्यापमान, ज्ञान व सर्वव्यापी आहे. तो स्वर्गांत रहातो व त्याला सर्व वस्तू दिसतात; त्याने पृथ्वीपासून मनुष्य उत्पन्न केला व मनुष्याच्या यरगडीपासून छी उत्पन्न केली. आपल्या प्राण्यांचा काही अंश मनुष्य व छी माच्या नाकपुडेंत धातला व अशा रीतीने त्याच्यात प्राण उत्पन्न झाला, ईश्वराने नंतर पाय, पैय, तांदूळ, अमि, जनावरे, हत्ती, पक्षी उत्पन्न केले. ”

दे त क था.—या पूर्णपणे समजण्यास ज्या सैतानाने ईश्वराची आज्ञा मनुष्याला मोडावयास लाविले त्या सैतानाविषयी करेण लोकांचे काय मत आहे हे समजून घेतले पाहिजे. या सैतानाला ‘नौकरी’ असे म्हणतात. “ हा सैतान पद्वि-स्थाने नीट पाहत होता; परंतु त्याने काही काळाने ईश्वराच्या आज्ञेचे उद्देशन केले, ईश्वराने त्याला हाकून दिले, कारण त्याने मनुष्याला मोह पाडून फसविले. ” या सैतानाने मनुष्याचा नाश केला. “ पा यवा (ईश्वर) म्हणाला ‘ मुलांनो, तुमच्यासाठी एक बाग मी तयार करीन, तंत सात निर-निराळी झाडे असून त्या प्रत्येकाला निरनिराळी फळे येतील. परंतु त्या सात फळांपैकी एक फळ तुम्ही खाता काना नये. खाऊपास तुमचा नाश होईल. मी उत्पन्न केलेले इतर सर्व निम्नस्त तुम्हाला देतो. आठवज्यातून एकदा मी तुमची भेट घेईन. मी काय म्हणतो तें नीट लक्षात ठेवून सकाळ संध्याकाळ माझी पूजा करीत जा. ” नंतर मुकाली (सैतानाचे दुसरे नाव) याने त्या खूपुसभाना विचारिले, ‘ तुम्ही येथे काय खाता ’ त्यांनी सांगितले, ‘ ईश्वराने आमच्यासाठी पुष्कळ अन्न उत्पन्न केले आहे. सैतानाने ते पहाण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून त्यांनी ती हांग व फळे त्यास दाखविली; व एक फळ न खाण्याविषयीची आज्ञाही त्यास कळविली. नंतर तो सैतान म्हणाला ‘ ईश्वर तुमची काळजी वहात नाही, जें फळ फार चांगले आहे ते खाण्याची तुम्हाला त्याने वंदी केली आहे. तें फळ तुम्ही खाईं तर तुम्हाला स्वर्ग मिळेल. तुमचे कल्याण व्हावे अशी ईश्वराची इच्छा दिसत नाही; व तुम्हावर त्याचे प्रेमहि नाही परंतु तुमचे कल्याण व्हावे अशी माझी इच्छा आहे व तुमच्यावर माझे प्रेम आहे. म्हणून तें फळ तुम्ही खाऊन घ्या. परंतु मनुष्याने हे ऐकिले नाही, व तो तेथून निपून गेला. परंतु त्या छीला तें बोलणें खरें वाटल्यामुळे तिने त्या फळाचा थोडा भाग खाया. नंतर सैतानाच्या सांगण्यावरून छीने आपल्या नवऱ्यापेहि मन बळविले, व त्यानेहि तें फळ खाल्ले इतकें झाल्यावर त्या सैतानाने समाधान प्रदर्शित केले.

दुसऱ्या दिवशी ईश्वर त्याच्या भेटीस आला, त्या वेळी मना केलेले फळ द्या खाल्ले, अस प्रथ त्याने त्या दोघाना केला; परंतु त्यांनी एक उत्तर दिले नाही त्यावर ईश्वर झगला ‘ तुम्ही माझे ऐकिले नाही, म्हणून तुमच्या लोकांस आमार, म्हातारपण व मृत्यु याचा प्रवेश होईल,

काही लोक अगदीं घाल्यावस्थेत मरण पावतील, काही लोक ताण्ण्यावस्थेत मरतील व काही लोक बुद्धावस्थेत नाश पावतील ’ अद्य छाप देऊन ईश्वर निपून गेला.

पुढील उताऱ्यावरून असे समजतें की सैतानाने सर्पांचे रूप धारण केले होते. “ सैतानाने छवाडीने त्या छीपुस-पास ईश्वराची आज्ञा मोडण्यास लाविले कारण तो सर्प त्याचा द्वेष करीत असे, त्याने विवळे फळ व पाडरें फळ त्या दोघास द्यावयास दिले, अशा प्रकारे त्याची फसगत झाली; व त्यांनी ईश्वराचे न ऐकिल्यामुळे त्याचा नाश झाला. ”

ज ल प्र ल य क था.—‘ पूर्वी जलप्रलय झाला तेव्हा दोघा भावाना मोठे संकट पडल्यामुळे ते एका तरापायांत बसले; परंतु पाणी इतकें वाढले की ते आकाशापर्यंत जाऊन पोहोचले. धाकटया भावाला एक आम्ब्याचे झाड आढळले व तो त्यावर चढला परंतु एकाएकी पाणी क्षांती झाल्यामुळे तो मनुष्य झाडावरच राहिला ” मनुष्यप्राणी निरनिराळ्या ठिकाणी पृथ्वीवर कसा आला त्याविषयी — “ एकाच आई-यापासून सर्व मनुष्य उत्पन्न झाली, परंतु एकमेकावर त्यांचे प्रेम नसल्यामुळे तीं सर्व वेगळीं झाली, नंतर एकमेकाची ओढ्या नाहीशी झाली, व त्याच्या भाषेत फरक पडून, त्याच्यामध्ये वैरभाव उत्पन्न झाल्यामुळे तीं एकमेकाशी भाई लागली करेण लोकांनी ईश्वराच्या आज्ञेचा भंग करून न्याच्यावर विश्वास ठेविला नाही यामुळे त्याच्या निर-निराळ्या भाषा होऊन, त्याच्यात फाटाफुट झाली ” दुसऱ्या एका दंतकथेत असे आहे की धाकटया भावाने थोरला भाऊ करेण यास, ज्या ठिकाणी त्याने ईश्वरास सोडले होते, त्या ठिकाणी परत येण्याविषयी विनंति केली परंतु करेण याने तें ऐकिले नाही. धाकट्या भाऊ त्या ठिकाणी गेल्या, त्याची व ईश्वराची भेट झाली. ईश्वराने करेणाच्या देवात राहून मकी असे त्यास सांगितले. अशा-प्रकारे ईश्वराने पाटन्या लोकांस पश्चिमकडील प्रदेशात नेले. जलप्रलयासंबंधी दंतकथा व नंतर झालेली मनुष्यजातीची विभागणी या दोन गोष्टी जुळून एके ठिकाणी केल्या गेल्या आहेत.

क रे ण लो का चा ध र्म —करेण लोकांमध्ये जेव्हा हिस्ती धर्माचा प्रसार झाला, त्यावेळी यवाची पूजा करण्याचा फारसा प्रचार नव्हता. मंत्रतंत्र पिशाचविद्या वगैरे गोष्टीकडे या लोकांचे मन हळूहळू बळत चालले असें एका दंतकथेवरून कोळते. ईश्वरापासून मनुष्याची साटासूट झाल्यावर त्यांनी सैतानाची मदत घेतली, कारण त्यांना ईश्वराने सांगितलेली मरणाची शिक्षा बदलणे शक्य नव्हते सैतानाने त्यांना मरण येऊ नये म्हणून मंत्रतंत्र शिकविले. हद्दी मूर्तिपूजक करेण लोकांमध्ये चालू असलेला भूतपुजेचा प्रकार अशा अस्तित्वात आला आत्मा अविनाशी आहे असा याचा समज आहे. पुनर्जन्माची कल्पना.

आलें असता प्राणवायु हवेंत मिसळून जातो असें हे समजतात.

पुरा णकथा.—याच्या पौराणिक कथा मनोरंजक आहेत. कित्येक देवाना हे भजतात, व त्यांपैकी बहुतेकाना 'केल्हा' अशी संज्ञा आहे. या शब्दाचा मूळ अर्थ स्वच्छ किंवा शुद्ध असा आहे. प्रत्येक वस्तूचा निरनिराळ्या केल्हा असे एखाद्या जमीनीतील पीक चांगले पिकणार नाही असे वाटल्यास ते लोक धान्याच्या देवतेची प्रार्थना करून तिच्या बोलावितात. इतकें करूनहि ती देवता न आल्यास त पीक बुडेल असें समजलें जातें. देवतेची प्रार्थना करण्याचा त्याचा प्रकार विशिष्ट आहे "हे धान्यदेवते! शेतावर सत्वर ये, खो नदीपासून, कां नदीपासून किंवा या दोह्यांच्या संगमापासून ये, पूर्वेकडून वा पश्चिमेकडून ये, पश्चाच्या किंवा हत्तीच्या कंठापासून ये, नद्याच्या मुखापासून किंवा घान व प्रस्रदेशापासून ये" प्रत्येक प्राण्याच्या वेगवेगळ्या देवता (आत्मा) आहेत एखाद्या व्यक्तीच्या केल्हा (आत्मा)ला एखाद्या शत्रूनें अडयळ केल्हास त्या व्यक्तीला मरण देतें

केल्हा व आत्मा हे एक नाहींत, तथापि तो शरीरापेक्षा भिन्न आहे. अशक लोक व मुलें याना हा केल्हा सोडून जातो प्रेत नेत असताना मुलाच्या केल्ह्यानीं त्यास सोडून जाऊ नये म्हणून मुलाना एक विशिष्ट जार्गी बांधून ठेवितात. ज्या घरात मनुष्य मेला असेल तें घर सोडून देतात. नाहीं तर त्या घरात रहाणाऱ्या मनुष्यांना विशेषतः मुलाना सोडून केल्हा जाईल अशी त्यास भीति असते.

केल्हाचा अर्थ जीवित किंवा अस्तित्व असा आहे. शरीरातील इन्द्रियवनेहून केल्हाची रचना निराळी आहे. तो आपल्या मनाप्रमाणें शरीरात राहतो व वाटेल त्यावेळीं निघून जातो. झुडींतील अनेक चमत्काराची भूमिका हा केल्हा घेतो. याला सात प्रकारच्या निरनिराळ्या स्थिती आहेत. व त्या मनुष्याचा नाश करूं पाहतात. पहिली स्थिति मनुष्याला वेडा बनविते, दुसरी मूर्ख व तिसरी निर्लेज बनविते. आणि चवथ्या अवस्थेंत मनुष्य रागीट व क्रूर होतो. वाईट गोष्टी करण्याकडे या केल्हाची प्रवृत्ति असते.

मनुष्याच्या डोक्याच्या वरच्या भागां 'त्तो' नावाची एक देवता असते. ही देवता त्या ठिकाणीं असली म्हणजे केल्हापासून मनुष्यास काहीं एक त्रास होत नाही. ही त्तो अशक झाली म्हणजे मनुष्याला फार त्रास होतो. 'त्तो' स खूप देवशासकीं डोक्याची, फार काळजी घेतली जाते व डोक्याला चांगला चांगला पोसाख घालतात. 'त्तो' या अर्थ सामर्थ्य असा आहे. व 'जीवितासंबंधीचा अगर मनोवृत्तासंबंधी स्वभाव' असा 'केल्हा' या शब्दाचा अर्थ आहे. त्तो किंवा 'शुद्ध' केल्हाच्या वरच्या भागी असते. मनुष्याची खरी शक्ता या या त्तो मध्येच आहे. कोणत्याहि संकटापासून त्तोच्या ने मनुष्याचें संरक्षण होतें. त्तो किंवा विचारशक्तीच्या

व्यापकतेनें किंवा गैरहजेरीमुळे मनुष्याला अपयश येतें अशी कल्पना आहे.

थेरेट, थेक व केळू या नावात भूत, पिशाच यांचा समावेश होतो केळू व थेरेट या रक्त पिणाऱ्या भूताच्या जाती आहेत या जाती केल्हाचा संहार करतात.

'मुखाह' नावाच्या भूतापासून करेण लोकांची उत्पत्ति झाली असें म्हणतात ही दैविक भुत असून याच्या पासूनच हल्लींच्या लोकांची उत्पत्ति झाली मुखाहच्या राजापासून झालेली प्रजा पंगू, वेडव अशी होती जन्म व विवाह यावर मुखाहाची सत्ता असे ज्याचे लग्न न्हावयाचें असेल त्याचें रक्त ते एकत्र करतात.

केळीफो नावाची पिशाचें आपल्या पंसाच्या योगानें वारा उत्पन्न करतात, ताहयूम सूर्य व चंद्रग्रहणें घडवून आणितात. आणखी दोन प्रकारचीं भुतें आहेत त्यांना कुडा व लाफो असें म्हणतात. पावसाळ्याचें व उन्हाळ्याचें अधिप्राण याच्याकडे असून तीं बीज व भेषनाद उत्पन्न करतात. लाफो पैकीं एका वर्गाकडे उन्हाळ्याचें अधिप्राण असून तो सतत परिश्रमानें कंटाळून जातो, दुसरा वर्ग उन्हाळ्याच्या शेवटीं बाहेर निघून कटाळलेल्या पहिल्या वर्गातील पिशाचावर हल्ला करून त्यास परत जाण्यास लावितो व अशा प्रकारें सर्व सत्ता याच्या ताब्यात येते, परंतु पुन्हा उन्हाळा सुरू होताच पहिला वर्ग आपली सत्ता पुन्हा घडवावितो.

मुखाहाची पूजा केली जाते व याच्यानिमित्त बळीहि देतात, हे जरी चांगले आहेत तरी हे मनुष्याचें रक्त अगदीच पीत नाहींत असें नाहीं. हीं सर्व काल्पनिक भुतें रक्त पिणारी आहेत

फोवी, यो किंवा थिरेस ही पिशाचचें फार परोपकारी असतात; हीं निवात जागीं बसून धान्याची वाट पहात असतात. काटकसरी व उद्योगी लोकांची धान्याची कोंठारें धान्यानें भरून जावी असा याचा उद्देश असतो. हीं भुतें फार लोकप्रिय असतात.

[संदर्भग्रंथ.—रेन्ड. ई. बी. कॉस—करेण (ज. ए. ओ एस्. ४), ई गेंड. ई. अं ११.]

करैया—मध्यहिंदुस्थानात ग्वाल्हेर संस्थानच्या ग्वाल्हेर गटें मिळाल्यातील एक खेडें. लो. सं. (१९०९) ४९८९ हें खेडें पवार घराण्याकडे खंडानें आहे. इ. स. १८६८ पर्यंत हें भरभराटीत होतें परंतु पवार लोकांच्या हल्ल्यामुळे १८९३ त येथील लोकाना धाळवून याचें लागलें होतें. साग्रत या गावाची स्थिति पुन्हा सुधारत आहे.

करोड—मुंबई. भंडोच पोतभागातील नर्मदेच्या उजव्या तीरावरील हिंदु यात्रेचें ठिकाण अधिक वैशाखात फोडि-स्मिथर किंवा कोटेश्वर याच्या नावानें येथें यात्रा भरते व ती एक महिना चालते. देवळाच्या मालकीची अमीन सरासरी वर्षां एकर असून सरफारासून सालीना ६ रु. १० आणे वतन मिळतें.

करोर लाल इसा—पंगवा त् मियानवाली जिल्ह्या-
मध्ये लिआ तहसिलीतील गाव. हें गांव मसदुम (मुकादम)
जाल इसा यानें वसविलें असून येथें त्याचें घडणें अद्यापि
कायम आहे. येथील स्मृतिस्तिपाळीटोचें वार्षिक उत्सव सुमारे
१॥ हजार आहे. गावात ईश्री गाय्ळा. मुलीच्या दाढ्या व
दवासाना ही आहेत.

कर्कवोल—कर्कवोल ही स्कॉटलंड देशामधील ओकने
येताची राजधानी असून येथें रॉयल स्मृतिस्तिपल व पोलिस
बरो आहेत. याची लोकसंख्या (१९९१) ३०९१ आहे. हें गाव
आगदी जुन्या पद्धतीवर वसलें आहे. शहराचा मुख्य रस्ता
काही ठिकाणी फारच अरंद आहे. येथें कारखाने मुळीच
नाहींत म्हणून तरी चालेल. दारू गाळण, जहाजावर माल
बहाविणें, व समुद्रावर माले मारणें हें धंदे चालले चालतात.
येथें वरिष्ठ कोर्ट आहेत सेंट मॅगनसर्से प्रार्थनामंदिर इ. ख.
११३७ त स्थापन झालें. येथें इ. स. १४०० त बांधलेल्या
फिडपाचा सध्या मागमुत देखील लगत नाही प्रार्थनामंदि-
रानवळ विशापचा राजवाडा होता. याच्यानवळ आर्विनेच्या
अर्दच्या राजवाड्याचे अवशेष आहेत. येथें स्मृतिस्तिपाळीटी,
शेरीफचें कोर्ट, बाल्फोर दण्णालय वगैरे मुख्य इमारती
आहेत.

कर्कोट (अथवा कर्कोटक)—कडपुन एक नाग. हा
नारदांच्या धापानें दावासीत सापडला असता नल राजानें
यात बाहेर काढून वाचविलें होतें. त्या उपकारामुळे त्यानें
नलास दंड करून मुख्यत्वेकरून पत्नीपासून यात पांडा न
होईल असें केले होते. तसेंच धनवात छेपपयेंत त्यास ओळखी
नये म्हणून विरुपादि केले होते (म भा. मौसलपर्व
अ. ४.)

कर्कोट—भारतवर्षीय देश. भारतात कर्कोटक छोकस
विधर्माय म्हणतें आहे. (कर्णपर्व अ. ४४) वासमीरात
इ. स. ६०२-८१६ पर्यंत कर्कोटक वंश होऊन गेला.
(‘वासमीर’ पहा.) कर्कोटक नाग या वंशाचें दखण बरीत
असे. अशा समजुतीवरून हें नाव पडलें. [प्रा. को.]

कर्ज—भा र ती य व र्ज ष ड ति व व्या ज
प द ति.—याज्ञवल्क्यस्मृतीत व्यवहाराध्यायात ऋणादान
या शब्दाराखी तत्वाली रुढ असलेल्या दुसऱ्याकडून कर्ज
काढण्याच्या पद्धतीविषे विवेचन केलें आहे तें असे:—कर्ज
काढण्याचे प्रकार सात आहेत ते असे (१) कोणत्या
प्रकारें कर्ज घाणें, (२) कोणत्या प्रकारें देणें नये (३)
कोणत्या अधिकाऱ्यानें घाणें, (४) कोणत्या वेळीं व (५)
कोणत्या रीतीनें घावें. हें पांच प्रकार ऋणकोसंबंधी होत व
(६) दानविधि व (७) अदानविधि हे दोन प्रकार धनको-
संबंधी होत. व्याजी लावलेलें द्रव्य गहाण ठेवून लावले
असेल तर त्यावर द्रव्याचा ८० वा भाग व्याज घ्यावें, पण
गहाणावाचून द्रव्य व्याजी लावल्यास द्राघण्यादि चार वर्णा-
कडून क्रमानें दरमहा शेंकडा दोन, तीन, चार व पाच टक्के-

प्रमाणें व्याज घ्यावें व्याज घेण्याचे चार प्रकार बृहस्पतीनें
सांगितले ते.—(१) व्याजाच्या व्यागास चषवृद्धि (२) दर-
महाच्या व्यागास कालिकावृद्धि, (३) ऋणकोच्या इच्छेनुसृप
(इच्छावृद्धि) ठरलेल्या कालाच्या व्यागास कारितावृद्धि व
(४) व्याजी लावलेल्या रकमेचें दररोज होणारें व्याज दररोज
घेणें त्याला ऐकाहिकावृद्धि म्हणतात. याज्ञवल्क्यानें धन-
कोस धनी व ऋणकोस अधर्मागिक असे शब्द दिले आहेत.

याशिवाय ऋणकोच्या धनानुरूप व्याजाचे आणखी दोन
प्रकार आहेत. ते असे.—द्रव्य लाभाकरिता जीव धोक्यात
पाळणारे शिकारी अथवा सैनिक अशा लोकाकडून दरमहा
शेंकडा १० प्रमाणें व्याज घ्यावें. तसेंच जलमार्गानें व्यापार
करणाऱ्याकडून दरमहा दरशेंकडा वीसप्रमाणें व्याज घ्यावें.
वारण त्याचा जीव धोक्यात असल्यामुळे मुद्दल घुडण्याचा
संभव असतो. दाम दुपद्विषा व्याज मुद्दलाची रकम जास्त देऊ
नये असें मनुचें मत आहे. पोषणसामर्थ्याच्या अभावीं गाथ, म्हण
इ जनावर दुसऱ्याच्या स्वाधीन वेत्यास त्याची संतति हेंच
त्याचें व्याज होय तूप, तेल वगैरे पदार्थ उरने नैऊन
पुष्कळ दिवस परत न केल्यास मालकाचें ते मिनस परत
घेताना जास्तत जास्त आठपट घ्यावें. त्याचप्रमाणें वदन,
धान्य व सौनें याची वाढ अनुक्रमे चौपट, तिपट, व दुपट
ही जास्तत जास्त होय

धनकोनें ऋणकोस दिलेलें कर्ज बसूल करण्याचे प्रकार
धर्म (प्रीतियुक्त आणखानें), ध्यवहार (तार्क्ष्यप्राप्त्यानें), छल
(ऋणकोच्या अंगावरील दागिने वगैरे हितकावून घेऊन),
आचरित (ऋणकोच्या दारात उपशीं घेऊन) व बल (ऋण-
कोस बांधून ठेवणें, मारणें इ) वगैरे पाच आहेत ऋणको
यास अनेक धनकांचें ऋण दावयाचें असल्यास व धनको
समान वर्णाचे असल्यास ज्या क्रमानें ऋणकोनें ऋण घेतले
असेल त्याच क्रमानें राजानें ऋणकोकडून फेड करवावी व
धनको भिन वर्णाचे असल्यास वर्णक्रमानें ऋणाची फेड
करवावी. ऋणकोला मान्य असलेलें धन परत करण्यास
तो दुर्बल असल्यामुळे समर्थ नसेल तर तें द्रव्य राजानें धन-
कोस देववाचें व त्याबद्दल ऋणकोकडून शेंकडा दहाप्रमाणें
दंड घ्यावा व धनकोपासून शेंकडा पाचप्रमाणें घेतून घ्यावें.
व्याजी दिलेल्या रकमे ऋणको परत देणें लागला असता
व्याजाच्या लोभानें धनको घेत नसेल तर ऋणकोनें ती एका
मध्यस्थापाशीं ठेवावी म्हणजे तें लुट्यापासून व्याज बंद होतें.
पण ऋणकोनें मध्यस्थापाशीं ठेवलेली रकम मध्यस्थानें वेळीं
न दिल्यास त्या दिवसापासून धनकोनें पूर्वाप्रमाणें व्याज घ्यावें.

अविभक्त संपूर्ण अथवा त्यातील एकाचें कुटुंबपोषणार्थ
कर्ज काढले असल्यास तें कुटुंबातील मुख्यानें फेडावें. पतीनें
केलेलें ऋण पत्नीनें, मुलांनें केलेलें ऋण आईनें अथवा बापानें
तसेंच पत्नीनें केलेलें पतीनें फेडूं नये. पण हें कुटुंबपोषणार्थ
असेल तर कुटुंबातील मुख्यानें फेडूं वें. बापानें केलेलें ऋण
मुलांनें फेडावें.

वापाचें कजें मुलां अथवा नातवांन फेडवें. परंतु बापांन तें जर मद्यप्राशन, जुगार, वाहेरल्याली इत्यादि व्यसनासाठीं केलेलें अथवा नष्ट, भाड, मळ इत्यादिकांना देऊं केलेल्या रकमेचा अवशेष असेल तर तें मुलांन फेडूं नये. कुटुंबपोषणासाठीं केलेलें कजें मुलांन अथवा नातवांन फेडवें. मुलांन तें व्यापासुद्धा फेडवें व नातवांन फक्त मुदलच फेडवें व्याज देऊं नये. पतीन केलेलें कजें पत्नीन फेडूं नये असें सांगितलें आहे. परंतु पति मरणोन्मुख असल्यास त्यानें कुटुंबपोषणार्थ केलेलें कजें त्याच्या पत्नीन फेडवें. पतीनें दुष्ट्यसनामुळे केलेलें कजें फेडण्याची जबाबदारी पत्नीवर नाही पतीच्या पश्चात कुटुंबपोषणाकरिता केलेलें कजें पुत्राच्या अभावी पत्नीनेंच फेडावयाचें असे

स ध्या का हिंदु का य दा, कर्ज देण्याची जबाबदारी — मद्यत हिंदुचें कर्ज देण्यास जितकी मयताची इस्टेट वारसाच्या ताब्यात येईल तितक्या रकमेची कर्जाची जबाबदारी वारसावर येते. मयताच्या कर्जाबद्दल वारसावर जातीची जबाबदारी नसते, वारस प्रत्यक्ष मुलगा अगर नातू का असेच, इस्टेट वारसाने आली नसेल तर, मयताच्या कर्जाची जबाबदारी ही वारसावर नसते. हा नियम मयताची व वारसाची इस्टेट निरगिराळी असते तेव्हा लागू पडतो.

मद्यत हिंदु व त्याचा वारस हे दोघेहि जेव्हा एका अविभक्त कुटुंबातील माणस असतात तेव्हा कर्जांच्या वाटांतील नियम वेगळे आहेत. अविभक्त कुटुंबातील एखाद्या माणसानें कर्ज केल्यास त्याच्या सावकारानें ऋणकोच्या हयातीत कोट्यातून हुदुसनामा मिळवून, त्याची जबाबणीहि ऋणकोच्या हयातीत एकत्र असलेल्या मिळकतीतील त्याचा वाटा जप्त व लिखाव करून, केली पाहिजे. जर अविभक्त असलेला ऋणको, मिळकत जप्त होण्यापूर्वीच वारख तर त्याची इस्टेट इतर शोषाधिकारी असणाऱ्या अविभक्त मंडळीकडे जाईल; सावकारास एकत्र असलेली मिळकत विकून मिळणार नाही. त्या ऋणकोची स्वतंत्र वेगळी असलेली मिळकत मात्र जप्त व लिखाव करता येईल.

या वरील नियमास एक अपवाद आहे. जेव्हा बाप अथवा बापाचा बाप ह्या ऋणको असतो तेव्हा त्याच्या कर्जाबद्दल मुलगा अगर नातू यास, मयताच्या अमिमक्त इस्टेतील वाट्याबरोबर, जबाबदार धरता येतें. परंतु बापाचें अथवा आज्ञाचें तें कर्ज, अनैतिकारक व गैरकायदा वाणशुनीन झालेलें नसलें पाहिजे. कारण बापाचें व आज्ञाचें अनैतिकारक व गैरकायदा नसलेलें कर्ज देण्याबद्दल धर्मीन बंधन आहे. परंतु बापाचें अगर आज्ञाचें कर्ज अनैतिकारक अगर गैरकायदा वर्तणुकीनें झालें असल्यास, सावकारास, बापाच्या अगर आज्ञाच्या अविभक्त इस्टेतील हिस्सा त्याच्या मरणान्तर्गत जप्त करता येत नाही. शोषाधिकारी या नात्यानें तो हिस्सा मुलगा अगर नातू याकडे जातो

बाप अगर आज्ञा याच्या कर्जाची जबाबदारी वैयक्तिक जातीवर बंधीह नसते. म्हणून सावकारास मुलाच्या अगर नातवाच्या जातीवर अगर त्याच्या संपादित इस्टेवर बजावणी करता येत नाही मुलावर, फक्त एकत्र असलेल्या हिस्सापुरती जबाबदारी असते. सारांश, मुलगा व बाप एकत्र असल्यास सावकारास, बापावर किंवा द लावून बापाची व मुलाची एकत्र असलेली सर्व इस्टेट विक्रीस आणता येते तसेंच, बापास आपल्या हयातीत आपल्या कर्जाकरिता मुलाची व आपली एकत्र असलेली मिळकत विकता अगर म्हातऱ्याकडे येते या कामास मुलाची संमति असण्याची जरूरी नाही

न व रा व वा य को — नवऱ्याच्या कर्जाबद्दल नवऱ्याच्या पश्चात बायको स्वतः जबाबदार नाही. तसेंच तिचें धनहि जबाबदार नाही फक्त नवऱ्याची इस्टेट जबाबदार आहे. तसेंच बायकोच्या कर्जाबद्दल नवरा अगर त्याची इस्टेट जबाबदार नाही. पण ज्या वेळस कर्ज काटण्याबद्दल नवऱ्यानें बायकोस परवानगी दिली असेल तेव्हा त्या कर्जाची जबाबदारी नवऱ्यावर येते

कर्ता व बडी ल बंधु — एकत्र कुटुंबातील बडोल भावानें अगर कर्त्या भावानें कायदेशीर कारणासाठीं कर्ज केलें असल्यास तें सर्व एकत्र कुटुंबाकरता होतें कीं काय हें पाहिलें पाहिजे. एकत्र कुटुंबाकरता कर्ज काढल्यास त्याची जबाबदारी सर्व भावावर असते; एखाद्या भावास त्या कर्जाचा फायदा झाला नसल्यास त्या कर्जाची जबाबदारी त्या भावावर नसते.

कायदे शीरका रगे. — यात सरकारी सारा, एकत्र कुटुंबातील माणसाचें पोषण, मुलासुलींच लमें, घुताच्या संस्काराबद्दल खर्च, इस्टेटीच्या संरक्षणार्थ केलेल्या फीर्दींचींचा व अन्य खर्च, कुटुंबातील कर्त्यापुरतास फौजदारी आरोपातून मुक्त करून घेण्यास लागणारा खर्च व कुटुंबाचा निर्वाह चालविण्यास काढलेलें कर्ज या रर्षांचा समावेश होतो. बापांन केलेल्या अनैतिकारक व गैरकायदा कर्जात दाह, जुगार, वाहेरल्याली वगैरे अनैतिकारक वर्तनापासून झालेल्या कर्जाचा समावेश होतो (सि. ल. व. पेठकर).

हिंदुस्थानांतल इतर कर्जपद्धति इंग्लंडप्रमाणेंच असल्यामुळे प्रथम इंग्लंडातील कर्जाच्या कायद्याची सामान्य माहिती दिली पाहिजे.

कोणतीहि विवाहेत रक्कम एक मनुष्य दुसऱ्यास कर्जाक देण्यास जबाबदार असतो तीस कर्ज असें म्हणतात. तें व्याक्तिः करार, कायदा किंवा कोटीचा ठराव या तीन प्रकारांनीं उत्पन्न होतें त्याचें साधारणपणें तीन प्रकार आहेत. (१) कोटीचा ठरावानें होणारें, (२) विशिष्ट प्रकारचें (स्पेशलिट) व (३) व्यासगी करारानें होणारें.

पहिल्या प्रकारचें कर्ज अम्मलबजावणी करून किंवा नवीन किर्त्याद लावून वसल करता येतें. दुसऱ्या प्रकारचें

कजं वजेरोत्ता करून उत्पन्न करता येत ह्या त्याच्या विशेष म्हटला म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या मोवदला न देता उत्पन्न करता येतं. आणि त्याला थोडे वर्षांची मुदत असते. परंतु खासगी साध्या कर्जाच्या बाबतीत १५ वर्षांची मुदत असते. प्रहिल्या दोन प्रकाराव्यतिरिक्त कोणत्याही ऋणास साधें विचार गुंतावा कजं म्हणतात.

याशिवाय एकाच्या देण्यावद्दल दुसऱ्याने हमी दिल्यास ते त्याचें कजं होऊं शकतं. आणि त्यावेदल त्याच्यावर किर्या-दहि होऊं शकते. अथवा एकाने दुसऱ्याकडून भिमत असलेल्या बापापेक्षा जास्त पैसे घेतल्यास तें परत देण्यावद्दल तो जबाबदार असतो

सन १८७३ पूर्वी इंग्लंडमध्ये एकाच्या नावाचें कजं दुसऱ्यास बंधन करून देता येत नसे परंतु आता ऋणकोस बळविन्यानेतर तसे करता येतं. साधारणपणें कर्जास व्याज नसतें. परंतु खासगी करार भिवा रद्दी किंवा त्या बाबतीत एखादा कायदा असल्यास व्याज घेता येतं.

फे ड क र ण — जें देणें असेल तें पूर्ण देऊन किंवा तड-गोडानें देण्याच्या पोटी दुसरें काहीं घेऊन किंवा धनकोषें ऋणकोस घुसतें काहीं देणें असल्यास त्याची बजावट करून कजं धारता येतें या स्मृतिरिक्त उपाय म्हणजे नादार हाणें हा होय ऋणकोने धनकोकडून मागणीची घाटन पहाता तो असेल त्या ठिकाणी कर्जाची रक्कम नेऊन देणें हें त्याचें फर्तव्य आहे. धनको जर समुद्रापलीकडे गेला असेल तर ऋणकोने स्वस्थ बसण्यास हुकत नाही. ऋणकोने देऊ फेळें असता जर धनकोने वेगळ्या नाकारलें तर कर्जाकड झाली असें होत नाही. परंतु जर त्याने किर्याद केली तर ऋणकोला धनकोकडून स्वयं मिळतो.

कर्जाची एकाच्या कर्जाच्या फेडीवद्दल दुसरा हमी घेतो तेव्हा ऋणकोबरोबर तोहि जबाबदार होतो १०० पांडा-पेक्षा जास्त कजं ज्यावेळेस जसेल त्यावेळेस परगणा कोर्टात किर्याद आणता येते. त्यापेक्षा जास्त असल्यास हायकोर्टात आणवी लागते कोर्टाचा हुकूम मिळाल्यावर तो त्याच्या जातीवर, किंवा त्याची मालमत्ता अस करून किंवा त्याचें येणें जप्त करून बजावता येतो. जर ऋणकोने कजं घुडविण्याचा प्रयत्न केला असेल आणि कर्जाची रक्कम ५० पांडापेक्षा जास्त असेल तर त्यावेळेस त्याच्या नादातीला अर्ज कोर्टाकडे करता येतो

सन १८६९ पासून कर्जावद्दल तुरुंगात टाकण्याची पद्धत बंद केली आहे. परंतु देंडाची रक्कम, पंच व मॉलिस्टिर यांना तो नियम लागू नाही त्याचप्रमाणें ऋणकोने ऐपत असून हसे देण्याचें चुकाविलें तर ४८ दिवसपर्यंत त्यास तुरुंगात ठेवण्याचा कोर्टास अधिकार आहे. या तुरुंगवासानें कजं देणें उपेत नाही पण त्याच देण्यावद्दल पुन्हा तुरुंगात ठेवता येत नाही.

ही तुरुंगाची शिक्षा आयर्लंडमध्ये सन १८७३, स्कॉटलंड १८८०, मान्स १८६७, वेल्जम १८७३, स्विट्झरलंड आणि नार्वे १८७४, इटली १८७७, याप्रमाणें निरनिराळ्या वेळां बंद करण्यात आली अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानात ही पद्धति सर्व ठिकाणी होती परंतु अलीकडे ती बंद केली आहे. फक्त ज्या वेळेस ऋणको धनकोस फावविण्याकरिता देशाबाहेर जात असेल त्यावेळेस त्यास तुरुंगात ठेवतात

फर्जत (१) — मुंबई इलाख्यास कुलाबा जिल्ह्यातील ईशान्य-तालुका. क्षेत्र. फ. ३१९ चौ. मै. या तालुक्यात खालापूर हा लहान पेठा आहे. तालुक्यातील गावांची संख्या २७० असून कर्जत हें मुख्य ठिकाण आहे. लो. स. (१९११) ८६२२४. पश्चिम घाट व साधेरावचे उगंड यांच्यामध्ये कर्जत तालुका हा डोंगराळ भाग आहे. सरास जमानीवर भाताची येथें असून उच्चवटावर साग, ऐन वगैरे झाडे आहेत पश्चिम घाटात उगम पावणारे उल्हास वगैरे ओढे या तालुक्यातून वहातात परंतु उल्हास्यात त्यांना पाणी नसतें. पाऊस सुषुप्त होतो व पिकें रुहता उडत नाहीत पिण्याचें पाणी दुर्मिळ आहे ऋतुमानाप्रमाणें हवामान बदलतें वार्षिक पाऊस सरासरीने १३० इंच पडतो

गा व — कर्जत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण जें. आय. पी. रेल्वेचे स्टेशन होण्यापूर्वी हा फार लहान असे उल्हास नदीच्या दक्षिण तीरावर हा बसला आहे. इ. स. १८६९ पासून सामलेदार बचेरी येथें आला. पूर्वी ती दाहिवली गावां असे. येथून बोरोलीस आगगाडी जाते

(२) मुंबई इलाख्यात, अहमदनगर जिल्ह्यातील दक्षिण तालुका. क्षेत्र. फ. ५७१ चौ. मै. यात कर्जतमुढा ८१ गावे आहेत. लो. स. (१९११) ४५१२७ सई जिल्ह्यातील इतर भागापेक्षा येथील वस्ती विरळ आहे. बायब्येकडून आग्नेयीकडे जाणाऱ्या डोंगराच्या रांगेमुळें या तालुक्याचे दोन भाग होतात. पश्चिम उतारावरील प्रवाहाचें पाणी भीमेस व पूर्व उतारावरचें पाणी सीना नदीला मिळतें. पाऊस अनिश्चित असल्याने पिकें बहुधा चांगली नसतात.

गा व — कर्जत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण येथें सामलेदार व मुनसफ कचेऱ्या आहेत. येथें गोदडवाचा साधूची समाधि असून त्या ठिकाणी अधिनात यात्रा भरते

फर्डी (करंडे) — कुमुधा पहा.

फर्डी — मध्यप्रांत. गिल्हा भागारा तहसील टिरोरा. लोकसंख्या (१९०१) २१००. येथे कोठी लोकांची घरीच बसती आहे. गावास हल्ली उत्तरती कच्चा लागली आहे. येथे काचेंच्या वागड्या तयार होतात येथें प्राथमिक शिक्षणाची शाळा असून दर शुष्ककारी बाजार भरतो मालपुसार सर गंगाधरराव चिटणवीस आहेत.

फर्डी — सिंदूरच्या दक्षिणेस एक धानगावा गाव आहे. लो. स. घुपारें दोन हजार. येथें मोठा व्यापार चालतो.

मुल्यासकरून धान्याचा व्यापार चालतो येथून पुणे, जुन्नर वगैरे ठिकाणी माल पाठविला जातो.

कर्ण—वसुदेवाची भगिनी व पंडुची पत्नी कुंती हिला कौमारावस्थेत सूर्यापासून झालेला मुलगा. कौमारावस्थेत हा कुंतीला झाल्यामुळे तिने याला जन्मतत्प एक पेटित घालून नदीत सोडून दिले (महा भा. आदि अ. १११). पुढे ती पेटी अधिरथ नावाच्या एका राजाला सापडली असता तीत हा त्याला आढळल्यावर अधिरथाने यास घरी नेऊन राधा नामक आपल्या ब्रियेकडून त्याचे पालन केले व त्याचे वसुपेण असे नाव ठेवले. (भा. आदि अ. ११०). वसुपेण मोठा झाल्यावर अधिरथाने त्यास धृतराष्ट्राच्या मुलांना व पांडवांना धृतरिचा शिकविण्यासाठी शोणाचार्याच्या नेतृत्वाखाली चालत असलेल्या शाक्य धृतरिचा शिकण्यास ठेवले. तेथे तो पंडुपुत्र अर्जुन याच्यासारखा धृतरिचेत निष्ठात झाला. वियेच्या चुरशीमुळे अर्जुनाचे व याचे विरुद्ध आले व त्याचा फावदा घेऊन धृतराष्ट्राने अर्जुनाने याला आपलासा करून पुढील कार्यासाठी अंगदेशचे त्याला राज्य दिले व अगरराज असे नाव ठेविले. कर्ण हा सूर्यापासून झाला असल्यामुळे सूर्याचे याच्यावर प्रेम असे. त्याने याला कवचकुंडले दिली होती, इंद्र ब्राह्मण वेपाने घेऊन हा कवचकुंडले तुमजवळ मागेला त्याला ती देऊ नको असे सांगितले असता ब्राह्मणाने मागितलेली वस्तु नाकारणे माझ्याच्याने घडणार नाही असे याने सांगितले. त्यावर ते कवचकुंडले त्याला दे, पण त्याच्यापासून अधोपक्षि मागून घे असे सूर्याने त्यास सांगितले. कालांतराने इंद्राने मागितल्यावरून याने इंद्रास कवचकुंडले दिली व तेव्हापासून यास कर्ण असे नाव पडले (भा. वच. अ. ११०). पुढे आपण ब्राह्मणपुत्र आहे असे खोटेच सांगून हा परशुरामाजवळ धनुर्विद्या शिकण्यास राहिला. एकदा परशुराम याच्या माडीवर जाऊ ठेवून निजला असता कर्णाच्या माडीस एका किड्याने दंश केला व तेथून रक्त वाहू लागले व त्यामुळे त्यास वेदनाही होऊ लागल्या. परंतु शुद्ध्या निद्रेचा भंग होईल यासाठी कर्णाने माडी हातलेली नाही. जागे होऊन घुरने रक्तवाह पाहिल्यावर परशुरामाने कर्णास विचारिले असता कर्णाने झालेली हवीकत सांगितली. तेव्हा ब्राह्मणाच्या मुलाच्याने इतका दम धरवणार नाही म्हणून तू क्षत्रिय आहेस व खोटे सांगून मजपासून विद्या शिकलास म्हणून ती निष्फळ होईल असा परशुरामाने कर्णास शाप दिला.

वर्ण एकदा मृगयेंस गेला असता, त्याचा बाण चुकून एका ब्राह्मणाच्या गाईस लागल्याने ती गाय गतप्राण झाली. ब्राह्मणाच्या समजुतीसाठी कर्णाने त्यास अनेक गायी देऊ केल्या. परंतु त्या न घेता युद्धाच्या ऐनवेळी तुम रथचक जमीनीत रून पडेल असा ब्राह्मणाने कर्णास धाप दिला.

भारतीयुद्धांशी कृष्ण शिष्टाईस गेला असता त्याने 'तू कुंतीपुत्र व धर्मचा ज्येष्ठ वंधु आहेस यासाठी तू पांडवाकडे जा धर्म तुला 'आपला ज्येष्ठप्राता' म्हणून बहुमान देईल' असे कर्णास सांगून त्याचे मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु "आजपर्यंत ज्या पक्षाचा अभिमान बाळगला तो पक्ष ऐनप्रसंगी सोडून ठोक नव्हे" असे सांगून कृष्णास त्याने निश्चर केले. युद्धाच्या सुरुवातीपूर्वी स्वतः कुंतीहि कर्णाकडे गेली होती. परंतु त्याचे मत बदलले नाही. शेवटी अर्जुनाशिवाय इतर कोणहि पांडवावर बाण टाकू नको' असे तिने त्यास सांगितले व ती त्याने मान्य केले.

भारतीयुद्धाचे १५ दिवस झाल्यावर सोळाव्या दिवशी सैन्याचे आधिपत्य कर्णाकडे आले. 'उत्तम सारथी मिळेल तर मी युद्ध करीन' असे कर्णाने सांगितल्यावरून दुर्योधनाने सारथ्यावद्दल शल्यास विनविले. "मी मोलेन तें कर्णाने निमृष्टपण सहन करावें" या अटीवर शल्याने त्याचे सारथ्य करण्याच पत्कीरिले. सारथ्य करताना शल्याने त्याच्या वर्तनावद्दल त्याची बरीच निमंस्तना केली. परंतु वचन दिल्याप्रमाणे कर्णाला ती सोसावी लागली.

कर्णाने एकच दिवस युद्ध केले. ब्राह्मणाच्या शापामुळे पूर्वीने कर्णाचे रथचक ऐनवेळी गिळिले व ते वर काढण्यासाठी कर्ण रथाखाली उतरला असता अर्जुन त्यावर बाण सोडू लागला. तेव्हा "हें धर्मयुद्ध नव्हे" असे कर्ण म्हणाला असता अर्जुनाने त्यास अनिमन्युवधाची आठवण करून देऊन त्याची बरीच निमंस्तना केली. शेवटी अर्जुनाच्या निर्वाणेच्या बाणाने कर्णाचा शिरच्छेद झाला.

कर्णास अनेक पुत्र होते. परंतु ते सर्व भारतीयुद्धात क्षामास आले. भारतीयुद्धानंतर वृषकेतु नावाचा कर्णाचा एकच मुलगा गिर्वंत होता

कर्ण—राजाराममहाराज याचा लेकवळा राजा कर्ण. हा मराठयांच्या तत्कालीन राजवृत्तीत भाग घेत असे. केथे शकावलीत इ. स. ११९७ मध्ये राजाराम यानी कर्ण याला मोगळाईत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. पुढे कर्णाटकातहि याने कामगिरी केली. हा धूर होता.

कर्णक—ईशिमधील नाईल नदीच्या काठी रीवीज नद्याचे एक गाव आहे. त्याच्या उत्तर भागाला कर्णक हें नाव आहे. कर्णक हे खेडे ह्या कालाच्या भक्षस्थानी पडलेले आहे. तरी पण या खेड्यातील नद्यबेध महात्वाचे आहेत. या अवशेषांपैकी मुख्य अवशेष म्हणजे तांबे आवारा विटांनी बांधलेली आवहेत. यापैकी अगदी उत्तर टोंकाकडे जे सर्वांत लहान आवार आहे त्यामध्यें मॉट देवाचे देवालय आहे. हे देवालय तिच्या अमेनोकोलने बांधले व पुढे ते मोडकळीस आले असता दुसऱ्या रामेसील राजाने व डालेमीने ते देवालय दुरुस्त केले ह्या या देवळाच्या प्रवेशद्वाराशिवाय काहीन शिल्पक नाही. दक्षिणेकडो आवारात भूत देवगणे

देवालय असून तेहि अगदीच मोडकळीस आलेले आहे. हे देवालयहि तिसऱ्या अमेनोफीसनेच बांधले. या देवालयाच्या मागच्या बाजूस पोड्याच्या नाल्याच्या आकाराचे एक खोरा आहे. हे खोरा फार पवित्र मानण्यात येते. मध्य आवार हे जवळजवळ १५०० फुटांचे चौकोनी आवार असून या आवारात अेमोन देवतेचे एक प्रवेड देवालय आहे. या देवालयाला कर्णकचे अेमोन देवालय असे म्हणतात. याशिवाय या निरनिराळ्या आवाराच्या आत व बाहेर लहान लहान देवळे दृष्टीस पडतात.

प्राचीन राजांच्या अमदानीत येथे अेमोनचे एक छोटे देवालय होते असे अेमोनच्या मुख्य व प्रवेड देवालाच्या मागच्या बाजूस सापडलेल्या अवशेषावरून माबता येते. पहिल्या अेमिनोफीस राजाने हे मुख्य देवालय बांधविले. यायोगे हे त्यावेळी राजधानीचे दहूर होते, व त्यावेळच्या राजांचे अेमोन हे देवत होते अर्थात अशा देवतेच्या देवळाचा भव्यपणा प्राप्त होण्यासाठी राजे लोकांनी शक्य ती सज्जत कराव्या हे साहजिकच होते. टेथमोसीस राजाने मध्य-कालीन देवळाच्या भोंवती एक पटागण बांधविले. या मुख्य देवालाच्या सर्भोवती सात मजली प्रवेड सन्ने आहेत; व हे एकाच राजाच्या अमदानीतील नसून निरनिराळ्या राजपरा-श्यातील राजांनी बांधविले आहेत. या देवालाच्या भिंती-वर इतर ईजिप्शियन देवालाप्रमाणेच निरनिराळ्या राजांच्या अमदानीतील ऐतिहासिक प्रसंगाची चित्रे कोरलेली आढळतात. तसेच निरनिराळ्या काळचे लेपहि या भिंतीवर कोरलेले दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ, तिसऱ्या टेथमोसीस राजाच्या आयुष्यातील कृत्ये, पहिल्या सेती राजाच्या कारकीर्दीतील सीरियावरील लढाई, दुसऱ्या रामसेससमर्थी लढाईची कृत्ये इत्यादि अनेक प्रसंगांची चित्रे आढळून येतात. सेमन नावाच्या प्रसिद्ध पुराणवस्तुसंशोधकाचे या देवळाचा भाग खणण्याचे काम १९०३ मध्ये सुरू केले व त्या कामात त्याला पुष्कळच अवशेष सापडले आहेत. या देवळाच्या आवारातून त्याने जवळजवळ ७५० पुतळ्यांचे अवशेष व २००० लहान लहान मूर्तीचे अवशेष शोधून काढले आहेत. रयापैकी काही मूर्ती व पुतळे पाहिले असता प्राचीन ईजिप्त-मधील शिल्पकला किती उच्च गेती हे कळून येते.

नाइल नदीला पूर आला असता तिचे पाणी या देवळास येऊन मिळते व तेथील रावाच्या व भिंतीच्या खालच्या भागाची माती व बाळ बाहून जाते. सर्व देवालयच ह्या अगदी मोडकळीस आलेले आहे. तराहि स्थितीस त्याची शक्य तितकी दुरुस्ती करण्यात येते. १८९९ साली या देवा-लयातील काही खांबे पडले, पण १९०८ साली ते पुन्हा बांधण्यात आले.

या देवालाच्या नैर्ऋत्येस म्बोन्सचे देवालय आहे. हे तिसऱ्या रामसेससच्या कारकीर्दीत बांधवयाला सुरुवात होऊन त्याच्यानंतरच्या बऱ्याच राजांच्या कारकीर्दीपर्यंत हे काम

चालले होते. तसेच या भोंवती देवालाच्या आग्नेय बाजूस खणण्याचे काम चालू असता त्या ठिकाणी फार प्राचीन काळची पोलादी हत्यारे व थड्याचे अवशेष सापडलेले आहेत व त्यावरून यायोगे अस्तित्व फार पुरातन काळ-पासून असल्याचे सिद्ध झाले आहे [वेडेकर-हॅडवुक फॉर ईजिप्त.]

कर्णप्रयाग—उत्तर हिंदुस्थानात गन्धवाल प्रांतात अलकनंदा अग्नि पिंडर (कर्णगंगा) नद्याच्या संगमावर हे ठिकाण आहे. हे उत्तर अक्षांश ३०° १६' आणि पूर्व रेखांश ७९° १५' यावर असून समुद्रसपाटीपासून २२०० फूट उंचावर आहे. गंगेच्या वरच्या उगमावर हे असल्याने याथेच ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे.

याच्या नावावरूनच महाभारतातील कर्णार्था याचा असलेला संबंध व्यक्त होतो. गंगेला मिळणाऱ्या नद्या ज्या प्रदेशात उत्पन्न झाल्या आहेत त्या प्रदेशाचा पाडवाच्या कसेरी निकट संबंध आहे व कर्णप्रयागासारख्या बऱ्याच स्थळना पाडव व त्यांचे आश्रित यापासून पावित्र्य प्राप्त झाले आहे. देशील कर्णाचे देऊळ व इतर अवशेष कलेच्या दृष्टीने फारसे महत्त्वाचे नाहीत.

कर्णप्रवरण—नैर्ऋत्य विभागातील एक जात. कर्णप्रदेय व कर्णप्रवेय असेहि या शब्दांचे भिन पाठ आहेत. कर्णप्रवरण हे रूप रामायणातील किष्कियाकांडात आढळते. मार्कंडेयपुराणात (५८ ३१) कर्णप्रवेय असे रूप आहे. महाभारतातहि कर्णप्रवरण असेच रूप आढळते. याचा सहदेवदेवदिवि-जयात, श्रुतपर्वात व भीष्मपर्वपात उल्लेख आढळतो. हे भारतीयुद्धात दुर्योधनपक्षी होते. कर्णप्रवरण याचा अर्थ ' ने आपल्या कानांनी स्वतःला झाडून घेतात ते असा होतो. तेव्हा या लोकांना असे नाव पडण्याला कोणते कारण झाले याचा शोध लागत नाही. [आशियाटिक रिसेच, पु. १७, पृ. ४५६ (टीप), ईलियट—हिस्टोरियन्स ऑफ महामेडन इंडिया, पु. १ पा. ३४ (टीप), पृष्ठसंहिता १४. १८; ४०. २६, पुराणे.]

कर्णफुटी—पूर्वबंगाल व आसामातील नदी. चितगांवच्या डोंगरी प्रदेशापलीकडे उगम पावून, सामान्यतः नैर्ऋत्य दिशेने १२१ मैल वहात गेल्यावर ही बंगालच्या उपसागरास मिळते. ह्या नदीतून चितगांवपर्यंत समुद्रात चालणाऱ्या जहाजे व सामानाती (चितगांवच्या डोंगरी प्रदेशाचे मुख्य ठिकाण) पर्यंत लहान जहाजे जाऊ शकतात. कासा-लेग, धिमा, कापरी, रखियम व हाल्वा या नद्या तिला मिळतात. वर दिलेल्या गावाशिवाय कासलेग, चंद्रघोण व रंगोनिया ही गावे या नदीच्या काठी आहेत.

कर्णभूषण—कर्णागराची चाल फार प्राचीन आहे. वैदिक वाङ्मयात (ऋग्वेद मं. १०. ७२, २; अपर्व. ३. ५, ६; काठक सं. १७ १३; मेत्रायणी सं. २. १, ५, वाज. सं. ६६. २७, व ३०. ७) कर्णशोभन हा शब्द कानातील

दागिन्याबद्दल आलेला आहे. नंतरच्या संस्कृत वाङ्मयात कोणकोणती कर्णसूर्येण दिसतात हे 'अलंकार' (ज्ञानकोश विभाग ७, पृ ४८७) या लेखात सांगितले आहे. भारतीय पाषाणशिल्पातील मूर्तीच्या कानातून कुडले वगैरे दृष्टीस पडतात ही कर्णसूर्येण बहुधा वायका वापरतात, पण भारवाही, वानडी, सामिळी पुरुष देवता कानात दागिने घालतात जेना कावणीस, स्वार्दे माधवराव यासारख्या ऐतिहासिक पुरुषांच्या तसविरी पाहिल्यास त्यांच्या कानात मोठासे चाकडे दिसतील. दक्षिणी वायका काप बाळ्या, गुगच्या, गुन्ना, लंग्या, पुरडू वगैरे दागिने कानात घालतात. बाळ्याचे १२ प्रकार आढळतात. चेलबाळ्या, पानबाळ्या, मासबाळ्या, नालबाळ्या, अयदागीरबाळ्या, पुंढबाळ्या, मोतांबाळ्या, दाळिवीबाळ्या, बाडबाळ्या, बांधिविरीबाळ्या, चंदबाळ्या, चिंचबाळ्या, पट्टीच्याबाळ्या, मसमालबाळ्या, हौदीबाळ्या, चिंचबाळ्या, वगैरे (अनंतकृपाची चंद्रावळ खचणी पहा) वानडी वायकाहि गुगड्या, ज्ञानकी, धंडी, कर्णपुल्ल, तनविदा ही घालतात. मुसुलमानी वायका पातवाळ्या करणकूल, छमका, गुगडी बिजली-भी बाळी यासारखे कानातील दागिने पसंत करतात. मद्रासकडील कादन, कल्लण वगैरे जातीतील बायरा आपल्या कानाच्या पळ्यात भली मोठी कडी अडवतात. भारतीयेर खोखातहि कर्णसूर्येणाची चाल आहे. आंग्लराजकील अर्वाचन ईरिंग इमजी ईअररिंग (कर्णवलन) वाड्याचा अपभ्रंश आहे.

रानदी जातीतून मुद्दा कर्णवल्ले पाहून कान सुसोभित करण्याकडे प्रवृत्ति दिवून येते. त्याच्यात यदुधा हा दागिना फार मोठ्या ओकटाचा असतो. योनिभंतील बेरागान लोक ३॥॥ इंच व्यासाचा चौदा कोनाच्या चक्रात कर्णवाल याहि पेशा विलक्षण तन्हा म्हणजे मसार्दे लोक ४॥॥ इंच व्यासाचा ४२ फीट १० ऑम वगनाला दगडी चौदा (चुडी) कानात घालतात (मॅन १९०५, पृ २२) या मसार्दे फौजने उद्दिष्ट कानाची पाणी चौक्यावर मिळकी पाहिलेत असे आहे. सुधारलेल्या समाजान असे अवाङ्मय व वेदव कर्णालंकार वापरते जे जल नसले तरी सुख व मौल्यवान कर्णसूर्येण अतीव प्रिय वृत्तात येत दाग्या नाही.

सारग्या घटणीची व आकाराची कर्णवल्ल्याची जोडी नेहमी वापरण्यात दिसते. तरी पौरस्त्य देशातून काही दिवशी एकाच कानात वलय घालण्यात येते. उदा. बिजबाळी, लिस्ती धर्मप्राच्या उत्पत्तिप्रकरणात कर्णवल्ले उघेजिली आणत दिवू व शिथिलयन वायकाच मात्र भरी भुजने कपर्जत पण इतर पौरस्त्य लोकात पुरुष व वायका या दोघांनाहि ही लयले अने पथिमेकडे प्रीक व रोमन संकोच हा वाक्याचा दागिना असे व कोण पुरुषाच्या कानात तो असले तर तो पीत्युग म्हणून ओळखिला जाई. युरोपत प्राचीन काळच्या संशोधित अस्तोपान कर्णवल्ले आढळल्या इ म पृ ४ प्या दानवातील प्रिमियातील शोक

वसाहतकाराच्या बड्यातून अति सुंदर व विलक्षण का- गिरीची कर्णवल्ले सापडली आहेत. आग्लो-सॅक्सनाच्या वलयवाहन ते सांस्कृतिक कलकौशल्यात फारसे पुढारलेले होतेसे दिसत नाही.

अर्वाचीनकाळी पायाच्यात कर्णवल्ले घालण्याची चाल कमी होत नसून वाटतच आहे. तथापि त्याची घाटणी विशिष्ट प्रकारची किंवा पुरातन काळच्या घडून अन- लेखी दिसत नाही. कोणत्या तरी जातीतील किंवा काळ्यातील एखादी घडण घेऊन रीत आग्न्या ३-वडीप्रमाणे फरक करितात, तेव्हा तिचे सातत्य दानाविषे घटिण आहे.

कर्णराज (इ स १०७२-१०९४) — अहिलकपुत्राच्या चाळुक्य वंशातील भीमदेव व उदयामति याचा कर्ण राज हा पुत्र होय. याने वाविल वपे शाततेने राज्य केले. याला छडाई वगैरे कर्ण्याचा प्रसंग आला नाही. लोकोपयोगी अनेक कृत्ये करून त्यान रयतेची प्रीति संपादली. कर्णसागर नावाचा एक अतिविस्तृत तलाव याने बांधला. बन्हाडातील चंद्रपूर (चादा) दाहुराचा राजा जयकेशरी याची कन्या मैनलदेवी इच्याची कर्णराजाने लग्न करले. तिच्या पोटी त्यास पुत्र झाला. त्याचे नाव सिद्धराज जयसिंग असे. डेवण्यात आले हा मुलगा अत्यवधी असताच कर्णराज मरण पावला. कर्णसूर्येण — यगाच्यात भारतीयाच्या पथिमेकडे असलेले एक प्राचीन राज्य. यात इहल्या बरहान, वाडुरा, पथिमसुंधिदाबाद व हुगळी या जिल्ह्याचा समावेश होत असे. सुमिदाबाद जिल्ह्यातील रागावानी ही त्याची राजधानी असावी (जे ए एस् बी ६२ १८९३) पण मनमोहनदास चव्हातीच्या मतें लक्ष्मणावती ही कर्णसूर्येणाची राजधानी असावी (विस्तार डु ४, १९०८) लुएनसॉर्वे कर्णसूर्येण मध्यकाल असाव असे हिंदू हिमम म्हणतो (अर्ली हिस्टरी) भरतवर्षीन भुवर्णनकारांनी या प्रदेशाला किरण सूर्य म्हण्टे आहे, व त्याची राजधानी सामलिनीच्या वायव्येन ११७ मैलावर असून राज्याचा घेर सुमारे ७५० मैल होता. या प्रदेशातील लोकान फोल म्हणतात. साग्या घातकाल या देशावर शशाक राजा राज्य करीत होता.

कर्णाटक(कर्नाटक)स्यु ल ति-दक्षिणहिंदुस्थानातील देश. मनुस्मृतीत (१००२) म्हण्टे आहे की, "क्षेत्रे मध्य धन- न्यान माल्यान् निजिधरेव च । नटथ करणधैव सतोः प्रविड ध्व च ॥" यार कुर्णाची व्याख्या "क्षेत्रिनाद माल्यात् सवर्गाया द्वा" . नटधराणद्रविडाग्या जयन्ते ॥ एतानि अपि एवम्य एव नामानि ॥ नाराग प्रत्य क्षत्रिया- पापुन सवर्ण लीचे ठायी जी द्रवा होते तिल देशपरांचे क्षात्र, मद्र, निजिधरे, नट, करण, सप्त, द्रविड अशी नावे आहेत. ही एकाच सहर भूमीची निरिनावाची नावे आहेत. ज्या प्रदेशात हे भारत क्षत्रिय रहावयास गेले त्या प्रदेशाना त्याची नावे मिळाली. करण व नट हे जेथे रहात तो करणनट =

करणट = कर्णाटत यात कर्नाड असेहि दुसरे नाव आहे त करणणट करणट = कर्नाड असे साधते असे न नि वा रावबादे म्हणतात (भा इ स म अहवाल १८३२) या देशाला कानडा, कर्नाट किंवा कर्नाटकदेश हाहि दुसरी नावे आहेत

इ नि हा स — या देशात वेगवेगळ्या वंशाचे राजे होऊन गेले आम्हा किंवा सतिवाहन, कदम्ब, पत्र, गग, चातक्य, राष्ट्र, चोल, होयसल, व विजयानगरचे गजे ह्या वंशांनी येथे वेगवेगळ्या वेळी पूर्णत्वाकडे किंवा अगत्याने राज्य केले विजयानगरचे राजे १३१२ पासून येथे राज्य करू लागले व त्यांनी तुगमद्रा नदीच्या गालाचा सर्व प्रदेश जिंकिले परंतु १०६१ साली मुसलमानांनी त्याचा पुरा भांड वेळा तेव्हा ते पेरुषोत्तम व दगिरी येथे गेले व काही अनगुडी येथे राहिले जेहा मुसलमान राजांनी विजयानगरच्या वंशास हारून लावून आपली सत्ता स्थापिली तेव्हा कर्नाटकचे, कर्नाट, हैदराबाद किंवा गोवळकोंडा व कर्नाटक विजापूर असे दोन भाग केले ह्या वेळी विलकम साहेब म्हणतात 'तुगमद्रा नदी ही कर्नाटकाचा उत्तरसीमा होता'

त्याचा कारोमाडल निनायावरच्या घाटशालच्या प्रदेशात कर्नाटक अशी तज्ञा आहे इतिहास व भूच ह्या खोदामध्ये १८ व्या शतकात जी स्वसत्तास्थापनार्थ भाडचे व लढाया झाल्या त्या याच देशात होत येथील, घाटवाड, विजापूर हे जिल्हे व उत्तर कानडाचा भाग ह्या प्रदेशात कर्नाटक ही तज्ञा आहे

स्वतः मानाने पाहिले तर पूर्वेत ज्या ठिकाणी कृष्णानदी पूर्व घाटातून बाहेर पडते त्या जागेपासून उत्तरेस नागेरा नदीपर्यंत एक रेषा काढून या इतल्या विदूषांपासून गाव्या पावता पुन्हा दुसरी रेषा काढली असता त्याच्या दक्षिणेकडील पूर्व व पश्चिम घाटामधील नो दक्षिण हिंदुस्तानाचे भाग तो प्राचीन काळी कर्नाटक या नावाखाली मोडला जात होता सतराव्या शतकाच्या अखेरीस मोगलांनी दक्षिण हिंदुस्तानात स्वारी करून विजापूर व गोवळकोंडा ही राज्ये झाल्या वेळी तेव्हा ते या भागातूनच उत्तरेस गंगुत्पासून दक्षिणेस कावेरी नदीपर्यंत पूर्वघाट व समुद्रकिनारा यांच्यामधील जो द्रविड देशाचा भाग त्यासहि विशेष नेदाभेद न बाळगता कर्नाटक हेंच नाव देऊ लागले या वेळेपासून पठारावरील, म्हणजे वास्तविक कर्नाटकास 'कर्नाटक घाटघाट' व द्रविड उतल कर्नाटकास 'कर्नाटक पैठघाट' अशी नावे प्रचारात आली

को ल दे हा — प्रस्तुतच्या कर्नाटकाचा पूर्वी चोलदेशाभ्यं सनावेश होत असे चोलमंडलम असेहि दुसरे नाव त्या प्रांतास असे या प्रांताचे ह्वापाणी उत्तम आहे या प्रांतावर कार प्राचीन काळापासून चोल राजे राज्य करीत होते याचा आनीलक असा इतिहास मुळीच उपलब्ध नाही अशोकाच्या शिलालेखात व रामायण, महाभारत या ग्रंथांत किंवाहि

चोगचा उल्लेख येतो पाणिनी हे नाव उल्लेखित नाही, कात्यायन मात्र उल्लेखित पेरिप्लस व टॉलेमी यांचीहि साक्ष या काळी मिळते इ स २१८-१०८ पर्यंत या प्रांतावर चोलराज स्वतंत्र राज्य होते अशी माहिती मिळते परंतु त्याचा खरा इतिहास (इ स १८४) राजराज चोलराजा कारवी-दीपयंत उपलब्ध नाही "स्वतःपुराणा"वरून चोल हे प्राचीन होते एवढेच समजते त्याची पहिली राजधानी (३ रे शतक) त्रिचनपल्ली म्हणजे कारवीराटचे उरईयूर होय सातव्या शतकात मझिक्कूर व १०११ व्या शतकात तम-उर या राजधान्या होत्या कर्नाटक प्रांताला मालवूट असेहि एक नाव असे चोल राजांचे ध्वजचिन्ह काषाच जमून ते त्यांनी कारवीच्या पत्रा राजाच्या ध्वावरून घेतल्याचे समजत गुणवत्सम यांचे चोलमंडल हा पार लहान प्रदेश होता पडवाच राज्य असताना चोलमंडलाला याचेकडून लोक द्रविड देश असे म्हणत चोल राजे शिवेपासक होते प्राचीन चोलराज दयानंदाहि होते मलायापर्यंत त्यांची गहाण व्यापारास जात

चो ल रा ने — पहिले ऐतिहासिक राजा करिकाल याने उरईयूर मंडून कारवीपट्टन ही राजधानी करून कारवीरी नदीस मोठमोठे अपारे घातले यान पुण्डळ येथे राज्य केले पाप्प व चेर यांच्याशी लढाया मारल्या याचा बाल इ स व दुसरे शतक होय याचा नातु नेदुमुदी किळी हा याच्यानंतर राजा झाला हा दुर्बल होता यासुद्धे ११ शतके चोलाची सत्ता नाममात्र होती. यावेळी पडव चेर वगैरे इतर राजवडा प्रबळ झाले सातव्या शतकापर्यंत चोलांचे मुख्य नाव ऐकू येत नाही पत्राचा (इ स ७६०) काळकर्त्यांनी निर्माण केल्यात पुन्हा चोलांनी उचल केले पाळक्याच्या सैन्याला "कर्नाटकेचे अमर्यादित सैन्य" म्हणून घाटे (सामंतपट त्रासपट) नवव्या शतकात विजयालय चोलांचे नाव ऐकू येते याने ३० वर्षे राज्य केले याचा पुन आदित्य (इ स ८८०-१०७) याने अरराजित पत्रास जिंकून त्याचा नाश केला परातक (इ स १०८-११९) याने पडवाना नामनेस कलन पाटगना (त्याच्या महुडा राजधानीसह) जिंकून लूकवर स्वारी केली याने आपल्या राज्यात सर्वत्र प्रामपचायती स्थापन करून प्रजेला कार मुल दिले याचा पुन राजादिल याच्यावर प्रकृत कृष्ण (तिसरा) याने स्वारी केली, तांत तो मेला याच्या मागून तीन अल्पजीवि राजे गरीवर आले नेपट्टी (१८५) राजराजदेव हा राजा आला हा पार मूर होता याने २८ वर्षे राज्य केले प्रथम चेराचे आरमार जिंकून त्याचा मांडलिक बनविले नंतर कूर्ग, पाप्प, पडव, चोलन, कलिभ, सलोन हे देश जिंकले १००६ मध्ये त्यान मुड रामेरी बंद केली त्याने आपल्या आरमाराने लखदिव व माद्रिव केले घेतले होती यानी राजधानी तंगतूर (तंग वर) येथे याने बांधलेल्या देवळात याच्या इतिहासाचा एक शिलालेख आहे हा स्वतः रीत होता तरी पण बौद्ध

वारे इतर घमोना महाय्य करीत असे याचा पुत्र राजेंद्र गंगार्दकंड हा यापापेक्षा शूर होता याने अदमान, निघो-
वर व वेणु (ब्रह्मदेव) हे प्रांत काबीज केले (१०२५-३०)
व बंगाल बहुरच्या माहिपालावर स्वाध्या केल्या याने
गंगार्दकंडाचोलपुर राजधानी वसविली व आठ कोस विस्तार-
ाचें एक मोठे तळ बांधलें ३० फूट उंची असलेल्या पिडीच्या
महादेवाचे उत्तम कलाकृतरीने देऊळीह बांधलें याचा मुलगा
राजाधिराज हा १०३५ त गादीवर आला याचा व चालु
क्याची लडाई १०५० त होऊन दोघांची राखमणीदा
तुणमदा नदी ठरली या लडाईत हा मेल्या याचा माणून
याचा भाऊ राजेंद्र परवैसीवर्मा गादीवर आला याच्या
माणून तीन नामधारी राजे झाले हे सर्व देशाच्या राजाशी
भाडत असत बलुक्पाच्या यादवीचा फायदा घेऊन
वीरराजेंद्र चोलाने सोमेश्वर (दुसर) चालुक्यास आपली
मुलगी देऊन सहाय्य केलें वीर राजेंद्र (१०७०) मेल्यावर
त्याचा मुलगा अधिराजेंद्र हा आपल्या मेळण्याच्या
मदतीने गादीवर आला परंतु तो प्रवेश नावडता होऊन
त्याचा (६ स १०७४) रून चाला येथे चोलाची औरस
वधपरंपरा सुरुली याला पुत्र नव्हता म्हणून भाऊवदापैकी
राजेंद्र हा गादीवर आला याला कुलोत्तुगहि म्हणत
त्याची आई गंगार्दकंडा चोलाची मुलगी होती व बाप
वगीकर चालुक्य होता म्हणजे हा चोलाच्या मुलीचा वध
होता, अर्थात याने चालुक्य-चोल वध सुरू केला हा फार
शूर व सुसह्य असून याने ४९ वर्षे राज्य केलें कलिंग,
गंग, हे राजे त्याने मिळले त्याने जमीनीची धारपदति
उत्तम प्रकारे बसविली (१०८६) याचा मुलगा विजय
याने हि राज्य वाडविलें याच्यानंतरचे तीन राजे नाममान
होते शेवटचा नावज्यासारखा राजा कुलोत्तुग (तिसरा)
हा होय हा १२८० त गादीवर आला याने ६० वर्षे राज्य
कलें याच्यामाणून चोलाचे नाव ऐतू येत नाही नंतर पाच्य
पुत्रे आले व पुत्रे मलिक काफरने हिंदूना पराभव केला
(१३१०)

पुत्रे शारंग, विजयानगर व द्वारसमुद्र येथील हिंदू राजांनी
एकत्र होऊन मुघलमानाना हाकलून लाविलें (१३४४)
नंतर विजयानगरचे साम्राज्य कर्नाटकावर झालें तेथील
म्याटातके नागक राजे तंजावरपर राज्य करीत होत त्याची
वडावळ अशी — (१) शिवाप्पा (१५४९-७२), (२)
अजुतप्पा (१५७३-१६१४), (३) रघुनाथ (१६१४-१०)
(४) निजयराय (१६६०-७३) या राजांनी इमारती,
कातर देवळे वगैरे बांधिली निघेला उत्तरेन दिलें,
प्रमाणम्ह केला विजयरायने राज्य चोटास नागक
याने पोरने तेव्हा त्याच्या मुलानें (नेम्मलने) व्यवसाय
गडे मागे त्याच्या सहाय्याने आपलें राज्य परत मिळविल
परंतु पुत्रे मो मानधारी राहून मोर्गे हेय तंजावरचे राजे
प्रजे ते १० व्या शतकापर्यंत होतेंच (पंजावर पहा)

शिवाजी महाराजांनी कर्नाटक बहुतेक पादाकृति केले
होतच ६ स १७११ त कर्नाटकात पणजे फार पडून खरावी
झाली होती असे असताहि पेशव्यांनी फतेसिंग मोसले व
रघुजी मोसले यांना पाठवून सिरटी व कोपल परगणे काबीज
केले (रा ख १ १०१) पुत्रे वित्ताजीपत विनावाले यांना
(१७०० मार्च) कर्नाटकात फौजेसह रवाना केले होते
(किता २७०) स १७१२ मध्ये पेशवे कर्नाटकामध्ये गेले होते.
त्या स्वारीत “ नफा किमपि न झाला ते प्रातांचे नवाब वगैरे
सर्व सध्यानिच निरतर चाहातात की आमचा (पेशव्याचा)
जवरदस्त पाय कर्नाटकात न पडाय ” त्यावेळी त्याची फौज
थोडी होती त्यामुळे पैसा कसा उगवतो ? ” याप्रमाणे श्री
नानासाहेब पेशवे म्हणत होते (रा ख ६ ३६७) बाजूनी
नाइकास कर्ना बाबा सुभा देण्याची मसलत यावेळी चालू
होती (विता ३५५) राजारामाच्या वेळी आबाजी सोनदेव
हे कर्नाटकात मोंगलानी लुप्त होते (रा ख ५१) स
१७७१ मध्ये त्रिवकराव मामा कर्नाटकावर स्वारीस गेले होते
(रा ख १०४०) ६ स १७७३ व १७७४ मध्ये कर्नाटकात
माधवराव नळकट पुरंदरे हे दोन हजार स्वारांनिशी बंदोब
स्तास होते (विता ८०) स १७७८ त हरिपत फडके कर्नाटकात
स्वारीस गेले (विता १३५) स १७८० त हैदर व पेशवे
यांच्या कडकटी कर्नाटकात होत होत्या (विता १८४)
स १७८५ त टिपूवर हरिपत फडक्यानी आजून गजेंद्रगड
वेतला (विता ३३०)

कर्नाटक (अर्काट) चे न बा व — औरंगजेबाने राणा
रामावर स्वारी केली, तेव्हा महाराज निजीस गेले त्याच्यावर
त्याने सैन्य धाडून प्रथम कर्नाटक प्रांत हस्तगत केला
औरंगजाद हा मुख्य सुभा होता त्याच्या खाली
कर्नाटकाचा एका स्वतंत्र छोटा सुभा केला त्याची
अर्काट ही राजधानी होती त्यामुळे तेथील सुभेदारास
अर्काटचे नवाब असे नाव पडलें अर्काटचा पहिला नवाब
शुल्किवाररान हा होय दगिणेची मोहीम चालू असताना
त्याची ६ स १६८७ मध्ये रवानगी झाली व १६९२ साली त्यास
कर्नाटकाचा नवाब करून दक्षिणच्या सुभेदाराच्या हाताखाली
नेमण्यात आले याच्याकडे कर्नाटकचा कारभार १७०३ पर्यंत
होता यानंतर दाऊदखान पत्री नामक सरदाराची कर्ना-
टकाचा कारभारवर नेमणूक झाली दाऊदखान हा विजय
रानाचा पुत्र असून त्याने १७०८ पर्यंत कर्नाटकचा कार-
भार केवळ यानंतर ना दिधीत मुख्य सेनापति नेमला जाऊन
त्याच्या जागी सादतउल्लाखान हा कर्नाटकचा नवाब होऊन
आला

मापूर्वी कर्नाटकाची नयनी कोणत्याहि एका परगण्याकडे
चालत आली नव्हती परंतु यापुढे दिधीच्या कारभारातील
बने-गामुळे कर्नाटकामध्ये दूरच्या प्रातावर नियंत्रण ठेवणे
कठीन होऊन नेदील नवाबास आपली लष्का वंशपरंपरागत करून
वेगळी सवड मिळाली अदतउल्लाखान व त्याच्या वंशजां

त्याच्या वधानामावेरून नेवायेतेह नवाब असें नांव पडलें अहून या नेवायेतेह लोकांची आठव्या शतकातच अरबस्थानातून ह्कालपट्टी होऊन ते हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन राहिले होते असें म्हणतात

सा द त उ ला न — सादतउल्लाखान हा अशीली मह-
मदखान नामक इस्माचा मुलगा असून यास महमद सय्यद
असेंहि म्हणत यानें आपला भाऊ गुलाम अझीगान याला
वेलोरचा अहलीगरदार केलें, हा स्वतः निपुत्रिक होता
म्हणून याने आपल्या भावाचे पुत्र दोस्तअली, चाकरअली,
सादतअली व अकबर महम्मद यास दत्तक घेऊन त्यांपैकीं
पहिल्यात त्यानें आपला वारस केल, दुसऱ्यास वेलोरचा कार-
भार सांगितला व आपल्या भावाची राखणी वपति या चाराहि
नगास सारखी वाटून दिली

दो स्त अ ली — सादतउल्लाखानाच्या मृत्यूनंतर (इ स
१७३२) दोस्तअली हा कर्नाटकचा नवाब होऊन सादत-
उल्लाखान खानाच्या शयकोचा माचा गुलाम हुसेन हा त्याचा
कारभारी झाला दोस्तअलीच्या कारकीर्दीत त्रिचनापट्टी
कर्नाटकच्या राज्यास जोडली या गोष्टीचा सूड घेण्याकरिता
तथील नायकांनीं मराठ्यांची मदत मागितल्यावरून इ स
१७४० मध्ये मराठ्यांनीं कर्नाटकाने स्वारी करून पयस-
ळ्यापूर्वी चंद्रगिरी तालुक्यात दामलच्या रुनु घाटात दोस्त-
अलीवर हद्द केला, व त्याचा पराभव करून त्यास ठार
मारल व तो व त्याचा दिवाण भीर आसद यास कैद
केलें

स फ द र अ ली — वरील लडाईनंतर दोस्त अलीचा
पुत्र व वारस सफदर अली हा वेलोरला पळला व त्याचा
आजई चंदासाहेब हा त्रिचनापट्टीस जऊन वेड्यासाठी
किष्कपात धान्यसामुग्रीची वेगमी करून वसला इकडे मराठे
ठिकठिकाणाहून रंडण्यावसूल करीत हिंदू लागले सफदरअली
यास धाक पडून त्यानें मराठ्यास खटणी देऊन त्यास
स्वदेशी परत लावलें तथापि मराठे परत फिरण्यापूर्वी सफदर-
अलीनें त्याच्या या नवीन ओळखीचा आपल्या शत्रूचा
पाडाव करण्याच्या कामी उपयोग करून घेतला दोस्त
अलीला सफदरअलीशिवाय आपली तीन मुली असून
यांपैकीं एक दोस्तअलीचा भाऊ चाकरअली, याच्या गुलाम
मुतसाअली या पुत्रास व दुसरी बांदीबासच्या तर्फी साहेबास व
तिसरी चंदासाहेब नावाच्या दूरच्या एका नातेवाईकास
दिली होती परंतु सफदर चंदासाहेब याची पहिल्या बाय-
कोची मुलगी दोस्तअलीचा पहिला दिवाण गुलाम हुसेन
यास दिली असल्यामुळे त्याचा नेवायेतेह नवाबादी दोस्त
अलीकडून व त्याच्या बायकोकडून अशा दुहेरी संघर्ष जडून
तो प्रचंड झाला मराठ्यांच्या न्वाऱ्याच्या वेळी त्रिचनापट्टीचा
किष्का या चंदासाहेबाच्याच ताब्यांत होता १७३६ सालीं
त्रिचनापट्टीची गादी रिकामी पडली तेव्हा माजी नाई
काच्या विषया पत्नीन स्वतः राज्यकारभार पाहण्याचें ठरवून

चंदासाहेबाची मदत मागितली असता चंदासाहेबांनें
किष्कात प्रवेश होताच राणीस अटकेंत ठेवून विना स्वतःच
पटराविला होता चंदासाहेब हा प्रचंड असून शिवाय लोक-
प्रियहि असल्यामुळे सफदरअली व दिवाण भीर आसद
यास त्याचा हेवा वाई आयला होता म्हणून सफदर अली
यानें मराठ्यांशी गुप्त तह करून त्यांना चंदासाहेबाचा पाडाव
करण्याविषयी विनंति केली मराठ्यांचा त्रिचनापट्टीवर अगोदर
पातूनन झाला असल्यामुळे त्यांनीं ही गोष्ट तावडतोव फुलू
केली त्यांनीं स्वदेशी परत जाण्याचें भीष वरून आपलें सैन्य
थोडेंसं मागे नेलें मराठे गेले अशा समजुतीवर चंदासाहेबांन
विष्कातील धान्यसामुग्रीची विल्हेवाट लावताच पुढील वर्षी
ते पूर्वसंवेतासुद्ध पुन्हा कर्नाटकात आले व त्यांनीं २६ मार्च
१७४१ रोजी त्रिचनापट्टी काबीज करून चंदासाहेबास कैद
करून सातान्यास नेलें येणप्रमाणें सफदरअलीचा एक शत्रू
नाहीसा झाला तरी त्यास आपली सत्ता फार दिवस उपभो-
गता आली नाही वेलोरचा सुभा, त्याचा चुरतमाऊ व
मेहुणा गुलाम मुतसाअली, हा त्यास निराळाच शत्रू उडवून
त्यान त्याचा पुढच्या वर्षी वध केल

स रा ण्या चा दो व ट — मुतसा अलीनें थोडे दिवस राज्य-
कारभार केला पण त्याच्या दुष्कृत्यामुलें लोकांस इतका ह्मेप
आला होता की त्यामुलें तो भिऊन वेलोरला पळून गेला
तेव्हा सफदरअलीचा पुत्र महमद सय्यद उर्गे सादत उल्लाखान
अर्काटचा नवाब झाला पण तोहि इ स १७४४ सालीं
अर्काट येथें मारला गेला महमद सय्यदाशिवाय सफदर
अलीस आणली एक मुलगा होता वास्तविक कर्नाटकेचे
नवाब हे दक्षिणच्या सुभेदाराचे अधिक असता हेथें वाढेल
तो उठतो व आपली परवानगी न घेता नवाब होतो हें
पाहून दक्षिणचा सुभेदार निजामअली यास खोड आली
होती त्यानें इ स १७४३ साली कर्नाटकात स्वारी करून
तेथील अंतर्गती नवाबाच्या वतीनें कारभार पहाण्यासाठीं मह-
मद अनवरद्दीन याची नेमणूक केली पण या बालनवाबाचा
पुढें लवकरच मृत होऊन अनवरद्दीन हा स्वतंत्रपणें कर्ना-
टका कारभार करूं लागला

अ न व द दी न — कर्नाटकात अर्काटचे नवाब हा
पदवी आज ज्या घराण्यात चालत आहे त्या घराण्याचा
मूळ पुरुष हा महमद अनवरद्दीनच होय याच्या कारकीर्दीत
झालेल्या एका लडाईत युरोपीय सहायनास कायती सैन्यापुढें
उन्या त हेच्या कवाईत न झिकलेल्या प्रचंड हिंदी सैन्याचें
काही चालत नाहीं असें निदर्शनास येऊन युरोपीय लोकांस
हिंदी राजकारणात हात घालण्यास उत्तेजन मिळालें इ स
१७४६ मध्ये मॅचानी इमशपासून मद्रास काबीज करून तें
तुमच्या स्वाधीन करतों अशा बापांनीं अनवरद्दीनाची समति
मिळवून बागल्याच ताब्यात ठेविलें तेव्हा मॅचपासून ती
जागा काबीज करण्यासाठीं अनवरद्दीनानें आपल्या थोरल्या
पुत्राच्या हाताखाली एक मोठें सैन्य रवाना केलें या सैन्याची

मद्रासजवळ मेलपूर येथे मॅचाच्या एका ल्हान सैन्याशी लढाई होऊन तीत ते नामोहरम होऊन परत फिरले यानंतर अनवरहीन यास माजी नवाब घराण्यातील वारस चदासाहेब यांच्याशी तोंड देण्याची पाळी आली. स १७४८ साली मॅचांनी मराठ्यांच्या कैदत काढल्यावर इ स १७४८ साली मॅचांनी याच्या प्रीत्यर्थ दंड भरल्यामुळे चदासाहेबाची मुक्ती झाली, व तो मुजफरनगर व फ्रच यांची कुमफ मिळवून १७४९ मध्ये अनवरहीनवर चाल करून आला अनवरहीन व चदासाहेब यांची अचूर येथे लढाई होऊन तीत अनवरहीन पराभूत होऊन मारला गेला.

महमद अली वचदा साहेब—अनवरहीनच्या मागून कर्नाटकाच्या नवाबाच्या जागेवर दोन पुरुष आपला हक्क सांगू लागले एक अनवरहीन याचा दासीपुत्र महमद-अली व दुसरा चदासाहेब अनवरहीन यास माणुभयान म्हणून महमदअलीहून एक वडील मुलगा होता पण अवूरच्या लढाईत तो कैद होऊन शत्रूच्या हाती पडला पुढे जरी त्यानी स्वकरार मुक्ती झाला तरी तो महमदअली विरुद्ध कर्णाच गेला नही (यास मद्रुरेच्या मुन्यांचे काम सांगण्यात आले होते) अनवरहीन या मरणानंतर महमद-अलीने त्रिचनापलीच्या किल्लाचा आश्रय घेतला त्याचा पक्ष इमजान घेतला अमुन त्याचा प्रतिस्पर्धी जो चदासाहेब त्याचे बापू मॅचांनी उचलून धरली होती चदासाहेबाने मॅचांच्या मदतीने त्रिचनापलीखेरीज सब कर्नाटक प्रांताचा ताबा मिळविला.

इमजाने काय होई—येणप्रमाण अकाटच्या नवा-बाच्या जमिनीतील दोन हफदार महमदअली व चदासाहेब यांच्यामधील भाडण हे वस्तुत इमज व मॅच यांच्यामधील भाडण होऊन घसले वस्तुत १७४९ मध्ये यूरोपमधून एकस लाबापेल येथे इमज व मॅच यांच्या दरम्यान सह होऊन त्याच्या एका कलमाअन्वये मॅचांनी घेतलेले मद्रास इमजान परतहि करण्यात आले होते तथापि हिंदुस्थानातील इंग्लिश व मॅच कंपन्यानी आपल्या सरकारच्या समतीवाचूनहि हिंदुस्थानात भाडण चालू ठेविले इ स १७५० मध्ये नासिरुजग मारला गेल्यावर त्याच्या आनी दुर्दैवाने मुजफर-नगर यास हैदर बादच्या गादिवर घेतवून मुजफरनगराकडून हागेपासून कन्न्यामारीपर्यंत सर्व दक्षिण हिंदुस्थानाचे नाम-धारी अधिपत्य विषादन कले मुजफरनगर हा याच्या पुढील सालीच मारला गेला तथापि त्याच्या मागून आस कन्न्या वृत्तीय पुत्र सल्लयतनग दासहि मॅचानांचे मदत करून गादिवर बघाविल्यामुळे दक्षिणतील राजकारणात त्याच वर्तस स्थापन झाले इकडे महमदअलीचा समूळ पाडाव शाश्वत अगल्या हातचे एव बाटले नष्ट होऊन कर्नाटकाचा राजकारणात हात घालण्यास आपल्यास सवड उद्भवणार नाही असा समजुतेने इमजानी हरप्रयत्न करून त्रिचनापली येथी हातची गाई दिली नाही

अकाटचा वेढा—इतक्यात झाडव्हन चदासाहेबाचा रान-धानी जे अर्वाट शहर त्यावर हला करून त्रिचनापलीचा वच व करण्याची पाडशी मसलत पुढे माडली त्याने फोडे सेंट डेव्हिडमधून १०० व मद्रासमधून ५० हून कमी लोक ठेवून वाकीचे सर्व सैन्य म्हणजे २०० सत्तर व १०० शिपाई घेऊन अकाटवर चाल केली अकाटचा किं! गोळीबार न करता इमजान्या वचण्यात आला पण हाविला इतका मोडकळ्यास आलेला होता की प्रथम दर्शनी तो लडविण असकपच वाटल तथापि झाडव्हने व त्याच्या माणसाना मोटया झपाट्यान काम-चलाक तटवदी उभी करून शत्रूस आश्रयचकित करून सोडले अर्वाट वावीज करण्याचा परिणाम झाडव्हच्या अपक्षेप्रमाणे झाला शत्रूचे घरेचसे सैन्य त्रिचनापलीचा वेढा सोडून अकाटला आले, व त्याने ५१ दिवसपर्यंत (१७५१, सप्टें २१-११ नोव्हें) एकसारखा अकाटच्या किल्लावर लोकाचा भडिमार चालू ठविला, व हला घटवून किला कावीज करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला पण त्यात अपयश येऊन यरीच हानि झाल्यामुळे चदासाहेबाचे सैन्य निरास होऊन वेढा उटवून चालते झाले यानतून स्वकरार इमजान व त्याच्या दोस्तास अर्वाटच्या पुनस फावोपास येथे व इतर टिकाणी आणरी विजय मिळाले तेव्हा इ स १७५१ मध्ये मॅचांनी त्रिचनापलीचा नाद सोडून दिला इकडे चदासाहेब हा तजवरच्या राजास शरण गेला असता महमदअलीच्या विधावणीवरून त्याचा तोंडे वध करण्यात आला येणप्रमाण महमदअलीचा प्रतिस्पर्धी चदासाहेब हा स्वर्धक्षेनातून नष्ट झाल, तरी इमज व मॅच यांच्यामधील लढा थाबला नाही वस्तुत चदासाहेब व महमदअली हे या सट्यात नाममात्रच होते परा लडा त्या दोघान धन नहून त्याच्या नावावर चाललेल्या लढाया ही इमज व मॅच यांच्या दरम्यान हिंदुस्थानात वर्तस स्थापनधारिता चाललेली स्वर्धी होती वुशीने निजामाच्या दरबारी आपले कागसे वस्तान बसविले असून १७५१ मध्ये त्यान निजाम) कडून आपल्या सैन्याच्या रचोतीसाठी उत्तर सरकाराचा वस्तू लोडून घेतला तथापि वुशीच्या या हत्याचा इच्छेला मधून मधून पेशाचा पुरवडा ह्मण्यपलीकडे काही उपयोग झाला नाही इ स १७५३ मध्ये वुशीचे आपले सर्व वेन फसल अशी पूण रानी झाली त्याने एक वनावट चाद-शाही सनद पुढे करून आपली कर्नाटकाच्या नवाबच्या माथी नेमणूक झाली असल्याचे मद्रासकर इमजानी भान-विण्याचा प्रयत्न करा, पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही इमज व मॅच यांच्या दरम्यान यूरोपमधून या वेळी सल्लया अवस्थामुळे हिंदुस्थानातील या भाडणात त्याच्या मायवट्याचा बिलडुल पडटिया नव्हता दोवडी मॅच सरकारांनी डुलीस स्वदेशी परत बोलावून हा लढा थाबविला पण स्वकरार इ स १७५१ मध्ये (मे १७) सप्तवारिक युद्ध शुरु होऊन हिंदुस्थानात इमज व मॅच वसाहतकारात

राजरोसपणें हांगडा सुर झाला. इ. स. १७५७ मध्ये अल्फ्रेड पुन्हा पंचानने घेतलें. परंतु हिंदुस्थानातून इंग्रजांत हातून लवण्यासाठी मॅच सरकारने रवाना केलेला सेनापति लाली हा १७५८ च्या एप्रिलपर्यंत पादाचरी येथें दाखल झाला नाही. नोंदपत्र इंग्रजांनी बंगालमध्ये आपलें वस्तान बागलेंच वसवून घेतलें होते त्यातच पुन्हा पादाचरी येथील मॅच अधिकाऱ्याच्या मत्सराची भर पडल्यामुळे लालीचें काम अतिशय कठीण होऊन वसलें. तथापि लालीने पहिल्या धडाक्यासरणी फोर्ड सेंट डेव्हिड व इतरां कित्येक किरकोळ स्वयें हस्तगत करून घेतली व (स. १७५८) मद्रासवर हल्ला चढविला. पण पादाचरीच्या अधिकाऱ्याकडून त्यास मदत न मिळाल्यामुळे त्याच्या सैन्याची उपासमार होऊन लागून ते बेवळामी बनलें. अशा सैन्याकडून इंग्रजांनी ठाणीं बावीस करणें अवश्यप्राप्त होते. त्यातहिले पुढें ब्रिटिश आरमार चेजून दाखल झालें तेव्हा लालीला मद्रास येण्याच्या नाद सोडून देणें भाग पडलें अशा स्थितीत सर आयरथूट यानें १७६० साली मोठें सैन्य जमवून त्यास वादीवासा येथें लढाई देण्यास भाग पाडून त्याचा पूर्ण पराभव केला. यानंतर लाली पादाचरी येथें गेला, व तें ठिकाण त्याने मे १७६० पासून ता. १६ जानेवारी १७६१ पर्यंत छटविलें पण अखेरीस अनाच्या अमरी त्यास झाले धरण जाण्याशिवाय गत्यंतर राहिलें नाही. वेळ्याच्या अखेरीस किंवात इतकें बुभिक्ष झाले होते की, बाजारात दुष्ट १४ रुपयांस विकलें माऊ लागलें। लालीने फोर्डसेंट डेव्हिड घेतलें तेव्हा रड्डिकारास निघून जाण्यास होऊन दिवसाची सुदत देऊन तें स्वयं जमीनदोस्त करून दाखल होतें त्याचा सर्व वचपा इंग्रजांनी आता पादाचरीवर काढला त्यांनी तेथील रड्डिकारास निघून जाण्यासाठी तीन महिन्यांची सुदत देऊन त्या हादराची तटबंदी आतील बहुतेक हमारतीपुढा अमीन दोस्त करून टाकली.

यानंतर इंग्रजांनी फ्रेंचापासून मिगी, पियागुर, माडी वगैरे स्थळें भराभर काबीज करून १७६१ च्या आरंभास त्याच्याकडे कालिकत व सुरत येथील वखारांशिवाय काही राहू दिलें नाही.

बंगालमधील फ्रेंचांचे धडाकूत चंद्रनगर ही फ्राइव्ह व वॉटसन यांनी १७५७ सालीच हस्तगत करून घेतली होती, व इ. स. १७५८-५९ मध्ये राममहेंद्रीच्या हिंदु राजाच्या विनवणीवरून कर्नल फोर्ड याच्या सैन्याने राममहेंद्रीपासून ४० मैलावर कुंदूर येथें मॅच सैन्याचा पराभव करून व मच्छलीपट्टण घेऊन निजामाकडून स्याबा वसूल घुराली मिळाला होता ते उत्तरसरकारमधील (मंदूरखेरीज) बरेच जिल्हेही आपल्या कब्जात घेतले होते.

अशा रीतीने मॅचाचा हिंदुस्थानात सर्व बांधणी पाडाव झाला असता १७६३ साली फारिसचा सह होऊन सत्सर्गिक उद्घाता नेवट झाला या सहानें गरी पादाचरी फ्रेंचांना

परत काण्यात आली तरी अत पर त्याची हिंदुस्थानांत काही किंमत चढली नाही.

कर्नाटकात इंग्रज म्हेसूरकरांचे युद्ध—
कर्नाटकच्या नवाबास एकट्या इंग्रज मॅचाच्या स्पर्धेचाच परिणाम भोगावा लागला असें नाही. इंग्रजांनी या नवाबास आपल्या स्वतःच्या राजकारणात यादूनहि अधिक गुरफटून घेतलें. इ. स. १७६१ साली इंग्रज, निजाम व मराठे या विघांनी मिळून हैदराबाद मुल्तानार स्वारी करण्याचा आपणात ठराव केला, पण निजाम व मराठे या दोघांनी पुढें अग काढून घेतल्यामुळे इ. स. १७६२ साली इंग्रजांम हेंदराबादी एकटें लढण्याची पावो येऊन गिला “पहिलें म्हेसूर युद्ध” म्हणून म्हणतात ते उपस्थित झालें. या युद्धात आरंभाच हैदरांनी कंभूरला वेढा घातला पण इंग्रजांचें सैन्य येताच तो वेढा उठवून कावेरीपावला गेला. त्याच वर्षी इंग्रजांनी धंभग व त्रिनोमाली येथें हैदरावर दोन गज मिळविले पण या युद्धाच्या वेळी इंग्रजांची अवस्था एकदरीत शोचनीयच होती व शेवटीं जेव्हा १७६२ साली हैदर ६००० सवार चेजून मद्रासच्या वैदीशीं अचानक येऊन टेपल तेव्हा तेथील इंग्रज अधिकारी गर्मगडित होऊन त्यांनी हैदराबादी परस्परानी परस्परानी ठिकाणें व कैदी परत करावे व परस्परच्या शस्त्रविरोध परस्परस मदत करावी या अटीवर ताह केला या तहामील अटीप्रमाणें, हैदरावर फौत्या माघवराव पेशव्यानी स्वारी केली असता इंग्रज त्याच्या मदतीस जाण्यास कचरल्यासुद्धें हैदराचा इंग्रजावर दात लावून “दुसरे म्हेसूर युद्ध” उपस्थित झालें.

तत्पर्य वेदासाहेबाच्या मरणापूर्वी गरी इंग्रज व मॅच यामधील युद्ध महंमदअलीकरिता झाल असें म्हणता आले तरी १७५९ नेतर त्यास ससें काही कारण दिसत नाही. पहिलें म्हेसूर युद्ध हें तर युद्ध इंग्रजांच्या राजकारणाचा परिणाम होता. या युद्धाबद्दल इंग्रज महंमदअलीपासून फक्त फाप मोवदला घेत गेले तें स्पष्ट कळत नाही. यावेळी कर्नाटकात दोवहाती कारभार चालू होता असें सांगण्यात येतें. पण तो दोन-क्षुती कारभार बंगलप्रमाणें नव्हता, महंमदअलीच्या इंग्रजांनी राबा म्हणून मान्य केले असून त्याच्या राज्याचा वसूल त्याचेच अधिकारी गोळा करीत होते. इंग्रज हे आपणास त्याचे केवळ दोस्त किंवा त्याच्या धुतीने व त्याच्या नावावर काम करणारे भोजवद भोकर म्हणवीत असत यावेळी मद्रास बौन्विलच्या असें ध्यानात आले की, निजाम, हैदर व मराठे या प्रत्येक देशाच्यापासून आपण कर्नाटकचे रक्षण करण्यास पुढें आल्याशिवाय कर्नाटक राज्याच्या स्वाध्यापासून शुफ होणार नाही. नवाबाच्या नोंदरीतील वायोरुपण्यावर इंग्रजांचा विश्वास नसल्यामुळे त्यांनी आपलें सैन्य बाडविले व त्याचा खर्च मान (बलां कारण दाखवून) महंमदअलीकडून भागविला जाण्याची ते अपेक्षा करूं आले. तेव्हा त्यासाठी नवाबाने इंग्रजास

नजीक काही जहागीर दिल्ली, पण तिचा बसूल अद्याप नवा बाचे अधिकाऱ्याच वरीत होते महमदअली याच्याकडे नेहमी इमज्जाची बाकी राहो तर उलटपट्टी मद्रास सरकारास पैसाची नेहमी गरज असे महमदअली नेमस्तपणाने राहिल असता व आपल्या कारभार त्यान स्वत पाहिल्य असता तर हे कर्ज पेडणे फारसे कठिण नव्हत पण त्या दाहोपेकी एवढी गोष्ट त्यास करता आली नाही. रकमेकरिता त्याच्या मार्गे हुमण लावले की त्याने कोणाबद्दल तर पैसे उसने घेऊन ती भरावी एसाचा भित्त्याचा बसूल स्वत कडे लावून घेऊन कर्ज देणाऱ्या लोकांची महमदअलीबद्दल मुळीच वाण नव्हती महमदअलीच्या या सावकारामध्ये पॉल वेनफील्ड नावाच्या कंपनीच्याच एका नोकराचा प्रामुख्याने जेव्हा वेळ पाहिजे हा या सावकारीनर इतका गबर झाला होता की, त्याची रहाण्याची ऐट खास गव्हर्नराद्वारे अधिक होती त्याची बायको रडनच्या उद्यानातून आपल्या ऐटबाग गाडीतून हिडू फिर लागली की सर्व लोक तिच्याकडे टपमक पहात रहात

या सावकाराची मित्रस मोठी लक्षात ठेवण्यासारखी आहे इ स १७७३ मध्ये इंग्लिशाना नवाबाच्या सांगण्यावरून तमावर तैयार झाला राजाला पदच्युत केले वॉट ऑफ डायरेक्टर्सना या गोष्टाचा फार राग आला कारण तमावर रचा राजा हा तहाने आपला आश्रित झाला आहे असे ते समजत होते वॉट ऑफ नावाचा कंपनीचा एक वृद्ध नोकर हा मद्रासचा मानी गव्हर्नर होता त्यास तमावरच्या राजास पुन्हा त्याच्या गादीवर बसविण्याचा हुकूम करून त्यानी रवाना केले पण पॉल वेनफील्ड हा मी कर्नाटच्या नवाबास तमावरच्या बसुलाच्या तारणावर मोठी रक्कम वर्गीकृत दिली आहे अशी संकल्पना सांगून हरकत घेऊ लागला तेव्हा गव्हर्नर आदिकरून राजाचे पक्षपात व कर्नाटच्या नवाबाचे पक्ष पातो याच्या दरम्यान कौन्सिलमध्ये रण माजली अखेर वॉट ऑफ नावाच्या प्रतिस्पर्ध्यानी पकडून घुसम्यात टाकले व तेथे तो पुढे आठ महिन्यानी मरण पावला (१७७७) तेव्हा दोन्हाही पक्ष शांत झाले वॉट ऑफ डायरेक्टर्सनी याची चौकशी करण्याचा हुकूम केला, पण त्यापासून काही निष्पन्न झाले नाही

इ स १७८२ मध्ये सुर क रा ने पुन्हा युद्ध — इमज्जांनी हिंदूंचा विधासपात करून म्हणूनच युद्धाचे बीज कसे पेरून ठेविले होते हे माग दाखविले आहे या युद्धास इ स १७८० मध्ये तोंड लागून हिंदूंना कर्नाटकावर स्वारी केली ज्या कारणांमुळे युद्धाला प्रत्यक्ष सुरवात झाली त्याचा कर्नाट कच्या नवाबाशी अर्ध्याअर्ध्या बाई एक संघर्ष नव्हता युरोप मध्ये इंग्लिश व फ्रेंच यांच्या दरम्यान युद्ध सुरू झाल्याने ऐकून इकडे हिंदुस्थानात इमज्जांनी फ्रेंचांनी पादीचरी हस्तगत करून ते त्यांनी पश्चिम किनाऱ्यावरील गादी कार्यान्वय करण्यास निघाले माहीवर स्वारी करण्यात आपण हिंदूराणी भाडण

उकलून बाईत आहोत इमज्जा जणून होते कारण मरा ठगानी स्वारी केली तेव्हा इमज्जाकडून मदत मिळण्याची निराशा झाल्यावर हिंदूंना फ्रेंचांशी संधान वाधिले होते व त्यांच्याकडून त्यास मदत मिळण्याची अशा होती फ्रेंचाच्या शिपायाना गव्हतातून उतरून हिंदूराच्या मदतीस येण्यास पश्चिम किनाऱ्यावर माही हे एकटव बंदर होते असे हे बंदर फ्रेंचाच्या ताब्यातून जावे हे हिंदूरास न आवडल्यामुळे त्यान इमज्जास निर्वाणाचा खलिता पाठविला होता

या युद्धात इमज्जास प्रथमपातूनच अपयश येण्यास सुरुवात झाली आरंभीच १७८० च्या सप्टेंबर महिन्यात पोलि सूर येव करून बेळीच्या १००० लोकांच्या तुकडीचा फना उडविण्यात आला अशा रीतीन मद्रासकर इमज्जा पंचात आहे, तेव्हा त्यानी महमद अलीशी यौगर्ण लावून त्याच्या कडून युद्ध चालू असेपर्यंत त्याच्या राज्याच्या एकदर वसुलाची व्यवस्था आपल्याकडे घेतली इमज्जांनी नवाबास त्याच्या खाजगी खर्चासाठी एकदर वसुलीचा फक्त पन्नास घावा असे ठरले होते बेळीच्या पराभवानंतर एक वर्षांनी युरोप त्याच दिवशी व त्याच दिवशी इमज्जांनी हिंदूरावर विजय संपादन केला व पुन्हा शोलिघर येथेहि त्यावर दुसरा जय मिळविला, पण एकदरीत हिंदूराच्या बपल रिसाल्यापुढे त्याचा टिकाव धरणे कठिणच जाऊ लागले १७८२ साली टिपून कर्नल जेम्सपेट्ट्या २००० शिपायांच्या सैन्याचा तमावर जिल्ह्यात धुव्या उडवून इमज्जावर दुसरा मोठा विजय मिळविला अशा अडचणीच्या स्थितीत इमज्जा असताना युरोपमध्ये इमज्जा व फ्रेंच यांच्या दरम्यान तह झाल्याची बातमी त्यांना कळली तेव्हा त्याच जीव खाली पडल्या फ्रेंचांनी युद्धातून अग काढल्यामुळे १७८४ च्या मार्च महिन्यात शेवटी टिपूने इमज्जाशी परस्परानी परस्पर-राचा कार्यन्वय केलेला मुल्ल व कंदी परत करावे या अटी-वर तह केला

कर्नाटक व फ्रेंच यांच्या खालसा — वरीलप्रमाणे इमज्जांनी आतापर्यंत कर्नाटकच्या नवाबाची बहुतेक सत्तातत्त्व आटोपली असून नवाब हे त्यांना अजानालस्तनाप्रमाणे भारभूत वाटू लागले होते म्हणून नवाबाचे राज्य रीतसरपणे खालसा करण्यास संधिबेव्हा मिळेल याची ते वाट पहात बसले इ स १८०१ च्या जुलै महिन्यात कर्नाटकचा नवाब उमदत-उल उमरा मरण पावला तेव्हा त्यांना ही संधि मिळाली त्याच महिन्याच्या २७ व्या तारखेस गव्हर्नर जनरलने असे जाहीर केले की, धीरंगपट्टण येथे जे कागदपत्र सापडले त्यात १७९५ साली दिवगत झालेल्या महमद अलीचा व त्याच्या नंतर गादावर बसलेला त्याचा पुन उमदत-उल-उमरा याचा गुप्त पत्रव्यवहार आढळून आला असल्यामुळे ते ब्रिटिश सरकारचे शत्रू ठरतात अतएव त्यांचे राज्य खालसा करण्यात येत आहे तथापि फ्रेंच वाटाघाट झाल्यावर

महमद अलीचा नातू असून—उद्दोला याच्याकडे नवाब हो नामधारी पदवी कायम ठेवण्यात आली

न या व प द वी ची का र क त—वर सांगितल्याप्रमाणे कर्नाटकचे राज्य खालसा करूनच इम्रानचे सत्ताधान झाले नाही तर नवाब या नामधारी पदवीने खोका-या मनावर नवाबाच्या सत्तीवपर्या होणारा परिणामहि त्याना दिवसानुदिवस जाचक होऊ लागला

इ स १८५५ मध्ये कर्नाटकचा नामधारी नवाब गुलाम घोसवान हा मरण पावला, तेव्हा इम्राना त्या जागेच्या अधिकारासमयी व नेमणुदीसमयी फेरविचार करण्यास चांगली संधि मिळाली. इतकेमध्ये व हिंदुस्थानात चौकशी करता नवाबदार अधिकाऱ्याची अशी खानी झाली की, नवाब ही पदवी अर्ध्यासुध्या राजसत्तेची उदयोपक असली तरी १८०१ सालापासून अकांठचे नवाब ती केवळ वैयक्तिक बहुमानाचा हुद्दा म्हणूनच धारण करित आले आहेत, म्हणून प्रस्तुत नवाबाच्या मरणानंतर सरकार ती हुद्दा सत्ताच पुढे चालविण्यास विलकुल बाधलेले नाही तेव्हा मनाससरकार व लॉर्ड डलहौसी यांनी एकमताने नवाबाचा हुद्दा रद्द करण्याचे ठरविले ! ह्या नवाबाच्या वसत्रास अकां-टचा राजा हा हुद्दा असून मन्नास इलाख्यातील तो पहिल्या प्रतीचा सरदार गणला जातो याची वसावळ पुढे दिली आहे—

१ महमद, अनवरद्दीन
(१७४४-६९)

२ महमदअली, बाराजाह
(१७४९-९५)

३ समदत-उल-उमरा
(१७५५-१८०१)

अमार-उल-उमरा

४ अजिम उद्दोला
(१८०१-१९)

५ आनमगाह बहादुर
(१८१९-२५)

६, ८ अजीमगाह
(१८२५-६२ व १८६७-७४)

७ गुलाममहमद
(१८४०-५५)

९ बहीर उद्दोला
(१८७४-७९)

१० इतिशाम उलमल्क

[संदर्भ प्रथ—डॉ. स्मिथ आयगार विन्नी, ड ग्या मनुस्मति, रा ख ड]

कर्ता-पुट-पत्र्यातील मिह्रा व जालदर तहसिलीमधील गाव हे नावे वेल्सन रेल्वेवर असून जालदरपासून १ मैला-वर आहे ला स (१९११) ८६३१ पाचवा शाख ग्रुप असेल यांनी हे शहर वसविले असून त्याचे वराज व त्याचा आदिग्रथ येथे असल्यामुळे हे पार पाविन मानले जाते अह-मदशहाने १७५६ हे शहर जादून टाकले होते येथे धान्याचा मोठा व्यापार चालतो येथील म्युनिसिपालीटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ७॥ हजार रु असते गावात म्युनिसिपालि-टीची इमनी शाळा व सरकारी दवाखाना आहे

कर्दम—एक प्रजापति हा प्रहमानसपुत्र स्वायभ मन्तरात होऊन गेला स्वायभ मनुने यास आपली देव-हूति नामक कन्या दिली होती कला, अनसूया, धन्वा, हरिभुंवा, गति, निया, द्याति, अरुधती आणि क्षात्री अशा कर्दमदेवहूतीच्या नऊ कन्या असून अग्नि, अगिरस, पुलस्त्य, पुलहा, ऋतु, भुगु, वसिष्ठ आणि अथर्वण याना दिल्या होत्या याचा पुत्र कपिल महामुनी या नावाने प्रसि-द्धीस आला (मान ३ स्क ३ अ २१-२४)

कर्नेलगज—सुयुक्त प्रातामधील गोंडा जिल्ह्यातील तारवराज तहसिलीतील हे गाव असून बंगल नॉर्वेस्टरन रेल्वेवर आहे १९११ साली येथील लोकसंख्या ५११९ होती १७८० मध्ये अयोध्येच्या नवाबाने गोब्रानदीच्या उत्तरेवडील रामावर बचक बसविण्याकरिता एका इम्रान अधि-कार्याच्या हुताग्याला तिकोरा यथ काही फौज ठेविली १८०० मध्ये येथे आणवरी फौज पाठविण्यात येऊन त्याने नाव कर्नेलगज ठेवण्यात आले पुढे इम्रानाई हे घेऊन्यावर हे सैन्याचे मुख्य ठिकाण केले पुढे घडानंतर येथील छावणी मोडली गेली या शहराची राज्यव्यवस्था १८५६ सालच्या २० व्या नियमान्वये चालते येथील तादूळ, सका वगैरे निमस बाहेरगावी जातात येथे एक दवाखाना, शाळा वगैरे सध्या आहेत

कर्नाळ, जि ह्हा—पंचमाव प्रातातील एक जिल्हा क्षेत्र-फळ ३१५३ चौ मैल मर्यादा—उत्तरेस पतियाळा सत्ताधान व अंबाला जिल्हा, पूरत यमुनानदी व बलीकडे संयुक्त प्राता-तील साहारापूर, मुजफ्फरपूर व मिरत जिल्हे, दिल्ली व रोह-टक जिल्हा आणि पश्चिमेस पतियाळा व पंद सत्ताधान एका डोंगराच्या योगाने या जिल्ह्याचे दोन भाग होतात यमुनानदी पूर्वे सरहद्दीवरून ८१ मैल वहात जाते तिच्या पात्राचा रुंदी निरुजिरोझ्या ठिकाणी अर्ध्यापासून एक मैल पोतत आहे जि-राच्या उत्तर भागात पुष्कळ नद्या आहेत पैकीं घग्गर व तिला मिळणाऱ्या उमला आणि सरस्वती, चौतग व मार्तांडा आणि ते घुन्हा व राही या मुख्य नद्या होत १८२७ पर्यंत कर्नाळपासून २० मैला या आत कधी कधी सिंध आढळत असत अस म्हणतात वापरि पुष्कळ होते परंतु अलीगडे तितेमुद्धा कश्मिर व दृष्टास पडतात कोन्हे मान पुष्कळ अनेक सरस्वती या काठगा मेली प्रदेशात

व काळवे झालेल्या भागात तापाची साथ फार असते. या जिल्ह्यात वार्षिक पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो. व पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडे पावसाचे मान कमी कमी होत जातं

इतिहास.—ज्या ठिकाणी कौरव पांडवांचे भारतीय युद्ध झाले ते या जिल्ह्याच्या वायव्य भागात असून, या जिल्ह्याच्या प्राचीन इतिहास 'कुशक्षेत्र' लेखावरून समजेल. क्षिस्ती शकाच्या आरंभी हा जिल्हा इंडोसिथियन लोकांच्या समागात असावा असे सरस्वती नदीच्या काठी पोलर येथे सापडलेल्या नाण्यावरून समजते. इ. स. ६३१ त चिनी प्रवासी ह्युएन-त्संग येथे आला त्यावेळी ठाणेश्वर ही एका राज्याची राजधानी असून ते राज्य भरभराटीत आहे असे त्यास आढळले, इ. स. १०१४ त गजनीच्या महंमदने ठाणेश्वर लुटले. तथापि ११९० त पृथ्वीराजाचा पराभव होईपर्यंत हा प्रदेश हिंदू राजांच्या अंमलाखाली होता. दिक्षीवर चालून गजानाना तैमूर या प्रदेशातून गेला होता. पुढे येथे काही सामन्त व त्याच्या मागून लोदी राजांनी राज्य केले तैमूर व अकबर यांच्या दरम्यानच्या १५० वर्षांच्या अवधीत या प्रदेशात एकसारखे रणमार्गले असून पानिपत येथे दोन महत्वाच्या लढाया झाल्या, हा जिल्हा मोगलांच्या ताब्यात गेल्यानंतर २०० वर्षे येथील शासतेचा विशेष भंग झाला नाही या काळात यमुनेचा काळवा तयार करण्यात आला. १७३८ त कर्नाळमजळ नादिरशाहने महंमदशाहाचा पराभव केला. इ. स. १७६१ मध्ये मराठे व अहमदशाहा अंगरेखी यांच्यामधील पानिपतची तिसरी मोठी लढाई झाली. यापुढे १८०३ पर्यंत (म्हणजे ईंग्रानांनी तो आपल्या राज्यास जोडिपर्यंत) हा जिल्हात मिथितपणे कोणाचीच सत्ता नव्हती. हा जिल्ह्यातील मुख्य प्राचीन अवशेष कर्नाळ, पानिपत, ठाणेश्वर व येथील येथे आहेत.

लोकवस्ती—जिल्ह्यात ७ मोठी गावे व १३८३ छेडी असून एकंदर लोक. सं. १९०१ त ८८३१२५, १९११ त १०१०१३ व १९२१ मध्ये ८२८०२६ होते. लोकवस्तीची यमुनार ७० हिंदू व श. २० मुसलमान आहेत. श. ५८ शेतकरी व श. १९ औद्योगिक धंदे करून पोट भरतात. श. ९६ लोक हिंदी भाषा बोलतात. पतियाळासमोवतालच्या गावात पंजाबी भाषा चालते

शेतकरी.—गहू व हरभरा ही जिल्ह्यातील मुख्य पिके असून त्यापैकी तारूळ, ज्वारी, मका, कापूस, ऊंस वगैरेह पिके होतात.

व्यापार व दळणवळण वगैरे.—कैयल तहसिलीतील कुंभार प्राचीन काळापासून नवसागर तयार करीत. या जिल्ह्यात सोरा शुद्ध करण्याचे व कारखाने आहेत

कर्नाळ येथील जोडे पूर्वी प्रसिद्ध असत. पानिपत येथे कानेचे पोषळ गोळे, पितळेची व इतर धातूची माडी आणि

चांदीचे मणी होतात. शहाबाद येथे चांदीचे वाम, वाघ व लखेचे रोगण दिलेले खाकडी काम होतं.

गहू, हरभरा, चांगले तारूळ, पितळेची माडी, कापूसामान, नवसागर व सोरा हे मित्रस जिल्ह्यातून वाहेर पाडविले जातात, व माठ, तेल, लोपंडे व कापड हे मित्रस वाहेरून येतात.

या जिल्ह्यातून दिल्ली-अंवाला-कालका ही रेल्वे जाते व सदनेपंजाब रेल्वेची एक शाखा कैलपर्यंत आलेली आहे. यमुनेतून व पश्चिम यमुना कालव्याच्या दिक्षे व वाहि या शाखातून नावा चालतात.

राज्यकारभार.—कर्नाळ, कैयल, पानिपत व ठाणेश्वर अशा या जिल्ह्यात ४ तहसिली असून कैयल तहसिलीत गुल ही पोस्टहशील आहे. डेप्युटी कमिशनर हा जिल्ह्याचा मुख्य अधिकारी असून तो कर्नाळ येथे राहतो कर्नाळ, पानिपत, कैयल, शहाबाद, ठाणेश्वर व छात्र येथील म्युनिसिपालिट्यापैकी इतर दिराणाचा स्थानिक कारभार जिल्हा-बोर्डकडे आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत पंजाब प्रांतात, कर्नाळ जिल्हा सर्वात मागलेला असून १९०१ मध्ये साक्षर लोकांचे प्रमाण केवळ शे. २.४ होतं.

ता. छ. का.—पंजाबात कर्नाळ जिल्ह्यातील मध्यतहशील. ही यमुनेच्या पश्चिम तीरावर आहे. क्षे. फ. ८३८ चौ मै. लो. सं. (१९११) २२५७१७. या तहसिलीत कर्नाळ शहर (जिल्ह्याचे व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण) व दुसरी ३६३ छेडी आहेत.

शहर.—पंजाबातील कर्नाळ जिल्ह्याचे व तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. हे शहर यमुनेच्या दक्षिणेच्या प्रवाहापासून ७ मैलावर जुन्या प्रवाहाकाठी दिक्षी-अंवाला-कालका रेल्वेवर आहे. हे भागगाडीने सुईपासून १०५६ मैल, व कलकत्त्यापासून १०३० मैलावर आहे. हे शहर अर्जुनाचा प्रतिस्पर्धी धर्मे याने वसविले असून त्याच्याच नावावरून यास कर्नाळ हे नाव पडले असावे असे म्हणतात. प्राचीन इतिहासात या गावाचा उल्लेख आढळत नाही. यावरून ते पूर्वी फार महत्त्वाचे नसावे असे दिसते. इमाहिम हुसेन निझा याने अकराव्या वंश करून हे शहर लुटले (१५७३). इ. स. १७०९ त वंश वैराग्याने याच्या आसपासचा सुख उद्धस्त केला; व १७३१ त, नादिरशाहने येथे महंमदशाहाचा पराभव केला. सरहिंदच्या स्वातंत्र्य (१७६३) शिंद्या राजा गजपतीधर याने हे शहर घळकाविले. १७८७ त गजपतीसिंगाच्या मुलगा भागसिंग यानकडून ते मराठ्यांनी घेतले व अखेर १८०५ त इंग्रजांच्या ताब्यात गेले. गावची हद्द रोगट आहे. येथे थियासुदिनांचे पुजारी केंद्र असून नावच्या साधूच्या स्मारकाचे वाघलेले सुंदर संगमरवरी दगडाचे थडगे आहेत. म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सरासरी ३२५०० असते. येथे आठेगारे कापड व चांगले जोडे तयार होतात. गावात दोन हॉस्पिटले व इतर प्राथमिक शाळा व

एक सरकारी आणि एक दिली मिशनऱ्यांचे (क्रियाकरिता) अशी दोन रणालये आहेत

कर्नाळा किछा—मुंबई इलाख्यात कुल्या विन्हासार्थ पनवेल तालुक्यातील एक जंगल व किछा हा पनवेलच्या दक्षिणेत ८ मैलावर आहे. समुद्रसपाटीपासून उंची १५६ फूट. जांगलवर एक बरचा व एक खालचा असे दोन विंगे असून वरच्या विन्हासात सुमारे १२५ फूट उंचीचा पाडूचा युक्त नावाचा स्तंभ आहे. जांगलाच्या नैऋत्यभागाकडून सुदैव धरर दिसते

देवगिरीचे यादव (१२४८-१३१८) व दौलताबादचे मुसलमानी घराणे (१३१८-१३४०) यांच्या काळाकडील उत्तर कोकणातील मुख्य ठाणे म्हणून कर्नाळ्याला महत्त्व होते. पुढे हा किछा निरिगब्याचे पेढी मुसलमान, पोंतेगिरी मराठे वगैरे लोकानी घेतला होता. १६७७ त शिवाजीने मोगलांना पालवून लावून हा किछा सर केला. परंतु त्याच्या मृत्यूनंतर तो औरंगजेबाच्या सैन्याने काबीज केला १७४० त तो पुन्हा मराठ्यांकडे आला व १८१८ त पेशव्यांच्या सर्व प्रदेशाबरोबर ईशगी मुद्रास जोडण्यात आला हल्ली तो अगदी मोडकळीस आला आहे. किछात एक मराठी व एक कारवी असे दोन शिलालेख आहेत मराठी लेखात मालुमी गंधारराव ठाणदार हें नाव आढळते व कारवीत 'सव्यद सुवर्द्धन महामंदपान दिगरी ११४६' (इ. स. १७३५) असे नाव आहे.

कर्नाळी—बडोदे संस्थानात बडोदे प्रांतातील येडे हें नर्मदा व ओरसा नद्यांच्या संगमावर नर्मदेच्या उजव्या तीराच्या आहे (वो. स. १९०१) १९२६. येडे दरवर्षी पुष्कळ पाजेबक येत असतात.

कर्नेल, जि. ल्हो.—मद्रास इलाख्यातील एक जिल्हा. याचे क्षेत्रफळ ७५८० चौ. मैल आहे. याच्या उत्तरेस तुंगभद्रा व कृष्णा या नद्या, ईशान्येस गवूर जिल्हा, पूर्वेस नेलोर जिल्हा, दक्षिणेस काट्या व अनंतपुर जिल्हे, पश्चिमेस बलारी जिल्हा. तुंगभद्रा व कृष्णा या मुख्य नद्या जिल्ह्यात अभूत यांना मिळणाऱ्या लहान नद्या पुष्कळ आहेत. यातील मुख्य मुंदलकम्मा ही अभूत मुंदला ब्रह्मधरस येथे तिचा उगम होऊन ती कवम जळून वहात जाते या ठिकाणी तिला धरण बांधून एक तलाव १५ चौ. मैलाचा केलेला आहे. पश्चिमेकडे हिंदी नानाची नदी पतीकोंड तालुक्यात उगम पावून कर्नेल शहराजवळ तुंगभद्रेला मिळते.

नरमलाल जंगल २००० चौ. मैल क्षेत्रफळाचे आहे. एकेदर इलाख्यात या जंगलातले रम्य जंगल दुसरीकडे धरित आढळेल यात डाँडे अनेक प्रकारची आहेत कित्येक माडापासून तत् निघतात, कित्येकांच्या तळाशी मोठे कंद लागतात साग, विवळा वगैरे इमारतीचे लाकूड सुखकर सापडते त्याचप्रमाणे बन्धपूर वाय, चित्ते, लाडो वगैरे शिखरीत योग्य अशी रानटी आपदे इतक्यात. अमण करीत

असतात. तुंगभद्रा व कृष्णा नदींत घरेच जलवर प्राणी व मासे आहेत

कर्नेलची हवा निरोगी म्हणता येत नाही. एप्रिल, मे महिन्यात पारा ११२° अंशापर्यंत असतो नवेबर महिन्यात सणमान ६७° अंशापर्यंत उतरतो गावसाची सुखात जून महिन्यात होऊन सप्टेंबर महिन्यात ओरें होतो. हिवासापाची साय बहुधा सर्वेन असून नार व पानघरीची वाट याच्यामुळे पुष्कळ लोक आगारी असतात. पाऊस मोठा व अनियमितपणे पडतो. यामुळे दुष्काळ वारंवार पडतो एकंदर दरसाळ पावसाचे मात्र २६ इंच असते. नवाना पूर, तुंगान व वादळे ही अर्थात कमी प्रमाणावर असतात. १८५१ साली तुंगभद्रेला मोठा पूर येऊन फार दुष्काळी झाली होती त्यावेळी कर्नेल शहराचा थोडा भाग शाहून घेला होता

इतिहास—विजयनगरच्या राजाने कर्नेल आपल्या अन्त्यात आणण्यापूर्वीचा याचा इतिहास कासा उपलब्ध नाही असे म्हणले तरी चालेल. परंतु कर्नेलवर चालुक्यांचे, चौलूचे व वारंगळच्या गणपतीचे आधिपत्य असावे १६ व्या शतकात विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने कर्नेल आपल्या राज्यास जोडिले. १६५५ साली तालिकोटच्या लडाईनंतर विजयनगरचा प्लास झाल्यावर कर्नेल गोवळकोंड्याच्या इतुषाही मुलतानाकडे गेले १६८७ मध्ये अवरंगजेब दक्षिणत मराठ्यांच्या समाचाराकरिता आला होता त्याचा पठाण सरदार श्यामुदीन याने कर्नेल हस्तगत केलें पुढे दाऊदखानला कर्नेल जहागीर मिळाली १७४१ मध्ये मराठ्यांनी कर्नेलवर फार गुंडगिरी चालविली. १७५५ साली हैदराअलीने कर्नेलवर निशाण ठाविले व १७५९ च्या सुमारास डिपूचा मरणांनंतर कर्नेल जिल्हा निजामसरकाराकडे गेला व १८०० मध्ये निजामाने तो ईशान्या दिवा परंतु त्यांनी कर्नेलच्या नवाबापासून १ लाख रुपये खंडणी घेऊन तो जिल्हा नवाबकडे ठेविला. पुढे १८१९ मध्ये पंडाऱ्यांनी तो लुटला १८३८ मध्ये शेवटचा नवाब गुलाम रूखखान नावाचा होता. त्यानवर काही तोडमत्त येऊन त्याला निजनापणीस ठरुंगात ठेविले त्याच्या नोकरीने त्याला तुंगगत डार मारिले तेव्हा नवाबाला काही पेनशन ठरवून देऊन सवे प्रांत ईशान्य राज्याला जोडला गेला. १८४६ त पदच्युत पांडेगाराच्या बंदांशील एका पुरासाने थोडीशी चळवळ केली परंतु त्याला लवकरच पकडून सार्वजनिक रीत्या काशी देण्यात आले.

लोकवस्ती—कर्नेल जिल्ह्यात तीन शहरे व ७५१ लेडी आहेत. त्याचे ८ तालुके आहेत त्याची नावे माफापुर, कंबसु, नंदीकोट, रामाकोट, पट्टीकोट, नंदयाल, सिरव्हेल, व कोटकुंडल ही होत. जिल्ह्याची लोकसंख्या १९११ साली ९१४८० होती.

शेतकरी—संबंध जिल्ह्याची जमीन लाल अथवा काळसर आहे व जमीनीना मगदूर सामान्यच आहे नदीच्या का

विहिरी खणून बागाईत करनात सध्व जिल्ह्यात रयतवारी पद्धत आहे जमीनदारी कर्नूल जिल्ह्यात फारशी नाही कर्नूल कडाप्पा कालवा जरी थेट जिल्ह्यातून सररहा आहे तरी विकामर्थे अद्यापि सुधारणा दिसून येत नाही लोकांची प्रवृत्ति जुन्या पद्धताला नेहमी घरून असते भाकरिता इमजी यत्ने व अवगर्ने जतकन्यांनी उपयोगात आणायी म्हणून ठिक ठिकाणी ठेवली आहेत तथापि त्याचा उपयोग शेतकरी लोक अद्यापि फारसा करून घेत नाहीत व सरकारकडून कर्जही घेत नाहीत एकदा क्षेत्रफळीत शेकडा १४ जंगल असून, कोरा व खोलम ही मुख्य धान्ये होत

पोल्याकरिता हरवरा पुष्कळ पेरतात तादूळ फारसा परांत नाहीत गळिताची धान्य २१० चौ मे च्या क्षेत्रात असून १२८ चौ मै त तादूळ पेरतात कापसाकडे ४३० चौ मैलाचे क्षेत्र असतें बागाडत फारसें नाही या जिल्ह्यात गुरे चांगली नसतात

जंगल — या जिल्ह्यातील जंगल मान विस्ताराच्या मानानें महत्त्वाचें आहे १९०३-४ साली २६४९ चौ मै क्षेत्रफळच जंगल असून फक्त नलमलायमर्थें २००० क्षेत्रफळ होत मद्रास सदनमराठा रेल्वेला सरपणाचा पुरवठा याच जंगलातून विशयत होतो बाग बगरे इमारतीचें लाकूड पुष्कळ निघतें व तें वाहेर गावी पाडवितात चदनहि उत्पन्न होतें पण कोडम-तूर व मद्रासच्या इतकें त सुपातिक नसत बाबू विपुल होतात खनिज पदार्थांत लोखंड मुख्य आहे गनी जंगलात साग छानग लोखंड उत्तम प्रकारचें खमजळें गातें रदावरम् येथें लोखंड विठ्ठल्याच्या भडगाचे मुख्य ठिकाण आहे येथील लोखंडाची पांगर आदिकरून शेतकीची हत्यार मुख्यतें करून करतात गनी जंगलात पूर्वी तावें निघत असे गाख लावली यथ शिलें सापडत रामल्लकोट व बगमपत्रेला पूर्वी हिरे सापडत होते सध्या कर्नूल जिल्ह्यात मोठा महत्वाचा उद्योग म्हणून तर कापूस हा होय हातमागावर कापसाव गाडेभरडे कापड निघतें व गिरणीत वारीक कापड जाडतात कर्नूल व रुवम् येथें सतरज्या उत्तम प्रकारच्या तयार होतात नंदियाल व कर्नूल येथें कापूस दावण्याचे प्रेत असून रवर उत्तम बरण्याची छाई सुकतीच युरोपियनांचा देखरेपोलाखी कर्नूलस लावण्यात आली आहेत चामल्याला रंग देण्याचे कारखाने अलीकडे निघालेले आहेत

व्यापारदृष्ट्या कर्नूल फारसें महत्त्वाचें नाही वाहेर जाणाऱ्या मुख्य निघतात, कापूस, तंबाखू, तूप, गोंद, मध, कलिंगडे, गळिताची धान्ये, नीळ, कापे, साग, धाग्या, सुती कापड आणि सतरज्या याचा समावेश होतो वाहेरून येणारे पदार्थ विलायती कापड, मीठ, सुपारी नारळ, चालर, ताम्यापितळेची भाजी, शूरे, मसाले हे होत

मद्राससदनमराठा रेल्वे पट्टीकडे साल्फ्याच्या पथि, कर्नूल जिल्ह्यात येत असून पश्चिमेपासून पूर्वमे केंव

साला जाऊन नंतर उत्तरेस वळली आहे १८८७ साली वरील रेल्वे सुरू होऊन नदपाल स्टेशन व्यापाराला मोठे झाले कर्नूल जिल्ह्यात पत्र्या सडकाची लांबी ५४७ मैल असून कच्च्या सडका १७१ मैल आहेत

राज्यव्यवस्था — कर्नूल जिल्ह्याचे चार पोटविभाग केलेले असून प्रत्येक पोटविभागावर अ वलेन्डर अधिकारी असतो यांशिवाय मासुली जिल्ह्याकरिता जितके कामदार असतात तितके आहेत जंगल कान्सारव्हेटरचें ऑफीस येथें असून कर्नूल कडाप्पा कालव्याचा मुख्य देखरेख करणारा अमलदार कर्नूलस राहता

मद्रास इलाख्यातील २२ जिल्ह्यांमध्ये कर्नूल या शिक्षणाच्या दायर्ज्यात ११ चा नवर लागतो कर्नूल व नदपाल यथ इंग्रजी द्याले असून सरकारला शिक्षणाप्रोत्सायें खर्च इ स १९०३-४ साली ९२,५०० आला होता

पो व वि भा ग — मद्रास कर्नूल जिल्ह्यातील एक पोट विभाग हे फ ६४० चौ मै लो स (१९११) १११२२०

गा व — मद्रास इलाखा कर्नूल जिल्हा व पोटविभागाचें मुख्य शहर हें तुंगभद्रा व हिंद्री या दोन नद्यांच्या संगमा वर कर्नूलकोट स्टेशनापासून ३३ मैल लाय असून येथून मद्रास ३५० मैल दूर आहे १९२१ साली लो स ३७९०८ होती टिपूवरील स्वारीत हारिपत फडक्याचा मुक्ताम येथें होता (रा व १० २८७) येथील सिद्ध विजयाबागल्या कृष्णदेव रागाचा मुलगा अच्युतराय याने राधलेख होता त्याचा वाचन भाग पडला असून शेप असलेल्या भागात पोलिस खात्याचा कार्ही दार गेल्या असतो हिंद्री नदीच्या तीरावर अवडुल बाहाव नावाच्या झुमेदाराचे थडगे आहे कर्नूल ह जिल्हाच मुख्य ठिकाण असून येथें जिरह्याकामगा राच्या सवे कचेच्या आहेत पाण्याचा पुरवठा धाल्यानंतर कर्नूल लची हवा कार्हीनी सुधारली आहे १८६६ साली कर्नूल येथें म्यु कमिटी स्थापन झाली तिचें १९०३ ०४ साली उत्पन्न व खर्च ही अनुक्रमें १७,००० व ५१,५००० होते १८९७ साली २॥ लक्ष ६ खर्च करून शहराला पाण्याचा पुरवठा केला येथें कापूस दावण्याचे प्रेत असून सतरज्या व हातमागावर सुती कापड तयार होतें एका सुसुलमानानें चामल्याचा कारखाना सुरू केला आहे सरनी काढण्याचे कारखाने चार बाग आहेत प्राथमिक शाळाखेरीज दोन हायस्कूल व ट्रेनिंग शाळा आहेत

कर्नूल-कडाप्पा कालवा — मद्रास इलाख्यातील हा मोठा कालवा असून कर्नूल शहरापासून वर १७ मैलानर तुंगभद्रा नदीवर आहे हा कालवा कर्नूल व कडाप्पा जिल्ह्यातून १९० मैल वहात जाऊन कडाप्पा शहरापर्यंत गेलेला आहे ' मद्रास इरिगेशन कॅनल कंपनी ' मद्रास येथे स्थापन झालेली होती तिने या कालव्याचें काम पूर्ण केले कालव्याचें काम म्हणें सलें न होता खर्च मान पुष्कळ झाला भाडवर् सवे सपून गेले, तरी कालव्याचें काम

पूर्ण शब्द नाही. पुन्हा सरावरी मदत थायी लागली कपतीने ती घेऊन कारव्याच वाम चालविले रक्ष सर्व राचं होऊन गेली तरी गालच अर्पण राहिला असेलत कारवा कसा तरी आर्वेपून उत्पत्तीची वाव सुरू वेली परंतु मुळात सर्व दोष असल्यामुळे उत्पत्ताहि बाळव्याची बाजू लागी पडली ही चूक दुस्त करून पोटकालवा करण्यावद्दल प्रयत्न सुरू आहोत दुष्काळात पाऊस कमी पडला म्हणजे या कारव्याचा उपयोग बराच होतो

कर्वे—कवे हे एक अधारूप द्रव्य आहे (परमाणु भाराक १३) ते स्वाभाविकरीत्या, हिच, प्राकट्य, प्राणी व वनस्पती यांचे पेशीशाल, दृग्गी कोळसा आणि पेट्रोलियम याचा घटक या रूपाने आढळते खडू, सामावरी दगड, डेलोनइट, राटफर्मा, (कॅल्साइट), चुनखरी, विद्राइट, अशदकर्मित वस्पाधिक आयर्न वगैरे खनिज पदार्थांतहि कवे हा घटक असतो हवेतहि कवेद्विप्रियाद्व्या रूपाने (कार्वेन डायॉक्साइड) याचें अस्तित्वा असतें कवे हा घनरूप पदार्थ असून तो भिन्न भिन्न भौतिक गुणधर्म असलेल्या निरनिराळ्या स्वरूपात आढळतो अफटिक स्वरूपात कवे हा कवेसयुक्त पदार्थाचा विष्वक्त आर्धपद वेली असता मिळतो त्याचे मुख्य प्रकार म्हणजे दिव्याची काजळी, दिव्याचा धूर, लाक टाका कोळसा, हाडाचा कोळसा व कोक हे होत अपुन्या हवेत डाबर, राल, टर्पेडॉईन व दुसरे कवेसुक्त पदार्थ जाळले असता काजळी तयार होत, ज्वलनानंतर उत्पन्न झालेले पदार्थ एका छोलांत टागून ठेवलेल्या कापडावर गाऊन बसतात काजळी आणि ती शुद्ध करण्याकरिता बंद भागात त पाविली जाते छापण्याची शई व काळा रंग तयार करण्याकरिता आणि निट्टे करण्याकरिता काजळीचा उपयोग होतो दिवे लावण्याचा धूर (ग्यास) उत्पन्न कर प्याच्या कारखान्यात दगडी कोळशाच्या विष्वक्त आणि पक्कापसून दिव्याचा धूर मिळतो तो बागला उष्णता व विद्युद्वाहक असून विजेच्या तीक्ष्ण प्रकाशाच्या दिव्याला लावण्याच्या कवेद्वाराचा व वनस्पत्या विद्युत्घटातील कणद्रव्य तयार करण्याकरिता त्याचा उपयोग केला जातो

कोळसा हा कर्वाचा एक छिद्र प्रकार असून त्याचे मुख्य प्रकार आहेत साखरेच्या कवेनीकरणपासून साखरचा कोळसा मिळतो त्यातील खनिज द्रव्य काढून तो शुद्ध करण्याकरिता प्रथम अम्लवस्त्रीवर उवळतात व नंतर त्यातील उच्च काढण्याकरिता हरत्या प्रवाहात तापवितात त्यापडी तीट्ट्याचा भागात कवेपातनयनात—(रिसेट)लावत उष्णता दिली असता हाडाचा कोळसा बनतो तो फार अशुद्ध असून त्यात म्हासुरिताच प्रमाण सरासरी टेंकडा ८० असतें लाकडी कोळसापेक्षा त्या कोळशाच्या अर्गी विवर्ण करण्याची शक्ति व शोधनशक्ति मारत असते लाकडी कोळसा हा कठिण व टिसूळ असता त्याचा पदार्थ आहे तो तयार करण्याकरिता साखडाचा ढीग करून त्यावर माती बिंबावत

घालून तो ढीग हळू हळू गळू देतात नवताना हवा पुरेसी देत नाहीत व जळण्याची निया चरून सारली आणि बाहेरून आत अशी चालते ह्या र्त्तीत अस एक दोष आहे की दारिज काणकी (ग्यरोलिमिअस), अम्ल या सारखे आड उत्पन्नाचे पदार्थ फुटत जातात, याकरिता कधी कधी लावूड ऊर्ध्वापान यनात घालून उष्ण करितात व त्यातून निघणारे वाष्पमथ पदार्थ थंड होऊन विभक्त्यानंतर उपयोगात आणतात

लाकडाचा प्रकार व तयार करण्याची वृत्ती यावर फोड याचे गुणधर्म अवलंबून असतात १००' क्ष उष्णमान ठेवून तयार केलेला असल्यास तो मजबूत व टिसूळ असून खबर पेट घेतो व जास्त उष्णमान ठेवून कोळसा तयार केल्या असल्यास तो घट असून लवकर पेट घेत नाही कोळस हवेत नवताना त्याला सहसा ज्वाला नसत त्याच्या अर्गी वायू सोपण करण्याची विवक्षय शक्ति आहे त्याच्या घनकडच्या १७१३ पट अन्न (अमोनिया), ८९३ पट ननसप्राणिद ६७७ पट कवेएकप्राणिद, २१२ पट कवे द्विप्राणिद १७९ पट प्राण, १५२ पट नन व ४४ पट उच्च याप्रमाणे निरनिराळे वायू सोपण केले जातात उज्ज, लव प्राण, ननस पदार्थ, सिकेत (सिलिकॉन) वगैरेशी कवेचा संयोग होऊन निरनिराळे सयुक्त पदार्थ बनतात कवेचा विशिष्ट उष्णता उष्णमानाप्रमाणे बदलते

सयुक्त पदार्थ—कवेची तीन प्राणिद, प्रसिद्ध आहेत ती कवेअधिप्राणिद (कार्वेन सव आयसाइट) कवेएकप्राणिद (कार्वेन मारोक्साइट) व कवे द्विप्राणिद ही होत त्यांपैकी पहिले बघेहीन व वायुरूप असून त्याच्या वासाने शुद्धमरुतसारखी होत हा बागला क्रियाकारक पदार्थ असून त्याचा पाणी, उदह्याम्ल व अम्ल याशी संयोग झाला असता अनुक्रमे मॅग्नॅसियम, मॅग्नॅसियम हरिद व मॅग्नॅसियम इड हे पदार्थ बनतात

कवेएकप्राणिद—हे वायूचा प्रमाणात ज्वालासुरीपासून निघालेल्या वायूमध्ये आढळतें तांबड्या राल वर्णवहून किंवा लोखंडावरून कवेद्विप्राणिद नलें असता, जस्ताची शुफटी किंवा लोह याबरोबर कवेत तापाविले असता किंवा कित्येक धातूंची प्राणिदें वर्णाबरोबर तापाविली असता हा वायू मिळतो ता वर्णवहून व वासरदिव असून त्याने विशिष्ट गुन्व = १६५ (हवा = १) आहे हा वायू द्रवरूप करण्यास फार कठिण असतो तो पाण्यात फारच आर प्रमाणात द्रवतो नो जळला असता कवेद्विप्राणिद बनत त्याच्या ज्वालेचा रंग फिवट निळा असतो तो विपारी व बलवान क्रियाकारक आहे

कवेद्विप्राणिद—चुनखरी व चुनच्या त्रिभुज रानि कवेद्विप्राणिद हा एक घटक असतो सुबलक हा प्राणवायूत कवे जाळल्या असता य उष्णतेने अम्लाना योगाने कवेचा पृथक्

मिळते कुजण्याची जळण्याची व भासोच्छावाची क्रिया सुरू असताही तें होतें

कर्षद्विप्राणिद हा वर्णहान वायु आहे त्याला थोडासा तिखट वास व आवट चव असते ती स्वतः अदाह्य असून त्यात इतर पद धांदि जळत नाहीत परंतु पुष्कळ तापविलेले अल्क धातु व मग हे मान त्यात जळतात व त्या योगाने प्राणिद तयार होऊन कर्ष हा स्वतः होतो त्याचे विशिष्ट गुणत्व १ ५२९ आहे (हवा = १) ° अंशावर ३५ वातावरणाचा दाब लाविला असता तो द्रवरूप होतो त्या स्थितीत ते-७१ २° ला उकळते व पुढे-६५° सेंटिग्रेडला घन होतें

हा वायु पाण्यात काहीं प्रमाणात द्रवता दाहक अस्त्रांच्या द्रावणात त्याचें छवकर शोषण होऊन अल्कलधर्मित तयार होतात चुन्याच्या निवळीत हा वायु मिळविल्यास पांढरा साका रहातो त्यावरून या वायूच अस्तित्व करून येतें पुष्कळ तापविल्यानं यार्ज प्रयुक्तां होऊन कर्ष एक-प्राणिद व प्राण हे वायु मिळतात सोडा, साखर, सोडाबॉटर, क्लोरोफॉर्म वगैरे पॅपे व कुत्रिम कर्ष तयार करण्याच्या कार-कान्यात हा वायु उपयोगात आणिला जातो

उत्कर्ष—उत्कर्ष म्हणजे कर्ष व उज्ज याच्या रासायनिक संयोगानें झालेले सयुक्त पदार्थ हे पृथ्वीमध्ये अस-युक्त स्थितीत पुष्कळ आढळतात, उदाहरणार्थ अम्लपायु (मार्शॉल), राकेल, तालेक तेलाचें मेण (पॅराफिन) वगैरे पदार्थ हे फक्त कर्ष व उज्ज याचेच सयुक्त पदार्थ होत याशिवाय रबर, तर्पेन्टिन, (टरेन्टॉन) व दुसरी काहीं सुगंधी तेले या सुद्ध पदार्थांपासून उत्कर्ष उत्पन्न होतात विच्छिन्नकिरणदर्शक यंत्राच्या योगानें या उत्कर्षांचे अस्तित्व, तारे, सॅडेनसन व सूर्य यावरील असल्याचें आढळून आले आहे

हे उत्कर्ष कुत्रिम रीतीने तयार करण्याचा संघ व यशस्वी मार्ग म्हणजे पुष्कळ उज्जिज सेंद्रिय पदार्थांचे शुष्कपातन कर्ष हा होय अगदी नेहमीच्या प्रकरातलें उदाहरण म्हणजे दगडी कोळशाचें शुष्कपातन (ड्रायडिस्टिलेशन) हें होय यापासून थराच्या दिव्याचा धूर (लायटिंग गॅस) तयार होतो, त्यात वायु रूप उत्कर्ष असून शिवाय कोळशाचें दामर असतें या दामराचें आंशिक पातन (फ्रॅक्शनल डिस्टिलेशन) केलें म्हणजे यापासून रसाव व पनरूप असे पुष्कळ प्रकारचे उत्कर्ष तयार होतात हे सर्व औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे पदार्थ असतात रसायनशास्त्राच्या दृष्टीन उत्कर्ष हे मूलभूत महत्वाचे पदार्थ आहेत

उत्कर्ष हे उज्ज व कर्ष यांचे सयुक्त पदार्थ आहेत यासुद्ध त्याच्या पट्टेनें या मूलव्याशिवाय अन्य मूलद्रव्यं नसतात उत्कर्षांशिवाय इतर सेंद्रिय सयुक्त पदार्थ उत्कर्ष-पायनच निघालेले आहेत असें तात्विकदृष्ट्या समजतात

कर्षचे परमाणु ज्या रीतीने संयोग पावलेले असतात त्यावरून मुख्यत्वे कर्षाच्या सयुक्त पदार्थांचे वर्ग पाडतात उत्कर्षांचे मुख्य दोन वर्ग कल्पिले आहेत (१) चवी वर्ग (पॅराफिन वर्ग) व (२) उज्जिन वर्ग (सेडीन वर्ग)

(१) चवी वर्गातील उत्कर्ष—प्राणी व वनस्पति यांच्या चवीमिथें व चवीच्या अम्लात या वर्गातील वरेच पदार्थ आढळतात नन्नाम्ब व हराम्ल यासारख्या ताम्र प्राणिदीकरण (ऑक्सिडेशन) करणाऱ्या पदार्थांचे या वर्गातील उत्कर्षांवर काहीं रासायनिक कार्य होत नाही म्हणजे त्यांच्या अर्गी रासायनिक स्नेह-रसभक्ता नाही म्हणून यास अ-स्निग्ध असें नाव दिलें आहे या वर्गात इमगी नाव पॅराफिन असें आहे व याचा अर्थ “रासायनिकरूपालोकाचा” असणं होतो या वर्गाचे पोटवर्ग कर्षपरमाणुच्या सत्यवरून करतात शिवाय सतृप्त व असतृप्त अमेहि दोन मुख्य पोट-वर्ग कल्पितात—

सतृप्त उत्कर्ष साधारण सतृप्त—वर्ष वतुमूर्त्य असल्यानें वचका एक परमाणु उज्जच्या जास्तीत जास्त म्हणजे चार परमाणुशी संयोग पावू शकतो यासुद्ध या वर्गातील अगदी पहिला व साधा उत्कर्ष कड, हा होय यास अनुपवायु (मार्शॉल गॅस पहा) अस नाव आहे सेंद्रिय रासायनशास्त्रात यास मिथुन (इमगी मिथेन) असें नाव आहे या वर्गातील सर्व उत्कर्ष मिथुनपासूनच निघाले आहेत त्याची घटनासारणी व स-स-स, अर्गी आहे या वर्गातील उत्कर्षांची नावे खाली दिली आहेत—

मराठी	इमगी	सारणी
मिथुन	मिथेन	कड,
इथुन	इथेन	कड,
मेथुन	प्रोपेन	कड,
वैथेथिदथुन	नॉमल बुटेन	कड,
तुल्य दथुन	इसो बुटेन	
वैथेथिक वथुन	नॉमल पिन्टेन	कड,

द्विमिथिल इथिल मिथुन } वायुमिथिल एथिल मिथेन
किंवा तुल्य वथुन } किंवा इसोपिन्टेन „

चतुर्मिथिल } टेट्रापेथिल मिथेन „
नववथुन } निओ पिन्टेन „

सदरहु उत्कर्षांचे रसाक (मॅकिंग पॉइंट) उत्कथनाक (बॉयलिंग पॉइंट) व विशिष्ट गुणत्व माहोत असणें अत्यावश्यक असल्यानें खाली दिले आहेत—

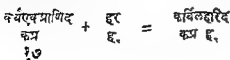
म. नाव	रसाक	उत्कथनाक	वि. गु.
मथुन	-१८६° श	-१६४° श	४१५ अं वर
इथुन	-१०२° श	-९०° श	४४६ ° शवर
मेथुन	-३८° श	-३६° श	५२६ ° शवर
वैथेथिक इथुन	+ १° श	६०० ° शवर	

म नांव	रसाक	उत्कथनाक	वि. शु
तुल्य दधुन	...	१०" श	...
वैधेयिक पंचुन	...	२३५" श	६३३ १५" शवर
द्विमथिल
मथन वा	...	१०" श	६२३
तुल्य पंचुन
चतुर्मथिल
मथन वा	...	१०" श	...
नव पंचुन
वैधेयिक पडुन	...	६१" श	६७७ ०" शवर

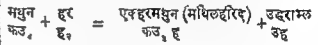
या श्रेणीतील प्रत्येक पद कड, यासारख्या अंतराने वाडत गेलं आहे. म्हणून यास समपदातर श्रेणी असें म्हणतात. यातील पदं केवळ पटनेनें मात्र सारखी आहेत असें नमून त्याच्या साध्यात्मिक क्रियास व भौतिक धर्मातहि काही साम्य आहे. हे सर्व पाण्यात बहुतेक अविद्राव्य आहेत. फेहेले चार दधुनपर्यंत पायुरूप असून अल्फहल व इथ यात विद्राव्य आहेत. पंचुन व त्यापुढील उत्कवं रगहोन रसरूप असतात हे पाण्यात अविद्राव्य परंतु अल्फहल व इथ यात मिश्रतात. याचे उत्कथनाक व वि. सुरत वरच्या परमाणू सध्याप्रमाणें वाढत जातात. वरच्या परमाणूंची संख्या १५ पर्यंत वाटली म्हणजे उत्कवं साधारण उष्णमानावर घन असता हे अल्फहलात व इथात विद्राव्य असून प्रथमभवन न पावता म्हणतात. उत्कथनाक अणुपुष्पाप्रमाणें वाडतात, तसें रसावृद्धि क्रमानें वाडतात.

हे उत्कवं पाण्यापेक्षा हलके असल्याने त्यावर तरतात. ह्याच्या प्रतीचे व वायुभावी जे उत्कवं असतात त्यास एक प्रकारच्या वास असतो. त्यास असहा असा वाईट वास नसतो.

या मधुन वर्गाच्या उत्कवांस अरिनग्ध (पॅराफिन) असें नाव दिलें आहे. हें नाव देण्याची दोन कारणे आहेत. यागरी "पॅराफिन" नाकाचा जो पदार्थ आहे तो या वर्गातील वरच्या उत्कवांच्या मिश्रणापासून झालेला आहे. दिनाय या उत्कवांच्या अंगां रसायनिक वेद-निग्नयता नसल्याने त्याच्या अंगा मृत्समूहत्व शक्ति नसते. यामुळे ह्याच्या पदार्थाचे अणू या उत्कवांच्या अणूशी संयुक्त होऊं शकत नाहीत या धर्मावरून या वर्गातील उत्कवांस "संतुप्त" असें म्हणतात. उत्कवांवर वेगेल्या प्रयोगावरून असा अनुभव आला आहे कीं कोणत्याहि उत्कवांपासून त्यातील उच्चर्च निःसारण झाल्याशिवाय नवा पदार्थ तयार होणें अगदीं अशक्य आहे. उदाहरणार्थ, वर्णप्रमाणिदा (कम) वर हुरची (होरिनो) किंवा केळी म्हणजे त्यापासून कार्बिलहुरिद या नांवाचा पदार्थ तयार होतो तो असा—

या स्थळीं वर्णप्रमाणिदाचा एक अणु हुरच्या एका अणूशी संयुक्त होतो व हा संयुक्त होण्याची क्रिया होत असताना दोन्ही पदार्थांच्या अणूतील कोणताहि भाग निराळा होत नाही. दोन्ही अणू अविभक्त स्थितीत एकमेकांशी रासायनिक दृष्ट्या संयुक्त होतात अशा रीतीने अणु-अविभक्त स्थितीत—संयुक्त होऊन जे पदार्थ तयार होतात त्यास आसक्त पदार्थ असें म्हणतात. परंतु हुरची क्रिया उत्कवांवर केली असता त्याप्रमाणें घडत नाही. हुरचा व उत्कवांचा अणु अतो दोन्ही विभक्त होऊन नंतर संयुक्त होतात. यामुळे उत्कवांतील असंयुक्त झालेला उच्च परमाणु न हरमणित असंयुक्त झालेला परमाणु हे संयुक्त होऊन उद्धराम्ल उद्धृत होतें उदाहरणार्थ मधुन (मिथेन) वर हुरची क्रिया केली असता जी क्रिया होते ती खाली दाखविली आहे—

याची वर्णप्रमाणिदाप्रमाणें अविभक्त क्रिया होत नाही. जसें—कड, उद्ध = कड, ह.

यारहून ध्यानात येईल की, उत्कवं-जशाचें तसें-अविभक्त स्थितीत हुरशी संयुक्त होत नाही व तें संयोग होताना उद्धराम्ल उद्धृत होतें व नवा पदार्थ कड, ह. हा आदिष्ट पदार्थ बनतो.

स्तम्भ (प्रोमेन) किंवा गंधकाम्ल यांचेहि उत्कवांवर हुरसमानच रासायनिक कार्य होतें. तीस नानामध्ये साधारण उष्णमानात यावर कार्य घडत नाही. तसेंच तीस नानाम्ल व गंधकाम्ल यांच्या मिश्रणांचेहि कार्य घडत नाही. पलाय-द्विक्रमित (पोटपाशिम प्रायमोमेट) व पलाय मेरिमंगलित (पोटपाशिम परम्यागनेट) या शक्तिमान प्राणिदीकरण (ऑक्सिडाइज) करणाऱ्या पदार्थांचेहि यावर थंडपणी कार्य होत नाही मात्र यागरीवर उत्कवल्यास कर्षप्रमाणिद व काणी हे पदार्थ बनतात. स्तम्भ याचें यावर कार्य पडल्यास उत्कवांमधील उच्चच्या जागी स्तम्भचा परमाणू बाळून हुरप्रमाणें आदिष्ट पदार्थ बनतात. यामुळे यास संतुप्त (पॅराफिन) उत्कवं असें म्हणतात.

ना नो—संतुप्त वर्गातील जे उत्कवं आहेत त्याची पटना-सारणी कड, उ, स + अशी असून त्याची मालिका वर दिलीच आहे. या वर्गातील उत्कवांच्या नावाच्या शेवटीं उन हा प्रत्यय लाविलेला आहे. सदर उत्कवांची जी इंग्रजी नांवें आहेत त्यांच्या शेवटीं एन हा प्रत्यय आहे

वर दिलेल्या श्रेणीतील काही पदार्थांची नांवें दोन किंवा अधिक पदार्थां दर्शवितात. याची अणुपट्टसारणी तीच आहे; परंतु त्याच्या परमाणूंचे समूह मान वेगळे वेगळे आहेत. यामुळे हे पदार्थ एकमेकांशी तुल्यपरीमाणे आहेत म्हणजे तुल्यरूपी आहेत. यावरून यास तुल्यरूपी पदार्थ असें म्हणतात.

मूल केंद्रः—वरील समपदातर धेर्वातील पदार्थांच्या धर्मांमध्यं जे साम्य असते त्याचें स्कारण स्पष्टीकरण करण्याकरिता अशी कल्पना रसायनशास्त्रवेत्त्यानीं बसविशी आहे की प्रत्येक धेर्वात एक परमाणुसमूह वेगळा होण्याजोगा असतो व त्याचें कार्य थेट मूलद्रव्याप्रमाणें होतें. म्हणजे हे परमाणुसमूह परस्परार्शां व दुसऱ्या मूलद्रव्याशी संयुक्त होऊं शकतात. तसेंच ते एका संयुक्त पदार्थांतून दुसऱ्या पदार्थांत अविकृत म्हणजे नशाचे तसे पुनर्भवन न पावता दुसऱ्यातील मूलद्रव्याच्या किंवा तुल्यपरमाणु समूहांच्या स्थानीं जातात. असे परमाणुसमूह केवळ संयुक्त मूलद्रव्यांचे समजून त्यास संयुक्तमूलक असें नांव दिलें आहे. सेंद्रिय रसायनशास्त्रास संयुक्तमूलकाचें रसायनशास्त्र असेंहि म्हणतात.

अशा संयुक्त मूलकास कधीं वेगळें काढिता येत नाहीं, व त्यास वेगळें काढण्याचा प्रयत्न केल्यास दोन मूलकांचा संयोग होऊन तिसराच नवा पदार्थ निर्माण होतो. यामुळे संयुक्त मूलक रसतंत्र किंवा वेगळे राहू शकतात ही कल्पना मार्गे पडली, आणि किंवायक पृथग्भवनात जे परमाणुसमूह नशाचे तसेच अविकृत दोष राहतात त्यासच संयुक्तमूलक म्हणूं लागले. साप्रत तर जे परमाणुसमूह पुष्कळ संयुक्त पदार्थांत आढळतात व ज्यांचें कार्य मूलद्रव्याप्रमाणें पडतें, म्हणजे द्विगुण पुष्पकरणात (डबल डिफॅक्शनिंग) एका पदार्थांतून दुसऱ्या पदार्थांत जातात किंवा संयुक्त पदार्थांत मूलद्रव्याच्या व दुसऱ्या परमाणुसमूहाच्या स्थानीं जातात त्यासच संयुक्तमूलक हें नांव देतात. संतुप्तभूमीतील एक किंवा अग्निक परमाणू काढून टाकल्यावर जे दोष राहतात व ज्यांचें वर्तन मूलद्रव्यासारखें वर्तन होतें, म्हणजे जे नशाचे तसेच—अविकृत न होता—एकतून दुसऱ्यात किंवा दुसऱ्याच्या जागीं जातात त्यास संयुक्तमूलक ही संज्ञा देतात.

सेंद्रिय रसायनशास्त्रात कर्वेचे परमाणू असलेल्या अशा तऱ्हेच्या परमाणुसमूहास संयुक्तमूलक हें नांव साधारणपणें देतात, आणि उग्र, उ०, न०, न०, इत्यादि कर्वे परमाणुविरहित यास दोष किंवा परमाणुसमूह म्हणतात. क०, उ०, क०, उ०, वगैरे कर्वपरमाणुसमूहास संयुक्त मूलक असें म्हणतात.

क सं. उ सं + २ या सारणीच्या भिन्न भिन्न संतुप्त उत्स्फूर्तून उज्ज्वले एक, दोन, तीन अथे परमाणू काढून घेतल्यानें एकमूल्य, द्विमूल्य, त्रिमूल्य इत्यादि संयुक्त मूलक निर्माण होतात. हे मूलक दुसऱ्या मूलद्रव्याशी किंवा त्याच्या परमाणुसमूहाशी त्याचे रूप क सं. उ सं + २ या सारणीवरवीर होईपर्यंत संयोग पावू शकतात. उज्ज्वला एकच परमाणू काढला असल्यास त्याचा एक अवयव असतुम राहिलो व त्यास एकमूल्य म्हणता येईल. दोन

परमाणू काढल्यास दोन अवयव असतुम राहिलो व त्यास द्विमूल्य म्हणता येईल.

क सं. उ सं + २ या सारणीचे जे उत्कर्षे वर दिलेले आहेत. त्याच्या सारणीतून एकच उज्ज्वला परमाणू काढला म्हणजे क सं. उ सं + २ या सारणीचे उत्कर्षे संयुक्तमूलक राहतात. त्या मूलकाचीं नांवें मूल उत्कर्षाच्या नावातील उग्र प्रथया एवजीं इल प्रत्यय लागून दर्शवितात जसेः—

मूलउत्कर्षे	याचा संयुक्तमूलक
मथन—क०, उ०	मथिल—क०, उ०
इथन—क०, उ०	इथिल—क०, उ०
मेथन—क०, उ०	मेथिल—क०, उ०
दथन—क०, उ०	दथिल—क०, उ०
पंतुन—क०, उ०	पंथिल—क०, उ०
पटुन—क०, उ०	पडिल—क०, उ०
पंचत्रिशतुन क०, उ०	पंचत्रिशिल क०, उ०

हे उत्कर्षे (संयुक्तमूलक) एकमूरय आहेत कारण उत्कर्षांच्या घटनेतून एकमूल्य उज्ज्वला एकच परमाणू काढून टाकल्याने हे उत्कर्षमूलक बनतात. या उत्कर्ष मूलकास स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं. हे काल्पनिक आहेत. या उत्कर्षसंयुक्तमूलकाची घटना पाहिली असता असे दिसून येईल की यांच्या घटनेत जे उज्ज्वले परमाणू आहेत ते विपम आहेत जसेः—मथिल=क०, उ०, इथिल=क०, उ०, मेथिल=क०, उ०, इ. यावरून अशाहि नियम बाधला आहे की उज्ज्वला विपम परमाणू असलेला संयुक्तमूलक स्वतंत्र म्हणजे असंयुक्त स्थितिंत असू शकत नाहीं. या संयुक्तमूलकाचें अस्तित्व जरी काल्पनिक आहे तरी तसें मानणें अवयव आहे. कारण यायोगें सेंद्रिय पदार्थांची घटना, संयोग वियोग व रासायनिक क्रियाप्रतिक्रिया कक्षा होतात ते शुलभ रीतीनें समजतें व सारणीरूपानें सुगम दर्शविता येतें, कोणत्या रासायनिक क्रिया कारकाचें (एजंट) कार्य कार्य होईल, कोणता पदार्थ नवा तयार होईल यांचीहि भविष्य वर्तविता येतें व यासुळे पुष्कळ नवीन शोध लागून फला-फोसल्याच्या कामात अतर्क्य प्रगति झाली आहे. यावरून या काल्पनिक संयुक्त मूलकाचें महत्त्व सेंद्रिय रसायनशास्त्रात किती आहे हें उघड आहे.

वर दिलेले उत्कर्षे संयुक्तमूलक एकमूल्य असल्यानें ते एकमूल्य मूलतत्वाच्या एकाच परमाणूशी किंवा एकमूल्य एकाच परमाणुसमूहाशी संयोग पावतात. यावरून या संयुक्तमूलकाचा संयोग एकमूल्यउज्ज्वला या मूलतत्वाशी केल्यास ते उज्ज्वला एकाच परमाणूशी संयोग पावतात व त्याच्या संयोगोपासून उत्कर्षे तयार होतात.

क र्च न त्र.—पर्वनत्र (सायनोजेन) वायूचें व उज्ज्वल वायूचें मिश्रण करून तें मिश्रण शतभागेणमानाच्या ५०० ते ५५० अंशापर्यंत तापाविलें असता ते दोन वायू संयोग पावतात,

व अथा रीतीने तयार झालेल्या अम्लास उत्कर्षनद्राम्ब (हाय-ड्रोसामयिक असिड) असें नाव आहे. या अम्लाचा निर-
निराच्छा धातूशी संबंध आला असता त्या त्या धातूची
कर्वनत्रिंद बनतात. या सर्वांत व्यापहारिक दृष्ट्या पालास
कर्वनत्रिंद (पोटॅशम सायनाइड) हे फार उपयोगी आहे.
याचा उपयोग खोने शुद्ध करण्याकडे होतो.

तयार करण्याच्या रीती.-(१) कर्वनत्रिंद बायु किंवा
घातुरूप उत्कर्षनद्राम्ब याशी किम्वेक धातु संयोग पावून त्या
धातूचे कर्वनत्रिंद तयार होतें. (२) सिपु व पालास
या धातूंचे कर्वनत्रिंद (कार्बोनेट) व उत्प्रापिद (हायड्रोऑ-
क्साइड) उत्कर्षनद्राम्बच्या प्रवाहात तापविले असता
सिंधु व पालास या धातूची कर्वनत्रिंद तयार होतात.
(३) खट (कॅल्शियम), भार (बेरियम) व छात (स्ट्रॉन्शियम)
या धातूंचे कर्वनत्रिंद फोस्फोरसचेर मिसळून, नत्र बायूच्या
प्रवाहात तापविले असता बरील तीन धातूची कर्वनत्रिंद
तयार होतात.

गुण व मर्म:-सिपु, पालास, खट, भार व छात या
धातूंची कर्वनत्रिंद पाण्यात विरघळतात. एव्हा हवेत ती
तापविली असता त्यात प्राणवायु मिसळून ती काहीशी
कर्वनत्रिंद होतात.

इतर धातूंच्या कर्वनत्रिंदांचे उष्णतेने पुष्कळण होतें व
त्यातून कर्वनत्रिंद बायु बाहेर पडतो. नज धातूची कर्वन-
त्रिंद पाण्यात न विरघळता पालासकर्वनत्रिंदात विरघळून
त्यांचे द्विमसिक क्षार तयार होतात. उदहरणार्थ:-
पार (कन); पास्व (कन).

साधी कर्वनत्रिंद व उत्कर्षनद्राम्ब ही भयंकर विपारी
आहेत. ती पेशीशालाचा तत्काळ नाश करितात. परंतु
द्विमसिक क्षार ही अगदी विरघळी आहेत. बरील अम्ल
हे इतके विपारी आहे की एकदा गोरगे हुगल्यास मनुष्य
बेमुद्ध होईल व कदाचिन् मरेलहि. तें किडे व जंतू यास
मरणार्थ आहे. उलट माना औषध म्हणून उपयोग करि-
तात. एक औषध पाणी व तिसरीन याच्या मिश्रणात या
अम्लाचा एक घेव दाकल्यास कसलीहि घरज बरी होते.
परंतु वातडी घरचटलेली असल्यास हे लावता कामा नये.
मुका खोकला झाल्यास व कफ पडत नसला तर खोक-
ल्याच्या औषधात हा अम्ल घेण्या प्रमाणात मिसळतात

शुद्ध अम्लाचा उपयोग केल्यास (पोटांत घेतल्यास)
तत्काळ मृत्यु येईल. एव्हाशी मिश्रण करून वेदला तरी
योद्धा वेदातच तो आपला अमल गाभवितो, मनुष्य
बेमुद्ध पडतो, डांडे ताठतात व निघाल राहतात, वातडी
येडावते, अवयव दिले पडतात, नाडी व श्वासेच्छ्वास मंदा-
वतो अशावेळेस अँट्रोपिट्टू हे औषध उत्तम. त्याचा एवढा-
मात्रा घेऊन त्वचेच्या खाली पिचकारीने छोटला पाहिजे. वाति-
कारस औषधेहि धावी. अम्ल बायु हुंल्यास दावा व क्रिम

श्वासेच्छ्वास कित्या करावी. त्याने मंदापलेज श्वासेच्छ्वास
गोरगे सुरु होईल व तो मनुष्य बाचे.

कॅवॉलिकाम्ल किंवा केनॉल.-(हायड्रोक्लोरिक क-उ-
प्रॉड) हे अम्ल शक्यतो गोवि प्राण्याच्या मूनात सापडतें. परंतु
वायारात विकले गायने अम्ल दाबराचें आशिक पातन केले
असता १५० व २०० च्या उष्णमानाच्या दरम्यान
मिळणाऱ्या अर्कोत सापडतें. ह्या अर्कोपासून केनॉल तयार
करणाकरिता त्यास दाहक सोडा (कॉस्टिक सोडा) मिळ-
वितात. अर्कोताल केनॉल व त्याचे तुल्यमातीय पदार्थ होमो-
लोज व थोडेच नाफूलेन आणि सोडा यात द्रवतात. त्या
द्रवणात पाणी मिसळून पातळ केल्यावर उत्कृष्ट (हायड्रो-
कार्बन) पदार्थ साफाच्या रुपान तळवून वेगळे होतात.
नंतर तद्रावण अम्लीकृत केले जातें, व केनॉल निराळे
होऊन तेलप्रमाणे वर तरंगतें. हा तवेन काढून घेऊन त्याचे
आशिक पातन केल्यावर केनॉल प्राप्त होतें. पोटापासून,
पेशीन सल्लोनेट व दाहक अल्कली ही एके ठिकाणी वितळ-
विल्यास, अँनिटीनवर नत्रताम्लाच्या क्रियेने, अन्युमिनियम
हार्दासह उष्णच्या बॅरोनिमचें प्राणवायूचा प्रवाह सोड-
व्यास बॅरोनिमच्या प्राणिदीकरणापासून केनॉलचे संश्लेषणहि
करिता येतें.

याचे स्फटिक सममुन चौकोनाकृति असून ते ४२.५-
४३ उष्णमानावर वितळतात व ते १८२-१८३ सें.
सा उकळतें. याचे विद्राव्युत्तर १.०५९ (० सेंटिग्रेड)
आहे. त्याला एक प्रकारचा विद्राव्य दास व तीव्र गंध असते.
हे विपारी असून याचा क्रिमिनाशक सारखा उपयोग होतो.
१६-१७ सें. ला १५ भाग पाण्यात एक भाग केनॉल
द्रवत परंतु गुमारे ७० सें. ला ते पाटले त्या प्रमाणात द्रवतें.
वाफत ठेवले असता तें उडूच जातें व अलकोहल, दूध,
पेशीन, कर्षद्विषाकद, इरोफॉर्म, व हेमभिरकिताम्लात तें
संघट्ट द्रवतें, दाहक अल्कलीच्या द्रावणातहि तें संघट्ट
द्रवतें वण सिंधुकार्बोनाच्या द्रावणात तें घट्टक
द्रवणीय आहे. ओलसर असून ते हवेत ठेवले असता
त्याला तावूच रंग येतो. तें जेह हरेदाबरोबर
मिळविले असता आभय रंग व प्रोथीननिर्मित पाण्यादरो-
बर मिळविले असता पाडरा साका मिळतो.

औषधविज्ञान व भेषजप्रकरण.-युरोपीय अशा
कॅटक्ला नाश करण्या कॅवॉलिकाम्ल हे यस्ताद असून
गजकर्णारा कृमींचा नाश करण्याकरिता त्याचा उपयोग
करितात. बीस भाग पाण्यात एक भाग अम्ल मिळवून केलेले
द्रावण अंगास लाविले असता कित्येक तास पयेंत अंग बधिर
होतें. तीव्र द्रावण दाहक परिणाम करितें. तरी त्यामुळे कधी
कोड येत नाहीत ह्या अम्लात मिश्रिलेला कापसाचा बोळा
दातात भरिला असता, दातातील कुजक्या पदार्थांमुळे
क्षोणने दुःख कमी होतें, परंतु दातासंबंधी इतर
त्याचा काही उपयोग होत नाही. एकपासून तीन

कॅवॉलिक अम्ल पोटात घेतल्यास वांट्या वेद होतात; त्याचा क्रमिनाशक म्हणूनही उपयोग होतो.

वि प वि शो न—कॅवॉलिक अम्लाने विपप्रयोग झाला असता मज्जातंतूवर परिणाम होतो. ऑक्सेलिकाम्ल व उत्क-वेनराम्ल (हायड्रोसामनिकाम्ल) या दोन अम्लांखेरीज इतरांचे परिणाम असे होत नाहीत. शक्कियेनेतर लावलेल्या मळम पट्टीतून कॅवॉलिकाम्ल आत शोषले गेले असल्यास क्षोभ कारक चिन्ह दृष्टीस पडत नाहीत. परंतु निविष्ट द्रावण पोटात गेल्यास, पोटातील आतडी मुनल्याची चिन्हे दिसू लागतात रोग्याची शक्ति एकदम गळून जाते, त्याचे अंग थंड होऊन त्याला घाम सुटतो, व त्याचा श्वासोच्छ्वास अगदी सावकाश होऊ लागून, स्नायू अलेल्या स्थितीत त्याला मरण येते याचे सूत्रावरून निदान करता येण्यासारखे असल्यामुळे मूत्रपरीक्षा ही फार महत्वाची होय. अम्लाने विपप्रयोग झालेल्या मनुष्याची लघवी काळसर हिरीवी होते साधारण वजनाच्या मोठ्या पुरपास १५ ग्रॅम अम्लाचे परिणाम घातक होतात हे अम्ल आस्त प्रमाणात अंगात भिनल्याचे दुसरे परिणाम म्हणजे ओंढळ, बविरपणा, कानातील आवाज, अंगाचा थंडपणा, मळमळ, वार्ता, व नाडीचा मंदपणा हे होत.

कोणत्याहि द्रवणीय गंधकितान या विपाल उतार पडतो कॅवॉलिकाम्ल व गंधकित यांच्या संयोगाने तयार होणारे गंधा-कथित निरपद्रवी असतात. याकरिता एक ओंस सिंधुगंधकित पाण्यात घालून ते पाणी प्यावयास द्याव किंवा अंग टोंडून हे द्रावण आत घालावे मगगंधकितानेही द्रावण पिण्यास देण्याला काही हरकत नाही. पण ते टोंडून घातले असता त्याचे परिणाम विपारी होतात. अम्ल पोटात गेले असता पोटात आतून धुवून काढून पुन्याची निवळी प्यावयास द्यावी. कारण खटकायित अद्रावणीय आहे. ज्या अल्कली-पासून द्रवणीय कथित होतात ते अल्कली देण्यास निरुपयोगी होत. इंधर व दाहू ही प्यावयास घावी व रोग्याची शक्ति गळून गेली असल्यास गरम पाण्याच्या वाटल्यानी अंग टोंडून अंगावर उबदार कपडे घालवे.

कर्मंद—सुंयई इलाच्यातील कावेडावडमधील एक छोटे संस्थान. हा १६वें सडणा देणारा तालुका भोंडका ठाण्यात असून कर्मंद हे एकच गाव त्यात आहे तालुकदार हे चूडाच भायाद व झाल रजपूत आहेत.

कर्मनाशा—पुराणात त्याज्य मानलेली ही नदी बंगाल-मधील कैमूर डोंगरात उगम पावते. उत्तर अक्षांश २४° १२' व पूर्व रेखांश ८३° २५'. हिचा प्रवाह बंगाल व संयुक्त प्रांत यांच्या हद्दीवरून नातो व पुढे गंगेला मिळतो हिची लांबी १४६ मैल आहे मेगॅस्थिनीजने उल्लेखिलेली “कोमे-रानीस” हीच असावी असे म्हणतात (जे डब्ल्यू मेन्क-किडल-एन्गंड ईंडिया अँड डिस्कव्हरीज याय मेगॅस्थिनीज

अँड एरियन फलकता, १८८७) मिर्झापूरच्या सरहद्दीवर हिचा “छानपत्तर” नावाचा धबधबा आहे

हिचा महाभारतात उल्लेख आढळत नाही परंतु इरि-वशात व इतर पुराणात सत्यव्रत किंवा त्रिशंकु याच्या कथेत हिला गोंविले आहे असाथेचा राजा सत्यव्रत हा चांडालत्व पावला होता याच्या माथी तीन पापहारी शंकू वसले होते म्हणून त्याला त्रिशंकु असे नाव पडले याने मोठे तपाचरण केले व सदेह स्वर्गा जाण्याची अपेक्षा धरिली विश्वामित्र ऋषींनी याच्याकडून मोठा यज्ञ करवून घ्याय स्वर्गा चढविले पण देवांनी त्याला वरून घाली ठकले. पण विश्वामित्राने आपल्या सामर्थ्याने त्याला पृथ्वीवर पडू दिले नाही तेव्हा तो ‘घाली डोंगे वर पाय’ अशा अवस्थेत अंतराळी लांबत राहिला दक्षिण गोलार्धातील एक नक्षत्रपुत्र याच्या नावाचा आहे दुसरी एक अर्वाचीन कथा म्हणजे हा अंतराळी लांबत असता त्याच्या घाली पडणाऱ्या काळ्यासून ही नदी तयार झाली अशी आहे. वसिष्ठ व विश्वामित्र यांच्या संप्रदायाची भाडणे या नदीला लावण्याचे कारण ही एखादी मानव वसाची किंवा गोमार्तर्गत विवाह प्रवेशाची हद्द असावी. कदाचित् अर्वाच्या वसाहतीची ती पूर्वकडील मर्यादा असेल

या कथेची उत्पत्ति काहीहि असली तरी, आजतागाईत या नदीस दोषयुक्त मानतात हे खरे. हिचे पाणी स्फटिका-सारखे स्वच्छ आहे तरी कोणीहि हिंदू हिच्यात स्नान करीत नाही. पूर्वी हिचा पर्याय होऊ नये म्हणून हीन लोकांच्या पाठीवर वसून हा नदी ओलाडीत, हिचे पाणी अंगावर उडेल म्हणून नावाड्याना हळू वरही मारण्यास लागत. हे संकट टाळण्याकरिता अहल्याबाई होळकरणीने हिला पूल बांध-ण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो फसला. नानाकडण-वीगणी कर्मनाशीवर पूल बांधण्यास बँक मरेदा केले होते, ते बान्नीरावांनी पुण्यास बोलाविले (१८०१-०२ दुसरा बान्नी. रोज पा. १०८) पुढे काशी येथील प्रसिद्ध व्यापारी राजा पटणीमल याने तो बांधून काढला. या पुलावरून व ईस्ट इंडियन रेल्वेवरील दुसऱ्या एका पुलावरून धार्मिक हिंदूना कर्मनाशेला न शिवता पलीकडे जाता येते.

कर्ममार्ग—कर्ममार्ग म्हणजे श्रैतकर्म करणे याचे विवेचन (ज्ञा वि २) “वेदविद्येत” सविस्तर केले आहे. मंत्रब्राह्मणे मिळून ओ वेदभाग होता त्यात कर्मकांड म्हणतात आणि उपनिषदास ज्ञानकांड म्हणतात. ज्ञानकांड वेदमंत्राच्या शेवटी आहे किंवा सामान्य ज्ञानाचे अंतिम फल आहे म्हणून त्यास वेदांत म्हणतात. भारतीय तत्त्वज्ञानात मोक्षचे तीन मार्ग सांगितले आहेत ते कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग आणि माझिमार्ग हे होत या तिहींचा उद्देश याच अनुक्रमाने झाला आहे. संगति दाखवू लागणाऱ्या वर्गाच्या मते हे तीन मार्ग एकमेकाशी विसंगत नाहीत, तरी अनेक ठिकाणी

आपणास श्याची तुलना करून विद्वान्मर्थे पूर्वोत्तरता व रपची म्हणजे श्रेष्ठ कोणता हे ठरविण्याचा प्रयत्न केवळ आढळतो. विशेषतः कर्म आणि ज्ञानमार्ग यांमध्य विरोध आहे असे दाखविण्यात येते. आणि सारी लक्षात घ्या दोहोतून होती. भक्तिमार्गाचा उदय बराच उत्तरकाळीन आहे. कर्ममार्गाचा निरनिराळ्या जाती निरनिराळ्या ग्रंथातून कोणते स्थान दिले आहे ते पाहिले असता कर्ममार्गाचे महत्त्व आपल्या लक्षात येईल.

ऋग्वेदातील मनुष्याचा जणू काय देवताशी प्रत्यक्ष संबंध असतो असा संदेची वर्णने आढळतात. ऋग्वेदातील लोकानी देवताविषयीची वरपना म्हणजे उत्तरकाळीन कल्पनेप्रमाणे देवता वा केवळ शुद्धिगम्य अथवा एखाद्या गूढ शक्तीने शात होणाऱ्या अशा नसून त्या जणू काय त्याच्यापुढे प्रत्यक्ष त्याच्या विशिष्ट क्रियात्मकतेने प्रत्यक्ष येत अशी होती. त्यामुळे त्यांना संतुष्ट करण्याकरिताही काही प्रयत्न केल्या पाहिजेत अशी त्याची समजूत असे. यामुळे ते यज्ञ वगैरे कृत्ये करू लागले. या ऋग्वेद-काळी श्रौतसंस्थाप्रारंभ दिसून येतो, पण त्याबरोबरच यज्ञपासूनच वेगळे आपणाला स्वर्गप्राप्ती होईल असे न सादून देवाविषयी व पितराविषयी आदरयुद्धे वाळवणे, पुरोहितास संतुष्ट करणे, शूर व सत्यवचन असे जे व तप करणे इत्यादि गोष्टी आवश्यक मानणारा वर्ग होताच.

ब्राह्मणमार्गे आपणास या विचारात बराच फरक पडू नये आढळतो. यज्ञाला यावेळी कर्म ही संज्ञा प्राप्त होऊन त्यास अतिशय महत्त्व आले. आयुष्यातील प्रत्येक गोष्ट यज्ञरुमीला अनुसरूनच केली पाहिजे व कर्मोशिवाय कोणतीही वस्तू प्राप्त व्हावयाची नाही अशी समजूत हल्लीस पडते. कर्मामुळेच मनुष्याला मोक्ष अथवा स्वर्ग प्राप्त होतो व कर्मामुळेच देवानाहि सत्यते स्थान प्राप्त झाले आहे अशी समजूत व्यक्त केलेली आढळते (श. भा. ३.१.४, २ ऐ. भा. २.१.१). यापुढे कर्म म्हणजे यज्ञमार्गादिक कृत्ये असाच अर्थ द्या दिसतो व तोच मोक्षाचा मार्ग अशी समजूत आढळते. ब्राह्मणतत्त्व आपणाला मनुष्याची तीन ऋणे—देव, ऋषी व पितर यांची—अनुक्रमे यज्ञ, त्याग्य व पुत्रप्राप्ती करून फेडवयाची हे तत्त्व आढळते.

ऋग्वेदातील यज्ञाविषय वगैरे गोष्टीकडे लक्ष देणारा वर्ग होताच. आणि त्याचे अस्तित्व चाळूच राहिले. याच वेळी सूतसंस्कृतताहि विचाराची वाट होऊन सूतसंस्कृतीचा अभिमान आणि मात्रसंस्कृतीतील विचारीमर्थ यांची एकी होऊन आपोनिपद तत्त्वज्ञानाची वाट होत असलेली व ज्ञानमार्गास प्रामाण्य येत असलेले आढळते. मनुष्याचे अंतिम ध्येय अज्ञ-मनुष्या केव्यातून मुद्दन मोक्ष प्राप्त करून घेणे हे अन्वयामुळे ज्या कर्मांचे चांगले अगर वाईट फल भोगण्यास पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो असे कर्म करावयाच्या ज्ञानप्राप्ती करून घेणे हेच अधिक चांगले आहे असे ज्ञानमार्गी प्रतिपादन करित.

तथापि ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्ग यांची तडगोडहि चाले. कर्म हे साधन आणि ज्ञान हे साध्य असे मांडले जाऊन वेदाती लोकांहि 'एकदम ज्ञानप्राप्ति होणे शक्य नसून वाही कर्म करायानंतरच ज्ञान प्राप्त करून घेयाच मनुष्याची तयारी होते व कर्ममार्गाप्रार्कतच मनुष्य ज्ञानमार्गाकडे जातो' असेहि प्रतिपादित. आणि ज्ञानोत्तर कर्मांचे समर्थन सुरेश्वराचार्य (संडनमित्र) 'ज्ञानवानास कर्म अत्यंतः होतीलच, पण ती साधनरूप नाहीं' असे सांगून कर्मांची निरवस्थता निरमित करीत. कर्म हे ज्ञानास साधन म्हणजे तर ज्ञान प्राप्त होण्यास कोणती विशिष्ट कर्म करावी हे आपणास कसावळून कळ्यावयाचे याला उत्तर वेदविहित कर्म करावी हे होय. तथापि एवढ्याने सर्व गोष्टींचा उलगडा होत नाही. वेदात सांगितलेले कर्म म्हणजे मुख्यतः यज्ञ हे होय काही ठिकाणी यज्ञातील विशिष्ट नियमबंधी वेदात आढळणारे संन व ब्राह्मणात सांगितलेली क्रिया यामध्य असंगति आढळून येते. अशा वेळी कोणत्या विधानास प्रामुख्य यावे व असेच इतर काही संशय आपल्यास त्या ठिकाणी काय करावे हे जैमिनीने पूर्वमीमांसते सांगितले आहे. पूर्वमीमांसतेसंबंधी विवेचन पूर्वी (भा. वि. ५) केलेच आहे. इतर धर्मसूत्रांमध्य ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांची संगति लावून मनुष्याने व्यवहारात कसे आचरण ठेवावे हे सांगितले आहे. धर्मसूत्रांमध्य फक्त त्रैवर्णिकाचाच विचार केलेला आहे. सूत्राचा ज्ञान अथवा कर्ममार्गाशी प्रत्यक्ष काही संबंध नाही असे म्हटले आहे. त्रैवर्णिकास ब्राह्मचर्य व त्यात स्वाध्याय, वृहत्याग्रम व त्यात यज्ञकर्म, वानप्रस्थाभ्रम व त्यात ज्ञानप्राप्ति आणि अरंजीस संन्यास अशी आधर्मिकमार्गी व त्या त्या आधर्मातील कर्मांची व्यवस्था सांगितली आहे. आतापर्यंत कर्म म्हणजे यज्ञमार्गादिक कृत्ये असाच अर्थ द्या होता व ती कर्मांच्या त्यापासून काही तरे फल मिळवे या इच्छेनेच करावयाची असत. परंतु भगवद्गीतेमध्ये आपणास निराद्वैत कल्पना आढळते. मोक्षप्राप्ति केवळ ज्ञानानेच होते असे नसून, भक्तीमार्गहि किंवा कर्म करूनहि मोक्ष मिळतो असे भगवद्गीतेत सांगितले आहे. मात्र कर्मांचे मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा असल्यास ते कर्म निरपम पाहिजे. निष्काम कर्मांबद्दल गीतारहस्यात बरेच विवेचन केले आहे. त्याचा सारांश असाः—

आयुष्यक्रमणाया मार्गापैकी जैमिन्यादि भीमासनांनी ज्ञानाला महत्त्व न देता केवळ यज्ञमार्गादि कर्म केल्यानेच मोक्ष मिळतो असे प्रतिपादन केले आहे (जे. सु. ५.३.२३) नरील शाबरमाध्य पहा) आणि उपनिषत्कार व वादरा-मणचार्य यांनी सर्व यज्ञमार्गादि कर्म गण ठरवून केवळ ज्ञानाने मोक्षप्राप्ति होते ज्ञानगरीज दुसऱ्या कशांनीहि मोक्ष मिळणे शक्य नाही, असा शिष्टां केल आहे (ने. सू. ३.४. १,२) पण या दोन्ही निष्ठा घेऊन देऊन आसकेविहित कर्म केल्याची निषेध निष्ठा पंचशिखारणे (स्वतः पाठ्य-मार्गी अपवाद) आपणास सांगितली आहे, असे जगकर्म

म्हणजे आहे " दोन्ही निरा सोडून " या शब्दावरून ही तिसरी निरा पूर्वीच्या दोन निरांपैकी कोणत्याही निघेने अग नसून स्वतंत्र रीत्या वर्णिलेली आहे हे उघड होतं वेदातपूनातहि (वे सू ३४, ३१०३१) जनकाच्या या तिसऱ्या निघेचा अखेर उल्लेख केलेला असून भगवद्गीतेंत जनकाचा ही तिसरी निराच तीत भक्तीची नवी भर घालून प्रतिपादिली आहे पण श्रीमत्सकाचा केवळ म्हणजे ज्ञान विराहित कर्ममार्ग मोक्षप्रद असून नुस्त्या स्वर्गप्रदच आहे असा गीतेचा सिद्धांत आहे (गी २ ४३-४४, ९, ११) आणि जो मार्ग मोक्षप्रद नाही त्याला निरा हें नावहि देता येत नाही कारण ज्याने अखेर मोक्ष मिळता त्या मार्गास निरा म्हणावे हा व्याख्या सर्वांसच कळूट आहे म्हणून सर्वांच्या मताचा सामान्य अनुवाद करतांना जनकाने जरी तीन निरा सांगितल्या असल्या तरी श्रीमत्सकाचा केवळ म्हणजे ज्ञानविरहित कर्ममार्ग 'निरा' या वर्गातून काढून टाकून सिद्धांतपक्षी कायम रहाणाऱ्या दोनच निरा गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या आरम्भी वर्णित आहेत (गा ३३) केवळ ज्ञान (साधन) व ज्ञानयुक्त निष्काम कर्म (योग) या त्या दोन निरा आहेत, आणि सिद्धांतपक्षाच्या या दोन निरांपैकी दुसऱ्या (म्हणजे जनकाप्रमाणे तिसऱ्या) निघेच्या समर्थ नाथे " कर्मणैव हि संसिद्धिमाप्सिता जनकादयः " (गी ३ २०) - जनकादिक याप्रमाण कर्म करूनच सिद्धि पवले असा ज्ञाना साखला विंग आहे

शुक्राने " वेद कर्मे सोऽप्यास सागतो आणि कर्म कर-व्यासहि सागतो, तर विद्येने म्हणजे कर्मांशिवाय ज्ञानाने आणि मुक्तरा कर्माने कोणती गति मिळते, हें मला सांगा " (शा २४० १) असा व्यासास प्रश्न केल्यावर त्याच उत्तर देताना व्यासाने " कर्माने प्राणी बाधला आतो व विद्येने मुक्त होतो म्हणून जे पारदर्शी यदी किंवा सन्यासी आहेत ते कर्म करीत नाहीत " (शा २६० ४७) असे सांगितले आहे " कर्मणा कथ्यते ऋषिर्षया तु प्रमुच्यते " या सिद्ध तावटल काही वाद नाही पण ' कर्मणा कथ्यते ' म्हणजे काय याचा विचार केला तर बड किंवा अनेकतन कर्म कोणास बाधतो नाही आणि सोडीतहि नाही मनुष्य फलाशेने विचा आलेल्या आत्मकांमुळे कर्मात बद्ध झालेला आहे हा आत्मिक मुक्तता म्हणजे त्याने नुस्त्या बाह्यद्विधानां कर्मे केली तरीहि तो मुक्तच होय, असे निष्पन्न होतें हें तेंच दाखविलें आहे हाच अर्थ मनात आणून अध्यात्मरामायणात (२४, ४२) रामचंद्र लक्ष्मणास असे सांगतात ११, " कर्ममय संसाराच्या प्रवाहात पडलेला मनुष्य बाह्यत सर्व प्रकारची कर्तव्यकमे करूनहि पुन्हा अस्तेम भवती " अध्यात्मशास्त्राचा हा सिद्धांत लक्षात घेतला म्हणजे कम दुःप्रमय म्हणून ते सोडण्याची आवश्यकता न रहाता, मन शुद्ध व सम कळून कल्याण सोडित्मानां सर्व काम होतें असे दिसून येतं तात्पर्य व कान्य कर्माचा जरी विरोध असला तरा निष्काम

कर्म आणि ज्ञान यामध्ये कोणत्याच विरोध येऊ शकत नाही म्हणून अनुगीतेंत " तस्मात्कर्म न कुर्वति " म्हणून कम करीत नाहीत या वाक्याऐवजी, तस्मात्कर्मसु नि वेहा य केचित् पारदर्शन ॥ " म्हणून पारदर्शी पुष्ट कर्माच्या ठिकाणी आसक्ति ठेवीत नाहीत " (अध ५१ ३३) असे वाक्य असे असून तत्पूर्वी जे ज्ञानी पुरुष श्रद्धेने फलाशा न ठेवता (कर्म) योगमार्गाचा अवलंब करून कम करितात तेच साधुदर्शी होत " (अध ५० ६, ७), असे कर्मयोग-मार्गाचे स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे त्याचप्रमाणे " वेद वर्म कर आणि कर्म सोड म्हणून दोन्ही प्रकारे सागतो, म्हणून (वर्तल्याचा) अभिमान न धरता आपण आपली सर्व कमे करावी, असा वनपर्वत (वन २ ७३) शान-वाचा युधिष्ठिरास उपदेश असून, शुक्रानुप्रभातहि " ज्ञानवान होऊन सर्व कमे करूनच सिद्धि मिळविणे, ही ब्राह्मणाचा पूर्वीची जुनी (पूर्वतर) वृत्ति होय " (म भा शा २३७ १, २३४ २९), असे व्यासाना शुक्रास दोनदा स्पष्ट सांगितले आहे ' ज्ञानवानेव ' या पदाने ज्ञानोत्तर व ज्ञानयुक्त कर्मच या ठिकाणी विवक्षित आहे हें उघड होतें असे दोन्ही वाक्यांच्या या वचनाचा निराप्रहृष्टाद्वयेन शांत विचार केला म्हणजे ' कर्मणा कथ्यते जनु " या कोटिकर्माने ' तस्मात्कर्म न कुर्वति ' म्हणून कम करीत नाहीत हें कर्मत्यागपर एकच अनुमान निष्पन्न न होता, त्याच कारणास्तव ' तस्मात्कर्मसु नि वेहा ' म्हणून कर्माच्या ठायी आसक्ति ठेवीत नाहीत हें निष्काम युद्धीने कर्म करण्याचे दुसरे अनुमानहि तितक्याच योग्यतेचे आहे असे सिद्ध होतें

ब्रह्मात्मिकाचा अनुभव घेणारे ज्ञानी पुरुष मायाकृष्टीतील व्यवहार केवळ शरीराने अगर केवळ इन्द्रियानीच करीत असतात असे ज गीतेंत वर्णन आहे (गी ४ २१, ५ १३) त्यातील तात्पर्य हेच असून, याच हेतूने अठराव्या अध्यायात " नि सग युद्धीन फलाशा सोडून केवळ कर्तव्य म्हणून कम करणे हाच याच सात्विक कर्मत्याग होय, " " कर्म सोडणे हा खरा कर्मत्याग नव्हे, असा सिद्धांत केला आहे (गी १८ ९) कम मायाकृष्टीतील असले तरी ते परमेश्वराने बाही अगम्य कारणास्तव निमाण केले असून ते वेद पाठणे ही गोष्ट मनुष्याच्या ताच्यातली नव्हे, परमेश्वराधीन आहे आणि युद्धि नि सग टेवून केवळ शारीरकर्म केल्यानं त मोक्षाच्या आड येत नाही हें निर्विवाद आहे मग निश्चात वैराग्य ठेवून केवळ इन्द्रियद्वारा साहत प्राप्त होणारी कम करण्यास ह्मरत कोणती ? " न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् " (गी ३ ५ १८ ११) याजगात एक क्षण भर देखील कोणी कर्मोपेक्षा राहू शकत नाही अस गीतेंत, तर " नैष्ठिक्ये नच लोकीस्मान् मुहूतमपि लभ्यते " (अध २० ७) या लोकी (कोणासहि) घटकाभर देखील कम मुक्त नाही, असे अनुगीतेंत म्हटले आहे मनुष्यच काय पण सूर्यचंद्रादि देहीत एवसारखे कर्मच करीत आहेत

किंबहुना कर्म म्हणजेच मृष्टि आणि मृष्टि म्हणजेच कर्म हे निश्चित असल्यामुळे मृष्टीच्या पडामोडीस किंवा कर्मास धुणभर देखील विचारा नाहीत हे आपण प्रत्यक्ष पहातो " कर्म सोडिले तर खावयाला देखील मिळणार नाही " असे भगवंतांनी गीतेत (गी ३.८) तर " अहमंरूपं वै भूताना वृत्तिरस्यग्रहि काचन " (वन ३.२८), कर्माग्रेसीम प्राणिमात्राणां निर्वाह नाही असे वनपर्वत श्रौपदीन युधिष्ठिरास सांगितल असून त्याचप्रमाणे दासवोधातहि पूर्वी ब्रह्मज्ञान साधून नंतर " प्रपंच साधून परमार्थ वेला तरी अज मिळेलच खावयाला " (दा १३.१३) असे श्रीसमर्थ रामदासस्वामाहि म्हणत आहेत

या जगात कर्म कोणासहि सुटणे शक्य नसल्यामुळे कर्माची बाधा न रागण्यास नेहमी आपल्या भर्माप्रमाणे प्राप्त झालेल कर्तव्य फलरत्ना सोडून म्हणजे विरक्त बुद्धीने करणे, एवढाच काय तो एक मार्ग (योग) मनुष्याच्या तात्कायताला असून उत्तम आहे प्रकृति आपले ध्येवहार नेहमीन करीत रहाणार पण त्यातील फर्तुबाच्या अभिमानची बुद्धि तुम्ही सोडलीत म्हणजे तुम्ही मुक्तच आहा (गी३ २७, १३ २९ १४ १५, १८ १६) मुक्तीसाठी कर्म सोडण्याची किंवा साध्य म्हणतात त्याप्रमाणे कर्मसन्त्यासरूप वैराग्याची जरूरी नाही इतकेच नव्हे, तर या कर्ममूर्खाने कर्माचा पूर्ण त्याग करणे शक्यहि नाही (ले टिळक श्रुत गीतारहस्य) बौद्ध संप्रदायाची कर्ममार्गोक्तकधी शिकवणहि बहुतेक भगवद्गीतेसारखीच आहे स्वतःला फल मिळवें या इच्छेने केलेली कर्म मनुष्याला धनकारक होतात परंतु निष्काम बुद्धीने केलेली कर्म मनुष्याला निर्वाणपदाचा मार्ग सुकर करतात

जैनांची कर्ममार्गविषयी काय वृत्ति होती हे वैदविचेंच्या पहिल्या प्रकरणात सांगितलेच आहे

कर्मयोग—व्यापार, शब्दबळ किंवा कार्य करण्याचे तत्त्व कर्म या शब्दात सर्व प्रकारचे व्यापार येतात, व योग याचा साधा आर्थ उपाय, युक्ति असा घेण्यात येतो " एकच कर्म करण्याचे जे अनेक योग, साधने, किंवा मार्ग असतात, त्यांपैकी पराकाष्ठेचा चांगला व शुद्ध मार्ग कोणता, तो नेहमी आचरिता येईल की नाही, नसल्यास त्याला अपवाद कोणते व का उत्पन्न होतात, जो मार्ग आपण चांगला समजतो तो चांगला का, किंवा ज्यास वाईट म्हणतों तो का, आदिहा चांगले वाईटपणा कोणीच कोणत्या धोरणाने ठरवावा किंवापातील धीज काय, इत्यादि गोष्टांच्या शाखांच्या आधार निधी करता येतात त्यास ' कर्मयोग शास्त्र ' किंवा गीतेतल्या श्रुत रूपप्रमाणे ' योगशास्त्र ' असे म्हणतात " (गीतासूत्र, चवथी आवृत्ति, प. ६१) वरील व्याख्येवरून ' योग ' (साध्याच्या विरुद्ध असणारा) अर्थ येथे घेतला आहे. दिसून येईल भगवद्गीता ही आरंभापासून अखेरपर्यंत कर्मयोगपर आहे असे काही विद्वान समजतात,

व त्यातील छे टिळक हे अग्रणी होत. त्यांनी गीतेवर ' श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ' नावाची जी टीका लिहिली आहे ती गीतेची कर्मयोगशिक्षा सविस्तर विवेचिली आहे ' गीता म्हणजे कर्म, भक्ति व ज्ञान या तीन स्वतंत्र निष्ठांची खिचडी किंवा कापूस, रेशीम व जर याच्या बिंध्या शिबून तयार केलेली मोघडी नसून, कापूस, रेशीम व जर याचे निरनिराळे घागे यथास्थानी योग्य रीतीने जमवून दिल्यावर कर्मयोग नावाचे मौल्यवान व मनोहर असे गीतामूर्ख सनय अल्पवयसून अखेरपर्यंत ' अत्यंत योगयुक्त विज्ञान ' सलग विणलेले आहे ' (गीतारहस्य प. ४६२) गीतेत ' सन्यास ' आणि ' कर्मयोग ' या दोनच निष्ठांचा विचार असून (गी ५.१), त्यापैकी ' कर्मयोग ' हा अधिक ध्येयस्वर असाच स्पष्ट निहाल केला आहे (गी ५.२) असे टिळक आपल्या या दीर्घत प्रतिपादितात

फलकडे लक्ष न देता या जगातील आपल कर्तव्य शुद्ध म्हणजे निष्काम बुद्धीने नेहमी यथाशक्ति करीत राहिल पाहिजे, किंबहुना त्यांत मरण आलं तरीहि मोठ्या आनंदाने परकरिले पाहिजे (गा ३ ३५) यालाच लोकसंग्रह किंवा खरा कर्मयोग असे नाव देण्यात येते या कर्मयोगाचे भगवद्गीतेतच प्रथम सविस्तर निरूपण आहे साध्य म्हणजे सन्यास हाच एक मोक्षमार्ग नसून योग म्हणजे कर्मयोग हाहि एक दुसरा मार्ग आहे वैदिक धर्मास गुरुपाच ब्रह्मविद्या हे जोकें व सारय आणि योग हे उजवे-डावे हात असे कल्पिल्याने या दोहोंत विरोध नसून उलट यथुभक्तीच आहे असे दिसेल या दोन मार्गातील साम्य व वैषम्य पुढील तुलनेवरून समजेल

ब्रह्मविद्या किंवा आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर मोक्षप्राप्तीस कर्मसन्त्यास (साध्य) व कर्मयोग (योग) असे दोन मार्ग आहेत याची तवें तुलनेसाठी पुढे दिली आहेत कर्मसन्त्यासाची तवें येणे प्रमाणे —

(१) मोक्ष आत्मज्ञानाचे मिळते, कर्माने नाही ज्ञान-विरहित पण श्रद्धेने केलेल्या यज्ञयागादि कर्मांनी मिळणार स्वर्गमुरा अनित्य होय

(२) आत्मज्ञान होण्यास इद्रियनिग्रहाने बुद्धि स्थिर, निष्काम, विरक्त व सम झाली पाहिजे

(३) म्हणून इद्रियाच्या विषयाचा पाश तोडून मोकळे व्हाव

(४) तुणांमुलक कर्मे दुःखमय व बंधक आहेत

(५) म्हणून चित्तशुद्धि होईपर्यंत कर्म केले तरी अखेर ती सोडून दिली पाहिजेत

(६) यज्ञाचे केलेली कर्मे बंधक नसल्यामुळे गृहस्था श्रमाल ती केल्यास हरकत नाही

(७) देहाचे धर्म सुटत नसल्यामुळे सन्यास घेतल्यावर पोटासाठी भिक्षा मागणे गैर नाही

(८) ज्ञानप्राप्तीनंतर स्वतःच कर्तव्य शिष्टं रहति नाहीं व लोकसंग्रह करण्याची जरूर नाहीं.

(९) तथापि अपवाद म्हणून अधिकारी पुरवणी ज्ञानोत्तरादि आपले व्यावहारिक अधिकार जनकादिच प्रमाणे आमरणात चालू ठेवण्यास हरकत नाहीं.

(१०) परंतु काही जालें तरी कर्मत्यागरूपी संन्यासच धर्म. इतर आत्मांचीं कर्मे चित्तशुद्धीचीं साधनें किंवा पूर्ववयात असून, ज्ञानाचा व कर्माचा स्वभावतःच विरोध आहे म्हणून पूर्वधर्मात होईल तितक्या उबकर चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानोत्तर अवसर कर्मत्यागरूपी संन्यास घेणें. चित्तशुद्धि जन्मतः किंवा पूर्ववयात झाली असेल, तर गृहस्थाश्रमाचीं कर्मे करीत वसण्याचीहि जरूर नाहीं. कर्मांचा स्वरूपतः त्याग करणे हाच खरा संन्यासाधर्म होय.

(११) कर्मसंन्यास घेतल्यावरहि शमदमादिक धर्म पाळिले पाहिजेत.

(१२) हा मार्ग अनादि असून श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित आहे.

(१३) शूक, याज्ञवल्क्यादि या मार्गांनें गेले कर्मयोगाचीं तांबे येणप्रमाणे आहेत —

(१) योश आत्मज्ञानानेच मिळतो, कर्मांनें नाहीं. ज्ञानविरहित पण धर्मेनें केलेल्या यज्ञयागादि कर्मांनीं मिळणारें स्वर्गसुख अनित्य होय.

(२) आत्मज्ञान होण्यास इंद्रियनिग्रहानें शुद्धि स्थिर, निष्काम, निष्कल व सम झाली पाहिजे.

(३) म्हणून इंद्रियाने विषय न सोडिता यातच वैराग्यानें म्हणून निष्कामबुद्धीनें वगून इंद्रियनिग्रह कपोलेश लागवें निष्काम म्हणजे निष्प्रिय नव्हे.

(४) दुःख व वेध कदात आहे याचा नीट विचार केला तर अंत दिवून येईल की, अचेतन कर्मे कोणसहि बाधीत किंवा सोडीत नसून त्याच्या ठायीं असणारा कर्माच्या मनातील काम किंवा फलादा हेंच यथावें व दुःखाचे मूळ आहे.

(५) म्हणून चित्तशुद्धानंतरहि फलादा सोडून सर्व कर्मे येथीं व उत्साहानें करणें. कर्मे सोडूं न म्हटल्यासहि सुख नाहींत. सुष्टि म्हणजेच कर्मे, त्याला विसवा नाहीं.

(६) निष्कामबुद्धीनें किंवा ब्रह्मदर्पणविधानें केलेलीं सर्व कर्मे हा एक मोठा 'यज्ञ' व आहे यासाठी स्वधर्मविहित सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीनें वेवळ कर्तव्य म्हणून नेहमीच केली पाहिजेत.

(७) पोटासाठी भिक्षा मागणें तरी कर्मच, व तेहि 'लाभिरवाणें' हें कर्म जर करावयाचें तर इतर कर्मेहि निष्कामबुद्धीनें वा कर्मां नयेत. शिवाय गृहस्थाश्रमयाखेरीज भिक्षा तरी कोण घालणार.

(८) ज्ञानप्राप्तीनंतर स्वतःसाठीं काही प्राप्त करून घेणें राहिलें नसलें तरी कर्म सुख नाहीं यासाठीं जें काही शाकतः

प्राप्त होईल ते 'मला नवे' अशा निर्मम बुद्धीनें लोकसंग्रहाकडे दृष्टि देऊन करीत जाणें. लोकसंग्रह वाणासहि सुख नाहीं उदाहरणार्थ भगवताचें चरित्र पहा.

(९) गुणविभागधम चतुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें लहानमोठे अधिकार सर्वोत्तम जन्मतः प्राप्त होतात, आणि स्वयंमप्रमाणें प्राप्त झालेले हे अधिकार लोकसंग्रहाय सर्वोत्तम नि संग बुद्धीनें आमरणात निरपवाद चालविले पाहिजेत. कारण ह्मच जगाच्या धारणार्थ परमेश्वराचेंच निर्माण केलेलें आहे.

(१०) साधारित कर्मे शास्त्रोक्तरीत्या वेत्यानें चित्तशुद्धि होते ह्मखरें आहे तरी पण चित्तशुद्धि हा कर्मांचा एकच उपयोग असें नाहीं जगाचा व्यवहार चालण्यासहि कर्मांची जरूर आहे तसेंच काम्य कर्मे व ज्ञान याचा तरी विरोध असला, तरी निष्काम कर्म व ज्ञान यामध्ये विलगुल विरोध नाहीं म्हणून चित्तशुद्धानंतरहि फलाशेचा त्याग करून चतुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्मे आमरणात निष्कामबुद्धीनें जगाच्या संग्रहार्थ चालू ठेवणें हाच खरा संन्यास होय कर्मांचा स्वरूपतः त्याग करणें वेव्हाच उचित व नश्यति नाहीं.

(११) ज्ञानप्राप्तीनंतर फलादात्यागरूप संन्यास घेऊन शमदमादिक धर्माखेरीज आत्मोपन्यस्त्यानें प्राप्त होणारे सर्व धर्म पाळणें आणि या क्षमनें म्हणजे शात कृतांचेच शाकतः प्राप्त झालेलीं सर्व कर्मे लोकसंग्रहाय आमरणात करीत जाणें. निष्कामधर्महि सोडूं नये.

(१२) हा मार्ग अनादि असून श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित आहे.

(१३) व्यास-वासिष्ठ-अंगीषव्यादि आणि जनक-श्रीहृणादि या मार्गांनें गेले.

दोनहि मार्गांचे अंतिम साध्य मोक्षप्राप्ति हेंच आहे. [गार]

कर्मवाद—या श्यामार्थ मानवाला जी भिन्न भिन्न स्थिति प्राप्त होते व त्याच्या जी निरनिराळी दुःखे प्राप्त होतात त्याच्या मूळ कारणाचा उलगडा भारतीय तात्वज्ञानपद्धति कर्मकांडानें कांय अरतराजत कर्मवाद हा शब्द फार प्राचीन काळापासून माहीत आहे परंतु यूरोपीयांसाठी नवीन निघालेल्या विज्ञानश्री या संप्रदायामाफत माहीत झालेला आहे. भारतीयानी अशी समजूत आहे की जैवात्म्यास अनेक जन्माच्या पेच्यातून जवें त्यागत व त्याला विशिष्ट जन्मात जें सुख अथवा दुःख मिळतें ते त्याच्या पूर्वजन्मातील कर्मांचे फल होय. ही उपपत्ति सर्वथेच समाधानकारक नाहीं कारण हिच्यामुळे अगदी प्रारंभच्या जन्मासबंधीचा काहीच उलगडा होत नाहीं. तथापि हिच्या मुळे नव्याच जन्मात समाधान वाढतें पुष्कळांची नैतिक आचरणाकडे प्रवृत्ति होते व काही अंशी ती सत्यहि आहे. कर्मवाद अथवा कर्मांचे फल भोगावेच लागतें ही कल्पना अरतराजत वैदिक काळापासून चलत आली आहे कर्मांची

कपना ब्राह्मणग्रंथात आढळते. गृहद्वारण्यक उपनिषदात (३.२.२) व इतर उपनिषदात कर्मवाद वादीस खगल्याचें दिसतें. नैतिक कल्पनामध्यें या सत्वात वरंच प्रामुख्य दिल्ले आढळ्ळें. एखादा मनुष्य जर कुरूप अथवा रोगी स्थितीत जन्मास आला तर त्याचें कारण त्यानें पूर्वजन्मीं केल्ले पाप होय असें मानात

महामारतात अनेक ठिकाणीं कर्माचें प्रायस्य वर्णिले आहे. उदाहरणार्थ शांतिपर्वामध्ये १८१ व्या अध्यायात असे म्हण्टलें आहे कीं, मनुष्य कितीहि वेगानें धावूं लागला तरीहि पूर्वजन्मींचे कर्म त्याचा पाठलाग करीत असतें. तो निजला तरीहि ते त्याचजरोवर निजलेलें राहूत. तो उभा राहिला तर त्याच्या समीप उभे राहूत, तो चालूं लागला तर त्याच्या मागून चालूं लागतें आणि तो कर्म करू लागला तर तेंहि कर्म करूं लागतें. साराटा प्राण्याच्या मार्गे त्यांचे प्राक्कन-कर्म घायेमारचें जडलेले असतें. ज्या ज्या पुरुषानें पूर्वी आपल्या हृद्येप्रमाणें जे जे कर्म केलें असेल ते तें सदैव त्याला एकट्यालाच भोगावें लागत स्वकर्मच हा ग्याचा ठेवा आहे व देव ज्यांचे संरक्षण करीत आहे अद्या या प्राणिसमुदायाला जिखडूनतिकडून काळ रेंवचित असता. तसंच १११ व्या अध्यायात वासनेच्या योगानें कर्म घडतें व कर्माच्या योगानें वासनेची उत्पत्ति होते अद्या रीतनिं हें अनादि आणि अनंत चक्र चालू आहे असे सांगितलें आहे. तसंच अनुशासनपर्वीत ५७ व्या अध्यायामध्ये कोणत कर्म केलें असता कोणतें फल मिळतें याची एक लाबलचक यादी दिली आहे. पण त्यात कोणतें दान दिलें असता त्याफातून पुढें काय मिळतें हेच विशेषतः सांगितलें आहे. अद्या प्रकारचीं कर्म व त्याचीं फलं याची यादी १२ व्या अध्यायातहि आढळ्ळें.

भगवद्गीतेंतहि कर्मवादाचें विवेचन आढळ्ळें. छान-मान्यानीं आपल्या गीतारहस्यात कर्मविपाकाचें सुंदर विवेचन केलें आहे. त्याचा साराटा असा —

मनुष्यानें केल्ल्या अग्रम कर्मांचे मनुनें कायिक, वाचिक व मानासेक असे तीन भेद करून त्या त्या कर्मांपैकीं सिद्ध-ळ्ळी, हिंसा व चोरी हीं तीन कायिक, कडू, शोटे, उणें आणि विरंगत बोलणे हीं चार वाचिक, आणि परद्रव्या-भिलाप, दुसऱ्याचें वाईट चितणें आणि खोटा आग्रह हीं तीन मानसिक, मिळून दहा प्रकारचीं अग्रम किंवा पाप-कर्म सांगितल्यावर (मनु. १२. ५-७; म. मा. अनु. १३) पुढें त्याचीं फलं दिलीं आहेत. तथापि हे भेद काही काय-मने नाहींत. कारण याच अध्यायात पुढें एकंदर कर्मांचे सात्त्विक, राजस आणि तामस असे तीन भेद केले अर्पुन प्रायः भगवद्गीतेंत वरेंच केल्याप्रमाणेंच या तीन प्रकारच्या शुणाचीं किंवा कर्माचीं लक्षणं दिलेलीं आहेत (गी. १४. ११-१५; १८. २३-२५; मनु. १२. ३१-३४) परंतु कर्मविपाकप्रकरणात कर्माचा जो विभाग सामान्यतः आड-

डून येतो तो या दोहोंदून निराळा असून त्यात कर्मांचे संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण असे तीन भेद केल्ले असतात. कोणाहि मनुष्याने आजच्या क्षणापर्यंत केल्लें जे कर्म-मग तें या जन्मात केल्ले असो वा पूर्वीच्या जन्मात केल्लें असो ते सर्व-यास 'संचित' म्हणजे 'साठविल्लें' कर्म असें म्हणतात. या संचितास 'अष्ट' किंवा मीमांसकाच्या परिभाषेंत 'अपूर्व' अशीं दुसरीं नांवें आहेत. हीं नांवें पड-ण्याचें कारण असें कीं, कर्म किंवा क्रिया ज्यावेळीं करारी त्या वेळेपुरतीच ती दृश्य असते, आणि ती वेळ गेल्यावर पुढें ते कर्म स्वरुपात शिल्पक न राहता त्याचे सूक्ष्म अतएव अदृश्य असे अपूर्व किंवा विलक्षण परिणाम मान शिल्पक राहतात (वे. सू. शा. भा. ३. २. ३९-४०). काही म्हण्टलें तरी 'संचित' 'अष्ट' किंवा 'अपूर्व' याचा अर्थ या क्षणापर्यंत जीं जीं कर्म केलीं असतील त्या सर्वांच्या परिणामाचा 'साठा' हें निर्विवाद आहे. ही संचित कर्मं सर्व एकदम भोगणें शक्य नसतें कारण या संचित कर्मपरीणामांपैकीं काही चांगलें तर काही वाईट म्हणजे परस्परविरोधी फलें देणारे असूं शकतात. उदाहरणार्थ, काही संचित स्वर्गप्रद तर काही नरकप्रद असल्यामुळें त्या सर्वांचीं फलें एके काळीं उपभोगणें शक्य होत नाहीं; एकामागून एक भोगिल्ली पाहिजेत. म्हणून 'संचिता' पैकीं जेवज्या कर्मांचीं फलें भोगण्यास प्रथम सुटवात झाली तेवज्यासच 'प्रारब्ध' म्हणजे 'सुरू झाल्लें संचित' असें म्हणतात. वेदान्तसूत्रात प्रारब्धासच 'प्रारब्धकार्य' आणि जीं प्रारब्ध नाहींत त्यास 'अनारब्धकार्य' अशीं नांवें दिली आहेत (वे. सू. ४. १, १५). संचितापैकीं जीं क्रमे प्रारब्ध झाली तीं भोगल्याखेरीज सुटका नाहीं 'प्रारब्धकर्मां भोगा-देव शयः।' पण अनारब्धकार्यकर्मांची गोष्ट तशी नाहीं. ज्ञानानें या सर्व कर्मांचा अजीबात नाश करिता येतो प्रार-ब्धकार्य व अनारब्धकार्य यामध्ये जो हा सहत्वाचा भेद आहे त्यामुळें ज्ञानी पुरुषास ज्ञानोत्तरहि नैसर्गिकरीत्या मरण येईपर्यंत म्हणजे देहाच्या जन्माबरोबर प्रारब्ध झालेलीं कर्मं संपेपर्यंत, शातपंग वाट पहावी लागते. तसें न करिता ह्मणें देहत्याग करील तर ज्ञानानें त्याच्या अनारब्ध कर्मांचा जरी क्षय झाला असला तरी त्याच्या हृद्यमुळें ज्या देहारेभक प्रारब्धकर्मांचा भोग अपुरा राहिल्य तीं भोगण्यास त्याला पुनः जन्म घ्यावा लागेल, व मग अर्थातच मोक्ष अंतरेल असें वेदान्त व साध्य या दोन्ही शाखात सांगितलें आहे (वे. सू. ४. १, १३-१५ व सा. का. ६७)

मीमांसकदृष्ट्या सर्व कर्मांचे नित्य, नैमित्तिक, काम्य आणि निषिद्ध असे चार भेद होतात. पैकीं संध्यादिक नित्य कर्म ज केवयास पाप खट्टी, आणि नैमित्तिकाचें निमित्त उप-स्थित झाल्यास तीं करावीं लागतात. म्हणून हीं दोन्ही कर्म केलीं पाहिजेत असें या मीमांसकाचें म्हणणें आहे. बाकी राहिल्लीं काम्य आणि निषिद्ध. पैकीं निषिद्ध कर्म केल्यानें

पाप लागते म्हणून ती करू नयेत; व काम्य कर्मे केल्याने त्याची फल भोगण्यास पुनः जन्म घ्यावा लागतो म्हणून तीही करू नयेत. अशा रीतीने म्हणजे निरनिराळ्या कर्मांच्या परिणामाचा तात्तम्य विचार पाडून मनुष्य काही कर्मे सोडून देईल व काही यथासाधन करित राहील तर तो आपो-आपच युक्त झाला पाहिजे. कारण, प्रारब्ध वसे या जन्मातील उपभोगाने संपली आणि या जन्मात सर्व नित्य नैमित्तिक वसे केल्यामुळे व निषिद्ध वर्जित्यामुळे नरकगति पडत नाही व काम्य कर्मे सोडल्यामुळे स्वर्गादिकातील शुभे भोगण्याचीही अवश्यकता उरत नाही. इहलोक, नरक आणि स्वर्ग या तिन्ही गती याप्रमाणे मुष्टत्यावर योक्षपरीक्षेज आत्म्याला दुसरी गतीच रहात नाही. या वादास 'वर्मसुखी' किंवा 'नैष्कर्म्यसिद्धि' असे म्हणतात. पण मीमांसकांच्या बरील युक्तीत हे नैष्कर्म्य पूर्णपणे साधत नाही, असे वेदान्त शास्त्राने ठरविले आहे (वे. सू. शा. भा. ४. १, १४); आणि गौतमहि याच अभिप्रायांन 'कर्म न केल्याने नैष्कर्म्य होत नाही व सोडल्याने सिद्धीहि मिळत नाही' असे म्हटले आहे (गी. ३. ४).

अन्यात्मशास्त्राप्रमाणे या जगातील सर्व पदार्थांचे कर्म (माया) आणि प्रज्ञ हे दोनच धर्म होतात; म्हणून ज्या कोणाला यापैकी एका वर्गातून म्हणजे कर्मांतून मुष्ट्याची इच्छा आहे त्याने दुसऱ्या वर्गात म्हणजे ब्रह्मत्वरूपात शिरावे एवढाच वाय तो एक मार्ग त्यास खुला रहातो. "मात्सी कर्माच्छा काय आसक्ति नस्तस्यामुळे मत्त कर्मांचा लेप लागत नाही हे ज्याने जाणिले तो कर्मपाशापासून मुक्त होतो" असे जै गौतम भगवंतानी म्हटले आहे (गी. ४. १४ व १३. २३) त्यातील तात्पर्य हेच आहे. या ठिकाणी 'ज्ञान' म्हणजे मुक्तते शब्दिक ज्ञान किंवा मुक्ती मानसिक किंवा असा अर्थ नसून वेदान्तसूत्रावरील शास्त्रभाष्यात आरंभीच सांगितल्याप्रमाणे 'ज्ञान' म्हणजे "मानसिक ज्ञान प्रथम होऊन ईद्रियाचा जय केल्यावर ब्रह्माभूत होण्याची अवस्था किंवा ब्राह्मी स्थिति" एवढा सर्व अर्थ दूर वेळी विकसित भाहे हे विसरता कामा नये.

तथापि बौद्ध संप्रदायात कर्मवादाची वाढ पराकाष्ठेची झाली. इतर ठिकाणी कर्मवादाचा, फक्त नीतितत्वे उल्लंघन केल्यास अनिष्ट फळ मिळते एवढेच दाखविण्यास पुरेसा उपयोग केलेला आढळतो. परंतु बौद्ध ग्रंथामध्ये सर्वच गोष्टींच्या मुख्यार्थ कर्म आहे व कर्माने सर्व प्रज्ञाचा उलगडा होतो असे दाखविले आहे. म्हणून बौद्धांच्या कर्मवादाकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

भारतीय तत्वज्ञानपद्धतीत सामान्यतः आत्म्याचे अस्तित्व गृहीत धरले आहे. परंतु बौद्ध तत्वज्ञानात जीव म्हणजे कर्माच्या योगाने अनेक द्रव्याचा एकत्र झालेला. क्षणोक्षणी बदलणारा समुच्चय असे म्हटले आहे. यासुळे गौड पुनर्जन्म मानीत नाहीत. जेव्हा एखादा मनुष्य मृत

होतो तेव्हा एक नवीन मनुष्य जन्मास येऊन मृत जीवाचे कर्म ग्रहण करितो अशी त्याची उपपत्ति आहे. किंवा मनुष्याचा विशिष्ट जन्म हा त्याने आपल्या कर्माबद्दल भोगावयाचा जन्मपरंपरेतील एक विशिष्ट काल असून पूर्वेवंचितापैकी राहिलेले कर्मफळ भोगण्यास त्याला त्या विशिष्ट जन्मानंतर आणखीही जन्म घ्यावे लागतात.

ब्राम्हणी तत्वज्ञानाप्रमाणे देव हे कर्मोपेक्षा भ्रेष्ट आहे व ही सृष्टि ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली आहे. परंतु बौद्ध तत्वज्ञानाप्रमाणे पूर्वाश्रित कर्म हेच देव, व सर्व जीवांचे एक-वटलेले कर्म हेच सृष्टीचे कारण होय. धार्मिक कृत्ये, तप व त्याफातून मिळणारे पुण्य यास पूर्वी घरेच महत्त्व होते कर्माला प्रथम मानसिक चेतना आणि नंतर शारीरिक किंवा या दोन गोष्टी अवश्य असतात. काही किंवा केवळ मानसिकच अपतात परंतु मानसिक नियंत्रेणदा प्रत्यक्ष शारीरिक नियंत्रेण महत्त्व अधिक आहे धातूला प्रत्यक्ष मारणे हे हे केवळ मारण्याची इच्छा करण्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे.

कर्म दोन प्रकारचे असते. शुद्ध अथवा अशुद्ध. शुद्ध कर्म वाचना, अज्ञान इत्यादिकापासून अलिप्त असत म्हणून त्यांचे फल भोगावे लागत नाही; अशा कर्मापासून संता-राचा उच्छेद होऊन निर्वाणप्राप्तीचा मार्ग सुकर होतो. इतर सर्व कर्म अशुद्ध होत व त्यांचे पुन्हा चांगले व वाईट, पुण्य-कारक व पापदायक असे फलावरून भेद करता येतात. या अगात सुख मिळवणे म्हणून केलेली कर्म वाईट व परलोकात सुख मिळवणे म्हणून केलेली कर्म चांगली असे समजतात. त्याच प्रमाणे दुसऱ्याचे पर किंवा वाईट करण्याच्या उद्देशाने केलेली कर्म सुचरित्र किंवा दुश्चरित्र मानिली जातात.

सुचरित्राचे मूळ अलोभ, अद्वेष, आणि अमोह, या तीन गोष्टीत असते. सत्कृत्याच्या विरुद्ध केलेली सर्व दुष्कृत्ये होत, तसेच मिथ्यादृष्टीने केलेली सत्कृत्येहि मिथ्या होतात. सत्कृत्यांचे फल मनुष्याने जाणून गुनून (दृष्टिचरित) इतर पाप केले असल्यास मिथ्या होते. अर्थात पशु, पंत इत्यादिकांची दुष्कृत्ये सत्कृत्यांचे फल नाहीसे करू शकत नाहीत.

कर्माचे तीन विभाग करितात; कुशल, अकुशल आणि अन्याकुल; म्हणजे चांगले फल देणारे, वाईट फल देणारे व चांगले आणि वाईट असे कोणतेच फल न देणारे. पुण्य, अपुण्य व अनिच अशीही वर्मांची एक विभागणी केलेली आढळते. वासनायुक्त केलेले सत्कृत्य पुण्यकारक समजले जाते. जेव्हा हे कर्म पाखोळिक असेल तेव्हा त्याला स्थिर असे म्हणतात, व त्याचे फल परलोकात मिळते. कोणतेहि वाईट कृत्य अपुण्य होय. जे कृत्य दुःखाचा अंत करिते व निर्वाण जवळ करिते त्यास कुशल म्हणतात. पण त्यास पुण्यकर्म म्हणत नाहीत.

कर्मफलास विपाक अस म्हणतात वरील तीन प्रकारचीं कर्म, सुखवेदनीय, अनुसुखवेदनीय, किंवा मुरासुख-वेदनीय या नावानेहि स्वोपेक्षितात कर्मांचें नियत व अनियत म्हणजे निश्चित फलदायी व अनिश्चित फलदायी असेहि भेद करितात

पाच प्रभारच्या कर्मांना आनतर्य (ज्यांचे फल दुसऱ्या कोणत्याहि चांगल्या कर्माने चुकविता येत नाही असें) म्हणतात यात मातृवध, पितृवध वगैरे कर्म येतात. इतर सर्व कर्मांचे फल क्षाति, अनागामी (पुनर्जन्मरहित) वृत्ति अथवा अर्हत्पद प्राप्त केलें असता चुकविता येत मनुष्याला त्याच्या कर्मासुद्धे जन्म प्राप्त होतो परंतु विविध जन्म प्राप्त होणें हे अनेक कर्मांचे सासुचचयिक फल असतें आणि त्यामुळे निरनिराळीं मनुष्ये भिन्न भिन्न परिस्थितीत जन्मास येतात तत्तुल्य व दुष्कृत्ये यामध्य दृष्टा कर्मास कर्मपथ असें नार देऊन त्याचा प्रामुखायान निर्देश केला आहे. त्यात हिता, चौये, व्यानीचार हे कायिक, असत्य, निंदा, गर्व, व मिथ्याभाषण हे धार्मिक असून पहिले दोन वर्ग चेतनायुक्त धार्मिक कर्मांत मोडतात व तिसरा वर्ग फक्त मानसिक किंवा चेतनायुक्त आहे प्रत्येक कर्माचे पुन्हा पुढे तयारी प्रत्यक्ष कर्म व पश्चात्कृत्य (पुत्र) असें प्रयकरण करता येतें, उदाहरणार्थ — एखाद्या व्यादेकानें एखादा पशु विकत आणून त्याच्या बधाची तयारी करणें, त्याचा प्रत्यक्ष बध करणें व त्याच्या मासाचा विक्रय करणें हीं तीन त्या कर्माचीं अंगे होत यांपैकी प्रत्यक्ष बध करणें यातच कर्मपथ म्हणतात व त्याचेंच विशेषत त्यास फल भोगावें लागतें वांणतेंहि कृत्य कर्मपथ या सनेत प्राप्त होण्यास त्या कृत्याचें पूर्ण ज्ञान कर्मास अवश्य असतें लागत चुकीनें केलेलें कृत्य या सज्ञत येत नाही ओ मनुष्य अजाणत एखाद्या मनुष्याचा घात करितो तो घात करण्याचें पातक करितो, परंतु मनुष्यबधाचें पातक करित नाही जैन-या मते ज्याप्रमाणे अग्नि जाणयास व अजाणत्यास दोषासहि सारखाच दण्ड वरतो त्याप्रमाणे जाणता व अजाणता मनुष्यबध करणारा सारखाच दोषी असतो तथापि यामुळे वराच घाटाळ होण्याचा समव आहे उदाहरणार्थ — एखाद्या माणसाला तप करावयास सांगून शारीरिक श्रेय देणें हेंहि पाप होईल गर्भ व गर्भवती स्त्री हीं दोन्हीहि एकमेकास श्रेय देत असल्यामुळे दोषी होतील मून शालेला मनुष्याहि खुनी मनुष्यास पुढें होणाऱ्या जासामुळे दोषी ठरल व एखाद्या मनुष्यानें दुसऱ्याच्या हातून मून केल्यास ता मुळीच दोषी ठरणार नाही, कारण आपण दुसऱ्याच्या हातानें अति घेतल्यास आपला हात भागत नाही

वरील जैन विचारसरणी वरील पटण्यासारखी आहे पण दुसऱ्या एका ठिकाणीं मोठ्या मीजेचे विचार दृष्टीत पडतात जर एखाद्या मनुष्यानें दुसऱ्याच्या स्त्रियांवर ती आपला

छी आहे अस समजून सभोग केला तर त्यास ध्यमि-चाराचा दोष लागत नाही. जर एखाद्या पुरुषानें दुसऱ्याच्या स्त्रीवर विषयाच एका मनुष्याची स्त्री आहे असें सम-जून सभोग केला तर तो दोषी आहे किंवा नाही याबद्दल मत भेद आहे काहींच्या मते उद्दिष्ट स्त्री ही परकी असल्यामुळे ता दोषी होतो तर काहींच्या मते उद्दिष्ट स्त्री व उपभुक्त स्त्री या भिन्न असल्यामुळे त्यास दोष येत नाही, असो

निरनिराळ्या कर्मांचे फल निरनिराळें असतें व त्याप्रमाणे फलानुसार निरनिराळ्या कर्मांची योग्यताहि ठरविता यत मनुष्याची भावी उत्पत्ति अगर अधोगति ही त्याच्या शीला बहान ठरते दान देणें हे सत्कृत्य असलें तरी त्याच फल स्वतंत्रतेनें मनुष्यास संपत्ति अगर भोग या रूपांनें प्राप्त होत [वेद, ब्राह्मणें, उपनिषदें, पू. मीमांसा, महाभा तिपिटक इ]

कर्माकर्मविचार — वसांकर्मविचार म्हणजे विवाक्षित इत्य नैतिक दृष्ट्या योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे यास बर्बा विचार अथवा व्यावहारिक नीति परंतु नीतिविषयक कल्पना वरचेवर बदलत असतात नीति म्हणजे एक तऱ्हेचा वाय वस्तुवर अवलंबून असणारा धर्म अथवा कायदा अशी कल्पना एके वेळीं होती तर एका वेळीं नीति ही एर तऱ्हेची अत प्रेरणा किंवा मन प्रवृत्ति होय, अशीहि कल्पना पुढें आलेली आहे व या दोन कल्पनास अनुसरून कर्माकर्मविचाराची वाड दोन दिशांनीं झाली आहे पहिल्या कल्पनेचे अभिमाना ती तर्कशास्त्र व शासन यावर जार देतान तर दुसऱ्या कल्पनेचे अभिमाना अत करणप्रवृत्ति, सदसद्विवेक-वुद्धि, युक्ति, भावना इत्यादिकास महत्त्व देतात

प्राथमिक अवस्थेंतील मनुष्याच्या नीतिकल्पना धर्मापेक्षा वेगळ्या नव्हत्या व त्याचा धर्म व उपासनासप्रदाय यातहि फारसा भेद नव्हता जी गोट त्याच्या उपास्यास अग्रिय वाटेले अशी त्याची कल्पना असे ती करणें ते पाप अथवा अकर्म समजतात पुढें ईश्वराच्या काही विशिष्ट आज्ञा (उदा हरणार्थ वेद, यजुषाच्या दहा आज्ञा) असून त्याच्याविरुद्ध वागण म्हणव अकर्म अशी कल्पना झाली व आर्यामध्यें ' वदोऽऽत्रिधे धर्मसूत्रम् ' हें तत्व प्रस्थापित झालें पुढें तर्क-शास्त्रानुरोधानें या आज्ञाचा अर्थ करण्याच्या प्रयत्न करीत असता नीतिशास्त्राचे धर्मशास्त्र उत्पन्न झाली व निरनिराळ आचारनियम (उदाहरणार्थ अमुक पदार्थ अमुक दिवशीं खाऊ नये किंवा कमरपट्टा घालू नये) तयार झाले याच्या उलट ग्रीसमध्यें धर्मग्रंथच नसल्यामुळे नीतीच्या कल्पना अगदी निराज्या तऱ्हेनें वाढीस लागल्या तेथे कर्तव्यकर्मास प्राधान्य देण्यात आलें व तेथे नीतिविदाच्या पुढें, कव्हाहि खोर्टें बोलू नये काय, वक्तव्यानें दापी म्हणून ठाऊक अस लेल्या पक्षभाराची तरफदार कराय किंवा नाही, यासारखे प्रश्न येऊ लागले अशा वेळीं तिसरा, सेनेका यासारखे तत्ववेत्ते युक्तियादास अनुसर लागल तिसरोन आपल्या मुलास ' एकाच जनांचे व कराव मया ' या तत्वाचा वाय केला

आहे. परंतु त्यावेळच्या तत्वेत्यास हें पडेना. ते अशा वेळीं एका कर्तव्यापुढें दुसरें कर्तव्य उरें करून किंवा कर्तव्या-विरुद्ध आत्महित देवून संशय उत्पन्न झालेल्या मनुष्यास विशिष्ट गोष्ट केली असतां एक कर्तव्यभंग अथवा मूर्खपणा पद-रांत येतो असें दाखवीत. अर्थात अशा कोष्टाकडे लोक फारसें लक्ष देत नसत. रोमन लोकांत तर तात्त्विक विचार करणें म्हणजे काहीं तरी गडबडतुंडा करणें अशीं म्हणच पडली होती.

क्रिस्ती तत्वज्ञानात उद्देशान प्राप्त मुख्य देण्यात आले. चाणल्या बुद्धीने केलेले कोणतेहि कर्म चाणलेंच अशी काहीं क्रिस्ती तत्ववेत्त्यांची विचारसरण होती परंतु काहीं कोत्या विचाराच्या मंडळाला केवळ मनःप्रवृत्ति अथवा उदात्त विचार हे निश्चित मार्गदर्शक होते असें वाटेना व याकरिता ते आचारनियमाकडेच गास्त लक्ष देत, व यामुळे नवे नवे आचार-नियम अस्तित्वात येऊं लागले. व दोय व प्रायश्चित्त यांच्या मीडमीडया लाबलचक याचा धनल्या. तसेच पातकोन्चार काणें ही गोष्ट जी पूर्वी केवळ ऐच्छिक व क्षुद्रक समजली जात असे तीच पुढें फार महत्त्वाची घनली. याविषय सुधारणावळयळीनें खटपट करून पुन्हा वैयक्तिक सदसद्विधेक बुद्धीस महत्त्व दिलें. रोमन कॅथोलिक लोकांनी याविरुद्ध खट-पट करून आपल्या बाबत लोक मिळविण्याकरिता असें तत्व पुढें आणलें कीं, पापी मनुष्यानें पातकोन्चार केल्यावर उपा-ध्यायानें त्यास त्यापासून मुक्त केलेंच पाहिजे. परंतु यामुळे कोणतेहि पातक केलें असता उपाध्यायापुढें त्याचा उच्चार केला असता मोकळे होण्याचा सोपा उपाय सापडल्यामुळे पातकी लोकांनी आयत्तीच सोय झाली व प्रत्यक्ष समाज-सुधारणा दूरच राहिली. यानंतर अठराव्या शतकात शुक्ति-वादास प्राधान्य मिळालें व जें मला चामलें वाटतें तें चाणलें व बाईट वाटतें तें बाईट होय असल्या प्रकारची विचारसरणी प्रचलित झाली. यानंतर नीतिशास्त्राची व मानसशास्त्राची वाड होऊन 'मला हें बरोबर वाटतें ': 'मला तें असें वाटतें ' अशा प्रकारच्या भाषेत मनुष्याचे विचार प्रकट होऊं लागले आहेत व आत्मवाक्य व हट नियम यास फाटा मिळत चालला आहे. [वेद इ. वायवळ, ग्रीक तत्ववेत्त्यांचे ग्रंथ]

कर्मान—इराण. कर्मान हें याच मंत्राच्या प्राताच्या राजधानीचें शहर असून उ. अ. ३०°१७' व पू. रे. ५६°५९' याच्या दरम्यान ६१०० फूट उंचीवर आहे. याची लोकसंख्या ६०,००० आहे. यापैकी २००० पारशी, १०० यहूदी, व बांही शिवापुरी हिंदू लोक आहेत. येथें टपाळ व तारऑफिसे आहेत. येथें विविध व रक्षियन वकिलानी असून " इंग्रि-यल बँक ऑफ पर्शिया "ची एक शाखाहि येथें आहे. या भागात धान्य फारच थोडें पिकतें. एवा प्रवाधानें असें लिहून ठेवले आहे कीं, पोब्याकरिता १ मण जवापेवची एक मण केशर कर्मान येथें सहज मिळू शकेल. येथें गालिचे व पुरास पुष्कळ होतात. येथील गालिच्याची विणकामाबद्दल व

टिकाऊपणाबद्दल फार ख्याती आहे या शहराचे जुने नांव गवाशीर असे होतें. या शहराच्या लगत टेक-व्यावर दगडी चतुव्यावर कच्च्या विठानीं बांधलेले जुनाट किल्ले आता मोडकळीस आले असून ते प्रेक्षणीय आहेत. शहरातील मशिदींपैकी दोन मशीदी प्रेक्षणीय आहेत, पैकी मस्जिद-इ-जामा ही १३४१ मध्ये मुजफरीद राजा मुबारिझ-एद-दिन महंमद याने बांधली व दुसरी मस्जिद-इ-मलिक ही मलिक कहेदें तेलुक यानें (१०४१-१०७२) बांधली होती.

कर्वेट—भारतवर्षीय भरतखंडस्थ देश. हा पाडवाच्या वेळेस पूर्वकडे वंग देशाच्या पुढें असून, त्या काळीं तेथें तात्र-लिम नावाचा राजा होता. (महा. सभा. अ. ३.)

कन्हाड, तालुका.—मुंबई इलाखा. सातारा जिल्ह्यातील तालुका. क्षेत्र. फ. १७८ चौ. मै. यात कन्हाड हें मुख्य ठिकाण व दुसरी ९८ छहान गावें आहेत. एकंदर लो. सं. (१९११) १३२५३१. हा तालुका कृष्णा खोऱ्याचा एक भाग असून याच्या दोन्ही बाजूला दक्षिणेतर डोंगराच्या रागा आहेत. आगाशी, बहिरोबा, कमळेवर, मंडकेवर, नाडका, बंसेबा, चोरोबा व घोरोबा हे डोंगर मुख्य आहेत. आगाशीचा डोंगरात कीरीब लेणी आहेत. पश्चिम डोंगरातून फोयना नदी येऊन कन्हाड येथें कृष्णस मिळते. प्रदेश सामान्यतः सपाट व खुला असून डोंगराच्या बाजूस माथ चढउतार आहेत. यागा व मळे यांच्या योगानें या तालुक्यातील प्रदेशाला मनोरमता आली आहे. येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. हिवाळ्यात दिवस थंडी फारशी नसते परंतु रात्री बरीच असते व उन्हाळ्यात कन्हाड येथें उष्मा बराच होतो. वार्षिक वाळूस सरासरी ३० इंच पडतो.

कन्हाड उ चा आ स म त प्र दे श.—कन्हाड येथें सापड-लेल्या साप्रपटात त्याला करहाट म्हणले आहे. येथील शिलालेखात असलेल्या कलिआदि वारा गावाचीं हर्षाचीं नावें खालील प्रमाणें आहेतः—

(१) कबी, (२) कंबी, (३) आनूर, (४) सिनूर, (५) आडी, (६) सलन, (७) बेकीकी, (८) तिपूर, (९) खटाव, (१०) निगनूर, (११) पंदिगव, (१२) तावशी. शिलालेखांत हीं गावें अग्रणी नदीच्या आसपास आहेत असें दिलें आहे. ही नदी हल्लीं अगुर्णि या नावांनें प्रसिद्ध आहे. या गावापैकीं सत्तर हें पूर्वी सेलनार या नावांनें प्रसिद्ध होतें. आनूर याला हल्लीं अजुर म्हणतात. व अग्रणीच्या पूर्वेसच कागानोल्यापासून ते सात मैल आहे. सिनूर हे चुकीनें सिपुरवहल पडलेलें नाव आहे व हें पिपुर कागानोलीच्या दक्षिणेंस सात मैलावर आहे.

करहाट चार इ नार प्रा त.—या प्रातात चार हजार शहरें अर्धावी म्हणून त्याला करहाड चार हजार प्रात म्हणत. हल्लींच्या कन्हाड गावावरून या प्राताला हें नाव पडलेलें असणें. हा प्रात कृष्णा नदीच्या पूर्वे व दक्षिण किनाऱ्यावर कन्हाड व विही यांच्यामध्ये होता. या प्राताची

सीमा निश्चित करण्यासारगी माहिती अद्याप उपलब्ध झाली नाही (इ. अ. ३० पा. ३७४-८२).

शहर—मदर्न मराठा रेलवेवर सातान्याच्या दक्षिणेस एकतीस मैलावर असून कृष्णा व कोयना यानद्यांच्या संगमावर आहे. कोयना उत्तरेकडून आणि कृष्णा नैऋत्येकडून वहाते. नद्याचा संगम पूर्वेकडे सरासरी १॥ मैल वहात जाऊन दक्षिणेकडे धळतो, व त्या काटकोनात हंशहर आहे. याची वायव्येकडील जमीन कोयना नदीच्या तीरापेक्षा ८० ते १०० फूट उंच आहे व उत्तरेकडील जमीन जरा खालवट असून नदीच्या बाजूस घाट आहेत. वायव्येस ६ मैलावर वसंतगड किश्र, ईशान्येस ४ मैलावर सदाशिवगड टेकडी आणि आग्नेयेस ४ मैलावर अमाशिव नावाचे पर्वताचे शिखर आहे.

या ठिकाणी पुणे-बेळगाव, कऱ्हाड-चिपळूण, कऱ्हाड-तासगाव, कऱ्हाड-विजापूर आणि कऱ्हाड-मसूर या पाच रस्त्यांचा संगम आहे. याचें क्षेत्रफळ सरासरी औरसचौरस अर्षामैल असून यातील जमीन काळी (सुपीक) आहे. याच्या वायव्येस असलेला (मातीचा) किश्र पट्टी यानें सुमुलमानाच्या ताऱ्यात होता नंतर पंतप्रतिनिधीकडे होता आणि त्याच्याप्राप्त १८०७ सालात पेशव्यानी निकला. त्या कित्यागवळ व नद्याच्या संगमाजवळ देवळें आहेत. पाण्याच्या उलटपा ओवांनं घाटू बगेरे आत येऊं नये म्हणून पूर्वी त्या ठिकाणी पने बांध घातलेले होते, परंतु ते आता कोसळून पडले आहेत. दाहारातून दक्षिणेत्तर जाणाऱ्या रस्त्याच्या बाजूनं मुख्य व्यापारी रहातात व तेथे दर रविवारी बाजार भरतो. बाजारजवळ सुमुलमानाची बस्ती पुष्कळ आहे व जवळच एक मशीद आहे. विजापूरच्या राजानें यात पूर्वी नेमलेल्या काशीचा बंडाज अद्याप आहे. यातील मुख्य मुख्य रस्ते इंदू असून स्वच्छ आहेत. यातील काही भागात नळनं पाणी देण्याची सोय केली आहे.

देवळें—यात एकंदर ५२ देवळें आहेत. त्यापैकी कृष्णाबाई देवी, काशीविश्वेश्वर आणि कमलेश्वर महादेव याची देवळें मुख्य आहेत, व ती सर्व कृष्णानदीच्या घाटावर आहेत.

किश्रः—ईशान्येच्या बाजूस पंतप्रतिनिधीची (मातीनं बाधिलेल) विज्र असून त्यात त्याचा एक दुसज्जी बाडा आहे बाड्यातील दिवाणखाना ८३ फूट लांब, ३१ फूट रुंद व १५ फूट ऊंच आहे व त्याच्या पूर्वेकडील भागात भयानी देवीची छत्री आहे. हा किश्र परशुराम श्रीनिवास प्रतिनिधीच्या मातुशी काशीमई यानी १८०० त बाधिल. कित्याच्या पध्दमेपडील भागाच्या शेवटी पायऱ्यानी एक विहीर आहे. ती कोयना नदीच्या पात्रांपेक्षाहि खोल असून नदीचे पाणी नळनं विहीरींत घेतलें आहे. विहीरीचें तोंड १३६ फूट लांब आहे. विहीरींतल्या पाण्याचा, कमानी व चुनेगच्चीचें काम यावरून असें दिसतें कीं ती मुत्स-

मानानी बाधिली अमावी. विहीरीच्या आतच्या बाजूस चुनेगच्चीतून तीन ठिकाणी खोल्या आहेत. किश्रवार एकंदर बारा घुरज आहेत, व भोंवतालची तटनंदीची भित ६ फूट उंच असून तिच्यात जंग्या आहेत १८७५ त जो पूर आला होता त्यानं किश्रबाचें बरेंच नुकसान केल. हल्ली किश्रबाची स्थिति फारच खराब झाली आहे.

मशीद व मनो रे—विजापूरचा पाचवा राजा, पहिला अझी अझील शाह्या वेलस इनाहिमखान नावाच्या इसमानें ही मशीद बाधिली असें तिच्यावरील लेखावरून दिसून येतें. मशीदीतील खांबावर आरवी भाषेत एकंदर नऊ लेख आहेत. मनो रे १०६ फूट ऊंच आहेत. त्याच्या डाव्या बाजूस मुशाकरखाना व हमामखाना (स्नानघृह) आहे व उजव्या बाजूस मशीद आहे

येथे पेशव्या देवपेदीचा व्यापार फार आहे कऱ्हाड चिपळून रस्त्यावरून व्यापार बराच चालतो बाजारात धान्य, कापड आणि मातीची व घातूची भाडी विकण्यास येतात. येथे महत्त्वाचे धंदे नाहीत. स्वदेशी आगकाऱ्याच्या फेट्याचा कारखाना येथे नवीन सुरू झाला आहे.

इ. स. १८४४ त कृष्णानदीस पूर येऊन याचें फार नुकसान झालें कित्याची वायव्येकडील भित शहरातील काही पोरं पुरात वाहून गेली.

येथील लोकसंख्या (१९११) ११२२८ आहे. मुनि-सिपाळीटीची स्थापना १८५५ त झाली गावात एक हाय-स्कूल व काही मराठी शाळा आहेत त्यापैकी एक हिंदी व एक मुलींकरिता शाळा आहे. ताळक्याचें मुख्य ठिकाण असल्यामुळं मामलेदार, मुनसफ बगेरे अधिकाऱ्याऱ्या कचेऱ्या आहेत

कोरी व लेणी—याच्या नैऋत्येकडील टेंकड्यात बुद्ध लोकांची कोरीव लेणी आहेत. त्याचें वर्गन पहिल्यानं सर घाटले फ्रिअर यानें १८४९ त केलें लेण्याच्या तीन ओळी आहेत. पहिली ओळ दक्षिणेकडे जखनवाडी खेज्याजवळ असून त्यात २३ गुहा आहेत दुसरी ओळ आग्नेयेस असून तीत १९ गुहा आहेत आणि तिसरी ओळ कोयना नदीच्या समोर असून तीत २२ गुहा आहेत. वरील ६४ गुहाशिवाय दुसऱ्या पुष्कळ लहान गुहा आणि एक पाण्याचें कुंड आहे. मोठ्या गुहेतील खोलीत खाब नसणें, लहान लहान गुहा, निन-ण्याकरिता दगडाचें अयलण, चैत्याच्या मूळच्या आवृत्ती आणि नकसकायाचा अभाव या सर्वोवरून ही लेणी पार जुनी आहेत असें दिसतें. ओवडघोवड व टिपूळ दगडात गुहा खोदलेल्या असल्यामुळें जरी त्याच्यावर काही लेख लिहिलेले असले, तरी इतका काळपर्यंत ती अशरें रहाणें शक्य नाही एका लेखाचा काही भाग उपलब्ध झाला आहे व त्यातील अशरें ओवडघोवड कोरेलेली असून ती लेख कात्यांतील लेखा इतका जुना, म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकातला आहे. यावरून ती लेणी पुण्यातल्या

शेळारवाडी अथवा गारोडी आणि कुलाब्यातील कुडा आणि पाल या लेण्याच्या वेळचीं असावीत जुन्नर आणि नाशिक येथील गुहा व या गुहा याच्या काळामध्ये फारसे अंतर नाही. जो लेखाचा काही भाग उपलब्ध आहे म्हणून वर सांगितले आहे तो असा.—

गोपालाचा मुलगा संगमित्र याजकडून या गुहेची पुण्य-कारक देणगी. (कर्यसुन आणि वज्रस-केव्ह टॅप्लस ऑफ इंडिया, पृ. २१३-२१७).

इतिहास.—ख्रिस्ती शकापूर्वी २०० सालापासून व ख्रिस्ती शकानंतर १०० सालापावेतोच्या लेखात कन्हडचा प्रथम उल्लेख केलेला आढळतो, आणि त्यात असे लिहिलेले आहे की, कन्हडच्या यात्रेकरुंनी मध्यप्रांताच्या जवळपूरजवळील भारहुतस्तूप येथे व कुलाब्यातील अलिवागेच्या दक्षिणेस तीस मैल अंतरावर असलेल्या कुडा येथे देणग्या दिल्या होत्या. त्या लेखावरून असे दिसते की, कन्हडास, कन्हडच म्हणत असत. शालिवाहन शकाच्या ११ व्या शतकात येथे शेळाराचे राज्य होते (वि. विस्तार पृ. २२ पृ. १०१) विजापूरच्या सातव्या राजाने, महंमद अदिलशाहाने, सन १६३७ साली शिवाजीच्या यापस (बाहजीस) कन्हड जिल्ह्यातल्या २२ खेड्यावरवीं देशमुखी इनाम दिली होती. १६५३ त ती देशमुखी मुघलांच्या बाजी पोरपण्याकडे आली. १६५९ त जेव्हा अकबुलखानचा वध झाला तेव्हा शिवाजीच्या एका अधिकाऱ्याने, (खंडुजी काकडे यांनी) लाच घेऊन खानाच्या बायकोस व मुलास सुरक्षितपणे कन्हडात आणून पोहोचविले. शिवाजीस विराटण्याची निराशा होऊन विजापूरच्या आठव्या राजाने-दुसऱ्या अली अदिल-शाहाने-स्वतः सैन्यानिशी १६६१ च्या जानेवारीत या ठिकाणी तळ दिला होता.

रामराजे यांचे संरक्षण शिवरामपंत अमात्य याची छी दुर्गाबाई “इने फार फार जपून केले, त्यास दुर्गाबाईच्या साडी-चोळीवद्दल प्रात कन्हड येथील सरदेशमुखीचे वतन स्वामी (छत्रपतींचे) आहे, तें तिजला इनाम करून देऊन घालविले जाईल” असे शाहुज्जपति स. १७४५ त म्हणतात (रा. खं. ८. २०१) इ. स. १७६३ मध्ये कन्हडास गमाजी यमाजी याची व नरसिंगराव पागे याची छटाई होऊन तीत गमाजीचा परामव होऊन तो दातेगडास पळाला (रा. खं. १०५) इ. स. १७८८ त प्रतिनिधींचे छम येथे झाले (जि.ता. २२३). कन्हड परगण्याच्या देशमुखीवद्दल जगदळे व गांधव यांच्यात फार पूर्वीपासून भांडणे लागली होती. दोन्ही मोस-त्यानीच ती अज करून स्वतः कडे घेतली (रा. खं. १५). कन्हड येथे मराठ्याहोत व मुसलमानाहोत याद व तेंड बंगरे सोटीत असत. कन्हडच्या मनोऱ्यात कैदी ठेगण्याची चाल मुसलमानाहोत होती. (रा. खं. १५ ११३) येथे शाहु व संभाजी छत्रपती यांच्या भेटी झाल्या (स. १७३०).

१७९० सुमारच्या जमावर्दीत हा रायबगातील मुख्य परगणा असून याचे सान्याचे उत्पन्न ३,६२,५५० रु. होते. १८०५ मध्ये बाजीराव पेशवा व शिंदे यांनी प्रतिनिधी परछ-राम श्रीनिवास यास धरण्याचा मनसुबा केला तेव्हा पुण्या-तून तो आपल्या जहागिरीच्या गावी कन्हडास पळाला. बाजीराव पळत असताना या ठिकाणी १८१८ च्या जाने-वारीच्या २३ तारखेस घाबला होता

कराड हे पंतप्रतिनिधीचे मुख्य शहर व रत्नाण्याचे ठिकाण होते. त्यात २५०० घरे असून त्यात २०० कोठी, १०० तेली, २५ काबळे विणणारे आणि ३० कागद तयार करणारे होते,” असे १८२७ त क्यापटन क्ल्यून यांनी म्हटले आहे

कन्हडपठार—कन्हड नदीकाठचा प्रदेश. मुसलमानी व मराठी अंमलात हा एक तालुका (तर्फ) होता शिवा-जीच्या कारकीर्दीत या प्रदेशातील बऱ्याच लोकांनी सैन्यात व राज्यकारभारात नाव मिळविले होते पेशव्याच्या वेळी नानासाहेबांनी (१७३८) या प्रांतातील सर्व पाट-खाना शिरपाव देऊन त्यांना सुरळीत केले (रा. खं. ६. ७) हा तालुका १७५२ त पेशव्याचा राजगीकडे होता (जि.ता.) विसाजीपंत विनीवाल्यास या तालुक्यात इनाम जमीन होती (रा. खं. १०. १२१) स. १६७८ मध्ये या तालुक्यात ४१ गावे होती (खं. १८. ४३)

कलइत—पंजाब. पतिआळा संस्थान. फरमगड निगा-मत. नरवाणा तहशिलीतील एक खेडें. उत्तरभक्षा २१° ४९' पूर्वरेखा ७६° १९', लोकसंख्या (इ. स. १९०१) ३४९०.

येथे रामा सालवाहन (शालीवाहन) ची चार प्राचीन देवळे व कपालमणि नावाचे तीर्थ असून हिंदु लोकांचे हे पवित्र स्थान आहे. देवदंड अकराव्या शतकातील आहेत असे मान-ण्यात येते.

कलकत्ता—बंगाल इलाक्याची राजधानी. १९१२ पूर्वी हे हिंदुस्थानच्या राज्याची राजधानी असून व्हाईसरॉयताहे-वाचे बसतिरयान होते उत्तरभक्षा २२° ३४' व पूर्व-रेखा ८८° २२'. हे हुगळी नदीच्या पूर्वेकिनाऱ्यावर वसलेले असून बंगालमधील २४ परगण्यांच्या जिल्ह्यात आहे. समु-द्रापासून ८६ मैल दूर असून समुद्रसपाटीपासून फक्त १८ ते २१ फूट उंच आहे. नदीच्या किनाऱ्याने उत्तरेस ६ मैल लांबी असून पूर्वेस सयुंजळ कॅनाल व 'सेल्ट लेक्स' मिटा-गारे आहेत. क्षेत्रफळ २०५४७ चौ मैल. वालीदेवीच्या उपासनेशी ह्या शहराच्या नात्राचा काही संबंध आहे असे म्हणतात मुराय शहराचा भाग सोडून भोंवतळी नगरोपांत लहान मोठ्या घस्तीचे विभाग आहेत. ह्या भागाना वेगळ्या म्युनिसिपॅलिटीपा असून कलकत्तास मुख्य एक म्युनिसिपॅलिटी आहे. कोमापूर-चिन्नपूर उत्तरेस असून पूर्वेस माणिकगंज विभाग आहे. नेक्रुयेस 'गार्डनरॉन' हा

विभाग असून पश्चिमेस हुगळी नदीवर हारवा हा विभाग आहे. सर्व विभागाचा व्यापार बंगोरसुद्धे एकत्रीय झालेला आहे.

हे सर्व विभाग धरून कलकत्ता शहराची क्षेत्रसरफ्या १३,२७,५४७ आहे. मान्या आशिया खंडात दोन्ही ओ (लं. सं. ११,७३०००) शिवाय इतकी लोकसंख्या इतक्या कोणत्याही शहराची नाही. ब्रिटिश राज्यात लोकसंख्येच्या बाबतीत लंडन शहराच्या खालोखाल ह्या शहराचाच नंबर आहे.

नगरोपान्त विभाग जर सोडून दिले तर पुढे फलकल्याची लोकसंख्या १,०७,८५१ आहे. ह्यात १८९९ साली झालेल्या 'बंगाल अँड त्रिपुरा' प्रमाणे 'कलकत्ता म्युनिसिपल टाऊन,' फोर्ट विल्यम व इतर भोल्या भागाचा समावेश होतो.

१९१२ पर्यंत राजधानीचे ठिकाण ह्याचप्रमाणे बंदर, रेल्वे लाईन्सचे मुख्य ठिकाण, गंगा व महानुताच्या प्रदेशातून वहातात त्या सुपीक प्रदेशातून माल आणण्याचं मुख्य ठिकाण, व त्याचप्रमाणे परदेशातून आलेला माल उतरवून येण्याचे मुख्य स्थान, किंबहुना व्यापाराचे व उद्योगधंद्याचे केंद्रस्थान या दृष्टीने कलकत्ता चाह्यास वार महत्त्व आले आहे.

शहराच्या मध्यभागी फोर्ट विल्यम असून भोंवताली मैदान नावाचा भव्य वाग आहे. ह्याच्या उत्तरेस युरोपियन लोकांची मोठमोठी हुकाने आहेत. दक्षिणेस व आग्नेयेस वायव्येस व अलीपूर हे युरोपियनच राहण्याचे घुरे आहेत व बंगालच्या गव्हर्नरचे ठिकाणही येथेच आहे. ह्याच्या भोंवती सर्व लोकवस्ती आहे. शहरात लोकवस्ती दाट असून अत्यच्छ आहे.

कलकत्ता शहराचे क्षेत्रफळ १२८३ एकर आहे. मैदान फोर्ट विल्यम व खूद कलकत्ता व बंदर व फालवे वर घरेलू तर एवढर ७३१० एकर आहे. खूद कलकत्ता शहराचे 'खुले शहर' व जादा भाग असे दोन आहेत हवामान उष्ण व सधे आहे मे महिन्यात पारा १०२ पर्यंत चढतो. वार्षिक पाऊसाची सरासरी अवधाल ६१ इंच आहे. पावसाळ्याच्या सुरवातीस व शेवटी येथे जोराचे वारे मरतात, त्यात प्राणहानि व इतर त्रासाली होते. १८९७ साली बसलेला भूकंपाचा धमाका जोराचा होता. भुवई-प्रमाणे कलकत्यास स्लेप झाले नाही. त्यामुळे हे शहर जह्यास जास्त पसत करितात.

१९३० साली जेव्हा व्यापार पोर्तुगीज लोकांच्या हाती होता यावेळी चरसती नदीवरील 'सातमार' हे व्यापाराचे उभय ठाणे होते. नंतर पुढे हुगळी हे व्यापाराचे ठाणे गेलं व लवकरच गोविंदपूर नावाचे गाव बसविण्यात आले. याच ठिकाणी सध्या फोर्ट विल्यम आहे नंतर काही देवसानी 'मुतानादी' हे व्यापाराचे मुख्य स्थान झाले.

वितागार हे व्यापाराचे ठाणे करण्याचा मानस सिद्धित न गेल्यामुळे ११९० साली कारनेच्या प्रामुख्यासाली इम्र-गानी पुन्हा मुतानादी हे व्यापाराचे ठाणे कायम केले.

कलकत्ता हे व्यापाराचे अशा रीतीने मुख्य शहर करण्यास बरीच कारणे झाली. एक तर गंगानदीच्या प्रदेशात होणारा सर्व तऱ्हेचा उत्तमोत्तम माल हुगळी नदीतून येथे येत असे. दुसरे कलकत्ता अशा ठिकाणी बसलेले आहे की, वेगपयंत व्यापारी जहाजे जाऊ शकतात. तिसरे पश्चिमेस नदी व पूर्वेस पाणधळ नागा असल्यामुळे शहराचे संरक्षण करणे सोपे होत असे, व नदीतील जहाजातून त्याचे रक्षण करता येण शक्य असे.

सन १६६६ साली जेव्हा सुभासिंग नावाच्या धरतानच्या जमीनदाराने धुमाकूल आगिला तेव्हा इम्रगानी या शहरास तटबंदी करण्याची परवानगी नबावाजबल मागितली व ती दिलीही गेली. दोन वर्षांनी गोविंदपूर, मुतानादी व फल-वत्ता ह्या हुगळीच्या गव्हर्नराजबदल विकत घेतली अशा रीतीने १७०२ मध्ये तटबंदी घातलेले हे एक मोठे शहर तयार झाले. १७०७ साली ह्या शहराचा अधिकार लंडनच्या 'आयरेक्टराच्या हाती गेला. १७१७ साली त्यांनी दिल्लीतून बादशहाकडून हुगळीस काही मिळवत विकत घेण्याची परवानगी मिळविली.

१७४२ साली त्यांनी मराठांच्या स्वारीच्या भीतीने आपल्या ठाण्याभोंवती संरक्षणार्थ एक मोठा खंदक खोदला. ह्यास 'मराठा खंदक' असे म्हणतात.

१७५६ साली बंगालचा नवाब सिराज उद्दौला ह्याने हे शहर घेतले. गव्हर्नर व काही रहिवासी गहाजात्रे पळून गेले व हलबेल व त्याचे लोक ह्यास शरण जाण भाग पडले. कलकत्त्याच्या कुप्रसिद्ध 'जॅकहोल (अंधारकोठडी) चा इतिहास 'सिराज उद्दौला' या लेखात येईलच १७५७ साली कलईव्हेने पुन्हा हे शहर आपल्या ताब्यात घेतले व प्लासीच्या लढाईनंतर मिरजाफरचे इम्रनास २४ परगण्याची जमीनदारी दिली व त्याबरोबरच शहर व इतर लहान खेडी इनाम दिली. नबावाने वळून मिळालेल्या पेशाने गोविंदपूर निर्जन करून त्या ठिकाणी फोर्ट विल्यम उभारण्यात आला १७७३ साली बंगालच्या गव्हर्नरचा व त्याच्या कॅप्टनसाला हिंदुस्थानातील सर्व बघाहतीवर ताबा बालीबन्हाचा हक्क मिळाला. बॅरन हेस्टिंग्सने लवकरच मुर्शिदाबादहून सरकारी सगिना कलकत्ता येथे आणिला.

१७९४ साली येथे 'जस्टिस ऑफ पीस' नेमण्यात आले. सन १८७४ साली 'न्यू मार्केट' उघडण्यात आले. सुद्धे कलकत्याची लोकसंख्या १०७८५१ गर दिल्ली आहे कोडतोला भागाची लोकसंख्या पुष्कळ आहे. व सर्वात कमी लोकसंख्येचे मान अलीपूर व बालीबंग येथे आहे. बंगाली, हिंदी, उडिया, इमजी व उर्दू बरेच एवढर ५७ भाषा ह्या शहरामध्ये वाहतात. संकडा ६५ लोक हिंदू आहेत.

मुमुक्षुमान, विधन, बाँद, ज्यू, श्रद्धा इत्यादि जातचि लोकहि आहेत. पुरवाई वायव्यार्थी प्रमाण २:१ घडते. त्यामुळे २० ते ५० वयाच्या ४३ पुरवांना १ वेदया असे वेदयाने प्रमाण दिसून येते. पूर्वी हे प्रमाण वाढूनहि अधिक होते.

हिंदूंत ब्राह्मण, वैश्य, सुवर्णवाणिज इ. लोकांचा भरणा अधिक आहे. मुमारे एवतृतीयास्त लोक कारखान्यातून काम करीत असून मुमारे एकचतुर्थीस लेक व्यापारात आहेत. शहराच्या उत्तरेस वरतोलामध्ये व त्याचप्रमाणे दक्षिणेंस भवानीपुरामध्ये धंदेबांदेक लोक रहातात. विहारमध्ये होणाऱ्या सोन्याला पूर्वी बंदुकीच्या दाखकरिता इंग्लंडातून फार मागणी होती.

तांदूळ, तांबे, फापड, ताग, साखर इत्यादि माल बाहेर जातो व मोठे रानिग द्वये वाहेरून येतात. पालू, तेल, साखर व माजिक सामान, गरम फापड, मीठ, दाख व रत्नेकरिता सामान, इत्यादि माल बाहेरून आणविला जातो. एकंदर येणाऱ्या मालांपैकी सात अष्टमांश माल यूरोपातून येतो. कच्चा ताग, बहा, अरू, चामडें, कडधान्य, नीळ, फायूस, कोळसा, कच्चे रेशीम, सोपे घंगरे माल बाहेरून येथें येतो. येथून रंगून, मीलमेन, अक्रियस, सुबंद, मद्रास इत्यादि वेदराशी व्यापार चालतो.

कलकत्त्यास 'रोयल एक्स्चेंज'; बँगाल बँकर ऑफ कामेंस 'बँगाल बँडिट बेअरहोस असोसिएशन', 'कलकत्ता ट्रेड्स अलासिएशन' आणि 'बँगाल नॅशनल वेल्थर ऑफ कामेंस' वगैरे व्यापारी संस्था आहेत. पूर्वी येथील बंदर सरकारच्या ध्येयस्थेखाली होते. पण १८७० साली 'पोर्ट ट्रस्ट' निर्माण करण्यात आले. १९१९-२० साली ट्रस्टचें उत्पन्न २१९,८०,१२ रु. होते.

सनबने येथें असलेला 'पेट्रोलियम फण' १८८६ साली बांधला व 'बहाची बगर' १८८७ साली स्थापिली.

छाल बसार व पी बाजार हे शहराच्या भुयभागी आहेत. कलकत्ता शहर हावण्याशी एका सरराया पुलांन जोडलेले आहे. येथें विजेच्या ट्रामगाऱ्या आहेत. जुन्या शहरात हाय-वॉर्ड आहे व एक स्मालकॉम कोर्ट आहे.

सन १८८१ फ्रेंचेंत उघड्यावर कर घेत नसत. जुन्या शहरात जमीनीस सारा नाहीं व्हडलें तरी. चालेल. इ. स. १९०२-०४ साली जवळ व जमीनमदभूल उत्पन्न १८८० लाख रु. होते. बाहेर जाणाऱ्या घाटुलावरच्या जकातीचें उत्पन्न सवा-फराखार होते.

यूनिव्हर्सल ब्यारखा बॉयर्सदान गॅप, जनरल बमिटी व अन्यल यांच्या स्थापने आहे. पिण्याकरिता पाणी हुगळी नदारींन वापरतात. मुमारे अर्धे शतकापूर्वी जमिनी गालून मळारें करण्यात आली आहेत. शहराच्या पूर्वभागात गान्या पाण्याची सळी आहेत याल शहरांतली सर्वां पाण वाढून गले. दर मासगी १५ दि. ४ पे. यूनियनियल कर पडतो.

बॉयर्सदानचें उत्पन्न मुमारे एक कोट रुपयांचें आहे. इ. स. १९०२ ट्रस्टची स्थापना १९१३ त झाली. १९१९-२०

सालाच्या अरोरीपर्यंत ५.१४ मैलाचा १,५९,५२१ चौ. फुटाचा रस्ता ट्रस्टने बॉयर्सदानच्या हवाली केला.

खासगी व सार्वजनीक अशा पुष्कळ चांगल्या इमारती कलकत्त्यास आहेत. कलकत्त्याचा गव्हर्नरचा बंगला उर्बाशमर-मधील केडलस्टन हॉलच्या धर्तीवर बांधलेला आहे. चॅरिंगी येथें 'अबवसला' व जवळ एक अर्धशास्त्रीय म्यूसियम व कलाशिक्षणाची शाळा आहे.

बलहौसी चौकात १८७० साली उघडलेलें जनरल फोस्ट ऑफीस आहे. बडूतेंक सर्व मोठें मोठें ऑफीस येथेंच आहेत. स्ट्रॅडच्या जवळ मेटकां हॉलमध्ये एक मोठें पुस्तकालय आहे; त्यास इम्पीरियल लायब्ररी म्हणतात. टिपू सुलतानचा मुलगा गुलाम महमूद ह्याने उभा-लेली एक मोठी मशीद धरमतीला रस्त्यावर आहे. शहराच्या दक्षिणेस काळीघाट आहे. मैदान येथें उघड्या जागी जनरल अन्टरेलोनी ह्यांचे घडणें आहे. तसेंच 'न्यूयार्क' रस्त्यावर सर जेम्स ऑड्रम ह्याचा पुतळा आहे.

१८७६ साली उघडलेलें अलिपूर येथें एक प्राणिसंग्रहा-लय आहे. सिव्हर येथें हुगळीच्या पलिकडील तारावर एक पाण व इंजिनियरिंग कॉलेज आहे.

अलिपूर येथें एक कैदेंत ठेवलेल्या मुलाकरिता शाळा आहे व हुड्डा येथें अपराधी वेड्यांचें हुगळालय आहे. कलकत्ता विश्वविद्यालय १८५७ त स्थापन झाले, त्याला जोड-लेली व इतर पुष्कळ कॉलेजें येथें आहेत. प्रेसिडेन्सी कॉलेज, दि डोव्हंटन कॉलेज, ला मारटोनीर कॉलेज, प्रीचर्च; इन्स्टि-ट्यूशन, डफ कॉलेज, लंडन मिशनरी सोसायटीज इनस्टि-ट्यूशन, संस्कृत कॉलेज, बिस्म कॉलेज, गंट बेवियर कॉलेज, जनरल अलेक्झेंडरी इन्स्टिट्यूशन, मेट्रोपोलिटन कॉलेज, सिटी कॉलेज, रिपन कॉलेज, सेन्ट्रल कॉलेज, पुरुषाकरिता वैयवारी कॉलेज व त्रियाकरिता वेधुन कॉलेज, कलकत्ता मेडिकल कॉलेज इ. १९११ साली कलकत्त्यास असलेल्या ८९९-९७ लोकांपैकी २८७८६७ साक्षर व १२७२३४ इंग्रजी जाणणारे होते. २८८३१३ त्रियापैकी ४४४१५ साक्षर व १६,१०२ इंग्रजी जाणणाऱ्या होत्या. यावरून शिकलेल्या यायका कलकत्त्यास फार आहेत असे दिसते.

इंग्रजी वर्तमानपत्रे कलकत्त्यास खालीलप्रमाणें निघतात. इंग्लिशमन, इन्डियन डेलीन्यूज, स्ट्रेट्समन, एम्माथर, बंगाली, अमृतपसा पत्रिका, इन्डियन मिरर, हिंदू पॅट्रियट, आणि फारबर्ड बॅंगरे. स्थाचप्रमाणे इतर भाषेंत हितावारी, वसुमती, बंगवार्ता व भारतभित्र. मॅकडन रिब्यू विक्षिनेस पत्रें, कॉलेजि-यन, इंडियन एक्स्प्रेस, इन्स्टी यापारती इंग्रजी मासिकें आहेत. पाच बहा सामान्य खणालयागरेरांत त्रियाकरिता टफ-रिन हिब्रुदेरिया हॉस्पिटल व एचन हॉस्पिटल ही आहेत.

कॅम्पबेल हॉस्पिटल हे हिंदुस्थानात सर्वांत मोठे हॉस्पिटल आहे. दोन वेपरांची हॉस्पिटलें भगून एक कुटोरीयाकरिता आहे.

नगरोपांत विभाग—कासीपूर वितपूर; माणिकतोळा व गार्डनरिच नावाच्या तीन म्युनिसिपलिट्यांस मिळून हे नाव दिलेले आहे. बंगालमधील चोवीस परगण्यांच्या मिळून होणाऱ्या मिल्खाचा हा एक पोटविभाग आहे. याचें क्षेत्रफळ १० चौरस मैल असून १९२१ साली लोकसंख्या १६०,४१३ होती. कासीपूर वितपूर हे रुद्र कलकत्ता शहराच्या उत्तरेस आहे. माणिकतोळा ईशान्येस असून, गार्डनरिच नैर्ऋत्येस आहे.

दक्षिण नगरोपांत विभाग.—बंगालमधील चोवीस परगण्यांच्या जिल्ह्यामधील मुख्य विभागात हे एक गाव असून कलकत्त्याच्या दक्षिण नगरोपात विभागाचा ह्यांत समावेश होतो. याची १९११ साली लोकसंख्या १३५३३ होती. हिंदूंची वस्ती जास्त आहे. पंचनगरसुच्या सीमेच्या आतील सर्व जमीनीला 'नगरोपांत विभाग' ही संज्ञा १८५७ सालच्या २१ व्याख्या अॅक्ट्याप्रमाणें दिली गेली आहे. १८७६ सालच्या बंगाल म्युनिसिपल अॅक्ट्याने ही सीमा आणखी वाढवून ह्यात 'दक्षिण नगरोपांत विभाग', 'टोलीगंज' व 'कलकत्त्याचा थोडासा भाग' ह्यांचा समावेश केला. मुख्य गावाची नावे बरीसा व बेहाला हीं आहेत.

कलकत्त्या नजीकचे कालवे.—हे कालवे चोवीस परगणे, खुलना, बकरगंज व फरीदपूर ह्या बंगालमधील व काही आसाममधील जिल्ह्यांतून होऊन जाण्या-येण्यायेवळे मोठे कालवे काढण्यात आले आहेत. हे सर्व हुगलीच्या पूर्वेस पत्तारविलेले असल्यामुळे दळणवळणाच्या दृष्टीने फार सोईचे झाले आहेत. ह्या कालव्यातून साधारणपणे दरवर्षी एक लाखहून अधिक टन माल बर खाली जातो येतो. पूर्वबंगाल व उत्तरबंगालमधून तांदुळ, ताग, व री, आसाम व काचारमधून चहा, त्याचप्रमाणें सुंदरबनमधील उपज वगैरे माल ह्याच मार्गांनी कलकत्ता शहरां आणिले जातो. त्याचप्रमाणें मीठ, माताचें तेल वगैरे माल कलकत्त्याहून त्या त्या जिल्ह्यास पुरविला जातो. कालव्यांच्या वेगवेगळ्या पाटांना वेगळीं वेगळीं नावे आहेत. वेलिया घाट कालवा, टोली नाला, सरक्यूलर कालवा, न्यूकट, भान्नार, कोट कालवा, भादरीपूर चाल इत्यादि.

बकरगंज जिल्ह्यातील थारिसाल येथून तांदुळ आणिता यावा हा हे कालवे काढण्याचा मुख्य उद्देश होता. १९०२-०३ साली ह्या कालव्यापासून दीड लाख रुपये उत्पन्न झाले व साधारणपणे ५ कोट रु. मालाची नेमाणा करण्यास आली.

[सि द भे प्रे य—ई. गे; सेन्सस रिपोर्ट, वल्टीड—एवोज प्रॉम ओल्ड कलकत्ता; अँनल्स ऑफ बंगाल; हिस्ट्री ऑफ कलकत्ता; हिल—बंगाल इन् १७५६-५७; फॅरिस्ट—सिटीज ऑफ इंडिया.]

कलंकती—कलीच्या अंती संभलप्रामामर्थ्यं रक्षणाऱ्या विष्णुया नामक द्वाद्वाण्या कुलात जन्मास येणारा विष्णूचा अवतार (भारत वनपर्व अ. १९७). हा विष्णूचा १० वा

अवतार होय. (भा. शा. अ. ३४०). धावण त्या ६ हा कल्कीजयंतीचा दिवस मानतात. व कलियुगाच्या शेवटी या दिवशी कलंकती अवतार होणार असें पुराणग्रंथ म्हणतात. या अवताराला निष्कलंकवतार असें म्हणतात. कारण कलियुगात मानवाची जी अवनति झाली आहे ती या अवतारांत मुधारेले व लोक सत्ययुगांतल्याप्रमाणें वर्तन करतील असें पुराणग्रंथ उल्लेखितात.

कलंगा—जात. यांची वस्ती मुख्यतः विहार औरिसांत आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) ५८२५. हे कवारांचेच संबंधी तेलगू देशातील मूळ रहिवासी दिसतात याची मध्य-प्रातातील संख्या १८०० आहे.

हे आपली मूळ तेलगू भाषा विसरले आहेत. पण हे पूर्णपणे द्रविड वर्गांतले लोक आहेत. मूल झाले म्हणजे दोन्ही हातात कोंबडा दाबून मारावयाचा व त्याच्या रक्षाचा टिळा मुलास लावावयाचा ही द्रविड चाल यांच्या मूळ वरपत्तीची साक्ष देत आहे. याचे परस्परविवाहनिषिद्ध काही वर्ग बनले आहेत. काही काही देवकावरूनहि वर्ग बनले आहेत.

लगे बहुधा ग्रंथपणीच होतात; व ती आईबापच ठरवितात. वृथ्वा बापास ५ रु. शुल्क घावे लागते. मोहाच्या साडाचा राख लमाच्या मंडपात रावतात. लग्नापूर्वी १ गांड जातीचा माणूस आमदवतेची घाटानें पूजा करावयास जातो. व तीन दिवस रोज धूवर चोहाच्या खावास सात प्रदक्षिणा घालतात. लग्नाच्या चार दिवसात धुवरांचे आदवाप प्रत्येकी एकच गावभोजन घालतात. इतर सर्व भोजनें गावच्या लोकास घालावी लागतात. विधवेनें लग्न करण्यापूर्वी जातीची परवानगी मिळवावी लागते. विधवेला कोणीच वारस नसला तर ही मेल्यावर तिची सर्व संपत्ति जातीला भोजन घालण्यात खर्च करतात. जातीसमोर स्त्रीच्या बागड्या फोडून काडी मोडतात. अलीकडे हे बाहेरच्या लोकास जातीत घेत नाहीत. पण कलंगानें कोणत्याहि जातीच्या स्त्रीच्या ठिकाणी प्रजोत्पादन केले तरी तीं मुले जातीत घेतात. व परजाती-याशीं व्यवहार करणारास अर्जावात बहिष्कार घालतात. हे लोक बाप्यानें उंच असतात. याचा पोपाख व दागिने अगदीच छत्तीसगडी आहेत. [रतेले आणि हिरालाल. सेन्सस रिपोर्ट.]

कलंगा डोंगर—संयुक्त प्रात. डेहराडून जिल्ह्यातील डोंगर. उ.अ. ३०° २८' व पू.रे. ७८° ५'. इ.स. १८१४ सालीं शुल्खाशीं लडाईं सुरू झाली त्यावेळीं गुरख्यांनीं येथे एक धाईघाटें किंवा बाघला. इ. स. १८१५ साली किष्क्यावर हल्ला चढवीत असता जनरल गिलिसी हा कामास आला. किंवा प्रथम मोठ्या शौर्यानें लडाविल्यात आला. परंतु गुरख्यांनीं लवकरच तो खात्मी करून दिले. ब्रिटिशांनी किंवा ताच्यात आल्यावर लवकरच जमीनदोस्त करून टाकला. डोंगराच्या उतारावर नालपाणी नावाचें रोंडे आहे.

कलगीतुरा—महाराष्ट्रात अठराणी लोकात पडवार जे नाणें रातेंदिवस ठिकठिकाणी होत असलेल ह्दयी पडत त्यात कलगी तुऱ्याच्या गाण्याच्या बँटकी बहुतेकसून अस तात महाराष्ट्रात खेडेगाव असो किंवा शहर असो तेथें कलगी तुरेवाली मंडळी ही असावयाचीच, इतकी याची व्याप्ति मोठी आहे या गाणारात दोन पक्ष आहेत त्यात एक आपल्याला कलगीवाले व दुसरे तुरेवाले म्हणवून घेतात. कलगीवाल्यांना 'नागेश' व तुरेवाल्यांना 'हरदास' म्हणतात.

निमगा, नागपंचमा, दिवाळी या सणना या गाण्याच्या बँटकी बहुतरून होतात त्याचा प्रकार असा आहे की प्रत्येक पक्षाचा एक, तुणतुणें, थिसडी व मजरी असे घेऊन गाण्यास सदांर राहती नेतर गणपतीचें स्तवन झाल्यानंतर पहिल्याने कलगीवाले सवाल करितात व त्याचें उत्तर तुरेवाले देतात याप्रमाणें प्रश्नोत्तराची हें गाणें आहे तुरेवालेहि कधी कधी मधून मधून कलगीवाल्यांना सवाल करतात याप्रमाणें एकदा हा सामना सुर हाळा म्हणजे कोणता तरी एक पक्ष निम्तर होईपर्यंत हें गाणें चालत ही बँटक एक सारकी पाच पाच सहा सहा दिवस रातेंदिवसहि चालत निरुत्तर होऊन कोणता तरी पक्ष हरला म्हणजे बँटक सपते ही कविता भेदक असते

यानंतर कलगीवाले आणि तुरेवाले मिळून अथवा वेगवेगळे मिश्रणुकी पाडतात त्यात कलगीवाल्याचें निशाण भंगन अगून तुरेवायाचें निशाण हिरवें असतें

या कलगी-तुऱ्याच्या कवितेचा विस्तार अफाट आहे तुलनापुरीकडे याची पाय पाच हजार पदें आहेत असे सांगतात ही कवितें सयमक अशी असून ती कदाच व पदें यांनी युक्त अशी आहे तरी कदाच फारच पोडे आहेत

या कवितेंत महाभारत, रामायण, अठरा पुराणें, वेदांत, ऋणलीला, मुसुलमानी धर्मेसाच इत्यादि भरलेलें आहे प्रत्येक ठिकाणचे दाहीर वेगवे अगून त्यांची वेगवेगळी कविता आहे ती सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेली आहे या कलगी तुरेवाल्यांत आतिभेद नाही याच्यात सर्व जातीचे, सर्व पक्षाचे हिंदू आणि मुसुलमान वगैरे लोक आहेत कलगी आणि तुऱ्याचीं पदें याची मोटमोठी याटें गाणाऱ्याच्या घरी अस तात. कलगी म्हणजे माया व तुरा म्हणजे द्रव्य अथवा प्रकृति-पुरष किंवा पत्नी-पति होत असा समज आहे [विविधज्ञानविस्तार पुजे १९१४]

कलघटगी—धुवईशला पारवाट जिल्ह्यातील पश्चिमे-पडेल तालुका उत्तर अक्षांत १५° ३' ते १५° २२' व पूर्व रेखांश ७४° ५६' ते ७५° ८' क्षेपण २७५ चौरस मैल एकदर रोजी १७ लोकसंख्या (१९११) ४६४५४ होती ६ म १४-३-४ साली जमीनमहसुल १३ लाख व इतर वर ४००० रुपये धनुष्य प्रदेश जोगराळ असून जंगलमय आहे हा गाव मराठ्यांच्या अमदानीत एक संमत होता याच स्थान असून महात्मा गांधी राहदारी बंगाल आहे

कलचुरी—या राजघराण्याची नावे कलचुरी, कलचुर्य, कचुरी अशीं भिन्न भिन्न आढळतात हें क्षत्रिय घराणें वास्तविक हेहव या अत्यंत प्राचीन घराण्याचीच एक शाखा आहे ह वैदि देशावर राज्य करीत होते महाभारतात या वैदि देशाच नाव येतें (स वैदिविषय रम्य० म भा. आदिपर्व) याचें राज्य यमुनेच्या दक्षिणतीरी होतें या वैदि (हेहव) वंशातच सहस्रांजुन व शिशुपाल जन्मले हेहवाचीं अनेक कुलें होती (हेहव पहा) कलचुरी याची राजधानी त्रिपुर होती हें गाव हल्लीं जबलपूरजवळ आहे कलचुरीच्या जवळच जेजकमुखाचें राज्य असून तेथील राजे चंदेल व कलचुरी यांच्यात पुष्कळा लढायांचा वारसा होता अकराव्या शतकापासून या वैदि देशाचे पूर्ववैदि (महाकोसल, राजधानी रतनपूर) व पश्चिमवैदि (दाहल, राजधानी त्रिपुर) असे दोन भाग झाले पैकीं त्रिपुरकर कलचुरी यांनी आपला स्वतःचा एक शक सुरू केला त्याला वैदि शक असें नाव असून त्याचा आरंभ इ स १४८ सप्टेंबर ५ रोजी झाला याचें वर्ष आधिपत्यादि व इतिहे पौर्णिमान्त असत यावरून या काळीं वैदी राजांचा फार उत्कर्ष झाला असावा त्रिपुरकर हेहव (कलचुरी) याचा काही काळपर्यंत गुजराथ व कोंकण या भागात अमल असल्यान, दक्षिण गुजराथतील जैसदक देशात त्याचा शक वाढू होता या वैदी शकाला कलचुरी शक हे नाव मात्र इ स ८ व्या शतकात मिळतें या शकाचा सत्पापक महाक्षत्रप ईश्वरदत्त होता असें भगवानलाल इत्यादी याचें मत आहे या ईश्वरदत्ताने क्षत्रपाची सत्ता अर्धपट नाहींशी केली याच्या नाण्यावर वैदि शकाचें १ तें व २ र वर्षे कोरलेलें आहे यानेंच कांकाणात आपली सत्ता स्थापून त्रिकूट (तिकाटा) ही राजधानी केली. पुढें द्रष्टेन क्षत्रपणें त्रिकूटाचा पराभव केला तेव्हा ते कलचुरी हें नाव घारण करून मध्यहिंदुस्थानात गेले नंतर जेव्हा क्षत्रपाचा समूह नाश झाला, तेव्हा त्याच्यापैकीं दहोतेन राजानें आपली राजधानी जैवूट ही परत घेऊन पुन्हा राज्य स्थापिले (इ स ४५६) बरोल (बुदेल) खदातील उच्छकम्प (ओझी) येथील राजघराणेंहि या वैदि (कलचुरी) घराण्याचीच एक शाखा होय असें म्हणतात, पदिं तत्पश्चात्परून बरोल दहोतेनाचा बाल दत्तो मंगलीश चाळुक्य (५७०-७१०) याच्या एका शिलालेखात या कट (स) चुरी घराण्याचा उल्लेख येतो मंगलीशानें या घराण्यातील शहरगणांचा पुत्र सुद्ध यास त्रिकलें असें बरोल लेखान म्हटलें आहे परीटच्या मतें ही कलचुरी शाखा निराळी आहे पुढे ९ व्या शतकात कोदरदेव पहिला नांवाच्या एका कलचुरी राजाचा उल्लेख आढळतो त्यानें राष्ट्राट् दुमरा कृष्ण याच्या मुलीशीं लग्न केले (८७१) याचा सुसगा शहरगण यानें चंदेल राजकुलाला नष्ट झाल्याची विषाद केल्या दुमरा पुत्र मुनघणु (प्रतिदधवल) यानें (९००) पूर्वसमुद्राच्या किनाऱ्यालगतच्या देशाच्या

रागाच्या रागा भिन्न कोसलाधिपतीपासून पाली घेतले " (चिह्नी शिलालेख). पुढे चालुक्य व त्याचा भाऊ केयूर-वर्ष (युवराजदेव) हे राज्यारंभ अले. केयूराने अवन्ति-वर्मा (चाळुक्य) याची मुलगी मोहला हिच्याशी लग्न केले (समुद्राहो शिलालेख स. १२५). याचा पुत्र लक्ष्मणराज-देव याने राज्यारंभ वसत्यानंतर कोसलाधिपतीचा पराभव करून " अत्यंत सुराकर अशा पश्चिमदेशावर " (कोकण ?) स्वारी केली (१५०). नंतर गुजराथवर जाऊन सोमेश्वराची आराधना केली (वि. शि.). याची मुलगी योंयादेवी ही पश्चिम चालुक्य दुसरा तैलप याची आई होय. याच्या मागून याचा मुलगा शंकरराजदेव राजा झाला (१७०). त्याच्या नंतर त्याचा भाऊ दुसरा युवराजदेव हा गादीवर आला; त्याचा मुल बाळपाति मालवराज याने पराभव केल्याचे उद्देपुर प्रशस्तीवरून समजते (१७५). नंतर त्याचा पुत्र दुसरा कोकल (१०००) व त्याचा गागेयदेव (विक्रमादित्य) हे राजे झाले. याचा उल्लेख अल्बेरुना याने " बाहालचा राजा " असा केला आहे (१०३८). याचा मुलगा कर्ण देव; याने हूण राजकन्या आवल्लदेवीशी लग्न केले. हा मोठा शूर होता. याने कर्णावती शहर वसवून कारास " कर्णाचा शूर " या नावाचे एक देऊळ बांधले (जयलपूर ताम्रपत्र). याने १०३५ त मगधच्या पाल राजांचा पराभव करून नंतर पाज, मुरल, कुंग, वंग, कलिंग व हूण यांचाही पराभव करून (भेडाघाट शिला.), चोड, कुंग, हूण, गौड, गुर्जर व कोर या राजाना आपल्या सेवेस लाविले (१०४२). याने १०६० त भीम गुर्जर राजाच्या मदतीने मालवराज प्रस्थित विद्वान भोजाचा पराभव केला. पुढे याचा काळ फिरला. उदयादित्य मालवराजाने (नागपूर प्रशस्ती), चंदेल कर्तिवर्धनाने (प्र. चंद्री.), दुसऱ्या भीमदेव गुर्जराने (हेमचंद्र), पश्चिम चालुक्य पहिल्या सोमेश्वराने (विरहण, वि. दे. च.), इतक्या राजांनी याचा वेळेवेळी पराभव केला (१०७०). याच्या दरबारा गंगाधर म्हणून एक कवि होता (विरहण, वि. दे. च.). कर्णाचा मुलगा यशःकर्णदेव (११२२) याचे काही प्रात कर्नाटच्या गोविंदचंद्राने घेतले (जयलपूर ताम्र.) व लक्ष्मणदेव परमाराने उद्दि विपुलीवर मोहीम केली (नागपूर प्र.). यशःकर्णानेही आपराजाचा पराभव करून चंपारण उचलत केले (भेडाघाट शि.) होते. याचा मुलगा गदाकर्णदेव (११५१) याने मेवाडचा राणा विजयासिंह याची मुलगी अहजुनदेवीला आपली राणी केली होती. तिचाच भेडाघाट येथील कारकांदीत हा शिलालेख आहे. तिचा मुलगा नरसिंहदेव याच्या कारकांदीत हा शिलालेख तयार झाला (११५५). याने लालपहाड किंवा भुवनेश्वर येथे एक शिलालेख कोरला असून (११५८), अल-हयाद येथेही दुसरा कोरला आहे (११५९). याच्या मागून राजा झालेला याचा भाऊ नरसिंहदेव (देव ताम्र. ११७१) याने गोसलदेवीशी लग्न लाविले (देवर शिला.

११७७). त्याचा पुत्र विजयासिंहदेव (कुंभी. ताम्र. १८८०) याचा उल्लेख इ. स. ११९५ पर्यंतचा आढळतो. त्यानंतर या त्रिपुराकर चेदि कलचुरी वंशाचा पत्ता लागत नाही. बहुधा त्याचा नाश रेवा येथील बाघेल यांनी केला असला. वर गागेयदेवाचा उल्लेख आला आहे. याने सुमारे (१०५०-४०) २५ वर्षे राज्य करून आपल्या घराण्याचे नाव पुढे आणले. याने उत्तरहिंदुस्थानात सर्वभौमसत्ता स्थापण्याचा प्रयत्न केला व तो बराच सिद्धीसही गेला होता. स. १०९९ मध्ये तिरहुत पर्यंतचे राजे त्याचे मांडलीक बनले होते.

मध्य हिंदुस्था ना तील रत्न न पुर वि राजे— हेहि आपणा चेदि अगर ईहय (कलचुरी) वंशास म्हणवितात. त्याची माहिती रामपुर या नावाखाली पहावी.

द क्षिण तील कलचुरी व राजे—याचा आरंभीचा उल्लेख इ. स. ११८८ च्या सुमाराचा आढळतो. या वेळी तिसरा सोमेश्वर चालुक्य हा सर्वभौम असून त्याचा मांडलीक म्हणून एक (जोगमाथा पुत्र) परमार्दि कलचुरी हा तदंदाजी प्राताचा राजा होता (११३८). हे कलचुरी राजे पश्चिम चालुक्यांच्या सर्वभौमसत्तेखाली वैभवात बढले. परमार्दाचा मुलगा जो विजय त्याच्या वेळी तर त्यांनी सर्वभौमसत्तेसही हात घातला होता. परंतु चवथ्या सोमेश्वर चालुक्याने (११८३) पुन्हा आपली सत्ता स्थापिली आणि त्यानंतर सात्र या कलचुरींचा मागमूस लागत नाही. कारण पुढे होयसल वल्लभ यादव याने कल्याणीचे सर्व राज्यच पादाकात केले (११८४).

विजय कलचुरी.—तैल तिसरा (चालुक्य) याचा विजय हा सेनापति होता. विजय असहि त्याचे नांव आढळते. याने बंड करून व तैलाला एकोकडे ठेऊन आपण राज्य घेतले (११५६). त त्याच्या वंशाकडे ११८३ पर्यंत चालत होते. हा शूर होता. याने म्हैसूरपेथी काही प्रदेश जिंकला होता. याची रावधानी कल्याणी होती. विजयाने तिरुळ लाललीन एक वेड उभे केले तेथे व ते सफळ होण्यास मुह्यतः धार्मिक जाति कारण झाली. विजय हा जैन होता, भाणि या केडी कर्नाटकात यादव व जैन धर्माविद्वद वीरशैवधर्मांची एक लढा उघडली होती. त्याचा फायदा घेऊन वसव नांवाच्या विजयाच्या ब्राम्हण प्रधानाने प्रथम त्याला पदच्युत करून व त्याने आपल्या लिगयत पयातील (वसव हा वीरशैव अथवा लिगयत या पंथाचा संस्थापक होता) दोषा सापुंचे होळ काढल्याचा आरोप त्याच्यावर ठेऊन त्याचा वध केला (११६०). वसवाची बहीण प्रजापती ही विजयाची बायको होती विजयाच्या वंशगानी ११८३ पर्यंत कल्याणीत राज्य केले. वनवासी, अणिगिरी, वेळगाळ वगैरे ठिकाणीहि या विजयाच्या आस घराण्यापेकी काही घराणी बारमार करीत असत. पश्चिम चालुक्य, पूर्वचालुक्य राष्ट्रकूट व यांनी या कलचुरा घराण्याशी अनेकदा लढण्यावरार केलेले होते. विजयाचा मुलगा सोमदेव (सोमेश्वर

अगर रायमुरारी) याच्यासाठी त्यान राज्यत्याग केला असा एक गोष्ट आढळत (बेळगाव शिल०) व ती बहुधा खरी असावी तसे अल्यास त्याच्या बघाची मागील गोष्ट खोटी ठरते विमलाल सोमेश्वर, सकम, आहवमल, सिपण अर्था व मुलें होती सोविदेवाचा अजयडील उपेख ११७३ या होय निरीया देवा परमाडीची मुलगी व विमलाची बहीण कलचुरी रागन्या ही चाडेड घराण्यात दिली होती व तिच्या मुलाने कलचुरी राज्यात मोठमोठ्या म्हागिरी होत्या (पेढोच शिल० ११६९) सोविदेव याच्या नंतर त्याचा भाऊ सकम (दुसरा निद्राशयल) गादीवर आला (११७८) तत्पूर्वी हा सोविदेवाच्या कारकीर्दीत त्याला राज्यकारभाराच्या कामी मदत करीत असे याचा भाऊ आहवमल हा त्याला तो राजा असताना मदत करी सकमाचा अगवीन फाल ११८० हा आहे याच्या मंत्र्याची नाव बेळगाव येथील ११७९ च्या शिलाले यात आली आहेत पुढे आहवमल गादीवर आला (११८०) याने चाल, हायसल व विमलप्रादय याच्याशी लढाया दिल्या होया याने बहुधा ११८२ पर्यंत राज्य केले असावे याच्या नंतर याचा भाऊ सिपण हा राजा झाला हा दुयेंल अनल्याने चाडुक्य चवथा सोमेश्वर याने आपला मांडलिक व भेनापति योम्म (नद्रा) याच्या साहाय्याने सिपणाचा पराभव करून आपले राज्य घेऊन अगिगिरीस गादी स्थापली (११८१) परंतु योजक्यान दिवसात हायसल यादव वीर यणाल [दुसरा] याने त्याचा पराभव करून [व चालुक्य आणि कलचुरी या दाग्री घराण्याचा नाग काढून] आपली सत्ता स्थापिली [११८४] [सिमय, झोट, बैच, भाडारकर आदंगार यांचे इतिहास व शिलालेख समग्र वर्गरे]

कलथ-यलर (इ स १०-६०) —तामिळी ऋषि हा चार राजांच्या दरबारी भाळ होता ज्या लडाईत चेरल-अवन व चोलिरी हे एकमेकांची लढणारे राजे अगदी घायाळ होऊन पडले, त्या प्रसंगी हा भाळ हुनर होता याच्या पुढच्या लडाईतही म्हणजे जेव्हा दुसऱ्या एका चेरल-अवन नावाच्या राजाने बरिवाल चालाने पराभव केला, तेव्हा हा होता यमि-तर ऋषि याचा मुना ऋषि म्हणून उद्देख बरिती व त्यास येथी अशी माहिती सांगतो की, इरको-वेडकी राजधानी अरयम तेथील रागने कलथ-यलरचा मान देवला नाही म्हणून नष्ट झाली या कथेने रचलेली सहा पदे पुरनानुक्रम्ये आहेत [वनकथने—तामिळ एटीन ह्रुडे द्यथे र्थे]

कलदन—महादेशानाल दिव पर्वतात उगम पावलेगी एक नदी ही अतिशयमवळ वेगळ्या उगमगरास मिळते हिची एकरूप १०० मैल आहे हिला मिळ प. ११ मुख्य नद्या—वेलेट, पलट, मी, आणि पी या होत.

कलधमूर—हैराणाद शर्यात मेरक मिल्हानांत एक गाव. या ते लोक १९० चौरस मैल आहे लोकसंख्या

(१९११) १२६९१७ यातील काही खेडी इतर तालुक्यात घातल्यामुळे लोकसंख्येवर परिमाण झालेला आहे या तालुक्यात १ गाव व १२ खेडा आहेत पैकी ६० जहागिर आहेत जमीनमहसूल (इ स १९०१) २४ लाख रुपये. या तालुक्यात तळी पुष्कळ असल्यामुळे भात व ऊस पुष्कळ होतो निनाम-स्टेट-रेल्वे येथून जाते

कलचुरी—'गुल्मी' पहा

कलम—बद्धाद मिल्हा यवतमाळ तालुका उ अ २०°, १७ पू रे ७७° ४९' यवतमाळच्या ईशान्येस चवदा मैला वर हे खेडेगाव आहे लोकसंख्या (१९०१) ३५९५ पूर्वी हा महत्वाचा पिरा होता इ स १४२५ साली बहामनी राजा अहमदशहा बली याने हा गावाच्या अथवा खोल्या गाडाकडून घेतला त्यावेळी बहामनीच्या आरम योजक्यातील बलम आणि माहूर हे अत्यंत महत्वाचे किळ होते असा हा प्रसिद्ध जुना किळा हागी अगदी नामशेष होऊन गेला आहे या ठिकाणी भुयारात एक वितामणाचे दखल अमुन देवालयचा घुमट फण वर दिसतो एकरूप सर्व देऊळ जमीनीत आहे यानेकर देवाचे दर्शन घेऊन येथे असलेल्या विहिरीचे पाणी पितात येथे माऊ खोकाची घरीच वस्ती आहे

कलमदाने, या चा जा व ना—कलमदाने यानी प्रात—काही स्नान करून गंध अक्षत लावून वस्त्रप्रात येने असेल ते निमळपणे स्वच्छतेने गळटा न दिसता (वेऊन व घेऊन) सरकाराचारी हुपारीने करावी सरकारी कलमदाने घेऊन हाजर नेहरी असाव कलमदानात साई बागळी व डोक, रती व लउण्या चापूद व कापू, फानी, फागदाची पावे खादी, खची नंहेमी असावी, व कागद कलमदानात बहुत जहाले म्हणजे सरनारास विनति करून आज्ञा होईल त्या क्मालात फाइन देवीत जावे, कलमदानाचा रमल स्वच्छ राखीत जावा सदरहू लिहिल्याप्रमाणे जलदाने हुपारा राखून चाकरी करून दाखवील, त्यानवरून सरकार मोहरवान होईल ज्याच्याकडून हे न घेई, त्यात इजा पाहिलून पुन्हा त्या कामावर चाकरीवर रहाणे दोगार नाही हे स्पष्ट समजोन लिहिल्याप्रमाणे वागावे

सरराखून कायदे चालवयाचे ते योजप्रमाणे—

(१) सरकारावळन (कडून) सरकार होईल तो कलमदाने यानी शिरल्याप्रमाणे यादून घ्यावा

(२) नवीन कोणी सरकारावेदीस आल्यास इनाम प्याव-याचा शिरस्ता आह म्हणोन कलम गिहिले त्यास योग्यता पाहून घेत जावे

(३) दसत्यास कलमदाने (यास) पूजेचा नारळ व दक्षणा पावत म्हणून वरून त्यास पावन आन्याप्रमाणे चालविली जाईल

(४) दसत्यास शळपागेने सरकार घ्या करून देईल, त्या वरून सर्वांरोबर पावन जाईल

(१) श्रावणमासी रागा पौर्णिमा रात्री व पोत व गोकुळ अष्टमांचे निमाणे व सिरापत व संकतीस तिळगूळ व बेंदाग्री पौर्णिमेस कुंभ व वटसावित्रीवदल वायन व दिपवाळीवदल तेल, अर्गजा व फराळास व गौरांचे हळदुळुंबाचा राण व आपाडी कार्तिकीस फराळास सालाबादी सर्वोपरांबर सालत आल्याप्रमाणे चालविले जाईल

(१) यादवपक्षावदल पितरास रंध लावावयाचें व पाणें काप-
ण्यानी व द्रोण लावून माठण्याचें म्हणोन कलग लिहिलें आहे त्याप्रमाणे करीत जाणें.

याप्रमाणे सातारकर छत्रपतींच्या दरबारां या कलमदानें (कलमदान राजपारा) याच्या कामाचा शिरस्तार होता. प्रतापसिंह महाराज यांनी आपल्या खासगी खात्याच्या निर-
निराळ्या कचेऱ्यांना जे नियम घालून दिले होते त्याची एक यादी "हुबुम जयता सरकार हुनूर सासगो" म्हणून प्रसिद्ध झाली आहे. तीत अनेक खात्यापैकी हें कचेरीखातें असून त्याच्या पोटी हा कलमदाने अधिकारी होता. त्याने पाळावयाचे नियम या जावत्यात आले आहेत. [इतिहास सं. पु. ६, अं. ७ ते ९]

कलमाडु—मुंबई. पूर्व-जानदेश. गवदे तालुक्यातील म्हावी गावच्या ईशान्येस २ मैलावर हें गाव असून या समोवती पठका तट आहे. हा तट गवळी राजांनी बांधला असें सांगतात. इ. स. १८२० च्या सुमारास येथील तटाचे दगड निवाळकरांनी यावल येथील तट इस्तत करणाकरीता नेले असें सांगतात.

कलमेवर—मध्यप्रात नागपूर जिल्हा व तहशिल्दीतील एक ५०१ लोकसंख्येचे (इ. स. १९११) गाव. उत्तर अक्षांश २१ १४' व पूर्वरेषान ७८° २६'. हें गाव अहोरा लोकांनी वसविले असा समज आहे व कलम हें त्याच्या देवाचे नाव आहे. वल्लत पुढेच्यावेळी आलेल्या एका हिंदू पराशराने येथे एक विद्या बांधलेला आहे. इ. स. १८६० साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचें ५००० रुपये उत्पन्न होतें. यास कलमेवर असेंहि म्हणतात.

ज्यावेळी अकरारवान हा पुण्यास आला होता त्यावेळी जयतिंग राण्याबरोबर त्याने एक लहानसें सेन्य दिलें. त्याने पारसेनी येथें गोंडावा पराभव करून कलमेवर हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. त्याच्या वैद्यकात्मि देशमूख या नावा-
खाली बरेच दिवस राज्य केलें आणि इली काटोल कलमेवरचाच देशमूख आपणास रजपूत्रांशी म्हणवितात.

कलरायण डोंगर—मद्रास. दक्षिण अर्काट जिल्हा व सलेम जिल्ह्याच्या अतुर व उत्तंगरि तालुक्यात हे डोंगर आहेत. उत्तर अक्षांश ११° ३८' ते १२° ४' व पूर्व रेखांश ७८° २८' ते ७८° ४९'. या डोंगरात कलरायण नालाचे एक देऊळ असून डोंगरात राहणाऱ्या मल्लाची लोकांचे ते एक क्षेत्र आहे. हे लोक पूर्वीचें ताम्राळ्य माहेंत परंतु त्या भागाने क्रांति होत असताना आपणास उपरागे न व्हावा

म्हणून जे पुष्कळ लोक डोंगरांत येऊन राहिले त्यापैकी हे होते या डोंगराच्या ओळीस ठिकठिकाणी निरनिराळी नावे असून त्याची पाच जहागिरांत विभागणी झालेली आहे.

कलले—म्हैसूर संस्थान. म्हैसूर जिल्हा. नंमंणुड तालुक्यातील एक खेडें. उत्तर अक्षांश ११° ४' व पूर्व रेखांश ७६° ४०' हे नंमंणुडच्या नैऋत्येस ३ मैलावर २५०० लोकसंख्येचे (इ. स. १९०१) खेडें आहे. म्हैसूरच्या दलबा-
यांचे हे प्राचीनकाळी राहण्याचें ठिकाण होते. विगयानग-
रच्या घराण्यातील एका पुरुषाने इ. स. १५०४ साली यमविलें असें म्हणतात पुढें म्हैसूरच्या राजांनी इ. स. १६१० साली श्रीरंगपट्टण मिळविल्यानंतर त्यांनी कललेच्या घराण्याशी संबंध केला व त्या घराण्याचा पुरष दलबायी अथवा वरापरंपरेने प्रधान झाला व म्हैसूर घराण्याचा पुरष रागा झाला. पुढें या दलबायांनी म्हैसूरच्या राजास आपल्या मुरीत आपणून ठेवले. परंतु हैदराबादचे प्रत्य बाळल्यामुळे या दलबायांचा अधिकार मळ झाला इ. स १८९९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली परंतु तिला इ. स १९०४ साली पंचायतीचे स्वरूप देण्यात आलें

कलश—कामीर देशातील पाचरा राजवंश जो लोहर त्या घराण्यातील अनंतराम व सूर्यमती या राजांशीचा मुलगा वायकोच्या आप्रहावरून म्हातारपणी अनंतराजाने बल-
शास गादी देऊन आपण यानप्रस्थाधर्म पेतला पुढें कलश दुर्जयसनी निघाला, त्यावरुल बापांने त्याची कानउधाडणी केली असता त्याने पापाला ठार बरण्याचा प्रयत्न केला. अरण्यातील त्याच्या झोंपडीला त्याने गराडा देऊन आग लाविली. मोठ्या कष्टानें बुद्ध नवरावायको बंधी तरी आगीतून बाहेर पडली व देशत्याग करूं लागली. परंतु ती दोघे प्रजेची फार आवडती असल्याने प्रजेने त्याचा बेत मोडून काडला, तेव्हा ती तेथे राहिली त्यानी आपला नातु हर्ष याला आपल्यामजळ आणवून ठेवला. तो म्हाताऱ्याची सेवा करी, परंतु कलशानें पुन्हा त्याचा लळ सतत सुरुच ठेवला शेवटी कैद्याकून अनंतराजानें आत्महत्या केली. मुसगा आईच्या भेटीस गेला नाही तेव्हा लीढि सती गेली. बलशानें बापाची सारी संपत्ति आपल्या मुलाच्या-हर्षाच्या-नावानें केली. यागतर मात्र कलश सन्मार्गानें चालूं लागला. परंतु दरबारातील मुसलमानांनी बापलेकात द्वेष पेरला. अखेर हर्षानें वंड केलें तेव्हा कलशानें ते मोडून मुलास कैदेत ठेवले. हादि शेवटी अनंतराजाप्रमाणेंच पुत्राच्या दुर्बतनायदल दुःख करीत राहिल्या कलश हा स १०७३ ते मरण पावला तो १०५९ मध्ये गादीवर बसला होता. याने कल्याणी (दक्षिण-
देश) च्या परमादीदेव (कलजुरी ?) राजाकडे, त्याने मागणी केल्यावरून, प्रख्यात भिल्हणकवि यास पाठविले होतें [स्मिथः वेंय, अ. कोश]

कलसिया—बंगालातील एक संस्थान या संस्थानाचे अंबाला आणि फेरौलपूर गिऱ्यात निरनिराळे जोड तुकडे आहेत. उत्तर अक्षांश ३०° १२' ते ३०° २५' व पूर्व रेखांश ७७° २१' ते ७७° ३१' क्षेत्रफळ १८८ चौरस मैल लोकसंख्या (इ. स. १९२१) ७७३७१ या संस्थानात दोन गावे व १८१ खेडी आहेत. उत्पन्न सुमारे ४ लाख रुपये. राजा रविशेर सिंह दाराधर्मिय आहे.

कलहंडी, त. स्थान. न.—विहार. ओरिसा प्रांतातील एक संस्थान. याला पूर्वी करोड असे नाव होत १९०५ साली दुसऱ्या बाही संस्थानानंतरवर हें हि मध्यप्रांतातून काढून ओरिसा विभागाला जोडण्यात आल. पूर्वेपासोचा एक राग या संस्थानातून ईशान्येकडून नैर्ऋत्येला जाते अे फ ३७४१ चौ मै व लो. सं (१९११) ४१८९५३ यात १ दहूर व २१५१ खेडी आहेत लोकसंख्येपैकी २५५२०५ हिंदू व १६२९६३ ब्रह्मधर्मीय आहेत संस्थानच उत्पन्न सुमारे लाख रुपये आहे संडणी १० हजार आहे. वरती बहुतेक रॉट जातीच्या लोकांचीच आहे. १८८९ त हिंदू लोकांविरुद्ध दंगा उसळला होता येथील राजा रघुकुशोर देव एका शिपायाकडून १८९७ त मारला गेला. याचा मुलगा लहान असल्याने काही काळ हे संस्थान ब्रिटिश पोलिटिक्स एजंटच्या व्यवस्थापकी होते संस्थानची राजधानी भवानी पाटणा आहे संस्थानात शिक्षण फारसे दिसत नाही. कारण २० हून अधिक वय असलेले सुमारे तीन हजार पुरुष व शंबर बायबाच काय त्या धिकलेल्या आहेत.

कलहारी, वाळू प्रदेश.—हे दक्षिण आफ्रिकेत असून २०° व २८° दक्षिण अक्षांश व १९° व २४° पूर्व रेखांश यांमध्ये आहे हे १२०००० चौरस मैल आहे याचा दक्षिणेकडाला भाग बेंजुआना प्रोटेक्टोरेटच्या हद्दीत असून पश्चिमेकडील भाग जर्मन आफ्रिकेत होता याच्या दक्षिणेस ऑरेंज नदी पश्चिमेस नामा व दमाटा टेक्या, पूर्वेस बेंजुआनालॅंडचा काही शेतांचा भाग व उत्तरेस जेला न्हॅमीब खोरे व गामी तलावाचा भाग आहे. याचो सर्वसाधारण उंची ३००० फूट असून पश्चिमेकडे ह्याच उतार आहे. येथील वाळू तावडी आहे उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील यन्त्याच भागावर घाटी असून मग्न मग्न झेलही आहे ह्या टिग्राणी तिसरा बरीच सापडते. येथे कलिंग्टन बरीच होतात आणि प्रांतात पाण्याचा मनुष्यास व पशूंस बराच उपयोग होतो ह्या टिग्राणी सिंह, जिते, पाणघोडे (हिप्पोपोटेम), गेंडा, म्हुंम, सिन्ना, बागा व घन्यास जातीची हरणे, बघून नाग्यानी मार्कंड व इहामग हे प्राणा आढळतात.

येथील हवा उष्ण आहे, पण दख्खलाचा भाग छोडून ती रोपट नाही. मोरोपो ही नदी नवाशावर फार मोठी दिसते पण ती साली सुकत गेलेली आहे. वार्षिक पाऊस १० इंचांपेक्षा जास्त नसत नाही. पाऊस उन्हाळ्यात पडतो ज्या नागार कालव्यानी देती आहे ते भाग येथेच सुपीक

आहेत येथील मुख्य व्यापाराची वस्तू म्हणजे जनावरांची कातडी हो होय.

ह्या वाळवंटात सुखमेन रहातात. हे धनुष्याने शिकार करून आपल निवोह करितात कलहारी हे जनावरांचे कळप पाळून काही ठिकाणी शेतांही करतात. हे सिंहाची पूजा करणारे लोक आहेत.

या वाळवंटातून १८७८ मध्ये लिहिंग्स्टनने पहिल्याने प्रवास केला

कला—या शब्दाचा वास्तव्य आज आनेस्थित आहे

शब्दाचा व्यापक अर्थ—प्राचीन काळी हिंदुस्थानात ज्या ज्या काही गोष्टीत कौशल्य दिसून येत असे त्या गोष्टी कलाविषयक समजत आणि त्या वस्तूंतलें कौशल्य व्यक्त करणें ती त्या वस्तूची कला होय असे समजत त्रिनामधें कौशल्य ती चित्रकला, गण्यममध्ये कौशल्य ती गायनकला आणि नृत्यविषयक कौशल्य ती नृत्यकला फुलांचे गालीचे करणें ही पुष्पास्तरणकला, अंगास उडया येणारे लबाबवास येणें ही कौतुमारकला व अशा तऱ्हेनें व्यवहारातल्या प्रत्येक गोष्टी करण्यामध्ये कौशल्य आहे अशा तऱ्हेची कल्पना त्यास येऊन अनेक गोष्टीस त्यानी कला म्हणलें आहे व्यवहाराच्या प्रत्येक गोष्टीमध्ये कौशल्य लागतेंच. त्यामुळे प्रत्येक गोष्ट त्या दृष्टीनें कलाविषय होय. आणि या दृष्टीनें जर आपण कलेचे व्यापक स्वरूप लिहावयास लागलों तर जगातील सर्व धर्मविभागाचा साक्ष्यानें इतिहासच दिल्या पाहिजे आणि त्यामध्ये कौशल्य कसे आलें व आणता येतें हें दाखविलें पाहिजे. परंतु असल्या तऱ्हेच्या सर्व व्यापक विषयास प्रस्तुत लेखात जागा नाही. का की, अनेक क्रिया, निरनिराळ्या धंद्याच्या व कलात्म्या विवेचनासाठी स्वतः लेखाचा विषय झाल्या आहेत मुद्रणकला, संगीत काव्य, नृत्य, नाट्य येणारे विषयावर स्वतः छेद असल्यामुळे त्यांचे विवेचन येथें नको प्रस्तुत लेखामध्ये काही क्रियासमुच्चयबोधक माहिती व कलाविषयक तात्त्विक विवेचन केले म्हणजे झालें

कलेचे तात्त्विक विवेचन फराक्याचें म्हणजे प्रत्येक मानतात लालित्य कसे उत्पन्न करता येतें हें समजवण्याचें नव्हे, का की प्रत्येक धंद्यात लालित्य उत्पन्न करण्याची त्या त्या धंद्याची विशिष्ट तरतूब असतात. तर वस्तु मोहक करताना ज्या मानसिक किंवा इन्द्रियविषयक गुणधर्मांचा जाणीव कळावेता दादावितो त्या गुणधर्मोंचे विवेचन करणे यालाच सौंदर्यशास्त्राचें विवेचन म्हणता येईल

तात्त्विक विवेचन समजण्यासाठी ज्या भावाच्या अस्तित्वाची जाणीव टाकून आपण विवेचन करतो त्याचेंहि विह गमावलेकून अवश्य होतें. शिक्षणवहन सामान्याकडे जाण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करून आपण केलेची विषयव्यापकता व काळव्यपारर आणि प्रदेशव्यापकता ही व्यापकते स्थान येऊन विशिष्ट कलावहन भावगुण प्राप्त

होगारी कला म्हणजे काय या तात्विक चर्चेत घट्ट कला या शब्दाचे विषयव्यापन प्रचारा भारतीयच्या मनें बरेच होत हे दाखविण्यासाठी नेहेमी चौसठ कला असे शब्द वापरत होते त्या चौसठ कला म्हणजे कोणत्या याविषयी निश्चित मन असलेलें दिसत नाही शुक्नीतीति एक यादी आहे तर भागमतात दुसरीच आहे शिवाय कलाची संज्ञा नेहेमी चौसठच समजली जाई असेही नाही तिच्या विभागात प्रास्तरसत्त्वांनीना विकास होण्यापूर्वीच मनुष्यप्राण्याचें दशादेश भ्रमण झाले हे सांगितले आहे आग प्राचीन भारतीयच्या वैदिक शब्दावरून व्यक्त होणारा सम्युत्तिक विकास दिला आहे जरा नंतरचा काल घेऊन सत्त्वुत्तिक विकास देण्यासाठी वेदविज्ञा प्रयात (प १११ व पुढे) श्रौतकर्मोर्षी सवद असलेला कलाविकास वर्णन केलाच आहे अभिषेक, हवि, खाटकांचे काम ह्यामत्त करणें, दारू तयार करणें, स्वयंपाक करणें, सोनारकाम, सुनारकाम, कुंभारकाम, चाभारकाम, फोडाकाम, लोहारकाम, शिजकाम पणुगळी, सोमकय, सोम बुद्धण, गवडीकाम, दडण, काडण, दोऱ्या बळण, गवन कापण, हाकडें तोडण, रंध वापरणें, रथे करणें, संगीत, बाघें तयार करणें व वापरण, नृत्य व इतर करमणुकीच्या गोष्टी या श्रौत कर्मोर्षी कला सवद असतात, हे दिले आहे चाणक्याच्या अर्थशास्त्राचा काळ घेतला तर तेव्हा राय व्यवहारशास्त्र बरेच वाढलेलें दिसतें आणि इतर लौकिक क्रियाहि पुष्कळच विरास पावलेल्या दिसतात अभिपुत्राण आणि शुक्नीती यासारखे ग्रंथ बऱ्याच उत्तरकालाच शोधक आहेत आपण या कालातील कलासमुच्चय घेऊ शुक्नीतीतील कलांनी यादी दिली पुढें आहे तति १ त ७ ह गाथर्ष कलासप्तक, ८ ते १७ हे आयुर्वेद कलादणक व १८ त २२ हे धनुर्वेद कलापाक आहे

- १ साभिनय नतन
- २ वाद्यकरण व वादन
- ३ वज्रात्कारसधान
- ४ अनेकरूपाविर्भाव कृतिज्ञान
- ५ शय्यास्तरणसंयोगपुण्यादिप्रथन
- ६ शूतादि श्रीठानुजना
- ७ अनेकामनसधानयुक्त रति
- ८ मकरदासन मयहृति
- ९ शय्यपूडाकृति शिराग्रणव्यथ
- १० हिंम्यादि संयोगादमपवन
- ११ वृथादि प्रभवारोपपालनहृति
- १२ पापाण धात्वादिहृति मस्तीकरण
- १३ इशुविकारादि हृतिज्ञान
- १४ भातवैपधिसंयोगाविज्ञान
- १५ धातुमाकर्मपाथेक्यकरण
- १६ धायादिसंयोगापूर्वज्ञान
- १७ क्षारनिव्यासनज्ञान

- १८ पदन्यासपूर्वक शस्त्रसधानविक्षेप
- १९ संध्यापाठाकृति मेदयुक्त मायुद
- २० वायुयुद्धनिषेधन व प्रतिक्रिया
- २१ मंत्रायुधनिपातन व्यूहरचना
- २२ गजाश्वरथगत्या युद्धसंयोजन
- २३ विधासनमुद्रा देवतातोपण
- २४ सारथ्य गजाश्वादिशिक्षा
- २५ मुक्तिकाभाण्डक्रिया
- २६ काप्रभाडक्रिया
- २७ पापाणभाण्डक्रिया
- २८ धातुभाडक्रिया
- २९ विनाय्यालतन
- ३० तडागनाडीप्रासाद समरभूमिरचन .
- ३१ घटीयत्रनायादिक्रिया
- ३२ वज्ररजन
- ३३ जलवायवामिसंयोगीवरोधक्रिया
- ३४ नौवारयादि यानहृतिज्ञान
- ३५ सूत्रादि रज्जुकरणविज्ञान
- ३६ अनेकतनुसंयोगपटारथ
- ३७ रत्नवेधादिज्ञान
- ३८ स्वर्गादियायात्म्यविज्ञान
- ३९ हनिम स्वर्णरत्नादित्रियाज्ञान
- ४० स्वर्णयल्लारहृति
- ४१ लेपादि सत्त्वति
- ४२ रत्नमांद्यादि क्रिया
- ४३ दुग्धदोहादि घृतातविज्ञान
- ४४ कपुकर्षण
- ४५ बाष्पादि जलतरण
- ४६ गृहभाण्डादिमार्गन
- ४७ यस्त्रसम्मानन
- ४८ धुरकर्म
- ४९ तिलमांसादि स्नेहनिष्पादन
- ५० पशुचर्मोदग निहाराक्रिया
- ५१ सीरायादिकर्मण
- ५२ वृक्षाधारोदण
- ५३ मनोनुकूलसेवाहृतिज्ञान
- ५४ वणतुणादिपानहृतिज्ञान
- ५५ काचपात्रादिकरण विज्ञान
- ५६ अलंसेचन सहृणादि
- ५७ सोहस्रावकृतिज्ञान
- ५८ गजाश्वयुधमोहप्रत्याणक्रिया
- ५९ शिपुसरक्षणधारणकीडनज्ञान
- ६० अपराधी सुयुक्त ताडनज्ञान
- ६१ नानादेशीय वर्णसुलक्षण
- ६२ तांबूलक्ष्यादि कृतिज्ञान

६३ आदान.

६४ प्रतिदान.

हावभावसहित नृत्य करणे ही कला आहे. त्याचप्रमाणे अनेक प्रकारची वाद्ये तयार करणे व ती वाजविणे हा ज्ञानाचा कलेंतच अंतर्भाव होतो

धोषुरपादिकांनी सुशोभित दिलेल अशा रीतीने वळ पाख्यान करणे व अलंकार घालणे ही देखील कलाच आहे, व निरनिराळ्या प्रकारची हुबेहुब सोने आणि ह्या गोष्टीला कलाच म्हणतात.

उत्तम विद्याना घालणे, त्यावर बागल्या रीतीने आस्तरणे पसरणे, मुलाच्या माळा शुफणे ह्या कलाच होत. आणि झुतादि खेळांनी मनोरंजन करण्याची कलाच आहे.

निरनिराळ्या प्रकारची असले व संघर्षे हासह रति-विद्येचे ज्ञान असणे ही कलाच असून ह्यावर दिलेल्या फलासमस्त गाथर्ववेदामध्ये स्थान मिळाले आहे.

फुलातून मध गोळा करणे, मध, आलेबे इत्यादि तयार करण्याची कलाच असून तेरा न होतील अशा रीतीने शल्योद्धार व शिरावरच्या मणाचा नाश करणे ह्या गोष्टी कलाच आहेत.

हिंग वगैरेसारख्या पदार्थांनी अन्न पचविण्याची कलाच असून बृहत्सत्तादिकाना फलपुण्याचा बहार आणण्याच्या ह्मतीत कलाच म्हणतात.

पाषाण, निरनिराळ्या धातू यांचे वृणं व त्यापासून मसून तयार करणे, त्याचप्रमाणे उसापासून गूळ (खरर) इत्यादि तयार करणे ह्या ज्ञानात कलाच म्हणतात.

विविध धातू व औषधी शाले बेमालूम मिश्रण तयार करणे, त्याचप्रमाणे मिश्रधातूंचे पूर्ण पृथकरण करणे ह्या कलाच आहेत.

विविध धातूंचे मिश्रण करणे, त्याचप्रमाणे इत्यातून क्षार निराळे काढणे ह्या कलाच असून एकंदर, हे कला-दशक आयुर्वेदशास्त्रात अंतर्भूत होत.

पायाच्या सालीनुरूप दाखसधान व वेक करणे ही कलाच असून साध्यावर अपात करणे किंवा आवरण करणे ह्या योगाने वेलेले मांसुद्ध कलाच आहे

मालीनी धात्ररहित माहुयुद्ध करावयाचे ते मुष्टिप्रहारानी परत अशा युद्धात गृत झालेल्यास त्या जघान यश नाही व स्वर्गप्राप्ती नाही

शत्रूच्या कलाचा व गर्वाचा अंत करणारे युद्ध कोणास भीतिवर होणार नाही ? म्हणून माहुयुद्ध हे प्राणाचा नाश होईपर्यंत करावे.

स्तवः होऊन फेलेले, प्रतिवाराकरिता वेलेले निरनिराळ्या प्रकारचे अतिमयंकर माहुप्रहार, त्याचप्रमाणे शत्रूला उत्तम प्रकारे मारी घालणे व त्यावर व्यापात करणे, त्याचप्रमाणे निरकपानपणात शत्रूला खोडविणे इत्यादि

गोष्टींनी प्राप्त देणे व त्याचा प्रतिकार करणे ह्या कलाच आहेत.

रोखलेल्या प्रदेशांत निरनिराळी युद्धयंत्रे, अर्धे पाडणे त्याचप्रमाणे रणवाद्याच्या विशिष्ट आवाजावरून विशिष्ट प्रकारची व्यूहरचना करणे ही कलाच आहे.

हत्ती, घोडे, रथ इत्यादिवाच्या गत्युरूप युद्धाची योजना करणे ही कलाच असून, एकंदर हे कलापंचक धनुर्वेद शास्त्रात अंतर्भूत झाले आहे

विविध आसने, मुद्रा इत्यादींनी देवता संतुष्ट करणे, त्याचप्रमाणे सारथ्यकर्म, हत्ती घोड्यांना चाला शिकविणे ह्या कलाच आहेत

मातीची, लाकडाची, दगडाची व धातूची उत्तम भाजी तयार करणे, त्याचप्रमाणे चिने काढणे ह्या कलाच होत. ह्या चार कला मुद्दाम निराळ्या सांगितल्या

तळी, मिहिरी, रामबाडे बांधणे, सपाट प्रदेश धरणे या कलाच असून, घटीयंत्रे व वाद्ये तयार करणे यांना कलाच म्हणतात

कमीमास्त प्रमाणात रंगाचे मिश्रण तयार करून वपडे रंगविणे, त्याचप्रमाणे जळ, वायु, अग्नि, ह्याचा संयोग व विरोध म्हणजे वाफेची यंत्रे करणे ह्या कलाच आहेत

जहाजे, रथ, वाहने यांमध्ये त्याचप्रमाणे घातक सूत व मोठे दोर करणे ह्या कलाच होत.

अनेक धातूयांचे पत्र विणणे, त्याचप्रमाणे रत्नात चांगली मोठे पाडणे ह्या कलाच आहेत.

सोने वगैरेची योग्य परीक्षा होणे, बनावट सोने, रत्ने इत्यादि तयार करणे ह्या कलाच आहेत.

युवर्णालंकार पडविणे, व ते अलंकार निरनिराळ्या लेपानी तेजस्वी करणे, त्याचप्रमाणे कातडीत मऊपणा आणणे ह्या कलाच होत.

पदुंची कातडी काढणे व त्याच्या दुधाची धारपासून ते गुपापर्यंत किया करणे ह्या कलाच होत.

वपडे दिवणे, जलामध्ये दाडुचलावर तरून पोहणे ही कलाच आहे.

घरातील मोठी स्वच्छ पासणे, त्याचप्रमाणे वघे स्वच्छ धुणे, स्नान करणे ह्या कलाच होत.

तोंळ वगैरेतून तेल व मासालातून चरबी काढणे, नामरावा फळ ओढून धरणे, झाडावर चढणे ह्या कलाच होत.

एखाद्याची गर्भानुरूप सेवा करण्याचे ज्ञान, त्याचप्रमाणे वेद, गवत, वेत इत्यादिवाची भाजी तयार करण्याची विद्या कलाच होय.

काचेची भाजी तयार करण्याचे ज्ञान कलाच आहे. त्याचप्रमाणे पाणी मिश्रण व पाण्याला वळण देणे ह्या कलाच होत.

सोपेंड, पोलाद याची सात्राळे तयार करणे, हत्ती, घोडे, वेत इत्यादिवाची मुली बघविणे ह्या कलाच होत.

शिशुसंरक्षण, धारण धीउन ह्या कलाच असून अपराध्यास योग्य ताडन करणे ही कलाच आहे.

निरनिराळ्या देशातील भाषा उत्तम रीतीने लिहिणे, त्याचप्रमाणे तालूल भक्षण करणे ह्या कलाच होत.

ताजउतोव किया करणे यास 'आदान' व सावफाम किया करणे यास 'प्रतिपादन' म्हणतात. कलामध्ये हे दोन गुण आहेत, त्यावरून ह्या दोन फळा होतात

ह्या वास्तव्य कला संक्षेपांने सांगितल्या प्रत्येक मनुष्य ज्या ज्या कलेत निष्णात असेल त्याने त्या त्या कलेतच आपले वांछित स्वयंवे

या कलामध्ये काही कला म्हणजे धंदेच होत व त्या कलेचे वादक म्हणजे विशिष्ट धंद्यातील लोक. सद्वृत्त व सुवृद्धी यास भूषण म्हणून शोभणाऱ्या अशा विनयेक कला वरच्या यादीत दिसून येतील. अशा दुसऱ्या एका यादीकडे पाहू.

औ म द क ला — १ गीत (गायन), २ वाद्य (वादनकला), ३ नृत्य (नाच), ४ नाट्य (संग देणें), ५ आलेख्य (लिहिणे वगैरे), ६ शिल्पकले (निर्माण मारणें), ७ तैलवृत्तसुम-कलित्कार. (तादृक व पुल्ले ह्यांच्या तन्तुतन्हेच्या आकृती करणे), ८ पुष्पास्तरण (फुलांचे गालीचे पालणें), ९ दान-वसनगरागा (दात निरनिराळ्या रंगांनी सुसोभित करणे, घडानर वेलवुटी घडणें व अंग मोंदणें वगैरे), १० नणि-भूमिका हर्म (त्रिकोण, चतुष्कोण इत्यादि आकृतींनी जमि-नीवर मण्याची रचना करणे), ११ शयनरचन (नामा-प्रकाश्या सल्या जे सल्या तेथें ठेवणें), १२ उदकवाद्य (जलजगासारखी वाद्यें तयार करणे, वाजविणे वगैरे), १३ चित्रयोग (मातीची चित्रे तयार करणे), १४ माल्यप्रयन-विकला. (फुलांचे हार, तुरे मगरे इत्यादि तयार करणे), १५ शेरवरपंडांजना (मुद्रित वगैरे शोभिवंत करणे), १६ मेघयप्रयोग (पत्र्याच्या आत संग देणे), १७ कर्णपत्रभग. (कानावर कानाच्या बाजूच्या पाकळ्या ठेवणे), १८ सुगंध-धुक्क. (सुवासिक पदार्थ तयार करणे), १९ भूषणभोजन (सुवासिकांचे दागिने करणे), २० ऐंजाल (जादुगिरी) २१ कौतुमारयोग (अंगाल उडवा वगैरे खावणे), २२ हस्त-लापन (हातचलवणे), २३ चित्रशालापूज्यविकारमिया (नाना तन्हेच्या भाज्या व पत्र्यांत तयार करणे), २४ पानवरसरगासवयोजन (नाना तन्हेची पेये करणे, तन्तु-तन्हेच्या रंगाची पुटें देणे, पदार्थावर निमित्तले रंग देणे व मध्य तयार करणे), २५ सुविवाद्यकर्म (शिवणे), २६ सुशर्माडा (बाजुल्या नाचवणे, भोंवरे फिरविणे वगैरे), २७ वीणाडमदकसाधानि (वीणा वगैरे वाद्यें वाजविणे), २८ प्रहेलिका (उरगणे भिकणे), २९ प्रतिमाळा (मंडपा लावणे ३० दुर्वाचकयोग. (कठोरवर्णोपेक्षित श्लोक पठण) ३१ वाचन (पुस्तक वाचणे), ३२ नाटकाख्या-यिकादर्शन (नाटक, प्रहसनं करून दाखविणे), ३३

काव्यसमस्यापूर्ण (दुसऱ्यांनी दिलेला अपूर्ण श्लोक पुरा करणे), ३४ पटिकावेनवानविकल्प (वेताच्या वस्तु करणे ३५ तक्षवर्माणि (कातर काम, जाळ्या वगैरे), ३६ तक्षण (सुतारकाम), ३७ वास्तुविद्या (घर बांधणे), ३८ रीत्यारनपरीक्षा (रूप व रत्ने ह्यांची परीक्षा करणे), ३९ धातुवादः (अशोभित धातु शुद्ध करणे), ४० मणिग्रा-ज्ञान (रत्नाना रंग देणे) ४१ आकरज्ञान (ग्राणी कसा व कोठें सापडतील ते सांगणे), ४२ वृथायुगोमेदः (वृथाचें आयुष्य वाडीवण्याचा योग), ४३ मेघमुद्रलावक युद्धविधि (बकरें, कुकटकुंभे व लावी पक्षी यांच्या हांच्या लावणे), ४४ शुक्रसारिकाप्रलयन (शुक्र, मैना इत्यादिकाना घोलण्यास शिकविणे), ४५ उत्सादन (पतंग उडविणे), ४७ केशमार्जनकीशल (वेणी पालणे), ४७ अक्षरमुद्रिवाचयन (मनातील अक्षरे सांगणे, मुठीमध्ये कोणता पदार्थ आहे हे सांगणे), ४८ म्लेच्छिततुतकविकारः (करपत्री, नेत्रपट्टी वगैरे भाषाची योजना करणे), ४९ देशभाषाज्ञान (देशभाषा जाणणे), ५० पुष्पावटिका निर्मितिशाल (पागवगांचे वगैरे करणे), ५१ धनमातृका आरणमातृका (रहाट, ओती उचलून नेण्याकरिता केलेली नये वगैरे), ५२ संवाच्य (वस्तुत्व), ५३ मानसीकाव्य-किया (न बोलता मनातल्या मनात काव्ये रचणे), ५४ अभिधानकोश. (अनेक कोशांचे ज्ञान), ५५ छंदोज्ञान (छंद शास्त्राची माहिती), ५६ क्रियाविकल्प (चमत्कार करून दाखविणे), ५७ छलितक योग (सुमस्करपणा), ५८ वज्रगोपनानि (बर्फे नेहमी नवी राहतील अशा युक्तीने ठेवणे), ५९ वृत्तविशेषः (जुगार), ६० आकर्षक्रीडा (मल्लयुद्ध), ६१ बालसंज्ञकज्ञान (लहान मुलांची खेळणी), ६२ वैनायिकी विद्याज्ञान (विने नाहींशी करण्याची युक्ति) आणि ६४ वैतालिकी विद्याज्ञान (भूतपिशाचादिकांचे ज्ञान). [वास्त्यावन कामगून व टीका]

वर दिलेल्या यादीवरून प्राचीन काळचा कलाविषयक ज्ञाळेला व्यवहारसमुच्चय लक्षात येईल या उपर्युक्त कला-पेकी कोणकोणत्या प्रकारचे आज काळ्या उपलब्ध आहे याची पद्धतशीर चौकशी करण्याचे प्रयत्न अलीकडे बरेचसे झाले आहेत तथापि याविषयी चांगलेसे बाह्यमय आज जमलें आहे असे म्हणता येत नाही. संगीत, नृत्य व नाट्य या विषयावर बाह्य पुष्कळच आहे, पण चित्रकलेवर संस्कृत काळस्य अस्तित्वात नाही म्हटल्यास चाहेल परे बाध, शब्द व वादने इत्यादि वास्तुशिल्पावर बाह्यमय आहे. परंतु ज्या शिल्पाचा विकास केवळ वैयक्तिक शिक्षणाचेच होतो ती शिल्पे फारशी बाह्यमय प्रवृत्त शकत नाहीत. आणि यामुळे अनेक कलाविषयी बाह्यमय सापडणे शक्य नाही अशी आमची समजूत आहे.

प्राचीन कलेचे विवेचन प्रायिक उताऱ्याचा उपयोग केल्या-नेच संपत नाही. प्राचीन कलाविषयक बाह्यमय अरी अपुरे

अमरें ती प्राचीन कलेच्या आश्रयभूत शालेच्या वर्तूचा अभ्यास करून आज कलाविषयक वाङ्मय पुनरुज्ज्वल वाटले आहे.

ग व्हा या नि य मि त अ र्थ — कलाविषयक विवेचन अलीकडे युरोपीय वाङ्मयासुसारी होतं आहे. आणि 'आर्ट' या शब्दात युरोपीय जो अर्थ घालीत असतील त्याप्रमाणे कलेचें म्हणजे आर्टचें विवेचन करूं लागले आहेत त्या संप्रदायांनुसार आगळे लेखक कलाविषयक प्रश्नांचा विचार करतांना मंडनविषयक कला, चित्रकलाविषयक कला व मूल्य-संगीत, दि मंगल उतेंजक कला, यास्तव कला या शब्दांनै मुकवितात आणि कलेचें विवेचन करतांना या गोष्टींचे विवेचन करत त निरा जे त्यात काहीं तत्विक लिहाय्याचे असले ते विवेचन करून या कलास उद्देशून लिहितात. निरनिराळ्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या मंडनपद्धती विकासल्या आहेत आणि नृत्यसंगीतादि कामे एवमेकापासून भिन्न दिसू लागतात असे पाहून कलेचें देशवार किंवा संस्कृतिवार वर्गीकरण करू लागतात पुढच्या कला विविध कामांचा आश्रय पहाते उदा यौद्धप्रदाय हा कलेस अनेक कारणांमुळे उत्तेजक झाला तसा तिस्त्या सभ्यतेत कलेस उत्तेजक झाला त्यामुळे कलेचें वर्गीकरण करतांना कधी कधी तिस्त्या कला व यौद्ध कला अशा सव्हेचें वर्गीकरण केलेलें दिसते

कलेच्या इतिहासात साधारणतः " वास्तुसौंदर्यशास्त्र ", " मूर्तिकर्म " " खोदकामशास्त्र " " चित्रकला " " संगीत " " नृत्य " यांचा समावेश करतातच, पण खोदकामाच्या कला, मूल्यवान वस्तूनास नकशी काढणे, त्याप्रमाणें मातीची व धातूची भांडी वगैरे करण्यातील कारागिरी इत्यादि गोष्टीना कलेचें पहाणी करतांना उल्लेख करण्याचा परिपाठ आहे त्याप्रमाणे काशिदा उर्फ "कुपिडिल", "भित्तिभूषणार्थ" पत्राचारील कामें उर्फ ट्यापेस्ट्री, गालिचे, टेबलाची बव्हरें व पुस्तकाची बव्हरें यात दिवून येणारी कला ही कलेच्या पदार्थाच्या बाबत किंवा इतिहासबद्धते येण्याची पद्धति आहे. कलेचा अर्थांत व्यापक अर्थ घेतला तर त्यात वाङ्मयविषयक कौशल्यांहि अंतर्भूत होईल

विश्वज्यापवत्त्व प्रथमतः अधिक मोठें धरलें जाऊन नंतर तें अधिक नियमित झालें आणि चित्रसंगीतनृत्यादींची समवेदी झाले ना तिनेचें कारण पहावयास आपणास युरोपच्या धार्मिक इतिहासाकडे पाहिलें पाहिजे पण आपणास त्या मानगर्भात पडण्याचें कारण नाही. काही, आपली भिज्जा मण्डा शब्देतिहासविषयक नमुनं समुविषयक आहे

क ले चें प्र दे श व्या ष क ल — कलेच्या निश्चित अर्थानें ति न प्रदेशव्यापवत्त्व आणि बाल्यापराता आतां एकाच पेशें असं घराण्याचें म्हणजे प्रत्येक संस्कृतीतील कारागिरयक प्राप्ति घावपाची सर्व देशांचे बलाविधान मिळून आजची जगजिग कला झालेली आहे. कदाचि कल

कला मिळून एका जागतिक कलासंप्रदाय निर्माण होणेंहि आज अशक्य नाही

कलाचे जे अनेकविध प्रकार आहेत त्यांच्या विकासाकडे लक्ष दिलें असतां असें दिसून येतें कीं ते विकास धार्मिक कल्पना, ऐतिहासिक वृत्तें आणि आर्थिक स्थिति यांच्या विकासादीं बरेच संलग्न आहेत प्रत्येक संस्कृतीनें जागतिक कलेवर आपली छाप ठेवलेलीच आहे आणि निरनिराळ्या देशांच्या आणि कलांच्या कलात्मक कालस्थलदर्शक भिन्न रोपा स्पष्टपणें उमटलेल्या दिसून येत नाहींत जेंत राष्ट्र भितराश्रया कलेचे व कौशल्येचे अवशेष आत्मगौरवासाठीं उपयोगीति जैता आपलें कलाविषयक नवे प्रकार भित राष्ट्रांत आणण्याचें सोडून देतो असेंहि नाहीत। आपलें वैशिष्ट्य राखतोच आणि त्यामुळे एखाद्या देशातील राजकीय परिवर्तनाबरोबर त्या देशाच्या कलेत भिन्नता व सातत्य ही दोन्ही दिसून येतात. कलेमध्यें देवघेव आणि मिश्रण ही उत्पन्न होण्यास राज्यातीच कारण असते असें नाही तर दळणवळणाच्या पद्धतीत सुधारणा झाली म्हणजेहि कलेमध्यें वैविध्य येतें. शिवाय सुसंस्कृत राष्ट्रे जेव्हा विहंगमदृष्टीनें सर्व जग अवलोकूं लागतात तेव्हा त्यांना स्वतःचीच विविधत्वाची आवड तृप्त करण्यासाठीं इतरांच्या कलेकडे अवलोकन करून तींतील इश्रमाग घेणें प्राप्त होतें. अलोकडे पाश्चात्य जगात पौरस्त्य देशांच्या कलेकडे विशेष लक्ष लागू लागलें आहे आणि आशिया व पोलनिशआसाराच्या प्रदेशातील लोकाल्या बऱ्या संस्कृतीतहि आढळून येणारी कला पाश्चात्यास विनमराविषय झाली आहे

वा स्तु शिल्प, ईशिम. — सुमारे इ. स. पूर्वी ३००० पासून ईशिममध्यें हें शिल्प अति उच्च दर्जाला पोहोचलें होतें. पिरॅमिड म्हणजे राजाचें शव ठेवण्याकरिता पडील दगडाच्या केलेल्या कुनिम टंकच्या अलौकिक म्हणता येतील. केरी शहराजवळ गॅले येथें सर्वांत मोठे तीन पिरॅमिड आहेत ईशिमच्या फलोकर्पाचा दुसरा फाळ (सुमारे इ. स. पू २०००) "ओयोसिस्क" नावाचें प्रसिद्ध अशा मनोऱ्याच्या गावाच्या स्मारकाचा होय हेलेओपोलीस येथें असा सव्हेचा एक मोठा निमुळता अव्यंत प्रसिद्ध स्तंभ आहे. इ. स. पूर्वी १९ ते १३ वें शतक या फाळत धावीज येथें विशेषत (सुमारे आणि वर्णक येथील भव्य) देवळातून अन्य अशी शिल्पाची प्रगति दिसून येते. देवळांचे खोदकाम, पाणीवरच किंवा ताऱ्यात मात्तरल्या आकाराचे असत

वायिलोनिया व अमुरिया — वायिलोनियातील चौथरे असलेले येलन देऊळ मोठमोठ्या पिरॅमिडांनाहि मागे टाकीत असत पाहिजे पण आज त्याचा मोजसाच अवशेष उरला आहे. अमुरियात नेपूचाडेनार (सुमारे इ. स. पू ६००) याच्या शारवाड्याचे अवशेष आहेत. या शिल्पाची परंपरा मीर (मैदा) आणि दुराणी या लोकांची रीति व चळवळी विदोच्या गाविकासारख्या नक्षीची भर पावून कायम

डेविली आभरा भास्त्रशिल्पात ज्यू लोकांनी द्रिग्न आणि मेसाफीडेमिया येथील शिप्पाची मदत घेतली होती असें वाटते.

ग्रीक वास्तुशिल्प.—ग्रीकांच्या वास्तुशिल्पात संपन्नरवरी दगडाच्या बराच उपयोग केला जात असून, खाखाचे दोन मुख्य प्रकार विशेष प्रकारात आले एक दारिक—साधी घडण, आणि दुसरा आयोगिक—जास्त मेहनतीची घडण. पुढे कॉरिथियन स्तंभ तसेंच पॅरियाटिड म्हणजे स्तंभाऐवजी योगितेलेही दौमूर्ति याचा प्रकार सुरू झाला पॅरिअसच्या काळी (इ. स. पू. ८५५ ते ४३९) अथेन्स गाहरी वास्तुशिल्प कळतात पोहोचले होते असें म्हणण्यास हरकत नाही. उदा०—मॅक्रोपोलीस टेम्पलवरील देवळे, प्रसिद्ध ऑलिंपिक स्तंभाच्या जागे परच्या इमारती होत जि. पू. ४ व्या शतकात मॅसिडोनियाच्या कॅचस्त्रावरोवर पॅरस्य वळणाचा प्रादुर्भाव झाल. द्यव्यनरोवरच रागबाजे व नाटकयुद्धे याकडे लक्ष पुरवण्यात आले.

रोमन वास्तुशिल्प.—हे अंदात. ग्रीक शिल्पावर अवलंबून होते. प्रत्येक वस्तुमध्य तिच्या उपयोगतेकडे अधिक लक्ष देणाऱ्या लोकांना ग्रीक शिल्प जेव्हा अवगत झाले तेव्हा रोमनांनी उपयुक्ततेवर भर दिला रिपब्लिकच्या शेवटी रोवटी मान घुट्या सापेपणा गाऊन उपजेवणाचा कामडोल रगत दिवू लागला. जि. पू. पहिल्या शतकात मॉटमोडी नाटकयुद्धे व अर्धवतुलाकार रंगशाला बांधल्या गेल्या. इतर विनेप प्रकार म्हणजे 'विमवाची कमान' (झाडेंत आर्च—अलीकडे पुष्कळ युरोपीय शहरातून अशी बांधतात), व्यापारी दिवाणघाणे (बॅंकेलिंग), रोमन स्नानगृह (थर्मस) आणि विस्तृत भग्नी रहाण्याची घरे. प्राचीन गिस्ती वास्तुशिल्पात बॅंकेलिकाचा चर्चच्या कार्या उपयोग केला.

कायसंटाइन वास्तुशिल्प—जॉस्फिनअन (इसवी सन १९३७-१९६५) आणि कॉन्स्टेडार्न यांच्या अभिदानीत या शिल्पाचा उत्कर्ष झाला. वर पुढे अखेलेही प्रत्येक चौक ठेवलेली इमारत ही या शिल्पाची लोकप्रिय पद्धत म्हणता येईल खाखाच्या बराच, नक्षीदार व पांदाद भाग हा कॉरिथियन पाटणीचा पुढला प्रकार होय. वेस्टमिन्स्टर येथील रोमन कॅथेड्रल वॅंविझल बांधताना (चालू शतकाच्या आरंभी) वायझेंटाईन पद्धत अनुकारण्यात आली.

मुसुलमानी वास्तुशिल्प—यामर्थ मशिदांना पुढे, उच व घाराक मनोरे आणि खाख आढळतात. बाहेरून या मशिदां साध्या दाखण्यात येतात. तरी अंतर्भागे पार मेहनतीने व सत्तीने सजविण्याकडे नेहमी मुसुलमानाचा कल दिवून येतो. उदा मकॅतल काबा, येथेसलेम येथील उमरनी मसजिद, दमास्कन येथील खलीफ बासीदनी मसजिद आणि बॅरो येथील मशिदा यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे नालाच्या आगाराच्या अणकुचीदार कमानां. १३ व्या शतकात युरोप-वर मुस्ली या इस्लामी वास्तुशिल्पाचा परिणाम झाला आणि

स्पेनमधील गुर लोकांच्या इमारती, विदेशीत प्रागाज येथील आल्हामना (विलासमहाल) हा परिणाम अत्युत्कृष्ट दर्जा-वितात.

ग्रीक आणि रोमन देवस्थाने हे गिस्ती चर्चचे पाये बनले व पुढे याच चर्चाच्या मशिदां झाल्या हे लक्षात ठेवण्या-जोग आहे.

रोमान्स—ही सत्ता ११ व्या व १२ व्या शतकातील बरेच व्यावितत. सुंदर दर्शना भागाची देवळे या काळात निर्माण झाली. सभ्यताकालात कमानांच्या निरनिराळ्या तऱ्हा प्रकारात आल्या आणि पुढे मोहिमांनी पारस्य वळणाचा शिरवा करून दिला. इटलीत युद्धा कायब्रोटाईन वळण दिवत, उदाहरणार्थ प्लेनीस येथील मॅटमार्का पुढे व कमान घ्या. यात पारस्य वळण नाही असें कोण म्हणेल.

गंधिक वास्तुशिल्प—१३ व्या शतकात उत्तरफ्रान्सात याची उत्पत्ती होऊन इंग्लंड व जर्मनी या देशात ते पसरले. याची वैशिष्ट्ये—अणकुचीदार कमानां, कमानांच्या कोप्यातून साधुसंतांच्या मूर्ती आणि प्रवेशद्वारावर गुलाबगुप्ताईति खिडक्या, उदा०—कोलोन येथील देवळे पॅरिसचे "ग्रां दाम" व न्होमस येथील बॅंथीझल ही होत युरोपातील धर्मत व्यापारी शहरांनी या धाटणीचे दाऊनहोल, गिल्डहोल बांधिले आहेत (नूजेस, मन्स्यक, बॅंथिंग, ह्युयंक इ.) पुढील काळातल गंधिक वळण मिलान कॅंथिझलमर्थ दिवून येत

रेनेसंस वास्तुशिल्प—१५ व्या शतकात फ्रांसिस् (अभिजात) शिल्पाच्या पुनरुज्जीवनास हनाच देवात. या काळात रोम व फ्लोरन्स येथे सुंदर राजगळे व इमारती बांधण्यात आल्या १६ व्या शतकात जर्मन किंवा बायले जेमुदटलॉकाच्या धार्मिक उत्साहाप्रमाणे एक चमत्कारिक वळण घडून (१६००-१८००) अतिशयोक्तिप्रचुर असे परिणाम दिवून आले उदा व्हॅंलिस राजगडाचातील अतिशायित स्वरुपी नक्षीकाम पूल, पडी आणि जिंपले याच्या नक्षीने अतर्भाव मंडविण्याची १८ व्या शतकातील फ्रेंच फॅशन "टोकोको" वळण म्हणून प्रसिद्ध आहे.

आधुनिक वास्तुशिल्प—१९ व्या शतकात पेंडयांतील बंगले, पदार्थसमहालय आणि पूल यासारख्या सार्वजनिक उपयोगतेच्या इमारतींच्या बाबतीत इंग्लंडचा बर नवर लागेल आणि चालू शतकात पोस्ट ऑफिस व रेल्वेची स्टेशन शोभित करण्याकडे बराचसा कल दिवून येतो

गु ति दि तप—शिल्पकार ज्या पदार्थांनी मूर्ति पडवित तो पदार्थ स्थानिक खनिज संपत्तीप्रमाणे व हवामानाप्रमाणे निरनिराळ्या असू शकतो. कारण या घडेली सवे कामे शाश्वत रहावी या हद्दीने केलेली अवसात संपन्नरवरी २००० आणि ग्रीस हे शिल्पकाराने सर्वात जास्त आवडीचे पदार्थ व त्याच्या खालीपाल लावूड आणि हास्तिदत म्हणता येईल ग्रीक आणि रोमन लोक संपन्नरवरी दगड वापरीत आणि दगडी पुनःश्राना मेण काढून त्यावर सोने व रंग चढवित

हस्ति पुतळे पाहिले तर कटफटीत पादरे असतात. उत्तर-प्रदेशातून उघड्या नांगेत ठेवावयाच्या पुतळ्यांना अँगस अधिक पसत करतात. कारण हवेने रंगमरवरी दगड लवकर विघडतो पण धातुवर थोड्याच दिवसात चढणारा रंग, त्याचा दृष्टांत दिसणारा कठिणपणा कमी करून अधिक आल्हादकारक परिणाम घडवून आणतो. बहुधा रंगमरवरी दगड रंगमूर्तीकरिता व अँगस काढक पुरवी आतूतीकरिता योनांत. हाण्या काडी अँगस ठोकून तयार करण्यापेक्षा ओतून तयार करण्याची जास्त उपयुक्त पद्धत तिघाली आहे. लोरोड आणि जस्त ही जास्त महाराष्ट्राच्या मूर्तिच्या ऐवजी आज उपयोगीणिष्णत येतात. पदार्थसंग्रहलयात मुप्रसिद्ध शिल्पकारांच्या मूर्तीचे नमुने ठेवण्यासाठी रॉस्टरच्या मूर्ती करतात.

शिल्पाचे विषय मुख्यतः. एकाही किंवा सासुदायिक मानवावृत्ती आणि उच्च प्राणी होत पण निरुपम हा विषय कधीच नसतो. कारण तो चित्रकाराला वाटता येण्याइतका स्थिर नसतो. मूर्तीचे प्यान व मुनेवरील भावविनोदनीय शिल्पकाराचे कौशल्य दाखवितात. मूर्ति, सर्वप आकृति विद्या हुंसा उठाव (रिफिक) दिग्दर्शित करते. ज्या शिल्पात योग्य प्रमाणाच्या निम्न्यापेक्षा कमी भाग वर आलेल्या असतो त्याच 'वायुरिलीक' किंवा बाह्यगोश्टीय व उचात निम्न्यापेक्षा जास्त आलेला असतो त्याच 'हॉटिलीक' म्हणतात. ईंग्लीशयन मूर्तिशिल्प—मुतळ्यापेरीस ज्ञात अकृतीय काही भाग पुढभागात गेलेला दिसतो पण ज्यांना आकार-क्षमता आलेली असते असे ग्योळ गेलेले बानरिलीक (बॅरिल-नामिक) करण्यात ईंगिममपील लोक फार पडाईत होते. अद्या तन्हेच्या गयार्थदेशक रिजिफमथी प्रतिष्ठित मुद्रा धारण करणारे प्राचीन रॉम त्या देशातील कारानिरांनी दारविळे आहेत या प्रकारचे प्राचीन शिल्पकाम देशातील व घरायुती देण्याचे हारमिण्यासाठी विषयमोर्तेले आहे.

बायिलेनियन व आयुरियन मूर्तिशिल्पः—यात राज्य-वर्गीच्या आयुष्यातील प्रसंग, तसेच सिद्ध आणि येत यांच्या विलक्षण मूर्ती व पदा असून शेकी अनावराची पण घड माणसाची असे प्राणी दारविणारे विनम्रमुद्रा घापडलेले आहेत.

ग्रीक मूर्तिशिल्पः—या शिल्पात प्राचीन ग्रीक लोक इतर सर्व राष्ट्रापेक्षा जास्त पुढे होते. शिल्पशास्त्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्वाचे असे ग्रीकमूर्तिशिल्पात दोन मुद्दे आहेत. ग्रीक कलेवर झालेला मूळ पौरुष्य परिणाम हा एक व आत्तागाईत आधुनिक युरोपईशवर या कलेला देण्यात आलेले पर्वस्व हा दुसरा. ग्रीकपासून आगच्या जगाने आतुव-रिक्त पद्धतीने मिळविलेली सौंदर्यशास्त्राचे व प्राचीन ज्ञानातल्या आत्मचे सरकार नग्न कठीस जगलेल्या पैदा ही ग्रीक शिल्पांने युरोपला किती गवरदस्त मिळी मारली आहे याचे प्रामाण्य आजून देण्यात पुरेसा आहे.

ग्रीक समागात समतेचे तत्व देखत होते व्यक्तीचा दर्जा वायतो सर्व समातीतील एक समासद एवढाच होता, त्यामुळे व्यक्तीचे देव्हारे मानण्याची शक्यता कमी असे या गोष्टीचा परिणाम कलेवर झालाच. ग्रीकांच्या मूर्तिशिल्पात मानवी व्यक्तीपेक्षा देव आणि वरपुरुष यांनाच प्रतिमय बनविण्यात आले आहे देव हा एक पूर्णा-वस्थेच पोटावलेला मनुष्य म्हणून दारविणिष्णत येई म्हणून या एकांगी (प्रोफाईल) ग्रीक चित्राला बहुतेक मान्यता मिळत गेली आहे क्वचित एखाद्या प्रसंगा लोकोपयोगी गुणा-बद्दल वक्षीत म्हणून व्यक्तीच पुतळे घडविले जात

पि पू ६ व्या व ४ व्या शतकातील शिल्पाचे अवशेष अद्याप आहेत. मायरोनन तयार केलेला "चक्र फेरणारा" हा मॅस पुराव्य व पायातील काळा काटणारा मुलगा हे पि. पू ५ व्या शतकातील आहेत जेव्हा ग्रीकांनी इराणी लोका-वर विजय मिळविला तो या कलेचे दुसरा काळ म्हणता येईल. या काळातील फिडियस हा एक प्रसिद्ध शिल्पकार होता या काळातील पार्थेनॉन शिल्पाचा वराच मोठा भाग ११ व्या शतकाच्या आरंभी लॉर्ड एलजीनने कॅननला आणला आहे श्वत मनुष्याची प्रतिमा एका स्तंभावर (स्टेला) कोरून तो वसवून सार्थे थडगे बाधावराची पद्धत यावेळी प्रचलित होती पि. पू ४ व्या शतकापासून अलेक्झांडरच्या मृत्यूपर्यंत या शिल्पकलेचा तिसरा काळ धरितात या कागी तिका शुद्धपणा व स्वतंत्र्य नाहीं झाले. ४ व्या काळात (अले-क्झांडरच्या मृत्युपासून झीस रोमन लोकांच्या ताब्यात जाई-पर्यंत) कला ही रामदरबाराची यदाक यत्न नववेपणा जास्त करू लागली यावेळच्या शुप्रसिद्ध ग्रीक पुतळ्यातील काही पुव दिलेले आहेत.—रोम येथील नॅटिकनमपील लाओकून गड, लाओकूनवर अंघोले देवाचा कोप होऊन दैर्घ्या पाठविलेले दोन सर्व लाओकून व त्यांचे दोन मुलगे यांना नवर मिठी माप्न वसले आहेत या मूर्तिवपात दुःख व निराशा उत्तम प्रकारे प्रतिधीवत झाली आहे. मिलाची ग्लिनस ही एक दुसरी प्रसिद्ध मूर्ति आहे. १८२० मध्ये एका शेतकऱ्याने मिजेन येथील हा पुतळ्या सगून काढल्यावरून तिला हें नाव मिळाले आहे.

रोमन मूर्तिशिल्पः—सिस्तूपूचे दुसऱ्या शतकात हे भरपरादीस येऊन आस्त वैयक्तिक चवळे पात वादराहाच्या त्यांना पुण्यळ वेळा देवताविशेषणे दिलेल्या मूर्ती आहेत. ऐतिहासिक प्रसंगहि यात बोरले आहेत. यावेळी पूर्वगारे पुतळे घरात बाळगण्याची चाल असे. एका चित्रात अनेक मूर्ती गडी करून राहिलेलाहे दिसतात. प्रताच्या दगाडी पेटीवर मृत्यु, संयोग व विरोग याची कथानके काढून दानविलेली असतात.

कॉमओ.—कॉमओ म्हणजे रंगीत पूज्यवर उदावदार सजुविर्ते. ही व हस्तिदेशावर इतर सोदकाम करण्यात रोमन लोकांना हातपेठा असे. दोन प्रसिद्ध कॉमओ आज लनन

आहेत. लक्षात (१० × ६ इंच) रंगारंगमारी आणि जुपिटर म्हणून आगस्म मिश्रणानाभिन्न आहे अति दुसरा बर्षां (१० × १२ इंच) अर्मानिवसना त्रिजय दर्शितवो.

मध्ययुगातील मूर्तिशिल्प—क्रिस्तां मूर्तिशिल्पाच्या प्रथमावस्थेत (इ.स. सगर्वा पहिली काही शतके) मध्ययुगावर काही आरती काढलेल्या व याचकलमधील काही प्रसंग उठविलेले दिसतात. रोमन खोचाने लहान हस्तित्वा पसर पवित्र लेखनामरिता पुस्तकाचे मध्य म्हणून तिला अमदातलत उपयोग केले जात. त्यापूर्व क्रिस्ताच्या आयुष्यातील प्रसंग दिग्दर्शित करू लागते याचसंज्ञाने काढणीर युद्ध हस्तित्वावर खोदकाम करण्यात कार कुशल असत. मध्ययुगाच्या अंतिम काळात उगम युरोपमध्ये यंत्राचे ऐवढेच यंत्र मूर्तिशिल्प वाढिलेले होते असे म्हणता येईल. मानसमधील श्रुतिच्या मयाधि-काच्याच्या वतनात दिसून येणारी ११ व्या शतकातील सन्यस्त वृत्ति किंवा खोचलेपण हा प्राचीन पुराणातील चित्रणा दुराचारी व संपन्न म्हणून याचे ठेके समाला. सट्टण आणि हुण्ण, देवळे, प्रेषित व्यक्ती इत्यादिकांच्या प्रतिमा करण्याचा कल त्या वेळी दिसून येत होता. काति-त्याची पार्श्व आणि देवळ्यातील कोनादे, मूर्तीनी शोभिवंत केलेले असा. व समाधीवादि लढावदार श्रद्धेचे पत्रे पचवि-ण्यात येत. १२ व्या शतकात जर्मनी आणि बर्गो हे देश न. कलेची मोठी केंद्र म्हणून प्रसिद्ध असत. इंग्लंडमधील समाधीवरची पितळी नौदकर्म, मध्य त्याचप्रमाणे पितळी स्मारके पार अप्रतिम आहेत उदाहरणार्थ वेन्सिमिस्टर अंजे-म माल तिवरा हेन्री आणि राणी एलिअर यांची स्मारके पहा रेनसंस उर्फ टड्ढारकालीन मूर्तिशिल्प.—(१) इटाली.—अवेळी संसारातील वास्तविक दर्शने वैयक्तिक प्रतिमा याकडे कल असे लॅटिन्स पि यटी याने तेव्हाच बर्षे यपून केलेली लॅरेन्सामधील गतिस्माहालेच्या पूर्व दरवाजावरील शायरलमधील दर्शने मिचेल आन्जेलोच्या मते नंदनवमाच्या दाव्यावर शोभतील अर्थाच आहेत. टस्कनीतील देवळे हेराक्रोटा मूर्तीनी मंडित आहेत. कुमारी मेरी येसूच्या सपावर शोभाभू झळीत आहे हा प्रसंग कार लोकप्रिय असे मिचेले आब्रेलोन तयार केलेला मोहोसचा मध्य पुढ्या विशेष प्रसिद्ध आहे. या वेळच्या वेन व्हेत्युदो सेलिनी (१५०० ते ७२) मानार-नगात अत्यंत निष्णात होते. (२) युरोपातील इतर देश—लकडावरील खोदकामात जर्मनीचा पहिल्या शंवर असे. मल व रचविण असे लिमांच लारूड या बामी लपयोगी पडे वंदी, त्यावरील पडदे, राहण्याची चौकातील पार्श्व अशा या लकडाची कामे होत न्यूनबर्ग हे या कलेचे प्रसिद्ध केंद्र होते.

आधुनिक युरोपीय मूर्तिशिल्प—सतराव्या व अठराव्या शतकात देसील आहती व बर्षे मूयण या बावी वसाविक आयुष्याला अनुक्रम अशाच करण्याचा उद्देश

दिसून येतो. याची उत्तम उदाहरणे म्हणजे पॅरिसमधील विल्हेल्मची समाधी (आठवी शतकाची मुर्ती व शोक कर-णाऱ्या चौमुर्ती), बर्लिनमधील घोष्यावर बसलेला प्रेत एलेक्झन्डर पुतळा. १९ व्या शतकात इटालीचा मूर्तिकार क्वानोव्हान (१७५०-१८५२) याने मूर्तिशिल्पाला युद्ध बळण लाविले त्याने केलेल्या पुतळ्यांपैकी मॉन्बार्शियन्सचा पुतळ्या होय (हा पुतळ्या वास्तव्यन येथे आगनि खराब झाला) जॉन ह्यूक्समन (१७५०-१८२९) याणी नेपतनची समाधी, पिट वर्गरेचे पुतळे ही कामे आहेत. थोरवाल्डसेन (१७५०-१८५४) हा डेनमार्कचा मूर्तिकार होता. याने पुतळ्यातून व लहान लहान उठावदार चित्रातून ग्रीक पौराणिक कथा पुढे मांडल्या आहेत. यवेळी सुप्रसिद्ध कारागिरासाडी प्रान्स व जर्मनी हे देशहि नावाजलेले होते जर्मनीचा-वॅडो (१७६४-१८६०) व राऊच (१७७०-१८५७) यांची कामे बर्लिनमधल्या सगिर्दातील गणी ल्यूबे हिच संगमरवरी दगडी यद्दगे, बर्लिनमधील, भाव-ताली सरदार जमा झाले आहेत असा मेडरिक दि प्रेटचा मोठा पुतळ्या, आणि वेगळ यारे (जन्म १८११)-बर्लिन येथील मोठ्या मेडनतोन केलेले पुतळे हे शिल्पकार व शिर-काम नावाजण्यासारखी होऊन गेली १९ व्या शतकाच्या अखेरीस पहिल्या सुदृश्यम यादगहाय स्मारक म्हणून अनेक पुतळे उभारले गेले मानसमध्य रॉडिन हा शिल्पकार व यारॉल्लो (जन्म १८१८), हे पॅरिसमधली वेरे छाम स्मशानभूमीतील मूल्ये सामर्थ्य दर्शविणारे स्मारक प्रसिद्ध आहे प्रेटवितनमध्ये जर्मन स्मारकाप्रमाणे वाति. मोठ्या प्रमाणावर असलेली स्मारके कार नाहीत नेल्सन कॉलम (लंडन) हा पॅरिस येथील स्तभप्रमाणे एक मोठा कॉरिन्थियन् स्तभ आहे १९ व्या शतकातील लंडनच्या पुतळ्यात नावा-जण्यासारखे काही नाही पण पुढील शतकात थोडा सुधारणा झालेली दिसते (उदाहरणार्थ 'विटर्यन, आर्थर कुलिग्नान व स्मारक इ. यादि लहान लहान पुतळे) १९१८ पासून युद्ध-स्मारकाची जरूरी भासल्यामुळे विट्रिड मूर्तिशिल्पाला मोठे उत्तेजन मिळण्यासारखे दिसत आहे इंग्लंडमध्ये आध्याय्ये आलेल्या बेलजियन् लोकार्नी नवर केलेला स्मारक-समुदाय कार कौचनयुक्त आहे. दुसरे असेच थोडक्यात युद्धस्मारक म्हणजे रिकाम्या योगितांचे होय (१९२४) दुसरे हेबेलडार्न आणि सर एडवर्ड ल्युटिन्स यानी कॅव्ह-लरि (घोडदळ) क्लयाकरिता तयार केलेला हा अनारोहित अर्थ आहे.

विश्र कला या घर्ने, पडती व संघ रच ला.-जरी विश्र-कला फल होव प्रमाणांनी नियमित आहे तरी शिरपक्षेपेक्षा तर्क विषयाची बरीच विविधता आहे. रोपाविषयक ययादर्शन चित्रलेखनाचे नियम पाडले असता मागच्या अंतराची उर्णाव मरुन येते. प्रकाश आणि छाया याच्या परिणामावरून चरी-राहती दिसते व शेवटी रंग दित्याने चित्राला पूर्णता येते.

तावडा, पिवळा आणि निळा या मूळ रंगांखेरीज काळा (प्रकाशभाव) व पाटरा (प्रकाशाची पूर्ण कवाची) या गोष्टी प्राचीन लोक जमैत धरीत.

चित्रकलेत (१) आकृतिरेखन, (२) एक गुणवरील किंवा साधी चित्रकला आणि (३) म्यूरल किंवा भिंतीवरची चित्रकला याचा मभावेंद होतो.

सा ध. मं. (१) आकृतिरेखनः—पेन्सिल आणि कोळसा ही रूपरेषाकरिता योजितात. रंगदरचे चित्र काढण्यापूर्वी मोठ्या कामात अनेकदा रूपरेषा काढित्या जातात रंगीत खड्दी कोरण्या रंगाची चित्रे काढून त्यावर पुढे गांढाचे पाणी देतात. याला पेस्टल 'ड्राईंग' म्हणतात. बॉयटरकलर (पाणरंग) आकृतिरेखनः—यात प्रथम मध्य किंवा डिक नात रंग तयार करून नंतर त्यात पाणी ओततात. मध्ययुगात हस्तलिखितग्रंथामध्ये अशा तऱ्हेची बरीच लढानलढान रंगीत चित्रे आहेत.

(२) साधी चित्रकलाः—शोळाव्या शतकापासून मध्ययुगात योजितल्या जाणाऱ्या लाकडी फलकाऐवजी (कॅन्व्हस) वापर आले. कॅन्व्हस हे जास्त टिकाऊ व मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या कामाला उपयोगी असते. प्रथम कॉर्नरिंग रंग लावण्यात येतात. त्यानंतर ग्लास रंग बर देतात. पहिले रंग व मागाहूनचे रंग एकमेकात मिसळून चांगले दिसतात व शेवटी हे रंग वाळवल्यानंतर बाहेरचे कॉर्नरिंग देतात. त्यामुळे मूळ चित्र उडावदार दिसते व त्याचे संरक्षणहि होतं. इटालियन चित्रकार डॅव्हा (राळेसारख्या पदार्थांची मिसळलेले) रंग उपयोगीत आणीत. सोनेरी व निळ्या रंगाचा प्रथभाग त्यांना फार आवडे. यथापेदरीक चित्रांची जेव्हा आवड उत्पन्न झाली तेव्हा बरील वृत्तगाणाऐवजी हाटपातातल्या प्रदेसासारखे रंग देण्यात येऊ लागले. १५ व्या शतकात नेदरलँडमध्ये जे तेलाचे रंग करण्यात येत त्याच्यात गुभारणा छान्यानंतर त्याचा सर्वत्र उपयोग होऊ लागला.

(३) म्यूरल चित्रकलाः—प्राचीनकाळी निरनिराळ्या रंगांचे दगड, काचा वगैरे एवढीच जाणून (मोसाइक तऱ्हा) जमीन मुशोभित करीत (पापि आणि हस्तकुलेंतीयन यांचे अवरोध पहा). म्यूरल चित्रकलेचे दोन प्रकार असत. एक अल्फ्रेडो (कोरण्या जागेवर) आणि दुसरा अल्फ्रेस्को (भोऱ्या जागेवर). इ.स.पू. १४ व्या शतकापासून दुसरा प्रकार जास्त रुढ झाला; तथापि त्यात एक अडचण अशी होती की, हे काम थोडे थोडे करावे लागे. यावर उपाय म्हणून १९ साव्या शतकाच्या मध्यात 'स्टिरिओथोमीनी' पद्धत निघाली. हीत कोरण्या जागेवर रंग लावल्याचे पण नंतर विर-पट्टाशी निगने बांध त्यांच्यात मुरवून त्यांचे संरक्षण करावयाचे असा प्रकार असतो. एनॅमल (काचनिना) चित्रकलाः—बायसानायडिंग फॅक्टरी गोन्त्याच्या पातळ पट्ट्या समो-कालीन यंत्रेन त्यामागीत पट्टे रंगीत एनॅमलने भरून नंतर उष्णता लागून ते एनॅमल चिन्मळीत. पाचव्या

शोनार तांब्याची तांदे सोन्याने मळवून त्यांच्या खवड्यांतून एनॅमल भरत. चिनीमातीच्या भाज्यावरील चित्रकलाः—अठराव्या शतकात ही कला चीन जपानमधून युरोपांत गेली. ही माडी वरचेवर तापवून त्यावर चकचकीत रंग चढवीत. काच-चित्रकलाः—मध्ययुगात अशा प्रकारची 'मोसाइक' तऱ्हा होती पण पंधराव्या शोळाव्या शतकात फ्रान्स आणि स्वित्झर्लंड आणि १९ व्या शतकात जर्मनीमध्ये या कलेची प्रगति झाली. आजकाल सारबलेल्या कांचेची पद्धत (रंगी व वेरंगी काचेच्या धरांच मिश्रण करण्याची) सर्वत्र आहे. सर्व युरोपभर अद्यापि शाळा, पब्लिक, देवळे इत्यादि इमारतींच्या रिडिक्या चित्रित काचेच्या असतात.

चित्रकलेची संवत्सरावकाश कला — (१) या कला कोरीवकाम, (२) लाकडाचे साचे व (३) शिलाखेसून या होत

(१) कोरीवकाम. — १४१० च्या सुमारास जर्मनीमध्ये तांब्याच्या पत्र्यावर खोदकाम करण्याची कला निघाली. ही पद्धत १६०० च्या सुमारास हेन्डरिक गॉटडसिअस नावाच्या एका जर्मन कापडगिराने पूर्णत्वास आणली. पत्र्यावर रेषा पाडण्यास खोदण्याचे किंवा रुग्णा पाडण्याचे हत्यार योजितात. नंतर सल्लुमुरिक किंवा नैट्रिक ॲसिडने या रुग्णा स्पष्ट करितात. या रेषाकामाचे थरेच प्रकार आहेत. एका प्रकारात (स्टिपल) रेषाऐवजी रडिंज कोरतात. दुसऱ्यात पत्र्याचा काही भाग खडपडीत करून एका विशिष्ट हत्यारांने उच्चभाग शुद्धगुळीत करितात. यथाप्रमाणे प्रकाश व छाया साधतात.

(२) लाकडी छेः—ही एक जर्मन कला आहे. १४ व्या शतकापासून तापुसंतांची चित्रे व वेळोवेळाचे पत्रे यांच्या करिता ही कला उपयोगी पडे. खोदकाम पुढे आल्यापासून ही पाटीमाने पडली; पण गुकताच हिचा पुनरुदय होऊ लागला आहे.

(३) शिलाखेसूनः—अल्फ्रेड सेनेफेल्डर (म्यूरु इ. स. १८१६) याने म्युनिक येथे ही कला शोधून काढिली. प्रकाश आणि छाया यांचे सम्येकच यात दिसत असले तरी रंगान-डंतील उदाव यात नाही म्हणूनच चालेल.

प्राचीन युरोपीयन चित्रकलाः—निरनिराळ्या विषयावर्ची मोठी चित्रे आणि चित्रित भाडी यांमध्ये प्राचीन ग्रीक आणि ग्रीक असत. एट्रुस्कन लोकानी काढलेल्या म्यूरल (भिंती)चित्रातून रोमच्या रहणीताल गोष्टी असतात. रोमनाची भोल्या मिळाव्यावर काढलेली चित्रे (फ्रेस्को) जुन्या ग्रीक चित्रांपेक्षा उत्तम दिसतात. नेफ्लेच्या पदार्थासंग्रहालयात यत्ने अनेक उदाहरणे सापडतील. तिसऱ्या आणि नवव्या शतकातील समजावमूर्तीत दिवणाऱ्या प्राचीन गिस्त. म्यूरल चित्रांतून गुप्त्याच्या वेदातील गिस्त यासारगीं निघे आहेत. पण जेव्हा विहारी धर्माला रागमन्यता मिळाली तेव्हा चित्रकलेलाहि अपेक्षेचाच भिळाला. पाचव्या शतकात गुभारामानेपदेशाच्या देवदूत, गरुड, पैल निता

पिह या स्वल्पात वसाविलेले आडळते. पुढील शतकात इटली मार्गाने वायसनशिअमहून पौरस्त्य वळण या वलेत शिरले. त्रिस्तरी देवळातील पूर्वाचा सणावाराचा पादरा हागा जाऊन त्याऐवजी वायसनटाईन पद्धतीचा रंगीत व अप-फेदार पेहरार आला.

छत्रप्रमाण चित्रकला—नवव्या व दहाव्या शतकातल्या वायसनटाईन कलेत, त्याचप्रमाणे आयरिश अँग्लोसॅक्सन आणि मॅकिन कलेत हा पोटकला विशेष सुधारलेला होती. युरोपातील मठातून पवित्र ग्रंथ सावित्र लिहिण्याची पद्धत होती. बाराव्या शतकापासून पुढे काव्य, तत्वज्ञान या विषयावरील शासिक (अभिजात) हस्तलिखित ग्रंथांही तसेच होंडे लागले पॅरिसचे चित्रकार या कलेत निष्णात होते तरी कल्पकता व तज्ञता जर्मन कारागिरात जास्त असे चित्रित काचेच्या पिढ्याची कामे करण्यात मान्य देवाहि धावणार असे.

उत्तरमध्ययुगीन चित्रकला—इटलीसून तेराव्या शतकापासून इटलीमध्ये चित्रकला फारच जमावले गायोदे (१२७६-१३३६) चित्रकाराने वायसनटाईन परंपरा मोडण्याचे प्रयत्न मिळविले पंधराव्या शतकातील इटालियन चित्रकला पाहिल्यात मेस्त्रो चित्रकलेची अधिकाधिक मागणी उत्तर प्रदेशातल्यापेक्षा इटलीत विशेष असल्याने हे देशामध्य चित्रकलेची बरीच प्रगति झाली तसेच केवळ हाताने चित्रे काढण्याची पद्धत पडली, यथाथे-दर्शनचित्रलेखनाचा काजजीपूवक अभ्यास सुरू झाला, आणि सृष्टीची प्रतिमा यथार्थ व उत्तम काढता येऊ लागली. मोठ्या लोकांच्या आध्यात्मिक फ्लॅरेन्स शहरात या वलेला अनुकूल वातावरण मिळाले वायवलमधील नियम चित्तारी सुंदर सृष्ट्यदेशात चित्तरां लागले यापैकी काही चित्तारी प्रा अँब्रिलो आणि प्रा फिलोपो लिप्पी (दोवोहे मिश्र), बोटी-सेली, अँड्रिया मॅटिंग्ना आणि गिओव्हनी बेलेनी (हा शेवटचा चित्तारी तेराव्या रंगाने नवीन काम हाती घेणारा पहिलाच होय) हे होत.

सोळाव्या शतकातील इटालियन चित्रकला—पहिल्या प्रतचे अनेक चित्रकार इटलीला लागले होते उ लिओनार्डो दा विन्ची (१४५२-१५१९) हा बहुकलाकोविद असून याची मिलांन येथील सेंट मेरिसा मठामधील 'दि लास्ट सपर' हे मेस्त्रो चित्र, शिवाय 'मोना लिसा' हे प्रतिमाचित्र ही अप्रतिम आहेत. मिचल एन्जेलो याने रोममधील सिक्सटाईन चेंबे-लची आतील बाजू पौराणिक मेस्त्रो चित्रांनी सुशोभित केली. 'अँडीया डेल सार्तो' हा रंगाचा उत्तम मिलाफ करण्यात प्रसिद्ध आहे. राफेल साती (१४८३-१५२०) याला पोपने व्हॅटिकनच्या दिवाणखान्यात मेस्त्रो रंगविण्याच्या कामावर नेमले होते ईश्वरज्ञान, काव्य, तत्वज्ञान, न्यायशास्त्र, ही चर्चित करणारी चित्रे व या विषयावरील जगाच्या इति-हासातील प्रसंग राफेलला काढावयाचे होते त्याने 'सिक्स

टाईन मॅग्रेना' (जीवत आणि मेली मेघसेचार करीत आहेत असा देखावा) हा फारच लोकप्रिय आहे. कॅरिजिओ (१४९४-१५३४) याने वैयक्तिक चैत आणि प्रज्ञानेद यातील भावना दर्शविल्या आहेत. स्पष्टस्पष्ट प्रकाशाचा याने विशेषतः 'होलीनॉट' मध्ये उपयोग केला आहे. व्हेनेसि-यन चित्तारी रंगमधील सांदर्भ व मादव उडविण्याच्या कार्या कुशल असत दिक्षिअन, गिओर्जिओने आणि पाप्पा वेन्चिओ (१५ वें शतक), व टिडोरो आणि पाओलो टिडोरोनेसे (१६ वें शतक) हे तत्कालीन सुप्रसिद्ध चित्ताचार्यपण होते.

१५ व १६ व्या शतकातील उत्तरेकडील चित्रकला—जर्मन आणि फ्लेमिश चित्ताचार्यांनी वायवलमधील देखावे आपल्या नजरेतील प्रदेशात व पोपावात आणून ठेवले उत्तरदेशातील स्वातंत्र्यविन्मुख रुढिभ्रियतेमुळे इटालियनानी चित्रकले-तील आकृतिलेखनात जे प्राविण्य मिळविले ते यांना मिळ-नित आले नाही. औदीच्य चित्रकला गोरदार दिष्टते, तरी यथार्थदर्शनात वाकडी व बेडौल आहे. उंची साटिन आणि किनगाव चित्रित करण्याकडे याचा ओढा दिसून येतो. ड्यूरर एकदा म्हणाला की, व्हेनिसमध्ये मी आपला घना अतला पण स्वर्गा येऊनही कुशामत्या बनतो तथापि औदीच्य कला दक्षिणपेक्षा जास्त वैयक्तिक व लोकावृत्ती असते व्यापारमण तेलाच्या रंगाच्या पट्टेमिश्र शोभामुळे चित्रकलेला उत्त-अन मिळाले त्याप्रमाणेच नेदरलँडमधील बर्गोअन राखता व उत्कर्षे यासुळे मिळाले आर्नेट ड्यूरर (१४७१-१५२८) याच्या लाकडी टाश्या चित्राने चांगली कल्पना व विनोद दिसून येतो मॅक्सिमिलियन वादवाहने ड्यूररला चांगला आश्रय दिला मोठा व धाकटा हालवेअन यानी मॅडोनची चित्रे रंगविली यापैकी धाकटा आठव्या हेन्रीच्या दरबारी चित्रकार म्हणून राहिला होता.

आधुनिक युरोपीय चित्रकला—सोळाव्या शतकात केवळ इटली व नेदरलँड यातच नव्हे तर स्पेन, फ्रान्स, आणि इंग्लंड या देशातही चित्रकलेचा वरान उत्कर्ष झाला. रेफर्मेशनचा द्विविध परिणाम झाला (१) जुन्या परंपरे-पासून नवून चित्रकलेचा ऐतिहासिक चित्रे, दृष्टिपथातील देवाचे, प्राणी व वनस्पतिवृक्षे यासारख्या विषयाकडे लक्ष पोहोचविना आले या सर्व विचारात यथायथेवर सुट्य भर दिसून येतो (२) लोकांच्या मनावरील आपलं जुने चर्चस्व पुनः मिळविण्याच्या कार्या वलेचा उपयोग करण्यात कॅथो-लिक संप्रदाय उत्पन्न झाला.

सोळाव्या शतकाच्या शेनडी इटालियन चित्रकलेचा न्हास होऊ लागला पण पुढील शतकात बोलेना येथे तिचे सुईडे रेनी (१५७०-१६४०) आणि सॉफ्टोरोसा याच्या हातून पुनरुज्जीवन झाले सतराव्या शतकात स्पॅनिश चित्रकला ही स्वतंत्र कला बनली सेविले हे तिचे केंद्र होते सन्यस्तवृत्ति आणि ज्वलनमय यावर हिची उभागणी असून प्रकाश आणि छाया याचा परिणाम उदासीनतादर्शक असाच होई.

फ्रेन डी सिन्हा (१५९९-१६६०), याची हलक्या राहणीची दूर,) म्युरिलो (१६१७-१६८२) याची हलक्या राहणीची दृश्य, व नंतर कुमारी मेरीसारखी धार्मिक वस्तूनेची चित्रे या काळातील प्रमुख होते.

सतराव्या आणि आठराव्या शतकांमध्ये नेदर्लंड्समध्ये उत्तम नैसर्गिक चित्रे काढली जात. ब्राबंट (फ्लेमिश) संप्रदायाचे प्रचारक म्हणजे पिटर पॉल रुवेन्स हा एक नैसर्गिक व धार्मिक अशी घरीची चित्रे काढणारा चित्तारी आणि झन-डच्या पहिल्या चार्ल्सच्या दरबारी चित्रकार म्हणून राहिलेला त्याचा शिष्य व्हॉन डिक हे होत यावेळी हॉलंड प्रॉटेस्टंट राष्ट्र वनल्यामुळे मॅडोना आणि साधुसैन हे चित्रकारविषय नाहीसे झाले, आणि फलेचा साष्टिमंदिर व प्रतिमाखेवून याकडे ओढा वाढत गेला. फ्रान्स हॉल, रॉयल्ट रुद्रस, डेल रुद्रस इत्यादी या वर्गातील चित्रकार होत.

जर्मनीत १८ व्या शतकाच्या अखेरीला प्रॉक्सिंदर्यकल्पनेचे पुनर्जीवन झाले, १९ व्या शतकाच्या आरंभी झालेल्या युद्धामुळे धार्मिक भावना बळवून 'क्लासिकल' चित्रसंप्रदाया-विश्व लोकांचा कल घनला 'नाझारीन' नावाचा एक चित्रकार संप्रदायाच्या शतकातील चित्रकलेचा अभ्यास करण्याकरिता मुद्दाम रोमला गेला बव्हेरियाच्या पहिल्या लुड-विक राजाने केलेला उत्तेजन दिले व म्युनिच हे एक कलाकेंद्र होऊन राहिले काव्य, जर्मन पुराणकथा आणि फेरीदेवतांच्या गोष्टी हे चित्रकलेचे विषय बनले इतिहास आणि काव्यातील घाणगोते यांना प्राधान्य देणारे ड्युसेलडोर्फ हे आणखी एक केंद्र बनले आजकालच्या विषयांना फाटा देणाऱ्या या गोष्टींचा प्रतिकार म्हणून की काय यथायत्ता पुढे सरली, लेनबॅच, बर्नर आणि अबोल्क मेन्डेल हे चित्रकार लढायाची चित्रे व तत्सविरा काढू लागले सूर्यप्रकाशामुळे सृष्टीला झालेले सौंदर्य दाखविण्याचा मॅक्स लेबरमेन याने प्रयत्न केला आधुनिक परमधेयातकीचा उद्देश पूर्वीची परंपरा याद्वारा सारून नवी सृष्टी उत्पन्न करण्याचा आहे हर्नच्या आयुष्यातील भावना दिग्दर्शित करायच्या बलुन्या पौराणिक कथा सुद्धा नवीन रूपात मांडायच्या आर्नोल्ड यॉन्ग्लिन (१८१७-१९), हेन्स थोमा, उद्दे वगैरे या संप्रदायातील चित्रकार होत.

रुथीच्या टापूला प्रदेश रंगविण्यात फ्रान्सचा हातखंडा आहे. चौदाव्या शतकाच्या अमदानीत नॉरलेस वीड्रन हा दरबारी चित्तारी होता प्रभू (१७०५-१८०५) याने नैतिक चित्रा-शिवाय मुनीच्या सुंदर प्रतिमा काढल्या. फ्रेंच राज्यकाळाच्या वेळी 'क्लासिकल' पद्धत प्रचारात होती. रोमन प्रभावस्तारुण्य यावेळी फ्रान्सचे परमधेय बनले असल्याकारणाने प्रजा-सत्ताक वारभारातील सद्गुण प्रशंसापूर्वक पुढे मांडण्याचे घेलेचे कान असे यानंतर रोमंटिक प्रकाराकडे गेलेचा कल बळकट व इतिहासातील घटनाजनक प्रसंग रंगविण्यात येऊ लागले अर्नेस्ट मिशॉनियर (१८१५-१८९१) याने लष्करी

विषय घेतले व शेतत्याची चित्रे जॉन फॅब्रॉइस मिलेट (१८१४-७५) काढू लागला पण यामुळे वस्तुस्थितीतील अगदी उघडे नागडे व विघ्न असे प्रसंगहि काढण्यात येऊ लागले कोबेंट (१८१९-७७) याची चित्रे अशा धर्ताची आहेत. छुट्टिविषयक इंग्लिश चित्रकलेचा फ्रेंच लोकावर परिणाम झाला

रोस वानव्यूर (१८२२-९१) हा प्राण्याची चित्रे काढू लागला वस्तुवर प्रकाश, वातावरण इत्यादीकाचे परिणाम उठावदार करण्याकडे आजची प्रवृत्ति दिसते या संप्र-दायाचे चित्रकार माग्रेट मोनेट, लीपेज हे होत ध्रष्ट आयुष्याचे झाडे परिणाम दाखविणारी ह्योगार्थची नैतिक चित्रे १८ व्या शतकात पुढे आल्यापासून इंग्लंडातील आधुनिक चित्रकलेचा स्वतंत्र मनु सुरु झाला तसुबिरोमध्य यथार्थता हा गुण असल्यामुळे निटिश कला या बाबतीत घरीच सा-बावली या वर्गातील प्रसिद्ध चित्रकार जोशुआ रेनार (१७२३-१७) व त्याचे विशेषत 'हेड्स ऑफ एन्जल्स (देव-दूतांची शिरे)' हे, थॉमस गेन्स बरो (१७२७-८८) याची, 'दि ब्ल्यू रॉय' (नील बालक) आणि 'सर सिडॉन्स' या नदीची तसवीर, त्याचप्रमाणे त्याची नैसर्गिक दृश्याची चित्रे व थॉमस लॉरेन्स (१७६९-१८३०), तसेच अलीकडील ज्ञानान, हर्कोमर इत्यादी कवी ध्यानीत देवण्यासारखे आहेत इतर विशिष्ट विषय म्हटले म्हणजे प्राणि-विषयक चित्रे (एडविन लँड सीर १८०२-७३), रोमच्या राहणीतील देखावे आणि ऐतिहासिक प्रसंग (बेजामिन वेस्ट १७३८-१८२०) इत्यादि होत जमिनीवरील आणि समुद्रावरील देखाव्याची चित्रे काढण्याला प्रथम यावेळी इंग्लंडात सुरुवात झाली विल्हम टर्नर (१७७५-१८५९) हा पाण्यावरील धुक्याचा देखावा सुंदर रीतीने दाखवितो त्याची चित्रे काही थोडीशी अस्पष्ट पण एकंदरीत फारच परिणामकारक आहेत स्पष्ट रूपरेषेपेक्षा नैसर्गिक देखाव्यात प्रकाश आणि छाया याचे परिणाम विशेष दाखविण्याकडे जॉन कॉन्स्टेबल (१७७६-१८३७) याचे लक्ष असे

पूर्वीची परंपरा सर्व बाजूला सारून फ्रेंचराव्या शतकातच्या प्रभागे निरमिधस्यवेकडे घरत वळण्याकरिता १८४८ त रॉनोटी (१८०८-८२), होलमंड हंट (जन्म १८२७) आणि जॉन एन्ड्रेट मिलोइस (१८२९-९६) यांनी राफेल पूर्वप्रातुसंप (प्री-राफेलोइट मंदरहुड) स्थापित राफेल गेल्यावेळेपासून या निरमिधस्यवेका लोप झाला अशी त्याची समजूत होती केवळ पृथक्भावाची सौंदर्यमूर्ति त्यांना पाहिजे होती असे नव्हे तर काव्यमय भावना व कल्पना सुंदर रीतीने त्यांना पुढे मांडायच्या होत्या. हटने आपले विषय घायबल आणि कीट्या वसिता, थाम्यून, रॉनोटीने डॉन्टेच्या मंथातून आणि मिलोइसने घायबल आणि मध्ययुगीन 'विन्डलरीतून' निवडले वने जॉन्स १८३३-९८) याने हाच मार्ग अनुसरून घेनेरी

केसरींनी मंडित अशा कायमच्या टयाचा वास्तववादी काढला. अद्यापिही सर फ्रेडरिक लेटन आणि त्याचा शिष्य पॉयटर आम्हा दोघेमा आणि अल्बर्ट मूर यासारखे चित्रकार प्राचीन कलात्मिक विषय पसंत करितात. काही श्रेष्ठ कल्पना (आशा, प्रेम आणि जीवित, प्रेम आणि मृत्यु या सारणी) दार्शनिकांच्या रूपकात्मक प्रतिमा बॉरस (१८९८-१९०४) ने काढल्या होत्या.

विज्ञानाच्या शतकात व्हिक्टरने नवीन पद्धति सुरू करून त्याचा धडा घातला. तो व मेली-हूले, जॉन रॅन्डोर्ष, गुर्ग्रा यासारखे गेलसगचे चित्तारी यांनी यथार्थतेविरुद्ध रंगबयो-गानी मोझम काढली. बाईली आणि फ्रेक प्रागयन यांनी नौकायन व व्यापार यांबंधी देखाव्याची चित्रे, वॉ घेयूचे नयनगोचर देखावे ही स्वरूपात वेण्यासारखी कामे आहेत. ब्रिटन रिव्हिएरी आणि झोसेन हा रुचे विज्ञानाच्या शतकाची गमक आहेत. काही चित्रे तर रोझाशा रंगांच्या रंगबेलेपेने बोनीय भरलेली असतात. लोकांच्या रोजच्या रहणीत कलेचा प्रवेश करून देण्याचा इंग्लंडचा प्रयत्न आहे मॉरीस, फ्रेन्क हॅगन व इतर चित्रकार हे रंगे कंपन्याकरिता मोठ्या वाहिराती मानून देण्यात गळे आहेत. या गोष्टीमुळे हळूहळू गहृतातल रंगे सुंदर दिवू लागलीत. जपानी चित्रकले-संबंधीहि आवड उत्पन्न होऊ लागली आहे व आजचे साम्राज्यप्रदर्शन (१९२०) हिंदी कलेविषयी आवड उत्पन्न करण्याविषय रहण्णर तादी असा भरवसा वाटतो.

सं गीत कला.—वाग किवा तारा या साधनांनी काढलेल्या ध्वनीमुळे जे सौंदर्योपभोग होत त्यास संगीतकला असे म्हणावे. ही कला काही अर्थी स्वतंत्र कला म्हणून व काही अर्थी नाट्य आणि काव्य या भिन्नताला संयुक्त अशी उद्घास आली आहे. पाश्चात्य देशात आर्वेच्या किंवा केंद्रेपातील एकतात्मिकतेमुळे उत्पन्न होणारी सौंदर्यभावना एकामागचे एक निषणाच्या सुखदायक अशा शुद्ध आलापा-वरोबरच सुदृढित झाली.

प्राचीन संगीत.—हिंदी लोकांत तुवारी, सतार व मिथर हीं वाद्ये असत. धार्मिक उपासनेचे पावित्र्य प्रवृद्ध करण्याचे संगीताचे काम आहे असे ते समजत. प्राचीन भिक्षाचा उद्देश आत्म्याची एकतात्मक करण्याकडे व उच्च व सुंदर गोष्टीकडे माणसाचा ओठा लावण्याकडे आहे. काव्य आणि संगीत या कलांना बहिर्जीवहिणी सममतात. एकतात्मतेपेक्षा आलाप व लय नास्त महत्त्वाचे मानित; आणि अर्वाचीन स्वराष्ट्रकप्रमाणपद्धति ग्रीक पद्धतीवरच बसविली आहे. नाट्यातील भावनाप्रधान भागाच्या ओजाला गाथा आणि सिधारा हीं वाद्ये योगीत. जेव्हा पात्रांना नाट्यभाग शोकपूर्ण वटावयाचा असे तेव्हा कोरस योगीत. जि. पू-१५व्या शतकात अलेस्सांद्रिया हे एक संगीत कलेचे मंद बनले, त्यानंतर रोम, पण रोममध्ये वैषयिक शुद्धीकरिता संगीत, जे

संबंधन करण्यात आले, प्रत्यक्ष गुलाम किंवा स्वतंत्र झालेले गुलाम, हेच फक्त हिची आराधना करीत.

मध्ययुगीन संगीत.—मिलानच्या विद्यापेठेन्वोसिअसची गीते (इ. स. ५ वे शतक) व महात्मा शतकातील प्रेगरी गीते या पाहून पुढे चर्चमयील स्तोत्रे निघाली. आजच्या यूरोपियन नोटेशनचे मूळ अकराव्या शतकातल्या इटलीत सापडते. १२०० च्या सुमारास जर्मनीत त्याला पूर्णता लाभली. प्रोव्हेंन्स आणि जर्मनी येथील दुवाडूर हे गीते कवी आणि पुढील काळातील मोस्टर (शहराच्यापारीसंचाचे) गायक, यांनी संगीताला काव्यांक्षा कमी इतकी द्यावी लागून दिली. पण लौकिक गीतामुळे आलापाना जाता स्वतंत्र स्वरूप आले.

आधुनिक संगीत.—प्रोव्हेंन्सिझम हाणून पाठवण्याकरिता रोमन कॅथोलिक चर्चने मोठ्या आनंदाने संगीताची मदत घेतली. इटलीने अतिशय सुंदर असे धार्मिक संगीत निर्माण केले. उलट सतराव्या व अठराव्या शतकात प्रोव्हेंन्सिझमने स्तोत्रे आणि संगीत संतकथानक पुढे आणली. क्रुिन्समथ्ये द्वंद्व-गीतरूपावहित संगीत नाट्य निर्माण झाले. जर्मन संगीतास रोमॅंटिक भावना कायम देवून परंपरात्मक 'क्लासिकल' (अभिजात) कथाऐवजी लौकिक कथानक घातल्यामुळे त्याच्या फ्रान्स आणि इटली या देशावरहि परिणाम झाला. ऑपेरा, मोझा रूचे स्वरमेळ आणि ब्रिचोव्हूनेचे श्रय यांनंतर ध्रुवर्ष, क्षुमन आणि मंडेलसाहज याची पदे, बेवर्चे ऑपेरा आणि बापि-नर्ती पद्यरचना पुढे सरतायली. कायनकलेतील परिभाषा इटालियनानी पूर्ण केली. सोळाव्या शतकात जर्मनीने आजचे म्हण्योलीन शोधून काढले; आणि अठराव्या शतकात इटली आणि जर्मनी यांनी स्वतंत्रपणे पियानो वाद्य तयार केले.

व्हेनिसमधील सेंट मार्कच्या वादकांनी यागा रुढ केला. नवीन रोमॅंटिक संगीताचा उद्देश केवळ विकार प्रदर्शित करण्याचाच नवून कृति, शब्द व विचार हीं हि दिग्दर्शित करण्याचा आहे. एक्वेगिलाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील रिचर्ड वाग्नरचे ऑपेरा जर्मन पुराणकथांतची असून ऑपेरा मध्ये शब्द आणि संगीत याची अतिनिकट एकतात्मता त्यांनी करून दिली आहे. व्हिड आणि ब्राह्मस हे आत्म्या अंधवद काव्यामुळे प्रसिद्ध आहेत. गीताड आणि व्हिसेट याचे इटालियन ऑपेरा व मॅच ऑपेरा यूरोपजंभर लोकप्रिय असून अत्युत्कृष्ट पोपार, देखावे यांनी सजवून ते रंगभूमीवर करण्यात येतात. त्याच संगीत, मोठे गमताये असले, आधुनिक इंग्लिश संगीत, माल्के, एल्वर आणि अर्बर सुलिव्हॉन यांचे होय. संगीत नाटकाचे अलीकडचे स्वरूप म्हणजे संगीत प्रहसन होय, असा नाटकात (कथानक फ्लॉट) महत्त्वाचा जवून गाणी आणि कोरस या योगाने व उदावदार करतात. इंग्लंडमधील लौकिक गीताचा विषय बहुधा समुद्रातबंधी असतो. स्फोटक आणि आयडॅडच्या लौकिक गीतात

त्याचें वैशिष्ट्य कायम असते. अशा प्रकारची आविरीस गीत सुखर व बहुतेक उदात्तनिर्तेची असतात.

नाट्यकलाः—प्राचीन ग्रीक आणि रोमन लोकानीं उपयोगिल्ली ही कला अर्वाचीन युरोपदेशात ईस्टर् व नाताळ यासारख्या सणातून दाखविल्या जाणाऱ्या धार्मिक किंवा अद्भुत नाटकाच्या उत्पत्तीपासून सुरू झाली. या कलेत इटली, फ्रान्स आणि जर्मनी यांनी प्रावीण्य मिळविले आहे व एंफोसिआच्या, विसाव्या शतकात ज्यू लोकानीं आपल्या-तांल प्रसिद्ध नट आणि नट्यां यांना या कलेच्या वाहून नेत भर घातली आहे. शेक्सपियरच्या नाटकांनी नाट्यकलेवर अति-शय वर्चस्व बसविले आहे असे दिसते, कारण बहुतेक प्रसिद्ध नाट्यकुसालानीं आपल्या आधुन्यात केव्हातरी शेक्सपियरच्या पात्रांना आपल्या स्वतः पद्धतीने रंगविले आहे. युरोपपर्यंतला फ्रान्स खेरीजकरून बहुतेक सर्व देशात इंग्लंडातल्यापेक्षाहि जास्त उत्साहाने शेक्सपियरची नाटके करितात फ्रान्स मात्र मोलिअर व रासाईन या सारख्याची आनंद-सौंदर्यपर्यायी नाटके पसंत करतो. आजकाल मूळ नाटक (मिरकल-अद्भुत धार्मिक नाट्य) याकडे लोकांची प्रवृत्ति दिसते. त्याद्वारे अलाकडची प्रवृत्ति म्हणजे वायव्यमंडो-माफकी होय पहिल्या प्रतीचे नट देखील या पद्धतीवरून नाटकातून काम करतात

भारतीय कलेवर अभ्यास आज घराब झाला आहे. आणि त्याबरोबरच परीचे विवेचन ज्ञानकोशात घावयाचें आहे आणि यामादी विषयप्रस्तावपरच काही वाक्ये लिहितां भारतीय नाट्य, भारतीय नृत्य, भारतीय मूर्तशिल्प, भारतीय शिल्प-शिल्प उर्फ खेदकाम, भारतीय धातुशिल्प, भारतीय वृद्धम-दनशास्त्र, भारतीय चित्रकला, भारतीय संगीत, भारतीय प्रास्तुशिल्प, ही सर्व वृद्धमदनशिल्प, चित्रकला, धातुशिल्प, नाट्यनृत्य, मूर्तशिल्प, शिल्पशिल्प, इत्यादि सदरात येतात.

भारतीय कलेमध्ये अनेक शाखा आहेत. निरनिराळे शास्त्र-धर्म अपापर्यं मिश्र कला प्रकारात आणू लागले. त्याच-प्रमाणे भारतीय हिंदू कला गावा, गुमाणा, इकडे पसरली. या सर्वांना परामर्श त्या त्या देशाबरोबर लेखात घेतला जाईलच. परंपरेपरी तात्त्विक विवेचन मात्र नितक व्यापक, सूक्ष्म व पुष्परंगणांनी मिश्रित असले पाहिजे तितकें शास्त्रें दिसत नाही. आस्तत्वात असलेल्या विविध वस्तूतून कलाय शोभाचें व तें गुढे माजव अशा तऱ्हेचीं ओरड पुष्कळ झाली आहे. परंतु एखाद्या देशातील सौंदर्यविषय झालेल्या अनेक वस्तू व अनेक देशातील व अनेक संस्कृतीतील कलाविषय झालेल्या रंग वस्तू लक्षात घेतल्या म्हणजे कलाय शोभ-पाण्याची पुढि धोडीवहुत गुंग होते.

उपयोग साहित्य व कला—कलायसंशोधकांनी आपण म्हणजे प्रागैतिक कलेची व्याख्या अशी घेवी आहे की, ज्या म्हणजे उपयुक्तता या गुणाबरोबर इतर असलेल्या गुण. अर्थ असा नाही की कला उपयोगी नाही त्याचें म्हणणे

असे की एखाद्या वस्तूचा विशिष्ट किंवा प्राकृतिक उपयोग आहे. तो उपयोग साध्य करण्याशिवाय त्या वस्तूत अधिक आवश्यक वनाविण हे कलेचें ध्येय आहे. उदा. पख्याचा प्राकृतिक उप-योग बारा घेणे, पण गुस्ता कामचलाऊ पंखा न वापरता अनेक तऱ्हेनीं सोपवित असा पंखा घेला की जो सुंदर स्त्रीच्या हातात सोपेल, तर तो पंखा कलायुक्त होय. व त्या पंख्यात परंपरेणा खेरीज ज्या इतर गोष्टी आकर्षणार्थ घातल्या असतील त्या कला होत; व परंपरेणा व त्या गोष्टी मिळून पंखा तयार करणे ही कला होते.

परंतु संगीताविषयी ही विचारपद्धति बरी लागू पडेल ! प्रसंगानुरूप संगीत निरनिराळें होईल, त्याप्रमाणे प्रसंगानुरूप पंख निरनिराळे होतील. तर वस्तूचा उपयोग ही कलेची निकपशिला नव्हे अस म्हणता येणार नाही. तथापि उप-योग आणि शोभा हीं दोन तत्वे कलाविषयक विचारात उप-योगी पटणार नाहीत असे नाही

ज्या कलाचा मानवी गरजा किंवा सोयी मानविण्याच्या कामी मुख्य उपयोग होत नसून ज्या केवळ मनुष्याच्या मनातील सौंदर्यप्रमास काय त्या पोषक असतात अशा कलांना ललितकला म्हणण्याचा प्रघात आहे. अशा काही कला दोन्हीहि कार्ये करू शकतात, तरी त्यांची ललितकला-त्त्व गणना घेईल जाते. उदाहरणार्थ शिल्पकला. या कलेच्या योगाने आभयनिवालादि गरजा भागत असल्यामुळे तिची उपयुक्त अथवा यात्रिक कामाचें मोगेदाद करावयास पाहिजे. तथापि शिल्पकलेची भव्य कामे, इमारती बंगरे व त्यांची मजबुती, निरनिराळ्या भागातील मुख्यवस्थित, एक-जिवे व प्रमाणशीर मांडणी, त्याची भवकंदार रंगसजेली, चित्रातिचित्र नकदीकाम या सर्वांच्या योगाने मनावर होणारा परिणाम व आनंद लक्षात घेऊन या कलेला ललित-कला म्हणण्याचीच विशेष प्रवृत्ति आहे. उलटपक्षी, सौंदर्य-प्रियता या शब्दाचा कितीहि व्यापक अर्थ घेला तरी त्यात हास्यजनक चित्र व विद्रुप आहूती याच्या आवडीचा समा-वेश होणे शक्य नाही. तरीही तसल्या कुत्रा, भयानक, वीभक्त अशा आहूती काटणे या कलेच्या ललितकलात अन्त-र्भाव शकतात. वेगळा सामान्यतः ललितकला या नावाचें गुणदायक अशा सर्व कलांचा समावेश करण्यास हरकत नाही, मग त्यात उपयुक्तता असो वा नसो.

कृत्रिमता व कला—व्यावहारिक आपेमध्ये कृत्रिम गोष्टी व नैसर्गिक गोष्टी असो जो आपण भेद करतो तदनुसार कृत्रिम गोष्टी किंवा कला यात फक्त मनुष्य-कृत वस्तूचा समा-वेश होतो अणि नैसर्गिक गोष्टीमध्ये मनुष्यप्राण्यांतील व जगातील जी जी प्राणी मनुष्यप्राण्याकडून आपोआप उर्फ सृष्टिनिधायमान होत असतात त्याचा समावेश होतो. तेव्हा कला म्हणजे आपण मानवी प्राणी पूर्वविकारातीं विशिष्ट उद्देश मनात धरून जी कृति किंवा क्रामत करतो ती होय. अर्थात् हाच कलेची सामान्य व्याख्या ललितकलांनाहि लागू

आहे. यावरून कला म्हणजे तेथें पूर्वविचार हा अम-
लाच पारिजेत हें स्पष्ट होतें. रोले कवीने आपल्या कवितेंत एके
ठिकाणी स्फायलाकच्या गाण्याला 'पूर्वविचाररहित अस-
लेली करामत' असें म्हटलें असलें तरी त्याच कवितेंत पुढें
त्याने स्फायलाकच्या व कवीच्या गाण्यातील नैसर्गिक व
कृत्रिम हा फरक स्पष्टपणें कबूल केलेला आहे. आपणाहि
नैसर्गिक वस्तूनाळ, वागणुकीतील भारदस्तपणाला किंवा
मोहकपणाला आणि स्वभावातील व वर्तनातील अशाच कित्येक
गोष्टी गोष्टींना छलितकलामध्यें गणीत नाही. कारण यांपैकीं
पुष्कळ गोष्टी जरी घालपणातील संवयीने किंवा आनुवंशिक
संस्कारानें प्राप्त होणाऱ्या असल्या तरी त्या अंगातलें पूर्ण
मुग्न नैसर्गिक स्फूर्तीनें होऊं लागल्यावास्तून त्यात खरी
व पुरी मजा येत नाही. छलितकलाभिन्न पेंडितांनी मनु-
ष्याच्या वागणुकीतील मोहक गुणाचा गरी तत्वारुपानें छलित-
कलात समावेश केला असला तरी मनुष्याच्या संवयीतील
अनेक गोष्टी पूर्ण परिणतीअेता नैसर्गिक अशाच भासूं लाग-
तात हे नाकबूल कारता येत नाही. छलितपदीं उत्तम पोषाच
करणे ही गोष्ट पूर्वविचारारिनाय कदापिहि होऊं शकणार
नाही. म्हणून तिला कलाच म्हटलें पाहिजे.

कतुं भो कू सी ह्य. - तेन्हा एकंदर कलाची अर्थांत छलित-
कलाची कायें पूर्वविचारानें होत असतात, आणि प्रत्यक्ष छलित
कलाकुशलाला तिच्या प्रकिये (उपयोगा) वास्तून विशेष प्रका-
रचें सुप्त प्रत्यक्ष अनुभवकायदास सापडणें, आणि इतर प्रेक्षक
किंवा श्रोतुनाना सुख मिळतें. वरील विधानावरून हें स्पष्ट
दिसतें की, मानवी समाजामध्यें छलितकलाकुशलाचा एक
स्वतंत्र वर्ग असून त्यापासून सुख मिळविणाराचा दुसरा
निराळा वर्ग असतो. आपली ही भाषा आधुनिक सुशार-
लेल्या समाजात बरोबर लागू पडण्यासारखी आहे. त्यात
अर्थशास्त्रातील मांपेत बोलावयाचें म्हणजे उत्पादक व ग्राहक
असे दोन वर्ग असतात. पण प्रथमावस्थेतील समाजाना
मान हा नियम लागू पडत नाही. तसेंच कोणत्याहि कलेची
प्राथमिक अवस्था पाहिली तर तेथेंहि उत्पादक व ग्राहक
उर्फ कलाकर्ता व भोक्ता असे निरनिराळे इमम नसतात.
उदाहरणार्थ नाट्यकला प्या, या कलेचा मूळ आरंभ लहान
मुलाच्या अनुकरणपेष्टात आढळतो आणि मुल असले नाटकी
होवभाब किंवा उच्चार करताना प्रेक्षकाची अपेक्षा वेगळीहि
बरीत नाहीत. रोदकामातील आयप्रवर्तन हा इतिहासपूर्व
काळातील कोणी शुद्धावाची इमम असला पाहिजे व त्यानें
प्रथम शिकारीत सापडलेल्या प्राण्याची निजे केवळ स्वतःच्या
करममुग्नरीतार खोदून देवण्याचा उद्योग केला असला
पाहिजे. मूळ शिकारदार प्राचान काळी राहुटीत किंवा
शोरशीत राहणाऱ्या रानटी लोकातील असून त्यानें प्रथम
आपली राहुटी किंवा शॉपडी स्वतःच्या दृष्टीला रुचेल अशा
तन्हेनें उमारण्यात आपले कांसल्य प्रगट वेलें असलें
पाहिजे. या आयजनकाच्या मनात स्वतः शिकार इतर जनावना

संतेगित करण्याची इच्छा असेल असें म्हणवत नाही. नृत्य
व गायनाच्या आयप्रेमी इममानें प्रथम गरुडपानंच
आनंदाच्या भारात आपल्या पूज्य देवतेला
आळवितांना किंवा एखादा विनयो-सव साजरा करताना
किंवा वेगळ तालस्वरविषयक अन्तःस्फूर्तीनें टाळ्या वागवि-
ण्यास आणि गाय नाचविण्यास किंवा नियमित सुर,काड-
ण्यात आरंभ केला असला पाहिजे. पुढें त्याच्या दृष्टीतील
किन्हेक इमम केवळ प्रेक्षक म्हणून जगूं लागले असावेत.
पोषाच व शुगार याच्या वावर्तीतहि प्रथम आरंभ कवचा
व पिंथे यानी स्वशरीर विमूगित करणाऱ्या रानटी इममानें
केलेला असून त्याच्या मनात मान आरममुवाच्या इच्छे-
यरोवर स्त च्या खोला मोहविण्याचा व तमनेच स्वगातिपाव-
वाचा दिगविण्याचा किंवा दिगविण्याचाहि उद्देश असला
पाहिजे छलितकलाचरील अर्काकडील छेराकाची प्रवृत्ति
निराळी असून सदरहू कलाचा उगम आरम व स्वयंस्फूर्ती
यात नसून स्वसमाजवाचवात सुखविण्याच्या मानवी इच्छेने
आहे असें ते प्रस्थापित करूं पहात आहेत या वादाचा
निर्णय कदाहि लागला तरी एक गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे की,
वरील सर्व छलितकलाच्या वायवती ज्या कृतीनें प्रत्यक्ष कला-
कारास आनंद होतो, तिनेंच इतरानाहि होतो यासुद्ध समा-
जाच्या वाडीबरोबर व्यत छलितकलाभिन्न लोक व त्याचें
प्रेक्षक असे दोन स्वतंत्र वर्ग निर्माण होऊं लागतात त्यात ज्या
इममाना विवेक्षित कलेपासून सुतरामुभ्रामि होतेंस वाटतें ते
लोक तिचे अभ्यासक व प्रवर्तक बनतात. व स्वतःच्या नेमुण्यानें
ते इतरांना सुखात असतात. शिवाय असले चित्रकार, शिल्प-
कार किंवा खोदकाम करणारे स्वतःच्या कृतींनी, स्वतः कैि
मनरंजन करूं शकतात यासुद्ध किंवा वादक स्वतःच्या मधुरा-
त्यापात स्वतःच तडीन होत असतात, कवीहि स्वयंविशेषित
करवें मोटया प्रेमानें किंवा मार्मिकपणानें वाचीत असतात.
शिवाय प्रेक्षकांपैकीं निचेक सतत प्रेक्षणानें किंवा ध्रुवणानें
स्वतःच कलादृशाल बसूं शकतात, ही गोष्ट महत्वाची आहे.

ति र पे क्ष आ नं द. - छलितकलामध्ये जे विशेष गुण
आहेत त्यांपैकीं एक महत्वाचा गुण असा आहे की, त्यांना
प्रत्यक्ष उपयोग किंवा आवश्यकता काहीएक नसताहि त्या
अस्तित्वात असु शकतात. म्हणजे पूर्वी अरिस्तोदलनें म्हटलें
आहे त्याप्रमाणें या कलापासून होणारें सुख हितनिर्पेक्ष
अमत्त त्याचा अर्थ असा की, या सुखापासून मनुष्याच्या
शारीरीयपणाला मदत होत नाही किंवा त्याच्या संपत्तीत
भर पडत नाही. हें सुप्त अनुभवाच्या मनुष्याला इतरांपेक्षा
कोणताहि अधिक कायदा होत नाही, किंवा त्याची योग्यता
अधिक वाडत नाही, तसेंच हे कोणा एखाद्या व्यक्तीलाच
वेता येत इतरांना वेता येत नाही असेंहि नाही. उदाह-
रणार्थ, एखाद्या सुंदर इमारतीचे दर्शनगुण कोणा विशिष्ट
व्यक्तीलाच अनुभविता येत असे नाही त्या शहरातील सर्व
रहिवाशांना व अगिणालीन सर्व पिढ्यातील प्रेक्षकांना ते

मित्र दानप्यासारतें असतें. तीच गोष्ट कोणत्याहि सुंदर चित्राची किंवा पुस्तकाची आहे. त्याचें दर्शनसुखा सर्वांना सारखें लाभू शकतें. फार तर त्याचा कवचा मालकीच्या नात्यानें एखाद्याच व्यक्तीला मिळून त्याचद्वारे त्याला प्रौढी प्रिवितां येईल. संगीत पद्याचा किंवा कवीच्या काव्याचा प्रकारादि तसाच आहे. मावकलीन सर्व शक्यता त्यातील वर्तनाचा व भावनाचा आस्वाद सारखाच ध्यावयास सापडतो. ललितकलाशी सदृश्य असलेल्या इतर कलामध्ये वरील गुण नसतात. उदाहरणार्थ, विव्हा व प्राण याना मुखविणाच्या गोष्टीची ललितकलात गणती करीत नाहीत. याचें कारण नेत्र व कर्ण ही अल्लिख ज्ञानग्राही अतएव उच्च दर्जाची इंद्रियें अगून प्राण व विव्हा ह्यांच्या प्रतीची आहेत, असें कित्येक सांगतात. पण वास्तविक कारण असें दिसतें की, दृश्याधिवेपयक मुलें वैयक्तिक स्वरूपाचीं असून तद्विषयक पदार्थांचा सर्व वा सर्वेच्छा सारखाच उपयोग घेता येईल अशी व्यवस्था करणें शक्य नसतें. शिवाय दृश्याधिवेपयक असा सर्व साध्याधिवेपयार्थाचा मनुष्याच्या शरीर-विषयकडे प्रत्यक्ष उपयोग होत असल्याकारणानें तत्त्वज्ञान सुखाला ललितकलाग्न्य मुल असें म्हणता येणार नाही. व तद्विषयक कौशल्याला ललितकला म्हणता येत नाही. आता ह्या कनिष्ठ सुखापातून अस्तुच्च सुखाकडे म्हणजे प्रेमाचे ह्रास भाव व चेष्टा यापासून प्रेमविषयीसुत व्यक्तीला होणाऱ्या सुखाकडे वढें. प्रेमविषयक सुखाचा अनुभव सौंदर्यग्न्यच आहे यात शंका नाही. तरी पण या सुखाला कलाग्न्य म्हणता. येत नाही प्रेमप्रेरित कृतींचे कलाग्न्य सुख अनुभविणें. अस्तव्यास आपणाला नाट्यपद्धत जाऊन तेंच अगदी तिन्हाद्वैत व्यक्तीनी केलेले प्रेमाचे केवळ कृत्रिम ह्रासभाव पद्धति लागतात. याचें कारण उपडच आहे की येथेहि कृत्रिम व स्वाभाविक गोष्टीतील भेदाचाच प्रश्न आहे. कारण प्रेमाचा परा अनुभव ही गोष्ट कृत्रिम कलात्म्य नसून तिचा मानवी जीविताराी व स्वभावाशी प्रत्यक्ष संबंध आहे. त्यान मानवी आत्मा, निराशा, मनोविकार इत्यादि अनेक गोष्टी घेतात. उलट पक्षी पारं प्रेम नसता केवळ प्रेमभावाचें प्रदर्शन करणें हा कृत्रिम घडेलो विषय घेतो. तेंच प्रेक्षाच्या वैयक्तिक भावनाचा अगर मनोविकाराचा संबंध नसल्यामुळे त्याला होणाऱ्या निरपेक्ष सुखाचा ललितकलाग्न्य सुखात अन्तर्भाव होतो. तालये अर्थ प्रेमीमनाला 'माते' म्हणून वैयक्तिक मालकी गागविल्याला, आत्मप्रीत्येला, स्वाभिमानाला याच आगती तेंच त्याच्या सुखाला ललितकलाग्न्य म्हणता येत नाही. येथेप्रमाणें अगदी जीव दर्जापर्यंत उच्च दर्जाच्या सुखानेते अर्थ अर्थ वैयक्तिक कायद्याचा किंवा मालकीचा संबंध पोहोचू शकतो. देणें तन्मूलादानीं घडेलो ललितकलात अन्तर्भाव करणें शक्य नाही. ललितकलाग्न्य मुल हें केवळ मनोभाव व पूर्णतें अन्वहितनिरपेक्ष अन्वते. सदर

व्याख्येवर अटीकडील लेखक असा एक आक्षेप घेत असतात की कोणत्याहि प्रेक्षाचें किंवा श्रोन्याचे ललितकलाग्न्य सुख अगदीच स्वहितग्न्य असतें असें नाही. उदाहरणार्थ, एखाद्या नाट्यप्रयोग पहात असतांना नायकाच्या अंगच्या गुणबलोकानें प्रेक्षाच्या आत्मीय गुणविकासास मदत होत असते. या आक्षेपाला उत्तर येवढेंच की, वरील फायदा वैयक्तिक नसून सर्व प्रेक्षकांना सारखाच मिळत असतो.

कला व तीस नियमबद्ध करण्याची शक्यता.- आता प्रत्यक्ष ललितकलावन इसमाच्या मनाची स्थिति व रचना कशी असते या मुद्द्याचा विचार करूं. ललितकलेवर उपयुक्त कलातील कुशलता संपादण्याकरिता त्या कलाचे नियम विनून ते अंगवळणी पडण्याकरिता जरूर तितका अभ्यास केला म्हणजे सांगतें; परंतु ललितकलाचें तसें नाही. ललितकलातील प्रवीणता सुसत्या नियमज्ञानानें व अभ्यासानें फारच अल्प प्राप्त होई शकत ललितकला-भ्यासकाला सदरहू गोष्टीशिवाय आणखी छद्म स्वतःच्या अंगच्या मनोरचनेवर व बुद्धिसामर्थ्यावर अथवा कारणाचातु-यांवर विशेष अवलंबून राहणें लागतें. हें बुद्धिसामर्थ्य म्हणजे उपगत ज्ञान, पूर्वसृष्टि, आवड, भावना, स्वयं-सूचित वगैरे मानवी देहातील अनेक जन्मसिद्ध गोष्टी होत. ललितकलाग्न्युपपत्तीसाठीच्या मार्गातील ही जी भडवण आहे ती त्या कलाच्या उपयुक्तताशिवायच एक परिणाम आहे. कोणत्याहि उपयुक्त गोष्ट म्हणजे तिला निश्चित स्वरूप असतें व तें प्राप्त करण्याचा उत्तम मार्गहि निश्चित असाच असतो. कोणत्याहि उपयुक्त कलेतील कौशल्य म्हणजे विवक्षित कार्यनियंतीकरिता लागणाऱ्या नियम-कृतींचे उत्तम ज्ञान संपादन हें होय. उदा.- शेतकरी, यांत्रिक, सुतार, गवेडी, किंवा विणकरी कोणीहि प्या; या कामांना ठाविक गोष्टी ठाविक सागानें करण्याचें कौशल्य प्राप्त करतयाचें असतें. कित्येकवेळा पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीत सुधारणा करण्याकरिता अगर राखे करावी लागते. पण एखाद्यानें ती सुधारणा केली की, इतरांना तिचें ज्ञान पाहून कळून देता येत. ललितकलाचें मात्र तसें नाही. योथेव्हेनतें संगीतशास्त्राच्या अनेक अज्ञात प्रदेशावर जे विनय मिळविले, किंवा रेवडेंत आढासिल्याचे, देशाचे किंवा हिटिसपणाचे प्रसंग विद्यान हुवेद्वय जे रेखाटने त्या त्याच्या कौशल्याबद्दलचे नियम ठरविणें कोणाला शक्य नाही; किंवा तत्सत्या काही नियमांचा सुसत्ता अभ्यास करून मूळ कला-वेतातील (त्याचें) नेपथ्य संपादन करणें शक्य नाही. ललितकलासारख्या व सामान्य कारागिराच्या वर्तुळात ह्या नो मोठा फरक आहे त्याचें कारण हेंच की, सामान्य कारागिराच्या सर्व श्रुती उपयुक्त अवयव निश्चित व नियम-बद्ध असतात. उलट ललितकलासारख्या कृतीन निश्चित उपयुक्तता नसते व म्हणून ती साध्य करण्याचे नियमबद्ध

मार्गहि नसतात. त्यांना आपले कसप दाखविण्यास फार मोठे क्षेत्र मोकळे असते. स्वतःच्या कलेतील अनेक चमत्कार व ते दाखविण्याचे नागाविषय मार्ग त्यांच्या पुढे असतात, व ही सर्व कामात त्यांच्या उपमन असल्यापरीवर असल्यानून असते. संगीत बनते करणाराला तर संगीतून अधिक स्वातंत्र्य मिळते संगीताच्या अवघड चाली शिरून नंतर कोणत्या प्रकारचा प्रय करावयाचा ते एकदा ठरविण्यावरही मनोविषय जागृत करणाऱ्या ह्यारी प्रकारच्या सुराचे एकीकरण व अनुसंधान ठरविण्यास त्याला सर्व नाद-प्रत्यक्ष मोकळेच असते. व त्याच्या काव्यरुचीची विमत करण्याचा नैसर्गिक गुणसमुच्चयावर अवलंबून असते ही अभिजात देशणी आहे. शिक्षणाने संपादन करण्यातही ही गोष्ट नाही, किंवा एवढे दुसऱ्याला समज्यातही नाही. संगीत कलेचा व्यावहारिक उपयोग नाही व तिला कोणतेही मूर्त स्वरूप देता येत नाही, या दोन कारणांमुळे तिला सर्वश्रेष्ठ ललितकला किंवा कलाची कला असे म्हणतात. शिल्पकलेला वस्त्यापेक्षा निम्मी स्वतंत्रता मिळते. नैसर्गिक पदार्थाची प्रतिष्ठाति करणे श्लेषच शिल्पकलेचे ध्येय नव्हे, ते काम लोढकला करते रंग, रंग, प्रकार व छाया साधे किंवा सुगोमिती प्रमाण वगैरे यापतीत पूर्ण स्वातंत्र्य असते पण जवळीकप्रमाणे जागेची बाधणी करणे शिवाय जड पदार्थाचे वजन, आधार, आकर्षण, प्रतिरोध वगैरे अनेक गुणधर्म विचारात घेऊन त्याप्रमाणे काम करणारा कारागीर निम्मा परतून बनतो शिवाय शिल्पकाराला, चित्रकाराला व कवीला आपापल्या कलेतील जडूर त्या वस्तुस्थितीची व सामान्य नियमांची माहिती लागत असते. उदाहरणार्थ लोढकाम करणारा मनुष्यदेहाच्या बाधा रचनेची व व्यावप्रमाणे चाल व अवयव स्थितीत होणाऱ्या अन्तर्गत रचनेची माहिती अनावयवा पाहिजे व पण पदार्थाच्या तत्वा आकार देण्याच्या घावतीतील सर्व नियममात्रे अवगत पाहिजेत चित्रकाराला नैसर्गिक गोष्टींची व देहाव्याची माहिती अधिक निरुत्त अनावयवा पाहिजे व सगळी प्रमाणावर त्या गोष्टी विनित करण्यासंबंधांचे नियम परिचित पाहिजेत, नवीला तर सर्व गोष्टी (नैसर्गिक, दारिद्र्य व मानसिक व्यापार) केवळ जडदक्षिणात उतरवावयाच्या असल्यामुळे त्याला अनेक गोष्टींचे फार व्यापक ज्ञान अनावयवा पाहिजे कोणत्याही कलाकानाला त्याच्या कलेतील नियम, पद्धती, प्रमाणे आणि इतर अपरिच्छुद्धि गोष्टी यांचे ज्ञान मिलाव्याव्याचे असते तिलाच्या सर्व बाबतीत प्रेक्षकालाही ज्ञान मिलावून कलावंताच्या कृतीवर मत देता येण्यासारखे असते परंतु कलावानाच्या कृतीतील अन्वयत म्हणूनचा भाग, मुख्य गुण किंवा खरी बदल ज्यात असते त्या गोष्टी, नियमाच्या परीक्षकच्या अज्ञातात व त्या प्रेक्षकाच्या परीक्षाणाच्याही बाहेरच्या असतात. या बाह्यरीच्या प्रदेसात कलावंत कल्पनेच्या भाराच्या तितक्या उंच मारील

व त्या प्रत्यक्ष कृतीत उतरवील तितका त्याचा गुण अधिक समजला जातो व त्याची चहा अधिक होते.

यांत्रिक काढ आणि कला. —यासंबंधाने दुसरा एक साहजिक असा प्रश्न उद्भवतो की, यांत्रिक कलेच्या बाडीचा व प्रगतीचा ललितकलावर कितपत परिणाम होईल ह्याच्या चालू युगात जगाची महत्वाची ध्यवहारीपयोगी सडपट यांत्रिक शोधाची वाढ करून यंत्रसहाय्याने बनणाऱ्या पदार्थांची अधिकाधिक भरती करण्याकरिता चाटू आहे. या शोधापैकी ज्याचा फेवळ उपयुक्त गोष्टी निर्माण करण्याकडे किंवा कोणत्याही प्रकारे मनाला आनंद न देणारे पदार्थ करण्याकडे उपयोग होतो, त्या शोधाशी प्रस्तुत आपणास काहीही कर्तव्य नाही. परंतु मनाला सुरा देणारे गुणधर्म ज्याच्यामध्य आहूत असे पुष्कळ पदार्थ आहेत व या पदार्थातील सुखदायी गुणधर्म यंत्राच्या सहाय्याने उत्पन्न झालेले असतात आता या बाबतीत ज्या प्रयत्नात किंवा बुद्धिरीशल्याने ते यंत्र निर्माण करण्यात आले त्याला ललितकला ह्या नावा देता येत नाही, कारण त्या यंत्राचा केवळ एक जागृतेचे अनेक पदार्थ निर्माण करण्याकडे उपयोग व्हावयाचा असतो उदाहरणार्थ, दद्यावलेन छापील प्रती काढण्याचा साधा प्रयत्न, किंवा सतरंज्या, पडदे वगैरे कपडे विणण्याचे अत्यंत गुंतागुंतीचे माग घ्या या दोन्ही बाबतीत यांत्रिक कार्यान्वयितरीक जो एक कार्यभाग असतो त्यात ललितकलेचा काही नंश येतो. दद्यावरून यंत्राने छापील प्रती काढण्याची क्रिया वगळ्यात मूल ठसा तयार करणाऱ्या शिल्पकाराच्या कामाचा ललितकलेतच अन्तर्भाव होतो तसेच मागावर कपडा विणण्याची कृति वगळ्यात प्रत्यक्ष कपड्याचा नमुना तयार करणाराच्या किंवा त्यात सुभारण करणाराच्या कामातील ललितकला अंतर्गट म्हणून पाहिजे दद्यावरील रोडून केलेल्या मूल नमुना किंवा डिझाईन व सतरंजीवरील बेलवृद्धी वगैरे देवाचे नयनानेदायी होतील असे वरचे हा केवळ ललितकलेचा भाग आहे. कपडात किंवा कोणत्याही पदार्थात उपयुक्ततेव्यतिरिक्त सुसती गोमा म्हणून काही असतेच. सर्व यांत्रिक व उपयुक्त कलांच्या पदार्थात लोढके आपणाच्या जो भाग ती ललितकलाच होय.

दुसरा प्रश्न असा की, निरनिराळे अत्यंत गुंतागुंतीची पण अत्यंत उत्तम काम धार पाडणारी यंत्रं मुख्य शोभून काढणाऱ्या कसबाला ललितकला म्हणता येईल की नाही ! हा शोषकहि एखाद्या शिल्पकाराप्रमाणे किंवा संगीतज्ञाप्रमाणे आपला सर्व विचार, प्रयत्न व बुद्धि आपले यंत्र बांधव तितके उदरष्ट करण्याकडे सर्व करीत असतो. तथापि त्याला ललितकलाभिन्न असे म्हणता येत नाही कारण या शोषकापुढे काही विशिष्ट व व्यवहारीपयोगी कार्य करावयाचे असते त्याच्या कलाशास्त्रीला पूर्ण स्वातंत्र्य नसते विशिष्ट कार्य करणारे अगदी उत्तम यंत्र केल्याबद्दल

स्तुतीस पात्र असला तरी त्याच्या कसबाला ललितकला म्हणता येत नाही. तथापि यंत्राचे निरनिराळे भाग प्रमाणशीर, व्यवस्थित करण्यात व एकंदर यंत्र सुंदर बनविण्यात लक्षणान्या कौशल्याचा ललितकलेत समावेश करायचा हरकत नाही.

क ल हा र ल क ल्प या हो य.—वरील विषयावर बंद करून पुन्हा मूळ विवेचनातील आणखी एका मुद्द्याकडे वळू. तो मुद्दा ललितकलाच्या स्वरूपासंबंधाचाच असून तो असा की, ललितकलातील कामे आवश्यक म्हणून कोणी करीत नसून केवळ आवड म्हणून करतात मनुष्यातील उर्वरित कार्यप्रवृत्तीला काही क्षेत्र लागत असते आणि ललितकलातर्गत व्यवसाय आनंददायी असल्यामुळे तो ते करीत सुटतो. तेव्हा ललितकला म्हणजे मानवजातीचा केवळ खेळ आहे. जीवसंस्थितस्थादि कार्ये चालवूनाह अवशेष राहणारा मनुष्यमात्रातील जी शक्ति तिला बाहेर पडण्यास मोकळा मार्ग लागत असतो या दृष्टीनेच ललितकला हे कार्य होय. याप्रमाणे ललितकलाना वैकल्पिक व अनवश्यक कार्य ठरविणे, त्यांना मनुष्यप्राण्याची छेला किंवा खेळ म्हणजे म्हणजे प्रथमार्था प्रतिपादिलेल्या त्याच्यातील अनुपयुक्ततेच्या किंवा अनावश्यकतेच्या मुद्द्याचाच अनुवाद करण्यासारखे आहे. ललितकलाचे हे स्वरूप जरी खरे असले तरी ते व्यक्त करण्याची रीत व त्यावरून प्रस्थापित केले गेलेले अंगणित शिद्धांत याचे येथे थोडक्यात विवरण करणे जरूर आहे.

ख ल क ल्प ने ये ई ल डा त प्रा भा न्य.—इंग्लंडमध्य मानसशास्त्रज्ञानी ललितकलाविषयीची ही खेळाची कल्पना आधारात घेऊन मनुष्यप्राण्यातील उर्वरित शक्तीच्या कार्याचे मूळ स्वरूप म्हणून लहान मुलाची नैसर्गिक आरडाओरड व धावपळ विचारात घेतली आहे; व नंतर मानवी देहाला उपयुक्तताहित अशी नी सुर्वे अनुभविता येतात, त्याची मोजदाद केली आहे. त्यात दर्शित्य व धोत्रोदिय यांच्या द्वारा मिळणारी सुर्वे प्रमुख असून शिवाय त्यात विचारसंगति-न्यायाने कल्पनानुमानन्यादि मुलाची भर पडते. विदूषकी नकल व वस्तुस्थितीची हुबेहुब नकल यासुळे होणारी सुर्वे वरील प्रकारचीच होत. वरील चालपेडितगाव पुढे ग्रंथदर्शी व शिष्यपत्र सुधारलेल्या समाशात कसे सुसंस्कृत स्वरूप मिळत जाते, याचे वर्णन वरील शास्त्रज्ञानी केले आहे. त्यात हर्नट स्पेन्सर हा प्रमुख आहे.

तत्तच प्रार्चन तत्ववेत्ता ग्रेये हा अर्थाचीच कवि शिलर या दोषाच्याहि गते ललितरत्नान्तर्गत कृती या लालप्राद आहेत; पण या समानमतापासून त्यांनी काढलेले निष्कर्ष फार भिन्नभिन्न आहेत. क्लेयोची विचारसंगी अशी धी, इहलोकातील नित्य अनुभवाच्या गोष्टी यांच्या, मन्य वरून तो मूळ सत्त्वाचा छायारूप मायिक देगळ आहे.

मूळ सत्तत्वे केवळ मनोगम्य आहेत. तेव्हा ललितकलाच्या कृती म्हणजे ऐहिक देखाव्याचे प्रतिबिंब किंवा छायेची पडछाया होय व यासुळे त्याच्यात सत्त्वाचा अंश फारच अल्प असतो; या विशिष्ट मतामुळे प्लेटोला वैयक, शेतकी किंवा चाभारकी या धंद्यांचेहि, त्यात व्यावहारिक उपयुक्तता असल्यामुळे ललितकलापेक्षा अधिक महत्त्व वाटते. तो म्हणतो, ललितकला अगदी कुचकामाच्या, त्यात उपयुक्तता नाही व सत्यहि नाही, त्याच्यापेक्षा यात्रिक कलाची किंमत, (त्याच्यात उपयुक्तता असल्यामुळे) अधिक आहे.

ख ल क ल्प ने वि ह र्द म त —उलटपट्टी शिलरने निराळ्या युगात निराळ्या विचारपद्धतीचा अवलंब करून प्लेटोच्या अगदी तैतोतत विरुद्ध असे अनुमान काढले, ते असे की, मानवी छेलेच्या या ललितकलाच्या प्रागत मानवाने मिळविलेले प्रभुत्व हे अत्यंत उदात्त स्वरूपाचे असून त माननास भूषणास्पद आहे शिलरची विचारपद्धति केंद्रच्या धर्तीचीच आहे. तो म्हणतो, मनुष्याचा आत्मा दोन जगतांमध्ये वापडलेला असतो. एक शारीरिक किंवा इंद्रियवातनात्मक जग व दुसरे नैतिक किंवा संकल्पात्मक जग होय. पैकी इंद्रियवातनात्मक जगात आत्म्यावर वाड दडपण पडून तो दासनाकित होत असतो, व नैतिक जगात अन्तर्गत दडपण पडत असते. मनुष्य इंद्रियविकाराना बळी पडतो त्यावेळी अगदी हतनुद, मूढ बनतो. परंतु ज्यावेळी तो आपले इच्छास्वातंत्र्य गाजवून नैतिक नियम पाळतो, त्यावेळी तो खरा प्रभुत्तिपर योनी बनतो. याप्रमाणे मनुष्यातील पाडावी वृत्तिच व नैतिक प्रवृत्तिचें द्वंद्वयुद्ध सतत सुरू असते. तेव्हा प्रथम बाधा की या दोन्ही वृत्तींना सामोपचाराने एकत्र नादता कसे वेईल, किंवा असे ठिकण किंवा विषय नाहींच काय? याचे उत्तर असे की तशी जाण आहे. वरील दोन जगाच्या मध्ये तिसरे जग असून, त्या मध्यवर्ती प्रदेशाची, नित्य जीवनक्रमातील आवश्यक गोष्टींचा संबंध नसतो किंवा नैतिक विचारहि तेथे उद्भवत नाहीत. हे कार्यक्षेत्र म्हणजे मनुष्यमात्रातील छेला-प्रवृत्तींचे क्षेत्र होय. नित्यव्यवहारातील आवश्यक गोष्टींच्या मानाने धा छेला निरपेक्षी असून मानवाच्या सुपीवर त्या अवलंबून असतात, आणि त्या आवश्यकता वकतैव्य या दोहोच्याहि परीकडल्या असतात. या प्रकारच्या कार्यक्षेत्रात मनुष्याला आपले सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करण्यात मगड असूनहि त्यापासून अनिग्रहिपासि होण्याचा संभव बिलकुल नसतो. या कार्यक्षेत्रात श्रद्धात्मक व संकल्पात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या शक्तींचा परिपूर्ण व आत्यंतिक समाधान मिळविण्यात एकत्र जाण असते. यावस्तूचा उपयोग घेण्याची प्रवृत्ति व त्याच्यावर प्रभुत्व चाछनीगोची प्रवृत्ति या दोहोंचा या ठिकाणी मिलाफ झालेला असतो. सहमळाला म्हणून प्रवृत्तिद्रव्याला तुम्ही कोणतेहि रूप दिले तरी त्यात दोषांचा विरोध होण्याच जाण नसते. याप्रमाणे जडामक जग व स्वरूपात्मक जग याचे ऐक्य जेथे होत तेथे सौंदर्यात्मक जग होय!

स्वतः मर्थात् लीलाप्रत्युत्पत्ता इति करावयाम् लगेतं कीं, सांदर्भविषयक क्षेत्रात प्रवेश होत असतो, व त्यातून रचित-त-पलाचा उगम होतो. या वायवीयत शिल्लेचे स्वतःचे शब्द पुढीलप्रमाणे आहूत, "एकीकडे नैमित्तिक शक्तिने वलाढ्य साम्राज्य व दुसरीकडे नैतिक शक्तीचें पवित्र साम्राज्य, यांच्या मध्यभागी सांदर्भप्रवृत्तिनेर्मित तिसरें एक साम्राज्य असते, हेच लीलामय शोधीच आनंददायी साम्राज्य होय या साम्राज्यात मनुष्य शारीरिक व नैतिक या दोन्हीही बंधनापासून मुक्त होतारता स्वैर स्वयं करू शकतो " याप्रमाणे शिल्लर कवीने कैदच्या तत्त्वज्ञानविषयक मतांच्या आधारेंच आपली स्वतःची सांदर्भशास्त्रीविषयक उपपत्ति राखून रचित-करलेला त्यानें मानवजातीचे, अत्यंत उच्च व गनुनेदार कृति ठरविले आहे, कारण त्यातच मानवाला आपले सार्वत्र प्रकट करता येतें "मनुष्य लीलामय बनतो तेव्हाच तो खरा खरा मनुष्य या नांवारा पात्र होतो " ' सांदर्भमय असेल त्याच्याशीच मनुष्यान फक्त लीला खराबी व मनुष्याने लीला करणें तो सांदर्भमयासहच फक्त करावी ' ' सद्धर्मिष्ठि व सादर्थ्यमय माविषयीचें शिक्षण देण्याचा मुख्य हेतु हा आहे कीं, इद्रियाची प्रवृत्ति व आभ्याची प्रवृत्ति यांच्यामध्ये विरोध उत्पन्न न होता अथवा ऐक्य उत्पन्न होवें. " नंतर शिल्लरनें रचितकरलावा इतर कलावर मना परिणाम होतो, रचितपलाच्या अंतर्भावामुळे मनुष्य-माणाला इद्रियशासना व नैतिक भावना यांचे द्वंद्व कसे कमी करता शक्य संपूर्ण होऊन येतें, व स्वतःमानाच्या उपपत्ती पडून स्वतःनें आनुष्य सुवासमाधानाभिं वसे पावता येतं याचें विवेचन केले आहे

शिल्लरच्या या रचितकलाविषयक व्यापक व जसाहक-क उपपत्तिविषयानें विशेष विस्तारपूर्वक लिहिण्याचें 'कारण असे कीं, युरोपमध्ये णुतक नेल्या दत्तबभर ही उपपत्ति अत्यंत उच्च दर्जाची म्हणून विद्वद्गमन्य झाली होती, व जशापहि तिचें महत्त्व बरेच कायम आहे मानवी आत्म्याला नैमित्तिक व नैतिक बंधनविरीहित रूढतक उच्चार दारण्याचें क्षेत्र, किंवा वस्तुमानाच्या व्यावहारिक उपपत्तीचे विचार बांधावा न करता वाहात ते स्वैरप देण्याचें क्षेत्र, अशा रचितकलाची त्यानें जी अत्यंत व्यापक व्याख्या केली आहे, ती कोणत्याहि उन्नत व सुसज्जत समाजाचा प्रायः होण्यासारखी आहे उप-युक्तताप्राप्तिय व कर्तव्यप्राप्तिय हे रचितकलातील दोन्हीहि मुख्य मुद्दे त्यानें स्पष्टपणे पुढे मांडले आहेत या जगामध्य मानवी प्रभुत्वाला कायद्याचा प्रग संपूर्ण वागूला ठेवून केवळ आपसात यत्तिवितति करह न होता सुखानुभव घेण्याची आज्ञा, ही रचितकलाविषयानीं दृष्टीहि त्यानें योग्य रीतीने विचारता केतली आहे, रचितकलाजन्य देखाव्याता व कर-मशुर्तीना योग्य तेंच उच्च स्थान त्यानें दिलें आहे, कारण या रचितकलाच्या साहाय्यानें आनुष्यातीत व सृष्टिमातीत धर्ममंथुर आनंदाचे विषय विरचाल दिवणारबनविले आहेत,

बाण प्रत्यक्ष अस्तित्वात असलेल्या शोधीतील अपूर्णता व अपरपठता या दोषामुळे मनाला वाटणार अस्माधान दूर करण्याकरता वरपत्ता व प्रतिभासामर्थ्यानें स्पष्ट व अभंग वस्तुच्या प्रतिमा मनुष्यप्रभुत्वाला आपल्या भावने व हेतु-प्रमाणे रचितकलाच्या क्षेत्रातच निर्माण करता येतात पण शिल्लरच्या उपपत्तीत जो मोठा दोष राहून गेला आहे तो हा कीं, मानवी रचितकला प्रकाशपूर्ण रचितकला कोणत्या व स्थाना कला का म्हणावें हे त्यानें दाखविले नाही उदाहरणार्थ, दृष्टिद्वियाना सतोपविणाच्या चित्रकला व नृत्यकला, श्रोतरीद्वियाना सतोपविणारी संगीतकला व मनाला अनेकागांनी रमविणारी काव्यकला यामध्ये आणि रोकाच्या किंवा करमणुकीच्या इतर प्रकारामध्ये फरक काय तो त्यानें स्पष्ट करून सांगितला नाही शिकारीची शोष्ट च्या या करमणुकीच्या प्रकारातहि पूर्ववितित कीशाल्य बरेच लागत असत व शिकार करणारानाहि कलाभि-क्षाप्रमाणे उत्पत्ति होत असते असा कोणी म्हणेल कीं, शिवार ही आज जरी केवळ करमणुकीचें साधन बनली आहे तरा प्राचीन काळी समाजाला ती उपजाविकापाधन या नात्याने अत्यंत आवश्यक होती व त्याकरिता तिला रचितकला म्हणता येत नाही पण ही विचारसरणी लागू केल्यात प्रत्येक रचितकला प्राथमिक समाजावर्षेतील उपयुक्त किंवा परिणत व उन्नत स्वरूप होय असें दाखविता येईल तथापि शिकारीला रचितकला व लोकाण्याची कारणे अशी कीं, शिकारीपासून शिकान्यालाय फक्त सुख होतें, उलट त्याच्या व्यवसायामुळे त्याच्या सावभावर शर प्राणसंकटच ओढवून आत्यंतिक दुःख होतें व शिकान्यापरोबरच्या प्रेक्षकांना त्याचें भौक्ष्य पाडून एकपक्षां सुख, तर त्या सावजाची प्राणातिव अवस्था राहून दुसऱ्या पक्षां दुःख वाटण्याचा शभव असतो म्हणून तिल्य रचितकला म्हणता येत नाही असा ज्या शारीरिक शक्तीच्या खेळापासून व प्रयोगापासून कोणत्याहि दृष्टा न होता ह्मणार् प्रेक्षकांना अतद् होती त्या रोकाची रचितकलात गणना होईल कीं नाही ' हा टिपणी करक असा आहे कीं, सदरहू प्रका-रच्या खेळात व सामन्यात इतिमपणा मुख्यच नसून खरी सत्यता फार आहे प्रत्येक सामनेवाल्याला खरे धम करावे लागतात व निकालावरल आसिधितता असते, त्यामुळे जया-पक्षपादल राखण्यात व प्रेक्षकातहि आतुरता व चिंता उत्पन्न होत असते उदाहरणार्थ एखाद्या हनाम लावून होत असलेल्या दोन मनांच्या कुस्तीचा प्रभग व हॅम्लेट नाटकातील द्रष्टव्युद्धाचे देखावा पहात असता प्रेक्षकाची चित्तमुक्ति अगदी भिन्न असते एक खरा लौकिकावा व द्रव्यलाभाचा प्रग आहे व दुसरा केवळ नाटकी प्रवार आहे-हा भेद प्रेक्षक जाणत असतो व त्यामुळे दोहोंतील सुख-दुःखानुभवतात फरक पडतो दुसरे असें कीं, शारीरिक खेळात

अतिम साध्य हे निश्चित व उपयुक्त असते. शिवाय शरीर-सामर्थ्याबरोबर प्रत्यक्ष व्यावहारिक उपयोग असतो. तथापि सॅडोप्रमाणे किंवा प्राचीन रोमन लोकांप्रमाणे पीळदार, सुंदर शरीर बनविणे एवढ्या हेतु असल्यास त्या कलेला ललितकला म्हणजे असा कार्हीया अप्रह्म आहे.

शिलेरच्या मीमांसिकरील उपरिनिर्दिष्ट आक्षेप सोडून दिले तरी इंद्रियवासना व विवेकबुद्धि यांमधील विरोधाचे केंद्रचे तत्त्वहि अलंकरणे पुष्कळाना पडत नाहीत. श्राल असल्यामुळे शिलेरच्या उपपत्तीचा पायाव ढासळू लागला आहे. मानवी प्राण्यात लीलाप्रवृत्ति असते असे कबूल केलें तरी तिच्यापासूनच सर्व ललितकलाचा उगम झाला आहे हे मत अलीकडील ऐतिहासिक व मानुष्यक शास्त्रीय शोधांमुळे अप्राप्त ठरत चालले आहे. त्या पुराव्यावरून ललितकलेपत्तीची कारणे अनेक व हेत व त्यांपैकी लीला-प्रवृत्ति हे एक आहे व दुसरे अनुकरणप्रवृत्ति हे आहे असे ठरत आहे. या दोन प्रवृत्ती मनुष्यात व इतर प्राण्यात मूळारंभापासून असून त्या स्वस्वरक्षणाला उपयुक्त व आवश्यक अशा आहेत (प्रो. कार्लेस याचे शोध या बाबतीत निर्णयात्मक आहेत). मानवातील तिसरी उच्चत प्रवृत्ति म्हणजे घडलेल्या गोष्टींची स्मृति शब्दद्वारे किंवा इतर हस्त-क्रियाद्वारे चिरकाल जागृत ठेवण्याची इच्छा होय. अनुकरण-प्रवृत्ति व स्मारकच्छा या दोहोचा संबंध निकट असून ललितकलाचा मूळ उगम स्मारकच्छेत असून अनुकरणप्रवृत्ति हे केवळ साधन आहे असे म्हटले तरी चालेल. तात्पर्य, लीला, नृकल व स्मृति या तीन प्रवृत्तींपासून सर्व ललितकलाची उत्पत्ति असून त्या तिन्ही मूळ उपयुक्ततांपाकच आहेत. उदाहरणार्थ प्राचीन काळातील रानटी मनुष्याचे शरीरविभूषण हे लीलातील आकर्षक्यकारता, शुद्धेरील पशुपक्षांचे चित्रलेखन माहिती पुरविण्याकरता किंवा मूर्ती, देवालय इत्यादि शिल्पकाम मृत पितरांचे स्मारक करण्याकरिता असे. बराल व्यवसायाना विक्षित उद्योग-पथ आक्रमित्यांवर ललितकलाचे स्वरूप येत असते. ते स्वरूप येण्यापूर्वी मानवातील आणखी एक प्रवृत्ति कार्यकारी शक्ती लागते. ती प्रवृत्ति भावनाप्रदर्शनाची होय. या प्रवृत्तीचा जोर आहारनिद्रादि प्रसृतीच्या खालोखाल आहे. त्या योगाने मनातील विकार नाचून, ओरडून व टाळ्या वाजवून व्यक्त करण्यास मनुष्य प्रवृत्त होत असतो. याप्रमाणे हृदयात उदबलेली प्रबल भावना तालयुगार नाचून, गाऊन व्यक्त करण्यास मानव समर्थ झाला की तो रानटी अवस्थेसून निपून नर्तक, गायक इत्यादि कलावंताच्या उन्नत वर्गात मोडू लागतो. तसेच विविध प्रकारच्या रंगीत आडूती काढणारा चित्रकार म्हणून गणला जाऊ लागतो.

बरील विवेचनावरून हे दिसून येईल की, उपयुक्ततेची दृष्टि पाहून टेंऊन केरळ मनोदमत्वासाठीर विवेक मोठ्या कर-

ण्याची मनुष्याची उन्नतावस्थेतील मूळ प्रवृत्ति स्नायु, नेत्र, कर्ण, नेडु इत्यादि इंद्रियांच्या स्वाभाविक व्यापारापासून परिणत झालेली आहे. हृदयातील भावना इंद्रियव्यापाराच्या द्वारे व्यक्त करून त्यापासून आनंदासुख घेण्याइतका मानव जातीची प्रगति झाली की, ललितकलांना आरंभ होतो. येणेप्रमाणे मानुष्यकला, स्त्रीय शोभावर्कून लागत असलेली ललितकलाची उपपत्ति इतर कोणत्याहि उपपत्तीपेक्षा अधिक प्राथम्य होण्यासारखी असल्यामुळे तदनुसार ' ललितकला ' या शब्दाची व्याख्या अधिक विस्तृत करून दिली पाहिजे, ती पुढे दिल्याप्रमाणे.—

ललितकला म्हणजे भावना व्यक्त व उद्दीपित करण्याव-रता स्वतंत्रपणे व विचारपूर्वक, तालबद्ध गति किंवा ध्वनि किंवा नियमबद्ध आकृती काढण्याचे नियम पाळून केलेली, आणि प्रत्यक्ष उपयोगाची दृष्टि न ठेवता केवळ चिरकालिक व निरपेक्ष आनंद पुष्कळाना प्राप्त करून देण्याकरिता अधिकाधिक उत्तम केलेली मनुष्याची प्रत्येक कृति होय.

कला आणि मानसशास्त्र याविषयी बरील विचार म्हणजे याविषयावरचा शेवटचा शब्द नव्हे. दिलेले विवेचन आमच्या मते याविषयावर अत्यंत अव्यवस्थित व अनगण धपक्याचे आणि अशास्त्रीय आहे. तथापि ते दिले यांचे कारण मोठ-मोठी विचारी माणसे या विषयावर विचार करून कोणत्या मर्यादित पांचवी हे या विवेचनावरून बोधले जाईल. ज्याप्रमाणे मनोपमार्च सूक्ष्म पृथकरण करून भारतीय आचार्यांनी केलेले साहित्य धात्राप्रमाणे आहे त्याप्रमाणेच सौंदर्यशास्त्रांचे आणि कला विषयाबाबत पृथकरण करून वेगळा नियम समत होईल तेव्हा कलाविवेचन शास्त्रीय मार्गस लागले असे आम्हास वाटेल. कलाशास्त्राचा विकास करणे हे मानवी जगाचे काम आहे. याचा आजपर्यंत विचार अत्यंत अपूर्ण आहे. त्याच्या केवळ दिग्दर्शनापलीकडे आम्हास ज्ञात जाता येत नाही.

[सं द र्भ थ.—कलेतील वास्तुशिल्प, संगीत यासारख्या पोडविषयाबरील संदर्भग्रंथ त्या त्या लेखात सापडतील. काही सामान्य ग्रंथ पुढीलप्रमाणे:—बुचर—आरिस्टॉटलस विअरी ऑफ पोएट्री अँड फाइन आर्ट्स. ब्राऊन—फाइन आर्ट्स. हे—दि थॉरीजेन ऑफ दि सेन्स ऑफ व्यूटी. रीताच—दि स्टोरी ऑफ आर्ट धू दि एनेस. चार्लोरे—दि एन्ही-न्यूशन ऑफ डेकोरीव्ह्ज आर्ट. हार्टोन—एन्हीन्यूशन इन आर्ट. ए. री. ए. मधील ' आर्ट ' हा लेख]

कलात-सं र्थ या न—बलुखिस्तानातील एक संस्थान. उ. अक्षांश २५° १' ते २०° ८' व पूर्व रेखांश ६९° ३०' ते ६९° २०'. क्षेत्रफळ ७१५१३. वारस मेल. याच्या सीमा—पाश्चिमेस बलुख, पूर्वेस बोटल सिड, मरी आणि कुगीती पर्वत व किंध प्रांत, उत्तरेस खागद आणि केटा—पिझिन मिहे,

दक्षिणेत लावलेली आणि अर्धो समुद्र. सातान, कच्ची आणि दप्त हे भाग सोडून दिले तर सर्व प्रदेश डोंगराळ आहे. या भागात पर्यंतची सर्वतः शालत उंची १०००० फूट आहे व कमी उंची १००० फूट आहे. दक्षिण दिशेकडे उतार असून बहुतेक सर्व नद्या याच दिशेने वाहतात. मुख्य नद्यांची नावे नांदी, मुळा, हव, पोरानी, हिमोळ, दप्त ही होत. रसावान नावाची नदी उत्तरेकडे वाहत येते. येथील हवा गिरानराच्या ठिकाणी गिरानराची आहे.

इतिहासः—('बहुचिस्तान' पहा) याची राजधानी कलात गाव असून यात भाग, गंडावा, मास्तुग, पसणी आणि म्याहार ही दुसरी महत्त्वाची गावे आहेत. या संस्थानात १३४८ खेडा आहेत. येथील लोकसंख्या (१९११) ३५९०८६ आहे. आठ वर्षांपूर्वी ती ४००३३६ इतकी होती. जमीन पुष्कळ ठिकाणी रेंगाळ आहे. गहू आणि ज्वारी या संस्थानात पिकते. शब्दाच्या उच्चारणाने बहुतेक सर्व पिकास पाण्याची गरज असते. येथील गुराची अवलंबनशील असून बकरी व मेंढवा पुष्कळ आहेत. त्याची लोंकर माहेर पाठविली जाते.

या संस्थानात पंथाची देवघेव कार बसो आहे. बहुतेक सर्व व्यवहार धान्यात चालतात. येथील रगत फार गरम आहे. कोणताही भाग संरक्षित जंगल म्हणून या संस्थानात टेंडलेला नाही. जंगला औषधी, वनस्पती, हिरा, डिक वगैरे वसाय जंगलातून काढतात.

येथे सुती बोम्ब घांस कापड कापड विणतात. खोखरी वळे देवाील येथे तयार करतात. नाथे वेस्टर्न रेल्वे या संस्थानाच्या पूर्वेकडून व आग्नेय दिशेकडून जाते. येथून लाण्ड, वृष, कापूस, खडूर, औषधी, वनस्पती, रेशमी इत्यादि सात माहेर रवाना होतात. लोकवस्ती अत्यंत विरल आहे. या संस्थानात कारवार दुन्याळ पडतो. वलातच्या घानावा अधिकाऱ्यांमधे चालतो. मास्तुग येथे पोलिटिकल एजंट राहतो. एजंट उज्ज्वल सुमार १३ लाख आहे. मिटिग करकारास खंडणी-दाल १,५१,००० रुपये यावे लागतात. जमीन महसूल पिकाच्या रुपात घेतून केला जातो. शिक्षणात हे संस्थान अगदीच मागलेले आहे.

या व —बहुचिस्तानातील कलात संस्थानची राजधानी. उत्तर अक्षांश २१° २' व पूर्व रेखांश ६९° ३५'. लोकसंख्या सुमार २०००. गावामधील तट आहे. पंधराव्या शतकाच्या प्रामाण्य मारवारी लोकांच्या ताब्यात हा गाव गेला. त्या वेळेपासून अहमदशाह आगाच्या राजधानीने हे गाव आहे. इ. स. १७५८ साली अहमदशाह दुराणीच्या तिन्ही हज्जास या गावाने दाद दिली गेली. इ. स. १८३९ साली हा गाव मिटिगानी तर गेला. याचे किडपाटांनी काळीचे हिंदू देऊळ असून ते सुलतानी अमलाच्या पूर्वीचे असले. देवीची मूर्ति संगमरवरी दगडाची आहे.

कलात-१-मिलिटरी—अक्रमगिस्तान. कंदारार प्रांतातील एक किल्ला. उत्तर अक्षांश २०° ७' पूर्व रेखांश ६९° ५०'. समुद्रपाटीपासून उंची ५५५१ फूट आहे. हा विष्ठा इ. स. १८४२ आणि १८७९-८० साली मिटिगानी आपल्या ताब्यात घेतला होता. येथे विष्ठांनाच धर्यी वार करक असते. परंतु उन्हाळ्यात हवा चांगली असते.

कलावगी—मुम्बई इलाहा. विगापूर जिल्हा. बागलकोट तालुक्यातील एक पोस्ट. उत्तर अक्षांश १६° १२' प. ७१° ३०'. हे विगापूरच्या नैर्ऋत्येस ४५ मैलावर घटप्रभेच्या तीरावर आहे. याची समुद्रपाटीपासून उंची ७७४४ फूट आहे. घटप्रभेवरील जमीन सुपीक आहे. लोखंडाचा (इ. स. १९०९). ४९४६. येथे इ. स. १८६६ साली मुनिस्पाहिले स्थापन झाले होते. हे पूर्वी गिह्याचे मुख्य ठिकाण होते. परंतु ते बदलण्या आल्यामुळे इ. स. १८८५ साली मुनिस्पाहिले बंद झाले.

कॅलामेडा—समुद्रपासून एक मैलाच्या अंतरावर आलेले नैर्ऋत्याच्या तीरावर कोरंआ प्रांतातील एक ग्रीक गाव. हे येथील आग्नेय राजधानीचे गाव आहे. या ठिकाणी न्यायकचेरी असून येथे पर्मायड (विष्णू) राहती इ. स. १६८५ त हे व्हॅनेशियनांची पत्तल १८२१ त इमाहियनांनी हे लुटले. कॅलामेडा हे तार सुपीक प्रांतात वसलेले आहे. या ठिकाणी रेशमी कपडा विणण्याचा धंदो चालत असून त्यावर सुमार ३०० बायका व मुली आपली उपजीविका चालवितात. ऑलिव्ह सेल व रेशीम या निर्गत व्यापाराच्या मुख्य वस्तू होत.

कलात—कलात यात संस्कृत कल्याण, कल्याण, कलार, कलान अशी नावे आढळतात. ही कलावाची जात हिंदुस्थानातील सर्व भागात विघटित: महार ओरिया, सेमुक-प्रात व मध्यप्रात यातून आढळते १९११च्या पोलेसुमारीत याची संख्या १५४३४१ भरली. पैकी ८७६०५ हिंदू, ६४२८१ मुसलमान, १२६९५ ख्रिस्ती, व १६३ जैन होते. इतर व्यापारी आत्मीयमागे हिंदू कलवारहि समाजात आपला दर्जा वाढायला म्हणून ते आपण बुन्या घालीचे हिंदू आहोत असे भासवितात व वैजण्यपंथात इतर व्यापारी आत्मीयमागेच शिर पाडतात वयाल्यात हे जरी आपले संस्कार माझाणेकडून काढितात तरी चांगले ब्राह्मण त्यांच्याकडे जात नाहीत. वेगळामधील कलवार पुरातन देवाच्या मालिनेस पुष्कळसे बारीकसाणीक देवाचे घुडून त्याची पूजा करतात. उदाहरणार्थ माच्यातील एक पोटात धावण धूळ पड्यातील रोमवारी खोखा देवतेला धूष व तादूळ अर्पण करते. सुधवारी आणि घुडवारी बाजी व बंद यांना बकरी आणि मिठाई देते. मंगळवारी डकराची पिठे आणि मरी गौराईल नैवेद्य म्हणून नेतात. याच दिवसात दुसरी एक पोटात पाचण गर यांना भाकरी व मिठाई अर्पण करते. आगरी दुसरी एक गाव. आदप व माप महिन्यात जन्म देवाला अर्पण

नैवेद्य दास्यविते. हे सर्व नैवेद्याचे पदार्थ यज्ञमानाच्या घरा-
तील मंडळी खातात. फक्त डुकराची पिंजें मात्र वळी दिल्या-
नंतर जमीनीत पुरून टाकतात. कारण ते केवळ हलक्या
जातीचे असून म्हणून समजतात. भुंयुक्त प्रातातील कलवाराचा
दर्जा येनाल्यानच्यापेक्षा थोडा बर्या आहे. कारण त्याच्या-
कडे येणारे माझण इतर ब्राह्मणापेक्षा कमी उल्लेख्यात येत
नाहीत. या ठिकाणी ते कालिका पूजा, इतर पाचाण पौर,
फुलमाती व कालाच्या देव, हरदोर लाल या छुम्यामुम्या
देवतांच्या पुजेप्रमाणेच मानतात. दारूची भट्टी चालू असता
कलवार मदन या भय देवतेची पूजा करतात. गलवार
प्रासुल्यानं अवज्याच्या भाजावियेची (त्याच्यापेक्षा) हौस
घरून व माघणभोगन घालून) भक्ति बाळगतात. त्याचप्रमाणे
लिंबाचे व पिंपळाचे झाडे पूज्य मानतात आदित्यवारा, सूर्य-
नारायणादीत्यर्थ उपास करतात व पृथ्वीदेवता जो साधारं
तिला मघापूजे करतात प्रत्येक घरात एक देवघर असून त्यात
सर्व देव वसवितात प्रसूतीनंतर गाई भियाची भाल्याच्या
रुपात पूजा करतात. मध्यप्रातात कलवारमहा कलार म्हणून
जी जात आहे ती बुरहा देवता भक्ति करते. दुल्हा देव हा
एक नवरदेव असून लभप्रसंगी त्याला मृत्यु आला असे मान-
तात (दुल्हा देव पहा). काही लोक एकेदरी घराच्या दिशेन
इतके पुढे गेले आहेत की, ते एका भगवानालाच काय ते
ओळखतात. तथापि ते मुद्या पूर्वाची भाद्वे करीत
यहूद करविया आणि त्याचा पुत्र सुसन बायरी हे पूर्वाचे
मिठे कलाल असून त्याचे उत्साह करतात; त्याच्या कारता-
न्याचे अवशेष आपापले दाखविण्यात येतात.

पं या बी ती ल क ला छ.—या जातीचे सुभारं हुजार लोक
आहेत. या जातीत, हिंदू, शीख, मुसलमान, या धर्माचे लोक
आहेत. त्याचा पिढीजात धंदा दारू गाळण्याचा होता.
परंतु त्यांनी आता तो सोडला आहे. ते आता शेतकी, सर-
कारा नोकरी, व्यापार धंदे करितात. आपला पिढीजात
धंदा दारू गाळण्याचा आहे. असे हे बवूळ करीत नाहीत
व आपण जाट, रजपूत लोकांचे वंशज आहेत असे सिद्ध
करण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्यापैकी आहळ-
धाला वर्गास आपणास रजपूत म्हणून घेण्यात यश आहे
आहे. [सुन्तर रिपोर्ट १९१९ पंजाब.]

म घ्य भा न व व च्हा ट.—या भागात याची संख्या
सुमार १,००,००० आहे. त्यांना कलार म्हणतात. याच्या
पुढील उपजाली असून त्या बऱ्याच स्थानिक मेदामुळे झाल्या
आहेत. मालवी, लाड, उहारीया, जैसवार कनौजिया इत्यादि
वर्गांची नावे स्थानिक आहेत. यापैकी राय कलार हे उच्च समजले
जातात. पण त्यातही व्याहृत कलार नात काराच निवडक
आहेत व रावेरारच उच्च आहेत. हे लोक आपल्या वर्ग-
तील विधवांम विवाह करू देत नाहीत व रंगल्यात तर हे
मघ दर्जात विवाह नाहीत. जैसवरे कलार एका पूर्व-
जाच्या वार पितानंतर लग्नबंध करतात. शिवहारे

जगरवाल्यास एकाच पूर्वजाच्या दोन मुलांची संतति सम-
जतात. जैसवार, शिवहारे, कनौजिया हे उत्तर हिंदुस्थानात
अहेत. व व्याहृत मध्यप्रातात आढळतात. छत्तीस-
गडात दंडेसेन कलार नावाचा एक वर्ग आहे. याच्याबद्दल
एक अर्धा आख्यायिका सांगतात की, बालोदच्या राजाच्या
मुलाचा अत्यंत शिवलग मित्र हा एका कलाराचा
मुलगा होता. पण कलाराच्या मुलाची वहीण राजपुत्राच्या
मनात भरली. तिची गाठ हा राजपुत्र नेहमी
पंजें लागला. कलाराने राजास विचारले की माझ्या घरी
एक कुत्रा येऊन सर्वत्र बिटाळ करतो त्याला काय करावे ?
राजा म्हणाला त्याला जिवे मारावे. कलार पुन्हा म्हणाला की
मी त्यास मारले असता शिक्षा तर होणार नाही ? राजा
म्हणाला मुर्खीच शिक्षा होणार नाही. इतके अभय घेऊन
राजपुत्र कलार कन्येची एक दिवस भेट घेण्यास आला
असता तिच्या भावाने त्याला ठार मारले. यामुळे रज-
पुत्राचे व कलाराचे युद्ध झाले. त्यात कलाराचा विजय
झाला. पण त्यानंतर त्यांनी बालोद राज्य सोडले व अजून
तो नियम कलारानी पाळला आहे.

याच्या लग्नाच्या बाबती इतर स्थानिक हिंदू रीतीप्रमाणेच
असतात. पण कलाराची बरात निघण्यापूर्वी बराची आई
किया आत विहीरीत पाय सोडून काढावर बसते व बर हातात
कुडा घेऊन विहीरीत सात प्रदक्षिणा घालतो व प्रत्येक
प्रदक्षिणेस एक एक काडी विहीरीत टाकतो व काढावर
बसलेल्या आतेस बायली देण्या देण्याचे वचन देऊन पतत
येतो. यापैकी सधन लोक मुलांची छमे बाळगण्यातच करतात.
पण ग्रीट मुलांची छमे केली असता त्यात कमीपणा आहे. असे
समजत नाहीत. उभे कटुपा ज्ञातिभोगनातच ठरवितात, व
ब्राह्मणकटुपच ठरविली जातात. बधूद्युकाची चाल रुढ नाही
पण बधूद्यु फारच विधान असला तर वरपक्ष त्यास मदत
करतो. याच्यात बाडी गोठण्याची चाल रुढ आहे व
व्याहृतापेरीय इतर वर्ग विधवाच्या विवाहास परवानगी
देतात. हे लोक हिंदू देवतांचे पूजन करतात. पण याच्या-
पैकी काही लोक जैन आहेत. तरा पण याचा दर्जा कुण-
व्याच्याही खालचा आहे. मंगला निष्ठेसाठी कलार पुढील
सधन आहेत. त्याचे पुरोहित सरवरिया ब्राम्हण असून यापैकी
वादींनी त्यांची जात उच्च करण्याकरिता त्याच्या हातचे
पाणी पिण्यास मुरपास केली म्हणून सरवरिया ब्राम्हणात
दोन तट झाले आहेत.

याच्या दारू काढण्याच्या धंद्यामुळे गोंड लोक
याच्या हातात बरेचसे आले आहेत. व गोंड लोकास
दारू पावून त्याच्यापासून बऱ्याच ठिकाणी यानी जमीनी
निव्वळण्या आहेत अने रसेल व हिंदुलात आपल्या कास्टम
अँड यूजम इन बी. पी. या पुस्तकात लिहिलात.

म टि या क ला र.—यहूडात मटिया कलार म्हणून एक
जात आहे. ते आपणाम क्षत्रिय म्हणवितात. त्यांच्यात

जातिपंचायतपद्धति पार व्यवस्थेशीर चाललेली दिसत अशिलभारतीय मठियाकलारपरिपदेच्या पहिल्या अधि-
येतनाचे व उमरावतीन्यर मठियासमाजाचे अच्युत रा
महाजन याच्याकडून त्याच्या समाजात आगहि दिसून
येणाऱ्या पंचायतीची माहिती आली आहे ती पुढे देत
आहू.

“गुन्हेगारास वठणीस आणण्याकरिता त्याचे न्हावी, घोबि
बंद करावे असे पंचायतीत ठरले की, तावडतोव गावातील
सर्व न्हावी, घोबी यांना जातीपुढाऱ्याकडून तोंडा सूचना
दिली जाते जो न्हावी अगर घोबी पंचाच्या सूचनेस पाळ्यावर
घसवून गुन्हेगाराचे काम करतो त्या व अशिल मठियासमा-
जाचा भयंकर अपमान केला अस मानल जात सर्व प्रका-
रच्या व्यावहारिक कार्यात अशा न्हाव्यास अगर घोब्यास
मठिया समाजाकडून एकजुटीने तीन बहिष्कार चालण्यात
येतो अशा तऱ्हेने एका गुन्हेगारास साथ केल्याच्या आरो
पावरून सवय मठिया समाजाचा तो हाईवेरी बनतो आणि
मठिया समाजाकडून होणारे त्याच उत्पन्न तत्काल बंद
होते अर्थात एका व्यक्तीच्या उत्पन्नाकरिता सर्व मठिया
समाजाच्या उत्पन्नास आवडून सवय मठिया समाजाच्या रोपास
पान होण्यापेक्षा एका व्यक्तीच्या त्याग करणे व्यावहारिक
दृष्ट्या हितावह होते म्हणून प्रत्येक गावचे न्हावी घोबी
मठिया समाजातील पंचाचे निःकाळावरहुकूम चालतात

समाजातील एखाद्या व्यक्तीकडून किंवा कुटुंबाकडून
एखादी निषिद्ध, धर्मघात अगर ‘अपराध’ या सदराखाली
येणारी गोट बचिप्रसंगी पडली तर समाजातील नियोजित
पंचाकून त्या व्यक्तीचे किंवा कुटुंबाचे न्हावी, घोबी, व
सर्वैश्वर्यक विहीरीचे वणी बंद करण्यात येते समाजातील
हद्दीविषय बर्तन करणाऱ्या इतमाला वठणीवर आणण्यास
बरील सारगा बहिष्कार ह फार पागले साधन आहे ह्याचीच्या
सुधारलेल्या काळात मोठमोठ्या शहरात अशा प्रकारच्या
बहिष्कारां जरीस आलेल्या व्यक्तीचे अगर कुटुंबाचे उदा
हरण फारस दिसून येत नाही, तथापि परंपरागत धर्मसम-
जुती, व हद्दी यावर धडा ठेवून समाजातील नियोजित
शांतिपनास मान देणाऱ्या किंवा मिळून वागणाऱ्या सेव्या-
पात्रातील समाजामध्ये ही उदाहरण आजच्या काळातहि
दृष्टेवर्तीस येनात समाजाकडून वर्षे भद्दा मदिने बहिष्कार
घालल्या गेल्या व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची केविलवाणी
स्थिति नजरत आली म्हणजे आजच्या दृष्टिकोनाचे ‘व सुधार
लेल्या’ अशा पूर्वीच्या काळातहि शांतिपंचाच्या निपाणा
मार्गे समाजाचे कर्मा निर्वंध चालत होती व ‘अपराध’
या सदराखाली येणारे वर्तन करणाऱ्या व्यक्तीला दृष्टीच्या
पद्धतीशीर कायद्यातकाच ‘पाणी, गुडगुडी’ बंदीच्या
कायद्याची कमी कदर वाटत होती याविषयी खानी पटते
अ गण्या मठिया समाजातहि बरील प्रकारच्या बहिष्काराचा
अरलन जातिपंचाकडून केव्हा केव्हा करण्यात येतो व इतर

कायदेशीर उपायापेक्षा धर्मवाच वर्तन करणाऱ्या व्यक्तीवर
या बहिष्काराच्या अक्षराचा उपाय विशय परिणामकारक
होतो”

मु ब ई इ ला खा —साऱ्या (१९११) ७८९० मुबई
इलाख्याचा मध्यभाग व गुजरात यातून कलाखाली वस्ती
आहे ठाम गिल्यात काही कलार अथवा कलाल आडळ-
तात देवी कालिकेच्या अनुष्ठेवरून आम्ही दास गाऱ्याचा
व विकण्याचा धडा पत्करला आहे असे हे लोक म्हणतात.
उत्तरहिंदुस्थानातून हे इक्डे आले असवेत याची भाषा
मराठी असते घरात चळती नसल्यामुळे बरेचसे मोठ-
मजुरी करू लागले आहेत याची रद्दणी गलिन्त असते.
परन्तु स्वभावतः हे इमानी व विचारशील असतात याची वर
बहुधा गवती क्षापड्याच होत हे गुरेडारे पाऱतात मय
व मास खातात याचा वेहेराप म्हणजे—थोतर, जरीट व मराठी
घाटणीचे पागोटें—हा असतो याच्यात विधवाविवाह नमत
आहे हे हिंदू देव मानतात विशेषत खजोबा भैरवा, देवी
हो याची उपास्य दैवते असतात जातिप्रमुख ह। जातीतील
लोकांच्या विचारान तडे मिटवितो सुलाना शिक्षण दत्त
नाहीत [कूक, रत्न व हिरालाल, सेन्स रिपोर्ट, मु गें,
मठियासमाज उमरावती याकडून मठिया कलाराची माहिती
मिळेल]

कलाघत, जा त —मुबई इलाख्यात कानडा आणि रान-
गिरी जिल्यातून या जातीची पुष्कळ वस्ती आहे १९०१
च्या खानेसुमारीत २०१० कलावर्तवर्ती ६९३ पुरुष व
१११९ बायका होत्या पुरुषवर्तवर्ती ‘गान’ असे
म्हणतात अपरा आणि गवर्त याचे आपण बसून आहेत
असे सांगून पुष्कटशा देवळाशी हे आपला फिडीमाद सेवा-
सवय पुरवण्यादाखल पुढे आगतात प्राचीन विनयानगरात
राजाजवळ अनेक कलावर्तणी अतत मुसलमानांनी विनया-
नगर कावीर केल्यानंतर त्या सोंडा आणि केंदरा भागात
राहिल्या ‘ए फरगाडनू एम्पायर’ या ग्रंथात सेन्हेलन याचा
उल्लेख करून यांना वेगडा मानमरातच होता याच वर्णन
दिले आहे (पान २८१-८२)

कलावर्तात जे सहा वर्ग आहेत त्याचा एकमेकांची गंदा
वेदीव्यवहार होत नाही कोंकणी, मराठा, कर्नाटकी, लि ता
यत, तेलुगी आणि मुसलमान हे त्याचे सहा वर्ग होत काऱणी
कलावर्तात बाडोदकर, थोरीकर, जेतकर, कपोदकर, नावेकर
परतावळे, फतरफेर आणि शिरोदकर ही अठराही आहेत.
एकाच आजनावाच लोक एकमेकात राटीवेदी व्यवहार करीत
नाहीत

पूना आडण्या नवव्या वर्गी मुलांचा क्षेत्र नावाचा एक
राममोहन ह्येई ह्यात सुलीन पुर्यासारखा पापरा वरून
ह्यात नवरा म्हणून कटपार ध्यानाची भे पा प्रमगी पाव-
गाण्याच्या वेळेप्रमाणे मुली पायात काळ व अडेणी घालीत
अतत हा नमराभ मोठा सवरे करून चांगला नागरा करीत

पण हायकोटांनं असा पद्धतीचीं लॅनं कौबदारी गुन्हादाखल ठरविल्याकारणानें हुल्ली फारसा गाजावाजा न करिता मुलगी बयात आल्यावर हा समारंभ ठरकून घेतात.

सर्वे कलावंतिणी वेश्या बंधाच पन्करीत असल्याकारणानें गानांना (कलावंतांतील पुरषांना) दुसऱ्या जातीच्या लोकांतील मुली शंभरपासून तीनसौ रुपयापर्यंत पैसे देऊन बायका म्हणून विकत घ्याव्या लागतात. पण पुष्कळजना नवरीचढल इतका हुंडा देण्याची ऐपत नसल्यानं ते अविवाहित राहतात.

पूर्वीं श्रीवारसाची पद्धत असे. पण सध्या हायकोटांनं असें ठरविले आहे कीं, पुत्रपयायकामध्ये मालमत्ता सारखी नान्न घाबी, ज्याना संतति नसेल ते असुव्याच्या मुली विकत घेतात व त्याचा 'शेज' समारंभ करतात रडतु प्राप्त झालेल्या मुलीला दत्तक घेता येत नाही.

ब्राह्मण आणि ग्रामदेवता याची हे लोक पूजा करितात. म्हाळता, कात्र, शातादुर्गा, आणि शातेरीकामांझी या कुलदेवता होत. कार्तिकरत्नामी हो त्याचा यगमानदेवता आहे. जाडूयोना, भुतादकीं बोंवेवर याचा विभाव असतो. कच्चादे, बिऱ्यावन किंवा हविक् ब्राह्मण याचे उपाध्ये असतात. गोरुंगे, रामेश्वर, काशी, परमेश्वर, पंडरपूर इत्यादि क्षेत्रांची हे याना करतात. अम्मा किंवा दक्षि याना रक्षाचा नैवेद्य दाखवितात. सणवाराच्या दिवशीं, विशेषतः दसऱ्याला संगीत वाद्याची पूजा करतात. मृताना जाळतात व कोंकणी मराठया-प्रमाणें त्याची उत्तरक्रिया करतात.

कलावंतांचा पिढीमात धंदा म्हटला म्हणजे गाण्यानाच-प्याचा' लग्नमुंजी व इतर मोठ्या प्रसंगां सुखवस्तू लोक याचें गाणें करतात. काहीं देवळातून सेवेकरिता याना इनामी जमीन असते. मुटुंग, डाळ, सारंगी आणि तबला हीं हत्यारें घेऊन गान कलावंतिणींबरोबर असतात. एक ते चार कलावंतिणी व तीन ते चार गान मिळून एक ताफा हलते. गाण्यानवण्याखेरीज कलावंतिणी कसविणीचा धंदा करतात. पुष्कळशा आपलें घरदार सोडून मुंपई, कोल्हापूर, वंगळर यासारख्या ठिकाणीं जातात. देवळी, घाडी, आडवटकी, पडभार या जातीतील वेव्या, कलावंत समाजातील एखाद्यांन त्यांना दीक्षा लिप्याखेरीज नाचण्याला जात नाहीत. दीक्षा घेतल्यानंतरहि त्यांना कलावंतिणीचा दर्जा प्राप्त होत नाही देवापुडें नाचण्याचा आपल्यालाच काय तो हक्क आहे अशा समजुतीवर भविर्नांना कलावंत या कामात विरोध करतात. मासे, मांस, आणि मद्य हीं निषिद्ध नाहीत.

मराठा कलावंत.—मराठा कलावंत वर्ग सर्वे वाव-र्तात वरील कोंकणी वर्गासारखाच आहे.

कर्नाटकी कलावंत.—कर्नाटकी कलावंत याना पात्र दवरु किंवा शाल विणणारे म्हणतात. या आपण रंभा व उर्वेशी यांच्या प्रतिनिधी आहेत असें समजतात. कोंकणी कलावंतिणींप्रमाणें या-यातहि मुलींना मातव्या वर्षी चाळ व ओझी देऊन दीक्षा देतात व बाराव्या वर्षी याचा गुर्जा

नावाचा लग्नसमारंभ करतात. कोंकणी कलावंतातल्या 'शेज' समारंभाप्रमाणेंच हा असतो. फरक इतकाच कीं त्याच्यातील नवरा मुलगा कट्यार असते तर याच्यात मडली (मुंदग) असतो. धारवाड जिल्ह्यातील राणीविदूर ताडवण्यात गुडगु-झूपर येथें जो मैलार देव आहे तो कुलदेव, व गुत्तेम्मा आणि फुल्लेम्मा या त्याच्या कुलदेवा आहेत. क्षत्राय जातीचा आयप्या याचा गुह होय. जर एखाद्यानं पावदा (शेस्मा)ला जोड्यानं मारलें तर तिची जात जाते व पुन्हा जातीत येण्या-करिता प्रायश्चित्त व दंड भरावा लागतो.

लिं गाय त क ला वं त.—साड्व किंवा लिंगायत कसविणी, याच्यात व लिंगायत कलावंतिणीत विशेष फरक नाही ('लिंगायत पद्दा'). [एंगल्डेन—ड्राफ्ट अँड फास्ट ऑफ वॉवे].

कलावंतखातें, जा व ता—नाड्कारण कलावंत इणें सरकारचे देवघरापुडे गाण्याचा शिरस्ता प्राचीन आहे. त्याप्रमाणें प्रातःकाळी सहा घटका दिवसास बन्न-पात्र रंगीत गुलबदनी तन्हेतन्हेचे व दागिने असतील ते घालून सरकारवाज्यात यावें. गाण्याची चाकरी नित्य नेमानं करावयाची ती करीत जावी. सदरहू लिहिलेप्रमाणें हुशारीनं चाकरी केल्यास त्या माणसावर सरकारमेहेरबानी होईल. हें समजोन हुशारीनं वागवें. यात अंतर पडूं नये. सरकारांतून कायदे चालवण्याचे ते पुढीलप्रमाणें:—

(१) देवघरापुडे गाणे अगोदर आमचें म्हणोन कलम. त्याप्रमाणें येऊन गात जावें.

(१) पोपारा दसऱ्याचा येतो म्हणोन कलम. त्यास सर्वो-बरोबर पावेल.

(१) दसऱ्यास बकरें व देवाचा नैवेद्य पावतो म्हणोन कलम. त्यास शिरस्तेप्रमाणें पावत जाईल.

(१) दसऱ्यास देवावरील कडकण व खोबऱ्याची वाटी पावते म्हणोन कलम लिहिले. त्यास शिरस्तेप्रमाणें पावेल.

(१) नागपंचमीस नादे व तेल पावत जाईल.

(१) मेघरू मायराणीच्या घुगऱ्या पावत आल्याप्रमाणें पावतील.

(१) दिपवाळीवद्दल तेल अर्गजा पावत जाईल.

(१) भर कंचेरीस प्रथम नाच आसचा म्हणोन कलम. त्यास शिरस्तेप्रमाणें करीत जाणें.

(१) मेजवानी कोणाची जहाल्यास इनाम येतो म्हणोन कलम लिहिलें आहे. त्यास सर्वोबरोबर मागून घ्यावा.

[या खात्यावद्दल "जावता कलमदाने" या लेखात माहिती दिली आहे ती पद्दा. खासगीच्या अनेक खात्यापैरीं हेंहि एक खातें आहे. इतिह सप्तप्रह ए. ६. अं. १०, ११ व १२.]

कलि—(१) चार युगापैकीं चवथें युग व युगावचक व्यक्ति. कलियुगात कोणत्या प्रकारचे आचार राहतील यावद्दल विवेचन महाभारतात (शांतिपर्व अध्याय. ९९)

केले आहे. शिवाय स्थितिप्रभातून वगैरे वल्लियुगातील आचार वर्णिके आहेत. भारतांत कलियुगांत धर्माच्या एक चरण म्हणजे धर्म याच्या हिस्सा शिल्लक राहाईल असा उल्लेख आहे. (वनपर्व अ. १५१). नैपथकन्या दमयंती हिने लंकेपालाना सोडून मानव नसला वरिल्याबद्दल कळीगे नसलाचा दायाद पुष्टर याच्याकडून घृतात नलयें राज्य जिंकविले व त्यास दमयंतीसह वनवास भोगावयास लावला इत्यादि इकी-कत भारतांत आली आहे (नल पहा) (भा. वनपर्व अ. ५१)

(२) कश्यपपत्नीपासून सुनी नामक त्याच्या छीन्या ठिकाणी झालेला एक गंधर्व.

कलिंग—कलिंग राज्य हे हिंदुस्थानातील फार प्राचीन राज्यांपैकी पूर्वकडील एक राज्य होते. ऋग्वेदामध्ये जरी कलिंगाचा स्पष्ट उल्लेख नाही तरी त्यात कधीताना कृपांचा उल्लेख आढळतो. हा कधीताना कलिंग देशाच्या राणीच्या दासीचा मुलगा होता (अ. १.११५ सा. भा.). सर्व जुन्या वखरी व इतिहासामधून या देशाचे नाव आढळते. महाभारतात या देशाचे नाव आयर्वितीच्या दृष्टान्त्यस येते. त्यावेळी याची राजधानी राजपुर व राजे विनायक व भनुमंत होते. इंद्रप्रस्थाच्या नेह्येस हा देश होता. यात अमरकंटक पर्वत येतो असा रामायणात उल्लेख आहे. बृहत्संहितेत याचा देशवाचक. लांकवाचक, रामवाचक असा उल्लेख असून येथे हिरे सापडत असे म्हटले आहे. अग्नि कलिंगातील तीर्थ-यात्रेत गेला होता. सहदेवाने दिम्बिजयात येथे प्रवेश केला होता. येथील राजाने धर्मास कारभार दिला होता. कर्ण-नेहि येथे स्वारी केला होती व श्रीकृष्णानेहि येथे स्वारी केली होती. द्रुपदपत्नीच्या सैन्यात येथील राजा रुधेन्य होता. हे सैन्य म्हणजे गजदल असे व सारं गजदल भीमाने (त्याचा राजा शतद्रुप व भगवण) याच्यासह ठार केल्याचा उल्लेख भारतात आला आहे. कलिंगास असा आध्यावाहि उल्लेख येतो. परशुरामाने कलिंग जिंकला होता. येथील धनिय पुंड द्रुप वगून दुर्वास झाले. द्रौपदीस्वयंवरात कलिंगात होता.

पुत्राच्या जरीरस्य वस्तुंची वाटणी ज्ञान्यवेळी कलिंग देशचा राजा ब्रह्मदत्त याच्या वाटणीस एक डाव्या बाजूचा दात आला अशी एक वीद दंतकथा आहे. वेस्तंतर जातक वगैरे जातकामध्ये कलिंग देशाचा उल्लेख आहे. अशोकाने आपला एक शिलालेख या देशामध्ये तेथील रहिवास्याच्या उपधारणेकरिता खोदला आहे. यावरून अशोकाच्या काळी (सि. पू. २५०) हा देश बऱ्याच महत्त्वाचा होता असे स्पष्ट होते. शिनि याने या देशाचे कलिंग, मथकलिंग व महाकलिंग अने (त्रिकलिंग=त्रिलिंग) तीन भाग दिले आहेत. हेतूय घराण्याच्या शिलालेखात त्रिकलिंगाचा उल्लेख येतो, तसाच एर राजाच्या संज्ञेच्या शिलालेखातहि येतो. परंतु या देशाच्या राजाची नावे तेथील वखरी वगैरे ग्रंथा-

शिवाय कोठेच आढळत नाहीत. त्यामुळे त्यावर फारसा विश्वास ठेवता येत नाही.

जें. राजेन्द्रलाल मिश्र यांनी शंशिरामधील गुप्त सापडलेले पाली भाषेतील लघु लिपीत लिहिलेले काही शिलालेख प्रसिद्ध केले आहेत. त्यामध्ये वीर राजा, विषुकराजा, ऐरराजा अशी नावे आढळतात. पैकी, ऐरराजा यांना कलिंग देशाचा राजा नन्द यास मिळून त्याचे राज्य घेतले असावे. मिश्र म्हणत त की, हा नन्दराजा म्हणजे काशी राजाच्या नंतर गादीवर बसलेला त्याचा पुत्र आणि ब्रह्मपुत्र याचा नातू सुनन्द हा असावा; किंवा तो गंगध देशातील नऊ नंदांपैकी एक असावा. एर याचा काळ सि. पू. चवथे शतक हा आहे.

मि. वडन्यू टेलर यांनी किंगीद येथे सापडलेला कलिंग देशाचा राजा इन्द्रवर्मा याचा एक ताबपट प्रसिद्ध केला आहे. तो आठव्या किंवा नवव्या शतकातील असावा. या राजाचे दुसरे दोन शिलालेख प्रसिद्ध आहेत. याचे काळ या घराण्याचे वर्ष १२८ व १४६ हे आहेत. बरील ताबपटाचे वर्ष ५१ असून त्यावरून इन्द्रवर्मा याने फार वर्षे राज्य केले असावे अथवा या नावाचे दोन राजे असावे असे दिसते. कलिंग लोक हे जळमार्गाने दूर देशाशी व्यापार करीत. कलिंगचे गंगराजे हे म्हैसूरच्या गंगराजाचेच भाऊवद् आहेत असे म्हणतात. गंगाची राजधानी गंगम निल्ल्यातील मुपलिंगम् ही होती. दंपुर, सिहपूर, कोरिंगा, राजमहेंदी, श्रीकालील हाहि राजधानीची नावे असावी असे म्हणतात.

ज शो क क ली न क लिंग—कलिंग देश हा महानदी व गोदावरी आणि पूर्वपाट व समुद्र यामधील देश होय. हा ओरिसाच्या दक्षिणेस येतो. अशोकाने दिग्विजय करिताना हा कलिंग देश सि. पू. २६१ या वर्षी काबीज केला. आणि तोसली या गावी कलिंग प्रांताचा त्याचा सुभेदार राहिला. या प्रांतात त्याने दोन शिलाशासने कोरली आहेत. त्यावरून या प्रांताचा राज्यकारभार चालविण्यास त्याला फार त्रास झाला असे वाटते. अधिकारी हुकुमाची तामिली करीत नसत. या कलिंग युद्धामुळेच अशोकाचे मन धर्माकडे फार वळले. काहींचे म्हणणे आहे की ही मोहीम म्हणजे जगाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची गोष्ट होय. या मोहीमीतील दुसरे, दीड लक्ष कैद्यांचे हाल व एक लक्ष मेल्ल्या लोकांच्या आत्मांचा जोक याचा अवरदस्त परिणाम अशोकाच्या मनावर झाला व त्याची साक्ष या बरील शिलालेखात दिसते. या मोहिनेमुळे अशोक बौद्धधर्मांतर्गत झाला (शा. को. भा. ४. ५. पू. २२४ पहा)

अशोकाच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसात कलिंग देश स्वतंत्र झाला. एक सर मुख्य राजधानीपासून तो फार लांब होता व दुसरे तिकडील सुभेदार हे स्वतंत्र होण्याची हवा घेऊ लागले अशा वेळी म्हणजे सि. पू. २५६ च्या सुमारास कलिंग तेथील नेत या राजवंशाच्या ताब्यात आला. त्या

वंशातील प्रख्यात राजा खारवेल महामेघवाहन होता. हा जैनधर्मी होता. याचा एक शिलालेख उदयगिरी येथे आहे. त्यात नन्दराजाचा उल्लेख आला आहे. याच नन्दवंशाचा उल्लेख कठन मौर्य पराणें पुढे आले. बरील शिलालेखात या खारवेलच्या वंशाची व त्याची स्वतःची इकीकृत आहे. परंतु शिलालेख खराब झाल्याने ती दुर्बोध आहे. याने आपल्या राजसत्ताच्या १ व्या वर्षी शातकर्णी (आध्र) राजावर स्वारी केली होती. पाचव्या वर्षी नंदराजाने बाघलेखा व १०३ वर्षे नादुस्त असलेला एक वंधारा दुरुस्त केला. नंदान्त ग्र लि. पू. ३२३ भरला तर खारवेलचा काल ३२२-१०३ म्हणजे लि. पू. २१९ येतो. या वेळी शातकर्णी राजा होता. याने शातकर्णीचा पराभव लि. पू. २१८ त केला. खारवेल याचा वंश येत नावाचा असून त्यातला हा तिसरा राजा होय. हा १९वें शुबराज असून २४ व्या वर्षी महाराज झाला. बंधारा बाघणे व मगधराजाचा पराभव करणे या गोष्टी याने लि. पू. २१३ मध्ये केल्या. पुढे (लि. पू. २१२) त्याने मगधराजाला मांडलिक बनवले. यांचे नाव बहुधा शालि- ह्वक पश्चिममौर्य (२२३-२११ लि. पू.) असले त्याने अनेक जयस्तंभ (२०९ लि. पू.) उभारले असावे. यानंतर, याची अगर याच्या पुढील वंशाची माहिती आढळत नाही. पुढे बहुधा वर्णागर शालुक्यांच्या ताब्यात हा प्रदेश गेला असावा. (७५०). ह्युएनत्संगाने याची फार देना झाली होती. लोकसेवा कर्मी ह्याली असून सर्वत्र जंगल माजले होते. पूर्वी लोकवस्ती इतकी दाट होती की, चालताना लोकांचे एकमेकास धावे घासेल जात व त्यांच्या रथाचे आख एकमेकात गुंतत असे म्हणतात. हा देश साधूच्या शापाने उध्वस्त झाला अशी एक दंतकथा आहे. यानंतर इ. स. १९० मध्ये प्रख्यात रागराज चोल याने कलिंग जिंकल्याचा उल्लेख आढळतो. याबद्दल महेंद्रगिरीवर एक जयस्तंभ उभारलेला आढळतो. या कोलाकडे एक शतक राहून, पुढे चालुक्य-चोल-वंशी पहिला कुलोत्तुंग याने कलिंग जिंकून घेतला (इ. स. १०८०). पुढे तो वहामर्भा व कुतुबशाही, सैंगल, निजाम व इंग्रज यांच्या हाती समाक्रमाने आला असावा. [द. हि. ग्रा. घ; अ. ओ; म. भा., अध्वर-प्रा. हि; वैद्य; स्मिथ; इ. ग्या. ४, वा. रामायण अ. का. बु. सं. अ. ५, ९, १०, १६, १७, ३१ वगैरे; इ. अं. भा. १०; प्रा. मू. च.]

कलिंगड—'या फळास इंग्रजीत वॉटरमेलन' व इतर भाषात टरबुज, कलिडा, कलंगरी इत्यादि नावे आहेत. सर्व हिंदुस्थानभर व उष्ण देशातून याची लागवड करतात. जानेवारी व फेब्रुवारी महिन्यात हे वेल नदीच्या बाबळवंदात खनितात व त्याची फळ उन्हाळ्याच्या आरंभी नयाव होतात. संयुक्त प्रताप कलिंगड नावाची एक जात असून तिची लागण जुनेमध्य करतात व फळे आक्टोबरमध्ये पिकतात. पश्चिम हिंदुस्थानात व मुल्यावेकडून सिंधमध्ये कलिंगड म्हणजे खारिथचे नाव समजतात. नदीच्या बाबळवंदातून मुबलक पाणी व जाग

असल्यामुळे कलिंगडाचे वेल तेथे चामळे वाढतात विकानेर. मधील एक कलिंगडाची जात निव्वळ वाळूत वाढत. तिची फळे वाळूच्या पृष्ठभागाच्यापली लागतात. लागवडीची वेळ व जमीन यावर फळाचा रंग व रुचि अवलंबून असते. कडू व गोड कलिंगडात वाहेरून काही फरक दिसून येत नाही. सिंधमध्ये कडू कलिंगडाचा फिरवट म्हणतात, आणि त्याचा रचकासारखा उपयोग करतात.

उत्तरहिंदुस्थान व मध्यप्रात यामधील कलिंगड उत्तम असतात. त्याचभाषाने सरवत तयार करतात. याच्या विद्यापासून तयार होणारे स्वच्छ तेल आज्ञाकारिता व साध्याकरिता उपयोगात आणतात. दुष्काळात विद्याचे पांड करून लोक त्याच्या भाकरी करतात. विद्या दाहनाशक व मूत्ररचक आहेत.

कलिंगडाची लागण पापात मकरसंक्रांतीच्या सुमारास पाणी असलेल्या नदीच्या किंवा ओऱ्याच्या बाबळवंदात करतात कांकणात व मावळात भातखाचरात भात काढल्यानंतर, पाण्याचा पुरवठा असल्यास कलिंगड लावतात. बागा- ईत जमिनीतहि पुष्कळ ठिकाणी कलिंगड करतात. कलिंगडाचे वेल जमिनीवरच पसरतात. कलिंगडे पिकल्यानंतर खातात परंतु कोवळेपणी सर्व फळाची अगर पिकल्यावर फळाच्या सालीची भाजी करतात, मोफड्याच्या सालीच्या भाजीसारखी हा भाजी होते.

औषधी उपयोग, पुढे तेस.—कलिंगडाच्या विद्यार्तात मगज अर्धा तोळा व खडीसाखर अर्धा तोळा एकत्र वाटून घेणे. पोटात दाह झाल्यास कलिंगड खावे. उन्हावर कलिंगडाच्या गिराचे पाणी पावशेर काढून त्यात जिरे व खडी- साखरेचे चुणे टाकून घ्यावे.

दि. प. मं. स.—ही कलिंगडाचीच दुसरी जात आहे. याला तेड, दिडा, मेहो व टिडक ही निरिमाळी नावे आहेत. याची उत्पत्ति मुख्यतः मरुस्थानात, पंजाब व सिंधप्रांतात होते. दरबारावरच याची लागवड करतात व त्याची भाजी करतात. या फळाची गाराणी हिंदू व मुसलमान लोकांत आहे. यूरोपियन लोकाना याची फारशी माहिती नाही. याच्या विद्याचा औषधात उपयोग करतात व कधी कधी लोक त्या वाळूतून व भाजून खातात. [वाट. पदे.]

कलिंगपट्टम्—मद्रास, चेन्नम जिघातील विकचेल तालुक्याच्या गावापासून १७ मैलावर असलेले बंदर. हे तेलप्रादेशातील मुसलमानी राज्याच्या राजधानीचे गाव होते. येथे मशिदी वगैरे जुन्या इमारतींचे अवशेष असून त्यात जुनी नाणी सापडतात. हे जहाजांना सुरक्षित ठिकाण असल्यामुळे पुष्कळ दिवसपत्रे व्यापारी बंदर होते पण मद्रास इलाकातील पूर्व किनाऱ्यावर रेल्वे झाल्यापासून या बंदराचे व्यापारी महत्त्व बरी जाळ आहे. येथे समुद्रात एका मैलावर एक ७३ फूट उंचीचे व समुद्रातून १४ मैल

पर्यंत दिसणारे दीपगृह वाधिले आहे. येथे काही मिठाणें आहेत.

कलित-आसामातील या जातीची लोकसंख्या. २२१९८०
आहे. ह्याच्या उत्पत्तीची माहिती बरोबर मिळत नाही. परशुरामाच्या रांगला भिऊत पळालेल्या क्षत्रियांपैकी आसामच्या जंगलात लपून बसलेले हे लोक आहेत असे काहींच मत आहे. त्यांना आरंभी बुरखुम म्हणत असत. काहींच म्हणजे कायस्वार्पकां शेती करणारे हे लोक आहेत व काहींच म्हणजे हे लोक मूळच्या आर्य लोकांपैकी असलेले असं आहे. बंगाल्यात धंयप्रमाणे जातीभेद होण्यापुर्वी 'कलित' हे नाव ब्राह्मणेंतर सर्व आर्यांना लावीत होते. [सेंसस रिपोर्ट १९११ आसाम].

कलियुग—चार युगातील चौथे युग व त्याची मूर्ति. कलियुगकल्पना ब्राह्मण ग्रंथातून (तै. ब्रा. १.५) आढळते. तै. संहितेत युगकल्पना आहे. परंतु त्या ठिकाणी (४.३,३) वृत्त, त्रेता व द्वापर हीं तीनच नावे आढळतात. ब्राह्मण ग्रंथात मात्र चारही युगांची नावे आली आहेत. पुराण ग्रंथात वृत्त, त्रेता, द्वापर व कलि असा युगाचा अनुक्रम आहे. परंतु ऐ. ब्राह्मणात (७. १५) कलि, द्वापर, त्रेता व वृत्त असा अनुक्रम आहे.

याची वर्षसंख्या देवमानाने चार लक्षा वर्षांत हजार वर्षांची असते. याचा संध्या, व संध्याशकाळ देवमानाने दोनशे वर्षांपेक्षा गणलेला आहे. (मत्स्य. अ. १६४). मघा नक्षत्री सप्तर्षी आले म्हणजे कलियुगास आरंभ होतो (भाग. १२ स्कं. अ. ३).

साप्रत कलियुगाची चार हजार नव्वो सत्याहसूर वर्षे गत झाली आहेत व हे युग चालू मन्वेतरातले २८ वे आहे.

कलियुगवर्ष—कलियुग संवत् (वर्ष) व भारतायुद्ध संवत् हीं दोन्ही एकच आहेत अशी एक समजूत आहे. परंतु ती बरोबर दिसत नाही. कारण भारतायुद्धानंतर घमांघे राज्यांरोहण झाले त्यावेळी कलियुगसंवत् सुरू झाले असेल पाहिजे. काहींच्या मतें कलियुगास प्रारंभ शात्यानंतर युद्ध झाले असे आहे. युद्धानंतर ५१ वर्षांनी कृष्ण निजयामास गेले व त्यावेळी कलियुगास प्रारंभ झाला असेहि एके ठिकाणी सापडते. साराश अगदी नवी वाळ असा अद्यापि निश्चित झाला नाही. तरी पण या यावर्ताने ऐहोळ्या शिलालेख प्रमाण धरण्यास हरकत नसावी. तेथे शालिवाहनशकाचे व भारतीय युद्धसंवत्तांचे अशी दोन्हीहि वर्षे दिली आहेत. त्यावरून शालिवाहन शकापूर्वी ३१७९ या वर्षी (सि. पू. ३१०२ ता. १८ फेब्रुवारी) भारतीय युद्ध झाले व तदनंतर थोडक्याच दिवसांनी कलियुग संवत् सुरू झाले. सामान्य हिदूजनसमूह भारतीय युद्ध, कलियुगास, व परीक्षित जन्म जबळ जबळ मानून त्याचा फाळ वरील (शकपूर्व ३१५९) धरितले. यावरून जास्त माहिती हा.

को. प्र. गं. वि. ५ वा पू. १०६-७ वर पहा. [इ. अं. पू. ४०३; वैद्य-म. भा. ३]

कलुगुमलइ—(कलुगु-गरुडपक्षी, आणि मलइ-डोंगर.) मद्रास इलाखा. तिवेझा जिल्हा. ओत्तापिडारम् तालुका, इत्थापुरम् जमीनदारीतील एक रोडे, उत्तर अक्षांश १०° व पूर्वेरेगास ७३° ४२'. तिवेझी गावाच्या उत्तरेस १२ मैलावर हे ४८२५ लोकवस्तीचे एक गाव आहे. येथे भुवमण्याचे दगडात गोदलेले देऊळ असून इतर जैन देवळे वरीच आहेत. वरील देऊळ दहाव्या शतकातील असावे असा समज आहे. दर वर्षी फेब्रुवारी महिन्यात येथे मोठी जत्रा भरते. बिगलपुट विल्हात असलेल्या सात देवळाच्या धर्तीवरच या देवळाची बांधणी आहे.

कलुशा—हा काश्मिरा ब्राह्मण असून याचे मूळचे नाव 'कव कलत' असे होते. हा शिवानी महाराजाच्या मृत्यूनंतर व संभाजीच्या राज्यारोहणापूर्वी थोडे दिवस दक्षिणेत आला. हा साधारण योग्यतेचा होता याला मंत्र, सैत्र, जादू, टोणे करण्याची कला अवगत असून हा वाममार्गाहि होता. आपल्या प्रकारच्या लोकांस दुसऱ्यावर छाप बसविण्याची कला नैसर्गिकच असते. विरोधतः एखादा मनुष्य संकटात सापडलेला पहाताच हा वाममार्गी माणस आपल्या 'शाफ' शक्तीचा परिणाम त्याच्यावर तेव्हाच करू शकतात. दैत्युडासक भोसल्याच्या कुळातील संभाजीच्या धर्मनिष्ठ भोळ्या मनावर, राज्यारोहणप्रसंगी जे अनेक शकुनापशकुनांचे अग्निप्र परिणाम झाले, त्यावेळी संभाजीच्या उग्र प्रकृतीला त्याच्या राज्य वाळविण्याच्या कामास अर्थातच याचा उपस्वरूपी सत्ता अधिकच मानवला. या प्रकारे संभाजी हा या 'अग्निदीक्ष' उपानक 'शाफाच्या' शक्तीच्या गवसणत सापडला. जर कोणी माणूस त्यावेळी त्याला महाराष्ट्रात हितकर असा वाटला असेल तर तो हा कलुशा होय. संभाजीने याला काही महिने जवळ पाळले होते. कारण ज्यावेळी फिदुरी व फूट याचाच अंमल राज्यात (पडिल्या १०-१२ महिन्यात) बसला होता, त्यावेळी संभाजीला कोणावर विश्वास ठेवावा हेच समजेल होते. अर्थातच प्रत्येक मनुष्याचा कोणावर ना कोणावर तरी विश्वास असावयाचा या न्यायाने त्याचा विश्वास या परदेशीय व बयस्क कलुशावर बसला. कलुशावर जरी संभाजीचा विश्वास बसला होता, तरी तो त्याची किमत जाणून होताच. त्याने त्याला कधीहि 'पेरावे' किंवा 'पंडित' राव' किंवा अग्रप्रधानांतील कोणतेहि एखादे प्रधानपद दिले नाही. फक्त त्याला काही तरी अधिकार देणे प्राप्त होते म्हणून 'छंदोगामात्य' म्हणजे सामवेदाच्याशी अर्थातच सामवेदी म्हणजे मंत्रप्रयोगक ब्राह्मणाची व्यवस्था करणारा अधिकारी) असे एक नवेच पद दिले. मात्र कलुशाचा संभाजीशी निकट सहवास असण्यामुळे व त्याने स्वतःच आपल्या राजावबवळ वजनाचा स्वाधेपरायणतेने जास्त

गवगवा केल्या कारणाने लोकांना त्याचे भय व वचक वाढू लागला. तसेच संभाजीच्या विरुद्ध (सोयराबाईच्या) बाजू-तील लोकांना व तटस्थ वृत्ति ठेवून राहिलेल्या सर्व कर्त्या मंडळींनी आपल्या कृतकर्मावद्दल संकोच वाटल्यामुळे तीं आपली सर्व वामकर्मे या त्रयस्थ कवजीवावा कडूनच करून घेऊं लागली. त्यामुळे या वावाचे प्राबल्य जसें लोकांत निष्कारण अधिकाधिक वाढू लागले, तसेच संभाजी-जवळहि कोणीच मनमोकळेपणाने बोलेनासा घाल्यामुळे संभाजीलाहि कवजीशिवाय विश्वासाह असा कोणीहि दिते नासा झाला. शिवाय संभाजीची कारकीर्द सुरू होताच मराठ्यांच्या राज्यात मृतमाती देण्याची प्रसिद्धा करून औरंग-जेब मराठी राज्यासमोवती धरणे धरून बसला होता. त्यामुळे जी काही थोडी माणसे कर्तृत्ववान होती तीं हि या परचकाच्या निवारणार्थ चार दिशेला पागली गेली होती. त्यामुळे कलुशाला या सर्व परिस्थितीचा चांगलाच फायदा मिळाला, व त्याने भिक्षुकी मामला सोडून देऊन तो राज-कारणी पुरुष बनला.

महाडचे दादजी प्रभु यांनी आपल मजग्याचे कारस्थान कवजीच्या मार्फत संभाजीत समजाविले व आपली मजग्याच्या स्वारीवर योजना करून घेतली. परंतु कलुशाकडून वेळेवर मदत न पोहोचल्यामुळे दादजीची फसती होऊन तो परतला. यापुढे ते दोघे एकमताने कारस्थाने करूं लागले. अशा प्रकारे संभाजीच्या सान्निध्यात कलुशाचे महा सात महिने जातात न जातात तोंच, औरंग-जेबाच्या लाडका मुलगा अकबर आपल्या बापावर यागी (इस्न) होऊन उत्तर हिंदुस्थानातून संभाजीच्या आश्रयांत इ. स. १६८१ च्या मे महिन्यात आला. इतक्यात संभा-जीची वायको येव्हाई कलुशाचा द्वेष करूं लागली होती. म्हणून अकबराचा बंदोबस्त आणि विशेषतः त्याच्या हालचालीवर करडी नजर ठेवण्याकरिता म्हणून संभाजीने कवजीवावास रायगडाहून दूर करून अकबरा-जवळ पालोस पाठविले. तेथे वावास अण्याजी दत्तो व अक-बर याच्यामध्यें बाललेले (अकबरास दिव्हीच्या तख्तावर व राजारामास मराठ्यांच्या राज्यावर बस घेण्याने) कारस्थान समजले. तेव्हा त्याची वडीं त्यानें संभाजीत पोहोचविली. वावाला विशेषतः आपला जन्म वसवून वाटत बाललेला मह-त्वनासा पूर्ण करण्यास शिवाजी महाराजांच्या वेळचीं जुनी व कर्ती खोड दूर करावयाचीं होती. म्हणून त्यानें या शुभ कटाची उमता अधिकच तीव्रतर भासविली. शिवाय अक-बरानेहि भीताने त्या कारस्थानावद्दल फवुली दिली. तेव्हा संभाजीचे चित्त अधिकच खळले. या कटाच्या स्फोटात कलुशाने अण्याजी दत्तो, महादजी अनंत, सोमाजी दत्तो व हिराजी फर्गद यास परळीवाली मारविले. तसेंच ओल्या-बरोबर मुकंदहि जळत या न्यायाने दादजी व कवजीनें चालू प्रभु शास्त्र माराविले व शास्त्राजी नॉईफ यांस कैद कराविले.

याचा परिणाम असा झाला की, राज्यातील कर्ती वर्गाला माणस नाहीशी झालें. मुख्यतः चिटणीसी दरर आपल्या ताब्यात आल्याविना आपला बोग बसणार नाही हे वाक्क व दादजी पूर्णपणे जणून होते. म्हणून ते दोघांही या खट-पटीत होते. त्यांनी या प्रसंगी जेव्हा संभाजीत खोदेंच मातवून चिटणीसच्या घराण्याचाच नाश करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा चिटणीसी व शिंदेकटथार येत्याईन आपल्या ताब्यात घेतली व संतं बळग्याच्या करवीं ती स्वतःच काम पाहूं लागली. त्यामुळे वावाच्या 'आक' घर्षाचा परिणाम संभाजीपर्वतच थावून राज्यातील इतर व्यवस्थेवर होण्याचा बंद झाला.

पुढे ईश्वरजी जो इ. स. १६८१त तह झाला त्यावेळीं कचर्गी एस्टाच बडोल, सनिध, बोकळ व व्यवहारचतुर असल्या कारणांने त्यासच ईमनाकडे पाठविले. नंतर ज्या वेळी इ. स. १६८१ च्या सप्टेंबरच्या अखेरीस संभाजी अकबरास देऊन फांत्याच्या लडाईत गेला व त्याने गोवेकर रमेल पोतुंगीजाची चांगलीच रग मिरविली त्यावेळी वावा अकबराबरोबरच होते. अकबरास व त्याच्या बरोबर वावासहि संभाजीने शत्रूच्या सनिध येऊ दिलेले न हूतें पुढे दाहा अलमचा रामतेजेचे बाटाच्या बाजूने संभाजीत दाह वसताच संभाजीत आपल्या सैन्यानिशी निकडीने निबाघे लागले पण गोवेकरांचे तहाचे बालगें तर वाढूच होते. तेव्हा गोवेकरांनी सत्ता करण्यासाठी संभाजीने 'बावाला कुल येतस्थार देऊन तेथेंच ठेविले' व आपण मात्र रायगडास गेला. वावा व अकबर यांनी भीमगडच्या झाडीत इ. स. १६८८ च्या जानेवारीत जाऊन गोवेकरांनी सत्ता केला व १८ मे १६८४ रोजी वावा रायगडास येऊन दारुल झाला. पुढे ७ नवंबरला कोयळागड मांगलानी घेतला व शाहादि खानेहि पुण्याहून दौड करून बोरघाट उतरा लागला. तेव्हा संभाजीने वावास त्याच्यावर पाठविले, व वावांनीहि गान्धोलीला शाहादिखानास वाटून त्याची १४ जानेवारी १६८५ रोजी मोंडण दिले व शाहादिखानास कोंक-णातून पिटाळून लाऊन त्याची पुन्हा घाटावर परतविले. नंतर कचर्गी रायगडास आला व दोन तीन महिने त्याचा मुकाम तेथे होत आहे न होत आहे तोंच विजापुरास मांग-लाचा बंडा पडल्याची खबर आली. त्यामुळे संभाजीला विजा-पुरकराच्या मदतीस जाण्याला तरी पाठाविणे जरूरीच वाटले, व इतक्यात हुंभारवाडि स्वामी कार्यादरी पडलेला व इतर सर्व सरदार चारी दिशेस पागळले त्यामुळे इ. स. १६८५ च्या जून महिन्यात वावासच विजापुरकराच्या मदतीस पाठ-विले. परंतु वावांचे फौज मात्र पुढे रवाना करून आपण त्यास पन्हाळा येथे राहिला. अशा रीतीने वावाजी तीन वर्षेपर्यंत आपला आयुष्यक्रम कर्षी पन्हाळा तर कर्षी संगमेश्वरी पाल-वित अवता शिंदे व वावाजी यांच्यात वैमनस्य आले व त्यांनी वावावर बंड उभासले. तेव्हा वावा इ. स. १६८८ च्या नवंबरात संगमेश्वराहून खेळण्यास पळून गेला. ह्या शिक्क्यांच्या पारखेपणाची बातमी संभाजीस लागताच तो रायगडाहून

नियाला व संगमेश्वरी येऊन “ शिर्डी व त्याच्या सध्यादारांनी युद्ध करून त्यांना हांकलून लाविले. तेव्हा शिर्डी राजापुरीन पडून गेले ” व संभाजी रोखण्यास गेला. बाबाने या शिर्डीच्या कटापास प्रव्हादपत्र व इतर काही सरकारपुनाचा संवेध आंद अंत भासविण्यावरून त्यांना संभाजीने परले; निमाणुफडे पाठविलेल्या सैन्यात धनाजी, संतानीसारख्या माणसं असतानामुळे कोणते किंवा छद्मते विदेशास घोंटाळ उडाला नाही. मात्र मोगली व मराठी सैन्याच्या हातनाली मराठी राज्याच्या अगदी निकट असल्याकारणाने फितुरी करणं वगैरे मोगली प्रयत्न करताने सारखे चालू होतेच. संभाजी रोखण्याहून बागसह निघाला व ही पातळी मोगली सरदारांना मराठापाकडील कोण्या फितुरी लोकांनी पोहोचविली. यातमीं लागताच कैक निजाम-बंगाल त्याच्या धापांबद्दल मुकरावताना व संभाजीस “ शुकीने पकडले ” म्हणून पुढे तक्रारचलाना असं किताब मिळाले होते तो-कोल्हापुरी-हून दौड करत निघाला. रायगडास जाण्याकरिता निघालेल्या संभाजीचा मुफाम संगमेश्वरी होताच. तारीख १ फेब्रुवारी १६८९ रोजी संभाजी व बाबा यास बरकड लोकानिशीं रानांत पकडले. ह्यावेळीं दौंगडीहि बाबूच्या लोकांस सारा-मारी आली व बाबास तार लागून तो जखमी झाला. संभाजी वगैरे मेडंडी निघाला व बेलावध असल्याने दोंगर निजामांत त्यांना धांजाव घेवता धरून औरंगजेबाकडे पाठविले. औरंगजेबाने तारीख ११ मार्च १६८९ रोजी प्रथम बाबास व नंतर संभाजीस “ जिवेंच मारून शिरच्छेद ” केला.

बाबाची योग्यता जरी लघु होती तरी त्याची आकांक्षा फार गहर होती. एखादे मोठे राजवाज कावें व नाव मिळायें असे बाबाना वाटे. परंतु तसे त्याच्या हातून घडले नाही. संभाजीच्या मनीतला हा बाबा आदि एवढीच गोष्ट जरी प्रजेवर व सरदारावर त्याचा पगडा पसविण्यास पुरेची होती तरी त्याच्या हातून काही महत्वाचे काम घडले नाही व त्यामुळे संभाजीने त्याला अधिकार दिव्याचें वाढवत नाही. बाबास कधी कधी लहान लहान खटले तोडणें व न्याय देणें वगैरे कामें करावी लागत हें जरी परें आहे तरी ती केवळ सर्वप्रधान व कारकून मेडंडी पगाली गेल्यामुळे कारवाई लागत येवईच. तसेंच संभाजी कलशाच्या पूर्णपणे अधीन झाला होता अर्कहि दिसत नाही. उलट कलशाचे दखली जनतेच्या रीतीरिवाजाच्या व देशातील परिस्थितीच्या अनुगमनामुळे घोंटाळे उडतात हें संभाजी जणून असल्याने त्याने त्याला मोठे अधिकार दिले नाहीत. कलशा व संभाजी यांची व्यसने वगैरे वाईट आचरणविषयांचीं बखरकारांनीं लाविलेलीं धमति व काडलेली अनुमानें संभाजीच्या हाटपटांच्या हातनाली व निवेष्टतः या दोघांचें अं अगदीं शीर्षे साधिय झाले त्याच्या घोडहि विचार केल्यास अगदींच निराधार व फोलकट वाटतात. तसेंच कलशाने फितुरी वेळी हाहि आरोप अगदींच खोटा आहे. [डक, राजवाडे ८; जंध; सरदेसाई सरकार]- [वा. श्री. बेंदे]

[रा. बेंदे यांनी जी कलशाबद्दल माहिती दिली आहे ती घरीन नवीन मासगारी आहे. परंतु परिचित माहिती-पेक्षा तिला जास्त आधार सांपडले आहेत. काश्मीरच्या राजघराण्यात ‘ दलत ’ हें उपपद असणारे काही राजे होऊन गेले (कलस पहा). कलशाला संभाजीने महत्वाचा अधिकार जरी दिला नव्हता तरी त्याचें वाटेल तें कोणें संभाजी माना. निवेष्टतः त्याच्या खोटया नव्हात्या सन्या मानून संभाजीने पूर्ण विचार केल्याशिवाय बहुतेक सारी कर्ती माणसे (ज्यांनी शिवाजीस राज्य उभारण्यास मदत केली ती) जीवें मारिलीं; परसरांचें साधिय जरी थोडेंकच होते तरी त्याचा हा परिणाम झाला ! कलशानें शैवर्दी फितुरी वेळी असावी असें आम्हास वाटतें. कारण तो हलक्या दगोळा व हार्दरा माणूस होता व अशा माणसाला कसें फोडावें हें औरंगजेब उत्तम जाणत असे. संभाजी आमच्या दिवशीं अगदीं थोड्या लोकांनिशीं संगमेश्वरी येतो ही नवी बातमी दोष निगमास कदा कळली ? कवनीशिवाय संभाजीच्या भर्तृहताचा (की ज्याच्यानवळ ती आपला जाण्याच घेत फोडील असा) त्या वेळीं दुसरा कोणीहि इत्तम नव्हता तसेंच रोखण्याहून स्वतःच्या संरक्षणापुरती जास्त कौन संभाजीन सहज पेता आली असती, पण ती त्यानें घेतली नाही; यात कोणाचा तरी हात असला पाहिजे. आर्महि कवनीच्या फितुरीची साक्ष देतो सारास, कलशा यानेंच फितुर होऊन संभाजीस औरंगजेबाच्या स्वाधीन केलें असें आमचें मत—बरील आधारारबून—आहे [संपादक].

कॅले—हें ब्रान्सच्या उत्तरभागात ६ ‘ पाल-डी-कॅले ’ विभागातील एक प्रसिद्ध बंदर व कारखान्याचें शहर आहे. हें पारिसच्या उत्तरेस १८५ मैल व लोन्ड्रपासून १८ मैलावर आहे. १९११ साली येथील लोकसंख्या ७२३२१ होती. कॅलेचा विद्या पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. याचें संरक्षण पुरातन काळी बांधलेल्या ४ दुर्गांनीं केलेलें आहे. १५९० साली बांधलेल्या बालेकिझार्गन व मोर्चिवंदीनें किझास फार मजबुती आली आहे. येथील जुवें शहर एका घेडावर आहे ह्या शहराचा तट अगदीं मोडकळीस आल्यामुळें किझाच्या आसपास नवीन वुरुज, मिती वगैरे बांधण्यात आल्या असून एका अति खोल खंदकानें त्यास विचोप मजबुती आणली आहे. जुन्या शहराच्या मध्यभागी ‘ डी आर्मेट ’ ची जागा आहे. हिच्या आत १७४० साली पुनः बांधलेली ‘ हाटेल-डी-व्हिले ’ नावाची इमारत आहे. येथील बेंदापुमट १६ व्या, १७ व्या शतकांत बांधले असवेत. जवळच ‘ टावर द ग्रेट ’ अथवा चौथी खुजळ आहे. हें १८४८ सालापर्यंत दीपग्रह होतें. इंग्रजाकडे १७ व्या शतकात जेव्हा कॅले होतें तेव्हा नाटूर-डेमचे दिस्ती देवालय बांधण्यांत आलें. ह्या देवालयाचें भव्य शिखर नाविकास उपयोगी पडतें. सेंट पेरी या भागात कॅलेंतील बहुतेक कारगराने असून ह्या भागातच १९ व्या शतकात बांधलेलें दिस्ती देवालय व अलीकडे बांधलेलें सार्वजनिक

समाग्रह आहे. वॅलेंट दलालचे मंडळ, न्यायसभा, वगिऱा-सभा, व्यापारी व औद्योगिक शिक्षणशाळा व कॉमन्सची शिक्षणाची मोठी शाळा या संस्था आहेत.

यूरोपमधून इंग्लंडात जाण्यास किंवा तेथून युरोपात येण्यास फक्त कॅले हाच मार्ग आहे. येथील व्यापार विशेष-करून संयुक्त राज्यांशीच होत असतो. येथून बाहेर गावी जाणाऱ्या मालात दारू (शम्पेन), रिपरिट, वाळवंट गवत, लोकर, बटाटे, लोकरा माल वगैरे मुख्य वस्तू आहेत. व बाहेर देशातून येणाऱ्या मालात कापूस, रेशमी माल, कोळसा, लोखंड, पोलव, पेट्रोलियम, इमारती लाकूड, कच्ची लोकर, चुर्चाचे लाकूड वगैरे माल सुटाय आहे. येथील मुख्य उद्योग "टॅरी" व जर, फोत वगैरे वनविणे हा होय. येथे जहाजे बांधण्याचे कामही होते. व वॉड, हेरिंग, व मेकरेल वगैरे मासे धरण्याचाही उद्योग चालतो.

पूर्वी कॅले हे लहानसे मासे धरण्याचे बंदर होते. स. १९१७ साली चाँथ्या बाल्डविनने हा गावची स्थिति सुधारली व नंतर १९२४ साली फिलिफ हारपेल नावाच्या बोलोनच्या काउंटने जप्यत तटबंदी केली. केन्साच्या युद्धानंतर १९४६ साली एडवर्ड (तिसरा) ह्याच्या फीजेचा वेडा पडला असता तेथील गव्हेनर जॉन डी व्हाएने ह्याने सतत एक वर्षपर्यंत कॅलेचे रक्षण कॅले, पण पुढे असणामुर्ग्याच्या आभासामुळे शेवटी हा किल्ला शत्रूच्या हाती घावा लागला. पुढे १९५८ पावेतो हा किल्ला इंग्रजाकडे राहून शेवटी फ्रेंचिस डब्लू आफ गांन्च्या ३०००० शिपायापुढे ८०० माणसाचा ठिकाव न लागल्यामुळे होऊन घावा लागला. नंतर १९५५ पासून १९५८ पावेतो हा किल्ला स्पेनच्या ताब्यात राहून व्हर्निनच्या तह-नाम्यात फ्रान्सला परत मिळाला.

कलेवल-अथवा कलेवाला हे फिनलंड देशाचे ऐतिहासिक महाकाव्य आहे. ईरिअड, रामायण, महाभारत इत्यादि जी काही जगातील नामावित महाकाव्ये आहेत त्यामध्य याची गणना मॅक्समुलरसारख्या पंडितानी केली आहे.

फिनलंडमधील लोक पुन्हा ऐतिहासिक पोवाड्याचे फार हौसी असल्याने त्यांच्या तोंडात हे पोवाडे नेहमी असतात. अशा प्रकारचे ऐतिहासिक पोवाडे एके ठिकाणी जमविण्याची कल्पना एलियस लुनॉट नावाच्या एका माणसाला सुचली, व त्याप्रमाणे त्याने १८३५ साली असे पोवाडे व काव्ये एकत्र करून दोन भागांत प्रकाशित केले. या संग्रहाला त्याने 'कलेवल' हे नाव दिले. या संग्रहाचे त्याने प्रथमतः २५ रूनी वगैरे सर्ग पाडले होते पण पुढे त्याने तो काव्य-संग्रह वाढवून त्याचे ५० सर्ग पाडले. ही सुधारण वाढ-बिंदेली आवृत्ति त्याने १८४९ मध्ये प्रकाशित केली. हा काव्यसंग्रह एकत्र काढण्याकरिता लुनॉटला फारच परिश्रम कराव लागले. फिनलंडच्या सर्व भागातील सर्व प्रकारच्या लोकांमध्ये जाऊन त्याच्या तोंडून हा काव्ये व गाणी म्हणून घेऊन नंतर ती त्याने एकत्र केली. 'कलेवल' शिवाय

त्याने इतरही काव्यसंग्रह अगर एकेक स्वतंत्र काव्य छापले पण 'कलेवल' हे ऐतिहासिक असे प्रमुख काव्य होय. या संग्रहात त्याने फिनिश लोकांतील ऐतिहासिक काव्ये, दंतकथा, वीरांच्या स्तुतिपर काव्ये, कथित काव्ये, भावगांते व चेटुकर्णते या सर्वांचा समावेश केला आहे व अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग करतांना या मोठ्या काव्यात सूत्रबद्धता ठेवण्याची त्याने शक्य ती खबरदारी घेतली आहे.

मूल वाक्य.—'कलेवल याचा अर्थ 'वीरांची जन्मभूमी' असा आहे. फार प्राचीन काळी फिनलंडमध्ये, कलेव नावाचा एक सर्वगुणसंपन्न असा वीर होऊन गेला. त्यानंतरचे जे वीरपुरय निर्माण झाले ते कलेवानेच निर्माण केले अशी फिन लोकांची समजूत आहे. अर्थातच कलेवाने उत्पन्न केलेल्या अशा काही वीर पुरपांचे-हकीकत यात लुनॉटने गुंफिली आहे. या सर्व महाकाव्यात खुद्द कलेवाचा असा एकदाही उल्लेख आलेला नाही. कलेवाची मुलगी कले-यतर व कलेवाचा एक वंशज कलेवलनेन याचे मात्र उल्लेख आलेले आहेत.

स्वरूप.—'कलेवल'त व्हाइनामोइनेन, इस्मरिनेन, लेस्मिन-कैनेन व इलेव्हो या चार शूर पुरुषांचा वृत्तांत आलेला आहे. व्हाइनामोइनेन हा वारा व त्याची मुलगी इल्टर यांच्यापासून झालेला असून ता विद्यासंपन्न काव व वीर पुरुष असा दाखविण्यात आला आहे. इस्मरिनेन हा व्हाइनामोइनेनचा सावत्र भाऊ असून त्याची आई ही मानव जातीतील होती. तो मोठा कसवी असून फार सुस्वरूप होता असे या काव्यसंग्रहावरून दिसून येते. लेस्मिनकैनेन हा रंगेल व अविचारी तरुण असून तो आपल्या अविचारां साहसात अनेक वेळा विप्राच्या भोवल्यात राहणारा होता. पण त्याचा मंत्रविद्या अवगत असल्याने तिच्या जोरावर अगर त्याच्या आईच्या सहाय्याने तो या विप्राच्या तडाक्यातून सुटलेला आहे. जाजत्य मातृभाषी हा त्याच्या भेगातील मोठा गुण होता. व त्यामुळे त्याच्या इतर दुर्गुणांवर थोडेसे पांघरुण पडलेले आहे. त्याला कांकोमेली असे दुसरे एक नाव आहे. कुंन्वो हा दुर्मुखलेला, दुष्ट पण राक्षसी शक्तीचा असा दाखविला गेला आहे. आपल्या प्रचंड शक्तीचा तो नेहमी दुष्ट पयोग करतो. फिनिश लोकांतील एस्पोनियन जातीच्या लोकांत त्याच्यावर पुष्कळ काव्ये रचलेली आढळतात. त्या काव्यात त्यास कलेवाचा मुलगा असे म्हटले आहे. कलेवलमध्ये तो एका जातीचा सुरय होता असे म्हटले आहे. या चारी वीरांच्यासंबंधी एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे व ती म्हणजे या चारही वीरांना मंत्रविद्येचे ज्ञान असे. आपल्या मंत्रसिद्धीच्या चढावर ते देवाना देखील वश करू शकत. एखाद्या विप्रापासून आपले रक्षण करून घ्यावयाचे झाल्यास त्या विप्राचे मूळ, त्याची वाढ इत्यादि सांगितले की, ते विप्र दूर होत असे अशा प्रकारचे वर्णन यात आलेले आहे.

या काव्यातील प्रमुख नायिका म्हणजे इल्मतर, मर्झदा, ऐनु, लोही व तिची मुलगी या होत इल्मतर ही या जगाची बननी होय ऐनु ही लंप जातीची एक सुंदर तरुणी असून तिच्यावर आलेले दुःखाचे प्रसंग फारच हृदयस्पर्शी आहेत हिच्यावर व्हाइनामोइनेनचें प्रेम असतें. लोही ही फिनलंडचा उत्तर भाग जो पोहोमोल त्याची स्वामिनी असते तिच्या मुलीशी इल्मरिनेन याचा विवाह होतो या मुलीचा स्वभाव काही वेळा फार सरळ व निष्कपटी तर कधी दृष्ट व निर्दय व काही प्रसंगी भिन्ना व भोळसर असा दाखविलेला आहे. या एकाच गोष्टीवरून फेल्ललातील काव्ये एकाच्या हातची नसून अनेका-या हातची आहेत. हे निर्विवाद सिद्ध होतें

क था न क.—इल्मतरने व्हाइनामोइनेनला उत्पन्न केल्यानंतर तो आपल्या बघाला पुष्कळ बघे होईपर्यंत आपल्या जन्म-भूमीची बागली मत्तागत करून आपला देश संपन्न करतो. त्याचें ऐनु नावाच्या एका मुलीवर प्रेम घसतें पण असल्या ब्रह्म मनुष्याशी लग्न करण्याचे तिला वाईट वाटून ती एका सरोवरात जीव देते. पण त्या सरोवरात उडी मारताच तिचे माशात रूपांतर होतें ही गोष्ट व्हाइनामोइनेनला कळताच त्या सरोवरात मात्ते घरण्याकरिता तो जातो पण ती त्याच्या जाळ्यात न सापडता 'तुझ्याशी मी लग्न करणार नाही' असें सांगते. यामुळे ती वेडा होतो पण त्याच्या आईने पोह जोल येथील सुंदर मुलीपैकी एकीशी विवाह करण्यास सांगितल्यामुळे ती तिकडे जातो. त्या प्रदेशाची स्वामिनी जी लोही ही त्याला एका अडीवर आपली सुंदर मुलगी घाबयाचें बबूल करते ती अष्ट म्हणजे संपो नावाची एक गूढ वस्तु तिला मिळवून देणें हा होय ही वस्तु प्राप्त करून देण्याचें काम त्यान आपल्या भावाकडे सोंपविले इल्मरिनेन हा हरप्रयत्नांत ती गूढ वस्तु मिळवितो व लोही-पाशी तिच्या कन्येची मागणी करतो, पण ती मुलगीच स्वतः त्याच्याबरोबर लग्न करण्याचें नाकारत. नंतर लेमिन-कॅनेन हा लोहीच्या मुलीला मागणी घालतो पण लोहा त्याला काही अवघड गोष्टी करावयास सांगते व त्याचेंच नां मारला जातो. पण पुढें तो पुन्हा निवत होतो पुढें व्हाइनामोइनेन व इल्मरिनेन हे दोघांहि पुन्हा लोहीच्या मुलीकडे येतात व आम्हा दोघांपैकी तुझ्या पसंतीस येईल त्यालावर असें सांगतात ती काही अवघड अडी घालते, त्या इल्मरिनेन पार पाडतो व ती त्याला बरोत पुढें त्याचा विवाह मोठया घावनें पार पडतो त्या समारंभाला लेमिनकॅनेन याला आमंत्रण नसल्यान त्याला फार रग येतो त्यामुळे तो त्या ठिवाणी रागून येतो, लोहीच्या नवऱ्याला ठार करतो व पुन्हा आपल्या देशाला पळून जातो काही काळनंतर तीरा नावाच्या आपल्या मित्राच्या सहाय्याने पुन्हा तो पोहो-नलनर स्वारी करण्याकरिता जातो पण त्यात त्याचा परा-भय होतो. पक्षेच्छे नावाना एक गुलाम इल्मरिनेनबळ असतो इल्मरिनेनचा घायको म्हणजे लोहीची

मुलगी हो त्याला फार वाईट तऱ्हेन वागवितो, व त्यामुळे तो तिला वाघ, लाडे इत्यादिनाच्या भक्ष्यस्थानी टाकून देतो व आपण जगातून माग काढीत आपल्या पूर्वीच्या घराकडे येतो. पुढें त्याच्या आईच्या उप-देशान्वसून तो त्याचा वाघ उडामो याच्याकडे जाऊन त्याला व त्याच्या लोकाना ठार मारतो व पुन्हा आपल्या गावाकडे येतो पण एवढ्या अवधीत त्याच्या गावचे सर्व लोक मरेले असतात. त्यामुळे तो बैताभून रानावनात भटकतो व आपल्याच तरवारीला बळी पडतो पुढे इल्मरिनेन हा लोहीच्या दुसऱ्या मुलीशी लग्न करतो पण तिचें व त्याचें पडत नाही शेवटी व्हाइनामोइनेन, इल्मरिनेन व लेमिनकॅनेन हे तिचे संगनमत करून पोहमोलवर स्वारी करण्यासाठी—संपो हस्तगत करण्या-साठी—निघतात पण लोही हा त्याचा पाटलाग बरीत असता संपोतिच्या हातून पाण्यात पडत व्हाइनामोइनेनला ती सापडते व तिच्या योगान तो कलेवल देश सृष्ट व संपन्न बनवितो लोही हा त्या देशावर अनक आपत्ती आणते पण व्हाइनामोइनेनच्यापुढें तिचें काही एक चालत नाही पुढें मर्झदा हिला मुलगा होऊन तो करेलियाचा राजा होतो हें व्हाइनामोइनेनला न घापून तो कलेवल देश सोडून निघून जातो पण भावी प्रजेसाठी तो आपली यागा व नाणीं शिष्टक ठेवतो

गुण दो प वि वे च न — या कथानकातील मुख्य दोप म्हणजे त्यात असाही तितको सूनवदता नाही, पण त्यात लज्जतपडे वार्हाच दोप येत नाही या कथानकात अनांतर अगा इतर पुष्कळ गोष्टी आल्या आहेत व त्यामध्य किनिघ लोकताील तत्कालीन चालीरीतिचें प्रतिबिम्ब पडलेले दिसते या सर्व कथानकाच्या मुख्यशी 'चागलें निरुद्ध वाईट' याचा स्तपडा दिसून येत असून त्यात शेवटी सत्याचा अगार चागल्याचा जय होतो असें दाखविलें आहे. मर्झदासवर्षाचा मगहूर हा या कथानकाशी असवद्ध असा आहे व तो वगळला असता काव्याची कोणत्याहि प्रहरें होनी होत नाही हें कथानक रंगविताना जे काही प्रसंग निमाणे बरण्यात आले आहेत त्यापैकी काही सुंदर व सहृमनोहर आहेत उदाहरणार्थ, व्हाइनामोइनेनसारख्या वृद्धाशी लग्न लावण्याचा तिच्या आईचा आग्रह असता ऐनुच्या मनाची काय स्थिति झाली याचें वर्णन मनाला चढया लावतें लोहीचा मुलीचा इल्मरिनेनशी विवाह झाल्यानंतर ती जेव्हा सावरी जावयास निघते तेव्हा तिला सावरी कसें वागावें यासंबंधी करण्यात आलेला उपदेश शाश्वतल नाटकातील कथांन शब्दतलेला केलेला उपदेशातका उदात्त नसून तरी वाचनीय आहे यात शंका नाही याशिवाय आगन्तीहि कित्येक मनोहर प्रसंग या काव्यात आढळतात या काव्यात तीच तीच काव्ये पुन्हा पुन्हा पुष्कळ वेळा आले, आहेत इतर प्राचीन महाकाव्यातहि अशाच प्रकारने पुनरुक्त दोप आढळून येतात. काही ठिकाणी हा पुनरुक्त योग्य असने पण पुष्कळ ठिकाणी ती कथानकात्मक होते असें

म्हणावयास हरकत नाही. [उल्लु एफ् कर्मी-कलेवल (एण्ही मेन्स लायबरी)]

कलेवा टाउनशिप.—अपर दमी. अपर विद्विन जिल्ह्याची दक्षिणेकडील टाउनशिप. उत्तर अक्षांश २३° १' ते २३° १७' व पूर्व रेखांश ९४° १४' ते ९४° ३०'. क्षेत्रफळ १०५ चौरस मैल. खेडी ८. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ४०१३, एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) १०००० रुपये.

कल्प.—एक कालमान व ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचे साधारण नाव. मनुष्याच्या एका महिन्यात जसे साधारणतः तसिते दिवस असतात, तसेच ब्रह्मदेवाच्या महिन्यातहि तीस कल्प असतात. कल्पाचे मान केवढे असते ते पुढे दिले आहे:—कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलि या चार युगांचा एक पर्याय (चौकडी). असे सहाय पर्याय झाले म्हणजे ब्रह्मदेवाचा प्रातःकाळपासून सायंकाळपर्यंतचा पंचदिवस होतो, व इतकीच पुढे रात्र; याप्रमाणे जे एक अहोरात्र त्यास कल्प असे नाव आहे. ब्रह्मदेवाच्या दिवसात स्यागीत चौदा इंद्र आणि पृथ्वीवर चौदा मनु होतात या मनुचा मनुष्यमानांचे एकाहत्तर पर्याय व बरती काही अधिक इतका काळ मन्वेतर चालतो. (भाग. स्कं. ३ अ. ११)

ब्रह्मदेवाचे वर लिहिलेल्या मानाने शतसंवत्सरपरिमित आयुष्य गणलेले अन्न त्यात पन्नास वर्षांचे प्रथम पारधे गत झाले आहे; यात किती वर्षे झाली अन्न कोणत्या वर्षांचा किती भास चालला आहे ते काही समजत नाही. परंतु जो मास चालू आहे त्यात पंचवीस कल्प (ब्राह्म दिवस) होऊन गेले अन्न सांप्रत सविंसावा कल्प चालला आहे व चार पुढे होणार आहेत. हे कालमान वेदात नाही तसेच ही कल्पव्यवस्था भारतादि ग्रंथातहि नाही, पण मत्स्यपुराणात मात्र आढळते (अ. २९०). त्यातील कल्पांची नावे येणेंप्रमाणें:—श्वेत, नीललोहित, वामदेव, रथंतर, रौद्र, देव, बुध्द, कंदर्प, सद्य, ईशान, तम, सारस्वत, उदान, गरुड, कौर्म, नारिसिंह, समान, आग्नेय, सोम, मानव, तत्पमान, वैकुण्ठ, लक्ष्मी, धाविनी, घोर, वाराह (हे प्रसूत चालू आहे), वैराज, गौरी, माहेश्वर आणि पितृकल्प. यात कौर्म-कल्प ही ब्रह्मदेवाची पौर्णिमा व पितृकल्प ही अमावस्या समजतात. कल्पांभी जो अवतार होतो तेच नाव त्या कल्पास पडते. जसे हज्जीच्या कल्पांभी वराहवतार झाला होता म्हणून यास वाराहकल्प असे नाव चालत आहे.

वैद्वत्त मुखां कल्पाची कल्पना आहेच. जसे:—अंतरकल्प, अंतस्थेयकल्प, महाकल्प इ ('युगे' पृष्ठा).

कल्पना.—हा शब्द सामान्य व्यवहारात व तत्त्वज्ञानात उपयोगात आणिताने. याचा इंग्रजी प्रतिशब्द ' आयडिया ' हा होय. आपणाला एखाद्या गोष्टीची कल्पना नसणे म्हणजे तत्संबंधी आपल्या मनःपट्यावर कोणत्याहि प्रकारचे चित्र नसणे होय. हे चित्र अस्पष्ट असल्यास आपण विशिष्ट

गोष्टीची अन्धुक कल्पना आहे असे म्हणतो. ' आयडिया ' हा शब्द सर्व यूरोपीय भाषात व सर्वजाली रुढ आहे व तो अनेक भिन्न अर्थी निरनिराळ्या वेळी उपयोगिला आहे. ग्रेटो या द्वादने अविनाशी सत्य दर्शनीत असे व हे सर्व दृश्य पदार्थ या सत्याच्याच विकृती किंवा अपूर्ण प्रतिदृष्टी आहेत असे प्रतिपादी. याच्या उलट इतर तत्त्ववेत्ते दृश्य वस्तू याच सत्य हात असे प्रतिपादीत. लॉक म्हणतो की, जेव्हा मनुष्य विचार करे ल गतो तेव्हा त्या विचाराचा जो विषय असेल ती कल्पना होय. लूमने कल्पना हा शब्द आपणास ज्या गोष्टीचे प्रत्यक्ष ज्ञान अगर संवेदना होत त्या गोष्टीचे आपण जे पुन्हा मानसिक क्रियेने चित्र आपल्यापुढे उभे करतो त्यास लावला आहे. पुंढ याने हा शब्द थोड्या विस्तृत अर्थाने वापरला असून आपण एखाद्या भौतिक वस्तूचे किंवा क्रियेचे मुद्दाम मनचित्र आपल्यापुढे उभे करतो त्यास हा शब्द लावला आहे. याप्रमाणे निरनिराळ्या तत्त्ववेत्त्यांनी हा शब्द निरनिराळ्या अर्थी योगिला आहे. कल्पना या शब्दाने आपणाला जो अर्थ ध्वनित होतो तो एका विशिष्ट गोष्टीसंबंधी नसून बहुधा संमिश्र असतो. उदाहरणार्थ आपण घुर्चाची कल्पना केले असता आपल्या मनःस्थितीपुढे अनेक प्रकारच्या निरनिराळ्या आकाराच्या व रंगाच्या छुर्च्या उभ्या राहतात. केव्हा केव्हा आपण त्या गोष्टीची कल्पना करतो ती गोष्ट प्रत्यक्ष दाखविता येण्यासारखी नसते. उदाहरणार्थ किन्नर किंवा नागकन्या याची कल्पना केली असता अथ व मनुष्य व सर्प व छी याच्या संमिश्र कल्पना आपल्या मनःस्थितीपुढे येतात. [हॅमिल्टन-डिक्सन. लॉक—एसे ऑन दि ह्युमन अंडरस्टॅंडिंग. बाल्टिमोर-डिक्सनरी ऑफ क्लिअरफो अँड सायकॅलॉजी.]

कल्पनासाहचर्य—कल्पनासाचर्य हे तत्व, तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र या दोहोंतहि आढळते तत्त्वज्ञानामध्ये इंद्रियास जका निरनिराळ्या संवेदना होतात त्यापासूनच सर्व ज्ञान प्राप्त होते अशी जी एक उपासि आहे तीमध्ये या तत्वाचा उपयोग केलेला आढळतो. मानसशास्त्रामध्ये एखाद्या वस्तूचे प्रत्यक्ष ज्ञान झाले असता त्यासुळे जे मागील अनुभवांचे स्मरण होते त्या क्रियेस हा शब्द लावतात. अशा तऱ्हेचे तीन साहचर्य नियम दिलेले आढळतात, (१) सामिध; प्रत्यक्ष पाहिलेली वस्तू ज्या वस्तूच्या सधिस पूर्वी पाहिलेली असलेल्या वस्तूची आठवण करून देते उदा० एखाद्या आपल्या गावाकडील मनुष्य आला म्हणजे आपणास आपल्या गावाकडचे स्मरण होते (१) साम्य; प्रत्यक्ष दिसत असलेली वस्तू तिच्यासारख्याच दुसऱ्या वस्तूचे स्मरण करून देते. उदा० आपण एखाद्या मनुष्यास पाहिले असता त्याच्या सारख्याच नेहऱ्याच्या एखाद्या आपल्या ओळखीच्या माणसाची आठवण होते. (२) विरोध; प्रत्यक्ष दिसत असलेली वस्तू तिच्याविद्द असलेल्या दुसऱ्या वस्तूचे स्मरण करून देते. उदा०

एखाद्या मुळीच मूल नसलेल्या परात आपण येत्यास मुलांनी गजवजलेल्या अशा एखाद्या पराची आठवण होते.

हे साहचर्याचे नियम सर. डब्ल्यू. हॅमिल्टन याच्या मतें ऑरिस्टॉटलमध्ये दिहून येतात. ऑरिस्टॉटलने स्मरणशक्तीचे विवेचन करताना आपणास विस्मृत गोष्टीची पुन्हा आठवण करी होते यासंबंधी चर्चा केली आहे व तेथे या साहचर्याच्या नियमांचे मूळ सांगितले असे हॅमिल्टनचे म्हणणे आहे. हेरोनंहि एसादी वस्तु पाहिल्याबरोबर आपणास तेथे नसलेल्या दुसऱ्या वस्तूची आठवण होते इत्यादि गोष्टींचे विवेचन केले आहे. उदा. सत्तर पाहिल्याबरोबर ती वाजविणाऱ्या प्रियतेने तिच्या प्रियकरास आठवण होते. यावरून त्याने सदृश अथवा विदृश गोष्टीवरून विशिष्ट गोष्टींचे स्मरण होतें असे विधान केले आहे. परंतु यासंबंधी नियम त्याने सांगितले नाहीत. स्टोईक, एपिक्थ्यूयन व स्कूलमेन या तत्त्वज्ञानातील संप्रदायांनी कल्पनासाहचर्याचे तत्त्व मान्य केले होते पण त्यांनी याविषयीच्या ज्ञानात फारशी भर घातली नाही.

या तत्त्वासंबंधी उपपत्ति लावण्याचा पहिला प्रयत्न थॉमस हॉब्स याने आपल्या मानवास्वभाव (हूमन नेचर) या पुस्तकात केला आहे. त्याने एका कल्पनेवरून आपणास दुसऱ्या कल्पना एकामागोमाग कशा सुचत जातात हे दाखविले आहे. उदा. एखाद्या पाडल्या दगडापासून संगमरवरी दगडाची, त्यापासून ताजमहालाची, त्यापासून शहा-नवाजची इत्यादि कल्पना आपणास सुचत जातात. हॉब्सने मानसशास्त्रातील या कल्पनासाहचर्याचा सिद्धांत तोच तत्त्वज्ञानातील सिद्धांत होय असे म्हणून या दोहोंची साध घालून दिली आहे. तो म्हणतो अनुभव म्हणजे निरनिराळ्या गोष्टींचे स्मरण होय. अर्थात सर्व ज्ञान हे स्मरणात्मक आहे. कारण ते प्रत्यक्ष इंद्रियापासून मिळालेले किंवा तेच स्मरणात राहिलेले अशा स्वरूपाचे व अनुभवजन्य आहे. त्याप्रमाणेच मनुष्य आणि पशु यात अंतर हेच की मनुष्य आपल्या कल्पनांना काही तरेखुण कल्पून त्या निश्चित करतो व अशा अनेक कल्पनांचे साहचर्य वाढवितो. अशा तऱ्हेच्या निश्चित रूपा नसतात तर कल्पनेचा प्रवाह अखंड चालू रहाणार नाही असेही तो प्रतिपादितो.

कारनासाहचर्य यात अन्वर्थक शब्दयोजना 'असोसिएशन ऑफ आयडियाज' ही होय. ही प्रथम जॉन लॉक याने उपयोगात आणिली. परंतु या शब्दांनी तो फक्त 'एका कल्पना स्वतः एकमेकांशी सारख्या नाहीत त्याचा संबंध' येवढीच गोष्ट दर्शवितो. त्याने याचा तात्त्विक विधा मानसशास्त्रीय चर्चेत फारसा उपयोग केला नाही.

हूमन माय कल्पनासाहचर्याला तत्त्वज्ञानामध्ये बरेच महत्त्व दिले. त्याने केवळ स्मरणातील गोष्टींचाच संबंध कल्पनासाहचर्याने दाखविला नाही असे नव्हे तर कल्पनेतील गोष्टींनाही संबंध या तत्त्वाने दाखविला नाही असे प्रतिपादन

केले, व याची कारणे कल्पनांतील साम्य, साधर्म्य व कार्य-कारणभाव ही दिली (ट्रिडाइज ऑन हूमन नेचर).

हूमन लॉकप्रमाणेच ज्ञानाचे शुद्ध व मिश्र असे पृथक्करण केले; परंतु त्याने साहचर्याला बरेच महत्त्व दिले व या कल्पनासाहचर्यामुळेच शुद्ध कल्पनांचे मिश्र कल्पनात रूपांतर होते असे दाखविले आहे. कार्यकारणभाव हाही एक कल्पना साहचर्याचाच प्रकार आहे असे त्याने प्रतिपादिले. तथापि त्याने कल्पनासाहचर्याची तात्त्विक उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला नाही. तो म्हणतो की "या कल्पनासाहचर्याचे परिणाम सर्वत्र दिसून येतात; परंतु त्याची कारणे ज्ञात असून तो एक मनुष्यास्वभावाचाच प्रकार असावा यापलीकडे मला त्याचे स्पष्टीकरण देता येत नाही."

कल्पनासाहचर्याची उपपत्ति आपणास प्रथम हाटेलच्या प्रभात (ऑबझर्व्हेशन्स ऑन मॅन) पहावयास सापडते. याने मानसिक क्रियांचे विवेचन करून साहचर्याच्यामुळे शुद्ध मानसिक क्रियांचे मिश्र क्रियात कसे रूपांतर होते व स्मरणशक्ति हा त्यातीलच एक विशिष्ट प्रकार कसा आहे हे विशद करून दाखविले आहे याने आपल्या मानसशास्त्राच्या उपपत्तीचा इंदियविज्ञानशास्त्राशी संबंध जोडिला आहे परंतु त्यामुळे त्याच्या मानसशास्त्रीय उपपत्तीकडे बऱ्याच तत्त्ववेत्त्यांनी दुर्लक्ष केले तथापि फ्रान्समध्ये कॉन्डिलॅक, स्कॉटलंड मध्ये थॉमस बाऊन, इंग्लंडमध्ये जे. एस्. मिल यानी या उपपत्तीचा पुरस्कार केला मिल आपल्या ज्ञानाच्या उपपत्तीमध्ये असे म्हणतो की इंद्रियापासून प्रत्यक्ष प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाखेरीज इतर सर्व ज्ञान निगमनात्मक आहे. म्हणजे विशिष्ट उदाहरणापासून सामान्य नियम बांधण्याच्या स्वरूपाचे आहे. स्वतःसिद्ध असे सत्य काहीच नाही ज्याला आपण सत्य म्हणतो ते आपले विशिष्टापासून काढिलेले सामान्य सिद्धान्त असतात. गणितातील स्वयंसिद्ध गोष्टींना जे आपण विशेष महत्त्व देतो त्यांचे कारण त्या आपल्याला अतिशय परिचित असा असतात हेच होय. एखाद्या गोष्टीच्या विरुद्ध गोष्ट असण्याच्या कल्पनेची अत्युत्कृष्टता हे जे त्या गोष्टीच्या सत्यतेवरून गमक म्हणून नेहमी समजले जाते तेच मुळी त्या दोन कल्पनांतील 'निरंतर साहचर्य' अथवा समवायसंबंध दाखविते. "त्यापैकी एकाचे अस्तित्व असल्यास दुसरे त्यापासून विभक्त करण्याचा आपण कितीही प्रयत्न केला तरी ते अशक्य आहे." (जॅनलिसिप् ऑफ हूमन माइन्ड.)

अलेक्झांडर बेन याने तर "मुद्दार्थे विवेचन करताना तिचे निरनिराळ्या क्रियात किंवा शक्तीत विभाग करण्याची पद्धत घालून देऊन तिचे कार्य साहचर्याच्या नियमांनेच विशद करून दाखविले आहे. व त्याची निरनिराळी उदाहरणे देऊन ते सुगम केले आहे" (सेन्सस अँड इन्टेलेक्ट). तथापि बेनचे अरी साहचर्याची कल्पना संकटनच मानसिक क्रियांचे विवेचन केले आहे तरी त्याने पुढे पुढे

पदार्थविज्ञानशास्त्राप्रमाणे जडवस्तुंचे शास्त्र न समजता त्याला जीवितशास्त्राच्या एक भाग-मानसजीवितार्थे शास्त्र-क्षणून कपिले आहे व विरक्तवादास अनुसरून त्याचें विवरण केले आहे अर्थात यावळी मानसशास्त्रास निराद्वीच दिवा मिळाली होती।

स्पेन्सर यानें आपल्या मानसशास्त्राचीं तत्व (प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकॉलॉजी) या प्रयात या सर्वांच्या सुळावाीं जीवितशास्त्राचींच तरे असून शरीर व मन यांच्या क्रिया हीं जीवनकार्याचींच निश्चित रूपे असून एकदर जीवन कार्याची कल्पना आली म्हणजे मानसिक जीवन अथवा बुद्धि या विराष्ट्र शास्त्रीच्या कार्याचा उल्लेख होईल असें म्हटले आहे जीवित म्हणजे बाह्यपरिस्थितीशी अत परिस्थितीचें साहचर्य करून घेणे हेच होय अशी स्पेन्सरने जीवितार्थाची केली व्याख्या आहे यात साहचर्य हे मुख्य तत्व आहे अर्थात पूर्ण ज्ञान म्हणजे विषय व विषयी यांच साहचर्य होय संवेदनाचें साहचर्य त्यातील साम्यावर अवलंबून असतें याप्रमाणें साहचर्यानें नवीन मिळालेले ज्ञान त्यासारख्याच पूर्वीच्या ज्ञानाच्या अनुभवात सामील होते व जुन्या सर्व ज्ञानाचा समग्र होऊन नवान गोष्टीत साधर्म्य व वैधर्म्य शोधून काढण्यास साधन होतें

जर्मन तत्त्ववेत्त्यांपैकी हर्बर्ट, युट आणि कुल्प यांची मत हाटल व मिल यांच्या मताशीं बरींच जुळतात

सध्याच्या मानसशास्त्रीय उपपत्तीमध्ये कल्पनासाहचर्य हे तत्त्वं सर्व गोष्टींचा उल्लेख करण्यास पुरेसे मानीत नाहीं तशाच प्रो सली यांच्या प्रयात जरी अचर्यांचा पद्धत व शोध याचा स्वीकार केलेला दिसतो तर मानसिक क्रियामध्ये साधर्म्य-वैधर्म्य-निरिक्षण व साम्यकरण यांच्यावरोबरच कल्पनासाहचर्याला स्थान दिलेलें आढळतें व या क्षेत्राच्या क्रियेने स्मरणात राहण्याची व पुनर्दर्शनाची क्रिया होते, व त्यामुळे निरनिराळ्या वेळीं होणाऱ्या क्रिया एकत्र बद्ध केलेल्या आढळतात असें त्यानें प्रतिपादन केले आहे

बॉर्ड आणि स्टाउट यांनी ही जुनी पद्धत अर्जावात सोडून दिली आहे बॉर्डच्या मते आपणास ज्या संवेदना होतात व आपण ज्या क्रियांचा अनुसरण करतो त्यामुळेच निरनिराळ्या संवेदनांचे एकीकरण होतें ज्या संवेदनांपासून आपणाला सुख होतें त्यामध्मे आपण जास्त लक्ष पुरवितों व दुःख होतें त्यान म्हे कमी लक्ष पुरवितों व तदनुसरुप आपण क्रिया करतो, व एकीचें ग्रहण करतो व दुसरी टाणून देण्याच प्रयत्न करतो याप्रमाणे आपण निवळ करण्याची क्रिया प्रथम स्वाभाविक पणे करतो व पुढे त्या त्या विषयांनुसार करतो याप्रमाणें ज्ञानसंचय होतो व कल्पनासाहचर्य हें फक्त या नियमेक उदाहरण आहे गार्थम्युलरक साहचर्याच स्वतंत्रतेने स्पष्टीकरण करणें अशक्य आहे याप्रमाणें निश्चित संवदेनेच

कमीमास्त लक्ष देणें होच जाणीव होय व यामुळेच कर्ता कोणतीही क्रिया करतो

स्टाउटच्या मानसशास्त्रातही आपणास जाणीव, साधर्म्य-वैधर्म्य-निरिक्षण, व साम्यकरण यांचे ऐक्य कल्पिलेलें दिसत. याप्रमाणे बॉर्ड आणि स्टाउट या दोघांच्याही प्रयात कल्पना साहचर्य हा एक मानसिक प्रगताच्या नियमास अनुसरून, असलेली विशिष्ट क्रिया असून, तिच्यामुळे सर्व ज्ञानाच स्पष्टीकरण होण्याऐकजी तिचेंच स्पष्टीकरण मानसशास्त्रीय नियमाचीं करिता येतें असें प्रतिपादिलें आहे

[सदर्भग्रथ — हॅमिल्टन-बर्कस ऑफ रीड, हॉब्स-ह्युमन नेचर लाक एसे कन्सर्निंग ह्युमन अडरस्टेंडिंग, गूम ट्रिटाईन आन् ह्युमन नेचर हाटेल-आन्डव्हॉरशान्स ऑन् मॅन, ब्राऊन रेक्वर्स ऑन् क्लिफांकी ऑफ ह्युमन माइंड, मिल-वॅनिलिरील ऑफ दि ह्युमन माइंड वेन-वेनसेस अंड इटलेफ्ट इमोशनस अंड रिस् स्पेन्सर-प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकॉलॉजी चुड, कुल्प व प्रो सली यांचे आउटलाईन्स ऑफ सायकॉलॉजी] या नावाचे ग्रंथ बॉर्ड-सायकॉलॉजी (ए मि) स्टाउट-ए मॅन्युएल ऑफ सायकॉलॉजी]

कल्पसूत्र, वै दि क-वेदप्रयाच्या पडनापैकी एक अग याचा तैत्तिरीय आरण्यकात उल्लेख आढळतो (१ १ २ १०) कल्पसूत्र म्हणजे श्रौत व स्मार्त कर्मांचे प्रयोगग्रथ होत कल्प या शब्दावरून पूर्वी ब्राह्मण अथवा आरण्यक प्रयाचाच बोध होत असावा असें दिसत कारण ते आरण्यकात (१ १) पूर्वी वार्हो मन असून त्यापुढें ' अतऊर्ध्व कप ' असा उल्लेख आहे यावरून त्याकाली कल्प व ब्राह्मण हीं एकत्रच असून मनाशिवाय कल्परूपात प्रयोगग्रथ स्वतंत्र तयार होणें हा पुढील पायरी दिसते ते आरण्यकात नम्रयज्ञ प्रकरणात कल्पाचा उल्लेख आहे (२ १०) परंतु तेथे सुसत्ता कल्प असाच शब्द आहे याचा फारपुत्र हें नाव हे ग्रंथ प्रयोगग्रह ज्ञा-यानंतर मिळाले असाव याणिनीच्या निश्चित (८, ४), कल्प हे वेदपुराणाचे द्वात होत असें म्हटलें आहे कल्पसूत्र ही वेदग्रथाच्या प्रत्येक शाखेची श्रौत व स्मार्त अशी वेगवेगळी आहेत त्यासबधी माहिती त्या त्या सूत्रनामांमधील सापडेल

जैन कल्पसूत्र — ज्याला सामान्यतः जैनामध्मे कल्पसूत्र म्हणून समजतात ते स्थविरावली, जिनचरित व पञ्चसत्त्वकाव्य असे तीन भाग मिळून झालेले आहे परंतु या तीन भागांना मिळून कल्पसूत्र हें नाव देणें युक्त नव्हे कारण यापैकी तिसऱ्यातच फक्त सन्यासासंबधी वृणन आलेले आहे कल्प म्हणजे आचरण असा अर्थ असल्यामुळे ज्ञात सन्याशाच्या आचरणविषयी नियम दिले आहेत त्यासच कल्पसूत्र म्हणूळ पाहिजे म्हणून पञ्चसत्त्वकाव्य हेच सर करपुत्र होय असे एक मत आहे यात जैन यती व गौमिनी यांनी कोणत्या गोष्टी कराव्या व कोणत्या कर नयेत याविषयी नियम दिले आहेत ज्याला कल्पसूत्र म्हणून म्हणतात त अश्वघोष केलें आहे अशी साधारणत समजूत आहे

पण हा समज चुकीचा आहे. भद्रवाहु फार शालि तर पक्वो-
सवणाकण्याचा कर्ता, किंवा फार तर संपादक असू शकेल.
भद्रवाहुनेच कल्पसूत्रावर नियुक्ति लिहिली. गिस्ती शकाच्या
सहाय्या रातकात संपदासाने त्यावर भाष्य लिहिले व
त्यानंतरहि त्याच्यावर कियेक टीका लिहिल्या गेल्या. कल्प-
सूत्राचा सारांश पुढे दिला आहे.

प्रथम परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणींनीं विन फोड-
लेल्या अपक्व तांडफळाचा भिक्षा ग्रहण करूं नये. जोगिणींनीं
न फोडलेल्या पक्व तांडफळाचीहि भिक्षा वर्ज्य करावी; फोड-
लेली पक्व फळे मात्र शास्त्राभिप्रायाने त्यांना घेता येतात.
गावाबाहेर वस्ती नसल्यास जोग्यानीं त्या गावात एक महिना
रहावे, पण वस्ती असल्यास एक महिना गावात व एक बाहेर
असे दोन महिने तेथे रहावे. गावात असताना गावात, व
बाहेर असताना बाहेर भिक्षा मागावी. जोगिणीकरिता मात्र या
मुदती अनुक्रमे दोन व चार महिने अशा आहेत. हा नियम
उन्हाळा व हिवाळा या दोन ऋतूंपरिताच आहे. जाणा-
येण्यास एकच मार्ग असल्यास जोगी व जोगिणी यांनीं
एकाच घरात राहू नये. जोगिणींनीं भररस्त्यावर किंवा
दुकानासारख्या सार्वजनिक ठिकाणी राहू नये. जोग्यांनीं किंवा
जोगिणींनीं जलाशयाच्या काठी उभे राहू नये, वसू नये, किंवा
दुसरे कोणतेहि व्यवहार करूं नयेत. त्यांनीं कुडूचवस्त्र
माणसाच्या घरात राहू नये. ज्या घरात बायका नसतील त्या
घरात जोग्यानीं रहावे व ज्या घरी पुरुष नसतील त्या घरी
जोगिणींनीं रहावे. घरवाल्याची संमति घेतल्याशिवाय देवाील
जोग्यास एखाद्या घरी राहता येतें. एखाद्या जोग्याच्या
हातून एखादी चुक झाली असली तरी दुसऱ्या जोग्याने
शक्यतोपयोजने त्याच्याशी सामोपचारानेच वागवें; आपल्या
मनाची शांति बळी देऊ नये. जोग्यानीं पावसाळ्यात
पर्यटन करूं नये. त्यांच्या पर्यटणाची मर्यादा पुढेच अंगमगध,
दक्षिणेत वीसवी, पश्चिमेस स्थूषा व उत्तरेस कुणाल हा
आहे. या मर्यादेबाहेरहि जेथे जनवर्माचा प्रचार असेल तिथे
त्यांनी जावें. त्यांनीं रात्रीच्या किंवा संध्याकाळच्या वेळीं
भिक्षा ग्रहण करूं नये किंवा रस्त्यात भटकूं नये.

द्वितीय परिच्छेदः—ज्या घरात घान्यादि वस्तू इकडे
तिथे पसरलेल्या असतील तेथें जोग्यानीं किंवा जोगिणींनीं
क्षणमरहि राहू नये. धान्य चागल्या रीतीने साठवून ठेवले
असल्यास मात्र रहावयास हरकत नाही. आपण ज्याच्या
घरी राहतील त्याच्या येथील भिक्षा त्यांनीं ग्रहण करूं नये.
त्यांनीं कपडे वापरल्याचे ते उड्याचे फल, ताम्र, सण, लेंकर
किंवा तीरत पाचे वेलेले असावेत.

तृतीय परिच्छेदः—जोग्यानीं जोगिणींच्या किंवा जोगिणींनीं
जोग्याच्या घरात पाऊल देवाील ठेऊ नये. जोगी किंवा जोगिणी
यांनीं उंची व धडकी अशीं वस्त्रे वापरूं नयेत. भिक्षा
मागावयाच्या वेळीं कोणाच्या घरात शिरूं नये. बाहेर उभे
राहूनच भिक्षा मागावी. एखादा म्हुत्तारा व अक्षर जोगी

असला व तो मूर्ख्ये येऊन पडण्याच्याच वेतात असला तर
त्याने मात्र घरात शिरावे. एका ठिकाणाहून भिक्षा घेऊन काहीं
जोगी निघाले व त्याच दिवशीं जर तेथे दुसरे जोगी आले,
तर पहिल्या ठिकाणीं त्यांना पुन्हा भिक्षा मागता येत नाही.
भिक्षा मागावयास निघाले असतां जर जोग्यास संध्याची
छावणी लागली तर त्यांनीं रात्र पडण्यापूर्वी तेथून निघाले
पाहिजे.

चतुर्थ परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणींनीं
पहिल्या प्रहारात भिक्षा मागून आणलेले अन्न चवथ्या प्रह-
रापर्यंत ठेऊं नये किंवा अर्ध्या जोगनापेक्षा अधिक अंतरा-
वर त्यांनीं आपल्याबरोबर अन्न नेऊं नये. घर सांगित-
लेल्या कारणांमुळे जर एखाद्या वेळीं अन्न निष्पयोगी झाले
किंवा भिक्षा मागत असतानाच जर अपवित्र अन्न मिळाले,
तर ते स्वच्छ करून एका दाजूला चागल्या जागी ठेऊन
घावें. जर एखाद्या जोग्याच्या हातून काहीं चुक झाली तर
त्यांनीं गुरुपाशीं जाऊन आपला अपराध कबूल करावा.
प्रायश्चित्त घेणाऱ्या जोग्याने स्वतः भिक्षा मागता कामा नये.
त्याच्या गुरूने त्याला रोज एकाच घरची भिक्षा आपून
दावी. जो प्रायश्चित्त घेणारा नाही त्याला वाळवंट टाकावे.
कोणाहि जोग्याने किंवा जोगिणीने गंगा, यमुना, शरयू,
कोपिका व माही या पाय नद्या एका महिन्यात एकापेक्षा
अधिक वेळा ओलांडूं नये. परंतु अजिरावती व कुणाला या
सारख्या ठिकाणीं जेथे एक पाय पाण्यात व एक पाय जमी-
नीवर ठेऊन नदी ओलांडता येते तेथे मात्र हा अधिक वेळा
ओलांडण्यास हरकत नाही.

पंचम परिच्छेदः—जर एखाद्या जोग्याच्या किंवा
जोगिणीच्या तोंडात सूर्योदयापूर्वी किंवा सूर्यास्तानंतर न
कळत घास गेला, किंवा रात्रीच्या वेळीं पशाची अन्न आंल
तर ते न मिळता धुकून तोंड धुवून टाकावे, म्हणजे
पाप लागणार नाही. भिक्षापात्रात जर एखादा मिश्रत किडा
किंवा मातीचा कण पडला व तो जर धुवून टाकता आला
तर ते अन्न जोग्यास किंवा जोगिणीस खाण्यास हरकत
नाही. जोगिणीने कधीहि एकटे राहू नये किंवा कोठे एकटे
जाऊ नये. तिने आपले अंग उघडें ठावू नये किंवा कोणतेहि
अमर्याद वस्त्रे करूं नये. संध्याकाळी किंवा रात्रीच्या
वेळीं जर एखादी जोगिणी मलमूत्रोत्सर्गस गेली; व त्या समयां
एखाद्या प्राण्याचा तिने आपल्या इद्रियास स्पर्श होऊं
दिला, तर तिच्या पावित्र्याचा भंग झाला असे होऊन, तिला
प्रायश्चित्त घ्यावे लागेल.

षष्ठ परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणींनीं खोटे
बोलूं नये, कोणाला हासूं नये, कोणाचा आपमान करूं नये,
कोणाला कठोर बोलूं नये, किंवा ज्या गोष्टीबद्दल कोणी
एकदा प्रायश्चित्त घेतलें असेल तिचा उल्लेख करूं नये.
मोठ्या संकटसमयां जर कोणत्या जोग्याने जोगिणीस आधार
दिला तर त्यास पाप लागत नाही. जोगी व

यानी सद्गतांच्या आड येणाऱ्या लोकांची संगत टाळावी. [इं. अं. पृ. ३१].

कल्मापपाद.—सूर्यवंशी इक्ष्वाकुकुलोत्पन्न मुदास राज्याचा पुत्र मित्रसह, वीर्यसह किंवा चौदास राजा यासच हें नामांतर होतें. हें नांव यास पडण्याचें कारण निरनिराळ्या पुराणात निरनिराळें आढळतें. विष्णुपुराणात पुढील कथा आहे. एकदा हा अरण्यात मृगयेस गेला असता त्यानें तेंथें दोन राक्षस पाहिले. त्यातून एकास तर यानें मारिलें, पण दुसरा पळाला. पळालेल्या राक्षसानें राजाचा सूड मनात धरून एकदा याच्या घरीं यज्ञनिमित्तानें वसिष्ठऋषीं पराच काल-पर्यंत राहिले असता एके दिवशीं यानें कपटानें रामाकडून ऋषींस भोजनप्रसंगी नरमास वाढाविले वसिष्ठानें नरमास पाहून राजास तूं राक्षस होशील असा शाप दिला रामानेंहि उदक अभिमंत्रित करून उलट वसिष्ठास शाप देण्याची तयारी केली. पण राणी मद्यंतीनें हिने त्याचें मन वळवून गुरूस शाप देण्याचें थांबविलें. तेव्हा मित्रसह राजानें हाता-तळ अभिमंत्रित जल रा. लीं जमिनीवर टाकिले तर वसुंधरा रक्ष होऊन जाईल म्हणून आपल्याच पायावर तें टाकिलें. तेव्हा त्याचें पाय जळून निघाले. त्या दिवसापासून त्याला कल्मापपाद असें नांव पडलें. राक्षस होण्याचा जो यास वसिष्ठाचा शाप होता तो द्वादशवंतसराचा असून नंतर यानें पूर्ववत् राजा व्हावें असा होता. याप्रमाणें हा पुढे पूर्ववत् राजा झाला. परंतु राक्षसयानेंत हा असता याच्या घरीं रात विश्वामित्रानें आणखी किकर नामक राक्षसाची प्रेरणा करून वसिष्ठाने धार्मिक आदिकरून शत पुत्र माराविले. तसेंच एक माझ्मणदपत्य अरण्यात संचार करीत असता त्यातील पुत्रापाहि यानें भक्षिलें होतें; त्यामुळे त्याच्या लानें तूं मद्यंतीचा समागम होताच मरशील असा शाप दिला होता. मद्यंतीला वसिष्ठापासून जो पुत्र झाला तोच अश्मक नावानें प्रसिद्ध होता ('अश्मक' पहा.). [म. भा. आदिपर्व अ. १२२. १७६. १७८. वा. रा. उत्तर. स. ६५]

कल्याण, ता. लु. का.—सुंबई. ठाणें जिल्ह्याचा दक्षिणे-कडील तालुका. उत्तर अक्षांस १९° ४' ते १९° २२' व पूर्वेरक्षांस ७३° १' ते ७३° २४'. क्षेत्रफळ २७६ चौरस मैल. यात कल्याण हा गांव व २२३ शेडी आहेत. या तालुक्याची लोकसंख्या (१९११) ८२,५४३. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) २.२ लाख रुपये. तालुका त्रिकोणाकृती असून पश्चिमेकडील प्रदेश सुपीक आहे. येथील जमीन वाळसर व खडकाळ आहे. बहुतेक प्रदेश सपाटीचा आहे. भात, नागली, वरी, बाल, मूग, हरभरा यांचें पीक बरेंच होतें. ह्या भाषाण निरीमी १२०० विहिरी, १९० नद्या व ओढे आहेत. उल्हास नदीच्या खाडीतून व जी आय. पी. रेल्वेवरून येथें वराच व्यापार चालतो. व्यापाराचा

बाहेर जाणारा माल म्हणजे भात, तांदूळ, गवत, लाकूड व कोळसा होय.

या प्रांताची सरपाटिका (स्वराज्यात) कुलुचेकर आगऱ्याची होती. (रा. खं. ६-२४६). या प्रांतात शके १५९७ मध्ये चांदसेनीय प्रभुनें ग्रामण्य झालें होतें, त्याच निवारण रघुनाथपंत अमात्य यानीं केलें (किता. १२३). शिवाजीमहाराजांची स. १५७१ च्या सुमारास जी राज्यातील अकरा खनिन्यांची मुख्य ठिकाणें होती त्यांपैकी हें एक होतें (खं. ८ १७). छाहुळत्रपतीच्या वेळीं कल्याण प्रांतात वीस तर्फां होत्या (किता. १-६). इम्रन बर घाडी येत असता कल्याण ते परशिक या भागात विस्तारीत विनीवले हे फौजेसह त्याचे पाठीवर होतें (स. १७४४). चासकर जोश्यापैकी रामचंद्र महादेव व कृष्णराव महादेव हे कल्याणचे सुभेदार होते (रा. रं. ११. १४)

गा. व.—सुंबई इलाखा ठाणें जिल्हा. कल्याण तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांस १९° १८' व पूर्व रेखांस ७३° १०'. सुंबईच्या ईशान्येस ३३ मैलावर गां. आथ. पी. रेल्वेचें स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १२६०० इ. म. १८५५ सालापासून येथें म्युनिसिपालिटी आहे. इ. स. १९०३-४ सालीं तिचें उत्पन्न ११५०९ रुपये होतें. येथें मास भर-उष्माचा धंदा धराच आहे. त्याचप्रमाणें इतर व्यापाराहि मोठा आहे

येथें एक जुना दुर्गाडी कावाचा फिदा आहे. सैनाजी तलाव इ. स. १५०५ सालीं बांधला असें म्हणतात. महा-जहान यादवाच्या प्रधान मोतबरखान याची मशीद व काळी मशीद प्रेक्षणीय आहे.

इतिहास.—पहिल्या, दुसऱ्या, पाचव्या व सहाव्या शतकातील शिलालेखात कल्याणाचा उल्लेख सापडतो. पेरि-प्लुसच्या म्हणण्याप्रमाणें कल्याण दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस महत्वात चढलें. सहाव्या शतकात पश्चिम हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध पाच ध्यापारी घेठारपैकी कल्याण एक असून येथें एक धर्मराज राजा राज्य करीत होता; व पितळ, शिसवाचे लाकूड व कापड याचा मोठा व्यापार चालत होता असें फोस्मर इंडीकोप्टरुस म्हणतो. चवदाव्या शतकात कल्याण हें एका जिजाबाचें मुख्य ठिकाण होते. मुसुलमानांच्या ताब्यात हा गांव आल्यावर त्यांनी या भावाचें नांव इस्लामाबाद असें ठेवलें. इ. स. १५३६ सालीं हे गांव पोर्तुगीजांनी जिंकलें. त्यांनीं येथें लष्कर ठेवलें नाहीं. परंतु इ. स. १५७० सालीं त्यांनी या गावावर पुन्हा एकदा स्वारी केली. त्यावेळीं जाळ-पोंळ करून घरीच छूट त्यांनी या गावातून नेली. या वेळे-पासून हे गांव अहमदनगरच्या घातशाहींत होतें असें दिसतें. इ. स. १६४८ सालीं शिवाजीच्या सेनापति आबाजी भोनेदेव यांन कल्याणवर आक्रमक छापा घालून तेथील सुभेदारात कैद केले. इ. स. १६६० सालीं मुसुलमानांनी ते जिंकले परंतु लवकरच म्हणजे इ. स. १६६३ सालीं त्यास हा गांव सोडवा

प्रा.ग. ३ न. १६७८ साली इंग्लिशस येथे पेंडरी काढण्याची शिस्ताने परवानगी दिली.

मुंबई अगर कोकण यातून वर घादी माल जावयाचा असल्यास जकात (मराठी राज्यात) घावी लागे (पं. १२. १३२). चरकारी भिषययोगी मालाचे लिखाव करण्याचे हे एक मोठे ठिकाण होते (किता १६७). सन १७८० च्या इंग्रज मराठ्यांच्या लढाईत मराठ्यांचे सेनापति बाजीपत होते. कल्याणच्या बागेत इंग्रज १ एडरजी २ एलटन व मुंबईकरांची इतर एलटन) होता. ता. ८ जून रोजी घावी गोरवी लढाई होऊन मराठ्यांनी "वेतन्हा इंग्रजी लोकांस मार दिला... त्यांचे लोकानी धीर धरवना फौज पाठीमार्गे गेल्या. फौजच्या दंग लढाईत इंग्रज फारच नशीयत पावले." याच मोहिमेत मराठ्यांकडील अंताजी नारायण ठवळे हे सरदार पडले, त्यामुळे पेशव्यांनी त्याच्या मुलास कल्याण प्रांतात इनाम दिले (पं. १०. १००, २१८; रं. १९. ९२). १८८० त जे एकदा कल्याण इंग्रजांच्या ताब्यात गेले ते कथमंचेच [सु. गं. इ. गं., राजवाडे रांड].

(२) पेशवा इलखा. शिंदे संस्थानच्या दौरी तहशिलीतील एक गाव. उ. अ. २८°३३' व पू. रे. ७६°१६'. दाद्री गावाच्या पूर्वेस पाच मैलावर दोन तीन हजार लोकवस्तीचा गाव आहे. बल जातीच्या कल्याण नामक राजाची ही राजधानी होती. त्याने इ. स. १३२५ साली विद्यादुरीन तयकराचा पुत्र अलफखान याच्याविद्वद् बंड केले. त्यात सत्यदहिदायतुला खानने त्याचा पराभव करून त्यात ठार मारले, परंतु खानहि त्या लढाईत मारला गेला. त्याचे बंडने अद्यापि अस्तित्वात आहे.

कल्याणगोसावी—समर्थ रामदास स्वामिचे पद दिग्गज. गोदावरीच्या तीरी असणाऱ्या बाभळ्यावरचे कुळकर्णी कुण्याजीपंत म्हणून कौशिक गोनी, देशस्थ, आभवायन शास्त्री ब्राह्मण होत. त्याचे कल्याणस्वामी हे वडील पुत्र होत. याचा जन्म शके १५४० त झाला. याचे मुळचे नाव अंबाजी होते. यास एक दत्तात्रय नावाचा धाकटा भाऊ होता. अंबाजी व दत्तात्रेय हे दोन पुत्र झाल्यावर कुण्याजीपंत काशीस निघून गेले. नंतर अंबाजी, दत्तात्रेय व त्याची मावशी यास अंबाजीचे घराजीपंत नावाचे मामा यांनी कोल्हापूर येथे आपल्या घरी नेले.

पराजीपंतानी या उमयता माच्यास कागल्या रीतीने वाढविले. पुढे काही वर्षांनी समर्थ फिरत फिरत कोल्हापुरास आले अथवा, पराजीपंतच्या मनास त्याचा अनुग्रह घेण्याचे आले. म्हणून त्यांनी समर्थस विनंति केली की, मला अनुग्रह देऊन पावन करावे. समर्थ बरे आहे असे म्हणल्यावरून सर्व सिद्धता करून त्यांनी समर्थना आपल्या घरी आणले व अनुग्रह घेतला.

पुढे भोगनाच्या वेळचा पाट तागोळ्या वगैरेचा सारा बेतयात पाहून समर्थाने पराजीपंतास विचारले की, हा सर्व बेत-

टवणारा तुमच्या घरी कांण मनुष्य आहे ? पराजीपंतानी सांगितले हा अंबाजी माझा भाचा, याने ही सर्व व्यवस्था केली. त्यावरून अंबाजीकडे समर्थानी पाहिले, व भोजन झाल्यावर पराजीपंतास म्हणले की, हा तुमचा भाचा तुम्ही आमच्या केवळकरीत दावा. पराजीपंत म्हणाले आपल्या सेवेस मी स्वतः हजर आहे. पाहिलेतर मीच समागमें येतो. परंतु या भाच्यावर माझी सत्ता नाही; कारण यात आई आहे. समर्थ म्हणाले तिला विचारून घ्या. त्यावरून पराजीपंतानी बहिणीस विचारले; तिचा हकार मिळाल्यावर त्याने ताकाळ अंबाजीस समर्थच्या स्वाधीन केले. याचे अक्षर पाहून समर्थानी त्याला स्वहस्ते किता घालून दिला. या किताप्रमाणे पुढे त्याने बळण बनविले. या कितास देवघाणी म्हणतात, तो अद्यापि कल्याणस्वामीच्या मठात डोमगावी आहे.

एकादा समर्थ अंबाजीस बरोबर घेऊन निघाले ते सातारा मिळ्यातील सपूर गावी आले. चैत्र महिना असल्याने त्यांनी तेथे रामनवमीच्या उत्सवास आरंभ केला. घालरीच्या वेळी पिंपळाच्या एका झाडाची फांदी आट आली. त्यावेळी समर्थच्या मनात आले की, छिन्मियाच्या वाटेवरील पिंपळाची ही फांदी तोडली असता घालरीचा प्रतिबंध दूर होईल. म्हणून त्यांनी ती तोडण्यास अधिकाऱ्याची परवानगी घेतली, आणि अंबाजीस झाडावर चढून ती फांदी तोडण्याची आज्ञा केली. अंबाजी तत्काळ उठला व कुन्हाड घेऊन समर्थच्या आज्ञेप्रमाणे फांदी तोडून आणला. समर्थानी सांगितले की, फांदीच्या उलट बाजूस (झाडाकडील बाजूच्या विद्वद् शैल्यकडील) बसून साब तीड. त्याप्रमाणे अंबाजीने केले. अर्थात फांदी तुटून खाळी पडली. तेव्हा तिच्या बरोबर अंबाजीहि छाळी पडला. फांदीच्या खाली एक मोठी विहिर होती तीत फांदी व अंबाजी दोघेहि पडले. ही गोष्ट झाली त्यावेळेस समर्थ तेथे नव्हते. ते स्नानसंस्थेस गेले होते. हजर मंडळी मान होती. परंतु विहिरात उडी टाकून त्यास वर काढण्यास कोणचेच धैर्ये होईना. शेवटी ही बातमी समर्थच्या कानावर आऊन त्यासंस्था आढीपताच ते विहिरावरी आले; व अंबाजीस "अंबाजी" असा २१२ हाका मारल्या. तेव्हा त्याने आतून ओ दिली. त्यावर समर्थानी "कल्याण आहेस की" म्हणून वरून पुसले तेव्हा "समर्थच्या कुपेने कल्याण आहे" असे त्याने आतून उत्तर दिले. नंतर त्यांनी त्यास बाहेर काढविले. आणि "आजपासून तुझे नाव कल्याण ठेवले असे म्हणून तेव्हापासून त्याला कल्याण या नावाने हाक मारण्याचा पाठ ठेवला.

पुढे समर्थानी दासबोधस प्रारंभ केला असता कल्याणानी त्याने सर्व लेखन केले. समर्थानी आंबी सागावी व गानी लिहावी असा क्रम असे. समर्थचे बहुतेक ग्रंथ कल्याणानी स्वहस्ते लिहिले आहेत. सारांश हे समर्थचे लेखक होते.

यांनी दासबोध ग्रंथावर जी आरती लिहिली आहे तीत या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

कल्याणस्वामी हे परम गुरुभक्त होते. सोरोपंतांनी यांचे एका आयेंत हे भरताचे अवतार होत असें वर्णन केले आहे. समर्थींच्या शिष्यमंडळीत जे पहिले शिष्य उदय मोसवी त्याच्या बरोबरीचे हेच एक होते. याची कविता व पदे पुष्कळ आहेत. डोंमगाव येथे यांनी मठ स्थापिला होता. तेथे याच्या हातचा लिहिलेला दासबोध अजून आहे. याची शुद्ध-सेवा मोठी वर्णनीय होती. हे आजन्म ब्रह्मचारी होते. यांची शक्ति अचूत होती. याच्या शरीरसंपत्तीचे अनुमान प्वास करणे अवैल त्याने सज्जनगावर जे ताब्याचे दोन मोठेमोठे गुंडे (पाणी आणावयाचे) आहेत ते प्रत्यक्ष जाऊन पगवे म्हणजे तेव्हाच घ्यानात येईल. ते दोन गुंडे गडाखालील उरमोडी नदीच्या पाण्याने भरून एकेका हाती एक एक घेऊन एका खेपेंतच गड चट्टन वर नेत असत समर्थीकरिता पिण्यास ह् पाणी लागे. डोंमगाव सीना नदीच्या काठी आहे. तेथे याचा मठ आहे मठात स्वामीची बनावट, समर्थींची चर्चा, पाहुणा व त्यांनी स्वाधीन दिलेल्या राम, लक्ष्मण, सीता या मूर्ती आहेत. स्वामी डोंमगावापासून प्रयक्तीसावर सीना नदीच्या काठच्या एका कच्चावर रहात. ते चार महिने परंज्यात, चार महिने डोंमगावात चार महिने डोंगने येथे देवांच्या देवळात रहात. त्यांचे देहावसान परंज्यात झाले (शके १६३६ आषाढशुद्ध १३) तेथून वास्तव गावत त्याच्या शिष्यांनी त्यांचे शव डोंमगावी आणिले व इथी त्याची समाधी आहे तेथे ते दहन केले समाधीचे मंदार भव्य व रम्य आहे समर्थसमाधीच्या खालोखाल असें हेंच काम आहे. हे मंदिर स्वामींनी समाधी घेतल्यानंतर ५९ वर्षांनी बापल्याइलचा ढाललेख येथे आहे शुद्ध समाधी-वर पाचही बाजूंवर पाच शिखरेला आहेत. कल्याण स्वामी हे आजन्म ब्रह्मचारी असल्यामुळे येथील गादीची शिष्यपरंपरा ब्रह्मचार्याची शके १८२६ सालापर्यंत होती. शाहु महाराजांच्या महाराणी सक्कारवाई यांनी कल्याणाचे शिष्य सुद्धस्वामी याचा उपदेश घेऊन मठाला अडीच हजारचे इनाम दिले होते. कल्याण स्वामींनी बराच शिष्यसंप्रदाय केला असून त्या शिष्यांचे मठ या प्रांतात बरेच आहेत. यांनी सालविबुद्ध, शुक्राख्यान व बर्दे, अभंग, भारत्या, सृष्टाख्या वगैरे श्रुति काल्य बरेच केले आहे.

याचे भाऊ दत्तात्रय म्हणून जे वर सांगितले तेहि समर्थीचे शिष्य झाले होते त्याचा मठ सातारा तालुक्यातील शिरगाव येथे आहे

कल्याणदुग, ता. छ. का.—मद्रास. अनंतपुर जिल्ह्याच्या अगदी पश्चिमेकडील तालुका. उत्तरअक्षांश १४ १४' त १४ ४४' व पूर्वरेखांश ७६ ५९' ते ७७ २३'. क्षेत्रफळ ८१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९२१).

८०१६४. यात कल्याणदुग गाव (लो. सं. ८८१५) व ७० खेडी आहेत. एकंदर उत्पन्न सुमारे एक लाख रुपये आहे. पावसाची सरासरी २१ इंच. तालुका खडकाळ व ओसाड असून जमीन निम्न दगडांची आहे.

गा. व.—मद्रास इलाखा. अनंतपुर जिल्हा. कल्याणदुग तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तरअक्षांश १४ ३३' व पूर्वरेखांश ७७ ६'. लोकसंख्या (१९११) ६६५९९. पूर्वी हें जरा महलाचे गाव होते परंतु आंगगाडीच्या रस्त्यापासून फार दूर असल्यामुळे याचे महत्त्व धरंच कमी होत चालले आहे. गावा-मोठ्या डोंगर असून त्यापैकी एकावर प्रगतिद्वैतक कालीन शेकडों स्मारके सापडतात.

कल्याणपुर—मद्रास इलाखा, दक्षिण कानडा जिल्हा, उडिपि तालुक्यातील एक पेंडें. उत्तर अक्षांश १३ २४' व पूर्व रेखांश ७८ ४४'. कॅम्पस ईंडिकोस्ट्रुस याने ज्या कल्याणाचा महाम्या हात-कात 'हें विशापचे ठिकाण होते' असा उल्लेख केला आहे, ते हेंच होय असा तर्क आहे. वैष्णव मताचा उत्पादक मत्वाचार्य इ. स. ११९९ च्या सुमारास याच ठिकाणी जन्मला. इ. स. १६०८ साली पोर्तुगीजांनी येथे एक फॅक्टरी स्थापली होती

कल्याणमहल—बर्लिंग हेराचा राजा अर्नगर्भास, ज्यास छाडदेव म्हणतात त्याच्या कारकिर्दीत हा कनि उदयास आला. या राजाने शालि. शक १०९५त जगन्नाथाचे हेवालय बांधिले असे त्या देवळात दगडावर बोरले आहे असे कविचरित्रकार सांगतात. पण आग्नेय द कोशात हा शुनरायेतील इल्लुगांबा राजा असून १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेलेला संक्षेपतिथि निर्णयसाराचा कर्ता गोकुलजित व मदन याचा आश्रयदाता होता असे म्हणले आहे. कल्याणमहलने अर्नगरेग नावाचा एक कामशेखरिययक मय रचिला.

कल्याणी—हेराबाद संस्थान बेदर जिल्ह्यातील एक जहागिरीचे गाव बेदरच्या पश्चिमेस ३६ मैलावर हें आहे. उत्तरअक्षांश १७ ५१' व पूर्वरेखांश ७६ ५७'. लोकसंख्या (१९०१) १११९१. अकराव्या शतकात म्हिल्या खोमेयराचे कल्याणी हें गाव चालुक्यांच्या राजधानीचे ठिकाण केले. पुढे शंभर वर्षांनी त्या राज्याचा सेनापति विजयल कलचुरी याच्या हातात सर्व सत्ता जाऊन चालुक्यांचे राज्य लयास गेले तथापि कल्याणी गावाचे पूर्वांच महत्त्व कायम राहिले. मिताक्षराचा कर्ता विज्ञानेश्वर व छिन्नप्रयत धर्माचा संस्थापक बसव हे येथेच होऊन गेले. कलचुरीनंतर देवगिरी यादवाकडे या गावाचे स्वामित्व गेले व चौदाव्या शतकात बहामनी राज्याची स्थापना झाल्यावर त्याच्याकडे व नंतर विजापूरच्या सुल-खात याचा समावेश झाला. इ. स. १६५३ साली हा गाव मोगलांनी छुटला इ. स. १६५६ साली येथील विज्ञानेश्वरपेशवाईने मोठी शिकस्त करून सर केला. १७१५

सुमारास मराठ्यांच्या स्वाश्रया भयासुद्धे हा किल्ला निगा-
माने भयस्त तयार ठेविला होता असा उल्लेख आढळतो
(रा. म. प. ११३). चाळत्यानी सत्ता नाहींची क्षात्यावर
जी रणकंदने मागली त्यामुळे एकेकाळी येथे असलेल्या सुंदर
देवळाचा नाश झाला.

कहाकुर्वि-मद्रास इलाखा, दक्षिण अर्काट भिन्नातील
पश्चिमकडील तालुका.उ. अ.११° ३४' ते १२° ४५' पूर्व.रे.
७८° ३८' ते ७९° १३'. क्षेत्रफळ ८७३ चौरस मैल.
लोकसंख्या (१९३१) ३,०१,०००.यात एवंदर रोड ३६७.
कत्राजी गार हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होय. एकंदर
उत्पन्न सुमारे ६ लाख रुपये आहे.

कहाद्वार-(इ. स. १००-१३०)-तामिळ कवि. हा
बहुनेक वैकुण्ठचा रहिवासी असून एका भयंकर दुष्प्रत्ययत
कुटुंबात त्याला ते शहर सोडून लागले. दक्षिणेकडे
येऊन कावेरीच्या तीरावरील सुपीक प्रदेशात तो राहिला.
तेथे पोरंदुष व अंबर येथील राजांनी त्याचा चांगला
सत्कार करून त्याला दरबारां ठेविले. अलेक्झान्द्राच्या
सहाय्ये पात्र सैन्यात हा होता व जेव्हा लढाई संपली
तेव्हा त्याने विजयी वेडुंग-वैळियनची स्तुति गायिली व
छंदीतील एक हिस्सा मिळविला. तोल्काप्पियम या तामिळी
व्याकरणावर याने एक टीका लिहिली असे म्हणतात.
पण ती सध्या उपलब्ध नाही. मद्रुर्ताल विजयलाल
ज्यात वर्णिलेली आहे ती कहाडम नावाचा काव्यग्रंथ
यानेच रचिल्या म्हणतात, पण त्याच्या भाषावरून व पुढील
काळात घडलेल्या गोष्टींच्या उल्लेखावरून तसे दिसत नाही.
[कनक सभे].

कहलार-कडप. वस्ती मद्रास इलाखा. लो. सं. (१९११)
५३६६१९.यात पुरुषांपेक्षा बायकांची संख्या जास्त आहे. याचे
मुख्य ठिकाण चोळ देशात किंवा तंगवाररात असताने असे
मतेस्य म्हणतो (मद्रास सेन्सस रिपोर्ट, १९०१). तंगवाररात
याचे आचार प्राधान्यावरून असतात. परंपोडी, दरवडे,
शूर थोरणे हे याचे नेहमीचे गुण्ये होत. तामिळ भाषेत
' कण्ण ' या शब्दाचा अर्थ दरवडेथोर असा आहे. तथापि
यावरून सर्वत्र कलार थोर आहेत असे अनुमानणे चुकीचे
होईल. या जातीपैकी बहुतेक लोक प्रामाणिक असून सामान्या
दगाबंदी काही लोक आहेत व या जातीला एक संस्थानिकही
आहे. कलार लोकांचे पूर्वज मोठे पांड्या असत व हा गुण
त्यांच्या मुलीत मिळालेही दिसून येतो असे म्हणण्यास मुलींच
हरकत नाही. तंगवार व त्रिबनापल्ली तालुक्यातील लोकांना
तमिळ मद्रुरा व रामनद मिल्हारातील रिमल्यही जातीच्या
कलार लोकांना त्यांचा साहसपूर्ण कर्मी कधी गांवतो होई
नरे आहे. गुन्हा करणे हे वाईट आहे याची पुष्कळ कलार-
रांना जाणीवच नाते. पणही गुन्हेगार हा मोठा वीर
मानला जातो व गेल्यातील मुलींना तो पति होण्यास सर्वस्वी
योग्य आहे असे वाटत असते. काही खेड्यातील कलार

नगरांना एखादा मोठा गुन्हा केला की दारुण केले असे
वाटते व त्यांचे अनुकरण करणाऱ्यांची संख्या बरीच वाढून
पोलिशाना बंदोबस्त करणे मोठे अवघड काम वाटते. तीन
चार वेळांपेक्षाही जास्त वेळा शिक्षा झालेला कलार धर्मवीर
म्हणून मानला जातो व तो तुंगगात असताना त्याच्या
कुटुंबास मदत केली जाते. पोलिसांच्या ताबडबंदीत गुन्हाच्या
त्याच्या पुढ्याचाच बरेच अनुयायी असतात. गुन्हेगार
कायदा लोकांपैकी बहुतेकांची स्वतःची मालमत्ता असते.
वास्तविक त्यांना गुन्हा करण्याची जरूरी नसूनही या भांडार-
पेसा कायद्याना केवळ साहसाकरिता गुन्हे करावे असे वाटत
असते. इतर जातींच्या ग्रामस्थांना या कलारांचा इतका
वीट आला आहे की, गुन्हेगार तापडला की ते त्यास बोंब
देतात व ठारही करतात. तीस वर्षांपूर्वी मद्रुरा मिल्हारात
कलारांविरुद्ध मोठी चढवळ झाली व त्यांना बाहेर घालवून
देण्याचा मोठा प्रयत्न केला गेला अंतस्थ पडाली मजेल
या भीतीने अधिकाऱ्यांनी ही चळवळ बंद करून टाकली.

कलार हे लोकाकडून दोन तऱ्हेने पैसे उकळतात. ' तपु-
कुली ' ही एक तऱ्हा असून जनावरे चोरून न्यावयाची व का
मध्यस्थाने ती मालकाला अर्धी किंमत देऊन परत कराव-
याची या प्रकाराचा ' तपुकुली ' म्हणतात. ' कावल ' हा
दुसरी तऱ्हा होय. या प्रकारात मामस्थ, कलारामा चोरी
होणार नाही या हमीकरिता काही पैसे देतात. पैसे उकळ-
ण्याच्या या दोन्ही पद्धतींविरुद्ध कोणी बाजू लागला की, परे
कोडणे, चोऱ्या करणे वगैरे सारथींचा प्रादुर्भाव ताबडतोब सुरू
होतो. कलारात पुढारी व अनेक टोळ्या असतात. ' कलार
कावल याराना ' एखाद्या खेळ्याने मान्यता दिली की, ते
खेडे टोळ्यापासून सुरक्षित असते, व जर एखादा गुन्हा
घडला तब्यापि या ' कावल ' गाराच्या मध्यस्थाने मालमत्ता
त्या टोळ्याकडून परत मिळू शकते. कधी असेही घडून येत
की, कलाराचे दोन्ही वर्ग एकाच खेज्यावर ' कावल ' कराचा
हाहा सार्थू लागतात. अशा वेळी त्या खेळ्याची स्थिति
काठिण होते. प्रत्येक वर्गाचा कावलकार निवड पक्षाच्या
लोकाकडूनच प्रत्येक गुन्हा झाला असे म्हणू लागतो व त्या
खेळ्यातील लोकांना कलाराच्या दोन्ही पक्षांना ' कावल '
देणे प्राप्त होतं. कलार अदगास जंगलचे राजे समजून चोळ
राज्याशी संबंध ठावतात.

१९०९ साली त्रिहा पोलीस सुपरिंटेंडंटने जनावरे डाग-
ण्याची पद्धत बंद केली. मालकांचा अक्षरं व आकरने पाहून
आपली जनावरे ओळखता याची व कलाराना मालकांसिद्ध
इतरांना हा जनावरे देता येऊ नयेत असा जोड देत या
पद्धतीत होता. दहा वर्षांपेक्षाही जास्त काळ ही पद्धत
अमलगत होती. डागण्याने जनावरे छत्राव होतात असे
मालकांना वाटत असे ' सपुडला ' वसूल होईपर्यंत कलार
ही जनावरे गुप्त ठिकाणी देवीत व पुन्हा जास्त पैसे मागून.
ग्रामस्थांनी जनावरे डागू नयेत म्हणून कलार त्याची

करून दाकीत व त्यामुळे मालकाला त्या जनावराची अर्ध्या-एवढी सर्वच किंमत गमावून बसता येई लागत असे. डागण्याची काम त्रासदायक असून ते डाग पुसून जात असत. खेडवळ लोक याकाळ जनावरांचे डागांत अमृत व फत्तारांनाहि हा याकाळ माल घेण्यात फायदा नसे.

१९०१ सालापासून किमिनल ट्राइव्हन कायदा अंमलात आणून या स्थितीची तोंड देण्यास सुरुवात झाली. पुरुष गुन्हेगाराची हजेरी घेण्याच्या पद्धतीने कारागार परिणाम झाला नाही. परिस्थितीचे निराकरण करून गिल्डाधिकार्याची खात्री झाली की गुन्हे कमी होण्याकरिता खालील उपाय योजिले पाहिजेत. ते असे—(१) इतरांप्रमाणे स्वजागीवूनहि गुन्हेगार हा अधिकृत व अश्रिय मानला जाणे. (२) काही तरी दुसरा उद्योग येणून गुन्हेगाराला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवून देणे. (३) तसेच व साहू शी कल्लाराच्या उत्साहास निराळे बळण लावणे. हे उपाय यशस्वी करण्याकरिता एका म्युनिसिपल रेन्जरीतील सर्व कल्लार जातीला न्यायदार धर्मे अशी समज देणे इष्ट आहे असे आशयून आर्ट. कल्लार रेन्जरी मरामपचायती स्थापन झाल्या. त्यामुळे गुन्हाची चौकशी कल्लारातर्फे तेथे होऊ लागली; 'कावळ' व 'तपकुली' सोडून देऊन पोलिसांना गुन्हेगार धरून देण्यास कल्लार प्रवृत्त झाले. पंचायत उत्तम चालल्यामुळे किमिनल ट्राइव्हन कायदा खेळ्यातून योगावा लागला नाही. पंचायत येथे येथे सुरू झाली तेथे गुन्हाचे प्रमाण कमी आहे. तिसमंजल्म आसपास १९२० साली ११ घरे फोडली गेली पण १९२१ साली दोनच घरे फोडण्यात आली. मदुरा येथे ताडक्या-मर्त्य अशीच प्रगति दिवून देते.

ग्रामाधिकारणे चरितार्थ चालण्याबद्दल व मुलाच्या शिक्षण बद्दल कल्लाराना मदत करण्यासाठी मुद्दाम नेमलेल्या अधिकाऱ्यास पोर्त यहुत यश आले आहे. गुन्हेगारी हां धोक्याची व अश्रिय मानली गेल्यामुळे इतर धंद्याकडे त्यांचे मन वेधे लागले आहे. दोर करण्यासारखे परमुक्ती उद्योगधंदे सुरू झाले आहेत. केवळ दोरी करण्याच्या खेळ्यापेक्षा कल्लाराच्या खेळ्यातून परमुक्ती उद्योगधंदे सुरू करणे सुलभ आहे. कारण कल्लारांना मुसंगात मोडते हस्तकौशल्य प्राप्त झालेले असतेच. तेल काढणे, चट्या करणे, बापड विणणे ही कामे त्यांना देण्यात आली आहेत. गिल्डावोडोने त्यांना कॅपार्टिड दिली आहेत व मदुरा येथील गिरणीत दोनशे मजूर कामात लागले आहेत. पीरिमाडेव मूनर येथील बहाच्या व्यापाऱ्यानी ४१शे मजुरांना काम मिळेल अशा व्यवस्था केली आहे. जमीन विकणाना नाही व गहाण ठेवणार नाही या कल्लारावर कल्लाराना पडोत जमिनीहि दिल्या आहेत. शिक्षणाचे गुन्हा कमी होईल या हेतूने कल्लारांचे मन बळवून त्यांच्या मुलांना ताब्यात पाठविण्याची खटपट पंचायत करीत आहे. ह्याप्रमाणे ताडकावोडे, अमेरिकन, स्वीडिश व कॉपोलिक मिशनरी, या

संस्था याच्या स्थापन गरकार्ये व पोलिसांचे काम हलके करीत आहेत.

या जातीत अनेक पोटगती आहेत. प्रमलदे-नाटु-कडणात सुंता कल्ल्याची चाल आहे. मुलाच्या सुतेचा चर्च त्याची आल्या सोबते, कारण तिची मुलगी त्याची बायको व्हावयाची असते. आतेवाहिणीला मागणी पाळण्याचा प्रत्येक कल्लाना जन्मसिद्ध हक्क आहे. याच हक्कात अनुसरून मुलीचा मामा तिच्या नाहणाचा गर्व सोसतो. आते वाहिणीचे वय मामेभावापेक्षा कितीहि मोठे असले तरी त्या दोघांचे लग्न होतं. घटस्फोट सहज होतो. पुनर्विवाहाला मोकरीक आहे कल्लार नाशाने मान दीव धर्मी आहेत. पण वास्तविक त्यांना सुतायेताची उपासना करणारे म्हणजे असे रडुअर्ध म्हणतो (मद्रास सेन्सम, १८९१) अलमरस्वानी हा त्याचा मुख्य देव होय [यस्टन सेन्सम रिपोर्ट. कल्लारवर मद्रासच्या पब्लिसिटी ब्यूरोने प्रसिद्ध केलेली माहिती.]

कल्लार.—सुंदर वेष्टगाव मिह्या जिकोनी तानुगा. हा गाव कुण्हेच्या वाडी मजून ह्मणेद क्षेत्र आहे. येथे दर वर्षी पीरकुण् (विद्यादे) अमावास्यास मोठी बाजा भरते. त्यावेळीस कल्याणगात उरून दूरदूरचे लोक तीर्थयात्रेकरिता येथे येतात. या गावचे मूळचे नाव 'कहोळ-क्षेत्र' कहेळ महामुनीचा येथे आश्रम होता. त्या महापुत्रीने स्थापन केलेल्या कहोळेश्वराचे देऊळ अगदी ह्या गावातच आहे. या गांवाबद्दल कुण्हा व वेष्टगेवा (सरकारी नकाशात कुण्हेगेवा) संलग्न आहे. संगमाबद्दल संगम व रामगया ही तीर्थे आहेत. तीर्थास 'रामगया' नाव पडण्याचे कारण की रामानी येथे यज्ञ केला व त्यामुळे या ठिकाणी उत्तम सुवासिक भास निघते असे सांगतात. संगमतीर्थापासून खाली एका फलोवावर नागतीर्थ प्रसिद्ध आहे. यावाडी काही अंतरावर बाणतीर्थ, कहोळतीर्थ, शिवातीर्थ, इत्यादी तीर्थे प्रसिद्ध आहेत. येथे नरसिंहाचे नाश्ट असे स्थान आहे. दरवर्षी वैशाख शुद्ध १४ रोजी उत्सव होतो. या गावी सरकारी कानडी शाळा असून पोस्ट ऑफीस आहे. येथे को. ऑ. के. सोसायटी व कुण्हा बँक को. ऑ. ब्यारॉटिंग युनियन इत्यादि संस्थांचा उत्पन्न संस्था आहेत. हिवाळ्याच्या दिवसात कुण्हेच्या घाट्यावरून उत्तम वनधरी दिसते.

हा गाव कोल्हापूरकर महाराजांच्या पूर्वजानी विराड-सिद्धाच्या कवठे येथील भामोणच्याना अभहार दिलेलं आहे. कै. विष्णू चावागा व रा. कुण्हाजी चावाजी कुलकर्णी हे मराठी कवी येथेलेच होत.

कल्लारकुर्ती—हैद्राबाद संस्थान, महबूब जिल्ह्याचा पूर्वेकडील तालुका. क्षेत्रफळ ८७७ चौरस मैल. लोकसंख्या (इ. स. १९११) १७१८१. या तालुक्यात एकंदर १४३ खेडी असून पैकी ३१ जहागोर होती. कल्लारकुर्ती हे तालुकाचे मुख्य ठिकाण होय. तालुक्याचे उत्पन्न ८५,००० रुपये

६ स १९०५ साली गवचेला तोडण्यातील बाही गावाचा यात समावेश करण्यात आला

कॅलिह्न जॉन (इ स १९०५-१९६६) — हा स्वित्झर्लंडमधील एक धर्मापदेशक व सुधारक होता. याचा जन्म १० जुलै १९०५ रोजी नॉयटा येथे झाला. याच्या बापाचा उद्देश याच प्रथम धर्मोपदेशात घालण्याचा होता व त्या प्रमाणे त्याने 'होस्टेल् ऑफ माइन्ड' याच्याकडे त्याला ठेवून त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली.

१९२१ साल पर्यंत त्याचे ह गावें सुरळीत चालले परंतु त्यानंतर त्याच्या मावी आयुष्याची दिशा बदलली असे त्याच्या व त्याच्या बापाच्या मनात आले. धर्मोपदेशात त्याची प्रगति जड होती गेल्याने तो गावांनं पुढील गला व धर्मोपदेशाक होण्याला नाकारण करला. नंतर त्याच्या बापांनं त्याला बायबाचा अभ्यास करण्यास सांगितलें, व त्यातहि तो अत्यंत प्रवीण झाला. बापांचे नदरिचे प्रोफेसर हजर नसले म्हणून हाच 'बाबाबद्दल कित्येक वेळा व्याख्यान देई त्याने कायबाचा अभ्यास ऑर्लॅन्स येथे केला, ऑर्लॅन्सहून तो पुढें बर्मस येथे गेला. तसे त्याने कायबाचा अभ्यास एका नाणव लेल्या पडितापाशीं चालविला. येथें मोरमर नावाच्या त्याच्या मित्राने त्याला ब्रक भाषा शिकविली व नंतर त्याला 'नवा करार' मूळ ग्रीक भाषाहून वाचण्यास मिळाला. याबद्दलचा त्याने एक टिकाणी वृत्तज्ञतापूर्वक उल्लेख केला आहे. कॅलिह्नन स्वतः वही लिहून ठवलेली माहिती फारच थोडी आहे. त्यामुळे त्याची धार्मिक मते कशी बनत गेली हे सांगणें दुरापास्त झालें आहे. मान्समन्ये जरी यावेळीं प्रत्यक्ष धर्मा विरुद्ध चळवळ नव्हती तरी मार्गना, शिक्षण वगैरे व वर्तीत पुष्कळच सुधारणा झाल्या. या सतला अनुकूल असें वातावरण तैय्य झालें होतें.

१९३१ च्या मे महिन्यात त्याचा बाप वारल्यामुळे त्याला वर्जस सौन्स फॅरिस येथे जावें लागलें. यापुढें त्यान आपल्या मताचा प्रसार केला. १९३४ सालापासून त्या या मतांना मान्यता मिळू लागली. हा पुरव ५२ वर्षांचा होऊन १९५४ च्या २७ मे रोजी मरण पावला.

कॅलिह्न न थी धर्म सं व थी मत — परमेश्वर हच एक परमतत्व व मानवी प्राण्याच्या प्रयत्नांचे अंतिम साध्य म्हणजे या परमतत्वांचे ज्ञान करून घेणें होय. कल्याण करक गांधींचे विधान म्हणजे एक परमेश्वरच होय. मानवी प्राणी जन्मत व भ्रष्ट आणि पापी आहे. अंजामनं केलेल्या उक्तींचा परिणाम त्याच्या सव वसताना भोगावा लागला व मनुष्यप्राण्यात व पाप व अमंगल साठलेल आहे तें म्हणजे या अंजामना चुकीचाच परिणाम होय.

या पापांचे परिमार्जन करण्यासाठीच परमेश्वराच्या पुत्रांनं अवतार घेतला व क्रिस्त व मनुष्यप्राणी यांचे तादात्म्य होण्यास पवित्र आत्म्याचा साहाय्यकार पाहिजे. गृहीत गांधी भक्ता क्रिस्त आपणास तारीक अशी भक्ता ठेवली म्हणजे आपल्या

पापाबद्दल पश्चात्ताप होतो. पश्चात्तापानंतर देहव्रत करण्याची मुक्ति उत्पन्न होते.

कायबल हा धर्मप्रथ इश्वरप्रीति अपौरुषेय आहे अशी त्याची धडा होती. मनुष्य हा सर्वस्वी निरपयारी प्राणी होय, कायबलच अपौरुषेयत्व, इत्यादि त्याच्या मतावर लोकांचा विश्वास नव्हता. परंतु विधान विचारपद्धतीच्या इतिहासात या मताची किंमत बरीच मोठी आहे. स्कॉट लॅन्समधील व इंग्लंडमधील प्रेरित वगैरे लोकांवर याच्या मताची बरीच छाप पडलेली आहे. परंतु 'कॅलिह्नजिन्स' या नावाखाली न मोडणाऱ्या लोकांतच याच्या मताचा प्रसार विशेष होतच आहे. ही गोष्ट लक्ष्यत घेण्यासारखी आहे.

कटहण — एक प्राच्य काना व राजतरंगिणी नावाच्या कादंबरी इतिहासाचा कर्ता [कादंबरी, पहा] कृत पयात लिहिलेल्या कादंबरी इतिहासाचा चार खंडी आहेत. पर्वी पहिली कादंबरी हीत सुमारे इ स १९४८ पर्यंतचा इतिहास आहे. दुसरी खंडी — राजनं लिहिलेली असून त्यात १९४८ ते १९५२ पर्यंतचा इतिहास सापडतो. धीवरची तिसरी खंडी १९७० पर्यंत व चवथी प्रजामंडाची अकरावरी कादंबरीचा सावा येईपर्यंत कादंबरीचा इतिहास देत पडित कटहण हा चपराचा मुलगा असून कादंबरी या नावाखाली राजाच्या कादंबरीत म्हणजे सुमारे १२ व्या शतकाच्या मध्यात उदयास आला. राजतरंगिणी रचण्यापूर्वी कटहणानं त्याच्या पूर्वी लिहिलेले अकरा इतिहास व नील रूपान लिहिलेले कादंबरीचा इतिहास अभ्यासिला होता. अस तो स्वतः व राजतरंगिणीच्या प्रस्तावनेत म्हणतो. त्या मयात पंचम कादंबरीचा दत्तक्यामक इतिहास कटहणानं दिले आहे. राजतरंगिणीखेरीज कटहणानं अर्धशतकीपर्यंत स्त्रोत्र रचिले आहे [नील आमेक पैथ].

कवकरीक, पो ट वि भा ग — ब्रह्मदेश अमेस्टर्स मित्राचा फोटोभाग याच क्षेत्र १९९३ चो मे असून याच्या पत्रिमेस होणारा व पूर्वार्थीय व सयाम सरकारच्या ताब्यातील मुल्लु आहे. कवकरीक परगणा हा बहुतेक जोगपाल आहे. १९११ सालच्या खातेसुमारीत या परगण्याची लोकसंख्या ४६९०१ होती. या परगण्यात १९२ खेडी असून, त्यात कवकरीक हें मुख्य शहर आहे. या परगण्याचा सारा दर वर्षी याबोले हंगार वसूल होतो.

शहर — कवकरीक परगण्याचे मुख्य शहर कवकरीक नावाच्या एका छोट्या नदीच्या तीरावर हें वसलेलें आहे. सुलमीन व सयाम यामन्ये जो उगवलेले व्यापार चालतो त्या मार्गातील हें शहर व्यापारी केंद्र आहे. या शहराची लोकसंख्या १९०१ च्या खातेसुमारीत १९१९ होती. शहरा मध्ये एक धर्मोपदेशाच्या ह्या शहराचा वर्तिका सारा सुमारे १० हजार आहे. या शहराची व्यवस्था शहरातील प्रमुख गटव्याच्या मदत्यमार्फत चालविली जाते.

आहेत की त्याची हालवाल वर खाली म्हणजे लघ्वर्णोत्तव होऊ शकते

उदराची गात्रे वर म्हटल्याप्रमाणे ऊरमात्र न अधोवलयार्थ गाच्या मध्ये चिकटलेली असून तीं मूढ अशा त्वक्पापु-
प्राने किंवा सधित्ववेच्या योगेकरून (अर्थोडिल मॅनेन) जोडली जातात प्रत्येक गात्राच्या तळाच्या भागाला मूलसंधि म्हणतात हा दोन भागाचा झालेला असून त्याच्या आदिम भागाला काटसंधि (कॉन्सोपेडाइट) म्हणतात, व अंतिम भागाला तलसंधि (बॅसिफोडाइट) म्हणतात या तलसंधि-
भागाच्या अंतिम शेवटी दोन चपटलेले पानासारखे फाटे जोडलेले असतात त्यापैकी बाहेरच्या फाट्याला बाहि प्रस्र (एक्सोपेडाइट) म्हणतात व आतल्या फाट्याला अंत-
प्रस्र (एन्डोपेडाइट) म्हणतात बाहि प्रस्राचा नाकार सहाच्या कानासारखा दिसतो व तो मूळकडे थोडाला चुनखडी क्षारयुक्त असल्याने टणक बनलेला आहे मादीमध्ये वर सांगितलं हे दोन्ही फाटे धनलेले असतात व अंत प्रस्र राच्या फाडाना फक्त लागलेले असतात व त्यांना अर्डी बाहेर टाकिली असता तीं चिकटून राहतात नरामध्ये हे गात्राचे भाग लहान असून त्यात सहाच्या गात्राच्या जोडीपरींग वरून इतर गात्राच्या जोड्यांना अंत प्रस्र धनलेले नसतात. नर व मादी या दोहोंमध्ये हे उदराच्या पहिल्या वलयाला गात्रे धनलेलीं नसतात नर व मादी या दोहोंमध्ये सहावी गात्राची जोडा बरीच मोठी धनलेली असून "टेलसन" व तीं मिळून दोवड्याचे वळकट पुच्छपर झालेले असत टेलसनच्या उदरतळाच्या भागी गुदद्वार झालेले असते.

शीर्षवक्ष—शीर्षवक्षाचा सर्व भाग एकाच अविक्रिय अथवा अप्रस्र कवचाने आच्छादिलेला असतो त्याला शीर्षवक्षपृष्ठ कवच म्हणतात ह्या कवचाच्या पृष्ठाच्या पूर्वशेवटी चतुर्दे-
शाच्या पाठीमाग एक अर्धवक्राकृति काना दिसता त्याच्या दोन बाजूस त्याची मर्यादा दर्शविणारे पूर्वागामी दोन काटे धनलेले आहेत ते चक्षुःच्या आतल्या बाजूने पसरलेले असतात. या काट्यासुळे शेवट्याच्या शत्रूला त्याच्यावर पुढून हल्ला करणे कठिण पडते तसेच त्याला पुढून गिळणहि अव-
षड होते

पशुभागाच्या निम्बावक्षन एक करकोचा झालेला असतो हा शीर्षवक्ष पशुकवचाच्या प्रत्येक बाजून आपोगामी होऊन पुढे पूर्व दिशेस वळतो या करकाच्यामुळे शीर्ष व वक्ष वेगळे केले जातात याला ग्रीवाप्रणाली (सर्व्हिकल ग्रूह) असे म्हणतात या करकाच्या मागील बाजूस एक चौकोनी भाग दिसतो त्याला ह्युस्टेन (कार्डिअक एरिया) म्हणतात कारण या ह्युस्टेनालाच हृदय धनलेले असते या ह्युस्टेनाच्या दोह्याकडच्या बाजू पूर्व दिशेस ग्रीवाप्रणालीमध्ये अवभूत होतात, व त्या पांढीम शेवटी एका उभ्या करकोच्यामध्ये गति घेत आतात याप्रमाणे पशुभागी प्रत्येक बाजूवर पूर्व पीथमरीत्या हा एक ऊर्ध्व करकोचा आढळता जातो त्याला

असर्नेद्रिय ह्युस्टेनाली (ट्रॉन्सओवार्डअल ग्रूह) म्हणतात. कारण ह्या प्रणालीच्या खालच्या बाजूस असलेला कवचाचा सर्व भाग वक्षअसर्नेद्रियाचे आच्छादन करितो व तेवढ्या या कवचाच्या भागाला असर्नेद्रियकवच (ब्राचिओस्टिगाइट) म्हणतात शीर्ष व वक्ष मिळून त्यांना ११ गात्राच्या जोड्या झालेल्या असतात वक्षाला पाच पायाच्या जोड्या एका-
मागून एक अशा जोडलेल्या असतात व त्याचा उपयोग चालण्याच्या कामी होतो या पायाच्या जोड्यामधाल वक्षाला उदरतलवरील भाग त्रिकोनी झालेला दिसतो व त्याचे टोक पूर्वशेवटी येथेले असते या भागावर भाटवे करकोच पडलेले असून त्याच्यामुळे ह्याचे पाच भाग झाल्या खुरपे दिसतात व हे भाग वक्षार्थ अधोवलयार्थ मिळून झालेले असोवत

वर सांगितलेच आहे की उदरावरील गात्रे चपटलेली झालेली असतात, त्यामुळे यास त्याचा उपयोग बल्ल्याप्रमाणे पाण्यात तरंगण्यास होतो शीर्षवक्षाराल गात्रे निरनि-
राळ्या कामी उपयोगी पडावी म्हणून त्यांच्यात बरेच फेर-
फार होऊन तीं धनलेलीं असतात तरी त्याची घटकरचना उदराच्या गात्रासारखीच झालेली असते तेव्हा शीर्षार्थ व वक्षारवरील गात्रे पुढून पाठीमागे खाली नमूद केल्या-
प्रमाणे आहेत —

नाम	उपयोग
१ लघुजगाची जोडी (अँटन्यूस)	स्पर्शेन्द्रियाप्रमाणे
२ वृक्षशुगाची जोडी (अँटनी)	"
३ वळकट दृष्टीची जोडी (मॅडिक्स)	जवडे व दाताप्रमाणे
४ पहिली पांथोपाची जोडी (फर्स्ट मॅक्सिली)	जबड्याप्रमाणे
५ दुसरी पांथोपाची जोडी (सेकंड मॅक्सिली)	"
६ पहिली ओपपादाची जोडी (फ मॅक्सिल पे.)	"
७ दुसरी ओपपादाची जोडी (से मॅक्सिल पे.)	"
८ तिसरी ओपपादाची जोडी (थर्डमॅक्सिल पे.)	जबड्याप्रमाणे व पायाप्रमाणे

९, १०, ११, १२ व १३ ह्या वर म्हटलेल्या व एका मागून एक अशा जोडलेल्या पाच पायाच्या जोड्या किंवा चरणयुगुल होत

जलअसर्नेद्रियावरील आच्छादन काढिले तर निरनिराळ्या ठिकाणी जोडलेली जलअसर्नेद्रिये दृष्टीस पडतात त्याच्या या ठिकाणावरून त्याचे तीन प्रकार पाडिलेले आहेत ते असे (१) गात्रांना जोडला असल्याकारणाने त्यांना पादजल-
असर्नेद्रिये (फूट गिल्ट) म्हणतात (२) गात्राच्या सधित्व-
वेला जोडलेली असतात त्यांना सधित्वजलअसर्नेद्रिये (अर्थो-
स्टिगाइट) म्हणतात (३) व असर्नेद्रिय विवराच्या

अंतःपृष्ठा लागलेली असतात त्यांना पृष्ठशस्त्रनेत्रिये (प्युटो प्रॅचिऑक) म्हणतात.

वक्षाला लागलेल्या गात्रापैवी दुसरी ओघपादाची जोडी अवलोकन केली असता असे कळून येईल की त्या गात्राची रचना पूर्णत्वात झालेली असून ती गात्र नमुना म्हणून समजण्यास हरकत नाही. याच मूलसंधि दोन विभागाचा म्हणजे काटिसंधि व तलसंधि मिळून झालेला आहे. काटिसंधि धोला जोडून एक पापुड्यासारखा भाग वाढलेला असतो त्याला पगसंधि (एपिपोडाइट) म्हणतात. व तो काटिसंधि लागलेल्या पादजलश्वसननेद्रियाला आधारभूत होतो. तलसंधि हा हालचाल होऊ शकेल अशा रीतीने काटिसंधीला जोडलेला असतो. हा तलसंधि पुढे या गात्राच्या अंतःप्रसरणामध्ये (एंडोपोडाइट) अंतर्भूत झालेला दिसतो. तरी त्याच्या आतल्या काठावर एका पाचपैवीच्या योगेकरून ते दोन भाग निराळे आहेत हे ओळखता येते. अंतःप्रसरण हा पाच भागाचा मिळून झालेला असतो. त्याची नावे अनुक्रमे येथे प्रमाणे होत. (१) अनुकाटिसंधि (इथिओपोडाइट), (२) अंधासंधि (मोटोपाइट), (३) गणिसंधि अथवा कूर्चसंधि (क्लॉपोडाइट), (४) अनुकूर्चसंधि (प्रोपोडाइट) व (५) अंगुलिसंधि (डक्लिओपोडाइट) हे सर्व अंतःप्रसरणेची विभाग (पोडोमिअसे) येथे चपटलेले असून त्याच्या आतल्या काठाला राठ केश लागलेले असतात. या गात्राचा बहिःप्रसरण (एक्सोडाइट) हा पुष्कळ संधिभाग मिळून लाव झालेला आहे. व तो द्विद्विगीचर आहे. यावरून नमुनेदार गात्र म्हटले, म्हणजे त्याला मूलसंधि असून त्या मूलसंधीचे काटिसंधि व तलसंधि असे दोन भाग असतात. या काटिसंधीला जलश्वसननेद्रिय व पगप्रसरण असे दोन भाग लागलेले असतात. त्याच्या तलसंधीला दोन फाटे लागलेले असतात ते अंतःप्रसरण व बहिःप्रसरण हे व हा अंतःप्रसरण वर नमूद केलेले पाच भाग एकापुढे एक जोडून झालेला असतो. आता सर्व गात्रे याच घटकचनेचे एकूण बहुतेक बनलेली असतात. परंतु त्या सर्वांमध्ये हे सर्व भाग असतातच असे नाही. कारण यापैवी काही भाग एकमेकाशी जुळून जातात किंवा ते वाढतच नाहीत अथवा खुरटे वगून दिशेनासे होतात. तेव्हा त्याच्यात फरक आहेत म्हणून अनुक्रमे ते खाली नमूद केले आहेत.

ओघ व ओघपाद हे मुखद्वाराच्या खाली आडवे पूर्वपार्श्वमंशरीरापासून बनलेले आहेत व ते एकावर एक असे रचून झालेले असतात. पाय किंवा चरण बहुतेक सारखेच असतात. याच्यात तलसंधीचा वाहेरचा फाटा बहिःप्रसरण बनलेला नसतो. पहिला पाय फार तोकडा असतो परंतु बळकट असतो. दुसरा त्याच्यापेक्षा थोडा जास्त लांब असून बारीक असतो पण पहिल्या सारखाच असतो. तिसरा पाय सर्वांत लांब असून त्याच्या मूलसंधीच्या उगमाजवळ मादमिथ्ये प्रत्येक यानुष एक लहान छिद्र असते. ते क्षात्रननेद्रियाचे वाह छिद्र होय.

हा छिद्राच्या अस्तित्वामुळे मादी वाहता. ओळखता येते. चवथा दुसऱ्यासारखाच आहे. पाचवा पाय इतर सर्व पायांपेक्षा भिन्न आहे. कारण त्याच्या काटिसंधीला पगप्रसरणाचा भाग बनलेला नसतो व म्हणून त्याला जलश्वसननेद्रिय झालेले नसते. नरामध्ये हा काटिसंधीच्या भागाच्या उदरतलावर एक मोठी चौर असते. तिच्या द्वारे शुक्रोत्सर्ग बाहेर उघडते. ही या अस्तित्वामुळे वाहता. नर ओळखता येतो. या चरणाचा अंगुलिसंधि नरामध्ये दुसऱ्या चरणाचा अंगुलिसंधीप्रमाणे निमुळता होऊन शंढात पावतो, तर मादमिथ्ये या चरणाचा अंगुलिसंधि सुरवातीला दुभागून जातो व त्याचा चिमट्याप्रमाणे भाग झालेला असतो.

तिसरा ओघपाद दुसऱ्या ओघपादासारखाच परंतु थोडा जास्त लांब व बळकट असतो. तरी त्याचा बहिःप्रसरण खुरटा वगून बहुतेक नाहीसा झालेला आहे. पहिल्या ओघपादामध्ये बराच फरक झालेला आहे. त्याच्या मूलसंधीचे दोन भाग रूंद अशा चपटलेल्या तबकडीप्रमाणे वगून त्याच्या आतील काठाना धार आलेली असते व त्यांना डाट केश लागलेले असतात. पगप्रसरण अगदी पापुड्याप्रमाणे वगून त्यांना जलश्वसननेद्रिये मुळीच झालेली नसतात.

द्वितीयपार्श्व ओघ धोला लागलेला गात्र होय. ते प्रथम ओघपादाच्या खाली दबून गेलेले असते म्हणून स्पष्ट दिसण्यात येत नाही. ह्याचा उपयोग सुप्यत. श्वसनक्रियेला मदत करण्याकडे होतो. हे दोन चपट्या लहानशा भागांचे झालेले असते. त्यातील आतला भाग म्हणजे मूलसंधीचे दोन काटिसंधि व तलसंधि मिळून झालेला भाग व त्याच्या पुढचा अंतःप्रसरण खाना दर्शवितो. बाहेरचा फाटण झालेला तबकडीसारखा भाग जो प्रियाप्रणालीखाली जलश्वसननेद्रिय विवराच्या पूर्वशेवटी हालत असतो व ज्याच्यामुळे विवरातले पाणी उपसले जाते तो पगप्रसरण व बहिःप्रसरण ह्यांच्या संयोगाने झालेला आहे. तो नौकाकार असल्यामुळे त्याला ओघवीकाप्रसर म्हणतात.

प्रथमपार्श्व मुखोच्छ्वासाच्या अस्तित्वाकारणाने थोडासा जास्त स्पष्ट रीतीने दिसतो. ह्याचे तीन भाग असलेले दिसतात व मध्य भाग सर्वांत जास्त मोठा असतो, तो तलसंधि होय व आतला भाग काटिसंधि होय. हा दोन्ही भागांना धार असून केश लागलेले आहेत. हे टणक असल्याकारणाने याचा उपयोग चर्वण करण्यात होतो. बाहेरचा भाग हा अंतःप्रसरण दर्शवितो. याला बहिःप्रसरण बनलेले नाही.

याच्यापुढे दंडा येतात. प्रत्येक दंडा मुखद्वाराच्या यागूला लागलेली असून ती आडवी हालते. ती वाटोळी असून तिच्या आतील काठ दंतयुक्त असा दिसतो. हा वाटोळ्या दंडाचा भाग काटिसंधि दर्शवितो. व दंडाचा बाहेरून लागलेला बाडीसारखा भाग हा दंडाचे तलसंधी, व अंतःप्रसरण या भागाचा मिळून झालेला आहे. दंडाचा बाडीसारखा भाग

पुष्प साधयुक्त असून इन्द्रियगोचर आहे दष्टेला बहि-
प्रसर झालेल नसते

शीर्षाच्या पटभागी दोन दागाच्या जोडा आढून लघु-
शुभाना मूळसंधि तीन भागाचा झालेला आहे व त्याच्या
पुढे दान पाटे अनेक संधिभाग मिळून बनलेले दिसतात
ते अंत प्रसर व बहि प्रसर दर्शवितात. मूळसंधीच्या आदिम
भागाच्या पुत्रावर एक छिद्र पेशयुक्त असे दिसते ते कणे-
दियाचे बाहेरचे रश्म होय

बहुशुभाला बहि प्रसर बनलेले नसते व त ज्या ठिकाणी
उगम पावते त्या ठिकाणी उदरतलावर शीर्षाच्या पूर्वोर्वी
वृक्षोत्तरे बाहेर ज्या एका लहानशा उंचउथाने उघडत तो
छिद्रयुक्त उचवडा दिसतो शीर्षाचा नेत्र दटाने लागले
आहेत बाहीच्या मते हे नेत्राचे दंत म्हणजे शीर्षाला लग्न
लेली मान होत

रश्मि रा भि सर ण्मूह — हक्षेत्राच्या भागातील लवचेच्या
माली व आत्राच्या वर हक्केल्या विरराम्य हृदयाच्या स्वापना
झालेली असते हृदय धातूच बनलेले असून त्याला हृच्छि-
द्राच्या तीन जोड्या लागलेल्या असतात व त्या डिद्राना अशा
तऱ्हेचे पडदे बसलेले असतात की त्याच्यामुळे हृत्त्वलावि-
रातून रक्त हृदयात येते, परंतु ते हृदयातून बाहेर हक्का
विररात जाऊ शकत नाही हृ हृदय पट्टांनी असून त्याच्या
पासून काही रश्मिवाहिन्या उगम पावत, पूर्वोर्वी
मध्याला नेत्रधमनी उगम पावते व ती पुढे जठरावरून
जाऊन दुमागली जाते व तिचा काटा प्रत्येक नेत्राला व पूर्वोर्वी
रश्मि पुरवित नेत्रधमनीच्या प्रत्येक वाहवर द्रवधमनी उगम
पावत व ती तिच्या वाहवरील लघु व बहुशुभाना तसेच
वृक्षाला रक्त पोंचवित द्रवधमनीच्या थोडेसे राखी व बाहे
रच्या अंगापासून वृत्तधमनीचा जोडा उगम पावते व तो
पवनपिंड अथवा वृत्त माला रक्त पुरविते हृदयाच्या
पश्चिम देवडापासून पुत्रोदरधमनी उगम पावून आत्राच्या
पुत्रावरून पश्चिम दिशेस गति घेत जाते व तिच्या आडव्या
धासा होत होत ती शरीराच्या शेवटी सप्त तिच्या
मुढे आत्राच्या भागाला व त्याच्या समोर्वी असलेल्या
दाखून रक्त पुरविल जाते पुत्रोदरधमनीच्या उगमस्थाना
पासूनच सरळ अवांगामी नागरी अधोधमनी निघत ती
उदरतलावरील ज्ञानकदाच्या मधल्या मोठ्या रभातून बाहेर
निघून उदरतलाच्या पुत्रावर येते व तथे तिचे दान पाट
फुटतात एक काटा पूर्णामनी असून ती ज्ञानकदाच्या
साखळीलासून पूर्वोर्वीपाकडे गति घेता व काट फोडून वरण,
ओम्पाद, ओम्पाद येथे या शेवटावरील सर्व आज्ञा नूच्या भागांना
रक्त पुरवित वृत्तरा काटा ज्ञानकदाच्या साखळीलासून
पश्चिम शेवटी गति घेता व त्याचा फोडून उदराच्या गात्राना
व उदरतलावरील कायूना रश्मि पुरवित

या सर्व धमन्याचे शरीर शरीर काटे फुटतात, परंतु
शेवटी त्या (अग्नि) वारा काटयापासून शिरा उगम पावत

नाहीत पुत्राप्राम्यामध्य गारा शिराचा उगम नेत्राहिन्या-
पासून होतो तथा या शत्रुप्रदातात पाण्यात शिराचा
उगम होत नाही या प्राण्यात धमन्याचे अगदी
शेवटचे पाटे अतिरिक्त व कायू यांना मध्यतरात
शेवट पावतात. त्यामुळे या धमन्यानील रश्मि शरी-
राच्या अतिरिक्त्याच्या व त्याच्या आत्रातून बाहेर
सर्व ठिकाणी गिक्के वाव मिळेल तिक्के साठते व अशा
रीतीने शिरामार्ग बनतात हे सर्व शिरामार्ग म्हटले म्हणजे
शेवट्याच्या शरीरातील सर्व पोकळ्या होत व त्या एकमे-
काना जोडल्या गेलेल्या असतात, म्हणून शत्रुप्रदात्या शरीरात
शरी शरीराला आढळून येत नाही हे एव शिरामार्ग पच-
थाच्या उदरतलावरील पूर्वपश्चिमरीत्या पसरलेल्या एका
उभ्या शिरामार्गात एकचटतात ७ रश्मि तथे जमते ह्या
उभ्या उदरतलावर शिरामार्गातच ज्ञानकदाची साखळी व
अधोधमनीचे पूर्वगामी व पश्चिमगामी पाटे स्थापित
झालेले असतात वक्ष्याच्या भागात ह्या उभ्या शिरामार्गातून
प्रत्येक जलधसर्गदियाचा बाहिरलेले पश्चिम रश्मि वहात जाते
व तीतून जलधसर्गदियाच्या आडव्या बाहिन्याच्या द्वारे अत-
र्गलेले पश्चिम येते या सर्व जलधसर्गदियाच्या अतर्गलेला
प्रत्येक वाहवर ऊर्ध्वगामी असलेल्या वहा शिरामार्गात उघड-
तात व हे ऊर्ध्व शिरामार्ग हृत्त्वलाविरात उघडतात तेणे-
वरून जलधसर्गदियातून वाहून शुद्ध झालेले रश्मि हक्का-
विररात साठत व त्याच्यातून हृदयाच्या रभासागे जवळ हृदय
विरात पावते तेव्हा ते हृदयात येत हृदय जेव्हा मज्जे
पावते तेव्हा ते त्याच्यातले रश्मि धमन्यावाटे बाहेर काढून
गिक्के व अशा रीतीने रश्मिवाहिराणाची क्रिया सतत चालू
असते जलधसर्गदियाच्या आडव्या बाहिन्या फार पातळ
पापुयाप्रमाणे असतात म्हणून त्यातून अभिसरण पावत
असताना रश्मिवाहिरातील कर्वाळ वायु (कथॉलिक ऑसिड) प्रसरण
क्रियेने पाण्यात निघून जातो व पाण्यात विरलेल्या प्राणवायु
त्याच कारणाने रश्मिवाही मिसळतो व अशा रीतीने रश्मि-
वाही शुद्धता घडून येते

पश्चिमरिक्त — मुखद्वार हे उभ्या चिरेप्रमाणे असून
त्याच्या पूर्वोर्वी एक मासल ओठासारखा लवचिक पडदा
असतो त्याला ऊर्ध्व म्हणतात हा संधियुक्त बाही शुभ-
द्वाराच्या वाहवर एक चळकट द्रव्याची जोडी लागलेली
असते व तिच्या पश्चिम शेवटी तसाच दुसरा मासल ओठा
सारखा लवचिक पडदा असतो त्याला अधरोष्ठ म्हणतात
मुखापासून लगेच हृदय व उभी अशी अत्रनरिका सुह होऊन
ती मोठ्या रुद व आडव्या जठरामध्य शेवट पावते हे जठर
शपेभागात असून ते त्यातील सर्व जागा अडवून ठाकित
जठरचे दोन भाग झालेले दिसतात पूर्वोर्वी ग साठून असून एका
आडव्या करकोच्यामुळे लहानशा पश्चिम भागापासून तो
निताळ दिसतो जठराच्या अत्र नल्लेत पुनराजिज्ञात्या दन-
दुक्त आडव्या उभ्या पट्ट्या लागलेल्या असतात व त्याची

स्नायूच्या साह्याने हालचाल होऊ शकते, त्याच्या हालचालीन आतील अंगाचे वर्णन होते तसेच अत कलेला खालच्या बाजूने पुष्कळ दाट वॅस खगलेले असतात त्यामुळे फक्त अगदी वाराक अग्राचे कण पुढे आत्रात जाऊ शकतात नठराचा पश्चिम शेवट निमुळता होऊन आत्राच्या उगम होतो व त्याच्या अत कलेत पिंडपेशी बनलेल्या असतात व त्याच्या पासून पाचक रस तयार होतो या मध्यात्रात वक्ष्याच्या भागी पसरलेल्या पिवळ्या घन यकृताची दोहोंवाजुदरील यकृत स्रोतसे उघडतात व यकृतातील पाचक रस ती त्यात ओततात व त्यामुळे अत्राचे पचन होते शेंवळ्याच यष्ट हें पृथ-वशाप्राण्याच्या यकृताप्रमाणे ससून वास्तविक पाहिले असता ते पृथक्कीय प्राण्याच्या यष्ट व पक्षपिंड या दोहोंपरीवर आहे, म्हणजे ते एक सयुक्तपिंड आहे म्हणून त्यास यकृत-पक्षपिंड म्हणतात त्याच्या पदपेशीतील पाहो पेशीत पिवळ्या रंगाच्या तेलीचे गोलकार डिपके असलेले दिसतात व काही पेशी पाचक रस तयार करतात हा पाचक रस किंचित अल्प असून मासल धातूना पचवितो तसेच पिटमय पदार्थांना शर्करामय बनवू शकतो व स्निग्ध पदार्थांना दुग्धमय बनवू शकतो ह्या मध्यात्राच्या पुढचा भाग पथिमान होय, याच्या कलेला सुद्धा तुकळीक्षाराचे उमे पडे झालेले असतात ह्याच्या शेवटी शुद्धावर असते ते तेलसूनच्या उदर-तलाच्या भागी उभ्या किरने बाहेर उघडते

मलोत्सर्ग इंद्रिये—ननयुक्त नल हथिरातून वृकाच्या द्वारे बाहेर टाकिल जातो ही वृकाची जोडी शीर्षाच्या प्रत्येक बाजूस एक एक अशी असते या वृकाच्या स्रोतसाचे बाब छिद्र पर म्हटल्याप्रमाणे उदरतलावर वृक्षशृंगाच्या उगमस्थानाजवळ एका लहानशा उचपटपाच्या शेवटी असते वृक्ष हें एका वेळेक झालेल्या नलिकेचे बनलेले असून तच्या शेवटी थोडाला कुगारा झालेला असतो त्यात नलिकेच्या भागातून भूत तयार होऊन साठते व त स्रोतपाच्या मार्गात बाहेर निघून जाते

ज्ञानेन्द्रिययूह—शेंवळ्याच्या ज्ञानेन्द्रिययूहाची रचना र्ध-साधारणपणे म्हणजे गाडूळ (भुक्रुमि) अथवा काढनाच्या ज्ञानेन्द्रिययूहाच्या रचनेप्रमाणे आहे तरी त्यात थोडाला फरक आहे. भुक्रुमीमध्ये ज्ञानपेशी ह्या ज्ञानरदातच एकवटून व गहता त्या ज्ञानरज्ज्यावरहि आबद्ध येतात शेंवळ्यामध्ये या ज्ञानपेशी फक्त ज्ञानकदातच एकवटलेल्या राहतात, त्या ज्ञानरज्जुवर पसरत नार्हात पुन्हा शेंवळ्यात ज्ञानकदाच्या जोड्या एका पाठीमागे एक अशा मलग न राहता वार्ही संयोग पावतात

शेंवळ्यात शीर्षाच्या पुष्पभागात नेत्राच्या देठापाठीमागे मंदसारखा अमणरा शीर्षज्ञानकदाचा द्वित गोळा असतो त्याच्यापासून पूर्व शेवटी तीन ज्ञानरज्ज्यांच्या जोड्या निघतात त्या नेत्ररज्जु, लघुशृंगरज्जु व बृहत्शृंगरज्जु ह्या होत

पटी त्या गोळ्याच्या दोहोंबाजुवर ज्ञानरज्जूचे

दोन फाटे निघून प्रत्येक फाटा अन्ननलिकेच्या बाजुवरून जाऊन वक्ष्याच्या उदरतलाच्या भागी असलेल्या मोठ्या लाव ज्ञानकदाच्या गोळ्यात मिश्रते या फाटयाला अन्न-नलिकापार्श्वरज्जु म्हणतात हा ज्ञानकदाचा गोळा अकरा ज्ञानकदाच्या जोड्या सयुक्त होऊन झालेला असतो परंतु त्याचे भाग स्पष्ट दिसत नसून त्याच्यापासून अकरा ज्ञान-रज्ज्यांच्या जोड्या निघतात व त्या अकरा गात्राच्या जोड्या-कडे जातात ह्या लाव सयुक्त ज्ञानकदाच्या गोळ्याला वक्ष-ज्ञानकद म्हणतात ह्या सयुक्त ज्ञानकदाच्या गोळ्याच्या मधोमध एक छिद्र असते त्यातून अयोगामी धमनी निघून उदरतलावर येते व नंतर ती दुभागली जात उदरामध्ये प्रत्येक वलयाला किंवा भागाला एक अशा एका पाठीमागे एक सहा उदरज्ञानकदाच्या जोड्या झालेल्या असतात व त्या एकमेकीशी तसच वक्षज्ञानकदाशी उभ्या ज्ञानरज्जूनी जोड-लेल्या असतात शेवटल्या उदरज्ञानकदापासून टेलसनकडे ज्ञानरज्जु जातात व त्यापासूनच पथिमानाकडे अंतरिन्द्रिय ज्ञानरज्जु जातात नठराकडे सुद्धा अंतरिन्द्रियज्ञानरज्जु शीर्ष-ज्ञानकदाच्या पश्चिम शेवटापासून व अन्ननलिकापार्श्वरज्जु-पासून निघून जातात

अनन्दित्रिये—नर व मादी हे निरनिराळे प्राणी असतात जनन्रिय वक्ष्याच्या पोकळीत असतात

नराच्या शरीरामध्ये लावचलाव दोन मुष्क असतात व ते मध्यभागी एका आडव्या भगान जोडले जातात साधारणत मुष्काच्या मध्यभागातून प्रत्येक बाजुवरील मुष्कस्रोतसाचा उगम होतो ह मुष्कस्रोतस एका लाव नागमोडी, अरुद नलिकेप्रमाणे सुरवातीला असून ते पुढे बरेच हदावते या रुद भागाला मुष्कशय म्हणतात याच्यात मुष्कबीज एक बटतात नंतर हे स्रोतस पचमचरणाच्या मुळाशी असलेल्या विरेमथे उघडते मुष्कबीजाचा आकार ताऱ्याप्रमाणे असतो व त्याला हालणारे नेडमनि वेश नसतात

मादीमध्ये अडकोश नराच्या मुष्कासारखे लावचलाव दोन असतात व ते मध्याला जोडले जातात ते अपक्वदर्शत पाडे असतात परंतु परिणतदशत वेळेवर लाल होतात व फारच लाव असतात प्रत्येक बाजुवरून एक सरळ नलिका अडकोशापासून निघते तिला अडस्रोतस म्हणतात व हें स्रोतस तुळीयचरणाच्या मुळाशी एका लहानशा छिद्राने बाहेर उघडते

मादा अर्धी बाहेर पण्यात टाकिते व नंतर त्यावर नर मुष्काचा लाव करितो अज्याशी मुष्कबीजाचे समील झाले असता ते फलरूप होत व पुढे विकास पावते शेंवळ्याची अर्धी केवारी रंगाची असतात व ती फलरूप झाल्यावर परि-पूर्णनावस्थेतून विकास पावत असताना रूपातरे पावतात व शेवटी शेंवळा तयार होतो (लेखक—ही एन् लिखिते, बी ए, प्रो टी जी देवेंदर व प्रो. व्ही एन् हाटे)

कवच — कवचाची भांडे महाराष्ट्रात व गुजरातत फार होतात हा वृक्ष मोठा होतो त्याच्या फळास कवच म्हणतात ते वाडीचे व आल्याएवढे असते त्याचे कवच कठिण असत पिकलेले कवच गुळत बिया त्यात गुळ अथवा सागर घाला खातात हिच्या कवडाच्या मयमाचे (गिराचे) सार किया कोशिनीर हात गाची चटणीही करितात पिकलेल्या कवडाचा सुरवाही होतो

औ प धी उ प या म — पितोचे रामन होण्यास कवडाचा गीर सागर घालून खाता किंवा कवडाच्या पात्याचा रस दु राशी मितवून प्या म म्हणजे दुर्धर व प्रयत्न झालेले पित्त नमन होतें राखणाऱ्या रोगावर कवडाच्या पात्याचा रस गाईचे दूध घालून पाच ताळिण्यात काढावा व प्रत्यह एक वेळ प्रमाणे घाव उदराच्या रिरावर कवडाच्या रियाचे तेल लावावे अगावर पित्त्याचा गांधी आल्यास कवडाचा पाला घापीक घालून त्याचा रस गांधीवर लावता किंवा वाटकेला पाला द्यात काळानुन त्यात खडीसाखर घालून तो खावा म्हणजे एका तासाच्या आत गांधी मावळतात

कवच — हे इराणी लोकांतले एक पदवीयमा नाव अहून सत्सनिद घराण्यातील दोन राजांनी आपल्या मार्गे हे नाव धारण केले हात

क व च प दि ला — हा इराणचा राजा पेटोय याचा पुत्र होय पेटोयच्या कारकीर्दीत एम्पलाइट अगरे खेवडूण लोक यानी पेटोयच्या राज्यावर अनक्रदा स्वारी करून त्याचा पराभ करला होता पेटोयकडून त्यांनी जमर मंडणी घ्यावयाचे ठरविले होते व ती इंदोती याचा मुलगा कवच याला आपल्यापाशी ओलीस टवले होते इ स ४८४ मधील हूण या स्वारीत पेटोय हा मारला गेला तबहा त्याच्या जमीन्यास भाऊ याला हा गादीवर आला पण हा बलाघात फार जुजुनी असल्याने इराणच्या मरदारानी त्याला पदच्युत केले व कवचला गादी वर बसविले कवच हा इराणचा राज्यदावट चांगल्या तऱ्हेने हाजील असा त्याना विश्वास होता, पण कवचाच्या बाबतीत त्याचा अहदाज चुकीचा ठरला कवच गादीवर बसल्यानंतर त्याने या सरदाराचे इराणातील वजन बर्मी करण्यास प्रयत्न घालविले मद्दक नावाचा एक समाजसत्तावा याचा पथ होता त्याचे तत्व असे होते की धर्मताचे घन व त्याच्या बायका याची गरीब लोकांमध्य समान वाटणी व्हावी या तत्वाला व या पत्वाला कवचने आसरा दिला (वि ४ पृ २१) अशी स्थिति पहाताच सरदार लोकांनी बड करून कवचला कैदत घालले व त्याचा माऊल गमावला यास राज्यावर बसविले पण घोडफ्याच दिवसात कवचने आपली मुक्ता करून घटली व एम्पलाइट लोकांचा आभय घरेलू त्याच्या राजांने कवचाला अपली मुलगी दिली पुढे त्या राजाच्या मदतीने कवचाने १०९ मध्ये पुन्हा आपल राज्यपद मिळविले व आपल्या प्रतिपक्षाना बागलाच समाचार घेतला एम्पलाइट जेकाना त्याने खडणी घापी असे ठरल

होते अर्थात ही रंडणी घावयासाठी त्याने एक मुक्ति काढली पूर्वी त्याच्या बापाच्या अमदानेत रामन लोक त्याला मंडणी देत असत ती आता पुन्हा दणपास मुक्तात करारी असे गेला लोकांना त्यान कळविले पण त्या पत्राचा रामन बादशहा वनस्तसिधस यांने खडणी घावयाची नाका रले एवढेच नव्हे तर आर्मेनियाचा जो मूडूर इराणच्या सत्तेखाली होता त्यात ढवळाढवळ करण्यास सुरवात केली कवचने एम्पलाइट लोकांच्या साहय्याने रामन लोकावर स्वारी केली व रामन लोकांच्या ताब्यात असलेल्या आर्मेनियाचा प्रदेशातील विओजसियापासीत हा शहर व तैमीन नदीवरले आदिद हे शहर कांज केड ह्मण्यत पश्चिमकडील हूणानी, आर्मेनियावर स्वारी करायामुळ रामन लोकांना इराणशी तह करणे व राणी देण भाग पडल पुढे जस्टिन हा रामचा बादशहा सान्यावर पुन्हा भाडणाला मुक्तात भारी तबहा इराणच्या एका माडलिमान मलापोडेमियाचा प्रदेश जिंकून घेतला पण शेवर्मी रामन त्याचा कलि निकम येथ पराभव केला याच सुमारास म्हणजे ५११ मध्ये कवच हा मरण पावला मरणसमयी त्याचे वय ८२ वर्षाचे होते कवच हा दूरदर्शी राजा होता त्याच्या म्हातारपणी त्याच्यावर त्याच्या मुलाचे फार वजन होत या मुलाने मद्दक पथाच अजुयायित टाकून देण्यासाठी कवचने मज बळवले व त्यात त्याला यथाहि आले या पत्वाला सत्पापक ना मद्दक याला कासावर बसविण्यात आले कवचने आपल्या कारकीर्दीत पुष्कळ शहरे बसविली, कवचकति सुरू केली व आपल्या राज्यात शांतता प्रस्थापित केल

क व च दु स रा — हा दुसऱ्या खूबचा मुलगा हा त्याचा बाप ह्यात असतानाच ६२८ मध्ये गादीवर बसला त्याने आपल्या बापाला व अठरा भावांना निर्देवपणे ठार मारिले आपले राजपद कायम रहावे यासाठी त्याने हेरा क्रियत बादशहास संधान माघले पण थोडेच महिने राज्य के-यावर हा मरण पावला

चचनार्द्र किहू — सुवर्दे नाशिक मिहू इगतपुरीच्या उत्तरेस १० मैलावर जादे हा किण मागलांनी माघला असे म्हणतात हा उदगारच्या लडाईनंतर झालेला तहामध्य निशागावडून पदप्यास मिगला (१०६०) इ स १८१८ मध्ये व्यवकेश्वराबरोबर झमजत मिळालेला १० विषयामध्य हा एक होता याची बडण प्रथम सापी बाह पण पुढे कडा खगला म्हणजे फार विकून असून राडकात रोदलेल्या पायऱ्यावर जाणे लागत या पायऱ्या वाडट जहेस एक दरवाज साधारण बरा आहे यणे पाणी विपुल अहून चांगले आहे (निगम रिपोर्ट २०-१-१८९८) पायथ्याशी एक खेड अहू त्यात मरोठे, कोळी चाणी बगेरीची बस्ती आहे व एव कामाशोचे देऊळ अह (मु गे १६)

कनराई—मदुरा, तगावर व प्रावणकोर येथील व्यापारी वर्ग कनराई (कुहचे वंशज) यांचे अपभ्रष्ट रूप कनराई हे आहे अस काही मानतात ही जात आपणाला तेलगू देशातील वलिजा जातीचे वंशज म्हणविते तेलगू जातीतील त्रिवाह-पद्धतीसारखी याची विवाहपद्धति आहे याचा एक मोठा पोटवर्ग म्हणजे चळझाल(तामिऱ् गमुल) नावाचा वगडया वरणाचा होय हे बागण्या तयार करितात व विकतात याचा मुख्य धंदो बागण्याचा आहे, परंतु अलीकडे याचामध्ये कोंडी, रंगारी वगैरे कामगार होऊ लागले आहेत सुशिक्षित व सधन कनराई आपणाला नायक ही पदवी लावून घेतात [थॅन्डन, सेन्सन रिपोर्ट १९११ प्रावणकोर]

कनराई—हे मध्यप्रांतातील एक मांडलिक स्थान आहे सलपुडा पर्वताची जी पूर्वेकडे रा १ गेली आहे तिच्या सरहद्दावर व बालाघट, हुग, गिलासपूर व मडला या चार जिल्ह्यांच्या मध्यमार्गी हे वसलेले आहे या स्थानाचे क्षेत्रफळ ७९८ चौरस मैल आहे या स्थानाचा पश्चिम भाग डोंगराळ व जंगलमय असून पूर्वेमार्गी मान सपाट मैदान आहे कनराईची राजधानी कनराई असून ती वगळ नागपूर रेल्वेच्या टिका स्टेशनपासून ५४ मैलावर आहे

कनराई हे नाव 'कनारधाम' या शब्दापासून बनलेले आहे अशी समजूत आहे हे शहर कनारपयी महतांचे मुख्य ठिकाण आहे या शहराच्या पश्चिमेक ११ मैलावर छत्री नावाचे एक नेडगाव असून त्या ठिकाणी ओराम देवाचे एक सुंदर देवालय आहे हे देवालय अकराव्या शतकात बांधले गेले असावे असे त्या देवालयातील नक्षीकाम व शिलालेख या-यावरून दिसते

गोंड घराण्याचे वंशज कनराई स्थानावर राज्य करतात, या घराण्याचा गिलासपूर जिल्ह्यातील पडरियाच्या जमीनदारांनी निकट सवय असून या घराण्यात जर कोणी राज्याचा वारस नसेल तर पडरियाच्या जमीनदाराच्या घराण्यातील सर्वात वाढक मुलगा हा त्या राज्याचा वारस म्हणून गादीवर वसतो रघोजी मोसले याने ही जहागिर या घराण्याला बंधीस दिली होती या स्थानाचा राजा जदूनबाख्शिंग हा असून तो आपल्या वयाच्या सहाव्या वर्षी गादीवर बसला तो अजान असेतांपर्यंत या स्थानाचा राज्यकारभार छत्तीसगड स्थानाच्या पोलिटिकल एजंटमार्फत चालत असे. या स्थानात एकदर १०२ खेडी असून सस्यनची लोक संख्या १९११ साली ७५६१४ होती गोंड, बाभार, दुर्बा व तेल या नस्थानातील मुख्य जाती होते छत्तीसगड स्थानात जी हिंदी भाषा वापरली जाते तीच या ठिकाणीहि प्रचलित आहे

या स्थानातील जमीन काही असून दुर्बीक आहे स्थानात तीन मुख्य जमीनदारी इस्टेटी असून त्यांचे क्षेत्रफळ ४०५ चौरस मैल आहे या इस्टेटीचे क्षेत्रमापन झालेले नाही याची उरलेल्या स्थानाच्या गणिती मोसणी

झाली आहे त्यावरून असे दिसते की, २४० चौरस मैल-पैकी ०.१० चौरस मैल जमीन पिझाऊ आहे कोदन, तादुळ, गडू व कापुस ही मुख्य पिके आहेत १०५ एकर जमीनीला विहिरींच्या योगाने पाणीपुरवठा होतो स्थानाचा अर्धो अधिक भाग जंगलमय असून त्यातून साल व सागवान लाकडाचे उत्पन्न होते

स्थानाचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे दोड लाख रुपये आहे त्यापैकी ३२००० रुपये निव्वड सरकारला गवडणी म्हणून जाते शिक्षणासाठी सुमारे ३ हजार रुपये खर्च होतो १९०४ मध्ये या स्थानात १० शाळा असून त्यात ९० मुले शिकत होती या मध्यागात ३६ मैल खडीचा रस्ता असून ७४ मैल साधा रस्ता आहे स्थानाच्या राज्यकारभारावर छत्तीसगड स्थानाच्या कमिशनरची देखरेख असते [छत्तीसगड फ्युडरल स्टेट्स]

कपलापूर—मुंबई इल त्यात सागली स्थानातील एक गाव लोकसंख्या (१९०१) ५,१२७ होती या गावात पूर्वी शिंपगापूर आणि कोडिडपूर म्हणत असत सामलीपासून मंशावर दंडोबाच्या टंकडोपासून बहात जाऊन कृष्णल मिळणाच्या ओझ्याच्या वाडावर हे गाव एका खडकाराने वसलेले आहे येथील विहिरींचे पाणी खराब व विषयाने अयोग्य असल्यामुळे लोक ओझ्याचेच पाणी पितेत

यथ एक गावठी शाळा, एक जैनाची " नर्ती ", एक मुसलमानाचा दरगा व हिंदूचा देवळ १४ आहेत या देवळात सिद्धेश्वराचे देऊल फार प्रसिद्ध आहे [सु गें, ५ गें १४]

कयालून—जयपूर अपरवर्मांमधील कडा निम्न्याच्या अगदी दक्षिणभागामधील एक परगणा याचे क्षेत्रफळ ५३ चौरस मैल आहे १८९१ मध्ये हा परगणा बुधो स्थानात सामील करण्यात आला १९११ च्या खानेपु-मारीत या परगणाची लोकसंख्या ३३१३ भरली या परगणात ८५ खेडी आहेत या परगणाचे मुख्य ठिकाण कवलिन असून बुधोच्या वडात या ठिकाणी बरीच धामधूम माजली होती या परगणाचा वार्षिक महसूल एक लाख रुपये आहे

कचप, वैदिक—कवेदातील सूक्ताचा द्रष्टा याच्या संग्रहाने सविस्तर माहिती ज्ञानकोश विभाग ३ पूर्वांचे पृष्ठ ४९१ व ५०६ येथे मिळेल

पौराणिक (१) युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञातील होता ना कृत्विज (भाग स्क १० अ ७८)

(२) हा पश्चिम दिशेचा आश्रय करून राहणारा एक ऋषि होता (म भा द्या २०९)

कचर अथवा कंचर—हा जात बऱ्हाड व मध्यप्रांतात आढळते एकदर २३१४२३ कचर लोकसंख्या-पैकी (१९११) बरील भागातून २२९४१२ होते मद्रास इलाख्यातील कचराई जात व ही एकच असावी (कचराई पहा) छत्तीसगडात महानदीच्या उत्तरेक विलासपूर

जिल्ह्यातील जमोनादारी व जशपूर, उदयपूर, गुरगुना, चाव-
भार, व कोंठिया स्थापने हे या जातीचे स्थान होय या
लोनाच्या कोंठिया, रवत व थोथी जातींशी पूर्वसंबंध असल्या
असे याच्या काळीरातविरुद्ध वादले यांनी बरी नामशुद्ध्या
मुळे कोंठियाशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे तरी
त्यास आधार दिसत नाही हे आपली मूळ भाषा विसरले
आहेत आता हिंदी भाषाच हे थोळतात हे द्रविड वर्गा
तील लोक असले असे वादले. याचे ८ भिन्नवर्गविवाही
उपवर्ग आहेत तत्पूर, कमलवर्ग, पैकर, दूध ववर, मडिया,
चाटी, चेरवा व रौतिया हे होत यापैकी तवर लोक स्वतःला
तोमार रजपूत समजतात व मानव घल्ल्यात यांनी विषवा-
विग्रह बंद केला आहे तर शब्द कवर दाव्याचा अपभ्रंश
असावा असे एक मत आहे यांनी राममूण गोरे हेरौल
धारण केटी आहेत तैलासी वर्गाच्या वार जमीनदाच्या
आहेत पण यांनी आता आपल नाव बदलून कैरव असेदेखल
आहे पैकर लोकांनी आपले नाव पाईक दादापामून घेतल
आहे असे म्हणतात हे हेदयवर्ग राजाच्या सैन्यातील
पायदळ होत असे समजतात व दुसऱ्यास 'झगडा
राजाची' पूजा करतात विलाठपुराण घमलमडा हे तवर
लोकांच्या खालोखाल समजले जातात

रावतिया जातीचे लोक बहुधा वनरथाप व रावत आहे
याची सत्ता असावी राजा मुलगी कनाराने केले तर
तिला जातीत वनारिणीप्रमाणेच समजतात तसेच रावताची
कौरिया रावत म्हणून जी जल आहे ती असाच मिश्र सज-
धाची असली पाहिजे कारण जर कौरिया रावतने कवाकुमा
रान्दोरन व्यभिचार केला तरी तिला जातीतून बाहेर काढले
माहीत तोच इतर विजतीयारोवर जर तिन व्यभिचार
केला तर ताराळ बहिष्कार होतो यावरून या दोन जातीत
पूर्वी सनमभय रुढ असावे व अलीकडेच ते बंद झाले
असे अस दिसते याप्रमाणेच चेरवा लोक वरत पुरव व
चेरो नामाच्या छोट्या नागपुरातील जातीच्या लियाच्या मिश्र
सजवाने झालले आहेत याचा दर्जा फार नीच समजतात

याची अगर्गविवाही अर्था ११७ कुल आहेत. त्याच्या
कुलांनी नावे पत्त, पक्षां राज्याचे व पराधारा ११ पदार्थावरून
पत्तर्ग आहेत काही लोकास निर्जिव पदार्थ आपले
पूर्वज होते असे म्हणण्याची काम वाढते ज्याची नाव
झाडवरून पडली आहेत ते सहसा ती झाड रापित
नाहीत पण काही उपभोग असला तर कापतात यावरून
याच्यातील रुढ देवकें इच्छूद नाहींशी होण्याच्या मार्गात
लगली आहेत हे उघड आहे सखल विवाह व माल
बहिर्गोण्या मुलीचा विवाह निषिद्ध समजतात मुलीला नेहमी
मुलाबरोल लोभ मागणी घाळतात लगे बहुधा प्रौढ वयातच
होतात, व वर्षी कधी तर चांगली मागणी आला नाही तर
मुली बऱ्याच मोठ्या होईपर्यंत अनिवाहित राहतात मुलगी
पसत केला म्हणजे मुलाचा राप आपल्या मित्रांना तिच्या

मागीं पाठविणे ते तिच्या चापास म्हणतात वी अमुक अमुक
गावचा अमुक अमुक माणूस तुमच्या परती पेलामर पेज
पिऊ वाहतो जर त्यान पेज करून त्यास पांमिळी तर
त्याची लग्नसवण जुळविण्यास सगति आहे असे समजतात,
जर त्याने पेज केरी नाही तर त्याची सगति नाही असे
समजतात वाढनिधय करण्याकरिता वरपक्षाची मंडळी
मुलीच्या घरी वागल्या, लुगडे, पुण्या व उडीद कौराई
रावताच्या डोक्यावर देऊन व मुलीचे सुक (शुल्क)हि बरोबर
नेतात तसेच फाही रुपये, सडकेले व असडी तांदूळ, डाव
आणि तेल हांदि नेतात याला गुमार ५५ रु किंमत पडते
विपुल्याच्या लग्नात शुक्र मास्त घेतात वराच्या लाकवरोवर
पावे असतातच वाघ चांगली म्हणजे गावचे लोक जमतात
व थोथील सर्वात पुण्या पोपाराची वाराणगी करतात
जिनाला पुण्या पद्धतीचा पोपारा तितका चांगला ह्या पोपाराचा
हविहारा वर्णन करून वागतात कमलभागेवती पद्धत्या
दिवशी ५ व दुसऱ्या दिवशी एक प्रदक्षिणा घालून राम होत
त्यानंतर वधुवराचे पाय दुधाचे पुवून वधूची आई ते तोंडे
घेत, मग वधूवर आपल्या घरी येतात नंतर दुसऱ्या दिवशी
बघूवर तळ्यात स्नान करतात व प्रत्येकजण दुसऱ्यावर पाच
गडव पाणी टाकतो वधूच्या स्वाचावरून शराने गवताच्या
हरिणास सात बण मारावे लागतात प्रत्येक बाण सोडताना
बघू वराच्या तोंडात साखर घालते चौथ्या दिवशी बघू
माहेरी येते आवादानंतर तीन महिने बघू परत नवऱ्याकडे
येते व लग्नलीच माहेरी जाते व तेथे गौरीचा ऐळ मळते
रावावाळी गावातली तरुण मुल व मुली तिच्या माँवती
जमतात मूळ डोल वाजवितात व मुल गातात गौरीची
एक नशील सूती करतात व ती फोणा या तारा अगात
आल्याची वतावणी करून गवताच्या दोऱ्यांनी मुले मुलींना
मार देतात तीन महिने न पल्या खेळगडवाबरोबर अशी भर
मणूक करून तीच महिन्यानंतर बघू अंगरेची साखरी जाते

दान कुटुंबे आपघात मुलीचा अदलाबदल अथवा साटो-
लेडे करून घेतात याचे नाव गुजरावत असे आहे अथवा
भावी जाण्याने शुल्क देण्याच्या ऐवजी ३ वर्षे नोकरी केली
तरी पाडते असा समजना याबद्दल या लोकात परीजयान
म्हणतात लग्नापूर्वी स्वमातीयाची किंवा कौराई रावताशी सग
करण्या मुलीत एक जातिभोजनाचे शुद्ध माफ करतात
पण इतर विमातीयाबरोबर वाकडे पाडल पडले तर बहिष्कार
घालतात तवर वर्ग खरीज करून इतर लोकात विषवा
विवाह होतच विधवेला वागण्या व लुगडे देतात आणि
वळकणीच्या खाली वधूवर उभे राहतात वर आपल्या
वधूच्या कानास स्वरी करून त्यात ओल्याच्या पानाची मुळी
घाळतो, व मग ती विषवा त्याची चायको होते पुढाचे
तिसरे लग्न गुमारेकरोवर करायचे जमले तर तिची
मातीची प्रतिमा करून तीथोम प्रथम लग्न लावतात मग
वर ती प्रतिमा जमिनीवर आपटून काढते व तिचे उत्तरकाय

करून मग त्या मुलीबरोबर गरा विवाह करतो विचवेन आपल्या दिसाबरोबरच लग्न लाविले तर तिच्या पहिल्या नवऱ्याची मुलें व दुसऱ्या नवऱ्याची मुलें याचा दर्जा व हक्क अगदी सारखा असतो. पण जर दुसऱ्या कोणाबरोबर लाविले तर पहिल्या नवऱ्याची मुल व त्याची संपत्ति कोणा तरी नानलग्नाकडे जाते

सिरगुजाच्या कैवरांनी सतीची चाल उचलली होती. सतीचा याच्यात फार मान असे, व सतीची स्थाने अद्यापि फार भक्तीने व सन्मानाने राखितात तबरे लोकास इतर कवाराच्या मुलीशी लग्न करता येतें. पण ते आपल्या मुली मान त्यास देत नाहींत. पण असा व्यवहार फारच चालून करतात. जमीनदारानें आता स्वतःच्या सहीपा दाखला नसलेल्यास तबरे समर्थ नये म्हणून कडक नियम केला आहे, व हे दाखला देण्याकरिता कधी कधी फारच पैसा घेतात. फारच घेवनास जाला किंवा वयकोर्ने व्यभिचारच केला तर लग्न मोडतात

वाळत होताना बायका मिठीला देऊन फाय लाय व एकमेकांपासून दूर करून बसतात कोणी तरी दुसरी बाई त्यांना मदत करण्यास असते मुलगा बोलका व्हावा असे वाटलें तर पंचाशतीच्या घरात नाळ पुरतात. व्यापारी व्हावा असे वाटलें तर बाजारात, धर्मनिष्ठ व्हावा असे वाटलें तर कोणत्या तरी देवस्थानात पुरतात मुलगी अवली तर तिची नाळ उकिरड्यावर पुरतात. उकिरडा हा पिकाला फार मदत करतो असे समजतात. छत्तीसगडातील चालीप्रमाणे आहे। तीन दिवस वाळतपणात काहीच खावयास देत नाहींत. मुलास पाचव्या महिन्यात अन्न देऊ लागतात. जुलै मास तर एखादें धातुपात्र कोडतात व अशा शीतलें त्याचा मंत्र घेऊन असे समजून एका मुलाला काहीहि झालें तरी दुसऱ्या मुलास काहीच होणार नाहीं असे समजतात.

बहुधा सर्व लोक प्रेतें पुरतात. श्रीमंत लोक मात्र दहन करूं लागले आहेत प्रेत पुरताना त्याबरोबर स्वर्गात येण्या करण्यास तीळ व उडीद देवतात. थड्यावर पाणी पिण्याच्या ताऱ्या, ताट व गज देवतात. ह्या भाटी नंतर धोबी उचलून नेतो. अर्धे प्रेत जळल्यावर त्यातील बाही लोकाकडे काढून घ्यात घालून मृताच्या घरी नेतात व घरच्या बायका त्यास स्पर्श केल्यावर पुन्हा ती लाकडें विंतेत आणून दहतात. नंतर सर्व लोक स्नानें करून परत येतात. वाटेंतल्या कोणत्या तरी चौरस्त्यावर पुढचा माणूस पांथानें एक दगड उचलतो व मागच्यास देतो. तो आपल्या मागच्यास देतो व शेवटला माणूस तो दगड फेकून देतो. व अशा रितीने मृताच्या आत्म्याचा व घरच्या मंडळीस संघर्ष तोडून टाकतात. तिसऱ्या दिवशी अल्पी शुद्ध करतात.

बाधानें कोणास मारलें व मारें तर त्या माणसाच्या रक्षाचा रंग मिळाल्यामुळे बाधाचा व त्याच्या कुटुंबाचा नैराश

जुळजुळ असे वाटून तो तोडण्याकरिता एक विधि करतात, व त्याला 'दोरी तोडणे' म्हणतात. एका वेगाला गेह व काजळ फासून बाधाचें सांगू देतात त्यास घेऊन बाधानें जेथें माणसास रालें असेल तेथें जातात वेग रक्त साडलेल्या जागची माता तोंडात भरून रानात पळतो. त्याला जवळचीं माणसे परत आणतात व तोंडात भरलेली माती टाकावयास लावतात अशा रितीने बाधाच्या तोंडातला घास हिसकतात नंतर वेग मयतल्या कुटुंबाच्या सर्व माणसास दोरीने बांधून एका कोंबडीजवळ दाणे देऊन म्हणता. जर माडी जाड विद्ध असली तर हे दाणे या कोंबडीने दाणे रालें म्हणजे बाधाच्या व या कुटुंबाच्या माणसास संघर्ष तुटला मग तो खरोखरच ती दोरी तोडून टाकतो संपे चावला तरी देखील हाच विधी करतात

याची 'भगवानम्हणजे सूर्य' याच्यासर्वर्षी काही तरी अणुकल्पना आहे त्याच्या गतीचे अनेक देव आहेत बाधाची देवता बाधा देव या नावानें प्रसिद्ध आहे. लाल कलंगच्या तापाचा यास फार भीति वाटते तो अरण्यात शेंपकुंडात राहतो असे सांगतात तो गेल्या वाटेला जर कोणी ओलाडमें तर तो माणूस काळ ठिकर पडतो अशी याची समजूत आहे. याच्या स्थानिक देवतात मडवा, राणी म्हणून एक देवता आहे. रानात वाट "चुकली तर ही बरोबर वाट दाखवून माणूस लावते असे हे समजतात नदीत सात बहिणींचा वास असतो असे समजतात. धवधव्या जवळ खेळणें यास फार आवडतें. हे दल्लाची एक स्वतंत्र देवता मानतात. एक कोळीण सती व 'सारंगन्दिणी' अशा दोन देवता दोन बायकांपासून घनस्थानें मानितात पैसा जमीनदाराची एक कोळीण राज गभीरपणी मेली व सारंगगडच्या राजाची एक धासिया ली राख होती तिचा खून झाला होता म्हणून या दोघीस आता यानी देवात ओडिले आहे जादू करणाऱ्या बियास येन्ही म्हणतात व अशा तऱ्हेच्या संशयावरून सुद्धा टोन्ही मानल्या गेलेल्या व्रीत गावात राहणें अशक्य होतें

सहानुभूतिक कृतीने रोग बरे करण्याची याची एक मनोरंजक कल्पना आहे. कुहाडीचा पात्र लागला तर ती कुन्हाट तापवून पेंड करतात पहिल्या प्रयोगानें जखम वाळते व दुसऱ्याने तिच्यात थंडावा येतो असे समजतात. परावर कावला ओरडला तर कोणी पाटुणा येईल असे समजतात पुराण्याच्या योगायात विशेष अने कादांच नाहीं. बायका पयात वाशाचे बाडे घाळतात. गळ्यात कासच्या बिया नाडीच्या सन्या घालतात कानांत नाडीची कणेंफुले घालतात पण नव घालीत नाहींत. त्रिया आपल्या स्तनावर, कृष्णाची मूर्ति गोंदवितात, ह्यावर हारणाचें त्रि गोंदवितात व पायावर निरनिराळ्या प्रमराची चिने गोंदवितात

युद्ध करणें हा आपला राग पंदा आहे असें हे लोक समजतात. पण आता निरापायामुळे पुष्कळ लोक शेतकी व मजुरी करतात.

बाप गिबेत असताना जर मुलांने वाटा मागितल्या तर दोन पैसाशिवाय त्याला काही मिळत नाही. पण बाप मेल्यावर वडील मुलास इतर वाटयावरोवर गिटाई (ज्येष्ठ) म्हणून वारी राय मिळत असतो.

यांच्या पंचादशीच्या मुल्यास परधान म्हणतात. बहिष्कारानंतर जातीत घेण्यास एक धोवी लागतो; व त्या धोव्याने निरनिराळ्या पात्रातून पतितवारोवर जेवले पाहिजे. जतमेत किडे पडले तर बहिष्कार पडतो.

हे लोक गोमास, मगर, माकड, साप व पाखोरेरीन करून मजें खातात. हे घानारातले मांस मुमुलमानांने हलाल केलेले म्हणून अपवित्र समजून खात नाहीत व रेण्डा मारुंदि खात नाहीत. हे लोक गोंडाच्या हातचें व कौराई रावताच्या हातचें जेवतात. हे बहुतेक भोंडासारखेच दिसतात. यांच्या नृत्यात खोपुरा मिळून टिप्या खेळत खेळत नाचतात व तास फार वागला धरतात. [स्तंभ व हिराळा]

कवि—देवविशेष.

वै दि क.—कुर्येदांत उद्यानस् वाला कविपुत्र (काव्य) असें म्हटलें आहे (५१९, ९) परंतु प्रत्यक्ष कवीचा उल्लेख नाही.

पै रा भि क.—पुराणात कवि नावाच्या वन्याचव्यकांया उद्देश्य आहे त्या कुडीलप्रमाणें—

(१) स्वयंभू मन्वंतरातील ब्रह्मपुत्र ऋग्वेदपि, त्याच्या तीन पुत्रातील कनिष्ठ, याचा पुत्र उद्याना कृषि. (२) त्रियम्बत राजर्षीस बहिष्मर्तापासून झालेल्या दहा पुत्रातील कनिष्ठ, हा बाल्यावस्थेपासूनच विरक्त होता [भाग. ५ स्कं. अ. १]. (३) तामस मन्वंतरातल्या सप्तर्षीत झालेला एक (४) वैश्वत मनुष्य. दाहा पुत्रातील वात्सवा. (५) कृपम देवाच्या नऊ सिद्ध पुत्रातील ज्येष्ठ. (६) वैवस्वत मनुष्या दहा पुत्रातील कनिष्ठ. हा विरक्त होता म्हणून अरण्यात गेला [भाग. नवम. अ. २]. (७) एक ब्रह्मर्षि (८) वैवस्वत मन्वंतरातील ब्रह्मपुत्र; यास वासणि कवि अशी संज्ञा होती. यास कवि, काव्य, कृष्ण, उद्याना, मृग, विराजा, काशि आणि उग्र असे आठ पुत्र होते (भार. अनु अ. ८६) (९) ब्रह्मपुत्र जो वासणि कवि त्याच्या आठ पुत्रातील ज्येष्ठ (भार. अनु. अ. ८५ श्लोक १२३-३४) (१०) मो. वं. पुरुरोचोपम रौद्राश्वर्वादीय भरत राजा. त्याच्या वृद्धात जन्मलेल्या दुरितक्षय राजाच्या तीन पुत्रातील मध्यम. हा तपानें ब्राह्मण झाला होता. (११) कौपीक कपीच्या सात पुत्रातील एक. (१२) कृष्णास कालिदापासून झालेल्या पुत्रातील एक. (१३) कृष्णाचा एक प्रपौत्र, हा महारथी होता.

कवि—कवि म्हणजे काय याच्याविषयी व तसंच कवितेविषयी व्याख्या अनेकांनी खनेक प्रचारल्या केल्या आहेत, व त्या विविध व्याख्या अपूर्ण आहेत अशी विरुद्ध पक्षाकडून भाडणी होत जाऊन आतां कवितेची व्याख्या करणें हे चिन्तितक वर्गानें सोडून दिल्यासारखें आहे. कवि कशांने होईल ? कवि जन्मसिद्ध गुणानां वनतो किंवा काहीं शुत्रिम उपपत्तीनां, याविषयीही बारंवार चर्चा चालू असते व ज्या वेळेला पृथक्करणशक्ति पूर्णपणें विकसित पावली नव्हती अशा कालापासून कवि स्वाभाविकपणानेंच वनतो असा तत्त्वेचा भाडणी करण्याची प्रवृत्ति आहे. कवीला शिक्षण नको आहे असें जन्मसिद्ध कवि-त्वाची तारीफ करणारे लोक आज म्हणत असतील असे वाटत नाही. कारण योग्यतेचा कवि म्हणून एखादी व्यक्ती पुढें येण्यास शिक्षणाची जरूरी नाही असें म्हणता येणार नाही. भडाणी वर्गातून घरेचने कवी पुढें अले ही गोष्ट तारी आहे. तथापि जे कवी, असे पुढे आले ते कवित्व करूं लागल्यानंतर स्वतःच्या मनोविकासाकरिता व बुद्धिविकासाकरिता काहीं तरी शिक्षण पेंदा करीत यात शंका नाही. विद्वत्त्व आणि कवित्व या निषेधामध्ये मालाकारांनी या दोन गोष्टी परस्परविरुद्धी आहेत आणि विद्वत्ता वाढली तर ती कवित्वाने अपरंपेक्ष आहे असा प्रकारचा मतें व्यक्त केली आहेत ती त्याच्या पायाकारासारख्या अनुयायाकडूनही त्यागिली गेली आहेत. मोरोपंत विद्वान नव्हता हे तर पाणकरांनी मोरोपंताचा वाचनमर्यादा बरीच व्यापक होती असें दाखवून सोडून काढलें आहे (सस्वती मंदिर). या विषयीच महाराष्ट्रातील वादविवाद म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्लंडात जे वादविवाद होत असत त्याची छाया आहे असें म्हणण्यात हरकत नाही.

कवि त्या वा इति हा स.—लोकांचें चित्तरंजन करणें ही गोष्ट अत्यंत शैशवावस्थेतील समानात्म्यांही असल्यामुळे अत्यंत प्राचीन काव्य संप्रदये आज जवळ जवळ अशक्य आहे. प्राचीन भारतीयांपेक्षा देखील जुनी संस्कृति जी भुसुरोवाचि-लोनिवाची, लॉट देखील महाकाव्ये या सवेंच यात्र झालेली गिळगमेशसारखी काव्ये आढळून येतात. हिंदुस्थानातील दोन जुन्या संस्कृती म्हणजे मात्रसंस्कृति व सूतसंस्कृति. यापैकी मात्रसंस्कृतीतील लहान लहान खंडकाव्ये ऋग्वेदात अंतर्भूत झाली आहेत. सूतसंस्कृतीतील आख्यानवाक्य बरेच जुने असावें आणि त्यात मोठमोठ्या पुरुषाच्या कथा आलेल्या असल्या आणि तें आख्यानवाक्य अनेक वेळ संस्कारिलें जाऊन शेवटीं महाभारतात संक्षिप्त झाले असावें असे वाटते.

लोकसंगक अर्था अत्यंत जुनी काव्ये लावणी व शमडे या स्वभावांचे असावीत व तीं वीहितीवरणप्रसंगी बरीचदीन वगळली गेली असावीत असे अनुमान करण्यास जागा आहे. लावणी-संग-गाने अस्तित्व मान्येस्तुतीत असलेले पाहिजे. जुंतापसुके म्हणून जी लावणीसारखी काव्ये दुर्लभ परिस्थितीत शिरली ती एकाही नसावीत तर तसेच अनेक काव्यांच्या प्रणालींनी ती दशक असावीत.

स्तोत्रे, लावण्या, आख्याने वगैरे साहित्य अस्तित्वात असता महाकाव्यरचनेसाठी प्रयत्न शाला असावा व त्या काव्याच्या विस्तरणार्थ उत्तरकालीनाकडून प्रयत्न होऊन व त्यात जुने वास्तव्य शोषिले जाऊन रामायण-महाभारताद आर्पे महाकाव्ये निर्माण शाली. त्याचा इतिहास रामायण व महाभारत या विरोध लेखापुढील येईलच. होमरच्या इलियडच्या कथेपाहिले तोच इतिहास आहे एवढेच नव्हे तर जी मध्य विविस्तृत पद्धति होमरसारख्या कवीच्या नावावर गपल्या जाणाऱ्या वृत्तीचे परीक्षण करता करता उदयास आली तीच रामायण महाभारतादि प्रधाकडे लाविली गेली

लघुकाव्यापासून महाकाव्याच्या अत्यंत मोठ्या स्वरूपापर्यंत रचनाक्षमतेचा जो इतिहास आहे त्यात वीहितीवरणाचा प्रयत्न जरी बराच झाला आहे तरी स्वाभाविक धाडहि शालाच आहे तरी त्या आर्पे महाकाव्याच्या मुळाशी पाहो तरी मोठेसे काव्य असले यात शंका नाही. कारण तसे असल्याशिवाय नवीन क्षेत्र घालणेही सुलभ होणार नाही. क्षेत्र घालून मोठा विस्तार सन्विष्टासाठी क्षेत्र घालणाराना मुळचे बरेचसे मोठे काव्य त्याच्या दृष्टीत पडले पाहिजे. एकंदरीत लहानसे काव्य करण्यास जी शक्ति लागते त्या शक्तीची वाढ बरीच होत होत महाकाव्यरचनेची तयारी आली अशी पाहिजे. कवीला लहानसे काव्य निर्माण करणे अवघेच कठिण नाही. तशापे मोठे काव्य तयार करणे म्हणजे क्षिप्रानक पाहणे, वर्णनयि प्रसंग शोधणे, त्याचा विस्तारक अतुल्य साधणे, अनेक रसाच्या उत्पादनास अनुकूल अशा व्यक्तिचरित्र वतविणे या सर्व मोठ्या मोठ्या परिश्रमाशिवाय व्हावयाच्या नाहीत, व ज्याप्रमाणे अत्यंत मोठा राजवाडा बांधण्यास किंवा मोठ्या सैन्यसमूहाची व्यवस्था ठेवण्यास नसा व्यापक बुद्धीचा मनुष्य लागतो, आणि तो मनुष्य देखील समानातर्गत उत्पादनसंस्कृतीदि काव्ये मोठ्या प्रमाणावर होत असताच उद्भवतो त्याप्रमाणेच

- महाकाव्य रचनात्याची मोठ आहे. अलीकडे महाकवी उत्पन्न होत नाहीत याचे कारण मनुष्याच्या शक्तीमध्ये काही उणेपणा आला अशातला भाग नाही. कवीचे किंवा लेखकाचे अस्तित्व आज छाप्याच्याच्या धरावर अवलंबून आहे व छाप्याच्याच्या धराचे अस्तित्व आज दाबडताबविशीवर आहे. व प्रत्येक व्यक्ति गणतिक जीवनकालदुर्लभ व धर्मविभागीत समुच्चयाची अप्रत्यक्ष झाली आहे. यामुळे शतपणे गंगाचे निरीक्षण करण्यास ज्यास अवसर सापडेल तो आहे

व ज्यास अनेक अनुभवातून हि जाग्यास सापडेल आहे अशा प्रकारच्या व्यक्तीस आज अवकाश नाही. गद्यरूपा जर प्रचंड कादंबऱ्या लोकल्लिखित व लहान लहान काव्ये लिहिलेला शब्दयोगनेची व निर्दोष वृत्तरचनेची रुपाई दर्यावतात तर त्यास महाकाव्य करणे अशक्य आहे अशातला भाग नाही. आजच्या सामागिक परिस्थितीत महाकाव्य नवी आहे. नाचनास पारला, कथानकासाठी आतुर असा मोठा समान असला व तो प्यारा भटक्या शाहीगाला पोतावयाम तयार असला तर एवढेच कथानक रचून तेच शाहीरामांकित रस्त्यावर विवस माटणे शक्य होतं. व अशी ही परिस्थिति जेव्हा काहीही होत तेव्हा महाकाव्याचे अस्तित्व कठिण होत जातं.

या प्रकारची परिस्थिति लक्षात न घेतल्यामुळे अलीकडे पूर्वासारगी कविता होणे शक्य नाही. पूर्वीचे कवी कार मंडे होते अशा प्रकारचे विचार पाश्चात्य व भारतीय अशा दोन्ही प्रकारच्या लेखकांमध्ये दृष्टीस पडतात. आजची मराठीच नाटक घेतली तर संस्कृत नाटकसमूहापेक्षा आजची मराठीतील नाटकसमूह कमी योग्यतेचा आहे असे म्हणता येत नाही व युरोपात पाहिले तर उत्तमोत्तम नाटकाचा फल तर आजचाच आहे.

महान्वि होण्यास जी बुद्धि लागते ती कोणतीही फार बंधे टिकणारे व व्यापक क्षेत्राचे मंडे काम करण्यास जी शक्ति लागते तीपेक्षा अधिक लागत नाही. कापर, दोले, बंडखंध, वीट्स यासुरं व बंधी घेतले तर या काव्येचे व गलीगलीच्या कवीमध्ये प्रादुस्तिक फरक काही एक नाही. गलीगली पडलेल्या कवीचा धडा जर काही बंधे अधिक नेटाने बाळगला तर या उत्तरकालीन इभन कवीच्या इतपत बंधी आपणास पुष्कल दिशण शक्य आहे. व संधे, कीपर, बंडखंध यांना जर आपण बंधी म्हणू तर तितपत स्वाभाविक गुण किंवा जन्मसिद्ध गुण काही दुर्मिळ नाही [काव्य, महाकाव्य, नाटक, कादंबरी वगैरे लेख पहा.]

कविजंग—हा निजामाचा नांकर अहमदनगरचा किंददार होता. नगराकडिल्ल हा प्राचीन निजामशाहाच्या वैभवाचे ठिकाण असल्याने निजाम त्याचा वंदेवस्त उत्तम ठेवी. पेशव्यानाही हा किंदा त्याच धारणाकरिता पाहिले होता. दुसरे कारण तो पुण्याच्या मजीक असल्याने लष्करी दृष्ट्या तो ताब्यात असणे जरूरीचे होते. तो इ.स. १७५०-५१ साली प्रेय पाठविला होता. एक वर्ष खटपट होऊन अखेर विठाजी कृष्ण विनांबाळे याच्या हातून राजकारण शिमुनला. १११११०:१० रोजी कविजंगाने किंदा आतील दाखलोळी व शहाबासहित पेशव्यांना दिला. त्याबद्दल दरसाल पन्नास हजार उत्तरभाची जहागीर वंशपरंपरेने पेशव्यांना त्याला

दिली. " गोवी न वाजता किदा हातात आला " या विन्यासुळे पुनर, शिनेनरी, ध्येक, नगर व औरंगाबादपर्यंतचा प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यात येऊन रागधानी तितकी सुरक्षितता राहिली. [म. रि. म. वि.].

कविर्गं हे आडनाव आहे. यांचे मूळ ठिकाण दिल्ली. मूळ पुरुष राहुलरा. विनाम उत्सुककांडे दक्षिणी सुभेदारी आली तेव्हा अहमदनगरच्या फिदादारीवर स्वाक्ष दारीक उर्फ एवताज वविजंग याची नेमणूक झाली. त्याच्या ताब्यात औरंगाबाद ते बालेपादपर्यंतचा मुलूख दिला होता. निजामाच्या मनात बळजबरीने किदा प्यानयाचा होता. परंतु तें त्यावेळी जुळले नाही. ज्याने निळा मराठ्याना दिला तोच हा खाना दारीक. पन्नास हजारच्या जहागिरीबरोबरच मरदेशमुखी व चांधाईहि त्याला माफ केली होती. तसेच किदाबावरील शिबंदीचा धकलेला पगार २५ हजार रु. पेशव्यानी दिला. श्री. नातासहिय, भाऊसाहेब व विश्वसराव यांनी रापोतुकंदेब बरोबर बेलभंडार पाठविला होता. निजामाकडून कविर्गंगाव उपसर्ग झाल्यात पेशवे त्याचा बंदोबस्त करीत. भिलायें एक धंड अनानपानें मोडल्यामुळे त्याला पेशव्यानी काही रसम दिली होती. शिबाव होतें, बागा बगेरहि हुनाम दिली होती. पुढे दौलतराव शिंदे व त्रिभक्ती देगळे यांनी याच्या जहागिरीपैकी काही भागें जप्त केली. खाना दारीक याचे धडंगें नगर येथे डागेगाहीनबळ कमानी मशिदीत आहे. त्याबरोबर चार शिलालेखावरून तो इ. स. १७७४-७५ त मेला असे ठरतें. कविर्गंग याचा अर्थ रणशूर असा आहे [भा. इ. मं. अ. १६ १७].

कविरोंडो—ग्रिड्या पुर्वे आभिर्केतील लोकांची एक जात. एलगन पंताच्या उतरणावरील प्रदेशात, चिह्पटोरिया नियासाच्या ईशान्य किनाऱ्यावर व शोडिया नदीच्या दम्यात या जातीचे लोक मुख्यत्वेकरून राहतात. या जातीमध्ये बंद व निळोटिक अशा दोन उपजाती आहेत. या दोन्ही जाती कविरोंडोच्या आपाताच्या सभोवतालच्या यातून राहतात. या जाती येथील मूळच्या राहण्याच्या नव्हत. बंद जातीचे लोक दक्षिणेकडून व निळोटिक जातीचे लोक उत्तरेकडून या ठिकाणी आले. या आपाताच्या उत्तरेस बंद लोक राहतात.

या दोन्ही जाती दरीरानें सुंदर बाण्याच्या आहेत. निळोटिक हे अधिक तस्तीरत आहेत. बंद लोकांचे अवशिमि, अवबरे व व अवशिदी असे तीन वर्ग आहेत निळोटिक लोक बंद लोकांना जम्य असे म्हणतात व स्वतःला जळू असे संबोधून घेतात. या दोन्ही जातीत पुष्कळच साधर्म्य दिसून येतें. या लोकांचा विशेष म्हणजे ते नम राहतात हा होय. निळोटिक जातीतील विवाहित लोक मूल झाल्यानंतर शेळीच्या कतोज्याचा एक तुकडा अंगार व वापरतात. ही रूढी सुशिक्षित म्हणविणारे लोक देखील पाळतात. यूरोपीयन लोकांशी संबंध आल्यामुळे या जातीतील बरेच लोक हद्दी पायात्य तऱ्हेचे पोषाण वापरू लागले आहेत. तरी पण बायका आ याच

परंपरेच्या अभिमाना अस्तव्याकारणाने शक्य तितकें कमी वस्त्र नेसणें हेंच त्यांना पसंत पडतें. वस्त्रत्यावर व पोटावर दागिन्याच्या ऐवजी निरीनशाळी चिर्गे गोंदवून घेण्याची यांच्यात चाल आहे. बंद जातीतील काही लोकात सुता करून घेण्याची पद्धत आहे. निळोटिक जातीत मात्र हा प्रकार आढळत नाही. बंद जातीतील विवाहित श्रिया कमरे-मांबती, समोरन घालचा भाग झालेतापर्यंत काळ्या दोऱ्याची झालर अगर दशा सोडतात व मागच्या बाजूस कंदळीच्या अगर केळीच्या तंतूचा गोंडा लांबत सोडतात. या गोंड्यावरून त्यांच्याविषयी अनभिज्ञ असलेल्या प्राचीन यूरोपीय लोकांनी त्यांना 'शेपटीने युक्त असलेली माणसे' असे नाव दिले. निळोटिक जातीच्या बायकाहि दमरेच्या पाठीमागे गोंडा सोडतात. पण पुढच्या बाजूस काळ्या दोऱ्याची झालर सोडीत नाहीत. या गोंड्याना गुरु नवऱ्याना देखील शिवण्याची मनाई आहे.

कविरोंडो लोक भाडपोरपणा, स्वातंत्र्यप्रियता, प्रामाणिकपणा व भक्तिमत्ता या गुणावरून प्रसिद्ध आहेत त्यातल्या त्यात बंद लोकात हे गुण प्रामुख्याने नजरेस येतात. या कविरोंडो लोकां पुरपापेक्षा श्रिया अधिक आहेत व त्यामुळे बहुपत्नीवत्त्वाची चाल यांच्यामध्ये असली यात नवल नाही. पुरपाला आपल्या बायकोच्याकडून लहान अशा तिच्या बहिर्गर्भा त्यांना कसुप्राप्ति होण्यापूर्वी लग्न करता येतें या जातीतील बायका अविवाहित राहता नाहीत. एसाया बाईला कोणीच मागणी पातली नाही तर ती स्वतःच बरसोपोषण करते व कमी पैसे घेऊन ती एसाया पुरपाशी विवाह करते निळोटिक जातीच लोक, विजातीय लोकांतील मुलीशी लग्न करू इच्छितात. कविरोंडो लोकात मुली सहा सात वर्षांच्या असतानाच त्यांची लग्ने ठरवून देण्याची पद्धत आहे. लग्नाच्या प्रसंगी, मुलगी ही अस्ताता असली पाहिजे; तिला जर कसु प्राप्त झाल्याचें उघडकीस आलें तर, तें लग्न मोडतें व मुलीच्या बापाला त्याने घेतलेला हुंडा परत करावा लागतो व बर जादा दंड भरावा लागतो. व्यभिचारी बायको व व्यभिचार करणाऱ्या मुली व मुलें यांना पूर्वी देहात शिक्षा दिली जात असे. बंद लोकात मुलीच्या बापाला हुंडा म्हणून निदान ४० कुडळी, २० शेळ्या व एक गाय द्यावी लागत असे. निळोटिक जातीत, २० मंद्या व दोन ते सहा गार्डे देण्याची पद्धत आहे. हा हुंडा हप्त्याहप्त्याने दिल्य तरी चालतो व निम्मा हुंडा देताच नियोजित बराळा आपली बहू मागण्याचा पूर्ण हक्क आहे. एखादी बाई मूल झाल्याशिवाय मरेल तर तिच्या बापाला घेतलेला हुंडा परत द्यावा लागतो पण मृत कन्येच्या नवऱ्याने जर मृतकन्येची बहीण करून घेण्याचे वचल केलें तर मग हा हुंडा परत करणाऱ्याचे कारण नाही. या जातीतील श्रिया बहुप्रसवशील आहेत व जुळी मुलें होणें ही त्यांची नित्याची मोठ्ठा आहे. जुळी मुलें होणें मंगलदायक मानण्यात येतें व

असा प्रसंग मोठ्या उत्साहाने व थायाने साजरा करण्यात येतो. जुळ्या मुलाच्या आईने वाळतपण्यानंतर सात दिवस पयंत सोपडी सोडून जाता कामा नये अशी वंदू लोकात पद्धत आहे. पण निलोटिक लोकात अशा खीने एक महिनाभर सोपडीतच राहिले पाहिजे अशी चाल आहे. एखाद्या वंदू बाईची ओळीने दोन मुले मेळी असतील तर तिला तिसरं मूल झाले की तें पहाटेच्या पूर्वी रस्त्यावर नेऊन ठेवतात व देजारची एखादी बाई त्या मुलाला उचलून त्याच्या आईकडे नेऊन देते व त्याचद्वल तिला एक शेळी वक्षीस मिळते. अशाच प्रकारची चाल निलोटिक जातींतहि आहे झियाना व पुदयाना स्वतंत्र अशी नावे या कविराँडो जातींत आढळत नाहीत. पुष्कळदा बापाचे व मुलीचे नाव सारखेच असलेले आढळते. मृत मनुष्यावरून सुतक पाळण्याची सृण म्हणजे मानिर्भावती व कपरेभांवती, केळीच्या सोपट्याचे नंतू बाणून घेणे ही होय.

कविराँडो हे मुख्यतः शेतावर आपला उदरनिर्वाह करतात, बायका व पुरप दोघेहि कुटुंबीन शेतात खणण्याचे काम करतात. यांचे द्याय धान्य, मका, तेंबाजू, भाग यांचे पीक या जाती काढतात. पुरप व बायका दोघेहि धूपपान करतात पण गामा मात्र पुरपच ओढतात. तिळाचे पीक काढून, त्याच्या तेलाचा दिव्यासाठी उपयोग करण्यात येतो. दिवे मातांचे केलेले असून त्याच्या आकार घरीसारखा असतो.

कविराँडो जातीतील काही मोठजातीं क्षोपचामधून रहातात. पण काही जातींची घरे मातांच्या अंगरुघाचेत दगडाच्या भिंतीची व धुलेळी असतात. ब्रिटिश लोकांनी संघर्ष आल्यापासून ऐडेगावामेवती मातांचे तट बांधण्याची पूर्वाची पद्धत नाहीशी होत चाललेली आहे.

धंदू लोकात बाप, भाऊ हे एकत्र जेवत नसून ते स्वतंत्र जेवतात. पुरपाचे जेवण झाल्यानंतर बायका जेवण करतात. निलोटिक जातींत, बाप व मुलगा एकाच वेळी पण पुष्कळ जगाी जेवतात. प्रत्येक मोठ्या पुरपाला व छोला स्वतंत्र सोपडी असते. कविराँडो जातीतील बायका शेळींचे मांस, अटी, इत्यादि खात नाहीत. दूध देखील दुसऱ्या पदार्थांवरवीर मिळवून जेवन करण्यात येते. रानटी मांसवाचें अगर विल्याचें मांस फार आवडीने खाण्यात येते. दान विण्याचाहि सरास प्रसात आहे.

कविराँडो लोक शिकारीच्या कामात फार पटार्हेत आहेत. दोन्याच्या व जाल्याच्या साहाय्याने ते तरस पकडतात आपल्या भात्याच्या योगाने ते मोठमोठ्या हत्तीवरहि चाल करून भाण्यात त्यांना भय वाटत नाही. मासे पकडण्याच्याहि बाबतीत ते निपुण आहेत. मधमाशाची पोळी ते जतन करून देवतात. शेड्यामंद्याना मारण्याची त्यांची पद्धत म्हणजे त्यांचे नाक व तोंड दाबून त्यांना गुदमारावयास लावून मारावयाची होय. हे स्वतः शात असले तरी मोठे दूर आहेत. त्याचे भाले अणकुर्बादर व

व लांब पडद्याचे असतात. त्याच्या तरवारीहि अशाच लांब असतात. अंगावर चिलखते घालण्याचीहि त्यांच्यात पद्धत आहे. पण धनुष्य बाण वापरण्यात येऊं लागल्यापासून तलवारी व भाले याचा ते कमी उपयोग करूं लागले आहेत. याची छटण्याची पद्धत चढाईची नसून, स्वतःचे संरक्षण करण्याची आहे. याच्यात जातीजातांमध्ये वैमनस्ये मानून आपापसातच यादवी होऊन लढाया होतात. छटाई संपल्यानंतर मृतमनुष्याच्या त्रासापासून आपले संरक्षण करण्यासाठी ते आपली डोक्या मादरून त्यावर शेळीचे तोंण फासतात.

समुद्रकाठच्या लता अगर वनस्पती जाळून त्याच्या रापोपासून मीठ करणे, भांडी तयार करणे, टोपल्या बनविणे, इत्यादि धंदे या जाती करतात. याचामध्ये देवकपूजेचें माहात्म्य बरेच आहे; व प्रत्येक देनकाला भजणाऱ्याचा एक स्वतंत्र पंथ आहे. पितृपूजा हे त्याच्या धर्माचे एक विशिष्ट अंग आहे. उत्तरेकडील जातींत, अवकवा व दाशिमेरी हे दोनच देव मानतात. त्यांपैकी पहिला पुण्याचा व दुसरा पापाचा देव मानण्यात येतो. शूर व बर्फा याना पुण्याची देवकें समजतात. बकन्याची आतडी हे लोक फार पवित्र मानतात या लोकात पौराणिक गोष्टींचा संग्रह फारच थोडा आहे. मंत्रतंत्रावर याचा फार विश्वास असतो. दिव्याच्या द्वारे पत्न्याखोडथाचा निकाल करण्याची याच्यात बहिषाद आहे.

कविराँडो जातीच्या बायका बहुप्रसवशील असल्याकारणाने त्यांच्यात लोकसंख्येचें प्रमाण वाढतें आहे. सजल प्रदेशात रहाणाऱ्या लोकांमध्ये हिंवातापाचा बराच प्रचार असतो. तसेच उंच प्रदेशात रहाणाऱ्या जातींत, आपडी, व विमोविया हे आजार बायकांचे आहेत. याच्यात देखीची सांधहि बरेचवर येते. बायकांनाच वैद्यकाचें ज्ञान असतें. या लोकात पुढ्या दात मुद्दाम पाडल्यात येतो. तसे न केल्यास तो मनुष्य युद्धात मारला जातो अशी समजूत आहे. काही जातींत आपल्या नवऱ्यावर संकट येऊं नयेत म्हणून त्रिया आपला पुढ्या दात उपटून टाकतात, अगर कपाळावर अगर पोटावर पटे फाडून घेतात. एखाद्या बाईचा नवरा एखाद्या भाड्याच्या कामावर निपण्यापूर्वी आपल्याला यश यावे म्हणून तो आपल्या बायकोच्या अंगावर प्रहार करून पक्षा अगर वेण पाडतो.

या लोकात चार प्रकारचे नाच आहेत. जन्मपालचा नाच, मृत्यूनंतरचा नाच, संस्कारकाळी करण्यात येणारा नाच व दुष्काळ पडला असताना देवताना प्रसन्न करून घेण्यासाठी करावयाचा नाच हे ते चार नाच होत. याच्यातील गाणी करणारचपरिपूर्ण व सुंदर असतात. गाताना विण्याच्या आकाराचें एक वाद्य वाजविण्यात येतें. याशिवाय पुष्कळ प्रकारची वाद्ये त्यांच्यामध्ये आहेत.

निमोदिक जातीतील रिया कानामध्ये पितळेच्या तुक-
ड्यांत यमविलेले मणी पालतात. हे मणी बहुतेक निळ्या
रंगाचे असतात. ईशिममध्ये ज्या प्रकारचे मणी आढळतात,
तसाच प्रकारचे हे मणी असतात.

[मंदारप्रंथ—हॉव्हे-रॉन्डन युगेंडा, बॅन एक्झॉन्जिबल
सॅव्हें; सर एच. एच. जॉन्स्टन-युगेंडा प्रोटेक्टोरेट. (१९०२),
जे. एफ. कनिंगहॅम युगेंडा अँड ट्रस्ट पॉपुलर (१९०५);
पॉल कॉलमन-दि व्हिक्टोरिया नार्वेडा (१८९९)].

कॅव्हेंडिश हेनरी—हा ईप्रज पदार्थाविज्ञान व रसायन
शास्त्रज्ञ नाइस येथे जल्मले. १७३१ त जन्मला. १७४२ त
हॅक्नी येथे हा प्रथम शाळेत गेला; व १७४९ त कॅव्हेंडिश
विश्वविद्यालयांत गेला, पण त्याने पदवी मिळविली नाही. तो
काळीस बापाचा होईपर्यंत त्याला बापाकडून थोडे पैसे मिळत
असत, परंतु पुढे त्याला बापाची सत्ते इतल मिळून तो अति
धार्मिक झाला. तो हॅकॅम कॉमन येथे रहात असे. त्याचे
पुस्तकालय सोहो येथे होते. याची पुस्तकालयासंबंधी इतकी
दुःखीपणे असे की तो नॉर्थ कॅम्पबेलच्या स्वतःहि द्यावाय-
यात पुस्तक घेत नसे. राजसंस्थाच्या (रॉयल सोसायटीच्या)
समास तो नेहमी हजर असे व १७६० त तो तिच्या समासद
झाला. तो दर सुबारी त्या समासदांबरोबर भोजन करण्यास
जात असे. तो विशेषतः आपल्या सोबत्याची संगति टाळीत
असे. तो आपल्या नात्यापो याच्या माणमाकडेहि कारसा
भात नसे. त्याच्या जेवणाकरिता तो डेवलावर चिन्ना लिहून
देवीत असे व नंतरापर्यंत खाविला त्याच्या समोर न
येण्याची मज्हा लावीत असे. तो उंच व सज्जपातळ होता. तो
बोलताना फार अडमळत असे व त्याची भीति व संकोच-
बुद्धि मुदा हास्यास्पद दिसे. तो जन्मभर अविवाहित राहिला.
हॅकॅम येथे २४ फेब्रुवारी १८१० मध्ये त्याने देहावसान
झाले. त्यावेळी त्याजवळ ८००० पौंड वर्षासमाची ह्यावर
इस्टेट, ५, ०, ००० पौंड रोकड व ५०,००० पौंड डेव्हस्तकी
संपत्ति होती.

१७६८ त त्याने शास्त्रीय शोध लावण्यास सुरवात केली.
प्रथम यानें ताल (असॉनिक) उपपातुवर प्रयोग केले. उज्ज
वायू हें एक स्वतंत्र मूल द्रव्य आहे हें यानेंच प्रथम दाख-
विलें. १७६६ त यानें रॉयल सोसायटीस ही गोष्ट पत्रद्वारा
बळविली. कॅव्हेंडिशप्राणिदार्तेहि यानें सूक्ष्म निरीक्षण केले. हवा
प्रमाण धरून (हवा = १) चा वायूचें त्याने वि. गु. गु.द्व
ठरविले. निरनिराळ्या द्रवात हे वायू किती द्रवतात हेंहि
त्यानेच ठरविले. हवेंत एकनवमांश कॅव्हेंडिशप्राणिद
झाला असता ती गीवनास निरुपयोगी होते, व आंबेलेच्या
व सडलेल्या पदार्थांतून निघणारा वायु कॅव्हेंडिशप्राणिद्व
होय हें यानें दाखविले. तसेंच यानें विषुव्याखाताहि पुष्कळ
शोध लावले. परंतु ते त्याच्या मरणानंतर जेम्स क्लार्क
मॅक्सवेल यानें “ना. हेनरी कॅव्हेंडिश यांचे विद्युत्संबंधी शोध”
या नामानें प्रसिद्ध केले.

१७७७ पासून त्याने पुन्हां हवेमेषधी शोध चालू केले
व १७८१ साली नवे वायुमापनयंत्र (यूडिओमॅटर) तयार
केले, व हवेची घटना नियमित असते हेंहि त्याने दाख-
विले. त्याने ६० दिवस हवेचें पृथक्करण करून असें दाख-
विलें की, प्राण व नत्रवायू हे ठराविक प्रमाणांत हवेनें अस-
तात. १७८४ त त्याने लिहिलेल्या पत्रांत पाण्याची
संयुक्त घटना व नत्राच्या घटना हे दोन विषय आहेत
दोन भाग उब व पाच भाग तापी ह्या एका नवीन
भरून त्यात विद्युत्स्फुटिंग पाटला असता त्यास असें
आढळले की, हवेचें स्थितिस्थापकत्व वर्मा होऊन नवीच्या
आत दवासारखे तुपार लागलेले होते. दुसऱ्या वेळेस
त्यानें उजळ व प्राणवायू नवीत भरून स्फुटिंग पाटला. पण
तेथेहि नत्राम्ल तयार झाला. यांचे कारण त्यानें असें ठरविलें
की, नवीत नत्रवायू असला पाहिजे. याप्रमाणें त्यानें प्रयोग
करण असें दाखविले की, ५ भाग एगडून पाणीचा नत्रवायु
व प्राणवायु याचा संयोग होऊन नत्राम्ल तयार होऊं शकतें.
हा ५ हिस्सा अर्ध (अर्गन) नावाचा निराक्राव वायु
आहे हें त्यानंतर १०० वर्षांनी सिद्ध झाले.

त्याचें उष्णता या विषयाकडे प्रथमपासून लक्ष होते व
त्यानें आपले नियंत्र तापयंत्रांत प्रसिद्ध केले असतें तर
त्याला अनुकूल व विशिष्ट उष्णता यासंबंधी शोध लाव-
ण्याचे ध्येय जेव्हा क्लॅक याच्या एवजी मिळाले असतें.
१७८६ मध्ये त्यानें एक नियंत्र प्रसिद्ध केला. त्यात तो
म्हणतो की, उष्णता हा जड पदार्थ (मॅटिरीअल सबस्टन्स)
नसून ती पदार्थाच्या अंतस्थ गतीच बाह्योत्पत्ती आहे.

पृष्ठांचें विशिष्टगुणत्व ठरविणें हा त्याचा महत्वाचा
शोध होय. पाण्याचे वि. गु १ भरल्यास पृष्ठांचें वि. गु.
५.४४८ आहे असे त्यानें २९ प्रयोगाची सरासरी काढून
दाखविले. त्याला भूस्तरशास्त्राचाहि साद असे व त्यान
त्याकरिता सर्व ईंग्लंडभर कित्येक वेळा प्रवास केला होता.
जाजें वित्तन यानें कॅव्हेंडिशचें चरित्र लिहिले आहे. त्याची
येथे लंडन येथील रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये ठेवलेली आहेत;
व कॅव्हेंडिश विश्वविद्यालयाला जोडून त्याच्या सावान एक
रसायनशाळा बांधली आहे.

कक्ष्यप, वै दि. क.—कवेदतील एक सुककार. सर्वा-
नुक्रमणीप्रमाणें याच्या कुलात कवेदतील बरेच मूकवार
होते (ज्ञान. विभाग ३ पृष्ठ ४८६ पहा). गोत्रप्रवर्तक
अप्रीपॅं हा एक आहे (ज्ञान. विभाग ३ पृ. ५९). शतपथ
ब्राह्मणात कक्ष्यपापासून सर्व प्राणिमांशाच्या असा उद्गम
आहे (शतपथ ७. ५, १, ५)

पौराणिक. (१)—स्वार्थभू मन्वंतरातील ब्रह्ममानसपुत्र गो
मरीचि ऋषि, त्यास कक्ष्यकन्या कला हिच्या दायीं झालेच्या
दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. हा सारांशेप मन्वंतरातील मत्स्यपति
होता.

(-) वैवस्वत मन्वतरातील ऋषीपुत्र मरीचि ऋषीचा पुत्र यास प्राचेतस इक्षानें आपल्या ६० कन्यांतून तेरा कन्या मरीचि दिला होता त्याच्या नावात काही टिकाणी फरक आढळतो तरी तेरा ह्या मान निश्चित आहे याच्या कुळात अनेक मंत्रग्रेते जाले आहेत त्याचामार्फे या कुळातील कन्याच व्यक्तींना गौरात उल्लेख येतो याच मारीच असेंहि नाव आढळते

कस—यदुकुलोत्पन्न सात्वतपुत्र जो अपघ्न त्याच्या वंशाने जन्मलेल्या उग्रसेन राजाच्या नऊ पुत्रांतील ध्येष्ट हा कालनेमि नामक असुरासैन्येने जन्मला होता म्हणून स्वभावात व वृष्ट्युद्धांना असे जरासंधकन्या अस्ति आणि प्राप्ति या दोघी याच्या वायना होत्या चुलतां देवक राजा, याच्या देवकी कन्याचा विवाह वसुदेवाशी यानें मोठ्या समारंभानें केला व त्या वर्षवरास रथारूढ करून आपण सारथी होऊन, नगरातून निरवाप निघाला असता, मार्गात देवकापानें त्यास असें सांगितलें कीं या देवकीचा अष्टम भग्न तुज नारीला त्याबद्दल याने तत्काळ देवकीवर खड्ग उपसलें तेव्हा वसुदेवानें हिला जे जे अपत्य होत जाईल तें तें मी तुला अर्पण देत जाईन असें कसाला घवने दिले त्यावरून त्यानें देवकीला सादून दिले

वसुदेव बोल्ल्याप्रमाणें झालेल्यापत्य देतो कीं न देतो अशा संशयावरून त्यास व देवकास आपल्या सन्नीप प्रतिवधात ठेवावे असें कसाच्या मनात आलें परंतु उग्रसेने ह्या गोष्टीत ऐकिले म्हणून यानें प्रथम उग्रसेनास प्रतिवधात ठेविलें व आपण राज्य चालवू लागला, व वसुदेवदेवकस प्रतिवधात ठेविंच प्रतिवधात असता देवकास पहिरयानेंच पुनः झाला तो वसुदेवानें बोल्ल्याप्रमाणें वसास देताच याच्या मनात त्यास माघ नये कारण अष्टम गर्भापासूनच आपल्यात भय आहे असें प्रथम आलें परंतु लागताच विकसप येऊन यानें तो बालक मारिला याप्रमाणें त्यानें देवकीचे सहा पुत्र मारिले पुढें देवकी सतत्यान गमिंगी झाली असता तो गर्भ देवमार्गेने तिचा मिळून गोकुळात नंदाराम व वसुदेवाची धी रोहिणी हेनी तिच्या उदरीं जाऊन ती तिकडे एकाएकी गमिंगी झाली अशा रीतीनें सातदा गर्भ झिरला हें वत मान कसास वळतच त्यानें अष्टमगर्भाविषयी अतिशय संवधपणा राखिला परंतु तो अष्टम बालक जन्मून वसुदेवानें त्यास गोकुलामध्ये नंदगृहें सुरक्षित पोहोचवून त्याच समयास त्यास तिकडे झालेली कन्या मयुरेस यदि वाळत आणिली तव्हा वसास देवकी प्रसुत झाला असत मग ती लागलाच घालव व त्या कन्येस घरेन गार लागला ती ती त्याच्या हातून विसटून आकाशात अदृश्य झाली सातदा बलराम व याठवाकृष्ण अशा प्रकारें बांधून गोकुळात पाठविल्याले पुढें कसास असें वळलें कीं देवकीचे शेकडें दोन पुत्र गोकुळात वाढत आहेत म्हणून पुतळा, अजापुर, कैकी इत्यादि दैत्यांन यानें समाकमानें गोकुळात पाठविले त्यांना

वप झाला असता, याचा निश्चय झाला कीं देवकीचे हे पुत्र होत यात काका नाही मग यानें धनुर्योगाच्या शिप्तिनें त्यास गोकुळातून मयुरेस आणण्याकरिता अकूरास पाठविले त्याप्रमाणें अकूर त्यास घेऊन आला असता चाणूर व मुद्रिक हे या यानें त्यावर मलयुद्धाच्या शिप्तिनें बोडले त्यात उभय तानीं मारून वृष्णिनें तत्काळ कसास धरिलें व त्याच्याच सहाय्यानें त्याचा शिरच्छेद केला (भाग १० स्क. अ २६ ३६ ४४)

कसवी—विहार—ओरिसा पूर्णिया जिल्ह्यातलें सदर पोर्बेभंगास मुख्य ठिकाण लो म (११.०१) ७६०० हे गाव ईस्टनेंगालस्टेट रेल्वेवर असून पूर्णिया जिल्ह्यातील सादुळाच्या व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे येथून तांदूळ बळवत्यास रवाना होतो येथें तामाकाहि बराच व्यापार चालतो

कसवी—(कसवीय कसवण) गाणाच्या व नाचणाच्या वेष्ट्याची ही एक जात रनरी आहे फलावतपेक्षा ही जात हलकी समजतात कसत (म्हणजे शरीरविक्रय करणे) या अर्थी शब्दापासून कसवी शब्द तयार झाला आहे या देशात नृत्य करणाऱ्या व गाणाच्या श्रिया वेष्ट्याच असतात गर्ता श्रियापेक्षा मापणात, गायनात, नृत्यात व पेक्षाळात वेष्ट्या शास्त्र पुरात असण्यानें हिंदुसमाजात त्याचा गरूत चढा होत आहे या वाक्या प्रवास करीत त्यासून निराने राठ्या समाजाचा अनुभव यास प्राप्त होई याच्याकडून निराहि करवीत असत त्यामुळे समाजात याची विशेष वहा होई, व सभ्य लोकांच्या समाजात देखील याचा प्रवेश होत असे दशकुमारवर्तितात एका वेष्ट्या मुळीच्या शिक्षणाचे वर्णन दिले आहे त्यावरून याच्या शिक्षणाची किती काळजी घ्यावी याचा कल्पना होईल सध्या सर्व लोकांत विद्यात अशा गौहरजान नावाच्या गाणारिणीन आपली मुलगी इमतिबाबान दिव शिक्षण, वाचन, लेखन, भाषण, गायन व नृत्य बरेच वाचतात किती काळजी घेतली याचे वर्णन एस एस एम एडरईस याने बादवेड ऑफ बोवे या पुस्तकात केले आहे व अजूनहि सभ्य गृहस्थांनी वेष्ट्यापासून उत्तम भाषण कवण्याची कला शिकण्याकरिता तिच्या घरां जावे अशा चाल कोडे कोर्टे टयोरपत्तीस येईल याठळून ते वेष्ट्याममन करतातच असें नाही, व सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांत तर ही चाल मुळीच नाही असें म्हटले तरी चालेल

उत्तम प्रकारच्या कसविणीत विशिष्टजतिवोधक काही काही अंगे दृष्टीस पडतात मुलीस न्हाण आलें म्हणजे तिचा पहिला सगळ्या श्रान्त माणसांसारोवर ठरवितात व शिष्ट विवाहातील बध्दप्रमाण चार पाच दिवस वागवितात तेथ व हळूच तिच्या आंगास ५ दिवस चोळतात जातीला एक भोजन घालतात व एका कटपारी बरोबर तिचे लक्ष लावतात, व सप्त वेळ एका लग्नसमाजा कवण्यासह वृत्तिमान प्रदक्षिणा घालतात नंतर तिचा ठरलेला

पुरुष तिला कुंकू लाऊन सातदा पदर घालतो. रात्री ती त्या पुरपाकडे जाते व तो गाळे घालून तितके दिवस त्याच्या कडे राहते. हा पुरुष कसवी जातीपेक्षा भिन्न असला पाहिजे त्या. पुरपाकडून निघाल्यावर तिला धंदा करण्यास मोकळेक मिळते. गत वनल्यामुळे त्याच्यात आपल्या धवायदल भादर उत्पन्न झालेला दिसतो व समाजातहि तितका तिरस्कार मिळून येत नाही व त्याच्या ताणत्यात तरी गरती त्रियापेक्षा याची राहणी जास्त मोहक दिसते. कसवीण आपल्या प्रथम गरोदरावस्थेत रातच्या महिन्यात १०८ वरंज्या तयार करून स्वतः राते व आपल्या मैत्रिणीत वाढते व मग तिच्या मैत्रिणी तयार करज्या करून तिच्याकडे पाठवितात वारूत होण्यापूर्वी गरोदर कसवीण हरपल्याच्या पिढांने न्हाते व उत्तम वस्त्रालंकार घालून मैत्रिणीत घोलवून दूध, भात, पुरी व मिठाई खाऊ घालते याच्यात लग्न करण्याच्या चालीचा अभाव असल्यामुळे याची जात चांगली ओमदार होणे शक्य नाही याच्या मुलापैकी कोणी लग्न करून गृहस्थ बनतात व निरभिराळे धंदे करतात. कोणी भडवे बनतात, कोणी सारंगिये बनतात याच्यापैकी कसविणी व गायकिणी म्हणविणाऱ्या हिंदू असतात. तया- हूफ मुसलमान असतात व योगम तेलंगी असतात, गोंड जातीच्या आपणास देवघरनी म्हणवितात सारंगियाचीहि आता एक निराळी जात बनत चालली आहे उत्तरेकडील निघपात नाचणऱ्या त्रिया वेडणी जातीच्या असतात व त्यास वेडणी म्हणतात. तेथे कापणीच्या सुमारास रात्री ३१४ वेडणी जमवून त्यास दाह पाजून नाचवितात गायची तरंग मुळे वाद्ये वाजवितात व कसविणी भटून राखी वसेपर्यंत त्यास नाचवितात जेतकरी प्रत्येका एक दोन पैसे देतो व मालपुजार एक रुपया देतो. या नृत्यास राय अर्भे म्हणतात. बंगालात अशा प्रकारच्या वायका वैष्णव बनतात व विधवाचा आणि आढशी वायकाचा यात फार भ्रमण होतो या भीक मागत आखाड्याआखाड्यातून फिरतात व याच्यापैकी पुरव वैष्णव जरी बहुभविनीच्या नात्याने याच्यागवळ राहण्याचे सौंग आणतात तरी स्वेर व्यभिचार करण्यातच त्यांचे असु व जाणें याच्या संततीची फोटेंच नोंद होत नाही त्यामुळे या वाय, बालंत झाल्यावर मुलाची वशी तरी विरहवाट उघावत असल्या प्रवास करताना वाटेन लागणाऱ्या गावातील विवाहित गरती त्रियास व विधवास यादेस जेण्याच्या मिषानें पंगवून या आपल्या संप्रदायात ओढतात व यामुळे सभ्य लोक या वैष्णवी वायकास गेहूमी गावतून कोणत्या तरी निमित्तानें हाकून लावतात मोठ्या शहरातून सर्व जातीच्या वेद्या आपडतात व या स्वतःचें सारण्य उलटल्यावर आपले पोट भरावें म्हणून काहीं मुली पाळतात निराश्रित सारंगिया मुली यांना चली पडतात जर जातयाऱ्यानी मदत करून निराश्रित मुलीचें लग्न केलें तर वरें नाहीतर अशा वायकाच्या तावडीत सापडल्यावर फार वटिण पुर्वीतर मुली विकण्याचा

मोठा धंदा चाले व यूरोपातील सर्व देशात ती अजून चालतो.

मुंबई इलाख्यात ठाणें, वेळगाव, विजापूर, वानडा व रत्नागिरी या जिल्ह्यातून कसविणी आढळतात घरदार सोडल्या विवाहित व अविवाहित वायका, विधवा, ननय्यानें झालेल्या, काडी मोडून दिलेल्या याचारुग्या वायकातून या जातीत भरती होत असते अनेक जातीतील वायका कसविणी होत असल्यानें रंगच्या अर्थात निरभिराख्या जाती पडतात वेळगाव व विजापूर जिल्ह्यात कसवण नावाची मुसलमानी वेद्याची जात आहे या वायकाची चालरीत हिंदू वायका-प्रमाणेंच असते मुसलमानाच्या कोणत्याहि सामन्य वर्गात त्या आपणास गणीत नाहींत रमजानी किंवा कलवंत आणि तकाई किंवा कमाऊ अशा दोन पोट जाती कसवणात आहेत. पहिली पोट जात कलावतिणी सारखा उच्च दर्जाची असून सधन आहे दुसरी सामान्य वेद्याची बनलेली आहे जेव्हा कलवंत कसवण छीं यथार्तत होते तेव्हा एखादी चांगली मुलगी जवळ वाळगण्याचा तिचा प्रयत्न असतो तिलाच पुढे आपला धंदा ती बहाल करिते. याच्यात मुलीचे दात घाले करण्याचा मिस्री नावाचा समारंभ असतो हातिमोजनानें मुलीचा झालीत प्रवेश होतो व ती तेव्हापासून धंदेवाईक नायकीण बनते कसवणाची पुढेपसतति काहीं तरी उद्योग करून पोट भरते कसवण पुरपाच्या वायका गरती वायका-प्रमाणें रहातात कसवण हे मुसलमानी विधी पाळीत नाहींत किंवा फाटींलहि मानीत नाहीं त्याचा समाज नायकीण किंवा चाई या नावानें ओळखिला गणाऱ्या छीं वशिष्ठन्या देखरेखीखाली सु राखित असा दिसतो. आजकाल हा जात जी चालवली आहे त्याचें कारण असें सांगतात कीं याचे आश्रयदाते जे सधन मुसलमान ते गरीब झाले आहेत व नवरे आपल्या वायकाना पातितजयभगावळ टाकून बगैरे देशासारख्या कडक शिक्षा करीत नाहींत.

चांगल्या कसविणी वाहिर निघताना उर्फी दागदानीनें व तुकतुकित सामन्यांचे ओडे घालतात याचा पोशाख पुष्कळ मोठेदेखा व जेवल्यातेंहि असतें, व त्यामुळे या ताखडतोव ओळखी येतात [रसेल व हिरालाल, एन्थ्रोप्लेन, मु गें पु २१, २३]

कैसलवार—हं आयलंडमधील मेयो परगण्यातील वाजाराचे व परगण्याचे शहर, त्याच नावाच्या नदीवर मिडलन्ड ग्रेट वेस्टर्न रेल्वेच्या मासुल व वेस्टपोर्ट या फळावार बसले आहे या शहराची लोकसंख्या १९०१ साली ३०८५ होती येथील न्यायकचेन्या व इतर कचेन्या एकाच भागात असून वृत्तानी आच्छादित असा एक मोठा रस्ता येथे आहे या शहरास जे बगें घराण्याच्या किड्यावरून जरी हें साप्रतचें नाव पडल आहे तरी हें शहर पहिल्या जेम्सच्या बळी बसविण्यात आले होते १६१३ मध्ये या शहरास त्यान्याकडून सनद मिळाली १६४३ मध्ये सर हेनरी विंघाम

याने पार्लमेंटतर्फ किंवा घेतला होता परंतु लार्ड मेयोने त्यास शरण यावयास लावले १६५३ मध्ये सर थिओबाड-वर्क (लॉर्ड मेयो) यास फासावर चढवून या कत्तीचा मूठ उगविण्यात आला १७९८ मध्ये ' कैसलवार रसेस ' च्या झटापटीत ल्यूक हचिन्सनच्या हाताखाली असण्याचा इश्रज लोकास फ्रेंच जनरल जे अ ह्यूयर्ट यास पराजित झेन्यानंतर फ्रेंच लोक काही आठवडे येथे दोन या शहरातून आयरिश पार्लमेंट सभेवरिता यूनिअन पावेतो दोन प्रतिनीधी मात असत या शहराच्या इशान्येस ४ मैलावर दरलोक शहर असून तेथे ७० फूट उंच व ५० फूट परिघाचा एक वल्लुकार मनोरा व दुसरे अवरोध आहेत

कैसलरोक—मुंबई उतर कानडा जिल्ह्याच्या ह्या गावात तालुक्यातील सुपे घेट्यामध्ये (सधने मराठा रेल्वेचे स्टेशन) असलेले एक खेडे येथून गोव्याची सरहद्द तीन मैल असल्यामुळे हे महाबाचे सरहद्दीवरील ठाणे आहे ह सध्द सपाटीपासून १,००० फूट उंच असल्यामुळे येथून सर्वां वारचा निमग्नमणीय शोभा बारागा दिसत पोर्तुगीज सरहद्दीच्या परीक्षे काही मैलावर दुधसागर धबधबा पाहण्यासारखा आहे येथे रेल्वेचा दवराना असून या गावामार्फत पोर्तुगीज देशाशी मोठा व्यापार चालत आयात माल भीट (सालिना १० लाखवर) व निरंत माल धान्य कापूस वगैरे

फसाई—१९११ च्या खेनेसुमारीत एकदर ३.३१३३ कसाई गणले गेले त्यापैकी २६.९०० मुसलमान होते सर्वात जास्त वस्ता सयुक्त प्रांत व पंजाब यामध्ये आहे पंजाबात याना कमान अर्धेही नाव आहे याची मध्यप्रांतात सध्या सुमारे ४००० आहे येथे गेल्या १० वर्षांत याची सध्या फार घाली जाण्यात दोन वेग आहेत एकास गायकसाई व दुसऱ्यास बकरकसाई म्हणतात ज्या हिंदू लोकाना हा धर्मा उचलला आहे त्यास राटिक म्हणतात मुसलमान कसायाचीही एक जात बनली आहे इतर मुसलमान याच्याशी लग्नसवध करीत नाहीत पण मुसलमानांच्या चालीरीतीप्रमाणेच हे लोक वागतात

कसाई यायका मासाहारांमुळे फार सदाच असतात याच्याविषयी अशी म्हण आहे की कसाई मुलगी १० व्या वर्षी सुदा बाळत होईल हे मुसलमान पोर्तुगी व अवलियाची भक्ति करतात हे प्रेतास पुतात तिच्या दिवशी कलमा म्हणून पुढागे वाटतात ९ व्या दिवशी मुसलमान फकारास अन देतान १० व्या व ४० व्यादिवशी अतीस भोजन घालतात याची जात याच्या बघामुळे फार तिरस्करणीय समजली जाते व त्याना टगाची उपमा देतात

“ न देस हो बाप तो देग विलाई
न देजाहो टग तो देर कसाई ”

पशुबध्नाचा धर्मा आजकाल पुष्कळ वाटल्यामुळे कसा पाना प्राप्ति चांगली हात आहे बऱ्याच हिंदू लोकास आजकाल

निष्पयोगी गुरे विरून पैसा मिळविण्याचा खोस वाडत चालला आहे प्राण्य व माणी गैरीज वन वटुतेर सर्ग हिंदू शोक आपली म्हातारी व रोगी गुरे वसायान विरून पैसा मिळवितात

मुसलमान लोकां प्राण्यां मारताना पहिल्याने मन म्हणून भला कापतात व मरण्यापूर्वी प्राण्याचे रक्त जमीनीवर वाहू देतात याचे नाव जिवह किंवा ' हलाल ' असे आहे शिरात एक एक धावा प्राण्याचा डोक उडविण्यात ने प्राण्याच्या उपयोगान आणण्याचा रस्ता शुद्ध हातो अन ममनतात

दक्षिणतील हिंदू वसायात धनगर मराठे गुजराती या वर्गाचा बराच भरण असतो तथापि रीतीरिवाजात मराठे वणव्याडून याच्यात फारसा फरक नाही (राटिक पद्दा) [सेन्स रिपॉर्ट रिस्ल आणि हिरालाल एन्साय्ने]

फसाईपाना—वदकालापासून शस्त्र व गोधात अने खाटिवर्गाचे वाचकच द आठवनात शस्त्र हा वाचक शस्त्रवेदात एक वेळ व अथर्ववेदात एक वेळ आल्या आहे पण त्यावरून या धर्माचा विशेष माहिती (नेमन नाही) गोधाताचा देखील उल्लेख पुष्पमे शात आलेला आहे त्यावरून प्राण्य पशु मारणारा एक वर्ग होता यात शका नाहा तो शब्द भेदवाचकच असला पाहिजे का की, सामान्यपणे पशु मारणे हे प्रत्येक गृहस्थाचे कर्तव्य होत गोधांला पुष्पमेधात बळी म्हणून उभा करण्याचा प्रसंग भेदवाईसासच अवलंबून आलेला असला पाहिजे अतिथी आल्या तर गाय वगैरे मारावी व मथून मथून शूकव करवा अने विधी धर्मे म्हणून आध-सायनाने सांगितलेच आहेत खाटकाचा हा वर्ग असावा व हा विशेषकरून गाई मारणाराच असावा का की, मासे मारणारा धोवर, शेळ्या मारणारे धनगर, वन्यपशु मारणारे अनेक शिकारी जाती यांचाहि उल्लेख स्वतंत्रपणे करण्यात येतोच शूलगव करावयाचा तो गावाबाहेर गाऊन करावा असे सूत्र आध्यात्मन स्मरता त्यावरून पशुबध्ना गावाबाहेर करण्यास प्रारंभ फार प्राचीन काळापासून झाला असावा असे दिसते

गाईत्याच्या अर्धशाखात उपदेशिलेले पशुबध्नाविषयक नियम येणप्रमाणे आहेत —सरकारी आध्यात्मातील अभ्यासात असलेल्या हरिण, गवा, पक्षी व मासे याना जो कोणी उपद्रव देईल, टार मारील किंवा अडवून ठेवील त्यास मात द्रव्यदंड होईल सरकारी अरण्यातून जाणाऱ्या गृहस्थास शिक्षा होईल इतर प्राण्याना नास न देणाऱ्या पश्याना व माशांना जो ताम देईल, टार मारील व पकडील त्यास २ ३ पण दंड होईल व असे वर्तन हरिण व इतर पशूच्या वावर्तीन केल्यास दुप्पट दंड होईल

परउल्लेखा पशूपैकी ३ भाग अधिकारी घेईल मासे व पक्षी या वावर्तीत १ २ किंवा अधिक देईल व हरिण व इतर सुगपशूपैकी २ किंवा अधिक भाग कर म्हणून अधिकारी घेईल सरकारी अरण्यातील

शिवंत पशुपक्षाचा २ भाग खोडण्यात येईल. समुद्रात असणारे व मनुष्यरुचीसारंगे हत्ती घोडे वगैरे प्राणी, त्याचप्रमाणे पेल व गाडव वगैरे, तसेच नदीमध्ये व सरोवरात असणारे मासे, यांचे सर्व प्राणपासून रक्षण केले जाईल. त्याचप्रमाणे फांच, उत्तरेक, दक्षिण, ईश, वक्राक, नावून-जवक, भुंगराज, चकोर, मत्तकैकेल, मोर, राख, मेगा व इतर शुभ पशुपक्षां यांना सर्व प्राणपासून अमय आहे. वरील कायदे भंग करणाऱ्यास द्व्यर्द्ध होईल. खाटिकांनी सुकत्याच मारणेच्या मुगपशूंचे ताजे व अस्थिविहित मांस विकायें. अस्थियुक्त मांस विकल्यास त्यांना तितकीच सुकसांनी (प्रतिपाकम्) द्यावी लागेल. छोटी मापे योगित्यास कमी पडणाऱ्या वजनाच्या आठपट हिस्सा त्यांना घ्यावा लागेल. वासरू, बैल व दुग्धदायी यांची फत्तल करूं नये. जे असे करील त्यास ५० पण दंड होईल.

कसाईखान्या (परिसूनम्) पल्लेकडे मारलेल्या प्राण्यांचे मांस; क्षीरविहीन, पादविहीन व अस्थिविहीन मांस; कुजकें मांस, व अकस्मात् मृत झालेल्या प्राण्यांचे मांस विकूं नये. नाही तर मुद्देगारास १२ पण दंड होईल. सरकारी रानांतील जनावरे, वन्यपशु व व्याळ जर मत्त झाले तर रानांना पळवयें किंवा अरण्यमाहेर ठार मारावे (कंदिल्लेय अर्थदाल, अध्याय २६).

मुसलमानी काळपासून या धंद्यामध्ये एक नवीन रियाज शिरला; तो म्हणजे हाल हाल करून मारणे हा होय. मुसलमानांकडून समंत्रक हत्या करवून घेऊन आज हिंदू मांस खाऊं लागले आहेत. आर्यांचे हिंदूस्थानामध्ये कसाईखान्यासंबंधाचे नियम युरोपास अनुभवावरून लावण्यात येऊं लागले आहेत.

ग्रेटब्रिटन व आयर्लंडमध्ये कत्तलखाने दोन प्रकारचे आहेत. खाटिकांनी चालविलेले खासगी कत्तलखाने व अधिकाऱ्यांनी चालविलेले सार्वजनिक कत्तलखाने असे ते दोन प्रकार आहेत. इ. स. १८०१ चा सार्वजनिक आरोग्याचा कायदा गत होण्यापूर्वी खासगी कत्तलखाने विनयवानांशी उघडले गेले असत. गुड लंडन शहरात इ. स. १८५५ मधूनच पूर्ण मुभा ठेवलेली होती. तासगी कत्तलखाने दुकानाच्या पिठाड्यास असून तेथेच मासाची विशी करतात. गंध्याची कत्तल करण्याची तेथे स्वतंत्र दालने असून काही गुरे कोडवाऱ्यात राखून ठेवलेली असतात. हे कत्तलखाने फक्त असावे याविषयी सार्वजनिक आरोग्यविषयक कायद्याची काही कलमे आहेत व त्याअन्वयेनें सधे सपाट परकी असावी व कत्तलीत माती वगैरे उडूं नये अशी व्यवस्था केलेली असते. गुरांना मातांना अडपळ होऊं नये म्हणून विस्तीर्ण दरवाजे असावे, बांडवाऱ्यातील फरशी चांगली असावी, व गिताला सिमेंट केलेले असावे, पाणी भरपूर असावे, इत्यादि योजना वरील कायद्याने काळजीपूर्वक केलेल्या आहेत. नादराय घराजवळ असलेल्या खासगी

कत्तलखान्यामुळे लोकाना वराच त्रास पोंचतो. गवाडून गुरे नेणे धोक्याचे आून शिवाय मांसाची सरकारी पाहणीहि बरोबर होत नाही. यामुळे सार्वजनिक कत्तलखानेच दिव-संदिवस लोकमंमत होऊं लागले आहेत.

सार्वजनिक कत्तलखाना ही एक पुरातन संस्था असून तिचे मूळ अगदी रोमन सुधारणा व संस्कृतीपर्यंत जाऊन पोचते. क्रिस्ताशकापूर्वी ३०० वर्षे रोममध्ये उघड्या मांसासत प्राण्यांची कत्तल होत असे. पुढे खाटिकांच्या सौथीकडे लक्ष देऊन त्यांना हा धंदा करण्यास टाक्यर नदीच्या तीरावर जगा देण्यात आली. तेथे मॅसेलस नावाच्या रोमन नागरिकाचा कसाईखाना होता. लेव्हीच्या वेळी वरील नागरिकांच्या स्मरणार्थ मॅसेलम-कसाईखाना होता; व हाच मॅसेलम शब्द यंडप करकांन, पण एकाच कसाईखाना या-अर्था इटालियन, जर्मन व इंग्रजी भाषेत आढळतो.

मध्ययुगीन जर्मनीन कुटेलहोफ नाव घारण करणारे सार्व-जनिक कसाईखाने अनेक होते व ते बहुधा नदीच्या तीरावर असत. त्याची मालकी खाटिक-मंडळाकडे असे. परंतु मध्य खाटिक त्या मंडळाचे सभासद नसत १८६८ व १८८१ साली प्रत्येकाने व इतर जर्मन संस्थानात काही काथेदे झाले व त्यामुळे वाहरात कत्तल केले जाणारे प्राणी सार्वजनिक कसाईखान्यातच कत्तल केले गेले पाहिजेत असे ठरले.

पंधराव्या व सोळाव्या शतकात फ्रान्समध्ये प्रमुल शहरी सार्वजनिक कसाईखाने असत. प्राण्यांची हत्या करणाऱ्या कोणत्याहि मनुष्यास तेथे मोकळीक असे. १८०७ व १८१० साली फ्रान्सच्या सर्व शहरातून कसाईखाने उघडविले असून हुकूम झाला. १८३८ मध्ये नवीन कायद्याने ही संस्था वाढविण्यात आली व ते राहत्या वस्तीपासून दूर असावे असे ठरले. १८६० साली लांग्वेक्रेझ हा प्रसिद्ध कसाईखाना पॅरिसकरिता सुरू करण्यात आला. जेलम, स्विट्झर्लंड ऑस्ट्रिया, नावे, स्वीडन, डेन्मार्क व रुमानिया येथे वरचे सार्व-जनिक कसाईखाने आहेत. परंतु या यावर्तीत सर्वांशा खरी प्रगत जर्मनीची झाली आहे. १८९० साली जर्मनीत ३२१ सार्वजनिक कसाईखाने होते. १९०६ साली प्रसिद्ध केलेल्या एका पुस्तकात जे. डी. लेन्डोर्ग असे लिहिले की, जर्मनीत ८३९, इंग्लंडात ८४, फ्रान्समध्ये १३२ व आस्ट्रियात सुमारे २०० असे एकंदर १०३५ कसाईखाने आहेत.

इ. स. १८४८ च्या व १८७१ च्या सार्वजनिक आरोग्य कायद्याप्रमाणे स्थानिक अधिकाऱ्यांना सार्वजनिक कसाईखाने उघडण्यास पूर्ण मुभा असली तरी वर्षांचे नियंत्रण घाल-ण्यापल्लेकडे, खासगी कसाईखान्यावर पूर्ण नियंत्रण घालणे त्यांना जड होऊं लागले आहे. मनुष्यमन्य म्हणून मासाची विक्री करण्यापूर्वी त्या मासाची तपासणी करण्यास कडक कायदा अस्तित्वात नसल्यामुळे फार गैरवैय होत असे. परंतु

आता कत्तलीपूर्वी व नंतर जनावरांनी व मासांची अनुक्रमे तपासणी होते ही पद्धत वेळक्रम, जमनी, नोंवे व स्वीडन, आस्ट्रियाहगरा येथे अमलात आली आहे. युरोपीय लंडनारच्या मिडिश कालनीमधून आता सादेजानक तसाई खात्यातच जनावर मारान व मासांची तपासणी व्हावी अशी योजना सुरू झाली आहे.

स वैज्ञानिक कसाईखाने फक्त असावे यासंबंधी नकाशे व रचना माडून भरपूर माहिती देण्यात जर्मन प्रयत्नकार मळे वाकवणार आहेत त्यांच्या वणनाप्रमाणे कसाईखाने वस्ती पासून फार दूर असावे व तेथे जाण व रस्त जाण वद असावे एखादा रेल्वेचा फांटोह त्यांना जाडल असावा कसाई खान्याच्या आकार समकोनाचा किंवा चौकोनी असा असावा, जवळच गुराचा बाजार असावा व तेथून जनावरे रेल्वेन कसाईखान्याकडे न्यावी डॉ. ऑक्सर स्कवार्ड जाणवी त्या इमारतीच असे वणन करितो की, तेथे एक कारभाराचे स्वतंत्र दालन असते, कत्तलीकरिता एक मोठा हाल असतो, आजारी जनावराकरिता जागा असते, झुजनाकरिता जागा असते आणि कत्तल झालेल्या जनावराची आतडी स्वच्छ करून व पुनील व्यवस्था करून त्यांचे पृथक्करण करण्या करिताहि एक स्वतंत्र दारान असते मजलक हव, प्रकाश व पाण्या यांचीहि तय व्यवस्था असते नवे उपकरणे व फरशा स्वच्छ केलेली असते.

कत्तलाल्या भयाचे केन्द्रीकरण (समाकर्षण) केल्यामुळे अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानातील कत्तलखाने युरोपमहाल कसाई खान्यावरहुकूम नाहीत इ. स. १८९०-१८९१ व १८९५ सालच्या काळाप्रमाणे तपासणीचे नियंत्रण बाल ग्याचा येथे प्रयत्न करण्यात आला अत्यंत रुब्लेट यांनी चौकशीकमिटी नेमली व तिच्या रिपोर्टप्रमाणे १९०६ साली मास्तपावर्णाचा कायदा पास करण्यात आला प्रत्येक जनावर, मेंढी व डुकर याची तपासणी करून मग त्यांना कसाईखान्याकडे पाठविणे, व नंतर मासांची तपासणी करणे, असे दोन नियम घालण्यात आले.

शिकागो व इतर अमेरिकन कसाईखान्याचा हा विशेष आहे की, प्राण्याचे जीव तत्काळ व शुध्दगुनीत रीतीन तेथे घेतले जातात प्रत्येक प्राण्याला एका अर्ध गोंठपात बाँडून व त्याच्या डोक्यावर जबर प्रहार करून त्याची अवेदनाशीक कमा घेऊ जेते नंतर त्या अर्ध गोंठपाच्या फर्दतून त्याचा विस्तीर्ण कसाईखान्यात प्रवेश होतो, तांच त्याचे पाय वेगळे होऊन थड तारेच्या दोरामुळे एकदम वर उचलले जाते नंतर त्याच्या गळ्यात सुरा भासवून थड तारेवर लटकवितात व लाडसावहन ते ताबडतोव विशिष्ट स्थळी नेले जाऊन त्याची सव व्यवस्था लागत तशील कसाईखान्यात ४००० च्या वर जनावरे फक्त एका ताबडत कत्तल करी जातात यावरून या थडालील व्याप व सुधारणा बघडी जबर झाली आहे याची कल्पना हादल १९०४ साली एका मिडिश डिपार्टमेंटल कमिटीने

जाण्यानी कत्तल भूतदयार्ह ह्ऊन करी जावा असा अभिप्राय दिला व शिफारस केली की, कत्तलीपूर्वी प्राण्याची सवेदनाच नष्ट व्हाईत जेते हरावे व जनावर वेगवेगळी ठाण्यानी व्यवस्था तय करावी वरील मिडिश कमिटीने दया युक्त कत्तल कदा करावी यावरून अनेक प्रयोग कर व त्यातच नूनिव व वस्टर जापड, १६ मीनर पेट्रोलियम, बिल्टस शत्र आणि वकेटपच अशी साधन तत्काळ प्राण वेष्टाकरिता मुचबली आहेत तार उद्वेकार कुन्हाड हेच कमिट्याने उतम साधन असू वासर मात्र डोक्यावर प्रहार करूनच मासाचे अत दयायुक्त कत्तलव्हादल मिडिश कमिटीचे मत आहे या सर्व सुधारलेल्या प्राणघातक साधनाची एवढा प्रमात झालेली आहे की प्रा स्टांलिंगच्या रिपात्रप्रमाणे पाहिले तर ५ ते २० सेकंदात सत्त रुपसण व प्राण घेणे किंवा पूर्ण अशी मूच्छा जाणणे या गोष्टी सहज होतात ज्युल फोर्ची कत्तलार्थी पद्धत प्रो स्टॉलिंग व सर मायकेल फास्टर व मिडिश कमिटी यांना मुळीच पसत नाही वा की, प्राण्यास टाळा देऊन मूच्छा जाणणे, त्याच्या वेदना कमी करण व त्याच्या प्राणाचा तत्काळ मुक्ता करणे या भूतदयायुक्त याचना ज्युल फोर्चीच्या कत्तलाल्या पद्धतीत सापडन नाहीत युरोपियन राष्ट्रात तपासणीनी आवश्यकता सर्वांनाच भासू लागली जनावरे तपासणे, त्यांचे मांस भक्षणकरिता तपासून पहाणे, अशी तपासणी करण्याकरिता सार्वजनिक कसाईखाने उघडणे, व थडाल्या रटीने या गोष्टींना पयदा जाणणे या सव गोष्टी लक्षात घेता खासगी कसाई खान्याच्या उणीवाच जास्त स्पष्ट होतात व साहजिकच सार्वजनिक कसाईखान्याकडे लोकप्रवात वळते शिवाय मांसच्या किमतीतहि सार्वजनिक कसाईखान्यामुळे कोणतेहि अनिष्ट परिणाम घडून येत नाहीत अस दिसून आले आहे.

कॅसाब्लांका— (दार इलवेदा-गुप्रगृह) हे बदर मोरोको देशात अटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावर आहे. हे मध्यमोत्तरार्धे लाकर व पान्याने बदर असून सुरेश किनाऱ्यावरल विसऱ्या प्रताचे शहर होय १९०० साली येथे बदरांनी सुधारणा होण्यात सुरुवात झाली १८९० ते १९०० पर्यंत प्रतिवर्षी ७५०००० या परकीय देशातील व्यापार झाला १९०८ मध्ये वित्तदेशादपर्यंत रेल्वे झाली हाच मोरोकोतील पहिली रेल्व होय येथील लोकसंख्या सुमारे २०,००० आहे पोर्तुगालांनी अंका शहराचा भाग करून (इ. स. १०१८) तेथे कॅसाब्लांका शहर बसविले परंतु त्यांना खबर न होऊन जाव लागले १९०७ मध्ये यथे फ्रेंच व स्पेनिय कसकच्या काही सून झाले त्यावरून फ्रेंचांनी ह्या शहरावर तोपा लागल्या व काही दिवस आपला ताबा बसविला.

कसेई— याला इंग्रजीत कोइस्क, जॉन्स टिअर्स, सस्टूत मध्ये काझ, हिंदी काश इत्यादि नाव आहेत यास कास भवत असं हि म्हणतात

इति हा स.—याचे धी माळेचे मणी करण्याकडे उप-
योगात आणत असत. पारस्य देशात न्याचा अनाप्रमाणे
उपयोग होत असे. त्या झाडाचे बी रोपात असत. आर्वेचे कात व वैदिक वाढण्यात या खाद्य धान्याचा उद्देश
केला आहे व आर्वे लोकांनी हिमालयाच्या पायथ्याशी त्याची
लागवड हि केला होती ” असे म्हणतात.

अरब लोकांनी त्या धान्याला “ दामु दाउद ” (देखिऊचें
अंधू) तसेच “ दामु अयूच ” (जेवचे अंधू)
अशी नावे दिली होती. कसेई हें एक प्रसिद्ध राक्षसवर्षक व
मूनरेचक आणख आहे. अरब लोकांनी त्याची शांड यूरोपात
नेली. स्पेन व पोर्तुगाल या देशात ती आता स्थानिक
झाली आहेत. तेंच त्यांना ‘ लॅगिमादे जॉय ’ असे नांव आहे.

ह्या या खाद्य धान्याची लागवड कफ मंगोस्टियन लोक
करतात. त्याच्याकडूनच या धान्याचा प्रसार प्रथम हिंदु-
स्थानात झाला असावा.

ह्या झाडाच्या दोन रानटी जाती असून त्यांपैकी
लॅगिमा जॉयी ही जात सर्व उष्णकटिबंधातील प्रदेशात
व समशीतोष्ण प्रदेशात आढळते. गिनाटिया हें झाड
फक्त उष्णकटिबंधातील प्रदेशातच मिळतें व तें हिंदुस्थान
व ब्रम्हदेश सामर्थ्य आहे असे म्हणले तरी चाखेल. लॅगिमा,
जॉयी या जातीच्या हजेनेबापी, मॉलेनिकेर व माभान या
तत्त्वज्ञांनी लागवड करून त्या परिणत झालेल्या आढळतात.
यांपैकी पहिली ब्रम्हदेश, मलाया, चीन व जपान या देशात
लावतात. दुसऱ्या जातीची फळे माळेच्या मण्याप्रमाणे असतात.
तिची जात राक्षसाच्या उपयोगाची असून तिची लागवड
मध्यप्रत, शिकिम, तासिया टॅकच्या, ब्रम्हदेश व दान संस्थान
यामध्ये करतात. कोचीन चीन व मलाया क्षामध्ये ही झाडां
छाविली जातात.

दुष्काळात माधुभानचें पीक पुढां तर ह्या झाडाच्या
रानटी जातीच्या पिकाचा हि राक्षसाकडे उपयोग केला जातो.
या रानटी जातीच्या धान्याची फक्की जशी कटिंग असते तीही
लागवड केलेल्या जातीच्या धान्याची नसते व हें धान्य सहज
दळले जातें.

तासिया टॅकच्यामधील या धान्याच्या लागवडीनंच-
धानें जे. डी. हुकरने ‘ हिमालयन जर्नल ’ मध्ये काहीं
माहिती लिहून ठेविली आहे. ती म्हणता “ प्रत्येक झाडाच्या
(वर्षातून) दोनदा किंवा तीनदा बुजवली फळा फुट-
तात व एक चारच वर्षांमध्ये ७ ते ९ झाडे होतात. याचें पीक
फार थोडें होतें. पेरलेल्या धान्याच्या ३०-४० पटीपेक्षा
जास्त पीक होत नाहीं. ” “ ब्रम्हदेश व तेथील लोक ”
(१८६०) या लेखात मेसनने काहीं उपयुक्त माहिती लिहून
ठेविली आहे. ती म्हणता “ लागवडीमुळे या रानटी झाडाचें
पी दिवूळ होऊन गोड बनलें आहे ” व त्याची चव गन्हा-
प्रमाणे आहे.

हिंदुस्थानात या पिकाची लागवड बरीच विस्तृत प्रमाणात
होतें. याच्या धान्याचे परिमाण, आकार, व रंग इत्यादि कार-
णांनी त्याचें निरनिराळे वर्गीकरण झालें आहे.
दार्जिलिंग, उत्तर व पूर्व आभान, तासिया, गारो व नागा
टॅकच्या, ब्रम्हदेश व दान संस्थान, येथें हें धान्य चाखलें
पिस्तें व हें त्या प्रांतातील मुख्य धान्य आहे.

काहीं जातीचें कसेई धान्य भाजतात व नंतर त्याची
चवी काढतात व काहीं जातीचें धान्य व भाजताच दळतात.
या निरनिराळ्या धान्य तयार करण्याच्या व ते खाण्याच्या
तत्त्वावरून या धान्यात रासायनिक व घटनात्मक असे पुष्कळ
प्रकार असावेत असे दिसते.

जपानच्या शेतरी मंडळान जपानातील उपयुक्त वनस्पति
या पुस्तकात या धान्याला टोमागी अथवा ह्योमागी असें
नाव दिलें आहे. हे धान्य कोरडवाहू जमीनीत होत.
ब्रम्हदेशी या धान्याचा काडा फलत पितात. हुईलाउ
यांनी रोम्याना त्या धान्याची पेन घाली अशीहि शिषा-
रस घेवी आहे. चिनी लोक या धान्याचा रसना करतात.

नागा टॅकच्यावरील प्रदेशात हें धान्य आपवून
त्यापासून दाख काढतात. त्या दाखला “ जुड ” हें नांव आहे
चांगल्या धान्याची दाख पुष्कळ दिवस टिकते. या दाखची
चव सकरचंदारी दाख व तत्क यामागें काहींशी असते.
काहीं प्रकारचें कसेई धान्य गुवासिकहि असतें.

आपधी गुणधर्म.—हें रक्तशुद्धी करणारे तसेच
उत्तम मृत्ररेचकहि आहे. उन्हाळ्यात थंडाईसारखा भाचा
उपयोग करतात. क्षामध्ये रोगजनक हवा व पाणी शुद्ध
करण्याचे गुणधर्म आहेत असा काहीं लोकांचा समज आहे.
हिंदुस्थानात या धान्याचे आपधी गुणधर्म फारसे माहीत
नाहींत. संताळ लोकांमध्ये मूनहूच व आर्तव रोगावर
कसेईच्या झाडाचे मूळ देतात, असे डॉ. कॅथेल म्हणतो.

रासायनिक गुणधर्म.—या धान्यावरील प्रयोगांचे
अनुभव वेगवेगळाले आले आहेत. त्यामध्ये असणाऱ्या रासा-
यनिक द्रव्यांचे संवेच, धारण मान पुढे दिले आहे.

जंगलातील धान्यात पीठिक अंश १: २.६ असतो व
शेतातील धान्यात १: ४.४ असतो व त्याचें शेंकडा प्रमाण
अनुक्रमे ८९ व ९० असे आहे.

या धान्यातील अल्ब्युमेनचें प्रमाण द्विदलधान्यामधील
प्रमाणापेक्षा असेल त्यामधील स्नेहाश व चरबी ही बहुतेक
खाद्यधान्यापेक्षा जास्त असतात.

व्यापारी व घरगुती उपयोग.—या धान्याच्या
रानटी जातीचें धान्य हिंदुस्थानात व यूरोपाईजात माळेचे
मणी करण्याकडे उपयोगात आणिलें जात होतें. हिंदुस्थान
व ब्रम्हदेश यामधील मूळच्या जंगली लोकात याचा उपयोग
दागिने करण्याकडे करीत. खोपल्या, पाकिटें, कपडे इत्यादि
जिनसां गुळोमिळ करण्याकडेहि याचा उपयोग करतात.
नेपाळ, अयोध्या व हिंदुस्थानचा मध्यवर्ती डोंगरसपाटी

वरील प्रदेश यामध्ये हें धान्य शेतींचें सामान व शूर हीं सजविण्याकडे येविलें जातें. ग्रम्हदेक्षांतिल करेन लोकहि या धान्याचा असाव उपयोग करतात अंगामी नागा हे लोक या धान्याच्या कानातील वाळ्या करितात.

व्या पा २.—जपानमध्ये या धान्याचे दरवाज्यासमोर लावण्याचे चिकाच्या पडद्यासारखे पडदे करितात. व्यापारी दृष्ट्या ह्या धान्यापैकी रानटी जातीचे धान्य विशेष उपयोगाचे आहे. कारण रानटी धान्याचें दरफळ तुळतुळीत असून गिनिराळ्या रंगाचें असतें. लागवडीने हें दरफळ मऊ पडून त्याचा तुळतुळीतपणाहि नाहीसा होतो यूरोपांडांतील व्यापाऱ्यांना रानटी धान्याचा जास्त उपयोग करता येतो हुतारीवरील नक्षीदार काम, कृत्रिम वळ्या व फुलें, हीं तयार करण्याकडे मुख्यत्वेकरून या धान्याचा यूरोपमध्ये उपयोग करतात [वाट, पदे.]

कसौली—येजायतील डोंगरी जण व टावणी उ अ. १०°५३ व पूर्व रेखांश ७६°५८' काव्हा-विमला रेल्वेवरील काव्हा स्टेशनपासून हें ९ मैल दूर आहे व सिमल्याहून २२ मैल आहे याच्या भोंवतालचा सर्व सुसूत्र एतरेक्षीय संस्थाविकांच्या ताब्यात आहे, परंतु हें ठिकाण राज्यस्व-स्वेष्या कानाकरिता अंबाला जिल्ह्यातील खरर तहसीलला जोडलेलें आहे. काव्हापासून हें सुमारे ९ मैलावर असून या ठिकाणाची उंची समुद्रसपाटीपासून ६३३५ फूट आहे. लो. सं. (१९११) ३१९४. इ. स. १८४२ त कसौली हें लखरी जणें म्हणून वसाविलें होतें. परंतु हल्लीं तें आगरी माणसकरिता हवा खाण्याचें ठिकाण झालें आहे. उन्हाळ्यात येथें पुष्कळ लोक हवावासा येतात व त्याच्या सोयीकरिता येथे उगहार गृहं अथवा छाण्यावळी उघडण्यात आल्या आहेत. परंतु सपाटीच्या प्रदेशापासून हें अगदीं जवळ असल्यामुळे हवेच्या दृष्टीनें पंजाबमधील हवाछाण्याच्या ठिकाणात हें सर्वोत्तम कमी प्रतीचें ठरतें ह्या छाण्याची व्यवस्था येथील छावणीच्या मेजिस्ट्रेटकडे असते यूरोपियन शिक्षाकरिता एक शाळा, विंग जर्नल आरटो-व्हर्नोक्वियर हायस्कुल, छेरेन्स मिलिटरी अनाथरूम यासारख्या शिक्षणसंस्था आहेत. तसेंच पिताळलेच्या जनावरांचा दंश झालेल्या माणसाना उपचार करण्याकरिता येथें १९०१ सालीं पाथूर संस्था स्थापन झाली असून तेथें उत्तर हिंदुस्थानच्या सर्व भागातील रोगी उपचार करिता जातात. १९०६ सालीं येथें एक संशोधनशाळा स्थापण्यात आली. या शाळेंत मनुष्याचे रोग बरे करणाऱ्या लसी तयार करण्यात येऊन शिवाय हिंदुस्थानातील रोगा-संबंधानें शास्त्रीय शोध लावण्याची साधनेंहि ठेवलेली आहेत. कसौली हें पंजाब नासिग असोसिएशनचे मुख्य ठिकाण आहे

कॅन्सेलर ई रिपोल एमिलियो—(१८१२-१८९९) हा एक स्पॅनिश सुताही होता. याचा जन्म वेडोज येथे ता ८ सप्टेंबर १८१२ रोजी झाला. प्रथम यानें १८४८ साली कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. नंतर काही दिवसांनी त्याचा

वाङ्मय व तत्वज्ञानाच्या शाळेंत प्रवेश होऊन तेथेच १८५३ सालीं याला डॉक्टर ही पदवी मिळाली. १८५६ सालीं झालेल्या स्पेनच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं तो लोकसत्तावादी असून त्या सालीं भरलेल्या उदारमतवाद्यांच्या व लोकसत्तावाद्यांच्या संमेलन यानें आपलें पाहिलें राजकीय भाषण केलें हें भाषण इतकें उत्तम वठलें की त्यानंतर याची प्रमुख रामकारणी पुरुषात गणना होऊन लागली या वेळेपासूनच याला वाढमय, इतिहास व राजकारण या विषयाचा जाद लागला १८६६ च्या राज्यक्रांतीत त्याला फादीची शिक्षा झाली असता तो पळून फ्रान्समध्ये गेला व १८६८ त नेव्हा राज्यक्रांती सफल झाली तेव्हा तो परत आला, तेव्हा याला मद्राद विद्यापिठात इतिहासशिक्षकाच्या जागी नेमलें याच वेळीं हा बोटेंस प्रतिनिधिमंडळाचा सरागोचा प्रातातकें सभासद म्हणून निवडून आला येथें यानें लोकसत्तावाद्यांचा पुढाकार घेऊन राज्यक्रांतीनंतर कृषक प्रजासत्ताक राज्य स्थापन करणें सयुक्तक आहे असें प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला याचें मत असें होतें की, स्पेन देशातील काही भागांच्या इच्छेवरुप तेथील स्थित संयुक्त राज्यपद्धतीच स्थानिक व प्रांतिक स्वरूप कायम ठेवून तेथें अमेरिकन राज्यपद्धतीसारखी लोकसत्ताक राज्यपद्धति आणावी. मुक्तत्वात मात्र राज्यपद्धतीबद्दल मुळींच एक वाक्यता नव्हती हा १८७३ त लोकसत्ताक राज्याचा परराष्ट्रीय प्रधान झाला. यावेळीं देशात अति विकट स्थिति उत्पन्न झाली होती. सैन्यात, प्रतिनिधिसभेत व सैन्या राज्यकारभारात गोंधळ माजला होता. तेव्हा सर्वांनीं याला कार्यकारी मंडळाचा मुख्य केलें. यानेच राज्यासुद्धें हातीं आल्यावर म्णें लष्करात सुधारणा करून सैन्य वाढविलें, धार्मिक दड बंद केला व जमावंदीची नोंद व्यवस्था लाविली. परंतु लोकाना याची काही मते परत न पडल्यानें ता. २ जानेवारी १८७४ रोजी याला आपल्या जगेचा राजीनामा द्यावा लागिले यानंतर १८७६ त हा पुन्हा प्रतिनिधि सभेचा सभासद झाला त्या संमेलन यानें १८९१ पर्यंत स्थासदाचें काम करून सर्वांस मत देणाऱ्या हुद्दाला कायदा पसार लावण्यावर आपल्या राजकीय आयुष्याची समाप्ति केली पुढें पुढें याची मतांतरीत होत होत हा अखेरचा उदारमतवादी बनला होता. यानें पुष्कळ ऐतिहासिक ग्रंथ व कादंबऱ्या लिहिल्या. हा ता. २५ मे १८९९ रोजी मरण पावला.

कस्तुरी व कस्तुरीमृग—कस्तुरी ज्या हरिणाच्या शरीरापासून मिळते त्यास ईशमीत मस्कू टीअर व संस्कृतामध्ये कस्तुरीमृग हीं नावे आहेत व कस्तुरीस छंदिनमध्ये मोलस्स मोथिफेमिड, दुप्रवीत मस्क, संस्कृतामध्ये मृगमद, कस्तुरिका, मृगज्जा, फारसी भाषेत सुष्क; हिंदी, कानडी व मराठी भाषेत कस्तुरी इत्यादी नावे आहेत.

दोन कस्तुरीमृग एके ठिकाणीं क्रमिन् आढळतात. ही जनावरे छत्राच्या बडद्यावर दाट कांडांत राहतात. हे पार

चपल असून उड्या मारीत जातात. हे निवाचर असून आकाराने प्रे हाउंडपेक्षा फार मोठे नसते. सर्वे रक्ष करणाऱ्या जनावरांपेक्षा आला रावयाळा फार थोडे द्यात. गुल्ल्या गुल्ल्या सडकाळ प्रदेशातील मृगापेक्षा होंगरावरील अरण्यात रहणारे मृग चांगले असतात. याना जनेवारीमध्ये माज येतो. याचा गर्भ १६० दिवसपर्यंत रहातो व प्रत्येक बैळी यास एक पाउस होते.

वस्तु क्षेत्र — गिल, गेतच्या पश्चिमेस व सिक्कीमच्या पूर्वेस हिमालयात ८००० पासून १३००० फूट उंचीवर तिबेटमध्ये व मध्य आशियात सेवेरियापर्यंत हे मृग आढळतात.

उपयोग — कस्तुरीमृगाच्या बैळीतील गाठीत असलेल्या पदार्थांना कस्तुरी म्हणतात. तो पदार्थ गोठलेल्या रक्तासारखा व दिनग्ध असून त्याला तीन मुवात असतो. कस्तुरीमृग मस्त झाले म्हणजे त्याची बैळी वाढत जाऊन हा पदार्थ तयार होतो. एका जनावरापासून सरासरी १ औंस कस्तुरी मिळते. एका गाठीची किंमत १० पासून १५ रुपयांपर्यंत येते. कस्तुरीमृगाचे मांस चवदार असते पण त्याला कस्तुरीचा सुवास येत नाही.

व्यापारीष्ट्या कस्तुरीचे मुख्य तीन प्रकार आहेत. (१) कबडियन अथवा रशियन, (२) आत्मायी व (३) टॅक्लिन अथवा चिनी. हिमालयातील कस्तुरी फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. १५१९ त यावराने तिचा उल्लेख केला आहे. परंतु अलीकडे या कस्तुरीची मागणी कमी झाली आहे.

निर्गम — ही १९०६-०७ त ६६८ औंस, किंमत रु १४५०००. झाली. उत्तम दाणेदार कस्तुरीची ईस्टइंडिया कंपनीतील अलीकडील (सुमारे १९०४) किंमत एक औंशाला ७२॥ ते ७५ शिलींग होती. अलीकडे रासायनिक पद्धतीने कृत्रिम मृगणी द्वारे तयार होऊं लागली आहेत. यासुद्धे कदाचित कस्तुरीची मागणी दिवसेंदिवस कमी होत असावी. यारीक ज्वर, अराक्ता, लोकला, अपस्मार, फॅफर, न्युनक्लर वगैरे विकारावर निरनिराळ्या अनुपानाने कस्तुरी देतात. [वाट, वैद्यक शब्दसंग्रह, सेनगुप्त-आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन, मार्चो पोलो, ड्रॅग्ल्स २. १५५ वावर, मेमोअर्स ११३ वगैरे.]

कटहोर — वंजव इलाखा. मुलतान जिल्हा. लोघण तहसिलीतील एक गाव. उत्तर अक्षांश १९ ३७' व पूर्वे रेखांश ७१° ५६'. विमास नदीच्या जुन्या पात्रानजवळ हा गाव वसलेला असून सतलज नदीच्या हल्लीच्या दक्षिण (उजव्या) तीरापासून आठ मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५५५२. उच्चसराळ जागेवर हा गाव असल्यामुळे हा गाव पंनावातील इतर गावांपेक्षा अधिक शोभितं दिसतो. चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस हा गाव जेसलमीरच्या संस्थानिक फौजुन यांनी घेविल्या असं म्हणतात. फरार येथे रामा विरमादित्याने श्वेतद्वगाचा परामय केला, तेच हें गाव असावे असे म्हणतात. परंतु हा शोब संशयास्पद धरला जातो. अली सरवर याचा दरगा अत्यंत प्राचीन

आहे. हा दिगीचा सध्या असून तो इ. स. १२०४ साली येथे आला. इ. स. १८६७ साली येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली तिचे इ. स. १९०३-४ साली उत्पन्न ४३०० रुपये व सन ४००० रुपये होता. मुलतान शिल्याच्या सतलज नदीकाठी ज्या तऱ्हेची आहेत त्यांचे हे व्यापारी केंद्र असून लॅकर, गहू व इतर माल याचा व्यापार येथे होतो.

फहलूर — पंजाब इलाखा. सिमल. होंगरी संस्थानातील एक होंगरी संस्थान. 'विलासपूर' पहा.

कटहोर — (संस्कृत-स्कंधकार = राधावर ओढी वाहणारे). ही भोई, शेतकरी आणि मजूर यांची जात आहे. १९११ सालची लोकसंख्या १८,३८,९९८ होती. पैकी १८३१३०५ हिंदू, व ६९६५ मुसलमान होते संयुक्त प्रात, गिहार-ओरिसा, बंगाल, मध्यहिंदुस्थान, पन्हाड, मध्यप्रात या अनुक्रमाने यांची संख्या उतरती आहे बंगालमधील कटहोर बहुधा शिवराजीची उपासना करतात. यातील बंगाल कटहोर थोडे आहेत. यांनी पोटजातीतील लोक कार्तिक शुद्ध सप्तमीच्या दिवशी एक सण पाळतात. त्या दिवशी ब्राह्मणांना घेऊन रानात जातात व आवळीच्या झाडाखाली पाने, फळे व निर्याई वाहतात. ब्राह्मणांना जेऊ घालून नैतर आपण मद्यमिश्रित भोजन करतात डाक, कर्ता, वेदी, गौरैया, धर्मराज, सोळा, शंभुनाथ आणि रामठाकूर या देवताभ्यतिरिक्त हे लोक दाम्भीर नावाच्या देवसम पावलेल्या एका व्हार पुण्याची आराधना करतात. त्याला बकरी बळी देतात. सोमवार, बुधवार आणि शुक्रवार हे दाम्भीर पुजेचे दिवस होत.

संयुक्त प्रात — सर्वांत जास्त वस्ती या प्रातात आहे. लोक. सं. (१९११) ११,१२,४३९ येथे कटहारना सहस्र म्हणतात (संस्कृत महिला). कारण त्याचा जिव्याच्या अत उपरात प्रवेग असे. कटहारना धीवर (मांसे धरणारे) असेहि म्हणतात. यावरूनहि त्याच्या धेंयाची कल्पना होते त्याचे दुसरे नाव वेद्वर असे असून इंग्रजी शब्द 'वेअरर' याच्याशी ते जुळते.

ब्राह्मणवंशशास्त्राच्या मताप्रमाणे कटहार ही सोमिप्र जात असून ती ब्राह्मण पिता व निपाद किंवा चाडाल जातीची माता यापासून झाली आहे. चर्येवरून ते अनार्य दिसतात. नोकर म्हणून उच्च वर्गात त्याचा समावेश झाला आहे. व बाह्यत्वा स्वभावात ते धर्मे शक्तात. घुरीया कटहाराची उत्पत्ती महादेवाने उत्पन्न केलेल्या धुळीपासून झाली अशी दंतकथा आहे मगधाचा राजा जरासंध याच्यापासून गिहारचे कटहार झाले अशी दंतकथा कनिगहम देतो. रामाच्या साग-प्यावरुन नारदाने कटहार जातीचा शुभ केला म्हणून आपण ब्राह्मणचे शुभ आहोत असे कटहार म्हणणान व कटहाराच्या दंतकथातून ही गोष्ट आढळते

१८९१ च्या मानेसुमारीवरून कटहाराच्या बऱ्याच पोटजाती नोंदल्या गेल्या आहेत त्या घालूक, नडपर, खावर, महार,

मल्ला, वधमा, घाट घीमर, राक्षवार, रावावी, तिघ-रिया व तुराई या होत. या जातीवरून सध्याची जात कधी बनली असल ही कल्पना होते. दमिलीय, अतेरीय, मुडेर वगैरे त्यांचीं गोत्रां आहेत. या पांडजातीच्या नावावरून व गोत्रावरून त्यांच्या अनेक भंदाया बोध होतो. या स्थाने-सुमारीवरून पाहता यात हिंदूंचे २३ विभाग व मुसलमानी शारंघेचे १४ विभाग दिसतात. यावरून सध्या या जातीत केवढी गुंतागुंत होऊन वसली आहे याची कल्पना करता येईल.

या लोकांची पंचायत असून सर्व लोकहजार राहतात व पंच नेमतात या पंचायतीची तीन वर्गे असतात. विधवाविवाह घाला म्हणजे नवऱ्याने तिच्या मृत नवऱ्याच्या कुटुंबास काय कायवाचें ह्या प्रश्न पंचायत ठरविते कोणी चोरी किंवा न्यामिचार केला तर गुन्हेगारास बहिष्कृत करण्याचे काम पंचायतीचे धनते. पंचायतीचे तिसरे महत्त्वाचे काम म्हणजे मालमतेसंबंधी सर्व बादाचे निजाल लावणे हे होय.

कहार पुष्कळा आपल्या नात्याच्या कोणत्याही कुटुंबाशी लग्नसंबंध करता येत नाही. पंचायतीस सवल करणे दाखवून नंतर बहुपत्नीत्व स्वीकारता येते. आठव्या वर्षापूर्वी मुलीची व पंचरा वर्षापूर्वी मुलाची लग्ने करतात मुख्यतः लग्न न झालेल्या कोणत्याही स्त्रीबरोबर कोणत्याही न्यामिचार करता येत नाही. परंतु विधवेला किंवा परकीशी कोणी संबंध ठेवला तर त्यास त्या विधवेच्या व त्या स्त्रीच्या नवऱ्याच्या कुटुंबास जेवण व पैसे द्यावे लागतात. कुमारीकेच्या लग्न-करिता हुंडा द्यावा लागत नाही. सनदशीर लग्नां झालेल्या सर्व मुलाम बरालाहूक प्राप्त होतो. कहारात विधवाविवाह आहे, परंतु तो पंचायतीच्या मान्यतेने घाला पाहिजे. मृत-पत्नीच्या फाकत्या भावाबरोबरहि विधवेला लग्न करता येते.

संयुक्त प्रांतात हे लोक अद्यापि असंस्कृत स्थितीत आढळतात. ते भिरवल, एक बकरा, रोट व मद्य अर्पण करतात. महावार किंवा हनुमान देवाला वळ, जानवे आणि फुलाच्या माळ घालतात. पावान पिराला मद्य व लहान करट्टे नैवेद्या-दाखल देतात. सार्वभौमचे हिंदू व मुसलमान चालीने एक चमत्कारिक मिश्रण झाले आहे. जेव्हा एखादा मनुष्य देवीची उपासना करावयास निघतो तेव्हा एक मुसलमान व एक ख्रिष्टि त्याच्या बरोबर देवळात जातात. तो मुसलमान 'कलिमा' ये आल्हान वरून वध पशूच्या मानेंत सुरा रुपधर व तो ख्रिष्टि पशूचे शव स्वच्छ करून यजमान व त्याची मंडळा याच्या स्पर्धान करतो हे लोक कलिगडे व निगाडे पिकवितात. हे निगाडे लावताना सिळीमनबावा आणि त्याचा भाऊ माधोबाबा या स्थानिक देवतांना भजतात. कलिगडे लावताना घटोगियावावा या आणखी एका तिसऱ्या देवतेला भजतात. नदीच्या व तळ्याच्या काठी यांच्याकरिता माडव उभारतात. कारण याचें वास्तव्य अगते त्या ठिकाणी पीक जाणें येतें असा समज आहे.

जेव्हा हे लोक माते मातण्याकरिता किंवा मेणे उचलण्याकरिता बाहेर पडतात तेव्हा या जातीचे आराध्यदेवत गोलूकहार यांचे आम्हान करतात.

कहार जातीत मुलांची सात व मुलींची पाच नावे ठेवतात पण समारंभात व नेहमीसुद्धा पहिल्याच नावाचा उपयोग केला जातो एखाद्या मनुष्याची मुलं मेली तर पुढे होणाऱ्या मुलास निदास्पद नाव ठेवितात. तसमुद्दे-सारखे दिव्याचे प्रकार त्याच्यामध्ये थोडे बहुत आढळतात. किरकोळ शकुनावर त्याच विश्वास नसून पैशाखांत होणाऱ्या 'अराटी' समारंभाच्या वेळी देवांच्या देवळांत छी-पुष्प जमून नूतन वधूवरस एकमेकांची नावे घेण्यास लावितात व त्या ठिकाणी पिकाकरिता पाऊसपाण्यासंबंधीचे अनेक शकुन पहातात.

कहार जातीचे पंधे विविध आहेत कहार ह्या ओळी नेण्याचे व पाणी आणण्याचे काम काखो, व टोफया निग-ण्याचे बुदबुदकामहि करितो. पालखी वाहणे व विहिरीत पुढी-मार्गे ही कामे कहारच करतात. या जातीचे लोक, यामार व धोवां खेरीजकरून सर्व जातीच्या लोकांची भांडी घासतात. उलट याचा सामाजिक दर्जा एवढा आहे की, कनोजी भाग-णारीस सर्व जातीचे लोक त्याच्या हातचे पाणी पितात व रसई खातात. भागण व रजपुत यांच्या हातची कच्ची रसई खातात.

मध्य प्रांतातील कहार.—मध्यप्रांतात हे पालखी वाहणारे मोडे आहेत. यांची संख्या मध्यप्रांतात १,००० व पन्हाडात १,००० आहे. हे लोक पूर्वी डोल्या, पालख्या आणि मेणे उचलीत. सांप्रत याचा हा धंदा पुडाला आहे.

याची उत्पत्ति कोणी भागण काप व भंगी आई दापातून झाली असावी असा शोध रिस्ते व हिरालाल यांनी लाविला आहे. पण याचा व टोमर लोकांचा घराब संबंध असावा असें वाटते. पालखी उचलण्याचा धंदा बंद पडल्याने परकाम करणारे हे नौकर बनले. याच्या बायका राजे लोकांच्या जवानखान्याच्या आतांल भागात राजे लोकांची पालखी नेण्याचे काम करित, व जवानखान्यांचे रक्षण करण्याकरिता या बायकाचें लहान पथक तयार करित. हद्द-राबादेस असून याचें पथक हयात आहे. म्हेंसूर संस्थानातहि यांनी थोडी संख्या असून तेथेहि ते ओळी वाहत्याचेंच काम करतात.

मुंबई इलाखा —कहार अथवा बुदेलखंडी मोडे यांची संख्या येथे १०१ मार्च १९८० इतकी असून तीत ४६ पुरप व ५३६ बायकांचा समावेश झाला होता. दक्षिणत हे बहुतेक ठिकाणी आढळून येतात. शिवाय अहमदाबाद, भडोच सुरत व सिंध येथेहि यांची संख्या थोड्या प्रमाणात आहे. आपण औरंगजेबाच्यावेळी बुंदेलखंडातून दक्षिणत आली असें हे सांगतात, व ही गोष्ट संभवनीयहि वाटते. या जातीचे शातिविवाहात्मक भेद नसून गोत्रात तर विवाहानें

गालेले पंढेदेहि नाहींत भडारे, गगोळे, वचर, लडके, लाउरे, लिने, मेहेरे, गादे व गने अर्थां यांची सर्वसाधारण आठनाव असून एकाच आठनावाच्या लोकांची लग्न होत नाहींत आत, भावनी व मामा यांच्या मुलींशी या जातीतील लोक लग्न करता नाहींत इतरांना या जातीत प्रवेश मिळत नाही दहा ते पचवीस वर्षांपर्यंत मुलाच ला करितात व वयात येण्यापूर्वीच मुलींनी लग्न होतात या लोकांना यदुपर्याय म्हणून आहे परंतु बहुभर्तव्य मान नाही फहाराचे लग्नविधी मराठ्यांप्रमाणेच आहेत शरीराची पान घेऊन ते देवक ठेवतात कुमाराच्या परातून एक पट गिरवीत आणून तो देवकामगळ ठेवितात व त्याची पूजा करतात हळदी कन्यादानविधि व सप्तपदी वगैरे प्रकार फहाराच्या लग्नात असतात या जातीत विधवाविवाह मान्य असून विधवेस नवीन वस्त्र धारण करून लग्न व नंतर निला बुडू लागतात हाय समारंभ या विवाहात विशिष्ट असतो नवऱ्याला दुर्बतनासह मायको सोडत, येत व बायकोस निवाविवाहाप्रमाणे अन्य पति वरण्यासहि मुभा असते ही जात हिंदु धर्मापेक्षा एक असून वारसावरणी हिंदु कायदा हे लोक पाळतात बाह्यांगचे देव व रोचनांचे देव या लोकांना मान्य असून ते हिंदू सण पाळतात व त्यांचे उपासकाय ब्राह्मणच असतात

या लोकात मृत मनुष्य निशहित असेल तर त्यास जाळतात व अग्निहोत मृत शाला तर त्यास पुरतात कुणबी किंवा मोठे लोकप्रमाणेच यांचे घृताक्षवर्षाचे सर्व विधी असतात परंतु कुणभ्याप्रमाणे आद्रपड भाद्रपद महिन्यात न करता, चहारे लोक हे विधी दिवाळी किंवा माघी शिवराज या सुमारास करतात

या लोकांचा पिढीगत धर्माग्रह पालवी वाहण, मासे धरणे व निष्णं हाच होय काही लोक भाज्या व तवावर पेरतात मासे, बकरी, मेंढपा वगैरे प्राण्यां त्यांचे खाद्य असले तरी हे लोक पक्षी खात नाहींत ते दादू पितल त्यांच्या दवा मोठे लोकांच्या वर असून ते कुणभ्याच्या हातवेडि खातात [वृक्ष रिस्ले व हिरालाल एन्थ्रोप्लेन सेन्सस रिपोर्ट]

कहून—पगवा इलाखा रावळपिंडी जिल्ह्याची पूर्व-पडील तहसील उत्तर अक्षांश २३° १८' त ३३° ४८' व पूर्व रेखांश ७३° १५' ते ७३° ३९' क्षेत्रफळ ४५० चौरस मैल या तहसीलीच्या पूर्वेस गेलूम नदी आहे नैर्ऋत्ये पडील भाग खेरीजकरून सर्व तहसील डोंगराळ आहे लोकसंख्या (१९११) १०८४९ हात २८६ खेडी असून कडूत हे मुख्य ठिकाण येथे एकदर उत्पन्न १२ लाख रुपये (इ.स. १९०३-४) आहे

कहोळ, वं दि १—शतपथ ब्राह्मण व शांखायन श्रुत-सूत्र या ग्रंथात उल्लेखित एक ऋषि विविध माहिती ज्ञान कोश नि १९ ४३१ येथे पहा

पाँ रा णिक—एक ऋषि आणि प्रसिद्ध अष्टवक्राचा वाप. याने त्याचा गुरू उदालन याच्या गृही राहून गुरुत्वेचा उत्तम प्रकारे केल्यामुळे गुरून सन्तुष्ट होऊन आपली कन्या सुमता याला दिली एन्दा हा अध्ययन करीत नसता तिच्या-सुमतेच्या-पोटात असणाऱ्या भावी अष्टवक्राच्या गर्भात याच्या चुकीच्या अध्ययनाचा निषेध कला त्यावरून यास कोप येऊन याने त्या गर्भात तू आठ स्थळी वाकडा होशील असा शाप दिला काही काळाने हा अध्ययनानेभिमत जनक राजाकडे गेला असता तेथे बहणुपुत्र वदीन अनेक वर्षांचा वाढत गिकून उदकात घुडलेला त्यात हाडि घुडाला तेथून याच पुन्हा याच्या पुत्राने वदीनी वाद करून गिकून आणले (अष्टा-वक्र पहा) [महा भा वन ११२]

कळय—सुर्वे पुण-सुनर मार्गावर रोडच्या आग्नेयत ११ मैलावर हे रोड आहे येथील मोंवतालच्या रेंक त्यात काही लेणी आहेत एन्किन्टन त्याचा उल्लेख केला आहे (कोल्डूक—एन्किन्टन १ २८३)

कळवेथर—वहाड जिल्हा गुलडाणा तालुका मेहकरच्या उत्तरेस १२ मैलावर हा गाव आहे लोकसंख्या १८०० यागाच्या मध्यमार्गी एक जुने बांधलेले कुट असून ते अजून उपयुगात आहे यारी बांधूस पायच्या असून मध्येंच अर्ध्या रस्त्यावर एक चौधरा आहे व एका पातळ पंचावती देवीचे देऊळ आहे

कळम—हैद्राबाद संस्थान दरमनावात गिरहपाचा उत्तरे-उडीत ताडुका इ.स. १९०१ साली बांधी, ताडुका याचा यात अतर्भाव केल्यामुळे आता याच क्षेत्रफळ ६०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९११ त) १०५३४० झाली आहे यात १४३ खेडी असून जमीनमहसूल ३० लाख रुपये आहे याच्या पश्चिमेस भूम आणि बालवड हा महागिरी ताडुकाचे असून त्यात अनुक्रमे ३१ आणि १३ खेडी आहेत त्याची लोकसंख्या (१९०१) अनुक्रमे ११४९६ आणि ६९१० आहे तसेच त्याचे क्षेत्रफळ अनुक्रमे १४३ आणि १० चौरस मैल आहे

कळमनूरी—हैद्राबाद संस्थान परभणी जिल्ह्याचा ईशान्येकडील ताडुका क्षेत्रफळ ५०४ चौरस मैल जहा गीर घटन लोकसंख्या (१९११) ८१२४० इ.स. १९०० सालच्या दुष्काळामुळे येथील लोकसंख्येवर परिणाम झालेला दिसता इ.स. १९०५ सालापर्यंत या ताडुकात १८६ खेडी असून पैकी ११ जहागिरी होत्या जमीनमहसूल १९ लाख रुपये होता इ.स. १९०५ साली काही खेडी नांदेड जिल्ह्यात घालण्यात आली १९११ मध्य २०१ खेडी होती वन्हाडचा बायीम गिन्हा व हा ताडुका यांच्या दरम्यान पेनगवा नदी आहे

कळवण, ताडुका—सुर्वे इलाखा नाशिक जिल्ह्याचा नाशिकपडील ताडुका उत्तर अक्षांश २०° ११' ते २०° ४०'

व पूर्व रेखा ७३' ४०' ते ७४' १०' क्षेत्रफळ ५२१ चौरस मैल यात एकदर रोडी १८७ आहेत लोकसंख्या (१९११) ६१,६४८ कळवण हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे इ स १९०३-४ साली जमीनमहसूल ९१,००० रुपये होता ताउ म्याचा पत्रिमिकडील भाग डोंगराळ असून ओसाड आहे पावसाची सरासरी २५ इंच आहे

गाव — मुंबई इलाखा नाशिक जिल्हा माळेगावच्या पत्रि मेस ३५ मैलावर कळवण तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे येथे तालुकाकचेरी, पोलीसचेरी व पोस्ट ऑफिस ही आहेत हवा रोगट आहे याच्या पश्चिमेस जंगल असून वनधीची शोभा चांगली दिसते येथे ऊस बराच पिकतो गाव गोंडे व गजब आहे

कळस—मुंबई इलाखा धारवाड जिल्हा गिगावच्या ईशान्येस १५ मैलावरचा गाव दर खनिजारी येथे जाठव प्याचा बाजार भरतो येथील नारायणदेवाच्या देवळात पांउ शिलालेख असून त्यापैकी एक इ स १३० सालचा आहे

कळसा—म्हैसूर पत्थान कडूर जिल्हा मुद्गोर तालुक्यातील हू रोडे मुद्गोर गावाच्या बायव्येस २४ मैलावर आहे उत्तर अक्षास १३' १४' व पूर्व रेखास ७९' २२' या क्षेत्राभाषती उच्च उच्च डोंगर आहेत येथे कळसेधराच देऊळ असून देवळात तैराण्या शतकातील जैन राण्यानी दिलेले ताम्रपट आहेत व त्यासमोर्बती पधराण्या व सोळाव्या शतकातील शिलालेख आहेत पूर्वीचे हे जैनमंदीर असावे खेच्यामोर्बती सापडणाऱ्या पडक्या अवशेषावरून हे खडे पूर्वी वॉच मोठे नगर असावे असे दिसते सतराव्या शतकात केलडी राज्यात याचा समावेश झाला भद्रा नदाच्या काठी हे खडे असून तेथील अकालीथावर एक चोकोनी दगड ठेवलेला असून त्यावर एक शिलालेख आहे त्यात सौ दगड म्याचा योनी एका हाताने आंगळ असा उद्देख आहे हे मध्यमसाथे उत्पन्न झाले असून इ स १३१८ ते १३१७ सालात होऊन गेले. येथील सुपारी फार चांगली असते अशा सर्व म्हैसूर सत्त्यानात त्याति आहे

कळसुयाई—मुंबई इलाखा नाशिक जिल्हा इगतपुरीच्या आग्नेयीस दक्षिणेमधील समीत उच्च शिखर (५४२० फूट) या टेकडीस हे नां कळसु गावाच्या एका कोळी मुलीवरून पडले असे सांगतात ती या शिखरावर जन्मभर रहात असे अशा दत्तकथा आहे शिखरावर तिथे एक देऊळ असून दर भगळवारी त्या बाजूने लोक दर्शनास जातात तिचा पुजारी खालच्या खेच्यात राहून रोज वर जातो पुष्कळ कोळी लोक या देवीची कुलस्थामिनी म्हणून पूजा करितात

या शिखरावर त्रिकोणमिती मोजणीचे एक स्थान आहे शिखरावरून फार दूरवरच डोंगर, विठे वगैरे प्रदेश दिसतात

कळसूनी वाहुल्या—खाचा खेळ सर्व हिंदुस्थानभर प्रचलित आहे, एवढेच नव्हे तर हा पाश्चात्य देशातहि आहे.

व दोन्हा ठिकाणी या खेळाचे प्राचीन कालापासून अस्तित्व आहे खाचा हा खेळ कवळ अशाणी उगनिया करमणुकाचे साधन म्हणून जाहे ण पाषाण्य देशात हा खेळाचा सुशिक्षित व संपन्न वर्गाकडि मनोरंजन करतो या खेळास 'मेरि ओनेटस' असे म्हणतात व या खेळातील अनेक प्रकारच आवाज काढून खेळण्याच्या चलला 'व्हॅटोलोफिम' म्हणतात या खेळाचे आपलेडील काही ठराविक प्रकार म्हणजे रामचरित्र कृष्णचरित्र व त्रमपुरी ही दावविणे होय ज्ञानानु या खेळाची नाट्यरूढ रूपांत पडतात या खेळाचा सामान्य नाट्यरूढावर परिणाम झाला आहे, एवढेच नव्हे तर अर्वाचीन नाट्य हू तुने नव्यरूपी मूळ नाट्य आणि कळसूनी वाहुलीचे खेळ याच्या एकत्रीकरणामुळे जाले अशीहि किम्वद कथना करतात संस्कृत नाट्यकलतिल 'नटप्राग्मणी शब्दकोषाची 'सूनधार' हा शब्द नाट्यरूढात या वाहुलीच्या खेळ पासूनच शिरला असावा असे इंग्रजी करण अनेकानी केले आहे शातिपत्रे थ २९५ वर टोका लिहिलाना नीलकण्ठ या खेळाचा उद्देश केला आहे पिसा लने 'होम आफ दि पेट प्ले' या नावाच्या निबध्यात या खेळाच्या उद्देशाचे जेय हिंदुस्थानास मिळू शकेल असे दाखविले आहे

पाश्चात्य देशामध्य दोन्या किंवा तारा याच्यायोगे हल किर्या जणाच्या वाहुल्याचा प्रचार इ स च्या १७ व्या शतकात झाला यापूर्वीहि प्राचीन रोम व ग्रीस या देशांना त्याची माहिती होती चिमकुल्या रगभूमीवर पांनावी भूमिका या वाहुल्या घेतात व त्याचे हावभाव बालले असताना पडद्यामागे एकजण त्याची भाषणे प्रत्येक भूमि केला सावेल अशा कमी जास्त अवगात बोलत असतो या चिमकुल्या रगभूमीवर होणारी नाट्य बहुधा हास्याकारक प्रहसनसारखी असतात उदा नवरावायकोमधैल भाडण्याचा प्रवेश नास्त, जमनी व इटली या देशात अद्यापि उद्दान सुले व अशिक्षित लोक याच्या करमणुकीचे एक चांगले साधन म्हणून हे खेळ होत असतात कळसूनी वाहुल्याचे खेळ करणारे लोक जनाच्या प्रसंगी एका हातगाडीत आपले साहित्य भरून आलेले दिसतात 'पंच' आणि ज्युडि म्हणून जो खेळ झलडात, विशेषत त्यातील खेच्यापाळ्यातून होत असतो तो याच प्रकारचा होय पंचाचे नाक लाव असते व तो चित्रविचित्र पोषाखात असलेल्या ज्युडीशी वादविवाद करतात वाटतो या प्रवेशाच्या शेवटी पंच आपल्या काठांने ज्युडीला मारीत सुटतो असे दिसते केवळ हलक्या लोकांच्या करमणुकीकरिता या वाहुल्याचा जन्म असला तरी ह्या सर्वेच वाईट नसतात काही काही फारच सुदर केलेल्या अपुन त्याचे भाषण म्हणणा राहि उत्तम बघा असतो १७ व्या शतकात पॅरिसमध्य एक कळसूनी वाहुल्याचा अपिरा झाला आन सुडा इटलीतल्या मिलनघराच्या राहतातून या खेळाकरिता यावलेल्या

रणभूमी आढळतात व त्याचे प्रेक्षकहि सुविधित अमतात अर्जनीत हॅन्स संजयों पहनन व गाईटेच्या 'पास्ट' सारणी नाटकेंहि या बाहुल्याकडून करवितात या बाहुल्यांना जो पोंपार देत तो सारिधानकाला अनुरूप असच असे

फळानौर—(१) पंजाब रोहटक जिह्या व तह-दिल्लीतील एक गाव उत्तर अक्षांश २८°५०' व पूर्व रेखांश ७६°२४' रोहटक गावाच्या पश्चिमस १२ मैलावर ७६४० लोकसंख्या (इ.स. १९०१) हा एक गाव आहे दिल्लीचा राजा अनंगपाल याचे मार्गद कन्यायासिग व मयानसिंग या पोंपार रजपुतांनी हा गाव वसविला येथील कातडी व भिन कार प्रसिद्ध आहेत

(२) पंजाब इलामा शुद्धासुर जिह्या व तहसिरीं ताल एक गाव उत्तर अक्षांश ३०°०' व पूर्व रेखांश ७५°१०' शुद्धासुर गावाच्या पश्चिमस सुमारे १० मैलावर हा ४६०६ लोकसंख्या (इ.स. १९११) एक गाव आहे. १४ व्या शतकापासून सोडव्या शतकापर्यंत असण्यासच्या प्रद-धान हा गाव कार महत्वाचा होता यान टिकाणी अक्बरास आरल्या बापाच्या मृत्यूचा वार्ता कळल्या त्याने तापड-तोव आपणास तत्कालीनक येथेंच करून घेतला त तहत अयापि गावाबाहेर असलले पहाययास मिळ्ये अठराव्या शतकाच्या प्रारंभा पासु पुढारा बाद-यानें हा गाव लुप्त होता इ.स. १८१७ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ.स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न व खर्च ५४०० रुपये होता

फळिकोटा आणि ननगड—मद्रास इलामा गजम जिह्यात या दोन जमीनदानी आहेत उत्तर अक्षांश १९°२८' त १९°५२' व पूर्व रेखांश ८४°४३' त १०१२' क्षेत्रफळ ५०७ चौरस मैल

लोक संख्या—(इ.स. १९०१) १,६९,६९३ पंजाब व इतर कर मिटून एकदर १११००० रुपये खाल लागले होत. फळिकोटा जमीनदारीचा मूळपुरुष राममूथ नावाचा असून ओरिसाचा गजपति राजा पुष्पोत्तम यानें त्याच जमीनदार वनाविलें पुढे मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याच्या कार्मी मदत दिल्याबद्दल त्यास मद्रास डेव हा किताब मिळाला होता इ.स. १७६९ साली जमीनदारीत मरायरोडा उत्पन्न झाला होता व मिट्टिदायास हिन्याने काही बाळ तिचा ताबाहि घेतला होता त्याचप्रमाणें इ.स. १७७१—१७७५ पर्यंत जमीनदारीत शातता राखण्याकरिता मिट्टिदा सैन्य ठेवले होतें येथील जमीन सुपीक असून पण्याची सोय बरी आहे

इ.स. १८८७ साली जो राजा गादीर बसला तो अर्दान अमरयामुळे जमीनदारीची न्यवस्था कांटे ऑफ वॉइसकडे गेली त्या काळी ९३,००० रुपये पाठवयाच्याची दुस्तता करण्याकरिता सार्वे झाले व १३४,००० रुपये बजारी फेड

केली इ.स. १८९४ साली मालकाच्या ह्यात जमानदारी दिली, न्यवेजी तिचे सालिना उत्पन्न ३१७००० रुपये असून शिक्षक रोमन २,११,००० रुपये होता परत पुढील दहाच वर्गात राजानें शिक्ष सार्वे करून इस्टेटीवर वरेंच फर्ज करून ठेवतें असून दोन्ही जमीनदानी याचकाराकडे गहाण पडल्या आहेत

कन्डलूर, तालूका हंमगद सन्धान बारगळ गिल्याच्या दक्षिणकडील ताउला क्षेत्रफळ १६६ चौरस मैल को.स. (१९११) १०,९०१ यात १८६ रोडी असून पैकी ४१ जहा-गीर आहेत जमीनमहसूल (इ.स. १९०१ साली) १५ लाख रुपये निगमन्माटोई देवे या तालुक्यांतून जात. परत्यलत्या हिन्याच्या साणी या तालुक्यात आहेत

या व—हंमगद सन्धानामधील रायबूर गिल्याच्या रायबूर तालुक्यातील एक गाव उत्तर अक्षांश १६°०' व पूर्व रेखांश ७७°१३' यव तीन देवळ व दोन मशिदी आहेत लोकसंख्या (इ.स. १९११) ४,८५४

काकडी गो—या झाडास गाडी येतात त्याचा आंध्यात उपयोग होतो त्यास काकडशिगा किंवा सस्तृतात कन्डमूमी म्हणतात याचें लंडेन नाव 'पित्तसिया खिमुक' असे आहे ही झाड सुमान पयतावर व मिद्याच्या डोंगरावर सापडतात पूर्वस पुमाऊनपर्यंत व पश्चिमहिमालयाच्या बाय प्रदशात ११०० फूट उंचीपर्यंत ही झाडे होतात दक्ष उतारावर व नद्याच्या खोऱ्यात ही झाडे वागली वाडतात या झाडास आझोदवर सहिन्यात कटिण सुरजया पड-लेल्या पोफळ अशा गाडी येतात रंगविण्याकडे व कातडी कामावध्याकडे याचा कारच घाडा उपयोग हातो आर्य-वैचकात काकडशिगीला बरच दिवसापासून स्थान मिळ आहे यात कोंकडा ७५ या प्रमाणात टॅनिक अमळ छाप डते, व लोहहुरिद व या गाडी याच्या मिधणानें निळा-फाळा रंग होतो या झाडाची पाने कापून म्हशी, रेड व उड याना साबयास घालतात लाकराचें नक्षीचें सामान बनवितात या झाडाच्या फळ्या किंवा तफेहि उपयोगी पडतात

औषधी गुण—लहान मुलात खोकला, वाति व ज्वर यावर काकडशिगी, नाथरमोथे व अतिविष याचें चूर्ण गंधाशी थावे अतिसारावर काकडशिगीचें चूर्ण मासा किंवा दीड मासाभर मधातून खाव [बंद, पदे]

काकडी—हें एक वेळीचें फळ आहे यास लडिन-मयें 'कुपुमि सॅटिन्डस' मराठीत काकडी, सस्तृतमयें कर्करी, चिम्बिका इ.यांदि नावें आहेत काकडीच्या पुफळ जाता आहेत यावरी काकडी, खिरे, काटेवाडूक, टरकावडी इत्यादि

काकडीच फळ हिरवें अगर हिरवट पाडें असतें ते वितीपासून दोंड हातपर्यंत लांब होतें काकडी पिकली म्हणजे पिवळी होते पुण्या-साताच्याकडे काकडीत "मायळी काकडी" असहि म्हणतात कोंकणात याच

काकडीस 'तंवते' म्हणतात. कोंबळेपणी हिरच्या अगर पटाच्या काकडीवर दूरदूर मळ काटे असतात. आतील विया-जवळचा गर कधी कधी गुळयवी असतो व त्याची चवहि अधिक दृक्कर असते. काकडीचे बेल परसात खान नाडा-वर, कुंभावर अगर माडवावर चढवितात भाद्रपद, आश्विन व कार्तिक महिन्यात काकडीला फळ लागतात. काकडा जून झाल्यानंतर पिकण्याच्या सुमारास काडल्या तर त्या पुढे २।४ महिने टिकतात. पिकलेल्या काकडाचे साडेगे वर्षभरहि टिकतात. खिरे अथवा वाळूक याप्रमाणे 'विऊं' शक्य नाही. 'टरकाकडी' ही एक खरबूजवाडीत 'वाळूक' वरीवर होणारी जात आहे. हे फळ काकडीसारखे एक ते तीन फूट लांबीचे व ३ ते ६ इंच जाडीचे होते. कच्चेपणी रंग हिरवट अगर स्वच्छ पांढरा व पिवऱ्यावर पिवळसर पांढरा असतो फळावर लांबीच्या पातळीत कर्णे असतात. हे फळ १ फूट-१ सारखे टिकाऊ नसते ते पिकल्यावर खरबुजासारखे आवूत लागते. त्यावरून ती खरबुजाचीच जात असावी असे अनुमान होते. ती कोंबळेपणी तिरपटमिठाशी हिरवीच खातात व जून झाल्यावर तिची भाजी करतात हिचे बेल वाळवतात व मळयतिहि होतात. ते जमिनीवरच पसरतात व त्याची वाढ ५।१० फूट असते.

वाळूक हे फळ कोंबळेपणी काकसर हिरवे व पिकण्याच्या सुमारास तपकिरी पिवळे होते. ते सुमर ४ ते ९ इंच लांब व २।३ इंच जाड असते ते जून झाल्यावर कापुसते व नासते. यात काकडीप्रमाणे टिकाऊपणा नाही. काकडी व खिरा या दोहोंपेक्षा यात पाण्याचा अंश जास्त असतो. हे कोंबळेपणी कच्चे तिखटमिठाशी खातात व जूनपणी भाजी करतात. या जातीचे बेल खरबुजवाडीत वाळवतातच होतात; म्हणून यास 'वाळूक' हे नाव पडले असावे. जेथे खरबुजवाडी करण्या-जोगा ओढा अगर नदी नाही तेथे ते फळ होऊ नाही.

खिरा, काकडी व वाळूक या तिन्ही फळात पाण्याचा भाग फार असतो. म्हणून त्याच्या बेलास पाणी फार लागते. खताचा मारा चांगला असला तर फळे पुष्कळ व मोठाले लागतात. आगाप मोसम साधला तर फळास भाव चांगला येतो. ही फळे नाशणरी असल्यामुळे व हंगाम एकच असल्यामुळे इतर भाज्यापेक्षा ही स्वस्त विकतात. खिरे, वाळूक व टरकाकडीच्या बेलास वळीच्या पावसाने शोडल्यास बेल व फळे दोन्ही झडून जातात.

काकडीची पूर्ण वाढ झाल्यावर ती दोन फूट लांब व नऊ इंच जाड इतकी कधी कधी मोठी होते. साधारण फळे दोड फूट लांब व ४।५ इंच जाड होतात. पिकलेल्या काकडाचे साडेगे अगर वडे करून वाळवून ठेवितात व ते तळून खातात. विया सोदून घुसल्याच खातात अगर साखरेच्या पाकात घजग लाडू व वगैरे करून खातात.

मावडी जातीच्या काकडाचे बेल चांगलातच लावितात. अगर उषाच्या येतात मिश्र पीक म्हणून लावतात.

याचे बेल फार वाटत नाही. तमचे सुमारे तीन महिन्यात याचा हंगाम पुरा होतो; म्हणून ऊस चांगला वाढीस लागण्याच्या अगोदर या संपतात व उंसास त्याच्यापासून अपाय होत नाही. चिऱ्याची स्वतंत्र लागवडहि कारतात. नर्मान चांगली घेतातून सत्याच्या वाण्यावरून २।३ हाताच्या अंतराने २।३ वियाचे दाणे लावितात. खिरे उन्हाळ्याच्या आरंभास लावतात. राताचा जोर व पाण्याचा मारा असला तर फळे पुष्कळ लागतात. बाजारत कोंबळ्या चिऱ्यासच चांगला भाव येतो फळे तोडून दोन दिवस ठेविली तर तावडी होऊ लागतात. ही फळे वरचेवर तोडावी लागतात, उत्तम कावडी फळे कधी तिरपटमिठाशी खातात, अगर त्याची उत्तम कोंबडीवर होते. जून फळाची भाजी करतात. पुण्याच्या बाजूस "उमर काकडी" म्हणून एक चांगला पदार्थ बनवितात.

हिरवी काकडी — (वाळूक) या जातीची लागण नदीच्या अगर पाणी असलेल्या ओढ्याच्या वाळवंटात खरबुजवाडीत कारतात वाळूत सत्या पाडून व रात दाडून नंतर सरीचे तळत विया लावितात प्रथम वरून पाणी घालवे लागते. बेलाची मुळे लवकरच वाढून राखी असलेल्या ओंलसर थर पर्यंत पोचतात व नंतर वरून पाणी घालण्याचे काण पडत नाही. शिवाय नदीतील दमट हवेतूनहि बेलास गारवा येतो. या जातीच्या काकड्याची वाटहि चिऱ्याप्रमाणेच आहे. राताचा जोर असून पाण्याचा तुटवडा नसेल तर फळे पुष्कळ लागतात कच्चेपणी फळ हिरवे व गुळगुळीत असते. ते पिकल्यावर पिवळे होते. याची लांबी ६ ते १० इंच व जाडी २।३ इंच असते. ह्याचा उपयोग चिऱ्याप्रमाणेच करतात. ही जात वाळवडाशिवाय होत नाही.

टरकाकडी. — ह्या जातीची लागणहि खरबुजवाडी-तच होते. तिची लागण हिरच्या काकडीप्रमाणेच करतात. हिला फळे पुष्कळ येतात व ती दुहून खावट दुध्या भोपळ्या-सारखी दिसतात. ही एक कुटापासून अडीच तीन कुटापर्यंत लांब व तीन पासून १ इंचापर्यंत जाड होतात. ती कोंबळे-पणी कच्चीच खातात. जून फळाची भाजी करतात. [वना-पाणि पु भा. २]

काकतीय — या घराण्याचा संस्थापक चैतमराज होय. याचा काल इ. स ११०० च्या सुमारास असावा. या वेदी चालुक्य व चोल यात तंटा लागला होता. वेद याचा तेल्कि-मण प्रदेश या दोषाच्या मध्ये होता. त्याची प्राचीन राजधानी अनमकांडा होती. याने या भाडणात आपला हात साधून घेतला. याचा मुलगा शैल याने आपली राजधानी अनम-कोंडाहून बदलून वारंगळ येथे नेली व तैलंगपणे राज्य स्थापिले. त्याने तैलंग चालुक्याचा पराभव केल्याचा (इ. स. ११५५) उल्लेख आढळतो. वास्तविक हे काकतीय चालुक्याचे मांडलिक होते. परंतु त्याच्या पडत्या काळात होयसल यादव याच्याप्रमाणे यानाहि पूर्ववदील आपले

पाय पसरून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न चालविला. यांनी काही दिवस काची शहर हस्तगत करून ताब्यात ठेविले होते. पुढे मलिक काफूरने वरील शिवर्गाचा (यादव, होयसळ व काकतीय) परामर्श घेता मार्कोपोलो याच्या वेळी या घराण्याचा प्रतापदूर (दुसरा) हा राजा राज्य करित होता. डॉ. ह्यूझ यांनी इंग्रियन अँडिबरी (पृ. २२) मध्ये एका शिलालेखाचे भाषांतर दिले आहे त्यात चारंगळच्या काकतीय्यांची वंशावळ येणेप्रमाणे दिली आहे. (१) वेदमराज, (२) प्रोदराम, (३) रुद्रदेव, (४) महादेव, (५) गणपती (शके ११७२ म्हणजे इ. स. १२५०). गणपती अगोदर शाला असे गृहीत धरल्यास वंशावळ पुढीलप्रमाणे आहे:—(१) प्रोल, प्रोदराम (इ. स. १११०—११६०), (२) रुद्र पहिला (११६०—११९०), (३) गणपती पहिला (११९५—१२२०), (४) रुद्र दुसरा (१२२०—१२३०), (५) महादेव (दातकथेतल), (१२३०—१२४०), (६) गणपती दुसरा (१२४०—१२५०) [अमर्यगार; इ. अ. पृ. २२.]

फाकर (१)—सुंदर हलासा पालनपूर संस्थानातील काकेरजी जुनी राजधानी. येथील एका जैन मंदिरातील संगमरवरी गोदकामाचे प्रोसमपीछ खोद कामाची बरीच साम्य आहे. चिनातील क्षीपुष्याची शिरोभूषणें नमस्कारिक असून पुण्याच्या पाषात सूट आढळतात. [सु. पं. ५.]

(२) सुंदर हलासा. सिंध प्रांतातील खारताना जिल्ह्यातील तालुका. उत्तर अक्षांश २६° ५३' ते २७° १४ व पूर्वेरक्षांश ६७° १२' ते ६७° ५३'. क्षेत्र. फ. ४४८ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ४७२४४. या तालुक्यात ८० वेडा आहेत. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३—४) २.१ लाख रुपये. वेल्डन नारा कालव्यावर हा तालुका भवतवून आहे. परंतु कधी कधी कालव्याचे पाणी येथपर्यंत पोचत नसल्यामुळे तालुक्याचे फार नुकसान होते. ज्वारी हे येथील मुख्य पीक आहे.

फाकसि आली—सुंदर. काठेवाडमधील एक सहान संस्थान. यात एकच तालुक्याचे मोठे गाव आहे. हा राज-कोटच्या दक्षिणेस आठ मैलावर आहे. येथील तालुकदार कोठारियाचे मागाद व जाटेजा आहेत. राजकोट गेळल रस्ता संस्थानच्या हद्दीतून जातो.

फाकर, स त्या न.—मध्यप्रांत. छत्तीसगडातील एक संस्थान. उत्तर अक्षांश २०° ६' ते २०° २४' व पूर्व रेखांश ८०° ४१' ते ८१° ४८'. क्षेत्रफळ १४२९ चौरस मैल. चतुःसीमा:—उत्तरेस दुग आणि रायपूर जिल्हे; पूर्वेस रायपूर जिल्हा; दक्षिण वस्तर संस्थान आणि पश्चिमेस चाहा जिल्हा. संस्थानचे मुख्य ठिकाण फाकर असून हे ३९०६ लोकवस्तीचे गाव आहे. हे बंगाल नागपूर रेल्वेच्या धमतरा स्टेशनपासून सुमारे ३९ मैल आहे. संस्थानचा बहुतेक भाग डोंगराळ व जंगलमय आहे. जंगलांतील मुख्य उपयोगी शाटे साल, शिरसा, कुसम पळस वगैरे

आहेत गेल्या दहा वर्षांची फावणाची सरासरी ५९ टन असून ह्या घाभरण बरी आहे.

इतिहास:—संस्थानिकांचे घराणे आपण सोमवंशीय राज-पूत घराण्यांपैकी आहेत असे म्हणविते. याचा संस्थापक सौर कन्हार देव हा होय. याचे वंशज सिंधिया येथे राज्य करित होते. असे शक १११८ (इ. स. ११९२) च्या सुमारासून दिसते. सिंधिया येथून फाकर ३६ मैल आहे. या घराण्यातील तिघांच्या राजांनी फाकर परगणा आपल्या ताब्यात घेतल्या व फाकर हे राजधानीचे ठिकाण केले. यामागून जो गादीवर आला त्याने धमतरा तालुका आपल्या राज्यास जोडला ज्यावेळी छत्तीसगडाच्या हद्दीवर्गी घराण्याची भरभराट होती त्यावेळी फाकरचा संस्थानिक याचा माझटिक असून त्याच्या ताब्यात धमतरा मुद्रप होता असे एका जुन्या लेखावरून दिसते. मराठांच्या वेळी फाकर संस्थानने ज्यावेळी गरूर असेल त्यावेळी ५०० माणसांची लढाई लुकडी मराठ्यास घापी या अडीवर हे राज्य चालले होते. या राजांपैकी कोणा एका रुद्रदेवाने महा नदीच्या तीरावर एका महादेवाचे देऊळ बांधले अगून त्यास रुद्रेश्वराचे देऊळ म्हणतात जवळच त्याने रवी नावाचे एक येथे वसाविले आहे. यानेच धमतरा येथे एक किला बांधला असून किल्लाच्या संदक असून दडीस पडतो. याच्या नंतर हरपाळ देव गादीवर आला याने आपली मुलगी वस्तरच्या संस्थानिकास दिली व हुंज्यानिमित्त सिंधिया परगणा वस्तरच्या संस्थानिकास दिला. पुढे भूपदेव नावाचा संस्थानिक गादीवर असताना मराठ्यांनी वस्तरवर स्वाधी केली होती. तेव्हा भूपदेवाने वस्तरला मदत केली होती. प्रथमतः त्यांना जयहि मिळाला होता. परंतु पुढे भूपदेवास झेरिया येथे पळून जावे लागले; येथेच त्याच्या राणीस पदमसिंग नावाचा पुत्र झाला. सन १८०९ ते १८१७ पर्यंत भूपदेव झेरिया येथेच होता. परंतु सन १८१८ साली ब्रिटिश रेसिडेन्टने त्यास पुन्हा फाकरच्या गादीवर घतविले व ५०० रुपये रीडणी देण्याचे ठरले इ. स. १८२३ साली ही रीडणी घेऊ नये असे ठरले. हल्लीचे संस्थानिक छाल कोमलदेव नावाचे असून त्यांना वंशधारेपरेची महाराजाधिराज ही पदवी आहे.

पुराणवस्तुसंशोधन:—ज्या ठिकाणी पूर्वी संस्थानिक रहात होते त्या डोंगराच्या पठारावर एक जुनाट दगडी महादेवाचे देऊळ असून जवळच दोन तलाव आहेत. तलावांमधे दोन लेणी असून त्यात ५०० माणसे सहज बसू शकतील. ठेकडीच्या पूर्वभागास एक तलाव असून जोनी गुंफा नावाचे लेण आहे. 'दिवाण' तलावाजोगांनी असेल्ल्या देवळावर शके १२४२ (सन १३२०) चा लेख असून त्या वेळी मातुदेव नावाचा राजा तेथे राज्य करित होता त्या ठेकात मातुदेवापूर्वीच्या एका पुराणाच्या उजेळ सांपडतो. पण राज-घराण्याच्या दमरी असलेल्या यादीत यातील एकाच पुराणाचे

नाव सापडत नाही त्याप्रमाणे सन १०१३ आणि १२१४ सालचे दोन ताम्रपत्र दाहबकार नावाच्या खेडेंगावी सापडले असून ते एपि इशेकामध्ये प्रसिद्ध झाले आहेत सुदापुर गावात फाही जुनाट देवळे व भूती पहाण्यास मिळतात

सत्त्वानात एकदर ५१० खेडी आहेत सन १९११ साली एकदर लोकसंख्या १३४०१४ होती पैकी हिंदू ५७०५५, बऱ्यधर्मी ६९२३३, सत्तामी १२५७, कबीरपंथी २६६७, आणि मुसलमान ६३६

मधील भाषा छतीसगडी, हिंदी, हुबळी, गोंडी व त्याच्या उपभाषा एवढर क्षेत्रफळ १४२९ चौरस मैल पैकी जंगल व डोंगर ४९८ चौरस मैल, ओसाड ४७० चौरस मैल, लागवडी खाली ४९१ चौ मैल भात, तीळ ह्या मुख्य पिके असून गहू, हरभरा, कडधान्ये व इतर गळिताची धान्ये याच्या प्रमाणावर होतात

उद्योग धंदे—ओवड्यावड कापड विणण, तग्याची पेंतो, काशाची भाडी वगैरे गेल्या पाच वर्षांतल जंगलाचे सरासरी उत्पन्न व १७१५४ असून लाव, माहुवा, सागवान आणि चासू या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी आहेत

खनिज संपत्ती—डगरात लोखंडाच्या खाणी आहेत येथील लोक लोखंडी काळ वगैरे करण्याकरता लोखंड काढतात

दुष्काळ—या सत्त्वानात पूर्वी कधी दुष्काळ पडले होते की काय हें समजण्यास लेखी पुरावा नाही अलं वडे सन १८९७ व १९०० साली दोनदा दुष्काळ पडले

सत्त्वानात अवकारी, पोलिस, तुरुंग, दवाखाना, शिक्षण, देवी डोंगण वगैरे खाती असून सत्त्वानिकाच्या हातात सर्व सत्ता आहे दिवाणास काही न्यायादिवसी अधिकार आहेत उत्पन्न व खर्च १९०८ साली अनुक्रमे २१९ हजार व २०८ हजार व होता

शहर—काकर सत्त्वानाची राजधानी व ताबड्याचा गाव येथे राजवाडा, कचेऱ्या, दवाखाना, द्याळा, पोलीस कचेरी, ठाणे, पोस्ट आणि तार ऑफिस वगैरे असून आठवऱ्यास बाजार भरत असतो हा गाव वगळ नागपूर रेल्वेच्या राजपूर—धमतरी शाखेच्या धमतरी स्टेशनापासून ३९ मैल असून धमतरी—नागदलपूर सडक या गावातून जाते येथे एक सुंदर बर्फाचा असून त्याच्या भव्यभागी एक मेट हाऊस बांधले आहे [वर्तमान इ. स. १९०८]

कोंकेशस पर्वत—बर्फाच्या सामुद्रधुनीपासून ता फासियन समुद्रपर्यंत, वायव्येकडून आग्नेयेकडे ९०० मैल लांबावर पसरलेल्या ह्या आशियामधील रशियाच्या राज्या ताल पर्वतांमधील असून आकार व इतर बऱ्याच बाबतीत ह्या पिरानिज पर्वताशी सम्य आहे जसे साधारणपण म्हणता येईल वर्णनाच्या सोयीकरिता याचे (१) पश्चिमभाग,

(२) पश्चिमेकडील मध्य, (३) पूर्वेकडील मध्य (४) व पूर्वभाग असे चार भाग करता येतील

(१) पश्चिम भाग—कोंकेशस पर्वताचा पश्चिमभाग पूर्व रेंगाड ४२°४०' हा कर्कच्या सामुद्रधुनीपासून माउन्ट एल बुर्नस्येत ४२० मैल लांबावर पसरलेला असून काळ्या समुद्रा लगत व समुद्राच्या ईशान्येकडील किनाऱ्याशी समान्तर रेंपेत आहे किश (८०४० फूट उंची), ओशटेन (१२१० फूट), शुश (१०६४० फूट) व सामश (१२४२५ फूट) ही या भागातील महत्वाची उंच शिखरे आहेत या भागात घाट फारच मोठे असून त्यापैकी बहुतेक उंचावर आहेत यातील ओशटेनच्या पूर्वेकडील शेजलिव, पश्चिमेकडील शेज (१४३५ फूट), सीधका, सचर वगैरे घाट महत्वाचे आहेत

अतिशय पर्वतगुष्टि व इतर काही कारणांमुळे या भागात वनस्पतीची वाढ विपुल होत मध्य यूरोपात सापडणाऱ्या झाडांच्या सर्व जाती येथे आढळतात बहुतेक भाग दान आरण्यानी व्यापलेला आहे हा प्रदेश रशियाच्या ताब्यात येण्यापूर्वी बर्फाईयन, सिरकासियन, अनटासियन वगैरे जाती या भागात असत तिस्तो रशियाचा क्षमल त्यास आवडत नसल्यामुळे त्या सर्व जाती तुर्कीच्या राज्यात निघून गेल्या व त्यामुळे हा प्रदेश ओसाड पडला (इ. स. १६६४-७८) अलीकडे रशियन, ग्रीक आर्मेनियन, रमानियन वगैरे लोक या भागात वस्ती करू लागले आहेत

(२) पश्चिमेकडील मध्य कोंकेशस—हा भाग माउन्ट एलबुर्नपासून कसबेक व डेरियलच्या घाटापर्यंत सरासरी २०० मैल लांबावर पसरलेला आहे या भागात एकदर शिखरे सुमारे १० आहेत त्यात काही अतिशय उंच आहेत त्यापैकी काही महाराची आहेत त्याची नावे व उंचीचे मान फुटात पुढे दिले आहे—

शिखराचे नाव	उंची फूट
एलबुर्न पूर्वशिखर	१८३४५
एलबुर्न पश्चिम	१६४५५
शकारा	१७४००
डाखताउ	१७०५०

पर्वतमाथ्याची उंची १०,००० फुटाहून अधिक आहे या भागाची उत्तरेकडील बोकोव्ह्या खेड नावाची एक ओळ बाहोपेक्षा बरीच उंच आहे बोकोव्ह्या खेडप्रमाणे इतर बऱ्याच ओळी मुख्य भागाशी जोडल्या गेल्यामुळे पुष्कळ खोरी निर्माण झाली आहेत तथापि या खोऱ्यात सरीर, धवधवे वगैरे आढळून येत नाहीत या भागात सरासरी ९०० वर्षावाहिन्या वशा असाऱ्यात असा तर्फे आहे त्यापैकी महत्वाच्या म्हटल्या म्हणजे बॅसिंगी, जगाटाऊ, सेया अथवा झा, लेकसायर, झानर या होत वर्षावाहिन्या नशानी व्यापलेल्या एकदर प्रदेशाच क्षेत्रफळ ६२५ ते ६५० चौरस मैल असाय या भागात बरेच घाट आहेत

मार्गानें दक्षिणोत्तर व त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडील माळराना-
हून आशियामायनर व आमॅनियान्या पट्टी मुळसापर्यंत
जाता येत घाटापैकी, डेरियल व मॅमिसन हे दोन पाट
कार महत्त्वाचे आहेत. दोन्हीहि घाटावर लष्कराची नेआण
करणप्रदानके विस्तृत मार्ग आहेत. डेरियल घाटावरील
“ जार्जियन लष्करी मार्गांन ” व्हाडिकावृत्तपासून टिक्लि-
सपर्यंत जाता येत त्याचप्रमाणें मॅमिसन घाटात ऑस्मोटिक
लष्करी मार्गांन, टेरिकमानून कटाईसपर्यंत जाता येत
माचन, डेरिज धिपर, बॅस्ता, डोगस, ओरन वगैरे वरचे घाट
आहेत व्हॅनेशिया या भागातील छोटपरी हा घाट बराच
रेंहदारीचा आहे.

या भागातील दक्षिण उतारावर, विशेषत. व्हॅनेशियाच्या
प्रदेशात वनस्पतीची वाड निपुल आहे व शाडूच्या काहीं
विशिष्ट जातीहि आढळून येतात.

(३) मध्य कांकेज व पूर्व भाग. —

हा भाग “ कस्तुरक ” व “ डेरियल ” मिडीपासून
“ बानादप ” पर्यंत, २३० मैल लांबीवर पसर-
लेला आहे. या भागात कांकेजसची हंदी सर्वांत
जास्त आहे. महत्त्वाची शिखरे म्हणजे “ शान
टाऊ, ” “ किडेनाइस मागली, ” सुरो-ह, अनमली इत्यादि
होत. या भागातील दाखिस्तान पठार विशेष नमूद कर-
ण्यासारखें आहे दाखिस्तानचें डॉ. जी. रॅडे यांनी लिहिलें
वर्णन वाचनीय आहे

(४) पूर्व भाग :— या भागातील शिखरे १००० फुटा-
पेक्षा जास्त उंच नाहीत याच्या माथ्यावर बर्फ नसतें येथील
रहदारीचा घाट अल्टी-जगास हा ४५५५ फुटापेक्षा जास्त
उंचीवर नाही. हवा, सूर्यकिरणे व पित्ताच्या दृष्टीने या
भागाच्या दक्षिण व उत्तर भागांत बराच फरक दृष्टीत
पडतो. कांकेशिया प्रांतातील बहुतेक सर्व नद्या याच पर्वतातून
उगम पावतात त्यापैकी रीओन, दंगर, अरस, लायग्या,
अरागवा वगैरे नद्या मोठ्या असून महत्त्वाच्या आहेत.

एलजुर्न व कस्तुरक या विशिष्ट शिखरप्रदेशात ज्या ज-
मूरीचे स्फोट बहुधा होतात द. स. १८५९, ७२ व १९०२
साली स्फोट होऊन पर्वताच्या पूर्वाग्रास असणारें खंडे
(शंभराचा) हें नाश पावलें. यालगतच्या द्वीपरुपात (ऑसे-
शन) याचप्रमाणें वारंवार स्फोट होत असतात.

काकोरी— मधुक्त प्रात. लग्नी गिल्हा व तहशिलीतील
एक गांव. उत्तरअक्षांश २६°५९' व पूर्व रेखांश ८०°४८'.
आंध्र-गोविलगंड रेल्वेच्या एका स्टेशनानजवळ ७९८० लोक-
संख्येचा (द. स. १९११) हा गांव वसलेला आहे. येथें
पुरातन काळी भार लोकांचा वस्ती होती असें म्हणतात पुढें
जोनपुरच्या हुसेन शाहानें हा गांव मुसुलमानास इनाम दिला
येथें कफोराचे फार पुरातन काळचे दरोगे आहेत येथें राहणारीं
वाहीं शेज वुट्टें फार जुनी असून त्यापैकी पुष्कळ वजन-
दार आहेत.

काकोरी— पंभावातील एक जात. छो. सं. १६४४५ हे
मुसुलमान असून खाहोरात, किरोजपूर, गुजराय व
मेलम या जिल्ह्यात आढळतात हे घाटशी व्यापारी असून
समाजात त्यांचें वजन बरेंच आहे. इ. स. १९०१ पर्यंत
या लोकांचा खालमा लोकांत समावेश होत होता १९०१च्या
खानेमुमारीच्या वेळेसही एक निराळी जात असें दाखविण्यात
आलें.

इवडसन म्हणतो की, “ हे पूर्वी कडाल असून पुढें
त्याची सापत्तिक स्थिति सुधारल्यावर काहीं लोकांनी वला-
लाचा पंदा सोडून दिला, व त्यापैकी श्रीमंत व बाटलेल्या
लोकांनी आपण पठाणांचे वंशज आहेंत असें म्हणून पेण्यास
सुरवात केली. ” रोताहि या विधानाचा अगुवाद करतो, व
हे बरी पठाणनरान म्हणवेतात तरी यांच्यात भुरगी, मलक,
कंधला इत्यादि नावावरून ते मुळचे कडाल असून पुढें बाट-
लेले अर्थाचेत असें त्यांनी केले या आर्मांचा विचार केल्यावर
ठरवितो, व काकोरी हें नाव त्यांनी नंतर धारण केलें असावें
असें म्हणतो [रोम-ग्लोसरी २५ ४३८. ते रि. १९११]

कांकेज— बनास नदीच्या दोन्ही तोंडावर सुमारे ३५
मैल पसरलेला या काकने संस्थानच्या मर्यादा, उत्तरेस पाळ-
नपूर, पूर्वेस वडोदे संस्थानातील गिरहे, दक्षिणस राधनपूर
आणि पाथिमेस तेरपाड व दिओदर असा आहेत क्षेत्र-
फळ ५०० चौ मै असून लोकसंख्या सुमारे नाळीस हजार
आहे वार्षिक उत्पन्न ६०,००० रुपये आहे येथील प्रदेश
सपाट असून झाडी बरीच आहे ह्या पालनपुरप्रमाणेच
आहे. नमीन रेंतीची व काळी असून पाणीहि सुचलक आहे.

या संस्थानातील २६ जहागिऱ्या बहुतेक रजपुत अस-
लेल्या पोळी टाऊन्डा लोकांच्या मालकीच्या आहेत त्यांनीं
कोठ्ये लोकांची लपें केली आहेत तथापि त्यांच्या
पैकी काहीं घराण्याना सोळसी, चन्हाण, बापेला व परमार
अशीं नावे आहेत. बर ही मोठी जहागिरी असून तिची
मालकी एका बापेला कोळ्याकडे आहे. रजपुत घराण्यांचीं
लक्षणसंबंध कलन व बापेला कोळ्याची रोटीन्यवहार पद
करून या बापेल्यांनी रजपूतवर्गांत आपला पुन. प्रवेश करून
वेतला आहे.

या जहागिरीच्या इतिहासात बराच सारखेपणा आढळून
येतो त्यापैकी खाचोईचा इतिहास पुढें दिला आहे सुमारे
इसवी सन १४०० मध्ये अहमदशाहानें कलरिगडच्या
सोळखी सरदारानर चाल केली तेजमलजी सारंगजी
व वेजरोजी हे सोळखी सरदार ठार झाले कलरिगड सोळ-
खींचे बख्त रोमत, धरमपूर, बीरपूर, सानाद व रूपवती
नगरी इत्यादि ठिकाणी जाऊन राहिले वेजरोजी पडल्या-
नंतर त्याची बायको अनूपबाई ही गमेवती असताना काहीं
अनुयाय्यांसह ओपर अजण्याकडे पळून गेला व त्या ठिकाणी
तिनें बुदोसन नावाचें खोंडें बसविलें तिचा प्रधान शुक्रवीर-
चंद यानें एक महादेवाचें देऊळ बांधलें

वेणीदास नावाचा मुलगा झाला तो मेंढा झाल्यावर मोहो-
लोमी नाव धारण करून कुटाळट करू लागला. त्याने ११
खेडी उच्चस्त केले तेव्हा तेथील लोक अहमदशाहवाडे
दाद मागण्यास गेले. तेव्हा बादशाही सैन्य दुदोसनवर येताच
शुक्रवीरचंद, दुदो व अर्मा हे त्या र धारण गेले तेव्हा त्यांना
वेणीदासास स्वाधीन करण्याबद्दल बादशाहाने हुकूम केला.
तेव्हा त्यांनी त्यास त्याच्या स्वाधीन केले पण त्यांचे जन्म-
वृत्त लपवून ठेवून तो एक कोळी ठाकूर आहे असे त्यास
सांगितले तेव्हा बादशाहाने हुकुमाप्रमाणे तेरादाह्याच्या
कोळी ठाकुराची मुलगी रतनबाई हिच्याशी लग्न करणे वेणी-
दासास भाग पडले अहमदशाहाने १२ खेडी वेणीदासाला
बक्षीस देऊन ताम्रपट दिला.

वेणीदासाला वज्रामी, जेसोमी व नानाजी असे तीन मुलगे
झाले जेसोमीने दुदोसन खेडें व खाबोईस आला त्याच्या
वंशजास खाबोई म्हणतात. नानाजीने अहमदशाह्याची नोकरी
कळन कांकेज व जुनरळ येथे स्थाईक वस्ती करण्यास बाद-
शाहास मदत केली बादशाहाने त्यास अर्निवाड व १२ खेडी
जहागीर दिली त्याच्या वंशास अर्निवाड हें नाव आहे. याचे
वंशज व नातलग अर्निवाड वीर आसपासच्या ठिकाणी स्थायिक
झाले. १८१९-२० पासून कांकेजचा ब्रिटिश सरकारशी संकेप
शाला व तेव्हाच महाकाळा एजन्सी स्थापन झाली. १८४४
पर्यंत महाकाळाची कांकेजचा संकेप होता, परंतु ह्याच साली
कांकेज पालनपुर एजन्सीकडे देण्यात आले

कांगोली—उदेंपूर संस्थानातील कांगोली जहागिरीचे
मुख्य स्थान. उत्तरअक्षांश २५°३' व पू. रेखांश ७१°५१'
मध्यें हे वसले आहे येथील लोक सं (१९०१) ३२५३ होती.
हें वज्रभाचार्यांच्या वंशजांचे मुख्य स्थान होय. यास सुमारे
११ खेड्याची जहागीर असून ती महाराष्ट्राने देणगी म्हणून
दिलेली आहे. राजसमंद नावाचा सुमारे ३ मैल लांब व दोड
मैल रुंद तलाव येथें असून त्यावर संगमरवरी दगडाचा प्राकार
आहे तो सुमारे २०० याडे लांब व ७० याडे रुंद आहे.
या प्राकाराच्या एका टोंकास द्वारकाधीशाचे देऊळ असून
त्यातील मूर्ति औरंगजेबाच्या भयाने वज्रभाचार्य येथे पडून
आले तेव्हा त्यांनी बापणाबरोबर आणलेली आहे असे
म्हणतात. येथील एका टेकडीवर एका जैन देवालाचा
मोडलेला भाग अजून शिष्टक आहे

काखंडकी—हें विजापुरच्या पश्चिमेस १६ मैलावर एक
जुने खेडे अहे. येथे महिपति स्वामीची समाधि आहे.
महिपति हा प्रथम ऐगली गावचा कुळकर्णी असून वाढन
वाटत तो औरंगजेबाचा प्रधान झाला होता त्याला संतान
नव्हते म्हणून तो जवळच सारवड येथे असलेल्या भास्कर-
स्वामोला शरण गेला. व त्याचा उपदेश घेतल्यावर आपली
मोवरी मोडून दिली व काखंडकीला येऊन विष्णूसागराचा
राहिला. येथील लोकानी त्याला एक घर व घोडी जाग
दिली. येथे त्याला जुनी मुले झाली. महिपति कोल्हार येथे

मरण पावला परंतु त्याची समाधि येथे आहे. तिला इनाम
असून ते त्याच्या वंशजाकडे चालते. दरवर्षी मार्गशीर्ष शुभ
पौर्णिमेस आराधना होत असते येथे एक काळी मशीद
म्हणून पहाण्यासारखी इमारत आहे.

कागद, त यार कर ण्या चे प दा र्थ.—शिक्ष-
णाच्या व वियेच्या प्रसाराबरोबर कागदाचा खप सर्व जगात
इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे की त्याचा पुरवठा
होणेच कठिण झाले आहे. ह्या उपयुक्त पदार्थाच्या उत्पत्तीच्या
वाटीचा इतिहास फार मनोरंजक आहे यूरोपीय देशांमध्ये
अति प्राचीन काळी पापीरस नावाच्या ईजिप्तमधील झाडा-
पासून निष्पत्ता पदार्थ लेखनाकरिता उपयोगात आणत
असत हिंदुस्थानात व मध्य आशियापाठंडात जुने संस्कृत
ग्रंथकार भूर्जपत्रावर लिहीत असत. हल्ली देखील कागदा-
सारखा त्याचा उपयोग करतात. ज्या ठिकाणी ह्या द्रव्य
असते अशा हिंदुस्थानातील मैदानात हे भूर्जपत्र साधारणपणे
३०० वर्षांवर टिकत नाही तथापि चिनी-तुर्कस्तानात
इतकी तनाच्या तिसऱ्या किंवा चवथ्या शतकातील यावरील
हस्तलेख सापडले आहेत बऱ्याच प्राचीन काळी हिंदु-
स्थानातील रुपाटीच्या प्रदेशात (तसेच नेपाळात) ताडपत्रा-
वर लिहीत असत ही ताडपत्रे मुद्दाम तयार करित, व
अण्डाचांदार सज्जने (शलकेने) त्यावर अक्षरे कोरून लिहीत
व कर्पी कर्पी या अक्षरावर काळा रंग येथेकरिता वाजळ
फारीत असत. आत्तामातील मूळचे लोक अगर झाडाच्या
अंतर्कोटीवर लिहीत. वावूच्या मुबक पट्यावर चीन देशाचा
प्राचीन इतिहास लिहिला होता व त्याचा एका राजघराण्याच्या
लढाईत नाश करण्यात आला असे म्हणतात. ईजिप्तमध्ये
पापीरसचा उपयोग हज्यापूर्वी फार प्राचीन काळापासून चिनी
लोकात लिहिण्याच्या कामी वावूचा उपयोग प्रचलित होता
असा समज आहे

स्वीन साहेबाला खोतान राज्यात सरकारी जुनी हस्त-
लिखित कागदपत्रे सापडली आहेत त्यातील काही
खोतान संस्थानात व काही चीन देशात लिहिलेली
आहेत. ती लिहिण्यासाठी लाकडाच्या फळ्या (बापेंची
जुन्या फळ्या वावूच्या पट्याप्रमाणे आहेत), चर्मपत्रे,
निरनिराळ्या प्रकारचे कागद आणि भूर्जपत्रे हे साहित्य
वापरले आहे. कागद निष्पत्तापूर्वी (इ.स. १०५.) चीन देशात
वावूच्या पट्यावर लिहीत असत असे चव्हातसे म्हणतात.
यावरून असे दिसते की लाकडाचा उपयोग वावूच्या नंतर करू
लागले चीन देशात कागद निष्पत्त्यानंतर इ.स. शतकाने
खोतान येथील लोकाना तो मिळाला. परंतु तिसऱ्या
शतकापर्यंत लिहिण्यासाठी लोक लाकडाचाच उपयोग करीत
असत. छान्दगनंतर कागदावर पत्रे लिहिण्यास सुरुवात
झाली. स्वीन यास आठवलेल्या कागदास वरून माताची
पेज लावलेली होती. अजून देखील काश्मिरी कागदाचा
माताची पेज लावतात. हा कागद काही शतकापूर्वी कुराण

लिहिण्यासाठी वापरीत असत. याच्यावर पाणी पडलं तर लिहिलेलं पुसतं हा यांतील दोर सर वाल्डर खॅरिन्स यॉर्न निदर्शनास आणला.

दंडान युइसिक (८ वें शतक) येथे सापडलेल्या हस्त-लिखिताचा कागद खोतान येथे बनविलेला असावा. तसेंच कुच येथे सापडलेला कागद (५ वें शतक) ब्रुसोनेशिया याच्या तंतूंचा केला असावा असा समज आहे. परंतु तुर्कस्तान, मंगोलिया, यारकंद वगैरे ठिकाणी बनस्पतिशास्त्रज्ञांनी बऱ्याच बनस्पतींची तपसणी केली परंतु त्यांना ब्रुसोनेशिया हे झाड सापडलं नाही. तेथे बनलेला कागद तेथल्याच बनस्पतींचा बनविला होता, याला उदाहरण म्हणजे तुतीच्या झाडाच्या वाटाचा ६ व्या शतकापासून जपानमध्ये कागद तयार करितात. परंतु प्रो. गाह्ल्स यांचे असे म्हणणे आहे की, चीन देशातलं पूर्वीचा कागद तागाचा भुसा, जुना ताग, माते पकडण्याची जाळी वगैरेचा होत असे, पण इथी अडूचे तंतू, ब्रुसोनेशिया प्रापिरिकेचा माची साल, भाताना कांडा, ताग, तुतीच्या झाडाची साल, वेत, शेयाळ, भान्नाचा भुसा व रंशाम याच्यापासून कागद तयार करितात स्टीन याला खोतान येथे सापडलेल्या हस्तलिखितावरून असे सिद्ध होते की कागद तयार करण्याची कृति युरोपमध्ये माहीत होण्यापूर्वीच इराण, मध्य आशिया, तिबेट आणि चीन देश याठिकाणी बहुतकरून ती माहीत असावी.

हिंदुस्थानात कागद तयार करण्याची कला वेव्हा माहीत झाली हे विज्ञानेतिहासात पृ ७६ वर दिलेच आहे. त्यावरून अलेक्झांडरच्या काळापासून हिंदुस्थानात ही कला माहीत होती असे दिसते.

सध्या हिंदुस्थानात होशरा कागद घराब कागदाचाच पुन्हा केलेला असतो. येथे कागदासाठी पुष्कळ पदार्थ किंवा कच्चे द्रव्य आहे पण त्यातील कोणते द्रव्य कागद हे असून टारलं नाही. तागापासून निघणाऱ्या वाखाचा कागद सर्वात स्वस्त किमतीत तयार करता येईल. तसेंच भयर आणि गुंज नावाचे कागदासाठी उपयोगी पदार्थ मुख्य दोन प्रकारचे गवत आहे या गवताचा वाफेने चालणाऱ्या कागदाच्या गिरण्यात बराच उपयोग करितात, पण हा कागद फायदेशीर पडत नसल्यामुळे त्याचा पुढे उपयोग करणे कदाचित बंद पडेल. यावूचा देखील चांगला कागद होऊ शकेल परंतु याला लागणारी रासायनिक द्रव्ये फार महान असतात. त्याचप्रमाणे यावूचे काँकले अंशुर या चामासाठी लात असल्यामुळे यावूचा नाश होण्याचा संभव असतो. म्हणून हागी एक तर भयर आणि गुंज किंवा इतर काही जातीचे गवत, जुन्या चिऱ्या, पोल्याचे तुकडे, दाग आणि सण यांचे दोर, टाकाळ कागदने तुकडे वगैरे द्रव्ये फागद करण्यासाठी उपयोगात आणतात

कृति —बरील दगडाचा जगदा तयार करून तो घुडन स्वच्छ करावा लागतो. चिऱ्या असल्या तर त्या पूर्वीच साफ

कराव्या लागतात. नंतर त्यात अलकली टाकून तो उकळतात (तो गवताचा असल्याच, ज्यावर वाफेचा १० ते ४० पांढाचा दाब आहे असा हो. १० प्रमाणातील दाहक सोडल्याच्या द्रावणात तो उकळीवा लागतो). याप्रमाणे लगदा तयार झाल्यावर त्यातील राहिलेले अलकली धुवून काढतात व त्याचा पुन्हा यंत्राने बारीक राधा तयार करून त्यात पाहिजे असेल तो रंग टाकतात. याला मम्म म्हणतात. कागद तयार करण्याकरिता बारीक तारेचा जाळीदार कपडा या लययामधून काढतात. म्हणजे पाहिजे तेवढ्या जाडीचा पापुडा या कापडाला चिकटून येतो. हा पापुडा काढून घेतात व त्याला दोन रड्यामधून काढून दाबून काढतात व पुन्हा सापलेल्या रड्यामधून काढून चांगला सुकवितात. स्वीडन व जर्मनी इत्यादि पाश्चात्य देशात लाकडाच्या मुशापासून कार मोठ्या प्रमाणावर तयार करतात व नव्याचा उपयोग कागद करण्याचे होते. ह्या तऱ्हेचा राधा हिंदुस्थानातील काही जंगलातील झाडाचा किंवा काही जातीच्या गवताचा उपयोग केव्हाच हिंदुस्थानातहि कागद तयार करता येईल असे काही तज्ञांचे म्हणणे आहे परंतु अद्यापपावेतो त्यात विशेष यश आलं नाही अस दिसते

या म द्या गिरण्या—इंग्लंडात कागद तयार करण्याचे कारखाने पहिल्याने १५८८ साली निघाले हे कारखाने कॅटमधील डर्टफोर्ड गावी जॉन रॉबिन्सन नावाच्या जर्मन रानपारण्याने काटले ह्याच्या अगोदर एक शतकापूर्वी यासारखेच कारखाने स्पेन येथे निघाले होते. त्याच्या नंतर म्हणजे १६९० त देखील फ्रान्स इंग्लंडातच जाडा तपकिरी रंगाचा कागद होत असे व उत्तम पात्राच्या कागदाचा पुरवठा प्रान्स आणि हॉलंड या दोन देशातून इंग्लंडात होत असे. प्रान्सचा लंडाई झुल ह्याला मुळे जकात वाढली व त्यामुळे इंग्लंडमधील काळान्यात सुधारणा करण्यास उत्तेजन मिळाले. मेडस्टोन येथील सि जेम्स व्हाटमन याने पहिल्याने पांढरा कागद तयार केला. त्यानंतर इंग्लंडात कागद करण्याच्या धंद्यात बरीच प्रगति झाली परंतु १८०१ पर्यंत हातानेच कागद तयार करीत असत

कागद करण्यासाठी कापडाचा व कपडीकरी तागाचा इंग्लंडात पहिल्याने उपयोग करीत असत. सध्या फार-बहुल लाकडाच्या मुशाच्या लगदाचा उपयोग करतात. बाहेरून कच्चा माल आणवून मग इंग्लिश कारखान्यात हा लगदा बनवितात.

आज इंग्लंडात २३१, स्कॉटलंडात ६१ व आयर्लंडात ७ कागदाच्या गिरण्या आहेत लाकडाचा लगदा तयार करणाऱ्या गिरण्याहि आहेत शिवाय कागदात ३८, आस्ट्रेलियात ७ व न्यूझीलंडात ३ याप्रमाणे गिरण्यांची संख्या इतरत्र आहे. जगांत तयार होणाऱ्या कागदापैकी शेकड ११ प्रेटनिटमधे

मध्य तयार होतो. नावें, स्टीडन व जर्मेनी या देशातून इंग्लंडात कागद फार येतो.

इ.स. १८८० पूर्वी हिंदुस्थानातील कागदाच्या चीन देशात पुरवठा होत असे. यासुळे हिंदुमुसलमानांत चळवळ होऊन हाताने कागद तयार करण्याचे कारखाने निघाले. सर चार्लस वूड हे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी असताना त्यांनी हिंदुस्थान-सरकारला लागणारा सर्व कागद प्रेसवित्तमध्य घ्यावा असा हुकूम सोडला. त्यामुळे हिंदुस्थानातील वाढत चाललेल्या कारखान्यांना उत्तरीत कच्चा लागली.

हिंदुस्थानांत कागदाच्या गिरण्या केव्हा स्थापन झाल्या हे त्रिभुवन मागता येत नाही मि डि. एम. ट्रेल बार्ने काही वर्षांपूर्वी कागदाच्या गिरण्यासंबंधी उपयुक्त अशी माहिती लिहून ठेवली आहे. तो म्हणतो की या धंद्यात सरकारी ५ कोटी पौंड भाडविले गेले होते व त्यापैकी तीनचतुर्थांश भाड-वलाची येथे होती व एकचतुर्थांश भाडविले वरखानाकरिता रामनूत टेवेल्लेहोत रामपूर येथील गिरणी ही पहिली होय. येथे होणाऱ्या विशिष्ट प्रकारच्या पाडल्या कागदाला 'रामपुरी कागद' म्हणतात.

आजचे हिंदुस्थानांतील कागदाचे कारखाने

ठिकाण	गिरण्याची नावे	स्थापना सन	अधिकृत भाडविले	मजुरांची संख्या	उत्पादन- टन	किंमत रु	कागदाचे वर्णन.
बंगाल.—							
टिटापर (२४ परगणे)	टिटापर कागद गिरणी नं. १	१८८२	२६ लक्ष	१७००	८२०१	६७४२५१	टिपकागद, मलई ल घलेला, रंगीत चिंचट, पाडरा, बदामी, मोहराचा, छापण्याचा व लिहिण्याचा.
कनकिलारा (२४ परगणे)	टिटापर कागद गिरणी नं. २	१९०३		१५००	९७४२	६९६१६३२	लिहिण्याचा, पाडरा, छपाईचा, बदामी, पिंगट टिपकागद.
राणिगंज (बरेल्लान)	बंगाल कागद गिरणी	१८९०	८ लक्ष	११००	७०००	४१०००००	
	एकूण		३४ लक्ष	४३००	२४९४३	१८२३५८८३	
संयुक्तप्रातः— लखनौ.	उत्तर हिंदुस्थान कृपकागद गि	१८७९	८ लक्ष	६२४	२८९२	१३८९४४०	पिंगट, बदामी, पाडरा छपाईचा मलई लावलेला रंगीत टिपण्याचा, बुद्धछपाईचा
मुंबई इलाखा मुंबई	गिरगाव कागद गिरणी	१८६२	२ लक्ष	६०	६००	८००००	केसिंग व पिंगट
"	बॉ पदमणी कागद गिरणी	१९१३		२२०	११७३	४५८३२७	पाडरा, छापण्याचा व लिहिण्याचा, रंगीत, पिंगट, लिहिण्याचा, छापण्याचा, टिप-ण्याचा व पिंगट.
पुणे	रे कागद गिरणी	१८८५	१ लक्ष	२०१	४५३	३०२३१८	
	मुंबई इलाखा एकूण		७ लक्ष	४८५	२२२४	८४०६२५	
	ब्रिटिश हिंदु. एकूण		४९ लक्ष	५४०५	३००५९	२०४६५९४८	
हिंदी सः— जावणकोरसे पुनालोरे
ग्वालेर स मोराद	मिनाक्षी कागद गिरणी.	१९१४	१४ लक्ष	१००	३००	१६८०००	पिंगट.
	शिंदे कागद गिरणी	१९०५	२ लक्ष	२५४	१००३	४८८०००	...
	हिंदीस्थान एकूण		३४ लक्ष	४५४	१३०३	६९२०००	
	हिंदुस्थान एकूण		५२४००००	५७५९	३१३६२	२१११७९४८	

कागद करण्याची कृति.—सुती वापडाच्या व तागाच्या चिण्यातून पाडल्या, काल्यार व इतर रंगाच्या चिण्या वेगळ्याच्या काडून त्याच्या गाठी व शिवणी तोडतात आणि

येत्रांना किंवा हाताने त्या बडवून त्यातील धुरळा व माती बाहून नेतर त्याचे घारीक तुकडे करतात. रंगीत चिण्यात क्लोरिन बाथून धुवून त्याचा रंग घालवितात.

नंतर सर्व पाडत्या चिण्यास पापड्याच्या पाण्यात टाकून शिजवितात व त्यातील मळ पाळवितात याप्रमाणे स्वच्छ केलेल्या चिण्यास उगात घालून बुडतात किंवा यंत्राने त्याचा बलक करतात हा बलक पुन्हा एकदा शुभ्र करण्याच्या पुढीने धुतला, म्हणजे तो वागद तयार करण्यालायक होतो. हा बलक पाण्याने भरलेल्या एका मोठ्या होरात सोडून देतात. या रीतीने हवा तेवडा पातळ धर घेऊन बारीक चाकोनी तारार्या किंवा बारीक काप्याची एक ताटी वेगळी असते. हा ताटी एका लाकडी चौकटीवर बसवून ती चौकट हातात घेऊन कागद करणारा मनुष्य होरातून बळक व हाताने बळक घेऊन बर उचलून सरळ धरतो, व हालवून तो बलक सर्व ठिकाणी सारखा पसरले असे करतो या योगे पाणी सर्व शिरपून ताटीतून खाली जात असते. याप्रमाणे एक दोन वेळा बुडवून घाटले त्या जाडीचा कागद तयार होतो नंतर जवळच कट्यावर जाड कपड्याचा कोरडा तुकडा टाकलेला असतो. त्यावर ताटी पालथी घालून व हाताने हलका मारून कागदाचे पान त्या कपड्यावर पाड वितो या रीतीने २ भागसे व एक सुलगा दरोज ५ पावस ८ रिमें कागद तयार करू शकतात.

हा कागद प्रथम मऊ, नि सत्व व शोषक असतो त्यास बळकटी घेऊन त्याची छिद्रे पुनर्विस्थाकरिता खाली टाकून दावात घालून पुन्हा बाळवावा लागतो शेवटी त्यास बळकटी किंवा मुळमुळीत मारणे घालून मोहरा आणतात वर लिहिलेली सर्व वृत्ति कागदाच्या मोठ्या गिरण्यात यंत्राच्या साग्राने आपोआप होऊन कापडाच्या ताग्याप्रमाणे कागदाच्या मोठाच्या भागाच्या सुळ्या तयार होतात नंतर हव्या त्या आकाराच्या कापून त्याची रिमें बांधतात.

टिपण्याचे कागद केवळ निन खळलेले कागद असतात. कोल्हापुरी, जुमरी, दौलताबादी बंगरे कागद फार नामा कित होते त्यावर लिहिलेले केवळ ३०० पासून ४०० वर्षावर टिकलेले दृष्टीस पडतात. घाउन पेपर हे गोमपाट, ताग, कॅनव्हस बंगरे पदार्थापासून करतात पुढ्याचे व गजिकाचे कागद गवतापासून किंवा मारूनपेपर एकावर एक चिकटवून तयार करतात.

सुधारलेले कागद करण्याचे यंत्र म्हणजे एवर्टे दुकटे नसून अनेक लहान मोठी सहाय्यक यंत्रे कागद करण्याच्या क्रियाेला आवश्यक असतात. लाकडाचा लगदा छापण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या स्थितीत आणावयाचा म्हणजे साधे काम नव्हे प्रथम तो बुडून बारीक करून त्यास चळीचीस पाव-
डरने शुभ्र करावा लागतो; व पुन्हा भट्टेत घालून तो उबवून पुन्हा स्वच्छ करावा लागतो. प्रथम हा लगदा उटण्याच्या यंत्रात घालतात तेथे त्याचे तत् वेगवेगळे होतात या यंत्रातून दुसऱ्या एका यंत्रात हा मिश्रलेला लगदा येतो तेथे सुमारे क्षमरपट पाण्यात तो मिसळला

जातो. नंतर मुख्य यंत्राच्या 'ओल्या' टोंकाकडे हा जातो. या ठिकाणी तारेच्या जाळीवर हा पातळ लगदा पडतो. यातील पाणी पूर्णपणे निघून जावे म्हणून या जाळीला शोषक पेट्या बसविलेला असतात, त्या पेट्या जाळी-
तून खाली न पडणारे पाणी किंवा ओलावा वाष्पाकारणा-
ने सोपून नेतात. या जाळीच्या टोंकाजवळ कागदावर जल-
बिन्दू (वाटरमार्क) उठविणारा पितळी अक्षराचा रुळ असतो, तो या मऊ लगदा कागदावर पाहिजे ती अक्षरे उठवितो. तारेच्या टोंकाशी स्पर्शासारखा व मऊ झालेला हा लगदा आल्यावर तो फिरणाऱ्या बनावत किंवा फेल्टवर कोरडा होऊन चढे लागतो व या फेल्टच्या सहाय्याने कोरडा करणाऱ्या पहिल्या रुळावर व त्यावरून इतर रुळा-
वर जात जात व कोरडा आणि रुणसर होत होत शेवटी एका रुळावर गुंडाळला जातो या रुळापैकीच काही रुळ अति गुळगुळीत असल्यामुळे व त्यातून प्रमाणशीर दावाखाली कागद गेल्यामुळे त्यावर मोहरा येतो या सर्व क्रिया इतक्या थोड्या वेळात होतात की, पट्टाणाराला हा एक चम-
त्कार वाटतो यापेक्षाहि आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे 'ओया' टोंकाशी असणारा माणूस जसा पाहिजे तसा पातळ जाड कागद करण्याकरिता व लगदा बसोणाला प्रमा-
णात सोडण्याकरिता इकटची तिकडची अनेक यंत्रे ज्या कुणलजेने फिरवीत असतात, ते त्याचे विशेष कसब होय. कारण यंत्रात किंवा साधनात अगदी थोडा गरी करक झाला तरी कागद पूर्वासारखा निघत नाही

का ग दा चे ब्या पा री आ का र.—

नाव	आकार इंचेस
पॉट	१२।४१५
फुलस्कॅप	१३।४१६।।
डबलफुलस्कॅप	१६।४२६।।
फुलस्कॅप व थर्ड	१३।४२१
„ व हॉफ	१३।४२४।।
थिंड पोट	१४।४२६।।
स्मॉल पॉट	१५।४१९
छात्र	१६।४२१
डबललाज	२१।४३३
मीडियम	१८।४२३

चित्रकलेचे व पुस्तकाचे कागद

टेमा	१५।४२०
मिडियम	१७।४२२।।
रॉयल	१९।४२४
सुपररॉयल	१९।४२७
इंपीरियल	२२।४३०
एलिफंट	२३।४२८
डबल रायल	२०।४४०
कोलॉरी	२३ *

(व्यापारी आचार पुढे चालू)

एटलेंस	१५×३४
ऑटोकेरियन	३१×५३
छापखान्याचा कागद	६चेस
डेमी	१७।४×१०।१
डबल डेमी	३२।४×३५
क्राड डमी	२५×४१
डबल फुलसवेंप	१०×२७
रॉयल	२०×२५
डबल रॉयल	३१×४०
डबल माऊन	२०×३०
माड „	३०×४०
इंपिरियल	२२×३०

इ डि या पे य र—हा अति पातळ, हलका, परतुचिवदे आणि प्रकाशमेघ असा कागद असतो इ स १८६१ साली ऑक्सफोर्डच्या एका पदवीधराने पूर्वकडून (चायना हिंदुस्थान) अति पातळ प्रकारचा एक कागदाचा नमुना परत स्वदेशां नेला यावर पुष्कळ प्रयोग होऊन यासारखा कागद इ स १८७५ साली तयार झाला या कागदाचे अग शांमोयलेदरइतके चिबट असल्याचे दिसून येईल

का ग दा सा टी ला ग ण रा क च्या मा ल—हिंदुस्थानात कागद तयार करण्यासाठी खाली दिलेला कच्चा माल उपयोगात आणतात

अडनसोनिया डिमिटाटा अगेन्ड स्पीसीज, ऑटोआरिस् टॉक्सिकारिया, बायूसी, ब्रासोनेटिआ पापीरोफेरा, कोर्कोरस, कोटालारिआ लुमिआ, डोफने कॅनाबिना, एडजर्विआ गांडे नेरी, हेलिकटेराच आयसोरा, हिविस्स कॅनाबिनस, इथिमुम अमुस्टिकोलिअम, मुसा स्पीसीज, ओपुन्शिया डिलेनियाय, फोनिक्स पाळुडोसा, सॅकॅरम अहडिनासिअम, सान्सेव्हिएरिआ झेलानिका कपाशीच्या भाड्याचाही उपयोग अमेरिकेत कागद बनविण्याकडे करतात व त्या दिशेने हिंदुस्थानातही प्रयत्न चालू आहेत

तुरटी, कॅस्टिक सोडा, वळीचा घुना, गिलेगार्डन, छोडा ऑश, रोशिन इतके पदार्थां हि कागदाकरिता लागतात या खेरीज निरनिराळे रंग किंवा रंगाच्या मातांसाठी उपयोग कागद करण्याकडे होतो

हिंदुस्थानात कागदाची आयात निर्गतीच्या मानाने बरीच जास्त आहे व सुमारे ८०००० टन कागद हिंदुस्थानात दर- वर्षी लागतो त्यातून हिंदुस्थानात तयार झालेला माल वजा लागता ५०००० टन कागद अन्य देशातून आपण्यास आणवा लागतो हिंदुस्थानात पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी फार मजबूत, सुधक व टिकाऊ कागद बनविण्याचे धारखाने होते परंतु त्याचा यांत्रिक कागदापुढे टिकाव न लागल्यामुळे ते स्थान नामशेष झाले आहेत १९१३-१४ साली १ कोटी ५९ लाख किंम-

तीचा कागद वाहेरून आला,पण १९२०-२१ साली ७ कोटी ३० लक्षाचा कागद हिंदुस्थानात आला

हल्लीच उतरलेले माव लक्षात घेतल्यास आयातीच्या रकमेवरून मालाच्या प्रमाणात काही फरक पडला असे दिसत नाही उलट वर्षी १९२१-२२ सालापेक्षा १९२२-२३ साली कागदाची आयात अधिकच झाली १९२१-२२ सालापेक्षा १९२२-२३ साली कागदाच्या आयातीत सुमारे अर्धा कोट रुपयांचा वाढ दिसते कागद तयार कर- व्याच्या वस्तूची आयात कमी झाली तरी या वस्तूची आयात वाढून कागदाची आयात कमी झाली नाही उत्तम कागद, छपाईचा कागद, वेस्टबोर्ड, मिलबोर्ड, कार्डबोर्ड वगैरे काग- दाच्या अनेक जाती आहेत यापैकी हिंदुस्थानात मुख्य स्वेकरून छपाईचा कागद पुष्कळ येतो. या प्रकारचा कागद १९२१-२२ साली ११००० टन आण होता, तो १९२२-२३ साली १९३०० टन आला आहे यावरून या प्रकारच्या कागदाच्या आयातीत केवढी मोठी वाढ झाली आहे ते दिसून येईल हा कागद बहुतेक नॉर्वे व इंग्लंड येथून येतो जमनी व नदरलंडस याबाबि हा व्यापार वाढ लागला आहे

कागदाच्या आयातीचे निरनिराळ्या देशांचे प्रमाण—

देश	१९१३-१४	१९२०-२१	१९२२-२३
युनायटेड किंगडम्	५६	४३	४८
नॉर्वे	५	१७	१५
अमेरिका	१	१२	४
स्वीडन	३	९	७
जपान	१	६	१
जर्मनी	१७	०	११
इतर	१७	११	१४
एकदर	१००	१००	१००

यावरून नॉर्वे व जर्मनी यांच्या व्यापाराची तेजी दिसून येते जपानन मध्यतरी आपला बराच माल इंग्लंड आणतो, परंतु तो आता कमी कमी होत असल्याचे स्पष्ट दिसते (ज्ञानप्रकाश ता १७ जुलै १९२८)

[स द भ र्थ थ—यावर अनेक ग्रंथ आहेत त्यापैकी काही महत्त्वाचे—ए टेस्ट शुक् ऑफ पेपरमेकिंग (लंडन, १८८८), डेव्हिस-दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ पेपर प्रिफिग ऑड लिटल-केमिस्ट्री ऑफ पेपरमेकिंग हिंदुस्थानसरकारचा ' दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ पेपर ऑड पेपर पल्प इन् बर्मा ' बरील रिपोर्ट (लंडन १९०९), सिंजल—पेपर टेन्गॉलॉजी, वॅट, पेपर मेकर्स मथली जर्नल (लंडन), पेपर ट्रेड जर्नल न्यूयॉर्क]

कागदाड—हे गाव बेळगाव जिल्ह्यात अग्रणीपातून पश्चिमेस ११ कोसावर आहे येथे कापसाचा व्यापार बराच चालतो येथे ब्रह्मचार्य व सतवाई यांची देवळे आहेत

असून त्याची टोंकें तीक्ष्ण असतात. मघला छेदक दात दोहोपेक्षा मोठा असतो. खालच्या जवळ्यात प्रत्येक वाजूला एकच दात असून खालच्या दोन्ही छेदक दातांचा कात्री-प्रमाणे कागारस उपयोग करता येतो. पोरे विशिष्टीत डेवणाच्या इतर प्राण्याप्रमाणे कागारुचा दुधाचा दात प्रत्येक जवळ्याच्या एकाच वाजूला असतो. त्याचे चवणाचे व इतर छेदक दांत केव्हाहि पडून दुसरे येत नाहीत.

मणक्यासंबंधी पाहिले तर या प्राण्यास, गर्भंत ५, पाठीत ११, कटिप्रदेशात ६ व त्रिफास्थिगत १ मणक्या असतात. गंधास्थी लहान असून अन्तर्गंधास्थि व शुल्फास्थि पाया-प्रमाणे बऱ्याच लांबीच्या असतात. बऱ्याचर पोटा मोठे असून त्याच्या बाजूस स्नायूच्या पट्ट्याची सुरड असते व त्यामुळे घड्या पडतात. त्याची पांपणनलिका लांब असून अधात्राची चागली वाड झालेली असते. अपूर्णावस्थेत असतानाच गर्भा-शयातून मुक्त झालेला यार्ची पोरें जन्मतःच पोटास जोडलेल्या पिशवीत येतात व तेथे त्याचें पोषणहि होऊं शकतें.

कागारु हे वनस्पतिभक्षक प्राणी असून ते गवत, विविध वनस्पती व सुक्यावर उपभोगिता करतात. स्वभावतःच हे प्राणी मित्रे व निरुपद्रवी आहेत. तथापि प्रसंग आलाच तर आपल्या पैगात धरून ते कुजीं ठार मारतात. ऑस्ट्रेलिया व टॅस्मानिया येथे कागारुची घरोघर शेव्हा आहे. तेथील मूळ रहिवाशाचें भक्ष्य व वसाहतवाऱ्याची शिकार या दोन्ही दृष्टींनी कागारु तेथें प्रसिद्ध आहेत. करमणुकीखातर किंवा शेताच्या रक्षणकरिता कागारुची शिकार केला जाते. न्यूगिनीमध्येहि कागारु आढळून येतात.

कागिरी, ता लू का—मद्रास. नेलोर जिल्हा. क्षे. फ. १०१४. लोकसंख्या (१९२१) १२५४७४. उत्पन्न सुमारे ६० हजार. यात कागिरी हें एक शहर व १८४ ग्रंथी वस्ती आहेत.

शहर.—कागिरी तालुक्याचें (नेलोर-मद्रास) मुख्य ठिकाण. उ. अ. १५° २५' व पू. रे. ७९° २१'. लोकसंख्या (१९११) ६९७४. येथें कापड, शोखंडावस्तु, मिरच्या व तंबाखू याचा मोठा व्यापार चालतो. या वस्ती वाहेरून येतात. शिवाय विणकामाचीं हत्यारें, वस्त्रे व कतऱ्या यंथे तयार होतात व त्याचा वाहेर गावीं पुष्कळ खप होतो.

कांगो—ही आग्निघेत सर्वांत मोठी नदी असून जगात अमेझॉनशिवाय दुसरी हिच्यापेक्षा मोठी नदी नाही. हिची लांबी ३००० मैल व दोन्ही वाजुनीं हिचें खोर् २८०० मैल रेंद आहे. ही उत्तरकडून पश्चिमेकडे वहात जाते. हिच्यात नावा चालू शकतात इतकेंच नव्हे तर हिच्या उपनद्यात सुद्धा नावा चालू शकतात. मुखापासून माराडीपर्यंत १०० मैल व पुढचे २०० मैल सोडून नंतर स्टॅन्लेपूलच्या वरच्या बाजूस १६०० मैल कांगो नदी नौकावयनाला सोयीस्कर आहे. हिला मिळणाऱ्या बहुतेक नद्या अद्याप सोयीच्या

आहेत. कांगो नदीत एकंदर ४०० वेगें असून यातील काहीं बरीच मोठी आहेत.

हिला मिळणाऱ्या नद्याः—झाबेगी (तिच्या उपनद्यासुद्धा), चोडी, छुअपुला व लुकिश. या प्रत्येक नदीच्या उपनद्याहि फार मोठ्या आहेत. याशिवाय पुष्कळ लहान नद्या हिला मिळाल्या आहेत

या नदीवद्दल वाहण्यात कोठेंच फारसा निर्देश नाही. डिओगो केज नावाच्या पोर्तुगीजानें या नदीचें मुख शोधून तेथे एक स्तंभ उभारला. पुढे ब्रिटिशांनी या नदीची सर्वेण माहिती मिळविण्याचा फार प्रयत्न केला. शेवटी संशोधक स्टॅन्ले हा १८७६ च्या आक्टोबरात झाडीवार येवून निघून गेलावर या नदीतून प्रवास केला व जुलै १८७७ त तो तेथे पोहोचला. आग्निक्थ्या, इतिहासात स्टॅन्लेला हा प्रवास चिर-स्मरणीय होऊन रहाण्यासारखा आहे. [स्टॅन्ले-पू दि डार्न कॉटिनट; ग्रॅन्फेल-मॅप ऑफ दि रिह्वर कांगो; जॉन्स्टन—जॉर्ज ग्रॅन्फेल जंड दि कांगो.]

कांगो फ्रीस्टेट—कांगो नदीचें पात्र व्यापून असलेल्या भूमध्यरेषेवरील आग्निघेतल्या एका संस्थानाचें हें नाव आहे. हें संस्थान इ. स. १९०८ मध्ये बेल्जमला जोडण्यात आलें. या संस्थानच्या जन्माचा इतिहास खालीलप्रमाणें आहेः— इ. स. १८७६ साली बेल्जमचा राजा दुसरा लीओपोल्ड यानें ब्रुसेल्स येथें मुख्य मुख्य भूगोलवेत्त्यांची एक परिषद बोलावली. त्या परिषदेने आग्निक्थ्या भौगोलिक द्रोधाकरिता व सुधारणेकरिता एक सार्वराष्ट्रीय मंडळ स्थापन केलें. या मंडळाची व्याप्ति व कार्य काहीं वेळानें केवळ बेल्जमपुरतेंच संकुचित करण्यात आलें. कांगो नदीच्या खालील भागात स्टॅन्ले नावाच्या भौगोलिक शोधकानें प्रवास करून तो प्रदेश कावीर कण्याची इच्छा दुसऱ्या लीओपोल्डच्या मनात भरवून दिली. त्याप्रमाणें लीओपोल्ड यानें ' कांगो येथील सार्वराष्ट्रीय मंडळ ' म्हणून एक संस्था स्थापन केली. ही संस्था प्रथम युरोपमधील मोठ्या राष्ट्रांना मान्य नव्हती. परंतु १८८४-८५ च्या बर्लिन येथील सभेत या संस्थेला मान्यता मिळाली. इ. स. १८८५ मध्ये प्रवृत्त व बेल्जम याचा करार होऊन या दोन राष्ट्रांच्या ताब्यातील प्रदेशाच्या मधील आलवण्यात आल्या. त्याचप्रमाणें पोर्तुगालशी तसे होऊन कांगो नदीचा उत्तर भाग बेल्जमन आपल्याकडे घेऊन दक्षिण भाग पोर्तुगालला दिला. याप्रमाणें इ. स. १८८५ मध्ये या संस्थानाचा जन्म होऊन बेल्जम येथे पास करण्यात आलेल्या कायद्यानें दुसऱ्या लीओपोल्डला या नूतन संस्थानचा अध्यक्ष नेमलें.

इ. स. १८९५त कांगो संस्थान बेल्जमला जोडण्याचा विचार ठरला पण त्याचा त्यावेळी उपयोग झाला नाही. पुन्हा १९०१ मध्ये सोच प्रथ पुढें आला. पण त्यावेळीहि तो फेटाळून लावण्यात आला. कांगो संस्थानातील राज्यपद्धति फार वाईड

आहे अशी १९०३ मध्ये मिळवून ठिकठिकाण ओरड होऊ लागल्यामुळे लिओपोल्ड यान खरी स्थिति समजून येण्याकरीता १९०४ मध्ये एक मंडळ नेमलें

या मंडळाच्या निकालामुळे तर हें संस्थान बेल्जमला जोडण्याच्या प्रश्नाला किंवा ओरडें चालू मिळालें व याचा विचार करण्याकरिता बेल्जम येथील राजप्रतिनिधि सभेनें मुद्दाम एक मंडळ नेमलें याप्रमाणें कांगोमधील जुलुमी व घातकी राज्यपद्धतीबद्दल वेव्हा अतिशयच ओरडची हाकाटी होऊ लागली तेव्हा लिओपोल्डला कांगो संस्थान बेल्जमला जोडल्याबद्दलचा जाहीरनामा काढणें भाग पडलें परंतु या जाहीरनाम्याच्या अटी फारच स्वायी असल्यामुळे मेडनियनसारखी राष्ट्रे हा जाहीरनामा मान्य करीमात तेव्हा लिओपोल्डला त्या अटी काढणें भाग पडल १९०८च्या एप्रिल महिन्यात बेल्जम येथील राजप्रतिनिधि सभेनें कांगो संस्थान बेल्जमला जोडण्याचें ठरवून त्याच वर्षाच्या १४ नोव्हेंबरला स्वतःन कांगो संस्थान नाहीं होऊन तें बेल्जमला जोडण्यात आलें बेल्जम कांगो प्रदेशाचा विशेष तेथील घनदाट झाडी हा हांग येथील जंगल इतकें किंर आहे कीं, सूर्य मथ्यावर असला तरी त्याचीं किरणें आत प्रवेश करू शकत नाहीं या जंगलाचें क्षेत्रफळ २५००० चौरस मैल असून त्यात टॅबुरणी, महागनी, साग इत्यादिकांची झाड विपुल आहेत रवराचीं झाडांही पुष्कळ आहेत येथील साधारण वार्षिक उष्णमान ९०° फा असून जुलैपासून आगस्टपर्यंत उष्णता थोडी वाढल्या प्रमाणात असते दक्षिणतील डॉंगरसपाटीवरील प्रदेशात रात्रीच्या वेळी थंडी फारच कडक असते

येथील लोकसंख्या १४० लक्ष ते ३०० लक्ष आहे ह् लोक वाढू निमो वशाचे आहेत कित्येक जगली भागातून सुने लोक आढळतात ते मध्यआफ्रिकेंतल्या मूळच्या रानटी लोकांचे वंशज असतात 'वाटू' म्हणून ज्या जाती या ठिकाणी आहेत याच्यात पुष्कळ पोटजाती आहेत. त्यापैकी कांगो, पा-मुडी, वा-खुवा या मुख्य होत जंगलात राहणाऱ्या जाती अतिशय रानटी असून सपाटीच्या प्रदेशात राहणाऱ्या जाती शुध्दरलेल्या आहेत बहुतेक सर्वच जाती आपलीं ओं गोंडून घेतात वा-खुवा ही जात हस्तिदंताची व निरनिराळ्या धातूची कामे करण्यात फार कुशल आहे विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं हे लोक शुद्धम वाळणें अनीतांचे समजतात प्रत्येक जात ही आपल्या पुरती स्वतःन आहे काहीनी स्वतःची राज्ये निर्माण केली आहेत

१८८० त या ठिकाणी फारच थोडे यूरोपियन होते. १८८९ च्या अगोरीत त्यांनी संख्या २५४ झाली १९०८ च्या जानेवारीत ती २९४ इतकी वाढली

या ठिकाणी सोन्याच्या व छोटेछोटे पुष्कळ खाणीं अन्न वस्त, गंधक व पारा ह्या वस्तू पुष्कळ सापडतात

हस्तिदंत लाडो तेल, फोफा, कोको, तांदूळ, मुईमूग, इमारतीचे लावूड इत्यादि वस्तूंचा निर्गत व्यापार चालतो.

बेल्जमला जोडण्यापूर्वी कांगो संस्थानात एकतरती राज्य पद्धति सुरू असे धृष्टेस येथून संस्थानचा राज्यकारभार पाडण्यात येई व बेल्जम येथील कायद्यान्वये दिवाणी व फौजदारी दाव्याचा निकाल देण्यात येई राजाला राज्यकारभारांत मदत व्हावी म्हणून एक संस्थानमनी नेमलेला असे कांगो बेल्जमला जोडण्यात आल्यावर त्याची जागा वसाहत मंत्राला देणेत येऊन त्याला सहा देण्याकरीता एक सग-गार मंडळ नेमण्यात आलें राज्यकारभाराच्या लोकीकरिता कांगो वसाहतीचे तेरा जिन्हे आहेत व प्रत्येक जिह्यावर एक जिह्याधिकारी असतो प्रत्येक जिह्यातून न्यायकचेच्या सगल्या असून बोमा येथे अपीलमोर्ट आहे त्यास खालील न्यायाधिकाऱ्यांचे निकाल रद्द करता येतात

५ मे —येथील मूळ रहिवाशांचा धर्म म्हणजे म्हणजे जडवस्तुपूजा हा होय. सरकारनें देतकी आणि ओद्योगिक शिक्षणाच्या काही संस्था येथें स्थापलेल्या आहेत परंतु सरकारचा मुख्य उद्देश नागरिकांना लष्करी शिक्षण देऊन राज्यरक्षक सैन्यात ओडण्याचा असल्यामुळे शिपाई गिरी करण्यास नालायक असलेल्या लोकांनाच तेवढें इतर धर्माचें शिक्षण दिलें जात

७ मे विधि —येथील लोकात घालविवाहाची फार चाल आहे कित्येक वेळा तर मुलें व सुलीं जन्मताच आईबाप त्याच्या लग्नासवर्षी बरार करून गळितात, व ती त्यांना मोडता येत नाहीं नव-यानें बायकोला घरी आणण्यापूर्वी तिच्या बापाला 'कोल' नावाची दोनशे फळे, दोन कोलडी गव व दोन गावी घाव्या लापतात व तीं परीं आल्यावर बंधूबंधस एक मोठी मेजवानी घावी लागते ह्या मेजवानीस पुष्कळ मंडळी आमनगणावचून येतात बंधू बंधू गहा नेतेसमयी एखाद्या मनुष्याच्या गाथावर बसवून नेतात तिनें आपल्या तोंडावरून घुरला वेतलेला असतो तो ती पतीशी तिचा समगम होईपर्यंत वाडोत नाहीं. बंधूबराचा एकल होईपर्यंत जमेली प्रडकी नप, गीत व हास्यविनोद करून आपल मनोरंजन करून घेतात

संदर्भ व संशोधन उद्गुप नीक रागे चाल आहे राग कोन नव-याला काड घाडून देणें पाण्यात नव-यानें लग्नाची तिजबद्दल जो हुडा उर्फ किंमत दिली असेल, ती तिच्या आईबापांनी नव-यास परत घावी लागते

[संदर्भग्रंथ—हॅन्ले-दि कांगो अँड फ्राउडिग ऑफ इस्ट प्रोन्ट. हिडे-दि फोल् ऑफ दि कांगो आरम्स कोल्गर-दि कांगो स्टेट कोने सिव्हिलिझेशन इन कांगो लँड]

कामिआर्ड डी लॉयोअर चार्लस —चार्लस कामिआर्ड डी लॉयोअर हा एक भैव एग्जिनिअर आणि पदार्थ विज्ञानशास्त्रवेत्ता होता याचा जन्म तरीस ३१ मार्च १९३३ रोजी झाला एकोड येथील विविधक गवारांनी

(पालिडेनिनकल) याचें शिक्षण पुरे झाल्यानंतर त्याला भौगोलिक शिक्षण करण्यात आलें. सन १८१८ सालीं त्याला सरदार (बॅरन) करण्यात आलें. तारीख ५ जुलै १८५९ रोजी हा मृत्यु पावला. त्यानें अनेक यंत्रें सोपून काढली आहेत. त्यानें बुडवुन्याचें यंत्र सोपून काढलें. या यंत्रात अर्कमि-डीझचें मध्यम वापरलें होतें. त्याचें एक टॉक पाण्यात पूर्ण-पणें बुडविलें होतें, आणि दुसरे टॉक अर्धे पाण्यात आणि अर्धे पाण्याबद्दल असें होतें व हें यंत्र पाणी वर चढविण्याच्या उलट दिशेने फिरवावें लागतें तसेच यानें पायरेन नावाचें एक घनिकात्रोपयोगी यंत्र इ. सन १८१९ सालीं सोपून काढलें; या यंत्राच्या सहकार्यानें कोणत्याही तुराची किती कपनें होतात हें काढता येत. आवाज उत्पन्न करण्याकरिता यंत्र तयार करण्याचा यानें प्रयत्न केला होता इ. सन १८२२-२३ सालीं त्यानें दाब आणि उष्णता यांच्यासंबंधानें काही प्रयोग केले. या प्रयोगावरून त्याला असें दिसून आलें की, कितीहि दबाव असताना विशिष्ट द्रवहारी पदार्थास विशिष्ट उष्ण-मात्रांपेक्षा जास्त उष्णता लावली तर त्याच्या टिकाणचें द्रवत्व नष्ट होऊन त्याला वायुरूप प्राप्त होतें त्यानें अंतीहि दाबवून दिलें की, पाण्यास ३६२° सेंटीग्रेडपेक्षा जास्त उष्णता लावली तर (कितीहि दाब असला तरी) ह्या पाण्यास वायुरूप प्राप्त होते. किष्वाचे (ग्रीस्ट) नैसर्गिक गुणधर्म व त्यात असणाऱ्या सूक्ष्म जंतूवर अतिशक्ति-तेपासून होणारे परिणाम या विषयांची माहिती त्यानें उपलब्ध केली.

काप्रा, निरहा.—पंजाब. जळंदर भागाचा ईशान्ये-कडील जिल्हा. उत्तर अक्षांश ३१° २९' ते ३२° ५९' व पूर्व रेखांश ७५° ३०' ते ७८° ४२'. क्षेत्रफळ ९९.७८ चौरस मैल.

सोमाः—वायव्येस चंया संस्थान, उत्तरेस कादमी संस्थानचा प्रदेश; आग्नेयीस यशहूर संस्थान, दक्षिणेस सिमला त्रिल्लाल कोट १३ खेडी व कुमारसेन, मंडी, सुफेट, मंडी आणि बिलासपुर ही संस्थाने; नैर्ऋत्येस होदियारपुर जिल्हा, आणि पश्चिमेस मुहदापुट गावा बहुतेक भाग हिमालय पर्वतात आहे. येथील वनश्री कारच सुंदर आहे.

वन्य आणि हरतन्हेचे प्राणी या भागात सापडतात. उदा० वाघ, चित्ते, अस्वले, लाडगे, इत्यादि.

या भागातील सरासरी उष्णमान उन्हाळ्यात ८० अंश व हिवाळ्यात ५३ अंश असतें काप्रा खोऱ्यात आताची लागवड सररहा होत असल्यामुळे जमीन पाणथळ झाली आहे व त्याचा आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतो असें म्हणतात. पावसाळा स्थूलमानानें बदलतो. पावसाची सरासरी ७० इंच आहे.

तारीख ४ एप्रिल इ. स. १९०५ रोजी या भागात धरणी-कंपाचा एक मोठा धबडा गालवला. त्यावेळीं सुमारे २०००० मानसें प्राणस मुकली. काप्रा आणि पालमपूर तहसीलेंत या

धबडाचा परिणाम जास्त मोठला. पुष्कळ जुन्या देवळांची वरीच मोडतोड झाली.

काप्रा खोऱ्यात आज हिलेक शतकंपर्यंत लहान लहान राज्ये अस्तित्वांत आहेत व तेथील राजे आपणात जंलंदरचे प्राचीन कटोक (रजपूत) राजाचे वंशज म्हणतात. महा-भारतात वर्णिल्याप्रमाणें रिस्ती शकापूर्वी १५०० वर्षे सत-लज आणि विभासा या दोन नद्यामधील प्रदेशावर त्यांचे राज्य होतें असें दिसत. सातव्या शतकात जंलंदरच्या राज्याचे विभाग पडले नव्हते असें सुपुनसंगणें वर्णन करून ठेवें आहे. पुढें काही वर्षांनीं (बहुधा मुसलमानी स्वाऱ्या होऊं लागल्या तेन्ना) या राजास जंलंदरच्या भागातून हाकून दिव्यामुळें त्यांनीं काप्रा खोऱ्याचा आश्रय घेतला. त्यांच्या पूर्वी या खोऱ्यात कामाचा किंवा पूर्वीपासूनच फार महत्त्वाचा होता. याप्रमाणें पूर्वीचें विस्तृत राज्य बरीच संकुचित झालें. पुढे त्या राज्याबद्दल आपसात बरेच विभाग होऊन लहान लहान राज्ये उत्पन्न झालीं. यांपैकीं नूरपुर, सिवा, गोलद, गंगादल आणि कामा ही कामा खोऱ्यात आहेत. मुसलमा-नांच्या स्वाऱ्या या प्रांतावर जरी बाराबार हात असत तरी ही छोटी राज्ये हिमालयाच्या दऱ्याखोऱ्यात असल्याकारणानें बरीच वर्षे टिकाव धरून होती. इ. स. १००९ मध्यें नगर-कोटच्या देवालयाने असलेल्या अपार संपत्तीचा मोठा पडून गसलीच्या महंमदनें या भागावर स्वारी केली व पेशावर येथें हिंदू राजाचा पराभव करून कामाचा किंवा हस्तगत करून घेतला आणि नगरकोट देवळातील सर्व बहुमोल बीज-वस्त छद्मन नेली. परंतु यानंतर ३५ वर्षांनीं या लोकानीं पुन्हा उचल बेली व किंवा परत सर करून घेतला व नगर-कोट येथें पुन्हा देवाची स्थापना केली. यावेळीं त्यांस दिव्याच्या राजाचें सहाय्य मिळालें होतें. या वेळेपासून इ. स. १३६० पर्यंत कामाचा इतिहास फारसा महत्त्वाचा दिसत न होत. १३६० त फेरगझा तपलखानें या भागावर स्वारी केली. राजा शरण आल्यामुळे त्याचा मुलूख त्याजकडेच ठेव-ण्यात आला. परंतु याहि वेळीं उपश्रुंक देऊळ मुसलमानांनीं छळें व झुंति मंडेन नेण्यात आली व ती भरतस्त्यात टाकून ती पायासाठीं बुडविण्यांत आली. यानंतर दोनशें वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १५५६ सालीं अकबर बादशहानें या भागावर स्वतः स्वारी केली व या वेळेपासून कामाचा किंवा मोग-लाच्या ताब्यात कायमचा गेला. यावेळीं कामामधील अति-साध शुष्क भाग मोगलांनीं व्यापला व निकस डोंगराळ प्रदेश फक्त स्थानिक राजाकडे राहिले. तथापि येथून मोग-लाची राखण फार दूर असल्यामुळे व प्रदेश डोंगराळ असल्यामुळे येथील राजे चांगला बंड करीत असत. इ. स. १६२० सालीं रामपुत्र सुख यांने या राजाचा पूर्ण पराजय केला. त्यावेळीं २२ राजानीं मोगल सत्ता मानण्याचें, खंडणी देण्याचें व आश्रय येथें झोलीत पाठविण्याचें बसूल केलें. एके काळीं येथील वनश्रीस मुकून जहागिरचा विचार आपले

उन्हाळ्यातील राहण्याचें ठिकाण येथें करावें अशा होता परंतु उत्तरच कादमांरचा प्रदेश जास्त रमणीय असा त्यास दिसण्यामुळे त्याने आपला तो विचार बदलला असें दिसतें. ज्यावेळीं शहाजहान तत्तावर बसला त्यावेळीं येथील सर्व राजांनीं मोगलाची सत्ता निमूटपणें मान्य केली होती व वादशाहकून आलेले हुसूम व कामांन्या ते विनययोगाट पाळीत असत अकरार आणि औरंगजेब याच्या दरम्यान वेळोवेळीं मिळालेल्या सनदा अद्यापि याच्याजवळ सापडतात व अद्यापिहि काहीं नशाजाकडे मोगल वादशाहानीं दिलेले अधिकार चालत आहेत.

मुसुलमानांच्या भरभराटीत या डोंगरातील राजाना एकदरीत चालल्या; तन्हेन वानविषयात आल असें दिसतें त्याच्या कारभारात फारशी टक्काडवळ केली जात नसे त्याच्या निरुत्तम राजनकांमुळे धाडसाच्या परंतु अयत मदत्ताच्या कामगिरीवर याचीय योगना करीत असत.

१७१९ च्या शुभ रात काठोच येथील दुराणीची सत्ता घडुतेक नामशेन झाली होती व तेथील सरदारानें पूर्णपणें स्वातंत्र्य मिळविल होतें काग्राचा रजत सरदार सतरचंद यानें काठोच भागांत आपली सत्ता स्थापन करून जवळपासच्या सर्व भागावर कर वसविला त्याच्या वंशांत याच्या सारखा प्रवृत्तात पुढे पुढे कोणी झाला नाहीं खोख लोका पुढें मान त्याची माना चालत नसे गुरात्याच्या विरुद्ध लडताना त्याचा नाझान होऊन त्याला खोख लोकाची मदत मार्गणें भाग पडलें व त्याचा परिणाम असा झाला की त्याच्या मरणासमयी (१८१४) लाहोरच्या राजाचा तो एक खजोर्दार बनला होता १८२८ त त्याचा मुलगा आपल्या बहिणीचें शोकाशो लज्ज लावण्याचें डाळव्याकरिता राज्य सोडून पळून गेला तेन्ना रणजितसिंगानें त राज्य कायमचें शांतान्या राज्याला जोडून टाकलें.

शीखांनीं झालेल्या पहिल्या युदानंतर (१८४९) काग्राचें स्वामित्व इम्राकडे आलें १८५७ च्या चडात डल फोडविभागात बोर्डी फार बळाळी झाली परंतु अधिकाऱ्याच्या भूत तेंमुळ पुन्हा लवकरच सर्व देशभर शांतता दिसू लागली.

प्राचीन अवशेषाच्या बाबतीत काग्राचा पहिला नंबर लागतो दुसऱ्या शतकातील सुद्धा काहीं अवशेष येथें आढळतात.

या जिल्ह्यात एकदर ३ शहरें व ७१५ रोडी असून १९२१ साली लोकसंख्या ७६६०६१ होती सात तहशिली मिळून हा जिल्हा झाला आहे या जिल्ह्याचा बराचसा भाग डोंगराळ असण्यामुळे दर चारस मैलास ७७ ठोकसह्या पडतें लोक अनेक भाषा बोलतात एकदर लोकसंघात हिंदूच प्रमाण मुसुलमानांपेक्षा जस्त आहे टेक गांठून बस्ती केलेले गोसावी पैशाची देवघेव व व्यापार करतात या लोकांप्रमाणें मनी व मुद लेखहि गोंडाकार व्यापार करतात.

एकदर लोकसंघात शेंकडा ७३ लोक शेनवीवर आपली उपजीविका करतात.

सप्टेंबर ते डिसेंबर आणि एप्रिल ते जुलै असे दोन पिशाचे हंगाम असतात ह्यांपैकी एप्रिल ते जुलैपर्यंत निघणारें पीक महत्वाच आहे.

गहू, मका, सूरु, तांदूळ द्विरळ धान्य हे उपप्रांचे मुख्य पदार्थ आहेत याशिवाय कापूस, चहा आणि वटाटे याचीहि पिक या जिल्ह्यात निघतें.

स्थानिक गुरे खरे लहान परंतु मजबूत आहेत गुजर लोकच फक्त दूध, तूप विकतात घाड्या व भेंडरें बरीच असून धनगराचा चरितार्थ याच्यापासून होणाऱ्या उत्पादकाच अवलंबून असतो १९०३-०४ साली लागवड केलेल्या जमीनींपैकी सुमारे एकपचमाश जमीनीला पाटवधान्याचें पार्णी दिल होतें.

जंगल ही एक महत्वाची बाब आहे लहान टक्क्यावरून पुष्कळ जातीचे वायू होतात १९०३-०४ साली जंगल खात्याचें उत्पन्न २८ लक्ष होतें.

काग्रा व कुलूमथें माल्यवान खनिज द्रव्य आहेत जहूर लागणाऱ्या उपकरणांच्या अभावासुद्धा खणींतून ही द्रव्ये काढण्याचें काम चहाव तसें होत नाहीं कुलूमथें गरम पाण्याचे झरोहि पुष्कळ ठिकाणी आढळतात.

चहाच्या कारखान्याशिवाय या जिल्ह्यात दुसरे कोण तेच कारखाने नाहीं हातानें चालविता येतात असे काहीं थोडे कारखाने येथें आहेत त्यात तयार होणारें सुती कापड विलायता कापडाशी होणाऱ्या चडाओडीत बराच टक्काच घटन आहे परंतु कापडाचा स्थानिक पुरवठा कमी असल्यामुळे हा धंदा मागास्तयाराला दिसतो चादीचीं भांडी, टांप्या व पापरण्याचे रंग बोरें कोठे कोठे तयार करतात तांदूळ, चहा, बटाटे, मसाल्याच पदार्थ, अकू, पापरण्याचे रंग, लॅंकर, तूप, मध व मेण याची निर्गत आणि गहू हरभरा, मका, द्विरळ धान्य, कापूस, तयार, घासलेट व कापड याची आयात होते सपाटीवरील होशियारपूर, जालदर, अमृतसर आणि पठाणकोट ही काग्राच्या व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणें आहेत जुलूचा लडख व यार्कंद यांच्याशीं झुलतानपूरमधून बराच व्यापार चालतो.

काग्रा, पालनपूर, सुगनपूर, तिरा, आणि नूरपूर ही या जिल्ह्यातील व्यापाराचीं मुख्य ठिकाणें आहेत आगगाडचा एकहि काटा या जिल्ह्यातून जात नाहीं गाऊत विपुल पडत असल्यासुद्धा येथील लोकाना दुष्काळ सुळीच माहीत नाहीं इतर क्लिष्टाप्रमाणें येथेहि डेल्गुदी कमिशनर व त्याचे मदतनीस असे मिळून राखकारमार पहातात या मिळ्यास तीन म्युनिसिपालिटी, १० पोलिस ठाणी व ९ रंगालयें आहेत एकदर लोकसंघातपैकी लिहिता वाचता येणाराचें प्रमाण शेंकडा ८१ आहे.

कौम्रीव्द विल्यम

त ह शी ल.—कांया तहसिलीच (काया जिल्हा, पंजाब) एनंदर क्षेत्रफळ १२९ चौरस मैल आहे. मुख्य डांगराळ असून बाणगंगा आणि गज या नद्या यांमधून वाहतात. लोकसंख्या (१९११) १९९,६२८. या तहसिलीत दोन शहरे व १३४ रोडो आहेत.

शहर.—काया तहसिलीच (काया जिल्हा, पंजाब) मुख्य ठिकाण. उ. अ. ३०° ५' व पू रे ७६° १६', लोकसंख्या (१९०१) ४४४६ शहराच्या दक्षिणेस एका उंच कड्यावर किंवा आहे. याच्या सर्वांत उंच असलेल्या भागात काटोच राजाची वस्ती व देवालय होता १९०५ च्या धरणीकंपानें हें शहर व किंवा याचा नाश झाला.

कायाचा प्राचीन इतिहास बराच सापडतो, १००९ मध्ये गझनीच्या महमुदानें येथील देऊळ छुटून अपार संपत्ति परदेशी नेली १३६० त किलोश तखलखानें पुन्हा येथील देऊळ छुटले मोगल लोकांनी येथें कायमचें ठाणें घसविलें १७४४ नंतर कायाचा राजा संसारचंद यानें किंवाळ वेढा दिला परंतु त्याला एकट्याला किंवा घेणें शक्य नसल्यामुळे त्यानें शीख लोकांची मदत मागीतली व अशा रीतीनें किंवा सर केला. येथें एक मिशनरी लोकांची शाळा व सरकारी रुग्णालय आहे.

कौम्रीव्द विल्यम—(१६००—१७९९) विल्यम कौम्रीव्द या इंग्लिश नाटककाराचा जन्म बाईसे येथें झाला. त्याचें बहुतेक सर्व शिक्षण आयर्लंडमध्येच झालें. विद्यालयानील शिक्षण संपल्यावर तो इंग्लंडमध्ये आला व मिडल टेम्पल येथें कायद्याचा अभ्यास करूं लागला. लंडनकरा झाल्यान, वगैरे लोकांची व त्याची ओळख झाली. विल्यमनें इ.स. १६९९ च्या सुमारास 'दि ओल्ड वॅचलर' हें आनंदपर्यवसायी नाटक प्रसिद्ध केलें. या नाटकाच्या प्रसिद्धीपासून कौम्रीव्दची गणना लोक तत्कालीन कवि व नाटककारांच्यामध्ये करूं लागले. त्यानें लिहिलेल्या आनंदपर्यवसायी नाटकात 'लॅह फॉर लॅह' व 'दि वे ऑफ दि वर्ल्ड' ही दोन नाटके फार प्रसिद्ध आहेत. वर दिलेल्या तीन नाटकांमुळे इंग्लिश वाङ्मयात कौम्रीव्दचें नांव अजरामर झालें आहे. त्यानें लिहिलेल्या नाटकांपैकी 'दि मोनिक ट्राइड' हें एकच काय तें शोकपर्यवसायी नाटक आहे. त्याला मंत्रिवाताची व्याख्या होती. प्रवासाच्या वेळी गाडी उलटून झाले व दुष्प्राप्ततीनें तो मरण पावला.

कांच—कांचची सर्वांगसुंदर व्याख्या करणें जरा अवघड आहे. कारण कांचच्या अनेक जाती असून प्रत्येक जातीचे गुण धर्म निरनिराळे आहेत. कांच या पदार्थाचा मुख्य गुण पारदर्शकता हा आहे. तसेंच त्यात काठिण्य व ठिसूळपणा हे गुण पाहिजेत. आपल्या देशातील ६४ कलाच्या यादवत कांचचा समावेश केलेला दिसत नाहीं. आपल्या देशात कांचच्या जिनसाचा नामनिर्देश कोठें आढळत नाहीं असा भाषांतर समज आहे. पण डावज यानी संयुक्त प्रांतातील कांच

बलेवर जो छेल लिहिला आहे त्यात त्यांनी असें प्रतिपादन केले आहे की शिस्ती शकाच्या पूर्वी ८० वर्षे हिंदुस्थान देशांत कांचकला होती कारण यजुर्वेदांत कांचचे दागिने झिया घालीत असत असा उल्लेख आहे. तसेंच महाभारत व युक्तिवस्तुतच वगैरे ग्रंथातहि कांचसंबंधी उल्लेख आलेले आहेत. ही कांच आपले लोक पुरातनकाळी स्फटिकापासून करीत असत असें अनुमान बौध्दस्तुपातून अत्यंत मुख्यत्वात केलेली स्फटिकाची अस्थिपात्रे सापडली आहेत यावरून निघतें. "कांचमूल्येनविनीतो ह्येत चिंतामणिर्नया", "कांचःकांचोमणि र्मणि" इत्यादि अनेक वाक्यांमध्यन महाभारत, व रामायण-काळी तसच योगवशिष्ट-वगैरे ग्रंथांवरून कांचची आर्य लोकांत माहिती होती असे निःसंशय दिसतें प्राचीनकाळीं अजुन लोकांस कांच करण्याची कला अवगत होती इतकेंच नव्हे तर ते रंगीत कांचा करीत होते.

काहीं लोकांच्या मतें कांच करण्याची युक्ति प्रथमतः फिनिशियन लोकानीं शोधून काढली इजिप्शियन लोक पूर्वी धातुसंशोधनाकियंत फार निपुण होते. लंडन वगैरे शहरी मोठ्या पदार्थसंग्रहालयात ठेवलेल्या नमुन्यावरून इजिप्त देशात फार प्राचीनकाळी कांचचे मणी वगैरे मिश्र फार उत्तम दर्जाचे तयार होत असें मानण्यास आधार आहे व त्यानीं या कलेस अगदी उच्च दर्जावर नेले होतें सीसर आयस्टानें इजिप्तप्रांत कांथीन केला त्यावेळेस खंडर्णादाखल इजिप्शियन लोकांनी कांचचे नमुने घावे असा हुकुम केला. रोमन लोक जात्याच कलेचे भोक्ते व बुद्धिमान असल्यामुळे त्यांनी ही कला लवकरच हस्तगत करून परदेशात कांचचा माल पाठविण्याचा मक्का आपल्यावडेंसच ठेवला होता. ह्यामुळे इजिप्शियन लोक या कलेत काहीं दिवसांनीं मागे पडले पुढे फ्रान्स देशातील गॅल या प्रांती रोमन लोकांचें राज्य असल्यामुळे तिकडे या कलेची वाट झाली. परंतु रोमन राज्यास उत्तरी कळा लागून तें पुढाल्यावर ह्या कलेचा काहीं काळपर्यंत छाप झाला त्यानंतर कान्टान्टिनेपल येथें राजाध्रय मिळून या कलेचा पुन्हा उदय झाला. तेथून व्हेनिस शहरी ही कला पुन्हा उदयास आली. त्यानंतर इंग्लंड, जर्मनी, बेल्जियम या देशातील लोकांनी आपआपल्या देशात ही कला आण-ण्य बद्दल फार प्रयत्न केले. परंतु त्यास त्यावेळीं फारसे यश आलें नाहीं व्हेनिस येथील कॅन्सलरनें असा हुक्म सोडला होता की, राज्यातील कोणीहि इतमानें कांच करण्याची कच्ची इच्छा किंवा कुटुंबी कांच परराष्ट्रीय लोकांस देऊं नये, दिल्यास त्याची सर्व मालमत्ता जप्त होऊन त्यास बडक शिक्षा होईल. १२८९ सालीं असाहि हुक्म. कायदा करून त्यानें कांचकरी लोकांना व्हेनिस शहर सोडवावयास लाविले व त्यानीं एका छत्रवंदी असलेल्या जागीं राहवें असा हुक्म केला. इ. स. १०९५ च्या सुमारास व्हेनेशियन प्रवासी मार्कोपोलो हा तांदरी, चीन, हिंदुस्थान, वगैरे देशांत

प्रवास करून आपल्या देशी परत गेला व खोटी रत्ने, काचेचे मणी वगैरे मिश्रत हिंदुस्थान देशात फार सपतील असल्याने आपल्या देशातील लोकांस कळविण्यावर व्हेनिशियन लोकानी तसे मिश्रत तयार करून फार संपत्ति मिळविली. व्हेनिसहून ही कला जर्मनीत गेली व तेथून बोहेमियात तिचा प्रवेश झाला व तेथे अनुकूल परिस्थिति असल्यामुळे तेथील मालहि लवकर हिंदुस्थान, जर्मनी, सित्-स्वर्लंड, रशिया, अमेरिका वगैरे ठिकाणी जाऊ लागला.

व्हेनिशियन लोकांनी रिडक्याच्या काचेत अत्युत्तम सुधारणा केल्यामुळे फ्रेंच सरकारने सवलती देऊन आपल्या देशातील लोकांस काचकाम शिकण्यास उत्तेजन दिले. इ. स. १६६५ मध्ये मि. कोलबर्ट नावाच्या फ्रेंच गृहस्थाने आपल्याबरोबर २० व्हेनिशियन काचकांचिद पोरसे शहरी नेऊन काचेचे मिश्रत बनविण्याचे काम, आरसे वगैरे पारवर्तक काच करण्याचे व काचेस जिन्हई देण्याचे काम सुरू केले. फ्रान्स व बेल्जम या देशात या फलेचा एकाच वेळी प्रादुर्भाव झाला. बेल्जम फारागिरानी हेम। फ्रिस्टल काचेत बरेच नैपुण्य मिळविले. त्यामुळे त्यांना फ्रान्स, इंग्लंड वगैरेशी टक्कर देता येऊ लागली; व ह्मणी तर या कामी इंग्लंड व बेल्जम यांच्यात स्पर्धा सुरू आहे. इंग्लंड देशात इल्लिस्त्रावेथच्या अमदानीत प्रथम काचेचे कारखाने सुरू झाले. १८५५ त फॅरिस येथे भरलेल्या प्रदर्शनात बर्मिग-हॅम येथील कारागिरानी २० फूट व्यासाचे लेम्स टेबल हांत. इंग्लंडात काच कारखाने पुढे येण्याचे कारण ते भाड-घल, कच्ची द्रव्ये वगैरे बाबतीत भ्रमविभागाच्या तत्वावर चालविण्यात आले. ६ व्या शेंकड्याच्या कारकांदति स्कॉट-लंडात व १८ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात पोर्तुगालमध्ये काच-कारखाने निघाले. १७ व्या शतकात अमेरिकेत काच तयार होऊ लागली. घाटल्या करण्यात या देशांत बरीच आघाडी मारली आहे.

काच करण्याच्या कृती.—वाळू, घोडा (शुद्ध केलेला), पोटाघा, चुना, अल्मिना व शिपाचा ऑक्साईड वगैरे पदार्थांपासून निरनिराळ्या जातीची काच तयार होते. घटकद्रव्ये व विविध कामात उपयोग या दोन तत्वावर काचेचे राखी लिहिल्याप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल.

(१) टरिययक काच किंवा नेत्रकाच; हांत हार्पणीला लागणारी काच, चर्म व सूक्ष्मदर्शक यंत्राची काच या जाती येतात. (२) खिडक्याच्या तावदानास लागणारी काच (३) चिमण्या वगैरे पदार्थ तयार करण्यास रस फुलून बसेली काच (४) मेगार टेवण्याकरिता लागणारे मिश्रत म्हणजे वजन, प्याले, बसा वगैरे पदार्थ, घाटल्या तयार करण्याकरिता लागणारा काच (५) पिळोरी किंवा सपाट पत्रे करण्याची काच व गारेची कांच

काचेच्या कारखान्यात काच फुलणारे, भट्टावर काम करणारे काच थंड करून तिचा ठिसूळपणा घालविणारे, मूस तयार करणारे, काच कापणारे व इतर मजूर वगैरे माणसांची जकरी असते. तसेच काच कापल्यानंतर घाटण्याकरिता कुंड्याची चाकू लागतात. रंगीत काच करण्याकरिता निरनिराळ्या रासायनिक पदार्थांचा उपयोग करावा लागतो. हे बहुतेक रागित पदार्थ असतात. काचेला तावडा रंग देणे फार अवघड जाते.

काच दोन प्रकारची असते. एक विद्राव्य व दुसरी अवि-द्राव्य. विद्राव्य काचेत पोटाघाशचा अंश थोडा असतो व सोड्याचे प्रमाण अधिक असते ही काच लवकर द्रवते म्हणून तिला विद्राव्य काच म्हणतात. अविद्राव्य काचेत सिलिकेट आफ पोटाघाशचे प्रमाण जास्त असते व दुसऱ्याहि वस्तूचे सिलिकेट्स काही विशेष प्रमाणाने एकत्र झालेले असतात. यामुळे काचेच्या अंगी पळकटपणा येऊन ती अविद्राव्य काच बनते.

काच जरी अशुद्ध अशा कच्चा द्रव्यापासून तयार होते तरी ती उत्तम प्रकारच्या तयार करण्यास तिच्या मिश्रणात निरनिराळ्या प्रकारच्या व शुद्ध पदार्थांचा उपयोग करारा लागतो सोड्यापासून जी काच तयार करतात ती रंगहीन असते चुना घातल्याने काचेला कठिणपणा येऊन तिच्या अंगी लवकर विरण्याचा गुण कमी असते. समुद्रावरील सफेत व बारीक रेंती ३० भाग लायार्ज किंवा मुरदाक्षिग २० भाग, सोल्याच्या शिपल्याची राख ८ भाग, बसोरा २० भाग या प्रमाणे समान घेऊन त्यात सोल्याच्या ३ सोसल व मॅगनीज घालावा.

खिडक्या व तावडा नाची काच.—सफेत व बारीक रेंती १०१ भाग, काचोनेट आफ लार्ड १२ भाग, पापड-खार ५ भाग, काचेचे तुकडे ११२ भाग हे सर्व पदार्थ मिश्र करावे—दुसरी कृति, १०० भाग शुभ्र रेंती, ४० भाग पापड-खार, १०१ तुकडी काच याचा रस करावा.

प्लेट ग्लास.—शुभ्र रेंती ३० पांड, पापडखार १० पांड, चुना ४ पांड आणि ३० पांड काचेचे फुणे याचे मिश्रण भट्टात घालून सुकोत रस करावा. नेतर एकेक पाठा ओतण्यास जितका लागेल तेवढा रस तांब्याच्या पट्याने घेऊन लोखंडी टेबलावर ओतावा. हे टेबल आयतेंच विडाचे ओतून तयार केलेले असते. प्लॅट्योची जेवढी जाडी पाहिजे तेवढी पड टेबलाच्या चौकोनफून टेंबाची. रस मुबला म्हणजे प्लेट तयार झाल्य. याच काचेचे आरसे होतात.

उत्तम प्रकारच्या आरशा ची काच.—पाटरी रेंती ६० पांड, प्लॅट ऑश २५ पांड, सोरा १५ पांड, टांकणखार ७ पांड. अशी सर्व एकत्र

करून सुशोभित रस करावा. ह्या मिश्रणाची काच पिब-
ळट रंगाची होऊ लागल्यास सोमल व म्यामेथिया समभाग
थोड्या प्रमाणाने घेऊन त्यांचे मिश्रण करावे म्हणजे काच
स्वच्छ होते.

गि शा ची का च —हिरव्या व काळ्या रंगाच्या वाटल्या
आपण पाहता त्याच्या काचेतील पदार्थ शुद्ध नसण्यामुळे
त्यास अशा प्रकारचे रंग येतात, या काचेच्या मिश्रणात
सोडा, लाइम, अत्युमिना, लोखंड, म्यामेथिया हे
पदार्थ मिश्र केलेले असतात. ५० पौंड रेंती, ४० पौंड
पापडसार, ४० पौंड चुना, २१ पौंड चिकणमाती व ११
पौंड सैबव, याप्रमाणे मिश्रण करून त्याचा चांगला रस
करून त्यात लालभटक केलेल्या लोखंडी नळीचे टोंक
शुद्धून ते टोंक चक्राकार फिरवावे. वाटली किंवा चिमणा
होण्यापुरता गोळा जमला म्हणजे नळी बाहेर काढून ओतीव
लोखंडी पत्र्यावर फिरवावी व नळीच्या टोंकावर गोल
गोळा जमवावा. आपणाने ज्या आकाराचा शिस्स करावयाचा
असेल त्या आकाराच्या साच्यात नळीचे टोंक घालून नळी
कुंकाची आणि साच्याची दोन्ही शकले काढून शिस्स भंड
करावा.

गा रे ची का च —१० पौंड गारेची पूड, १० पौंड सेंदूर,
१० पौंड शुद्ध फ्लॅक्श आणि १ पौंड सोडा, हे पदार्थ एकत्र
आटवून केलेली काच दूरदर्शक रंग, दुर्बिणी बगैरे कामास
उपयोगी पडते.

रं गा ची का च.—काचेत निरनिराळा रंग आणणे हें फार
महत्वाचे व कठिण काम आहे. रंगाची पूड व द्रव्ये रंग
येण्याकरिता अनेक धातूंची मसने घालावी लागतात. निळ्या
रंगाची काच कोबाल्ट ऑक्साईडने होते. हिरवा रंग आणणे
झाल्फास लोखंडाचे ऑक्साईड, काळ्याकरिता म्याग-
नीझचे ऑक्साईड, नारिंगी रंगाकरिता अँटिमनीचे ऑक्-
साईड व लोखंडाचे आर्क्साईड, व तांबडा रंग येण्यास
बोडियम स्टिलनाईट व तांब्याचा ऑक्साईड किंवा गोल्ड
होराईड वापरतात.

भ धी वा ध ण्या स ला ग गा रे ष दा र्थ.—भट्टी तयार
करणे महत्वाचे काम आहे. चांगली काच तयार करण्यात
यश येणे हें उत्तम भट्टीवर अवलंबून आहे. भट्टीचे प्रकार
प्रत्यक्ष आज देणारी भट्टी, टाके भट्टी, गॅसची भट्टी, विजेची
भट्टी हे होत. भट्टी टिकाऊ असून तांत रोजच्या रोज शक्य तितकी
जेस्त काच तयार होऊन कामास मिळावी. तसेच उष्णता
पूर्ण मिट्टन इंधन ज्यास्त लागू नये अशी भट्टी असावी.

सु शी.—काच तयार होण्यास १४००° स. अंशावर उष्ण-
मान लागते. इतकी उष्णता कोणत्याही धातूच्या भाज्यास
सहन करता येणार नाही. यास्तव जी माती पुष्कळ वेळ
तापविली असताही वितळू शकत नाही अशा काचपद्धत्या
सुशी बनवल्या लागतात. आपल्या देशात उपयुक्त
तांब्याच्या म्हणजे वा.द.१५५१ आण रक्षाच्या सुशी बनतात व

निमुळ्या तोंडाच्या सुशी तयार होतात. वादलीसारख्या
सुशीची रुंदी व खोली सारसीच असते. निमुळ्या तोंडाचे
राजग (मूस) एकाच वाजून असतात. ज्या काचेत सेंदूर
असतो त्या काचेला अतळ्या तोंडाच्या सुशीच योग्य
असतात. काचेचा रस करण्याच्या सुशी मजबूत लागतात.
अन्नकाची भुकटी व तितकाच चिकणमाती किंवा फॅल्टर
ऑफ पारिस मिसळून त्याची मूस करावी.

का चे ची पू ड कर णे.—काचेचे तुकडे निस्तवात टाकून
तापडे लाल करावे. नंतर ते काढून तसेच धड पाण्यात
शुद्धावे म्हणजे निरधळून जातात. वरचे पाणी हलकेंच ओतून
खाली गाळ जमतो तो सुखवाला म्हणजे पूड होईल. ही पूड
पॉलिश पेपरच्या फार उपयोगी आहे.

हिं दु स्था ना ती ल का चे चे कार खा ने.—हिंदुस्थान-
नातील कारखान्याचे साधारणतः दोन वर्ग करता येतात.
(१) अगदी जुन्या पद्धतीने चाललेले कारखाने व (२)
सुधारलेल्या पद्धतीचे कारखाने.

जुन्या पद्धतीचे कारखाने सर्व हिंदुस्थानभर आढित पण
त्याची स्थिति आज परदेशीय बडाऔदीमुळे खालावलेली
आहे. त्यातून यागज्या, वाटल्या, अत्तराचे पुगे, पेपरवॅट्स
व लेखण्याच्या मोठ्या बगैरे जिन्नस तयार होतात. कपडबंद,
नशिरावाद, चिंबणी तांदूपूर, फिरोझाबाद बगैरे ठिकाणी
यागज्या बगैरे जिन्नस तयार होतात. हे कारखाने अतिशय
लहान प्रमाणावर चालत असल्यामुळे कोष्टी लोकांच्या वार-
खान्याप्रमाणे ते त्यांच्या घरातच असतात. मडपाहि तेच स्वतः
चालतात व त्यास बाहेरच्या मजुराची जरूरी लागत
नाही.

सुधारणेच्या पद्धतीचा पहिला काचेचा कारखाना पंजाब
प्रांतात १८७० साली निघाला. तेव्हापासून आजपर्यंत फिरो
कारखाने निघाले व त्याची साम्रत स्थिति काय आहे हें
पुढें दिलेल्या कोष्टकावरून समजेल.

पुढील तक्त्याने सार बारले असता काचकोविद नालवक,
माल हलक्या प्रतीचा, भट्टी बांधण्यात जुळा, कारगिराची
फदफिदुरी, अवाडव्य रचने, अव्यवस्था, अगुर भांडवल,
शुशल कारगिराचा अभाव, आपसतील तेंटेमाडणे, लोक-
स्थितचे अज्ञान, रागाध्याचा अभाव, देखे कंपन्नांचे प्रति-
कूलन इत्यादि कारणावरून एक कारखाने बंद पडले.

हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणावर काचेचे कारखाने निघा-
लेले नाहीत. पाश्चात्य देशातून आलेल्या मालाची स्वस्तता,
भांडवलवाल्या लोकात असलेला उदमी साहसाचा
अभाव व इस्लामाचा प्रतिकूलता हीं त्याची कारणे आहेत.
अलीकडे काचेचे कारखाने बांधण्याचे स्तुल्य प्रयत्न होत
आहेत. दरीकरणास (रस करण्यास) योग्य अशी वाळू, लाकडे
व दुसरी आवश्यक द्रव्ये हीं व्यापारी टिकाणाजवळ मिळू
शकत नाहीत हीही काचेचे कारखाने काढण्याच्या बाबतीत
मोठी अडचण आहे.

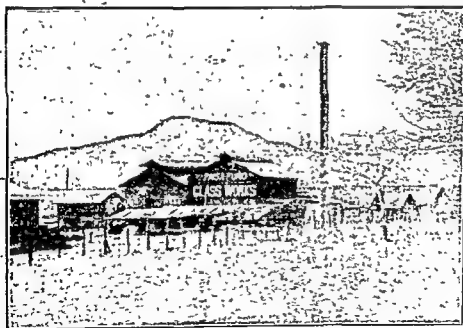
कांचकाम.

हस्तकौशलयाचें काम.

चित्रामध्ये उभा राहिलेला मुलगा पॅपरबेट्स करण्याकरिता कांच आणून देत आहे व बसलेला मुलगा हातातील चिमव्याने मध्य हवेचे शुद्धहुंदे ठेऊन पॅपरबेट्स तयार करीत आहे.

[आंगले गलस बकम]

पेसाकंड कांचशाळा.

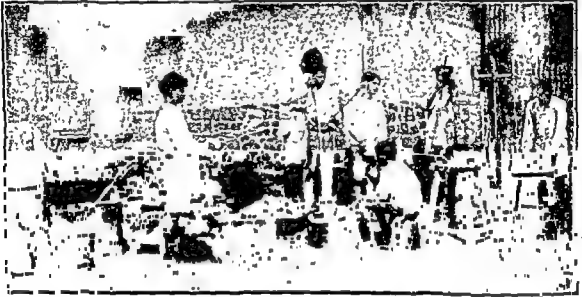
कांचिकाम

कांच फुंकण्याचें काम.

कांच वर दणें:-चित्राच्या उजव्या हाताच्या कापण्यांतलें मुलगा एकां भते ॥ फुट लांबाच्या लोखंडी घाराक नळीचें एक टोंक काचेच्या रसानें रचरत असेल्ल्या रांजणांत बुडवून त्यास लागून आसिल्लो कांच स्टोलावर ठेवलेल्या सोखंडी डेडवर "मेव्हळ" करीत आहे.

फुगा करणें:-पिंपाजवळ उभा असलेला मुलगा नळीच्या दुतऱ्या टोंकांतून फुंक मारून काचेचा ल्हान फुगा करीत आहे.

एक वटणें:-असा तयार केल्ल्या फुगा पुन्हां काचेच्या रसांत बुडवून जो निमस तयार करणें असेल त्यास लागेल इतका कांच घेतात व ही काच एका माड्यांत ठेवून फुंकना येईल इतकी थंड करतात. अशा रितीन तयार झालेला फुगा जो एक मुलगा नळी वर करून उभा आहे त्याच्या हातांतलें नळीच्या टोंकावर दिवत आहे.

फुंकणें:-नंतर ही कांच ओतीव लोखंडाच्या सांच्यांत घालून वरून नळीच्या दुतऱ्या टोंकांतून फुंकतात. चित्रामध्यें बसलेल्या मुलानें सांचा भरल्यो अमून त्या सांच्यांत दुसरा मुलगा फुंकता आहे.

का पणें:-जशा रितीन तयार झालेला पाकळ निमस नळीपासून सोडवावी लागतो. निमसाच्या वरच्या व खालच्या भागास एक कंगोरा जडतो. हा कंगोरा ऊन असतांना एका थंड लोखंडी पटीचें टोंक यास लागताच तेथून तो निघून पडतो. [ओगले रलास वक्तें].

हिंदुस्थानांतील कांचकाराणांच्या माहितीचा तक्ता.

गाव अगर स्टेशन	कारखान्याचें नांव	भाडवल	सुद्धात	बंद अगर चालू	निषणारा माल	कारखाना सुद्धात नारण.
शेलम (पंजाब)	पंजाब ग्लासवर्क्स	...	१८७०	बंद	वाटल्या	काचकोविद नालायक.
अर्लागड	१८७९	बंद	"	माल वाईट, कारागीर अज्ञ
भागलपुर (बंगाल)	१८८२	बंद	मणी	भट्टी बाधण्यात चुक.
टिटापर (पंजाब)	पाथोनियर ग्लासवर्क्स	२॥ लाख	१८९०-९८	बंद	वाटल्या, दिवे, चिमण्या, सो- रावडल संप व मजूर लोकाना डावाटरच्या दुसऱ्या कारखानदारांना कित- वाटल्या वगैरे वून नेले.	परतीय कामकरुच्या पगा- रावडल संप व मजूर लोकाना दुसऱ्या कारखानदारांना कित- वून नेले.
सोडेपुर (बंगाल)	...	८ लाख	१८९५-९८	बंद	वाटल्या, चिम	मालात दोष
अमदावाद	१८९७	बंद	चिमण्या, दिवे	...
अंबाला	१ पंजाब ग्लासवर्क्स	...	१८९८	चालू	वाटल्या, दोती,	भट्टी बाधण्यात चुक
(पंजाबप्रांत)	२ अपरईटिया,,	...	१९१४	चालू आहे	फाव	...
हैद्राबाद सिंध	१८९५	बंद	वाटल्या	खर्च फार, कारागीर अडाणी.
राजपुर (डेह्रादून)	हिमालय ग्लासवर्क्स	२ लाख	१८९८	बंद	दोती, ग्लोव, चिमण्या, वगैरे	भट्टी बाधण्यात चुक माल
शिकंदराबाद	ओरिएंटल ग्लासवर्क्स	६३ हजार	१९०५	बंद	घरण्या	प्रथम भट्टी बाधण्यात चुक
जि. अलीगड	चिमण्या इ	मालकांचे व तज्ज्ञांचे भाडण.
तळेगाव दामाडे	पॅसाफंड काचशाल्य	३७ हजार	१९०८	चालू	घरण्या, हंड्या, चिमण्या वगैरे	अव्यवस्था, कारागीर अज्ञ
मोतरा (बालहेर)	सिंदिया ग्लासवर्क्स	७५ हजार	१९०८-०९	बंद	दोती वगैरे.	मालात दोष, अपुरे भाडवल.
पानिपत	पानिपत ग्लासवर्क्स	...	१९०९	बंद	वाटल्या	अव्यवस्था, कारागीर अज्ञ
जयलपुर	जयलपुर ग्लासवर्क्स	...	१९०९	बंद	चिम. ग्लोव इ	...
एनूर (मद्रास)	एनूर ग्लासवर्क्स	...	१९०७-०९	बंद
मद्रास	मद्रास ग्लासवर्क्स	२ लाख	१९०९	बंद	...	उपग्राह्या मानाने खर्च फार.
नैनी	१ ओरिएंटल ग्लास व. २ अर्लीयिक "	...	१९०९-१०	चालू	दिवे, चिमण्या इत्यादि	...
सितारामपुर (बंगाल)	काशी ग्लासवर्क्स	२ लाख (८०-९० हजार)	१९०८	बंद	वाटल्या	उपग्राह्या मानाने खर्च फार.
मुंबई (माटुंगा)	बाँबे ग्लासवर्क्स	१ लाख	१९०९	बंद	हंड्या, दिवे, इ.	अव्यवस्था, तेंढे इ०
माटुंगा	इन्नाहिम पीर महमद ग्लासवर्क्स	...	१९११	चालू	हंड्या, दिवे, इ.	...
बडोदे	बडोदा ग्लास वर्क्स	" "	१९११	चालू	" " "	...
सोडेपुर (बंगाल)	बंगाल ग्लासवर्क्स	कारच बोर्डे ज.	१९१२	बंद	हंड्या, दिवे,	अव्यवस्था, भाडवलाचा तूट
शिवरी (मुंबई)	१ कॅसेट ग्लासवर्क्स २ गुडहोफ	२००-२० हजार	१९१३	बंद	चिमण्या	अव्यवस्था, योग्य माण साचा अभाव.
सुयरोड (रतलाम)	बॅस्लेन इंडिया ग्लासवर्क्स	१॥ लाख	१९१२	चालू	चिमण्या इ०	...
अलवार	अलवार ग्लासवर्क्स	...	१९१३
छाहोर	पंजाब ग्लासवर्क्स	...	१९१३
अलाहाबाद	सेंट्रल ग्लासवर्क्स
कानपुर	गंगा ग्लासवर्क्स, इ.	१॥ लाख
फलकता	इंडियन ग्लासवर्क्स
ओगलेराडी	ओगले ग्लासवर्क्स	१० लाख	१९१४	चालू	चिमण्या कौले घरण्या इले- विट्रक रोड वगैरे	...

३०

पै सा फे ड का च शा खा.—हा कारखाना पुणे जिल्ह्यात तळेगाव दामाडे येथे आहे. याची स्थापना सन १९०८ मध्ये झाली. त्यावेळी भांडवल ३५१ हजार आहे. हल्ली (१९२४) भांडवल वाढविले आहे. पैसांमधून औद्योगिक शिक्षण देऊन देशात त्या शाखेचा प्रसार जास्त होऊन, लोकानी स्वावलंबी वनांचे ह्या उद्देशाने ही संस्था निघाली आजपर्यंत शिक्षणदानाचाच मुख्य हेतु संस्थेने ठेवल्यामुळे देखिला असून (व नफावाजीकडे दुर्लक्ष केले असून), त्या मानानेच तिचे सारे प्रयत्न चालू आहेत. काचेच्या कामात चिमण्या व इतर ग्लोच यांचीच पैदास जास्त आहे. हेन्ना, दंतौत वगैरे कामेही होतात आता बाणझाचा धंदा त्यानीं होतात घेतला आहे व चिनीमातीची भाडी तयार करण्याच्या कामाहि लक्ष घातले आहे. विशेष महत्वाचा व हिंदुस्थानात पहिलाच असा बरण्या व राजग तयार करण्याचा धंदा यानीं आज उत्तम तऱ्हेने चालविला असून त्याप्रतिस्पर्ध परदेशी जाणारा बराच पैसा काचविला आहे

ओ ग ले ग्ला स व फ्ले लि मि टे ड डो ग ले वा डी (सरयान ओष)—हा कारखाना समार्क भांडवलाच्या कंपनीत चालविलेला आहे काचकारखाना व कारखान्याची वसाहत, याची स्थापना सन १९१४ त झाली व याचे आज लिमिटेड कंपनीत रूपान्तर झाले आहे. अधिकृत भांडवल (१०,००,०००) रुपये दहा लाख आहे पैकी सध्या तीन लाख खर्चलेले आहे.

कारखाना औष संस्थानच्या हद्दीत आहे. कंपनीने सन १९११-१२ व १२-१३ या साली आपल्या भागीदारास अनुक्रमे ६ व ९ टक्के डिव्हिडंड दिले आहे.

डीव्हा व प्रकारातील इतर सर्व प्रकारच्या दिव्यांवरील लहान मोठ्या चिमण्या व ग्लोच, काचेची बॅले, फ्लॉवर पॉट्स, पेपरवेल्स, बरण्या, बर्या, चटणी सेट्स, इलेक्ट्रिक शेड्स इत्यादी माल या कारखान्यात होतात.

व्या पा र.—हिंदुस्थानात आयात होणाऱ्या काचेच्या किमतीचे आकडे सालवारी पुढीलप्रमाणे:—

साल	किंमत रुपये.
१८७६-७७	२५४५०९१
१८९६-९७	७२२५९१९
१९०२-०३	९६१५६३४
१९०६-०७	१२२७५७२५
१९१३-१४	१९००००००
१९१९-२०	१९९०००००
१९२०-२१	३३८०००००

महायुद्धापूर्वी आस्ट्रिया-हंगेरी आणि जर्मनी या मागातून ११६ लाख रुपये (१९१३-१४) किमतीच्या वागच्या, मणी, वाटण्या, चिमण्या वगैरे माल आला. युद्ध सुरू झाल्यापासून जपान हा माष्ट पुरवू लागला. त्याचे आयातचे प्रमाण १९१८ पासून ७१ पर्यंत नव्हते. तरीही सर्व पुरवठा

त्याला करता येण शक्य झाले नाही. युद्ध थापल्याबरोबर पु १ आस्ट्रिया-हंगेरीचा माल येऊ लागला. १९२०-२१ साली ४१३०० पौंड किमतीच्या काचमालाची त्या देशातून आयात झाली. १९१३-१४ त ही आयात ५८३००० पौंडाची होती.

१९०५-०६ साली १८०१९ रु. किमतीचा माल येथून परदेशात गेला. पैकी सुर्वेइहून ८९०२९ रु. किमतीचा माल गेला. निर्यात मालाचे मुख्य गिन्हाईक इराण असून आशियातील तुर्कस्तान, अरबस्तान, सिलोन व संयुक्तराज्य या ठिकाणीही काही माल गतो.

[अँप्ले प्लेगट-क्युरिअरिस्टिअ ऑफ ग्लासेमॉरिंग, ट्रन्झॅक्श ऑप्टिकल सोसायटी. कॅटलॅग ऑफ दि ऑप्टिकल कन्व्हेन्शन्स, पॅक्स-ग्रांड टु ग्लॅस रुम इन ब्रिटिश म्युझियम. आर्ट हँट बुक (ग्लिफोरियाँड अल्बर्ट म्युझियम) . मॅन्युफॅक्चर्स ऑफ ग्लॅस अँड पॉसेलेन (कॅबिनेट सायझोपॉडिया) सीजे-मार्हेल्स ऑफ ग्लॅस मेकिंग इट आल एजस लोकाशिक्षण वर्ष २-४, 'थ्राम' चे काचेवरील लेव्ज.

काचकागद.—(पॉलिश पेपर) जेथे जेथे कारखान्यातील कामाकरिता यांत्रिक शक्तीचा उपयोग केला जातो तेथे तेथे यंत्रावर चटलेला गंज काढून टाकण्याकरिता निरनिराळ्या प्रकारचे साफ करण्याचे कागद किंवा कपडा उपयोगात आणला जातो. या कागदास किंवा कपडाचा काचकागद, वाहूचा कागद, कुपडाचा कागद किंवा पॉलिशकपडा अशी नावे आहेत. पितळी किंवा इतर धातूचे सामान तसेच सुतारकाम यावर तसेला येण्याकरिता याच कागदाचा उपयोग होतो. वादीसोन्वाची भाडी यागवर कचरा बसून खराब झाली असल्यास त्यावर गिटहूई येण्याकरिता हेच कागद वापरतात. हिंदुस्थानात हे मिक्स परदेशातून येतात. ते तयार करण्यास लागणारा कच्चा माल आपल्या देशात विपुल आहे. व या धंद्यास भांडवलही कार लागत नाही. असे असून तो कागद करण्याकडे कोणी लक्ष देत नाही.

पॉ लि श पे प र क र ण्या ची री त—हे कागद करण्यास खालील सामान लागते:—(१) लहानमोठ्या छिद्राच्या तिन किंवा चार चाळण्या (२) जाडसर, चवट व १२ × १० इंच आकाराचे कापड, (३) हलक्या जातीच्या नैनसुख, किंवा लॅंगझाय जातीच्या कापडाचे तुकडे, (४) बहुतेक सर्व ठिकाणी मिळण्यासारखा चारीक वाळू, (५) हिरवट रंगाच्या काचेचे तुकडे, (६) पातळ केलेला सरस किंवा कोणत्याही जातीचा पातळ गोंद. इ. ह्या कामास लागणाऱ्या मिश्रणापैकी काच कागद किंवा कापड हे दोनच मिश्रण जरा किमतीचे आहेत. बाकीच्या यिनस महाप नाहीत. ह्या धंद्या सुरू करण्यास ४० ते ५० रुपयांच्या भांडवलापेक्षा जास्त खर्च लागणार नाही.

समुद्रकाठची किंवा वाहत्या पाण्याखालची बाळ या कामास घेऊ नये. कारण वाहत्या पाण्याच्या योगाने वाळूचे

कण रात्रिदिवस पर्पण पाहून वाऱोळे होतात व त्यांच्या मधील अणुकुर्चादारपणा नाहींसा झालेला असतो. दुसऱ्या प्रकारची वाळू मिळत नसल्यास हाच वाळू दखन किंवा उद्वन तिचा गरमरीतपणा नाहींसा करावा व त्या वाळूचा उपयोग करण्यापूर्वी ती चांगली धुवून बाळवावी.

ज्या काचेंत हिचवी क्षाक मारते ती काच ह्या कामाला ज्यास्त उपयोगी अशी समजावी. खलवत्यात पाहून काच कुटायी किंवा मोठ्या प्रमाणवर धंदा करणें असल्यास कान दळण्याचे यत्न आणवात. कागद किंवा कापड चिबट असावे लागतें, कागदात किंवा कापडयात गोंद अगर सरस लावून वाटल्यावर म्याच्या उपल्या पर्तून नेतेत म्हणून त्या मिश्रणात थोडें गिठरीन घालावें. गोंदात किंवा सरसात चिकटपणाचा धर्म राहिल इतका तो पातळ असावा. यापेक्षा ज्यास्त पातळ असू नये.

काचकागद जरी लाकडी सामान साफ करण्याकडे वापरतात तरी त्यापेक्षा फ्युमित पेपर (फ्युमित नावाच्या ज्याला-सुर्या पर्वताच्या आसपास सापडणारा भुसभुसीत दगड असतो त्यापासून केलेला कागद) ज्यास्त उपयुक्त आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें सारख्या आकाराचे कागद किंवा कापडाचे तुकडे कापून त्यावर डिंकाचा विंघा सरसाचा पातळसा हात प्रशानें सारखा घावा आणि उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ यांपैकी पाहिजे असतील त्या प्रतीचे कागद तयार करण्याकरिता निरनिराळ्या जातीच्या बाळग्यातून बांध किंवा काचेची भुकडी गोंद लावलेल्या कागदावर पसरवा. या कृतीप्रमाणें वाळू किंवा काच कागदावर चिकटल्यानंतर राहिलेली वाळू किंवा काच झाडून टाकावी. नंतर ती कागद किंवा कापडयाचे तुकडे तापलेल्या लोखंडी पत्रावर किंवा गरम झालेल्या फरसबंदीवर ठेवून बाळवावे. हाच धंदा ज्यास्त मोठ्या प्रमाणावर करणें असल्यास त्याचीं यंत्रं मागवून करावा.

कांचन—या वृक्षात संस्कृतमध्ये काचनार, गुजरातीत कंचनार, हिंदीत कचनार व मराठीत काचन इत्यादि नावे आहेत. हा वृक्ष बराच मोठा होतो. हा बहुतेक आपटयाप्रमाणेंच दिसतो. याची पाने आपटयाच्या पानासारखी परंतु त्या पानाहून मोठी व पातळ असतात. काचनाच्या पाडरा, पिवळ्या व तांबडा अशा तीन जाती आहेत. याच्या फुलास साधारण गुलाब असतो. यास शिकेकारसारख्या चपट्या रंगा येतात. याच्या लाकडाचा रंग तांबूस असतो हें लाकूड रंगाच्या कामी उपयोगी पडतें. हें फार चिबट अगंतें व थामुळें याच्या काळ्या करतात.

उपयोग.—गंडमाळेवर काचनाची साल तांदुळाच्या धुण्यात उगाडून २ पातून ४ तांजेवरीत घाबी. अथवा काचनाच्या सालीच्या काळ्यात गुंडीचें नूण घालून यावें गंडमाळ्या फुटण्यास काचनाचें मूळ, चित्रक, अजुल्ला या औषधी पाण्यात

वाडून गंडमाळेवर लेप केला असता सर्व दोषांपासून झालेल्या गंडमाळ्या फुटतात. हा लेप फोंडारहि खायवा [वनीपथि गु. भाग. २].

कांचनगंगा—जगातील सर्वांत मोठें दुसरें पर्वतक्षिपार. हें हिमालयपर्वताच्या पूर्वेकडील भागाचें शिखर अतून, सिझीम आणि नेपाळ या दोन संस्थानाच्या दरम्यानच्या ह्रींवर आहे. दार्जिलिंग स्टेशनानजून या प्रचंड पर्वताचा पायथ्यापासून तो नेहमी वर्फाच्छादित असलेल्या शिखरापर्यंतचा सर्व भाग पहाण्यास मिळतो. काचनगंगा पर्वताचें शिखर २८४६ फूट उंच आहे. काचनगंगा हें त्रिप्रेथियन नांव आहे व त्याचा अर्थ 'वर्फाच्या प्रचंड राक्षसे पाच समूह' असा आहे.

कांचना किष्ठा—सुपई. नाशिक जिल्हा. चांदोरच्या वायव्येस १० मैलावर व कोळंबेरच्या पाश्चिमेस दोन मैलांवर हा किष्ठा आहे. हा डोंगर कोळंबेरपेक्षा जास्त उभा आहे. याच्या उत्तरेच्या वाजूकडे रस्ता असून तेथून गंगबडीच्या वाजून विकट चडण आहे. यावर तट असून यास दोन दरवाजे आहेत. वरती पाणी विणुल असून खडकात खोदलेली पुष्कळ रुखरे आहेत. तेंच पेशव्याची शिर्गदी असे हा किष्ठा इशाना ट्रिप्रेथियनारोवर मिळलेल्या १७ किल्यातील एक होय.

काचार—असाममधील एक जिल्हा. ह्या जिल्ह्यात काचारी लोक रहातात म्हणून ह्यास हें नाव मिळाले. येथील राजांनं टिपरा येथील राजकुन्येची विवाह केल्यामुळे सुमी खिंडीचा बरचा भाग यात आदगादारल मिळाला. उत्तर अं. २४° १२' ते २५° ५०' आणि पूर्व रे. ९२° २६' ते ९३° २९'. क्षेत्रफळ ३७६९ चौ. मै. उत्तरेत कपिली व दोईआग नद्या, ह्यापिलकडे नागाव जिल्हा आहे. याच्या पूर्वेस नागाटेकड्या व मणीपूर संस्थान, दक्षिणेस लुखाई टेकड्या, पश्चिमेस सिलहट जिल्हा व जयंत्या टेकड्या. संपाट जमीन व उंचसरल जमीन ह्या दृष्टीनं जिल्ह्याचे दोन भाग पाडता येतात. यात वायूचीं झाडें पुष्कट आहेत. काही काही ठिकाणी पाणथळ जमीनहि आहे. लहान लहान टेकड्यावरून बऱ्यापेमळे व तेथेंच मळेवाल्याच्या रहाण्याच्या आगा दृष्टीस पडतात.

ह्या जिल्ह्यातील मोठी नदी बराक किंवा सुमी ही आहे. ह्या नदीच्या दक्षिणेकडून सोनई, धाम्रा, धलेथरी ह्या नद्या येऊन मिळतात व उत्तरेकडून जीरी, चोरी, मधुरा व जाटिंगा ह्या नद्या मिळतात. बरेल टेकड्याच्या पलीकडे दम्युनेत जाऊन मिळणारी कपिली नदी मोठी आहे, पावसाळ्यात बराक नदीच्या महापुरामुळे व सभोंवतालच्या डोंगरावर पडलेल्या पावसामुळे रंगटी पहाड व तिलेन टॅर. ड्याची ओळ ह्यामधील प्रदेश (ह्यास 'बाटला' म्हणतात) म्हणजे एक मोठे १२ मैल लांबीने व २ मैल रुदाचें तळें बनतें.

कांहीं काही जंगली भागात रानटी हत्ती, वाघ, हरिण व इतर वन्य पशू सापडतात. नून ते सप्टेंबरपर्यंत उन्हाळ्या असतो (उष्णमान ८३°). थंडीचा कडाका जानेवारीत असतो (उष्णमान ६५°). वार्षिक पाऊस १०० ते १६५ इंच आहे; पण नौगाव जिऱ्याच्या वाजूस फक्त ५५ इंचच पडतो. १८९९ साली मोठा भूकंप झाला होता. त्यावेळी सिलचर येथे कार नुकसानी झाली. १८८२ साली दुसरा मोठा भूकंपाचा धक्का बसला होता. १८९७ सालचा धक्का सर्वात जबर होता. पण इलाह्यात इतर ठिकाणी झालेल्या नुकसानीच्या मानाने येथे फारशी नुकसानी झाली नाही.

काचरी लोकांचे नाईक पूर्वी असामच्या खिडीत राज्य करीत असत. पण १३ व्या शतकाच्या सुरुवातीस शिवसागरचा उत्तरभाग व नौगाव जिल्ह्यात त्यांनी टांगे दिले व घन-सिरी नदीच्या काठी दिमापूर ही त्यांची राजधानी होती. १५३६ साली अहोम राजाने ते बाहेर छुटले व तेथील राजास ठार मारले व लोहारास तेथून मैवंग येथे राजधानी नेण्यास भाग पाडले. पुढे १७०६ साली छत्रिग नावाच्या अहोम राजाने मैवंग छुटले व तेथील राजास काचरफडे हाकून लावले. येथे आख्यानेतर ह्यांची राजधानी खासपूर येथे होती व नौगाव जिल्ह्यातील कपिली रिड देखील मित्रिश सरकारच्या हाती नाईपावेतां ह्या लोकांच्या ताब्यात होती.

सन १७६१ साली मित्रिश लोकांनी ह्या जिल्ह्यात प्रथम पाय ठेवला. त्यावेळी मणिपूरच्या राजास मदत करण्यास न्हूसेल्व्ह, वित्तगाव येथून खालपूर येथे आला. १७९० साली येथील राजावराने हिंदूधर्माचे झाले. नंतर थोड्या वर्षांनी मणीपूरच्या भरजितसिंग राजाने गोविंदसिंगास हाकून लावले. व पुढे लवकरच मन्ही लोकांनी ह्यात धुमो नदीच्या खोऱ्यात हापून लावले. मन्ही लोकांनी काचर घेण्याचा देखील घाट घातला होता. पण सिलहट येथे मित्रिश लोक होते. त्यांनी त्यास प्रतिबंध केला. तेव्हा काचरी राजाने मन्ही लोकास हाकून देऊन गोविंदसिंगास परत राज्य दिले. १८३० साली ह्या राजा वेवारी मेला. तेव्हा १८२६ साली झालेल्या तह्याप्रमाणे मित्रिशानी ह्या जिल्ह्या आपल्या अंमलखाली घेतला. परंतु उत्तर काचर टेकड्याचा बराचसा भाग कनदिन नावाच्या एका मनुष्याने आपल्या ताब्यात घेतला होता. पण पुढे त्याला मारण्यात आले व १८५४ त मित्रिश सरकारने ह्या प्रदेश पूर्णपणे आपल्या ताब्यात घेतला.

१८५७ साली काही बंडखोर लोकांनी टिपरा व सिलहट प्रदेशातून काचरात प्रवेश केला. पण लखीपूर येथे त्यांचा मोड करण्यात आला; तरी पुढे बरीच वर्षेपर्यंत ह्या लोकांनी फार त्रास दिला. कमजुपिन नावाच्या कोणी एका काचरी बंडखोराने फार हुमायुड केला व डेप्युटीकमीशनराम मारिले. अखेरीस काही दिवसानो बंडखोरास मारण्यांत

आले. लोकसंख्या (१९३१) ५२,३२८. ह्या जिल्ह्यात मैवंग येथे काही दगडावर खोदविकाम आहे. जिल्ह्याचे मुख्यतः तीन विभाग केले आहेत. एक सिलचर, दुसरा हेलकांडी व तिसरा उत्तरकाचर.

लोकवस्ती बहुतेक हेलकांडी ह्या भागात फार आहे. कारण इतर प्रदेश जंगलात आहे. उत्तरकाचर भागात सर्वत्र जंगल व वावूंचे वन आहे. शेकडा ६५ लोक हिंदू आहेत. बंगाली, हिंदुस्थानी, हिंदी, मणिपुरी, दिमासा किंवा काचरी ह्या भाषा प्रचारात आहेत. हिंदू जातीचे सर्व लोक हीन जातीपैकी आहेत. बहुतेक मळ्याच्या कामाकरिता आणलेले मजूर लोक आहेत.

येथे २९००० हिंदू धर्माचे मणिपुरी लोक आहेत. शेकडा ८५ लोक आपली उपजीविका शेतकीवर करतात.

शेत कीः—जमीनीची सुपीकता पाऊसपण्यावर अवलंबून आहे. कांही काही ठिकाणी जमीन फार सतल असून गवताविषयास तेथे काही उगवत नाही. अशा ठिकाणी क्वचित कोठे तांदूळ पेरतात. पण इतर ठिकाणी तांदूळाचेच उत्पन्न मुख्य आहे. कोठे कोठे ऊस कडधान्य वगैरे पीकहि काढले जाते. चहाची निपज येथे खूप आहे. दिवाण येथे तारपूर नावाची एक कंपनी आहे. स्कॉटपूर व बंगाल टी कंपनी अशा एकंदर तीन मोठ्या चहाच्या कंपन्या आहेत.

ह्या जिल्ह्या मित्रिश सरकारच्या ताब्यात आख्यापानून पूर्वी पेक्षा दहापट जमीन सध्या लागवडीखाली आहे शेतकीच्या संवर्धी काही फारशी सुधारणा दृष्टीगोचरी येत नाही.

उत्तरकाचर भागात व इतर भागात इमारती लाकूड पुष्कळ आहे. बऱ्याच ठिकाणी खांबी जंगल आहेत तेथे थोड्या प्रमाणावर रबर तयार होत. बदरर व मासिमपूर येथे मातीच्या तेलाचे (रॉकेल) झरे आहेत असे म्हणतात; पण अजून तेल काढण्यास सुरुवात झाली नाही. लकडे कापण्याचा एक कारखाना ह्या जिल्ह्यात आहे. मणीपुरी लोक कपडा वगैरे विणतात व पितळेची भांडी तयार करतात.

काचरातून चहा वाहेर जातो. १९०४ साली १४ लाख रुपयाचा चहा वाहेर गेला असे म्हणतात. इमारती लाकूड व वावू वगैरे माल सिलहटला पाठविले जातात. नित्य संसाराकरिता लागणारा सर्व माल वाहेरून आणविला जातो. राकेल, कोळसा, लोखंड व पोळद वाहेरून आणतात.

लोकांना व्यापाराची गोडी नाही. राजपुताना, सिलहट व बंगाल येथील रहिवासी लोक येथे येऊन व्यापारी बनले आहेत.

पावसाळ्याच्या दिवसात रस्ते खराब असल्यामुळे दळणवळणाच्या कामी नद्याच्या पात्राचा उपयोग करतात. थंडीत नद्यावर ताटपुते वावूंचे पूल उभारतात.

जिल्ह्याच्या तीन विभागांपैकी सिलचर विभागाकरिता डेप्युटी कमिशनरची नेमणूक आहे. आलाम कमिशनरचा

मॅवर घडुनेक हेलेकाडी विभागात असतो व उत्तरकाचार भाग एका पोलिसमै फ्लिगच्या ताब्यांत असतो. कलकत्ताचे हायकोर्ट हे मुख्य अपील करण्याचे कोर्ट आहे.

काचारी राजाच्या वेडीं जमाबंदी करण्यांत आली होती. पण ती प्रत्येक व्यक्तीशी न करता एकंदर संपादनी करण्यात आली होती. संपादनाची मानलेल्या अर्थात उद्दाम संपादना 'रेल' म्हणत असत. पुष्कळ रेल्याच्या एका मोठ्या संपादना 'रन' म्हणत. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती सारावसुल्लेखदल 'रेल' ला जबाबदार असे, त्याचप्रमाणे प्रत्येक 'रेल' 'रन' ला जबाबदार असे. कार्तिरुपंद एका एकरापाटीमागे १० आणे घेत असे. गोविंदचंद तर कर्पा कर्पा त्याच्या दुपट घेत असे. शिवाय इतर पुष्कळ तऱ्हेच्या करामुळे व जकातीमुळे व्यापारवादीस फार अडथळा होत असे.

ब्रिटिश सरकारच्या सत्तेवादी आत्म्यानेतर पहिली जमाबंदी १८३८-३९ साली करण्यात आली. व तिची मुदत फक्त ५ वर्षांकरिताच होती. तदनंतर १८४३-४४ साली १५ वर्षांकरिता पुन्हा मर्यादित करण्यात आली. नंतर १८५९ साली बीस वर्षांकरिता पुन्हा मर्यादित करण्यात आली. ही मुदत संपल्यानंतर पुन्हा जी थारोवडी करण्यात आली तीत १ ह. ११ आ. पासून तों १२ आणे दर एकराप्रमाणे वसुली करित असत. त्यात चहाच्या लागवडीच्या जमीनीचा समावेश होत नसे. १९०० साली झालेल्या जमाबंदीत तर दर एकरास २ ह. ७ आ. पासून १२ आ. पर्यंत सारा होता. १९०३-४ साली एकंदर सारावसुली ११७२ हजार रुपये होती. योडासा सारा घेऊन पडत जमीन चहा किंवा इतर धान्य उत्पन्न करण्याकरिता काचार-मध्यें देत असत. पण मध्या पडत जमीन लागवडीस आणण्याकरिता तबलनी देणे धंदू केले आहे.

फक्त सिलचर येथेच श्युनिसिपाळिडी आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत काचारचा एकंदर इलारायात बराच वर नवर आहे. अशिक्षित मनुष्याची चहाच्या मळ्याकरिता भर होत असल्यामुळे शिक्षणाचे केंद्र मान लोकसंख्येच्या यादव्या प्रमाणात कमी येथी होत आहे.

उत्तर का. का. र.—हा एक काचार जिन्हाचा विभाग आहे. उत्तरांक्षा २४° ५८' ते २५° ५०' आणि पूर्वरेखा ९२° ३२' ते ९३° २९'. क्षेत्रफळ १७०६ चौ. मैल. सुमारेसिडीला प्रदुपनेपासून वेगळी करणारा हा एक वांगराळ प्रदेश आहे. त्याच पहाडगठन काचारी राजाने आपली राजधानी दिमापूर येथून मर्यादयेनेली. १९ साल्या शतकाच्या उदयसमयी गुलाराम सेनापतीने या विभागात आपला ताबा बसविला व १८५४ पर्यंत तो व त्याचे पुत्र-पौत्र या विभागाचे रांडणी देणारे राजे म्हणून ब्रिटिश सरकाराकडून लेखले जात असत. तर प्रदेश डोंगराळ असून जंगल विपुल आहे. ह्या भागांत लोकसंख्या फारच कमी आहे. आसाम-बंगाल रेल्वे ह्या विभागांतून जाते. त्या

संबंध विभागाकरिता एक यूरोपियन पोलीस ऑफिसर आहे. याचे सुत्र डिकाण हाऊस येथे आहे. ह्यात एकंदर २५४ रेडगाचा समावेश होतो. सुद्ध हापलाग येथे ७७ इंच पाऊस पडतो व उत्तरेस मर्याद येथे ५५ इंच पडतो.

प्राचिन.—विषये ब्रह्मी रक्षापासून झालेली एक जात. उत्तरप्रदेशाच्या उत्तरेम आणि ईशान्येस आणि दान-मंथारने यात या जातीची वस्ती आहे. हिंदुस्थानात १९११ त १६२८१२ काचिन होते. यापैकी प्रदेशात १६२३६८ व आत्मात ४५८ होते. बहुतेक बौद्धधर्मीय आहेत. यापैकी ब्रह्मदेशात काचिन ब्रह्मी व लोकोवने यातील लोक ८० हजारपर्यंत आहेत. ह्याच जात पथिकेकडे आत्मा-मात माणुस असून त्यात तेथे सिंगफोस या नावाने ओळखतात. त्यानप्रमाणे इरावती नदीचे खोरे व कडा जिह्वा येथपर्यंत ही जाति सापडते. परंतु यापलीकडे ही जाति पसरली नाही, याचे कारण याचपासुन दाट वस्तीचे भाग असल्यामुळे त्यास तितका वाव मिळाला नसावा. तथापि दक्षिणेस ही जाति पसरत चालली आहे. तसेच उत्तरेकडील दानसंस्थानात प्रथमतः दान आणि पलंग जातीची वस्ती होती. परंतु यानी आपला या भागात बराच शिरकाव करून घेतला आहे. व चीनच्या बाजून केंद्रगच्या डॅन्स-सालदीन संस्थानापर्यंत हे लोक जाऊन मिळले आहेत. पूर्वी या जातीने सरहद्दीवरील प्रदेशास बराच श्रास दिला असून त्याचा प्रतिकार करण्याकरिता ब्रिटिशास त्यावर बऱ्याच वेळा मोहीमा कराव्या लागली आहे. याचा तबित्तर इतिहास शानकोश विभाग १ ला 'हिंदुस्थान आणि जगा' या खंडात (प्र. ८ पा. १५२-५३) सापडेल.

या जातीत पाच पोटमाती असून सुमारे १०० घराण्यांची नावे आहेत. एकच घाणे आपसात लग्न्यवहार करीत नाही. याच्यात मृतांत पुरण्यात येते. याचा मृतायेतावर विश्वास आहे. हे उच्चले वस्तीची शेत करतात. याचे घर साधारणपणे ब्रह्मी किंवा दान लोकांच्या घरापेक्षा मोठे असते. याची नेहेरेपडी बहुतेक मंगोलियन वळणावर आहे व हे थोडे ठेंगणे आहेत. हे लोक ब्रह्मी भाषेची एक पोटभाषा बोलतात.

फाची—अथवा फाजी, काचिया. एक शेवारी जात. कडू म्ह. कुंज फिमा कडे म्हणजेसाय या संस्कृत शब्दापासून या जातिनामाची उत्पत्ति सांगतात. याची सर्वांत मोठी वस्ती उत्तरहिंदुस्थानात आहे. १९११ च्या सानेसुमारात गणती केलेल्या १३०४२९६ काची लोकांपैकी संयुक्तप्रातात ७२८८००, मध्यहिंदुस्थानात ३७२४९६, व राजपुतान्यात ६०६६६ होते मध्यप्रांतातही ह्याच हीड ह्या लोकां आहेत. बहुतेक काची हिंदुधर्मीय आहेत. मुसलमान दोन हजारपर्यंत सापडतील.

उत्तर हिंदुस्थान—उत्तम शेतकऱ्यामध्यें या लोकांची गणना होत असून फळे, ऊंस, अफू या जास्त निर्यातवीच्या लागवडीत हे मन घालतात व रजपुताच्या

कच्छवाहजातीशी हे सगळे जोडू पहातात हा अत विशेषकरून शाकपथाची दिसने, कारण दुर्गादेवी व तिचे दुसरे एक स्वरूप शातळादेवी (गोंवराची देवी) हिची उपासना हे लोक करितात व हिंदूतील मुन्या पुराण्या देवतांना फारसे मानीत नाहीत रोग निवारण करणाऱ्या व पाक वृद्धिणाऱ्या नागरसेन, नामर यासारख्या स्थानिक देवतांना हे पूज्य मानतात धरिर्नामाता व तिचा पति भूमिमा या याच्या ग्रामदेवता होत मदारसाहेब, सत्यदमर्दे वगैरे फिरकोळ मुलुमान देवताहि याच्यात आहेत

मध्य प्रांत व पन्हाड—लो स (१९११) ११९, ५३ भाष्या, फळे व इतर थोड्या जणेंत पुजळ उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु पिवविण्याचा यदा करणारी ही जात आहे सागर, दमोह, जवळपूर व नरसिंगपूर जि-यात ही आढळते कोणी हा शब्द कछार (पुजळवृद्ध विषा मध्ये जी जमीन) शब्दा पासून काढतात कोणी काछानी (अरु या बोंडवरील रस गोळा करणें) शब्दापासून काढितात नामसाहेबमुळे ह्यांपैकी काही लोक स्वतः ला फच्छवाह रजपूतांचे वंशज म्हणतात पण त्यास काहीं आधार नाही

याच्यातील उपजाती निरनिराळ्या पदार्थांच्या लागवडी वरून शास्त्रा असाव्या असें याच्या नांववरून दिसत जसे—हरादिया काची, आलिया काची फुलिया काची, जीरिया काची, मुरई काजा, हीं नांवें हळद आले, फुले जिरे व मुळे यांच्या लागवडीने मिळाली असावी

याच्या सामाजिक चालारिता कुर्मी लोकासारख्याच आहेत एकाच आईवापासून झालेले तीन पिढ्यांपर्यंत विवाह सवध करीत नाहीत दमोह गिळझात वरात आले म्हणजे मुलीला फक्त एक फडकें नेसून हातात एक द्रोण देऊन उघडी उभी करतात मुलीची लेंगे १० वर्षांच्या आतच होतात एकाच घेणी दोन वरिणें बराबर लग्न करता येतात मुलीच्या आईवापासून लग्नाचा खर्च सौखण्याचें समर्थ्य नसलें तर जातमाई वेगणी करतात वर लग्नात एक नेतर नेसतो व लाव अगरला घालतो चाला हळदीचा रंग देतात व वधू लाल रंगाचे वस्त्र नेसलें वधूचा बाप तिला पाय, रत्न किंवा निदान १ रुपये तरा देता वराचा बाप लग्नाचा तरा खर्च सोसतो, फक्त मेजवानी देत नाही वरावडून वधूला ३ उत्तरीय किंवा फरिया व तीन परकर किंवा लहणे दिले जातात ह्या विवाहित वयाचा परकर न नेसता साडाच नेसतात लग्नसभामागेवती वधूच्या पाठीवर वरानें हात ठेवून चार प्रदक्षिणा व मग वधूचें तिसरें वोट घेऊन ३ प्रदक्षिणा घालाव्या लागतात हा विधि होत असता घरातील बडील मजळा एका खोलीत बसून घऊन रडत बसतात प्रदक्षिणा घाल्यावर वधूस काठ तरा उघडून ठेवतात व बरास ती न सापडली तर एक दागिना तिला याचा द्यातो कधी कधी तिचा पायास तिच्या धाकट्या बहिणीला घालून बरास फक्त लग्न घाल्यावर वराचा मुद्दत एका दोपलीत ठेवून

पराण्या छतास टांगून ठेवतात व भाद्रपद शुद्ध ६ री वर पुन्हा लग्नातला पोपाक घालून नद्याच्या काठा जातो व मुद्दत पाण्यात विचरून मरतो आणि लग्नातला लग्न उरवून त्याची हळद धुवून त्याचे सापे वपडे मरतो

बाळन सारकार पाहिल्या दिवशी वाळतिलाळा काहीच खाण्यास देत नाहीत दुसऱ्या दिवशी मुलास भामूय पाव नात व आईस सागरपावर देतात, व सध्याकाळीं सर्व उष्ण औषधी आणून त्याच्या बऱ्या करून खाऊ घालतात मुलगा झाला तर ५ व मुलगी झाली तर ४ दिवस अस्पृश्य राहतात मलाच नाव वाळतरोलीत गाडून त्यावर सोहरे असे पयेंत विस्तार जळत ठगतात - ५ व्या दिवशी आईला भात खाऊ घालतात १२ व्या दिवशी न्हावण मुलाची नखें कापिते मुलें चार पाक वर्षांची झाली म्हणजे त्याच रान दांचतात मुलाचें नाव ठायीत नाहीत रजस्वला असताना मुलींना एका खोलीत बोंडतात व मासे आणि मास खाऊ देत नाहीत नंतर डोण्यात माती घालून न्हाऊन व वपडे धुवून यांचे लागतें याचा मुरय देव महिपासुर आहे हींहीत त्याची पूजा करतात हे सर्व प्रचाराचा मार्गपाला पिकवितात व फार कष्टाळ असतात

मु व ई इ ला पा—लो स (१९११) १२७, ५ गुज र्थेतील सर्व गिळ्यात व सध्यानात हे लोक आहेत हे मूळचे कुण्या व कोळा असून त्यांनीं बागाईत करावयाला सुवनात फळन ते माळ्याचा पदार्थ करू लागले असे म्हणतात यामध्ये १ पोडगाती अतून उत्तरगुजराथ व सिंधप्रांत यात (१) अजकालिया, (२) अजरिया व (३) कभाटिया या तीन पोडगातीनांचे लोक आहेत (१) अहमदाबादी, (२) खामर, (३) खरी, (४) कोळी, (५) माळी व (६) सारिया या सहा पोडगातीतील लोक फक्त दक्षिणगुजराथ ते आहेत पाहिल्या तीन पोडगातीमध्ये अजरिया लोक जात कनिष्ठ दर्जाचे आहेत

दुसऱ्या सहा पोडगातीमध्ये अहमदाबादी लोकांचा दर्जा सर्वांत अग्रे असून इतर भागातील लोक फक्त त्यांच्याच हातेंचं खातात इतर पोडगातीमध्ये रोटीव्यवहार माही कविया लोकांमध्ये कुळे नाहीत इतर गुजराती जातीप्रमाण कविया लोकांचे गोल टरलेले असून गोलाच्या वाहेर लग्न करण्याची मनाई आहे गोलाच्या वाहेर लग्न केले असता दंड होतां मांम, आते व मावसवोहीणीं लग्न करता येत नाही लगे बाळवणी होतात मुलाच्या बापाला हुडा म्हणून १२ फळे किंवा चाडून अधिक रकमेचे दागिने व फपडे मुलीला, याच लाग तात पुनर्विवाह व पटस्कोद या पाली याच्यामध्ये आहेत विधवेला हाकट्या दिरादाहि लग्न लाविता येतें अजरिया व खरी जोडाखेरीज इतर काचिया हिंदुधर्माचे आहेत अंधा रिया व खरी लोक इमानसहचि अनुयाया असून याच्या सत्कारामध्ये हिंदु व मुलुमान सत्काराचें मिश्रण आहे काचिया लोकांचे उपाध्याय त्राणण आहेत

भटोच गिल्ह्यात जेव्हा येथे १२ समासदांची एक मध्य-वर्ती पंचायत असून तिचा अधिकार जेव्हा तालुक्याभर आहे. पंच वर्गांच्या समेची निमजणे देण्याचे काम गोर जातीच्या उपाध्यायाकडे असते. इतर तालुक्यांमध्ये अशाच पंचायती आहेत अपराधाग्रहल दंड होतो व तो न दिल्यास जातीगहेर टाकिले जाते.

अहमदाबाद शहरात काथिया लोकांची एक पंचायत असून तीत ४ समासद आहेत. देडाचे व प्रत्येक कुटुंबामागे असलेल्या (२. १-१-१) वराने उत्पन्न जातीच्या उपाध्याया-जवळ ठेविले जाते व ते जातीच्या कामांनिमित्त किंवा घमांकडे खर्चिले जाते.

जेजा गिल्ह्यातील बोरसाद तालुक्यात १२ खोऱ्यांचा एक असे वर्ग (एकाडा) पाडलेले असून त्या एकाऱ्याची एक ४४ समासदांची पंचायत आहे. याखेरीज प्रत्येक खेड्याची पंचायत असते. खेडेपंचायतीच्या निःकाळावर एकाडा पंचायतीकडे अर्पण करता येते व सभा भरविण्याचा खर्च फिर्दावीला द्यावा लागतो. फिर्दावीने खटला जिंकल्यास हुसण्या पहाला हा खर्च भरून द्यावा लागतो. खेडपंचायतीला ५०१ रुपये दंड करण्याचा अधिकार आहे व एकाडा पंचायतीला १५५१ रु. दंड करण्याचा अधिकार आहे. [कूक; रिस्ते व हिरालाल, एंग्लोव्हेन सैन्सट रिपोर्ट १९११ (सुंदई ; ए. रि. ए. (काच्छी) बोरई.]

काकुलिया—हिंदू शाक्कांची एक जात. काकुलिया हे नाव संस्कृत शब्द ककुली (म्ह. काचोळी) यापासून बनलेले आहे. हे लोक दक्षिण हिंदुस्थानात आढळतात. तेथे त्यांना काकुलिया (ककुलीपासून तामिळी अपभ्रंश शब्द ककुली) म्हणतात. सुंबईत सुद्धा हे लोक आढळतात. शाक्त पंथातील अभिचारतत्वे हे पाळतात. यांचा मुख्य समारंभ ओ 'वटककुली (कां) त्यात स्त्रीपुरुषांमध्ये सरसदा काही भेदाभेद न ठेवता अंगसंग होतो. ' त्या समारंभात भाग घेणारे जितके पुरुष नितःप्राच श्रिया असतात. ज्या ठिकाणी हा समारंभ होतो त्या जागेवर मध्यभागी एक घट ठेवण्यात येऊन प्रत्येक धर्म अंगातील चोळी काढून ती त्यात टाकते. मासाधान आणि मद्यप्राशन आद्योपत्यावर प्रत्येक पुरुष घटातील कोणती तरी चोळी सहजगत्या उचलतो व ती ज्या स्त्रीची असेल, मग ती त्याची जवळची नातेवाईक का असेना, तिच्याबरोबर सर्व रात्र रममाण होतो. [मद्रास मॅन्युअल ऑफ अंड-मिनिश्रेशन; दुबाइस-हिंदू मॅनर्स, कस्टम्स अँड सेरिमनीज; विहसन-रिलिजिअन सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज]

कांचोळा—रामपुताना. वडेपूर संस्थानच्या इशान्येस असलेली ही एक जमिनदारी असून शहापूरचे राजाधिराज याच्याकडे आहे. महाराष्ट्रास २४०० रुपये रजडणी द्यावी लागते. याशिवाय राजाधिराजाने काही सेवा करावी असे ठरले आहे. महाराष्ट्राची सेवा कोणत्या रीतीने करावयाची

याबद्दल वर्वीच वर्षे वाद चालला होता. त्यात राजाधिराजाने आपले सर्व सैन्य तीन महिने दरवर्षी वडेपूर येथे पाठवावे व एक वर्षाभट्ट दसऱ्याच्या सणास वडेपूर येथे हजर राहावे असा निकाल लागला. यात एकंदर १० रोडी असून लोकसंख्या (१९११) १२५१५ आहे. कांचोळा हे मुख्य ठिकाण असून ते वडेपूरच्या ईशान्येस सुमारे १०० मैलावर आहे. उत्तर अक्षांश २५° २४' व पू. रे. ८९° ५१'.

काजवा—हा काळसर रंगाचा सुप्रसिद्ध किडा खावीला अर्घ्यां ईचाहून फारसा मोठा नसतो. मादीला पंल नसतात, एरवी ती भर-कानव्याप्रमाणेच दिसते. चमकण्याचा गुण मादीत नसतो असा असतो म्हणून काजवा हे नाव बहुधा मादीलाच योजण्यात येते. ओडीपोडापाली टोंकाशी काजव्याचा प्रकाश दिसतो व तो त्याला इच्छेप्रमाणे कमी-जास्त करता येतो असे म्हणतात नरातील प्रकाश दोन लहान बिंदूपासून येत असतो. हवेशिवाय व निरनिराळ्या वार्युतहि कामवा बराच काळ जगतो असे लेंडूले या शास्त्रज्ञाने प्रयोगावरून सिद्ध केले आहे. कानव्याचा प्रकाशगारा भाग जर काढून घेतला तर तो भाग बराच वेळ प्रकाश देईल. मादी ही मुस्त व संदगती असते तिचा प्रकाश नराचा आकर्षक व तिच्या स्थानाचा मास लवून देव्याकरिता असतो असे काही शास्त्रज्ञ समजतात.

काजिण्या—हा एक बहुतकरून मुलांना येणारा असा ज्वर आहे व याचे मुख्य लक्षण म्हणजे अंगावर येणाऱ्या पुळ्या. दोन ते सहा या वयाच्या मुलांना हा ताप बहुतकरून येतो. पण यापेक्षा लहान अथवा मोठ्या माणसाना अगदी येतच नाही असे मान नाही. याची गर्भावस्था दहा ते पंधरा दिवसपर्यंत असते. नंतर एक दिवसभर साधारण मध्यम ज्वर येतो. त्याच्या अगोदर काही तापाची पूर्वचिन्हे झालेली नसतात. त्यानंतर छाती, पोट, पाठ या ठिकाणी कित्येक लाल पुळ्या उमटलेल्या दृष्टीस पडतात. बारा ते चौवीस तासांमध्ये त्या चागल्या कुगून त्यात पाण्यासारखी छत जमते, व पुढील १६ तासांमध्ये या पुळ्या गडद रंगाच्या दिसतात. स्वस्थता दिवसानंतर हे फोड सुके व्हावयास लागून वर खपली धरते व पुढे ही पडून जाऊन त्याचा काही वण रहात नाही. प्रथम ज्या पुळ्या येतात त्यानंतर मागाहूनहि पुळ्या येतच असतात. म्हणजे तापाच्या आरंभापासून ५६ दिवसांनी काही पुळ्याच्या रपल्या पडून गेलेल्या असतात तर काहींच्या पडावपाच्या असताना व कितीक तर नव्या येत असतात. सर्वात छाती वरच्या पुळ्या स्पष्ट असतात. शिवाय हातापाया-वर व तोंडावरील पुळ्या येतात. गालफडाच्या भाग व टाळ्याणही फोड येतात. पुळ्या दिसून लागल्यानंतर बहुतेक किंवा सर्व ज्वर नाहीसा होतो. साधारण मान १०२° च्या वर बहुधा जात नाही. बहुतेक रोगी सैन्य प्रकारेच असतात व या तापात आर्ग्युल दोष व दुष्परिणाम सहसा

नाहीत. एकदा ताप येऊन गेल्यावर पुनः हा ताप येत नाही असे काही विद्वान डाक्टरांचे मत आहे. पण हा पुनः पुनः दोन तीन वेळा झाल्याची उदाहरणेहि आहेत.

उपचारः—खाण्यापिण्यास हलके पदार्थ घ्यावेत. सौम्य रेंवक घ्यावे. रोमयास मुळ्या लाजवू देऊ नये. कारण त्या मग चिडून वाहू लागतात व मागाहून वण रहाण्याचा संभव कराच असतो. पाहिल्या दोन तीन दिवसांनंतर रोमयांचे अंवरणाचेच पडून राहिले पाहिजे असे नाही. या तापाचे व पुळ्याचे देवीच्या पुळ्याशी बरेच सादृश्य असते म्हणून हे दोन्ही ताप ओळखणे कधी कधी अवघड असते. त्या दोहोंमधोल भेद येथेप्रमाणे आहेत (१) काजिण्याचे फोड बहुतेक छाती, मोठ पाठ, येथे असतात, हातापायावर थोडे असतात. (२) या तापातील काही पुळ्या किंवा बऱ्याच पुळ्या दीर्घपेढळाकार असतात परंतु देवीच्या पुळ्या उगवल्यावर अर्धचंद्राकृती आकाराच्या असतात (३) या तापातील पुळ्या त्वचेत वरच्या वरच उगवलेल्या असतात पण देवीच्या हातास शिंसाच्या गोळीसारख्या टणक लागून त्वचेखाली रुतलेल्या हातास लागतात. (४) याची पूर्णवस्था १२ ते २४ तासात पूर्ण होते. असे देवीच्या पुळ्याचे होत नाही. (५) देवाच्या तापात पूर्वचिन्हे होतात तशी या तापात होत नाहीत. (६) देवीच्या पुळ्यास खळगा पडतो व नंतर ती पुढी अगदी बारीकशा ज्वाळामुखी-सारखी दिवते; पण काजिण्याची पुढी फुटून तिला तसा खळगा पडत नाही. फारतर त्याचा पुढभाग कधी कधी काळ पडतो, एवढेच.

काजीवरम्, ता छ थाः—हा मद्रास इलाक्याच्या चिंगलपट जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ४१२ चौरस मैल आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या २४०१९९ होती. या तालुक्यात काजीवरम व धीपेरंडुदुर ही दोन शहरे व १६४ पोर्डा आहेत. यापैकी परंबाकम नावाचे क्षेत्र इतिहासप्रसिद्ध आहे. येथील सान्याचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख रुपये आहे. या तालुक्यातील जमीन हलक्या दर्जाची आहे. एकंदर प्रदेश सपाट असून तो पालर नदीच्या उत्तरेस व पश्चिमेस उंच होत जातो. पालर नदीच्या तीरावर चिंच, नारळ व खजूर यांची झाडे आहेत. या तालुक्यात पालर व कोर्तेलईयार या नद्यांचे कालवे आहेत.

शहरः—काजीवरम तालुक्यातील शहर. खे. सं. (१९२१) ९१३७६. साऊथ इंडियन रेल्वेच्या चिंगलपट ऑर्गेनम काट्यावर हे शहर आहे. मोक्षदायक सात पुऱ्या-पैकी एक. पूर्वीचे नाव कांची, काचीपुरम् असून हल्ली काजीवरम आहे. हे मद्रास इलाक्यात चिंगलपट जिल्ह्यात आहे. पूर्वी ही पल्लवांची राजधानी होती. द्रविड देशाचे हे काही दिवस मुख्य ठिकाण होते. या प्रांताचा वेर५०० फोर्ताचा होता

असे ह्युएनत्संग म्हणतो. त्याने या-या पूर्वपश्चिमेस इतर देश सांगितले नसल्याने त्यावेळी हा प्रदेश दोन्ही वाटच्या समुद्रापर्यंत पसरलेला असावा. उत्तरेस पलिकट सरोवर व पश्चिमेस कावेरीपर्यंत अशी ही सीमा असावी. भारतात द्रविड देशाचा उद्भव आहे. वराहमिहिराने व भागवताने (स्कंद पुराणाने व बृहत्संहितेने) कांचीचा उल्लेख केला आहे. समुद्रमुखांने कांचीच्या पल्लवावर स्वारी करून तेथील राजा विष्णुगोप याला मांडलिक बनविले होते. पल्लव व चाळुक्य यांची नेहमी भाडण होत व त्यात कांची हे शहरहि दोघांच्या ताब्यात वेळप्रसंगी असे. विक्रमादित्य चाळुक्याने धीर राजेंद्र चोलाच्या तब्यातील हे कांचीज केल्याचे विव्द्वान लिहिले. ह्युएनने पल्लव राजाचे नाव किंवा यास पल्लव हे नावहि दिले नाही. तो त्या राज्याला द्रविड राज्य असेच म्हणे. तो म्हणतो येथे १०० संघाराम व दहा हजार मिथु आहेत. ते महायान पंथी आहेत. येथील जमीन सुपीक असून, लोक सद्गुणी, धाडशी, विश्वासू, पाहुणकारी व विद्वान असे आहेत. याची लिपी व भाषा ह्या उत्तरेकडील लिपी व भाषेपेक्षा निराळ्या आहेत. या शहराच्या माथणीचे कैतुक प्रो. गेर्झन याने फार केले आहे. तो म्हणतो की येथे मोठमोठी देवळे व अग्रतीम कलाकुसरीच्या इतर इमारती आहेतच, पण अतिशय पडतशीर व मोठणा प्रमाणावर देवांतूत व सर्व कुल-साईची काळजा घेऊन, जी शहराची आधीच माडणा व सीमादायक रचना केली आहे, तशी शहररचना सान्या हिंदुस्थानातच नव्हे तर जगात कोठेहि साऱ्या दृष्टीस पडली नाही ” पल्लव राजाच्या वेळचे दगडावरील कोरीव कामहि पहाण्यासारखे आहे. गणेशरथ, कैलासनामा मामलपुरम सुकेश्वर कामाक्षी इत्यादींची देवळे व इमारती यांची साक्ष पटवितात. येथील अनेक देवळे ८ व्या शतकात राजसिंहाच्या वेळी बांधलेली आहेत.

काजीवरम हे युरोपियनानी दिलेले अपभ्रष्ट नाव आहे. येथील सर्वांत जुनी इमारत इ.स. च्या ७ व्या शतकातील आहे; परंतु त्याच्याहि पूर्वी ८०० वर्षे हे शहर प्रख्यात होते. सारास विद्येसाठी वारीप्रमाणे हे शहरहि दोन हजार वर्षांपासून प्रसिद्ध आहे. शिल्पशास्त्रज्ञांस हे शहर फार महत्वाचे वाटेले. बौद्ध, हिंदू व द्रवीड या तिन्ही (भग्न व नाजूक) शिल्पकला येथे जाळझतात. धर्मशिक्षासुद्धा येथे बरेच साध मिळेल. आज दोन हजार वर्षांत ज्या काही धार्मिक चळवळी सुद्धा दक्षिणेंत निपजल्या अगर दुसरीकडे उत्पन्न झाल्या त्याचा स्पर्श या गांवाला झालेला असून त्याचा ठसाअसापीहि येथे पहावयास सापडतो. अद्यापि पुष्कळ शोध व्हावयास पाहिजे. तथा झाल्यास या शहराच्या पोटातील अनेक प्रकारचा गुपित इतिहास उजवाडा येईल. पंतजलीच्या भाष्यात कांचीचा उल्लेख येतो (भि. पू. ३ रे शतक) त्यावरून त्यान्याहि आर्धा आर्यांनी येथे बसाहत वेढी करावी

असे दिसते. सुद्ध पूर्वजन्मी येथे राहिल होता असे लुएननसंग म्हणता. महाविशात कार्जपर्यंत अशोकाने धर्मोपदेशक आल्याचे नमूद केले आहे. तामीळ महाकाव्य "मणि-मेरलाई" यात कार्जचा उल्लेख येतो. काव्याचा काळ सर्वसाधारण २ रे शतक मानितात. याच सुमारास पल्लवांचे राज्य येथे प्रस्थापित झाले. तत्पूर्वी पूर्वचोलांचे साम्राज्य येथे होते. चरम्या शतकात कार्ज हा पल्लवांची राजधानी झाली, ती चारशे वर्षे टिकून राहिली. धर्मपाल नावाचा प्रख्यात बौद्ध पंडित येथला रहिवासी होता. जैन लोकहि पल्लवांच्या वेळी येथे बरेच होते.

एलफिन्स्टनच्या मते येथील प्राचीन देवळाचा नमुना मूळच्या बौद्ध व जैन विहारचा आहे. पुढील प्रख्यात आज्यार व इतर तामीळ कर्नाटिकांचे बरेच जण येथील रहिवासी होते. बौद्ध व जैन देवळाप्रमाणेच शैव व वैष्णव देवळेहि येथे बरीच आहेत. देवरम चंगरे बौद्ध काव्यात त्याचे कवने येते. आज शंकराचार्यांनी या गावास भेट दिली होती. त्यांनी बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव या सर्व पंथांचे धड गोडून तथे अद्वैतमत स्थापना केली. याची साक्ष तेथील कामाक्षीच्या देवळात पडते. नवव्या शतकात पल्याकडून उत्तर चोलानां काथी हिसकावून घेतली ती त्याच्याकडे १४ व्या शतकापर्यंत होती. या काळात या चोलानां अनेक देवळे येथे बांधली. पुढे अकराव्या शतकात तर रामानुजाचार्यांनी विशिष्टाद्वैत वैष्णव धर्माची पत्ताका येथे प्रामुख्याने फडकाविली. त्याने येथेच आपले मुख्य ठिकाण केले होते. १४ व्या शतकांतर येथे विजयानगरकरांचा अंमल बाळगला. तो ३०० वर्षेपर्यंत (१७ वे शतक) होता. येथे त्याचा मुग्गेदार राहिला. साधारण १६४९ पर्यंत विजयानगरकर व चंद्रगिरीकर याच्या तऱ्यात हें शहर होते. त्यानंतर फुलव-शाहानें तें घेतलें. इ. स. १६०० त मराठ्यांनी हें घेतलें. यादवाच्या कारकीर्दीत येथील जुन्या देवळाची दुरुस्ती झाली. काही नवीन देवळेहि त्यांनी बांधिली. त्यात मोठमोठी इनामें तोडून दिली. मराठ्यांपासून हें गाव पुढे आंगरेगणेश व त्यानंतर फर्नाटकचा नवाब याच्या ताब्यात होते. म्हणून व फर्नाटकच्या लढायात मोठया देवळाचा उपयोग किडयासारखा करीत (१७६८; १७८०). त्यावेळीं बहुतेक देवळातील मूर्ती हैदरच्या भीतमिळें तश्यावरास नेल्या होत्या. त्या इ. स. १८०० मध्ये परत आणल्या. हा जिल्हा १७५९ त फर्नाटकच्या नवाबानें ई. ई. कंपनीस दिला. तेव्हापासून आजपर्यंत तो इंग्रजांकडेच आहे. मुसलमानांनी येथे मोठमेठया मशीदीहि बांधल्या आहेत. इली काथीचा तीन कोठांचा विस्तार आहे. अद्यापिहि येथे प्राचीन शास्त्रविज्ञाच्या क्रूर देवर्षींनी पूजा काही काही ठिकाणीं दृष्टीस पडते. शिवकाथी व विष्णुकाथी असे याचे २ भाग आहेत परंतु या भागांत परस्पर भिन्न देवार्थी देवदेहि आहेत. येथील एकाचेरभरा (शंकरा)चे देऊळ त्याच्या हिंदुस्थानांत मोठे

आहे. तें पल्लवाच्यावेळीं बांधलेलें व पुढें अनेकवेळा दुरुस्त झालेलें आहे. त्याचा घेर २५ एकर व गोपुर १८८ फूट उंचीचे आहे. शिवकाथीत सात वाराचीं सात मोठीं व पवित्र तळीं आहेत. विष्णुकाथीतील सर्वांत मोठें देऊळ चरदरागा (विष्णु)चें आहे. यात चोल व यादव घराण्याचे अनेक शिलालेख आहेत. मातच रामानुजाचार्य रहात असत व इली त्याचा मठहि येथेच आहे. याची लांबी १२०० व रुंदी ८०० फूट आहे. याचा १०० खांबी सभामंडप म्हणजे विजयनगरातील कलाकौशल्याचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. हैदरने हें देऊळ लुटलें होतें. या देवाची वंशावृत्त १२ दिवस यात्रा भरते, व शेरडी रथोत्सव होतो. रामानुजाचार्यांच्या पंथातच पुढें तेतकलई व बडकलई असे दोन पोटभेद झाले व इली त्याच्यात वेळप्रसंगी तेंदे होतात. या गावां सर्व हिंदुस्थानातील लोक यात्रेसाठीं नेहमी येतात. अद्यापिहि विचित्रत्व हें स्थळ प्रसिद्ध आहे. विशिष्टाद्वैत मतान्ना एक मोठी पाठशाळा येथें असून, इतर संस्कृत पाठशाळा व इंग्रजी हायकुलेहि आहेत. येथें १८९९ त म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली. येथे सुती व रेशमी कापड चांगलें तयार होतें. दागिने, व तांबेपितळेची भांडी तयार करण्यात येथील कारागोर प्रसिद्ध आहेत.

[सुवेल्-लिस्ट-ऑटो., फर्ना-एम्पा; साळ. इंडि इन्स्टि., एपि. इंडि. १९०५-६, वील्-गुपिस्ट रेक-वैस्ट. वॉर्ड, नोल-म्यान. विंग. डिस्ट्रि.; कनकसभे-तामी. एटी. इंडे. अंगो., फर्ग्युसन-हिस्ट इंडि. इस्ट. आर्कि., वेंकय्या-पाडव, रे-पाडव आर्कि.; सुम. अय्यर-एन्ना. हिस्ट. कामी; ओरि. सुपि. जैनि. तद. इंडि; न्होस देव्हिड्स-सुपि. इंडि; कृष्ण. अय्यंगार-एन्ना. इंडि; गोविंदाचार्य-रामानुजाचार्य; कृष्णस्वा. अय्यर-शंकराचार्य; राजगोपाळचार्य-वैष्ण. रिफा. इंडि; रिसय-एन्ड्रु इंडिया.]

काजू-या झाडाचा लॅटिनमध्ये अनाकार्डिअम ऑसिफि-डेंडेल, इंग्रजीत बॅंगानट, बंगेरें नावें आहेत. काजूची झाडे मूळची दक्षिण अमेरिकेतील आहेत, परंतु अलीकडे हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याच्या जंगलातून व तितगांव, तेगावराम, अदमाववेडे या भागात तसेच रत्नागिरी, सावतवाडा, गोंवा, फर्नाटक या भागात ही झाडे बरीच आढळतात. काजूस बघीतून एक वेळ फळे येतात. याच्या दोन जाती आहेत, पांढरी व तांदूळी. फळापुढें जी बी येत तीस काजूची बी म्हणतात. ती राख्यास फार रुचकर असतो.

या झाडापासून तिक, तेल, ओषध, इमारतीलाकूज व खाण्याचे पदार्थ तयार होतात. सालीपासून डांबराकृति पिवळा दिवा तापून रंगाचा तिक निघतो. त्याचा वास किडयांना आवडत नाहीं. झाडाच्या खांबेवून निघणाऱ्या रसाचा कप-टशावर नावें घालण्याच्या शाईसारखा उपयोग करतात. ही शाई कधीहि पुसली जात नाहीं. साल व बीच्या कवची-पासून निघणारे तेल व काजळ कधी कधी मासे पकड-ण्याच्या आख्याला रापविण्याकरितां खपितात. या झाडाच्या

पासून दोन प्रकारचे तेल निघते. १. वियापासून फिकट पिंबळ्या रंगाचे मिशणारे तेल; हे बदामाच्या तेलाइतकेच पौष्टिक व उत्तम असते. (२) वीच्या कवचीपासून मिशणान्या तेलाला 'कारडोल' म्हणतात. हे तेल साधारण तुरट व तीव्र असून खोदीव लाऊड व पुस्तकें याचा वाळवीपासून बचाव करण्याकरिता वापरतात. त्वचेवर लाली आणण्याच्या औषधासारखा त्याचा उपयोग करतात. फळ्याच्या रसावर दोनदा ऊर्ध्वपातन किया करून जो अर्क मिथो तो एका ग्यालनला १ १/२ रुपयाप्रमाणे विकला जातो. हा चांगला उत्तेजक असून चास फळ हे रक्तपितीवर औषध आहे. काजूच्या विया भाजून खातात व त्यात साखर भिस्झून त्याची मिठाई करतात. यापासून होणाऱ्या इमारती लाकडाचे एका घनफुटाचे घन १५ ते १९ शेअर असून त्याचा बोटी, वारदाने व लाकडी कोळसा तयार करण्यात उपयोग करतात. काजूच्या विया गोव्याहून सुवईला फार येतात.

कॉटन सर हेनरी—एक ऑग्लेन्डियन अधिकारी. याचा आमा व बाप ईस्ट इंडिया कंपनीचे डायरेक्टर होते. हेन्रीचा जन्म तंजावर मिरासातील कुंभकोनम गावी झाला (१८४५). शिक्षण लंडन येथे झाल्यावर १८६७ साली तो बंगाल सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये शिरला. पुढे वाढता वाढता १८९१ मध्ये बंगालसरकारचा मुख्य निटणीस व १८९६ त हिंदुस्थानसरकारचा घट्टमंत्री झाला. त्याच सालात कॉटनला आसामचा चीफ कमिशनर नेमण्यात आला. या जागेवर सहा वर्षे काम करून तो नोकरातून मोफला झाला. त्या वेळेपासून सर हेनरी (१९०२ साली के. सी. एस. आय. ही पदवी मिळाली) हिंदी राष्ट्राच्या स्वायत्तविषयक आकांक्षा तृप्त करून देण्याच्या कार्या खटपट करू लागला. १९०४ साली सुवई येथे भरलेल्या २० व्या राष्ट्रीय सभेचा तो अध्यक्ष होता. लॉर्ड रिपनने केलेल्या सुधारणांचा त्याने पुरस्कार फेला व तो कर्जनला दोष देत असे. १९०६ मध्ये तो लिबरल समासद म्हणून पार्लमेंटात निवडून आला. त्यावेळेचे हिंदुस्थानचे सेक्रेटरी लॉर्ड मोर्ले याना बंगालची फाळणी रद्द करण्याविषयी व हिंदी लोकांच्या दोपाकडे सहा-सुभूतीपूर्वक पहाण्याविषयी कॉटन सगळी असे. मोर्ले मॅग्नेच्या कारकीर्दीत बी डब्ल्यूशाही सरकारने चालविली होती टीविरुद्ध कॉटन सेक्रेटरीच्या कार्याकड्याँ ओरडत असे. १९०९ साली पुन्हा जेव्हा पार्लमेंटची निवडणूक झाली तेव्हा कॉटन निवडून आला नाही. तरी शेवटपर्यंत हिंदुस्थानाकडे त्याने लक्ष असे. त्याचे 'न्यू इंडिया' नावाचे पुस्तक बरेंच लोकप्रिय होऊन त्याच्या बऱ्याच आवृत्ती निघाल्या. 'होम अँड इंडियन मेमरीज' (१९११) हा ग्रंथहि कॉटनच्या वेळेचे हिंदुस्थान वसे होते याची साक्ष देतो. कॉटनचा भाऊ जॉन्स जॉन कॉटन याने 'कलर्स ऑफ इंडिया' ग्रंथमालेतील एल.फेन्स्टनचे चरित्र लिहिले आहे व इंपिरियल मॅसेटियरचा

(१९०८ मधील आवृत्तीचा) तो मुख्य संपादक होता. जी. ए. नटेसन कंपनीच्या 'फ्रेंड्स ऑफ इंडिया' ग्रंथमालेत कॉटनचे चरित्र प्रसिद्ध झाले आहे.

काटमांडू (काठमंडू).—नेपाळची राजधानी उ. अ. २७° ४२' व पू. रे. ८५° ५६'. हे शहर विष्णुमती नदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर तिच्याशी होणाऱ्या वाग (वाहू) मतीच्या संगमाजवळ वसले असून बंगाल अँड नार्थ-वेस्टर्न रेल्वेवरील रक्षणल स्टेशनपासून ७२ मैल दूर आहे. हंशनावर काटमांडूला जगण्याकरिता टागे मिळतात. हे नेपाळमधील सर्वात मोठे शहर आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे ८०००० आहे येथील बहुतेक रहिवासी नेवार आहेत व त्यांपैकी दोन तृतीयांश बुद्धधर्मी आहेत.

शहरात जी थोडी मुसलमान वस्ती आहे ती एका भागात स्वतंत्र रहाते. या मोहोल्याच्या बाहेर त्यांना ताडुताची किंवा कसलीहि मिरवणूक काढता येत नाही. हे शहर इ. स. ७२३ मध्ये राजा गुणकामदेव याने वसाविले असे म्हणतात.

मंजुश्री नावाच्या बुद्धधर्मी साधूच्या नावावरून या शहरास प्राचीनकाळी मंजुपाटन असे म्हणत असत. मिंदेशी, कातीपूर, काटमांडू किंवा काटमांडू अर्थां दुनरी नावे आहेत. ज्या ठिकाणी हे शहर वसले आहे त्या ठिकाणी पूर्वी एक मोठे तळ होते व मंजुश्री साधू याने तळाराने एक घण खणले व पाण्यास जाण्यास वाव दिली अशी दंतकथा आहे.

या शहराचा आकार वाकडा तिकडा आहे. हिंदू लोक म्हणतात की, देवीच्या खड्गासारखा आहे, व बुद्धलोक म्हणतात की तो मंजुश्रीच्या तरवारीसारखा आहे.

शहराच्या मध्यभागी असलेल्या 'काटमांडू'—(हिंदी काट = लाकूड व मांडू = इमारत) लाकडी इमारत-नावाच्या राजवाड्यावरून शहराला हे नाव पडले असे सांगतात. हा राजवाडा राजा लछमनसिंग मल याने भिक्षुच्या उत्तरण्याच्या सोयीकरिता १५९६ साली बांधला. १७६९ च्या गुरखांच्या स्वारीपूर्वी काटमांडू ही नेवार राजाची राजधानी होती.

शहरात बरीच देवळे आहेत. पैकीं मोठीं म्हणजे तलेजु किंवा समिजु (बुद्धा अवाती) देवाचे होय. ही देवी व गोरखनाथ साधू राजपराश्रयाच्या शिष्य देवता होत. पुष्कळ देवळांतील मूर्तिशिल्प अर्बाल आहे. बुद्ध देवता व भुत यांपासून असलीं वित्रे रक्षण करतात असा समज दिसतो बौद्धांचीही पुष्कळ देवळे आहेत. महाकालासारखी देवळे हिंदू व बौद्ध या दोघांनाहि पूज्य वाटतात. पुराणवस्तुसंशोधनास या ठिकाणी बराच वाव आहे; पण स्थानिक सरकार या कामी फारशी मदत करीत नाही, तर उलट अडथळाच करत. शहरातील काही रस्ते गाडगाच्या रहदारीस अगदीच अर्हद असून फारच अस्वच्छ आहेत. रम्याच्या बाजूच्या इमारती ३-४ मजली असून माणसाने राजवजलेल्या आहेत.

बहुनेक रस्ते “डोल” नावाच्या चतुष्कोणाकृति फरसवंदी केलेल्या उघड्या जगांकडे जाणारे आहेत. येथे किरकोळ वस्तूंचे बाजार भरतात.

येथील सर्वांत मोठी व महत्वाची इमारत म्हणजे “दरवार” अथवा “राजवाडा” होय. या राजवाड्याच्या बायब्येस “कोट” नावाची एक इमारत आहे. १८४९ साली सर जंग बहादुर याने याच इमारतीत देशातील बहुतेक पुढाऱ्यांची कत्तल करून राज्य बळकावले. ‘दरवार’ अथवा ‘राजवाडा’ याचा उपयोग कचेऱ्या भरविण्याकडे होतो. कारण राजा प्रधान व इतर सरदार वगैरे गावाबाहेर पायात्याच्या पद्धतीस अनुसरून बंगले बांधून रहातात.

काठमांडू जरी आंतून गचाळ असले तरी एकंदरीत प्रेक्षणीय आहे. याचें कारण असे आहे की येथील बापकाम चीन देशातील कामाच्या धर्तीवर आहे. येथील देवळ पुढाऱ्यांच्या देवळासारखी कित्येक मनले उंच व कोरीव काम, चित्रे वगैरेनी भूषविलेली आहेत.

१८९२ साली येथे पाण्याचा पुरवठा करण्यात आला प अजोडे ट्रेनिंगचे कामही सुरू झाले आहे. पुण्यांचे व बायकांचे, बीर इस्तिफत आणि चंद्र इस्तिफत अशी तीन इस्तिफतें शहरात आहेत. दरवार, हायस्कूल, ट्रेनिंग स्कूल व काही प्राथमिक शाळा असून एक वैद्यकशाळा आहे. एक मोफत बाबनालयही आहे.

शहराच्या उत्तरेस सुमारे २ मैलावर पशुपतिनाथाचें मंदिर आहे. हें मंदिर तीन मजली उंच असून सोन्याच्या पत्र्यानें मढविलेले पाच उंच फळत त्यावर आहेत. दरवर्षी माघशिखराशी मोठी यात्रा जमते.

येथें ब्रिटिश सरकारचा एक रेसिडेंट (प्रतिनिधी) आहे. गावाबाहेर एक मैलावर रेसिडेन्सी वाघली आहे.

रेसिडेन्सीच्या आकारात रेसिडेन्सीच्या देवरेखीपाशी एक ब्रिटिश पोस्टऑफीस आहे.

[राईट—हिस्टरी ऑफ नेपाळ. ओल्डफॉल्ड—स्केचस फ्रॉम नेपाळ. ओलीफंट—ए जर्नी टु काठमांडू. ब्राऊन—पिक्चरस नेपाळ. सिलव्हन सेव्हॉ—ला नेपाळ.]

काठवा पोटविभाग—बंगाल प्रांतात ब्रह्मन जिल्ह्याच्या इंचान्येत एक पोटविभाग. क्षेत्रफळ ४४१ चौरस मैल. जमीन सपाट आहे व पूर्वेस भागीरथीच्या किनाऱ्यावरील जमीन दलदलीची आहे. लोकसंख्या (१९११) २६१४६३ असून दर चौरस मैलास ६१६ इतकें प्रमाण पडतें. या पोटविभागात काठवा व दैनहाट ही दोन गावें व ३७१ खेडी आहेत. आमादाप व दादिया येथे दरवर्षी मोठ्या जत्रा भरतात. उमर नावाचे रेसिम काढणें हा येथील महत्वाचा धंदा आहे.

या व.—बंगाल प्रांतात बरदान जिल्ह्यातील याच नावाच्या पोटविभागाचें सुट्टय ठिकाण. हें गाव भागीरथी आणि अजय या नद्यांच्या संगमावर वसलेलें आहे. लोक-

संख्या (१९११) ६९०४. मुरादाबाद येथे पूर्वी वैष्णव लष्ठी रागधानी असतांना काठवा गांव मुरादाबादचें नाक समजलें जात असे. येथे एक किला आहे येथेच अलि-वर्दाखानानें मराठ्यांचा पराभव केला. येथे सैन्य महाराजानें संसाराचा त्याग करून तपस्व्याचें ज्ञत धारण केलें म्हणून वैष्णव लोक या स्थानास पवित्र मानतात. पूर्वी येथे आग-चोटी जात येत असत, परंतु भागीरथीमध्यें गाळ वसून नदी उथळ झाल्यामुळे आता आगचोटी चालत नाहीत. ईस्ट इंडिया रेस्वे निवाल्यापासून येथील व्यापार फारच मंदावला आहे. हुगळीपासून येथपर्यंत एक रेस्वेचा फाटा तयार करण्याचें ठरलें आहे.

१८९९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. येथे एक लहानसा तुलंगहि आहे.

काठोडिया—काठोड संस्थानातील एक पोटसंस्थान. गोहिलवाड जिल्ह्यातील स्वतंत्र खंडणी देणारा हा तालुका सोनगड ठाण्याच्या हद्दीत येतो. येथील जमीन फार सुपीक व आव्याच्या उपयोगी अशी असल्यानें बऱ्याच आबराया आहेत. तालुक्यात एकच गाव आहे व तालुकशर गोहिल-वंशीय आहे.

काठोल व ह शी ल—मध्यप्रांतात नागपूर जिल्ह्यातील पथमेकडील तहसील. क्षेत्रफळ. ६१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १४२७१३. ही गेल्या (१९०१) रानेसुमार-रीच्या दुप्पट आहे या तहशिलीत काठोल, नाडलेड, माहोपो, केळोद व मोवार ही पाच गावें फार महत्वाची आहेत या तहशिलीतील पर्वी आणि नाम या नद्यामधील जमीन फारच सुपीक आहे. येथें कापूस फार पिकतो.

या व.—याच नावाच्या तहशिलीचें मुख्य ठिकाण. लो. सं. (१९११) ६२९९ नदीच्या पळोडच्या सुषवाप नावाची वस्ती (पेट) ह्या काठोल गावातच भरतात. येथे एका जुनाड किल्याचे अवशेष पहाण्यास सापडतात. येथे एक फार जुने देवलय पहाण्यासारखे आहे. महाभारतात उल्लेखिलें कुंतलपूर हेंच अत्रावें अशी समजूत आहे. या गावास कापसाच्या व्यापारामुळे फार महत्त्व आले आहे. येथे ४ सरकी काढण्याचे व ३ सरकी काढल्यानंतर गटे वाघण्याचे कारखाने आहेत. येथें होणारे संत्रे व आवेहि बरे असतात. येथे एक मशहूरी-ईमशी शाळा व एक दवाखाना आहे.

काठी संस्था न.—पश्चिमखानदेशात, तळोदे तालुक्यात, सातपुण्याच्या माथ्यावरील मेवाससंस्थानातील एक प्रमुख व सर्वांत मोठे संस्थान. याचें साधारण क्षेत्रफळ १५० कोठ असून लोकसंख्या ५-५॥ हजार व वसूल २५ हजाराना आहे. उत्तरेस छोटा उदपूर प्रांतातील रेवाकाटा एगन्सी, पूर्वेस अछराणी (खानदेश) महाल, दक्षिणेस सिंगपूर, चिखली वगैरे इतर मेवासी संस्थांन व पश्चिमेस राजपिपळ्यासंस्थान अशी याची चतुःसीमा आहे. या गंध्यानात सर्वत्र सातपुण्याचे तुटलेले फडे, अरंद खोरी व अतो-

नात झाडी आहे. सारा प्रदेश असल्या डोंगराळ प्रांतांत आहे. देव नावाची एकच नदी यांतून वाहत जाऊन नर्मदेस मिळते. एप्रील व मे या दोन महिन्यांत येथील हवा उत्तम असते; धाकी सदे असते त्यामुळे हिवतापाची, अपचनाची दुखणी फार होतात. संस्थानात सामान्य उत्पन्न फार येतें. त्याचप्रमाणें मोहाच्या फुळांचीही उत्पन्न मिळतें. मध, मेण हीही होतात. येथील रहिवासी सर्व मील असून त्याच्यात, पावरा मेथवाडी, वारली, पाडवी या पोडजाती आहेत. गुजराची-मराठी-मिथी याच्या मिश्रणाची अशी याची भाषा आहे काही मुखलमान व्यापारीही हंगामात येथें रहतात पठारावरील जमीन बरी आहे तीत भात, चारोळी, उडीद, बरी खेरी धान्य होतात

या संस्थानचें मुख्य शहर काठीच होय. त्याला जावयात फुकुरमुंडे (तळीदेतालुका) वरून थिच-थिडीतून एक व धडगावहून दुसरा असे दोन रस्ते-साधारण गाडीबैल जाण्याजोगे बरे-आहेत. संस्थानातून तांदूळ, इमारती लाकूड, तूप, बरी, उडीद, हिरवे व चारोळ्या हा माल निरगत होते येथील राजा प्रथम युवावत संस्थानचा मांडलिक होता परंतु स. १८४५ मध्ये युवावतसंस्थान (संस्थानिक निपुत्रिक नेल्यामुळे) ईंग्रजानी घालसा केवढावर हा स्वतंत्र संस्थानिक बनला. याचे आडनाव व पोडजात पाडवी आहे. मध्यतरी (१८२५-१२) येथील राजाचें छुदाळूट केली अस्ता, त्याचें पारित्य फरप्यात आले होतें त्याला ईंग्रजास बार्पिक थोडीशी रंडणी (स. १८८० च्या वेळी रु. ११३) घावी लागते. हल्लीचा संस्थानिक ईंग्रजी व मराठी लिहिण्यावाचण्यास शिकविला आहे असे म्हणतात [खा. ग्या.].

काठी लोक — काठी ही काठेवाडामधील अनेक जातींची एक मुख्य जात असून तिची लोकसंख्या (१९११) २८५८० आहे. रकबूत टोळ्याप्रमाणें काठी लोकहि कच्छप्रातातूनच काठेवाडात आले परंतु त्याचें मूलस्थान कोणतें हें अद्याप निश्चित झालें नाहीं. याच्या नांवावरूनच या प्रांताला पूर्वीच नांव सौराष्ट्र असे असताहि हल्ली काठेवाड अंध पडलें आहे.

काठी लोक आपल्या इतिहास अगदी महामारत कालापर्यंत नेऊन भिडवितात; व यांधयेची रालेल गोंट सांगतात. “धर्मराज आपल्या भावातहवतमान अज्ञातवासात गुजराथेंत विराटच्या आश्रयाला आला तेव्हा दुर्धनपुत्र सन्यासह विराटावर चाल करून आला. परंतु पोंडव गुप्त असल्यामुळे त्याला पाडवाना ओळखून काट्टा येईना, तेव्हा त्याचा मंत्री कर्ण यानें त्याला अशी सुचवी सांगितली की, विराटाच्या मायी पळवून नेल्यास, त्याला सोडविण्याकरिता पाडव प्रकट होतील; परंतु मायी चोरणें हे त्या क्षत्रिय राजपुत्राला न आवडल्यामुळे कर्णानें आपली काठी जमीनीवर आपटून म्याद (काण) नांवाचा एक नवीनच पुरुष निर्माण केला व

त्याला मायी चौवण्यास सांगून चोरीच्या पापापासून त्याला मुक्त करण्याचें अभिवचन दिलें.” तेव्हापासून त्याच्या वंशजास काठी हें नांव पडलें, व चोरी करणें हा आपला हक्क आहे असे ते समजूं लागले. दुसरी एक दंतकथा अशी आहे की, “आयोध्येच्या सूर्यवंशी वृषकेतु राजांनें माळव्यात माण्डवगड येथें राज्य स्थापलें. त्यावेळी या लोकांना (त्याच्या जातीसह) त्याने आपल्यावरोवर आणिलें त्याचा मुलगा अश्वकेतु यानें कात्याना वरोवर घेऊन सौराष्ट्रात प्रवेश केला.” तेथून ते कच्छात गेले व हल्लीच्या भूमजवळ पावरगड येथें त्यांनी राज्य स्थापलें सौराष्ट्रात कालवड येथेंहि त्याचें एक राज्य होतें त्याचा राजा विशालो होता. त्याच्या कन्येची, बालाचमार्डी गावच्या धानवाला नावाच्या जमीनदाराचा पुत्र वैरावळजी यानें छत्र केले व आपण स्वतः काठी झाला. त्यात सर्व काठी लोकांनी आपला राजा व्हावू केले. त्याचा पुत्र बालाजी यानें कच्छच्या जमासत पारकरवर स्वारी करण्यास मदत केली. परंतु पुढें दोघात वैमनस्य येऊन बालाजीने जमासत ठार मारिलें. या बालाजीपासून काठयांना बाला हें नांव पडलें. वैरावळजी दुसरा मुलगा खुमानजी (हा नागाची पूजा करी म्हणून त्याला नागपाल असेंहि म्हणत) याच दोन पुत्र होते. पैकी मानसूर याच्या वंशजास खुमानजीवद्दून खुमानवंश नांव पडलें. मानसूरचा पुत्र नागसूर यानें सावरकुंडला येथें गांधी स्थापिली. वैरावळजीचा तिसरा पुत्र याचर नावाचा होता. त्याच्या वंशास याचर म्हणूं लागले. या याचरानी परमराजापासून कोटिला गाव घेऊन तेथें गादी स्थापिली (स. १६२९). काठी लोक हे हत्ती, नाग, वाघ, चानर व झाडे यांची पूजा करीत. गुजराथेंत नागुकी व घरणोषर (शेण) याचीं हेवळे यानी बापिली. कोन्सेने रातमालेनथें असें लिहिलें आहे की “काठी लोक हे सिंधच्या सुत्री राजाचे प्रमाणन भूमून ते पावरभूमीत रहात होते. पुढें एकदा एका नर्तकीने माचता माचता एक गाणें गाऊन राजाचा उपहास केला. तेव्हा राजानें तिला हद्दपार केलें. पण काठी सरदारानी तिला बोलवून त्यानी राजाच्या निदेचें गाणें तिच्याकडून म्हणवून घेतलें. ह्यामुळे राजानें काठी लोकांचें आपल्या राज्यातून उच्चाटन केलें. तेव्हा सोरठमधील ढाक गावाचा राजा बालो याच्या आश्रयाला ते जाऊन राहिले.” त्याचें मूलस्थान कोणतें हें अरी नवी समजत नाहीं तरी ते काठेवाडात पाचर्जे सहार्जे वर्षापासून आहेत असें बरीच खरे. “ते सिंध आणि कच्छ या प्रांतींमधील ओवाड प्रदेशात प्रथम वस्ती करून राहिले,” असें अरी कर्नेळ बोंकरने म्हटलें आहे तरी तेथें ते पुष्कळ कालपर्यंत राहिले असावेच असें दिसत नाहीं. ते इ. स. १४०० सालच्या दुष्काळात चारण लोकांच्या टोळीवरोबर काठेवाडांत आले व तेथें गुरे चारणें हा एकच धंदा त्यांनीं चालविला असें दिसतें. त्यांच्याचें काही लोक उमराव पाटझरच्या नेतृत्वाखाली ढांकला गेले. तेथें त्यावेळी घन-

वाले नांवाचा रजपुत राजा राज्य करीत होता. तो उमरावची सुंदर मुलगी उमरावई हिच्या प्रेमापाचात सापडला त्याने तिला मागणी घालताच आपल्या पंक्तीला जेवण्याच्या अटीवर उमरावने तें कबूल केलें घनवालने उमरावची एक पंगत करून उमरावईशी लग्न लाविलें, परंतु त्यामुळे त्याचा त्याच्या भावांनी त्याग केला, तेव्हा तो काठी लोकांचा पुढारी झाला त्याला उमरावईपासून बाल, सुमान व खाचर असे तीन मुलगे झाले. या मुलांच्या वंशजाना काठी लोकांतील सन्माननीय लोक समजतात त्यांना शाखायत असेंहि म्हणतात इतर काठींच्या वंशजाना अंबर्तिया (इतर काठी) असे म्हणतात. पुढें घनवालाचे काठी लोक बघला परत येऊन तेथील राजाची मांडवे व एका वाडा खोला त्याने भ्रष्ट केव्याबद्दल त्यानी त्याला द्वार मारलें असें म्हणतात. पुन्हा भीतीमुळे ते तेथून डाकफडे पळाले, परंतु तेथे घनवालाच्या मागून राज्यावर बसलेल्या राजाने त्यांना अठकाव केला, त्यावेगी त्याचा त्यानी पराभव केला पुढें बघलाम्ये जाणे अशक्य झाल्यामुळे ते डान आणि चौटीला हे प्रात बळकटून बसले व द्वार द्वारे आपली सुरक्ष राखण्याची करून त्यानी तेथें एक कुर्याचे देवालय बांधिलें. डाकच्या आसपासच्या कुरणात ते गुरे चारीत व जवळच्या प्रांतातून छुट्यादुत करीत बालचे मुलगे सुमान, खाचर आणि हंडेर यांनी चौटीला, मिथिआली आणि जेतपूर येथें राज्य स्थापलें परंतु आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यापेक्षा त्यानी पुष्कळ वेपेंपर्यंत छुट्यादुतच केली. काठी लोक फारशी शेती करीत नसत. सर्वत्र लुटारुपणा करीत, त्यामुळे लोक त्यांना फार भीत. काठेवाडातील पहिल्या १५० वर्षांच्या त्यांच्या अभ्यासात त्यांच्या मालकांच्या कारणा अग्निनी नव्हत्या. पुढे मुघलमानाच्या सत्तेला उत्तरती फळा लागताच त्यांना जमीनजुमला मिळविण्याची इच्छा झाली, तेव्हा मात्र काठेवाडात ते सर्वत्र पसरले व गाडेजापासून जसदून व जुनागडच्या आरग राज्यापासून धानानी हे प्रात मिळून घेतले नंतर ते अमरेलीला गाऊन कुंजल वगैरे ठिकाणी वस्ती करून राहिले. सर्वध्यांरजपुतांनी त्यांना चित्रक दिलें, व इतर रजपुतांनीहि त्यांना आणगी काही प्रात दिले

याप्रमाणें स्वाधिक शाखावर त्यानी आपली हलहल सुधारणा केली त्याच्यासंबंधी बर्नल बॉकरने खालील हकीकत (इ. स १८०८ साली) लिहून ठेवली आहे तो म्हणतो "काठी लोक दूर व लुटारु असून आपल्या या कृत्याबद्दल त्यांना पश्चात्ताप होत नाहीं. उलट ते आपल्या लुटारुपणाबद्दल पुढारकी मारितात व आपण दरबडेखोर आहो, असें उघड उघड योजून दाखवितात त्यांच्या मालकीचा जमीनजुमला फार माही ते जमीनदाराना लुच्छ मानतात ते लुच्छेपाल असून आपल्याहून बलित असतील त्यांच्या प्रांतात सर्वत्र धुमाधुक पालून अस्वस्थता माजवितात. मात्र याच्या अगदीं उलट बालाच्या अंमलपारालील

(जेतपूर-चितल प्रांतातील) काठी लोक आहेत त्यांना बॉकरने सुधारलेले काठी म्हटले आहे त्यानी चितल पेतल्यानंतर अमरेलीचा एक व्यापारी जुनागडच्या नवाबाच्या त्रासामुळे त्याच्या आश्रयाला येऊन राहिला. त्याने काठी लोकांना आपली दौलत नवाबाच्या हातून मिळवून देण्यास सांगितलें तसें केल्यास त्याबद्दल त्यांना अर्धा दौलत बक्षीस देण्यास कबूल केले तेव्हा काठी लोकांनी अमरेलीवर हल करून त्याची दौलत परत मिळविली ! मात्र त्या व्यापाऱ्याला द्वार मारून ती सगळी दौलत स्वतःच्या घशात टाकण्याचा त्यानी विचार केला परंतु त्याच्या एका लीने या गोष्टीचा इनाकार केल्यावरून त्यानी त्याची सर्व दौलत त्याला दिली इतकच नव्हे, तर तिचा अर्धा भाग घेण्याचेहि नाकारलें यामुळे त्या व्यापाऱ्याप्रमाणे चितल येथे आणगी इतर व्यापारी व तसेच आसपासचे छोटे जमीनदारीही त्याच्या आश्रयाला येऊन राहिले इ. स १७९० मध्ये जुनागडच्या नवाबाने त्याला मेदई भिळक व जेतपूर हे महत्वाचे प्रात दिले याप्रमाणे काठी लोकांना प्रमाणिकपणाची गोडी लागली व त्यानी लुटारुदुत खोडून देऊन बागल्या प्रकारें राज्य करावयास सुरवात केली

मात्र जसदूनच्या खाचर नावाच्या काठी राजाने हा लुटारुदुतीचा धंदा बरीच बरे सोडला नाहीं त्याने लिबडी, धनुका आणि रानपूर या प्रांतात लुटारुदुत बालविली होती त्याच्या मागून त्याचा पुतण्या बडसर याने मात्र लुटारुदुत डाकून देऊन आपल्या जहागिरीची नोंद व्यवस्था केली तथापि बापकी काही प्रांतांतील लोक गीरच्या डोंगरात राहून आसपासच्या प्रदेशात घात देत पन्नास वर्षांपूर्वी विसावद्वार वगैरे प्रात काही काल काठी लोकांच्या ताब्यात होते ह्या प्राताचे क्षेत्रफळ मोठे पण सर्वत्र दाट झाडी, त्यामुळे तेथें फारशी वस्ती नव्हती म्हणून तेथील सारा बसून तेच दाकून बसत. पुढें बाटवाच्या नवाबाने त्यांच्यावर स्वाच्या केल्या तेव्हा ते गीरच्या रानात जाऊन पुन्हा लुटारु बसले त्यांच्यापैकी बाल रागिंग नावाच्या एका काठी सरदाराने महाराष्ट्राबद्दल पायकवाडाला फिरुरीने फकीबेले.

पुढे बाल रागिंग व बाल मातर या काठी सरदारात तेंदे सुरू झाले दोघेही काठेवाडात लुटारुदुत करीत असत बाल रागिंगचा घाउशी मुलगा बाब बाल याने तर इ. स १८०० त हिंदुस्थानच्या आत्मारालील कॅप्टन ग्रॅटला पकडून गीरच्या डोंगरात किडवात चार महिनेपर्यंत बाँडून ठेविलें होतें. या शौर्याच्या कृत्याबद्दल काठेवाडात लोक अगोपि त्याची प्रशंसा करतात. इ. स. १८२४ मध्ये बाब बाल मेल्यानंतर त्याची सर्व जहागिरी जुनागड सत्यानच्या ताब्यात गेली बाब बाल च्या शौर्याबद्दल पोवाडे तिकडे फार प्रख्यात असून ते अद्यापि चारण, भाट व श्रियाच्या तोंडी आहेत काठी लोकांचे सर्वांत दूर कुल म्हटले म्हणजे काठेवाडाच्या

खुमान फाटी यांचे होय. हे लोक कूंदला या सुपीक प्रदेशात रहात व भावनगर प्रांतात लुटलूट करीत. सरते शेवटी त्यांच्यात आपापसात भाडण लागली असता भावनगरस्थाने त्यांचा मोठे केला (१७९३). त्याचप्रमाणे भावनगरकर बखतसिंगजने चांदाड आणि गंधड येथील फाटी लोकांचाहि पाटाव करून त्यांची सत्ता संपुष्टात आणली. हल्ली फाटी लोकांची महत्वाची राज्ये म्हणजे जेतपुर, चितल व अर्दन ही होत. बगसर, चोटिला, बावरा, पलिआद येथे फाटी जहागिरदार आहेत. फाटी लोकांत पूर्वी सर्व मावाचा समान वारसा समजला जाई परंतु या पद्धतीचे दुष्परिणाम त्यांना फळे लागल्यामुळे हल्ली ते रजपुताप्रमाणेच उज्जैन पुनाला वारस मानू लागले आहेत.

फाटी हे पूर्वी पुरे चारणारे असून त्यांना जनावरे फार आवडत. हल्ली पुढील फाटी हे पुरावे मोठे फळ पळतात, व घोड्याची उत्तम निपज करतात

फाटी लोक सूर्यापासक असून ते प्रत्येक कार्यामध्ये कोळ्याच्या (फिडा) आकाराची सूर्याची रूपा उपयोगात आणतात; व तिच्याखाली ' सूर्यनारायणाची प्रतिमा ' असं लिहितात त्याचें पहिलें देवालय डाक येथें होतें. परंतु पुढें तें देवालय परमारानी आपल्या ताब्यात घेतले. फाटी लोक हे देव, गाय व ब्राह्मण यांना पूज्य मानतात. ते देवभोळे असून शकुनावर निश्चित ठेवतात अंयकमांच्या वेळी कावळ्या ऐवजी धाकट्या तनमोर पक्ष्याला ते पिंड देतात. फाटी लोक सुस्तभावी पण निरक्षर व आळशी असून चकाटया पिटण्यांत व मग मारण्यात वेळ घालवित. त्यांच्यात खाण्यापिण्यासंबंधी कारवा धरिष्य नाही. फाटी त्रिया सुंदर, सुस्तभावी व सहृणी आहेत. त्यांच्यात खीरपराचे समान हक्क मानले जातात एवढेंच नाही तर, रजपुताप्रमाणे यांच्यात पुरावार ब्रिथाचा वरचष्मा असतो. अविवाहित अगर विवाहित त्रिया हातात वागडया घालीत गाहींत. फाटी ब्रिथाचा पोपात्र काळ्य व नीटनेटका असतो. फाटी पुस्य भडसा एकापेक्षा अधिक बायका एकाच वेळी धरीत गाहींत. विषवाविवाहाला तरी प्रतिबंध नाही, तरी फारसे विषया-विवाह यांच्यात होत नाहीत, जे होनात ते धाकटया दाराशीच होतात.

फाटी लोकांची नेहमी ऐकण्यात येणारी हकीकत व कनेल वॉटसनने दिलेली हकीकत या दोहोंत फार अंतर आहे. हे लोक मध्यआशियामधून हिंदुस्थानात आले असं वॉटसनचे म्हणणे आहे; परंतु तो त्याच सवळ पुरावा देत नाही. दुसऱ्या कांहीच्या मतं फाटी लोक प्रथम आशिया-मायनरमधील शुदिस्तान प्रांतात बसवूत घरीत होते. तेथून त्यांनी अमुरियाचा पहिला तिरस्त्र दिलेसर याने हुक्कावून काढिले. अमुरियन शिलालेखात त्यांना खडी व पुन्या करारात (बायबल) हिश्टाड असं म्हण्डलं आहे. यावेळी खडी गोवाचे कार्यसिंह हे राजधानीचे ठिकाण होतें. त्यांना मोडे

व ग्य याचा फार दोंक असून ते भाडोजी सैनिक होण्यास एका पायावर तयार असत. पुढें त्यांनी दमास्करला राजा येनहादाद याची वाजू उचलले. त्यात अमुरियाच्या सारंगने त्यांच्यावर स्वारी केली याने कदाचित खंड लोकांना आपल्याबरोबर कैद करून नेले असावे. कारण याप्रमाणे जित राष्ट्रांतही सर्व प्रजेला कैद करून नेण्याची त्यांची वहीवद होली. यावेळी अशियामध्यें मंडिया आणि पर्शिया ही राज्ये वैभवच्या शिखराला जाऊन पोहोचली होती. हुंडोभेटिस नदीपासून ३ दिवमान्या मगलीर असलेल्या संगल गावी खडींनी आलेकसाउर यादशहाला आडविलें होतें. यानंतर केव्हा तरी खडी हे भूमेकडे गेले असावेत असे दिसत. फाटी हे मठकगारे असून ते कोण्याच्याच छत्राखाली रहात नाहींत असे मॅरियनने म्हण्डलं आहे हो परकीयानी दिलेली माहिती शाली.

आता भाट्याच्या बघरी पुढील माहिती देतात. फाटी लोक हे जेतलमीरच्या शालियाहनाच्या कारकीर्दीत (११६८) जालेर शहरी व अरबलीच्या माथ्यावर रहात होते नंतर ते माळव्यात येऊन तेथून मग कच्छात व कच्छातून काठेवाडात उतरले कदाचित ते जालोरहूनच येत कच्छ प्रांतात आले असावेत काठेवाडात पहिल्यानंदा केव्हा आले, हे सांगणे कठीण आहे. बाल हे खाचराच्या अगोदर व वागिया हे बालाच्याहि पूर्वी तेथे येऊन राहिले असावेन. खुमान हे खाचराच्या बरोबर अगर त्याच्यापूर्वीच येऊन राहिले असावेत. ज्यावेळी खाचर काठेवाडात आले, त्यावेळी अगर त्यानंतर काही काळने धादल लोक उदयास आले. खाचर हे इ. स. १४०० च्या सुमारात आले असावेत. ते प्रथम डाक येथें रहात; तेथून पुढे ते चोटिला येथें गेले. या दोन ठिकाणाहून मग ते सर्व पंचमहालमर पसरले. शेगाच्या मुल्लमानी व मराठ्यांच्या प्रदेशावर ते पुढें हरबजेहि पाळे लागले.

त्याच्यापिंपरीच. अगदी पहिला उल्लेख मिरात-इ-सिफ-दरी या ग्रंथ तोंड होय. तमेंच सौराष्ट्राचा ' काठेवाड ' या गावांनं केव्हा पहिला उल्लेख मिरात-इ-अहमदी या ग्रंथा-तोंड होय. भाट्याच्या इतिहासात त्यांच्या उत्पत्तीविषयी पुढील माहिती आहे. फाळ रजपूत राजा नेरावळजी व अयोतिया फाटीपंशीय) विशाल पट्टार याची मुलगी याच्यापासून बाल, खुमान आणि खाचर फाटी लोक उत्पन्न झाले. याना ' शासयत ' हे नाव पडलें व इतर या अर्थाच्या ' अवर ' (अमर) या शब्दावरून इतराना ' अवर्तिया ' असें नाव पडलें.

दुसरी एक हकीकत पुढीलप्रमाणे आहे. वागिया आणि जेठबा यांच्या नात्याच्या पुष्कळ देवळा काठेवाडात येऊन राहिल्या. त्यांच्या मागून बाल लोकांनी टोळी आली. हे जेठबा बाल व चमाडचे बाल हे आपल्याला रजपूत म्हणूं लागले. जेठबा हे वागिया आणि बाल लोकांशी येथीव्यवहार करतात.

वालापक वाक रागा हा मरी आप-याला बाल रजपूत म्हणतात तरी धाक राणाचा (पोरयदरच्या कागद पत्रात) “ काटिआनि बाई” अगर “ काटिआनि मा ” या नावानेच उलग केलेला आहे यावरून बाल रजपूत हे पूर्वी काठी असावेत असे दिसते काठी लोक जेथे जेथे जातात तेथे तेथे आप-पारोवर मादू हे नाव घेतात त्यानी माळवा प्रांतात एक मादू म्हणून गाव स्थापिल आहे यावरून ते नेपाळहून काटेवाडात आले असावेत असे दिसते प्रथम त्याची एक शाखा पगवाभयें मुलतान (गुलस्थान) येथे राहिली अथवा, तबून ती काटेमाडात आली, तेव्हा तिने आपल्यापरोवर मादू व टान ही दोन्ही नावे आणिली टान ह त्याने पूर्वीचे माडव टेकडी जवळील रहण्याचे ठिकाण होते रेवावाडानजवळच्या माळवा प्रांताच्या भागाला (तेथे हे पूर्वी रहात असल्यान) वाडी असे अद्यापि म्हणतात एकदरील पुढे आपल्याला रजपूत म्हणवून घेणारे बालक ही माळव्यातून व गुमान आणि पाचरकाठी मुलतानहून जेसलमीर, अजमेर व कच्छ या भागांनी काटेवाडात आले असवेत हे संभवनीय दिसते

काठीपेकी शाखायतात एकाच कुळातील वधुगरात, अगर दोन निम शाखायत घणांतील वधुवरात विवाह होत नाहींत शाखायत आणि अवर्तिता यांच्यामध्ये विवाह होऊ शकतो शाखायतात, काल, गुमान, पाचर हादी आणि गणिना गुमान अशा पाच शाखा आहेत व अवर्ति-यात माजरीआ, तोहरिआ, मरद अगर जानवड, मरीय, गुलिआ, पाड्या, नाडा आणि परगार या आठ शाखा आहेत बामिआ अगर बरर लोक हे शाखायत व अहार यांच्याशी नेहमी बेटीव्यवहार करीत कोटिल, धागट्टा व बर अशा तीन शाखा बामियाण आहेत या-पैकी कोणत्याहि दोन कुळातील वधुवरात विवाहसंग्रह होऊ शकतो अवर्तिता काठी लोक बामियाणा अवर्तिताय समजतात म्हणून त्या दोघात बेटीव्यवहार होत नाही काठीपेकी अहिर लोक आपापसात व इतर जातींशी विवाह करतात मात्र अवर्तिता काठी लोकांशी करीत नाहींत

काठी आणि अहिर लोकांचा असुर पडलाने आपल्या ऐनद अवरी प्रयात उलग केलेला आहे त्याने पोरट-विषयी असे लिहिले आहे की, “ या प्रांतात अहार जातीचे पुष्कळ काठी लोक आहेत हे लक्ष्मिदास चौधरी अवलद तयार करतात त्याच्या संन्यात ६००० घोडेस्वार व १००० पायदळ आहे त्याचे घोडे आरबी जवलादीचे अस-तात त्याची वतगुरू संधारणत उभेगिरीचा असते तरी पण त आतिथ्यपर आहेत दिशण्यात ते पार देरणे आहेत धोडी नदीच्या तीरावर काठा लोकांच्या वसती-जवळ बोरिया नावाच्या अहिर जातीचे वसतिस्थान आहे त्याच्याजवळ ३००० घोडेस्वार व तितकच पायदळ आहे या लोकांचे नामांश सदैव रर असते ‘ प्राचीन काठीवाला विषयी जेट्या आणि गुजराता लोकांच्या इतिहासात जेव्हा

आले आहे यावरून ते या प्रांतात हजारवारासे वर्षे रहात असवेत असे दिसते (बाल काठी अगर पाठीवाल हे लोक जेथे राहतात सो प्रदेश काठीवाल अगर वाटेवाल होय) .

परंतु काठीच्या मत अर्धाचीन बाल आणि गुमान, बाना काटेवाडात येऊन पाचरी वषे आणि पाचर यांना चारथे वषे शाली, अणर्वीत त पूर्वी त्यानी कच्छप्रात सोडला नव्हता राबळनामाने लोक व्या घनज्ञच्या मध्याच्या सुमारात, काठी लोकांवर सारी करून त्यांना आरनदीच्या दक्षिणेत पिटा-ळून लाविले पुढे ५० वर्षांनी सटाचा प्रसिद्ध लोम गुमान याने मुलतान मुसलमनांवर आक्रमण दिला होना त्यापुढील हरीवत अनुल फगलने ऐनेइअदरी प्रयात दिली आहे, आणि त्यानंतरची हकीकत मिरात-इ-अहमदीत आहे अउरान्या शतकात शुजात खानने टानवर हल्ला करून तेंपून पाचर लोकांना हाकून दिले याच्याहि नंतरची माहिती दिवाण रणटोउर्जाने दिली आहे या माहितीत प्राचीन व अर्धाचीन काठी, म्हणजे पाचर व गुमान यामधील भेद पार उत्तम सन्नेह दाराविलेला आहे तो म्हणतो की काठी लोकांचा १० पुढे अभून त्याच्यापैकी काही पगवातून व काही सिंधमधून काटेवाडात आली

पुढे टाकच्या रजपूत बाल राजाने त्या काठी कुळातील एका लोकांशी विवाह कला हीन जातीतील लोकांशी विवाह के-यासुद्धे त्या राजाचा त्याच्या मालीतील लोकांनी वाईत टाकले, तेव्हा तो काठी जातीचा बगला त्याला त्या काठी लोकांतून दोन मुले घाल, त्याची नावे गुमान व पाचर ही होत त्यांना जुनागडच्या राजाने काही प्रात दिला त्या प्रांतात काठी लोकांची पुष्कळ वस्ती होताच त्याला काटे व ड हे नाव पडले काठी लोक मास हातात व काही दाम्बहि पितात यांचे उपाध्याय मोंप (मग) ब्राह्मण आहेत अत-पुर संघ याची एक संघवर्ती पचायत असून तिचा अधि-कार सधे काटेवाडावर आहे

एवा बेरवालकाठीने नवाब बाहादुरनानाच्या परवानगीने जतपुर येथे एक देवालय बांधिल काठी लोक जुनागडच्या राजाला दरताळ राउणी व एक घोडा देतात सापळात त्या शेंदर धिया पळवून नेण्याची बहिवाद काठी लोकात पूर्वी असल्यामुळे त्याच्या धिया सुंदर असतात अशी ख्याती आहे, परंतु हल्लींच्या काठी धिया दिणण्यात उम व धिण्या दिसतात काठी लोक जात्या शूर, उदार व आतिथ्यपर आहेत, काठवाडात त्यांचे जेतपुर, मरद, निरन, पगसर, कुंडल बरीर मोटे रिळे आहेत याची मदिशा म्हणून एक पोड-जात आहे ती काठवाडमधील सोरटप्रांतात व गीरच्या जोगराळ प्रांतात आढळते ते अत्यंत नासदायक लोक आहेत त्यानी इ स १८६७ साली बर वेले होते. तेव्हा त्यांना सांगी बरणोत येऊन सेतीभाडी पाडी असात बहाल कर-ण्यात आली इ स १८७३ साली त्यांना नि बल

आले. हे आपापसात विशाहरेवंध करतात. हे हल्ली शेती करतात. काही सैन्यातहि दारुल शाळे आहेत. पुष्कळसे काठीलोक जमीनदार व तालुकदार आहेत. याच्या चालीरीति काठी आणि रजपूत लोकांच्या चालीरीतीप्रमाणे आहेत.

[सं द भे प्रं थ.—सं. ग्या. भा. ८. काठेवाड; बेंटसन; कोंकर; लो-ई. ने. टोंड-राजस्तान भा. २; एने इ-अकबरी, मिरात-इ-शिकंदरी; मिरात-इ-अहमदी]

काठेवाड—सुंदर. हे आरवी समुद्रातील गुजराथच्या पश्चिमेकडील द्वीपकल्प असून हे उ. अ. २०° ४०' ते २१° ४५' व प. रे. ५९° ५५' ते ७२° २०' यावर आहे. याची सर्वांत जास्त लांबी सरासरी २१५ मैल व रुंदी १६० मैल असून याचे क्षेत्रफळ अंमार्से २३५०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) २५३८५१७ आहे. काठेवाडच्या बराच भाग अनदाबाद जिल्ह्यात मोडत असून काही गायकवाड, पोर्तुगीस व पोलिटिकल एजंट यांच्या ताब्यात आहे. पोलिटिकल एजन्सीत १९२ संस्थांन आहेत. काठेवाडचें प्राचीन नाव सौराष्ट्र, परंतु मराठ्यांनी त्याला काठेवाड असें नाव दिलें. कारण येथील काठी लोकांनी त्यांना विशेष विरोध केला होता. त्या नावावरून त्यांनी सौराष्ट्राऐवजी काठेवाड हें नाव ठेविलें आणि तेंच इंग्रजांनीहि पुढे कायम केलें. मुसलमानांनी अंमलात आला सोरठ म्हणत; आणि अद्यापिहि दक्षिणेकडील एक प्रांत याच नावाचा आहे. हल्ली या द्वीपकल्पाचे एकंदर चार मोठे प्रांत आहेत. ते झालवाड, हलर, गोंहलवाड व सोरठ हे होत. इंग्रजांचा पो. एजंट रायकोटास (एक संस्थान) रहातो. एकंदर द्वीपकल्पाचें उत्पन्न सरासरी १॥कोंटींचें आहे. पैकीं २लक्ष ६० हजारार्चे उत्पन्न व १३२० चौ. मैलांच्या प्रदेश अहमदाबाद जिल्ह्यातील (पोत्रा व धर्दुका तालुक्याचा) आहे. ७ चौरस मैल प्रदेश व ३८ हजार उरपन्नाचा प्रांत दीवच्या पंतैगीजाचा आहे. तसेंच १३२० चौ. मै. चा व १ लक्ष उरपन्नाचा मुलूल गायकवाडाच्या ताब्यात असून बाकीचा २०८८० चौ. मैलांच्या व १ कोंटी ४८ लक्ष व सुद्धा मुलुत्र काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीच्या ताब्यातील आहे.

काठेवाड द्वीपकल्प हे एकेकाळी वेढ अमावें वला समज आहे. काठेवाडच्या पूर्वेस त्याच्या व गुजराथच्या मध्ये असलेल्या मिठाच्या जमिनीमुळे खंयायतचें भूशीर व कच्छचें रण यांना जोडणारा पाण्याचा प्रवाह पूर्वी या भागात आला असा तर्क आहे. फार पूर्वी सिंधूतद याच भागातून खंयायतच्या आद्यातास काउन मिळत असावा असें म्हणतात; आणि यामुळेच कच्छ (आनर्त) हा प्रातहि पूर्वी सौराष्ट्राचाच एक भाग होता असें काह्मिं मत आहे. काठेवाडच्या मध्यभागी पठार असून येथुलच बहुतेक द्वीपकल्पांतील सवें नद्याचा उगम होतो. याचा उत्तरेकडील पृष्ठभाग सपाट असून इतर ठिकाणीं अलेक, कमळ, वंसजाळी, दलकानिआ, शरुंगय, समोर वगैरे नगर आहेत. गीर

पर्वताची ओळ किनाऱ्यापासून २० मैल उत्तरेस असून त्याला समांतर अशी आहे. याशिवाय ओसाम, गिरनार, बरदा वगैरे इतर पर्वत व टेकड्याहि आहेत.

येथील मुख्य नदी भादर ही असून ती माडप टेकऱ्यात उगम पावते. तिची एकंदर लांबी १२० मैल असून तिच्या दोन्ही काठावरील प्रदेश चांगला लागवडीचा आहे. याच भागातून दुसरी एक सुखा भादर नावाची नदी तिघून खंयायतच्या आखातास मिळते. अर्जी, मावू, प्रख्यात सरस्वती, भोगवा आणि केनुजी या इतर नद्या असून शेवटच्या नदीच्या काठी सुंदर वृष्टिर्वादन पहावयास मिळत. हंसखळ, भावनगर, सुंद्राद व धोलेरा या राज्या पाण्याच्या मुख्य साज्जा आहेत.

काठेवाडमध्ये बेट ह् उत्तम बंदर असून त्याशिवाय दवाजीआ, जोडोआ, चडि, सलाया, धोलेरा, माधवपूर, वेरावळ, भावनगर, द्वारका, मूळद्वारका, दिव, पोरचंदर, भरवंदर, नविनंदर, मांगरोळ, जाकरावाड, गोधा वगैरे अनेक इतर बंदरांहि आहेत. प्राचीन काळापासून श्रीक, रोमन, मुसलमान वगैरे बाह्य लोका या बंदरी व्यापारापरित्ता येत, त्यामुळे या येटाची त्यावेळी फार ख्याति होती. पिरम, वाच, शियळ, शंकोदर, नौर, कुरुंभर, दिव, ही इतर बेटे आहेत. येथें सरोवरें थोडीं असून त्यांपैकीं नाल व वेडस हीं मुख्य आहेत.

साबरमतीच्या मुखापासून वायव्येकडे ३५ मैल दूरवर जाणाऱ्या दलदलीच्या प्रमाणा खंयायतचें रण म्हणतात. याच्या खातील भागात समुद्रातील गाळ जिवुल असून पावसाळ्यात हें पाण भरल्यावर नाल तळ्याचें व याचें पाणी एक होतें. त्यामुळे इकडून अहमदाबादचें इकणवळण काही दिवस बंद पडून काही खेळाचीं तर बंदे बनतात.

दखनप्रमाणें या द्वीपकल्पातहि बहुतेक सर्व ठिकाणीं वासाळचे थर आढळतात. उत्तरेकडील पर्वतातून शुशिया व लेंमेटा जातचें थर आढळतात. दक्षिण किनाऱ्यावर व पूर्वेकडे मळ्यंची जमीन बरीच आहे. या द्वीपकल्पात पऊस साधारण पडतो. गीर आख्याखेरीज इतर ठिकाणीं झाडी पातळ आहे. येथील इमारतीचें लकूड मोल्बवान साही. दक्षिण किनाऱ्यावर गारळाचीं झाडे लवकर वाढून मजबूत होतात. रानखरू बहुतेक सर्व भागात होतो. महुवा येथें उत्तम आवे होतात.

सिंह, बिज्याकाष, काळवीट, चिसा, डुकर, कोरहा, लाडगा व जंगली मानर हे येथील मुख्य वन्यपशू आहेत. सरपटणाऱ्या प्राण्यांपैकीं साप, मगर व काकव हे मुख्य आहेत. सिंह हा फक्त गीर जंगलातच व कचित गिरनार पर्वतावर आढळतो

काठेवाडचें एकंदर हवामान साधारण ठीक आहे. जानेवारी ते मार्च या तीन महिन्यात दाट धुकें व पुष्कळ देव पडतें. एप्रिल ते जून उन्हाळ्या असून तेव्हा हवा फार चांगली असते. सप्टेंबरपासून पुढे ऊदीक माहिने हवा खराब असून ती

त्यावेळी कोणालाच मानवत नाही. काठेवाडमध्ये सर्वांत जास्त पाऊस (२० इंच) जुनागड येथे पडतो. पावसाचे वारे जून ते ऑक्टोबरपर्यंत वहात असून मरा पाऊस जुलै ते नवंबरमध्ये पडतो.

गेल्या शतकात येथे बऱ्याच वेळी भूकंप झाला. सन १८९४ एप्रिल हा. २१ रोजी दुपारी ११ वाजता बहुतेक सर्व भागात भूकंप झाला. भूकंपाचे पूर्वी सुमारे ६ सेकंद एकतऱ्हेचा नाद-हॉर्ज लागल्यामुळे लोक फार घायरून गेले होते. याशिवाय १८८१ व १८९८ सालीही वाहरी काही भागातून पुन्हा भूकंप झाला.

इतिहास.-काठेवाडचा प्राचीन इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. जैन श्रध्दातून प्राचीन माहिती थोडीफार मिळते पण ती पौराणिक धर्तीची ह्याय. धाटूण इकडे येण्यापूर्वी येथे खंय राहत होते. परंतु एक रचन राजाचा सूर्यवंशीय राजा त्यावेळी येथे होता त्याची मुलगी रेंवती ही बलरामास पुढे दिली. प्रमाणपट्टण येथेच यादवांची दोनटची यादवा झाली. धाटूण ज्या ठिकाणी निजामास गेले ते ठिकाण हद्दीह वेरावळ व पट्टण यांच्यामध्ये दासवितान. वेरावळ व फोरेंदर यांच्या मधाल माधवपुर येथे दक्षिणोद्धार झाल्याचे सांगतात जैन लोक पाळियाणा व गिरनार डोंगरास फार पवित्र मानतात. गिरनारवरील हिंदू देवळांपैकी वाही गुप्त पराण्यानी बाधली आहेत. काठेवाड त्या वेळी पार सधन व बद्ध सोयीची यामुळे अनेक परकीय लोकांनी त्याच्यावर पुष्कळदा स्वाभ्या केल्या या प्राताचा अगदी पहिला ऐतिहासिक उल्लेख चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळी येतो त्याने नर्मदेपर्यंत हिंदुस्थान मिळून त्याचे चार भाग केले. त्यात पश्चिमेकडील भागात सौराष्ट्र हे नाव देत व त्याची राजधानी उज्जनी होती असं उल्लेख आढळतो (क्रि.पू. ३२०) त्याचा सुभेदार सेन पुष्पगुप्त होता. हा चंद्रगुप्ताचा मेहुणा होता याने जुनागडजवळ बुद्धार्थ नावाचे एक मोठे सरोवर बांधून त्याने शेतीसाठी फारचे फायदे होते अशांक हा उज्जनीस या प्राताचा (राजा होण्यापूर्वी) सुभेदार होता तो राजा झाल्यानंतर त्याने जुनागडजवळ एका मोठ्या वाड्यावर आपल्या आज्ञा पोहोचल्या आहेत (जुनागड पहा) शिकंदरच्या वेळी (टेझमिने मोनोग्रॉफोस म्हणजे आजचे मंगरोळ होय) व अशोकच्या वेळी लोकांना हा भाग माहित होता 'सौराष्ट्रे' या नावाने ग्रीक व रोमन लोक काठेवाडाला ओळखीत असत. ग्रीक, ग्रीक, क्षत्रप, गुप्त वलभी वगैरे राजांनी येथे राज्य केले अशी माहिती मिळते. त्यावेळी काठेवाडास सुराष्ट्र (सौराष्ट्र) असे नाव होत मौर्यांचे राज्य विस्तारित झाल्यानंतर बाघ शक लोहानी येथे वाही शतक राज्य केले. पुढे गुप्त पराण्यातील प्रस्थाप व अत्यंत शूर अशा बद्धगुप्ताने (दुसरा) शकपासून हा देश जिंकून घेऊन त्यांना हाकलून दिले (इ.स. ४००) सौराष्ट्राची प्राचीन राजधानी यामनस्थळी (वनथली), नंतर प्रभासपट्टण व मग वेरावळ शाली. ही तिन्ही

गाव जवळजवळ आहेत जुनागड रेंहि फार जुने शहर आहे. हे बौद्ध धर्माचे एक मोठे ठिकाण होते येथेच प्रायात अशोकचा शिलालेख आहे पोरपदर, धीनगर, पुमणी शहर, भेरादेंदर परमपेट शिआळ (कोन्हा) येथे हा सारा प्राचीन ठिकाण आहेत दुसऱ्या घुससेनाच्या कारकीर्दीत (६३२-६८०) विनी प्रवासी लुण्ठरतना काठेवाडात चाल येथे आला होता (६४०) 'येथील लोक धीर्मत असून व्यापार करतात, त्यांचा समुद्राच्या सागिण्यातुळ याराच फायदा होतो गुजराथ हा सौराष्ट्राचाच एक भाग असून त्याची सरहद्द मही नदी आहे व एकदर प्राताचा पराव ६०० फांत आहे' असे त्याने लिहिले आहे बुद्ध लोकांचे मठही त्याला काठेवाडात आढळले. काठेवाडातच प्रसिद्ध संनिनाथाच देऊळ आहे. ते महंमद गझनीकर याने १०२० च्या सुमारास लुटले काठेवाड हे द्वीपकल्प असल्याने व तो वर नुपीक प्रात असल्याने त्याच्यावर अनेक पराण्यांनी अनेकवार राज्य केले. महंमदानंतर मुसुलमानांच्या स्वाभ्या बऱ्याच वेळा काठेवाडावर झाल्या. इ.स. ११९४ त त्यांनी अनहिलवाडा राजधानीवर हल्ला केला होता पुढे १२९८ त त्यांनी तो कायमची जिंकली मध्यतरी खाला फुलाणी याने काठेवाड जिंकला होता (१३२०) मुसुलमानांनी अंमलात काठेवाड हा प्रात गुजराथच्या सुभ्यात समाविष्ट होई व गुजराथच्या सुभेदाराचा अधिकार त्यावर चाले झाला (१३२४) हा गुजराथचा पहिला मुसुलमान राजा होय १६ व्या शतकाच्या अखेरीस अहमदांनी गुजराथ पादाभात केला त्याच्या पूर्वी इ.स. १५०९ च्या सुमारास पोर्तुगीस लोकांपासून काठेवाडच्या थोड्या प्रात झाला होता १५३३ त बहादुरशाहाला फण्याने मारून त्यांनी दिव बदरात वपारीच्या ठिकाणी किष्ठा बाघला तेव्हापासून हा किष्ठा व दीव येथे अश्या त्याच्या ताब्यात आहे इ.स. १७०१ मध्ये गुजराथेत मराठ्यांचा शिरकाव होऊन बंडाजी कदम, वाडे व दमाजी नायकपाड यांच्या पुढारीपणाखाली आपली सत्ता त्यांनी येथे कायमची स्थापित केली त्यावेळी येथल्या करिता व स्वतःकरिता मुसुलमानी (खडणी) मिळविण्याकरिता उत्तर व पश्चिम गुजराथमध्ये नायकबाज हे आपली फौज पाठवीत असत तेव्हापासून आतापर्यंत वाही भाग वगळून बहुतेक काठेवाड गावःवाडाच्या आधिपत्याखाली आहे. १८७०-७८ पासून काठेवाडामधील लहान लहान सरदारांच्या यादवांचा शेवट झाला त्यावेळी इमराना नायकबाजच्या मुसुलमानीपासून त्याचे सुवसान होणार नाही अशी हद्दी घेतली व नायकबाजाला त्यांनी भरावयाची खंडणी आपल्या (इमरानाच्या) मार्फतीने भरावी असे दोन्ही पक्षांच्या संमतीने ठराविले

काठेवाडामध्ये प्राचीन फारचे अवशेष वरेच आहेत. ते दक्षिण व ओरोपीस सापडतात. अशोकाच्या वेळेचे लेख, बौद्धांची लेणी व जैनार्थ देवळे ही येथे आहेत. सुबड

व अहमदाबाद येथे काठेवाडी लोक फार आढळतात. इकडील काही पाडशी मुसलमान व्यापारी नाताळ व दक्षिण आफ्रिकेच्याही सफरी करतात. जुनागड, भावनगर, नवानगर धंदुका, लिमडी, मागधा, बाफानेर, भोळ, द्वारका, रंभाळिया, जेतपुर, अमरेली, पालिठाण, राजकोट, घोरामी, गोरवंदर, गोंडळ, मोरवी, महुवा, बेरावल व यदवाण ही मुख्य शहरे आहेत. ही बहुतेक लहान लहान संस्थांनंय आहेत. येथे रजपूत, काठी, लुणवी, कोळी, ब्राह्मण, वाणी, लुहाणा, जाडेजा रजपूत, भेड, मेमन, खोत्रे व घानवी जातीचे लोक आहेत. सर्वांत मुख्य काठी लोक आहेत त्यांपैकी वाणी, लुहाणा, मेमन व खोत्रे लोक व्यापार करतात व घानवी लोक तेल काढतात. एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ४१.५ लोक्यांची उपभौविका होतील आहे. येथील हवापाणी, पाऊस व जमिनीची जात चांगली असल्यामुळे येथील हा प्रदेश उत्तम आहे. जमीन काळी व लाल असा दोन प्रकारची आहे. काळ्या जमिनीत कापूस होतो व लाल जमिनीत पादाच्या पाण्याने गहू व सात चांगला होतो. भादर नदीच्या काठी उत्तम फळफळावळ, भाज्या व ऊंस होतो हळद व मूग याच उत्पन्न धनुर्वैक सर्व ठिकाणी होतें

अलीकडे कालव्याचे पाणी पुरविण्यात बरीच सुधारणा झाली आहे. नवीन बांधलेल्या तलावांपैकी लालपुरी, अल-नसागर, पनेली, चपा व मोलदी हे मुख्य आहेत.

येथील निरनिराळे संस्थानिक आपआपल्या राज्यांनं पुष्कळ सांख्यिकीय काम करतात. इकडे प्रथमतः भावनगरकरांनी स्वतःच्या खर्चाने आगगाडी सुरू केली. नंतर आता हळू हळू इतर संस्थानिकांनीही छोटे छोटे काठे वाडले आहेत. काठेवाडी छोटे प्रस्थात आहेत. याशिवाय गाई, म्हडी, उंट, गाडव, गेंब्या वगैरे इतर जनावरे येथे आहेत.

बाफानेर व पंचाल येथे हमराती लावूड होतें व भावनगर, मोरवी, गोंडळ व सानवदर येथे नळळ लावूड मिळतें. ताड व अंबा याची लागवड भावनगर येथे सुदाम केली जाते.

काठेवाडात खनिज पदार्थ (बहुतेकरून लोखंड) व विशेषतः हमराती दगड पुष्कळ सापडतात. नवानगरच्या आसपास चांगले मोती सापडतात पाडरी व तावडी पांढळी कोठे कोठे सापडतात.

ह्या द्वीपकल्पातील लोक सधन आहेत पाण्याचा पुरवठा सुलभ असल्यामुळे येथील जमिनीचे उत्पन्न चांगलें येतें.

सुबई वदरातून परदेशी जाणाऱ्या कापसापैकी एकचछाया कापूस वाटवडातून येतो. सुती कापड, साखर, गूळ व काही प्रकारची धान्य बाहेरून काठेवाडात आतात.

कापडाचे कारखाने व हमराती लाकडाचा व्यापार इकडे बराच भरभराटीस आला आहे. कोन्धाण्याच्या कलावतुचे विणकाम, मुंगंधी तेल व उटणी, गुलाबचे व इतर अत्तर वी हल्लीदती व चंदनी कोरीव काम येथे चालले होतें

सडका व रस्त्याच्या कामात अलीकडे फारच सुधारणा झाली आहे. १८६५ साली काठेवाडात एकही पक्की चांगली सडक नव्हती. अलीकडे वऱ्याच पक्क्या चांगल्या सडका झाल्या असून उत्तम पूलही बांधलेले आहेत यदवाण ते जुनागड व भावनगर ते जोडिया असे मुख्य दोन हमराते असून त्यांच्या बाऱ्या सर्वत्र पसरल्या आहेत.

१८७२ त काठेवाडामध्ये पहिली आगगाडीची सडक सुरू झाली. १८८० पासून निरनिराळ्या संस्थानांच्या रानांनं नवीन फाटे तयार केल्यामुळे हल्ली इकडील दळणवळण बरेच सुलभ झाले आहे. काठेवाडात इंग्रजांची व जुनागड संस्थानची टपालकॉर्पोरेशने आहेत या भागांत मधून मधून दुष्काळ पडतात.

[सु. ग्या. पु. ८; सिमर; लक; सुरा. इति, ताम्बि-ई. सारंग, वॉटसन, रासमाला बेलकाडे इति, अर्जुनलुणी; इंडि. फाना, इंड. ऑ. पु. १५, ज. रा. ए. सो. १८९०, १८९१ अर्कि. सर्व्हे. वेस्ट इंडि. भा. २, वेली-गुज. इति.]

काठेवाडी—महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी सुरूळ आढळणारे हे काठेवाडी लोक मूळचे गुजरात व काठेवाड या भागातील असून बरीच बरे महाराष्ट्रात वस्ती करून राहिलेले आहेत याची सातुसापा गुजराती व काठेवाडी असून कामापुरते मराठी भाषेचेही ज्ञान याना असतें. याचा मुख्य धंदा विद्रा, फळें वगैरे मातीकाम करण्याचा आहे हे दिसण्यात येतिल्ले परंतु मेहेनती व शिस्तीचे असे असतात. हे मात्ताहारी आहेत. याचा नित्याचा आहार तांदूळ, गव्हाची पोळी, उड्याची डाळ वगैरे आहे. मातीच्या भिती व गवती छपराच्या लहानशा शॉपच्या यातून हे बहुधा रहातात मुलांचे नाव कुलसुरूच्या संमतीने देवण्याची याची पद्धत आहे. बाव्हेतील तीन महिने होईतोपर्यंत घराबाहेर पडत नाही. ज्या घरी मर्तिक झाले असेल, त्या घरी समाचारस येणाराना डाळ, पिचडी व विडी पुढे करण्याची वाळ यान्यात आहे हे खडोडा, भैरीवा, व भवानी यांचा पूजा करतात. परंतु त्यांचे आर्यदेवत रामदेवपार हे आहे. जातीतील संते जातिस्थपा भरवून मिदविण्यात येतात. हल्ली हे लोक सुदारकाम व गवडी काम आणि दगडी खोदकाम करतात. काठी ठिकाणी यांनी माळ्याचा (मागी विकण्याचा) धंदाही उचलेला आहे. कापडाचे दुकानही एखादा काठेवाडी चालतो. [सु. ग्या. नाशिक, खानदेश वगैरे]

काठेर—बडोदा संस्थानातील नवसरी प्रांतात कामरेज तालुक्यातील एक शहर. हे नवसरीपासून २२ मैल व सुरत-पासून १० मैलावर तापी नदीच्या उत्तरकिनाऱ्यावर वसले आहे जेथे एक मुनसफ कचेरी, एक घदेशिक्षणाची शाळा, एक प्राथमिक शाळा व दवाखाना आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार असून मुसलमान लोकच येथे फार आहेत. हे मुसलमान सुनी पंथातील चौहरी जातीचे आहेत. स्वभावतः पाडशी असल्यामुळे चीन, मॉरिशस, जालाळ वगैरे दूरदेशी

व्यापाराणिमित्तं तफरी करुन हे लोक चागला पैसा मिळवितात या शहरात धान्य व कापडाचा व्यापार चागला चालता

कांडू—भट्टबुज, हलवाई यांची एक जात हिंदुस्थानात यांची एकंदर वस्ती (१९११) ६५४४२३ आहे पैकीं विहार-ओरिसात १०२८५५, सयुक्त प्रांतात १४९८९२, बंगालप्रांत १२६०३ व बाकीची आसामात आहे कटार नाप व शुद्र आहे यापासून झालेली ही सत्ती असावी असे मानतात (रिस्ले-इंडियन अँड कास्ट्स १:४१४) यनियासारखा ही एक वैश्य जात आहे असेंहि याही समजतात (इस्टर्न इंडिया ७:४५५) व्याघ्र पदार्थ करण्याविकण्यापेरीज इतर पुष्कळ धंदे या जातीचे लोक करतात म्हणून याचा समाजातील दर्जा ठरविणे कठिण जात बंगाल विहारमध्ये कांडूच्या दहा पोटजाती आहेत, पैकीं सयुक्त प्रांतात ३ आहेत प्रत्येक पोटजातीत अणत्ती निरनिराळे अनेक वर्ग (मुल, कुरी) आहेतच एकाच पोटजातीच्या लोकात पत्सपविवाह होतात, पण एकाच वर्गांतच, किंवा कुळीतल्या लोकात होत नाहीत जवळच्या नातळ्यात लग्नसंघ होत नाहीत त्याकरिता काही पिढ्या जाव्या लागतात पहिल्या घाबकोच्या समतेपेरीज दुसरे लग्न तिच्या निवतणी करता येत नाही, अशी सयुक्त प्रांतातील मिर्झापूर जिल्ह्यात चाल आहे पण फिझाबाद जिल्ह्यात कांडू पुरुषांना एका वेळी तीनपर्यंत बायका करता येतात लग्नविधीत मुख्यत नवऱ्याने बायकोच्या मागात शेंदूर भरावयाचा असतो विधवाविवाह व नियोग रुढ आहे एकंदर सर्व कांडू हिंदुधर्मी आहेत पैकीं काही धाक तर काही बंगव आहेत काही कांडू रामानंदी व काही कवीरपंथी आहेत पायरवट, गवडी, वाणी यांचे घदेहि कांडू लोक करताताना दिसतात असामातील कांडू चहाच्या मळ्यात काम करतात. [कूक सेन्सस रिपोर्ट १९११]

काण्व घराणे—यास काण्वायन असेंहि म्हणत शुभ घराण्यातील शेवटचा दुर्ब्येवनी राजा नेवभूति अगर देव भूमि नास त्याचा ब्राह्मण प्रधान वसुदेव याने कड करून मारलें व आपण स्वतः राजा झाला (ति. पू. ७३) शुभिन युराज याचा वध करणारा भित्तेदेव हाहि बहुधा काण्व घराण्यातीलन असावा शुभ घराण्यातील १० वा पुरुष देव भूति याचा वून वसुदेव (५हिला कण्व राजा) यानेंच वेला याबद्दल वाण कवे व पुराणे याची एकवाक्यता असल्याने जें रामकृष्णपत भांडारकर यांचे जें म्हणणे—काण्व घराणे हें शुभ घराण्याच्या समकालीन होते तें—मुळीच ठिकत नाही वसुदेवाच्या नंतर त्याचे तीन वंशज गादवीर वसून त्यांनी ४१ वर्षे राज्य केलें (ति. पू. ६३ त २८) या चारहि राजांपदल ऐतिहासिक माहिती मुळीच आढळत नाही वसु देवाचा पुत्र भूमिभित्र यानें १४ वर्षे, त्याचा पुत्र नारायण यानें १२ वर्षे व त्याचा मुलगा सुभर्म यानें १० वर्षे (व

वसुदेवानें ९ वर्षे (मिळून एकंदर ४१ वर्षे) राज्य केलें सुभर्मन याला आपः घातवाहन घराण्यातील एका राजानें भास्वन राज्य बळकाविलें (ति. पू. २८१२) व पाटलीपुत्र (काण्वाची राजधानी) एक मुम्याचें ठिकाण झालें या चौघाचा साधारण काल पुढीलप्रमाणें ठरविला आहे—वसुदेव (ति. पू. ७३-६७), भूमिभित्र (६७-५३) नारायण (५३-४१) सुभर्मन (४०-३०) [हर्षचरित, पार्श्विटर, भांडारकर-दखन, इ. स्मिथ बुद्धोत्तर जग]

काण्वशाखा—शुक्रयजुर्वेदाच्या वाजसनेयी शाखेचे काण्व व माध्यदिन असे दोन भेद आहेत या दोन पाठा मध्ये विषयाचा वावर्तत पारला भेद नाही. फक्त काही शाब्दिक फरक व सोहि गद्य भागामध्ये आढळून येतो, मंत्रभागात आढळत नाही हे पाठभेदहि त्यांनी भिन्न भिन्न ठिकाणी वस्ती केल्यामुळे उत्पन्न झाले असावे त्याच्या मन्त्रचनेच्या काळात पारसे अंतर असेलसे दिसत नाही

काण्व संहितेचे अध्याय चाळीस असून पहिल्या दोन अध्यायात दर्शपूर्णमास अध्याय ३ ते ४ मध्ये अग्निपाधान, चातुर्मास्ये, अध्याय ४ ते ९ अग्निष्टोम, दद्याव्यात वागनेय, ११ व्यात रागसूय, १२ ते २० मध्य अग्निचयन, २१ ते २४ मध्ये सौत्रामणी, २४ ते २७ मध्ये अश्वमेध, २८ ते ३३ मध्य सतीर्णमन्त्र, ३४ ते ३५ मध्ये पुरुषमेध, ३६ मध्ये शातिमन्त्र, ३७ ते ३९ प्रवर्ग्य व शेवटच्या अध्यायात ब्रह्मविद्ये इत्यादि विषय आहेत

या संहितेचे ब्राह्मण शतपथ या नावाचें असून त्याचेहि माध्यदिन व काण्व असे दोन पाठ आहेत माध्यदिन पाठात ब्रह्मा प्रपाठक असून काण्व ब्राह्मणात सतरा प्रपाठक आहेत शतपथ ब्राह्मणाचा शेवटचा भाग म्हणजेच बह्वदाराण्यक उपनिषद हाय याचेहि अर्थान काण्व व माध्यदिन पाठ आहेत

या शाखेनें सून कात्यायन हें होय या शाखेचे ब्राह्मण व हाडामध्ये विशेष आढळतात तेथे त्याचें काण्वच असें नाव रुढ झालें आहे

कात, काताचे प्रकार व तया रकरण्याची कृति—काताच्या तीन जाती आहेत काळा कात, मुखत आंबोणीक कामाकरिता उपयोग वला जातो, किंवा कात हा विज्यात खातात किंवा औषधाकरिता याचा उपयोग करतात चैरसाल (चौर्येयो), काष्ठप्रमाणेच हा कात लाकडात सापडतो कात तयार करण्याकरिता झाड तोडून नंतर त्यातून हा पदार्थ काढतात त्यासुद्धे ही झाडे झपाट्यानें बर्मी होत आहेत

काळा किंवा पेसु कात करण्याची कृति—कात तयार करण्याकरिता तीन मनुष्ये कामावर असतात, एक मजुष्य झाडे तोडून ती जनावराकडून ओढीत भठीपर्यंत नेता दुसरा तिसरा लाकडाचा गाभा काढून त्याचे तुकडे करतो व त्याचा भठीवर असतो लाकडाचे तुकडे गंडन (म्हणजे सुमार १०-११ दोर) पाणी

मातीच्या भांग्रात उकळून अर्धे पाणी उरल्यावर, २०१२५ भाज्यातील पाणी एका लोखंडी कडईत ओतून, पाकाप्रमाणे घट्ट होईपर्यंत सर्व रस आटवतात. नंतर कडई मधीलून उतरून लाकडी दवळण्याने कडईतील द्रव्य थंड होईपर्यंत एकसारखे उबळतात व थंड झाल्यावर एका विटाळ्यासारख्या लाकडी सावाने पातें घालून त्यावर तें ओततात. हा आवडेल्या रस रात्रभर अशा स्थितीत राहिल्या म्हणजे सकाळपर्यंत वाढून कात तयार होतो. कधी कधी लाकडाचे तेच तुकडे पुन्हा एक वेळ उकळतात पण त्यापासून फारसा कात निघत नाही. भट्टेवरून वडई राल्या उतरल्यावर पाही जण अर्धा तास किंवा तास भर तो दवळतात

बरेली कायगोदाम रेल्वेवरील बरेली जंक्शनपासून १ मैलावर असलेल्या इमननगर स्टेशनानजिक इंडियन गुड मॅडि-कॅन्स कंपनीचा काताचा कारखाना आहे. त्यात कात येनाच्या सहज्याने बनतो. त्याचे वर्णन यिनमयजगत्तच्या एशिय १९२३ च्या अंकात आहे तेथे १०० टन लाकडापासून सुमारे १० टन चुरा व २ टन कात निघतो. कारखान्यात रोज ४० टन लाकूड खपते. या कारखान्याचे भांडवल सुमारे १२ लाख रुपये आहे

हंगाम.—जून महिन्यापासून ते मार्च महिन्यापर्यंत कात तयार करण्याचा हंगाम असतो. पण विशेषतः दिश्वर पासून मार्च महिन्यापर्यंत हें काम जोरात चालते. एक टन लाकडापासून २५० ते ३०० पोंड कात निघतो.

इतर प्रदेश.—काठंडी मुलज, भारवाड, खानदेश, सुरत, वडोदा, छंदा नागपूर, डेह्राडून व गोंडा (अयोध्या) येथे काढा कात तयार करतात. हा कात तयार करण्याची कृति बरील कृतीपेक्षा फारशी भिन्न नसते. या भागात हा थंडा विशेष मोठ्या प्रमाणावर चालत नाही. गुजराथेत सर्वथ शाड न तांडा शाडाच्या मोठमोठ्या फासा तांडात व त्या लाकडाचे तुकडे करून ते पाण्यात उकळून धापासून कात काढतात.

या ठिकाणाहून बाजारात विक्रीकरिता येणारा कात दिसण्यात व आकारात पंगू काताहून निराळ्या प्रकारचा असतो. या काताच्या बऱ्या चौकोनी, चपट्या असतात किंवा त्याचे गोल गोळेहि करतात. हा कात बरा खालसर असतो.

किंवा कात.—हे नाव उत्तर हिंदुस्थानातील करळा पैश्वर स्फटिकाकृति कारागृहातून येणाऱ्या निविट काढ्यात काही फाया देवून सो थंड होऊं दिल्या असता काढावर धाताचे स्फटिक बसतात व ते खरडून काढून त्याचे चौकोनी तुकडे तयार करतात उरलेले पाणी फेकून देतात बिचा त्याचा हलक्या प्रतीचा कात तयार करतात. यासंबंधी नवी माहिती उपलब्ध नाही. एतद्देशीय लोक कात विड्यात घालून खातात; विड्यातील चुना व कात याच्या मिश्रणाने तोंड रंगते.

येरसाळ किंवा कीरसाळ कात.—येरसाळ्या लाकडात कधी कधी एक स्फटिकाकार पदार्थ सापडतो त्यासच येरसाळ म्हणतात जळऊ लांकडे तोंडीत असताना हा पदार्थ आडव्याने व लाकूडतोडे तो जमा करतात कारण तो औषधी असल्यामुळे त्याला बरीच किंमत येते. कातात नागलीचे पीठ किंवा खड्की मुकटा घालून भेसळीचा कातहि करतात

सातत या रकरण्याच्या कृतीत सुधारणा.—कात तयार करण्याची एतद्देशीय रीत उपलब्धपाची व सुकसानकारक असल्यामुळे तीत सुधारणा करण्याकरिता पुष्कळानी प्रयोग करून पाहिले, त्यापैकी डॉ. नॉर्थ व हिंदुस्थान सरकारचे कृपिकर्मविषयक रायनशास्त्रवेत्ते डॉ. लेथर हे दोन आहेत. काढ्या म्हणजे औद्योगिक कामाकरिता उपयोगात येणाऱ्या कातात काळे टयानिन नावाचे द्रव्य मुख्य असते व खाण्याच्या म्हणजे किड्या कातात “कातहरी” नावाचे द्रव्य मुख्य असते. कातिनचे काढ्या टयानिनमध्ये सहज रूपांतर होतें. कातिन हें फक्त जून पाण्यात द्रवतें, परंतु काळे टयानिन थंड पाण्यातहि द्रवतें व या गोष्टीचा फायदा घेऊन एकाच कातात असलेली ही दोन्ही द्रव्ये पुष्करुण करून कातिनयुक्त कात निराळ्या विकाषा असं डॉ. नॉर्थचे मत आहे. काढा कडविण्याकरिता लोखंडी कडयाऐवजी तांब्याच्या कडया वापरल्या असोहि त्याचे म्हणणे आहे. वर पाडरा घर असलेल्या लाकडात कातिन (कॅटेचिनचे) प्रमाण पुष्कळ सापडतें. अशा प्रकारचे लांकूड ब्रह्मदेशापासु अथोण्या प्रांतातच गास्त सापडतें. डॉ. लेथर यांनी या बाबतीत पुष्कळ शोध लाविले आहेत. काताची सामान्यतः किंमत त्यातील काळे टयानिन व कातिन याच्या दुरुडा प्रमाणावर व बायड रंगावर अवलंबून असते कातडी कमावणाऱ्याच्या ह्दयीने कातात “कातिन” नसल्यात अधिक चांगले.

उत्तम रीतीने लाकूड कापण्याची रीत.—निराळ्या पाण्याचा परिणाम व लाकूड उकळण्यात लागणारा काळाबद्धि यासंबंधीहि हिंदुस्थानात प्रचलित असलेल्या रीतीत पुष्कळच सुधारणा होण्यापर्यंत आहे. हल्लीप्रमाणे लाकडाचे तुकडे करण्यापेक्षा सुताराच्या रंध्याने त्याच्या डळ्या काढल्या असता ते अधिक फयदेशीर होईल असे केले असता “काळे टयानिन” व “कातिन” ही दोन्ही द्रव्ये अधिक उत्पन्न होतील, पाण्याचे व लाकडाच्या वजनचे प्रमाण कमी करता येईल व लाकूड उकळण्यात लागणारा काळाबद्धि बारा तसतावरून अर्ध्या तसतावर आणता येईल. या सर्व गोष्टींमुळे हा थंडा फायदेशीर होईल श्वकेंच नव्हे तर या कृतीप्रमाणे उत्पन्न होणारी द्रव्ये अधिक चांगली निघतील. या पद्धतीप्रमाणे काम केल्यास हा थंडा व्यापारीदृष्ट्या केव्हाहि यशस्वीच होईल. येराशिवाय दुसऱ्याहि विविध शाखांपासून कात तयार करतात.

मुपारीचा कात.—ताज्या मुपाच्या (फोफडे) सोलून व किचिर दुपवून पाण्यात घालून कटविल्या म्हणजे जो त्याचा दाट व लाल द्रव होतो तो ज्यास्त आढविल्यावर पड होतो, तो पानावर ओतून त्याच्या बड्या तयार करतात. दक्षिण हिंदुस्थानात कापी व चिकणी मुपारी करतात, त्या ठिकाणी हा कात तयार होतो.

आवळीचा कात.—आवळीच्या झाडापासूनहि कात करतात. या झाडाच्या फळात व लाकडात टपानिन बेनिड असते. आवळीचा कात काळसर पांढऱ्या रंगाचा असतो.

यें विअर किंवा मलायी कात.—या नांवाचा एक पिवळ्या कात भाजारांत मिळतो. मलायामधील येंविअर नावाच्या झाडाच्या पागांपासून बरच्याप्रमाणेच हा काढतात. या काताचे झाड जिकमालाच्या जातीचे असून मॅ ओलसर जागी उगवते वीरारोसा याचे लागवड करणे सोपे व कमी खर्चाचे आहे. या झाडाच्या पानापासून कात तयार होतो. याची निर्यात विलायतेत फार होते.

निपज व व्यापार.—काताची निपज हिंदुस्थानात किती होते यासंबंधी विश्वसनीय आकडे उपलब्ध नाहीत; कारण याचा व्यापार बहुतेक लहान लहान कारखानदर व व्यापारी यांच्या स्वाधीन आहे. जंगलसारायामार्फत वीरारोसा जंगलाचा मक्का लिलावाने किंवा मागणी अर्जांने देतात. हा मक्का साधारणपणे चार महिन्याकरिता असतो. साधारणपणे प्रत्येक फटाईत ८० झाडांचा उपयोग करतात. प्रत्येक फटाईची किंमत सुमारे २५ रुपये असते. तेव्हा प्रत्येक झाडाची किंमत २ रु. १३ आ. ठरते. प्रत्येक झाडापासून (२५ घनफूट लांबूड) अर्धा टन कात उत्पन्न होतो, म्हणजे प्रत्येक टनाची ५ रु. १० आ. किंमत ठरते.

मग्नदेसात १२०००० ते १५०००० हॅट्रेडवेटपर्यंत उत्पन्न, दक्षिण हिंदुस्थान १००० हॅ., मुंबई ५०० हॅ., बंगाल व सं. प्रान्त २००००० हॅ. हे वार्षिक निर्यातीचे आकडे परदेशीय किनाऱ्यालगतच्या व अन्तर्गत व्यापारावरून काढले आहेत; त्यात निवृत्त आकडाचा उपयोग केलेला नसल्यामुळे स्थानिक खर्च किती होतो याचा विचारच केलेला नाही. याचा व्यापार खिर नाही हे खालील आकडावरून दिसून येईल. परदेशी खाना झालेल्या मालाचे कोष्टक:—

सन	वजन हॅट्रेडवेट.	किंमत रु.
१८९५-१९९६	१८३७२९	३६९६१०६
१८९९-१९००	१२७, ८९५	३४७०८२२
१९०४-१९०५	६२५६२	९७१०४१
१९०६-१९०७	९२६०	१५९२५६१
१९१३-१९१४	५८६५९	६२९-२
१९१५-१९१६	१४०५११	१९१३३३
१९१७-१९१८	४७१३३	४४७५१
१९१८-१९१९	१८१३५	७७१८९

बरील आंकड्यावरून व्यापारांत होत असलेला फरक दिसून येतो. यारपीं शेंकडा ९८ व्यापार ब्रह्मदेशांतूनच होतो.

सर्वात जास्त माल ब्रेटग्रेटनमध्ये जातो. त्याच्या खालो-खाल इजिप्तमध्ये जात असून त्याचे खालोखाल फ्रान्स, जर्मनी किंवा हॉलंड येते.

सा मा न्य उ प यो ग.—काताचा उपयोग रंगविश्वाकडे फार करतात. कातच्याच्या कारगन्यामध्ये त्याचा शेवटचा हात देशाच्या कामी फार उपयोग होतो. रेशमाला याचा उत्तम रंग बसतो. याचा खाण्याकडे होणारा उपयोग सर्वांस माहीतच आहे.

काताचे अंगी स्तंभकधर्म असल्यामुळे हंगवर्णीत अथवा रक्ष्यवात त्याचा चांगला उपयोग होतो. मुख्यतः लहान मुलांच्या हंगवर्णीवर त्याचा अधिक चांगला उपयोग होतो. त्याचे चूर्ण, अर्क अथवा काढा ह्याचा गुप्ता अथवा दादबिनी योगी दुसऱ्या स्तंभक औषधाबरोबर उपयोग करतात. घसा बसला असता किंवा पाण्यामुळे हिरव्या सुजून लाळ गळू लागली असता व रक्त येऊ लागले असता काताचा तुकडा तोंडात धरून तो हट्टहट्ट चपळीत राहिल्यास चांगला उपयोग होतो. दात किडल्यामुळे टागू लागल्यास काताची पूड दाताच्या खळ्यात भरावी साध्या मळमात कात मिसळून ते मळम प्रगावर लावले असता ते बरे होतात [वेद; भि. वि. पु. १८ पृ. १०१]

कातकरी.—कायकरी, काथोडी, काथोडिया. लो. सं. ११३१९. ठाणे व कुलाबा जिल्ह्यांतलं पश्चिमघाट, सुरतेमोवता-लया संस्थान व पुणे आणि नाशिक रस्त्यावरील सव्यारीचा पायपा या भागातून हे सुसल्लेखरून आढळतात. हे सूळचे मिळ असून ते उत्तरेतून (गुजरात अग्र-विशी) सुरत शिष्टात आले असतावे असा तर्क आहे. रामाच्या वानरसेनेपासून आपली उत्पत्ति आहे असे हे सांगतात. त्याच्या चालीरीती, स्वरूप व धर्म ही पडता, ते स्थानिक राष्ट्रजातींपैकी असून त्याच्यावर ब्राह्मणाचे काही संस्कार झाले नाहीत असे दिसते त्याच्या भाषेमध्ये काही निष्ठ लोकांच्या भाषेमधील शब्द आहेत

याचा मूळचा धंदा कात करण्याचा होता. अनुनादि काही लोक कात करणाऱ्या धान्याचा पुरवठा संपल्यावर हे लोक जळजळ लांडके व मध विकून पोट भरतात व काही ससे. हरणे, माकडे यांच्या शिकारेवर आपली उपभोगिका करतात हे लोक रानउंदरीहो खातात. हे खोर व लुटारू म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

या लोकांचे (१) अथावर, (२) भेड किंवा डोर, (३) तिथी, (४) सोन किंवा मराठे व (५) बरप असे पांच पोटभाग असून त्यामध्ये वेदीव्यवहार होत नाही.

मराठे कातकरी लोक गाईचे मांस खात नाहीत. गवऱ्या विहिरीवर यांना पाणी भरण्याची मनाई नाही. कुणव्याच्या देवळांतहि यांना जाता येते. बरप हे ख्रिस्ती किंवा मुसलमान

असावे अता तके गाई भेड हे गोमासमळक असल्यामुळे याचा दर्जा सर्वात खालचा आहे याच्या आडनावावरून याची कुळे ठरलेली असून आडनाव देव द्यावरून ठरलेली आहेत मरे, वाघमारे इत्यादि यांची देवकानुसार आडनावे आहेत सोन लोकामध्ये एक आडनाव असल्याच्या लोकात विवाहसंबंध होत नाहीत मुलीची उमे १० ते १५ वर्षांपर्यंत होतात. लघाच्या पूर्वी एखादी छी गरोदर राहिल्यात तिचे लग्न झाले तर तिला अपराधावद्दल क्षमा मिळते, परंतु असले लग्न पुनर्विवाहपद्धतीने करावे लागते मुलाच्या वाप मुलीची मागणी करतो व मुलीबद्दल १ रुपये देण देतो पुनर्विवाहाची चाल मान्य आहे परंतु गिऱ्याला १ हेरा नवऱ्याच्या कुमारीला मागताशी व मागे व मावस भावाशी लग्न करण्याची मनाई आहे जातीच्या मुट्याची समते असल्यास घटस्फोट करता येतो कातकरी बायका इतर जातीच्या मागतांना पळवून नेत असत व अशा रितीने एकूळ परजातीची मागणे आपल्या जातीत घेत असत ठाणे जिल्ह्यात वारली, कुणबी इत्यादि उच्च जातीचे लोक ५ रुपये घेऊन याच्या जातीत घेतले जात असत असे म्हणतात

कातकरी लोक वन्धूहिंदू आहेत 'व्याघ्रदेवता' ही त्यांची मुख्य देवता असून ते कुणव्याच्या गामदेव "माओल्या", "म्हदया", "वेडा" इत्यादि देवतांची पूजा करतात यामध्ये धर्मगुरू किंवा उपस्थे नाहीत

कुळाबा गिऱ्यात कातकरी लोकांच्या वाऱ्या असून त्या प्रत्येकावर एक नईक नेमलेला असतो त्याची जागा परंपरागत असते,परंतु तो निर्वंश झाल्यास दुसरा नईक निवडला जातो वाडीमधील पुढारी लोकांच्या समत नईक किंवा कारभारी अभ्यक्ष असून तोच मुमुलमान, त्रिस्ती इत्यादि काबरोवर जेवणे, बायकोने नवऱ्याबरोबर न राहणे इत्यादि सामाजिक प्रथांचा निकाल दिला जातो अपराधावद्दल ५ ते २० रुपयांपर्यंत दंड होतो व तो दारू पिण्याकडे खेचिला जातो

वा घो डि या — (कायवेडी) कात करणारे हे सुरतऱ्या पूर्वेकडील व आग्नेयीकडील सस्यानातून आढळतात त्यांच्या बोलण्यात, मराठी व गुजराथी शब्द मिश्र असतात आपण उत्तरांशकाप्रभातून गुजराथेत आले असे ते सांगतात ते काळे, आरूड वान्याचे व राकट चेहऱ्याचे आहेत कोडोडिया पुष्प घोडीशी दाजी राखतात शिंया वेण्या घालतात. ते होंपच्यातून राहतात व फुहारे सवे प्राण्यांचा मास खातात मान आपोआप मेलेल्या प्राण्यांचे व घोडा, गाढव, माजर, कुत्रा वगैरेच मास खात नाहीत पुष्पाचा पोशाख पागोट, धातव व कमरेभोवती एक उपरणे, हा होय ते हातात पिढेच्या अमर बांदीच्या आगऱ्या घालतात शिंया उगडे नेहतात व अगात चोळी घालतात आणि डोक्यावर ओडण्या घेतात त्या कानात दुगऱ्या व गळ्यात गण्या या माळा घालतात व दंडात वेळा घालतात ते मजुरी करतात

व कात तयार करतात त्यांना अस्पृश्य मानण्यात येते काथोडिया लोक मिलदेवाची आराधना करतात ते आपले उपाध्येपण वाढवणाना देत नाहीत

मुलाच्या मंत्रानंतर सहाच्या दिवशी पुष्कळ शिंया जपून सटीची पूजा करतात, व माताच्या देवाच्या प्रतिमा करून त्याच्यापुढे दिवा लावतात मुलाचे नाव त्याचा वाप अमर आई देवते नंतर आसेशना मेरगावळ घालतात त्याच्यात विवाहाच्या वेळी मुलामुलींचे वय सुमारे १० वर्षांचे असते मुलगा विवाहास योग्य झाल्या म्हणजे याच्या परातील शिंया मुलगी काढून काढतात, व तिच्या कापाकडे जाऊन तिला मागणी घाबतात त्याने दकार दिल्यास जे मंडळी दारू पितात व लग्न ठरते नंतर काही दिवसांनी मुलाचा वाप वधूला आपल्या घरी बोलावून अहेर व ११ रुपये हुडा देतो व विवाहदिवस ठरविता विवाहदिवशी सवाळी वधु वरागा हळद लागते दुपारी कमरेला तय्यार लढकावून आपल्या इष्टमित्रांसह वर उभूथी जाण्यासाठी निघतो त्याच्या पुढे कोंकणा डोलणे बायरीन जाती तेथे पोहोचल्या वर बसला बोहोल्यावर बसवून वधूचा भाऊ वधूला बोहो त्यावर आणतो, मग त्या दोघांचा वधाना कोंकणा गाठ देतो नंतर काही वळीने गाठ सोडल्यानंतर शिंया गाणी म्हणू लागतात व वधूला तिचा भाऊ व बसाल त्यांना जुल्ल्या उचलून घेतो मग ते सर्वे गातात व केर भरतात मुलाच्या बापाला परबडल्यास तो व्याहोमोगन देतो जेवणानंतर वर वधूला बरोबर घेऊन परत आपल्या घरी जातो त्याच्यात विषकाविवाहाची चाल असून, पुरुषाला एकाच वेळी अनेक बायका करता येतात. त ग्रेताला स्नान घालून हळद फांगतात व मग त्याला चितेवर ठेवून त्याचा तोंडात भात घालतात व मग थितेला अग्नि लावतात श्रेत पूर्णपणे जळल्यावर सर्वांमंडळी परत पाताना वादने दारू पितात तिच्या दिवशी ते स्मशानात जाऊन घोडीशी राख नदीत टाकतात, व बाकीच्या राखचा ढिगारा करून त्यावर भात देतात नंतर मृताच्या नागने लहान मुलाचा जेवण घालतात पुढे सवड झाल्यावर ते मृताच्या नागने जातीला जेवण घालतात यापुढे मृताचे आढळ वगैरे काही एक करीत नाहीत याच्यात पंचायत ऊर्क जातगमा व तिचे पुढारी असतात याच्यात शिंदणाचा अमाज आहे [मु श्या ए ९ भा १]

लो न का त क री — हे साधारणतः ठाणे जिल्ह्यात स्थानिक झाले आहेत शिवडी तालुक्यात, ताडुळ स्वच्छ करणे वगैरे निरनिराळी शेतकीची कामे हे लोक करतात त्यामुळे उदरनिर्वाहाकरिता त्यांना दुसरीकडे जाण्याचा कारणच नसतो याचा पूर्वीचा व्यवसाय वैराग्यांसाठीपासून कात तयार करणे हा आहे व अजूनही काही कातकरी हा पदा करतात सरकारी जमलें राजीव झाल्यापासून याच्या भवाच क्षेत्र बरेच व्याकुलेच झाले आहे यासंगी व इनाम खंडाचा वाट

जो कच्चा माल मिळेल त्यावरच प्रायः यांना जवळून रहावे लागते. हे कामानिमित्त जंगलात गेल्यावर अपघ्नी झांपडी फार पवित्र मानतात व सूचन, दिल्याशिवाय कोणाजिहि आत येऊं देत नाहीत. झाडकापणीस सुरुवात करणाऱ्या आधी ते झाडाचा पूजा करतात, त्याला शेंदूर फासतात, नारळ ठेवतात आणि भक्तीने "कार्यांत यश येवो" अशी प्रार्थना करतात.

ल म वि धि —जातीतील धर्मशील असा एखादा कातकरी प्रायः लग्नविधि चालविता व त्याला "गोतर्णी" असे म्हणतात. लग्नसमारंभ पाच दिवस चालतो. लग्नाच्या दिवशी नवरासुलगा पाडरे पागोटें व धोतर नेसून मुलीच्या मंडपात प्रवेश करतो. मुलाचा बाप मुलीला दिवडें लुगडें व तांबड्या चौकीचा आहिर करतो. मुलगी लुगडें नेसून येते व मंडपाच्या दाराशी उभ्या असलेल्या नवऱ्याच्या गळ्यात बापांनंतयार केलेली फुलाची माळ घालते व जोडपें मंडपात प्रवेश करते. दोघांना एकमेकांसमोर उभे करून अंतःपट धरतात. एका बाजूला गोतर्णी बसतो, व दुसऱ्या बाजूला जातीतील चार शिट बसतात. मुलाचा बाप चार शिटांचा पैसा, सुपारी, अक्षता वाटतो व शिट हे जिनस हाती धरून बसतात. गोतर्णी पोंगडीवर विवक्षित तन्हेने अक्षता माडतो व मध्य पैसा ठेऊन स्वतःच्या हातातील पैसासुपारी त्यावर टाकतो. नंतर ते शिटहि पैसा, सुपारी, अक्षताधारी गोतर्णीप्रमाणे पोंगडीवर टाकतात. मग अंतःपट काढण्यात येतो, व नवरा-नवरी मंडपाभोवती ५ प्रदक्षिणा करतात. प्रदक्षिणा झाल्यावर नवरानवरी गोतर्ण्याने मांडलेल्या पाटावर बसलात व जमलेले शिट व इतर स्नेह नवरानवरींचीं दोघी पाटासमोर मांडलेल्या अक्षतांना स्वर्ण होईल इतकी पाली नमवितात. इतकें झाल्यावर विवाहाविधि आट-पळा असें समजण्यात येते. नंतर जेवण देण्यात येते. मुलीचें सत्सरचें नाव याच वेळीं ठेवतात. लग्नाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशी नवरासुलगा आपल्या बायकोसह आपल्या घरी जातो. गोतर्णी व इतर शिटमंडळीहि थरोबर असतात. घरी गेल्यावर मंडपात गोतर्णी दोन पाट माडतो. व त्यापुढे बागीस ताटुळेचे धोंग माडतो. पाटावर वसल्यावर मुलगी रजऱ्या हाताचा आगष्टा व डाव्या पायाचा आगष्टा प्रत्येक टिगाळा लावून नवऱ्याचें प्रत्येक वेळीं नांव घेते. चवथ्या दिवशी गळ्यातील माळ काढून टाकतात.

मूल जन्मल्यावर पाचवे दिवशी घरातील वृद्ध माणसाच्या विचारानें मुलाचें नाव ठेवण्याची चाल याच्यात आढे-याळतपणाच्या वेळीं मुदणीची मदत अवश्य वेतात. ता पाच दिवस चाळीतणीस रोज दोन वेळा न्हाऊ पावते. माणसा-कडून मुलाची जन्मपत्रिका करवीत नाहीत.

डोर का त क रीः—याची विवाहपद्धति वेगळीच असते. लग्नाच्या दिवशी नवरा मुलगा आसंटासह मुलांच्या घरी येतो

व लग्नमंडपापासून दूर उभा रहातो. मुलगी हातीं उवरणें घेऊन चोहूर येते व तें नवऱ्याच्या गळ्याभोवतीं टाकून त्याला म्हणते "उठा नवरदेव मंडपात या." असें म्हटल्यावर नवरा मंडपात येतो. मंडपात पाहुणे सडळी बसलेली असतात. नवरानवरी आत आल्यावर त्यांच्यामध्यें एक धोतर पसरतात व नवरानवरी त्याचीं टोंकें अगर पदर हातीं धरतात. नवरा नवरीला "उरले आणि पुरले" असें म्हणून हातीं धरलेला पदर तिच्या बाजूस टाकतो. उलट ती नवऱ्यास "नाही उरले आणि नाही पुरले" असें म्हणून हातचा पदर त्याच्या बाजूस टाकते. अशी प्रश्नो-त्तर पाच वेळ झाल्यावर त्यांना पोंगडीवर बसवतात. पोंगडी-वर चार बाजूस चार व मध्यें एक असे पांच शिट अगोदरच येऊन बसलेले असतात.

प्रत्येकाच्या हातीं पैसा, सुपारी, विट्याची पातें व अक्षता असतात. नवरानवरी पोंगडीवर येऊन बसल्याच्या आधी शिट हातातले जिनस पोंगडीवर टाकतात, व त्यावर नवरा-नवरीला बसवतात. पोंगडीवर बसल्यावर नवरानवरी एक-मेकांच्या गळ्यात हार घालतात. नंतर जमलेल्या पाहुणे सडळींना दारू व जेवण देण्यात येऊन लग्नसमारंभ सारोपतो.

कातकऱ्यात अशी एक विलक्षण चाल आहे की, पटकीनें मनुष्य मेला तर पटकीचा साय बंद होईतोपर्यंत त्याला पुरतात व साय बंद झाल्यावर पुन्हा त्रैत उकरून गाळतात. रात्री मयत झाल्यास दहनाविधि सकाळीं उरकतात. मयता-भोवतीं जमून गाणेंच गावणें करून रात्र जागवतात

भाद्रपद महिन्यात, त्याचप्रमाणे शिवमास व दिवा-ळीत मृताचे धाद करतात. घराच्या उपरावर पिंड ठेवणें हाच प्राय. धादविधि असतो. [सु. गें. सेस्तस रिपोटें, एंथोवेल]

कांतकाम—कातकाम याचा साधारण अर्थ, जाकड किंवा धातू यास येझावर चादवून, फिरवून हत्यारानें त्यास निरनिराळे आकार देणे असा आहे. कातकामाचे जहरी-प्रमाणें पुष्कळ प्रकार आहेत. त्याप्रमाणें त्यास लागणारीं यंत्रे व हात्यारेंहि पुष्कळ प्रकारची आहेत. लोखंडाचें कात-काम व धातूचें कातकाम असे याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

जाकूड हें धातूपेक्षा फारच मजक असतें. त्यामुळे त्यावर काम करण्यास मेहनत कमी पडते व शक्तीहि कमी लागते. निरनिराळ्या लाकडाच्या मऊपणामध्यें पुष्कळ फरक असतो. तसेंच लाकडाचे दोरे (रेपा) होहि निरनिराळे असतात. जासुळें सगळ्याच लाकडावर सारचें कातकाम होतें असें नाही. काहींवर चागलें स्वच्छ तर काहींवर खरबरीत होतें. या दुसऱ्या जातीचीं लाकडे शुद्धयुक्त करायचीं असल्यास तीं हातानें घासून करावीं लागतात. जुन्या तऱ्हेच्या देशी कातकामामध्यें, दोन लाकडांच्या टोकळ्यांना समांतर असे दोन लोखंडी टोंकदार खिळे बसविलेले असत. त्यामध्यें जें

लाकूड कातवयाचें असेल तें वसवीत. या लाकडाला समांतर अशी जाड लोखंडाची किंवा टणक लाकडाची सळई असते. तिचा उपयोग कातण्यासाठी उपयोगात आणण्याच्या हत्याराला टेंका देण्याच्या कामीं करीत. लाकूड फिरविण्यासाठीं एका वाकविलेल्या काढीला दोरी वाधून त्या दोरीचे एक दोन फेरे लाकडावर नेत असत. पण या चुक्याचा उपयोग फक्त लहान सहान कामें करण्याकडेच होतो. लाकडाचे मोठे कांतकाम करावयाचें असल्यास एक मोठें चाक व एक किंवा दोन माणसे लागतात. त्या चाकावरून कातवयाच्या लाकडावर दोरी घेतलेली असते व तीमुळे लाकूड फिरतें. वाक्री काम वरील-प्रमाणेंच करावयाचें असतें.

आपल्याकडे होणारें सर्व देशी लाकडी काम या तऱ्हे-नेच होतें. सर्व तऱ्हेचीं निरनिराळीं रंगीत खेळणीं, चुक्यां, देवळे, पलंग, कठडे वगैरेंना लागणारें सामान इत्यादि सर्व या तऱ्हेनेच होतें. कारण यामध्ये चौकोनी लाकडाचा निरनिराळें वाटोळे आकार वाववाचें असतात. इथीं विलायतेंत लाकडाचें काम फारच पुढें गेलेलें आहे. आरशाच्या फ्रेमीला लागण्याच्या नक्षीदार पड्या, पातळ लाकडी वशा निरनिराळ्या जातीचे दांडे इतकेच काय, पण पुष्कळ वेळा लहान लहान लाकडी पुतळेसुद्धा तिकडे यंत्रांन कातून करतात.

या कामासाठीं निरनिराळीं यंत्रे लागतात. सर्वसाधारणपणें कातकाम करण्यासाठीं लागणाऱ्या यंत्राला कातयंत्र (लेव) असें म्हणतात. याच्या तऱ्हा पुष्कळ आहेत. काहीमध्ये लाकूड फिरत असतें व हत्यार स्थिर असतें, तर काहीमध्ये हत्यार फिरत असतें पण लाकूड मात्र स्थिर असतें, काहीमध्ये दोन्ही फिरत असतात. फ्रेमीच्या पड्या तयार करणाऱ्या यंत्रात एका लोखंडाच्या सळईवर बसविलेलें व ज्या तऱ्हेची पडवीवरची नक्षी असेल त्या तऱ्हेचे एक चाक फिरत असत. त्याला चांगली धार असते. त्याच्या खालून लाकडी पडी जात असते. चाक फिरत असताना पडीला ठिकठिकाणीं घासून, ज्या ठिकाणीं जो आकार पाहिजे असेल त्या ठिकाणीं वरील घासण्याने पडीला आकार मिळतो. एकाच चाकानें एकाच जातीचा आकार देता येतो. निरनिराळे आकार वाववाचें असल्यास निरनिराळीं चाकें लाववीं लागतात.

लाकडाच्या लहान लहान पातळ वशा वगैरे करण्याचें कातयंत्र निराळें असत. तें थोड्या कामाच्या मुळीच उपयोगी नवून जेव्हां पुष्कळ काम करावयाचें असेल तेव्हाच त्याच्यापासून फायदा होतो. लाकडाचे एकाच जातचे दांडे करावयाचे असल्यास निराळेंच कातयंत्र लागते. प्रथम नमुन्याचा एव लोखंडी दांडा करतात. नंतर या यंत्राच्या माथ्याभागी दाब्याच्या लावीचा एक लाकडाचा तुकडा बसवितात. दांडा कातणारें हत्यार लावीशीं समांतर मागेपुढें होत असतें. याचें एक टांक दाब्याला लागलेलें असेच व

दुसरें टांक वरील लोखंडाच्या दाब्यावर टेंकलेलें असतें. कातयंत्रातील विशेष योजनेमुळे तें चालू केलें म्हणजे ज्या तऱ्हेचा आकार लोखंडी दाब्याला दिलेला असतो त्याच तऱ्हेचा हुबेहुब आकार लाकडी दाब्याला येतो. अंशा रीतीनें एकाच आकाराचे हुबे तेवढे दांडे तयार करता येतात.

पुतळे करण्याचें कातयंत्रहि ह्याच प्रकारचें असतें. त्यात ज्या तऱ्हेचे पुतळे करावयाचे असतील तसला एक पुतळा प्रथम लोखंडी किंवा इतर टणक धातूचा बनवावा लागतो. मात्र या जातचीं कातयंत्रां जास्त मानगडीचें असतें

लाकडाचें कातकाम व धातूचें (विशेषतः लोखंडाचें) कातकाम यात फारच फरक आहे. धातूचें काम चांगल्या यंत्रा-शिवाय चांगलें होत नाही. हीं कातयंत्रें निरनिराळ्या प्रकारचीं असतात. (१) अगदीं साधें, (२) स्क्रू करणारें, (३) उभें (वर्टिकल), (४) सपाट (हॉरिझंटल), (५) डरेट (६), स्पेशल व (७) बोअरिंग इत्यादि. मिलिंग यंत्रहि याच सदरात येतें त्यात फरक येवढाच की, साधा कातयंत्रावर जसें निरनिराळ्या प्रकारचें काम करता येतें तसें उभें, सपाट किंवा मिलिंगयंत्रावर करता येत नाही. हीं यंत्रें काही विशेष कामाच्याच सोयीसाठीं केलेलीं असतात.

साध्या कातयंत्रामध्ये एका विडाच्या चौकटीवर बाब्या वाजुला दोन आवणां (बेअरिंग) मध्ये एक लोखंडी चाती (रिपडल) बसविलेली असतें. ही चाती बहुतेकचून पोकळ असते. चातीवर दोन आवणामध्ये गति कमीजास्त करणारा एक कोन बसविलेला असतो. याला 'सिंगल गिअर हेडस्टॉक' असें म्हणतात. याचा उपयोग फक्त पितळेसारख्या मऊ धातूच्या कामीं होतो. डबल गिअर हेडस्टॉकमध्ये कोनापासून चाती सुद्धा करता येते. तसेंच दाब्याची बक्के चातीवर बडविण्यासाठीं कोनाच्या वाजुला, दुसऱ्या एका दाब्याचा चाकाची चाती बसविलेली असते. जेव्हा मुख्य चातीची गति कमी करावयाची असते तेव्हा तिच्या दुसऱ्या वाजुचें मोठ्या दाब्याचें बक्के कोनातील दाब्याच्या लहान बक्कात येऊन बसतें. त्या वेळच्या दुसऱ्या एका योजनेमुळे मुख्य चातीची गति वाढविता येते. ज्यावेळीं मुख्य चाती व कोन बरोबरच चालावयाचे असतात त्या वेळेस ही दुसरी दाब्याची चाती वाजुला करता येते.

या गिअरहेडच्या चातीच्या पोकळीमध्ये एक चारीक टांकाचा " सेंटर " (उर्फ टॉक) तुकडा बरोबर मध्यात बसविलेला असून तो सतत फिरत असतें. याच्या समोरच पण यंत्राच्या चौकटीवर बसविलेला व मागेपुढें करिता येणारा एक लोखंडी टांकला असतो. त्याला " सेंटर स्टॉक " किंवा सेंटरहेडस्टाक असें म्हणतात. या टांकल्यात दुसरा एक लोखंडी सेंटर (उर्फ टॉक) मधोमध बसविलेला असतो, तो मात्र स्थिर असतो. चांगले कातकाम करावयाचें असल्यास हे दोन्ही सेंटर्स अगदीं समोरासमोर असावे लागतात. नाही

तर असल्या दोकात लावलेले काम खरळ घुतात येत नाही; वांकडेंतकडे येत, विशेषतः निमुळत येत. कातयेनातील चाकटीवर बसविलेली व मागेंपुढें करिता येणारी ' स्लाईड रेस्ट ' ही या येनात एक अतिशय महत्त्वाची वस्तु आहे. येनाच्या ज्या बाजूला माणूस उभा असतो तिथेच एका (येनाच्या लांबीइतक्या) दाड्याला दाते पाडलेले असतात. त्या दात्यात फिरले असें एक चक्र या "स्लाईड रेस्ट" मध्ये बसविलेले असतें. हे चाक फिरविले असता ही रेस्ट मागेंपुढें होत. या रेस्टवर काटकीनात बसविलेला एक छब स्फू असतो. हा स्फू, म्हणजे दात्याचा दाडा, मागें पुढें न होता जाग्यावरच फिरतो. ही रेस्ट त्याला फिरविणाऱ्या दाड्यापुढे वाटोळी फिरवी अशाहि एक योजना तेथें केलेली असते. याचा उपयोग निमुळतें काम करण्यासाठी होतो व केव्हा केव्हा स्फू करण्यासाठीहि होतो. या रेस्टवर कातण्याचें हत्यार बसवितात. एका विशिष्ट योजनेमुळे रेस्टवर लावलेलें हत्यार आपल्या कामाप्रमाणें मागेंपुढें व उभेंआडवें नेता येत. नटाना किंवा स्फूना आटे पाडावयाचे असल्यास स्लाईड रेस्टच्या मातल्या बाजूला दात्याचे नाकें अडवण्याची व्यवस्था केलेली असते. नट अगर स्फू लहान, मोठे किंवा फमी, जास्त व उबे उबवे असतील त्याप्रमाणें ही चाकें बदलावी लागतात. अर्लाकडे नयान जातोच कातयेने निघाली आहेत. त्यामध्ये ही सर्व चाकें एकदमच बसविजेची असतात. आटे जसे व गितके पाडावयाचे असतील त्याप्रमाणें चक्र-वरचे एक दोन दाडे फिरवूनहि काम करता येत. या योजनेला विचक यंत्र गिथर म्हणतात. कातयेनावर काम करण्यासाठी जो डाग लावण्याचा, तो त्यावर जसे काम करावयाचें असेल त्याप्रमाणें पकडावा लागतो. याला धोधा करणें असें म्हणतात. हे याची करण्याचे प्रकार पुष्कळ आहेत. अगदी साधा डाग (जाड किंवा चारक गज) कातावयाचा असल्यास त्याच्या दोन्ही टोंकास त्याच्या मधोमध गुणा कराव्या लागतात. त्या साध्या अणू-ऊंचीदार पंचने (पिळ्याने) करतात, पण या गुणा सेंटर झीलने पाडल्यास जास्त चांगल्या. कारण पाहिल्या तऱ्हेने डाग येतच बरोबर मध्ये बसत नाही. कातकाम बरीत असताना हत्याराचा जोर लागून या गुणा थोड्या चळतत. यामुळे काम थोडें निमुळतें होतें. झीलने गुणा पाडल्या असता हत्याराचा जोर सर्व भागावर सारखा वणून डाग चळत नाही.

डाग फिरवण्यासाठी (चातीशिवाय आणगी) कशानें तरी पकडावा लागतो. त्या साधनाला पकड म्हणतात. तिच्या एक बोल्ट असतो. ती जो डाग करावयाचा असेल त्याच्या फिरत्या टोंकाला लावितात व बोल्टने पिळून घट बसवितात. तिचा दाडा बहुतकरून बाकडा केलेला असतो. डाग लहानमोठ्या व्यासाचा असेल त्याप्रमाणें लहानमोठ्या पकडी असल्यात. कातयेनाच्या चातीवर डावीकडे तिच्या बाहेरच्या बाजूस आटे पाडलेले असतात. त्या आट्यावर

डाग पकडण्यासाठी निरविनाश्या आकाराची चाकें असतात. चाक त्या आट्यावर बसविलें म्हणजे चातीबरोबर तेंहि फिरतें. या चाकाल एक भोंक असतें. त्या भोंकात जो डाग कातावयाचा असेल त्याचें एक टोंक कात. अशा रीतीनें चाक फिरावयास लागलें म्हणजे त्याच्याबरोबर पकड व त्यानें घरलेला डागहि फिरावयास लागतो.

या चाकाचे प्रकार बरेच आहेत पण त्यात विशेष मुख्य म्हणजे सपाट चाक व सेंटरचाक हेच आहेत. सपाट चाकाचा उपयोग फार असतो. बहुतक सर्व तऱ्हेची चाकडी तिकडी कामें याच्या-वरच पकडतात. हे चाक म्हणजे एक वाटोळा जाड विडाचा पत्रा असतो. याला पुष्कळशी भोंक पाडलेली असतात. डाग लावताना जमेस त्याप्रमाणें या निरनिश्या भोंकातून बोल्ट घालून किंवा दुसऱ्या तऱ्हेनें जशी योग्य दिसेल तशी बाणणी करून घेता येते. या चाकासारख्या आणगीहि डाग पकडण्याच्या दुसऱ्या योजना आहेत. त्यांना पड पकडी (चक्र) असें म्हणतात. या पकडीहि दोन चार प्रकारच्या आहेत. त्याची नांवें कुत्तापकड, घंटीपकड, चार-पकड वगैरे. यांपैकी कुत्तापकडीचा उपयोग सपाट चाकाइतका होतो तिच्यावरील चार पकडीत कुत्ता जसा आपल्या जबऱ्यात पदार्थ पकडतो त्याप्रमाणेच डाग या चाकामध्ये पकडला जातो. या चारहि पकडी बरबाळी होत असतात. यामुळे आपणच हज्या असलेल्या गाथेवर डाग पकडला येतो. वाटोळे, चाकोनी, पट्टकीनी, अठकोनी, वगैरे डाग पकडावयाचे असल्यास मध्यवर्ती म्हणून एक पकड आहे तिचा वागला उपयोग होतो. कारण तिच्यामध्ये डाग नीट चांगला. पकडला म्हणजे एकदम मधोमधच येतो. एकाच जातीचे पुष्कळ काम करावयाचे असल्यास याचा फारच उपयोग होतो. यामध्ये वेळ कमी लागून कामहि संपादन होतें. घंटीपकड ही आतून पोकळ घंटेच्या आकाराची असते. हिला पुष्कळ भोंक पाडलेली असतात. त्यांना आटे पाडून त्यात छब बोल्ट बसविलेले असतात. या भोंकामध्ये डाग घालून बोल्टनी दाबून त्याला आपणास लागेल तसा पकडता येतो. चारपकडीचा (झीलचक) उपयोग भोंक पाडण्यासाठी फार होतो. ही लावावयाची असल्यास कातयेनाची सेंटर काढून घेऊन त्या ठिकाणी ती बसवितात. जर फिरत्या डागाला भोंक पाडावयाचें असेल तर डाग फिरता देवून स्थिर टोंकाच्या ठिकाणी ही बसवितात व त्यात चार घालतात व मग चाती चालू करून डाग किंवा चार पुढें आणून भोंक पाडतात.

जेथें साधारण काम करावयाचें असतें त्या ठिकाणी साधें कातयेन चालतें. बारीक कामांचे कातयेन भारी किम-तोनें असतें. असल्या कातयेनाचा उपयोग बिलयंतत किंवा अमेरिकेंत फार होतो. असल्या येनाची चाकी पोकळ व मोठी असते यामुळे ती हालत नाही. ज्या स्फूने हत्यार पुढें मागें होतें त्या स्फूवर ती फिरविण्याच्या

एक वाटोळी चकती बसविलेली असते. तिचे १२५ सारखे भाग पाडलेले असतात. क्षत्रिन् २५० हि असतात. हा स्क्रू फार चांगला असावा लागतो. याचा पिच (एक ग्रेड व एक ग्राय यांचे अंतर) ३ किंवा ३.५ इंच असतो. दाडा फिरविताना स्क्रूजेव्हा एक भाग पुढे जातो तेव्हा हत्यार एक इंचाच्या एक इंचासारखे पुढे जाते. यामुळे काम अगदी बरोबर करता येते. इतके यादीक काम करण्याकरिता लागणारे हत्यारहि अगदी धारेचे असणे लागते. अगदी हत्यार पोलादी असतात. त्याची धार म्हणण्यासारखी बॉबट होत नाही. व कामहि फार क्षपाट्याने होते. कातयंत्रावर किती तऱ्हेने काम करता येते हे सांगताच येणार नाही. ते कम करणाऱ्यावर व त्याच्यापाशी असलेल्या उपकरणावर अवलंबून राहिल. जवळ जवळ असे म्हणण्यास हरकत नाही की यादी सर्व यंत्रावरील (म्हणजे दात्याचे यंत्र, भोंक पाडण्याचे यंत्र, शेवटिंग यंत्र इत्यादीवरील) होणारे बहुतेक काम कातयंत्रावर करता येते व ते पुष्कळ वेळा जास्त चांगले असते. एका हुशार कामकऱ्याने या कामाचे जवळ जवळ शंभर सव्वाशे प्रकार आपल्या यंत्राच्या विनात दाखविले आहेत. त्यात विशेषतः लाव दाडे कातणे, नळकाडे तयार करणे, दड्या, दड्याच्या कड्या वगैरे कातणे, भोंक पाडणे, चाबीचे गाळे पाडणे, लहान लहान मिलिंगचे काम करणे इत्यादि प्रकार आहेत. जेव्हा काम अगदी बरोबर असून अगदी गुळगुळीत व चकचकीत करावयाचे असते त्यावेळचे घासण्याचे कामहि कातयंत्रावर करतात. भीडगाराडीचा आस, नळकाडे, पुष्कळ इंचिनाचे आस वगैरे अगदी घासून बरोबर करावे लागतात. कारण त्यामुळे घर्षणात फुकट जाणारी पुष्कळ क्षति वाचते. कोणत्याहि कारणास्त अंतर यंत्रापेक्षा ही कातयंत्रेच जास्त असतात.

यास पोलादी हत्यार चांगली. मुसत्या पोलादी पाण्याची पुष्कळ दिवस ठिकत नाहीत. त्याची धार लवकर खराब होते. पोलादाचे हत्यार फार टणक असते. याला पाणी देण्याचे घास पडत नाही. तसेच त्याची धारहि थरेच दिवस खराब होत नाही. हत्यार चाळत असता तापून लाळ झाले तरी त्याची धार लवत नाही. जेव्हा बसत नाही. या हत्यारामुळे जुन्या तऱ्हेने काम करण्यास जो वेळ लागतो त्याच्या पाव द्विरात याने काम होते व तेंहि चांगले होते. यामे लवकर व सफाईदार करणे असल्यास ही पोलादी हत्यार अवश्य वापरली पाहिजेत. हे पोलाद बहुतेक चौकोनी असते. क्षत्रिन् वाटोळीह मिळू शकते. नाड पोलाद वापरल्यास ज्या जाताने हत्यार पाहिजे असेल त्या तऱ्हेचा आकार पहिल्याने लोहाराकडून त्याला घाया लागतो. हवा तो आकार दिल्यावर ते हत्यार कुंदाच्या सहाय्यावर घासून हत्यार धारचे फारून घ्यावे लागते. नेहमी घासल्यामुळे हत्यार अर्जुन होतात. यासाठी अलीकडे एक नवी पद्धत मिचाली आहे. पाव इंच किंवा तीन दोरे बाडीचे या

जातीच्या पोलादाचे चौकोनी तुकडे मिळतात व त्यांना पकण्यासाठी पकडीहि असतात. चौकोनी पोलादी तुकडा कुंदावर घासून आणणास हवा तसा आकार त्यास दिला म्हणजे तो या पकडीमध्ये पकडून काम केले असता ते फार चांगले होऊन पोलादहि कमी लागते व हत्यार पडविण्याचा सर्वच त्रास वाचतो. परदेशी मालाच्या चडाभोडीसाठी ही रीत प्रचारास आणणे भाग आहे. एखादे मोठे भोंक पाडावयाचे असल्यास घायाचा दाडा चौअंशिंगवार म्हणून हत्यार असून ते दोन तऱ्हेचे असते एकात दाडा कातयंत्राच्या दोन टोकात फिरत असतो व ज्या वस्तूचे भोंक मोठे करावयाचे असेल ती वस्तू चौकटीवर स्थिर असते. दुसऱ्या प्रकारात वस्तू फिरत असते. पहिल्या जातीच्या घायाच्या दाव्याला मध्ये एक भोंक असते त्यात धार असलेला पोलादाचा तुकडा बसविलेला असतो. दुसऱ्या जातीच्या घायाच्या दाव्याच्या टोंकाला पोलादी हत्याराचा तुकडा बसविण्याची व्यवस्था असते.

कातयंत्राचा टरेट यंत्र म्हणून एक प्रकार आहे. जेव्हा एकाच कामाला पुष्कळ जातीची हत्यार वापराची लागतात व असल्या तऱ्हेचे पुष्कळ काम करावयाचे असते तेव्हा हे यंत्र वापरतात. याच्या हत्यार पकडण्याच्या पकडीत व याकात सर्वत्र भोंक पाडलेली असतात. भोंकामध्ये हत्यार घासण्याची व्यवस्था असते यामुळे एकाच वेळेस त्यात सहा प्रकारची हत्यार भरता येतात. यामुळे एका हत्याराचे काम संपल्याबरोबर टरेट फिरवून दुसरे हत्यार ताबडतोब उपयोगास आणता येते व वेळ वाचतो. केव्हा केव्हा काम केल्याबरोबर कोणीहि हात न लावता आपोआप टरेट फिरून एका हत्याराच्या जागी दुसरे हत्यार येते.

भोंके पाडण्याचे कातयंत्र उभ्या आणि आडव्या दोन्ही जातीचे असते. त्यावर पोकळ गळकाडे करणे, चाक कातणे वगैरे विशेष तऱ्हेचे काम होते. दात्याच्या यंत्रावर (मिलिंगयंत्र) पुष्कळ निरनिराळे काम होते. दाते पाडणे हे त्याचे एक मुख्य काम आहे. पण निरनिराळी हत्यार लावून चाबीचे गाळे पाडणे, दागिने घासून काढणे इत्यादि पुष्कळच कामे या यंत्रावर करता येतात. शेवटिंग व शेवटिंग या यंत्रात कोणताहि दागिना घासून काढण्याचे काम होते. माने वधाची सव्हा निरनिराळी असते. ऋतुप्रमात मुख्यतः तीनच धातू वापरतात. त्या पितळ, पोलाद किंवा लोखंड आणि चांद ह्या होत. पितळ फार मऊ असल्याने काम करण्यास जवळ जवळ लाकडा इतके धोरे जाते. ते मऊ असल्यामुळे त्याच्या दागाला कांतताना पुष्कळ वेग धावा लागतो. कमी दिल्यास धातू कातली न जाता खोटे पडावयास लागतात यावर चकाकीहि जवळी येते. लोखंड ही धातू पोलादापेक्षा कार्हीशी मऊ आहे. धातूचे काम करताना कातयंत्र डबल गिअरचे अगर कोनांच्या मोठ्या चाक्राचे असावे लागते. याला घेताची गति पुरते. काम करतवेळी याचे डबले न निघता लांबचलास सार निघत असते. पोलाद निरनिराळ्या जातीचे असून लोखंड

सारने मज व विडापेक्षा फडक असते यासुळे असे पोलाद असेल त्याप्रमाणे गति व हत्यार असले लागते कीट कातीत असताना मात्र गति फार ठेकन चालत नाही कारण ते घनवर्धनीय नाही यासुळे त्याची लाव सार न निघता थारीक ढलेचे निघत असताना यासुळे विडाच्या डाग्या या वेळी कातयत्र हें उचल गिरअनेच चालवें लागते

यत्रावर डाग लावताना तो मध्यविंदूत बरोबर बसविणे हें फार जरूरीचें असते जर तो तसाबसविला नाही तर काम निमुळते होते यासाठी डाग यत्रावर पकडून त्यावर साव-उतीच हत्यार न लाविता प्रथम तो हळूहळू फिरवावा डाग फिरत असताना हत्याराच्या घैठकीवर त्याला टेकेल फण दागला जाणार नाही असा खडूचा तुकडा हातांत धरवा डाग फिरताना जेथ तो (मध्यविंदूच्या) पुढें आलेला असेल त्या टिकाणी त्याला खडू लागेच व अर्थातच त्याच्या दुसऱ्या बाजूला डाग आत आल्यासुळे खडू राखणार नाही अशा रितीने डाग वारवार तपासून व ता मार्गेपुढें करून त्याला नीट मथ्यावर पकडावा व मग त्यावर हत्यार लावून काम सुरू करावें चांगले कामकरी (जिनगर) तर तुस्त्या डोक्यानीहि (सततच्या सजयीमुळे) डाग मध्यविंदूत पकडतात

हत्यार लावण्याची (पाजविण्याची) तऱ्हाहि निरनितळी आहे मज धातूवर काम करताना लागणारा हत्याराचा आकार, कडक धातूवर लवण्याच्या हत्याराच्या आकारापेक्षा मोठा निराळा असतो तो हळूहळू अनुभवांन समजतो हत्यार लावताना ते बरोबर मधोमध लावले पाहिजे, म्हणजे त्याची आगि कातयत्राच्या मध्यविंदूची पातळी समांतर (एक पातळीत) असली पाहिजे नाहीतर काम करताना डाग ह्यादरावयात लागतो, म्हणून याकडे विशेष लक्ष रावें लागत कामाच्या वेळेस लागणारी हत्यारहि चांगली धारेची ठेवण्याची काळजी घ्यावी म्हणजे काम चांगले होते [ले व्ही एच् मनोहर]

कातडीं—पूर्ण वाड झालेल्या गाई, बैल, म्हशी, घोडे वगैरेच्या कमावलेल्या कातड्यांना वाजारात परें चामडें असें म्हणतात बासरे, मेंढ्या, बकऱ्या हरीण व इतरी जंगली जनावरे यांच्या चामड्यांना कोवळें चामडें म्हणतात व केंस असलेल्या सोमादायक चामड्यांना लोंकरयुक्त कातडी म्हणतात

लोंकरयुक्त कातडी तसें हरीण, काळवीट, चिन्त्यावाप, वगैरे जनावरांनी कातडी यांना व्यापारी हट्या फार थोडें महत्त्व आहे कुत्रा, साप, पाल यासारख्या लहान प्राण्यांच्या कातऱ्याकडे तर हिंदुस्थानातील लोकांचे पूर्ण दुर्लक्ष आहे कदाचित् हवामान व राखण्याची सदीप पद्धति ही अना-स्थेची कारणे असतील

हिंदुस्थानातील गुराडोवारी सद्या २२,०००००० पेक्षा कमी नहून दरवर्षी शेकडा ४० मुर्ते मरतात अथवा मारली जातात १९०३-०४ साली मरणान्या वर्षात मालीना सरासरी

१०५ हज्ज कमावलेली कातडी व ३७० लक्ष विनकमावलेली कातडी परदेशी गेली या आकऱ्यात हिंदुस्थानात उपयोगात आलेली कमावलेली कातडी व चामडी धरलेली नहून ज्याची कातडी काडून घेतली जात नाहीत अशा मेलेल्या जनावरांनाहि बरील आकऱ्यात हिशोब नाही

हिंदुस्थानात तयार होणारा कातऱ्याचा माल व त्याच वस्तूचा परदेशी असलेला व्यापार हे सारायाच महत्त्वाचे आहेत १९०६-०७ साली (पुनर्निर्गत माल वया जाता) १५,९४,६६,३९३ रुपये किंमतीच्या मालाचा व्यापार झाला

कमावलेली कातडी व चामडी याचा व्यापार व कातड्याचा माल तयार करण्याचा थंदा मुसुलमान अगर अन्य लोक्यांच्या हाती असून लोकसंख्येच्या मानान हा समाज लहान आहे उत्तरहिंदुस्थानात या समाजाचा चम्रेपराश म्हणतात कातड्याचे हज्जाली व मुर्दाडी असे दोन प्रकार आहेत मारलेल्या जनावरांच्या कातड्यांना हज्जाली व मेलेल्या जनावरांच्या कातड्यांना मुर्दाडी असें म्हणतात चामार लोक मेलेल्या जनावरांची कातडी काढतात दुष्काळाच्या वेळी त्यांना बराच फायदा होतो इतर वेळी पैसाच्या आशेने हे लोक गुरांना विष पावतात असेंहि झणतात परंतु निष्काळजीपणा, अवयव व गुराचे रोग यानी मरणाच्या गुरांचे प्रमाण बरेच मोठे आहे कातड्याच्या व्यापारांत मरणाच्या गुरासुळे होणारी देशाची हानि मुकीच मरून निघत नाही उलट, जेव्हा जेव्हा कातड्याचा माळ परदेशी जास्त जास्त जातो, तेव्हा तेव्हा ते सार्वजनिक हानीचे व व्यापारी अवनतीचे विन्हा आहे असें समजावें कातऱ्याच्या व्यापारात अवयव वगैरे कारणांनी बराच फरक होत असतो औद्योगिक धाडसात खर्च दिवून जेणारी भांडवल गोज्य करण्याची अडचण या ध्याता तर दुपट भासते धार्मिक बघनानी या लोकाना अगरही हलका दुरना आल्यासुळे, हा धंदा करण्याची जबाबदारी एका लहान समाजावर पडते, या कारणासुळे या ध्याता चडाओढीने तब लागू नसतयाकारणानेहि या सधर्मींच्या व्यापारात बरेच सुकसात होत आहे

१९०६-०७ मध्य हिंदुस्थानातील रेलवेने २५१७७८७

हजे, कातडी परदेशी गेली, त्यापैकी बंगाल प्रातातून ३५७७९४ हजे, मध्यप्रतातून ४६४३०६ ह, मद्रासप्रातातून ३६८१२७ ह, पंजाबप्रातातून २९६५७६ ह मुंबईलात्यातून ११७४६ ह, मद्रासमधून ११७८६६ ह, राजपुताना व मध्यहिंदुस्थान ११८६१३ ह मध्यप्रात व बंगाल १०२७७४ ह, निजामच्या राज्यातून ८६१८३ ह, सिंधमधून १४५०९ ह, व पूर्वबंगाल व आसाममधून २३४८१० ह, कातडी परदेशी गेली

हिंदुस्थानात साधारणत २७-३० हजार ह (कि १११ लक्ष)पेक्षा जास्त कच्ची जा कातडी परदेशातून येत नाहीत

(त्याची १०॥ लाय रुपये किंमत असते.) १५ हजार हंड्रेड-
वेट वजनानी कच्ची कातडी व ६॥ हजार हंड्रेडवेट
वजनानी कमावलेली जाड व कोवळी कातडी असतात.

कच्ची कातडी व चामडी याची नि गतेः—
१९०४-०५ साली कातड्याची किंमत दर हंड्रेडवेडास ५५
रु. ७ आणे होती व चामड्याची दर हंड्रेडवेडास १० रु. ७
आणे १ पै होती. १९००-०३ साली ३९८०६२८१ कातडी
व चामडी परदेशी गेली त्यापैकी १२९१७२२७ कातडी व
२९८८९०४ चामडी होती.

१९१९-२० साली ३६ कोट रुपयांची कातडी परदेशात
गेली त्याच्या मागील वर्षी १९ कोटीची गेली होती. पण
पुढील साली परदेशातला बाजारमंदीमुळे निर्गत पुन्हा कमी
झाली. १९१९ च्या सटवरात निर्गतकातज्यावर १५
टक्के जकात वसविण्याचे विल पुढे आले, पण थिडि सभ्रा-
ज्यात होणाऱ्या निर्गतीवर मात्र १९ टक्के जकात वसविणी
होती.

क मा व ले ली का त डीं—समुद्राने हिंदुस्थानातून
जाणाऱ्या कमावलेल्या कातड्याच्या अंतर्गत व्यापारातील
विशेष हा आहे की, कमावलेल्या चामड्याचे मद्रास हे मह-
त्वाचे टिकाण असून तेथील दराच माल ब्रह्मदेशात जातो.
ब्रह्मदेशाच्या पोलासाल मुंबईचा नेबर लागतो या व्यापा-
राचे मद्रास हे केंद्र आहे, असे परदेशात जाणाऱ्या मालाच्या
आकऱ्यावरूनहि दिसते. परदेशी जाणाऱ्या मालापैकी शेकडा
९१ कमावलेली कातडी व शेकडा ७३ कमावलेली चामडी
मद्रासहून गेली. याकी दरावस माल मुंबईहून गेला. मद्रा-
सच्या कमावलेल्या चामड्याना आजपर्यंत संयुक्त संस्थाने हे
महत्वाचे मिन्दाईक होते; परंतु अलीकडे हिंदुस्थानच्या कमा-
वलेल्या चामड्याना असलेली मागणी कमी होत असून
धंमालच्या कच्च्या चामड्याना जास्त जास्त मागणी होत
आहे.

हिंदुस्थानापाहेरील देशात नवीन शाधाय शोधाच्या सहा-
य्याने कातडी कमावण्याच्या करार व कमी खर्चाच्या पद्धती
सुरू झाल्या आहेत. यावरून असे दिसते की, हिंदुस्थानच्या
मालात कातगळीप्रमाणे सुधारणा झाली पाहिजे, नाही तर
हिंदुस्थानच्या कातड्याच्या व्यापाराचा पूर्ण नाश होईल.
ज्याप्रमाणे हातमागावर काम करणारे कोटी गिरण्यांची भर-
भराट थांबवू शकणार नाहीत, त्याचप्रमाणे येथील चामडी
कमावणारे लोक जर आपल्या छान्या पद्धती सोडणार नाहीत,
तर त्याचा कमी खर्चाच्या शाधाय पद्धती उपयोगात आण-
णाऱ्या पुढे टिकाव लागणार नाही. हिंदुस्थानातील कातडी
कमावण्याची पद्धत इतकी असमाधानकारक होती व अजूनहि
आहे की, ज्या देशात येथील कमावलेली कातडी जात तेथे
ती पुन्हा कच्चावी लागत असत. इ. स. १९०३-०१ साली
छासरी २८५१७१७३ रुपये किंमतीचा माल परदेशी

गेला; परंतु पांच वर्षांपूर्वीच याच्या जवळजवळ दुप्पट माल
परदेशी जात आहे.

हिंदुस्थानात कातडी व ती कमावण्याची द्रव्ये विपुल
असून स्वस्त आहेत. या दोन गोष्टीमुळे कातडी कमावण्याचा
धंदा पुरेसे भाडविल्यालाून आर्थिक तत्वावर चालविला
असता तर त्याची अर्थगती झाली नसती, असे
मुंबई व कानपूर येथील कारखान्यांच्या हितचौकडे
पाहिले असता दिसते अलीकडे कमावलेल्या कातड्यात
बरीच सुधारणा झाली असून त्याचा व्यापारहि वाढत आहे.
१९०६-७ साली ४४५१२५११ रुपये किंमतीची चामडी व
कातडी परदेशी गेली.

बौद्ध, जैन व काही प्रमाणात हिंदुधर्मातहि अहिंसातत्वाचे
प्राचर्य असते तरी कातडी व कातड्याचे मिश्रण याच्या व्याप-
राला त्यामुळे विषय अडचळ आलेला दिसत नाही. कातड्याचा
व चर्माचा हल्लीपेक्षाहि पूर्वी जास्त उपयोग केला जात असे.
तिसऱ्या शतकात लिहिलेला कातड्यावारीत पत्रव्यवहार चाप-
ड्याचे स्टाईन याने लिहिले आहे पुस्तके बांधण्याकरिता
व घोड्याचे खोंगीर व इतर सामान करण्याकरिता पूर्वीहि
कातड्याचा उपयोग कर्गीत कातड्याच्या पेट्या, बूट, बँकलीची
दखे टेवण्याच्या पेट्या, कोडीप्राचीच्या कपड्यांच्या असलेले
माते, सोटा, पेंचे देवण्याची पाकिटे, एंजिन चालविण्याकरिता
पेटे, हातमोजे, लंगात घालण्याचे कपडे इत्यादि अनेक कामी
कातड्याचा उपयोग केला जात असे.

कातड्याचा माल तयार करण्यास पूर्वी शारीरिक प्रमा-
नीच जहरी असे. परंतु हल्ली कातडी कमावण्यापासून
ती निरतिराव्ये मिश्रण तयार होईपर्यंत खरे कापें
याद्रीक सहाय्यानेच होतात. यामुळे हा सर्व व्यापार
परकीयांनीच चळवळला आहे. पूर्वी कातडी कमावण्यास
वसस्तिमय द्रव्ये वापरीत असल्यामुळे बराच वेळ कमा-
वण्यास लागे. हल्ली त्वरित फलदायी रासायनिक पद्धतीचा
शोध लागला असून यानि काराचा अथवा विजेचा उपयोग
करण्याची प्रकृति जोराने वाढत आहे. परंतु हिंदु-
स्थानातील कातड्यांच्या धंद्यात मात्र फालगतीवरील सुधा-
रणा होत नाही. उदाहरणार्थ, कोमपद्धतीने मोठ्या
कच्च्या कातड्यावरून ७ दिवसात, गार्दच्या कातड्यापासून
२४ तासात, शेळ्या-मंडयाच्या कातड्यापासून ६ ते ८ तासात
उंची प्रकारचे चामावलेले कातडे तयार करता येते. याच
कामाला पूर्वी एक महिना किंवा केव्हा केव्हा १८ महिनेहि
लागत असे. पालास-द्रुमुमित मध्ये कातडी बुडविली
असता ती उच्च प्रतीची होतात. रामट द्रव्यात
योग्य काळपर्यंत कातडी भिजव देवून नंतर एका मंजावर
त्याचा ढीग रचतात. म्हणजे फाशील रापट द्रव्य त्यातून
मिरपते व रापविण्याची हो कित्या पूर्ण होत असते. यानंतर
ती कातडी कित्येक वेळा पाण्याने धुतात. त्यानंतर ती
चोरेंस व पाणी याच्या प्रावणात घुडवितात. त्या योगाने

त्यातील उरलेल्या अन्नाचे बल कमी होते व त्यानंतर धुवून त्यांना रंग देतात अथवा चरबी लावतात. क्रोमपद्धतीने कमावलेली कातडी एकदां वाळवली म्हणजे पुन्हा त्यावर कसलाहि प्रयोग करता येत नाही, म्हणून जे पाहिजेतो आकार त्यांस ताबडतोब द्यावा लागतो. कातडी कमावण्याची नवीन पद्धति कठिण नसून खर्चाचीहि पण नाही. या कारणांमुळे परदेशा व्यापारी हिंदुस्थानातील अर्धवट चामडीं न घेतां खारवलेली कच्ची माट व बोंबळी कातडी विकत घेतात. इथी राष्ट्रीय पद्धतीने कातडी याहीपेक्षा विदेशी जलद कमाविली जातात. अशा प्रकारच्या पद्धति हिंदुस्थानातील काही युरोपियन कारखानदारांनी मात्र येथ्या वीस वर्षांच्या शोधाच्या अनु-रोधाने आपल्या कारखान्यांत सुरू केल्या आहेत.

क मा व ले न्या का त ड्या ची आ य क्त.—एतद्देशीय कातडी कमावण्याची रीत जरी मागसेलेली आहे तरी येथे कमावली जाणारी काही कातडीं परदेशातून आलेल्या उत्तम कमावलेल्या कातड्याच्या तोडीचीं असून कानपूरच्या कारखान्यात तयार होणारे रोजच्या वापरण्याचे बूट व इतर सामान तर किंमतीच्या मालाने त्याच दर्जाच्या परदेशातून आलेल्या मालातून सरस असते.

१९००—१९०१ मध्ये ५५५९११ रुपये किंमतीचा व इ. स. १९०१—२ मध्ये ५०८००४ इ. किंमतीचा माल येथे आला. या रकमेत बूट व दुखेरीजकरून खोगीर वर्णरच्या भायातमालाची किंमत मिळविली असता १९०६—७ साली ३२५८६८१ रुपयांचा माल परदेशातून शुकडे आला असें दिसते.

ए त हे सी य. का त डीं क मा व ण्या चे का र रा-
नं.—इ. स. १८०३ मध्ये येथे कातडीं कमावण्याचे ४४ कार-
खाने होते व त्यात ३८०४ लोक काम करीत असत. पुढे हे
कारखाने वाटले परंतु पुन्हा कमी होते होत १९०४—५ साली
लहान लहान कारखान्यांपिरीज ३५ कारखानेच राहिले.
यावेळी बरेच मद्रासमधून असून कानपुरात ९, कलकत्त्यात
४, मुंबईत ३ व राजपुतान्यांत १ असे होते. खरे हिंदु-
स्थानात कानपूरचे कारखाने महत्वाचे असून तेथे उच्च प्रतीची
कमावलेली कातडी तयार होतात. कानपूरला उच्च प्रकारचे
बूट, शू, खोगीर, कातड्याच्या पैद्या, बगैरे मिश्रत तयार
होतात.

का त डे क मा व ण्या च्या ए त हे सी य प द्द ती.—
माटीक, दोर, धेड, महार बगैरे लोक मेलेल्या जनावराच्या
भागवरील कातडी काढतात; नंतर त्यावरील कचरा, मळ,
बगैरे निपून जाण्याकरिता दोन दिवस ती पाण्यात
भिजत ठेवतात. नंतर एक प्रकारचा दगड असतो, त्यावर
तें ठेवून मोमरीने पडवितात. त्या योगाने कातड्यावर मांस,
चर्बी बगैरे इत्थे असल्यास ती निपून जाऊन तें स्वच्छ होते.
मग १० भाग चुना व ८० भाग पाणी यांच्या मिश्रणात तें
कातडीं टाकून बगर किंवा पंपरा दिवस भिजत ठेवतात. तें

पूर्ण भिजून फुगले म्हणजे न्यावरील फेंस निघू लागतात. या
मिश्रणातून तें बाहेर काढल्यावर फोफयासारख्या यांयट
हृत्प्याने त्यावरील फेंस खरडून काढतात. पुढें तें फुतराच्या
विष्ट्या पाण्यात टाकले म्हणजे चुन्याच्या योगाने
त्यास आलेला फुगीरपणा नाहीसा होतो. यानंतर तरबड किंवा
बाभळीची साल यांच्या मिश्रणात तें टाकावे. त्याची रीत
अशी:—

तरबडाची किंवा बाभळीची साल आणून ती ८ पट
पाण्यांत एक रात्र भिजत घालवी. म्हणजे सालींतील रंगाचा
अंश त्या पाण्यात उतरतो. किंवा साल पाण्यात घालून
विस्तवावर उकळवी, म्हणजे तें पाणी उत्तम रंगदार होतें. या
पाण्यात कातडीं भिजत ठेविले असता तें कुणण्याची क्रिया
बंद होते. या मिश्रणातून कातडीं बाहेर काढल्यानंतर
सुकवावे व सुकल्यावर पुनः तें स्वच्छ पाण्यात टाकावे. तें चांगले
भिजले म्हणजे बाहेर काढून एका लाकडाच्या वाटोळ्या ठोक-
ळ्यावर फेंसाची बाजू खाली करून ठेवावे. मग हुरीसारखी एक
मुठीचे हत्यार असतें, त्यानें तें कातडीं खरडून साफ व आप-
णास पाहिजे इतकें पातळ करून घ्यावे. नंतर पुनः तें पाण्यात
टाकून गुळगुळीत वाटोळ्या दगडांने घोटले, व मृदुत्व येण्या-
करिता तूप व मेण एकत्र कडवून त्यावर तारवावे.

बाभळीची साल, तरबडाची साल, मायफळ, खैराची साल
किंवा कात, हिरडा, ओरु लाकडाची साल बगैरे जिनसा
कातडीं कमावण्याकडे उपयोगात आणतात. यादीव व बरीच
इत्थे कातडीं कमावण्याच्या उपयोगी पडतात.

येथे कमावलेल्या कातड्याच्या मालाला एतद्देशीय मागणी
बरीच असते.

कातडीं कमावण्याच्या तीन रीती आहेत. (१) साल अथवा
दुसऱ्या वनस्पतिमय पदार्थाच्या काढाचा उपयोग करून, (२)
खनिज दाराचा उपयोग करून व (३) तेलाचा उपयोग करून.
ओल्याचे तळवे, यंत्राचे पटे व अश्वसामग्री तयार करण्याकडे
मुख्यतः कातड्याचा उपयोग होतो पुस्तकें वापण्यास व बुटाच्या
वरच्या भागाकरिता वातराची चामडीं कमाविली जातात. मंडपा-
पासून निरनिराळ्या प्रकारचीं कमावलेलीं चामडीं होतात.
वकन्याच्या कमावलेल्या चामड्यापासून हातमोजे करितात.
जे देश कमी सुधारलेले आहेत, तेथील जनावराची कातडीं
सर्वांत जाड असतात; जनावराची निगा ठेवल्याने त्याचीं
कातडीं पातळ होतात. खर्ची केलेल्या जनावराची कातडीं
खारच्या माडीची असतात. मेलेल्या जनावराची कातडीं
हलक्या प्रतीचीं असून तीं जर चांगल्या तऱ्हेने कमावलीं
गेलीं नाहीत तर त्यापासून वापरण्याच्या शरीरास अपाय
होण्याचा संभव आहे. कातड्याच्या आतल्या भागास मीठ
खाल्ले असता, अथवा तीं हस्तान्याच्या दावणात भिजविलीं
असता टिकाऊ होतात.

पा द या णा चा व्या पा र.—एतद्देशीय जोड्यावर नकडी
असून त्यांत कारागिरी इष्टीतपत्तीस येते या कारागिरीच्या

कामासाठी खालील ठिकाणे प्रसिद्ध आहेत बंगाल्यातील कटक, पाटणा व सरण, संयुक्त प्रांतातील —रामपूर, उखनौ, आग्र, झांझा व सहारणपूर पंजाबातील —कोहट, रावल-पिंडी, पेशावर, डेरा गासिखान होशियारपूर मध्यप्रांतातील चादा, राजपुताना — जयपूर व विक्रानेर मुवई इलाखा— सुरत, अहमदाबाद, नगर पुण, रत्नागिरी व हैदराबाद दक्षिण हिंदुस्थान —रंगचूर, सालेम, त्रिचनापली मद्रास व मद्रैसूर यूरोपियन पद्धतीच्या जोडयाकरिता कानपूर ह विशेष महत्वाचे आहे गेल्या दहा वर्षांत हिंदुस्थानातून बूट वाहेर देशां जाऊ लागले आहेत १९०१-७ साली ६६८४९१ रुपयाचा माल परदेशां गेला ह्या माल नाताळ केश कॉलनी, मॉरिशस व ईजिप्त येथें जातो, व फार थोडा माल इंग्लंड व रशियालाही जातो

का र गि री चा माल —पटे, धुपले, खोशीर वगैरे माल सर्व हिंदुस्थानभर तयार होतो काही ठिकाणी तयार होणारा माल उच्च प्रतीचा व उत्कृष्ट कारागिरीचा असतो पेशावर, बटू, कोहट व केडा येथें होणारे सरहद्दीवरील पटे प्रख्यात असून हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागातून त्यांना मागणी असते साबारच्या कातड्याकरिता संयुक्तप्रांतातील गोरख पूर व मध्यप्रांतातील चादा ही ठिकाणे प्रसिद्ध आहेत मद्रास इलाख्यातील कर्नूल जिल्ह्यात चामड्याच्या चट्या विचित्र तऱ्हेने रंगवितात राजपुताना व मुवई इलाखा येथील काही ठिकाणी पुस्तक बांधण्याकरिता चामड्यावर ठसे उमटविणे व कारीव काम करणे ही कामे होतात अलवार व अहमदाबाद ही ठिकाण या कामाकरिता फार प्रख्यात आहेत गेड्याच्या कातड्याच्या डाळी तयार करण्याचा धदा गुजरायेंत वयाच दिवसापासून आहे परंतु डाळीचा उपयोग बंद झाल्या कारणे असल्यामुळे ह्या धदा फितपत विफायतशीर असेल याबद्दल सशय वाटतो

पर दे शी का त डी कमावण्याची कृति —हि—या तीन पद्धती आहेत टॅनिक अम्ब्लाचा त्यावर प्रयोग करून, रानिज मिठाच सहान्य घेऊन, तेल व चरबी लावून तिसऱ्या पद्धतीस शार्माय म्हणतात जड व हलकें असे कातड्यात दोन प्रकार आहेत गोमर्मे हें जड कातड्याच्या सदरात पडतें गाईची कातडी ब्रिटिश लोकांच्या घरातील गिनसाला उपयोगी पडतात जगली गाई व खबल प्रदेशावरील गाई यांच्या कातड्यात फरक असतो, पहिले जास्त मजबूत व जाड असतें मेंढ्या, वकरी, सील, देवमासे वगैरेंची कातडी हलक्या कातड्यात समा होतात

कातडी व मावण्याची साधने टॅनिक अम्बल यात प्रमुख द्रव्य होय कॅटेचोल व पायरोगालोल असे याचे दोन निर निराळे वर्ग आहेत. पायरोगालोल टॅनिकपासून फार सुरेख कातडें तयार होतें पण या दोहोंचे मिश्रण वेळ तर पावोवृष्ट असत परिणाम घडून येतो वातडी व मावण्याच्या प्रमुख साधनांचे वर्गीकरण पुढे दिल्याप्रमाणे —

पायरोगालोल

हिरडा

चेस्टनट लावूड

दिवि-दिवि

अलगरोविला

सुमाक

ओक

चेस्टनट ओक

मानूफळ

विलो

कॅटेचोल

गॅविएर

हेम्लॉक

केंप्राचो

मॅनग्रोव्ह (क छ)

मिमोसा

लार्च

कनैगर

वर्च

कच्छी कात

कारखान्यात जी गोचरें येतात ती चार तऱ्हेचीं असतात (१) कसाईखान्यातून घेत आलेली, हीं ओळी व धाणेंनि आणि रकानें मायलेलीं असतात (२) ओळी मिठाळलेली, (३) वोरडी मिठाळलेली व (४) उन्हांने वाळलेली हीं स्वच्छ व नरम करून चुन्यात बुडवून ठेवितात कातडें चुन्यात किती वेळ ठेवावयाचें तें ज्या कारणाकरिता कातडें पाहिजे त्यावर अवलंबून असतें नंतर कातडें चुन्यातून काढून बाकून त्यावरील केंर काढतात यावेळी त्या कातड्याचे कमीजास्त महत्वाचे अनेक तुकडे पाडतात व ते निरनिराळे कमावतात केंस काढलेली कातडी ऑसिडमध्यें घुटून त्यावरील चुना व पाण कडून दूरतात यापुढें कमावण्याची निया सुट होते या किंयत तीन अवस्था असतात (१) रगाच्या हांदात लांबत ठेवून रंग देण्याची, (२) वातडी पुन्हा पुन्हा हौदातून काढण्यापाळण्याची व (३) पुढे चढविण्याची या त्या होत पुढें चढविण्याचा कामी टॅनिक अम्ब्लीय इत्याचा उपयोग करतात निरनिराळ्या प्रकारच्या कातड्यांना निरनिराळीं द्रव्यें वापरतात यांनंतर २४३ दिवस कातडी निवळत ठेवतात व ज्या गिनसाकरिता कातडें पाहिजे असेल त्याप्र माणें कातड्यावर चढविलेला रंग कमीजास्त घुटून घुटून काढतात

याप्रमाणें तयार केलेली कातडी तेल व चरबी यात बुड विळी म्हणजे ती मजबूत व मजबूत होतात नंतर त्यांना खळ लावतात हलकी (वकरी, सील वगैरेंची) कातडी कमावतांना विशेष काळजी घेतात

कारखाने —कातडी कमावण्याचा धदा फार पुरातन आहे रि पू चार हजार वर्षे इतक्या मागे होऊन गेलेल्या फरोया थडग्यातून चांगले चामड्याचे नमुने सशोधिले गेले आहेत त्यावरून आज देवाील या धद्याच्या स्वरूपात फारसा फरक झालेला दिसून येत नाही त्यावेळेप्रमाणें हल्लीं मुझा झाडान्या साली व फळें यापासून कमावण्याकरिता लागणारीं द्रव्यें तयार करतात गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धात फ्रान्स, ऑस्ट्रिया हंगरी आणि अमेरिका या देशांतून कातडी कमावणारीं द्रव्यें तयार करण्याचे मोठमोठे कारखाने स्थापण्यात आले हीं नवीन वनस्पतिजन्य द्रव्यें वापर त्यानें कमावण्याची निया फार जलद होऊन कातडें स्वस्त

व भुवक निघेन. हा भंदा सध्या राष्ट्रीय पदवीवर चाल-
निघ्यात येतो.

प्रेटभेटनमर्थे एका भाटवड्यात एक लाग पनास हमार
कच्ची कातडी कमावली जातात. या कच्च्या कातड्याच्या
संस्थेपैकी मुमारे ५० हमारच प्रेटभेटनमधील गुराची
असतात.

महापुद्गानंनर जगातील निरनिराळ्या पेढातून कच्ची
कातडी भरपूर पडली होती व त्यामुळे काही वाळ त्याचा
भाज महापुद्गालीपेढाहोई उतरला. पण ती जमा करणे
व वाहून नेणे बाळा घराच रच्ये येत असल्याने हमार
कातडी निरपयोगी होऊन पडून राहिली. तथापि आजचा
भाव कमी नाही. मजरी व पाहगुडी यांचे दर कमी
ह्याच्येपेढास तो पुढापूर्वीस्तका होणारही नाही.

कातडी कमावण्याचा दुसरा प्रकार म्हणजे गुराटी व
मीठ किंवा रानिज मीठ याच्या पाण्यात भिजवून टेंबण्याचा.
छोकरांचे वग या प्रसारात वनवितात. कमावण्याची आणखी
एक पद्धत म्हणजे 'शेन' होई. १८७८ च्या मुमारास डॉ.
हीनशेल्डने या पद्धतीला व्यापारी महत्त्व प्रसन्न करून दिले.
हल्लीच्या कातड्यावर हा प्रयोग बहुधा करण्यात येतो. पण
सध्या जोड कातडीहोई शेंम वनवितात. काही वेळा रानिज
व वनस्पतिजवून द्रव्य एकत्र करून कातडी कमावतात,
त्यामुळे या दोन्ही प्रकारातील गुण वाढण्यात येतो.

तिसरा प्रकार घामोसिंग किंवा तेली कमाईचा. कात-
ड्याच्या धव्यात वाळ घेणे महत्त्व आहे. कातड्याचे तंतू
तेलाने मासले, व अन्वेदाईट टॅनिक करणे हा सामोसिंगचा
प्रकार होय.

कातडी कमावल्यावर त्याचा रंग देण्यात येतात. रंग
देताना ज्या निनसांना कातडी लागणार त्यावर रंगाचे
प्रकार व प्रमाण अवलंबून असते. नकाची आणण्यासाठी
कातडी दाखून ठेऊन त्यावरून वाचिचा रुळ फिरवितात.
हातमोने, चुकवाघणी, पारिटे यांची कातडी निरनिराळ्या
प्रकारांनी कमावतात.

गाई, मायी, बॅल, घोडे वगैरे पाळीव जनावरांकरिता
दुसऱ्या किंथक प्राण्याच्या कातड्यांचा व्यापार होतो. नाथें,
स्वाइन, बार्न्डिक ससुद्र वगैरे उत्तर-प्रेदेशातून सांड नावाच्या
माशाची कातडी येतात. ती आकाराने वरिच मोठी अस-
ल्यामुळे त्याचा उपयोग कोच व गाऱ्या मडविण्याकडे
करितात. सफेद देवमागाचे कातडे ज्यास 'पार्पार्डिज हाईड'
म्हणतात त्याचे निरनिराळ्या प्रकारचे बूट बनवितात.
अजगर, साप, वटूक, कामार वगैरे प्राण्यांची कातडी
पुढा नानाप्रकाराचे विनिविचित्र व्यापारी—जिप्त तयार
कण्याकडे लावितात. कृत्रिम कातडी किंवा कातड्याच्या
रंगाचे कापड करण्यात अमेरिकन लोकांना चांगले यश
मिळाले आहे. ते कापड पुस्तके बांधण्याकरिता, तसेच
सूच्या, मेजें, घोड्याच्या गाड्या, कांच वगैरे जिप्त मडवि-

ण्याकडे लावितात. पार्पेमट किंवा चर्मपत्र, हे सफेद रंगाचे
अर्धपारदर्शक कातडे कच्च्याच्या चामड्यापासून निशिट
वृत्तीने तयार करतात. महत्वाचे लेख किंवा दर्शक
लिहिण्याकडे याचा उपयोग होतो. हे कातडे फार टिकाळ
अमर्त.

कातड्यावर नक्षी किंवा दाणा उठविणे.—
घोड्याच्या सराऱ्याच्या आकाराचे एक हत्यार असते. त्या
हत्याराने भाडवें, उभें, विंवा चौकोकडून कातडे घासतात.
म्हणजे हत्यार दाणा उमटतो, नक्षी उठविणे असल्यास
निरनिराळ्या प्रकारचे रिळे, छाप वगैरे असतात ते
कातडे कमावल्यावर ओलसर असतानाच त्यावर दाबावे म्हणजे
त्या धापाररील नक्षी कातड्यावर उमटते.

कातड्यावर रंग देणे.—वाढ्या रंग देणे असल्यास
तातडे कमावून तयार झाल्यावर हिरावताच पाण्यात मिश्रण
करून ते मिश्रण पुढल्याने लावावे व त्यावर काळ व
तेल मिश्र करून लावल्याने उत्तम वाढ्या रंग घटतो.

वाळ रंगः—लागेचा आख्या करून त्याचा विंश
किरिगिरी दाण्या पाण्यात मिश्रण त्याचा रंग देतात. (याच-
प्रमाणे पाहिजे तो रंग पाण्यात मिसळून कातड्यावर देतात
व नकाची यण्यात तो रंग तेलाले विंश अंड्यातील बलकात
खालून लावतात. मास्त चकाची पाहिजे असतयास पार्नि-
साचा हात देतात.

[सधर्मप्रथ—बॅनेट—दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ लेदर, हाट-
गन्—लेदर ड्रेडर फेमिली, सॅव—लेदर ड्रेसिंग, बॅट—लेदर
मॅन्युफॅक्चर प्रोद्यटर—प्रिन्सिपल ऑफ लेदर मॅन्यु, ड्रेसिंग-
प्रॅक्टिकल टॅनिंग, ग्रेटाविना, बॅट—कमर्शियल प्रोडक्ट्स ऑफ
इंडिया; मार्टिन—टॅनिंग अँड चार्जिंग इन् लेदर; रिब्लू ऑफ
दि ड्रेड ऑफ इंडिया]

कांतनगड—बंगाल मधील दिनाजपूर जिल्ह्यातील ठाकुर-
गाव तालुक्यातील येथें. उ. अ. २५°४८' व प. रे. ८८°३९'.
येथें १८ व्या शतकातील विष्णूचें देवालय आहे. हे दिनाजपूरच्या
राजाचें कुलदेवत आहे. 'रात' सणात येथें जत्रा भरते.

कातांगा—कातांगा हा बेलगमकागेमधील एक
जिल्हा असून त्या वसाहतीचा आग्नेयीकडील भाग आहे.
याचें क्षेत्रफळ सुमारे १८०००० चौ. मै. असून लोकसंख्या
अजमातें १० लाख आहे. येथील लोक बॅद जातीपैकी
छत्रा—छत्रा शारांतील असणे. या प्रदेशात सजिन पदार्थांची
विशेष समृद्धि असून त्यातल्यात्यात साचे फार सापडतात.
सोनें लोखंड व बरोडी यांच्या राणी चालू आहेत. याच्या
दक्षिणेस व आग्नेयीस उत्तर नेहेरोशिया आहे. या देशातील
सापसिक स्थिती चांगली होण्याच्या कारणां बरेच आहेत
भाडवळ गुंतले असून राज्यकारभार पाहणाऱ्या कमिटीस
समासद आहेत. १९०९ मध्ये फेब्रुवारी १
रेल्वेने या प्रांताचा संपर्क जोडण्यात

मार्गानें पथमाकेनाऱ्यावर रेल्वेने व नदीने प्रवास कर-
ण्याची सोय आहे (कागोफ्रीस्टेट पहा)

कातारी.—लाकडा कातकाम करणारांची ही एक जात आहे. याची घरगुती वीळी गुजराती असते याची राहणी निर्मळ असून हे स्वभावतः आतिथ्यतरपर व मेहनती असतात हे मामाहारी आहेत. मूल जन्मल्यावर " पाचवी ' पुजणें, वारसें वरणें वगैरे विधी रुढ आहेत मुलाची मुज सहाय्या किंवा सातव्या वर्षी करतात. मत्ताधिक्याप्रमाणें जतिसमा तब्याचा निमाडा लावते मुलाना शिक्षण देतात. काठेवाड व गुजराथमध्यं याची वस्ती दरीच आढळते दक्षिणेंतील काताऱ्याची राहणी कुणव्याप्रमाणेच असते काही काताऱ्यास विधेयतः मुसलमान काताऱ्यास खराडी म्हणतात हे मूळचे हिंदू असून नंतर वाटलेले आहेत याची राहणी इतर मुसलमानांप्रमाणेच असते हे सुनोपैकी हनगंधी पंथाचे आहेत

कांतिगेल — ' दिवलिग ह्कमती ' हें याचें दुसरें नाव असून ब्रह्मदेशातील चिद्विन जिल्ह्यातील हें एक ज्ञान संस्थान आहे

कातिया—मुख्य वस्ती बन्हाड-मध्यप्रात व मध्य-हिंदुस्थान येथे १९११च्या रानेसुमारीत याची संख्या १९१७ होती, पैकी बन्हाड-मध्यप्रातात ४१११ कातिया होते नर्मदा खोऱ्यातील सातपुज्यातील चिल्यातून सूत कातणाऱ्या व गावाची रखवालदारी करणाऱ्या लोकांची ही जात आहे. याची गणती महार व कोरी लोकामधून झाली आहे असे वाटते. मध्यप्रातात कोठें कोठें यास रजपूत म्हणतात.

याच्या कुलाची व उपवर्गीची वरीच नावे याच्या राह-ण्याच्या ठिकाणावरून पडली आहेत, उदा० पयारी, मंडळा, गधेलवाल. याच्यात सुमारे ५० भिन्न वर्गविवाही उळे आहेत. त्यांना नावें स्थानापासून, पूर्वापासून व क्षाडा-पासूनच मिळाली आहेत व या कुलांपैकी काही कुळात आंगरीहि पोटभेद झाले आहेत उदा० नागोतिया कुळचे हिरात नाग. भारीवर नाग, कोसम करिया व हजारी नाग असे भेद आहेत. ह्या उपवर्गीत लक्षबंध होत नाही असे हे लोक जरी सांगतात तरी तो होत असावा असे वाटते. कोसम करिया कुळचे लोक विवाहप्रसंगांच नागाची पूजा करतात. शिगोरिया, घागर भरिया, व दांगरिया या नावाचे वर्गहि आहेत

आपल्या किंवा आपल्या आईच्या व आजीच्या कुलातली मुली वायको करूं नये असा नियम आहे. मुलींची लग्ने ८ ते १२ वर्षांच्या आत होतात. नऊ रुपये वधूशुल्क घावें लागतें. विधुरास १८ रुपये घावे लागतात सजातीया-वरोवर व्यभिचार केलेल्या कुमारेकेंच लग्न तिच्या प्रियकरा-वरोवर पुनर्विवाहविधानें करतात विवाहानंतर वधूची आई व इतर वायका सर्वांसमोर नृत्य करतात. विवाहपद्धति म्हणजे लग्नमागेंवर्ती प्रदक्षिणा घालण्याची पद्धत उत्तरेकडी-

पद्धतीसारखीच असते. लग्न झाल्यावर वधू माहेरी येते व गर्भाधानविधि करून मग नवऱ्याकडे राहण्यास जाते. लग्न व गर्भाधान याच्या दरम्यान नवरा मेला तर त्याच्या धावट्या भावानें किंवा कोणत्याहि भावानें अथवा तिच्याइतान सुद्धा तिचें गर्भाधान करून तिला न्यायें म्हणजे ती त्याची वायको समजली जाते अशा वायकास गोन्हायी वायको म्हणतात व विवाहानें जालेल्या वायकोस व्याहता वायको म्हणतात विधवांना कोणावरोवरीहि लग्न करता येत प्रथम दरास जर विधवेवरोवर लग्न करावयाचें असलें तर हर्ज्या झाडावरोवर प्रथम लग्न करतात. नवरावायकोचें मटलें नाही तर जातिपंचाव्ती समोर दोघांनी दोन काढ्या घेऊन मोडून फेंकल्या म्हणजे विवाहसंबंध मोडतो

हे लोक सोय व ऐपतीप्रमाणें प्रेते पुरतात किंवा जाल-तात मृताचा मुख्य नातलग त्यास उद्देशून म्हणतो की "अमुक अमुक दिवशी तू स्वर्गांतल्या संत मंडळीत प्रवेश कर-शील व मग तुला आपल्या कुटुंबाच्या मंडळीस कोणत्याहि प्रचरचा प्राप्त देता कामा नये." त्याचा आत्मा एका मंड-क्यात शाकण घालून आणत व अखेरचा विधि करणाऱ्या दिवशी एका ओट्यावर ते मंडळें ठेवतात व त्याला हार व फुलें घालतात. जवळच तादुव्याचा सहान ढीग करून त्यावर एक लवंग लोंवती बांधतात तेथे गाणी म्हणतात व भजन शारयावर मंडक्याचें शाकण उधडून मृताच्या आत्म्यास सर्व समायात आणतात. वेगानें गाणी म्हणतात व भजन चालविताने तादुव्याच्या ढिगावर बांधलेली लवंग मार्गेपुढें हेलकावे खाल लागते. मग कादा, कोंबडीचीं पिलें व इकर तेथें आणून चिरडतात व ती लवंग तादुव्याच्या ढिगाला शिवली म्हणजे मयताचा आत्मा स्वर्गातील संतमंडळीत शिरला असे समजून मग त्याच्याबद्दल कोणताच विधि कधीहि करीत नाहीत.

हे लग्नाचा मुहूर्त ठरविण्यास व मुलाची नावें ठेवण्यास ब्राह्मणास बोलावतात. पहिल्या नावानें ते काही दिवस मुळात हाक मारतात व त्याचें नाव बदललें म्हणजे त्याचें लग्न होतें असे समजून दुसऱ्या नावानें हाक मारू लागतात. अवि-वाहित मुली दोन्ही हातात काचेच्या वागळ्या घालतात. पण विवाहात वायका उजव्या हातात गोट व डाव्या हातात काचेच्या वागळ्या घालतात. मुलींना एकदा लहानपणी व एकदा लग्न झाल्यावर गोंदतात. याचा धंदा आजकाल अर्थातच वुडत चालला आहे. कापैकी काही लोक माल-गुजार बनले आहेत. काही शेती करतात व काही शेतीवर मजूरी करतात व काही रखवालदारी करतात.

कात्यायन—एक प्राचीन आचार्य व शूद्रयजुर्वेदावरील सूत्रकार. " भाषिण सूत्र " हा त्याचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे त्यात बौद्धिक स्वरूपदति, बौद्धिक व्याकरण विशेषत वाजस-

आहे पाणिनीची काही सूत्रे कात्यायनाच्या काळामधील प्राति-
शाख्यात आढळतात ती पाणिनीने त्यावरून व कात्यायनाने
त्यापेक्षाहि जुन्या आचार्यापासून घेतली असावीत वार्तिक-
कार म्हणूनहि एक कात्यायन प्रसिद्ध आहे पाणिनी व
पतञ्जलि यांच्या मधला दुबा कात्यायन हा होय पतञ्जलीपूर्वी
सुमारे १०० वर्षे हा होऊन गेला असावा असे रा जुडे
म्हणतात (आर्यन लिब्रिलिजेशन, पृ ३३२) याच्या
काळी आरण्याक वाटमय उदयास आले घपाडित्य सुरू झाले
पाणिनीच्या वेळी सरसकट मासाशन होत असे पण कात्या-
यनाच्या काळात कोणते मास खावे, कोणते राऊ नये या
विषयी भेदाभेद सुरू झालेला दिसतो कात्यायनाने शुक्र-
यजुर्वेदावर एक धातसूत्र लिहिले आहे त्याची सर्वांशपूर्ण
प्रसिद्ध आहे. त्याने शुक्रयजुर्वेदाची अनेक परिशिष्टे लिहिली
असे मानतात पाणिनीच्या १२४५ सूत्रावर त्याने पार्लिक
लिहिली आहेत

कात्यायनाच्या धातसूत्राचे २५ अध्याय आहेत वतपथ
ब्राह्मणाला अनुसरून हे सूत्र लिहिलेले दिसते त्यातील तीन
अध्याय (१२-२४) सामास्यी आहेत

याने ऋग्वेदसर्वांशपूर्ण लिहिले असून तीत ऋक्
सूक्ताचे ऋषि ठरविताना यरीय संप्रद केले आहे व अर्ध
न समन्ता ऋचेंतील एखाद्या शब्दावरून ऋच्येचे नाव घन-
विले आहे असे रा राजाराम शास्त्री भागवत कात्यायनाला
दृष्ट पदेतात (' वेदाय यत्नकाराचें स्मारक ' वि विस्तार
पृ १५ अ ११-१२)

सूत्रकार कात्यायन, वार्तिककार कात्यायन आणि प्रावृत्त
कात्यायन असे एकदर तीन कात्यायन झाले असावे असे
विद्वान्निष्ठ दर्शवितो

कात्यायनाच्या (कोणत्या ?) यापान नाव सोमदत्त व
आईचे नाव यमुदत्त असे असून हा कोसायीचा राहणारा
होता असे आधार न सांगता अर्वाचीन कोसावर म्हणतात
शानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत राजवाडे म्हणतात "शकपूर्व
सह्याद्रीच्या सुमारास कात्यायन झाला त्याने विंध्य पर्वताच्या
दक्षिणेकडील महिष्मात प्रदेशाचा व नाशिक शहराचा उल्लेख
केलेला आहे कात्यायनाचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखानात
आहे

वरह्याचे गोत्र यद्यपि कात्यायन होते तथापि तेवज्जा-
वरून तो व वार्तिककार कात्यायन एकच होते असे म्हणता
येत नाही, कारण अशोकाच्या शिलालेखातील प्रावृत्त भाषा
वरह्याच्या व्याकरणातील प्रावृत्त भाषाहून जुन्या भाषात
आणि यावरून कात्यायन अशोकाच्या पूर्वीचा व वरह्यानंतरचा
होय बुद्ध्याच्या निर्माणानंतर ३०० वर्षांनी पाली वैयाकरण
' कच्यमाने ' हा झाला असे चिनी प्रवाही हाएनत्संग म्हणतो
तो कात्यायन वार्तिककार नसावा "

राजवाडे याचे मत जयस्थाल यास मान्य नाही पाणिनी
२.१.१० या सूत्रावरून वार्तिककार २४८-२०० यांच्यामध्य
३४

कोठें तरी झाला असावा असे त्यात वाटते कात्यायनाच्या
कोशाविषयी कोस शब्द पहा

कात्यायनाची एक स्मृतीहि आहे या स्मृतीचा भविष्य-
पुराणात उल्लेखिलेल्या छत्तीस स्मृतीत उल्लेख आहे या
स्मृतीची २९ खंडे असून त्यात पंच महायज्ञ, अग्निधापान,
श्राद्धाग्नि, पाकसंस्था, औषधदेहिक इत्यादि विषय आहेत

महाराष्ट्रातील कास्त आपणाला कात्यायननृती म्हणवितात
व माघ्यादिन ब्राह्मणहि कात्यायनाचेच सूत्र मानतात, तर या
सोहोच्यामध्यें धर्मविषयक प्रयत्न काय आहे हे समजत
नाही जातिविषयक प्रयत्न मात्र दिसते तर या प्रयत्नाची
ऐतिहासिक कारणे धर्मेतर असावीत असे वाटत

कांता किहू—मुंबई नाशिक गिरहा अकाईच्या
पूर्व ४ मेलावर हा किहू आहे हा ज्या टॅक्डीवर आहे
ती यात्र्या टॅक्ड्याहून टॅंगणी असून याच्यापासून १०००
याडांवर असलेल्या एका टॅक्डीच्या हा पूर्णपणे मान्यात
आहे याची बडण सोपी असून दरवाजा चांगला नाही
किहूयावर टापी व तळवरे आहेत

काथकोट—यापदमधील (कच्छ सु ६) एका उगड
व राडकाळ टॅक्डीवरील जुना किहू ८ व्या शतकात काठी
लोकाची येथें राजधानी होती १० व्या शतकात अनहिल-
वाड येथील मूल राजाने या गडाचा बांधूच्या मोर्ताने आधय
पेतला होता ११ व्या शतकात याला राजावा म्हणत
महमद गझनीने भीमदेवाचा पराभव केल्यावर तो येथें
लपून बसला होता १३ व्या शतकात बाघला लोकाची
येथें राजधानी होती १५ व्या शतकात मुजफ्फरन
(१३१०-१४११) तो काथीन कला १८१६ त ब्रिटिशांनी
येथील तटपदी जमिनदोस्त केली टॅक्डीवर जाता तीन
जुनाट देवळाचे अवशेष आहेत त्यापैकी दोन देवळे १३ व्या
शतकात बाघली असल्याचा पुरावा मिळतो. [मु ६]

काथगोदाम—नैनीताल जिल्ह्याच्या (संयुक्त प्रांत)
भावर प्रदेशातील रोड उ अ २९.१६ व पू रे ७९.१३
लोकसंख्या (इ स १९०१) ३७१ रोहिलखंड कुर्नोजन
रेल्वेचे हे रोडचे स्टेशन झाल्यापासून याला चर्च महत्त्व
आले आहे येथील राज्यघनस्था १८५६ सालच्या २० व्या
अंशट प्रमाणे आहे एकदर उत्पन्न ८०० रुपये आहे.

काथर चाणी—वाण्यातील ही एक पोडगात आहे
याना कैयार, कयार अशीहि इतर नावे आहेत काशीस
कयार नावाचे बनिना आहेत, परंतु त्याचा व काथर
वाण्याचा काही संबंध नाही असे ते म्हणतात याची एकदर
लोकसंख्या अनमारे ३५०० असून त्यापैकी २५०० लोक
मोगलाईत औरंगाबाद जिल्ह्यामधील मोकरदन व वनड या
दोन तालुक्यात राहतात, पूर्वेकानदेशात १०० लोक असून
ते मुख्यत जळगाव गावी व त्याच्या आसपास १५ ते २०
कोशाच्या अंतरावरील गावी राहतात, यांची १००।१५०
लोक नाशिक जिल्ह्यात वांगलाणात कळवण,

गावात आहेत. यांच्यात पंचायत (जतयंगा) असते. एका गावाच्या पंचायतीचा निवाळ इतर गावाच्या पंचायती मानतात. पंचायतींना अन्ध्रा नसतो. गावातील सभ्य व प्रतिष्ठित (याच जातीची) माणसं तीत नेमतात. श्रीमंत असल्यास ही पंचायती त्यांच्या वंशात चालूच असते. पंचायतीची स्थावर सार्वजनिक मालमत्ता नाही पंचायतीचा फार नसतो फक्त खज, मोहतूर या प्रसंगां पंचायत काही देते. उगाची एकम ठराविक असते तशी मोहतूरची नसते. पंचायती आपले निवाडे लिहून बंगरे देवात नाहीत. त्याचा निवाळ अमान्य बरणारास जाळीत टाकतात. त्याच्याशी इतराचा अनौदक्यबंदार तर होत नाहीच, परंतु त्याच्या परी मूर्ख झाल्यास त्याचेहीही कोणी त्याच्या चरी पुढील क्रियेसाठी जात नाहीत. यामुळे पंचायतीचा मान बराच राहतो. अपराधाची दंड या प्रायश्रित यावर सुटका होते. या (अमलबजाणीच्या) कार्या सरकारी मदत घेत नाहीत वाण्यांपर्यंत नेवे, चितोडे, लाडसहं आणि लिगायत यांच्या शिवाय चार पोडगाती आहेत. परंतु त्याचा व कायरबाण्याचा संबंध नाही हे माझ्याशिवाय कोणाच्याही हातचं अज खात नाहीत परंतु कुणबी, फुलमाळी, परदेशी, मारवाडी प्राण, गुजराथी माझूण, मुकर, माटे (उगर), नेवे, लाडसहं व चितोडे यांच्या हातचं हे पाणा पिताने. याच्या जातीत पोडगाती नाहीत. छत्र व मोहतुरादि जायें (खानदेशात) अजुबैदी भिमुकाकडून करतात. बागनिधय, प्रायश्रित घेणं बंगरे पायतीत भिमुकांचा सध घेतात. याची पंचायतीचें निवाळ जातच अमलात आणत. पंचायतीत प्रत्येक घरातील घरच्या प्रमुख माणसास स्थान मिळतं. बहुमतप्रमाणे निवाळ छलतो जतरीदल सर्वगामान्य प्रभ अगल्यास गिळ्यातील आलपासच्या सर्व गावातील प्रत्येक घरातील एक एक प्रमुख माणूस गिळ्यातील प्रमुख गावी पोलातून सभा भरवून बहुमताने निर्णय घेतात. त्यावेळी प्रत्येक माणसास आपलें म्हणणें पंचपुर्वे देवण्यास सबंद असते. पंचाचा नेक विवा लागी (दंड) न होय, सोयरीकसंबंध मोडणें, फारकनी (नवव्याधयवेष्ट्या), प्राणण व जात यापिराहस इतराच्या हातचें अज खाणें बंगरे प्रभ पंचायतीपुर्वे घेतात. हे आपणास जानुर्वर्षासंघेतील पर्य म्हणतात याच्याबरोबरच आतिथिपयक बुजे कागदपत्र उपलब्ध नाहींत. याचें मुख्य स्थान उताहिदुस्थान. तिळटून हे मुख्यस्थ आले व नंतर महाराष्ट्रात याची सरती १००००० वर्षांच्या जाणीची आहे. ह्या याची भाषा मराठीच झाली आहे. चत्रि गुजराथी चन्द्र व लक्ष्मा भाषनात येतात अलीकडे याची स्थळातरी हि पारशी झालेली नाहीत. व्यापाराभिनिमित्त श्री झाली ती फारच थोडी व १०० कोसाच्या आंतर या आतरी गाट, मागटे, मण्डादूरस्थानातील आहेत असं म्हणतात व तें यांच्यात मोहतुराची चाल पत्त्यापामून महाराष्ट्रात येत नाहीत. काथार, पोथारा बंगरे इत्यादि दिवसाग अनुसरून धरतो हे मजमाबनिवृत्त आहेत.

याच्यात पुनर्विवाह (मोहतुरा)ची चाल आहे. पहिल्या परने नातेवाईक नसल्यास बाईच्या पहिल्या घरच्या मुलास मोहतुराचा नवरा चालगतो व त्याची लग्नकायें करतो याच्यात मोठी कर्तुत्ववान अशी माणसं झाली नाहीत असं दिसतं. याची सुदि आपल्या व्यवसायाच्या पलीकडे अग्रापि गेली नाही. याचा मुख्य व्यवसाय वाणसवदा व सावकारीचा, मोठे जमीनदार कोणी नाहीत. याच्यात शिक्षण फार वेतचं (शिक्षण देवणें व लिहितापाचता येणं) आहे. जास्ती शिक्षण घेण्याची अपेक्षा नाही चालविवाह रुढ आहे मुलीचें ७ ते ८ व मुलाचें १० ते ११ वर्षांत लग्न होतें लग्नापूर्वी ५५५ वर्षे (कथित तांदेपणार्णह) सोयरीक (वाढनिधय) होते. मोहतुराच्या वेळी विधवेच्या भाऊबेदास काही एकम देतात. मोहतुरास ५०००५ व लग्नास ७००००० ट. दरच म्हणजे शिक्कत झाला पैदाच्या बाबतीत हे लोक चिक्क आहेत पाटावरचे (मंगलाईतील) व खानदेशातील याच्यात छत्रं छत्रित होतात. हे अगदी जवळच्या गावातूनच सोयरीची करतात सरकारी नोकरी हे लोक फारशी करीत नाहीत. मोगलाहंत याच्यापेक्षा काही जणाना पाटिलकीची वानें आहेत [रामचंद्र वेडु जळगावकर व सदाशिव नागेश वाणी जळगावकर यांनी पाटिलेलेत्या व इतर माहितीवरून]

काथारिया—मुंबई. काटेबाडमधील लहान संस्थान. झालाबाड गिळ्यातील मोर्झा ठाण्यात हा स्वतंत्र रॉडणी भरण्यास तालुका आहे. काथारिया व तोरदा ही दोन गावे यात आहेत. तालुकदार लिमईचि भायाद व झाल रणपुतीपेकी आहेत.

काथीन—खातेर रेसिडेन्सीमधील ही ठाऊरात आहे. काथोटो—काटेबाड. एक लहानसं पोटसंस्थान. हा लाखापादर ठाण्यातील एक स्वतंत्र रॉडणी देशरा तालुका असून त्यात काथोटो हा एकच गाव आहे. तालुकदार कलवंशीय फाटी आहेत.

कादंब कवि—अदितिपुंडलाद्वय नाटकाचा कर्तो. हा नामांकित कवि १३ व्या शतकातल्या तेलेगणाचा प्रतापद राज्यास दिवाण होता. याचें मुख्य रहणें कर्लिग देशातलें होतें. याच्या हावी राजसत्ता असून लोकात याचें वजनही चांगलें होतें. हा ज्योतिषविद्येत चांगला निपुण होता. झाला त्या शाखाचा लहानपणापासून छंद असल्यामुळे याचें ज्योतिषाचें नावाचा एक ग्रंथ रचिला. या ग्रंथाचा उपयोग पंचांग करण्यात पार होतो. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत याचें आपला जन्म सके १२८५ चित्रमानु संवत्सरी लिहिला आहे

कादंबरी—हा शब्द आपल्याकडे पाणभाड्या कादंबरी या अद्भुत कथेवरून रूढ झाला. तथापि याची मूळता अर्द्धशील आहे. गोष्टी, कथा इत्यादि शब्द पूर्वाश्रयात होताना मराठीतील कथावाचकमय हें नवीन नाम त्याची परंपरा आर्यत प्राचीन आहे. आणि मराठीतील पहिले कथावाचकमय लेखक कथावाचकमयाच्या व्यावहारिक निर्माण होऊन पुढे

त्यावर पाथात्य संस्कार शाले. त्यामुळे प्रथमतः संस्कृत व प्राचीन प्राकृत कथासाधन्य, त्यानंतर पाथात्य कथावाक्य व शेनटी मराठी कथावाक्यमय असो निवेदनपरंपरा खाली तर ती अधिक स्वाभाविक होईल. प्रथमतः संस्कृत कथावाक्य-याकडे वट्ट.

यात "पौराण" किंवा "ऐतिहासिक" भाष्यानवाक्य-याकडे दुर्लक्ष करून इतर वाक्यमाकडेसह मोर्चा फिरविता पाहिजे [इतिहास पहा]

कथा वाक्यमय. — भारतीयच्या बुद्धीतून ज्या वाक्यमयतिहासाच्या दृष्टीने अतिशय मौलवान गोष्टी निष्पत्त्या त्यामध्य गाथर्वकथा, कथित नीतिकथा व वृत्तातपर कथा यांना स्थान घातें लगेले इतर सुधारलेल्या लोकांपेक्षा भारतीयामध्ये त्यांना फारच लवकर वाक्यमयीन दर्जा प्राप्त झाला. बौद्ध व जैन धर्मग्रंथामध्ये त्यांनी महत्त्वाचे स्थान पटकावले, एवढेच नव्हे तर भारतीय काव्यकलेतील इतर कोणत्याहि शाखेपेक्षा त्यांचे महत्त्व अधिक आहे असे मत प्रो. विंटरनितनने आपल्या भारतीय वाक्यमयतिहासात व्यक्त केले आहे. गाथर्वकथेत आश्चर्यकारक गुंतागुंतीच्या माटणीत आडळगारे कथनासातत्य, नीतिकथेतील गंभीर व हृत्प-जनक प्रसंगाना खगणारे सुभाषित, विनोद व वृत्तातकथा, तशीच अद्भुत रम्यकथा आणि कादंबऱ्या यातील नवीन व अफाट साधनतेपणे, ही सारी प्राचीन भारतीय कथावाक्यम-यात दिसून येतात. महाकाव्य आणि नाट्यवाक्यमय यात कथावाक्यमाकडेही निविषता दिसत नाही. एष-स्वरूपाचे पात्रे चालण्याची भारतीय काव्याच्या इतर शाखातून आडळून येणारी विशेष प्रवृत्ति या वाक्यमयात आप-णास आडळत नाही. ज्याच्या ठिकाणी ध्येयिज्ञा, निरनिराळी लक्षणे आहेत अशा लोकांची कथावाक्यमयात आपली गाठ पडते. सत्पणी राजे, पीरोदात पुत्र, हुंदर व सुखभावी राजकन्या आणि आदरार्ह आचार्य याच व्यक्ती वंचळ महा-काव्य आणि नाट्य या वाक्यमयातल्या प्रमाणे आपणास या वाक्यमयात आडळत नसून शेवकरी, कारागीर, व्यापारी, जुगारी, जादुगार, ठक तसेच आत्मज्ञानी शाक्षण, टोंगी वेराणी, वेदवा आणि वाराणस इत्यादि समजातील इतर अनेक दर्जाचे लोक आपण या कथावाक्यमयात पाहतो. वित्येक निरनिराळ्या स्वभावाची पात्रे आपणास प्राण्याच्या कथा-मधून देखील आडळतात. गणसत्तिक वाक्यमयात स्थान या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्वाची एक गोष्ट म्हणजे कोण-त्याहि भारतीय काव्याच्या शाखेने वास वाक्यमावर याच्या-इतरा परिणाम केला नाही, किंवा दुसरी कोणताहि शाखा जागतिक वाक्यमयाला याच्याद्वारेही महत्त्वाची म्हणून वाटली नाही. भारतीय कथा एका लोकसमूहापासून दुसऱ्या लोक-समूहाकडे इतक्या लवकर भटकत गेल्या की, आपणाला युरोप आणि आशियासारख्या वहुतेक सर्व प्रदेशातून, इत-केच नव्हे तर आफ्रिकन लोकांहि त्या अंगभूत आडळतात;

व याविषयी अतिशय आश्चर्य वाटते. पुष्कळा श्रुति कथा हिंदुस्थानातून इतर राष्ट्रांत व्यापारी व प्रवाशां यांच्या द्वारे पोरनेपेक्षा गेल्या असे केवळ नसून सर्वेच्या सर्व हिंदी ग्रंथ भाषांतराच्या द्वारे सामान्य व साविराष्ट्रीय मालमत्तेप्रमाणे बनले आहेत. काही काळ तर असे समजण्यात येत असे की, सर्व गाथर्वकथाच उत्पत्तिस्थान आपला हिंदुस्थान देश आहे ! सांस्कृतिक कथाच्या ऐतिहासिक अभ्यासाच्या प्रगतीमुळे हा समज सोडून ठेवून पहात आहे. तरा अतिविचित्र लोका-तील पुष्कळा गाथर्वकथा हिंदुस्थानातूनच गेल्या आहेत यात शंका नाही. भारतीय वाक्यमयात कथावाक्यमय निर्माण होण्याच्या पुष्कळ आधी लोकांच्या तोंडी अनेक प्रकारच्या गोष्टी व धार्मिक किंवा साधारण शिक्षकांनी उपदेशाकीरता रचलेल्या थोड्याफार कथितकथा असत गाथर्वकथा, प्रवृत्ति, आख्यायिका व गोष्टी त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणी वाक्यमयीन ग्रंथातून गातल्या गेलेल्या कथित कथा, या सर्व वाक्यमयातील थोड्यांचे काही अशी उगम व काही अंशी प्रतिकृती म्हणण्यास हरकत नाही. उत्पादक वर्ग व प्रयो-जन या दोन्ही वास्तव, पौराणिककथा व गाथर्वकथा यात भेद आहे गाथर्वकथा करमणुकीसाठी असून पुराण-कथेचा उद्देश एखादे धार्मिक तत्त्व पटवून देण्याचा असे. गाथर्वकथा ग्रंथाल्याने लैकिक उगमाची असून तिचा वाक्य-मयात प्रवेश होण्यापूर्वी व तिचे प्राकृत वाक्यमयात देखील अस्तित्व येण्यापूर्वी पराज काळ ती लोकात प्रचलित होती. उलट नीतिकथेचे मूळ अस्तित्व वाक्यमयात असून पहिल्यापासून संस्कृत काव्यात तिचा अंतर्भाव होत असे. प्राण्याच्या गाथ-र्वकथा जेव्हा म्हणता की किंवा नीतिवर लुकाशी जोडण्यात आल्या त्यावेळी कदाचित् प्राण्यासर्वांनी नीतिकथा प्रचलित असणेही दाखव आहे. पुष्कळ म्हणतात थोडक्यात नीतिकथा गोंविलेला दिखते. आपल्या कथाग्रंथातून पुष्कळवेळा गोष्टीच्या शिरोभाषी त्याची नावे म्हणून अशा म्हणी योजतात. याच कारणातून भारतीयकाव्या नीतिवर पद्याचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून म्हणीच्या संग्रहाकडे पाहण्यात येते.

कथावाक्यमय हें गद्य व पद्य यांचे मिश्रण होऊन तयार झाले आहे. गद्यभागात काही उपदेशावर म्हणी व काही गाथर्वकथा व नीतिकथा आहेत. अगदी अलीकडेचे कथाग्रंथ सर्वेच्यासर्वे पद्यात रचलेले आपणास आडळतात सर्वेच गद्यात किंहेलेले प्रप फार कमी अदुतरम्य कथातून काही थोडी पद्ये मधून मधून घातलेली असत.

सर्वोत प्राचीन अशा गाथर्वकथा व वृत्तातपर कथा मुख्य वाक्यमयात नसून त्याचा उगम थोड्यासात वाक्यमयात शोधणे फारसे पायदेशीर होणार नाही. वैदिक ग्रंथातून आडळणाऱ्या काही गाथर्वकथा, वैदिकपुराणकथा व आख्यायिका यांचेवर्षांच्या काव्यात मोडतील व त्याचप्रमाणे उगमपदात दिसून येणाऱ्या थोड्याशा प्राणिकथा कथितनीति-

मयाच्या सदरंत पडण्यासारख्या नाहीत असे विंटरनिझस सम-
जती "आपणाला हा पाठरा बुघ्रा सूर्य गाऊन अत्र मिळवून
देईल या आदेशेन त्याच्या भोंवती इतर कुत्रे जमले आहेत."
ही कथा दोन हंसकाच्या संभाषणावरून घर्मनिष्ठ रचकडे
जातीचे गेलेले लक्ष, किंवा सत्यकामाचा एक बैल, एक हंस,
एक पाणबुडा पक्षी यापासून एकामागून एक मिळालेले बोध
याच्या कथास नीतिपर कल्पित कथावद्मयात विंटरनिझस
नाही.

भारतीय वाङ्मयांतील अति जुनाट नीतिकथा महाभार-
तात सापडतील भरहूत स्तुपावरील चित्रावरून विस्तारपूर्व
तिसऱ्या शतकात कल्पित नीतिकथा हिंदुस्थानात होत्या
असे सिद्ध होते पतंजलीच्या बळादील पुरावा त्याच्या 'काक-
तालीयम्' 'अनाकुपाणीयम्' इत्यादि शब्दरूपावरून
मिळतो. उपलब्ध असणारे भारतीय कथावाङ्मय पुढीलप्रमाणे
वर्गीकृत होईल—

(१) धार्मिक किंवा अन्य कारणाकरिता रचिलेल्या
मोठ्या कथासमूहाचे घटक म्हणूनच केवळ पद्या आपणाला
माहीत आहेत, पण ज्या अगदीं भार्भी केवळ तोंडातोंडी
पुढे चालत आल्या असे गाथर्वकथा, वृत्तान्त आणि प्रह-
सने यांचे वाङ्मय प्रथम उघेडिले पाहिजे. ही वृत्ते प्रथम
संस्कृतात नसून स्थानिक भाषातून लिहिली गेली असतील.

(२) एक किंवा जास्त धार्मिक चळवळीकरिता तयार
केलेले कथासमूह, यात जातके आणि इतर बौद्ध व जैन
कथामेध येतात. हा महत्त्वाचा वर्ग होय.

(३) राजकीय ज्ञान व जगाची माहिती देणाऱ्या इरायाने
संस्कृतात रचलेली पंचतंत्रासारखी पुस्तके

(४) ज्यात मधून मधून गोष्टी घातल्या आहेत अशी अद्वैत-
स्य कथेच्या स्वरूपात वेवळ मनोरंजनाकरिता रचलेले वृत्तान्त-
पर ग्रंथ. उदाहरणार्थ, बृहत्कथा व त्याच्या पुढील आवृत्ति;
वेतालपंचवैपति पुराणमति, इत्यादि. प्रथम ही पुस्तके प्राकृ-
तात व नंतर संस्कृतात झाली.

(५) संस्कृत गद्य वाङ्मयास व अद्वैतस्यकथा, उदाहरणार्थ,
दशकुमारचरित, वासवदत्ता, कार्दवरी वगैरे.

देवदत्ताची तीन वर्गांतील ग्रंथ हे समुच्चयात्मक नसून
स्वतंत्र ग्रंथ होत. त्याच्या वर्गांती पहिल्या दोन वर्गांकडे
फाही अंती कथाविषय मिळविले असतील तरी पण नवीन ग्रंथ
निर्माण करण्याच्या छुदीने त्यांनी पदरच्या बऱ्याच कल्पना
पातल्या आहेत. 'गोष्टी मोट' घालण्याची पद्धत अद्या
वृत्तान्तपर ग्रंथातून सर्वानेक व लोकप्रिय दिसते. एका
कथेच्या चौकटीत अनेक लहान मोठ्या गोष्टी बसविल्या
असून पुन्हा यातील प्रत्येक गोष्ट एक किंवा अधिक गोष्टीना
चौकट म्हणून असते. पण भारतीय कथाग्रंथाच्या खं प्रवा-
र नून गाथर्वकथा, कल्पित नीतिकथा व वृत्तान्तपरकथा एक-
मेकांच्यावळ येवढे देवदेव आपण पाहिली. केवळ मानवी
अस्मासंप्रतीच्या गोष्टीमधून पुढा अनावुप प्राण्यांच्या आग-

यैकारक गाथर्वकथा त्याचप्रमाणे मनुष्यगुणारोपित प्राणिकथा
आपणास एकसारख्या आढळून येतात. ज्या ठिकाणी शिस-
णाचे कार्य करावयाचे असेल त्या ठिकाणी नीतिकथा व ज्या
ठिकाणी केवळ मनोरंजनार्थच कार्य असते त्या ठिकाणी गाथ-
र्वकथा प्रामुख्याने पुढे असतात. म्हणून नीतिकथा गाथर्व-
कथेपेक्षा लौकिककथाप्रथी कमी असतात. एखादे राजकीय
तत्व किंवा व्यावहारिक शाहणपण शिकविणाऱ्या गोष्टी व
नीतिकथा बहुधा कविनिर्मित असतात, व त्यास
खऱ्या अर्थाने लोकप्रिय म्हणता येणार नाहीत.
मात्र काळाताराने पंचतंत्र किंवा ईसापच्या गोष्टी
याप्रमाणे त्या लोकांना आवडू लागतील. याच्या उलट गोष्ट
गाथर्वकथाची आहे. धार्मिक कल्पना आणि पुराणकथा,
लोकांची गाढविद्या व गोष्टी सामान्या लोकांपेक्षा कल्पना-
तरंग यापासून म्हणजे प्रत्यक्ष लोकात्म्य, पासून गाथर्वकथेचा
जन्म झाल्याने गाथर्वकथा बहुधा लोकप्रिय असते संस्कृत
भाषेत सर्व प्रकारच्या वृत्तातपर गोष्टींना आख्यायिका, कथा ही
नावे आहेत. जरी काव्यशास्त्रात आख्यायिका व कथा
याच्यातील भेद दाखविण्याचे प्रयत्न झाले आहेत तरी
त्याच्या उपयोगासंबंधी शास्त्रकारात एकमत नाही.

पंचतंत्र—थिअेडर, बेन्के आणि हर्टेल यांनी पंच-
तंत्राचा इतिहास हुडकून काढला आहे. अर्थशास्त्र किंवा
नीतिशास्त्र यात आढळणारे व्यावहारिक शाहणपण व शासन
शास्त्राची तत्वे, ही करिपत नीतिकथा व न्यायसूत्र यांच्या
द्वारे शिकविण्याचा पंचतंत्राचा मूळ हेतू होता. भार्भी राज-
पुत्राकरिता एक ग्रंथमालिका तयार करण्याचा कार्याचा
उद्देश दिसतो. पण पुढे सर्व दर्जांच्या तत्वाकरिता म्हणून
हे पुस्तक प्रचारात आले. याच्या मागाहूनच्या प्रतीतून शुद्ध
नैतिक कथा घुसडण्यात आलेल्या दिसतात. मूळप्रत जरी
उपलब्ध नाही, तरी पाच जुन्या प्रती सापडल्या आहेत. पैकीं
एक काश्मीरातील असून दुसरी इ.स. १७०० च्या सुमाराची पेर-
लनी भाषेतील आहे; आणखी एक दक्षिण हिंदुस्थानात साप-
डलेली आहे. एकमेकाशी पुष्कळ अंशी जुळणाऱ्या या पांच
प्रतींमधी "तंत्राध्यायिक" नावाची काश्मिरी हस्तलिखित प्रत
मूळ ग्रंथाची बरीचशी जुळती दिसते. ह्यातील पांडित्यदर्शक
गणसंस्कृत आणि पद्यभाषांचे कृत्रिम द्वंद, ही पाहतां असे
वाटते की हा लौकिक कथांचा समूह नसून एखाद्या जुनाळ
कवीने रचिलेला ग्रंथ आहे. यातील विषय जुने असले तरी
स्वरूप नवे आहे. तंत्राध्यायिकाचा बौद्धसंप्रदायाशी काही
एक संबंध आढळून येत नाही. तथापि कर्त्याचा
नैतिक दृष्टीने अगदी निराळा आहे. कुटुंब-
वस्तलांचे सद्गुण, आतिथ्य व मित्रासर्पल एकनिष्ठपणा
प्रशंसिलेले असली तरी, राजा आणि सोळा लोकांचे नीतिधर्मे
विशिष्ट असून बौद्ध संप्रदायाशी ते जुळत नाहीत. राजा व
योद्धा हे अधिकृत बायले गेले नाहीत; त्यांनी शरणागताला
आश्रय मात्र द्यावा.

तेनाख्यायिक संशोधिलें जाण्यापूर्वी हिंदुस्थानातल्या वायव्य भागातील प्रत अतिशय लोकप्रिय असून युरोप खंडात देखील तिचा सर्वत्र प्रसार झाला होता. इ. स. ९ व्या किंवा १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात एखाद्या जैनानें ही प्रत तयार केली असावी. हात नीतिकथा यास्त असून मूळ ग्रंथात नाहींत अशा अनेक गाथर्वकथाहि घुसडल्या आहेत. त्यातील कोष्टयाची गोष्ट विशेष प्रसिद्ध आहे त्यानें राजकन्या मिळविण्याकरिता विष्णूचें सांग घेतलें पण शेवटीं विष्णूनें त्याच्या देहात शिरून राजाच्या गर्वासुळें उत्पन्न झालेला युद्धप्रसंग टाळला. मुत्सद्देगिरीसंबंधी अनेक वचनें या प्रतीत आहेत. बाराव्या शतकाच्या अखेरीस पूर्णभेद नावांच्या एका जैन यतीनें निच्यावर श्रेच परिरुप करून दुसरी एक प्रत रचिली. या दोन जैन प्रती हिंदुस्थानात सर्वत्र पसरलेल्या असून संस्कृत व देशी भाषातूनहि प्रती तयार झाल्या आहेत. १६५९-६० त मेघविजय नावाच्या जैन यतीनें या नवीन प्रतीपेकीं एकीची मुलाना शिकविण्याला उपयोगी पडावी म्हणून नवी संक्षिप्त रचना केली. तिचें नाव पैचाऱ्यानोद्वार असें होतें. भारतीय आणि ग्रीक नीतिकाव्य यातील संबंध निश्चित करण्याच्या कामीं या पुस्तकात नवीन घातलेल्या गाथर्व कथा फार महत्वाच्या आहेत. या प्रतीचें वैदित्य म्हणून दिसणाऱ्या रत्नपालाच्या कथा जैन दंष्टकथा आहेत तरी काहीं अंशीं सामान्य हिंदु कथांवर त्याची उभाणी झाली आहे.

हितोपदेश.—(इ. स. ९ वें ते १४ वें शतक यामधील काळ) हा कथासमूह अधिक अर्वाचीन असून त्याचा कर्ता जो नारायण यानें पंचतंत्र व “दुष्टा एक ग्रंथ” यावरून हा हितोपदेश तयार केला आहे. याचे चार अध्याय असून त्यात अनुक्रमें मित्रलाभ, गृहहर्ष, विग्रह व संधि असे चार विषय प्रतिपादिले आहेत. यातील लडाईं करणारे प्राणी घुपडें किंवा कावळे नसून एक हंस व एक मोर आहे. कल्पित नीतिकथातून घुडा या पुस्तकाचें राजकीय स्वरूप झळकत नाही. युरोपीय भाषेतून याची अनेक भाषांतरे असून अन्वेषणी यास एक हिंदी भाषांतर माहोत होतें.

आ ग तिक या ह्य य आ णि पंच तं प्र.—इ. स. ६ व्या शतकात पेह्लवीत, नंतर सिरियन भाषेत पंचतंत्राचें भाषांतर झालें. “कालील आणि दित्र” या नावाचें अरबी भाषांतर ८ व्या शतकात पुढें आलें. दहाव्या किंवा ११ व्या शतकात अरबीतून ग्रीक भाषेत, नंतर इटालियन, स्पॅनिश, जर्मन, आणि रुसकडे या भाषातून भाषांतरें निघाली. १२ व्या शतकाच्या आरंभी रबी जेएल याचें हिब्रू भाषांतर व या हिब्रूचा इतर भाषांतरें होऊन १४८३ पासून जर्मन वाइमयावर त्याचा परिणाम होत गेला. जर्मन भाषांतराची डॅनिश, आईसलंडिक व डच भाषात भाषांतरें निघाली. १३ व्या शतकात एक दुसरे हिब्रू भाषांतर होऊन सर्व युरोपमर या भारतीय कथाचा फैलाव झाला. सर्व मध्य-यगांत युरोपीय कथालेखकांच्या रचनातून याचे मागमूस

आढळतात. ज्या कथा फार दूरवर फिरून इतर देशातून रुजल्या त्या पुढील होत.—एक ब्राह्मण आपल्या मुलाला सुमसान मारलें अशा समजुतीवर त्या प्राण्याला मारतो, वास्तविक सुमसान एक सापास मारून ब्राह्मणाच्या मुलाचा जीव वाचविला असतो. दुसरा एक ब्राह्मण आपल्या पिढ्या-प्रापातून येणाऱ्या उत्पन्नाचा अन्नामास करून धवेंत भावी सौख्याच्या इमारती वाघतो. पण त्याच भाडें त्याच्याच हातून फुटून पांढ पडून साडून जातें. एक पक्षी (टिट्टी) आपल्या आगावर आकाश कोसळू नये म्हणून आपला एक पाय वर उचलून घेतो इ.

भारतीय व ग्रीक कल्पित नीतिकथातील संबंध बरोबर निश्चित करता येत नाही. सर्वांत प्राचीन भारतीय नीतिकथा क्रिस्तपूर्व ४ व्या किंवा ५ व्या शतकातल्या होत असें अनुमानांनें सांगता येईल. काहीं थोड्या कथा मान क्रिस्तपूर्व ३ व्या शतकातल्याच असें नवी सांगता येतें. ग्रीक नीतिकथाचा आरंभ हेरोडोटसपासून धरता येतो. क्रिस्तपूर्व ५ व्या आणि ६ व्या शतकात ईसापूर्व ग्रीक प्राणिकथा कळसास पोहोंचली. तथापि पुढें बराच काळ पर्यंत ग्रीक नीतिकथा वाङ्मयाची एक विशिष्ट शाखा म्हणून प्रगत झाली नाही. जेव्हा हिंदुस्थान आणि ग्रीस यांच्यात बौद्धिक दळणवळण सुरू झालें तेव्हा कथार्चहि प्रत्यक्ष देव-देव झाली असावी, असें म्हणण्यास काहीं हरकत नाही.

बृहत् कथा.—भारतीय कथावाङ्मयातील अखंड प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे बृहत्कथा होय. इ. स. ३ व्या शतकात किंवा थोडा काळ अगोदर गुणाच्यानें हा ग्रंथ रचिला यात उदयन राजा आणि त्याचा मुलगा नरवाहनदत्त यांची वाङ्मयी कृत्ये वर्णिली आहेत. गुणाच्या ही खरी व्यक्ति असली तरी त्याच्या चरित्राविषयी काही एक माहिती नाही तो शातवाहन राजाचा मंत्री होता या आख्यायिकेत ऐतिहासिक तथ्य नाही. त्याचें जन्मस्थान म्हणून समजलें जाणारें प्रतिष्ठान शहर दक्षिणेतील नसून बहुधा उत्तरहिंदुस्थानातील असाव असें मत विंटरनिझ स्पष्ट करतो पण त्यासंबंधानें आम्हास समाधान वाटत नाही. गुणाच्याचा हा ग्रंथ पैशाची भाषेत आहे. त्याच्या दोन प्रती आहेत काश्मिरी प्रतीत क्षेमद्राची बृहत्कथामंजरी व सोमदेवाचें कथासरित्सागर हे दोन पद्यपाठ येतात. आणि नेपाळी प्रतीत बुधस्वामिभूत “बृहत्कथाश्लोकसंग्रह” हें अध-वट असें एकच पुस्तक आहे. बुधस्वामीच्या ग्रंथात ग्रीक कथागिराचा जो उल्लेख आहे त्यावरून हा बहुधा दिसता शकाच्या पहिल्या शतकात रचिला गेला असावा असें दिसत. हा ग्रंथ अर्धवट आहे हें आपलें दुर्दैव होय. कारण फारच थोड्या भारतीय ग्रंथातून आढळणारी विनोदी वृत्ति आणि संसारचा आश्चर्यजनक आलेख यात दिसतो लोकांची रहणी, जैनांची रहणी व शिन्धी वगणांचे चरित्र हीं यांत अतिशय स्पष्टपणें दाखविली आहेत.

क्षेमेंद्राची बृहत्कथामंजरी इ. स. १०३७ च्या सुमारास लिहिली गेली असावी. क्षेमेंद्राचा उद्देश मूळ ग्रंथाचा बराच संक्षेप करण्याचा होता. पण त्याने काही ठिकाणी अर्थ-वोध होणार नाही इतका जरी संक्षेप केला आहे तरी श्रृंगारिक प्रसंग व धार्मिक भाग फार पालट्याळ करून दिला आहे. क्षेमेंद्राच्या ग्रंथाच्या मागून सुमारे ३० वर्षांनी, म्हणजे १०६३ आणि १०८१ यांमधील काळात, सोमदेवाचा रथा-सरित्सागर रचिला गेला आहे हाहि ग्रंथ काव्याच्या दृष्टीने बराच महत्त्वाचा आहे. दोघाहि कवींचा आधारग्रंथ एकच, पण सोमदेवाची भाषा बरीच श्रीष्ट अमून, कुशल व जोरदार अशा उत्तम उत्तम भारतीय कवींमध्य तो एक गणला जातो. सुमारे ३५० नवीन गोष्ट ज्ञा यात घातरा आहेत त्या मुख्य कथानामाहून जास्त मनोवेधक आहेत त्यामध्ये मूळ व शब्द याच्या काही धोऱ्या गोष्टी आपणास आढळतात. उदा०—मूलदेव आणि त्याचा राहाणा मुलगा ही माणसं ज्यात देवाचा कधीयतल असा गोष्टी आणि दुराचारी पापकाच्या गोष्टी बगैरे हिंदुस्थानातील धार्मिक परिस्थिति व श्रियाचा दर्जा यासंबंधी घरीचही माहिती करून देणारा हा ग्रंथ म्हणता येईल

वे ताळ प व पिं घा ति का.—हा भाग बृहत्कथेच्या कादंबरी प्रतीत आहे. पण शिवदाम व जमलदत्त या-वेदाज सोमदेव आणि क्षेमेंद्र यांचे वेताळ पंचविशतिकावरचे पाठ आपणावुंटे आहेत. यातील गोष्टी बौद्ध किंवा जैन नसून सामान्य निवृत्तिपर वाढमयातील आहेत. जादूविद्या त्यात बरीचशी बोजाळेली दिसते जादूविद्या हत्तगत करण्याच्या कामी विजयसेन राजाला मदत देणाऱ्या वेताळानें या गोष्टी फामिल्या आहेत.

ति हा स न द्वा नि पि का.—हा वेताळपंचविशतिका-प्रमाणे पण मागाहून रचिलेला असा राजा विजयसेनाधी बसला गोष्टीचा समूह आहे. याच्या अनेक पाठांपैकी ओ एक जैन पाठ आहे त्याला जैननीतित्वावें तिरुत्तमंठ आविले असून प्रत्येक गोष्टीच्या शेवटी एका पद्यात गोष्टीचे तात्पर्य दिलेले असते. हे पुस्तक ११ व्या शतकाच्या अगोदरचे असू शकणार नाही

भारतीय लोकप्रिय वाङ्मयातील आवडत्या गोष्टीमध्ये “माधवानल-नामवंदना-कथा” ही एक होय. भट्ट विद्यापरा याच्या आनंद नावाच्या शिष्याने एक माझण व एक नर्तिका यांची ही प्रेमकथा लिहिली आहे. ही कथा बरणरसपूर्ण आहे. विजयसेनाधी कीर्ती वर्णन करणारा आणखी पद्य-रचनासमूह म्हणजे ‘विजयोदय’ होय यात दुरक्षाल कुशल न्यापाधिस म्हणून रजाला दाखविले आहे अनेकांचे ‘वैष्णव’ हे चोपडे शांतिमुनाराच्या शालिवाहन राजप्रति-निधीचा सहाय्यी तो दुरक्षाल्याची धाडशी शूर्य वर्णन करते आकारा महात्म्यासारखे हे दिसत असले तरी त्याचे अंतर्गत बुद्धिमानय आहे

शुक सप्त ति —प्रभावती नावाच्या एका दुराचारी स्त्रीला एका पोपटाने सांगितलेल्या ७० गोष्टींचे हे पुस्तक अर्वाचीन असून त्यातील बहुतेक गोष्टी वायकाविपरीत आहेत. चंद्राच्या शतकाच्या आरंभी फारशांत याचे मापातर झाले. याच्याच एका श्लोकबद्ध तरजुम्याचे नाव “दिनालपनिचक्रसप्तमति” असे आहे सिद्धवादाची अरबी गोंठ पुष्कळ अद्याने शुकसप्ततीशीं सवद दिसते पण ‘अरबीपुरस कथा’ (अरेवियन नाईट्स) हिंदी उगमाच्या आहेत वी नाहीत याविषयी जबरदस्त शंका आहे मूळ हिंदी गोष्टीची नकल म्हणून एखाद्या फारशा कवीने हि हा ग्रंथ रचला असावा

अर्वाचीन काळातील काही संस्कृत वृत्तांतग्रंथ देशी भाषा-तून भाषांतरलेले असवेत उदाहरणार्थ, ‘भारतकव्वांनिका’ यात मिश्रा माणण्या जतीच्या किंवा भारतकाच्या गोष्टी व शिवदासवृत्त कथेणव यात चोराच्या गोष्टी आहेत, हरिभद्र-वृत्त वृत्तांतखान यात महाभारत आणि रामायण यातील कथांचे प्रकृततत्त्व टर उडविली आहे, पुराणपरीक्षा—वर्त-विद्यापति (१४ वें शतक), यात पुरुषाचे गुण सांगणाऱ्या ४८ नैतिक कथा आहेत

यत्तत्प्रथमार्थं ऐतिहासिक पुराणाच्या आध्यायिका सम-णारे प्रथाहि घेतले पाहिजत. मेरुतुगाचें ‘प्रबंधवितामनी’ रामनेसराचें ‘प्रबंधकोश’, बलाळाचें ‘भोजप्रमथ’ ही पुस्तके या पर्यांत येतील

ह नि स अ इ भु त र म्य क था —संस्कृत गद्य काव्या-तील विनय पापवक्यातील विषयासारखेच असतात. दंडीच्या दसप्रभारचरितात दहा रामपुराची धाडशी हत्ये सांगितलेली आहेत. एक कळवतीण एका ऋषीला कधीं मुखे घनवून सोडिते, यासारख्या कथांच्या व अप्रामाणिक लोकांच्या आयुष्यरुमावर मजेदार प्रकार पाडणाऱ्या गोष्टी यात आल्या आहेत कळवतीणीचा पेशा ईश्वरनिर्मित असून रामाध्यान त्या रहातात असे यात दाखविले आहे.

मुंगू-या वाचवदत्तेचा (इ. स. ६ वें शिवा ७ वे शतक) भासाच्या याच नावाच्या नाटकाशी काही एक संबंध नाही. वाचवदत्ता व कदंबेचे याची ही प्रेमकथा असून या काव्य-प्रवधाची उच्च अलंकारिक भाषा सुद्धीच भाषांतर करणा जोगी नाही इ. स. ६०९ ते ६४८ या काळात होऊन गेल्या जाणमंडाने हर्षचरित्र व कादंबरी या दोन अद्भुत व रम्य कथा लिहिल्या हर्षाच्या वेळची राजकीय व धार्मिक परि-स्थिति दामर्षिपारी ‘हर्षचरित’ ही एक ऐतिहासिक कादंबरी आहे कादंबरी ही प्रेमकथा यापाच्या मृत्युमुखे अपुरी राहिली होती ती त्याचा मुलगा भूप्रभट्ट याने पुरी केली. कादंबरी आणि वेदाधीन याचामध्ये प्रथमदर्शिताने उदात्त शास्त्रे प्रेम हीत बांधिले असून त्यावेळच्या सैवर्षीय लोकांच्या धार्मिक आयुष्यरुमावर हिने बराच प्रकार पडतो

भारतीय व श्रीक अद्भुत कथाचा परस्परसंबंध — वाचवदत्ता आणि कादंबरी या गतीच्या कादंबऱ्यातून स्वतंत्र

भारतीय वैशिष्ट्य दिवून येते असल्याने भारतीय कादंब-
ऱ्याच्या आर्षा जन्म पावलेल्या ग्रीक कादंबऱ्याचा त्यावर
परिणाम झाला असेल हे संभवनाय दिसत नाही. वनस्पती
मधील प्रेम व विवाह दागविण्याची गोष्ट मात्र दोघाचा
पुष्कळच सारोपणा दारुविते.

चं पु.—गद्य आणि पद्यभाग एकत्र जोडून एक ग्रंथ
करण्याच्या या प्रकाराला काव्याची एक विशिष्ट शाखा
म्हणता येईल. चंपूमध्ये गद्य आणि पद्य यांचे हेतू एक
असतात. या रचनेची जुनी उदाहरणे म्हणजे बौद्धमत-
कमाला, राजा समुद्रसुतावरील हरिसेनाची प्रशस्ति (सुमारे
इ.स. १००) ही होती अतिशय सुप्रसिद्ध चंपू म्हणजे त्रिविक्रम-
मद्भावा नलचंपु किंवा दमयंतीकथा होय शिवाय भोजराजाचा
रामायणचंपु आणि अनंताचा भारतचंपु संख्याय शतका-
तील अवघराच्या कारकीर्दीत पारिजातहरणचंपु आणि मेदार
मरदचंपु हे लिहिले गेले. त्याच शतकात नारायणभट्टाने
स्वाहासुधाकरचंपु व १८ व्या शतकात शंकरकवीने शंकर-
चेतोनिलसचंपु रचिला या शेवटच्या चंपूत चेतसिंह राजाचे
परान्तम वर्णिले आहेत

वा धि मा त्य का दं ब री स व धा चं वा ड म य.—
हा साहित्याचा प्रकार पाश्चात्यात चांगलाच वाढला असून,
यात कवींच्या समकालीन वा भूतकालीन समाजाच्या स्वभा-
वाचे व चालीरीतीचे सूक्ष्म निरीक्षण करून, त्यावरून बन-
विलेल्या रचनेचा किंवा काल्पनिक कथानकाचा समावेश होतो.
या कथानकास ऐतिहासिक प्रसंगाची अगर समाजाच्या निर-
निराळ्या अनुभवाची जोड काही एका प्रमाणात असावी
छावते हा साहित्यसंवेचा प्रकार पश्चिमेकडेही बहुश
अर्वाचानच आहे. देगात स्वास्थ नादले असता हें वाग्नय
निर्मित होतें. जापातून समाजात धार्मिक, राजकीय, सामा-
जिक, शैक्षणिक इत्यादि सुधारणांची मादना व (काही एका
परिणामापर्यंत) तिच्या अनुरोधाने प्रयत्न होऊ शकतो, म्हणजे
समानसुधारणेच्या अनेक अंगपर्यायी हे हि एक छोटेंसे अंग
होय करमणूक करणें, सुटीच्या गूढ तत्वाचा व नियमाचा
जेव्हाकरून सहज बोध होईल अशी रचना करणें हा शुद्ध
कादंबरीचा एक हेतू असतो पूर्वी या प्रकारचे साहित्य कोण-
त्याहि देशात बसून होतें. युरोपमध्ये १८ व्या शतका-
नंतर लेखकांनी या कामी प्रयत्न केला व १९ व्या शतकात
साहित्यातील ही एक महत्त्वाची गोष्ट आहे असे मानण्यात
येऊ लागले. कादंबऱ्या लिहिण्यास साधारण प्रतीची बुद्धि
लागते असे काहींचे म्हणणे आहे, परंतु समाजावर जेव्हा
करून परिणाम होऊन काही तरी कार्य पडविण्याची ज्यास
इच्छा असेल अशा कादंबऱ्यांच्या लेखकाची इदि मात्र
बऱ्याच उच्च कोटीतील असावी लागते प्रत्येत कवीचे
काव्य व प्रत्येत लेखकाची कादंबरी यात वस्तुतः भेद
नाहीं. परंतु अशा दगांच्या कादंबऱ्या धोऱ्या निपजतात

प्राचीन — युरोपमध्ये शिकंदराच्या वेळेपासून या
वाङ्मयात प्रारंभ झाला असे ठोकले रीत्या मानितात. ख्रि.

पू. दुसऱ्या शतकात आरिस्टीडी याने सहा भागांची जी
“ मिलेतीआका ” नावाची गोष्ट लिहिली आहे, तचि
युरोपातील पहिली कादंबरी असे म्हणतात. इच्छात त्या-
वेळच्या समाजाच्या प्रणयकथा विनोदी व श्लेषात्मक भाषेत
दिल्या होत्या. युरोपात ल्युसिअन (ख्रि. पू. २ रे शतक),
हेलियोडोरस (ख्रि. ४ वे शतक), लॉगस (६ वे शतक)
वगैरे प्राचीन कादंबरीकार झाले, पैकी, लॉगस याच्या
कादंबऱ्या म्हणजे उपलब्ध प्राचीन ग्रीक कादंबरीव इमयाचा
एक खासा नमुना होय. ‘ थाफनी ’ आणि ‘ चलोई ’ या त्याच्या
मुख्य नवलकथा असून त्यात तत्कालीन धनगरी समागाचे
दृश्य पहावयास सापडते. लॅटिन भाषेतील अप्युलीअसची सुप्र-
सिद्ध कादंबरी “ सुनर्गदम्भ ” अशा अर्थीच्या नावाची आहे
रॉमेनसाम्राज्यबळात गद्य वाङ्मय सुरू झाले, परंतु त्यात
कादंबऱ्यानी वित्तपत भाग घेतला होता ते नवी समजत नाही.
मान श्लेषात्मक पद्धतीचा या वेळी प्रचार झाल्याचे आढळून
येतें पेट्रोनिअसच्या ‘ सत्रिवन ’ कादंबरीत ही पद्धति
अनुसरली असून शिवाय तत्कालीन समाजाच्या चालीरीतीचे
सूक्ष्म व काळजीपूर्वक केलेले परीक्षणहि तांत गोविले आहे

इ.स. — सर्वांचीन कादंबऱ्यांच्या जनकत्वाचा मान युरो-
पात उत्तर-इटलीला आहे तेराव्या शतकात इलनेव्हेलिनी या
नावाच्या नवलकथा लेखी उगून झाल्या [इंग्रजी नॉव्हेल
हा शब्द त्यातील नॉव्हेलस नॉव्हेल म्हणजे नवीन (सरळ
नव, नवल) या धातूपासून निघालेला आहे] या गोष्टीत
ख्रीदाक्षिप्य, पौराणिक गोष्टी, नीति, अनैति वगैरे गुणव-
गुणाच्या आधारे कथा सांगितलेल्या आहेत तसेच त्या
वेळच्या समाजाची, वायकाविपर्यायी, उपाध्यायवर्गविषयक,
क्षेतकन्यासंध्याची व इतर चालीरीतीची दिग्दर्शक मते
यात आलेली आहेत पहिला इटालियन कादंबरीकार,
मार्सिस्को मार्नेरिने (१३४८) हा असून, याची प्रख्यात
कादंबरी डॉ क्युमेंटिद अमूर ही होय यानंतर चौक्या-
धिया, सच्येही, फिओरेंटीनी, (याने ५० कादंबऱ्या
लिहिल्या असून, प्रख्यात शेक्सपिरने आपल्या “ व्हॅनिसचा
व्यापारी ” या नाटकास याच्या एका कादंबरीचा आधार
घेतला होता), मॅगुशीओ हा दक्षिण इटलीचा रहिवासी
असून अतिशय स्वतंत्र बुद्धीचा होता याच्या कादंबऱ्यात
मत्सरी नवरे, जातिभेद विषया व व्याभिवारी उपाध्ये याची
चरित्रे रचविलेली आहेत कर्नॅझनो, व्रेविओ व बॅडिलो
हे प्रख्यात कादंबरीकार होऊन गेले पैकी सर्व इटालियन
कादंबरीकारात शेवटचा बॅडिलो हा श्रेष्ठ होऊन गेला याच्या
कादंबऱ्याची युरोपातील सर्व भाषातून भाषांतरे झाली
आहेत याच्या नंतर नावाजलेला इटालियन कादंबरीलेखक
अथ झालाच नाही. यानंतर १८ व्या शतकात जर्मन
कादंबरीलेखनाच्या पर्तार्वर इकडे कादंबऱ्या होऊ लागल्या
या काळातील प्रख्यात व लोकप्रिय लेखक मन्थोनी (१८०३),
व्हर्गा व सेरातो (१८५६) हे होत.

मान्समर्थ १४ व्या शतकापर्यंत पौराणिक कथावरच सुल्य भर होता त्यानंतर इटलीच्या कादंबऱ्याची भाषातरी व त्याच्या आधारे रचलेल्या गोष्टी प्रचारात आल्या या वेळचा सेल म्हणून एक लेखक होऊन गेला पैदावाच्या व सोळाव्या शतकाच्या अर्धापर्यंत मान्समर्थे क्षालनिक साध्या गद्य गोष्टी प्रचारात होत्या त्या वेळेचे बोनाव्हेंसूर, बेरोज लंदे हे लेखक होत राखेले हा पहिल्या मॅच ऐतिहासिक कादंबरा लेखक होय इ.स. १६१० मध्ये उर्फे याने पहिली प्रेमविषयक कादंबरी लिहिल्या हात प्रत्येक पात्राचा स्वभाव उत्तम तेहने उघडलेला आढळतो गॅनराव्हिल (१६७४) व गोथड यांच्या कादंबऱ्यात धाडस, भावनोक्तरता वगैरे गुण आढळतात स्फुडरी (१७००) नावाची एक वीहि नावाजलेली कविता माली इने मनुष्यस्वभावाचे विनं रंखाटलेले आहे तिच्याच-सारखी फाब्रे नावाची दुसरी एक लेखिका (चाच्या यूरोपात प्रख्यात अशा) होऊन गेली तिने निरर्णावापरास शोषण आपल्या वेळेच्या उमरावाच्या स्थितीतीतिच वर्णन केलेले आहे फॉन, फेनेलन, लसेज (हा विनोदा) मॅरिक्टो (मानवीवृत्ति व जमीनाच्या अभ्यासक) वगैरे प्रसिद्ध मॅच लेखक झाले व्होल्टेरच्या कथा व बरील लेखकाच्या कादंबऱ्या याचा मान एकाच वर्गात समावेश होऊ शकत नाही त्याच्या कथा म्हात्मक फार इंग्रजी लेखकाची छाप डिडे रो क्लो वगैरे लेखकावर पडलेली आढळते पुढे पुढे मात्र ज्याच्या वाचमाने रोसाच्या मनात चांगल्या भावना जेणेकरून उत्पन्न होऊन चांदीला लागतील अशा गोष्टी, प्रेमविषयक कथा—मान्समर्थे रचण्यात आल्या पेशीच्या कादंबऱ्यात नैतिक गुणाचा ठसा जास्त दिसतो इ.स. १८३० नंतर निवळ काल्पनिक कादंबऱ्यात सुल्लगत झाली प्रख्यात लेखक अलेक्झांडर ड्यूमास याने वॉल्टर स्कॉटचा किता उचलला होता याच्या कादंबऱ्यात सर्वत्र धाडस हूच प्रामुख्याने आढळते फ्रांसेर याने काल्पनिक व व्यावहारिक या परस्परविरुद्ध गुणाचा मेळ उत्तम सन्धून आपल्या कादंबऱ्यात बसविला आहे (स. ८५६), झाला हाहि प्रख्यात लेखक होऊन गेला याशिवाय झूगो, झाला मागासा हे गेल्या शतकातील प्रसिद्ध कादंबरीकार होत इ.स. ४—पहिली नववकाया स. १७०० त मखोरी याने लिहिली, सत्पूर्वी मीक गोष्टीची निवळ भाषातरी होत असत मनुष्यस्वभावाचे विनं मॅरीटीच्या गोष्टीत चांगले उतरले आहे परंतु त्याला गथापेक्षा पद्य म्हणणे क्षोभते इटलीपासु-न ही कला इंग्लंडन घेतली आहे स. १५६० पासून पुढे ४०१०० वर्षे इटालियन कादंबऱ्याचीच भाषातरी इंग्रजीत होत असत प्रेमविषयक पण प्यात उत्कटवाचा गुण नाही अशा कादंबऱ्या लिहिल्याच्याच फॉन लिनी, ग्रिन, डिफिन्सन, लॉम, नादा वगैरे लेखक येतात एलिझाबेथच्या काळी यकी य नाटप विषयक पद्यवाहम्य जास्त हाते गद्य विनोदा गद्य) वाहमयाचा त्यावरी दुष्प्रभाव होतो त्या

वेळी मान्समर्थे कादंबऱ्याचे वाचन इंग्लंडात जारीने हाई नावाजलेला पहिला इंग्रजी कादंबरीकार म्हणजे रिचर्डसन (१७६०) हा होय कादंबरीलेखकाने तरणाची नीतिमत्ता सुचवता येईल या हेतूने त्याने या कामात हात घातला होता याच वेळी स्मॉलेट म्हणून एक विनोदा लेखक होऊन गेला याच्या गोष्टीत सत्यत्वापेक्षा अद्भुतता जास्त अस या सुमाराचा दुसरा फाल्झिंग म्हणून लेखक होता त्याने तत्काल न बोंदपणावर हत्यार उचलले होते, टॉम जोन्स ही याची कादंबरी याच मासल्याची आहे. धार्मिक प्रवचनांना कादंबरीचे स्वरूप कसे देता येते हे डॉ. जॉन्सन (१७५९) आपल्या रासेलसमर्थे चांगले दाराविले आहे तर व्हिक्टर ऑफ वेकफील्डमर्थे गोल्डस्मिथने (१७५९) सौम्य विनोद व सहज साधेपणा यासह तत्कालीन स्थितीचे विनं बढविले आहे यापुढील ३०१४० वर्षात नावाजण्यासारख्या कादंबऱ्या झाल्या नाहीत मात्र होरेस वॉलपोल म्हणून साधारण नाव घेण्यासारखा एक लेखक यावेळा होऊन गेला बरील स्थिति १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत होती यानंतर मात्र मानसशास्त्राच्या अनुसंधानां व ऐतिहासिक व्यक्तीच्या गुणा पगुणास अनुसरून कादंबरीलेखन सुरू झाले या प्रकारचे दोन प्रख्यात लेखक म्हणजे जन ऑस्टेन (सेन्स अँड सेन्सिबिलिटी याची कवी) व चार्ल्स स्कॉट (वेल्हर् कादंबरी मालेचा कर्ता) हे होत या बळेपासून कादंबरीलेखनास एक निराळीच दिशा लागल्या यापुढील प्रख्यात लेखक म्हणजे चार्ल्स डिकन्स (१८३०) होय याने आपल्या शोधक बुद्धीने कादंबरीलेखनास पुन्हा दुसरा एक वळण लाविले (याची पिकविक वेपर्स ही कादंबरी याचा उत्कृष्ट साक्ष आहे) या वेळेच दुसरे प्रसिद्ध लेखक म्हणजे थ्याकरे, इलिअट, मिसेस गार्व्हेल हे होत या मंडळीने भूतदया आणि सामाजिक व नैतिक सुधारणांचा हव्यास धरून लेखन केले समानातील अन्याय व दुष्ट ही नाहोशी बशी होतील याकडे (आयुष्य म्हणजे मग आहे, आनंद आहे ही भावना थोडोशी एकीकडे देवनाहि) यानी जास्त लक्ष घातले यानंतरच्या १९ व्या शतकातील उत्तरार्धातील किंगस्टे, रीड, मेरिडिथ वगैरे लेखकांनी ते वळण कादंबरीलेखनास लाविले तेच हल्ली चालू आहे इतिहास प्रसिद्ध कादंबरीकार किप्लिंग होत (आयर्लंडियनवाद्य पहा) यानेसच्या कादंबऱ्याहि लोकप्रिय आहेत

स. १५ व्या शतकात युरोपाच्या रुपांने गद्यवाहनय सुरू झाले सोळाव्या शतकात कादंबरीलेखनाची सुरती भूमिका तयार माली होता अमेरिकेच्या शोधामुळे या वेळी अद्भुत गोष्टींचा बराच सुखमुळाट झाला यानंतर धाडशी व विनोदी वाहमय उत्पन्न झाले यावेळी कादंबरी 'डायाना' ही बरील गुणाचीच दर्शक होती त्यामुळे ती त्यावेळी साध्या यूरोपमर्थे आवडती झाली, हिचा कर्ता व दुसरी प्रसिद्ध कादंबरी 'टॉम निवक्लो' हाचा कर्ता एच. (मॉट-मर नावाचा) होता या दुसऱ्या कादंबरीने साध्या कादंबरी

लेखनास एक स्वतंत्रच दिशा लाविली. त्या कादंबऱ्यात सर्वत्र आढळणाऱ्या खांद्याक्षिप्यविषयक प्रणयी कथांचा नायनाटव्हावा या उद्देशाने लेखकाने ही कादंबरी लिहिण्यास घेतली; परंतु त्याचा उदय परिणाम होऊन कादंबरीत लागणाऱ्या सर्व विषयांचे जणू काय ही (कादंबरी) एक मायपीटच होऊन बसली. युरोपात शौर्यविषयक लाट, कादंबऱ्याच्या रूपाने जर कोणी प्रथम पत्तरविली असेल तर स्पेनच्या एवा ह्योटा नावाच्या शिपाई लेखकाने होय (इ. स. १९००). शोधक व उपजत मुद्धांची अशी संसिला मोहल व फावर नांवाची लेखिका मुकतीच (१८७०) होऊन गेली. त्यानंतरचे लेखक साधारण प्रतीचे आहेत.

जर्मनीमध्ये या कलेचा उदय उसीरा झाला. त्याचा पहिला कादंबरीकार थिमेलशौसेन हा १९७५ त होता. याची कादंबरी लडाईतील शौर्यविषयक गोष्टींची होती मुळे १८ व्या शतकातील कादंबऱ्यात प्रणयाचा भरणा अस्त आढळतो. परा स्वतंत्र लेखक म्हणजे गोएटे होय. त्याची प्रसिद्ध कादंबरी "तरुण वेरयर्ची दुःखे" ही होय. हिचे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध करण्यास डॉ. गुणे यांनी हुशार वेली होती. दुसरा एक योहान पॉल (१८२५) म्हणून उलूख लेखक झाला. परंतु त्याच्या साऱ्या कादंबऱ्या प्रेमविषयक असल्यामुळे सगळ्या युरोपातील तत्कालीन प्रगती कथावर याचीच छाप बसलेली आढळते. यापुढील कागले लेखक म्हणजे गस्टाव मेताग, अलेक्झीस, कॉन्स्टेन, एक्स वगैरे होत. यानंतर म्हणजे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात जर्मनीत गावांमलेला कादंबरीकार झाला नाही.

रशियात मात्र या कलेत नेहमी शोधकशुद्धि व स्वतंत्रपणा आढळतो. गोगोल याने पूर्वीची शीत मोडून स्लाव लोकांच्या मनोवृत्ति ज्यात अंतर्भूत होतील अशा कादंबऱ्या लिहिणे सुरू केले (१८२४). त्यानंतर दया, दाक्षिण्य व बॅराम्य यांनी मिश्रित कादंबऱ्या रशियात प्रसूत झाल्या. याचे लेखक गॉर्बोरो, डोस्टोव्हस्की, पिस्मस्की, टुर्गेनव्ह व कॉंट टॉल्स्टॉय हे होत. या लेखकांचे वजन सर्वत्र अग्रात पडले. यांनी दाराविलेला मार्ग कादंबरीलेखनात अगदी नवीनच होता. सध्याचा प्रसिद्ध कादंबरीकार मक्सिम गॉर्की होय.

आशियात फार पूर्वापासून कादंबरीलेखन (ओबधधोयड स्वरूपात) होतं. चीनमधील पहिल्या कादंबरीकार ली कुअनचंग हा १३ व्या शतकात होऊन गेला. याच्या कथांत लढाया अगर वाटसरुंची धाडसाची प्रवासवृत्ते येतात. नैतिक गुणांचा परिपोष झालेली 'दोन बहरी वृत्त' नावाची एक कादंबरी अति उत्तम असून ती १७ व्या शतकात लिहिलेली आहे. याच वेळची 'लालमहालचे स्वप्न' ही कादंबरी सध्या चिनी कादंबऱ्यात पहिल्या प्रतीची होय असे समजतात इत्यांत चिनी समाजाचे उत्तम दृश्य आढळते. जपानात १० व्या शतकात चररीस मुद्रात झाली. जपानी कादंबरीलेखकांचा प्रथम मान मुरासाकी शिकिबु या यादस आहे. ही कादंबरी इ. स.

१००४ मध्ये रचली असल्याने तिला हिंदुस्थानगोरीस साऱ्या अगातील पहिली कादंबरी असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. यानंतर ५१६ शतके या वाङ्मया प्रयत्न फारसा झालेले दिसत नाही. पुढे सतराव्या शतकात चौकाकु याने विनोदी गोष्टी खून कादंबरीलेखनास पुन्हा सुरुवात केली. जिरो व किचिका हेहि प्रख्यात जपानी कादंबरीकार झाले. जपानमध्ये वास्तविक कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात वाढत आहे. "होसोतो गिबु" या कादंबरीचे ईप्रजी भाषांतर (नामिको) हे पुष्कळास अवाचन जपानची वागली माहिती देईल.

कादंबऱ्यांचे मूळ करमणुकीच्या दंतकथात व आजी-बाईच्या कावळ्याचिमण्याच्या गोष्टीत आहे. त्यांना सत्ताची, मानवी स्वभावनिरीक्षणाची, समाजस्वरूपाविक्रमणाची जोड मिळत मिळत हल्लींचे रूप मिळाले आहे. हल्ली जगावर एकहि असा सुशिक्षित इतम सांपडणार नाही की, ज्याने या नाही त्या रूपाने एकसुद्धा कादंबरी वाचली नसेल. धियाना व मुलांना लिहितावाचता आल्याने पूर्वापेक्षा कादंबऱ्या जास्त उत्पन्न होऊन लागल्या आहेत. पाश्चात्य देशात तर "फक्त मुलावडी" गोष्टी लिहिणारे अनेक लोक असून अशानी या कलेवर घराब पसाहि मिळविला आहे. सामान्य कादंबरीलेखकांचे लक्ष लोकांत वागली अभिवृत्ति उत्पन्न व्हावी याकडे फारसे नसून इश्याकडे असते. त्यामुळे उद्भवणाऱ्या हुजारा कादंबऱ्यात सद्भिदचितीच्या व चालले वळण लावणाऱ्या कादंबऱ्या अति अल्प असतात; लेखकवर्गातहि फारसे अभिजात लोक नसून सतरफटाराचाच भरणा जास्त असतो. कादंबरी म्हटली म्हणजे सांगताचे व समाजाचे चित्र होय. मात्र ते पयावस्तू चित्र पाहिजे. अता त्याला जास्त शुभारी येथ्यात रंगाच्या दोन चार छटा कर्नालास्त असल्यास हरकत नाही; त्यामुळे मूळ स्वरूपात मात्र फरक होता कामा नये. अशा कार्या उत्कृष्ट चित्रकार लागतो. कादंबऱ्याचे रास्त परीक्षण कोणी करित नसल्याने वाईट व हुलक्या दुर्ज्यांच्या कादंबऱ्यांचा घराब पुळसुळट फार होतो. भाषी कादंबऱ्या उलूख पाहिजे असतील तर वर दर्शविलेले दोष टाळणे भाग आहे. "कोंवळ्या वयाच्या मुलांमुलींनी प्रेमविषयक पाचकळ कादंबऱ्या वाचल्या असता त्यांचा परिणाम त्यांच्यावर व हृद्दहू एकंदर समाजावरहि कसा अनिष्ट होतो याबद्दल पाध्याय विद्वानहि साक्ष देत आहेत. (इंग्लंडमधील लॉयडर ऑफ फेमस लिटरेचर. सु. १४ पहा) सारास, समाज व राष्ट्र जेव्हाकडे अभ्योगातीच्या मार्गास लागणार नाही असेल वाडमय (अर्थात त्यात कादंबऱ्याहि) देशाला उपकारक असते.

मराठा कादंबऱ्याः—याची जागतिक कादंबरीसार-स्वतःची मुलास करून रा. वि. का. राजवाडे यांनी जे विचार व्यक्त केले आहेत ते बरेच मार्मिक आहेत म्हणून त्यांना सारास येथे देतो.

मराठीतील कादंबरीमय सारस्वत हे (१) लहान गोष्टी, (२) अद्भुत कथा व (३) वस्तुस्थित्यादृशक कथानकें या तीन घटकानीं बनलेले आहे. म्हणजे इसावनीति, वाङ्मित्र, पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी वगैरे लहान लहान गोष्टींचा प्रथम उदय झाला, नंतर मुक्तामाला, मंजुषोपा, विचित्रपुत्री वगैरे अद्भुत कथा जन्मास आल्या आणि शेवटी आजकालच्या गोष्टी, पण लक्षात कोण घेतो, नारायणराव आणि गोदावरी, शिरस्तेदार, बेणू, वाईकर मटकी, वगैरे वस्तुस्थित्यादृशक किंवा वास्तविक कथानकें लिहिली गेली, अशी आपल्या इकडील कादंबऱ्यांची तीन पायऱ्यांची परंपरा आहे कादंबऱ्यांचे ऐतिहासिक म्हणून एक निराळें सदर काढीत असतात. परंतु तसे करण्याचे काही एक कारण नाही नाही तर नैतिक, शास्त्रीय, प्रासासिक, प्रेमळ, राजकीय वगैरे असंख्य वर्ग करणे जरूर पडेल व तें असाक्ष होय असे राजवाडे समजतात. प्रथम ज्या लहान गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या त्यातच अद्भुत व वास्तविक असे दोन प्रकार होते. त्याच दोन प्रकाराचा पुढे परिपोष होऊन, एका प्रकारापासून अद्भुत कादंबऱ्यांचा व दुसऱ्या प्रकारापासून वास्तविक कथानकाचा प्रादुर्भाव झाला. त्यापैकी वऱ्याच अद्भुत कादंबऱ्या व वास्तविक कथानकें वास्तविक गोष्टीप्रमाणेच परभाषेतील ग्रंथांची रूपान्तरें, मापान्तरें किंवा लुचनान्तरें आहेत. तथापि तीं टाकाऊ आहेत असे कोणी समजू नये. मात्र स्वतःच्या कमाईच्या फळात जी गोडी आहे ती उसन्यात कशी यावी ?

छात्र प्रयापिका अद्भुत प्रयात मुक्तामाला, रत्नप्रभा, मंजुषोपा व वास्तविकापिका आजकालच्या गोष्टी, पण लक्षात कोण घेतो? बेणू, नारायणराव व गोदावरी हे प्रारंभीचे ग्रंथ होते. वास्तविकसृष्टीतील अपूर्णता अद्भुतसृष्टीत पूर्णतेप्रत पोहोचलेली आढळते. शास्त्रीयवाङ्मयावाहेरचा प्रदेश म्हणजे अद्भुताच्या अत्यंत उत्कट विद्वारांचे स्वतः होय. पश्चिमेकडील वायवळ, संतचरित्रें, छेडेचे ग्रंथ व आपणा कडील महाभारतातील गोष्टी, संतचरित्रें, पुराणें हे अद्भुताचे नमुने आहेत. परंतु या धर्मातर्गत अद्भुत कथांचा पगडा हजारों लोकांच्या नित्यक्रमावर वेगुमार असलेला सर्वभूत आहे.

बालोपयोगी अद्भुत कथा सर्व राष्ट्रांत प्रचलित आहेत. तसेच ज्या ज्या शक्तीला समाजावरती आपला अम्मल बसवा अशी इच्छा उत्पन्न झाली, त्या त्या शक्तीला अद्भुत कादंबरीचे साहाय्य अतोनात झाले आहे. उदाहरणार्थ ज्ञानमहात्म्याचे फलज्योतिपाला, सत्यनारायणाचे नीतिशाला, गर्जेन्द्रमोक्षादिकांचे धर्मप्रचारकाला, शिस्तानें तारलेल्या आत्म्याच्या कथा फिरस्तावाला इ.

मुक्तामाला, मंजुषोपा वगैरे अद्भुत कादंबऱ्या लिहिल्यात मनोरंजनाशिवाय दुसरा हेतु आढळत नाही.

विचित्रपुत्री व त्याचारत्याच गंगाजुआ, पाटापूल,

डॉन किशोट या कादंबऱ्या अद्भुत पेटारावात पण अद्भुत कादंबऱ्या व त्यातील अद्भुत वीर यांची उर उडविण्याच्या हेतूने लिहिलेल्या आहेत.

वास्तविकाची सृष्टी मराठी लेखकांना प्रायः इंग्रजीपासून मिळलेली आहे. इंग्लिश मासिकातून वगैरे ज्या हृदयाहृदयांनी ग्रेणाऱ्या कादंबऱ्या आहेत त्या नामांकित नसून सारासरीच असतात. अर्थात त्याचे अनुकरण करणाऱ्या इकडील कादंबऱ्यांची योग्यता त्याहूनहि कमीच असणार. यूरोपातील कादंबऱ्यांचे व्यक्तिविषयक व समाजविषयक असे दोन भाग पडतात. वैयक्तिक कादंबऱ्यात वैयक्तिक विकाराच्या संकोचविकोसाचें चित्र काढलेले असते. यातील काही केवळ खूशालचंद अशा स्त्रीपुराणाच्या करमणुकीचे विषय होत. यास इंग्रजीत 'सोसायटी नॉव्हेल' म्हणतात. उलट गोल्डस्मिथ, फॉल्डिंग, स्मॉलेट, स्कॉट, बॅकरे, डिकन्स, इलियट यांच्या व्यक्तिविषयक कादंबऱ्यात देशप्रीति, लोकोपकार, वास्तव्य, प्रेमबंधन वगैरे उदात्त भावनांची चिकित्सा असते. यांनी अशीं अनेक पात्रे निर्माण केली आहेत की त्यांची ओळख इंग्रजी जाणाऱ्या बहुतेक लोकांना झाली आहे. गोल्डस्मिथचा व्हिक्टर, स्मॉलेटचा अब्रल डोर्बा, फॉल्डिंगचा ऑलवर्दा, स्कॉटचा आयर्लॅन्ड, डिकन्सचा पिकविक, इलियटची रोमोला वगैरे पात्रे प्रसिद्ध आहेत. यांच्याच तोडीला वास्तव्य, ड्यूमास वगैरे फ्रेंच कादंबरीकार पत्तविले पाहिजेत. पण कादंबरी पोरने व घणघकट जबाब यामधील अंतरासारखे या देहोत अंतर आहे.

आग्नीवर्णाचे प्रसंग आले म्हणजे महत्वाचे उद्गार बाहेर पडतात असा सिद्धान्त आहे. व यास अनुसरून सधिसय म्हणजे रामदास व मुद्दल यांचे रामायण, विशेषतः त्यातील युद्धकांड हे महाराष्ट्रातील ग्रंथ व टॉमस पेन याचा कमनसेन्स (सारासार विचार) हा निबंध, व मॅसेस स्टोची " अंकल टॉमस केबिन " नावाची कादंबरी इत्यादि प्रकारचे होय. उलट इंग्लंडचे सध्याचे विचार साम्राज्याकडे बळक्यामुळे सामाजिक, धार्मिक, राजकीय वगैरे गोष्टींच्या सुधारणेकडे लक्ष देण्यास त्याला अवकाश नाही. अर्थात इंग्लंडातील ग्रंथकारांहे त्यासंबंधी कळकळीने लिहीत नाहीत. एक ग्रंथकर्ता मात्र इंग्लंडचे हृदय जाणतो आणि तो जगत्प्रसिद्ध इड्याचे फ्रेडिंग हा होय. त्याने इंग्लंडच्या मनातल्या मनोमतांचे प्रदर्शन यथास्थित केले आहे. व्हिक्टर ह्यूगोची ' ला मिझराबल ' किंवा शोलाची ' पारिस ' ही कादंबरी घेतली म्हणजे फ्रेंच समाजाच्या पोटात कोणता वडभास पेट घेतो आहे ते कळते. रशियातील तरुण पिढीतील लोकांच्या मतांची रचना कौटॉलस्टॉय याच्या कादंबऱ्यांच्या सेवनाने झाली आहे एवढे सांगितले म्हणजे राष्ट्रचर्चेतील याच्या ग्रंथांचे कार्य कळून येईल. टॉल्स्टॉय, शोला, ह्यूगो यांनी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांच्या तोडीची इंग्रजी भाषेत एकहि

कादंबरी नाही जगातील सर्व राष्ट्रांत प्रसिद्ध अशा निर-
निराक्रपा भाषातील कादंबऱ्याची पणना केली तर इंग्लंडातील
दोन, तान व अमेरिकेतील एकच कादंबरीचा यांत समावेश
करावा लागेल 'पिलिग्रिम्स प्रोग्रेस', 'गॅलिव्हर्स ट्रॅव्हल्स',
'रॉबिन्सन क्रुसो' व 'अकल डॉन्स केपिन' या त्या चार
कादंबऱ्या होत

अर्वाचीन मराठी कादंबरीकारात स्वतंत्र रचना करणारे
पंधकार रा हरी नारायण आपटे होत यांचे प्रथम इंग्रजी
'सोसायटी नॉन्हेल्स' च्या बरच्या दर्जाचे पण डिकन्स,
थॉकरेच्या तोडगिचे नाहीत म्युगे, डॉल्सवॉथ, डोला यांच्या
पासून तर ते फारच दूर आहेत यांनी शंकरामाजी, महा-
राष्ट्रे, प्रो च्याडो, शतचर्चि, केअल्सेन बॉरे काही नामांकित
पार्ने निर्माण केली आहेत रा ओकफूट शिरस्तेदार ही
कादंबरी सांगोपांग उठवून लिहिती असती तर चांगली
बटली असती रा आपटे यांची स्फूर्ति कित्येक इंग्रजी
कादंबरीकारांच्या भावग्रहण झालेली दिसते, व त्यांच्या अद्भुत
व वास्तविक शासकीयकाव्य कल्पना किंचित अस्पष्ट आहेत,
त्यामुळे त्याची कृति जितकी ठळक निपमावी तितकी निप-
जली नाही युरोपातील कादंबरीकार एखाद्या विशिष्ट
व्यक्तीचा किंवा विचाराच्या अतिशयापेक्षा निष्कर्ष काढणे हे
आपल्या कलेचे धीज समजतात व साक्षात सत्ताच्या गुल
हु खात्री घेणे ते अद्भुत शब्दांनी करतात, म्हणून त्यात
वास्तविक ही सत्ता क्वचित जाते उलट जे जस असते ते तसेच
बडवावयाचे असा 'रिआलिस्टिक' अथवा वास्तविक याचा
अर्थ रा आपटे समजतात तथापि अलीकडील तीस चालीस
वर्षांतील वास्तविक कादंबरीकारात हे फारच मोठ्या
योग्यतेचे आहेत

भाषातारेत व रूपान्तरित मथातील गुणांचे सर्व श्रेय मूळ
प्रयकाराकडे जाते व भाषांतर अंगरूपात गच्चाळ उतर-
त्यास भाषांतरकार दोषास मान घेणे होतो याकरिता
स्वतंत्र कृति करणेच श्रेयस्कर, तथापि मनोरंनाचे रा मित्र
व कादंबरीकल्पद्रुमांचे चितळे यांची भाषा बरी असते
बाळमिनाचे भाषांतर करणाऱ्या छत्रापासून तो मोठमोठ्या
वास्तविक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या आपटेयापर्यंत वास्तविक काद-
ंबरीची मजल बोठपर्यंत आली व ही लहानशी मजल गाठणास
किती वर्षे लागली याचा विचार केला म्हणजे डॉल्सवॉथपर्यंत
गण्याला किती पुर्णे लागतील ते हरी आणि तमापानाची
याच एवढीच मी पाऊल पुढे आहे, मार्गे नाही

प्रस्तुत झाली सद्दय असे शिकणेचे लोक उच्च प्रतिष्ठा
युरोपियन कादंबऱ्या वाचण्यात गुण शालेले दिस-
तात या लोकाना मराठी कादंबऱ्या वाचण्याला मी खाली व
त्या वाचऱ्या नाहीत तर उलट विचारता आपण सुर्वे असं
जो त्यांना भासतील तोच उकट कादंबरीकाराच्या पदवीला
पात्र होईल

लोक कादंबऱ्या फार वाचतात म्हणून नाकें मुखगण्या
व हाकाठी करणाऱ्या कित्येक लोकाना आपला प्रतिस्पर्धी
किती जुनाट व वेगळा बलाग आहे याचा मयास्थित
अंदाज घालेल नसतो अर्थाच म्हणजे लागत हा जर
अंदाज त्यांना होईल तर यांचे सहाय्य घेणे जास्त हितार्थ
आहे हे त्यांच्या ध्यानात येईल समाजात अमुक एका
मताचा प्रसार व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली म्हणजे सर-
स्वतीच्या या मांडलिकास हा दृष्टी अमलात आणण्याची
विनीत केली असता ती तो सुरतीने मान्य करील लहान
मुलाना पशुपक्षाच्या गोष्टी सांगून त्याच्या मनात युक्ति व
साहस यांचे योगारोपण करील, छीमनाला सत्तासुराची
गुराकिस पडवील, तरणाना रात्री महात्माकडेच राहस्य
कळवील, आणि वृद्धाना आयुष्याच्या हातकिंम्यतचे दिग्द-
शन करील, आणि इतकेंहि करून ते कसे व केश्वा कसे हे
चोणाला समजून देणार नाही, अशी या मयासुराची करणी
आहे युधिष्ठिराप्रमाणे ती ज्या लोकाना लाघली ते धन्य
होत [सर्पण लेखसंगह]

मराठीमधील कादंबऱ्याची सख्या आज सुमारे दीड
हजार आहे सुमारे दीडहजार अवसुत कादंबऱ्या, दोनशे
ऐतिहासिक कादंबऱ्या व उरलेल्यांपैकी बऱ्याचशा सामा-
निक कादंबऱ्या, व बरेचसे वाच वाहूनम किंवा भाषांतरवजा
कादंबऱ्या इतका मराठीतील कादंबऱ्या या स्वरूपाचा वाढमय
समार आहे आपल्या घराबऱ्या भाषातून देरील मराठीत
कादंबऱ्या आल्याच आहेत प्रसिद्ध गुजराठी कादंबऱ्या-
ची भाषातरे म्हटली म्हणजे "करण बापेला" "सरस्वती
वंश" "चे दोन भाग व हिंदू आणि प्रिडानिया ही होत 'सुमार
दोडदोनशे बंगाली कादंबऱ्याची भाषातरे झाली आहेत
हिंदीतुनहि चोण्यापुढ कादंबऱ्या मराठीत आल्या
आहेतच परंतु इतर देशी भाषातून फारसे कादंबरीवाहूनम
मराठीत आले नाही गोष्टीच्या पायतीत पहाता हिंदु-
स्थानच्या दोषारच्या देशातील काही गोष्टी आल्या आहे
तच उदा फारसीतून आलेला कथासमुच्चय तथापि या
समुच्चयापैकी प्रत्यक्ष फारसीतून किती आला व इंग्रजीमा-
फित किती आला याविषयी संशय आहे किरकोळ
गोष्टी व कादंबऱ्या या जर एकत्र केव्या तर मराठीतील
कथावाहूनम जवळ जवळ उलट होईल म्हणजे सुमारे सात
हजार लेखनांम त्याखाली येतील देशी कादंबऱ्यांच्या
एकदर वाहूनमकडे धाक-यांम आपण पाहू लागली तर
आपणास असे दिसून येईल की बंगाली व मराठी काद-
ंबऱ्यांच्या स्वागामाचें चराचरा फरक दिसून येतो घराबो
कादंबऱ्यात नर्मार्थ, योग्यतागण्या गोष्टी, अतुणे होणारे प्रेम
संघ, सत्प्रेमावदलहि व गायक व वेजा आत्महत्या याची
रेडनेल दिगते याधिरय बंगाली वाचकास खालाग
कादंबरी रागून नमून पुस्तक लहान पाहिजे, व ते देशी
हृदयात कशेक करून सोडणारे पाहिजे असे

कादंबऱ्याच्या धादणीवरून दिसते व त्या वावर्तत अर्वाचीन वेगळी कादंबरीवाङ्मय इतान दर्शिलेल्ह याच्या संप्रदायाच्या रक्षियन कादंबऱ्याशेगरी चागले वसेल. वास्तविक स्थिताच्या कठमय नीरस्तेमुळे, वास्तविक कादंबरी न लिहिता स्वच्छंदाने काल्पनिक परिस्थितति विहार कण्याची प्रवृत्ति रक्षियन लोकात जरी दृष्टीस पडते, तरी ती अधिकच तीव्रपणे वेगळी वाङ्मयात दृष्टीस पडते आणि त्यामुळे वेगळी वाङ्मयास न लपण्यासारख वैशिष्ट्य प्राप्त झाले आहे वेगळीची भाषातरे जरी मराठीत पुष्कळ झाली आहेत तरी त्याचे अनुकरण मराठीत सुर्वीच झाले नाही असे म्हटले तरी चालेल. मराठीत युरोपातील द्वीपकल्पीय भाषातील कथांचीही फारसे अनुकरण होत नाही. महाराष्ट्रीय कादंबरीकारास द्वीपकल्पीय भाषा जरी फारसा येत नसल्या तरी त्या वाङ्मयाशी त्याचा ईश्रमीमार्फत परिचय आहेच. तथापि त्याच्या कादंबऱ्याची भाषातरे फारशी नाहीत. फ्रेंच-मधील मोल्लिअरची प्रहसनं बरीचशी मराठीत अवतरली गेली आहेत, फ्रेंच कादंबऱ्याची भाषातरे फारशी झाली नाहीत. अनास्य दुहित, तीन शिले, र वगैरे पुस्तके ही द्वीपकल्पीय वाङ्मयाकडे इकडाले लेंककवर्गाचे लक्ष्य थोडेंच वळले होते असे दाखविताने. मराठीमध्ये कादंबरीलेखनाच्या कडे लागलेला काल फार थोडका आहे. आणि वेणू, नारायणराव आणि गोदावरी व शिरस्तेदार या कादंबऱ्या वगळ्या असता वस्तुस्थितिबिषयक कादंबऱ्या लिहिण्याकडे लक्ष बरेच उशीरा लागलेले आहे. सामाजिक कादंबऱ्याच्या काळास सुवात तीस वर्षांपूर्वीच झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही व यात प्रामुख्य मिळविलेले ग्रंथकार एकदोनच म्हणता येतील. हरि नारायण आपटे व बाळकृष्ण संतूराम गडकरी हे दोन लेखक वगळले असता सामाजिक कादंबऱ्याच्या कल्यामध्ये अभिमानाने नाव घेण्याजोग्या दुसऱ्या कोणत्याहि व्यक्ती नाहीत असे म्हणूचें लागते. वामन मल्हार जोशी व सी. के. दामले हेही वगळ्या प्रकारच्या सामाजिक कादंबऱ्याचे लेखक आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्ये देखील आपट्याच्या कादंबऱ्यास अप्रस्थान दिले पाहिजे. कादंबऱ्यामध्ये नाटकापेक्षा प्राप्ति बरीच कमी होत असल्यामुळे मराठीतील लेखनकुशल वर्ग छापल्याकडे न थावता नाटकगृहाकडे भावला असे दिसून येईल.

उच्च सुरुषाच्या कादंबऱ्याच्या अभावामुळे महाराष्ट्रातील रचनाकौशल्य हीन प्रकारचे आहे असे बरता यावयाचे नाही. का. की. नाटकाच्या घटनेत रचनाकौशल्य उत्तम प्रकारे दिसून आले आहे. महाराष्ट्रीय सामाजिक आयुष्याचीच अंगे अत्यंत नियमित असल्यामुळे त्याचा कादंबरीवर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. साक्षर वर्गाच्या आयुष्यमस तेवढाच चित्रिण्याची खटपट कादंबऱ्यात दिसते. व्यापारी वर्ग, दूरच्या वसाहतीत आजून पैसे मिळविणारा वर्ग हे आपल्याकडे नाहीत. तसेच गलेलू

जमीनदारही नाहीत. त्यामुळे डॉक्टर, वकील व सरकारी नोकर व मधून मधून जहागीरदार यांच्यापलीकडे कादंबरीकारांचा वर्ग वळला नाही. दुसरी एक गोष्ट म्हटली जाणजे शिष्याचे चांचक्य दाखविणाऱ्या कादंबऱ्या व नाटके महाराष्ट्रीय अभिवृत्तीत रुचत नसल्यामुळे महाराष्ट्रीय कादंबरीस बरेच निर्वृण उत्पन्न झाले आहे. आणि त्यामुळे लेखकांच्या आयुष्यातून कादंबऱ्यास बंध अस्तित्वात आहेत कादंबरीकार व त्याच्या कादंबऱ्या याच्या नावाची येथे जेव्हा देण्याचे प्रयोजन नाही ती वाङ्मयसृष्टी चालली असताना सापडेल.

[संदर्भग्रंथ.—संस्कृत व प्राकृत कादंबऱ्यांचे डॉ. विंटरनिझनने आपल्या भारतीय वाङ्मयेतिहासाच्या प्रथमांशिकेत (पृ. ४) फारच सुंदर व संक्षिप्त विवेचन दिले आहे. पाश्चात्य कथावाङ्मयाचा थोडक्यात इतिहास त्रिष्टानिकेने ' नाव्हल ' या लेखात दिलाच आहे. डनलोपने तीन खंडात कादंबऱ्याचा संपूर्ण इतिहास गोंविला आहे. रा. विश्वनाथ-पंत राजवाडे यांनी आपल्या संकीर्णलेखनमहात मराठी कादंबऱ्याची सडती तर घेतली आहेच पण त्याशिवाय कादंबरी वाङ्मयाचे तात्त्विक विवेचन व कार्यक्षेत्र पात्राव कादंबऱ्याची उदाहरणे घेऊन आपल्या नेहमीच्या संडेतोड मापेत त्यांनी दिले आहे. विविधज्ञान-विस्ताराच्या ४८ व्या पुस्तकात रा. ल. ज. दरे यांनी जी ' मराठी वाङ्मयाची गेल्या शंभर वर्षांतील वाड ' तीन लेखाकडें दिली आहे तीत मराठी कादंबऱ्याचे गुणदोष वर्णिले आहेत. विस्ताराच्या जुयविली निबंधावलीत (मं. १, उत्तरार्ध) ' मराठी कथात्मक वाङ्मय ' नावाचा रा. ना. के. वेहेरे याचा एक लेख आहे; तोही वाचनीय आहे. यावरील काही ग्रंथावरून या वाङ्मयाची चांगली कल्पना येण्यास हरकत नाही. युरोपीय प्रत्येक भाषेत कादंबऱ्याच्या वाङ्मयसृष्टी अनेक आहेत. मराठीतील कादंबऱ्याची व गोष्टीची विस्तृत यादी महाराष्ट्रीय वाङ्मयसृष्टीत दिली आहे तीत ७ हजारवर नावनिशी आहे.]

कादंबरी, चाणमंडीय—रचनाकाल धुमारे इ. स. ६०८-६४८. ही कथा प्रथम चाणमंडीयने लिहिण्यास सुवात केली आणि ती त्याचा मुलगा भूपणभट्ट यांनी संपविली. सातव्या शतकाच्या चालीरीतीचे व शैवसंप्रदायाचे थात चित्र उमटले आहे. क्षेमंद, अभिनाद या संस्कृत ग्रंथकारांनी हिची रचणारे केली व मराठी ग्रंथकारात हिची लोकप्रिय झाली. मराठीतील चाणसंभ्रम नाटकाने ते कथानक लोकप्रचित केले. चंद्रापीड व कादंबरी याचा प्रेमवृत्तात यात आला आहे व उपनायक व उपनायिका पुढरीक व महाशेता यांचेही मनोहर कथानक यात गुंतविले आहे. प्रेमाची व्यापकता एका जन्मापुरती नसून अनेक जन्माची आहे असे यात दाखविले आहे.

कांदलूर—येथे पहिला राजाराम खोल यानें चेर राज्याच्या प्रवेष्ट आरमाराचा पुग मोज केला. हें चेंदर प्रथिम किनाऱ्यावर आहे.

कांदा—यास इंग्रजीत ओनियन. लॅटिनमध्ये अलि-असू, मराठीत कादा, हिंदीत प्याज, संस्कृतमध्ये पलांडु, गुजरातीत कांदो, कानडीत उळके गेरे इत्यादि नांवें आहेत.

हिंदुस्थानात कांदा सर्वत्र पिकतो. कांदाचे गडे जमिनीत येतात. कांदाचा रोपा मुमारी हातभार उंच वाढतो. तो सरळ असून त्याच्या पाती बारीक नळ्यासारख्या असतात. कांदाचें घी काळें असून बंडुकीच्या दाखप्रमाणें दिसतें. कांदा-मधून दूध निघतो तो कांबळा असताना त्याची भाजी करितात. कांदात तीन जाती आहेत पांढरा, तापडा व पिंबळा. यापैकी तापडा कांदा जास्त तिखट असतो. पांढऱ्या कांदाची लगवड कोंकणपटीत जास्त असून घटुतकरून तापडा कांदा देशावर जास्त पिकतो. पिंबळ्या कांदाची लगवड छुगची असते. मद्रास व मुंबई इलाख्यांत वविहार प्रांतात कादा विशेष पिकतो. कांदाची निर्गव विशेषकरून मिलोन व स्टेड-लमेंट्स बवैरके फार होते. कांदाच्या स्वतंत्र निर्गतांचे आकडे उपलब्ध नसून ते "ताजा भाजीपाला" या सदराखाली नोंदतात. इ. स. १९१३१४ साली मद्रास इलाख्यासून १९,४५,५५२ वग्याचे कांदे बाहेर रवाना झाले असून सन १९१४१५ साली मुंबईतून त्याची निर्गत पाच लक्ष रुपयांची झाली. १९१४ पासून १९२० पर्यंत लडाईं चालू असताना लाखां रुपयांचा कादा रणक्षेत्रावर लडाऊ लोकाकरिता गेला.

कांदा बागाइतात करितात, त्याला साधारण खोल व निचऱ्याची जमीन लागते. धारवाड जिल्ह्यात मात्र काही काळ्या जमीनीत यरिपात कांदाचें पीक घेतात. या पाभरीनं दर एकरी मुमारी चार पोंड प्रमाणें पेरितात. या पिकाचा फेर-पालट बटाटे, मुद्दसूग, वाजरी, मूग, उडीद वगैरे पिकांशीं करतात. कांदाचें पीक स्वतंत्र घेतात, तथापि धारवाड जिल्ह्यात कांदाबरोबर धने टाकण्याची चाल आहे. फळ-शाईच्या नवीन लागणीनंतर पहिलीं दोन तीन वर्षे बागेमध्ये कांदाचें पीक घेतात. कांदाची लगवड केव्हाहि व कोणत्याहि ऋतूत वर्षभर करता येते. परंतु त्याची लगवड हिवाळ्यात करण्याची जास्त बघिवाट आहे.

छा गण. जमीन मुमारी नळ इंच खोल नांगराची, नंतर पुळवून डेकलें कोडून बारीक मुसमुसगि करावी. दर एकरी शेजारत आर मोनरात बीस पंचवीस गाड्या घावें. याशिवाय दर एकरी अमोनियमसल्फेटचें बरखत तीन चारशें पोंड दिल्यास फायदा होतो असे अनुभवान आले आहे.

कांदाचें रोपहि मिरचीप्रमाणें सरभोंबत घेऊन तयार करावें लागतें. याकरितां तज्वा चांगला रातावून त्यांत मुमारी दोन मुठ्याप्रमाणें दहावारा पोंड चीं टाकावें म्हणजे एक एकर जमिनीस रोप पुरें होईल. या रोपस काही

दिवस पावेतां रोज सकाळमंज्याकाळ पाणी घावें लागतें व पुढें दोन दिवसांनी दिलें असतां पुरें होतें. रोप पाच सहा आठवड्यात मुमारी सहा इंच उंच वाढतें व लावण्यास योग्य होतें. रोप नळ इंचांपेक्षां जास्त उंच वाढल्यास बरेचें शेड खुडावे लागतात. कांदाची लागण करण्यापूर्वीं चीं दीड महिना आर्षा टाकिले पाहिजे, म्हणजे सर्पेवरात चीं टाकिल्यास नोव्हेंबरात रोप तयार होतें. लागण करण्यापूर्वीं सपाट वाफ करावे अगर १५ इंचाच्या अंतरानि सन्या पाडून डावडे पाट १९ फुटावर पाडून सन्या व वाफे करावे व नंतर वाफ्यांत पाणी सोडावें. सरीच्या दोन्ही कुडीला चार इंच अंतरानं रोपें लावावीं. दुसरें पाणी चवथ्या दिवशीं घावें व तिसरें पाचव्या दिवशीं घावें. नंतर जमिनीच्या मगदुराप्रमाणें सात ते दहा दिवसांच्या अंतरानं पाणी देत जावें. कांदाचा दोन, तीन घुरण्या घाव्या लागतात. चार महिन्यांनंतर काही झाडांनां फुलगांढे येऊं लागतात, ते काढून टाकावे मुमारी पांच महिन्यांनी पाती पिंबळ्या होऊन पडूं लागतात. त्या पडूं लागल्या म्हणजे कांदे काडण्यास तयार झाले म्हणून समजावें. कांदे उपटल्यानंतर त्याच्या मुळ्या व दंड कापून कडावे म्हणजे कांदे त्रिकण्यास तयार झाले. धारवाड जिल्ह्यामध्ये पावसाळी कांदे नोव्हेंबरात तयार होतात व हिवाळी पीक मार्च एप्रिल महिन्यात तयार होतें. धारवाड जिल्ह्यात खरीप पिकाचें उत्पन्न दर एकरी सरासरी ५००० पोंड, देशावरील हिवाळी पिकाचें (मध्यम काळ्या जमिनीतील) उत्पन्न ३०००० ते ३०००० पोंड, देशावरील हळूक्या जमिनीतील उत्पन्न १ ००० पोंड पर्यंत असतें. दर एकरी खर्च सरासरी १२५ रुपये पर्यंत येतो. कादा हा रोज लागणाऱ्या खापपदार्थांपैकीं आहे. तो घृष्टिक व औषधि आहे. औषधात पाटच्या कांदाचा जास्त उपयोग करतात. कांदाचें पोटीस करतात व वियाचें तेल काढतात.

कांदाच्या पिकावर ' प्रिप ' नावाची कीड पडते. तिबवर राळ पाण्यात मिसळून शिंपडली असता ती कमी पडते. कांदाचा माल एकाच वेळीं बाजारांत आल्यानं भाव चांगल येत नाहीं, म्हणून तो साठवून ठेवणें फायदेशीर आहे. धारवाड, थंड व हवाशीर अशा जागेत कांदे विशेष सुखान न होता साठवून ठेविता येतात. कांदे साठविण्याच्या जागें गवताच्या छपरीच्या केलेल्या असतात व छपरीच्या भिंती काष्ठटपाच्या करतात, यामुळे त्यात हवा चांगली खेळते. बरवेवर मोळणी करून सडके नासके कांदे निवडून काढावे लागतात. ढीग गितका पातळ असेल त्यामानानें कुयटणें (कुजकी घाण मारणें) व सडणें कमी होतें. याकरितां त्रिड्यावर जवळ जवळ मजले काढून त्यावर कांदे घाटविण्यास जागा कमी लागून कमी खर्चात कांदे चांगले राहें शकतात. उत्तरकोंकणात कांदाच्या वेण्या बांधून त्या

टागून ठेवितात तीन चार महिने काढे ठेविल्यास शेकडा २०।२५ भाग तूट येते

काढ्याचे बी धरण्याकरिता निवडक काढे घेऊन आक्टोवर नोव्हेंबर महिन्यात खतावलेल्या भिमीनात (सवध गेहे अगर मुळाकडील अर्धा भाग) अठरा चौरस इंच अंतराने लावावे प्रत्येक गड्यातून घरेचसे फुलाचे गोंडे येऊन सुमारे पाच महिन्यात बी तयार होतं पाणी देणं खुरपणं बगैरे मेहनत लागेल तशी करावी एका एकरात सुमारे दोनशे गोंडे बी तयार होतं. व एक गोंडाची किंमत आठ ते बारा आण पयस येते

फोरनाय व व्हाकिलियन या दोन विद्वानांनी काढ्याचें तेल काढून त्याचें रसायनशास्त्राच्या माहाध्यान प्रयत्न करून केले, तेव्हा त्यात खालील पदार्थ आढळले गंधक, अल्बुमिन, साखर, फास्फोरिक ॲसिड, विरुध्न पदार्थ, चुना व लिगनिन काढ्याचे तेल फार लवकर उडून जातं तें उत्तमक मृन्मुद्रि फाक व फादि मलनाशक आहे ज्वर, उदर-रोग, पडसे व खोकला यावर काढा फार गुणकारी आहे तसेच मुखरोगावर हा उपयोगी पडतो गळ्यावर काढा उकडून त्याच पोटीस बांधावें अपस्मार, कॅपरें यानें मनुष्य बेशुद्ध झाला तर काढा फोडून गुहायसास देतात नाकातून रक्त वाहू लागलें असताहि काढा फोडून हुणतात

[सदभ्रमण—वाड, पदे, सुपडे, टॉम्ब (३ मे १९१०), बुधी-फोल्ड अँड गार्डेन काप, मोलिसन-टेक्स्टुअर इडि, ॲमिकचर ३ २११]

कादिर—कादिर किंवा कादन ही जात नागपूरकरांच्या उत्तरेकडील पर्वतात व आर्नेमले (हत्ती) टेकण्यात आढळते हे लोक डेंगणे व काळे असतात याचे दात तारीब असतात पायना डोक्यात बावूच्या फण्या घालतात हे अर्गदी असंस्कृत व अडाणी असून जगलात इकडे तिकडे भटकतात रानात लंकाकूड पाझा बगैरे विकून हे आपली उपजीविका करतात आर्नेमले टेकड्यावर मेण, मध, बेलदेडि, आवळे, सुठ, धूप, हरणाची शिंग, हत्तीचे तुळे बगैरे जिनसा गोळा करून दर वर्षी सुमारे १३ हजार ४ मिळवितात काही जण जंगलतात्यात मनुषी करतात हे हरणाची उत्तम शिकार करतात हे सांगूपासून अन्न तयार करून खातात व पशुपक्ष्यांचे मांस भाजून खात त

जेव्हा कादिर तरणाच्या मनात लग्न करण्याचें येतें तेव्हा तो आपल्या निव्वित बघूच्या गावां जातो व तेथे एक वर्षभर काम करून तिला मोवदला (यास वाटेळ तर हुडा म्हणवें) देतो वराची आई किंवा बहीण बघूच्या गळ्यात चादी सोन्याची ताली (लग्नचिन्ह) बांधते दुस्वभाव, जारकर्म, आझाभग या आरोपावरून गृहनात्या समाप्तीस लग्न मोडता येतें उत्तम स्वयंपाक करता येण हा बघूच्या अंगी असावा लागणारा आवश्यक गुण समजतात याच्यातील पुरुष अनेक बायका करतात वडील बायकोचा सान मोठा

असतो प्रत्येक बायकोपाशी स्वतंत्र स्वयंपाकाची भांडी असतात

श्रुतस्वात व प्रसूत बायकाकरिता वेगळें तापटें केलेलें असतें विधवांनी पुन्हा लग्न करावयाचें नसत, पण त्यांना उपपत्नी या नात्याने कोणासबबहि रहाता येतें पुरुष पुष्कळ अफू खातात पण बायकासुलाना ती खाऊ देत नाहीत अफू खाण्याने बायकांना वाडापण येतें असा त्यांचा समज आहे बायका तवाकू खातात, व पुरुष जाडी मरडी तवाकू ओढतात

हे अनेक देवाना भक्तात पैगुटलाय, अशुवितरियाम्मा, धनयवणी, इयणस्वामी मासन्याय हे याचे मुल्य देव होत हे कालीउपासकहि आहेत असें म्हणतात हत्ती, बैल, बगैरे देव आहे असें हे मानितात याच्यात गाढूटोणाहि करतात

हे मताना पुरतात याच्यातली एक चमत्कारिक चाल म्हणजे दात तासण्याची होय या योगानें सौंदर्य वाढतें असा याचा समज आहे बायका कानांच्या पाळ्यात मोठी ताड्या पानाची वेडोळी किंवा लाकडी तबक्या घालतात पुरपाच्या कनाबरीवर नाकहि टांचलेलें असतें

या लोकांना कोचीनच्या राजाविषयी फार आदर व प्रेम वाटतें जेव्हा कोचीनचा राजा गजलातून फेरी करतो तेव्हा हे लोक त्याला फार मदत करतात, त्याची सर्व कामे करीत त राजाहि त्यांना कपडेलेते, जेवण बगैरे देऊन सेतो पित करतो

गोमास खाणाऱ्या मलसरावरोवर कादिर जेवात नाहीत व गड्याच्या वातज्याच्या बुडाला शिवत नाहीत [धर्स्टन]. कादिरावाद्—हैदराबाद संस्थान औरंगाबाद जिल्हा. जाळना तालुक्यातील एक तडवदाचे गाव उत्तर अक्षांश १९° ५१' व पूर्वरेखांश ७९° ५५' व लोकसंख्या (१९११) १०२७० येथे आठवऱ्याचा गामार भरत असून त्यावेळी पांय व कापूस याचा मोठा व्यापार चालतो

कादिर, ता लु का—मद्रास इलाका अनंतपूर जिल्ह्यातील पथिमेकडील तहसील उत्तर अक्षांश १३° ४०' ते १४° ३१' व पूर्व रेखांश ७०° ५९' ते ७८° २८' क्षेत्रफळ ११९२ चौरस मैल लोकसंख्या इ स (१९२१) १५२२२ यात एक गाव व १४८ खेडी आहेत एकदर उत्पन्न सुमारे दीड लाख आहे हा तालुका खडकाळ व नापिक आहे उन्हाळ्यात या भागातील नद्या व तळी कोरडी पडतात बहुतेक जमीन निरुस आहे

गा व—मद्रास इलाका कडाप्पा जिल्ह्यातील कादिर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश १४° ६' व पूर्व रेखांश ७८° १०' लोकसंख्या (१९११) १०४५६ येथील नरीसहाचें देऊळ या भागात प्रख्यात आहे जानेवारी महिन्यात येथे मोठी जत्रा भरते रथयात्रा निघाल्यानंतर दोन दिवस असुरय लोकास देवळात जाण्याची परवानगी असते

सर्दरमराठा रेल्वेचे हें स्टेशन असल्यामुळे यास व्यापारी महत्त्व आलें आहे.

कांदी गांव—बंगाल. मुर्शिदाबाद जिल्हा. कादी विभागाचें हें मुख्य ठिकाण मोर नदीकाठी आहे. उत्तर अक्षांश २३°५८' व पू. रे. ८८° ३'. लोकसंख्या (१९११) १२६३८. येथें पैब.पाराचे राजे राहतात म्हणून यास थोडेंपार महत्त्व आहे. या पराण्याचा मूळ रुपय गंगा गोविंद सिंग नावाचा वॉरन हेस्टिंगच्या वेळी होऊन गेला. हा येथेंच जन्मला होता. यानें पुष्कळ पैसा मिळविला व महत्त्वापण त्यानें या गावी घालविलें. याने दानधर्मोत्त व देवळे बांधण्यांत पुष्कळ पैसा खर्च केला. यानें आपल्या मातेचें थान्द फेळें त्यावेळी २० लाखा रुपयांचा दानधर्म केला होता असें म्हणतात. इ. स. १८६९ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचें उत्पन्न ९००० रु. व रार्च ८००० रुपये होता.

कादीपुर—संयुक्त प्रांत. सुलतानापुर जिल्ह्याची पूर्वेकडील तहसील. उ. अ. २५° ५९' ते २६° २३' व पू. रे. ८२° ६' ते ८२° ४१'. क्षेत्रफळ ४४२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) २५९२५५ इ. स. १९०३-४ मधील जमीनमहसूल ३६९००० रुपये व इतर कर ५९००० रु. गोमती नदीस पुर येतो त्यावेळी तहसील सखल असल्यामुळे हिचें फार नुकसान होतें.

कांदी संस्थान—हैदराबाद सं. मेदक जिल्हा. कलवगूर तालुक्यातील एक खेडें. उ. अ. १७° ३५' व पू. रे. ७८° ६'. लोकसंख्या (१९०१) १५७३. या ठिकाणी मंदानात दोन तेलयु लिपीत लिहिलेले शिलालेख आहेत.

कांदोद—मुंबई इलाखा. भडोच जिल्हा. भडोच तालुक्यातील हिंदूंचें एक यात्रेचें स्थान. उत्तर अक्षांश २१° ४४' व पूर्व रेखांश ७३° ८'. हें फक्त १२ घरांचें खेडें नर्मदातीरावर आहे. ज्यावेळीं वृंशाध अधिक महिना येतो त्यावेळी कोठेश्वर अथवा कोटिलिगेश्वराची येथें मोठी यात्रा भरते. एक महिना यात्रा चालू असते. इ. स. १८१२ साली अशा एका यात्रेच्या प्रसंगी दोन लाख लोक आले होते असा उल्लेख आढळतो.

कांदोली—मुंबई इलाखा. बेळगांव जिल्हा. सापगावच्या दक्षिणेस सुमारे सहा मैलावर मलप्रभा नदीकाठी सुमारे १६०० लोकवस्तीचें (इ. म. १८८१) एक खेडें. येथें नदीच्या पात्रात सुमारे दहाव्या शतकात बांधलेले शंकरलिंगाचें देऊळ असून त्यात जुन्या कानडी लिपीत लिहिलेला एक शिलालेख इ. स. १०७५ सालातील आहे.

कांधळा—संयुक्त प्रांत. मुझफरनगर जिल्हा. बुलढाणा तहसिलीतील एक गाव. उत्तर अक्षांश २९° १९' व पूर्व रेखांश ७७° १६'. मुझफरनगरच्या नैर्ऋत्येस २९ मैलावर हा गाव आहे. लोकसंख्या (१९११) ८६११. हा गाव सतर प्रदेशात वसला असून आसपासचा प्रदेश दलदलीचा आहे.

इ. स. १८७२ सालापासून येथें म्युनिसिपालिटी आहे. इ. स. १९०३-४ साली तिचें उत्पन्न ११००० रुपये व खर्च तितकाच होता. येथे कापूस, लांकर, धान्य वगैरेचा व्यापार आहे.

कानगी—छा झाडास लॅटिनमध्ये मिरीस्टिका मल्ल-रिका, वानगी, पोल घेनगै, पथिरी वगैरे नावें आहेत.

कोंकणच्या दक्षिण भागातील नेहमी हिरवें असणाऱ्या जंगलातील हें एक मोठें झाड आहे.

उ प यो ग.—याच्या विया उकळून त्याचें साधारण पिंबळ्या रंगाचें तेल काढतात. हें तेल औषधासाठी व जाळण्यासाठी उपयोगी पडतें. आयकळ्यात याच्या फळाची भेसळ करतात. याचें लाकूड साधारणपणें कणखर असतें. तें इमारतीला लायतात.

कानगुंडी, त ह सी ल—उत्तर अर्काट (मद्रास) मधील एक तहसील. उ. अ. १२° ३५' ते १२° ५६' व पू. रे. ७८° ५४' ते ७८° ३५'. क्षेत्रफळ ३४७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९०१) ६४४४६. येथील लोकसंख्या वाढण्याचें कारण येथील सोन्याच्या खाणी हें होय. एकंदर खेडी २६८.

कानडा—अजंठा व न्यूकाउंडलेट खोराज उत्तरअमे-रिकेचा सर्वे उत्तरार्ध कानडाच्या राज्यात मोडतो. याची दक्षिणेकडील सरहद्द म्हणजे पॅसिफिक महासागर व पुंडस सरोवर याच्या मधील ४९' अक्षांशाची समांतर रेखा होय व त्या रेवेनंतर सुपीरियर सरोवराच्या वायव्य बाजूला असलेली लहान सरोवराची व नद्याची ओळ, व सेंट लॉरेन्स नदीच्या काठची "ग्रेट लेक्स" ही सरोवरे हीहि कानडाची दक्षिण सरहद्द नियमित करतात. पार्थमेसरहद्द म्हणजे दक्षिणेस पॅसिफिक महासागर किनाऱ्यापासून माउंट सेंट इलियस पर्यंत काढलेली ओवाडभोवड रेखा व आर्विडक समुद्रापर्यंत १०१ वी रेखा रेखा ही होय.

अटलांटिक व पॅसिफिक महासागरावरील किनाऱ्यावर पुष्कळ खेडे आहेत. कानडामध्ये अतिशय सरोवरे आहेत. सर्वांत मोठी व पसरलेली सरोवरे हटसनचेच्या ५०० अथवा १००० मैलात आहेत. सेंट लॉरेन्सच्या जवळपास असलेली सरोवरे सर्वांत प्रख्यात आहेत. याशिवाय १०० मैलापेक्षा जास्त लांबीची ९ सरोवरे व ५० मैल लांबीची ३५ सरोवरे आहेत. येथील बहुतेक सरोवराना निर्गममार्ग आहे. त्यामुळे सर्व सरोवरे स्वच्छ आहेत.

येथील नद्यात सेंट लॉरेन्स नदी ऐतिहासिक व अर्थशास्त्र दृष्ट्या फार महत्त्वाची आहे. सेंट लॉरेन्स व हटसनचा उपसागर यांच्यामध्ये पुष्कळ नद्या आहेत. त्यात ध्वेल, बिग, ईस्ट, मेन, रूपर्ट, गायबे, मूस, अलयनी, सेव्हर्न, नेलसन व क्वॉहिल ह्या मुख्य आहेत. आलयनी व सात्सचिवान या उत्तरेकडील प्रांतात अयानास्का, पीस, सोन्ड व मॅकॅशी या मुख्य असून यॉर्क व मॅकॅशी ही १०००

आहे. परंतु ज्या समुद्रात फारसे दख्खणवळण नाही अशा समुद्राला ती मिळत असल्यामुळे तिचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही. वायव्येकडील नद्यात यूकॉन मोठी असून ती पॅसिफिक महासागरास मिळते, व तिच्या प्रवाहापैकी १८०० मैल आग नाव्य आहे. पॅसिफिक महासागरास मिळणाऱ्या नद्यात कोलंबिया ही सर्वात मोठी आहे. फेझर नदी व्हॅन्कोव्हरजवळ समुद्राला मिळते.

सेंट लॉरेन्सखेरीज कानडातील सर्व नद्या दख्खणवळणाच्या दृष्टीने वर्षानुवर्ष कमी महत्वाच्या होत आहेत. कारण जमीनीवर व पर्वतावरून पॅसिफिक महासागरापर्यंत आगवाही होत आहे. कानडाच्या बहुतेक नद्यांच्या प्रवाहात धवचये असल्यामुळे विद्युच्छक्ति उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीने या नद्या फार महत्वाच्या आहेत व त्याप्रमाणे कानडातील सर्व मोठी घाट्टे या पाण्याच्या शक्तीचा उपयोग करीत आहेत.

ह वा पा णी — निरनिराळ्या भागात हवामान भिन्न आहे. म्हणून अमुक एक प्रकारची हवा कानडात आहे असे सांगता येत नाही. समुद्राच्या जवळ वार्षिक पावसाचे सरासरी मान जास्त आहे व ते ४० पाहून ५६ इंच आहे. क्विवेक व उत्तर ओंटारियो येथे पाऊस २०-४० इंच आहे. हिवाळ्यात हिमवृष्टीहि बरीच होते. उन्हाळ्यात ६० ते ६५° फा. उष्णता असते पळीकडे पश्चिमेस पाऊस कमी पडतो व हिमवृष्टीहि बरीच कमी होते.

क्विवेक, मॅनिटोबा, ओंटारियो या प्रांताचा सरहद्दी वाढविण्याचा कायदा १९११-१२ च्या बैठकीत पास झाला. त्याप्रमाणे त्या त्या प्रांताची सरहद्द किती झाली याचे कोष्टक खाली दिले आहे.

प्रांताचे नाव	क्षेत्रफळ चौ मै.
प्रिन्स एडवर्ड आयलंड	२१८४
नोव्हास्कोशिया	२१४२८
न्यूब्रन्सविक	२७९८५
क्विवेक	७०६८३४
ओंटारियो	४०७२६२
मॅनिटोबा	२५१८३२
ब्रिटिश कोलंबिया	३५५८५५
आल्बर्टा	२५५२८५
स्कॅच व्हॅन रान	२५१७००
यूकॉन	२०७०७६
नॉर्थवेस्ट टेरिटोरिज	१२४२२२४
एकंदर	३०२१६७५

कॅनडाची लोकसंख्या सन १९२१ मध्ये ८० लक्षापासून १०० लक्षापर्यंत असावी असा अदमास तज्ज्ञांनी काढलेला आहे. १९११ मध्ये ७२०६६४३ इतकी लोकवस्ती होती. लोखंडाची भरभराट होण्याचे कारण, परराष्ट्रातील लोक बरेच कानडात येऊ लागले हे होय. सन

१९११ मध्ये ब्रिटिशमधून १२३०१३ व अमेरिकेतून ६६६२० इतके लोक आले तर १९२१ मध्ये ७४२६२ ब्रिटिशमधून, ४८०५९ अमेरिकेतून व इतर राष्ट्रांमधून २६१५६ इतके लोक आले.

कानडामध्ये बहुजनमान्य असा एकहि धर्म नाही. येथील अमेरिकन इंडियन लोकसंख्या सुमारे १००००० आहे. १९०६ मध्ये सुमारे २०००० चिनी व जपानी लोक होते १८८९ मध्ये कानडात येणाऱ्या चिनी लोकावर कर वसविता व तो १९०३ मध्ये १०० पो करण्यात आला. १९०५ मध्ये असल्याच प्रकारची बंधने जपानी लोकावर देण्याचा ब्रिटिश कोलंबियाने प्रयत्न केला, परंतु संयुक्त कायदे करणाऱ्या सभेने असला कायदा मान्य केला नाही. हिंदी लोकाना मताचा हक्क देण्याविषय कोलंबियाने बंध बांधला आहे. जपानमधील बरेच लोक कानडात वस्ती करण्याकरिता आलेले आहेत. त्यासंबंधाने १९२३-२४ सालात बरीच चर्चा झाली. आपल्यापेक्षा कमी सुधारलेल्या लोकाना कानडास येऊ देऊ नये अस येथील लोकमत आहे.

संयुक्त सरकारने काढलेल्या नोटा, सनद दिलेल्या पेढीच्या नोटा व शेने चारी व तांबे यांची नाणी हा येथील चलनी पैसा होय. १९०६ पर्यंत नाणी इंग्लंडमध्ये पाडली जात होती. परंतु १९०६ साली ओटावा येथे दाबशाळ उघडण्यात आली.

६. सन १९०६ मध्ये येथे ३४ सनद असलेल्या पैसा होता व त्याच्या १५६५ शाखा होत्या. १० वर्षांनी एकदा पेढीच्या कायद्याची तपासणी होते. कानडात ४ प्रकारच्या सेव्हिंग बँक्स आहेत, (१) पोस्ट ऑफिसची, (२) सरकारी, (३) माट्रेल व क्विवेक येथील खास पेन्ना, (४) व सनदा असलेल्या पेन्नातील सेव्हिंग बँकेचे खाते, सरकारी व्याजाचा दर शेकडा ३ आहे.

संयुक्त सरकारचे उत्पन्न मुख्यतः जकात व कर यांपासून असून शिवाय खाणीचे परवाने, इमारतीच्या लाकडावरील कर व डॉक चेंबरेपासून आहे. येथील १९०५ चे उत्पन्न ७,११८,६००३ होते. त्याच सालातील कानडाचे कर्ज २६,६२,२४,१६७ होते. १९११-२० सालचे अंदाजपत्रक पुढीलप्रमाणे होते:-जमा-३४,९७,४६,३३४ डॉलर व खर्च ३०,३८,४३,१२९ डॉलर.

व्यापार.—१८६७ नंतर वायव्येकडील सुपीक जमिनीची शोकाळीक, आगगाडीची सुरुवात व कालव्यापी सुधारणा या गोष्टीमुळे व्यापाराचे मार्ग, स्थिति व योजना बदलल्या आहेत. पाण्याच्या शक्तीच्या उपयोगाची वाढ कानडास फार महत्वाची होती.

१८७८ त ' नॅशनल पॅसिफिक ' नावाच्या संरक्षक व्यापारी पद्धतीमुळे कारखान्याची पुष्कळ भरभराट झाली. अद्याप कानडात संरक्षक व्यापारी पद्धतच चालू आहे. फक्त

प्रेट्रिटन व ब्रिटिश वसाहतींतून येणाऱ्या मालाला काही सवलती दिल्या आहेत १९०७ मध्ये येथील जकात कर वसविण्यासारख्या अशात मालावर शेंकडा २८ होती व एक-दम आयात मालावर शेंकडा १६ होती अतर्व्यापार मुळा आहे, व येथील बाजारचें महत्व वाढत आहे वानडा-समर्थ व्यापारी तह करण्याच्या अधिकार प्रेट्रिटनला आहे परंतु बहुतेक वेळा कानडाच्या अधिकाऱ्यांची अनुमती प्रेट्रिटनला असला तह करण्याच्या वेळी मिळवावी लागते कानडाचा बराचस, परदेशाशी असलेला व्यापार प्रेट्रिटन व युनायटेड स्टेट्स यांच्याशी आहे युनायटेड स्टेट्समधून बहुतेक तयार आयात माल येतो. व बराच कच्चाहिल माल येतो शेतीचा माल हा निर्गत मालात महत्त्वाचा आहे सोंतें बादी, तावें व दुसरी पनियन द्रव्यें या देशातून परदेशात जातात अतस्य व्यापारात वाढता भाग घेण्याच्या चढाओढीपेक्षा येथील कारखाने जास्त फाही करीत नाहीत उपयोगाकरिता लागणाऱ्या तयार मालाचा कमीत कमी हें हिस्सा येथे तयार होतो १९२३ साली कानडामधून ९४ दशलक्ष डालराची निर्गत व ११२ दशलक्ष डॉलरांची आयात झाली निर्गत मालाच्या बाबतीत साधा-ज्यात कानडाचा दुसरा नंबर लागतो

दळणवळण — हॉलिकॅन्स, सिड्ने, सेंटजॉन, बिक्क व माद्रिल हीं अॅटलांटिक महासागरावरील बंदरे आहेत व हॅक्कोन्डर, एस्कीमात् व व्हिक्टोरिया हीं पॅसिफिक महासागरावरील बंदरे आहेत प्रेट्रिटन व कानडा यांच्या-मध्य लागवैताचे बरेच रस्ते आहेत. पान्सरी प्रत्यक्ष दळणवळण आहे व जपान व आस्ट्रेलियाकडे नेमान जहाजें जातात.

येथील आगगाड्याच्या रस्त्याचे मुख्य ४ विभाग आहेत (१) ग्रॅट ट्रक, (२) कॅनेडियन पॅसिफिक, (३) कॅनेडियन नार्दर्न व (४) इटर क्लोनियल आगगाडीच्या रचने-करिता सयुक्त, प्रांतिक व स्थानिक सरकाराकडून सटळ हातानें मदत मिळते

इस १९२१ मध्ये कॅनडातील सर्व आगगाड्याचें कॅंडीकरण होऊन त्याच्या कॅनेडियन पॅसिफिक व नॅशनल रेल्वेज अशा दोनच मोठ्या कंपन्या झाल्या १९१८ मध्य ३८८०० मैल रेल्वे चालू होती त्यापैकी २०००० मैल रेल्वे सरकारच्या ताब्यात होती सेंट लॉरेन्स नदीवर, तसेंच ऑटारियो, एरि, सेंट जेअर इत्यादि सरोवरावर कालवे बांधून, मॉद्रिल ते पोर्ट ऑर्थर इतक्या अंतरापर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १२१४ मैलपर्यंत जलमार्गानें दळणवळण चालू झालेलें आहे

शिक्षण — ब्रिटिश नॉर्थ अमेरिकेच्या कायद्यान्वये शिक्षणावरील अधिकार त्या त्या प्रांताकडे ठेविला आहे सर्व प्रांतात प्राथमिक शिक्षण फुकट व काही काही प्रांतात दुय्यम शिक्षणहि फुकट आहे याचा सर्व स्थानि-करातून व

सरकारी मदतीतून भागतो. दुय्यम प्रांताचे शिक्षण हाय-स्कुलातून, कॉलेजच्या सस्थातून दिलें जातें व या सस्था सर्व शाहुरातून आहेत. प्रत्येक प्रांतात काही शिक्षकशिक्षणसंस्था आहेत उच्च शिक्षणाची सुद्धा पूर्ण व्यवस्था आहे सयुक्त सरकारने चालविलेली शेतकांची विद्यालये व प्रयोगाची शेतें शेतकांच्याना उत्तम शिक्षण व मदत देतात

सन १९०१ मध्ये एकंदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ७६ लोकाना व पाच वर्षांच्या वरील वयाच्या लोकसंख्येपैकी शेंकडा ८६ लोकाना लिहिता वाचता येत होतें सर्व प्रांताची शिक्षणपद्धति उत्तम आहे येथें पुष्कळ वसतिगृहयुक्त शाळा असून देशाच्या सापत्तिक भरभराटीवरील त्या वाढत आहेत. येथें एकंदर २० विश्वविद्यालये व ४३ कॉलेज आहेत बहुतेक मोठ्या शहरात वाचनालये आहेत पैकीं टोरॉन्टोच्या वाचनालयात मोठा प्रघसंग्रह व उत्तम व्यवस्था आहे विद्वान लोकांच्या व शास्त्रीय अशा संस्थात १८८१ मध्ये स्थापन झालेला ' रॉयल सोसायटी ऑफ कनडा ' ही सुद्य आहे १९१७ साली सप्तम कानडात एकंदर १३७२ नियतकालिक होती पैकीं १३५ दैनिके ४ आठवड्यातून तीनदा निघणारी, ४४ आठवड्यातून दानदा निघणारी, १३६ सामाहिके, २१३ मासिके, २७ अर्धमासिके, ४ द्वैमासिके व ११ त्रैमासिके होती

रक्षण — आरमारी व लष्करी फौजेवरील अधिकार राजाला दिलेला आहे परंतु या फौजेवर सयुक्त सरकारचा ताबा असतो १९०० पर्यंत हॉलिकॅन्स व इस्किमात् हीं तटबंदीची बंदरे सार्वभौम सरकाराकडून राखली जात होती, परंतु १९०५ पासून हा अधिकार कानडानें घेतला १८ व ६० यांच्या दरम्यानच्या वयाच्या प्रत्येक बांग्र मनुष्याचें नाव लष्करांत घातल जातें परंतु राड सैन्य १५००० आहे कानडाच्या बाहेर जाण्यात याच्यावर जबरदस्ती करिता येत नाही व या कामाकरिता विशिष्ट लष्करभरती करावी लागते

१९०४ च्या मिलिशिया अॅक्टप्रमाणें सर्व सैन्याचा मुख्य राजा हा असून त्या यातर्फे व्हाइसरॉय हा सैन्यावर सत्ता प्राणवितो या सैन्याची व्यवस्था सैन्य व सरक्षण या शाखांच्या प्रधानाकडे सोंपविलेली आहे वाशिनाय या प्रधानाच्या हाता-खाली एक असिस्टंट डेप्युटी, चार लष्करी अम्मलदार व एक इन्स्पेक्टर जनरल असे पाच इतरां असतात. सैन्याचे अॅक्टिव्ह व रिझर्व असे दोन भाग आहेत किंस्टन येथे सैन्याला लष्करी शिक्षण देण्यासाठी एक लष्करी कॉलेज आहे आरमारी सैन्याची व्यवस्था आरमारी शाखाच्या प्रधानाकडे आहे आरमारी सैन्याला शिक्षण देण्याकरिता एक रॉयल नेव्हल कॉलेज उघडलेलें आहे

न्याय व गुन्ह — यथे देशातून न्याय उत्तम तऱ्हेनें दिला जातो डेमिनिननच्या पालमदाकडून न्यायाधीश नेमिले जातात कानडातील बरिप्र कोर्टातील निक्कावर प्रिव्हि कॅन्सिलरच्या न्यायसभकडे अर्जल करिता येतें

१९१६ साली २३९४२ लोकवर आरोप ठेवण्यात आले. पैकी १९१६० आरोपीनी शिक्षा झाली.

शे ती.—कानडा हा देश मुख्यत्वेकरून शेतीचा आहे. एकंदर लोकसंख्येपैकी १९०० मध्ये शेंकडा ५० लोक प्रत्यक्ष शेतीने शेतांत गुंतलेले होते. याशिवाय पुष्कळ लोक शेतीशी संबंध असलेल्या धंद्यात गुंतलेले आहेत. पुष्कळ प्रकारचा गहू येथे होतो.

कानडात १९१८ त २१,०३,१६,००० युशील गहू पिकला. एकंदर गहू पेरला जाणारी जमीन १९१८ त १,७३,५३,९०२ एकर होती. युरोपच्या यानारात कानडातील कणिकेलायराच मान आहे १९१८ सालात कानडातून ३६,६३,४१,५६५ डॉलर किमतीचा गहू बाहेर देशात गेला व कणिक १,५८,९६,४९२ डालर किमतीची बाहेर गेली गव्हाच्या खालोखाल ओट पिकतो. १९१८ त ३,७६,४४,२९३ डॉलर किमतीचा ओट बाहेर गेला. याशिवाय जव, रायचक नावाचा गहू व वाटाणे येथे होतात. चांगल्या गुराची पैदास करण्याचा धंदाही येथे बराच चालतो. बोंडे, मॅन्डा व डुकरे यांची बरीच निपज होते.

कानडाला बुधाचा व मधाचा देश असे म्हणण्यात येते. येथे दूध विपुल आहे व लोकांच्या खाण्यात ते बरंच येते. दूधदुग्धत्याच्या धंद्याची कानडातील स्थिति नमुनेदार आहे व हा धंदा शेतकऱ्यांच्या परस्परसहकारी संस्थाकडून बहुतेक चालविला जातो. कानडात दूधदुग्धत्याच्या कारखान्याची पद्धत १८९४ मध्ये सुरू झाली. व तेव्हापासून हा धंदा झपाट्याने वाढत आहे. १८९१ मध्ये लोणी व मलदं करण्याचे कारखाने कानडात १७३३ होते. ते १८९९ मध्ये ३६०९ झाले, व १९०८ मध्ये ४३५५ झाले. ब्रेटब्रिटनमध्ये परदेशातून येणाऱ्या 'चीझ'च्या किमतीपैकी शेंकडा ७२ किमतीचे चीझ कानडातून आले. १९०६ त २,४४,४३,१६९ डॉ किमतीचे २१,५८,३४,५४३ पौंड चीझ परदेशात गेले व १९१७ त ४,११,७१,००० डॉ. किमतीचे १९,४९,०४००० पौंड चीझ कारखान्यातून तयार झाले. प्रयोगी शेत चालवून गुरे वाढविण्याच्या, दूधदुग्धत्याच्या व फळ्याच्या धंद्याला मदत करून डोमिनियनचे सरकार येथील शेताला मदत करिते. सरकार दूधदुग्धत्याचे काम चालविवाधकरिता लागणारी धंदेविषयक व सामान्य माहिती पुरविते. याशिवाय लोणी व चीझ तयार करण्यास व परदेशात पाठविण्यास लागणाऱ्या उत्तम योगनाचा प्रसार करण्याकरिता नमुनेदार चीझचे व मलदं काढण्याचे कारखाने निरनिराळ्या ठिकाणी काढण्यात आले आहेत.

चांगल्या प्रतीचे वी उत्पन्न करण्यास व उपयोगात आणण्यास उत्तेजन देण्याकरिता १९०० साली बॉलॉट स्थापण्यात आले. प्रयोगशाळेत बीजासंबंधी शास्त्रीय शोध केले जातात व त्यासंबंधी माहिती दिली जाते.

शेतकीचे उत्पन्न सन १९१८ मध्ये २,३८,००,००,००० इतके डॉलर्स झाले. मॅन्डाच्या संख्येत मात्र बराच न्हास झालेला आढळून आला. १८७१ मध्ये ३१,५५,५०९ इतकी मॅन्डाची संख्या होती ती १९१७ साली ३६,९९,३५८ इतकी गरीली. १९१९ मध्ये ४३,५०,७०,००० डॉलर किमतीचे बोंडे, ३३,७८,१४,००० इतक्या किमतीच्या दुग्धत्या गाई व ३८,१०,७७,००० डॉलरची इतर ननावर कानडासम्ये होती जंगलखात्यानेही उत्पन्न फार आहे १९१७ मध्ये दान-डामधील सागवानी लाकूड १९,००,००,००० डॉलरचे भरले जंगलखात्यातील कच्च्या मालाचे उत्पन्न ५,६०,००,००० डॉलर व तयार मालाचे उत्पन्न १४,६३,३०,१९२ डॉलर सन १९१७ साली भरले जंगलखात्याचा व्यवस्था, विविध फॉरेस्टियामध्ये फारच पद्धतशीर व उत्कृष्ट आहे कानडातील लॅबर लाकडाचे उत्पन्न १९२१ त २२,२६,४८,७१० डॉलर झाले. १९२२ साली जंगलखात्यात ४००० वगवे पेटले व त्यामुळे सागवानी लाकूड पार जळून गेले व कानडाला त्यामुळे फार नुस्तान सोसावे लागले अशा प्रकारचे वगवे शक्य तितक्या जलद विनाशविण्यात यावेत यासाठी विमानातून वगवे विनाशविण्याची सोय करण्यात आली आहे. सन १९१९ त कानडात १,१३,६९,९१३ डॉ. किमतीचा कापड व ४,८१,६२,०८८ डॉलर किमतीचा लंगडा तयार झाला जंगली जनावरे व त्यातल्या त्यात ज्यापासून फार उत्पन्न होते अशी जनावरे संभाळण्याकरता व ती चांगली धडपुष्ट करून त्याच्यापासून शक्य तितके अधिक उत्पन्न वाढून घेण्याकरता कानडासरकारने निरनिराळी प्राणिगृहे बांधली आहेत. १९१४ मध्ये ५५,६९,४७४ डॉलर किमतीची लव व लोफर कानडासम्ये बाहेर गेली व १९१९ मध्ये १,३७७,६९१ इतक्या किमतीची फार बाहेर गेली, म्हणजे पाच वर्षांच्या अवधीत जवळजवळ दुप्पटीचा फरक पडला. यावरून या प्राणिगृहाचा किती उपयोग होत आहे हे दिसून येते. कानडातील प्रत्येक प्रांताच्या सरकारने आपापले स्वतंत्र मासळी खाते (फिशरी) उघडले आहे माशाची पळे होण्यासाठी त्यांनी खटपट चालविली आहे. कानडासम्ये, ट्राउट ऑयस्टर वगैरे निरनिराळ्या माशाची पूर्ण सध्दा आहे

शे स वी शि क्ष ण — प्रत्येक प्रांताच्या सरकारी कारभारात एक शेतकीखाते असते माहिती देणाऱ्या दुसऱ्या प्रांतिक साधनात शेतकऱ्यांची संस्था, दूधदुग्धत्याच्या व गुरे वाढविण्याच्या फिरत्या संस्था आहेत. या निरनिराळ्या प्रांताकडून चालविल्या जातात, अथवा त्यांना मदत दिली जाते. या संस्थांच्या सहत्वाच्या सभेच्या कामाचा सहवाच व भाषणे प्रांतिक सरकाराकडून प्रसिद्ध केले जातात व ज्यांना ती पाहिजे असतात त्यांना ती फुकट पाठविण्यात येतात. उच्च प्रतीची वार्षिक शेतकीप्रदर्शने भरतात व त्या ठिकाणी शेतकीच्या उत्पन्नाचे चडाओढीने प्रदर्शन होते. साम्राज्य सरकार आढ्यापेढीने ५०००० ची मदत स्थानिक प्रदर्शनास करिते.

येथे अनेक महत्वाची सेतरीची विद्यालये आहेत, त्यात 'ऑटारियो' सेतरी विद्यालय मुख्य आहे. बहुतेक प्रत्येक प्रांतात दूधभुल्याच्या शाळा आहेत.

ख नि ग प दा धं.—१९१७ साली कानडातील खनिज पदार्थांचे उत्पन्न ७,९३,८६,३०२ डॉलर होते, ते १९२० साली २१,७३,७५,०८० इतकें भरले. कानडामध्ये निकल व अँसबेस्टास याची समृद्धि असल्यामुळे या धातूचा व्यापार कानडात जगभर चालविला आहे. १९२० मध्ये कोळसा, निकल, सोनं, सीमेंट, तांबें, रुपें व अँसबेस्टास या मुख्य उत्पन्नाच्या बाबी होत्या. ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये कोळसाच्या उत्पन्नाच्या धर्मातीत फानडाचा दुसरा नंबर लागतो. १९२१ मध्ये ७,३०,००,००० डॉलर किमतीचा कोळसा कानडात तयार झाला. १९२० मध्ये लोखंड ३६,५०,००,००० टन झाले. यूकन, मॅनिटोबा, नोव्हास्कोशिया, क्विबेक, उत्तर ऑटारियो इत्यादी ठिकाणी सोन्याच्या खाणी आहेत. १९२२ साली, ऑटारियोमधील गवताळ रानामध्ये असलेल्या सोन्याच्या खाणी खगण्याचें काम सुरू झाले असून त्या कामाला मदत करण्यासाठी लंडनमध्ये एक कंपनी स्थापन झाली आहे. ब्रिटिश कोळीयामध्ये स्टोकन तालुक्यात, यादीही उपलब्ध होते. कानडामध्ये तांबें सर्व ठिकाणी भरपूर सापडते. १९१७ मध्ये ११,००,००,००० पौंड तांबें कानडामध्ये निघाले.

रा ज्य ब्य व त्या.—शुद्ध अंमलनमायणीचा अधिकार साम्राज्याधिपतीला आहे. त्याचप्रमाणे त्याचा लष्करावर व आरमारावर अधिकार आहे. गव्हर्नर जनरल हा साम्राज्यधिपतीचा प्रतिनिधि असतो व तो त्याचें काम करितो. तो पाच वर्षेपर्यंत अधिकारारूढ असतो. त्याचा अधिकार कडकपणे नियंत्रित केलेला आहे. साम्राज्याच्या हितासाठी विरोधी अमणाच्या कोणत्याही विचाराला अनुमति देण्याचें नाकारण्याचा अधिकार त्याला आहे. सीनेट हे आयुर्मयीदेपावेतो अधिकारारूढ असणाऱ्या सभासदांचे असते व हे सभासद कॅन्सिलच्या अनुमतीने गव्हर्नर जनरल नेमतो. प्रथम याच्यात ७२ सभासद होते. क्विबेकहून २४ ऑटारियोहून २४ व समुद्रीरावरील प्रांतातून २४ असे ते होते. पुढे जसजसे नवीन प्रांत जोडण्यात आले तसतशी ह्या सभासदांची संख्या वाढत गेली. हाऊस ऑफ वामन्समध्ये लोकानी निवडलेले सभासद असतात. सभासदांची संख्या प्रथम १९६ होती परंतु दशावधिक खनिजसुमारीच्या वेळेला ती बदलते मूळ वायदाप्रमाणे क्विबेकला ६० सभासद पाठविण्याचा नेहमी ह्म आहे व इतर प्रांतांना क्विबेकमध्ये लोकसंख्येचें व सभासदांचे जें प्रमाण असेल त्या प्रमाणात सभासद पाठविण्याचा अधिकार आहे. १९०८ मध्ये हे सभासद २१८ होते. ब्रिटिश नॉर्थ अमेरिका वायव्याने प्रत्येक प्रांताला त्याचें अधिकारक्षेत्र आगून दिले व राहिलेले अधिकार संपुर्ण सरकारला देण्यात आले होते. प्रत्येक प्रांताला वायदे कर-

ण्याला बरेच क्षेत्र आहे व हे वायदे प्रांतिक प्रतिनिधि सभा करते.

इ ति हा स.—कानडाचा यूरोपियन लोकांशी म्हणण्यासारखा संबंध पध्दत्या शतकाच्या अखेरपर्यंत आला नाही. जॉन कॅम्प हा प्रिन्सलहून निघून कानडाच्या किनाऱ्यावर १४९७ मध्ये आला. लवकरच यूरोपातून कोळी लोक न्यू फाउंडलंडच्या किनाऱ्यावर व नंतर खुद्द अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर येऊ लागले. फ्रान्सच्या पहिल्या फ्रान्सिसने 'जाकेस कार्टिअर' याच्या आधिपत्याखाली एक टोळी पाठविली व ती सेंटलारेन्सच्या आखातात १५३४ त शिरली. पुढील ६० वर्षांत मासे धरण्याच्या व लोकरांच्या धंद्याकडे लोकांचें लक्ष गेलें, परंतु वसाहत झाली नाही. सतराव्या शतकाच्या आरंभी सामुग्रह दि वाम्पने नावाच्या फ्रेंच मनुष्यात लोकरांच्या व्यापारानिमित्त येथें पाठविले त्याने १६०३ मध्ये सेंट लारेन्सच्या वरच्या भागात गळपयेदन करून पहिली कायमची फ्रेंच वसाहत केली व ती हॉव्हा नोव्हास्कोशिया होय. इ. स. १६०८ मध्ये त्याने क्विबेकची वसाहत सुरू केली. त्याने आमरण कानडाची वसाहत या दृष्टीने वाढ करण्यास व लोकरांचा व मासे पकडण्याचा धंदा वाढविण्यास अविश्रांत मेहनत केली, व आतील भाग घोषण्यातही त्याने बरेच परिश्रम केले. तो कुएन व ऑटारियो सरोवरापर्यंत पोहोचला. ईप्रग व फ्रेंच यांच्यामधील तीस वर्षांच्या युद्धात (इ. स. १६१८-१६४८) व्हर्जिनियातील ईप्रबानी फ्रेंच लोकांच्या वसाहती घेतल्या, परंतु १६३० मध्ये झालेल्या तहान्वये कानडा फ्रान्साला परत दिली. याच सुमारास फ्रान्समध्ये "दि कंपनी ऑफ बत्तुह्रेड असोसिएटस्" नावाची कंपनी निघाली. तिला १६२९ पासून ५० वर्षेपर्यंत व्यापाराचा पूर्ण फुल अधिकार देण्यात यावयाचा होता व तिच्या प्रदेशातील माल फ्रान्समध्ये कर न घेता येऊ दिला जात असे. मोवदला म्हणून नवीन फ्रान्समध्ये दरसाल ३०० वसाहतीवाले न्यावे असे ठरले. १६६३ पर्यंत या कंपनीच्या ताब्यात नवीन फ्रान्स होता, परंतु या कंपनीने व्यापाराच्या बाबतीत व वसाहतीच्या धान्यतात फार थोडें काम केल्यामुळे तिची सनद रद्द करण्यात

दिलें जेथें आपिपत्याकरिता चर्च व राज्यकारभार पाहणाऱे आन्यात यरीच बडाओढ होती.

इंग्रजांशी तंत्राः—अमेरिकेंत मोठे साम्राज्य स्थापण्याच्या फ्रान्सच्या हेतूला मूर्त स्वरूप प्राप्त होतें. यूरोपमध्ये ज्याप्रमाणें इंग्रज व फ्रेंच यांच्यात रणकंदन सुरू होतें, त्याप्रमाणें तें येथेंहि सुरू झालें. फ्रेंच गव्हर्नर काटिनॅक यानें नवीन इंग्लंडवर ह्या करण्याचा चेंत केला व सरहद्दीवरील लढायात उत्तेजन दिलें त्याच्यावर इंग्रजांनी उलट स्वारी केली. इ. स. १६९० मध्ये सर विल्यम पिनस यानें स्वारी करून हद्दीचा नोव्ह्हास्कोशिया ब्रिक्ला व क्विबेक वर स्वारी केली. परंतु त्याला अपयश प्यावें लागलें. १६९७ च्या रिसिव्हच्या तहामुळें हे भागण थावलें, परंतु तें पुन्हा इ. स. १७०१ मध्ये सुरू झालें. म्हणून ते अमेरिकेंतहि सुरू झालें. त्यात फ्रान्सच बरेंच नुकसान झालें. १७११ मध्ये क्विबेक घेण्याचा प्रयत्न इंग्रजांनी केला, परंतु तो फसला. तरी पण त्यांनी नोव्ह्हास्कोशिया घेतला. १७१३ मध्य झालेल्या तहान्वये फ्रान्सने हडमनचे, न्यू फाउंड लँड व नोव्ह्हास्कोशिया यांच्यावरील आपला हक्क सोडला. फ्रान्सच्या ताब्यात सेंट लॉरेन्सच्या काठचा प्रदेश व केप मिजन्चे बेट ही होती. तेथें त्यांनी लुईबर्गचा किला बांधला व इंग्रजांना तोंड देण्याची तयारी केली. इस्वी सन १७०१ मध्ये डॅनवर्ड बसविल गेलें. तें म्हणजे त्याची बसाहत हद्दीच्या फॅनडियन वेस्टपर्वत पाहोचलें मिशिगिपीच्या मुलागवळ न्युआर्लॅअन्सची बसाहत केली. न्यू आर्लॅअन्स व क्विबेक या बसाहती बसाहतीच्या रागेने फ्रान्सने जेडल्या असल्या व इंग्रजांना बॅटलॉक महासागराच्या किनाऱ्यावरील प्रदेशातच कांडून ठेविलें असतं तर नाथें अमेरिका त्याच्या ताब्यात आली असती. जेव्हा आस्ट्रियन यादीच्या तंटयानी लढाई सुरू झाली तेव्हा १७४४ मध्ये हारवां किला इंग्रजांनी घेतला. परंतु १७४८ च्या तहान्वयें तो परत करण्यात आला. इ. स. १७५६ मध्ये शात वपोची लढाई सुरू झाली. फ्रान्सवळ व्हिटनला अमेरिकेंत तोंड देण्यापुरती सामुग्री नव्हती. त्यामुळें १७५९ मध्ये क्विबेक इंग्रजांच्या ताब्यात गेलें. पुढच्या वर्षी कानडातील फ्रेंच सैन्य इंग्रजास शरणा गेलें. इ. स. १७६३ च्या पारिसच्या तहान्वयें सर्व नवीन फ्रान्स कायमचा इंग्रजांना दिला गेला.

इ. स. १७६३ च्या तहानंतर कानडाचा राज्यकारभार राज्याच्या नाहीरजाम्यान्यें करण्यात येत होता. १७७४ मध्ये साम्राज्याच्या प्रतिनिधिसभेने शास केलेल्या विवेकच्या कायदाप्रमाणें राज्यकारभार चालू लागला. या कायद्यान्यें फ्रान्सच्या ताब्यातील पयिमेकडील मुख्य कानडात अधिक प्रातास गोडला गेला, व ह्या प्राताचा कारभार विवेक व दून पदावयाचें ठरलें. रोमन कॅथोलिक चर्चला कानडातील अधिकार दिले.

इ. स. १७५५ मध्ये अमेरिकेंत राज्यकांतीचें युद्ध सुरू झालें, व त्याच्या पुढाऱ्यांनी कानडाकहि आपल्या गोटात येथ्याचे प्रयत्न केले, परंतु ते यशस्वी झालें नाहींत. अमेरिकन राज्यकांतीमुळें कानडांत बराच फरक झाला, कारण अथें यूरोपियन बसाहतावले फार थोडे होते तेथें यूरोपियन लोक आणलीं आले. इ. स. १७९१ त ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये कान्स्टिट्युशनल कायदा पास केला. त्याप्रमाणें कानडाचे ओटावा नदीच्या रेंवेने दोन भाग करण्यात आले. त्यांना बरचा व खालचा कानडा असें म्हणतात. खालच्या म्ह. लोअर कानडात पूर्वीचीच राज्यपद्धति चालू होती. फक्त प्रतिनिधिपद्धत तेथें जास्त सुरू केली. बरच्या म्हणजे अपर कानडांत ब्रिटिश पद्धतीवर राज्यकारभार चालतो. १८१७ मध्ये युनायटेडस्टेट्स ऑफ ब्रिटनचे युद्ध झालें, त्यावेळेंत व्हॅटच्या तहान्वयें कानडाची राज्यपद्धत मशीच्या तशीच राहू दिली.

सेंट लॉरेन्सवर फ्रेंच प्रजासत्ताक राज्यपद्धति सुरू करण्याच्या उद्देशानें लोअर कानडातील फ्रेंच लोकानी १८३७ त बंड केलें, त्याचप्रमाणें त्याच सालीं अपर कानडातील लोकानीहि बंड केलें. १८३८ मध्ये डरहॅमच्या अर्लेला कानडावर पाठविलें त्यानें अत्ता रिपोर्ट लिहिला की कानडाचे हे दोन्ही भाग एक करून त्यात स्वायत्त थावें. त्यामुळें त्याला परत बोलाविलें. पुढें इ. स. १८४० मध्ये अपर व लोअर कानडा जोडणारा "ॲक्ट ऑफ युनियन" हा कायदा पास झाला. प्रत्येक प्रात एका पार्लमेंटमध्ये सारवें प्रतिनिधी पाठवत असे. या दोन प्रातांच्या एकीकरणासुळें कारभार सुधीयत्र रातीने चालत नव्हता. प्रत्येक प्राताला एकमेकाचा हेवा वाटत असे. इंग्रिश व फ्रेंच लोक सारजेच असल्यामुळें राज्यकारभार जवळ जवळ अबाध्य झाला. १८६४ मध्ये क्विबेकला एक परिपद भरली. व तिनें एक योजना तयार केली व तीच थोड्याशा फेरफारानें साम्राज्याच्या पार्लमेंटमध्ये "दि ब्रिटिश नॉथ अमेरिका ॲक्ट" या नावानें पास झाली. इ. स. १८६७ च्या जुलैच्या पहिल्या तारखेस कानडाचे "डोमिनियन" अस्तित्वात आले. कानडातील प्राताना अमेरिकन युनियनयेथेंकांमी अधिकार दिले व संयुक्त सरकारनें राहिलेले अधिकार आपल्याकडे ठेविले. शोबेजें वानड्याच्या डॉमिनियनचे ४ प्रात होते ते ऑंटारियो, क्विबेक, न्यूब्रन्सविक व नोव्ह्हास्कोशिया होतं या ४ प्राताकरिता चार सेप्टेनंट गव्हर्नर नेमण्यात आले व ७० सभासद नेमण्यात आले. त्यांचीं निम्मे लिबरल व निम्मे कांझर्व्हेटिव्ह होते. मुख्य प्रधानाला के. सी. वी. हा किताब देण्यात आला.

संयुक्तेच्या पूर्णतेनंतर लवकरच नोव्ह्हास्कोशियात विमळ होण्याची चळवळ सुरू झाली, व राणीकडे हाक यांच्यावरील शीटमेंडळ पाठविण्यात आलें परंतु त्याचा काही फायदा होत नाहीं असें पाहून हाऊने संयुक्त होण्याच्या बेली नोव्ह्हास्कोशियाशी केलेल्या करारांत फेरफार करून घेतला

व त्याचप्रमाणे संयुक्तसरकारने हनी घेतलेल्या नोव्ह्यास्को-
शियच्या कमीनी रान वाडणीली, व १० वर्षेपेक्षा संयुक्त
सरकारने ८३६९८ डॉलर खर्च करून देण्याने ठरले. जेमेनि-
यनच्या पहिल्या पार्लमेंट सभेनेतर १ नव्हत्यातच स्पष्ट-
होड व वायव्यप्रांत वातमान गोडण्यांतर्फी चढाव सुरू
झाला. हे प्रांत "हडसन बे कंपनीच्या" ताब्यात होते.
या कंपनीला आपला हा शोधून देण्यात
मागण्याकरिता एक शिष्टमंडळ तिलाबोले गेले. त्यांनी
पुढील वाटापाट करून कंपनीला ३ लक्षा पोंड देऊन तिने हड
शोधले जे ठरले. कंपनीने आपल्याकडे काही गुर्फीक जमीन
देऊन पॅनल १८६८ त सायब्याच्या पार्लमेंटमध्ये हा अधि-
कार बदलण्याचा कायदा पास झाला. १८६९ मध्ये कनेडि-
यन पार्लमेंटने हा कायदा मान्य केला. "रेड रिक्टर"
नावाच्या बसाहतीत मध्येवरी बंड शाई परंतु ते खबरच
गोडण्यात आले. "मिडिल नॉर्न अमेरिका" या कायद्यान्वये
पहिल्याने मागिडोना गोडण्यात झाला. १८७१ मध्ये मिडिना
कॉलॅन्या गोडण्यात आला. १८७३ मध्ये डिम एक्टने बंड
गोडण्यात आले व १८७८ साली न्यू फाऊंडलंड ग्रेनाडा उत्तर
अमेरिकेतील सर्व मिडिनाच्या ताब्यातील मुलुम संयुक्त
करणाने आला आहे असे जाहीर करण्यात आले.

मिडिना कोलीबियाची सरहद्द आगलेली नसल्यामुळे व
युनायटेड स्टेट्स व कानडा या दोघाच्या हि ताब्यात असलेल्या
नगात नावा चालविण्याच्या अधिकारावरल्या तंट्यामुळे
व दुसऱ्या काही कारणांमुळे या दोन राष्ट्रात वादाचे कारण
उत्पन्न झाले इंग्लंडला मध्यस्थी करण्याविषयी विनंती कर-
ण्यात आली. त्याप्रमाणे एक कमिशन बसवून या वादाचा
निकाल समाधानकारक रीतीने लावण्यात आला.

इ स १८७३ साली डोमिनियनमध्ये दुसरी निवडणूक
झाली, व तीत संयुक्ततेच्या विरुद्ध असलेल्या लोकाना पराभव
झाला. या सभेत ट्रान्स-कॉन्टिनेंटल आगगाडी संघधाने
लडा भागला व सेंट्री ही आगगाडी तयार कर-
ण्याची सुलत वाढविण्यात आली. त्यामुळे मिडिना कॉलॅनि-
यन अत्यंतता भागली, कारण त्यांनी १० वर्षांत ही आग-
गाडी तयार होईल या अटीवरच संयुक्ततेस अनुमति दिली
होती.

अर्थ शास्त्री या 'राष्ट्रीय धोरण'—सर्वेदाच्या राज्य-
कारभाराच्या अर्थीत एकसारखा डोमिनियनच्या उत्पन्नात
वृद्धावली कानडात सुरू असलेल्या कडक संरक्षक व्यापारीपद्ध-
तीमुळे कानडातील धंद्याच्या नाश झाला. या स्थितीत सर जे.
मॅकडोनाल्ड याने "नॅशनल पॉलिसी" नावाची पद्धत सुरू
करावी, असा ठराव आणला. व त्यावेळी ठरलेली व्यापारी
पद्धत थोड्या फेरफाराने लिबरल व फ्रान्चाईटिझ या दोन्ही
पक्षांच्या वेळी कायम राहिली

कनेडीयन पॅसिफिक रेल्वेची पूर्तता.—
इ स. १८७८ मध्ये कानडाहेंडिह पक्ष अधिकारामुळे झाला
व तो १८९६ पर्यंत होता. दहा वर्षांत कनेडीयन पॅसिफिक
रेल्वे तयार करण्यासंबंधी एका कंपनीला मक्का दिला. व तिला
अर्धीच कोट उत्तरव अर्धीच फोट एकर जमीन देण्याने ठरले.
१८८१ मध्ये पार्लमेंटने याचा आपली अनुमति दिली. या
कंपनीने पाच वर्षांतच पुढील काम करून दाखविले.

रायल बे चॅम्बर—राष्ट्राचे नाव येथील व तिथे देशात
बसून आलेल्या मिश्र अवलंबाच्या लोकाना वाटले की येथे
होत असलेल्या शुषारणमुळे आपला बराच तोंडा होईल. या
शिवाय त्यांच्या दुसऱ्या राब्या व कान्यामिक तकारी होत्या त्यांनी
युनायटेड-स्टेट्समध्ये पडून गेलेल्या रायलला पोलावले व या
लोकांचे पुरिणल त्याला मिळाले ओढावा येथील अधिवा-
स्याना प्रथम या बंडाचे महल वाटले नाही, परंतु बंडवाल्या
लोकांच्या ताब्यात असलेली टॅक्सी वेगवाकरिता पाडविलेले
पोलीस मारले गेले तेव्हा लष्कराची योगना करण्यात आली.
बंडवाल्यांचा पराभव होऊन रायल थाला कैद केले १८८४
मध्ये याच्या बंधाच्या प्रधानने रागनीय वातावरणात बरीच
गळबळ उडाली. दोघरी तो व त्याबरोबर काही इंडियन
परदार फांसी दिले गेले

इ. स. १८९६ पर्यंत फ्रान्चाईटिझ पक्ष अधिकारामुळे होता
व त्या नंतर उदारमतवादी पक्ष अधिकारामुळे झाला

विवाच्या शतकाच्या आरंभी कानडाची बरीच सरभराट
झाली. यूरोप व युनायटेड स्टेट्स मधून येथे लोक येथे येत
व ते पॅसिफिक रेल्वे मधूनवात रेल्वे त्यामुळे या आगगाडी
दुनही वाढ झाली की १९०५ मध्ये दोन नवीन प्रांत बरोबरे
लागले व ते आलबर्टी व सास्काचेवान होत कनेडियन पॅसि-
फिक रेल्वे वाढविण्यात आली तिचा १०००० मैल रस्ता
आहे.

युनायटेड स्टेट्स ही असलेले नाते—ज्या अर्धी
कानडा व युनायटेड स्टेट्स यांमध्ये एका मोठ्या रांडाच्या व
त्याच्या आसपासच्या समुद्राच्या अधिकाराची वाटणी झालेली
आहे त्याअर्धी या दोन राष्ट्रात वाद उत्पन्न व्हावा हे साह-
चिक आहे. व तो मिडिनाचे वेजेवेळी प्रसन्न केले गेले.
माते धरण्याच्या अधिकारासंबंधी तंटे होत १८८७ मध्ये या
वादाचा निकाल लावण्याकरिता एक कमिशन बसले. परंतु
त्या कमिशनने शिफारस केलेल्या ठरावात सेनेट सभेत
अनुमति मिळाली नाही. १८८६ मध्ये पॅसिफिक महासागरा-
वरील माते धरण्याच्या अधिकारासंबंधी तडा होऊन मिडिनला
मध्यस्थी करावी लागली १८९७ मध्ये या वादाचा निकाल
करण्याकरिता एक "हाय कमिशन" नेपाण्याचे प्रेझिड-
नच्या व युनायटेड स्टेट्सच्या सरकारांनी ठरविले या कमि-
शनमध्ये कानडाच्या प्रधानमंडळ्यातील ३ सभासद व न्यूफाऊंड-
लंडचा प्रतिनिधी हे होते. व या कमिशनची बैठक
किनेब येथे झाली (१८९८) नंतर

दुसरी बैठक झाली अलास्काचा चतुर्त्तीया अलगाविक महासागरातील व आतील व्यापार मासे धरण्याचे अधिकार, परकीय मजुरांचा कायदा, वेदरिंग समुद्रात सील मासे धरण्याचा हक्क काही उत्पन्नाच्या वेवतीत मोबदल्याची व्यापार पद्धती या गोष्टी कमिशन पुढे विचाराकरिता होत्या अलास्क्याचा चतुर्त्तीयेच्या सटपावरून कमिशन बंद झाले. इ.स. १९०३ मध्ये हा वादाचा प्रश्न सहा नि.पत्रपती न्यायाधीशांकडे रावा असे ठरले. त्यापैकी ३ निर्दिष्ट व ३ अमेरिकन होते. त्याची बैठक लंडन येथे झाली, व त्यांनी केलेल्या रिपोर्टावरून पोर्टलंड वानल पॅट दक्षिणेक महासागराच्या आत आलेल्या मागावरील मासे धरण्याचा कॅन्गडियन लोकांचा हक्क काढिला

अ वी सी न द ति हा स.—१९१० ते १९१३ पर्यंतच्या अवधीत अमेरिकेची व्यापार करणारांमधीच्या व आरमारी धोरण ठरविण्याच्या प्रभाव महत्वाची चर्चा चालू होती. १९११ मध्ये कानडाचा मुख्य प्रधान सर थुरलफिड कारियर हा होता याने अमेरिकेची व्यापारी तह कोणत्या अटीवर करावयाचा हे ठरविण्यासाठी मतदारांची मते घेण्याचे ठरविले पण याच मुमारास लोकांचे लक्ष कानडाचे आरमारी धोरण कसे ठेवले पाहिजे या प्रश्नाकडे वेष्टल्यामुळे, कारियरचा परामश होऊन त्याला प्रधान-मंडळासकट राबिनोमा देणे भाग पडले. त्यानंतर बोर्डन याने १९११ च्या आक्टोबरमध्ये आपले नवीन मंत्रिमंडळ बनविले. नोव्हेंबर १५ ला कानडाचे पार्लमेंट उघडण्यात आले. हा समारंभ कानडाचा पन्धनेर जनरल डफूक ऑफ कॅनॅड याच्या हस्ते झाला. १९११ च्या नोव्हेंबरमधील पार्लमेंटच्या बैठकीमध्ये आरमारी धोरणासंबंधी प्रश्न उपस्थित होऊन, कानडाचे आरमारी धोरण निर्दिष्ट नामाज्याला मदत करण्याचे असावे असे तात्पुरते ठरविण्यात आले

व्यापारी तहाचा प्रश्न.—या प्रश्नासंबंधी मूळ वाटाघाट १९१० साली होऊन अमेरिका व कानडा यांच्या दरम्यान व्यापारी तहासंबंधीच्या काही अटी निश्चित झाल्या. त्या अटी १९११ सालच्या पार्लमेंटात कानडाचा फंडासि फोर्डिंग याने जाहीर केल्या. या अटीमध्ये असे ठरले होते की, दोन्ही राष्ट्रांनी परस्परांच्या राष्ट्रांमध्ये येणाऱ्या काही वस्तूवरील कर आसोवाल नाहीसा करावा व काही वायवीय कमी करावा. या अटी जाहीर करण्यात आल्यावर त्याच्या तर्फने भाषण करताना अमेरिकेचा व कानडाचा पूर्वापार संबंध मैत्रीचा अमून अमेरिकेची व्यापारी वावतीत सत्य करणे अत्यंत जरूरीचे आहे असे प्रतिपादन करण्यात आले या तहाने प्रेडनिरेनच्या व्यापाराचा धडा पोहोचण्याचा संभव आहे या वाझेपालाहि समर्पक उत्तर देण्यात आल पण तेवढ्याने या तहाच्या विरुद्ध अमणाच्या पक्षाचे समाधान झाले नाही. प्रतिपक्षाचे म्हणणे असे होते की, हा व्यापारी तह घडवून आणण्यात अमेरिकेने जो पुढाकार घेतला आहे त्यात अमे-

रिकेचा काही तरी डाव असता. कानडांमधील कच्च्या मात्तावर अमेरिकेचा डोंय अमून त्याचा पूर्ण फायदा घेऊन अमेरिका कानडाचा व्यापार घडवून टाकील असे सा पक्षाचे म्हणणे होते. या प्रभावर घरेलू दिवस वडाक्याला वाद होऊन शेवटी दोन्ही पक्षांनी तज्ज्ञांमंडीचा ठराव मंजूर करून हे भांडण मिटविले. या तज्ज्ञांनीचा ठरावातील अमेरिकेची कानडाचा तह झाला तरी कानडाचे प्रेडनिरेनशी हितसंबंध आहेत ते अगदी कायम राहण्याचे, व कानडाचा आपल्या आर्थिक धोरणावर पूर्ण ताबा रहावयाचा, अशा अर्थाचा दोन वलम होता

आरमारी धोरण.—व्यापारी तहासंबंधीच्या इतकाच महत्वाचा दुसरा प्रश्न कानडाने आपले आरमारी धोरण कसे ठेवावे या प्रश्नासंबंधी होता लॉरियरचे मत असे होते की, कानडाने आपल्या स्वतःच्या राबाने आपले स्वतःचे आरमार तयार करावे, व त्याच्यावर आपली स्वतःची देमरेल ठेवावी. पण बोर्डनचे म्हणणे याच्या उलट होते. अशा रीतीने कानडाने स्वतःचे आरमार ठेवण्याचा निश्चय घेत्यास कानडाला आरमारासाठी मयकर राखे सोसावा लागेल, व साम्राज्यातील आरमारासाठी या आरमाराचा फारसा संबंध येणार नाही, असे त्याचे मत होते. याहि प्रभावर मजगती बांधविवाद झाला. या प्रसंगी बोर्डनने भाषण केले ते फारच महत्वाचे होते. या भाषणात बोर्डनने असे प्रतिपादन केले की साम्राज्याच्या आरमाराच्याच्या देमरेलीसाठी कानडाने आपल्या उपनोगासाठी तीन जहाजे बांधून घ्यावी व ती पाटेले त्यावेळी कानडाला साम्राज्यतील आरमारासाठी यावीत अशी व्यवस्था करण्यात यावी, व साम्राज्याच्या आरमाराच्यामध्ये कानडातर्फे एक आरमारी अधिकारी असावा. असा अधिकारी नेमण्याची साम्राज्य सरकारने परवानगी दिली आहे असेहि बोर्डनने सांगितले या भाषणावर लॉरियरने बरीच टीका केली. पण या प्रश्नाचा निर्णय सधण्याच्या पूर्वीच महायुद्धाला सुरुवात झाल्यामुळे या प्रश्नास निराळेच स्वरूप प्राप्त झाले.

महायुद्ध—महायुद्ध सुरू होण्याच्या वेळी कानडांमधून सैन्य असे फारसे नव्हते. फक्त ३००० च कायमचे सैन्य होते, व ते देखील कानडांमधील विविधांचे संरक्षण करण्याच्या निमित्ताने ठेवण्यात आले होते. महायुद्धाला सुरुवात होताच कानडाने आपले सैन्य उभारण्यास जारिने सुरुवात केली. १९१४ मध्ये कानडाने आपली ३३००० ची पहिली पलटण उभारून ती फ्रान्समध्ये लढाईसाठी पाठवून दिली १९१५ च्या सप्टेंबरमध्ये दुसरी पलटण उभारली गेली आपली दोन पलटणी पुढील वर्षीत उभारण्यात आल्या कॅनेडेनियन बोर्डनराची पलटण तयार होऊन १९१५ त फ्रान्सच्या रमाणावर चमकली. १९१७/१८ मध्ये सत्तीच्या सैन्यभरतीचा कायदा मंजूर करण्यात आला, व २३२५० रिक्त जमविण्यात आले अशा रीतीने महा-

युद्धासाठी कानडांन आपले ५१५४७ सैन्य उभारले. त्यापैकी २१००९६ इतके लोक महायुद्धात मारले गेले. महायुद्धामध्ये कॅनेडियन सैन्याने निरनिराळ्या लढायांमध्ये मुकुमकी गाजविली. कानडांन आपल्या सैन्यातील जखमी लोकांच्या शुश्रूषेसाठी व मृतांच्या व्यवस्थेसाठी फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि राष्ट्रांमध्ये पुष्कळ धर्माय दवाखाने काढले.

महायुद्धाच्या सुरवातीस कानडाजवळ मोठी लढाऊ जहाजे अशी दोनच होती. पण युद्धानंतर आपली काही छोटी मोठी जहाजे वापरण्यात आली. पाणबुड्याहि वापरण्यात आल्या. महायुद्ध संपल्याच्या वेळी कानडाजवळ चांगली पाच जहाजे होती व आरमारी सैन्य अधिकारी वगैरे धरून ५००० होते. १९१८ मध्ये कानडांन आपल्या वेदराचे संरक्षण करण्याकरता वैमानिक दळी उभारले. विशुद्धाचार्यप्राची स्टेशन उपडली.

ज्ञानाची महायुद्धात दोस्ताना अतिशय मदत झाली. या युद्धात कानडांतील बायकांबाहि प्रामुख्याने भाग घेतला होता. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, बेल्जम इत्यादि ठिकाणी सैनिकांना मदत करण्यासाठी एकंदर २४०० कॅनेडियन बायका कानडांमधून गेल्या. त्यापैकी ५५ ते ६० मरण पावल्या. रोग्यांच्या व जखमी लोकांच्या शुध्दपंत देखील या बायकांची अतोनात मदत झाली.

महायुद्धात दोस्त राष्ट्रांनी कानडांचे अतिशय सहाय्य झाल्यामुळे महायुद्धानंतर कानडांला उच्च प्रकारचा दर्जा प्राप्त झाला. साम्राज्याच्या युद्धमंडळात बोर्डनला जागा मिळाली होती. त्याशिवाय शांततापरिपदेला हजर रहाण्याचा व सहाय्य करणाऱ्या मानहि कानडांस मिळाला. कानडांतर्फे स्वतंत्र अशा प्रतिनिधी अमेरिकेत ठेवण्याचा व त्याचे अधिकार पूर्णपणे स्वतंत्र असण्याचा अधिकार कानडांला मिळावा.

महायुद्ध संपल्यानंतर आ कानडांमध्ये निवडणूक झाली तीत पानडामधोल लिबरल पक्षाचे प्राबल्य झाले. तत्पूर्वी शुद्धा लिबरल पक्षांने आपले अस्तित्व गाजविण्यास सुरुवात केलीच होती. पण १९२१ च्या निवडणुकीत मात्र या पक्षाचे १२१ लोक निवडून आले व कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचे अवघे ५१ लोक निवडून आले. अर्थातच लिबरल पक्षाचे मताधिक्य असल्यामुळे अमेरिकेची व्यापारी तह कायम करण्याचे काम अगदी शुद्ध झाले.

महायुद्धसमाप्तीनंतर कानडांने आपले आरमारी धोरण हसे ठेवावे यासंबंधीचा सारा देण्याकरता छाडे जेलीका याने कानडांला भेट दिली व आरमारी खात्याची संपादणी करून आपल्या रिपोर्ट १९२१ साली सादर केला. पण याहिपेक्षा अतिशय महत्वाची गोष्ट म्हणजे प्रिन्स ऑफ वेल्स याने १९१९ साली कानडांला भेट दिली ही होय. त्याचे कानडांतील लोकांनी अत्यंत उत्साहाने स्वागत केले. ओटावा येथील पॅलेमेंटच्या

जकीन इमारतीची कोणिली त्याच्या हस्ते बसविण्यात आली.

मथ पा ना ची बंदी.—महायुद्ध सुरु होताच कानडांतील निरनिराळ्या प्रांतांनी मद्यपानाच्या बंदीचा कायदा पास करून मद्यपानाला आज्ञा घालण्याचा जारीने प्रयत्न केला. किंबेकमध्ये १९१८ साली मद्यपानबंदीचे बिल पार्लमेंट-उठे येऊन ते मंजूर झाले. पण इ. स. १९१९ मध्ये काही हलक्या जातीची दाह वगैरे सोडून बाकीच्यावर निषेध घालण्याचे ठरले. काही प्रांतांनी मद्यपानबंदी करण्याविषयी मद्यपानावर सरकारी निषेध असो असे ठरविले. १९१९ च्या पार्लमेंटच्या बैठकीत कानडांतील कोणत्याहि प्रांताला जरूर वाटल्यास त्या प्रांतांने सर्व मतदारांचे मत घेऊन मद्याची आयात बंद करावी असे ठरले. त्याप्रमाणे मते घेता राखीलप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांताच्या बाबतीत निकाल लागला.

प्रदेश	मद्यविक्रीला बंदी	मद्यविक्रीला अनुसरणारे
नाव	करा म्हणणारे	अनुसरणारे
नोव्हास्कोशिया	२३८७४	८३४२२
मॅनीटोबा	५५०५६	९८८३१
आल्बर्टा	४४३२१	९३०१२
सस्काचेवान	५५०५९	८९९४९
ओंटारियो	३७३९३८	५४०७३

कानडांमध्ये दाहबंदीचे जे कायदे आहेत ते गरीबाना अधिक जाचक होतात असे दिसून आले आहे डॉक्टरांनी पैसे घेऊन धोमंतांना दाह पिण्यासंबंधीचा दाखला देण्याचा तपास सुरु ठेवला होता व त्यामुळे धोमंतांना दाह पिण्यास मिळत असे. १९२० सालच्या दाहबंदीसंबंधीच्या आकड्याकडे लक्ष दिले असता डॉक्टरांनी त्यांना मिळालेल्या अधिकाऱ्यांचा दुरायोग केव्हाचे दिसून येतो. १९२३ च्या आकड्यावरून कानडांमध्ये १५०० लोक व्यसनी होते असे आढळून आले आहे. त्यापैकी किंबेक व कोलंबिया यामध्ये ७३०० लोक होते. १९२३ मध्ये अमेरिका व कानडा यांच्यामध्ये सरहद्दीवरील युद्धात दाहबंदीसंबंधीने कोणते उपाय योजण्यात यावेत यासंबंधी विचार करण्याकरता एक बैठक भरली.

इ. स. १९११ पासून १९२१ च्या दरम्यान कानडाचे दोन व्हॉईसरॉय झाले. ते अनुक्रमे ड्यूक ऑफ कॅनॉट व ड्यूक ऑफ डेव्हनशायर होत. त्यानंतर लॉर्ड बिंग हे १९२१ पासून कानडाचे व्हॉईसरॉय झाले.

१९२२ च्या निवडणुकीत उदारमतवादी पक्षाची सरशी झाली. हुजूरपक्षाचे हितसंबंध, कॅनेडियन-पॅसिफिक रेल्वेच्या योजनेत नियमित झाले असल्याने त्यांना संरक्षक व्यापाराचे तत्व मान्य होते. पण उदारमतवादी पक्ष हा खुल्या व्यापाराला अनुकूल होता. कानडांमध्ये स्वतंत्र असा मजूर पक्षच अस्तित्वात नाही. १९२२ पूर्वी पूर्वकानडातील व्यापारी वर्गाच्या ताब्यातच राजकीय सत्ता केंद्रीभूत झाली

पण हल्ली पश्चिम कानडातील व्यापारी वर्गाकडे ती सत्ता झुकू लागली आहे असे दिसते. १९२२ च्या एप्रिल महिन्यात नवीन संरक्षणदाते निर्माण करून त्याच्या देखरेखीखाली कानडामधील छकरी, आरमारी, पैमानिक व इतर प्रकारचे हि दळ ठेवण्यात यावे अशा अर्थाचे एक बिल कानडाच्या पार्लमेंटमध्ये चर्चेकरता आले.

इ. स. १९२३ साली ब्रिटिश साम्राज्यात कानडाचा कोणते स्थान आहे यासंबंधीची कानडाच्या पार्लमेंटमध्ये बरीच वादाघाट झाली. १९२२ च्या सप्टेंबरमध्ये ज्यावेळी आशियामायनरमध्ये लडाई होणार असा रंग दिवू लागला होता त्यावेळी ब्रिटिश पार्लमेंटने कानडाचा या भावी युद्धात मदत करणावद्दल विनंती केली होती. त्यावेळी १९२३ च्या फेब्रुवारीत कॅनेडियन प्रधानने ब्रिटिश पार्लमेंटला असे कळविले होते की, साम्राज्यविषयक हितसंबंध कायम ठेवणे जरूर असेल तर साम्राज्यातील सर्व राष्ट्रांना निरनिराळ्या साम्राज्यविषयक प्रभूत भाग घेण्याला पूर्ण मौक्याक असली पाहिजे. १९२३ च्या एप्रिल महिन्यात पॅसिफिक किनाऱ्यावरील भासे घरण्याच्या घंघाऱ्या संरक्षणासंबंधी कानडा व अमेरिका यामध्ये एक तह झाला. हा तह फक्त कानडाचाच लागू आहे की सर्व ब्रिटिश साम्राज्याला लागू आहे असा प्रश्न उपस्थित झाला. अमेरिकेने हा तह सर्व ब्रिटिशसाम्राज्याला बंधनकारक आहे असे सांगितले. अर्थातच कानडा व ब्रिटिशसाम्राज्य याच्या मधील नाते कसा प्रकारचे आहे याबद्दल पुन्हा एकदा चर्चा सुरू झाली. लसिन वेने जो युरोपातील सर्व राष्ट्रांचा तह झाला त्यात ब्रिटिश साम्राज्यातील प्रतिनिधीमध्ये कानडातर्फे कोणीही प्रतिनिधि नव्हता. पण तह झाल्यानंतर वसाहतमंत्र्याने कानडाच्या प्रधानाला या तहाला संमति कळविण्याविषयी सांगितले. तेव्हा अशा तऱ्हेने कानडाची संमति मिळविणे बरोबर आहे काय असा रोखठोक जबाब कानडाच्या प्रधानाने विचारला. पण याला ब्रिटिश वसाहतमंत्र्याकडून समाधानकारक उत्तर मिळाले नाही. अद्यापि हि ब्रिटिश साम्राज्याचा व कानडाचा कसा प्रकार संबंध असावा हे निश्चित झालेले नाही.

कानडातील बरेचसे रहिवासी अमेरिकेंत रहावयास जात असल्यामुळे कानडातील लोकवस्तीचे मान कमी होत चालल्याचे दिसून आले आहे व याला आळा घालण्याकरिता उपाय योजण्याचे कानडा सरकारने येत चालविले आहेत. ऑटारियोमध्ये फ्रेंच व बॅंगॉलिक लोक याच्या विरुद्ध तेथील लोकमत असल्याने हे लोक अमेरिकेत रहाण्यास जाऊ लागले आहेत. क्विबेकमध्ये हि होच स्थिति आहे. शिवाय अमेरिकन मतप्रसारकांनी अमेरिकेत पोटखवे फार घोडा घेतो व मजुरी पुष्कळ मिळते अशा प्रकारच्या कंडशा चिकविण्यास सुरुवात केल्यामुळे कानडातून बरेचसे लोक अमेरिकेत जाऊ लागले आहेत. मॉन्ट्रोल व इतर प्रतांतील

कारागीर, गर्वेडी इत्यादि लोक अमेरिकेत पुष्कळ मजुरी मिळेल या आशेने तिकडे जात आहेत. याशिवाय १९११ साली मिग्रोइट पंथाचे १००००० लोक अमेरिकेत रहावयास गेले असून त्यांनी १ लक्ष एकर जमीन अमेरिकेत खरेदी केली आहे. हे लोक परदेशी जाण्याचे कारण कानडात मुलावर जी शिक्षणाची सक्ती केली जाते ती होय.

इ प्र जी वा टन य—हे वसाहतीतील जीवनक्रमच्या गुणदोषांना विशिष्ट असे आहे. जीवनाचे कलहामुळे विषा व उच्च संस्कृति या दोन गोष्टींना वसाहतीत अल्पावकाश असतो. कितीही स्वतंत्रता असली तरी कानडा देश वसाहत आहे व हीच वस्तुस्थिति तेथील राष्ट्रीय वाङ्मयच्या निर्मितीच्या आड येणारी आहे. इ प्र जी वाङ्मयाचा एक नयातुर म्हणून कानडचे वाङ्मय मानले जात असले तरी विषय व रचना या दोन्ही दृष्टींनी त्यास परोपजीवि म्हणता येणार नाही. त्याच्यातील उत्साह व स्वतंत्र्याचे तेज हे कानडाचे विशिष्ट गुण हि त्याच्या वाङ्मयात सापडतात.

ब्रिटिश अमलापासून पहिल्या काही वर्षांत इतिहासाला उपयोगी पटणाऱ्या काही राजकीय व्योपज्ञाशिवाय तेथे फारशी प्रगति झाली नाही. सर अलेक्झंडर मॅकन्झी, डेव्हिड टॉमसन, अलेक्झांडर हेन्री, व डॅनियल ग्लुब्ल्युस हारमन हे कर्तृत्ववान लोक होते. त्यांना ग्रंथकार होण्याची हान नव्हती तथापि त्यांच्या मनोरंजक लेखांचा तद्देशीय वाङ्मयात प्रामुख्याने अन्तर्भाव होतो.

कॅनेडियन इतिहासामध्ये मोठे ऐतिहासिक कार्य करण्याची सुद्धिमानता नाही व ऐतिहासिक दृष्टीहि नाही अतिपरिचयासुळे त्यांना यस्तूचे खरे यथादर्शन होत नाही भावी इतिहासज्ञाकारिता त्याच्या जवळ साहित्य मान विपुल आहे. रॉबर्टसाइन्स्टच्या 'हिस्ट्री ऑफ लोअर कॅनडा १८४६-१८५४' या पुस्तकात ब्रिटिश अमलाचे वर्णन आहे. सुद्धम ड्रिगमफोर्ड याने दहा विभागात कॅनडाचा मुळापासून वृत्तात देऊन १८४१ च्या यूनिअनची हकीकत दिली आहे. 'लास्ट फॉर्ट इयर्स' या पुस्तकात जे. सी. डॅटनने किंगफोर्डचे कामच पुढे चालू केले आहे. टॉमस चॅडलर, हॅलिवर्टन वारविश मुरडेंक व जेम्स हॅने यानी समुद्रजवळच्या प्रांताचा इतिहास लिहिला आहे. अलेक्झंडर बेगने पश्चिम कानडाचा वृत्तात लिहिला आहे. पार्लमेंटरी राज्यकारभारासंबंधी आल्फोयस यॅटचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

चरित्रासंबंधी पाहिले तर ती मुख्यतः राजकीय विषयालाच वाहिलेली दिसतात. जोसेफ पोपकृत 'मेमोयर्स ऑफ सर जान मॅकडोनाल्ड', सुकरकृत 'प्रॉन्टेनेक', सरजॉन बोरि-नॉटकृत 'लॉर्ड एडिंग्टन', डी. सी. स्टाॅटकृत 'जॉन ग्रेव्ह्यू सिमको', जे. डब्ल्यू. लॉंगलेकृत 'जोसेफ हॉ' इत्यादि अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

कानडामध्ये थोर दर्ज्याचे कवी झाले नाहीत. तथापि 'लपमन, वॅम्बेल, रॉबर्ट्स व कारमन यांची कविता वागली

आहे. उपमनच्या कृतीत महाकाव्याच्या गुणापेक्षा कळकळ, पावित्र्य व उत्कृष्टता इत्यादि व्याक्तिविषयक गुणच जास्त दिसून येतात. कॅम्ब्रेलमध्ये नाट्यावद्दल उत्साह दिसून येतो. चतुर्दशपदी रचणे व भावनादीपक स्फुट काव्य करणे हा रॉयट्रेसचा विशेष होय. कारमन हा पोवाडे रचीत असे; व त्याचा साधेपणा व भाषाशीली पाहून मॅथ्यू ब्रनोल्ड-सारखा टीकाकारहि खूप झाला होता. चाल्स हेन्डोसिजने एक नाटकहि तारीफ करण्यासारखे आहे. दुर्गडच्या साध्या व विनोदोदात्त कृतीस चित्रकाव्य असें सार्थ नाव देता येईल.

१८१२ च्या लढाईविषयी लिहिलेली 'फाकोउस्ता' नावाची जॉन रिचर्डसनची कादंबरी हीच पहिली व अस्सल कॅनेडियन नवलकथा होय. कानडाच्या ऐतिहासिक प्रसंगावर त्याने सुमारे सहा कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. सुषाना मूडी व कॅथेराइन पारट्रेल यांनी नियतकालिकांमधून आपल्या नवलकथा प्रसिद्ध केल्या. जेम्स डी मिह्ले याने तीस कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांपैकी 'हेलेनान हाउसहोल्ड' ही उत्तम आहे. डी मिह्ले कृत 'ए स्ट्रॅंग मॅनस्क्रिप्ट फाउंड इन ए कॉपर सिडिंडर' यात सगरीपेक्षा दारिद्र्य येथे दर्शविले आहे. सर गिल्टर्ड फॉकर हा समकालीन कादंबरीकारात पहिला मानला जात असे. साराजिअॅनेट डॅकन राफ फॉर्नर, अॅमिस सालॅंट, फ्रेझर व सिटान वगैरे नवलकथाकार प्रसिद्ध आहेत. 'क्लॉकमेकर' 'दि ओल्ड जम', 'दि अर्बची', 'नेचर अँड ह्यूमननेचर,' इत्यादि नवलकथा, दोमस वॅडर हॅलिपटन याने लिहिल्या असून 'माय अकल टोबी' व 'पिकविक' ही पुस्तके लिहिणाऱ्याच्या बरोबरीचा विनोदी लेखक म्हणून तो प्रसिद्ध आहे. त्याच्या ग्रंथात वसाहतीतील जीवितकथांचे प्रतिबिंब पहावयास सापडते. त्याला मनुष्यस्वभावाचे पूर्ण ज्ञान असून त्याची पात्रे सजीव भासतात.

म. व बा. न. य.—यांचे विसाव्या शतकाच्या आरंभी वर्षाने सावयाचे म्हणजे असे म्हणता येईल की, ते मार्गाल दोन पिढ्यांचे संपूर्ण कार्य आहे. कॅनेडियन जीवितकथांतील कल्पनासृष्टीचे सर्व सामर्थ्य लौकिक कथेत आहे व ती तर मूळ फॅक्कडूनच त्यांना मिळाली. त्या कथेचे सारसर्वस्व म्हणजे गाणी हीच होत. आत्मभिमान हा फॅक् कॅनेडियन वाङ्मयाचा विशेष होय. व तो त्याच्या राजकारणात अगदी घटमूल होऊन बसला आहे. १८४५ त फॅकोडेग बेगिअर गारनेर कृत 'कानडाचा इतिहास' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकातील फागील आत्मभिमानामुळे विश्वनीय इतिहास म्हणून त्यास किंमत देता येणार नाही. ए जेरिन्थ मोड या ग्रंथकाराचे 'जी अन रिव्हॉट' हे पुस्तक एक गद्य सावणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'लेस अॅनासएन्स कॅनेडियन्स' नावाची ऐतिहासिक नवलकथा फिलिप डी गॅस्पे याने लिहिली आहे. या कथेत विषयावर बरेच असले तरी सर्व

कॅनेडियन जीवितकथा त्यात प्रतिबिंबित झाला आहे. ऑफटेन्क प्रेमॅंसी हा एक राष्ट्रीय कवी असून त्याच्या काव्यात उत्कट देशप्रीति दिसून येते. अॅवे फरॅंड हा एक उत्साही संपादक व इतिहासज्ञ होऊन गेला. पहिला कॅनेडियन तत्व म्हणजे इत्यने पॅरंट हा होय. अॅवे कासप्रेन याने 'पॅलेरिनेज युपेन डी ह्वॅग्नेलाइन' 'मॉटकाम एट लेग्हेस' वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. 'हिस्टरी डेत कॅनेडियन्स लेग्हेस' हा निस्तृत ग्रंथ देगामिन सूर्य वाने लिहिला फॅक् कॅनेडियन लोकांना वस्तुस्थिती फार आरंभ असून सर बुद्धिप्रिय लाउरिअर याचे नाव या विषयासंबंधी प्रसिद्ध आहे.

चाउव्हेक, लुदीकसेट, अजॉल्क, पायसा हे कवी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. पॅरंट कानडाचा हेर नाव मिळविलेला कवि म्हणजे छंद प्रेचट हाच होय. त्याच्या कृतीत उत्कट देश-भिमान व काव्यदृष्ट्या रसभंग करणारे वस्तुत्व असे गुण-दोष आढळतात. शब्दसंपत्ति, यमकनैपुण्य, कल्पनास्वातंत्र्य स्वभावगत भाषाशैली, स्वजनासंबंधी मृदुमदृष्टि व तात्पर्याची नेमकेपणा इत्यादि गुण त्याच्या काव्यात स्फुरित झाल्यामुळे त्याची अगात महाकवि म्हणून कानडां झाली आहे. कॅनेडियन नाटके फारशी उपलब्ध नाहीत. एफ. सी. मरचंडने काही चांगली नाटके रचली आहेत त्याच्या वाङ्मयात कादंबऱ्याहि फारशा झालेल्या नाहीत. 'एल ओयुव्ही' नावाची एक कादंबरी मॅटेनी कोन दिने लिहिली आहे. डॉ. कॅकेटचा 'लेखिबॅंड' हा ग्रंथ एक नाटकीय कथा म्हणून प्रसिद्ध असून त्यात लेखकाची कलात्मक सुगंधता दिसून येते.

यु. दो. त. र. या डम. य.-६. स. १९१० ते १९२१ च्या दरम्यानच्या कॅनेडियन वाङ्मयाचे स्थूलमानाने तीन भाग पडतात. (१) युद्धपूर्व वाङ्मय, (२) युद्धकालीन वाङ्मय, (३) युद्धोत्तर वाङ्मय. १९१०-१४ या कालातील वाङ्मयात मुख्यत्वेकरून वाङ्मयाच्या त्यावेळच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब दृष्टीस पडते या अवधीत कानडामध्ये पूर्णपणे राष्ट्रीय जागृति उत्पन्न झाली होती. ज्ञानाच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात कावदाने भाग घेण्यास सुरुवात केली होती; राष्ट्र आशावादी बनत चालले होते. अशा स्थितीत जें वाङ्मय उत्पन्न होणार तें या सर्व शुभाचे दर्शक होणार यात नवल नाही. हीच स्थिति युद्धकालीन वाङ्मयाची व युद्धोत्तर वाङ्मयाची व्हावी हॅहि साहजिकच होय. युद्धकालीन प्रत्येक प्रधात युद्धासंबंधीच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब दृष्टिगोचर होत होते. व युद्धोत्तर वाङ्मयात, राष्ट्रीय पुनर्पटनेचे व नवीन नवीन विचारांचे प्रतिबिंब दिसून येत आहे.

युद्धपूर्व वाङ्मयात १९१०-१४च्या अवधीत, डॉ. डॅंडी व डॉ. शार्ड यांना संपादित केलेल्या कानडाच्या इतिहासग्रंथाची अमूल्य भर पडली. या इतिहासग्रंथाचे ११ भाग असून त्यामध्ये कानडाच्या इतिहासाची व आर्थिक प्रधाची पूर्ण कथा आढळून येते. त्याच्या गालोखाल मदराचा ग्रंथ म्हणजे ऑर्गन रँग, व लॅंग्डन याच्या देशाचे खाली ३२ भागात

प्रकाशित झालेला "कॅनिबल ऑफ कानडा" हा ग्रंथ होय या ग्रंथाचा प्रत्येक भाग त्यावेळच्या नामावित झालेल्या विद्वानांनी लिहिला आहे १९११ मध्ये "मेकर्स ऑफ कॅनडा" या मातेला शेवटचा भाग "इवेक्स अँड डिक्शनरी ऑफ कॅनेडियन हिस्ट्री" हा बाहेर पडला

याशिवाय किरकोळ वाढमय पुष्कळच बाहेर पडलेले प्रसिद्ध कॅनेडियन व्यक्तींची चरित्रे व आत्मवृत्ते बाहेर पडलीं ह्याशिवाय महत्वाची पुस्तके म्हणजे "मॅन्स अँथ-टेनन्स मॅटील (१९१५-१९१४), जॉन रॉस रॉबर्टसन-लंडमार्कस ऑफ टोरांटो (१९१४), आल्बर्ट-दि कॅनेडियन नॉर्थवेस्ट (१९१४), व अटी अँड आर्थर-डाक्यु-मेन्स रिलेटिंग टु दि कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ कॅनडा हे होत प्रवासात्मक व वर्णनात्मक ग्रंथ म्हणजे कोल्मन-दि कॅनेडियन रॉबीन (१९०१), सेटन-आर्टिक प्रेअरीन (१९११), डॉ कॅपबेल-कॅनेडियन लेकरीजन (१९१०), शाल्वन-विल्डरनेस ऑफ दि अपर युफान (१९११) हे होत रागकाव्य व अर्थशास्त्रविषयक महत्वाचे ग्रंथ म्हणजे मॅन्स अँड रॉबर्ट-दि क्विगडस वेपर्स (१९१४), पीटर्सन-कॅनडियन एसेज अँड रेव्ह्यू (१९१५), फॉर्स्टर्स-कॅनेडियन अँड्रे-सेस, रॉबिन्सन-कॅनडा अँड कॅनेडियन डिफेन्स, इत्यादि होत काल्पनिक पद्यवाङ्मयात नाव घेण्यासारखे ग्रंथ म्हणजे-पुद्गल्यम कपबेल-सॉमन ऑफ प्हाटर्स, ब्रिडन मागोरी-पेक्शाल-ड्रिफ्ट ऑफ फिनियन्स (१९११), ड्रमंड-पोएटिकल वर्क्स स्ट्रिंगर-ओपन बॅटलर (१९१४), काल्पनिक गद्य वाङ्मयात महत्वाचे ग्रंथ म्हणजे-सॅटगोमरी रॉबर्टसन, डब्लु, गॉर्डन इत्यादि विद्वान लेखकांचे ग्रंथ होत

युद्धकालीन वाङ्मयात पुष्कळ ग्रंथ नाव घेण्यासारखे निर्माण झाले त्यापैकी अत्यंत महत्वाचा ग्रंथ म्हणजे, फर्नस पुद्गल्यम ए विरापकृत "पुद्गोड वॉरफेअर" हा होय याशिवाय जॉन नॅस्मिथ-ऑन दि प्रिन्स ऑफ दि ग्रेट फाइट (१९१०), करी-प्रॉम दि मट लॅरेन्स टु दि इसर (१९१०), बेल्स-फर्स्ट कॅनेडियन्स इन प्रान्स हेहि महत्वाचे ग्रंथ आहेत युद्धसंवर्षांचा कानडाची काय कामगिरी आहे त्यापेक्षा विध्वंसनीय वातमी रेष्याची कामगिरी 'कॅनडा इन दि वर्ल्ड वॉर,' या ६ भागां ग्रंथांनी घेतली या शिवाय 'कॅनडा इन फुलर्स, या पुस्तकामालेनेहि बांगली कामगिरी चमकली याशिवाय युद्धाची माहिती असणारे पुष्कळ ग्रंथ निर्माण झाले

युद्धोत्तर वाङ्मयात विशेष नाव घेण्याजोगे ग्रंथ म्हणजे रॉबर्ट फाल्कनेर-आयडियालिझम इन दि नॅशनल कॅरेक्टर (१९२०), जे एल मॉरीसन-ब्रिटिश सुभिमशी अँड कॅनेडियन सेल्फगव्हर्नमेंट यकेन्की फिंग-इव्हाली अँड ह्यूमॅनिटी मॅक्झव्हर-लेवर्स इन दि वॉजिंग वर्ल्ड, ग्युड-ऑडकयन अँड टेक्सेशन इन कानडा इत्यादि होत. इतिहास व चरित्र-ग्रंथ यांतील प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे-मॅकलेनन-सल्फमर्स वर्क

इन कानडा (१९१६), रिस्ले-ओड प्रॉब्लिम्स टेल्स (१९२०), प्रो स्पेक्टन-दि कॅनेडियन डोमिनियन (१९१९)

हा वाङ्मयाचा प्रसार करण्यासाठी पुष्कळ संस्था कनडामध्ये प्रयत्न करीत होत्या त्यात अत्यंत महत्वाच्या म्हणजे म्हणजे डोमिनियन अर्वाइव्हज, दि रॉयल सोसायटी ऑफ कॅनडा, दि कॅनडन सोसायटी इत्यादि संस्था होत याशिवाय युनिव्हर्सिटी मॅगसाईन व कॅनेडियन हिस्टोरिकल रिव्यू या मासिकांनीहि युद्धोत्तर मंदत केली याशिवाय युद्धोत्तर वाङ्मयात, वूले-सॉमन प्रॉम ए थिंग मन्स लॅंड (१९१०), जॉन मेके-इन फ्रॅंझर्स फील्ड्स, लाईड राबर्टस पोएम्स (१९१९), टकनस्टॅटस-लॅंडी लन अँड अदर पोएम्स, ट्रायर्स-कॅनेडियन ट्रायलॉइड इत्यादि होत विनोदी लेखकात स्टीफन लीकॉक यांचे नाव सर्व युरोपात प्रसिद्ध आहे

युद्धोत्तर फ्रेंच वाङ्मय-१९१०-१९२१ या सारांच्या अवध्यात फ्रेंच कॅनेडियन ग्रंथकारांनीहि वाङ्मयात पुष्कळच भर घातली या कामात हेन्री थोरात्सा याच्या सपादकसारख्या चाललेल्या "डेव्हामर" या मासिकाचे बहुमोल कामगिरी केली याशिवाय, लॉ रेव्हू मॉडर्न, लॉ रेव्हू ट्विमे स्ट्रिले यानी चांगली कामगिरी चमकली इत्यादी इ. कॅनडा, कोर्स हिस्टोरी, व कोर्स हिस्टोरीर टु कॅनडा इत्यादि इतिहासावरील ग्रंथहि उत्कृष्ट निर्माण झाले "लैफिक कथा" सव धीरेहि दोन तीन सुदूर असे ग्रंथ बाहेर पडले फ्रेंच कॅनेडियन नाटकांचे अद्यापि अभ्यस्त दर्जाची बाहेर पडली नव्हती, पण काही काही नाटकांपासून भाषेवरून नाट्यलेखनासाठी चांगलीच स्थिति येईल असे वाटण्याला जागा होती

[स द ग्रंथ-स्टॅटिस्टिकल इयर्थुक ऑफ कॅनडा ऑफि शिअल हँडबुक ऑफ दि डोमिनियन ऑफ कॅनडा हँडबिन्स-कॅनडा (६ खडाचा ज्ञानकोश) मॉगन-कॅनेडियन अॅन्युअल रजिस्टर रिच्यु ऑफ हिस्टोरिकल पॉलिक्झन्स रिप्लेटिंग टु कॅनडा (युनिव्हर्सिटी ऑफ टोरांटो) अँडाम्स-आउटलाइन हिस्ट्री ऑफ कॅनेडियन लिटरचर मॅक्सवर्डी-हँडबुक ऑफ कॅनेडियन लिटरचर लिटरचर ऑफ अमेरिकन हिस्ट्री' या ग्रंथात कानडाच्या इतिहासावरचे उत्तम संदर्भग्रंथ सापडतील स्टेट्समन्स इयर्थुकात प्रादेशिक माहितीसंबंधी ग्रंथाची मोठी याद 'कॅनडा' या प्रकरणात आहे तीहि उपयुक्त वाटेल]

कानडा उ अ ११ ५१ ते १५ ५२, व पू रे ७४ ४० ते ७५ ५० व क्षेत्रफळ ३९४५ चौरस मैल

उत्तरेस बेल्जियम जिल्हा, पूर्वेस पारवाट जिल्हा व म्हैसूर संस्थान, दक्षिणेस मद्रास इलाख्यातील दक्षिण कानडा जिल्हा पाषाणयुग आरंभी समुद्र, वायव्येस गोवे (पोर्तुगालाचा मुल्लूख) प्रांत मुंबई इलाख्यातील हा दक्षिणेकडील जिल्हा होय सुमारे २५०० ते ३००० फूट उंचीची सहाय्य पर्वताची ओळ या जिल्ह्यातून उत्तरदक्षिण पसरलेली आहे व त्यामुळे या जिल्ह्याचे दोन भाग झाले आहेत एकाचे नाव बालाघाट

असून त्याचें क्षेत्रफळ २६३९ चौरस मैल आहे दुसऱ्याचें नाव पायनघाट असें असून त्याचें क्षेत्रफळ १३०६ चौरस मैल आहे ७६ मैल लांबीच्या किनाऱ्यात पुष्कळ लहान लहान नद्या समुद्रास मिळल्यामुळे समुद्राच्या भरतीचें पाणी त्या नद्यातून या मिळ्यात बरेंच दूरवर जातें किनारा पुष्कळ ठिकाणी रेंगाट आहे तथापि काहीं ठिकाणी तो राडकाळ असलेलाहि आढळतो किनाऱ्यावर व खाऱ्याच्या काठासगत नारळ्याच्या वागा असून त्याच्या थोंडें आत गेलें म्हणजे भात रोताची संपाट व अरुद अशी जमीन लागते किनाऱ्यापासून आत १५ मैलापेक्षा जास्त सपाटीची जमीन लागत नाही किनाऱ्यावरील नारळ्याच्या वागा व आत डोंगरातील बाराहि महिने असणारे हिरवें गार जंगल यामुळे या जिल्ह्यातील वनश्रीचा शोभा फारच सुंदर आहे रेल्वेच्या अभावी या जिल्ह्यातील बहुतेक सर्व भाग कोणी प्रवासी पहण्यास जात नाहीत

सद्यादि पर्वताच्या मठारावर दोन दिशेवटे वहाणाऱ्या नद्या सापडतात काहीं पंधमेकडे वहात जाऊन अरबी समुद्रास मिळतात व काहीं पूर्वेकडे वहात जाऊन वगालच्या उपसागरास मिळतात यांपैकी या गिरिह्यात वहाणाऱ्या मुख्य नद्या म्हणजे उत्तरेकडे फाळी नदी, मध्यभागात गंगवली आणि तान्दी व दक्षिणेकडे शरावती या नद्या होत शरावती नदी होनावरच्या पूर्वेस ३५ मैलावर ८२५ फूट उंचीच्या कळ्यावरून उडी घेते हा धबधबा गिरिह्याचा धबधबा म्हणून प्रसिद्ध आहे किनाऱ्यावर पाणी चांगलें असून पाणीपुढळा भरपूर आहे

ग्रनाइट आणि ट्रॅप हे मुख्य खडक या भागात आढळतात ग्रनाइट डोंगराच्या पायथ्याशी लॅटराइट सापडतो हा दगड इमारतीच्या कामास फार उपयोगी आहे

या जिल्ह्यात जंगल विपुल आहे सागवान, बाबू वगैरेची जंगलें आहेत कारवार, कुमडा, अकोला आणि होनावर या भागात दारु (साडी) नारळ्याच्या शडापासून काढतात या भागात वन्य प्राणी देखील पुष्कळ आहेत किंबहुना सवध मुबई इलाह्यात या भावर्तात याच्या तोंडीचा दुसरा गिरिहा नाही असें म्हटलें तरी चालेल वाय, विंते, अखलें, विवट, हरण वगैरे वन्य प्राणी या गिरिह्यात विपुल आहेत किनाऱ्यावरील हवा जरी दमट आहे तरी ती निरोगी आहे परंतु जंगलातील हवा अतिशय हिंवातपकारक असून विशेषतः पावसाळ्याच्या प्रारंभी दोन महिने व हिवाळ्याच्या चार महिन्यात हिंवातपाना जोर या भागात फार असतो हिवाळ्यात उष्णमान ५१° अंश व उन्हाळ्यात ९१° अंशापर्यंत असतें पाऊस जास्त पडतो कारवार येथे सरासरी ११९ इंच पाऊस पडतो

किनाऱ्यावर पाऊस फार पडत असल्यामुळे व समुद्र त्यावेळीं खणखण असल्यामुळे तेथे कधी कधी पूर येऊन पिकांचे नुकसान होत

इति हा स— गिरिह्या शस्त्रापूर्वी तिसऱ्या शतकात अशो कानें वनवासी येथें बौद्ध धर्माचे प्रचारक पाडविले होत या भागात पुष्कळ शिखलेस सापडले आहेत त्यावरून हा भाग गिरिह्याच्या कार्ये वनवासाचे कर्तव्य, रक्ष परिमे कडील चालुक्य व यादव या राजाकडे होता असें दिसतें जैन धर्माचें हें बरीच वर्षे अभेद्य स्थान होतें सोळाव्या शतकात ज्यावेळीं पोर्तुगीज लोकानी आपली सत्ता किनाऱ्यावर प्रस्थापित केली त्यावेळीं हा भाग विजयानगर राज्यात होता तेव्हा हा फार सफन व भरभराटीत असून दक्षिणेकडाले मुसलमान सुभेदाराच्या स्वाऱ्यास याचें पुष्कळ वर्षे जुमानलें नाही इ स १५६५ सालीं तालीकोटच्या लढाईत विजयानगरचा समूळ नाश झाला व त राज्य लयात गेलें त्यावेळीं येथील विजयानगरचे मांडलिक सत्थानिक स्वतंत्र बनले मुसलमानांनीं पोर्तुगीजांच्या किनाऱ्यावरील बसहतीनांवर स्वाऱ्या केल्या परंतु त्यास विजय मिळाला नाही तरी या भागावर हळूहळू विजापूरकरांचा पाडा घेतला इ स. १६७५ च्या सुमारास मराठ्यांचा ताबा या भागावर होता परंतु औरंगजेबाचा मोर्चा या भागावर फिरला व विजापूर पादशाही इ स १७८६ सालीं नष्ट झाल्यावर हा भाग मागलकड आळा व सॉड आणि वेदनूरच्या राजाकडून औरंगजेबाचें खडणी वसूल केली इ स १७०० नंतर मराठ्यांनी पुन कानक्यावर आपला ताबा घेतविला इ स १७६३ सालीं हैदराअलीनें वेदनूरवर हल्ला करून तेथे अपरिमित लूट मिळविली सॉड सत्थान व किनाऱ्यावरील प्रदेशाहि त्यानें जिंकले त्यामुळे हैदर व मराठे समोरासमोर आले. परंतु हैदरअलीनें छण्या नदापर्यंत मुख्य कार्यानि केला गिरिह्याशी लढाई सुरू असताना टिपूनें इ स १७८३ सालीं होनावर गमावले धीरगपटन यथ टिपूचा पराजय होऊन तो स्वत मरण पावल्यावर गिरिह्याशी इ स १७९९ सालीं सॉड खालसा केले सॉड सत्थानात त्यावेळीं घाटमाथ्यावरील कानक्याच्या प्रदेशाचा भेतभोव झाला होता येजेवेळीं झालेल्या लढायांमुळे व लुटालुटिमुळे सर्व प्रदेश निर्जन व आसन्न झालेला होता हा प्रदेश व हैदराकडून जिंकलेला किनाऱ्यावरील मुख्य भूदास इलाह्यात इ स १७९९ सालीं जोडला इ स १८६१ पर्यंत हा भाग त्याच इलाह्यात होता परंतु त्या सालीं या भागाचा मुबई इलाह्याशी फार सवध येत असल्यामुळे हा भाग मुबई इलाह्यात सामील केला

वनवासी, गिरिह्या आणि भटकळ येथील जुनी जैन देवळे पाहण्यासारखी आहेत वनवासी येथील देऊळ जयनाथाचार्येनें बांधले असें म्हणतात या नादारात एक मुडी शिखर असून नीवर दुसऱ्या शतकातील एक लेख आहे गिरिह्याजवळ नगरवस्तिकर येथे काही जैन देवळे आहेत गोकर्ण येथील हिंदू देवालय पंचरात्र्या शतकातला आहेत भटकळ, वनवासी आणि गिरिह्या येथे बरेच शिखरेस सापडले आहेत.

सुपा पेटयात उळवी येथें कांहीं लिंयायत लेणें अमुन लिंया-
सानु वसवाची एक विहीर आहे. लोकसंख्या (१९२१)
४०१२७. या जिल्ह्यात ८ गावें व १०८१ खेडी आहेत.

जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण कारवार अमुन कुमठा, भटकळ,
होनावर आणि शिरसी हीं प्रमुख गावें होत. या जिल्ह्यात
शेकडा ५७ लोक कानडी भाषा बोलतात.

पूर्वी या भागात पोर्तुगीज लोकांनी पुष्कळ लोकाना खिस्ती
धर्माची शिक्षा दिली होती. इ. स. १७८४ च्या युमारास
त्यावेळीं खिस्ती लोकांची सुमारे ८०००० बस्ती होती असें
म्हणतात. त्या वर्षी टिपू सुलतानानें ब्रिटिशांस कानड्या-
मधुन हारून लावले व त्यानें राजकीय व धार्मिक दृष्ट्या
विचार करून सर्व खिस्ती लोकांस इस्लामी धर्माची शिक्षा
देण्याचा निश्चय केला. त्या वेळीं या भागातील सर्व खिस्ती
देवळाचा नाश करून खिस्ती धर्माचें इश्रू रूप या भागात
परिकल्पित ठेविलें नाहीं पंगु, खिया व सुलें याखेरीज सर्वांस
[सुमारे ६००००] बंदीवान करून त्यानें थोरेंगपटणास
मेलें. येथे पुरपाची धुना केली. अविवाहित तरुण मुलींस
पुष्कळानीं रखेल्या म्हातूनी नेल्या व पुष्कळ विवाहित
खियाचा फार छळ करण्यात आला त्या वर्षी सुमारे १००००
मागसें ठियुर्न केलेल्या छळामुळे प्राणस मुक्लीं असें म्हणतात.

मुख्य पिके—भात, नाचणी, मूग, उडीद इत्यादि. किना-
ऱ्यावर नारळ, छुपारी याच्या बागा आहेत. विड्याच्या
पानाचेहि बरेच भेदे आहेत. गुराची अवलाद इलक्या
प्रतीची आहे.

या भागात जंगल विपुल आहे. एकंदर ३२६२ चौरस मैल
जंगल अमुन त्यापैकी ५४८ चौरस मैल संरक्षित आहे. या
जंगलात सापडणारी मुख्य झाडे खैर, देड, शिरस, धावडा,
फाडू, मोह, फणस, डंडी, शिसव, अंबुस, जामुळ नांदरक,
एरंड, नागा, लांबा, चंदन, चिंव, साग, हिरडा, इत्यादि.
इ.स. १९०३-८ सालीं जंगलपासून लाखावर उत्पन्न झाले होते.
कुमठा व वनवाडी येथें चंदनावर खोदकाम करणारे कारा-
गीर आहेत. अंकोल तालुक्यात मिठागरे आहेत. खिस्ती
शकच्या पूर्वापासून भटकळ आणि होनावर हीं बंदरे लोकांस
माहित आहेत. पंधराव्या आणि सोळाव्या शतकात हीं फार
महत्वाचीं होती. हल्लीं कारवार, कुमठा, अंकोल, होनावर
आणि भटकळ हीं बंदरे प्रमुख आहेत. या बंदरांतून इ. स.
१५०३-४ सालीं एकंदर उलाडाल ६१ लाखांची झाली तेथून
तालुळ, इमारतीचें लाकूड, नारळ व मसात्याचे जिन्नस बाहेर
जातात. सदनं सराठा रेल्वे या जिल्ह्याच्या वायव्य भागातून
जाते. येथे पावसाळा नियमित असल्याकारणानें कधीं दुष्काळ
पडत नाहीं. या जिल्ह्यात आठ तालुके आहेत ते अंकोल,
होनावर, कारवार, कुमठा, सिदापुर, शिरसी, हल्याळ आणि
थेरापुर हे होत. जिल्हाधिकारी बसेबस्तर आहे.

या जिल्ह्यात सहा म्युनिसिपलिट्या आहेत. त्याची नावे.
कारवार, कुमठा, शिरसी, हल्याळ, होनावर आणि भटकळ

म्युनिसिपलिट्या आहेत.

कानडा दक्षिण—मराठ इलाह्यातील उत्तरेकडचा
एक जिल्हा. उत्तरअक्षांश १२° ७' ते १३° ५९' व पूर्व
रेखांश ७४° ३०' ते ७५° २५'. क्षेत्रफळ ४०२१ चौरस
मैल. दख्खनच्या दक्षिणभागात ज्या ठिकाणी काळी
जमीन आहे त्या भागास कन्नड (काळा प्रदेश) असें कानडी
भाषेतील नाव आहे. उत्तरेस धुवई इलाहा, पूर्वेस म्हेरार
आणि कूर्ग; दक्षिणेस कूर्ग आणि मलबार, पश्चिमेस अरबी
समुद्र ह्या मर्यादा होत.

परशुरामानें समुद्रापासून ही जमीन मिळविली अशी दंतकथा
आहे. भूस्तरशास्त्रदृष्ट्या देखील या भागावर पूर्वी समुद्र हांगा
असें स्पष्ट दिसतें. या भागात नद्या पुष्कळ आहेत परंतु त्यांची
लांबी फार नाहीं पावसाळ्यांत या नद्याना पूर येतो. परंतु
उन्हाळ्यात त्या नदीस नवल कोरल्यास पडतात भूस्तरशास्त्र-
दृष्ट्या या भागाची योग्य पहाणी अद्यापि झाली नाहीं. पाव-
साची सरासरी १४५ इंच आहे. नारळ, छुपारी, आवे, फणस
हीं झाडे विपुल आहेत. विष्णाची पानें, केळीं, हळद, मिरच्या
बगैर बगाद्दी पिके या भागात होतात.

वन्य प्राणी.—बाघ, चित्ता, गवा, साघर इत्यादि. भैरव
हवा दमट असतें. उन्हाळ्यात नेहमीं हिंबतापाची साथ उड-
वते. पाऊस बरी पुष्कळ पडतो तरी नद्यांची पात्रे खोल
असल्यामुळे या जिल्ह्यात पुरानें फारसें नुकसान होत नाहीं.

इतिहास.—दक्षिण कानड्याचा पूर्वतिहास फारसा उघ-
लव्य नाहीं. कांबीच्या पांड्याच्या राज्यात हा भाग मोडत
होता असें शिलालेखावरून दिसतें. कांबी हें अर्वाचीन निग-
लपूट जिल्ह्यातील काजीवरम होय. या पांड्याची राजधानी
वातापी मुंबई इलाह्यातील विजापुर जिल्ह्यातील बदामी-
गावाचें धाहू होतें. यानंतर उत्तर कानड्यातील वनवाडी
येथील कदंबाचें राज्य या भागावर होतें. सहाव्या शत-
काच्या सुमारास चालुक्यांचा अंदोल सुरू झाला. आठव्या
शतकात कदंब राजा मयूरवर्मा यानें चालुक्यांस या भागातून
होकारून दिलें. याच्या बंधुजानीं राष्ट्रकूट व नंतर कल्याणीचे
पश्चिमेकडील चालुक्य यांचे मांडलिक म्हणून राज्य केले
असें दिसतें. बाराव्या शतकाच्या सुमारास द्वारसमुद्राच्या-
म्हेरुपातील अर्वाचीन हुयेविड-होयसळ बळ्हाळानीं हा प्रदेश
पादनात केला. परंतु याच्यात आणि देवगिरी-निजाम
राज्यातील दौलताबाद-येथील यादवांच्या मर्जे आपसात
सारख्या लढया होत असत. पुढे बघदाच्या शतकात मुसुल-
मानांनी या होयसळ बळ्हाळ्यांचे व यादवांची सत्ता उलटून
पाडली. त्यावेळीं त्या भागातील स्थानिक राजे बहुतांशी
स्वतंत्र झाले. चौदाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हा जिल्हा विज-
यानगरच्या राज्यात होता. पंधराव्या शतकात पोर्तुगीस
लोक पश्चिम किनाऱ्यावर बसाहूत करूं लागले. व इ. स.
१५९८ सालीं वास्को डि गामा हा उडपिपासून काहीं

अंतरावर असलेल्या एका वेढावर येऊन उतरला होता इ. स. १९६५ साली तालीकोटच्या लढाईत विजयानगराचे राज्य लयास गेल्यावर स्थानिक जैन राज्यास स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. परंतु सतराव्या शतकाच्या आरंभी इंग्रजीचा लिंगायत राजा वैकटप्पा नाइक याने या सर्व राजास जिंकले व सुमारे १५०-२०० वर्षे इंग्रजीच्या राजाचाच अधिकार या भागावर चालत होता. यावेळी त्याची राजधानी वेदपुर होती

इ. स. १७३७ साली ब्रिटिशांचा संबंध या भागाशी प्रथम आला. इ. स. १७६३ साली हैदराबादीने वेदपुरचे राज्य राजसा वेलें व मंगलोर हे अर्धे आरमारी हाडवाळ करण्याचे ठिकाण केले. इ. स. १७७८ साली इंग्लिशांनी मंगलोर काबीज केले. परंतु हैदराचा मोर्चा या भागाकडे बळक्यामुळे त्यास मंगलोर सोडावे लागले. इ. स. १७८० साली पुन्हा हैदराचा लढाई सुरू झाली. त्यावेळी ब्रिटिशांनी प्रथम पराच भाग काबीज केला, परंतु तिपूने त्या प्रांतावर स्वारी केली त्यावेळी इंग्लिशांच्या सेनापतीस शत्रूने खाली देवून त्याच्या हस्तगत व्हावे लागले. या लढाईत या प्रांतातील नेडिण्डे त्रिधन लोक इंग्लिशांस गुप्तपणे मदत करतात असा संशय आला. त्यावरून त्याने सर्व मिथनास हद्दपार करून म्हैसूर येथे पाठविले व त्या सर्वांस मुसलमान धर्माची दीक्षा दिली. तिपू इ. स. १७९९ साली लढाईत मरण पावल्यावर या प्रांताचे लुटालुटमुळे अस्थित नुकसान झाले. त्या साली तो तह झाला त्यात हा भाग ब्रिटिशांकडे आला. इ. स. १८३४ साली कुर्गे रालसा करण्यात आला. त्यावेळी त्यातील काही भाग या जिल्ह्यात घालण्यात आला. इ. स. १८६२ साली कुंजपुर तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग मुंबई इलाक्यात घालण्यात आला.

ज्या भागावर जैनार्थ बरीच वर्षे स्वामित्व होते त्या भागात म्हणजे करकळ, मुडविदि आणि येणूर वगैरे ठिकाणी जैनाचे अवशेष पुष्कळ आहेत. हे अवशेष तीन प्रकारचे आहेत (१) बेटे—यात मोठ्याच्या मूर्ती असून त्याच्या भोवती एक भित असते. (२) वस्ति—जैन देवळे. (३) स्तंभ.

उंचराच्या शाळासाली पुष्कळ जुनाट दगडी सर्पकृति दिसतात. या भागातील हिंदू देवळे फारशी मोठी नाहीत

या जिल्ह्याचे पाच तालुके आहेत. कुंजपुर, कसरणेड, मंगलोर, उडिपि व उप्पिनगंडि. या जिल्ह्यातच हिंदी महासागरातील अमिनादिवि वेढाचा अंतर्भाव होतो.

दक्षिण कानडातील बहुतेक प्रदेश डोंगराळ व जंगलमय आहे. या कारणांमुळे जरी या जिल्ह्यात दुष्काळ पडत नाहीत तरी दर चौरस मैल लोकसंख्येचे प्रमाण बरेच कमी आहे.

लोकसंख्या (१९२१) १२४७३६८ होती. एकंदर लोकां बसतात शेंकडा ८१ हिंदू, शेंकडा ११ मुसलमान, शेंकडा ७ मिथन आणि शेंकडा १ जैन यांची वस्ती आहे.

या जिल्ह्यात तुळ, मल्याळम्, कानडी, कोंकणी या भाषा मुख्यत्वेकरून बोलतात. शेंकडा ७५ लोकांचा निर्वाह शेतीवर चालतो.

सु ह्य पी क—भात, सुपारी व नारळ यांच्या वाणा यात पुष्कळ आहेत. या जिल्ह्यात एकंदर ६६२ चौरस मैल जंगल असून पैकी ४०८ चौरस मैल 'संरक्षित' आहे. पुर्वी येथील जंगली लोक 'कुमरी' ची लागवड करीत असत, परंतु यामुळे जंगलांचे अपरिमित नुकसान होतं म्हणून सरकारने इ. स. १८६० सालापासून ही चाल बंद केली आहे.

मडकी व कोले करण्यायोग्य माती या जिल्ह्यात बऱ्याच ठिकाणी आढळते. मंगलोर येथील कोलाचा कारखाना सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. या कारखान्यासाठी माती नेत्रावती नदीच्या काठावरील घेतात. सोने व मार्नेट हे खनिज पदार्थ एक दोन ठिकाणी सापडतात. परंतु या दृष्टीने या जिल्ह्याची पाहणी अद्यापि सार्थक नाही.

या जिल्ह्यात कोलाचे कारखाने असून त्या कामानर पुष्कळ लोक लागलेले आहेत. त्याचप्रमाणे काढ्याचे दोरहि मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात. किनाऱ्यावर माते खार वण्याचा धंदा चालत असून माते खारवणे यात सरकारचा कर भाग आहे. येथून काकी, कौले, नारळ, सुपारी, तांदूळ खारलेली मासवी, इमारती लाकूड व मसाल्याची इव्ये इत्यादि माळ बाहेर जातात. मंगलोर हे या भागातील प्रमुख बंदर असून येथून बहुतेक व्यापाराची ने आण होते. म्हैसूर संस्थानातून येदून आपून उडिपी तालुक्यात त्यांचे तेल काढतात

इ. स. १९०७ सालापासून मंगलोरपर्यंत एक रेल्वेचा फाट गेल्यामुळे मलबार व इतर मद्रास इलाक्या यातील दखणवळण बरेच सुलभ झाले आहे.

येथे पाऊन भरपूर पडत असल्यामुळे हुकाळ्याचा उपद्रव या जिल्ह्यास कधी होत नाही. जमीनमहलूल सुमारे २८ लाख रुपये आहे, व इतर १८ लाख आहे.

कानडी चाइमय—कानडी ही सामिल, तेलगू, आणि मल्याळम् भाषाशी नाते असलेली आणि त्यामुळे द्राविड भाषाकुळात मोडणारी भाषा होय. ही भाषा साहित्ययुक्त आहे. गेल्यापासून गंगातीरावरील राजमहालापर्यंत एक रेषा काढल्यास तिच्या दक्षिणेकडील भाग द्राविड भाषांनी व उत्तरेकडील भाग आर्यन भाषांनी व्यापला आहे, असे दिसून येईल. बलुचिस्तानातील मराहूद ही एक किरकोळ भाषा वगळल्यास, जगात द्राविडी भाषांशी निकट संबंध असणाऱ्या दुसऱ्या भाषा मुळीच आढळून येत नाहीत. गेल्याची भाषा ही देखील कानडीशी संबद्ध आहे.

कान डी दे ष—कानडी बोलणाऱ्या लोकांची संख्या एक कोटीहून अधिक आहे. ही भाषा बोलणाऱ्याचा प्रदेश म्हणजे सर्व म्हैसूर संस्थान, निजामी राज्याचा पश्चिमार्ध, मुंबई इलाक्यातील दक्षिण शिन्हे (ज्याला हल्ली "दक्षिण

महाराष्ट्र" म्हणतात तो प्रदेश) आणि मद्रास इत्याख्यातील उत्तर कानडा व बळारी हे जिह्मे इतका विद्रुन आहे पश्चिम घाट व त्याच्या पायथ्याची जमीन सोडून दिल्यास हा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून १,२०० ते ३,००० फूट उंच आहे.

कवि-राजमार्गात (इ. स. ८५०) कानडी देश कावेरी पासून गोदावरी नदीपर्यंत पसरला होता असा उल्लेख आहे. खोदीन लेख, बखरी, स्थानिक नावे इत्यादि पुराव्यावरून कोल्हापूरसुद्धा एके काळी कानडी हद्दीत होते असे दितं. याचप्रमाणे सोलापूर शहर व जिह्वा यातून पुष्कळ कानडी खोदीन लेख आढळून येतात. यावरून कानडी देशाची उत्तरसरहद्द मराठ्यांच्या स्वाभ्यामुळे आठ जाळे लागली, हें उघड होते.

मद्रासच्या दक्षिणेत असणाऱ्या किनाऱ्याकडील भागास, ते मुख्य कानडी देशाच्या अगदी बाहेर असून त्या जिह्वातून हागिळी भाषा प्रचारात असताहि, "कनोटक" असे ज संवोधण्यात येते. याला कारण इंग्रजांनी जेव्हा पूर्वकिनाऱ्यावर बसती केली, तेव्हा कृष्णनदीपासून कन्याकुमारीपर्यंत सर्व दक्षिण हिंदुस्थान विजयनगरच्या गादावर असलेल्या कानडी घराण्याच्या अंमलाखाली असून, त्याला कनोटक-राज्य या नावाने ओळखीत असत, हें होय.

कानडी भाषा—कानडी लिपीत १६ स्वर आहेत. मात्र ऐ (म्हल ए) व ओ (म्हल ओ) हे अधिक असून ल, मुळीन नाही. मराठीतील सर्व व्यंजनहि आहेत. व व ज यांचे उच्चार मात्र शुद्ध-तालव्य व दंत-तालव्य असे दोन्ही आहेत. बारापन्था मराठीतल्या प्रमाणेच म्हणतात अर्षी, जोड व ञकार ही अक्षरंहि आहेत. जोडाक्षरातील उच्चाराच्या प्रमाणे एका अक्षराखाली दुसरे अक्षर जोडून लिहितात; पण त्या अक्षराचा शिरोभाग लिहीत नाहीत. जोडाक्षरास बाराखडीच्या खुणा जोडावयाच्या असल्यास त्या प्रथम अक्षराला जोडून मग खाली दुसऱ्या अक्षराचे चिन्ह लिहितात. ह्ये, अर्क वगैरेतील रेक दाखविण्याला एक विशिष्ट चिन्ह (६) अक्षरापुढे लिहितात.

तीन लिं, तीन वचने व आठ विभक्ती कानडीतहि आहेत. अनेकवचनी गळ शब्द योगितात. विभक्ती प्रत्यय खालीलप्रमाणे:—

प्रथ.	उ.	पंच	इंद
दि.	अ, अंतु.	पटि.	अ
पु.	इंद.	सप्त.	अलि
चतु.	गे, दगे, कं.	संवी.	वे. ए

सर्व नामांचे प्रथम-द्वितीय-तृतीय असे तीन पुरुष आहेत. वर्णदेशक, संख्यादेशक व गुणदेशक असे विशेषणचे तीन आहेत.

तत्पुरुष, कर्मधारय, बहुव्रीहि, द्वंद्व व द्विगु, हे संस्कृत-तल्याप्रमाणे समात आहेत.

क्रियापदांत सकर्मक व अकर्मक असे दोन भेद असून काल, अर्थ, पुरुष, लिं व वचने त्यांना असतात.

स्थल, काल, राति, अनुकरण, विभक्ति, निपात, समुच्चय उद्गार व संवोध यांची वाचक अशी अव्यय आहेत. वाच्य-रचना मराठीतल्याप्रमाणेच असते

भा ए चे अ ति प्र ची न न मु ने.—इतिप्रमथें सापड-लेल्या एका लिस्ती शकाच्या दुसऱ्या शतकातील ग्रीक हस्तलिखितात हिंदुस्थानामधल्या कोणत्यातरी एका भाषेत लिहिलेले थोडे शब्द आढळतात; ते कानडी असावेत असे डॉ. ह्युट्झर्याचे म्हणणे आहे. यानंतर कानडी भाषेत लिहिलेले प्राचीन खोदीन लेख साहाय्या शतकापासून पुढे आढळतात.

कानडी पुष्पाक्षरें व लेखन लिपि.—कानडी भाषा लेखनात आपून जागतिक वाङ्मयात तिचा प्रवेश करतून देण्याचे श्रेय सर्वस्वी उत्तरेकडील संस्कृत पंडितांना आहे. या भाषेच्या व्याकरणसंज्ञा व धाटणी संस्कृताच्या धर्तावर आहे.

वर्णमाला अक्षरविषयक असून, संस्कृत वर्णमालेच्या क्रमा-नुसार आहे. यात दीर्घाल दहा महाप्राय व्यंजन, दोन उष्मवर्ण आणि काही स्वर व भंतस्ववर्ण आहेत. वास्तविक पद्धती दाखिती शब्दाना याची जरूरी नसते. आता याच्या उलट संस्कृताप्रमाणे न येणारे असे पाच वर्ण या मालेत आहेत. लहान मुलाकडून त्याच्या शिक्षणारंभापासून अमर-कोश पाठ म्हणून घेण्याची सार्वत्रिक पद्धत असल्याने या भाषेतील उच्चार संस्कृत उच्चारानुसारच बनण्यात बरीच मदत झाली आहे.

तेलुगु व कानडी लेखनालेखि एक असून, ती पश्चिम-हिंदुस्थानातल्या कम्पावरील दक्षिण अशोकी लीपीपासून निघालेली आहे. ही लीपि दक्षिण हिंदुस्थानभर पसरून जावामध्येसुद्धा गेलेली आहे.

ज्या भाषाप्रत्येक "प्राचीन कानडी" अशी संज्ञा आहे ती गणप्राय व अव्यावहारिक आहे अशातला भाग नाही. आधुनिक कानडी कवितेत तीतील शब्द व विभक्त्या यांना उपयोग करतात.

शे वा र च्या भाषाचा परिणाम.—बहुतेक सर्व अमूर्त, धार्मिक, शास्त्रीय, व तत्त्वज्ञानविषयक संज्ञा संस्कृत आहेत. अतिशय जुन्या ग्रंथात सुद्धा संस्कृत शब्द भरपूर आहेत. संस्कृत हो कानडीची आई नसली तरी दाई रास आहे, असे ज म्हणण्यात येते त्यात पुष्कळ तथ्य आहे. कारण संस्कृतने तिच्या टिप्पणी तीस घातल्याने तर ती वाङ्मयभाषा होण्याला योग्य झाली.

तेलुगुचा व हिचा अति निकट संबंध असल्याने विभ-क्त्यांच्या बाबतीत तेलुगुचा हिचावर परिणाम झालेला

दितो. या प्रदेशाच्या वायव्य भागातील पोटभापावर मराठी भाषेने परिणाम केला आहे.

कानडी वाङ्मयाच्या इतिहासातील युगे:—एका-मागून एक घडवत जाणाऱ्या धार्मिक संप्रदायांनुसार कानडी वाङ्मयवैविध्यता काही युग कल्पिता येतील; ती अशी:—

(१) बाराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत निव्वळ जैन वाङ्मय होते; आणि ते यानंतर पुढेहि कित्येक दिवस वरचड राहिले होते. यात सर्व प्राचीन आणि पुष्कळांनी अतिशय उच्च दर्जाची कानडी लिखाणे येतात. कर्नाटकी जैन वाङ्मय, हें एकंदर जैन वाङ्मयाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग होय. जैनांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने या संप्रदायाचें वैशिष्ट्य स्थापन करण्यात जैन आचार्यांनी मितकी खटपट केली तितकी कोणत्याहि भागातील आचार्यांनी केली नाही.

(२) इ.स. ११६० म्हणजे हा यक्षशाचार्यां जुन्या वीर-क्षैव किंवा लिगायत धर्माचा पुनरुद्धार केला, त्या घालापासून लिगायत वाङ्मयास सुरवात झाली. या नव्या धर्मचालनेमुळे जी महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती ही की, जैनांच्यापेक्षा फार निराळी अशी एक मोठी वीर-क्षैव कवचमयविषयक चळवळीची लाट पसरली.

(३) बाराव्या शतकाच्या प्रारंभी रामानुजाचार्यांकडून स्मृतिवित्त झालेला व मध्याचार्य (सुमारे इ. स. १२३०) आणि चैतन्य (१५००) यांनी वाढवलेला वैष्णवधर्म कानडी वाङ्मयाच्या तिसऱ्या युगाभित्त कारणीभूत झाला. या युगात ब्राह्मणी विचार श्रेष्ठ स्थान पावले व त्यांनी आपला दर्जा अद्याप कायम ठेवला आहे. कानडी वाङ्मयावरील याच्या दृश्य परिणामाला इ. स. १५०८ पासून म्हणजे उग्र वेळी भारताची कानडी आवृत्ति निघाली. त्यावेळेपासून मुक्तात झाली असं म्हणावयास हरकत दिसत नाही. पाश्चात्ती देशी भाषांचा प्रथम आध्यय करावा आणि ब्राह्मणांनी नंतर स्वकीय देशी वाङ्मय तयार करून भाषा व लोक यात साम्यात घ्यावे हा नियम कर्नाटकातहि दिसतो.

४ सध्या अर्वाचीन युगाला मुक्तात आहे. याचा जन्म कानडी वाङ्मयावर पाश्चात्य विचारांचा आघात व इंग्रजी वाङ्मयाचा परिणाम होऊन झालेला आहे.

हे कानडी वाङ्मयाचे भाग धार्मिक गोष्टीतच केवळ भिन्न आहेत असे नाही, तर वाङ्मयस्वरूपातहि भिन्न आहेत. जैन ग्रंथ बहुधा चतुररूपात म्हणजे गद्यरूपात आहेत; पद्यात निरनिराळे अनेक छंद असून त्यात वाङ्मयकीर्तत्य चांगळें दृग्गोचर होतें. लिगायत वाङ्मय बहुतेक गद्यरूपात आहे. पद्यभाग काही त्रिपदांत तर काही पदपदांत आहे. मोठमोठे ब्राह्मणी ग्रंथ देवरील पदपदांत म्हणजे सहा ओळींच्या पद्यात आहेत. पण याखेरीज त्या ग्रंथातून लोखनांम्य झालेली रसात्मक काव्येहि अनेक आहेत. अर्वाचीन युगातील वाङ्मय बहुतेक गद्यमय आहे; तरी 'यक्षगान' यासारखें छंदान कोकप्रिय झालें आहे.

राजकीय इतिहास, वाङ्मय येतिहास.—वाङ्मयाचें सद्यतय समयातून घेण्यासाठी आणि राजकीय परिस्थितीची वाङ्मयाची तुलना करण्यासाठी कानडी देशातील राज्य व घराणी याची मोजदाद घेतली पाहिजे. खालील घराणी या देशात एकामागून एक होऊन गेली आहेत. त्याचा प्रथम नामनिर्देश करणें बरे. कदंब, पांडव, गंग, चालुक्य, राष्ट्रकूट, कलचुरि, चोल, होयसल, बळळ, यादव, आदिलशाहि, विजयानगर व बोंडेय वगैरे तिसऱ्या शतकापासून आतापर्यंत होऊन गेलेल्या घराण्याची ही यादी आहे. कानडी वाङ्मयास आध्यय देशाच्या राजांच्या राजधानीची शहरे कालानुक्रमानें पुढें दिली आहेत:—

इ.स. ४००-५५० यनवासी (कदंब), वातापी (पाहिले पांडव), हलन्नद (गंग).

इ.स. ५२०-८२० वातापी (चालुक्य आणि राष्ट्रकूट); तलकाद.

इ.स. ८२०-१००० तलकाद, मान्यपेत (राष्ट्रकूट).

इ.स. १०४०-१३१२ कल्याण (पश्चिमचालुक्य), द्वारसमुद्र (बळळ)

इ.स. १३१२-१५६५ विजयानगर.

इ.स. १५६५—म्हैसूर.

प्रत्येक राजघराण्याच्या आश्रयाखाली काही वाङ्मय तयार झालेच आहे सध्या वाङ्मय काही अशी राजाश्रयानें आणि काही लोकाश्रयानें वाढत आहे. सध्याची कानडी वाङ्मयाची केंद्रस्थानें म्हैसूर, बेंगळूर, धारवाड, मंगलोर व बलारी हीं होत. यांपैकी म्हैसूर व बेंगळूर हीं मुख्यतः राजाश्रयाचीं स्थानें होत धारवाड व मंगलोर' येथें सर्व देशी भाषास गळफात लावणारी इंग्रजी, देशी भाषात मितकी वाव देईल तेवढी घेऊन कानडी वाङ्मय कसें बसें वाढत आहे. धारवाडच्या वाङ्मयावर मराठी भाषेच्या साहित्याने मराठी भाषेचा परिणाम होतो त्यातील मुख्य हा की ज्या शास्त्रीय संज्ञा व अर्वाचीन गोष्टीचे निदर्शक जे संस्कृत भाषेच्या पायावर रचलेले शब्द मराठीत वापरले जातात त्याचा प्रसार कानडी भाषेत होतो. शिवाय मराठी नाटके, कादंबऱ्या याची भाषातरे याच केंद्रात तयार होतात.

मंगलोर येथें कानडी वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यामध्ये सारस्वत ब्राह्मण बरेच आहेत. आणि त्यांच्या सामंतिक वैशिष्ट्यांचा आणि सामाजिक स्थितीचा कानडी वाङ्मयावर थोडासा परिणाम होतो.

कवि राजा माया च्या (इ.स. ८५०) अगोदरचे लेखक.—ज्याचा काल ज्ञात आहे असा अगदी जुना कानडी ग्रंथ म्हणजे कवि-राजमार्ग हा होय. हा राष्ट्रकूट राजा नृपतुंग याने रचला असे प्रतिपादण्यात येतें. पण नृपतुंगच्या फक्त देखरेखीखाली व आश्रयाखाली हा तयार झाला असावा. याचा खरा लेखक भविष्य नावाचा

नृपतुंगाच्या दरवारी असलेला कवि होय. नृपतुंग हा मान्य-
खेतच्या गादीवर इ. स. ८१४ ते ८७० पर्यंत होता. तेव्हा
नवव्या शतकाचा मध्य हा कानडी साहित्याचा प्रारंभ-
काल होय.

तथापि त्याच्या पूर्वीच्या शतकातून होऊन गेलेल्या
पुष्कळ प्राचीन लेखकाविषयी वरील माहिती उपलब्ध आहे.
कविराजमार्गात सुद्धा आठ दहा गद्यपद्यलेखकांचा नामनिर्देश
केला असून असे अनेक आहेत असे त्यात म्हंटले आहे.
ज्याची नावे दिली नाहीत अशा काही कवींच्या दृष्टांतिक
कविता घेऊन त्यावर बराच उहापोह केला आहे. याशिवाय
हा ग्रंथ मूळ कविकृतीवर नव्या करण्यासाठी केला अस-
ल्याने काव्यवाङ्मय किती जुने आणि लोकमान्य झाले
होते याचा हा ग्रंथ साक्षीभूत आहे.

जुन्या कानडी लेखकांनी आपल्या मार्गे होऊन गेलेल्या
तीस महान् कवींचा वारंवार उल्लेख केलेला आढळून येतो.
हे कवी म्हणजे समंतभद्र, कविरामेष्टि आणि पूज्यपाद
हे होत. कविराजमार्गात याचा उल्लेख नाही. याचे फक्त
संस्कृत ग्रंथ माहीत आहेत; पण कानडीत त्यांनी काही रचना
केली आहे की नाही याविषयी माहिती मिळत नाही. पण
उपाध्यायी कानडी लेखकांनी त्याचा गौरवाने एकसारखा
नामनिर्देश केला आहे, त्याअर्थी त्यांनी कानडीतहि काही
रचना केली असावी हे संभवनास वाटते. आता याच्या-
विषयी आपणाला काय माहिती आहे हे पाहू.

जैनकथासुसार समंतभद्राचा काल दुसऱ्या शतकात
भरला आहे. तो बडा विवादक असून पांगला जैनधर्मो-
पदेशकहि होता. पाटलीपुत्र (पाटणा), बक्ष (पंजाब)
सिंध, माळवा, कर्हाटक (कर्णाड), वाराणसी, कापी
इत्यादि स्वर्गी त्याने प्रवास केला होता.

काचीच्या देवळात काही चमत्कार घडवून आणून यांनी
काचीचा राजा जो शिवकोटि याचा शैवधर्म टाकून
जैन धर्माचा स्वीकार करावयास लविले याच्या काही
संस्कृत ग्रंथांवरील प्राचीन कानडी टीका उपलब्ध
आहेत, पण याचा एकहि कानडी ग्रंथ उपलब्ध नाही.

पूज्यपादाचे दुसरे नाव देवनेदी. हा तत्त्वज्ञातच्या गादी-
वर इ. स. ४८२-५२२ पर्यंत असलेल्या दुर्जिनात नांवाच्या
गंग राजाचा गुरु असावा. तेव्हा याचा नाल पाचव्या
शतकाच्या अखेरीस गतो. हा जैन गुप्त अणुन योगसाधनी
होता. योगसाधारणी अद्वितीय शक्ति याच्या ठायी होती
असे सांगतात. त्याने जैन तत्त्वज्ञानावर ग्रंथ केले आहेत.
पण त्याची जी न्याति आहे ती त्याच्या व्याकरणग्रंथातुळे होय.
“ पणिनिचन्द्रावतार ” म्हणून त्याने पाणिनीवर टीकाग्रंथ
लिहिला, इतकेच नव्हे तर त्याने “ जैनेंद्र ” नावाचे सर्वप्रथम
संस्कृत व्याकरण रचिले. वज्रनेदी नावाच्या याच्या शिष्याने
मदुरेस एक तामिळ वीर स्थापिला असे म्हणतात.

कविरामेष्टीविषयी फारच थोडी माहिती आढळते. तो
चवथ्या शतकात होऊन गेला असावा. कविराजमार्गात
उल्लेखिलेला कवीश्वर आणि चांभुडराय (१०८) व नेमि-
चंद्र (११०) यांनी स्तविलेला कविरामेश्वर हा याचीच
नावे असावीत.

बरील ग्रंथकारांनी कानडीत ग्रंथ रचना केली की नाही
हे नरी माहीत नाही तरी दुसऱ्या कित्येकांनी केल्याचे नरी
माहीत आहे. यापैकी धीवर्षदेवाचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे.
जन्मभूमीवरून याचा तुमसूराचाप असे नाव पडले यांनी
तत्त्वार्थमहासाक्षावर टीका म्हणून, ९६००० श्लोकांचा
“ नृडामणि ” नावाचा एक फार मोठा ग्रंथ लिहिला या
ग्रंथाचे महत्त्व खालील दोन गोष्टीपेसून दिसते. इ. स.
११२८ च्या खोंदीव लेखात सहाव्या शतकातल्या दंडी
कवीचा एक श्लोक आहे त्यात त्याने धीवर्षदेवाची
स्तुति केलेली आढळते. भट्टाफलक (१६०४) नावाच्या
प्रसिद्ध कानडी वैय्याकरणात “ नृडामणिची ” फार प्रशंसा
करून, त्यावरून कानडी वाङ्मयाची किंमत व दर्जा पांगला
कडून येईल असे ध्वनित केले आहे. जर बरील शिल-
लेखातील श्लोकाचा कर्ता नि.संदाव दंडी असले तर धीवर्ष-
देव हा सहाव्या शतकाच्या मार्गे जाईल. याच्या ग्रंथाची
प्रत उपलब्ध नाही हे दुर्दैव होय. तथापि भट्टाकल्लेच्या
वेळेपर्यंत हा ग्रंथ अस्तित्वात होतासे दिसते.

ज्याच्या कृती उपलब्ध नाहीत असे कविराजमार्गात
उल्लेखिलेले दुसरे प्राचीन ग्रंथकार म्हणजे विमल, उदय,
नागार्जुन, नय्यवन्धु, दुर्जिनात, श्रीविजय हे होत. “ कर्णाटक
कविचरितं ” या ग्रंथात याची प्रोटक माहिती आढळते.
या टीकाणी गुणानंद (९ वे शतक) या तत्त्वज्ञान, व्याकरण व
साहित्य यांवरील ग्रंथांपांचाहि उल्लेख केला पाहिजे. ग्रंथ-
कार दुर्जिनात व या नावाचा (इ. स. ४८२—५२२ पर्यंत
राज्यावर असलेला) मंगरगा या एकच व्यक्ती असाव्या असे
दिसते. तो शब्दावताराचा कर्ता देवनेदी पूज्यपाद याचा
शिष्य असून यांनी भारवाच्या किराताजुनीयातील कठिन
अशा १५ व्या सर्गावर टीका लिहिली, असे शिलालेखा-
तून यांचे वर्णन आढळते. भारवाचा काल ९१० च्या
पूर्वी कर्नाटकात असावा; पण तो जर कालिदासाचा समकालीन
असेल तर त्याला पाचव्या शतकात घालावा लागेल.

या प्रकरणात उल्लेखिलेली कोणतीहि पुस्तके जरी सध्या
पाहण्यात नाहीत तरी अजूनहि काही सापडण्यासारखी
आहेत; कारण अशी काही प्राचीन जैनग्रंथसंग्रहालये
आहेत कीं तशातील ग्रंथ अद्याप नीटसे माहीत झाले नाहीत;
ते विगतीयाच्या दृष्टीस पडून नयेत म्हणून खबरदारी घेण्यात
येते व कधी कधी ते जमीनीत पुरून टाकण्यातहि येतात।

क वि रा ज मा र्णी पा सू न लिं गा य त स मु त्या न का-
ला प र्य त चे जैन लेखक (८५०—११३०).—कविराजमा-
र्गाच्या पुढच्या प्राचीन ग्रंथकार म्हणजे पहिला गुणधर्म होय.

हा महेंद्रातक ही पदवी धारण करणाऱ्या बहुधा एरेवप्पा (८८६-९१३) नावाच्या गंगराजाच्या पदवी होता. याने हरिवंश " किंवा " नेमिनाथ पुराण " आणि " बृहदक " नावाचा ग्रंथ लिहिला.

दहाव्या शतकातील तीन कवींना तीन रत्ने म्हणून कवी कर्मा संघोर्धात हे तीन कवी म्हणजे, पंप, पोंन आणि रत्न हे होत. उत्तरकाळीन कानडी कवी यांची फार स्तुति गातात. कानडी वाचकांच्या इतिहासात दहावे शतक काहीसे वैदीप्यमान दिसते या शतकात त्याला मान्यतेत येथील आणि गंग राजाचा आश्रय होता.

पंप हा इ. स. १०० मध्ये जन्मला. याला आदिपंप असे म्हणतात याच्या नेतर दुसरा एक पंपकवि झालेला आहे. हा पंपी येथील एका ब्राह्मण घराण्यातला होता. पण त्याच्या भाषांना ब्राह्मणधर्मात घडून देऊन जैन धर्माचा अंगिकार केला. पंप हा चालुक्य घराण्यातील अरिकेसरी नावाच्या एका राजपुरुषाच्या पदवी होता. त्याने याला चर्मपुर नावाचे गाव बक्षित दिले. इ. स. १४१ मध्ये या कवीने एका वर्षात दोन काव्ये रचिली ही काव्ये फार प्रख्यात असून कानडी बाह्ययात ही भाषावर्णाच्या इथीने नमुन्यादायक आहेत. पहिले आदिपुराण, यात पहिल्या तीर्थंकराचे चरित्र आहे. दुसरे विष्णुनारुणविजय, यालाच पंपभारत असे नाव आहे. यात पांडवजन्मापासून वीरवनाश व अंगुनाभेपक येथपर्यंतची भारतकथा वर्णिली आहे. यात संस्कृत शब्द बरी असून हि हे फार सरस बघले जाते. यातील अजुन हा कवीचा आश्रयदाता अरिकेसरी असे म्हणून, कवीने याला विष्णु, शिव, सूर्य, मदन इत्यादि विशेषण देऊन कावळचे गाराविले आहे. तथापि या अवास्तव्य स्तुतीमुळे काव्याला गरा कमीपणा येतो.

पोंन हा जैनकवि पंप याचा समकालीन होता. हा संस्कृत व कानडी या दोन्ही भाषात ग्रंथरचना करीत असे, व त्यावरून याला उभय-कवि-चरुवर्ति अशी बहुमानाची पदवी मिळाली होती मान्यतेतच्या गादीवर ११९-१६८ पर्यंत असलेल्या कृष्णराज नावाच्या राष्ट्रूट राजाने त्याला ही पदवी अर्पण केली होती या कवीची रचणूक याने रचिलेल्या शांतिपुराणावरून झाली या पुराणात १६ तीर्थंकरांच्या कथा आहेत. याचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे "जिनाक्षरमाला" हे जिनस्तुतिमय विवक्षिताक्षरवध काव्य होय याच्या नावाने प्रसिद्ध असलेले दुसरे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत.

भैरुतीतील तिसरा जो रत्न हा काचार अतर्काबंध्य होता. मोहक भाषा सरणी, काव्यौषध व कौशल्य हे गुण त्याच्या काव्यात आढळून येतात. दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेल्या काहीम चालुक्य राजांचा त्याला आश्रय असे. या कवीचा पहिला ग्रंथ " अजित पुराण " हा होय. याने हा ग्रंथा तीर्थंकराचा इतिहास ११३ मध्ये लिहिला याचा दुसरा ग्रंथ " साहस भविष्यव. " यात भीमाने

दुर्गोपनाला मारण्याविषयी केलेली प्रतिज्ञा कवी देवदास नेली याविषयी कथा आहे याने दुसरे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत.

रत्नचा आश्रयदाता आणि " तीन रत्ना " या समकालीन चावुंडराय (सं. चांमुड) हा स्वतः व लेखक होता हा गंगराजा चवथा राजमल्ल (९७४-९८४) याचा एक भ्राता होता. हा चांगला योद्धाहि असे यानेच अलोट पैसा रत्ने करून धयण वेळगोळ येथे गोमतेश्वराचा अग्रय पुतळा उभारला. " त्रिपष्टिलक्षण महावीरपुराण " किंवा " चांमुडराय-पुराण " या नावाने ओळखिल जाणारा याचा एक ग्रंथ ग्रंथ आहे. यात २४ तीर्थंकरांचा संपूर्ण इतिहास आहे हा ग्रंथ विशेष मनोरंजक व महत्वाचा असण्याचे कारण त्याच ग्रंथात लिहिलेला जुना उपलब्ध असलेला ग्रंथाचा अनुमान पाय तो हाच आहे. दहाव्या शतकात प्रचलित असलेल्या भाषेचे ज्ञान आपणाय या ग्रंथावरून कळून येता येते याचा काल १७८ हा आहे.

इ. स. १८४ च्या सुमारास पहिला नारवर्म, या प्रख्यात वैज्याकरणाने " छंदोमुद्रि " हा कानडी उद्द शास्त्रातील ग्रंथ रचला. कस्यीने हा आपल्या पत्नीत लंबांधूत लिहिला असून प्रत्येक श्लोक त्या त्या कृताच उदाहरण म्हणून रचला आहे याचाच्य सष्टत कादंबरीबद्दल याने चंपूनर्थ कानडी " कादंबरी " केली आहे याला वावुडरायाचा आश्रय होता. अकराव्या शतकातले कानडी ग्रंथकार फारसे नाहीत, याच कारण त्यावेळी बोल राजाच्या स्वाभ्यामुळे देशात फार असत्यता होती. देश उध्वस्त केला गेला असून पुढील जैन देवस्थाने फार नाहीशी करून टाकण्यात आली होती.

बोल त्याच्या यावल्यानंतर १०७१ साली बदराशाणे " मदनतिलक " नावाचे एक लहानसे काव्य रचिले हे अशा पुढीदार शीतीने रचिले आहे काँ, पानि व हावद याच्या अनेक बाब्यविक्षेपानी याचे निरनिराळे प्रकार करून दाखविता येतात अनेक तन्त्रांनी हे म्हणता येते

याच वेळी बलिपुर (शिमोगा जिल्ह्यातले बेलगासी) येथे नगरमूर्तार्य उदयास आला याने त्या ठिकाणी देवळे व स्नानागृहांची बांधणीही आहेत हा फार पार्षिक असे. याचा " चंद्रबुधामणिनातक " हा ग्रंथ वेदाग्रपर आहे. याला केव्हा केव्हा " हान-गार " असेहि संघोषण्यात येते.

नागचंद केल्या अभिनवपंप हा ११०० च्या सुमारास होऊन गेला याची लेखनशैली व याच्या एवा ग्रंथाचे अपूर्व महत्त्व या इथीने याचा प्रामुख्याने जोर केला पाहिजे याचे वैयक्तिक चरित्र फारसे माहीत नाही. याने " मणिनाथपुराण " लिहिले. यात १९ व्याव्या तीर्थंकराची कथा असून, यात कवीची वर्णन करण्याची अपूर्व शक्ति दृष्टीपत्तीस येते. तथापि याच्या " रामचंद्रचरितपुराणाला " विशेष मान्यता प्राप्त झालेली आहे. हा ग्रंथ " पंपरामायण " या नावाने ओळखिला जात असून कवीने आदिपंपाच्या पंपभारताला लेखक म्हणून हा तयार केला. हा ग्रंथ अद्वितीय व मौल्यवान्

असा आहे. या योगाने रामायणाचे, ब्राह्मणी पाठातून पुष्कळ प्रमुख बाबतीत निराळें असें जैन पाठात आपणास पहावयास मिळतें. या कथेंतील मुख्य घाग वात्मिकीरामायणा-तलाच असून इतर सर्व गोष्टींत फार फरक पडलेला आहे. विशेष लक्षात घेण्याजोगे काही फरक खाली देतो:—

सर्व वातावरण जैन आहे. सर्वथ हिंदुस्थान जैन प्रदेश बनलेला दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणी धर्म याचा कोठेहि उल्लेख नाही. वनातील कपरी हे जैन यती होत. राम, रावण वगैरे सर्व मंडळी जैन असून, अंतकाळी ते बहुतेक जैन यती बनतात. राक्षसांना राक्षस या नावाने फार मोठ्या वेळा संवोधण्यात येतें. त्यांना बहुधा विद्याधर असें म्हणत. वस्तुतः पृथ्वीवर राहणाऱ्याचे दोन वर्ग पाडण्यात आले होते, एक खेचर व दुसरा भूचर. म्हणजे जिन आणि मानव, असा दोन जाती कल्पितल्या आहेत. ब्राह्मणी कथेंतील अमात्रप (दैवी) व विलक्षण चमत्काराऐवजी यात सरळ साधो व अधिक विश्वसनीय कथा आढळून येत. उदाहरणार्थ, सुमीव, इतुमत व त्याचे अनुयायी ही यानें नसून त्याच्या ध्वजावर वानराचिन्ह असे. कंदवाच्या ध्वजावरहि धानर-चिन्ह असून त्यांना धानर-ध्वज असें नाव होतें. या ग्रंथातील धानर मनुष्यप्राणी होते. पर्वताच्या मोडलेल्या शिखरांनी समुद्रावर लेंकेला पूत बांधला नव्हता, तर "नभोगमनविद्येच्या योगाने अंतरिक्षातून पुढावरून आणल्याप्रमाणे सैन्य समुद्र-पार करण्यात आलें. रावणाला "दशमुख" हें जें नाव मिळालें याचे कारण त्याला अशोखरीच दहा मुठें होती म्हणून नव्हे तर तो जेव्हा जन्मला तेव्हा त्या खोर्लत असलेल्या रत्नादशांच्या दहा पैलूमध्ये त्याचे मुख प्रातिवि-वित झालें होतें म्हणून.

राम व लक्ष्मण हे विष्णूचे अवतार नसून वेवळ "कारण पुरष" होते. शैवटीं आठवे अवतार वासुदेव व बलदेव यांशी त्यांचे अनन्यीकरण करण्यात आलें आहे. लक्ष्मणाला कृष्ण, वैशव, अष्ट्युत असें म्हटलें आहे. सर्वथ बनवासता तो रामाच्या बाजूचा योद्धा व रक्षक असून सर्व मोठमोठ्या गोष्टी यांनेच केल्या आहेत. आणि शेवटी रावणहि याच्याच शस्त्र-प्रहाराने मारला जातो.

बारीकसारीक गोष्टी व प्रसंग वात्मिकीरामायणातल्यापेक्षा अगदीच भिन्न आहेत. उदाहरणार्थ, लक्ष्मण व शत्रुघ्न हे सहोदर नव्हते. रामाच्या आईचे नाव बौसल्या असून अपरा-मिता असें आहे. सीतेला प्रमांमंडळ नावाचा एक जुळा भाऊ होता. तो लहानपणीच खोरीस गेला असून, सीतास्वयंवराच्या पणात तो भाग घेऊं लागला असताना हें नातें उघडकीस आलें. रावण हा देवगर्वादिकाना अजिंक्य होता असें कोठेंच सांगितलें नाही.

रामायणाची दुसरी जैनपाठांतर् कानडीत आहेत. त्यांपैकी प्रमुख रत्नपदीत वरविहिलें "कुमुदं रामायण" (१२७५)

आणि देवचंद्र (१७९७) याचा "रामकथावतार" हा गद्यप्रबंध, ही होत. "चांडुडराय पुराण" (१७८), नयसेनाचे "धर्माश्रित" (१११२) आणि नागराजाचे "पुण्याश्रव" (१६३१) या ग्रंथातून रामायणकथा ज्योटक दिलेली आहे. याची संविस्तर तुलना करणे मौजिचे होईल.

या कथेच्या मुळासंबंधी जैनकथा अशी आहे की, ही प्रथम वृषभसेनाने भरताला सांगितली, नंतर ऋषिपुत्रमुद्रायाचा अग्रणी जो गौतम याने इ. स. पूर्वी ५२७ मध्ये शेवटचा वर्षमानतोयकर याच्या देखत ती मगध राजाला विवेदन केली, यावेळपासून अन्याहृत गुरुपरंपरेमार्फत ती आतापर्यंत चालत आली आहे.

नागचंद्राच्या वेळचे दुसरे कवी म्हणजे काति व राजा-दित्य हे होत. काति ही कात असलेली पहिली कानडी कवि-यित्री होय. ती जैन होती. "काति" हें नाव जैन परिव्रजिनकाना किंवा स्त्रीभक्तांना लावण्यात येतें द्वार-समु-द्राचा बळारराजा तिचे कवित्व कसोटीला लावण्यासाठी नागचंद्राने म्हटलेला खेकाधं तिला पुरा करण्यास सांगे व ती त्याप्रमाणे चटकन करी, अशी तिच्याविषयी एक आख्या-यिका आहे. दुसरी अशा एक गोष्ट सांगतात की, एकदा नागचंद्राने तिच्याकडून आपली छंदोबद्ध स्तुति करवून घेण्याबद्दल पैज मारली, व ही पैज जिंकण्यासाठी त्याने मूर्च्छा आल्याचे निमित्त करून मेळ्याचें सांग घेतलें. तेव्हा कातीला शोक होऊन ती त्याचें गुणवैकृतीन कळें लागली असाता त्याने चटकन उठून पैज जिंकल्याचें जाहीर केलें.

राजादित्य हा पाविनवागेचा जैन होता. त्याने आपली काव्यप्रतिभा गणितविषयाचे विवेचन करण्याकडे लाविली अंकगणित, क्षेत्रमापन व यासारखे इतर गणितविषय याच्या संबंधाचे नियम आणि सिद्धांत मोठ्या कौशल्याने याने पयात गांठिले आहेत. या विषयावरील कानडी-भाषेत त्याचे ग्रंथ पाहिलेच होत

वाराच्या शतकात खालील ग्रंथकारांचा उल्लेख केला पाहिजे:—(१) नय से न (१११२), याने एक व्याकरण लिहिलें आहे पण तो उपलब्ध नाही. याचा कीर्ति "धर्माश्रित" नावाच्या नीतिग्रंथावरून झाली. या ग्रंथातल्या चौदा प्र-रणातून याने धैर्य, सत्यता, सद्बुद्ध, न्याय इत्यादि सद्गु-णासंबंधी सोप्या व मजेदार भाषेत विवेचन केलें आहे. याने प्रस्तावनेतच संस्कृतपरिभाषा वापरण्याचा इतर कवीत जो दोष असतो तो टाळल्याचें लिहिलें आहे. हा याचा ग्रंथ १११२ साली घारावाज जिल्ह्यात सुळगेद येथे लिहिला गेला. (२) दु स रा ना ग व मो—(सुमारें ११२०), हा "काव्याव-लेचन" आणि "कणोटक नापाभूषण" या दोन मह-त्वाच्या व्याकरणग्रंथांचा कर्ता होय. तो मूळ वेणीवा असून कानडी देशात येऊन राहिला होता (१) ज द शि व—(११२५). याने आपल्या समयपरीक्षाग्रंथात जेनेतर धर्मातील दोष दाखवून जैनवाङ्मयचलून धरली आहे. (४) नीर्ति व मां (११२५)

यानें गोवैय नावाचा गुराच्या रोगासंबंधी एक पद्यप्रयत्न लिहिला आहे. (५) कण पा र्म (१९६०). यानें दुसऱ्या अनेक प्रयासोपरीम नेमिनाय पुराण म्हणजे २२ व्या. तीर्थंकारानें चरित्र लिहिलें यात त्यानें कृष्ण, पांडव, भारतीय युद्ध इत्यादि कथा घुस-उण्याचा प्रयत्न केला आहे. (६) तृ त पि लस. (१९६०) — यानें अमिताभतीच्या संस्कृत प्रयासं धर्मपरिधे नावानें एक कानडी रूपांतर केले आहे. यात हिंदू देवाचे अनेक दुर्गुण दाखवून त्याची पुराणें किती अविश्वसनीय असतात हें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणताहि देव कुमारीसक होण्याच्या लायकीचा नाही हें यात दाखविलें आहे. (७) तु मे ति ह. (१९४५). — हा जैन मत्तला तरी त्याचा या ठिकाणी उल्लेख करणें बरे. हा किमुकाड-नाड मधील सत्यदीर् गावचा म्हातें ब्राह्मण होता. यानें गुणाव्याला अनुसरून चंपूकरण्यें “धचतन” लिहिलें आहे.

लिं गा य त सं प्र दा या चा उ द य. — (इ. स. १९६०) यसर आणि लिगायतपयाचे प्रचारक — यसर हा लिगा-यतमताचे संस्थापक नसून, त्याचा मुधारक व प्रचारक होता. लिगायत संप्रदायास त्या संप्रदायाचे लोक वीरवीर धर्म म्हणतात व तो पंचाचार्यीच्या उपदेसावर रचला आहे व तो वेदोक्त धर्म आहे असें त्याचे अनुयायी समजतात. यसराना सर्व कृत्यें धर्मसंगत होती असा कोणाचाच आप्रह नाहीं आणि यसरचरित्र आज स्पष्ट उपलब्ध आहे असेंहि कोणी मानीत नाहीत. काही स्थूल गोष्टी तेव्हा सांगता येतल यसरवर मिल्लिमताचाहि परिणाम झाला होता अस कित्येक म्हणतात तो कलादगी निरप्रात मागताई येथे जन्मला पण कृष्णा व मलप्रभा याच्या संगमावर असलेल्या कपदि गावी तो राहात असे. तेथें एक संगमेवराचें स्थान आहे. या ठिकाणी त्याला वीरशैवमताची पुनर्गठित करण्यास अनुज्ञा मिळाली, असें सांगतात. यसर आराध्य ब्राह्मण होता. त्याची पहिली पत्नीही ही कल्याण येथे १९५६-१९६७ पर्यंत गादीवर असलेल्या विजयल नावाच्या कलपुत्री रामाचा दिवाण जो यसरचा मामा होता, त्याची मुलगी होय जेव्हा त्याचा सासरा वारला तेव्हा यसराला दिवाणगिरीची बरे मिळाली. यसराला चतुस्रसव नावाचा एक भावा होता, त्याच्या मद-तीने आपल्या नवीन मत्ताचा व शिषोपासनेच्या नवीन मार्गाचा प्रसार करण्यास यसरानें आरंभ केला. लवकरच त्यानें पुष्कळ अनुयायी जमविले व जंगमाचा पुरोहितवर्ग स्थापला. या जगमार्चें पोषण रामाच्या खनिम्बातून के-याच्या आरोपावरून यसराला पकडण्याचा जेव्हा हुंज सुरूला तेव्हा त्यानं पळून जाऊन आपल्या अनेक अनुया-यांच्या सहाय्याने राजाचा पराम्व केला. यावर राजानें त्याला पुन्हा दिवाण केलें पण यापुढें खरा सलोखा न राहता, यसरानें रागाला मारविलें तेव्हा रामपुत्रानें बापावइल सड येण्याच्या इराद्याने त्याचा एकसारखा पाठलाग केला

तेव्हां यसरानें अखेरीस विहिरात उडी घेतली. लिगाय-ताच्या मते, तो संगमेवराला पळून जाऊन तेथील शिव-लिंगात गडप झाला यच्या मागून चतुस्रसव हा लिगायताचा मुघारी झाला.

यसरच्या नावाभावी अनेक अल्पायिका जमा होऊन त्याची पुराणें घनली. ‘यसर पुराण’ (१९६९), ‘महा-यसरपुराण’ (१५ वें शतक) आणि ‘चंपूमंत्रविनय’ (१६५१) हीं तीं पुराणें होतः. ‘राजशेखरा’चा कर्ता पडसरीदेव यानें हें पोटचें पुराण रचिलें आहे. यसराला नन्दीचा अवतार मानण्यात येतें

यसरानें रचविलेले म्हणून मानण्यात येणारे ग्रंथ, ‘पद-स्थल-वचन’, ‘काल-ज्ञान-वचन’, ‘मन-गोप्य’, ‘घटचक्र-वचन’ आणि ‘राग-योग-वचन’ हे लिगायतमताचें निरु-पण करणारे ग्रंथ होत.

मत्तप्रसाराच्या कामात यसराला अनेक लेखकांची मदत होती. त्यानीं या नवीन पंचाचा प्रसारा व निरूपण करणारीं पुस्तकें देशभर फैलाविली हीं पुस्तकें सर्वांस समजण्या-सारख्या सोप्या गद्यात किंवा सहज कळण्यासारख्या व गळ्यावर म्हणता येण्याजोग्या सोप्या पद्यांत आपल्यानें या मत्ताचा प्रसार करच जलदीनें झाला पुस्तकांचीं नावें सोपी व आतील विषयाना आदर्शासारखीं होती आणि पुष्कळा तींच तींच नावें देण्यात येत, उदा “ पद-स्थल वचन ” किंवा “ कालज्ञान-वचन ” हेंच नाव निरनिराळ्या लेखकांनीं या विषयावर लिहिलेल्या पुस्तकांना देण्यात येतें.

वीरशैवपयाचे प्रचारक अनेक आहेत, तेव्हा सर्वांचीं नावें देता येण्यासारखीं नाहींत. नीलम्मा हें यसरच्या अनेक शायकांपैकीं एकीचें नाव प्रचारकामध्ये पावून नवळ वाटेले. चतुस्रसव हा यसरचा फारच मोठा सहकारी असे यसर शिवत असताना देखील यसर काही घाबर्तले आपल्या मामापेक्षा श्रेष्ठ होता आणि या चळवळीचे बार्मिक भाग प्रमुखत्वानें यसरचाच देणारेखोळाही होता. वीरशैवपयाचीं मते यसराला शिखरिण्यासारखी प्रणवा (७) ने त्याच्या (चक्राच्या) ठिकाणीं अवतार घेतला होता अस सांगतात, झणून साक्षात्किंच यसर नन्दीचा अवतार असून, चतुस्रसव साक्षात् शिव होता असें समजतात.

यसरचे दुसरे प्रमुख सहकारी झणजे मडिवाल मच्य्य, प्रमुदेव आणि सिद्धराम हे होत “चतुस्रसवपुराण” (१५८५), “ मडिवालम्य सागत्य ”, “ प्रमुलिंगलीलें ” (१९६०), “ सिद्धरामपुराण ” आणि इतर काही ग्रंथ यातून वरील धर्मप्रवर्तकांमदल्या आधर्म्यकारक व चमत्कारिक कथा सांगितल्या आहेत

लिं गा य त सं प्र दा या चा यी यो डी मा हि ति. — वाराच्या शतकात यसरानेवर हा संप्रदाय उत्पन्न झाला असें नसून तो प्राचीन कालापासून चालून आलेला आहे यसराना फक्त

त्यानी सुगारणा व प्रसार केला लिंगायतलोक जेवळ शिवांनी उपासना करितात, पण त्यांचे शैवादी साम्य नाही केवळ शिवोपासना हे त्यांचे वैशिष्ट्य नसून अंगावर कोठ तरी नेहमी लिंग घारण करणं हेच त्यांचे वैशिष्ट्य आहे हे लिंग (देव) मिन्ह बहुधा चादीच्या किंवा लाकडी कर्त-ड्यात (करंडिंग) घालून गळ्यात अडकवितात जंगम ते आपल्या डोक्यावर घारण करतात हे लिंग कोणत्याहि समीपाली आपल्या पातून दूर करावयाचे नाही लिंगायत लोक मोठे कडक शाकाहारी असतात हे ब्राह्मणाच बघेस्व मानीत नसल्याने ब्राह्मणात व याच्यात वैर दिसून येते लिंगायत समाजात कोणीहि मनुष्य जातिवत् असला तरी तो जातिहि प्यावा अशी वसवाची त्यांना शिवचण आहे

याचे बाही धर्मग्रंथ सस्कृतात असून त्यात १८ ईवागम नावाचे ग्रंथ येतात शिव-गीतेलाहि मोठा मान देण्यात येतो अधीक्षिताकरिता कानडीत ' वचनें तयार केली आहेत यात लहान लहान गद्यमय उपदेशपाठ असतात यतवपुराण व चतनसवपुराण यांना फक्त अशिक्षित लोकच प्रमाण मानतात

वीरशैवसंप्रदायाचीं मुख्य तत्वे व आचार, ' अष्टावरणम् ' व ' पदस्थल ' या पारिभाषिक शब्दात देता येतील अष्टा-वरणात (१) गुरुची आज्ञा पाळणे, (२) लिंगपूजा, (३) जंगमाविषयी आदर (४) विभूति लावणे, (५) द्वादश-माला धारण करणे, (६) पादोदक घेणे, (७) प्रसाद अक्षण करणे (निवच दाखवणे), (८) ' नम शिवाय ' ही पंचाक्षरी ' जपणे (याला ' ओम ' जोडल्यास ही पंडक्षरी होतात) या आठ गोष्टी येतात या गोष्टी धर्मप्रदेशा सहाम्यभूत म्हणून आहेत पदस्थल किंवा मोक्षाच्या सहा पायऱ्या म्हणजे — भक्त, महेश, प्रसादि, प्रणालिंग, शरण, व ऐक्य शैवपथाच्या ६३ उपाट साधू यांना ' पुरातन ' असे म्हणतात विषयी व पुढील काळातील ७०० साधू (नूतन पुरातन) विषयी जाण्यात आदरसुद्धि वाळगण्यात येते यतन व त्याचे प्रमुख अनुयायी ' नूतन परातनान ' येतात या पथाचे तत्वज्ञानातील स्थान ब्राह्मणाच्या एकेश्वरा सारख्या पथाच्या जोडीला लागेल शिवाला परमस्त कल्पून त्याला शिवतत्व किंवा महा-शिव असे संबोधण्यात येते हे तत्व ब्रह्मा, विशु व रद्र या त्रैलोक्यिक देवतापेक्षा थोडे आहे

लिं गाय त ग्रंथ वार — (११६०-१६००) अगदी पहिला लिंगायत प्रप्रचार हरीश्वर किंवा हरिहर हा नरीमह बगलच्या कारकीर्दीत हजेरीत येथे मुख्य मुल्की दिव्य नीम भग यांनी अशी जाग्याविका सांगतात की, हिशान देण्यास यला रागांनी चोलाविले असता, हपीच्या विष्णूपाक्ष मीदरात आपण आरती करीत असताना सर्व दिशेव आगनक म्हणून रातक झाले भग याने रागात सांगितले यावरून त्यांना यतार्क करण्यात आले यापुढे त्याने विष्णूपाक्ष मीद-

रात राहून आपले ग्रंथ लिहिले याचा पहिला ग्रंथ " रगळे " हा असून, त्यात ६३ पुरातनांची प्रस्ता आहे त्याला " शिवगणद रगळे " किंवा प्रथम पुरात नाच्या नावावरून " गवियण्णन रगळे " असे नाव आहे लहान लहान पद्यापेक्षा ज्यास्त उच्च दर्जाची ग्रंथरचना यास करता यावयाची नाही अशी लोकांची समजूत झालेली पाहून, याने " गिरिजाकल्याण " किंवा " शिवपार्वतीविवाह-कथा " हा ग्रंथ मोठी आकांक्षा धरून लिहिला व लौकिकहि मिळविला य प्रयाची फारच सुंदर व प्राचीन ज्ञान तऱ्हेची धाटणी आहे व पुढील कवींनी याची मोठी प्रशंसा केलेली आढळते हपीच्या विष्णूपाक्षाला ' पपासातकम् ' हा ग्रंथ यानेंच रचिला

राघवाक — हा हरीश्वराचा शिष्य होता हा हपीत रहिवासी, पण याने द्वारसमुद्र व वारगळ दरवारी जाऊन विनय मिळविले व आपल्या आमुष्यातील शोषट्त्वे दिवस हसन गिरहवातील बेलूर गावी कोठे याने हरिश्चंद्रका य लिहिले तेव्हा त्यात एका वैष्णव राजाची स्तुति गाडल्यावर हरीश्वर त्याच्यावर नाराज झाला तेव्हा, त्याचे परिमार्जन करण्याक रिता म्हणून राघवाकाने " सोमनाथचरिते " " सिद्धरामपुराण " " हरिहरमहत्त्व " यासारखे आगखी ग्रंथ लिहिले पणपदीत लिहिण्यास यानेंच प्रथम सुरवात केली अस सांगतात पदपदीरचना पुढे फार लोकप्रिय झाली सोळाव्या शतकात चिक्कनयाना " राघवाक " नावाचे या ग्रंथकाराच चरित लिहिले

केरय पयसर — यला " केरय " (तळ बाधणारा) हा उपपद मिळण्याच कारणात बेलूर नावाच तळ बाधाविले हे होय तो काही काळ नरसिंह नावाच्या धगळराजाचा मनी होता याने वीरशैवसंप्रदाय चांगला वाढविला याने " दीक्षा बोधे " नावाचे सवादात्मक एक काव्य केले आहे त्यात एक शुभ आपल्या शिष्याला उपदेश करीत आहे, व शैव पथाची तत्वे पटवीत आहे अस आहे १३८५ च्या सुमारास त्याच्या एका कथायाने लिहिलेल्या " पयराजपुराणा " तील हा नायक आहे याच्या कुमारपयसर नावाच्या मुलाने " सानदचरिते " हा ग्रंथ लिहिला असून त्यात एका हपीच्या मुलान नर कातील मताच्या यातना ऐकून " पचाक्षरी " च्या प्रभावाने त्यांना दुःखमुक्त करण्याचा कसा प्रयत्न केला हे सांगी तले आहे मूळ सस्कृतावरून हा कथाभाग घेतला असे म्हण तात हरीश्वर, राघवाक व केरय पयसर यांचा काळ १२ व्या शतकातील की १३ व्या शतकातील आहे हे निश्चित झाले नाही

पालकुरिके सोम — (११५५) हा गादावरी शिष्यात याला उ रिच ग्रंथ जन्मला आपल्या यावातील वैष्णव शास्त्रयाना मिळून तो कानडी प्रांतात कथ्य येथे गेला याचे रेखान विरोधत सस्कृत व तेलगू या भाषेत फार आहे याचे तेलगू " यतन पुराण " भोमकवीच्या " यतवपुराणाला " आपारभूत झाले

असें म्हणतात. याच्या कानडी ग्रंथात एक "शतक" असून, काही लोक ते प्रत्युत "सोमेश्वरशतक" च असले असें म्हणतात. "सोमेश्वरशतक" हा इतका विस्फुल्लित व अशुद्ध ग्रंथ आहे की, पालकुरिकेसोमासारख्या संस्कृतज्ञांनी तो लिहिला असेल हे संभवत नाही असें रा. नरसिंहाचार्यांसारखे दुसरे काही लोक प्रतिपादिततात. शिवाय लिंगायत लोक स्वतः पालकुरिकेसोमानें केलेल्या ग्रंथात या शतकाकडे जाण देत नाहीत; त्याचा ऐसक आपणाला पालकुरिकेसोम म्हणवीत नसून पुलिगेरे (लक्ष्मेश्वर) येथील आपण रहिवासी आहोत असें धनित करतात.

देव कवि:—(१३००) यानें "कुसुमावलि" नावाची एक चंपूत सुंदर कादंबरी लिहिली आहे. एक राजकन्या व रामपुत्र एकमेकांच्या प्रतिभेवर अनुरक्त होऊन आपल्या प्रियजनाच्या पुष्कळ कालपर्यंत शोध लावितात. नंतर त्याच्या गोठी पडून त्याचें लग्न लागते अशी यात गोष्ट आहे. सोमराज:—(१३१०) हा बहुधा पश्चिम किनाऱ्यावरील चैत राजांपैकी एक असावा. यानें लिंगायत धर्म स्वीकारला होता. याच्या "शृंगार-रस" ग्रंथात, एक राजा नायक असून तो आपल्यावरील सर्व शहरवासीयाना कैलासाला घेऊन जातो असें दाखविले आहे.

य स व पु रा ण.—इ.स. १३६९ त भीमरवि उदयास येई. पावेतो दुसरा कोणीहि नावागण्यासारखा लिंगायत ऐसक पुढे आला नाही. या कवीने पट्टपदी छंदात लिहिलेले "वसवपुराण" लिंगायतात कारच लोकप्रिय झाले. "वसवपुराण" त वसवाचें चरित्र व त्याने केलेले अनेक चमत्कार शट पुराणकाव्याच्या पद्धतीत प्रनोरंजक रीतीने प्रथित केलेले आहेत. वसवाचे बोल इतके प्रभावशाली होते की, त्यायोगे विप्रांचे असत होई, मृत सजीव होई, अशुद्ध मोठमोठ्या विद्वानांही भारी होई, पर्वत चालू लागत, आकाशात सूर्य स्थिर होई, वर्षाण दूध काढून देण्याइतकी गरीब होई अशा तऱ्हेच्या असंमननीय गोष्टी आपल्या पंथाची प्रौढी दाखविण्यासाठी इतर पुराणातल्याप्रमाणे याहि पुराणात आहेत. प्रभावसंपन्न दैवविधि आचरणानें-भग ते मनापासून आचरिले नसले तरी हरयत नाही—हलक्या धंद्याचे व पाणेरच्या जातीचे लोकहि पवित्र झाले आहेत अशा तऱ्हेचा उपदेश यात अलंकारिक भाषेत केलेला कधीकधी आढळतो. यानेतर वरील विधानाच्या पुराव्यासाठी म्हणून गोष्टी बनविल्या आहेत. तेव्हा यावरून वसवानें केलेल्या अनेक चमत्काराची कल्पना येईल. सरतेशेवटी या पुराणात संगमेश्वर येथील शिवाच्या देवालयालील लिंगायत वसव जसा त्यातून आला तसा पुन्हा त्यात मिळाला, असें दाखविले आहे. यासंबंधी वर्णन मोठे काव्यमय आहे ते असे:—

"ज्याप्रमाणें वायटळीने वर उडविलेला घुड्याचा छोट भूमीपासून वर निपून पुन्हा भूमीत नाहीसा होतो, दूध घुसकिलें असता त्यावर फेन येऊन पुन्हा जसा त्यात जिन्न

जातो, अशी विजेची चमक आकाशात उत्पन्न होऊन पुन्हा आकाशातच अन्तर्धान पावते, ज्याप्रमाणें गारा पाण्यापासून तयार होऊन पुन्हा पाण्यातच वितळून जातात, त्याप्रमाणें वसवगुरुच्या पोटी येऊन शेवटी चिरकाळ निश्चाति घेण्यासाठी त्याच्याशी (ईश्वराशी) सायुज्यता पावला."

या युगातील शेवटचे लिगायत ग्रंथकार—भीमकवींच्या काळातीलच, "पद्मरागपुराणाचा" कर्ता पद्मनाक (१३८५) होय. हा केरेय-पद्मराजाचा एक वंशज होता. पद्मरागपुराणात या कवीने केरेय-पद्मराज या त्याच्या पूर्वजानें २०० वर्षांपूर्वी अन्न-धर्माय आचार्यांवर मिळविलेल्या विजयाबद्दल त्याची स्तुति गायली आहे.

चौदाव्या व पंधराव्या शतकातील खालील ग्रंथकार होतः—शुन्याच्या मल्लनार्याने (१३७०) "वीरशैवामृत", "शिवभक्तिपुराण", "भावचिन्तामल", किंवा "सत्येन्द्रचोलकथे", यासारखे अनेक ग्रंथ रचिले आहेत. "सत्येन्द्रचोलकथे"ला आधारभूत म्हणून पिछे तयारनासे "ज्ञानसंबंधीत" गजपेलेली सत्येन्द्रचोल नावाच्या रामाची शिवभक्तिपर कथा घेतली आहे.

पट्टपदीत लिहिलेल्या "महावसवचरित्रा"चा कर्ता क्षिति-राज अणि तिसरा, "प्रमुलिंग-लैले"चा कर्ता चामरस प्रमुलिंगलाले हा ग्रंथ पट्टपदीत आहे. त्याचा नायक प्रमुलिंग किंवा आदम-प्रमु असून तो वसवाचा एक सहकारी आहे. या ग्रंथात प्रमुलिंगाला गणपतीचा अवतार मानला आहे. एकदा पार्वतीने त्याच्या संसारविरक्तीची परीक्षा पाहण्याकरिता वनवास नावाच्या एका राजकन्येच्या ठायीं प्रमुलिंगाला तिने मोह पाडायला म्हणून आपला काही अंश घातला अशी एक त्यात कथा आहे हा ग्रंथकार विजयानगरच्या दुसऱ्या प्रौढदेवरायाच्या (१४४६-१४६०) दरबारी होता. याच राजानें त्याच्या ग्रंथाचें तेलगू व तामीळ भाषांत भाषांतर करवून घेतलें.

इ.स. १५८५ त ज्योबेळी वैष्णवपंथ चागल्या भरभराटीत होता पण विजयनगरचा पाडाव झाला होता, अशा वेळी विरुपाक्ष पंडितांने पट्टपदी छंदात "चतुर्वसवपुराण" लिहिले यात चतुर्वसवाचें चरित्र व महात्म्य असून वसवचा भाग चतारनें सोमलिंगच्या सिद्धरामाला वीर-शैवाविरोधसंबंधी दिलेल्या माहितीने व्यापला गेला आहे. या माहितीत अद्भुत शिवलीला, शैवविश्वाचा आश्चर्यकारक प्रभाव, शैवसाधूच्या कथा व शेवटी विजयनगरचा नाश व पुढें येणारा लिंगायतपंथाच्या पुन संस्थापनेचा काळ यासंबंधी भविष्य प्रथित केले आहे.

याच काळात (१५९५) कोल्हापूरच्या अठरावें "प्रौढ-राय-चरित्रे" पडतें. यात वैष्णवपंथापेक्षा लिंगायतपंथ श्रेष्ठ आहे अशी प्रौढदेवरायाची खात्री करून देण्याकरिता अनेक कथा सांगितल्या आहेत. यागेंद्रीय सोळाव्या शतकात

सिद्धलिंगयोगिने केलेला "राजेंद्रविजयपुराण" नांवाचा चंपूषय येतो. यात राजपुत्र जैरवेंदर याचें वर्णन आहे.

लिं गा य त यु गां ती ल ज न भ य वा र.—(११६० ते ११७०) इच्छे लिंगायत ग्रंथ भरभर वाहेर पडत असता, जेनांमध्ये वाड्मर्त्यान चळवळीला ओढावटी लागली होती असें समजण्याचे मुख्य कारण नाही. वस्तुतः त्यावेळीं या वाड्मर्त्याचे दोन ओप बावोवरीनें वहत होते.

पुष्कळशा जैन ग्रंथांना पुराणें म्हणतात व त्यावर कोणत्या तरी तीर्थंकराचें नांव असतें. अशा तऱ्हेचे चंपुषदृतीत एक किंवा बरेचसे ग्रंथ लिहिल्याखेरीज कोणतीहि वर्षदृष्टाक मुनें मेलें नाही, हे मालील याक्षेवरून दिसेलचः—

सन.	ग्रंथकार	ग्रंथाचें नांव
११७०	जैमिचंद्र	जैमिनाथ
११८९	अमगळ	चंद्रप्रभ (चंद्रप्रभु)
११९५	असम	वर्षमान
१२००	चंपुषम	हरिवंशाभ्युदय
१२०५	पार्श्वपंडित	पार्श्वनाथ
१२३०	जग्न	अनंतनाथ
१२३५	गुणयमेश्वर	गुणवंत
१२३५	कमलभव	शांतीश्वर
१२५४	महालज्जवि	जैमिनाथ

जैमिचंद्र हा कानजी भापेंतील आद्य कांदवरीकार होय. याणें "लीलावती" ही कांदवरी चंपुषदृतीत लिहिलेली असून तिची रचना पारय रमणीय आहे. हींतील कथा अशी आहे की एका कंदव राजपुत्राणें स्वप्नांत एक सुंदर राजकन्या (नायिका) पाहिली, व तिलाहि याचप्रमाणें त्याचें स्मरण पडतें. त्याची एकमेकांचा मुख्यच ओळख नव्हती. पण पुढे दोघांनाहि बराच घोष व वादहें केल्यानेंतर त्यांचा गांठ पडून लग्न लागलें. यात दुर्गरासहि बराच आहे. जैमिचंद्राचा छद्मपण-रान व कांदवशळ या काण्डां राजाच्या दरबारी श्रेष्ठ दंगा होता. यांखाळाच्या दिवाणाच्याच सुचनेवरून त्याणें "जैमिनाथपुराण" लिहिलें.

चंपुषमें चंद्र नांवाचा होता. "हरिवंशाभ्युदय" खेरीज याणें भीतिरेकरावर एक सुंदर ग्रंथ प्रसिद्ध केला. तो कोणा एका जीवन नांवाच्या व्यक्तीला संबोधून लिहिला असल्यानें त्याचें नांव "जीवसेवोपन" असें आहे.

जगाच्या अंगा बरेच गुन होतें. तो यमाळ राजाच्या दरबारी राजकवि व भेनावातीहि होय. देवळें बापणारा व रांभीर सोमा बाळविनारा अशीहि त्याचीं कामें आहे. "अनंतनाथ" पुराणाखेरीज त्याणें "छंदोवद साधनें" लिहिली. शीवप्राज्ञाच्या कार्यादीत लिहिलें "यशोधर चरित्रे" (१२०९) हे काव्यनिब की ऐतिहासिक याचा उल्लेख पडता नाही. यात मारिअम्माला दोन मुलें बळी देण्यांत देन आता, त्यांचा मुलात देहून राज्याला देना आनी व त्यानें पोसा भेटून दिलें व तब आचारिण आनी कथा

आहे. याची शैली मोहक व मारदस्त आहे. पार्श्वपंडित व गुणवर्म (२४) हे सौंदर्य राजांच्या दरबारी असत.

खेरीज राजाळें ग्रंथकारहि निंदरा करणांयोग्य आहेत. याचे सन अजमासावें दिलेले आहेत.

शिशुमायणः—(१२३२) हा "सागत्य" पदचंथांत लिहिलेला पहिला कवि होय. याचाबरोबर म्हणण्यासाठीं म्हणून सागत्याची विशेष योजना केलेली असते. याणें "अंजना-चरित्रे" व "मिपुदहून सागत्य" नांवांचे एक रूपसत्त्वक काव्य लिहिलें आहे

आण्ण्यः—(१२३५) हा "कविमगरकाव" (कवींचा रसक) नावाच्या चंपुषंधाचा कर्ता होय. या ग्रंथाळ "सोवगिन मुगि" (सौंदर्याचें गीत), "मदन-विजय" व "कावन-गेड" (काम-विजय) अशींहि दुसरीं नांवें आहेत. या ग्रंथातील विशेष मजा म्हणजे यात पहिल्या-पारून शेवटपर्यंत एकहि अपरिचित तत्त्व (संस्कृत) शब्द नसून, यातील शब्दकांसात सर्व तदभव (संस्कृतापासून बनलेले) व देश्य शब्द आहेत. या वचर्तीत याच्या जोडीचा एकहि दुसरा फानडी ग्रंथ नाही. ग्रंथाचा विषय मदन-विजय आहे. यमाळा यद केल्यामुळे शिवावर रागावून मदनां त्याच्यावर बाणाचा मारा केला. तेव्हा शिवांन त्याला यत्नविघ्नोत्पादक शाप दिला. पण त्यानें आपणाला शापमुक्त करून घेतलें व पुन्हा त्रिपेशी संयुक्त झाला. अशी कथा यात आहे.

मदिराजुनः—(१२४५) "शब्दमगिदर्पणाचा" कर्ता जो केरिारान, त्याचा हा पिता होय. हा बोर सोमेश्वर (१२१४-१२४४) या होयसल राजाच्या वेळी होता. याणें "कृति-सुभायव" किंवा "काव्य-सार" नावाच्या ग्रंथात त्याच्या पूर्वी झालेल्या सर्व कवींच्या कवितांचा समुद्र, पर्वत, नगर, वस्तू, चंद्रप्रकाश, संध्या, मेघी, प्रणय, युद्ध वगैरे १८ विषयांमधीं मोठा उपयुक्त संग्रह करून ठेवला आहे. याच्या नंतर १६०० च्या सुमारास अभिनवसादिविजायदानें हासल काव्यसार ग्रंथ रचिला.

केरिारान—(१२६०) हा मोठया वाड्मय व्यक्तीची मुलगी असल्या. याचा पिता काव्यसारकर्ता मदिराजुन, आंगोश (आदिया बाप) शंकर किंवा गुमतोबाण नांवाचा एक कवि (याची कृति ह्यात नाही) व मुलगा (किंवा मामा!) प्रख्यात ग्रंथकार जग्न होय. याणें "शब्दमगिदर्पण" नांवाचा प्रख्यात व प्रभासमूढ व्याकरणग्रंथ लिहिला आहे.

उदुदेवः (१२७५) याणें पदपदी छंदान एक रामायण लिहिलें आहे. त्याचें नांव "उदुदेव रामायण." हे जैन कथेंला अनुसरून लिहिलें असल्यानें "परमामाया"शीं याची तुलना करतां येण्यासारखी आहे. पण हा ग्रंथ अजान समय उरला नाही.

रसकवि—(१३००) हा एका जैन प्रामाया इनामदार होता. याची बरीच नांवें आहेत. याणें "रसगत" लिहिलेला

रत्नुर या नावाचा एक शास्त्रीय तऱ्हेचा ग्रंथ केला आहे. त्यात पाऊस, भूकंप, विजा, प्रह वगैरे नैसर्गिक दृश्यावर विवेचन आहे. हा ग्रंथ चौदाव्या शतकात भास्कर नावाच्या तेलगू कवीने तेलगूत भाषांतर करून घेतला आहे.

नागराज (१३३१)—यानें आपल्या “गुण्याधवा” त ग्रहस्थधर्माच्या उदाहरणादाखल पौराणिक पुरुषांच्या ५२ कथा लिहिल्या आहेत.

मंगराज १ ला (१३६०) यानें बैचकीवर “खगेंद्र मणि दर्पण” नावाचा ग्रंथ केला असून त्यात पाचव्या शतकातील पूज्यपादाचा बैचकावरील ग्रंथ आधारादाखल घेतला आहे.

मयूरः—(१३८५) विजयानगरच्या हरिहराच्या दरबारी कवि होता. याला राजाच्या मैत्र्याचा चांगला आश्रय असे. यानें “धर्मनाथ” (१५ या तीर्थकार) पुराण व धवण-बैलगाळच्या गोमंतेश्वरावर एक प्रस्तावर ग्रंथ लिहिला. चौदाव्या शतकातील असताहि यानें प्राचीन जैन कवींच्या छंदनाची ग्रीट झाली बरोबर उचलली होती.

अभिनवधरः—(१४००)—यानें “अभयवैद्य” नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. यानें पूर्वी झालेले अथावरील ग्रंथ विशेषतः चंद्रराज (११७०) याचा ग्रंथ आधारभूत घेतला आहे. तरी त्याच्या काव्यपर्यंतची माहिती त्यात गोविली आहे.

प हि छे वै ण्ण व ग्रंथः—वैष्णव कानडी वाङ्मयात इतर ग्रंथांच्या मानानें पहाता नवीन असे फार थोडेच आहोत. यात बरीचशी पुस्तके निरनिराळ्या प्रकारांनी संस्कृतावरून तयार केलेली आहेत. वस्तुतः कानडीत लिहिणारा पहिला वैष्णव ग्रंथकार म्हणजे धीर बल्लाळच्या कारकीर्दीत (११७१—१२१९) झालेला रुद्रभट्ट नावाचा स्मातें ब्राह्मण होय. याच्या “जगन्नाथ विजय” ग्रंथांत विष्णुपुराणातील कृष्णजन्मापासून बाणासुरयुद्धापर्यंत इतिहास दिला आहे. हा जैन कवींच्या धर्तावर संपुष्टात लिहिलेला ग्रंथ आहे व बराच लोकप्रियहि आहे. यापुढे एक शतकानंतर (अजमासे १३००), चातुर्दश नावाच्या पंढरीच्या विठोबाचा भक्त असलेल्या एका ब्राह्मणानें “अभिनव—इंद्रा—कुमार—चरित्र” या दंडोच्च संस्कृत ग्रंथाचें कानडीत संपुष्टात रुपांतर केलें.

संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरें—कानडी वाङ्मयात वैष्णव धर्माचा उदय इ. स. १५०० पासून दिसून येतो. याला सुरुवात “महाभारताच्या” कानडी रुपांतरापासून झालेली दिसते. विजयानगरच्या कृष्णरायाचा (१५०८—१५३०) या कामाळा मोठा आश्रय होता. याची पहिली १० पणे, धारवाड जिल्ह्यांतील कोडिवाल गांवच्या नारणप्पा नावाच्या गौड ब्राह्मणानें तयार केली. हा ग्रंथकार “कुमार व्यास” या टोपण नावानें ओळखिला जातो. यानें आपली कृति गद्ग—ग्रामदेवतेला अर्पण केली असल्याने या भागाला कर्पा कर्पा “गदगिन भारत” असेहि म्हणण्यात येतें. राहिलेल्या पद्यांचे तिम्मण्णानें भाषांतर करून त्याला

“कृष्णराय भारत” असे आपल्या आश्रयदात्या राजाचें नाव दिलें. हे दोनहि भाग पदपदी छंदांत लिहिले आहेत. या भारतप्रबन्धानाच्या कामाला यश आलें पणून, ब्राह्मणी पद्धतीचें कानडी “रामायण” तयार करण्याचें काम हातीं नेण्यात आलें. पण मर्यादती विजयानगरची गादी उज्वळत केली गेल्यामुळे (१५६५) सोलापुर जिल्ह्यातील तोरवे गावीं हें काम पार पाडण्यात आलें. म्हणून याला बहुधा “तोरवे रामायण” असे म्हणण्यात येतें. हाहि ग्रंथ पदपदीत आहे. याच्या लेखकाचें खरें नाव माहीत नाही; पण त्याचें टोपण नाव मान “कुमार वाल्मीकी” असे आहे. इ. स. १५०० च्या सुमारास हा ग्रंथ लिहिला गेला असावा.

आणखी दोन सारताचे ग्रंथ या प्रातात झाले, पण त्याचा फारसा प्रचार झाला नाही. एक लक्ष्मकवीने केलेलें “लक्ष्म कवी भारत” व दुसरे शाल्व नावाच्या जैन कवीने लिहिलें “शाल्व—भारत.” शाल्व, कोंकणात नगर—नगरी येथे राज्य करीत असलेल्या शाल्वमल्ल—नरेंद्र नावाच्या राजाच्या पदवी होता. यानें जैन परंपरेला धरून आपलें भारत तयार केलें आहे. सतराव्या शतकातलें सुकुमार भारतांने केलेलें आणखी एक भारत आढळतें.

“तोरवे रामायणा” नंतर लवकरच पदपदी वृत्तात “भागवत पुराण” झालें. त्याच्या कर्त्याने आपलें नाव चातु विठ्ठलनाथ असे दिलें आहे. त्याला नित्यात्मशुद्ध असेहि नाव आहे. भागवताच्या दहाव्या स्कंदात कृष्णकथा असून, तोच भाग जास्त वाचण्यात येतो. कानडी भागवत, पुराणाच्या बेटेसच या दशम स्कंदाचें “कृष्णलीलामुद्रय” नावाचें स्वतंत्र कानडी पुस्तक तयार झालें. याचा कर्ता बंकर्य आर्य नावाचा माध्व ब्राह्मण होता. त्यानें हा ग्रंथ तिरपतीच्या बैकटोरीसंज्ञक कृष्णमूर्तीला अर्पण केला आहे.

रामायणकथामध्ये, तिम्मारायांचें “आनन्द रामायण,” तिप्पनारायांचा “हनुमद—विलास” आणि तिरमल वैद्याचें “उत्तर रामायण” या ग्रंथांचा निर्देश केला पाहिजे. तिम्मारायें आनेकलजवळील सादालि गावचा होता. याच्या विपर्या अशी आख्यायिका आहे की, जरी तो शिकलेला पंडित नव्हता, तरी बयाच्या १५ व्या वर्षापासून त्याचा नैसर्गिक काव्यसृष्टांचा गुण हागोचर होतें लागला; रोज सकाळी स्नान केल्यानंतर तो आपल्या तिम्माराय स्वामिदेवापुढे स्वतः पदे करून म्हणत असे व त्याचा एक नातलग ती उतरून येई. ही पदे पदपदी छंदात असत.

ही कि क म कि प र प दे.—वैष्णवदास किंवा गावोगावीं हिंदुधारे गवई भिकारी “रगळे” (भावनाकाव्य) वृत्तांत जी लहान लहान पदे म्हणत त्या योगानें कृष्णभक्ति लोकांत बरीच फैलावली. त्यांनीं सध्याचार्य व चैतन्य यांच्याकडून ही कृष्णगानाची स्फूर्ति मिळाली. इ. स. १५१० च्या सुमारास चैतन्य दक्षिण हिंदुस्थानभर हिंदून त्यानें सर्वत्र लोकाना

हरिनाम वेण्याविषयी उपदेश घेला या कानडीतील भक्तिपर पद्यांपैकी ४०२ पद्यांचा रे. डॉ. मोएर्विलयने संप्रह करून, त्यातील १०४ मंगदूर येथे इ. स. १८५२ चे टापिले. ही “दासर पदगुह” या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या गवक्षका-पंथा अगदी जुना, अतिशय प्रख्यात व जबर लखक म्हणजे पुरंदरदास; यांचे वास्तव्य पंढरपूर येथे व अष्ट्युतरायांच्या कारकीर्दीत विजयानगर येथे असे. हा १-१६४ त म्हणजे तालिबोदच्या लढाईच्या आधी एक वर्ष वारला. याचा समकालीन कनकदास वेड (व्याध) जातीचा असून, कागिनेले (चितलदुर्ग किंवा धारवाड) गावचा रद्धानारा असे. याने प्रासंगिक पदाखेरीज, “मोहन तरंगिणी” (आणि त्यात कृष्णविषयी पौराणिक कथा), “नरुचरित्रे” (पट्टपदी छंदात), “कृष्णचरित्रे” आणि “विष्णुभक्तिसार” हे ग्रंथ लिहिले. इतर गवयांची नावे म्हणजे, विठ्ठलदास, वैकटदास, विजयदास आणि कृष्णदास. यापैकी शवटले तिथे उडुपीचे रद्धानारे होते या गवयाच्या पत्नीला वराह तिम्माय दास यालाहि बसविल पाहिजे. जबर लेखनाच्या बाबतीत याचा मंथर पुरंदरदास व कनकदास यांच्या खाली लागेल पण हा त्याचा समकालीन नसून दोन शतके पुढे ईंदर अष्टीच्या वेळी होऊन गेला. सागर ईंदर अष्टीच्या हातात पडल्यावर तो तिरपताला पडला. उडुपीचा मन्वदास याचा समकालीन होय.

या सर्व पद्यांचा हेतु, सर्व देवापेक्षा विष्णूला प्रेष्टपणा देऊन लोकाना त्याची उपासना करण्यास बळावयाचा. या पद्यांपैकी एकाचा निष्कर्ष असा आहे की:—“विष्णुतुल्य दुसरा देव नाही, धाव्युतुल्य दुसरे स्त्री नाही, भारत-तुल्य दुसरा ग्रंथ नाही; वायुतुल्य दुसरे वैतन्त्र नाही, मन्व-विद्येश्वराची दुसरी शिक्षा नाही, ब्राह्मण जातीसारखी दुसरी जात नाही.” कृष्णलीला वर्णन करून, तीर्थयात्रा करण्याचा उपदेश या पद्यातून केलेला असतो. हे जग कंटाळ्याने आहे, आपण निराश्रित व पापी आहोत, यास संस्काराना काही किंमत नाही. आपण अन्तर्बाह्य शुद्ध झाले पाहिजे, आपणाला देवी मदतीची जरूरी आहे, असा प्रमोदनी खेळत जाण्वीत करून देऊनच सन्निध जलथाच्या मृग्युची व नरकयातनाची त्यांना आठवण देऊन आयुष्य धर्माप्रमाणे कंठण्याचा लोकांना हा पद सद्गुपदेश करिताना.

कृष्णोपासनेची लोकांत आवड उत्पन्न करणारा दुसरा ग्रंथ म्हणजे, अठराव्या शतकात विद्वानंदाने रचिलेला “हरि भक्तिरामायण” होय. ईश (वीर-शिव नन्हे) भक्तिरामायण म्हणून १० व्या शतकात महानंदाने पट्टपदी छंदात रचिलेला दुसरा एक भाव्य ग्रंथ आहे.

सतराव्या व अठराव्या शतकातील कानडी वाङ्मय.—सतराव्या शतकात व अठराव्या शतकाच्या आरंभी, विशेष नामानेदंड करणाराखे असे तीन लेखक

होऊन गेले व त्यापैकी प्रत्येकाने आपआपल्या शायंत काही उत्कृष्ट असे वाङ्मय निर्माण केले आहे. हे तिथे तीन मुख्य पंथातले होते. एक जैन, तर दुसरा लिंगायत व तिसरा वैष्णव ब्राह्मण होता. यापैकी कोणालाहि राजाश्रय नव्हता.

भट्टकलंक देव:—हा दक्षिण कर्नाटकातील हाडुबळि मठाच्या जैन गुरुचा शिष्य होता. तो संस्कृत व कानडी या दोन्ही भाषांचा चांगला पंडित होता. १५०४ मध्ये त्याने आपला मोठा कानडी व्याकरणाचा ग्रंथ ५९२ संस्कृत सूत्रात पुरा केला, त्याला संस्कृतातच कृति व व्याख्या जोडली आहे. मूळ सूत्राची पाने थोडी भरतील पण त्यांची टीका त्याच्या पन्नास पट मोठी होईल या ग्रंथाचे नाव “कर्णाटक शब्दानुशासनम्” असा आहे प्रमुख कानडी लेखकाचे उतारे व मागील काळातील अनेक प्रमाणभूत विद्वानांचे उल्लेख यात देऊन ग्रंथाचे महत्त्व वाढविले आहे. ही भाषा विद्वानांच्या नजरेस आणवी, तिला सुसंस्कृत करावी, उपयोग करताना तिचे वाधार्थ्य व सौष्ठव वर्द्धित व्हावे, ती संस्कृतप्रमाणे अभ्यासली जावी या हेतूने भट्टाकलंक देवाने परिश्रम केले आहेत. जरी ग्रंथ संस्कृतात आहे तरी कोणत्याही कानडी वाङ्मयाच्या इतिहासात त्याला स्थान मिळण्याइतक्या योग्यतेचा तो आहे यात संशय नाही.

पडशूर देव—हा येल्दूरचा लिंगायत असून, एका येल्दूर जवळच्या एका मठाचा अधिपति होता. त्यान संस्कृतात व कानडीत पद्यरचना केलेली आहे. कानडीत त्याचे तीन ग्रंथ असे, ते “राजशेखरविलास” (१६५०), “वृषभेन्द्रविजय” (१६५१), आणि “शबरदासविलास” हे होत. यापैकी पहिल्या ग्रंथावरून त्याचा लौकिक झाला. “जैमिनिभारत” नंतरचे या भोपेतले अतिविख्यात काव्य ह्मण आहे. अत्युत्तम काव्याच्या रूपपद्धतीत हे लिहिलेले आहे. ही एक नमुनेदार पद्यकादंबरी असून यातील वर्णनाची छंदी वहरावी आहे या कथेची रूपरेखा येणेप्रमाणे.—

कथानायक राजशेखर धर्मावतीच्या गादीवर असलेल्या सत्येंद्र चोलाचा पुत्र होता, त्याच्याच बरोबर वाटलेल्या मितवचन नाकाच्या प्रधानपुत्राशी त्याचा अत्यंत प्रेम असे. त्या दोघांनी लेंबेवर स्वारी गेली व तेथे राजशेखराने राजाच्या मुलीशी लग्न करिले. राजधानीत परत आल्यावर काही दिवसांनी सिंगुरागळकून राजशेखरला दोन पाणीदार घोडे नजराणा म्हणून आले, तेव्हा त्याने या गजयज्ञाच्या साहसतून पोन्नावरून रपेट बसल्या अशी आपल्या मित्रा-पानां मोठ काडली. ‘एखाद्या प्राणहानीबद्दल देहात गिरा सांगितली आहे व गुन्ह्यागाराचा दर्जा कितीहि उच्च असला तरी आपण कायद्याची अंमलबजावणी निपटण्याताने करू अशी वृष्णा पिण्याची प्रतिज्ञा आहे’ अशाप्रकारे राजपुत्राला आठवण देऊन त्याचे मन यक्षपिण्याचा मितवचनाने बराच प्रयत्न केला. या गोष्टीचे सर्व परिणाम ही स्वतः भोगीन असे राजशेखराने उर देऊन, मितवचनासह तो पोन्नावर

यमून गिषाला मितवचनाला आपला घोडा न आवरल्यामुळे तो एका मुलाच्या भगावर आऊन त्याची हत्या झाली मत मुलाच्या आईने राजाकडे फिर्याद नेली तेव्हा मीच खरा दोंगी आहे असं राजपोखरेने कपूल बेलें, व त्याला देहात शिक्षा झाली. तेव्हा शोकाने मितवचनाने स्वतःला मारून घेतले व हे पाहून त्याच्या मातापितरांनी आत्महत्या घेतली. राजपोखरेची माता व पत्नी तसेच करण्याच्या भेतात होत्या इतक्यात शिवाने आड येऊन सगळी उठाविले व सत्येचोलाची त्याच्या अडक स्वयंविदूष स्तुति करून त्याला स्वर्गातील घुरे अनुमविण्यास बरोबर नेले.

लक्ष्मीरा — हा असफिरे तालुक्यातील देवनूर गावचा वैष्णव श्राम्धूण होता हा प्रख्यात " जैमिनि भारता "चा कर्ता होय याच्याविषयी फार घोडी माहिती सापडते तसेच याचा फाल्गुणि आषाढ निधीत वाढी अठराव्या शतकाच्या आरंभी याला घालण्यात येते याचे काव्य तपध पदपदीत लिहिलेले असून त्या छंदातील हे उत्तम उदाहरण म्हणून देता येईल कथा सांगणारा जैमिनि सुनिश्चिदे म्हणून या साध्याचे " जैमिनिभारत " हे नाव ठेविले आहे युधिष्ठिराच्या अभ्य-
मेधीय कथाचा सचार यात वर्णिला आहे महाभारतातल्या अभ्यमेधपक्षांनी नाचें साम्य आहे (जैमिनि अभ्यमेध व कानडी-जैमिनि भारत यातील कथा एकच आहेत व अनुक्रमहि तोच दिसतो, ते हा कंष्टत जैमिनि अभ्यमेधाचे हे कानडी रूपांतर असावे) या फाव्याचा गोपबारा असा —

कौरवाने निष्कामावर युधिष्ठिर अभ्यमेध करण्याचा येत करतो भद्रवर्ताहून भीमाने अभ्यमेधास योग्य अथ आणि त्या-
वर तो द्वारेकडून कृष्णाला हस्तिनापुरी येऊन येतो नंतर घोडा मोकळ्या सोडून कृष्णाला ससैन्य त्याच्या रक्षणार्थं मार्गे राहतात माहिम्नी, चंपकापुर, सीराज्य (पाच-
व मल्याळम् देह), राक्षसप्रदेश, मणपुर, रत्नपुर, धारस्वत आणि कुंतल या ठिकाणी जाऊन पोडा परत जिंकलेल्या रागासह हस्तिनापुरी येतो.

या काव्याची गोडी सुटत त्यातील उपाख्यानात असून त्यातील निवडक उपाख्याने चार आहेत ती (१) सुषन्त्याची कथा (२) बभ्रूवाहनाची कथा (३) मयूरध्वजाची कथा व (४) चंद्रहासकथा

म्हैसूरच्या राजदरबारचे वाङ्मय १७७५-७८ च्या शतकातील कानडी वाङ्मयाचे थोडेसे मुख्यत म्हैसूरचे राजे असत ते अगमार्ते १९१० पासून स्वतंत्र झाले होते या म्हैसूर शाहीतील बरीचशी पुस्तके " इतिहास 'शासंतर्ग' आहेत आतापर्यंतच्या म्हैसूरशाहीचा इतिहास खोदीव लेखातून पहावा लागे, पण यापुढे प्रचारात तो दिवू लागत चालला या प्रघापरकी काही सालील होत, जेन कवीचे " कडीरव नरसराजचरित " गोविंद वैषाचा " कडीरव नरसराज-
विमल " हे दोन्ही ग्रंथ या राजाच्या कारकीर्दी-
संपाचे (१९३४-५९) आहेत, 'देवराजविमल' हा चत्वार्य

याने दोड देवराज (१९५९-७२) याच्या कारकीर्दीचा लिहिलेला छंदोवद इतिहास होय 'विश्वदेवराज यशोभूषण' आणि " विश्वदेवराज कथावळी " (१९७२-१७०४) याचा कर्ता तिरमलयेगार, आणि पुढ्या याचा " मेसूर असुर-
गळ पूर्वामुद्रय " (१९३३) १९५९ मध्ये टिपून घेण्याचे चणे दिग्विषयासाठी जुन्या कानडी प्रवाचा उपयोग करण्याचा जो हुकूम सोडला होता त्या सकदातून हा शेवटचा ग्रंथ निभावलेला आहे म्हैसूरचा इतिहास लिहि-
ण्याच्या कामी विलक्षण सारा प्रमाणभूत मानिले आहे याच ठिकाणी धीरानंद (१९०८) याने " राजेंद्रनाम " नावाचा कर्ता राजाचा लिहिलेला इतिहास उल्लेखीत उचित आहे.

कानडी वाङ्मयासंबंधात चिकदेव रायाच्या कारकीर्दीचा (१९७२-१७०४) विशेष नामनिर्देश करणं अवश्य आहे. त्याच्या आयुष्याचा पूर्वभाग येल्दूर येथे गेला "राजशेखर" लिहिला गेला त्यावेळी तो त्या ठिकाणी अमावा तीर्थ निशालास नावाच्या जैन पंडित दी त्याचा दाट स्नेह जमला तो इतका की, चिकदेव १३ वर्षे (१९५९-७२) आपल्या उल्लेखाच्या थिदकाळेत वसता दिवालास त्याच्या जोडीला असे या गोगीमुळे चिकदेव वाङ्मयमोका होऊन त्याला आनंद देण्यास प्रवृत्त झाला असेल त्याने ऐतिहासिक साधनाचा मोठा मौल्यवान समग्र करून ठेवला होता दुर्दैवाने यापैकी बहुतेकाचा टिपून नाश करून टाकिला आहे चिक-
देवाने स्वतः तीन ग्रंथ केलेले आहेत ते " शेषधर्म " " चिक-
देव राज विनयपत्र " आणि " चिकदेवराज पदपदि विन-
यपत्र " शेवटचा तीस पद्याचा धर्मपत्र ग्रंथ असून त्यात नारायणाचे स्तवन आढळते त्याचा दुसरा दिवाण जो तिरमलयेगार याने वर सांगितलेल्या दोन इतिहासांखेरीज ' शेष कथाविधि ' (चुप), ' नीत गोपाळ ' आणि ' अग्रतम धीरचरित " नावाचा साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ असे ग्रंथ लिहिले चिकुपाण्याय (यला अल्लिसादे अर्धे लि-
म्हणत) नावाच्या आगली एक दिवाणने चुप, सांगत्य व गद्यात तीस ग्रंथ केले " विष्णुपुराण ", ' दन्नागद चरित " आणि ' दिव्यसुरि-चरित " हे चुपग्रंथात येतात गद्य ग्रंथात " विष्णुपुराणा "ची दुसरी एक प्रत, " शुक्रसंज्ञा " आणि " वदुगिरी माहात्म्य " याचारे प्रथ आहेत विविद्यदेवाचे प्रतिपादन करणारा " सांघिक ब्रह्म-
विद्याविलास " याचाच आहे

चिकदेवरायाच्या दरबाराचे दुसरे लेखक म्हणजे, तिर-
मलयाचा भाऊ व " भिरवंद गोविंद " या नाटकाचा कर्ता दिग्वारय, आणि चिकुपाण्यायाचा शिष्यीय व राणीची दासी असलेली कवियित्री होनम्मा हे होत होनम्माने पातप्रता-
धमावर 'हृदिनेयधर्म' ' नावाचे एक सागर लिहिले आहे.

लि या व त, जे न आ णि मा झ णी वे धा वे प्र थ —

गण्यतरी लिपयत, जैन व ब्राह्मण या निरनिराळ्या धार्मिक

पंथाचीं मते प्रतिपादणारे ग्रंथ एका पाठोपाठ तयार होत होते.

सतराव्या शतकाच्या मध्यात, निजगुणयोगी नावाचा एक विद्वान् लिंगायत लेखक होऊन गेला. " विवेक वितामणी " (चंपु)—शैवविशेषाचा एक प्रकारचा ज्ञानकोश; ' केवल्य पद्धति "—तात्विक विषयावरील रचलेले पद्ये; पुरातन त्रिपदि—६३ पुरातनाची (शैव साधूंची) त्रिपदि छंदात माहिती; " परमार्थ गीता " आणि " परमातु कोषे " हे तीन वेदांत विशिष्ट ग्रंथ हे निजगुणयोगीने केलेल्या ग्रंथापेकी होत. " ब्रह्मोत्तर खंड " किंवा " शिवकथामुत्तर " हा कोणी अज्ञात कवीने पदपदि छंदात केलेला ग्रंथ याच काळातील आहे. १६८० च्या सुमारास जेव्हा चिकदेवरायाने जंगम धर्मोपदेशकाची कत्तल करून लिंगायत मठ उघडत केले, तेव्हा लिंगायत ग्रंथकार झालेले दितून येतात. १७६० च्या सुमारास दळबाय (म्हैसूर संस्थानचे परंपरागत सेनापति) घराण्यातील नंजराजाने " शिवभक्तिमहाम्य ", " हरिवंश ", " लिंगपुराण " हे ग्रंथ लिहिले. याच काळातील सर्वज्ञमूर्ति याने " सर्वज्ञ पदगळ " हे त्रिपदि छंदातले काव्य रचले. यात बरीच सुभाषिते असून ती लोकांच्या नेहमी तोंडां आहेत. त्याचीं कित्येक सामाजिक, धार्मिक व नैतिक पद्ये चांगली प्रचलित आहेत. मराठी वाङ्मयात तुकारामाचा जो दर्जा, तोच कानडीत सर्वज्ञाचा आहे.

जैन संप्रदायाचे या दोन शतकातील काही ग्रंथ येणप्रमाणे:—

" जिनमुनितनय " कर्ता नूतनाचार्य; " जिनभारत " कर्ता धम्मकवि, " जिनस्तोत्रसंग्रह " आणि " तीर्थकर-उप्राण " (गद्य), " पद्मावती वेदी कथे " (रचले) १७६१ मध्ये सुराल याने पश्चिमबिनाल्यावरील एका राजकन्येकरिता हे रचिले; १८०० त देवचंद्र याने म्हैसूर राजघराण्यातील एका राजकन्येकरिता जैन इतिहास व कथा यांचे सार " राजावळी कथे " (गद्य) या ग्रंथात काढिले; याने पंच रामायणाच्या आधारे " रामकथावतार " (गद्य) रचिले.

ब्राह्मणी साम्प्रदायिक ग्रंथांत प्रसिद्ध असे ग्रंथ दोन. ते १७ व्या शतकातील महालिंग रंथ याचा " अनुभवामृत " (पदपदी) आणि १८ व्या शतकात विद्वानंद अवधूत याने केलेला " ज्ञान सिंधु " हे होत. हे दोन्ही वेदावरील ग्रंथ आहेत.

छांदोग्य गौ ष्ठीचे संग्रह. —या काळात वाङ्मयाची दुसरी महत्त्वाची शीखा उदयास आली ती नवलकथाची. विशेषतः लहान कथांच्या संग्रहरूपात असणाऱ्या नवल-कथाची—होय. हे संग्रह बरेचसे गथात असून त्यांचे वाचकहि बरेच आहेत. त्याचीं मुळे संस्कृतात आहेत व कौगल्या उरी रूपात ते सर्व हिंदुस्थानच्या माहितीचे आहेत. या प्रकार-

रच्या कानडी ग्रंथापेकी नामनिर्देश करण्यालायक म्हणजे खालील होतः—

" पंचतंत्र " :—याची चंपूवृत्तांताला प्रत ११४५ त दुर्ने-सिंहाने केलेली पूर्वी उल्लेखिलेली आहेच. कानडीत पंचतंत्राच्या अनेक गद्य प्रती असून त्यांतली गोष्टींचा अनुक्रमहि विराल आहे.

" वृत्तीस पुस्तक कथे " :—मराठीतील सिंहासनवृत्ती-प्रमाणे सिंहासनाच्या पायऱ्यावरील ३२ पुस्तकांनी मोठ-राजायत सांगितलेल्या विक्रमादित्याविषयीच्या ३२ कथा.

" वेताळपंचविंशति कथे " :—हा ग्रंथ चंपु, त्रिपदि आणि गद्य या तीन स्वरूपात आहे. त्यांत उज्जनीच्या विक्रमाला काही सिद्धीच्या श्राप्तीसाठी रात्री अगदी सुकटवाने झाडावरून एक प्रेत नेण्याला कष्ट सांगितले ते दिले आहे. विक्रम पंचवीस वेळा प्रयत्न करतो व प्रत्येक वेळी एक वेताळ येऊन त्याला हाटकतो व काही गोष्ट सांगून देवटी एक कोडे घालतो; विक्रमाने चित्त धाकपिले जेव्हा तो बोलावयास उचुकतो तो व अशा रीतीने आपला कार्यवासा करून घेतो.

" शुक्रसप्तति " :—जिवा नवरा प्रवाताला गेला आहे अशा एका युवतीला एका शुक्राने सांगितलेल्या सत्तर गोष्टी.

" कथामंजरि " व " कथासंग्रह " :—निरनिराळ्या ठिका-णाच्या बोधप्रद गोष्टी.

" तेमल रामकृष्ण कथे " :—विजयानगराच्या कृष्णराजा (१५०८-३०) च्या वेळच्या आनंदगुंदि येथील दरबारी नकल्याच्या हस्तवर्णाच्या कथा यात आहेत. यातील एक पुर्वे दिली आहे.

कानडी विचोदाचा एक नमुना.—तेमल रामकृष्ण व कुवडा मनुष्यः—नेहेमथिया पेशा जास्त धिटाईने एके दिवशी तेमलरामकृष्णाने राजाची मस्करी केली त्यामुळे रागवून राजाने त्याला मारण्याचा निधय केला व " गळ्यापावेतों जमीनीत पुरून हत्तीकडून त्याला तुडवा " असा हुकूम सोडला. त्याप्रमाणे राजाक्षकांनी तेमलारामाला उघडा मैदानात नेले व तेथे एक खड्डा खणून त्यात त्याला घातले व बोवयाणवेतों वर माती कोटली. नंतर राजाक्षक राजाचा हत्ती घेऊन येण्यास निघून गेले. ते निघून गेल्यावर एक कुवडा त्या रस्त्याने आला व जमीनीच्या वर माणसाचे कंकळीचे दिसत असलेले पाहून त्याला आश्चर्य घाटले व तो सह्राशिकच हे असे कसे घडले म्हणून तेमलारामाला विचारू लागला. तेमलारामाने उत्तर दिले की, " बरीच वर्षे मला कुवडाने फार त्रास दिला होता व त्यापायी मी वैद्यांना सर्वस्व दिले पण कोणीहि मला बरा करीना, तेव्हा कोणी एकाने असा उपाय सुचविला की ' जर डोक्यापर्यंत जमीनीत पुरून घ्याल तर खाज्वाने तुमची पाठ आपोआप सरळ होईल. कधी बरा होईन असे मला शास्त्रा कारणे

मी माझ्या मित्रांना तसें मला पुरून टाकण्यास विनंति केली. मला आता कोणी घर पाडण्यास पाहिजे" हें ऐन वृच-
लानें माती उकरून त्याला बाहेर फाटलें. तेव्हा तेजालाराम
मोठा आनंद व्यक्त करून म्हणाला "पहा माझे वृच पाह
गेलें व मी आता चांगला सरळ झालोंआहे! अता तूं आत हो
व आपलें वृच बंद करून घे" यावर तो मनुष्य आत उतरला
व तेजालारामानें घर माती कोटली, आणि तेथून निघून
जाऊन लपून बसला. जेव्हा राजरक्षक हत्तींना घेऊन परत
आले तेव्हा दुसराच मनुष्य त्या ठिकाणी पुरलेला पाहून
त्यांना आश्चर्य वाटलें. त्या कुवल्याची हवीकत ऐनून त्यानीं
ती राजाला सांगितली. तेव्हा राजाला त्या नकल्याच्या भट्टेचें
व उलखतेचें इतकें हंसू आलें की त्याचा सर्व राग मावळला
व त्यानें तेजालारामाला क्षमा करून त्याला परत नोकरीवर
घेतलें.

अथा चीन युग, १९ वें शतक—१९ व्या शतका-
पाहून हिंदुस्थानातील निदिश राज्य, यूरोपीय संस्थेतीचा
आपात आणि पाश्चात्य शास्त्रीय दृष्टीने संशोधन व पांडित्य
याचा प्रवेश, याच्या परिणामामुळे फानडी वाङ्मयात एका
अगदी नवीन युगाला सुरुवात झाली देशातील शिक्षणाच्या
पाश्चात्य पद्धतीवर झालेल्या मांडणीमुळे लोकांची वाचना-
भिरुचि वाढली. स्वायत्त व स्ववाङ्मयाचें ज्ञान व आस्थाहि
वाढली. हद्दीचें वाङ्मय बहुधा गयरुपातच असतें असें म्हण-
ण्यास हरकत नाहीं.

सद्यः प्रयत्नांचे यगं.—या काळातील सर्व प्रिय व ग्रंथ-
कार न सांगता फक्त त्याच्या पारिभाषाची दिशा दाखविण्या-
साठी या काळातील विशिष्ट प्रयत्नांचे वर्ग पाहून काहीं
चौडी उदाहरणें पुढें दिली आहेत

(अ) परेचेत शैक्षणिक ग्रंथ निघालेले असून ते हळूहळू
जास्त जास्त योग्यतेंचें तयार होत असलेले दृष्टीस पडतात.
इयात भाषा, इतिहास, गणित, शेतकी, आरोग्य, वैद्यक व
इतर विषयावर ग्रंथ आहेत. अशा रीतीनें शास्त्रीय वाङ्मयात
सुरुवात झाली आहे. फलज्योतिष आणि शकुन यांरील
ग्रंथाना अद्याप वरीच मागणी आहे. तथापि निश्चित
शास्त्राची वाढ झाल्यावर हे मार्ग पडतलि असा भरोसा
आहे.

(आ) जुन्या ब्राह्मणी काव्यावर विद्यार्थ्यांच्या उपयोगा-
साठी यन्त्याच टीका तयार झालेल्या आहेत पण प्राचीन
जैन साहित्यप्रथावर (तो धर्म लोकांच्या मनावतून
उतरल्यामुळे) टीका करण्याचें कोणाच्या मनात आलें नाहीं.

(इ) "यक्षगाना"च्या धर्तीवर लिहिलेल्या महा-
काव्यातील गोष्टींचा एक वर्ग पडतो. धंदेवाईक किंवा
होरी नयानी गावदळ धोतूवृंदापुढें म्हणण्याला योग्य अशा
नाटकी पद्धतीवर या गोष्टी लिहिलेल्या असून त्या पारच
लोकप्रिय आहेत. शातप्या नावाच्या गिरसप्या येथील एका
ब्राह्मणानें अशा तऱ्हेची वरीच रचना केलेली आहे

उद्य दर्जांची नाटके हल्लीं तयार होतें लागली आहेत
मागील शतकात हो वाङ्मयशास्त्रा वृत्तेक दुर्लक्षिली गेली
होती. या संघर्षात पुढील नाटकाचा विशेष उल्लेख केला
पाहिजे. "तपतीपरिणय" वर्ता चामराजनगर तालुक्यात
सरगूर येथें राहाणारा वैभवदाचार्य, "शत्रुतला" ह
चामराजेंद्र बोडेर (१८६८-१९१४) चा दरचारी कवि
बसन्तप्याशास्त्री यानें संस्कृतारुन तयार केलें

(ई) कादंबऱ्या जास्त लोकप्रिय होत चालल्या आहेत
आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांपैकीं बहुतेक इंग्रजी व
बंगाली कादंबऱ्यांचीं रूपातरे आहेत शेक्सपियरच्या बऱ्या-
चशा नाटयकथा यात आहेत, उदा "त्रातियालास", "जयसिंह-
राज चरित्रे", "पंचाल परिणय" इत्यादि. बाबू बंकिमचंद्र
चट्टोपाध्याय व सुरेंद्रनाथ याच्या कादंबऱ्यांचीं रूपातरे-
विशेषतः रा. बी. व्यंकटाचार्य यांनीं केलेली आहेत. यापैकीं
प्रसिद्ध म्हणजे "दुर्गेचरनिनी" होय

(उ) दैनिक किंवा साप्ताहिक वर्तमानपत्रें, मासिके यासारखे
नियतकालीन वाङ्मय या काळचें वैशिष्ट्य गणल जातें. या
वाङ्मयापैकीं काहीं ख्यातकापरिता सुद्धा तयार केलेले
असतें. काहीं सरकारी चालत्याचें, तर काहीं समाजातील विशिष्ट
वर्गाचें (उदा बौवादिभर पत्रिके) सुद्धा म्हणून प्रसिद्ध होतें.
म्हणून येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या "वृत्तात पत्रिके" नावाच्या
साप्ताहिकाचा बराच खप आहे

(ऊ) सर्व निरनिराळे संप्रदाय आपलीं सर्व व देवता याचा
लोकता प्रसार करण्याकरिता एकसारखें ग्रंथप्रकाशन करीत
असतात तिसरा कृष्णराज बोडेर (१७९९-१८६८) याच्या
आश्रयाखाली वरेच ब्राह्मणी ग्रंथ तयार झाले त्यात "कृष्ण-
राजवाणीविलास" नावाची महाभारताची गद्यप्रत आहे.
दुसरे ग्रंथ भक्तिसार वर्गातले किंवा नीतिप्रबोधनाचे आहेत.
काहीं अर्वाचीन आस्तिसंभ्रमताचे आहेत या वर्गात खालील
ग्रंथाचा विशेष नामनिर्देश केला पाहिजे रा. आर नरसिंहा-
चार्याचा "नीतिमंजरी",—यात काहीं तामिळी नीतिग्रंथातील
भाग प्राचीन फानडी पथरुपात उद्धृत केलेले आहेत, "भूदेर"
आणि "नलवळे" वर्ता औरी. "नालडियार" इत्यादि.

या वाङ्मयात दैस्त्याचाहि प्रवेश झाला आहे. बायबल
त्यावरील टीका, हिंदु त्रिस्ती समाजाकरता दैस्त्याचा
इतिहास व वचने याचवर्षी ग्रंथ, बतियनचे "देशातरीय प्रयाण"
किंवा "यात्रिक संचार," ओगस्टिनचें आत्मनिवेदन इत्यादि
त्रिस्ती साहित्य ग्रंथांचीं आपातरे आणि ख्रिस्ती धर्मापासनार्थ
सागत्यें म्हणजे गाणों यांवरून हें दिसेलच

प्रकाशनाला सुरुवात त्रिस्ती मिशनन्यानीं करून दिली व
त्यानींच यादपामर्थे चांगली सुधारणा करून फानडीला ऋणी
करून ठेविलें आहे त्याचप्रमाणे भाषा व वाङ्मय याचा
वाढशीर्षक अभ्यास काव्याचा धडा मिशनन्यानींच घालून
दिला आहे. उदाहरणार्थ पुढील ग्रंथ पहा— बक्षरीच्या रे.
डब्ल्यू शंभू याचे "इंग्लिश-कन्नडका" आणि "कन्नडका-

इंग्लिश " कोश, रे. एफ. फिडेल याचा " कनड इंग्लिश डिक्शनरी " कोश व ऐतिहासिक " वनड ग्रामर " नावाचा व्याकरणमेथ; याच पडितानें वेळेले " छंदोबुधि " व शब्दमण्डिर्पण हे ग्रंथ, यादिसाव रे. मोएरिंग, वीरल, तुर्य इत्यादिकांचे उपयोग ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

का न डी वा ड म या ची स यः स्थि ति व ल क पं — जर्मन मिशनरी आणि म्हेसूर सरकारच्या पुराणवस्तु खात्यातील राईस आणि त्याचे मदतनीस याच्या संशोधनाची कानडी वाङ्मयाचें भाजार उपडकीस आले आहे त्यातोंल मुरय मुप्य लेखकाचा काळ आणि त्याच्याविषयी बरीचशी माहिती उपलब्ध झाली आहे. म्हेसूर येथें स्थापलेल्या ओरिएण्टल लायब्ररीमध्ये हस्तलिखिताचा मोठा संग्रह आहे. " विजयीओषेवा कर्नाटिका " मध्ये अनेक महत्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत आणि " काव्यमंजरी " व " काव्यकलानिधि " या दोन ग्रंथमालातून खालती इतलें ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. १९१५ साली म्हेसूर सरकारच्या आश्रयानें " कनडसाहित्य परिषद " नावाची एक संस्था स्थापण्यात आलेली आहे. कानडी प्रदेशातील सर्व भागातील प्रतिनिधी तोंत आहेत. हिचा उद्देश पूर्वीच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याचा आणि प्रस्तुतचे गुणी ग्रंथकार होना आभय देण्याचा आहे. शिवाय भाषेची ओपसना व वाङ्म हे हि या संस्थेचे हेतू आहेत. ही गोपसना व वाङ्म श्वाभ्याची ही पोटभापांचे एकीकरण, शास्त्रीय परिभाषा ठरविणें, आणि सामान्य वाङ्मयांन भाषांतरणीय बनवणें, याच्या योगानें होणार आहे. भाषा एकपसरती बदलत असल्यातें दखल दिव्याची कार आपत्तकता आहे. एथीचें परंपरेत वाङ्मय व वाङ्मया पुढीलहि, पयातलें न होता मयातलेंच होईल म्हणून वाङ्मकोश आणि सामान्य वाचकाना कळण्यायोगी धाटणी उपयोगी होणार आहे. पूर्वीचे जुने शब्द व हर्षे रडोनिून जातील. अर्वाचीन लेखकांनी नवीन दुगाच्या रूपाना ओकपुडें माडताना भाषेचे दोष यगळे पाहिजेत. हे दोष पुढील कारणांमुळे होतात.—

(१) म्हेसूरमध्ये मुसलमानां राज्य असता फारशी भाषा दरबारच्या कामात उपयोगात आणली जाई. म्हणून जुन्या कानडीमध्ये फारशी शब्द व म्हणी विनकारण बनावता आटून येतातच पण अजून देखील सरकारी कामादपरात दिवून येतात. यदा तद्देन कानडी लिखावयाचे नाही तों सरकारी कामदपन हें उदाहरणच बनलें आहे. दुसरी शिबळेले कानडी लोक कोळ्यामध्ये इंग्रजी भाषा वापरतात व त्यामुळे परभाषामिश्रणाच्या वाचकांवि बरील प्रमाणेंच स्थिती झाली आहे. वाङ्मयादें लिहिलेल्या पत्रंगन-पत्रांतील लेखातून हें दोष बरेचसे दृष्टीस पडतात आणि वाचकाना तीच संनय लागून त्याची भाषा विषडते

(२) कानडीची ही एक मया आहे की, इंग्रजीमध्ये गैर विराम आणि उद्गातयिद्धे याची विलय गरज लागत

नाही. तथापि अर्वाचीन कानडी ग्रंथातून ही चिन्हांची पद्धत आल्याकारणानें भाषा ओवडयोवड दिसते व त्यामुळे लिहिण्याची धाटणी गवाळ होऊन तिच्यापासून बोध होण्याला वाचका यास पडतो.

(३) ग्रंथानून दिवून येणारी आणखी एक वाईट पद्धत नाळायक भाषांतरकारांमुळे पडली आहे. इंग्रजीप्रमाणे गुंतागुंतीची वाक्यें फारच कानडीतील मूळची साधी धाटणी विषडून टाकली आहे. कानडी वाङ्मय मोठे असलें तरी त्यात एकमेकावर अवलंबून असलेली पोटवाक्यें फारशी आढळत नाहीत व त्यामुळे ग्रंथान-गोपवाच प्रश्न पुढें येत नाही व अर्थगोपवाची हानी होत नाही. असा तद्देन परकीय भाषाचा प्रवेश कानडी माध्यंत चाल्याकारणानें तिचें मूळचें स्वरूप बदलत चाललें आहे

या आक्षेपाच्या यथार्थतेविषयी घराच मतमेद होण्याचा संभव आहे. कानडीवर काहीतरी अर्वाचीन लगाने व पूर्व परिस्थितीचे परिणाम होणारच. कानडी वाङ्मय समृद्ध करण्याकरिता पाश्चात्य भाषांचा अस उपयोग करावा की, त्यायोगानें नवीन उच्च कल्पना त्यात येऊन जगभर पसरलेल्या दृढगवळणापासून अस्तित्वात येणाऱ्या गोष्टीचें आविष्करण करण्यात चाललें शब्दमाडार तयार होईल

का न डी वा ड म या ची स यः स्थि ति व ल क पं —
(१) आपसात असें दिवून येईल की, कानडी लेखकाचा कळ सर्वसां परमार्थिक आहे. जर व्याकरणे आणि भाषाग्रंथ वागळे तर १९ व्या शतकापर्यंत ज्याचा परमार्थीची संंध नाही असा ग्रंथ बंधितच सापडेल. त्याकाळाव इतिहासाहि परमार्थिक विचारांचा आणि चळवळींचा इतिहासच होईल. धैराणिक कथेतच लेखकांनी आपलें कौशल्य दाखिलें आहे. आणि श्रवक ग्रंथ उपडताच देवता आणि कथांच्या संप्रदायातील साधुसंत यांची भली काळवळ स्तुति आढळून येते. वाङ्मयादिक इतर इतिहास वाङ्मयाचा झाल्याच पुढील काळात पदाचा संगेल.

(२) १९ व्या शतकापर्यंतचें बरेचसे वाङ्मय पयात आहे जेन कवींनी धनु नाचच्या पदतीचा उपयोग केला आहे. व धपून धपून पथमय खंडातून मयातील उतातरेहि घातलेले आहेत. पण संंध गद्यग्रंथ अलीकडे फाही वर्गापावेतों जगदां थोडे होते. साच्या कोळ्याच्या मुरात कानडी शुक्तक पावल्यात त्यातील स्वारस्य जातें, धारण तें माण्यकरिता रचलेलें असतें. वाङ्मय बरोबर रीतीने मांडल्याच कथाचें पदालिय, अलंकार आणि छंद नजरेत पडून तें ऐकणावाहि गोड लागतें ज्याना अर्थ पडत नाही ते शुद्ध हें गाणें आनंदाचें ऐकतील.

(३) वाङ्मय आणि साहित्य या ग्रंथाना शब्दांची प्राचीन स्ने आणि हर्षी रूड नसलेले शब्द व त्याचप्रमाणें संस्तर परिभाषा याची गरज लागते. त्यामुळे सामान्य कानडी मनुष्याला मोठाल्या ग्रंथकारांचा अर्थ प्यानात येत नाही.

अशी पुस्तकें पंडितांकितां लिहिलेलीं अथवात. प्राय-
मिक शाळातून जैमिनीभारतासारख्या ग्रंथांतील मोठमोठे
भाग अर्थशानाशिवाय मुलांकडून पाठ करून घेण्याची पद्धत
सार्वत्रिक आहे.

(४) लेखांतील विनोद आणि कल्पकता यांची जी इतर
भारतीय भाषा फार आवड असते ती कन्नडांत देखील आहेतच.
द्वयर्था किंवा अनेकार्थी भाग ज्यांत आहे असे ग्रंथ तयार
करणाऱ्याचा फार लौकिक होतो. एकापुढील एक शब्द
आळीनेच लिहिले जातात त्यामुळे अक्षरें अनेक रितींनी
निर्भागतां येतात व त्यामुळेच लेखाचा मंदत होतो. अंशान
पद्धतीवर लिहिलेला असा एक संस्कृत ग्रंथ आहे की, तो
एखा पद्धतीने विभागल्यास ती रामायणकथा होते व अन्य
तऱ्हेने विभागल्यास ती महाभारतकथा होणे. खेप आणि
विरुद्ध शब्द याचा उपयोग केल्याच्या योगानें दोन गोष्टी
पडतात; एक म्हणजे कवीच्या ग्रंथाचे विवेचन करण्या-
साठी सविस्तरपणे टीका लिहाव्या लागतात, आणि दुसरी
गोष्ट म्हणजे कानडी पद्यांचे शब्ददशः भाषांतर करणे शक्य
नवळ अशक्य होतें; कारण मुळातला अर्थ देण्यास लेखा-
लेकाराचे संपूर्ण विवेचन करावें लागतें.

(५) कम्म, भ्रमर, घोची, इत्यादि अनेक ठराविक उप-
माचा कवि आपल्या काव्यात मोठ्या वातुर्याने उपयोग
करीत असतो. त्याचा कोणाला कंटाळा येत नाही. काही
उपमा वस्तुस्थितीशी जुळत नसल्या तरी त्या काव्यात शोभ-
तात. उदाहरणार्थ चकोर पक्षी केवळ चंद्रकिरणावर आपली
उपनीविका करितो, कम्मळ नद्यातून वाडतात, अशोक्याच्या
शाडाला फळ येत नाही, चंद्रविकासी कम्मळ फक्त रात्री फुल-
तात इत्यादि. घाराव्या शतकातील "काव्यावलोकन"
ग्रंथात याच्याविषयी एक मजेदार प्रकरण आढळतें.

(६) पाश्चात्य काव्यमायात चागलें आढळणारें शुद्ध मानवी
प्रेम हिंदुस्तानातील काव्यात आढळत नाही याचे काही
अंशी कारण शिवाचा कनिष्ठ दर्जा हें होय. यमुनाशी घाल-
विवाहासुद्धें पडत असतें. येथे धर्मापुण्यांना तरुणपणीं
अविवाहित स्थितीत अनुनयाला व परस्परविषयी नैर्भीक
लळा, अश्वर यांना अवसर सापडत नाही. हे एक उर्ध्व वीं
वालविवाहासुद्धें तरुणांना विषट्पण्याची भांति कमी असते.
पण वाटमयावर दुर्दैवानें त्याचा असा परिणाम होतो की,
प्रियेवद्द एकादी गणिका पहावी लागते, व शुद्ध प्रेमाची
आरोम्यशील भावना जाऊन त्याच्या मार्गी काव्यप्रधाळा
हानि करणारी अनेक कामुक वर्णने येतात. याला अपवाद
म्हणून सीता व दमयंती यांची हृदयभंग उदाहरणें देता येतील.
काही कानडी लेखक आपल्या मापेंत चागले प्रवीण आहेत,
तरी जगाच्या ज्ञानांत व स्फूर्तीत त्यांनी अतिशयच थोडी
भर टाकिली आहे. आपल्या मापेचा व्याकरणदृष्टीने
अभ्यास, बदलणाऱ्या ऋतुमानांची वर्णने यात ते बरेच
पुढें गेलेले आहेत. पण मनुष्याला असह्य हितकारक अशा

प्रसन्नकंधी नवीन व कायमचे विचार यांच्यांत कमी
दृष्टीत पडतात. हे निवृत्तिमार्गी अपत्यामुळे मोठ्या कार्यांना
लागणारी आशा व स्फूर्ति ह्यांच्यामध्यें नाही. त्यांच्या
करणे पौराणिक कथांच्या भोंवती फक्त फिरतात. स्फूर्ति
देणारा चांगला उपदेशक किंवा तत्ववेत्ता याच्यात
नाहीं. हे विवेचन कानडीप्रमाणें अनेक आर्याचीन भारतीय
वाङ्मयाचा लागू पडेल. मराठीत मात्र गणिकाप्रेमाचीं
काव्ये नाहींत.

कानडी भाषा शास्त्रकार. —प्रचीन काळापासून
कानडी ग्रंथकारांनी व्याकरण, साहित्य आणि काव्यकला
ह्यांच्यात बरेचसे कोशस्थ दाखविले आहे. हे ग्रंथ अनेक
शतकांतले आहेत. बरेचसे वैय्याकरणे जैन असून कानडी
काव्यमाया त्यांनी चांगला हातभार लाविला आहे. इसवी
सन ५०० मध्ये देवानंदी पूज्यपाद यानें "जैन" नांवाचा
एक संस्कृत व्याकरणग्रंथ लिहिला असल्याचें मागें सांगि-
तलेंच आहे. तेराव्या शतकातल्या घोपदेयानें संस्कृत
व्याकरणावरील आठ आधारभूत ग्रंथांमध्ये ह्याचा समावेश
केला आहे. "अनेकोप व्याकरण" असे ह्याचें दुसरें नाव
आहे.

इ. स. ८५० च्या सुमारास "कविराममार्ग" नावाचा एक
साहित्य ग्रंथ तयार झाला. काव्यादरी या दंडाच्या ग्रंथावर
याची उभारणी आहे.

इ. स. ९८६ च्या सुमारास पहिला नागवर्मा यानें 'छंदी-
शुंधी' म्हणून कानडी छंदावर एक ग्रंथ लिहिला. त्यातील
प्रत्येक पद्य त्या त्या छंदाचें उदाहरण म्हणून आहे १८०५
साली डॉ. विटेल यानें तो छापून प्रसिद्ध केला.

घाराव्या शतकात याच नावाचा दुसरा एक वैय्याकरण
होजन गेला. यानें दोन प्रख्यात व्याकरणग्रंथ (एक
कानडी पद्यात आणि दुसरा संस्कृत सूत्रांत) लिहिले. पडि-
त्याचें नाव "शब्दस्मृति" असे आहे. काव्यावलोकन
नावाच्या मोठ्या ग्रंथाचा तो पहिला भाग आहे. काव्य-
निवेधाना हा ग्रंथ असून भाषा, व्याकरण, निवेधानातील
दोष आणि शैल्य व काव्याचे नियम एकापुढे एक प्रक-
णत दिले आहेत. "कर्नाटकभाषासूत्र" हा याचा दुसरा
ग्रंथ असून यात २६९ सूत्रात व्याकरणाचे नियम आणि
बुत्ती संस्कृतमध्ये दिल्या आहेत. संस्कृत-कानडी कोशहि
यानें केला असून अशा तऱ्हेचा हा पहिलाच ग्रंथ आहे.
त्याचें नाव "वस्तु कोश" असे आहे. अमरकोशाचा
त्यात उल्लेख आहे.

पुढील शतकात केशिराम यानें "शब्दमणिदपण"
नावाचा कानडी भाषा-ग्रंथ लिहिला. "कंद" छंदात
भाषा-नियम दिले असून गद्यात त्याच्या बुत्तीहि दिल्या
आहेत. डॉ. विटेलने १८७२ साली तो टीकेसहित प्रसिद्ध
केला. तामीळ आणि तेलुगु भाषा-ग्रंथांच्यापेक्षा शब्दमणि-
दपणाचें महत्त्व फार आहे. त्यात प्रख्यात ग्रंथकारांचे

उद्देश केले आहेत ऐतिहासिक व दार्शनिकदृष्ट्या हा ग्रंथ फार मौल्यवान आहे.

१६०४ साली "कर्नाटक शब्दानुशासन" नावाचा "१२ संस्कृत मूलात महाफलकदेव यांनी एक सटीक व्याकरणग्रंथ लिहिला कानडी भाषेच्या अभ्यासवाना उपयुक्त असे आणखीही खालील ग्रंथ होत ते कालानुक्रमाने पुढे दिले असून ज्याच्या पुढे 'जै' असे आहे तो ग्रंथ जैन लेखकांनी तयार केला आहे असे समजावे

उद्यादित्य (सुमार ११५०) यांनी काव्यकलेवर ७२ खंडात "उद्यादित्यालकारम्" नावाचा लिहिलेला ग्रंथ ओडप (जै) (सुमार १२३५) याचा "कविगणकाव" नाविकराज (सुमार १३००) (जै) याचा "अमरकोश व्याख्यान" नावाचा अमरकोशावरील टीकात्मक ग्रंथ "कर्नाटक शब्दसार" (सुमार १३५०) नावाचा १४१६ शब्दांचा एक गण कोश अभिनव भगराज (जै) (सुमार १३९८) याचा "अभिनव निषधु" नावाचा भरवृत्त शब्दांचा वानडाल अर्थ दिलेला कोशमय बोधरस (सुमार १४१०) याचा "चतु रास्य निषधु" यात १२० खंडात दिलेले समानार्थक शब्द आहेत लिंग (सुमार १४६०) याचा "कविगण कै-पिडी" हा शैव कवींसाठी लिहिलेला ९९ पद्यातील पद्यानायक शब्दकोश आहे तोटदार्थ्य (सु १४८०) याचा "कर्नाटकशब्दमंगरा" हा तद्भव आणि कानडी शब्द यांचा फौज माधव (सु पंधरावें शतक) याचा दंडाच्या काव्यादर्शाचे भाषांतर केलेला 'माधवालकार' नावाचा ग्रंथ हंवर कवि (सु १५१०) याचा "कविजिह्वाबंधन" हा छंद, साहित्य आणि इतर विषय यावरील ग्रंथ "कर्नाटक सजीवन" (सोळावें शतक) नावाचा शब्दकोश देवीसतम (सोळावें शतक) (जै) याचा "नानार्थरत्नाकर" नावाचा संस्कृत शब्दकोश शाल्व (सोळावें शतक) (जै) याचा "रसरत्नाकर" नावाचा नाट्यावरील ग्रंथ अभिनवविद्यानंद (सोळावें शतक), याचा "काव्यसार" नावाचा काव्यावरील ग्रंथ तिप्परस (सोळावें शतक), याचा "नवरसालकार" नावाचा रस आणि साहित्यालकारावरील ग्रंथ "कविकटाहार" (सुमार १६१०) नावाचा समानार्थक शब्दांचा छंदोबद्ध ग्रंथ तेसमलपनार (सुमार १७००), याचा "अप्रतीम वीर करिज" ग्रंथ इत्यादि

आता काही कानडी व्याकरण-परिभाषांच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत — चयु = मित्र गणपय निवध रगळे = रंगानुसार गावयाचा भावनात्मक प्रबंध साहित्य = साहित्यात्मक पद्धतीवर लिहिलेला वाङ्मयनिवध, वाङ्मय या अर्थाने हि हा शब्द वापरतात सागल्य = वाचावर गावयाचा निवध यक्षगान = रंगभूमीवर करून दारपिता येण्यायोगा नाट्यनिवध

का न डी प्र दे शा नी ल स स्तु-त ग्र थ वा र — कानडी प्रदेशात कानडी भाषणार्थी संस्कृत भाषेत अनेक विख्यात ग्रंथ लिहिले आहेत त्याचाहि उद्देश केला पाहिजे

समतमद्र आणि पूज्यपाद, देवदंती यांच्यासारख्या जैन कवींनी संस्कृतात लिहिलेले ग्रंथ पाठीमाग आलेलेच आहेत पोत्र, दुसरा नागवर्ग, पल्लुरीकेताम, आणि पञ्चशरदेव हे संस्कृत आणि कानडी ह्या दोन्ही भाषेत वागले पंडित असून काहीना "उभयकवी" अशी मानवी पदवी आहे मठाचक्राच्या संस्कृतमधील कानडी व्याकरणाचा खरेच मार्ग केलेलाच आहे आणखी काही लेखक पुढे दिले आहेत —

नवव्या शतकात शंकराचार्यांनी शृंगेरी येथे आपला मुख्य मठ स्थापिला त्याच्या काही टीका येथेच लिहिल्या गेल्या असल्यात

१०८५ मध्ये विरहण नावाच्या काश्मिरी ब्राह्मणाने 'विक मार्क देवचरित्र' नावाचे काव्य लिहिले त्यात विरम नावाच्या चालुक्य राजाचे वर्णन आहे चालुक्यांच्याच दरबारी विद्वान्शेखर यांनी 'मितादाप' नावाची याज्ञवल्क्य स्मृतीवर मोठी आधारभूत टीका लिहिली

तेराव्या शतकात मध्वाचार्यांनी द्वैतपथ स्थापिला कानडी प्रदेशात उडुपी येथे त्याचा सुराय मठ असून तेथे त्यांनी आपले टीकात्मक ग्रंथ लिहिले कानडी वाङ्मयावर त्याचा बराच प्रभाव पडला आहे

बवदाव्या शतकात मध्वाचार्य ह्याने "सर्वदर्शन-रूपह" हा लिहिला ग्रंथ लिहिला याचा भाऊ सायणाचार्य यांनी वेदावर भाष्य लिहिली याच सुमारास उडुपी येथे जयतीर्थोपाचार्य नावाचा माध्यमयाचा एक मुख्य प्रति निधि होऊन गेला शृंगेरी, मेलचोट्टे आणि उडुपी येथील मठाच्या शुक्रांनी अनेक जाडे जाडे संस्कृत ग्रंथ तयार केले असले पाहिजेत

का न डी व म रा टी — या दोन भाषांत बरेच साम्य आढळते शब्दकोश, व्याकरण, नामप्रचार बरेचनी तुलना केल्यास (रा) विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी केलेली १९२१ च्या नोव्हेंबर, डिसेंबर महिन्यात ४ खंड लिहून हें साम्य दिग्दर्शित केलेच आहे) कानडी भाषा संस्कृतप्रमाणेच आधुनिक मराठीची एक जवळी म्हणता येईल ज्ञानेश्वरांसाठी आपल्या ग्रंथरचनेत कानडी शब्द रुढ म्हणून घालले लागले असता नुसताच आलेले कानडी शब्द म्हणून दाखविले आहेत उदा. — आडवी (अरण्य), नींद (नीज), बोग (नैवेद्य), मा, मसु (आणखी), जगळी (ओक), मुग (मुका) इत्यादि शब्दांचे अत्यस्वर 'उ' होणे ही प्राचीन मराठीतील पद्धत कानडीतून घेतलेली असणे अशक्य नाही जप्पा, चक्का, अण्णा, आत्ते ही नात्यांचे शब्द कानडीतून मराठीत आले आहेत रा अण्णा किल्लोस्तरांनी सुरू केलेले मराठी नाट्यसंगीत हें यक्षगानासारखी कानडी नाट्ये वन्याच शतकाची सुर्वी झाल्यावर त्याच्या अनुकरणाने इकडे रुढ झाले यावरून मराठी भाषेच्या सौंदर्यात व पैमत्वात कानडी भाषेने बरीच भर टाकली आहे हें विस्मयनालगाय नाही मराठीतील

मुलाचीं गाणीं (अडगुलें मडगुले, ओडकचौडक दामाडूकवेरे) व रोळ (वण्ट लेंडमुंड) हीं कानडी संस्कार दाखवितान्त.

[संदर्भग्रंथः—'दि हेरिटेज ऑफ इंडिया सीरीज' मधील राईस साहेबाचें कानडी वाडमयावरील पुस्तक आम्ही आधाराला घेतलें आहे. या लहानशा सुंदर पुस्तकांत कानडी वाडमयाचें चिकित्सक पद्धतीनें परीक्षण केलें आहे. याच कर्त्याचीं 'मायसोर' (म्हैसूर), 'मायसोर अँड कुर्ग प्राम दि इन्स्क्रिप्शन्स' व 'दि लिटरेचर ऑफ कर्णाटक' (कर्णाटक शाब्दातुशासन या भट्टाकलंकदेवाच्या ग्रंथाला प्रस्तावना) हीं पुस्तकेंहि उपयुक्त वाटतील. शिवाय इतर संदर्भग्रंथ म्हणजे, रेव्ह. कटेल—ग्रेन्ड कॅनरीज लिटरेचर (इ. अ. पु. ४, १८५५ मधील निबंध), काल्डवेल—कॅपॅरिटिव्ह प्रामर ऑफ दि ब्रिटिशियन लॅम्बेजेस, एपिग्राफिआ कॅनॅटिका, आर. रघुनाथराव—एसेज ऑन कॅनरीज प्रामर, कॅपॅरिटिव्ह अँड हिस्टॉरिकल, कटेल—कन्नड इंग्लिश डिक्शनरी, नरसिंहाचार्य—कर्नाटक कविचरिते, कर्नाटक काव्य-मंजरी, रा. वि. रा. सिंदे यांनी १९२३ च्या अखेरीस केवरींत कानडी—मराठी भाषावर तुलनात्मक लेख लिहिले आहेत, ते विचारणीय आहेत. कर्नाटकीय भाषाशास्त्राकडे आणि वाडमयतिहासाकडे महाराष्ट्रीय लेखकांनीचें अजून मागलें लक्ष लागलें नाहीं.]

कानपूर, जि. रहा—संयुक्त प्रांतातील अलाहाबाद विभागाच्या उत्तरेकडील जिल्हा. उत्तर अक्षांश २५° ५६' ते २६° १८' आणि पूर्व रेखांश ७९° ३१' ते ८०° ३४'. क्षेत्र फळ ११८४ चौ. मै. चतुःसीमाः—इशान्येस गंगानदी; वायव्येस फरकाबाद आणि इलाहाबाद, नैर्ऋत्येस यमुना नदी व आग्नेयेस फतेपूर.

कानपूर हा गंगा व समुता ह्या दोन नद्यांमधील प्रदेश असून सांपत्तिक दृष्टीने इतर जिल्ह्यांत व त्यांत फारसा फरक नाहीं. अमीन एकसारखी संपाद असून ठिकठिकाणी लहान लहान ओढे व नद्या आहेत. नैर्ऋत्येकडे थोड्या उतार असून सर्व नद्या ह्याच दिशेने वाहतात. नद्यांची नांवे इशान, पाट्ट, रिंद, सेनार हीं होत.

प्रत्येक वर्षे मागात फरार सापडतो. ढाक नावाचें मोठें जंगल आहे. चित्ता, रामकुर्खें वगैरे जनावरां ह्या प्रदेशात आहेत. मासे विपुल असून येथील लोक मासे खातात.

ह्या सधारेण उष्ण आहे. एप्रिल ते जुलैमध्यें पश्चिमेकडील वारे वाहतात. सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यात पावसाळ्या असतो व नोव्हेंबर महिन्यात हिवाळ्यास सुरुवात होते. एकेंदर गिल्याचें हवामान प्रवृत्तीला मानवेल असें आहे. शालसपाणी सरासरी ३३ इंच पडतो.

इतिहास.—याचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नाहींच म्हटलें तरा चालेल. अकबर बादशहाच्या राज्यात ह्या जिल्याचे तीन विभाग पाडण्यात आले होते. ते बंजीन सरकार, कालपी सरकार व कोरा सरकार हे होते. मोगलांच्या कारकीर्दीनंतर हा

जिल्हा फरकाबादच्या वंगड नवाबाच्या हातीं गेला. १७५४ सालीं मराठ्यांनी दुआबच्या रालचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला. पानिपतच्या संग्रामानंतर फरकाबादच्या नवाबास पुन्हा ह्या जिल्ह्यापैकी काहीं भाग मिळाला. पुढे फरकाबादच्या नवाबांनी इंग्लिशांच्या विरुद्ध सुराजउद्दारापास मदत केली. पण त्यात इंग्रजांचीच सरशी झाली (१७६५). ह्या सर्व गोष्टींचा परिणाम असा झाला की शहाअलम दुसरा ह्यास गंगा नदीचा दक्षिण प्रदेश व कानपूर जिल्ह्याचा वराचस भाग मिळाला. पण मराठ्यांनी पुन्हा शहाअलम यास आपल्या बाजूस घेतलें. पण अयोध्येच्या सैन्याने मराठ्यांस हाकून लावले व १७७३ साली बादशहास दिलेला प्रांत अयोध्येच्या नवाबास मिळाला. सन १७७८ साली ब्रिटिशांनी काही सैन्य कानपूर येथे ठेवले व इतर प्रांताबरोबर हा सर्व जिल्हा ब्रिटिशांस मिळाला.

ता. ६ जून १८५७ रोजी काहीं शिपायांनी सरकारी खजिना छुटला, तुरुंगाचे दरवाजे खुले केलें व सरकारी ऑफिस जाळून टाकली. तीन आठवडेपर्यंत इंग्रज शिपायांची एक तुकडी दम धरून होती पण तीस सामोरासमेर मैदानात यावे लागले. छावण्यातून बाचलेले काहीं लोक नदीतून होडानें अलाहाबादकडे जात असता त्यांच्यावर गोळ्या झाडून पुरयास टार करणात आले. जनरल हॅवेलॉकने १५ जुलैस आग व पाडू नदी येथील लढाया जिंकून दुसऱ्या दिवशीं खुद्द कानपूर आपल्या ताब्यात घेतलें. ता. १९ जुलै रोजी विठ्ठलराव व नानासाहेबांच्या बाब्यांच्या विध्वंस करण्यात आला. नोव्हेंबर महिन्यात नवाहोर येथील बख्खोर शिपाई यमुना ओलाडून पैलतीरी आले व अयोध्येच्या बंडखोरांच्या मदतीने त्यांनी कानपूर शहर घेतलें. पण क्याम्पबेलने दुसऱ्याच दिवशीं तें परत घेतलें. १८५८ साली कारपी बेईश्वर्यत ह्या जिल्ह्यात शांतता स्थापित झाली नव्हती.

ह्या जिल्ह्यात ६ शहरांचा व १९१९ येथ्यांचा समावेश होतो. १९२१ साली लोकसंख्या ११४८१९४ होती. ह्या जिल्ह्यात अकबरपूर, विन्हपूर भांशिपूर, कानपूर, देरापूर, नखल, शिवराजपूर, घाटमपूर ह्या आठ तहशिली आहेत. कानपूर हें सर्वच मोठें शहर व जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण आहे.

शेंकडा ९० लोक हिंदू आहेत. शेंकडा ९९ लोक हिंदी भाषा बोलतात. प्रचारातील भाषा कन्नोजि भा. ब्राम्हण, चामार, अहोर, रजपूत, लोथ, कुर्मी कोरी, मोरीआ इत्यादि जातींचे लोक आहेत शेंकडा ६२ लोक शेतकीवर उपजीविका करितात. एकेंदर जमीन फार सुपीक आहे पाडू व रिंद नद्यांच्या काठची जमीन व त्या भागातील सर्व प्रदेशाची माती लाजवळ रंगाची आहे. अगदी उत्तरेस इतनच्या काठी हलक्या तऱ्हेची (मुरकट) जमीन आहे. जमीनधाऱ्यांचा पद्धत संयुक्त प्रांतातील जिल्ह्याप्रमाणेच आहे. यात ४३३५ मीनदान्या असून ९५७ पार्षीदान्या आहेत. हरभरा, अंबारी

जव, गहू, मका, तांदूळ, बाजरी इत्यादि धान्य येथे होते. कापूस, ऊस, नीळ वगैरे मालहि निघतो. जिल्ह्याच्या नैऋत्य व ईशान्य भागात पाटाचे पाणी देण्याची व्यवस्था केली आहे. मकनपूर येथे मोठी जत्रा भरते.

‘लोअर गासीस कॅनॉल’चे पाणी कानपूर साळा, इटावा साळा आणि ओझिपूर साळा अशा तीन साळांच्या द्वारे जिल्ह्यात वेळविले आहे. विहिरीचे पाणी मोटेने काढण्याची बहिवाट आहे. येथील खनिज पदार्थ चुनखडी व रेत हे आहेत.

जिल्ह्याकरिता एक ऑफीसर असून त्याला मदतनीस म्हणून दोन ‘इंडियन सिव्हिल सर्व्हिंट्स’चे सेवर व चार डेप्युटीकलेक्टर आहेत. दरएक तहसिलीकारता एक एक तहसीलदार आहे १८०१ पूर्वी कानपूर जिल्ह्यात करुणावाद व फतेपूर ह्या जिल्ह्याचा समावेश होत असे. ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात ह्या जिल्ह्या गेला तेव्हा पहिल्या पहिल्यादा थोड्या थोड्या वर्षांकरिता थारेंबंदी करीत. १८४० साली पहिली खरी थारेंबंदी करण्यात आली. धाकडा ४ लोकाना लिहिता वाचता येते. कानपूर येथे कॉलेज आहे.

तहसील — संयुक्त प्रांतातील कानपूर जिल्ह्यातील एक तहसील. हीत ह्याच नावाचा एक परगणा आहे. त्यास पूर्वी जाजमऊ म्हणत असत. या तहसिलीचे क्षेत्रफळ २७९ चौरस मैल आहे. ह्या तहसिलीत २२६ खेडी असून दोन चहरे आहेत, एक कानपूर व दुसरे विहूर. लोकसंख्या १९११ साली २९७११७ होती. १९०३-४ साली दुमारे १४१ चौरस मैल जमीन रीतकीच्या उपयोगी आणली गेली होती.

च. ह. र.—कानपूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अ. २६° २८' व पूर्व रे. ८०° २१' हे गंगानदीच्या उजव्या तीरावर वसलेले असून प्रयागाच्या गंगायमुनाच्या संगमापासून १२० मैल आहे. औंध-रोहिलखंड रेल्वे, ईस्ट-इंडियन, गेगल-नॉर्थ वेस्टर्न, बॉम्बे-बरोडा व जी. आर. पी. या पाच आगगाऱ्यांचे हे जंक्शन आहे. रेल्वेने हे हावऱ्यापासून ६८४ मैल व मुंबईपासून ८३९ मैल आहे. संयुक्त प्रांतातील सोळा व भरभराटीच्या शहरात या शहराचा तिसरा नंबर आहे. १९२१ साली लोकसंख्या २१६४३६ होती. याचे पारितोषिक नाव कर्णपूर असे असून वर्षे येथे राहात असे. या स्थळी कर्णतीर्थ म्हणून भागीरथीतीर्था एक तीर्थ आहे. येथून ब्रह्मवर्त ६ कोस लांब आहे. आजच्या शतकाच्या सुरवातीस कानपूर म्हणजे एक कन्ह्यापूर नावाचे खेडे होते. इ. स. १७६४ साली वक्तावर येथे जय मिळाल्यावर ब्रिटिशांनी १७७३ साली अयोध्येचा नवाब वजीर मुजाउद्दौला याशी फौजवाद येथे तह केला. ह्या तहात ब्रिटिश सरकारने नवाबाच्या राज्यात कोठ तरी दोन ठिकाणी गेरे सैन्य ठेवावे असे ठरले व त्याप्रमाणे फतेगड व कानपूर येथे दोन हुकूम्या ठेवण्यात आल्या. पुढे १८०१ मध्ये नवाबाने ह्या जिल्ह्या ब्रिटिशास

दिला. तेव्हापासून कानपूर शहरास सध्या उत्तर हिंदूस्थानात मोठे महत्त्व आले आहे.

१८५७ सालच्या वेडात कानपूरचा बराच संबंध येतो. व या वेडाची स्मारके या शहरात दिसतात. कानपूर येथे नानासाहेबांनी इद्रम खोपुराची कत्तल करविली, तीवर्तले ‘स्मारक’ येथे आहे. पण ती ‘कत्तल’च आग खोटी ठरत आहे.

१८७१ पासून कानपूर येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे बरीच वर्षे काहेरून आगलेल्या मालावर जकात घेत नसत. पण १८९२ पासून पेज लागले. येथे विजेच्या दामगाऱ्या आहेत. सन १८९९ त येथे पहिली कापडाची गिरणी सुरू झाली त्यानंतर येथे आणखी पुष्कळ गिरण्या अस्तित्वात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे चामड्याचे बूट व इतर सामान उत्तमोत्तम तयार करण्याचे सरकारी व खासगी कारखाने आहेत. लॉकरीचे कापड काढण्याच्या गिरण्या येथे आहेत.

येथील व्यापार फार मोठा आहे. पिटा व पैलें यांचे कारखाने विस्तारून कमी माहात तीन आगपेट्याचे, तीन ब्रशचे व तीन रासायनिक कारखाने चालतात. कापडाच्या गिरण्यांखेरीज दुधण्याच्या, बर्फाच्या, लोखंडी कामाच्या, तैलाच्या, साखरेच्या, कातडी कामाण्याच्या, वगैरे प्रकारच्या पुष्कळ गिरण्या व कारखाने कानपुरात आहेत.

कानपूर शहर हे संयुक्त प्रांतातील व्यापाराचे सर्वात महत्त्वाचे ठाणे आहे. सूत काढणे, विणणे, व जोडे वगैरे चामण्याचा माळ तयार करणे हे येथील तीन मुख्य उद्योग धंदे होत. त्याचप्रमाणे लोखंडी सामान, डेची कपडा, साखर, इत्यादि इतर मालहि तयार होतो. कच्चा माळ, मोठ, सोप, खानिज धातु वगैरे माल बाहेरून येथे येतो. कानपूर हे रेल्वेचे स्टेशन असून मोठे जंक्शन आहे. १७८३-८४ च्या दुष्काळात उपासमारीने बरेच लोक मृत्युमुखी पडले. त्याच्या नंतरचा १८०३-०४ दुष्काळहि वाईट गेला. पण १८१७ च्या दुष्काळाने सर्वांवर मात केली. या दुष्काळात गावच्या गावे ओस पडली.

कानपूर येथे ‘अपर इन्डिया बेम्बर ऑफ कॉमर्स’ची स्थापना १८८९ साली करण्यात आली. युनायटेड प्रॉविन्सेस चेंबर ऑफ कॉमर्स ही एक दुसरी व्यापारी संस्था आहे.

उच्च शिक्षणाकरता येथे कास्ट्र चर्च कॉलेज, शेतकी कॉलेज व हिंदुमुसलमानांची हाबस्कूल आहेत. मुलींच्याहि बऱ्याच शाळा आहेत. हिंदी, उर्दू व इंग्रजी नियतकालिके निघतात. चापली पाच सद्या वाचनालयेहि आहेत.

कानफाटे—हा शैव यतींचा एक पंथ आहे. कानाबा खालचा भाग फिरून त्यातून मोठी कर्णभूषण घालण्याच्या त्याच्या पद्धतीवरून त्यांना कानफाटे हे नाव पडलेले आहे. त्यांना गोरखपंथी, गोरखनाथी अगर दशनाथी अशीहि नावे आहेत.

हा पंथ केव्हा व कसा निर्माण झाला याची समाधानकारक उपपत्ति लागत नाही. या पंथाचे अनुयायी गोरखनाथाच्या पूर्वी या पंथाचा उदय झाला असे मानतात. गोरखनाथाचा शुद्ध मत्स्थेन्द्रनाथ व मत्स्थेन्द्रनाथाचा शुद्ध जो आदिनाथ त्या आदिनाथांचे हा पंथ काढला असे याच्या अनुयायांचे मत आहे. पण काही अनुयायी या पंथाचा उदय आदिनाथाच्याहि अगोदर झाला होता असे मानतात. या पंथाच्या तत्त्वाची संगति लागून त्यांचे पुनरन्वयन करण्याचे महत्त्वाचे काम मात्र गोरखनाथांचे केले व आपल्या नावाने एक स्वतंत्र उपपंथ स्थापन केला. बंगाल प्रांताच्या रंगपूर जिल्ह्यामध्ये या पंथाची उपपत्ति निराळीच सांगण्यात येते ती अशी:—

कानफाटे हे पूर्वी राजराज्याच्या अनुयायीवर्गातच मोडले जात असत. पण पुढे काही अनुयायींनी मद्य सेवन करण्याचे तुरु केल्यामुळे अशा अनुयायांना आचार्यांनी आपल्या संप्रदायातून हाकून लावले. अशा प्रकारचे पक्षिकृत अनुयायी म्हणजे हे कानफाटे होते. तिवेदमध्ये प्रचलित असलेल्या दंतकथेवरून गोरखनाथ हा बुद्धधर्मीय मानिक असून त्याचे अनुयायी हे राजाची व त्याच्या अधिकाऱ्यांची मूर्खी संपादन करण्यासाठी बौद्धधर्माचा त्याग करून दैवधर्मीय बनले असे दिसते. या निरादराल्या दंतकथाच्या मुख्यार्थी गेले असता असे दिसून येते की, उत्तर हिंदुस्थानात बौद्धधर्माचा प्रसार झालेला होता, त्याकाळी हा कानफाटपंथाचा पंथ अस्तित्वात असून बौद्धधर्माचा ज्यावेळी न्हात होऊन ब्राह्मण धर्माचा उदय होत होता त्या वेळी या पंथालाहि चांगले दिवस लाभले असावेत व गोरखनाथाने उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान धरून आपल्या पंथाची तत्वे बनविली असावीत.

या पंथाच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी संपूर्ण व स्पष्ट अशी माहिती उपलब्ध नाही. पुढे या पंथातील म्हणविणाऱ्या लोकानाहि आपल्या पंथाची तत्वे नीटपणे अवगत नाहीत. या पंथामध्ये प्रमाणभूत असलेले ग्रंथ म्हणजे 'दृष्ट्योगप्रदीपिका', 'गोरखनाथकी गोष्टी', दिगंबरपंथाचा कवि चतारसीदास कृत 'गोरखनाथका वचन व गोरखबोध' हे होत. यापैकी 'दृष्ट्योगप्रदीपिका' व 'गोरखनाथका गोष्टी' या ग्रंथावरून या पंथाच्या तत्त्वावर काहीच प्रकाश पडत नाही. शिव हा परमदेव असून त्याच्यामध्ये मानवी आत्म्याने योगमार्गाने लीन होऊन जाणे हेच अंतिम मानवी ध्येय होय, एवढीच गोष्ट दोन ग्रंथावरून समजते. गोरखबोध या ग्रंथावरून मात्र या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाची स्पष्टमानाने माहिती होते गोरखबोध म्हणजे मत्स्थेन्द्रनाथ व गोरखनाथ यांच्यामधील पश्चेत्तर संवादाचा संप्रहृ होय. हा ग्रंथ १४ व्या शतकात झाला असे मानतात. हा ग्रंथ हिंदीत अभुन या ग्रंथात अवधी ६० पद्ये आहेत. हा ग्रंथाची भाषा सीसिप्त व दुर्बोध असल्यामुळे हा ग्रंथ समजावयाला फार अवघड आहे पार्तिजल योग व उपनिषदांतर्गत योग यांची या पंथातील योगपद्धतीचे पुष्कळच साम्य आढळून येते.

या ग्रंथावरून या पंथाचे जी तत्वे आढळून येतात ती अशी:—आत्मा हा नाभिचात वास करतो व ती शुन्याग्नित असतो. या आत्म्यामुळेच मानवाला चैतन्य प्राप्त होते. मन, वात्मा व शून्य यांच्यावर अनुक्रमे चंद्र, सूर्य, व काल या तिघांचे वर्चस्व असते. शब्द हा रूपस्थित दिसतो, अंतःकरण, नाभि, रूप व आकाश ही उत्पन्न होण्यापूर्वी मन हे शुन्यात लीन झालेले होते, आत्मा हा निराकार होता, चंद्र हा प्रकाश व पृथ्वी यांच्या दरम्यानच्या अंतराळात होता व शब्द हा अनुत्पन्न स्थितीत होता. या पंथाच्या मते सद्य, अनुभव, परम, व अनीत असे शून्याचे चार प्रकार आहेत. निद्रावस्थेत व मृत्यूनंतर प्राण हा शून्यात विलीन होतो. या विश्वात एकंदर पाच तत्वे असून पूर्णावस्था प्राप्त होण्याची साधने म्हणजे दहा द्वारे होत. ही द्वारे कीर्तनी आहेत हे या पंथात सांगितले नाही या विश्वातील जे परम तत्व त्यांचे वर्णन 'ज्या ठिकाणी वाचा वायते' अशा शब्दांनी केलेले आहे.

या ग्रंथावरून पहाता या पंथाच्या अनुयायांनी मठातच नेहमी राहिले पाहिजे असा निर्बंध नाही. या ग्रंथाच्या दुसऱ्या श्लोकावरून या पंथातील अनुयायाला सार्वजनिक ठिकाणी, झाडाखाली, अगर रस्त्यावर छुट्टा राहता येत असे असे दिसते. या पंथात अन्नग्रहणासंबंधाने विशेषते निर्बंध नाहीत. या पंथातील योग्यांना अवधूत हे नाव आहे ('अवधूत' पहा) सारास रामानंदाच्या वैष्णवसंप्रदायात व या पंथात परेच साम्य आहे असे दिसून येते.

कानफाटे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहेत. सर्व ठिकाणच्या कानफाट्यांच्या चालीराती बहुतेक सारख्या आहेत. जातिविषयक निर्बंध यांच्यात मुळीच आढळून येत नाहीत. गोमांस व डुकरांचे मांस खेरीजकरून सर्व प्रकारचे मांस हे खातात. मद्य, अफू इत्यादि निषिद्ध वस्तूंचे हे सेवन करतात. मृत मनुष्याचा पुरण्याची बांध्यात चाल आढळून येते. या पंथातील प्रापंचिक लोक सावकारी, विणकाम, शेतकी, शिपाईगिरी इत्यादि धंदे करतात. या लोकांची धारतावरून ख्याति आहे. या पंथातील काही लोक मंत्र, तंत्र व वैदिक श्रयादींवर आपला उदरनिर्वाह करतात असे आढळून येते.

विवाहाची चाल सरसहा रूढ असून विवाहविषयक निर्बंध यांच्यात आढळत नाहीत. यांच्यातील भिक्षेकरी हे कटि-वस्त्र नेसून कपाळाला असम फासून व झोळी घेऊन भिक्षा मागतात. यांच्या गळ्यात एक लोखंडी दोरी असते, कानात शिपाची अगर काचेची दर्शने अगर मुद्रा घातलेल्या असतात. ही दर्शने यांच्या धर्माचे मुख्य लक्षण असून ती मोठ्या विविधपूरक घालण्याची चाल आहे.

कच्छच्या रणामध्ये कानफाटपंथाची पुष्कळ वस्ती आहे. हे कानफाटे आपणाला गोरखनाथाचा शिष्य धर्मेनाथ यांचे अनुयायी म्हणवतात. हे कानफाटे बहुतेक मठात रहातात.

या कच्छच्या रणांत अशा प्रकारचे पुष्कळ मठ आहेत, पण त्यातल्या त्यात धर्मेनाथाने बापलेला कच्छमधील धीनीधर मठ व काठेवाडमधील गोरगमटीचा मठ हे प्रख्यात आहेत. या कानकाच्या पूर्वेच्या रावराजांनी पुष्कळच देणग्या दिल्या असल्याने ते धर्मित व दानदूर आहेत. कोणत्याहि भिक्षेकच्याला हे विन्मुख पाठवीत नाहीत. धीनीधर येथील मठात आतिथीहून, इतर लोकांना रहाण्यासाठी जागा, पीर, देवळे इत्यादि आहेत. या पिरांना येथील राजेलोक फार मान देतात. या धीनीधर मठातील योगी व पीर हे आजन्म प्रज्ञाचारी रहातात. पण इतर मठातले पुढा अंगर मंदूत हे गृहस्थाश्रमीहि असतात व संतति नसल्यास दत्तक घेण्याची चाल त्यांच्यात आढळते. धीनीधर मठात दरोब 'धर्मे नाथ' याची पूजा करण्यात येते.

मुंबईमध्ये व वेळगावमध्ये हे कानफाटे दृष्टीस पडतात त्याच्यामध्ये व कच्छच्या रणातील कानकाच्यामध्ये करक एवढाच का, सुपदे व वेळगावातील कानकाच्याच्या हातात भिक्षेच्या वेळी एक निशूळ असतो. याशिवाय मुंबईतील कानफाटे हातात डोर (उमरू) हि बाळगतात व त्यावरून त्यांना डोरी गोसावी असेहि नाव पडलेले आहे. हे डोरी-गोसावी राजरोस सत्त करून घेतात. मूल मनुष्याला यसलेल्या स्थितीत पुरण्याची यांच्यात चाल आढळते. उत्तरहिंदूस्थानात व पूर्वहिंदूस्थानात रहाणारे कानफाटे हे पुनःच्यावाहि धंदा करतात. भैरवनाथाच्या देवालयाने पुजारीपण यांच्याकडे असतं. ग्रामदेवताप्रतिपथे प्राणवध करण्याची चालहि साक्षात वचित आढळून येते. गोरपूर येथील कानफाटे लोक भैरवनाथाशिवाय, बाला सुंदरी या देवांशीहि पूजा करतात. काशीतील कानफाटे कालभैरवाच्या देवळाच्या आसपास रहातात. त्यांच्यात मूत मनुष्यांना घरांतच पुरण्यात येतं. डोंगराळ प्रदेशात रहाणारे कानफाटे हे मंत्र-तंत्रावर उपजीविका करतात. हे फार व्यसनी असतात. यांचेहि मुरप उपास्य धर्मेनाथच आहे.

[संदर्भमधः—पूक; जी. एस. लीओनार्ड—नोट्स ऑन दि कानकाटा योगीज; मार्टिन—ईस्टर्न इंडिया;].

कानमैल—संयुक्त प्रांतामधील एका सुखलमान जातीचे हे धंदावरून पडलेले नाव आहे. या लोकांना धंदा कानांतील मळ काढण्याचा आहे. या जातीत पोटावाती नाहीत. काही विशिष्ट खेज्यांना एक एक पंचायत नेमलेली असून तिचा अध्यक्ष "चौधरी" निवडण्यात येतो. लक्षाच्या चालीरिती यांच्या अंशी मुसलमानांपेक्षा हिंदुभ्रमाणेच आहेत. यावरून ते हिंदुधर्म सोडून मुक्तेच मुसलमान झाले असावे असे दिसतं. या लोकांत किराडी विवाह लावण्याची चाल आहे. 'महावत नाट' या लोकनाट्यात कानमैल या नावाने संघोषितात. यावरून ही बरीच 'कानमैल' जातीचीच पोटावात असावी सिन्सन रियोटें

१९११ पृ. १५.]

कानलदे—पूर्वराजदेशात जळगांवपासून उत्तरेकडे ५ कोसावर गिरणेच्या घांटी हे गाव असून येथे एक टेंकडीवर काढ्या खोदाव अशा दगडांचे देऊळ आहे. या देवळांजारी एक गोसाव्याचा मठ असून त्याच्या तळपरात काही पायऱ्या उतरून गेलें म्हणजे एक दरवाजा लागतो. त्या दरवाजापासून आत गेलें म्हणजे पुन्हा पायऱ्या लागतात व नंतर पुन्हा गुयार लागतं. त्या गुयारात गुहा आहेत. गुहादेची वर्गरेच्या मूर्ती आहेत. ही टेंकडी भुसभुशीत मातीची आहे. हिच्याखाली कच्छमधील गुहा आहे असे तेथील लोक म्हणतात. कदाचित उकरून काढल्यास काही ऐतिहासिक अवशेष निघण्याचा संभव आहे [रानदेश म्युजि.]

कॉनवे—हा उत्तर वेल्समधील कारना हॉलनामदारच्या ऑर्फनप्रतिनिधिनिभागात कॉनवे नावाचा म्युनिसिपॅलिटीचा विभाग आहे. लंडन आणि नॉर्थवेस्टन रेल्वेने लंडनच्या पायथी १६८१ मील आहे. १९०१ साली येथील लोकसंख्या ४६८१ होती. येथे १९८४ साली पहिल्या एडवर्डने बापलेल्या फिडवाचे अन्वेषण असून आहेत. येथील प्रतिनिधि विभागातून पार्लमेंटात १ सभासद जातो. लान्डुडनो हे येथून ४ मैलावर आहे. सेंटमेरी नामक प्रार्थनागृह गॉथिक पद्धतीने बांधलेले आहे. एका एलिझाबेथकालीन इमारतीत वजामुबन आहे.

सिस्टरसिअन मठाचे अन्वेषण असून येथे आहेत. गॉल्फ रेल्ड रेल्डच्याच मैदाने येथे आहेत. डेगॉन्वीपासून इंग्लिश पर्यंत भागयोदीचे दृष्ट्यक्षणा आहे. गंधक व स्लेटपाटपा याच्या व्यापारात हे प्रसिद्ध आहे.

कानाचे रोग—कानाची रचना बघीरे माहिती घापी-रखाल व इंदियविज्ञान या लेखात आढळेल. कानाचा बाहेरील दृश्य भाग हा धवणेंद्रियाचा कर्ण अंगर प्पानिलद्वीचा संग्रह करणारा नलिकायुक्त पात्र अवयव होय. या बांध कर्णात होणारे मुख्य रोग पुढील हातः—

इसब अंगर कान चिडगाः—यात आरंभी बाह्य कान फार छाल होऊन तो सुनतो; त्यास स्पर्शसह होत होय व त्यावर गुमेचा काळोनिळेपणा व तुकडुकी दिसते. नंतर पुढेछाल येण्यास आरंभ होऊन त्यातून चिकट लस निघते व ती बाळून त्याचे पापुदे चिकटून बसतात. ते आपोआप गळले अथवा मुद्दाम काढले तर खाली छाल त्वचा असते. रोग पुढा झाला तर कानाचा बराच भाग रोगग्रस्त होतो, पण इतकी लाळी नसते. कानाच्या नळीतहि रोग पसरल्यामुळे कानाच्या पडद्यापर्यंत कोंडा व खपल्या असतात. जरासा यहिररपणा व कानात दृढा बसल्यासारखे वाटणें व कर्णनाद ही लक्षणं यात असतात. उपचारः—नवीन विकार असल्यास अफूच्या अर्कांचे थेंब दाखून लेड अक्सेटेड या औषधाच्या धावनाची पट्टी कानावर ठेवावी अथवा सिक्-ऑक्साइड आणि स्ट्यंच हे समभाग देऊन त्याची मिश्र पूड ब्रशाने छिपवावी. पादरा कात म्हशीच्या दुधात उगाडून

लावणें हा घरगुती उपायहि उत्तम आहे. सावगानें कान पुढें नये कारण तो अधिकच चिडतो. पौष्टिक व शिथिल अन्न आणि शक्ति व पुष्टिवर्धक औषधें घ्यावीत.

रक्त ग्रंथि.—कानावर मार लागून अगर इना झाली असतां रक्त सांखळून तेंथें लालसर गांठ बनते. अशी उपजत गांठ वेष्टा माणसामध्यें जन्मतः पाहण्यात येते. ती कानाच्या पाळीच्या आतला वाजूस लहान अगर मोठ्या आकाराची असून बहुधा टणक परंतु कधी कधी विलंबिळीत खगणारी असते. गांठीवरील चामडी बहुधा काळीनिळी असते पण काचित् नेहमीं प्रमाणादि असते. ही गांठ हळू हळू कमी होत जाऊन नंतर नाहीशी होते, परंतु एखादे वेळीं पिकते व ती फुटल्यानंतर तेंथें पूर्वे विकृतांचें चिन्ह दिसतें. यावर उपचारः—थंड पट्टी अगर बर्फ ठेवावे. पिकल्यास ती शस्त्रानें फोडावी.

बाह्य कर्ण व नलिकेस होणाऱे रोग.—बाह्यकर्णदाह, खानबणें, कोरणे, थंडी, थंड पाण्यात नदी व समुद्र वगैरे ठिकाणी स्नान करणें, टणता व कडकी, अशक्तपणा, देवी व गोंवगादि सांघीचे ताप येऊन जाणें यांपैकीं एखाद्या अगर अनेक कारणांमुळे यास आरंभ होऊन कानाचें छिद्र लाल व सुजलेलें दिसतें. कानांत दहान वसता; आत हुसतुस होते व कानात आवाज ऐकू येतो. प्रथम कानातून पाण्यासारखा नंतर चिकट व पिंपळसर द्राव सुरू होतो. नंतर कानात, पापुदे जमतात व ते कुजल्यामुळे त्यास दुर्गंध येते व कानात पिचकारी मारिली असता त्या पाण्यावरून ते पापुदे सुटून येतात. या पापुदयांखालील त्वचा लाल व दाह-युक्त असते. एकादेवेळीं दाहामुळे कानाच्या पडद्यास छिद्रहि पडतें. कानात वेदना चालू असतात व खाण्यापिण्यामुळे जवडा हालून अगर कानाची पाळी दाबल्यानें ती वेदना अल्प होते, ज्वरहि अमळ असतोच. उपचारः—अग्दी आरंभी थंड पाण्याची पट्टी ठेवावी. त्रिदाच्या मुखाशीं एखाद दुसरी जळू लावावी अगर शेकावे. कान वाहू लागल्यावरोंबर त्यात कोमट बोरिक ॲसिटच्या पावनाचे थेंब घालावेत, वरें न वाटल्यास डॅन्टराकडून योग्य उपचार करावे. या रोगानंतर कान फार दिवस वाहण्याचें व बहिरेपण येण्याचें भय नसतें.

या रोगाकडून.—उष्ण प्रकृति, पंडुरोग, मधुमेहमस्त रोगामध्यें गळ्याच्या पुटकुळ्या एकाएकी उत्पन्न होऊन त्याच्या वेदना मस्तकाकडे थारकिच ह्यालवालांन एवसारख्या होत असतात. पुटकुळ्यामुळे दाखवर्णनलिकामार्गे वेद होतो व म्हणून ऐकू येत नाही व लालीहि नसते. त्या पुटकुळ्या गळ्याच्या असतात व त्यांना स्पर्शहि सहन होत नाही. नंतर ती गळवे फुटतात व वेदना कमी होते खरी, परंतु एकामागून दुसरे अशी अनेक गळवे आणि वेदना ह्या क्रम कांहीं दिवस चालतो निदानाकामुळे व वेदनातिशयामुळे रोग्यास जीव नष्टोत्ता होऊन मरतो. याच्यावर उपचार

म्हणजे पोटिषाणें शेकणें अगर एकदोन जळ्या लावणें चांगलें. शिवाय अल्कोहोलमध्यें बोरिक ॲसिट विरबून त्याचे थेंब कानात घालावे. अफूचा अर्क व थिरेनर यांच्या मिश्रणात भिजविलेला मोंळाहि कानात बसवतात. या जागेंतील कर्चें गट्टे कधी फोडू नये; पिकल्यावर फोडावे. शरीरप्रकृतीत ज व्यंग असले त्यावर उपचार सुख करावेत व शोषेसाठी औषध देत जावे.

कानातील मळ —याची अनेक कारणांनीं मोठी गांठ बनते व त्यामुळे अर्धवट अगर पूर्ण बहिरेपण एकाएकी येतो. कानात आवाज, चर्र, घेरी, एकसारखा रोकल्याची डास अगर वेदना यांपैकीं काहीं लक्षणें होतात. कानात कोंडा फार जमून त्याची ही गांठ बनते. उपचारः—कोमट पाण्यानें कान धुतळा असता मळ बाहेर पडतो. तो बाहेर पडेपर्यंत काही दिवस हें धुणें चालू ठेवें पाहिजे. मळ काढण्याच्या लोकराकडून मळ काडवू नये, त्यामुळे इना होण्याचा संभव असतो. जरूर तर मळ मज होण्यासाठी डॉक्टरांचें औषध घालावे.

जळवी अगर छत्री या जातीची उडिज कोड.—ही कानात गेल्यास दड, कर्णनाद, चर्र, भोंबळ, कानात कंडू अगर दुख, किंचित् पाण्यासारखा लाव व कर्णपथामध्यें सुटून पडलेले पापुदे हीं मुख्य लक्षणें होतात. टिपकागद भिगून त्यावर काळीपिवळे जग पडाने तसे हे पापुदे दिसतात त्या खालील त्वचा लाल अगर रफाळलेली असते यावर उपचारः झोरेनेटिडलाइम अगर हायपोसर्फेट ऑफ सोडा या औषधाच्या द्रवांन हा रोग त्वरित बरा होतो. या औषधानां पिचकारीच्या साद्यानें कान धुवावा.

भरी व वधुसुक्ष्मीत प्रकारच्या अस्थि ग्रंथीः—पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथी शस्त्रवैद्यकडून शस्त्रानें कापून काढवाऱ्या. दुसऱ्या प्रकारच्या गांठी निमट्यात धरून काढता येतात. असल्या गांठी एक अगर अनेक असतात. लेप्लेसग्रंथी वगैरे अनेक इतर रोग कानाम होतात पण ते थेंब दिले नाहीत.

कर्णपेठिकेवरील अगर मध्य कर्णाचे रोग.—या रोगाचें ज्ञान अवगत असतें फार अगत्याचें आहे. पक्षात, कानात, नाकात अतिशय सर्दीमुळे अगर भयंकर सांघीचा ज्वर येऊन गेल्यावर किंवा नदी अगर समुद्रस्नानामुळे थंडी होऊन या रोगास प्रारंभ होतो. मस्तक अड होऊन त्यात हुसतुसत्यासारखें होते व नंतर शस्त्र भोसकल्यासारख्या वेदना सुरू होतात कर्णनाद, भोंबळ व बहिरेपणा, व कमी अगर अधिक ज्वर हीं लक्षणें असतात. कानाचा पडदा प्रथम लाल नसतो पण नंतर एके ठिकाणीं लाल रेषा दिसण्यास आरंभ होऊन नंतर ही लाली पडद्यावर सर्व ठिकाणीं पसरते. आणि त्यावर सुटकुळ्या व बारीक गळवे दिसतात नंतर तेथून पापुदे पापुदे सुटून बाहेर येतात व पडदा सुमळा असं दिसतें. कारण

त्याच्या मागे मध्यकर्ण नामक बारीक व चौकोनी पोखरी असून सृज व दाहामुळे ती खाली भरलेली असते. कर्णकंडांमधील नलिकेचें छिद्र बंद होतें. काहीं दिवसांनंतर दाहसमन होऊन सर्व लक्षणे कमी होतात, नाहीं तर पडदा फुटतो व पू कर्णनलिकेवाटे बाहेर लागतो. यास उपचारः—रोम्यास अगदी निजवून देयावा. रोग सौम्य असल्यास अंमळ हिंडलें तरी चालेल. एक रेंचक चार पांच गुळयव होतील असे प्यावे व घशांतला सदरिचें स्तेमन होईल अशा प्रकारचें गुळण्या करण्याचें औषध प्यावे. वेदना फार असल्यास एक अगर दोन जळवा कानाच्या भोंजजळव लावाव्या. थंड पडी अगदी ठेऊं नये. शेकणें रोम्यास मानवतें व आवडतेंहि कोंमट पाण्याच्या पिचकान्या कानात हळूहळू मारल्या. पडदा फुगला असल्यास शस्त्रविद्याकडून तो चिरावा. कानाच्या मागे एक हाडाचें टेंगळ असतें तें थें वेदना असतील तर तेंथेंहि जळवा लावाव्या. नाहीं तर कर्णमुठनामक भयंकर रोगास आरंभ होतो. यानंतर रोगगंतुनाशक बोरिक ॲसिडादि औषधानां कान धूत जावा व मध्यकर्ण पुरवित होईल असे करावे. मंतर कानात बोरिक ॲसिड फुंकून घालावें आणि वर कापसाचा बोकळ घसवावा. कानातून पू येत नसला व पाण्यासारखाच खाव असला तर पडदा फुटला नाहीं असे समजावें व तरी पडदा फुटला तरी तें छिद्र मध्यकर्ण कोरडा राहिला असता पूर्ण वरें होतें व बाहेरेपण येत नाहीं. मध्यकर्णातील पू अगर पाणी बाहेर पडण्यासाठी रोम्याने कान धुतेवेळी व नंतर काहीं जोरानें उडवास करावे.

बरील रोग योग्य उपचाराच्या अभावी कायमचा व जुनाट होऊन घसतो. पडदा पाहिला असता तो गाड व काहीं ठिकाणी पुवासुळ व पापुण्यासुळें पिवळा व काहीं ठिकाणी मुनेमुळें छाल दिसतो. कोठें तरी लहान अगर मोठे व कडा रेंगीन असलेलें पडद्यास पडलेलें छिद्र दिसतें हें छिद्र मोठें असल्यास पडद्यापलीकडील मध्यकर्णातील अंतरंग मुनेच्या कमी आस्त-पणाप्रमाणें गुलाबी रंगाचे अगर लाल असलेलें दिसतें. फार बारीक असल्यास छिद्र दिसत नाहीं पण नाक व तोंड बंद करून उड्यास करण्याचा प्रयत्न केला तर कानावाटे आवाज, उडुबुडे व हवा आणें इत्यादि प्रकार अनुभवास येतात. बाहेरेपण कमीआस्त प्रमाणात व त्याचप्रमाणें चकर घेरी ही असतेच. या जुनाट प्रकारच्या कर्णलावापासून नानाप्रकारची रोगपरंपरा व दुष्पारिणाम होतात. त्यांपैकी एखाद्या संकटात रोगी सापडण्याचा संभव असतो. त्याचा जमानेंदश व झोटक घनन पुढें केलें जाईल यास उपचारः—एकंदर शरीरप्रकृति सुधारवी. कानाची स्वच्छता आतिशय राखावी. कानातील पू व कोंड्याच्या खपल्या पिचकारांनी रोज धुवून बाढाव्या व कान कोरडा करून त्यात बोरिक ॲसिड फुंकून घालावें. हें न कंटाळता वरेच दिवस केलें पाहिजे. त्यानें गुण न वाढल्यास वदलून दुसरी औषधें घालावी. छिद्र मोठें असल्यास त्याचें आच्छेदन होऊन ते लहान करण्याचा यत्न

काही उपचारानी करावा. खाव बंद झाला व बाहेरेपण राहिले तर कृत्रिम पडदा घसवावा. एक लागेडा कापसाचा बळकटीप्रमाणें बारीक बोकळ कानात बारीक चिमट्यानें घसविला असता त्याचा पडद्याप्रमाणें ध्वनिवाहनाच्या कामी उपयोग होतो. अगर दुसरा प्रकार कृत्रिम प्रकारच्या चकत्या निरनिराळ्या कारखानदारांनी तयार केलेल्या विस्त मिळतात; त्या चिमट्यानें घसवणें. चकतीचा उपयोग कोणात होतो व कोणात होत नाहीं. कोणास उपयोग होतो परंतु ती चकती कानास फार गुपते व कोणास गुपत नाहीं. तरी गरजूनी त्याची उपयोगिता अनुभव घेऊनच ठरविली पाहिजे. या जुनाट कर्णलावापासून जी अर्धयंकारक रोगपरंपरा उद्भवण्याचा संभव असतो म्हणून मागे सांगितलें तें संक्षिप्त रोगवर्णन येणेंप्रमाणेंः—लेप्मलक्षीय उत्पन्न होतात व त्या जाळून, उपटून, पारटून अगर फासात पकडून अगर ओढून अगर विनेच्या पेटीनें जाळून काढतात व त्याचें मूळ नष्ट होईल असें औषध तेंथें लावतात.

कर्ण मूळ.—यात कानाच्या मागे हाडाचे टेंगळ आहे; तें मुजण्यास आरंभ होतो. ही सृज उपचारानी कमी होते. उपचार नीट न झाल्यास या हाडावर गळें होतें. त्यातील पू मानेमध्ये पसरतो अगर कानामागे तें गळें फुटतें; किंवा हें गळें वर मस्तकाच्या कवचांत जाऊन फुटतें; कारण तेंथें पू जण्यायोगी मार्ग त्या हाडात आहे. मस्तकात हें गळें फुटल्यास रोगी दयावण्याची हार भीति आहे. कारण ही रोगावस्था शस्त्रप्रयोगासुद्धें घरी होण्यासारखी परंतु कष्टात्म्य आहे. या रोगात पोटीस, शेक, जळवा, लवकर गळें फोडून पुवास बाहेर वाट करून देणें हे उपचार कराने व गटें कापल्यानंतराहि शेकणें मुल ठेवावें.

अस्थि ज्वर.—याशकणेंनलिकेचा मागील भाग, मध्यकर्णाचा बरील भाग, अगर कानामागील हाडाचे टेंगळ हें अस्थिमय असल्यामुळें दाबे झालीन घावामुळें हाडें कुडून तेंथें हाडीग्रण होतो. मध्यकर्णाच्या वरून वेष्ट्याकडे जाणाऱ्या व चेहरा प्रमुण्डित आणि चलन करणाऱ्या मज्जानाडीची खरावी झाल्यामुळें अर्धोपवाच्या रोग्याचा चेहरा जवा अर्धभुज्य व बावळट दिसतो तसा रोग्याचा अर्धा चेहरा दिसतो. यास उपचारः—शस्त्रविद्याकडून सुधारणा होण्यायोगी स्थिति असल्यास करावी मस्तिष्कावरणदाह म्हणजे मंदूच्या भोंवताली वेष्टन असतें त्याचा दाह, मस्तकशिरादाह व जंतुदुषित रक्तवाहिन्यात्मक ज्वर हे तीनहि रोग शस्त्र-क्रियेनेंहि कष्टात्म्य आहेत. येणेंप्रमाणें ही रोगपरंपरा फुटलेला कान घरा करण्याची दयगय केल्यामुळें संभवते.

पाण्यासारखा दीर्घ काल न घा व.—किंग्रोपदंश, संघिकातपीडित रोगी, फार दिवस कोयनेल घेणारे याना हा रोग झालेला पहाण्यात येतो. हा बरा होण्यास बरील सानुवृत्त रोगापेक्षा त्रासदायक असतो. याची लक्षणे खाव-मुष्टरोगाप्रमाणेंच असतात.

अंत तस्य कर्ण रोग — कानाच्या या भागामध्यें कर्ण-
मज्जातंतूनें सूक्ष्म तंतू असून त्यांच्या चमत्कारिक रचनेमुळे
ध्वनीनें संवेदन मंदूस होतें. या भागातच अर्धचक्रावृत्ति
अस्थिचे बावीक योगेनें असतात. याविद्युची माहिती पूर्वी
कारदारी नव्हती ती आता अधिक झाली आहे. येथें रोग
होणें म्हणजे वर सांगितलेल्या कर्णमज्जातंतूच्या ध्वनि-
संवेदनक्षित्येचा विघाट होणें म्हणजे अर्थातच बहुधा वरा
न होण्यासारखा बहिरेपण येणें. याची कारणें बहुधा याव-
कण व मध्यकर्ण येथें होणारे बरील रोग, ह्ययायीमुळे
अगर त्याच्या तीव्रतेमुळे शंतस्थ कर्णापर्यंत तें पसरत
जाणें हे होय. शिवाय अक्षता, मधुमेह, पंडुरोग,
साधीच मयंकर ताप, किरणोपद्रव किंवा गस्तकातील धम-
न्याता विस्तरणरोग होणें अथवा तोफाचे आवाग फार
जवळून ऐकणें किंवा कोयनेल कार पेंथें हांदि कारणें होत.

मो व ड — वर सांगितलेल्या अर्धचक्राकार योगागम्यें
रक्षतंत्व होऊन त्यामुळे पूर्वी बहिरेपण नसलेल्या माणसास
एकाएकी मोठा कर्णनाद ऐकूं येणें व क्षाफ आऊन
पडेल इत्यादी मोठी मॉवळ येणें ही लक्षणे होतात. नंतर मळ-
मटू लागून पाति होतें व चक्र येऊन अण्णस थंडकार घाप
सुटतें. जरा बरें वाटल्यावर आपण एका कानांन बहिरे
आहोंत हे त्याला कळून येतें. काळातरांन चक्र कमी होतें,
परंतु कर्णनाद व बहिरेपण कायम रहति. कार बहिरेपण
अतन्त्यान कर्णनादहि पुढें कमी होतों. यावर उपचार —
किनाहेन, पोटेंशियम मोनाड डोचुन पॅलोकार्पन नैट्रेट हें
औषध घालवें व जेन्नाही पेटी लावणें हे बेलें असता त्याचा
थंडानटुत उपचार होतो.

कर्णशूळ — हें लक्षण कानाच्या मध्याच रोगामध्यें
असतें. परंतु कर्णरोग नसूनहि ज्याप्रमाणें कपाळशूळ, माथे-
शूळ, दंतशूळ त्याप्रमाणें शूळ मज्जातंतूची दुर्बलतादशेक
अशा प्रकारचा निवळ कर्णशूळ रोग स्वतंत्रपणें आढळतो
व त्यास उपचार इतर प्रकारच्या शूळप्रमाणें करून शिवाय
कानामागें पलिस्तर मारून कानात कोकनचे धव घातल्यानें
शूळ थावतां

कानातून रक्तस्राव — पुढील कारणांमुळे कानातून
रक्त येतें (१) मस्तकाच्या कवचच्या तळ्या दुर्गमपतीनें भंग
होणें, व त्यामुळे मध्यकर्ण दुर्गमपणें (२) कान कोर-
ल्यामुळे बाह्यकर्णक्षित्येस होणाऱ्या इजा, अगमा
व म्रग (३) स्त्रेपालमधे, गळें वगैरे कानात होणें.
(४) कानदिल्लीतील टणक हाडास म्रग होऊन मध्यकर्ण
विपटणें व नासणें अपर कुजण. (५) कानाच्या पडदा
पुटण. हा प्रकार रोल दरी, समुद्राच्या तळीं अगर उंच
पर्वतातीहणाच्या वेळीं होणाऱ्या संभव असतो. (६) अप-
वादात्मककर्ण कानातून दियार्च आतव वाहिल्याची उदा-
हरणें आढळतात.

आयुर्वेदीय विवेचन — कानाच्या रोगासंबंधी आयु-
र्वेदीय विवेचन येणेंप्रमाणें —

निदान — पडलें, पाण्यात हुंयण व कान कोरणें यानीं, तत्तंच
दादाचा मिश्यायोग झाल्यानें किंवा दुसऱ्या काहीं प्रकोपक
कारणांनीं वायु दुषित होऊन कानातील शिरात गाऊन कानात
आंराचा शूल उत्पन्न करतो त्यानें अर्धशिथीं हुंखतो, कान
रुग्ण होतो, थंड पदार्थांचा तिडकार येतो. फार दिव-
यानीं कान पिस्तो व पिकला म्हणजे त्यातून लस वहाति
एकदम कानाला दट्टे वसतात, व गातून काहीं झरझरतें
अतें वाटतें.

पित्तोष्णानें शूल, दाह, चुरचुर, थंड पदार्थांची इच्छा,
शूल, ताप, कान खवकर विटून पिवळट लून वहाणें आणि
तो ज्या ज्या ठिकाणीं लागेल ता तीं गागा पिकणें हे विचार
होतात.

कर्णनें डोंक, हुनवटी, व मान हीं मड होतात कानात
ठणका कमी असतो, कड येत, लून असतें व उज्याची इच्छा
अनून पिकल्यावर त्यातून पाडरा व दाद पु वहातो.

अभिपात्तादिकानीं दुषित झालेल्या रक्षापातून पित्त-
कंतासारखे मित्र त्यातून किंचित अधिक असे विचार
होतात

तिन्ही दोषांच्या प्रकोपापासून कानात शूल, लून, ताप, तीम
वग्न, कर्ण थंड कर्ण उष्ण पदार्थांची इच्छा, कानास जवळ
हीं लक्षणें होतात आणि तो पिकला म्हणजे त्यातून पाडरा,
काळा, तातुस व दाद असा पु येतो

शब्दबाहक शिरात वायु दृष्ट साला असता कारणांवातून
वरचेवर अनेक प्रघात्वे घाद ऐवू येतात. त्यास कर्णनाद
म्हणतात.

वायुस कफाची ओड मिळाली असता किंवा कर्णनादाची
उपेक्षा केली असता सोड्यानें घोललें तरी ऐकू नल्यास वग्न
पडतात आणि पुढें काहीं दिवसांनीं मुळीच ऐकू येईनासें
होतें म्हणजे बधिरता पूर्ण येत. वायूनें कफ शोषला आऊन
कान चिक्कतो कान मड होतो व चांदतो त्यास प्रतिनाद
म्हणतात

कानात नेहमीं त्याज येतें त्यास कर्णकंडू व फार दिवस लून
रहाति त्यास कर्णकोक म्हणतात.

पित्तानें कफाचा विदाह होऊन कानात दाद व दुर्गंधीयुक्त
अशी पुष्कळशी लस होतें आणि ठणका होतो, किंवा कचित
तो नसतोहि त्यास पृथिकर्ण म्हणतात.

वातादि दोषानीं कान दुषित होऊन त्यात कर्मा होतात
व ते कान खातात आणि मास व रक्त याचा क्लेद होऊन
त्यापासून फार तीम ठणका लागतो त्यास कर्मवर्ण म्हण-
तात

कान कोरल्यानें शूल होऊन कानात विरथी
कर्णविद्रोह म्हणतात

नेत्रांश व नेत्रांशुद्राप्रमाणे कानांत सूज येते तीस कर्णांश व कर्णांशुद्र म्हणतात. या विकारात ठणका, कान सडून दुर्गंध येणे व चहिरपणा ही लक्षणे होतात.

वायूने कानाचे छिद्र आंत संकुचित झालें असता त्याम कृचिकर्णक म्हणतात.

कानाच्या आंतल्या अंगस एक किंवा अनेक न दुखणारे किंवा दुखणारे पिंपळीएवढे ठणक मोड येतात त्यास कर्णपिप्पळी म्हणतात.

तिन्ही दोषापासून त्वचेच्याच रंगाची दुखणारी व ताठर अशी सूज येते तीस विदारिका म्हणतात. तिची उपेक्षा केली असता ती पिरून तिच्यातून शिरशेळासारखा स्राव होतो व प्रण भरून येण्यास फार घास पडतो; आणि भरला तर कानाचे छिद्र खचित आकुंचित होतें, कानाच्या शिरातील वायु कानाची पाळ शुष्क करतो. त्यास पालिशोप म्हणतात.

वायूने कानाची पाळ ठणक व चारीक तारेसारखी होते, त्यास तंत्रिका म्हणतात. मूल किंवा पुत्रमार माणसाचा नाशक कान टोंबून काही दिवस सोडून पुन्हां एकदम वाढवून लागलें असता पाळी सुजते, ठणकते, सूज ताडूस असते व तिच्यावर चिरा असतात. हा विकार वायूपासून होतो व यास परिशोट म्हणतात.

फार जड दागिन्याच्या भारानें किंवा दुसऱ्या काही अशाच कारणांनी रक्त व पित्त कृपित होऊन कानास काळसर रंगाची सूज येते. त्यास उत्पत म्हणतात. यात कळ, दाड, पाक, फोड, पुळ्या, लाली, उरबुर व लस हे विकार होतात.

वायु व कफ वापासून सगळ्या पाळीभर सूज येते. ती दुखत नाही. ती स्थिर, ताटलेली व त्वचेच्या बग्यांची असते, आणि तीस खाज छुटते. या विकारास उन्मथ म्हणतात.

कान बरोबर न टोंबला जाऊन वाढवून लावलें असता तिन्ही दोष कृपित होऊन त्यापासून कान सुजतो, कंड छुटते, दाड होतो, पिरुनो व ठणकतो. या विकाराम दुःखवर्धन असें म्हणतात. कफ, रक्त व कृमी यापासून पाळीवर लेझ किंवा लेझिका नावाच्या चारीक पुळ्या उठतात. त्यात कंड, लस व वेदना ही असतात. त्याची ह्मणाय केली असता त्या पाळ खातात. कर्णपिप्पळी, त्रिदोषात्मक शुद्धविदारिका, व कृचिकर्णक हे रोग असाध्य आहेत. संत्रिका घाय्य आहे. आणि वाकीचे साध्य आहेत. याप्रमाणें कानाचे एकंदर २५ रोग आहेत.

चिकित्सा.-वातजन्य कर्णशूलास.-मासरसाधरोबर जेऊन रात्री वातनाशक औषधानां सिद्ध केलेलें तुप घ्यावें. नंतर कान धेडून सुळ्याचा रस कानांत घालावा. कान दुखत असतांना ओल्यावरून झान करूं नये आणि दिवसा देखील थंड पाणी पिऊं नये. रात्री तर थंड पाणी पिऊं व नये. पित्तशूलास.-खंडासारखे घालून तुप घ्यावें. त्यानें कोठा

रसानें युक्त अंगवारचें दूध कानांत घालावें. जेप्रमथ, मींग वगैरेपित्तशामक औषधांचा लेप कानासमोवती करावा. कफजन्य शूलावर पिंपळीनें सिद्ध केलेल्या तुपानें कोठा शिथळ करून वाती करावी. आणि कफनाशक धूप, नस्य, गुळ्ये व शेकणें हे उपाय करावे. लष्मण, आलें याचे रस कानांत घालवे रक्तजन्य कर्णशूलावर पित्तन शूलामारसी चिकित्सा करावी आणि ठारकर शीर सोडावी. कान पिरून पु वाढूं लागला म्हणजे घुनपान, गुळ्ये, नस्ये, नाडीप्रणाची औषधे व दुट प्रणाची औषधे योग्यवी. चिकटलेला कान दोन वेळा घुवून कापसाच्या चोळ्यानें पुसून काढून शुग्गुळीची धुई देऊन कानात मध घालावा व मग कफनाशक औषधानां तयार केलेल्या कापसाच्या वाती कानात घालण्या अथवा चूर्ण कानात घालावी. कर्णनाद व बधिरता यावर वातशूलावरची चिकित्सा करावी. आणि त्यात कफाची जीड असल्यास प्रथम वमनादिक घावें. क्षारतेल (अष्टांगहृदय उत्तरस्थान अ० १८) हें सर्व कर्णरोगनाशक आहे. कान मेहरी आल्यासारखे सुत्र झाले असता रक्त काढावें. सूज व झेड असून कमी ऐकूं येत असल्यास वमन घावें. मुळावा, म्हातान्याचा व मुष्कळ दिवसाचा चहिरपणा असल्यास समजून सोडून द्यावा.प्रतिवाह रोगास कानात तेल घालून व शेकून मळ नरम झाला म्हणजे तो कानकोरण्यानें काढून कानात तेल घालावें. किंवा संधव व मध यासह महालुंगाचा रस घालावा. मळ काढल्यानें कानात रक्षता उत्पन्न झाल्यास तुपाची निवळी घालावी.

मळानें कान अर्धदां भरून गेला असला तरीही याचप्रमाणें करावें. कंड असल्यास कफन नस्यादिक घावें. आणि शुभेवर तें करून शिराय तिलक व उष्ण औषधाचा लेप करावा. पृथिकणे व क्षमिकणे यावर कर्णस्रावारील औषध करावें. आणि क्षमिकणांवर विशेषतः शिरसेल कानात घालावें.

कर्णविद्रधीवर पूर्वी वमन देऊन विद्रधीवरची चिकित्सा करावी. क्षतविद्रधीवर पित्तजन्य कर्णशूलावरची चिकित्सा करावी. कर्णांश व कर्णांशुद्र यावर नासाची व नासांशुद्राप्रमाणें चिकित्सा करावी.

कर्णविदारिका अपक्व असता तिची चिकित्सा दोषाद्वारे घावें कर्णविद्रधीप्रमाणें करावी. पाळीशोपावर वातजन्य कर्णशूलाप्रमाणें नस्यलेप व स्वेद करावे. नंतर नेहमीं पुष्टिकारक असें केढ तोंवर चोळून गिरवावे. पाळी फारच क्षीण झाली असल्यास तितकी कापून काढून वाकीची डकवून नंतर तिचें पोषण करावें. संत्रिकाही याच उपायाचें वाहें न देता तशीच राखावी आणि परिशोयवरीही हीच चिकित्सा करावी. उत्पत्तावर मळवा खावून रक्त काढावें आणि वर थंड औषधाचा लेप करावा. रोगानें कान तुटला असल्यास रोग्याला रेंवक वगैरे देऊन छेद करून त्याच्या कानाच्या तुटलेल्या नाजू कापून त्यात शुद्ध रक्त आल्यावर त्या एकमेकास जुळवून त्या जागेस योग्य चेंच घाधावा. अपघातानें कान तुटला

रेवक घ्यावें आणि जेजप्रमथ, दाडें यांच्या

असल्यास तो जुळवून घेव बाधून नंतर रेवर वगैरे देऊन शुद्ध करावे.

तुटका कान जुळवावयाचा असल्यास पुरपाच्या दोडास व घागकाच्या केंसास गाड मारून त्या तुटक्या तोंडाचे छेदन व छेदन करून त्याचा साधा जुळवून उंचट किंवा साल पट न करता जालच्यागळी सारखा घसवून मध, तूप लावून वर कापलाचा घोंघा घसवून सुतानें फार घट नव्हे व फार सैल नव्हे असें बाधून वर रक्त येद करणाऱ्या औषधाची पुड टाकावी, आणि जगाचे उपचार करावे नंतर सात दिवसांनी वर तेल सोडून हळू हळू घोंघा काढावा. कान चांगला भरून आला, वर केंस आले, साधा चांगला जडरा आणि तो सारखा बटिण, छुरेन घालून दाखवून म्हणजे हळु हळु कान बांधकावा.

कानानोर—मद्रास इलाह्यात मलबार जिल्ह्यातील थिरवल तालुक्याचे राज्य ठिकाण. हे कालिकतपासून ५६ मैल व बंगलोरपासून ८१ मैल दूर आहे. गावाचे दोन भाग पडतात. एक जुना (कानानोर) व दुसरा नॅप. ऐतिहासिक दृष्ट्या व व्यापारीदृष्ट्या हे महत्वाचे गाव असून येथे सरकारी कचेऱ्या, सुदृग तसेच बारांक सुताच्या वापडाच्या गिरण्या आहेत.

येथे पंधराव्या शतकापूर्वी एक मुसलमानी राज्याची राजधानी होती. येथे पोर्तुगीजांनी विना वाधला तो काही काळ पोर्तुगीज व त्यानंतर डच यांच्या ताब्यात होता व नंतर हँदरअशीच्या बंडी मुसलमानांच्या हातात तो होता. व शेवटी ब्रिटिशांच्या फवरात आला पण त्यांनी तेथील सरदारानेडून काही रोडणी घेऊन त्याच्याकडेच ठेविला तो अद्याप तसाच आहे. येथे हा किला, अरबल राजवाडा व जेल ही ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत.

येथे उत्तम धंदर असल्यामुळे प्राचीन काळापासून हे मसुदाबरील परदेशी व्यापाराचे मोठे ठिकाण होते. आगहि सुंदर व टिगाळ वापडाकरिता कानानोर प्रसिद्ध आहे.

कानिगर—(कान) लोकसंख्या (१९११) ४०३४. दक्षिण प्रावणकोरमधील डोंगराळ प्रदेशात रहाणारी ही एक गाव आहे याचा वर्ण काळा असून हे सदाक, मध्यम उंचीचे, चपळ, शांत व साधे आहेत हे लोक शेतकरी करतात परंतु याची मुख्यवैयकरून शिकारीवर उपजीविका होते कानिगर या शब्दाचा अर्थ आनुवंशिक भमीनदार असा आहे जंगलात झाडे उखणे व वाढविणे, मध जमविणे वगैरे श्र्दे डोंगराळ देशात रहाणारे लोक करतात. याच्या मागेला 'मलपार' असे नाव असून ती मल्याळीची एक पोतभाषा आहे. काना लोक आपल्या लहान लहान घोड्या करून मुस्तसानी या मुल्याच्या ससेपाळी एवत्र राहतात. सर्व सामाजिक वास्तव्यतील निवाडे पंचामार्कत होतात. वारसा इकाची पद्धत मकरायम (वित्पारंपरिक) आहे. सुख्या

असताना पुण्यालाहि काही वारसा मिळतो. विवाहापूर्वी शिष्टाची संमति घ्यावी लागते. सास्यन ही अरण्यदेवता याचे मुख्य देव होय विधवापुनर्विवाह व घटस्फोट यांना कोणत्याहि तऱ्हेचा प्रत्यंबय नाही. परंतु अशा गोष्टी ब्रविन्त पडतात.

कनरी ती.—या लोकात मुलामुलीची छत्रे त्याच्या अनुभवे सोळाव्या व सातव्या वर्षांनंतर करण्यात येतात, तथापि मुलींना पुढील वेळा लवकर एथे मिळत नाहीत; व त्यामुळे त्या सोळा सोळा वर्षांच्या वयासवेतो नविवाहित असतात. ज्या पुरुषाला लग्न करण्याची इच्छा असेल तो दोघे बांधे नातला बरोबर घेऊन मुलीच्या जुलत्यास भेटतो. त्याचे नातलग त्याच्या लग्नाची मोठ काढतात. ती परंत पडल्यात लागलीच तियानीधय होतो. व पानसुपारी पाडवून इथेनास लग्नाचे निमन्त्रण करण्यात येते. नवरा नवरीच्या चर्षा गेल्याबरोबर आपल्या साहूला घरात नेतण्यांचे वस्त्र-ज्यास 'अम्मा विट्टु मुट्टु' असे म्हणतात ते-देतो नंतर बधूस लग्नमंडपात आणतात तेथे वरपक्षाचा कोणी मनुष्य वराच्या हाती वार 'चरम्' किंमतीचा एक माळ देतो नंतर वर तो माळ सुयीस दाखवून बधूच्या कंठास लावितो मग त्याची जवळ उभी असलेली बहीण ती माळ पंऊन बधूच्या गळ्यात पालिते. तसेच वर एक वस्त्र घेऊन आपल्या बहिणीजवळ देतो. वही ती बधूस देते. नंतर कोणी प्रौढ मनुष्य वायकोचे मगोपन करे करावे व तिला कस वागवारे, त्यापिथी वरास काही उपदेश करतो. त्यातल आशय असा आहे की, वायकोने काही अपराध केला असता प्रथम तिला घाबरीनी सांगायें, हसत्या प्रसंगी काही हासत करावे व तिसऱ्या प्रसंगी कडक शिक्षा करावी, आणि इतकेंहि करून ती नीट न वागल्यास अरोरीस तिला टाकून घावी लग्नदिवशी बधूच्या घरी आणि दुसऱ्या दिवशी वराच्या घरी मेजवानी होते

बधूपक्षाकडून बधूबरोबर कुन्हाड, कावडे, विळा, प्याले, मातीची भांडी, वगैरे वस्तू अर्ध देण्यात येतात. [सेन्स रिपोर्ट १९११ (प्रावणकोर) अलोनी—लग्न विधि व कोहाळे; पर्यटन.]

कानिगिरी, ता. ल. का—मद्रास नेलोर जिल्ह्याताल एक तालुका उ अ १५. १' ते १५. १५' व पू. रे. ७९. ५' ते ७९. ४१' क्षेत्रफळ १०१४ चौ. मैल लोकसंख्या (१९२१) १२९४०० या तालुक्यात एक कानिगिरी (लो सं [१९११] ६९०४) हे एकच शहर व १८८ रोडो आहेत. येथे लाल वाळूची व झाडे शुद्ध नसलेली मैदाने सर्वत्र आढळतात रागि आणि वंशु ही मुख्य धान्ये आहेत तांदूळ बाहेरून येतो शिक्षणाच्या बाबतीत हा तालुका मागसेलेला आहे. पाटबंधाऱ्याचे पाणी रोडविषयास बऱ्याच अडचणी आहेत.

कानीफनाथ—नवनाथापैकी जालदरनाथाचा शिष्य हा मद्रदेशाच्या सुरथ राजाचा पुत्र हा जातीचा क्षत्रिय होता. याच्या आईने नाव माथिनी होतें नाथलील मृताच्या १९ व्या अध्यायात अस लिहिलें आहे की, हा पुत्र सुरथ-राजाला जालदरनाथाच्या प्रसादानें झाला व रायाच न करिता जालदराचा शिष्य होऊन त्याबरोबर वैराग्यव्रतानें हा हिंदू लागला गोरीचदानें जालदरास लिहीत पुरलें असता यान तेथें आऊन त्यास बाहेर काढिलें व गोपाचंदास अमर केलें

कानोर—उदेपूर सत्स्थानातील जहागीर प तिचें मुख्य ठिकाण जहागिरीत ११६ खेडीं असून याची लो स (१९११) १९६२ आहे. कानोर गाव उत्तर अक्षांस १४° २५' व पू रे ७४° १६' बाबत आहे लो स (१९०१) ४१०० जहागिरदार याला राजत म्हणतात हा सारंगदेवत कुळातील सिसोदिया राजपुतापैकी आहे

कानौद—पंजाब पतियाळा सत्स्थान मोंहेंदरगज निझामत आणि तहीसलीचें हें मुख्य ठिकाण असून दारीच्या दक्षिणेत चौबीस मलावर आहे उ अ २८° १६' व पू रे ७९° ११' लो स (१९०१) ९९८४ हें गाव बाब-रचा नोंकर मलिक महमूदखान यान वचविलें व कनोदिया नावाच्या दान्नागणी येथे प्रथम वसाहत केली म्हणून या गावात हें नाव पडलें असें म्हणतात मोंगलाच्या कारकीर्दीत मार-नील सरकारातील हा एक पंगणा होता अठराव्या शत काच्या प्रारंभी जयपूरच्या ठाकुरानें हें गाव सर केलें होतें परंतु शाहीअलमचा उमराव नवाब नजफ कुलखान यानें त्यास ह्मकून दिलें हा उमराव मरण पावल्यावर त्याच्या छान किश ताब्यात घेऊन आपलें स्वातंत्र्य राखण्याक प्रयत्न केला परंत इ स १७९२ साली शिवाचा सेनापति डी बोंडू यानें किशा सर करण्याकरिता सैन्य रवाना केल त्यावेळीं झालेल्या लढाईत ती स्री मारली गेली यापुढें शिवाचा सेनापति अप्पा खडेराव याच्या ताब्यातील हा मह-त्वाचा किश झाला याच्या ताब्यात रेवारी प्रदेश होता पुढें रेवारी प्रदेश ब्रिटिशांकडे आल्यावर त्यांनी तो जज्जरच्या नवाबस इनाम दिला सारील ४ जानेवारी सन १८६१ च्या सनदेनें ब्रिटिश सरकारनें १९४ लाख रुपयांपेवजी पति-याळाच्या महाराजास कानौद व कुडुआना हे परमणे दिले व नीद किश्याचें नाव मोंहेंदरगज असें आहे

कान्ट इम्या-युएल (१७ ४-१८०४)-कनिंगसमर्ज या गावां कान्टचा जन्म १७४४ च्या एप्रिल महिन्यात झाला याच्या बापांचा कातज्याच्या बापा करण्याचा थदा होता त्याची घरची स्थिति फार गरीबीचा होती, तरी पण तो मोठा धनेदार मनुष्य होता, व त्याला आपल्या मताचा मोठा अभिमान असे कान्टची आईहि फारच भक्ति असे व कान्टच्या मनावर तिच्या भक्तिपथी शिक्षणाचा फार उठा उमटला होता कान्टचें सर्व शिक्षण या गावातच झाल हा १. सोळाव्या वर्षी मॅट्रिक्युलेशन पास होऊन कॅले-

जत गेला युनिव्हर्सिटीत त्यानें एकदर सात वर्षे अभ्यास केला त्याच्या घरची गरीबी असल्यामुळे त्याचे मित्र त्याला बोडी फार पैशाची व इतर आवश्यक गोष्टींची मदत करीत असत आणि त्याच्या मोवदला कान्ट हा त्यांना शिक्वीत असे परंतु त्याला हे सर्व दिवस मोठ्या कष्टानेंच काढणे लागले

१७८६ साली म्हणजे कान्टच्या १२ व्या वर्षी त्याला चाप वारला आणि त्यामुळे त्याला आपलें शिक्षण सोडून पोटापाण्याच्या उद्योगाला लागवें लागलें त्याची मोठी महत्वाकांक्षा म्हणजे कानिगसमर्ज विश्वविद्यालयातील प्रोफे सरची जागा मिळविण्याची होती परंतु आता त्याला आपलें शिक्षण अर्धवट टाकून, एका सुखवस्तु कुडुवातील दासणी शिक्षकाचा थदा पत्करावा लागला या रीतीनें त्यानें नज वपें काढली, व त्याच्या आयुष्यातील हा कालच फक्त त्यानें कानिगसमर्जच्या बाहेर चालविला या काळात तो तीन चार कुडुवात राहिला १७९५ मध्य त्यानें एक तात्त्विक विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहून डोंफ्टरची पदवी मिळ विली व नंतर त्याला कॅनिगसमर्ज विश्वविद्यालयात विन-पगारी शिक्षकाचा जागा मिळाली तेव्हापासून मरेपर्यंत म्हणजे सुमारे सतत पन्नास वर्षे, त्यानें प्रोफेसरचें शम केलें विनपगारी शिक्षक या नात्यानें त्यानें सुमारे पंधरा वर्षे काबल्यानंतर १७७० साली त्याची महत्वाकांक्षा पुरी झाली त्याला तात्वज्ञानाच्या प्रोफेसराची फार मोठ्या मानवी जागा मिळाली, व त्या जागेवर तो मरेपर्यंत होता दुसऱ्या युनिव्हर्सिटीमध्ये त्याला प्रोफेसराच्या जागा देऊ केल्या होत्या, परंतु त्यानें आपली युनिव्हर्सिटी सोडली नाही व तेथील जागा कमी पगाराची असताना तेथेंच राहणें त्याला बरें वाटलें

कान्टचें सर्व आयुष्य अध्ययन, अध्यापन आणि लेखन यामध्येच गेले कान्ट सत्सारापाशात पडला नाही प्रथमत त्याची फार गरिबा होती, कुटुंबपोषण करण्यासारखी पैशाची स्थिति नव्हती यामुळे त्यान एम केलें नाही पुढें चांगली स्थिति आल्यावर त्याला लग्न करता आलें असतें व एका गर्भवत त्याचें भगहि गेलें होतें परंतु त्या बाहेनें दुसऱ्या एका शई स्थायी लग्न केल्यामुळे कान्टचा बेत तसाच राहिल पुढें आपले लग्नाचे दिवस निघून गेले, असें समजून कान्ट मग्न-चारी राहिला

कान्टचे मुख्य व्यवसाय म्हटले म्हणजे एक लेखन व दुसरा अध्ययन हा फार मोठा तत्वज्ञानी होऊन गेला, अशी जरी त्याची कार्ति आहे तरी तो मारनमुटून तत्वज्ञानी झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही कारण लहानपणापासून त्याचे आवडते विषय म्हणजे गणित व आधिभौतिक शास्त्र हे होत अगदी लहानपणापासून त्याला न्यूटनच्या ग्रंथाचा फार नाद लागलेला होता तत्वज्ञानकडे त्याचें लक्ष लागून गेल व ह्याच शेवटी त्याचा मुख्य विषय बनला पण कान्ट हा केव्हाहि घटपट्याची खटपट करणारा

तत्त्वज्ञानी बनला नाही. त्याच्या अर्था बहुभुतपणा व विषय-वैविध्य्याची अभिवृत्ति शेवटपर्यंत कायम राहिली. त्याने प्रथम व लेख निरनिराळ्या विषयावर आहेत. तो सांख्यिक-पुस्तकात प्रचलित विषयावर लिहीत असे. त्याच्या लेखाची भाषा दुर्बोध नव्हती. त्याने काही काही लेख तर फारच मनोरंजक व विनोदात्त भरलेले आहेत.

इ. स. १७५५ मध्ये लिखित शाहीर कार मोठा धरणी-कंप झाला. त्याबरोबर या विलक्षण कृत्रिमत्वाचा माहिती देण्याकरता कान्टने ' धरणीकंप ' या विषयावर एक उत्तम लेख लिहिला व त्यात यासंबंधाची उपलब्ध माहिती व या चमत्काराची उपपत्ति यांचे मुरस विवरण केले. १७६० च्या सुमारास स्वीडनवागे नावाचा मनुष्य प्रसिद्धीस आला. आपल्या अतींद्रियज्ञान आहे व आपल्याला मेलेल्याच्या आत्म्याशी संभाषण करता येते असे तो म्हणे. कान्टला या विषयासंबंधी माहिती मिळविण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्याने स्वीडनवागेच्या प्रयावर सात पौंड रक्कम दिली व आपल्या जेज्याच्या आमहावरून त्याने यासंबंधी एक खरेच प्रथम लिहिला. या प्रभात त्याने शास्त्रीय तत्त्वावर, अशा गोष्टींचे ज्ञान मानवी शक्तीच्या बाहेर आहे असे आपले मत प्रतिपादन केले. जरी कान्ट कधी प्रवास करीत नसे तरी त्याची अवलोकनशक्ति सूक्ष्म होती. त्याने ' सौंदर्य व भव्यता ' या विषयावर १७६४ मध्ये एक उत्तम निबंध लिहिला. तो आपल्या व मनोरंजकतेच्या दृष्टीने त्याच्या उत्तम ग्रंथांपैकी एक आहे. ईश्वरावर त्याचा भरोसा होता. परंतु कर्मकांडावर त्याचा मुळीच विश्वास नसे. तो प्रार्थनामंदिरात प्रार्थनेला कधीहि जात नसे. त्याच्या मताप्रमाणे मनुष्याची सर्व बाजूक हीच मुळी प्रार्थना होय. मनुष्याने सर्व व्यवहारात आपले हितस्य वजावले म्हणजे ईश्वराची खरी भक्ति झाली असे तो समजत असे. कान्टच्या असल्या धर्ममतामुळे व तीं मते एका प्रभात प्रतिपादन केल्याबद्दल कान्टवर जर्मन सरकारचा रोष झाला. कान्टने आपल्या वर्तमाने आपल्या मतांचे समर्थन केले. परंतु सरकारच्या मर्जीसाठी महाराजाचा राजनिष्ठ प्रजाजन या नात्याने तो थापुळे या विषयावर लिहिणार नाही व पोलगार नाही असे त्याने लिहून दिले. कान्ट इ. स. १८०४ मध्ये मृत्यु पावला.

पूर्वीच्या सर्व तत्त्वज्ञानापासून आपल्या तत्त्वज्ञानाचा परक दखनिष्पाकरता कान्टने आपल्या तत्त्वज्ञानाला ' परीक्षात्मक तत्त्वज्ञान ' असे नवीन नांव दिले आहे व ते त्याने तीन ग्रंथात प्रथित केले आहे. प्रथमतः त्याने ' बुद्ध विवेकाचे परीक्षण ' या नावाचा ग्रंथ लिहिला. हाच त्याच्या तत्त्वज्ञानाचा मूळ ग्रंथ होय. यामध्ये कान्टने आपल्या नव्या ज्ञान-मीमासने विवेचन केले. नंतर त्याने ' सद्सद्दिवेकाचे ' परीक्षण ' म्हणून दुसरा ग्रंथ लिहिला. यात त्याचे नीति-शास्त्रविषयक विचार आलेले आहेत. शेवटी त्याने ' भावनेचे परीक्षण ' नावाचा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ कान्टच्या तत्त्व-

ज्ञानरूपी कमानीचा जणू काही मधला चिराच आहे. यामध्ये आपल्या पहिल्या दोन ग्रंथातील विचारांचा मेळ घालून कान्टने त्यावर नवीन विचारांचा बळक चढविला आहे.

कान्टच्या पहिल्या परीक्षात्मक ग्रंथात (१) गणित शास्त्र का व कसे शक्य आहे. (२) दृष्टिशास्त्र का व कसे शक्य आहे. (३) तत्त्वज्ञान शक्य आहे का ? व शक्य नसल्यास मानवी मनाची तत्त्वज्ञानविषयक स्वाभाविक प्रवृत्ति का आहे (४) कोणत्या पायावर नवीन तत्त्वज्ञान बनविता येईल. या चार प्रश्नांची चार भागात उत्तरे अलेली आहेत.

कान्टच्या नव्या तत्त्वज्ञानाचा उद्देश त्याच्या पहिल्या परीक्षात्मक ग्रंथाच्या शेवटी आला आहे व तेथे त्याने या तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा दिली आहे, तरी पण या तत्त्वज्ञानाचा शेवट त्याच्या या पहिल्या परीक्षात्मक ग्रंथात अज्ञेयवादात होतो पण कान्ट येथेच थांबत नाही. आपल्या ज्ञानाचे शुद्धित घेऊन ' आत्मा ' , ' परमेश्वर ' इत्यादि प्रथम आपल्या सुद्धीला सुटले नाहीत तरी ते मानवी मनाच्या इतर शक्तींच्या आवाक्याबाहेरचे आहेत अशातला भाग नाही, असे कान्टचे म्हणणे आहे व हा सुद्धा त्याने आपल्या पुढील परीक्षात्मक ग्रंथात प्रसुद्धपणे पुढे आणला आहे. त्याच्या दुसऱ्या परीक्षात्मक पुस्तकाचा विषय सद्सद्दिवेकताची हा होय. " विवेकी मनुष्य म्हणून तू हं केले पाहिजेस, तुजें कर्तव्यकर्म म्हणून हं केले पाहिजेस, फगाशा ठेवून कर्म करता कामा नये " अशा तऱ्हेची ही आज्ञा असते. अर्थात् अशी आज्ञा पाळणे म्हणजे वास्तविक ज्ञानास साधन केवळ विवेकाची कास धरणे होय. ही आज्ञाच सर्व नातिनिर्बंधाचा मूळ पाया होय. या विनशर्त आज्ञेपासूनच नीतिचे सर्व नियम निघालेले आहेत.

' तू अशा तऱ्हेने वाग की तुझ्या वागण्याचे तत्त्व, तुझ्या इच्छेने सार्वजनिक नियम करता आल्यास तुझ्या विवेकाला तें तत्त्व आवडेल ' असे या आज्ञेचे स्वरूप कान्टने दिले आहे. याला त्याने नैतिक कायदा म्हटले आहे व सर्व नातिनियम या कायद्यापासून निष्पन्न होतात असे कान्टने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सारांश सुद्धीला ज्या गोष्टी शास्त्रीयदृष्ट्या म्हणजे संवेदनात्मक ज्ञानदृष्ट्या सिद्ध करता येत नाहीत त्या गोष्टी आपल्या नैतिक अनुभवांचे सिद्ध करता येतात व म्हणून तत्त्वज्ञान हे नैतिक अनुभवांच्या पायावर न उभारता-कारण तेथे अज्ञेयवाद व जडवाद आपल्याला निरंतर धरतात-नैतिक अनुभवांच्या पायावर उभारावे अस कान्टच्या प्रतिपादनाचे सार आहे व यालाच तो आपले नवे तत्त्वज्ञान म्हणतो. मात्र अत्मा, परमेश्वर वगैरे अतींद्रिय गोष्टींचे ज्ञान झाले असे न म्हणता याबद्दल आपली विवेकभद्रा उत्पन्न झाली असे तो म्हणतो. अर्थात् ही तडजोड कान्टने जडवादाचे व अज्ञेयवादाचे तोंड बंद करण्याकरिता सुनयिती असावी असे दिसते.

कान्टच्या तिसऱ्या परीक्षात्मक पुस्तकाचा विषय जडाजड जगात दिसून येणारे सौंदर्य, भव्यता, प्रयोजन व रचनाचा-तुयें इत्यादि गोष्टींचे विवेचन करण्याचा आहे व या विवेचनावरून या जगाला कोणी तरी विनम्य कर्तो आहे असे मानवी मनाला वाटावयाला लागते. तेव्हा ज्याप्रमाणे आपल्या नैतिक अनुभववाचून मनुष्यामध्ये परमेश्वराच्या अस्तित्वा-बद्दल श्रद्धा उत्पन्न होते त्याप्रमाणेच मनुष्या-या सौंदर्यविष-यक अनुभववाचून परमेश्वरविषयक भावना मनात उत्पन्न होते असे कान्टने या ग्रंथात प्रतिपादन केले आहे.

(संदर्भग्रंथः—कान्टवरचे बाह्यमय अकाट आहे. १८९६ पासून कान्टवरचे नवीन लेख व त्यावर लिहिलेल्या ग्रंथांचे परीक्षण प्रसिद्ध करणारे एक त्रैमासिक नियतकालिक हॅब्स व बर्लिन येथे निघत असते १८८७ च्या मार्गील कान्टवाङ्मय एरिक ऑडिकोगच्या फिलॉसॉफिकल रिव्ह्यूमध्ये सापडेल. १८९०-९४ या वर्षांपरिता ३१ रीक्या 'कान्ट विचि-ओम्राफा' पहा मित्रानिका व ए रि. ए मध्ये कान्टवर विस्तृत लेख आहेत. मराठी वाचकांपरिता प्रो. भाटे यांनी 'तीन तत्वज्ञानी' (पुणे १९२१, जगदिच्छे प्रेस) या छोट्या पुस्तकात कान्टचे चरित्र व तत्वज्ञान विवेचितेले आहे.]

कान्टन जॉन (१७१८-१७९२)—जॉन कान्टन या इंग्लिश शास्त्रज्ञाचा जन्म स्कॉटर परगण्यातील स्ट्रॉड नावाच्या गावी झाला. याचे वय १९ वर्षांचे झाले असता लंडन शहरातील एका शाळेत काही दिवसपर्यंत कारकुनाचे काम त्याने केले व पुढे तो त्या शाळेत भागीदार झाला. सन १७५० साली कृत्रिम लोहबुचक तयार करण्याविषयी एक निवेद रॉयल सोसायटीपुढे त्याने पाठवला. तेव्हा त्याच्या त्या सोसायटीचा समासद करण्यात आले, व त्याला फोपले पदक देण्यात आले. मेथनडिस्ट आणि कृत्रिमविद्युत् या एकच आहेत, असा जो बेन्जामिन् फ्रान्कलीनचा सिद्धांत होता तो इंग्लंडात त्यानेच प्रथमतः सिद्ध केला याशिवाय त्याने विद्युद्विषयक दुसऱ्या हिस्सेक गोष्टी शोधून काढल्या. फॅलॅरेन्सच्या विद्यविद्यालयाने असे प्रसिद्ध केले होते की, पणी हे अस्कोच (इनकॉग्नि-सिबल) आहे. परंतु कान्टन याने (सन १७६२ ते ६४) असे सिद्ध करून दाखविले की, पाणी हे संकोच्य आहे. सन १७५९ साली गंधकाच्या साहाय्याने शिंपा एकत्र जाळून लॅथेरात चकाकणारा एक पदार्थ त्याने तयार केला. शाळ्यामास्तराचे काम करीत असतानाच त्याने आपल्या शोधाचे कार्य चालू ठेविले होते.

कान्यकुब्ज, माझा ज्ञान—उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राह्मणांची ही एक शाखा असून तिचा अंतर्भाव पंचगौड ब्राह्मणात होतो. फरकावाद जिल्ह्यातील प्राचीन कान्यकुब्ज उर्फ कनोग शहरावरून त्यांना हे नाव पडले.

कनौजिया ब्राह्मणांची जातिविषयक घटना मोठी गुंता-गुंतीची आहे. त्यांना पट्टकुल असेंहि म्हणतात. यासंबंधी

त्यांचा एक संकेत आहे. तो 'काक, सात, उभा' हा होय. या संज्ञेताचा अर्थ का म्हणजे कात्यायन गोत्री ब्राह्मण, क म्हणजे कश्यप गोत्री, सा म्हणजे शांडिल्य गोत्री, स म्हणजे संकृत, उ म्हणजे उपमन्यु आणि भा म्हणजे भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण असा आहे. याप्रमाणे या मूळ सहा कुलांतील हे लोकच असलेल कनौजिया ब्राह्मण होत.

पट्टकुल कनौजियामध्ये लग्नाच्या काही विशिष्ट चाली आहेत. भिन्नगोन असेल तर पहिल्या वायकोच्या कुटुंबातील माणसाबरोबर दुसऱ्या वायकोच्या मुलाना विवाह करता येतो. अदलावदलीची अथवा साटलेले करण्याची पद्धतीहि त्याच्यामध्ये रूढ आहे दोन पुरुषांना परस्परांच्या बहिणीची लग्नाने अदलावदले करता येते. वसू एकदा परमोन्नात गेली की उभय कुटुंबांना पाच पिढ्यांपर्यंत परस्परांत लग्न करता येत नाहीत पट्टकुल नवऱ्यास प्रथम त्याच पट्टकुल जातीच्या मुलीशी लग्न करता येते, परंतु दुसरे लग्न वरण्याचा प्रसंग आल्यास त्याला पंचादरी नावाच्या हलक्या जातीतील वधूचेंच पाणिग्रहण करावे लागते. पट्टकुल कान्यकुब्जात एकविवाहप्रवृत्ति रूढ आहे. ते लोक पुनर्विवाह करीत नाहीत.

पट्टकुलाखालोखाल पंचादरी व त्याच्या जाली धाकार अशा जाती आहेत. पंचादरी लोकांचे मूळ पट्टकुलापासून आहे असे म्हणतात. शुद्ध पंचादरी व धाकाराशी संबंध असलेले पंचादरी असे त्यांचे दोन भाग आहेत. धाकार ही एक हलकी गत असून ते लोक वृषिकर्म करतात, परंतु धाकार व पंचादरी यांच्यात विवाहहि होतात. 'मुलनी है की पंचादरी' म्हणून धाकारापेक्षाहि एक कनिष्ठ जात आहे, म्हणून त्यांचे कुलहि पट्टकुलातच आढळते 'मुलनी है कनौजियाचा मूळ संवध एक शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या सीतल-प्रसाद त्रिभेदी नावाच्या दरबेखोराकडे पोचतो अशी एक दंतकथा आहे.

यांलाकांशुक म्हणून पट्टकुलामध्ये आणखी एक वर्ग आहे. हे लोक सुरापान करतात व 'धिममस्तका' नावाच्या देवीची उपासना करतात. पट्टकुलापेक्षा, ही एक प्रतिष्ठित जात समजली जाते व मद्यपानासुद्ध त्यांचा दर्जा कमी समजला जात नाही. पट्टकुल कुटुंबाशी यांची लग्नेहि होतात. ज्याच्या मुलें 'बाळाकोशुक' हे नाव पडले असा वाला नावाचा एक देवीचा उपासक होता. तो कोणालाहि लवून नमस्कार करीत नसे, हे पाहून तो नदीकडे स्नानार्थ जात असताना काही कनौजिया ब्राह्मण त्यावर शुंकरले; परंतु बालाने एका दगडास नमन करताच तो भंग पावला. हा चमत्कार पाहून ब्राह्मण ओशाळले व त्यास थोड मागू लागले.

याच्या जातीत निरनिराळ्या पोटजातींचा सामाजिक दर्जा निरनिराळा असतो व त्याप्रमाणे त्यास उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ म्हणतात. खोती उच्च जातीस महत्तर हे नाव असून त्याचे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन वर्ग आहेत. यांलाची

जात म्हणजे गोहिया अतून तिचेहि उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असे तीन वर्ग आहेत. सर्वांत खालची जात म्हणजे पाकार ही होय, पण त्याच्यातहि उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे भेद आहेतच. या सर्व जातींत श्रातिविवाह रुढ आहेत. स्वतःच्या जातीपेक्षा हलक्या जातींत मुली दिल्याने मुख्यच्या वापाच, सामाजिक दर्जा कमी होतो. महत्तर उत्तम, महत्तर मध्यम, महत्तर निवृष्ट, गोहिया उत्तम, गोहिया मध्यम, गोहिया निवृष्ट, पाकार उत्तम, पाकार मध्यम, पाकार निवृष्ट येथेप्रमाणे या जातींची परंपरा आठवून येते.

उपाध्यायपादित्या कृषिकर्म, शिपाईगिरी व नोकरी इत्यादि धंदे कनौजिया चाक्षग करतात. सर्वारियापेक्षा कनौजिया प्राश्नग जरा कमी हेक्टरो असतो व आपल्या दर्जाइल त्याच्या विपरीत कन्या नसतात. सर्वारिया लोक आपली शेती; कुणव्याकडून करवितात परंतु कनौजिया प्राश्नग नागर स्वतःच हाती धरितात. परंतु दोन्ही जाती कृषिकर्म करितात हे खरे आहे. हं लडवप्येहि आहेत. बंगालमध्ये पाडे रंजिनेंद्र म्हणून कनौजियाची एक स्वतंत्र तुकडीच होती.

कान्स्टॅन्टा—दमनिया. ह काळ्या समुद्रावरील बंदर असून त्याच नावाच्या स्नानियाच्या प्रांताचे मुख्य ठिकाण आहे. हें सुवारेस्टशी आगगाडीने जोडलेले आहे. सन १९०० मध्ये येथील लोकसंख्या १२५५ होती. १८७८ मध्ये कान्स्टॅन्टाची पुनर्रचना झाली. येथील मुख्य कारखाने कातडे कमालण्याचे व पेट्रोलियम तयार करण्याचे आहेत. येथे वाहेरून येणाऱ्या मालात कोळसा व कोक हे मुख्य आहेत. कान्स्टॅन्टा व कान्स्टाडिनेपल यांच्यात साप्ताहिक बोटीचे दळणवळण सुरू आहे. दमनियाचा काळ्या समुद्रावरील आरमारी विभाग येथे आहे.

कान्स्टॅन्टाईन दि ग्रेटची बहीण कान्स्टॅन्याना इच्या स्मरणार्थ बांधलेले कान्स्टाडियाना हेंच हल्लीचे कान्स्टॅन्टा होय. रोमन करि ओव्हिड जेने ज्या योनी शहरात आपले शोध टाचे दिवत घालविले, ते या शहरानजीकच असले पाहिजे, हे येथे सापडणाऱ्या शिलालेखावरून उघड होतें.

कॉन्स्टन्टाईन—अलर्नारियामधील, कॉन्स्टन्टाईन प्रांताची राजधानी. ही उत्तरअक्षांश ३९°, २२' व पूर्वेरेखांश ६° ३६' याच्या दरम्यान आहे. या ठिकाणी सेनाध्यक्ष, निराप व इतर बडे अधिकारी राहतात. १९१२ साली लोकसंख्या ६९१७३ होती. पैकी निम्मे युरोपीय होते.

हें शहर एका गाडकावर वसले असून सर्वोत्तमिया प्रदेशापासून एका खोल मिडीच्या योगाने हें विभक्त झालेले आहे. या मिडीतून रमेल नदी वाहते. ही खिंड जोडण्यासाठी रोमन लोकानी पूल बांधला होता. पण १८५९ साली तो एकाएकी मोडला.

या शहराला एक कोट आहे. 'र डी फ्रन्स' नामक रस्ता शहराच्या आगदी मधून जातो. 'डी नेमोस' चौक

म्हणजे शहरातील व्यापारी व सामाजिक जीवनत्माचे केन्द्रस्थान होय. अहमद पाशांने इ. स. १८३० ते १८३६ याच्या दरम्यान बांधलेला प्रासाद म्हणजे १९ साव्या शतकातील सुरिश् शिल्पकलेचा एक उत्तमोत्तम नमुना होय. येथील पदार्थसंग्रहालयात प्राचीन सुन्दर वस्तूंचा संग्रह आहे. युरोपीयन व अरब संस्कृतीचे शिक्षण देण्यासाठी एक विद्यालय व इतर लहानपहान शिक्षणसंस्था येथे आहेत.

कातड्याचे व लोकरांचे सामान तयार करणें हा येथील एतद्देशीयांचा मुख्य धंदा आहे. कॉन्स्टन्टाईन, अलर्नोस, योना, टपुनिस, आणि मिरास हीं सर्व शहरे रेल्वेने जोडली असल्यामुळे व्यापारात फार कायदा झालेला आहे. तिढीं अथवा किर्सी हें कॉन्स्टन्टाईनच मुळचें नाव होय. प्राचीन काळी उत्तर आफ्रिकेतील गुमिडिआ देशातील हें महत्वाचें शहर होतें. क्रिस्तपूर्वी दुसऱ्या शतकात हें भरभराटीच्या शिखरास पोचले होतें. सीसरच्या वेळीं येथे एक रोमन वसाहत करण्यांत आली, त्यावेळीं या शहरास 'कलोनिआ सिटीआनोरम' हें नाव प्राप्त झालें अलेक्झेंडरच्या विरुद्ध मॅकॅन्डीअसने जे युद्ध झालें त्यात या शहराची फार नातादी झाली. इ. स. ३११ त कॉन्स्टन्टाईनने याचा पुनर्रदार केल्यामुळे या शहरास हें नाव पडलें आहे ७ व्या शतकात अरबांनी या शहराची पुन्हा नावाडी केली. १२ व्या शतकात क्रिस्त हें शहर भरभराटीस आलें तुर्कांच्या ताब्यात गेल्यावर हें अलर्नोसच्या उच्च्या भंमलाखाली येण्यात आलें १८२९ साली कॉन्स्टन्टाईनने डेचा भंमल हुगारून दिला. १८३९ साली फ्रेंचांनी हें शहर घेण्याचा प्रयत्न केल्या पण तो कसला. १८३७ साली मान फ्रेंचांनी येथील राजा हाजी अहमद याचा पराभव करून शहर आपल्या ताब्यात घेतलें व हाजी अहमद पळून गेला. नंतर १८४८ साली येथील राजा हाजी अहमद फ्रेंचांना शरण गेला.

कान्स्टन्टाईन दि ग्रेट (इ. स. २८८-३३७)—हा रोमन बादशाहा पहिला कॉन्स्टॅन्टियस व व्हॅन्डिआ-हेलेवा याचा अनौरत पुत्र होय. याचा जन्म इ. स. २८८ त झाला. इ. स. ३०२ च्या सुमारास तो लहानपणाच गॅलेरियसच्या हाताखाली खान्खूननदीकडील प्रांतात नोकरीस होता. त्याचा बाप रोम येथे मोठ्या अधिकारावर बसला व पुढे तो ३०५ मध्ये फ्रांत्समधून इंग्लंडात पिकट व स्कॉट लोकांवर स्वारीत जात असता कान्स्टॅन्टाईन हा आपल्या नोकरीवरून पळून, योखोन येथें त्याला येऊन मिळाला. इंग्लंडमध्ये त्याचा बाप एकाएकी वारला तेव्हा सैन्याने त्यालाच आपला सेनापति केलें. गॅलेरियसने त्यास मान्यता दिली. नंतर कान्स्टॅन्टाईनने फ्रेंक लोक विरुद्ध अथ मिळविले व च्वाइन नदीकाठी रोमच्या ठाणीं मजबूत केली. रोम येथे मॅकॅन्डीमिनसने सघाट पदाकरिता बंड बेलें आणि कॉन्स्टन्टाइनला आपली मुलगी कोन्स्टा ही देऊन त्याला आपल्या मंदीस घेतलें पुढे रोम येथे कान्स्टन्टाईन व मॅकॅन्डी

कॉन्सल झाले. डायाक्रिडन व गॅलेरियस यांनी त्याला हरकत घेतली उलट फान्स्टन्डार्इन याने वादशाहा ही पदवी धारण केली. सत्सन्ध्याशी भाडण झाल्यामुळे त्याने त्याला मॅसेला येथे कैद करून ठार मारले. येथे ३१२ मध्ये फान्स्टन्डार्इन हा मॅसेन्डियसवर चालून गेला. व ट्युरिन्ला त्याचा पराभव करून तो एरदन रोमला परत आला. तेथे काही चमत्काराचा त्याच्या मनावर परिणाम होऊन लडकरच फान्स्टन्डार्इनने क्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली. पुढे मॅसेन्डियसने आपल्या १,००,००० पायदळ व १८,००० घोडदळ बेवड्या मोठ्या सैन्यासह कॉन्स्टन्टाईनवर चाल केली. व टायबरनदीकाठी पोस सुत्रि-द्वयस येथे दोघांमध्ये तुमुल युद्ध झाले फान्स्टन्डार्इनच्या सैन्याची तयारी चांगली होती, त्यामुळे मॅसेन्डियसला मागे हटवें लागले व तो सैन्यासह टैरनदीवरील जहागाचा पूल उतरून जात असता पूल कोसळून काही सैन्यामकट नदीत बुडून मरण पावला राहिलेले सैन्य तावडतोव धारण आले व ते फान्स्टन्डार्इनने आपल्या सैन्यात सामील करून घेतले.

याप्रमाणे फान्स्टन्डार्इन हा रोमसह पश्चिम रोमन साम्राज्याचा व क्रिस्तीधर्माचा वादशाहा झाला. तथापि ३१३ मध्ये त्याने जाहीरनामा काढून प्रजेला पूर्णपणे धर्म-स्वातंत्र्य दिले त्याने क्रिस्तीयसवरोवर सत्स्य केले व ३१५ मध्ये दोयेहि कॉन्सल म्हणून कारभार पट्टे लागले ते पुढे नऊ वर्षे तसेच राज्यकारभार पट्टाव होते. त्या मुद-तीत फान्स्टन्डार्इनने मोठ्या हुशारीने आपले वजन कर वाढविले. उलट भाळत व क्रूरपणा या दुर्गुणामुळे क्रिस्ती-याने स्त.ला लोकान अशिक्षाधिक अप्रिय रचून घेतले. यापुढे दोघात हळू हळू घनुभाव वाढत चालला. दोघांनी लष्कर व आरमार वाढवून लडाईची तयारी चालविली. पोपटी ३१४ मध्ये युद्ध मुल होऊन आर्झियानोपल व त्रिपोलील या दोन लढायत क्रिस्तीनियसचा पूर्ण परा-भन झाला. तो फान्स्टन्डार्इनच्या कैदेत सापडला व एक वर्षांनी राजद्रोहाच्या आरोपावरून ठार मारला गेला.

आता मात्र फान्स्टन्डार्इन हा पूर्व व पश्चिम या दोन्ही रोमन साम्राज्याचा एकठा वादशाहा झाला. तो रोम येथे असता त्याचा थोरला मुलगा क्रिस्तपत यागवर कैस्यार्जे काही आरोप नेत्यावरून त्याला त्याने पोला येथे हद्दपार करून ठार मारले. पुढे त्याच्या निरपराधीपणाविषयी कॉन्स्टन्टाईनचे, यांनी झाले. तेव्हा त्याने पॅस्येला ठार मारविले. ३२६ मध्ये राजधानी रोम येथून हालून पूर्वकडे नेण्याचा त्याने निधय करून कॉन्स्टांतिनोपल येथे निधी स्थापना केले. हा निधय होण्याचे कारण या मुमा-राज क्रिस्तीधर्म हा एथे सत्ताज्याचा धर्म होय असे सरकारीचा आहीर वल्याचे त्याने ठरविले. रोम येथील भेनेटमर्षल बरेच बरेवडे ऐक पुरातन धर्मवि पदापती व अत्यामुळे त्यांना न दुसर्गिता राजधानीच बदलने त्याला

बरे वाटले. याप्रमाणे ता. ११ मे ३३० पासून हे शहर राज-धानी बनले. ३३२ च्या सुमारास गॅथलोकाविरुद्ध सार्म-टियन छेकाना त्याने मदत केली व सायप्रसमध्ये झालेले बंड मोडले. ३५५ मध्ये त्याने आपले साम्राज्य आपले तीन मुलगे व दोन पुतणे यात वाटून दिले. ३३७ त इरा-णच्या २ च्या शापूर राजाने आर्झाक्रेडनने मिळलेल्या प्राता-वर पुन्हा एक सामीलत. तेव्हा तिकडे युद्धाकरिता स्वत सैन्य घेऊन जाण्याची तो तयारी करीत असता २२ मे ३३७ रोजी आगरी पडून मरण पावला.

फान्स्टन्डार्इनला दि प्रेट ही पदवी देतात, पण तिला आशयक अशी बुद्धिमत्ता किंवा नीतिमत्ता त्याच्या अंगी नव्हती. मात्र क्रिस्तीधर्माची भवितव्यता दूरदृष्टीने जाणून त्या धर्माचा त्याने आपल्या साम्राज्याच्या कामी उपयोग करून घेतला. त्याने रोमन साम्राज्याच्या राज्यकारभाराचा अनिर्घीतपणाचे स्वरूप दिले. क्रिस्ती नीतिमत्ताचा त्याच्या जीवनकामावर पुष्कळ परिणाम झाला होता; त्यामुळे त्याने आपल्या मुलानाहि क्रिस्तीधर्मपद्धतीचे शिक्षण दिले होते. तथापि पुरातनधर्मविपरीतहि त्याचे धोरण सहिष्णुतेचे होते.

त्याने राज्यव्यवस्थेची पद्धतहि नवी म्हणजे अनियंत्रित स्वरूपाची व ती आपल्या घराण्यातच बसपरंपरेने चालेड अशी शुरु केली. सेनेटसभा त्याने मोडून नवे अधिकारी लोकांचे मंडळ बनविले मुलकी व लाफरी ही दोन खाती निर्दि-राळी केली. प्रातोप्रातीच्या गव्हर्नराचा लष्करावर काही एक अधिकार ठेवला नाही. सरहद्दीवर लष्करी टाणी ठेऊन शिवाय स्वतःचाल पुष्कळ खडे सैन्य ठेविले व त्यातील मोठ्या जबाबदारी-या वरिष्ठ जागाहि जर्मन बगैरे रानटी लोकांना दिल्या. यावेळी समाजामध्ये धंदेविषयक जाती निर्माण होत चालल्या होत्या. आपल्या मित्रमंडळीच्या पैनी चालवेने व नवी राजधानी स्थापने असात्तारना मोठमोठ्या योजना पार पडण्याकरिता जे पैसे लागत त्याकरिता त्याने प्रजेवर अनेक प्रकारचे कर बसविले. याच्या कारकीर्दीत नवीन कायदेहि पुष्कळ तयार करण्यात आले. सुमारे तीनशे कायद्यांची नुव्या कायद्यात भर पडली त्यापैकी पुष्कळ कायदे क्रिस्तीधर्मनियमांनुसार करण्यात आले होते. उद हरणार्थ सुलाम व कैदी यांना अधिक भूतदधने वागविण्याबद्दलचा आणि नीतिनियमाच्या उल्लं-घनाबद्दलच्या शिक्षा कमी कडक करण्याबद्दलचा. याच्या सर्व राज्यकारमापुढे मुलतल म्हणजे राजा करील तो कायदा, हे होते. फान्स्टन्डार्इनने धर्म व राज्य या दोन्ही बाबतीत पूर्ण सत्ता सर्वस्वी आपणा हाती घेतली. हीच अनिय-ंत्रित पद्धत पुढे अनेक शतके चालू होती. यांच्याबद्दल एका प्राचीन ग्रंथापासून असे म्हण्टेले आहे की, हा पहिल्या दहा वर्षांत उत्तम राजा होता, पुढील बराच वर्षांत उत्तम बरेच व उत्तम यत्ना आणि त्यानंतरच्या दहा वर्षांत मू

उपज्जा बनला. [कथे-कान्स्टान्द्राई दि प्रेट. युवेतिअवचा चरित्रमेष]

कॉन्स्टन्स (सरोवर)—या सरोवरास रोमन लोक लॅक्स त्रिगॅन्टिन्स अथवा त्रेंगॅस सरोवर असे म्हणतात. पण जर्मन लोक यासच थोडेन्सी अथवा स्वेनियन समुद्र या नावाने ओळखतात. याचा विस्तार गिनीव्हा सरोवराच्या खालो-खाल आहे. स्विस्सलंडच्या ईशान्य मर्यादेवर हे असून व्हाईन नदीच्या योगाने हे बनलेले आहे. याचा आकार लांबट असून बायब्ल्य़ांकाकडे याचे दोन वेगळे भाग पडले आहेत, एक उदरती (कान्स्टन्सपासून २५०-३०० मैल पर्यंत) व दुसरा उदरतिरस्ती (छुडविगशाकेनपर्यंत). या दोन काट्याची त्रेंगॅसपासून लांबाई अनुक्रमे ४६११ व ४० मैल आहे. हे समुद्र-समाप्तीपासून १३०९ फू. उंच आहे. सर्वांत जास्त वेदी व खोली अनुक्रमे ११ मी व ८२७ फूट आहे. २०४ चौ. मै. इतके याचे क्षेत्रफळ आहे. पैकी ८१ चौ. मै. स्विस्सलंडच्या ताब्यात आहे. आग्नेय कोपऱ्यावरील त्रेंगॅस हे आस्ट्रियाच्या ताब्यात आहे सरोवराचे अवशेष पुष्कळ ठिकाणी सापडतात.

कान्स्टन्स (शहर)—समुद्रसपाटीपासून १३०३ फूट उंचीवर असलेले वेडन संस्थानातील एक शहर. लोक-संख्या (१९०५) २४८१८. हे व्हाईन नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर वसलेले आहे. कान्स्टन्स सरो-वरातून व्हाईन नदी जेसून बाहेर पडते ते त्यान व्हेनूज नजळव आहे. त्या सरोवराच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सर्व बाहरी येथी आगबोटीने जाता येते हे शहर इतके प्रतिदोस्त वेण्याचे कारण सहाव्या शतकापासून येथे विक्रपंच पीठ होते हे होय. हे पीठ बरेच प्रसुध असल्यामुळे १४१४-१८ ची धार्मिक सुधारणेची सभा येथे भरली होती. युरोपातील धार्मिक सुधारणेच्या वेळेपर्यंत येथे जवळ जवळ विपक्षचाच अंमल चालत होता. ऑस्ट्रियन लोकांचा ह्या शहरावर पूर्वीपासून जेव्हा असल्यामुळे १५४८ त पाचव्या चालेनने येथे आपले बसवून स्थापित केले. परंतु १८०५ त प्रेसब-र्गच्या तहाने हे शहर ऑस्ट्रियाकडून वेडनकडे आले.

कान्स्टान्तिनोपल—तुर्कस्तान (यूरोप). सराठी वसर-कारायाका कुस्तुनुमिया व मुसलमान लोक इस्लामीय असे म्हण-तात. युरोपातील तुर्कस्तानची हद्दीची ही राजधानी आहे. हे शहर फार प्राचीन आहे. बॅल्परस सायुद्रयुनीच्या अगदी दक्षिणटोकास हे वसलेले आहे. याच्या उत्तरेस गोल्डन हॉर्न (युग्रेण्यूग) नावाची एक छोटी खाडी असून दक्षिणस मार्मोराचा समुद्र आहे व मध्यें हे शहर वसले आहे. हे बंदर म्हणूनहि प्रख्यात आहे. एकंदर शहराचा आकारहि गम्याच्या दिशाप्रमाणे आहे. या गावातून एक छोटी नदी बहात जाते. रोमप्रमाणेच या शहरातहि टेकडें आहेत. एकंदर सात टेकड्यावर हे वसलेले असून पुढीलप्रमाणे प्रख्यात स्थळे त्या त्या टेकड्यावर आहेत. पहिल्या टेकडीवर सेरा-निलो (जानरसाना), सेंट लोफिया, डिपोट्रॉस; दुसरीवर

कान्स्टान्द्राईनेचे बडगें व तुरी उत्मानिया मशीद; तिसरीवर युद्धसाल्याची कचेरी, सेरास्केरिएट टॉवर व मुलतान सुलेमा-नची मशीद, चौथीवर दुसरा महंमद याची मशीद; पाचवीवर सेडीमची मशीद; सहावीवर टेकफर सराई व एगरी कब्र, सातवीवर अजरेत ताश व सायतिअर. हे शहर प्रथम पूर्वे रोमनसाम्राज्याची राजधानी (स. ३३० ते १५५१), नंतर आद्येमेन साम्राज्याची राजधानी (१५५३ पासून १९२४ पर्यंत) म्हणून आज १० शें वर्षे प्रसिद्ध आहे. अथेन्स, रोम व मस्सलेमप्रमाणे या शहराची रोमन कायेद, ग्रीक वास्तव्य व क्रिस्ती धर्मे यांना जुनजुलाणा संन्ये जडलेले आहे. पहिला कान्स्टान्द्राईन याने रोम सोडून येथे आप राजधानी करून मूळच्या विज्ञानशिक्षण गावास नवे रोम हे नाव दिले (११ मे स. ३३०). तो मेस्यानंतर चालू होतचें नाव मिळाले. रोमन साम्राज्याची चाळ पूर्ण झाल्यावर व यापुढे साम्राज्यविस्तार न करता अह त्याचाच वचाव सुप्रक्षिप्तपणे करण्याचे उद्देश्यावर रोमसारखे अमदी मध्यप्रदेशात असलेले शहर सोडून हे शहर राजधानी करणे सांग पडले. शिवाय या सुमारास रोमनसाम्राज्य प्रतिनि-धिसभेच्या हातून गाळून एका सम्राटाच्या (एका व्यक्तीच्या) हातात गेल्याने, त्याच्या आजडीनिघडीस स्वतः देणें जरूर झाले. तसेच इराणने व रानटी लोकांनीहि यावेळी उचल देली होती. सारास या कारणांमुळे रोमच्या ऐवजी हे शहर रोमन साम्राज्याची राजधानी झाले. आधीचा व युरोप या दोहोंच्या साम्राज्य व भूमध्य आणि काळातसुद्धा या दोहोंच्या नाक्या-वर हे वसलेले असल्याने राजकीयदृष्ट्या व व्यापारीदृष्ट्या जगातील एकंदर बंदरात याच महत्त्व बरेच वरच्या दर्जाचे झाले आहे. आधिाधिक समुद्र ते इराणी आसात व जाम्युव ते भूमध्यसमुद्र या इतक्या भूप्रदेशावर याच्यामुळे दाब ठेवता येतो. शिवाय आसपास टेकड्या असल्याने सुद्धे हे शहर छाडार्हे व अडचणीच्या वेळीहि सोयीचे—एकाएकी घातूच्या हाती न पडणारे—असे आहे. समुद्र व जमीन या दोहोंवरून घातू असंख्य सैन्यानिशी चाल करून आला तरी युद्ध त्याला शहर सुटाने काबीज करता येणार नाही. शिवाय दाहोर्गिलस व बॅल्परस या समुद्रयुक्त्या बंदरक्या म्हणने मार्मोराच्या समुद्रात घातू अदकला जातो. एकंदरीत हे दिकण राजधानी करण्यास नैसर्गिकदृष्ट्या फारच उत्तम आहे. इ. स. ५३० मध्ये हिंदुस्थानचे म्हणून म्हटलेले एक बकालमंडळ अस्तित्तीयन बादशहाकडे येथे नेले होते. तत्प्रीति ३३९ मध्ये असेच एक बकालमंडळ येथे गेले होते. सर्व शहराभोवती मजबूत तटबंदी आहे. जनानजान्याच्या अरुपोलिस नावाच्या जुन्या किल्ल्याखालीच मुख्य बाजार-पेठ आहे. जवळच एक दगडा विनयस्तंभ—स. २९९ मधील क्रांतिअसच्या जयाचा निदर्शक असा—अद्यापि उभा आहे. शहराच्या वाटेवरील कान्स्टान्द्राईनेचे प्रारंभ केला होता. त्यानंतर तीत निरनिराळ्या वेळी(इ. स. ४१३, ४३९, ४४७,

६२७, ८१३, ११८०) जास्त मजबुती होत गेली. बाजारच्या जवळ आलती मरमर या भागात थिओडोसिस(पहिला)च्या वेळी एरिअन लोकांची धार्मिक कुर्ये होत असत (४४७). ५०८ मध्ये मोठे भूकंप होऊन शहराचे काही भाग उध्वस्त झाले होते. या शहरावर अनार (स ६२७), सारासन (६७३-७७), क्लोरियन (८१३-८१३), जेव्हा कुसेड (९२०३-४) व तुर्क (१४२२, १४५३) यांनी चढाई केली होती. इ. स. १२०४ ते १२६१ पर्यंत लॅटिन रियासत येथे होती. इ. स. १४५३ त आटोमन साम्राज्याची राजधानी येथे झाली तत्वंदीमध्ये पुढील ठिकाणे पहाण्यासाठी आहेत. (१) सुवर्णद्वार, येथेच येदीकुलेह म्हणून एक छोटा किल्ला आहे. थिओडोसिस (पहिला) याच्या वेळची ही वेत आहे. (२) सेलिब्रिया वेत, या वेळीतून १२६१ मध्ये अलेक्झीअस आत आला व त्याने लॅटिन रियासतीचा शेवट लावला. (३) तोप कापुची, इच्यातून १४५३ त मुसलमान महंमद आत आला व शहर मुसलमानांच्या हाती गेले. (४) पॉर्फिरावैनिट्सचा राजवाडा, हा बायसन्टाइन कारागिरीचा एक उत्तम नमुना आहे (५) इसाक व अनेमस यांचे घुमट. (६) फनारचा व लिओचा तट. येथे १२०३ मधील कुसेड (धर्म) युद्ध घडले. (७) हॉर्मिसडसचा राजवाडा आणि (८) संगमरवरी मनोरा. शहराचे साधारणतः तीन मोठे भाग पडतात. ते मार्मोराच्या समोराचे पठारावरच्या पहिला, टेंकल्यावरील मध्यचा दुसरा व सुवर्णगुंणाच्या समोराचा माचीवरील तिसरा, हे होत. या तिन्ही भागातून, पूर्व-पश्चिम असा एक मोठा 'मेसे' नालाचा राखरस्ता गेलला आहे. या भागातील प्रेक्षणीय स्थळे साधारणतः पुढीलप्रमाणे आहेत. सेंट सोफियाने चर्च हे सध्या पौरस्त्य देशातील क्रिस्ती देवस्थानात मढलायें चर्च आहे. पादशहाच्या राजवाड्याची चारपे नावाची मुख्य वेत, मजलीसह, मिलिअन, जस्टिनियन, युझेनिअस राणी व फान्स्टान्टाइन याचे पुतळे. थिओडोसिअस (१ ला), अर्कोडिअस, मार्सिअन यांचे स्तंभ. पादशहाचा राजवाडा मूळचा फान्स्टान्टाइनने बांधलेला असून त्याच्यानंतरच्या राजांनी त्यात भर घातलेली आहे, मार्मोराच्या समुद्राकडे त्याचे तोंड आहे, चालखे, डाफने व पवित्र वाडा अशा तीन मोठमोठ्या भागांचा तो बनलेला आहे. कावर्त व पापेट्स या कारागिरांनी वाड्याचा बराच भाग बांधला आहे. बायब्लेस असलेला जुना ग्लाबॅनेचा राजवाडा हल्ली रिकामा पडलेला आहे असेच हेबरोमन व बहुधा हे दोन जुने राजवाडे पडक्या स्थितीत हल्ली उभे आहेत. म्युनिसिपल कामाच्या सोईकरिता शहराच्या बांदा पेठा वेल्या आहेत. एके काळी क्रिस्ती पूर्वसाम्राज्याचे हें मुख्य ठिकाण असल्याने त्या धर्मीची निदर्शक अशी स्थळे येथे बरीच आहेत. या चर्चोपेची पुष्कळ क्रिस्ती देवळांच्या मुसलमानांनी मशिदी बनविल्या असल्या तरी कारागिरीच्या व जुनेपणाच्या दृष्टीने ती साखरेच आहे, आणि या दृष्टीनेच अद्यापिहि माविक

क्रिस्ती लोक इतून येथे त्यांच्या दर्शनास येतात. अर्मात अकर जमीती ही या शहरातील सर्वांत जुनी (५ वें शतक) इमारत आहे. सेंट सोफिया हें चर्च तर बायसन्टाइन कलेचे उत्कृष्ट चित्र असून, सध्या जगातील नावाजलेल्या इमारतीपैकी एक इमारत आहे. कलेंदर जमीती (६ वें शतक) सेंट इरेनी, इषा मसजिद (स ८८६), बोदम जामी (१० वें शतक), इरेक जमीती, रोजा सुरतकाजमिती, किलिय मिसिरी, इ. हल्लीच्या मशिदा ही पूर्वीची क्रिस्ती देवालय होती. सोफियाच्या मशिदीचे वर्णन फोमाती, साल्जेनवर्ग व लेवाची यांच्या ग्रंथात सापडले. इ. स. मुमट १०७ फूट व्यासाचा व ४५ फूट उंचीचा आहे अंतर्मेदान (चर्च), म्हणून जें एक मोठेंमेदान आहे तेथे या शहरातील बहुतेक प्रमुख घडामोडी होत असतात येथे पोपटाच्या धर्तीची होतात, लहरी खेळ, पातशहाचे मान-सन्मान, लष्करी जयदर्शक समारंभ, अपराध्यांना फाशी, शाहीद खोजना गाळणे वगैरे कुर्येहि येथेच होतात. शहराचा पाणीपुरवठा लावच्या दोन ठिकाणांच्या नळांवायुने भरपूर होतो त्यासाठी शहरात मोठमोठे खाजिने आहेत पश्चिमकडील टेंकल्यासथे येथारे घालून हे नळावाय केलेले आहेत. काही येथारे तर बायसन्टाइन कारकीर्दीतके जुने आहेत. व्यापाराची पेठ म्हणून हें शहर प्रख्यात आहे. त्यासाठी कृत्रिम येदें व गोया शहराच्या दक्षिणेस पूर्वाभागात आजपर्यंत अनेक राजांनी तयार केल्या आहेत. यात पात शहीद कामाकरता जे येदर आहे त्याचे नाव युनोलिअन आहे. क्रिस्ती राज्य गाऊन मुसलमानी अंमल आल्यानंतर शहराच्या स्वल्पात बराच फरक पडला. रस्ते अर्ध झाले, जुनी कला नाहींशी झाली, पुष्कळ देवालये पाडली, राहिल्यापैकी पुष्कळांच्या मशिदी केल्या, प्रजा, भावा व पेहलव पौरस्त्य दिशे लागला. जुन्या बायसन्टाइन राजवाडाच्या धर्तीवर मुसलमानांचे प्रचंड राजवाडे बांधले गेले. बाय-इ-हुमायू (सिन्धू वगैरे राहण्याची जाण), ओर्ता कपु (दरवारी दिवाण-खाने) आणि बाद-इ-सदत (खातमी कचेऱ्या) वगैरे भाग राजवाड्याचे केले आहेत. जुन्या ज्ञानाखान्यात महंमुद पैंगवराच्या काही संस्मरणीय वस्तू आहेत. पुढील मशिदीची कलाकुसारीचे काम पहाण्याचाचें असून त्यावर पौरस्त्य कलेची छाया आहे. सुलतान महंमद याची मशिदी, सेलीम, शहाबादा, सुलेमान व हस्तुम पाशा या मशिदी १६ व्या शतकातील सुक्री कलाकौशल्य उच्चतेस पोहोचले होते त्या वेळच्या आहेत तसेच बायेसिद, अहमद, नुरी, जामिती व पातशहाची व राजघराण्याची सुरवती-स्मशानभूमि-आदि पहाण्यालायक आहेत. इस्तंबूलमध्ये अनेक उपनगरे असून ती सुवर्णशु-गाच्या दोन्ही तीरावर वसलेली असून स्कुदारी हे प्रख्यात गाव त्यातच आहे. स्तंबूल म्हणजे 'शहरात' हा मूळ अर्थन शब्दाचा अपभ्रंश आहे गलत हा शहराचा भाग फार जुना आहे. इ. स. १६५५ च्या सुमारास लॅटिन राज्य उलथविण्याच्या कामी मदत केल्याबद्दल हा भाग जिनेजेन

व्यापारानां मिनेलनें दिला होता. हे लोक १८५३ त तुर्कीनां धरण आले व हा भाग त्यांनी त्यांना दिला. इली हा भाग म्हणजे मुख्य व्यापाराचा—बेका, पोर्टे, आरमारी कपेच्या वगैरेचा—आहे. पेरा या भागात परकीय वकिलाती व यूरोपीय वसाहती आहेत. एकीणिमोन शतकापासून या शहराने हळू हळू पाश्चात्य रहणी पद्धत्यास प्रारंभ केला व त्यामुळे मूळचे पौरस्त्य वळण व छाया अदृश्य होऊ लागली. रस्ते मोठे करण्यापासून तो पातझाचे बाटे वापण्यापर्यंत पाश्चात्य पद्धति स्वीकारण्यात आली. जर्मन देखरेखीखाली गोया व धपे वापरले गेले. येथील अजयखान्यात फार प्राचीन प्रेताच्या पेठ्याचा एक मोठा संग्रह आहे. त्यावरून त्या काळच्या समाजाचा पराचता इतिहास सापडतो. कलाभवन, कलाशिक्षण, वैद्यकशास्त्र, अनाथगृह वगैरे पन्नास सरकारी संस्था आहेत. अमेरिकन व फ्रेंच यांच्या देखरेखीखाली शिक्षणाचा धार्मिक प्रसार करण्यात मूळ प्रारंभ दाला. मशिदीला जोडलेल्या जुन्या शाळा जाऊन शिक्षणमंत्र्याच्या खात देखरेखीखाली शाळा उघडल्या गेल्या. परकीय धर्मोपाध्दि पाठशाळा येथे आहेत. अबदुलहमीद (दुसरा) याने या कामी बरीच लक्ष्य पातळें. शहराचे ह्यापाणी आरोग्यकारक आहे. परंतु उत्तरदक्षिणेचे वारे सुटले म्हणजे हवा एकदम सई अगर गरम होते. उन्हाळा अगर हिवाळ्या फारस कडक नाही. रोगप्रद (तापाशीवाय) फार नसले. शहराच्या लोकसंस्थेचा नकी आकडा आटवत नाही. जनमांस दहा लाखपर्यंत वस्ती अभावी. अनेक देशांचे, धर्माचे, जातीचे, भाषांचे, पोदारखाचे असे लोक येथे आहेत. "अनेक देशांचे शहर" असे याला खरोखरच म्हणण्यात येते. टिकटिकाणी पाण्याचे होत आहेत. तेथून फणके मिठा नोंकर लोक ज्याच्या त्याच्या घरा पाणी नेतात. घरोघर नळ्या नाहीत. राजकीय घडामोडींमुळे शहराच्या व्यापारात नेहमी धक्का वसतो. मोठमोठे व्यापारी बहुतेक परकीय (आर्मेनियन व ग्रीक) लोक आहेत (मध्यतरी परिकीशाना व्यापाराची बंदी होती.) तुर्क अगदीच घोडे आहेत. निर्गत व्यापार फार कमती आहे. मिठार्द, जाळीचे व कशिशाचे कापड, लोकर, कातडी, शिंंगे, घोड्याचे केस, हाई, जिप्सा, गंगेलेळें लोण्ड, मियाच्या हातमोगाना लागणारे फाटण्डे, कच्चा माल (रेशीम, लोकर ओषधे, धान्य, गाळीचे वगैरेचा) याचा निर्गत मालात समावेश होतो. साधारण हा व्यापार चार कोटींचा व आयात व्यापार सात कोटी इतकाच होतो. निर्गतीत शेकड्या चाळीसधा भाग इंग्लंडचा आहे. पूर्वी आयात व्यापार सर्वांत गास्त अमेरिका, अंतर इंग्लंड व अंतर जर्मनी अशा अनुक्रमे असे. इली जर्मनी आपला व्यापार वाढवू लागला आहे. राज्य-यवस्थेसाठी शहराचे विभाग केले आहेत. ते स्तंभोल, पेरा—माळत, केशिवत्ताश, स्यारी हे होत. स्तंभोलच्या गोग्दूनर लोच या चारा भागाचा मुख्याधिकारी असून सोच कोतवाली (पोलीस)

खात्याचा मंत्री असतो. त्याच्या हाताखाली चार गव्हर्नेस असून, ते सुलतान नेमीत असे. याच्याशिवाय चार निर-निराळे सेनापती असतात; सैन्याचे चार तळ केलेले आहेत. चारी म्युनिफलिटवाचा मुख्य अध्यक्ष सुलतानाने निवडलेला व गव्हर्नेरच्या जबाबदार असे. त्याच्या हाताखाली चोवीसगणाचे कार्यकारी मंडळ असे. हे समाजद सुलतान अगर एडमनी नेमी. शहराच्या म्युनिसिपलिट्रीच्या कामासाठी चौदा घुरे केले आहेत. या पुण्यात अनेक मोठे आहेत. शहरामाहेरील खेप्याचे व वेड्याचे सदा विभाग असून त्यावरील अधिकारी स्वतंत्र आहेत. जुन्या तहाप्रमाणे परकीय लोकांना येथे बरेच हक्क आहेत. स्वतःच्या कोठीपुढे व ज्यूरीपुढे चौकरी होते. तुर्की कोठीपुढे खटले वातझ्यास आपल्या देशाच्या वकिलाचा एखादा प्रतिनिधी हुमर ठेवणे, स्वतःच्या शाळा व दवाखाने स्थापणे, स्वतःचा धार्मिक नृत्ये दिनभोमाट करणे आणि स्वतःची पोर्टे स्थापणे वगैरे हक्क त्यांना आहेत. कोण्याही तुर्की पोलिसाला, परक्याच्या घरात (त्या परकीय मनुष्याच्या देशाच्या वकिलाच्या परवानगी शिवाय) शिरता येत नाही. देशाचे शिस्ती वाटपाना धार्मिक बाबतीत बरेचसे स्वातंत्र्य दिलेले आहे.

महायुद्धानंतर येथील महान बोर्डेत कमी झाले. इली (१९२०) तुर्कस्तानची राजधानी येथून हलवून अंगारा येथे नेली आहे. इली तुर्कस्तानात सुलतानाचा नवून लोकसत्ताक राज्य स्थापिले गेले आहे. पूर्वी तुर्कांचा सुलतान हाच त्याचा खर्च असे, आणि त्याची गादी येथेच असे. आता त्या राखिकाचे तुर्कीनी उच्चाटण केले असून त्याचे वाडेहि जस केले आहेत [मोसगद्देनोर—कॉन्स्टाटिनोपल; मियन.]

कान्हेरी किल्ला—युवर्द. नाशिक जिल्हा. घोड्याच्या बाजवेल ७ मैलावर चांदोर डेंकळामध्ये हा आहे. १८१८ मध्ये याचा तट बहुतेक सर्व पडून गेला होता. किल्लावर टाकी असून पाणी विपुल आहे. थंयकेभरावरील ब्रिटिशांच्या स्वाधीन झालेल्या सतरा किल्ल्यामध्ये हा एक होता. [मियन रिपोर्ट २०. १. १८१८: म्जाकर—मराठावर ७. ३२९ युं. गं. १९]

कान्हेरी खेडें—पंजाब. काप्रा तहसील व जिल्हातील खेडें. उ. अ. ३२° १२' व पू. रे. ७६° २४'. लोकसंख्या (१९०१). ३०४६. येथे सापडलेल्या दोन शिला-लेखावरून २ व्या शतकात येथे एक बौद्ध मठ होता असे अनुमान निघते. स्लेटपाठीचा दगड खाणतून बराच निघतो. १९०१ च्या घरणीकंपाने याची बरीच हानी झाली.

कान्हेरी—लेणी. संस्कृत कृष्णगिरी शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे. ठाणे शहराच्या पश्चिमेस सुमारे १५ मैलांच्या अंतरावर व सुर्वेच्या उत्तरेस सुमारे २० मैलांच्या अंतरावर साठी वेष्ट्या मध्यभागी ही लेणी आहेत. ही उत्तर अक्षांश १९° १३' व पूर्व रेखांश ७२° ५९' यावर आहेत. ही

लेणी क्षमरावर आहेत. जी. आय. पां. रेल्वेच्या मांडप स्टेशनापासून किंवा वडोदा रेल्वेच्या बोरिवली स्टेशनापासून या स्थानी जाता येतं.

बोरिवलीच्या रस्त्याच्या ज्या जागेपासून कान्हेरीची पायवाट फुटते त्या जागेपासून तुळशी तलावाच्या पात्रात एक लेणं आहे. येथे उन्हाळ्यात मात्र पाणी नसतं. तुळशीपासून वायव्येकडे कामन नावाच्या बोंपराची जी ओळ आहे, तिची कान्हेरी ही धारा आहे.

पश्चिमेकडील कड्याखालून दाट झाडांनी आच्छादिलेल्या एका ओढावाच्या पात्रातून झिजलेल्या खोदीव पायऱ्यांच्या निन्यांनी छुडपानी आच्छादिलेल्या एका पटागणभासून बर नेले म्हणजे एक थोडा पुढे आलेला खडक लागतो. त्याच्या पाश्चिमेकडच्या बाजूस एक मांढे खोदीव लेणं आहे, त्याला 'चैल' म्हणजे देऊळ म्हणतात (नं. ३). एका खोल व सरासरी पूर्वपश्चिम जाणाऱ्या अर्दद अशा पळीच्या तोंडाशी हें लेणं आहे. ह्या अर्दद पळीच्या दोन्ही बाजूंच्या खडकात ही लेणी खोदलेली आहेत. पळीच्या उत्तरेकडच्या उभ्याच्या कडाकडे लेण्याची एकच राग खोदण्यापुरती जागा आहे. रंतु दक्षिणेकडच्या उंच बोंगरात लेण्याच्या एकावर एक अशा तीन रागा खोदलेल्या असून, एका मंगलवाचरच्या रागेकडून पुढच्या मंगलवाचरील रागेकडे जाण्याकरिता ओवडघोवड अर्दद पायऱ्यांचे सोळावे निने खोदलेले आहेत. उत्तरेकडच्या लेण्याच्या रागाच्या पाठीमागे खडकाचे दोन उंचवटे असून त्यांत धातुगोप (दागोबा) किंवा 'स्तूप' यांचे अवशिष्ट अंश आढळतात. ओवडघोवड खोदीव पायऱ्यांच्या निन्यांनी ह्या उंचवड्याकडे जाता येतं. दक्षिणेकडील लेण्याच्या वरच्या बाजूची चढण व सपाट पटागण ह्यावर पायऱ्या व पाण्याचीं टाकी खोदलेली आहेत. ह्या ठिकाणी पूर्वी स्तूप, धातुगोप अथवा चैत्य (देवळं) होती.

कान्हेरी येथील कोणत्याही लेण्यात तें अशोक राजाच्या कालावतक जुने अम्ल्याची पातरी होण्यासारखी चिन्ह आज दिसून येत नाहीत. तथापि नंबर ५, ८, ९, ५१ व ५९ ची लेणी सगळी असल्यामुळे ती अतिशयच जुनी म्ह. इ. स. पू. १०० वर्षांपासून ती इ. स. सुमारे ५०० वर्षांपर्यंतच्या काळांत असली असे दिसतं नाशिक येथील तिसऱ्या लेण्यातील लेख नं. २६ यांत राजा द्वितीय गौतमीपुत्र (इ. स. १००-११६) याच्या कारकीर्दीत सध्या, विंध्य व मलय ह्या पर्वताच्या पंजीस वसण्यासारखा प्रसिद्ध कान्हेरीचा बोंगर होता असे सांगितलं आहे; त्यावरून पूर्वीच लेण्याच्या जुनाट पणाविषयीच्या अनुमानास बळकटी येते. कान्हेरी येथील पांचव्या लेण्यात एका कोरीव लेख आहे, त्यावरून असे दिसून येतं की, वासिष्ठिपुत्र नामक राजाच्या कारकीर्दीत कदाचुन्या (इ. स. १४०) काळी येथील जुन्या लेण्यां-
कान्हेरी येथील कोरीव लेखापैकी नं. ५४ चा अर्थ थोडा-
फार सांगलेला आहे. यापैकी ६६ व्या लेण्यातील तीन लेख पळवी भाषेत आहेत. १० व्या लेण्यातील एक व ७८ व्या-
तील एक असे दोन लेख संस्कृत भाषेत आहेत. याकीचे खाले लेख लेण्यातील लेखात ज्या प्रकारची प्राकृत (नाल) भाषा आढळते, तीच लिहिलेले आहेत. सतराव्या लेण्यातील लेखाची भाषा मात्र काही विशेष प्रकारची प्राकृत भाषा आहे. ८४ व्या लेखात जो एक मुखेल लिपिने कोरलेला लेख आहे त्याखेरीज बाकीच्याची लिपि लेण्यातील लेखात आढळून येणाऱ्या लिपीसारखीच आहे. अश-
राव्या वळणावरून यातील दहा लेख वासिष्ठिपुत्र नामक राजाच्या वेळचे (इ. स. १३३-१६२), बसत लेख दुसऱ्या गौतमी पुत्र राजाच्या वेळचे इ. स. १०३-२०२, दहा इ. स. पाचव्या व सहाव्या शतकातले, एक आठव्या शतका-
तला, तीन नवव्या किंवा दहाव्या शतकातले व एक अकरा-
वाव्या शतकातला असावा, असे दिसतं. येथे सांगलेली पुष्कळ नाणी ११ व्या शतकातील आहेत. १० व्या व ७८ व्या लेण्यातील तीन लेखात रागाची नावे व काल आहेत. तिसऱ्या,
२६ व्या व ८१ व्या लेण्यातल्या तीन लेखांत राजाची नावे

लेखाचा अर्थ सांगितला आहे. त्यापैकी दहा लेखांच्या लिपीच्या वळणावरून ते लेख तिसरी शतकापूर्वीचे असवे, असे दिसतं. शतकाणीं येथील राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. पू. २०० ते इ. स. नं. ३५०) व विशेषतः दुसऱ्या यक्ष्मानी गौतमीपुत्र नामक राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. स्मिधच्या मते इ. स. १०३-२०२) कान्हेरी येथील विहाराची फारच भरभराट होती असे दिसतं. पन्नास कोरीव लेखांपैकी बसत कोरीव लेख या कारकीर्दीच्या सुमारास खोदलेले आहेत. त्यात राजे, त्यांचे प्रधान व शेतसावकार यांनी येथील जाग्याच्या तोडकरिता लेणी, पाण्याची टाकी, जमिनी व रोकड पैका याच्या देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे. तिसऱ्या रांगेतली सगळी व तिसऱ्या नंबरचे थोरले चैत्य (देऊळ) ही, ह्याच बाकी कोरीव लेणी असली. इ. स. ४ व्या शतकात ३८ व्या लेण्यातील खोदीव चित्रयुक्त दगडी स्तूप बांधिला असावा व पाचव्या शतकात तिसऱ्या लेण्यामजळ्या स्तूप बांधिला असावा. पन्नासापैकी दहा कोरीव लेख इ. स. ४ व्या पाचव्या व सहाव्या शतकातील आहेत. यावरून ह्या दोन्ही शतकात नवी लेणी कोरण्याचा व जुन्या लेण्यास नवीन कोरीव दागिन्यांनी भूषविण्याचा प्रसंग झाला होता असे दिसतं. ही नवी लेणी व नवी भूषणं जुन्याहून विशेष सुपक आहेत. ही बौद्धधर्माच्या अर्वाचीन म्हणजे महायान धर्माच्या काळी निर्माण झाली असावी. ज्याला दरवार भरण्याचे लेणं म्हणतात ते १० वें लेणं, पहिल्या रांगेच्या शेवटची इतर लेणी, चैत्याच्या [नं. ३] पडवीच्या दान शेवटाकडील गौतम बुद्धाचे दोन राखडी पुतळे आणि इतर अनेक लहान खोदीव चैत्य ही याच काळाची होत.

कान्हेरी येथील कोरीव लेखापैकी नं. ५४ चा अर्थ थोडा-
फार सांगलेला आहे. यापैकी ६६ व्या लेण्यातील तीन लेख पळवी भाषेत आहेत. १० व्या लेण्यातील एक व ७८ व्या-
तील एक असे दोन लेख संस्कृत भाषेत आहेत. याकीचे खाले लेख लेण्यातील लेखात ज्या प्रकारची प्राकृत (नाल) भाषा आढळते, तीच लिहिलेले आहेत. सतराव्या लेण्यातील लेखाची भाषा मात्र काही विशेष प्रकारची प्राकृत भाषा आहे. ८४ व्या लेखात जो एक मुखेल लिपिने कोरलेला लेख आहे त्याखेरीज बाकीच्याची लिपि लेण्यातील लेखात आढळून येणाऱ्या लिपीसारखीच आहे. अश-
राव्या वळणावरून यातील दहा लेख वासिष्ठिपुत्र नामक राजाच्या वेळचे (इ. स. १३३-१६२), बसत लेख दुसऱ्या गौतमी पुत्र राजाच्या वेळचे इ. स. १०३-२०२, दहा इ. स. पाचव्या व सहाव्या शतकातले, एक आठव्या शतका-
तला, तीन नवव्या किंवा दहाव्या शतकातले व एक अकरा-
वाव्या शतकातला असावा, असे दिसतं. येथे सांगलेली पुष्कळ नाणी ११ व्या शतकातील आहेत. १० व्या व ७८ व्या लेण्यातील तीन लेखात रागाची नावे व काल आहेत. तिसऱ्या,
२६ व्या व ८१ व्या लेण्यातल्या तीन लेखांत राजाची नावे

आहेत, परंतु काल गाहीं. बाकीच्यावे काल बाधराच्या बळ-
णावरून टारविलेले आहेत.

ही लेणी एकेदर १०२ आहेत. त्या सर्वांत मुख्य रीतीने
जाता येतं येथे पाच लहान गुहा आहेत, त्यात साय जणाला
अजयण पडते. मुमारे सत्तावीस लेणी चागली आहेत, जण
लहान आहेत आणि पधरा अंशतः विंगड अगदीच मोडक-
ळीत आलेली आहेत. येथें (देवळे) व दहाव्या नंबरचें
दरबार भरण्याचें लेणें याखेरीज बाकीच्या सर्व लेण्यात जोर
रहात असत असें दिसून येतें. पुष्कळ लेण्यात भिंतीला
छागून निजण्याकरिता सर्वांभार मंचक कोरलेले आहेत.
प्रत्येक लेण्यात शिण्याची जी काट आहे, तेथे दाराच्या
चौकटी व हाडा पसविळेल्या होत्या व त्या बंद करण्याकर-
िता अडचे असत बाजूच्या दगडात पसविळेल होते
काही खिडक्याच्या जागा खोदल्या होत्या व काहीना चौकटी
बसवून हाडा लावल्या होत्या. सगळ्या विहारांला
पाण्याचा चांगला पुरवठा होता. दाराच्या माथ्यावरील
खडकात पाण्याची कित्येक टाकी कोरलेली आहेत आणि पडुड
करून प्रत्येक लेण्यात एकेक टाकें असून त्यात लेण्याच्या
माथ्यावरून पाणी गळ्यापरितो पडूळ खोदलेला आहे.
लेण्याच्या पुर्वेस एक भक्कम दगडी पाष होता तो हल्ली मोड-
लेला आहे.

[फर्ग्युसन-बर्मोस-दि केव्ह टॅपल ऑफ इंडिया, फर्ग्यु-
सन-हिट्चर ऑफ इंडियन अँड ईस्टर्न आर्किटेक्चर. सु. गं.
(वॉण्डर जिल्हा) रा. ज. बा. मोडक बानी गॅलॅटियरवरून
एक छेस तयार केला तो वि. विस्ताराच्या पु. ४० अं १ मयें
प्रसिद्ध झाला आहे]

काहोजी आंध्र—याथें मूळचें आडनाव सक्षपाळ हे
असलं क्षत्रिय असून याथें मूळ ठिकाण हर्षजयंटील आभर-
वाडी होय. याच्या आजचें नाव सेतोजी व बापायें तुकोजी
आंध्र. तुकोजीला शिवाजीच्या आरमारात २१ अंतांमची
सरदारी होती. तेथें त्यानें नावळीकिकाहि मिळविला होता.
इ. स. १६९० च्या सुमारास काहोजी आंध्र हा शिधोजी
(भिवजी) गुजर याच्या हाताराखीं हुबर्णदुगीचा सरोजोवत
म्हणून मराठ्यांच्या आरमारात काम करीत होता. संभा-
जीच्या बाबळीदीत याच्या कर्तृत्वास प्रारंभ झाला. त्यावेळीं
हा फिरत आरमार घेऊन कोंकणकिनाऱ्याचा पंदोवस्त करीत
होता, असा उल्लेख घतरांत सापडतो. म्हणजे, इ. स. १६८०
पासून १६८९ पर्यंतच्या कालात काहोजी हा उदयास येत
चालला होता. इ. स. १६८० च्या पूर्वी काहोजी शिवाजीच्या
आरमारात असला पाहिजे हें उघड आहे. संभाजीच्या वेळीं
माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ, सुभाजी खराटे व भिवजी
गुजर हे खांदरी, सागरगड, राजकोट व कुलाबा ह्या चार बंदरी
किड्यावर अंमलदार होते. काहोजी आपसाकडे ह्यावेळीं
कोणता बंदरी किड्या होता तें समजत नाहीं इ. स. १६८९ नंतर
माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ व सुभाजी खराटे आपले

अंमल घेऊन प्रयत्नगजास गेले व त्याच्या गागी भिवजी गुजर
व काहोजी आंध्र हे दोघे राहिले मुख्य सत्ता उघडत झाली
असता, स्वतःच्या कर्तव्यगारांनं शत्रूला तोंड देणाऱ्या अनेक
मराठा सरदारांपैकी काहोजी अमर्यामुखें, त्याला उदयास
येण्यास ही वेळ उत्तमोत्तम मिळाली. मांगल व मराठे यांच्यात
इ. स. १६८९ त लडाई होऊन इ. स. १६९१ त ह्या दोघांनी
सत्तावाण्यामध्यें तह होऊन कोंकणात दुतर्फा अंमल कायम
झाला. पुर्वे सन १६९८ त काहोजी आमघाचें व शिधोजी
मोठ कडाक्यानें युद्ध झालें

संभाजीच्या कारकिर्दीत मराठ्यांच्या झगण्याचा बराच
भाग कोंकणात घडल्यामुळें लडाईंच बहुत आझ आमघावर
होतें. त्याच्या ताब्यातील बहुतेक प्रदेश व शिंधी मांगलांनीं
जिथिले, शेवटीं तह होऊन मराठे सरदार व मांगल बानी
तिकड्या बघूळ निम्मोमिन यादून घेतला तेव्हा भिवजी गुजर
व काहोजी आंध्र हे कुलाबा व खांदरी येथें येऊन राहिले.
त्यात गुजर हा मुख्य असून काहोजी हा त्याच्या हाताखाली
होता. पुर्वे राजाराम जिजाऊनें जाऊन मांगलास दाद देत
आता काहोजीनें हि समुद्रकिनाऱ्यावर आपली सत्ता पाडवून
मांगलास हावून त्याच्याच्या कम चालविला कोंकणाचा सुभा
व आरमाराचा अधिकार संभाजीन भिवजी उर्फ शिधोजी
गुजर याकडे दिला होता. त्याच्या हाताखाली काहोजी
आंध्र हा होता 'शहाणे' शूर, मर्द जाणोन राजारामां
आगेर यास हुबर्णदुगी टोपितें त्यानीं तेथे राहून बहुत
खबरदारीनें सर्वे अभिरे व प्रात राखिला, काही किल्ले व ठाणीं
पातशाहींत गेलीं तीं जयामर्दानें घेतलीं शाहीतून हिंळणें,
त्याच्या बरणें, खास घेलेले व सोडलेले किल्ले नीट बळ सवारी-
शिकारी काणें, असे बहुत कर्तें त्यागवळून महाराज (राजाराम)
पंढरीतून आल्यावर, त्यानीं सरकारी करून, काहोजीस
'सरखेत हा किताब दिला' सारास, मराठेबाहीवरील
भयंवर आपसीत काहोजी आमघांन पश्चिम किनाऱ्यावरील
मराठ्यांच्या सत्तचें उत्तम प्रकारें संरक्षण घेतलें होत सर्व
राष्ट्राच्या गळघतावर तो हजे करी जावणकोरपासून सुयर्द-
पावेतो एकेदर किनाऱ्यावर काहोजी जो छाप घसली चाही
असें एकहि ठिकाण नव्हतें या किनाऱ्यावरचे सर्वे विंगड
त्यानें मराठ्यांच्या ताब्यांत ठेविले. हुबर्णदुगी व विजयदुर्ग
येथें आकाराखेपचींच्या सर्वे राहिल्यानीं कोठारें असून
कुलाबा ह आरमाराचें मुख्य ठाणें होतें खांदरी व उदरी
येथेहि ठाणीं होती.

इ. स. १६९०-९८ च्या सुमारास भिवजी गुजर व काहोजी
आंध्र याचा आपसात काही तया लागला व आमघांन
गुजर यास अटकेंत ठेविलें पुर्वे गुजर लाकरन बारला प
आंध्र हा मराठ्यांच्या आरमाराचा अधिपति झाला तेव्हा-
पासून त्याचा प्रतिकार करण्यावरिता हमज, फिरंगी व मुसल-
मान हे निर्या एवज जमून आमघांन युद्ध करु
त्यात मुसलमानींनीं भोडक्याच दिवसात

करून युद्धातून आपलें अंग काढून घेतलें. ईयज व आंग्रे यांचा हा झगडा पुढें विशेष जोरानें चालला, त्यावरूनच आमचाचरी खरी योग्यता दिसून येते.

राजारामाच्या पुढची कांन्होजीची कच्ची हकीकत उपलब्ध नाही. इतकें मात्र समजतें की, ताराबाई या शूर पुरुषाचा फार उपयोग झाला व किनाऱ्यावरची बाजू, सिद्दी बगैरे परशाहूंनीं अग्राह्य झगडून त्यांनीं उत्तम प्रकारें संभाळिली. हातूंत छत्रपति राज्याभिषिक्त झाल्यावर ताराबाईंनीं जे किरयेक सरदार आपणाकडे बळविले, त्यांपैकी कांन्होजी हाहि एक होय. तो बरेच दिवसपर्यंत ताराबाईंच्या पक्षांनं उदब होता.

बाळाजी विश्वनाथास शाहूंनीं कृष्णराव खटावकरावर पाठविलें, त्यावेळेंत कांन्होजी आपऱ्यानें कोंकणांत ताराबाईंच्या तर्फेन बराच उच्छेद मांडिला होता. सावत-बाडीपासून मुंबईपर्यंतची कोंकणपट्टी त्याच्या ताब्यात असून शिवाय अलीकडे मुंबईच्या उत्तरेकडील पेशव्यांच्या ताब्यातील कल्याण प्रांत काबीज करून, राजमाची, लोहगड बगैरे घाटमाथ्यावरचे किळेहि त्यांनीं हस्तगत केले होते. त्याच्या बंदोबस्ताकरिता शाहूने बहिरोपंत विंगळे (पेशवा) यास फौज देऊन पाठविलें (सुमारें सन १७१३) आंग्रेयांनीं त्याचा पराभव करून त्यास लोहगडावर कैदेंत ठेविलें. इतक्यांत बाळाजी खटावकराच्या मोहिमेतून परत आल्याबरोबर त्यास शाहूंनीं बरीच मोठी फौज देऊन आपऱ्यावर पाठविलें. त्यावेळीं लोहगडाखाली छोगावळपाजवळचे बलवण म्हणजे ओलवण येथे कांन्होजी आंग्रे लोहगडावरून येऊन बाळाजींस भेटला आणि पुढें तह होऊन लोहगड पेशव्यांस मिळाला. बाळाजींनीं बहिरोपंताची शटका केली व शाहूच्या पक्षास कांन्होजीस बळवून घेतलें.

पेशवाईच्या बखरींत ह्या प्रकरणासंबंधानें असें म्हटलें आहे की, “बाळाजी विश्वनाथाचा व आंग्रे याचा कागदोपत्री परोप असल्यामुळे लोहगडाखाली आल्यावर बाळाजीपंत नागानीं आंग्रे यास पत्र लिहून पाठविलें व दरमजल करीत कुलाब्यास गेलें. ‘सरखेल’ पुढें सामोरे येऊन भेटीचा समारंभ झाला. पेशव्यांनीं त्यास सांगितलें की, ‘तुमचा आगऱ्या भाऊपणा. पेशवाई तुमच्या घरात. आयतें किळे देत असाल तरा तसेंच सांगवें. सरखेलीचें पद ताराबाईंकडून आहेच; इकडूनहि करार करून देववितांच. महाराजाचे पाकर होऊन कृपा संपादून घ्यावी. त्याजवरून त्यांनीं मान्य करून राजमाची मात्र ठेवून, लोहगड व घनगड व गुंतविकीना या किळपाच्या चिटऱ्या देऊन किळे देवविले जंभिरकर हजरयाचा व आंग्रे याचा बळह लागला होता तो तह करून दिला.

पेशव्यांनीं महाराजाकडून कांन्होजी आंग्रे यास सरखेलीचें पद करार करून बखरे व शिकेफटार पाठविली. तह त्याची कलमः—(१) खांदी, वृक्षाचा, बगैरे दहा मोठे

किळे व बहिरगड, कोटला बगैरे सोळा लहान ठिकाणें व गज्या, त्याप्रांतीय प्रदेशासह इतकी कांन्होजीला दिली. (२) आरमापचा अधिकार व सरखेल पदवी कांन्होजीकडे कायम केली. (३) बरील कडमात सांगितलेल्या मुलखाशिवाय बाकी सर्व नवीन जिंकलेला प्रदेश व ठाणीं कांन्होजींनीं सोडून दिलीं. (४) त्यांनीं संभाजीचा पक्ष सोडिला व कायमपणें शाहूच्या पक्षात राहिला. राजमाची किळा तेवढा आंग्रे याकडेच ठेविला. या तहान्वये मुंबईपासून खारेपाटणपर्यंत सर्व मुलख शाहूकडून आपऱ्यास मिळाला बरील तहानें जंभिरकर सिद्दीशी त्याचा काहॉं प्रात आपऱ्याकडे आल्यानें आपऱ्याचा तंटा लागला. तेव्हा कांन्होजींनीं बाळाजीच्या मदतीनें तबकरच त्याला बठणीवर आणिलें (१७१३). गेल्या दहाबारा वर्षांत हजरानें कोंकणांत बरेच प्रात हस्तगत केले होते ते परत पेशव्यास बाळाजींनीं आपऱ्यास मदत दिली, तेव्हा थोडा बहुत झगडा होऊन सिद्दी व आंग्रे याचाहि तह ठरला (सन १७१५, जानेवारी). अठ महाल सिद्दीच्या ताब्यात होते, त्याचा निम्मा वसूल शाहूच्या कमावीसदारांनीं घ्यावा असें ठरलें.

कांन्होजी व शाहूछत्रपति या उभयतांची भेट इ. स. १७१८ त जेजुरीस मोठया समारंभानें झाली. महाराजांनीं आंगऱ्याचा सन्मान केला. बादली चादर घातली; आंगऱ्यांनीं नगर केली. बंदरी जिघस उत्तम पदार्थ बहुत आणिले, ते सर्व व खजिना महाराजास नजर केला. जेजुरीस शिमगी पौर्णिमा झाली. प्रतिपदेस कूच होऊन निघाले. तेव्हा आंग्रे यांनीं पाच रंगाचा गुळाल व रंगीत सामान बहुत आणिलें, दरकूच हत्तीवर रंग व गुळाल भरून येवळ सातारा येऊन पावले. जेजुरीपासून सातान्यापर्यंत रस्ता गुळालांनीं भरला. महाराजास डेन्यास नेऊन पंचमीस समारंभ करून बखें, जवाहीर, हत्ती, घोडे ऐसें देऊन अष्टप्रधान सरदार दरखदार गुळा बखें देऊन भेजवानी केली. सुम्याच्या सनश व महाराजांनीं बहुमान दिला तो देऊन आंग्रे परत गेले. (इ. स. १७१८).

या सुमारास कांन्होजींनीं ईंग्रजास प्राप्त देण्यास सुधारत केली. कोकण किनाऱ्यावर आलेल्या सर्व जहाजापासून (मग ती कोणत्याहि राष्ट्राचीं असोत) तो “नौय” वसूल करा व त्यांचा शाडा घेई. नंतर त्यास आपला कौल (परवाना) देई हें ईंग्रजास खपेना. त्याच्या त्या वेळच्या हकीकती व आपऱ्यावर दात-ऑट खाऊन त्यांनीं पाखडलेली आम या मोठी वाचल्या म्हणजे कांन्होजीच्या कामगिरीची कल्पना होते. त्याचा एक मासला पुढें दिला आहेः—

“दवीवर लूट करणाऱ्या ह्या सरदाराची हांव विजयपुरी हस्तगत करूनच थांबली नाही. पोर्तुगीज व इतर व्यापार्यास घालवून देऊन पश्चिम किनाऱ्यावर बंदरें व किळे घावून तो एक स्वतंत्र राज्याच बनला (अलिगऱ्याचा व माणिकगडचा किळा कांन्होजीचेंच बांधला) एकदा सुंदर आरबी

घोण्यांनीं भरलेलें एक जहाज सहजगत्या त्याच्या हस्तगत झाले. तेणेंकरून नवीन घोडेस्वराची फौज त्यानें तयार केली. हिंदु, मुसलमान, दच, पोर्तुगीज, फ्रेंच इत्यादि अठरापणटें जातांचे लोक रक्तानें डगळलेल्या या चोराच्या निराणगला मान देत. अर्थात् असे लोक म्हणजे निष्ठुर व वंशर्षी असल्याचे. त्यांस वण्यावादाची चाड थोडीच असणार. " एकंदरीत मराठी राज्याच्या तर्फेनें आग्ने ह्या पश्चिम किनाऱ्याची रचवाली करीत असता, त्याजकडून पाश्चात्यांच्या मनमुराद संचाराला अडथळा होई म्हणून हे लोक त्याच्या नावानें असे खडे फोडीत.

' पश्चिम किनाऱ्यावर आमच्या अनिरुद्ध संचारास अडथळा करील त्याची मी रोखड्याच गिरवाणार,' असा बून नावाच्या इंग्रज ग-हनेरानें आपला निधय प्रगट करून दोन वर्षांच्या आत नऊ उलट्ट छडाज जहाजें मुंबईच्या बंदरान नवीन तयार केलीं या वर्षावर मिळून १४८ तोंका व साडेनारासो लडाज खलाशी होते. याशिवाय जमिनीवरून लष्ण्यास अजीब हजार युरोपियन व दांड हजार एतद्देशीय फौज सुद्धा विजयदुर्ग वगैरे आमघाचे किडे पाडाव करण्यासाठी तयार केली. या सुमारास कान्होजीनें इंग्रजांचे एक प्रबंड लडाज जहाज (संसेक्त) धरून नेलें (१७१७). त्यामुळे बून इंग्रज कार बिडला व त्यानें ता. १७ एप्रिल स. १७१७ रोजी वरील, जंगी आरमार विजयदुर्ग किल्ल्यावर आणलें. तेथें किडा हस्तगत करण्याचा त्यानें कसून प्रयत्न केला. परंतु कान्होजी आमघाच्या मारापुढें नामोहरम होऊन मुझत नाक घेऊन त्याला आरमारासह मुंबईस परत यावें लागलें. इंग्रजाचे दोनशें लोक मेलें व तीनशें जखमी झाले. पुढें आणखी दोन नवीन जहाजें बांधून पुनः दांड वर्षांन पुनर्न खादेरीवर आरमार पाठविलें. पण तेथेंहि चांगला मार जाऊन आरमार परत मुंबईस आलें. वरील दोन प्रवर्णांनी आमघाच्या ओर जास्तच वाढला व या दोन पराभवाची बातमी विलायतेस जाऊन तेथील अधिकाऱ्यास ज्यास्तच चेंव आला. त्यानीं राजाची मनभरणी करून मुंबईस जास्त मदत पाठविली. जेथेमिल मॅथ्युसच्या हाताखाली हें आरमार सप्टेंबर १७२१ त मुंबईस आलें पोर्तुगीज लोकांनीं ह्या प्रसंगां त्यानीं मदत मिळविली जग्यत तयारी करून त्यानीं या वेळीं अलीबागचा फिला व कुलाबा याजवर जलमार्गेनें व पुच्छीनें हल्ला केला (६ सन १७२२). परंतु पूर्वाभिमानेच त्यास ह्या प्रसंगांहि हार खावी लागली. सन १७२४ मध्य दच लोकांनी कान्होजीपासून विजयदुर्ग घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याचाहि हल्ला निष्फळ झाला. कान्होजीचा व सिद्दीचा तह झाल्यापासून दहा वर्षपर्यंत त्या दोघांची गोडी होती. तत्पूर्वी सिद्दी रसूल याबुबसाब याचा व कान्होजीचा कैक वर्षे झगडा चालला होता. सन १७२५-२६ च्या सुमारास निजामानें सिद्दीची उजवणी केल्यामुळे त्याचा बंदोबस्त करण्याविषयी बाजीरावास व

कान्होजीस शाहूची आज्ञा झाली. परंतु कान्होजीनें तें काम एकदम बंगवार घेतलें नाहीं. त्यानें शाहूस असें कळविलें कीं, " हुजुरुन साहित्य गनिमास नतीजा पाठवावयाचे होत नाहीं, स्वामींनीं आपले स्थळस दुसरा पाठवून आपणास मामलयापासून मुक्त करावे (१७२६). ' याच सालच्या दसऱ्याच्या दिवशीं कान्होजी सातान्यास जाऊन शाहूस भेटला. यावेळीं कान्होजीनें इंग्रजांचीं अनेक जहाजें धरलीं होती. सन १७२७ मध्य त्यानें डवी नावाचें एक ईस्ट इंडिया कंपनीचे मालानें भरलेलें जहाज पकडून नेलें. कान्होजी आगऱ्याचें समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्व किडे त्याकाळीं अजिंक्य समजले जात होते. कान्होजी आग्ने जिवंत असेपर्यंत पाश्चात्यांचा शिरधव पश्चिम किनाऱ्यावर झाला नाहीं.

कान्होजी हा इ. स. १७२९ त मरण पावला. तो अगान स्थूल, वर्णानें काळा व बाऱ्यानें मनवूत होता. त्याचा बेहरा उम्र व डोळे पाणीदार होते. त्याचे हुकूम कडक असून ते मोडणारास जबरदस्त शिक्षा होत असे. एखादी हाताखालच्या लोकाशी तो फार उदारपुढानें, मनतेंनें व परावरीच्या नात्यान वागे.

कान्होजी आग्ने हा बंदुका, दारुगोळा व इतर लष्करी सामग्री याच्या रचाने पेशव्यांना मदत करी आणि युरोप व चीनमध्यें तयार शलेल्या मालाचे नगराणेहि वारवार त्याच्याकडे आणि छत्रपतींकडे पाठवी

इंग्रजांनी कान्होजीस याचा म्हणलें आहे पण त्यावेळीं पोर्तुगीज, दच व रास इंग्रज हेहि चाचेगिरी करीत. जखलत म्हणतो कीं, " मराठे याचे हुष्ट तर खरेंच, पण इंग्रज याचे त्याच्याहिदेखा जास्त वुष्ट होते कारण इंग्रजांचे ज्ञान मराठांपेक्षा जास्त असून त्याची भूकडि जास्त होती. इंग्रजाचा तो (चाचेगिरीचा) पिडितात धंदा होता. मराठे तर नवघिके होते किड, एव्हरी व धान हे इंग्रज गृहस्थ तर अडल याचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्याचा दरारा खुद्द इंग्रजासहि होता. " कान्होजीचा दरारा इंग्रजास इतका बसला होता कीं, आरबी समुद्रातून येणारी इंग्रजांचीं जहाजें किनाऱ्यावर सुखरूप आणण्याबद्दल आमघाचे धाडयास ५ हजार रु. वक्षित देण्याचा कंपनीचा रिवाज पुढें पुष्कळ दिवस चालू होता. त्याच्या वाटेस कोणी जात नसे. त्याच्या अनियंत्रित दर्यासत्तेस जो कोणी अडथळा करी त्यास तो पोल्यात घालून सागराच्या बुदनावरून खाली दर्यांत फेकून देई कान्होजीस सेरोजी, संभाजी, येसाजी, मानाजी, तुळ्याजी, धोंडजी असे सहा पुन हतै. यापैकी येसाजी व धोंडजी हे लेकवळे होते त्याच्या मरणा-नंतर या भावात तेंदे लागून आग्ने घराण्याची वाताहात झाली. [डफ; म. रि. म. वि. शाहूमहाराज च., रा ख ४; डग्लसची मुपट, स्ट्रिक्टर सरीसच हिंदुस्तान, इ. ऐहिती अंक २६, २७ कैफी]

कान्होजी भोंसले—बऱ्हाडातील भोंसले घराण्याचा मूळ पुरुष परतोगी त्याचा हा पुत्र. याला १५०९ मध्ये सेना-साहेबसुभा हे पद व जरीपटका, साहेबानीवत व शिकेकदार शाहूने दिली. हा बाळापूरच्या लढाईत निजामच्या विरुद्ध अलमअलीच्या बाबूस इतर मराठे सरदाराबरोबर होता (आगस्ट १७३०). पुढे निजामाला शाहूने जी मदत, मुबारीकपानाच्या विरुद्ध पाठविली, तीतहि हा सामील होता (१७२४). या वेळी कान्होजीचा डोळा माळब्यावर होता. पण त्यास बाजीराव पेशवे यांनी जरूर देऊन दूर ठेवले. याने १८ वर्षे कारभार करून शाहूची मर्जी संपादली. यास आणखी दोन भाऊ होते बाबा व त्याचा तैदा पडला असता शाहूने तो तोडला (१७१७) मध्यंतरी (१७२९) मध्ये शाहूची मर्जी कान्होजीवरून उतरून त्याला सेनासाहेब-सुभाच्या कारभारावरून दूर केलें. बा वेळी याचें व याच्या मुलत मवाज्या मुलाचें (रघुजीचें) वैमनस्य आलें होतें. गोंड राजाना कान्होजीने कबजात आगलें होतें तेव्हा त्याच्या मदतीने रघुजीने कान्होजीविरुद्ध उठपट चालविली. त्याने साता-न्यास येऊन शाहूची मर्जी संपादन केली. आणि त्या बळावर कान्होजीस रघुजीने सातान्यास आणलें तेंच तो मरेपर्यंत कैदेतच होता पुढे कान्होजीच्या कवित्यास रघूजी आस हेऊं लागला असता माथ शाहूने त्याचा निषेध केला. या कान्होजीचा वंश उमरावतीस आहे [म. रि. भ. वि. नागपूरकर भोंसल्याची वंशार].

कान्हो पाठक—महाराष्ट्र ग्रंथकार, हे कंदूर पायळ (पुणे जिल्हा) येथील रहिवासी असून वर्तुणशी जोशी होते याचें घराणें पूर्वापासून विद्वानाचें होतें. याची वंशावळ सविस्तर ती पिला-पाठक, त्याचे निमल व त्याने कान्हो इतें कान्होजीचे पुत्र होते व गातू नामा पाठक होते हे व कुठेंही वाजवनेशी खाखेचे होते. हे ज्ञानेश्वरांचा वेळी ह्यात असून त्याच्या लैभार्तात होते. ज्ञानेश्वरांनी समाधि घेताना आपली सारा चीजवस्त यांना दिली अशी वारकरी मंडळीत अजुनी समजून आहे. अजूनहि ज्ञानेश्वरांच्या आरतीच्या वेळी विद्या खिरापतीचा मान यांच्या वंशाकडे आहे. याचा एक गीतासार नागचा ग्रंथ व इतर काव्य उपलब्ध आहे. गीतासारावरून याच्या मुरुचें नाव नागनाथ होतें असें समजतें. हे विरक्त होते. काहींचा एक पंडित याच्या दर्शनास आला असता हे मुलाखत खेळवीत होते. ते पडून त्याने मायापाश अजून मुटला नाही काय ? असें म्हणताच यांनी मुलाखत समोरच्या विहिरीत फेकून दिलें. त्यास पुढें लोकानी काढलें. कान्हो निमलदास असेंही कोठें कोठें आढळतें तें याचेंच दुसरें नाव असावें. याच्या वडिलाचें नाव निमल होतें. कान्हो श्रिमलदासांनी पाताळकाड म्हणून एक ग्रंथ केला आहे. त्यात त्यांनी वडवाळपिंड नागे-दार्पणं शुक्र म्हणून नाव दिलें आहे. बरील नागनाथ व हे वडवाळपिंड नागनाथ एकच असतील. पाताळकाडातील कथा जरा चमत्कारिक आहे ती अशी:—

“इंद्रजिताच्या मरणानंतर लोकोचना दिन सती जाण्यापूर्वी आपल्या उदरी असलेला गर्भ सागरांत टाकला व तो ‘ गिल-गिल ’ व ‘ दारी ’ या दोन मत्स्यांनी गिळला. त्यापासून आलोटकेतु व पाताळकेतु असे दोन पुत्र उत्पन्न झाले. त्यांनी रामसंस्कापित विभीषणास हाकून देऊन लंकेचें राज्य घेतलें. पुढें इंद्र, ब्रह्मा, महेश, लक्ष्मण, भरत, दशरुम, लवाकुस यांच्याशी त्यांची लढाई होऊन तीत पाताळ केतु व आलोट-केतु यांचा जय झाला. शेवटी रामाची व त्यांची गाठ पडून शत्रु-घ्नाने रामाच्या सुचनेने पाताळकेतुचा वध केला. रामाने जो एक बाण सोडला तो असद्या होऊन आलोटकेतु पळत सुटला तो अष्टाष्ट आकाशात धुवस प्रदक्षिणा घालत आहे, व रामाचा बाण त्याच्या माथे आहे. बाणास रामाची आज्ञा की, “ आलोटकेतु ” सन्मुख झाला की त्याच्या ललाटाव-वेध करावा. ” वैयाचा पराभव करून राम विभीषणास पुनः लंकापति करून अयोध्येस परत आले.”

अशी ही आलोटकेतु व पाताळकेतुची कथा आहे. या कथेचें मूळ समजत नाही. वाल्मिकी किंवा एकनाथी राम-यणात ही कथा नाही. याचे नातू नामा पाठक यांनी नामा-पाठकी अथमेथ म्हणून एक ग्रंथ केला असून नामरत्नमाला, भरतभेट वगैरे लघुनसंहान प्रकरणीहि केलेली आहेत. [अ. कोश; इति. सं. अह. १८३९; सं. क. सुवि.].

कान्होपात्रा—महाराष्ट्र संत-कविवित्री. मंगळवेढें येथें ग्रामा नावाची एक कळवंतीग रहात होती तिची ही कन्या. ही रूपानें अप्रतिम सुंदर होती व गाणारीहि उत्कृष्ट असे. ही वयात आल्यावर हिच्या आईने हिला वेदरात नेऊन हिचा गुण वादशहास दाखवावा व द्रव्य मिळवावें असा वेत केला. परंतु तो वेत हिने नाकारून पंढरपुरास जाऊन देवापुढें भजन करणें आरंभलें. त्यावरून लोकास आश्चर्य वाटलें. हिच्या रुपाची तारीफ वादशहाच्या कानावर जाऊन तो इच्या विषयी फारच छुब्ब झाल्यामुळें त्यानें हिला आणण्यासाठी पंढरीस कामगार पाठविला. त्यानें येऊन हिला वादशहा-कडील निरोप कळविल्यावर हिनें मी देवदर्शन करून येवें व मग आपणाबरोबर निघतें असें सांगितलें. त्यावरून काम-गार वरें म्हणाला असता ही देवळात गेली व कण्ठास माकून देवाची स्तुति करीत असताना हिचें प्राणोत्क्रमण झालें. कान्हो-पात्रेन ज्या अर्थेपात पांडुरंगाची कृपा भाकली ते अर्थेन महाराष्ट्र-कविविचित्रकारांनी आपल्या ग्रंथात (भाग १) दिले आहेत. मध्वावेजात हिचें चरित्र ३९ व्या अध्यायात सवि-स्तर आहे. श्रुतिदाससंशोधक राजवाडे हिचा काळ शके ११९० हा देतात [अ. कोश महाराष्ट्र-कविविचित्र भा. १; सं. क. सुवि.].

काप—साठका कळपुर. जिल्हा यवतमाळ. लोकसंख्या ३७४. हे खेडेगाव पेनगंगनदतीरी असून, गावाच्या पूर्वेस एक हेमावर्षती तऱ्हेवर बांधलेलें मोठें देवालय

आहे. यादिकाणी एक गरम पाण्याचा स्रोत असून त्याचे पाणी कधी आटत नाही असे म्हणतात. शिवरात्रीस जगा भरते. कापडयंज, ता. उ. का.—रोडा जिल्ह्यातील उत्तरे-कडील हा तालुका आहे. उ.अ. २२°५२' ते २३°७', आणि पू. रे. ७२°५०' ते ७३°१९' यांमध्ये हा असून याचे क्षेत्रफळ २७९ चौरस मैल आहे. या तालुक्यात कापडयंज हेच एक गाव आहे. सर्वत्र तालुक्याची लो. सं. १९११ मध्ये ७६७३ होती. याचा दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील भाग बराच सुपीक आहे. मोहर व वेरक या नद्या यातून वाहतात. पग या जहामान जाण्यायेण्याच्या उपयोगी नाहीत. कारण याच्या पाण्यात सोऱ्याचा भाग बराच आहे. पाण्याचा पुरवठा येथे फारसा नाही. बाजरी, ज्वारी व मका हे येथील लोकांचे मुख्य पाले आहे.

गा. व.—मुंबई इलाख्यातील खेडा जिल्ह्यामधील कापडयंज तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. येथे परोडा रेल्वेच्या नडियाद कापडयंज फाटपावर हे स्थान आहे. उ. अ. २३°१' व पू. रे. ७३°५'. लोकसंख्या (१९११) १३१२६. माग-सर्भाजिती मित असून जवळच जुन्या गावाचा मोडका भाग आहे. मराठ्यांच्या वेळी येथे काही मोठ्या लढाया झाल्या होत्या. मर्यादितदुस्त्रान व समुद्रकिनारा यामधील रस्त्यावर हे अस्तव्यासुळे याला महत्व आले आहे. गावात एक सुंदर तलाव असून जवळच बालुकाच्या (सु. १००० ते १२००) वेळच्या धर्तारवर बावलेली विहीर आहे. जवळील कुंडात स्नान केल्यास रोग बरे होतात असे सांगतात. येथील महा-देवाचे देऊळ जमीनीच्या गाळी होते ते १०४४ त लोकांनी उद्धरून काढले अशी दंतकथा आहे. नवीन इमारतीत येथील जैन देऊळ फार प्रेक्षणीय आहे. १८६३ साली येथे म्युनि-सिपलिट्टी स्थापन करण्यात आली. मोहर नदीच्या पात्रात शीतलवान मागडे सापडतात. सावण, काच व यामण्याच्या पिश्यांचे कारखाने येथे असून दाण्याचा व्यापार सुटय आहे येथे सवजगालचे कोर्ट, दवाखाना व काही शाळा आहेत.

काप. री. (१)—मुंबई. कोरहापूर संस्थान. हा गाव कोल्हा-पूरच्या दक्षिणेस १२ कोसावर आहे. येथील जहागिरदार घोरपडे आडनावाचे मराठे असून, ते प्रत्यक्ष सेनापति संताजी घोरपडे यांचे वंशज आहेत. येथे खादी व धातूची साडी विक्रीवशास येतात. ही जहागीर कोल्हापूरकरांची मांडलिक आहे. संताजीची नायको द्वारकाबाई हिची समाधी येथे आहे. सोंडूरकर, गजेंद्रगडकर, दत्तवाडकर व मुषोळकर घोरपडे व कापडाकर घोरपडे हे आजूयंद असून याचा मुख्यपुरुष माहलीजी म्हणून होता. [कैफियती, फो. ग्या].
(२) मध्यप्रात. जिल्हा. वर्षी. तहसील हिंगणघाट. हिंग-णघाटच्या पश्चिमेस २० मैलांवर हे सुमारे ६०० लोकवस्तीचे खेडे आहे. येथे नानाजी महाराज नावाचे प्रसिद्ध साधु रहात असत. त्याची समाधि त्याची बापलेल्या लष्कीनारा-

यणाच्या देवळासमोरच आहे. त्याच्या प्रीत्यर्थ माघ महि-न्यात दहा दिवसपर्यंत येथे जत्रा भरत असते. त्यावेळी अन-सज असते. सुमारे ५००० लोक जत्रेस जमतात.

कापालिक—एक पाशुपत शैव पंथ. रामानुजाने याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. ज्याला महा मुद्रिकाचे रहस्य समजले व त्याच्या योजनेत जो कुशल आहे तो यांनीच्या ठिकाणी अभिष्टित झालेल्या लिंगाच्यामध्ये तळिन होऊन थोर सुराग्रद पोहोचतो असे कापालिक समजतात. एक माळ, एक अलंकार, एक कुंडल, एक चूडामणि, राख व यज्ञोपवीत या त्या महा मुद्रिका होत. शंकरादेविजनायत (अध्याय १५) आचार्य व कापालिक यामधील भाडण दाखविले आहे. योगसाधनासुळे याची हालचाल फारच जलद होते. मयमृतीच्या मालतीभाषवात कापालिकाचे मुख्य स्थान थंडील असल्याचे समजते कपालकुंडला मालतीला पळवून कराला चासुदेपुडे बळी म्हणून ठेविते शिवाचे अस्तुम स्वप्न जो भैरव व त्याची स्त्री चंडिका याच्या चळपत तर पंडमाळा असून मगमासाचा या कापालिकाच्या देवताना नेवेस लग्नतो कालामुख हा कापालिकाचा पुढारलेला वर्ग आहे. शिवपुराणात याना महाप्रतधर म्हटले आहे नर-कपालात जेवणे, चितामसम फारसे यासारख्या अपौर गोष्टी महाप्रतात येतात नाशकास कापालेश्वराच्या देवळात या पंथाचे जोगी आढळतात. इ. स. ६३९ च्या सुमारास होऊन गेलेला दुसरा पुलकेशीचा पुतण्या जो नागवर्धन त्याच्या एका ताम्रपटात इगतपुरीजवळचे एक खेडे कापाले-श्वराची उपासना होण्यासाठी व महाप्रतीचा चरितार्थ चाल-ण्यासाठी दिले असल्याची नोंद आहे.

कृष्णमिश्रकृत प्रयोधचंद्रोदय नांवच्या उपदेशपर इत्य काव्यात कापालिक शैवाचा उल्लेख आहे १०५० ते १११६ च्या दरम्यान कृष्णमिश्राने हे नाटक पंढरपर्वी कीर्तिवर्मद रागकरिता लिहिले आहे. वरील नाटकाच्या पाचव्या अंकात त्या घर्माच्या खांदपुडे असिल मिथ्यावर्म उषस्त झाले असे दर्शविले आहे. त्यातील एक जो कापालिक शैव पंथ त्याने दुर्गच्या लोकांनी गजबगलेल्या आभीर, मालव व पाचल इत्यादि देशांचा शुभपणाचे आभय केल्याचे दाख-विले आहे. तिसऱ्या अंकात परिचित विदूषक आढळत नाही, तरी भिन्नधर्मीय जातीच्या उपाध्यायाची सौने दाखविली आहेत उदाहरणार्थः—

कापालिक (इकडे तिकडे हिंडून) :—“ मानवाच्या हाडाची माळ हेंच माझे भूषण आहे. मी स्मरानात रहातो. मनुष्याच्या कवचीतून मी अन्न ग्रहण करतो. जाड्याच्या अन्न नाने स्वच्छ झालेल्या मास्या दट्टीला असे आढळून येते की, जगत व ईश्वर हे एकसमयावच्छेदकरून एक व भिन्न आहेत. त्याच्या धर्म व मोक्षाची कल्पना यासंबंधी एका जैन यतीने त्याला कृच्छा करताव तो कापालिक खालीदममाणे आपल्या उपासनेचे निवेदन करतो—“आम्ही मात, अस्त्र,

मन्त्रा व मेद याचे अमीमय्ये हवी देतो ब्राह्मणाच्या कवटीच्या पात्रातून आम्ही सुरापान करितो व नरयत्न करून महादेव व भैरव यांची आम्ही उपासना करतो तुम्हेंच कापलेल्या गळ्यातून येणारे लाल रक्ताचे छोट किती तरी रमणीय दिसत आहेत”

हे ऐकून भिक्षू म्हणतो - हे सुद्धा, केवढी हा अघोर उपासना! तसेच जैन यति म्हणतो -अरे अहंत, अहंत! या विचित्रास एखाद्या भयंकर भुतान फसविले आहे रे!

नंतर शिवावर छयाचा आरोप केल्यामुळे कुठ होऊन तो कापालिक तरवार उपसून त्या दोघावर धावून जातो भिक्षू व जैन यती भयाने मागे सरतात व त्याची धमामाग तात तेव्हा तरवार भ्यानात घालून तो पुन्हा आपल्या धर्माचे विवरण करू लागतो विषयें देशाशिवाय सुख सभवत नाही, व सुखसुखी अर्थात्मिक अवस्था हा मोक्ष होऊ शकत नाही शिवस्वरूप होऊन पवितासम धियेला जा प्रेमाने आलिंगितो तोच मुक्त पुरुष होय

कामासक्त पुरुष मुक्त वसा होईल अशी त्या दोघांनीहि नम्रपणे शका भद्रांति केल्यावर कापालिक आपल्या धर्माचे स्मरण करतो व तो धर्मच एखाद्या उत्तमूलक छायेसारख्या कापालिनीचे रूप घेऊन अवतीर्ण होतो कापालिक न्या दोघानाहि धरण्यास तिला अज्ञा करतो नंतर ती कापालिनी एकभागून एक अशी त्या दोघानाहि आलिंगन देते ते आनदाचे उद्गार कसे काढतात व स्वधर्म सोडून कापालिक धर्माचा ते कसा स्वीकार करतात व कापालिकास शुभ करून दास पीत पीत ते दोघे भैरवपंथाची कधी दीक्षा घेतात इत्यादि हवीगतने, गावटळ विनोदाचे वर्णन उपयुक्त नाटकात वरण्यात आले आहे बुद्धस्वामींजित बृहत्क्यालोक्तसंग्रहात कापालिकाचा उल्लेख आढळून येतो [विन्निज्झ भागवत (कैवल्यम ३) फुईहर-रिचिजअस रिटेंचर ऑफ इंडिया]

कापिली—हर्षाच्या म्हणे रात्रातली एक गाव चोल रासाच्या वेदी हे एक मोठे लक्ष्मी ठाणे व सुभेदाराने रहाण्याचे ठिकाण होते चालुक्य व चोल यांच्या सरहद्दावर हे ठिकाण असे हे जाऊक्याच्या राज्यात मामील झालेले होते त्याचा सुभेदार येथे राहून सरहद्दीचे रक्षण करी सोमेश्वर चालुक्याचा एक मुलगा वेंगई (वेंगी) मंडळेवर या उपपदाधिकार्याचा, वेंगी प्रांताचा अधिकारी म्हणून येथे रहात होता (१०६०) त्याचा पराभव एका लष्करी वीराभेद चोलाने करून कापिल हे गाव जाळून फक्त केले (१०९८) यानंतर विष्णुवर्धनविजयादित्य चालुक्य हा नोडपवली (हर्षाचा सर्व म्हेसूर) प्रांताचा सुभेदार म्हणून याच गावी रहात असे (११५०) यावरून वीराभेदज्ञाने ते जाळल्यानंतर पुन्हा त्याची वसाहत झाली अगदी [अमर प्रा हि]

कापिल्य—(कापल्य) सयुक्त प्रांत यजुर्वेदामध्ये अथ मध प्रमर्गा कापालवासिनी म्हणून उल्लेख आहे (७ ११४) यावरून महाभारतकाली कापाल्य नावाचे माहीत असलेले शहर यजुर्वेदकालापासून अस्तित्वात असलेले असे दिसते महाभारतात हे दक्षिणपावालाचे राजधानीचे शहर असून तेथील राजा द्रुपद होता असे वर्णन आहे

द्रौपदा स्वयंवर याच ठिकाणी झाले द्रुपदाचा राजवाडा व स्वयंवराचे स्थान अद्यापि कापिलचे लोक दाखवितात यातिप्रांमध्ये येथे नम्रदत्त राजा होता असे म्हटले आहे याची जागा फरकाबाद जिल्ह्यामध्ये फतेगडच्या ईशान्येस १८ मैलावर आहे १३ व्या शतकाच्या अखेरीस हे दरोडे खोराचे रहाण्याचे स्थान होते असे वाटते

कापुसुनळणी—ताळस दयोंपुर गिल्हा उमरावती परें १४. लोकसंख्या २७९१ येथे आठपन्नाचा बाजार भरते अतून मराठी व उर्दू भाळा आहेत येथे लष्कराच्या छावणीच्या सधेथी जागा असून इलियचूरदून एका दिवसाच्या हे वाटेवर आहे हे ठिकाण मूतिनापुर एलियचुर रेल्वेवर असून स्टेशनपासून एक मैलाच्या अंतरावर आहे

कापू—मद्रास, हैद्राबाद व बंगलेश या प्रांतात याची वस्ती आहे एवंदर लो स (१९११) २६१९२१ मद्रास इलाख्यात कापू अथवा रेई याची मोठी जात असून तिची लोकसंख्या अशीच लक्षावर आहे तेलंगू प्रांतात हे लोक जमीनदारी करतात समाजात ह्याचा दर्जा ब्राह्मणाच्या खालोखाल असतो येथी हेंच कापूचे मुख्य उपजीविकासाधन असून त्याची रहाणी व परे स्वच्छ असतात व त्यांच्या शिवा सुवर्णालंकार वापरतात कापू म्हणजे पहारे करी व रेई म्हणजे राजा असा अर्थ आहे कापू अथवा रेई हे एक द्रविड राष्ट्र होत चालुक्यांनी त्याचा मोड केला तरी इ स १३२३ त ग्यासुद्दिन तथलखाने वारंगळच्या प्रतापद्वाला बदिदान केतवानवर बरीच जमीनदार कापू कुटुंबे अस्तित्वात आली कापू जातीच्या सुगुं पोटाजति १४ आहेत त्या मदरा तिनेवेळी वगैरे भागात आढळतात अयोध्या, बालिगा, भूमची, देसूर, गडचोड, गावुला, कम्मापुरी, मोरसा, नेरागी, नेरबाटी अथवा नेराड, ओरागडा, पाकनाटी, पंगे, पंग, पेडांगनी या या या मुख्य जाती असून, पोवनाड, वेलागाडी व येरलम या ब्राह्मणापासून झालेल्या जाती आहेत येरलम याच्या लग्नक्रिता ब्राह्मण लागत नाही ते होम करीत नाहीत व विधेश्वराचे पुजनहि करीत नाहीत दक्षिणहॉट व सालेम येथील पट्टा देगांचे लग्नविधा ब्राह्मणाच्या समाराधनामार्गेच दिसतात तेलंगू देशांत थोडी निराडी चाल आहे बरपल हा वधूचा परी धाटांने लग्न निधया करिता जातो त्यावेळी वधू विप्रश्वराची पुजा करीत असते लग्नाच्या दिवशी मोठी मिरवणूक घडतात व व्यादी परस्पर पाननूपाती देतात त्यावेळी वरपट पुरोहित व पोथी बरोबर घेऊन बघूळ आणण्यास जातो एक कर्णीच्या शरदाच्या

सुमळ साव घरात रोवतात. व काही कापू मिरवणुकीने भोव्याच्या घरी धोण (तोरण) व रंगप्रतिमा या भाणव्यास जातात. सोनार व कुंभार याकडेहि ते जातात. कुंडुमासत, उत्तरीयवद वधुवरावर फेकतात. नंतर वस्त्याने वधूच्या पायाच्या नखास स्पर्श करुंवाचा न्हाव्याचा मान असतो. वधूवर देवास जाताना त्यावेळी त्यांना बाईस बांधलेले असते. वराजवळ नेहमी भाट (भयानू) असतो. स्वाग्रामागे वधूवरोपराई एक भोगछा (मुरळी) असते. कापू लोक्याच्या रुभात अंतरपाट, कंकटसमारंभ, अर्घ्यप्रतिदर्शन, भज-वाण्या, नालपू समारंभ, दसणे, नागवळी समारंभ, नान्नाण-द्वारा कलमपूजन इत्यादि सर्व प्रकार आढळतात. पंडा-कापूच्या लग्नात गंगेची प्रतिमा, वधू व कापू हे दोघे देवळाकडे मिरवणुकीने नेतात. त्यावेळी धावी हा छान रूप घेऊन मिरवणुकीत नाचतो. त्याच्यामध्य कंकण सुटल्याबरोबर लग्नसमारंभ संपतो. तामीळ देशच्या पंडा-रुई लोकात लग्नाच्या पूर्वी तीन दिवस गंगेची मिर-णूक काढतात.

तिनवेष्टीच्या रुई लोकात १६ किंवा २० वर्षांच्या मुलींचे पाच सहा वर्षांच्या मुलाबरोबर लग्न करतात व गुलगा वयात येईपर्यंत त्याची बायको वृद्ध होते. पण त्याच्या बायकोस जी मुलें होतात ती त्याचीच मानवी जातात. नंतर या वयात आलेल्या मुलासहि इतर कोणा मुलाच्या बायकोपासून मुलें होतात. मारावण, कडण, अगमुदप्यन वगैरे इतर जातींचे अनुकरण करून ही चाल या रुई लोकात पडली आहे. १८९१ च्या सेन्सस रिपोर्टात पंडा कापूमध्ये बहुभर्तृत्वाची चाल असल्याची माहिती आपणाला मिळाली असं स्टुअर्टने म्हटलें आहे. यानांदीरुई लोकांत छान मत्पतीच्या भावाची लग्न करण्याची चाल आहे. यझारी, कर्नूल व नेलोर मधील मोठाटी व पेडा कापूमध्ये जवयास दत्तक घेण्याची चाल आहे; व औरस पुत्राग्रामांचे त्याचा वारसाह्महि असतो. कर्नूल मॅन्युअलमध्ये (१८८९) म्हटल्याप्रमाणे पटि-कॉन्प्राचे पकानाडू व रामलकोंटा तालुक्यातील पकानाडू या जातीत विधवेला त्याच जातीचा दुसरा पति करण्याची सुभा असते; पण सुवातिनांप्रमाणे वागण्या व ताली घाल-ण्याची तिला परवानगी नसते. या पुनर्विवाहाच्या सवलतीचा नैतिकदृष्ट्या बराच दुष्प्रयोगहि होतो. पेडावेटी कापू छिया ताली व चोळी घालीत नाहीत.

तेलुगु देशातील कापूमध्ये जे मृतासंबंधी संस्कारविधी आहेत ते कामा व यालिना जातीच्या विधींप्रमाणेच आहेत. मृताच्या मुलाऐवजी एक न्हावी ह्या मृतादारास तीन प्रद-क्षिणा घालतो व अल सिचून घट फोडतो. नंतर तीन दिव-सानी तो न्हावी मृताची रक्षा करतो. पूजेचे सामान घेवी आणतो; नंतर त्या ठिकाणी पूजा करून अस्त्री काशीस नेण्या-करिता गोळा करतात.

कापू लोक भवानी वैनगर व शंन अशून यत्नाम्मा, नागरपम्मा, पुतलाम्मा, अंकम्मा. मुनेश्वर, पोलेरम्मा व देशम्मा इत्यादि देवतांची ते पूजा करतात. मुनेश्वर व देशम्मा यानां भात अर्पितात व पोलेरम्मास रेठा सोडतात. माद्रपद पीणिमिस शेतकरी लोक वण्णाला संतुष्ट करण्याकरिता जेजुमार समारंभ करतात. छिया भिझा व फुल्ले भागून आणतात व कामी तयार करून देतात शिष्टतात. नंतर कुंभारावडे जाऊन एक मार्ताची मनुष्याकृति तयार करून तिचे नाव जेजुमार उर्फ पावसाचा देव असे ठेवितात व त्याची पूजा करतात. ही मूर्ति कधी लहानमोठी असते व नम्राहि असते. जेजुमार-ची पालखी काढून अभद्र गाणी म्हटली जातात. या प्रकाराने पाऊल पडतो अशी त्याची कल्पना भागते. कापू छियात दुसरी एक धार्मिक कल्पना आढळते. जेन्हा अवर्षण पडतें तेन्हा एक वेडूक पंढ्यास बांधून तो मिरवीत घरोघर भिक्षा मागत फिरतात. घराची मालकीण त्या वेड्यावर पाणी ओतते व भिक्षा घालते. जेजुमाराचे विविध प्रकार व हा प्रकार यासुळे अत्यंत जलवृष्टि होईल अशी कापू छीपण्याची श्रद्धा असते [थर्स्टन].

वच्चा ड मध्य प्रांत.—येथील कापूंना कापेवार म्हण-तात. सं. सं. (१९११) १८८९-९०. चंदपूर व वच्चाजात याची वस्ती आहे. याच्या मुलींची वस्ती १० व्या वर्षांपूर्वीच शाली पाहिजेत नाहीतर आईवापास वाळीत टाकतात व जातीत येण्यास काही प्रायश्चित्त घ्यावे लागतें. पण गोदावरी तीरावरील कोणत्याहि क्षेत्रात मुलींचे लग्न केले तर काही हरकत नाही. वधू लग्नाकरिता बराच्या घरां जाते लग्नाच्या चौथ्या रात्री वर नागराचे सर्व भाग डोक्यावर घेतो व वधू आपल्या डोक्यावर फडक्यात बांधलेली शिंदोरी घेते, वधूवराच्या कप-टाची याठ बांधतात, वर मंडपाच्या दोवटी जाऊन पैलाच्या पराभीने अमीन खोदतो; त्यात सरकी व जंथळे टाकतो. वधूच्या डोक्यावरील शिंदोरी सर्व लोक घातात व सरकी व जंथळे घेरलेल्या जागी हात धुतात. चादा गिऱ्यात हे लोक दगडांचे चौंदीव काम करणारे आहेत. चाद्याचा वाट व किन्न बाधण्याकरिता याच्या पूर्वजास चाद्यात आणिले. हे लोक कपाळावर एक टिब गोंदवितात. [रसेल व हिरालाल].

कापूर, (१) ना वें.—वच्चाच युरोपियन भाषातील व हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या देशभाषांतील कापराची नावे जवळ जवळ सारखीच आहेत. उदा० इंग्रजी कॅम्पर, संस्कृत कर्पूर, भारवी कापूर, मराठी कापूर वगैरे.

टर्पिन द्रव्याच्या कीटोन व मर्याक (अल्कोहल) यानां सर्वसाधारण नाव कापूर असे आहे. कित्येक झाडांच्या तेलीत हे सापडतात. तेलीचे ऊर्ध्वपातन करून हे निराळे करतात. याचा रंग पाडरा असतो व यास एक विशिष्ट प्रकारचा वास येतो. हे पाण्यात विरघळत नाहीत परंतु मर्याक व हयर्मध्ये लवकर विरघळतात. त्याच्या अनेक जाती आहेत.

कापूर पाच दहा प्रकारच्या झाडापासून निघतो. हिंदुस्थानात केळीच्या जातीचे एक झाड आहे त्यास कापूर केळ म्हणतात. या झाडापासूनहि कापूर काढतात. वैद्यकावरील संस्कृत लेखकाम पत्र व अपक असे दोन प्रकारचे कापूर माहीत होते पत्र म्हणजे उष्णतेच्या सहाय्याने तयार केलेला, हा सिनामोमम कॅम्फोरा बिनी बिंबा अर्षाणी असता अपक म्हणजे मूळचा, हा ड्रियोयॅलनॉप्स कॅम्फोरा असता ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिले तर दुसरी जात प्रथम माहीत होती. बरील दोन्ही जातीची झाड हिंदुस्थानात मूळची नव्हती, अथवा सध्या देखील त्याची विशेष प्रमाणावर लागवड होत नाही (चनी व अरबी व्यापार सुरू झाल्यावर बरील दोन्ही प्रकारचे कापूर हिंदुस्थानात माहित झाले असावेत असा तर्क आहे. खंय व दुसऱ्या कित्येक पदार्थांच्या नावाच्या इतिहासावरून असे दिसून येईल की, प्रचलित व्यापारी नावे मूळच्या नावापासून निघालेली आहेत असे नाही संस्कृत कापूर नावावरून जावामधील कापूर हे नाव आले असावे

इतिहास. — ऐने-ई-अकबरीमध्ये भोमसेनी कापराची झाडे म्हणून उगाचा उल्लेख केला आहे ती बहुधा सिनामोमम सेलॅनिशम असावीत. याच्या लाकडाला कापरासारखा वास येत असल्यामुळे यांना कापराचे लाकूड हे नाव मिळाले असावे. याचकनव अशुलफमलला वाटले असावे की, कापूर उत्पन्न होणारे हे हिंदुस्थानातील एक झाड आहे. याच्या विषयी प्राचीन उल्लेख सिंदबादच्या दुसऱ्या सर्गात येतो. त्याने झाडांना खाऊ करून कापूर काढण्याची रीत वर्णन केली आहे.

“ गाथिया डी ओटा ” याने १६ व्या शतकात जपानी कापूर व बोर्निया व सुमात्रामधील कापूर याबद्दल माहिती दिली आहे.

जपानी कापूर (सिनामोमम कॅम्फोरा) हे साधारण लंबीच व नेहमी दिरचे असणारे झाड असून चीन, जपान, कोचीन-चीन व फोर्मासा वगैरे ठिकाणी होत. हिंदुस्थानात काही ठिकाणी ह्या झाडाची लागवड सुरू असून योग्य ठिकाणी हे झाड चांगले वाढत. कलकत्ता व सादरपूर येथील वागात कापराची सुंदर झाडे आहेत ह्या झाडे डेह्राडूनमध्ये चांगली होत असून मिलिगरी पर्यंत ७००० फूट उंचीपर्यंतच्याहि प्रदेशात ही झाडे चांगली वाढतात.

या झाडापासून कापराचा बराच पुरवठा होतो. फोर्मासा येथील वागास प्रतीचा शुष्क कापूर होतो. हे वेट जपानच्या ताव्यात गेल्यापासून कापराचा व्यापार सर्वस्वी जपानी सरकारच्याच ताब्यात आहे १९०० साली जपानमध्ये ११४ टन, चीनमध्ये १८ टन व फोर्मासात २६८० टन कापूर साठा असे म्हणतात की चीन देशात झालेल्या काही करारावरून किच्छू (कूचीपन) येथून परदेशात जाणाऱ्या कापरावर जपानचे बरेच बंधन असते. याच नगाडून पूर्वी सिकोक (जपान) मधील येस्ट्यात व पूर्व

फोर्मासा यांच्याप्रमाणे हिंदुस्थान व युरोप यांच्यात कापराचा व्यापार चालत असे.

बोर्निया आणि सुमात्रामधील कापराचे (ड्रिओयॅलनॉप्स अॅरोमॅटिका) उंच झाड असून ते डच सुमात्रा येथेचा वायव्य किनारा, उत्तर बोर्निया व लेबुअनमध्ये होत

झाडाच्या लाकडात ओवडपोवड स्फटिक तयार होतात हा बेरसकॅम्फर (बेरस कापूर) असून हिंदुस्थानात याला भीमसेनी अथवा बरस कापूर म्हणतात झाडाच्या मध्य-भागी व फाया फुटतात त्या ठिकाणी हे स्फटिक सापडतात परंतु सालीच्या साली सुद्धा कापूर सापडतो कापूर तयार करण्याकरिता झाड तोडून त्याचे लहान लहान तुकडे करतात साधारण झाडापासून ११ पांड कापूर निघतो जुन्या झाडापासून सर्वात जास्त निघतो मलाईलोक हा कापूर प्रेतात मरून ठेवतात व होमहवनादिकासाठी याचा नेहमी उपयोग करतात. यामुळे तेथे कापराचा चांगला किंमत येते प्रथमतः जगाला ज्या कापराची माहिती झाली ती कापूर याच झाडापासून काढला असावा

न्याई कापूर ज्यापासून निघतो त्या ‘ ब्रूमिभा बालास-मिकेरा ’ झाडाची बरीच प्रसिद्धि आहे

सर्व जगास कापराचा पुरवठा करण्याचा मज्जा जपानने आपल्याकडे ठेवल्यामुळे अलीकडे कापराचा भाव फारच वाढला आहे. त्यामुळे अमेरिकेत रासायनिक रीत्या बनावट कापूर तयार करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत कापराचा भाव वाढल्यामुळे दुसऱ्याहि असा परिणाम झाला की, इतर देशातील मळेवाल्यांचे लक्ष कापराच्या झाडाची लागवड करण्याकडे वेधले आहे सिनारोमम कॅम्फोरा (जपानी कापूर) याच्या पानाच्या तेलपासूनहि कापूर तयार करता येतो असे हूपर याने अॅप्रिकल्चरल डिप्लोमॅथ दिलेल्या प्रयोगावरून दिसून येत ५० पासून १०० वर्षांच्या झाडाच्या लाकडापासून व मुळापासून कापूर निघतो अशी समजूत होती. त्यामुळे फक्त सरकारला काय ते अशा तऱ्हेची झाडे मोठ्या प्रमाणावर लावून त्याचे उत्पन्न इतक्या वर्षांनी घेणे शक्य होत. परंतु हिंदुस्थान, अल्बेनिया, संयुक्त संस्थाने व काही जर्मन बसाहती यात केलेल्या प्रयोगावरून असे दिसून आले की, बऱ्या, काही व नीळ वगैरे मळे अल्पण्या लोकांना कापराचे दुय्यम पीक काढता येईल. परंतु पूर्वी जी याबद्दल आशा बाटत होती त्याप्रमाणे याचे पीक मात्र आले नाही युरोपमध्ये कापराचा अति महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे तेल्चुलईड तयार करणे हा होय

ज्या पा. र.—कापूरशुद्ध करण्याचा सुधई व दिक्षी येथे एक मोठा घंदाच आहे असे म्हटले तरी चालेल शुद्ध करणारा ज्या किंमतीला अशुद्ध कापूर विकत घेतो, त्याच किंमतीला जवळ जवळ शुद्ध केलेलाहि तो विकतो. परंतु घरेघरे पाणी कापरात कोपले जाऊन त्याचे वजन वाढते यामुळे त्याला फायदा होतो.

काराच्यातंब्यात जपानी व्यापाराची वाढ ज्या मानान होती त्याच मानान लघुक राज्य, हागकाय व स्ट्रेट सेटलमेंट येथील कापराची मागणी संवदावली.

जपानी कापूर व युरोपियन कापूर यांच्या किमतींची तुलना केला तर असे दिसून येईल की, जपानी कापराची किंमत जास्त आहे याचे कारण जपानहून शुद्ध कापराचीच अभावात जास्त होते. मुंबई व बंगाल येथून कापूर मुख्यत्वे करून बाहेर जातो साधारणतः नाताळ हे चांगले मिच्छईव आहे. परंतु स. १९०४ पासून संयुक्त राज्याने पहिला नंबर पदकाविला आहे.

का प रा ये ते ल — या नावाचे अथवा बेगडाले असे दोन पदार्थ आहेत. एक यॉर्गिओमधील बोलिओरेगिन हे होय हे तेथे एकडापातून ऊर्ध्वपातनविधेने अथवा क्षाताने नव्या लावून काढतात, तेथील झाडे रसाचा दान सहून करुं शकत नसल्यामुळे एकदम पुढेतात अथवा त्यांना मोठ्या भेगा पडल्यात गीरड मोस्टर व हॉफमन म्हणतात की, हे तेथे बाजारात मिळत नाही.

दुसरे यॉर्गिओ व जपानमधील कापराचे तेथे होय. हे पिण्ड रगाचे असून त्यात कापराचा बराच अंश असतो या तेलाचे उष्णमान कमी झाल्याबरोबर कापूर तयारी घेतो तेथे थंड केलें तर कापराचे स्फटिक बनतात ते काढल्यावर तेलाचा पिण्डा जडे अथवा तणिकेरी विषय रंग होऊन त्यास उग्र बास येता योमीमा पेडात हे तेथे पूर्वी गिरण्यांनी म्हणून दावीत असत जपानमध्ये लाटेच्या व रगाच्या कामात याचा उपयोग करीत असून त्यापासून कापूर देखील काढतात.

बाजारात दोन जातीचा कापूर विक्रीसाठी येतो व तो दोन भिन्न जातीच्या झाडापासून उत्पन्न होतो एका जातीची झाडे यॉर्गिओ, सुभागा व लायुअन या पेडात होतात व दुसऱ्या कापराची झाडा चीन व जपान देशात होतात योमीमा पेडात या झाडाच्या मोठ्या भागा आहेत या झाडाची छागवड इतर देशात करण्याचे प्रचलन होत आहेत. परंतु त्यात फारसे यश आलेले दिसत नाही.

चिनी कापूर पाण्यात दाहल्याचा कवेरे उचलून ऊर्ध्वपातन विधेने काढतात व यॉर्गिओमधील व गरु झाडात स्फटिक रूपाने सापडतो हें घर सांगितलेच आहे.

गु ण ध र्म — शुद्ध केलेला कापूर पाडरा व धर्षपेट वार-दसक असतो त्याची पूड लफ्फर होत नाही परंतु त्यास मद्याकोना किंवा तेलाचा थेंब टाकल्याबरोबर तो विस्फोटो याची द्रवि पडवट व विस्फट असते कापूर जालामाही असून त्याची ज्योत सवेक एण पुरकट असते हवेत उघडा राहिल्यास तो स्वकर नाहीसा होतो. कापराचा वास उग्र असल्यामुळे पडवे व पुताळ टेंबण्याच्या कपाटात व पेड्यात व त्याचप्रमाणे मृत्तप्राणी व वनस्पती टेंबण्याच्या पेड्यात कापूर घालतात. कापराचे अनेक औषधी उपयोग आहेत.

[यामाको ईटिका ३.२००. ऐगी-भकवरी, मॅडिस-इडिअन ड्रीम, व हॉपमन—हालायदेल् ऑईस, वॅड, पदे]

कापूर—या झाडात लॅटिनमध्ये गॉलिपिअम, इयपीत कॉटन, सॅस्टुलात कापीस, मराठीत कापूर, गुजरातीत कपरा, हिंदीत कपारी इत्यादि नावे आहेत.

ग्राह्याच्या धान्याच्या सालोमात म्हत्वाची पिके तंतूची होत. कारण अग्नंतर मनुष्यप्राण्याला वस्त्रावराणाची जरूरी आहे तंतुवर्गात कापूर व ज्यूट ही पार म्हत्वाची आहेत त्यांच्या सालोमात कात्या, कॅक-ताड, तांग, नपाडी, फागद करण्याचे तंतू, दोन्या घळण्याचे तंतू, हुताच्या अगर घट्या विणण्याचे तंतू घरी होत प्रामाणा-मून होणाऱ्या तंतूत रेशीम, लॉकर व वॅस माटतात सर्वो-मर्थे वापराची यथे जास्त वापरली जातात व कापसाच पीक सर्वे उष्ण कटिबंधात व समशीतोष्ण कटिबंधातील काही भाग मिळून विपुलप्राच्या उत्तरेत व दक्षिणेत १०° ते ६०° अक्षापर्यंत चांगले येते म्हणून कापसाचे विशेष महत्त्व आहे.

यानिवाय हिंदुस्थानातून निर्यात होणाऱ्या मालेत कापूर व कापड हे जितके फार महावाचे आहेत महायुद्धापूर्वीच्या पांज वर्षांची सरासरी, मार्च सन १९१६ अंपर पाहिली तर कापूर व कापड याची पंचेचाढीस कोटी व त्या व त्याचे कापड याची वेचाढीस कोटी रुपये किमतीची निर्यात होती.

हिंदुस्थानात कापसाचे कापड विणण्याची पहिली गिरणी इ. स. १८१६ साली कलकत्ता येथे स्थापन झाली व, यॉर्गिओ चालणारी पहिली गिरणी मुंबई येथे सन १८५१ साली उभारली गेली सन १८८१ सालापासून हिंदुस्थानात गिरण्यांची वाढ झपाट्याने होऊ लागली गिरण्यांनी ही वाढ बसकरी होत गेली याची कल्पना पुढील फ्रेडकायलन स्पष्ट होईल.

वर्षे	गिरण्यांची संख्या	माग (हजार)	चात्या (लक्ष)
१८७८	५८	१.१	१२.८९
१८८८	११४	१९.६	२४.८८
१९१४	१७८	१०४.१	९७.७८

सन १९१४ सालापासून महायुद्धास सुरवात झाली या तीन वर्षांत चात्याची संख्या साठ हजार व मागाची संख्या सहा हजारपर्यंत वाढलेली आहे परंतु इंग्लंडातील लोक-सत्या व तेथील चात्या व माग याच प्रमाण पाहिले असता, हिंदुस्थानातील हा धडा किती भाग आहे हे सहज दिसून येईल इंग्लंडातील लोकसंख्येत पर हुजारी ११८.२ चात्या व १७.८ माग पडत असून हिंदुस्थानात ते प्रमाण दरदुजारी २१, चात्या व ०.१५ माग इतके अस्य आहे.

मुंबई इलाख्यात एकदर २५७,००० सुती व २३,००० रेसमी कापड विणणारे कोटी आहेत.

इ ति हा स. वेदामध्ये आश्वलायन धौतसूत्रात कापसाच्या वस्त्राबद्दल उल्लेख आहे. हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून कापसाचा उपयोग माहीत आहे. अगदी प्राचीनकाळी, जेव्हापासून वर्णव्यवस्था अस्तित्वात आली तेव्हापासून वस्त्राधानाचे यशोपवीत कापसाने असावे असा नियम रूढ आहे. यावरून हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणी कापसाची लागवड होती असे दिसते. प्रिस्ली शकापूर्वी ४५० या वर्षी हिरोडोटस नावाचा ग्रीक प्रवासी आला होता, त्याने " हिंदुस्थानात काही झाडे आहेत, त्याच्या फळास खोबर येते " असे नमूद केले आहे. इसवी सन १५० त अरिबन याने " अरब लोक पत्याळा, भजेव वगैरे ठिकाणातून कापूस तांबच्या समुद्राच्या मार्गाने अंदोलीपावेतो नेत असत व त्याप्रमाणेच मच्छलीपटणात रंगविलेल्या कपड्याचा मुकळ व्यापार चालतो " असे म्हटले आहे.

सिकंदर बादशाहाच्याबरोबर आलेल्या लोकाबडून ग्रीक लोकाना कापसाच्या झाडासंबंधी माहिती मिळाली. अति प्राचीन लेखकांनी लेप, गणा, घनेरबडे कापसाचा उपयोग होतो असा उल्लेख आहे. परंतु कापूस कातण व कापड विणणे यासंबंधी त्यांनी मौन धारण केले आहे. हिंदुस्थानातील शिकमाससंबंधी उल्लेख करणारा पहिला युरोपीय लेखक कॅप्टन अरब हा आहे अरिबनच्या " इंडिका " मधील (इ. स. १५८) त्याने हिंदुस्थानाचा कापूस इतर देशातील कापसापेक्षा जास्त पाटला व चकचकीत असतो असे लिहिले आहे. यानंतर अरबी, फ्रेंच व मार्कोपोलो वगैरे प्रवाशांच्या मधील कापूस व त्याच्या वस्त्राचा उल्लेख बराच आढळतो.

इंगितमार्गे प्राचीन मधील किंवा यंत्रात कापसाचा उल्लेख कोठेच आढळत नाही. यावरून इंगितमार्गे कापूस यावरून येत असावा. परंतु इंगित व हिंदुस्थानातील कापसाच्या झाडासंबंधी बहुवर्णनीति असा उल्लेख आढळतो, तेव्हा वर्णनीति झाडे अस्तित्वात असतील व अरबानीच त्याचा प्रसार आपल्याबरोबर सिल्ली, मेसापोटॅमिया वगैरे ठिकाणी केला असला अमेरिकेचा बोप लागला त्यावेळी तेथील रानटी लोकात लागवड केलेल्या कापसाची वस्त्रे विणण्याची फळा आढळून आली. पुढे अमेरिकेमार्गे प्रथम म्हॅडेनियान कापसाची पद्धतशीर लागवड करण्यास सुरवात होऊन तीत घरचेवर वाड व सुधारणा होत गेली.

हिंदुस्थानातून येणाऱ्या सुती कापडाविरुद्ध ईंग्लंडच्या लोकांनी ओट्ट मुक्त पेशी, तेव्हा १८व्या शतकाच्या आरंभी नितिसा घालेमध्ये हिंदुस्थानचा विदेशी व्यापार दटपून टाकण्याकरिता कायदे केले. इ. स. १७८२ मध्ये ईंग्लंडात प्रथमतः मलमल करण्यास आरंभ झाला व तेव्हापासून दक्षिण अमेरिकेतून कापूस येण्यास सुरवात झाली.

त्यापैकी १,००,००,००० पीट मेट्रिटन येत असे तेथे एकेंदर ५४० लक्ष पीट कापसाची आयात होत असे. त्यापैकी हिंदुस्थानातून ९५ लक्ष पीट जात असे.

इसवी सन १७८८ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने डाका येथील व्यापारी मुखत्यार याजकडे तेथील कापसासंबंधी रिपोर्ट मागविला. ते मुखत्यार म्हणतात की, 'सर्व जगात उत्तम असा कापूस येथेच होतो.' त्याचा तलम कपडा बनतो. हे झाड बहुवर्णयु आहे व हा कापूस डाकाच्या वायव्येकडील जिल्ह्यात गंगेच्या काठी व तिच्या काठेपावर पिकतो त्याला बैरादी कापूस असे म्हणतात. या कापसाचे तंतु मजबूत, रेशमासारखे नरम व मऊ असतात. याची मलमल करतात इ. स. १७९८ साली रासवर्ग लिहिली की, ' डाका येथील कापसाच्या झाडाचा, पानाचा व फुलाचा रंग तांबूस असतो'.

डाकाची मलमल ग्रीक लोकाना ' गेगेतिका ' या नावाने माहीत होती यावरून कापसाचे सूत काढून कापड तयार करण्याची फळा सुमारे २००० वर्षांपासून हिंदुस्थानास अवगत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लंडात कापड विणण्याची फळा १७ व्या शतकात सुरू झाली, इ. स. १७२१ साली मॅचेस्टरकरिता हिंदुस्थानातून 'कलिकी' चे कापड आणण्याच्या यत्नाबद्दल कायदा पसार करण्यात आला. इ. स. १७८४ साली अमेरिकेतून पहिल्याने लिम्बरपूल येथे थंडा कापूस आला व यानंतर कापसाच्या व्यापाराची दिशा बदलली. तेव्हापासून हलके हलके ज्या हिंदुस्थानातून पाश्चात्य देशात वापड जात असे, तेच हिंदुस्थान आपल्याला लागणान्या कापडाकरिता युरोपवर अवलंबून राहू लागले. याचे कारण युरोपखंडात विद्या व कला यांची वाढ होऊन यंत्रान्या व कार्फेच्या सहाय्याने बहुतेक माल तयार होऊ लागला हे होय. त्याचा परिणाम असा झाला की, इंग्लंडात दातमानाचा थंडा बसला व धन्याच कीटपाना आपला थंडा सोडून देतील असे वयावे लागले किंवा अमेरिकेसाठी वाहेरदेशी रस्ता धरणे भाग पडले.

वि या ज्या ती ल सु धा र णा.—जगातील छापबंदीत असलेल्या कापसाच्या जाती आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणी होतत. पहिल्या दोन ठिकाणी होणाऱ्या कापसाचा सूक्ष्मतात्वावरण असलेल्या सरकीचा एशियाटिक कापूस व दुसऱ्या कापसाचा सूक्ष्मतात्वावरणरहित सरकीचा कापूस असे यांचे दोन वर्ग करण्यात येते असे काही लोक प्रतिपादिततात. परंतु आशियातील कापसाच्या सर्व जाती सूक्ष्मतात्वावरण असलेल्या सरकीच्याच असतात व अमेरिकेतील सर्व जाती सूक्ष्मतात्वावरणरहित सरकीच्याच असतात असे नाही. आशियातील मूळच्या कापसाच्या फोफण्यादि जातींची सरकी सूक्ष्मतात्वावरणरहित नसते. आशियातील कापसाने सूक्ष्मतात्वावरण आणले तरी सरकीच्या कापसाच्या झाडाची पुष्पागमपणे राती जोडलेली असतात व अमेरिकेतील सूक्ष्मतात्वावरण असलेल्या सरकीच्या कापसाच्या

जातीच्या झाडांची पुष्पोपागमणे तरी जोडलेली नसतात.

सूक्ष्मत्वावरणरहित व सूक्ष्मत्वावरणसहित अशा कापसाच्या जातीचा संकर होणे शक्य नाही असे काही लोकांचे मत आहे. परंतु त्या मतात फारसे तथ्य नाही. कापसाच्या जातीचा संकर न होऊ देणे फार कठीण आहे असे एका वर्गाचे मत आहे, तर दुसरा वर्ग म्हणतो की असले मिश्रण बरी वृष्टिनियमाविरुद्ध नाही तरी त्यापासून काहीच तादृश फायदा नाही. तोडोरीसारखे काही वनस्पतिसाधन म्हणतात की, कापसाच्या ५४ पोटजाती आहेत, व पाळोरीसारखे वनस्पतिसाधन म्हणतात की, त्या फक्त सातच असून प्रत्येकीचे असेच प्रकार आहेत. इली कापसाच्या वर्गीकरणाकरिता ज्या जाती निःसंशय अन्य आहेत त्या आधारभूत धरल्यामुळे वादास जागाच रहात नाही.

हिंदुस्थानातील कापसाच्या जातीचा अभ्यास केल्यानंतर व्हॅटचे असे मत पडले की, संकर ह्या एक कापसाची निपज सुधारणास महत्वाचा उपाय आहे. कापसाच्या मूळ पाचच पोटजाती आहेत हे मत मात्र त्याला मान्य नाही अमेरिकेतील तज्ज्ञांनी संकराच्या योगाने उत्तरेय प्रकार उत्पन्न केले असून संकराचा उपाय अतिशय महत्वाचा आहे असे त्यांचे मत आहे.

संकीर्ण जातीच्या झाडाचे गुणधर्म, ज्या दोग झाडांच्या मिश्रणापासून ती झाली असेल त्यातील जीवनस्पतीप्रमाणे असतात. व बोर्डे व कापूस ही पूर्वनस्पतीप्रमाणे असतात. त्याचप्रमाणे कापसाच्या कोणत्याही प्रकाराची प्रवृत्ति नेहमी मूळ नमुन्याकडे असते. या व असल्या प्रकारच्या विचारा वलूनच असे प्रतिपादण्यात येते की, संकरापासून सर्व प्रकारचा कापूस उत्पन्न करणे शक्य आहे.

कापसाकरिता साधारणतः योग्य अशी जमीन शोधण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारच्या हुकुमाने बरेच प्रयत्न झाले. हिंदुस्थानातील मूळ जातीच्या सुधारणेकडे अगदी अडीचशेला कालापर्यंत दुर्लक्ष केले होते. हिंदुस्थानच्या कापसाच्या प्रगतीकरिता सर्व जगात अस्तित्वात असलेल्या कापसाच्या जातीचा शास्त्रीय दृष्ट्या शोध लावणे अवश्य आहे अशी व्हॅटची शिफारस आहे. संकीर्ण जाती उत्पन्न करण्याचा फायदा शास्त्रीय दृष्ट्या वेळून प्रत्येक प्रकाराचे गुणधर्म निश्चित करून प्रत्येक प्रदेशात योग्य जातीची लागवड होणे अवश्य आहे.

सरकी काढण्याच्या कार्मी बाणधर्मज्ञांना हिंदुस्थानात प्रसार झाल्यामुळे येथील कापसाला एक नवीनच विभ उपस्थित झाले. कारण अशा ठिकाणी निरिभारव्या जातीचा कापूस येतो व तो बटवून जी सरकी निघते तीच शेतकरी-बरे जातीचा अगर आपल्या शेतात त्याचे चांगले पीक येईल किंवा नाही या गोष्टीचा विचार न करता, आपल्या शेतात पेरतो. अज्ञान, दारिद्र्य व कर्जाबागीरपण या

गोष्टींमुळे शेतकरीबरे आपला स्वतःचा सरकीचा सांडा ठेवू शकत नाही.

मनुष्य संस्थानातील खव धाग्याच्या कापसाचा कपडा तयार करण्याच्या अनुरोधाने इंग्लंडने आपली येनसामुग्री सुधारल्यामुळे हिंदुस्थानच्या लहान धाग्याच्या कापसाचा खरा तेंप होत नसे, परंतु गर्मनी, जपान व हिंदुस्थान येथे हलक्या प्रतीचा माल तयार करण्याच्या गिण्या स्थापण्यांत आल्या व शेतकरीवर्गाला असे सांगण्यात आले की, त्यांना खव धाग्याच्या कापसाला जास्त किंमत मिळणार नाही. यापूर्वी खव धाग्याच्या कापसाचे पीक बोर्डे येई, त्याची भरपाई जास्त किंमतीमुळे होत असे, परंतु आता ती आशा नष्ट झाल्यामुळे सर्व देशभर हलक्या प्रतीच्या कापसाचे पीक काढतात. हे अतिष्ट दूर करण्यास कमीत कमी एक शतक तरी लागेल.

मध्यप्रात व चव्हाड येथील वेलाति अथवा बरी जातीच्या कापसावद्दल एका युरोपातील व्यापाऱ्याने असे लिहिले आहे की (१) याचे पीक छत्रकर येते, यामुळे शेतकऱ्यांना लवकर मोबदल मिळतो; (२) त्याला अकाली यंडीपासून भीति नसते, (३) या झाडाना रोग होत नाही व पावसा-मुळे नुकसान होत नाही. (४) यापासून अधिक वजनाचा विनसरीचा कापूस निघतो व (५) बागारात या जातीचा कापूस इतर जातीपेक्षा स्वच्छ स्थितीत येतो.

अगदी पूर्वी शेतकीत सर्वसाधारण सुधारणेकडे जास्त लक्ष न करता एखाद्या विवक्षित पिकाच्याच सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यात येत असे. असे असल्यामुळे स्वाभाविकच कापसाच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यात आले या सुधारणेला तीन दिशांनी घुस्वात झाली.

पहिली.—परदेशी खव धाग्याच्या कापसाचे धी जाणून ते शेतकऱ्यात वाढणे. उदाहरणार्थ अमेरिकन कापूस (अर-लॅन्ड, न्यू ऑर्लिअन्स व बोरेवोन) व इजिप्शियन (मिस्र देशातील) कापूस.

दुसरी:—कापसाच्या लोडणीसाठी सौं जिन्स (करवती-वरक) व रोलर जिन्स (हळ्याचा वरक) वापरणे.

तिसरी—निर्मळ बियाचा प्रसार.

सन १८८३ सालापासून हिंदुस्थानातील कापूस कमीजास्त प्रमाणाने विक्रायतेला जात आहे, परंतु १८०३ साली जेव्हा अमेरिकन कापसाला जास्त भाव लागले तेव्हापासून येथे त्याच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष जाळें लागले. बोरवोन कापसाचे प्रयोग सेडामिल्ल, मालवण, रत्नागिरी, कर्जि (कुलाय मिल्हा) व साडी येथे करण्यात आले. पण कोकणपट्टीतील हे प्रयोग लवकरच बंद करण्यात आले. इथी बोरवोन कापसाचे जे झाड कोठे कोठे परज्यात आढळते (ज्याला देवकापूस म्हणतात) ते यापेक्षाच श्रेय मद्रास इलाख्यांत केईमनूर मिल्हात बोरवोन कापसाची लागवड बोज्या प्रमाणावर राहिली आहे. स. १८९१ साली मजोच

व भारवाड येथें प्रयोगाचीं क्षेत्रं स्थापन झाली. अमेरिकेन वीं आणून तें मोफत किंवा माफक दरानें देण्यात आलें. ज्याची उत्तम पिकें आली त्यास बक्षिंस देण्यात आली. इ. स. १८३३ सालीं धारवाडस गढे वाघण्याकरिता वखारी काटल्या. खानदेशात १८४५ सालीं कापसाचे प्रयोग सुरू केले. त्याच प्रमाणें सोलापूर, सातारा, वेळगाव, विजापूर, खेडा, मुस्त, अहमदाबाद वगैरे जिल्ह्यात कापसाच्या सुधारणेंसंबंधीं नवे नवे प्रयोग करण्यात आले. पैकीं फक्त अमेरिकन कापसाची लागवड धारवाड जिल्ह्यातील काहीं भागात सफल झाल्यामुळे ती मान अद्याप टिकून राहिली आहे यापैकीं खानदेश व मध्यप्रांतातील अमेरिकन कापसाच्या लागवडीच्या प्रयोगांतल अनाशित झांवे अद्यापि काहीं काहीं ठिकाणी वन्हाडी कापसाबरोबर मिश्र झालेलीं आढळतात

धारवाडी कापूस लोडग्यानसां निम्नच्या गिरण्या काढिल्या व त्या अद्यापि कोठें कोठें आहेत इ. स. १८२९, १८६३ व १८७८ या सालीं कापसाच्या भेसळीसंबंधानें कायदे करण्यात आले पण ते सर्व इ. स. १८८२ सालीं रद्द झाले

अमेरिकेंत (इ. स. १८६२-६३) जेव्हा यादवी युद्ध सुरू झालें व अमेरिकेंत कापसाचा दुष्काळ पडला, त्यावेळीं इ. स. १८६३ सालीं मुंबई इलारयात कापसाकरिता स्वतंत्र कमिशनर नेमण्यात आला व दुसऱ्या वर्षी (१८६४) वन्हाड व मध्यप्रात यातहि कमिशनरची नेमणूक झाली. सन १८६३ चा नववा कॉटन फॉइस (कापसातील सवाडी) चा कायदा पसार करण्यात आला. या कायद्यानें सुडीच कायदा झाला नाही. इ. स. १८७८ सालीं बरील कायद्यात सुधारणा होऊन पुन्हा हा कायदा सुरू करण्यात आला. मध्यप्रांतात व वन्हाडात वनी अगर हिंगणघाट या जातीच्या कापसाचें निवडक वीं कमिशनरानीं वन्हाड, नेमाड, बयलपूर आणि छर्तासगाड या जिल्ह्यात व इतर प्रांतात वाटलें सन १८६७ सालीं तर ८५५ टन वीं वाटण्यात आले यावेळींच अमेरिकन कापसाचें वीं वाटण्यात आलें. परंतु हे दोन्ही तऱ्हेचे प्रयत्न निष्फळ झाले. या वेळीं कॉटन-कमिशनरनीं कापसाची नेआण करण्याच्या सोईसाठीं वन्हाडात आगगाडीचे रस्ते वाघण्यावेल केलेले प्रयत्न, कापूस भाडविण्याकरिता व विक्रीकरिता नवीन उघडलेली मार्केट व सरकी काढण्याची यंत्रे काढिली. त्यापैकीं गढे वाघण्याच्या गिरण्या तेवढ्या कायदेशीर होऊन कापसाच्या सुधारणेंचें पाऊल १८६७ नंतर पाच वर्षांनीं पूर्वस्थितीवर आलें.

वर नमूद केलेल्या यादवी युद्धाच्या असा परिणाम झाला की, हिंदुस्थानातून कापसाची निर्यात अतोनात वाढली. इ. स. १८६९ अखेर पुण्या झालेल्या दहा वर्षांची सरासरीनें ग्रेट ब्रिटनची एकंदर आयात २७३६६६१ गढे (प्रत्येक गढा ४०० पोंड) होती. त्यापैकीं १८४७७५९ गढे हिंदुस्थानातून रवाना झाले. पुढें पुढें १९ व्या शतकाच्या शेवटीं हिंदु-

स्थानातून कापूस पाडविण्याच्या ऐवजीं तें उलटपटी सुमारे २,००,००,००० पोंडाचें कापड घेणारे गिन्हाईक बनलें.

या एकंदर हकिगतवरून असें स्पष्ट दिसतें की, कापसाच्या सुधारणेंसंबंधानें सुमारे सन १९०० सालापावेतो जे प्रयत्न करण्यात आले ते सर्व कापूस पिकणाऱ्या भागात लागू लागल्याच्या कापसाचें उत्पन्न व्हावें म्हणून करण्यात आले. हवामान व तेंथें होणाऱ्या कपाशीच्या जाती वगैरेसंबंधीं पूर्वी जितका विचार व्हावयास पाहिजे होता तितका झालेला दिसत नाही. इ. सन १९०० सालापासून कापसात सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न पद्धतशीर चालले आहेत व त्याचें फळहि कोठें कोठें दृष्टीस पडूं लागलें आहे. उदाहरणार्थ, सिवमथें कालव्याखालीं होणारा अमेरिकन अपलंड जातीचा कापूस, मडोच व सुरत येथें मडोची वियाची निवड करून सुधारलेला कापूस, धारवाड जिल्ह्यात कुमठा कापसात सुधारणा व भडोची कापसाचा प्रसार, गदगमागात (जिल्हा धारवाड) काबोडिया वगैरे. हीं वर दिलेलीं उदाहरणें फक्त सरकारी प्रयोगशाळेंत झालेलीं नसून मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या शेतात झालेलीं आहेत. परंतु एकंदरीत हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या कापसाचें क्षेत्र म्हणजे अचूक धारयाचेंच होय. खानदेशातील कापसात एकूळ भेसळ असते, व या जातीचा कापूस जेथें जेथें होतो तेथें तेंथें त्यात अर्द्याच भेसळ सापडते. या भेसळीतील निरनिराळ्या जाती वेगवेगळ्या तपासून काहीं वर्षांच्या प्रयोगांतलीं असें ठरलें आहे की, ज्या झाडाचीं फुलें पाढरीं असून पानें लवज बोटसारखीं चिरलेलीं असतात त्या झाडाच्या कापसाचें उत्पन्न जास्त येतें. पण त्याचा धागा आखूड असून खरपरीत असतो. मध्यप्रांतात इ. स. १९०४ सालीं केलेले प्रयत्न निष्फळ झाले पुन्हां शेतकी खात्याकडून १९०६ सालीं जरी (देशी) नामक कापसाची ५ पोटाजाती वेगवेगळ्या करून त्याची निरनिराळी लागवड पाच बरे करून शेतकऱ्यांच्या कायदेशीर गात रेडिया असा निर्णय ठरविण्यात आला. पोटाजातीचा तपशील खाली दिला आहे.

कापसाचें सरासरी दरएकरी उत्पन्न				
जात.	कचा कापूस.	पका कापूस.	सरकी किंमत. X	
	पोंड	पोंड	पोंड	इ. आ
गॉसिपियम्				
निग्लेटम्				
(मालव्हेंसीत)	३०३	११२	२६१	५०-५
" " (व्हेरा)	३४३	११५	२२८	५१-११
रोसिया	४०२	१६१	२४१	६९-१४
रोसिया कच्छिका	४१२	११०	२६२	६६-०
वन्हाड बरी	३७१	१३२	२३९	५८-५
भुरी (अमे				
रिकन्ट टायप)	३०३	१००	२०३	५७-१५
बनी.	२५५	७४	९८१	६४-३

× ही किंमत सन १९११ ची असून ती सरकी व कापूस यांची मिळून आहे

याशिवाय मापसात तीन तऱ्हांनीं अतःतः पुरारणा कर-ण्याचे प्रयत्न चालू आहेत पहिले-राग्याची लावी वाड निर्यातविषयी, दुसरा-उत्पन्न वाढविणे, व तिसरा-इंधन प्रमाण वाढविणे

शेतकऱ्यांच्या कापसाच्या दृष्टीने विचार केला असता, दर एकरा कापसाचे उत्पन्न व इंधने प्रमाण जास्त पडणे हे महत्वाचे आहे आरुड धाग्याच्या जातीचे उत्पन्न जास्त येऊन इंधने प्रमाण जास्त पडते या कापसाचे झाड कमतर असून ते हवापाण्याच्या फेरफाराना फारशी दाद देत नाही म्हणूनच शेतकरी ही जात अधिक पसंत करतात याकरिता मध्यप्रात, संयुक्तप्रातातील पश्चिमभाग, खानदेश जिल्हा, अहमदनगर, सोलापूर येथे मुंबई इलाख्यातील जि. घात पाडच्या पुलाचे व बिरक्या पनाच्या जातीचे उत्पन्न लागू धाग्याच्या जातीपेक्षा जास्त येत असून, इंधने प्रमाणही जास्त येत म्हणून याचा प्रसार जरीने करण्याचे प्रयत्न शेतकरी खात्याकडून चालू आहेत वन्हाजतील मुमारे एकवृत्तीयास क्षेत्र या निवडलेल्या सरकीने पेरल जाते, व खानदेशात दरसाल सरासरी ३०,००० एकर क्षेत्रात या जातीची लागवड होते मद्रादेशात आरुड धाग्याचा कापूस चांगला होतो सरकारी क्षेत्रात बियाची निवड करून ते धानकऱ्यास देण्याचा प्रयत्न चालू आहे त्याप्रमाणेच मद्राचे जातीच्या कपाशीचा कर्नाटकात प्रचार प्रसार होत आहे मुंबई इलाख्यात गुजराथ व पनौटक, मद्रास इलाख्यात तिवेनिकी व निजाम या राज्यात काही ठिकाणी लागू धाग्याचा कापूस पैदा होतो सिंध प्रातात, पंजाबातील नव्या बसाहतीत, संयुक्त प्रातापैकी काही भागात व त्याप्रमाणेच मुंबई व मद्रासपैकी काही भागात परदेशी कापसाचा फैलाव वाढत आहे सिंधमधील अनुभवाने अथ ठरले अडे री, टपूम नावाची अमेरिकन जात तेथे चांगली होते संयुक्त प्रातात अमेरिकन जातीच्या कापसाचा, पाण्याची सोय असेल राना ठिकाणी प्रसार होत आहे मुंबई व मद्रास या दोन इलाख्यात कॅम्बोडियाचा प्रसार होत आहे मद्रास इलाख्यात याची लागवड सन १९०४ साली सुरू झाली सरासरीने हिंदुस्थानातील कारसाखाली असलेल्या क्षेत्रापैकी निम्मं क्षेत्र मुंबई इलाखा व वन्हाज प्रात यात असते व बाकीचे क्षेत्र मध्यप्रात, मद्रास इलाखा, निजाम या राज्या, संयुक्तप्रात व पंजाब यांत वाटलेले असते शिवाय बंगाल, आंध्र, मद्रास व सिंध यातहि थोडो थोडो क्षेत्र कापसाखाली असते एवढीत कापसाच्या लागवडीचे क्षेत्र वर्षानुवर्ष वाढत्या प्रमाणात आहे

मुंबई इलाख्यात कोंकणखेरीज कापसाची लागवड सर्वत्र होते गुजराथेत पंचमहालखेरीज सर्व ठिकाणी कापूस पिकतो खानदेश व कर्नाटक येथे कापसाची लागवड फार महत्वाची

आहे हल्ली कापसाचा प्रसार नाशिक, नगर व सोलापूर या जिल्ह्यांत संपादन होत आहे

वन्हाज (पेंनपाट, उमरावती अकोला वल्हाणा) मध्यप्रात (नागपूर व नर्मदाप्रात) यात कापसाचे क्षेत्र विशेष असून, निजामच्या राज्यात (मराठवाडा) औरंगाबाद, परभणी, नरेश, बीड, उस्मानाबाद, गुलबर्गा, बेदर येथे ठिकाणी कापसाची बरीच लागवड होते

क्षेत्र व उत्पन्न—इसवी सन १९१४-१५ साली ब्रिटिशहिंदुस्थानात १,०२,२३,००० एकर क्षेत्र कापसाखाली होत यापैकी शेंकडा ३१ मध्यप्रात व वन्हाज, २८ मुंबई, १४ मद्रास, ११ पंजाब व १० संयुक्तप्रातात होते

प्रांत	वर्ष	एकर	गठे
			(गठा व ४०० पोंड)
मुंबई	१९१५/१६	५०००००	१०५१०००
संस्थानासहित	१९१६/१७	६२४०००	१५१९०००
मध्यप्रात	१९१५/१६	४०६१०००	१०६०००
व वन्हाज	१९१६/१७	४४१०००	६०००००
निजाम	१९१५/१६	२९६४०००	४५००००
हैदराबाद	१९१६/१७	३२०००००	५०००००

सर्व हिंदुस्थानात काही निवडित भागाखेरीज हलक्या दर्जाचा, गरबरीत व आरुड धाग्याचा कापूस पिकतो निरनिपण्या ठिकाणाची गळे वाढण्यासर्वधी मि. टॉवर्ट (प्रिन्स लयालपूर, शेतकीकॉलेज) यांनी दिलेली माहिती —

देशाचे नाव	गठे घजन पांड	घनफूट घजन पांड	घनफूट घजन पांड
हिंदुस्थान	४००	४९×२०×१७	४२-८ ८
इंग्लिश	४४०	५२×२११×१२	३५-८ २५
अमेरिका	५००	५८×२९×२२	२३-० २९

जगातील कापसाचा पुरवठा बऱ्यातील ब्रिटिश राज्याचा बादा धाग्याचे पैदाशीचे जगातील ब्रिटन देश. नाव गुण ठिकाण कापसाचे चा घाटा प्र गठे हजार गठे हजार

उत्तम ची आयलंड खाल धागा	आयलंडस दक्षिण कॅरोलिना व इथीज	१०	५	३३
दुसरा दर्जा	फ्लोरिडा, आर्जिया वेस्ट इंडीज	७०	२४	
सी आयलंड उत्तम इंडोचियन (लायथागा)	इंग्लिश	४३०	५०२	४,३२ ८८
इंडोचियन सुदन	इंग्लिश सुदन	१,०००	७८	

(३४१ पृष्ठ पुढें चालूं.)

अमेरिका (उत्तम धागा).	मिसिसिपी दुआब इ.	२००		
	न्यासा लॅंड, युगांडा, पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिका	५०		
पेरू देशातील		१२५		
		१४,००	१,०७५	७७

अमेरिका साधारण (धागा)	युनायटेड स्टेट्स अमेरिका मेक्सिको प्राक्षिल रशिया प.आफ्रिका लिथेन्यु हिंदुस्थान चीन कोरिया	१५,००० १५० ३०० १००० १५ १०० २५० २५०		
		१७,०६५	२६५,	१.६

हिंदुस्थान (आखंड धागा)	हिंदुस्थान रशिया चीन	५,००० ४०० १८,००		
		७२,००	५,०००	६६
एकूण		२६,१८२	६,७७७	२६

ब्रिटिश कॉटन बोर्डिंग असोसिएशनचे अध्यक्ष मि. जे. आर्थर हटनसाहेब यांनी ब्रिटिशराज्यातील कापूस पिकणारी ठिकाणे व कापसाचे उत्पन्न वर्गबद्ध दिलेली उपयुक्त माहिती खालीलप्रमाणे आहे.—

देशांचे क्षेत्र लोकसंख्या उत्पन्न गडे
नांव चौरस मैल (गुठ्या सुमारे
धा. व. ४०० पाँड).

अत्युत्तम नरम वेस्टर्डीज	१२१४०	१७१८२१६	४५००
ठाव धाग्याचा			
ईगिप्त	३६३१८३	११२८७३५९	१३६००००
सूदन	१८४५२०	३००००००	१६०००
उगांडा मध्यम धागा	१२१४३७	२८६३४५४	३२०००

(पुढें चालूं.)

न्यासालॅंड व नाई-व्होडेथि.	३२९८०१	१८४७९०४	५५००
नायजिरिया	३३६०००	१७६११९४१	३२०००
हिंदुस्थान आखंड धा. १८०२६५७.	३१५१५६३९६.	४००००००	

एकंदर ३९४९७३६. ३५३५१५३१० ५४५००००
वरील आकड्यावरून असे दिसते की सर्व ब्रिटिश राज्यात पुरेसा कापूस पिकतो. कारण एकंदर उत्पन्न ५५ लक्ष गडे असून लाकारावरला फक्त ४० लक्ष गडे लागतात. परंतु हिंदुस्थानच्या उत्पन्नापैकी निम्मं पीक हिंदुस्थानातच खपते

अगत देशपरतून कापसाच्या अनेक जाती आणत. त्यापैकी काही वर्षांपु आहेत व काही बहुवर्षांपु आहेत परंतु कोणत्याहि कापसात पाणी वगैरे असल्यास त्याचे शाड पुष्कळ वर्षे टिकू शकते. कित्येक वेळा त्याची मोठमोठी १२ ते १५ फूट उंचीची शाडे होतात काहींची शाडे हिरवी-गार असतात, काही तांबड्या रंगावर असतात व त्याचे देठ, पाने, फुले व बोंडे ही तांबड्या रंगावर असतात. उदाहरणार्थ.—देवकापशी. एकंदरीत वर्षांपु कापशीचीच लागवड जास्त प्रमाणावर करतात. बहुवर्षांपु शाडे देवळागवळ अगर परत्यात पुष्कळ आढळतात. यानाच देवकापूस म्हणण्याची चाल आहे.

कित्येकांचा कापूस खरबरीत व आरूड धाग्याचा असतो (उदाहरणार्थ, बन्हाडी कापूस.) व कित्येकांचा नरम व सख धाग्याचा असतो (उदाहरणार्थ भडोच कपाशी). कित्येकांत काही कापूस सरकीला चिकटून रहातो (उदाहरणार्थ धारवाड अमेरिकन वगैरे.)

शिवाय कापसामध्ये लवकर व उशिरा निघणाऱ्या जाती असे दोन भेद करता येतील. पहिली ८१९ महिने लागणाऱ्या लाव धाग्याची जाती. दुसरी सुमारे ४१५ महिने लागणाऱ्या आरूड धाग्याच्या जाती. अधिक महिने लागणाऱ्या जातीची लागवड काळ्या, खोल, ओलावा धरून ठेवणाऱ्या अगर पाऊसकाळ बरेच महिने असणाऱ्या ठिकाणी करतात. कापूस फेब्रुवारी-मार्च महिन्यात तयार होतो. उदाहरणार्थः—भडोच, सुरत, वगैरे (गुजरात); धारवाड, बेळगाव (कर्नाटक), तिनेवेली वगैरे (मद्रास). या जातीचा कापूस लाव धाग्याचा, मजबूत व नरम असा असतो. रवाचे प्रमाण शेंकडा ३२-३७ पर्यंत भडोची कापसाचे असून अगरदी कमी मद्रासेकडील तिनेवेली व कर्नाटकातील कुमठा येथील कापसात ते शेंकडा २५ असते. या जातीची शाडे कमी उंच व गेंदेदार असतात. याचे सूत ३० ते ४० काउंट (अंगरी) पर्यंत निघते.

लवकर होणाऱ्या कापसाच्या जाती अनेक आहेत. त्यात पुष्कळ पोटागतीची भेसळ असते. या सर्व जातींचा कापूस हिंगणघाट अगर बनी खेरीज करून भांखड, सरवरीत पण जास्त पाडच्या रंगावर असतो. हा कापूस नोव्हेंबर, डिसेंबर व जानेवारीत तयार होतो. या कापसाचा उपयोग निमलॅकरी कपडा तयार करण्याच्या कामी कार होतो; म्हणून याला जपानातून व युरोपातील राष्ट्रांतून जास्त मागणी असते. या जातीत हवाचे प्रमाण शेंकडा ११ ते १५ च्या दरम्यान असते. या जातीची झाडे उंच असून फाया थोड्या असतात. या जाती कमी पावसाच्या प्रदेशात वागल्या होतात; व सर्वसाधारणरीत्या फाऊस येतशीर पडल्यास याचे उत्तम चालले येते.

कापसाच्या जाती.—सर्व जगात उत्तम कापूस म्हणजे लाल साभायलंड होय. दुसरा इजिप्शियन, तिसरा अमेरिकन, चवथा भडोच व कुमठा व पाचवा बन्हाडी वगैरे. हिंदुस्थानातील कापसाच्या जातीचे चाली दिल्याप्रमाणे वर्ग करण्यात येतात:—

(१) लाल झाडाचा वर्ग:—या जातीची झाडे उंच वाढणारी, निमुळत्या फायाची व लाल किंवा पिवळ्या फुलाची असून झाडास कापूस थोडा येऊन हवाचे प्रमाण हि थोडे असते. उदाहरणार्थ:—लाल नवसरी, रोडी, वगरसिया, पगरसफेद (पंजाब) (२) भडोची (डोरेदार झाडाचा) वर्ग:—या जातीची झाडे तीन चार फूट उंच वाढतात व त्याच्या फाया चालपासून बरपयंत झाडास आच्छादून टाकतात. पानांचा रंग पिवळसर हिरवा असतो. पान जाड व नरम असते व कापूस नरम असून त्याची लांबी एक इंचपयंत असते. हवाचे प्रमाण अजमाते शेंकडा ३३ असते. उदाहरणार्थ:—भडोच, घोगरी, घागड, कुमठा (मुंबई), जेडी (बंगाल) ज्वारीदासी, उष्ण तिस्रेवेली, (मद्रास) (३) बनीवर्ग:—या जातीची झाडे सहा सात फूट उंच वाढतात व चालील फाया लहान असून मध्ये लांबट व दोन्ही आखट अशा असतात. याची फुले पिवळी असून पाने साधारण रूंद, पातळ व दाट हिरव्या रंगाची असतात. याची बोंडे लांबट, झिकोनी आणि अणकुचीदार असून आतील कापूस नरम व सुमारे एक इंच लांब असतो. परंतु हवाचे प्रमाण शेंकडा २५ असते. झाडावर बरीच पाने लहान व विनकाऱ्याची अशी असतात. उदाहरणार्थ:—बनी, (हिंगणघाट), नेमाडी, चादा, वरकेली वगैरे. (४) जरी वर्ग:—या जातीची झाडे बरीलप्रमाणेच असून फळ त्याची पाने थोड्यासारखी चिरलेली असतात. याची फुले पिवळी असून बोंडातील कापूस साधारण खरखरीत, सुमारे ३ इंच लांब व हवाचे प्रमाण शेंकडा ३३-३४ असते. उदाहरणार्थ:—जरी, माडिबो, काठी, विलापती, हिरवाणी वगैरे. (५) बन्हाडी वर्ग:—या जातीची झाडे बरीलप्रमाणेच असतात. फुले मात्र पाडरी असून कापूस खरखरीत व सुमारे

३ इंच लांब असतो. हवाचे प्रमाण शेंकडा ३० ते ४० असते. उदाहरणार्थ:—बन्हाडी वगैरे. (६) कोमिला-वर्ग:—या वर्गातील झाडे बरीच लहान असून पाने फारच चिमटलेली असतात. ही जात आसाम, मद्रादेश वगैरे ज्या प्रांतांत फाऊस फार पडतो अशा ठिकाणी होते. या जातीची बोंडे लांबट व अणकुचीदार असून आतील कापूस लॅकरीप्रमाणे खरखरीत व फार भांखड घाग्याचा असतो. हवाचे प्रमाण शेंकडा ४५ पर्यंत असते. उदा:—ग्रोस, कोमिला, गारोहिन, सुनसा, खोखोचिकाओ वगैरे. (७) अमेरिकन वर्ग:—या जातीची झाडे टेण्णी व रूंद पानाची असून फुले पाडरवट पिवळी असतात व त्यावर लाळ रंगाचा ठिपका नसतो. फुलाबरोल वेष्टण करवतीदार असून त्याची टोके बोंडावर एकमेकात वेष्टण करतात. बोंडे गोले आकाराची असून कापूस मऊ व सुमारे एक इंच लांब असतो. हवाचे प्रमाण शेंकडा सुमारे ३३ ते ३६ पर्यंत असते. सरकीचा रंग काळा व हिरवट असून ती मोठी असते, व तिला चारीक कापूस चिकटलेला असतो. उदाहरणार्थ:—चारबाड, अमेरिकन, फार्वोडियाबुरी, अपलंड जोर्जिन आणि साकी (सायलपूर).

गोंधीपीयम हर्बिसिअम् या नांवाची जात उत्तर अरब-स्तान व आशियामायनर येथील असून बन्धुस्थितीत कोटेंच आढळत नाही तिसिली माल्यापासून ग्रीस, मेसा-पोटॅमिया, इराण ते वायव्येकडील प्रांत वगैरे ठिकाणी ही जात आढळते. बहुतेक समशीतोष्ण कटिबंधातील उष्ण प्रदेशात ही जात सापडते असे म्हणण्यास हरकत नाही. अमेरिकेतील लहान घाग्याच्या कापसासारखा कापूस या जातीपासून निघतो. कापसाची ही जात लेव्हॅंटमधून युरोपेज्जात व तेथून अमेरिकेत गेली आहे.

गोंधीपीयम अर्थोरीयम अथवा देवकापूस:—याचे झाडे लहान असते. ते मूळचे आफ्रिकाखंडातले आहे असे म्हणतात. परंतु वनस्पतिशास्त्रज्ञांना ते अद्याप मूळचे कोणत्या देशातील असले हें समजले नाही. ईजिप्त, आफ्रिका, अरबस्तान व हिंदुस्थान येथे ही झाडे देवळांजवळच्या बगिचातून आढळतात. चीन, जावा, म्यान आणि मलया येथेही ती वाढतात. माकासर येथे ती विपुल आहेत.

हिंदुस्थानातील दंतकथांवरून हाच कापूस यक्षोपवीत तयार करण्याला उपयोगात आणला पाहिजे असे दिसते, व इजिप्शियन भर्माण्याच्या याच कापसाचा उपयोग धार्मिक कृत्याकडे करीत असावेत असे वाटते.

हिंदुस्थानात देवकापसाची लागवड इतर जातीच्यापेक्षा प्राचीन नसली तरी ती विद्वान त्यांच्याइतकी प्राचीन सात नाचवया फुलाचा कापूस:—या झाडाना लाळ फुले येतात. हिंदुस्थानात या जातीची झाडे वचित आढळतात.

तां आभिकेंत वरींच आहेत. एके जातीची या जातीची झाड हिंदुस्थानात सर्वत्र होती. हल्ली ती अयोध्याप्रातात सापडतात.

बंगाल्यात वेळति, विहायति, खानदेश, फटेळी मठी, जरी वगैरे जातीचा कापूस होतो.

चिनी कापूस.—या जातीची झाडे बहुवर्षीय अथवा वर्षीय असून त्याच्या फाया नाजूक व जांभळ्या रंगाच्या असतात. चीन, जपान, मलाया, सयाम, ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान, बाय-य-हिमालय, इराण, मध्य-आशिया, उत्तर-ईजिप्त व आफ्रिका या ठिकाणी या जातीची लागवड वरील होते.

वनी कापूस.—या जातीची झाडे लहान असून ती वर्षीय अथवा द्विवर्षीय असतात. त्यांना पिवळी फुले येतात. हिमालयाच्या भागात व हिंदुस्थानातील उंचवट्याच्या प्रदेशात याच जातीची लागवड करतात. याला वगर अथवा वतनी कापूस म्हणतात हिंदुस्थान व चीन येथे होणाऱ्या या जातीच्या झाडात फरक असतो चीन व जपान येथे होणारा कापूस धाग्याच्या बायतीत सरत असतो हिंदुस्थानात होणाऱ्या झाडाची पाने मोठी व रुंद असून त्याचा सालचा भाग बदामी आकाराचा असतो व सर्व रोंपार कुठे असतात

कोकोनाडी कापूस.—ही झाडे साधारणतः बहु-वर्षीय असून छुडपासारखी असतात; व त्याच्या पानाचा रंग काळसर हिरवा व देंळाचा रंग गहिरा-तांबडा असतो. ब्रह्मदेशातील बागले नावाची बहुवर्षीय झाडे, वानि नावाचा चाकी कापूस व बहुवर्षीय वागिय नांवाचा कापूस हे तिन्ही याच जातीचे परंतु निरनिराळ्या स्थितांतील आहेत. या जातीच्या एका प्रकारची लागवड दक्षिण-हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणावर होते व ते त्याला नाद म्हणतात. हा मद्रास इलाख्यातील हलक्या प्रतीचा कापूस असून या झाडाची फुले उमलण्यापूर्वी गुलाबी रंगाची व उमलल्यानंतर तांबूस जांभळ्या रंगाची असतात. सप्टेंबर-पसून नोव्हेंबरपर्यंत अगर एप्रिल ते जूनपर्यंत याची पेरणी करतात. म्हणून तेथे दोन पिके होतात. तांबूस, रेंदाड अगर खडकाळ जमिनीवर याची लागवड करतात. क्वचित काळ्या जमिनीतही याची पेरणी करतात ही झाडे बहु-वर्षीय असून त्याची उंची ६ पासून ८ फुटांपर्यंत असते. शेतात या जातीची झाडे रागेने अगर कुंपण म्हणून दुसऱ्या पिकाच्या रक्षणाकरिता लावतात.

दिगपाटी कापूस.—या जातीच्या झाडापासून उत्कृष्ट व अतिशय मऊ कापूस निघतो. त्याला बाजारात उमरस, हिगण-घाटी, नागपुरी विहारी कापूस म्हणतात. वनि व जरी असे दोन प्रकार वरील कापसाचे आहेत. वनि उंचवटाच्या व रुक्ष जमिनीत होती, तो उत्तम व मऊ असतो. परंतु त्याचे पीक कमी येते. जरी कापसाची लागवड उत्तर प्रदेशातील

जमिनीत होते. हा कापूस हलक्या प्रतीचा व लोकी-सारखा असून त्याचे पीक भरपूर येते. जरी ही वनी जातीची हलकी प्रत आहे. वनि जात चिनी जातीपेक्षाच एक असल्यामुळे त्या जातीच्या कापसाचा धागा रेशमासारखा असतो या जातीच्या झाडाच्या पानाचा आकार व फुलाचा रंग नादप्रमाण असतो. परंतु ती मोठी व केसळ असतात.

या जातीच्या कापसाचा धागा अनेक प्रकारचा असतो याला विहारमध्ये जेथि अथवा देशी, बंगालमध्ये भोगळ, बन्हाडात तिडकी व जडी म्हणतात. हैद्राबाद संस्था-नात जेथि येथे होणारी जात सर्वात उत्तम असते बन्हाड, मध्यप्रांत, विहार व बंगालचा काही भाग या ठिकाणी ही जात थोडथोडी आढळते

रोझी कापूस.—या जातीची झाडे छुडपासारखी असून बहुवर्षीय असतात. त्यांना पिवळी फुले येतात. ही जात विशेषतः बडोदा व खेडा या ठिकाणी आढळते या जातीची झाडे ६ पासून ८ फूट उंच असून त्यांना अतिशय फाया असतात. रोझी जातीच्या झाडांना कुंपणात बांधे दिले असता ती वेळोवेळी पसरतात व त्याचा कापूस आड धाग्याचा व तांबूस होतो. शेतात जर ही झाडे ३४ वर्षांपेक्षा जास्त दिवस राहू दिली तर त्याचा कापूस हलक्या प्रतीचा होतो.

हिंदी रान-कापूस.—या जातीची झाडे छुडपासारखी असून त्याची पाने लहान असतात. बाँडे संवाकृति असून सरकीच्या भोंवते राखेच्या रंगाचे भागे असतात. ही झाडे मूळचीं सिंदोनमधील असून त्याची लागवड करीत नाहीत ही जात वर्षीय असून भातील सरकी फार लहान असते.

कापसाच्या काही मुख्य जाती खाली दिलेल्या आहेत.
(अ) शुद्ध प्रकारः—(१) कहुनामी-भडोच, सुरत, नवसारी, बडोदा वगैरे ठिकाणचा “ देशी ” कापूस.

(२) बडोदा व भडोच येथील हलक्या प्रतीचा गोवरी नावाचा कापूस

(३) खालिओः—अहमदाबाद व काठेवाड येथील धोलेरा नावाचा देशी कापूस.

(४) दक्षिणमहाराष्ट्रातील उमरुड नावाचा कापूस

(५) उप्पम नावाचा दक्षिण हिंदुस्थानातील लोव पागमाचा कापूस. हा विशेषतः तिनेवेळि व कोदमवुर येथे होतो.

(आ) संकरण प्रकारः—(१) कनविः—या जातीच्या कापसाला बहुधा खानपुरी म्हणतात. गां. अंबोरीअम निग-लेक्य या जातीशी झालेल्या संकरापासून हा प्रकार झाला असावा. (२) वागरीआकापूस उत्तरगुजराथ, काठेवाड, कच्छ येथे होणारा असून बहुधा गां. नागकिंग जातीशी झालेल्या संकरापासून हा प्रकार झाला असावा. (३) तेहपई,

दक्षिणहिंदुस्थानातील काप्या विकासाच्या कापसाचे हें नाव असून उत्पन्न व पुर्वीन कापसाच्या संकरापासून हा झाला असावा.

पहिलेक वन्य कापसाच्या वियाना सूर्यमस्तूर्तपूर्व आवरण असतें.

पेरुवियन व इन्डियन कापूस—या जातीचीं झाडें मूळचीं मध्य व दक्षिण अमेरिकेंतील असून याला पेरेव्हियन कापूस म्हणतात. ह्या जातीचीं झाडें कापूस होणाऱ्या सर्व प्रदेशात आढळतात. हीं झाडें विशेषकरून पश्चिम आफ्रिकेंत आढळतात व तेंथें त्यांना ओलु, उकेंको वगैरें नावें आहेत. आफ्रिका व अमेरिका येथें लागवडींत असलेल्या कापसाच्या जातींत सूर्यमस्तूर्तकरण असलेलीं सरकीं असते, व झाडाचीं पानें थोडींचहुत केसाच्छादित असतात. केसाच्छादनरहित पानाच्या जातीच्या कापसाचीं सरकीं सूर्यमस्तूर्तवारणरहित असते

सूर्यमस्तूर्त त्या व रण र हित सर की च्या का प सा च्या जाती—बोर्बोन.—(गों पापेरॅसन्स) या झाडाची लागवड होत असून ती बहुवर्षीय अस्ततात. या जातीचे घरेच प्रकार असून त्यापासून निष्पत्त्या कापसाला बागारात पुर्वीन व पोर्तुगेसी कापूस म्हणतात.

या जातीच्या कापसातील सरकीं सूर्यमस्तूर्तवारणरहित असते व झाडाचीं पानें मुख्यत्वेन असतात हीं झाडें वेदातच बागलीं होतात, म्हणून याच्या लागवडाच्या बाबतींत उत्तर हिंदुस्थानाविरुद्ध दक्षिणहिंदुस्थानातच जास्त यश आलें आहे.

गों पापेरॅसन्स—याला बागारात “सीआयलड” कापूस म्हणतात. या जातीत सर्व लांब भाग्याचे व उच्च प्रतीचे कापसाचे प्रकार येतात. या जातीचीं झाडें छद्दपासारखीं असून बहुवर्षीय अस्ततात हीं फक्त लागवडीच्या अवस्थेतच आढळतात व त्याची लागवड बायेंक असते हीं झाडें दैव व कोंवळ्या पानाच्या शिराखेरीज मुख्यत्वेन असतात.

प्राचीन लेखकाना गों बेस्टा, गों बॅट्टी, कोलियम् हीं नावें एकाच जातीच्या झाडाचीं आहेत हें माहित नव्हतें. लागवड व मिश्रण या योगानें सी आयलंड नावाचा एक प्रकार उत्पन्न झाला, त्यालाच अलीकडल्या लेखकानीं गों. बायें-डेन्स हें नाव दिलें.

जरी अनेक वेळा या जातीची लागवड हिंदुस्थानात करण्यात आली तरी कोणत्याहि प्रदेशात ती यशस्वी झाली नाही. अंदाजान व निकोबार वेदात व तेनासरिमच्या बाहेर मागात वदाचित या जातीची लागवड कायदेशीर होण्याचा समय आहे.

का प सा ती ल मे स ड व ति या परिणाम—ग्रुद्ध कापूस परदेशी पाठविण्यापेक्षा कितीहि काळजी घेतली तरी थोडीच आहे असें मिळवनें याने लिहिलें असून हिंदुस्थाना-

तील कापसातील भेसळ व त्याचा गुण हात या गोष्टींविडे एक शतकापासून लक्ष लागलें आहे. हिंदुस्थानच्या कापसाला कमी किंमत देण्याची सेंट मानें टनर यानें दहा कारणें दिली आहेत. निरनिराळ्या जातीचीं निरनिराळीं लागवड करून त्याचे निरनिराळे वेंच करण्याला एतद्देशीय शांतकन्यानां उत्तेजन मिळत नाही, हें त्याचें कारण नवून भेसळ नसलेल्या कापसाला जास्त किंमत मिळतें हें होय असं रायल यानें लिहिलें आहे याचप्रमाणें हिंदुस्थानचा कापूस लहान धाग्याचा अजरायामुळे त्याला इंग्लंडच्या बागारात तेजीची मागणी नाही, परंतु बागारात तो भेसळस्थितीत मिळतो, हेहि त्याची कमी किंमत होण्याचें एक कारण आहे हलन्सा प्रतीचा कापूस उच्च दर्जाच्या कापसात मिसळण्याच्या विरुद्ध बरीच ओरड सुद्धा झाली वेव्हा ‘कॉउन मॉड’ कायदा यात झाला. (१८६१) व इ. स. १८७८ च्या कायद्यानें त्यात सुद्धा केले

विशदें यान कापसाची भेसळ यावर एक लेख लिहिला आहे (१८९१) त्यात तो म्हणतो की, आपल्या हलन्सा प्रतीच्या कापसाला घरें गिन्हाईक राहिलें नाही. कारण एतद्देशीय फोर्डी त्याचा उपयोग करू शकत नाहीत व चिनी लोकानाहि तो कायदेशीर पडत नाही

इ. स. १८९१ मध्ये सिंधच्या कमिशनरनें कापसासंबंधी एक पत्रक काढलें, त्याला मुबईच्या कॉमर्स सभेनें जें उत्तर दिलें त्यात तिनें असें मत दिलें की कापसाची सुधारणा करणें अवश्य आहे, परंतु त्याकरिता प्रतीबंध कायद्याची गरज नाही. इय मत् सरकारचेंहि होतें हिंदुस्थानच्या कापसाची निवड्यावस्था सरकार व गिरण्याच्या मालकांच्या सत्त्या यांच्या नजरेत ना. वेटिट यानीं इ. स. १९०१ मध्ये आगली. चीन व जपान हे दोन देश आपल्या देशातच हलन्सा प्रतीचें कापड तयार करू लागल्यामुळे हिंदुस्थानचीं दोन मुख्य गिन्हाईक सुटल्यासारखे झाले. अर्थातच हिंदुस्थानातील गिरण्याच्या मालकाना आपल्या मालात सुधारणा करणें भाग झालें. २० नवबरच्या सुताऐवजीं त्यांना अर्थात ८० नवबरचें सुत काढण्याचा विचार करणें भाग पडलें परंतु त्याकरिता लागणारा कापूस स्थानी इंग्लिश व अमेरिकेंतूनहि आणणें भाग आहे. अशा रीतीनें भेसळीमुळे कापड तयार करण्याच्या धंद्याला बराच अडथळा झाला आहे. म्हणून भेसळ करण्याविरुद्ध कायदा असावा, अशी ओरड पुन्हा गुरू झाली असून ज्या प्रदेशात कापूस झाला, त्या प्रांताचा पाठीवर लाप अल्ला म्हणजे बराच प्रतिबंध होईल असेंहि सुचविण्यांत आलें आहे

क पा सी च्या ल व व डी थ ज मी न.—उत्तम, खोल, काळ्या व विकण जमिनीत कापूस चांगला होतो तथापि त्याची लागवड मध्यम, काळ्या व भिस्कीच्या जमिनीतहि करितात उत्तम जातीच्या कापसाची लागवड सिंध, गुजरात, कर्नाटक, मद्रास व बिझापूरच्या राज्यांत होते. हलन्सा काप-

साची लागवड खानदेश, नगर, धोलापूर, वऱ्हाड व मध्य-प्रांतात—जेथं जेथं तीत ते वाळीत ईंच पाऊस पडतो—तेथें होते. उत्तर गुजराथेंत बोय असेल तेथें कापसाखा पाणी देतात. इतर प्रांतात बहुतकरून आझूड धाग्याचा कापूस होतो. उत्तम कपाशी पिकण्याचे जे जे प्रदेश आहेत तेथें सरपणाची अतिशय मद्दगाई आहे व त्यामुळे सरपणाच्या कामी देशाच्या गांवच्याचा उपयोग करणें भाग पडतें. तथापि जें काहीं खत असेल तें ज्या वर्षी कपादी पेरितात, त्या वर्षी देश्याची चाल असते. भारवाडाकडे सान नमीन खत—विण्यात फरक आढळतो तो असा कीं, कापसाची ज्वारीचा फेरपालट असल्यामुळे ज्या वर्षी ज्वारी करतात त्या वर्षी तिकडे खत देतात. मडोच व जळगाव येथें सरकारी प्रयोगशाळेंत ताज्या मैल्याचे खतासाठी प्रयोग कापसावर करण्यात आले. हें खत फार फायदेशीर आहे, असें खाली दिलेल्या आकड्यावरून स्पष्टपणें दिसून येईल. खताचें प्रमाण दर एकरी पौडान दिलें आहे

नांव	मैला ए.	किंमत	विनखती	खताचा
	गाडया	दर ए.	भाग	भाग.
मडोच	७०	४९	२६४	११९८
जळगाव	४४॥	३६	२१३	९८८

कापसाच्या लागवडींत सुधारणा करावयाची असल्यास ती प्रातःपारीनें निरनिराळी करावी लागेल. सुधारणा करावयाच्या मुख्य तऱ्हा तीन आहेत. (१) व्यापारी व परिस्थितीच्या दृष्टीनें वियाची निवड, (२) संकर्ण जातीचा घोष, (३) परदेशातील माल्याधान जाती एतद्देशीय हवेची साम्य करणें या तिन्ही उपायांचा अवलंब हल्लीं हिंदुस्थानात होत असून बहुतेक भागात अस्तित्वात असलेल्या जातीसून केलेली निवडच आशाजनक वाटते. अगदीं नवीन जात घोषून काढण्यास संकराचा उपायच जास्त भेयस्कर वाटतो.

बि या ची नि व ड.—हिंदुस्थानातील शेतकरी वियाची फारशी काळजी घेत नाहीत. ते बहुतकरून सरकी जिनातून आणतात. गिरण्या आल्यापासून हातचरक बंद झाले.

सर्वांत मोठया व ज्याला सर्वांत जास्त धोंडें आली अतः तील अशा झाडाच्या कापसातून काढलेली सरकी पुढील सालच्या पेरणीकरिता राखून ठेवावी. बांडावरील किडे ज्या झाडावर आहेत त्याच्या कापसातील सरकी वियाकरिता उपयोगात आणू नये. बांडाना किडे लागू नयेत म्हणून पेरणी करण्यापूर्वी वियाची सरकी मोरचुदाच्या पाण्यात (१०० भाग पाण्यांत ३ भाग मोरचूद) भिजवून उन्हात वाळवावी. हेंवरील अकालीन बदलामुळे कापसाच्या पिकावर वाईट परिणाम होण्याचा बराच संभव असतो.

प र दे शा ती ल का प सा च्या जा ती.—कर्नाटकमध्ये एक अमेरिकेंतील कापसाची जाट तेथील हवेची साम्य घाली आहे. यालेरींग कोरेंडि परदेशच्या कापसाच्या १० म्हणण्यासारखें यश आलें नाहीं. (वायपलीक-

च्या प्रदेशात पावसाळ्याखेरीजच्या आठ महिन्यात इजिप्शियन कापसाचें पिक काढण्याचा प. वा. टाटांनी प्रयत्न केला होता. इ. स १९०० मध्यें पुण्याला २ इजिप्शियन जातीचा प्रयोग करून पहाण्यात आला. पहिल्यापासूनच ही झाडे रोपाट दिसत व पुष्कळ धोंड उमळण्यापूर्वीच गळून पडली. दोन्ही जाती मिळून दरएकरी सरासरी ४०१ पौंड (३ व सरकी) उत्पन्न झालें.

अमेरिकेंतील शेतकरी वियाणाची निवड कशी करतात, यासंबंधानें मे रॉबर्टसन—लायलपूर कॉलेजचे प्रिन्स-पाल—हे आपल्या अमेरिकेंतील प्रवासवर्णनात लिहितात कीं, अमेरिकेंत सर्व शेतकरी सरकीच्या निवडीसंबंधी जास्त काळजी घेतात. बहुतेक शेतकऱ्यांचे वियाची निवड करण्यासाठी तीन वेगवेगळ्या भाग असतात.

पहिल्या सालीं सर्व शेततां फिखन एक उत्तम झाड निवडून त्याची सर्व सरकी पुढील सालीं एका भागात पेरितात. कापूस तयार झाल्यावर पुन्हा या भागात एक उत्तम झाड निवडून दुसऱ्या सालीं त्याचे बीं वेगळ्या भागात पेरणें, व बाकी निवडलेल्या झाडाची सरकी मोठया प्रमाणावर शेततां पेरवयाची. तिसऱ्या सालीं पुन्हा एक उत्तम झाड निवडण्याचें व पुन्हा त्याची वेगळी सरकी पेरवयाची. असा क्रम वर्षांतुनच चालू ठेवितात. या योगानें दर वर्षी चांगल्या वियाची उपज होऊन जास्त प्रमाणावर पेरण्यासाठी उत्तम बीं मिळतें.

याप्रमाणें दर एक मोठया इस्टेटवर एक भाग, निवडक एका झाडाच्या वियाचा, दुसरा भाग, घोड्या प्रमाणावर सरसकट निवडक वियाचा व तिसरा भाग जास्त प्रमाणावर सरसकट निवडक वियाचा असतो.

गुजराथेंतील लागवड.—मडोच व सुरत येथें सुमारे तीस वाळीस ईंचावर पाऊस पडतो. कपाशीच्या जमिनीस उन्हाळ्यात पाळ्या घालितात व पूर्वीच्या पिकांचें गवाळ काढून टाकतात. खत असल्यास मे महिन्यात देऊन गंतर पाऊस सुरू झाल्याबरोबर एकदोन वेळ बखरून दोन फणीं पांभरीनें बीं पेरितात. दोन ओळींसमोळ अंतर सुमारे २२ ते २६ ईंच असतें. सरकी पेरण्यापूर्वी बींजास, घोण व माती पाण्यात एकत्र काळवून त्याचें पूट देतात. याचा हेतु, सरकीस जे कापसाचे तेल चिकटून राहिलेले असतात ते त्या सरकीच्या अपाळा बळकट विकटून जाऊन तें बीं वाज्यातून विनहरकत पडवें असा असतो. बहुतेक शेततां वर्षाआड कापूस पेरितात. काही ठिकाणीं जमीन पड ठेवितात, काही ठिकाणीं पहिल्या वर्षी ज्वारी व दुसऱ्या वर्षी कापूस पेरितात. काही ठिकाणीं हुंगामात गहू, झालू, अगरतूर व तीळ पेरतात. कित्येक ठिकाणीं कापसाच्या वियाबरोबर तूर, तीळ व अंबडी व मडोच जिल्ह्यांत व बद्दाम भागात जेथें जास्त पाऊस पडतो तेथे कापसाच्या ओळींस अगर मधील जमिंत भाताची तासें घालितात. ग्वेडा जिल्ह्यात गोराडू वगैरे जमीनीत ' रोसी '

नावाच्या कापसाच्या ओळी दूरदूर घालून, मधील जागेत वागरी अगर इतर कडधान्ये पेरितात. दरएकरी वियाचें प्रमाण दहा ते पंधरा पोंडपर्यंत असतें. पीक सुमारे चार सहा इंचावर आल्यावर पहिली कोळपणी व निंदणी देतात दाट झाडे पातळ करून ओळीत अठरा इंचापासून ते दोन फुटापर्यंतच्या अंतरान झाडे ठेवितात पुढें एक दोन कोळपण्या देऊन सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्याचे शेवटी ओळीमध्ये एक नागराचें तास घालितात आक्टोबर-नोव्हेंबर-मध्यें फुल्ले येण्यास सुरुवात होऊन ती जानेवारीपर्यंत येत असतात. वेंचणी जानेवारीअखेर सुरू होऊन मार्च-एप्रिल-पावेतो चालते. वेंचणीस सकाळची वेळ चांगली समजली जाते.

कर्नाटक, धारवाड वगैरे जिल्ह्यात पहिले व नंतरचेही वळीव पाऊस पडतात. अशा स्थितीमुळे जूनमध्ये वीं पेरल्यास ऐन वेंचणीच्या वेळीं पावसानें कापूस न नासावा म्हणून पेरणीचा हंगाम ऑगस्ट महिन्यात सुरू होतो. पेरणी फगाच्या मागे चाडी बांधून खानदेशाप्रमाणें करितात. रोपे भडोच व घुस्तेप्रमाणें पातळ करीत गाहींत. कोळपणी, निंदणी, टिपणी, वेंचणी वगैरे गुरागुराप्रमाणेंच करितात.

कर्नाटक सोडून जों जों पुढें दक्षिणकडे मद्रास इत्याख्यात जावें, तों तों कापूस पेरण्याचा हंगाम पुढें सरसावत जातो कर्नूल व कडाप्पा जिल्ह्यात कापसाची पेरणी ऑगस्ट-सप्टेंबरत होते व तिनेवेळेस कापसाची (करागणी व उपम मिसळ जात.) लागण आक्टोबर-नोव्हेंबरात होते.

खानदेश, बन्हाड, मध्यप्रात व निजामचे राज्य यातील कापसाच्या लागवडीत फारसा फरक नाही कारण जमीन, हवापाणी, उष्णता, पाऊसकाळ वगैरेंत बरील प्रांतात बरीच साम्यता आहे.

खानदेशात कापसाचा पेरा अव्वल काळ्या, हलक्या व मध्यम काळ्या जमिनीतहि करतात. हलक्या व मध्यम काळ्या जमिनीत एक वर्ष कापूस व दुसऱ्या वर्षी ज्वारी, वागरी अगर तीळ करून तिसऱ्या वर्षी पुन्हा कापूस पेरितात. अव्वल काळ्या जमिनीत कापसाचा केरपाळट ज्वारी, गहू, हरभरा, जंबस वगैरे रब्बी पिकांशी करतात. बन्हाडात धनी व अरी असा दोन कपाशीच्या जाती अमून पैनघाटाच्या दक्षिणभागात बहुतेककरून धनीची पूर्वी जास्त लागवड होत असे. पण आता ती कमी झाली आहे. धनीला सप्टेंबरमध्ये फुल्ले येऊन त्याचा कापूस नोव्हेंबरमध्ये वेंचण्यास येतो धनीचा कापूस उत्तम असतो. परंतु उत्पन्न कमी येऊन हवाचें प्रमाण फार कमी असतें यालाच शिणघाट कापूस म्हणतात.

कापूस करण्याकरिता जमीन बहुतेककरून दरसाल नागरीत नाहीत. त्याऐवजी चार पाच कुळ्याच्या पाळ्या करून काम भागवितात. हें काम उन्हाळ्यात सुरू होतें. खत असल्यास दर एकरी शेणखताच्या दहा गाड्यापर्यंत देतात. पेरा जून महिन्यात ओलावा पुरेसा शाळा म्हणजे होईल

तितका छनकर करतात. पेरा करताना दुसऱ्याच्या मागे दोन्या अटकवून त्याला मोगण्या वाधितात, व तयार केलेले वीं वायकाकडून पेरतात. ओळीमधील अंतर सुमारे दोड फूट असतें. वियात तुरीचा, अंधाडीचा, तिळचा, ज्वारीचा वगैरे उतवडा असतो. काहीं ठिकाणी तुरीची तासे घालतात. दर एकरी सुमारे बारा ते बीस पींड वीं पेरितात कित्येक ठिकाणी मामसलेल्या भागात (तळोई, शहाई वगैरे भागात) पूर्वी फारशी मशापत न करिता सुळवाला मोगणी बांधून दर खेपस एकेक तास असा पेरा करितात. रोपे तहा ते आठ इंच झाल्या म्हणजे कोळपणी (बन्हाडात डवरा मारणें) सुरू होते असा तीन चार कोळपण्या देतात. कोळप्याच्या योगानें तण सुळसकट उपरतें जमीन मुसमुशीत होऊन रोपना योडयोडी मातीची भरपडते धवडीप्रमाणें व पेशाच्या वळप्रमाणें कपाशीला दोन किंवा तीन निंदण्या देतात. निंदणीच्या वेळीं वायका ओळीतील तण व दाट असल्यास कपाशीचीं रोपे उपटून काढितात कापूस निंदण व तो वेंचणें हीं कामे वऱ्याच खर्चाचीं आहेत कापूस वेंचण्याचें काम बहुतेककरून अक्टोबर (पश्चिम खानदेश) व नोव्हेंबर (पूर्वखानदेश व बन्हाड) या महिन्यात सुरू होतें उत्तम पिकाचे तीन ते चार वेंचे होतात. यापैकी पहिल्या व दुसऱ्या वेंचणीच्या कापसाची सरकी पुढील साळाकरिता राखून ठेवितात जे सगूर कापूस वेंचतात त्यास पूर्वी मजुरीबद्दल पैसे न देता कापूसच देत असत हा दर थानासाठी लईच्या भावावर अवलंबून असे. साधारण मान असें असे की, पहिल्या वेंचणीच्या वेळीं एका दिवसात वेंचलेल्या कापसाच्या एक दशांश हिस्सा, दुसऱ्या वेंचणीचा एक पद्यांश व तिसऱ्या वेंचणीचा एक तृतीयांश हिस्सा देत असत परंतु हल्ली कापसाचा भाव वाढल्यानें रोकड पैसे देण्याचा प्रचार सुरू झाला आहे. याप्रमाणें दिलेल्या रद्दीची किंमत दर एकरी दहापासून पंधरा रुपयापर्यंत होते पंगवात अद्यापि वाट्याची चाल प्रचलित आहे वाट्यानें दिलेल्या कापसाची किंमत तेथें सन १९१७-१८ साली दर एकरी सुमारे आठ रुपये होती.

हिंदुस्थानात निरनिराळ्या भागात कापसाच्या निरनिराळ्या जाती असून त्यांना देशप्रत्येक वेगवेगळ्या नांवें पडलेली आहेत हीं नांवें व व्यापारात प्रचलित असलेली कापसाचीं नांवें बरीच मिश्र आहेत.

जात धाग्याची ला इ. धाग्याचे वर्णन

गुंज रा थ-

माथिओ	$\frac{1}{2}-\frac{3}{4}$	खरखरीत व पाडरा
भडोच	$\frac{3}{4}-\frac{5}{8}$	नरम पाडरा.
नवसारी	$\frac{3}{4}-1$
दोगारी	$\frac{1}{2}-\frac{3}{4}$	" "
लालिओ	$\frac{3}{4}-\frac{5}{8}$	" "
वायड	$\frac{1}{2}-\frac{3}{4}$	थोडा अंधुक
रोशि	$\frac{1}{2}$	खरखरीत अंधुक

खानदेश—

खानदेशरोशी	३-५	खरपरीत पादरा
एन. आर.	} वन्हाडी ३-५	" "
एन. आर. सी.		" "
एन. व्ही.		वन्हाडीपेक्षा बरा
एन. व्ही. एम्.		जडी ३
एन. व्ही. के.		" "
बनी	१-१५	लाव घारयाचा
		अंधुक पादरा.

कनोटाक—

कुमठा	३	नरम योडा अंधुक
भारवाड अमेरिकन	३-३-५	" "
काचोडिया	३-५	नरम सफेत

कपाशी वरील रोग व त्यावर उपाय.—कापसाला बरच रोग होतात त्यापैकी पाने खाणारे व बोंडातील बी खाऊन कापूस विणडविणारे किडे हे मुख्य होत शिवाय कधी कधी शाड्याच्या मुळ्या कडूनहि योडे लुकसान होतं तथापि रोगाने अभिवात पीक जातं असे कधीहि होत नाही.

कापसाचे पीक हलक्या प्रतीचे का येत याच्या कारणाबद्दल फार थोडी माहिती उपलब्ध आहे. चहा व कॉफी यांच्या पिकाच्या मानाने पाहता कापसाच्या पिकाचे प्रतिकूल हंगामापेक्षा, रोगमुळेच जास्त नुकसान होतं, असे म्हणता येणार नाही.

मॅक्सवेल लेफॉय यांनी १४ प्रकारच्या रोगाची माहिती दिली असून त्याचे चार वर्ग केले आहेत. (१) मुख्यतः सप्टेंबरपर्यंत दिशणारे पानावरील किडे, (२) युंथातील किडे, (३) बोंडातील किडे, (४) संवर्ण वर्ग त्यांनी लिहिले आहे की, आगष्ट व सप्टेंबर महिन्यात किड्यावर लक्ष ठेवून ज्या फाशावर व बोंडावर किडे दिसतील त्या फाया व ती बोंडे काढून टाकावीत

ज्याला एतद्देशीय लोक गोंसावी अथवा तुळशी म्हणतात, तो हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात आढळतो. या रोगामुळे प्रथमतः मोठी व जोमदार असलेली पाने पुढे गुंजाळी जातात व त्याच्यावर कुसोचे आवरण बटतं. या झाडाना फुलं व फळे येत नाहीत. गुनरायमध्यं हा रोग बराच असून दिकडा ५ ते १० झाडे या रोगामुळे निरुपयोगी होतात या रोगावर संयक अथवा कैरोसीन एमल्शन याचा उपयोग करावा.

टांका किड्याचा नाश करण्याच्या कामी ग्वाटिमालामधील वेक्री गावाची कापसाची जात अवलंबायसून बराच फायदा होतो, असे ओ. एफ. व्हक यांनी लिहिले आहे.

कापसाचे वाजारः—गुजरात, नवसरी, सुत, भडोच, डभोई, अहमदाबाद, विरमगाव, खानदेशात—अमळनेर व धुळे, कनोटाकात—दुबळी, गदग, धारवाड व विजापुर; वन्हाडात—उमरावती, खामगाव, आकोट, बेगाव, अकोला, मूर्तिगापुर वगैरे होत; निजामच्या राज्यात—करंकेली, परभणी, नांदेड व वार्शी.

सर्व कापसाच्या क्षेत्रात आगोजागी सरकी काढण्याची संज्ञेने (गिरण्या) व यंत्राने दाखून रमाचे गेदे वाचण्याचे कारखाने झाले आहेत. पुष्कळ शेतकरी आपल माल जमिंदारच लहान व्यापार्यास विकतात. कित्येक शेतकरी लोक आपला माल मोठमोठ्या वाजाराच्या ठिकाणी आणतात व बाकीचा माल त्या गावच्या सावकार लोकामार्फत येतो मोठमोठ्या शहरी हिंदी व युरोपियन असे दोन्ही जातीचे व्यापारी असतात, ते रई खरेदी करून रेल्वेन परठिकाणी पाठवितात. लाव पल्यावरच्या ठिकाणी त्याचे सुखत्यार असतात; ते आपसाच्या शेतकऱ्याकडून कापूस खरेदी करून आपापल्या कारखान्यात पाठवितात.

उपयोग.—कापसाच्या पळाट्यांचा उपयोग सरणाकडे पाट्या, कणगी, गड्याच्या बाजू विणण्याकडे फार करितात. हल्ली पळाटपारातून कागद तयार होतो अगर होण्याचा संभव आहे असे नागपुर शेतकी कॉलेजातील रसायन शास्त्रवेत्ते यांनी प्रसिद्ध केले आहे. सरकी गुरास खावपास बालतात. ती फार पौष्टिक असून दुधाच्या गुरास दिव्यास दुधात लोण्याचे प्रमाण वाढतं. हल्ली नवसरी येथे व वन्हाडात अकोला येथे सरकीचे तेल व पेंड करितात. या तेलाचा तळण्याकडे व सावण करण्याकडेहि चांगला उपयोग होतो. विजायतेकडे सरकीच्या तेलापासून मारगाईन तयार करतात. याची पेंड गुरास चांगली मानवते. सरकीच्या बरकी टरकळ कडच्याऐवजी गुरास चांगली उपयोगी पडतात. सरकी सन १८९८-९९ सालपासून परदेशी जाऊ लागली असून वर्षावर्षा ती जास्त प्रमाणात जात आहे.

सन १८९८ ते १९०७ सालापर्यंत हिंदुस्थानातून सरकीची निर्यात खाली दिल्याप्रमाणे झालेली आहे. खालील आकडे (हॅड्रॅडचेट्सचे) ११२ पौंडाचा एक हॅड्रॅडचेट, या प्रमाणात आहेत.

सन.	हॅड्रॅडचेट.
१८९८-९९	३७,०००
१९००-०१	३९,७४,०००
१९०१-०२	४३,७८,५३४

हल्ली दरमाल हिंदुस्थानात सरसरीने अठरा लक्ष टन सरकी उत्पन्न होते. यापैकी दोन लक्ष टन बी कापसाच्या खगबडीकडे खर्च होऊन १५१५५ टन सरकीची दरमाल निर्यात होते. सगळ्यात जास्त निर्यात २८४३७ टन सन (१९१३-१४ साली) झाली आहे.

इंडियन कौटिल्य कमिटीच्या रिपोर्टात पाने ७ ते ११ यांत दिलेल्या परिशिष्टातील माहिती.

व्यापारी वर्गीकरण	जातचे नाव	तत्पूर्वी लांबी इंच	इवाचे दो.प्रमाण	कापूस पैदास होण्याचे ठिकाण	क्षेत्र (एकर) हजार
उमरान	१ बनी (हिंगण-पाट, बाराही अगर गावरानी)	१—१½	२५	हिंगणपाट, चादा (मध्यप्रांत) निजामचे राज्यातील उत्तर भाग	८४०
	२ बुरी	१—१	२१	हैदराबादचा नायव्येकडील भाग, छोटा-नागपूर, संयुक्त व मध्यप्रांत	२
	३ माळवा	१—½	२५	माळवा (मध्यहिंदुस्थान)	११२
	४ मध्यहिंदुस्थान	१—½	२३	मध्यहिंदुस्थानातील संस्थाने	१४००
	५ बन्हाड व मध्य-प्रांत	१—½	२५	बन्हाड आणि मध्यप्रांताचा पश्चिम भाग	३०००
	६ रोशियम	१—½	४०	बन्हाड आणि शेजारील भाग	७००
	७ छानदेश	१—½	३२	पूर्व व पश्चिमखानदेश, अहमदनगर, सोला-पूर, नाशिक, उत्तर भाग विजापूर आणि निजामहैदराबादच्या शेजारील भाग	३६१०
	८ खानदेश रोशि-यम	१—½	३८	" " " "	३०
धोलेरा	९ बाणड	१—½	३३	उत्तर गुजराथ (विरमगाव) आणि काठेवाड	२१००
	१० छालियो	१—½	३३	उ गुजराथतील हलक्या शमिनीवर होणारा	
	११ धोगारी	१—½	४०	भडोचच्या उत्तर भागातील निमळ	
	१२ रोशी व ज-रिवा	१—½	३५	खेडा व बडोदे संस्थाने याचा उत्तरभाग	
	१३ माठिओ	खानदेशातील मिसळीप्रमाणे	३२	कच्छ, काठेवाड व अहमदाबाद	
बंगाल	१४ संयुक्त प्रांत	१—½ (मिसळ पीक)	३३—४०	संयुक्त प्रांत	११२०
	१५ पाडम्या फुला-चा अलिगड	१—½	३९	अलिगड शेजारील भाग	१२०
	१६ राजपुताना	नंयर १४ प्र	३३	राजपुताना	३७२
	१७ साळथ ईस्ट पंजाब	" "	३३	साळथ ईस्ट पंजाब, भुजने हिसारपासून अशालापर्यंत येणाऱ्या लाईनीतील भाग	३०९
सिंध, पंजाब	१८ सिंध	१—½	३५	सिंध	२४५
	१९ पंजाब	१—½	३३	पंजाब-अवाला ते हिसारच्या वायव्यदिशेस	१४००
झंझर	२० वायव्य सरह-द्वीवरीलप्रांत	१—½	३२	पेशावरचे खोरे	१८
	२१ बहार-ओरिसा	१—½	३४	मुख्यतः सारण, शातल परगणा व राची जि	७४
भडोच	२२ नमसारी	१—½	३१	विलमोरा, व नवघारी	१२१०
	२३ सुरत	१—½	३०	सुरत व भडोचचा दक्षिण भाग	
	२४ भडोच,	१—½	३२	भडोचचा उ भाग (हासोट ते आमोद पावे.)	
	२५ भडोच धोगारी व कानवी	१—½	३५	आमोदचा भाग व अनुसरच्या सर्व ताल-क्यात धोगारी कापूस पेरतात.	

(३४९ पृष्ठावरील कोष्टक पुढें चालू)

कुमठा	२९ कुमठा, धार-	३	२६	सातावा जिल्ह्यातील दक्षिण भाग ते म्हैसु-	
धारवाड	२७ साँ जिन धार-	३	३०	रातील उत्तर जिल्हे सुद्धा	१०००
	वाड	३-३		धारवाडचा, दक्षि भा , म्हैसुरातील उत्तरजिल्हे	२५०
वेस्टर्न	२८ वेस्टर्न	३	२५	जनतपूर वजारी (मद्रास)	६५०
व	२९ नॉर्दर्न	३	२७	विजापूर (मुंबई) निझाम हैदराबाद नै भाग	५००
कोकोनाडा	३० कोकोनाडा	३-३	२३	कर्नूल व कडप्पाचा काही भाग	४३९
				गटूर, नैरोल, कृष्णा व गोदावरी जिल्ह्या-	
				तील काही भाग, हैदराबादच्या आग्नेये-	
				कडील भाग	२६१
तिनेवेद्री	३१ कारंगणी	३	२७	तिनेवेद्री मद्रा व रामनद	३२०
	३२ तिनेवेद्री	३	३२	मद्रा व रामनद	३२०
	३३ उपपम	३	२५	कोइमतूर, त्रिचनापली,	१५४
सालेम	३४ नदम	३	२३	व दक्षिण अर्कां-	२००
	३५ बोरबन	३	२५	ट्या काही भाग	१०
कांबो-					
डिआ	३६ कांबोडिआ	३-३	३३	कोइमतूर, त्रिचनापली, मद्रा (तावडी	१८८
				जमीन, मद्रास)	
				धारवाड जिल्ह्यातील काही भाग, छत्तीस-	
				गड (मध्यप्रा), हैदराबादतील काही भाग	२८३
	३७ पंजाब अमेरि-	३-३	३२-३३	पंजाब व कनाल पॉलनी लियालपूर,	
कन				मॉंटगोमरी जंग, शाहापूर गुजराण-	२७५
				वाला, मुलतान	
	३८ कानपूर अमे-	३	३१	कानपूर	०
	रिकन				
	३९ कोमिला	३-३	४५	पुर्वबंगाल व आसाम	९८
	४० बागेल	३	३०	ब्रह्मदेशातील कोरडवाहू भाग	
	४१ बागी	३-४०	२५	श्रीय व थायेट मेवा	२४६
	४२ धानहिल्स	३	२५	शान हिल्स	
	४३ तिया	३	२०	यहार व ओरिसा	
	४४ बलुचिस्तान	३	२८	बलुचिस्तान	आकडे माहित नाहीत

एकूण

२२४९९

हॅकॅशायरला योग्य व मुंबईस होणारा भाग

क्रास १	हॅकॅशायरला योग्य—	तिनेवेद्री (कारागणी), बोरबोन, कांबोडिया (पाणभरता) पंजाब अमेरिकन, कानपूर अमेरिकन, मुर्गी, मोच-नचपारी, मोच-सुरत, यनी, नॉर्दर्न, कुमठा.	क्षेत्र (५११)० हजार गठे (हजार)
			३१७७ ७२६
क्रास २	मुंबईस खपणारा	कांबोडिया (कोरडवाहू), तिनेवेद्री, वेस्टर्नस, साँ जिन धारवाड, बागड, सालेम (उपपम व नदम) माळवा, कोकोनाडा, बागी.	२५४० ४७८

एकूण

५७१७

१२०४

सरकी काढणे, गट्टे शोधणे वगैरे.—शिकंदर बादशहापेवरेर आलेल्या शास्त्रीय अधिकाऱ्यांनी हिंदुस्थानातील कापूस वटणे, तूत काढणे, विणणे वगैरे कलायत्त माहिती दिली आहे. प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानात कापूस वटण्याकरिता २ तत्त्वेची यंत्रे उपयोगात होती, असे म्हणण्यास हरकत नाही. या यंत्रांपैकी पायाने चालविल्या जाणाऱ्या रुळांचा अलीकडे फारसा उपयोग होत नाही. दुसऱ्या प्रकारच्या यंत्रातच हल्ली सुधारणा करून ती चालविण्याकरिता वापसाक्षीचा उपयोग केला जातो. पूर्वी अशा प्रकारच्या यंत्रांना चरक हे नाव असून त्यात विरुद्ध दिशेने फिरणारे दोन लाकडी अथवा छोटेरुंडी रुळ व त्यांना फिरविण्याकरिता त्यांना जोडलेले एक चाक असे व हे चाक हाताने फिरवीत असत. कापसाच्या थोड्यातून सरकी काढणे व तूत विणणे यासंबंधी १७३३ ते १७६४ चे दरम्यान ईंग्लंडमध्ये फार महत्त्वाचे यांत्रिक शोध झाले, व त्याच सुमारास जेम्स वॅट याने बाफेने श्रेष्ठ शोषून काढले. सरकीला पट्ट चिकटलेले तैलावरण काढण्याकरिता मेकॅथर्याच्या सॉ जिनाचा उपयोग होऊ लागला. लांब धाग्याचा कापूस वटविण्याकरिताही या यंत्राचा वागला उपयोग होतो. अर्वाचीन यंत्रांनी एतद्देशीय चरकापेक्षा कापूस व सरकी याची मरी किंचित जास्त सराफी होते, तरी कापूस वटविण्याला जुन्या चरकांना जास्त वेळ लागतो व पुष्कळ कापूस वटविण्याकरिता त्याचा उपयोग होत नाही. या कारणांमुळे कापूस विकणाऱ्या प्रदेशात वापसाक्षीने चालणारे कापूस वटविण्याचे मोठमोठे कारखाने निघाले आहेत. या सुधारणेपासून कायद्यापेवरेर थोडा थोडाहि झाला आहे. कारण जिनातून सरकी काढतेवेळेस निरनिराळ्या प्रकारची रूंद त्यात मिसळली जाणे व शेतकरीवर्गाला मिश्र धागे उपयोगात आणणे लागतं. यामुळे हिंदुस्थानातील कापूस हलक्या दर्जाचा झाला असा समज आहे. यासाठी उत्तम व एकच जातीचे धागे वापरण्यात यावे याबद्दल सध्या सरकारचे प्रयत्न सुरू आहेत.

इ. स. १९०४ साली हिंदुस्थानात कापूस वटविण्याचे व त्याचे श्रेष्ठ वाढण्याचे ९५१ कारखाने असून त्यात ८५,५५९ लोक काम करीत होते.

कितीच वर्षेपर्यंत बहुतेकच फक्त गुंथईसच गाठी वाधल्या जात असत. ने-आण करण्याकरिता लागणाऱ्या रार्वात वाटफर करण्याच्या उद्देशाने गाठी काढण्याचे निराळे कारखाने काढणे जरूर पडले. अलीकडे बहुतेक ठिकाणी कापूस वटविण्याच्या कारखान्यातच गाठी वाधण्याचे काम होत असतं.

सरकी.—तेल काढण्याकरिता व गनावराना खावयाला पालण्याकरिता सरफीचा उपयोग होतो. सन १८९८ सालापर्यंत हिंदुस्थानातून सरकी जात नसे. परंतु १८९९ पासून तेल काढण्याकरिता सरकीला परदेशी मागणी एकदम

वाढली असून ही निर्यात विशेषतः संयुक्त राष्ट्रांतच जास्त होत आहे. १८९९-१९०० साली ४,००० टन सरकी बाहेरदेशां गेली. त्याच्या पुढील साली म्हणजे १९००-०१ त ३,३५००० टन सरकी परदेशां गेली. हा निर्यातीचा आकडा चारदा वाढत असून १९१३-१४ साली ७२ लाख टन इतकेच केले ३,६४००० टन झाले. सरकीचे टरफल काढण्याच्या यंत्राचा शोध, अमेरिकेतून होणाऱ्या पुरवठ्याची कमतरता, सरकीच्या तेलाचा चरबीच्या ऐवजी होणारा वाढता उपयोग वगैरे कारणांमुळे सरकीची सर्व जगातील मागणी वाढली असावी; तरी हिंदुस्थानातून एकंदर जगाच्या पुरवठ्यापैकी सुमारे शेकडा १३ पेक्षा जास्त मास बाहेर जात नाही.

सरकीचे तेल.—तेल काढण्याकरिता सरकीवरचे सूक्ष्म तैलावरण काढून नंतर तिच्यावरचे फोलकट काढतात. सरकीत शेकडा २० ते २५ पर्यंत तैलाचा भाग असतो. तेल काढल्यानंतर देण गुरांना खाण्यास उपयोगी पडवी म्हणून फोल काढणे अवश्य असतं. तैलाचा ज्या कामां-कडे उपयोग करतायचा असेल त्याप्रमाणे तेल काढण्याची रीत बदलते. फोल काढलेल्या सरकीवर थंड दाम घालून तिच्यातील शेकडा १० ते १२ तैलाचा अंश काढतात. हे तेल बेचप असून त्याचा ओलिन्ह तैलात मिसळण्याकडे अगर ओलिन्ह तेल म्हणून विकण्याकडे उपयोग करतात. तळणाऱ्या कामी याचा वागला उपयोग होतो. थंड दामाने तेल काढल्यानंतर उष्णतेचा उपयोग करून त्यातून शेकडा १० या प्रमाणात तेल काढले जातं. हेपेमथे तैलाचे योग्य प्रमाण नसले तर ती गुरांच्या वाण्या-कडे उपयोगी पडत नाही. हिंदुस्थानात गुरांना सरकी देतात. यामुळे तेल काढण्याच्या कामी तिचा फार थोडा उपयोग केला जातो. याचे कारण सरकीचे तेल वैयशात्र-दृष्ट्या खाण्यास पक्कं नाही, अशी लोकांची भ्रमक समजूत झालेली आहे हे होय. गुरांना लावयात घालण्याकडे सरकीचा उपयोग प्राचीन काळीही करीत असा उल्लेख आहे. परंतु हिंदुस्थानातील बऱ्याच भागात हल्लीसुद्धा सरकीला किंमत नाही.

अलीकडे असे आढळून आले आहे की, सरकी अथवा सरकीचे टरफल याचा उच्च प्रतीचा कागद सधारा करण्याच्या कामी उपयोग होतो. कापसाचे वेंवे झाल्यानंतर व गुरांनी पन्हाटीचा खाण्यासारखा भाग खाल्यानंतर तिची साल काढतात. पन्हाटी व साल याचे ५:१ हे प्रमाण असतं. या सालीपासून तैल काढून त्याचा तागा-प्रमाणे उपयोग करतात. १ टन सालीपासून ७०५० शेर ताग निघतो. कपाडीच्या झाडापासून कागदही तयार करता येईल असे दिसून आले आहे.

सर्वसाधारणतः हिंदुस्थानातील कापसाच्या धाग्याची सर्वां पाऊन ह्यापेक्षा जास्त असत नाही. "सीआयसंड"

जातीच्या काही जातींच्या कापसाच्या धाग्याची लांबी २ इंच असते. महत्वाच्या जातींच्या कापसाच्या धाग्याची जास्त जास्त लांबी यादी दिली आहे. न्यू ऑर्लिन्स १.१६ इंच, " सीआयलड " १.८० इंच, थ्रासिलियन १.३१ इंच, झेन्थियन १.५१ इंच, एतद्देशीय १.०२ इंच, हिंदुस्थानात लागवडीत असलेला अमेरिकन कापूस १.२१ इंच, हिंदुस्थानात होणारा सी आयलंड कापूस १.६५ इंच

कापसाच्या बोंडाच्या टरफलाचे दोन भाग असतात. एक वरचा व दुसरा आतील. या दोहोंनाहि सूक्ष्म छिंदें असतात. या शोषावरून बोंडाच्या आत ओलेपणा कोटून जातो या गोष्टीचा उलगाडा होतो. पूर्ण बाढोस पोहोचलेल्या त्रैत्वारणात अणुच्या बाढोचे काही तत् अस्तित्वात ते घारीक असून त्यांना पीळ नसतो असल्या तंतूमुळेच कापसाची किंमत कमी होते, कारण पूर्ण बाढ हातेल्या तंतू-प्रमाणें त्यांना १५ वगैरे देता येत नाही. त्यांना मृत कापूस म्हणतात हलक्या प्रतीच्या कापसात मृतकापूस पुष्कळ असतो व सीआयलंड जातीच्या कापसात तो अचिद आडळतो.

धाग्याची लांबी व सारलेपणा यावर कापसाची किंमत मर्यादित. अवलंबून असते, मऊपणा, बळकटी, स्वच्छपणा व रंग या बाबीहि महत्वाच्या आहेत बाजारातील कापसात शेकडा ७० ते १२० ओलेपणा असतो.

बॉस्टिक सोन्याच्या द्रावणात कापूस निमविला असता त्याच्या तंतूंना रेशमाप्रमाणें तुकतुकी येऊन ते जाड होतात व अधिक बजनदार व बळकट होतात याशिवाय काही रंग त्यांना अधिक पडे बसतात. या रीतीने तयार केलेल्या कापसाचा ' मरिसाइनड ' कापूस म्हणतात. पाणी, मयार्क, ईथर, वनस्पतिजन्य अम्ल यात कापसाचे तंतू विरघळत नाहीत. परंतु तीव्र अल्कलीच्या द्रावतात ते विरतात व तीव्र रानिज अम्लाच्या योगानें त्यांचें विघटन होतें.

कापड हा या रकण्याचे हिंदुस्थानातील कापड रचने—या कारणाच्या (१) हिंदी हातमाग, (२) बाणदाजीनं घालणाऱ्या हिंदी लोकांच्या मालकीच्या सुताच्या व कापडाच्या गिरण्या व (३) बाणदाजीनं घालणाऱ्या विदेशी यांच्या गिरण्या असे तीन विभाग आहेत

हातमाग.—हल्ली हातमागावर काम करणारे लोक घटुघा फावत्या वेळीं व ते काम करतात. यापेरीज पुर्णप्राप्त जेथें कोटपाची वस्ती आहे अशा ठिकाणी अद्याप विणकामाचा धंदा करणारे लोक आडळतात. सुतावरील कर काढणें व त्याची भरपाई करणारा पर बाणदाजीनं घालणाऱ्या मागाच्या कारखान्यावर बसविणें या दोन कारणांमुळे कोटपाची उत्पत्ति दशा वेईत असे काही ठिकाणांचे मत आहे एतद्देशीय कोटपांना धारया धोतपाचा व इतर काही योगमाचा उपयोग शिकविला असता हातमागाच्या धंद्याला ऊर्जितावस्था येईल असे पाटळें. बाणदाजीनं घालणाऱ्या

मागाशी झालेल्या हातमागाच्या चढाओढीत युरोपेडात या योजनांना यश आलें नाहीं. परंतु युरोपेडा हिंदुस्थानातील परिस्थिति भिन्न असल्यामुळे हातमागाच्या धंद्याला अतिशय महत्त्व आलें आहे. याकरिताच असे प्रतिपादण्यात येत असे की, जो माल गिरण्यांना किरायातरी रीतीने तयार करता येणार नाही, तो माल तयार करण्याकडे हातमागाचा उपयोग झाला तर त्याची ऊर्जितावस्था होण्याची आशा आहे. विशिष्ट प्रकारच्या साज्या व छुगडी तयार करण्याचा धंदा हातमागांना योग्य आहे कारण त्या यावतीत चटाओढ करण्यात गिरण्याच्या मालकांना यश येणार नाही गिरण्यात फक्त साधी छुगडी निघतात.

हातमागाच्याने इंग्लंडमध्ये तयार झालेले उत्तम सूत घेऊन त्याच कापड विणावें, म्हणजे त्याचा माल हिंदुस्थानातील गिरण्यात तयार होणाऱ्या मालापेक्षा खालीनं गाला निघेल ज्या मालाला पर मोठी मागणी आहे असा माल तयार करण्यापेक्षा ज्याला फक्त स्थानिक मागणी आहे असाच माल तयार करणे कोटपांचा धंद्याचें होणार नाही

कच्च्या मालाचे सात्रिप्य, धंदेवाईक कोटपांचांचें अस्तित्व व व्यापाराच्या मुख्य ठिकाणी मालाची ने-आण करण्याची सोय, या तीन गोष्टींच्या अनुरोधानें वाफेने घालणाऱ्या कारखान्याला लागणाऱ्या जगेची निवड होते साधारणत असे दिवत की, हिंदुस्थानात ज्या ज्या ठिकाणी प्राचीन काळी हातमागाचा धंदा होता, त्या त्या ठिकाणी वाफेने घालणारे कारखाने आता निघाले आहेत.

डाका, बनारस वगैरे ठिकाणी अद्याप पातळ मलमल होते. दिल्लीच्या बादशाहीच्या छयाबरोबरच डाकाच्या मलमलीच्या धंद्याचीहि मागणीच्या अभावी लय होईल असे वाटत होतें, परंतु १९०३ सालच्या दिल्लीच्या प्रदर्शनाच्या वेळी जी मलमल विकली गेली ती १८८४ मध्ये तयार झालेल्या कलकत्ता म्युझियममधील मलमलीच्या तोंडीची होती. डाकाच्या प्राचीन मलमलीचे नमुने कोटव सापडत नाहीत. डाकाच्या हल्लीच्या मालाचे सूत ४०० अंशदा ४५० नेपराचे असतें व इंग्लंडातील कारखान्यांत ६०० नेपराचे सूत होतें.

डाकाच्या मलमलीतील विशेष हा आहे की, तेथील सूत वातणारे लोक इतकें उत्तम सूत काढतात की, ते जो हलक्या प्रतीचा कच्चा माल उपयोगात आणतात, त्याच मालापासून जगातील कोणत्याहि यंत्राच्या साहाय्याने तितकें उत्तम सूत निघणार नाही ओपगिरण्याच्या वेळी अमेरिकन कापसाचें सूत पुढत व डाकाचें सूत घारीक व घळकट राहते, म्हणून डाकाचें सूत काढणारे लोक अमेरिकन सुताचा उपयोग करीत नाहीत.

क क हिंदुस्थानांत कापड रचने कापड.—हिंदुस्थानात होणाऱ्या काटगिरी कापडाचे, रेशमी जस्तारी कापड व घापी अथवा चित्रित मरमल, असे दोन प्रकार आहेत.

या कापडावर असलेली चिन्ने बहुधा टशाने उमटविलेली नसून विणलेली असतात. याशिवाय कस हिंदुस्थानात रापणारे कापड म्हणजे धोतरें, साऱ्या, पटके वगैरे होत.

गोपाक्षच्या यावर्तीत हिंदुस्थानातील लोक नितके जुन्या छडीला चिकटून राणारे आहेत तितके जगातील कोणतेही लोक नाहींत. याकरिता ज्या व्यापाऱ्याला वर दिलेल्या

विशिष्ट मालाचा कारखाना काढावयाचा असेल, त्याला प्रत्येक ठिकाणी रापणाऱ्या कापडाचा आकार, रंग, वगैरे गोष्टी-महल माहिती मिळविली पाहिजे.

कापसाच्या मालपिकी घडित मलमलेंत विशेष कारगिरी दिष्टते. डाढा, शातिपूर, चित्तगांग वगैरे ठिकाणे या मालक-रिता बरीच प्रसिद्ध आहेत.

जगाच्या निरनिराळ्या भागांत किती चात्या जालतात त्याचें सन १९२२ मधली फोष्टक.

देश.	चात्या.
ग्रेटब्रिटन	५६६०५१७६
फ्रान्स	९६०००००
जर्मनी	९५०००००
रशिया	७१०००००
इटली	४५६००००
सोवो-स्लोव्हाकिया	३५४९४८५
स्पेन	१८०५७८५
बेल्जम	१६२९२१
स्वित्झर्लंड	१५१९०००
पोलंड	१२००१९१
ऑस्ट्रिया	१०२२७९३
नेदर्लंड्स	६३४८५६
स्वीडन	५७५८९७

देश	चात्या
पोर्तुगाल	४८७१५३
फिन्लंड	२३८८६२
डेन्मार्क	९६६४४
नॉर्वे	८५४६४
हिंदुस्थान	६८७०८०४
जपान	४६४५८५३
चीन	२२४७९३६
अमेरिका. संयुक्त संस्थानें	३६९४३०००
कानडा	१०५१११२
मेक्सिको	७५३८३७
ब्राझिल	१६०००००
उत्तर देश	२५१५००
एकूण चात्या	१५४५५५०६७

हिंदुस्थानांत सन १९१८-१९ साली यांत्रिक शक्तीने चालणाऱ्या गिरण्या.

स्थान	गिरण्याची संख्या	अधिकृत भांडवल	मालाची संख्या	चात्याची संख्या	वामकच्याची सरासरी दैनिक संख्या
ब्रिटिश हिंदुस्थान					
बंगाल	१४	१५७००००००	२०२६	३६११८१	१११७७
संयुक्तप्रांत	१९	१९६८५०००	४६०७	४५९६३३	१५७३५
अजमेर-मेरवाड	२	१३४००००	७३१	२२२१२	११३८
दिल्ली	३	१३०००००	२५७	३३२१६	११५७
पंजाब	३	७०००००	२८७	४८२९६	१२०८
मुंबई	१७२	१९१७६६०००	९२६५२	४६०४७१३	१९८७११
मध्यप्रांत	६	१४८७३६७४	३७९४	१९३००८	१२४१०
वन्हाड	३	२२०५०००	१८१	४६१०८	२६३०
मद्रास	१४	१२४४२३७७	२७१६	४०७३१२	२३५०३
संस्थानें व परमलूख	२९	१७०७०१६६	८०३५	४१५२४२	२२५८६
एकंदर हिंदुस्थान					
सन-१९१६-१७	२६७	२०२८०५०५८	११०८१२	६६७०१६२	२७७३७०
१९१७-१८	२६९	२३८८५५१६६	११४८०५	६६१४२६९	२८४०५४
१९१८-१९	२६४	२७६९८२२१७	११६०९४	६५९०११८	२९०२५५

या पहाण्या कारखान्यातील कामकऱ्यांचे वेतन.— कापडाच्या कारखान्यातील निरनिराळी कामे करणारास निरनिराळें वेतन मिळते सर्व हिंदुस्थानभर वेतनाचे एकच प्रमाण नाही.

कर, जकाती वगैरे.—१८५७ च्या स्वातंत्र्य काही दिवसपर्यंत कापसाच्या आयात मालावर शेंकडा पाच टक्के कर होता. पुढे तो दहा टक्के होऊन १८६४ मध्ये ७५ टक्के होऊन १९०५ मध्ये तो पुन्हा ५ टक्के झाला.

हाउस ऑफ कॉमन्स सभेच्या ठरावान्वये १८८२ मध्ये आयात मालावरील कर उठविण्यात आला १८९४ मध्ये कापसाच्या मालावरील इतर आयात मालावर कर बसविण्यात आला तेव्हा एतद्देशीय कारखानदारांनी तक्रार केल्यावरून काही आयात मालावर जकात बसविण्यात आली हिंदुस्थानात परदेशातून येणारे कापड व सूत मुख्यत उच्च प्रतीचे असते व हिंदुस्थानात होणारा माल हलक्या प्रतीचा असतो तथापि मध्यम प्रतीचा माल हिंदुस्थानातहि होतो व वाहेरूनहि येतो याकरता वाहेरून येणाऱ्या मध्यम प्रतीच्या मालावर कर बसविल्यामुळे त्याला सरक्षित व्यापाराच्या तत्वावरील करारचे स्वरूप घेऊ नये म्हणून हिंदुस्थानात होणाऱ्या काही मालावर जकात बसविण्यात आली कराचा बीजा दोन्ही कारखानदारांवर सारखा बसविण्याच्या या प्रस्तास यश आले नाही याकरिता इ. स. १८९६ मध्ये सुतावरील कर उठविण्यात आला व वाहेरून येणाऱ्या व एतद्देशीय कारखान्यात होणाऱ्या कापडावर सरवहा ३॥ टक्के व वस्त्रविभागात आरक्ष सध्या परकी कापडावर ११ टक्के जकात आहे वैशेषी कापडावरील जकात उठविण्याच्या ठराव केमिन्सलेटिव्ह असें व्हात पास झाला आहे १९२०-२१ साली या कराचे उत्पन्न २॥ लाख रुपये होत

कापूस, देशी व परदेशी कापड व सूत याचा व्यापार — १९१९-२० साली हिंदुस्थानात २३,६९,००० एकर ममीन कापसाच्या लागवडीखाली असून ५८५५,००० गादी कापूस साला हल्ली हातमागावर काम करणारे कोष्टी कचितच सूत काढतात ते परदेशी अथवा देशी सूत विकत घेतात इ. स. १९१९-२० साली ८५,६६,००० हड्डेडेट कापूस परदेशात गेला त्याची किंमत सरासरी ५८॥ कोटी रुपये होती हिंदुस्थानात होणारा कापूस आरुड धाग्याचा व हलक्या प्रतीचा असतो लाव धाग्याच्या कापसाचा कारखानदार जास्त निमत देत नसत म्हणून घेतकरीवर्ग अर्थातच जास्त पीक येणाऱ्या आरुड धाग्याच्या कापसाचा लागवड करू लागले या कारणांमुळे गेल्या तीन वर्षांत लाव धाग्याचा व उच्च प्रतीचा कापूस हिंदुस्थानातून नामशेष झाला हलक्या प्रतीच्या कापसाचा पुरवठा जवळ असल्यामुळे एतद्देशीय गिरणीयांनी हलक्या प्रतीचा माल तयार करण्यातच रक्ष घेतले व थोड्याच वेळात निदान यामालाच्या मागतीत तरी हिंदी भागारात परकीय आयात माल बंद झाला यथुक्त सध्यानाला लाव धाग्याचा कापूस पैकून झाला उच्च प्रतीचा माल तयार करू लागले व यद्वा रीतीने हलक्या प्रतीच्या हिंदी मालास हलक्या भागार बंद झाला.

मु. सा. का. त्या नि. क. या पार — हिंदुस्थानातील गिरण्यात दिवसेंदिवस दिवस जास्त सूत निपत आहे १९१९-२० साली हिंदुस्थानात ६३,५०,६०,२७३ पौंड सूत तालि यापैकी मुंबई इलाहणात ४३,५०,९९,६२५ पौंड, ३,५३,२९,१७९ पौंड, मद्रासमध्ये ४,४३,४९,०६८ पौंड, बंगालात ३,५९,८९,२८४ पौंड, पंजाबात

३३,५९,१०० पौंड व एतद्देशीय सध्यानात ३,८४,०४,९८३ पौंड सूत काढण्यात आले या सालच्या सुतापैकी ३५,५९,९६७ पौंड सूत उच्च प्रतीचे म्हणजे ४० नवरा सुतापेक्षा नारले होते अर्वाचीन व्यापारातील विशेष हा आहे की, हिंदुस्थानात होणाऱ्या उच्च प्रतीच्या सुताचा पुरवठा वाढत असून त्याकरिता परदेशी कापसाची जास्त जास्त आयात होत आहे इ. स. १९०५-०६ साली सयुक्त राज्य, जर्मनी, ईजिप्त व सयुक्त सध्यांनी येवून १,६९,४७३ हड्डेडेट कापूस हिंदुस्थानात आला हिंदुस्थानच्या कापसाच्या व्यापाराचे आकडे पाहिले असता असें दिसून येते की, उच्च प्रतीच्या आयातीची वाढ व हिंदुस्थानात होणाऱ्या उच्च वर्गाच्या सुताच्या निर्मितीची वाढ यांचे प्रमाण व्यस्त आहे

१८८८-८९ साली ५,७५,००,००० पाउंड सूत परदेशातून आले हा आकडा कमी कमी होत १९०३-०४ साली २,८०,००,००० पौंड साला परत १९०५-०६ साली तो ४,५७,५०,००० पाउंड झाला

१८७६-७७ साली ८०,००,००० पाउंड हिंदुस्थानात होणारे सूत परदेशी गेले त्याची किंमत ३६,७५,००० रु होती १९०६-०७ साली हाच आकडा २४,३५,००,००० पौंड असून त्याची किंमत १० कोटी रुपये होती १९१९-२० साली १५॥ कोटी पौंड सूत परदेशी गेले

१९००-०६ साली हिंदुस्थानात तयार झालेल्या सुतातून त्या साली परदेशी गेलेल्या सुताचे वजन बीजा जाता येथे ३५,७५,००,००० पौंड सूत राहिले याशिवाय ४५,७५,००० पौंड सूत परदेशातून आले हे एकदर सूत हिंदुस्थानातील गिरण्या व हातमाग यांच्या उपयोगी पडले

कापड. — हिंदुस्थानातील गिरण्यात १८९१-९२ साली १५,५०,००० पौंड कापड तयार झाले १९०५-०६ साली सध्यानात तयार झालेल्या साल भरून १६३,००,००० पौंड कापड तयार झाले १९१८-१९ साली ३४९,८०,४५० पौंड कापड झाले हिंदुस्थानात तयार होणाऱ्या मालापैकी शेंकडा ८३ पाड्या रंगाचा कोरा माल असतो १ पौंड वजनाना कोरा कापडा सरासरी ४ बार लाव असतो येथे होणाऱ्या उच्च प्रतीच्या कापडाचे प्रमाण गिरनिळ्या प्रतीत निरनिराळ असून मद्रासमध्ये शेंकडा ६८ कापड उच्च प्रतीचे आले मध्यप्रतात शेंकडा ३८ व मुंबई इलाख्यात शेंकडा १७ उच्च प्रतीचे असत

१९१८-१९ साली ६४० लाख रुपयाचे येथे होणारे कापड परदेशी गेले

कापडाची आयात — परदेशातून हिंदुस्थानात येणाऱ्या कापडाचा १ भाग प्रेट्रिटनडून येतो कापडाचे कोर, पुढव व रंगित असे प्रकार आहेत १९०५-०६ साली या तीन प्रकारचे २,४६,३०,००,००० बार कापड परदेशातून हिंदुस्थानात आले यापैकी ६,७०,००,००० बार कापड पुन्हा परदेशी गेले म्हणजे यथे २,३९,६०,००,००० बार कापड

राहिले. याच साली हिंदुस्थानांत होणाऱ्या कापडातून निघत वजा जाता ५४,७०,००,००० वार कापड येथे राहिले असे दिसते. म्हणजे या साली एकंदर हिंदुस्थानात २,०१,६०,००,००० वार कापडाना पुरवठा होता असे दिसते. २०,००,००,००० लोकसंख्या मानावे पहाता दर माणशी दरवर्षी १० वार कापड पडू शकते. १९१९-२० साली ५४ कोटी ७२ लाख रुपये किमतीचे कापड परदेशातून इकडे आले.

एकंदरीत पहाता, हिंदुस्थानातील गिरण्यात होणारे सूत यंत्राच मोठया प्रमाणात येत व इतर देखात जाते. येथे होणारे कापड बहुतांशी याच देशात खपते. हिंदुस्थानात होणाऱ्या कापसापैकी निम्मा कापसाच्या स्फातच परदेशी जाती, ३ मुताब्द्या रूपात परदेशी जाती, ३ हिंदुस्थानात उपयो- गात येतो. ज्याप्रमाणे येथे होणाऱ्या सुताचे सुताची आयात बहुतेक धानविली त्याचप्रमाणे येथे होणाऱ्या कापडाचे कापडाची आयात कितपत यावते हें भाविष्यकाली दिसून येईल.

कापूस या जार—कापसाचा वाजार सर्व जगाचा आहे. कारण हा माल टिकाऊ असून इकडून तिकडे नेण्यासारखा आहे. याच्या जाती आणि निरनिराळ्या तन्हा याची नमुन्यावरून पारख करता येते. अगर त्या त्या जातींना त्याच्या वागलेल्यावरून काही ठराविक नावे दिलेली असल्यामुळे नमुन्याशिवाय सुसत्या नावावर. तारने अगर पनाने इतकसुद्धा खरेदीविक्री करता येऊन भावहि ठरविता येतात. नमुन्याप्रमाणे अगर नावात युद्धात धरलेल्या वायुयुगाप्रमाणे माल न मिळता जर बाधा पडला, तर दोन्ही बाजूचे तपासनीस (सहकार) नेमून मालाची परीक्षा करण्यात येते आणि शेवटी ते जो निकाल देतील तो मान्य मानावा लागतो. अशा अनेक सोयी असल्यामुळे अगरदी थोड्या वेळात अवाढव्य वेळाकडे वेळात होते, आणि भावात सर्व जगामध्ये फारशी तफावत राहू शकत नाही.

या य चा र्हे प्र यो ज न.—कापसाच्या व्यापाराचे हजर-मालाची, त्याप्रमाणेच वायूचाही खरेदीविक्री करता येते. वायूचाच्या खरेदीविक्रीत व्यापाऱ्यास मालाची खरोखरी जरूरी असेल किंवा त्याचा केवळ सट्याचाच हेतू असू शकेल. वायूच्या प्रयोजनात याप्रमाणे पुढील गरजेकरिता अज-पासूनच तयारी ठेवावी हें काही अयोग्य नाही. दर एक कारखानदार भाविष्यकाळी आपणाला अनमार्से कितो माल लागेल याचा नमू पडताळून ठरवून ठेवित असतो. त्याचा ज्या भावात माल विक्रीवयास परवडेल त्याच भावाला तो वापराय येईल असेल, आणि म्हणूनच कदा माल काय भावात पुढे मिळेल याचा विचार त्याला अगोदरच करून ठेवावा लागतो. कापसाचे पुढील भाव म्हणजे वायूचाच भाव हे स्थानिक तेजकच्याच्या मजुरीवर अवलंबून नसून जगातील एकंदर पुरवठावर, एकंदर मागणीवर आणि

पिकांच्या वातम्यावर सर्वच बाजाराच्या काही विशिष्ट चळवळीवर अवलंबून असल्यामुळे त्यावर विचार करणे फारच गागणार्जेचे असते. काही तरेचे धंदेवाईक तर केवळ या बाजाराच्या चळवळीचाच अभ्यास करतात, आणि पुढील भागणीच्या कमीमास्त प्रमाणावर चालू भावात फेरबदल अगर वाडपट करीत काय करावयाची याचा ते आपल्या या अभ्यासाने कसाच बापून त्याप्रमाणे बाजार-भावाची घटना घडवून आणतात याप्रमाणे वापसाचे दखल नवीन पीक कमी निघेल असा अजमात पहाताच आपले भाव वाढवितात आणि कल मागणीस बराच आळा घालतात. यामुळे असे होते की, पुढील भागणीकरिता बराच माल शिपक राहू शरवो व असे केल्यापेरीज गत्यंतरच नसते. नाही तर चालू कमी भावात बहुतेक माल उडविला जाऊन पुढे पीक कमी निघल्यावर भाव भरताच फडबेल. अशा रीतीने भावाच्या वाडपटीला मोक्या धोरणाने आळा घालना लागतो. कारण भरताच वाडपट होण व्यापाराचा बहि-कारक असतो. या व्यापारात काही लोक असे असतात की, त्यांना व्यापारातील पूर्ण हान कसे ते सुद्धाच नसते, परंतु केवळ सट्याची अगर जुगार खेळण्याकरिताच ते या धंद्यात फिरलेले असतात. आणि त्यामुळे या लोकात आणि पद्धत-शीर खरेदीविक्री करणारे व्यापारी यांच्यात सारखी चढा-ओढ लागून भावाचा निकाल ठरतो अर्थातच पद्धतशीर काम करणारेच शेवटी विजयी होतात हें निराळे सांगणे नको.

ह ज र माला ची ख रे दी.—अमका एक हजरमाल वेण्याचे ठरले हणजे त्याचा नमुना पाहून भाव नवी केला वेण्यावर रखावर (गातडीवर) ते आपला मार्क म्हणजे छाप घालून ठेवितात, व छाप घालून ठेवल्यापासून ११ दिवसांच्या आत त्या मालाची 'डिलिव्हरी' घ्यावी लागते. गिरणीवाला माल वेणारा असेल आणि गिरणीकरिता त्याला माल पाहिजे असेल तर तो माल गिरणीवाला गिरणीकडे रवाना करील. वाहेर-देशी व्यापार करणारा असेल तर तो जहाजाच्या सोयीप्रमाणे वाहेरदेशी रवाना करील किंवा खरेदीविक्रीकरिताच केवळ घेतला असेल तर आपल्या गोडाऊनमध्ये तो माल मनाप्रमाणे भाव येईपर्यंत नेऊन ठेवेल. हजरमाल गोडाऊनमध्ये पडलेल्या खंडपर चावा लागतो. समजा, गोडाऊन-मध्ये १४६ गाडी एका नमुन्याच्या आहेत. एखादा व्यापारी त्यापैकी शंभराच घेईल. आता बाकी राहिलेल्या ४६ गाडी मान एकदम सर्व ठाऱ्या लुगतील त्यासाठी सोदाच होणार नाही.

ग जा न न.—माल सोल करून घेवना 'गजानन' म्हणून एक दोन रस्त्याकडे दगड वजनाच्या वाजून लाद-ण्यात येतो, आणि माल नमुन्याप्रमाणे आहे की नाही हें मग्न म्हणून गातडीतील माल काढून घेऊन पहावे लागते थंडा असल्यास गातडी पुढील कोडाची माल नमुन्यासारखा

असला तर डॉक नाही तर ती गासडी वाजुला टेऊन पुढे माल देण्यास आरंभ करावा नंतर वाघ्याच्या गासडीचा निकाल करावा वाघ्याच्या गासडीचा आपसात निकाल न झाला तर दोन्ही पक्षाचे सर्वेअर नेमून त्याच्या मार्फत निकाल करून घ्यावयाचा असतो अर्थात त्याच्या निकालप्रमाणे शेवटी निमुण्णें वागावें लागतें

खर्चाचा तपशील — हजरमालाच्या व्यापारात होता होई तीपर्यंत इतर काही भागगडी होत नाहीत वाघ्या पड्यास ती फक्त माल नमुन्याप्रमाणें नसले तरच होतो अगर हिशोबाचे वेळी 'वारदान' आणि 'नमन्या' विषयीचा वाघ्या होतो डिलिहरी घेतल्यानंतर रकम ठरीव दिवसांनी घावी लागते

भाब खडीचा असल्यामुळे तालाची वगैरे विशेष भागगड नसते ह ताल येणेंप्रमाणें — २८ रत्तल = १ मण, ४ मण = १ हजेडेवट, ७ हजेडेवट = १ खडी अलीकडे बटाव ५॥ टके दण्याचे पद आहे फक्त गासडीमागे दलाली आठ आणि, मुकादमी बारा आणि वारदान वगैरे (७॥ पासून १३ रत्तल) नमुना आठ आणि धमादाय वगैरे कापून हिशेब मिळतो

वाघ्याच्या खरेदीविनीत भागच रकम घावी लागत नाही रोग्धी खरेदीविनी जमा नावें होऊन वायदा तुटले त्या दिवशी प्रत्यक्ष माल अगर सद्या असल्यास हिशोबातील फरक घ्यावा घावा लागतो

वायदे — ट्राविक वायदे पुढीलप्रमाणें करतात या धदात तुरंत तरी रकम मुजुन पडत नाही व्यापारी नसून हा धदा करारवाचा अनेक तर त्याला पेडी अगर दलालामार्फतच तो करावा लागेल अर्थात नफानुकसानीयद्वारे ही म्हाणून बाजारच्या परिस्थितीप्रमाणें जमा रकम ठेवावी लागेल डिपॉझिट रकम दलालाजवळ ठेवण्यापेक्षा पेगीवर ठेवणें अधिक चांगलें पेडीवरील फार मुद्दा दलालच करीत असतात परंतु पेगीची स्वायत्तता जास्त असते दलाल वेष्टा वारगळे याचा नेम नसतो पेगीचा व्यवहार फार मोठा आणि काही तरी व्यवस्थित चाललेला असतो म्हणून शनामत रकम मुण्ण्याचा घोवा घराच यमी असतो थोड्या पेडीमार्फत वाटेन तसा धदाहि करता येतो हजर माग्या, वायद्याचा किंवा तेजीमदीचा यापैकी मनास येले तो धदा करावा तेजीमदीप्रतिपक्ष वगच्या खडींग वाय अगर पकन्या गडीला काय दर एक खडीमाग २॥ रुपये तरी निदान डिपॉझिट ठेवायें लागतें मग तें दला बाबबळ ठेवायें अगर पेगीवर ठेवावें

परास सवे व्यवहार दलालामार्फत चालतात त्याची दलाली दर एक गासडीप्रीत्यर्थ ८ आणि असत हा दलाली मात्र दवावेता मिळून ती असते उरला मात्र येऊन दिला अगर मुगता विना दिग तर दलाली अर्थात ४ आणि त्याला मिळले भाट्या भणाय अगर गडीमागे ७-८ अस काही

उक्रे ठरावहि करून घेता येतात २ गासडी म्हणजे अवळ जवळ १ खडी होतें

कच्च्या खडीच्या व्यवहारात दलालास दलाली माल देता येता दर खडीमागे चार आणि असते कच्च्या खडीचा अर्थ अस आहे की त्यात केवळ सद्या असून माल प्रत्यक्ष देवाण घेवाण होत नसतो आणि सौदे बहुधा ५० खडीच्या खाली आणि स्टंपवर नोंदल्याशिवाय होत असतात येथील तेजीमदी ५१ च्या वर गेल्यास देण्यापेण्याची नसते असें ठरले आहे कच्च्या खडीच्या व्यवहारात मोठमोठाल व्यापारी अगर दलाल नसतात हा धदा किरकोळ लोकच करतात याचा वाजार (मुबई) सराफ वाजाराजवळ फाटवा देवी रोडवर आहे हिशोबाचा दिवस सोमवार ठरलेला आहे

कुलाव्याचें—हल्लीं शेवडाच—मार्केट फार मोठें आहे वरी प्रमाणें हजर मालाच्या खेरज करून वायद्याच्या वगैरे तमर गासडीखाली येथें सौदाच होत नाही सर्व व्यवहार स्टंपवर वगैरे चोख होतात येथील हिशोबाच्या तारखा अलाबडे दर महिन्यास १ वी आणि २५ वी अशा दोन ठरलेल्या आहेत या दिवशी सर्वानी एकमेकाचा हिशेब पुरा करून पुक्ता केला पाहिजे असा नियम केला गेला आहे तरी पण आपापसात खात्यावर बाक्या ओढून व्यापारी व्यवहार पुढें चालू करतात

या व्यवहारात विरगिरेले प्रकार आहेत ते असे — (१) स्वतःच्या पैशावर, म्हणजे पेडीवाले अगर इतर व्यापारी व गिहाईक. (२) पेडीमार्फत, म्हणजे पेडीच्या पैशावर अगर स्वतःच्या पैशावर (३) मार्गिन टेऊन म्हणजे पेडी चाल्याजवळ अगर दलालाजवळ मार्गिन म्हणजे तेजीमदीच्या करकाची रकम टेऊन

स्वतःच्या पैशावर व्यापारी रीतीप्रमाणें पेडीवाले अगर व्यापारी अगर त्याची गिहाईक (देवी किंवा परदेशी) खरेदीविनी करू शकतात फक्त दलालाची मध्यस्थी असली म्हणजे शाई या व्यवहारात हजर माल तर घेतो येतोच पण वायदा अगर सद्याहि करता येतो किंवा इतकी तेजी किंवा इतकी मदी होईल असे स्वतःची ठरवून 'तेजी लावावयास किंवा मदी' लावावयास येते, अगर दोन्हीही लावावयास येतात

पेडीमार्फत स्वतःच्या पैशावर धदा फला तर पेगीचाल्या फक्त आडत व दलालास (पेडीचाल्याच्या) दलाली घावी लागते पेगीचा पैसा वापरला तर धर्माज वरच्या दोन क मात व्यापारचें तिसरें कलम अगावर येतें पेडीचाल्यामार्फत वरीलप्रमाणे रणें व्यवहार करता येतात

पेटीच्यामार्फत अगर कपारीच्या धंद्याईक दलालाजवळ 'मार्गिन' बटल म्हणजे परकायदल पैसे आणजे मगून तारावर धंदा करता येतो फक्त 'हजरमाग'च्या धज्याचा यात अतमीव होऊ शकत नाही 'वायदा' आणि 'तेजीमदी'चा धंदा मात्र करता येईल

यरील चीनीह प्रकारांत 'अदलायदल' वाटेल तशी वाटेल त्यावेळी आपल्या धोरणाप्रमाणे करता येते. मार्गिन ठेऊन रंधा केल्यास मात्र मार्गिनच्या रकमेबाहेर नुकसानीची रकम जाणार नाही अशी काळजी घेतली जाते.

अ द ला य द ल.—समजा भोवरेगिनचा कापण्याचा भाग ६००६. आदि व त्यांत खरेदी अगर विक्री केलेली आदि-योना घेऊन अगर दुसऱ्या दिवशी गर भाव घाली गेल (म्हणजे ५९९ अगर घाली), किंवा चडला (६०१ अगर वर) तर त्या चटत्या अगर उतरत्या भावात खरेदी अगर विक्री करता येते. म्हणजे आपल्या धोरणाप्रमाणे ६०५ च्या वरती भाव जाईल असे नसेल तर ६०५ भाव आपल्याबरोबर आपला खरेदीचा माल काढून दफ्तरे अगर पुनः बाजारचे "घ्यान" तेजीतच असले तर पुनः त्या भावात खरेदी करून चडत्या भावात विक्री करता येते. याचप्रमाणे उतरत्या भावातही करावी येते. यामुळे नुकसान होता होईतं येत नाही; किंवा अलेंच तर फार कमी येते. ५९९ भाव घाला तर दर खंडी-मागे १६ नुकसान येईल. भाव भजताच उतरला तर या एवढ्या नुकसानीवरच सुट्टा होईल पण समजा पुनः तेजीचा रंग दिसला आणि घालू भाव ५०० असला तर पुनः खरेदी करून अपेक्षेप्रमाणे तेजीच्या भावात विक्री करता येते. पण भाव उतरून आपले धोरण चुकीचे ठरले तर चट-फन पुनः विक्री करता येते अशी चडत्या व पडत्या भावात खरेदीविक्री करणे घाला अदलायदल करणे म्हणतात.

या बाजारात सर्वेस्वी मारवाडी लोकांचाच जोर आहे. गुजराथी आणि माटियेहि पुष्कळ आहेत. पण त्यांचा जोर मारवाडी लोकांपुढे टिकाव धरू शकत नाही. गुजराथी व माटिये हे बहुधा हजर मालात विशेष पंदा करतात. बाजारात भापा मारवाडी व गुजराथी वापरली जाते. इतर देशाच्या व्यापाऱ्यांचे एजंटहि मारवाडी अगर गुजराथी असल्यामुळे परदेशी लोक म्हणजे जपानी आणि युरोपीयन हे आलेच तर ते प्रत्यक्ष भाग्य न घेता यानूस एकत्र उभे राहून आपापल्या दखलास काय करावयाचे याबद्दल मूचना करतात.

कपाडीच्या तेजीमंदीची वारणे अनेक आहेत. पाऊल पाणी व्यवस्थित असेल तर मालाची पैदास जास्त होईल आणि यंत्राच्या धोरणापेक्षा मालाची पैदास जास्त घाली तर अर्थात त्यावेळी भाव घडून चडत्या भावाच्या निमित्त वायद्याच्या कमी भावच्या खरेदीने नफा मिळविता येईल. आणि अजमासपेक्षा रमी घाली तर अर्थात उलट परिणाम होईल म्हणजे घालू भावापेक्षाहि वायद्याचा भाव तेजीचा होईल आणि साहजिक नुकसान अंगावर येईल. यावरून असे दिघून येईल की, मालाची पैदास आणि मागणी याचा एकमेकावर उलट परिणाम होऊन भाव घटतो अगर वाढतो. येथील मिलवाले याच्याहि अनपेक्षित मागणीमुळे बाजारात बरीच वाढपट होते.

बंदरात आगवोटी पुष्कळ असल्या तर लगेच परदेशी व्यापारी अगर त्यांचे एजंट मालाच्या खरेदीला सुरुवात करतात आणि लागलीच माल बाहेरदेशी रवाना करतात. अर्थात मागणी जास्त झाल्यामुळे भाव वाढतो. याच वेळी आगवोटीच्या भावा-बद्दलहि विचार करावा लागतो. भाई जास्त अवस्थेत येऊन माल त्या देशी कोणत्या भावात जाऊन पडेल आणि इतर देशाच्या त्याच नमुन्याचा माल तेथे कोणत्या भावात जाऊन पडेल याचा हिशोब पाहता ज्या ठिकाणाहून माल स्वस्त येऊ शकेल तेथे खरेदी होईल. आणि येथील मालाची मागणी मंदावून भाव लागलीच मंदीत येईल. पुरेसा आगवोटी बंदरात नसल्या तर आगऊन मालाच्या खरेदीकरिता कोणीहि परदेशी व्यापारी खटपट करणार नाही. कारण मात्र घेऊन विनाकारण रकम गुंतवून आणि जीरामी अंगावर ठेवून घेण्यास सहसा कोणी तयार होणार नाही. सध्या करावयाचा असेल तर मात्र गोंट निराळी.

रोकडवाजारात नाण्याची टंयाई झाली तर भाव उतर-ण्याचा बराच संभव असतो. कारण लोकांमजळ रोकड नस-ल्यामुळे खरेदी कमी होईल आणि भाव उतरेल.

लगाई वगैरे जरी नेहमीची तेजांमंदीची कारणे नसली तरी या चारपाच वर्षात भावांमध्ये अर्थकर खडबड होऊन कशासच धरंवेध राहिलेला नाही; आणि नवी धोरण बांधणे फार सुकिल्लेच झाले आहे.

हा व्यापार सर्वेस्वी परदेशी बाजारावर अवलंबून आहे लिब्ररपूल आणि न्यूयॉर्क येथील भावावर मुख्यतः येथील मार्केटमधील भाव चढतात अगर उतरतात. हिंदुस्थानचा हा व्यापार जरी फार मोठा आहे तरी हिंदुस्थानच्या भावावर कोणताहि परदेशी मार्केट, हिंदुस्थान ज्याप्रमाणे परदेशी मार्केटवर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणे अवलंबून नाही. म्हणजे स्वतःच्या हिमतीवर भावात चढउतार करण्याची आणि पर-देशास त्या भावातच खरेदी करण्याला लाजण्याची ताकद हिंदुस्थानास नाही. एकस्पॉटे कस्टम ड्युटी दर एक गाडो-मागे चार आणे आहे.

पर देशी को देश न.—हा माल परदेशाहून इकडे धोडा येतो तर येऊन परदेशी जास्त रवाना होतो. बहुधा इंग्लंड आणि जपान या दोन देशात माल जास्त जातो. या परदेशाच्या मागणीवर फार चारकाईने नजर ठेवावी लागते. परदेशी लोकहि वायदे, सडे वगैरे करतात. परंतु या भेदात सुद्धा ते फार पद्धतशीर शैलीने वागतात. एखाद्या वेळी माल तेजीत जरी अंगावर आला तरी तो बाहेरदेशी पाठवून त्याचा पक्का माल तयार करवून त्याचा फायदा करून घेता येतो तसा मारवाडी बंगरे लोकास करून घेता येत नाही. कारण पक्का माल पुरेसा तयार करण्याइतक्या गिरण्या हिंदुस्थानात नाहीत.

देशाचरित उर्ध्व दोन खरेदी करण्याची पद्धत रॅली अदम्य वगैरेनी अमलात आणली होती. ही तत्त्वादि अवलंबवळ

सत्पासारी होती. कारण अपेक्षेप्रमाणे माल उतरला तर ठीक, नाही तर सुकसान ठरलेलेंच. अर्थाकडे हा प्रकार बंद झाला आहे.

[संदर्भ ग्रंथ—डॉ. वाच्छा यांनी १९१८ साली लंडनच्या 'रॉयल सोसायटी ऑफ आर्ट्स' पुढे बाबलेला निवेद्य; केसरी ११/१२/१९१७, आर्थ. थ्रू, इ. गें ३; सतव्या इंडस्ट्रियल कॉन्फरन्सचा रिपोर्ट, रिव्यू ऑफ ट्रेड इन इंडिया, पुसा त्रैमासिक १९१८; प्रेस कम्युनिक ऑफ इंडियन गव्हर्नमेंट ३ जुलै १९१८; प्रिन्सिपल ऑफ प्रेस इतर देश यातील वापडाच्या कारखान्यावरचे बरेचचे संदर्भ ग्रंथ आढळतील; दि इंडियन इयर बुक व सरकारी कर्माधि-अल स्टॅटिस्टिक्स यात हिंदुस्थानातील गिरण्याची स्थिति दिसवित केलेली आहे.]

कॉपेन—उत्तर फ्रान्सातील ओडन विभागातील एक पर-गण्याचें हें मुख्य नगर असून ते पॅरिसच्या उत्तरांशान्य दिशेस ५२ मैलावर आहे. १९०६ साली याची लोक. सं. १४०५२ होती. हें शहर उन्हाळ्यात राहण्याकरिता फार उत्तम असून लोकाना फार पसंत आहे. ओडनच्या वामतट्यार हें शहर असून कॉपेन गंगलाच्या बायव्य बाकावर आहे. येथे जुन्या काळच्या इमारती व देवालय बरीच आहेत. शिवाय एक पदार्थसंग्रहा-लयहि आहे. येथील मुख्य संस्था न्यायकोर्टे, व्यापारी न्याय-कोर्टे, एक कॉन्सुलची मोठी घाळा, प्रपंचसंग्रहालय व एक दवाखाना बघीरे होत.

कॉपेन (किंवा लॅटिन इतिहासप्रमाणे कॉपेन्डिअम) हें मॅच राजाचें मुख्य नगरासह असतें. येथे चार्ल्स दि बोल्ड हांन दोन दुर्ग व एक बेनिडिक्ट संघराशी मठ बांधला. ह्या मठातील धार्मिक मिथुकास १८ व्या शतकापर्यंत एक विविध हक्क दिला होता; त्याप्रमाणे तीन दिवस कॉपेनचे मालकीचे पूर्ण हक्क त्यामकडे येत ह्या अवधीन त्यात कोणताहि फेदी सोडणें, अपराप्यास शिक्षा किंवा काशी देणें इत्यादि अधिकार मिळत.

इ. स. ८१३ मध्ये पहिला लुई दि टेवोनियर ह्यास येथेंच पदच्युत केलें व १४३० साली जॉन ऑफ आर्चल येथेंच पक-डण्यात आले १९१८ च्या उच व रिव्हेल्यूच्या मैत्रीच्या तहानें नाव ह्या शहरावरून पडलें. येथील राजवाट्यात पंधराव्या लुईने मारी आटवानेडचे स्वागत केलें. पहिल्या नेपोलियनने आस्ट्रियाच्या मेरी लुईसाशी लग्न लावलें. १८ व्या लुईने रशियाचा सार्वभौमराजा अलेक्झांडर ह्यास येथें पाहुणचार दिला व पहिल्या लिओपोल्ड (बेल्जियमचा राजा) व बुमारी लुईसा यांचे येथें लग्न झालें. १८१४ त प्रशियन लोकांनी कॉपेनने सामली उधर दिली. तिसऱ्या नेपोलियनच्या काळात येथें शिकारीच्या पेडी दरबार भरत असे. १८२० ते १८७१ मध्ये जर्मन सैन्याच्या मुख्य ठाण्यापैकी हें एक ठाणें होतें

कॉपेन—ईजिममधील तरेतीय प्राचीन ख्रिस्ती लोकाना असे म्हणतात. कॉपेन हे नाव या लोकाना १४ व्या शतका-

पासून लावण्यांत आले आहे. दुर्दैव. ईजिममधील फक्त मुद्द वीजाच्या ख्रिस्ती लोकानाच हे नाव दिलें जातें.

ईजिममधें मुसलमानी अंमल मुक्त झाल्यानंतर तरेतीय ख्रिस्ती लोकांच्या छळ होऊन लागला व त्यामुळे पुष्कळ लोक मुसलमान झाले व त्याचप्रमाणे पुष्कळ अरब लोक येथें राहण्यास आले यामुळे मुसलमानाची संख्या कॉपेन लोका-पेक्षा वास्त झाली.

कॉपेन शेतकरी मुसलमाना शेतकऱ्याप्रमाणेच आहेत. शहरात राहून वैठें काम करणारे कॉपेन नामुक बांधावे आहेत याच्यात एकपत्नीत्व फार कडकपणें पाळलें जातें. घमोपदेशकाशिवाय इतर सर्व कॉपेन मुसलमानाप्रमाणेच पोषाख करतात त्यांच्या उजव्या तळहाताच्यापार्श्वी कोंसचे चिन्ह गोंदलेलें असतें त्याच्या वायकात पूर्वी घुरसा घेण्याची चाल होती परंतु अर्थाकडे ती बंद झाली आहे.

कॉपेन लोक प्राचीन ईजिममधील भाषेपासून झालेल्या उपमापा बोलतात सरकारी नोकरी व शेती हे त्यांचे मुख्य धंदे आहेत

काफा—ईशान्य आफ्रिकेतील एक देश. अविशी-नियत सत्ताज्याच्या हा देश एक भाग आहे. लुई बर्फा देशाचें क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे परंतु काफा देशात जमीन, चिम्मा, एनारीआ इत्यादि शेजारच्या सुल-रापाहि समाविष्ट करण्यात येतो. काफा देश अविशीनि-याच्या डॅमराचा नैर्ऋत्य भाग होय. या देशातील मुख्य नदी ओमो ही होय. काफाची झाडे येथें फार वाढत अस-त्यामुळे या देशाला काफा हें नाव मिळालें आहे.

या ठिकाणी कॉफीची व मुसलमानी गालान लोक राह-तात. काफाची लोकानी आपलें वैल्य कायम राखलें आहे. हे लोक लुई बर्फा देशात राहतात व मुसलमानी गालान लोक चिम्मा येथें राहतात. सुमारे १८९५ साली अविशी-नियनानी हा देश मिळाला.

काफिरकोट—वायव्येकडील सरहद्दीवरील प्रात. डेरा इस्राएलच्या मितलातील काही अवशेष भाग. उत्तर अक्षांश ३२°६०' व पूर्व रेखांश ७१°११'. या स्थलात तिळ-काफिरकोट अथवा राजा शिरकोट अशीहि नावे आहेत या ठिकाणी तटबंधीची फार जुनाट अशी पडकी घासे असून आतील भागात असलेल्या पुरातन इमारतबि अवशेष पुष्कळ आहेत. यापैकी हिंदूंची चार देवळे जरा बऱ्या स्थितीत आहेत. याच्या दक्षिणेस सुमारे ३० मैलावर पिलट येथे याच नावाचे काही अवशेष आहेत. [आर्च-आर्थाविकल सध्दे रिपोर्ट-पु. १४. डॉ. स्टीनचा रिपोर्ट (१९०३-०५). इ. सं. १४.]

काफिरकोट—आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावर रदा-गाच्या जलोत्ता अरब लोकानी काफिर हें नांव दिलेलें आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील निमो लोहानो नुर्गने काफिर असे म्हणतात. काफिर कोट्याचे मुख्य दोन विभाग आहेत.

ते अमाझुल व अमादोंग (खरे काफिर) हे होत. झुउ काफिर ही संज्ञा सर्व जातींच्या काफिरांना लागू पडणारी आहे. झुल काफिरांच्या उत्पत्तीबद्दल अद्याप बराच वाद आहे. त्यांची भाषा व शरीररचना यांचे दक्षिण आफ्रिकेतील निम्रो लोकांच्या भाषेशी व रचनेशी साम्य आढळून येते, यावरून ते निम्रो जातीचे असले असे दिसते त्यांचे नाक देर व ओठ जाड असतात. त्यांची सरासरी उंची ५ फूट १ इंच आहे व कोठे कोठे तर ६ फूट उंचीचे पुष्पहि आढळतात. त्यांच्या बायका पुष्पापेक्षा कुरूप असतात. बहु-पत्नीत्वाची चाल त्यांच्यात रुढ असून बायका विकत घेण्याची चाल अद्याप प्रचलित आहे. याची जास्त माहिती बंडु लेखात सांपडेल.

काफिरिस्तान—काफिरिस्तान हे अफगाणिस्तानच्या एका प्रांताचे नाव आहे. कर्नेल ह्योकहार्ट याचे मिशन या प्रदेशात जाण्यापूर्वी यासंघर्षी फारच थोडी माहिती होती. इ. सन १८८९ मध्ये मि. जी. एस्. रॉयटसन यांनी आपले मिशन या देशात नेल्यावर जी माहिती गोळा केली व त्या गोष्टी नमूद केल्या त्याच काय त्या चित्तवेचक असून या देशाविषयीच्या आपल्या माहितीचा विश्वसनीय आधार होत.

काफिरिस्तान म्हणजे काफिर किंवा नास्तिक लोकांचा देश. चित्रल अफगाणी राज्य यांनी वेष्टिलेल्या प्रदेशात काफिरिस्तान म्हणतात पूर्वी या देशात नास्तिक पदावी लोक रहात असत. ते स्वतंत्र होते, पण १८९१ मध्ये त्यांना अफगाणिस्तानचा अमीर अब्दुल रहमान याने मिळिले व त्यांना इस्लामधर्माची दांडा बलारमारांनी दिली. या प्रदेशाचा समावेश उत्तर अ. ३४° ७१' ते ३६° आणि पूर्व रे. ७०° ते ७१° ३०' दरम्यान होतो. याचे एकंदर क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे.

साधारणतः हा प्रदेश खोल, निरंद व नागमोडी अशा ओबड-धोबड दऱ्या व त्याच्या आत लहान लहान दऱ्या यांचा बनलेला आहे. या सर्वथ भागात मैदान म्हणून गुळीच नाही. मिथल शिखरे, कठिग, निराच्छादित वडे, बर्फमय प्रदेश, बर्फाच्या नद्या, पाईन झाडांची वने, विस्तारलेल्या पर्वताद्विस्तारणी, वाहत्या दऱ्यांच्या काठावरील जंगली झाडे व वाळवंट यांची अरम्ये वगैरे पर्वतदृश्याचा प्रत्येक प्रकार येथे आढळतो. निरनिराळ्या उंचीवर रानटी फुले आहेत. नद्यात शिंपल मासे आहेत. तांबड्या पायाचीं तित्तिरे, कपुतरे, डोव्ह, फेसन्ट वगैरे पक्षी येथे आहेत. वन्य पशूंपैकी मुख्य मारखोर (एक प्रकारचा बकरा) व ऊरियल (एक प्रकारची शेळी) हे होत. या प्रदेशात अस्वले व चित्ते बरेच आढळतात ' आयवेफ्त ' नावाचे जनावर फार प्रचलित आढळते.

पा ट व र स्ते.—बंदकशानकडे जाणारे सर्व उत्तरेकडील पाट १५००० फुटाहून जास्त उंच आहेत. यापैकी मुख्य

मेडळ, कामाह, ची, कुलम व रामगळ पाट हे होत. चित्रलकडे जाणारे पाट, उदाहरणार्थ, शिडिंग, झई, शावळ, पार-पिट, पाटकुन हे काहीसे कमी उंचीवर आहेत. वायव्या-शिवाय या मार्गांनी जाणे परकी माणसास फार धोऱ्याचे आहे. अतिशय दुर्गम अशा बहुतेक वाटावरून या प्रदेशातील चपल जनावरांच्या साहाय्याने जाता येते

न या.—या प्रदेशातील सर्व नद्यांचे धुध प्रवाह काबूल-मध्य जातात. पूर्व काफिरिस्तानात काश्गल नदी वहाते. हिला मिळणाऱ्या नद्या स्कोरिगल व मानगल ह्या होत. या देशाच्या मध्यभागात पेच, कामा, प्रेसन अथवा व्हिरोन अशीं निरनिराळीं नदीं असलेली नदी वहाते. हिला उजवी-कडून ची व अरिफन व डावीकडून वाई ह्या नद्या मिळतात व जपेरीस ही नदी चिगारसरईजवळ कुनार नदीला मिळते. पश्चिम काफिरिस्तानातून वहाणाऱ्या आर्तिगर अथवा काव या नदीसंबंधी रानटीलायक सविस्तर माहिती नाही.

ह वा.—उंचीच्या मानाने ह्या बदलते. उचावरील दऱ्यात हिवाळ्या कडक असतो. समुद्रपाटीपासून ४.००० फुटाहून जास्त उंचीच्या प्रदेशात सर्वत्र बर्फ पडतो. पुष्कळशा दऱ्या-तून वाऱ्याचा अभाव असतो. त्यामुळे बरोच थंडी विशेष जास्त न होता सहन करता येते. पर्वत्याच्या अभावामुळे झालेले वगैरे पाणीपुष्पदपाच्या साधनांची जरूर पडते व हे फाल्खे, पाटपंधारे वगैरेची व्यवस्था बर्फ पडण्यावर अवलंबून असते.

का फि र लो क.—या देशातील सध्याचे रहिवासी बहुधा महमदाच्या अनुयायांनी इस्लाम धर्म न स्वीकारल्याबद्दल हाकून लाविलेल्या पूर्वअफगाणिस्तानच्या विस्कळित झालेल्या टोळ्यांचे वंशज आहेत. ह्यांनी या देशातील उत्तरीवरील व खोऱ्यातील मूळच्या लोकांवर हल्ला करून त्यांना पादाक्रांत केले, गुलाम केले व त्यांच्याशी काहीसे ते संलग्न झाले. हे पुरातन लोक म्हटले म्हणजे प्रेसन लोक, गुलाम व नामशेष झालेल्या जडो व अरॉम लोकांपैकी शिलकी लोक होत. सध्या या लोकांचे (१) शिया-पेशा, (२) वायगुली, (३) प्रेसनगुली हिचा व्हायरन लोक असे विभाग करता येतील.

गु ल म.—या प्रदेशात गुलाम पुष्कळ आहेत. यांची उत्पत्ती फार पुरातन रहिवासी व लडाईतील कैदी यांच्यापासून झालेली आहे. हे गुलाम खेच्चातील एका विशिष्ट भागात रहातात त्यांना लोक अपवित्र समजत असत व काही पावित्र क्षेत्राजवळ जण्याची त्यांना सुभा नव्हती. सर्व गुलाम शिया-पोशाप्रमाणे पोशाक घापरतात असे आढळून येते.

सी स्वा तं त्र —हे लोक बायकांना फारच थोडा मान देतात. साधारणतः त्या पुरुषांच्या राखा व गुलाम असतात. त्यांना विव्रता येत व शेतक्रीच्या कामान मजुराप्रमाणे त्यांचा उपयोग करून घेता येतो. त्या काहींचा कुरूप असतात. त्यांचा वर्ण काळ्य असतो. शेतकरींची सर्व प्रकारची कामे

व ओझी वहाण्याचें वगैरे हलक्या प्रतींच भेद त्यांना करावे लागतात. त्यांना त्यांचे नवरे अगर पुरयवर्गांतील त्यांचे नातलग यांच्यापासून कोणतेच हब मिळत नाहीत. त्यांना माळमत्तेचा तावा मिळू शकत नाही, किंवा माळमत्तेवर त्या वारसा सगू शकत नाहीत.

भा पा.—त्या देशात तीन भाषा बोलतात. याशिवाय पुष्कळ उपभाषाहि आहेत. पैकीं शिवा-पोप लोकांनी भाषा जास्त प्रचारात आहे. ही एक प्राकृत भाषा आहे. युरोपिय लोकांना ही भाषा शिकणें अवश्यक आहे.

धर्म.—अबदूर रहमान याने या लोकांना मिळण्यापूर्वी काफिर लोक मूर्तिपूजक होते. याच्यामध्ये पूर्वाचार्या पूजा व अभिपूजाहि थोडथोडी होती. देवाची संख्या अगणित होती. इत्र ह्या विधाता होता व इतर सर्व देवता त्याच्या ताब्यात असत. हलक्या प्रतींच्या देवतांपैकीं मोनी ही फार पुरातन होय; व गिशा ही रणदेवता असून फार लोकप्रिय होती. प्रत्येक खेळांत त्या देवताचें एक अगर निरनिराळें देवळें असत. देवळात दगडाच्या अगर लाकडाच्या मूर्ती असत. याच्यापुढें जनावराचे वळी देत असत. इत्रदेवतेला गाई, वक्रे व बैल यांचा आणि धनदेवतेला टोळ्या यांचा वळी देत असत. वंशपरंपरागत धंदा करीत आलेल्या धर्मांपाण्या-याकडून पूजाअर्चा होत असे. देवतापुढें मार्गें, नावर्ण इत्यादि हे लोक करीत असत. व या लोकांची, नरक म्हणजे पापी लोक मरणोत्तर जेथें जाऊतात ती जगा अशी समजूत असे.

हा ती संघटना.—या टोळ्यांपैकीं बऱ्याचदा निरनिराळ्या घराण्यांच्या बनलेल्या होत्या. कोणाहि माणसाचें महत्त्व त्याच्या घराण्याची संपत्ति व त्या, घराण्यातील पुरुषसंख्यांची संख्या यावर अवलंबून असे. जमजम एखाद्या घराण्यातील पुरुष संख्याचें अंगीं कायें जास्त व असजशी त्याची संख्या जास्त तसतसे त्या घराण्याचें वजन जास्त. गुलामाच्या वरच्या पण अगरही हलक्या प्रतींच्या घराण्याचे लोक उच्च दर्जाच्या घराण्यांतील लोकांची मंडपाल वगैरे होऊन सेवा करीत असत. कोणाहि धर्मित माणसाला धर्मिक विधी अगर मोठे सामाजिक समारंभ व मेळमेळाऱ्यां; भजेवाऱ्या देऊन “जास्ट” अथवा वडील घनता देत असे. व त्याहिपेक्षा जास्त खर्च करून लोकांना मीर अथवा नायक घनता देत असे. परंतु असे लोक थोडे असत. प्रत्येक टोळीचें सर्व महत्वाचें व कामकाज जास्ट लोक पंचायतीत सात करीत असत. फार महत्वाच्या प्रश्नांचा निकाल टोळीतील सर्व लोकांच्या बनलेल्या समेत होत असे. टोळीतील अनेक्यवस्था बारा मदतनिशाच्या सहाय्यानें एक स्तंभनिषुक् न्यायापीठा पहात असे. त्याचें काम म्हणजे म्हणजे लोकांच्या बाळीरीनी योग्य रितीनें पाळण्या जातात किंवा नाहीत हें पहाणें व फाळें व पिछें गोळा करण्याकरिता लोक योग्य वेळीं आरंभ करताना विंवा नाहीत हें पाहणें होय. ते पाहण्याचे वगैरेचें नियमन करीत असत. प्रत्येक घराण्या

मालकापासून मिळालेल्या धान्य वगैरेच्या वर्गणाच्या योगनें ह्या लोकांचा नायक टोळीतील पाहण्याचें आदरातिथ्य करीत असे.

घ रें व खे डीं—याचीं घरे साधारणतः मजबूत असतात. व तीं लाकडाचीं बनविलेलीं असतात. तीं दोन किंवा जास्त मजली असून त्यांच्यावर उघडी गच्ची असते धर्मित लोक घराबरील साध्या नमुन्याच्या कोरीव कामाचे फार शोकीं आहेत. पोल्या चौकांनीं असून त्यांना लहान खिडक्या असतात. दरवाज्यांना वंद करण्याकरिता मार्गपुढे सरुणारे लाकडी अडसर असतात काहीं खेडीं अगरही दाट वस्तीचीं लावट व विल्ल्याच्या आवारांनीं असतात. काहीं खेडीं थोड्याशा झोपट्याचीं असून एखाद्या टेंकडीवर बसविलेलीं असतात. त्यात प्रवेश करण्याकरिता शिडी असते. काहीं थंड सोऱ्यातील घरे अर्मीनीत खोल असतात त्याचा अचकल्या खात्राचा शिड्यासारखा उपयोग करतात.

स्व भा व—काफिर लोक सरासरी ५ फुट ६ इंच उंच असतात. ते अन्नक असतात. ते नेहमीं निष्ठुर स्थितीतच आढळतात. ते फार चपल, उच्चा मारणारे, कर्घाहि न शकतां चालणारे व डोंगर चढण्यात वस्ताद असतात. काहीं थोडेसे लोक उंच व मजबूत असतात. दिवण्यांत ते पूर्वेकडील लोकांप्रमाणें असतात. ते आपल्या सोबत्याशीं कर्घाहि वेदमान होत नाहीत. काफिर लोक आपल्या मित्रांना भेतर देत नाहीत. ते कूर नसतात. मुलें व जनावरे यांच्यावर ते दया करतात, दुबळे व म्हातारे यांचें ते रक्षण करतात. लोभ व मत्सर—मुलें यांच्यात परस्परतात जरी नेहमीं भाडणें होतात. तरी गोताबळ्याशीं किंवा नोतेवाईकांशीं मात्र ते तीं भाडणें विचरतात.

पोशाख, ह त्या रें व भा डीं कुं डीं—येथील पुरुषांचा राष्ट्रीय पोशाख म्हणजे ओचडभोचड रितीनें कमान विलेजें बकऱ्याचें वातडें होय. हें कातडें छातीमध्य खिडे जडविलेल्या चाबऱ्याच्या पट्यानें आवळलेलें असतें व या पट्यात लोंखंड किंवा तांब्यानें सडविलेल्या लाकडी म्यानात बसविलेली एक थोबडथोबड आकाराची व गुलामांनीं बनविलेली कटथार अडकविलेली असते. बायकांच्या अंगात बाळ्या रंगाचें लोंकरी क्षबलें असतें. हें खायाखाळी घेरदार असतें व याला तांबडी किनार असते. हें छातीमध्य खोखरी टांचणी अगर कोंट्यानें अडकविलेलें असतें व घरीराजेंतवी हें एका विणलेल्या पट्यानें आवळलेलें असतें. याला पुटऱ्या अंगुस गाढ मारून याचा घोड (शावर) खालीं सोडलेला असतो; काहीं टोळ्या कापसाचे कपडे वापरतात. या प्रदेशात कपड्यांची दुर्मिळता आहे. वस्त्राच्या वेसाऱे बनविलेले यक्रीत चालण्याकरिता उत्तम “गेरट” नावाचे जोडे दे लोक वापरताना. लोकीं घोंगट्या व बकऱ्याच्या केंसांचे बनविलेले पुरुष हे लोक आपल्या पापरण्याद्विती वापरतात. योराचीं आयुषें म्हणजे म्हणजे

चक्रमार्गे उडविण्याच्या बंदुका, सोटे, व हलक्या बुद्धी हो हेत. मऊ दगड खाणानून काढून त्याची भांडी करतात व घाऱ्या ठेवण्याकरिता लाकडाच्या कोरून पेट्या व करंडे बनवितात. दूध, लोणी, पाणी वगैरे ठेवण्याकरिता सुडीसहित सुबक रोंदीव काम असलेले पेटे करतात. बक्याच्या तामट्याच्या बनविलेला पिढ्यात दास, घाऱ्या वगैरे माटू-वितात. बासरी लहान नगार जुन्या तऱ्हेच्या सारंग्या व एक प्रकारची वीणा ही त्यांची वीतवाज आहे.

विशिष्ट चा ली री ती.—प्रत्येक रोष्ट्यात बस्तीवाहून एका बाबूच बाळंतिगी व विद्याव्याधी बायकाकरिता एक भागा भवते. जन्मल्याबरोबर मुळाची नावे देवितात. लग्न म्हणजे दलालामार्फत बायको विकत घेणे होय. पटस्कोट म्हणजे बायकोला गुलाम म्हणून विकणे. याचे प्रतस्स्वरूप फार लायलचक असतात व ते पुरुष असल्यास त्याच्या घोर्यावर व छी असत प्राप्त तिच्या पराण्याची भक्ति व नावाढपावर अजलंनू असतात. येथील लोक प्रेताना पुरीत नाहोत; तर ती लाकडा पेटीत फाळून त्या पेट्या दूर एकीकडे जमा करून देवितात. या लोकांची नोंतिमत्ता फार हलक्या दर्जाची आहे. बाच्यात रंगिलपणा फार असून व्याभचार म्हणजे शिष्टाचार समजला जातो ! मात्र हा जवऱ्याच्या लक्षात येता कामा नये ! बोरी, मारामारी व इतर गुन्हे बाबूदळच्या शिक्षा सुकसानभराईच्या तत्वावर बसविलेल्या आहेत. न्यायाची कल्पना काफीर लोकांना पूर्ण आहे. शेतकरीच कामे बायका करतात. घुरे चारणे व दूधदुभते करणे हे काफीर लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

इतिहास.—काफिरिस्तानचा इतिहास प्रकारांत असलेला इतक्याचा घनलेला आहे. ज्याला मध्ययुगीन आशिया-घंटातील लोक विलीन म्हणत असत अशा काश्मीर व काबूल यांच्या मधल्या लोकांच्या प्रदेशालाच सध्या काफिरिस्तान म्हणतात, असे सर हेनरी यूल म्हणतो. तैमूरच्या इतिहासात काफीर लोकांच्या नावाचा उल्लेख आहे. अंदारथ येथील लोकांच्या त्रिंतीवाकून हिंदुस्थानच्या स्वारीवर आतांना तैमूरने या देशावर स्वारी केली होती. कादूरच्या दऱ्याखोऱ्यात त्याने आपल्या स्वारीच्या स्मरणार्थ एक शिलालेख लिहिलेला. या प्रदेशासंबंधी माहिती यावरने आपल्या स्मरण-बद्दीत दिली आहे. ऐने-द-अकबरीत या लोकांचा एसाद-दुसरा उल्लेख सापडतो. सर जेम्स रॉयटसन या लोकांत जाऊन पुढील उल्लेख सापडतो. १८९३ मध्ये त्यांच्याबरोबर काही काफीरलोक हिंदुस्थानात आले व यानंतर या लोकांशी बरेच दळणबळण सुरू झाले. अखेरीस १८९५ मध्ये हिंदुस्थानसरकार व काबूलचा अमीर यांच्यामधील तहान्वये हा प्रदेश काबूलचा अमीर अवदूल रहमान याच्या नामावरी बसविला आला. [रॉयटसन-दि काफीर ऑफ दि हिंदुकुश, येल्डू-अफगाणिस्तान अँड दि अफगाण; मॅकमोहन-दि सर्दने बॉर्डर ऑफ अफगाणिस्तान; डेट-नॉर्देन अफगाणिस्तान].

कांफी—काफीच्या शाब्दात लॅटिनमध्ये काफिया, अरा-विका; मराठीत कांफी विंचा घुंदा हो नावे आहेत.

अरब लोकांना येव्हा पहिल्याने कांफी माहित झाली तेव्हा तिचा मादक गुणधर्म असल्यामुळे इस्लामी धर्मात सामीलत्याप्रमाणे इतर सर्व मादक पदार्थांबरोबर ते हिचाहि तिष्ठकारा करू लागले.

यस्तु धे त्र.—काफीचे शाड मूळचे अशिरानिया, सुदान, गिनी व मोझंबिक येथील जंगराळ प्रदेशातील आहे, असे वनस्पतिशास्त्रज्ञांचे मत आहे. ते मूळचे शरवस्तानातील आहे असेहि कित्येक लेखकांचे मत आहे. कांफीची शाडे अरमस्तानात पुष्कळ आहेत हा मोठ मान राही.

इतिहास.—कुत्रागात अथवा हिन्नू पर्मप्रधात कांफीचा उल्लेख नसल्यामुळे कांफीचे शाड अरबस्तानात जरी मूळचेच असले तरी ते फार थोड्यामात्रा माहित असले असे वाटते. मक्का, मदीना व यमदाद येथील लोकांना १४ व्या शतकापर्यंत कांफी चागली माहित नसल्याचा पुरावा मिळतो. कांफी-पावून पेय तयार करण्याची कल्पना फार अजोकाडची असून तिचा उगम इराणात झाला असावा असे वाटते. काव्हा नावाचे पेय फारच्या आतील गाभ्याचे करीत असल्यामुळे काही वेळ पर्यंत ते तसेच येवल्यान ते मादक बनून त्याला एकप्रकारचा वासही येत असे इजिप्तमध्ये येलेल्या अल्पीनस (१५८३), प्लेटनीस (१०३५) वगैरे प्रवाशांनी कांफीचे परंच वर्णन केले आहे व त्यापूर्वी तेथे काफीचा उल्लेख आढळत नाही. बाबूरून त्याच सुमारास इजिप्तमध्ये काफीचा उपयोग लोकांना माहित झाला असावा.

खेडिजीने (१११०) कॉन्स्टांतिनोपल येथील कांफीप्रदाचा उल्लेख केला असून विप्रेटो वेलाव्हॅले (१६६०) याने कांफीची कृति दिली असून कांफी पाचक, तरतरी आण-गारी व रक्तशुद्धि करणारी आहे असे मत दिले आहे. हार्वे (१६५७) व फ्रायर या प्रवाशांनी कांफी हे इराणी पेय असून दुकानातून विकत मिळत असे व दरवारातून समारंभाच्या वेळी तिचा उपयोग करीत असत, अशी माहिती दिली आहे. कांफीच्या भाजलेल्या विचाचा उपयोग प्रमुत्तवाने आरंभी एडन येथे करण्यात आला. खककरच विचाची उपयुक्ता मक्का, मदीना व केरो येथील लोकांना माहित झाली व एका शतकाच्या आतच दमास्कुस, अलेप्पो व कॉन्स्टांतिनोपल येथील लोकहि भाजलेल्या विचा उपयोगात आणू लागले. पुढे खककरच जास्त धर्मभोळ्या लोकांनी सांघ-जनिक कांफीप्रदाचा प्रतिबंध केला व अशा रीतीने तेथे होणारे नाच तमासे बंद केले. १५११ मध्ये मज्जेच्या गव्हर्न-रने कांफी हे पेय मादक असल्यामुळे त्याचे सेवन जहीर रीतीने बंद पाडले. परंतु सुलतान हा स्वतः कांफी पिणारा असल्यामुळे त्याने आपल्या गव्हर्नरचा हुकूम रद्द केला. पुढे कांफीप्रदात देशे बरेच होऊ लागल्यामुळे ती बंद करण्यात आली. १५३३ त कांफी पिणे कायदेरीर मानणारे व न

मानगरे असे बेरोच्या लोकात दोन तट झाले. कोंफीच्या विया भाजल्या म्हणजे त्या कोळशाप्रमाणे होतात व कोळसा खाण्याकरिता विक्के येकायदेशीर आहे या सक्तीवर १५५४ मध्ये कॉन्स्टांटिनोपल येथील कोंफीग्रह कायमची बंद करण्यात आली

हिंदुस्थानचे प्राचीन राजे, प्रवाशी व वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या पैकी फारच थोड्या लोकानी कोंफीची माहिती दिली आहे. टॅम्हरनिअर (१६७९) ने हिंदुस्थानात व इराणात कोंफी होत नसून तिचा पुरवठा अरबस्तानातून होत असे अली माहिती दिली आहे.

१९९० पर्यंत जगातील कोंफीचा पुरवठा अरबस्तान व अफिघानिया येथूनच होत असे.

हिंदुस्थानात कोंफी केव्हा आली याची खात्रीपूर्वक माहिती मिळत नाही परंतु सुमारे दोन शतकांपूर्वी यावा-
बुदन नावाच्या एका मुसलमान यात्रेकरून मंडेहून परत येताना आपणाबरोबर सात विया आणल्या असे पुष्क-
ळाचे मत आहे. १८१३ च्या सुमारास कलकत्त्याच्या बागातून कोंफीची झाडे अस्तय्याची माहिती मिळते. परंतु हिंदुस्था-
नच्या संपाद प्रदेशापेक्षा दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशातच कोंफीची झाडे चांगली वाढतात चिकमगलूरच्या जवळ फॅमन्सने १८३० त कोंफीची लागवड पहिल्याने पद्धत-
शीर रीतीने केली. १८४० त मनान्दोजी व १८४६ त नील-
गिरी टेकज्यातु तिची लागवड केली गेली. पोर्तुगीज जेक सिलोनमध्ये येण्यापूर्वीच अरब लोकांनी कोंफी तेथे नेली होती व १९९० त डच लोकांनी तिची पद्धतशीर लागवड सिलोनमध्ये सुरू केली. पुढे कोंफीच्या झाडावर काही रोग पडल्यामुळे १८८७ पासून सिलोन येथील कोंफीची लाग-
वड अजोबात बंद झाली.

काफीचा प्रसार.—कोंफीच्या वाढत्या मागणीबरो-
बर अरबस्तान व अफिघानिया या दोनच ठिकाणी तिची लागवड न होता जगाच्या इतर भागांतूनहि ती सुरू झाली. डच ईस्ट इंडिया कंपनीने बटाविह्या येथे तिची लाग-
वड करून कोंफीच्या व्यापारात घराचे पुढावार घेतला. उष्ण कटिबंधातील डोंगराळ प्रदेशात कोंफीची लागवड होऊ लागून उत्तम प्रकारची कोंफी निघू लागली. अली-
कडे सर्व जगात कोंफीची एका दररोजच्या जरूरीच्या येतात गणना होते.

खागवडीच्या उपयोगातील कोंफी—अलीकडील कोंफीच्या लागवडीत तीन उपजाती महत्वाच्या आहेत. त्यांचे वर्णन खालीलप्रमाणे—

लिवेरिका कोंफी—उष्ण कटिबंधातील पश्चिम आफ्रिकेत ही झाडे मुख्यतः आहेत. परंतु येथे त्याच्या लावगडीकडे कोणी पारंगत लक्ष देत नाही. फर्ग्युसन यार्ने या झाडाचा सिलोनमधील लागवडीचा १८७८ पर्यंतचा शिक्का दिला आहे. सिलोनमध्ये जेव्हा कोंफीच्या पाण्याचा

रोग सुरू झाला त्याच सुमारास युरोपमध्ये ह्या उपजातीची माहिती झाली तिची झाडे मजबूत असल्यामुळे या बरील रोगापासून या झाडाचे फारसे नुकसान होणार नाही असा समज झाला व तो पुढे थोडा बहुत सरा ठरला. कॉफीचा अरेविका प्रमाणेच या झाडानाहि हेमिलिआ नावाच्या रोगापासून उपद्रव होतो परंतु रोपाची चांगली जोपासना केल्यास खबरदारी याची पूर्ण वाढ होऊन या रोपाची झगडण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगा येते असे सर डेनिसल मॉरिस याचे म्हणणे आहे

हिंदुस्थानातील अनुभव असा आहे की, अरेविका व ही झाडे याना वाढण्यास सारखीच सुपीक जमीन लागते. सर्व व गरम हवेची त्यांना जरूर असून सर्व वर्षभर मिळून १०० इंच पाऊस पडणारा भाग या झाडाच्या वाढीला फार चांगला अवघणापासून ह्या झाडाचे फार नुकसान होते उष्ण, पाणथळ, चालू व दगडाचे प्रमाण जास्त असलेली व फार काळी अशा जमीनीत या झाडाची वाढ होत नाही नेहमी ओलसर असणाऱ्या व जेथे पाटबंधाऱ्याचे पाणी देता येते अशा जागी ही झाडे चांगली वाढतात डोंगराळ प्रदेशापेक्षा संपाद भेदान या झाडाना मानवते वर सांगित-
लेली परिस्थिती या झाडाना जरूर असल्यामुळे ती थंड इंडीज, सिलोन, मलायाद्वीपकल्प, उत्तर बॉर्नो, सुमात्रा, जावा व हिंदुस्थानातील सिलहट, आसाम, ब्रह्मदेश व अं-
मान वेटे येथे ही झाडे होतात. मादागास्करच्या पूर्वेकना-
व्यावर याची बरीच लागवड होते येथील झाडे मिश्र जातीची असून त्यापासून तयार होणारी कोंफी अरबस्ताना-
तील कोंफीपेक्षा चांगली असते ही झाडे मोठाली होत असल्यामुळे एका एकरात सरासरी ४०० झाडे लावितात. अलीकडे येथीच येथे सर्व जगभर निरनिराळ्या मिश्र जातीची लागवड करून लागले आहेत अशा झाडाना कोंफीच्या रोगा-
पासून भीति बरीच असते. लिवेरियन झाडापासून नियमित व पुष्कळ उत्पन्न होते व ती झाडे इतर जातीच्या झाडा-
पेक्षा जास्त मजबूत असतात. सखल प्रदेशातील झाडाना उंचवट्यावरील झाडापेक्षा पुष्कळ व मोठाली फळे येतात. परंतु ती फारशी रसकर नसतात. फळापासून कोंफीचे उत्पन्न करणे जरा मेहनताचे काम आहे. परंतु विया लावनास व काळजीपूर्वक वाढवित्यास त्या मेहनताचे फळ मिळते. या झाडातील या फळीपासून व्यापारात या कोंफीला फारसे महत्त्व नाही.

स्टेनोफिला—कोंफी—या उपजातीची झाडे पश्चिम आफ्रि-
केंत होतात. ह्या अरेविकाच्या पैकीच एक प्रकार असता असे नेव्यामुला वाटले होते. या झाडाची लागवड प्रयोगा-
करिता म्हणून त्रिनिदाद, जावा, सिलोन, म्दीरूर व इतर काही ठिकाणी केली आहे. अरेविका व लिवेरिका कोंफी यापासून या जातीत काही मिश्र झाडे झाली आहेत. या जातीची

झाडें चागळी वाडतात व त्यांच्यापासून पुष्कळ उत्पन्न होतें, परंतु त्यांना वहावर फार उशीरा येतो

लॅरडी कोंफी —आम्बिकेच्या उष्णकटिबंधात या जातीची झाडं होतात या झाडांना 'कागो कोंफी' असे म्हणतात, याची वाड सपाटून होते कोंफीच्या रोगापासून त्याचे फारसे नुकसान होत नाही व यिथाना एक तऱ्हेचा चागळा वास येतो ही झाडें बहुतेक ओल्याच्या काळावरून होतात त्यांना थोडसर जमीन लागत असून दाट छाया सुर्वेच मानवत नाही लिबेरिका जातीच्या झाडाप्रमाणे हें झाड शें-याफळे नियुक्तें नसून वाढोळव असतें नुनेश नदीच्या काठी ही झाडें पहिल्यांन दिशल्यामुळे त्यांना रिओनुनेज कोंफी असेहि म्हणतात हिंदुस्थान व सिलोनमधील या झाडाच्या लागवडीचे प्रयत्न निष्फळ झाले

ला ग व डी वें डे न फळ —सरकारी आकऱ्यावरून गेल्या ५० वर्षांत कोंफीच्या लागवडीत विलक्षण फेरफार झाला आहे असे आढळतें १८८१, १८९१ व १८९३ साली झालेल्या ब्राझीलमधील घडामोडींमुळे पुढे एकदोन वर्षे कोंफीच वांक तेथे फार कमी आले यामुळे हिंदु स्थानच्या कोंफीच्या लागवडीला यापासून बराच फायदा झाला १९०४ साली कोंफीच्या लागवडीचे क्षेत्रफळ २,१२,९६४ एकर होतें, तेच १९०६ साली २,१०,६८८ एकर झालें

१९१७-१८ साली हिंदुस्थानांत कोंफीच्या पिवाखाली लागवडीस असलेली जमीन

स्थळ	एकर
म्हैसूरस्थान	१०८१७८
मद्रासइलाखा	५२६८६
कुर्न	४२४९१
कोचीन	५९३२
बावणकोर	१२८८
ब्रह्मदेश	८५
सुपर्देश्वापा	४९
एकूण	२१०६९४

कोंफीचे उत्पन्न —हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्व कोंफीची निर्गत मुख्यत्वेकरून ब्रेटव्हिटान व फ्रान्सकडे होते आज-पर्यंत (म्हणजे १८८५-८६ साली) सर्वांत जास्त ४ कोटी १० लक्ष पोंड कोंफी परदेशी भांडविण्यात आली १८९५ साली ३ कोटी पोंडाची निर्गत झाली १९०५-०६ साली ४,०१,४०,३८४ पोंड, १९१५-१६ साली १,९८,१४,००० पोंड व १९२०-२१ मध्ये २,११,४८,८०० पोंड कोंफी परदेशी रवाना झाली ब्राझीलची स्वस्त कोंफी यूरोपच्या यासार पेटेंत असल्याने हिंदुस्थानातून होणारी निर्गत कमी होत आहे

सन १९२०-२१ साली कोंफीची निर्गत मार्गाल सालापेक्षा १४ टक्क्यांनी कमी झाली प्रतिकूल परिस्थितीमुळे फ्रान्सने शेकड्या ५० इतकी हिंदी कोंफीची मागणी कमी केली, पण मेग्निटन-शायमलडें ३७ टक्के मागणी वाढविला या साली नेदरमीप्रमाणे ग्रीसकडे निर्गत झाली नाही आशियातील तुर्कस्तानांत चौपट व अरबस्तान, यहेरीन वेटें आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी पूर्वीच्या दुप्पट कोंफी आणविली पण सिडहल द्वीपात होणारा पुरवठा निम्मापेक्षा उतरला

[सॅडी, हर्वर्ट, टॅन्डरियर, थेव्हेनॉट, वूस यांची प्रवासवृत्त ऐनी अकबरी, लेहमॅन कोंफी कल्टिव्हेशन्, इलियट-गॉड, स्पॉर्ट अँड कोंफी इन मायसोर, थुर्वर-कोंफी, फ्रीम प्लेशन् टु कप, बाल-मॅन्चुअरिय ऑफ कोंफी इस्टेट्स, बर्नेस ग्राऊन-कोंफी प्लॅंटिंग, व्गुनेस-सिलोन कोंफी सॉल्व्स् अँड मॅन्चुअर्य, हार्मन-कोंफी-लॉफ डिस्सीन, वॅंगलोर, ब्रिटानिका वॉट वगैरे]

काफ़ीखान —याचे खरें नाव महमद हाशिमखान हें असून त्याचा बाप खाने मोर हा देशांत एक इतिहासकार होता खाने मोर हा आरमी सुरादवक्षाच्या चाकरांतील एक उच्च दर्जाचा अधिकारी होता परंतु सुरादवक्षाचा कारागृहात अत शास्त्रावर खाने मोर अवरगजेबाच्या पदरी नोकरीस राहिला त्याचा मुलगा महमद हाशिमखान हा अवरग जेबाच्या चाकरांतच लहानाचा मोठा झाला महमद हाशिम खानाने अवरगजेबाच्या सैन्यात व त्याचप्रमाणे दरबारातहि कामें केली होती याने आपला इतिहास अवरगजेबाच्या मरणा (इ स १७०७) नंतर २६ वर्षांनी लिहिला मॅट रफ आपला इतिहास प्रसिद्ध करीतावेता (मे १८१६) याच्या इतिहासाने इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध झाले नव्हतें

शहाजहानाची स्मृती व औरंगजेबाची पूर्वकारकीर्द ही काफ़ीखानाने सरकारी कागदपत्रातून सारांशरूपाने दिलेली आहे तसेच बाप व मित्र याच्या सांगण्यावरूनहि त्याने काही भाग रचला आहे मात्र १६८८ पासून पुढील भाग त्याने स्वतः पाहिलेला लिहिला आहे त्याच्या इतिहासात मुसलमानांची अवास्तव व रंगीत स्तुति व हिंदूंची निभर्त्सना आहे तो नि पक्षपाति मल-याने त्याच्या इतिहासास बघरचें स्वरूप आले आहे (रफ अबुनाथ)

काफ़ारिया —दक्षिणअग्नि कृतांत कप प्रांताच्या आग्नेयेक डील भागास काफ़ारिया म्हणतात याचा अर्थ काफ़ीर लोकांचा देश अथवा हातो ब्रिटिश काफ़ारिया १८९५ साली वेपकाल नीस जोडले गेले यात विदग्धम राजाने शहर व पूर्व लंडन अशी दान शहर आहेत ट्रेकवर्ग पर्वताच्या दक्षिणकडील केनदीच्या पलीकडे थेट नाताळ सरहद्दीपर्यंत खास काफ़ारिया आहे ट्रॅंके, पॉडोळ, उल्लेड व पूर्वे घोक्नालंड ह्याच कप प्रांतात समावेश होणं यांचे क्षेत्रफळ १८३१० चौरसमैल आहे १९०४ साली येथील लोकसंख्या ८,३४,६४४

होती. के, वासी, उमठाया, सेन्ट जॉन (उमजीमधुबु) व उमठायामधुना ह्या येथील प्रसिद्ध नद्या आहेत.

सेन्ट जॉन नदीचे खोरे १४० मैल लांब आहे. काम्पारिआ फार सुपीक आहे. येथील हवा आरोग्यकारक आहे. सेन्ट जॉन नदीजवळ गंधकाचे झरे आहेत. येथे गळे व दुसरी दिवद धान्ये विकतात. यातील मुख्य शहरे, त्यांची लोकसंख्या व महत्त्व पुढीलप्रमाणे:—कॉकस्टाड, खो. सं. २९०१; हे पूर्वेची म्वालेडच्या राजधानीचे शहर होते. उमठाया, खो. सं. २३१२; हे टेंगुलंडची राजधानी व अंतर्गत विभागचे राहण्याचे ठिकाण होय पोर्टसेन्टजॉन, हे पोन्डोलंडचे मुख्य शहर. पुटरवर्ष, हे ईस्केचे मुख्य शहर. काला खो. सं. १००० हे काम्पारिआमधील शिक्षणाचे केंद्रस्थान. पूर्वेडनपासून पुटरवर्षपर्यंत उमठायापर्यंत मुख्य रस्चे आहे.

राज्य का. र. भा. २:—येथील शासनपद्धति केप प्रांतासारखीच आहे. खरी वत्ता मुख्य मॅजिस्ट्रेटच्या हातात असते.

प्रॉटेस्टंट धर्मप्रसारक-मंडळाची मीटिंग व शिक्षण मंत्र्या येथे घड्याळ आहेत. किगोलंड येथील लोक मूर्तिपूजक असून प्रतिक्रिक दिव्यन धर्माचे आहेत.

कीसकामा नदीच्या पूर्वेकडील भागात १८४० साली ब्रिटिश काम्पारिआ साम्राज्याची वसाहत करण्यात येऊन १८६५ साली ती केप कॉलनीला जोडली गेली. १८७१ पर्यंत ट्रान्स्केवन प्रांत स्वतंत्र होता. परंतु या वेळी टेंगुलोक ब्रिटिशांचे अधिष्ठित झालेले. १८७३ साली किंगो व म्वालेकामध्ये झालेल्या युद्धात केली नावाच्या म्वालेक सरदाराचा मुख्य मित्रशाना मिळाला. १८८५ मार्च १७ रोजी, ईस्के, टेंगुलंड, कोम-व्हागालंड वगैरे प्रांत कॉलनीला जोडले गेले. १८८४ साली सेन्ट जॉनचा केप कॉलनीत समावेश झाला.

कावूर- (कॅपारिसहिरनोवा) या नावाची लहान लहान भुदरे परतरेजी भुदरे उत्तरहिंदुस्थानातील अंगराज प्रदेशात धाडल्यात. युरोपमध्ये यांना राज्याची केपर (एडिबल-केपर), हिंदी भाषेत काम्रा, सिंधी भाषेत कालवारी वगैरे निरनिराळी नावे आहेत या झुडपाच्या पुष्कळ जाती आहेत. परंतु त्यापैकी कावरा करीला अद्यापि नेपतीचे झाड (कॅपारिस अफिका), अरदंड (कॅपारिस इंग्रिडा) व पचोवेंद (कॅपारिस प्राडिस) ह्या जाती महत्त्वाच्या आहेत.

नेपतीची भुदरे (कॅपारिस अफिका) पंजाब, गुजराथ, राजपुताना, दक्षिणमहाराष्ट्र व दक्षिणकर्नाटकांमधील रूक्ष भागातून होतात. अरदंड (कॅपारिस हॅरिडा) नावाची भुदरे गंगाखंडा, बितागाम, वेणू आणि सिलोन (लेका) ह्या भागातून व पचोवेंद (कॅपारिस प्राडिस) ही दक्षिणकर्नाटक व सिलोन मधून उगडतात.

या निरनिराळ्या जातींपासून तेल काढतात व यापासून अफगाणिस्तान, पश्चिम अशिया, युरोप, उत्तर अफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया व सेंट्रिविच वेटे वगैरे ठिकाणा ही पाठवतात.

पचोवेंदपासून निष्पन्न तेलचा जाळण्याकरिता व औषधाकरिता उपयोग करतात. कावरापासून एक प्रकारचे वाष्पभावी तेल निघते. ग्रीक व लॅटिन लेखातून या झुडपाचा उल्लेख केला आहे आणि त्या लोकांपासूनच जरव लोकांना ह्याचा औषधात कमा उपयोग करावा हे माहित झाले असावे. यकृत (लिंबूर) व झीहा या रोगावर ह्या झुडपाच्या औषधाचा उपयोग करीत असत या झुडपाच्या कोट्याहि मागापासून तयार केलेले औषध उत्तमक म्हणून हिंदुस्तानात अंगाला लावण्याकरिता वापरतात. करीला (कॅपारिस अफिका) व कावरा (स्विनोसा) यांची फळे व कळ्या यांचा हिंदुस्तानातील लोक खाण्याकडे उपयोग करतात. इंग्लंडमधील खुल्या झेवच्या मार्गी याची चांगल्या तऱ्हेने लागवड होते परंतु हिंबाळ्यात त्याची फार काळजी घ्यावी लागते. करीलाच्या लाकडाच्या हिंदुस्थानात फण्या करतात. या लाकडाचा वाळवी लागत नसल्यामुळे इमारतीकरिता त्याच्या तुळ्या व वासि उपयोगात आणतात.

कावूर-सुंदर इलाहा. वेळगाव मिह्ला. चिकोडीच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १२ मैलावर हे गाव आहे. येथे ईश्वर देवांचे जुनाट व पडके देऊळ असून त्यात एक शिल्लेख आहे. गावाबाहेर मोगलाच्या वेळचे दोन झुमट आहेत.

कावूर, प्रा. त.—अफगाणिस्तानाचा मध्यवर्ती व महत्त्वाचा प्रांत उत्तरेस अफगाण-तुर्कस्तान, पूर्वेस तालाबाद मिह्ला, दक्षिणेस आणि पश्चिमेस कंदहार आणि हिरात. हा प्रांत समुद्रापासून सुमारे ७००० फूट किंवा त्याहून जास्त उंचीवर असावा. कोहिस्तान, पंगशाह, यामिमान, सैपान आणि निजराब हे उत्तरेकडील जिल्हे होत. इमारत, पश्चिमेकडील व नैर्ऋत्येकडील मिह्ला होय. गझनी, बख्श, तास्त आणि लॉगर हे जिल्हे दक्षिणेस व आग्नेयास आहेत. येथील हिवाळ्या फार कडक असतो. परंतु इतर ऋतू अगदी युरोपातील ऋतूप्रमाणे असतात.

या भागात पशुपंथ, ग्रीक, हिंदू, बौद्ध व मुसलमान या लोकांचे अस्तित्व शायीद करणारे पुष्कळ प्राचीन अवशेष सापडतात.

ज. ह. र.—अफगाणिस्तानची राजधानी. उत्तर अक्षांश ३४° ३०' व पूर्व रेखांश ६९° १३'. हे शहर पेदावर पासून १८१ मैलावर कावूर नदीच्या दक्षिणतीरावर वसलेले आहे. हे शहर समुद्रपाटीपासून ५०८० फूट उंचीवर आहे. शहराच्या उत्तरेस नदीच्या दक्षिणेस असलेल्या कावूर शहरापासून पलीकडे बोरपुर नावाचा लष्करी छावणी असून जवळच येमरा नावाचा पर्वत आहे. येथे सुमारे दीड लाख वसती असून पैकी एक लाख कावुरी व चार हजार हिंदू असतात. शहराच्या परिघ ३ १/२ मैल असून हल्ली रंगरास तट नाही. परंतु पूर्वी या शहरास तट होता याविषयी पुष्कळ दृश्य दाखले आणिले आहेत.

अनीराज्या राज्यातील म्हा हे सर्वजण धर्मद व्हात आहे तरी पराधीन ते सर्व दित्त नाही. परं सत्ता विजयच आहे. चाल पूर्वी सत्ता दत्ताये होते. म्हा पुढेकडील दत्ताचा-इ-मदुरी हा एकच दिवाळ आहे. म्हातरे मोला पाळते आहेत. रस्तें पराधीन आहेत पण काबूलच्या येथे व्यवस्था वेगळी नव्हताम्हणे ते अल्प फाटले आहे.

काबूलची हवा निरोगी आहे असे म्हणून हारक नाही. फेरपुर छात्रागाल्याकडील बसिबाद नगरा मोठा उत्तम हवी केरळा पडला आहे परंतु काबूल हिमालय व बेनी हिमालय या पर्वतांमधून प्रवेश दण्टोला वाळत्यामुळे हिमालयाची राय शरवार पडते. तपस्वी पान्यची लोप, सुंदर हवा व अल्हादरायक अला आसनतातील प्रदेश अन्त्यामुळे काबुलपर्वतातील मृत्युचे प्रमाण अल्प प्रगल्भातात इतर कोणत्याही गावापेक्षा कमी आहे. येथे पान्य बरेच स्वस्त बनते. प्राचीन महत्वाची ठिकाणे काबूल शहरात पसरली आहेत. तैमूरने बांधलेली मराद-इ-सफेद, बानरने बांधलेली मराद-इ-बाला-बाँक, व पूर्वाच्या एका अनोखा बांधलेली शान मराद या इमारती पहाण्यासारख्या आहेत. बायच्या दरमामाँवती सुंदर बागबनीवा वेलेला आहे. अबदुल रहिमानपान हा अनोख शात्यापानून याने पुष्कळ सुधारणा केली त्याने निरनिराळ्या कारखान्यावर सुतोपिशन तज्ज्ञ माणसांची नेमणूक करून बऱ्याच लक्षणी उपयोगाच्या वस्तू बांधल्याच राग्यात करिबच्या आहेत. काबुली लोकानी स्वतः एकाचा विशिष्ट धंधातील तत्त्व समजून घेतल्यानंतर तो ते धंदा उत्तम चालवू शकतात. इ. स. १८९४ साली एकंदर १२ सुतोपिशन या अनोखने नेमले होते. इ. स. १९०१ साली फक्त दोनच होते. त्यापैकी एक तोफा कारगारा व एक इलेक्ट्रिकल इन्जिनिअर होता.

काबूल नदीवर एकंदर पाच पूल असून त्यापैकी एक बावरच्या वेड्या असून तो हवी धडलेला आहे व दुसरा शहाजहानने बांधलेला आहे.

काबुलातील फळकट्यावर फार प्रसिद्ध आहे. या भागात कित्येक मेल फळयागा सारख्या लागलेल्या आहेत. येथे सफरचंद, पिअर, किन्स, फ्लम, अप्रिकॉट, पीन, चेरी, मलबेरी, द्राक्ष इत्यादि फळे पुष्कळ पिवतात. येथील कलिंगडे हिंदुस्थानात फार दूरवर पाविली जातात.

इति हा स.—काबूलचे प्राचीन नाव (ह्युएनसांगच्या वेळचे, कदाचित् चिनी) कपिषा होते (६३०). त्यावेळी येथील राजा क्षत्रिय असून यौद्धमतानुयायी होता. त्याने नाव ह्युएनने दिले नाही; पण त्याचा अंमल छपाक, नगर व गांधार या प्रांतावर होता. गांधार प्रांत प्रभाकरवर्षाच्या मंदर या कपिषा राज्यात सामील झाला असावा. पार प्राचीन काळी काबूल हा भारतवर्षाचाच एक प्रांत असावा. म्हणजेदात समधिभूमणें कुशा व कुसु या नद्यांची नवी येतात. याच हर्षाच्या काबूल व कुर्म नद्या होत. इराणच्या इतिहासातील

इति मैन ह्युएन याने एका कबुली राजकुमारीला सांगितल्याच जोर आहे. येथील प्रांतेच काबूलच्या कोणते कोणते काबूल म्हा काबूल कबुली येथे व राये हे अर्धेअर्धे असून एकीकडे काबूल व दुसरीकडे पारिषा आसानी त्यांचा विस्तारलेले होते ह्याचे अर्थसाय हे अर्थ व पुढे आने निम्न अन्त्याने रिले याने लिहिले आहे. प्राचीन भीरू त्याने काबूलजवळ सनडग, हुरिजोरस म्हाती ही, काबुली छेकाच्या देशाचे नाव आराकेलिया (पारिषा-इ-इराक) व्हॅल-सुरसति) होय. पारिषाच त्याच त्याच 'क्षेत्रभारत' म्हणत. तुर्कीची कबूल विनोदित हा प्रदेश हिंदुस्थानातच मोठ्ठ असे (१०२०). ह्युएनच्या वेळी हा राज्य बरेच मोठे होते. सध्याची छोथार माहिती उपलब्ध नाही. अनेकता-इ हा काबुलास आले हाता असे म्हणतात (रि. पू. १२१०) चंद्रगुप मने याने सर्व अकगालिस्तान धिकले होते त्यानंतर अनेकसाय काबूल हा एक प्रांत होता. पुढे (रि. पू. १०८) अंग्रयोक्त याने काबुलचा राजा सुभाषेनाचा पराभव केला. डेनेट्रिअस याने काबूल काबीज केले होते (रि. पू. १०५) पुढे तर मिल्डि हा कांधार काबूल येथेच राज्य करी काबुला (रि. पू. ११०-१४०) पहिला गुस्तांग कृष्णितेस हादि काबुलचा राजा होता. (१८८) ह्युएनच्या वेळचा राजा हलाख शहा म्हणवी. ही पदवी इराणी भाषेतून घेतली होती. कारण काबूल राज्य इराणी भाषाभाषात बहुधा सामील असे. सारांस काबूल राजा धर्माने धीर, कर्माने क्षत्रिय व पदवी (राजा) ने इराणी अवस्थाने हिंदी-इराणी परंपरेचा व सुधारणांचा त्याने एकत्र मिळाव केला होता. 'रागाची प्रभा सामान्यत' यौद्धधर्मा होती. छपाक व गांधार येथील लोक हिंदू होते. काबुली प्रभा थंड हवेत असल्याने गौरवणी असे म्हणून त्या देशात गैरभात म्हणत. आरपोनी काबुलरागासा 'क्षेत्र' थिल' म्हणते आहे. याचा पार अर्थ समजत नाही. स. १४०-१००० पर्यंतच्या ४०० वर्षांच्या काळातील याच्या रागाचा अल्प लोक परीलच नाव देत. आरपोनी मेकरान (१४०) व हाहात (१५०) धिदून काबुली व्हा गांधी पुढे अबदुल रहिमानने ६६१ स परेभर मेडा देऊन ते देऊन तेथील लष्करी लोकांची कत्तल करून बायकापुलांनी गुलाम घेतले. राजा मुमुदमान शाखा व त्यामुळे त्याला गादीवर कायम ठेविले, परंतु अल्प परत गेल्यावर तो स्वतंत्र शासक; तेव्हा त्याच्यावर हजानने अबदुल म्हणून एक आर्य रोनापति पाठविला. त्याला उंगरात काबूल शहरां त्याचा पराभव करून, तात छात्र दीनार देऊ देऊन त्याला सोडून दिले. तेव्हा हजानने अबदुल रहिमानास पाठविले, त्याचादि परीत तुर्कानेच शहरां पराभव घेता व अबदुलनेहि थंड थंड उभारले (१०००). पुढे ७८६ मध्ये हजान अठ रहिदने अग्यातला काबुलवर पाठविले. त्याने तेथील शहरीद्वार (थंड भट) लुटला. गान शहरां पूर्वीच्या लजगाप्रमाणे (गनिगी यानाने) पराभव केला. या येथी शहा व त्याची प्रभा

त्यानंतर समानी आरवानी काबूल जिंकले (८५०) तरी शहा एक शतवसर गझनीचा मांडलिक म्हणून राहिला होता. यानंतर ९३४ त सुफी आरफ तेगीन (अल्फतगीन असा एक उच्चार चुक आहे) याने गझनी घेतली, त्यावेळी काबूलच्या हिंदुशहाने गझनीकरास साहाय्य केली होती ९७५ त सल्तनगीनने काबूलचे राज्य जिंकले, तेव्हा काबूलशहा त्याचा मांडलिक झाला. महंमद गझनीकर याने १०२१ त राज्यलेभागे काबूलने सारे राज्य घशात पातले, त्यावेळी शहाने निकराने तोंड दिले, पण त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही. प्रजेला जुलमाने काढविले त्या वेळी एक गमतीची हकीकत भाडळते ती अशी की, काबुलच्या सुभेदाराने, आपण बाद पण गोमास भक्षण करणार नाही, व खोबे बाळगणार नाही अशा अटी पातल्या होत्या पण पुढे या लोकांचा व मुमुलमानाचा सर्व बाजूनी इतका एकजीव झाला की, काबूल येथे पूर्वी कधी काही एक हिंदुराज्य होतं ही स्मृती छुदा कोणास राहिली नाही !

राजतरंगिणीवरून पुढील हकीकत समजते. काश्मीरराज शकवर्मा याने काबूलशहा ललिय याचा पराभव करून त्याचे राज्य बळकाविले (९००). व ललिय पळून आलपान गुजरात्या आश्रयास गेला शकवर्मा मेल्यावर शाहाराजाने काबूल पुन्हा घेतले, यावेळी ललियाचा पुत्र तोरमाण होता. या शाहीराजघराण्यातील एक राजकन्या काश्मीरराज केम-गुमास दिली होती. दहाव्या शतकात काबूलराज भीमराहा होता. त्याने चौदशेमे व्यूकून व हिंदुधर्मे स्वीकारून काश्मीरराज एक विष्णुमंदीर बांधले या घराण्यातील शेवटचा हिंदुराजा त्रिलोचनपाल याच्यावर गझनीकराने स्वारी केली असता, त्याने काश्मीरराजाच्या मदतीने त्याला तोंड दिले, पण शहाने सांगितलेली गनिमीकाव्याच्या लडाईची आज्ञा काश्मीरसेनापतीने न ऐकून उपज्या मैदानात लडाई दिल्याने मुमुलमानाचा जय झाला व काबूलचे हिंदु राज्य नष्ट झाले ! तुर्कांनी राज्यातील सान्या प्रवेश काढविले. त्रिलोचनपाल परदेशात पळाला (१०२०) या काबूलशहाच्या नावापुढे 'पाल' हे उपपद येते, त्यावरून संतमील म्हणजे रणपाल असे नाव असाव व हा पुरव शाहीराजघराण्याचा मूळ संस्थापक असावा अशी इतिहासज्ञाची समजूत आहे. हनुएनत्सगच्या वेळचे क्षत्रिय घराणे व हे शाही घराणे भिन्न दिसते. हे घराणे सुर्वी होते असे सिम्य म्हणतो पण ते चुक आहे. राजतर-गिणीवरून ललिय व त्याचा भ्राता हा माहण होता असे दिसते. मात्र यांच्या राजकन्या क्षत्रियाच्या वाटेले त्या घराण्यात देत. सिम्यने दुसरे म्हणणे की हनुएनत्सगच्या वेळचे क्षत्रिय घराणे हे क्षत्रियांचे वंशज घराणे होते, तसे चुकीचे आहे. क्षत्रियांचे वंशज पेशावरास होते व ते हनुएनत्सग येथेपुर्वीच नष्ट झाले होते. काबूलच्या क्षत्रिय घराण्यातील शेवटच्या शहास पदच्युत करून त्याच्या अखिः (अलबिरूनीचा शब्द) या नाम्नाहून सेनापतीने गादी बळकाविली त्याने

“शहा” व “स्थलपति” (स्थलपति १ समरपति १) या राजाच्या पदव्याहि आपल्याला घेतल्या; याच्या वंश जाती की नाणीं सापडतात त्यावर एका बाजूस शंकराचा नंदी व त्रिशूल अथून दुसऱ्या बाजूस माला घेतलेला घोडेस्वार व स्थलपति हा शब्द असतो ही नाणीं तिकडे इतकी लोकप्रिय होती की, महंमद गझनीकरास तीच कायम ठेवावी (फक्त आपले नाव संस्कृतात लिहून) लागली या शाहीघराण्याची वंशावळ अशी वचविता येते. ती (१) स्थलपतिदेव, (ललिय, कन्नर) स ८८०-९००, (२) सामन्तदेव, स ९००-९२०, (३) खर्चक, (कमल, कमलुक, तोरमाण) स ९२०-९८०, (४) भीमदेव, स ९४०-९६०, (५) जयपाल, स ९६०-९८०, (६) आनंदपाल, स ९८०-१०००, (७) त्रिलोचनपाल, स १०००-१०२०. देव उपपदावरून हे नाम्नाहून होते हे स्पष्ट दिसते क्षत्रिय घराण्याशी येथीलव्यवहार झाल्यामुळे पुढे हे क्षत्रिय बनले असावेत व पाल हे उपपद त्यांनी धारण केले असावे त्रिलोचनपालाचा, अलबिरूनी हा समकालीन होता त्याने या हिंदुराज्याच्या अंतावरून काहणाच्या (राजतरंगिणी) प्रमाणेच दु.खोद्दार काढले असून ते वाचण्यासारखे आहेत.

स १०२१ त महंमद गझनीकराने हे नाम्नाहून राज्य नष्ट केल्यावर तो प्रात गिझनीच्या अंमलाखाली मोंगू लागला नंतर घोरी व गझनी या घराण्यात भाडणे लागली असता हा प्रात कोणकडे तरी राही. असे एक मोठे भाडण ११५० त झाले होते पुढे ११७३ त पियासुदीन घोरी हा काबूलचा राजा झाला यानंतर अश्यात महंमद घोरी हा गादीवर आला याने येथूनच हिंदुस्थानावर स्वारी केली यानंतर हे राज्य चंगीझखानाच्या अंमलाखाली काही दिवस होते नंतर तैमूरलंगच्या हाती जाऊन त्याच्या वंशजाच्या ताब्यात पुढे हा प्रात सतत १०० वर्षे होता. खूद यावर हा १५०४ मध्ये काबूल येथे राज्य करीत होता हुमायून व क मरान याच्या भाडणात हुमायूनने इराणच्या शहाच्या मदतीने प्रथम काबूल घेऊन नंतर दिल्ली घेतली (१५५३-५४) अक्बराचा सावर भाऊ महंमद हुकीन याने बड करून काबूल बळकाविले (१५८०). अक्बराने त्याचा परा-भव केला, मात्र त्याच्या मरणापर्यंत काबूल त्याच्याकडे ठेविले (१५८५) नंतर पुन्हा हा मोंगली सुभा झाला. पुढे गादीसहाच्या ताब्यात (१७३७) काबूल गेले यानंतर अहंमदशहा दुराण्याचा ताबा या देशावर यत्ना, त्याचाच नातु शाहजुजा होय. याच्या कारकिर्दीतच द्रमगाचा पाव प्रथम अफगाणीस्तानात पडला (१८३८) याबद्दलची साम माहिती “अफगाणिस्तान” ना सदराखाली पहा [शि. सिम्य, वैज, प्राचीन भूवर्णन, हनुएनत्सग, राजतरंगिणी, कर्णवेद; रिस्ले-सेन्सट रिपोर्ट, अलबिरूनी, रॉबर्ट, वनिंग ग्राम—य भा. नाणीं वगैरे]

काबूल नदी—ही हिंदुस्थानच्या वायव्येस असून अफगाणिस्तानात युनई रिडीनवळ व काबूल नहराच्या पश्चिमेस सुमारे ४० मैलावर उगम पावते उ. अ. ३४° २१' व पू. रे. ६८° २०' आहे हीस पुन्हा लहान लहान नद्या मिळतात. डोंगराळ प्रदेशातून वहात अफल्यामुळे हीस खळखळ फार आहे व जंगलावादेनवळ उत्तरेकडून कुनर नदी मिळल्यावर काबूल नदीला उतार नाही. ही नदी मिचनी विज्ञानावळ प्रिटिश मुलखात शिरते. येथे हिला दोन फाटे फुटतात. यापैकी उत्तरेकडे बहाणाच्या फाट्यास अदेसई व दक्षिणेकडील फाट्यास नगमान अशीं नाव आहेत. हे फाटे दहा मैलावर पुन्हा एकत्र होतात व अटकनवळ अशेरस ही सिंधु नदीस मिळते.

काबूल नदीच्या वेट्ट तीरावर सिमसन यास एक विहार व विहार—मालिका सापडली. रेहंडर स्विनटन याखेहि ह्या येथें तसाच शोध लागला आहे. हीं युद्ध लोकांनीं पावलेलीं निदान उपयोगात आणलेला असार्थीं यावद्दल संशय नाही. (इं. अं. पु. ८, पृ. ८२, मार्च १८७१)

काबूल नदीचा कालचा—वायव्य प्राताच्या पेसावर जिल्ह्यातील एक कालचा. हें मोगलाच्या वेळचें काम आहे. प्रिटिश सरहद्दीवर बारसफ नावाच्या खेड्यानवळ काबूल नदीच्या उजव्या तीरापासून ह्या कालचा सुरू होतो. याची एकंदर लांबी १९ मैल असून ३०००० एकर जमीन याखाली आहे. इ. स. १९०३-४ साली २७८०० एकर जमीन या पाण्यानें मिजली होती ह्या कालचा इ. स. १८९१ साली सुरू करण्यात आला. इ. स. १९०४ पर्यंत या कामावर एकंदर ६४५,००० रुपये खर्च झाले असून इ. स. १९०३-४ सालीं मध्यें वसत आतां याचें निव्वळ खर्च ९०८०० रुपये होतें

कांबोज—भारतराज्याच्या वायव्येकडील एक राष्ट्र या राष्ट्राचा उल्लेख यास्कानी निरुक्त झाला आहे. तेंच कांबोजाची भाषा आर्यांच्या आपेहून निराळी आहे असें म्हटलें आहे पाणिनीनें 'कम्बोजाखलक या सूत्रात कांबोजाचा उल्लेख केला आहे. वशत्राहणांमध्ये मद्रगार याचा क्षिप्य कांबोज औपमन्यव या नावाचा होता असा उल्लेख आहे. यावरून मद्राचा विरोधतः उत्तर मद्राचा व कांबोजाचा संबंध असावा असें मॅक्डोनेल म्हणतो तसेंच हे सिंधुनदीच्या वायव्येस रहात असत व पारसी शिलालेखात कम्बुजीय असें याचें नाव आढळतें यावरून त्याचा इराणी लोकांशी संबंध असावा असेंहि तो विधान करितो.

महामारतांमध्ये कांबोज राष्ट्राचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आलेला आहे. अर्जुनद्विगजयामध्ये अर्जुनानें दरदाबरोबर याचा पराजय केल्याचा उल्लेख आहे. बलिगुगमध्ये ज्या रानटी लोकास राज्यप्राप्ति होईल असें म्हटलें आहे. त्यात कम्बोजाचा उल्लेख आहे याना कांहीं ठिकाणीं यवन कांबोज असें म्हटलें आहे. हे भारतीय युदात दुर्गोपनाच्या यानून लढते व त्यांना त्या वेळेससुद्धा

क्षिण या नावाचा राजा होता. त्याचा अर्जुनानें वध केला. याचा पूर्वी वर्णन पराभव केला असून त्याना दुर्गोपनास खंडणी खावयास लाविलें होतें. याचा शक, बाल्हिक वगैरे-बरोबर उल्लेख आलेला आहे. क्षातिपर्वोत यवन, किरात, गानार, चीन, शबर, बर्बर, शक, तुषार, वंका, पल्हव, आभ्र, मद्रक, पौंड, पुल्लि, रमठ आणि कांबोज हे सर्व द्रावणापासून व क्षत्रियापासून उत्पन्न झालेले वैश्य व क्षत्र या जातीचे शबर-वर्ण असून चौथींवर उपभोविका करणारे आहेत असें वर्णन आहे.

विष्णु, काय वगैरे पुराणत सगरानें दैहव, तालजंभ वगैरे शक, यवन, कांबोज, पारद आणि पल्हव यांचा पराजय केला व तेव्हा बलिष्ठच्या विनंतीवरूनच त्याचा समूह नाश न करता त्याच गिदत ठेवले असा उल्लेख आहे. बलिष्ठनें यवन व कांबोज याना सर्व शिराचें धुंडण करावयास लाविलें. पारदानां वस गोवळे ठेवावे व पल्हवांनी दाढी राखावी असें ठरविले यानां स्वाध्याय पठण करू नये असेहि ठरवून दिलें

कांबोजाचा उल्लेख शक, यवन, इत्यादि रानटी जातीबरोबर अनेक ठिकाणीं येतो या देशाची उत्तम घोड्याकरिता प्रसिद्धी होती रामायणामध्ये ते सुवर्णाचें कमलें धारण करीत असा उल्लेख आहे.

भागवतामध्येहि याचा उल्लेख आढळतो. बराह्मिहिरानें बृहत्संहितेत (१४ १७) यवन, पल्हव यांच्याबरोबर याचा उल्लेख केला आहे. अशोक्या एका शासनातहि याचा उल्लेख आहे.

अरिय यांचें कम्बिस्तुली असा उल्लेख केला आहे. ह्या कम्बोजस्थल याचा रूपभ्रश असावा कम्बिस्थानामध्ये कौमोची या नावाचे लोक आढळतात. हे तुर्कीची स्वारी आली त्यावेळी बॅंगराळ प्रदेशात गाऊन राहिले असें एल्फिन्स्टन वर्णन करतो (एम्बरी हू काबूल) हे बरील कांबोजाचे बहान असावेत. कम्बिस्तान सध्या अफगाणिस्थानात मोडतें. पन्जाबात आजहि सुमारे पावणेदोन लाख लोकवस्तीची कांबोह भाषाची एक जात आहे. तिचा या कांबोजाशी संबंध असावा. (' कांबोह पहा.)

हर्ष जयाला बॅंबोहिया देश म्हणतात त्याचें प्राचीन नाव कांबोज होतें, पण त्याचा व या देशाचा कांही संबंध नाही.

कांबोह—जमिनदारी व शेती करणारा ह्या वर्ग पन्जाब व संयुक्तप्रांत या विभागात आढळून येतो. १९११ च्या शिरोमण्तीत एफेंदर १,७९,०६७ कांबोह लोक आढळले. पैकी पन्जाबात १,७२,४३४ व संयुक्त प्रातात ६६३३ लोक होते. हे लोक सुमारे ७० हजार मुसलमान, तितकेच शीख व बाकी हिंदू आहेत. या जातीच्या कुटुंबावळ जालंदर येथें एक अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, इ. स. १६५४ मध्ये पंजाब प्रांत पुरातुल्लेख उजवत झाला असताना जहागिरांनें शेरशाह साह्याच्या बलाबलें व त्यानें १६ व अच्यर हे

कावोहाचे मूळ पुरुष आपून अच्युतास लाहोर नजीक गुरि-
आन येथे ठेवले व रक्त कपुयंज्याजवळ सुलतानपुरानजीक
ठिवा येथे राहण्यास सांगितले. दुसरी व्युत्पत्ति ' वारा ' या
शब्दापासून आहे असे म्हणतात. शिवाच्या वेळी ते अपु-
ज्याहून जालंदरास आले. ते मधुरेचे मूळ राहणारे असून
क्षत्रिय होत असे म्हणतात. विजयूर खाबू हे राजी जातीचे
आहेत अशी आख्यायिका आहे. याचे कलमी खाबू व जमिन-
दारी खाबू असे दोन वर्ग आढळतात. परंतु जमिनदारी
खाबू हेच जास्त आढळतात. हे लोक चांगली शेती करणारे,
शांतताप्रिय व चांगल्या मनाचे आहेत. आपल्या जातीच्या
वाचन साळा आहेत असे हे लोक म्हणतात. गीरे, हाडे व
मोची ही नावे त्यांच्या दोन्ही वार्गात आहेत. परंतु अरेन
(इराण) वगांचा त्यात उल्लेख नाही फिलकर काबोह हे सूर्य-
वंशी रजपूत असून मध्यप्रदेशातील कामरूपदेशाहून
हुमायूनाच्या वेळी हे दिहीत आले. बोधराय लाहोरास गेला
व दादराम जालंदरास गेला. अरेन (इराण) लोकांची
आपला संबंध नसल्याचे हे लोक सांगतात त्याच्यात
विधवाविवाह रुढ आहे. कामावाळा कावोह व टप्पावाला
कावोह अशा दोन जाती कावोहामध्ये आहेत पुस्तक
म्हणतो की, कावोह हे नाव याचा उर्फ कावो देश यावरून
पडले असावे.

पंजाबाहून हे लोक घाली आले. हे स्वतंत्र व कष्टाळ
लोक असून मुख्य जातीला फारसा मान देत नाहीत. देश-
च्याना हे लोक आवडत नाहीत. हिंदूप्रमाणे ही जात
जेमळ नसून अफगाणी लोकांप्रमाणे कडवी आहे. बद्माप-
गिरीत अफगाण हा पहिला, कावोह हा दुसरा व काश्मिरी
हा तिसरा आहे, अशी म्हण उत्तरहिंदुस्थानात आहे. कांही
लोक, सिंधी, जाट व काश्मिरी यावरूनही वरील म्हण
अवावी असे म्हणतात. त्यांच्या जातीच्या विभागवरून
त्यांच्या मूळाचा शोध लागत नाही. कांहींचा संबंध रज-
पूत जातीशी पावतो, तर इतर विवेक स्वामिकच आहेत.
यामुळे यांच्याबद्दल माहिती फारशी उपलब्ध नाही [' कूड ;
गेम्लस रिपोर्ट, १९११ (पंजाब)].

काम, कामदेव—प्रेमाची देवता. ऋग्वेदात
(१०. १११, ४) परमेश्वराच्या मनात प्रथम कामोत्पत्ति
शल्याचे सांगितले आहे. अथर्ववेदात एक सर्वध सूक्त
(११. २) या कामाच्या स्तुतिप्रार्थने दिले आहे. त्यात
कामदेव आद्यजन्मा असून देव, पितर किंवा मानव यांपैकी
कोणीही त्याच्या तोंडीने नाहीत असे म्हटले आहे. या
वेदात पुण्यवदा काम आणि आग्नि एकच मानिला असून,
वेदा या दोघात तुलना करावयाची असेल तेव्हा काम हेच
अग्निस्वरूप धर्म मानावे असे स्पष्ट सांगितले आहे (६. २६, ३)
प्रवेद्या पोटी प्रमांला झालेला हा पुत्र होय असे तैत्तिरीय
ब्राह्मण सांगते; पण हरिवंशात याच्या उत्कर्षाच्या पोटी
पातले आहे. आणारी एका टिकाणी ब्रह्मदेवाच्या इत्थम-

लापासून हा स्फुरला अस्तित्वाचे वर्णन सांपडते. हा पाप्मा-
पासून जन्मला म्हणून याला ' इराण ' म्हणतात असे चवथे
मत आहे. पाचव्या मताप्रमाणे हा आत्ममू असून इतर
देवांप्रमाणे अन्न, अनन्यत्र ही विशेषणे याला लावितात.
याची पुराणातली वायको, रती किंवा रेवा आहे. तपाचरणान्त
मग्न असेल त्या शिवाच्या मनात पार्वतीविषयी वासुक
विकार यावे उत्पन्न केले, म्हणून शिवाने आपला तृतीय नेत्र
उघडून याला भस्म केले. पण पुनः शिवाची कृपा होऊन
कामदेवाने कृष्ण-कृष्णमणीच्या पोटी जन्म घेतला हाच कृष्ण-
पुत्र प्रसूत होय. या प्रसूताला अनिरुद्ध व तृया अशी दोन
सुले होती

कामदेवाचे वर्णन काव्य व पुराणातून फार मनोहर केलेले
आढळते. हा अप्सरांचा राजा असून, हातीं धनुष्य-बाण
घेऊन सज्ज असतो. धनुष्य उंसाचे असून दोरी शर-
पंक्तीची केलेली असते. अप्सरागणांनी वैष्टित असा हा
शुकावर बसून गातो; याच्या धनावर मन्त्रचिन्ह असते.
याचा चमत्कारिक रीतीने झालेला जन्म व सर्व सृष्टीत
कामविकार उत्पन्न करण्याचे याचे कार्य, यामुळे याला
अनेक निरनराळी नावे पडली आहेत. उदा. दायक किंवा
दर्पक, (उद्दिपन करणारा), मार, (नाश करणारा), मायी
(फसविणारा), मधुदीप (मधाचा किंवा वसंतचा दिवा),
रुपाक्ष (रुपाचे अन्न वाळवणारा), संसार-गुरु (संसार-
राचे धडे देणारा), याच्या धनुष्यबाणावरून याला वृद्धमाधुष,
पुण्यपुत्र यासारखी आणखी दुसरी नावेदे पडली आहेत.

कामकार—ही मंत्राची जात संयुक्त प्रांतातली आहे.
लो. सं. (१९११) ३६८४५. ही जात पूर्व मिस्रवात विशेष-
पतः जास्त आढळून येते. कामकार लोक सधाल हिंदु
लोकाकडे नोकरीस असतात. ' कर्मकार ' यापासून काम-
कार शब्द झाला. ' का ', ' काम ' म्हणजे पाणी; ह्यावरून
' पाणी ओढणारे ' असाहि विवेक अर्थ करितात. पश्चिम
पंजाबमध्ये कामकार ही एक कट्टाराचीच पदवी किंवा
नांव आहे. मगधचा राजा जरासंध यापासून आपली
उत्पत्ति आहे असे ते म्हणतात. स्वतः बहाराचे मुद्रा आपल्या
श्रद्धासंधी याहून मिश्र मत नाही. वस्ती येथे, बंडपात व
निजुंम अशा त्यांच्या दोन पोड जाती आहेत. लष्मारी वसो-
भयांदा या लोकात १२ ते १३ पर्यंत असते. बहुपत्नीत्वाची
जात असली तरी बहुभर्तृत्वास मनाई आहे. सोमोचरी
शिलाखेच्या बायकोस पुनः दुसरे लग्न करिता येव. हे लोक
हिंदु असून, शैव, वैष्णव व शाक्त या पंथांचे अनुयायी
असतात. ब्राम्हण हेच त्यांचे धर्मगुरु असून ते महादेव,
हर्गा व कालीची पूजा करतात. रागे लोक व उच्च हिंदु
लोक यांच्या घरी नोकर म्हणून काम करणे हाच या काम-
काराचा धंदा आहे. विश्वातृपणा, वीरग्य व उद्योगास कि
याबद्दल त्याची प्रसिद्धि आहे. यांपैकी कांही लोकांच्या
मातर्षाच्या जमिनीहि आहेत. ते दारू पित्त व मद्यही

हरीण व मासे इत्यादि गतात परतु व नर, गाई, कोल्हे व नरु यांचे मास वर्ज्य मानतात जे 'भगत' असतात ते मयमाताशन करीत नाहीत चांद, अंहर व बहूर यांच्या हातचा पग रसई हे कामकरी खातात नांदण व क्षत्रिय यांच्या हातची कच्ची रसई खाण ते निषिद्ध मानीत नाहीत कोरी व बहूर यांच्या हातचे ते पाणी पितान पग तवाकू मात्र स्वगतीयाच्या मणसावरतेवरच ओढतात [धूक]

कामगारहितवर्धक सभा—मुंबईतील मजूर वर्गाची सर्वोर्गाण उन्नति करण्याच्या उद्देशाने हा संस्था १९०५ साली मुंबईत स्थापण्यात आली मजुरांचे कामाचे तास कमी करणे, मजपानाला आळा घालणे, रानांच्या शाळा सुरू करून शिक्षण देणे, कारखानदार व मजूर यांमाल भाडणे सल्लोख्याने मिटावेणे व सरकारची सहायुभूति मजुरांना मिळवून देणे या गोष्टी आजपर्यंत या सत्तेने आस्थेवाईकपणे केल्या आहेत व तालचेरकर व आमदार पोले हे या सत्तेचे चिटणीस असून परेळ, दादर व भोंईवाडा या भागात सत्तेच्या शाळा आहेत वचेरीचा पत्ता—न ९ टॅमरिंड लेन, फोर्ट मुंबई

कामगार (मजूर) व त्याच्यासंबंधी प्रश्न याचा विचार 'मजूर' या लेखात होईलच

कामठा—राजोळा—मध्यहिंदुस्थान च्या जहागिरी पैकी ही एक जहागीर असून बघेलराज येथील पोलिटिकल एजंटच्या हुकूमतीवाली ही आहे हिचे क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) १२३२ जहागीरदार कायस्थ जातीचा आहे मूळ पुरपास ही जहागीर इ स १८१२ साली इनाम मिळाली इ स १८६२ साली जहागीरदारास दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळाला अंत ३ पैकी आहेत लगवडी राजाली एकदर ८९९ एकर जमीन असून पैकी १२५ बागायती आहे वार्षिक उत्पन्न २५०० रुपये राजौला ही जहागिरीचे मुख्य ठिकाण जी आय पी रेल्वेच्या शाखी—माणिकपूर पाटयावर असलेल्या कारवी स्टेशनच्या दक्षिणेत आठ मैला वर आहे राजौला गावाची लोकसंख्या (१९०१) ९९१

कामठी २ हर—मध्यरात जिल्हा नागपूर नागपुरासून १० मैलावर बगाल-नागपूर रेल्वेचे ही एक स्टेशन असून नागपूर जिल्ह्यातील लष्कर येथे असते बन्हान नदीच्या काठी हा गाव असून येथे झाडी पुष्कळ आहे या गावाचा सर्वात उंच भाग समुद्रसपाटीपासून ९९६ फूट आहे इ स १८१० मध्ये सीतावडीची लढाई झाल्यानंतर बरेच सैन्य नागपुरात होते परंतु तेथील हवा बरोबर नसल्याकारणाने दुसरी जागा जवळच दोषणें जहर झाले इ स १८२१ साली कामठीस लष्कर नेले कामठी हा गाव स्थानिक बन्हान नदीच्या डाव्या तीरावर असून इ स १८२१ सालापूर्वी येथे पार घोडी पार होती याजणचे क्षेत्र ८१ चौरस मैल असून ही

जागा अजिगी, चारेगाव व येररोडा या तीन गावातून घेतलेली आहे

लष्कराच्या सर्व सोयी लक्षात आणून हे गाव बसविले आहे परेडीकरिता घाली मैदान असून पलीकडे सदरवाजार आहे सदर वाजाराचा आणि लष्कराचा सवध या गुल्या मैदानाची बाफ तोंडला आहे सदरवाजार देसील व्यवस्थित रीतीने बसविले असून रस्ते बगरे सव काटकांनात आहेत

इ स १८२१ साली येथे बरेच सैन्य होते परंतु पुढे इ स १९०५ पर्यंत सैन्य कमी कमी होत गेले व त्याच (१९०५) साली लॅंड किचेनेने कामठी येथून लखरी ठाणे अमावास्य उदयविषयाचे ठरविले व तेथील लष्कर अहमदनगरास नेले हल्ली कामठीस लखरी महत्त्व पार कमा आहे परंतु नव्वद वर्षांची स्वच्छता आणि टापटीप यासुद्धा कामठी लष्कर सवसी अनुकरणीय झाले होते बडाच। वेडी नागपूर येथे घोडी गडबड झाली होती परंतु कामठी येथील सैन्यान ती स्थेच मोडली १९०१ मध्ये बस्ती २८,८८८ होती, पण पुढल्या रानेमुमारीत ती १७,१५० भरला मराठी अंमल चालू असताना देशान कामठाची व्यापारी हद्दीने भर-भराद होत होती परंतु हल्ली रेल्वे बगरे माल्यामुळे नागपुरास सव सर्व व्यापारी देवघेय मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे कामठीचे महत्त्व जात चालले आहे जवळपास भगानीनच्या खाणी असल्यामुळे येथे मँगनीजचा व्यापार माठवा प्रमाणावर होतो बॅंकेस्थेस दाद व लॉकरीस कापड तयार करण्याचे कारखाने येथे आहेत येथे काही सरकारी व खासगी शाळा आहेत स्टेशन हॉस्पिटल व बॅंकांमद जनरल हॉस्पिटल अशी दोन इस्थितके आहेत

कामठा, जमीन दा रा—जिल्हा भंडारा टिरोरा महो-लीच्या ईशान्येस ही जमीनदारी असून प्रदेश पार शुष्क आहे एकदर क्षेत्रफळ २८८ चौरस मैल ह्यांतल एकदर खेडी १२८ गाविया गाव याच जमिनदारीत आहे

इतिहास—हद्दीची कामठा जमिनदारी ही पूर्वीच्या जमीनदारीचा एक भाग आहे इ स १०१० च्या सुमारास एका कुणची क्षेत्रकन्यास येथे जमीन मिळाली पुढे हद्द हद्द ही जमीनदारी वाडता वाडता तीत टिरोरातहडाल, हद्दा, किर्णपुर आणि भाद्रा (चालाघाट जिल्हा) व देवरी क्रिशीरी या जमीनदारीचा समावेश होऊ लागला इ स १८१८ साली कामठा ताठुड्याचा बहिवाटदार विमणा हा आप्पासाहेबाच्या बडता त्याच्या बाजूस मिळाला याचा परिणाम असा झाला की बहुतेक सवे जमीनदार घराणी या जमीनदारास मुकली कामठा, हद्दा आणि देवरी क्रिशीरी या जमीनदारी समेत पटेल नावाच्या लोधीला दोन वर्षांच्या कराराने बहिवाटीकरता दिल्या याच्या घराणाकडे या जमीनदारीची तेव्हापासून बहिवाट आहे

या जमीनदारीची लोकसंख्या (सन १९०१) ८२९४१ व उत्पन्न १.०९ लाख. टाकोळी ५१००० रुपये. या जमीन दारीत सुमारे १५ शाखा आहेत.

गा.व.—तहशिल टिरोरा जिल्हा भाडारा. टिरोरापासून ३४ मैलावर हे येथे असून कामठा जमीनदारीस याच ठेव्याचे नाव आहे. उन्हाळ्यात कामठाचे जमीनदार येथे रहाण्यास येतात. लोकसंख्या (१९०१) १४०००. येथे एक २० फूट औरस नौरस जुने देऊळ असून एक विघाही आहे. गावात एका घरागवळ एका काळ्या दगडावर यामाराच्या राणीची आकृति कोरली असून एक लेख आहे. इ. स. १८१८ साली मिरिधानी या विद्ययावर भडिमार केला होता. कोर्टे ऑफ यांडेसच्या ताब्यात ज्यापेथी ही इस्टेट होती त्यावेळी विद्ययाची दुरस्ती केटी आहे. येथे अडकिते आणि जोडे तयार होतात.

कामठी (तळेगाव)—मध्यप्रगत नागपुर जिल्हा. सावनेरच्या पश्चिमेस ४ मैल व नागपुरपासून २४ मैलावर हे २५०० लोकवस्तीचे खेडेंगाव असून धाकटे भोंसले यांच्या इस्टेटपैरी आहे. गावात एक मातीची गढी इदीस पडते. ही गवळी रानांनी बाधली असली असे म्हणतात. इ. स. १९०० सालापासून आरोग्यरक्षणाचे लोकापासून कर घेतात. अठवड्याचा बाजार दर सोमवारी भरत असून येथे एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा आहे.

कामठीलांग—उत्तरप्रदेश. हा लहान लहान ज्ञान संस्कार आहेत. त्यांचे क्षेत्रफळ ५०९ चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे ८००० आहे. ह्यातून मलिया नदी वाहते. हा देश सुपीक आहे. येथील लोक ज्ञान व कविता ज्ञातीचे आहेत.

कामद—हुशंगाबाद व निमाड या जिल्ह्यातून फिरणाऱ्या मादगाऱ्याची ही जाति आहे. यांच्या यावचा चौहोवारुनी नाड गज क्षात्रा पयात बाधून, वर्षी कधी तोंडात तरवार धरून घारी वाकून क्षात्रा वाजत नाचतात. यांचा पोशाख रजपुतागारास असतो. यांच्या वर्गांनी नावे रजपूतच आहेत. हे इतके नीच जातचे समजले जातात की, भंगी लोक देवाील यांच्या हातचे घात नाहींत. डोम लोक यांच्यागाराचा धोव्याचा विटाळ मानतात म्हणून रतेळ यास डोमाचे संघर्ष समजतो. हे प्रेतास मांडी घालून पुरतात. मात्पाजतील रामदेव साधूच्या पादुका व राजपुतान्यातील हिरण्य देवीनी हे पूजा करतात.

कामंदक (कि)—कान्हीराचडील एक कवि. नीति-पार प्रभावा कर्ता. डॉ. पिटरनिहत्तने नीतिसाराचे केलेले सुंदर परीक्षण 'अंधेराष्ट्र' या ठेगात (पृ. ४४२-४३) दिले आहे. शेंकटर साहेबांच्या मते नीतिपार हा शासन-पक्षधरित मंध. स. ४००-४५० या सालातला आहे. अश्वगाच्या मालतीमापयातील छी-मुलगी कामंदकी या कामंदकी (का) ची आठवण करून देते. कविच-कीटिल्य

याप्रमाणे कामंदकी हाठच नीतिविपरीत प्रसिद्ध होतासे दिसते.

कामधेनु—सुंदर इलाहा, धारवाड जिल्हा. वलघट-गीच्या ईशान्येस सहा मैलावर हे एक खेडें असून तेथील कळ-मेश्वराच्या देवळाजवळ जर्ण झालेले दोन शिलालेख आहेत. खेड्याच्या दक्षिणेस सुमारे एका मैलावर वल्हळ नावाचा ओटा असून त्यास इ. स. १८५० सालच्या सुमारास सर-कारने १०,००० रुपये रानून एक बांध घातला आहे. थड-विलेच्या पाण्याचा वाग, इदीकडे उपयोग होतो.

कामन—राजपुताना भरतपूर संस्थानातील याच नावाच्या तहशिलीचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश २७°३९' व पूर्वरेखांश ७७°१६'. लोकसंख्या (१९११) ८९१२. याचे प्राचीन नाव कदंबवन होते असे म्हणतात. याचेच लहान रूप कामवन अस झाले. कोणा कामसेन राजाने हे गाव वसविले म्हणून यास हे नाव पडले असे म्हणतात. त्रिज-मडलाच्या बारा तीर्थांपैकी हे एक असून येथील गोपीना-याच्या दर्शनास पुष्कळ यात्रेकरू येतात. गावात एक जुनाड गढी असून 'चौच्याशा याव' नावाची एक मशीद आहे. या मशिदीच्या एका खावावर दूरसेनाचा एक मस्कृत शिलालेख आहे, परंतु त्यावर तारीख नाही तथापि तो आठव्या शतकातील असावा असे वाटते [इ. स. १०१ अर्किऑलॉजिकल सर्व्हे आफ नादने इंडिया, पृ. २०; इ. ग. १४]

कामवक्ष—(राजपुत) अलमगीर बादशाहाचा सर्वात धाकटा मुलगा याराने मरणसमयी मृत्युपत्रात याला दक्षिणची मुबेदारी दिली होती पुढे त्याचा बडील भाऊ जो बहादुरशाह हा गादीवर आल्यानेतर त्याचे पंचरक्षक न करता हा आपल्या नावाने जेव्हा नाणी पाडू लागला तेव्हा याद्वारे-राहाने त्याला पुष्कळ खचली देऊन आपल्याकडे ओढ-ण्याचा प्रयत्न केला पण तो ऐवेना, तेव्हा त्याने दक्षिणेत त्याच्यावर स्वारी केली व हुंदावादजवळ त्याचा पराभव केला. या लढाईत कामवक्षाला जखम लागून इ. स. १७०९ च्या ३ जानेवारी रोजी तो मरण पावला. त्याच्या आईचे नाव उदेपुरीमहाल असे होते (उदेपुरी बेगम पहा). याचा जन्म दिलीस २४ फेब्रुवारी १६९७ मध्ये झाला होता.

हिंदुस्थानच्या इतिहासात याच्या हातून विद्रोह अशी काहीच कामगिरी झाली नाही. याने आपाविद्ध थोडीशी चळवळ केल्यामुळे आपाने त्याला काही दिवस (१६९८ दिसे-पर ते १६९९ जून) कैदेत ठेविले होते. परंतु याच्यावर औरंगजेबने पार प्रेम असे. याने विरकोड अपराध केले अस-त्यास त्यास सो दामा करीत असे. राजाराम छत्रपति त्रिजाम असता तेथे येता घालून घाले त्या हातुपिकरतानाच्या मदतीस कामवक्ष आला होता. परंतु त्या दोघात मादघे शुद्ध झाली व कामवक्ष मराठ्याकडे राजकारणे करू लागला. तेव्हा हातुपिकरतानाने त्याला कैद करून औरंगजेबाकडे पाठवून

दिले होते (इ स ६९०) [पील ओरिएण्टल रॉय-
प्राफिकल डिप्टनरी, जटुताय-ऑरेंगजेव, येथे सकावली]

कामरगांव - व हाड मध्यप्रान जिल्हा अथोल ताडका
सुर्तिगापूर सुर्तिगापूरच्या दक्षिणेत १३ मैलावर हें गाव आहे
लोहसल्या (१९०१) २३४६ येथे दर उपवारी बाजार
भरतो धर्मशाळा व शाळा येथे आहे मीर इमाम अली-
खान रिसालदार यास १८५७ च्या बंडापूर्वी एम्स्ट्रान अ
कमिशनर नेमल होते व त्यास १६ गावाची वसुली कर-
ण्यास परवानगी दिली होती पुढे त्या बदातक हा रिखल-
दार बदा येथे लडाईत पडला तरी तो हक्क त्याच्या बंरा-
जाकडे असून चालत आहे याला ' कामरगाव इस्टेट ' असे
म्हणत असून मालव्रास जहागिरदार असे म्हणतात एक-
दर उत्पन रु १८,००० आहे पैकी सरकार १००० रुपये
पेठे व १००० रुपये खर्चे वैन याकडे जात असून जहागिर-
दारास ७००० रुपये मिळतात

कामरान - यावरशाहाचा हा मुलगा याचा वडील भाऊ
हुमायून कामरान हा तिरहट व विशासपातळी होता हुमा-
यून तत्कावर अला तेव्हा हा कायूळचा मुल होता त्यास
हुमायूनने कायूल व पत्राव हे दोन प्रात तोडून दिले पुढे
शेरखानाचे बड घालें त्यावेळी (१५३८) कामरान यानें
हुमायूनास आयायावेळी मदत केली नाहीं उलट तो कायूल
हून त्याच्यावर चाल करून येण्यास निघाला हुमायून पळला
व त्याची आणि कामरानची गाठ काहोरास पडली हुमायू-
नला या वेळी तरी कामरान आपल्याला मदत करील असे
वाटलें होतें. परंतु कामरानने त्याला फसविलें त्यानें हुमा-
यूनच्या पाठावर आलेल्या शेरखाणास पत्राव देऊन त्याच्याशी
सह्य केले व आपला बयाव करून तो कायूळास निघून गेला
नंतर हुमायून इराणात गेला तेथील सैन्य घेऊन (१५४५)
तो कायूलाकडे आला प्रथम त्यानें कामरानची समजूत
करण्यासाठी बहुरामखानास पुढें पाठविले, पण त्याला काम-
रानने दाद दिली नाहीं यावेळी कामरानला त्या बाजूस
बरेच शत्रू उत्पन्न झाल्याचे यातमी समजल्यावरून हुमा-
यून कायूलर आला तेव्हा कामरान सिंघात पळाला
परंतु तेथें त्याला आपण न मिळाल्यामुळे तो परत कायूलास
आला यावेळी हुमायून तेथें नव्हता म्हणून त्यानें कायूल
काथीज केले त्यावेळी तेथें शहाजादा अकबर होता तो
त्याच्या हाती सापडला शाक्यात बंदकडानकडून हुमायून
परात येऊन त्यान विजयास वेडा दिला यावेळी कामरानच्या
मनात अक्रवारास अपाय करावा असें होतें परंतु तें साधलें
नाहीं. हुमायूनने कायूल घेतलें व कामरान बंदकडानकडे
पळाला हुमायूनने त्याला सोन्याच दिवतात पकडले (१५४८)
१७ त्याला ममतेनें बागविलें, परंतु लवकरच कामरानन
उहा कायूल घेतलें व बड उभारलें तें हुमायूननें मोडलें
तेव्हा तो पत्रायात पळाला त्यावेळी हुमायूननें त्याला
पुढील ममतेची पर्वे लिहिली व आपल्याबद्दल रहण्यास

त्याला बोलाविलें पण तें त्यास हवेंल नाहीं, तेव्हा त्याच्या-
वर हिंदाळ (त्याचा दुसरा भाऊ) यात पाठविण्यात आल
त्या पाठलागत हिंदाळ मारला गेला (१५५१) कामरा-
नास सेलीमशाहसुरकडून आणून न मिळाल्यामुळे तो गझर
बगेरे रानटी लोकां भटकत होता शेवटी त्यानी त्याचा
विश्रासपात करून त्याला पकडून हुमायूनच्या स्वाधीन केले
(१५५२) तेथीस वपें त्यानें हुमायूनशी वेदमानगिरी
केल्यानें हुमायूननें त्याचे डोळे काढले (१५५३) एकदा
दोधा भावाची गाठ पडल्यावर कामरानची तो दीन स्थिति पाहून
हुमायूनास रड कोसळले कामरानासहि पश्चात्ताप होऊन त्यानें
त्याची क्षमा मागितली काहीं दिवसांनी तो मकेस
जाण्यास निघाल परंतु वाटेत सिंधप्रांतातच तो मरण पावला
(१५५५) तो शूर, धाडसी, कपटी व क्रूर होता [सुरि]

थील म्हणतो तो मकेस पोहोचला होता व तेथें तीन
सपें राहिल्यानंतर तो मेला त्याचा मुलगा अजुल कासिम
मिर्चा हा ग्वालेरच्या किडपात कैदी होता त्याला अकबर
ने ठार मारले (१५५५)

कामरूप - आसाम प्रांतातील एक जिल्हा उत्तर अक्षांश
२५° ४३' त २६° ५३' व पूर्व रेखांश ९०° ३९' ते
९२° १९' क्षेत्रफळ ३८५८ चौरस मैल

उत्तरेस भूतानचे सल्यान पूर्वस द्रंग आणि नांगाग,
दक्षिणस खासी पर्वत पश्चिमेस गोलपारा ब्रह्मपुत्रा नदी या
जिल्ह्यातून वाहते या नदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेश डोंग-
गळ असून या जिल्ह्याचा मध्यभाग सपट आहे व त्यास
भाताची लागवड होते त्याचप्रमाण या जिल्ह्याचा उत्त
रेकडील भाग डोंगराळ आहे दक्षिणेकडील पर्वताच्या पाय
थ्याशी जंगल आहे परंतु उत्तरेकडील भागात जंगल मुळीच
नाही यांत हत्ती, गवे, वाघ, चित्ते, अस्वल, हुकर, हरीण,
सत्ता इत्यादि अहेत

येथील हवा आश्चर्यातील इतर भागाप्रमाणेच आहे हिवा-
ळ्यात येथें चांगली थंडा पडते गांधुत्ती येथील वार्षिक
पावसाची सरासरी ९७ इंच आहे डोंगराळ भागात ८० ते
८० इंच पाऊस पडतो परंतु सर्व पाऊस ओडक्या वेळात
पडून जात असल्यामुळे मातशेतीचें सुकसान होतें तारीख
१२ जून इ स १८९० रोजी येथें धरणीकपाचा मोठा धडा
बसला त्यामुळे या भागाचें फार नुकसान झालें या दैवी
आपत्तीच्या दुष्टच्या वर्षी ब्रह्मपुत्रा नदीस मोठा पूर येऊन
शेतीचें गंयकर नुकसान झालें

कामरूप हें नांव भारतान काठ आडळत नाहीं परंतु
ग्रामज्योतिषपूरचा रावा भगदत्त याचा उल्लेख आडळतो
हा रावा कोरवाच्या बाजून भारतायुद्धात लल्ल होता रघु-
बरात दोन तीन वेळा हें नाव आलें आहे (४ ८३, ८४ आणि
७ १० पद) रघु हा दिग्विजयाच्या वेळी प्रथम पूर्वस
जाऊन, दक्षिण व पश्चिम या दिशाकडून उत्तरेस बळला.

लौहिल्या नामक नदी उतरून प्राग्ज्योतिष देशांत जाऊन त्यापलीकडे कामरूप देशात तो गेला. तेथें त्याचा द्विग्विजय समाप्त झाला. तेव्हा हा कामरूप देश ईशान्येस किंवा पूर्वेसहि असणें संभवतें. तेथील राजानें रघुस हत्ती दिले असें वर्णन आहे. यावरून तो देश (कामरूप) हत्तीविपर्या प्रसिद्ध होता असें दिसतें. तेव्हा वरील दिशा व वर्णन अ सामशी जुळतें.

पुंड्रवर्धन येथून पूर्वेस १५० मैलावर मध्यें एक नदी उतरून ह्युएनसंग कामरूप देशात गेला. कामरूप हें आसाम देशाचें संस्कृत नाव आहे. या प्रांताचा घेर १६९७ मैल सांगितला आहे. यावरून त्यात ब्रह्मपुत्रा नदीचा सर्व प्रदेश व कुचबिहार आणि भूतान हीं येत असवीं. ब्रह्मपुत्रा प्रदेशाचे पूर्वी तीन भाग होते, ते चंदिया, आसाम आणि कामरूप. त्यास पूर्वेचा, मधला आणि पश्चिमेचा असें म्हटलें तरी चालेल. कामरूप हें संस्थान घातें बलिउ म्हणून सर्व प्रदेशास त्याचें नाव पडलें. कुचबिहार हा मुख्य कामरूपचा पश्चिम भाग होता. तो प्रदेश फार समृद्ध असल्यामुळे राने त्यात रहात असत व त्याची कामतीपुर राजधानी होती. तिथून सर्व प्रदेशास हें नाव पडलें परंतु ब्रह्मपुत्रा नदीवरील गोहत्ती शहर ही कामरूपची जुनी राजधानी होती असें म्हणतात कामतीपुरहें पुननपासून उत्तरेस बरोबर १५० मैलावर आहे. आणि गोहत्ती हें ३१० मैलावर ईशान्येस आहे कामतीपुरचें अंतर मिळतें. यावरून ७ व्या शतकात तीच राजधानी असवी. गेवळ नापा हिंदुस्थानातल्या सारखीच होती असें ह्युएन त्सीहोती. यावरूनहि गोहत्तीपेक्षा जवळचें न कामतीपुर तीच वाची राजधानी होती असें म्हणता येतें. ह्युएनसंग मोठा नदी उतरला ती तिस्ता होय. ह्या राज्याच्या पूर्वेस चिनी द्या प्राप्त होता. आग्नेयीस अरण्या होतें, त्यात पुष्कळ रानहत्ती होत, त्याप्रमाणें हर्षादि आहेत.

कामरूप (आसाम) देशात भगदत्ताचा वंश राज्य करीत असून ह्युएनसंग तेथे गेला असता कुमार किंवा भास्करवर्मा हा तेथें राजा होता (६४३). हा प्रख्यात हर्षवर्धनाचा मित्र होता. हें ब्राह्मणवर्माणें पुढें दोन शतकें तेथे चालू होतें. भगदत्तकुळ हें ब्राह्मण असूनहि त्यातील राजे क्षत्रियाच्या सुली करीत व क्षत्रियांना (वल्लभी वगैरे) आपल्या सुली देत. हे राजे गोंड, वंग, ओरिसा वगैरे राज्यांवर मध्यम मध्यम आपलें वर्चस्व स्थापन करीत, आणि स्वतःचा देश पर्वतवर्षित असल्याने ते स्वतः सुरक्षित असत. महाभारत काळापासून स. ८०० पर्यंत हें भगदत्तकुळ एकटेंच राज्य करीत होतें, इतकी शतकें एकच कुळ राज्य करणारें असें जगात दुसरे आढळत नाहीं. कदाचित् ही दंतकथाहि असेल. परंतु हिमालयाच्या आत हें राज्य असल्याने महत्त्वाकांक्षी राजांच्या आहारावाहेर हें राह्य. [चिं. म. भा. १ पा. २]. भर्षतरी (१२ वें शतक) काही काळपर्यंत बंगालच्या पाल राजांनी येथें राज्य केलें होतें (एचि. इंडि. भा. २). परंतु

अरब प्रवाशांनी भगदत्ताच्या वंशाचाच उल्लेख केला आहे. त्यांनी या देशाला ' कामन ' असें नांव दिलें आहे. ते म्हणतात " येथील प्रजाजन फारच सुरेख असून त्यांच्यात कानाला ओंके पाडण्याची चाल आहे. समुद्रगुप्ताच्या राज्याची पूर्वसहृद्द या कामरुपाचा भिडली होती (स्मिथ. प्रा. हि.). भास्करवर्मा (कुमारराज) हा बौद्धधर्मीय नवून ब्राह्मणधर्मीय होता, (डाफा रिन्गु १९१३ जून). त्यावेळी कामरूप देशाची मराठा पश्चिमेस करतोया नदीपर्यंत होती. इ. स. १२८ च्या सुमारास शान जातीपैकी अहोमानी हा प्रदेश काबीज करून घेतला. येथील धर्म अलीकडे (मंगोलियन लोकांच्या रहिवासांमुळे) तांत्रिक बौद्ध व तांत्रिक हिंदु आहे. या प्रांतातच प्रख्यात शाक मार्गाची आणि देवता जा कामाख्या देवी तिचें स्थान (गौहत्तीजवळ) आहे. अद्यापि भ्रमर्तजावद्दल हा प्रदेश प्रख्यात आहे. येथील हिंदुराजांनी अनेक वेळा सुसुलमानाचा पराभव करून आपलें स्वातंत्र्य कायम ठेविले होतें. बख्तियार महंमदानें १२०४ मध्यें त्याच्यावर चढाई केली होती. परंतु क्षत्रिणिगच्या पुढें त्याला जाता आले नाहीं. परत येताना नदीवरील पूल आसामी लोकांना पाडून टाकल्यामुळे त्याचें बळुत्तेक सैन्य पुडून गेलें. तो मोठ्या शिकस्तोनि पाच पन्नास लोकांसह वाचला; परंतु त्याच्या पुढल्याच वर्षी आसाम्यांनी त्याचा वध केला.

सोळाव्या शतकात शाक राज्याचा अधिकार या भागावर चालत होता. राजा नरनारायण याचें अहोम आणि काचार, जेन्तिआ, सिलहेट आणि टिपरा येथील राजांशी पुष्कळ लढायां झाल्या. पुढें या राज्याचे दोन भाग झाले. त्याच्यात भाऊबंदकी सुरू होऊन भाडणें उपस्थित झाली व त्यात एकाने सुसुलमानाची व दुसऱ्याने अहोमाची मदत मागितली. पुष्कळ दिवस हें वैर सुरू होतें अखेरीस इ. स. १६३७ साली सुसुलमान विजयी झाले व त्यांनी गोहत्ती आपल्या ताब्यात घेतली. यापूर्वी सुसुलमानांनी तेराव्या शतकाच्या आरंभी आसामवर स्वारी केली होती. त्यात त्याचा थोडाफार नजद झाला होता. परंतु त्रिकलेल्या मुलखावर त्यास सत्ता राखता आली नाहीं. इ. स. १६९०-९२ साली मीर जुमला याचें आगामवर स्वारी केली. परंतु त्याचें बरेच नुकसान होऊन त्यास परतावें लागलें. त्या वेळी गोलपारा ही सुसुलमानांची सरहद्द ठरली व कामरूपच राज्य अहोमाच्या राज्यात समाविष्ट झालें. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस अहोमच्या राज्याची सत्ता संपुष्टात आली होती व त्या राज्यात त्यावेळी बरेच बखेड मानले होते. त्यांना आळ्य घालण्याकरिता इ. स. १७१२ साली कॅप्टन वेल्स यास पाठविलें होतें. परंतु दोन वर्षांनंतर त्यास परत बोलाविलें. त्यानंतर त्या भागात दंगे वगैरे फार झाले व अखेरीस तो सर्व प्रदेश ब्रह्मी लोकांनी आपल्या ताब्यांत घेतला.

इ स १८२१ साली पहिली ब्रह्मी लढाई चाल्यावर कामरूप ब्रिटिश राज्यास जोडण्यात आले तोपर्यंत तेथे हिंदू राज्य होते हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेले दुआर भौतियाकडे इ स १८४१ पर्यंत होते या साली ब्रिटिशांनी ते खालसा केलें व तेथील डोंगरी जातीस त्या मुखरावदल मुकसानभरपाई दिली मूतानच्या लढाईत इ स १८६५ साली देवागिरी ब्रिटिशांकडे आले प्रथमत आसाम प्रांताचे मुग्न ठिकाण गोहती होते, परंतु इ स १८७४ साली आसाम धातलपासून वेगळा करण्यात आला व त्याच वेळी शिलांग हे मुग्न ठिकाण करण्यात आले

गाहती कामाच्या आणि हागे येथे प्राचीन हिंदू देवळांचे अवशेष पुष्कळ सापडतात लोकसंख्या १९३१ साली १,१९,१७१ इतकी होती या जिल्ह्याचे दोन विभाग आहेत एक बारपदा आणि दुसरा गोहती यात एकदर १७१६ पोडो आहेत

या जिल्ह्यात हिंदूंची वस्ती शेंकडा ६९ मुसलमान शेंकडा ९ व बन्ध्यागर्भ लोके शेंकडा २१ आहेत कामरूप जिल्ह्यात वियाची सल्या पुरापाश्या अधिक आहे

मुख्य पिक भाताच असून व्यापारी दृष्टीने लाग लागण्याचा प्रयत्न झुकड होत आहे १८९९-१९०१ च्या दरम्यान येथील चरणीकपासमूळ व लोकसंख्या कमी झाल्यामुळे या जिल्ह्याचे बरेच मुकसान झाले आहे या जिल्ह्यात १४९ बोरस मेल सरक्षित जंगल आहे

ध दे—चढाच्या काळवाडिनाय या जिल्ह्यात दुसरा मह त्याचा बंधा नाही येथील व्यापारी वर्ग बहुतेक मारवाडी याचा आहे गोहती, बारपेडा, पल्लवारी, नळवारी इत्यादि व्यापाराची ठिकाणे आहेत आसाम-यंगल रेल्वेचा ३३ मेल लावीवा मार्ग या जिल्ह्यातून आहे याशिवाय ब्रह्म पुत्रा नदीवर आगवोटी चालत असून त्या गोहती, सोल कुबी, पल्लवारी, सोलवाड इत्यादि ठिकाणी लागतात

आसामातील इतर भागाप्रमाणे कामरूपमध्य दुष्काळ करीतहि पडत नाही या जिल्ह्याचा अधिकार डेप्टी कमिशनरकडे असतो [आसामची नाण-बँक, प्रेट-आसामचा इतिहास, ल यल-एथि स्टिड राबर्ट बाल या १ वाटर्स भा १, एथि इंडि २, हटर-आसाम कामरूप मों]

कामरेज—सुर्व ईश्यातील बडोद्याच्या कामरेज पोदमागच मुख्य ठिकाण हे शहर तापी नदीच्या दक्षिण तीरावर आहे येथे हिवाटशर व फंजदार याच्या कवेच्या, प्राथमिक शिक्षणाची शाळा व एक धर्मशाळा आहे वास्तु सादर्यशास्त्राच्या दर्जने सुटील देवळे महत्वाची आहेत (१) श्री नरदनाथ देवळ (२) श्री कोश्वराल देवळ (३) श्री मोक्षनाथ महदेवा देवळ, (४) श्री काल भैरवाचे देवळ

कामली—ठाणे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची एक जात लोकसंख्या (१९०१) ११ ६ हे लोंग डहणु व वाड या भागात आढळतात हे सुमारे पाचशे वर्षांपासून काठेवाडा कडून या भागान आले व त्यांना काम्य रजपूत असे म्हणत बघा समज आहे

याची रहाणी स्वच्छ असून हे स्वभावात इमानी, महे नती, शांत व आतिथ्यत्पर असतात अलीकडे बहुतेकांचा व्यवसाय शेतकरी असतो हे मध्या व माताहारी आहेत याचा पेहेराव म्हणजे चट्टी, रारवरीत लोंकरी जाकीट व लहानसे पागोट हा असते मूल जन्मल्यावर सहावी पुज तात बाराव्या दिवशी बाळ्याळीत दहा बारा घरी जाते व त्या दिवशी मुलाचे नाव ठेवतात मुलीची लगे १२-१३ च्या नवी करतात उपाध्याय गुजराची माझग असतो मताचा दहावा व बारावा हे दिवस पळतात विधवाविवाहाची पद्धति नाही माळवी, गणपती, महादेव ही उपास्यदेवते असतात दुसरा, दिवाळी, शिमगा वगैरे सर्व सण पाळतात याच्यात जातिभ्रम असतो त्याला पांगल असे म्हणतात पांगल जातीच्या समतीने तऱ्याचा निकाल करतो याचे स्थिती गरिबीची असते याची भाषा धेडगुजरी गुजराची असे हे मुलांना शिक्षण देतात [मु ग १३ एन्थलेन]

कामशास्त्र—भरतजडात अर्थशास्त्राच्या गोडाने ह शास्त्र प्रगत झाले धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गापासून निघा लेली ही दोन्ही शास्त्र शुद्ध व्यावहारिक स्वरूपाची आहेत ज्याप्रमाणे अर्थ मिळविण्याची साधने व मार्ग दाखविण्याकरिता व त्यांचे रक्षण करण्याकरिता अर्थशास्त्राचा दसरा उद्देश नाही त्याप्रमाणे आपला काम अति उत्तम तऱ्हेने कसा तूम करिता येईल याची साधने व मार्ग यांचे शिक्षण देण्याचा केवळ उद्देश वामशास्त्राचा आहे साम्राज्य वसे उत्कृष्टतेने मिळवें व शासित कराव त्याचे धडे देण्याकरिता ज्याप्रमाणे अर्थशास्त्र, प्रथम राजे व मंत्री या शासनाधिकार्यांना सवोधून लिहिले आहे, त्याचप्रमाणे वामोपभाग सर्वांकडूनच कसा घ्यावा हे दाखविण्याकरिता कामशास्त्र शुद्धत नागरिकांना उद्देशून लिहिले आहे विया या नागरकांशी संबंध असणाऱ्या विवा त्याच्याच कोटीतल्या असल्याने त्यांनी या शास्त्रात केवळ एक भाग घ्यावाच आहे या दोन शास्त्रांच्या रचनेत व पद्धतीत सुद्धा विशेषत अति जुनाट प्रती तून विलक्षण साम्य दिसून येते प्रेमकलेवरील उपलब्ध असणारा अतिपुरातन ग्रंथ जो सप्तमगा वास्त्यायन कृत कामसूत्र, तो तर कोटीव्य अर्थशास्त्राच्या घर्तीवर लिहिलला उघड दिसतो भाष्यरचनेसारखी याची स्वरूप रचना असून ग्रंथक अण्याच्या श्रुती काही श्लोक अस तात वार्थशास्त्राप्रमाणेच कामसूत्राचा आरंभ विषयातु कमणिता, त्रिवर्गाचे विवेचन आणि वियासमुद्देशे नोंवावा एक अण्याय यासहित एका प्रस्तावनेने होऊन औपनिषदिकम्

या अधिकारप्राप्त्यै त्याचा देवत झाला आहे. काम-
सूत्र आणि अर्थशास्त्र या दोहोंनाही ब्राह्मणी अर्थाचा
धर्म आणि नीतितत्वे पूर्णपणे मान्य आहेत तरी या
धर्माच्या अनुसंधानां म्हणून पुण्य आणि पाप यांच्या
बद्दल राहून ते आपले सिद्धांत मांडत नाहीत एखाद्या
माणसाने एखाद्या उभारिलेल्या किंवा परदारेल्या शिवलिंगाच्या
(वरा करणाऱ्या) पुण्या व कला जेव्हा वास्तव्यासन
शिकवितो तेव्हा तो प्रेमराज्यातील 'मॅकिझाव्हेली' चागला
शोभतो. उदाहरणार्थ-अर्थशास्त्रात ज्याप्रमाणे राजाचे
मित्र हेर आणि बकील सांगितले आहेत त्याचप्रमाणे
त्याच परिभाषेत कामसूत्रात प्रेमीमाणसाचे पुरुष मित्र व
स्त्रिया संदेशवाहिका सांगितल्या आहेत

कामसूत्रातील बहुतेक विषय युरोपीयन वाचकांस अजिणत
वाटतील पण भारतीयानी युरोपियन लोकांहूनहि जस्त
उपजपणें कॅप्टिक जीविताची सर्वां पुष्कळ वेळीं आहे अस
डॉ. विटारनिझ म्हणतो सूत्राच्या शेवटच्या श्लोकातून वास्तव्या-
सन आपणास अशी खात्री देतो. की, धर्म, अर्थ आणि काम
माना उपयुक्त म्हणून विनय आणि अविदाय पूज्य बुद्धि ठेऊन
आपण हा ग्रंथ लिहिला आहे. कायदिकार उघड करणाऱ्या
हेतूने हा लिहिलेला नाही कारण या शास्त्राचे गंरं महत्त्व
श्रीमन्नगरा पुरव आपल्या इच्छा दाखून देतो व संसारा-
मर्थे धर्म, अर्थ आणि काम या तिहींना त्याच्यायोग्य
असे स्वतः देतो तेव्हा या शास्त्रात तज्ज्ञ असणारा कुशल
माणूस कायचमोगाच्या वेळीं धर्म आणि अर्थ मनात
वागवील व अन्यायित विकाराखेवर वाहून जाणार नाही
ह वास्तव्यासनाचे म्हणणें जरी आपल्याकड अगदीं खरे धरून
वाळता वाचवाचें नाही, तरी केवळ छत्र अशा
पुरुषाचा प्रेरचनेप्रमाणे कामसूत्राची एवंदर रचना आहे
असे आपणाला कबूल केलें पाहिजे इतर मर्यादितत्याप्रमाणें
पांडित्यदर्शक झाल्या, वर्गकरणें या प्रयात आटवून येतात.
तेव्हा ओव्हिडच्या ' आर्से अॅमोरोरिया ' या कृतीशी त्याची
सुत्रांच तुलना करता येणार नाही

ग्रंथाचा वराचला भाग मानववैय्यासत्र किंवा कौटुम्बिकवि-
यक प्रश्नाचे विवेचन याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याहि मनोरंजक
वाटणाऱ्या नाही तथापि संस्क्रुति व वाङ्मय याच्या इतिहासान
याचे महत्त्व केवळ प्राचीनतेच्या दृष्टीने पाहिल्यास कमी मानता
वाचकांचे नाही. प्रास्ताविक भागात विवर्णांचे महत्त्वाचें असे
नामिक-नैतिक विवेचन व सुचोविलेले स्त्रियांना आवश्यक
मनमल्ली जाणारी शास्त्रे आणि विषया यांची मनोरंजक याद,
यान दिली आहे. तिसऱ्या अधिवर्णात गृह व धर्मसूत्रातून
दिलेल्या लभविषांची व चालीची नागली प्रसंगा फेरी असून
महात्म्या अधिकारणा वेदाशी रक्षाची व आचार जे सांगितले
अहेत ते धर्माभेदिताच्या दृष्टीने वार महत्त्वाचे आहेत

आता प्रारब्धा प्रयात कामसूत्र हा उपलब्ध असणारा
अत्यंत प्राचीन ग्रंथ असला तरी तो कामशास्त्रातील

अतिशय प्राचीन ग्रंथ आहे असें मुख्यच नाही स्वतः
वास्तव्यासनच कामसूत्राच्या आरंभी एक अथर्वत मीराणिक,
अथर्वत ऐतिहासिक अशी जी प्रस्तारणा गोडतो, तोवरून
असें म्हणें की, औदात्य श्वेतकेतुचा कामशास्त्रावर एक
पुरातन ग्रंथ होना त्यावरून वास्तव्या पाचालाने एक संक्षिप्त
रचना केेली, तरी ती बरीच मोठी दिवूं लागली तीत सात
अधिकरणे होती वेद्यासंबंधीचे सहावे अधिकरण पाटली-
पुत्र येथील वेद्याच्या साणण्यावरूनच दत्तकाने एका वेगळ्या
प्रयात काढले त्यानंतर इतर अधिकरणातील विषयावर
चारायण, सुवर्णनाभ, धोटकमुख, गोमर्दाय गोमिकापुत्र
आणि कुजुमार या पंडितांनी निरनिराळी भाष्ये लिहिली.
अशा रीतीने हे सवध कामशास्त्र खडश विवेचितले तेव्हावर
वास्तव्यासनाने अभ्यासकाला प्राप्तदायक अशी बाधण्याची
सवध प्रत घेऊन आपल्या कामसूत्रात तीतील सर्व विषय
थोडक्यात प्रथित केले वर सांगितलेले सर्व आचार्य या
प्रयात पुढा आले आहेत इतकेच नव्हे तर टोकेमुखा
त्याची मते व त्याच्या प्रयातातील श्लोक उद्धृत केले आहेत
तेव्हा या आचार्यांचे ग्रंथ होणे हे खरे दिसतें कीटिलीम कर्ण
शास्त्रात देतील चारायण आणि धोटकमुख यांचे उल्लेख
आहेत पतंगळीच्या महाभाष्यात गोमर्दाय व गोमिकापुत्र हे
वेद्याकरण म्हणून आढळतात कीटिलीयाखेरीज नंदीपुत्र
व अनुसोमोद्गार या जैन ग्रंथातून प्राचीनी ग्रंथामध्ये उल्लेखि-
लेंल म्हणून धोटकमुखाचें नाव येतें बाधण्याचाहि एक संप्र-
दाय असता. कारण वास्तव्यासन हा बाधवीयाची मते आहेत
असें नंदींनी म्हणतें

याप्रमाणे अर्थशास्त्राच्या सोदीने घटलेलें हेच मशाख एक
चागल पुरातन शास्त्र आहे असें दिसतें राजदरबारच्या लुगा-
च्या छत्रिम बाव्याशी याचा निरुद्ध सवध आहे. कुटिम पण-
रचना करणाऱ्या कवीज कानसाखाचा अभ्यास करणा-
ला व कामशास्त्रातील बरेचसे विषय कल्पशास्त्रप्रमाणून
विवेचले असतात आपल्याला कामसूत्र चांगले अवगत
अहे अशी प्रौढी बरेचसे कवी सांगतात उदाहरणार्थ
रघुवंशाच्या १० छात्र्या समीत कालेदत्त, नंदधरचरितान श्री
हंप, मयूरपुष्पात मयूर, रुद्रमीभतात दमोदर पुत्र आणि
दत्तउमरवीरतात देजी कालिदासाचा अरी कामशास्त्र
अगत होतें, तरी वास्तव्यासनाचा हा ग्रंथ त्याला माहीत
होना की नही हे निश्चित नाही उलट मुझे आपल्या वास्तव-
दत्तेंत शास्त्राभावा सामविदेश करतो व कामशास्त्राचें आप-
ल्याला नसलेलें सफेत्तर ज्ञान पुढे मागते भवभूतीहि
कामसूत्राचा उच्चेन कारणे. तेव्हा वास्तव्यासनाचें कामसूत्र
सातव्या धनमासुची लिहिले असले पाहिजे रिती कवीपुत्री ते
नजी सांगता येणार नाही कीटिलीय अर्थशास्त्रानंतर झालेला
हा ग्रंथ आहे यात शक्य नाही. पण त्यानंतर थोड्याच
कालाने हा रचिल्या गेला अगत्या कारण या दोन ग्रंथांमधील
बरेचसे नाम्य पाडून या दोहोंत फारच थोडा फाट रोपला

अतला पाहिजे. जर आपण अनुमानानें कोटिलीय अर्ध-शास्त्राला इ. स. ३ व्या शतकात टाकले तर वात्स्यायनाच्या कामसूत्राला ६ व्या शतकात घालणें बरें दिसेल. पण हें केवळ अनुमानच होय.

धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र व कामशास्त्र हीं सर्व आपणच आहेत अशी महाभारतानें अगोदरच प्रौढी निराखरी आहे. रत्नगोलीय ज्योतिषशास्त्रावरील बराह्मिहिरकृत बृहत्संहितेत (इ. स. ६ वे शतक) कामशास्त्रासारखे काही अभ्यास आहेत.

कामसूत्राच्या अंते तरे गावें परीक्षण. — वात्स्यायनानें आपल्या ग्रंथाचे सतत भाग केले आहेत. त्यास अधिकरणें म्हणतात. प्रत्येक अधिकरणांत केवळ लाबलचक मजकूर सोडण्याकरिता केलेला कृत्रिम पोटभाग (अध्याय) असून प्रत्येक अध्यायात एक किंवा अनेक प्रकरणे आहेत. प्रत्येक प्रकरणात एक विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्याचा विचार केलेला असतो. असे ६४ प्रश्न ६८ प्रकरणांन विवेचिले आहेत. (अधि. १, अ. १-५, प्र. १-५)

पहिल्या साधारण अधिकरणाच्या पहिल्या प्रकरणात कामशास्त्रागर्भ कोणते विषय आहेत, त्याची अनुक्रमीकता दिली आहे. त्यालाच ग्रंथकारानें शास्त्रसंग्रह असें नाव दिलें आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्यें धर्म, अर्थ व कामरुपी त्रिवर्गाची आवश्यकता मनुष्यास कितपत पाहिजे याची सोपवृत्ति माहिती दिली आहे. म्हणून चाला त्रिवर्गप्रतीकपत्ती असें ग्रंथकारानें नाव दिलें आहे.

विद्यासमुच्चय नावाच्या तिसऱ्या प्रकरणामध्यें कामशास्त्र शिष्टशाला अधिकारी कोण ! व्यावहारिक किंवा राजकीय ज्ञान, यापैकीं शिष्याना कोणत्या प्रकारच्या ज्ञानाची विशेष जरूरी आहे, याचा विचार या प्रकरणामध्यें केला असल्यामुळे या प्रकरणाचा 'विद्यासमुद्देश' असें नाव आहे.

इंगेड किंवा अनुनयकुशल (नागरक) माणसानें कसें वागावें, त्याचा रोजचा व्यवहार कोणत्या प्रकारचा असावा, त्याच्या मदतीला स्नेही कोणत्या जातीचे किंवा दर्जाचे असवेत, याचा विचार पुढल्या दोन प्रकरणामध्यें केला आहे व म्हणून त्या दोन प्रकरणास नायक व सहाय्य करणारे मदतनीस यांची कामें (नायक सहाय्यवृत्तिकर्मविमर्श) असें नाव दिलें आहे.

सां प्रयोगिक (अधि. २ अ. १०; प्र. १ ते १०) :— हें अधिकरण धृंगाराच्या प्रयोगांचेच भरलेले असल्यामुळे त्यास सांप्रयोगिक हें नाव ग्रंथकारानें दिलें आहे. या अधिकरणाच्या प्रथमप्रकरणास 'समरत' असे नाव आहे. समरत म्हणजे समान स्त्री-पुरुषाचा धृंगारिक व्यवहार. वीथिस्तलनापासून, सनतमान स्त्री-पुरुषांपैकी कोणास प्रारंभी अवघा रोषही विविष्टि घुल होतें, याचा विचार प्रीतिविशेष प्रकरणामध्यें घेण्या आहेत. हीच प्रीतिविशेषाला नाडविणारी दुसरी कारणें चालील प्रकरणामध्यें दिली आहेत. शुंगन, नखदंत-

प्रहरण, निरनिराळ्या देशातील शुंगनादिकांचें रीतिरिवाज, नायिकेकडून नायकाप्रमाणें कृति होणें (पुरुषावित), पंड-समागमवर्तन, प्रणयकडल पशुपक्षाप्रमाणें निरनिराळ्या तच्छेन रतित्रिंदा करणें (चित्रयोग) इत्यादि.

कन्या सं प्रसूक्तक. (अधि. ३ रे. अ. १-१ प्र. १ ते १) :— तिसऱ्या अधिकरणामध्यें नक्षत्रे व लक्षण या दृष्टीनें विवाह करण्यास 'योग्य' म्हणजे भावी कल्याण सुचविणारी मुलगी कोणती व अयोग्य कोणती हे प्रथम नायकानें ठरवून मग तिच्याशी विवाह करवा असें सांगितलें आहे. आश्वलायन सूत्रामध्यें सांगितलेली दैवीपरीक्षा वात्स्यायनाला मान्य होती हें त्याच्या 'दैव परीक्षणचालधि स्थापयेयुः' या सूत्रातील 'दैव परीक्षण' हें वाक्य साक्ष देत आहे. (दैवी प. आ. सू. अ. १ खं. १ सू. ५). विवाहाला अडचणी करता येतात, त्या टाळण्याची साधनसामुग्री कोणती, नूतन विवाह क्षात्यावर तदणानें तरणीची कसें वागावें म्हणजे परस्परामध्यें वैर उरवत होणार नाही या सर्व गोष्टींचा विचार या अधिकरणा-मध्यें केला आहे म्हणून चाला 'कन्यासाप्रदायिक' असें नाव आहे.

भार्याधिकरण. (अधि. ६ अ. २ प्र. ८) :— भार्या, पुनर्भू व वेरया या त्रिविध नायिकांनी परामर्श कसें वागावें, याचा वेधें विचार केला असल्यामुळे या अधिकरणास 'भार्याधिकारिक' म्हटलें आहे. या अधिकरणात भायेंकडे सौपवावयाचीं कामें, गृहकल्याणविषयी दक्षता, सचतीशी वागण्याचे नियम, हुद्दवी स्त्रीची कर्तृगूक, पुकळ शिष्याशी पुढ्यान (राज्ञान) वागण्याचे नियम इत्यादि प्रकरणे आहेत.

पारदारिक (अधि. ५ वे अ. १-१ प्र. १ ते १०) :— चंचल वृत्तीच्या शिष्याची लक्षणें कशीं असतात तें समजून घेऊन आपल्या स्त्रीला त्या वृत्तीपासून दूर कसें ठेवावें, हा या अधिकरणाचा मूळ उद्देश आहे. म्हणून चाला पारदारिक (परस्त्रीविषयक) हें नाव दिलें आहे. यत्तसाध्य व अयत्त साध्य शिष्याची लक्षणें, स्त्रीपुढ्याचा शीलविचार, व्यावृत्तिपूर्वक प्रवृत्तीचीं कारणें, परिचय करण्याचीं साधनें, भाव परीक्षा, अंतःपुतातील शिष्याच्या रक्षणाने उपाय वगैरे प्रकरणे या अधिकरणामध्यें आहेत.

वैशिक (अधि. ६ वे, अ. १-१ प्र. १-१) :— वेरये-संबंधी माहिती यामध्यें दिलेली आहे म्हणून या प्रकरणाचा 'वैशिक' अधिकरण असें नाव आहे. यामध्यें वेरयेनं वागण्याचे नियम, वेरयेस मदतनिहाची आवश्यकता, आगमयिता (संबंध करण्यास कुटुंबादे दोवरहित योग्य पुरुष विचार), नायकनायिकागुणविचार, द्वय गिळविण्याचे मार्ग, विरल पुढ्याची चिन्हें, विरप्तास अनुष करण्याचे उपाय, द्वय-रहित नायकास घालवून देण्याचा प्रयत्न, इत्यादि प्रकरणे या अधिकरणामध्यें आहेत.

औपनिषदिक (अ. ७ वें १-२ प्र. १-६) :— यशोकरण, स्त्रिवृद्धि वगैरे गुप्त उपाय या अधिकरणामध्यें सांगितलेले

आहेत म्हणून याला औपनिषदिक (गुप्त उपाय अधिकरण) असे नाव आहे.

तेराव्या शतकातील यशोधर ईश्वराने रचिलेल्या काम-सूत्रावरून जयमंगलाख्य या विस्तृत टीकेखेरीज बऱ्याच अर्वाचीन टीका यावर आहेत. कामशास्त्र-नाटकातील काम-सूत्रानंतरच्या अनेक ग्रंथांपैकी धोडयाचा येथे उल्लेख करणे जरूर आहे.

तेराव्या शतकात कोकोकाने रतिरहस्य हा ग्रंथ लिहिला. तो कोकाशास्त्र या नावाने प्रसिद्ध आहे. याची बऱ्याच देखी भाषातून भाषांतरे झाली असून सवे हिंदुस्थानात याचा फार प्रसार झाला आहे. आपण केवळ वात्स्यायन सिद्धांताचा सारास काढला असून नैदिकेश्वर आणि गोणिकापुत्र या प्राचीनतर आचार्यांनाहि आभाराचा घेतले आहे अशी हा कवि प्रौढी मिरवितो ज्यातिरोश्वर कविशेखराच्या पंचसायक या ग्रंथात गोणिकापुत्र, नंदीश्वर, मूळदेव आणि रतिदेव यांचा उल्लेख केला आहे. ज्याअर्थी हा कवि क्षेपेन्द्राचा उल्लेख करतो त्याअर्थी ११ व्या शतकानंतरचा तो असला पाहिजे. अन्नगरंग हा लोकप्रिय ग्रंथ सुमारे १५ व्या शतकात होऊन गेलेल्या कल्याणमाल या राजकवीने लिहिला आहे. कामशास्त्रा-वरील आणखी एक छोट्या ग्रंथ म्हणजे साठ पद्यात पुरी केलेली जयदेव कवीची सुप्रसिद्ध रतिमंजरी होय. गीतगोविंदराचा कवी जयदेव व हा जयदेव हे एक नसावेत. भारतीय वाङ्मयात विशेषतः कामशास्त्रीय वाङ्मयात नदी व वेण्या यात परक केलेला नसतो. वेरवेला दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामध्ये नाटय-कला हेच एक अंग असते.

नवव्या शतकाच्या मध्यात महावीरचार्ड या जैन लेख-काने जो एक मोठा ग्रंथ रचिला आहे त्यात कामसंज्ञावर एक प्रकरण आहे. गणितसारसंग्रह या महावीराचार्यकृत ग्रंथाच्या पचम्या प्रस्तावनेत कामशास्त्राचा उल्लेख आलेला आहे.

कामधाटका—हे द्विपक्ष संवेरियाच्या ईशान्येत ओखोटस्क समुद्र व वेहरिंग समुद्र यामध्ये आहे. रशियाचा हा एक समुद्रतटास्थ प्रांत असून त्याचे क्षेत्रफळ १,०४,२६० चौ. मैल आहे. तेथील पर्वतांची एक रांग, मधून मधून नुडित झालेली दिसते. १८९९ पर्यंत येथे बर्फाने डोंगर नव्हते. परंतु ते त्याच साली, बायबलाचा व डझीकन्तकाचा नावाच्या १५,४०० फूट उंचीच्या डोंगरावर आडळून आले. मध्यवर्ती पर्वतरांगीच्या दक्षिण भागात मेनाइट दगड व स्फोटकमय दगड सापडतात व हचिन्स या ज्वालामु-खीच्या उत्तरभागात ज्वालामुखीचे राडक व वाळूचे दगड सापडतात. हा ज्वालामुखी पर्वत १६,९२० फूट उंच आहे. तेथे काळताचा घुरा धिपायुक्त प्राणी व गारगोटचा फाव घाट पडलेले आडळून येतात. या ईश्वरकृपाच्या मध्य-भागी गारगोटचा, ज्वालामुखीचे अवशेष व मातीचे घाट पसरलेले आहेत. आग्नेय भागात ज्वालामुखी पर्वताचा माल-

काच खगलेली असून तिची मर्यादा कोपाटका भूशिरा-पासून कोनाटस्काय भूशिरापर्यंत पसरलेली आहे. दुसरी ज्वालामुखीची मालिका, हचिन्सकायापासून मिन्हेलूवपर्यंत असून वरील मालिकेस समांतर आहे. या दोन्ही ज्वालामुखी पर्वतांच्या मालिकात एकदूर बारा सजीव व २६ निर्जीव असे ज्वालामुखी असून त्यांची उंची ७००० ते १५,००० फुटा-पेक्षाहि जास्तच आहे. सर्वांत उंच कलचेन्हेस्काया नावाचा ज्वालामुखी हा १६,९९० फूट उचावर असून तो नेहमीच प्रदीप्त असतो व त्याचा रसप्रवाह कामधाटका नदीपर्यंत येऊन पोचतो. या कामधाटका द्वीपकल्पात ताबें, पारा व खेड लापडेंत कामधाटका नावाची मुख्य नदी ३२५ मैल लांब असून सा पूर्वादेशेकडे एकदूर बसला घेऊन उण्याक ज्वाला-मुखीकडे जाते. टिघई व बॅलस्ट्राया या नद्या ओखोटस्क समुद्रास मिळतात व अन्हाचा नदी पॅसिफिक महासागरास मिळते. ओखोटस्क समुद्राच्या उत्तरभागात जमगांर वाहते वर्फ व पूर्व किनाऱ्यावरून बहणाऱ्या शीतल वारा यामुळे येथे उन्हाळ्यातहि थंडी असते व हिवाळ्यात उष्मा होतो. पर्मन्य व बर्फ तेथे विपुल असते व उन्हाळ्यात घनदाट धुक्यामुळे सर्व किनारा आच्छादिलेला असतो. पर्वत व जमीन वृक्षवृक्षांनी सर्वदा आच्छादिलेल्या दिसतात. तेथील रहिवासी 'नेटल' हाडाच्या तंतूपासून बर्फे विणून तयार करतात. १८७० साली लोकसंख्या ५८४६ होती ती १९०० साली ७२७० झाली. १९१५त रशियनांची या प्रांतात ४१००० वस्ती होती. या प्रांताचे क्षेत्रफळ ५,०२,४२४ चौ. मै. होते. दक्षिण भागात कामधाडेल लोक रहतात. मंगोलियन वंशाचे पुण व आशिया व अमेरिका येथील मूळच्या रहिवाश्यांचे पुण त्याच्यामध्ये दिसून येतात. त्याचा मुख्य धंदा म्हणजे मासे धरणे व शिकार करणे हा होय. दख्खवळणारे ते कुत्याच्या गाड्याचा उपयोग करतात. कामधाडेल भाषेचे कोणत्याहि प्र-लिप्त भाषेपेक्षा जतें दिसत नाही. त्याची शब्दसंपत्ति तर फारच कमी आहे. तेथील मुख्य रशियन वसाहती म्हणजे पूर्वकिना-ऱ्यावरील पेद्रोपोल् लोक, कामधाटका नदीच्या दरीतील वरपेने-कामधाटका व निझने कामधाटका, बोलशायनगीक मोलशर्यटस्क व पथिम किनाऱ्यावरील टिघई हा मुख्य आहेत. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस रशियन लोकांनी कामधाटकामध्ये पहिली वसाहत केली. १९९६ मध्ये अँटलायन्डने बर्फने-कामधाटका हे गांव वसविले व १७४४ मध्ये रॉबेल्डने बोलशर्यटस्क वसविले, १७२० मध्ये या द्वीप-वल्पाची पहिली फारण्यात आली. १७२५ ते १७४१ च्या दर-म्यान वीरिंग, कॅप्टेनिकोव्ह व स्टेरर यांनी तेथे प्रवास करून माठे कांय केले आहे.

कामाध्य ज्यथवा कामाक्षी—आशाम. गोहृत्तीच्या पथिमेल सुमारे दोन मैलावर मध्यपुत्रा नदीकाठी नीलाचल खंगरावर हे खोर्चे देऊळ आहे. उत्तरअक्षांश २६° १०' व पूर्वरेखांश ९१° ४५'. महाभारतकाळी प्रसिद्ध अष्टरेखा

नरक ताम्रक राशोर्ने हे देऊळ बांधून तेथे जाण्याकरता डोंगरात पायऱ्यावा रस्ता बांधला अशी दंतकथा आहे या पायऱ्या अजोषि अस्तित्वात आहेत. इ. स. १५६५ च्या सुमारास नरनारायणाने हे पुन्हा बांधले व त्यावेळे १४० नरवध केले असे म्हणतात. नरनारायणाने बांधलेल्या देवळापैकी फारच थोडा भाग आज अस्तित्वात आहे या ठिकाणी सतीचे गर्भाशयस्थान गळून पडले व त्यावरच देऊळ बांधले अशी आख्यायिका आहे. हे एक तीर्थक्षेत्र मानतात. डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस येथे मोठा उत्सव होतो.

कामाठी—एकंदर वस्ती (१९११) ३५१२, पैकी ३३०० मुंबई इलाह्यात असून यांची वनहट-मध्यप्रांतात आहे. मुंबई इलाह्यात मुंबई शहर, महाराष्ट्र, कर्नाटक व दाणे जिल्हा यांमध्ये हे लोक आढळतात. हैद्राबाद व मद्रास मधून मसुरवार, मोलेवार, गुळोडा, मुंगलोला व सालोजा हे तेलगु जातीचे लोक मुमारे १०० वर्षांपूर्वी या इलाह्यात आले हे पुष्कळ धंदे करतात. परंतु साधारणपणे ते बहुधा कोणता तरी बलाकुसरीचा धंद्यावर हतती येतात

हे लोक प्रायः मसूर असतात म्हणून यांना 'कामाठी' म्हणतात असे कित्येकांचे म्हणणे आहे. यांच्यात पत्न्याच जाणीवा समावेश आहे; यावरून असे अनुमान निघत आहे की, हैद्राबादच्या ओमरीयस कोमोमेष जिल्हा आहे त्यावरून बदायित्व हे नाव पडले असावे. एकंदरीत असे दिसते की, कामाठी हा शब्द आतिबावक नसून स्वल्पावक आहे. या जिल्ह्यातील कामाठी बहुतेक खालच्या वर्गाचे मसूर आहे.

हे लोक उंच, कुण्ठवर्णी व धड्याकट असून यांची भाषा तेलगु असते. यांची रहणी स्वच्छ असून ते स्वभावतः मैहेनती व काटकसरी असतात. यांचा पेहेराव कुण्ठ्या-प्रमाणे असतो. बालविवाहाची बाल प्रचलित आहे. तेलंगी शास्त्रण विवाहमुहूर्त ठरविली विवाहप्रच्युत, साधारणतः हिंदुप्रमाणेच असते. वरात परी आल्यावर, दासपार्श्वी दोन मागले उभो असतात व नवरानवरीला राधावर घेऊन ताचे लागतात, व अशा तऱ्हेचा नाच काही तासपर्यंत करण्याची यांच्यात बाल आहे.

मुलीस 'हनु प्राप्त झाल्यावर तेढंगी' ब्राह्मणस योलाजतात व तो पंचाग पाहून मुलीस १० किंवा १३ दिवस मररात बसवयास सांगतो. आमेष्ट मुलीला अहेर करतात. शेवटच्या दिवशी मुलाकडील सवळीमुलीला आपल्या दजप्रमाणे अहेर करून गतिवाधराना जेवण देतात.

मूल जन्मल्यावर सितच्या दिवशी मुलाला पोशाच चडवितात व मुदण त्यास कडेवर घेते. यावेळी सुदणीस पादवर शुद्धिप्रहार सहन करावा लागतो. सातव्या दिवशी मुलाचे नाव ठेवतात. वाराव्या दिवशी आमेष्टाना जेवण देतात

हे स्मार्त किंवा भागवतपंथी असतात स्मार्तपंथी भस्म व गंध लावतात व भागवतपंथी नाम लावतात. हिंदु देवतांचे हे उपासक असून पंडारपूर, काशी, नाशिक, जेजुरी,

वगैरे क्षेत्रां यांनास जातात याशिवाय तेलंगणातील राजे-सधेद, नरसिंहम आणि नरसिंहगुड वगैरे देवता हे पूज्य मानतात भागवतपंथी पिण्णळ नारायण, गोविंद, श्रीमान वगैरे नावांनी आळवितात. हे हिंदूंचे सर्व सण पाळतात कामाठ्यांपैकी कोमट्टी, सोनार व सुवार या जाती मार्जवधवादीप करतात.

यांचा कुलपुरुष तेढंगी ब्राह्मण असतो यात अनुभूत अस-लेला प्रत्येक घात आपले २ पातून १ पर्यंत जातिप्रमुख निवडते जातिप्रमुखाला 'मुकादम' असे म्हणतात.

व न्हा उ व म थ प्रा त.—मद्रासकडून मध्यप्रांतातील मराठी जिल्ह्यात बघावत करण्यास आलेल्या लोकांस हा शब्द लावतात याची येथे जात बगली आहे असे मान अजून म्हणतात येत राहो मद्रास इलाह्याच्या काहेर या तर्फाच्या मोडणारे ७००० लोक आहेत पुढे मद्रासमध्ये मान या नावाचे कोणादि लोक नाहीत

मध्यप्रांतात हे लोक गवऱ्याचे काम करतात. काही ठिकाणी यांची स्वतंत्र जात बनली असून कुण्ठ्याच्या चालीरीती यांनी काही उचलल्या आहेत याचे उपाध्याय तेलगु ब्राह्मण असतात काळतिणी बीध्या दिवसातानून मुलास पाऊ लागतात. आई इसच्यादा गरीदर होईपर्यंत पहिल्या मुलास छोटी टेंवीत नाहीत ती गरीदर झाली म्हणजे मुलाकडू तिका देव-ळात नेतात व मुलाची छोटी राखतात [रखे व हिरालाल मु गं (दाणे जिल्हा), एन्थोव्हें]

कामारुडिपेट—हैद्राबाद संस्थान, निताभाबाद जिल्ह्या-तील एक तालुका क्षेत्रफळ १५५ चौरस मैल यात १३० पेढी असून त्यापैकी २५ जहागिरी आहेत कामारुडिपेट हे मुख्य ठिकाण असून त्याची लोकसंख्या मुमारे तीन हजार आहे व ताडुक्याची लोकसंख्या (१९११) ११५०२ आहे. जमीनमदहूल २२ लाख आहे. इ. स. १९०५ साली या तालुक्यात शेजारच्या काही तालुक्यातील भर पातली आहे

कामान्हाडी—बंगाल चोवीस परगणे जिल्हा, परकपूर विभागतील एक गाव. उ. अ. २२° २०' व पू. रे. ८८° २३'. लोकसंख्या (इ. स. १९११) १८०१५. या गावाच्या म्युनि-सिपल क्षेत्रात दक्षिणेवर नावाचे एक खंडे असून त्यात राणी रासमणीचे नवरत्न नावाचे देवालय आहे. यात काही व कुण्ठ यांची दोन देवळे प्रमुख असून सर्वोच्चारा चार लहान लहान शिखार्ये आहेत पुढी हा गाव मरानगर म्युनिसिपॅलिटीत मोडत होता, परंतु इ. स. १८९९ साली येथे स्वतंत्र म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्तर १६००० रुपये व उत्तर १५००० रुपये होता

कामालिया—(कोट कामालिया) पंजाब मोंटगमेरी जिल्हा व तदुधित्यातील एक गाव मोंटगमेरीच्या पश्चिमेस २० मैलावर आहे. उ. अ. ३०° ४३' व पू. रे. ७२° ४०'. लोक-संख्या (१९११) ८१३० अलेक्झांडरने जी गावे शिकली

त्यात हे गाव होते असे कनिंगहॅम म्हणतो. अर्जाचीन गाव चवदाव्या शतकात खाम कमाल नांवाच्या खरळ सत्त्यानिकांनी वसविला. इ. स. १८५७ साली वैजवाल्यांनी हा गाव एक आठवडाभर आपल्या ताब्यात घेऊन त्या अवधीत सफद छुटला. इ. स. १८६८ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली

इ. स. १९०३-४ साली तिथे उत्पन्न ८८०० रुपये व रजेचे १०२०० रुपये होता. त्रिटिशाचा अंमल गुरू शाह्यापासून येथील व्यापार वाढत आहे.

कामेरालिङ्गम्, उ पो द्वा त.—हे जमन मुत्तयांनी अर्थशास्त्र जमनीत उत्पन्न झाले. राजाच्या खासगी मालमत्तेची व्यवस्था करण्याला अवश्य असलेल्या ज्ञानाला प्रथमतः 'कॅमेरल विज्ञानशास्त्र' हा शब्द लावत असत. नंतर त्या शास्त्राचा अर्थ व्यापक झाला व राजाची खासगी मालमत्ता हा या शास्त्राचा प्रतिपाद विषय न राहता, संस्थानची अगर राष्ट्राची मालमत्ता व मिल्कत याविषयीचे ते शास्त्र बनले. सध्या तर शासनशास्त्राची उपपत्ति व कायदा याचाहि त्या शास्त्रात अंतर्भाव होतो.

या शास्त्राचा इतिहास अथवा इतिहास का. —या शास्त्रावरचे वाङ्मय इ. स. १५५५ सालापासूनच आहे असे आढळून येते. आग्ने, ओले, सेशेन्डोपक, मेसेर, थोडर, गेहंडे, रोहूर, गोंसर, डियुमर, सिंक, डरायलू, जस्टि, सोप्रेकेल हे या वर्गातील मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. प्रो. अलिअन् व्ही. स्माल याने "दि कॅमेरालिस्ट, दि पायोनियर्स ऑफ जर्मेन सोशल पोलिटी" नामक एक पुस्तक लिहिले आहे. प्रो. स्मालच्या मर्यात क्यामेरालिस्टच्या मर्याचा माहिती व गोपदारे दिले असून ते महत्वाचे आहेत; तथापि त्याची बकौली करण्याकरता ती प्रस्तावना व जो उपसंहार लिहिला आहे तो सदाप आहे. या सदापतेची कारणे येथे प्रामाण्यः—

(१) मर्कॅटलिङ्गम् व कॅमेरॅलिङ्गम् एकच आहेत असा प्रो. स्मालचा चुकाचा समज आहे. म्हणून मर्कॅटलिङ्गमवर केलेली टीका कॅमेरॅलिङ्गमवर केली आहे असा त्याचा गैरसमज झाला आहे.

(२) मर्कॅटलिस्टांची जी मते चुकीची गणलेली आहेत, ती मते कॅमेरॅलिस्टांच्या मर्यात आढळून येत नाहीत असे दाखविल्याने, मर्कॅटलिङ्गमच्या टीकेचे निराकरण होते असा त्याचा चुकीचा समज आहे.

(३) कॅमेरॅलिस्ट हे शासनशास्त्रज्ञ आहेत; अर्थशास्त्रज्ञ नाहीत असे नुसते विधान केले आहे. पण ते विधान सिद्ध केले नाही. "कॅमेरल शास्त्र" या शब्हाचे दोन अर्थ आहेत. राजाच्या मालमत्तेची व्यवस्था करण्याकरिता अवश्य असलेले ज्ञान हा एक अर्थ व आयव्ययशास्त्र हा दुसरा अर्थ. पहिला अर्थ, प्रो. स्मॉलने घेतला असे म्हणावे तर त्या अर्थाने समर्थन करण्याच्या मर्याकाराचा त्याने आधार दिलेला नाही. दुसरा अर्थ घेतला असे म्हणावे तर

आयव्ययशास्त्र हा अर्थशास्त्राचा विभाग आहे अथवा शासनशास्त्राचा आहे हा पूर्वी ठरून गेलेला प्रश्न पुनः उपस्थित करणे निष्कारण आहे.

(४) मर्कॅटलिङ्गमविषयीची त्याची कल्पना त्याने स्पष्टपणे सांगितली नाही. इमॅलरने राष्ट्रपति वाढवून संस्थान शीर्षमत करणे असा मर्कॅटलिङ्गमचा अर्थ घेतला आहे. पण युद्धाकरिता संस्थान तयार ठेवण्याचे राष्ट्रीय नैसर्गिक धोरण असा अर्थ स्मॉलने घेतला आहे; तथापि हा अर्थ बदलण्याचे कारण मात्र त्याने दिले नाही.

(५) स्मालच्या मतें "पोलिटिकल एकोनमी" ही एक विचारपद्धति आहे. मर्कॅटलिङ्गम् नावाची एक विचारपद्धति आहे असे भासविण्याचा अंडम् स्मिथचा प्रयत्न आहे असे स्मॉलला वाटते. परंतु लोक अथवा संस्थान याच्या कार्याला पुरेल इतका पैसा गोळा करणे व त्याचा व्यवहार करणे एवढाच शासनशास्त्रातर्गत अर्थशास्त्राचा अर्थ स्मिथने घेतला आहे.

(६) अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने लिहिले नाहीत अशा मर्याचे परीक्षण अर्थशास्त्रज्ञांच्या कानें बरोबर नाही असे दाखविते असून, कॅमेरालिस्टचे कल्पनादोष उपविण्याचा प्रयत्न स्मॉलने केला आहे.

(७) साधारण ज्ञान व शास्त्रीय ज्ञान एका जातीचे नसते असे समजून कॅमेरालिस्टाची "नॅशनल ओकोनमी" ही तत्त्वज्ञानमय नाही आणि त्याअर्था स्मिथच्या निदेशाचे पात्र नाही. असे त्याने प्रतिपादिले आहे.

ह्या पुस्तकाचा उपयोग शासनशास्त्रावर व अर्थशास्त्रावर जर्मन लोकांची काय मते आहेत. हे समजण्याला होईल.

हा शास्त्राचा इतिहासः—डब्ल्यू. लेक्निस् ह्याने कामेरल विज्ञानशास्त्रावर एक लेख लिहिला आहे. "हॅन्ड, बोर्डर डर स्टार्टविज्ञानशास्त्र" (जेना १९००) या मर्यात कॅमेरालिङ्गम् व मर्कॅटलिङ्गम् ह्या विषयावर अनेक लेख प्रथित केले आहेत. त्यात लेक्निस्सचा लेख जालिला आहे. लेक्निस्सने कॅमेरॅलिङ्गमवर दिलेली माहिती येथे प्रामाण्यः—

"गेल्या शतकाच्या आरंभापासून 'कॅमेरल विज्ञानशास्त्र' हे नाव जर्मनीत 'कॅमेर' च्या व्यवस्थेसंबंधी उपयुक्त ज्ञानाला लावले गेले. मॅच राजांना प्रथमतः कामेरचा अर्थ राजाची मालमत्ता असा केला. नंतर तो अर्थ विस्तृत झाला व राष्ट्राच्या वसूलीचाहि त्या शब्हाचा अर्थात अंतर्भाव झाला. इ. स. १७७९ त जुनेने एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात राजाचे व संस्थानचे उत्पन्न उत्तम रीतीने कसे मिळवावे व त्याची व्यवस्था कशी करावी यासंबंधीच्या निमाणाच्या ह्या कामेरल शास्त्रात अंतर्भाव केला आहे. व्यापार व उद्योगधंदे यांचे ज्ञान प्रस्तुत शास्त्राला अवश्यक झाले. इ. स. १८१९ त स्मॉलने लिहिले आहे की, राष्ट्राची मालमत्ता व

मिळकत, ती मिळविण्याची व वाढविण्याची साधने संस्था-
नची चाकरी करण्यावद्दल कराची माफी व अशा चाकरी-
बद्दलचा पगार, ह्या गोष्टींशी संबंध असणाऱ्या सर्व गोष्टींचा
ह्या शाखात अंतर्भाव होतो. त्याने ह्या शाखाचे दोन
विभाग केले आहेत. (१) व्यापार, कला (कार्यपद्धति विप-
यक व व्यापारविषयक) व (२) अर्थशास्त्र (ह्याचे तीन
विभाग—राष्ट्रीय अर्थशास्त्र, व्यापाराचे नियम व आयव्यय-
शास्त्र). १८२५ त रॉने खासगी अर्थशास्त्र शासनशाखविष-
यक अर्थशास्त्रापासून भिन्न केले. स १८३५ त व्हॉल्न राउम-
स्वर्क ह्याने ह्या शाखेचे जुन्या पद्धतीने विवरण केले.
व्यापार व उद्योगपंदा याचा अभ्यास व उत्पत्ति विषयक
शाखाची कार्यपद्धति ह्याचा त्याने ह्या शाखात अंतर्भाव
केला, परंतु सामान्य अर्थशास्त्रविषयक उपपत्तीला ह्या
शाखेत स्थल दिले नाही. सध्या ट्युबिंजेन् येथे अर्थशास्त्राच्या
शासनशाखाच्या ज्या शाखा आहेत त्या शासनशाखाची
उपपत्ति व कायदा या गोष्टींचा ह्या शाखात अंतर्भाव
करितात.

मर्कॅटॅ लिझस् (अर्थशास्त्रीय व्यापारी मते). ई. लेस्
ह्याच्या मते व्यापारपद्धतीची तत्वे खालीलप्रमाणे आहेत:
(१) देशात जितका पैसा अधिक तितका देश अधिक
श्रीमत्.

(२) परदेशीय व्यापारामुळे मौल्यवान् धातूंची किंमत
उत्तरे.

(३) देशाच्या व्यापाऱ्यांनी त्याच देशाच्या गृहजगत
परदेशाशी व्यापार करणे फायदेशीर असते.

(४) परदेशापासून कमी दराची वस्तु परदेशात जास्त
विक्री करणे या योगाने संपत्ति वाढते. आयात व निर्यात
मालाच्या किमतीतला फरक सोपे व चांदी यात दिला
पाहिजे. ह्यामुळे व्यापाराच्या समतोलनाची कल्पना उत्पन्न
होते.

(५) काम व कामाकरिता जितकी संधी जास्त तितकें
देशाला हितावह असते

(६) लोकसंख्या जितकी जास्त तितकी अर्थशास्त्रज्ञांचा
सुबत्ता असते.

(७) तयार केलेल्या वस्तू परदेशी पाठविल्या जाण्यात,
फक्त्या माल जाऊ नये.

(८) सत्तेखाली असलेल्या देशाशी अथवा बलाहतीशी
व्यापार फायदेशीर असतो.

(९) हे कायदे प्रचलून आणण्यास व्यापार व दळणवळण
याचे नियम संस्थानाने ठरविले पाहिजेत.

(१०) व्यापारात वर्चस्व झाले म्हणजे राक्षकारणात
वर्चस्व प्राप्त होते [स्मॉल्ट मुक; जॅडम रिमथ]

कामेरून—पश्चिम आफ्रिकेतील एक संरक्षित संस्थान. १५
व १६ व्या शतकातील पोर्तुगीज शोधकांनी कामेरून हें नाव
प्रथम प्रचारात आणले. कामेरून उपसागर एका मोठ्या पर्व-

ताच्या आग्नेयीस असून तो पर्वतादि समुद्रालगतच आहे. तेथील
पर्वतांना कामेरून हें नांव एकीगिषाल्या शतकाच्या अखेरपर्यंत
इंग्रज देत असत. १८८४मध्ये जर्मनीन ह्या देश कावीन नेव्हायर
या देशाचे कामेरून असेच नाव कायम ठेविले. याच्या पश्चिमेस
अटलांटिक महासागर, वायव्येस ब्रिटिश नायजेरिया, उत्तरेस
चाड सरोवर व पूर्वेस व दक्षिणेस फ्रेंच कागो ही आहेत. संस्था-
नची समुद्राकडील सरहद्द रिओडेलरपासून, कॅपो नदीपर्यंत
२०० मैल पसरली आहे. ग्रेटनिटन व जर्मनी याच्यात इ स
१८९१ मधील कराराने ठरलेली वायव्य मर्यादा, रिओडेलरपा-
सून कास नदीच्या 'रॅपिड्स' पर्यंत पूर्वेस पसरली आहे. तेथून
ती ईशान्य वातून योला शहराच्या हद्दीपर्यंत जाऊन दक्षिणे-
कडे वळते व पुनः उत्तराभिमुख होऊन नेन्यू नदी ओला-
डते. या सरहद्दीचा रेपा ईशान्येस वळून चाड सरोवरास
जाऊन मिळते. दक्षिण व पूर्वमर्यादा जर्मनी व फ्रान्स
यांच्यातील निरनिराळ्या वेळी झालेल्या तहानां ठरविल्या
आहेत. दक्षिणमर्यादा कॅपो नदीच्या मुखापासून तोंडा
नदीपर्यंत लांबली असून पूर्वमर्यादा संग्गा नदीपासून
उत्तरेस वळून योला येथे निटिश सरहद्दीस जाऊन मिळते.
१९११ साली फ्रेंच कॉॅंग्रेसीत बराचसा मुळस कामेरूनमध्ये
समाविष्ट झाला व या मुळसाला नया कामेरून म्हणू लागले.
१९१३ साली नायजेरिया व कामेरून यांच्या सरहद्दी ठरवि-
ण्यात आल्या. संस्थानचे क्षेत्रफळ सुमारे १९०,००० चौरस
मैल असून, १९१३ मध्ये लोकसंख्या २५,४०,००० होती.
येथे संग्गा लोम, मंगो, आणि क्रिवि, नार्यांगो, कागो
इत्यादि लहानमोठ्या नद्या आहेत.

भूगर्भ रचना—येथील अत्यंत जुनाट खडक गंधू
व प्रेनाईट दगडांनी बनलेले आहेत. नेन्यू नदीच्या दोन्ही
तीरावरून वाळूचे खडक पसरले आहेत. कामेरून पर्वता-
जवळ लोखंडासारख्या काळ्या दगडांचे पीठ घनले असून
त्याभोवती चुनराडी दगडांचा घर आहे अन्तर्भागातील
विरतूत प्रदेश कळ्या विषम मातीने आच्छादिलेला आहे.

कामेरून व अपर गिनी हे दोन पर्वत आहेत त्यापैकी
कामेरून पर्वताची बडा कामेरून व छोटा कामेरून अशा
दोन प्रसिद्ध शिखरांपैकी, अत्यंत उंच शिखराचे स्थानिक
नाव 'मोंगोमा खोबा' असे आहे. व उंची १३१०० फूट
इ. स. १९०९ मध्ये तेथील ज्वालामुखी जागा झाली होती.

तेथील प्रसिद्ध शहरे म्हणजे दुआला, बेलग्रान
अकायाउन, बिन्टोरेरिया अशी आहेत. बार्गंगा, व कॅपो ही
शहरे व्यापारकरिता विरोध प्रसिद्ध आहेत.

हवा मा न.—कामेरून संस्थान ऊष्ण कटिबंधात वसले
आहे, अर्थात येथील हवा हि उष्णकटिबंधातील हवेप्रमाणे
आहे. जुलै ते ऑक्टोबरपर्यंत झडाक्याची धंडी असते व
पर्मन्युडि फार असतो. किनाऱ्यावर उष्णतेचे मान जास्त
असते व डोंगराळ भागात त्याहून कमी असते. हिवातापाची

साथ नेहमीच असते. कामेरून पर्वताच्या मध्य भागां आरोग्य स्थानाच्या लायक अशी समशीतोष्ण हवा असते.

प्रा जी व व न स्प टी.—वोगराळ प्रदेश भरण्यानं आच्छादित असून त्यात इमारती व इतर उपयुक्त लाकूड उत्पन्न होत. वंगु नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेश समृद्ध व सुपीक आहे. वापूष, खर, मका, तांदूळ, ऊंस, इत्यादि पिके या ठिकाणी उत्पन्न होतात. येथील ऊंगळात मासभक्षक व जाड वातडीचे प्राणी विपुल सापडतात. मोरिला नावाच्या मनुष्यासारख्या मोठ्या जानराचे हें अल्प निवासस्थान आहे.

र हि वा शी.—कामेरूनच्या उत्तरभागात पयूळ व हीसा जातीचे लोक राहतात व दक्षिणेस वाडू भाषा बोलणाऱ्या जाती राहतात.

वाटु निरो लो हाच्या ड्युआला, बाकिरी, वा—ल्यंग, बुरी, पाकामीआवा व वाऊडू ह्या मुख्य जाती होत. किनाऱ्यावरील वाहारात कुमेन लोकांचा वस्ती आहे. पयूला व हीसा ह्या जाती शुमुलमान आहेत. व बाशीच्या जाती मातें-पूगक आहेत. शिवाय प्रेटेस्टंड व रोमन कॅथोलिक मिशनऱ्यांच्या संस्था व शाळा आहेत. सर्वे व्याख्यात जर्मन भाषा शिकविण्यात येते. ड्युआला हें स्थानच मुख्य वाहर आहे.

व्या वा र व ड यो ग थं दे.—लोरेड गाळमें, आले, बाण, शरच्या व तरवारी धतूनि, इत्यादि घेयात एतद्देशीय लोक बाणवारा आहेत. कामेरून पर्वताजवळील लोक लाकडी छोडोव कामे कार इश्लेतने करतात. शिवाय ऊंस, मका, घडाटे वगैरेची लागवडहि हे लोक करतात. खर, हस्तीदंत, व इतर पदार्थ येथून वाहरदेवी व्यापाराचे जातात. बाणसाचा माल, अनेक प्रकारची दारू, इमारती सामान, घाट, छोडोडी सामान वगैरे जिनसा या ठिकाणी वाहेरून येतात. १९०७ साली व्यापाराची एकंदर देवघेव १७,००००० पेडा-वर गेली होती. त्या साली जर्मनीची या देशाचा व्यापार वाढत होता, व इंग्लंडाची व्यापाराचे प्रमाण कमी होत चालले होते. आयात व निर्यात मालाचे गुमारे ७० टक्के प्रमाण जर्मनीची होणाऱ्या व्यापाराचे पडते.

द ड ण व ड ग.—जर्मन व ब्रिटिश आगवोटीतून युरो-पची दखणखण असे. नवाऱ्या पृष्ठभागवरूनहि लहान लहान दोऱ्या खेळत असतात. हिकारीपासून बेयागपयंत एक रेल्वे लाडो गेला आहे. ड्युआलापासून नीयागपयंत दुसरा काडो गेला आहे. १९१३ साली १४९ मैल लांबीची रेल्वे होती. सरकारी ठाण्यांच्या शेजारी सुंदर स्ते वायले आहेत. व किनाऱ्यावरील वाहरे तारापनानी व शब्दवाहक यंत्रांनी जोडली आहेत.

शा न प द ति.—येथील राजसरकार संप्राज्य सर-कारागिपुष गव्हर्नर पदात असे. तां साराजवसरकारला जबा-बदार असे. गव्हर्नरला मदतनीस म्हणून एक सन्सेलर असे; व देवोलेडी सारा देण्यावरिता एक सनगारमेवळ

असे. या मंडळात संस्थानांतील व्यापारी समासद असत. आशामावा व योरे येथील मुलतानाच्या दरवारी जर्मनीने आपले रेवेन्यूस ठेवले होते. दारु व तंबाखूवर कर बसवून सारावाद करण्यात आली होती. येथील रहिवाशावर कोईपद्धी बसलेली होती १९०५ साली स्थानिक उत्पन्न १,३१,००० पॉन्ड होतें. त्यात सरकारी प्रॅटशी भरहि नंतर पडली होती.

इ ति हा छ.—कामेरून व त्याच्या लगतचा किनारा पेंगु-गीन नाविक कारन्थेडोपा यानें प्रथम पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस शोधून काढला. सतराव्या शतकाच्या सुरवातीस युरो-पिअनांनी येथे व्यापारी वखारी घालल्या. एतद्देशीय व्यापा-र्याशी हे लोक देवाण-वेवाण पद्धतीवर व्यापार करीत. ही पद्धत जर्मनीने पुढें चंद केली. 'आक्वा व वेल्' ही येथील दोग पिडीगत प्रीमंत व्यापारी घराणी होती. १८३७ मध्ये बिबिआच्या राजानें आपल्या राज्याचा बराच मोठा भाग प्रेट्रिटनला दिला. १८४५ त व्यापुटेस्ट मिशनरी घोष-यटीने जव्वा घराण्यापासून आपल्या संस्थेकरिता गागामिळ-विली. १८६१ त बिबिआ येथे दुसरे एक मिशनरी ठाणें वसवि-ण्यात आलें. १८८८ त आल्फ्रेड डेरर यानें अंबास दे येथे स्वतंत्र झालेल्या निर्मोची एक वसाहत स्थापिली. ती पुढें ब्रिटनोरिया म्हणून प्रसिद्धीत आली. पुढें दोन वर्षांनंतर येथील खाडीवर जर्मनीने पहिली वखार घातली. १८८३ मध्ये ड्युआला जातीच्या पुडाऱ्यांनी आपला प्रदेश प्रेट्रिटनने आपल्या राज्यास जोडाचा अशी आमहानी बिनिंति केली पण ती प्रेट-ट्रिटनने नाकारली असें सांगतात. १८८४ त जर्मनीने वेल् राणीवरोवर तह केला. इंग्लंडने जर्मनीचा वेल् वाहारावरील जव्हे, तर सर्वत्र कामेरूनवरील हक्क मान्य केला. १८८७ मध्ये ब्रिटनोरिया येथील ईप्रगी ठाणें देखील जर्मनीच्या स्वाधीन करण्यात आलें. हळू हळू जर्मनीने आपले बंदरे अन्तर्भागाव देखील स्थापिले. १९०२ मध्ये चाड हरी-वराचा किनारा जर्मनीने प्रथम शोधून काढला. जर्मनीला प्रथम प्रथम एतद्देशीयावर सत्ता गाजविणं जरा जड गेलें. १९०४-५ मध्ये या लोकानी बंड उभारली. १९०५ मध्ये जर्मनीला सगळी नदीकडे जाण्यावर मोकळा मार्ग माला. महापुडाच्या अनदारीत फ्रेंच व इंग्लिश सैन्याने १९११ मध्ये ही वधावट जिंकून घेतली. १९११ च्या फ्रेंको-जर्मन तहान्वये फ्रेंच इन्वेटरियल आर्मीकतील जे जिह्द कामेरून-मध्ये समाविष्ट केले होते, ते नंतर फ्रेंच इन्वेटरियल आर्मीच्या गव्हर्नर जनरलच्या देखरेखीखाली ठेविले; व जाकींचा जिक-केला सुलूष नायर्गरिया सरकारकडे गेला.

काम्यकवन—काम्यकवन आणि हितवन ही भारतात प्रसिद्ध आहेत. वनवाणात असता पाडव पुष्कळ फाट या वनात राहिले होते. हस्तिनापुराच्या पश्चिम भागी ब्रह्मदेशा-च्याहि पश्चिमेस सरस्वतीतीरावर काम्यकवन होतें. भर-पन्न प्रदेश (साप्रतचें मोटें घालवट) चाच्या जवळच होता

असे वनपर्वतांतील वर्णनावरून दिसते. काम्यकवन ज्या प्रदेशात होतें त्या देशात उरुजंगल असे नाव होतें.

हस्तिनापुराहून रथातून तीन दिवसात पाडव काम्यकवनात गेले. पाडव काम्यकवनातून द्वैतवनात व द्वैतातून काम्यक वनात असे दोन-तीन वेळा गेले द्वैतवनहि सरस्वतीच्या तीर्षा मध्यवर्ग प्रदेशाच्या समीप होतें असे वनपर्वतांतील अनेक उल्लेखावरून दिसते. यात पाडवानी तीर्थयात्रेहून आल्यावर एक पर्जन्यकाळ काढला, तेव्हा पाऊस पुष्कळ पडून नद्यां पूर आने वंगरे वर्णन आहे. काम्यकवनहि फलपुष्पयुक्त चांगले होतें. त्यात पाडवानी पाच वणे काढिलीं. यावरून ही वने असाउ भैरवनाच्या अगदी समीप नराची दान्दीहि परस्पर जवळ जवळ होती असे दिसते कांतिवी पौर्णिमेस द्वैतवनातून पाडव काम्यकवनात आले.

सावरून ही वने फार दूर दहा पाच थोसांच्या अंतरांने अवतील. तीर्थयात्रेहून उत्तरेकडून पाडव आले त्यास द्वैत वन लागलें मग ते काम्यकवनात गेले यावरून ऊसरे-कडून येताना प्रथम द्वैत मग नैर्ऋत्येस काम्यक असावे असे दिसते. करण दान्दीहि सरस्वतीतीर्षा होती ती ईशान्ये-कडून नैर्ऋत्येस वहाते द्वैतवनात एक मोठे सरोवर होतें असे दिसते. द्वैतवनाचा उल्लेख जेंव जेंव आला आहे, त्यातून पुष्कळ ठिकाणी " द्वैतवन नरः " असे आढळते [दीक्षित प्राचीन भूवर्णन महाभारत] .

कायगांवकर,—(दीक्षित पाटणकर) नारायण दीक्षित पाटणकर नावाचा एक कोंकणातील ब्राह्मण सतराव्या शतकात इ. स. १६५० नंतर देशावर येऊन गंगा-तीर्षा पेटण येथे तपश्चर्या करू लागला तो सत्सुतज्ञ विद्वान् व कर्मठ होता पुढे तो भिक्षावृत्ति अवलंबून करून औरंगाबादेजवळ सातारा या गावी रहात असे. काही काळाने तीर्थयात्रा करी तो हिंदुस्थानभर फिरला त्याच्या साधुवृत्तीची, तपश्चर्येची व अन्नदानाची कीर्ति बळाजी विश्वनाथाच्या कानावर जाऊन त्याची त्या साधु पुरुषाच्या ठिकाणी अधिक जडली. पुढे शाहू महाराजहि त्याच्या भजनी लागले आपल्या कार्यात अशा सत्पुरुषाचे आशीर्वाद घेण्याचा प्रघास त्या वेळीं सार्वत्रिक होता. ब्रह्मदेवस्वामी व नारायण दीक्षित सभवालीन होते. दीक्षिणांतल व कोंकणातील कारस्थानात दीक्षितांचे अंग होतें दीक्षितांचे वास्तव्य पुढे बहुधा काशीसच झाले आणि त्याने अनेक ठिकाणी आनंदसे सदाचे वगैरे पातळी पाशीत दीक्षितपुरा म्हणून त्यानीं वसविलेला एक भाग आहे. आपल्या प्रघासात ठिकठिकण्या राजराजांची बातमी देवून ती तो पंधूषा पेशव्यास देत होता असे दिसते नाजीराव, चिमाजी आप्पा व नानासाहेब यांचा दीक्षितांदी वनव्यवहार होता. चिमाजी आप्पा लिहिता " आम्ही लेकरे स्वामीचीं आहो आमचे यथायग व आमची शुद्धि उत्तम कार्यांचे ठामी दिवसोदिवस लागून यशाची अभिवृद्धि होय, ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतील व देवाची प्रार्थना करतील

यात संशय नाही त्यावर दीक्षित म्हणतात " कै. बाळाजी पतापासून आमचे त्यांचे चालत आले आमच्या वचनाचा त्यास विश्वास असे. त्यापेक्षा तुमच्या तीर्थरूपाची निष्ठा आमच्या उभयताच्या स्वर्गी असे, जे तीर्थरूपास रसे मानीन. आम्ही श्रेष्ठेकरून नाना प्रकारे रागेजून पुढे लिहिले असतें. परंतु त्यास क्रोध तिलमात्र येत नसे त्यापेक्षा तुमचे नाव उत्कृष्ट व्हावे असा ईश्वर आम्हास दृष्टात झाला आहे. तुमच्या पित्याच्या स्वर्गी ममता होती, त्यापेक्षा तुम्हावर अधिक आहे. हेच ईश्वराजवळ प्रार्थना करितां वी, याचे उत्कृष्ट चालो, " पेशवे किंवा सरदार राज्यात आपला जम बसवू लागेल म्हणजे हे केवळ तपश्चर्येचे व आशीर्वादाचे फल होय, असे हे साधुपुरुष त्यास स्मरण देत व त्याचा मोवदला मागत. बहुधा अल्प मोवदला त्यास पुरत नसे. ब्रह्मदेवस्वामी व दीक्षित एकाच वर्गांतले दिसतात. " काना येव वैशाखमासी पंचपक्वान्नांचे लक्ष भोगन करावयाचा प्रारंभ करून मग कार्तिक मासपर्यंत वाचलो तर एकवेळ त्या प्रातात लिहल्यात गोदास्नान करून सर्वांच्या भेटी येऊन यांचे दर्शनानंतर सर्वे विदित होईल " असे दीक्षित पेशव्याजवळ मागतात. नारायण दीक्षिताने बाजीरावाजवळ मथुरेसनिध धर्मकृत्यास दहा गाव मागितले याचा अर्थ बाजीरावाने तो प्रात निष्कृत्याचा उद्योग करावा असा दीक्षिताचा उद्देश होता त्या वेळच्या लौकिक भावना कशा प्रकारच्या होत्या हे यावरून दृग्गोचर होतें गोदाप्रयरासगांवी कायगावास दीक्षितांनी वास्तव्य केले, म्हणून त्याच कायगांवकर हे नाव पडलें हे गाव गोदावरीच्या कांठी उत्तर हिंदुस्थानच्या हमरा-स्त्यावर होतें दीक्षित सावकारी करीत निजामाकडील व उत्तरील व्यवहारात दीक्षितांचा उपयोग पेशव्यास होत असे दंतुर्णचे (पूर्वखानदेश) हद्दीचे जहागीरदार याचे वसाय होत. याची वैशाख अशी —

नारायण गोविंद दीक्षित टकले (मृ. १८१०-१८४८)

वासुदेव दीक्षित १७४८-६०. बाळकृष्ण दीक्षित १७००-७०

गोविंद दीक्षित रामचंद्र मृ. १८१३
मृ. १८८७

जगन्नाथ दीक्षित
१८१३-१८.

लक्ष्मीनारायण १७००-१८१८

बाळकृष्ण १८१८-५०

योगेश्वर दीक्षित (विद्यमान)

नारायणदीक्षितानंतर वासुदेव दीक्षित व बाळकृष्ण दीक्षित यांचा व पेशव्यांचा पत्रव्यवहार आढळतो. (१)

व पेशव्यानी याचा बरीच जहागीर दिली होती. तापैकी हल्ली काही चालत आहे [का. सं. प. या. ६ सं. ऐ. च. राजवाडे खं. ३; म. रि. म. वि. ३]

कायदा—समाजनियमनाच्या अनेक साहित्यापैकी 'कायदा' हे एक साहित्य होय. समाजनियमन हे केवळ कायद्यानेच होते असे नाही. प्रचलित नीतिनियम, पारम्परिक विचार, विशिष्ट वर्गाबद्दल आदर इत्यादि अनेक साधनांनी समाजनियमन होत. त्यापैकी राजशासनास कायदा म्हणण्याची व्हिवादात आन पडली आहे. पाश्चात्य कायदेशास्त्राच्या अभ्यासकात शासनसंस्थांनी उत्पन्न केलेल्या नियमासच कायदा म्हणावे काय याविषयी एक मत नाही तथापि आपण आज कायदा म्हणजे शासनसंस्थेची शासन असा अर्थ करूनच अर्वाचीन कायदेशास्त्राविषयी येथे विवेचन करू. भारतीय धर्मशास्त्र, ख्रिस्ती साम्प्रदायिक कायदा इत्यादि गोष्टी स्वतंत्र लेखाचा विषय करू.

अर्वाचीन कायदेशास्त्र—समुप्युक्त ही अनेक भिन्नभिन्न मानवसमूहाची अथवा समाजाची बनलेली आहेत. हे समाज परस्परपासून कितीही भिन्न असले तरी त्यांची अपसर्तातील परस्परार्थी वागणूक विशिष्ट नियमानुसार होत असते. प्रत्येक समाजाची काही तरी नियमनपद्धति असते. हे नियम हाच कायदेशास्त्राचा विषय होय. या नियमसमुच्चयाचा अभ्यास अनेक तऱ्हेने करता येईल उदाहरणार्थ या समुच्चयातील नियम अथवा कायदा, हक्क, कर्तव्य, मालमत्ता, गुन्हा इत्यादि सद्व्यवस्थेपुरक शब्द व ते देखील निरनिराळ्या पद्धतीतील वेळान त्याच्या अभ्यास करणे यात इंग्लंडमध्ये 'पूयकरण'ात्मक कायदेशास्त्र' म्हणतात. या अभ्यासात हक्क अथवा कर्तव्य म्हणजे काय व परस्परसंबंध काय इत्यादि प्रश्न येतात.

दुसरी अभ्यासाची पद्धति म्हणजे विशिष्ट नियम अवाधित रहातात काय, किंवा त्यात फरक होत गेत्यास तो कसकसा होत जातो याचा अभ्यास करणे, यात ऐतिहासिक अथवा तौलनिक कायदेशास्त्र असे म्हणतात. 'तौलनिक कायदेशास्त्र' आणि 'ऐतिहासिक कायदेशास्त्र' हे वस्तुतः भिन्न अभ्यासविषय होत. तथापि ऐतिहासिक कायदेशास्त्रात तौलनिक पद्धतीचा बरीच वापरला गेला आहे म्हणून या दोहोंने नीट पुष्कळ झाले नाही. या अभ्यासाचा सर्व कायदेपद्धतीचा विश्लेषणीय इतिहास उपलब्ध झाला पाहिजे. या अभ्यासपद्धतीमध्ये विशिष्ट नियमपद्धतीत निरनिराळ्या वेळी कसा फरक होत गेला हेच पहिले नमुन अनेक नियमपद्धतींची उदा० ईजिप्त व रोमन, हिंदू व इराणी अशा नियमांची तुलना करावयाची असते. प्रत्येक समाजात कायद्याचा उद्देश विशिष्ट गोष्टी घडवून आणायच्या असतो व सर्व कायदेपद्धतीचे अंतिम ध्येय जवळ जवळ एकच असते. "उपयुक्तता" हे कायद्याचे व नीतिशास्त्राचे ध्येय असते म्हणून वेग्यामने व त्याच्या अनुयायांनी विचारमाला

प्रचलित केली हे ध्येय साध्य करण्याकरता जे अनेक निरनिराळे उपाय भिन्नभिन्न पद्धतीत योजले जातात त्याची तुलना केली असता कायदे करणाऱ्याला कोणते उपाय सद्योप आहेत व ते दोष कसे काढून टाकवे हे समजते.

"कायदेशास्त्र" हा शब्द बरील दोहोंपैकी कोणत्यातरी पद्धतीने कायद्याचे परीक्षण करणे या अर्थी योजतात अर्थात कायदेशास्त्राचा विषय म्हणजे विशिष्ट समाजात रुढ असलेले कायदे युक्तादिदृष्टींनी तपासून पहाणे व त्याचा इतर कायदेपद्धतीशी तुलनात्मक अभ्यास करणे हे होय. कायद्याच्या सल्लूत कल्पना व संज्ञा या अभ्यासास तात्त्विक अभ्यास म्हणता येईल.

"न त्विरु" कायदेशास्त्राचा पाया इंग्लंडमध्ये ऑस्टिन यांनी घातला कायदा म्हणजे वागण्याचा नियम. हा शासनसंस्थेपासून आत्मारूपाने अस्तित्वात येतो ऑस्टिनने प्रथम ज्यांना वास्तविकपणे कायदा ही संज्ञा लावता येईल व जे केवळ लाक्षणिक अर्थाने कायदे म्हणून समजले जातात त्यामध्ये फरक दाखविला आहे ब्लॅकस्टोन यांनी (१) निर्जीव पदार्थांचे नियम (२) प्राण्यांचा पोषण, पचन वगैरे संबंधीचे नियम (३) केवळ सुद्धिमत्त्व असे सृष्टिनियम (४) दैवी अथवा साक्षस्काराने प्राप्त होणारे नियम असे कायद्याचे वर्गीकरण केले आहे. हे "लॉ" या शब्दाच्या अनेक अर्थाने वर्गीकरण म्हणता येईल या सर्व नियमांच्या मुख्यार्थी वरिष्ठ सत्तेपासून निघणारी आज ही कल्पना स्पष्ट अगर लक्षणेने असते. ऑस्टिन यांनी बरील नियमापैकी काही आत्मारूपी असून, काही तसे नाहीत असा भेद दाखविला आहे व सृष्टिनियम हे आत्मारूपी नाहीत म्हणून त्यात कायदे म्हणता येत नाही असे प्रतिपादिले आहे.

आज्ञा ही अर्थात वरिष्ठ व्यक्तीकडून कनिष्ठ व्यक्तीला केली जाते व कनिष्ठ व्यक्तीने ती पाळली नाही तर बरिष्ठाकडून निवेदन नुकसान होण्याचा संभव असतो. अर्थात वरिष्ठाची आज्ञा पाळणे हे कनिष्ठाने कर्तव्य होते व न पाळल्यास होणाऱ्या नुकसानीस 'शासन' असे म्हणतात. याप्रमाणे आज्ञा, कर्तव्य व शासन या तीन गोष्टी परस्परसंबंधी आहेत.

तथापि सर्व आज्ञा म्हणजे कायदे नव्हत. ज्या आज्ञा विशिष्ट व्यक्तीस उद्देशून केलेल्या नसून एखाद्या वर्गास बंधनकारक असतात त्याच कायदा या संज्ञेत पात्र होतात. तथापि या नियमास अपवादही आहेत उदा० एखाद्या धन्याने चाकरास अमुक दिवशी सवाळी ६ घाजता उठले पाहिजे अशी आज्ञा केल्यास ती विशिष्ट आज्ञा होऊन तीस नियम अथवा कायद चें स्वरूप येत नाही. परंतु रोज सवाळी तहा बाजता उठले पाहिजे हा नियम होतो. तसेच विशिष्ट हुश्यावर असण्यास मनुष्याने अवयव करावयाच्या गोष्टी बंधनारा नियम कायदा या संज्ञेत पात्र होतो. उलट विशिष्ट दिवशी सर्व नागरिकांनी मुतक पाळवे या राजकीय बरिष्ठाकडून निघालेल्या विधिवाक्यास कायद्याचे स्वरूप नसते.

कायदा ही विशिष्ट आद्या आहे असे म्हटले असता सर्व कायदे हे विशिष्ट वरिष्ठ सत्तेपासून निघतात असे ध्वनित होते परंतु घरेच कायदे असे आहेत की ज्याचा उगम विशिष्ट सत्तेपर्यंत नेता येत नाही. काही कायदे प्राचीन परंपरागत असतात तर काही चवननदार अशा रासगी व्यक्तींच्या मान्यतेमुळे रुढ होतात, तर काही कायदेदेशीय अथवा कायद्यावरील श्रेयकारापासून उत्पन्न होतात व काही तर दुसऱ्या समाजाच्या अनुकरणपासून निघालेले असतात. हा विषय अर्थात ऐतिहासिक अभ्यासाच्या आडे कायद्यावरील ग्रंथामध्ये हे निरनिराळे कायद्याचे उपादक होत असे म्हटलेले आढळते. तथापि या सर्वांच्या मुख्यशी एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की राजा जो कायदा अमलात आणेल त्याचाच वास्तविक कायदा ही संज्ञा योग्य होईल. योजन्यात असे म्हणता येईल की कायदाचे साहित्य म्हणजे नियम अनेक ठिकाणाहून येतात पण ते सत्तापासून येत असलेले येतात.

कोणत्याही देशात प्रचलित असलेले सर्व कायदे घेतले तर प्रत्यक्ष राजाहोने अथवा वरिष्ठ सत्तेच्या हुकमाने प्रस्थापित झालेले कायदे थोडेच असतात वरिष्ठ सत्ता हा कायदे प्रस्थापित होण्याचा एक विशिष्ट मार्ग आहे एवढेच याप्रमाणे कायदे प्रस्थापित होण्याचे इतरही मार्ग आहेत जसेटिनियनने ज्या प्रकराचे चार पाच मार्ग दाखविले आहेत. त्यापैकी निवाडा देताना न्यायाधीश काही नियम प्रस्थापित करतो ते आहेत.

यापुढे कायदांचे “साक्षात् कायदा” व “तदव्यतिरिक्त नियम” असे ओस्टिनने वर्गीकरण केलेले आहे साक्षात् कायद्याव्यतिरिक्त नियम म्हटले म्हणजे (१) नैसर्गिक स्थितीत रहाणाऱ्या मनुष्याने आपणाले बंधनकारक मानलेले नियम. (२) राजाने आपल्या साक्षात् अधिकाराखाली नसलेल्या लोकाकरिता केलेले नियम, उदा. सार्वराष्ट्रीय कायदा (३) प्रजेने एकमेकांसंबंधी पाळवयाचे परंतु कायदेशीर हक्काने बंधनकारक असलेले नियम, गाजा ओस्टिनने शुद्ध नैतिनियम असे नाव दिले आहे.

मुख्येने जेव्हा एखाद्या विशिष्ट शासनसत्तेच्या नियंत्रणाखाली अथवा एखाद्या राजकीय समाजाचे घटक म्हणून रहात नसतील तेव्हा ती नैसर्गिक स्थितीत अथवा वैराज्यात रहात असली पाहिजेत यावरून कायदेपद्धतीला शासनसंस्थापक समाजाचे अस्तित्व अवश्य आहे, परंतु कोणत्या समाजाला राजकीय समाज म्हणता येईल याबद्दल निरनिराळ्या पद्धीत मतभेद आहे वर उल्लेखिले-ल्या तीन प्रकारच्या नियमांत, तिसऱ्या प्रकारच्या नियमांपैकी काही कायदे असे असतात की, ज्यात साक्षात् कायदे म्हणावे किंवा नीतिनियम म्हणावे हे निश्चित करता येत नाही. उदा. एखाद्या परकाने ज्या मावतीत त्याला नियम पाळण्याचा हक्क आहे अशा मावतीत आपल्या पाळव्याकरिता तयार केलेले नियम हे साक्षात् कायदा

या सदरात येतात. तसेच एखाद्या धन्याने आपल्या मुला-मास पासून दिलेले नियम यात साक्षात् कायदांचे व नीतिनियमांचे ही दोन्हीही स्वरूप असतात. उलट एखाद्या संस्थेने आपल्या समासदाकरिता केलेले नियम हे जरी कायदे असले तरी त्यात साक्षात् कायदे म्हणता येत नाही कारण हे नियम जरी निश्चित सत्तेपासून उद्भूत होत असले तरी त्यात राजकीय शासन नसते.

ओस्टिन हा सार्वराष्ट्रीय धर्मशास्त्रा (इंटर न्याशनल) ला कायदा ही संज्ञा लावीत नाही, याबद्दल पुष्कळना आधुन्य वाटते तथापि या कायद्याला जरी केवळ नीति-नियम ही संज्ञा योग्य होणार नाही तरी सार्वराष्ट्रीय व्यवहानियम फारगारी सत्ता सर्वमान्य अथवा शासनसम नसते ही गोष्ट निश्चित चालव्याची नाही व म्हणून त्या नियमात कायदा या शब्दात घेता येणार नाही.

आता साक्षात् कायदा याची व्याख्या करू प्रत्येक साक्षात् कायदा हा वरिष्ठ सत्ताविशित व्यक्ति अथवा व्यक्तिसमूह यावरून एखाद्या स्वतंत्र अशा राजकीय समाजाच्या घटकास किंवा घटकसमूहास बंधनकारक असा असतो व ती सत्ताविशित व्यक्ति अथवा व्यक्तिसमूह ही अंतिम सत्ता असते कयदे परगारा म्हणजे ज्याने विशिष्ट नियम प्रथम तयार केला ती व्यक्ति नसून ज्याच्या सत्तेमुळे तो नियम अबाधित राहतो ती व्यक्ति होव याप्रमाणे कायद्याची व्याख्या केली तर आपणाल वरिष्ठ सत्ता, स्वतंत्र राजकीय समाज इत्यादी गोष्टींचे नीट विवरण केले पाहिजे या गोष्टींचे विवेचन ओस्टिन याने आपल्या ग्रंथात उत्तम रीतीने केले आहे विशिष्ट समाज हा स्वतंत्र राजकीय समाज आहे किंवा नाही हे पहावयाचे मुख्य समक म्हणजे त्यातील बहुसंख्याक व्यक्ती सर्वसाधारणत एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीची सत्ता मान्य करीत असल्या पाहिजेत व ती विशिष्ट व्यक्ति अथवा व्यक्तिसमूह दुसऱ्या कोणत्या निश्चित व्यक्तीच्या अगर व्यक्तिसमूहाच्या सामान्यतः अंकित अथवा कायदा नये त्याप्रमाणेच विशिष्ट राजकीय समाजात विशिष्ट सत्ताविशित व्यक्ति अथवा व्यक्तिसमूह कोणता व विशिष्ट कायदा किंवा नियम अशा कोणत्या वरिष्ठ सत्तेपासून प्रदुर्भूत झाला हे निश्चित कारणेही घरेच मनोर्जनक आहे ओस्टिन याने वरिष्ठ सत्तेची लक्षणे अर्थात शासितली आहेत की, ही सत्ता कायद्याने अनियंत्रित असते, प्रत्येक कायदा या सत्तेपासून प्रदुर्भूत होतो व कोणताही करार त्या सत्तेवर बंधनकारक नसतो.

वरील ओस्टिनच्या उपपत्तीला दोन मुद्यावर विरोध झाला. पण तो विरोध फारसा सधुक्तिक नव्हता. (१) बरेचसे नियम ज्याचा आपण सामान्य व्यवहारात कायदा म्हणतो, व ज्यात कायदा म्हणण्यास वास्तविक काही हरकत नाही-असे नियम ओस्टिनचाच

प्रमाणे कायद्यात येत नाहीत. (२) वरिष्ठ सत्तेची उपपत्ती संवधाने आस्टिन याची व्याख्या बरीच सदोप समजली गेली आहे. फ्रीड्रिक हॅरिसन यांनी असे बरेच नियम अथवा कायदे दिले आहेत की ज्यांत आस्टिनची उपपत्ती बरीच अपूर्ण वाटेल. उदाहरणार्थ:—प्रत्येक मृत्युपत्र लेखनविषय असले पाहिजे हा नियम ज्या या नियमांमुळे कोणास कायदेशीर हक्क उत्पन्न झाला आहे या प्रश्नाचे उत्तर आस्टिन मतवादी कोणीहि सहज देईल. कोणत्याहि कायद्याच्या पुस्तकातील विशिष्ट वाक्य हे व्याख्येप्रमाणे कायदा या संज्ञेत प्राप्त होईलच असे नाही, ते तसे व्हावयास ते योग्य शब्दात मांडले गेले पाहिजे. त्याप्रमाणेच बरेच वाक्य हे एका विशिष्ट नियमाचा केवळ एक भाग आहे असे म्हणता येईल. “कोणत्याहि व्यक्तीने आपल्या अघोरच्या मृत्युपत्राने विशिष्ट व्यक्तीस दिलेल्या मिळकतीची ती विशिष्ट व्यक्ती कायदेशीर मालक समजली जाईल”. हे वाक्य कायदा या संज्ञेत पात्र असून त्याने वरिष्ठ सत्तेची आज्ञा व तीमुळे विशिष्ट व्यक्तीस प्राप्त होणारा हक्क ही स्पष्ट निर्देशिली जातात. बरीच वाक्यांत मृत्युपत्राने या शब्दापूर्वी केतनिविष्ट हा शब्द घातला असता या वाक्याचे कायद्याचे स्वरूप कायम रहाते, व त्याप्रमाणे बरेच विवेचनास घेतले जाऊ हे विशिष्ट कायद्याचा भाग असे आहेत हे दाखविता येते. याप्रमाणे बहुतेक सर्व नियमांची व्यवस्था लाविता येते व हॅरिसनच्या आक्षेपाचे निराकरण करता येते या बाबतीत यांच्या होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सर्व कायदे नेहमीच आपापसांत मिळिलेले नसतात हे होय. असजली एकाच कायदेपद्धतीची बाब होत आते तसतसे त्या पद्धतीतील कायद्यांचे आपापसांत स्वरूप कमी ऊंची होत जाते.

आस्टिनलाहि बरीच आक्षेपांचे महाब कळून येऊन त्याने असे म्हटले आहे की, केवळ विधानात्मक कायदे व गुने कायदे रद्द करणारे कायदे हे जरी साक्षात कायदे नसले तरी त्यास ‘कायदा’ या शब्दात घालण्यास हरकत नाही. तथापि तो त्यास साक्षात् नीतिनियम किंवा साधुणिक कायदे या शब्दात घालतो. पण असे करण्याचे वास्तविक कारण नाही. कारण विधानात्मक कायदा अथवा रद्द करणारा कायदा यांच्याशी संयुक्त अशा कायद्यांप्रमाणे वाचला असतो दोहोंमिळून आपणास नवीन आहार्यक स्वरूपाचा कायदा व्हावयास मिळेल.

काम चालविण्याचे कायदे हेहि अथवा दादाखलब समजण्यात येत असत. तथापि त्यामध्येंहि आम्हा अंतर्भूत असा त्यास शासनाचे वर्णन व पद्धति ही दिली असल्यामुळे त्यासहि साक्षात् कायदा म्हणण्यास हरकत नाही.

आस्टिनच्या कायद्याच्या व्याख्येवर दुसरा आक्षेप म्हणजे वरिष्ठ सत्तेसंबंधी ना होय. असे अनेक समान पृथ्वीच्या पाठीवर आढळतात की ज्याचे व्यवहार पूर्वापार रुढीप्रमाणे

अव्याहत चाललेले असतात, व त्या प्रदेशातील राजा हा केवळ कर घेणारा व तो घेण्याच्या हक्काकरिता युद्ध, तह वगैरे करणारा असतो. परंतु तो जन्मतः एकहि कायदा करीत नाही. उदाहरणार्थ रणजितसिंग हा जरी अनियंत्रित सत्ताधारी राजा होता तरी त्याचे काम फक्त कर घेऊन करण्याचे असून त्याच्या राज्यातील अनेक भिन्न भिन्न लहान लहान समाज आपले व्यवहार प्राचीन रुढीप्रमाणे मुरळीत राहिले चालवित होते व समाजनियंत्रणाकरिता कायदा करण्याचा प्रसंग त्याला क्वचितच आला असेल त्याप्रमाणेच अथेन्स येथील लोकसभा अँटिका प्रातातील लोकाकरिता ने कायदे पास करी ते वास्तविक कायदे असून इतर सह्रावर व वेदोवर अथेन्सची सत्ता कायदे करण्याइतकी नसून केवळ कर घेऊन करण्यापुरतीच असे. अशा प्रसंगी आस्टिन म्हणेल की समाज कायदे सत्ताधीश कायदे म्हणून मानतो म्हणूनच कायदे होत, नाही तर नाहीत. याप्रमाणेच जे धार्मिक स्वरूपाचे कायदे वरीष्ठ राजकीय सत्ता मान्य करणार नाहीत तेहि ‘वास्तविक कायदे’ या शब्दात न येता नीतिनियम अथवा धर्मनियम या शब्दात पडतील. एवढेच मात्र खरे की, लोकास किंवा बरीलाल नेहमी उपयोगी पडणारी आस्टिनची व्याख्या नव्हे. तिचे दोषेकडे जेम्स वॉडसनने दाखवून दिले आहे.

आस्टिनच्या उपपत्तीचे सार थोडक्यात असे दिसते की, जे नियम मोडले असता समाजातील शासनसंस्थेकडून प्रत्यक्ष शासन होईल अशा भांतीने पाळले जातात त्या नियमास वास्तविकपणे कायदे ही संज्ञा देता येईल. कोर्टांनी स्वीकारलेल्या सर्व नियम, रुढी, आचार व कायदे यांच्या मुख्यत्वा ही शासनाची वळण असते व नसल्यास ते कायदे या संज्ञेत प्राप्त होत नाहीत.

आता आपण ‘हक्क’ या कायदातील संज्ञेकडे वळू कायदापुढे विशिष्ट व्यक्तीला विशिष्ट गोष्ट करण्याचे अथवा न करण्याचे कर्तव्य उत्पन्न होते. वायद्याने निषिद्ध गोष्ट जर त्या व्यक्तीने केली तर तो गुन्हा होतो व त्यानद्वारे त्या व्यक्तीस शासन होते. याप्रमाणे ज्या व्यक्तीच्या हातात वरिष्ठ सत्तेकडून विशिष्ट व्यक्तीस एखादे कर्तव्य न केल्याबद्दल अथवा निषिद्ध गोष्ट केल्याबद्दल वरिष्ठ सत्तेकडून शासन करविण्याचा सत्ता येते, त्या व्यक्तीला तो हक्क प्राप्त झाला आहे असे आपण समजता. हक्क या शब्दाची मुलम व्याख्या करणे बरेच कठीण आहे. होईल यांनी हक्क या शब्दाची व्याख्या पुढे दिल्याप्रमाणे केली आहे. हक्क म्हणजे विशिष्ट व्यक्तीच्या बाबतीवर स्वतः शक्तीने जव्हे, तर समाजाच्या शक्तीने दाब उत्पन्न करण्याची सत्ता. जेव्हा ही समाजाची शक्ति अप्रत्यक्ष असते तेव्हा नैतिक हक्क उत्पन्न होतो आणि जेव्हा ही शक्ति वरिष्ठ सत्तेकडून प्रत्यक्ष उपयोगीपत्ती जाते तेव्हा तो हक्क कायदेशीर असतो.

काही हक्क सार्वजनिक स्वरूपाचे म्हणजे सर्व जगाविरुद्ध वापरण्यासारखे असतात तर काही व्यक्तिविषयक अथवा

विशिष्ट व्यक्तीविरुद्ध वापरावयाचे असतात. उदाहरणार्थ एखाद्या मालमत्तेच्या मालदाला त्या मालमत्तेचा पूर्णपणे उपभोग घेण्याचा सर्व जमाविरुद्ध हक्क असतो. पण ज्या दोन व्यक्तींमध्ये एखादा करार होतो त्या दोन व्यक्तींना फक्त परस्परांविरुद्ध त्या कराराप्रमाणे हक्क प्राप्त होतात इतराविरुद्ध होत नाहीत.

कायद्याचे व्यक्तिविषयक कायदे व वस्तुविषयक कायदे असेंहि एक वर्गीकरण करण्यात येते. आपणाला समाजातील व्यक्तींचे विशिष्ट हक्क व कर्तव्य यांनी युक्त असे गट बनविता येतात या विशिष्ट हक्क, कर्तव्ये वगैरे गोष्टींच्या समूहास त्या विशिष्ट व्यक्तींचा दर्जा अथवा समाजातील स्थान असेंहि म्हणतात. अर्थात् निरनिराळ्या हद्दींनी निवार केल्या व विशिष्ट समाजातील विशिष्ट व्यक्तींचे स्थान एकसमयावच्छेदकरूनच भिन्नभिन्न असे गटकेल. उदाहरणार्थ एकच मनुष्य एकाचा धनको तर दुसऱ्याचा म्हणको असे गटकेल. व्यक्तिविषयक कायदा म्हणजे ज्या हद्दी, कर्तव्ये इत्यादीमुळे व्यक्तींचा समाजातील दर्जा ठरविला जातो त्यास दाखविणारा नियमसमुच्चय होय. इतर सर्व कायदा वस्तुविषयक कायदा होय.

हॉलंड हा ऑस्ट्रिनचे वरील वस्तुविषयक व व्यक्तिविषयक वर्गीकरण अमान्य करून सार्वजनिक व खासगी असे कायद्याचे वर्गीकरण करतो, व व्यक्तींना अथवा व्यक्तिगटमूलास विशिष्ट हक्क उत्पन्न होतात तो खासगी अगर सार्वजनिक समजला जाईल असे प्रतिपादितो. ऑस्ट्रिन याच्या उलट राजसत्तेला कायदेशीर हक्क अगर कर्तव्ये नसतात असे म्हणून वरील भेद बरीत नाही. ऑस्ट्रिनच्या मते सार्वजनिक कायदा हा शब्द फक्त राजकीय व्यवस्थेसंबंधीच्या नियमास लावता येईल, व तो इतर कायद्याहून अपूर्वी निराळा असेल तथापि तो व्यक्तिविषयक कायद्यातच अन्तर्भूत होईल.

ऑस्ट्रिनने व्यक्तिविषयक कायद्याचे वर्गीकरण प्राथमिक हक्क व प्राथमिक कर्तव्ये आणि शासनात्मक हक्क व शासनात्मक कर्तव्ये असे केले आहे. पहिल्या प्रकारचे हक्क स्वाभाविक असतात. परंतु दुसऱ्या प्रकारचे हक्क हिश्यावर अवलंबून असतात व हक्क व कर्तव्ये ही विशिष्ट दस्तुनस्थिती अथवा गोष्टी यावर अवलंबून असतात व त्यास प्रतिबंध अगर विरोध ज्या गोष्टीमुळे होतो त्यास गुन्हा अथवा गुन्हांनी म्हणतात. गुन्हा अथवा गुरुतांगीपासून उत्पन्न होणाऱ्या ह्दास अगर कर्तव्यास शासनात्मक हक्क अगर कर्तव्ये म्हणतात.

मेडरिफ हॅरेसन याने असे म्हटले आहे की, ईंग्रजी कायद्याचे शास्त्रीय वर्गीकरण करणे कायदेशीर होणार नाही. जर सर्व कायद्याचा संग्रह करून त्यांचे एकाकरण करावयाचे असेल तर या वर्गीकरणापासून कायदा होईल. नाही तर

अमाच्या मानाने सध्या आहे या स्थितीतच कायदा ठेवावयाचा असतयास किंवा त्याचा साक्ष्याने अभ्यास करावयाचा विचार नसल्यास शास्त्रीय वर्गीकरणाने भ्रम व्यर्थ होत. असे वर्गीकरण केल्यास त्याचा धर्मेवादी कायदेपंडितांपेक्षा कायद्याच्या अभ्यासकास व कायदेविशेषज्ञास उपयोग होईल.

कायद्याच्या ऐतिहासिक अभ्यासास सर हेनरी मॅन याने सुरवात केली. त्या पद्धतीचा प्रसार बराच झाला व कायद्याचे इतिहास बनू लागले व शासनशास्त्राच्या अभ्यासाचा कायदा शुष्कत्व झाला तौलनिक कथेदोशांचा सुक्ताधुन्य होत आहे व ते एक नवीनच शास्त्र बनू पहात आहे. सध्या हे शास्त्र केवळ ऐतिहासिक तत्त्वज्ञान या स्वरूपात आहे या शास्त्रापासून मुख्य कायदा म्हणजे जातापर्यंत जी कायद्याची तत्वे विशिष्ट सामाजिक संस्थांची संवद्ध अशी चुकाने मानली जात होती किंवा काही केवळ अंतिम सत्य म्हणून मानली जात होती त्याच्या परंपरेवर व परस्पर संघर्षावर पडलेला प्रकाश होय. कायद्याचे ऐतिहासिक हद्दीने विवेचन केल्यामुळे पूर्वाच्या बऱ्याचशा चुकांच्या धरपना नाहीशा होत पाळलेल्या आहेत पूर्वी एखाद्या कायद्याची सतुष्टिकता दाखविण्याकरिता त्यातील पारिभाषिक शब्दांच्या ओढून ताणून केलेल्या व्युत्पत्तीवर भर देण्यात येत असे.

दुसरी एक कायद्याची सतुष्टिकता पटविण्याची रीत म्हणजे आध्यात्मिक होय. या पद्धतीने विशिष्ट कायद्याचे स्पष्टीकरण निसर्गात आढळून येणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचा एखाद्या सर्वेव्यापी नियमावरून करण्यात येत असे. उदाहरणार्थ ईंग्लंडमध्ये इ. स. १८३१ च्या पूर्वी द्युत्पन्न केल्याशिवाय नृत खालेल्या मनुष्येची मालमत्ता त्याच्या बापाला अथवा इतर पूर्वजाला न मिळता मर्या किंवा मावशीला मिळत असे. या गोष्टीचे अनेक कायदेपंडितांना आश्चर्य वाटत असे व ती संपुष्टिक रीत आहे असे दाखविण्याकरिता धडपड चालू होती व व्युत्पत्तिशास्त्रहि मदतीला घेतले जाई.

मॅकटॅन याच्या काळी 'डिसेन्ड' (जन्म अगर अवतार) या शब्दाच्या यौगिक अर्थावरून हा कायदा प्रचारात आला असे याचे स्पष्टीकरण देण्यात येत असे परंतु वास्तविक गोष्ट अशी होती की, काही विशिष्ट सामाजिक कारणासुद्धे होय चाल पडली व नंतर हिला कायद्याचे स्वरूप आले. या हद्दीने निरनिराळ्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न आपणास प्रथम व्हॅलन्स्ट्रेन याच्या मंग्यात आढळून येतो अर्थात् त्यास उपलब्ध असलेली साधनसामग्री अपुरी असल्यामुळे त्याचे विवेचनहि अपुरेच आहे.

ऐतिहासिक अभ्यासासुद्धे जर व्युत्पत्त्यात्मक अभ्यास व आध्यात्मिक पद्धतीचा अभ्यास यापेक्षा कायदाच्या अभ्यासात प्रगति झाली आहे तथापि ऐतिहासिक अभ्यासाने प्रगति झालेली नाही. सिद्धांतपूषट्करणात्मक अभ्यासापासून निघून त्या सिद्धांताशी विरोधी दिसतात. हा विरोध विशेषतः —

परंपरेने प्रचारांत आलेल्या कायद्याच्या बाबतीत आढळून येतो. पृथक्करणामक पद्धतीमध्यें ज्या समाजांत विशिष्ट कायद्याच्या पाठीमागें सत्तात्मक शासन असतें व ज्या समाजातील नियमांमार्गे असें प्रत्यक्ष सत्तात्मक शासन नसतें त्या समाजात मोठा भेद करण्यात येतो. तसेंच विशिष्ट समाजाला स्वतंत्र राजकीय समाजाचें स्वरूप केव्हा येत हेंहि निश्चितपणें सांगता येणार नाहीं. ऐतिहासिक पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्यालाहि अडचण येत नाहीं. त्याच्या दृष्टीने विशिष्ट निःशाला एका समाजात स्वरूप आलेलें असणें व दुसऱ्या समाजात त्याच वेळीं तो नियम समजला जाणें ही गोष्ट नित्यपरिचयाची असते. पृथक्करणामक अभ्यासकाला आज कायद्याच्या स्वरूपात असलेली गोष्ट व काही कालापूर्वी रुढीच्या स्वरूपात असलेली तांच गोष्ट सामर्थ्ये मदः त्यांचा करक वाटतो. त्याचें क्षेत्र बरिष्ट सत्तेने घालून दिलेल्या नियमाच्या पलीकडे जात नाहीं. उलट ऐतिहासिक अभ्यासकाला या दोन्ही गोष्टी सारख्याच महत्त्वाच्या वाटतात. यामुळे ऐतिहासिक अभ्यासकाला चाळीरीती व रुढी यांचें कायदाइतकेंच महत्त्व वाटतें, आणि या चाळीरीतीची उत्पत्ति, वाढ, त्याचें समाजावरील बजन, त्याचें समाजाच्या निरनिराळ्या काळाच्या बौद्धिक प्रगतीवर अवलंबून असणारें महत्त्व इत्यादि गोष्टींचा अभ्यास सुखरतः करावयाचा असतो. या शाखासारखेंच दुसरें शाख म्हणजे भाषाशास्त्र होय. एका कायदे व रुढी यांचें मितकें महत्त्व वाटतें तितकेंच दुसऱ्याला शब्दाचें वाटतें. तथापि शब्दाच्या अभ्यासानें व्युत्पत्तिशास्त्राची जंतकी वाढ झाली आहे तितकी ऐतिहासिक अभ्यासानें कायदेशास्त्राची वाढ झाली नाहीं. तथापि रोमन कायद्याच्या अभ्यासानें या अभ्यासाला विशेषतः जर्मनीमध्ये विशेष चालन मिळालें. त्यांनी आपल्या चाळीरीतीचा व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या कायद्याचा अभ्यास करून आणि त्याची रोमन चाळीरीतीची व कायद्यांची तुलना करून कायद्यातील तत्वांच्या ऐतिहासिक अभ्यास केला. सावित्री यांनी ऐतिहासिक पद्धतीची इतकी वाढ केली की सध्या पृथक्करणामक, ऐतिहासिक व उपपत्त्यात्मक या तीन निरनिराळ्या सदराखाली होणारा अभ्यास त्यांनी आपल्या सर्वव्यापी तात्विक अभ्यासात अन्तर्भूत केला आहे. जर्मन कायदेशास्त्रात आध्यात्मिक विवेचन बरेंच असून साक्षात कायद्याचें पृथक्पणहि सद्दीप आहे. तथापि त्याची एकंदर कायचारसंबंधीची कल्पना ऐतिहासिक तत्वज्ञानाच्या वागीला पोषक असून तिच्यापासून निघणारी अनुमानें फार महत्त्वाची आहेत. सावित्रीने तात्त्वासंबंधी कायद्याचें पृथक्करण हें या गोष्टीचें उदाहरण म्हणून देता येईल.

इंग्रजी कायद्याची वाढहि अगदी स्वतंत्र तऱ्हेने झाली आहे. जरी रोमन कायद्याचा थराच भाग आज इंग्रजी कायदे-अन्तर्भूत झाला आहे तरी एकंदर इंग्रजी कायद्याची

वाढ स्वतंत्र रीतीने झाली असून इंग्रजी कायदा हा स्वतंत्र अभ्यासास योग्य विषय आहे.

[संदर्भग्रंथ—लेटात उल्लेखिलेल्या ग्रंथाशिवाय अत्यंत वाचनाय ग्रंथ म्हणजे म्हणजे जेम्स ब्राड्सचा 'स्टडीज इन हिस्ट्री ऑफ ज्युरीसप्रुडन्स' हा होय.]

कायनकुलम—चावणकोर संस्थान. वार्तिकपात्री ताडु-फ्यातील एक शहर. या शहराची लोकसंख्या १९११ साली १८१० होती प्राचीन काळी ओनाद नावाचें एक छोटेसे राज्य होते त्याची ही राजधानी होती व त्यावेळीं चावण-कोर शहरासुद्धां याचें महत्त्व असे सांगण्या शकतात या ठिकाणी पोर्तुगीज गैरकान्नी एक बगर घातली होती. बच लांकाशी सव्य करणारा पहिला रामा ओनादचा होय. पण पुढें १७४४ मध्ये चावणकोरचें बचस्य त्याला मान्य करावें लागलें ८२९ मध्ये सिरियन लोकानां आपलें प्रार्थनामंदिर या ठिकाणी बांधलें. या शहरात एक मंडई असून शिवाय मॅमिस्ट्रेट कोर्टहि आहे.

कायर—बऱ्याच गिऱ्या यवतमाळ, ताडुका वणी. वणीच्या दक्षिणेस १४ मैलावर हा गाव आहे लें. वस्तु १४६०. एदलायदवरून जो हेंद्राबाद—नागपूर रस्ता गेला आहे हाच रस्त्यावर हें खेडेंगाव आहे. गरम पाण्याच्या झऱ्यावर हें खेडें प्रसिद्ध आहे. झऱ्याच्या उगमामुळील ओढ्याकाठी एक किड्याचा भाग आहे. किड्याचे मोडकळीस आलेले भाग असून दृष्टीस पडतात. कायर हा पूर्वी टाण्याचा गाव होता. ज्याठिकाणी गरम पाण्याचे झरे उगम पावतात त्याठिकाणी हेमाडपंती तऱ्हेवर बांधलेलें देवळें आहेत. या झऱ्याला कृष्णी नांव आहेत. येथें एक गांढ देशमुखा राहता.

कायल—मद्रास इलाखा. तिमिरेझी जिल्ह्याच्या धौलंड-ठम ताडुस्यातील हें एक खेडें असून हें ताम्रपर्णी नदीच्या उत्तरीतीवर बसलेलें आहे. १२१२ मध्ये मार्कोपोलो हा ज्या वेळी या ठिकाणी आला, त्यावेळी हें एक प्रसिद्ध बंदर म्हणून नावाबलेलें होते. या बंदराचें वर्णन दोषा फारशी इतिहासकारांनी केले आहे ताम्रपर्णी नदीच्या गाढासुद्धां हें बंदर मागें हटत जाऊन आता ते एक सुबते खेडें बनलें आहे. या ठिकाणीं सुनीं कौलें व भाडी सापडली आहेत त्यावरून या खेड्यात पूर्वी चांगली भाडी तयार होत असावी असें दिसतें. या ठिकाणी दोन जाणें देवळे असून त्यात शिला-लेख आहेत.

कायलपट्टणम—मद्रास इलाख्यातील तिमिरेझी जिल्ह्या-तील धौलंडठम ताडुस्यामधील बंदर. हें ताम्रपर्णी नदीच्या दक्षिण तीरावर तुत्तीकोरानच्या दक्षिणेस १८ मैलावर बस-लेलें आहे. याची लोकसंख्या १९११ मध्ये १२८६२ होती. या बंदराचा शिल्लकशीं ताडुड व नारळ याचा व चावणकोरशीं सावणांनीं लाकडाचा व्यापार चालतो. हा व्यापार बहुतेक सुखलमान करतात. या ठिकाणीं मीठ तयार करण्याचें एक मिठागर आहे. येथें खोडा फार सखरेचा व्यापाराहि चालतो.

कायस्थ—कायस्थांची हिंदुस्थानातील एकंदर लो. सं. ११११ साली २१,७७,३९० भरली त्यापैकी २१,०६,७११ प्राधान्यमयी असून ११६ शौर, १८० जैन, १ बौद्ध व १३०२ मुसलमान होते. यांची प्रातःवार निमताने पाहिली असता आपणास सरासरी जास्त संख्या बंगाल प्रांतात (११,१३,६८४) आढळते. नंतर संयुक्त प्रांतात ४,८९,००३; बंगाल ओरिसामध्ये ३४७६१२ आतामात्र ८१९६७, मध्य हिंदुस्थानात ७१,३९२; मध्यप्रात-यन्हाडात ३३,५८४, रामपुनान्यात २३,६१०, पंजाबात १३,३७४ व इतर प्रांतात ८०९३ याप्रमाणे यांची वस्ती आढळते वर दिलेल्या आकड्यात कायस्थ प्रमुंची लोकसंख्या येत नाही कायस्थ प्रमुंची संख्या सध्यास रिपोर्टमध्ये प्रमु (परमु) या सदरात दाखविली असून याच संघटनेत मुंबई प्रांतातील कायस्थ प्रमुंचा अंतर्भाव होतो अशी टीप दिली आहे प्रमु (परमु)ची एकंदर लोकसंख्या हिंदुस्थानात ३३,२८० असून त्यापैकी २७,१२० मुंबई इलाख्यात व ६१६० इतर प्रांतात आहे

यापूर्वी आम्ही ज्या कायस्थ जातीचे विवेचन मुख्यतः करित आहो ती संयुक्त प्रांतातील कायस्थ जात होय, का की कायस्थ जातीचा केंद्र हि मध्यदेशाच होय. संयुक्त प्रांतातील कायस्थ व बंगाल प्रांतातील कायस्थ यात फरक आहे. बंगालमध्ये जरी कायस्थांची सध्या संयुक्त प्रांतातील संख्येपेक्षा मोठी दिसली तरी तीत फलितांचे मिश्रण आहे संयुक्त प्रांतातील कायस्थ बंगालमध्ये जाऊन वसाहत करून राहिले असे म्हणवें तर संयुक्त प्रांताकडून कायस्थांची संख्या बंगालकडे कमी कमी होत जावयास पाहिजे तसे दिसत नाही उलट कलियाचे स्थान जे आतामति, दूग कलकराकडे कमी होत आलेली आढळते. कलकत्याकडे कायस्थ व बंधू या दोन जातीत लग्नगव्यहार होतो तथा संयुक्त प्रांतात होत नाही. कलकत्यातील कायस्थांचा दर्जा उच्च व्हावा म्हणून मूळ ५ कुलीन चराणी (मित्र, घोस, घोस वगैरे) बघेऊन आणखी अशी समजत तेथे रुढ आहे. यावरून बंगालमधील कायस्थ व संयुक्त प्रांतातील कायस्थ हे पूर्णपणे एकवर्गीय नसावेत.

कोणत्याहि जातीच्या समाजातील स्थानाकडे दोन दृष्टींनी पहाता येते. एक कायद्याप्रमाणे विशिष्ट जातीचा दर्जा काय ठरतो ही दृष्टि व दुसरी ऐतिहासिक दृष्टि. कायद्याचा प्रभाव किंवा विशिष्ट व्यक्तीची मालमत्ता कोणत्या वारसास मिळाली हे पहाण्याचा अन्वतो विशिष्ट जातीतील पुरुषांनी दुसऱ्या पक्षाचा स्वीकार विवाह केला अगर अनौचित्यमूलक संबंध ठेवला, तर त्या समाजासून अगर संस्थापासून झालेली संतति त्याच्या इष्टेटीस कायदेशीर वारस होऊ शकते किंवा नाही एवढाच विचार न्यायाधीश करतो, व ह्या व धर्मिय असा भेद त्यावेळी करण्याचा प्रसंग येतो. कायदेशीरतास ऐतिहासिकदृष्ट्या फार खोलात जाण्याची प्रवृत्ति त्या विशिष्ट जातीचे पूर्वज कोण होते, त्याचा त्यावेळी समाजात कोणता दर्जा होता, जातिपरंपरा त्याचे स्थान कोणते

होते, त्याचे कसकसे स्थलांतर होत गेले व त्या स्थलांतरा-प्रमाणे त्यांच्या सामाजिक दर्जात कसकसा फरक पडत गेला, त्याच्या निरनिराळ्या घटनेती वगैरे कसा पडत गेल्या त्याचे परस्परसंबंध कसकसे तुटत गेले वगैरे मानववशीय व मानवेतिहासात्मक गोष्टी ऐतिहासिक अभ्यासकास प्रातःप्य अवघात. जुना इतिहास व निकटवर्ती परंपरा वगैरे भिन्नभिन्न गोष्टी व स्थानिक रुढीस महत्त्व हायकोर्टांना यावे लागते यामुळे अगदी निरनिराळ्या व वेव्हा वेव्हा विचारा अनुमाने काढतात. याप्रमाणे बलकता हायकोर्टांच्या दोन कायस्थ जातीच्या न्यायमूर्तींनीच कायस्थ जात ही शूद्र जात आहे असे ठरविले आहे. परंतु हा निकाल अलाहाबाद हायकोर्ट मान्य करीत नाही इतिहासप्रज्ञतेचा दोषारोप हायकोर्टावर आम्ही करीत नाही. व विशिष्ट जातीच्या उत्पत्तीस अगर इतिहासास त्याच्या निर्गमनाचा उपयोग मूर्खीच नाही

पूर्व व त ऐ ति हा सि क वि वे च न —कायस्थ जाती-संबंधी पूर्वगत ऐतिहासिक विवेचन पाहू जाता त्यात अनेक प्रकार आढळतील धर्मशास्त्रीय अगर पुराणातील वचने सत्य म्हणून घृहीत धरून त्यावरून कल्पना करीत बसणे हा एक प्रकार कायस्थांनी व त्यांच्या विरुद्ध लेखकांनी अवलंबिला आहे व त्याचीच काही युरोपीय लेखकांनी (उदाहरणार्थ स्तेल, एन्वॉइन, रिस्ले वगैरे) री ओढली आहे अधिक व्यापक विवेचन रा. भागवत व रा वि. का राजवाडे यांनी केले आहे पण राजवाडे यांनी देखील उत्पत्तिविषयक मत संस्पष्ट अंगवाराचेच स्वीकारले आहे आम्हास यापैकी कोणतेहि मत स्वीकारता येत नाही. तथापि रा. भागवत व रा. राजवाडे यांची मते बंध देणे अवश्य म्हणू. दिली आहेत.

काश्मीरच्या राजतरंगिणीमध्ये कायस्थाविषयी तिरस्कार-व्यजक वाक्ये आहेत, त्यावरून रा रा. रामरामशास्त्री भागवत कल्पना करतात की, ब्रह्मण व कायस्थ याचा परस्पर द्वेष असे का की कल्हण हा ब्राह्मण होता. कायस्थ हा शब्द ब्राह्मणमिश्रित नाही; तथापि ब्राह्मणमिश्रितपणा हा शब्द अधिक जुना आहे असे मूळकटिकावरून भागवत ठरवितात. भागवत मूळकटिकाचा काळ शालिवाहनाचे दुसरे शतक समजतात कायस्थ म्हणजे ' शब्दापासून कायस्थ शब्द बनला आहे' असे नूक असून ' कैथ ' शब्दापासून कायस्थ शब्द बनला आहे आणि कैथ शब्दाचा कथ धातुबरोबर आणि गाथा शब्दाबरोबर संबंध असावा कैथ ही मूळ जात जुन्या कथा सांगणारी आणि गाथा म्हणजे जुनी गाणी म्हणणारी असावी व त्यावरून कैथ हे नाव पडले असावे. कैथानी जी लिपी शोधून काढली ती कैथी. कैथी लिपीत ' पडमाना ' म्हणजे एकाऱ्या ऐवजी अक्षराच्या पाठीमागे ओळ असते उदाहरण याचे के-न असे आढळते

याद्वारे किंवा जापवाचे शिलालेख जे विद्यमान आहेत त्या सर्वात पडमाना पहाण्यात येत ब्राह्मणमन्यास पूर्वी

लेखनकला माहित नव्हती. पाणिनिवादी लेखनकला ब्राह्मणात इतर लोकंपासून मिळली. तिचा जरी ब्राह्मणात प्रकार साला तरी ब्राह्मणांनी लिखितपाठक-त्वाचा निषेध केला आहे. वेद लिहिलेला वाचतो तो चांगला पाठक नव्हे असा निर्वर्थ सिद्धेत आढळतो.

देवनगरी व बालबोध या दोन्ही शब्दांचा कोणत्याहि संस्कृत ग्रंथात पत्ता लागत नाही. रामायण, महाभारत वगैरे ग्रंथात देवनगर कोट्टि हेत नाही. तेव्हा लेखनकला प्रथम ब्राह्मणांनी वाडली असे म्हणण्यास आधार विलग्न नाही. रामायण शास्त्राचा वर्णना अधिक दूर नव्ययाची म्हणजे कायस्थ्याचा सूतार्थी म्हणजे इतिहासलेखकांनी स्वयं जोडण्याचा.

राजारामशास्त्री धाणसी, म्हणतात, "आपल्या देशात कायस्थ शब्दापेक्षा 'परसु' शब्द अधिक प्रचारात आहे. कायस्थ शब्द संस्कृतात बराच वापरला जातो, तसा परसु शब्द वापरला जात नाही. क'दाच्यातील, कुडाळ्यातील व दोगभ्यातील प्रभु आडनाव अनगिरे मूळचे परसु होते अर्जा बांम येत. शालिवाहनाच्या शतकात 'चित्रगुप्त' निःसंशय सुप्रसिद्ध होता. चित्रगुप्त म्हणजे यमास दिलेला कारकून.

हल्ली कायस्थ परसु नावाची जात असलेली कोंकणी होय. हे लोक मूळचे मावळे असून मावळजातून खाली उतरले. यांचे आद्यपूज्य लोणावळनाजवडील कारली हे असले पाहिजे.

कारलीनवळ एकवीरा आहे ती आमच्या देशी कायस्थांचे कुलदेवत होय. एकवीरा व रेणुका ही एकच जंत फ्रश-स्वाचा व परसुरामाच, मंत्रेच जोडण्याकरता मागविलेले दिसते. एकवीरा बोलून बालून बीराची देवी. जिखा कोंकडी व बकरी चालनात. जिखा जमदग्नीने विनाकारण वध केला त्या बाईसम्ये वीरपणा होता हे म्हणजे म्हणजे अन्नप्रयोग करणे दाय.

कायस्थांची नांवे काही गावावरून व काही हुयावरून पडली आहेत. कोरडे कोरडे हें नाव गांवावरून पडले आहे. दिवे कायस्थान आहेत तसे फन्हाच्यात आहेत. तेव्हा ते नाव गावावरून पडले असले पाहिजे. ताक्षणे नावाचे एक गाव राजापुराजवळ आहे पण ते कायस्थांचे नसावे. दवणे हें नाव दमण (किरमाचे) यावरून पडले आहे. फणसी नावाची माणें बोंकणात व देशावर बरीच आहेत; त्यावरून फणसे, भिसे किंवा भिसे गाव रोहे तांडुकगात आहे त्यावरून भिसे मोहिली पेण तांडुकगात आहे. शृंगारपूर हवसणात बरेच प्रसिद्ध आहे त्यावरून शुंगारपूर. वतार नावाचे गाव आहे किंवा बखार ज्याची ती बखारे, येणप्रमाणे बखारे नावाच्या दोन व्युत्पत्ती असल्यात. या आडनावावरून कायस्थांचे मूळ ठिकाण चेडल किंवा अष्टगर प्रात दरेत. हा कायस्थांचा इतिहास शालिवाहन शाकाच्या नवव्या शतकापर्यंत फारसा पोचत नाही. " (मागवत. वि. वि. पुस्तक = ३ अंश ११).

रा. वि. का. राजवाडे कायस्थ शब्दाची व्युत्पत्ति साध-ण्याचा पुढे दिल्याप्रमाणे प्रयत्न करतात.

"कायस्थ, कायस, काइन, काइय. हा शब्द काय व स्थ याच्या संहितेपासून निघाला आहे. 'क्षत्रियात् शूद्राया जात कायस्थ' अशा धर्मशास्त्राव वच नांवे इतिहास खुला होतो अशी समजत करून घेऊन राजवाडे चालनात आणि काय म्हणजे धन, त्यावर उपयोगीकरा करणारा तो कायस्थ "काये कायेन वा तिष्ठति व स कायस्थ." असा त्याचा अर्थ देऊन सांगतात की, याचा मूळ धंदो व्याजवट करणाचा दिसतो. नंतर लेखन चित्रकमे याना नेमून दिली असे दिसते. अथवा बोटाची शेवट म्हणजे काय व त्याच्या साहाय्याने उप-वैविध्य करणारा तो कायस्थ लेखन व चित्रकमे हा काय-स्थाचा मूळ धंदो व तदनंतर इतर धंदे. कायस्थाना प्रसुपणा महाराष्ट्रातच व विशेषतः कोंकणात मिळालेला आहे. कोंक-णात ब्राह्मण, शेणवडे, मराठे हे प्रसु आहेत तसेच कायस्थहि प्रसु आहेत हे मूळचे उत्तर हिंदुस्थानातील आहेत यात संशय नाही ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य उत्तर हिंदुस्थानातूनच आले. इतकेच की, कायस्थ शूद्राच्या परेच नंतर असे. याची संख्या महाराष्ट्रात फार थोडी आहे. जर हे ब्राह्मण-दिकाच्या यथोपर आले असे तर त्याचीहि लोकसंख्या इतराप्रमाणेच असावी. गुप्ते, रामे, कर्णिक, समर्थ इत्यादि आड-नावावरून त्याच संशय गुप्त राजावरून लावतात, तो तसा असणे शक्य आहे, पण आहेत असे निश्चित नाही. हे क्षत्रियो-त्पन्न आहेत, पण इतकेच की मूळ शूद्रांच्याच्या धर्मी उत्पन्न झालेले आहेत अनुसंहिता, मुद्राराक्षस, मृच्छकटिक व याज्ञ-वल्क्य यात हा शब्द येतो (भा. इ. सं. मं. १८३२).

राजवाडे आणि मागवत यांच्या शोधात कायस्थ-इतिहास वैदिक, पौराणसाहित्याच, व माहेरच्या कायस्थाविषयी विचार बघून एकदम महाराष्ट्रातील कायस्थाशी संगति लावण्याचा प्रयत्न हा दोष प्रधान आहे.

कायस्थांचे ऐतिहासिक व पौराणिक व उल्लेख-कायस्थ शब्दाचा उल्लेख माळव्याच्या शिलालेखात इ. स. ७३८ ते ७३९ साली केलेला आहे. इ. स. ९८४ शिलालेखात यांचे नाव 'काचन' असे लिहिलेले आढळते. इ. स. ११८४ त केलेल्या दिल्ली येथील शिवालिक स्तंभावरून लेखात माहवाचा पुन शिषपती कायस्थाने हा लिहिला असे लिहिलेले असून या लेखात कायस्थ शब्द आये या अर्थाने उपयोगात आणला कायस्थाच्या कु-मार्तर्थाच्याच दंतकथा आहेत. पद्म-पुराणात अस लिहिले आहे की, तद्वा हा एकदा ध्यानस्थ बसलेला असताना त्याच्या कायेपासून एक दौत व लेखणी घेतलेला पुरुष निर्माण झाला त्यास चित्रगुप्त असे नाव देण्यात आले. ब्रह्मदेवाच्या कायेपासून हा पुरुष झाला म्हणून त्यास कायस्थ म्हणतात. यथेष्टपुत्रागातही यास कायेपासून झाला म्हणून कायस्थ म्हणत असे. त्याचे लौकिक नाव चित्रगुप्त असे ठेवण्यात आले. चित्रगुप्त हाच या लोकाचा मुख्यपुत्र मानण्यात येतो एका खाबेसुमारीत ११६ लोक चित्रगुप्ताचे

उपासना करणारे आढळले यावरून कायस्थ हे शैव किंवा वैष्णव असून चिन्मित्राची पूजा करतात असे दिसून देते. हे स्वतःची उत्पत्ति यमाची राखे-बही लिहिण्याकरिता अग्नेदेवाकडे उत्पन्न केलेल्या चिन्मित्रापासून झाली आहे असे सांगतात. चिन्मित्राच्या दोन बायबा हेत्या. एक सूर्याची ननू व दुसरी एका कनोची कन्या होती. या कन्या-पासून त्याला ८ मुल्ले झाले. त्यांमधे नागवन्नावरोवर विराह केले पहिल्या बायकोपासून चार मुल्ले झाली. या १२ मुलास आर्यावर्तानील निरनिराळ्या भागात राज्यव्यवस्थेची कामे वाटून दिली व त्या स्थानावरून यांच्या जातीची नावे पडली आहेत. परशुराम पृथ्वी विध्वंसित करीत असता एका गर्भवती राजमत्नीस एका ऋषाकें आश्रय दिला आणि पुढे त्या गर्भास तो पुढे काढून बघेल असा अटीवर जाऊ दिले व त्या गर्भापासून कायस्थांची उत्पत्ति आढे अशी कथाहि प्रचलित आहे. बरोल पौराणिक उदयांचाहि ऐतिहासिक गिज्ञातेस फारसा उपयोग नाही.

सामान्यतः एखाद्या विशिष्ट जातीची उत्पत्ति निरनिराळ्या तीन चार प्रकारांनी होऊ शकते. (१) एखादा मोंड, ईमज, मिश्र यासारखी राज्यजाति हट्टवट्ट जातिस्वरूप पावते. (२) दुसरा प्रकार असा आहे की एखाद्या वर्ग विशिष्ट धंदा करीत असतो पण पुढे तो धंदा अस्वस्थ झाला व त्या धंद्या-मुळे उत्पन्न होणारे स्थानादि नवीनास मिळविणे अस्वस्थ झाले तरी त्या वर्गाचे वंशज त्याच वर्गात मोडतात. याप्रमाणे विशिष्ट वर्गास पुढे जातीचे स्वरूप येते. (३) एखादा विशिष्ट धंदा करणारे लोक आपली श्रेणी घनवितात व त्या श्रेणीला अंतर्धंदना उत्पन्न होते तेव्हा त्या श्रेणीला धंदाधंद झाला नाही तर त्या श्रेणी अंतर्व्यवस्थेमुळे जातिस्वरूप पावतात अनेक धंदेबादाच्या व व्यापाऱ्याच्या या १५ प्रमाणे बनल्या आहेत. (४) इतर जातीचा संस्कार होऊन एखादी नवीन जात निर्माण होते.

आता कायस्थांची उत्पत्ति यांपैकी कोणत्या कारणापासून झाली असावी असा विचार करू लागतात आपणास चवथें कारण अगदीच असंमोळा दिवतें. क्षत्रिय ही जात कर्षाच नव्हती व ती वर्गादि निश्चितपद नव्हता. निरनिराळ्या जाती व कुल्ले नेह्या महत्त्व पावत ते हा त्याच क्षत्रियत्व प्राप्त होई. निश्चित जात अनिश्चित वर्गापासून उत्पादने असाक्षीय आदि-शिवाय २१ लाज कायस्थ संस्कारांनी उत्पन्न होण्यास क्षत्रिय किंवा पाहिजेत व अर्थमागे उत्पन्न झालेले नेमका छत्र-काचाच धंदा करीत अर्थात् पूर्वी हं. एखादी विशिष्ट राज्यजाति असली पाहिजे किंवा विशिष्ट धंद्याच्या संगत (गिण्ड) जातीचे स्वरूप आले असले पाहिजे जर ही एखादी परकीय जाति असून आद्य क्षिप्रवर्तक किंवा एखादी स्वतंत्र क्षिप्रवर्तक जाति असेल तर तिची राष्ट्र-जातिमूलक उत्पत्ति असणें संभवतें म्हणून हा विशिष्ट धंदा

करणारा संघ असून पुढे जातिराज्य पावला असे असंभवाच नसू संभव आहे. हा वर्ग अर्थात ब्राह्मणांप्रमाणे सामान्य लोकांतूनच निघाला असला पाहिजे. कारण याचा छेत्राचा धंदा असून निरनिराळ्या ठिकाणच्या छेत्राकाम ही जाती-संघा प्राप्त झाली असावी. कारण याच्या ज्या पोटजाती आहेत त्यात अनेक जातीची नावे केरड स्थानिक आहेत. उदा. - गायूर, गौड, भटनगर इ. निमास्तवाचाहि धास्तीशी संबंध असेल काही पोटजातींची नावे कुलनामावरून पडलेली दिसतात तेव्हा जेथे एखादा जातिस्वरूपी वर्ग हा धंदा करीत असेल तेथे त्यास त्या स्थानाचे नाव त्या वर्गास मिळून ती पोटजात बनली असेल व जेथे थोडें पुढें या धंद्यात असतील तेथे कुलनामाप्राप्त चार पोटजातीस पडले असणें पाहिले असा अनेक पोटजाती तयार होऊन पुढे त्या कायस्थ या नावाखाली आल्या असतील.

राज्यावतिरून ही जात तयार होणे हेहि प्रथम बटवें तितकें असक्य नाही. कायस्थ हे एक प्रथम राष्ट्र असून ते पुढे नामशेन झाले असणें हेहि शक्य आहे. ज्याप्रमाणे माव्यदिन हे राष्ट्र असणें व तें राष्ट्रनाम ब्राह्मणशासित मिळणें हे जसे शक्य आहे तसेच कायस्थ हे प्रादेशिक राष्ट्रनाम असून तें पुढे जातिनाम होणें शक्य आहे याचाल हे राष्ट्र गट शास्त्रानंतर त्यातील व्यक्त किया समूह निरनिराळ्या जातीच्या पोटजाती म्हणून राहिले त्याप्रमाणे थोडाला प्रकार कायस्थाताहि दिवतो उदाहरणार्थ—संयुक्तप्रांतात मडुंज्यामध्यें कायस्थ व कैथिया या दोन पोटजाती आल्यामुळे थोडा थोडा होतो कैथिया ही पोटजात आपली उत्पत्ति सकतेन कायस्थापासून झाली असे सांगतात कायस्थ भट्टांने हीहि पोटजात एकाच ठिकाणी आहे असे न्हाटने मत आहे. या लोकात दिराशी लग्न लागण्याची बाल प्रचलित आहे गोरापूर, एटा, व मुरादाबाद या शिल्हाता कायस्थ दरजी जातीचे लोक आहेत. एटा व मुरादाबाद येथील कायस्थ दरजी लोक सकतेन कुळातले आहेत. या लोकात निरनिराळ्या गोत्रांचे लोक आहेत. त्यात कायस्थ हेहि एक गोत्र आहे यानी आपल्या जातीच्या इतिहातावरून एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. या ग्रंथाची एक पकामताहि आहे. कानपूर प्रांतात कायस्थ गोत्री हे लोक आपण धीमास्तव कायस्थांपैकी आदांत आणि मोनी हे नाव आम्हांस फक्त आमच्या धंद्यावरून पडलें असे म्हणतात या लोकाचा धंदा जोडे कप्याचा असून खोरीर, जीन इत्यादि वस्तू करण्याचा आहे. त्यामुळे त्यांना कायस्थ गिनवर हे नाव जास्त आवडतें. हे गोच्याचा धंदा करीत नादांत व त्याचा गोत्री जातीशी कोणताहि संबंध नाही ते कायस्थ लोकांशी संबंध मोडतात व जन्म, लग्न व मरण या प्रसंगी यांच्या चालिरीती उभे हिंदू-प्रमाणेंच आगतात. याच्याताहि निषया दिराशी लग्न लागते व या त्या से दुसऱ्या, हा जात गोरपूर प्रांतो

आढळने, तिचें वैथील दरजी जातीशी बरेन साम्य [सेन्सस रिपोर्ट संयुक्तप्रांत १९११.]

कायस्थ अशी नर राष्ट्रजाति असल तर तीर्ताल लेखक वगैरे निरनिराळ्या देशात जाऊन तेथे कारकून बनला असणं अशक्य नाही व कायस्थ राष्ट्रातील इतर पद करणारे लोक आपणास कायस्थ शिंपी, कायस्थ मोधी असे म्हणवू लागल असल

पुढे कायस्थ हे लिहिण्याच्या यद्याचे वाचक नाव होऊन त्या यद्याचे इतर जातीतील लोक आपणास कायस्थ म्हणवू लागले असावेत व या रीतीन त्यांच्या पोटावाती वाढू लागल्या असल्यात. आताम वगण्यातीन वलिते दिव सातुदिवस कायस्थ होत चालले आहेत हे आपण आज पहातच आहोत उलटपक्षी ओरिसातील करण हे इतर उडि यातून पूर्णपणे निराळे नसता त्यास करण पोटावात म्हणून कायस्थात ओडण्याचा प्रयत्न दिसतो ओरिसामध्ये क्षत्रिय, काण, खावाडत, उडिया यांच्यात अनुलोमविवाह होतात

आपणास कायस्थाचा हिदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतात कोळकोडे प्रसार झाला आहे ते पूर्वी दिलेल्या आकड्यावरून कडून आलव आहे त्यात आपणास मद्रासकडे कायस्थ मुळीच दिसत नाहीत आता निरनिराळ्या कायस्थातील काही विभेप सांगून नंतर त्याची प्रातवार माहिती देऊ

महाराष्ट्रातील कायस्थ प्रभू माडवणगाडून उडानी वगैरे बाजूने आले असे म्हणतात पण त्यास आधार नाही हे आपला बपालाशी सबब जावतात तोहि लागू पडत नाही कारण ते बगाल्याकडून महाराष्ट्रात आले असते तर मध्यतरी त्यांचे काही काही जमाव तत्तत्स्थानीय लोकाशी सददा असते, व परस्परांच्या भोपावर परिणाम झाला असता तत्तच त्याचा सध्या कोंकणपेश्वा दशावर अधिक असतो तरी ती आढळत नाही यावरून सारस्वत, कायस्थ प्रभु आणि बहुतेकचून चिरपावन हे समुद्रमार्गाने कराची, गुजराथ या बाजूने सिंधुमखाकडून कोंकणात आले असावे ज्याअर्थी त्यांच्या भाषेत मराठीखेरीस इतर भाषांचा अंशहि पाप डत नाही त्याअर्थी बराल समुद्रमार्गाचीच उपपत्ति युक्त दिसते महाराष्ट्रीय कायस्थ प्रभु आणि उत्तरेकडील कायस्थ एकवत्तसमव आहेत काय हाहि श्रध्दच आहे

आता आपण सयुक्त प्रांतातील कायस्थाकडे बळ कायस्थाच्या वारा पोटावाती आहेत त्या श्रीवास्तव्य अथवा श्रीवास्तव, भटनगर, सकतेन, अमिष्ट अथवा अन्वस्त, ऐयन, अस्थान, वाल्मिकी, माधुर, भूर्यध्वन कुल श्रेष्ठ, करण, गौर अथवा गौड उर्फ निगम या होत तराण्या एरा जताळा उनाय म्हणतात या सर्व जाती तेथील स्थानिक आहेत अशी आमची धारणा नाही

कायस्थ सगोत्र अथवा सापिंडचविवाह करीत नाहीत मृतपत्नीच्या धाकट्या बहिणीशी लग्न करण्याची चाल त्यांच्या मध्य आहे पापकर्म करणाऱ्या बहिष्कृतास प्रायश्चित्त विधीने स्वजातीत घेतले शरते श्रीदिविवाह रुढ असून बहु-

मनेस्वाव मनार्हे आहे बहुपत्नीत्व तत्त्वत मान्य असले तरी सर्वसाधारण तरी चाल नाही धियाच्या पुनर्विवाहास सक्त मनार्हे असून गुवादी छी वाईट चालीची असल्यात ती तिच्या नातेवैकाकडून बहिष्कृत होते लग्नापूर्वी वराची सोडमुन किंवा सुभ झाली पाहिजे असा निबंध असून वन्या दान, पाणिग्रहण सप्तपदी व सिंदूरदान इत्यादि सने लग्नविधि कायस्थामध्ये आहून अयोच्या प्रांतातील खेडेगावामध्ये जी हलक्या जातीची लगे होतात त्यामध्ये निरनिराळे धार्मिक व सामाजिक असे अनेक रुढ विधी आहेत वधू वराची परिका पहाण, गणगोत ठरविणे व हुज्याबद्दल वादा घाट करणे वगैरे गोष्टी लग्नापूर्वी झाल्यानंतर प्रत्यक्ष लग्नाच्या आधी चार दिवसापासून ते लग्न संपेपर्यंत निरनिराळे विधी व समारंभ करण्यात येतात उभयताकडे एकेक पडित व न्हावी असतो भर्मासयधीं सब काम पडित करतो व पाव धुण्याचे आणि सरवत तय र करून ते वाटण्याचे वगैरे अनेक उपयोग न्हावी व त्याची वायको हे करीत असतात गौरीगणेश व नवग्रह यांचे पूजन बराल करावे लागते तिलक लावण्याचा समारंभ व कलशपूजन हे विधी मुख्य मानले जातात प्रत्यक्ष समारंभा या वेळी सुवासिनी धियांनी त्या त्या विधीला उचित अशी गाणी म्हणण्याची चाल कायस्थामध्ये आहे बराण्या बहिणीस लग्नसमारंभात पार मान असतो बरीच गाणी वृषने कसे वागावे यावर असतात राम, कृष्ण इत्यादि दैवाच्या ललाचविहि रचलेली बरीच गाणी असल्या प्रसंगी म्हणण्यात येतात खेडेगावातील कायस्थांच्या लग्नसमारंभात धिया चरल्याबरील व फोटयाबरीलहि काही गाणी म्हणतात नाच व जवपावळी चाललेल्या असतात सोह्यावधन (ज्येष्ठमास वधन) हा लग्नसमारंभ करतवेळी बघूला मात घरे जाऊन कुसुम पावयाच असे मोठ्या घाटांने वर बघूच्या घरी लग्नसमारंभास जातो त्यावेळी 'तकी फेरना' व 'डेरा बघावन' हे समारंभ करण्यात येतात

कायस्थ हे प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या यद्यांचे अनुयायी आहेत काही शैव, शाक्त व वैष्णव असे आहेत नानकशाही, कबीरपंथी, आचारी असेहि कायस्थ लोक आहेत काही आर्यसमाजी आहेत परंतु संप्रदायभित्तीमुळे त्यांच्यात पातळ बंध लागत नाही वैष्णवपंथी कायस्थाला प्राकपंथी छत्री लभ करता येते मात्र गोमातर विवाहाचे वधन पाडिले पाहिजे वैष्णव नवरा शाकाहारा असला व सधमातागन करीत नसला तरी त्याच्या नाक विसेस मस व मास खाण्याचा किंवा न खाण्याची पूर्ण स्वतंत्रता असते कायस्थ आपल्या बुद्धदेवतेची म्हणजे विनयुक्ताची प्रत्यक्षा पूजा करतात इतर ठिकाणी कार्तिक पुढ द्वितीयेस याचा शर्वभक्ति उत्सव होतो कार्तिकातील द्वितीयेस यमद्वितीया असे समजतात व विनयुग हा चौदा यमांपैकी एक मानत त वैद वय द्वितीयेस ही पूजा करण्यात येत फळे, मिठाई व पैसे देऊन ज्ञानात हे पैसे देवळाचा पुजारी घेतो विधि

कुटुंबाच्या विविध देवता असतात व त्यांनीहि अर्चा करण्यात येते. कायस्थाच्या इतर देवता दुर्गा, जयन्ती, लक्ष्मी, शंभरी, महादेव, विष्णु गणेश, कृष्ण, राम, गंगा, अर्जुन व नारायण इत्यादि आहेत सर्व धर्मविपश्चित्तां ग्राह्यतात व त्यांना पुरोहित, उपाध्याय व आचार्य म्हणतात

कायस्थ वद्दल कितीहि मत्सर इतर लोकांत दिसून आला तरी त्याचा सामाजिक दर्जा मोठा आहे यास शक्का नाहीं जे वैष्णव पंथाचे असतात असे कायस्थ मास रात नाहींत ज कायस्थ शक्क अमतात त सुरापान करतात अलीकडे त्यांनी या बाबतीत यराच आळ्य घातला आहे असे म्हणतात वैष्णव सुरापान बज्ये मानतात वैष्णव कायस्थ हे आपली नि सोडून इतरांच्या एकाच ताटातलं कच्ची किंवा पत्रं, रसई रगत नाहींत, एकाच भांड्यातून पाणी पॉत नाहींत व एकाच हुष्यातून तेंबापू सुद्धा ओटीत नाहींत सर्व पोटजाती पक्षी रसई एकत्र दून खातात पण कच्ची खात नाहींत

लेखन, शिक्षणविषयक काम करणे हाच या जातीचा धंदा असून, शिक्षण, कायदेकानू वगैरे खात्यात रानां सरकारी अधिकाऱ्यांची कामे वेंची आहेत लेखक, लिपिकार, अक्षर नाविक, अक्षररचना, इत्यादि अनेक संस्कृत नाव याचा धंदा चर्चित करतात, परंतु सध्याचा जात बरील नामनि शिष्ट धंद्या करणारी आहे असे नाहीं या जातीच्या उच्च वर्गातील लोकांचा धंद्या लौकिक असला तरी खेडेगावातील ' लाला ' हा एक हिंदीची कारकूनच असतो व त्याचा कारसा बागला लौकिक नसतो

मध्यप्रांतात हे लोक विशेषकरून सागर, दमोड, जवळपूर नरीसंगपूर जिल्ह्यातून रहात असून गुरळक, तुरळक सब प्रांतात पसरले आहेत याबद्दल रिस्ते व हिरालाल हे आपल्या भेयात (फास्ट अँड ट्रान्स इन सी पी) पुढील माहिती देतात याचा धंदा लेमकाचा व गावच्या पट्टासोपणाच्या आहे पण मराठी भिन्नात याची जागा परभू व विदुरांनी पटकाविली आहे

गुजराती लोकायस्थ - हे मुत्तयत सुरत परगण्यात सापडतात हे सद्येनें जरी थोडे असले तरी पुढोनें व शिक्षणांनं गुजरातीला इतर हिंदूमध्ये यानाच प्राधान्य मिळाले आहे याच्या शारापकी वाल्मीकि, मायुर व भटनगर हे तीनच पोटभेद गुजरातीत आढळतात हे इतर गुजराती हिंदू पेदा अलग आहेत एवढेच नव्हे तर आपसातहि रोगी-बटीव्यवहार करता नाहींत

वाल्मीक कायस्थ - सुरत परगण्यात हे आढळतात काठवाडातील वाढ्या नावाच्या गावाच्या शतकात कायस्थ स्थायिक झाल्याचा दाखला सापडतो परंतु दक्षिण गुजरातीत कायस्थ लोक १६ व्या शतकात आले असे दिसते याचे औद्दिश्य ब्राह्मण उपाध्याय आहेत हे बलभातुयायी आहेत

लमापूर्वी दान तीन दिवस बघूर घरातील मुलाबरोबर आपल्या भावं श्वशुराच्या घरी जातात व तेथे गणपतिपूजन करतात त्यांना केळी, मिठई व बोडेस पेसे देतात लमाच्या दिवशी बघूच्या घरी व लमापूर्वी एकदोन दिवस अगोदर बराच्या घरी प्रहशान्ति नावाचा विधि करण्यात येऊन बघुवराना हळद लावतात लमाच्या दिवशी बघूकडे व बराकडे जातीतील मडळी भा मेजवानी होते सूर्यास्ताच्या सुमारास वर बघूकडे मिरवत गातो ' भुशुई आल्यावर वर एका चौरंगावर उभा राहतो व बघूची आई बरावरून पिठाच्या गोळ्या ओवाळून चारी दिशेला टाकते व नंतर बराला एक छोटासा नागर, सुसळ, रवी व बाण दाखवून बराचे नाक ओढते त्यानंतर ती बराला हातीं धरून माडवात नेते व त्या ठिकाणी एवा बावूच्या छत्राखाली त्याला बसविते मुडीचा गाना सुलीला बराच्या समोर एका चौरंगावर आणून बसवितो व मग त्याच्यामध्यें अत पड धरतात पाणि-ग्रहणसमयी बलभाचार्य महाराजाना तेथे हजर रहावे लागते बघूबराचे बडील या महाराजाना रोळ दक्षिणा देतात व महाराज बघुबरात बाही वल वगैरे देतात मनपठण झाल्यानंतर बघुबराचे हात एकमेकांच्या हातात घालतात व मर्चाळ अत पट धरतात पाणि ग्रहणानंतर बरपंधाईल मडळी रसून मडपातून उठून जातात व बघुपंधाईल मडळी त्याची समजूत घालून त्यांना नजराणे वगैरे देऊन परत आणतात नंतर बघूवर अमीमों बरी चार प्रदक्षिणा घालतात नवरा मुलगा दरोपरीच लहान मुलगा असला तर आपल्या मेयाजीने' अथवा पत्नीने शिवविलखी लमासवधीचीं गाणी म्हणतो यानंतर बघूवर ' कसार नावाच्या गव्हाचे पीठ, तूप, सारार वगैरे घालून तयार केलेल्या पक्वान्नाचा एकमेकांना पास देतात नंतर बघूवर घालात बसून बरगुई जातात त्याचे स्वागत बरमाता करते नंतर बघूवर कुलदेवतेचे पूजन करून पत्ते रोखतात लमाच्या दिवशी मुलगा बाप जातीतील लोकांना मेजवानी देतो नंतर दान तीन दिवसांनी बघूवर परत बघूच्या घरी वाजतगाजत जातात त्या ठिकाणी त्यांना अभ्यगस्नान घालून उंची पोषाख लेववितात बघूच्या माहरी हा दिवशी दोन पाडव्या बघुबराचे एक जोडपे ब्राह्मणाच्या बरवी आणतात त्या बघूबराच्या गळ्याला तावडी दोरी बापलेली असते बघूवर त्यांना तेल लावतात त्याची पिसे सारली करतात व त्यांना आरशात पहावयास लावितात त्यांना कुक्काच्या भिवया लावून कपाळावर अक्षता लावतात अशा रीतीने हे पक्षीपूजन आटोपले म्हणजे त्या बघुबराना एका मुसलमानाच्या हवाली करतात त्या मुसलमानाज बाडणे व आठ आणे देतात, व नंतर बघूवर एकमेकांच्या केताम तेल लावून विरगतात, व एकमेकांच्या हातांमालाच्या पिळ्य करून मारतात नंतर वर बघूवर आपल्या घरी नतो पाचवडा दिवसांनी कुलदेवतेचे पूजन

होतें; त्यावेळी जातिभोगन होतें व वधूवर पुन्हा एकमेकांचे फेस लेवत लावून विचरतात.

याच्यातील जातिभोगन इतर जातीप्रमाणें होत नसून रात्री नवापातून बारापर्यंत होतात. वधू आपल्या माऱ्याच्या व सासऱ्याच्या हातातील थोडे थोडे उष्टें खातें.

याच्यातील घृताचे संस्कार इतर जातीप्रमाणेंच आहेत. परंतु मृताच्या १ व्या १२ व्या व १३ व्या दिवशी चार संन्यासना याच्यात जेकें घालतात.

माथुर कायस्थः—अमदावाद, वडोदें, दाभोई, सुरत, रायनपूर व नडियाद येथे हे आढळतात. हे लोक गुजराथेंतून खानदेशातील मंदुरवार येथे व वन्हाडातील वन्हाणपूर येथे जाऊन राहिलेले आहेत. याच्या नावावरून पहाता यांचे मूळचें ठिकाण मथुरा असा अंश वाटतें. मंगल सुभेदाराबरोबर कारकून म्हणून हे इ. स. १९०३-१९१० च्या दरम्यान गुजराथेंत आले.

दिसण्यात हे बऱ्याच लोकासारखेच दिसतात. तीस वर्षांपूर्वी छापुशर दोघेहि घरात हिंदुस्थानी भाषा बोलत असत. अलीकडे मात्र गुजराथी भाषेचा ते उपयोग करूं लागले आहेत. पूर्वी यांच्या स्त्रिया गोपा पाळीत असत, परंतु अलीकडे पाळीत नाहीत. हे लोक पूर्वी मासाहारी होते, परंतु आता शाकाहारी बनले आहेत. चैत्र व अश्विन महिन्यात आपल्या कुलदेवतांचे पूजन करताना मद्यमासाचा नैवेद्य समर्पण करण्याचा यांच्यात प्रथा असते, परंतु बरेच दिवस गुजराथी ब्राह्मणाशी सहवास झाल्यामुळे त्यांनी तो प्रथा आता मोडला आहे. भोजनाच्या पूर्वी ब्राह्मणाप्रमाणें हे वैधवेय करतात व भोगमंत्रांची विप्रदुती घालतात.

या माथुर कायस्थांपैकी काहीं रामानुजपंथी, काहीं ब्रह्मन्चायर्चे अनुयायी व काहीं शैव आहेत. याची उपजीविका सर्वथैव कारकुनीच्या पेशावर अवलंबून असते.

यांच्यातील लमाची तऱ्हा मात्र जरा विलक्षण आहे. लमापूर्वी एक दिवस अगोदर वधू पुरुषाचा उंची पोशाख करून अश्वारूढ होऊन वराच्या घरी जाते. वराच्या नात्यातील सर्वांत वडाल माणसाने वधूचें मंडपात स्वागत केल्यानंतर वधू आपल्या बाटेनें परत स्थूळी जाते. वधू मंडपात असेतोपर्यंत बसतें तेथे येऊन तिचें तोंड पहावयाचें नसतें. दुसऱ्या दिवशी वर वधूच्या घरी जातो. लमापूर्वी वधूचा चुलता वधूला खायावर घेतो व बराचा चुलता बराला खायावर घेतो. नंतर दोघेहि नाचतात वधूच्या हातात एका वृक्षाच्या फाया दिलेल्या असतात. त्या फायांनी तीं आपल्या भावी पतीला मारण्याचा प्रयत्न करते व वर त्या फाया तिच्या हातातून ओडून घेण्याचा प्रयत्न करतो. अशा रीतीनें वराच नेळ धुमावूळ घालल्यानंतर त्यांचे लग्न लागतें.

इतर हिंदु सणाखेरीज माथुर कायस्थाने पुष्कळ सण अघोरात कार्तिक शुद्ध द्वितीया व चैत्र शुद्ध द्वितीया या दिवशीं हे लोक आपला मूळपुरुष जो चित्रगुप्त त्याची पूजा करून

हे दिवस सणासारखे पाळतात. फाल्गुन शुद्ध सप्तमीला माथुर कायस्थ तिसरा गार फाण्यानें स्नान करतात व आदल्या दिवशींचे शिळें अन्न खातात.

भटनगर कायस्थः—अमदावाद, वडोदें व सुरळक सुरळक सुत येथे हे आढळतात. उत्तर हिंदुस्थानातून हे लोक गुजराथेंत आले. त्यांचाहि मूळपुरुष चित्रगुप्तच आहे. विस व दस असे ह्याचे आणखी दोन पोटेभेद आहेत. विस लोक दाधानी शिमविलेले अन्न खात नसत परंतु दाशाच्या मुलीशीं छमें मान लावीत पण आपल्या मुली दाशाच्या घरी देत नसत. या भटनगर कायस्थांचे आचाराविचार माथुर कायस्थांच्या आचाराविचाराबरोबर पुष्कळ वायतीत शुद्धतात. यांचे उपाच्योय धर्मार्थ प्रद्वान असतात. यांच्या जातीतील भाडणे मतभिषयानें मिटविली जातात.

लमाच्या दिवशी वधूवराच्या घरी गृहपूजा करण्यात येते, व वधूवराना मंगल भाग घालण्यात येतें. स्नान झाल्यानंतर बराचें डोंफे तावच्या फडक्यानें आच्छादित होऊन फडक्यांचे एक टोंक त्याच्या फेसात गोवून फेसाच्या शेवटी चादोथी गेफनी लावतात वराच्या अंगात तावडे कुडतें घालतात. पायात चाळ घालतात. अशा तऱ्हेच्या पोषाखात तो एखाणा मुलीप्रमाणें दिवूं लागतो. असा पोशाख केल्यानंतर तो आपलें तोंड फुलाच्या माळानी व पत्रांनी आच्छादित करून आपल्या आग्नेयासमवेत वधूगृही येऊन दाखल होतो. लग्नमंडपात प्रविष्ट होण्यापूर्वी नवरदेवास नागराचें व सूत काढण्याच्या यातीचें दर्शन देतात.

खानदेशात कायस्थ जातीचे लोक मुसलमन व चौपाडा येथें सापडतात. याचा थंदा लेखकाचा—कारकुनीचा असून, यानीं बऱ्याच मुसलमानी चाळीरीती उचलल्या आहेत. हे मास खातात व त्याचप्रमाणें दाह देतील वितात. पण दुसऱ्या जातीच्या हातचें अन्न खात नाहीत. बायका आपलें संबंध शरीर वळानें झाकून घेतल्यावर चार चौपात कधीहि जात नाहीत इतकेंच नव्हे तर स्वजातीच्या वडील माणसाशीं शुद्धा आपण करीत नाहीत. पुरुष गळ्यात यज्ञोपवीत घालतात व दाह प्यावयाची असल्यास ते काढून देवतात. याच्यात विषयाना पुनर्विवाहाचा अधिकार नाही महाराष्ट्रातील काय-

कायेनी—कायेनी ही मूल ग्वाल्यानरी रासपानी व बंदर आहे. हें कायेनी येथल्या वायव्य डोंगरावर कायेनी नदीच्या मुक्तानवळ उत्तर अ. ८° १६' २८" व पश्चिमरे. १२° २०' ३१" यांच्यावर आहे. लोकसंख्या १२६००. या गाह्याचा आकार चौकोनी असून येथील रस्ते स्वच्छ व पने आहेत. येथील पें दुसऱ्या व लाउडी असून तळमजल्यास विटांचे मजबूत बांधारे आहेत. त्या गाह्यात सरकारी कचेरी व जेमुंद विद्यालय आहे. परंतु रस्ते नवीन शहराच्या रस्त्याप्रमाणे प्रमाणासारखे व बांधीत नाहीत. या दोन शहरांमध्ये 'लेस दि आर्म' नावाचे चौकोनी छानदार पदार्थ आहे. गन्ध-नेरच्या काप्याच्या उजव्या बाजूस माउन्ट केपेरीन आहे व याच्यावर फोर्ट सेंट मायकल, उजव्याच्या बाजू, सिप्रल स्टेशन व दीपगृह ही आहेत. येथें शहराच्या गाणीपुरवठ्याचे राखणे आहेत. बंदर उपलब्ध असल्यामुळे येथें गोदी नाही. फक्त मालाचे दोन पने आहेत. येथून सोने, सोपी, फास्फरस भातडी, लाकडे व मसाले बाहेरदेसी पाठविताने व फ्रेंच हार, रिपीट, ठिक्क, रेशमी व कापसाचे कापड, तंबाकू, लोखंडा सामान, काचेचे सामान, मातीची भांडी, मसाले लवलेनं मांस व मासे, मागीपाला, मका, कणीक, भाजलेले गमर, भुसा, तेल व गुरे बाहेर देशातून येथें येतात. येथून गार्डिनियस महिन्यातून एक वेळा नियमितपणे एक वाट जाते. येथें पूर्वी राजकीय बंदी हद्दपार करून ठेवीत असत. अन्न व प्रावरण फार महाग असून भाकर व फ्रेंच दाख हे नाण्याचे पदार्थ स्वस्त आहेत. पुर्वेकडील नाण्यानें खजता बस्री भासते. डिसेंबर ते मार्चपर्यंत पाहण्यास उत्तरे-कडचा बारा अशाच लोकांच्या प्रवृत्ति असण्याकारक असतो. व इतर प्रकारच्या तापाच्या सांगी बारीबर येतात परंतु हवा सदां असून साधारणपणे निरोपी असते.

कारंजी—मद्रास राज्या. दक्षिण कानडा जिल्ह्या-मधील उडिपि तालुक्यातील रांजें. लो. स. (१९११) ८९६१. येथें एका काडी जीनाची बस्ती घरीन असून भीरसर बांडेयार राजांचे प्रसिद्ध जैन घराणें येथें रहात असे. आसपासच्या भागात पुष्कळ जैन देवाळयें आहेत. जवळच हलंगजी येथें प्रसिद्ध जैन स्तंभ आहे. गावाच्या समोसतालचा प्रवेश सुपाक असून त्यात पोफडीच्या पुष्कळ बारा आहेत. येथें तांदुळाचा बराच व्यापार चालतो.

कारंजी—बंदर. जिह्वा अकोला. तालुका भुतिगापुर. हें बरीच बरे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होतें. या गावास म्युनिसिपालिटी आहे.

कारंजी हें गाव फार पुरातन असून तेथील किता व राहिलेले वार दरबाने पुरातनत्वाची माझ देतात. हें हल्ली व्यापाराचे ठिकाण असून आठवड्यातून सहा वेळा कापसाचा बाजार भरत असून दर रविवारी त्याच जागेवर इतर सर्व जिनसचा बाजार भरतो. इ. स. १९१५ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

येथें कै. रामजी नाईक कागज याचा बाजार असून तो प्रहण्यालपर आहे. दबारात, प्रोडिप कचेरी, ईमजी मराठी शाळा, टपाल व तारघर आणि एक मोठी सराई येथें आहे. मंगळ रस्त्याजवळ एका सुंदर डाकघरा आहे. येथें एक ऋषिदेव असून त्याची धावी दोन मैल आहे. कारंज नावाच्या ऋषीस झालेला रोग बरा करण्या-फारता अंदा देवीनें हें तळें उत्पन्न केले अशी आख्यायिका याच्याजवळ आहे. याच ऋषीच्या नावावरून या गावास कारंजगाव असें नांव पडले असें म्हणतात. गावाच्या पूर्वेस चडपा अथवा लेंडी तालव आहे. या पाण्यानें राखून बरी होते असें म्हणतात. गावासोबत विदुतीथे नावाचे एक चौकोनी व पायच्या असलेले वृक्ष आहे. त्यातून बेंनाळ नदीचा उगम असल्याचे मानतात.

शिवाजी महाराजांच्या वेळीं हें फार श्रीमंत गाव होतें. येथें अगणित द्रव्य पुरून ठेविले होतें. महाराजांनी (१६७० च्या अखेरीस) येथें स्वारी केली. दंत दोन दिवस येथें गुप्तम करून मोठमोठ्या श्रीमंतांच्या घरांना दगड्या लावून पुष्कळ संपत्ति गोळा केली. शहराची संपत्ति व प्राताची चांबाई बसल करून महाराज परत फिरले (जेथे दाकावली) नहुनाच सरकारच्या मते प्रातःपराब गुजरात कारंजे लुटून एक कोट रुपयाचा ऐवज नेला (शिवाजी, पृ. १०७-९)

या गावास एकेबाई कारंजा निवी असें म्हणत असत. कारण हा गाव त्यावेळीं बहुमदसगरच्या राजाच्या मुलीच्या लीचनापेरी होता. हिचें घडणें येथें आहे. नंतर या गावास 'लाडाचा कारंजा' असें म्हणूं लागले. कारण येथें लाड लाडनावाचे लोक रहात होते. या ठिकाणीं तीन जैनमंदिरे आहेत. मादपद गहिण्यात येथें उत्सव होतो. येथें एक बस्तुरी नावाची हजेरी आहे.

येथील लोक फार सधन असल्याबद्दल गावतात. येथें दुसरीही पुष्कळ देवळे आहेत. कमलाक्षी देवी, एकाक्षी देवी आणि वलेश्वर महादेव याची देवळे दादाराजी रामचंद्रांनी बांधलीं असें म्हणतात. त्यात विशेष पाहण्यासारखें बाही नाही. अंबेगदेवांनी येथील हेमावधती देऊळ मोडून त्याची मशीद बनविली आहे असें दिसतें. समर्थ परंपराशील शेकडारासाची समाधि व मठ येथें आहे.

फारडगी—मुंबई राज्या. भारवाड जिल्हा. भानापुरच्या ईशान्येच्या कारडगी पेट्याचे हें मुख्य ठिकाण आहे. फारड-गीचे देवळाचे वतनदार आहेत. इ. स. १७६० च्या सुमारास भानापुर सरकारातील कारडगी हा एक परगणा असून त्याचे उत्पन्न १,२०,००० रुपये होतें अशीं दिसता.

त्यातील दुसरा विजयानगरच्या अकराव्या रामाचा म्हणजे सदाशिव देवरे (१५४२—१५७३) याचा आहे.

कारडोना—कारडोना हे शहर स्पेनच्या ईशान्य भागात वारसिलोना शहराच्या वायव्येस ५५ मैल असून बहुतेक कारडोनर नदीने वेष्टिलेल्या टेकडीवर आहे. याची लोकसंख्या १९०० मध्ये ३८५५ होती. याच्या लगत असलेल्या सैषवा-फरिता हे प्रसिद्ध असून येथे ३०० फूट उंचीचा व ३ मैल घेराचा सैषवाचा पर्वत आहे.

कारले—या वेलास लॅटिनमध्ये मॉमोंडिका चारुलिया, मराठीत कारली, गुजराथीत करेली इत्यादि नावे आहेत. पावसाळ्यात परसात जाळी करून त्यात घरगुती उपयोगाकरिता कारलीचे बी लावतात. जास्त उत्पन्न करणं असल्यास जमीन तयार करून सरीचे वाफे करून सरीच्या बगलेस सहा फुटाच्या अंतरावर दोन दोन बिया टाकतात. वेळ वाढल्यावर ते काप्या साधून त्यावर चढवितात. कधी कधी वेळ जमिनीवरच बाह्य देतात. सुरतेकडे लारबट जमिनीत व हिवाळ्यात नंतर कोरडबाह्य जमिनीत कारली लावितात. ती जमिनीवरच पसरतात. उन्हाळ्यातील दमट हवेंत तेथे वेळ चांगले वाढ-तात व फळीं उच्छिष्ट येतात.

कारलीचे मोसमावरून उन्हाळी व पावसाळी व रंगावरून पावरी व हिरवी, व महाराष्ट्राबाहेर आकारावरून “कारेली” (लहान), “कारेला ” (मोठा) असे प्रकार घनले आहेत. हिरवी कारली लहान व मोठी दोन्ही मिठाळी असतात. उन्हाळी कारली लहान असतात. पावसाळी कारली मोठी वाढ-तात. पावरी कारली मोठीच असतात. पावसाळी कारल्यांचे बी मिळणे फार मुश्किलीचे असते. बी विकणाऱ्याकडे हि खानीलायक बी मिळत नाही. पाटच्या कारल्यांचे बी हिरव्या बारीक कारल्याच्या दांडपट मोठे असते पण पावसाळी मोठ्या हिरव्या कारल्याएवढेच असते. म्हणून त्यांत फसव-णूक होते.

कारल्याची भाजी, कोशिंबीर इत्यादि पदार्थ करितात. व कारल्याच्या वेलाचा औषधी उपयोगहि आहे.

उ प यो ग.—पित्तविकार क्षाल्यास कारलीच्या पाट्याचा रस थावा. म्हणजे वमन होऊन पित्त पडेल. वमन व क्षाल्यास एक दोन रेन होऊन पित्ताचा नाश होईल. उत्तारासाठी तूप घावे. [वनौषधि गुणादर्श भाग २]

कारवान—बडोदे संस्थान. मियागावपासून पूर्वेस ५ मैलावर व दमोईपासून पश्चिमेस ७ मैलावर हे प्राचीन क्षेत्र आहे.

चार युगांत यास अनुक्रमे तेहपुरी, मयपुरी किंवा कानमद्र, मेधावती व कापामिरोहण ही नावे होती असे म्हणतात. शेठच्या नावावरूनच आधुनिक नाव पडले. कारवानच्या माहात्म्याबद्दल अनेक कथा सांगतात. कारवानमाहात्म्य आहे येथील तळें फार पवित्र मानतात. व लिंगं यादिकाणी आहेत. मुमुक्षुमानां

हे स्थान उच्चस्त केलेले उघड दिसते. नलेश्वर, वागनाथ, रामनाथ, पंचनाथ, भीमनाथ, काशीविश्वनाथ ही महा-देवांची मोठी देवळे आहेत मुख्य देवस्थान कोटेश्वर महा-देवांचे होय. डोंगराच्या पायथ्याशी चादीताच्याची नाणी व हलसी काकणे आढळतात

इ. स. १२व्या शतकातल्या अर्जुनदेव या बापेला राजाच्या अमदानांपर्यंत हे गाव क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध होते. शैवपंथीय गुरूतीयाचा पाशुपत संप्रदाय या ठिकाणी चालू होता असे नलेश्वर या नावावरून दिसते [सं. मं. पु. १ १, ७.]

कारवार, ता. छ का—सुंदई इलाका. कानडा जिल्ह्या-तील अगदी वायव्येकडील तालुका क्षेत्रफळ १८१ चौ. मै-यात कारवार हे जिल्ह्याचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आणि दुसरी ५४ गावे आहेत. एकंदर लोक सं. (१९११) ५९,६६३ या जिल्ह्याच्या मध्यभागातून कोलीनदी पूर्व पश्चिम बहात जाऊन समुद्रास मिळते. या नदीच्या दोन्ही तीरांला व त्याचप्रमाणे समुद्रकिनार्याला पुढणीची (गर्दीतील गाळ साचून तयार झालेली वाढी) जमीन आहे. परंतु तीत मिठाचा अंश बराच असून, भरतीच्यावेळी तेथे पाणी येण्याचा संभव असल्यामुळे समुद्रकाठी मगवूत धका बाधल्याखेरीज ती लागवडीस आणणे शक्य नाही. कारवार येथे वार्षिक पाऊस सरासरी ११० इंच पडतो.

श ह र—कारवार तालुक्याचे मुख्य ठिकाण याचें छुने नाव काडवाड. हे गोव्याच्या आग्नेयास ५० मैलावर व सुंदईच्या आग्नेयास २९५ मैलावर आहे. लोक सं (१९११) १८,१५९. येथील म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे १२,००० रु. आहे. नवीन शहराच्या पूर्वेस ३ मैलावर वाली नदीच्या काठी छुने काडवाड शहर असून तेथे पूर्वी बराच व्यापार चालत असे. हे सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात विजापूरच्या राज्यात असून देसाई नामक मुलकी अधिकारी येथे असे. सोंड येथील मिन्याची प्रसिद्धि ऐकून ईस्ट इंडिया कंपनीने १६२८ त कारवार येथे आपली बखार उघडली. १६६५ त येथील इंग्रजांपासून शिवाजीने ११२० रु. वसूल केले, नंतर १६७४ त कारवार शहर जाळून टाकले, परंतु इंग्रजांस प्राप्त दिला नाही असे इंग्रज अधिकार कबूल करतात. १६९७ त मराठ्यांनी कारवार उच्चस्त केले व १७१५ त सोंडच्या राजाने कारवारचा छुना विद्या पादून सदाशिव गड नावाचा नवा किल्ला बांधला. १८०१ त छुने कारवार शहर बहुतेक नष्ट झाले असून तेथील प्रख्यात पुरातन व्यापाराचे फारच थोडे अवशेष त्यावेळी दृष्टीस पडत होते.

उत्तरकानडा जिल्हा सुंदई इलाक्यात सामील झाल्या पासून नवे शहर अस्तित्वात आले असे म्हणण्यास कार्हा हर-कत नाही. कारण सत्पूरी ते केवळ लहानसे खेडे होते इलीच्या गावाच्या म्युनिसिपल हद्दीत ९ गावाचा समावेश झालेला आहे.

मुंबई व कोचीन यांच्या दरम्यान सर्वकाळ सुरक्षित असं कारवार हे एकच बंदर आहे. किनाऱ्याला बेडाचा एक समूह असून, देवगड नावाच्या खोऱ्यात मोठ्या बेडावर एक दीपगृह आहे. फेनुबारपासून ते एप्रिलपर्यंत, वायव्येकडील गोरचे वारे सुरू असता लहान-जहाजांना या बेडापैकी दोन बेडांचा चांगला आश्रय मिळतो. मेई-मेई ५ मैलांवर जमिनीपासून २ मैल अंतरावर अंधिदेव नावाच्या बेडावर लहानशी पोर्तुगीज बसाहत आहे. मुंबईपासून कारवारपर्यंत आगबोटीने ३६ तासात जाता येते. कारवार बंदराची शोभा कार प्रेक्षणीय आहे. कारवार येथे सरकारी कचेऱ्यादारीज, एक इस्पितळ, एक ह्यायस्कूल व कित्येक दुसऱ्या शाळा आहेत.

कारवाल, करौल—याची वस्ती आग्रा, अयोध्या परगण्यात आहे. हे लोक कोल जातीपैकी आहेत. ते घेरियास ह्या जातीशी विवाहसंबंध जोडतात. अहेरिया, बहेलिया, भंगी व बाभार या जातीत देखील कोल किंवा कारवाल ही एक पोटजात आहे. कारवाल लोकांच्या फिरत्या दोळ्यावर पोलिस्त्री नगर असते. जह्दरपीर, पंचपीर, मदार साहेब आणि गाडी मेन ह्यांचे हे लोक भक्त आहेत. त्याच प्रमाणे कधी कधी काळदेवी व गंगा यांचीही ते पूजा करतात. ह्या लोकात काही विविध शाळा आढळतात. मूल जन्मास येतेवेळी नाळेनरोर पिचवाची नांगी, दाद इत्यादि गिनसा ने जमिनीत पुरून ठेवितात. या योगाने मुलांचे पुढील आयुष्य आरोग्यात जाते असा त्याचा समज आहे. याचप्रमाणे अंत्यविधीसंबंधी काही विशिष्ट संस्कार या लोकात असतात. “ज्या प्रेताना ते पत्नी समजतात त्यांना अग्नि देण्यात येणे पण त्याच्या मते जी ‘कर्ची’ असतात त्यांना पुरून ठेविले जाते.” [सेन्स रिपोर्ट १९११. पृ. १५].

कारवी, पो ट वि भा ग—संयुक्त प्रांतातील, बाडा जिल्ह्यातील पोटविभाग. यांत कमासिन, कारवी व भी ह्या तहसिली आहेत.

ता छ का.—संयुक्त प्रांतातील बाडा जिल्ह्याची आग्नेयीकडील तहसिल. क्षेत्र. फ. ४४८ चौ. मै. लो. सं. (१९११) ३४०५१ तहसिलीचे मुख्य ठिकाण कारवी. याच्या येरीज तहसिलीत दुसरी २०० गावे आहेत. तहसिलीपैकी अर्धा प्रदेश गपाट असून याकांचा भाग विंध्य पर्वताच्या पहिल्या रांगेला लागून असलेल्या डॉंगरसपाटीवर आहे. पश्चिमेक, पैशुनी नदी तहसिलीच्या सरहद्दीवरून गाऊन नंतर तहसिलीतून पलीकडे जाते.

गा व.—संयुक्त प्रांतातील बाडा जिल्ह्यामध्ये याच गावाच्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. येथून चित्रकूट जवळ आहे. हे गांव पैशुनी नदीजवळ प्रेट इंडियन रेनिम्युल रेल्वेच्या एका शाखेवर आहे. लो. सं. (१९११) ८०३१. १८०५ ते १८१६ पर्यंत येथे ब्रिटिश छावणी होती. १८२९

मध्ये कारवी येथे रावबाजीचे दत्तक भाऊ अमृतराव पेशवे याचे चिरंजीव विनायकराव यांनी आपली राजधानी केली. याना ७ लक्षांची जहागीर होती. यांनी येथे कित्येक सुंदर देवालये, बाडे व विहिरी बांधल्या या वेळी दक्षिणेंतील पुष्कळ व्यापारीही तेथे रहावयास गेले. बंडाच्या वेळी विनायकरावांचे पुत्र नारायणराव हे स्वतंत्र होऊन, त्यांनी आपले स्वातंत्र्य काही महिने कायम ठेविले होते, परंतु अठरा इंग्रजांनी त्यांचा पराभव करून त्यांची सर्व मालमत्ता लुटली. त्यांच्या गणेशराग (१) राजमाग्यात हार्म तालकाः कचेऱ्या व शाळा आहेत. वस्तुतः नारायणराव हे बंडात सामील झाले नव्हते ह्या कारवीस विनायकराव यांच्या मुलीचा दत्तकवंश द्यात आहे. त्यांचे आज्ञाव जोग. त्यांचे उत्पन्न साडीना १०॥ हुनार पर्यंत आहे (अमृतराव पहा.) या गावात दोन मिशनरी लोकांच्या शाळा आहेत. हे गाव व देशाचे तरडवान रोडे, या दोहोंचा स्थानिक कारभार १८५६ च्या २० व्या अॅनन्सप्रमाणे चालतो. बंडानंतर काही काळपर्यंत या गावाला उतरती कळा लागली होती परंतु आगगाडी सुरू झाल्यापासून हे जिल्ह्यातील सर्वोत्तम मोठे व्यापारी ठिकाण झाले आहे. कापूस, धान्य, तूप वगैरे गिनस येथून बाहेर रवाना होतात. [ज्ञानकोश. वि. ६ (अमृतराव). ई गें पु १५, इति. स.]

कारस्कर—यौधायन धौतसून (२०. १३), धर्मसूत्र (१. ३, १४), आपस्तंबसून (२२. ६. १८) व द्विष्य. केशीसून (१७ ६) यातून कारस्कर लोकांचा उल्लेख आढळतो. रा. राजशेखे यांनी भा. इ. सं. भंडार्याच्या १८३४ च्या वृत्तात कारस्कराची माहिती दिली आहे. कारस्कर हा शब्द कर्णपर्वीच्या जन्मेवाळीसाव्या अध्यायात आला आहे. या कारस्कर शब्दाचा एक रानटी गत, या अर्था उपयोग दोन्ही ठिकाणी केला आहे. या लोकांच्या देशात जो कोणी जार्ल व वास्तव्य करील त्याला पौरायनाने प्रायश्चित्त सांगितलेले आहे. हे कारस्कर लोक दक्षिणेकडे असले, असा बुद्धलाचा तर्क आहे (सेनेड बुक्स ऑफ दि ईस्ट, पु. १४. यौधायन आपातर. पृ. १४०टीप). हा तर्क खरा असेल तर त्याचा पाणिनीच्या अष्टध्यायीच्या सहाव्या अध्याय च्या प्रथम पादाच्या १११ व्या (कारस्करो वृक्षः) सूत्रावर चांगला प्रकाश पडतो. पारस्करादे गणातहिहा कारस्कर शब्द आला आहे. यावरून पाणिनीला कारस्कर शब्द माहीत होता असे दिसते. कोणा कोणी कस्कादि गणात हा शब्द घेतात परंतु ते बहुमान्य नाहीं. ‘कारस्करो वृक्षः’ म्हणजे कारस्कर देशात झालेले एक झाड ते कारस्कर संज्ञक होय. तात्पर्य कारस्कर नावाचा एक देश होता, व तेथील वृक्षाना कारस्कर वृक्ष म्हणत या क्षेत्रे गोष्टी पाणिनीला माहीत होत्या. हा देश विंध्यच्या दक्षिणेकडील असल्या असा तर्क आहे. व तो जर खरा असेल तर दक्षिणेकडील कारस्कर देश पाणिनीला माहीत होता व तेथून काही मालवान लाकडे

हिंदुस्थानात पाणिनीच्या कार्ल आणीत, या दोन गोष्टी मिळ होतात.

बौधायन म्हणतो की, कारस्कर हे रानटी लोकांचे नाव आहे. तेव्हा हे लोक कोण व त्यांच्या नावाचा हजी अपभ्रंश कोणता झाला हे शोधणे आहे. राजवाडे याच्या मते पाणिनीच्या व बौधायनाच्या वेळेचे हे कारस्कर म्हणजे सध्याच्या महाराष्ट्रातील कातकरी लोक होत. कारस्कर = कारचकर = काचकर = कातकर, अशा अपभ्रंशाने हा वातकरी शब्द मराठीत आला असें राजवाडे म्हणतात ते विंध्यच्या दक्षिणेस आरण्यात रहात, व त्यांना तेव्हा कारस्कर हे नाव मिळाले घात करगारे ते कातकरी ही व्युत्पत्ति राजवाड्याच्या मते चुकीची आहे सारास पाणिनीला महाकातरातील कारस्कर देश, वृक्ष व लोक माहीत होतें हे अयदी स्पष्ट दिसतें.

काराकुल — ह्या नावाची मोदी व लहान अशी दोन सरोवरे रशियन हुकेस्थानात फचन प्रांतात पामीर पठारावर आहेत.

मोठे का रा कुल. — याची लांबी १२ मैल व रुंदी १० मैल असून ट्रान्सअल्ड पर्वतराजीच्या दक्षिणेस उत्तरअक्षात ३९° वर आहे. सरोवर सरासरी १३ २०० फूट उंचीवर आहे. सरोवराभोंवती मोठे पर्वत असून उत्तरेकडील कायसल-अटे घाटानें सरोवरामागें लागतें दक्षिणकिनाऱ्यावरील एक द्वीपवल्ग व उत्तर किनाऱ्यावरील एक वेढे यामुळे सरोवराचे दोन विभाग झाले आहेत पूर्वेकडील विभाग लहान असून पाण्याची खोली अगमास ४२-४३ फूट आहे. पश्चिमेकडील विभागाची खोली ७२९-७५६ फूट असते. सरोवरामागें साडवाद आहे.

लहान का रा कुल. — हे सरोवर ईशान्येस पामीर पठारावर १२७०० फूट उंचीवर आहे. दक्षिणभागी सरोवराची खोली ७९ फूट, मध्यभागी ७० ते ७० फूट व उत्तरभागी १००० फूट आहे. सरोवर हिमनदीच्या गाळानें भरलेलें असतें. सरोवरामधून गाळाचा एक प्रवाह वहातो व या प्रवाहाला पूर्वतुर्नस्तानात काबागरकडे वहात आल्यावर "गेझ" असें म्हणतात

काराकोरम — काराकोरम हे मंगोलियातील दोन शहरांचे नाव होतें. एक शहर ८ व्या शतकातल्या उईघुर राज्याची राजधानी होतें व दुसरे शहर १३ व्या शतकात मंगोलियातील एका राज्याची राजधानी होतें. हेच नाव रागाई पर्वतावलीत लाविताना. उईघुर — काराकोरम आर्षांनाच्या डाव्या तीरावर आहे उईघुर राज्याचा न्हास झाल्यामुळे हे शहर ओसाड पडलें होतें. १० व्या शतकात खितान राज्याचा संस्थापक अबकी यानें येथे एक विजयस्तंभ रोविला. चेंगीझखानानें स्थापिलेल्या मंगोलियन राजवटेच्या उदयाकाळी मंगोलियन काराकोरम बसविण्यात आले. १२३४ त खानासाई एक राजवाडा व १२३९ मध्ये तैजवंदी बांधण्यात आली. चवथा राजा कुबलाईखान यानें येथेचच्या

जवळची रेपिनकु ही राजधानी केली परंतु खान अरिक्बागानें स्वातंत्र्य जाहीर केल्यामुळे कुबलाईखानानें काराकोरमला वेढा दिला व तें शहर अग्नीनदोस्त वेलें.

कारामुंगी — ह्यावाढ संस्थानात वेदर जिल्ह्यातील सर्फ इन्व्हासमधील तालुका. क्षेत्र ३६२ चौ. मै. जहागिरीयुद्धा ली. सं. (१९०१) ५१,८०० तालुक्यात एकंदर १३० खेडी आहेत पैकी १९ जहागिरी गावे आहेत. मुख्य ठिकाण बनवाड ली. सं. २१६५. १९०५ पासून या तालुक्यात जुन्या औराद तालुक्याचाहि समावेश होतो. त्याचें क्षेत्र १८९ चौ मै. व ली सं (१९०१) ११,३०१ असून त्यात ६५ खेडी होती. या तालुक्यातून माग्रा नदी वहाते

कारिकल — कारोमाडेल किनाऱ्यावर तगावर जिल्ह्यातील मायबर्मु, कन्जिलम् व नेगापट्टम् हे तालुके व थगालचा उपसागर यांच्यामधोल मंत्र बसाहत हिचे एकंदर क्षेत्र ५३ चौ. मै असून पॅडेचरीच्या मुनेदाराच्या (गव्हर्नरच्या) हाताखालचा एक अधिकारी येथील कारमार वहातो. ली. सं. (१९१७) ५६,५४८ कारिकल, रामांड अल्डी, व नेडुगाइ असे या वसाहतीचे तीन काम्यून अवघा विभाग असून प्रत्येक विभागावर एकेक मेयर नेमलेला आहे नंदलार, नात्तार, अरचकर, तिदमलाजनार, मुदिकोडनार, वागियार व नूलार अशा कावरीच्या सात शाखा व सिवाय इतर लहान प्रवाह या प्रदेशातून वहात असल्यामुळे तो फार सुपीक आहे.

अरसलारच्या उत्तरीतीरावर, तिच्या मुखापासून झुमारे ११ मैलावर या वसाहतीचें मुख्य ठिकाण आहे. येथे तांदुळाचा बराच व्यापार चालतो. कारिकल येथून पुष्कळ हिंदी मजूर फ्रेंचाच्या वसाहतीत जातात. कारिकलपासून तंजावर जिल्ह्यातील पेरलमपर्यंत अगमाडी झालेली आहे.

इ. स. १७३८ त तंजावरातून घालवून दिलेल्या सद्याजी राजानें फ्रेंचांना त्यानी केलेल्या मदतीबद्दल कारिकल देशाचे कबूल केलें होतें परंतु त्याने आपलें वचन पाळलें नाहीं. ते हा त्याचा प्रतिस्पर्धी बंदासाहेब याजकडून फ्रेंचांनी तें गाव मिळविलें. १७४९ त अशाच परिस्थितीत फ्रेंचाना आणखी ८१ गावे मिळाली. ही सर्व वसाहत किर्येक वेळा इंग्रजांच्या ताब्यात आली होती परंतु १८१७ त ती कायमची परत करण्यात आली.

कॉरिय — मीसमधील एक शहर. हे कॉरियच्या संयोगभूमीजवळ आहे. येथील जमीन जरी खडकाळ आणि नापीक आहे तरी मारॉनिक आणि कॉरियची संयोगभूमी याच्या माथ्यावर असल्यामुळे हे एक व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे. कॉरिय शहरापासून कॉरिय संयोगभूमीपर्यंत ट्रॅमगाडी असल्यामुळे तर व्यापाराला फारच मदत झाली आहे. शहराभोंवती १० मैल घेराची भिंत आहे.

होमरच्या वेळेस कॉरिंथ हें स्वयंशासित राष्ट्र गृणन परतंत्र राष्ट्र होते. येंथ फार प्राचीन काळी आयोनियन लोकांची दाट वस्ती असे. दैनंदिनप्रमाणें कॉरिंथवर इ. स. पूर्वी १०७६ ते ७७४ पर्यंत अलेजीस वंशातील राजाचें राज्य होतें. यानंतर यॅरिस या राजाचे सरदार वंशानुगतादीवर आले. इ. स. पूर्वी ६५७ ते ५८१ ही वर्षे कॉरिंथच्या फार सर-भराटीची गेली. यावेळी तिस्पेलस आणि नंतर त्याचा मुलगा पॅरीअंडर हे राज्यकर्ते होते. याच्या आमदानीत कॉरिंथने भ्रष्टाच्यो वायव्येकडील भागात पुष्कळदा वसा-हती केल्या. यावेळी कॉरिंथमध्ये निरनिराळी वस्तुसुस-रीची कामे होत असत. मातीची भांडी आणि चित्रकला यात कॉरिंथ सने युरोपच्या पुढें होतें भव्य देवळे आणि टोलेमॅग इमारतीनी शहराला फार शोभा आली होती.

पॅरीअंडरच्यानंतर अल्पजनसत्तेला आरंभ होऊन व्यापारी घोरणाला प्रारंभ झाला व लष्करी नेतृत्वाकडे झुलझ होऊं लागलें इ. स. पूर्वी ४८० च्या सुमारास कॉरिंथने अथेन्सला मदत केली व एजीनाला अथेन्स शह देऊं झालें तें तरी कॉरिंथच्या मदतीमुळेच होय. परंतु अथेन्सच्या बाढ्याचा पैमवाची भास्ती पाहून ४५९ त कॉरिंथ अथेन्सवर उलटलें व पराभूत झालें. इ. स. पूर्वी ४३२ त स्पार्टाच्या मदतीने पुनः अथेन्सने कॉरिंथवर चाल केली. इ. स. पूर्वी ३९५ त स्पार्टाच्या महात्वाकांक्षे-मुळे पुन्हा कॉरिंथिअन युद्ध उपस्थित झालें. इ. स. पूर्वी २२४ या वर्षी कॉरिंथ मॅसेडोनियाच्या ताब्यात गेलें. परंतु मीस ज्यावेळी स्वतंत्र झालें (इ. स. पूर्वी १९६) त्यावेळी कॉरिंथदेखील स्वतंत्र होऊन त्याचें राजकीय आणि व्यापारी महत्त्व फिडून वाढलें. परंतु इ. स. पूर्वी १४६ च्या वर्षी रोमन सेनानायकांनी कॉरिंथ येथील कलाकुसरीचा आणि सुन्दर वस्तूंचा निदर्शपूर्ण नाश केला. ज्युलिअस सीझरच्या अंमलाखाली कॉरिंथचा व्यापार पुन्हा वाढला. मोडकळीस आलेल्या इमारतींचा व स्मारकांचा जीर्णोद्धार करून हॅड्रियन बादशाहानें पुष्कळशी नवीन बांधकामेहि केली. इ. स. २६७ आणि ३९५ त गोंय लोभानी कॉरिंथवर स्वाभ्या केल्यामुळे या शहराला तटवर्दी बांधण्यात आली. १२१० त कॉरिंथ मोरिआला जोडण्यात आलें. यापुढे कॉरिंथच्या इतिहासात पडलेल्या मुख्य गोष्टी म्हणजे तुर्कांची स्वारी (१४५९) आणि माल्टीज लोकानी केलेली स्वारी (१६९१) ह्या होत.

कॉरिंथमधील निरनिराळ्या जागा खणून काढून प्राचीन अवशेष उपलब्ध करण्याचें काम अमेरिकनानी एकस बी. रीचर्डसन याच्या नेतृत्वाखाली १८९६ त सुरू केलें. ज्याचा जेरेस प्राचीन बाह्यमायात नाहीं अशी पुष्कळशी समारंके सापडलेली आहेत. पुष्कळशी रोदकामेहि ग्रीक स्मारकांनै मुद्दाम बांधलेल्या पदार्थसंग्रहालयात संग्रहीत केलेली आहेत. अर्वाचीन शहर प्राचीन शहराच्या रूपा-

न्येस ३॥ मैलावर १८५८ त वसलें. अथेन्स (५० मैल), पाट्रास (८० मैल) व नौप्लिआ (४० मै.) यांशी आग-गाडीनें हे जोडलेले आहेत. जलमार्गानेंहि दखणवळण चालतें. १८८३ त कॉरिंथियन कालवा सुरू झाला. विनियमांचीं द्राष्ट, ऑलिव्ह तेल, रेशीम व धान्य येथून वाहेर जातें. लो. सं. (१९०५) ४३००. [ग्रीसनािका, अमेरिकन जनेल ऑफ ऑर्किओलॉजी.]

कॉरिंथी, मेरी—(१८६४-१९२८) या प्रसिद्ध आगल कादंबरीलेखिकेचा जन्म इंग्लियन वाप व स्कॉटिश आई यांच्या पोटी सन १८६४ मध्ये झाला. ती लहान असतानाच प्रसिद्ध पणलेसक व वर्तमानपत्रकार चार्लस मॅके यानें तिला दत्तक घेतलें होतें. मॅकेच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा एरिक यानें तिचें पालन केलें चार्लस मॅके हा स्वतः गवई असल्यामुळे, आपल्या कृतककन्येनेंहि गायन शिकवें व गवयाचा धंदा करावा असें त्याच्या मनात होतें. यासाठी त्यानें एका फ्रॅच फॉन्डेट (मठ) मध्ये तिला संगीतशिक्षणासाठी ठेवलें लहानपणाचें तिला गाण्याच्या चालीवर पयें रचण्याचा नाद असे व तिनें तशीं पुष्कळ पणहि केली होती पण पचारचनेपेक्षा तिचा वर्त-मानपत्रकाराच्या धंद्याकडे ओढा होता व तिनें आपल्या बापाच्या व त्याच्या इतर व्यवसायधूच्या पनातून आपले लेख लिहिण्यास सुरुवात केली होती. अकरा, बारा व ते वयाला होण्यापूर्वीच स्कॉट, चॅकरी, डिन्कन इत्यादि कादंबरी-काराच्या कादंबऱ्या तिनें वाचून टाकल्या होत्या. शेले, बायरन व कीट्स या प्रसिद्ध आगलकवींच्या कवितांचेहि तिनें अभ्ययन केलें वाययल व शेक्सपियर यावर तिची फार भक्ति होती व तिच्या कादंबऱ्यांमध्ये गूढ व अद्भुत कल्प-नाची जी छटा दिवून येते त्याचें कारण तिचा वाययलचा खोल अभ्यास होय असें झणण्यास हरकत नाहीं

सन १८८५ मध्ये तिनें 'ए रोमान्स ऑफ द वर्ल्ड' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध केली. या कादंबरीत तिचा अद्भुता-वर सारा भर आहे. या कादंबरीवर पुष्कळच प्रतिकूल चर्चा प्रसिद्ध झाली. पण तिनें तिकडे लक्ष न देता आपला कादंबरीलेखनाचा व्यवसाय भोरेतोपर्यंत अन्याहृत चालू ठेवला. या कादंबरीवर जरी विद्वद् अभिप्राय पडले होते तरी तिचा खप पुष्कळच झाला व त्यामुळे असाच धर्तीच्या कादंबऱ्या लिहिण्याचें तिनें मनावर घेतलें. १८८७ साली तिनें 'थेरमा' नावाची कादंबरी लिहिली. यानंतर 'अर्जॉय' (१८८९), 'दि सोल ऑफ थिलिथ' (१८९२), 'बॅराच्यास' (१८९३), 'दि सॅरॉज ऑफ सेटन' (१८९५), 'दि माइटी अॅटम' (१८९६), 'दि मास्टर सिधन' (१९००), 'टॅपोरल पॉवर' (१९०२), 'व्हॅडेडा' 'सिस्का', 'लव्ह लॅंड, दि फिलोसॉफर' इत्यादि कादंबऱ्या लिहिल्या. यातल्या त्यात, 'थेरमा', 'टॅपोरल पॉवर', 'सॅरॉज ऑफ सेटन' या तिच्या कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत.

आपल्या कादंबऱ्यांना निष्ठाकर्पक नाव देण्यात ती पटाईत होती. प्रत्येक कादंबरीत कोणत्या तरी तत्वाचे उद्घाटन करावयाचे असा तिचा क्रम असे. जगताचे अदिकारण ' प्रचंड मरणा' नसून, कोणी तरी अतर्क्य शांतीचा परमेश्वर आहे हे ताल ' माइटी अँडम ' या कादंबरीत तिने विवाद रीतीने मांडले आहे. ' वरमुकुट ' ही कादंबरी दारुपासून किती अनर्थ होतात हे दाखविण्यासाठी लिहिली आहे. धर्मीची समाजाला किती आवश्यकता आहे याचे सुंदर चित्र ' मास्टर सिध्दान्त ' या कादंबरीत तिने रेखाटलेले आढळते.

बाह्यदृष्ट्या मेरी कॉरेलीच्या कादंबऱ्यांना पहिल्या दर्जाचे स्थान मिळणार नाही हे खरे; पण तिच्या कादंबऱ्यांना जितकी लोकप्रियता मिळाली तितकी कारख्य थोड्या लेखकाना मिळाली असे म्हटल्यास वाचने होणार नाही. विह्वलोरिया महारणीला तिच्या कादंबऱ्या फार आवडत असत, व या समजुतीमुळे पुष्कळ लोक तिच्या कादंबऱ्या विकत घेऊन वाचीत असत असे म्हणतात. ईंग्लंडमधील बराचसा समाज तिच्या कादंबऱ्यांचा तिडकारा करीत असे. तथापि तिने या गोष्टीची बिलकुल पर्वा न करता तत्कालीन इंग्लिश समाजातील व्यंग व बऱ्यादावार मांडण्याचा सपाटा चालविला. बॅलंडस्टन, डेनिसन यांच्याकडून तिने शाश्वतकी मिळवेली. तिची भाषा आवेष्टाच पण सुंदर असे. सुद्धीची कल्पकता व अद्भुतताची आवड हे गुण तिच्या कादंबऱ्यात मुख्यत्वेकरून दिसून येतात.

आपल्या आयुष्याचे दोनटवे दिवस तिने शक्तिप्रियरच्या निशासामुळे पवित्र झालेल्या ' स्ट्रॅटफोर्ड ऑन अँडून ' या ठिकाणी घालविले. तत्कालीन स्त्रीसमाजात तिला फार मान मिळत असे. गरीब लोकान्यायिपर्याी तिला फार कळकळ वाटत असे व तिच्या कादंबऱ्यात ही कळकळ जागोजागी व्यक्त होते. ती १९१४ च्या एप्रिल महिन्याच्या -१ साव्या तारखेस वारली.

कारेवकल—शेतकरी जात. लोकसंख्या (१९११) १०,६४१. अंकोला तालुक्यातील जंगला भाग, खेडी व कानडा जिल्ह्यातील जंगली प्रदेश यामध्ये हे लोक आहेत. ते इतर वस्त्रकल लोकांइतून काळे असल्याने यांना कारे वकल म्हणतात. बहुतेकांची भाषा कानडी आहे. वृद्ध व प्राणी यांच्या देवकावरून यांचे सात पोटवर्ग पडले आहेत. हे आपल्या जातिनामाच्या वृक्षाला किंवा प्राण्याला इना करीत नाहीत. चालीरीती, संस्कार व धर्म ही हालवडी वस्त्रप्रमाणेच आहेत. याच्या प्रदेशाचे १२ विमे (तुकडे) पाडलेले असून प्रत्येक तुकड्यावर एक शिमीगोडा हा अधिकारी असतो. याशिवाय प्रत्येक खेत्वात एक 'ग्रामगोडा' किंवा 'वृषवत' नेमलेला असतो. ग्रामगोडाला काही रकमेपर्यंत दंड वगण्याचा अधिकार आहे. परंतु शिमीगोडाला त्याच्या मर्जीप्रमाणे दंड करता येतो. बहुपत्नीत्व व पुनर्विवाह जातीला मान्य आहे. पण बहुपत्नीत्व नाही. तिरपतीचा व्यंकट-

राम हुळिदेव (व्याघ्रदेवता), शिवमुष्टीचा कारिदेव, मांकतील कम्मा किंवा शाक्ते यांची हे उपासना करतात. मृतांना जाळतात किंवा पुरतात. कारेवकल मधमांसाशन करतात. [सेन्स रिपोर्ट १९११ (सुपरे). एन्थोपेन].

कारेकुडी—मद्रास इलाक्यातील रामनद गिल्लामधाल तिरुप्पुर तहसिलीतील एक गाव. लोकसंख्या (१९११) १४,६४८ या गावातील नातू कोड्डे चेडी नावाचे सावकार व व्यापारी लोक प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी बांधलेल्या सुंदर परामुळे गावाची शोभा वाढली आहे.

कारोमान्डल किनारा—मद्रास इलाक्याचा पूर्वकिनारा. हा इतिहासातरी व सरकारी कागदपत्रात 'कारोमान्डल' या नावाने संबोधला जात आहे. ह्या नावाना काही एक विशिष्ट अर्थ नसून आगकांड त्याचा फारसा उपयोगहि करीत नाहीत.

हा शब्द मूळ कसा प्रचारात आला व त्याचा अर्थ कोणता समजला जात असावा, ह्याबद्दल तज्ज्ञात मोठा वाद असून हा शब्द 'चोलमन्डलसू' म्हणजे चोलांचा प्रदेश ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा असा एक तर्क आहे.

कोर्क—आयर्लंडातील कार्क शहर हे कार्क परगण्याचे मुख्य शहर असून डब्लिनच्या नैऋत्येस लँ नदीच्या काठी असून फार रमणीय आहे. येथे प्रॉटेस्टंट लोकांचे एक निस्ती देवालय आहे. याशिवाय येथे दुसरीहि अनेक देवालये आहेत. याच्या मध्यभागी फादर मॅथ्यूचा पुतळ्य आहे. येथे १८४९ त स्थापलेले ब्लॅन्स कॉलेज नावाचे विद्यालय व एक सुंदर न्यायमंदिर आहे. या शहराच्या पश्चिमेत माडोईक नावाचे सहूल करण्याचे एक रमणीय स्थल असून पुर्वेस सुंदर मॅरिना पेट आहे. याच्या आग्नेयेस शर्याती खेळण्याचा रमणवाग असून ईशान्येस लष्करी छावण्या आहेत. येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हणजे चामडे कपाडिणे, मद्य काढणे व छद्म करणे, लोखंड गाळणे, लोकरांची बत्ते विणणे व तत्सायनिक द्रव्य तयार करणे हे होत. येथे स्लेणी, खाद्यपदार्थ, फातडी, गुरेदोरे, अंडी वगैरे गिनसाचा व्यापार चालतो. या बंदरात भारतीयचा वेळेस ३६ व ओस्ट्रेलिया वेळेस १३ फूट पाणी असून तेथून १००० टनाची जहाजे जाऊ येऊ शकतात. हे आयर्लंडातील तिसरे व्यापारी शहर आहे. या शहरास संयुक्त पाठमंडकरिता दोन सभासद निवडण्याचा हक्क होता. ७ व्या शतकात येथे सेंट फिन्नार याने एक मठ स्थापन केला. पुढे लवकरच या मठाभोवती लोकांची बसाहत्त झाली असावी. ९ व्या शतकात डेवा लोकांनी हे शहर छुडून तेथील वेडावर जाऊन राहिले व तेथे याची नवीनच बसाहत्त झाली. १६४९ त या शहराने शत्रातील यादवीच्या वेळेस पहिला चार्ल्सचा पक्ष उचलिला होता पण पुढे लवकरच याला फाम्वेल यास शरण जावे लागले. १६९० त याने दुसऱ्या जेम्सचा पक्ष उचलिला व याहि वेळेस मार्लबरोच्या सैन्यापुढे याला हार

खावी लागली. या शहराचे क्षेत्रफळ २२६६ एकर असून लोकसंख्या ८०००० आहे.

वंदर.—हे ली नदीच्या मुठावर असून जोहो. याजुनी तें जमिनीने घेरलेले आहे. हे इतकं विस्तृत आहे की, यात सर्वे इंग्रजी आरमार मार्तू शकते. या वंदराचा महा-सामरावरील क्रीन्ड टाऊन भाग ग्रेट आयलंड या वेंटावर आहे. या वंदराच्या दक्षिणभागास क्रीन्डटाऊन म्हणतात. याचा पित्तार पूर्वपश्चिम असून याच्याजवळच स्पार्डक वेड आहे. येथे पूर्वी गुन्हेगार लोकास पाठवीत असत याशिवाय याच्या शेजारील रॉकी आयलंड वेंटावर दाखोळ्याच साठा आहे. हे वंदर ५ मैल लांब व २ मैल रुंद असून येथील समुद्राची खाडी २ मैल लांब व १ मैल रुंद आहे.

कार्डिफ—इंग्लंडमधील ग्लॅंमोर्गनशायर परगण्याचे मुख्य शहर. या शहरातून पार्लमेंटात तीन प्रतिनिधी जातात हे एक चांगले वंदर असून व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे. लंडनहून हे शहर १४५ मैलावर आहे. कार्डिफ येथे रॉफ्ले, रिम्नेथ ग्रेटवेस्टर्न या रेल्वेचे रस्ते येऊन मिळतात. १७९४ साली कार्डिफपासून मेथ्रिन टिडकिलपर्यंत "ग्लॅंमोर्गनशायर कालवा" उघडला गेला. १९ साल्या शतकात कार्डिफ परगण्यातील लोकसंख्या विलक्षण वाढली होती पण १९२१ मध्ये ती २,१९,४४३ भरली.

येथे १८६३ मध्ये युनिव्हर्सिटी कॉलेज स्थापन केले. या संस्थेत शास्त्रे, शिरपकला, आरोग्यशास्त्र, वैद्यकशास्त्र इत्यादि निरनिराळ्या विषयांचे शिक्षण दिले जाते. या विद्यापीठाच्या ग्रंथसंग्रहालयात वेस्तच्या इतिहासासंबंधी पुष्कळ पुस्तके आहेत. "अवररेअर होऊ" या इमारतीत विद्यार्थिकांची रहाण्याची सोय आहे.

कार्डिफ येथील सार्वजनिक वाचनालय व अजयखाना या संस्था १८८२ साली स्थापल्या गेल्या. वाचनालयामधील ग्रंथसंग्रह फार मोठा असून त्यामध्ये केल्टिक वाङ्मय व वेल्सचा इतिहास यासंबंधी पुष्कळ पुस्तके, हस्तलिखित ग्रंथ व कागदपत्र आहेत. अजयखान्यात अस्तरावशेष, वेल्समधील पक्षी, घरगुती हत्यारे, धातूच्या व हस्तिदंताच्या कामाचे नमुने इत्यादि जिनसा आहेत. त्याचप्रमाणे युरोपमधील चित्रकलापरामर्श लोकांनी वाढलेल्या २७ तबयिरी येथे ठेवण्यात आल्या आहेत.

अनायग्रह, दवाखाने, भाजीवाजार मूक व अंधाविवालय, औद्योगिक शाळा, नार्मलस्कूल इत्यादि इतर सार्वजनिक इमारती पहाण्याजोग्या आहेत.

कार्डिफ शहरातील रस्ते रुंद व मोठेले असून त्यावर दोन्ही बाजूनी हार्ड आहे. टाऊ या नदीवर दान पूल आहेत.

१९३५ साली कार्डिफ शहराला पार्लमेंटात एक प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क मिळाला. १८२३ साल्यापासून कार्डिफ

परगण्यात कौन्सिल व लॅंड्रूस्ट याचा समावेश झाल्यामुळे कार्डिफमधून पार्लमेंटात दोन प्रतिनिधी जाऊ लागले.

व्यापार व कारखाने.—दुसऱ्या एडवर्डच्या राज्यात कार्डिफ हे व्यापाराचे व जलमार्गाने परदेशी माल पाठविण्याचे मुख्य ठिकाण होते. एलिझाबेथ व पहिला जेम्स यांच्या वेळेत कार्डिफ हे चाचे लोकांचे ठाणे झाले होते. कोळशाच्या व्यापारामुळे कार्डिफ शहर फार भरभराटीस आले आहे. येथे मोठमोठ्या गोद्या आहेत. या शहरातील निर्गतपेक्षा आयातीचे प्रमाण फार कमी आहे. १९०६ साली एक्वंदर निर्गत ८७,६७,५०२ टन होती. त्यापैकी पुष्कळशी निर्गत कोळशाचीच होती. आयात २१,०८,१३३ टन होती. कोळशाच्या निर्गतीत कार्डिफ वंदराचा सर्व जगातील वंदरात पहिला नंबर लागतो.

कोळशाच्या व लोखंडाच्या व्यापाराखेरीज कार्डिफ येथे कागद, कापड, चर्म, भांडी, टिन व एनॅमलची कामे इत्यादि करण्याचे कारखाने पुष्कळ आहेत कार्डिफ येथे दोन सामाईक व चार दैनिकी निघतात.

इतिहास—१८८९ साली कार्डिफ शहरात जुन्या अवशेषाचा शोध लागला. त्यावरून रोमन लोकांनी पूर्वी या शहरी वस्ती केली असावी असे समजते. नॅमन लोकांनी कार्डिफ परगणा जिंकल्यावर या परगण्याची जहागिरी १५५० पर्यंत परंपरागत चालत आली.

कार्डिफला म्युनिसिपॅलिटीचे हक्क पहिल्याने ११४७ च्या सुमारास मिळाले. कार्डिफ शहराला सर्वोत्तम महात्वाची सनद १३४० साली मिळाली. या सनदमुळे कार्डिफ येथील व्यापाराला थारले उत्तेजन मिळाले. साततच कार्डिफ शहर वनविष्याचे पहिले प्रयत्न १७७४ साली सुरू झाले. या वेळेपासून कार्डिफ शहर उत्तरोत्तर वाढत आहे.

सिल्व्हेसटर लव्ह, विल्यम एरबरी, वॉल्टर कॅडॉक हे प्रसिद्ध पुरुष कार्डिफ येथे जन्मले होते.

कार्तेवीर्य—हेद्याधिपति इतवोर्थाचा पुत्र. याचे नाव अर्जुन. किंवा (सुंदरबाहु असल्याने) सुंदरार्जुन होते. हा अनुपदेशावर राज्य करीत असे. याची राजधानी साहिष्मती होती. दत्तात्रेयाच्या प्रसादाने त्याला सहस्र हस्त व सुवर्णमय रथ याची प्राप्ति झाली होती. पृथ्वीवरचे सर्व प्राणी त्याच्या भक्ति अर्पण. त्याच्या रथाची गति कोठेही कुठित होत नसे. रावपास तर याचे ललिते पराजित केले होते. दत्ताच्या वरप्रसादाने त्याच्या हातून काही पाप होत नसे. याचे ८०,००० यथे पुत्रांचे उत्तम प्रकारे राज्य केले.

एकदा जमदग्नीच्या आग्रहात जाऊन कार्तेवीर्याने त्याच्या होमधेनूचे वास्तव हरण करून आश्रमाचा नाश केला. तेव्हा जमदग्निपुत्र मागवरामाने त्याच्याशी युद्ध करून त्याचे ह्जार हात तोडिले व त्याच ठार मारले. कार्तेवीर्याचे वतन वार्ड होत असे एके ठिकाणी त्याचवेळी आहे. असे असेल तर जमदग्नीशी त्याने केलेली दादगर्दी त्याच्या रवमावावरूप होती असे म्हणता

येईल. तो फार दुष्ट होता, त्यानें देव, ऋषि, यक्ष व मानव यांना जेव्हा अतिशय त्रास दिला तेव्हा ते सर्व विष्णूकडे गेले. विष्णूनें परशुराम अवतार घेऊन कार्तवीर्याला मारिलें. (महाभारत, वनपर्व अ. ११५-११७) विष्णुपुराण व वायुपुराण (अ. १४) यातहि कार्तवीर्य कथा सापडेल

कार्तार्गो—मध्यअमेरिका. कोस्टारिकाच्या कार्तार्गो प्रांताची राजधानी. लोकसंख्या (१९००) ६५३६ हें शहर सन जोसेच्या सुपीक व सुंदर पठारावर समुद्रसपाटीपासून ४९३० फूट उंचीवर असून इरातु ज्वालामुखीच्या दक्षिणेकडील पायथ्याशी आहे. येथील जुनी भग्नमंदिरे विशेष प्रेक्षणीय आहेत. ज्वालामुखांच्या स्फोटान ह्या शहराचे बरेच नुकसान झालें आहे जवळच तीन मैलवर वेला हिंदूदा येथें ऊन पाण्याचे झरे आहेत येथें मुख्यत्वेकरून कोंफीचा व्यापार चालतो. हें १५२२ त अस्तित्वात होतें असें झणतात १८२३पर्यंत हें राजधानीचें शहर होतें परंतु सन जोसे ही राजधानी झाल्यामुळे ह्याचें महत्त्व कमी झालें

कार्तिकस्वामी—मद्रास इलाख्यात तोडुरपासून कार्तिकस्वामीचें स्थान तीन कोसावर आहे पुढें लोहाचल पर्वत वडावा लागतो म्हणून बैलगाड्याचा उपयोग नाही. त्या पर्वतावर शिवा जात नाहीत. मार्गात एक शिवस्थान लागतें त्या देवापुढें शिवतीर्थ आहे.

स्वामी कार्तिकाचें दर्शन कृत्तिकायोग आहे तोपर्यंत सर्वांस झालें पाहिजे, झणून त्यावेळीं मोठी यात्रा होतते. स्वामीकार्तिकाची मूर्ति काळ्या पापाणाचीच पण फार सुंदर आहे. तिला मुख एकच आहे. चाली कौच पक्षी असून मूर्ति उभी वारा वर्षाच्या मुला इतकी उंच आहे. मूर्तीवर घाल्यावस्था दिसते. मध्यमार्गी स्वामीचें मंदार असून उजव्या बाजूस शिवमंदार व डाव्या बाजूस पार्वतीचें मंदार आहे लोहाचल पर्वतावर कपटस्वामी, मयूरस्वामी, शुभस्वामी, कार्तिकस्वामी व इतर दोन, अर्दी सहा स्थाने आहेत. काहीं स्थले पर्वतावर अति-विकट ठिकाणी असल्यामुळे त्या सर्वांचें दर्शन होत नाही.

ज्या स्थळी कार्तिकेयानें मातेचें पान केलेलें दुग्ध तोंडात राहून नये झणून ओहून टाकिलें त्याचें तेथें पाडें भग्म झालें, ते अद्याप दाखवितत. त्या भस्माचें धारण करण्याविषयी क्षेत्रमाहात्म्यात फार प्रशंसा लिहिली आहे. ह्म ओकण्याच्या जागी मोठालीं पेंवे वेलेली आहेत त्या पेवात दगड टाकितत तीन वर्षांनीं कृत्तिकायोगात यात्रा जमते, तेव्हा तीं पेंवे उकरतात. त्याकाळीं आत टाकिलेल्या दगडाचें भस्म होऊन मोठाले खडे निघतात असें सांगतात. धाकता तें भस्म लहान मुलास काहीं रोणावर ओंपण झणून देतात कार्तिकेयानें जेंथे काजळ टाकिलें तेथे राण असून तीत काळे खडे आहेत. ते यात्रेकरूस दाखवितत.

अगस्तीनें स्नानाकरिता येथें जें तीर्थ निर्माण केले त्यास अगस्तितीर्थ झणतात. तेथें तीर्थावधि अगस्तीश्वर व

लोपामुद्देश्वर अशीं दोन शिवलिंगे आहेत. त्याक्षेत्री मुख्य तीर्थ हेंच आहे. मुख्य देवळात काहीं शिलालेख आहेत

शेवटचे बाजीराव पेशवे हे दोन वेळ या क्षेत्री कृत्तिका योगी स्वामीदर्शनास गेले होते. त्यात दुसऱ्या वेळीं अगस्ति. तीर्था स्नान करत ते सध्या करीत वसले असता पर्वतशिखरावरून एक मोठा दगड डासळून बाजीरावसाहेब होते त्याच्या शत्रिभेऊन पडला तेव्हा तेथून ते लागलेच कूच करून चाळते झाले त्यावर पुन्हा ते त्या क्षेत्री गेले नाहीत. तो दगड अगस्तितीर्थावर अद्यापि पडला आहे. त्यास बाजीरावाचा वांडा असें म्हणतात. [तीर्थयात्राप्रबंध]

कार्तिकेय—देवाचा सेनानी याला स्कंद असेंहि नाव आहे कोंढेकोंढे यास अयोनिर्संभव शिव (रुद्र) पुन म्हटलें आहे. शिवाचें रेत अग्नि व गंगा यानीं धारण केलें, व याला जन्म दिला. म्हणून याला अग्निभू, गंगाभजन अशीं विशेषणें लावितात महाभारतात अगिरामुनीच्या शिवा नामक पाथेरी अग्नीचा संयोग होऊन कार्तिकेय झाला याचें देवसेनेर्ष लक्ष लागलें, वगैरे विलक्षण कथा दिली आहे (वनपर्व अ २२४-२३०) अग्नीचें वीर्य स्कंद पावले म्हणून याला स्कंद म्हणतात. सहा कृत्तिकापैवीं प्रत्येकीपासून यास दोन हात व एक मुख मिळालें याच्या या अकृतीवरून यास पडानन किंवा पम्पुख म्हणतात. परबाणी नावाच्या मोरावर यरून एका हातात धनुष्य व दुसऱ्या हातात बाण घेतलेला असा कार्तिकेय प्रतिमेत दाखवितत. देवाना भारी झालेल्या तारकासुराला मारण्यासाठी याचा जन्म होता असे काहीं पुराणातून सांगितले आहे. याची नामावाचे वनपर्वाच्या २३२ व्या अध्यायात दिली आहे. कालिदासाच्या कुमार-संभवात कार्तिकेयजन्मकथा आहे.

त्रिायानी कार्तिकेयाचें दर्शन घ्यावयाचें नाही याच्या मुळाशी एक पौराणिक कथा आढळते. सारस्तीचें दर्शन तो ब्रह्मचारी असूनहि त्रिाय घेतात. कौमारी किंवा सेना या नावाची त्याला बायको होती असें काहीं ठिकाणीं आढळतें तर दुसऱ्या काहीं ठिकाणीं तो चिरमह्मचारी असून त्रिायाने कधीं तोंडहि पाह्यावयाचें नाही अशी त्याचें प्रतिज्ञा केली होती असें लिहिणें आहे. कार्तिकेयाच्या काहीं प्राचीन मूर्ती धरोपिल्या गेल्या असून त्याची देवळेंहि हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणीं आहेत. (' कार्तिकस्वामी ' पहा)

कार्येज—कार्येज हें आफ्रिकेच्या उत्तरकिनाऱ्यावरील अति प्राचीन व प्रसिद्ध शहरांपैकी एक शहर होतें. फिनिशियन लोकांनीं हें शहर स्ति. पू. ८२२ मध्यें वसाविलें. परंतु रोमन लोकांनीं स्ति. पू. १४६ त याचा नाश केला. त्याचीच पुन्हा हें शहर वसाविलें. तें अखेरिज अरबांनीं इ. स. ६९८ त कायमचेंच पाडून टाकिलें. फिनिशियन भाषेत याचा अर्थ ' नवे शहर ' असा होतो. सायनस मुदीसेन्धीस (आधुनिक-टयुनीसचें आखात) याच्या मध्यमार्गी हें

अमून याच्या पश्चिमेत असेलो भूमीर (आधुनिक रायगडी एल मेडी) व पूर्वेत मध्युरी अथवा केप थॉम (आधुनिक राय अडार) आहेत. केप गॅमार्ट, सिरी सुपैर रेडें (हे टेंक-डीवर असून याची उंची २५० फूट आहे) व मोलेटापंदर ही तीन मिथून कार्येजची त्रिकोणाकृति सरहद्द होते. केप गॅमार्टवर मुख्य स्तानानभूमि होती. बालेकिला विसांच्या टेंकडीवर (सध्या येथे एक मठ व प्रार्थनागृह आहे) होता. विसांच्या दक्षिणेत काही अंतरावर पंदरें होती. गॅमार्ट व मोलेटा यांमधील अंतर ६ मैल होते.

टपुनीसच्या आरतासच्या दुसऱ्या शतक पर्वताची एक उंच कोळ असून येथे तोम व कार्येज आणि रोम व व्हॅलडाल यांच्यामधील निकासच्या लडाया झाल्या. यापैकी कित्येक ठिकाणी जुने अवशेष पुष्कळ आहेत विसांच्या भोंवती व मेढरात थिकडे थिकडे जगाची शेते व घासाचे मळे दृष्टीस पडतात. कार्येजमुळे आसपासच्या समुद्रावर व जमीनीवरील वन्याचिन्ना प्रदेशावर नजर देवता येते.

येथील प्राचीन पंदरें लष्करी व व व्यापारी अशा दोन्ही क्षेत्रांची असत. याशिवाय मालडुगारासही किनार्यावर एक मोठा धमा असे. लष्करी पंदरें कोचीन याच्या सवध व्यापारी पंदराशी एका फलन्याने जोडला होता. पंदरात २२ गलवते राहण्याची सोय होती. त्याच्या मध्यभागी एक अगदी लहान बेट असून तेथून पंदरातील सर्व आर-माराची पहाणी करता येई.

येथील अवशेषात घोडदंडीचे ठिकाण, एक मैदान, प्रतिनिधिसभागृह, सराफकडा, अगेलोचे पंदरी, न्याय-घमा व निमोडोरसचे स्तानग्रह वगैरे अवशेष आढळतात. सेंट लुईच्या टेंकडीवर प्राचीन बालेकिला विसां असून काही ठिकाणी त्यावर सतपदीच्या राणा होत्या. हा निरा पुन्हा पाऊल व बायल गेला आहे. या पंदरावर सर्वात प्राचीन (धुनिक) कवरी व मोठेले हीद, एरमुन त्या प्रसिद्ध मीडरावर पायर व रोमन सुभेदाराच्या राजवाडा यांचे अवशेष सापडले.

सामान्या स्थानापासून काही अंतरावर एक नाटकगृह, चार स्तानांचे व गलव्यास इथेही नावाच्या कवरी भूगोल-पद्धत्याचे वेळेचे (२४ पैकी) १४ हीदांचे अवशेष आढळतात.

पेट्रिड हेमिचर टेंकडीवर एक लिस्ती मींदर, मार्गेलीसचे हमासघाने व काही मोठ्या कवरी पडव्या स्थितांत आढळतात. लुसेन सामान अंतोनियसचे हमासघाने, डरेममयथे एक संगमरवरी दगडाचा (रोमनकाळाचा) राजवाडा, कोही मोदी पायथी टाकी, बोर्न किल्ल्याच्या पलीकडे पडारावर एक नाटकगृह व (रोमनकाळातील) अरेचते संगमरवरी पुतळे सापडले. येथील महत्त्वाचा अवशेष

म्हणजे रोमन काळच्या होय. हा सुमारे ५६ मैल लाय होता.

कार्येज येथील अवशेषाच्या साक्षीय दोषात १२३ पासून पुढ्यात झाली. सर्व संशोधकात जेल्हे यांचे शोध फार महत्त्वाचे आहेत.

इ ति हा स.—कार्येजच्या इतिहासाचे चार भाग पडतात. (१) स्थापनेपासून दि. पू. ५५० त झालेल्या सिलि-सीयन प्राकारोवरच्या युद्धापर्यंत; (२) ५५० पासून १९१ म्हणजे धुनिक युद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत; (३) धुनिक युद्धापासून कार्येजचा पाडाव होईपर्यंत (दि. पू १९६), (४) रोमन व बायथेन्सियन अंमलापासून अरदार्या इ. स. ६५८ त याचा नाश करीपर्यंत.

स्वा प ने पासून दि. पू ५५० पर्यंत या काळ — अतिप्राचीन काळापासून फिनिसियन दर्याबंदी आदि-केच्या किनाऱ्यावर जात असत व तेथील लिवियस लोकाला मालाया देवचेव करीत. दि. पू १९ व्या शतकात किनाऱ्यावर सिडोनियन लोकांच्या वाराही होत्या यापैकी कवे येथील वखारीच्याच जगाी पुढे कार्येज वसले बोंबे जेदिदवळ या वसाहतीच्या धन्याच साणाडुणा सापडल्या आहेत. कार्येजची स्थापना दि. पू ६५० त सीरियन लोकांनी केली असे दंतकथेवरून कळते. या लोकाने सीरियन राजाची कन्या एलिसा ही मुख्य असून ती आपल्या मावाच्या गाम्पुकीने आपून येथे वसून आली. या नवीन लोकांनी जर्मन विकत घेऊन त्यावर शहर बांधण्याचे ठरविले एलिसान वैसाच्या काळाच्यातच जमीन मागितली व ती लिवियन राजांनी देण्याचे वचन केले नंतर तिने त्या काळाच्या वारीक काढा काढल्या व त्या एलिा एक बायूच इतल्या मोठ्या वेल्या की, त्याची सधप टेंकडी व्यभिती आली कार्येज वसविले. एलिसान हे वेत्याबद्दल दायर देसातील एका दैव-कास कार्येजचे लोक पुढे वारीच वणें दरसाल देणगी पाडवीत असत. सतंच एलिता वणें डिडोचे चित्र रोमन साम्राज्याच्या वेळी नाण्यावर करीत असत.

कार्येजचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नसून ६ व्या शत-काच्या पुढील उपलब्ध होतो. या वेळी या शहराला राज-धावचे पूर्ण वैभव प्राप्त झाले होते. सहराचे धुमिलाला बाय-साविद्यम व सौंदर्यर पेठ असे तीन मोठमोठे भाग पडले होते. शाराच्या सरहद्दी ठराविकावरून येथील लोकांचे व अक्रांचे पाहिले भाडण होते.

पुढे ६ व्या शतकात दायरचा नाश झाल्यावर भूमध्यम-द्रावर अर्थातच कार्येजचे धवेस वसले. प्राचाच्या विरुद्ध स्पेच व सिलिथीमधील दायर व सिडोन वसाहतवात्तांनी कार्येजची मदत मागितली. त्यावेळेपासून धर सांगितल्या-प्रमाणे कार्येज हे भूमध्यमद्राचे नाक बनले. यामार्गे सिलि-थीतल्या वसाहतींना कार्येजवाल्यांनी अडथळा करून आपल्या स्वतःच्या वसाहती तसेच व स्पेन आणि आसपासची

वेत यात केल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून अरोगीत क्षि. पू. ५५० च्या सुमारास या दोषा (ग्रीक व काथेंज) मध्ये युद्ध सुरू झाले.

ग्रीकांच्या व रोमन राजा लेखी युद्धे— प्रथम क्षि. पू. ५१० त काथेंजवाल्यांनी बहुतेक सिसिली प्रांत जिंकून तेथून ग्रीकांना हाकून लाविले. या लढाईत काथेंजवाल्यांच्या एका मलकस नावाच्या सेनापतीने कसूर केल्यामुळे त्यांनी त्याला हद्दपार केले असता, त्याने या गोष्टीचा सुड घेण्याची प्रतिज्ञा करून काथेंजला वेढा दिला व स्वतःच्या मुलाचा घडी देऊन शहर सर केले. नंतर धरंच दिवस त्याने शहराचा कारभार केला. परंतु अखेरीस त्याच्याच पक्षाच्या लोकांनी त्याला ठार केले त्याच्या नंतर मॅगो हा काथेंजचा सुभेदार झाला. हाच काथेंजच्या सैन्या लष्करी सत्तेचा उत्पन्न होय. याने सार्डिनिया वगैरे बेटे जिंकून काथेंजची सत्ता इतकी वाढविली की, सिसिली व इटालीतील बऱ्याच राज्यांवर त्याने व्यापारी तहनामे लादले. काथेंज व रोममधील पहिला तहनामा क्षि. पू. १०९ मध्ये झाला. त्यात इटली रोमन लोकांच्या कडे राहून आफ्रिकेचा किनारा काथेंजच्या ताब्यात राहिला. सिसिली तटस्थ समजण्यात आले. मॅगोनेतर त्याचा मुलगा हर्कुल हा सुभेदार झाला. तो क्षि. पू. ४८५ च्या सुमारास मरण पावल्यावर त्याचा भाऊ हॅमिलकार याने सिसिली जिंकण्यासाठी २०० जहाजांचे आरमार तयार करून स्वारी केली. परंतु क्षि. पू. ४८० मध्ये हिनेरा येथे त्याचा पराभव झाला व दांड लक्ष काथेंजियन दारूच्या हाती लागले.

हर्कुलला याला हॅनिबॉल हर्कुल व सॅको आणि हॅमिलकारला हिमिलको, हॅनो, व गिस्को अशी मुले होती. हे सर्व पुरुष पुढे मोटमोठ्या अधिकारावर बढले होते; हॅनोने १६० मध्ये पश्चिम आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील हर्सीच्या सेनेगाल व गिनी आणि सविरा व वॅनरी या प्रदेशात बसावृत्ती स्थापन केल्या.

सिसिलीतील युद्ध १०० वर्षेपर्यंत चालले होते. १०६ त हॅनिबॉल याने ऑर्भिजेन्टम्बा नावा करून या स्थळास वेढा दिला असता, तिकडे काथेंजमध्ये भयंकर हंग सुरू झाला व य दवी माजली त्यामुळे व दारूने जोर धरल्यामुळे हॅनिबॉलला मार्गे हटवणे लागले.

पुढे ९६ वर्षांनी हॅनो नावाच्या एका काथेंजच्या सरदाराने वंडाचा प्रयत्न केला परंतु तो फसला. मात्र या यादवाचा फायदा घेऊन सिसिलीच्या तत्काळीन सुभेदाराने काथेंजवाल्यांचा चांगलाच पराभव केला. त्या वेळी त्या दोघात तह झाला, पण तो फार दिवस टिकला नाही. तीस वर्षांनंतर बोमिलकार नावाच्या एका काथेंजवाल्याने खूळ (वंड) माजविले त्याचा फायदा घेऊन सिसिलीच्या सुभेदाराने काथेंजला वेढा दिला. परंतु लोकांनी बोमिलकारला फारी देऊन सिसिलीवाल्यांच्या पराभव केला, एवढेच नव्हे

तर योद्धा दिवसांनी काथेंजवाल्यांनी आपली सत्ता सिसिलीवर वसविली व पिन्हुसच्या विरुद्ध रोमला मदत करण्याचे कट्टर केले.

याप्रमाणे हळूहळू बळावत जाऊन काथेंजने समुद्रावर आपला हक्क प्रस्थापित केला. त्या समुद्रात वावरणाऱ्या गळवताना ते खट्टे लागले. ते इतके सावधपणे वागत की आपले दर्यावर्दी मार्ग ते कधीच कोणास सांगत नसत. मार्ग उघड करण्यापेक्षा आपले जहाज सुखविण्यास ते तयार होत. पॅलिगियस म्हणतो की, कोणी कोणत्याही मार्गाने संपत्ति मिळविली तरी काथेंज येथे त्याला त्यावेळी लोक दंप देत नसत.

रोमशी युद्धे—पार्विले प्लिनिय युद्ध २० वर्षे (क्षि. पू. २६८-२४९) टिकले. यात काथेंजचा हेतु फक्त सिसिलीला आपला प्रांत व टिहेनियन समुद्रावरील आपली सत्ता राखण्याचा होता. काथेंजविरुद्ध दोन ठिकाणी रोमवाल्यांना जय मिळाल्यामुळे ते रैग्युलसच्या आधिपत्याखाली आर्भिजेन्टमालून आले. परंतु त्याचा काथेंजियनानी स्पार्टन लोकांच्या मदतीने पराभव केला. यानंतर सिसिलीमध्ये या दोघामध्ये अनेक झटापटी होऊन व एकमेकांचा जमापजय होऊन रोमन लोकांस जय मिळून युद्ध थांबले (क्षि. पू. २४९). यावेळी काथेंजने आपल्या सैन्यास राजा देण्याचे ठरविले सैनिकांनी आपल्या थकेल्या पगाराची मागणी केली. परंतु सरकारने ती नाकारल्यामुळे काथेंजने वंडाची करून काथेंजला वेढा दिला. त्यावेळी हॅमिलकार नावाच्या सरदाराने मोठ्या युक्तीने वंडवाल्यांचा मोड करून त्याची कत्तल केली.

नंतर काथेंजने स्पेन जिंकण्यास सुरुवात केली. सेनापति हॅमिलकारने ९ वर्षे लढून हे काम पुरे केले; या कामातच तो मरण पावला (क्षि. पू. २८८) त्याचा जावई हर्कुल याने क्षि. पू. २२७ त काथेंजिन शहर बसवून व रोमशी तह करून काथेंजची आणि रोमची सरहद्द ठरवून टाकली. हॅमिलकारच्या मागे हा काथेंजचा सुभेदार झाला.

यावेळी काथेंजची लोकसंख्या सुमारे १० लाख असून ते भरभराटीच्या शिखरास पोहोचले होते. अंतर्गत व परकीय व्यापार फार चांगला होतो. येथील एका जातीचे ऊंची कापड बहुतेक देशात खपत असे. शुलाम, हस्तिदंत, धातू, जवाहर व मत्स्याआदिर्वंतून येणारा माल काथेंजियन लोक ग्रीस, इटली व सिसिलीत विकतो. स्पेनमध्ये ते तांबे व रत्ने विकत. ओस्का व काथेंजिना येथील खाणी प्रथम यानांचे शोधून काढल्या. काथेंजच्या भोंवतालचा प्रांत फारच सुपीक असून येथूनच काथेंजला (व नंतर रोमला) धान्याचा पुरवठा होई.

हा उत्क्रांतीच्या काळातच रोमशी दुसरे युद्ध जुंपले. यावेळी काथेंजचा अलौकिक बुद्धिमान पुरुष जो हॅनिबॉल त्याने केलेल्या स्पेन, इटली व आफ्रिका यांतील लढाया, लष्करी दृष्टीने तज्ज्ञाच्या प्रसंगेच अद्यापि पात्र ठावलेल्या आहेत. रोमन लोकांचे शहर सागन्टम हॅनिबॉलने क्षि. पू. २१९ त घेऊन स्पेन

गॉलमधून प्रवेश करून इटलीत लडाईं आपली (क्रि.पू. २१८). या वेळच्या टिसिनस, ट्रेविया, ट्रॉसिमिनी व फॅनी या महत्वाच्या लढाया झाल्या. यापुढे रोमचा मार्ग हॅनिबॉलला खुला होता, परंतु त्याने त्याचा फायदा घेऊन पुढे चालू केली नाही व कार्थेजियन सीनेटनेहि त्याला मदत पाठविली नाही. त्याच्या पाठपुराव्यात त्याचा भाऊ हस्ड्रबल हा येत असतो, रोमन लोकांनी त्याचा वाटेत पराभव केला; नंतर रोमन लोकांनी स्पेनमध्ये आपला ताबा पुन्हा बसविला व हॅनिबॉलला इटलीत चढाई करता येत नाही असे पाहून त्यांनी आभिकेत लडाईं सुरू केली. आपला भाऊ हस्ड्रबल याचा पराभव झाला असे पाहून हॅनिबॉल इटलीहून परत निघाला. वाटेत रोमन लोकांनी त्याचाहि पराभव केला (क्रि. पू. २०२). यानंतर झालेल्या रोम व कार्थेजच्या तहात कार्थेजचे आरमार नष्ट होऊन त्याच्या आभिकेबाहेरच्या सर्व वसाहती हातातून गेल्या. परंतु या युद्धानंतर लवकरच कार्थेज पुन्हा भरभराटीस आले. अजूनहि त्याची लोकसंख्या ७ लक्ष असून रोमला त्याचा दरास वाटन असे. रोमन सीनेटच्या संमतीशिवाय कार्थेजने युद्ध पुकारू नये ह्या (२०२ मधील) तहातील कलमाचा फायदा घेऊन रोमन पक्षातील न्युमिडियाच्या रामनने कार्थेजचा प्रांत घळकाविला. कार्थेजची तक्रार ऐकण्यास रोमहून बकाल-मंडळ आले होते. त्यातील केटो हा कार्थेजची संपत्ति व वैभव पाहून विपुल गेला होता.

यावेळी कार्थेजमध्ये तीन राजकीय पक्ष होते. पहिला पक्ष रोमशी सत्य करण्यास इच्छिणारा, दुसरा न्युमिडियन लोकांशी संधि करण्यास तयार असणारा व तिसरा लोकपक्ष. लोकपक्षाचा नेता हॅड्रबल होता. लोकपक्षाने दुसऱ्या पक्षाचा पराभव करून न्युमिडियाच्या विरुद्ध लडाईं आहीर केली (क्रि. पू. १४९). यावेळी कार्थेजचा पूर्ण नाश करण्याचा निश्चय मनात करून रोमने आपल्या संमतीशिवाय कार्थेजने न्युमिडियाशी युद्ध पुकारले या सबबीवर कार्थेजवर स्वारी केली. हें तिसरे प्युनिक युद्ध तीन वर्षेपर्यंत चालले. त्यात कार्थेजने शौर्याने चढवून केला, पण अखेरीस क्रि. पू. १४६त तें शत्रूच्या हाती पडले. शेवटच्या प्रतिकारात हस्ड्रबलच्या अधिपत्याखाली कार्थेजच्या सर्व दूरवीरांनी चांगलाच पराभव केला. परंतु त्यांचे देव किल्ले होते. त्याचा पूर्ण पराभव झाला व रोमन शिपायांनी शहर लहून, जाळून व पोळून फक्त केले. रोमहून आलेल्या ज्वररुपायक मंडळाने सर्व शहर, मंदिरं, घरे व तटबंदीसुद्धा जमिंदोस्त केली. सर्व प्रांत वेधिरास केला. आज जमिनीत १६१७ फुटाखाली सापडणाऱ्या हाडांच्या व कोळसे वगैरे इतर वस्तूंच्या मुबलकपणावरून या नाशालाची बरीच कल्पना येईल.

राज्यपद्धति.—कार्थेजची राज्यपद्धति उमरावपक्षसत्ताक असून तेंच कुलशीलापेक्षां संपत्तीचाच दरचमा असे. प्रतिभित्तभूत लोकपक्षाचे वर्चस्व राहिले व या पक्षात काही सरदारपराणीह असत. पुष्कळ वेळा प्रसिद्ध वस्त्रे अधि-

काराखंड होत. सर्रे पाहिले असतां धनिक लोकांचे तेथे सत्ता असे उमरावपक्षचे दोन सुफेट नावाचे अंमलदार व सिनेटसभा असून लोकपक्षाचीहि एक सभा असे. सुफेट सर्व दिवाणी कारभार पहात. सुफेटाची निवडणूक दरवर्षी होई पण एकच सुफेट अनेकदा पुन्हा पुन्हा निवडून येई. हॅनिबॉल हा एकसारखा २२ वर्षेपर्यंत सुफेट होता. सीनेट नावाच्या उमरावपक्षेत तीनशे सभासद असून तिचा अधिकार सार्वजनिक कामांवर चाले. युद्ध व तह तिच्याच अजुरीयाने ठरे. ही सीनेटसभा सुफेटना मदत करण्यास एक दहा जणांचे मंडळीनवडीत असे. कधी कधी या मंडळाऐवजी शमर सभासदांचे एक महामंडळीह नेमंत. हे महामंडळ न्याय, शांतता, लष्करी चौकशी वगैरेकडे लक्ष देई. पुढे पुढे हे महामंडळ फार जुलमी झाले.

लोकसभेत सर्वसाधारण लोक नेमते नसून, टिमुरी म्हणजे थोडीफार मालमत्ता असलेले लोक नेमता. सुफेट सभेच्या निवडणुकीस या सभेची मान्यता लागत असून या दोन सभांची एकावयवता कर्तव्य होत नसे. कार्थेजचा नाश होण्यास हे एक मुख्य कारण होते.

सिनेटर लोक हे सैन्यात शिपायाची भरती करीत. ते निर-निराल्या देशातील मुख्य मुख्य व्यापारीशहरात जाऊन तेथील अधिकाऱ्याबरोबर अथवा राजाबरोबर मक्का ठरवून शिपाई गोळा करीत. या मक्कापाची बाकी नेहमी बकलेली राहिली आणि त्यामुळे वारंवार शिपायांची बंडे होत. कार्थेजने युद्धात हत्तींचा उपयोग ३ व्या शतकात सुरू केला. वर सांगितलेल्या भांडेरी सैन्यापेक्षा राज्यातील दानदानीच्या पराजयातील तरणांचे एक वेगळे लष्करी-पथक असून त्यातील लोकांना पुढे अधिकाराच्या जागा देत.

परमार्थसाधन.—कार्थेजियन व फिनिशियन हे एकाच धर्माचे होते. त्यांच्यात अनेक देव असून त्या सर्वां-वर बॉल अमोन (शनी), टानिट (चंद्र) व एस्त्युन (संरक्षक) हे तीन देव मुख्य असत. याशिवाय अनेक देवता व त्यांचे उपासक पंथ चरेच होते. क्रि. पू. ४ व्या शतकाच्या अखेर-पासून कार्थेजियन लोकांशी सिसिलियन व ग्रीक यांचे दळण-वळण सुरू झाल्यामुळे त्यांच्यात ग्रीक धार्मिक कल्पनांचा शिरकाव झाला. येथील सार्वजनिक पटांगणात असलेली ओंपोलेची मूर्ति रोम येथे नेण्यात आली. याचा मुख्य देव जो बॉल ओम्मान तो बुद्ध असून त्याच्या कपाळावर एडम्ब्याप्रमाणे शिर्णे असत. त्याला लहान मुलाचे बळी देत. मुलांनी अभिर्कुडात बळी देण्याची ही चाल रोमन अमलात सुद्धा चालू होती.

रोमन काल.—क्रि. पू. १२२ त रोमन सीनेटने हे शहर पुन्हा बसविण्याचे ठरविले. या नवीन शहराला काले-निया जुनेनिया (स्याडिन वसाहत) असे नाव मिळाले. परंतु या शहराची पहिल्यासारखी भरभराट झाली नाही. पन्नास वर्षांनंतरचा प्रवासी मेरोपस याला हे शहर त्यावेळी ओसाड स्थितीत दिसले. फक्त काही प्युनिक लोक आसपास

राहत होते पुढ पापेच्या पक्षाच्या लोकांचा पाठलाग करीत असता, येथें जुळीयस सीझरने सैन्याचा तळ दिला होता त्यावेळी त्याला यथ स्थान पडलें, म्हणून त्याने कार्यज पुन्हा बसविण्याचा हुकूम दिला अशी एक दतकथा आहे ऑगस्टसनेहि येथें बसविले कबिली व काही सरकारी सुभेदारहि येथ राहू लागले ते म्हणजे आफ्रिकेंतल प्रांताचे 'प्रोका न्सल' होत (मि पृ १८-१९) त्यावेळी कार्यजला कॉलो-न्या जुळीया कार्यजो ह नांव मिळालें सर्व रोमन खाजा-यात कार्यज ह सर्वात मोठे व श्रीमान् शहर असल्याचें मेला व स्त्रोबो हे लिहितात हेरोडीयनच्या मत हें रोमच्या खालोखाल होतें व्हर्जिल वरीनें डिडोची कथाणी आपल्या काव्यास दिल्या आहे त्यावेळी येथें डिडोची पूजा सार्वजनिक रीतीने होत असे या दतकथा, कार्यजन आफ्रिकेंत पुन्हा बसविलेले सत्ता व त्याचा स्वातंत्र्याकडे असलेला फल या गोष्टी लक्षात घेऊन, रोमच्या मनात पुन्हा सत्या उपरन झाला व त्याने व्हॅन्डालच्या स्वारीपर्यंत कार्यजला तडबदी बाधू दिली नाही इ स ६८ त न्युमिडीयाचा सुभेदार झोडोयस यानें बड केलें असता त्याला कार्यजन साहाय्य केलें व्हिटेल्सिय सच्या अनियुक्ताच्या वेळी आफ्रिकेचा सुभेदार पितो याची वादशाही म्हणून कार्यज येथे दाहा फिरविण्यात आली अटानियस पायस याच्या वेळी मोठया भेदानाकडाल कार्यजचा भयग जळून जाक झाला हेड्रीयन याच्या अमलात येथील प्रचंड झाडवान काढवा बायला गेला या कालव्यातून दररोज ७० लक्ष ग्यालन पाणी तळ्यात पडत असे

क्रिस्ती सप्रदायाच्या सुबुद्धीला कार्यजन त्यात घरात महत्वाचा भाग घेतला होता येथे बरेच क्रिस्ती लोक होते त्यावेळच्या पुढापाचा विद्वान, उपदेशकांचें धैर्य व वक्तृत्व, क्रिस्तीचा छळ, पण्डित मताचा प्रसार व उत्कर्ष बगैरे गोष्टी प्रसिद्ध आहेत दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस येथे विरापचा स्थापना झाली वादशाही डेसियस व व्हॅलेरियन याच्या अमलात क्रिस्तीयांचा छळ झाला इ स २६४-६५ च्या सुमारास सेलसर्गेन आर्थेनजे सम्राटपद धारण केल्याची दाही फिरविली परंतु तो लवकरच मारला गेला पुढें मेक्सॅंटीयस व डोमिटीयस यानीहि आफ्रिकेंत व कार्यज येथें स्वतःचा द्रवी फिरविला, परंतु मेक्सॅंटीयसने डोमिटीयस यास ठार मारलें इ स १११ च्या सुमारास प्रसिद्ध डोनाटिस्ट पंथाचा उदय झाला

इ स ४११ त कार्यजच्या लोकानी बड करून हेरॅऊ असला वादशाहा केलें परंतु पुढे त्याला ठार मारण्यात आलें डोनाटिस्मच्या नंतर पेलागियानिझम या पंथाचा उदय झाला. या धर्मात निरनिराळ्या सप्रदायाच्या मानगडी चालू असता इ स २९ मध्य व्हॅन्डाल लोकांनी जिब्राल्टरची सामुद्रयुग्नी बोलाडून मारेनियावर स्वारी केली दुसऱ्या थिओडोसिअसने कार्यज येथें नवीन कोट बांधला (४१९) यावेळी कार्यजची लोकसंख्या ५ लक्ष असून तयला २२ बुरुज

होते. परंतु आता त्याचे महत्त्व कमी झालें. इ स. ४७० त रोमन पूर्वसाम्राज्याचें आरमार कार्यजवर चालून आलें असता तेथील लोकांनी व व्हॅन्डाल अधिकाऱ्यांनी त्याचा नाश केला

या य श न्टा ई न अं म ल -व्हॅन्डाल राजान्या अमलात कार्यजमध्ये बरीच क्रूर क्रूर्ये झाली अखेरीस बायझन्टाईन सेनापति वलीसेरियसने शेवटचा व्हॅन्डाल राजा जेलिमर याचा पराभव करून कार्यज सर केलें. त्याने शहराचा कोट पुन्हा दुरुस्त करून येथील कारभार सालोमनच्या हाती सौंपविला. त्याने इमारती, स्तंभ बगैरे बांधले या बायझन्टाईनच्या शहर वर पर्वतच्या अमलात कार्यजची पुन्हा भरभराट झाली

शेवटी इ स. ६९७ मध्य अरबाची धाड कार्यजच्या पुढें येऊन थडकली इजिप्तचा सुभेदार हुसन यानें कार्यजवर हल्ला करून तें सहज घेतलें तो गेल्यानंतर कार्यजच्या लोकांनी त्याच्या सरदारास हाकून लाविलें, तेव्हा हुसनने परत फिरून पुन्हा कायझन्झईन लोकांचा पराभव करून शहर कार्यज केलें व शेवटी तें जमीनदोस्त करण्याचा हुकूम सोडला याप्रमाणें इ स ९०८ त कार्यज इतिहासून कायमच नाहीसे झाल पुढें (इ स १२७०) फ्रेंच राजा नववा लुई हा क्रिस्ती धर्मेमुक्तावर जात असता येथें उतरला होता

[सदमंथ्रेय -पॅरिजविजस डिडोरस, सिमुलस, लिन्हा, गेस्टन, स्ट्रॅयो, टर्टुलियन, सार्वाप्रिअस, आगस्टाईन हे प्राचीन प्रच नायन डेव्हिस-कार्यज अँड हर रिमेन्स गिल मन्-कार्यज (स्टोरी ऑफ दि नेशन्स)]

कॉर्नवालीस-व्हॅन्ड कॉर्नवालीस हा बगालचा दुसरा गव्हर्नर जनरल इ स १७८६ च्या सप्टेंबर महिन्यात आपल्या पयाच्या ४८ व्या वर्षी मोठया नाड्यापानें कामावर रुजू झाला हा जातीचा शिपाई होता याचा अमेरिकेमध्ये १७८१ त पराभव झाला होता यावेळी विलायर्तेत सरदार मडगांचे वचस्व असल्याने याला इकडे नेमिलें हॉन्स्टनगला आपलें पद कायम ठेवण्याकरिता अनेक लढपटी कराव्या लागल्या, तमें याला काही करावे लागलें नाही याच्यावर प्रधानमंडळाचा पुरा विश्वास असल्याने याला मुलकी व लष्करी सारे अधिकार दिले होते कौन्सिलचा एकमुदीक निकालहि योग्य वाटल्यास याच्यावर बसविण्याचा त्याला अधिकार मिळाला होता हेस्टनगच्या मार्गात होच मोठी अडचण होता कॉर्नवालीस हा उपगत तैलबुद्धीचा नसला तरी धाडशी व करारी होता त्याच्या हातून चुका व त्याचे पराभव झाले तरी तो गुत्सही होता त्याने पाहिल्या तीन वर्षांत सिव्हिल सर्विचच्या नियमांची दुरुस्ती केली कंपनीचा मारवाडी कर्ज पणया त्याने कमी करविला मोठया नोकराचे अगडबच पगार कमी करून त्याने खालच्या दर्जाच्या नोकराचे वाढविले होता होईतो बगईवें घोरण स्वकारावयाचें नाही अतें त्याने ठरविल्यामुळे, इकडे आल्याबरोबर पेशवे व निजामअली यांना पत्र पाठवून, त्यांचे टिपूशी जें युद्ध चाललें होतें त्यात भाग घेण्याची आपली मुद्दीच इच्छा नाही, असे त्याने स्पष्ट

कळविलें तथापि त्यानें तीन्हीहि इलाक्यातील आपलें लष्कर घाटवून त्याची तयारी मात्र ज्यत्त देखिली होती. यामुळे आपणाशीं युद्ध करण्याकरिता ईंग्रजांनीं ही पूर्वतयारी चालविली आहे अशी टिपुस शंका येऊन त्याच्या मनात ईंग्रजाविषयीं परीं अडीं बसली व त्यानें पेशवे व निजाम-अही यांच्याशीं तह करून त्यांच्याशीं चाललेलें युद्ध बंद केलें.

सन १७९८ सालीं ईंग्रज व निजामअही यांच्या दरम्यान जो तह झाला होता त्या तहान्वये सलाबतनगराच्या मरणांनंतर निजामअहीनें गंतूर जिल्हा ईंग्रजाच्या स्वाधीन करावयास द्या होता परंतु सलाबतनगर मरून सहा वर्षे होऊन गेली तरी तो निजामअहीकडून ईंग्रजाना मिळाला नाहीं. म्हणून कॉनिवालीस यांने निजामअहीच्या दरबारीं आपला बकील पाठवून तो जिल्हा स्वाधीन करण्याविषयीं आता मागणी केली (१८०८). निजामअहीस आपल्या राज्याच्या कमकुवतपणाची पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्यानें गंतूर जिल्हा ताबडतोब ईंग्रजाच्या पदरात घातला (सप्टेंबर). अशा रातीनें कॉनिवालीस यांने अल्प आयासात एक जिल्हा मिळविला परा, परंतु त्यायोगे जो एक निराळाच प्रश्न त्याच्यामुळे उपस्थित झाला तो सोडविण्याकरिता त्याला हुटप्पी धोरणाचाच अखंड कल्यादिवाय गत्यंतर राहिलें नव्हतें. कारण १७९८ सालच्या तहात टिपूचें राज्य काबीज करण्याकरिता ईंग्रजांनीं निजामअहीच्या मदतीस दोन पलटणी व सहा तोफा पाठवाव्या अशीहि एक अट होती निजामअहीनें आता ती अट पूर्ण करण्याविषयीं गळूनर जनरलस कळविलें (१८०९). तेव्हां तो फार पेंचात सापडला. कारण १७९९सालीं मंगलोर येथें हैदराबाद व १८०३त पुन्हा टिपूशीं असे ईंग्रजाचे त्या बापलेकाशीं जे दोन तह झाले होते, त्या तहानीं ईंग्रजांनीं टिपूचा त्याच्या राज्यावरील हक्क कबूल केला असल्यामुळे त्याचें राज्य काबीज करून तें निजामअहीस देण्याचा ईंग्रजाना काहीच ह्य नव्हता, म्हणून कॉनिवालीस यांने निजामअहीस एक अमाखलीत पाठविला की, जर पुढेमागे टिपूचा मुलूख आमच्याकडे आला तर त्या तहाच्या अटी आपण पूर्ण केल्याशिवाय रहाणार नाहीं. यावरून टिपूवर स्वारी करण्याचा कॉनिवालीसचा विचार होता असे अनुमान निघतें व या अनुमानास त्याच्या पुढील धाक्यानीं अधिकच बळकटी येते इ.स. १७९८ च्या तहात ईंग्रजाना गरज नसेल तेव्हा त्यांनीं निजामअहीच्या मदतीस दोन पलटणी व सहा तोफा पाठवाव्या असें म्हटलें होतें. पण या सल्ल्यात कॉनिवालीस यांने निजामअहीस गरज लागेल तेव्हा ही मदत पाठविण्याचें कबूल केलें होत. ईंग्रजाच्या दोस्ताविरुद्ध लढण्यात या पलटणीचा उपयोग केला जाऊं नये अशीहि एक अट घालण्यात आली होती तरी, पण दोस्ताची जी नाबनिशीवर यादी दिली होती तीत मराठ्यांचें नांव नमूद केलें असून टिपूचा मुलूख

उल्लेख नव्हता. र.मुळें ईंग्रजांनीं आपल्यावर स्वारी करण्याकरिता निजामअहीशीं गठी केली आहे अशी टिपूची साहजिकच समजूत होऊन त्यानें ता २९ डिसेंबर सन १७८९रोजीं त्रावणकोरच्या तटबंदीवर उघड उघड हल्ला केला त्रावणकोरचें राज्य काबीज करण्यासाठीं टिपूनें बरेच दिवस अगोदरपासून तयारी चालविली होती. त्यानें इतके दिवसपर्यंत ईंग्रजाची प्रत्यक्ष नरी काही आगळिक केली नव्हती तरी त्याच्या एकदर भोरणावरून कॉनिवालीसचें मन त्याच्या हेतुविषयीं सांशक होऊन त्याला मराठे व निजामअही यांच्याशीं असलेली दोस्ती परीं करण्याची अवयकता भासूं लागली होती. निजामअहीस जवळ ओठण्याकरिता हुटप्पी धोरण स्वीकारून त्यानें टिपूच्या रोपास स्वतःला जे पात्र करून घेतलें त्याला अंशतः हीहि गोष्ट कारण झाली होती सन १७८७ सालीं नाना फडनविसानें टिपूपासून मराठी राज्याचें संरक्षण करण्याकरिता कॉनिवालीसचा मदत मागितला तेव्हा, ' कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या " हुकमाशिवाय गळूनर जनरलानें आपण होऊन हिंदुस्थानातील राजेरजवाड्याशीं भाडण उकलून काढूं नये, असा पॉलिमेंटचा ठराव झाला असल्यामुळे, त्यान ती नाकारली होती पण आता नाना फडनविसानें मॅलेटमार्फत कॉनिवालीसचा पुन्हा बोलणें लाविलें तेव्हा तो टिपूवर स्वारी करण्यास कबूल झाला (१७९०) व ईंग्रज, मराठे व निजामअही या तिघांनीं मिळून टिपूवर मोहीम करून जिंकलेला मुलूख तिघांमध्ये सारसा वाटून घ्याचा असे ठरविण्यात आलें (१७९०) कॉनिवालीसनें मद्रासच्या गळूनरस सैन्याची तयारी करावयास हुकूम सोडले परंतु त्या शिस्तवान गळूनरानें (हॉलड) ते फेकवून लाविले ! पुढें त्याला घडतर्फ करून दुसरा सुभेदार नेमास लागला !!

टिपूवरील मोहिमेचें काम पहिलें आठ महिने सेनापति मेडोन याचकडे सोपविलें होतें सन १७९१ सालच्या जानेवारी महिन्यात तो परत आल्यावर त्याच महिन्याच्या २९ व्या तारखेस ब्रिटिश सैन्याचें आधिपत्य आपल्या स्वतःकडे घेऊन कॉनिवालीस मोहिमेवर निघाला या मोहिमेंत टिपूनें त्याची सारी रसद मारली तेव्हा तो बगलोर येथें असताना त्याला उपसमाराीनें नाह्यजामुळें मोहीम थाववाची लागली. एवढेंच नव्हे, तर त्याची फार विकट स्थिति झाली तेव्हा परशुरामभाऊ पटवर्धनानीं तात्काळ त्याच्या मदतीस येऊन त्याची रक्षण राखिली. पेंचन मूर म्हणतो " देवानेंच मराठ्यांना आमच्या मदतीस पाठविलें " पुढें मराठ्यांच्याच साहाय्यानें या युद्धात टिपूचा पराभव होऊन ईंग्रजाना एक कोटि दहा हजार रुपये खंडणी व दिंदिगळ, बारामहाल, तुर्ग व मलयार हे जिल्हे मिळाले सर्व दोस्ताना मिळून टिपूचें अर्धे राज्य व तीन कोटी तीस लाख रुपये खंडणी मिळाली होती. या मोहिमेचें काम आठोपल्यावर सन १७९२

सालच्या मार्च महिन्याच्या अखेरीस कॉर्नवालीस आपल्या मुलखात परत यावयास निघाला पार्लमेंटचा कायदा मोडून टिपूचा मुख्य दब्याबद्दल बंदीस म्हणून कंपनीने कॉर्नवालीस याला मॉरिक्स केलें

यावेळीं त्यानें बंगाल, बहार, बनारस व ओरिसा या प्रांतात कायमधान्याची पद्धत प्रचारात आणली पण त्यामुळे चीन कोर्टाचा तोट्याचा योजना विनाकारण इतर प्रांतांवर बसविला गेला

त्यानें पोलीस खातें आयरिश पद्धतीवर स्थापलें न्यायपाल्यात हेरिफोर्डची पद्धति बदलून, मुसलमानी कायद्याचा निष्कारण काय फाटून दरेक शिरास हद्दींसारखा (पण किराती) सबज्याची वॉट स्थापून सुधारणा केली त्याचा येथील कोण्याहि (विदु अगर मुसलमान) अधिकाऱ्यावर अनिष्टात विश्वास नसल्यान सर्वे वरिष्ठ अधिकारी त्यान युरो पियनच नेमिले, एवढेसाय मग तो कोणत्याहि जातीचा असो त्याच्या हातीं निदान या सात्याच तरी काम दिले तर योगिल्ल्या सर्व सुधारणा निष्फळ होऊन" अने तो स्वतःच म्हणतो, आणि त्यासाठी नेमलेल्या युरोपियन अधिकाऱ्यास मात्र हिंदीलोकांपेक्षा भरमसाट शासन पगार देतो! या यावतीत मार्शमन म्हणतो "याच्या या, म्हणजे हिंदीलोकांना काय-त्याहि महत्वाच्या जागेवर अविश्वासानें न नेमण्याच्या, अत्यंत मोठ्या घोडपुढीमुळे त्याची कायदेशीर व मानसिक महत्वाकांक्षा मुळातच त्यानें चुकून टाकून "प्रगत या नवीन राज्यकर्त्याबद्दल असतोप व अप्रिती उत्पन्न केली! पर यानुळे काही कायदा न होता उळट "पुष्कळ वर्षे प्रजेला न्यायच मिळाला नाही" ॥ इ. स. १९१० मध्ये बनारस येथील कोर्टात सात हजार खटले शिरक राहिले होते! याच्यानें कर्नाटक व असोच्या येथील राज्यकारभार सुरळीत चालविला गेला नाही. टिपूची चाललेलें युद्ध संपल्यावर कॉर्नवालीसच्या मनात आपण मध्यस्था करून निग्रम व मगडे यांच्यामधील देशाभेदाच्या प्रभाववर्षी काही तरी तडगेनेट करून घ्यावी व देशात शांतता राहील अशी व्यवस्था करावी असें होतें. परंतु त्याच्या अर्धे इमान आपणाले मराठ्यांविरुद्ध मदत करण्यात तयार झालेले अस करून निग्रामानें मराठ्यां व यागवी देशेहि फंडातून लावण्याचा विचार चालविला व मराठ्यांना कॉर्नवालीसचें हें कृत्य म्हणजे आपल्या कामात निष्कारण उबगटवळ आहे असें यादून, त्यांना कॉर्नवालीस यानें सुचविलेल्या अर्जांना उत्तर देण्याची चालउपल चालविली

इ. स. १९१३ च्या आक्टोबर महिन्यात लॉर्ड कॉर्नवालीस हा सर ऑन ऑफर याच्या द्वारा आपलें काम करून दिले, यत्नेस निघून गेला तबूदी त्यानें कंपनीचा मनद पार्लमेंटवरून आपली चीम पक्षे वाडवून घेतली मिशनरी सोकांना त्यानें इकडे नेऊ न देण्याबद्दल मत दिलें कंपनीशिवाय इतर व्यापारी अगर ईश्वरी खत यांना शास

हू देऊ नयेत म्हणून खटपट केली कंपनीच्या कोणाहि नोकरास गव्हर्नर जनरलची जागा देऊ नये असेंहि त्याचें मत होतें

श्रीअरच्या नंतर मार्किटवेलस्ली हा गव्हर्नर जनरल होऊन आला यानें एतद्देशीय सत्स्थानिकांचीं युद्धे करण्यात आपली सर्वे कारकीर्द खेच करून कंपनीस बरेंच फायदा करून ठेविल्यामुळे व डायरेक्टरांचें तो ऐकेनासा झाल्यामुळे तो इंग्लंडातील लोकांस फार अभिय झाल्यानें इंग्लंडातील अगदी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना व डायरेक्टरांना आपद्द घनत वेलस्लीस स्वदेशी परत बोलाविलें व त्याच्या ऐवजी मार्किट कॉर्नवालीस याची गव्हर्नर जनरलच्या जागी पुन्हा एकदा नेमणूक करून पाठविलें कॉर्नवालीस हा १८०० सालीं जुलै महिन्याच्या ३० च्या तारखेस कलकत्त्यास येऊन पोचला व त्याच दिवशीं तो आपल्या कामावर रुजू झाला परकीय जमून स्वारी केली अवता त्रिगुणातून स्वतःच रक्षण करण्या करिता परस्परानीं परस्परस मदत करण्यासची वेवस्ती यानें एतद्देशीय सत्स्थानिकांशीं केलेले तह व ह्याकरिता त्यानें शोषून घेतलेली कुमकी सत्स्थाना दूम या दोंगडीहि गोष्टी कॉर्नवालीस यास मुळीच पसंत नव्हत्या होळकरांशीं चाललेल्या युद्धाचा एकदाचा शेवट करण्यास तो इतका उत्सुक झाला होता की, शिवाय मिडिया वजीलास कैदत ठेविलें असनाहि ती गोष्ट विसरून जाऊन तो ग्वाल्हेर, गोंदव व त्याच्या खालचा मुख्य या सर्वांवर पाणी सोडून यमुना ही इम्रानाची सरहद्द करून करण्यास तयार झाला चालू युद्धात मिळून घेतलेला सर्व मुलूज परत करून आपण तह करण्यास तयार आहो असें त्यानें होळकरास कळविलें होतें जोधपूर, जयपूर, भरतपूर, माचेडी व बुंदी येथील सत्स्थानिकांच्या मुलुजांचे झडपानून संरक्षण करण्याची वेवस्तीनें घेतलेली जबाबदारीहि तो जमनास स्वतः करून काढून टाकू पाहात होता यापेवी जोधपूरच्या राजास तर त्याच्या वकीलानें ईम्रानाशीं केलेला तह मान्यच नव्हता जयपूरच्या राजानेंहि आपल्या तह्याच्या अर्दी अघाप पूर्ण पाळल्या नसल्यानें कॉर्नवालीस यानें इम्रानास त्याच्याशीं झालेला तह रद्द सामगण्यात यावा अग तावडतोय त्यास कळविलें राहता राहिले भरतपूर, माचेडी व बुंदी येथील राजे, त्याच्यासंबंधीची जबाबदारी वाढून दावण्यावरिता दिक्षांच्या दक्षिणेकडील व यमुनेच्या पश्चिमेकडील शिवा पावून मिळून घेतलेल्या मुलूज या सत्स्थानिकांस यादून देऊन ते आपले ईम्रानाशीं झालेले पूर्वीचे सर्व फारामदार रद्द सामगण्यात तयार होत असल्यास प्रयत्न करून पहावा, अस त्यानें ने ठेव याग १९ नवेंबर रोजी लिहूनहि पाठविलें परंतु हा पत्रिता देऊ याला मिळण्यापूर्वीच त्यानें गव्हर्नर जनरलचें धोरण अंजळून, अंजळी इंग्ल्यास शिवा या वारमात्याची जागा मिळली होती या गोष्टीस कायदा फेडून मिळीकून तह्याचें घोटलें आणविलें होतें व शिवाजी

शिक्षण कक्षाला वैनूक कार्नुचें व्हूळ करतोंच शिदा-
लेंदोच्या तज्ञांवांचो मोडना. गव्हर्नरमनकाचें स्वाना
केलें होती. ही योजना खना देवपार गव्हर्नरमनकाचें पय
(वें. तेंक) नांवा हाती पडलें: देवपार शिदा-लेंदोचें कोलें
कवळें कल्याणुळें उलयत हाकेलें. अमुकूक परिस्थिती व
राज्यतान्त्रांतील संस्थानिकांचो हातेले करारनदार रू कर-
पारानून उद्वेगगरा पोंदाव्या पुडें देवून, स्वतःच्या मोडनेचा
विचार होऊन उतर वेईपवेतों आपन बट पहाव्याचें तर-
वितें आहें, अतें त्याने गव्हर्नरमनकाक कळविलें. हें पत्र
केंनबालेंत पाच पंचव्यापूर्वीच तो अमरी पडला व त्या
दुसऱ्यांतच त्याचा तारीख ५ आक्टोबर रोजी मार्लीपूर
येरें अंत झाला. त्याच्या नामून बंगाल कौन्सिलचा सौमिंदर
मंदर हर जॉन् वालों हा त्याचें काम पाहूं लागला. कौनेवाली-
सध्या हिंदुस्थानांतलें राजे लोकांचो सहरलाच्या रेपि-
लेंत्या या घोरणाचा साम्राज्याभिमानी इंग्रज अधिकाऱ्यानी
व स्निपचारल्या पक्षाभिमानी इतिहासकारानी निपेध
केला आहें व त्याने हिंदुराज्यें पक्षाशाली उतरविण्याचा बेल-
स्तीच्या प्रयत्नाला पाठिका दिला नाहीं, म्हणून त्याला दोष
दिला आहें. [डक, इ. स्मिय, मालकम पहा.]

कार्नु मेरी आलेरेडे—मेरी आलेरेडे कार्नु या फ्रेंच
पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्त्याचा जन्म आर्लेअन्स येथें झाला.
येथील विविध शाळांत त्याचें शिक्षण झालें. पुडें सन १८६७ सालीं
त्याला त्याच मंडळेंत प्रोफेसर नेमण्यांत आलें. याच मंडळेंत
त्याने आपलें शोध आयुष्य घालविलें. यानें पदार्थविज्ञान
शास्त्राच्या निरनिराळ्या शाखांत अनेक शोध लायले
परंतु त्याचें महत्वाचें कार्य प्रकाशशास्त्र आधि प्रकाश-वृध-
करणशास्त्र या दोन शाखांत मुख्यत्वेकून झालें आहें.
किशो नांवाच्या शास्त्रज्ञानें प्रकाशाची गति प्रयोगानें काढली
होती. कार्नु यानें किशोच्या चुकांचें अवलोकन करून ही गति
अति सूक्ष्म प्रमाणांत निश्चित केली व यार्सपेयानें प्रयोग करा-
वयाच्या यांत्रिक साधनांत अत्यंत सुधारणा केली. यापसून
त्याला 'प्रिक्स लोकेस' नांवाचें पारितोषिक सन १८७९ सालीं
मिलालें; व अँक्योडेर्मा आणू सायन्सेस नांवाच्या फ्रेंच
संस्थेचा त्याला सभासद करण्यांत आलें; इंग्लंडातील
रॉयल सोसायटीने त्याला रम्फोर्ड पदक अर्पण केलें. सन
१८९९ सालीं सर जॉन स्टोक याची जुबिळी झाली, त्या
समारंभांत त्याने प्रकाशशास्त्रा प्रकंपनाच्या शिद्धान्त या या
शिद्धान्ताचा आधुनिक शाखावर होणारा परिणाम या विषया-
वर व्याख्यान दिलें. या प्रसंगी त्याला डी. एमसी. ही
पदवी अर्पण करण्यांत आली. तारीख ११ एप्रिल १९०१
रोजी पारीस येथें याचा मृत्यु झाला.

कौनेजी अँझू —अँझू कौनेजी हा एक अमेरिकेंतील
सुप्रसिद्ध फौदाधीश व लक्षद्वितीयकारी शूरवीर अणून त्याचा
जन्म इ. स. १८१५ साली स्कॉटलंड देशातील डन्कलर्लडिन
या गांवीं झाला. याचा याव अगदी सामान्य स्थितींतलें

विवरणचें बंदी कारणांत दखल होतऱा परंतु त्याची नांव-
कीर्तिता देण्याची महत्वाकांक्षा खबर असल्यामुळे व आर्ति-
नितिक शास्त्रपद्धतीचा तो अभिमानी असल्यामुळे १८४५
मध्ये त्याने अमेरिकेंतील येथुन संस्थानांत येऊन विदेशवर्त
येथें बसलो केलो. यानंतर दोन वर्षांनी अँझू यानें एका छोटे-
शांनी वानपेयानेची स्थापना करून आपण व आप्पाची आयुध-
कलात मुखरात केरी, व नंतर तो तारायंत्राचें शोधन दोहोंय-
विषयांचें काम करूं लागला. धर्मिकगुरू तारायंत्राच्या
सुना चवनांचें प्रथम तिहोनायंत्राचें तो एक होता.
पुडें पेनसिल्वेनिया येथेच्या आप्पाच्याचा तो
कारकून होऊन, नंतर तो पाणिबगुरू तारायंत्राचा कारक
झाला या रीतीने त्याने पणान लणान रक्षमा श्रुतिविषयांचें
काम सुरू केलें व आपल्या योडोगमती रूपरीत्या मूर्त्यावर
संपादन केला. "फोन्सिल्वेनिया" येथेच्या पिडमर्थी विभागाचा
मुख्याधिकारी शास्त्रावर त्याने व दुसऱ्या कांही सहकार्यानी
मिळून आंदोल ५६६ येथील १०,००० पौंड निमातीची भाऊ-
मत्ता खरेदी केली व ह्या पंधापासून त्याने एका वर्षांत रोंप
१०,००,००० पौंडाचा फायदा झाला. ह्यावेळार कांही एड-
स्याच्या मदतीने त्याने एक अंगी खोलीची पन्नांवा कारखाना
उघडला व अशा रीतीने अमेरिकेंतील निरनिराळ्या खोरे-
डाच्या व पोलादाच्या कारखान्यांत ह्याने मोठाच पुरवठा
केला. कौनेजी हा पुडें "होमस्टेड अँड एडगर थोमस
स्टील वर्क" आण दुसरे कांही मोठे कारखाने त्याचा
मालक झाला. १८९९ मध्ये ह्या सारें ह्जार पंधांचें वास्तव्य
"कौनेजी स्टील कंपनी"कडे गेलें आण दोन वर्षांनी कौनेजी
त्याने गरील पँळादाचा कारखानाहि रेलुफ संस्थानांत
निकल व व्यापारातून आपलें अंग काडलें.

ह्या मोठ्या कारखान्याशिवाय दुसरी अडरा इंग्लिश
वृत्तांत आपल्या मतप्रतिपादनाचें त्याने निरनिकेचें पर्वेपर्यंत
चालविली होती. लोककल्याणकारक व शैक्षणिक कारणांनीं
त्याने खूप मोठमोठ्या देणग्या दिल्या. १८७९ मध्ये स्कॉट-
लंडमधील डन्कलर्लडिन ह्या नगरीमधील मार्गजनिम उप-
योगकारिता सोडकर अद्या पोडण्याना गामा त्याने बांधून
व पुढच्याच वर्षी एका मोठ्या वाचनालयाकरिता ४०००
पौंडांची देणगी दिली. १८८८ मध्ये त्याने वेलेझू हॉस्पिटल
व मेडिकल कॉलेजमध्ये एक ऐतिहासिक प्रयोगशाळा स्थापन
करण्याकरिता ५०,००० पौंडांची देणगी दिली. नंतर त्याने
अमेरिकेंतील येथुन संपादन व मेडमिडन ह्या देशातील
किन्नेक राहोमार्थी या गांवांत मोठमोठी मोफत वाचनालयें
स्थापन करण्याकरिता असेच देणग्या दिल्या. ह्या सारें
वाचनालयाची देणगीरचना सुमारे ४,००,००,००० पौंडा-
वर आणून त्यांतून सुमारे १,५०० वाचनालयां स्थापन झाली
आहेत. कौनेजी यानें विरयेक ग्रंथ व लेख लिहिले त्यांपैकी
सुमय म्हण्टले म्हणजे अँग अमेरिकन फोर-व्हन-हॅज ह्म. निडय
(१८८१), राज्ज दि वर्ल्ड (१८८४), ट्राईड डेग

(१८८६). दि गॅल्वेन ऑफ वेल्थ (१९००) व ' एंपायर ऑफ विडिओन " (१९०२) वगैरे होत.

कानों, सादी निकोलस लिओनार्ड.—(१७२६-१८३२) सादी निकोलस लिओनार्ड हा एल्. एन्. एस्. कानों नावाच्या प्रसिद्ध फ्रेंच सेनापतीचा मुलगा होय. याचा जन्म पॅरीस येथे झाला. हा एक प्रसिद्ध पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञ होता. एकोल ऐथील विविधकलाशास्त्रे सन १८१२ साली त्याचा प्रवेश झाला आणि १८१४ साली त्याने ते विद्यालय सोडले व त्याला एंजिनीअरची सनद मिळाली व एंजिनीअर या नात्याने वढती होण्याची त्याला पुष्कळ आशा होती; परंतु बावर्ल्या युद्धांतलं पुष्कळ जगावर जपल्या वसल्या व त्यात त्याचा बापहि सापडला, व जरी त्यावर प्रत्यक्षपणे काहीच परिणाम झाला नाही तरी त्याच्या-फडे फक्त खडेबाशीचें काम राहू दिलें. अर्थात त्यानेंहि नोकरी सोडून दिली व लष्करी परीक्षा देऊन लेफ्टेनंटची जागा मिळवली. गंतूर त्यानें मोठ्या उत्साहानें गाणित, रसायनशास्त्र, विविधकला आणि अर्थशास्त्र इतक्या शास्त्रांचा अभ्यास सुरू केला. याशिवाय संगीत व इतर कलितकला यात त्यानें बरेंच प्राविण्य संपादन केलें. अभ्यासचा कंटाळा घालविण्याकरिता ती मर्दानी खेळ खेळत असे. तसेंच तो पौद्ध असे व तळवारीचे हातहि कर्तात असे. त्याची प्रकृति मूळचाच नाजूक होती ती या दाडग्या अभ्यासक्रमानें सन १८३२ साली कायमचां विषडली. त्याला प्रथमतः मस्तिष्कगामी-ज्वर झाला व या आगरातून तो बरा होतो न होतो हांच, महामारी (कोलरा) नें त्याच्यावर झडप घाली; व सारीच १४ आगष्ट १८३२ साली त्याचा पारीस येथें त्याच दुखण्यांत अंत झाला.

त्याच्यायामागें कल्पक आणि खोलावर विचार करणारे शास्त्रज्ञ फारच थोडे झाले आहेत. त्यानें एकच पुस्तक (१८१४) प्रसिद्ध केलें आहे, व त्यात त्यानें लापलेल्या शोधापैकीं फारच थोड्या शोधांचा समावेश केला गेला आहे. असें जरी आहे, तरी त्या एकाच पुस्तकावरून अत्युच्च प्रतीच्या शास्त्रज्ञां त्याची गणना करण्यास प्रयत्नच नाही. थॉमस कोल्हिन यॉर्न या गृहस्थाची योग्यता १८४९ च्या सुमारास शास्त्रज्ञांच्या नजरेस आणली. " कानोंचें तत्व " म्हणून उगताशास्त्रात जी गोष्ट गृहीत धरतात ती गोष्ट गत्युणता शास्त्रांत आधारस्तंभ मानिली गेली आहे.

कार्पेंथियन पर्वत—ही मध्ययूरोपातील पर्वताच्या रांगेतील पूर्वेकडील ओळ होय. केवळ दक्षिण व आग्नेय काट्यावरीलकडून या पर्वताचा भाग ऑस्ट्रियाहंगेरीला आहे. डॅन्यूब नदीवर असलेल्या प्रेसबर्ग शहराजवळ हा निपून हंगेरी व ट्रान्सिल्वेनियास अर्धवृत्ताकार वळसा घालून पुन्हां डॅन्यूबवरच ओसोव्हाजवळ संपला आहे. याची लांबी ८०० मै. असून रुंदी ७ ते २३ मै. इतकी आहे. युरोपमध्यें आल्प्सच्या खालोखाल, सर्वांत जास्त लांबवर पसरलेला असा हाच

पर्वत होय. ७२,६०० मैल क्षेत्रफळ यांने व्यापिलें आहे. ही पर्वताची रांग सलग नसून सुटिसाईम, धक्कचे, सरोवरें इ. वायवीय हो आल्प्सची बरोवरी कळे शकणार नाही. आल्प्सच्या मध्यभागाशी याचें खरेंच साम्य आहे. डॅन्यूब नदीनें कार्पेंथियन पर्वताला आल्प्सपासून तोडून काढलें आहे. व पुन्हा बेकनी पर्वतापासूनही त्यास होच विभक्त करते. हा पर्वत हंगेरी व ट्रान्सिल्वेनियास यास गॅलिशिया, रुमानिया इ. देशापासून वेगळा काढतो. त्याचे ४ फाटे युकोव्हाया, हंगेरीच्या उत्तरप्रदेशात पसरले आहेत.

या पर्वताच्या भोंवताळी सपाट प्रदेश असून आसमं-तातील प्रदेशास ह्याच्यापासूनच पाण्याचा पुरवठा होतो. कार्पेंथियन व ट्रान्सिल्वेनियन असे याचे दोन भाग करतात. या कार्पेंथियनचे आणखी तीन भाग आहेत. (१) पश्चिम (२) पूर्व व (३) मध्य कार्पेंथियन.

कार्लस्कोना—हें स्वीडनच्या बाल्टीक समुद्राच्या किना-ऱ्यावरील एक बंदर आहे. येथें स्वीडन देशाच्या आरमार-खात्याचें मुख्य ठाणें आहे. याची लोकसंख्या १९०० साली २३९५५ होती. हें एक विस्तृत बंदर असून येथें मोठाली जहाजे येऊ शकतात. येथें आरमारी शिलेखाना, दवाखाना व आरमारी शाळा आहेत. येथें अकराव्या चार्ल्स राजाचा १८१७ सालात उभारलेला मात धातूचा पुतळा आहे. येथें आरमारास लागणाऱ्या वस्तू तयार करण्याचे कारखाने आहेत. याशिवाय येथें कॅनल्सचा कपडा, कमाबलेडी कातडी वगैरे मिश्रत तयार होतात. येथून दगड व इमारती-लाकूड परदेशीं जातें. कोळसा, पांठ, खाद्यपदार्थ, यंत्र वगैरे स्वीडन देशातून येतात.

कार्लस्टाड—हें आग्राम कोशिया-स्कोव्होनिया विभा-गात असून खास राज्याच्या ताब्यातील स्वतंत्र शहरांपैकी एक आहे. येथें नगरव्यवस्थेकरिता एक गावसभा असून लष्करी ठाणें आहे. हें उंचवट्यावर वसलें असून हो. स. ७३९६ आहे. येथें वैद्यकीक व आग्नीडाक्स पंचाची पुण्यळ देशालयें आहेत येथील पाहण्यासारखी इमारत म्हटली म्हणजे फ्रॅंसीस्कन ओकाचा मठ ही होय. याशिवाय येथें एक लष्करी शाळा आहे. येथें धान्य, मध, मध वगैरे जिनसांचा बराच व्यापार चालतो.

कार्लोइल—इंग्लंड देशातील कम्बरलॅंड परगण्यांच हें शहर लंडन शहरापासून वायव्य-उत्तरेस २९९ मैलावर आणि स्कॉटिश सरहद्दीपासून ८ मैल दक्षिणेस आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) ५३२०० होती. हें शहर डेन नदीच्या दक्षिणेवरीलवर आहे. कार्लोइल येथें लंडन बॅंकेन नोंय वेस्टन रेल्वे, इंग्लंड मिटलंड रेल्वे, व स्कॉटलंडच्या कॅलिडोनियन, नॉर्थ ब्रिटिश व ग्लासगो अंड साउथ वेस्टन या रेल्वे येऊन मिळतात. येथें विरापचें राहण्याचें ठिकाण असून आर्न डीकन पॅलेचें स्मारकहि आहे. येथील एका दुर्गम स्कॉटलंडची मेरी राणी कैदेत होती. येथील नगर-

मुबन, कचेन्या, पदार्थसमहालय व कलासुबन या प्रेक्षणीय इमारती आहेत येथे कापूस व लॅकरीचे कारखाने, लोर्ड गाळण्याच्या भट्या व दारू करण्याच्या भट्या आहेत या बरोमधून पार्लमेंटसभेत एक प्रतिनिधी निवडून जातो हे शहर हेड्रिन अतिथीच्या दक्षिणेस १ मैलावर हत्तें स ६८६ मध्ये संत कथबर्ट यानें येथें एक अत्युत्तम रोमन कारजें पाहिलें होतें येथ विल्यम रुफस यानें एक किल्ला बांधला १४४५ पावेता या देशाच्या इतिहासात हा किल्ला स्कॉट लोकांपासून पश्चिम सरहद्दीचे मुख्य रक्षणाचें साधन म्हणून प्रसिद्ध होता १२१९ च्या आगांत येथील इमारती व स्मारकें मस्र शाल्यामुळ तत्पूर्वीचे कोणतेच कागदपत्र सापडत नाहींत यानंतर येथील लोकांस निरनिराळ्या प्रसर्गी इंग्लंडच्या राजाकडून सनदा मिळाल्या पुढें १५६६ मध्ये एलिझाबेथकडून सनद मिळल्यामुळें येथें एफ मेअर, ११ डिसेंबर व २४ सप्टेंबर १६६५ याच मंडळ स्थापन झालें यापुढें १६३८ च्या पहिल्या चर्चच्या सनदाप्रमाणें १८३५ पावेता तीच शासनपद्धति कायम राहिली डॅरमोंट शुक्र व आठ शिल्प सधाच्या लेखावरून या शहरावरून बरोच माहिती मिळण्या सारखा आहे स्कॉटिश युदात इ स १३०० व १३०७ मध्ये पहिल्या एडवर्डनें येथें दोन पार्लमेंटच्या सभा भरविल्या होत्या १०९१ ते १८८५ पावेता येथून दोन प्रतिनिधी पार्लमेंट सभेत पाठविण्यात येत असत

कार्लोस डॅमस (१०९५-१८८१)—इंग्लिश निवय कार, इतिहासकार व तत्ववेत्ता हा इंग्लंडच्यान येथें १०९५ साली जन्मला बालपणच शिक्षण एडिंबरो येथें होऊन १८०१ साली हा प्रवेशपरीक्षेत उत्तीर्ण झाला १८१४ साली माला "आनन ऑफाडेमी" मध्ये शिक्षकाची जागा मिळाली येथें हा गणिताविषय दिकवत असे १८१७ साली कर्क कांठि येथून परत आल्यावर हा एडिंबरो येथें शिकवण्या व चरित्रलेखन यावर उदरनिर्वाह करीत असे याच वेळेस यानें जर्मन भाषेचा अभ्यास करून रीति वागलें प्रार्थीय निवडिलें १ २४ साली यानें 'विल्हेल्म मीस्टर' या गोष्टे याच्या लेखाचें भाषांतर व शिलरचे चरित्र ह्यां दोन पुस्तकें लिहिल्यामुळ त्याचा गोष्टेयांस असलेला परिचय जास्त दृढ झाला व गोष्टेच्या उत्तेजनामुळ त्याला हुरुष येऊन पुढील सवें आयुष्य त्यानें इतिहास व तत्वज्ञान या विषयावर लेख लिहिण्यात घालविलें

इ स १८२६ मध्ये जेन येथील वेल्ड ह्या घराण्यां यानें विवाह केला १८२९ साली कार्लोसनें कॅनेनपॅर्यंत येथें रहाण्याचें कायम केल्यावर त्यानें 'सारटर रसार्सेस ह पुस्तक लिहिलें व 'मॅच रेव्होल्युशन' व 'हिस्टरी ऑफ जर्मन लिटरेचर' ह्यां दोन पुस्तकें लिहिल्याची योजना केली १८३६ व ३७ साली ह्या पुस्तकें प्रसिद्ध झाली व त्यामुळें कार्लोसला फर गौरव झाला पुढें १८५१ पर्यंत हिरोवर्शिप पास्ट अँड ग्रेट, लेटर्स अँड एथिक्स अफ ऑलिव्हर कॉमबेल इत्यादि

पुस्तकें प्रसिद्ध करून १८५२ साली हिस्टरी ऑफ मॅच रेव्होल्युशन हें पुस्तक लिहिल्यास त्यानें आरंभ केला हें पुस्तक त्यानें १८६१ साली संपादिलें १८६७ साली 'आयुष्यातील आठवणी' हें पुस्तक त्यानें हातीं घेतलं, परंतु त्याच्या हयातीत तें प्रसिद्ध झालें नाहीं तो १८८१ साली मरण पावला

मॅच रेव्होल्युशन या पुस्तकावरून त्याच्या मुदिमत्तची योग्य कल्पना येते या पुस्तकात, त्या वेळ या सशयात्मक परिस्थितीत घडलेल्या गोष्टी व त्यावरील त्याचें तात्विक विवेचन ह्यां स्पष्टपणें व सूक्ष्मतेनें वर्णन केलेला आहेत, त्यामुळें या पुस्तकास फार महत्त्व प्राप्त झालें आहे

'इतिहास हा एक घडलेल्या गोष्टींचा क्रमवार समुच्चय नसून त्या त्या कालातील निरनिराळ्या पुरुषांच्या चरित्रांची हकीकत व त्यातून घेण्यासारखे घडे, याचा समग्र प्रथम समजला पाहिजे इतिहासाचें सार म्हणजे त्यातील चरित्रे' असें त्याचें मत होतें हें मत त्यानें राइफ अँड सेटर्स अफ ऑलिव्हर कॉमबेल या पुस्तकात प्रतिपादिलें आहे

व्यक्तिश व लक्षणद्वारे कार्लोसनें आपल्या काव्यच्या विचारावर जबरदस्त पगडा बसविला याने सफा नाहीं राष्ट्रातील त्यावेळच्या कल्पनातून त्याच्या कातिकारक व नवीन कल्पना वेगळी रीतीनें सहज गोंविल्या गेल्या दिसतात इंग्लिश वाङ्मयात त्याचा उत्पन्नपद्धति अतिशय सस्पर्शीय होऊन राहिली ही लेखनपद्धति मोठी सामर्थ्यावान्, स्पष्ट व सुंदर असून मधून मधून तीत बडगोरीची शक्ति दिसत उच्च दर्जाची काव्यकल्पनाशक्ति कार्लोसच्या टिकाणी बसत असून शिवाय अपरिहार्य विनोद, कर्मेतिक, अतदृष्टि, कॉमलता व 'मयकर राग हे गुण (१) त्याच्या लेखनातून बटर्दिशी निघडिता येतात

तो जड व नास्तिकवाद याचा द्वेष करीत असे परंतु त्याची धार्मिक मते फार संदिग्ध व दुयोध अशीं होती तीं 'सारटर रिस रटस' या पुस्तकात प्रतिबिंबित झालेली आहेत. कार्लोस—पुणें जिघात मावळ तालुक्यामध्ये पुण्याहून १७ कोसावर जी आय पी रेल्वेच्या मध्यवर्ती स्थानाहून १ कोसावर हें रेल्वे स्टेशन आहे त्याला विशारगाव असें दुसरें नाव आहे सध्याच्या उया फाटथर येथील लेणें आहे त्याची उंची जमीनापासून ४०० फूट आहे कात्याची लेणी प्रसिद्ध आहेत इरायणी रानात हा पहाड आहे पायथ्या पासून थेट लेण्यापर्यंत गाडीरस्ता आहे या पहाडाच्या मध्यावरून कुडवाडा डोंगर, बदरादीचा डोंगर, विसापूर व खोदगड शिंत, मुग व मोरगिरी गड व सासरपठार वगैरे ठिकाणें स्पष्ट दिसतात लेण्याच्या तोंडाशी दगडी कमा नावरील नगराच्या व एकवीर दर्याचे देऊळ आहे नगराच्यान्याची नेमणूक पेशवे सरकारनी केली होती एवढी देवाच्या देवळाचा जोगींदार इ स १८६६ मध्ये झाल्याचा

शिलालेख देवळावर आहे. देवांचे स्थान फार प्राचीन आहे. लेण्याच्या महाद्वाराजवळ वऱ्याच घंटा टागलेल्या आहेत. पैकीं एका मोठ्या घंटेवर इमजी १८५७ चा आकडा खोदलेला आहे. ही एकवीरा देवी ठाणें व पुणें जिल्ह्यांतील आणि कोकणातील कोळ्याची (व प्रभु लोकाचीहि) कुलदेवता असल्याने त्यांनीं देवीला नजर केलेल्या वस्तु येथें आहेत. देवांचा नंदादीप सतत तेवत असतो. मूळ देवीची मूर्ती ही पापाणाची (डोंगराच्या दगडांत कोरलेली) असून सध्या ती फार झिजली आहे. तिच्या अंगावर दागदागिने व मुखवटे वगैरे घाळतात. हिची यात्रा चैत्र शु. अष्टमीपासून पौर्णिमेपर्यंत असते. देवळाची व्यवस्था पंचाच्या ताब्यात आहे. कोळी लोक यात्रेत येताना वारकऱ्याप्रमाणें पालख्या आणून त्यात एकवीरा देवाचे यादीचे टोंक व मुखवटे आणीत असतात. कोंबडी व बकरी यांचे बळी येथें देतात. एकवीरा हें नाव इबिडी अन्ना अयेवार (पूजनीय माता) या नावापासून झाले असणें. ही देवी येथील बौद्ध विहाराच्याहि पूर्वीची असवी. कदाचित् तिच्या या प्रातातील प्रसिद्धीमुळेहि येथें बौद्धानां लेंणें कोरलें असावे असें घाटतें. परशुराम हा एकूच थोर निच्या पोर्ती झाला ती (रेणुका) एकवीरा असेंहि म्हणतात.

लेण्यावहल नेहमीप्रमाणें पाडवाच्या कथा सांगण्यात येतात. मुख्य चैत्याला धर्मराजाचा डेर असें म्हणतात. या मुख्य चैत्याशिवाय विहार (रहण्याच्या खोल्या) बरेच आहेत. चैत्याची लावी १२५ व इंदी ४१ फूट आहे. एकंदर (दोन्ही बाजूंचे मिळून) २० खाच आहेत. खाच अष्टकोनी असून सुंदर कोरलेले आहेत. त्यावर दोन हत्ती व छीपुरुषांचे एक एक जोडपें आहे. डेव्याच्या मागील व महाद्वाराजवळील काही खाबावर नकशी फार थोडी आहे. कांहीं खाबावर रंगीत चित्रें आढळतात. उजव्या हाताकडील आठव्या खाबावर एक धर्मचक्र व हरिणें वगैरे चित्रें कोरलेली असून खाच सोळा कोनी आहे. सभामंडपाच्या ओवऱ्याच्या बाजूस घोडेस्वाराच्या मूर्ती आहेत. घोडे मात्र प्रमाणबद्ध नाहीत. प्रत्येक खाबावर निरनिराळ्या प्रसंगाची चित्रें आहेत. मेंढा, घोडा, गरुड, बंदी, हत्ती, रेंडा, छी व पुरुष यांची चित्रे-मूर्ती-खोदलेली आहेत. वरील छत अर्धचंद्राकार असून त्यात लाकडी फळ्या बसविलेल्या आढळतात. मुख्य गंगान्यात बुद्धाचा दागोबा (धातुगर्भ) आहे. हा इतर ठिकाणच्या दागोबापेक्षा साधा असून दोन भजली आहे व साधारण भेलवाचैत्यप्रमाणें दिसतो. दाघोबाच्या माथ्यावर फार जुनी अशी लाकडी छत्री आहे. तिच्याखाली दाघोबाच्या माथ्याच्या कडावर नकशी कोरलेली आहे. दाघोबाच्या बायव्यंस, माथ्यावर एक १०-इंचाचे मोंक आहे; यातून बुद्धाचा अवरोप आत ठेवता येत असावा. याशिवाय आपणवी ८ मोंकें आहेत. त्याचा उपयोग काहीं वस्तु अडकविण्याच्या कामी होत असावा. या चैत्याच्या वरती सदा

आहे. त्यात ठेवलेल्या खिडक्यांतून खाली उजेड पडण्याची सोय केलेली आहे. अशा तोर्यां माजे, कोंडाणें व भेलसा येथील लेण्यात केलेल्या आहेत. महाद्वाराजवळच्या कमानीला लाकडी कमानीचा आधार आहे. ही जुनी असवी; जरी ती नवी असली तरी प्राचीन कमानीचाच तो नमुना असावा हें खास. सान्नी येथील दगडी कमानीवरहुकूम ही आहे. यावरून वरील म्हणणें ग्राह्य ठरते. काहींचें म्हणणें असें आहे कीं, कमान ही मुसुलमानांनीच हिंदुस्थानात प्रथम (इमारत कामात) उपयोगात आणिली. परंतु हे खरें वास्त नाही. पुढील द्रमंडप हा गंगान्यापेक्षा जास्त रुंद असून मोठ्या दोन अष्टकोणी खाबाचा त्याला आधार आहे. यावरील सज्यातून मोठ्या सज्जात असलेला खिडक्याना उजेड पुरविण्याची व्यवस्था केलेली आहे. चैत्याच्या पुढील पडवीत दोन अष्टकोणी कोरीव खाच आहेत. तेथील तीन हत्ती, त्याच्यावर असलेल्या उत्तरकोलीन (५ व्या अगर ६ व्या शतकातील) बुद्धाच्या बैठ्या मूर्ती, शिल्लेखाच्या शिलापट्टिका, देवळाचे दरवाजे, छीपुरुषमंतकाची व दोन जोडपें हीं पहाण्यासारखीं आहेत. या जोडप्याच्या माथ्यावरहि दरवाजे व खिडक्या एकावर एक अशा दोनचारदा दाखविलेल्या असून त्यावरील कोरीव काम पाहण्यालायक आहे. या पडवीस एक मधोल व दोन बाजूनी अशीं तीन दारे असून त्याच्यावरील कमानी बोझ्याच्या नाळासारख्या आहेत. मधल्या दाराशी दोन्ही बाजूस छीपुरुषांचे एक जोडपें आहे. छीच्या पायांत साखळ्या, कमरेस कमरपट्टा व कानात बाळ्या आहेत. पुरुषांन केंसाची गाठ कपाळाच्या मधोमध नारलेली असून त्याच्या कानांत कुंडलें व कमरेस कमरपट्टा आहे. उजव्या बाजूस एक बुद्धाची मूर्ती असून तिचे आसन कमळाचे असून तें नागांनी उचलून धरलेलें आहे. बुद्धाच्या दोन्ही बाजूस चोपदार, चबरीवाले व इतर काहीं मूर्ती आहेत. या ठिकाणी अनेक मूर्ती कोरलेल्या आहेत. एकमेकाच्या राखावर अगर गळ्यात हात पातलेल्या व अंगावर दागदागिने घातलेल्या अशा छीपुरुषाच्या ओढ्याच्या वऱ्याच मूर्ती आहेत. त्याच्यावरून तत्कालीन पोषाख, केशरचना व दागदागिने यांची चांगली कल्पना होते. बुद्धाच्याहि चार पांच मूर्ती आहेत. त्यापैकी काहीं उभ्या, काहीं बैठ्या व काहीं उपदेश अगर व्याख्याना करीत असलेल्या आणि शिष्यांनी घेरलेल्या अशा आहेत. पुरुषाच्या हातातहि कडी अगर मणिबंधासारखे दागिने असत असें दिसते. पत्त्राणी बुद्धाच्याहि दोन तीन मूर्ती आढळतात. ही मूर्ती कमळाच्या सिंहासनावर उभी असलेली, डाव्या हातात कमळ व उजवा हात अभयदर्शक अशी कोरलेली असते. तिच्या दोन्ही बाजूंस भक्तागण दाखविलेले जसतात. काहीं बुद्धाच्या मूर्तीवर नागांचे छत्र असत. एके ठिकाणी विचारात तंद्री लागलेला बुद्ध दाखविलेला असून त्यावर एक कमान आहे. जवळच एक शिलालेखहि आहे. पडवीच्या डाव्या बाजूसहि मूर्ती वगैरे

आहेत. तेथे असलेले तीन सोंडतुटके हत्ती अति उत्तम कुतरीचे आहेत. हत्तीच्या वर व बाजूस समाधि लागलेल्या पुढाच्या मूर्ती आहेत. पडवीच्या पाठीमागील भिंतीत तीन दारें असून त्यावरील तीन शिलापट्टिकांत कोरीव छोट्या मूर्ती व दोन शिलालेख आहेत. या दाराच्या प्रत्येक बाजूस एक छोटोपुष्पान जोडपें आहे. त्याच्या पोषणवाचून व पुष्कळ दागिन्यांवरून शातकर्णी कालातील या मूर्ती असा-
व्यान असे वाटते. याला चळकटी, त्याच्या शेजारी असलेल्या शिलालेखावरून मिळते. येथें बुद्ध हा उपदेश करणारा दाखविला आहे. जवळच एक मोठी व डोक्यांत पुष्कळ दागिने घातलेली अशी त्याची मूर्ति आहे. बहुधा हिनेच या ठिकाणें कोरीव काम केले असावें. हा भाग बहुधा ५ व्या अगर ६ व्या शतकातील असावा असे त्याच्या एकंदर स्वरूपावरून वाटतें. पडवीच्या उत्तरेस वरीलप्रमाणेंच तीन हत्ती व पुढाच्या तीन मूर्ती (वरीलप्रमाणें परिवारासह) आहेत. येथील काहीं भाग अनुरा राहिला आहे. हा भाग महायानपंथाचा असा तो इ. स. ४००-५०० च्या सुमाराचा असावा. येथेंच लेणें कोरणाऱ्याचा मूळ शिलालेख आहे. जवळच नतन करणाऱ्या व इतर स्त्रीपुरुषांच्या लहान लहान अनेक मूर्ती आहेत. पडवीच्या पुडील भागांत पहाण्यालायक असा सिंहस्तंभ आहे. हा सोळाकोनी असून याचा एकंदर आकार भेलसा येथील खानसारखा आहे. याच्यावर चारी बाजूस चार सिंह आहेत. त्याने मागील भाग एकमेकांस जोडलेले आहेत. परंतु ते निरनिराळे असल्याने दिवत नाही व जोडले असल्यास त्याचे जोड तर मुळीच बाडळत नाहीत याच्याच जोडोला दुसरा नाव (हत्तीच्या एकत्रीरा देवीच्या देवळाच्या भागा-
खाली) असावा व त्यावर बौद्धधर्माचे प्रख्यात चिन्ह जं चक्र तें असावें असे वाटतें.

पडवा व गाभारा मिळून सर्व लेण्यात एकंदर बावीस शिलालेख आहेत. त्यातील सारास पुडीलप्रमाणें आहे—
(१) पडवीच्या डाव्या टोंकास, तीन हत्तीच्या माथ्यावरील —“ वैजयंतीच्या भूतपाल शेट यानें जंबुद्वी-
पातील उत्तम असे शिलापट्ट वापिलें ”. (२) सिंहस्तंभा-
वरील —“ मराठा, मोठा योद्धा. गोतीचा मुख्य अग्निमित्रा-
णक यानें दिलेली सिंहस्तंभाची देणगी ”. (३) पडवीच्या उजव्या टोंकास हत्तीच्या पायप्याशी —“ पहिल्या दोन हत्तींची व त्याच्यावरील व खालील पट्टिकांची देणगी देणारा पूज्य भदंत इंददेव ”. (४) उजवीकडील लहान दरवाजा-
वरील —“ धेनुक्रातक, सिंहदत्त गांधी (अत्तरवाला) याची दरवाजाची देणगी ”. (५) पडवीच्या बाहेरील खावावर —“ महादेवनक गृहस्थाची आई भाईल हिची देणगी ”. (६) त्याच खावावर खालच्या बाजूस —“ धेनु-
क्रातका रक्षिवासी धेनुचर सुतार याचा मुलगा राणीक यानें दार व द्वारमार्गे तयार केला ”. (७) गाभार्यात डावी-
कडील चौथ्या खावावर —“ धेनुक्रातका सित्तय नावाच्या

यवनाची खांबाची देणगी ” (८) पाचव्या खावावर उत्तर बाजूस —“ सोपारक येथील नंदा नावाच्या बाईचा पुत्र शक्तिमित यानें आपल्या आईपासह ही खांबाची देणगी आपला मामा व गुरु जो भदंत धमुतरय त्याच्या संस्मरणीय सेवेसाठी दिली ”. (९) वरील खेलाखाली —“ भदंत धमुतरय याचा भाचा सोपारकचा शक्तिमित यानें, ज्यांत (पुढाचा) अवशेष आहे असा खांबाची देणगी दिली ”. (१०) याच बाजूस तिसऱ्या खावावर —“ धेनुक्रात-
काचा धम नावाच्या यवनाची देणगी ” (११) पुडील तातव्या खावावर —“ धेनुक्रातकाचा उत्तमदत्तका पुत्र मित-
देवनक याची खांबाची देणगी ” (१२) राजातील आतल्या भागांत —“ जोगीण अशाठमिता हची देणगी ”. (१३) मध्य दरवाजाच्या उजवीकडे वरती —“ पूर्णाग्रत दीनिक याचा पुत्र व राजा खहराट खतप नहपान याचा जावई, तीन लक्ष गाई देणारा, ज्यानें सोंने (दान) दिलें आणि जो बनावस नदीच्या तीर्थास आला होता, देवब्राह्मणस सोळा गावें देणारा, पवित्र भगास क्षेत्री आठ ब्राह्मणांची लसें करून देणारा, तीन लक्ष गाईंचे दान करणारा, आणि पाव-
साळ्यात या लेण्यात आध्याय्य राहणाऱ्या व चान्ही दिशा-
कडून आलेल्या संपाताल मिळुंना ज्यानें वठुरक येथें सुकाम असताना कटक गाव इनाम दिलें असा उत्तमदत्त ” (१४) याच दरवाजाच्या डावीकडे —“ राजा बासीठीपुत प्रख्यात प्रभु (सामिसिरी) [पुढमायी] सातव्या वर्षी जणकाळा-
तील पाचव्या पंचरवज्याचा, आणि पहिला दिवस, त्या दिवशी सोमदेव, कार शूर वसोढी व मितदेव याचा पुन कोसीकाचा नातु, ओखलनीयचा मोठा लडव्या, यानें दाख-
रकाच्या संपास एक गाव दिलें. या देणगीचा उपयोग दाखुर-
काच्या लेण्याची दुरस्ती करण्याकडे करणें ”. (१५) उजव्या हाताकडील दरवाजाच्या उजव्या बाजूस छोटोपुष्प-
जोड्याच्या वर —“ भदत्तम भिळुने दिलेली जोड्याची देणगी ”. (१६) पडवीच्या पुढें, उजव्या कोण्यास आतील बाजूस, एका जोडप्यावर वरील १५ व्याप्रमाणेंच. (१७) मध्यदरवाजाच्या डावीकडे, पित्राच्याखाली —“... समनचा आई हिची वेदिकाची देणगी ”. (१८) याच दरवाजाच्या उजवी-
कडे खाली —“ धुगिक याची आई कोडी मित्रुणी हची वेदिकाची देणगी, नदिक यानें तयार केली. ” (१९) मध्यदरवाजा व उजवीकडील दरवाजा माथ्यामधील पुष्प-
मूर्तीच्या वर-यात —“ मामल (मावळ) येथील ताडक-
दारानें भिळुना वासिस्ठी पुत्राच्या १९ व्या वर्षी दिलेली देणगी ” नसूद केली आहे.

सिंहस्तंभाच्या बायब्येस काहीं विहार आहेत. एक पंधाऱ्यांचे टाकें व जवळच एक पडका दाघोबा आहे. याच्या उत्तरेस १०० फूट लांबीच्या लेण्यात २११ विहार आहेत. त्याच्याहि उत्तरेस आणखी विहार, डावी व पडका दाघोबा

यासारखे महत्वाचे विषय स्वित्तर विवेचिते आहेत. याच ग्रंथातील ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासावरील प्रकरण, (८ वें) वरील प्रकरणातील माहितीला पूरक म्हणून चांगलें उपयोगी पडेल. अलीकडील पंचांगसंशोधनाची हकीकतही यात आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे पंचांगसुद्धिविचार चालू आहेत त्याचप्रमाणे युरोपातील कॅलेंडरची सुधारणा होत आहे वर्षातील सर्व महिन्याच्या सर्व तारखा ठराविक बारीच याच्या असा तेथे प्रयत्न चालू आहे. सर्व महिन्याचे सारखे दिवस असवे असे प्रयत्न चालू आहेत. वषे अनेक किंवा सर्व काळ उपयोगी पडणारी कॅलेंडर (कालादर्शक) निघत आहेत. आतांतात जास्त २०० वषे टिकणारी कॅलेंडर आजपर्यंत दिसत असत. पण आज चारपाच हजार वषेहि टिकतील अशी कॅलेंडर मिळतात (उदा. रा. शरच्चंद यामन रानडे यांचे सर्वकालीन कालादर्शक-नावाचे पॅपॅच्युअल कॅलेंडर). आपल्या पंचागातील तिथीपेक्षा इंग्रजी तारखा डोळ्यासमोर असणे साधारण हुशिक्षितालाहि आज अत्यावश्यक झाले असल्याकारणाने इंग्रजी कॅलेंडर आज जिकडे तिकडे दिसतात. व्यापारी जाहिराती म्हणूनहि ती वाटली जातात सर्वत्र चालणारी व सर्वांना समजणारी कालमापन आज इंग्रजी कॅलेंडर होऊन बसले आहे यात शंका नाही.

कालेन्द्र—संयुक्तप्रान, पंजाब व काश्मिर यातील मुसुलमानांची जात. हे सुनी पंथातील धार्मिक विधी आचरितात. इ. स. १३२३-२४मध्ये पानिपत येथे होऊन गेलेल्या अलीकालेन्द्र साधूचे अनुयायी असल्याचे हे सांगतात कालेन्द्राचा अर्थ, सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरभजनां लागलेला मुसुलमान साधू हे लोक माकडें, आत्तलें वगैरे घेऊन मार्वांगव हिंडतात व चोऱ्याहि करतात. हे प्रथम हिंदू असून धर्मांतराने मुसुलमान झालेले असावे.

कूक म्हणतो त्याप्रमाणे हे लोक गारडी नाहीत. लागे कालेन्द्र या लोकाशी या जातीचा काही संबंध नाही, परंतु रामपूरच्या रोहिळा कालेन्द्र या लोकाशी त्याचा संबंध आहे या लोकात (गोतांतर विवाह करणाऱ्या) तीन गोत्रे अथवा पोटभाती आहेत त्यांची नावे येणेप्रमाणे—खोखर, घोरयाल व चिंदी. या तीन जातींपैकी चिंदी या जातीला पंथिकांचा समजतात. या लोकांची एक संयुक्त पंचायत आहे व तिचा सरपंच चिंदी जातीचा आहे. जेवण व दंड या रुपाने अपराधाबद्दल शिक्षा दिली जाते. कर्षा कर्षी शुन्नाबद्दल जाती-बाहेरहि काढले जाते [सि. रि. १९११ (पंजाब व सं. प्रा. कूक)]

कालना, वि. भा. ग.—बंगाल इलाक्या. चरद्धान जिल्ह्याचा आग्नेयीकडील विभाग. उत्तरअक्षांश २३° ७' ते २३° ३५' व पूर्वेरक्षांश ८८° ते ८८° २५'. क्षेत्रफळ ३८६ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २,२५,२२५. कालना, पुरवस्थली व मंतेश्वर हे तीन तालुके या विभागात आहेत. यात कालना शहर व ५५६ खेडी आहेत. या विभागातील नादनघाट येथे नंदामार्गाने तादुळ्याचा मोठा व्यापार चालतो.

ता लु का—क्षे. फ. १३३ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) ३९,४१९. यात कालना शहर व २०० खेडी आहेत.

गा व—बंगाल इलाक्या, चरद्धान जिल्हा. कालना विभागाचे मुख्य ठिकाण असून भागीरथीच्या उजव्या तीरावर बसलेले आहे उत्तरअक्षांश २३° १३' व पूर्वेरक्षांश ८८° २३' लोकसंख्या (१९११) ८६०३. मुसुलमानांनी अमलात हे फार महत्वाचे ठिकाण असून भागीरथीच्या काठावर पूर्वी असलेल्या एका विस्तारि किल्ल्याचे अवशेष येथे अद्यापि पहावयास सापडतात. बाराहि महिने येथपर्यंत मोठी येऊ शकतात पूर्वी येथे मोठा व्यापार चालत असे, परंतु ईस्ट इंडिया रेल्वे सुरू झाल्यापासून या गावाचे महत्त्व उत्तरोत्तर कमी होत चालले आहे. येथे इ. स. १८०९ साली बाघलेला १०९ शिवाच्या देवळाचा समूह आहे. इ. स. १८६९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न १६००० रुपये असून खर्च १४००० रुपये होता.

कालनेमो—लॅकतील एक राक्षस. युद्धात लक्ष्मण मूर्च्छित झाला असता मादती द्रोणाचलावरील औपधी आपावयास जात आहे असे रावणाने ऐकून यास त्याने त्याच्या मार्गात विरोध करावा म्हणून पाठविले होते. त्याप्रमाणे हा कृपिवेष धारण करून मादतीच्या मार्गात बसला असता, जलपानार्थ मादती तेथे थांबला परंतु मादतीस ते त्याचे कपट लवकरच समजले म्हणून त्याने मग पिलंब न करता त्यास मारून आपल्या कार्याची पुढे गमन केले. (अध्यात्मरामायण युद्धकांड स. ७).

कालमक—रशियातील एक मानववंश. हा मंगोल महावंशात मोडतो रशियाच्या आस्ट्राखान मुळकात कालमक नावाचा जो प्रदेश आहे तो या लोकांचा होय. या कालमकचे क्षेत्रफळ ३६,९०० चौ मै असून लोकसंख्या सुमारे १,३०,००० आहे या लोकसंख्येपैकी २७,७०० वर वस्ती किंमतका (तंत्र) तून राहते. या प्रदेशात ६० हून अधिक बौद्ध मठ आहेत शुक्लसे कालमक लोक भटकत रहातात. उत्तम जमोनीवरहि त्यांना शेतकी करता येत नाही कृषि, वृक्षसंवर्धन ही कामे यांच्याकडून करून घेण्याचे प्रयत्न चालले आहेत बहुधा कोडे व गुरे बाळगून हे रहातात यांच्या बायका काही घरगुती धंदे करतात व पोटाळ मिळवितान. चीनमधील मिग घराण्याच्या कारकीर्दीत येथील नावाचा एक कालमक खान प्रसिद्धीत येऊन त्याने बायब्य आशियांत एक राज्य स्थापिले त्याच्या मृत्यूनंतर (१४४०) हे फार काळ टिकले नाही पण या कालमकांनी रशियन मुळकाळ फार त्रास दिला १७व्या शतकात झुगारियातून नेव्हेलगांमुताफडे आले. त्यांनी तेथील तारतार व नोगाई लोकाना हारून लावून जैन कोर्सक लोकांशी ते युद्ध खेळले.

१६४८ त सायापंडितानें कालमक लिपी निर्माण करून मंगोल भाषेला सुलभता आणली. पूर्व मंगोल व कालमक या पोडभाषात फारसा फरक नाही. मंगोल सागन शब्दाचें कालमक रूप राज असें होतें.

कालमकाचा धर्म लामासंप्रदायी आहे. त्याचे अचारविधी फारसे उच्च व सुसंस्कृत दिसत नाहींत.

ह्यांच्यान लम म्हणजे एक शयंतच आहे. कुमरिका घोड्यावर बसून तो घोडा भरभाव फेंकिते. तिच्यामागून तिला वरण्याची इच्छा करणारा तरुण मनुष्य आपला घोडा सोडितो. सागून आजूनहि त्यानें तिला गाठिलें म्हणजे तो त्याची शू होते व ज्या जागेवर तो तिला गाठील त्याच ठिकाणी त्या उभयतांचें लग्न लागतें. ह्या लोकांत नीतीचें मान दुन्य अंतावर आहे असें म्हणावें लागतें. ह्या लोकांचे उपाध्याय लम करीत नाहींत. पण समाजातील वाटेस त्या खोशी एक राज गमन करण्यास त्यांना सुधीच प्रयत्नच नसतो ! उलट उपाध्यायाची गमन करणें हा एक मोठा मान समजला जातो ! मंगोल व कालमक लोकांत शरीरसंवेद्य कोणाची करावा व कोणाची करूं नये ह्याविषयी काहीच निवेध नाही. कोणीहि धी निपुत्रिक राहूं नये येवढाच काय तो त्याचा पुरुषार्थ आहे व त्याअन्वय ते पाहिजे त्या खात्री पशुबन् गमन करितात. या लोकाची आणखी माहिती 'मंगोल' या लेखात सापडेल.

[सं द भ म थ.—स्त्राहलेनवर्ग—डिस्किपान्—रशिया, सायबेरिया अँड थेट टांदरी; वेल्—ट्यूहेस टू डायव्हर्स पार्देम ऑफ एशिया; गिलमोर—अर्मग दि मॉगेल; पोपोव्ह रिपोर्ट अँन दि नोमाड्स ऑफ मॉगोलिया; पार्कटचा ए. रि. ए. मधील मॉगोल वरील लेख १ रा.].

कालयचन.—कोण एका चवनाधिपतीने यादवाच्या पराभवार्थ आपल्या छात्र्या टापी ज्ञानत गर्गमुनी पासून निर्माण करविलेला पुत्र. हा मोठा प्रतापी व यादवांस अजिंक्य असे. एकदा हा मोठ्या सेन्यासहित यादवावर चालून आला असता त्याची याचा मोठा भयंकर संग्राम झाला. त्यांत कृष्णानें पाहिलें कीं यापुढें युद्ध करून जय मिळणें मोठें कठिण दिसतें. यास्तव यास युक्तानेंच मारिलें पाहिजे. नंतर हा कदाचें मरेल हें कृष्णानें मनात आणून त्यास आपण पळत आहों असे दिसण्याजोगा पळ काढताच हा त्याच्या पाठीस लागला. पळता पळता कृष्ण एकाएकी मुचकुंड राजा ज्या पर्वतगुहेंत निजला होता तींत प्रवेश केला व गुहेंत जाऊन आपलें उत्तरीय बघ त्याच्या अंगावर पांघरून पाडून पलीकडच्या अंगास लपून बसून काय होतें तें पाहूं लागला. मागून कालयचन येतच होता. त्यानें कृष्णास दरीत शिरलेला पाहून आपणहि आत शिरला व आत पाहूं लागला तो उत्तरीय बघ पांघरून कृष्णच निजला आहे असे यास वाटलें. यानें शीघ्रकरून त्यास लक्षाप्रहार केला. तेणें घळून मुचकुंड आगा होऊन त्यानें नेत्र उपडले व याकडे पाहताच त्याच्या

कोपानलाजें हा तत्काळ दग्ध होऊन मरण पावला. पुढें मुचकुंडाची व कृष्णाची भेट होऊन परस्परतः कांहीं संभाषण झाल्यावर तो उत्तरदिशेकडे निघून गेला असता, कृष्ण द्वारकेंत परत आला (भाग. स्कं. १० अ. ५१).

कालरा—पंजाब, साहपूर जिल्हा व तहशिलीतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ ११ चौरस मैल. बंडात चांगली मदत दिल्यावरून मिठा तिबानापाशी एका तिबान पराभ्याच्या मलिक साहिबखान नावाच्या माणसास साहपूर तहशिलीत ८००० एकर जमीन बक्षीस मिळाली. बागायती करण्याकरिता यानें एक कालवा तयार केल्यामुळे हल्ली या जमिनीचें मोल फारच वाढलें आहे. याशिवाय इतर ठिकाणी या जमीनदाराची सुमारे ११००० एकर जमीन असून एकंदर उत्पन्न सालीना दोन लाख रुपये आहे. अलीकडे या मलिकस घोर्याची अवलाद तयार करण्याकरिता म्हणून सेलम वसाहतीत २,२०० एकर जमीन बक्षीस देण्यात आली आहे.

कालवे—कालवे म्हणजे सरस जमीनीतील पाणी काढून नेण्याकरता, किंवा केतवीला पाणी पुरविण्याकरिता किंवा होज्या, जहाजें, बोटी वगैरे वाहनें चालविण्याकरता तयार केलेला कृत्रिम जलमार्ग. कालव्याचा अगदी प्रथम सुचलेला उपयोग म्हणजे शेतवीकरता पाणी पुरविणें हा असला पाहिजे, तथापि असुरिया, ईजिप्त इत्यादि राष्ट्रांत प्राचीनकाळीं वाह्याकुबीकरता तयार केलेले कालवे असल्याचें सिद्ध झालेलें आहे. रोमन लोकांनीहि असले कालवे पुष्कळ बांधिले होते याप्रमाणें कालवे बांधण्याची कल्पना ही अत्यंत जुन्या शोधपेढी एक शोध होय; आणि असले कालवे फार मोठ्या प्रमाणावर बांधलेले भूप्रवाहील तब भागात आढळतात येथें जलमार्गांकरिता म्हणजे गळयंत वगैरे जाण्याकरिता तयार केलेल्या कालव्याची माहिती व शेतीला पाणी पुरविण्याच्या कालव्यांसंबंधी सर्वसामान्य माहिती दिली आहे.

चीन देशामध्यें ख्रिस्तपूर्व ८०० वर्षांच्या सुमारास बांधलेला एक कालवा असून त्याची लांबी १०० मैल व रुंदी २०० फूट आहे. तसेच निरनिराळ्या ध्येयग-भूमींतून चालवे खणून समुद्र जोडण्याचे प्रयत्नहि फार जुने आहेत. तावडा समुद्र व भूमध्यसमुद्र जोडणारे लहान लहान कालवे ख्रिस्तपूर्व काळात होते हें सिद्ध झालें आहे. कॉरिथ संयोगभूमीमधून कालवा खणण्याचे यत्नाच रोमन बादशहाच्या मनात होतें हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. बोटी आंत-वाहेर नेण्याकरता कालव्यात खोल्या करण्याची कल्पना मात्र अगदी आधुनिक काळातील म्हणजे इसवी सनाच्या १४ व्या शतकातील असून या युक्त्याचें ध्येय हॉलंडला आहे. त्याच्या पूर्वीच सर्व कालवे एका पातळीत राहणे लागत असल्यामुळे कालवे करण्याच्या कामांत ती मोठी अवघड होती. ईंग्लंड देशात कालवे होण्यापूर्वी हॉलंड व फ्रांसमध्यें कालवे बांधे

यासारखे महत्वाचे विषय सविस्तर विवेचिले आहेत याच प्रयाताील ज्यातिपक्षाच्या इतिहासावरील प्रकरण, (८ वे) वरील प्रकरणातील माहिताला प्रक म्हणून चारुळे उपयोगी पडेल अलीकडील पचागसशपनाची हकीकतही यात आहे आपल्याकडे ज्याप्रमाणे पचागशुद्धिविचार चालू आहेत त्याचप्रमाणे यूरोपातील कॅलेंडरचा सुधारणा होत आहे वर्षातील सर्व महिन्याच्या सर्व तारखा ठराविक वारीच याच्या असा तेथे प्रयत्न चालू आहे सर्व महिन्याचे सारखे दिवस असवे असे प्रयत्न चालू आहेत वर्षे अनेक पिढ्या सर्व काळ उपयोगी पडणारी कॅलेंडर (कालदर्शक) निघत आहेत जास्तीत जास्त २०० वर्षे टिकणारी कॅलेंडर आजपर्यंत दिसत असत पण आज चारपाच हजार वर्षेहि टिकताल अशी कॅलेंडर मिळतात । उदा रा शरच्चंद्र वामन रानडे यांचे सर्वकालीन कालादर्श-नावाचे पंचच्युअल कॅलेंडर). आपल्या पचागातील तिथीपेक्षा इंग्रजी तारखा ओळ्यासमोर असणे साधारण सुशिक्षितांलाहि आज अत्यावश्यक झाले असल्याकारणाने इंग्रजी कॅलेंडर आज गिकडे तिकडे दिसतात व्यापारी जाहिराती म्हणूनहि ती वाटली जातात सर्वत्र चालणारे व सर्वांना समजणारे कालमापन आज इंग्रजी कॅलेंडर होऊन बसले आहे यात शका नाही

कालंदर—सयुक्तप्रात, पनाद व काश्मिर यातील सुख लमानाची जात हे सुनी पयातील धार्मिक विधी आचरितात हे स १३३३-३४ मध्ये पानिपत येथे हाऊन गेले या अलीकाल-दर साधूचे अनुयाया असल्याचे हे सांगतात कालदराचा अर्थ, सर्वतगपरित्याग करून परमेश्वरभजनी लागलेला सुसुलमान साधू हे लोक माकडे, आस्तले वगैरे घेऊन गावोगाव हिंडतात व चोऱ्याहि करतात हे प्रथम हिंदु असून धर्मांतराने सुसुलमान झालेले असवे.

कूक म्हणतो त्याप्रमाणे हे लोक गावडी नाहींत लागे कालंदर या लोकाशी या जातीचा काही संबंध नाही, परंतु रामपूरच्या रोहिला कालंदर या लोकाशी त्याचा संबंध आहे या लोकात (गोत्रांतर विवाह करणाऱ्या) तीन गोत्रे अथवा पोटजाती आहेत त्यांची नावे जेणेप्रमाणे—जोखर, घोरखल व चिंदी या तीन जातींपैकी चिंदी या जातीला पंथियाहा भज-जतात या लोकाची एक सयुक्त पचायत आहे व तिचा सर पंच चिंदी जातीचा आहे जेवण व दंड या रुपाने अपरा धावदल शिक्षा दिली जाते कधी कधी गुन्हाबद्दल जाती वाहेरहि काढले जाते [सि रि १९११ (पनाद व स प्रा कूक)]

कालना, वि भा ग—बगाल इलाचा वरदान जिल्ह्याचा आग्नेयीकडील विभाग. उत्तरअक्षांश २३,७' ते २३' ३९' व पूर्वरेखांश ८८' ते ८८' २१' क्षेत्रफळ ३८९ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) २,१५,२२५ कालना, पुरवस्थली व मंतेश्वर हे तीन तालुके या विभागात आहेत यात कालना शहर व ५५६ खेडी आहेत या विभागातील नादनघाट येथे नंदामागोनं ताडुळ्याचा मोठा व्यापार चालतो

ताडुळा—क्षे फ १३३ चौरग मैल, लोकसंख्या (१९११) ३९,८११ यात कालना शहर व ०० खेडी आहेत

गा व—बगाल इलाचा, वरदान जिल्हा कालना विभागाचे सुर्य ठिकाण असून भागीरथीच्या उजव्या तीरावर बसलेले आहे उत्तरअक्षांश २३' १३' व पूर्वरेखांश ८८' २२' लोकसंख्या (१९११) ८६०३ मुसलमानी अमलात हे फार महत्वाचे ठिकाण असून भागीरथीच्या काठावर पूर्वी असलेल्या एका विस्तार्षे विहवाचे अवशेष येथे अद्यापि पहावयास सापडतात वाराहि महिने येथपर्यंत बोटा येऊ शकतात पूर्वी येथे मोठा व्यापार चालत असे, परंतु ईस्ट इंडिया रेल्वे सुरू झाल्यापासून या गावाचे महत्त्व उत्तरोत्तर कमी होत चालले आहे येथे इ स १८०९ साली बांधलेला १०९ शिवाच्या देवळाचा समूह आहे इ स १८६९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ स १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न १,००० रुपये असून सर्व १४००० रुपये होता

कालनेमी—लंकेतील एक राक्षस युद्धात लक्ष्मण मूर्च्छित झाला असता मादती द्रोणाचलावरील औपधी आणावयास जात आहे असे रावणाने ऐकून यास त्याने त्याच्या मार्गात विरोध करावा म्हणून पाठविले होते त्याप्रमाणे हा ऋषिवेष धारण करून मादतीच्या मार्गात बसला असता, जलपानार्थ मादती तेथे थांबला परंतु मादतीस ते त्याचे कपट लक्षकरच समजले म्हणून त्याने मग विलंब न करता त्यास मारून आपल्या कार्यास पुढे गमन केले (अघ्यात्मरामायण युद्धकांड स ७)

कालमक—रशियातील एक मानववश हा मंगोल महावशात मोडतो रशियाच्या आस्राग्यान मुख्यात कालमक नावाचा जो प्रदेश आहे तो या लोकांचा होय या कालमकचे क्षेत्रफळ ३९,९०० चौ मे असून लोकसंख्या सुमारे १,३०,००० आहे या लोकसंख्येपैकी २७,७०० वर पसी किवितका (तबू) तीन राहते या प्रदेशात ६० हून अधिक बौद्ध मठ आहेत पुष्कळसे कालमक लोक भटकत रहातात उत्तम जमानीवरहि त्यांना शेतकी करता येत नाही ऋषि वृक्षसंबंधेन ही कामे या याकडून करून घेण्याचे प्रयत्न चालले आहेत बहुधा घोडे व गुरे बाळगून हे रहातात याच्या बायका काही घरगुती धंदे करतात व पोटाला मिळवितान चीनमधील सिंग घराण्याच्या कारकीर्दीत येथील नावाचा एक कालमक खान प्रसिद्धास येऊन त्याने बायब्य आशियात एक राज्य स्थापिले त्याच्या मृत्यूनंतर (१४४८) हे फार काळ टिकले नाही पण या कालमकानी रशियन मुख्याला फार त्रास दिला १७व्या शतकात धुगारियातून नेव्होलागामुलाकडे आले त्यानी तेथील तातार व नोगाई लोकांना हारून लावून जेन कोसक लोकाशी ते युद्ध खेळले

१६४८ त सायमंडितानें बालमक लिपि निर्माण करून मंगोल भाषेला सुलभता आणली. पूर्वे मंगोल व कालमक या पोटभाषात फारसा फरक नाहीं. मंगोल रागन शब्दांचें कालमक रूप खान असें होतें.

कालमकाचा धर्म लामाधर्मदायी आहे. त्याचे अचारविधी फारसे उच्च व सुसंस्कृत दिसत नाहीं.

ह्यांच्यान उत्तर म्हणजे एक शयनच आहे. सुमारिका घोऱ्यावर बसून तो घोडा भरधाव फेंकिते. तिच्यामागून तिला वरण्याची इच्छा करणारा तरुण मनुष्य आपला घोडा सोडितो. मागून आऊनहि त्यानें तिला गाढले म्हणजे ती त्याची भू होते व ज्या जगेवर तो तिला गाढील त्याच ठिकाणी त्या उभयतांचें लभ लागतें. ह्या लोकांचे नीतीचें मान द्यूय अंसावर आहे असें म्हणावें लागतें. ह्या लोकांचे उपाध्याय लभें करीत नाहींत. पण समाजातील वाटेक त्या स्त्रीशी एक रात्र गमन करण्यास त्यांना सुडीच प्रत्यवाय नसतो. उलट उपाध्यायाशी गमन करणें हा एक मोठा मान समजला जातो. मंगोल व कालमक लोकांत शरीरसंबंध कोणाशी करावा व कोणाशी करूं नये ह्याविषयी काहीच निबंध नाहीं. कोणीहि स्त्री निपुनिक राहूं नये देवळाक काय तो त्याचा पुरुषार्थ आहे व त्याअभ्यर्थे ते पाहिजे त्या स्त्रीशी पशुवत् गमन करितात. या लोकाची आणवी माहिती 'मंगोल' या लेखात सापडेल.

[सं द भं मं थ.—सूहलेनवर्ग—डिक्कान्—रशिया, सायबेरिया अँड थेट टाटरी; बेल—ड्यूहेल टु डायव्हर्त पार्स ऑफ एशिया; गिलनेर—अमेग दि मोंगेल्; पोपोव्ह रिपोर्ट अँड दि नोमाड् ऑफ मॉंगोलिया; पार्करचा ए. रि. ए. मधोल मॉंगोल वरील लेख ३१.].

कालयचन.—कोणा एका यवनाधिपतीने यादवाच्या परमचार्य आपल्या स्त्रीच्या दावी ज्ञात गर्वसुनी पासून निर्माण करविलेला पुत्र. हा मोठा प्रतापी व यादवांस आर्जुन असे. एकदा हा मोठ्या सैन्यासहित यादवावर चालून आला असता त्याशी याचा मोठा भयंकर संग्राम झाला. त्यात कृष्णने पाहिलें कीं यापुढें शुद्ध करून जय मिळणें मोठे कठिण दिसतें. यास्तव यास शुक्रानेच मारिलें पाहिजे. नंतर हा कर्कस मरेल हें कृष्णने मनांत आणून त्यास आपण पळत आहों असें दिसण्याजोगा पळ काढताच हा त्याच्या पाठीस लागला. पळता पळता कृष्ण एकाएकीं मुचकुंद राजा ज्या पर्वतगुहेंत निजला होता तीत प्रवेश केला व गुहेंत जाऊन आपलें उत्तरीय बंड त्याच्या अंगावर पांघरून घालून पलीकडच्या अंगाल लपून बसून काय होतें तें पाहूं लागला. मागून कालयचन येतच होता. त्यानें कृष्णास दावीत शिरलेला पाहून आपणहि आंत शिरला व आंत पाहूं लागला तो उत्तरीय मध्य पांघरून कृष्णच निजला आहे असें यास वाटलें. यानें धोषेकरून त्यास लक्षाप्रहार केला. तेथेंकरून मुचकुंद जागा होऊन त्यानें नेत्र उपडले व याकडे पाहताच त्याच्या

कोपानलनें हा तत्काळ दग्ध होऊन मरण पावला. पुढें मुचकुंदाची व कृष्णाची भेट होऊन परस्परांचें काही समापण झाल्यावर तो उत्तरदिशेकडे निपून गेला असता, कृष्ण द्वारवंत परत आला (भाग. स्कं. १० अ. ५१)

कालरा—पंजाब. शाहपूर जिल्हा व तहशिलींतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. बंडात चांगली मंदत दिल्यावरून मिठा तिवानांपैकी एका तिवान घराण्याच्या मलिक साहिबखान नावाच्या माणसास शाहपूर तहशिलीत ८७०० एकर जमीन बक्षीस मिळाली. बागायती करण्याकरिता यानें एक कालवा तयार केल्यामुळे इथीं या जमिनीचे मोल फारच वाढलें आहे. वाशिवाय इतर ठिकाणीं या जमीनदाराची सुमारे १३००० एकर जमीन असून एकंदर उत्पन्न सालीना दोन लाख रुपये आहे. अलीकडे या मलिकला घोऱ्याची अवलद तयार करण्याकरिता म्हणून सेलम बसार्होत २,२७० एकर जमीन बक्षीस देण्यात आली आहे.

कालवे—कालवे म्हणजे सखल जमीनींतील पाणी काढून वेण्याकरता, किंवा क्षेत्रांला पाणी पुरविण्याकरितां किंवा होण्या, जहाज, बोटी वगैरे वाहनें चालविण्याकरता तयार केलेला कृत्रिम नलमार्ग. कालव्याचा अगदीं प्रथम सुचलेला उपयोग म्हणजे शेतशीकरता पाणी पुरविणें हा असला पाहिजे, तथापि अझरिया, ईजिप्त इत्यादि राष्ट्रांत प्राचीनकाळीं बाह्यनुक्रीवरता तयार केलेले कालवे अस्तित्वाचे सिद्ध झालेले आहे. रोमन लोकांनीहि असले कालवे पुष्कळ बांधिले होत. याप्रमाणे कालवे बांधण्याची कल्पना ही अत्यंत जुन्या शोभापैकी एक शोध होय; आणि असले कालवे फार मोठ्या प्रमाणावर बांधलेले भूपृष्ठावरील तबें भागात आढळतात. येथें जलमार्गांकरिता म्हणजे गरजतें वगैरे जाण्याकरिता तयार केलेल्या कालव्यांची माहिती व शेताला पाणी पुरविण्याच्या कालव्यांसंबंधी सर्वसामान्य माहिती दिली आहे.

चीन देशामध्यें क्रिस्तपूर्व ८०० वर्षांच्या सुमारास बांधलेल्या एक कालवा असून त्याची लांबी १०० मैल व रुंदी २०० फूट आहे. तसेंच निरनिराळ्या अयोग-भूमितून काढवे घेणून समुद्र ओडण्याचे प्रयत्नहि फार जुने आहेत. तावडा मसुद व भूमध्यसमुद्र जोडणारे लहान लहान कालवे विस्तृतपूर्व काळात होते हे सिद्ध झाले आहे. कॉरिथ शेवोगमूमिअसून कालवा खणण्याचें वयाच्या रोमन बादशहाच्या मनात होतें हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. मोठी आंत-बाहेर वेण्याकरता कालव्यात स्तोत्रा करण्याची कल्पना मात्र अगदीं आधुनिक काळांतील म्हणजे इसवी सनाच्या १४ व्या शतकातील असून या शुक्रांचे येथे होळडला आहे. त्याच्या पूर्वीच कवे कालवे एका पातळीत खणवे लागत असल्यामुळे कालवे काणण्याच्या कामात ती मोठी अवघण होती. इंग्लंड देशात कालवे होण्यापूर्वी हॉलंड व फ्रान्सामध्यें कालवे बांधले

मेल. उदाहरणार्थ, बिस्केचा उपपाणर भूमध्यसमुद्रातीर्षा जोडण्यास १५० मैल लांबीचा कालवा फ्रान्समध्य तयार केलेला असून तो ६० फूट रुंद आहे. इंग्लंडमध्ये कालवे करण्यास १८ व्या शतकापासून सुरुवात होऊन माचेस्टर-लिंथरपूल हा पहिला कालवा होय. हा कालवा वाहतुकीच्या दृष्टीने फार फायदेशीर झालेला आहे. कारण जमीनीवरील वाहतुकीला जेथे पूर्वी दर टनास ४० शिल्लिंग माडें पडत असे, तेथे या कालव्यामुळे दर टनी ६ शिल्लिंग भाड्यात काम होऊ लागले. नंतर लवकरच ट्रेंट मार्सावरोवर जोडणारा कालवा तयार झाला. हे दोन्ही कालवे तयार करणारा सुप्रसिद्ध इंजीनियर ब्रिडले याने आपल्या कामातील अशुद्धप्रणिय वाटणाऱ्या अडथळी मोठ्या काँसाल्याने दूर केल्या; व जे अनेक बोगदे खोदले, त्यापैकी हेअरकॅसलनामक टेंकडामधील बोगदा तर दोड मैल लांबीचा आहे. या कामाला भाडविल पुरविणारा मालक ब्रिजवॉटरचा ड्यूक होय. या गृहस्थाला स्वतःच्या सहाीचा कर्जोखा देऊनहि ४०० पौंड कर्जेक देण्यास आरंभी कोणी तयार नव्हता. पण तोच ड्यूक १८०३ मध्ये मरण पावला, त्यावेळी राजासारखा धोर्मित बनलेला होता. मरणाच्या पूर्वी काही वर्षे प्रशिवरील कराची आकारणी करण्याकरता त्याने आपले दरसालचे उत्पन्न १,१०,००० पौंड असल्याचे दाखल केले होते. त्यामुळे कालवे बांधण्याची कल्पना इंग्लंडमध्ये इतकी लोकप्रिय झाली होती की, आगगाच्याचे रस्ते तयार होण्यापूर्वी इंग्लंडातील बहुतेक शहरें कालव्यानी एकमेकाशी जोडली गेली होती. पण आगगाच्याची युक्ति निघताच कालव्यांचे महत्त्व एकदम फार कमी झाले. तथापि जो माल फार अचूक असा असतो व जो कालव्याचा लवकर जाण्याची आवश्यकता नसते अशा ठिकाणी कालव्यांना रेल्वेवरीलहि चढाओढ करून असा माल कमी भाड्यात नेता येतो असा अनुभव आल्यामुळे कालव्याचा उपयोग इंग्लंडमध्ये अद्यापि कायम आहे. १९०६ मध्ये सुनायटोड किंगडममध्ये कालव्याची एकंदर लांबी १९०१ मैल होती. सुनैटोड स्टेट्समध्ये १७९३ मध्ये कालवे बांधण्यास प्रथम सुरुवात होऊन, इली ४२०० मैल इतकी कालव्याच्या लांबीची मर्यादा वाढलेली आहे. जगातील एकंदर कालव्यांपैकी सुवेज कॅनॉल, पनामा कॅनॉल व फ्रीकॅनॉल, यांची माहिती या लेखात दिलेली आहे.

काल व्या चे बा ध का मः—कालवे तयार करण्यास साधे रस्ते व आगगाच्याचे रस्ते करण्यापेक्षा अधिक नवी असतात. पाण्याचा धर्म नेहमी सखल प्रदेशाकडे वहात जाण्याचा असल्यामुळे कालव्याच्या मार्गात उंचसखलपणा मुळीच अर्पु शकत नाही. त्यामुळे कालव्यानी आंखणी नेहमी देशातील उंच भागाकडून सखल भागाकडेच करीत जावे लागते; म्हणून बहुतेक कालवे टेंकड्यांच्या बाजूबाजूनी उतरत नेलेले असतात व काँट टेंकड्या आडव्या

आल्यास मोठाली खोदकामे किंवा बोगदे करावे लागतात. यापैकी काही ठिकाणचे बोगदे मैलाहून अधिक लांबीचे आहेत.

ला वी रं दी.—कालव्याची रुंदी व खोली त्यामधून जावयाच्या जहाजाच्या अकारमानावर अवलंबून असते. मोकळ्या समुद्रावर बोटींना पाण्याचा जितका अडथळा होतो त्यापेक्षा जास्त अडथळा हुंगार नाही इतकी रुंदी व खोली कालव्याची असली पाहिजे व त्याविषयी जे. एम. रॅकिन यानी पुढील प्रमाणे निष्पन्न नियम दिले आहेत.

तळाची कमीत कमी रुंदी दोन बोटींच्या जास्तीत जास्त रुंदीइतकी असली पाहिजे. तसेच पाण्याची कमीत कमी खोली जास्तीत जास्त मोठे जहाज तरतें रहाण्यास लागणाऱ्या खोलीच्या दीडपट असली पाहिजे, व जलमार्गाचे कमीत कमी क्षेत्रफळ बोटीच्या जास्तीत जास्त मोठ्या मध्यभागाच्या सहापट पाहिजे साधारणपणे अंतःप्रदेशीय कालव्याची सामान्यतः तळार्ची रुंदी २५ ते ३० फूट असते, व पाण्याच्या गूढमागाशी रुंदी ४० ते ५० फूट असते, आणि खोली ४ ते ५ फूट असते. व वाजवाचा उत्तार जमीनीच्या स्वरूपाच्या मानाने कममास्त असतो. जमीनीतून पाणी शिरपूच जाऊ नये म्हणून कालव्याचा तळ व बाजू गिलवा लावून पक्क्या निरोधी घनवाच्या लागतात. हा गिळावा चिकण मातीचे घर एकावर एक बसवून हॅन्डरप्रमाणे घट्ट बनवितात. या गिळाऱ्याची जाडी १ ते ३ फूट असते. बोटी जाता येताना पाणी आपटून बाजू खराब होऊ नयेत म्हणून दगडी फरशीहि करतात. काही जुन्या कालव्यात दोन्ही बाजूंना उण्या सरळ भिंतीच बांधलेल्या असतात.

पाण्याचा पुरवठा—वर्षातील अत्यंत कोरडा ऋतूतहि पाण्याचा पुरवठा भरपूर राहील अशी योजना केल्याखेरीज कालव्याचा उपयोग गोम्य तऱ्हेने होणे शक्य नाही. सुध्दनिर्मित खोरीवर किंवा सतत वाहणारा जलप्रवाह नसल्यास इंजिनियरने पाण्याच्या पुरवठ्याकरता कुठिंम जलसंचय उर्के तलाव बांधणे जरूर असते. अमे तलाव बांधतांना पिण्याच्या पाण्याकरिता बांधले जाणाऱ्या तलावासारखीच जागा पाहून बांधकाम घेई करावे लागते. तलावाची जागा कालव्याच्या जोडून उंच असली पाहिजे, व तलावाचे क्षेत्रफळ पाणी फाक होऊन व शिरपूच गेले तरी भरपूर शिक्क राहाल इतके मोठे असले पाहिजे. नाही तर कालव्याला पाण्याचा पुरवठा भरपूर न मिळाल्यास मोठाल्या बोटी जात नाहीसा होऊन मालाची नेआण कमी होऊन दर टनी माडे अधिक होईल दरवाजे असल्यास तर कालव्यानी पाण्याचा पुरवठा फारच मोठ्या प्रमाणावर असावा लागतो. कारण दरवाजे जितके मोठे व जहाजाची वाहतूक जितकी अधिक तितका पाण्याचा व्यय अधिक होतो. म्हणून पाण्याच्या पुरवठ्याच्या मानाने बोटींचा अकार व संह्या मर्यादित करावी लागते. येथे हो मोठ विषय

लक्षात ठेविली पाहिजे की, अशा दरवागातून जहाजे खाली जातांना पाणी लागत त्यापेक्षा घर जातांना अधिक पाणी लागते. घर चडत असलेलं जहाज दरवागातून शिरलं की, जहाजाच्या जलनिविष्ट बागाइतकें पाणी स्थलप्रप्र होतें. हें स्थलप्रप्र पाणी कलव्याच्या खालच्या भागात उतरत, आणि दरवागातून जहाज जाऊं लागलें म्हणजे त्याकालव्यावरच्या भागातून पाण्याचा पुरवठा होत अतो. उलटपक्षी जहाज खाली उतरत असतें त्यावेळीं जहाजाच्या जलनिविष्ट भागात स्थलप्रप्र झालेले पाणी कालव्याच्या वरच्या भागात जातें व दरवाजे बंद होऊन तें तेथेच कायम राहतें.

उत्तम जे क व नि रो भ क द्वारे. — काल यानां पुरा-मुळें आलेले जमीन पाणी वाढून जावं म्हणून उत्तमक द्वाराची जोड देणें जरूर असतें. नाहींतर पुराचें पाणी काढा-वरून वाढूं लागून जहाजांची वाहतूक बंद होईल, व देगा-रच्या वेतमिनीची सराखी होईल. अशा द्वाराची संख्या ज्या भूप्रदेशातून कालवा जात असेल त्याच्या स्वरूपावर भरलून असते. ज्या ज्या ठिकाणी काल जात पाण्याची भर मोठ्या प्रमाणात पडण्याचा संभव असेल तेथें तेथें आसपावच्या ओढ्यात पाणी वाढून जाईल अशीं द्वारे ठेविली पाहिजेत.

तसेंच निरोधक दरवाजे कालव्यामध्ये थोडथोड्या मैलाच्या अंतरावर ठेविलेले असतात. त्या योगानें कालवा कोठें फुटला तर हे दरवाजे बंद करतात. म्हणजे पाणी वाढून जातें तें अशा दोन दरवाजानांमध्यें क्षेत्रात पलेंच कायतें जातें; सर्वेध कालव्यातील जात नाहीं.

सुबे श वा काल वा. — तावडा समुद्र आणि भूमध्य समुद्र वाटण्याचा प्रलमाग करण्याची रूपना आलीवडील काळातली आहे असें नाहीं. या दोन समुद्रामध्ये दख्खन नाल नदीमार्फत प्राचीन काळी पाळत असे, आणि नाईल नदी तावव्या समुद्राला जोडणारा कालवा क्षेत्राच्या मूळ श्रेय सेलॅस्टिस नामक दंतकथान्तर्गत व्यक्तीस आहे, असा उल्लेख आरिस्टॉटल, स्ट्रॅबो व थिनी यांच्या ग्रंथात आढळतो. कर्मण्ड येथील एका देवालयामधील खोदलेल्यावरून असें दिसतें कीं, अशा प्रकारचा कालवा पहिला होती (क्रि. पू. १३८०) याच्या वेळीं अस्तित्वात होता. सदरहु कालवा नाईल नदीकोटच्या सुवास्तिट ठिकाणापासून टिमसाह सरावराम-धून नंतर विठर सरोवरापर्यंत गाऊन त्या सरोवरामधून मुद्रेश्वरपर्यंत गेलेला होता. या कालव्यामधून घेत जाण्यास जहाजांला चार दिवस लागत असत असा उल्लेख हिरोडोट-सनें आपल्या ग्रंथात केलेला आहे. पुढें काही शतकांनी हा कालवा वाळून अमन गेल्यामुळें शिस्तोसर ७ व्या शत-कात खलित ओमार्दनें तो पुन्हा उघडून चालू केला अछन त्याच्या राणा वार्ही ठिकाणी अद्यापदि दृष्टीस पडतात. तथापि शेतीचा कालवा फार अरंद अस्त्यामुळें फरोह नेचो यानें

(क्रि. पू. ६०५) दुसरा मोठा कालवा बांधण्यास सुरुवात केली. परंतु तें काम पुरें चालें नाहीं. १,२०,००० माणसे त्या कामात मेलीं असें हिरोडोटसनें लिहून ठेविलें आहे. डराथसनें (क्रि. पू. ५२०) नेवेनें अथर्वत दाखलेलें काव-व्याचें काम हातीं घेऊन जहांजि जाण्यातका कागला कालवा तयार करून सुरु केला. तथापि या कालव्यानें घेत तावव्या समुद्रात जहांजि जाण्याची सोय झाली नव्हती. म्हणून टॉलेमी क्लॉड्लसनें (क्रि. पू. २८५) सुवेड शयोगभूमामधून कालवा राणून तावव्या समुद्रात घेत जाण्याची सोय केली. तथापि पुढें काही वर्षांनी या कालव्याला मोडणारी नाईल नदीची उपशाखाच भरत आल्यामुळें हा दख्खनच्या मार्गे किओपाट्रा राणीच्या काळी (क्रि. पू. ११) बंद पडलेला होता. ट्रामननें (इ. स. १८) या कालव्याची दुरुस्ती करून तो चालू केला. याप्रमाणें हा जलमार्ग ईजिप्तवर सुसुलमा-नाचा अमल प्रथम चालू झाला त्या वेळीं उपयोगात होता, तो इ. स. ७७० सालीं बगदादचा सत्यापक दुसरा आब्बासि खलीफा आलू जाफर यानें आपल्या हुषमानें बंद केला. कारण अरबस्तानातील आपल्या दास इजिप्तमधून दुसरे सुम्री पंढोह नये असा त्याचा हेतु होता याप्रमाणें ८ व्या शत-कात बंद पडल्यावर पुन्हा १००० व्या सुमारास तुस्तान हर्डीमानें तो चालू केला पण तो लष्कराच बंद पडला तथापि कालव्याचा काही भाग अस्तित्वात होता त्याचाच उप-योग करून इ. स. १८९१-९३ मध्ये फ्रेंच इंजिनियरानीं पायरो-पासून सुवेडपर्यंत एक गोऱ्या पाण्याचा कालवा तयार केला. याप्रमाणें २५०० वर्षांनंतर या कालव्याचा काही भाग चालता उपयोगात आला आहे.

हर्डी अस्तित्वात असलेल्या प्रकारचा (भूमध्यसमुद्र व तावडा समुद्र यांना जोडणारा सुवेड शयोगभूमामधून राण-लेला) कालवा तयार करण्याचीं रूपना हाऊन अल-रदाद यानें इसवी सनाच्या ८ व्या शतकात दीवयात आणली होती. परंतु कायजेंटाईन आरमाराला अरबस्तानावर स्वारी कर-ण्यास सोपा मार्ग होईल या भीतीन त्यानें तो बंद सोडून दिले. पुढें १५ व्या शतकात केप ऑफ गुडहोपला बळता घालून हिंदुस्थानास जाण्याचा मार्ग सापडल्यावर व्हेनीसच्या ज्या व्यापारी वर्गाच्या हातात युरोप आणि पूर्वजमीन देश यांच्यामधील ईजिप्त व तावडा समुद्र या मार्गांनीं चालणारा व्यापार विर्येक शतकें होता त्या व्हेनीशि-यन व्यापाऱ्यांनीं सुवेड शयोगभूमामधून कालवा तयार करण्यासंबंधानें इजिप्तियन खोवाबरोबर बोलणें सुरु केलें. परंतु ईजिप्त देश तुर्कीनीं जिंक घेतल्यामुळें पुन्हा हा योजना मार्गे पडली. इ. स. १८७१ मध्ये लीवनिशन फ्रान्सच्या १४ व्या लुईस इंजिनवर स्वारी करण्याचा सहा देताना सदरहु प्रकारचा कालवा तयार करण्याबद्दल हि सुच-विलें होतें. देश अल-खालाद लखी ये (इ. स. १७३०) याचा भनात ही योजना अमलात आणण्याचें आलें होतें.

पुढें नेपोलियन बोनापार्ट १७९८ मध्ये ईजिप्तमध्ये आला होता तेव्हा कालव तयार करण्याच्या उद्देशाने या संयोग-भूमीची पहाणी करविली होती. तेव्हा त्याने नेमलेल्या जे. एम्. लेपर नामक ईजिप्तीयाराने असा अभिप्राय दिला की, तांबडा समुद्र व भूमध्य समुद्र हे समपातळीत असून त्यांच्यामध्ये २९ फुटांचे अंतर आहे; हे मत चुकीचे असल्याबद्दलची त्याच वेळी लाप्लास व फोरियर यांनी सामान्य कारणे दाखविली होती. आणि पुढे १८४६-१८४७ साली सुवेस बँकेल सोसायटीने करविलेल्या पाहणीत तर ते मत चुकीचे असल्याचे ठाम ठरले ही सोसायटी प्रॉक्टर एंफाटिन नावाच्या संत सामयनपंथी इस्मानें १८४६ मध्ये स्थापन केली. संत सामयन पंथाच्या कार्यक्रमापैकी जगाच्या सुधारणेकरिता फ्रांसच्याच्या गोष्टीत प्रगामा व सुवेस संयोगभूमीत कालवे बांधणे याहि गोष्टी होत्या. या उद्देशात अनुसरून तत्पंथी उपयुक्त अनुयायानें ईजिप्तमध्ये जाऊन सदरहु संयोगभूमीची पाहणी केली व परत येऊन त्याने वर सांगितलेल्या नावाची सोसायटी स्थापन केली या सोसायटीने एक तज्ज्ञाचे कमिशन नेमून या प्रश्नासंबंधाने अभिप्राय मागविला. तो बहुमताने पॉलिन टॉलबॉटच्या योजनेला अनुकूल पडला. ती योजना म्हणजे सुवेसपासून अलेक्झांड्रियापर्यंत कायरो-मार्गाने कालवा बांधणे ही होय. यानंतर काहीं वर्षे हा प्रश्न मार्गे पडून १८५४ मध्ये याच पंथाच्या फर्डिनांड डी लेसेप्स नावाच्या अनुयायाने तो पुन्हा हाती घेतला. लेसेप्सला मित्र सत्यद पाशा हा या वर्षी ईजिप्तचा व्हाइसरॉय झाला व त्याने लेसेप्सला सुवेस कॅनॉल कंपनी स्थापण्याची परवानगी दिली. लेसेप्सने लिनेट बे व मॉगल बे या दोन फ्रेंच ईजिप्तीयारच्या मदतीने हा कालवा तिमसा सरोवर, मिटर सरोवर व मेझाला सरोवराचा पूर्वकिनारा या मार्गांनी खोदण्याचे ठरविले त्याच्या पुढल्या वर्षी सार्वराष्ट्रीय कमिशनने गोप्पा फेरफाराने हीच योजना पास केली, व तिच्याप्रमाणे कालवा तयार करण्याची परवानगी एका अटीवर याच कंपनीला देण्यात आली ती अट अशी की, वाहदुर्गच्या कालव्याला समांतर असा एक सुवेसपर्यंत व दुसरा पेट्रुशियमपर्यंत असे दोन गोप्पा पाण्याचे कालवे कंपनीने बांधून द्यावे कंपनीला ९० वर्षे कालव्यावर हक्क दिलेला असून त्यानंतर दुसरी वाही निराळी व्यवस्था न झाल्यास कालवा ईजिप्तच्या सरकारच्या ताब्यात जावयाचा असे या वरारात आणखी एक कलम आहे. इतके झाल्यावर डी. लेसेप्स हा तुर्क-तच्या सुलतानाची परवानगी मिळविण्याकरिता फ्रान्स्टाटिनोपलला गेला. परंतु तेथे ब्रिटिशांच्या फारस्थानामुळे सुलतानाकडून परवानगी मिळना. ब्रिटिशांनी विरुद्ध सदा देण्याचे कारण, असा कालवा करणे नैतिक दृष्ट्या अशक्य आहे, असे पुढे लंडन येथे लेसेप्सला लॉर्ड पामरस्टनने कळविले. शिवाय असा कालवा केल्याने ब्रिटिशांचे समुद्रवरील वर्चस्व नाहीसे व्हाऊन फ्रेंचाना पूर्व-देशात दबावबद्दल करण्यास संधिचे जाणे असा

फ्रेंचाचा गुप्त हेतु असल्यामुळे हा कालवा होणे इष्ट नाही असेहि लेसेप्सला कळविण्यात आले.

या ब्रिटिशांच्या अडचणीमुळे सुलतानाची परवानगी १८६६ पर्यंत मिळाली नव्हती. तथापि त्याच्या अगोदरच डी. लेसेप्सने ५०० फ्रेंकाचा एक शेअर याप्रमाणे ४००,००० शेअरावर २००० लाख भाडवळ उभारण्यास सुरुवात केली. या शेअरापैकी ३१४,४९४ शेअर एक महिन्याच्या आत खपले आणि त्यापैकी २००,००० शेअर खुद्द फ्रान्समध्ये व ९५,००० आटोमन साम्राज्यात खपले. इतर देशात थोडे थोडे खपले पण इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, रशिया व युनैटेड स्टेट्स या देशात एकहि शेअर खपला नाही. उगलेले ८५,५०६ शेअर ईजिप्तच्या व्हाइसरॉयने घेतले १८५९ एप्रिल २५ रोजी कालव्याच्या कामास पोर्टे सत्यदनजीक समारंभपूर्वक सुरुवात करण्यात आली. तथापि आरंभी काम फारसे सपाट्याने चालू नव्हते कामावर माणसे तद्देशीय मजूर होती. व पहिल्या करारात मजुरांपैकी चारपचमाश इजिप्शियन मजूर असावे अशी अट होती. सत्यद पाशाने कॅनॉल कंपनीला मजूर मिळवून दिले मजुरांचे दरहि बरे होते. तथापि मजूर मिळविण्याकरिता सत्यद पाशांना सक्ति करावी लागे. या सक्तीबद्दल इंग्लंडने जौराचा निषेध केला. सत्यद-नंतर आलेल्या खेदिप इत्यादीना या तक्रारीकडे लक्ष पुरवून कंपनीने आपल्या ताब्यातल्या मजुरांना सोडून द्यावे व सत्यद-दन दिलेल्या जमानीहि इजिप्शियन सरकारच्या ताब्यात परत घाल्या असा हुक्म फ्रान्स्टाटिनोपलच्या सुलतानकडून मिळविला. या हुक्माला कंपनीने हरकत घेतल्यामुळे अखेर हे प्रकरण निकालाकरिता तिसरा नेपोलियन बादशाहा याच्याबरोबर गेलें त्याचा निष्पत्ती इ.स. १८६४च्या जुलैमध्ये थाद-शाहाने असा दिला की, इजिप्शियन मजुरावरील हक्क तोडण्या बद्दल तुकसानमरपाई म्हणून ८० लाख फ्रेंक कंपनीला द्यावे, १६० लाख फ्रेंक वाडी, तिमसा सरोवर व सुवेस यामधील गोप्पा पाण्याचा कालवा मागे हटविण्याबद्दल द्यावे आणि ३०० लाख फ्रेंक सत्यदन दिलेल्या जमीनीवरील हक्क भोडून देण्याबद्दल द्यावे. शिवाय कालवा बांधण्याकरिता जरूर इतकी जमीन कंपनीकडे रहावी. वाडी व सुवेस यामधील गोप्पा पाण्याचा कालवा कंपनीने पुरा करून द्यावा. वर सांगितलेली ८४० लाखांची तुकसानमरपाईचा रकम हस्तगतस्थानी १५ वर्षांत पुरी करावी.

याप्रमाणे ठरल्यावर सक्तीचे मजूरकाम बंद पडलें पण कालव्याच्या कामाच्या दृष्टीने ही फारच हिताची गोष्ट झाली. कारण हे वेळीचे काम बंद पडल्यामुळे यांत्रिक साधने व आयुक्तिक सुधारलेली बांधकामाची पद्धति त्याऐवजी उप-योगात आली. एवढेच कामाची निरनिराळी चार कैनाटे देण्यात आली. पहिले कैनाट पोर्टे सत्यदच्या धम्याकरिता २,५०,००० क्युबिकमीटर काळीटचे ब्लॉक्स वापण्याचे,

दुसरे पोर्ट मध्यदपातून १० किलोमीटर कालवा खणण्याचे, तिसरे त्याच्या पुढील ११ किलोमीटर कालवा एल गिगर या उंच प्रदेशातून खणण्याचे, आणि चवथे तिमसा सरोवरापासून तावत्या समुद्रापयंतच्या उरलेल्या सर्वांत मोठ्या मध्यमापासून कालवा खणून तयार करण्याचे होत. हे क्षेत्रचचे वंचाट पोर्ट पोर्टेल आणि अलेक्झांडर लेव्हली यांनी घेतले होते व यांनीच पुढे दुसरे १० किलोमीटरचे कनाट पुर् करून दिले. बहुतेक रोंदकाम जमीन नरम अज्यामुळे सोपे गेले. कालवा खणण्याचे बहुतेक काम गाळ काढण्याच्या आधुनिक यंत्रांनी करण्यात आले.

इ. स १८६१ मध्ये लेनार्डने मालव्याचे तयार झालेले काम दाखविण्याकरिता जगातील निरनिराळ्या व्यापारीमंडळ्याने मिळून १०० प्रतिनिधी बोलाविले, व त्यांना झालेले सर्व काम दाखून दाखविले. त्याच्या पुरत्या वर्षी पैसाची जरूर लागल्यामुळे एव वाढीची मिळवत इंग्लिशियन सरकारला मिळून १०० लाख फ्रँक मिळविले. डिसेंबर १८६४ मध्ये टारव्याप्रमाणे १८७१ मध्ये मिळारयाची रक्कम कंपनीला १८६९ मध्येच मिळाली अशीही सवलत मिळविली. इतके फक्तहि पैसे पुरेनात म्हणून १८६७ साली १००० लाख फ्रँक कर्ज काढण्याचे ठरविले. अशा शीतीने पैसाच्या अडचणीला तोंड देता देता १८६९ च्या अखेरीस वाहतूक चालू करता येईल इतके कालवाचे काम तयार झाले, व स्थाला एकंदर खर्च ६३,२८,००,८८२ फ्रँक लागला सार्वराष्ट्रीय कमिशनने १८५६ मध्ये एकंदर खर्च २००० लाख फ्रँक पुरेल असा अंदाज केला होता. कालव्याचा प्रवेश-समारंभ १८६९ च्या नवेंवरात झाला तारिख १६ रोजी पोर्ट मध्यद येथे समारंभ होऊन दुतन्वा दिवशी निरनिराळ्या राष्ट्राच्या मिळून ६८ आगबोटींनी कालव्यातून प्रवास सुरूवात केली. त्यावेळी फ्रान्सची राणी युझीनी वसलेली 'ईगल' नावाची आगबोट सर्वांच्या पुढे चालली होती त्या दिवशी त्या आगबोटींनी तिमसा सरोवरावरून इस्फालिया बंदरापर्यंत प्रवास केला. नंतर १९ तारखेस बिटर सरोवरापर्यंत गाऊन ता २० रोजी सुप्रेतला सर्व बोटी पोहोचल्या याप्रमाणे प्रवेशसमारंभ आठोपल्यानंतर खबरच नियमितपणे वाहतूक सुरू झाली. १८७० साली या कालव्यातून ५०० बोटी गेल्या परंतु पहिली दोन वर्षे कंपनीला गवारीपेक्षा उत्पन्न कमीच झाले १८७१ मध्ये कंपनीने पुन्हा २०० लाख फ्रँक कर्जाची मागणी केली. पण कोणी कर्ज देईना, रघातुळे कंपनीचे दिवाळे निपण्याचीच पाटी येणार होती, परंतु खबरच कंपनीला वाहतुकीचे उत्पन्न पुष्कट होऊ लागून दिवाळ्याची आपत्ति टळली.

सुप्रेतला कालवा हा वास्तविक शिल्पकलेतल्या अद्भुत विजयाचे शोचक नमुन पैसाच्या व राजकारणाच्या अनेक अडचणींना तोंड देऊन तो पुरा करण्याच्या कामी एव्हेलेमने दाखविलेल्या त्याच्या अंगव्या साहस व दृढनिश्चय

या गुणांचे स्मारक आहे. या महत्वाचांबद्दल फ्रँच सरकारने कालवा पुरा होऊन चालू झालावर सकारा जाहीर पत्रक काढून लेखितया मोठ्या गोष्टी केला व त्याला लिमन ऑफ ऑनरचा मॅडनस समर्पण केला.

सुप्रेतच्या कालव्याची पोर्ट मध्यदपासून सुप्रेतपर्यंत लांबी १०० मैल आहे प्रथम कालव्याची खोली ८ मीटर आणि तळाची रुंदी २२ मीटर होती. परंतु ही रुंदी व खोली अधिक वाढविली पाहिजे अशी अत्यंतता खबरच मातू लागली. म्हणून १८८५ मध्ये खोली ९ मीटर आणि रुंदी पोर्ट मध्यदपासून बिटर सरोवरापर्यंत ६५ मीटर आणि बिटर सरोवरापासून सुप्रेतपर्यंत ७१ मीटर व बडगाच्या ठिकाणी ८० मीटर करावी असे ठरले या कामाकरिता १००० लक्ष फ्रँच आगमी कर्ज काढले, व बऱ्या प्रमाणे खोलीबद्दी वाढविताच विद्द दिशानी जाणाऱ्या येणाऱ्या बोटीच्या वाहतुकीला फार सोयीचे झाले १८८७ च्या मार्च-पासून इंग्लिश सरकारने लंडन झालेल्या बोटींनाकालव्यातून राष्ट्रीय प्रवास करण्याची परवानगीहि देण्यात आली. यामुळे १८८९ पर्यंत कालव्यातील प्रवासाला ३६ त.स वेळ लागत असे त्याचा शिम्मा वेळ नंतर पुरक लागला कालव्यातून जास्तत जास्त १० किलोमीटर या वेगाने प्रवास करण्याची हद्दी परवानगी आहे

या हा तु फी व रील ज का त — १८५१ च्या करारांने कॅनॉल कंपनीला वाहतुकीबद्दल जकात म्हणून दर रूनी १० फ्रँक देतवा प्राप्तवून वसूल करण्यास हक्क मिळविले होते. परंतु हे दर मोठ्यावे कसे पावदल प्रश्न उद्भवून तो मिटविण्याकरिता वान्स्टाटिनोपल येथे सर्वराष्ट्रीय परिषद भरून तिने असे ठरविले की, बोटीवरील रजिस्ट्रारत नोंदलेल्या टनावर १० फ्रँक दर रूनी आकार घेऊन शिवाय दर रूनी ३ फ्रँक जादा जकात कंपनीने व्याधी पण कालव्यातील सालीना वाहतुकी २६,००,००० टनावून अधिक होऊ लागली, म्हणजे कंपनीने जादा जकात आगीवात घेऊ करावी या ठरावाविद्दल ही लेखेप्पने तक्रार केली. परंतु सुलतानने घनकी दिल्यामुळे त्याने ठरलेले दर १८७४ पासून सुरू केले पुढे १८७० मध्ये प्रिटिश सरकारने लेदिनाचे सर्व क्षेत्र विस्त घेतलावर वर सांगितलेली जादा जकात कमी करण्यासर्वांचे कंपनीवरून पत्रव्यवहार करून १८८४ नंतर जादा जकात येद व्हावी व फक्त दर रूनी १० फ्रँक जकात घेण्यात यावी असे ठरविले हा करार अमलात येण्यापूर्वीच सुप्रे १० फ्रँकचा दरहि कमी करण्यात यावा अशी मागणी प्रिटिश जहाजाच्या मालकानी जौराने सुरू केली, इतकेच नव्हे तर दर कमी न केल्यास दुसरा स्वतंत्र कालवा बांधू असा धाक पातळ तेव्हा १८८३ मध्ये लंडन येथे दोन्ही पक्षाचे प्रतिनिधी अमून असे ठरले की, १८८५ पासून दर रूनी जकात ११ फ्रँक करावी, आणि शेअरचा नफा जममसा अधिक पडत जाईल तसतसा हा

दर कमी होत जाऊन रँडका २५ नक्शा पट्टे लागल्यावर जादा होणारा नक्शा दर कमी करण्यात लावावा व अगोरे दर दर टनी ५ फ्रँकपर्यंत उतरवावा. या करारान्वये १९०६ च्या आरंभापर दर टनी जवळ ३५ फ्रँक करण्यात आली. तथापि मागसाच्या बोटीवर पूर्वीची १० फ्रँकाची नक्कात घेण्यात येत असते

जकातीचे दर १८५६ सालच्या करारप्रमाणेच सर्व देशाच्या बोटीवर लागू असले, योणवर वयमास्त नसले असे ठरले होते आणि राष्ट्राग्रामार्थ भेदभाव न करता सर्वांच्या व्यापारी जहाजाना कालव्यातून जाण्याची मोकळीक असावी असे ठरले होते परंतु १८८१-८२ मध्ये ईजिप्तमधील स्थिति निरुत्तर आली होती, त्या वेळी ब्रिटिश सैन्यावरचा अधिपती सर गॅनेट युलसे याने चार दिवस जहाजांची वाहतूक बंद पाडली होती पुढे १८८८ आक्टोबर २९ रोजी वान्स्टादिनापस येथे भरलेल्या सार्वराष्ट्रीय परिषदेच्या बैठकीत ब्रेटव्हिजन, जर्मनी, आस्ट्रिया, स्पेन, फ्रान्स, इटाली, नेदरलँड, रशिया आणि टर्की इत्यादी राष्ट्रांच्या सभ्यानी असा करार ठरला की, सुवेस कालवा " नेहमी म्हणजे शांततेच्या कालात व स्वायत्तप्रमाणे युद्धाच्या कालातहि राष्ट्राग्रामार्थ गरिजितहि पक्षपात न करता प्रत्येक व्यापारी जहाजाला किंवा लढाऊ जहाजाला जाण्याला मोकळा असावा ". हा करार ईजिप्तमधील ब्रिटिश सरकाराच्या कारभाराला पाषाण होत नसले तरीच पाहून अशी अट ब्रेटव्हिजनने करारावर बंधी करताना घातली होती. परंतु पुढे १९०४ साली इंग्लंड व फ्रेंच सरकारांमधील कराराने वरील अट रद्द करण्यात येऊन तो करार चिन्मय पाळण्याचे ब्रेटव्हिजनने बघूळ केले. या नव्या बघुलीप्रमाण १९०४-१९०५ साली रशियाच्या आरमाराला पूर्वेकडे जपानवर बघून जाण्याच्या वेळी या कालव्यातून जाण्यास परवानगी देण्यात आली परंतु १८९८ साली स्पेन व युनायटेड स्टेट्समध्ये युद्ध सुरू होते त्या वेळी स्पेनला सुवेस कालव्यातून जाण्यास मग मियाला नव्हता.

पनामा कालवा—बोलेजत जेव्हा अटलांटिक महासागर ओलांडून गेला तेव्हा त्याचा उद्रेग युरोपातून कॅपेला जाण्याचा पारिभाषिक जलमार्ग सोपून काटण्याचा होता. परंतु असा मार्ग सरळ सापडणे अशक्य आढे, कारण अमेरिका ही खंड पार मोठे व दक्षिणोत्तर लांबवर पसरलेले आहे, ही मोठे बंदून येण्यास कोलंबसनंतर शोधकांची एव पिढी जावी लागली अमेरिकेच्या शुभाभाच्यानर्थ येणारा हा अडथळा एखादा कालवा तयार करून दूर फारण्याची रचना त्यानंतर लवकरच पुढे आली इ. स. १८५० मध्ये अँटोनिओ गाल्झाओ या पोर्तुगीस नाविकाने रेव्होन्डेरेक, पनामा, डेरियन किंवा निकाराग्वा या ठिकाणी फरसा राबता येईल अशी माहिती गुप्तपद्धती प्रसिद्ध केली व हे काम सापडतोय हाती प्यावे अशी विनंति दुसऱ्या

फिलिपला १८५१ मध्ये करण्यात आली होती. परंतु अमेरिकेकडील सर्व वाहतूक आपल्या ताब्यात राहावी व जलमार्गाचे महत्त्व कायम राहावे म्हणून स्पेनने खुद्दीचे मार्ग सोपून काटणे किंवा कालवे तयार करणे या दोन्ही गोष्टींना जोराचा विरोध सुरू केला; त्यामुळे सुमारे दोनशे वर्षे ही कालव्याची कल्पना मार्गे पडून राहिली पुढे १८७१ मध्ये स्पॅनिश सरकारने आपले धोरण बदलून उपर्युक्त कालव्याची कल्पना अमलात आणण्यासाठी तिकडील प्रदेशाची पाहणी करविली व त्यात निकाराग्वा येथे कालवा करणे इष्ट असल्याचे ठरले परंतु पुढे कित्येक वर्षे युरोपाची राजकीय परिस्थिति विचडल्यामुळे पुन्हा ती योजना तहकूब राहिली. १८९३ मध्ये जेव्हा मध्य-अमेरिकेतील राज्य स्वतंत्र झाली तेव्हा कालव्याच्या प्रश्नाकडे पुन्हा जोराने लक्ष गेले मध्यमगच्या रिपब्लिकने हा कालवा कालव्याच्या कामी युनायटेड स्टेट्स व ब्रेटव्हिजन जवळ मदतहि मागितली, पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही यानंतर, युनायटेड स्टेट्स, फ्रान्स व बेल्जिममध्ये अनेक कंपन्या निरनिराळ्या वेळी याच कार्याकरिता स्वापण्यात आल्या, परंतु प्रत्यक्ष कामास सुरवात यापैकी एकीचहीहि हातून झाली नाही. तथापि या भूप्रदेशाची पाणी मान फार बारकईने केली गेली युनायटेड स्टेट्स व ब्रेटव्हिजन यांचे करारमदार होऊन कालवा तयार झाल्यावर तो तटस्थ राहवा व त्या दोघा देशांच्या नागरिकांचेच विशेष पण समान सवलती असाव्या असे ठरले.

१८९९ मध्ये सुवेसचा कालवा तयार होऊन तो व्यापार-इष्टया लवकरच पत्र कायदेशीर झाला. तेव्हा मान या अमेरिकेतील सधोर्गामधीच्या कालव्याकडे फार जोराने लक्ष गेले. १८७१ मध्ये पॅरिस येथे एक संस्था स्थापन होऊन तिने लेफ्टनंट एल. एन. बी. वाइस नामक एका फ्रेंच भारमारी अधिकाऱ्याकडून पनामामार्गाची पाहणी करविली १८७९ मध्ये निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या मिळून १३५ प्रतिनिधींची सर्व-राष्ट्रीय कॉन्फ्रेंस बैठक पॅरिस येथे करण्यात आली. बैठकीचे काम फॉर्निनाड डी सेवेल्स याच्या नेतृत्वाखाली झाले. बैठकत असं ठरले की, सदरहु कालव्याचे काम पनामा येथे म्हणून व तो कालवा समुद्रपाटीवरोवर करवा. बैठक आलेल्यानंतर लवकरच पनामा कॅनल कंपनी नांवाची संस्था स्थापन होऊन ५०० फ्रँचा एक याप्रमाणे ६०,००,००० शेअर बाडण्याचे ठरले. आणि १९११, एप्रिलीचा व ७२ फूट रुंदीचा कालवा करण्याचे निश्चित झाले. या कामाला खर्च ६५,८०,००,००० फ्रँक आणि सुद्धा आठ वर्षे लागेल असा लेखापचा अंदाज प्रसिद्ध झाला परंतु कालव्याच्या मार्गाने बघुलेल्या नामक उंच टेकडी आणि नेतर येथील नामक नदीची मोठी दरी व नदीचा जोराचा प्रवाह या अडचणी होत्या. त्या लक्षात घेऊन अगोरे समुद्र-

सपाटीचा फालसा न करतो दरवर्षाची योजना असलेली समुद्रसपाटीपासून उंच टेकडीवरून जाणारा कालसा करण्याचे ठरले परंतु या योग्येप्रमाणे सुरु केले जा कामात आरंभीच मंच पार होऊन उपयुक्त पंपनीचे दिवाडे मिळाले. तेव्हा १८९८ अक्टोबर २० रोजी दुसरी पनामा कंपनी स्थापन झाली व तिला कोलंबियाच्या सरकारने मान्यताहि दिली व ५०,००० शेअर विकत घेतले नंतर १८९९ फासून २००० मधूर लागून कामात सुरुवात करण्यात आली. ते काम १९०० पर्यंत चालू होते. १८९८ मध्ये पाचजणांचे एक कमिशन वसून त्याने चाललेल्या कामाला अनुकूल असा रिपोर्टहि प्रसिद्ध केला. याप्रमाणे काम यशस्वी रीतीने चालले असता हा कालसा सर्वस्वी यूरोपीय खोराच्या हाती जाणार या गोष्टीचे युनायटेड स्टेट्सला वैयम्य वाटू लागले. म्हणून निराश्रयामधून कालसा करणेच अधिक फायद्याचे आहे असे प्रतिपादन करण्याची चढावळ सुरु होऊन त्या बाबने कालसा करण्याच्या उद्देशाने न्यूयार्कमध्ये निकाश्याची मेरिटान्न कॅनॉल कंपनी १८८९ मध्ये स्थापन होऊन युनायटेड स्टेट्सच्या कॉमेसची तिला मान्यताहि मिळाली. या कंपनीने १८९३ पर्यंत थोडथोडे कामहि केले. पण त्या सुमारास सापत्तिक अडचणी उत्पन्न होऊन कंपनीचे दिवाडे मिळाले.

युनायटेड स्टेट्सच्या कॉमेसनने इमिनियराचे थोडे नेमून पुन्हा माहिती मिळविली. त्यात पनामा कालव्याची योजनाच प्राप्त असल्याच ठरले. तेव्हा १८९९ मध्ये इस्पमियन कॅनॉल कंपनी नावाची नवी कंपनी निघाली. या कंपनीमार्फत पुन्हा एकदा पहाणी होऊन तिचा रिपोर्ट कॉमेसपुढे गेला व आंतर पनामा कालव्याची योजनाच १९०२ मध्ये आंतर मंजूर करण्यात आली. नंतर १९०३ मध्ये कोलंबियाच्या नव्या रिपब्लिकन सरकारपासून कालव्याकरिता १० मैल रुंदाचा भूप्रदेश विकत घेण्यात आला, तसेच पूर्वी मंच कंपनीने केलेले कामहि विकत घेण्यात आले. कालव्या सधुद्ध सपाटीचा असावा किंवा उंचीवरचा (दरवाजे-पद्धतीचा) असावा, हा प्रश्न सोडविण्याकरिता कॉमेसनने इमिनियराचे थोडे पुन्हा एकदा नेमिले त्या रिपोर्टत दरवाने-पद्धती प्रास ठरल्यामुळे ती योजना कॉमेसनने पास केली, व प्रेसिडेंट रुसवेल्टने सर्व काम सरकारी इमिनियराच्या हुकमतीप्राती करण्याचे प्रयत्न ठरविले. कालव्याची सर्वात अधिक उंची समुद्रसपाटीवर ८५ फूट आहे व लांबी ४३.८८ नाविक मैल आहे. कालव्याची रुंदी ३०० फुटापासून १००० फुटापर्यंत आहे, व वर्मीत कमी खोली ४१ फूट आहे. कालव्यातील प्रवासास सासरी ७८ तास लागतात कमीत कमी वेळ ४ तास १० मिनिट लागण्याचे उदाहरण आहे. कालव्यातून जास्तीत जास्त वाहतूक दररोज ३६ जहाजांची होऊ शकते. या कालव्याच्या वापकामार्फकी गडून बंधारा सर्वात मोठा

म्हणजे ८००० फूट लांब व जास्तीतजास्त २१०० फूट रुंद आहे
कालव्याचे काम पूर्ण होऊन १९१४ आगस्ट १५ रोजी कालव्याचा प्रवेशसमारंभ झाला त्या दिवशी अनेक नावाच्या ९००० टनी जहाजाने बऱ्याचशा निगमित रह-स्थाना येऊन दहा तासात सुगरूप प्रवास केला. तेव्हा-पासून जहाजांची रहदारी चालू झालेली आहे. मध्यंतरी १९१० सप्टेंबर २३ ते १९१६ एप्रिल १६ पर्यंत दुस्तीच्या कामाकरता रहदारी पूर्णपणे बंद करण्यात आली होती. रहदारीसंबंधाने माहिती देणारे कोटक —

पॅसिफिकरून अटलांटिक		अटलांटिकरून पॅसि.		
केडे		किरॉडे		
साल	जहा.	माल टन	जहा.	माल टन
१९१४	५१०	२१,२५,७३५	५५८	३८,८२,०५७
१९१५	४१३	१४,३४,२३६	३७६	१७,०५,८१०
१९१६	९०५	३०,७६,८४३	९७१	४१,१२,४१७
१९१८	१००९	४९,२२,६६५	९३१	२६,३९,४६६

१९१८ सालच्या वाहतुकीपैकी ६९९ जहाजे ब्रिटिश, ६२५ अमेरिकन, २९६ नॉर्वेजियन, १०० डॅनिश, ९६ थिलियन, ८३ पेरेग्वियन, ५३ जपानी, ५२ फ्रेंच आणि ४९ डच होती १९०१ च्या प्रेसिडेंट व युनायटेड स्टेट्समधील तहाने कालव्याच्या उपयोगी सर्व राष्ट्राच्या जहाजाना परी देण्याचे ठरले १९१२ साली पास केलेल्या एका कायद्याने युनायटेड स्टेट्सने अमेरिकन जहाजाना विशेष सवलती दिल्या परंतु ब्रिटिश सरकारने सत्कार केल्यामुळे १९१४ मध्ये त्या सरलती काढून घेण्यात आल्या

कालव्याच्या ददा मेलाच्या इर्दीत नवी वसाहत झालेली असून तेथील एव्हर वस्ती १९१८ मध्ये २९,७०७ होती तीपैकी ६,९९० अमेरिकन होते. वसाहतीच्या व्यवस्थेकरिता एक गव्हर्नर नेमण्यात येत असतो.

परिणाम — हा कालवा करण्यासंबंधाची कल्पना गेली चारशे वर्षे लोकांच्या डोक्यात घोळत होती. कारण या कालव्याच्या योगाने पृथ्वीपर्यटनाचे अंतर एक तृतीयांशाने कमी होणार होते. इ. स. १५५१ मध्ये स्पॅनिश इतिहासकार गोमारा याने दुसऱ्या क्लिफ राजाला या कालव्याचे महत्त्व समजाऊन दिले होते डॉ. जोसिशा स्ट्रॉंग याने हा कालवा सुरु झाल्यामुळे जगाच्या सुधारणेवर होणाऱ्या परिणामांचे विवेचन केले आहे कोलंबियाच्या कल्पनेप्रमाणे त्यावेळी त्यालाच जर असल्या प्रकारच्या कालव्यामधून जाता येऊन यूरोपचे दखगवळण पूर्वेकडील देशांशी सुरु करून देता आले असते तर जगाचा अलीकडील एकदर इतिहासच फार निराव्य झाला तिकडे प्रयत्न होती अशा वेळी कालवा मंच लोकांची सत्ता तिकडे प्रयत्न होती अशा वेळी कालवा तयार झाला असता तरी त्याचे परिणाम एकदर निराळे झाले असते, व आज २० व्या शतकाच्या आरंभी युनायटेड स्टेट्सच्या

प्रमुखागली ती तयार झाल्यामुळे त्याचे परिणाम काहीं निराळ्या प्रकारचे होणार हे उघड आहे युनायटेड स्टेट्सच्या पूर्वकिनाऱ्यापासून पॅसिफिक किनाऱ्यावरील बंदरे जलमार्गाने पुढे युरोपइतकी लांब पडतात. परंतु या कालव्यामुळे हे अंतर एकदम ३००० मैल कमी झाले आहे मिशिगिपी नदीचे बहुतेक पाणी पॅसिफिक महासागरात जाऊन पडणार. पिउंसर्गोपासून हागकागला आणि नेत्रास्कापासून आस्ट्रेलियाला विकाशोपासून व दुखयपासून सापायला व मॅनिल्या बोटीने प्रवास करता येत आहे पॅसिफिक महासागराभोंवतालच्या प्रदेशात ५०,००,००,००० म्हणजे जगातील एकदर लोकसंख्येच्या एक तृतीयात लोकवस्ती आहे. शिवाय हिंदुस्थानलाहि पॅसिफिक महासागरामार्फत दळणवळण ठेवण सोयीचे होणार असल्यामुळे ती लोकसंख्या भिडविल्यास एकंदर ८०,००,००,००० लोकांचा परस्पर संबंध येण्यास सुलभ मार्ग उपलब्ध झाला आहे पृथ्वीच्या पाठीवरील वसहृतीस योग्य पण अथाप मागासलेला असा बहुतेक प्रदेश पॅसिफिक महासागराभोंवतीच आहे यात अलास्का, मिंटस अमेरिका, आस्ट्रेलिया, ईस्ट इंडीज व मायवेरिया इतके देश येतात औद्योगिक शक्तीत जगातील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रात मोडणाऱ्या युनायटेड स्टेट्स या देशाला व्यापाराच्या बाबतीत या कालव्यामुळे युरोपपेक्षाहि फार सोयीचे होणार आहे.

काही शहरांपासून सॅन फ्रॅन्सिस्कोपर्यंत अंतर

शहरापासून	जुना मार्ग	पनामा मार्ग
न्यूयॉर्क	१३,२४४	५,२९९
लिव्हरपूल	१३,८४४	८,०३८
मिनासोल्टर	...	७,६७२

ही लचा काळवा ऊर्फ नार्थ सी फ्री चॅनल कालवा समुद्रात जाणाऱ्या बोटीच्या सोईकरिता पृथ्वीच्या पाठीवर जे अनेक कालवे तयार केलेले आहेत, त्यांपैकी एक असून त्यासंबंधाची योजना फार पूर्वापासून तयार झालेली होती. वाल्टिक समुद्राचा उत्तर समुद्राशी संबंध जोडण्यासंबंधी कल्पना मध्ययुगातच पुढे आलेली होती इतकेच नव्हे तर १३८९ मध्ये अशा प्रकारचा एक ल्हानसा कालवा तयार करण्यात आला होता. परंतु हा कालवा अपुरा असल्याने भारत असल्याचा पुरावा हा आहे की, वेव्हापासून सुमारे सोळा निरनिराळ्या योजना पुढे आलेल्या असून त्यांपैकी हवी अस्तावदात असलेला कील कालवा फारच मोठा आहे, इतका की, त्याच्या पुढे इतर योजना अगदीच छुटक भासतात. हा कालवा बांधण्याचे काम १८८७ मध्ये सुरू झाले आणि १८९०-९१ मध्ये पूर्ण झाले त्याचा प्रवेशमार्ग अत्यंत नवीन नमन बांधण्यास दुसरा मुद्रान्यम याच्या हस्ते करण्यात आला. हा मार्गार फारच वाट्या झाला, त्यावेळी जपानी

वरील महावृमहान आरमारपैकी मिळून सुमारे शंभर जहाजानी समारंभात भाग घेतला होता. या कालव्याचे महत्त्व व्यापारी दृष्ट्या फार आहे. हा कालवा तयार होई-पावेतो वाल्टिक समुद्रात जाण्याकरता जहाजाना उन्माकेंच्या द्वीपगल्फाच्या प्रदक्षिणा घालून जावे लागत असे, व तो मार्गहि लहान लहान शमुद्रयुक्त्यावरून असल्यामुळे दर्यावर्दी लोकांना मोठ्या धोक्याचा असे कारण त्या भागात खडक फार असून वादळहि वरचेवर होत असतात इतके असून या मार्गाने होणारी वाहतूक इतकी वाटली होती की, दरसाल ३५,००० जहाजे तिकडून जात असत या आकड्यावरून वाल्टिक समुद्रामार्फत जगाशी होणारे जहाजांचे दळणवळण किती मोठे आहे हे स्पष्ट होत उलट पक्षी हा मार्ग किती धोक्याचा होता याची कल्पना द्यावून येईल की, १८५८ पासून सुमारे ३००० जहाजे कुठून गेली, व त्याहूनहि अधिक जायबंदी झाली या वरून असे स्पष्ट दिसते की, सर्व युरोपमध्ये जहाजांच्या वाहतुकीला अधिक अपायकारक असा दुसरा मार्ग काचितच आढळेल म्हणून या कालव्याचे महत्त्व त्याच्या मोठेपणावर किंवा त्याच्या योगाने जहाजाना पडणाऱ्या कमी प्रवासावरच वेबळ नसून, या मार्गाच्या सुरक्षितपणावरहि ते पुष्कळअंशी अवलंबून आहे.

हा कालवा ६१ मैल लांब, पुढभागवर १०० फूट रुंद आणि तळ्याशी ८५ फूट रुंद असून यातून १०००० टनाची जहाजे जाऊ शकतात, आणि कालवा ओलाडण्यास सरासरी वेळ १२ तास लागतो. या कालव्याच्या अंदाजी खर्च ८७,५० लाख पौंड असून त्यापैकी एक-तृतीयांश रक्कम जर्मन सरकारने दिलेली आहे. जर्मनीला या कालव्याचा उपयोग सैन्यरचनावीशल्याच्या दृष्टीने फार आहे, का की, या कालव्यामुळे आता जर्मन आरमाराच्या परकी सत्तेबालच्या जलमार्गाने जाण्याची जरूरी नाहीशी झाली आहे. या बाब-यावरून दृष्टी देऊनच कालव्याचे काम शक्य तितक्या लवकर पूर्ण करण्याकरिता फार राटपट करण्यात आली. काही वेळा तर ८,६०० मजदारांपर्यंत सध्या कालव्याच्या कामावर राहत होती. मीठ येथे मोठे आरमारी टाणें असून येथे उत्तम बंदरदि आहे. या जलमार्गाचा योग्योकार व इग्जिनियर हर ऑटो येंस हा होय याने या कामावरिता म्हणून सुदाम अनेक प्रकारची नवी यंत्रयोजना तयार केली. भारतीय मोरचे पाणी अडवून थरण्याकरिता रोम्यांची योजना व काटवा जागजागी ओलाडण्याकरता रतेचेच्या शुल्या पुढाची योजना यानेच स्वतुझिनेच केली आहे हा कालवा ओलाडण्याच्या मार्गात अडचणी विशेष नसल्यामुळे पर्वतातील मोठाले योगदे किंवा दऱ्यावरील मोठाले पूस असली शिल्पकलेची अचाट कामे येथे पहावयास मिळत नाहीत आणि ज्या प्रदेशातून हा कालवा जातो तो प्रदेशहि निसर्गरमणीय नाही.

हिंदुस्था नीं तो ल का ल वे.—पाश्चात्य देशात शेतकी-करिता केलेला कालवा ही क्वचित् आढळणारी शेतीची गोष्ट होय. कारण युरोपातील बहुतेक देशात पाऊस नियमितपणे भरपूर पडून शेती नेहमीच चांगली पिकते. उलटपक्षी परित्यक्त देशात, विशेषतः हिंदुस्थानात शेतवंचे कालवे ही एक आवश्यक याव आहे. कारण हिंदुस्थानातील मोटमोठ्या भागात, विशेषतः सिंधमधील निर्जन प्रदेशांत, पंजाबच्या नैऋत्य-कडील प्रांत इत्यादि भागात पाऊस बहुतेक सुखीच पडत नाही. तसेच दक्षिणेकडील भागात (देण्ड्रे ड्रेडो) पंजाब-वृष्टि अत्यंत अनियमित असल्यामुळे शेती चांगली पिकणे ही गोष्ट फार अनिश्चित असते. त्यामुळे पुष्कळ ठिकाणी भाताचे व उंसाचे पीक कालव्याचे पाणी मिळाल्याशिवाय तयार होणे शक्यच नसतें. पुष्कळदा प्रदेशात खरीपाचें पीक म्हणजे पावसाळ्यातलें एक पीक केवळ पावसाच्या पाण्यावर तयार होतें. परंतु दुसरे रब्बीचें पीक म्हणजे हिवाळ्यातलें पीक मात्र बहुतांशी कालव्याच्या पाण्यावर अवलंबून असतें; आणि हिंदुस्थानातील रफका ६५ लोक शेतीच्या उत्पन्नावर उदरनिर्वाह करणारे आहेत ही गोष्ट प्यानात घेतली, म्हणजे हिंदुस्थानला कालवे व पाटयंपारे यांचे महत्त्व किती मोठे आहे हे सज्ज लक्षात येईल.

प्राचीन इतिहास.—अर्शा परिस्थिति असल्यामुळे हिंदुस्थानात कालवे व पाटयंपारे फार प्राचीन काळापासून उपयोगात आणले जात हे अगदी स्वभाविक आहे. याप्री, रूप (विहीर) व पाणी ओढण्याची साधने हे शब्द हिंदुस्थानातील वाङमयात व इतिहासात सुप्रसिद्ध असून अद्यापि या गोष्टीचें महत्त्व कायम आहे. इस्वीसनापूर्वीच्या अनेक शतकांतील प्राचीन वाङमयात कालवे व पाटयंपारे यांचा उल्लेख आहे. हिंदुस्थानात विहीरी अनेक काळापासून अस्तित्वात आहेत. मोंडमोडले तलाव दक्षिणहिंदुस्थानात असंख्य आहेत. तसेच सिंधुनदी व तिज मिळणाऱ्या नद्या यांच्या पुराचें पाणी साठवून त्याचे केलेले कालवे प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानात आहेत. तथापि मोठाली धरणे बांधून नद्यांचें पाणी अडवून त्याचा शेतीकडे उपयोग करण्याची व्यवस्था ब्रिटिश अधिकाऱ्यांपासूनच काय ती हिंदुस्थानात पहावयास सापडते.

सरकारी व्यवस्था.—शेतीला पाणी देण्याची साधनें तीन प्रकारची आहेत. विहीर, तलाव व कालवे. यांपैकी कालवे हेच साधन फार मोठे व महत्वाचें असल्यामुळे, व शेतीच्या उत्पन्नाची नियमितता मुख्यतः त्यावरच अवलंबून असल्यामुळे त्याचीच प्रथम विस्तारपूर्वक माहिती येथें देऊं. हे सर्व कालवे येथें ब्रिटिश सरकारनें स्वतः सरकारच्या व्ययर्थेनें बांधविले आहेत. या आधुनिक कालव्यांपैकी आरम्भाचे मद्रास इत्यादी कालवा काही कालवे व ओरिसामधील एक कालवा सरकारनें हर्मा घेतलेल्या दोन कंपन्यांकडून करवून घेण्यास सुरुवात केली होती. परंतु या दोन्ही कंपन्या

जडचणीमुळे मुद्याच्या आणि त्यामुळे राजगी कंपन्या-मार्फत कामे करण्याची ही पद्धतीच त्याज्य ठरली. आणि लॉर्ड लॉरेन्स या म्हाइसरायच्या कारकीर्दीपासून असे ठरले की, कालव्याची कामे, सरकारनें स्वतः करीलें एकमेक वेळून स्वतःच्या पब्लिक वर्कस सात्यामार्फत करावी.

ब्रिटिश राज्ये काळी न का ल वे.—ब्रिटिशसरकारला पूर्वी तयार केलेल्या काही मोठ्या कालव्यांचा कायदा आसता मिळाला. त्यापैकी मद्रास इत्यादीतील कावेरी नदीचा कालवा हा एक होय. तसेंच पंजाबमध्ये सुप्रसिद्ध व शीरा राज्य-कर्त्यांनी काही कालवे बांधले होते. मोंगल बादशाहानीं दिल्ली शहराला पाण्याचा पुरवठा करण्याकरिता शेजारच्या यमुना नदीला कालवा बांधला होता. पूर्वीच्या कालव्यांचा शेतीला मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत असे असे नाही. तथापि कोणत्या ठिकाणी कसे कालवे करावे यासंबंधानें नमुन्यादाखल या कालव्यांचा ब्रिटिश सरकारच्या इंग्लियराना चांगला उपयोग झाला. कावेरी नदीच्या मंड अनेक कट नावाच्या कालव्यांचा शेतीला चांगला उपयोग करून घेता यावा म्हणून, सर आर्थर कॉटन या इंग्लियरानें कोलून नदीला अपर अनेक कट नावाचा अधिक ऊंचीवर कालवा बांधला नसेच याच इंग्लियरानें तीन छोटी रूपये खर्चात गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या काटच्या २० लाख एकर शेतजमिनीला पाणी देता येईल इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कालवे बांधले. उत्तर हिंदुस्थानात सर प्रोबिन कॉटल यानें गंगानदी, हरिद्वार-जवळच अडवून गंगेचा मोठा कालवा तयार केला ह्या कालव्यांस्तका मोठा व धाडसाची रचना असलेला कालवा हिंदुस्थानात किंवा इतर सर कोठेहि पाहावयास सापडत नाही. याप्रमाणें हिंदुस्थानातील कालव्यांच्या योगदानाचा पाया घालण्यात आला व कालवे अधिकधिक बांधण्याचे काम चालू ठेवण्यात आले. उत्तरहिंदुस्थानात पंजाब व संयुक्तप्रांत यांमध्ये बरेच कालवे बांधण्यात आले यापैकी विनाय नदीचा कालवा हा जगातील एक आश्चर्य म्हणून गणला जाण्यासारखा आहे. या एकाच कालव्यानें २० लाख एकर जमीन, म्हणजे इंग्लिश-मधील एकंदर शेतजमिनीचा दोनपंचमास भाग मिळाला जातो. या कालव्यातून दर सेकंदास अकरा हजार घनफूट पाणी, अथवा टेंडिगटन येथें येथे नदीतून दर सेकंदास त्रितके पाणी बाहेर पडतें त्याच्या घुमारे सहापट पाणी बाहेर पडत असतें. विनाय आणि श्रेष्ठम नद्यांच्या कालव्यानीं रेंवडो एकर सरकारी पडित जमीन लागवडीस आणली असून त्यामुळे सरकारमार्फत वसाहती स्थापण्याच्या कामास मदत झाली आहे, तसेंच पंजाबमध्ये कित्येक पुरातन खेळात लोकचस्ती जी अत्यंत दाढ झाली होती ती मोडून जेथे पूर्वी किरकोळ रानटी भटके लोक रहात असत असल्या ओसाड प्रदेशात उत्तम शेतकरी लोकांची वसाहत झाली आहे मुघर इत्याख्यात नीरा, प्रवरा, मुठा वगैरे कालवे चालू असून नीरा कालवा बांधविण्याचें व सफर कालवा बांधण्याचें काम चालू

आहे. मद्रास इलाह्यात तर कालवे व पाटबंधारे यांची कामे इतकी धाडसाची व कल्पकतेची केलेली आहेत की, त्याच्या तोंडीची कामे जगत भोडीच अगळतात. घाट-माध्याच्या उतरणीवर पेरियर येथे बांधलेला तलाव व मध्ये आलेल्या टेंकडीतून पाणी नेण्याकरिता बांधलेला बोगदा ही अशा आश्चर्यकारक कामाची उदाहरणे असून या कालव्याने केवळ पाण्याच्या अभावी ओसाड पडत असलेली उत्तम जमीन लागवडीत आणली गेली आहे. तथापि दक्षिणेंतील कालव्यापासून सरकारला खर्चाच्या मानाने काहीच फायदा पडत नसे; कारण पंजैन्य वागला होईल त्या साली शेतकरी कालव्याचे पाणी मुलीच घेत नसत आणि अवर्षणाचे साल आभ्यास सर्व शेतीला पुरेसे पाणी देण्याला सरकारजवळ भरपूर साठा नसे, यामुळे उत्तरहिंदुस्थानातच कालव्यावर विशेष भर देण्याचे सरकारने ठरविले.

पाटबंधारे विषयक कमिशन.—दर वहेलिलेली सर्वत्र काढलेली कामे काही तरी ठराविक धोरणावर चालवीत म्हणून मद्रास राज्यार्ड कॅशन याच्या कारकीर्दीत इ.स. १९ साली या विषयावर माहिती मिळवून सविस्तर रिपोर्ट करण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यात आले. या कमिशनच्या रिपोर्टानुसार ठरलेले धोरण हल्ली चालू आहे. कमिशनच्या सालापयंतची रिपोर्ट दिलेली माहिती पुढीलप्रमाणे होती. हिंदुस्थानातील पाटबंधारे असलेल्या प्रांतात दरसाल लागवड होणारी एकंदर जमीन २२६० लक्ष एकर होती तीपैकी सुमारे ४८० लक्ष एकर जमिनीला म्हणजे शेंकडा १९ $\frac{1}{2}$ एकर जमिनीला दरसाल पाणी मिळत होते. अशा जमिनीपैकी १८ $\frac{1}{2}$ दशलक्ष एकर म्हणजे शेंकडा ४२ एकर जमीन सरकारी कालवे व तलाव यांच्या पाण्याने भिजत असे आणि १५ $\frac{1}{2}$ दशलक्ष एकर म्हणजे शेंकडा ५८ एकर यासगी साधनांनी भिजत असे व अशा जमिनीपैकी निम्मापट्टून अधिक जमीन विहिरीच्या पाण्याने भिजत असे. कमिशनच्या सालच्या पूर्वीच्या पावसातकात सरकारी पाण्याने एकंदर ८० लक्ष एकर अधिक जमीन भिजू लागली व खासगी पाण्याने ३० लक्ष एकर अधिक जमीन भिजू लागली. म्हणजे पंचवीस वर्षांत ११० लक्ष म्हणजे शेंकडा ३३ एकर अधिक जमीन भिजू लागली. या बरोबरच देशी संस्थानात भिजू लागलेली जमीन हिंदोबात धरल्यात एकंदर ५३० लक्ष एकर जमीन (१९० लक्ष एकर कालव्यांच्या पाण्याने, १६० लक्ष एकर विहिरीच्या पाण्याने, १०० लक्ष एकर तलावांच्या पाण्याने आणि ८० लक्ष एकर इतर साधनांनी) पाण्याने भिजू लागली. नवे कालवे मोठ्या प्रमाणावर बांधण्यासंबंधाने कमिशनचे मत असे पडले की, पाटबंधाऱ्याच्या कामाकरिता वाढलेल्या कामांवर रजान सुटून शिवाय फायदा होईल असे प्रांत म्हणजे पंजाब, सिंध आणि मद्रास हे होत. कारण वर्षभर व दुष्काळाचा प्रांतात फारच क्वचित पडतात. याने भागात कालवे खंड व मोठ्या प्रमाणात बांधण्यात यावे, याचे कारण हे

कालवे आर्थिकदृष्ट्या सरकारला फायदेशीर पडतील इतकेच नव्हे तर त्यामुळे देशातील घान्याचा एकंदर पुरवठा पुष्कळच वाढेल. दुष्काळनिवारणविषयाचा प्रश्न हाती घेऊन मुंबई इलाख्यातील सर्वात अधिक दुष्काळ पडणाऱ्या सोलापूर जिल्ह्याविषयीच्या माहितीवरून कमिशनने असे मत पुढे मांडले की, सदरहु जिल्ह्यात दुष्काळी मदत म्हणून दरसाल सरासरी खर्च सरकारला १ लाख रुपये करावा लागत असल्यामुळे व दुष्काळनिवारणार्थे खर्च करण्यापेक्षा दुष्काळप्रतिबंधक उपायावर खर्च करणे अधिक इष्ट असल्यामुळे या कामी म्हणजे कालव्यानी शेतीला पाणी पुरविण्याच्या कामी सरकारने दर एकरी २२१ रुपये खर्ची घालणे अयोग्य नाही. या धोरणानुसार मुंबई इलाख्यातील जिल्ह्यांना पाणी पुरविण्याकरिता, संस्थाद्विच्या पाटमाध्यावर अवर्षणाच्या सालीहि पंजैन्यवृष्टि होत असल्यामुळे तेथे जलसंचय करण्याकरिता मोठाले तलाव बांधावे असे कमिशनने सुचविले. मद्रास इलाह्यात तुंगभद्रा नदीच्या कालव्याचीच खुनी योजना हाती त्याची व कृष्णा नदी अवघून पाण्याचा साठा करावा असे त्यांनी मत दिले. मध्यप्रांतातल्या भातशेतीच्या जिल्ह्याकरिता दुष्काळी सालात पाणी देण्याकरिता कालवे बांधावे आणि मुंबईलाशलील केन कालव्याचे काम हाती त्याचे अशी सूचना केली. अखेर एकंदर हिंदुस्थानात मोठमोठे कालव्याची कामे हाती घेण्यासंबंधाची छाधारण योजना पुढे मांडून त्या कामी ४६ कोट रुपये सरकारने खर्च करावे व त्यायोगाने ६५,००,००० एकर अधिक जमीनीला पाणी पुरविण्याची सोय करावी अशी त्याची सूचना होती. या योजनेमुळे खर्च होणाऱ्या कंत्राळ रकमावरील रजान आगविण्याकरिता कालव्यापासून होणाऱ्या उत्पन्नाच्या भरीला, शिवाय दरसाल ७६ लाख रुपये सरकाराचा कायमचा खर्चाची योजना वाढणार, यात दरसाल दुष्काळनिवारणाकडे होणारी रक्कम अजमाते ३१ लाख रुपये बजा करून बाकी ४३ लक्ष रुपये सरकारला खर्च करावे लागणार; त्याचा मोबदला म्हणून दुष्काळनिवारण व इतर फायदे मिळविणे अयोग्य नाही असा सल्ला कमिशनने अखेर दितला आहे. एकंदरने पाहता या कमिशनचे मुख्य परिणाम असा झाला की, पाटबंधाऱ्यासंबंधाच्या कामाला एक विशिष्ट धोरण लागले व तेव्हापासून या बाबतीत विशेष लक्षात मरण्यासारखी प्रगति झालेली आहे.

पाण्यावरील सरकारी आकार.—हा आकार कोठे कोठे जमीनसारा वाटवून घेतात, व कोठे कोठे जमीनीच्या मलकापासून किंवा शेतकऱ्यापासून स्वतंत्र पाणीपटी उर्फ नळपट्टी आकारून घेतात. हा आकार पिकाची जात, पाण्याचे परिणाम, जमीनीचा मगदूर, आठवल्यातील पाणी देण्याच्या वेळा आणि शेतकऱ्याला या पाण्यापासून होणारा फायदा इत्यादि गोष्टीवरून ठरवितात. पुण्याच्या आठपास उसाच्या पिकावर एकरी रु. ५० आकार घेतात.

सोडन आलेल्या) पासून सनद मिळविली. या दारगल पावेलाराने अशी अट घातली होती की, या इंग्रजांच्या वसाहतीला त्यांच्या बापाच्या नावा (चेनपानायुड) वरून 'चेनपटणम्' असे नाव द्यावे. कंपनीच्या वखारांचा अधिकारी मि. डे याने या ठिकाणी 'कोर्ट सेंट जॉन' हा किछा बांधला व तेथे एक शहर वसविले. त्याला इंग्रज लोक 'मद्रास' असे म्हणतात पण तेथील रहिवासी 'चेनपटणम्' असेच म्हणतात.

इ. स. १७९२ साली ही जमीनदारी ब्रिटिश सत्तेखाली आली व इ. स. १८०१ साली जमीनदारास जमीनदारी आपल्या ताब्यात ठेवण्याबद्दल सनद देण्यात आली. पुढे लवकरच जमीनदारास वंशपरंपरेने राजा हा किताब देण्यात आला. एकंदर उत्पन्न ५ लाखावर असून ब्रिटिश सरकारात पेशकाच म्हणून १.७ लाख रुपये याचे लागतात. पूर्वी जमीनदारीस फार फजे हात्यामुळे सर्व व्यवस्था कोर्ट ऑफ वार्ट्सफजे घेण्यात आली होती. परंतु आता ती पुन्हा जमीनदाराकडे देण्यात आली आहे. येथील जमीन फारशी सुपीक नाही. तिवेल—दक्षिण हिंदी. घराणी, कॉक्स-मॅन्युअल ऑफ नॉर्थ अर्कोट]

त ह द्री ल.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्कोट जिल्ह्याच्या ईशान्येस कालहस्ती जमिनदारीतील एक तहसील. उ. अ. ११° १४' ते १२° ५५' व पू. रे. ७९° २७' ते ७९° ५९'. क्षेत्रफळ ६३८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) १४१३२. या तहसीलत एक गाव व ३२४ पेढी आहेत. इ. स. १९०३-४ साली एकंदर उत्पन्न ७८,००० रुपये होते.

गा व.—मद्रास इलाखा. उत्तर अर्कोट जिल्ह्यातील कालहस्ती तहसीलचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. ११° ४५' व पू. रे. ७९° ४२'. याची लोकसंख्या (१९०१) ११९१२ असून हे साउथ इंडियन रेल्वेचे स्थान आहे. येथे कालहस्तीचा राजा राहतो. येथे घराब व्यापार चालतो. येथील शिवाचे देऊळ प्रसिद्ध असून काराईतकें या देवस्थानाचे महत्त्व येथील लोक मानितात.

कालाट्रिया—हे इटलीमधील वॅम्पानिआ प्रांतातील जुने शहर आहे. हे कापुआच्या आग्नेय दिशेस व्हाया ऑपिया मध्येवर आहे. येथे प्राचीन अवशेष नाहीत परंतु खडपा. पासून मुद्रून पडलेले दगडाचे ढिंग पुष्कळ आहेत.

जमीन खाणताना या शहरात रोमन लोकांच्या पूर्वाची असलेली स्मराने इ. स. १८८० साली आढळली. हे शहर व्हाया-ऑपिया या मुख्य रस्त्यावर असल्यामुळे ते लम्बरीट्टया महत्वाचे आहे. क्रि. पू. ११३ मध्ये हे शहर सेमनाइट या लोकानी घेतले होते परंतु कॅथिअसने ते पुनः जिंकले क्रि. पू. १११ मध्ये सेमनाइट लोकांनी ते पुनः काबीज केले. तिसऱ्या शतकात या शहरात टाट्याळ होती. क्रि. पू. १९ व्या शतकात येथे एक वसाहत स्थापली.

कालिकत, ता. लु. का.—मद्रास इलाखा. मलबार जिल्ह्यातील तालुका व समुद्रकाटचा विभाग. उ. अ. ११° १०' ते ११° ३३' आणि पू. रे. ७५° ४५' ते ७६° १'. क्षेत्रफळ ३७९ चौ. मैल. लो. सं. (१९२१) २,९०,७३९. ह्या जिल्ह्यात एकंदर ७४ आमसम किंवा लहान विभाग आहेत.

कालिकत येथे म्युनिसिपालिटी आहे व बेयपूर नावाचे एक बंदर आहे. शिवाय कोनोली कॅनॉल नावाचा एक कालवा आहे तालुक्याच्या उत्तरेस वायनटमा सपाट प्रदेश आहे सर्व तालुक्यावर जंगल असून कोठे कोठे तांदूळाने पीक काढतात. जमीन सर्वत्र उच्चनीच आहे. जमीनमहसूल छुमारे २॥ लाख आहे.

शहर.—कालिकत तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उ. अ. ११° १५' व पू. रे. ७५° ४७' हे मद्रास रेल्वे लाईनीवर स्थान असून मद्रासपासून ४१४ मैल आहे. स्थल फार प्रेक्षणीय असून मोठमोठे वृक्ष आहेत येथे एक बेज्याचे इस्तिफळ आहे. कलई येथे उत्तमपैकी इमारती लाकडाचा व्यापार चालतो लोकसंख्या (१९२१) ८२३३४. हवामान प्रकृतीला मानवेलसे आहे. शहराचे दाट वस्तीचे काही भाग अस्वच्छ व रोगकारक आहेत.

जेव्हा बेरमान पदेमल नावाचा मलबारचा शेवटचा राजा मकस गेला तेव्हा त्याने आपले राज्य आपल्या सरदारास वाटून दिले. आणि त्याने कालिकत या शामोरिनास 'कांब-प्याचे आरवणे' जितक्या खर्च ऐकू जाईल तितकी आगा दिली म्हणतात. व खाबरून त्यास 'कोलीकोड' हे नाव मिळाले कालिकत हा त्याचाच अनर्थ आहे. तेराव्या शतकात अरब लोकांनी ह्या शहराची व शामोरिनची कारतारीफ केली आहे. १५ व्या शतकात तर ह्या शहरात मलबार किनाऱ्यावरचे शहर म्हणून फार महत्त्व आले होते. जरी युरोपियन लोक पहिल्यांदा कालिकतास आले तथापि अरब व्यापाऱ्यांनी त्याची येथे फारशी वाढ न मिळू दिल्यामुळे त्याच्या कोनीन व कनानोर येथील वसाहतीसच फार महत्त्व आले. पोर्तुगीज भाट्ये कोविल्हाम हा कालिकत येथे येणारा पहिला युरोपियन होय (१४८६). पण व्यापाराला खरा आरंभ ब्लासेको डी गामा आल्यानंतरच झाला (१४९८) पण शामोरिनने त्याला चांगले वागविले नाही. दोन वर्षांनंतर केवलने येथे येऊन बसरा घातली. पण मापाला लोकानी नासपूस करून त्याच्या जोकास मारून टाकले. तदनंतर ह्या शहरावर गोव्यावर करण्यात आला. इ. स. १५१० साली कोनीनच्या राजाच्या सांगण्यावरून अलबुकर्कने कालिकत बरा छापा घातला. परंतु त्यात त्यास हार खावी लागली. एक वर्षांनंतर शामोरिनने पोर्तुगीज लोकास बसरा घालण्याची परवानगी दिली. पण १५२२ मध्ये त्यांनी कालिकत घेतून दिले.

१६१५ साली क्याम्पत किलिंग नांवाच्या ईमरानें येऊन सामोरिनरी तह केला. पण त्यांनी १५१४ साली वसाहत केली. फ्रेंचानी येथे १६१८ साली वसाहत केली. फ्रान्सची हालेल्या लढायात ईमरानी हे शहर तीनदा आपल्या ताब्यात घेतले पण १८१९ साली ते फ्रेंचस परत दिले. जॅनेरा लोकार्नी येथे १७५२ साली वखार उपडली. पण १७८४ साली तिचा नाश करण्यात आला. वच लोकार्नी मात्र या शहराकडे हुकूमद पाहिले नाही म्हैसूरची हालेल्या लढायात या शहरास फार त्रास पोहोचला. सुसुलमानानी १७७३ व १७८८ साली असे दोनदा हे शहर उचस्त केले. सन १७९० साली टिपूची लढण्यात ईमरानी हे शहर घेतले व १७९१ साली श्रीरंगपट्टणच्या तहाने ते कंपनी सरकारकडे फायनच राहिले मलनारकिनात्यावरील बंदरात कालिंजराचा दुसरा नंबर आहे. धान्य व मीठ हा आपला फायला असून याहेर जाणाऱ्या मालात कांकीचे आधिक्य आहे.

येथे कापूस पिण्याच्या व सूत काढण्याच्या दोन गिरण्या असून चार कांकीचे, तीन विटये, एक लोखंडी व दोन तेलाने कारखाने आहेत.

येथे तीन कॉलेजे व परीबरी हायस्कुले, मुलींकरिता व जी पुढण शिक्षाकरिताहि शाळा आहेत. केरळबेवारी व मनोरमा (मन्माळी)ही साप्ताहिके, दोन ईम्रजी दिसातहि व एक नितनादी मासिक येथे निघते.

कालिंजपुराण—एक उपपुराण या पुराणात १३ अध्याय व १००० श्लोकसंख्या आहे गिरिजा, देवी, भद्र-काली, ढाली, महाभाया भास्करणी खंभरण रूप धारण करणाऱ्या शिवपत्नीच्या उपासनेसाठी हे रचिले आहे. वेष्टा हे शास्त्रपंथी असणार हे उघड आहे. देयाच्या पाहिल्या अध्यायात ब्रह्मा आपल्या संध्या नावाच्या मुलीवर वसा कामावक झाला याचे वर्णन वायु, किंग किंवा शिवपुराण यातून न आढळणाऱ्या भाषेत केलेले आहे शिवपार्वतीविवाह, दक्षयज्ञ व सतीचा मुख्य हे विषय पुराणाच्या आरंभी येऊन गेले असून पुढे पांडवस्थानाची कथा उत्पत्ति झाली व कोळकोट लिंग स्थापिती गेली तो इतिहास या पुराणात आहे. भैरव आणि वेताळ यांनी देवीची निरनिराळ्या स्वभावात केलेली उपासना कथन करिताना, देवीपूजेचे विधी व संप्रदायादि सविस्तर वर्णन करण्याची संघी साधून घेतलेली दिसते. प्राण्याचे बळी देण्याचे विधीहि सांगितले आहेत. या पुराणाचा दुसरा विशेष म्हणजे भासामातील कामरूप तीर्थासमीपचे पर्वत व नद्या तसेच त्या प्रदेशातील पवित्र अशा कामाक्षीचे देवस्थान याचे कटाक्षार्णे वर्णन हा होय वेदपुराणधर्मातगत म्हणविणारा हा कथिचारी तांत्रिक किंवा शास्त्र पंथ भाषान किंवा ईशान्या बंगाल या भागातून निघावा हे विद्वत्स होय असे विस्तार म्हणतो.

पार्वतीने केलेल्या शिवराधनप्रतात काही विधी सांग-ताना महिण्याचा आश्रिनापासून आरंभ धरिला आहे याची

भाषा ग्रीडवस्थेत अशी नाही. हाव-भाव या शब्दाची आविर्भाव या अध्यायान्याय ठिकाणी येताना केला आहे.

या पुराणात कवेच्या अतुरीधाने वरील मुख्य कथानका-क्षिवाय वसिष्ठअर्धतीविवाह, जनकास भूमीपासून सीतेची प्राप्ति, वरकासुरवध व त्याचा कृष्णाच्या हस्ते वध, तारका-सुरेस्पति व कर्तविकेयाच्या हस्ते त्याचा वध, या उपकथा असून शिवपार्वती यांनी चंद्रशेखर व तारावती ही नामाभिधाने धारण करून घेतलेले मानवी अवतार इत्यादि कथा आहेत

कालिंजी—कालिंजी पहा **कालिंजर (१)**—संपुष्कप्रत. वादा निव्हा, गिवाण तहशिलीतील एक गाव आणि किन्न उत्तर अक्षांश २५° १' व पूर्व रेखांश ८०° २१'. लोकसंख्या (१९०१) ३०१५. समुद्रपाटीपासून उंची १२०३ फूट. बुदेलखंडातील हा एक अति प्राचीन विज्ञा होय. तत्पुत्रगार रत्नरूढ, त्रेतायुगात महागिरी व द्वापारयुगात पिंगाल अशा निरनिराळ्या नावांनी याविषयीचा उल्लेख आढळतो ह्यप्रति कालिंजर हेंहि नाव प्राचीन असून महाभारतात याच नावाने याचा उल्लेख झालेला आहे. टेलि-मीने उमसि या नावाने याचा उल्लेख केला आहे. शिवपुराणात नऊ उत्कलापेकी हा एक आहे असे म्हटले आहे ह्यप्रि यासकालवर असेहि नाव आहे कारण येथे काल-जराचे (जो कालस वृद्धत्व आणतो तो 'शिव') देऊळ आहे. एकद्वीत शैवांचे हे पार प्राचीन स्थळ असून बंधेल राजाच्या दत्तकपंथात मूळमुप चंद्रमित्र अथवा बर्मा यांनी यात तट-बंदी केली, अशाविषयी या प्रांतात दत्तकथा प्रचलित आहेत.

यहाभारतामध्यें हे एक मोठें प्रसिद्ध शहर आहे असे बर्गिले असून येथील देवतलावात जो कोणी स्नान करील त्यात हुंकार गई दान दिल्याचे पुण्य लागेल असे या स्थानाचे महात्म्य वर्णिले आहे. डोंगरावर इतस्तुत अस-लेल्या व पवित्र मानलेल्या जागावरील शिलालेख क्रिस्त्याच्या दरबानावरील शिलालेखापेक्षा अधिक जुने आहेत त्यातून किन्ना बाषण्यापूर्वी या डोंगरावर हिंदु वैवर्णे होती हे स्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणे तटाला जे काही खोदकाम केलेले दगड उपनोगात आणलेले दिसतात, ते पूर्वाच्या कामाचे काडून तेथें उबले आहेत असे दिसते यातल्या शत-कात केदारनाथ यानें हे शहर बसविले असे फेरिस्ता म्हणतो. लाहोरचा राजा जयपाल यानें इ स १०८ साली गझनवर जी बखसी स्वारी केली तीत कालिंजराचा राजा त्यात मदत करण्याकरता होता असे सुसुलमान इतिहासकारांनी नमुद करून ठेविले आहे गिरमोच्या महमुदने हिंदुस्था-नावर जी चौथी स्वारी केली तिच्या इ स १००८ साली आनंदपाल यानें पेशावर येथें विरोध केला त्यावेळी झालेल्या लढाईत कालिंजराचा राजा हुनर होता इ.स. १००१ साली कालिंजराचा चंद्रल राजा मग अथवा चंद यानें

कनोन्ध्या राज्याचा परामय केला. इ. स. १०२३ त गिर्नाच्या महंमदने कालिंजरच्या हिस्सास वेडा दिला होता. परंतु लखन्य देशाची तह केला. इ. स. ११८२ च्या सुमारास दिली या चव्हाण वंशातील राजा पृथ्वीराज याने चंदेल्हाचा पराजय केला, त्यावेळी त्याची महोबा येथून आपले राज्यकारभाराचे ठाणे उचलून कालिंजर येथे आणले. इ. स. १००१ साली महंमद घोरीचा सेनापति कुतुबुद्दीन याने कालिंजर मर केले व हिंदूदेवळें भट केळी. परंतु या वेळी मुघलमानाची सत्ता या गावावर फार दिवस टिकली नाहीं. इ. स. १०२४ व पुन्हा १०५१ साली कालिंजरास मुघलमानाची स्वान्या केन्या होत्या असा उल्लेख सापडतो. इ. स. १०४७ साली मुघलमान नासिफद्दीन महंमदने कालिंजरच्या आसपासचा प्रदेश जिंकला. परंतु कालिंजरचा निज बंदेल्हाकडे निदान तेराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत तरी होता, हे इ. स. १२४७ नंतरच्या तथें सापडलेल्या शिलालेखावरून स्पष्ट दिसतें.

नंतर इ. स. १०३० साली कालिंजरचा उल्लेख इतिहासात येतो. हुमायुनाने या राज्यासून पंधरा वर्षां हा किंदा घेयाचा प्रयत्न केला. इ. स. ११४५ साली शीरसाहा या किड्यावर चाल करून आला. त्या वेळात किड्यावर गोठे तोडीत असना एक गोळी उडत फिरून शीरसाहा ज्या ठिकाणी उभा होता त्या ठिकाणी कुठला व तेथें असलेल्या शारुने एकाच पेट घेया, त्यांतच शीरसाहाचे अंग भागले व त्याचवेळी दुसऱ्या दिवशी तो प्राणास मुक्तला. परंतु त्याच्या जगोदर मित्रावर हल्ला करण्याचा त्याने हुकूम दिला होता. किं. १२ साला व दारासाहाचा पुत्र गजालराज याने किड्यात आपणास तत्प्राप्तिके करून घेतला व 'इस्लामसहा' असे नांव धारण केले. इ. स. १०६९ साली यमजुनरानाने अकराव्या शतकीने शिल्ल्यावर हल्ला केला व अखेरीस त्यास तो मारण आला अकराव्या शतकीतील हे एका 'मरकाराचे' मुख्य दिशा असून ते राजा शिखल याच्या जहागिरीत मोडत होतें. यापुढे हा भाग पुंदल्याच्या ताब्यात गेला (यादा मिहल पहा). पन्नासव्या शतकीनंतर पन्नाचा हुरदेव याह याच्याने आला. याच्यानंतर राजाकडे बरेच दिवस हा निज असून पुढे त्याची त्याच्या आभिप्रायानुसार जी नावाच्या पराभवास दिली.

मराठ्यांच्या काळात अर्धबहापदुगाने दोन वर्षे वेडा देऊन हा निज मर करण्याचा यत्न केला. परंतु त्यास यशस्वी झाली नाहीं. ब्रिटिशांच्या अंमल या भागात मरु शाचावर येत जी पराभवाचा बंदारा दयांगित याचा विजयापरील हल्ले करणें केला; परंतु तो ब्रिटिशांच्या विरुद्ध बाराव्या शतकी लागल्यानंतर किड्यावर ब्रिटिशांनी हल्ला बंदीत हादमण दिशा पडली नाहीं, पण लवकरच दयांगित परत आला, त्यावेळी निज याच्या नांवदला सपाट प्रदेशावरील निजाने मुघल देऊन निज ब्रिटिशांनी आपणाकडे ठेविला.

इ. स. १८५७ च्या बंडात ब्रिटिश सैन्याच्या एका तुकडीने विजयावर बंदेवस्त ठेविला होता, त्यावेळी पन्नाच्या राजाने त्यास मदत केली होती. इ. स. १८६९ साली हा किंदा निजामा करण्यात आला.

किड्याचा वरील परिष ४१५ मलाचा असून तटबंदी अगदी कच्चापासून आहे. किड्यास आत जाताना पाण्यासून सात दरवाजे लागतात. पैकी काही-वर निजिराव्या वेळवे शिलालेख आहेत. वर खडकात खोदलेली तळी, काही देवळे व इतस्तत. पडलेले शिलालेख पुष्कळ दिसतात येथील नालकंडाचे देऊळ अद्यापि सुस्थितीत आहे तसेच येथे पुष्कळ लेणी असून, त्यापैकी काहीवर शिलालेख आहेत [फॉर्गहॅम—आर्किऑलॉजिकल सर्वे, रिपोर्ट पृ. २१; जेनेल आशिया सोसायटी, बंगाल पृ. १७. स्मिथ, वेंच]

(२) राजपुताना. बासवाडा संस्थानातील एक खंड उ. अ. २३°११' व पू. रे. ७४°११' येथे पूर्वी मोठा व्यापार नाल असून परंतु या गावावर मराठ्यांच्या स्वान्या होऊ लागल्यामुळे याचे महत्त्व कमी झाले. येथे एक पडके जैन मंदिर असून त्याचे वर्णन हेमरने केले आहे.

कालिंजी, कालिंजी—मद्रास इलाह्यातील एक शेतकरी जात. कालिंजीची लोकसंख्या (१९११). ८३४३ व कालिंजीची ५१,५९८ आहे. कालिंजी व कालिंजी या दोन वर्गांच्या वृत्तात बराच पोंदाळा झाला आहे. जमन जिल्ह्यात कालिंजी हे शेतकरी असून विजयापट्ट येथे हे लोक शेतकरी करितात; परंतु जयपुरास त्यांना पाश्चे (लटव्याची जात) म्हणतात. १८९१ च्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टात जमन येथे कालिंजीची लोकसंख्या फार आहे असे म्हटले आहे. कालिंजी म्हणजे कलिंगपुरस होत व कलिंग हा तेलगू देशाचा हा एक समुद्रकिनारा लोक होय. त्रिकुटिगाचा अपभ्रंश तेलगू असा आहे असे डॉ. फॉर्डवेल म्हणतो. पुराणम, लिंक व ओडिया असे या जातीचे मुख्य विभाग आहेत. १९०३ च्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टात जी माहिती सापडते ती अशी की, कलिंग राजांनी या लोकांना हिंदू देवळात पुजारी म्हणून काम करण्यास प्रयत्न आणले. कालिंजी हे उडिया व तेलगू भाषा बोलतात. पुराणम व वितल-कालिंजी यांच्या चाळीरीतीत फार अंतर आहे. या दोन जातीतील बहिष्काराची एक जात आहे तिला पोटरी किंवा पैवारानी असे म्हणतात. कालिंजी रोपणचे पुढारी व उपाधे असतात. त्यांची गोष्टी विविध असून प्रत्येक कुटुंबाचे व वंशजाचे एक देशक असते. अग्नि-पक्षा व रेविचेष्ट पक्ष हे काहींची देवळे आहेत व ते इट देवळाची पुजा करितात. त्यांच्यात बाल-विवाह रूढ आहे. पुराणम जातीत विषयाविवाह नाहीं, परंतु निजलगायें त्यास सुभा आहे. कालिंजी लोक श्री रामाच्या व अंत्य मोची उपासना करतात. यत्तास पुरण्याची जात यांच्यामध्ये आहे व यत्ताचे १००० च्या किंदा-कालिंजी हे

करितात. त्याच्या म्रिया मगनगपासून वीरपरायणत व गङ्गा पात्रात नायक, नागराज, चौहरी, बिलोयी, पोटनी, जेपा स्वामी व नायक अशीं आठनां जाही कालिदासाची आहेत वरील मनेमुनारीच्या रिपोर्टात उडिया व तेलगू भाषा बोलणाऱ्या कालिदासा वृत्तात दिला आहे ता असा कालिदास हे मृत्युत तेलगू आहेत व ते विनगपट्टम व जगमचे रहि- वासी आहेत कालिदास हे ओरिसाचे रहिवासी असून दोडया, अलिया, मोरति ॥ इत्यादि जातीप्रमाणे ते होती करितात. कालिदास हे नागवै घालतात पण कालिदास पालीत नाहीत कालिदास जातीचे फारसे पोटभेद नाहीत तथापि मोहिरी कालिदास म्हणून एक भेद आहे. मोहिरी कालिदास हेच जरिया देशात वसाहत करून राहणारे, तेलगू-कालिदास होत असे म्हणतात भातु, धुक, रात, नाग इत्यादि कालिदास जातीची गोष्टे आहेत. मोरत, बिसोई, बारिको, बिहार, डोलेट, मोड, मोलिको, नायक, पात्रो, स्तक, स्वाद, गुड इत्यादि आठनांचे कालिदासीनच आठवतात त्याच्यात सगोत्र विवाह होत नाहीत कालिदासाच्या मुल्य पुढाऱ्यास सत्ता म्हणतात व त्याच्या हातागळ्याच्या दुय्यम पुढाऱ्यास पात्रो म्हणतात. त्याची पचायतत असते

दयात जेण्यापूर्वीच या जातीत मुलींची लग्ने करितात व घरा नवरा बराच काल पुढे आला नाही तर बघ आपल्या बडाल बहिणीच्या नवऱ्याशी लग्न करून घेत एकदा अविवाहितास विषयेंच पाणिप्रहण पर्वत्य अनेक तर त्यास साडो नायाच्या साठारी प्रथम लग्न करावे लागत सर्व लग्नविधी जरिया पद्धतीप्रमाणे होतात नायविधीच्या वायवर्तत ते लोक अन्नात कडवट पात्रे घालून ते सर्वांस वाटतात धितूनून एक हाड घेऊन ते पिपळराली पुरण्यात येते दहा दिवस त्या जागेवर पाणी शिंपण्यात येते. दहाव्या दिवशी ' जाल जाला हंडी ' नावाचा एक धार्मिक विधि करण्याची चाल या लोकात प्रचलित आहे [यस्टन, से रि मद्रास]

कालिदास जी व न व त्त —अशी एक दंतकथा आहे की, कालिदास हा जातीचा नाम्मण असून बाल्यपूर्ण पोरका झाल्यामुळे त्याचे पालनपोषण एका गवळ्यान केलें पुढे कालिदासाचे एका राजकन्येशी लग्न झाले व तिला आपल्या गवळा नवायची साहजिकच लग्न यादू लागली परंतु काली देवीकरील नितात भर्तामुळे कालिदास लवकरच महासाधु व पंडित बनला विशेषत सिंहलद्वीपामध्ये प्रचलित असलेल्या दंतकथेवरून असे दिसत की, दित्ती शकाच्या सहाव्या शतकात झालेला कुमारदास कवि व सिंहली राजा याचा कालिदास हा समकालीन असावा पंडितजनांच्या बोलण्यात असून असलेल्या व भोजप्रवथा. साराण्या प्रभात कथन केलेल्या अनेक आचार्यायिकावरून एवढेच दिसून येते की, पुष्कळ काळपनिग गांठीत कालिदास या नावाचा वराच उपयोग केलेला आहे

कालिदास हा त्याच्या म्रियावरून देदातपयी शैव दिसतो. हिमालयावरील देवाच्याची तर त्याचा चांगलाच

परीचय होता. ' मेघदूतातील ' उज्जयिनी नगरीचे प्रेमळ वर्णन वाचून तो त्या ठिकाणचा रहिवासी असावा ह्म सिद्ध होत त्याच्या दफ्तरा कालिदास राहिला होता तो विक्रमादित्य म्हणजेच दुसरा चंद्रगुप्त होय याविषयी विट रनिझ व स्टेन फानो यांचे एकमत आहे ते कर्मिह अघो, इ स .५. ते ४६० या कालाच्या दरम्यान तो होऊन गेला असला पाहिजे असे विटरनिझ म्हणतो

कालिदासाच्या कालावद्दल बराच वादविवाद व वादमय उपलब्ध आहे धारचे रा का कू लेव व शि का ओक यानी अनेक प्रमाणे देऊन कालिदास व शककर्ता विक्रमादित्य यांचे समकालीनत्व प्रतिपादिले आहे (वि विस्तार पु २३) सतीशचंद्र विद्यासूयण वानी कालिदास, सिंहलद्वीपाचा राजा कुमारदास (इ इ स ५२५) याच्या बोल वग्यावरून तिकडे गेला व मरण पावला अस लिहिले आहे (फस्टे ओरिएण्टल डॉन्परन्स-निबध) कालिदासाची वग्याच्यात एक मूर्ति सापडल्यावद्दल हि मॉर्न रिन्थत एक निबध आला होता

कालिदासाचे प्रथम —कालिदासाच्या कालांतर्धी जा अनिर्विजता दिसते तीच कोणत्या प्रयाचे कर्तुल ह्याच्या कडे येते या प्रश्नासबधीहि दिसून येते तथापि खालील प्रथ ठाम त्याचेच आहेत ह निश्चित आहे

महाकाव्य —कुमारसभ व रघुवश. नाटके —शाकुंतल व विक्रमोर्वश. रत्नात्मक काव्य —मेघदूत मालविकाग्निमित्र हें नाटक बहुतेक त्याचेच आहे ऋतुसंहार हें गीतसमुच्चयहि कदाचित त्याचेच असावे १३६३ मध्ये शाङ्गय्याराने केलेल्या ' शाङ्गय्यारपद्धति ' नावाच्या काव्यसंग्रहातील एक कविता कालिदासाचीच आहे असे म्हणतात

कालिदासाची महाकाव्य —रघुवशत रामकथा सांगि तली असून कुमारसभवात पौराणिक देवाच्या हकीगतींच वर्णन केले आहे कुमारसभ हें बहुतेक त्याचे पहिले महाकाव्य असावा याचे १ ते ८ सर्गच विश्वसनीय असून त्यात हिमालयकन्या उमा (पार्वती) हिचे आपल्या तादव्यगत साध्याने व भक्तीने उग्र व तपस्वी शिवाला कसे प्रेमवश केले, याचे वर्णन उपयुक्त सर्गात केले आहे त्या नवपरि- णत जोडप्याचा आनंद आठव्या सर्गात वर्णिलेला असून कामशास्त्राचे अनुक ज्ञानहि त्यात प्रतिबिंबित चाले आहे एवढे भावनेलादक व स्पष्ट वर्णन वाचून हे राज्य कालि दासाचेच होय यावद्दल खात्री होते शिवाय कालिदा- साच्या ठराविक उपमा व सूर्योस्ताची वर्णनेहि त्यात आहेत कुमाराच्या प्रत्यक्ष समवाचे योडेसे वर्णन केलेला एसादा सर्ग किंवा योडाशा कविता कदाचित महाकाल्या असाव्यात उपलब्ध असलेले ० ते १० सर्ग भाषेवरून व विषयावरून अलीकडेचे व प्रक्षिप्त आहेत हे सहज ओळख येते रघुवश या काव्यात कालिदासाचे वात्मिकाच्या इतीचे वर्णन

उपडपणें स्वीकारलें असून १० ते १५ सर्गांत संवध रामकथा सक्षेपानें दिली असून पहिल्या ९ सर्गांत रामाच्या पूर्वीच्या चार राजांची वर्णने आहेत रघु व त्याचा पुत्र अजय यासंबंधी असलेल्या सर्गांत त्याने आपल्या कलेचें प्रेष्टव दाखविलें आहे भोजराजाची कन्या इन्दुमती हिच्या बरोबर अजाचें लग्न होत त्यावेळेचा स्वयराचा घाट कालिदासानें सोडया वहरारिने वर्णन केला आहे नंतर स्वय वरात अपयश पावलेल्यानीं केलेला ह्सा, अजाचा नमुने दार राज्यकारभार, इन्दुमतीचा मृत्यु व अगविलाप हीं वर्णने उत्कृष्ट आहेत अजयुच वराच वयात आल्यानंतर इन्दुमतीला भेटण्याकरिता तो इहलोक सोडून स्वर्गा जातो असें वर्णन आहे ९ ते १५ सर्ग रामायणासारखे आहेत १६ ते १८ या सर्गांत रामानंतरच्या राजांची वर्णन आहेत १९ व्या सर्गांत अमिषणराजाचें प्रधानाच्या हातीं राज्यकारभार देऊन व दुराचरणात काळ काढून युवराजाच्या जन्मापूर्वीच इहलोक सोडला अशी हकीकत आहे युवराजाच्या जन्माचा नामनिर्देश व भरतवाक्यातील आशीर्वाचने या दोन गोष्टींचा या काव्यात अभाव असल्याने, काहीं कविता यातून गहाळ झाल्या असाव्या असें अनुमान होत रामारसमाचर २० व रघुवत्सावर २३ टीका आहेत रघुवत्सारुख कालिदासाचें गीतिशास्त्र-विषयक ज्ञान दिसून आल्यावाचून राहत नाही

कालिदासाची भावगीत-अश्वघोषाची प्रार्थनापर बुद्ध गीत, बौद्धी भासाची कविता व मातृचेताची स्फुट गीते यापलीकडे एकदर जुन्या काव्यसंग्रहात फारशी भावगीते सापडत नाहीत एतानता कालिदासास आद्य सस्कृत भावनाप्रधान कवि असें म्हणावयास हरकत नाही त्याच्या नाटकांत व महाकाव्यात उत्कृष्ट भावनाप्रधान वर्णने आढळतात तथापि त्याचें हृदयस्पर्शा काव्य मेघदूत हेंच होय एक सवसरपर्यंत हृदयार झालेल्या यशानें आपल्या दुखाद्वितेस मेघदूत पाठविला, हा प्रसंगच मुळी कालिदासाच्या कौरव्यास खुलावट व पूर्णावकाश देणारा आहे अलीकडे या काव्याच अनेक पाठ आढळून येतात ऋतुसंहारात पङ्क्त्युचें वर्णन असून त्यास कालिदासाचें काव्य असें म्हणण्यास हरकत नाही जीवशुद्ध व निःशर्मा यांचे गूढ निरीक्षण यांत दिसून येतच, तथापि निरनिड्या ऋतुतील प्रेम-प्रसंगाची उत्तम वर्णनेहि या काव्यात कमी नाहीत

कालिदासावर सुवीने लादलेले बाह्यमय — 'धृतबोध' नावाचा एक ग्रंथ कालिदासाचा आहे असें म्हणतात 'रावणवद्ध ऊर्ध्व सेतुपुत्र' हा ग्रंथ कामरूपिण्या दुसऱ्या प्रवर-मेनानें लिहिलेला असावा याची भाषा फार छत्रिम व योग्य आहे 'नलोदय' या ग्रंथाची भाषा कालिदासासारखी मुळीच नाही हा ग्रंथ रविदेवाचें लिहिलेला असावा, तसेच 'काव्यरासुस किंवा राससकाव्य' हा ग्रंथहि त्याचाच असावा 'द्वारातरिलक' या काव्यावरून शंकाच

आहे श्यामला दृढक' नावाचें दुर्गास्तोत्र व 'सरस्वती स्तोत्र' आणि 'मगशृङ्ग' याची तिथिटी तज्ञावर यथे भाषा तरे झाली आहेत 'घटकर्पूर' नावाच्या २२ श्लोकी काव्यात एका श्लोचें आपल्या नवऱ्याकडे एक मेघदूत पाठविला असें वर्णन केले आहे परंतु या श्लोकाची भाषाशैली कालिदासाहून फारच हलक्या दर्जाची आहे यात शंका नाही [सदर्भग्रंथ—विंटरनिह्म फर्स्ट ओरि कौन्फरन्स निवध वि विस्तार पु. १२ ५४सस्कृत वाङ्मयइतिहास व कालिदासाचा ग्रंथ]

कालिंदी—कृष्णाची सातवी छी कृष्ण हा पति मिळवा म्हणून ही यमुनातीरां तप करीत होती ही प्राय यमुनेची मूर्तिमान देवता असावी कारण ही कोणाची कन्या किंवा नातेवाईक होती हें वृत्त कोठेंच आढळत नाही एकदा कृष्ण चातुर्मास्यात इद्रप्रस्थीं असता, अर्जुनास समागमें घेऊन मृग येस गेला होता त्या काळी त्यानें हिला तेथें तप करितांन पाहिलें नंतर चातुर्मास्य संपून द्वारकेस गेल्यावर कृष्णानें हिचें विधीनें पाणिग्रहण करून आपल्या अष्टनायिकांत हिची गणन केली. हिला श्रुत वगैरे पुन होते (भाग स्कं १० अ ५८)

कालिंदी नदी—अश्वमती नदीचें एक नांव यमुन नदीसहि हें नांव आढळतें

कालिपोंग, वि भा ग.—यंगल दार्जिलिंग जिल्ह्यातील एक ढोंगराळ प्रदेश उत्तर अक्षांश २६° ५१' ते २७° १२' व पूर्व रेखांश ८८° २८' ते ८८° ५१' क्षेत्रफळ ४१२ चौरस मैल लो स (१९११) ४९,५२० हा प्रदेश इ स १८६४-६९ सालच्या मोहिमेनंतर भूतानपासून ब्रिटिशांत मिळाला योर्पची २११ चौरस मैल सरक्षित जंगल आहे एकदर उत्पन्न (इ स १९०३-४) ३,००० रुपये कालिपोंग हें मुख्य ठिकाण पेडोंग तिवेटच्या व्यापारी मार्गावर असून तेथे मोठा बाजार भरतो गुनसग येथें अला वडे तिवेनाची लागवड केली आहे

गा व—विभागयें मुख्य ठिकाण उत्तरअक्षांश २७° ८' व पूर्वरेखांश ८८° २८' समुद्रसपाटीपासून उंची ३९३३ फूट लोकसंख्या (इ स १९११) १०,६९ तिवेदातून आलेली लॅकर येथील वाजारात विकली जाते इ स १८९१ साला पासून येथे नो हेंबर महिन्यांत एक जत्रा भरते त्यावेळीं पुष्कळ तत्वेचा माळ विकला जातो

कालिमिर—(भूमीर) मद्रास तज्ञावर जिल्ह्यातील तिरुचेपुडी तालुक्यात, सिलोनमधील पेड्रोया भूशिरापासून ४० मैल अगळेले भूशिर येथें १९०२ मध्यें एक दीपग्रह जावले आहे जमीनीच्या वाजुस एक मोठें राखीव अरण्य आहे गवळील प्रदेशात तं पळिली जातात व तयासुची फार व्यंगवड होते येथें समुद्रस्तरानाथे यात्रा भरत असते

कालिया (१)—काश्रवेय कुलेपत्य नाग त्याला पाच कथा होत्या पूर्वी हा रामण द्वांरात रहात असे याचें विप हलकें उग्र होतें बी, लोहावरून गेल्या पत्नीहि त्या जलवायु-स्पर्शानें प्राणम मुह्त असे त्यामुळे तो लोह अगदीं जळ्य

असताहि कृष्णाचे गोपाळ एके वेळीं अज्ञानतः सेध गायी सहवर्तमान गेले व तेथील जलप्राशन केल्यानें सर्व मरण पावले. हे कृष्णास कळताच तो तेथें गेला, व समीप असणाऱ्या एका वृक्षावर चढून त्यानें डोंरात उडी टाकली. नंतर कालिया जेथें होता तेथें जाऊन त्यास त्यानें आपल्या अद्भुत शक्तीन धरलें आणि इतके मंदन केलें की त्याचे प्राण कासावीस होऊन गेले. इतक्यात त्याच्या शिर्यानी त्यास प्राणदान द्यावें अशी कृष्णाची प्रार्थना केली असता व तोहि दारण आला असता, कृष्णानें यमुनेचें जल अगदीं शुद्ध करवून व गायीगोपाळास पूर्वास्थितीवर आणून यास मनः रमणक द्वीपास परत घालविलें [भाग. स्कं. १०, अ. १६]

(२) दारारथी रामाच्या सभेतील एक हास्यकार

काली (१)—वैदिक काळी काली हे अतिजिह्वानाम होते. अर्माच्या सात सिन्हांपैकी काली सिन्हा कृष्णवर्ण व भयंकर होती. पण आम हा अर्थ राहिला नसून देवीचे एक स्वरूप म्हणून हे नाव रूढ आहे. सतीनें हिमालयाच्या उदरीं जन्म घेतला असता तिची अंगकाति श्यामवर्ण झाल्यामुळे तिला हे नाव पडलें. बंगारायात हिची उपासना विशेष दृष्टीस पडते

दिपवाळीत लक्ष्मीपूजेबद्दल कालीपूजाहि करतात. काली-पूजेचा मोठा रण कार्तिक वद्य ६ ला असतो. कालीची मूर्ति दिसण्यात भयप्रद दिसते. हिच्या धेमानामुळे जेव्हा विश्वाचा प्रलय होण्याची वेळ आली तेव्हा शंकरानें स्वसारी हिच्या पायाखाली लोदून दिले. आपल्या पतीच्या शरीरावर आपण नाचन आहां असें जेव्हा हिनें पाहिलें तेव्हा लज्जेनें अंभ चावली व नृत्य बंद ठेविलें. अशी कथा दर्शविणारं कालीचें स्वरूप देवळातून असतें.

(३) कालिका म्हणून जी शक्ति ती हिनें शुभनिष्ठे-भाचा वध केला (शुभनिष्ठेभ घनद पहा).

(४) मत्स्यीच्या उदरीं जन्मलेली उपरिचर—वसु राजाची कन्या. हिला मत्स्यगंधिनी, योगनगंधा इ नावे असून, पुढें सत्यवती असें नावहि पडलें. पुढें हीच शतनृची वी शाली व कौमारावस्थेत हिला पराशर ऋषीपासून कृष्णद्वैपायन पुत्र झाला होता.

(५) पंडुपुत्र भीमसेनाची दुसरी वी. हिला त्यापासून सर्वंग नामक पुत्र झाला होता.

(६) भातवर्षीय एक नदी.

कालीघाट—कलकत्याच्या दक्षिणेस हा घाट व कालीचें प्रख्यात देवस्थान आहे. टोलीनला (नाला) या हुगळीपासून निघालेल्या गंगेच्या काट्याच्या काठी हे देवालय बांधिलें आहे. या पाटयाला गंगा हेंच नाव असून कालीपाटाल येणारे यात्रेकरू या गंगेच्या प्रवाहाला फार पवित्र समजतात. इ. स. १७७१ त कोणी कर्नेल टोली नांवाच्या गृहस्थाचें हा नाला जास्त खोल केला म्हणून त्याचें नाव या नास्थाला पडलें आहे. कालीच्या यात्रेकरूंकरिता तेथें घाट बांधिला असल्यानें याचा कालीघाट नाव मिळालें.

मूळ कालीचें देवालय सध्याच्या वालीघाटाच्या ठिकाणी नगरीपातात नसून खुद्द कलकत्ता शहरात होतें. या क्षेत्राचें पावित्र्य व पुण्य पुराणात वर्णिलें आहे. दक्षयज्ञाच्या वेळीं शंकर अति कोपायमान होऊन सतीचें कलेवर घेऊन जेव्हा पैमान घालूं लागला व जगप्रलयाची भीति दाखवूं लागला, तेव्हा श्री विष्णूनें आपल्या चरानें महादेवाच्या हातातील सतीचावने एकाचम तुकडे केले ज्या ज्या ठिकाणी ते तुकडे पडलेत तें स्थान फार पवित्र झालें. सतीच्या उजव्या पायाची करागुली कलकत्याच्या जागी पडून तें एकाचन वाली क्षेत्रातील एक क्षेत्र बनलें. अशी कलकत्याची-पूर्वच्या काली-क्षेत्राची-कथा आहे. बाराव्या शतकातील निगमकल्पाच्या शीटमालिनें कालीक्षेत्राचा उल्लेख आहे. यासंबंधी दुसऱ्याहि कथा आहेत कालीघाटापासून कलकत्ता हे नाव बनलें आहे असें कोणी म्हणतात. (हटर-स्टॅटिस्टिकल अकाउंट ऑफ बंगाल पु. १) कलकत्यातील कालीच्या देवालायेऐवजी कालीघाटचें देवालय केव्हा व कसें मान्यता पावले हे माहीत नाही. पण इ. स. १८१५ च्या सुमारास कालीघाट व कलकत्ता हीं दोन्ही वेगवेगळीं अस्तित्वात होती व कालीघाट क्षेत्राचें ठिकाण बनलें होतें यात संशय नाही (विल्सनच्या 'अर्थी अँनल ऑफ दि इन्डिअन इन बँगल' यातील बंगाली कवि शिरो दाम पहा, शिवाय डब्ल्यू वार्ड—हिंदूज, मद्रास १८१५ पहा.)

१५ व्या शतकातल्या एका भूकपानें कलकत्यातील कालीचें देवालय नाहीतें झालें अशी दतल्या आहे. त्यानंतर भवानीपूरच्या शंकराच्या देवळाच्या जवळ कालीघाट येथें कालीचें देऊळ बांधण्यात आलें. जगलगीर नावाच्या एका साधून या ठिकाणी कालीची स्थापना करून भादिक लोक जमा केले, कलकत्याच्या कालीच महात्म्य या काळीला जोडलें व अशा शीतीनें हे नवें क्षेत्र प्रसिद्धीला आणिलें.

विप्रो दासानंतर दोन शतकांनी इ. स १६७९ मध्य स्ट्रेंचम मास्टर जेव्हा ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वतीनें हुगळीला आला त्यावेळच्या प्रवासवर्णनात त्यानें कालीघाट देवालायाचा उल्लेख केला आहे पण कलकत्याचा नामनिर्देश शुद्धच नाही. १८ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास वालीघाटाची कीर्ति बरीच दिसून येते. कलकत्ताशहर सोडल्यानंतर पूर्वेक कालीपाटाला जाणारा 'दि ब्रोडरोड' नावाचा यात्रेकरूंच्या रहदारीचा रस्ता असे. हल्लीं त्याचें नाव बोटिंग स्ट्रीट व चौरीची रोड असें आहे इ. स १७४० च्या सुमारास रचलेल्या " गंगाभाक्ति तरिणी " नावाच्या ग्रंथात कालीघाट हे अपूर्व ठिकाण असून त्या ठिकाणी पूजेचा मोठा घाट असतो असें वर्णन आढळतें. राजा मानसिंह हा बंगालचा गुजेदार असताना हे स्थान व कालीपूजेतील तांत्रिक विधी मोठ्या प्रसिद्धीस येऊं लागले असवेत असा तर्क आहे.

देवळाच्या भावारातील इमारती फारदा चांगल्या किंवा कलासुभी घेतल्या आहेत असे नाही. कालीघाट्याचे चित्र म्हणजे यात्रेकरूंची अतो-त गर्दी व दुर्गापूजा आणि काली-पूजा ज्या दिवशी असतात त्यावेळी घेण्यात येणारे पुष्कळ वस्तूयांचे बळी असे देता येईल. दुर्गापूजा उत्सवाच्या तीन दिवसात सातगोपासून आठशेपर्यंत बळी दिलेल्या वस्तूयांच्या भुडम्यानी देवीपुढे रास करून देवतात व धडे भक्त आपल्या घरी नेतात.

जेथे असंख्य प्राणी बळी दिले जातात असे हिंदुस्थानात किंवा इतर सर्व जगात जे हे प्रमुखस्थान आहे ते धर्माच्या अभ्यासकाला विशेष महत्वाचे वाटल्याबद्दल रहाणार नाही. काली, माता, अम्बन यासारख्या काही देवतांच्या पूजेच्या वेळी असे बळी दिले जातात. हिंदुधर्मातील शक्ति आणि तान्त्रिक स्वरूप यावर कालीघाट्या ही प्राणीहत्या चांगला प्रकाश पाडते. [ए. रि. ए. कलकत्ता रिग्न, पृ. ३, १८ व ३५, सेन्सट रिपोर्ट, १९०१ : अंगाल व कलकत्ता]

काली क्लवर—कुलवर-कुलगोभी, गोभी (हिंदी), ही एक उत्तम भाजी आहे. ही विलायतेकडून हिंदुस्थानात आली हवेत थंडी असेपर्यंत ही भाजी खाण्यास स्वादिष्ट लागते. उन्हाळ. सुरु झाला म्हणजे त्या भाजीस उग्र वास येऊ लागतो व मग तिची रुची कमी होते.

ही भाजी मोहोरीच्या वर्गातील आहे. ही हिंदुस्थानात येथील मारसमात तयार व्हावी लागते पावसाळ्यात धावण भाद्रपदात लागवड झाल्यास फुलं थंडीत येतात. उशीर लागण झाल्यास फुलं उशीरा येऊन ती चांगली येत नाहीत. कधी कधी योग्य जातीची लागण न झाल्यामुळे फुलं मुळीच येत नाहीत, नुसतीं शाटिच वाटतात. म्हणजे फुलं न येता पालाच फुटत राहतात. कधी कधी उशीरा होण्याच्या जातीचे बी लागले गेले्यास ती झाडे सवे उन्हाळा व पावसाळा वाढत राहून थंडी पडू लागताच फुलावयास लागतात व ती तशी वाढली असता. कंवरेपासून छातीतही उंच वाढतात.

हिंदुस्थानात हळूच्या ('अळी') म्हणजे लवकर होणाऱ्या जातीचे बी लाविले पाहिजे. गरम्या जाती उत्तर हिंदुस्थानात होतात. पण दक्षिण हिंदुस्थानात थंडी कमी असते व ती सुमारे १-२। माहिनेच टिकते. तेव्हा येथे लवकर होणाऱ्या फुलवरीचेच बी आणिले पाहिजे.

फुलवरचे बी धारणात पेरतात. भाद्रपदात रोपाची लागण करितात. मार्गशीर्षअखेरीपासून पुढे तिला फुलं यावयास लागतात. फुलवर धिमग्यापुढे टिकत नाही. फुलवरीस जमीन उत्तम लागते. जमिनीत लागणीच्या वेळी कुसळें रत घातले पाहिजे. झाडे जोरापण्याच्या सुमारास पुन्हा पंडीचे खोडखत दिव्याने काट लावून व मोराची होते. पुन्हा कार्तिकात मासळीचे रत (कुडी) दिव्यास व मुवलक पाणी दिव्यास देवत उत्तम जातीस नऊ दिव ते फूट सवा फूट मुदां

व्यावाची फुलं आलेली आहेत अशी फुलं येण्यास:—(१) बी चांगल्या जातीचे मिळाले पाहिजे, (२) रोप पावसाच्या झोडीने व किडीमुळे कमजोर झालेले नसले पाहिजे, (३) वेळीच लागण झाली असली पाहिजे, (४) लागणी-नंतरची मशागत उत्तम झाली पाहिजे, व (५) हवेत थंडी अस्त दिवस टिकली पाहिजे (६) जमीन उत्तम कसदार पाहिजे

काली क्लवरला महाराष्ट्रात बी येत नाही. जो भाग खाण्यास येतो तो अप्रच फुलाचा एक समुदाय होय. कधी कधी ही फुलं पुष्प वाढून मोहोरीच्या फुलाप्रमाणे उमळतात व त्यास मोहोरीप्रमाणे लाव दाखवून दोंगाहि येतात. दोंगात मोहोरी-सारखे बी वचित असते. बहुतेक दोंगा वाड्या असतात. हिमालयाच्या पायथ्याकडे गंगायमुनाच्या काठच्या कित्येक भागात फुलवरीस बी येते, व हिंदुस्थानात धरलेले बी तिकडच्या भागात मिळत, पण त्या बियापासून दुसऱ्या प्रांतात चांगली पैदास होईलच अशी खात्री नाही म्हणून नेहमी विलायतेकडील हळूचे बी वापरणेच श्रेयस्कर होते.

काले—मुंबई इलाखा सातारा जिल्हा, कऱ्हाड ताळुक्यातील एक खेडें. उत्तर अक्षांश १७° १४' व पूर्व रेखांश ७२° १३'. लोकसंख्या (१९०१) १०७७. या खेड्याजवळ अगाशिव नावाची बौद्ध लेणी आहेत.

कालोल ताळुका.—बडोदे संस्थान. कडी प्रांताचा दक्षिणेकडील ताळुका. क्षेत्रफळ २६७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८१,१८५. यात कालोल गाव व ८९ खेडी आहेत. उत्तर सरहद्दीवरून सावरमती नदी वहात गेली असून येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. इ. स. १९०४-५ साली जमीनमहसूल २.१५००० रुपये होता.

गा व.—बडोदे संस्थान. कालोल ताळुक्याचे हें मुख्य ठिकाण असून रागपुताना माळवा रेल्वेचे स्टेशन आहे. उत्तर अक्षांश २३° १५' व पूर्व रेखांश ७१° ३२'. येथून गाय-कवाड संस्थानातील रेल्वे एका भागून विनापूर व दुसरीकडे कडीस जाते. लोकसंख्या (१९११) ९३७६. येथे धान्याचा बराच व्यापार चालतो.

कालोल, ताळुका.—मुंबई इलाखा. पंचमहाल जिल्ह्यातील एक ताळुका. क्षेत्रफळ (हालेल पेडा धरून) ४१५ चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २२° १५' ते २२° ४४' व पूर्वरेखांश ७३° २२' ते ७३° ४४'. यात एक गाव व २१९ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ९०८१९. येथील प्रदेश सपाट व सुपीक आहे. येथील जमिनीस मोराडू जमीन असे नाव आहे. पाऊस सरासरी १७ इंच पडतो. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) १.१ लाग रुपये आहे.

कादका—पंजाब इलाखा. अंबाला जिल्हा. रारार तह-चिटीतील एक गाव. दिधी-अंबाला-कादका आणि कादका

सिमला रेल्वे याचें हें जंक्शन आहे. उत्तर अक्षांश ३०°५०' व पूर्वरेखांश ७६°१०'. लोकसंख्या (१९०१) ७०४५. उंची १६०० फूट. या गावाभोंवती पल्याळ्या शुकरा असून तो हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे. इ. स. १८४३ साली पल्याळा संस्थानापासून ब्रिटिशांनी हें गांव मिळविलें. येथें जंगली भिनसांचा मोठा व्यापार चालतो. कुर्दंद दगड येथें चांगले १ बरेच सांपडतात.

कालपी, स द शी ल.—संयुक्त प्रांत. जाळीन गिल्याची पूर्वेकडील तहशील. क्षेत्रफळ ४०५ चौ. मैल. उत्तर-अक्षांश २५°१३' ते २६°२३' व पूर्व रेखांश ७९°२५' ते ७९°५२'. या तहशीलत मीठें गांव कालपी व १०९ खेती आहेत. लोकसंख्या (१९०१) ७९,९४४ इ. स. १९०३-४ साली जमीनपदसूल १,५५,००० इ. पैकीं कर २५००० रु. होता. इ. स. १८९९-१९०० साली १५५ चौ. मैल जमीन लागवडीखाली असून पैकीं फळ ९ चौ. मै. बागाही होती.

गांव—संयुक्तप्रांत. जाळीन गिल्हा. कालपी तहशीलेंचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २६°४' व पूर्व रेखांश ७९°४५'. हें यमुना नदीच्या तीरावर असून गा. आय. पी. रेल्वेचें स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १०५६८.

कालपीत पूर्वी मोठा साखरेचा व्यापार चाले. १८५८ च्या बंडात मेव्हा कापीस हिंदूंचा मोठ हाता तेंव्हा इंग्रज शिपायांनी कालपी छुडून सागर रस्त्यावर कोतली । लागुल्ले सर्व रस्ते सामनेचें दितत होते (गोवेंत दूत 'माझा प्रवास' पृ. १२३). शहराच्या पश्चिमेस चौन्याशीं सुमट्याचें मैदान आहे. चौदाव्या शतकात कोणी बागदेवाने कालपी गाव वसविला अशी दंतकथा आहे. इ. स. १९३६ सालीं कुतुबुद्दीनाच्या हातात हें गाव गेलें व त्याच वेळेपासून तें मुसलमानांच्या सान्यांतील महत्त्वाचा ठिकाण झालें. पंधाण्या शतकांत जौनपूरच्या इनाहिमखानें कालपी खर करण्याचा बोनदा निष्फळ प्रयत्न केला. इ. स. १४३५ सालीं मालव्याच्या हुसंग शहानें हें ठिकाण काबीज केलें. नंतर काही वर्षांनी इनाहिमखान्याच्या भागून गादीवर बसलेल्या महंमूदास तैयील सुभेदाराने त्रास देण्याकरितां म्हणून या शहराचा ताबा घेऊं दिला. बहुसुद्धां शहर छुडलें व मालव्याच्या बादशहास तें पात देण्याचें प्रयत्न नाकारलें. पुढें दोघाचा आपसात काही तह झाल्याने तें प्रकरण मिटलें. जौनपूरची पातशाही व दिल्लीची पातशाही यांच्यात ज्या लढाया झाल्या त्यात कालपी येथें इ. स. १४७७ सालीं मोठी लढाई झाली व तीत जौनपूरच्या बादशहाचा पराभव झाला व तो कनोज येथें पळून गेला. तेथेहि त्याचा पराभव झाला व जौनपूर पातशाही नष्ट झाली. इ. स. १५२६ सालीं बायरास पानिपत येथें जय मिळाला, तेव्हां चितोडचा राणा व अकबाण यांनी बायराचा मार्ग अडविण्याकरिता कालपी हस्तगत केली. त्यावेळीं हें सैन्य आमघायर चालून यात अक्षतां बाबानें

फत्तेपूर शिकी येथें त्याचा पराभव केला. इ. स. १५२० सालीं हुमायूनीन कालपी शहर रार केलें. तें मोगलाकडे इ. स. १५४० सालीं शीरशहानें कनोज येथें त्याचा पराभव करीपर्यंत होतें. यानंतर या ठिकाणीं लकणाणाच्या व मोगलाच्या पुष्कळ शटापटी झाल्या व अकणाणाचा अपेरीस पराभव होऊन मोगलांस जय मिळाला. अकबराच्या कारकीर्दीत कालपी गाव एका सरकाराचें (प्रांत) मुख्य ठिकाण असून त्यात हल्लीं अगलेल्या इय्या, कागपूर, आणि हमीरपूर या जिल्ह्यांतील माग व गवाहेर संस्थानांतील काही भाग मोडत होते.

ज्यावेळीं मराठ्यांनी हुंदेलगांजचा काही भाग जिंकला त्यावेळीं कालपी हें त्या भागावरील सुभेदाराचें मुख्य ठिकाण होतें. इ. स. १७९८ सालीं कालपी गाव ब्रिटिशांनीं सर केला होता. परंतु लकन्याच्या त्या गावावरील आपला ताबा सोडला. पुन्हा इ. स. १८०३ सालीं ब्रिटिशांनीं हा गाव जिंकून तो हिनतबहादुरास बहाल केला. हिनतबहादुर दुसऱ्याचा वर्षी बरग पावला व इनाम घालना करण्यात येऊन हा गाव जाळीनचा गोविंदराव यास देण्यात आला त्याने इ. स. १८०६ सालीं या गावाच्या मोवदला दुसरा मुख्य दिल्यामुळे हा गाव ब्रिटिशांकडे आला. इ. स. १८१८ सालीं येथें झाडीच्या राणीवर व तिच्या पक्षातील लोकांवर ब्रिटिशांनीं मोठा जय मिळविला.

हा गाव बराच प्राचीन असल्यामुळे येथें पुष्कळ जुन्या इमारती आहेत. नदीकाठावर एका पडक्या विहवापाने अवरोप दिवत असून त्या भागात हल्लीं एकच इमारत शानून आहे. मराठ्यांच्या वेळीं या इमारतीत खनिजा ठेवींत असत असें म्हणतात.

येथें इ. स. ८९८ सालीं मुस्लिमपौडंडी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ सालीं तिचे उत्पन्न १४०० रुपये असून पर्व तितकाच होता. येथें कापूस व धान्य यांचा व्यापार बराच चालतो.

कायळा—पश्चिमांतिल हा प्राणी सर्वांच्या र्थ परीचयाचा आहे. हा मोठा धूर्त, विलक्षण धीट आणि लोंबट असतो. आपल्या राडाड स्वभावानें तो सर्वांस अगदीं भंडावून सोडतो. कायळ्यास मृतात्मा वाच करतो, अशी हिंदू लोकांची समजूत आहे म्हणून औषधेदिक विषांमध्यें दहाव्या दिवशीं पिडादानप्रसर्षा अपेण केलेल्या आताच्या पिडास कायळ्यानें रपसे केला अकता तो मृतात्मास पावतो अशीं श्रद्धा हिंदूंची समजूत आहे. कायळ्या मर्त हो हिंदू कल्पना देवदेवांना याचा अवरोप होय. पुष्कळ रामयीं च चितून अशाच कापसां दिसतात.

काकट्टि, कायळावीय न्याय. काकदंतपरोक्षा इत्यादि वाक्यकारासून याचें आपल्या अंदाच्या मुष्मती जणीव विद्वान् भंडितांनिह करुन दिखी असल्याचें ह्योपपत्तीस येतें.

मृत जनावरांचे सडके मांस, झाडावरील कमी, कटिफ, सर्व प्रकारचे धान्य, वृक्षाची उपयोगी व निरुपयोगी फळे हे त्याचे साध होय. प्रसंग पडल्यास कावळे पुष्कळदा घाशी-चाहि पाडलाग करतांना आडवून येतात.

काकमैथुन पाहिल्यास सहा महिन्यात मृत्यू येतो ही खुळी समजून पुष्कळ लोक उराशी बाळवितात. कावळे पावसा-ळ्याच्या आरंभी वर्षातून एकदाच दोन अंडी घालतात, व सुमारे दोन अडीच महिन्यात त्याची पिल्ले मोठी होऊन उडईल लागतात. हे दरवर्षी नवे परंटे करतात जागा मात्र पुष्कळ वेळा पूर्वीचीच रमत करतात. कावळ्याच्या घर-टपात कोकीळ आपली अंडी घालते व कावळी ती उबविते अशी समजूत आहे. कावळा हजार वर्षे जगतो किंवा त्याला एका वेळी एकाच डोंब्याने दिसते बंगरे आपल्या मुन्या समजुती चुकीच्या आहेत.

साध्या कावळ्याचा रंग मानेभोवतीं किवा अस्तो. डोम-कावळा हा साध्या कावळ्याहून पोडा मोठा, राकट व मज-भूत असून त्याचे सर्वांग फाळेभोर असतं. झाडपणात दोन्ही जाती एकाच मासल्यान्या आहेत. कावळ्याचे मास शिकारी पक्ष्यांना घालतात नाकाडोळ्याचे वैदूहि कावळे मारून खातात.

यूरोपात कावळ्याच्या मुख्य दोन जाती आहेत. एक कॅरिअन अथवा काळा कावळा व दुसरी हूडेड अथवा पांढरा कावळा. कॅरिअन कावळा हिंदुस्थानातील कावळ्यापेक्षा आकाराने पोडा मोठा, परंतु स्वभावात त्यासारखेच असतो. वाटेल त्या प्राण्यांचे सडके मांस हे त्याचे भक्ष्य होय. तें नच मिळाल्यास भुलत्या वृमिकीटकावर देखील तो राहू शकतो. पिकलेली बेरी फळे व अकोड याचा तो खूप फडशा उडवितो हा उच झाडावर काढल्याचे परंटे वापतो. याची मादी वर्षातून एकदा चारपाच अंडी घालते. कदाचित त्याचा कशाचे तरी नाश झाल्यास ती पुनः घालते. पांढरा कावळा याच्यापेक्षा लहान पण स्वभावात अति क्रूर असतो. याचे डोळे काळे असून सर्वांग करड्या रंगाचे असतं. लहान लहान कोकणाचे व साधल्यास घोड्याचेहि डोळे फोडून खाण्यास हा कमी करीत नाही या दोन जातीत भेसळ होऊन नवीन उत्पत्ति नेहमी होत असते. फेरोंई येतातील काही भागात हजारों कावळे तास तास एकत्र जमून आळापाळीने शब्द करतात व शेवटी पहावे ती एखाददुसरा कावळा त्या जमीन मरून पडलेला आढळतो यावरून तेथील लोकांची अशी समजूत झाली आहे की, जातीतील अपराध्यास देहात प्राय-श्चित देण्यासाठी या सभा भरत असतात !

या दोन जातींमधील रूक, रॅन्डन, डो, पै, जय वगैरे काव-ळी यूरोपात प्रसिद्ध आहेत. रूक हा ग्रीटिडा येतात थिंथोकरून आढळतो रॅन्डन अथवा डोमकावळा हा दोन फूट लांबीचा असून त्याचे पंख चार फूट लांब पसरतात.

याचा विशेष हा आहे की माणसाच्या अवामाची बरोबर नकळ करण्यात हा मोठा चतुर असतो. यामुळे हौसी लोक याम चाळण्यात व चोलावयास शिकवितात. हा साधारणपणे सर्वत्र आढळतो. आम्हिकेत एक मुढ्या म्हणजे डोंकीवर पिसें नगलेल्या कावळ्याची जात आहे अमेरिकेंत मासे खाणारा कावळा असून तो गद्या व तळीं घुडीत असतो. जॅक्सोनीयामधील कावळ्याची चौब लावच लाव व भक्ष्य अशी असते. फिलीपाईनमधील कावळे दिसण्यात फार सुंदर दिसतात त्याच्या मस्तकावर मोराप्रमाणे तुरा असून तो त्यास मूर्जप्रमाणे उभारता येतो.

कावळी ता लु का—मद्रास इलाख्यात नेलोर गिल्ह्या-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ १४८ चौरस मैल लोकसंख्या ६, स (१९२१) १,०१,६९० या तालुक्यात १ शहर व ७८ खेडी आहेत. कावळी हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील जमीन सपाट आहे मधून मधून लहान टॅक्जगाहि दृष्टीस पडतात. जमीन दक्ष व नापीक आहे या तालुक्यातून उणुतेर, गडलबाग, उडवलीबाग व पिळिबाग या चार नद्या वाहतात पब्लिक वर्क्स खात्याच्या साध्यात ३५ तळीं आहेत. या नळ्यास पावसावेरीन पाण्याचा पुरवठा नसल्या-कारणाने पिकास याचा काही उपयोग होत नाही.

गा व—मद्रास इलाख्यात नेलोर गिल्ह्यात याच नावाच्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण लोकसंख्या १९११) ६३८०. येथे गिल्हामुनसफ कचेरी व इतर कचेऱ्या आहेत.

कावीळ—कावीळ झाली असता रोग्याची त्वचा व डोळे इत्यादि ठिकाणांची मुळावी स्लेम्मल त्वचा पिवळी होते. यकृतात पित्त नेहमी उत्पन्न होते व त्यात पीत रंगाचा एक पदार्थ असतो हे पित्त आतच्यात वाहून नेणारी गाडी अगर नलिका असून तिच्या शार्या व उपशार्या अस्तात यात दाह व सूज रोगकारणपरत्वे उत्पन्न झाली असता पित्ताच्या अभिसरणास अवरोध होऊन हे साचलेले पित्त यकृतराज वाहिल्यात शिरून सर्व शरीरात पसरत व त्यामुळे शरीरवर्ण हळदीप्रमाणे अगर कमी अधिक प्रमाणात पिवळा होतो. येणप्रमाणे झालेल्या कावीळीमध्ये डोळ्यातील पांढरा भाग पिवळा दिसतो. रोग जुनाट झाल्यावर हा सर्व ठिकाणचा रंग वाढत जाऊन शेवटी काळसर, हिरवट अगर पिंगट पिवळा दिसतो. पित्ताभिसरण रफात होऊ लागल्यामुळे लघवीमध्ये पिवळा रंग येतो व पित्ताचे कमी अधिक प्रमाण असले त्या मानाने लघवीहि कमी अगर अगदी हळदीप्रमाणे पिवळी होते, ती इतकी की तीत पांढरा फुडडा अगर फागादाचा तुकडा टाकला असता तो पिवळा दिसतो ! कचित प्रसंगां पाम व लीरोग्याचे दूध यांतहि पिवळेपणा आलेला पहाण्यात येतो अथू. जठरास बंगरे अन्य प्रवाही रस मात्र पिवळे होत नाहीत रोग्याची विशा पांढरी अगर मातट रंगाची होते. तिचा नेहमीचा पिवळा रंग नाहीसा होतो. कारण पित्तनिरत अवरोध उत्पन्न झाल्यामुळे आतच्यातील अभ

पचन होत असलेल्या अन्नरसात ते पित्त मिसळून शक्त नाही. पित्तामध्ये वसामय अन्नपाचक व अनुनाशक धर्म असल्यामुळे त्याच्या अभावी मळ पीतवर्णहीन व दुर्गंधिमय होतो हे उघड आहे. रोग्यास मलावरोध तरी होतो अगर तो मळ कुणत्यामुळे अतिसार तरी होतो. रक्तामध्ये पित्ताशिरसात होऊन रगाम्यामुळे नाडी अति सावकाश चालते; अंगास कंठू झुटते व त्यामुळे लाल डाग, गांधी वगैरे अंगावर उठतात. तोंड कडू होणे, अपचन, श्लिग्धपदार्थ न पचणे व न अवडणे, मळनि, यक्या, सुस्ता, आळस, पेरा, चर्र, थिरडखोर स्वभाव, आदासिन्ध हा लक्षण होतात. रोग जुनाट झाल्यास अग्निमांशामुळे रोगी कृश होत जातो. गुंगी, क्षापड ही अधिक वाडतात. रक्तपित्ताचे लाल डाग त्वचेवर दिसतात. काही कारणांमुळे रक्तास शुद्ध झाल्या असता तो स्वकर थांबत नाही. असाध्य स्थितीमध्ये वायु होऊन रोगी धडबडणे, त्यास हाडके येणे ही लक्षणे होतात.

बरील प्रकारच्या काविळीमध्ये पित्तनलिकेत अवरोध कसा होतो व त्याचे परिणाम काय होतात हे सांगितलेंच आहे. परंतु पित्तनलिकेच्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रगोचर अतिसूक्ष्म अशा शाखांमध्येहि काही रोगांत दाह, सूज व अवरोध उत्पन्न होतो आणि या नळ्यात अवरोध असतां मुख्य पित्तनलिकाबाहेर पित्त आतल्यात पडून अन्नपचन व मलशुद्धि होणार नाही हे उघडच आहे. अशा प्रकारची अवस्था अनेक अंतुजन्म रोग, विषमज्वर, सप्तदिन पुनरावर्तिज्वर, पित्तज्वर या व इतर रोगामध्ये व साथीच्या दुष्पण्यात व नंतर उत्पन्न होते. शिवाय फास्फरस, सोमल व सुरमा यांचे दीर्घकाळपर्यंत सूक्ष्म परमाणू पोटात जाऊनहि हा रोग होतो. हे पदार्थ काही ध्याता व कारणांच्यात वापरतात व तेथील कामकरी व वर्गामध्ये अशा दीर्घकाळीन कावीळप्रधान विषबाधा उत्पन्न होते.

येथप्रमाणे मोठ्या पित्ताहिन्या व सूक्ष्मदर्शकगोचर अतिसूक्ष्म पित्ताहिन्या यात हे रोगलक्षण ज्या कारणांनी उत्पन्न होतें तीं कारणे पुष्कळच आहेत व त्यांपैकी मुख्य करणे वर सांगितलीं. अर्ध थोडीं कारणे अद्याप राहिली आहेत त्याचा नामनिर्देश व स्थल निर्देश पुढें लिहिल्याप्रमाणे आहे.

(१) मोठ्या पित्ताहिन्यात जुनें अवरोध पुढील रोगामध्ये होतो:—पित्तामरी म्हणजे पित्ताचे राखे यनर्ण; अंत व कृमी अगर कुपय्याह्यामुळे झालेले अग्निमाय, जामरणे व धम; गर्भाशय, मळ्याच्या गांठी अण्डाशयग्रंथि व उदरातील होणारे इतर गुल्म व ग्रंथिरोग, गळवें श्ल्यादिकांचा दाब पित्तनलिकेवर पडणे.

(२) अतिसूक्ष्म पित्ताहिन्यातील अवरोधाचीं राहिलेलीं कारणे:—हिवताप, अपरिमित व दीर्घकाळीन मद्यपेवन यामुळे होणारी यकृतवृद्धि, पाण्याचा विपार, सर्पदंश, विषपाधा, फुफुसदाह, यकृतसंकोचनरोग, क्यन्सर(मृग)ग्रंथि या रोगांत

कावीळ होते. काही रासायनिक पदार्थ पोटांत देऊन कावीळ उत्पन्न करितां येत. या सूक्ष्मनलिकेत पित्तावरोध असल्याच तर फार अल्प असतो व कधी तर गुप्तत्या वाढल्यास दिसेल इतकाहि तो नसतो. अशा चेष्टी कावीळ का व्हावी हे कोडेच आहे. मोठ्या नलिकेत थोडा अगर फार अवरोध झाल्या असता कावीळ उत्पन्न होणे कसे साधनिक आहे हे वर सांगितलेंच आहे. नूतन उपजलेल्या घालकामध्ये एक दोन आठवडे टिकणारी कावीळ कधी कधी होते व ती आपोआप बरी होते.

यावरून अनेकविध दृग्गत्तितीर्थे कावीळ हे एक रोगलक्षण समजणे युक्त आहे. काविळीला स्वतंत्र रोग म्हणून तीवर ठराविक उपचार न करता ती होण्याच्या कारणाची परीक्षा करवून त्या कारणांनुसार औपचयोजना करतात. वरीलपैकी कोणत्या तरी कारणांनं यकृत विषडल्याचें कावीळ हे एक लक्षण होय. ज्याप्रमाणे यकृत, मूत्रपिंड अगर हृदय विषडल्याचें चिन्ह गळेंदर हे आहे तद्वत कावीळ हे यकृतरोगसूचक लक्षण आहे असें हल्ली समजतात.

आ मु वें दी य नि दा न.—पाडुरोग्याने पित्तकर पदार्थ घाले असता ते कोठा व रक्तादिधातु आणि त्वचा यांतील पित्त, रक्त व मांस यास जाळून कावीळ उत्पन्न करतात. हात डोळे, लष्पी, त्वचा, नखें, तोंड व मळ हीं पिवळी होतात, दाह होतो, अन्न पचत नाही, तहान लागते, वेडकासारखा काती होते आणि इंद्रिये दुर्बल होतात. ज्याचें पित्त वाढलें आहे अशा मनुष्यास पाडुरोगावाचूनहि कावीळ होते. काविळीची हृदयगय केली असता तीत फार सूज येते. हात कुंभकामला म्हणतात. ही कष्टसाध्य असते. कावीळ झालेल्या रोग्यास फार सूज आली अम्ता अथवा लष्पी, मळ, हीं काळी किंवा पिवळी झाली असता व तोंड, डोळे, हीं लाल झाली असता, ओकारांतून रक्त पडत असतां तो रोग असाध्य समजावा.

आणानी आग, अरुची, तहान, पोटा फुगणे, क्षापड, मोह आणि ज्याचा अग्नी मंद झाला आहे आणि जो वेशुद्ध आहे त्याचा कावीळ रोग असाध्य समजावा.

चि कि त्सा.—काविळीवर जी चिकित्सा करावयाची ती पित्तनाशक असून पाडुरोगास अविरुद्ध अशी असावी. हळद व आवळकाठी यांचे अंजन करावें.

ज्या कावीळ झालेल्या रोग्यास वाढलेल्या तिळांसारखें सौचास होतें त्याच्या पित्ताचा मार्ग कफानें बंद झालेला असतो. म्हणून त्यास कफनाशक औषध देऊन त्याचें पित्त वसवावें.

रुझ, यंड, जड व मधुर पदार्थ खाणें व्यायाम व वायूचा अवरोध यांनी कुपित होऊन कफाशी मिसळलेला वायु जेव्हा पित्तास बाहेर टाकतो तेव्हा मनुष्याचे जेजे, लष्पी व त्वचा हीं पिवळी होतात. पोटात अवश्रंभ होऊन गुडगुड शब्द होतो आणि हृदय जड होणे, अशक्तपणा, अग्निमाय बलगत्यांत वेदना, उचकी, दमा, अरुचि व ताप

हे विकार उत्पन्न करून तो कुपित वायु हळुहळू शालातील अल्प पितातही मिसळतो. त्यास माधुरस, मुळे व कुळियाचें काठ, यांच्यानरोबर अतिशय आवट, तीक्ष्ण, खारट, व उष्ण असे पदार्थ साजें घालणें प्रशस्त आहे. यापासून पित्त स्वस्थानी म्हणजे जातव्यात येऊन मळस रंग येतो.

जुनरामलेखर एम महिनपर्यंत शिल्प्येत, सुवर्णमाक्षिक, किंवा रौप्यभस्म गोमूत्रातून लावें [चरक, याम्यट, योगरत्नावर]

कावेरी—दक्षिणहिंदुस्थानातील एक मोठी नदी. वॉर्मिन्गटन या ही पवित्र मानली जात असून हिच्यामुळे ज्या प्रदेशातून ही वहाते त्या प्रदेशात शोभा आलेली आहे. शेतरीकडेही हिच्या पाण्याचा उपयोग करितात.

ही कृष्णमधील ब्रह्मगिरी येथील डोंगरातून उगम पाऊन अभ्रय मार्गानें म्हैसूरच्या सपाट मैदानातून वहात जाते व मद्रास इ. त्यातील तंजावर जिल्ह्यातून बंगालच्या उपसागरामाजून मिळते. या नदीची लांबी ४७५ मैल आहे. भाषिक हिंदू लोक हिचा दक्षिणेत्या म्हणतात. अभ्रय व रुंधपुराणातून या नदीविषयी पुढील कथा आढळते. विष्णुभायां किंवा लोपासूना नावाची एक वृद्धदेवाची मुलगी होती व ती कावेरि सुनीपारी, त्यास आपला पिता समजून राहिली. तेव्हा तिने पापी जनाना पुनित करण्याकरिता नदीचें रूप घेण्याचा निर्धार केला. वर्षातून एकदा गंगानदी देखील स्वर्गातून अवतरून कावेरीस आपलें भेट देते, अशी कथा आहे. तळमनेरी येथे हिचा प्रवाह जोराचा आहे आणि भागमंडळ येथें हिचा पहिली उपनदी येऊन मिळते. येथें भाषिक लोक तुळमातात फार येतात.

ही नदी राडसाळ प्रदेशातून वहाते, पण तिच्या दोन्ही बाजूंत समीन सुपीक असून हिवांगार वाडें आहेत उन्हाळ्याच्या दिवसात नदीपार जाता येतें, पण पावसाळ्यात पाणी २० ते ३० फूटपर्यंत वाढतें. या नदीस पूर्वामध्ये येऊन मिळणाऱ्या उपनद्यांची नावें खाली दिली आहेत.

कश्यप, फदतूर, सुम्भहोल, सुवारमुडी, चिडहोल व सुमैरती किंवा हारिगी. केसरपेट स्टेनानवर ह्या नदीवर एक मोठा भव्य पूल आहे. करानी नदी येऊन मिळाल्या वर ह्या नदीचें पात्र बरेंच मोठें होतें. या नदीचा प्रवाह श्रीरंगपटन व चिक्कमुद्रम ह्या दोन शहरांस वेष्टून पुढें जात असलेला मुळ ही दोन शहरे अणु वायु बॅरेज बनली आहेत. ह्या नदीचे दोन धबधबे फार प्रेक्षणीय आहेत. एकाला 'गगनचढी' व दुसऱ्याला 'भारपरी' म्हणतात. येथून ९२ मैलावर सुवर्ण रार्णा आहेत. त्याकरिता लागणारी वीज उत्पन्न करण्याकडे कावेरीच्या पाण्याचा उपयोग करितात नदीत मगार पुढाट आहेत, पण ते भविष्यात नाहीत.

म्हैसूर संस्थानात कावेरीस येऊन मिळणाऱ्या नद्याः हेमावती, लोकपावनी, सिम्हा, कर्णावती, लक्ष्मणतीर्थ, कवनी आणि सुमैरवती किंवा हंगुदले. चिक्कमुद्रमच्या धबधब्यात नगरेच कावेरी नदी मद्रास इलाह्यात शिरते. कां-

मतूर व सालेम ह्या दोन जिल्ह्यामधील ही नदी सीमा आहे. मद्रास इलाह्यात ह्या नदीस मिळणाऱ्या मुख्य उपनद्या भवानी, नोईल व अमरावती या होत. म्हैसूर संस्थानात जरी कावेरीच्या पाण्याचा शेतकीकडे उपयोग करतात व जरी त्रिचनापल्ली व कोडमतूर जिल्हात हिच्या पाण्याचा उपयोग होतो तरी हिच्या सुभाषी असलेल्या प्रदेशात हिच्या पाण्याचा नितका कायदा घेता येतो तितका दुसऱ्या कोठेही घेता येत नाही असे म्हणता येईल. कावेरीच्या एका शाखेस वेण्णार म्हणतात.

तंजावर, त्रिचनापल्ली व दक्षिण अर्कट ह्या तीन जिल्ह्यात साधारणपणें ११,००,००० एकरास ह्या दोन नद्यापासून पाणी मिळते.

कावेरीपट्टणम—मद्रास इलाखा. सालेम जिल्ह्यातील कृष्णगिरी तालुक्यातील एक खेडें. हें पोन्नइयार नदीच्या पूर्वे-किनाऱ्यावर कृष्णगिरीपासून ७ मैलावर वसलेले आहे. लोक संख्या (१९०१) ४,९५४. धर्मपुरी तालुक्यात जावयास येथून रस्ता आहे.

करिकाल चोल यानें हें शहर वसवून तें (पूर्वीची राजधानी जी उरईयूर ती बदलून) आपली नवी राजधानी केली. यावेळी करिकालाला आजूबाजूच्या राजेरजवाड्यांची भीति नसल्यामुळे त्यानें ही राजधानीची बदली केली. मद्रा-वंशांत याचहळू उल्लेख आला आहे. गणगाडु (पहिला) याच्याकडे एका सिलोनी म्हातारीने रडत रडत तक्रार केली की, " माझ्या एकलुल्या एक मुलगा, तैलंगी राजानें तुकतीच स्वारी केली तीत मारा हुजार सिंहली लोकाबरोबर पकडून नेऊन ' कावेरीप्रामा ' वर कामास लाविलें आहे (मद्रा वंसो १. २२८)". हें गाव बंदर आहे. त्यावेळी दक्षिणेंत व्यापार भरभरतसि आला होता, म्हणून तो आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी व राज्यातील समुद्रकिनारा हातात ठेवण्याकरिता करिकालानें ही राजधानी वसविली. याच्या कारकीर्दीत हें शहर देचात व समुद्रावर एक मोठी पोराळी व्यापाराची पेट होऊन वसलें होतें. या शहरावर " पडिन्पाळदे " नावाचें एक काव्य झालें असून त्यात करिकालच्या वेळची माहिती प्रथित केलेली आहे. शहराच्या रक्षणकारिता राजानें कावेरी नदीस मोठी धरणें बांधली आहेत. बरोल काव्य करिकालच्या हयातीतच झालें आहे. त्यानें कर्त्याला त्य थल १ लक्ष ६० हुजार होत पक्षीत दिले म्हणतात. चिडि राजाच्या वेळी हें शहर समुद्राच्या मारतीने वाहून गेलें होतें असें म्हणतात. शहराची देवता जी मणिमेललाई तिच्या वार्षिक उत्सवात मिळिराजाच्या हानून काहीं चुक झाल्यानें हें शहर सुडालें आणि स्थानंतर या चोल पराण्यात सर्वेन झगडे, सुल शाले असें सांगतात [अथर. प्रा. हि.]

म्हैसूरच्या छट्टायाच्या वेळी या ठिकाणास फार महत्त्व असून येथे सटवेदीही केली होती. १७६७ सालीं हैमनानी हे

हृदर अशेषासून घेतले परंतु हृदरने ते लोच केर ह्या चड-
वून परत घेतले, आणि आपला स्वारीचे मोर्च्याचे ठिकाण
केले. मंतर फनल वुडने पुनः ते कावीर केले आणि १७९०
साली कने ३ मेन्नेल याने ठिपूच्या स्तारच्या वेई आपल्या
फॉर्मेचे मुग्या ठाई येथे ठेवले.

कावेरीपाक.—मद्रास इलाक्यात उत्तर अर्बाट
जिल्ह्यात वालागोपेट तालुक्यातील एक गाव हे १७५२
साली झाडवने रामासाहेब आणि फ्रेंच यावर मिळविलेल्या
जयपदल प्रसिद्ध आहे. येथे एक लहानसा किझाहि होता.
पण तो अगता पाडून टाकण्यात आला आहे येथे एक तळे
असून त्याच्या बंधाऱ्याची लांबी ४ मैल आहे या तळ्यात
रानवडके व पाणकोवडे विपुल आहेत. तलावात पाणी
नेहमी असते पण दिवसेंदिवस गाळ साठून तळे उघड होत
चालले आहे.

कावेरी द्योतक योररया—एक तेलंगी ब्राह्मण कवि.
एलोड गावी याचा जन्म शके १९८८ त झाला. व्यंकट
योररया लहानपणापासूनच संस्कृत कविता करी. फारसी,
हिंदी व इंग्रजी माया अवगत करून घेऊन बघाच्या १५व्या
वर्षी इंग्रजी सैन्यात पगार वाटण्याची नोकरी याने घरली.
पुढे एका इंग्रज इंग्लिशराजवळ दुभाष्या म्हणून हा राहिला.
शके १७२० मध्ये इंग्रज व टिपू यामध्ये जे युद्ध झाले त्यात
मॅकेंझी साहेबारावर हा होता. या युद्धाचा वृत्तांत व्यंक-
टाने तेलगूत पद्यरूपाने लिहिला. हे काव्य म्हणूनसुद्धा
बहारीचे आहे असे सांगतात मॅकेंझीला हिंदुस्थानचा इति-
हास लिहिण्याला लागणारे साहित्य यानेच पुरविले थोडी
वापाला वेळस्तीने हरीहरास कर्त पकडले यथे वर्णन एका
तेलगू काव्यात याने प्रथित केले आहे. श्रीरंगचरित्र—यात
श्रीरंगपट्टणचा इतिहास आहे एका साधूचे शतशोफी चरित्र,
वगैरे याची आणखी काही ग्रंथरचना आहे. हा नकारोद्दि
काडीत असे. शके १७२५ त अरस्तार रोगाने लहान बया-
तच हा पवि बाराळा. मॅकेंझीने मद्रासच्या चालर्सवर याचा
एक पुतळा उभा केला आहे अशी माहिती अर्वाचीन कोश-
कार देतात.

काव्य—हा शब्द संस्कृत कविशब्दापासून साधलेला आहे.
कवि म्हणजे शाहणा, विचारी मनुष्य, कवि असा मूलार्थ
असून पुढे त्याला पद्यकार असा अर्थ आला. कल्पनेने बोल,
अनःशक्तीची राजवळ व मानववंशच्या प्रगतीला सहाय्यक
अशा श्रेष्ठ व आद्य मानवी सामर्थ्यापेक्षा एक, अशा व्यापक
दृष्टीने काव्याकडे पाहिल्यास भौतिक शास्त्रप्रमाणेच काव्याने
जगात एक भवत्याची कामगिरी बजाविली आहे असे
दिसून येईल. इंग्लंडसारख्या काही राष्ट्रांच्या वाढ-
यात तर काव्याचेच प्रचल्य असते. काही काही वर्षांनाहि
हेंच महत्त्व आलेले दिसते

वेदांसारखी जागतिक व राष्ट्रीय काव्ये ज्ञानकोशात
स्वतंत्रपणे विवेचितली आढळतात मोठमोठ्या कवींची

चरित्रेहि ज्ञानकाशात घेतली आहेत. निरनिराळ्या भाषा-
तील काव्य त्या त्या भाषावाङ्मयात दिलेच आहे. तेव्हा
या ठिकाणी काव्यावर थोडे सामान्य विवेचन, व संस्कृत
आणि मराठी काव्यासंबंधी सामान्य टीका पहाण्यास मिथेल.
हा विषय इतका व्यापक व भागजगीचा आहे की, यावर
भितके लिहावे तितके थोडेच होणार आहे. तथापि संक्षे-
पस्वरुपाने पुढील विवेचन केले आहे.

काव्य म्हणजे काय ?—काव्याची व्याख्या करणे
अत्यंत कठिण आहे. कोणत्याहि वाङ्मयातील व्याख्या
समाधानकारक वाटणार नाही हे खास. थोडक्यात कल्पना
वाचकाची म्हणजे भावना आणि लय यांनी युक्त असलेल्या
भाषेत उच्चारलेले मानवी मनाचे मूर्त आणि चतुर असे जे
बोल, त्यांना काव्य म्हणता येईल. जर एखादी साहित्योपि
मग तिचा विषय कोणताहि असो, हृदय उचंबळण्याला
लावीत नसेल तर तिला काव्य हे नावच शोभणार नाही,
एवढे तरी सर्वांना पटेल जे काही कवीला सांगावयाचे असेल
ते त्याने स्पष्टपणे मूर्तस्वरुपात मांडले पाहिजे. एरव्ही
त्याच्या कल्पना लोकाना कळणार नाहीत हे उघड आहे.
तसेच काव्यानिपुणाला छंदोवद्द भाषेत कविता करण्याची
साहाजिकच स्फूर्त होते काही टीकाकार म्हणतात की,
काव्याला छंदोवद्द किंवा लयात्मक रचना आवश्यक नाही.
दुसऱ्या काहींच्या मते गद्यरचनेला लागणारे भावनात्मक व
बौद्धिक जीवन काव्यालाहि लागत असून शिवाय त्याला
लयात्मक जीवनहि आयावश्यक आहे

काव्याचे शरीर किंवा त्याची रचना मांडपा कुशलतेने
केली असली पडिजे. तसेच त्यात कल्पकता असावी
कवीच्या भोवती एक विशिष्ट वातावरण असून त्यातून तो
जगाकडे पाहतो व काव्य म्हणतो या वातावरणाला काव्य-
कल्पना म्हणता येईल खरे काव्य प्रसविव्याला कवीचा
आत्मा काही काळ स्वतःला विसरून ब्रह्मानंदां विलीन झाला
पाहिजे असे काव्यासंबंधी सात्विक विचार नेहमी ऐकू
येतात.

काव्य व इतर कला यातील संबंध—काही
टीकाकार काव्याला चित्रकला व मूर्तशिल्प याची दाखी बन-
वितात तर १९ व्या शतकातील संगीतकलाभिरु वाग्नरेच्या
अनुयायासरखे लोक त्याला संगीतकलेची परिचारिका म्हण-
तात. ज्याच्यात कलाविषयक ज्ञान पूर्णपणे प्रगट झाले होतं,
त्या प्राचीन ग्रीक लोकानी संगीत व गद्य यामध्ये काव्याला
स्थान दिले होते.

रोमन लोकात काव्य म्हणजे गाणे, ही जुनी कल्पना रुढ
झालेली वारंवार दिसून येते. काव्य व संगीत या दोन कलात
अधिक मैत्री आहे हे उघड दिसते, पण पुढळ वेळा उत्तम
कवीहि संगीतावभिन्न असल्याचे आपण पहाता. काव्यविवेच-
काना तर संगीताचे फारसे ज्ञान नवते.

गद्यरचना व काव्य यासंबंधी बोलताना कोलरिज्जने एकदा असे ठासून सांगितले की, काव्याचा खरा विरोध गद्याशी नसून द्वात्राशी आहे. फर्सेहि असल तरी एवढे निश्चित आहे की, गद्य कितीहि उत्कट व भावनामय वनविले तरी त्याचा लगाम नेहमी तर्कशास्त्राच्या हाती असतो, म्हणजे वाचून ठेविलेल्या विमानाप्रमाणे ते पृथ्वी सोडून जाणें खरोखरीच शक्य नाही. उत्कट ज्ञानाच्या साहित्याशी काव्याचा काही संबंध नाही. मानवी आत्म्याशी संबंध आणला जाई-पर्यंतच्या मज्जुराला काव्यात जाण मिळत नाही. द्रॉयवर चालून येणाऱ्या वीराचे बल, ऐश्वर्य व अभिमान दाखवीत असेल, तर केवळ गलपताची यादीहि काव्यमय ठरेल। संगीत आणि काव्य यांमधील संबंधात ज्याप्रमाणे संगीतातून जितक जास्त उत्सर्जित वेता येईल, तितकें घेणारा व छदामधून जितकें कमी टाकता येईल तितकें टाकणारा तो सर्वश्रेष्ठ पंडित असे ठरते. त्याचप्रमाणे गद्यरचना आणि काव्य यांमधील संबंधात, जो गद्यामधून जास्तीत जास्त उत्सर्जित घेणारा व पद्यामधून कमीत कमी टाकणारा तो सर्वश्रेष्ठ मानिला जातो अत्येक कवि स्वयंस्फूर्ताने या गोष्टी करीत असतोच व या गद्यपद्यसंबंधात दोन्ही यांना काही सुकसात येते या बाबतीत ह्यांच्या कधीच तारी दोन वर्ग पडतात. एक, सौंदर्यहानि करून आला-पाला प्राधान्य देणारा, व दुसरा, आलापाची हानि सोसून सौंदर्याला प्राधान्य देणारा. याप्रमाणे काव्य हे गद्याच्या साम्राज्यावर स्वारी करिते म्हणजे, तर गद्यहि कधी कधी काव्यप्रवेश आक्रमित. तेव्हा काव्य करणे निराळे व गद्य, संगीत यासारख्या कलात्मक विषयावर ग्रंथ निर्माण करणे निराळे आहे यात शंका नाही. तथापि या कलामध्ये परस्परविरोध सुद्धाच नाही.

छंदस्वरूपेण संगीतकलेचे जे वर्चस्व दिसते त्यातील महत्त्वाचा मुद्दा असा की, संगीतात एकतान्त्रिकी व्याप्ति मोठी असते. लयाच्या दृष्टीने काव्य जरी संगीताच्या मागे पडताना दिसले तरी, भावना उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये आहे हे विस्तरून चालणार नाही. या भावना, विचारात विलीन झाल्या म्हणजे काव्याची गद्यकलेशी प्रत्यक्ष स्पर्धा सुरू होते. अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी ध्वनीचा उपयोग करून संगीतकलेपेक्षाहि जास्त असे मानवी आत्म्याचे पूर्ण दिग्दर्शन काव्याला करिता येते.

सर्व लयामध्ये नियमांचा लय हा सर्वात खोल आहे. हा लय म्हणजेच आत्मिक लय होय. हा गद्य व पद्य या दोहोंतहि अंतर्निहित करिता येतो. इंग्रजी वाचकालाख्या गद्यप्रयात हा दिसले शेषरूपिपरसारखे कवी पद्यात हा लय स्फुरतात. इतर लयाप्रमाणे हा नियमबद्ध असणारच, पण याचे नियम मात्र लहून काढता येणार नाहीत, तर पद्याच्या आलापात, वृत्तापाच्या कुजमुण्यात व समुद्र आणि वायु यांच्या आर्चदत्तात एकावयात मिळत गद्य किंवा पद्य कोठेहि हा निरगल्य समाविष्ट झालेला असे, ते

भाषांतरिता येतो यात शंका नाही. मनुष्याच्या एकाकिन्वा-विपर्याय मनुष्य पुढील वचन याच प्रकारचे आहे.

“प्रत्येक मनुष्य जगात एकदा जन्मतो, एकदा मरतो, सत्कृत्याबद्दल वडील तो एकदा मिळवितो व दुष्कृत्याबद्दल शासनहि एकदाच भोगितो तो मेल्यानंतर त्याचे शरीर मोडून पडलेल्या झाडाप्रमाणे पृथ्वीवर पडते, पण त्याचे सद्गुण त्याच्या आत्म्याबरोबर जातात. म्हणून मनुष्याने सद्गुण कमावून जतन करावेत, म्हणजे प्रवासाला अत्यंत कठिण अशा अथ कारातून जाण्याला त्याला एक अखंड मित्र मिळेल

येथे भावना व अर्थ याचे आपोआप चलन होऊन उत्पन्न झालेला लय जगातील प्रत्येक वाङ्मयात भाषांतरिता येईल

चित्रकला व मूर्तिशिल्प यांच्याशी काव्याची तुलना करता असे दिसून येते की, निरर्गाच्या नकलेसाठी काव्यात असे माध्यम योग्य लागते ते नेहमी शब्दांचेच असू शकते. पण काही प्रसंग असे असतात की, ते शब्दांनी कधीहि वढविता यावयाचे नाहीत. या बाबतीत काव्यकला लंगडी ठरते. तेव्हा शिरपयित-कलाप्रमाणे काव्यकलेला भावनांची उरकटता वढविता येत नसली तरी भावनांची अनेक प्रकारची, अदलाबदल चांगली दर्शविता येते.

काव्य कलें ती ल वि वि ध प्र का रः—सर्व राष्ट्रांच्या काव्यवाङ्मयातून एकच प्रवृत्ति दिसून येते; कमी जास्तपणाचाच फरक कायतो आढळेल काव्यकल्पनेत ते दोन अंगदी मित्र प्रकार आहेत. ते म्हणजे (१) शेषरूपिपर, होमर वीरेंत उत्कृष्टपणे दिसणारी काव्यकल्पना, व (२) डाटे, मिल्टन, शेलेसारख्या पर्वीत आढळणारी काव्यकल्पना. पहिला वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्याने सुद्धाच नियमित नसून एक श्रेष्ठ नाट्यप्रबंध म्हणून दिसतो; याला पाहिजे तर केवळ ‘नाट्य कल्पना’ म्हणावे. दुसऱ्यात कमी अधिक वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्यप्रवृत्ति नियामक म्हणून असते, याला सापेक्ष ‘नाट्य’ कल्पना म्हणावे. स्तोत्रे, गीते, शोकगीत, आवगीते या सर्वांना सापेक्षकल्पनेची जरूरी असते. बहुतेक काव्यप्रबंधात ते वरवर पाहिल्याच केवळ कल्पनेनेच दिसले तरी ही सापेक्षरूपणाच अंतरंगात वावरत असते. आशिया खंडातील बहुतेक सर्व वाङ्मयातून केवळ कल्पनेचा अभाव दृष्टीत पडतो खरे नाट्य प्रबंधविषयाची मनःप्रवृत्ति फक्त यूरोपात सापडेल असे काही पाश्चात्य पंडित छातीटोकपणे सांगतात. विवाहाला अतक्य चमत्कार, देवाच्या अद्भुत लीला व अपरित पटना यासारख्या गोष्टी आशियाखंडातील कवींच्या शोकांत रेवळ असतात. या प्रसंगाने सापडणाऱ्या पात्रांच्या अगचा चमत्कार किंवा कर्तव्यगरी त्यांना दिसत नाही. परंतु ती पाश्चात्य कवींना कळी, म्हणून त्यांनी आम्हीला, ओं-

भिन्न, हेलेन, प्रायम यासतस्मी पात्रे निर्माण केली असे ते म्हणतात.

सापेक्ष व केवळ कल्पनात फरक असा की, सापेक्ष कल्पना कल्पित परिस्थितीत कवीच्या स्वतःचे अस्तित्व पाहून ठेविते, तर केवळ कल्पना त्या कल्पित परिस्थितीत कवीतून निराळ्या व विशेष व्यापक कवीद्वारे आपल्यापुढे ठेवते. सापेक्ष कल्पनेचे कवी बाह्यदृष्टी सामान्यपणे रंगविते, तर केवळ कल्पनेचे कवी निसर्गाशी स्पर्धा करून सामान्यावलोकनापेक्षा उच्च श्रेणीचे विशिष्टावलोकनहि करितात. हे सारे धरून चालल्यात आपणाला काव्याचे व कवीचे वर्गीकरण करण्यास जाग मिळेल. सर्व कवी गायक असता या गायकाचे तीन वर्ग पडतात. शुद्ध वीणागायक-यागैर्वी प्रत्येक आपल्या एका आवाजाने एकच सुर काढतो, महाकवि हे वृत्तान्त निवेदक व अर्धनाट्य कवी असून आपल्या एकाच आवाजाने अनेक सुर काढतात; व तिसरा वर्ग राव्या नाट्यकवींचा—हे अनेक आवाजांनी सर्व सुर गातात

एक दोन प्रकारांरीक काव्यकलेचे सर्व प्रकार सापेक्ष कालनेने पोसलेले असतात नाट्यकल्पना ही मात्र प्रत्यक्षपणे केवळ कल्पनेत येते. ईलियडसारखे ग्रीक महाकाव्यहि गात पोडेंबहुत येऊ शकते

१। स्तुत प्राकृत.—काव्य या शब्दाचा अर्थ कविता असा असून उच्च वरपणाचा अवलंब करून लिहिलेली कविता असा काव्याचा विशेषार्थ आहे प्रत्यक्ष वस्तुविषयपेक्षा तीव्ररील कल्पनेला अधिक महत्त्व देणे हा असल्या काव्याचा विशेष होय. भारतीय राजाच्या दरबारी या प्रकारच्या काव्याची विशेष वाढ झालेली असल्याने साहाजिकच अशा काव्यात धंदीगत किंवा सूतकाव्ये असे नाव देण्यास हरकत नाहीं.

रामायण व महाभारत यामध्ये आढळणारी व पुढे विशेष लोकप्रिय झालेली प्राचीन वीररसपर कविता आरंभी तरी बहुधा या धंदीगीताच्या अथवा सूतकाव्याच्या स्वरूपाची होती. सूत अथवा भाट हे असल्या कवितेचे पुरस्कर्ते असून ते राजदरबारी राहून नृपस्तुति करीत असत चतुर्वर्त्त्य या न्यायाने वीरांची कृति पाहण्यास स्वतः समरभूमीवर जाऊन ते योव्याच्या वृत्तीसंबंधी काव्य करीत असत. याचा पंडित-जनापेक्षा योव्यांशीच निकट परिचय असे वीरांचे सारथ्य करून ते लढाईत प्रत्यक्ष भाग घेत ही वीररसप्रधान काव्ये जन्मात आली ती काळ सांस्कृतिकदृष्ट्या फारसा प्रगत झालेला नव्हता. काही काळ त्या काळात युद्ध, आप्त व लंरीती, शिवार, वृत्त इत्यादि सर्व गोष्टी प्रचलित असून रामाना जापासून मोठी करमणूक वाटत असे. उत्सवाचे प्रसंग मोठाली संमेलने, विजयोत्सव, सत्रादि प्रचंड यज्ञसमारंभ अशा विविध प्रसंगां हे भाट लोक आपले काव्य गात असत. पुढे राजदरबारात जास्त सांस्कृतिक प्रगति होऊ लागल्यानंतर ब्राह्मण संप्रदायात वाढलेल्या व ब्राह्मणाशी पाडिल्यात अहम-

निका वाळगणाच्या विद्वान् कवींनी भाटाची शणा कावीज केली. हे लोक केवळ ऐकीव माहितीवरून युद्धाची वर्णन करीत व त्यांचे जिहिणेंहि ठराविक साध्याच असे. नावीन्य, कल्पना व प्रतिभा या गुणांपेक्षा पांडित्य व भाषास्वारस्य याकडेच जास्त लक्ष देण्यात येत असे. (प्रासंगिक उमग देऊन आपल्या व्याकरणाचे पांडित्य दाखविण्यास कालिदास शुद्धा करत नसे) अत्यंत कृत्रिम कवितेच्या द्वारा आपल्या आश्रयदात्याची स्तुति गाणारे प्रशंसाकाव्यप्रवीण लोक काव्यकलाप्रवीण होते. प्रशंसा हा विषय या काव्यशैलीचा प्रथमोपपन्न असावा व त्याची वाढहि दरबारातच झालेली होती. नृपदेवात आपणास गथा नारांशांचा उल्लेख आढळतो यावरून या काव्यपद्धतीचे, विशेषतः दरबारी काव्यपद्धतीचे मूळ काय होते हे समजून येईल कदाचित् जास्त धम घेत, तितक्या प्रमाणात त्यात आपल्या कलेचा अधिक उपयोग करावा लागत असे ज्या मानाने कवींची कलात्मक कृति अवघड अस त्या मानाने राजानाहि जास्त छुपामत झाल्यासारखे वाटे

रामायणात या तऱ्हेच्या स्तुतिपर कृत्रिम काव्याचे मूळ सापडते या काव्याचा आदिकीव वाल्मिकी असून रामायण हेच असल्या काव्याचे उदाहरण होय या काव्यपद्धतीचा विशेष फायदा असतो हे महाकाव्यावरून दिसून येतेच पण संस्कृत काव्याच्या अभिजात युगाचे हे दरबारी महाकाव्य आहे त्यावरून असे दिसते की, बराल दरबारी काव्यशैलीस त्यावेळी पूर्ण भर आला होता एवढेच नव्हे, तर बराल दरबारी काव्याने भावनात्मक कविता, युद्धे, नाटके व कथा इत्यादि वाढत्या व्यापून टाकून जैन व बौद्ध लोकांच्या धार्मिक कवितेचा प्रातःहि काव्यीज केला होता

असल्या काव्यपद्धतीचे महत्त्वाचे विशेष खाली दिल्याप्रमाणे आहेत—उपमा अलंकाराची गर्दी, लाबलचक वर्णनाकडे कल, रजनी, वीसुदी, सूर्योदय व ऋतु याची ठराविक शब्दचित्रे, असल्या वर्णनामुळे इतकी जागा अडून जाते की, मुख्य काव्यविषयक मुळां मागे पडतो व त्यामुळे एखाद्या महाकाव्याच्या सर्वांतील मनकूर अथवा एखाद्या अद्भुत कथेचा बराचसा भाग दोन पानातहि सामून टाकता येणे शक्य होते जोडयवर्क, कृत्रिम वृत्ते, अपरिचित शब्द, अनेकार्थी सामासिक शब्द, श्लेष, शब्दद्वंद्व व फोटया, थोडक्यात सांगायचाच म्हणजे सरळ न बोलता मुद्दाम कृत्रिम बोलून वळते घेऊन फूट स्वरूपाने प्रत्येक गोष्टीतून ध्वन्यर्थ काढणे, इत्यादि अनेक गोष्टी असल्या काव्यात असतात. आनंदवर्धन कवीनेहि या पद्धतीचा उल्लेख केलेला आहे. एकाच काव्यशैलीत एक किंवा अधिक शब्दांचे एकसमयावच्छेदकरून अनेक अर्थ करणे म्हणजे काव्याची परमावधी होय असे मानले जात असे

परंतु असले काव्य गरी कृत्रिम असते तरी विद्वत्प्राचुरिहि असते सध्या कवीला त्याच्या विविध शाखाशी परिचय

गयरचना व काव्य यासंबंधी बोलतांना कोलरिजने एकदा असें ठासून सांगितलें की, काव्याचा खरा विरोध गद्याशी नसून शास्त्राशी आहे. फसेंहि असले तरी एवढें निश्चित आहे की, गद्य कितीहि उत्कट व भावनामय वनविळें तरी त्याचा लगाम नेहमीं तर्कदाष्ट्याच्या हातीं असतो, म्हणजे बाधून ठेविलेल्या विमानाप्रमाणें तें पृथ्वी सोडून जाणें खरोखरीच शक्य नाही उलट ज्ञानाच्या साहित्याशी काव्याचा काही संबंध नाही. मानवी आत्म्याशी संबंध आणला आहे-पर्यंतच्या मजकुराला काव्यात जागा मिळत नाही. श्रॉयवर चालून येणाऱ्या वीराचें बल, ऐश्वर्य व अभिमान दाखवीत असेल, तर केवळ गलबताची यादीहि काव्यमय ठरेल! संगीत आणि काव्य यामधील संबंधात ज्याप्रमाणें संगीतातून गितकें जास्त उत्तम घेता येईल, तितकें घेणारा व छंदामधून गितकें कमी टाकता येईल तितकें टाकणारा तो सर्वेष्ट पंडित असें ठरते. स्वाचप्रमाणें गयरचना आणि काव्य यामधील संबंधात, जो गद्यामधून जास्तीत जास्त उत्तम घेणारा व पद्यामधून कमीत कमी टाकणारा तो सर्वेष्ट मानिला जातो प्रत्येक कवि स्वयंस्फूर्तीने या मोठी करीत असतोच व या गद्यपद्यसंबंधात दोन्ही बाजूंना काही नुकसान येतें या बाबतीत हल्लींच्या कवींचे तरी दोन वर्ग पडतात. एक, सौंदर्यहानि करून आला-पाला प्राधान्य देणारा; व दुसरा, आलापाची हानि सोसून सौंदर्याला प्राधान्य देणारा. याप्रमाणें काव्य हें गद्याच्या साम्राज्यावर स्वारी करितें म्हणावें, तर गद्यहि कधी कधी काव्यप्रवेश आक्रमितें. तेव्हा काव्य करणें निराळें व गद्य, संगीत यासारख्या कलात्मक विषयावर प्रेम निर्माण करणें निराळें आहे यात शंका नाही. तथापि या कलामध्ये परस्परविरोध सुळीच नाही.

छंदसूक्तेवरील संगीतकलेंच जें बलेंच दिसतें त्याताल मद्दत्ताचा मुद्दा असा की, संगीतात एकतान्तेची व्याप्ति मोठी असते. लयाच्या दृष्टीने काव्य जरी संगीताच्या मार्गे पडताना दिसले तरी, भावना उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य त्यामध्ये आहे हें विसरून चालणार नाही. या भावना, विचारांत विलीन झाल्या म्हणजे काव्याची गद्यकलेशी प्रत्यक्ष स्पर्धा सुरू होते. अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी ध्वनीचा उपयोग करून संगतकलेपेक्षाहि जास्त असें मानवी आत्म्याचे पूर्ण दिग्दर्शन काव्याला करता येते.

सर्ग लयामध्ये निमगांचा लय हा सर्वांत खोल आहे. हा लय म्हणजेच जीवनचा लय होय. हा गद्य व पद्य या दोहोंतहि अंतर्निहित करता येतो. इंग्रजी भाषेवरलसारख्या गद्यपद्यात हा दिसेल. शेक्सपियरसारखे कवी पद्यात हा लय स्फुटतात. इतर लयाप्रमाणें हा नियमबद्ध असा-णारच, पण याच नियम मात्र छिन्न काढता येणार नाहीत, तर पद्याच्या आलापांत, वृक्षपणाच्या कुसुमपुष्पात व समुद्र आणि वायु भाव्या आर्कटनात एकावयास मिळत. गद्य

“या पद्य कोटीहि हा निर्गल्लय समाविष्ट झालेला असा, तो

मापातरिता येतो यात शंका नाही. मनुष्याच्या एकाकिना-विपर्या मनुष्ये पुढील वचन याच प्रकारचे आहे.

“प्रत्येक मनुष्य जगात एकदा जन्मतो, एकदा मरतो, सत्कृत्याबद्दल बक्षीस तो एकदा मिळवितो व दुष्कृत्याबद्दल शासनहि एकदाच भोगितो तो मेल्यानंतर त्याचें शरीर सोडून पडलेल्या झाडाप्रमाणें पृथ्वीवर पडतें, पण त्याचे सद्गुण त्याच्या आत्म्यावरीलवर जातात. म्हणून मनुष्यानें सद्गुण कमावून जतन करावेत, म्हणजे प्रवासाला अत्यंत कठिण अशा अध कारातून जाण्याला त्याला एक असेंड मित्र मिळेल

येथें भावना व अर्थ याचें आपोआप चलन होऊन उत्पन्न झालेला लय जगातील प्रत्येक वाङ्मयात भाषातारिता येईल.

चित्रकला व मूर्तिशिल्प याच्याशी काव्याची तुलना करता असें दिसून येतें की, निसर्गाच्या नकलेसाठी काव्यात जें माध्यम योगावें लागतें तें नेहमीं शब्दांचेच असूं शकतें. पण काही प्रसंग असे असतात की, ते शब्दांनी कधीहि बढविता याययाचे नाहीत. या बाबतीत काव्यकला लंगडी ठरते. तेव्हा शिल्पचित्र-कलाप्रमाणें काव्यकलेला भावनाची उत्कटता बढविता येत नसली तरी भावनाची अनेक प्रकारची अदलाबदल चांगली दर्शविता येते.

काव्य कलें ती ल वि वि ध प्र का २:—सर्व राष्ट्रांच्या काव्यवाङ्मयातून एकच प्रवृत्ति दिसून येते; कमी जास्तपणाचाच फरक कायतो आढळेल काव्यकल्पनेंत जे दोन अंगदीं मिश्र प्रकार आहेत. ते म्हणजे (१) शेक्सपियर, होमर बगेर्रेट उत्कृष्टपणें दिसणारी काव्यकल्पना, व (२) डायटे, मिल्टन, शेलेसारख्या कवींत आढळणारी काव्यकल्पना. पहिला वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्यानें सुळीच नियमित नसून एक श्रेष्ठनाट्यप्रबंध म्हणून दिसतो; याला पाहिजे तर केवळ ‘नाट्य कल्पना’ म्हणावें. दुसऱ्यात कमी अधिक वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्यप्रवृत्ति नियामक म्हणून असते, याला सापेक्ष ‘नाट्य’ कल्पना म्हणावें. स्तोत्रें, गीतें, शोकगीतें, भावगीतें या सर्वांना सापेक्षकल्पनेची जरूरी असते. बहुतेक काव्यप्रबंधात तें घरवर पाहिल्यास केवळ कल्पयोद्गम दिसले तरी ही सापेक्षकल्पना अंतरंगात वावरत असते. आशिया खंडातील बहुतेक सर्व वाङ्मयातून केवळ कल्पनेचा अभाव दृष्टीस पडतो. खरे नाट्य प्रसविण्याची मनःप्रवृत्ति फक्त युरोपांत सापडेल असें काही पाश्चात्य पंडित छातीठोकपणें सांगतात. विवांतांल अतर्क्य चमत्कार, दैवाच्या अद्भुत खेला व अपठित घटना यासारख्या मोठी आशियाखंडातील कवींच्या शेक्सपियर नेत्रत असतात. या प्रसंगान सापटणाऱ्या पात्राच्या अंगचा चमत्कार किंवा कर्तव्यगारी त्यांना दिसत नाही. परंतु ती पाश्चात्य कवींना कळते; म्हणून त्यांनी आस्ट्रीड, ओटे-

करून येणं जरूर आतं. अतिरिक्त शब्द हुडकून काढण्यात त्याच्या शब्दकोश अभ्यासका लागणो. ते शब्दही अनेकदा, व लावतचक समासात उपयोगियायोगे असले पाहिजेत. अशा कवीला नियमांचे उल्लंघन होऊ नये. एतदर्थ व्याकरण पडणं जरूर असतं. आपल्या काव्यात योग्य युद्धवर्णने व पारिभाषिक शब्द आले पाहिजेत म्हणून त्याला युद्ध व राजकारण यावरील पुस्तके वाचण्या लागतात. त्याला कामशास्त्रातही प्रवीण व्हावं लागतं; कारण दृष्टांतरांमधे व प्रणयी नानांचे संघर्ष विकार रेखाटणं त्यास वर्णनप्रयोगांमधे भाग पडतं. मुताबुतीच्या कविता व भरपूर अलंकार यांनी आपलं काव्य सजविल्याकरिता त्यास सामान्यशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. युरोपियन, उगाच काव्यचाप किंवा साहित्य म्हणतात, त्यासच भारतीय लोक अलंकारशास्त्र असे नाव देतात.

गुड्या सातव्या शतकाचे होऊन गेलेल्या दक्षिण कवींनी आपल्या 'काव्यादर्श' नामक ग्रंथात असे म्हंटलं आहे की, प्रत्येक कवितेत चार व अलंकार असे असतात. चार म्हणजे सध्यावली होय, व ती अंधाश्रमणें वाक्यरुपांने विभागली जाते. गद्य, पद्य व मिश्र असेही काव्य असू शकतं. कवितेला अनेक वृत्ते म्हणून म्हणून ती विभाग व अक्षरमात्राप्रमाणवृत्तांनी युक्त अशी असतात. परंतु वृत्त हे काही काव्याचं प्रधान अंग नव्हे. काव्य हे गद्य, पद्य व मिश्र असेही असू शकतं, असा भारतीयका शिदात आहे. गुप्ता राजधानी व वृत्तांनी युक्त असलेली कविता हे काव्य नव्हे एकाद्या साम्राज्य मंत्राला जर छंदोवद्द स्वरूप दिलं तर त्यास बोधपर कविता असें कोणाही म्हणणार नाही. व्याकरण, शब्दकोश, वैयर्थीय व ज्योतिषविषयक ग्रंथांना काव्याचें नाव स्वतः दिलं तर ते श्रेष्ठ काव्य वा छंदीय पात्र होणार नाहीत. फार तर गद्यापेक्षा पद्याचा अवलंब करण्याने तो निरय सृष्टीच्या अर्पित स्वरूप हाचें मानेल. परंतु पराहमिदिरिक्त पुरातत्त्वहिता या साम्राज्य मंत्रालाहि कृत्रिमकाव्य म्हणता येईल. तसेंच एकाद्या गद्य नवछंदीयत भर भरपूर अलंकार असतील तर छंदोवद्द महाकाव्याप्रमाणे त्या कादंबरीकाही काव्य असें म्हणता येईल.

संस्कृत व अपभ्रंश अथवा प्राकृत भाषेत काव्य करण्यास काहीच हरकत नाही. अशी सत्य छेकसमजून होती. उत्तराग्रमार्गेच प्राकृतावाहि उपयोग काव्य करण्याकरिता भारतीय कवींनी केलेल्या आहे. नित्यक वेळा काही कवींनी आपली कविता संस्कृत व प्राकृत अशा दोन्ही भाषेत लिहिली आहे परंतु प्राकृत काव्य म्हणजे संस्कृतची नकळ होय हे उघट आहे.

काव्या रं म.—पाणिनी कवींनी पातालविषय व जादू-यंत्रविषय असे दोन काव्यश्रेष्ठ लिहिले असा, मजी वराहमुद्र ना कवींनी उल्लेख केलेला आढळतो. या काव्याचा कांता पाणिने व व्याकरणकार यांतिने हे जर एकच असतील तर काव्य हा विषय, दिल्ली राजापूर्वी निदान चार

(सातव्या) वर्षापासून सुरू झाला असला पाहिजे. परंतु ब्रह्मर दोन्ही काव्यें उपलब्ध नसून पातालविषय व जादू-यंत्र-विषय हे दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत का एतस मंत्राची भिन्न भाषे आहेत हेही अनिश्चित आहे. पाणिनीने, श्रुत्याच्या कृपे-सुल्ले प्रथम व्याकरण लिहून नंतर जादूयंत्रविषय हे काव्य लिहिले, असें राजशेखरातें म्हंटलं आहे. दक्षिणा शतकाच्या आरंभी होऊन गेलेला नाटककार राजशेखर यांनी अनेक कवींचा आपल्या काव्यात उल्लेख केला आहे, पाणिनीच्या उल्लेख करणारा राजशेखर व नाटककार राजशेखर हे एक की दोन हा वादप्रस्त प्रश्न आहे. राजशेखराचा, वेदका-लाच्या अखेर व्याकरण लिहिल्याच्या पाणिनीचा उल्लेख अपुरा असून नाटककार राजशेखराची भाषाहि कालांतरातून फारशी मित्र दिवत नाही. शिवाय, पाणिनीच्या पातालविषयातील एका श्लोकात काही व्याकरणविषयमेषास रूपे आढळून येतात व तीं गुड पाणिनीचीच नसावीत. बरील रूपे नवी साधुने १०९८ मध्ये काव्याच्या शब्दाच्या काव्यांकागावरील वर्णित उद्धृत देखी आहेत.

कृत्रिम वृत्तात लिहिलेले भावबोधात्मक काव्य आपले दिल्ली शतकापूर्वी असलेली दरबारी काव्यपद्धति या दोहार्थि अस्तित्व पतेश्चिह्नित महाभाष्यावरूनहि सिद्ध होतं; कारण त्या मंत्राहि कृत्रिम काव्य आढळून येतं मुभाषितादि काव्यसंप्रदाहून पतेश्चिह्नित अनेक काव्यें करणारा म्हणून उल्लेख आढळतो. काव्याच्या शब्दां, पिंगल हा जर पतेश्चिह्नित सप्तकाशीन मानला तर पिंगलच्या वृत्तावरील मंत्रावरून दिल्ली शतकापूर्वी दोनशें वर्षे, गुणाकर कृत्रिम काव्य होतं, होय गोष्ट पुराव्याने सिद्ध होत आहे. दिल्ली शतकापूर्वी दोनशे वर्षापासून दिल्ली शतकांतर दोनशें वर्षांपर्यंत संस्कृत भाषेच, दरबारी कृत्रिम पद्यरचना फारशी राहिली नाही. या काव्यात भारतीय राजांच्या दरबारी प्राकृत काव्याची साठ झाली व याच गोष्टींचे फल म्हणजे, हुंदेयानें सुल स्वत्वात सध्या उपलब्ध नसलेले, हालहुत सप्तशति व गुणाकर-शत वृत्तका हे ग्रंथ होत. सुद्धभर्माचें मायतहि काव्यपद्धति असलेली आढळते. प्राकृतातील सुतरे लिखाण म्हणजे नाशिक येथील लेण्यातील चिलखेत होत. त्यात इ. स. १५४ मध्ये असलेल्या आज चराम्यातील राजा पुत्रगामि याच्या राज्याचें १९ वे वर्ष नमूद केले आहे. या लेखावरून कृत्रिम गद्य रीतीचें विशेष दिसून येतात.

याच बालाचा आगरी एक मोठा संस्कृत शिलालेख आहे व तो महात्मनर श्रद्धामनू याचा होय. हा लेख म्हणजे एक कृत्रिम गद्य काव्यच होय. कारण त्यात छापलवक समास, जोडे शब्द, मोठमोठी वाक्ये व विविध अलंकार आहेत. या पद्धतीला 'विद्वंमंरि' असें देवीने नाव दिलं आहे. इ. स. च्या दुसऱ्या शतकात काव्यपद्धतीचें स्थलांतर मराठ्यांच्या शेजात झालं होतं व ती शिलालेखात उपयोगी झाली जात होती. या दोन गोष्टीवरून असें दिसतं की, या पद्धतीची